
32
3 G
11

D. IO. ALBERTI BENGELII

GNOMON
NOVI
TESTAMENTI

IN QVO
EX NATIVA VERBORVM VI
SIMPLICITAS PROFVNDITAS
CONCINNITAS SALVBRITAS
SENSVVM COELESTIVM
INDICATVR.

EDITIO SECVNDA
CVRIS B. AVCTORIS POSTERIORIBVS
AVCTA ET EMENDATA.

VLMÆ

APVD IO. FRIED. GAVM
MDCCLXIII.

PRÆFATIO,

DATA

IN COENOBIO HERBRECHTINGENSI

A. D. 20 MARTII A. D. 1742,

ET POST MODVM RECOGNITA.

SVMMARIVM.

GRATIA ET PAX MVLTIPLICETVR

CHRISTIANO LECTORI.

§ I.

Verbum DEI viventis, quod primævos quoque patriarchas rexit, Mosis ætate in literas est relatum, & ad Mosen ceteri prophetæ accesserunt. Postea, quæ Filius DEI prædicavit, quæ Paracletus per apostolos est locutus, ea apostoli & evangelistæ perscripserunt. Hæc *Scriptura sacra* dicitur, &, quanta quanta est, cum hoc ipso titulo suo optimum sui est encomium. nam ideo *sacra Scriptura* appellatur, quia DEI effata complectitur & DOMINI est liber. *Verbum DEI nostri manet in æternum*, Es. XL. 8. *Amen*, inquit ipse Salvator, *dico vobis, donec prætereat cœlum & terra, jota unum aut unus apex non præteribit a lege, donec omnia fiant:* ac rursum, *Cœlum & terra præteribunt: verba autem mea non præteribunt:* Matth. V. 18. XXIV, 35. Est igitur systema testimoniorum divinorum solidissimum pretiosissimumque Scriptura V. & N. T. neque solum singulæ partes DEO dignæ sunt, sed etiam conjunctæ unum corpus integrum aptumque referunt, quod nullo defectu, nullo excessu laborat. Fons est sapientiæ: quem, qui gustarunt, omnibus aliorum quamlibet sanctorum, expertorum, devotorum, sapientum hominum documentis anteponunt.

§ II.

§ II.

Sequitur, ut ii, quibus tantum bonum est creditum, bene utantur. Vsum quoque docet Scriptura, qui in *faciendo* consistit: ut faciamus, cognitione est opus: cognitio, obvia rectis corde.

§ III.

Non glossarum myriades in ecclesia V. T. scriptæ sunt, quanquam restrictior tum luminis mensura erat: neque ecclesiam N. T. talibus protinus subsidiis doctores onerandam putarunt. Quilibet liber tum, quum propheta quispiam aut apostolus eum emisit, suum secum jubar attulit, præsenti rerum conditioni accommodatus. Textus, qui in ore omnium semper esse deberet & assidue lectitari, suam ipse cum integritate perspicuitatem sustentabat. Non baccas, quasi cetera essent putamina, seligere, non commentariorum impedimenta cumulare, sanctis curæ erat. Scripturam habebant. Rudioribus vox doctorum in V. & N. T. præsto erat.

§ IV.

Quæ per literas commentariosque expediri possunt, hæc sunt potissimum: ut sinceritas *textus* conservetur, restituatur, vindicetur: ut propria *vis linguæ* ejus, qua scriptor aliquis sacer utebatur, declaretur: ut *circumstantiæ*, quas sermo quilibet respexit, explicentur: ut *errores* & abusus postea exorti restinguantur. Nil horum desiderabant primi auditores: nunc autem commentariorum est, hæc quodammodo supplere, & efficere, ut *auditor hodie iis adjutus instar sit auditoris antiqui tali subsidio nil utentis.* Vnum est, in quo superiores vincantur a posteritate, quod hæc prophetias subinde ex eventu clarius interpretatur. In quolibet genere, quæ singuli lectores e Scriptura hauriunt, universi inter se communicare possunt ac debent, ore præcipue, nec non literis; sed ita, ut ne ipsius Scripturæ usus perpetuus imminuatur aut obruatur.

§ V.

Scriptura ecclesiam sustentat: ecclesia Scripturam custodit. Quando viget ecclesia, Scriptura splendet: quando ecclesia ægrotat, Scriptura situm contrahit. Itaque Ecclesiæ Scripturæque facies simul vel sana solet apparere vel morbida: & ecclesiæ constitutioni subinde respondet tractatio Scripturæ. Ea tractatio a primis seculis N. T. ad hodiernum usque diem diversas habuit ætates. Prima possit dici *nativa*: secunda, *moralis*: tertia, *arida*: quarta, *rediviva*: quinta, *polemica*, *dogmatica*, *topica*: sexta, *critica*, *polyglotta*, *antiquaria*, *homiletica*. Adhuc igitur non ea Scripturæ viguit experientia & intelligentia in ecclesia, quæ in ipsa Scriptura offertur. Evincunt hoc opinionum luxuriantes discrepantiæ, & caligantes in prophe-

 tis

tis oculi nostri. Plus ultra vocamur, ad eam in Scripturis facultatem, quæ sit *virilis & regalis*, perfectionique Scripturæ satis prope respondeat. Sed *per adversa excoquendi* erunt homines prius. Earum ætatum historia & descriptio justum atque utilem tractatum daret: sed alia sunt hoc quidem loco magis necessaria.

§ VI.

Quisquis in Scriptura interpretanda aliquid navare vult, se ipse explorare debet, quo jure id faciat. Quod ad me attinet, non prævia mei fiducia animum appuli ad commentandum, sed de improviso, paulatim, divina gubernatione, huc sum adductus. Officii publici ratio, quæ N. T. Græcum studiosæ juventuti ultra viginti septem annos exponendum mihi injunxit, ansam dedit ad observationes quasdam faciendas: crescente numero, schedis eas committere institui, &, venerandi cujusdam Antistitis impulsu, perpolire. Exegesin comitata est recognitio textus: in recognitione textus ad resolvendam Apocalypsin una & altera varians me duxit lectio: Harmonia evangelistarum, interim exorta, & exegesis Apocalypseos, Ordinem temporum peperit. Nunc hæc omnia, scrutinio in orbem redeunte, in eadem exegesi N. T. confluunt, supplentur, limantur. Quare de his omnibus partim repetenda sunt aliqua, partim ab integro dicenda, ut coronis operi, quod unum est quodammodo, hoc quasi *galeato* prologo imponatur.

§ VII.

GNOMONIS titulum, modestum, ut arbitror, & appositum, his pridem annotationibus exegeticis dedi, *indicio* tantum quodam fungentibus: ipsumque *Indicis* nomen placuerat, nisi, quum index dicitur, *Registrum* citius sive *Regestum*, quam digitus aut stilus index, plerisque in mentem veniret. Hoc denique agitur, ut, quæ in sententiis verbisque Scripturæ N. T. sita *vis* est, neque tamen primo intuitu semper ab omnibus observatur, ea breviter *monstretur*, lectorque in textum recta introductus quam lautissime pascatur.

Nonnihil Indicii satis est in Gnomone factum:
Omnia te textus, si sapis, ipse docet.

§ VIII.

Humanus delectus dictorum & exemplorum e Scriptura petitorum suum retinet usum, terminari autem eo non debet Scripturæ studium, sed ipsam totam, ut est, pernosci decet, ab iis præsertim, qui docendi munere funguntur. Quod ut rite fiat, firma textûs sacri verba ab iis, quæ ancipiti varietate laborant, distinguamus, oportet, ne aut apostolica verba sine fructu

præter-

D. IOHANNES ALBERTUS BENGELIUS
SER. WIRT. DUCI A CONSILIIS [illegible] ET ALPIR-
SPACENSIS MONASTERII PRÆPOSITUS [illegible] NEDÆ, A.
MDCLXXXVII. D. XIV. IUN. ST. VET. DENAT. STUTGARDIÆ A.
[illegible]

G. W. Knorr sculp. Norib.

præteremus, aut pro apostolicis librariorum verba tractemus. Talem textum omni cura & fide sistere sum conatus, in *editione* N. T. Græci majore, Tubingensi, & in *minore*, Stutgardiana. Vtraque prodiit anno 1734, & minor novo postmodum *Prologo* (*admonitione*) A. 1738 aucta est, denique (A. 1753) tota recusa. Nam quæ interjecti bene longi temporis suppeditavit usus, ea haud plane supprimi, sed *ante obitum* promulgari oportere censui. Harum editionum aliquam, non aliam, adhibeant, oportet, qui quovis loco, quid *mea recognitio* habeat, scire aut referre volunt. Qui *priori* editioni minori assuevit, is differentias *posterioris*, nullo negotio, proprio fructu, in illa notabit. Ipsum N. T. nostra opera recognitum, cum hocce Gnomone, pro una editione habendum venit, non secus ac si unicum volumen esset. Id amplius dispalescet in progressu præfationis hujus, præsertim § XI. Assensores recensio mea bene multos est nacta, quorum nonnulli etiam in Translationibus eam *ex parte* adoptarunt: in adversarios autem incidit *duos* potissimum. nam quæ Andreas Buttigius in præfatione N. T. Græci collegit, ea meis congruunt potius, & quatenus differunt, in Prologo, quem modo memoravi, soluta dantur: quæ autem alii ad singulares quasdam lectiones dixerunt, ea suis locis dilucidamus. Duobus igitur illis, (quorum nominibus parcere jam possum,) duas reposui *Defensiones*. Vna excusa est cum Harmonia Evangelistarum, Germanice, A. 1736, Tubingæ; & Latine, seorsum, commodius, paullo auctior, A. 1737, Lugduni Batavorum: qua ostendi, me non egisse *timide*. altera, qua, eundem me non *temere* egisse, evici adversus impetum veritati apud ignotos valde noxium, Novis literariis Tubingensibus inserta fuit A. 1739, & eodem anno, iterumque Vlmæ A. 1745, seorsum recusa. *Prior* Defensio jam propemodum antiquata est. nam & is ipse, cui respondi, crisin Mastrichtianam, qua parte correxit, ad totam rationem meam conformavit: & quid alii de causa illius & mea senserint, enarrat Doctiss. Lilienthalius in Biblioth. exeg. p. 1263 seq. Quo magis *alteram*, velim, Defensionem indagent & cognoscant, qui & a temeritate abesse & tamen rem cognoscere cupiunt. Omnes certe, quibus id schediasma lectum sciam, me sincero textui N. T. religiose incumbere agnoscunt, atque ea ipsa societas, cujus nomine censor egerat, quamvis rogata a me & provocata, tamen ne syllabam quidem, recensione mea novatam, adhuc, quod sciam, produxit, *in den früh aufgelesenen Früchten*. Optatum veritatis admissæ argumentum. Pars defensionis refertur infra, ineuntibus annotationibus ad Apocalypsin.

Spiritui se plerique subducunt eruditorum: quare ne literam quidem suam rite tractant. Hinc de variantium lectionum decisione, deque deci-

 sionis

ſionis cum textu recepto conjunctione, confuſiſſimæ adhuc dominantur opiniones. nam alius antiquioribus manuſcriptis nititur, alius pluribus, ita quidem, ut etiam falſum jactet numerum: alius Latinam verſionem, alius orientales evehit: alius Scholiaſtas Græcos laudat, alius vetuſtiores patres: alius contextum, (qui ſane plurimum valet,) ita defendit, ut planiora omnia & pleniora ſequatur; alius expungit, quicquid ab uno, ſi placet, Æthiopico, non dicam, interprete, ſed librario, ſemel omiſſum eſt: alius receptiorem textum cupide reprehendit; alius eum ſine ulla exceptione tuetur. *Non omnes, qui citharam habent, ſunt citharœdi.* Nos, re diu multumque agitata, omnem lectionis varietatem his *Monitis* & diſcerni & digeri poſſe confidimus:

I. Partes ſacri textus longe plurimæ remanent *nulla* notabili varietate (Gratia DEO) affectæ.

II. Totam eæ doctrinam ſalutarem omnibus criteriis præditam continent.

III. Ad eas cuncta lectionis *varietas*, tanquam ad normam, exigi & dijudicari debet ac poteſt.

IV. Lectionem N. T. eamque variantem, habent codices *manuſcripti*, ex manuſcriptis *impreſſi*, *Græci*, *Latini*, *Græcolatini* (de quibus non *aliter* ſenſi in Apparatu, p. 387. 642, ac de principe eorum *Bœrneriano* Lud. Kuſterus in præf. N. T.) *Syriaci* &c. *Latinizantes* Græci vel aliarum linguarum: liquida allegata *Irenæi* &c. ut cuivis generationi largitur divina providentia. Omnia vocabulo *codicum* late interdum accepto complectimur.

V. Hi tamen codices per eccleſias omnium ſeculorum & climatum diffuſi ſunt, & manum primam ita prope attingunt, ut conjunctim, in omni varietatum multitudine, ſinceram lectionem exhibeant.

VI. Certe nulla unquam *conjectura* audienda eſt: tutius ſeponitur, quæ forte laborare videtur, particula textûs.

VII. Vniverſi codices in decidendo ſunt *norma* ſingulorum.

VIII. *Græci* codices, eam obtinentes antiquitatem, quæ ipſam lectionis varietatem ſuperet, valde *pauci* ſunt: reliqui permulti.

IX. Quamlibet parum valeant *verſiones* & *patres*, ubi a Græcis exemplaribus N. T. diſcedunt; certe ubi Græca exemplaria N. T. inter ſe differunt, ea præpollent, quibus verſiones patresque conſonant.

X. *Latinæ* verſionis lectio, ubi conſenſione patrum Latinorum vel etiam aliorum teſtium idoneorum firmatur, eximium ob ſingularem antiquitatem pondus habet.

XI. Teſtium *numerus* pro utravis cujuslibet loci lectione vigilanter iniri debet: & idcirco ſecernendi ſunt codices *Evangeliſtarum* ab iis, qui *Acta* & *Epiſtolas*, cum *Apocalypſi* vel ſine ea, vel hanc ſolam habent: *integri* a mutilis: ii, qui ad Stephanicam *editionem* collati ſunt, ab iis, qui ad Complutenſem, aut ad Elzevirianam, aut ad ignotam aliquam ſunt collati: ii, quos *recte collatos* eſſe conſtat, v. gr. Alexandrinus, ab iis, quos recte collatos eſſe non conſtat, aut quos conſtat ſegnius eſſe collatos, v. gr. a Vaticano, qui alias vix parem haberet. XII. *Pla-*

XII. *Plures* ita demum testes paucioribus; &, quod *gravius* est, testes climatibus, seculis, linguis, *diversi*, propinquis inter se; &, quod *gravissimum* est, *antiqui* novis præferendi sunt. nam quum Fontis nomen prima tueatur unice manus, Græca utique; ab ea quo propius absunt rivi, id est, codices ex primævis deducti, Græci, Latini &c. hoc plus habent ponderis.

XIII. Quas lectiones vel incuria librariorum vel indiscreta cura admisisse existimari jure potest, eæ postponi debent lectioni tali, quæ non nimia quidem facilitate blanditur, sed nativa dignitate nitet.

XIV. Ita sequiorem lectionem prodit *alliteratio*, *parallelismus*, *ecclesiasticæ* lectionis, ineuntis præsertim vel exeuntis, opportunitas: *hiatum*, verba recurrentia: *glossam*, facilitas apparens. in varietate multiplici, *media* lectio genuina.

XV. *Quinque* igitur *Momenta* sunt Decisionum: *Antiquitas* testium, *diversitas* eorum, & *multitudo*: tum, lectionis *sequioris* origo, & *genuinæ* color nativus.

XVI. Hæc ubi concurrunt, dubium nemini, nisi sceptico, remanet.

XVII. Quotiescunque autem de his Momentis pars pro una lectione, pars pro altera militat; criticus modo huc, modo illuc moveri potest, vel, si ipse acquiescit, ceteri tardius assentiuntur. Ubi alius alio majorem in oculis vel corporis vel animæ aciem habet, frustra disputatur. Alter alteri nil obtrudere potest aut eripere. nisi forte ipsa olim autographa reperiantur.

XVIII. Non optima crisis est, quæ hanc summam præscribit: *Sic Erasmus*, *sic Stephani*, *sic typographi fere omnes excuderunt*: *ergo sic legendum est*, *apicum tenus*, *ad consummationem usque seculi*; *& vetusta monumenta*, *quatenus cum hac lectione congruunt*, *sunt admittenda*; *quatenus aliud*, *quamlibet magno consensu*, *referunt*, *rejici debent*. Dicendum, quod res est: compendiosa est hæc crisis, ephebis digna. Obstinatam credulitatem erga lectionem receptiorem alit: & adversus antiqua documenta præfracte suspicacem se facit. Quicunque sunt, qui sine ea firmitudinem textuum ab omni varietate immunium, atque adeo ipsius Scripturæ ac religionis dictitant *periclitari*, *periculose* ipsi sentiunt, fideique vim ignorant. Æquissimum Calovii judicium, ab hodierna quorundam superstitione typographica longe remotum, retulimus in Apparatu, p. 401. Etiam ante typographiam inventam integra erat Scriptura: non ad typographiam Seculi XVI, cujus intra limites, quæ a zelotis defenditur lectio, tota conflata est, divina se providentia, Scripturæ sacræ invigilans, alligavit.

XIX. Typographica tamen lectio, *fere tota*, firmiter defenditur, non ex eo quia usu invaluit, sed quia iis, quæ hîc explanamus, criteriis excellit: eoque nomine gaudemus.

XX. Qui per Frobenium & post Lutheri obitum per Stephanos Elzeviriosque excusus est, & adhuc propagatur, textus N. T. Græci, is a Lutheri versione non raro differt, ut docet *Tabula* locorum N. T. Bibliis Hebraicis & Græcis Germanicisque *Zullichaviensibus* adjecta. Quæ autem cum *Luthero* congruit genuina lectio, eam cum prolubio amplecti fas est. Sincerus quidem textus citra studium partium quæri debet: quem tamen multi minus curant (indignum!) quam fartam chirothecam.

XXI. Valde optanda esset talis editio N. T. Græci, in qua ipse textus totam lectionem germanam, omni varietate dispulsa, liquido exhauriret: sed nostra ætas

id non aſſequitur, & quo propius unus alterve noſtrum ad primævam ſinceritatem ſe recipit, eo minus aſſentiuntur plerique.

XXII. Conſultum eſt igitur, ut tantiſper, dum uberior lucis menſura obtingit eccleſiæ, textus eclectico judicio ex *editionibus* probatis quam ſinceriſſimus corrogetur. In ſola Apocalypſi aliquid ex mſſ. adſperſum dedi: cauſamque ſæpius dixi.

XXIII. Perpaucæ tamen lectiones *recepti textus*, vel tanquam dubiæ, vel tanquam ſequiores, ab reliquo textu ſecernendæ veniunt: &, ut tales, ſine ullo veritatis detrimento in ipſo textu notantur.

XXIV. Immo iis exceptis, &, aliquantiſper duntaxat, quaſi ſequeſtratis, toto demum *reliquo* textu firmiter nititur & ſalubriter utitur etiam idiota.

XXV. Viciſſim nonnullæ lectiones pretioſiſſimæ, e ſitu ſuo extractæ, ut *genuinæ* recognoſcuntur, ad veritatis incrementum.

XXVI. Lectiones extra textum receptum, vel æque probabiles, vel genuinæ, præſertim ſi minus multis codicibus fultæ reperiantur, non confeſtim textui ſunt inferendæ, ſed in margine indicandæ.

XXVII. Id indicium fieri poteſt, varietatibus marginis in claſſes quaſdam diſtinctis. nam quælibet varietas, quoad quovis tempore conſtitui poteſt, aut in æquilibrio eſt, aut altera lectio alteri antiſtat, & hoc rurſum vel magis notabili diſcrimine, vel minus notabili. Vnde lectiones firmæ, plauſibiles, dubiæ, in textu aut margine collocatæ, analytice ad quinque gradus, quos alioqui, (*ut in magnitudinibus ſtellarum, in qualitatibus, frigoris &c.*) innumeros eſſe expertum habeo, reducuntur. Hos ego gradus literulis $\alpha\ \beta\ \gamma\ \delta\ \epsilon$ notavi.

Nemo receptiori lectioni, ut arbitror, ita aut infenſus eſt aut addictus, ut his Monitis poſſit refragari. Nonnulla uberius explanantur, additis exemplis, infra, in ep. ad Rom. in ep. Iac. & in Apocalypſi, paſſim. Nil autem novi affero: hæc eadem antea ſenſi & ſcripſi. *Nota* Theophilus a Veritate *eſſe* ait, *quæ eruditi contra meam editionem N. T. monenda invenerint.* vid. *Beleuchtung*, p. 27. *Eruditos*, opinor, eos narrat, quibus Defenſione altera reſpondi. Hanc ergo velim perpendat: idemque, quæ mihi pag. 58, & pag. 64 in extremo, adſcribit, de iis editionem meam reſpiciat. Exceptionem, qua uſus eſt in æquitate ſua erga me declaranda, miſſam faciet. Non operoſe me poſthac defendendum mihi puto, ne minus magni æſtimare ſubſidium videar virorum pietate, zelo, orthodoxia, literatura præditorum, qui ſuis me judiciis & vindiciis haud ignotis tegunt, & aliter animatos, me quieſcente, & ſuſtinent & vincunt. Atque jam ego potius eo progredior, ut, quales ſint duces, quos plerique ſequuntur, oſtendam.

§ IX.

Exiit videlicet Amſtelædami anno 1711 cum ipſo N. T. Græco *Criſis Gerardi a Maſtricht*, per canones XLIII criticos varias decidentis lectiones: cui criſi nil non tribuerunt eruditi, non ſolum in Germania, ut I. G. Bajerus in Diſſer-

Dissertatione de var. lect. N. T. usu & abusu, p. 18 &c. sed etiam aliis in terris, ut Ant. Blackwallus Britannus in Classicis sacris, pag. 617 &c. Atqui *summam* criseos illius a veritate abesse, demonstravi in Apparatu, pag. 440. 441. 442: & quum A. 1735 eadem crisis aliquantum mutata prodiisset Amstelædami, alterum examen institui in Defensione illa priore, § 26. 30. 33. 37. Et Apparatum & Defensionem, fas est, evolvant, qui crisi illa nitendum putant. In ea Defensione, Latine edita, adjeci hæc: *Decantatos illos XLIII* canones *criticos Gerardi a Mastricht singulatim*, *ordinatim*, *modeste*, *vere* examinatos, *alio tempore dabimus.* Nunc ferme pœnitet promissi: & talis hodie examinis labore supersederem libenter, quum intelligam, esse aliquos, quibus quam minimum criseos in hoc opere quam maxime probetur. Sed quia *complures etiamnum canonibus illis capiuntur*, neque aptiorem hujus discussionis locum prospicio: in præsenti eam dabo, ita ut canones ipsos referam (quo certe nomine ab eorum admiratoribus gratiam iniero;) animadversiones ad utramque editionem criseos illius accommodem; facilitati brevitatique dem operam; neque inter aculeos, quibusdam e somno excitandis necessarios, modestiæ obliviscar.

CANON I.

Variantes Lectiones, quod omnes fateri coguntur, ortæ sunt ex *negligentia*, *oscitantia*, *festinatione*, aliquando & ex *malitia* describtorum. Est nobis *Varia Lectio*, aberratio describtoris a scriptura vel mente Auctoris, quem describit; quæ generalis descriptio, omnem quidem, etiam minimæ literulæ aberrationem pro varia lectione recognoscit. Commode tamen priores causæ magis ad vitium; posterior vero ad malitiam referri, & pro varia lectione haberi poterit. Non enim omnis *aberratio* a scriptura, est *aberratio* etiam a *mente* Auctoris: quod multo major pars harum lectionum (*in ed. N. T. Oxon. A. 1675, & inde in ed. Amst.*) imo ausim adserere tres quartæ partes demonstrabunt.

ANIMADVERSIO.

Verum hic dici, agnoscimus, sub ea cautione, quæ ad canonem VIII dabitur, de *sensu* sive mente scriptoris sacri: at inde nullius loci lectio præ altera prærogativam obtinet. Nusquam in margine, quod meminerim, ab auctore allegatur hic canon, quanquam *observationis* potius, quam *canonis* titulum meretur, ut complures alii.

II. Describtores errarunt oscitanter sæpenumero, quando in eodem aut sequenti versu repetitiones vocabulorum inveniebantur, putantes se anteriora vel posteriora descripsisse. Exinde *detractiones*, omissa voce aut sententia intermedia, aut sequente; aut *variationes*. Idem & a dictante proficisci poterat.

Canon bonus, sæpe adhibendus, sed raro adhibitus ab auctore. Adhibendus erat, pro lectione marginis, v. gr. ad Luc. X. 11. 1 Ioh. II. 23.

 III. Ali-

III. Aliquando etiam inde sunt causæ *additionum*, unaque vox aut sententia *bis repetita*, quando sc. descriptor in eandem vocem aut periodum inciderat, aut quid neglexerat.

Canon bonus, sæpe adhibendus, sed raro adhibitus ab auctore. Causa in eo allegata non solum additiones, sed etiam permutationes verborum complectitur. Allegandus igitur erat, v. gr. ad 2 Petr. II. 2, pro lectione marginis.

IV. Descriptores sæpe in eo errarunt aut variantem lectionem fecerunt, quando vocem scripserant ante præcedentem, quam delere nolebant, ne decor descriptionis periret: inde *trajectio* vocum orta, quæ variantem lectionem sensu sano facere non debet. idem factum, si quam vocem *neglexerant*, quam postea addere nolebant.

Vera observatio: sed utra lectio genuina sit, aliunde dignosci debet.

V. Descriptores sæpe periodum legerant, & obliti vocis vel vocum originariarum textus, substituebant *æquipollentem* aut *fere æquipollentem*, aut *aliam*, aut penitus omiserunt, quam postea, ne exemplar macularent, mutare, delere vel supplere noluerunt. Id pro variante lectione non adsumendum, nec textus mutandus.

De locutionibus *æquipollentibus*, quæ sit manûs primæ, quæ Græci librarii, aut interpretis, hac observatione non deciditur: neque eadem omissionem ab additione discriminat.

VI. Peccarunt sæpe descriptores in mutandis, omittendisve *literis*, præsertim *unius organi*: item in mutandis *syllabis*, quæ quoad sonum sibi similes videbantur; id quod frequenter contigit in *nominibus propriis* ex una in aliam linguam translatis: quæ cum sensum sæpe non turbarent, illa propter exemplaris nitorem mutare nolebant: quod non pro variante lectione, sed pro negligentia descriptoris habendum. Ita & judicandum, quando *temporum*, *modorum*, aut *verborum mutationes*, vel *generum* aut *casuum* contingebant. &c.

Errorum causam ita hæc tangit observatio, ut ad decisionem non faciat.

VII. Descriptores sæpe peccarunt in omittendis vel addendis vel variandis *particulis*, *pronominibus*, *adverbiis*, *præpositionibus*, aliisque, quod & sæpe in *verbis compositis* factum: hoc tamen variantem lectionem non facit, nec pro ea habendum. Millies & millies sic peccatum.

Eadem ratio.

VIII. Quæ lectio additione vel detractione aut mutatione, item variatione constructionis, *non mutat sensum*, etiamsi in tribus quatuorve codicibus manuscriptis inveniatur, pro variante lectione non habenda, nec admittenda contra plurimos alios Codices, bonæ vel melioris notæ. Nulla quippe causa tum cogit, variantem lectionem receptæ præferre.

Cum a *tribus quatuorve codicibus*, de quibus Canone XI, discesseris, hæc observatio nusquam lectionem unam alteri præfert. Raro etiam additio vel detractio vel mutatio *sensum* plane eundem relinquit. Interesse aliquid, si ego non sentio, alius fortasse sentit; si hodie non video, heri fortasse vidi vel cras videbo. Si non interest ad dogma, interesse potest ad elegantiam,

ad

ad simplicitatem, ad emphasin, ad connexionem, ad parallelismum qualemcunque.

IX. *Unus Codex* non facit variantem lectionem, quia arguit incuriam descriptoris, maxime in omittendo: modo recepta lectio sit secundum analogiam fidei: alias canon XXII habet locum.

Canone IX XII & XL-XLIII, coll. Proleg. n. 108, de *numero* codicum agit Noster: sed primum *diversitas* & *antiquitas* codicum pluris est, quam *numerus*, quem sine discrimine accipit: deinde ipsum numerum minime habet explicatum, multos ratus codices, ubi pauci aut vix ulli sunt; paucos, ubi sat multi sunt, vel plures, vel plurimi. Nam in laterculo codicum, canonibus præmisso, plerique solos Evangelistas, pauci Acta & epistolas, Apocalypsin aliquot tantummodo habent; iidemque subinde sunt mutili, non pari diligentia excussi, ad editiones inter se discrepantes collati: at Noster lectioni marginis sui solet concedere tantummodo codices in margine expresse citatos, & totam fere reliquam laterculi molem textui suo ita adscribit, ut *centenos* subinde codices, etiam in Apocalypsi, a textus sui lectione stare putet. *Manifestum hunc atque magnum errorem* secunda recte appellat editio criseos Mastrichtianæ; itaque formulam de *centenis* codicibus &c. delevit: sed reliquum tenorem retinet. Eo magis admonendi sunt, qui hanc crisin jam persanatam putant. Simili errore Ant. Blackwallus in Classicis sacris p. 594 ad Act. II. 24, & ad 1 Ioh. IV. 3, allegavit *CXX MSS*: quum haud XL sint codices, ad Acta & ad Epistolas Iohannis, ante eum collati: idemque *sedecim* (sic enim, opinor, legi voluit, non *sexaginta*) Stephanicos, has illasve partes N. T. complexos, pro codicibus totius N. T. amplexus est, p. 600. 617 s. 636. In excerptis Oxoniensibus, quæ Mastrichtius crisi substravit suæ, unus, duo tres aut quatuor codices sæpe dicuntur lectionem aliquam habere, quæ multis testibus nititur. Apud ipsum Mastrichtium lectio textus, quamlibet imbecilla, nunquam potest causa cadere; lectio marginis, quamlibet germana, vincere nunquam.

Quod ad *Canonem IX* seorsum attinet, *unus* sane *codex*, ubi minor codicum est copia, variantem facere lectionem potest; imo unus codex, v. gr. Apocalypticus apud Erasmum, ipsum textum sustentavit: sed quo major copia comparatur, eo rarius unus codex variam lectionem cum specie potest facere. Sæpe autem unus dabatur Mastrichtio, ubi multi sunt. Citatur hic canon ad Matth. XXVI. 35. Marc. IX, 40: at lectio marginis non *uno* MS. sed *fere omnibus* nititur Ap. III. 12 omnes libri, etiam excusi ante Bezam, habent ναῷ· quare qui libros MSS. contulere, nullam hîc varietatem notarunt Apud Bezam error typothetæ dedit λαῷ· id Beza correxit: sed unus Huissus,

qui

qui codicem Alexandrinum ad textum cum mendo λαῷ excusum contulit, ναῷ demum tanquam variam lectionem codicis Alex. notavit. Inde Mastrichtius lectionem ναῷ, quasi in *uno* tantum codice repertam, hoc canone IX reprobavit, quum in *omnibus* exstet ac plane genuina sit. Hæc non potuissent accidere Mastrichtio, nisi in *summa* criseos errasset. Ultima canonis verba, *modo recepta &c.* receptam lectionem sine causa in discrimen adducunt.

X. Neque *duo Codices* faciunt variantem lectionem, contra receptam & editam & sani sensus lectionem; quia id duorum descriptorum, forte ejusdem, duarum descriptionum arguit incuriam, maxime in omittendo: in quo plerumque sufficit ratio illa sola: *omissum esse*.

Citatur Canon v. gr. ad Apoc. XIV. 1. XVII. 4: at lectio marginis non *duobus* codicibus, sed *omnibus* nititur, errorem refutans ab Erasmo invectum, & per Stephanos & tot alios receptum. Et tamen sunt, qui Stephanico prelo divinam pro integritate N. T. Providentiam mancipare audeant, nec desinant audaciam iis adscribere, qui sua ætate omnibus subsidiis a Providentia oblatis religiose ad communem ædificationem utuntur.

XI. Neque faciunt variantem lectionem *tres aut quatuor codices*, maxime in omittendo, contra viginti & quod excurrit alios manuscriptos.

Citatur Canon v. gr. ad Luc. XIII. 35. at lectio marginis non *tribus aut quatuor*, sed *permultis*, iisque præcipuis testibus nititur. Sic Matth. II. 11. XXVIII. 19, lectio marginis non *tribus quatuor*ve, sed ita multis codicibus nititur, ut lectioni textus ne *unius* quidem firma relinquatur opinio.

Ubi Millius *plures*, inquit Mastrichtius in Proleg. § ult. *codices*, *versiones & patres adducit*, *ibi parva mutatione numerus codicum*, *verbi gratia*, *trium quatuorve*, *ad sex septemve augeri & extendi potest*; *ut nec ille variam lectionem facere debeat contra centum* (ed. 2, *plerosque*) *alios codices seu testes*. De *centum* seu *plerisque* illis jam diximus: *trium quatuor*ve, & *sex septem*ve, pusilla est differentia; sed multo major intercedit, ut margo Mastrichtianus ad Apparatum nostrum collatus quemlibet lectorem quovis docebit loco.

XII. *Magnus codicum* manuscriptorum *numerus* veluti viginti aut plurium, firmat & probat receptam & communem lectionem sani sensus, potissimum in omittendo.

Lectio sani sensus, quæ ante typographiam inventam vel etiam deinceps *recepta & communis* fuit, justo codicum firmatur numero: sed justum numerum, variis ex causis, modo plures, modo pauciores faciunt codices; & diversitas testium antiquitasque plus valet.

XIII. Stephani *Curcellæi* annotationes variantium lectionum, pro variantibus lectionibus non habendæ, quia ille non notat codices, unde eas habeat, an ex manuscriptis, an vero ex impressis exemplaribus. Possunt etiam pro uno codice haberi.

De

De Curcellæo dixi in Appar. p. 440. *Miratur* Mastrichtius in Notis ad 1 Cor. VI. 5, *unum* Curcellæum ab Oxoniensibus citari, quum vel *triginta* MSS. habeat Millius. Fugit ergo illum, talia *multis* dari locis, v. gr. Matth. V. 48. Iac. II. 18. Qui non vident, palpare possunt excerpta Oxoniensia, quæ canonibus Mastrichtianis substernuntur, neutiquam esse idonea: neque *editiones* a Mastrichtio justa cura esse collatas. nam Curcellæum solum aut pæne solum citari putat, ubi textum Curcellæus *editionum*, interdum meliorem, allegat, ut Rom. VII. 6. 1 Petr. II. 21. Ap. XXII. 15.

XIV. *Versiones* etiam antiquissimæ ab editis & manuscriptis differentes, uti nec *impressi* libri, faciunt variantem lectionem; sed magis ostendunt oscitantiam interpretis aut corruptionem exemplaris, quo usus fuit. *Complutensis* prima editio anno 1514, valde exacta & ad varia manuscripta, etiam charactere ad antiquum Scripturæ manuscriptorum modum expressa, fere tantæ fidei est, ac codex manuscriptus: quare & Oxoniensis editio 1675 ejus variantes lectiones expressit.

Quid ponderis habeant *versiones*, ab editis & manuscriptis, quibusdam certe, *haud differentes*, non docet Canon. Sane mss. Græcos, quibus hodie utimur, vetustate longe vincunt, & vix unquam in sequiore lectione consentiunt. quare ad decisionem, ubi codices Græci inter se differunt, quam plurimum faciunt. Oxoniensis margo unam *versionem* Copticam cum fragmentis Gothicis, ad Evangelistas tantummodo, allegat. Magnus defectus. Neque *impressi* libri non faciunt variantem lectionem, ubi constat, editores manuscriptis esse usos. *Complutensem* editionem laudat auctor canonum: sed persæpe optimas ejus lectiones rejicit.

XV. Ex *genio Codicum* manuscriptorum observandus est genius descriptorum & descriptionum, an soleant vel omittere quid vel addere. Vide & Canones XXX & XXXI.

Hic *genius* parum facit ad Decisionem, quippe quæ nunquam unius codicis genio nititur.

XVI. Quodsi in aliis Evangelistis, quam ejus qui legitur, aliæ voces, aut vocum mutationes, inflexiones &c. occurrant, probabile est, inde variantem lectionem manasse.

Hic canon nil a canone XXIV diversum habet.

XVII. *Citationes Patrum* textus Novi Testamenti raro facere debent variantem lectionem, quoniam ex memoria factæ, sæpe non ipsa verba, sed æquipollentia adducunt.

In margine Oxoniensi nulla *patrum* allegatio: quare canon XVII cum tribus sequentibus in hac crisi quiescit. Raro in notis quoque allegantur patres. Magnus iterum defectus. nam ubi patres a codicibus discedunt, verba eorum haud premenda sunt: sed ubi codices inter se differunt, ii prævalent, qui cum patribus congruunt; & quo antiquiores sunt patres, eo ponderosius

us est suffragium. Sæpe vix apparet, quid patres legerint in textu suo: sæpe firmiter constat. Discrimen explanatur in Appar. p. 389 f.

XVIII. Ita sæpe Patres, quæ ad intentionem non faciunt, omittunt.

Tali in casu, quæ patres omittunt, ea nemo prudens rejiciet.

XIX. Patres quoque, ex lapsu memoriæ, uni adscribunt, quæ apud alium leguntur.

Talis lapsus memoriæ nulli adhuc lectioni genuinæ detrimentum attulit.

XX. Patres quoque citant aliquoties, quæ nullibi reperiuntur.

Fides semper esto penes citantem.

XXI. Quæ pro veris variis lectionibus a Criticis habentur & quæ sensum mutant, non ad hos canones examinandæ aut dijudicandæ, sed earum origo, causa & ratio investiganda & disquirenda: ad quod canon vigesimus tertius ablegat.

Scholion hoc methodicum est, non canon.

XXII. Lectio *absurda* & quam antecedentia vel consequentia absurditatis convincunt, rejicienda est.

Lectio aperte *absurda* plerumque unius tantum est codicis, adeoque hic canon est supervacuus. Interdum absurditas non est in codice, sed in excerpto, v. gr. Matth. XVIII. 20, collato Millio: vel in interpretatione varietatis, v. gr. Matth. XXI. 32, ubi juxta *Cant.* pharisæos, contra atque alii interpretantur, *credere pœnituit.* Porro absurda sæpe est lectio, quæ non videtur: sæpe videtur, quæ non est. In canonibus XII Pfaffianis, qui dissertationem de var. lect. N. T. concludunt, octavus est insignis: *Lectio in speciem absurda non est statim rejicienda, nec ea quoque, quæ obscuritatem dictionis secum fert, tales enim lectiones non solent fingi.*

XXIII Vide Notas.

Vide Apparatum. ibi enim *Notas* illas, quoad opus esset, consideravimus.

XXIV. Cognita origine variantis Lectionis, perit plerumque varians lectio; veluti si ex uno Evangelista in alium *vox* sit translata vel *periodus.* quod satis usitatum erat, ut sc. constarent diversæ enunciationes Evangelistarum. &c.

Insignis Canon. Pro lectione marginis allegandus erat ad Luc. III. 19 &c. quin etiam extra Evangelistas, v. gr. ad Eph. V. 9.

XXV. Glossema.

Continetur hoc in Canone XXXV. Ibi ergo vide.

XXVI. Sæpenumero descriptores, voces, quas censebant *superfluas*, aut *non necessarias*, compendii causa omiserunt, præsertim quando sensum non turbabant aut mutabant: id quod pro variante lect. non admittendum; sed audaciæ descriptoris imputandum.

Omissio plerumque casu fit, rarius consilio, ut recte judicat D. *Hauberus*, cujus ceteroqui crisis cum sententia hujus Canonis congruit, ut notamus ad Act. XV. 34. Porro quomodo ea, quæ omissa sunt, ab iis, quæ addita sunt, discerni debeant, auctor criseos non indicat. Sic res in incerto manet.

XXVII.

XXVII. Contra, quando *sensus ellipticus* aut *obscurus* aut *imperfectus* descriptoribus videbatur, addebant vel nomen vel verbum vel pronomen &c. sæpe ex antecedentibus. Quæ quoque audacia est.

Continetur hoc in eodem Canone XXXV. Ibi ergo vide.

XXVIII. Quando descriptores sæpenumero anteriorem vocem, verbum, numerum, casum, aut tempora *mutaverunt*, tunc in sequentibus, quum anteriora delere & exemplar maculare nollent, isti mutationi inhærere cogebantur. Innumera istius continuatæ mutationis exempla occurrunt.

Hujus canonis eadem ratio est, quæ quarti. Eum respice.

XXIX. Efficacior lectio textus recepti.

Genuina lectio semper est *efficacissima*. Efficacia autem, nativæ simplicitatis comes, a fuco, Græcis sæpe placito, discerni debet. Sic Matth. XXIII. 8. 2 Cor. VIII. 8. Apoc. XI. 17, canon hic a Mastrichtio pro textu allegatus, fortiter pro margine militat.

XXX. Codex solet quid omittere.

Canon inutilis. Plane subordinatur Canoni IX.

XXXI. Codex consuevit aliquid addere.

Ejusdem valoris Canon.

XXXII. Distinctiones, seu commata & puncta diversimode posita, item conjunctiones & disjunctiones vocum, in exemplaribus manuscriptis non faciunt diversitatem lectionis, quia in antiquis sæpe desunt, aut voces cohærent. Inde aliquando *coalitio*, aliquando *distractio* orta. Sed pertinet hoc magis ad interpretes & explicatores textus, quam ad criticam.

Ne hic quidem canon est.

XXXIII. Omissio vel variatio quædam sæpe contigit, quando verbi aut præpositionis *constructio remotis æque ac proximis* poterat aptari. Multoties a descriptoribus hac ratione peccatum.

Utra lectio genuina sit, per hanc Observationem non deciditur, quod ad *variationem* attinet. De *omissione* diximus ad Canonem XXVI.

XXXIV. Refer quoque numerum vel numeros canonum, huic (sc. 34.) adscriptos, ad proxime præcedentem lectionem, & ex illo canone vel canonibus pete rationem vel crisin ejusdem lectionis.

Recte *Monitum* appellat auctor. Non est Canon.

XXXV. Descriptores clarius sæpe quid præ recepta lectione exprimere voluerunt: quod non statim recipiendum. Sic multoties peccatum. Hæc pro *glossematis* magnam partem habenda.

Hic vero Canon *longe* est *excellentissimus*: sed eum prætermisit auctor, ubi maximi usus erat, v. gr. Marc. VII. 2. Act. X. 21. XXIII. 9: imo contrarium Canonem XXVI pro eo allegavit, nimis sæpe. v. gr. Matth. IV. 12. Marc. XII. 32. Præcipue ineunte pericopa Græci librarii supplevere ὁ Ἰησοῦς & alia. Graviter Reineccius in præf. ad N. T. quadrilingue: *Attentionem &*

& circumspectionem magnam, magnum postulat rei quæ agitur momentum, ne qua verba DEI inter hominum scholia abjiciantur, nec hæc etiam hominum verba pro verbis Dei venditentur. Et quidem periculosum est, demere; addere, etiam periculosius, ut ostendi in Appar. Part. I. § 21. Quare etiam atque etiam illud inculcandum statuo: *Fucatæ lectionis criterium fere est blanda sermonis facilitas, multos, sed recentiores, lactans librarios; genuinæ, brevitas sermonis, cum antiquitate testium.* Ita vero ad glossemata proscribenda tardi & sua opinione religiosi sunt præsentis ætatis homines, ut periculum sit, ne multi sanam lectionem N. T. gravissimis in locis, dum emendandam putant, obliterent, & quemvis Mastrichtii canonem potius, quam hunc *aureum*, audiant & sequantur. Quodsi scriptores, quorum multi quam minimum sibi spatium cogitandi indulgent, exiguo fructu admonentur; omnes prudentes lectores in angulis suis cautius sapere debent.

XXXVI. *Enallage* temporum & casuum, item modorum, singularis & pluralis numeri, positivi & comparativi, toties invenitur in descriptione facta, ut maxima fere pars variantium lectionum inde sit orta: quod & ad Canonem VI referri potest, nisi quod hic strictior sit.

Hæc quoque observatio decidendi vi caret inter duas unius loci lectiones.

XXXVII. Omisit sæpe codex manuscriptus aliquid, quia vel in verbo, vel anterioribus descriptor censebat id satis expressum esse. Multoties hac ratione a descriptoribus peccatum, præsertim ad descriptoribus doctioribus.

Vide ad Canonem XXVI. Nil enim ab eo differt.

XXXVIII. Si quæ deprehenduntur aut observantur variæ lectiones, nulla adsumatur in textum, sed relinquatur lectio editorum nostrorum exemplarium, præsertim Complutensis, aut Stephaniana; de varia lectione doceant notæ observatoris.

Non est Canon decisioni inserviens: *Monitum* appellat auctor.

XXXIX. Quando in textu edito nulla occurrit varia lectio, difficultas tamen apparet in sensu, ratione verborum aut rerum, judicium non tam pertinet ad Criticam, quam ad commentatorum explicationem aut conciliationem.

Par ratio. Sunt autem variæ lectiones insignes, quarum nullum in editione Mastrichtiana vestigium invenitur. Vid. Appar. p. 442, ubi notatur locus Marc. X. 14, cum aliis.

XL. Indicat hic canon, quod maxima pars manuscriptorum hactenus cognitorum & collatorum habeat lectionem variantem.

Nusquam, quod sciam, canonem auctor hunc allegat, quanquam persæpe & optimo jure & summa cum utilitate pro marginis lectione allegandus erat: atque ejus loco passim Canon XLI. XLII. XLIII, imo XII. XI. X, imo IX, allegantur. *Ne uni quidem* lectioni genuinæ, sive textûs Elzeviriani, in quem incidit auctor criseos, sive marginis, verum is numerum codicum

cum adscribit: sed semper, ubi ea in textu est, justo majorem; ubi in margine, justo minorem.

XLI. Hic, quod æqualis pars manuscriptorum pro edita vel variante lectione stet.

Hic Canon sæpe potuisset adhiberi commode; sed raro adhibetur. Allegatur v. gr. ad Matth. XXVI. 74, sed ibi MSS. summo consensu stant pro margine.

XLII. Hic, quod tertia pars MSS. nobis cognitorum, seu XXX vel ultra XXX pro varia stent lectione.

Pro tertia hic sæpe parte habetur, quæ longe est potior, ut Matth. XVII. 14. Marc. VI. 33. Luc. VIII. 43. Act. XXIV. 20. Gal. V. 7. Phil. I. 23.

XLIII. Hic tandem, quod quarta & minor pars MSS. seu XX vel infra XXX pro varia lectione allegari possint.

Pro quarta denique hic & minore parte habetur, quæ non modo non minor, sed etiam longe major est, v. gr. Act. XX. 28. XXI. 15.

Hæc cum ita sint, examen variarum lectionum, quod speciminis gratia ex Matth. XXV dedit auctor criseos, Proleg. num. 94 seqq. quam parum valeat, patet. Nullius rei severius examen esse debet, quam Regularum, nam ex regulis cetera pendent. Hæc igitur Crisis, quam examinavimus, 1 falsissimo nititur numero codicum. 2 gravissimos genuinæ lectionis testes præterit. 3 canones suos applicat alienis locis: non applicat, ubi plurimum ii valebant &c. Eximii viri laudes non cupio imminuere: sed crisis ejus est *receptioris textus, ubi is sanus est, vaga defensio, ejusdemque elimandi remora decumana.* Vtinam tandem evigilent, qui eam gregatim sequi amant, quum suis possent oculis uti. Tolerabiliores sunt, qui totum negotium criticum contemnunt, modo ne id ex contemtu ipsius Verbi divini faciant; quam qui hanc rem pro magna habent, sed & ipsi sinistre eam tractant, & alios in errore detinent aut in errorem inducunt. Hic quoque *ingens fiducia præcipuum malæ causæ præsidium* est *& supplementum.*

Regulas etiam quasdam proposuit *Daniel Whitby* in Examine var. lect. Millii, præf. fol. 8, inprimis laudatus a *I. G. Carpzovio* in præf. comm. crit. Rumpæi. Eæ quatenus de testium antiquorum valore agunt, bonæ sunt: sed de locis N. T. singulatim auctor non semper recte judicat. Millium sæpe reprehendit jure: sed idem sæpe in alterum extremum, ut fit, delabitur. Hoc discrimine non observato, multi, qui Whitbium commendant, Whitbio abutuntur: ut recte utaris, alteram partem, id est, Millium, nunquam non audiri oportet. De Whitbio notavimus aliqua etiam in Appar. p. 443-787 seq. & in Defensione altera. Novissime canones octo defecatiores dedit cel. *Carolus Gottlob Hofmannus* ad Pritii Introd. in lect. N. T. cap. 29,

 quo-

quorum etiam, ut ceterorum apud alios, poteſtas in iis *Monitis*, quæ § VIII dedimus, continetur.

§ X.

Fundamenta recognitionis meæ, ut ſpero, firma agnoſcent omnes boni: & ex iis quoque fundamentis aliud quidem aliudque de difficilioribus locis judicium, ſed conſtans longe plurimarum varietatum deciſio fluit. Namque mutandæ ſententiæ libertatem integram mihi reſervavi: ut autem mutanda ſit, raro accidit. Talia quædam loca in hoc Gnomone facile invenient, qui ſua intereſſe exiſtimaverint: plures vero lectiones, pridem nobis placitæ, vindicantur. Ipſe textus recognitionis meæ, id quod etiam atque etiam contra falſas ſuſpiciones declarari oportet, in Apocalypſi plurimos optimosque codices, in ceteris N. T. libris etiam editiones probatas, *ſine ullius literæ exceptione*, ſequitur: *ſinceræ* autem lectioni, ad hodiernum usque diem indagatæ, ſive in textu eam, ſive alibi retuli, *Exegeſis*, de qua potiſſimum agitur in præſenti, recte *ſuperſtruitur.* id quod § IIX & IX erat comprobandum. Viciſſim vera exegeſis docebit, non meræ curioſitatis eſſe delectum talis editionis N. T. Græci, quæ textum habeat rite recognitum.

§ XI.

Textûs in ſectiones, cola, commata diſtincti, ſed non diſcerpti, eximia eſt utilitas, inprimis ab *Ant. Blackwallo*, &, qui eum ſtudioſe exornavit, *Chriſtophoro Wollio*, declarata, tom. 2 de claſſicis ſacris, part. 2, cap. 1. Ea mente, in editione mea, majorum initia periocharum diſtincte notavi; ipſas autem periochas, continuas & indivulſas reliqui: puncta, cola, commata, accentus, ſpiritus, (de quibus aliquid valde neceſſarium dicitur infra ad Ap. I. 5.) ex ſententia ipſorum verborum, data opera recognovi. Multi editores talia promittunt; pauci, præſtant. Hinc, quemadmodum opinor, fit, ut tandem ne vere quidem affirmanti fides habeatur. Qui in quotidiano editionis meæ uſu diſtinctiones majores & minores, quarum exempla habet præfatio ed. min. § VI, probe obſervarit, is commemorationem hanc a me non ſine cauſa factam eſſe ſentiet, fructumque, ut ſpero, capiet non mediocrem. Nolim vero quiſquam, cui exemplar N. T. Græci extra Wirtembergiam ex meo deductum obtigerit, ex eo meum æſtimet: multo enim aliter hic, aliter illic verſiculi disjunguntur & conjunguntur. Interpunctionem in his notis vix unquam aliam damus, atque antea; interdum autem eandem declaramus, ut inſigni loco Rom. VIII. 31.

§ XII.

§ XII.

Ad rectam commentationem inprimis necessaria est notitia *eloquii*, quo ısi sunt scriptores N. T. De eo magna pridem est disceptatio, inprimisque nulta de hoc argumento congessit *Io. Lamıus* in libro de Eruditione apostoorum. Nos dicemus, quod opus est. Sapientia DEI sermonem DEO utique lignum habet, etiam quum Ipse per organa sua ad nostram se accommodat raſſitudinem. Porro quid dignum DEO sit, (coll. 1 Cor. II. 1. XIV. 21.) ıostrum non est definire arroganter, sed obsequiose credere. Exactam veriatis cognitionem apud sanctos Dei homines ut in V. sic in N. T. comitabaur *ordinata series argumentorum*, *expressio sensuum præcisa*, *genuinus affectum vigor*. Vltra hæc tria nil potest desiderari: hæc autem tria fecerunt, ut li quamlibet idiotæ ita scriberent, uti conveniebat, & supra Græcorum hetorum scita evecti, eloquentiam vere naturalem, citra omnem curam, ræstarent. Describemus singula: & quid de iis observatum sit in hoc ope:, simul indicabimus.

§ XIII.

Ordinem argumentorum in quovis libro exhibet *Tabella*, qua summam ıus sum complexus, non memoriæ tantummodo sublevandæ causa, sed ut leam scriptoris sacri quam accuratissime exhiberem. qui eas tabellas animo ıpresserit, utilitatem percipiet. Quolibet ineunte capite, argumentum ejus :mo desideraverit. Divisio N. T. in capita, qua hodie utimur, obscuris seılis facta est, post pericoparum delectum, quæ idcirco ex capite in caput terdum procurrunt: sæpe divellit, quæ arcte cohærent; & conjungit, ıæ distincta sunt. Igitur argumenta capitum rectius ex tabulis divisionem ım non curantibus petuntur. Vbi tabulæ in majoribus partibus subsistunt, bdivisiones, non tamen nimiæ, in notis supplentur. Tabulæ inprimis inıtiam, impiam interdum, eorum retundent, qui apostolos, quicquid in entem veniret, sine ordine effudisse putant. In operibus divinis, ad herlam usque, summa inest symmetria: in sermonibus divinis, ad elemenm usque, exacta præsto est concinnitudo.

§ XIV.

Omnis interpretationis maxime proprium est, ut vis & *significatio* verrum, quæ textus habet, declaretur adæquate, id est, ut, quicquid ex nte auctoris verba valent, capiatur; nil, quod ea non valent, fingatur. ıæ sunt boni sermonis virtutes, profunditas & facilitas. Eæ raro conjun: sunt apud humanos scriptores: atque ut quisque scribit ipse, sic ei viıtur alii scribere. Qui omnia verba expendit, in alieno scripto se aliquid alicubi

alicubi invenire putat, ne auctori quidem quæsitum: qui magis promiscue scribit, aliorum quoque sermones dilutius accipit. At in Scripturis divinis summa profunditas cum summa facilitate conjungitur. quare cavendum est, ne ad nostrum illas modulum in interpretando exigamus; neve, quia anxia solicitudine careant scriptores sacri, ideo etiam illorum verba quasi minus considerate posita tractemus. Omnes mundanas in stilo curiæ elegantias longissime superat divinus sermo. Deus, non ut homo, sed ut Deus, verba facit, se ipso digna. Altæ sunt ejus cogitationes: inde verba, inexhaustæ virtutis. Apud interpretes quoque Ejus, quamvis ab hominibus haud eruditos, exactissima est oratio. Impressioni rerum in animis eorum, exacte respondet verborum expressio, quæ adeo non est infra captum auditorum, ut potius vim ejus raro assequantur. Sæpe conclusiones ipso mundo ponderosiores ex epitheto, ex accidente grammatico, ex adverbio, deducunt apostoli, ut ostendimus in Appar. Part. I. § 1. In Paulo particulam καὶ pressim accepit Chrysostomus, & idem aliique patres alia multa, ut notavimus ad lib. de Sacerd. § 136. 441. Hæc vestigia sequi fas est: hac mente Lutherus ait, *Nil aliud esse Theologiam, atque Grammaticam, in Spiritus sancti verbis occupatam.* Quod ipsum ab aliis Theologis subinde repetitum legitur. Continetur hac observatione scrutinium sermonis *emphatici*, in quo propria significatio interdum intentior est, interdum remissior. Multa erant, vernacula Græcis, *emphatica*, nobis Germanis non item obvia: ut pronomina personalia adhibita vel non adhibita, quæ nos raro prætermittimus, Græci plerumque; & verba media, nobis & Latinis ignota; & verba simplicia vel composita, v. gr. γινώσκω, ἐπιγινώσκω, quæ uno verbo Latino aut Germanico exprimuntur, Græce autem differunt; & articulus, quo Latini carent. Vicissim sæpe fit, ut emphasis exaggeretur præter rem, ut in οὐ μὴ cum subjunctivo, in verbo ἐκβάλλω, in præpositione ἐντὸς &c. in compositis ἐκπειράζω, ἐκπορνεύω, ὑπεναντίος, ὑποδείκνυμι κτλ. quæ apud LXX a simplicibus non differunt. Vtilis est ac laudabilis vel qualiscunque intelligentia N. T Græci: sed minus exercitatis facile accidit, ut falsas emphases mirentur, amplectantur & venditent, verasque prætereant. Quo magis necessarium est, ut nos invicem adjuvemus. Luce utuntur etiam hebetes oculi, ad vitæ summam; sed tamen qui visu pollet, multa exactius assequitur: sic in Scriptura omnes vident, quantum est necessarium; sed quo acutior visus, eo major dulcedo: & quæ unus interdum videt, ea alii, qui per se non videbant, illo monstrante cernunt. Multas ego emphases ab aliis sine causa productas refutavi vel certe dissimulavi; veras, sponte oblatas, non neglexi. Quodsi nimius interdum existimabor, metum facile deponet, qui *perpetuam* accu-

curati ſermonis *analogiam* per omnes æque Scripturæ periochas mirabiliter
ıi conſtantem obſervaverit.

Plane ad vim verborum recte penſandam pertinet notitia *Hebraiſmi*, quo
ıctus eſt ſermo Græcus N. T. Indubium eſt, apoſtolos & evangeliſtas ita
qui & ſcribere ſolitos eſſe, uti Iudæis potiſſimum, in Aſia & alibi genti-
n, Græce loquentibus accommodatum erat. Iudæi porro *Hebraicæ* lin-
ıæ indolem in quotidianum ſermonem Græcum, ut fit, derivatam habe-
nt, & Græca tranſlatio V. T. magnopere hebraizans, plane eis erat fami-
ris: atque ea tranſlatio gradatim inſerviit divino conſilio, ut Græca lin-
a vehiculum fieret verbi divini. Quiſquis ergo idiotiſmus erat in tranſla-
ne V. T. & in ſermone Græco Iudæorum, apoſtoli & evangeliſtæ eo re-
: uſi ſunt: & quo familiariorem eam tranſlationem habuerit lector N. T.
æci, quo melius perſpectam habebit ſyntaxin Hebraicam, hoc plus pro-
iet. Locupletiſſimam linguarum facultatem Paracletus ſanctis hominibus
ntulit: ſed ad auditores & lectores ii ſe demittere neceſſum habebant. Si
oſtolus aliquis ad Barbaros aut Græcos mitteretur hodie, Barbarorum, ut
inor, linguis aſperrimis, aut hodierna Græcorum, quamlibet corrupta,
ılecto, ſapienter uteretur. Habet ſtilus N. T. paſſim locutiones cum pro-
tiſſimis auctoribus Græcis, etiam ubi minime putaſſes, congruentes: ſed
ıd ſcriptores N. T. tota ac perpetua ſermonis indoles eſt conſideranda,
:braizans, abs qua ſane ſtilus eorum, qui foris ſunt, diſcrepat, quanquam
rſim aliqua ſunt ſimilia, quod non mirum, quum tam modicum eſt vo-
nen N. T. & tanta librorum Græcorum profanorum moles, atque horum
ctoribus ſubinde etiam aliquid excidit, quod ipſis minus placeret, & ta-
n ad locutionem N. T. a philologis multæ lectionis cupide confertur. Ad-
, quæ notavimus ad Ioh. VI. 37. XII. 6. Ap. XI. 15.

Quæ cum ita eſſent, in explicandis Græcis locutionibus N. T. non longe
re neceſſum habui: declarationem fere e proximo petii, & v. gr. in lo-
aliquo epiſtolæ ad Romanos contuli, primum, contextum ipſum, ipſam
ad Romanos epiſtolam: deinde, reliquas Pauli epiſtolas: deinde, cete-
libros N. T. tum, LXX interpretes, ut vocantur; porro, patres Græ-
, qui & N. T. Græcum & veteres, ipſi Græci, legerunt: poſtremo, adeo-
: raro, eos, qui foris ſunt. Vbi loca V. T. allegantur in Novo, verba
X interpretum, ea præſertim, a quibus differt Novum Teſtamentum,
:cripta dedi, quo commodior eſſet collatio. Vbi eadem ſunt verba V. T.
Novi, proprietatem textus Hebraici LXX interpretibus antepoſui. quo
igio, quid ſit τροποφορεῖν, ἑτοιμασία κεφαλῆς, βιβλίε κτλ. optime diſcitur.

 Ope-

Operam equidem dedi, ut in has annotationes quam plenissime derivarem utilitates ex LXX int. capiendas. Quæ ex Grammatica Græca aut Lexico peti possunt, ea nemo hic pertractata desideraverit. Interdum, ubi momenti aliquid subest, aut ubi alii hallucinantur, ad talia descendimus.

§ XV.

Cum *affectibus* sanctis, quod comparari possit, terra nihil alit. Continentur autem in iis etiam τὰ ἤθη, sive *Mores*, vocabulo minus commodo. *Affectus*, absolute dicti, *concitati* sunt: *mores*, sunt affectus lenes, mites atque compositi. De his non alienum fuerit legere Quintilianum lib. VI. cap. 2. nam disputatio tota in hanc præfationem induci non potest. *Argumenta*, *mores*, *affectus*, habent, ut omnes, ita sancti sermones, etiam in Novo Testamento. *Argumenta*, nemo non tractat: *affectuum* rationem habent sapientiores, spirituali experientia præditi: *mores*, omnium pace dixerim, propemodum negliguntur, præterquam quod *Verecundia* scripturæ interdum prædicatur. Et tamen *mores* per omnes sermones atque epistolas N. T. mirabiliter diffusi, *continuam* quandam *commendationem* habent ejus, qui agit aut loquitur aut scribit, & *Decorum* præcipue complectuntur. Delibavimus aliquid in Apparatu, pag. 372, & plura in Harmon. evang. p. 57. 103. 111. 214. 216. 242. 278. 281 s. sed in præsenti opere uberior *morum* juxta cum *affectibus* est consideratio. Hæc pleraque sunt ejusmodi, ut magis sensu cordis, quam verborum circuitu assequaris. Quæ potissima causa erit, cur annotatio nostra sæpe nimium subtilis, sæpe satis frigida putari possit: sed qui paulatim assueverint, non dubito, quin mihi assensuri sint, & sermones divinos admiraturi. Tenerrimo penicilli ductu pictor, celerrimo notularum fugientium tinnitu musicus summam artis elegantiam exercet, & in apice cujusvis rei quæ minima sunt, ea rudes quidem oculos & aures subterfugiunt, sed floridissimas revera delicias habent, ex ipsa radice pullulantes. Sic se habet Scriptura sacra. Capiat quilibet, quod capit: cetera exagitare parcat.

§ XVI.

Complura eorum genera sunt, qui libros sacros commentando illustrare aggrediuntur: interdum etiam alii aliorum instituta contemnunt, sua unice amant. Ego neque paraphrasten totus ago, neque grammaticum, neque scholiasten, neque antiquarium, neque dialecticum, neque dogmaticum, neque polemicum, neque porismaticum: & tamen quiddam ex his

omnibus

omnibus liberrime conflatum apporto. Nil eſt, quod non aliquem præbeat uſum: ubi uſus cupide urgetur, in abuſum degenerat: abuſui medetur ſobria & æqua omnium ſubſidiorum æſtimatio. *Dicta classica* non prætervehor: difficultates vulgo vexatas non diſſimulo: ſed tamen ceteras conſideratu æque dignas ſcripturæ partes æque expendo. Quod genus annotationum præſens quælibet pars, quiſque locus, qui ſub manu eſt, ad vim ſuam explicandam poſtulat, eo utor: ut vel verba & locutiones evolvantur; vel habitus animi apud eos, qui loquuntur, & apud eos, quibus ſcribitur, notetur: vel veræ doctrinæ obſerventur, falſæ redarguantur; vel monita pietatis & prudentiæ chriſtianæ eliciantur; vel allegata V. T. in Novo & alia parallela loca expendantur; vel argumentorum pondera & nexus reſolvantur: eaque omnia ita proponuntur, ut lectori anſa detur plura cogitandi. In ſingulas annotationes dicere putabitur Gnomon: *Sic* habet textus, non aliter. *hoc* nomen, *hoc* verbum, *hæc* particula, *hic* caſus, *hoc* tempus eſt, non aliud: *hic* verborum ordo, *hæc* verborum repetitio aut commutatio, *hæc* argumentorum conſecutio, *hic* animorum motus &c.

§ XVII.

Opinionum divortia operoſe enumerata ac refutata, cum ſcriptorum nominibus & librorum titulis, non admodum requiret, qui, quid hic agatur, intelligit. Eſſe quosdam expedit, qui eas partes ſuſcipiant, hiſtoriamque interpretationum vel per ſecula deducant: ſed paucorum facultas eſt; nec deſunt tamen, qui multa in utilitatem communem eruant & convehant. Ineptas vero ſententias & vix cuiquam in mentem venturas, ſubinde commemoratas legere, minus juvat infirmos, quam ignorare. Male nobiſcum ageretur, ſi ad regiam veritatis viam dignoſcendam neceſſum eſſet, omnia avia in numerato habere & pertentare: imo multitudo ſententiarum veram interpretationem ſæpius obruit, quam ſubminiſtrat. Novis tamen quibuſdam interpretationibus occurro, neque auctoribus neque verbis eorum citatis. Lector, earum inſcius, non ſentiet; neque enim opus eſt: gnarus, perſpiciet, quid velim. Nonnullas etiam ſpecioſiores interpretationes, minus adhuc diſcuſſas, attingo: &, ubi mea ſententia paradoxa videri poſſet, aliorum conſenſionem, veterum præſertim, oſtendo.

§ XVIII.

In commentariis nihil eſt tritius, quam *Harmoniæ evangelicæ* titulus: ſed ſub hoc ipſo titulo quiddam ab aliis fere omnibus ſejunctum dare neceſſe habui.

bui. Harmoniæ basis est, TERNARIUS PASCHATUM inter Baptismum Domini & inter Exaltationem ejus, ab antiquis frequenter, novissime a *Timotheo Philadelpho* agnitus: sed plura paschata plerique statuunt recentiores. Ad veram paschatum trium amussim *Evangelistas* tractavi *conjunctim in Harmonia* evangelistarum Germanice edita A. 1736, recusa A. 1747, & cum eo tractatu intime connexa est *singulorum* in præsenti Evangelistarum consideratio. Quare quæ maxime sunt necessaria, placide repetam.

I. Nativitas I. C. non potest poni ultra bimestre ante mortem Herodis.

II. Mors Herodis non potest citius aut serius poni, quam in mense februario anni 3 ante æram Dionys. Demonstrat id eclipsis lunæ apud Iosephum, & quæ Iosephus inter eam & inter pascha illius anni facta esse scribit.

III. Annus 15 imperii Tiberii non potest initium habere ante mensem Tisri in anno 27 æræ Dion.

IV. Dominus cum esset quasi annorum 30, baptizatus est, & interjectis 40 diebus tentatus, aliquo intervallo ante pascha anni 28 ære Dion.

V. Eodem, non alio, in anno, templum poterat dici annis 46 ædificatum. Ioh. II. 20.

VI. Crucifixus est Dominus anno 30 æræ Dion. Namque hic ipse annus, non annus 29, 31, 32, habuit pascha in fine hebdomadis: annus autem 33 nimis est serus, & omnibus antiquæ ecclesiæ sententiis refutatur.

VII. Ergo tota historia a Paschate Ioh. II, ad Pascha Ioh. XVIII, includitur in annum 28. 29. 30 æræ Dion. Sunt paschata tria.

Hæ theses, singulatim, dubiæ videri possunt, sed in suo nexu certæ sunt & immotæ; & paschata non nisi tria necessario inferunt. Adversarium Harmonia mea humanissimum nacta est D *Hauberum*: qui quid hodie sentiat, haud scio; sed certe summam Harmoniæ ab illo adornatæ adoptavit opus eximium, quod inscribitur *Deutsche Original-Bibel*: novissimeque D. *Walchius* in Meletematis de Vita D. N. I. C. me sæpius reprehendit. Horum autem neuter chronologicos Evangelistarum adhibuit nervos. Studiose chronologiam evangelicam memoria nostra tractarunt Camp. Vitringa, P. Allix, Com. Camillus de Sylvestris, Nicasius Grammatici, I. I. Hottingerus, C. G. Hofmannus, Leonardus Offerhaus &c. Longe inter se differunt; sed si confligas eos & in unum contrahas, quicquid ex vero quisque habent, id ternarium paschatum, ipsis quandoque invitis, confirmat: neque ii, qui quatuor, ne dicam, qui plura, paschata fingunt, characteres illos chro-

:hronologicos, ab ipsis evangelistis tam graviter præscriptos, sine violentia ractare possunt. Quaternarius paschatum magnam periocharum earundem eriem, a Matth. IV ad XIII & in parallelis Marci Lucæque locis, quam Ternarius simplicem agnoscit, duplicat vel triplicat, manifesto incommo-lo. Ternarius, vel apud Matthæum, vel potius apud Marcum & Lucam, n historia pauculorum tantummodo mensium, *Trajectionem* infert, eamque ructuosam; Quaternarius, sub specie ordinis, *confusionem*. Lightfootus n Chronicis & V. & N. T id ex instituto agit, ut *Trajectiones* apud Evan-gelistas, quamvis quatuor paschata habet, & in tota scriptura obvias demon-tret. Ternarius exacte congruit cum LXX hebdomadibus apud Danielem, z cum lectionibus Mosis & prophetarum in sabbatis & diebus festis, ad uas aperta & frequens apud Evangelistas est allusio, cursuique Salvatoris eleritatem convenientissimam tribuit: Quaternarius hæc omnia obliterat. 'beriorem demonstrationem ipsa habet Harmonia, § XII, Ordoque Tem-orum, cap. V. Hinc jure concludo: *Quisquis plura tribus Paschata inter laptismum Domini & inter Exaltationem statuit, ejus opera in Evangelistis, uatenus Harmoniam spectat, irrita, & in Vitam D. N. I. C. minime honorifica ebet haberi ab omnibus, qui errore non æque atque veritate pascuntur.* Ad Iarmoniam Evangelistarum, ita constitutam, & ad Ordinem temporum, assim hic remittit Gnomon, eoque jam expeditior est Evangelistarum con-deratio reliqua. Tabulam quoque ex Evangelistis coagmentatam, tanquam Ionotessaron, habet Harmonia: Gnomon autem singulos Evangelistas sin-ilis in Tabulis, ad quemque seorsum accommodatis, refert.

§ XIX.

Acta Apostolorum magnam habent conjunctionem cum *Epistolis*, *Pauli* æsertim, & per has bonam partem illustrantur: in *Epistolis*, non desul-ia est annotatio nostra ad sermones confertiore doctrina plenos, sed æqua-iter deducta ac propemodum perpetua. Summam ac seriem Historiæ t *Ordo temporum*, cap. VI.

§ XX.

De rationibus tractationis nostræ *Apocalypticæ*, præter proprium nota-n ad hanc prophetiam *proœmium*, in ipsis passim *notis* agitur. Nam ut rmanica exegesis seorsum exstat, sic Latina in extremo hoc volumine da-. De illa, Germanica, *Epicrisin* (*Beurtheilung*) nuper emisit cel. Theo-us, *D. Ioachimus Langius*, eamque Antidoto W. Sherlockii contra papa-

d 3 tum,

tum, quod in vernaculum ſermonem tranſtulit Fridericus Eberhardus Rambachius, ſub titulo *Mantiſſæ Apocalypticæ* adjecit: convenit autem Epicriſis cum Latino ejus *commentario apocalyytico* in *Gloria Chriſti*. Quare Gnomoni huic & examen præcipuorum *Commentarii* nervorum, & reſponſionem ad *Epicriſin* committi oportere exiſtimavi. De Epicriſi illa ut nuncium accepi, conſtitui, non minore cum prolubio cedere veritati, a ſubactiſſimo interprete monſtratæ, quam eandem mihi propitiam defendere. Scripti potitus, nonnulla, quæ vel diſplicerent Auctori ejus vel placerent, delibata inveni. Ego viciſſim, qua parte aut aſſenſus eximii Viri me delectarit, aut diſſenſus ad meam ſententiam recognoſcendam invitarit, exponam: quemadmodumque ille ſumma uſus eſt humanitate, ſic ego obſervantiam erga Senem, cujus etiam hoſpitio anno 1713, & deinceps commercio gaviſus ſum, tuebor.

I. Præcipue de *beſtia* & de *meretrice* diſſentit, p. 371-405. Multum hæc ab illa differt, fateor: veram autem differentiam conſideramus infra, ad cap. XIII. 1.

II. Infert inde, ad ſuperiores ſuos remittens commentarios, *generatim*, in interpretatione ſeptem *ſigillorum* & ſeptem *tubarum*, adeoque totius *libri*, me titubare, non minus, quam Vitringam. p. 405. Reſp. Interpretatio beſtiæ & meretricis vindicata - & reliquæ partes, ſe mutuo ſuſtentant. Complura ſunt, quorum ſpecioſam quidem explanationem dedit Epicriſis, p. 371 ſeqq. 394 ſeqq. 400 ſeqq. ſed mihi ea non obſunt: nam egomet ut vera agnoſco. Optabilior fuerat diſcuſſio eorum, quæ in quæſtione ſunt. Hic vero eſt, quod admiremur. Ipſam *ſummam* ſyſtematis apocalyptici, a cel. D. Langio adornati, examinaveram in libro meo, pag. 500-504, auctore *nominatim* laudato, ſcripſeramque ibi, *Quisquis veritatem quærit, is hoc momentum quam diligentiſſime perpendat:* & tamen de toto illo examine *prorſus tacet*, nec paginam 107 ſ. 123 ſ 214 ſ. 285. 295, omnesque fere, quas collegeram in Præf. § VII, attingit. Lectum ſibi librum, ait: alias pro certo haberem, eum curſim tantummodo nonnulla decerpſiſſe. Equidem loca illa in præſenti *ab integro repetita* putari volo. nam ea commentarios cel. auctoris mihi perpenſos, & errores, quos is in Vitringa redarguit, a me vitatos, curate præſupponunt. Præterea Gnomon apocalypticus, cujuſmodi ſit cel. viri interpretatio, in *ſigillis*, *tubis*, aliisque partibus, ubi nervus ineſt, modeſte monet, ad c. IV. 1 &c.

III.

III. Initia *væ trium*, ipsiusque *væ tertii*, nimis alte putat a me poni. p. 06. Respondetnr infra, in cap. VIII. 13.

IV. De *duobus testibus*, deque *urbe magna*, assentitur: itemque de *reno*. p. 406 seqq.

V. C*apitis XII* expositionem approbat, quod ad futura attinet tempora: uod ad præterita, non approbat. p. 408. De præteritis, vid. infra, ad cap. XII, 5.

VI. Amplectitur *gentium conversionem*, *millennium futurum*, (sed *simlex*,) *resurrectionem primam*. p. 409-421. Atque hac potissimum in par e ab *equuleo*, quem persæpe appellat, *hermeneutico*, prophetiam liberait. Concordiam autem scripturarum de ultimis temporibus, quæ & ut ma & ut bona describantur, in duplici adventu Christi quærit; ut mala fint nte adventum priorem, bona in millennio: comm. apoc. f. 239. quanquam oncordiam illam, salva adventus unitate, non nisi *bis mille* asserunt anni, de uibus infra, ad c. XX. 4.

VII. Quæ de aliis *temporum periodis* ad mille annos collatis dixerim, neat se capere. p. 421. Non recordatus est eorum, quæ exposueram pag. 27. 644 &c. ex genuina temporum analysi. Quam qui agnoscunt, hi scruinium propheticum ætati nostræ maximopere necessarium perspiciunt: (coll. picr. p. 409 seq.) qui non agnoscunt, in longo seculorum spatio fluctuant. am hypothesis ab Halensi Theologo inprimis defensa, v. gr. de bestæ menibus 42, annos communes $3\frac{1}{2}$ notantibus, ipsos illos annos $3\frac{1}{2}$, & subseuentem ecclesiæ florem, duo etiamnum secula & ultra differt. vid. *Erkl. Offenb*. p. 503 seq Tali spe, adhuc præstaret alia meditari, atque propheias in hanc jam partem versare.

VIII. Prolixas libri mei periochas referre dignatus est Theologus Veneandus, de iis capitibus, in quibus & meam cum ipso consensionem inveit, & veritatis *victoriam* jure prædicat: pag. 422. non tamen *omnium* esse artium recensionem, ipsi tituli, modo memorati, indicant. nam intra perauca Apocalypseos capita versantur: cetera fere intacta manserunt. Omnio liberum ei fuit: lectoris autem interest scire, multo ibi plura esse a me ractata, in quibus est *fluxus rerum ex invisibilibus in visibilia, & refluxus x his in illa*: *differentia septenorum angelorum ecclesiarumque*, *sigillorum*, *tuarum*, *phialarum*; *septenariorum divisio in quatuor & tria*: *cursus rerum ex oriente*

oriente in occidentem, &c. Eorum causa, quæ Ven. Theologus egregie pertractarat, non scripsissem exegesin: sed cum certum haberem, ex fonte sapientiæ apocalypticæ inexhausto quiddam in meum canalem manavisse, id ad alios derivandum censui.

IX. Ad prophetias *V. T.* recludendas quiddam a me proficisci posse, singulari benignitate censet, p. 428. Systema autem meum amplius limari oportere, addit ille, & egomet agnosco. Ex Apocalypsi, *non obsignata*, Daniel, qui *obsignatus* erat, & alii prophetæ, qui *mysterium DEI* descripserunt, recludentur. Sed quæ idem ille retractanda mihi judicat, ea veram cum prophetiis V. T. collationem nunquam impedient.

X. Firmius id mihi spondet *Ordo temporum*, illi exspectatus. Id syntagma, cum utraque exegesi Apocalypseos, editum inter utramque, intimam habet necessitudinem. Etenim unam historicarum periodorum & propheticarum catenam, perpetuo se nexu cohibentem, refert.

Omnem meam εὐπείθειαν & docilitatem evocavi, ut, sicubi *grandævus Hermeneuta* demonstrasset, falli me, scite etiamnum ab errore desisterem. Sed sine assentatione, abs qua illum abhorrere novi, sententiam mutare non possum: *German ico*que sermone, quo uterque nostrum juxta cum Latino usus est, nonnulla, si DEI voluntas feret, submittam, tempore. *Est enim justa & brevis exspectatio quarundam rerum, unde applicatio prophetiæ ad nostram ætatem distinctior evadat, facultasque detur, complura utilia uno fasce complectendi.* Veritatem uterque bona sectamur fide: amor illius in me, mea etiam observantia in illum, ingenua sententiæ alterius declaratione, alterius leni tolerantia, non modo non læditur, sed etiam pascitur. Neque ipsa dissensio de capitibus quibusdam fructu caret. nam quanto major in ea utriusque nostrum est perseverantia, tanto magis nostra eorundem de aliis capitibus consensio spectatores atque arbitros amicissimi certaminis ad rem considerandam commovere debet: & quisquis rationibus primipilaris Hermeneutæ hic satisfactum judicabit, is aliorum in sententias meas apocalypticas impetu minus terrebitur. Posthac facilior evadet res, ut dixeram in Præf. § XV. Interea ex animo opto, ut Theologus Halensis in *Bibliis Parentheticis*, & quicquid amplius commentabitur, has quoque verbi prophetici partes divino munere ex divino sensu explicet. Atque utinam, quum tam multi ex ejus auctoritate pendent, re maturius, quoad pretiosæ ejus horæ patiantur, perpensa, publice declaret, *utrum adversarius an defensor earum systematis*

ſtematis mei partium, *quibus Epicriſis ejus contradixit*, (nulla me φιλονικία agit, ſed gravitas rei urget) *apud poſteritatem illuminatiorem haberi velit.* Vericulo non minus de eccleſia merebitur, quam volumine. Me non pudefaciet victoria veritatis. In extremo pron . m, quod unum ad deciſionem ſufficiat: cupidior ſemihorii de mille annis (ſuo loco firmis) interpretatio otum Syſtema, cujus tantus Defenſor eſt Theologus Halenſis, non obſcue invexit. Illa cadente, hoc veritati cedet.

Aliorum hominum variæ ſe cogitationes produnt ſuper meis in hoc genere commentationibus. Apud quoſdam ceteris meis laboribus vix redenero culpam, quam a me in prophetico ſtudio contractam putant. Sunt, uibus calculi mei haud ſatisfacere ferantur: ſublimitatem videlicet matheaticam quærunt, & humilitatem noſtram tranſvolant. nam nobis rudimen- arithmetica, dummodo *fracti* numeri vigilanter obſerventur, ſufficiunt. lures, ſepoſito ſcrutinii labore, facilius ſe expediunt, & in portu ſibi naigare videntur, dum in ſalo oculos claudunt. Videant, quid agant: noilior eſt veritas, quam quæ ſe obtrudat. Ego nil novi habeo, quod pro ea icam. Apologia etiamnum hac utor: *Ora*, *ſcripturam ſacram antepone pe-oris tui ſcrinio*, *& rem TOTAM prius cognoſce*, *quam judicium facias*. Fex, qui loquitur in aures auſcultantium. Sir. XXV.

§ XXI.

Orthodoxiam meam nemo adhuc in diſcrimen adduxit. Quiſquis ſcripta ea perpenderit, agnoſcet, me normam Scripturæ non ſolum in doctrinis, d etiam in verbis ea religione ſequi, quæ vel bonis a ſuperſtitione vix abſe videatur. Nullam enim aberrationem a linea Veri in Scriptura nobis opoſiti tam levem ſtatuo, ut non agnitio veritatis ſit præſtabilior, ſcientiæ EI, ipſo inſpectante, reſpondens, & gloriæ illius conſentanea. Vna eſt ritas: maxima & minima ſui parte cohæret. Erit ergo lectoris, bene eximare, donec erroris reus peragar ab aliquo, qui non ipſe accuſando ert. Fit hoc nimis ſæpe, ut unus alteri malam ſententiam, abs qua uterte æque abhorret, tribuat, & mille alios brevi præcipitique relatione mie offendat. Tali in caſu quid lectori, quid mihi, faciendum putem, clarat *Erkl. Offenb.* præf. § XIII.

§ XXII.

Qui Græce didicere vel diſcunt, eos propria non poteſt non manere utias: ſed aliis tamen quoque veritatis amatoribus prodeſſe cupio. Quos ut

Græca Latinis neceſſario interſperſa quam minimum impedirent, ipſi operam a me datam ſentient. Nam Græca textûs verba ſola præfiguntur verbalibus noſtris annotationibus, ſed Græca & Latina realibus: in curſu earum, Latina præ Græcis aut cum Græcis ponuntur. Latina textûs verba ex Vulgata & ex aliis translationibus ſunt deſumta, vel nunc demum Græcis exprimendis adhibita, eo plerumque caſu, quem Latinus poſtulat contextus, quamvis Græce ſit alius; & eo verborum delectu, ut etiam cum aliqua puræ Latinitatis imminutione vis nativa Græcorum verborum quam proxime redderetur.

§ XXIII.

In reliquo ſermone eam Latine loquendi formam adhibui, quæ huic generi commentandi apta videretur, ſine moroſo aut contemtu aut ſtudio Latinitatis, quæ ubi nimis colitur, majus faſtidium, a cultoribus tamen violata, movet, apud eos præſertim, qui aliquid vernaculæ Latinitatis olfecerunt.

XXIV.

Termini technici paſſim occurrunt, quales ſunt: *Anthypophora*, *apodioxis*, *aſyndeton*, ἓν διὰ δυοῖν, *epiphonema*, *epitaſis*, *ethopœia hypallage*, *litotes*, *mimeſis*, *oxymoron*, *ploce*, προθεραπεία καὶ ἐπιθεραπεία, *proſopopœia*, *ſejugatio*, *zeugma* &c. ubi monendus eſt lector, ne annotationem per terminos technicos in compendium redactam, ſed opinione utiliorem, ſubito prætereat, v. gr. Ioh. X. 27 ſ. Præcipuum autem uſum habet *conciſa oratio* ſive *ſemiduplex*, ex ſtilo Hebraico: & χιασμὸς, qui inprimis œconomiam totius epiſtolæ ad *Hebræos* pandit. Vtriusque figuræ exempla refert *Index*. Talia ubique per periphraſin exprimere, longum fuiſſet: alibi ergo conſulent, qui in aliquo figuræ nomine hærent. Annotationes loquuntur vel ex perſona auctoris, id eſt, ejus, cujus ſermonem refert ipſe textus; vel ex perſona exegetæ.

§ XXV.

Vbi notabilis eſt difficultas, ſatis ſum copioſus: plerumque autem brevis ſum, *quia* ſæpe res plana eſt & facilis, in hiſtoriis præſertim: *quia* obſervationes pluribus locis illuſtrandis idoneas non in ſingula loca, ſed fere primo quoque loco propono: *quia* complura jam alibi tractavi, quæ hîc repetere non neceſſe fuit: § VIII. XIX. XXI. *quia* multa, quæ ad periocharum diviſionem & connexionem, ad commata & puncta attinent, ex ipſo textûs, meæve recenſionis, intuitu peti poſſunt: § XI. *quia*, quæ ad analyſin

-sin spectant, ex *Tabellis* patent, nec facile in Notis repetuntur: § XIII. *uia* simplicem fere veritatem, sine silva multarum opinionum, propono: XVII. *quia* multa per terminos technicos expediuntur. § XXIV. Inde olumen hoc, uti toti N. T. perlustrando destinatum, exiguæ molis est, & vius, quam alii sæpe commentarii in singulos N. T. libros. Ne *Usus* quiem, quos vocant, singulis capitibus subjungendos putavi. qui tractui aoris divini in veritate obsequitur, is ex verbis divinis, sententia eorum perecta, omnia salutaria, sine labore, sine stimulo sugit. Ad sententiam aum perspiciendam, & ad ea potissimum, quæ § IV notavimus, assequen-, opis aliquid, ut confidimus, hîc allatum experientur, qui recte legent, est, ita, ut expendant omnia, neque a textu distrahantur, sed in texm simpliciter introducantur. Neque inutiles erunt *indices* in extremo. Pluaut commendandi operis aut excusandi causa non addam: unum, Lector, go, si aliquem noveris Exegetam totius N. T. vel partis cujuscunque, præ io noster Gnomon *supervacuus* tibi *videatur*, hunc cum alio illo in *una* duntat periocha aut capite, v. gr. Matth. XXIV. Act. XIII. Rom. XII. Hebr. II. 1 Petr. III. Apoc. X, conferas, & tum *demum* judicium facias. Commemorandus hoc loco mihi venit *M. Philippus David Burk*, qui non modo actatum Apocalypticum & Ordinem Temporum & Gnomonem nitide scribens, dexteritate quærendi & disceptandi ansam mihi dedit, ut multa mmodius explanarem, sed etiam quotidiana multorum annorum consueline ita sensum percepit meum, ut post decessum quoque meum quibusn, quorum fortasse tum pluris quam hodie interfuturum sit, variis de ous pro me, quasi ἰσόψυχος, respondere possit.*

§ XXVI.

In præfatione majoris editionis N. T. censui, notas exegeticas ita dividi ortere, ut philologica Latino, fructuosiora Germanico sermone exponei. Postea expertus sum, illa ab his ægre separari posse: itaque conjun-a ea hic exhibet Gnomon. Eo minus necessaria est Germanicæ tractatio-

 nis

* Hic idem, auctor Gnomonis in XII prophetas minores *Heilbronnæ* A. 1753 editi, ecclesiæ *Markgrüningensis* nunc Pastor & Specialis vicinarum Superintendens, *secundam* hanc Gnomonis N. T. editionem recognovit, posteriores b. Auctoris curas ex schedis ejus mstis, studiose perquisitis, addidit, ex *Clavicula* præsertim, quam novus N. T. Græci *prologus* promiserat, multis passim locis ..lia adspersit, & hunc quoque laborem divinæ gratiæ, lectoris christiani studio, humiliter, decenter, commendat, a. d. XXVI. Febr. A. D. MDCCLIX

nis festinatio. Germanico enim sermone ad totum N. T. annotationes, ædificationi *magis meræ* aptas, adornare institui: quis progressus, quis exitus, vivente me aut dormiente, futurus sit, Deo committo. * Ceteroqui nullum est prolixius pensum, in quod ab integro me detrudere audeam. Complura brevi tempore exempla eorum hominum occurrerunt, quos ætate in literis contrita, corripuit imbecillitas. Quod virium & dierum superest, mihi & iis, quibuscum sum una, deberi intelligo, referoque me ad illud Davidicum, *Da ut me recolligam, antequam decedam ac non sim.*

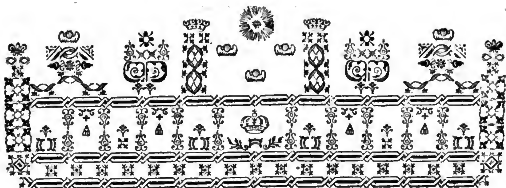
§ XXVII.

Ad summa venit hodie Scripturæ sacræ *abusus* omnifarius, magis vero nefarius *contemtus*: neque id solum apud profanos homines, sed etiam apud eos, qui sibi sapientes, imo spirituales videntur. Τὸ γέγραπται, *scriptum est*, quo ipse DEI Filius, in monomachia cum Satana, omnes insultus devicit, usque adeo vilescit, ut, qui Scriptura *tota* ac *sola* pascuntur, *spiritu* carere aut desipere existimentur. Sic portas *pseudopropheta* apertas inveniet. Porro scriptores boni practicos tractatus, precationes, hymnos, soliloquia, novellas sanctiores, certatim producunt. Singula valde sint utilia: at *universus* eorum acervus multos a libro Domini, id est, a Scriptura, quæ una omnes utilitates & plenissime & purissime complectitur, avertit. Cœleste *Depositum*, quod Deus a Mosis tempore usque ad apostolos per pensa subinde explicatiora non frustra dedit, servent, qui optima quæque probant. Tum, si quis subsidii quidpiam ad salutarem Scripturæ N. T. tractationem præsenti opere sibi præstari posse existimat, eo velim in gloriam DEI & in suam aliorumque ædificationem, mihi bene precatus, utatur.

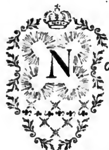
* Prodiit b. Viri *versio Germanica N. T.* cum annotationibus ædificationi *magis meræ* aptis *Stutgardiæ* A. 1753, paulo post ejus obitum.

GNO-

GNOMON NOVI TESTAMENTI.

Novum Teſtamentum dicitur interdum corpus librorum ſacrorum, quibus ipſum *N. T.* proprie dictum deſcriptum exſtat; porro quid ſit *N. T.* proprie dictum, declaramus infra ad Matth. XXVI. 28. Habet hoc Corpus partes duas, quarum altera continet apoſtolorum & evangeliſtarum libros; altera eſt apocalypſis Ieſu Chriſti. In illa primum eſt hiſtoria Ieſu Chriſti ab adventu in carne uſque ad aſcenſionem in cœlos; deinde eccleſiæ chriſtianæ, a Chriſto exaltato, per apoſtolos conſtitutæ, hiſtoria & inſtitutio. Denique in hac Revelatio plane ſingularis docet, quid de Chriſto, de eccleſia, de univerſo futurum ſit, uſque ad conſummationem. Breviter, ſunt evangeliſtæ, actaque & epiſtolæ apoſtolorum, & apocalypſis. Ipſe horum librorum mutuus habitus idoneum præbet argumentum perfectionis. Quo circiter tempore quilibet ſcriptus ſit, in *Ordine temporum* oſtendimus.

ANNOTATIONES IN EVANGELIVM SECVNDVM MATTHÆVM.

Evangelistæ habent primordia rerum N. T. Ioh. XVI. 12. De auctoritate illorum vid. Eph. IV. 11. 1 Petr. I. 12. Sunt bis duo: alteri, Iohannes & Matthæus, fuere apostoli, adeoque ipsi interfuerunt: alteri, Marcus & Lucas, in se ipsis specimen præbent fidei, evangelio ex aliis certissime cognito præstitæ. Sed Matthæum Marcus, hos duos Lucas, hos tres Iohannes præsupponit & quasi supplet. Matthæus, apostolus, primo scripsit, & Marco Lucæque simul auctoritatem constituit: Iohannes, item apostolus, postremo scripsit, & Marci Lucæque libros, per se firmos, etiam magis ad hominem comprobavit. Matthæus scripsit præcipue ad demonstrandum implementum scripturarum & ad convincendos Iudæos: Marcus condidit Breviarium, & multa notabilia ab illo relicta adjecit, præcipue spectans tirocinium apostolorum: Lucas relationem contexuit de officio præcipue Christi, maxime historice: Iohannes refutavit oppugnatores Deitatis. Omnia, quæ hi Quatuor viri commemorant, vere & fecit & dixit Iesus Christus: ea autem ex uno thesauro delegerunt, quorum firmissimam quisque habebat scientiam, quæ characteri cujusque interno spirituali respondebant, & quæ ei tempori, cum scribebat, iisque, ad quos mittebat, congruebant. Chrysost. Hom. I. in ep. ad Rom. ineunte, *Moses libris quinque*, inquit, *a se scriptis*, *nusquam nomen suum præfixit*, *sed neque Matthæus*, *neque Iohannes*, *neque Marcus*, *neque Lucas. quid ita? præsentibus scribebant*, *neque attinebat*, *se ipsos indicare præsentes.*

Dicitur evangelium 1. ipsa *annunciatio læta*, quam de Iesu Christo & Iesus Christus, & prodromus ejus, & apostoli ceterique testes primum Iudæis, deinde toti humano generi tulerunt. 2. totum munus & institutum propagandæ illius annunciationis, vel per præconium, vel per literas. unde dicitur evangelium v. gr. Pauli. 2 Tim. II. 8. Inde, ulteriore metonymia, horum monumenta, qui historiam salutarem scriptis prosecuti sunt. Si velis quatuor libros, quos Tertullianus *evangelicum instrumentum* vocat, simul nominare Græce, dicendum proprie erit, in singulari, τὸ κατὰ ματθαῖον, κατὰ μάρκον κτλ. εὐαγγέλιον, non in plurali, nisi forte brevitatis gratia. Est enim unum idemque argumentum; idque tantum alio descriptum modo κατὰ ματθαῖον, *quod ad Matthæum attinet*, *penes Matthæum*, *per Matthæum*, ut Matthæus pro sua parte descripsit, alio κατὰ Μάρκον &c. conf. κατὰ, Act. XXVII. 7 fin. Veruntamen ut in Pentateucho prima vox protinus est *Bereschith*, (quæ ipsius tituli postea vicem obtinuit;) sic Matthæus, cum scribere inciperet, scripsit βίβλος, Marcus ἀρχὴ &c. *Evangelii* tamen appellatio, pro libro, apud antiquissimos patres occurrit. Apud eosdem Hebraice Matthæus scripsisse perhibetur. quid obstat, quo minus idem Græce eundem librum eodem exemplo scripserit, etiamsi proprie non ex lingua in linguam transferret? conf. Ier. LI. 63. XXXVI. 28, & quæ eo notat *Franzius* de Interp. p. 504; nec non *la Vie de Mad. Guion* Part. 2. pag. 229.

Con-

Conſpectum libri hunc damus:

I. *Nativitas & quæ eam mox ſecuta ſunt.*
- α. *Genealogia.* c. I. 1-17
- β. *generatio.* 18-25
- γ. *magi.* II. 1-12
- δ. *fuga & reditus.* 13-23

II. *Introitus:*
- α. *Iohannes.* III. 1-12
- β. *Ieſu baptiſmus.* 13-17
- γ. *tentatio & victoria.* IV. 1-11

III. *Acta & dicta, quibus ſe Ieſus Chriſtum eſſe demonſtravit:*
- α. *Capernaumi.* 12-16
  ubi notetur
  1. *prædicatio.* 17
  2. *vocatio Petri & Andreæ, Iacobi & Iohannis.* 18-22
  3. *prædicatio & ſanatio: multorum confluxus.* 23-25
  4. *Sermo in monte.* V-VII.
  5. *Leproſus.* VIII. 1-4
  6. *Centurio & ſervus ejus.* 5-13
  7. *Socrus Petri.* 14. 15
  8. *multi ægri.* 16. 17
- β. *iter, duobus de ſequela admonitis, trans mare, & imperium in ventum & mare.* 18-27
  dæmonia ex hominibus in porcos migrantia. 28-34
- γ. *rurſus Capernaumi.*
  1. *paralyticus.* IX. 1-8
  2. *Matthæi vocatio. Converſatio cum peccatoribus defenſa.* 9. 10-13
  3. *jejunium.* 14-17
  4. *Puella mortua, &, poſt hæmorrhouſæ ſanationem, reſuſcitata.* 18-26
  5. *duo cæci.* 27-31
  6. *dæmoniacus.* 32-34
  7. *ambulat Dominus, & operarios peti jubet.* 35-38
  8. *operarios mittit & inſtruit,* X. 1-42
     & ipſe prædicat. XI. 1
  9. *Iohannis legatio.* 2-6
  10. *Iohannes laudatur: civitates contumaces reprehenduntur: laborantes invitantur.* 7-30
  11. *ſpicæ frictæ.* XII. 1-8
  12. *manus arida ſanatur.* 9-13
  13. *Phariſæi inſidiantur: Ieſus ſecedit.* 14-21
  14. *Dæmoniacus ſanatur: populus miratur: Phariſæi blaſphemant: Ieſus eos refutat.* 22-37
  15. *Signum poſtulantes redarguit.* 38-45

16 *declarat, qui sint sui.* 46-50
17. *docet per similitudines.* XIII. 1-52
δ. *Nazarethæ.* 53-58.
ε. *Aliis locis.*
1. *Herodes, Iohanne interfecto, de Iesu audiens hæsitat: Iesus secedens a populo quæritur.* XIV. 1-13
2. *Sanat & V millia satiat.* 14-21
3. *iter maritimum, & sanationes in terra Genesareth.* 22-36
4. *manus illotæ.* XV. 1-20
5. *Cananæa.* 21-28
6. *ægroti multi, sanati.* 29-31
7. *IV millia cibati.* 32-38
8. *in finibus Magdala, signum postulantes refutantur.* 39-XVI. 4
9. *admonitio de fermento.* 5-12.

IV. Prædictiones de passione & resurrectione.
α. *prædictio prima.*
1. *præparatio per confirmationem articuli palmarii, quod Iesus sit Christus.* 13-20
2. *prædictio ipsa & intercessio Petri refutata.* 21-28
β. *prædictio secunda.*
1. *transfiguratio in monte, & imperatum silentium.* XVII. 1-13
2. *lunaticus sanatus.* 14-21
3. *prædictio ipsa.* 22. 23
4. *didrachma soluta.* 24-27
5. *Quis major.* XVIII. 1-20
6. *Officium remittendæ fratri offensæ.* 21-35
γ. *prædictio tertia.*
1. *migratio ex Galilæa.* XIX. 1. 2
2. *quæstio de divortio.* 3-12
3. *humanitas erga parvulos.* 13-15
4. *dives pedem referens,* 16-22
& inde sermones de salute divitum, 23-26
de præmiis sequelæ, 27-30
de novissimis & primis. XX. 1-16
5. *prædictio ipsa.* 17-19
6. *filiorum Zebedæi petitio: præceptum humilitatis.* 20-28
7. *duo cæci sanati.* 29-34

V. Acta Hierosolymitana, proxime ante passionem.
α. *feria prima.*
1. *introitus regalis.* XXI. 1-11
2. *purgatio templi.* 12-17
β. *feria secunda. Ficus.* 18-22
γ. *feria tertia. Acta*
a. *in templo.*

1. *inter-*

1. *interpellatio antistitum,*
  א *refutata,*
    α. *per quaestionem de baptismo Iohannis.* 23-27
    β. *per similitudines:*
      a. *de duobus filiis.* 28-32
      b. *de vinea.* 33-44
  ב *ad insidias progressa.* 45. 46
2. *parabola de nuptiis.* XXII. 1-14
3. *adversariorum quaestiones:*
  א *de censu.* 15-22
  ב *de resurrectione.* 23-33
  ג *de praecepto maximo.* 34-40
4. *Salvatoris quaestio mutua, de Davidis Domino.* 41-46
  admonitio de scribis & pharisaeis. XXIII. 1-12
  & elenchus contra eos, 13 36
  & contra ipsam urbem. 37-39

b. *extra templum. Sermo de fine templi & mundi.* XXIV. XXV.

I. *Ipsa passio & resurrectio.*

A. *passio, cum morte & sepultura.*
  a. *feria quarta.*
    α. *Iesu praedictio.* XXVI. 1. 2.
    β. *Antistitum deliberatio.* 3-5
    γ. *Iudae, unctionem Domini aegre ferentis, pactum de proditione.* 6-16
  b. *feria quinta.*
    α. *interdiu: pascha paratum.* 17-19
    β. *vesperi:*
      1. *proditio indicata.* 20-25
      2. *coena Dominica.* 26-29
    γ. *noctu.*
      1. *scandalum discipulorum & Petri praedictum.* 30-35
      2. *lucta in Gethsemane.* 36-46
      3. *Iesus capitur, gladio uti vetat: turbas redarguit: a discipulis deseritur.* 47-56
      4. *ad Caipham ducitur: falsi testes irriti: ipse se filium Dei confitetur: capitis damnatur: illuditur.* 57-68
      5. *Petrus negat & flet.* 69-75
  c. *feria sexta.*
    α. *passio summa.*
      א *mane.*
        1. *Iesus Pilato traditur.* XXVII. 1. 2

2. *Iudae*

d e f g h

2. *Iudæ exitus.* 3-10
3. *Iesu regnum, & silentium.* 11-14
4. *Pilatus Barrabam, ab uxore frustra admonitus, dimittit, Iesum crucifigendum tradit.* 15-26
5. *Iesus illuditur & educitur.* 27-32
ב *hora tertia. Acetum & fel: crux: vestes divisæ: titulus crucis: duo latrones: blasphemiæ.* 33-44
ג *ab hora sexta ad nonam. Tenebræ: derelictio.* 45-49
β. *Mors,* 50
velumque scissum ac motus ingens. 51-53
Centurio miratur: mulieres spectant. 54-56
γ. *sepultura.* 57-61
d. *feria septima: sepulcrum munitum.* 62-66
B. *Resurrectio: α. mulieribus nunciata, 1. per angelum,* XXVIII. 1-8
2. per ipsum Dominum. 9. 10
β. per adversarios negata. 11-15
γ. discipulis ostensa. 16 20

CAPVT I.

1 BIΒΛΟΣ *γενέσεως*) Locutio LXX viralis, Gen. II. 4. V. 1. Etenim Hebraismum habent maxime libri N.T. primo tempore scripti: providitque sapientia divina, ut versio græca V.T. eam præpararet linguam, quæ doctrinæ N.T. vehiculum foret aptissimum. Spectat autem titulus hic, *Recensio ortûs*, proprie ad proxima sequentia, ut ex reliqua parte versus primi patet, neque tamen vis ejus non ad totum librum porrigitur, quo id agitur, ut Iesus agnoscatur Christus, filius David &c. v. 20. c. IX. 27. &c. Nam Scriptura cum genealogiis etiam caussas earum solet contexere. Gen. V. 1. VI. 9.

¶ *ἰησοῦ χριστοῦ, Iesu Christi*) Conjuncta *Iesu Christi*, & *Christi Iesu*, vel absoluta *Christi* per antonomasian appellatio, post adventum Paracleti invaluit: quare libri evangelici in præfationibus duntaxat & conclusionibus; insequentes ubique eam habent. Rom. III. 24. Gal. II. 16. nott. Conf. v. 16.

¶ *δαυὶδ - ἀβραάμ. Davidis - Abrahami*) Dicitur Christus filius Davidis, & filius Abrahæ, quia utrique promissus. Abraham primus, David ultimus virorum, quibus ea promissio data, unde tanquam a proximo patre dicitur Filius David. v. Rhenferd. op. phil. p 715. Vterque cum fide & gaudio accepit. Ioh. VIII. 56. Matth. XXII. 43. In tota hac scala quilibet priores patres, sed non insequentes scivit. O quam jucundum lectu fuisset illis hoc Matthæi exordium, quod nos tam parum curamus. Allusio prævia fit ad tessaradecadas, v. 17. quarum primam *Abrahami*, secundam *Davidis* nomen distinguit: tertiam eleganter non a nomine proprio, sed a transportatione inchoatam, ipse suo nomine Iesus Christus coronat. Nam prima tessaradecas nec non secunda habent promissionem, tertia impletionem. Retrorsum autem incedit oratio v. 1. a Christo ad Davidem, a Davide ad Abrahamum. Eoque commodius

ıodius Abraham secundo loco ponitur, ıia mox redit versu 2. Marcus autem eunte libro suo, Iesum appellat *Dei filii*, non *Davidis*, quia statim incipit a ıptismo Iohannis, per quem Iesus ostens est Filius Dei. Sic uterque evangeliı scopum libri sui profitetur in titulo. :ior pars hujus versiculi habet summam . T. & altera anakephalæosin V. T.

2 ἀβϱαὰμ, *Abraham*) Matthæus in umerando descendit: quanquam etiam ı. ascendit: neque ab Adamo, sed ab ›rahamo incipit; non tamen exclusis ntibus: coll. c. XXVIII. 19. nam in ›raham omnes gentes fiunt benedictæ. ¶ καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ, *& fratres* r) Non Abrahamo, non Isaaco, non obo adduntur fratres, quos habuere, Iudæ. Promissiones fuere in familia ıelis.

; καὶ τὸν ζαϱὰ, *& Zara*) cum fratre um.

] ἐκ τῆς θάμαρ, *ex Thamare*) Matthæubinde mulierum mentionem injicit, e casu quodam singulari junctæ fuerant ahamidis. Thamar debuerat uxor fiela, Gen. XXXVIII. 11. 26. & ex ea Iuda genuit Phares & Zara. Rachab ex Cananæis: & tamen facta est uxor ıa. Ruth erat Moabitis: & tamen Booz duxit. Vxor Vriæ, Davidis est facta. ναασσὼν, *Naasson*) tempore Mosis. ›so Mose memorabile est in hac torie silentium.

τὸν βοὸζ ἐκ τῆς ῥαχὰβ, *Booz ex Rachab*) , qui proximos Boozi genitores præissos putent: sed sic quoque habetur IV. 21. neque prima tessaradecas, ceum norma, hiatum admittit. v. 17. us alii in tanto temporum tractu ges valde grandævos agnoscunt. *Ra*ıic Hierichuntinam illam dici, vel arıs τῆς ῥαχὰβ ejusque vis relativa docet. Neque obstat orthographia. nam pro רחב ῥαὰβ & ῥαχὰβ scribitur. vid. Hilleri Onom. sacrum p. 695. Rahab illa, cum exploratores occultavit, erat adolescentula, Ios. VI. 23. vixit autem ultra Iosuam & seniores. ib. c. XXIV. 29. seq. & postea demum Salmoni nupserit oportet, quia de his nuptiis in eodem libro nil commemoratur, sed habitatio duntaxat Rahab in Israel. Ios. VI. 25. In Ruth I. 1. prima videntur denotari Iudicum tempora, ut verbum שפט (quod alioqui putari possetredundare,) habeat vim inchoativam, quemadmodum sæpe מלך *regnum cepit*: & Naemi in terram Moab ierit, antequam populus a Moabitis premeretur, Iud. III. 12. Itaque Rachab potuit esse, ut erat, mater Boozi. Huic seni nupsit Ruth, c. III. 10. & horum nepos Isai valde grandævus (conf. de Iojada, 2 Chron. XXIV. 15.) genuit Davidem. 1 Sam. XVII. 12. 14.

6 δαυὶδ δὲ ὁ βασιλεὺς, *David autem rex*) Nomen illud ὁ βασιλεὺς, pridem nonnulli omiserunt: sed *Davidis regnum* bis memoratur hoc loco, uti postea *transmigratio Babylonis*. Ita subaudi, *Salomo rex* &c. usque v. 11. quanquam David potissimum rex appellatur, non solum, quia primus est rex in hac serie, sed etiam, quia thronus ejus, Messiæ datur. Luc. I. 32.

7 ἐγέννησε, *genuit*) Homines mali, etiamsi, dum vivunt, sibi sint inutiles, tamen non frustra exstiterunt. certe per eos nascuntur etiam electi.

8 ἰωϱὰμ δὲ ἐγέννησε τὸν ὀζίαν, *Ioram autem genuit Oziam*) intervenientibus Achazia, (qui idem profecto est Ioachaz, 2 Chr. XXI. 17. XXII. 1.) Ioas & Amazia. 1 Chr. III. 11. seq. Itaque *genuit* mediate, ut dici solet *filius*, mediate. v. 1. nam etiam Esr. VII. 3. transiliuntur sex patres, coll. 1 Chr. VI. Tres illos Matthæus, non quo ipse eos ignoraret, cujus peritiam totus contex-

textus ostendit, sed quia omnibus notissimi erant, prætermisit: neque per fraudem id fecit; nam si numeres, aucta generationum multitudo vim addet argumento de Messia jam exhibito. Neque illos ob impietatem omisit: nam alios quoque impios, v. gr. Iechoniam, eumque consideratissime, memoravit, vel etiam pios prætermisit. Verum ut in demonstrandis itineribus ac viis præcipua esse cura solet, ubi bivia occurrunt, simplici via per se expedita: sic Matthæus in hacce genealogia eos præcipue notat, qui *fratres* habuere, & præ fratribus stemma Messiæ propagarunt, usque eo, ut, cum causam haberet Iojakimi non appellandi, *fratres* ejus filio ejus unico assignet: at Ioasum, qui unica sui temporis scintilla fuerat, cum ejus genitore & nato quam commodissime prætermisit. Porro ut in geographia distantiæ locorum, salva veritate, modo per longiores, modo per breviores stationes describuntur, sic in genealogia gradus generationum, etiam apud Hebræos. Ac res ex V. T. evidenter notas, neque ulli erroris periculo obnoxias, sermo N. T. solet non tam explicare, quam innuere, brevitate ardori spiritûs, Act. VII. 16. not. vel etiam ad alias res apta. *Ozia* antea dictus *Azaria:* sed una in Hebræo litera ר exemta, appellatus est *Ozia.*

11 ἰωσίας δὲ ἐγέννησε τὸν ἰεχονίαν, *Iosias vero genuit Iechoniam*) Multi & pridem & nuper, sed vix alii atque Græci, inseruere *Iojakimum*; quippe quem & historia V. T. haberet, & apud Matthæum numerus XIV generationum, a Davide usque ad transmigrationem Babylonis, requirere videretur. Neque tamen *Iojakimus* inseri potest: nam historia non pateretur, *Iojakimum* sine fratribus, quos habebat, poni, & *sic* fratres dari *Iechoniæ*, quos non habebat. Nonnulli sub priore apud Matthæum *Iechoniæ* mentione *Iojakimum* quæsivere, Hieronymus præsertim, Porphyrii objectionem de hiatu versus hujus refutans: sed nullus metaplasmus efficiet, ut יהויקים (LXX. ἰωακεὶμ) & ἰεχονίας unum idemque sit nomen; neque magis sub Iechonia bis posito Iojakim & Iechonias accipi possunt, quam sub Isaaco & ceteris bis nominatis duo Isaaci, & sic deinceps. Idem Iechonias suo bis nomine ponitur: hunc Iosias genuit interjecto Iojakim: & Iechoniæ patruos Matthæus *fratres* ejus dicit, coll. Gen. XIII. 8, idque pereleganter. nam *Sedekias*, transmigratione jam facta, *post* Iechoniam, exclusis hujus filiis, regnavit, (octo post *Iechoniam* annis natus,) quo nomine concinne *post* Iechoniam memorantur fratres ejus, quorum princeps Sedekias erat, qui expresse *frater* Iechoniæ dicitur, pro *patruo*, 2 Chr. XXXVI. 10. 2 Reg. XXIV. 17.

¶ ἐπὶ τῆς μετοικεσίας, *sub migratione*) Ἐπὶ, cui opponitur μετὰ *post*, v. 12, dicitur etiam, cum id, *sub quo* aliquid fit, proxime sequitur. Marc. II. 26. not. Sic ב præfixum, Gen. X. 25. Nativitatem *Iechoniæ* proxime subsecuta est *migratio.* Dicitur apud LXX. ἀποικεσία & μετοικεσία. illud, respectu terræ Canaan; hoc, respectu Babylonis.

¶ βαβυλῶνος, *Babylonis*) i. e. *in Babylonem.* sic, ὁδὸς αἰγύπτου, *via in Ægyptum.* Ier. II. 18.

12 μετὰ, *post*) postquam Babylonem migraverat.

¶ σαλαθιὴλ δὲ ἐγέννησε τὸν ζοροβάβελ, *Salathiel autem genuit Zorobabel*) interjecto Pedaja. Alius Salathiel, alius Zorobabel, parens & filius, iisdem tamen fere temporibus, exstant Luc. III. 27.

13 ἐγέννησε τὸν ἀβιοὺδ, *genuit Abibud*) Hic idem, qui *Hodavjah*, qui item aliquot patri-

patribus interjectis genitus est ex Zorobabel, 1 Chron. III. 19. 24. uti docet *Hillerus* in Syntagm. p. 361. ss. ostendens, Iudæos agnovisse genealogiam Messiæ l. c. nec sane aliam ullam genealogiam longius ibi produci opus fuit, quam Messiæ. Dubium ergo non est, quin idem locus Iudæis fuerit notissimus, eoque minus a Matthæo repetitu necessarius. In hac ergo generatione desinit Scriptura V. T. Cetera Matthæus ex idoneis monumentis citerioribus, publicis sine dubio, dedit.

16 *τὸν ἄνδρα μαρίας, virum Mariæ*) Plane singularis hæc flexura est lineæ genealogicæ: atque hoc loco plura veniunt dicenda.

I. Messias sive Christus est filius David.

Hoc constat inter omnes. Matth. XXII. 42. Act. II. 30.

II. Iesum esse Christum, & Matthæus & Lucas, etiam in genealogia, docent.

Patet ex Matth. I. 16. Luc. III. 22.

III. Quo tempore Matthæus & Lucas scripserunt, ortus Iesu ex David extra dubitationem erat positus.

Stante urbe, Matthæus & Lucas scripserunt, & tum genealogia, Davidica præsertim, tota ex tabulis publicis repeti poterat. Neque adversarii, cum Iesus toties *filius David* vocaretur, quidquam exceperunt.

IV. Genealogia apud Matthæum ab Abrahamo, apud Lucam a prima rerum origine, usque ad Iosephum, Mariæ virum, non per matres, sed per patres, eosque natura patres, texitur.

Patet id de patribus omnibus iis, quorum nomina ex V. T. repetuntur apud Matthæum & Lucam: quare ne illud quidem, utrum Chiljoni an Machloni uxor Ruth fuerit, indicatur, sed Obed simpliciter ponitur filius Booz ex Ruth. Ab Abraham ad David eosdem plane patres & Matthæus & Lucas memorant: ut dubium non sit, quin uterque etiam a David ad Ioseph, non matres, sed patres, eosque natura tales, respiciant. Sic in libris regum & chronicis, quotiescunque *mater* sola regis alicujus memoratur, indicium est, illum, pro quo *filius ejus* subinde *rex factus* esse dicitur, *patrem* fuisse *naturalem.*

V. Genealogia a Salomon apud Matthæum, & a Nathan apud Lucam, non eodem, sed diverso respectu, ad Iosephum perducitur.

Certum est id ex § præcedente.

VI. Iesus Christus est genitus ex Maria, non ex viro quoque ejus Iosepho.

Hoc elucet ex Matth. I. 16.

VII. Mariæ genealogiam texi, necesse fuit.

Sine genealogia Mariæ non posset ortus Iesu ex Davide perspici, ut ex modo dictis fluit.

VIII. Diu Iosephus pro genitore Domini Iesu est habitus.

Mysterium Redemtoris ex virgine nati non simul, sed paulatim est patefactum, & interim honestus matrimonii titulus pro velamine esse debuit. Pro filio igitur Iosephi habitus est Iesus, v. gr. post baptismum, a Philippo, Ioh. I. 46. tempore præconii publici, a Nazarenis, Luc. IV. 22. Matth. XIII. 55. &, uno anno ante passionem, ab Iudæis, Ioh. VI. 42. Hæsit opinio hæc apud multos etiam post ascensionem Domini, atque adeo tum,

quum Matthæus paucis annis post ascensionem Domini scriberet evangelium.

IX. Ergo Iosephi quoque genealogiam tantisper exstare, opus fuit.

Omnibus, qui Iosephum Iesu genitorem putabant, constare debuit de ortu Iosephi ex Davide. Alias Iesum non potuissent agnoscere filium Davidis, adeoque Messiam. Hinc angelus primum Iosepho apparens, eumque monens de conjuge assumenda, eum *filium Davidis* nominavit: v. 20. nempe quia hunc titulum filius Mariæ aliquantisper ita, quasi ex Iosepho tractum, gesturus erat. Non dissimile est, quod Iesus non solum matris suæ primogenitus erat, Luc. II. 7. 23, sed etiam pro Iosephi eum primogenito haberi oportuit: quare *fratres* Iesu fuere consobrini, non comprivigni. Supervacaneus est eorum conatus, qui ex connubio Iosephi & Mariæ consanguinitatem utriusque deducere nituntur. Vel si ipse David proximus progenitor utrique communis fuit, tamen Matthæus propositum obtinet. Itaque Iosephi genealogiam adornavit Matthæus, sed eo temperamento, ut veritati ipsi nihil adimeret. Non ait, Iesum esse filium Ioseph; Mariæ esse ait. Hoc ipso genealogiam Iosephi, quæ usum suum aliquandiu habebat, versu 16 innuit antiquatum iri. Mariæ ortus ex Davide eo tempore non minus erat notus, ut patet ex Luca.

X. Aut Matthæus Mariæ & Lucas Iosephi, aut Matthæus Iosephi & Lucas Mariæ genealogiam habet.

Hoc consequitur ex §§ præcedentibus.

XI. Iosephi genealogia est, quam Matthæus habet; Mariæ, quam Lucas.

Matthæus ab Abrahamo ad Iacobum deducit seriem, & Iacobum dicit *genitorem* Iosephi, & Iosephum expresse Mariæ virum appellat. Iosephus igitur, non Mariæ, sed suo nomine, ut filius eorum, quos Matthæus recenset, spectatur. Porro Matthæus Iosephum ut ab Iacobo *genitum* expresse Mariæ contradistinguit: sed apud Lucam, minus adstricta locutione, simpliciter post *Ioseph* ponitur *Eli*. Quum igitur Iosephus proprie sit filius Iacobi apud Matthæum, idem apud Lucam filius Eli suo nomine esse non potest. Superest, ut alieno nomine, nomine conjugis suæ, sit filius Eli. Ergo Maria est Eli filia. Occurrit in scriptis Iudæorum מרים בת עלי *Maria filia Eli*, quam apud inferos vehementissime discruciari dictitant. vid. Lightfoot ad Luc. III. 23. & Wolf. ad Matth. I. 20. Non tamen nominat Mariam Lucas in genealogia. nam absonum fuisset, Iudæis præsertim, si scripsisset: *Iesus erat filius Mariæ, Eli, Matthat* &c. Quapropter virum Mariæ nominat, sed ita, ut ex toto capite I & II omnes possent intelligere, pro Maria nominari virum ejus.

XII. Apud Lucam est genealogia primaria, apud Matthæum secundaria.

Vbi genealogia aliqua per matres æque ac patres adornatur, multimodis ex una quispiam stirpe ortus ostendi potest: sed per patres nonnisi unica & simplex potest esse deductio. Porro in genealogia Iesu Christi patribus Maria mater *incomparabili* jure accensetur. In generatione communi patres matribus sunt potiores: at Maria una omnium potissimo jure genealogiam ingreditur, præ quovis patre ex toto genere humano. nam quicquid ex humana, Abrahamica, Davidica stirpe traxit Iesus, id *totum* ex matre traxit. Hoc unum *mulieris* sine viro semen est. Ceteri liberi ortum sui *partim* patri, *partim* matri, acceptum referunt. Primaria ergo Mariæ,

Mariæ, apud Lucam, eſt genealogia. Nec niſi ſecundaria eſſe poteſt Ioſephi apud Matthæum, ad tempus adhibita, dum omnibus innoteſceret, Ieſum eſſe Mariæ, non etiam Ioſephi filium. Memorat Matthæus Iechoniam, quem tamen primaria Meſſiæ genealogia prætermit. Ier. XXII. 30. coll. Luc. I. 32. 33.

XIII. Quicquid in tota re ſupereſt difficultatis, id fidem noſtram non modo non debilitat, ſed etiam confirmat.

Stirps Davidica tempore Ieſu Nazareni eo paucitatis venerat (Ap. XXII. 16.) ut ob hanc quoque cauſam *Filius David* per antonomaſian diceretur pro Meſſia: eademque ita in Ieſu & propinquis ejus ſubſtitit, ut quilibet, qui ſciret, Ieſum ex ea ortum eſſe, non poſſet non Ieſum, quum propinquorum nemo cum eo conferendus eſſet, Meſſiam, cujus tempus aderat, agnoſcere, etiam citra lucem fidei. Proinde ortus Ieſu ex ſemine *David*, perinde ut ortus ex *Bethlehem*, vulgo minus innotuit; quin potius *Nazareni* cognomine quodammodo velatus eſt, ut fidei pretium maneret: Ioh. VII. 27. 41. 42. hominesque aliis prius argumentis ad fidem in Ieſum Meſſiam perducti, ex iiſdem eliciebant hanc concluſionem, Ieſum eſſe Davidis filium. Matth. XII. 23. Sed tamen non deerant publice monumenta idonea: unde Iudæorum antiſtites, cum omnia moverent adverſus Ieſum, tamen proſapiam ejus in nullam vocavere controverſiam. Quin etiam ad Romanos multa pervenit de genere Ieſu Davidico notitia. Luc. II. 4. Olim facilitas genealogiæ oſtendebat, Ieſum eſſe filium Davidis: nunc ipſa difficultas, deletis cum urbe Hieroſolymorum tabulis publicis, argumento eſt, contra Iudæos certe, Meſſiam pridem veniſſe. Quemcunque alium ii pro Meſſia ſunt admiſſuri, ejus ortum ex Davide non aliter, atque Ieſu Nazareni, noſſe poterunt. Veruntamen non parum mutata eſt, progrediente luce, ratio. Appellatus eſt quondam Ieſus *filius David* a multitudine, c. XII. 23. XXI. 9. a pueris, ibid. v. 15. a cæcis, c. IX. 27. XX. 30. a Cananæa, c. XV. 22. ſed diſcipulis nunquam prædicavit, ſe eſſe filium Davidis: neque diſcipuli in confeſſionibus eum dixere Davidis, ſed Dei filium. Davidis quoque filium appellantes, ulterius invitavit. Matth. XXII. 42. ſ. IX. 28. Initio, ortus Ieſu ex David erat magis argumentum fidei; deinceps idem magis objectum eſt fidei factum. Nulla jam fideles impedire difficultas poteſt. 2 Cor. V. 16. Ieſus eſt *radix* & *genus* David, ſtella illa ſplendida matutina.

XIV. Matthæus & Lucas, ipſi genealogiæ alias utilitates attexunt.

Si tantummodo ortum Mariæ, necnon Ioſephi, ex *Davide*, oſtendere voluiſſent, ſatis fuiſſet, præſuppoſitis V. T. documentis, ibi, ubi illa deſinunt, v. gr. in Zorobabel, vel certe in ipſo Davide incipere, & ſeriem per Nathanem vel Salomonem usque ad Ieſum Chriſtum continuare. At Matthæus longius ab Abrahamo orditur, & per Davidem & Salomonem deſcendit: Lucas autem ad Nathanem & Davidem aſcendit, & dehinc ultra Abrahamum ad ultimam progreditur humani generis originem. Vtrique igitur aliud quiddam fuit eodem tempore propoſitum.

Lucas, ut ex primo ejus aſpectu appareret, ampliſſimam inſtituit anakephalæoſin, ſummamque ſtemmatis humani, & Salvatoris cum eo ſtemmate neceſſitudi-

 nem

nem omnibus, etiam gentibus, exhibet: at Matthæus, Hebræis ſcribens, ab Abrahamo orditur, promiſſionem illis in memoriam revocans. Rurſum Lucas totam ſeriem per gradus plus LXX ſimpliciter enumerat: ſed Matthæus præter inſignes quasdam ſtricturas particulares, quas adſpergit, de mulieribus, de fratribus, de tranſmigratione Babylonis, totam ſeriem, quam deſcribit, in tres periodos partitur, & in quavis periodo quatuordecim generationes, ut mox conſiderabimus, numerat. Atque hinc etiam opportunitas *deſcenſûs* apud Matthæum, & *adſcenſûs* apud Lucam perſpicitur. nam tali modo alter ſtricturas & partitiones illas commode notavit: alter ſtrictiore verbo ἐγέννησε, *genuit*, potuit abſtinere, & bono formulæ, ὡς ἐνομίζετο, *ut cenſebatur*, uti, & exquiſita ratione totam ſeriem in *Deo* terminare.

¶ ὁ λεγόμενος, *qui dicitur*) Matthæus agit cum lectore Iudæo, qui de *Ieſu Meſſia*, v. gr. per genealogiam, convincendus eſt. Ac paſſim ea ſcribit & confirmat, quæ ceteri evangeliſtæ præſupponunt. Vis nominis *Chriſti* refert maxime promiſſionem *Davidi* datam de *regno* Meſſiæ: & vis nominis I*eſu* refert maxime promiſſionem *Abrabæ* datam de *Benedictione*.

17. πᾶσαι, *omnes*) Ingens ſymperaſma. Cujus vim his poſitionibus expendimus:

I. Graviſſimo Matthæus conſilio hancce clauſulam perſcripſit.

Meſſias per Nathanem ex Davide ortus eſt: Matthæus autem a Davide per Salomonem deſcendit ad Ioſephum. Quare ii, qui jam norant, Ieſum non eſſe ab Ioſepho genitum, genealogia Ioſephi minus utebantur. Hanc igitur, bono omnium, qui Ieſum vel ex Maria ſine Ioſepho natum crederent, vel ex Ioſepho quoque ortum putarent, ita adornat, ut eodem tempore utrosque deducat tamen ad *Chriſtum*, *Davidis filium*.

II. Tres teſſaradecadas facit Matthæus.

Eas tali diagrammate proponimus:

1 Abraham	David	Iechonias
2 Iſaac	Salomon	Salathiel
3 Iacob	Roboam	Zorobabel
4 Iudas	Abia	Abiud
5 Phares	Aſa	Eliakim
6 Efrom	Ioſaphat	Azor
7 Aram	Ioram	Sadoc
8 Aminadab	Ozias	Achin
9 Naaſſon	Ioatham	Eliud
10 Salmon	Achaz	Eleazar
11 Booz	Ezekias	Matthan
12 Obed	Manaſſes	Iacob
13 Ieſſe	Amon	Ioſeph
14 David:	Ioſias:	Ieſus, qui vocatur Chriſtus.

III. Statuit ergo Matthæus tres periodos.

Omnes gradus recenſet Lucas, ad *Deum* usque aſcendens, nec tamen periodos facit;

cit; tantum abest, ut in periodis gradus numeret: Matthæus autem tres periodos, ab Abraham ad David, a David ad migrationem, a migratione ad Christum, describit; atque in his periodis mox XIV gradus videbimus.

IV. Quamlibet periodum redigit Matthæus ad XIV generationes.

Matthæus non omnes patres memorat: & tamen hos, quos memorat, in numerum redigit. Sunt, qui hic quærant *septenarium*: sed tessaradecadas, non septenarios simplices, notat evangelista. Rursum, easdem tessaradecadas in nullam summam confert: non enim cunctas ait esse 40 vel 41 vel 42. neque nostrum est, illas in talem numerum cogere. In annis regum v. gr. Israëlis sæpe unus idemque annus est ultimus præcedentis regis & primus subsequentis. Eandem rationem apud Matthæum debemus admittere, quum res ipsa nos eo compellit. Sane David rex & primam tessaradecadem ingreditur, ut ultimus, & secundam, ut primus. Primam ingreditur, alias ea tantum XIII generationes haberet: secundam ingreditur, quia uti prima ab Abrahamo inclusive, tertia ab Iechonia inclusive, sic media a Davide inclusive debet incipi. Neque vero pariter Iechonias etiam secundam tessaradecadem, ut ultimus, ingreditur. nam a Davide non ad Iechoniam, sed ad transmigrationem, XIV generationes numerantur. *Vallesius* p. 454 Iechoniam quasi duplicem personam putat. rectius de Davide id dixeris.

V. Vtrumque eo spectat, ut doceat, Iesum dici vere & esse Christum.

Notanter a nomine *Iesu* ad cognomen *Christi* progreditur. v. 16. 17. 18. Atque in periodis notat *dissimilitudinem*: in generationibus, *æqualitatem*. Ea dissimilitudo, ea æqualitas, & seorsum, & conjunctim, ad magnum illum scopum, de *Iesu Christo*, pertinent, ut jam jamque videbimus.

VI. Tres periodi sunt inter se dissimiles.

Si meram genealogiam Matthæus voluisset texere, tota hacce congerie supersedere, vel certe nomina propria potuisset recensere, & dicere, *ab Abraham ad David*, *a David ad* Iechoniam, *ab* Iechonia *ad* Iesum. Nunc dicit, post cetera, *ad migrationem*, *a migratione ad Christum.* Primæ igitur periodi terminus, limes, statio, est *David*; secundæ, *migratio*; tertiæ, *Christus*. Prima periodus est patriarcharum: secunda, regum: tertia, privatorum fere.

VII. Ea dissimilitudo egregie probat, Iesum esse Christum.

Diversi illi tituli, ad quos Matthæus tres periodos reducit, ostendunt, hoc tempus, quo natus est *Iesus*, esse tempus Christi, ipsumque Iesum esse Christum. Prima tessaradecas & secunda illustre habent initium; tertia, quasi cæcum & anonymon. Hinc & firmiter infertur & clarissime exsplendescit tertiæ & omnium finis & meta, *Christus*. Prima, est promissionis, quia Abraham in ea primus est, & David ultimus, quorum utrique data promissio: secunda, adumbrationis, per regnum Davidicum; quæ quum annos revera pauciores complexa sit, quam prima vel tertia, idoneo est argumento, regnum Davidis per Christum longe augustius deinceps ac diuturnius fore: Luc. I. 32. seq. tertia, exspectationis est. In prima, primus, Abraham, & ultimus, David, sunt præcipui: in secunda, primus, idem David, est præcipuus: in tertia primus quidem est Iechonias *vinctus*,

 1 Chron.

1 Chron. III. 17, cui non heres throni promissus, sed perinde, ut patruo & patri, sic ipsi, alia omnia denunciata sunt, Ier. XXII. 11. 18. 24, ut quanquam semine non plane careret, tamen, in memoriam posteritatis, scriberetur עריךי *sterilis*, sine successione regni, ibid. v. 28. 30, atque horum trium respectu *terra terra terra* inclamaretur ter. ibid. v. 29. Hinc in confinio tessaradecadis secundæ & tertiæ Iechonias non nominatur, sed pro eo migratio memoratur Babylonis. Grande huic argumento pondus additur apud Ieremiam. Namque medio inter Abrahamum & Davidem Mosis tempore, factum est fœdus cum populo: idque sub ipsam Iechoniæ migrationem est antiquatum. Ier. XXIX. 1. XXXI. 31. Ebr. VIII. 8. 13. Temporibus Abrahami & Davidis promissus est Christus: post Davidis tempora minus diu stetit regnum, sub migrationem Babylonis sublatum. Tum vero novum fœdus, cujus sponsor Christus, est promissum. Ergo status populi post migrationem non potuit non assequi *Christum.* In psalmis & in aliis propheriis regum tempore latis sermo fere per *comparationem* status præsentis & futuri incedebat: sed post migrationem Babylonis potius per *oppositionem* incedit, futura prospiciens subinde propius.

VIII. Matthæus tres periodos inter se exæquat.

Patet ex numero XIV, ter, considerate sane, posito. Vid. § IV.

IX. Tertiam secundamque tessaradecadem conficit, prætermissis aliquot patribus: in prima vero nullum prætermittit.

In secunda pætermittuntur (post *Ioramum*) *Achazias*, Ioas & *Amazias*, & (post *Iosiam*) *Iojakimus*; in tertia; (post *Salathielem*) *Pedaja.* Neque vero *Zorobabel* immediate genuit *Abibud.* Nam quum illius filii sint *Mesullam* & *Hananias*, utrumvis horum nominum ab *Abibud* differt. *Novem* patres post Zorobabelem prætermissos numerat Hillerus l. c. *Hodavjahu* eundem esse docens atque *Abibud.* Posteri David a Salomone ad *Hodavjahu* recensentur 1 Chron. III. 5. 10-24. Nunc, quia nec secunda, nec tertia tessaradecas per se habent XIV generationes, prima necessario tot habet. alias numerus XIV, per quem tres periodi æquantur, fundamento careret, ac pro eo numerus XV aut alius major locum haberet. Plane XIV generationes enumerantur in V. T. ab Abraham ad David: 1 Chron. I. 34. II. 1. 4-15. unde R. Bechai dicit, regem David esse decimum quartum ab Abrahamo, secundum numerum literarum nominis דוד quæ faciunt XIV. Antiquioribus seculis seriores fere genitores erant; citerioribus, maturiores. hinc prima tessaradecas per se stat: secunda per minorem ellipsin, tertia per majorem conficitur. Eæque generationes apud Matthæum subaudiendæ relinquuntur, quæ ex V. T. notæ sunt: sed post eas, quæ ex V. T. repeti possunt, nulla in N. T. prætermittitur, & in V. T. nulla est plane prætermissa. Prima igitur tessaradecas est in re; secunda & tertia, in methodo.

X. Numerus generationum, quas Matthæus prætermittit, cum earum numeris, quas & ipse & Lucas ponunt, congruit.

Omnino *XIV. generationes* inter *Ioram* & *Abibud* prætermittit Matthæus. § IX. Concinneque ab Abraham ad Christum tessaradecadas, *tribus* pro numero periodorum expressis, *quatuor* tamen innuit. Tali

ali pacto Matthæus ab *Abraham* ad *na-*
tivitatem Christi habet implicite *generatio-*
s 55. Lucas, ab *Abraham* ad Iesum *XXX*
nnorum, expresse refert *generationes* 56.
onveniunt.

XI. Æqualitas tessaradecadum on terminatur in ipso numero nu- nerante, XIV.

Amant Talmudici, numeros rerum di-versarum, affines, plane ad paritatem religere. Exempla collegit Lightfootus ad h. l. eaque Iudæis, si tessaradecadas Matthæi sugillent, recte ille quidem reponit: sed ipsam tessaradecadum veritatem idem remissius tuetur. Magis ad rem pertinet, quod Iac. Rhenferdus huc confert, generationes XV. ante Salomonem, & totidem post Salomonem ab Iudæis ita enumerari, ut cum diebus lunæ crescentis & decrescentis congruant. Sed ea quoque ratio dilutior est. Neque mnemonicum, masoreticum, aut aliud ejusmodi subsidium secutus est Matthæus. Quid enim magnopere referret, nomina potissimum ac numerum patrum horum præter ceteros memoria tenere, aut Iudæis, ea sat probe tenentibus, nova & in tot genealogiis V. T. aliisque Scripturæ capitibus gravissimis nunquam usitata methodo amplius imprimere? Quodsi integritatem enumerationis hujus quadam quasi masora munire voluisset, satius fuisset, unam omnium generationum summam facere. Denique gravitati apostoli & evangelistæ parum conveniret, generationes, ut commodum foret, recensere, & tum æqualitatem tessaradecadum mirari. Non propter se notatur numerus XIV, sed propter aliud: non finis est, sed medium, ad obtinendum finem majoris momenti.

XII. Æqualitas hic agitur chronologica.

Apostoli ex N. T. in V. T. respicientes, maximam *plenitudinis temporum* rationem habent: & Hebræi summa chronologiæ capita numeris generationum, v. gr. in Seder Olam, comprehendere solent. Scite igitur Matthæus sub genealogia chronologiam propinat lectori, utramque in hoc connectens breviario. Particula *οὖν igitur* illativam vim habet, & articulus *αἱ* relativam, ut innuantur ipsæ illæ generationes, quæ in præcedentibus versibus enumeratæ sunt. Quodvis autem hujus versus incisum in subjecto & in prædicato habet vocabulum, *generationes*: idque in subjecto respondet hebraico תולדות uti Gen. XXV. 13. sed in prædicato respondet hebraico דור & habet vim chronologicam, ut vocabulum numerale XIV additum ostendit. coll. Gen. XV. 16. In Græco est antanaclasis, uno vocabulo græco hebraica duo rependente. Hinc manat paraphrasis: *Omnes igitur* illæ *generationes* (absit tautologia) *genealogicæ*, methodi causa ad numerum XIV revocatæ, *sunt* reapse *generationes chronologicæ XIV*, ab Abrahamo ad Davidem &c. Quæ cum ita sint, sat gravis cernitur causa, cur Matthæus genealogiam, quæ per se sine numero generationum, eoque sic inito, multo planior fuisset, ad tales numeros redigat. Bene Chrysostomus ait, a Matthæo *generationes*, *tempora*, *annos numerari*, *& auditori exquirenda proponi*. Hom. IV in Matth. Sed videamus, in quo sita sit *æqualitas temporum?* Non est sita in *numero XIV* per tres periodos methodi causa adhibito: §. XI. neque in *annis generationum* per *singulas* tessaradecadas; nam in prima fere tessaradecade multo longiores sunt generationes, quam in secunda

cunda & tertia: sed in ipsis periodis. Consideretur Schema:

A. M. 1946. Abram natus.
2016. Promissio. I.
2121. Abraham mortuus.
2852. David natus.
2882. David *rex*. II.
2923. David mortuus.
3327. Iechonias natus.
3345. Iechonias *vinctus*. III.
3939. *Christus* natus.
3969. Christus baptizatus.

Nunc I. sume annos cujusvis tessaradecadis, eosque divide per 14. qui est *numerus generationum*. habebis longitudinem singularum *generationum*, periodis ipsarum convenientem: ut in prima periodo habeat generatio annos 62. in secunda 33. in tertia 42. *Media* longitudo, 46. fere. Hoc autem non valde urgebo: sume, quod potius est, II. annos 1923 a promissione Abrahamo data ad N. C. eosque divide per 3. qui est *numerus periodorum*. *Media* periodorum longitudo erit ejusmodi, quæ primam periodum non expleat, secundam excedat, sed cum tertia pulcre congruat. Tertia igitur, tanquam primaria, cui duæ illæ ministrant, inter longitudinem primæ & inter brevitatem secundæ, se mutuo compensantes, media incedit. Fecitque evangelista, quod solent chorographi, qui duarum urbium distantiam expressuri, stationes interjectas ea arte enumerant, ut, quos uni stationi passus addunt, alteri demant, summam ipsam illæsa veritate eo commodius efficiant: imo fecit, quod solet omnis chronologia, quum annos ita enumerat in canonibus, ut mensium dierumque excessus & defectus absorbeantur. Breviter: anni primæ secundæque periodi simul sumti, duplum sunt annorum periodi tertiæ. Simillima ratione apud Mosen, post Abraham, tempora *Isaac*, *Iacob*, *Levi*, *Kahath*, *Amram*, *Mose*, quæ pauciores pluresve generationes genealogicas in hac vel illa familia exhibere poterant, ad *quatuor* generationes chronologicas, prætermissis duntaxat annis, quibus *Levi*, *Kahath* & *Amram* genuere, sive ad 400 *annos*, contrahuntur. Difficile est, picturam Mosis & Matthæi exsequi verbis: neque potest interpretatio tali in re non cruda & acerba primo videri; sæpius autem perpensa, mitescet.

XIII. Chronologica trium periodorum æqualitas documento est, Iesum esse Christum.

In periodis temporum, divinitus definitis, perpetua est analogia: & hæ tres ponderosissimæ periodi præcipue inter se respondent. A migratione *ad Christum*, inquit Matthæus, sunt XIV generationes, quemadmodum Gabriel Danieli LXX hebdomadas afferens, urbem dixit ædificatam fore *ad Christum* Ducem: Dan. IX. 25. atque eam ipsam temporum rationem in animo Matthæus habuit. Migratio, revelatio, quæ Danieli obtigit, reditus, ipsum hebdomadum initium, brevia, sed insignia habent intervalla: dehinc longo itinere comitantur hanc tessaradecadem hebdomades, dum utrasque & tessaradecadem prius, quam hebdomadas, implet *Christus*. LXX hebdomades, intra 560 annos subsistunt, ut *Ordo temporum* ostendit, & sunt circiter 12 generationes, singulæ, ut § XII notavimus, annorum 46 fere. Intra LXX hebdomadas Christum venire oportuit: ergo a migratione Babylonis ad Christum *non* potuere *plus* XIV generationes exspectationem Israëlis morari.

XIV.

XIV. Magnam hancce conclusionem dissimilitudo trium periodorum, & æqualitas tessaradecadum, conjunctim, firmant cumulatius.

Si quis ea, quæ § VII & XIII diximus, invicem contulerit & conjunxerit, sentiet, hæc duo argumenta se mutuo corroborare. Prima periodus, & secunda, fuere multo lautiores, quam tertia: hæc igitur non potuit non habere exitum, post tantam promissionis regnique pausam, optatissimum.

In *Commentatione de genealogia IESV Domini*, *qua natalem Ipsius*, *academiæ* Halensis *nomine*, A. 1749. *indixit* cel. Theologus, *Sigism. Iac. Baumgarten*, tribus locis *Gnomon* meus aperte solicitatur.

Primo loco, post refutatam opinionem Will. Readingii, ex jure Iesu Christi in regnum judaicum inferentem, Iosephum nullos antea filios genuisse, me *idem statuere videri* ait. p. 20. At ego tantummodo ostendi, Iesum, quemadmodum pro filio Iosephi habitus fuerit, æque pro primogenito Iosephi habendum fuisse. p. 10 § *Omnibus*. De regni jure nil ibi memoravi.

Secundus mox locus sic habet: *Duplicant & mirifice adaugent difficultatem*, *qui Phadaiam a Matthæo præteritum fuisse existimant*, *ut Zerubabelem Sealthielis nepotem*, *Iechoniæ pronepotem*, *efficiant*, *quod multis interpretibus placuit*, *licet Phadaia* 1 *Chron.* III. *com.* XVIII. XVIIII. *diserte Sealthielis frater*, *Iechoniæ filius vocetur. Longe tamen tolerabilior est illa opinio sententia Matthæi* Hilleri, *quam dissertationis de genuina versione vocum*, *quæ extabant in crucis dominicæ elogio cap.* III. *p.* CCCLXI-CCCLXIII *Syntagmatum hermenevticorum protulit*, *rever.* Bengelius *vero gnomonis p.* VIII *&c.* & XIIII *ulterius prosecutus est*; *Abiudem Matthæi eundem esse cum Hodaia seu Hodauiahu* 1 *Chron.* III *com.* XXIIII *commemorato*, *decimo a Zerubabele. Quo immani saltu adeo sibi placuit*, *ut serio opinetur*, *Matthæum cogitanter & prudenter integram tesseradecadem præteriisse*, *quæ bis novem posteris Zorobabelis*, *ejusdem patre Phadaia*, *tribus posteris Iorami*, *& patre Iechoniæ conficiatur*, *neque mysterio id carere ad tres temporum periodos constituendas*, *quas ex arbitrio deinde computat. Dabimus ipsius verba:* Omnino XIIII generationes inter Ioram & Abihud prætermittit Matthæus: concinneque ab Abraham ad Christum tessaradecades, tribus pro numero periodorum expressis, quatuor tamen innuit. Tali pacto Matthæus ab Abraham ad nativitatem Christi habet implicite generationes LV. „ *Valde & dolenter veremur*, *ne ficta hac concinnitate fides Scriptoris sacri in discrimen conjiciatur*, *nulla distinctione sensus impliciti & expressi avertendum. Non ferenda esset opinatio*, *etiamsi liber chronicorum disertam Abiudis mentionem faceret*, *ob indubiam plurium hominum communitatem eiusdem nominis*: *quæ inexcusabilis plane videbitur cuivis*, *sollicite secum reputanti*, *& quot fidiculis opus sit ad Abiudem in Hodaiam transformandum*, *& quantopere periclitetur divina fides libri chronicorum*, *si statuatur*, *quo unico argumento improbabili sententiæ subveniunt conjectores*, *nullam aliam in excitato libro genealogiam longius produci quam Messiæ*, *quam sine revelatione divinitus facta scriptor chronicorum certo ignorasset.* „

Quæ in Programmate subsequuntur, ad me non pertinent. Resp. I. Tres *temporum* periodos non *ex arbitrio* computavi, sed ex stricturis in textu repertis. Primam enim & secundam disterminat *rex* David, qui in mera genealogia Ruth

IV. 22. non dicitur *rex*; secundam & tertiam *captivitas Babylonica*; quæ non est generatio, sed epocha. Non longe abludit ipsum programma p. 24. II. *Iojakimum* an prætermiserit Evangelista, nunc magis dubito, quam antea: sed certum est, tres eum generationes prætermisisse, *Achaziam*, *Ioas* & *Amaziam*; quas cur præ aliis prætermiserit, aliam causam Gnomon p. 8, aliam Programma p. 18 affert. Quare quæ in Programmate contra alias generationes item prætermissas differuntur, videndum est, ne ea demum fidem scriptorum sacrorum in discrimen conjiciant. Sex patres, Esr. VII. 3. Programma quoque p. 18. docet omitti. III. Sive unus homo fuit, qui *Hodaja* & *Abiud* vocatur, sive duo: certe unum utriusque nominis significatum Hillerus demonstravit, cuius *fidiculis* multi, si eas adhibere dignarentur, in eruenda veritate proficerent. IV. *Hodajam* tamen alium, alium *Abiud* fuisse, nunc agnosco, sed unico inductus argumento, quod, quo propius *Abiud* a Christo abest, eo longius absit ab antiquitate *Chronicorum*, ipsiusque Hodaja. Genealogiam Messiæ, vel Iosephi, in Chronicis longius productam esse, quam ceteras, ego nusquam dixi, neque dicendi causam habui. V. Numerum generationum XIV, quas a Matthæo prætermissas Hillerus notavit, specie quadam auxit congruentia cum ter XIV generationibus ab Evangelista memoratis. VI. Vbi illa verba mea de Matthæo abrumpit Programma, ibi Gnomon continuo hæc subnectit: *Lucas ab Abraham ad Iesum XXX annorum expresse refert generationes 56. Conveniunt.* Hinc, ut opinor, elucescit innocuum *impliciti* & *expressi* antitheton, & commoda numeri generationum apud Matthæum & Lucam per generationes a Matthæo omissas conciliatio. VII. Si paulo pauciores sunt omissæ a Matthæo generationes, id reliquæ expositioni meæ nil detrahit. VIII. Quum Programma pag. 13 locum Luc. III, 23. attingit, de eo quoque monebimus aliquid. In his verbis, ὢν, ὡς ἐνομίζετο, υἱὸς Ἰωσὴφ, τοῦ Ἠλεὶ κτλ. comma post ἐνομίζετο dispungit rever. Baumgartenius, ut totum hoc, ὡς ἐνομίζετο υἱὸς Ἰωσὴφ, parenthesin faciat: quum potius verbum ἐνομίζετο, sine ulla veritatis imminutione, ad totam genealogiam pertineat, ut in Gnomone ostendi. Obiter addo, eodem loco, in commemoratione ætatis Iesu, *quasi annorum* 30, per τὸ ὡς *quasi*, latitudinem aliquam ipsi anno 30 adscribi, ut *dies* nonnulli accedere possint, vel potius decedere, non autem præcisum 30 *annorum* numerum perimi. Cel. Baumgartenius in Hist. eccl. Sec. I. p. 105. *paucos aliquot* annos supra 30 introducit: hoc autem pacto momentosissimæ temporum apud evangelistas rationes luxantur. Permultas hominum ætates Scriptura memorat, & numeri, v. gr. 21 vel 29 annorum, etsi quam proxime ad rotunditatem accedunt, tamen præcise ponuntur: quare gravissimam notationem ætatis Iesu neutiquam in suspenso relictam censere debemus.

Tertius locus est p. 26. „*Qui aliam hic temporum seu durationis harum periodorum æquationem & comparationem moliuntur, bonæ causæ male consulunt, quæ crudis & acerbis opinationibus non iuvatur; qualem cuivis primo visum iri ipsemet fatetur rev.* Bengelius *suam de chronologia sententiam, quam in hac genealogia latere, atque ad interpretationem pertinere existimat gnomonis p. XV &c. Nobis certe non accidit, quod fore putavit, ut sæpius perpensa mitescat, quibus*

quibus vel decies relecta multumque perpensa repugnantior evasit, plane convictis, quicquid operationibus arithmeticis ex numeris in historia sacra obviis efficitur, scriptoribus sacris tribui aut ad sensum illorum referri non posse, nisi ingenium judaicum cabalistica sagacitate superare velimus.

Hanc censuram subsecuti sunt alii, non sine accessione. etenim Lipsiæ prodiit & exercitatio quædam, & exercitationis recensio, in qua hæc denique verba de me exstant: *Er uebertrift fast die jüdischen und cabbalistischen Erdichtungen, da er ROHE Meynungen in der geistlichen Chronologie annimmet.* Sed ad Halensem censuram redeo. Videndum, ne postrema eius, quæ memoravi, verba ipsum *scriptorem sacrum* feriant, cuius sane sensus multo longius supra meram accommodationem ad gustum judaicum est positus, quam Programma agnoscit aut agnosci patitur. Quodsi alia sufficiens dabitur interpretatio, meam libenter dispungam. Non accidit auctori Programmatis, ut sententia mea sæpius perpensa mitesceret: accidit tamen aliis, qui notas meas ad v. 16. 17. perpendunt. Etenim chronologiam sub genealogia propinari ab Evangelista, ego neque solus neque primus dico. *Chrysostomum* allegavi p. 15. Accedit Dan. *Chamierus*, qui ætates chronologicas ter XIV per gradus genealogicos revera paulo plures innui docet. Vid. omnino Panstrat. cath. Tom. 3. lib. 18. c. 2. Novissime rev. Ioh. Frid. *Fresenius* commentationem de generationibus ter XIV Matth. I. adornavit, quæ & seorsum exstat, & a cel. eius fratre Collectioni V. pastorali cum simili mantissa ex Ioh. *Despagne* inserta est. Ipsum Programma in verba incidit ad meam sententiam sese præter auctoris voluntatem accommodantia, p. 24. „ *Promissionis divinæ* „*gradatione integrum tempus, quod a fœdere* „*DEI cum Abrahamo inito effluxerat, in* „*tres periodos dirimebatur ipsa LONGITV-* „*DINE ad hominum ÆTATES computa-* „*ta propemodum æquales.*„ Recte *ætates* ait. Æqualitas proprie est in numeris ætatum, quæ per numeros generationum expressarum innuuntur, quum verus generationum partim expressarum partim omissarum numerus paulo sit prolixior. Quæ cum ita sint, numeri in Scriptura sacra lectorem vigilantem ad operationes arithmeticas invitant: neque, ubi res ipsa respondet, sine periculo usquam exsibilantur. Annorum sæpe numeros Hebræi per generationes exprimunt. Absit *judaicum ingenium*; absit *cabalistica sagacitas*: Evangelistæ *sagacitatem* Progr. p. 25 laudatam ingenium christianum merito, si non assequi, certe subsequi conatur. Facile existimari potest, Programma tempore solenni, loco celeberrimo propositum, multo plures invenisse lectores, quam hanc meam declarationem: sed tamen eam nonnullis emolumenti quidpiam allaturam esse spero. Ac præstat, vel unum hominem ad veritatem indagandam ducere, quam a vestigio eius quamlibet tenui multos alienare.

18. τοῦ δὲ χριστοῦ ἡ γέννησις οὕτως ἦν, *Christi autem generatio sic erat*) Hac lectione antiquissima respicit textus versum 17. & *Messiæ* adventus, per tot generationes exspectatus, exserte demonstratur. Sic quoque, ἐγεννήθη, *genitus est*, & γέννησις, *generatio*, h. l. inter se respiciunt. Vtrique respectui inservit particula δὲ *autem*. Sic nomen *Iesu* c. II. 1. repetitur ex cap. I. vers. ult. Postea Græci plerique addiderunt, ἰησοῦ, *Iesu*: quo pacto versum 1 vel 16 respiceret oratio, minore vi. *Christus* erat, quem ex Spiritu sancto in

 utero

utero habebat Maria, quem *postea* Ioseph, angelico monitu, *Iesum* nominavit. Eleganter & ordini rerum convenienter nomen *Iesu* reservatur in versum 21. 25. Conf. Luc. II. 11 not. Γέννησις *generatio* & conceptionem (conf. γεννηθὲν, v. 20.) & nativitatem (conf. γεννηθέντος, c. II. 1.) complectitur, v. 18-25. Habet enim versus 18 propositionem eorum, quæ sequuntur, ad quæ etiam ὅυτως *sic* refertur: tractationemque propositioni respondentem γὰρ, *enim*, conjunctio incipit. Conf. γὰρ, *enim*, Hebr. II. 8. Cavet particula *sic*, ne quis ex genealogia Iosephi præmissa, Iosephum Iesu patrem naturalem putet.

¶ μνηστευθείσης, *cum desponsa esset*) ארש LXX, μνηστεύομαι. Deut. XX. 7. &c.

¶ πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτούς, *antequam convenirent*) Ne domum quidem adhuc Ioseph duxerat Mariam, v. 20. sed h. l. proprie, & ex illa ipsa causa tanto firmius, negatur commercium tori, ad asserendam graviditatem ex Spiritu sancto. Neque τὸ *antequam* infert, post partum illos convenisse.

¶ εὑρέθη, *inventa est*) Maria Iosepho, fortasse matrimonium jam consummare conanti, sanctam graviditatem suam, ceteroqui occultam, quin aperuerit, dubium non est.

¶ ἐκ, *ex*) Ita *ex*, v. 20. coll. Ioh. III. 6.

19 δίκαιος, *justus*) Disceptatur, quo sensu Ioseph dicatur *justus*. res plana. Ioseph volebat Mariam dimittere, & dimittere clam. utriusque rei causam notat evangelista. cur *clam?* quia nolebat rem propalare pœnasque persequi, sicut lex contra suspectas aut adulteras permittebat, & sic in ea exemplum edere, cujus pietatem ceteroqui amplexus erat. cur autem volebat omnino *dimittere?* superest in contextu: quia *justus* erat, neque eam, quæ fidem connubialem fregisse videretur, retinere honestum putabat. Multa simul cogitabat, animusque ejus in dubio erat. id oratione nonnihil ambigua (nam participia & in *etsi* & in *quia* & in *cum* resolvi possunt,) Matthæus in hac brevitate pulcre exprimit. Ceteroqui δίκαιος etiam *facilem* ac lenem notat, ut *injustus* severum.

¶ παραδειγματίσαι) LXX, Num. XXV. 4: παραδειγμάτισον αὐτοὺς τῷ κυρίῳ κατέναντι τοῦ ἡλίου· de suspensis. Simplex, δειγματίζειν, exstat Coll. II. 15. nam δεῖγμα & παράδειγμα notat id, quod *ostentui* proponitur.

¶ λάθρα, *clam*) nullo judicio publico, vel ne causa quidem in libello repudii commemorata. satis esse solebant duo testes.

¶ ἀπολῦσαι, *dimittere*) timens eam assumere.

20 ἰδοὺ, *ecce*) Non diu relictus est dubitationi suæ.

¶ κατ' ὄναρ, *per somnium*) Somniorum mentio fit etiam Act. II. 17 ex V. T. Ceteroqui solus in N. T. Matthæus *somnia* commemorat: unum quidem de uxore Pilati, c. XXVII. 19. unum de magis, reliqua de Ioseph. h. l. & cap. II. 12. 13. 19. 22. Hoc regimen conveniebat primis illis Novi Testamenti viis.

¶ αὐτῷ, *ei*) Primo ad Mariam missus est Gabriel: deinde Iosepho cetera sunt revelata. Sic utrique certa omnia.

¶ ἰωσὴφ, *Ioseph*) In apparitionibus plerumque ii, quibus obtingunt, appellantur ex nomine, tanquam noti. Act. IX. 4. 10. X. 3. 13.

¶ παραλαβεῖν, *assumere*) in societatem vitæ atque victus, connubii *nomine*. ideo additur, *mulierem tuam*.

¶ μαριὰμ, *Marjam*) Hæc appellatio primitus usitatior fuit, ex Hebr. & LXX int. sed postea terminatio græca successit.

Idcir-

Idcirco *μαριάμ*, de matre Iesu, ponit Matthæus in sermone angeli, h. l. sed *μαρίας*, suis verbis, v. 16. 18. de eadem, & quotiescunque de ceteris feminis ejusdem nominis loquitur. Et sic fere Lucas. *Mirjam*, rebellio, Hillero, populi scilicet in Ægypto. non in Mariæ, sed in Iesu nominis etymo Scriptura vim esse docet.

¶ τὸ) Fœtus nondum natus, neutro genere solet appellari. Conf. Luc. I. 35. not.

21 *τέξεται, pariet*) Non additur, *tibi*, ut additur de Zacharia, Luc. I. 13.

¶ *καλέσεις, vocabis*) Secunda persona. Sic Iosepho paternum munus commissum est. Plura de Iosepho commemorat Matthæus: postea comperta hominibus veritate, potiores Mariæ partes tribuuntur, apud Lucam, c. I. 31.

¶ *ἰησοῦν, Iesum*) Complura Messiæ nomina in V. T. indicata fuere: proprium autem *Iesu* nomen non fuit expresse indicatum. Sed tamen notatio ejus ac vis ubique prædicatur, *Salus* videlicet. Et ipsum nomen tamen etiam ante nativitatem ejus, h. l. imo ante conceptionem, Luc. I. 31, est prædictum divinitus. ישוע idem quod יְהוֹשֻׁעַ Neh. VIII. 17. Vtrumque LXX, *ἰησοῦς*. Et eatenus recte statuerunt pridem viri docti, in nomine *Iesu* inesse Tetragrammaton. Vid. Hilleri Synt. p. 337. ubi interpretatur: *ISQVI EST, SALVS EST*. imo angelus interpretatur: ΑΥΤΟΣ ΣΩΣΕΙ, ubi *αὐτὸς* divino nomini respondet: coll. Hebr. I. 12. not. neque alia re nomen *Iehoschuah* differt a pristino *Hoscheah*, Num. XIII. 16, nisi quod mentio nominis divini inserta est, ex oratione rogante, *salva*, faciens affirmantem, *Iehovah salus*. Cumque nomen *Emmanuel* expressissimam habeat Deitatis cum salute mentionem, nomen ipsum I*esus*, cujus vim videlicet evangelista V. T. *Iesajas* (ipse suo nomine idem significans) per synonymon *Emmanuel* clare innuit, multo magis eam postulat: sunt enim synonyma adæquata. v. 22. 23. not. Quin etiam si י in ישוע mere pro indicio tertiæ personæ habeatur, tamen, ut solebat in plurimis nominibus hebraicis, *Deus* subauditur, & hic quidem singulari ratione.

¶ *αὐτὸς, Ipse*) Αὐτὸς, casu recto, semper habet emphasin; hic maximam. Casu obliquo, sæpe est mere relativum.

¶ *σώσει, salvabit*) Quotiescunque ergo de Iesu Christo occurrunt illa, *salvare*, *Salvator*, *salus*, *salutare*, *Iesu* nomen dici censebimus.

¶ *τὸν λαὸν, populum*) Israëlem, & qui ad hunc aggregabuntur.

¶ *αὐτοῦ, suum*) eundemque Dei. c. II. 6.

22 *ὅλον, totum*) Sic, *totum*, c. XXVI. 56. Multa sunt, in quibus prophetiæ Esajanæ exacte respondisse eventum ab angelo nunciatum evangelista observat: 1. Virgo gravida & pariens. 2. Filius mas. coll. Ap. XII. 5. 3. Nomenclatura. 4. Nominis interpretatio.

¶ *ἵνα πληρωθῇ, ut impleretur*) Sic c. II. 15. 17. 23. IV. 14. VIII. 17. XII. 17. XIII. 35. XXI. 4. XXVII. 9. 35. *Impleta sunt* in Iesu non solum, quæ ipse fecit, quorum aliqua infidelibus possunt suspecta videri; sed etiam, quæ ei aliunde obtigerunt. Vbicunque hæc locutio occurrit, gravitatem evangelistarum tueri debemus, &, quamvis hebeti visu nostro, credere, ab illis notari eventum non modo talem, qui formulæ cuipiam veteri respondeat, sed plane talem, qui propter veritatem divinam non potuerit non subsequi ineunte N. T. Sæpe autem ab iis allegantur ejusmodi vaticinia, quorum contextum, prophetarum tempore, non dubium est, quin auditores eorum

ex intentione divina interpretari debuerint de rebus jam tum præſentibus. Eadem vero intentio divina, longius proſpiciens, ſic formavit orationem, ut magis proprie deinceps ea conveniret in tempora Meſſiæ: & hanc intentionem arcanam (de qua etiam ad Iudæos olim aliquid ſubinde emanaſſe, eruditi obſervant) apoſtoli & evangeliſtæ divinitus edocti nos docent, nosque ob eventuum convenientiam dociles habere debent. Hoc ad defendendos evangeliſtas ſatis eſt, donec quispiam aliunde ad auctoritatem eorum agnoſcendam perducitur. Certe ſinceritas eorum hinc elucet, quod & numerum vaticiniorum de Meſſia, & onus adeo (dulce illud quidem) probandi, Ieſum eſſe Chriſtum, quam maxime amplificarunt. At Iudæi ita omnia dicta, de Meſſia, quovis potius derivare laborant, ut mirum ſit, illos omnino credere adhuc, Meſſiam eſſe aut fore.

¶ *διὰ τοῦ προφήτου, per prophetam*) Matthæus *prophetas* ſæpiſſime allegat, ad oſtendendum vaticiniorum & eventuum conſenſum: ceteri evangeliſtæ id magis præſupponunt. *λέγοντος dicentem* conſtr. cum *προφήτου, prophetam.* c. II. 17. *Eſajas* non appellatur. veteres ſtudioſe legebant: eo minus opus erat libros aut periochas citari.

23. *ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει καὶ τέξεται υἱὸν, καὶ καλέσουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐμμανουὴλ*) LXX, Es. VII. 14. *ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ λήψεται υἱὸν, καὶ καλέσεις κτλ.*

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Particula *ſigno* exhibendo aptiſſima. Es. l. c.

¶ *ἡ παρθένος, virgo*) Hebraice eſt העלמה & עלמה *virginem* notat, ſive derives ab עלם, ut ſit, quæ virum *latuit*, quæ non eſt *cognita* viro. conf. v. 25. Luc. I. 34. opponuntur enim inter ſe נעלם & ידע ut in generali ſignificatu, Lev. V. 3. 4. ita in hoc ſpeciali: ſive עלמה ſit *ἀκμαία*, cujus conjugato Syrus utitur pro *ἤκμασεν*, Ap. XIV. 18. Articulus ה *ἡ* (de quo conf. c. XVIII. 17. not.) ex ſpecula divinæ præſcientiæ ſingularem demonſtrandi vim habet: agitur enim de *ſigno*, & *ecce* additur, & ad ipſam mox virginem ſermo dirigitur, *vocabis.* Innuitur aliqua Eſajæ tempore, quæ ex virgine (de cujus fœcunditate naturaliter minus conſtabat,) mater, eaque filii, erat futura: ſed eadem, ut verborum ſublimitas docet, typus erat virginis, quæ virgo Meſſiam peperit. Ita duplex erat ſigni vis, in propinquum & in longinquum. Vid. Al. Morum. Ex prophetia ſola, matris virginitas non prorſus evincitur: ſed complementi oſtenſio jubar retro jacit ſuper prophetiam, ejusque ſententiam patefacit.

¶ *υἱὸν, filium*) Meſſiam, cujus eſt terra. Es. VIII. 8.

¶ *καλέσουσι, vocabunt*) Hebr. & LXX. *vocabis*, ſcil. tu, virgo, mater. *vocabis* exſtat jam v. 21. ad Ioſephum: unde nunc ſubſtituitur, *vocabunt*, ſcil. omnes, deinceps. Angelus ad Mariam: *Dominus TECVM*, Luc. I. 28: at non parentum alteruter, ſed omnes, qui vocant, *NOBISCVM* ajunt. Conf. ibid. v. 54. Singularem attentionem merentur ea verba, in quibus ſcriptores N. T. a LXX int. vel etiam ab hebræo ſermone differunt.

¶ *τὸ ὄνομα, nomen*) Non innuitur nomen totidem literis in circumciſione datum, ſed tamen nomen verum, coll. Es. IX. 5, immo etiam proprium, quo (a parentibus quoque) *vocatur*, coll. Es. VIII. 8. & vel maxime proprium, quatenus ſynonymon eſt nominis *Ieſu.* conf. exemplum ſynonymorum ad v. 8. Revera multi fidelium *Emmanuel* appellant Salvatorem, tanquam nomine aliquo proprio:

prio: quanquam ex parte *Iesu* minus convenisset, appellare se *NOBIScum Deus.*

¶ ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον, μεθ' ἡμῶν ὁ θεός, *quod est, si interpreteris, Nobiscum Deus*) Hæc hebraici nominis interpretatio indicat, Matthæum græce scripsisse. Tales interpretationes, hebraicis vocabulis adjectæ, docent, scriptores N. T. non absolute requirere, ut lector Scripturæ sacræ sit hebrææ linguæ peritus. Verbo μεθερμηνεῦσαι utitur etiam Siracides in præf. Nomen, *Nobiscum Deus*, per se, quatenus enunciationem integram includit, non est nomen divinum: (vid. Hiller. Onom. p. 848.) ideo etiam puero Esajæ tempore nato inditum est: eademque ratio est nominis *Iesu*. sed quo sensu proprie Christo utrumque competit, θεάνθρωπον denotat. nam unio utriusque in illo naturæ est fundamentum unionis Dei & hominum, neque hanc sine illa, præsertim ubi de nativitate Christi agitur, cogitare quisquam potest.

24. ἐποίησεν, *fecit*) sine procrastinatione.

¶ ὡς, *ut*) Hinc iisdem verbis & jussus angelicus & factum Iosephi describitur. h. l. & cap. II. 13 s. 20 s.

¶ παρέλαβε τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, *assumsit mulierem suam*) ea specie foris, ac si communi more consuescerent.

25. καὶ, *&*) *Et*, ait, non *sed*. Et assumsit, & non cognovit: utrumque ex præcepto angelico.

¶ οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτὴν, ἕως οὗ, *non cognovit eam, donec*) Non sequitur, ergo *post*; sufficit tamen, confirmari virginitatem ad partum usque: de reliquo tempore lectori æquo relinquitur existimatio. Non interdixit angelus expresse, ne eam cognosceret: sed ex natura rei id perspexit vir.

¶ ἕως οὗ ἔτεκε τὸν υἱὸν, *usque dum peperit filium*) Pervetusta versio *Ægyptiaca* simpliciter habet, *usque dum peperit filium*: neque addit, *suum primogenitum*. quo pacto egregie inter se respondent sermo Angeli, nec non dictum prophetæ, & factum Iosephi. *Pariet filium, & vocabis nomen ejus Iesum. Pariet filium, & vocabunt nomen ejus Emmanuel. Peperit* τὸν υἱὸν, *filium, & vocavit nomen ejus Iesum.* Articulus τὸν habet vim relativam, & refertur ad versum 21, hoc sensu: *usque dum peperit filium illum.* Eadem lectio est in cod. *Barberin.* 1. (quo nomine insignem illum *Vaticanum* hoc loco innui existimamus:) eandemque *Latini* olim interpretis fuisse, non lubrico postea vestigio cognovimus. nam Helvidius, & libro contra eum ineunte Hieronymus, Matthæi verba sic referunt: *& non cognovit eam, donec peperit filium suum*; sæpius autem sic, *donec peperit filium*; citra illud, *suum*, & citra *primogenitum.* Ac ne abrumpi ab iis textus videatur, plena allegatio Hieronymi uno loco sic habet: *Exurgens autem accepit uxorem suam, & non cognovit eam, donec peperit filium, & vocavit nomen ejus Iesum.* Iidem, postquam multa super hoc Matthæi loco disputarunt, novum continuo argumentum a *primogeniti* appellatione desumtum, non ex hoc Matthæi loco, sed unice ex Luc. II. 7 repetunt. Si *Barb.* 1. *Copt.* ex græcis codd. hanc lectionem hauserunt, magnum inde pondus habent: sin autem ex *Lat.* eam acceperunt, sinceram Latini interpretis vetustissimi lectionem valde corroborant. Clausula hæc, de *primogenito*, ex Luca ad Matthæum traducta videtur: atque ipse sermo, de *Virginis* filio, Filium excellenti & plane singulari modo *Primogenitum* infert.

Non-

Nonnullis in locis aliter atque antea incedit Crisis nostra: neque tamen inconstantiæ quisquam mihi dicam scripserit. Non enim ad ea, quæ pristino usu invaluerant, me recipio; quod tamen ipsum, si veritas jubet, non refugio: sed in iis, quæ obruta fuerant, e situ suo educendis paulatim progredior.

¶ *ἐκάλεσε, vocavit*) Iosephus. v. 21.

CAP. II.

1 ΕΝ *βηθλεέμ τῆς ἰουδαίας, in Bethlehem Iudææ*) Ita distiguitur a Bethlehem Zabulonitarum. Ios. XIX. 15.

¶ *ἡρώδου Herodis*) *Herodis* Magni, Ascalonitæ, alienigenæ, sceptro jam jamque recedente ab Iuda. In hujus filiis erant, Archelaus v. 22. *Herodes* Antipas & Philippus, de quibus c. XIV. & Luc. XXIII. & Aristobulus, pater *Herodis* Agrippæ, de quo Act. XII.

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Hæc particula sæpe indigitat rem nec opinatam. non fuerat nunciatus Hierosolymis adventus magorum.

¶ *μάγοι, Magi*) Μάγος apud LXX. sæpe pro אשף in Daniele ponitur, & apud Persas *sapientem* significat, sive *philosophum*. Ab hac conditione hos appellasse Matthæus satis habet: reliquam eorum dignitatem aut numerum non definit; neque illud, utrum curiosis artibus aliquando dediti fuerint, nec ne; neque, ex quibus orientis partibus oriundi fuerint, quo ipso Salus hæc non restringenda innuitur. *Magus*, vox media, & in oriente late patens. Fuisse videntur ex posteris Abrahæ, sed extra Israëlem: neque enim Magorum nomen Iudæos fert; auri vero turisque mentio remittit nos ad Es. LX. 6. ubi de adventu gentium: ut hoc jam loco præludia sint Messiæ a gentibus potius, quam a popularibus amplectendi. Luc. IV. 26 f. *Rex Iudæorum*, inquiunt, non, *rex noster*. Si facias duas classes eorum, qui Christum vel susceperunt vel non susceperunt, & utrinque varietatem hominum observes; multa ex toto N. T. utiliter observabis.

¶ *ἀπὸ ἀνατολῶν, ab oriente*) Cap. VIII. 11. Meridies & septentrio tantum in singulari dicitur græce; *oriens* (*ἀνατολῶν*) & occidens etiam in plurali sub variis meridianis. Vnam eandemque regionem spectant omnes, versus polos; non eandem, in longitudinem.

¶ *παρεγένοντο, advenerunt*) postquam appellatus erat *Iesus*, c. I. 25, adeoque post circumcisionem ejus.

¶ *εἰς ἱεροσόλυμα, Hierosolyma*) Sane metropolis esse debebat, ubi veritas cognosci posset: nec dubium, quin in ea ipsa urbe natum regem putarint.

2 *ποῦ, ubi*) De *re* deque *tempore* ita certi sunt, ut tantum quærant, *ubi?* Scribæ solum *locum* sciebant: *tempus* a magis debebant discere, vel discendi ansam sumere. Notitia temporis & loci debet esse conjuncta.

¶ *ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς, natus rex*) Affirmant & nativitatem jam factam, & conjunctum cum ea jus regni, Herodi præter ipsorum opinionem terribile. Dicitur *natus*, qui *ab ipso ortu* rex est, ut 1 Chron. VII. 21: *οἱ τεχθέντες ἐν τῇ γῇ.*

¶ *τῶν ἰουδαίων, Iudæorum*) *Iudæorum* nomen, post migrationem Babylonis, omnes *Israelitas* complexum est, *Græcis* oppositum sive gentibus. Vnde etiam Galilæis datur. Luc. VII. 3. Ioh. II. 6. Act. X. 28 &c. Veruntamen Christum *regem Israëlis* appellaverunt Iudæi sive *Israelitæ*; *gentes*, *regem Iudæorum*. c. XXVII. 29. 37. 42. Ioh. I. 50. XII. 13. XVIII. 33.

¶ *γὰρ*,

¶ γὰρ, *enim*) Super nativitates potissimum cadunt prognostica, vera & vana.

¶ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα, *stellam ejus*) propriam. Quo melius Magi ordinarium siderum cursum sciebant, eo facilius vim extraordinarii phænomeni & analogiam stellæ visæ ad natum regem hunc assecuti sunt. Quæ autem in utroque genere ratio illorum fuerit, quis hodie constituet? Stella utique erat vel nova ipsa, vel novo loco, vel novo certe vel etiam vario motu: quæ an adhuc exstet, an iterum apparitura sit, quis scit? sine dubio accessit revelatio vel vetusta ex prophetiis Bileami, Danielis &c. vel nova per somnium. coll. v. 12. Magi per stellam, piscatores per pisces adducuntur. Chalcidius comm. in Plat. meminit traditionis de hac stella.

¶ ἐν τῇ ἀνατολῇ, *in oriente*) Indicant, unde venerint. Articulus τῇ plagam illam denotat. *In* constr. cum *vidimus*. nam ex oriente viderant stellam ad occidentem, super clima Palæstinæ. v. 9.

¶ προσκυνῆσαι αὐτῷ, *adorare eum*) προσκυνεῖν in N. T. sæpius Dativum, (ut etiam apud profanos;) interdum Accusativum habet. Agnoscunt *Regem gratiæ*, & Dominum suum. Luc. I. 43. Omnia tamen pro analogia horum initiorum interpretanda sunt. certe *civilibus* de causis non erat, cur tam arduo itinere instituto adorarent, mox domum redituri, regem dissitum & parvulum, ac non Herodem quoque: neque civilem adorationem Herodes præ se tulit. v. 8. *Adorarunt*. v. 11.

3 ἐταράχθη, *perturbatus est*) Eo facilius perturbari rex septuagenarius potuit, quia pharisæi paulo ante prædixerant, regnum a familia Herodis ablatum iri, ut Iosephus docet l. 17 ant. c. 3. Regis perturbatio testimonium est contra socordiam populi. Si Herodes timet, cur non quærunt, cur non credunt Iudæi?

¶ πᾶσα, *omnis*) scil. πόλις, *urbs*.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum eo*) Regem sequebatur populus, ei pridem assuetus. Subito etiam bonæ rei nuncio homines percelli solent.

4 πάντας, *omnes*) omnes, qui tum aderant.

¶ ἀρχιερεῖς) Raro ἱερεῖς, plerumque ἀρχιερεῖς appellantur in N. T. Alius erat ὁ ἀρχιερεὺς, *princeps sacerdos* in singulari: ἀρχιερεῖς in plurali, propiorem ceteris cum illo principe sacerdote necessitudinem, & inde majorem auctoritatem habebant. Act. IV. 6.

¶ γραμματεῖς τοῦ λαοῦ, *scribas populi*) Γραμματεὺς respondet apud LXX Hebræo שטר quo sensu occurrunt οἱ γραμματεῖς τοῦ λαοῦ 1 Macc. V. 42. coll. Deut. XX. 5. & ספר Isque significatus huic loco congruit, ubi agitur de Responso Theologico. *Scribæ populi* dicuntur in antitheto ad *sacerdotum principes*: erantque homines doctoresve privati, in Scripturis versati. Adde c. XXII. 35 not.

¶ ἐπυνθάνετο, *quærebat*) Debuerat etiam prius.

¶ ποῦ ὁ χριστὸς γεννᾶται, *ubi Christus nascatur*) Quæstionem Magorum suam facit. Verbum præsens *nascitur* congruit summæ exspectationi illius temporis de Messia.

5 βηθλεὲμ, *Bethlehem*) Magis, ad Christum tendentibus, scribarum, non euntium, a majoribus accepta scientia inservit.

¶ γὰρ, *enim*) Hanc causam ipsum concilium illud allegavit, Matthæus autem comprobat.

6 καὶ σὺ, *& tu*) Mich. V. 1: καὶ σὺ βηθλεὲμ ὁ οἶκος ἐυφραθᾶ, ὀλιγοστὸς εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν ἰούδα· ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται, τοῦ εἶναι εἰς ἄρχοντα τοῦ ἰσραήλ. quem ad locum vide Notas Hal. Ad prophetam simul & evangelistam hæc sit paraphrasis:

sis: *Et tu Bethlehem Ephrata*, sive *regio in tribu Iuda, parva es* להיות *quæ sis*, sive *quatenus es* (conf. de ל Nold. Concord. partic. p. 458.) *in millibus Iuda*, si hæc dignitas, ceteroqui non contemnenda, tuumque captum ac modum prope excedens, conferatur ad dignitatem tuam singularem, cujus nomine es *nullo modo minima*, sed omnibus modis maxima in ducibus millibusque Iuda, *quod ex te Mihi exibit* להיות *qui sit Dominator in Israël.* Similis locutio, 2 Sam. VII. 19. Es. XLIX. 6. Major honor minorem obscurat & absorbet.

¶ γῆ ἰούδα, *terra Iuda*) *Terra* sive regio, pro oppido, per synecdochen partis majoris pro toto, ut ager pro pago, Luc. IX. 12. *Iuda*, Tribus Messiæ. Vtrumque pro Hebræo *Ephratha*. LXX, Ios. XV, inter v. 58 & 59, vel inter v. 59 & 60: θεκὼ, καὶ ἐφραθᾶ, ἄυτη ἐςὶ βηθλεὲμ κτλ. Hæc periocha, si non, ut inter homœoteleuta, ex Hebræo excidit, sed si in Græco superflua est; indicio est, Bethlehem in distributione terræ ne in urbibus quidem fuisse habitam: coll. Ioh. VII. 42, sed saltem a Rehabeami temporibus, 2 Chron. XI. 6. Michas eam in masculino genere alloquitur, cum respectu implicito ad אלפים *chiliadas*. Conf. אַלְפִּי ἡ χιλιάς μου, *familia mea*. Iud. VI. 15. Vnde Matthæus, quum ἐλαχίςη in fœminino dixit, scil. γῆ, vicissim pro *chiliadibus* memorat τοὺς ἡγεμόνας chiliadum *duces* (nam אלף & אלוף affinia sunt) quibus præfert unum ἡγούμενον, *Ducem* Christum: neque tam hanc civitatem sive chiliada ceteris chiliadibus præfert, quam Ducem ex ea egressum cunctis ducibus chiliadum Iudæ.

¶ ἐκ σοῦ γὰρ ἐξελεύσεται, *ex te enim exibit*) LXX ex Hebræo, ut vidimus, habent, ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται; idque sequitur cod. *Basil. β. Er. ed. 1. Ald.* Alii conjunctim, ἐκ σοῦ γάρ μοι ἐξελεύσεται. Pronomen μοι, *mihi*, Deum præclare refert de *Christo* ut *Filio suo* loquentem: Luc. I. 32. coll. v. 13. sed conjunctio γὰρ, *enim*, *patriam* Christi significantius ostendit. Verbi *exibit* synonymon est, *nascetur*: v. 4. Hebr. יצא cujus verbi conjugatum מוצאתיו (LXX int. ἔξοδοι,) item de nativitate, eaque ab æterno, debet accipi. coll. מוצא Iob. XXXVIII. 27. Num. XXX. 13. צאצאים LXX, τέκνα, non semel.

¶ ἡγούμενος, ὅςις ποιμανεῖ, *Dux, qui pascet*) 1 Chron. XI. 2 de Davide: σὺ ποιμανεῖς τὸν λαόν μου τὸν ἰσραὴλ· καὶ σὺ ἔσῃ εἰς ἡγούμενον ἐπὶ τὸν λαόν μου τὸν ἰσραήλ. De eodem, *pascere*, Ps. LXXVIII. 71. 72. Verbum rege dignum, & tamen congruens cum adolescentia ejus Bethlehemitica, pastorali. Verbo *pascet* concise complectitur Matthæus versum 3. cap. cit. Michæ, ubi LXX sic quoque habent.

¶ τὸν λαόν μου, *populum meum*) Respondet illud apud Micham: *exibit MIHI*, i. e. Deo.

¶ τὸν ἰσραὴλ, *Israëlem*) Articulus additur nomini viri etiam pro gente posito. *Israëlem*, tribus cunctas. In subsequenti historia non occurrit Bethlehem: ut dubitari possit, an Dominus unquam eo redierit.

7 λάθρα, *clam*) ne quid emanaret. Insidiarum argumentum.

¶ ἠκρίβωσε, *accurate percontatus est*) ad minimam usque temporis partem. Patet hinc Herodis astus, & magorum simplicitas.

¶ φαινομένου, *apparentis*) Præsens tempus, quo conspici cœpta esset stella, *quæ appareret*, quæsivit Herodes.

8 ἐξετάσατε ἀκριβῶς) Alii, ἀκριβῶς ἐξετάσατε. Nullius momenti varietas, præsertim

ertim in *Herodis* sermone. Talia transiiemus. Eadem phrasis, Deut. XIX. 18.

¶ ἐπὰν δὲ, *si vero*) Particula facit antitheton, Luc. XI. 22. 34. Herodes nuncium magorum non habuit pro vero, sed tamen pro possibili. Itaque mirum non est, quod non ipse statim una profectus est, ut adoraret.

9 ἀκούσαντες, *cum audissent*) Rex potius illos audire debuit & adjuvare. Tamen Magis responsum obtigit optatum.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Toto itinere non viderant stellam.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) Conjicere ex hoc verbo licet, causam intelligentem fuisse, quæ stellam regeret. conf. *veniens*, v. 8.

10 ἰδόντες, *videntes*) Nocturnum tempus fuerit oportet.

¶ τὸν ἀστέρα, *stellam*) Et tempus & locum & Scriptura & stella eis ostendit: tempus quidem Scriptura cum aliqua latitudine, ex ratione generali, qua universalis tum erat Messiæ exspectatio.

11 εἶδον, *viderunt*) Suaviter exprimitur incrementum & progressus a *gaudio visæ stellæ* ad *gaudium visi ipsius regis*. Sequior lectio εὗρον *invenerunt*, respondet sermoni Herodis, *interrogate diligenter, & cum inveneritis &c.* sed *quærendi* laborem Magis ademit *statio stellæ*. Non tam *invenerunt*, quam *viderunt*. Conf. Luc. II. 17. 20. 26. 30.

¶ προσεκύνησαν αὐτῷ, *adorarunt eum*) Maria Magis non erat objectum adorationis. Si sine peccato concepta fuerat, ut potentior ecclesiæ romanæ pars hodie statuit, quid causæ est, cur nunc adoretur, & tum non fuerit adoranda? Nam jam tum adorandi regis mater erat.

¶ τοὺς θησαυροὺς, *thesauros*) אוצר LXX, θησαυρὸς, Prov. VIII. 21 &c. apotheca, theca, etiam portatilis.

¶ προσήνεγκαν, *offerebant*) tanquam regi. Non offensi sunt præsenti egestate ejus.

¶ χρυσὸν καὶ λίβανον καὶ σμύρναν, *aurum & tus & myrrham*) ex bonis terræ suæ. De auro & ture prædictum, Es. LX. 6. Hæ primitiæ ostendebant, omnia fore Christi, etiam regnum minerale, vegetabile, &c. Hagg. II. 8.

12 χρηματισθέντες) vel singuli, vel per unum ipsorum. Sic optarant, vel rogarant: nam χρηματισμὸς, *responsum*. Idem verbum, v. 22.

¶ μὴ ἀνακάμψαι, *ne reverterentur*) Id ergo facere cogitarant.

¶ ἀνεχώρησαν, *secesserunt*) itinere seorsum flexo.

13 ἐγερθεὶς, *surgens*) confestim.

¶ τὸ παιδίον, *puerum*) Hujus potior, quam matris ratio habetur.

¶ ἕως ἂν, *donec*) Ita fides Iosephi exercebatur. non omnia ei simul revelata sunt: tempus redeundi exspectare debuit, neque interim angelus ei locutus est.

¶ ἡρώδης, *Herodes*) de quo Ioseph ex sermone magorum bene speravisse videtur.

14 νυκτὸς, *noctu*) Magnum noctis beneficium in persecutionibus.

15 λέγοντος, *dicentem*) Constr. cum προφήτου, *prophetam*. v. 17.

¶ ἐξ αἰγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱόν μου) Sic Hos. XI. 1. in Hebr. at LXX. ἐξ αἰγύπτου μετεκάλεσα τὰ τέκνα αὐτοῦ. Aquila, ἀπὸ αἰγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱόν μου. Apud Hoseam hoc dicitur: *Tum quum puer erat Israël, dilexi eum: & ex quo in Ægypto erat, filium vocavi meum.* Patet hoc ex parallelismo utriusque hemistichii. Locutioque, *ex terra Ægypti*, sic exstat Hos. XII. 10. XIII. 4. & ab ægyptiaco tempore Israel cœptus est dici *filius Dei*: Ex. IV. 22 f. ac semper *eduxisse* populum ex Ægypto,

gypto, nunquam exinde *vocasse* Deus dicitur. Proinde etiam Matthæus, de Messia, eoque item parvulo, interpretans, allegationem cum commoratione ejus in Ægypto potius, (conf. Es. XIX. 19.) quam ad reditum ejus ex Ægypto refert. Iesus ab ipsa sua nativitate, Filius Dei erat; & statim post nativitatem in Ægypto fuit. quanquam & populum & Messiam ex Ægypto in terram promissionis redire oportuit, ob id ipsum, quia & illum & hunc Deus dilexit, & Filium suum vocavit. Commoratio Christi in Ægypto erat præludium christianismi ægyptiaci Vide Deut. XXIII 7. Primis christianismi temporibus egregia fuit in Ægypto ecclesia. fortasse erit etiam posthac. Conf. Es. XIX. 24 s. De unius dicti uno sensu bis impleto conf. not. ad c. I. 22. Videlicet & populum, ob Messiam, & Messiam ipsum, in quo est omne beneplacitum, ut uno amore, sic uno sermone complexus est Deus. Messias est similis populo suo in adversis: Messiæ similis est populus ipsius in beatis rebus. *Totus Christus caput & corpus est.* Quin etiam tum, quum populus in Ægypto erat, *Iesus Christus* in uno ex iis patribus, qui c. I. 4. recensentur, in Ægypto erat. conf. Hebr. VII. 10.

16 *ἐνεπαίχθη, illusus sit*) Sic accepit rex, contra Magorum animum: revera tamen regiam auctoritatem præ divina pro nihilo habuerunt. Nesciebat jam, quid ageretur.

¶ *ἀποστείλας, mittens*) scil. interfectores, repente.

¶ *ἀνεῖλε, interfecit*) Hoc erat peccatum *clamans.* coll. v. 18.

¶ *πάντας, omnes*) *quorum quatuordecim millia, ut in liturgia sibi a B. Matthaeo relicta notant Æthiopes, & Græci observant in calendario suo, nefanda Herodis immanitate, Christus & ipse puer martyres consecravit.* Feuardent. ad Iren. l. 3. c. 18.

¶ *τοὺς παῖδας, pueros*) non puellas. Ex. I. 16.

¶ *διετοῦς, bimo*) Masculinum, uti *τριετοῦς*, 2 Chron. XXXI. 16. coll. Hebr.

¶ *χρόνον, tempus*) *Tempus*, a magis indicatum, erat fortasse paululum ultra annum. Itaque Herodes *biennium* definiit.

18 *Φωνὴ*-) Ier. XXXI. 15: *Φωνὴ ἐν ῥαμᾶ* (Alex. *ἐν τῇ ὑψηλῇ*) *ἠκούσθη θρήνου καὶ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ· ῥαχὴλ ἀποκλαιομένη ἐπὶ τῶν υἱῶν αὐτῆς· καὶ οὐκ ἤθελησε παρακληθῆναι κτλ.*

¶ *ἠκούσθη, audita est*) Sic, ut ad Dominum pervenerit. *Sic ait Dominus*, præfatur & subjicit Ieremias.

¶ *θρῆνος καὶ κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολὺς*) LXX habent, *θρήνου καὶ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ*. Fons autem, נהי בכי תמרורים Respondet apud Matthæum brevior tot versionum lectio, *κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολὺς*, ut plurale hebraicum epitheto græco exprimatur. Inopia synonymorum laborasse interpretes suspicabar, qui *θρῆνος καὶ* prætermisissent: sed non minori jure dicere possis, Græcos librarios, non perpensa vi adjectivi *πολὺς*, quod LXX hoc loco non habent, ex LXX *θρῆνος καὶ* adjecisse. Sermo accentusque hebraici rem gradatim magis declarant, poniturque 1. luctus clarus, indefinite: tum ea, quæ luget & quos luget. 2. eadem recusans, oblatam scilicet, consolationem; & causa, cur recusarit. Caput XXXI Ieremiæ multum prospicit in tempora N. T. adeoque hæc quoque pericha, sive captivitatem babylonicam simul spectavit Ieremias, sive minus, ad eventum hunc N. T. pertinet. Vnius dicti unico sensui minor & major non unius

unius temporis eventus respondere potest, donec vaticinium *exhauritur*.

¶ ῥαχὴλ, *Rahel*) Antonomasia: i. e. singulæ filiæ Rahel, & aliæ matres, quæ sic *filios dolorum* habuere. coll. Gen. XXXV. 18. Filii *Rahel* nominantur, aliarum matrum filii simul subaudiuntur, uti 1 Cor. X. 1 sub patribus Iudæorum etiam gentes continentur. *Filiique Rahel* dici poterant etiam parvuli Bethlehemitici, ob sepulcrum Rahel prope hoc oppidum, Gen. XXXV. 19. quemadmodum Iacobum *patrem* dixere Samaritæ eodem, quo Iacobus olim, loco habitantes. Ioh. IV. 12. Sed *Rama* quoque de tribu Benjamin fuit, Ios XVIII. 25. nati ex Rahel. Credibile est, gladiatores ab Herode tam subito emissos in finibus Bethlehem *usque ad Rama* pervenisse: nam valde vicinæ erant, Iud. XIX. 2. 9. 13. Ezr. II. 21. 26. unde Ieremias, sacerdos ex terra Benjamin, cum cladis terminum notavit.

¶ κλαίουσα) i. e. κλαίει, *flet*, Hebraismus.

¶ οὐκ ἤθελε παρακληθῆναι, *recusavit solatium capere*) Phrasis, qua luctus ingens exprimitur.

¶ οὐκ εἰσὶ, *non sunt*) Sic Gen. XLII. 36, ἰωσὴφ οὐκ ἔςι, συμεὼν οὐκ ἔςι. 1 Reg. XX. 40, οὗτος οὐκ ἦν. Hebr. איננו *non est*: singulari numero, distributive. Suos singulæ filios præcipue lugent, vel etiam unicos. nam etiam unica proles in plurali *liberorum* nomine ponitur. erant bimi & paulo minores: quare non facile una duobus orbari potuit. Res accurate prædicta. Alii singularem numerum referunt ad Messiam, quem mulieres interfectum putarent, aut expulsum dolerent.

20 εἰς γῆν, *in terram*) Manebat Iosepho libertas eligendi tantisper oppidi vel regionis; sed tamen in terra sua oportebat adolescere Emmanuelem.

¶ τεθνήκασι, *mortui sunt*) Pluralis concise significat, & Herodem esse mortuum, neque alios jam esse ullos, qui insidientur.

¶ οἱ ζητοῦντες τὴν ψυχὴν) Phrasis LXXviralis.

22 βασιλεύει) *Regnabat* Archelaus, sive carebat *regio* ille nomine sive gaudebat.

¶ ἐφοβήθη *timuit*) solicitus de puero: veritus, ne Archelaus imitaretur odium paternum.

¶ ἐκεῖ) שמה LXX, ἐκεῖ, *illuc*. sæpe.

¶ ἀπελθεῖν) *discedere*. Maria, sine dubio etiam Ioseph, Nazarethæ habitarant prius.

¶ μέρη, *partes*) Colligi hinc potest paupertas Ioseph, qui non haberet certam sedem, quam potissimum repeteret.

¶ τῆς γαλιλαίας, *Galilææ*) Hoc non obstabat, quo minus patriam Christi scire possent attentæ animæ.

23 ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς) Sic c. IV. 13. Id est, *habitatum concessit*, vel, *habitavit*, coll. Act. VII. 4. Sic Gen. XIII. 18: ἐλθὼν κατῴκησε περὶ τὴν δρῦν.

¶ ναζαρὲτ) Hebr. נזרת Græcis ת finale est T.

¶ ναζωραῖος, *Nazarenus*) Vitam privatam, id est, longe maximam ætatis partem, Iesus in oppido *Nazaret* transegit: unde *Nazareni* Ei cognomen in frequentissimo hominum, ei vel deditorum vel infensorum, sermone, atque in ipso crucis titulo tributum est. Hoc ipsum est, quod prophetia, hic a Matthæo citata, pridem indicarat. Sunt, qui totum implementum in allegoria etymi *Nazaret* quærant: atque id quidem plane ex נזר (non ex נצר quo Iudaica abutitur acerbitas) peti oportet. nam Hebræum צ per Σ semper exprimitur, Z autem Hebræo ז ubique, etiam in ναζωραῖος, respondet. Constans est hæc regula, cui nemo, nisi contrariis exemplis prolatis,

 obniti

obniti jure potest. Respice, quæ solidissimus in hoc genere Hillerus docet, Syntagm. hermen. p. 347. seqq. & Onom. sacr. p. 695. 701. 893. eaque confer ad I. H. a Seelen Medit. exeg. p. 632. Pertinet hoc ad etymologiam nominis *Nazaret*; sed allegoriam nondum statuminat. Neque enim cur *naziræatum* leviticum Christo adscribamus, causa est ulla, Matth. XI. 19. neque est, cur aliquo significatu vocabuli נזר scopum prophetiæ exhauriri putemus. Christum e *Bethlehem* exiturum, per Michæam est prædictum: *Bethlehem* a *pane* nomen habet: *panis* vitæ Christus. quis autem eo, quod panis vitæ Christus est, Michææ prophetiam impletam esse dixerit? Oppidum, ubi natus est Christus, prophetia designatum agnoscimus. Pari modo oppidum, ubi idem adolevit, quin etiam solenne cognomen, quod inde exstitit, indicatum est, oraculo illo, *Quoniam Nazaræus vocabitur.* Itaque particula ὅτι, ut solet in testimoniis citandis, præfixa est ab evangelista. Quanquam quo tempore floruerit ille propheta, per quem hoc prædictum est: fueritne unus ex iis, quorum libri in Pandectis sacris exstant, quisve alius fuerit? utrum oppidum *Nazaret*, cujus nulla in V. T. alia fit mentio, jam tum aliquo numero fuerit, nec ne? ipsene propheta ille *Nazarenus* civis fuerit, & insignem hunc versiculum Nazaretæ deposuerit? utrum sermone solo, an etiam stilo eum comprehensum posteritati reliquerit? unde Matthæus acceperit? quis novit? quid nosse attinet? In cœlo alia sidera hemisphærium alterutrum, alia utrumque illuminant, alia varios ortus & occasus habent. In terris flumina aliquando visui mortalium se subducunt, donec ex occultis meatibus iterum erumpunt. Sic divina oracula varietate admirabili dispensantur. Exemplum plane singulare præbet locus Iohanneus de Tribus in cœlo testantibus, quem per multa secula ignoravit orientalis ecclesia, occidentalis autem & Africana semper, quanquam non ubique, celebravit. Hoc sane, *Nazarenus vocabitur*, minus aut cognitum a plerisque aut intellectum fuit: alias Galilæa, ipsaque Nazaret, non ita contemta fuisset. Ioh. I. 47. VII. 52. Recteque multi pridem negarunt, hunc versiculum in Scripturis V. T. exstare. Eadem est igitur ratio ejus, atque prophetiæ Henochi, per S. Iudam demum in literas N. T. relatæ, & sic obsignatæ: eadem, atque apophthegmatis illius, quod a Domino prolatum, apud evangelistas non obvium, Pauli ore & Lucæ stilo laudatur Act. XX. 35. Neque vero habent Iudæi, quod causentur, in N. T. citari aliquid, quod non exstet in V. T. Ipsi enim multa vetera narrant, quæ nihilo magis ibi exstant. Proverbia Salomonis a cap. XXV. 1, prophetia Azariæ, epistola Eliæ, & multa ejusmodi alia, ubi delituere, donec libris V. T. v. gr. 2 Chron. XV. 2 seqq. XXI. 12. longis post temporibus inserta sunt? Certe nil causæ erat, cur Matthæus hoc fingeret, si ipsius tempore mera fuisset novitas. Tali modo plus nocuisset toti causæ christianæ, quam profuisset. Alia ei suppetebant sat multa prophetiarum in Iesu Nazareno impletarum specimina. Qui excellentem hunc versiculum dilutius interpretantur, ut conficiant, eum hic vel illic in Scriptura V. T. contineri, ii revera prophetiis antiquis unam detrahunt: qui vero τὸ ῥηθὲν, *Nazarenus vocabitur*, diserte olim editum existimant, hi homogeneam testimonii totius prophetici partem agnoscunt; adeoque integritati Scripturæ revera consulunt, & simul simplici-

ſimplicitatem tuentur. conf. Calov. Bibl. ill. & Rus T. I. Harmon. ev. p. 284. *Nazareni* cognomen quis habiturus ſit? non additur in verſiculo. Videlicet ubicunque in prophetiis aliquid occurrit a Meſſia non alienum, id de Meſſia, quamvis non expreſſa ejus ſit mentio, accipiendum venit. Plura tamen duobus hiſce verbis in perbrevi vaticinio cohæſiſſe verba, credibile eſt. Conveniens erat diuturnior hujus monumenti occultatio cum ratione vitæ Chriſti privatæ in latebris oppidi *Nazaret* agendæ, & fidei ſanctorum probandæ, & perfidiæ malorum judicandæ. Ioh. I. 46. ſeq. VII. 41. ſeq.

Poſteaquam palmariam ac propriam *Nazareni* nomenclaturam in ipſo oppido *Nazaret* poſitam fuiſſe, evictum habemus: nunc demum, etymon & patriæ & cognominis Chriſti, haud inane eſſe, Conſectarii in loco ſtatuimus. Chriſtus, filius Davidis Bethlehemitæ, non eſt vocatus Bethlehemita; quare in etymo oppidi Bethlehem non perinde myſterium quæritur. Vocatus eſt Chriſtus *Nazareus.* fecit id quidem hominum ſermo; non vero fecit providentia Patris. Non temere Pilatus, ut tribus linguis cardinabus *Ieſum regem Iudæorum* categorice ſcriberet & ſcriptum retineret, gubernatus eſt: non temere accidit, ut *Nazarenum* & Pilatus ſimul ſcriberet, & alii, antea poſteaque, dicerent. Nomina *Ieſu*, *Chriſti*, *Emmanuelis*, & reliqua, quod ſignant, id revera exhiberi, innuunt: unum *Nazareni* cognomen, omine carere, nte negaveris. נזר eſt *regii capitis inſigne*: & נזרת Hillero interprete eſt opulum, quo vertex montis *coronatur*. que *Nazareni* cognomen Germanice primi poſſet: *Zu Cronberg hat der Gelte gewohnet.* Vid. Pſalm. CXXXII. 18.

Solent locorum nomina pro ipſa re ſignificatâ poni. omittimus *Veronenſes*, *Placentinos*, *Laudicenos* Latinorum: major Scripturæ gravitas. *Kananites* etiam *Zelotes* dictus, & a patria & a virtute. Matth. X. 4. Luc. VI. 15. Vid. omnino Es. LXIII. 1.

CAP. III.

1 ᾿EN ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, *in diebus illis*) In Evangeliſtariis hæc formula meram vim habet inchoandi ſermonis: ſed in Evangeliſtis plus valet. hoc loco denotat: *Ieſu habitante Nazaretæ.* c. II. 23. Notatur non breve, ſed nulla majori mutatione notabile intervallum.

¶ παραγίνεται) Suaviter iteratur hoc verbum v. 13. Sæpe LXX id in præſenti ponunt.

¶ κηρύσσων, *prædicans*) clare. Congruit mox, *vox. Baptiſta*, *prædicans*: duæ partes officii Iohannei.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deſerto*) v. 3.

2 μετανοεῖτε) Amabile vocabulum. v. 8. 11. *mutate ſenſum*, induite ſenſum regno cœlorum dignum, regalem, cœleſtem. Sic ipſe Ieſus Chriſtus, ſic apoſtoli prædicare cœperunt: ſic Dominus Iohannem juſſit ſcribere, Apocalypſi ineunte.

¶ βασιλεία, *regnum*) Vid. ad c. IV. 17.

¶ οὐρανῶν, *cœlorum*) Plur. שמים Hæc phraſis, *regnum cœlorum*, apud ſolum Matthæum exſtat, ut Iudæis, quibus ſcribebat, opinionem regni *terreni* eximeret.

3 οὗτος, *hic*) Complura ſunt individua in N. T. quæ in veteri prædicta ſunt.

¶ γάρ, *enim*) Cauſa, cur Iohannes ita exoriri tum debuerit, uti v. 1. 2 deſcribitur, quia ſic prædictum erat.

¶ Φωνὴ κτλ. *vox &c.*) Vid. Luc. III. 4 not. *vox*, ſc. *eſt*.

¶ βοῶντος, *clamantis*) Iohannis. Similis locutio, Rom. X. 15. *pedes nunciorum.*

¶ ἐν

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deserto*) non, *in templo*; aut, *in synagogis*. Sunt, qui construant, *in deserto parate* &c. quia sic postulent accentus apud Esajam. Sed si id voluisset evangelista, mox parallelum illud בערבה *in solitudine* rependisset. Nunc hæc inter se respondent: *prædicans in deserto: vox clamantis in deserto.* v. 1. 3. Res eodem recidit. ubi vox, ibi auditores, qui jubentur parare viam, ibi etiam adventus Domini. Matthæus etiam mox c. IV. 15. quiddam ab accentibus hebraicis diversum tenet. Conf. Hebr. III. 7 not.

¶ ὁδὸν, *viam*) Vna est via primaria: & hæc multas τρίβους *semitas* complectitur.

¶ Κυρίου, *Domini*) Hebr. יהוה pro quo Hebræi posteriorum seculorum ארני dixere. LXX verterunt κύριος. Hoc loco innuitur Christus. Nomen *Dominus*, de Christo, variam in N. T. habet significationem, pro rerum, temporum, & loquentium varietate. In dictis e V. T. allegatis sæpe respondet nominibus יהוה & ארני quorum alterum majestatem ejus, ut Filii Dei, alterum gloriam ejus, ut Messiæ etiam spectat. Homines, inter quos ambulabat, eum sic appellaverunt, pro diverso fidei suæ captu. Apostoli & fideles deinceps sæpe simul spectarunt ejus dominationem & potestatem in suos & in omnia, in ipso etiam statu exinanitionis, sed magis in statu exaltationis: ubi interdum additur pronomen *meus*, quod tetragrammato יהוה non additur.

¶ εὐθείας) *rectas.*

4 αὐτὸς) *ipse.* Prosopographia insignis. Habitus quoque & victus Iohannis prædicabat, congruens cum doctrina & officio. qualis pœnitentium esse debet, talem hic minister pœnitentiæ semper habuit. conf. cap. IX. 14. XI. 18 not.

¶ ἀπὸ τριχῶν καμήλου, *de pilis cameli*) Vestis erat parabilis & aspera, minus exquisite texta. coll. Marc. I. 6.

¶ καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ) Sic LXX, 2 Reg. I. 8. de Elia: καὶ ζώνην δερματίνην περιεζωσμένος τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ. Zona Iohannis erat, ut Eliæ, non ex corio, sed *ex pelle*, sine magno paratu. Non sine causa commemoratur amictus multorum Sanctorum in Scriptura; etiam Baptistæ, ipsiusque Iesu Christi.

¶ τροφὴ, *cibus*) *Potus*, intelligitur ex Luc. I. 15.

¶ ἀκρίδες,) Lev. XI. 22, חגב LXX ἀκρὶς, animal vescum.

¶ μέλι ἄγριον, *mel agreste*) sua sponte fluens. 1 Sam. XIV. 25. Locustæ poterant interdum deficere.

5 πᾶσα, *omnis*) ex omnibus partibus.

6 ἐβαπτίζοντο) *baptismum accipiebant*: Medium.

¶ ἐξομολογούμενοι) ἐξ. *libere diserteque* (non modo in *aurem* Iohannis) *fatebantur*, *peccata*, *sua*. Vera confessio peccata etiam individualia, ut olim apud sacrificia pro peccato, citat, quanquam non singulatim enumerat. Medium ingenue tenet inter laxum formulæ generalis abusum & inter angustias confessionis auricularis. Sic animam sublevat. In baptismo pœnitentiæ confitebantur peccata sua: in baptismo Christi confitebantur Christum.

7 πολλοὺς,) *multos*, qui partim perseverarunt baptismum accipere, partim justo Iohannis elencho deterriti recessisse videntur. Ceteri longe plurimi ne *veniebant* quidem. c. XXI. 25. Luc. VII. 30.

¶ Φαρισαίων καὶ σαδδουκαίων, *pharisæorum & sadducæorum*) Sectæ diversæ.

¶ αὐτοῖς, *illis*) pharisæis præcipue, sed populo quoque, ante baptismum v. 11. Luc. III 7. Sæpe verba factum comitantia

ria posterius recensentur. 2 Sam. 15.

γεννήματα, *progenies*) Familiæ variæ. ἐχιδνῶν, *viperarum*) Hoc opponitur tioni de patre Abrahamo. Conf. XIII. 33.

τίς, *quis*) q. d. Vos aliis viam mon- videmini: quis autem vobis mon- it? Supponit, futuram esse iram: ationem effugiendi, in proximo: ab enos esse pharisæos & sadducæos.

ὑπέδειξεν, *monstravit*) Compositum im respondet simplici. Approbat ac- n eorum, sed sub magna conditione. φυγεῖν, *fugere*) per baptismum.

μελλούσης, *futura*) in quam *incur-* per impœnitentiam regnum cœlo- repudiantes. Eadem *ira* appellatur a, *veniens*. 1 Thess. I. 10 Simul re- ur error *Sadducæorum*, resurrectio- negantium.

ὀργῆς, *ira*) quæ venit in destructio- bis, & in extremo judicio.

ποιήσατε) *ferte*.

καρπὸν ἄξιον) *Dignum fructum*, sin- i numero, a *Pharisæis & Sadducæis*, Matthæum; *dignos fructus*, plurali ero, a *populo*, apud Lucam, postula- : *Origenes*. Ad rem quid intersit, equidem perspicio. Ipsum vocabu- *fructus* sæpe collectivum est: & in nnis præconio, singulari numero, *tati* opponi potest; plurali numero, *atem* infert. Homines, arbores: ita- fructus, pœnitentia ipsa.

τῆς) Construe cum καρπόν. sic ἄξια μετανοίας ἔργα. Act. XXVI. 20.

μετανοίας) Μετάνοια est *mentis trans- tio* & omnis mali retractatio, qua id um optatur & infectum.

μὴ δόξητε) Verbum δοκῶ (perinde δάσκω, & particula ὡς, & Latina, *præ ro, ostendo, puto, videor, apparet, spe- cies*,) interdum veram rem eamque conspicuam, interdum speciem inanem, quam quis vel sibi vel aliis objicit, denotat. Itaque h. l. sensus est: *potestis quidem aliquo modo ita dicere; sed ea re non debetis placere vobis.*

¶ λέγειν, *dicere*) secure.

¶ τὸν ἀβραάμ, *Abraham*) quippe cujus posteritas non deficit.

¶ λέγω γὰρ ὑμῖν, *dico enim vobis*) Formula gravissima, in re maxima, a viro magno adhibita. conf. c. V. 18 not.

¶ δύναται, *potest*) Iudæi putabant, se *non posse* excidere.

¶ ἐκ τῶν λίθων) *ex* his *lapidibus*, & undecunque, uti ex gleba Adamum. Deus non est alligatus ad legem successionis in ecclesia.

¶ τούτων, *his*) Lapides certe, eosque fortasse indigitavit Iohannes, qui Iosuæ tempore in Iordane erecti fuerant, ut testimonio essent, populum Israël per Iordanem intrasse terram promissam, Deoque eam debere, non sibi. Sermo instar adagii, ut Luc. XIX 40.

¶ τέκνα, *filios*) spirituales. Filii secundum carnem erant, qui tamen dicuntur genimina viperarum.

10 ἤδη δὲ, *jam vero*) Antitheton: *futura*. v. 7.

¶ καὶ, *etiam*) Vbi gratia se exhibet, ira *quoque* ingratis ostenditur. Non modo fieri *potest*, ut puniamini, sed *etiam* prope est.

¶ ῥίζαν, *radicem*) Non modo ramis intentata est Securis.

¶ δένδρων, *arborum*) Iudæorum: Luc. XIII. 7 f. ad quos gentes erant *lapides*.

¶ κεῖται, *jacet*) etsi ictus nondum cœptus est.

¶ ἐκκόπτεται, *exscinditur*) Præsens. sine mora.

¶ πῦρ, *ignem*) Hebr. VI. 8.

11 ὑμᾶς, *vos*) Pharisæos igitur non exclusit Iohannes a baptismo.

¶ ἐν ὕδατι, *in aqua*) Huic parti respondet finis in hoc versu. Quanquam non tam baptismum, quam se ipsum Iohannes extenuat: & rursum aquæ antitheton hoc uno loco ignis ille dicitur, sed Spiritus sanctus ubique.

¶ εἰς μετάνοιαν, *in pænitentiam*) Huic parti respondet v. 12.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton pertinet non solum ad baptizantes; sed etiam ad baptizatos, (Act. I. 5 *vos:*) & ad diversa tempora.

¶ ὀπίσω μου, *post me*) Decebat, Iohannem nasci paullo prius, quam Messiam.

¶ ἐρχόμενος, *veniens*) statim, v. 13.

¶ ἰσχυρότερός μου, *valentior me*) quem magis, quam me imbellem, timere & colere debeatis. Suam potentiam non esse magnam; Christi, infinitam, ut Dei, esse, docet Iohannes. v.h. mox, & v. 12. Non statim dicit: *Messias post me venit*, sed paraphrasi rem occultius & tamen augustius exprimit. Dixit autem hoc Iohannes, cum jam maxime floreret. Act. XIII. 25.

¶ βαστάσαι, *ferre*) sicut minister calceos *fert*, quos herus aut poposcit aut demi jussit. Ps. LX. 10.

¶ αὐτὸς) *Ipse*. In hunc credite. Act. XIX. 4.

¶ ὑμᾶς) *vos*, quotquot illum suscipietis.

¶ βαπτίσει, *baptizabit*) *abundanter impertiet*, Tit. III. 6. Act II. 3. 4. 17. X. 44. eoque se *valentiorem* ostendet. *Spiritus & ignis* vim habet maximam.

¶ ἐν, *in*) Differentia Iohannis & Christi. Ioh. I. 33.

¶ πνεύματι ἁγίῳ, *Spiritu sancto*) Vid. Luc. III. 16 n.

¶ καὶ πυρὶ, *& igne*) Hoc habet Lucas, Marcus non habet. Quare etiamsi incerta esset apud Matthæum lectio, nil esset periculi: certum est autem, hunc quoque scripsisse καὶ πυρὶ, *& igne. Spiritus sanctus*, quo Christus baptizat, *igneam* vim habet: atque ea vis ignea etiam conspicua fuit oculis hominum Act. II. 3.

12 οὗ, *cujus*) Et hoc, & αὐτοῦ *ejus* ter cum vi positum, ostendit potestatem Christi. οὗ - αὐτοῦ, Hebraismus.

¶ τὸ πτύον, *ventilabrum*) Id Evangelium est.

¶ ἐν τῇ χειρὶ, *in manu*) jam jam. Totus sermo Iohannis, adeoque initium evangelii, prorsus convenit cum extrema clausula prophetiæ V. T. apud Malach. III. 19 - 24, ubi nexus rerum a Mose ad coronidem prophetiæ veteris, ab hac ad prodromum & Christum, hujusque diem pantocriticum exquisite & solenniter declaratur.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Nec prodromus, nec ullus apostolus hoc *ventilabrum* habebat, eodem modo, ac Dominus Iesus. Solatium imbecillitatis ministrorum: Dominus faciet. Non vana est sine viribus ira illorum.

¶ ἅλωνα, *aream*) In *area* sunt viatores: in *borreo*, victores.

¶ αὐτοῦ, *suam*) Hebr. III. 6.

¶ καὶ συνάξει τὸν σῖτον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποθήκην, *& congregabit triticum suum in borreum*) Aut omittendum est αὐτοῦ *suum*, aut construendum cum ἀποθήκην, *borreum*, coll. Matth. XIII. 30, *triticum congregate in borreum meum*. Idem Dominus *tritici est*, qui *borrei:* idem vero etiam *borrei*, qui *areæ*. Luc. III. 17.

¶ ἄχυρον, *paleam*) Hic non additur *suam*. palea non venit sub censum.

¶ πυρὶ, *igne*) Quivis aut igne baptizatur, aut igne comburetur. Nil est tertium.

¶ ἀσβέστῳ,

ἀσβέςῳ, *inextinguibili*) Videte igi-
, ut peccata vestra prius deleantur.
XX. 26. *Impium comedet* πῦρ ἀκαυ-
vel potius ex cod. Alex. πῦρ ἄσβεςον
ɔd verbum alias LXX non haberent:)
אֵשׁ לֹא נִכְבָּה sit *ignis nullo flatu extin-*
dus.
4 διεκώλυεν, *prohibebat*) Nondum sci-
Iohannes, hunc esse Christum: scie-
tamen, Christum in proximo esse,
ıque ad baptismum affore, & signo e-
:nti indigitatum iri. Ioh. I. 33. interea,
rimum Iesum videt, ex sympathia il-
jua in utero commotus fuerat, & ex
ctu ejus gratiosissimo judicat, hunc
tismi candidatum esse Christum, eam-
sententiam scite cum prævia prote-
one expromit. Vid. Luth postill. eccl.
ı. l. Fest. Epiph. Part. III. ed. Spen.
;. 96.
ἐγὼ, *ego*) Credibile est, ipsum Io-
nem non fuisse baptizatum. Luc. I.
fin.
χρείαν, *opus*) Nam majoris est aliàs
tizare; minoris baptizari, & ea re ad
tisten venire.
ὑπὸ σοῦ βαπτισθῆναι, *a te baptizari*)
tisino tuo, in spiritu & igne. Si no-
m alter ab altero baptizandus est, ego
ım.
ἔρχῃ, *venis*) baptismum petens.
5 ἄφες, *sine*) Comiter Iohannem ad
ıtium redigit. Huc refertur ἀφίησιν
:.
ἄρτι) sine mora, hac una vice.
οὕτω) *sic*, ut ego ad te sim profectus.
πρέπον, *decorum*) Quod Iohanni
ı videbatur esse decorum, id erat ma-
ıe; quia justum. Decentia in divinis
ısiliis & operibus admiranda latissime
et. Hebr. II. 10. VII. 26. Speciatim
sermonibus & actionibus Christi elu-
cejusmodi Decorum, quod ab evange-
listis tam bene expressum argumento est,
illos a Spiritu S. actos scripsisse. neque
enim id humani ingenii quamlibet excel-
lentissimi fuisset.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Loquitur ut Iohanni non-
dum plane cognitus. Convenit, *mihi*,
principaliter; *tibi*, ministerialiter. In
mente Iesu poterat etiam hunc sensum
habere: decorum est mihi & Patri meo,
ut ego impleam omnem justitiam. v. 17.
conf. Hebr. II. 10. iterum.

¶ πληρῶσαι) *ad implendum* justitiam o-
mnem. Id præstat, non Iohannes & Ie-
sus, sed solus Iesus, in baptismo id ipsum
recipiens. unde etiam ad passionem trans-
lata *baptismatis* appellatio: Luc. XII. 50.

¶ πᾶσαν δικαιοσύνην, *omnem justitiam*)
omnes justitiæ partes, atque adeo hanc
quoque, ceterarum majorum arrhabo-
nem. Pro particulari justitiæ intuitu,
Iohannes videretur baptizandus a Iesu:
pro *universo* justitiæ ambitu, conversa
res est. Hoc dixit Iesus, pro eo, quod
ceteri, qui baptizabantur, quia peccato-
res erant, de suis *peccatis* confitebantur.
Talis oratio non nisi Messiæ ipsi conve-
niebat. In rebus summe humilibus ta-
men Filius Dei cavet juri majestatis suæ.
Ioh. XIII. 7 f. XIV. 30. XVIII. 5. 20. 36.

¶ τότε, *tunc*) protinus.

16 εὐθὺς, *statim*) Nil erat, quod eum
diutius teneret. sic quoque *statim* resur-
rexit.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Res magna & nova.

¶ αὐτῷ, *ei*) Id plus est, quam si Mat-
thæus scripsisset, *super eo*.

¶ οἱ οὐρανοὶ, *cæli*) Plurale.

16. 17 καὶ, &) Gloriosissima appari-
tio S. Trinitatis, & documentum, quid
fiat, quando nos baptizamur. nam non
sibi baptizatus est Christus. Et Spiritum
S. accepit, quo nos baptizaret. Ioh. I. 33.

¶ εἶδε) *vidit* Iesus: Marc. I. 10. nec non Iohannes. Ioh. I. 32.

¶ ὡσεὶ περιστερὰν, *ficut columbam*) Conf. Gen. VIII. 10 f.

17 φωνὴ, *vox*) Apertissima Dei patefactio. Tales illæ, quæ memorantur Act. II. 2 f. Ex. XIX. 4. 9. 16. XL. 34 f. Num. XVI. 31. 42. 1 Reg. VIII. 10 f. XVIII. 38.

¶ οὗτός ἐστιν, *Hic est*) Marcus & Lucas scribunt, dictum esse, *Tu es.* Matthæus sensum expressit. *Hic*, dictum c. XVII. 5. Assentit fides: *tu es Filius Dei.* c. XVI. 16.

¶ ὁ) Articulus bis positus summam habet emphasin.

¶ υἱός, *Filius*) Ioh. I. 18. III. 16.

¶ ἀγαπητὸς, *dilectus*) Possit hoc videri esse nomen, coll. cap. XII. 18. ut duo sint prædicata hæc: Hic est *Filius meus*: est *Dilectus*, in quo beneplacitum est mihi. Sed epitheton esse, patet ex Luc. III. 22. *Amor* est quiddam naturale, quia Hic est *Filius*: *beneplacitum*, quasi superveniens, quia *facit*, quæ Patri *placent*. *Dilectus*, unicus: qui amorem patris non cum alio partitur.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Ἐν, *in*, maxime notat objectum, deinde etiam causam. Objectum beneplaciti paterni est Filius per sese, & in Filio omnes & omnia. Phrasis LXXviralis. conf. not. ad Col. II. 18.

¶ εὐδόκησα, *beneplacitum est mihi*) Verbum εὐδοκῶ, & εὐδοκία, adhibetur, vel quum id, quod egomet habeo atque ago, mihi allubescit, vel quum id, quod alter. Vtraque notionis pars huic loco congruit, de beneplacito Patris in Filio. Est æterna στοργὴ erga Vnigenitum, est comitas perpetua erga mediatorem, & in illo erga nos, filios reconciliatos. Additur c. XVII. 5, *eum audite*. tum enim de passione dicturus erat. nunc id non additur: nam initio idem illud docuit duntaxat, quod Pater dixit, *Hic est Filius meus.*

CAP. IV.

1 Τότε, *tunc*,) ex baptismo.

¶ ἀνήχθη, *sursum ductus est*) Hierosolyma versus, impulsu puro.

¶ εἰς τὴν ἔρημον, *in desertum*) desertiorem partem illa parte, de qua c. III. 1.

¶ ὑπὸ τοῦ πνεύματος, *a Spiritu*) sancto. c. III. 16.

¶ πειρασθῆναι, *ut tentaretur*) Tentatio hæc specimen est totius status exinanitionis Christi: omniumque tentationum non solum moralium, sed spiritualium maxime, epitome, quas machinatus est diabolus ab initio.

¶ ὑπὸ τοῦ διαβόλου, *a diabolo*) LXX int. hebraicum שטן fere vertunt διάβολος: tantum 1 Reg. XI bis terve exprimunt σατάν.

2 νηστεύσας, *jejunans*) sine dubio virtute baptismi. Iejunio connotatur etiam abstinentia a potu.

¶ ἡμέρας, *dies*) In his diebus, in hoc secessu, maximæ res intercesserunt inter Deum & Mediatorem.

¶ τεσσαράκοντα, *quadraginta*) Memorabile tempus, etiam in vita Mosis & Eliæ. Sed Mosis status, sine cibo, erat lautus: Christi, quod magis mirandum, humiliationis. Eliæ antea cibum attulerat angelus: Christo postea angeli plures ministrarunt. XL dies habuit Iesus, antequam prodiret in publicum: XL dies, quasi præparationis causa, ante ascensionem.

¶ ὕστερον, *postremo*) Hactenus non tam fuerat tentatio, quam ad eam præparatio. conf. v. seq. init.

¶ ἐπείνασε, *esurivit*) *Fames*, tentatio valde acerba. *Sitim*, in passione expertus

...st. Conferri potest hæc tentatio cum quæ describitur Gen. III. Tentator ...i arte usus est. sed quam protoplasti male gesserant, eam Christus restituit. προσελθὼν, *accedens*) visibiliter. ...ipus captavit Tentator.

ὁ πειράζων, *Tentator*) qui nollet sci... e esse Satanam. Et Christus demum ...ne Satanam appellat v. 10, postquam ...ias satanitatem, id est, superbiam, ...ilarem characterem, plane prodide... Sic artem nequissimam arte divina ...sit. Videtur tentator sub schemate ...ιματέως, *scribæ*, apparuisse; quia τὸ ...ιπται, *scriptum est*, ei ter opponitur.

...εἰ, *si*) Sic quoque v. 6. Et dubitat ...nas, & in dubitationem conatur addu...; vera eripere, falsa persuadere. Con... ne solicitat, quod de cœlo cap. III. ...itegorice pronunciatum fuerat.

...εἰπὲ, *dic*) Tentator agnoscit, qui ...s Dei sit, hunc esse omnipotentem.

...οἱ) *hi*: id est, aliquis horum lapidum ...anis. Luc. IV. 3.

...λίθοι, *lapides*) Quasi diceret: *Versa... deserto, quod lapides duros habet, panem ...abet.* Immo alia ratione persenti... tentator, hunc esse Dei filium. Mox ...m faciet perdendi tui. Luc. IV. 34. 41.

...γέγραπται, *scriptum est*) Non pro... Iesus ad vocem de cœlo locutam: ...respondet ad argumenta tentatoris: ...sus conclusiones ejus tenet scriptu... ...olam ejusque τὸ ὅτι. An filius Dei ...e, nec ne, relinquit in medio. Er... ...mines non sæpe allegavit Iesus scri... ...m, sed dixit: *Dico vobis.* Adver... ...anam unice illud dicit: *scriptum est.* ...nisquis ego sum, certe illud teneo, ...scriptum est. Omnes sententiæ, ...roferebat, etiam per se erant indi... ...biles; & tamen tenet illud: *scriptum* ...Quo ipso etiam exprimit, nunc se adesse, eum, qui scripturæ esset satisfacturus: ostenditque scripturæ gravissimam auctoritatem, ipsi satanæ irrefragabilem.

¶ οὐκ - θεοῦ) Deut. VIII. 3. LXX, οὐκ- θεοῦ, ζήσεται ὁ ἄνθρωπος. Etiam in *eremo* vim hujus dicti senserat populus. Ejusdem libri caput VI citatur versu 7. 10. unde tria dicta duæ paraschæ conjunctæ ואתחנן & עקב habent; in *deserto* Israëlitis proposita; in *deserto* a Christo pro gladio contra tentatorem adhibita. Eo anni tempore, quo Moses dixerat, Iesus tentatus dicta adhibuit.

¶ ζήσεται, *vivet*) Id expertus erat Iesus his XL diebus. Tam facile est sine pane vivere, quam ex lapide panem facere. Αὐτάρκεια, *præsens animi quies*, nil quærere præter *vitam*. Victurum se, sciebat Iesus.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Non respondet tentatori de *Filii Dei* appellatione: sed quasi unus e multis, ad verbum scriptum alligatis, loquitur. Ac Mosis jam tempore sapientia divina iis verbis totum hoc testimonium expressit, quibus Salvator feriret tentatorem. Hieronymus: *Propositum erat Domino, humilitate diabolum vincere, non potentia.*

¶ παντὶ ῥήματι ἐκπορευομένῳ) Sic Ps. LXXXIX. 35, τὰ ἐκπορευόμενα διὰ τῶν χειλέων μου· de promissione divina. Conf. LXX, Num. XXX. 13 & Deut. XXIII. 24. de votis, item Ier. XVII. 16. Num. XXXII. 24. Metonymia: *exitus oris*, i. e. res, quæ ore nuncupatur.

¶ διὰ) *per* os, adeoque *ex* corde.

5 τότε, *tunc*) Matthæus eo temporis ordine describit assultus, quo facti sunt. v. 8. 10 not. Lucas gradationem observat in locis, & describit desertum, montem, templum. c. IV. 1. 5. 9. Quæ ordinis non modo innoxia, sed etiam salubris varietas

tas argumento est, non alterum evangelistam ab altero scripsisse. Fortasse etiam tertii assultus quiddam ante secundum assultum tentator vibravit in Iesum, & alio alioque habitu apparuit.

¶ *παραλαμβάνει*) Concise, id est: *assumit & ducit*. & sic v. 8. Verbo *ducendi* Lucas utitur, c. IV. 9. 5. Mirabilis potestas tentatori concessa; usque dum ei dicitur, *abi*. v. 10. Gregorius: *Nil mirum est, si Christus a diabolo se permisit circumduci, qui a membris illius se permisit crucifigi.* Satan ubique tentat. conf. de mutatione locorum, Num. XXIII. 13. 27. Christus ubique tentatus est, omnibus locis, ubi postea erat munere functurus.

¶ *εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν, in sanctam urbem*) ubi præsidium *angelicum* inprimis sperandum videri poterat.

¶ *ἐπὶ, super*) Quam vere in deserto, tam vere in pinnaculo & in monte fuit Iesus.

¶ *πτερύγιον, pinnaculum*) in quod adscensus longe facilior fuerat, quam descensus ex eo. Quodnam hoc fuerit pinnaculum, ambigunt antiquarii. Christus per alta & profunda tentabatur.

6 *γέγραπται, scriptum est*) Speciosissima tentatio, quæ Scripturam videtur apposite allegare. Non dubium est, quin hujus dicti vim inprimis sæpe senserit Satanas ex opposita sibi custodia piorum per angelos.

¶ *ὅτι-περὶ σοῦ καὶ ἐπὶ κτλ.*) Ps. XCI. 11. 12. LXX, *ὅτι-περὶ σοῦ, τοῦ διαφυλάξαί σε ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς σου. ἐπὶ κτλ.* Fraus satanæ potius est in falsa applicatione, quam in omissione.

¶ *ἐπὶ χειρῶν, super manibus*) Id est, magna circumspectione tuebuntur.

¶ *λίθον, lapidem*) ex quo structum templum. Speciose psalmum applicat tentator.

7 *πάλιν γέγραπται, iterum scriptum est*) Etsi Satanas retorquebat *τὸ scriptum est*: tamen Iesus id sibi non sinit quasi protritum quiddam extorqueri, sed ter adhibet. Scriptura per scripturam interpretanda & concilianda.

¶ *οὐκ ἐκπειράσεις κτλ.*) Sic plane LXX, Deut. VI. 16. Ex eorum interpretum usu *ἐκπειράζειν* non est significantius, quam *πειράζειν*. Hoc autem dicit Iesus: Meum non est tentando provocare Deum.

¶ *Κύριον, Dominum*) Positum est hoc pro nomine proprio.

8 *πάλιν, iterum*) Tertius conflictus: ut patet etiam ex verbo *abi*. v. 10.

¶ *ὄρος, montem*) Novum tentationis theatrum.

¶ *δείκνυσιν, monstrat*) ad oculos ea, quæ horizon complecteretur; cetera, per enumerationem & indigitationem fortasse. subtilis spiritus est satanas.

9 *δώσω, dabo*) At Filius est heres: & quicquid potestatis habebat satanas, propter hominum defectionem a Deo, id Christus, *valentior*, non per pactionem, sed per victoriam eripuit. Quæ diabolus in tentatione non potuit persuadere Christo, ea perficiet per bestiam, Ap. XIII. 2. vasallum suum: & quæ Christo obtulit, adversario illi conferet, regna mundi.

¶ *ἐὰν, si*) Magna superbia, regna muneri offerre, pro uno actu adorationis, id munus agnoscentis. Sine dubio specie venerabili apparuit tentator.

10 *ὕπαγε, abi*) *Abi post me satana*, dixit Dominus Petro, Ipsum *prehendenti*, &, ne passionem subiret, prohibenti, eoque sermone Petrum in *locum*, qui discipuli esset, pedem referre jussit. Ad satanam vero dixit, Abi *Satana; abi*, non *post me*, sed plane *a me*.

¶ *σατα-*

¶ *σατανᾶ, Satana*) Tentasti, ut explorares, quis ego sim: & ego tibi dico, quis tu sis. Tentatorem, quum is maxime *favere* videri vult, *Satanam* appellat.

¶ Κύριον-προσκυνήσεις κτλ.) Deut. VI. 13. LXX, Κύριον-Φοβηθήσῃ κτλ. Pro timore convenienter ponit Iesus *adorationem*. coll. v. 9.

¶ *μόνῳ*) Sic LXX. qui etiam *μόνῳ* salvo sensu inseruere Gen. III. 11. 17.

11 *ἄγγελοι, angeli*) quos pugnam spectasse probabile est. conf. 1 Cor. IV. 9. 1 Tim. III. 16.

¶ *διηκόνουν, ministrabant*) sine dubio pro eo, ac tum opus erat, scil. allato cibo. conf. 1 Reg. XIX. 5 s.

12 *ἀκούσας δὲ ὅτι κτλ. audiens vero quod &c.*) Nomen *Iesu* ponitur v. 17. non ponitur v. 12. nam hæc periocha, v. 12-16, cum superioribus connexa innuit, quomodo *Iohannes* locum Domino fecerit: sed versu 17. seqq. describitur ipsum *Initium* præconii a Domino factum, cui includitur vocatio binorum fratrum, quare versu 18 iterum subauditur ὁ ἰησοῦς, *Iesus*, non exprimitur.

¶ *παρεδόθη, traditus sit*) in custodiam. Decrescente Iohanne, crevit Christus.

¶ *ἀνεχώρησεν, secessit*) Idem verbum, mili in causa, c. XIV. 13.

¶ *εἰς*) *in* Galilæam, & quidem in parm Galilææ ab Herode & Iohannis carre remotiorem. Totam Galilæam apllat Matthæus in antitheto ad Iudæam, i tentatio fuerat. Iesus tum ex vita pria prodiit in publicum.

13 *ναζαρὲτ, Nazaret*) ubi hactenus harat.

¶ *παραθαλασσίαν, maritimam*) v. 15. ubi magna erat frequentia.

¶ *γῆ ζαβουλὼν καὶ γῆ νεφθαλεὶμ ὁδὸν θαλάσσης πέραν τοῦ ἰορδάνου-ὁ πορευόμενος - καὶ τοῖς καθημένοις-ἀνέτειλεν αὐτοῖς*) Es. VIII. 23. IX. 1. LXX, χώρα ζαβουλὼν ἡ γῆ νεφθαλεὶμ καὶ οἱ λοιποὶ οἱ τὴν παραλίαν καὶ πέραν τοῦ ἰορδάνου-ὁ πορευόμενος-οἱ κατοικοῦντες-λάμψει ἐφ' ὑμᾶς. Artissime cohærent duo versus apud Esajam: quare ex priore partem topographiæ sumit evangelista. Ex eodem climate, multi apostoli. Ps. LXVIII. 28. Act. I. 11. II. 7. Γῆ, λαὸς, *terra*, *populus*: Appositio.

¶ *ὁδὸν*) דרך LXX, ὁδὸν, subaudi *κατά*. Topographia prophetica mirabilis; latitudine & longitudine ad punctum conveniente.

¶ *θαλάσσης, maris*) v. 18.

¶ *πέραν τοῦ ἰορδάνου, trans Iordanem*) עבר *πέραν* dicitur de limite non modo ulteriori, sed etiam citeriori.

¶ *γαλιλαία τῶν ἐθνῶν*) *Galilæa* Israëlitis habitata, *Gojitis* contermina, præsertim quod ad tribum Zabulon & Naphthali attinet. vid. Hilleri Onom. p. 816. Galilæa minus antea erat exculta: Hierosolymis erat arx cultûs levitici. itaque Iudæi facilius debebant agnoscere: Galilæis compensatur, quod non habuerant.

16 *πορευόμενος, ambulans*) Gradatio triplex: *populus ambulans*: & *sedentibus*: *in tenebris*: *in regione & umbra mortis*: *vidit lucem magnam*: *lux orta est illis*.

Gravius est *sedere* tenebris detentum, quam *ambulare*.

¶ *εἶδε*) *conspexit*.

¶ *Φῶς, lucem*) Nemo *salvatur*, nisi *illuminatus*. Act. XIII. 47.

¶ *καὶ τοῖς καθημένοις*) Ps. CVII. 10: καθημένους ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου. *Sedendi* verbum aptum notandæ solitudini inerti.

¶ *χώρᾳ καὶ σκιᾷ*) Ἓν διὰ δυοῖν. Situs regionis erat natura depressus: ei congruebat conditio spiritualis.

¶ ἀνέτει-

¶ *ἀνέτειλεν αὐτοῖς, orta est illis*) Hebr. נגה *fulget, super illos.* Hoc sermonis incremento rependitur epitheton, *μέγα*, *magnam*, in inciso præcedente.

17 *ἤρξατο, cœpit*) Frequens verbum, innuit initium actionis sæpe iterandæ, aut deliberatæ certe & amplæ, vel etiam diutinæ.

¶ *ἡ βασιλεία, regnum*) Divini stili est elegantia, ut primum in abstracto dicatur venisse *regnum*, deinde in concreto *rex*, sive Messias. Illud initiis occultis, hoc glorificationi congruit. Conf. not. ad Luc. I. 35, nec non ad 2 Thess. II. 3.

¶ *τῶν οὐρανῶν*) regnum *cœlorum*, id est, regnum *Dei*. c. V. 3. coll. Luc. VI. 20. sic enim interdum apud Matthæum etiam, procedente ejus libro, & semper in ceteris N. T. libris appellatur, v. gr. Act. I. 3. XXVIII. 31. Rom. XIV. 17. Frequens metonymia est, ut *cœlum* pro *Deus* dicatur: eaque primis evangelii temporibus consentanea. c. III. 2. *Regni cœlorum* appellatione, libris N. T. fere propria, præcidebatur spes regni terreni, & invitabantur omnes ad cœlestia. Sic appellatur cum prospectu ad consummationem. Luc. XXI. 31. Act. I. 3.

18 *θάλασσαν τῆς γαλιλαίας, mare Galilææ*) v. 15. 23.

¶ *σίμωνα, Simonem*) Simon, primus in sequela hac, primus mansit.

19 *δεῦτε, venite*) Habet vim vocandi hoc verbum, cum connotatione momenti præsentis. c. XI. 28. XXI. 38. &c. Id patet ex singulari *δεῦρο*.

¶ *ποιήσω, faciam*) Potestas Christi Iesu.

¶ *ἁλιεῖς, piscatores*) Ier. XVI. 16.

20 *εὐθέως, statim*) Promta sequelæ celeritas versu 22 notatur in Iacobo & Iohanne, ubi *εὐθέως* exstat: eadem celeritas sub verbum *δεῦτε* v. 19 in sequela Petri & Andreæ notatur, sive legas *εὐθέως*, sive non legas. In ipso operis faciendi ardore, vocationem acceperunt. Sic Matthæus, c. IX. 9. Beatum momentum!

¶ *ἠκολούθησαν, secuti sunt*) ingenue, sine celeri pactione de mercede. c. XIX 27.

21 *μετὰ, cum*) Erant igitur juvenes, vegeto adhuc patre Zebedæo, utroque parente vivente. Iohannes inde LXX annos vixit. Iacobus inter apostolos primus obiit; Iohannes diu superstes ei fuit.

¶ *καταρτίζοντας, parantes*) Hoc verbum dicitur de instrumento, quod vel ad opus paratur, vel post opus reparatur. Prius huic loco magis convenit. Vtrumque par fratrum, ab ipso opere, alio atque alio, promte magnaque obedientia discesserunt.

23 *καὶ περιῆγεν κτλ.*) Sic plane cap. IX. 35.

¶ *κηρύσσων, prædicans*) *Doctrina* in synagogis publica erat: sed magis publicum *præconium*. c. X. 27. XI. 1. Conf. etiam Luc. VIII. 39. Ion. III. 2. 4.

¶ *τὸ εὐαγγέλιον, evangelium*) Præcipua doctrina Christi, evangelium: cætera, quæ docuit, pertinebant duntaxat ad impedimenta removenda.

¶ *τῆς βασιλείας, regni*) Dei. In Scriptura sacra perpetuo spectatur *Deus*.

¶ *πᾶσαν, omnem*) Nemo ægrotus, nemo mortuus, cui Iesus occurrebat, in morbo aut morte mansit.

¶ *νόσον, morbum*) Νόσος, *morbus* totius corporis: *μαλακία, ægritudo* partis alicujus, cum dolore: *βάσανος, tormentum*: v. 24. *μάστιξ, flagellum*. Luc. VII 21.

¶ *ἐν τῷ λαῷ, in populo*) *In populo* Israël: &, *in populo*, ut promiscue offerebantur ægri, etiam ii, quorum morbus publice notus erat. Ioh. IX. 8. Act. III. 10. At miracula recentiora ex antro nescio quo homines sæpe mutasve imagines ex composito protrudunt, quibus ea acciderint.

24 ἀπῆλ-

24 *ἀπῆλθεν, abivit*) procul.

¶ *ἀκοὴ*) שמעה LXX, *ἀκοὴ*, ſæpe.

¶ *συρίαν, Syriam*) provinciam, cujus pars habebatur Palæſtina.

¶ *προσήνεγκαν, obtulerunt*) etiam Syri.

¶ *κακῶς ἔχοντας, male habentes*) Miracula Ieſu Chriſti ad hominum ſalutem comparata. Ioh. VI. 2. Matth. XI. 5. Act. X. 38.

¶ *δαιμονιζομένους, obſeſſos*) Sæpe conjuncta fit mentio ægrotorum & obſeſſorum. Act. V. 16.

25 *ὄχλοι, turbæ*) Pluralis, ob multitudinem locorum.

¶ *δεκαπόλεως, Decapoli*) cis Iordanem & ultra. *Samaria* non memoratur.

¶ *πέραν*) *ἀπὸ τῆς πέραν.*

CAP. V.

1 *Ἰδὼν, videns*) procul. ¶ *ὄρος, montem*) ſuperioremque partem montis. Ibi oravit & apoſtolos deſignavit. Marc. III. 13 - 19. Luc. VI. 12-16. Poſtea venit in medium montem; Ipſe cum diſcipulis deſcendens, & populo aſcendenti occurrens: ibi *ſedit*, ad docendum. Luc. VI. 17 not. Mons, pars terræ edita, cœlo propior, ſanctiſſimis actionibus opportuna.

¶ *προσῆλθον, acceſſerunt*) Proxima admiſſio & docilitas diſcipulorum recenſium.

2 *ἀνοίξας, aperiens*) Initium, ſtudio factum, magnæ rei pars magna. Phraſis ſcripturæ in exordiis relationum de rebus magnis & deliberatis: *vertit humeros, ſuſtulit pedes, ſuſtulit oculos, aperuit os.* Act. X. 34. Hic Fons cœpit aquam fundere. conf. Matth. XIII. 35.

¶ *ἐδίδασκεν, docebat*) inſtruebat doctrina, ſolatio, hortatu, monitis.

¶ *αὐτοὺς, eos*) diſcipulos. hos enim alloquitur, audientibus turbis. c. VII. 28. Duas Ieſu homilias, quæ omnium inſtar eſſent, copioſe deſcripſerunt evangeliſtæ: alteram initio habitam publice, h. l. alteram, extremo tempore, privatim. Ioh. XIII. ſeqq. In præſenti ſcopus Domini eſt; docere veram *juſtitiam*, Es. LXIII. 1, in quo ſimul declarat, Se ſtabilitum veniſſe legem & prophetas; & redarguit ſurrogatam falſo ſcribarum juſtitiam. In Exordio eſt invitatio dulcis I. ad communionem veræ juſtitiæ, in eaque beatitatis, v. 3 ſ. II. ad communicationem ejus erga ceteros, v. 13 ſ. Tractatio eſt a v. 17 ad c. VII. 12 fin. in qua primis, etiam ad verbum, reſpondent ultima. Concluſio *α.* portam juſtitiæ demonſtrat, c. VII. 13 ſ. *β.* monet de pſeudoprophetis, in alia omnia ducentibus & euntibus, v. 15 ſ. *γ.* hortatur ad faciendos hos juſtitiæ ſermones, v. 24 ſ. Perſuaſit doctor cœleſtis v. 28 ſ.

3 *μακάριοι, beati*) Initiale hoc verbum, toties repetitum, indicat ſcopum doctrinæ Chriſti. Proponitur autem, per paradoxa plane eximia, *beatitudo* non ſolum per ſe, ſed quatenus *in Chriſto jam præſente* omnibus animis capacibus præſto eſt. Tales in plebe latebant, neque erant nulli: c. IX. 36 ſ. XI. 28. Es. XXIX. 19, quanquam, ad ceteros, non multi. etenim *beatus* ſæpe connotat raritatem rei magnæ. Sir. XXXIV (XXXI.) 8. unde *illorum, illi* &c. ceteros, aliter affectos, excludit: coll. Luc. VI. 24 ſeqq. ubi *væ* exprimuntur. Sunt autem *μακαρισμοὶ prædicationes beatitatis* ſeptem abſolutæ, quibus notatur ſtatus piorum ſecundum ſe; & duæ reſpectivæ, reſpectu hominum. in utroque genere primo loco ponitur *regnum cœlorum*, complexus beatitudinum. Omnes ordine enumerantur pulcerrimo. Conferri ex oppoſito poſſunt octo væ eorumque ordo, quæ in ſcribas & phari-

ſæos pronunciantur c. XXIII. 13-16. 23. 25. 27. 29. Memoratur certe utrobique *regnum cœlorum*, hic v. 3. & ibi v. 13. *misericordia*, hic v. 7. ibi v. 23. *puritas*, hic v. 8. ibi v. 25. & *perſecutio*, hic v. 10 ſ. & ibi v. 29 ſ. nec dubium, quin etiam reliqua commata inter ſe conferri poſſint. In ſubjecto deſcribuntur ſancti, ut ſunt *nunc*, in hac vita; in prædicato, ut erunt *in illo die*. Luc. VI. 25. 23. Quanquam ſic verba ſua inſtruit Salvator, ut ſimul innuat beatitudinem *ſingulorum* ſanctorum in præſenti ineuntem, & *populi* ſancti beatitudinem prophetice ſignificet etiam in *terra* futuram. v. 5.

¶ *οἱ πτωχοὶ, pauperes*) Vocativus aut expreſſe, aut in ſenſu. coll. v. 11 & Luc. VI. 20. neque obſtat pronomen *illorum*. conf. c. XXIII. 37 not. *Paupertas*, fundus primus. *Pauper* eſt, qui non habet dicere, *hoc meum eſt*: & quum aliquid habet, non cogitat, quid habiturus ſit, ſed ex aliena liberalitate pendet. Opes, quæ tali paupertate abnegantur, ſunt vel ſpirituales vel naturales, & vel adſunt vel abſunt. Tales virtutes cardinales & fundamentales a mundo contemnuntur: quas autem mundus virtutes miratur, eæ vel nullæ ſunt, vel falſæ, vel chriſtianarum virtutum duntaxat propagines & appendices.

¶ *πνεύματι, ſpiritu*) id eſt, in intimis ſuis. Hoc ſubaudiendum etiam in ſeqq. usque ad v. 8, ubi exſtat *corde*.

¶ *ὅτι, quoniam*) Quævis ratio beatitudinis congruit cum prævia deſcriptione ſubjecti, & deſumitur vel a *contrario*; nam opera Dei fiunt in mediis contrariis, 2 Cor. IV. 6. VII. 6. XII. 9. vel a *talione benigna*, proximave convenientia.

¶ *ἐστιν, eſt*) jam. Præſens, in hoc verſu, & futurum, in verſibus ſequentibus, ſe invicem connotant.

¶ *ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, regnum cœlorum*) quod Meſſias confert, in V. T. promiſſum.

4. 5 *οἱ πενθοῦντες οἱ πραεῖς lugentes: mites*) *Mites*, tranſpoſitis verſiculis, *Latini* plerique præponunt *lugentibus*. Et congruunt verſus 3. 5. *Beati PAVPERES ſpiritu, quia eorum eſt regnum COELORVM. Beati MITES, quia ii hereditate accipient TERRAM.* עני πτωχὸς, ענו πραῢς, præſertim Ps. XXXVII. 11 (ubi de *hereditate terræ* ſermo eſt,) & 14. Sed manet ordo verſiculorum. namque verſui 3 ſubordinatur verſus 4, & verſui 5 ſubordinatur verſus 6. *Lugere* latius patet, quam de *ſuis* contriſtari peccatis. 1 Cor. V. 2 not.

¶ *παρακληθήσονται, conſolationem accipient*) Futurum tempus innuit promiſſiones in V. T. datas, & nunc præſtandas. Luc. XVI. 25. 2 Theſſ. II. 16. *Pauperes & mites*, v. 3. 5. ut in ſolenni illo עני ואביון junguntur: conf. etiam c. XI. 29.

5 *πραεῖς, mites*) Fere tales hîc nominantur, quos mundus proculcat. πρᾶος Romanis *pravus*, ſegnis.

¶ *κληρονομήσουσι, hereditabunt*) Futurum. *Mites* videntur ubique importunitati *terricolarum* cedere: ac tamen *terram occupabunt*, non brachio ſuo; ſed *hereditate*, auxilio Patris. conf. Ap. V. 10. Interea dum impiorum uſurpatio manet, tamen omnis fructus ordinatur ad mitium commoda. In omnibus his ſententiis beatitudo in *cœlo* & beatitudo in *terra* ſe invicem connotant. Ps. XXXVII (XXXVI) 11, *οἱ δὲ πραεῖς κληρονομήσουσι γῆν, καὶ κατατρυφήσουσιν ἐπὶ πλήθει εἰρήνης.* Quin hæc ſumma eſt totius illius Pſalmi. vid. ibid. v. 3. 9. 22. 29. 34.

6 *οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες, qui eſuriunt & ſitiunt*) qui ſentiunt, ſe per ſe non habere

e *justitiam*, qua se Deo hominibusque ·bent, eamque vehementer desiderant. :cribitur *fides*, convenienter initio T.

| τὴν δικαιοσύνην, *justitiam*) *Iustitiæ* au-rem plane se hîc præstat Iesus, v. 10 f. c. VI. 1. 33. Non significatur hîc jus i humani, sed divini. Hic versus est .trum hujus periochæ, & thema totius niliæ. Non dicit, *beati justi*, ut mox it, *beati misericordes &c.* sed, *esurientes itientes justitiam*. Iustitia mera suo tem-·e iis obtinget 2 Petr. III. 13. Es. LX.

| χορτασθήσονται, *saturabuntur*) justi-Rom. XIV. 17. Hæc erat ipsius Ie-ɔastio: Ioh. IV. 34. coll. Matth. III. Hanc saturitatem suis propinat hoc › sermone toto, & promittit propo-ɪue hoc ipso versiculo.

' ἐλεήμονες) Græcum ἔλεος, unde ἐλεή-ες, hebraico חסד respondet, neque tum ad miserabilia pertinet objecta.

καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, *mundi corde*) Non icit puritas ceremonialis. *Cordis* vir-:m docet Iesus. cordis puritas & ca-ıtem complectitur & immunitatem a :ris inquinamentis peccati.

| τὸν θεὸν ὄψονται, *Deum videbunt*) Pro-titur clara cognitio de Deo jam nunc, iis verbis, quæ magis proprie in æter-/ita implentur, 1 Ioh. III. 2. 3. 6. Conf. :ontrario, 1 Thess. IV. 5.

εἰρηνοποιοὶ, *pacifici*) factores pacis le-mæ omnis inter discordes, dissentien-bellantes.

; υἱοὶ, *filii*) Quanta dignitas!

[θεοῦ, *Dei*) qui est Deus pacis.

' κληθήσονται, *vocabuntur*) erunt & :nt.

o οἱ δεδιωγμένοι, *qui persecutionem pa-tur*) v. 11. δεδιωγμένοι, qui se contu-ınt ad sustinendam persecutionem. Iam nunc denunciat Iesus, quid Ipse, quid sui a mundo sint accepturi. Indicat au-tem gradatim, *jugum* dicit c. XI. 29, *cru-cem*, c. XVI. 24. coll. Marc. VIII. 34. Matth. X. 38 de *cruce* ad solos discipulos dicit.

¶ ἕνεκεν δικαιοσύνης, *propter justitiam*) *propter me*. v. seq. Conf. cap. X. 39. 42. XVI. 25. XVIII. 5. XIX. 12. 29.

11 ὀνειδίσωσιν, *conviciati fuerint*) coram. subaudi, homines. Hi inferunt *contume-liam* per verba; *persecutionem*, re ipsa.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Iesus loquitur interdum in prima persona plurali, de se & homi-nibus, ubi agitur de re plane externa, Ioh. XI. 7. aut ubi tanquam ignotus lo-quitur, c. III. 15. Ioh. IV. 22. sed ple-rumque in secunda; quod ipsum signifi-cat, non esse Eum conditionis commu-nis. v. 12 f. 20. Ioh. VI. 49. X. 34. XIV. 9. XX. 17.

¶ εἴπωσι, *dixerint*) absentes.

12 χαίρετε, *gaudete*) Gaudium non so-lum affectus est, sed etiam officium Chri-stiani, Phil. IV. 4. & in adversis gradus patientiæ summus ac nervus.

¶ ἀγαλλιᾶσθε, *exultate*) ut etiam alii gaudium vestrum sentiant.

¶ ὅτι, *quoniam*) Licet ergo de merce-de lætari.

¶ ὁ μισθὸς, *merces*) ex gratia. *Merce-dis* vocabulum dicit quiddam ultra beati-tates ex ipsa justorum indole pullulantes. ideo dicitur, *gaudete*.

¶ τοὺς προφήτας, *prophetas*) qui *de Christo* testantes odium subiere: Act. VII. 52, quorum magnam scitis esse merce-dem. *Persecutio* fuit non modo apud ru-des gentes, dum ad evangelium adduce-rentur: sed semper, in V. & N. T. 1 Ioh. III. 12. 13.

13. 14 ὑμεῖς, *vos*) primi discipuli & auditores Messiæ. *Sol* & *lux* in natura sunt

funt prima & latiffimi ufus. Sæpe in fcriptura res eadem metaphoricis verbis enunciatur, ut attentio noftra excitetur: deinde ubi non ita, ut debebamus, intellexerimus, & interim cæcitatem noftram fenferimus, propriis verbis aperitur.

¶ *τῆς γῆς· τοῦ κόσμου· terræ: mundi*) Terra per fe fale; mundus, luce caret.

¶ *ἐὰν, fi*) Non affirmatur h. l. fal ad fatuitatem recidere: fed fub conditione oftenditur, quæ fit ratio falis terræ.

¶ *μωρανθῇ*) *Galenus*, in Gloffis Hippocr. *μεμωρωμένα, τὰ ἀναίσθητα·* Marc. IX. 50 *ἄναλον γένηται.* Salis eft, faporem habere & dare: huic fapori opponitur infulfitas, fatuitas, *valor* amiffus.

¶ *ἁλισθήσεται, falietur*) Imperfonale. nec fal (Marc. l. c.) nec terra aliunde condietur.

¶ *ἔξω, foras*) procul ab omni ufu œconomico.

¶ *καὶ, &*) adeoque.

¶ *καταπατεῖσθαι, conculcetur*) Nil eft *tritius*, quam qui vult divinus haberi, ac non eft.

¶ *ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ab hominibus*) obviis quibusque. Hæc *τῶν* articuli vis.

14 *ὄρους, montem*) Apposite, coll. v. 1. De re conf. Ap. XXI. 10.

15 *καίουσι*) Imperfonale: fubaudiendum, *οἱ καίοντες.* conf. c. VII. 16.

¶ *ὑπὸ*) *fub*, i. e. pone. Luc. VIII. 16 *ὑποκάτω.*

16 *ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, coram hominibus*) omnibus.

¶ *ὅπως, ut*) Particulæ vis non tam fuper verbum *videant*, quam *glorificent*, cadit.

¶ *ὑμῶν-ἔργα, veftra opera*) *Opera*, non vos; fplendorem, non lychnum.

¶ *τὸν πατέρα ὑμῶν, Patrem veftrum*) qui vos Sui fimiles genuerit. In hac concione tota Deum ut Patrem nobis oftendit *Filius*, idque locupletius, quam omnes olim prophetæ.

17. *μὴ νομίσητε, nolite putare*) Sermo concifus per metonymiam confequentis: Nolite putare, timere, fperare, me doctorem fimilem effe doctorum, quibus affueviftis, iftorumque more foluturum effe legem. qui illud putat, putat etiam hoc.

¶ *ἦλθον, veni*) Ergo Iefus erat, antequam veniret. Sic, *inveni*, c. VIII. 10.

¶ *καταλῦσαι, diffolvere*) Compofito *diffolvere* opponitur verbum *implere*; & fimplici *folvere*, & *docere*, opponitur *facere & docere.* Ex quo verborum vis apparet. illa dicuntur de toto, Lege; hæc de præceptis fingulis. *Diffolvere* & *folvere* eft irritum facere.

¶ *τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας, legem aut prophetas*) Prophetas nonnulli ex Iudæis minoris faciebant, quam Legem. Iunguntur etiam c. VII. 12.

¶ *πληρῶσαι, implere*) factis & dictis præftare, ut *omnia fiant*, quæ lex poftulat. v. feq. fin. Rabbini agnofcunt, Meffiæ effe, Legem perficere.

18 *ἀμὴν, amen*) Amen, fermone ineunte, folus Iefus ad confirmandum adhibuit, apoftolus nullus. Apud Hebræos interdum jurisjurandi vim habuiffe, docet Wagenfeil. in Sota p. 379. & ubicunque in hebræo eft חי אני Chaldæus habet קים אנא *conftans ego*: & קים ▭ apud eundem paffim pro נשבע ponitur. v. Lud. de Dieu ad h. l. & Kimchi ipfum אמן interpretatur קיום ▭ In Novo tamen Teftamento non eft juramentum proprie, nam ei refpondet *ναὶ* & *ἀληθῶς.* Luc. XI. 51. XXI. 3. coll. Matth. XXIII. 36. Marc. XII. 43. Eft tamen affeveratio graviffima, ei propria, qui per fe ipfum & per veritatem fuam affeverat: & a dignitate perfonæ loquentis æquipollet juramento, præfertim

fertim ubi geminatur. vid. Ioh. I. 52 not. Servatur hebraica vocula in omnibus linguis.

¶ λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Hæc formula, Domino frequens & propria, summam habet auctoritatem, denotatque sæpe rem ab Ipso pronunciatam, quæ secundum rationes speciales neque in V. T. expresse legitur, neque aliunde evidenti argumento patet, sed ab Ipso ex occultis sapientiæ scientiæque thesauris primum promitur, ut assensus auditorum sola ejus affirmatione nitatur, socordibus præcisa excusatione in posterum. Prophetæ soliti sunt dicere in tertia persona, נאם יהוה *dicit Dominus*: apostoli, *scriptum est*: at Christus, in prima persona: *Ego dico vobis*, v. 20. 22. 26. 28. 32. 34. 39. 44. VI. 2. Ioh. III. 3. XIV. 12. 25. &c. Conf. Ioh. IV. 21. XIV. 25 nott. Paulus in prima persona semel iterumque loqui coactus, valde limitat, Rom. XII. 3. 1 Cor. VII. 6. Correlatum hujus *Dico vobis* est *fides*: quæ per hanc ipsam formulam, pro modo illius temporis, in limine videlicet Novi Testamenti, tanquam fundamentum ponitur. Minus sæpe Christus, nec nisi singulari de causa, scripturæ loca allegat: sua auctoritate decore nititur.

¶ ἕως ἂν παρέλθῃ, *donec transeat*) Verbum παρέλθῃ, modum consummationis seculi in medio relinquit.

¶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, *cælum & terra*) machina solidissima.

¶ ἰῶτα, *jota*) in alphabeto hebraico litera minima, maxime elementaris, & in qua Keri & Cethib persæpe differunt, ut promiscue videatur abesse vel redundare. In Codice Hebræo 66420 *jota* numerantur. Græci *jota* sæpe subscribunt aut prætermittunt.

¶ κεραία, *apex*) literæ appendix, aut portio, linea, qua litera a litera, ut ב a כ vel ד a ר distinguitur, vel sonus a sono, ut punctum vocale aut accentus: denique quicquid ullo modo in lege pertinet ad divinam voluntatem significandam, vel ejus significationem adjuvandam.

¶ οὐ μὴ) οὐ μὴ semper habet subjunctivum, neque emphasis nimium debet extendi. sic v. 20. 26.

¶ παρέλθῃ, *præteribit*) Colligi hinc potest integritas scripturæ. Nam scriptura nisi integra esset, non posset perspici impleta.

¶ ἀπὸ τοῦ νόμου, *a lege*) Subaudi, *& a prophetis*. Pars minima legis opponitur toti mundo.

¶ ἕως ἂν, *donec*) Nam justitia habitat in novis cœlis & terra nova, 2 Petr. III. 13.

¶ πάντα, *omnia*) Legis. Antitheton, *unum*. v. seq.

¶ γένηται, *fiant*) Facta sunt & fiunt per Iesum Christum, etiam in Christianis: non erant facta ante illum.

19 λύσῃ, *solverit*) Oppositum, *facere* v. 19. Solvebant scribæ, qui sibi magni videbantur. Idem verbum, *solvere*. Ioh. VII. 23. X. 35.

¶ τούτων, *horum*) Relativum spectat ea, quæ sequuntur v. 22. 28 &c.

¶ τῶν ἐλαχίστων, *minimorum*) Præcepta *hæc*, *Non occides* &c. non sunt minima in se; nam his tota lex continetur: sed quatenus vere explicata subtilissimos etiam affectus & motus animæ & linguæ regunt, & sic hominibus, cum aliis collata, minima videntur.

¶ καὶ, *&*) *Et* ponitur, non *vel*; quia sermo de doctoribus v. 20.

¶ ἐλάχιστος, *minimus*) Resp. *minimorum*. Ploce. Pro eo ac nos tractamus verbum Dei, Deus nos tractat. Ioh. XVII. 6. 11. Ap. III. 10. *Parum*, notat pæne nihil: inde *minimus*, nullus. (nam nihili faciebant v. gr. iram:) conf. v. 20, *non intrabi-*

trabitis. Aliud notat ἐλάχιϛος h. l. aliud ὁ μικρότερος in regno cœlorum c. XI. 11.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν ὀυρανῶν, *in regno cælorum*) injustum non ferente.

¶ ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, *fecerit & docuerit*) Idem ordo verborum Act. I. 1. *fecerit*, omnia, v. 18. nam ne *unum* quidem solvere licet.

¶ ὅυτος, *hic*) Pronomen amplificans. c. VII. 21 (in *Lat.*) Luc. IX. 24. Ioh. VII. 18.

¶ μέγας, *magnus*) Præcepta omnia ei sunt *magni*, præsertim in suo complexu, v. 18. ideo *magnus* vocabitur.

20 ἐὰν μὴ περισσεύσῃ, *nisi abundaverit*) Iustitia nostra, etiamsi legi satisfecerit, nunquam tamen περισσεύσει, *redundabit*, ultra legem: sed scribæ & pharisæi putabant, suam justitiam redundare. eam debemus vincere. Cum περισσεύσῃ conf. περισσὸν, v. 47. Vltra pharisæos & ultra publicanos veniendum, v. 48.

¶ ὑμῶν ἡ δικαιοσύνη, *vestra justitia*) Ὑμῶν, præpositum, majore emphasi opponitur scribarum & pharisæorum justitiæ. Alii, ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν. *Iustitia* illa, cujus specimina dantur v. 19. 22 f. Non perimit hic sermo justitiam fidei: sed sermo Iesu Christi, ante glorificationem ipsius, medium quasi tenet inter Mosen & apostolos.

¶ πλεῖον τῶν) i. e. πλεῖον τῆς δικαιοσύνης τῶν κτλ.

¶ γραμματέων, *scribarum*) Iesus justitiam suorum non jubet esse majorem justitia *Mosis*, quasi lex Mosis fuisset imperfecta, quæ tamen facientibus promittebat vitam; & erat justa, sancta, bona, spiritualis, Rom. VII. 12. 14. sed majorem *justitiâ* (quod tamen vocabulum eleganter omittitur) *scribarum & pharisæorum*, qui ceremonialem & forensem, morali missa, tutati sunt. *Pharisæi* urgebant traditiones; *scribæ*, sive *karæi*, literam, quæ erat scripta & lectitabatur. Scribarum maxime videbatur esse, *docere*; pharisæorum, *facere*. Mosen non nominat, sed impersonaliter ait, *dictum esse*.

¶ ὀυ μὴ ἐισέλθητε, *non intrabitis*) c. XVIII. 3. Ioh. III. 5. 1 Cor. XV. 50.

21 ἠκούσατε, *audistis*) ex publica lectione, cum assensu. In N. T. remittuntur doctores ad lectionem legis, populus ad auscultationem. Ioh. XII. 34. Rom. II. 13. 18.

¶ ὅτι ἐῤῥέθη, *dictum esse*) Locutio impersonalis: cui eleganter opponitur, *Ego dico.* Dixit Moses, vere: dixerunt interpretes Mosis, sensu imminuto, v. 31. 43. sensum Mosis & sensum interpretum non distinxere *auditores.* Expressum ad Mosen, sed mitius antitheton est c. XIX. 8. 9. *Moses permisit: dico autem vobis.* quo loco *ego* non additur. Nulla enim pugna est inter Mosen & Christum: a Mose & Christo aberant Iudæi. Mosis legem non excedit sermo Christi, c. VII. 12. nam *concupiscentia*, v. 28, etiam in lege prohibetur: Rom. VII. 7. sed quæ legi vera detraxerant scribæ, Ipse restituit; quæ falsa affinxerant, (vid v. 43.) detergit. Antitheton: *ego autem dico.* qua formula Christus per suam auctoritatem, ut si nullus unquam fuisset Moses, nam servus domino cedit, simpliciter omnia constituit, nec legislatoris, nec interpretis habitu, sed ut Filius, voluntatem Patris sui patefaciens, c. VII. 21. coll. c. III. 17. Lex perfecta est: quicquid Salvator prohibet h. l. aut jubet, etiam lex prohibuit aut jussit. Intima cordis ea judicat, Rom. VII. 14, sed ob durum cor populi sæpius externa exprimit. Ideo Dominus ait: *Ego vero dico vobis*: non, *Moses autem dixit vobis.* In multis aliter affe-

affecti erant Iudæi tempore pharisæorum, quam tempore Mosis.

¶ τοῖς ἀρχαίοις, *antiquis*) patribus, tempore Mosis. Cum veteri ac primitiva norma convenire videri volebant scribæ. antiquitas tenenda, sed genuina. Antitheton, *vobis*. unde patet, τοῖς ἀρχαίοις, *antiquis*, non esse casu sexto: faciliorque est constructio: *dictum est antiquis*, id est, *ad antiquos*, quam, *ab antiquis*.

¶ οὐ φονεύσεις, *non occides*) Iesus incipit a præcepto apertissimo.

¶ τῇ κρίσει, *judicio*) דין κρίσις, *judicium* inferius per singula oppida, XXIII judicum, qui etiam capitis damnare poterant. Dativus, τῇ κρίσει, hoc valet, *quod ad judicium attinet*. & sic mox, τῷ συνεδρίῳ, *quod ad synedrium attinet*. *nam* ἔνοχος dicitur absolute.

22 πᾶς, *omnis*) Hoc opponitur laxæ scribarum sanctioni.

¶ ὁ ὀργιζόμενος, *qui irascitur*) vel affectu diutino vel motu subito.

¶ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, *fratri suo*) Hæc appellatio indignitatem iræ ostendit.

¶ εἰκῇ) Plane humanum hæcce glossa sensum redolet. Qui *sine causa* irascitur, nimis iracundus est: ne pharisæi quidem *sine causa* irasci fas esse docuerunt. Etiamsi *causa* sit irascendi, nulla esse ira debet. *Deus etiam cum causa probibet odisse, qui inimicos diligi jubet*. Tertull. de spectaculis c. XVI. Vicissim Magistratus, occidens eos, qui occidi debent, recte facit: nec tamen dicitur, *Non occides sine causa*.

¶ ἔνοχος ἔσαι τῇ κρίσει, *reus erit judicio*) i. e. homicida est, coll. v. 21. Vt spectator cupidus mulieris, adulter est: sic *osor fratris, homicida est*, 1 Ioh. III, 15. Non innuuntur hoc versu tres gradus pœnæ humanæ: nam neque judicii synedriique fuit iram & raka vindicare; neque vallis filii Hinnom locus fuit supplicii ullius, nedum supplicii aliunde quam ab judicio synedriove inflicti, nedum supplicii ob stulti convicium. Itaque judicium & synedrium assignatur iræ & raka, tanquam primo & secundo gradui homicidii, primum & secundum pœnæ gradum in gehenna (conf. v. 30.) merentis: tertioque homicidii gradui, stulti convicio, proprie assignatur gehenna ignis, & innuit pœnam gehennæ ardentiorem. Est ergo metonymia consequentis. reus est judicio &c. i. e. est homicida in primo, secundo, tertio gradu. Reatus civilis denotat reatum spiritualem ad culpam & pœnam.

¶ εἴπῃ, *dixerit*) corde vel etiam ore, semel aut diu.

¶ ῥακά, *raka*) Vocula hebraica, Hebræis, ut Lightfootus docet, frequens: cujus vim græca nulla exprimit. Medium quiddam notat inter iram & stulti appellationem. *Raka* Syris idem notare, quod *tu*, contemtim prolatum, ait Chrys. ad h. l. Alii derivant a Syr. *rak*, *spuit*. *fy* interpres vetus Anglicus. ריקים dicuntur homines *leves*, Iud. IX. 4. XI 3. 2 Par. XIII. 7. & sic κενός, Iac. II. 20. Elenchus etiam formulas hominum triviales & mores obvios speciatim debet tangere. v. 34 f. 1 Cor. XV. 32. Iac. II. 3. IV. 13.

¶ τῷ συνεδρίῳ, *synedrio*) magno, hierosolymitano, in totam gentem, LXXII judicum, graviora supplicia decernenti.

¶ μωρέ, *stulte*) Acerbissimum convicium, negans sensum communem, quo qui caret, est insanabilis & deploratus. conf. *fatuum factum fuerit*, v. 13 not. Perparce vocabulo μωρὸς utuntur LXX int. sed frequenter Siracides.

¶ ἔνοχος

¶ ἔνοχος ἔσαι εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρὸς, *reus erit in gehennam ignis*) Locutio concisa, scil. *ut detur in vallem Hinnom*, ubi morticina & cadavera insepulta jacent, & tandem comburuntur. Non exstat γέεννα vocabulum apud LXX. & in N. T. utitur eo Matthæus, Marcus, Lucas, Iacobus: Iohannes, Paulus, Petrus, Iudas non utuntur. Ex Hebr. גֵּי הִנֹּם *vallis lamenti* deducit Hill. onom. p. 811. De igne vallis illius vid. Ier. VII. 31 f. &c. εἰς dicitur, ut εἰς κόρακας.

23 ἐὰν οὖν, *si ergo*) Non tum demum necessaria dicitur esse reconciliatio; nam τὸ *ibi* indicat, etiam prius *recordari* fas esse: sed hoc dicitur, Quicquid agis, vel si res optima, sanctissima & maxime necessaria jam suscepta sit, omnia relinque, dum reconciliatus sis. Eph. IV. 26. Peccant, qui non nisi tum, quum S. Cœnam accepturi sunt, cum fratre transigunt. Maxime tamen necessaria est reconciliatio, & maxime urgens in conscientia recordatio, rem divinam facturis.

¶ ἐπὶ, *ad*) nam *in altare offerre* erat sacerdotis: & sequitur, *ante altare*.

¶ καὶ ἐκεῖ μνησθῇς, *& ibi recordere*) Verbum Dei exprimit intimas cordis humani rationes. Inter rem sacram magis subit recordatio offensarum, quam in strepitu negotiorum.

¶ ἔχει, *habet*) tanquam offensus.

24 ὕπαγε, πρῶτον, *abi*, *primum*) Antitheton, *tunc veniens*.

¶ διαλλάγηθι, *reconciliare*) ut Deo reconcilieris.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) non, *revertens*. Prior itio irrita.

25 ἴσθι εὐνοῶν, *esto benevolus*) Benevolentia benevolentiam quære, ipso opere.

¶ τῷ ἀντιδίκῳ, *adversario*) cui pecuniam debes. coll. v. 26. Sermo parabolicus. Id inprimis valet de adversario, qui graves iras vel ultra mortem gerit.

¶ ταχὺ, *cito*) Tarda est superbia cordis ad deprecandum & satisfaciendum.

¶ ἐν τῇ ὁδῷ, *in via*) ad tribunal.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum eo*) Actor solebat reum prehendere.

¶ παραδῷ, *tradat*) Magna potestas adversarii. Deus, ut judex, persequitur postulationem ejus, qui peragit.

¶ φυλακὴν, *custodiam*) ubi totus ipse sis pignus debiti persolvendi.

26 ἕως ἂν, *donec*) Debitor sibi relinquitur. c. XVIII. 34. Mirere, ab iis, qui hinc persolvendi facultatem inferunt, particulam *donec* urgeri potius, quam *novissimum* quadrantem.

¶ τὸν ἔσχατον, *novissimum*) Adeo omnia exigit justitia! ne unum quidem quadrantem exigit aut ultra, quam debes, aut citra.

¶ κοδράντην, *quadrantem*) Frequentissime ex lingua in linguam cum ratione traducuntur Substantiva, quibus res peregrinæ appellantur.

27 ἐῤῥέθη, *dictum est*) Homicidium & adulterium, æque sunt peccata contra proximum, nec non vindicta: itaque non additur, *antiquis*, sed subauditur versu 27. 31. 38. 43, ex v. 21. Additur autem versu 33, ubi agitur de *juramentis*, adeoque de officiis erga Deum.

28 βλέπων, *intuens*) Huc ref. *oculus*, v. seq.

¶ πρὸς, *ad*) Particula *ad* determinat rationem intuitus.

¶ ἤδη, *jam*) eo ipso.

29 ὁ δεξιὸς, *dexter*) *Dextrum*, proprie in manu, promtius est & carius; inde etiam

etiam in *oculo*, *pede* &c. Zach. XI. 17. Exod. XXIX. 20.

¶ *σκανδαλίζει*, *ſcandalizat*) ad male videndum; ſicut *manus* ad male agendum.

¶ *ἔξελε αὐτὸν*, *erue illum*) Non oculum, ſed ſcandalizantem oculum: i. e. Omnia facito dura tibi, donec deſinat ſcandalizare te. Non materia, ſed *concupiſcentia*, qua oculus manusve viget, innuitur; hæc enim in ſcandalo eſt anima oculi: perinde ut mox corpus dicitur pro homine. Qui in ſcandalo oculi id plane agit, ne videat, revera ſe ipſum excæcat. Viciſſim poſſet aliquis oculum materialem eruere, & tamen concupiſcentiam intus fovere. Par illud, *mortificate* Col. III. 5. Sæpe ſententia negans exprimitur per affirmationem oppoſiti. v. 39 ſ. cap. VI. 17.

¶ *βάλε*, *projice*) ſerio. Huc ref. mox, *projiciatur*.

¶ *συμφέρει*, *expedit*) ad ſalutem. Non modo non nocet, ſed etiam glorioſum erit.

¶ *ἀπόληται*, *pereat*) Vera ſui abnegatio non conſtat minoris, quam amiſſio oculi &c. & eſt tam neceſſaria, ut præſtet ipſo oculo orbari, quam cum oculo peccare, niſi peccatum ab oculo ſeparari poſſet. Oculus revera erutus, v. gr. martyri, reſtituitur in reſurrectione.

¶ *ἓν*, *unum*) Sane multos *unius* membri, v. gr. gulæ, neglecta mortificatio perdit.

¶ *ὅλον*, *totum*) Vno membro peccante, totus homo peccat & luit.

¶ *γέενναν*, *gehennam*) ignis æterni. c. XVIII. 8 ſ.

30 *χεὶρ*, *manus*) A viſu res abit ad actum.

31 *ὃς ἂν ἀπολύσῃ*, *quicunque dimiſerit*) Divortium pro re arbitraria habebant.

¶ *ἀποστάσιον*, *repudium*) i. e *libellum repudii*. c. XIX. 7. & apud LXX. Metonymia.

32 *λόγου*) דָּבָר *λόγος*, *cauſa*, cur aliquid rite fiat.

¶ *ποιεῖ αὐτὴν μοιχᾶσθαι*, *facit eam mœchari*) per alias nuptias, quarum poteſtatem dat divortium.

¶ *ἀπολελυμένην*, *dimiſſam*) ex licentia ſcribarum.

33 *ἀποδώσεις*, *reddes*) Ergo *pejerare* eſt promiſſa *non reddere*. Inprimis ergo promiſſoriis juramentis interdicit Chriſtus; quum homines de futuris *per* ea confirmant, quorum nil in ipſorum poteſtate eſt v. 36. Iuramenta humana, de quibus Moſes præcipit, quæve ſancti jurarunt, ſæpius ad confirmandum, rarius ad promittendum ſpectant. Et ſane plures pejerant de futuris, quam de præteritis: unde prudenter Romani, magiſtratus decedentes potius, quam ineuntes juramento obſtrinxerunt.

¶ *ὅρκους*, *juramenta*) res jurato promiſſas.

34 *μὴ ὀμόσαι ὅλως*, *non jurare omnino*) *τὸ omnino* utrumque, falſo & vere, jurandi genus, non tamen verum juramentum univerſaliter prohibet. Verus juramenti uſus in lege, non modo, uti divortium, permittitur, ſed plane ſtabilitur, neque hic a Chriſto tollitur, v. 17. Valde autem frequens apud Iudæos erat juramentorum abuſus, ut ex formulis hic citatis patet, legitimo eorum uſu obruto: neque perjurum eum putabant, qui *creaturas* in jurejurando quamlibet falſo allegaſſet. v. Sam. Petiti var. lect. cap. 16. In Elle ſchemoth rabba ſect. 44 hoc exſtat Iudæorum placitum: *Vt cœlum & terra* trans-

transibunt, *sic juramentum per ea conceptum transit*. Plane autem prohibetur res, dum abusus valde grassatus tollitur, verusque usus restituitur. Multi veterum christianorum simpliciter hanc literam acceperunt, eoque facilius juramenta ethnica declinarunt: vide tamen Ap. X. 6. Ier. XXIII. 8. Es XLV. 23. (qui locus tempora N. T. spectat:) contra hodie periculum est, ne paucissima in tot juramentis vera sint; & in veris, paucissima necessaria; & in necessariis, paucissima libera, fructuosa, sancta & læta. Multa ad pompam, ad calumniam, ad compescendas suspiciones justas comparata sunt.

¶ *ἐν*, *per*) Id, per quod juratur, oppignoratur: ergo debet esse in potestate jurantis. Sacrilegus est, qui male jurat, v. 34 ss. Ita nec *per Deum* hoc sensu jurare licet, quod in casum meæ perfidiæ velim Deo me abdicare. hoc enim non est in potestate jurantis. Sed eo modo jurandum, qui in ipsa lege divina stabilitur, ut sit invocatio nominis divini. Etiam solennis formula, *Ita me Deus adjuvet*, non in illo, sed in hoc sensu accipienda est, ut emphasis cadat super vocem *Deus*. Certe hæc interpretatio consulit juranti, & rem paulo faciliorem facit.

¶ *τῷ οὐρανῷ*, *cœlum*) Quanto gravius peccant, qui per Deum ipsum jurant!

¶ *θρόνος*, *thronus*) Quanta Dei majestas! Non includitur cœlo Deus; sed majestas ejus maxime in cœlo patet.

35 *εἰς*) Dist. ab *ἐν*. Solebant urbi Hierosolymorum optime precari. sensus ergo formulæ hic erat: Ita salva sit urbs: ita expetat *in* urbem.

¶ *πόλις*) *urbs*: sedes regia.

¶ *τοῦ μεγάλου βασιλέως*, *magni illius Regis*) Ps. XLVIII. 3. i. e. Messiæ, cui cœlum & terra (v. 34 s.) paret. Sic ipsum de se loqui non dedecet. c. IX. 38. XXII. 43.

36 *κεφαλῇ*, *caput*) Gravius etiam peccant, qui per *animam* aut *vitam* suam jurant.

¶ *λευκὴν ἢ μέλαιναν ποιῆσαι*, *album aut nigrum facere*) Fucus artis humanæ non est albedo aut nigredo vera. Non modo non pilus, sed ne color quidem pili est in potestate hominis.

37 *ὁ λόγος ὑμῶν*, *sermo vester*) quotidianus, ordinarius.

¶ *ναὶ ναὶ*, *οὒ οὔ*, *est*, *est*: *non*, *non*) *Est* rei sit *est* dicti: *non* rei sit *non* dicti. Conf. 2 Cor. I 17 s. Iac. V. 12 not.

¶ *περισσὸν*, *abundans*) Nimietas, vitiosa.

¶ *ἐκ τοῦ πονηροῦ*, *ex malo*) Neutrum. v. 39.

38 *ὀφθαλμὸν*, *oculum*) scil. exiges. Ex. XXI. 24. LXX, *ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ*, *ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος*. Talio, pœnarum convenientissima, ut in noxa majori, homicidio, & in minori, furto, sic in media. Lev. XXIV. 20. Frequens mutilatio in pœnis etiam extra talionem; quidni in talione? Conf. Iud. I. 7. Plus proficerent pœnæ, nisi nimis longe recederet humanum judicium a divinæ legis sapientia, æquitate, severitate.

39 *μὴ ἀντιστῆναι*, *non resistere*) Infinitivus pendet a *λέγω*, *dico*: ut Ap. XIII. 14. *Malo resistere*, est par pari referre.

¶ *ἀλλ'*, *sed*) Exemplum citatur injuriæ, privatæ, forensis, curialis, v. 39. 40. 41.

¶ *ῥαπίσει*, *cædet*) Alibi *ῥαπίζειν* est virgis, sed h. l. propter maxillæ mentionem, alapa cædere.

¶ *δεξιὰν*, *dextram*) vel sinistram. Luc. VI. 29. Synecdoche.

¶ *στρέψον*,

¶ στρέψον, *præbe*) Prodeſt aliquando id ipſum proprie facere. Mundus contra ait: Duello tuam virtutem aſſere. Huic opprobrio nominis chriſtiani, huic malo reſiſtere debebant, qui poſſunt; &, ut poſſent, operam dare. Vnus homicida ex duello, caſtra reatu involvit. Doctrinas a Salvatore hic datas multi ita diluunt & extenuant, ut ad juſtitiam ſcribarum & phariſæorum delabantur, vel etiam infra eam.

40 χιτῶνα· ἱμάτιον *tunicam*: *veſtem*) Invertuntur hæc Luc. VI. 29. uti ibidem verſu 44. coll. Matth. VII. 16, uva & ficus. Salvus eſt ſenſus: utrumque dimitte. ἱμάτιον pretioſius, quam χιτών. Marc. XIII. 16.

¶ σοῦ, *tuam*) jure.

41 ἀγγαρεύσει) Vox Perſica. *Angariare* autem poterant ii, qui publico nomine iter faciebant. vid. Vriemœt. obſerv. ad h. l.

42 αἰτοῦντι, *roganti*) gratis ſibi dari volenti, quamvis non optimo jure petat.

¶ δίδου, *da*) uti Deus. Luc. XI. 10.

¶ τὸν θέλοντα, *volentem*) etiamſi non valde obteſtari audeat.

¶ μὴ ἀποστραφῇς, *ne averſere*) quamvis ſpecioſo prætextu.

43 τὸν πλησίον, *proximum*) Τοὺς πέλας dici πάντας quoſvis alios, apud Sophoclem & Ariſtotelem, notat Gatakerus Adv. miſc. poſth. c. 10. f. 527.

¶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου, *odio habebis inimicum tuum*) Abutebantur Iudæi præcepto de gentibus quibuſdam exſecratis, v. gr. Deut. XXIII. 7. nam etiam inimicos diligere juſſi erant. Placita Iudæorum de odio inimicorum exhibet Chriſtophorus Cartwrightus l. 2 Mellif. Hebr. c. 1.

44 ἀγαπᾶτε· εὐλογεῖτε· καλῶς ποιεῖτε· καὶ προσεύχεσθε· *amate*: *benedicite*: *benefacite*: *& orate*) Quatuor ſunt hæc membra, quorum ſecundo & tertio veteres quidam carent, *Latinus* ſecundo, *Tertullianus* tertio, in libro de Patientia, c. 6. Quatuor igitur legenda ſunt: quanquam primo fere continetur tertium, & ſecundum quarto, per χιασμόν unde Lucas ſecundum ac tertium tranſponit. Verſu 46 repetitur τὸ *amare*: & τὸ *ſalutare* reſpondet τῷ *benedicere*.

¶ ἐπηρεαζόντων) Ἐπήρεια eſt, quam infero non mei commodi, ſed alieni detrimenti cauſa. vid. Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 429. Igitur magni odii eſt indicium. Proprium antitheton: orate pro talibus; bona per preces eis conciliate, qui vobis bona eripiunt.

45 ὅπως γένησθε, *ut fiatis*) Ita fiunt filii, quum inimicos amant, ut jam ante habeant Patrem. Ploce: Filii fiunt filii, ſicut diſcipuli fiunt diſcipuli, Ioh. XV. 8. Deus Iſraël factus eſt Deus Iſraël 2 Sam. VII. 24. Magna comitas, quod Deus filios ſuos non dedignatur invitare ad ſui imitationem.

¶ ὅτι, *quod*) Ratio, ſub qua Pater imitandus eſt. Vt Deus nos tractat & regit, ſic homines inter ſe debent tractare & regere.

¶ τὸν ἥλιον αὐτοῦ, *ſolem ſuum*) Magnifica appellatio. Ipſe & fecit ſolem, & gubernat, & habet in ſua unius poteſtate.

¶ ἀνατέλλει· βρέχει· *oriri facit*: *pluit*) Pietatis eſt, de rebus naturalibus potius ita loqui, ut Deo acceptas referamus, quam imperſonaliter dicere: *pluit*, *tonat*. Vid. c. VI. 26. 30. Iob. XXXVI. 27 ſ. cap. XXXVII ſeqq. Ps. CIV &c. Valde hoc urget Franzius de Int. p. 83. 632. *Pluvia*, magnum beneficium.

46 τίνα μισθὸν, *quam mercedem*) Deus locum mercedis dandæ apud nos quærit.

¶ τελῶναι, *publicani*) qui omnia ad quæstum referunt, sed in cœlo nullum habent.

47 ἀσπάσησθε, *salutetis*) Antitheton v. 44, *benedicite &c.* Ipsum verbum *amandi* v. 46 iteratur ex v. 44. sed quia ethnici non item benedicunt & orant: ideo hîc pro verbo benedicendi & orandi ponitur verbum *salutandi*.

¶ ἀδελφοὺς - ἐθνικοὶ, *fratres - ethnici*) *Publicani* spectant *utilitatem* suam: *ethnici* quoque, officia *humanitatis* erga propinquos & *amicos*, & potius erga *consanguineos*. Ideo versu 46 allegantur *publicani*: versu 47 *ethnici*.

¶ τί περισσὸν, *quid egregium*) ut decet filios Dei.

48 ὑμεῖς, *vos*) præ illis.

¶ τέλειοι, *perfecti*) in amore, erga omnes.

CAP. VI.

1 Προσέχετε) Celeusma veteribus christianis frequens, πρόσεχε σεαυτῷ. Sic enim LXX hebræum השמר reddunt, in Deuteronomio frequens.

¶ τὴν) Hoc pendet a μὴ ποιεῖν.

¶ δικαιοσύνην, *justitiam*) Ita similem figuram habet partium subsequentium, de eleemosyna, precibus, jejunio, tractatio, ut inter se collatæ valide probent, hoc seorsum versu primo non partis primæ portionem haberi, sed propositionem generalem. Scopus universi sermonis hujus est, docere veram *justitiam*, c. V. 6. 10. 20. VI. 33. eique scopo congruit hæc lectio. alii, ἐλεημοσύνην. *Justitia* est totum: coll. c. V. 6 not. sequuntur partes tres, *eleemosyna*, tanquam præcipuum officium erga proximum: *oratio*, erga Deum, v. 5. *jejunium*, respectu nostri, v. 16. Sæpe hi tres respectus, erga Deum, erga nos, erga proximum, percurruntur. Rom. II. 21. 22. VII. 12. XIV. 17. 1 Cor. VI. 11. XIII. 5 s. 13. Eph. V. 9. 1 Tim. I. 13. Tit. I. 8. II. 12. Hebr. XII. 12 s.

¶ θεαθῆναι, *spectari*) *Theatrum* & *hypocrita* v. 2 sunt cognatæ significationis.

2 μὴ σαλπίσῃς ἔμπροσθέν σου, *noli tuba canere ante te*) Affectata hæc atque insolens ostentatio, *buccinandi* proprie, non abhorret a moribus hypocritarum apud Iudæos. conf. v. 5. 16. Buccina poterant convocari pauperes: id in ostentationem vertit hypocrisis.

¶ οἱ ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) *Hypocrisis* est mixtura malitiæ cum specie bonitatis, qua homo vel alios vel etiam se ipsum decipit.

¶ ἀμὴν, *amen*) Scit Iesus, quid sit divini judicii occulti.

¶ ἀπέχουσι, *habent*) Metonymia antecedentis pro consequente. i. e. non sunt accepturi ullam mercedem apud Patrem cœlestem, v. 1.

3 μὴ γνώτω ἡ ἀριστερὰ, *nesciat sinistra*) tantum abest, ut buccinam teneat. Ne tu quidem, quod facis, recolas.

4 ἐν τῷ κρυπτῷ, *in abscondito*) Pii lucent, & tamen latent.

¶ ὁ πατήρ σου, *Pater tuus*) Numero singulari *Pater meus* dicere Vnigeniti proprium esse, observat Ioh. Despagne: at *pater tuus* dicitur ad fideles etiam; *pater*, vel *pater noster*, a fidelibus dicitur. Conf. Ioh. XX. 17.

¶ ἐν τῷ κρυπτῷ, *in abscondito*) Ipse est in abscondito, & sua agit in abscondito,

&

& maxime probat, quæ in abſcondito fiunt. Omnis rerum veritas eſt in abſcondito.

¶ ἀποδώσει, *reddet*) Hoc jam, ἀυτὸς *ipſe* non adjecto, retributionem a Deo, ac non ab hominibus, proficiſcentem exprimit. Hæc certa merces, v. 1. Illud *ipſe* v. 4 & ἐν τῷ φανερῷ *in manifeſto* v. 4. 6. 18 eo conſilio videntur addidiſſe nonnulli, ne quis conſtrueret, *Pater tuus, qui videt id, in occulto reddet tibi.*

5 φιλοῦσιν, *amant*) adeoque ſolent.

¶ γωνίαις, *angulis*) ubi plateæ concurrunt.

¶ ἑςῶτες, *ſtantes*) quo magis conſpiciantur.

6 ἐν τῷ κρυπτῷ, *in occulto*) In occulto & *eſt* & *videt* Deus.

7 μὴ βαττολογήσητε) *Battos* plures ex antiquitate collegit Gatakerus, balbutie & inde tautologia inſignes, & ex ea ſic appellatos. Heſychius, βατολογία, ἀργολογία, ἀκαιρολογία. βατταρίζειν, ἐμοὶ μὲν δοκεῖ κατὰ μίμησιν τῆς φωνῆς πεποιῆσθαι κτλ. βατταρισμοῖς, φλυαρίαις. Igitur βαττολογεῖν idem, quod mox πολυλογία, quum eadem identidem dicuntur, ut ſolent balbi, priorem pronunciationem altera emendari putantes.

¶ ὥσπερ οἱ ἐθνικοὶ, *ſicut ethnici*) In omnibus rebus vitandus mos *hypocritarum*; in precibus, etiam *ethnicorum.*

¶ ἐν, *in*) i. e. *dum* multa verba faciunt. Putant, multis verbis opus eſſe, ut deos ſuos doceant, & hi, ſi non hoc, at alio tempore audiant. conf. v. 8, ex oppoſito, *ſcit.*

¶ πολυλογία) Idem verbum Prov. X. 19. LXX. Ammonius, Μακρολόγος μέν ἐςιν ὁ περὶ ὀλίγων πολλὰ λέγων· πολυλόγος δὲ, ὁ περὶ πολλῶν πολλὰ λέγων. Chriſtus etiam de multis pauca orare jubet v. 9 ſeqq.

¶ εἰσακουσθήσονται, *exaudientur*) Hebr. ענה *reſpondere*, LXX εἰσακούειν. Deus reſpondet ſolide. c. VII. 7.

8 πρὸ, *ante*) Oramus ergo, non ut doceamus Patrem, ſed ut colamus.

9 οὕτως, *ſic*) i. e. his verbis, hac ſententia: brevi appellatione Patris: brevi enumeratione rerum, quibus opus eſt. *Sic* vere oraſſe ſatis eſt: præcipue in *ſenſu*, modo hac, modo illa parte deſideriis noſtris citata; neque non in *verbis.* nam opponitur hæc formula multiloquio, & habet verba rebus aptiſſima, ordinem ſapientiſſimum, plenitudinem in brevitate admirabilem, qua v. gr. concio hæc tota continetur. Materia hujus orationis, eſt baſis totius epiſtolæ prioris Petri. vid. 1 Petr. I. 3 not.

¶ πάτερ, *Pater*) Nunquam uſitata in V. T. appellatio, vocandi certe caſu. nam exempla, quæ Lightfootus collegit, aut diſſimilia ſunt, aut recentia, illudque unum probant, Iudæos Deum appellaviſſe Patrem in cœlis: quam nunc formulam Chriſtus vere animat. Gloria fidelium N. T. *ſic* orare. Ponitur hoc loco fundamentum orandi in nomine Chriſti. Ioh. XVI. 23. Patrem quiſquis appellare poteſt, omnia orare poteſt.

¶ ἡμῶν, *noſter*) Singuli orant omnium filiorum Dei cauſa. Sed & preces horum ſociatæ præ ſolitariis hac vocula commendantur. c. XVIII. 19.

¶ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *qui es in cœlis*) i. e. Maxime & Optime. c. VII. 11. Mox, *in cœlo* dicitur, v. 10. nec ſine cauſa in tam brevi ſermone numerus (alias ſæpe promiſcuus, cap. XXII. 30. XXIV. 36.) variat. Cœlum h. l. dicitur, in quo voluntas Patris fit ab omnibus, qui Patri miniſtrant;

ſtrant; *cæli* univerſi, qui unum illud quaſi anguſtius & inferius cœlum continent & amplectuntur. conf. Luc. II. 14 not.

¶ ἁγιασθήτω, *ſanctificetur*) Petita ſunt ſeptem; quæ univerſa dividuntur in duas partes. Prior continet tria priora, *Patrem* ſpectantia: *tuum, tuum, tua:* poſterior, quatuor reliqua, *nos* ſpectantia. In illis proponimus ſenſum noſtrum filialem, Divino juri, dignitati & beneplacito ſubſcribentem, perinde ut plauſus angelicus, Luc. II. 14. at in his ſeritur nobis & metitur. In utrisque exprimitur nixus filiorum Dei de terra in cœlum, cœlum in terram quaſi deducentium. Primum petitur *ſanctificatio* nominis Paterni ac divini. Deus eſt ſanctus, i. e. Deus: ſanctificatur ergo, quando ita, ut eſt, agnoſcitur & colitur & celebratur. Modus in *ſanctificetur* eandem vim habet, quam in *veniat* & *fiat*, adeoque eſt rogatio, non doxologia expreſſa.

10 ἐλθέτω - γενηθήτω κτλ. *veniat-fiat*) Tranſpoſuit duas haſce rogationes Tertullianus, inſtituti ſui cauſa. nam in libro de Oratione, poſtquam illud, *Sanctificetur nomen tuum*, tractavit, *SECVNDVM HANC FORMAM*, inquit, *ſubjungimus: Fiat voluntas tua in cœlis & in terra.* Tum *Adventum regni Dei* ad ſeculi finem refert.

¶ ἡ βασιλεία σου, *regnum tuum*) c. IV. 17 not. Ap. XI. 15. 17. Sanctificatio nominis divini ex V. T. quaſi derivatur in Novum, continuanda & augenda apud nos: ſed adventus regni Dei eſt Novi teſtamenti quodammodo proprius. Sic cum utroque petito confer Ap. IV. 8. V. 10.

¶ τὸ θέλημά σου, *voluntas tua*) Semper ſibi ipſi propoſitam Ieſus habuit Patris voluntatem, faciendam per Ipſum, & per nos. c. VII. 21. XII. 50.

¶ ὡς, *ſicut*) *Paſtoris erunt partes, monere fidelem populum, verba illa*, Sicut in cœlo, & in terra, *ad ſingulas referri poſſe ſingularum* (trium) *primarum poſtulationum, ut*, Sanctificetur nomen tuum, ſicut in cœlo, & in terra. *Item*, adveniat regnum tuum, ſicut in cœlo, & in terra. *Similiter*, Fiat voluntas tua, ſicut in cœlo, & in terra. *Catechiſmus Romanus.* Sed codices, qui apud Lucam non habent, *fiat voluntas tua*, etiam hoc prætermittunt, *ſicut in cœlo, & in terra.*

¶ ἐν οὐρανῷ, *in cœlo*) Non rogatur, ut hæc in cœlo fiant, ſed cœlum norma eſt terræ, in qua aliter alia fiunt omnia.

11. τὸν ἄρτον, *panem*, alimentum corporis. v. 19 ſ. 25 ſ. unde patet, non fuiſſe diſcipulos jam tum ſupra curas vitæ evectos. Hæc brevis rogatio opponitur multiloquio ethnico, eandem rem præcipue ſpectanti, v. 7. poniturque prima in iis, quæ ad *nos* referuntur, ſicut vita naturalis prior eſt ſpirituali. Omni indigentiæ noſtræ conſulitur hac oratione. Non debemus fingere diſcipulos jam tum ſupra curas vitæ evectos.

¶ ἡμῶν, *noſtrum*) terrenum. Panis autem ſpiritualis eſt Panis Dei, i. e. a Deo, ex Deo.

¶ ἐπιούσιον) Dicitur ἀπὸ τῆς ἐπιούσης, *die poſtero*; componiturque ex ἐπὶ & ἰοῦσα. nam ex εἰμὶ (ex quo eſt etiam περιούσιος,) vel ex οὐσία, *eſſentia* vel *peculium*, componeretur ἐπούσιος, ut ἐπουράνιος &c. nam ἐπὶ non ſemper quidem in compoſitione ι ante vocalem amittit: ſed amittit tamen in ἔπεσιν. Quolibet die, quod quolibet die opus eſt, dat pater cœleſtis: neque neceſſe eſt, ut det prius. Ea paterna dilatio providentiſſima infert appellationem τοῦ ἐπιουσίου. Denotatur ergo propagatio indigentiæ noſtræ,

nostræ, & beneficentiæ Dei paternæ, ut ex anno, sic ex die quovis priore in quemlibet subsequentem. conf. 2 Reg. XXV. 30, λόγον ἡμέρας ἐν ἡμέρᾳ αὐτῶ. Act. VI. 1, διακονία καθημερινή. *Panis*, quasi totum quiddam, per universos nobis dies est destinatus: sed *datio* in singulos dies distribuitur. Vtrumque exprimit τὸ ἐπιούσιος. quod quolibet vitæ meæ die mihi conducibile fuit, id non necesse mihi fuit pridie ejus diei dari, sed eo ipso die: & quod postridie conducibile fuit, sat cito datum est postridie. Et sic in posterum. Ita latius se extendit significatio τῶ ἐπιουσίου, respectu præteritorum & futurorum, quam *crastini*.

¶ σήμερον, *hodie*) Τὸ καθ᾽ ἡμέραν, *quotidie* Luc. XI. 3. *Quotidie* dicimus & oramus, *Hodie*. Exprimitur fiducia & αὐτάρκεια. Sic, ἐφήμερος τροφὴ, Iac. II. 15. coll. Prov XXX. 8. Sic Manna datum.

12 καὶ, &) Tres reliquæ rogationes spectant vitæ spiritualis in mundo initium, progressum, exitum: rogantesque confitentur non solum de sua indigentia, sed etiam de reatu, periculo, & angustiis. Quum hæc amota sunt, Deus est illis omnia in omnibus, per rogationes tres primas.

¶ ὀφειλήματα, *debita*) *lapsus* v. 14. *peccata*, Luc. XI 4. Conf. Matth XVIII. 24.

¶ ὡς, *sicut*) Modo, *sicut in cœlo*, *etiam in terra*: nunc, *in cœlo*, *sicut in terra*.

13 μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς, *ne inferas nos*) Tentatio semper est in medio: unde rogamus, non ut ne sit, sed ut ne nos ea tangat aut vincat. c. XXVI. 41. 1 Cor. X. 13.

¶ ἀλλὰ, *sed*) Sexta rogatio & septima arcte cohærent. ideo a nonnullis habentur pro una.

¶ ῥῦσαι, *libera*) 2 Tim. IV. 18.

¶ ἀπὸ τῶ πονηρῶ, *a malo*) a Satana. c. XIII. 19. 38.

¶ ὅτι σῶ ἐστιν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, καὶ ἡ δόξα, εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. *quia tuum est regnum, & potentia, & gloria, in secula amen*) Scopus orationis dominicæ hic est, ut doceamur *paucis* petere ea, quorum *indigemus*, v. 8. & ipsa oratio, etiam citra doxologiam, summam laudis divinæ imbibit. Nam sanctificatur & glorificatur a nobis eo ipso cœlestis Pater, dum ut Pater cœlestis invocatur, dum tantæ res ab Ipso uno petuntur, dum omnia ad Ipsum solum referuntur. Celebramus Eum autem tali fere modo, quo Peregrinantes & Militantes contenti esse debemus. Vbi ad metam pervenerit universitas filiorum Dei, mera fiet in cœlo doxologia. *Sanctificetur nomen Dei nostri. Venit regnum ejus: facta est voluntas ejus. Remisit nobis peccata: tentationem ad exitum perduxit: a Malo nos liberavit. Ipsius est regnum & potentia & gloria in secula. Amen.* Præsertim tempori illi, quo Dominus hanc formulam discipulis præscripsit, convenientior erat rogatio, quam hymnus. Iesus nondum erat glorificatus: discipuli vix dum capiebant amplitudinem harum rogationum, multo minus vim gratiarum actionis ei respondentis. Denique nemo negat, piam & sanctam & doxologiis in Scriptura frequentibus congruentem esse clausulæ totius sententiam: sed illud quæritur, an Dominus eam hoc loco his verbis præscripserit? Sincera crisis parum curat, in vexatioribus locis, quid habeant hodie plerique Græci codices, qui sane opinione recentiores & pauciores sunt: illud potius agitur, quid primævi Græci codices habuerint, atque adeo fons ipse, id est, ma-

mus

nus prima. Stat ftabitque, vetuftate proximus fonti, interpres Latinus, qui claufula certo caret: fed hujus teftimonii vis non nifi longi temporis ufu percipitur. Hoc tamen loco Græci quoque teftes, pauci illi quidem, fed exquifiti, Latinum firmant. Quæ in Apparatu dixi, diligenter notari pervelim. Adhuc nihil occurrit, quod rationes ibi cumulatas infirmet: occurrit, quod maximopere confirmet, apud *Euthymium*, qui ineunte feculo XII floruit. nam in *Bogomilos*, claufula non utentes, eo tantum nomine invehitur, quod fit patrum additamentum, τὸ παρὰ τῶν θείων Φωςήρων καὶ τῆς ἐκκλησίας καθηγητῶν προστιθὲν ἀκροτελεύτιον ἐπιφώνημα. Hoc teftimonio fretus cel. La Croze Latinæ hic quidem verfioni præ Syriaca non obfcure fuffragatur in Hift. Chriftian. Ind. p. 313. Vnum etiam atque etiam reputari fas eft: quo plus quifpiam hoc loco Latini interpretis auctoritatem imminuit, eo plus ipfe fibi officit, fi quidem locum ponderofiffimum 1 Ioh. V. 7 pro genuino habet. nam non nifi uno Latini interpretis teftimonio hodie nititur, & firmiter nititur.

14 γὰρ, *enim*) Ref. ad v. 12. Vide, quanti fit, remittere proximo. E feptem rogationibus una, quinta, conditionem quandam five reftrictionem habet, *uti & nos*. hujus ergo ratio fubnectitur.

15 τὰ παραπτώματα αὐτῶν) Vbi hoc in legendo prætermittitur, eleganter innuitur, peccata hominum erga nos, fi cum peccatis noftris erga Patrem conferantur, evanefcere. Etiam τοῖς ἀνθρώποις omittunt *Latini* aliquot tractatores.

16 ὅταν νηςεύητε, *quum jejunatis*) Magni effe debebat nobis quoque jejunium. non eft de lege ceremoniali.

¶ ἀφανίζουσι) *fpeciem adimunt*, neglecto cultu quotidiano, lavandi, ungendi. Exquifitum oxymoron: ἀφανίζουσι φανῶσι.

17 ἄλειψαι, νίψαι) Medium. folus *unge & lava*. Vngebantur Iudæi, feftis diebus.

18 τῷ πατρὶ, *Patri*) fcil. *notus fis*.

19 ὅπου, *ubi*) Ref. ad *terra*. hoc habet vim ætiologiæ.

¶ βρῶσις) *tineæ* oppofita, rubiginem dicit omnemque malam qualitatem, qua aliquid poteft inutile fieri.

¶ καὶ κλ.) & ita *furantur*.

21 θησαυρὸς ὑμῶν-καρδία ὑμῶν, *thefaurus vefter-cor veftrum*) Alii, θησαυρός σου-καρδία σου. Confequentia fingularem numerum habent; pluralem antecedentia, quibus hic verfus cohæret. Manet ergo pluralis numerus. Singularis, *thefaurus tuus*, interpreti Latino facile obrepfit, & *Græcis* ad fermones afceticos aptus fuit. *Thefaurus vefter* dicitur, quem colligitis. Luc. XII. 34.

¶ ἔςαι, *erit*) vel in terra, vel in cœlo, ut par eft.

22 ὁ ὀφθαλμὸς, *oculus*) Subjectum.

¶ ἐὰν οὖν) Sententiæ ipfi congruit οὖν particula, & facile a quibufdam omiffa eft, apud quos non poteft non fubintelligi. Talibus non immorabimur.

¶ ἁπλοῦς, *fimplex*) In facris vocabulum *fimplicitatis* nunquam in malam partem ponitur. fimplex & bonus, intentus in cœlum, in Deum, unice. Antitheton, *duobus* v. 24. Quod v. 22. 23 fub fchemate proponitur, verfibus feqq. propriis verbis declaratur.

¶ φωτεινὸν, *lucidum*) quafi totum oculus.

23 πονηρὸς) *malignus*, versutus, duplex, varius, philautia tinctus. coll. c. XX. 15.

¶ τὸ φῶς) *lux* lychni, quæ esse debebat.

¶ τὸ σκότος) *tenebræ* totius corporis, quantæ erunt tenebræ! Singularis, *tenebra*, veteribus non ignotus, a multis Theologis in loco adhibitus, sæpius conveniret simplicitati hermeneuticæ.

¶ πόσον, *quantæ*) tantæ, quantum corpus.

24 κυρίοις, *dominis*) Sane & Deus & Mamonas *dominatur* suis, sed diversimode.

¶ δουλεύειν, *servire*) servus *esse*.

¶ ἢ γὰρ, *aut enim*) Sermonis disjunctivi pars utraque habet καὶ consecutivum. Cor hominis neque ita vacuum esse potest, ut non serviat *aut* Deo *aut* creaturæ: neque simul duobus servire. nam aut hæret adhuc in odio contra Deum, aut stat a Deo: si illud, *tum* (καὶ) non potest non amare Mamonam; si hoc, *tum* (καὶ) non potest non contemnere Mamonam. Hoc potest inverti: coll. v. 22 f. ut membrum de re laudabili præcedat. Servitutem sequitur affectus & studium v. 21.

¶ θεῷ δουλεύειν, *Deo servire*) Id describitur Luc. XII. 35 f.

¶ μαμωνᾷ, *Mamonæ*) Mamonas non solum dicit affluentiam, sed bona externa quamvis pauca, v. seq. *Mamon* a Pœnis lucrum dici Augustinus notat: & sic quoque Chaldæis.

25 μὴ μεριμνᾶτε, *nolite curare*) Discipuli reliquerant omnia. unde curæ se eis offerre poterant.

¶ τῇ ψυχῇ, *animæ*) Cibo sustentatur anima in corpore, quod ipsum cibo pascitur; veste corpus solum tegitur.

¶ καὶ τί πίητε, *& quid bibatis*) Hoc a librariis facile omissum est, vel a nobis facile subauditur. Expressam *potûs* mentionem magis postulat versus 31, quam versus 25. nam v. 31 curaces loquentes inducuntur per Sermocinationem, in v. 25 ipsius Domini sermo est.

¶ ἡ ψυχὴ, τὸ σῶμα, *anima*, *corpus*) quæ Deus dedit & curat, v. 30 fin.

26, 28 τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ, *volucria cæli*, *lilia agri*) quorum curam non gerunt homines; illa sæpe etiam persequentes, v. gr. corvos. Luc. XII. 24.

¶ οὐδὲ συνάγουσιν, *neque colligunt*) v. gr. per emtionem, in posterum.

¶ ὑμῶν) *Vester*, dicit, non, *eorum*.

¶ μᾶλλον) *plus* excellitis, ut filii, quam alii homines; vel, quam vos cum ista cura reputatis. Non est pleonasmus. Valet in his consequentia a minori ad majus, h. l. & a majori ad minus, v. 25.

27. τίς ἐξ ὑμῶν, *quis ex vobis*) Locutio Christo frequens, majestatis plena, & tamen popularis.

¶ ἡλικίαν, *staturam*) Vid. Luc. XII. 25. 26 not.

¶ πῆχυν, *cubitum*) ut fiat giganti similis.

28 πῶς) *quomodo*.

¶ αὐξάνει, *crescunt*) in magnam altitudinem.

¶ οὐ κοπιᾷ, *non laborant*) *Laborare*, remote, *nere* proxime pertinet ad amictum parandum; ut *serere* & *metere* ad victum.

29 λέγω, *dico*) Christus vere scivit Salomonis amictum.

¶ ὡς, *ut*) scil. *amictum est* vel *est*.

¶ ἓν) *unum* quodvis; nedum, uti fertum.

H ¶ τούτων

¶ τούτων, *horum*) Demonstrativum.

30 δὲ, *vero*) Epitasis. Vestes ad decus & necessitatem pertinent. illud spectat mentio *liliorum* cum verbo περιβαλέσθαι hoc mentio *graminis* cum verbo ἀμφιέννυσθαι.

¶ χόρτον) *gramen*, ex. gr. tritici herbescentis. c. XIII. 26. Μείωσις.

¶ ὄντα) brevissimo tempore manens.

¶ αὔριον, *cras*) interjecto tempore: tum stramen, decussis granis, igni servit.

¶ κλίβανον, *clibanum*) ad calefaciendum. Vide Lyran. Plinius: *cortices decussi* (de lino) *clibanis & furnis præbent usum*, l. 19. c. 1. Non dicitur, *in ignem*, uti Ioh. XV. 6. coll. 1 Cor. III. 12. sed *in clibanum*: ergo non meræ combustionis, sed utilitatis alicujus causa.

¶ ἀμφιέννυσιν, *vestit*) Vestis proprie est id, sine quo nudum est corpus. gramen tametsi nullum habet extrinsecus adjacentem vestitum, tamen, quia nudum non est, sed sua superficie tegitur, ipsum sibi vestis est, præsertim summa & florida sui parte, quæ exuitur, quum arescit.

¶ πολλῷ μᾶλλον, *multo magis*) in hac vita plerique non assequuntur Salomonis ornatum, nedum liliorum. Ergo sermo spectat ad certitudinem, non ad gradum ornatus. at in vita futura ornatiores erimus liliis. Verum ornatum in rebus quamlibet pereuntibus non debemus plane abjicere.

¶ ὀλιγόπιστοι, *parum credentes*) *Incredulitas* Christo plane ignota & exosa erat, nam norat Patrem. *Fidem* h. l. docet.

32 πάντα) hæc omnia. & nil præterea.

¶ τὰ ἔθνη, *gentes*) Non modo avarorum in ethnicis, sed omnium ethnicorum curæ debent a fidelibus abesse. At multi hodie non eam, quam gentes, habent αὐτάρκειαν.

¶ ἐπιζητεῖ, *requirunt*) tanquam rem difficilem. Sequitur verbum simplex, ζητεῖτε, *quærite*.

¶ οἶδε - πατὴρ - οὐράνιος, *novit - pater - cælestis*) Argumentum a divina omniscientia, bonitate, omnipotentia.

¶ ὑμῶν, *vester*) præ ethnicis.

33 ζητεῖτε) *quærite* regnum, quod jam præsto est; *non difficile* acquisitu.

¶ πρῶτον, *primum*) Quid id *primum* quærit, mox id *unum* quæret.

¶ βασιλείαν δικαιοσύνην *regnum, justitiam*) Cœlestis cibus & potus opponitur terreno, & sic quoque vestitus. quare Lucas c. XII ut *vestem*, v. 29, sic *justitiam* v. 31 subaudiendam relinquit. quanquam etiam *justitia satiat*, c. V. 6.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Vid. not. ad Rom. I. 17.

¶ ταῦτα, *hæc*) Ταπείνωσις.

¶ προστεθήσεται, *apponentur*) Sunt hæc προσθήκη *appendix* vitæ & corporis, v. 25. ac potius regni, Luc. XII. 32.

34 ἡ αὔριον, *crastina*) Monitum mire ἀστεῖον, quo cura videtur concedi in crastinum, & tamen revera tollitur. nam curaces etiam ex futuris curis præsentes faciunt: unde curam procrastinare fere idem est, quod curam deponere. Accedit prosopopœia: (conf. Ps. XIX. 2.) dies curabit, non vos. Qui hoc discet, curas tandem a die ad horam contrahet, vel plane dediscet.

¶ μεριμνήσει ἑαυτῇ) Dativus commodi, uti v. 25, μὴ μεριμνᾶτε τῇ ψυχῇ - τῷ σώματι κτλ.

¶ ἀρκετὸν, *satis*) Mira sane temperatura res adversas & secundas per omnia vitæ nostræ tempora Deus distribuit.

¶ ἡ κα-

¶ ἡ κακία) Itaque curæ non fuerunt initio. κακία, ærumna: ut מוב ἀγαθὸς, lætus, Prov. XV. 15.

¶ αὐτῆς, ejus) etiamsi non cumuletur per ærumnam diei præteriti vel futuri.

CAP. VII.

1 Μὴ κρίνετε) *nolite judicare*, sine scientia, amore, necessitate. Tamen canis pro cane, & porcus pro porco est habendus, v. 6.

2 ἐν ᾧ μέτρῳ, *in qua mensura*) Talio.

3 ἐν τῷ ὀφθαλμῷ, *in oculo*) parte corporis nobilissima, tenerrima, maxime conspicua.

¶ ἐν τῷ σῷ, *in tuo*) Rom. II. 21 s.

4 πῶς, *quomodo*) i. e. qui convenit?

5 διαβλέψεις) *transspicies*, trabe e *medio* sublata, oculo expedito. Qui, se correcto, alterum corrigit, non est judex perversus.

6 μὴ δῶτε, *nolite dare*) Hic occurritur alteri extremo. Extrema enim sunt, judicare non judicandos, & canibus sancta dare, nimia severitas, & nimia laxitas.

¶ κυσὶ, χοίρων, *canibus*, *porcis*) *Canes* sua impuritate pascuntur; *porci* externa: 2 Petr. II. 22. Phil. III. 2 not. *Sancti* & *canes*, opposita. Ex. XXII. 30. Canis non est fera, sed tamen animal vile.

¶ ὑμῶν, *vestras*) Antitheton implicitum: *Sanctum*, res *Dei*; margaritæ, fidelium, quæ his a Deo committuntur secreta bona.

¶ ῥήξωσιν, *lacerent*) Hoc quoque ad porcos referendum videtur.

¶ ὑμᾶς, *vos*) a quibus aliud exspectabant, siliquas &c.

7 αἰτεῖτε, *petite*) Contra indigentiam vestram dona petite.

¶ ζητεῖτε, *quærite*) quæ amisistis, occulta; recipientes vos ex errore.

¶ κρούετε) qui foris estis, *pulsate*, ut intromittamini, 2 Cor. VI. 17 fin. *Rogate*, *quærite*, *pulsate*, nec desistite.

8 πᾶς, *omnis*) petens, ab homine: multo magis a Deo.

9 ἢ) *an*.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) Parabolæ sunt maxime populares, ad hominem.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) non plane inhumanus.

¶ ἄρτον, *panem*) Pani extrinsecus similis est lapis (ad cibum inutilis;) & pisci, anguis (noxius.) pisce facilius caret puer, quam pane: & tamen etiam piscem impetrat. pisces dabantur, ut hodie poma.

¶ μὴ λίθον, *num lapidem*) Non enim nec panem nec lapidem dabit parens rogatus.

11 ὑμεῖς, *vos*) Christus jure se excipit, præterea neminem. *quis homo* &c. v. 9.

¶ πονηροὶ, *mali*) Illustre testimonium de peccato originali. conf. *malus*, cap VI. 13. Talem *malitiæ* confessionem habet Greg. Paneg. p. 20. 146, rara illo seculo emphasi. Homo *male* audit in Scripturis, c. X. 17. Ioh. II. 25. Mirum ideo, Scripturam sacram a genere humano esse receptam, panis & piscis, bona: homo, malus, ad nocendum promtus.

¶ οἴδατε, *nostis*) discriminantes panem a lapide &c. Mirum est, mansisse in nobis hanc *intelligentiam*. Ita mali sumus. conf. Iob XXXIX. 17 cum anteced.

¶ ἀγαθὰ, *bona*) & innoxia, & conducibilia.

¶ τέκνοις, *liberis*) præsertim *rogantibus*.

¶ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *qui in cælis*) in quo nulla est *malitia*.

¶ τοῖς αἰτοῦσιν, *rogantibus*) *filiis*. Vbi incipit vera *rogatio*, ibi divina *filiatio*.

12 *οὖν, ergo*) Summa rerum a v. 1. Simul concludit, & redit ad c. V. 17. Respondent ultima primis. Et debemus nos imitari bonitatem divinam versu præc. laudatam.

¶ *θέλητε ἵνα ποιῶσιν, vultis ut faciant*) *Vultis*: notanter. nam sæpe faciunt secus. sic non nos. *Faciant*, benefaciendo, non lædendo.

¶ *οἱ ἄνθρωποι, homines*) Indefinita *hominum* appellatio, a Salvatore frequenter adhibita, jam alludit ad futuram ejus doctrinæ in toto genere humano propagationem.

¶ *οὕτω, sic*) easdem res, eodem modo. vel: *sic*, ut hactenus dictum est.

¶ *οὗτος, hic*) Multa etiam alia lex & prophetæ præcipiunt, v. gr. de Deo amando. Sed tamen huc quoque inprimis tendit lex & prophetæ: *quod tibi vis* &c. & qui hoc præstat, cetera omnia facilius præstat. c. XIX. 19.

13 *εἰσέλθετε, intrate*) Id agite, ut plane intretis. hoc præsupponit ambulare conantes in via angusta. Antitheton, *intrantes*.

¶ *στενῆς, angustam*) justitiæ.

¶ *πύλη, porta*) Hæc ponitur ante *viam*: est ergo porta, h. v. qua homo incipit qualicunque modo operam dare saluti animæ: sicuti v. seq. est porta, qua suscipitur verus christianismus.

¶ *ἀπάγουσα, abducens*) ex hac brevi vita: sic v. seq.

¶ *πολλοὶ, multi*) 4 Esr. IX. 15 ss.

¶ *οἱ εἰσερχόμενοι, intrantes.*) Non opus est, ut inveniant. nam sponte sua incidunt in perniciem. coll. v. seq.

¶ *δι' αὐτῆς, per illam*) *portam*.

14 *ὅτι στενὴ*) Multi, *τί στενή* quomodo 2 Sam. VI. 20: מה *τί δεδόξασαι ὁ βασιλεύς*. Sed ibi est ironia. Lectio genuina, *ὅτι πλατεῖα – ὅτι στενὴ κτλ.* Sic 1 Reg. XXI. 15 geminatur כי *ὅτι οὐκ ἔστι ναβουθαὶ ζῶν, ὅτι τέθνηκε.* כי posterius valet *sed*, & sic exprimitur a LXX. Dan. IX. 18. 2 Chron. XX. 15. Vid. etiam Hebr. VIII. 10 s.

¶ *αὐτὴν, illam*) portam. coll. v. 13 initio & fine.

15 *προσέχετε, cavete*) Multa sunt pericula: ideo sæpe admonemur. c. VI. 1. XVI. 6. XXIV. 4. Luc. XII. 1. 15 &c.

¶ *δὲ, autem*) Dum ipsi datis operam, ut intretis; cavete eos, qui claudunt, c. XXIII. 13.

¶ *ψευδοπροφητῶν, pseudoprophetis*) qui aliter docent, ac veri prophetæ. c. V. 17.

¶ *οἵτινες – αὐτοὺς*) Simillimus locus, Luc. XX. 45-47.

¶ *ἐνδύμασι προβάτων, vestimentis ovium*) iis vestibus, ut si essent oves.

16 *ἀπὸ, a*) Hoc graviter repetitur, v. 20.

¶ *καρπῶν, fructibus*) *Fructus* est, quod homo, tanquam arbor, ex bona vel mala indole sua, omnes interiores facultates permeante, scaturit. Doctrina undecunque compilata & linguæ alligata non est fructus: sed id omne, quod doctor aliquis ex suo corde promit & profert, in sermone & actione, ceu quiddam ex intima sua constitutione fluens, ut lac, quod mater præbet ex se. c. XII. 33 ss. Hoc est, *facit*, v. 17-19. coll. v. 21. 23. 24. 26. Prophetam verum aut falsum *constituit* non loquela sola, sed tota ratio *ducendi* se & secum alios per utramvis viam & portam in vitam aut in interitum. c. XV. 14. 13. unde facere & dicere sunt intime conjuncta, c. V. 19. Porro fructus sunt *gnorismata* sive criteria veritatis aut falsitatis prophetæ, adeoque etiam doctrinæ a propheta propinatæ.

pinatæ. Igitur doctrina non est fructus, ex quo propheta cognoscitur: sed est forma, quæ ei dat esse veri falsive prophetæ; & ipsa ex fructu cognoscitur. Bonitas arboris ipsius est veritas & lux interna &c. Bonitas fructuum est sanctitas vitæ. Si fructus essent in doctrina positi, nullus orthodoxus damnari posset, aut causa esse interitus alieni. v. *Schomer* Theol. moral. p. 252.

¶ ἀκανθῶν, *spinis*) etsi earum baccæ sunt uvæ similes; ut tribulorum capita, ficis. Luc. VI. 44 eadem comparatio aliter inflectitur. nam ἄκανθα, *spina*, & βάτος, *rubus*, valde inter se propinqua sunt. Utrique ergo negatur σταφυλὴ, *uva*. Ἄκανθαι, *spinæ* quædam etiam magna habent germina: ideo & illis & *tribulis* possunt negari *ficus*.

19 δένδρον, *arbor*) Continuatur allegoria.

21 οὐ πᾶς, *non omnis*) Omnes enim aliquo modo dicunt & dicent, v. seq. Conf. Luc. IX. 57. 59. 61.

¶ λέγων, *dicens*) Antitheton: *faciens*. Conf. 1 Cor. IX. 27. XIII. 1 f.

¶ μοι, *mihi*) Sensus: *mihi* (& Patri meo) *voluntatem Patris mei* (& meam.)

¶ κύριε, *Domine*) Agnovit Iesus, deberi sibi appellationem hanc divinam. Ipsum multi, etiam amplissimi viri, ipse neminem, ne Pilatum quidem, *dominum* vocavit.

¶ ὁ ποιῶν, *qui facit*) Antitheton, *operantes*, v. 23.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) quam ego prædico, justam, *lege* expressam. conf. c. V. 19.

¶ τοῦ ἐν οὐρανοῖς, *qui in cælis*) Igitur cœlum nemo contrarius Deo intrabit.

¶ ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, οὗτος εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, *sed qui facit voluntatem Patris mei, qui in cælis, hic intrabit in regnum cælorum*) Postrema hæcce, *ipse intrabit in regnum cælorum*, habet *Latinus* interpres vetustissimus, & ex eo utraque Matthæi editio *Hebraica*, versio *Anglosaxonica*, *Hieronymus*, *Lupus* Ep. LXXXIV, &, ex alia fortasse translatione, *Cyprianus*. Postea librarii, ab οὐρανοῖς ad οὐρανῶν delapsi, hiatum admiserunt. In tali antitheto plenum sermonem adhibere solent scriptores sacri.

22 πολλοὶ, *multi*) etiam ex iis fortasse, quos posteritas *Beatos Sanctosque* habuit & haberi jussit: ex iis certe, qui rara dona habuerant, & qui bonam interdum voluntatem ostenderant: Marc. IX. 39. qui divinam potentiam vel sapientiam, ac non misericordiam apprehendunt.

¶ ἐροῦσι, *dicent*) ex sua persuasione, assentati sibi. Multæ animæ errorem, quo se ipsæ decipiunt, in illum usque diem retinent: c. XXV. 11. Illustrari hinc potest doctrina de statu post mortem. In judicio demum patefient omnia, Rom. II. 16. 1 Cor III. 13.

¶ ἐκείνῃ) *illo* die, magno: illo die, ad quem dies citeriores veluti nulli sunt.

¶ σῷ, *tuo*) Huc cadit emphasis atque accentus in his tribus incisis: *tuo*, Domini.

¶ προεφητεύσαμεν, *prophetavimus*) mysteria regni tui pronunciavimus. adde: commentarios & observationes exegeticas ad libros & loca V. & N. T. scripsimus; homilias insignes habuimus &c.

¶ δαιμόνια, *dæmonia*) Non dicitur *diabolos*. nam hoc tantum singulare est.

23 τότε, *tunc*) etsi non antea existimarant.

 ¶ ὁμολο-

¶ ὁμολογήσω, *fatebor*) aperte. Magna *potestas* hujus Dicti, v. 29.

¶ οὐδέποτε, *nunquam*) etsi *nomen* meum allegatis.

¶ ἐργαζόμενοι, *operantes*) Ne tum quidem mutata erit iniquitas eorum.

¶ ἀνομίαν, *iniquitatem*) quantumvis νόμον *legem* jactent. Infidelitas proprie damnat: & tamen in judicio magis allegatur lex, c. XXV. 35. 42. Rom. II. 12, quia reprobi ne tum quidem, cum Iesum Christum cernent, fidei rationes perspicient.

24 ὁμοιώσω, *assimilabo*) Versu 26, *assimilabitur*. Salutaria Deus ad se refert: mala a se removet. conf. c. XXV. 34. 41.

¶ φρονίμῳ, *prudenti*) Iustitiam veram sua sponte comitatur vera prudentia. conf. c. XXV. 2.

25 καὶ, καὶ, καὶ, &, &, &) In novissimis hominis & mundi concurrunt tentationes. *pluvia*, in recto: *flumina*, in imo: *venti*, ad latera.

¶ ἡ βροχὴ, *pluvia*) Articulus significat, pluviam non defuturam.

¶ προσέπεσον, *irruerunt*) ad tentandum. v. 27 προσέκοψαν, *impegerunt*, quasi temere.

26 ἀκούων, *audiens*) Qui nec audit, nec facit, plane non ædificat.

¶ ἐπὶ τὴν ἄμμον, *super arenam*) quæ sæpe petræ videtur similis, sed non consistit.

27 μεγάλη, *magna*) Sane! totalis! Non opus est, omnes homilias desinere in usum paracleticum.

28 συνετέλεσεν, *consummavit*) Nihil abrupte egit Dominus. c. XI. 1. XIX. 1. XXVI. 1.

¶ ἐξεπλήσσοντο, *percellebantur*) Admirabilitas doctrinæ veræ solida; Act. XIII. 12: profanæ, absurda. Mirere fortasse, cur hac homilia non clarius locutus sit Iesus de persona sua. At 1 doctrinam ipsam ita excellenter explanavit, ut inde de excellentia prophetæ existimarent. 2. Iam erat persona ejus satis patefacta. 3. In ipsa homilia satis innuit, quis sit, nempe *is qui venit*, Filius Dei, judex omnium. c. V. 11. 17. 22. VII. 21 seqq.

29 ὡς ἐξουσίαν ἔχων, *ut potestatem habens*) Non poterant se subducere. Veritatis character, animos constringere lubentes. Specimina ἐξουσίας *potestatis* vide in not. ad cap. V. 18 ss. VII. 22 s. item c. VIII. 19. Ioh. VII. 19.

¶ γραμματεῖς, *scribæ*) quibus assueverat populus, nullam habentibus *potestatem*.

CAP. VIII.

1 Ἠκολούθησαν, *secuti sunt*) non statim recesserunt.

2 λεπρὸς, *leprosus*) Morbi gravissimi: *lepra*, h. l., coll. 2 Reg. V. 7. *paralysis*, v. 6. (coll. Marc. II. 3.) *febris*, v. 14. Omnes sanavit Iesus. Probabile est, leprosum eminus auscultavisse.

¶ ἐὰν, *si*) Non dubitat leprosus, sed modeste eventum a sola voluntate Iesu suspendit. Fides dicit, *si vis*: non, *si potes*, Marc. IX. 22.

¶ δύνασαι, *potes*) Inprimis initio objectum fidei erat omnipotentia Iesu. Hanc fidem concipere potuit leprosus ex sermone ejus.

3 τὴν χεῖρα, *manum*) cui lepra debuit cedere, alios, qui tangerent, inquinatura.

¶ θέλω,

¶ θέλω, *volo*) Resp. *si vis*. Echo prompta, ad fidem leprosi maturam. Ipsa leprosi oratio continebat verba responsionis optatæ. *Volo*, magna potestas. Prima miracula Dominus confestim fecit, ne videretur cum labore fecisse: posteaquam vero auctoritatem sibi constituit, moram interdum adhibuit salutarem hominibus.

4 μηδενὶ, *nemini*) antequam sacerdotem adieris; ne sacerdotes, si prius audissent, negare possent, lepram recte esse mundatam: *nemini* eorum, qui non adfuerant.

¶ σεαυτὸν, *teipsum*) non per alium.

¶ εἰς μαρτύριον, *in testimonium*) Ioh. V. 36. Sic LXX, μαρτύριον, Ruth. IV. 7. Sacerdotes non sequebantur: Iesus ad eos mittit, ex Galilæa Hierosolymam. multum versabatur tum in Galilæa.

¶ αὐτοῖς, *illis*) ut testimonium illis exhibeatur, de Messia præsente, legi non derogante: & ut illi possint testimonium reddere.

5 προσῆλθεν αὐτῷ ἑκατόνταρχος, *accessit ad eum centurio*) Non adiit Iesum centurio, quem etiam coram non ita laudaturus fuerat: v. 10. coll. c. XI. 7. etiam alios quidem coram Iesus laudavit, sed non nisi post antegressam humiliationem, neque tam singulariter & comparative, ut hic centurionem in contradistinctione ad totum Israëlem. & quæ reverentia centurionem movit, ut se dignum negaret, cujus sub tectum intraret Dominus, eadem ipsum retinuit, ne ad Illum iret: v. 8. Luc. VII. 7. 10. Videtur exisse domo, sed antequam ad Iesum perveniret, retulisse pedem. Voluntas igitur ejus pro ipso facto, ac pluris, divinitus æstimabatur: & hanc æstimationem præclare exprimit Matthæus, sublimiori divinæ quam humanæ historiæ lege. In spiritu colloquebatur Iesus & centurio vere.

6 λέγων, *dicens*) Conf. c. XI. 3. Luc. XIV. 18.

¶ παραλυτικὸς, *paralyticus*) Paralysis morbus difficilis medicis.

7 ἐλθὼν, *veniens*) Divinâ sapientiâ Iesus eos sermones proponit, quibus elicit confessionem fidelium, eosque antevertit. Causa, cur homines illorum temporum multo celeriorem, majorem, frequentiorem effectum verborum cœlestium acceperint, quam hodie. Ad servum centurionis ostendit se venire paratum: ad filium regii non promittit. Vtroque modo fidem excitat; simulque ostendit, se non esse personarum acceptorem.

8 στέγην, *tectum*) quamvis non sordidum. coll. Luc. VII. 5. Erant alii, quos reverentia non deterruit a conspectu contactuque Domini. c. IX. 18. 20. Vnus idemque affectus internus variis iisque bonis modis sese potest exserere.

¶ εἰπὲ λόγῳ, *jube verbo*) Sic morbum, Dominico jussui cessurum, centurio exprimit. Pauci, εἰπὲ λόγον, remissius.

¶ ἰαθήσεται, *sanabitur*) Centurio respondet verbo glorioso: Iesus humiliter dixerat, θεραπεύσω, *curabo*.

¶ ὁ παῖς μου) Humaniter loquitur. non dicit, ὁ δοῦλός μου.

9 καὶ γὰρ, *nam etiam*) Potuisset ratio excipere: servus & miles imperium libere audiunt; morbus non item. sed hanc exceptionem concoquit sapientia fidelis, ex ruditate militari pulcre elucens: & potius ea, quæ spem confirmant, quam quæ frangant, conspicit, ex summo Christi dominio & imperio, qui & mari ventisque & morbis imperabat, v. 26. Luc. IV.

IV. 39. Ipse jubet: res fit. Centurio potest imperare militi & servo: morbo non potest. Dominus vero imperare morbo potest: idque, humanitus loquendo, facilius, quam voluntati hominis sæpe contumacis.

¶ ἄνθρωπός εἰμι ὑπὸ ἐξουσίαν, *homo sum sub potestatem*) Non dicit, *Ego sum præfectus militum*; sed, quum alios sibi subjectos commemorare necessum habet, προθεραπείαν adhibet, *egomet subjectus sum*. Latet simul antitheton: Iesus est Dominus supremus, *souverain*.

¶ ὑπὸ, ὑπ', *sub*, *sub*) Tales hodie vocantur *subalterni*.

10. ἐθαύμασε, *miratus est*) Objectum admirationis Christi: fides & infidelitas. Marc. VI. 6. Iesus valde laudat amicos suos, ubi locus est. c. XI. 7. XV. 28. XXV. 35. XXVI. 10. Luc. VII. 44. XXI. 3.

¶ ἐν τῷ Ἰσραὴλ, *in Israële*) populo. Neque centurio neque Cananæa ex Israële erat: sed erga Cananæam videri possit Dominus majorem postea adhibuisse protestationem. Etenim illa aperte venit ex gentium finibus: sed centurio habitarat in Israële; & centurio ipse id occupavit, quum se dignum negavit, & seniores Iudæorum interposuit Luc. VII. 3 f.

¶ τοσαύτην, *tantam*) præsertim cum centurio non tam sæpe versaretur cum Iesu. Ea fides erat specimen fidei, qua gentes forent superaturæ Iudæos.

¶ πίστιν, *fidem*) Ex hac prima in N. T. fidei mentione colligi potest, *fidem* & in intellectu & in voluntate esse, perinde ut *infidelitatem*, consilium, liberum arbitrium. conf. Concordantias in πείθω. Ex omnibus virtutibus eorum, qui Dominum adibant, Ipse unam solet *fidem* laudare. c. XV. 28. Luc. VII. 50.

¶ εὗρον, *inveni*) quærens, cum veni.

11 πολλοὶ, *multi*) non-judæi, centurio iis similes. Id pertinet ad accendendam Iudæorum æmulationem.

¶ ἀπὸ ἀνατολῶν, *ab oriente*) C. II. 1. *ab oriente & occidente*, euphemismus, i. e. ex ethnicis.

¶ ἥξουσι, *venient*) Prædictio: venient, in spiritu.

¶ μετὰ, *cum*) Hebr. XII. 23.

¶ βασιλείᾳ, *regno*) in hac vita & in futura.

12 υἱοὶ τῆς βασιλείας, *filii regni*) regno proximi. Alio significatu eadem appellatio c. XIII. 38.

¶ σκότος, *tenebras*) Quicquid est extra *regnum Dei*, est *exterius*. Regnum enim Dei *lux*, & regnum *lucis* est. Tenebræ illæ non modo oculum, sed etiam mentem teterrima caligine offundent.

¶ ἐξώτερον, *exteriores*) Ipse homo infidelis tenebras habet intra se: ideo convenientem locum accipit tenebras extra quoque. Et quo quisque propior esse potuit, hoc longius ejicietur foras in intimas tenebrarum partes.

¶ ἐκεῖ) *ibi* demum. Extra locum convivii, lucidissimum.

¶ ὁ) Articulus insignis. In hac vita dolor nondum est dolor.

¶ κλαυθμὸς, *fletus*) Tum plorabunt, quos nunc flere pudet, heroës: ex dolore ob amissum bonum & contractum malum. Horribilis tot miserorum sonus! Quanto beatius, cœlestes audire sonos! Ap. XIV. &c.

¶ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, *stridor dentium*) ex impatientia, & pœnitudine acerbissima, & indignatione contra sese, ut auctores

res suæ ipsorum damnationis. philavtia, cui homo indulsit, tum versa erit in odium sui, nec tamen poterit a se ipso discedere. Neque solum cum tenebris conjungitur hic fletus & stridor dentium, sed etiam cum igne &c. c. XIII. 42. 50. Luc. XIII. 28 Aliter: Molles flebunt: duri frement. duo temperamenta. Eadem phrasis Act. VII. 54.

13 ὡς ἐπίστευσας, *sicut credidisti*) Prolixa concessio.

14 πενθερὰν, *socrum*) Non multo ante Petrus uxorem duxerat, & errant, qui eum canum pingunt: nam omnes discipuli erant adolescentes, longum peracturi cursum in mundo. Ioh. XXI. 18. Hoc probe tenendum in omni historia evangelica.

¶ πυρέσσουσαν, *febrientem*) in ipso paroxysmo.

15 διηκόνει αὐτῷ, *ministrabat illi*) officio matris familias fungebatur, sanitatis veræ signo læto. Marcus & Lucas mentionem faciunt discipulorum de socru Petri rogantium: unde subjiciunt, διηκόνει αὐτοῖς, *ministrabat eis*, Domino & discipulis. Matthæus de solo Domino loquitur. Itaque αὐτῷ scripsit: αὐτοῖς ex parallelismo allitum est.

16 ὀψίας) *vespere* ejus diei, quo tam multa erant dicta & facta. Vespertino tempore solent morbi esse graviores.

¶ τὰ πνεύματα, *spiritus*) id est, *dæmonia*.

¶ λόγῳ, *verbo*) solo.

¶ παντας, *omnes*) sine exceptione; quum homines interdum habere ferantur salubrem & benignam manum contra quosdam duntaxat morbos.

17 ὅπως πληρωθῇ, *ut impleretur*) Medicum spiritualem decuit etiam corporis morbos depellere ab iis, qui ei occurrebant. Igitur hoc quoque modo impletum est, quod dictum erat per Iesajam. Vnus homo corpore & anima constat: Vna animæ & corporis corruptela: Vnam utrique opem, ut res ferebat, hic Medicus præstitit.

¶ ἔλαβε, *sumsit*) abstulit a nobis.

18 ἀπελθεῖν, *abire*) Ita Iesus requiem quæsivit: populo tempus dedit fructum ex doctrina ferendi; ejusque studia incendit in posterum.

19 εἷς, *unus*) Ex tanta multitudine hic singularem animi motum ostendit: sed videtur tamen sectatus commoditates, scriba mollior piscatoribus. Ad tentandum veniebant frequenter scribæ.

19. 21 εἶπεν, *dixit*) Iesu Christi doctrina plane oppugnat voluntatem hominum propriam. Sequi, sed non recte, aut non tempestive, conantes, sapienter amandavit: Marc. V. 18. sequi tergiversantes, sequi se jussit. Aliter scribas tractavit, aliter discipulos. Luc. IX. 57-62.

¶ διδάσκαλε, *doctor*) Eos, qui humano jure *Rabbi* & *Domini* vocabantur, non sic appellavit Iesus, sed ab illis sic appellatus est merito. Marc. V. 35. Ioh III. 2. IV. 49. Matth. VIII. 6. Apostoli auditores appellavere *fratres* & *patres*: Iesus non sic appellavit.

20 καὶ, *&*) Non repellit Iesus hunc hominem, sed conditionem proponit, qua intentionem ejus corrigat, vitæ commoditatem opesve quærentis, vel etiam facultatem patrandi miracula.

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) Vid. ad c. XVI. 13.

¶ οὐκ ἔχει, *non habet*) Admiranda paupertas

 pertas

pertas & tolerantia, cum peregrinatione perpetua.

21 *μαθητῶν*, *discipulorum*) ex numero eorum, qui non semper aderant.

22 *τοὺς νεκροὺς*, *mortuos*) Locutio sequelam valde urgens, & idcirco multa complectens. Considerandi veniunt *mortui sepeliendi* & *mortui sepelientes*. *Mortui sepeliendi* sine dubio sunt proprie mortui, sive pater discipuli hujus jam tum mortuus erat, sive senex, morti vicinus, &, præter hunc unum filium, orbus, conf. Tob. XIV. 12. *Mortui sepelientes*, sive, quibus sepultura mortuorum suorum relinqui debeat, sunt *partim* ipsi quoque mox morituri, mortales, addicti mortalitatis legi, coll. Rom. VIII. 10. præscindendo a spe vitæ melioris, nec tamen sublata ea spe. Appellatio ex contextu limitanda: uti Luc. XX. 34 *filii seculi hujus* dicuntur, qui tamen etiam salvari possunt. sic *mortui* dicuntur, qui aptiores sunt ad sepeliendum, quam ad annunciationem regni Dei. Vti cap. IX. 24 *non mortua* dicitur puella, quæ mox vivet: coll. Ioh. XI. 4. sic *mortui* dicuntur, qui mox morientur. Tempore pestis, mortui sepeliuntur ab iis, qui mox item morientur: nec multo se aliter habet tota conditio generationum mortalium, in longitudine seculorum. *Partim* sunt jam *mortui*: & horum respectu locutio est hypothetica, hoc sensu: tu me sequere, & mortuorum sepulturam vel mortuis relinque, i. e. mortui, sine sepultura per te manento. Similis locutio Ex. XXI. 14: *Homicida de altari abripiatur*, i. e. *occidatur*, *vel si ad altare confugerit*. Abrupta est igitur *mortuorum sepelientium* appellatio, conveniens jussui moram non ferenti, sanctas causas habenti, & ex sensu cœlesti Salvatoris fluenti. Protinus totos debemus nos dedere.

¶ *τοὺς ἑαυτῶν*, *suos*) necessarios. Gen. XXIII. 4 Hic discipulus debebat abnegare patrem suum.

23 *τὸ*) Articulus refertur implicite ad v. 18.

¶ *πλοῖον*, *navem*) Iesus habebat scholam ambulantem: & in ea schola multo solidius instituti sunt discipuli, quam si sub tecto unius collegii sine ulla sollicitudine atque tentatione vixissent.

24 *μέγας*, *magnus*) His periculis maritimis valde exercitata fuit discipulorum fides.

¶ *καλύπτεσθαι*, *tegeretur*) Periculum ad summa venit: deinde auxilium.

¶ *ἐκάθευδε*, *dormiebat*) Nullus timor in Iesum cecidit. Immo v. 26 miratus est hominum timorem, in summo periculo. Dormiebat, fessus labore diei vario.

25 *σῶσον*, *serva*) Oratio abrupta.

¶ *ἀπολλύμεθα*, *perimus*) Candoris est, quod discipuli infirmitates suas descripsere: nec tamen hoc eis difficile fuit. nam post adventum Paracleti erant alii homines facti.

26 *δειλοὶ*, *ὀλιγόπιστοι*, *timidi*, *parvi fide*) Synonyma. conf. Marc. V. 36. Non arguit discipulorum, quietem Domini abrumpentium, importunitatem, sed duntaxat timiditatem.

¶ *τότε*, *tunc*) Iesus animos discipulorum prius, deinde mare composuit.

¶ *ἐπετίμησε*, *increpuit*) Satanas in hac tempestate, ut credibile est, regnarat.

27 *ὑπακούουσιν*, *obediunt*) Conf. Marc. I. 27. Venti & mare alias libera.

28 γεργεσηνῶν, *Gergesenorum*) *Gerasa*, (dictum pro *Gargescha*,) & *Gadara*; urbes vicinæ. vid Hiller. Onom. p. 807. 812.

¶ ἐκ τῶν μνημείων, *ex monumentis*) Obsessi fugiunt celebritatem, in qua vigent exercitia pietatis. Etiam invisibiles hospites *commorantur* in sepulcris; Marc. V. 3. infensi, credo, maxime in impiorum sepulcris.

¶ παρελθεῖν) ne *transire* quidem.

29 τί ἡμῖν καὶ σοὶ, *quid nobis & tibi*) Formula alienandi. (LXX, 1 Reg. XVII. 18. Iud. XI. 12. 2 Reg. III. 13.) Hic desperationem & horribilem exspectationem confitentur, simulque hoc videntur dicere: non tecum, sed cum hominibus peccato obnoxiis negotium habere cupimus.

¶ υἱὲ τοῦ θεοῦ, *fili Dei*) Homines opem petentes, cum fiducia appellarunt *filium Davidis*: dæmones cum terrore appellant *Filium Dei*.

¶ ὧδε, *huc*) Ius quasi quoddam eo loco dæmones sibi arrogabant, & in porcos eo loco.

¶ πρὸ καιροῦ, *ante tempus*) Potest construi cum *venisti*, vel cum *torquere*, vel cum utroque. Adulto mundi tempore, & tamen citius, quam hostis vellet, Iesus venit, κατὰ καιρὸν, Rom. V. 6.

¶ βασανίσαι, *torquere*) *Tormentum* est dæmoniis, carcere corpore, aut humano, aut bruto, quod summe appetunt invadere, ut ardorem restinguant. v. 31. Præludium hoc erat futuræ subjectionis sub pedes Iesu.

30 χοίρων, *porcorum*) Porcorum possessores aut ethnici erant habitantes inter Iudæos, aut quæstum appetentes Iudæi.

31 παρεκάλουν, *rogabant*) Aliud est petere communiter; quomodo etiam homines naturales, etiam dæmones, potuere aliquid impetrare: aliud orare in fide. Etiam hosti indulgetur interdum aliquid. Iob. I.

¶ εἰ, *si*) Iam sentiebant, sibi migrandum esse.

¶ ἐπίτρεψον, *concede*) Damnum dæmonibus adscribendum, non Domino. quem quis cogeret impedire dæmonas?

32 ἀπῆλθον, *abiverunt*) Vnum Iesu miraculum, ubi pœnam dedit arbor, ficus: unum, ubi porci: unum, ubi homines, ementes & vendentes in templo. Specimen vindictæ futuræ. Cetera fuere gratiæ plena: & in his ipsis quoque fuit beneficium, v. gr. h. l. tuta via; regio a spiritibus, quibus obnoxia erat, liberata, illis in mare coactis: obsessi liberati: sublata copia animalis nimia, vetiti quippe comestu, & hic dæmoniis obnoxii. Et rei erant Gergeseni, amittendi gregis. Ius & potestatem Iesu, res ipsa ostendit.

¶ ἀπέθανον, *mortui sunt*) Non videtur brutum obsessum diu vivere posse. Quod homines obsessi non statim ita pereunt, beneficium est a Deo.

33 βόσκοντες, *pascentes*) etiamsi non fuerant ποιμένες, *pastores* ex professo.

¶ ἔφυγον, *fugerunt*) Dæmonia non potuerant illos corripere.

34 παρεκάλεσαν, *rogaverunt*) Qui rei familiaris studio tenentur, facilius pellunt, quam persequuntur. etiam avaritia timida est. Vel rogarunt, non malo animo. Luc. V. 8.

CAP. IX.

1 Διεπέρασε, *trajecit*) rogatus a Gergesenis. Dominus beneficia sua non obtrudit invitis.

 ¶ ἴδιαν,

¶ *ἰδίαν, suam*) exaltatam Hoc incola.

2 *προσέφερον, obtulerunt*) Tales *oblationes* factæ sunt Salvatori plurimæ, gratæ.

¶ *αὐτῶν, illorum*) ejus, qui ferebatur, & eorum, qui ferebant.

¶ *θάρσει τέκνον, confide fili*) *Confide*: nec peccata tibi oberunt, nec morbus. Sic, *confide filia*, v. 22.

¶ *ἀφέωνται σοὶ, remissa sunt tibi*) Sine dubio magnus erat peccatorum magnorum sensus in homine illo. *σοὶ* habet emphasin & accentum h. l. sed v. 5 idem sermo repetitur recitative, & *σοι* vel *σου* est enclitica.

3 *εἶπον ἐν ἑαυτοῖς, οὗτος βλασφημεῖ, dicebant secum, Hic blasphemat*) Blasphemia est, cum I. Deo tribuuntur indigna. II. Deo negantur digna. III. Dei propria communicantur cum iis, quibus non competunt.

4 *εἰδὼς, noscens*) Sic, præter multos codices Græcos, quos primus ad hunc locum Millius notare cœpit, *Gothus* quoque habet interpres, & *Curcellæi* margo. *ἰδὼν* olim nonnulli ex v. 2 arripuisse videntur. *ἐπιγνοὺς* in parallelo habent Marcus & Lucas. Sic *εἰδὼς* c. XII. 25.

¶ *ὑμεῖς, vos*) Emphasis.

5 *τί γάρ, quid enim*) In se, utrumque est divinæ potestatis & potentiæ; & intimus in se est peccati & morbi nexus: una, quæ utrumque tollit, virtus: ratione judicii humani, facilius est dicere: *remissa sunt*. & hoc potest, quod minus videtur, qui potest dicere: *Surge*, quod majus videtur.

6 *εἰδῆτε, sciatis*) Hoc quoque verbum *potestatem* spirat.

¶ *ἐπὶ τῆς γῆς, in terra*) Hic proprie locus est, ubi & admittuntur peccata & remittuntur. Terra, theatrum operum Christi ab initio. Prov. VIII. 31. Ps. XVI. 3 hemistichio utroque collato; Ier. IX. 24. (23) Ioh. XVII. 4. Luc. II. 14. Omnem potestatem, inquit, habeo in cœlo, quidni etiam in terra? c. XVI. 19. XXVIII. 18. Cœlestem ortum hic sermo sapit.

¶ *ἐξουσίαν, potestatem*) A potentia ad potestatem valet consequentia h. l.

¶ *λέγει, dicit*) Similis flexus sermonis inter protasin & apodosin, Num. V. 20 f. Ier. V. 14.

8 *ἐξουσίαν τοιαύτην*) *talem*, tam salutarem *potestatem*, de qua v. 6. eamque propinquam, in *homine* Iesu Christo.

¶ *τοῖς ἀνθρώποις, hominibus*) tam diu cum peccato conflictatis. Lata oratio, uti v. 6. Gaudebant, unum esse in genere humano, hac potestate præditum.

9 *ματθαῖον, Matthæum*) gente Hebræum, & tamen publicanum. Apud Marcum & Lucam vocatur *Levi*. Credibile est, Matthæum non fuisse delectatum illo nomine, quod ut publicanus gesserat.

¶ *καθήμενον, sedentem*) in ipso negotio. Et tamen secutus est Matthæus. Ingens miraculum & specimen virtutis Iesu. Generosum obsequium.

10 *οἰκίᾳ, domo*) Conf. v. 28. vel, si de Matthæi domo accipias, Luc. V. 29. Videtur Matthæus hoc convivio valedixisse sociis pristinis: nec jam appellat *suam* domum.

¶ *τελῶναι καὶ ἁμαρτωλοὶ, publicani & peccatores*) qui contra præceptum VI & VII peccarant atrocissime.

¶ *συνανέκειντο, una discumbebant*) Suavissima communitas Iesu.

11 *τοῖς μαθηταῖς, discipulis*) Pharisæi agebant ex obliquo, callide, vel saltem timide.

mide. Discipulis dicebant: cur sic facit magister vester? magistro: cur sic faciunt discipuli? c. XII. 2. XV. 2. Marc. II. 16. 18.

¶ *διατί, cur*) Summa fuit omnium, etiam adversariorum, existimatio de sanctitate Iesu. Luc. XIX. 7.

12 *χρείαν, opus*) Vbique spectandæ sunt *χρεῖαι, indigentiæ*.

¶ *κακῶς, male*) Sic sane *habent peccatores*.

13 *πορευθέντες, profecti*) in synagogam, ubi poteritis evolvere Hoseam. Sæpe *πορεύου, abi*, dixit ad alieniores. Ioh. VIII. 11. Perquam plena decoris majestatisque & ab apostolorum modo diversa est ratio Iesu, scripturas citantis. Id enim ita facit, non ut ipse earum auctoritate nitatur, sed ut auditores ex ea convincat: magisque ea ad adversarios, quam ad discipulos ipsi credentes utitur.

¶ *μάθετε, discite*) qui putatis, vos jam esse doctores consummatos.

¶ *ἔλεον θέλω, misericordiam volo*) Pauci, ἔλεος θέλω, uti LXX, Hos. VI. 6. quibus cetera hujus loci verba congruunt. Sæpius LXX dicunt τὸ ἔλεος, ut Hos. cap. cit. v. 4. interdum tamen ὁ ἔλεος, ut Græci veteres. Es. LX. 10. LXIII. 7. Dan. I. 9. IX 20. Ps. CI. (C.) 1. adde 1 Macc. II. 57. III. 44. maximeque in XII prophetis, Ion. II. 9. Mich. VI. 8. (qui locus item parallelus est cum evangelista,) VII. 20. Zach. VII. 9. denique Hos. XII. 6. Sic ὁ ἔλεος dicitur h. l. & Matth. XII. 7. XXIII. 23. Tit. III. 5. Hebr. IV. 16. sed τὸ ἔλεος sæpe dicit Lucas, Paulus, Iacobus, Petrus, Iohannes, Iudas. Mich. VII. 18. LXX, θελητὴς ἐλέους ἐστίν. Est h. l. axioma hermeneuticum, immo summa theologiæ casualis. c. XII. 7. In *misericordiam*, coll. c. XXIII. 23, & in *victimam* est synecdoche. Actus *misericordiæ*, edere cum peccatoribus, ut lucrifiant.

¶ *ἦλθον, veni*) cœlitus.

¶ *καλέσαι, vocare*) Auctoritas Christi.

¶ *ἁμαρτωλοὺς, peccatores*) Repetitur verbum. coll. v. 11.

14 *τότε, tunc*) tempore convivii.

¶ *προσέρχονται, accedunt*) dedita opera.

¶ *μαθηταὶ ἰωάννου, discipuli Iohannis*) Medii erant inter pharisæos & discipulos Iesu: & a pharisæis videntur hîc fuisse excitati. coll. Luc. V. 33.

¶ *σοῦ, tui*) Modeste agunt, nec de Iohanne aut ipso Iesu quærunt.

15 *καὶ, &*) Magna cum sobrietate & festivitate respondet Dominus, a vestibus & vino (quorum usus erat in convivio) parabolas desumit jucundas, ad confutandam quærentium tristitiam.

¶ *οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, filii thalami*) sodales sponsi. Conviviis & nuptiis conveniunt parabolæ & ænigmata: quæ huic quoque nuptiali tempori adhibentur.

¶ *πενθεῖν, lugere*) *Lugere* & *jejunare*, conjuncta.

¶ *ἐλεύσονται, venient*) Significat abitum, postea futurum.

¶ *καὶ τότε, & tum*) nec ante, nec post.

¶ *νηστεύσουσιν, jejunabunt*) necessario & libenter.

16 *οὐδεὶς, nemo*) Discipulos rudes, novos & integros, nulla peculiari disciplina imbutos, sumsit Iesus. cap. XV. 2. coll. not. ad Luc. VII. 20. *vestis vetus* erat doctrina pharisaica; *nova* Christi.

¶ *αἴρει) tollit*, & se & plura.

¶ *αὐτοῦ*) *Masculinum*.

¶ χεῖρον σχίσμα, *pejor ſciſſura*) Ergo jam erat *ſciſſura* aliqua. Sermo eſt de veſte plane pannoſa.

17 ἀσκοὺς, *utres*) qui doliorum loco erant. Vtres veteres, phariſæi; novi, diſcipuli: vinum, evangelium.

¶ ἀπολοῦνται, *peribunt*) ut nec illud, nec aliud poſthac vinum capiant.

¶ ἀμφότεροι, *ambo*) Maſculinum, ut in τίς, c. XXIII. 17.

18 προσεκύνει, *adorabat*) etſi externa ſpecie major eſſet Iairus, quam Ieſus.

¶ ἐτελεύτησεν, *mortua eſt*) Ita dixit ex conjectura, aut poſt nuncium acceptum de filia mortua, quam reliquerat (magna vi fidei,) *morti proximam.* Marc. V. 23.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) conf. Ioh. IV. 47.

20 γυνὴ, *mulier*) Statuam mulieris hujus, & Domini eam ſanantis, ſuo ævo manſiſſe ſcribit *Euſebius* l. 7. H. E. c. 17.

¶ ὄπισθεν, *retro*) præ verecundia.

¶ τοῦ κρασπέδου, *fimbriam*) Num. XV. 38. LXX int. Eam quoque legis partem ſervavit Ieſus. A veſte, quam Dominus tum gerebat, ad reliquias quaſcunque non valet conſequentia.

21. τοῦ ἱματίου, *veſtem*) Mulier ex ſuæ immunditiæ ſenſu, abſolutam Ieſu puritatem agnovit.

¶ σωθήσομαι, *ſervabor*) Huic verbo cogitato ſuaviter reſpondet *ſervavit* v. 22.

22 θύγατερ, *filia*) Erat ergo ea minus provectæ ætatis.

¶ ἡ πίστις σου σέσωκέ σε) *fides tua in ſtatum ſalutis te collocavit.* Ita Ieſus dicere ſolitus eſt ad eos, qui ſalutem corporis & animæ ad ſe ultro quaſi attraxere. Luc. VII. 50. XVII. 19. XVIII. 42. quibus verbis oſtendit, ſe eorum fidem noſſe: fidem laudat & confirmat: beneficium ratum habet, & manere jubet: apud alios autem, ſi ſine ope manſerint, ſolam infidelitatem in cauſa eſſe ſignificat.

23 τοὺς αὐλητὰς, *tibicines*) Tibiæ etiam in luctu adhiberi ſolitæ, minorum præſertim.

¶ τὸν ὄχλον, *turbam* Luc. VII. 12.

24 ἀναχωρεῖτε, *ſecedite*) Id eſt, non hîc deſideratur opera veſtra. Certus ad miraculum accedit. conf. c. XIV. 19.

¶ οὐ γὰρ ἀπέθανε, *non enim mortua eſt*) Dixit hoc Ieſus, antequam intraret, ubi mortua jacebat. Deo vivunt omnes mortui, Luc. XX. 38. Et puella, ob reſuſcitationem mox futuram, & celeriter, & certo, & facile, non erat annumeranda mortuis olim reſurrecturis, ſed dormientibus.

¶ κατεγέλων, *irridebant*) Id ipſum confirmavit veritatem mortis & miraculi. Videntur timuiſſe amiſſionem mercedis funebris.

25 ἠγέρθη, *excitata eſt*) Reſuſcitavit Ieſus mortuos, ex lectulo, feretro, ſepulcro. h. l. & Luc VII. 14 Ioh. XI. 44. Curioſum foret quærere de ſtatu animarum ad breve tempus ſeparatarum.

26. ἡ φήμη, *fama*) v. 31.

¶ ἐκείνην, *illam*) Matthæus non ſcripſit hunc librum in *terra illa.* v. 31. c. XIV. 34. 35. IV. 25.

27 τυφλοὶ, *cæci*) Multi cæci fidem acceperunt, & poſtea viſum. Sine dubio viſum ideo maxime quæſiverunt, ut, illo tempore viventes, Meſſiam cernerent: & cernebant eum gaudio incredibili.

¶ ἐλέησον ἡμᾶς, *miſerere noſtri*) Nervoſa formula. habet confeſſionem miſeriæ, & implorationem miſericordiæ liberrimæ. Etiam ii, qui foris ſunt, uſi ſunt hac orandi formula.

¶ υἱὲ

¶ υἱὲ δαυὶδ, *fili David*) i. e. Christe. c. I. 1. XXII. 42.

28 ἐλθόντι, *venienti*) Perseverabant in orando.

¶ δύναμαι, *possum*) Objectum fidei.

29 κατὰ, *secundum*) Affirmat, non limitat.

¶ γενηθήτω) יְהִי *fiat*.

30 ἀνεῴχθησαν, *aperti sunt*) Conf. de auribus, Marc. VII. 34 f. de ore, Luc. I 64.

¶ ἐνεβριμήσατο, *injunxit*) fortasse, ne pharisæis daretur occasio. conf. v. 34.

¶ ὁρᾶτε, *videte*) Verbum absolutum. neque enim hinc pendet imperativus subsequens.

32 προσήνεγκαν, *obtulerunt*) hominem, qui vix poterat sua sponte venire.

33 ἰσραὴλ, *Israël*) populo, in quo tam multa *apparuerunt*.

34 ἐν τῷ ἄρχοντι, *in principe*) Magnitudinem miraculorum negare non poterant: magno igitur ea auctori, sed pessimo, adscribunt.

35 τῆς βασιλείας, *regni*) Dei.

¶ πᾶσαν, *omnem*) omnium, qui offerebantur.

36 ἐσπλαγχνίσθη, *misertus est*) Animus Iesu, operum misericordiæ feracissimus.

¶ ἐσκυλμένοι) *defatigati*, ægre incedentes. Verbum huic loco valde accommodatum, de quo vid. ad Marc. V. 35. Plane debilis lectio, ἐκλελυμένοι.

¶ ἐρριμμένοι) *abjecti*, jacentes. ulterior miseriæ gradus. Et tamen talis conditio jam est præludium auxilii appropinquantis. conf. de messe, Ioh. IV. 35.

¶ ὡσεὶ πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα, *sicut oves non habentes pastorem*) Num. XXVII. 17: ὡσεὶ πρόβατα, οἷς οὐκ ἔστι ποιμήν. ποιμὴν proprie est *ovium* pastor. De ovibus conf. c. X. 6.

37 ὁ μὲν Eadem rursum dixit ad LXX. Luc. X. 2.

¶ θερισμὸς, *messis*) N. T. nam in V. T. sementis erat. Ioh. IV. 35 f. Et rursum præsens tempus est sementis; consummatio, messis.

¶ πολὺς, *multa*) c. X. 23.

¶ ἐργάται, *operarii*) idonei, quibus dandum sit negotium.

38 δεήθητε, *rogate*) Vide, quanti sint preces. Ipse Dominus messis vult se iis commoveri. Plura sine dubio obtingerent humano generi, si plures homines pro hominibus promtissimæ voluntati divinæ occurrerent. 1 Tim. II. 3 not. Nobis seritur & metitur. Dominus nos monet, ut ipsum rogemus; nos prævenit, ut prævenire doceat (conf. Ioh. XVI. 5.) &, illico, dum rogare jubet, simul desiderium inserit, quod ipse exaudit. c. X. 1. Hi ipsi, qui orare jubentur, operarii constituuntur mox. ibid.

¶ κυρίου, *dominum*) c. X. 1. XIII. 37. Christus est dominus messis.

¶ ὅπως ἐκβάλλῃ, *ut emittat*) ἐκβάλλειν non semper *vim* significat, uti v. 33.

CAP. X.

1 Καὶ, *&*) Cohæret hoc cum fine cap. IX. ut repetita *ovium* mentio innuit. Mittit, antequam valde rogetur.

¶ προσκαλεσάμενος, *advocans*) solenniter. Non omnes omnia simul audiebant & spectabant.

¶ δώδεκα μαθητὰς, *duodecim discipulos*) Versu seq. *duodecim apostoli* dicuntur. Matthæus *apostolus apostolos* uno loco appellat, hic

hic videlicet, ubi primum *mittuntur:* semel Marcus; idque postquam primam illam *legationem* obierant: c. VI. 30. Iohannes *apostolus*, nunquam; nam c. XIII. 16 generali notione id vocabulum refert: Lucas, in evangelio, aliquoties duntaxat, idque eadem, ac Matthaeus & Marcus, aliisve *deinceps* magnis de causis, c. VI. 13. IX. 10. XI. 49. XVII. 5. XXII. 14. XXIV. 10. Etenim erant tum *discipuli*: idcirco sic appellitantur. At post adventum Parascleti, in actis & epistolis nunquam *discipuli* dicuntur, sed apostoli. discipuli autem iisdem in actis dicuntur, qui aut cum apostolis *didicerant*, aut ab apostolis *discebant*; & erant viri apostolici & semen totius posteritatis christianae. Act. VI. 1 - XXI. 16. abs quo ipso loco vocabulum *discipulorum* non occurrit in N. T. sed dicuntur *fratres, christiani, fideles, sancti.* &c

1 ¶ *ἔδωκεν, dedit*) Apostoli gradatim profecere. magna potestas, dandi potestatem.

¶ *αὐτοῖς, illis*) Discipuli, praesente Domino, in miraculis duntaxat adhibiti sunt aliqua ratione, c. XIV. 19. XVII. 27. sed miracula non fecere, c. XVII. 18 nisi a Christo emissi, Luc. X. 17. aut post abitum Christi. Ioh. XIV. 12.

¶ *πνευμάτων, spirituum*) i. e. contra *spiritus.*

¶ *ἀκαθάρτων*) Frequens epitheton, *spiritus immundi*: interdum *πνεύματα πονηρὰ spiritus mali* dicuntur.

¶ *θεραπεύειν, sanare*) ejus nomine. c. IX. 35.

2 *τὰ ὀνόματα, nomina*) Scriptura in enumerationibus accuratum tenet ordinem. Gen. XLVIII. 20. Num. XII. 1. Ez. XIV. 14. 20. *Noah*, *Daniel*, *Iob.* Igitur series apostolorum, principum regni Christi, multo graviorem, quam ulla regum mundi *Praecedentia*, rationem (nam v. gr. Petrus *primus*, non sine ordinis indicio, dicitur,) neque fortuitum quicquam habet. Non dicitur: *Bartholomaeus*, *Petrus*, *Iudas*, *Iohannes*, *Andreas*, *Matthaeus* &c. observandaeque sunt quatuor quasi locationes:

(I) h. l.	(II) Marc. III. 16.	(III) Luc. VI. 14.	(IV) Act. I. 13. 26.
1 Simon	Simon,	Simon	Petrus
2 & Andreas:	& Iacobus,	& Andreas:	& Iacobus
3 Iacobus	& Iohannes,	Iacobus	& Iohannes
4 & Iohannes:	& Andreas, c. XIII. 3.	& Iohannes:	& Andreas:
5 Philippus	& Philippus,	Philippus	Philippus
6 & Bartholomaeus:	& Bartholomaeus,	& Bartholomaeus:	& Thomas:
7 Thomas	& Matthaeus,	Matthaeus	Bartholomaeus
8 & Matthaeus:	& Thomas,	& Thomas:	& Matthaeus:
9 Iacobus Alphaei	& Iacobus Alphaei,	Iacobus Alphaei	Iacobus Alphaei
10 & Lebbaeus:	& Thaddaeus,	& Simon Zelotes:	& Simon Zelotes
11 Simon Cananites	& Simon Cananites,	Iudas Iacobi	& Iudas Iacobi:
12 & Iudas Iscariota.	& Iudas Iscariotes.	& Iudas Iscariotes.	Matthias.

Ordo

Ordo primus & tertius enumerat binos: secundus singulos: quartus mixtim. Ordo primus & tertius fere respondet vocationis tempori & conjunctioni apostolorum per paria: secundus dignitati, ante passionem Christi: quartus, dignitati, post ascensionem Christi. Universi ordines habent tres quaterniones, quorum nullus cum alio quicquam permutat: tum, in primo semper primus est Petrus: in secundo Philippus: conf. Ioh. I. 42. 44. XII. 22. in tertio Iacobus Alphæi. in singulis ceteri apostoli loca permutant. Proditor, semper extremus. Primi tertiique quaternionis ratio continetur in his, quæ modo dicta sunt: in secundo Matthæus se ipsum, modeste, ponit post Thomam suum, eo ipso se scriptorem libri comprobans; nam Marcus & Lucas Thomam postponit, quanquam Lucas Thomam rursum (post confirmatam ejus fidem, Ioh. XX. 27 f.) in Actis etiam supra Bartholomæum ponit, & Philippo associat. Ex primo quaternario scripta Petri & Iohannis; ex secundo, Matthæi; ex tertio, Iacobi & Iudæ sive Thaddæi habemus. Iohannes non enumeravit apostolos in evangelio, sed in apocalypsi implicite. vid. Ap. XXI. 19, & Exegesin Germ.

¶ πρῶτος, *primus*) Primitas Petri Luc. VIII. 45. IX. 32. Ioh. I. 42. Matth. XVI. 16. Ioh. XXI. 15. Act. I. 15. II. 14. VIII. 14. X. 5. XV. 7. primus autem fuit *inter* apostolos, non supra apostolos: in apostolatu, non præter apostolatum. quid hoc ad papam Romanum? non plus, quam ad quemvis episcopum: imo etiam minus.

¶ ὁ λεγόμενος, *dictus*) Cognomen postea notius factum.

¶ ὁ τοῦ ζεβεδαίου, *Zebedæi*) ut distinguatur ab illo *Alphæi*.

3 ὁ τελώνης, *publicanus*) Confessio humilis, Evangelistæ, de se. Petrum, Andream &c. non appellat piscatores; se, publicanum appellat.

¶ λεββαῖος, *Lebbæus*) *Thaddæus* (a Chald. תד) & *Lebbæus* (ab Hebr. לב) synonyma, *hominem pectorosum* denotant, Hillero interprete. Onom. p. 123. Sic *Thomas* idem, quod *Didymus*. Ad eos, qui λεββαῖος tantum habent, accedit *Laterculum* apostolorum, quod ad Constit. apost. contulit Cotelerius, nec non *Hesychius* sub artic. ἴαρα. Brevior hæc lectio, & media, videtur esse germana. unde *Thaddæi* cognomen cognomini *Lebbæi*, ex Marco, surrogarunt aliqui, alii adjecerunt. Horum lectio *Thaddæum* pro cognomine habet, *Lebbæum* pro nomine. Nomen hujus apostoli erat *Iudas* Iacobi: sed ut ab *Iuda* Iscariote distingueretur, *Lebbæus* quasi nomine est vocatus.

4 ἰσκαριώτης, *Iscariotes*) *de vico* Iscariot, tribus Ephraim, ut ait Hieron. in Esai. l. 9 ineunte. *In lingua æthiopica reperio* אשכרן *pro* marsupio. *sic enim* τὸ *γλωσσόκομον interpres reddidit Ioan XII. 6. & XIII 29. hinc non incommode derivari potest* אשכריותא ὁ ἔχων γλωσσόκομον. *ut hoc agnomine ab ipsis apostolis distinctus fuerit ab altero Iuda apostolo.* Lud. de Dieu in Act I. 16.

¶ ὁ καὶ, *qui etiam*) *Etiam* significat, a proditione Iudam apertissime denotari.

¶ παραδοὺς, *tradidit*) Proditionis mentione, Matthias in apostolatu successor tacite innuitur, quem Lucas in actis appellat.

5 f. ὁδὸν· πόλιν· οἶκον, *viam: urbem: domus*) Samaritanorum *vias* in itinere calca-

re interdum necesse habebant. Vrbes autem eorum eo minus opus erat intrare apostolos & ibi commorari, quia Dominus eis prædicarat in itinere, Ioh. IV. & apostoli postea ad eos venturi erant. Initium horum mandatorum spectat legationem primam: reliqua pleraque, totum apostolatum, ad quem hic introducuntur. conf. v. 18. Eadem fere mandata dedit ceteris LXX.

6 *πρόβατα, oves*) c. IX. 36.

¶ *ἀπολωλότα, perditas*) Id plus dicit, quam *in errorem ductas*. conf. c. XVIII. 12. 14. Cum his apostoli satis habebant negotii.

¶ *ἰσραὴλ, Israël*) a quo discessere Samaritæ.

7 *πορευόμενοι, proficiscentes*) Resp. *proficiscimini* v. 6.

¶ *κηρύσσετε, prædicate*) Hic erant discipuli, ut studiosi theologiæ, qui rudimenta ministerii ponunt, vicariasque præstant operas, postea in scholam reversuri.

¶ *ἤγγικεν, appropinquavit*) Summa sermonum. conf. Marc. VI. 12.

8 *ἀσθενοῦντας-δαιμόνια, infirmos-dæmonia*) Gradatio, coll. v. 1. ubi summus gradus primo ponitur.

¶ *δωρεὰν, gratis*) Hoc stat cum v. 10 fin. Pro labore debetur merces: sed miracula & charismata vendi non debent.

9 *μὴ κτήσησθε, ne acquiratis*) Sic didicere *αὐτάρκειαν* apostolicam. Quæ jam habebant, iis uti poterant; non nova acquirere.

¶ *χρυσὸν, ἄργυρον, χαλκὸν, aurum, argentum, æs*) pecuniam magnam aut parvam.

¶ *εἰς τὰς ζώνας, in zonas*) quæ erant etiam loco crumenarum.

10 *πήραν, peram*) in qua panis, & quæ ad victum pertinent, servabantur. Marc. VI. 8.

¶ *μηδὲ ῥάβδον, neque baculum*) Marc. VI. 8 *nisi baculum solum*. qui *baculum* non habebat, non demum debebat esse solicitus de *comparando* baculo; dicitur enim, *ne acquiratis*: qui habebat, poterat secum ferre, commoditatis, non defensionis causa.

¶ *ἄξιος, dignus*) Vicissim, digna est merces operario.

¶ *τροφῆς, cibo*) Hoc verbo continentur, quæ versu 9. 10 enumerantur.

11 *ἐξετάσατε, exquirite*) percontatione apud alios, & scrutinio spirituali. pii pios, impii impios facile indagant.

¶ *ἄξιος, dignus*) quicum *maneatis*.

¶ *κἀκεῖ, & ibi*) in domo hominis ejus, dum urbe exitis. Mutatio domorum potuisset speciem præbere hominum delicatorum.

12 *ἀσπάσασθε, salutate*) dicite שלום *pacem*, v. seq. i. e. salutem. Formulas & ritus sumsit Iesus e medio: sed elevavit ad usum sublimiorem.

13 *ἐὰν μὲν, si quidem*) i. e. si vos recipient.

¶ *ἐλθέτω-ἐπιστραφήτω, veniat-revertatur*) Imperativus hoc loco proprie potest accipi: *vobis precantibus veniat: vobis non invitis revertatur*. ita vos gerite, ut veniat, ut revertatur. salutationem vestram eis propensa voluntate impertite, vel ad vos recipite.

¶ *ὑμῶν, vestra*) cujus nuncii estis.

¶ *ἐὰν δὲ, si vero*) contra vestram spem.

¶ *ἐπιστραφήτω, revertatur*) per testimonium officii præstiti & augmentum tranquillitatis & virtutis spiritualis. Quod

semel

semel a Dei opulentia exiit, non frustra exiit, sed aliquem certe invenit, cui id obtingat. Solatium ministrorum, qui sibi videntur nil ædificare. Dominus his ita dicit: Illi aspernati sunt; vobis habere.

14 ὃς ἐὰν, *quicunque*) quisquis paterfamilias, aut magistratus.

¶ ἐξερχόμενοι, *exeuntes*) Non jam erat invincibilis hominum ignorantia. Hodie in majore & operariorum & auditorum multitudine non item opus est exire.

¶ ἤ, *aut*) si in nullam urbis domum fueritis admissi.

¶ κονιορτὸν, *pulverem*) quod pœna vel pulverem *terræ* ab impiis tritæ sit correptura, v. 15, a qua immunes plane esse vellent apostoli. vid. Act. XIII. 51. coll. c. XVIII. 6. Marc. VI. 11: *in testimonium illis*, ut sciant, sibi dictum esse, constantiam vestram videntes. Id movet spectantes & audientes. Neh. V. 13.

¶ τῶν ποδῶν) Hoc pendet ab ἐκτινάξατε. Pedibus calceisve adhærere censetur culpa, 1 Reg. II. 5. Igitur apostoli pulvere a pedibus excusso debuere declarare, remotam a se esse culpam non auscultantium.

15 ἀνεκτότερον, *tolerabilius*) Ergo pejus est *non credere evangelio*, quam Sodomitas imitari. cap. XI. 22. 24. Videtur hypallage: Vrbs illa in die judicii graviorem pœnam subibit, quam terra Sodomorum & Gomorrorum aut pridem pertulit aut in judicio habebit. Si perbrevis repulsa tam graviter punietur; quid fiet iis, qui morosius resistunt?

16 ἰδοὺ, *ecce*) *Ecce* sæpe facit ad demonstrandam rem præsentem.

¶ ἐγὼ, *ego*) Dominus vester! nolite dubitare. Salvus conductus.

¶ πρόβατα, *oves*) inermes.

¶ ἐν μέσῳ,) *in medio*: non, *in medium*. jam estis inter lupos.

¶ λύκων, *luporum*) qui *oves perditas* v. 6 nolent reduci. conf. c. VII. 15 de pseudoprophetis; quanquam hic appellatio luporum latius patet.

¶ γίνεσθε) Sæpe in adhortationibus hoc potius, quam ἐστε dicitur. *evadite* tales & præstate vos.

¶ ὡς οἱ ὄφεις, *sicut serpentes*) Pii impiis sæpe videntur *serpentes*, & sic vincunt *serpentem* antiquum.

¶ καὶ, *&*) Sic & prudens & simplex fuit David erga Saulem.

¶ ἀκέραιοι) *sine cornu*, ungula, dente, aculeo: innoxii active, atque adeo etiam passive. Complura ejusmodi activa simul & passiva sunt. Conf. Rom. XVI. 19 not.

17 προσέχετε δὲ, *cavete vero*) Declaratur τὸ *prudentes*: acceditque moniti extensio. nam *hominibus* est generale. Conf. Ioh. II. 24.

¶ συνέδρια, συναγωγαῖς, *synedria, synagogis*) Synedria, ubi proceres conveniunt: synagogæ, ubi etiam populus.

¶ ἐν ταῖς) Actionem habebunt tam sanctam, quæ etiam in *synagoga* (*synedrio* opposita,) suscipi queat. c. XXIII. 34.

¶ μαστιγώσουσιν, *flagellabunt*) Dura prædicuntur: tamen rem gesserunt apostoli. Et sic Iesus ipse.

18 δὲ) ἐπιτατικόν.

¶ ἀχθήσεσθε, *ducemini*) Non ultro venerunt apostoli ad proceres. Ducti sunt.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Iudæis, in antithetoad *gentes*. Quæ coram præsidibus & regibus gerebantur, omnibus innotuere.

¶ καὶ τοῖς ἔθνεσιν, *& gentibus*) Ergo hoc caput

caput etiam ulteriora spectat, apostolatum post ascensionem Domini.

19 μὴ μεριμνήσητε, *nolite curare*) Vna, non curandi, cura fit. Non omnis praeparatio ex eo nobis prohibetur. 1 Tim. IV. 15 coll. Luc. XXI. 14. 1 Cor. XIV. 26. Sane in re subita hodie quoque fidelis confessor curare non debet, quid dicendum sit.

¶ ἢ, *aut*) Eleganter notatur *cura*. sed ubi τὸ *quid* obtigit, τὸ *quomodo* non deest. *Quomodo* aut *quid* includit, quicquid sub curam cadere potest: ergo maxime etiam verba, de quibus multi, rem in promtu habentes, laborare solent. Spiritus non loquitur sine verbis, v. 20. *Dabo vobis os & sapientiam*, Luc. XXI. 15. Idem synthaton, aliis de rebus, Ioh. VIII. 28. XII. 49. 50. Rom. VIII. 26. 1 Petr. I 11. Inspiratio verborum non ex differentia vocularum, *quomodo*, *quid*, sed ex ipsa promissione deducitur.

¶ ἐν, *in*) etiamsi non ante. Multi tum maxime sentiunt virtutem spiritualem, quum eam aliis impertiendi hora est.

¶ τί) pro ὅ. c. XV. 32. Luc. XVII. 8.

20 οἱ λαλοῦντες, *loquentes*) Similis usus articuli, Ioh. VI. 63.

¶ ἐν ὑμῖν) *in vobis*) tanquam organis.

21 ἀδελφὸς, *frater*) Maxime propinqui facilime scinduntur.

¶ θανατώσουσιν, *occident*) morte atroci, etiam per magistratus.

22 διὰ τὸ ὄνομά μου, *propter nomen meum*) quod mundus odit.

¶ οὗτος, *hic* vero. Est hoc apophthegma ex iis, quae non semel dixit Salvator. cap. XXIV. 13.

23 τὴν ἄλλην) *alteram.*

¶ κἂν ἐκ ταύτης διώκωσιν ὑμᾶς, φεύγετε εἰς ἑτέραν.) *Latina* est haec antiquissima lectio, eademque *Origenis* c. Cels. p. 51. ed. Hoesch: ubi, pro φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην, haec leguntur, φεύγετε εἰς τὴν ἑτέραν· κἂν ἐν τῇ ἑτέρᾳ διώκωσι, πάλιν φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην. *Latinos codices veteres* in eam sententiam laudat Franc Lucas Brugensis. Inde versio Anglosaxonica: *and thonne hi on thaere eovv ehtath, fleoth on tha thryddan.* Item Ambrosius de Fuga seculi: *quodsi in alia persequentur vos, fugite in aliam*, c. 4. *Iuvencus*:

Profugite e tectis, quae vos sectabitur, urbis:
Inde aliam, mox INDE ALIAM, conquirite sedem.

Sic *Augustinus*, sic versio *Armena*. Eandem periocham aliis aliisque verbis habent *Cant. Colb. num.* 2467. & 3947. *Par.* 6. *Steph. n.* ad quos nonnulli *Gonvillianum* adjiciunt. Versiculum graece ex Lat. redditum prodit varietas verborum graecorum: rursum autem Latinae lectionis vetustatem & celebritatem comprobat ipsa codicum horum graecorum multitudo & discrepantia. Librariorum incuria, similibus verbis recurrentibus, hunc videtur hiatum dedisse, cujus proclivitatem, citato Origenis loco, Latina docet interpretatio Gelenii, eodem hiatu laborans. *Athanasius* non semel habet ἑτέραν, pro ἄλλην, uti hodie *Colb.* 8. unde conjicias, alium paulo hiatum ab aliis librariis fuisse admissum.

¶ οὐ μὴ τελέσητε, *non perficietis*) Conf. כלה 2 Chron. XXXI. 1.

¶ τὰς πόλεις, *oppida*) nedum vicos, *Israël.* v. 6. Docet, non esse periculum, ne non sint habituri, ubi praedicent; neque nimis diu uno loco manendum esse: aliis locis diutius manendi facultatem fore.

¶ ἕως

¶ ἕως ἂν ἔλθῃ, *usque dum veniat*) De hoc *adventu* vide v. 7 & cap. XI. 1.

25 ὁ δοῦλος) i. e. ἵνα ὁ δοῦλος γένηται ὡς ὁ κύριος αὐτοῦ, ἀρκετὸν αὐτῷ ἐστι. Zeugma.

¶ οἰκοδεσπότην, *patremfamiliâs*) Revera Iesus fuit *paterfamiliâs*, & aluit magnam discipulorum familiam, Luc. XXII. 35, perfectissimum præbens ut solitariæ, sic œconomicæ vitæ specimen: idemque est *paterfamilias* ecclesiæ.

¶ βεελζεβοὺλ, *Beelzebûl*) *Beelzebub*, deus Ekron, 2 Reg. I. 2, sed *Beelzebub* Græci videntur minus potuisse pronunciare: unde LXX verterunt βααλμυῖαν. Ipsi evangelistæ græce scripsere βεελζεβοὺλ, pronunciationis, ut videtur, non etymi causa, (ut LXX, μελχὸλ pro *Michal*,) quæ causa cum interpretes non tangeret, ad sonum hebraicum redierunt. Ceteroqui זבל Hebræis frequens, ad contemtum idolorum: sed compositum בעל זבול apud illos non reperitur. quanquam credibile est, ob parechesin ad זבול Hebræos græce loquentes eo libentius βεελζεβοὺλ pro βεελζεβοὺβ dixisse. *Beelzebul* scribit *Tertullianus* lib. 4. c. Marcion. c. 26. ex Luc. XI.

¶ ἐκάλεσαν, *vocarunt*) Vid. c. IX. 34. Marc. III. 22. vocarunt Beelzebub, i. e. Beelzebubi consortem.

¶ πόσῳ μᾶλλον, *quanto magis*) Christum magis & prius oderat mundus: atque discipuli debebant judicare, se multo magis debere illud odium subire, multo minus recusare.

¶ τοὺς οἰκιακοὺς αὐτοῦ, *domesticos ejus*) scil. appellabunt domesticos Beelzebub.

26 οὖν, *igitur*) etsi eritis exosi.

¶ οὐδὲν, *nihil*) Conf. Marc. IV. 22. Luc. XII. 2.

¶ γὰρ, *enim*) Mundus non tam cito absorpserit vos, per quos longe lateque propagabitur veritas.

¶ κεκαλυμμένον, *tectum*) remotum a visu.

¶ ἀποκαλυφθήσεται, *detegetur*) Messiæ maxime tempore.

¶ κρυπτὸν, *occultum*) remotum ab auditu. conf. v. seq.

27 οὖς) *aurem*, unam, secreto.

¶ ἐπὶ τῶν δωμάτων) *in summa parte domorum*, planâ. ubi loquentes vel etiam auditores versari poterant. conf. 2 Sam. XVI. 22.

28 καὶ μὴ, *neque*) Connexio: qui publice veritatem occultam prædicat, hunc mundus affligit. Qui Deum timet, nil extra eum timere debet: qui Deum non timet, omnia extra eum timet. 1 Petr. III. 14 s.

¶ ἀπὸ, *ab*) Hoc non iteratur. plus est, *timeo illum*, quam, *timeo ab illo*.

¶ ἀποκτεινόντων) Thema κτέω, inde κτένω, κτείνω, κτέννω. vid. Eustath.

¶ τὸν δυνάμενον) *Eum qui potest*, & quidem cum summa ἐξουσίᾳ *potestate*, Luc. XII. 5. id est, *Deum*. Iac. IV. 12.

¶ καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα, *& animam & corpus*) Duæ partes hominis essentiales.

¶ ἀπολέσαι, *perdere*) Non dicitur, *occidere*. Anima est immortalis.

¶ ἐν γεέννῃ, *in gebenna*) Non facile est, veritatem prædicare: neque cuiquam severius præcipitur, quam ministris verbi, ut constat ex epp. ad Timotheum & Titum. Ideo stimulus admovetur efficacissimus. Plerique testes veritatis gravissimis primum terroribus divinitus excitati sunt & adiguntur.

29 *δύο στρουθία ἀσσαρίου, duo passerculi asse*) *Quinque passerculi assibus duobus.* Luc. XII. 6. Causa, cur non sint timendi homines.

¶ *ἓν, unus*) alter præ altero.

¶ *οὐ πεσεῖται, non cadet*) *Cadere in terram* est interire. Vis futuri habet conditionem: si cadit, non cadit sine Patre.

¶ *ἄνευ τοῦ θελήματος τοῦ πατρὸς ὑμῶν, sine voluntate Patris vestri*) Sic *Irenæus*, *Tertullianus*, *Novatianus*, *Cyprianus*, *Hilarius*, *Augustinus*, *Cassiodorius*, adeoque *Italica* olim versio; *Coptica* item, *Arabica*, *Gothica*, *Persica*. Antiqua lectio, & latius didita, quam ut pro paraphrasi haberi debeat, cum præsertim etiam citra illud, *voluntate*, sensus constaret, uti Es. XXXVI. 10, *ἄνευ κυρίου* & Hebræi מבלעדי שמיא *sine Deo*. Recentiores Græci omiserunt *τοῦ θελήματος*, articulo *τοῦ* recurrente. Huic *voluntati* ex parallelo respondent *numerati fidelium* capilli.

¶ *ὑμῶν*) *vestri*, non illorum.

30 *ὑμῶν, vestri*) Antitheton.

¶ *αἱ τρίχες, capilli*) quos ipsi parum curatis. quis curat pilos pectine evulsos semel? Proverbium frequens, de re minima.

31 *πολλῶν, multis*) Antitheton, *unus* v. 29.

¶ *ὑμεῖς, vos*) etiam singuli.

32 *ἐν, in*) i. e. quum de me quæritur. Diff. a *me* & *illum*, v. seq. coll. Luc. XII. 8. 9.

¶ *ἀνθρώπων, hominibus*) Sermo est præcipue de persecutoribus.

33 *ἀρνήσομαι κἀγὼ αὐτὸν*) Hanc verborum seriem, jus talionis (uti v. 32.) exactius exprimentem, habent *Lat. Goth.* & cod. msſ. *Byzantinus*, pluresve. nam talia plerumque neglexere codicum collatores. Alii, *ἀρνήσομαι αὐτὸν κἀγώ*.

34 *εἰρήνην, pacem*) boni cum malo.

¶ *μάχαιραν, gladium*) i. e. *divisionem* violentam, *διαμερισμόν*. Luc. XII. 51. XXII. 36, progredientem a discordia familiarum v. 35 ad bella & cædes.

35 *διχάσαι, separare*) ex consequenti.

¶ *ἄνθρωπον, hominem*) filium, mei *amantem*. v. 37.

¶ *κατὰ, contra*) Ponuntur h. l. contra se ea, quæ alias inter se maxime diligunt.

36 *ἐχθροὶ, hostes*) Homo suos *domesticos*, propinquos, servos, familiares, habebit pro suis hostibus, si in me credet. Mich. VII. 6.

37 *ὁ φιλῶν, qui amat*) ex fuga *gladii.* Gradatio, postponere parentes, liberos, & versu seq. semetipsum.

38 *τὸν σταυρὸν, crucem*) *Crux*, apud Iudæos inusitata, non erat in adagio pro re adversissima. itaque hoc loco Iesus alludit ad crucem suam, quam Ipse jam tum ferebat in occulto.

¶ *λαμβάνει, sumit*) libenter.

39 *ψυχὴν, animam*) *Anima* dicit hominem respectu vitæ naturalis. *animam*, i. e. se ipsum. coll. Luc. IX. 24. 25.

¶ *ἕνεκεν, causa*) Multi *mundi causa perdunt animam.*

40 *ὑμᾶς, vos*) Gradatio descendens: *vos* (apostolos,) *prophetam*, *justum*, *minorem.*

¶ *ἐμὲ, me*) Non modo tantundem est, ac si me reciperet: sed revera me recipit.

41 *εἰς ὄνομα, in nomen*) sub hac ratione, non alio respectu.

¶ *προ-*

¶ προφήτην, δίκαιον, *prophetam, justum*) *Propheta* est, qui loquitur; *justus*, qui agit, Dei nomine, & insigni justitia fulget. c. XIII. 17. XXIII. 29. Hebr. XI. 33.

¶ μισθὸν, *mercedem*) Nam ostendit, se Deo æque esse obedientem, ac si ipse quoque propheta esset. Quæri potest, quomodo, qui ipse non sit justus, possit justum excipere, qua justum. Resp. Talis eo ipso resipiscit, & desinit esse hostis justitiæ.

42 μικρῶν, *minorum*) Cap. XI. 11. Zach. XIII. 7. suave epitheton *discipuli*, coll. v. 41, de gemina mentione *prophetæ* &c. Tales non curat mundus. Ex *minoribus* fiunt *prophetæ* & *justi*.

¶ ψυχρῦ, *frigidæ*) Hoc fine sumtu est, & vel *in via* fieri potest. Proverbialis locutio, & antitheton ad *recipiens*.

¶ μὴ ἀπολέσῃ, *non perdet*) Solatium ex pristinis recte factis, etiam inter pericula subsequentia.

¶ αὐτῦ) *ejus*, *minoris*, vel potius, *suam*. Plus est *suscipere*, quam *potare*: ideo majorem habet mercedem.

CAP. XI.

1. Ἐτέλεσεν, *consummavit*) Nil abrupte egit Iesus. c. XXVI. 1 not. Luc. VII. 1.

¶ κηρύσσειν, *prædicare*) omnibus locis. conf. Ion. III. 2 seqq.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Israëlitarum.

2 τῦ χριςῦ, *Christi*) ea, quæ *Christi* erat facere.

¶ μαθητῶν, *discipulorum*) quos volebat confirmare & Christo tradere.

3 ὁ ἐρχόμενος) *Adventator*. Ps. XL. Hebr. X. 37.

¶ ἢ, *an*) Nullus tum erat alter: Iohannes hac disjunctiva se ipsum excludit.

¶ ἕτερον, *alterum*) *Aliquem* esse, qui veniat, pro certo agnoscunt.

¶ προσδοκῶμεν, *exspectemus*) longiore mora.

4 ἃ ἀκούετε, *quæ auditis*) rerum testimonia, VII generum. v. 5. 6. Miracula prædicta, benefica, multa, varia.

5 εὐαγγελίζονται, *evangelizantur*) Passivum. coll. Luc. XVI. 16. Sermo est enim de operibus Christi Iesu ipsius, quæ tum videbant & audiebant discipuli Iohannis. conf. Luc. IV. 18 de hoc opere prædicto. Neque omnes pauperes adhuc evangelizabant, sed apostoli. Matth. X. 7.

6 μακάριος, *beatus*) Rara felicitas. Character Messiæ, id ipsum, quod multi in eo scandalizentur. Alios beneficiis mactabat: ipse erat tenuis, pauper, spretus.

¶ ὃς ἐὰν) *quicunque*, præsertim etiam ex discipulis Iohannis, diversum Iohannis & Iesu victum intuentes. v. 18 s.

7 πορευομένων, *abeuntibus*) Alias potuissent inflare se. Mundus laudat in faciem, a tergo obtrectat: divina veritas, contra.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Antea populus non cepisset.

¶ περὶ ἰωάννου, *de Iohanne*) Iohannis status describitur respectu hominum & sui & Dei, v. 7. 8. 9.

¶ θεάσασθαι, *spectare*) otiose. Ioh. V. 35.

¶ κάλαμον, *calamum*) His abundabat vadum Iordanis. Iohannem talem voluissent, quales ipsi se gerere amabant, versu hoc & seq. Quærebant hominem facilem & desideriis ipsorum obsecundantem; quem non ipsi appellarent arundinem, sed Iesus *arundinem arundinem* dicit.

Sæpe:

Sæpe enim veritas homini sermonem tribuit, non qualem ipse format, sed qualem res ipsa fert. Ier. XVIII. 12. Ipse populus non satis norat, cur exissent. Contra character Iohannis describitur: coll. v. 18. simulque tollitur scandalum, quod ex vinculis præcursoris capi posset.

¶ *ἀνέμου, vento*) favoris, delata Messiæ existimatione ad illum; vel persecutionis.

¶ *σαλευόμενον, agitatum*) Medium: *agitari se sinentem.* Hæc opinio non refutatur, ut eæ, quæ sequuntur: quia se ipsa refutat.

8 *ἀλλὰ, sed*) Ponitur, ubi id, quod præcessit, missum fit.

¶ *ἠμφιεσμένον, vestitum*) Talem prodromum, talem Messiam ipsum optassent.

¶ *τὰ*) Articulus refertur ad *μαλακοῖς*.

¶ *φοροῦντες, gestantes*) Iohannes si voluisset, potuisset esse aulicus.

¶ *οἴκοις, domibus*) Esth. IV. 2. non in eremo aut carcere.

¶ *τῶν βασιλείων*) LXX, *τὰ βασίλεια* Esth. I. 9. II. 13. *οἶκοι τῶν βασιλείων concla via arcis.*

9 *προφήτην, prophetam*) Diu nullos habuerant prophetas.

¶ *ναὶ, næ*) Prophetam, dico vobis, & propheta majus.

¶ *περισσότερον, plus*) Neutrum, ut in *τί, quid.* Plus, scil. exeuntes vidistis, quamvis non nossetis.

¶ *προφήτου, propheta*) Nam propheta eminus nunciat.

10 *οὗτος γάρ, hic enim*) Hoc Iohannem multo majorem facit, quam illa res, de qua v. 7 s.

¶ *ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου*) Malach. III. 1. LXX, *ἰδοὺ ἐξαποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου, καὶ ἐπιβλέψεται ὁδὸν πρὸ προσώπου μου, καὶ ἐξαίφνης ἥξει κτλ.*

¶ *ἐγὼ, ego*) Sermo Patris ad Filium.

¶ *τὸν ἄγγελόν μου, angelum meum*) Iohannes a Deo missus, angelus, post quem venit ipse Angelus fœderis.

¶ *πρὸ προσώπου σου, ante faciem tuam*) immediate ante te. LXX, *ἐξαίφνης* l. c. Iohannes non fuit propheta in longinquum. Luc. I. 76. Vnus adventus, unus sermo, & Patris est & Filii. Luculentissimum argumentum Deitatis Christi, quod ea, quæ in N. T. de Christo dicuntur, ex V. T. tanquam prædicata Deo propria repetuntur. Vid. not. ad Ioh. XII. 41. Act. II. 33. Rom. IX. 33 XIV. 11. 1 Cor. I. 31. X. 9. Eph. IV. 8. Hebr. I. 6. 8. 10 s. Ap. I. 8. 17.

11 *οὐκ ἐγήγερται) non excitatus est* adhuc. Ἐγείρεσθαι munus collatum denotat.

¶ *ἐν γεννητοῖς γυναικῶν, in natis mulierum*) Magna universalitas, sic *in*, de excellentia Mariæ, Luc. I. 28.

¶ *μείζων) major*, prophetes, Luc. VII. 28. I. 15. vel si Enoch, Moses, Elias spectentur.

¶ *τοῦ βαπτιστοῦ, baptista*) Hoc cognomen jam tum additum, ob rei novitatem & magnitudinem; non postea, ad discernendum duntaxat ab Iohanne apostolo.

¶ *ὁ δὲ μικρότερος, minimus vero*) Comparativus cum articulo superlativus est. Quam longe Iohannes excellit quemque maximum prophetarum veterum, tam longe Iohannem excellit minimus quisque in regno cœlorum, v. gr. præco Christi, vel civis. Iohannes ipse nondum erat in regno cœlorum, sed præibat. Iesus non est *minimus IN regno cœlorum*: sed ipse Rex est, & ipse per regnum cœlorum innuitur.

nuitur. v. præc. & v. 3. c. III. 11. Et minoritas & majoritas hîc exprimitur, ut est, non in opinione hominum, sed in re, in notitia Christi exhibiti. 1 Petr. I. 12. Respectus speciei externæ, v. 6, huc non pertinet. Erat Iesus *spretus ignotusque inter homines*, sed non *minimus*, *quod ad regnum cœlorum attinet:* omnes cives regni cœlorum eum pro rege agnoscebant jam. Conferatur phrasis, cap. V. 19. Nusquam dicitur *minor Iohanne*; nec, *minimus in regno cœlorum.* Minimus in regno cœlorum est minimus civium regni. In eo *TERTIO*, in quo Iohannes est major ceteris, minimus in regno cœlorum est minor ceteris civibus regni cœlorum. Iohannes nondum sciebat omnia, quæ hodie ex symbolo apostolico sciunt catechumeni. Eximia gradatio: propheta, Iohannes, apostolus vel christianus. Majus est, in hoc genere, in comparatione V. & N. T., scire præsentia, quam futura, quamvis proxime futura. sed alias axioma divinum est, scire futura.

12 δὲ, *autem*) Antitheton, hoc sensu: quanquam Iohannes minor est minimo in regno cœlorum, tamen jam ab initio dierum Iohannis regnum cœlorum vim facit. Regnum cœlorum non in Iohanne, sed statim post Iohannem venit.

¶ βιάζεται) Cap. XIII. 32 f. Luc. XIV. 23. *sese vi quasi obtrudit.* Sæpe LXX βιάζομαι ponunt, *vim adhibeo.* Iohannes lamentatur: Iesus canit. Estque metonymia, *regnum*, i. e. *rex*, Messias, c. IV. 17 not.

¶ βιασαὶ, *vim facientes*) Luc. XIII. 24. Non est h. l. querela, de vi mala. nam querela incipit versu 16. Correlata: *vim facit*, *vim facientes.*

¶ ἁρπάζουσιν, *rapiunt*) ut *raptim*, celerrima vi, perruptis obstaculis, ad se redigant bonum in medio positum. Luc. VII. 29.

13 γὰρ, *enim*) Nunc completur, quod usque ad Iohannem fuerat prædictum.

¶ προφῆται, νόμος ἰωάννου *prophetæ, lex: Iohannem*) Conf. Malach. I. 1. III. 22. 23. & vid. not. ad Matth. III. 12. Fuere prophetæ etiam ante Mosen, &, quod lex secundo loco ponitur, facit gradationem, nam Moses prophetarum V. T. maximus: item lex h. l. allegatur propter officium prophetandi. Vbi V. T. desinit, in extremo, apud Malachiam, ibi N. T. incipit, apud Marcum. Itaque hoc, *usque ad Iohannem*, valet de scriptura: valet etiam, ultra Malachiam, de ipso patre Iohannis, Luc. I. 67. *usque ad*, sine mutatione, limes prophetiæ & V. T. Dehinc complementum est.

¶ προεφήτευσαν, *prophetarunt*) Hoc totum eorum munus fuit. testimonio fungi rerum futurarum; ultra, Iohannes. versu 9.

14 εἰ θέλετε, *si vultis*) Vestra res agitur. Declaratur τὸ *vim facientes*: coguntur volentes. Res parata est: tantum opus est, ut velitis.

¶ ἠλίας, *Elias*) Articulus ὁ non additus antonomasian indicat. βιασὰς Iohannes facit *patres cum filiis.* conf. *autem*, v. 16. In hoc Elia terminatur prophetia V. T. Malach. in fin. Iohannes ob ipsum prodromi officium, cum Thisbita commune, Elias dicitur.

¶ ὁ μέλλων, *futurus*) Sermo est tanquam e prospectu Testamenti Veteris in Novum.

15 ὦτα ἀκούειν, *aures audiendi*) Sic LXX, Deut. XXIX. 4. Conf. Rom. XI. 8. Formula

mula præcidendi, Christo propria: qua ostenditur, cetera, quæ expressius dici possent, in iis, quæ jam sint dicta, contineri.

16 τὴν γενεὰν, *generationem*) homines malos hujus optimi temporis.

¶ παιδαρίοις, *puerulis*) Iesus non solum Iudæos, sed etiam se & Iohannem, diversis modis comparat cum *puerulis*, mirabili, quod ad Ipsum attinet, facilitate.

¶ ἀγοραῖς, *foris*) Vrbs magna plura sæpe habet *fora*. Præconium Iohannis & Christi erat publicum.

17 ηὐλήσαμεν, *tibia cecinimus*) v. 19.

¶ ἐθρηνήσαμεν, *lamentati sumus*) v. 18. χιασμός.

18 ἦλθε, *venit*) Insignis anaphora. coll. v. 19.

¶ μήτε ἐσθίων, *neque edens*) Non edebat cum aliis, vel ne in conspectu quidem aliorum. Victus Iohannis congruebat cum doctrinæ indole: & sic quoque Christi. Ideo altero alterum connotatur.

¶ μήτε πίνων, *neque bibens*) Luc. I. 15.

¶ λέγουσι, *dicunt*) Mundus virtutem ab extremo carpit: vitia ad mediocritatem redigit.

¶ δαιμόνιον, *dæmonium*) Vulgaris sermo *spiritum familiarem* appellat.

¶ ἔχει, *habet*) Consuetum Iudæis convicium; quo vel amentem vel nimis sapientem vel superbum notabant. qui hominum communitate abstinent, facile hac suspicione gravantur.

19 ἄνθρωπος, *homo*) Notant, ut unum e multis, nota opposita ei, de qua v. 18.

¶ τῶν τέκνων, *filiis*) τῶν ἔργων (*operibus*) olim lectum fuisse a multis, ostendimus in Apparatu. Ambrosius in Luc. VII. 35: *Bene*, inquit, *ab omnibus*, *quia circa omnes justitia reservatur*, *ut susceptio fiat fidelium*, *rejectio perfidorum. Vnde plerique Græci sic habent*: *Iustificata est sapientia ab omnibus operibus suis. Quod opus justitiæ sit*, *circa uniuscujusque meritum servare mensuram.* Idem vero Matthæi, non Lucæ codices notare videtur. ad illos enim subinde, licet ad Lucam commentetur, recurrere solet.

¶ αὐτῆς) Valla referri arbitratur ad γενεᾶς. sed vide Luc. VII. 35 (ubi plura ad h. l. annotantur,) coll. v. 31.

20 τότε ἤρξατο, *tunc cœpit*) Antea non exprobrarat. Hæc exprobratio est præludium judicii extremi. Quilibet auditor N. T. est aut multo beatior (v. 11.) aut multo miserior antiquis.

¶ δυνάμεις, *virtutes*) v. 5.

21 οὐαί, *væ*) Interjectio hæc non est imprecandi, sed enunciandi. c. XXIV. 19. Opponitur, *beatus*. Hoc ubique observandum.

21. 23 ὑμῖν σοὶ, *vobis*: *te*) Duabus urbibus duæ, uni illis miseriori miserior una opponitur, in vicinia, ex historiis V. T.

¶ πάλαι, *olim*) prisco illo tempore, quo difficilius erat pœnitentiam agere. Vide Act. XVII. 30. Non licet dicere: *quid facis*? conf. Ez. III. 6.

¶ ἐν σάκκῳ, *in sacco*) subaudi, *sedentes*, aut simile quiddam.

22 ἀνεκτότερον, *tolerabilius*) quia minus impœnitentes erant: & pœnitentiam fuerant acturi: & pœnam jam tulerunt.

¶ κρίσεως, *judicii*) Iudex erit is ipse, in quo tum scandalizabantur.

23 καπερναοὺμ, *Capernaum*) Hæc urbs beatior, quam Chorazin & Bethsaida: sed ex peccato infelicior. ideo cum Sodomis, non cum Tyro & Sidone confertur.

¶ ἕως

¶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ, *ad cœlum usque*) Nam Dominus ex cœlo, ipsumque adeo cœlum, se illuc habitatum contulerat.

¶ ὑψωθεῖσα, *exaltata*) in conspectu Dei, Christi, & angelorum.

¶ ᾅδου, *infernum*) qui est infimum in rerum natura.

¶ ἔμειναν ἄν, *mansissent*) non deletæ. Magnus conditionis effectus. Idem verbum, Ioh. XXI. 22.

25 ἀποκριθεὶς, *respondens*) ad ea, quæ de Patris consilio, de suis cogitationibus, de discipulorum mente agitabat.

¶ ἐξομολογοῦμαι, *confiteor*) De Deo nil, quod non ita se habeat, cum laude prædicatur. תודה *confessio*, prædicatio. Iisdem postea verbis gratias Patri egit Iesus re per LXX bene gesta.

¶ πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, *Pater*, *Domine cœli & terræ*) *Pater* Iesu Christi sæpe dicitur; interdum etiam *Deus* ejus; nunquam, *Dominus* ejus; *Dominus* autem cœli & terræ. Discamus exemplo Iesu Christi in precibus tribuere Deo appellationes argumento precum congruentes. Iudæi quoque vetant in precibus cumulare nomina divina. Magnificentissima hoc quidem loco est compellatio.

¶ ὅτι ἀπέκρυψας-, καὶ ἀπεκάλυψας, *quod occultavisti*, *& revelasti*) Duplex ratio laudandi. ἀπέκρυψας, *occulta tenuisti*: (conf. v. 27.) ἀπεκάλυψας, *revelasti*. conf. iterum v. 27, in extremo.

¶ ταῦτα, *hæc*, de Patre & Filio, de regno cœlorum.

¶ σοφῶν, *sapientibus*) qui sibi arrogant habitum noëticum.

¶ συνετῶν, *prudentibus*) qui sibi arrogant habitum dianoëticum. conf 1 Cor. I. 19.

¶ ἀπεκάλυψας, *revelasti*) c. XVI. 17.

¶ νηπίοις, *infantibus*) quales erant XII & LXX: Luc. X. 21. *adolescentuli*. nam postea testati sunt diu. *infantes*, credere proni, simplices. Matth. XVIII. 3.

26 ναὶ, *næ*) Assentitur Iesus beneplacito Patris. Summa *exomologeseos* filialis, *næ Pater*.

¶ ὁ πατὴρ) In hoc loco significantius, quam πάτερ.

¶ εὐδοκία ἔμπροσθέν σου, *beneplacitum coram te*) Voluntas & intellectus Dei decreta profert. *Beneplacitum* est summum, ultra quod in rimandis decretorum divinorum caussis ire non licet nobis. Sic mox, de Filio, *voluerit*.

27 πάντα, *omnia*) Hìc sermo flectitur ad auditores. Post resurrectionem expressius dixit, *omnia, in cœlo & in terra*, sibi esse tradita, c XXVIII. 18. sed hoc loco id dicitur implicite, coll. v. 25. *Omnia*, etiam potestas revelandi. *Omnia*, adeoque etiam *omnes*. Ioh. XIII. 3. XVII. 2. 1 Cor. XV. 25. 27.

¶ παρεδόθη, *tradita sunt*) Nil sibi reservavit Pater, quod Filio non dederit. Conf. Ioh. XIII. 3. Matth. XXVIII. 18. Intime conjuncta Patris Filiique ratio. v. 25-27. Ioh. VI. 39. 40. Et sic in tota Apocalypsi. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 65.

¶ οὐδεὶς, οὐδὲ, *nemo*, *neque*) De ordine sermonis, conf. Ioh. VIII. 19.

¶ εἰ μὴ ὁ πατὴρ, *nisi Pater*) Non addit, *& cuicunque voluerit Pater revelare*, quia id dixit versu 25: & h.l. docet, quid sibi Pater tradiderit. Spiritus sanctus non excluditur: mentio tamen hìc non fit, quia ejus œconomia nondum ita nota erat hominibus.

¶ βούληται, *voluerit*) Cui autem velit, patet ex v. seq.

28 δεῦτε, *venite*) statim. c. IV. 19 not.

¶ *πρός με, ad me*) quum pharisæi, quum ipse Iohannes vos non explet.

¶ *πάντες, omnes*) ne vos terrat limitatio, v. 27.

¶ *οἱ κοπιῶντες, laborantes*) Huc ref. ζυγὸν & ζυγὸς, *jugum*.

¶ *πεφορτισμένοι, onerati*) Huc ref. *discite* & *onus*. משא *onus*, i. e. doctrina, *disciplina*.

¶ *κἀγὼ, & ego*) Cum alibi frustra quæsivistis, apud me invenietis, v. 29.

¶ *ἀναπαύσω, requiescere faciam*) Hoc declaratur mox, ὅτι &c. Correlata: *requiescere faciam*: *invenietis requiem*.

29 *ἄρατε, tollite*) Iugum Christi subire est in disciplinam ejus se totum tradere.

¶ *ὅτι, quia*) *Cur* libenter a Iesu discere debeamus, hinc patet. Nostra *mansuetudo* & *humilitas* est consequens.

¶ *πρᾶός εἰμι καὶ ταπεινὸς κτλ. mansuetus sum & humilis corde*) tametsi gravis est sermo versu 20 ss. *Mansuetudo* parit suavitatem jugi; *humilitas cordis*, levitatem oneris. Pharisæi erant austeri & elati. Admiranda Dei virtus est Demissio; quæ tamen in scripturis non tam uno vocabulo appellatur, quam copiose describitur: cujus imago apud sanctos est humilitas; contrarium, apud Satanam & malos, superbia. *Demissio* enim est, quod summa illa Majestas omnino dignata est creaturas facere, hominesque præsertim, quamlibet minimos, quamlibet misellos, & aspicere sine fastidio, & sibi conjungere. Ac modo inprimis conspicuo Filius Dei in carne exseruit humilitatem. Ps. XXXIV. 7. CXIII. 6. Luc. I. 48. 52. XII. 37. XXII. 27. Ioh. XII. 26. XIII. 14 Phil. II. 8. Ebr. XI. 16.

¶ *τῇ καρδίᾳ, corde*) Τὸ *humilis* per se non dicit qualitatem *cordis*: τὸ *mansuetus* dicit qualitatem *cordis*, ideo τὸ *corde* magis refertur ad *humilis*, quam ad *mansuetus*. Vocabulum *corde* facit ad periphrasin. Rom. II. 5.

¶ *καὶ, &*) *Et* ponitur, ut in *κἀγὼ, & ego*, v. 28. LXX, Ier. VI. 16: *καὶ εὑρήσετε ἁγνισμὸν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν*. A Christi *corde* manat quies in *animas* nostras, v. 29.

¶ *εὑρήσετε ἀνάπαυσιν, invenietis requiem*) vobis adhuc ignotam, sed *quæsitam* & optatam.

30 *ζυγός μου, jugum meum*) Alio instituto dicitur *crux* pii, alio *jugum*. c. X. 38.

¶ *χρηστὸς, suave*) Sum enim *mansuetus*.
¶ *ἐλαφρὸν, leve*) Sum enim *humilis*.

CAP. XII.

1 'EN, *in*) Alienissimo quoque tempore interpellarunt pharisæi.

¶ *ἤρξαντο τίλλειν, cœperunt vellere*) Statim interpellarunt pharisæi. Non minimæ erat operæ, tot grana fami sedandæ ex aristis excutere.

2. *ἰδοὺ, ecce*) Hoc volunt dicere: Magister debet præstare, quod discipuli ipso præsente faciunt. *ecce*: repentinum interdictum volunt habere.

¶ *οὐκ ἔξεστι, non licet*) Non dubitanter definiunt. ideo refutantur severe v. 3. 5. 7. Formula: *licet*, vel, *non licet*. Frequentior tum fuit correptio falsa, quam hodie vera.

¶ *ποιεῖν, facere*) Ref. non ad *edere*, sed ad *vellere*.

¶ *ἐν σαββάτῳ, in sabbato*) Magnam historiæ evangelicæ partem occupat materia de sabbato.

3 *οὐκ ἀνέγνωτε; non legistis?*) Legerant, sine

sine spiritu. Auctoritate V. T. eos revincit Iesus.

¶ *δαυὶδ*, *David*) cujus factum non reprehendetis.

¶ *ὅτι ἐπείνασεν*, *quum esuriit*) Id 1 Sam. XXI. 3 lectori subaudiendum relinquitur.

¶ *μετ' αὐτοῦ*, *cum eo*) ibid. v. 4.

4 *οἶκον τοῦ θεοῦ*, *domum Dei*) Amplificatur, quæ esse poterat, dubitandi ratio. Sic appellatur *tabernaculum*, templo paulo post ædificato.

¶ *τοὺς ἄρτους*, *panes*) Multum ceremoniale est in sabbato. alias a panibus propositionis non fieret consequentia.

¶ *τῆς προθέσεως*, *propositionis*) פנים

¶ *εἰ μὴ*) omnibus, *nisi:* id est, *sed.*

5 *ἢ*) Latine *an.*

¶ *ἐν τῷ νόμῳ*, *in lege*) Gradatio, ad argumentum stringentius: ab exemplo principis, quod sacerdos probarat, ad legem ipsam; a prophetis, etiam prioribus, quorum partes legebantur, ad legem, quæ tota legebatur; & a cibo sacro ad tempus sacrum, de quo agitur.

¶ *οἱ ἱερεῖς*, *sacerdotes*) Qui maxime debent legem tueri, tamen in hac re maxime excipiuntur. Ita quoque sacerdotes Christi ad sabbatum minus sunt alligati, quam reliqua multitudo.

¶ *ἐν τῷ ἱερῷ*, *in templo*) dum sacris operantur.

¶ *βεβηλοῦσι*, *profanant*) Τὸ *βέβηλον*, *profanum*, opponitur *τῷ ἁγίῳ* *sacro*, nec semper impuritatem aut reatum involvit. Lev. X. 10. 1 Sam. XXI. 4.

6 *λέγω*, *dico*) Formula hæc magnam habet *potestatem.*

¶ *ἱεροῦ*, *templo*) in quo sacerdotes ministrant. Templum cedit Christo: sabbatum cedit templo, v. 5. Ergo sabbatum cedit Christo, v. 8.

¶ *ἐστιν ὧδε*, *est hic*) Non dicit: Ego sum major. Iesus humilis *corde.* v. 41. 42. c. XI. 4. 5. sic, *hodie.* Luc. IV. 21. XIX. 9. add. Matth. XIII. 17. Ioh. IV. 10. IX. 37.

7 *ἐγνώκειτε*, *cognovissetis*) Plusquamperfectum.

¶ *ἔλεον*, *misericordiam*) Vid. cap. IX. 13. *Misericordiam* & præstitere discipuli sibi, & judicio temerario violarant pharisæi.

¶ *θυσίαν*, *sacrificium*) sabbato sanctius. v. 5.

¶ *κατεδικάσατε*) *condemnassetis* temere, cito, crudeliter. Hoc argumento etiam fuerat responsum, si quis dubitasset, an liceret ante pascha vellere spicas.

8 *κύριος*, *dominus*) Majestate Christi nititur discipulorum innocentia & libertas: *dominatio*que filii hominis exserit sese in *misericordia.*

¶ *σαββάτου*, *sabbati*) Dominus templi & rerum omnium sane etiam est Dominus sabbati: neque id modo juris habet, quod David habuit.

10 *ἦν*, *erat*) Vel eo venerat sua sponte, ut sanaretur; vel ab aliis insidiarum causa adductus.

¶ *ἵνα κατηγορήσωσιν αὐτοῦ*, *ut accusarent eum*) quasi sabbatum violasset: cujus magna tum erat observatio, etiam in judiciis, v. 14.

11 *ἕν*, *unam*) cujus jactura non magna.

¶ *οὐχὶ κρατήσει*; *nonne prehendet*?) Verbum aptum ad sanationem manus. Tum id licuit: postea ne hoc quidem permiserunt Iudæi.

12 *τοῖς σάββασι, ſabbatis*) Nam bonum non eſt procraſtinandum.

¶ *καλῶς, bene*) ovi & homini, immo homini præ ove. In ſabbato non licet facere operas quotidianas, ſolitas, ad quæſtum: licet, quæ tempus & locus adferunt, ad ſalutem proximi & animantum, maximeque ad laudem Dei.

15 *ἀνεχώρησεν, ſeceſſit*) Huc ſpectat inprimis verſus 19. Strepitum vitavit Ieſus.

16 *ἵνα μὴ, ut ne*) Poteſtas Ieſu, etiam multitudini ſilentium imperantis.

18 *ἰδοὺ ὁ παῖς μου, ὃν ᾑρέτισα· ὁ ἀγαπητός μου, εἰς ὃν εὐδόκησεν ἡ ψυχή μου· θήσω τὸ πνεῦμά μου ἐπ' αὐτὸν, καὶ κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἀπαγγελεῖ· οὐκ ἐρίσει, οὐδὲ κραυγάσει· οὐδὲ ἀκούσει τὶς ἐν ταῖς πλατείαις τὴν φωνὴν αὐτοῦ· κάλαμον συντετριμμένον οὐ κατεάξει, καὶ λίνον τυφόμενον οὐ σβέσει· ἕως ἂν ἐκβάλῃ εἰς νῖκος τὴν κρίσιν. καὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσι*) Es. XLII. 1-4. LXX, *ἰακὼβ ὁ παῖς μου, ἀντιλήψομαι αὐτοῦ· ἰσραὴλ ὁ ἐκλεκτός μου, προσεδέξατο αὐτὸν ἡ ψυχή μου, ἔδωκα τὸ πνεῦμά μου ἐπ' αὐτὸν, κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἐξοίσει· οὐ κράξεται, οὐδὲ ἀνήσει, οὐδὲ ἀκουσθήσεται ἔξω ἡ φωνὴ αὐτοῦ· κάλαμον συντεθλασμένον οὐ συντρίψει, καὶ λίνον καπνιζόμενον οὐ σβέσει, ἀλλὰ εἰς ἀλήθειαν ἐξοίσει κρίσιν κτλ.*

¶ *ὁ παῖς μου, miniſter meus*) עבדי Es. XLII. 1. Et ſæpe græco *παῖς* hebræum illud exprimunt οἱ LXX. v. gr. ubi de *Moſe* agitur, & de ipſo Meſſia. Conf. Act. III. 13. 26. IV. 27. 30. nam ultra non repetitur in N. T. de Meſſia: vel quod Græcum *παῖς* ullumve aliud non ſatis reſpondeat Hebræo illi, quo apoſtoli quoque initio ſunt uſi; vel quod neutrum conveniat ſtatui exaltationis. Parallela ſunt, *miniſter* & *dilectus*: itemque, *complexus* & *beneplacitum*.

¶ *ᾑρέτισα*) Αἱρετίζειν, αἱρετὸν ὁρίζειν.

¶ *εἰς ὃν, in quem*) Εἰς, *in*, denotat perpetuam mentis paternæ tendentiam erga dilectum. 2 Petr. I. 17.

¶ *κρίσιν, judicium*) hominibus ſalutare. v. 20. Ioh. XVI. 11. Κρίσις, *judicium*, ſeparatio peccati & juſtitiæ.

¶ *τοῖς ἔθνεσιν, gentibus*) cum ab Iudæis diſceſſerit.

¶ *ἀπαγγελεῖ, annunciabit*) Et fecit & nunciavit. Futurum, h. l. ſed præteritum, poſtea, apud Paulum: Eph. II. 17.

19 *αὐτοῦ, ejus*) ex domo. Opportune præcedit ſpecimen humilitatis & manſuetudinis Ieſu, oſtenſionem ſeveritatis v. 34. Sic etiam flevit, urbem intraturus; deinde vendentes & ementes e templo ejecit.

20 *κάλαμον, calamum*) קנה Hieron. ad ad Algas. quæſt. 2 *arundinem quaſſatam*, Iſraëlem interpretatur; & *linum fumigans, populum de gentibus congregatum, qui extincto legis naturalis ardore, fumi amariſſimi, & qui noxius oculis eſt, tenebroſæque caliginis involvebatur erroribus. Quem non ſolum non reſtinxit & redegit in cinerem: ſed e contrario de parva ſcintilla, & pene morientem, maxima ſuſcitavit incendia: ita ut totus orbis arderet igne domini Salvatoris, quem venit mittere ſuper terram, & in omnibus ardere deſiderat.*

¶ *οὐ κατεάξει οὐ σβέσει non confringet: non extinguet*) Ταπείνωσις. maxime fovebit. conf. v. 7. cap. XI. 28. Es. XLII. 3. LXI. 1-3.

¶ *ἐκβάλῃ*) Hebr. יוציא & ישים Vtrique reſpondere apud LXX ſolet verbum *ἐκβάλλειν extendere.*

¶ *εἰς νῖκος, in victoriam*) לנצח ut nil in perpetuum reſiſtat.

20, 21.

20, 21 κρίσιν. καὶ τῷ) Post κρίσιν habent LXX, ἀναλάμψει καὶ οὐ θραυσθήσεται, ἕως ἂν θῇ ἐπὶ τῆς γῆς κρίσιν, καὶ ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσιν. Atque ad eum Esajæ locum (c. XLII. 4.) ita commentatur Hieronymus: *Quod autem sequitur*, Splendebit & non conteretur, donec ponat super terram judicium, *Matthæus evangelista non posuit*; *sive*, *inter* judicium & judicium *media*, *scriptoris errore sublata sunt*. - *Pro quo nos interpretati sumus*: Non erit tristis, neque turbulentus, *sed æqualitatem vultus omni tempore conservabit*. - *Aquila & Theodotio interpretati sunt*, Non obscurabit & non curret, donec ponat in terra judicium. *& est sensus*: *Nullum vultus tristitia deterrebit*: *nec festinabit ad pœnam*, *qui judicii veritatem ultimo tempori reservavit*. Interpositio in Hebr. sic habet, לא יכהה ולא ירוץ עד ישים בארץ משפט Hieronymique suspicioni, de hiatu per librarium admisso, refragatur Iansenius, subscribit autem non immerito Drusius. Porro quum toto hocce loco a verbis LXX interpretum multum discedat evangelista, haud facile assequare, quibus græcis apud Matthæum verbis hebraicum Esajæ hemistichium fuerit expressum. Ipsa quidem sententia placidam & moderatam actionem Messiæ decentissime exprimit. Adde *Apparatum*, p. 474.

21 καὶ, &) Hieronymus ad Algas. quæst. cit. huc reponit illud Esajæ: *splendebit & non quassabitur*, *donec ponat super terram judicium*: *ut tamdiu lumen*, inquit, *prædicationis ejus in mundo resplendeat*, *nullusque conteratur & vincatur insidus*, *donec ponat in terra judicium*, *& impleatur illud*, *quod scriptum est*: *Fiat voluntas tua*, *sicut in cœlo*, *& in terra*.

¶ ὀνόματι *nomine*) Hebr. תורה *Lege*. Evangelium est sermo de nomine Christi.

22 δαιμονιζόμενος, *dæmoniacus*) valde miserabilis.

¶ καὶ λαλεῖν καὶ βλέπειν, *& loqueretur & videret*) Videtur ita exprimi ordo miraculi.

24 ἀκούσαντες, *audientes*) quæ populus dicebat.

¶ οὗτος, *hic*) Contemnunt.

¶ εἰ μὴ, *nisi*) Valde affirmant.

¶ ἐν τῷ Βεελζεβοὺλ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων, *in Beelzebul principe dæmoniorum*) Sic appellant Satanam. In V. T. nomen id erat idoli. conf. 1 Cor. X. 20.

25 ἐνθυμήσεις, *cogitationes*) amarissimas. conf. v. 34 f.

¶ βασιλεία, *regnum*) Primum agitur de regno, deinde de domo: & v. 26 de individuo, Satana: cujus regnum complectitur homines malos; domus, dæmonia.

¶ οὐ σταθήσεται) scil. ab hero aut domino. Ammonius: σταθῆναι μέν ἐστι τὸ ὑφ᾽ ἑτέρου· στῆναι δὲ, τὸ κατ᾽ ἰδίαν ῥώμην καὶ προαίρεσιν.

26 εἰ ὁ σατανᾶς τὸν σατανᾶν, *si Satanas Satanam*) Satanas sive diabolus est unus. Satanam (inquit Iesus) ego ejicio. In tenebris non est ullus major Satana. Ergo si vestra oratio vera est, Satanas esse debet, qui Satanam ejicit. at hoc plane absonum est. unum regnum, una urbs, una domus, non dividitur. contra se: nec unus spiritus contra se. Nomen pro pronomine reciproco, uti Ex. XVI. 7. Lev. XIV. 15. 26. 1 Reg. VIII. 1. X. 13. XII. 21. 2 Reg. XVII. 31. Nec tamen hæc obstant, quo minus accusativum τὸν σατανᾶν, *Satanam* synecdochice positum judices, pro consortibus ipsius. Ita ex. gr. diceres, Gallus se ipsum confecit, si quando altera cohors Gallica alteram in-

internecioni dedisset. Sic *Satanas* se ipsum ejiceret, i. e. princeps, Satanas, qui unus est, ejiceret eos, quos suos esse novit, consortes suos.

¶ *βασιλεία*, *regnum*) quod tamen valde stabile est. Satanas dicitur habere *regnum*; nec tamen ipse unquam *rex* dicitur. est enim usurpator.

27, 28 *εἰ* *εἰ δὲ*, *si* : *si vero*) Dilemma.

¶ *οἱ υἱοὶ*, *filii*) quos non potestis non insimulare, si me, inquit Iesus, calumniamini. adde Marc. IX. 38, & confer Act. XIX. 13.

¶ *ὑμῶν*) *vestri*, quos non ita vexatis, cum sint & gentis & disciplinæ vestræ.

¶ *ἐκβάλλουσι*, *ejiciunt*) Marc. l. c. Matth. VII. 22.

¶ *αὐτοὶ*) *ipsi*.

28 *εἰ*) Hoc, absoluta priore dilemmatis parte, valet *quum*.

¶ *ἐκβάλλω*, *ejicio*) Iesus omni modo destruxit regnum satanæ.

¶ *ἄρα*, *ergo*) Character & gnorisma regni Dei, ubi satanas cum suis rebus expellitur. hoc enim erat reservatum Messiæ.

¶ *ἔφθασεν*, *prævenit*) Verbum hoc proprie hic ponitur (coll. *prius*, v. 29.) & grande quiddam innuit.

¶ *ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ*, *regnum Dei*) Antitheton, coll. v. 26.

29 *ἢ*) Lat. *an*. Interrogatio disjunctiva.

¶ *οἰκίαν*, *domum*) Satanæ domus erat Mundus.

¶ *τοῦ ἰσχυροῦ*) alicujus, qui *validus* est. conf. Hebr. II. 14.

¶ *πρῶτον*, *prius*) Iesus ligavit satanam: tum spolia retulit.

¶ *δήσῃ*, *ligaverit*) majore robore.

¶ *διαρπάσει*, *diripiet*) Vid. ad Marc. III. 27.

30 *ὁ μὴ*, *qui non*) Pars altera dilemmatis, quod habet versus 27. 28. confirmatur versu 29. prior confirmatur versu 30, hoc sensu: *Filii vestri non sunt contra me, nec dispergunt: ergo mecum sunt & mecum colligunt*. Non valet Neutralitas in regno Dei. Activitas illa, quæ homini naturalis est, aut in bono aut in malo exercetur: præsertim apud eos, qui verbum Dei audiunt. Christi autem res & causa est simplex & casta: quæ quum tot habeat alienos & adversarios, tamen omnes vincit, neque cum iis colludit. Luc. XII. 51. Axioma.

¶ *συνάγων*, *colligit*) Christi & christianorum opus, colligere. c. XXIII. 37. Ioh. XI. 52. קהלת

31 *βλασφημία*, *blasphemia*) quæ peccati species atrocissima. Qui majestatem regis cujuspiam terreni conviciis lædit, atrocius punitur, quam qui multa aureorum millia surripit.

¶ *ἀφεθήσεται*, *remittetur*) ita, ut pœna pœnitenti condonetur.

¶ *ἡ τοῦ πνεύματος βλασφημία*, *Spiritûs blasphemia*) Aliud est peccatum contra Spiritum sanctum, aliud blasphemia contra Spiritum sanctum. Non iteratur *peccati* vocabulum. Peccato se ipsum lædit miser homo: blasphemus multos alios irreparabili noxa afficit. Atque pharisæi blasphemabant Spiritum sanctum, non in aliquo homine sancto gregario, sed in ipso Messia.

32 *τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου*) *filium hominis*, pro statu conspicuo, quatenus æquo tum loco cum hominibus conversabatur, Phil. II. 7. v. gr. uti describitur c. XI. 19. conf. ad c. XVI. 13. Itaque non facile hodie dicitur

dicitur aliquid contra Filium hominis: facilius committitur blasphemia contra Spiritum sanctum.

¶ οὔτε - οὔτε, *neque-neque*) Id est, certissimam utrinque pœnam & gravissimam exantlabit. vid. Chrys. ad h. l.

33 καὶ, &) Subaudi, *facite*: imperativo in futurum resolvendo.

¶ καλὸν, *bonum*) Iudæi volebant esse bona arbor cum fructu malo: id quod plane sentiebant contra veritatem.

34 τῆς καρδίας, τὸ στόμα, *cordis*, *os*) Vid. cap. XV. 18. Rom. X. 9. 2 Cor. IV. 13.

35 θησαυροῦ, *thesauro*) Vere thesaurus est in quovis homine, & copia latens.

¶ τὰ ἀγαθὰ, πονηρὰ) Articulus sæpe vim relativam habet: ideo ad τὰ ἀγαθὰ, versu 34 laudata, non ad πονηρὰ, ibidem non memorata, adhiberi, aliquando mihi visus est. Sed nimis promiscue plerique talem articulum vel scripserunt vel prætermiserunt. Antiquus *Cant.* habet ἀγαθὰ sine articulo.

36 ῥῆμα, *verbum*) Nominativus absolutus, uti Luc. XXI. 6. Ioh. XVII. 2. Act. VII 40. Ap. III. 12. 21. LXX, Ps. XVII. (XVIII) 31.

¶ ἀργὸν, *otiosum*) non modo *malum*. Ne *otiosum* quidem fert thesauri bonitas.

¶ ἀποδώσουσι λόγον, *reddent rationem*) id est, luent. Metonymia antecedentis.

37 ἐκ, *ex*) Verba exponunt justitiam vel injustitiam, quæ in corde est.

38 ἀπεκρίθησαν, *responderunt*) tanquam alias non credituri sermoni, quem modo audierant.

¶ θέλομεν, *volumus*) Cur vultis? quia sic libet. Abnegant eo modo signa priora.

¶ ἀπὸ σοῦ, *abs te*) abs te ipso: ut, *a cælo*, c. XVI. 1.

39 γενεὰ, *generatio*) progenies unius ætatis & indolis.

¶ μοιχαλὶς, *adultera*) proprie etiam: c. V. 32. &, per synecdochen, valde rea. Iac. IV. 4.

¶ σημεῖον, *signum*) & quidem certi cujusdam generis. Ter hoc vocabulum ponitur, magna emphasi. conf. 2 Cor. XI. 12, ubi sententia est: *occasionem* volunt: neque *occasio* eis datur: similis illi: *signum* quærunt: *signum* non dabitur.

¶ ἐπιζητεῖ) *quærit*, *ultra* ea, quæ jam vidit: perinde requirit, ac si nullum viderit.

¶ τὸ σημεῖον ἰωνᾶ, *signum Ionæ*) i. e. tale, quale in Iona datum est.

40 ἰωνᾶς, *Ionas*) Ionas tum non est mortuus; sed tamen tam non creditus est redux fore e pisce, quam Iesus ex corde terræ. At rediit & ille & hic.

¶ ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους, *in ventre ceti*) Ionam in ventre ceti fuisse, dubitari non debet ob angustam balænarum quarundam gulam. Variæ sunt enim cetorum species: atque hodie in eorum ventre cadavera hominum condita reperiuntur. &, si non ita esset, tamen illud ponendum, singularem illum fuisse piscem. Ion. II. 1.

¶ ἔσται, *erit*) Signum in futurum, uti Ioh. II. 19. VI. 62. 39.

¶ γῆς, *terræ*) Inde signum habebunt, non de *cælo* prius, quanquam inde petebant. conf. Luc. XI. 16. Messiæ exinanitioni conveniebant signa non nisi a terra, ad opem hominum. Signum illius temporis, illi tempori consentaneum, non noscebant. Matth. XVI. 3. Deinde signa ostensa sunt de cœlo, & ostenduntur. Act. II. 19. Matth. XXIV. 30.

¶ τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας, *tres dies & tres noctes*) *Tres dies* in corde terrae fuisse Iesum, nemo dubitat: *noctes* autem Ille duas quidem ibi fuit, quatenus nox dicit tenebras inter diem & diem interjectas, coll. Marc. XIV. 30. & tamen trium dierum totidemque noctium ratio constat, si non astronomice exigas, sed per synecdochen resolvas. Nam *tres dies & tres noctes* efficiunt periphrasin unius notionis, &, si exstaret, vim vocabuli terminique unius, quo commoratio Iesu in sepulcro significetur, quasi diceres *triduinoctium* sive *tria noctidua*. Poterant simpliciter *dies tres* dici; sed est hoc idioma sermonis sacri, ut in designando tempore *continuo* noctes interjectae addantur: c. IV. 2. Gen. VII. 4. 1 Sam. XXX. 12 f. Iob. II. 13. & tum concinnius dicitur, *tres dies & tres noctes*, quam *tres dies & duae noctes*, quamvis die ipso parasceves, non nocte praevia ei cohaerente, sepultus fuerat Dominus. Ac spectatur noctiduum simpliciter, ut dies naturalis, citra noctis lucisque vicem: & revera primum noctiduum (synecdochice dictum) a feriae sextae hora circiter decima erat usque ad noctem exclusive: secundum, plenissimum, a noctis illius initio usque ad finem sabbati & ad initium noctis sequentis: tertium, proprie dictum, ab initio noctis sequentis usque ad resurrectionem Domini & exortum solis feria prima mane. Itaque duobus certe diebus duae noctes cohaerent; neque una nox uni diei primo demta, veritatem mutat locutionis a potiori rem denominantis. Sane non duo fuere noctidua; neque quatuor: tria igitur. Congruit stilus hebraeorum, de quo vid. Lightfoot. & Wolfium ad h. l. & Michaëlis ad Ios. II. 16. Haec quanquam satisfacere lectori non injusto possunt; tamen synecdochen non tam *tres dies & tres noctes*, quam ipsa commoratio in corde terrae sibi vindicat. Etenim Scriptura saepe tempus aliquod definit; ac non totam rem ei tempori adaequate inclusam, sed partem rei, diuturniorem ceteris partibus, exprimit: v. gr. annos 430 commorationis in aegypto, Ex. XII. 40. Et sic totus passim liber Iudicum. Hoc igitur loco commoratio in corde terrae, id est, in sepulcro, exprimitur; sed simul innuitur passio, certe inde ab agone in Gethsemane, ubi Iesus in terram, postridie subeundam, procidit, & a captura, qua Iudaei templum illud solvere aggressi sunt, (ut Erasmus existimat Annot. f. 134.) imo etiam *illustre* Tridui cum feria quinta initium, Ioh. XIII. 31. (coll. Harmon. evang. p. 310. 366.) quo tempore Salvatorem licitati sunt Iudaei, sub terram mittendum. Haec omnia commoratio in terra latius sumta complectitur. Ps. LXXI. 20. Etenim filius hominis non modo in sepultura, sed vel maxime in passione *signum* fuit generationi illi, Ioh. VIII. 28. Hoc modo ternarius dierum noctiumque praecise completur, a luce feriae quintae ad lucem feriae primae. Tempus mortis duorum testium exacte definitur, 3½ dierum. Ap. XI. Ergo tres dies & tres noctes Domini in medio terrae versantis exacte definitas existimare debemus. *Medium* sive *cor terrae* non debet praecise quaeri: sed opponitur ipsi terrae, in qua plus XXX annos versatus est Christus.

41 ἄνδρες) *viri*, quos secutae sunt uxores & liberi. Versu sequenti unius *feminae* exemplum additur, quae *sapientem* audiit, cum sequior sexus videri posset *prophetiam* potius, quam sapientiam quaerere.

¶ ἀναστήσονται, *insurgent*) v. seq. *excitabitur*. coll. Luc. XI. 32. 31. *insurgent* sua sponte:

ſponte: *excitabitur*, divino nutu. altero verbo vis alterius continetur.

¶ μετὰ) *cum.*

¶ κατακρινοῦσιν, *condemnabunt*) Conf. Rom. II. 27. Ergo in judicio contra ſe invicem ſiſtentur, quorum par aut oppoſita eſt ratio.

¶ εἰς, *in*) Proprie exprimitur *fides* Ninevitarum. Ion. III. 5. coll. εἰς Rom. IV. 20.

¶ κήρυγμα) *præconium*, ſine miraculis.

¶ ἰωνᾶ, *Ionæ*) de quo etiam v. 39. Nuncii ſalutis ſunt prophetæ, ſapientes & ſcribæ, cap. XXIII. 34. Scribam agere, non decuit Dominum. Ioh. VII. 15. coll. not. ad Luc. IV. 16. At ex prophetarum genere eum, qui huc maxime quadrabat, Ionam, Propheta ſummus; idemque, Sapientia ipſa, ex ſapientum genere inſignem nominat Salomonem: & utroque Amplius adeſſe ſignificat. utrique creditum fuerat ſine ſignis.

¶ πλεῖον, *amplius*) Is, qui potius audiendus.

¶ ὧδε, *hic*) in proximo: coll. v. ſeq. *ex finibus.*

42 νότου, *auſtri*) ex Arabia felici.

¶ πλεῖον σολομῶνος, *plus Salomone*) Salomo erat ſapiens: ſed hic eſt Sapientia. Luc. XI. 49.

43 ὅταν, *quum*) Refutata interpellatione phariſæorum, proſequitur Ieſus ea, quæ pendent ex v. 30. coll. Luc. XI. 23. 24.

¶ ἐξέλθῃ, *exiverit*) ut dictum v. 29.

¶ διέρχεται, *tranſit*) paſſim.

¶ ἀνύδρων, *aquâ carentia*) Vbi nulla aqua, non habitant homines. Ps. CVII. 35 ſ.

¶ ἀνάπαυσιν, *requiem*) *Requies* nulli non creaturæ optabilis. requiem hoſtes ſibi conſtitutam cenſent, in homine.

¶ οὐχ εὑρίσκει, *non invenit*) extra hominem. Miſerum, ſemper quærere, nunquam invenire.

44 οἶκόν μου, *domum meam*) Quod ſemel occuparat hoſtis, id in ſuo ære cenſet.

¶ ἐξῆλθον, *exivi*) Sic loquitur, quaſi non *ejectus*. Vide ſuperbiam, quæ non modo ex hoc verbo, ſed potius ex toto ſermone ſpiritus impuri patet, ſic loquentis, ut ſi in ſua poteſtate ſitum eſſet *exire* vel *venire*. Idem verbum v. 43 Dominus adhibet, abſque ſingulari emphaſi. Poteſt eadem vox vel emphaſin habere, vel emphaſi carere in diverſis ſermonibus, pro diverſo ſtatu & mente loquentis.

¶ ἐλθὸν, *veniens*) Speculandi cauſa.

¶ εὑρίσκει, *invenit*) Ergo domus non ſic fuerat, antequam ejectus fuerat hoſtis.

¶ σχολάζοντα, *otiantem*) Tranquillitas, quamvis bona, non longe diſtat a periculo. Idem verbum, Ex. V. 8. 17 רפה σχολάζειν.

¶ σεσαρωμένον) *purgatam* a malis.

¶ κεκοσμημένον) *ornatam* bonis. v. 28. Munda maxime quærit hoſtis, ubi requieſcat; non ut munda maneant, ſed ut ipſe ea quoque immunda reddat.

45 τότε, *tunc*) ut ſpeculatus eſt.

¶ ἑπτὰ, *ſeptem*) Itaque cum eo ſunt *octo*. Octo etiam peccata capitalia numeravere patres. vid. Columbanus & ad eum Goldaſtus: it. Ephraim Syrus f. υκϛ. Septem tamen differunt ab uno illo malitia; fortaſſe etiam inter ſe. Numerus major includit minores, etiam disjunctive. coll. Luc. VIII. 8. cum Matth. XIII. 8. Ergo alium v. gr. ſex, alium quinque, quatuor &c. ſpiritus occupare poſſunt.

 ¶ πα-

¶ πονηρότερα, *pejores*) subtilius operantes, non per crassos paroxysmos. Sunt ergo *impuri* spiritus, qui tamen minus mali sunt: sunt item spiritus valde *maligni* alii.

¶ κατοικεῖ, *habitant*) perseverantius, quam antea.

¶ χείρονα) septuplo *pejora* & amplius.

¶ καὶ, *etiam*) Quod homini accidit in corpore, id generationi isti fiet spiritualiter.

46 μήτηρ, *mater*) Non plane hic congruebat sensus Mariæ cum sensu Filii.

¶ αὐτῷ) *ei*, quasi ejus causa.

48 τίς, *quis*) Non spernit matrem, sed anteponit Patrem: v. 50. & nunc non agnoscit matrem & fratres, sub hoc formali. Formula corrigendi.

49 καὶ, &) Cum severitate summa conjungitur summa comitas & sobrietas.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Resp. *ecce*, v. 47.

50 ποιήσῃ, *fecerit*) Non dicit, *facit*, sed loquitur cum aliqua conditione.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) ex qua regeneramur.

¶ αὐτὸς, *is*) *hic* demum.

¶ ἀδελφὸς, *frater*) Tertium hoc dicitur, magna vi.

¶ καὶ ἀδελφὴ, & *soror*) *Fratrum* appellatio in plurali, v. 46 seqq. etiam *sorores* complectitur.

¶ μήτηρ, *mater*) Gradatio.

CAP. XIII.

2 Τὸ) Articulus navem innuit ibi haberi solitam.

¶ καὶ, &) ut viderunt Illum populi.

¶ αἰγιαλὸν) Opportuna statio. Hesychius: αἰγιαλὸς, ὁ παραθαλάσσιος ἐν τόπῳ ψαμμώδει ἢ ψηφῖδας ἔχων.

3 ἐν παραβολαῖς, *in parabolis*) Singularis periodus doctrinæ Christi, in Galilæa, ad populum: ut ad sacerdotum principes & populi seniores, Hierosolymis. Marc. XII. 1, *cœpit*. Parabolæ, in oriente frequentes. Multum ante in utrisque locis docuerat sine parabolis. Parabolæ sunt septem: quatuor ad populum, v. 3. 24. 31. 33. & tres, ad discipulos, v. 44. 45. 47. Primæ quatuor, & tres ultimæ proprium inter se nexum habent. Illas connectit formula: *Aliam parabolam*. harum initio dicitur, *Iterum simile*. Et quia septima præ aliis consummationem seculi spectat; prima autem eam non spectat, sed prophetiam Esajæ ad populum, tempore Iesu docentis, applicat: sane præter communes & perpetuas regni cœlorum sive ecclesiæ rationes conveniunt hæ septem parabolæ, reconditissimum habentes sensum, v. 35. etiam in periodos & ætates ecclesiæ diversas: ita quidem, ut alia post aliam in complemento incipiat, non tamen prior quælibet ante initium sequentis exeat. Prima & secunda, præ sequentibus, explicatæ sunt apostolis: in prima, ante explicationem; in secunda, post explicationem dicitur illud: *qui habet aures ad audiendum, audiat*. & prima quidem impleta est, ut diximus, primo tempore; secunda, tempore apostolorum & deinceps; tum enim cœperunt dormire homines, v. 25. tertia & quarta, propagationem regni Dei apud *principes*, & apud *totum* genus humanum, denotant. Quinta, statum ecclesiæ occultiorem; sexta, statum regni Dei super omnia æstimati; septima, statum ecclesiæ novissimo tempore valde mixtum refert. Illud quæri potest, utrum septem parabolæ ita per totum tempus N. T. extendantur, ut a meta quatuor priorum incipiant tres posteriores; an illæ quatuor ab initio ad finem

finem decurrant, & item hæ tres. Pendet hinc distributio accuratior, quam sapientibus relinquo dijudicandam:

1. Tempus apostolorum. v. 16.
2. post apostolorum decessum. 25.
3. Constantinus. 32.
4. Sec. IX sub tuba angeli VII. 33.
5. Regnum bestiæ & Reformatio. 44.
6. Regnum Dei super omnia æstimatum, ligato Satana. 46.
7. ultima confusio. 47.

¶ ὁ σπείρων) Christus, *seminator*, in præsenti.

4 παρὰ, *ad*) eo, ubi ager & via inter se attingunt.

5 πετρώδη, *saxosa*) Non innuuntur lapides sparsim in agro jacentes, sed petra sive saxum continuum sub terræ superficie tenui.

¶ οὐκ εἶχε, *non habebant*) Subauditur ἄλλα *alia*, recto casu.

¶ πολλὴν) Hebr. רב *multus*; interdum *nimius*; hic, *sat multus*.

¶ ἐξανέτειλε) non modo ἀνέτειλε, *orta sunt*, sed *in altum creverunt*.

6 ἐκαυματίσθη, *usta sunt*) minùs, extrinsecus.

¶ ἐξηράνθη, *exaruere*) prorsus, intrinsecus.

7 ἀνέβησαν, *ascenderunt*) ultra sementem ipsam. spinæ antea minus creverant. Qui verbum audivere, nec tamen in bono crescunt, vigorem vertunt ad incrementum in malo.

8 καλὴν, *bonam*) mollem, profundam, purgatam.

¶ ὃ μὲν, ὃ δὲ, ὃ δὲ) Ref. ad ἄλλα.

9 ὁ ἔχων, *qui habet*) Conf. mox v. 11, 12. 13. Audiens audiat: habenti dabitur.

10 διατί, *quare*) Res nova videbatur discipulis. v. 3.

11 ὅτι, *quia*) Potest referri ad *quare*. conf. *propterea*, v. 13.

¶ ὑμῖν, *vobis*) habentibus.

¶ τὰ μυστήρια, *mysteria*) Sic appellantur non omnia, quæ omnes scire debent ex revelatione: sed quæ præ iis, qui necessaria norunt, ii, quibus arcana revelantur, sciunt.

¶ ἐκείνοις, *illis*) Hoc vim habet removendi.

¶ οὐ δέδοται) *non datum est*, nosse mysteria nuda.

12 ἔχει, *habet*) *Habere* significat divitem esse. qui habet, criterio *habentis* gaudet, & de perseverantia indies fit certior.

¶ περισσευθήσεται) *reddetur abundans*, & se ipsum vincet.

¶ ὅστις οὐκ ἔχει, *qui non habet*) Huc ref. ὅτι, *quia*, v. 13. & ad *tolletur* refer *ne quando*, v. 15.

¶ καὶ ὃ ἔχει) *etiam* ea res, *quam habet*, tolletur.

¶ ἀρθήσεται, *tolletur*) Etiamsi audiat, tamen non audiet: & quod audiit, tandem, præsertim post judicium, ita aufertur ab eo, ac si nunquam audiisset quicquam. Damnati torquebuntur ignorantia & siti sciendi.

13 ὅτι, *quia*) Non igitur sine causa Iesus per parabolas ad populum est locutus. Et tamen sæpe sine parabolis antea locutus erat, cum misericordia: c. IX. 36. Marc. VI. 34. nec profecerant.

¶ οὐδὲ συνιοῦσι) *neque animadvertunt*.

14 καὶ, &) adeoque.

¶ ἀναπληροῦται) Hoc differt nonnihil a πληροῦται, quod alias in propheriis allegandis adhibetur. Dictum Esajæ,

 (c. VI.

(c. VI. 9.) tempore Esajæ & deinceps, ac plane tempore Messiæ implebatur.

¶ *ἀκοῇ, auditu*) Id est, quam proxime aberitis, & tamen aberitis.

15 *ἐπαχύνθη γὰρ*) Sic LXX, sed in Hebræo non est particula causalis. Sermo autem celeriter se ab iis avertit.

¶ *ἡ καρδία, τοῖς ὠσὶ, τοὺς ὀφθαλμοὺς, cor, auribus, oculos*) Hæc tria mox ordine retrogrado occurrunt: *oculis, auribus, corde.* Cor initio primum est, in fine extremum. a corde corruptio manat in aures & oculos: per oculos & aures sanitas pervenit ad cor.

¶ *ἐκάμμυσαν*) *clauserunt.*

¶ *μήποτε - ἰάσωμαι, ne quando - sanem*) Ergo Deus voluerat sanare illos: & plane propinqua eis erat sanatio; si modo advertissent. Marcus: *& remittantur illis peccata*, c. IV. 12. conf. Ps. CIII. 3.

¶ *συνῶσι, intelligant*) Subjectum quo *συνέσεως* & *νοήσεως*, est cor, non cerebrum: uti etiam *πωρώσεως*, Ioh. XII. 40. & *σκοτασμῦ*, Rom. I. 21. sic quoque *ἀπιςίας* & *πίςεως*. eam sequitur *ἐπιςροφή*.

16 *ὀφθαλμοὶ, ὦτα*) *oculi, aures*, corporis, præ sanctis V. T. & animæ, præ populo præsenti. Subjectum quo beatitudinis.

17 *προφῆται, prophetæ*) 1 Petr. I. 10. 12 not.

¶ *ἐπεθύμησαν, concupiverunt*) eaque cupiditas pia fuit, & pretiosa coram Deo. Ioh. VIII. 56 not.

¶ *οὐκ εἶδον, non viderunt*) Hebr. XI. 13. 39.

18 *ὑμεῖς, vos*) præ populo.

¶ *τοῦ σπείροντος*) de *Seminante*, a Seminante dictam.

19 *μὴ συνιέντος*) *Συνιέναι, animadvertere.* Quæ semel in *σύνεσιν* penetrarunt, in ea minus potest *Malus* sive *diabolus*, qui unus, præ angelis suis, per volucres significatur.

¶ *ἁρπάζει, rapit*) vi, & arte celerrima, ut avis rapax. v. 4.

¶ *ἐν τῇ καρδίᾳ*) *in corde.*

¶ *σπαρεὶς*) *consitus*, instar fundi.

20 *ὁ δὲ, qui vero*) In quavis anima unus præcipue character eminet.

¶ *εὐθὺς, statim*) Celeritas nimia & lætitia non semper signum optimum: ubi totus vigor ad externa se diffundit & in iis se consumit.

¶ *μετὰ χαρᾶς λαμβάνων, cum gaudio accipiens*) Gal. IV. 14 s.

21 *ῥίζαν, radicem*) quæ plane necessaria est, & ex ipso verbo existit.

¶ *πρόσκαιρός ἐςι, temporarius est*) Dum tempus fert, credit. Luc. VIII. 13. *πρόσκαιρος* dicit per se bonum quiddam, sed sine perseverantia. ideo sequitur *δὲ* adversativa, & *εἶτα*, Marc. IV. 17.

¶ *θλίψεως, afflictione*) in genere.

¶ *διωγμῦ, persecutione*) in specie.

¶ *διὰ τὸν λόγον, propter verbum*) quum id ore propagatur, vitaque exprimitur.

¶ *εὐθὺς, statim*) Quod cito fit, cito perit.

22 *ἡ ἀπάτη τῦ πλύτυ, fraus divitiarum*) Divitiæ auferunt animam suavitate sua, *curæ* opposita h. l.

¶ *ἄκαρπος γίνεται, sterile fit*) *verbum*, scil. in homine. Vid. Marc. IV. 19. Verbum in audiente non pervenit ad fructum idoneum & consummatum, qui sit usui. homo *ὐ τελεσφορεῖ*, Luc. VIII. 14. Thomas Magister: *εὔκαρπα δένδρα, ὧν ὁ καρπός ἐςι χρήσιμος ἀνθρώποις εἰς τροφήν· ἄκαρπα, τὸ ἐναντίον, ὧν τοῖς καρποῖς οὐ χρῶνται οἱ ἄνθρωποι· ἄκαρπον δὲ, τὸ μὴ ποιῦν καρπὸν, παρ' οὐδενὶ τῶν παλαιῶν εὕρηται.*

23 ὃς,

23 ὅς, *qui*) auditor. coll. Marc. IV. 20. Alias poterat ὅς etiam referri ad τὸν λόγον.

¶ καρποφορεῖ) *fert fructum* consummatum.

¶ ὃ μὲν, ὃ δὲ, ὃ δὲ κτλ.) Accusativus, neutro genere. nam subjectum ὅς, singulari numero hîc expressum, non fert subdivisionem sui, in tria bonorum Verbi auditorum genera, per ὁ μὲν, ὁ δὲ, ὁ δὲ, quod vulgo legitur. Porro etiam protasis habet ὃ, v. 8. & parallelus locus ἓν, item bis, Marc. IV. 8. 20. Vnius auditoris progressus ex tribus v. gr. granis, copiosus, mediocris, minus copiosus, significatur, per *centum*, *sexaginta*, *triginta*. Quemadmodum triplex est gradus audiendi sine fructu; sic triplex copia fructuum, quæ tamen non præcise ad 100 & 60 & 30 restringitur. nam aliud potest etiam facere 40. 50. 70. 80. 90. &c. 100 longius absunt a 60, quam 60 a 30. Habenti dabitur.

24 παρέθηκεν, *proposuit*) uti convivæ proponitur cibus.

¶ ἐν τῷ ἀγρῷ, *in agro*) in quo ipse est: nam non dicitur, *in agrum*.

25 τοὺς ἀνθρώπους, *homines*) quorum erat custodire agrum. Ipse Dominus non dormit.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Non dicitur, *eorum*.

¶ ζιζάνια) Hoc vocabulum neque LXX habent, neque antiquiores Græci. Igitur ex hebræo ציץ *flos* formatum noscitur. Multi inter frumenta flores nascuntur agricolis molesti.

¶ ἀνὰ) ubique, in medio, inter triticum.

¶ ἀπῆλθεν, *abiit*) Inde aliquantisper latuere zizania.

26 τότε, *tunc*) Vbi bonum crescit, ibi malum tum demum magis apparet.

27 κύριε, *Domine*) Nomen Filii hominis, v. 37.

¶ πόθεν, *unde*) Non norant servi, quis fecisset, aut quando.

¶ ζιζάνια, *zizania*) Zizania majorem speciem habent, quam cardui & spinæ. Ergo a tolerantia illorum ad horum non valet consequentia. Sæpe & pro tritico se venditant, & triticum tanquam zizania eradicare conantur.

29 οὔ· *non*) Zelus, quem habent pii, contra zizania, non reprehenditur; sed tamen in ordinem redigitur.

¶ ἅμα) *eodem tempore*.

¶ τὸν σῖτον, *triticum*) quod pro zizaniis haberetis.

30 συναυξάνεσθαι, *una crescere*) Incrementa in bono & malo simul fiunt, apud singulos interdum; & apud universos maxime, & quo longius procedunt tempora, eo exstantiora sunt utraque.

¶ καιρῷ, *tempore*) Tum demum erit opportunum.

¶ πρῶτον) *prius*: ut spectent pii pœnam impiorum; impii gloriam piorum ne videant. Sic Matth. XXV judex justos quidem prius alloquitur, sed tamen postea v. ult. impii prius in ignem æternum ablegantur.

¶ δέσμας, *fasciculos*) Vt σαθμὸς σάθμη, λῦμα λύμη, sic δεσμὸς, δέσμα, δέσμη dat. vide Eustathium. Carebunt libertate: conjungentur homogenea.

¶ κατακαῦσαι) Vrentur & *comburentur*.

¶ δὲ, *autem*) Tum erit perfecta separatio.

¶ συναγάγετε) *colligite* & portate.

31 ἄνθρωπος, *homo*) Similitudo a viro: uti v. 33 a femina. conf. Luc. XV. 4. 8.

32 ὃ,

32 ὃ, *quod*) semen. nam κόκκῳ est masculinum.

¶ μικρότερον) *minimum*, non absolute, sed spectata proportione seminis ad germen. Erat species seminis notissima, proverbio trita. c. XVII. 20.

¶ σπερμάτων, *seminum*) Mundus habet varia sapientiæ, potentiæ, virtutis semina: ea omnia vicit fides christiana, per omnem mundum propagata. Grano simile est regnum cœlorum, adeoque tota res christiana, fides &c. Varie hæc possunt exprimi. *Fides* innuitur omnium credentium, qui fidem amplectuntur ante alios. Hi alii sunt, qui postea credunt, gentes, reges &c.

¶ μεῖζον) *majus*.

¶ λαχάνων, δένδρον, *oleribus*, *arbor*) Duo genera vegetabilium. Exempla talium arborum ingentium affert Tremell. ad Syr. h. l. *arbor*, v. gr. Constantini tempore.

¶ τὰ πετεινά, *volucres*) Ez. XVII. 23.

¶ κλάδοις) parulis *ramis*.

33 ἐνέκρυψεν) צִוּ LXX, ἐγκρύπτω. Ez. IV. 12. unde ἐγκρυφίας.

¶ σάτα τρία, *sata tria*) Quantum uno tempore ab homine portari, vel ad pinsendum sumi soleret. Gen. XVIII. 6.

¶ ἐζυμώθη, *fermentatum est*) Retulerim hoc ad propagationem potius, quam ad corruptelam ecclesiæ. *Fermentum* est ipsum *regnum cœlorum*, cujus rationes & evangelium & apostolos complectuntur.

¶ ὅλον, *tota*) sc. farina. Magna vis! Videtur hoc pertinere ad totum genus humanum, quod refert *tria sata*, ex tribus Noachi filiis propagatum in orbe terræ.

35 τὸ ῥηθὲν) Ps. LXXVIII. 2. ἀνοίξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου, φθέγξομαι προβλήματα ἀπ' ἀρχῆς.

¶ προφήτου, *prophetam*) qui cecinit psalmum illum. Spiritus Christi erat in prophetis: ideo prophetæ potuerunt suo modo de se prædicare, quæ postea in Christo uberrime impleta sunt.

¶ ἀνοίξω, *aperiam*) Antea non erat factum.

¶ ἐρεύξομαι) Hebr. אביעה *scaturiam*: quod LXX alias reddunt ἐρεύγομαι, Ps. XIX. 3. & ἐξερεύγομαι, Ps. CXIX. 171. CXLV. 7. Hesychius: ἐρεύγεται, ἀναβάλλει, scil. fons aquas. Idem, ἐρεύγετο, ἐβρύχετο, ἔβρυεν. dicitur autem βρύχειν de strepitu fluctuum & rugitu leonis. Igitur ἐρεύγομαι denotat scaturiginem præ copia & impetu sonoram. unde LXX etiam pro שאג *rugire* ponunt ἐρεύγεσθαι.

¶ καταβολῆς) Non solum dicit fundamenta, sed structuram. 2 Macc. II. 29.

36 φράσον, *explica*) Discipuli dociles amplius rogant.

38 οὗτοι) *hi*, quorum habetur ratio maxima: vel inprimis, præsentes discipuli.

¶ τοῦ πονηροῦ, *mali*) Masculinum.

39 συντέλεια· ἄγγελοι *consummatio*: *angeli*) Prædicatum, in contextu: extra contextum, subjectum. συντέλεια, v. 49. concursus τῶν τελῶν. 1 Cor. X. 11.

41 αὐτοῦ· αὐτοῦ· *suos*: *ejus*) Majestas Filii hominis. Hujus sunt *angeli*, coll. v. 39 fin. Hujus est *regnum* cœlorum. Hujus est *mundus*. v. 38. coll. v. 24.

¶ βασιλείας, *regno*) quod est regnum gratiæ.

¶ σκάνδαλα, *offendicula*) quæ bonum semen

ſemen impedierant, etiam apud alios. Horum pœna præcipua eſt.

42 *καὶ βαλοῦσιν, & jacient*) Id recurrit v. 50 totidem verbis.

43 *τότε, tunc)* amotis impiis.

¶ *ἐκλάμψουσιν*) non ardebunt, ut impii: ſed *effulgebunt*, ſinguli, & multo magis univerſi. Idem verbum, Dan. XII. 3. LXX.

¶ *τοῦ πατρὸς αὐτῶν, Patris ſui*) qui juſtus eſt, & glorioſus. Quanta juſtorum differentia a *filiis* mali! v. 38.

¶ *ὁ ἔχων ὦτα, qui habet aures*) Formula non ſolum populo, ſed etiam diſcipulis accommodata.

44 *θησαυρῷ, theſauro*) non frumenti, ſed auri, gemmarum &c.

¶ *κεκρυμμένῳ· ἔκρυψε occulto: occultavit*) Latuerat invenientem: deinde inveniens celavit alios. *occultavit* in ipſo agro, ubi invenerat. Studium & prudentia ſanctorum. Prov. VII. 1. Abſcondita illi inveniunt: inventa abſcondunt. Inventio theſauri non præſupponit *τὸ quærere*, ut margaritæ, quæ percontatione inveniuntur.

¶ *χαρᾶς, gaudio*) Gaudium ſpirituale, ſtimulus abnegandi mundi.

¶ *αὐτοῦ, ejus*) Ref. ad *theſaurum*. vel eſt adverbium.

¶ *ὑπάγει, abit*) Præſens, ut *vendit*, *emit*. Verſu 46 ponitur præteritum. Actum ſequitur ſtatus.

45 *οὐρανῶν, ἀνθρώπῳ· cælorum, homini*) Cœleſtium ſimilitudines, ex humanis. v. 52. c. XVIII. 23. XX. 1. XXII. 2.

¶ *ἐμπόρῳ*) *Ἔμπορος*, qui mercaturæ cauſa peregrinatur & navigat.

¶ *μαργαρίτας, margaritas*) Pluralis in ſingularem tranſit verſu ſeq.

46 *ἕνα, unam*) incomparabilem. Id ipſum eſt regnum cœlorum.

47 *ἐκ παντὸς γένους, ex omni genere*) Ioh. XXI. 11 not.

48 *ἐπληρώθη, impleta eſt*) Numerus malorum & juſtorum complebitur in noviſſimis diebus.

¶ *καθίσαντες, ſedentes*) ſtudioſe.

¶ *καλὰ, σαπρὰ, bona: putrida*) individua piſcium ex quovis genere.

¶ *ἔξω, extra*) *ſagenam.*

49 *πονηρούς, malos*) & injuſtos.

¶ *ἐκ μέσου, ex medio*) Mali, etiamſi plures ſunt, non cenſentur. Conf. v. 30.

¶ *τῶν δικαίων, juſtorum*) & bonorum.

51 *πάντα, omnia*) Reliquas Ieſus parabolas item paratus erat diſcipulis explicare. Sed intelligebant; ſi non perfecte, tamen vere.

52 *πᾶς γραμματεὺς, omnis ſcriba*) Ieſus neque eſt *ſcriba*, neque *μαθητευθεὶς initiatus*. loquitur ergo de diſcipulis: & quod verſu 12 propriis verbis dictum erat, id nunc, quumdiſcipuli tantiſper profecere, (unde etiam *ſcribæ* appellantur,) per parœmiam eis confirmatur. *Scriba* eſt homo doctrina vel etiam literis V. T. imbutus: itaque huc ref. *vetera*, ex Moſe & prophetis nota. Hoc genus eſt: accedit ſpecies, *μαθητευθεὶς κτλ.* i. e. homo *novi* præterea Teſt. doctrina *initiatus*. huc ref. *nova*, tum primum revelata. v. 35. *Nova* hîc memorantur ante *vetera*. nam hæc ex illis lucem & guſtum ſumunt, & tandem ſuaviſſime contemperantur. 1 Ioh. II. 7. 8.

¶ *μαθητευθεὶς*) *Βασιλεύω*, regem

facio & regem ago; sic μαθητεύω, discipulum facio, (μαθητὰς ποιεῖν Ioh. IV. 1.) &*discipulum ago*, c. XXVII. 57. Prior notio obtinet h. l. *discipulus factus*.

¶ τῇ βασιλείᾳ) Alii, εἰς τὴν βασιλείαν. Vtravis lectione, per metonymiam sive per prosopopœiam, innuitur Christus ipse, uti c. XI. 12. Si εἰς placet, confer 2. Cor. XI. 3. sin Dativus, conf. c. XXVII. 57.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) Omnes fere parabolæ a rebus *humanis* sumtæ sunt, ad perspicuitatem.

¶ ἐκβάλλει, *promit*) copiose.

¶ θησαυροῦ, *thesauro*) frumentario.

¶ καινὰ καὶ παλαιὰ, *nova & vetera*) Locutio proverbialis, de bona copia, ex anno præterito ac præsenti. Cant. VII. 13. *Nova*, ut ex bonis *regni cœlorum*: *vetera*, ut *scriba* e scripturis. conf. v. 35.

53 ἐτέλεσεν, *absolvit*) Hæ parabolæ orbem quendam & systema conficiunt. sic, *absolvit*: c. XI. 1. *implevit*. Luc. VII. 1. Ostenditur autem per eas, præter communem conditionem ecclesiæ N. T. specialior ratio futurorum eventuum. conf. not. ad v. 3. & ad Ioh. XVI. 13.

¶ μετῆρεν, *migravit*) Finem fecit tantisper habitandi in Capernaum. Deinceps Iesus, ab Herode exagitatus, minus uno loco mansit.

54 σοφία, δυνάμεις, *sapientia*, *virtutes*) 1 Cor. I. 24. Admiratione doctrinæ & operum Iesu provehi debemus ad fidelem personæ agnitionem: alias admiratio in stuporem desinit.

55 τέκτονος) *fabri lignarii*.

¶ ἡ μήτηρ, *mater*) Hinc colligi potest, Iosephum pridem fuisse mortuum; Mariam vixisse sine splendore.

¶ μαριὰμ, ἰάκωβος, *Maria*, *Iacobus*) Hos sic appellant, quasi nil haberent, nisi nomen; quo nomine notissimi essent.

56 ἀδελφαὶ, *sorores*) Has ne nominare quidem dignantur.

57 ἐσκανδαλίζοντο, *offendebantur*) ut fit iis, qui unum observant, altero, quod potius observandum erat, non observato.

¶ προφήτης, *propheta*) In propheta sunt duo: quiddam commune, vulgare, naturale, domesticum: & quiddam eximium, cœleste, spirituale, publicum. hoc non observant, qui illud norunt. familiaritas parit contemtum; in patria, magis etiam domi.

¶ ἄτιμος, *contemtus*) Contemtus, quem propheta fert alibi, non est contemtus, si comparetur cum contemtu in patria. alibi aliquid certe honoris habet.

58 ἀπιστίαν, *infidelitatem*) Caussa, cur hodie non fiant miracula multa, non tam est fides plantata, quam *infidelitas* regnans.

CAP. XIV.

1 Καιρῷ, *tempore*) Iam circiter annum publice egerat Iesus.

¶ ἤκουσεν, *audivit*) Novis rebus perstrepunt aures & aulæ regum: sed spiritualia ubique didita vix tandem eo perferuntur.

2 παισὶν, *ministris*) Amici principum, plerumque juvenes. In terrore, magni cum parvis promiscue loquuntur.

¶ οὗτος, *hic*) Herodem vexabat conscientia. non erat talis regis decidere. statuebat, cum dubitatione. Luc. IX. 7. 9. Erat Herodes Sadducæus: sed Sadducæismus nutat, ubi novum quiddam occurrit. Ratio priscis vel certe mortuis sanctis mavult adscribere res miras, quam vivis; & iis

iis, quos semel magni facere cœpit, quam aliis.

¶ ἰωάννης, *Iohannes*) Virtutes Iesu ante mortem Iohannis non audierat. Iohannes in vita non fecerat miracula: sed quia vir sanctus fuerat, homines existimant, vim miraculosam tamen in eo fuisse. conf. c. XVI. 14. Tantam vim etiam apud non sanctos habet existimatio sanctitatis. Porro vel mortuo Iohanni adscriptæ sunt actiones Christi. debuit igitur ille decrescere, ut Christus cresceret. De iis, quæ Christi prodromus ante Ipsum occisus defunctis nunciarit, evangelizarit, multa dicunt Græci communiter, apud Leonem Allatium de libris ecclesiast. Gr. p. 303 f. & apud Wetsten. ad Dial. c. Marcion. p. 33. itemque Latini, quos citat Ittig. Diss. de Ev. mortuis annunciato, § XI. quibus add. Ambros. ad Luc. I. 17. & Gerson Lect. 2. super Marcum.

¶ ὁ βαπτιςής, *Baptista*) Hoc cognomen Iohanni tribuit etiam Herodes, etiam Herodiadis filia, etiam Iosephus. Ita celebratum fuit.

¶ αὐτὸς) ipse.

¶ αἱ δυνάμεις, *virtutes*) Has describit, quasi substantiales.

¶ ἐν αὐτῷ, *in illo*) in Iesu.

3-12 ὁ γὰρ κτλ.) Iohannis mortem non opus erat aut in V. T. prædici, aut ex professo & ordine describi: quia is non est pro nobis mortuus. Pulcre autem resumitur ejus mentio, vigente jam Christo.

¶ ἡρωδιάδα, *Herodiadem*) Huic Eliæ inimica fuit regia mulier; ut veteri, Iesabel.

¶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, *fratris sui*) Φιλίππου præmittunt plerique, ex Marco. qui quum solus hunc Herodis fratrem memorat, non ex Matthæo omnia sumsisse noscitur. Brevior apud Matthæum lectio, per Vulgatum servata est. *fratris*, vivi, nec improlis, ut docet Iosephus l. 18. c. 7. sed satis erat, quod *frater* esset. Vtriusque etiam neptis ex fratre Aristobulo erat Herodias.

4 οὐκ ἔξεστι, *non licet*) Iohannes vim veritatis amaræ non fregit argumentis nimiis conciliantibus: nec verba erant mollia, nec vestis. Iohannes non venit in Galilæam: sed tamen potuit Herodem reprehendere.

¶ σοὶ, *tibi*) Peccata, regum etiam, in secunda persona debent redargui.

¶ ἔχειν, *habere*) Causas matrimoniales non possunt plane abdicare theologi: c. XIX. 3 f. quorum est quærere de omni eo, quod *licet* vel non licet. Conf. c. XXII. 17.

5 ἐφοβήθη, *timuit*) Sæpe ii timent, qui testes veritatis opprimunt: neque tamen ipsi testes timent oppressores suos.

6 γενεσίων) diei, quo vel natus est (LXX, Gen. XL. 20.) vel regnare cœpit. Dies illustres magnum comitatur peccandi periculum.

¶ ὠρχήσατο, *saltavit*) Res levis, ansa rei gravissimæ.

¶ θυγάτηρ, *filia*) Salome.

¶ ἐν τῷ μέσῳ, *in medio*) in spectantibus omnibus, in convivio.

7 ὡμολόγησε, *confessus est*) Saltando petierat puella: cui rex etiam antehac natali die suo videtur aliquid dedisse solitus.

8 προβιβασθεῖσα, *ante instructa*) antequam peteret.

¶ ὧδε, *hic*) antequam regem pœniteret.

¶ πίνακι, *patina*) quam fortasse in manu tenuit. Res horrendas impii sciunt cum euphemia verbis elegantibus proferre.

9 ἐλυπήθη, *contristatus est*) Latuerat in rege judicii aliquid. Mali propositi exsequendi necessitas subita percellit etiam pessimos. Gaudia mundi comitatur tristitia.

¶ ὁ βασιλεὺς, *rex*) *tetrarcha*, proprie. v. 1.

¶ συνανακειμένυς, *una discumbentes*) Rex convivas timuit: convivæ, regem. hi, cum Iohannem deprecari debuissent, non deprecati, participes facti sunt cædis.

10 ἀπεκεφάλισε, *decollavit*) Vel hoc mortis genus argumento erat, Iohannem non fuisse Messiam. coll. Ioh. XIX. 36.

¶ ἰωάννην, *Iohannem*) Non omnis subita & violenta mors, misera; vel si caput auferatur.

11 μητρὶ, *matri*) quæ sine dubio crudeliter tractavit.

12 σῶμα, *corpus*) sine capite.

¶ ἐλθόντες, *venientes*) Ea re profuit discipulis Iohannis, mors ejus.

¶ ἀπήγγειλαν, *annunciaverunt*) Nuncium, qua animi significatione acceperit Iesus, non exprimitur: accepit videlicet, ut Dominum decuit.

13 ἀκούσας, *audiens*) ea, quæ a v. 1 ad 12 memorata sunt.

¶ ἀνεχώρησεν, *secessit*) Interfector Baptistæ indignus erat, qui videret audiretque Dominum. c. XXI. 23-27. Postea quidem eum vidit, Luc. XXIII. 8, sed non sponte accedentem, verum hostium violentia adductum. itaque hic aspectus Herodi non fuit signum gratiæ. Confer de Samuele & Saule 1 Sam. XV. 35 & XIX. 24.

¶ κατ᾽ ἰδίαν, *seorsum*) nemine assumto, nisi discipulis.

¶ πεζῇ) *pedibus*. vid. Eustath.

14 ἐξελθὼν, *egressus*) e secessu, in publicum.

15 ὀψίας, *vespere*) Varios gradus habet vesper. v. 23.

¶ ἡ ὥρα, *hora*) dimittendi populi, capiendi cibi & quietis, vel cibi peregre petendi.

¶ ἑαυτοῖς, *sibi*) Discipuli videntur interdum illis errasse.

16 ὐ χρείαν, *non opus*) Quod non opus est, de eo videlicet non est laborandum.

¶ ὑμεῖς) *vos*. significanter. Rudimenta fidei miraculorum apud discipulos.

17 ἄρτους, *panes*) singulatim paratos.

19 ἀνακλιθῆναι, *collocari*) Exercetur populi fides.

¶ τοὺς) quicquid aderat.

¶ ἀναβλέψας, *sursum oculos tollens*) Iesus omnia retulit ad Patrem, Ioh. XI. 41. XVII. 1, præsentissima fiducia; secus ac peccatores. Luc. XVIII. 13.

¶ οἱ δὲ μαθηταὶ, *discipuli vero*) Præludium administrationis futuræ. Act. IV. 35.

20 πάντες, *omnes*) Quanto magis in S. Cœna *omnes* possunt *uno* Domini corpore pasci?

¶ κλασμάτων, *frustorum*) panis sapidissimi. conf. Ioh. II. 10. Solidissimum miraculum. Populi non erat auferre aliquid, curiositatis causa.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Cap. XVI. 9 not. Etiam piscium reliquiæ erant. Marc. VI. 43. Servabatur ad cibum futurum, non, ut manna, memoriæ causa.

21 γυναικῶν καὶ παιδίων, *mulieribus & pueris*) quorum sine dubio non levis numerus.

22 ἐυθέως, *statim*) Rebus bene per nos actis non debet immorari consideratio nostra.

¶ ἠνάγκασεν, *coegit*) magnis, ut credere fas est, de causis. Non libenter navigabant soli.

¶ τὸ πλοῖον, *navem*) de qua v. 13.

¶ ἕως, *donec*) Nil dixisse dicitur, se precaturum. Exemplum præbuit precandi in occulto.

23 τὸ ὄρος, *montem*) qui erat in ea regione. Montes & loci editi, Act. X. 9, opportuni precibus: ob solitudinem, sub cœlo.

¶ κατ' ἰδίαν, *seorsum*) ne discipulis quidem præsentibus. In tali secessu res gestæ sunt maximæ, inter Deum & Mediatorem. Non intercessit actio scenica. Quid Christus egerit cum Patre, colligi potest v. gr. ex Ps. XVI. Luc. XI. 2 f. coll. v. 1. Ioh. XVII.

¶ προσεύξασθαι, *precatum*) ultra mediam noctem v. 25. Fructum vide versu 33 f.

25 τετάρτῃ, *quarta*) *extrema*. Apud Iudæos quoque nox divisa erat in quatuor vigilias. Aliquandiu debuerunt laborare, dum opem tulit.

¶ ἀπῆλθε, *abiit*) Precibus, quæ diu durarant, tamen quasi abruptis, abiit ad juvandos discipulos.

¶ περιπατῶν, *ambulans*) vento flante.

26 ἐταράχθησαν, *turbati sunt*) Sæpe Christum pro alio potius, quam pro Christo habemus. conf. v. 2. Iam non solum mare, sed etiam Dominum formidabant.

¶ Φάντασμα) Φάντασμα, Φάσμα, idem. Sap. XVII. 15. 4. nec valde differt Φαντασία. ib. c. XVIII. 17.

28 κέλευσον, *jube*) Egregius motus fidei. Petrus, Iesu desiderio, navem relinquit, sive super mari ambulandum est, sive natandum per mare. Ioh. XXI. 7.

29 ἐλθὲ, *veni*) Qui se ultro offert, ab eo plus postulatur: magis tentatur: potentius servatur.

30 βλέπων, *videns*) Et *sensit* Petrus, & in undis *vidit*.

¶ τὸν) Ventus fortis antea fuerat, sed a Petro non ita observatus.

¶ ἐφοβήθη, *timuit*) quamvis piscator esset, nandi peritus. Ioh. XXI. 7. Qui gratia niti cœperunt, natura minus uti possunt.

¶ καταποντίζεσθαι, *submergi*) Pro modo fidei ferebatur ab aqua: sicut pro modo manuum sublatarum Mosis vicit populus.

31 ὀλιγόπιστε, *parvam fidem habens*) Etiam magna fides, tamen est exigua respectu ejus fidei, quæ in nobis esse debebat. Constantia debet adesse.

¶ εἰς τί) *quorsum*? quo fructu? Non reprehenditur, quod exierit e navi; sed quod non manserit in firmitate fidei. tentationi se obtulit; recte: sed perstare debebat.

¶ ἐδίστασας, *dubitasti*) Fidei natura perspicitur ex opposito, quod est dubitatio & metus. Marc. V. 36. Rom. XIV. 23. Iac. I. 6.

36 μόνον, *tantum*) Pia humilitas.

CAP XV.

1 Οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων, *Hierosolymitani*) qui videbantur auctoritate præpollere, & zelo; tam longam profecti viam.

2 τῶν πρεσβυτέρων, *veterum*) Πρεσβύτερος interdum est nomen dignitatis muneris ve;

nerisve; interdum opponitur juventuti, interdum posteritati, ut h. l.

¶ *ἄρτον, panem*) Alios cibos facilius edebant Iudæi sine lotione manuum, quam panem. Wall. not. crit. p. 47.

3 *διατί, cur*) Respondet, uti quæsierant v. 2.

¶ *καὶ ὑμεῖς, etiam vos*) sive transgrediuntur discipuli, sive non; vos estis transgressores maximi.

¶ *διὰ, propter*) Traditiones, etiam ubi minime putares, detrahunt mandatis divinis.

¶ *ὑμῶν, vestram*) Illi dixerant, *veterum*. Iesus non accipit personam.

4 *ὁ γὰρ θεὸς, Deus enim*) Antitheton: *vos* v. 5.

¶ *τίμα, honora*) *Honor* significat justa beneficia, 1 Tim. V. 3 not. quæ negare, summa est *contumelia*. *τίμα τὸν κύριον*, Prov. III. 9. de sacrificiis. Metonymia antecedentis. Ex. XX. 12: *τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου.*

¶ *ὁ κακολογῶν, qui maledicit*) Ex XXI. 17: *ὁ κακολογῶν πατέρα αὐτοῦ ἢ μητέρα αὐτοῦ, θανάτῳ τελευτάτω.* Maledictis impetitur vita: & vitam per parentes accipit proles.

¶ *θανάτῳ, morte*) Observa, juventus!

5 *ὑμεῖς δὲ, vos autem*) Quæ Deus jubet, sunt amoris: traditiones humanæ in alia omnia eunt.

¶ *δῶρον, donum*) sc. est. *Korban est illud, quicquid* &c. Formula erat: קרבן שאני נהנה לך *illud omne, quo tibi quomodocunque utilis esse possem, esto mihi Korban.* h. e. tam mihi sit prohibitum tibi ulla in re benefacere, quam est mihi illicitum attingere Corban. vid. L. Capelli Corban. Vel etiam revera, ad vitandam speciem avaritiæ, contulerunt in Corban, quæ parentibus debebantur: sicut multi pauperibus vel orphanis tribuunt, quæ aliis invident, extorquent, denegant.

¶ *ὃ ἐὰν κτλ.*) *quicquid ex me utilitatis capturus fores.*)

¶ *ὠφεληθῇς*) יהנה לך solebant dicere sacerdotes, cum populus aliquid offerret.

¶ *καὶ*) & Particula inchoat apodosin.

¶ *οὐ μὴ τιμήσῃ, non honorabit*) Pharisæorum edictum erat: *talis erit liber ab officio erga patrem & matrem.* Id autem Dominus effert iis verbis, quæ injuriam pharisæorum apertius exprimunt, præcepto Dei contrariam.

6 *καὶ*) *atque adeo.*

¶ *διὰ, propter*) Cor occupatum traditionibus non capit mandata Dei.

7 *προεφήτευσε, prophetavit*) prædixit.

8 *ὁ λαὸς οὗτος*) Es. XXIX. 13: *ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτῶν τιμῶσί με, ἡ δὲ καρδία — διδάσκοντες ἐντάλματα ἀνθρώπων καὶ διδασκαλίας.*

¶ *οὗτος, hic*) Pronomine hoc indicatur fastidium. 1 Cor. XIV. 21.

¶ *με, me*) Deum, loquentem per Esajam.

¶ *καρδία, cor*) cujus accessu vere colitur Deus, & cultûs summa continetur.

9 *μάτην, frustra*) Quanta vanitas in religionum parte maxima tot seculis & climatibus!

¶ *σέβονται, colunt*) Deum ejusque præcepta parce curabant: &, si curabant, id observantia mandatorum humanorum contaminabant.

¶ *διδάσκοντες διδασκαλίας, docentes doctrinas*) operose, diu, frequentes. conf. Marc. VII. 13.

¶ ἐν-

¶ ἐντάλματα) Appositio. indigna nomine ἐντολῶν. *præcepta* per *doctrinas* adornantur & condiuntur.

¶ ἀνθρώπων) *hominum*, quamlibet *veterum*: v. 2. quorum nulla in religione est auctoritas.

10 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Non omnes semper attendebant. Pharisæi non erant digni, quibus hoc diceretur. v. 14.

¶ τὸν ὄχλον, *turbam*) ne deciperetur oratione pharisæorum.

11 οὐ, *non*) Id nisi ita esset, fideles sine fastidio maximo non possent habitare in mundo vanitati subjecto.

¶ τὸ ἐκπορευόμενον, *quod egreditur*) Peccatum originale hîc evidenter innuitur.

¶ τοῦτο, *hoc*) Demonstrativum.

12 οἶδας, *nosti*) Sentiebant omniscientiam Iesu.

¶ ἐσκανδαλίσθησαν, *offensi sunt*) scandalo accepto, vel potius captato.

13 φυτεία, *planta*) Doctrina, sive potius homo. φυτὸν, naturâ: φυτεία, curâ.

¶ πατὴρ, *Pater*) Ioh. XV. 1 f.

¶ ἐκριζωθήσεται, *eradicabitur*) Et hæc faciunt scandala. Talis planta, quamlibet speciosa, est extra Christum.

14 ἄφετε, *sinite*) nolite eos morari.

¶ ὁδηγοὶ, *viæ duces*) Es. IX. 16.

15 ἀποκριθεὶς, *respondens*) Plane singularis candor est historiæ divinæ per omnes libros, in notandis hominum sanctorum erratis.

¶ παραβολὴν ταύτην, *parabolam hanc*) Parabola est v. 13, sed sermo apertus a v. 10. Itaque Petrus, ut discipulus, improprie loquitur. Neque tamen id expresse reprehendit Iesus. Modo rem tenuissent.

16 ὑμεῖς, *vos*) Resp. *nobis*, v. 15. *Vos*: non modo pharisæi & populus. Resp. *intelligite*, v. 10.

17 οὔπω, *nondum*) quanquam v. 11 & alibi instituti estis de tota ratione pietatis, ex qua possetis hanc quoque rem colligere.

¶ νοεῖτε) *animadvertitis*.

¶ εἰς, *in*) *In*, ter: nec cordis fit mentio, in quo est aut puritas vera aut impuritas.

19 διαλογισμοὶ πονηροὶ, *cogitationes malæ*) quales habebant Pharisæi. articulus additur Marc. VII. 21.

φόνοι, μοιχεῖαι, *cædes, adulteria*) contra præceptum V. &c. Pluralis numerus facit ad gravitatem.

¶ βλασφημίαι) *maledicta*, contra proximum, cum *falso testimonio* conjuncta. In talibus enumerationibus τὸ asyndeton sæpe vim habet τοῦ &c. quasi is, qui loquitur, plura voluerit addere aut cogitanda relinquere. conf. Marc. VII. 22.

20 οὐ κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον, *non polluit hominem*) In ipsa *hominis* appellatione latet argumentum. nam spiritualis natura, quæ in homine potior pars est, non attingitur a sordibus externis.

21 τὰ μέρη, *partes*) non versus totam regionem.

22 ἐξελθοῦσα, *egressa*) Nam Iesus non intravit fines Cananæorum.

¶ ἐκραύγασεν, *clamavit*) eminus, a tergo. coll. v. 23. 25.

¶ με, *mei*) Suam fecerat pia mater miseriam filiæ. v. 25. conf. v. 28.

¶ υἱὲ Δαυΐδ, *fili David*) Ergo audierat de Promissione mulier, pridem, vel nuper.

23 δὲ, *vero*) Decebat, hanc declarationem & quasi protestationem indignitatis

tis ethnicæ præmitti dignationi singulari, cui tamen eadem viam parabat: nec tam precibus Cananææ, quam Cananææ & discipulorum opem dedit.

¶ ὐκ ἀπεκρίθη - λόγον) Sic LXX, Es. XXXVI. 21. 1 Chron. XXI. 12.

¶ ἀπόλυσον, *dimitte*) Metonymia consequentis: i. e. *juva*, *ut soles*, coll. v. seq. Sic solebat Iesus dimittere.

¶ κράζει, *clamat*) Credibile est, discipulos judicium hominum esse veritos; & sua causa, ne clamor molestiam afferret, & mulieris causa, opem petiisse.

24, 26 εἰ μὴ - τοῖς κυναρίοις *nisi - catellis*) Sermo in thesi expressus, in hypothesi nullam habet repulsam: sed potius spem facit fidei constanti. Thesis autem accipienda est, non de officio toto mediatorio, sed de prædicatione & miraculis.

24 ἀπεςάλην, *missus sum*) Iesus omnia retulit ad suam *missionem*.

¶ πρόβατα, *oves*) Israël, grex Domini. Ps. XCV. Iesus, Pastor.

¶ οἴκε, *domus*) Id restringere videbatur gratiam.

25 ἐλθῦσα, *veniens*) a tergo Salvatoris ad faciem ejus progressa, quanquam etiam discipulis repulsam dedisse videbatur.

26 τῶν τέκνων, *liberorum*) Iesus ad Iudæos locutus est severe: de Iudæis, ad externos, honorifice. Ioh. IV. 22. Sic nos de ecclesia evangelica.

¶ κυναρίοις, *catellis*) indignis. At jam hic diminutivum est. Iesus ipse dat ansam mulieri capiendi sui. Midrasch Tillim: *Nationes mundi assimilantur canibus.*

27 ναὶ, *næ*) Arripit mulier appellationem *catellorum.* nam sequitur, καὶ γὰρ, quod vertendum, *etenim. næ*, particula partim assentientis: partim assensum ad preces Domino quasi in linguam imponentis, i. e. orantis. Sic ναὶ, Philem. v. 20. Iudith IX. (12) 14.

¶ ἐσθίει, *edunt*) cum *filii* sæpe prodigant panem.

¶ ἀπὸ τῶν ψιχίων, *de miculis*) Non dicit, *micas*, nec dicit, *panem.*

¶ τῶν πιπτόντων, *cadentibus*) Antitheton: λαβεῖν καὶ βαλεῖν. Petit ut rem innoxiæ utilitatis.

¶ ἀπὸ, *a*) Non postulat *mensæ* admoveri: non longe tamen a mensa se abesse innuit. Vicina Israëli gens illa erat.

¶ τῶν κυρίων αὐτῶν, *dominorum suorum*) Id prærogativam *liberorum* & tamen quandam *catellorum* cum iis necessitudinem indicat. Congruit sermo *Cananææ* cum *Canaane servo.* Gen. IX. 26.

28 ὦ γύναι, *o mulier*) Nunc demum eam alloquitur.

¶ μεγάλη, *magna*) Modestia non obstat magnitudini fidei. c. VIII. 8 f.

¶ ὡς, *ut*) Post luctam eo plus datur.

¶ θέλεις, *vis*) Fides est etiam in voluntate.

¶ ἀπὸ, *a*) Secuta est sanitas durabilis.

29 ἐκάθητο, *sedebat*) Non ultro jussit populos accedere, sed exspectavit.

30 ἑτέρυς, *alios*) *infirmos.*

¶ ἔρριψαν, *jecerunt*) cum se invicem premerent.

32 σπλαγχνίζομαι, *miseret me*) Dum populus præ admiratione oblitus est famis: miseretur ejus Iesus, nec laude miraculorum tangitur. alias gloria & misericordia raro conveniunt.

¶ προσ-

¶ προσμένουσί μοι, *manent apud me*) Populi intererat *manere apud* Iesum: atque id tamen Iesus pro causa novi beneficii eis conferendi amplectitur. Paratus erat populus manere diutius.

¶ τί) *pro* ὅ. LXX, Gen. XXXVIII. 25.

¶ νήστεις, *jejunos*) Nullius opis indigos homines a se dimisit.

33 πόθεν, *unde*) Conf. Num. XI. 21. 2 Reg. IV. 43.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Iam intelligebant discipuli, suas fore in ea re partes aliquas.

34 ὀλίγα ἰχθύδια, *paucos pisciculos*) Extenuant apparatum. nam v. 36 tollitur forma diminutiva.

36 εὐχαριστήσας, *gratias agens*) Gratiarum actioni locus est etiam ante cibum: Act. XXVII. 35. & tum idem est, quod εὐλογία sive *benedictio*. Est enim recognitio beneficii divini de præterito & futuro. Iesus omnia retulit ad Patrem: & hic gratias egit pro panibus & pro instanti saturitate populi. coll. Ioh. XI. 41. εὐχαριστεῖν, verbum a Phrynicho improbatum, sed a Diodoro quoque Siculo adhibitum.

39 ἀνέβη) *iterum conscendit*, navem videlicet paulo ante memoratam, c. XIV. 33. Idem verbum, eadem vi, Marc. VI. 51.

CAP. XVI.

1 Οἱ Φαρισαῖοι καὶ σαδδουκαῖοι, *Pharisæi & Sadducæi*) Pharisæis maxime plebs, Sadducæis proceres erant addicti, Act. V. 17. XXIII. 6. ut hodie turba in superstitionem, prudentes in atheismum prócliviores. Duo extrema opposita. Duos tantum Sadducæorum insultus in Iesum describunt evangelistæ: quorum prior hoc loco exstat. nam de religione minus laborabant, quam pharisæi.

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cælo*) Miracula de cœlo facta fuerant tempore Mosis, Iosuæ, Eliæ. Causa, cur pharisæi nollent miracula ab Iesu ante eam diem edita pro divinis amplecti, hæc fuisse videtur, quod, cum Is nondum edidisset signum e cœlo, putarent, cetera potuisse etiam a satana proficisci: conf. cap. XII. 24. 38. & quod signum e cœlo, in omnem creaturam agens, majus esset, quam signa in microcosmo. Sadducæi, qui nullum spiritum, adeoque nec satanam esse putabant, censuere, facultatem Iesu extendere se tantum ad famem & morbos corporis, non ad majora omnia. Apud utrosque valebat illud: Varietas miraculorum, (tanquam spectaculorum,) delectat. Libido illorum notatur verbo illo, *volumus*. c. XII. 38.

2 ὀψίας· πρωΐ· *vesperi: mane*) Duo prognostica omnium communissima & maxime popularia. nam ubi cœlum rubet vesperi, noctis frigiditas tenuiores vapores adstringit, ne fiat tempestas, etiamsi venti fiant: ubi mane cœlum rubet cum nigrore, calore solis vapores crassi in tempestatem erumpunt.

3 ὑποκριταί, *hypocritæ*) Hypocrisis erat, major eorum in naturalibus quam in spiritualibus sollertia. nam qui illam habent, hac multo minus, quam tardi homines, carere debent, etsi sæpe ea carent. Exemplum utriusque conjunctæ, cap. II. 2.

¶ πρόσωπον τοῦ οὐρανοῦ) *vultum cæli*, non, *faciem*. *Vultus* hominis variat, *facies* semper est eadem. Prosopopœia, ut in συγκάζων, modo.

¶ τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν) *signa temporum*, i. e. singulis temporibus congruentia.

tia. Non modo tempora ex signis, sed simul etiam signa ex indole temporum, & signa eorumque genera inter sese dijudicari debere, Iesus docet. Varius enim est influxus Dei in homines, per varias doctrinas, personas, tempora, signa; quae omnia inter se respondent. quare aliis temporibus alia signa conveniunt. Messiae in terra versanti conveniebant signa minus illa quidem splendida, sed tamen quae hominibus in terra (cap. IX. 6.) plane essent salutaria. c. VIII. 17. Luc. IX. 54. Quare non de coelo, sed de sese debuerant argumenta capere. Luc. XII. 57. Pariter post ascensionem non edidit signa in terra, ut olim.

¶ οὐ δύνασθε;) *non potestis?* scil. signum a signo dignoscere. cum admiratione dictum. Si velletis, maxime possetis: nunc voluntaria vos caecitas impedit.

4 γενεὰ) *natio*, ipsa sui temporis signum. nam talis futura erat tempore Messiae. c. XI. 6.

¶ πονηρὰ) *mala* & molesta.

¶ μοιχαλὶς, *adultera*) fidem connubialem, quam Deo sanctissime servare debebat, frangere solita.

¶ σημεῖον - καὶ σημεῖον, *signum - & signum*) Gravis repetitio. Miraculorum speciem praescribunt, ita, quasi nulla esset alia: quare totum eis miraculorum genus negatur. quae postea facta sunt miracula, non in gratiam talium, sed popelli & aegrotorum facta sunt.

¶ τὸ σημεῖον ἰωνᾶ, *signum Ionae*) Illud non ex coelo, sed ex media terra. Ionas ex ceto redux Ninevitis suam probavit legationem: sic Messiae demonstratio Iudaeis per resurrectionem Iesu, cui antea non credidere, data est. Porro post triduum in medio terrae transactum satis signorum de coelo fore tacite innuit: quae facta sunt ab ascensione in coelum, & fient in abolitione coelorum. conf. cap. XXIV. 30. Act. II. 19. quid? ne tum quidem nulla erant de coelo signa. Matth. III. 16.

¶ καταλιπὼν, *relinquens*) Iusta severitas. Tit. III. 10. Populum nunquam ita reliquit Iesus.

6 ὁρᾶτε, *videte*) Necessarium est puritatis doctrinae studium.

¶ ζύμης, *fermento*) Sermo metaphoricus, eoque aenigmaticus: quo Iesus profectum discipulorum, qui jam diu auditores erant, tentat. Metaphora autem alludit ad cogitationes, quas scaturiebat mens discipulorum. Nolite curare defectum panis cibarii: sed alimenta periculosa, quae animis propinant hypocritae. Oblitos esse panum discipulos ea ex causa, credibile est, quod solicitos eos habuisset tentassetque controversia a Pharisaeis & Sadducaeis mota, v. 1. Pharisaei & Sadducaei alias erant valde inter se divisi: sed tamen hîc contra Iesum conspirarant. v. 1. Ideo uno *hypocritarum* titulo utrosque affecit, v. 3. & contra utrosque simul munit discipulos h. l. Atque ipsa *hypocrisis* hoc fermentum erat, Luc. XII. 1. qua acti, signa temporis praesentis sufficientissima non agnoverunt, alterius temporis (unde plurale, *temporum*, v. 3.) signa postulantes Fidelis & credit & loquitur: qui horum utrumvis ab altero divellit, est infidelis, est hypocrita. c. XXIV. 51 not. Neque igitur, *qui parvam fidem habet* (v. 8.) ab hypocrisi liber est. Opportunissime de hoc fermento cavendo monentur discipuli, ex praesentibus signis nondum intelligentes. v. 11.

7 ἄρτους, *panes*) Victus in familia Iesu valde simplex & frugalis fuit. Putabant,

eo

eo loco, quo nunc venirent, emendum fore panem, neque ullam fore copiam panis, quem constaret fermento pharisæorum non esse subactum. Respondet Iesus, etiamsi nullus alius panis haberi posset, tamen eos etiam sine pharisæorum & totius illius climatis pane alitum iri.

8 τί διαλογίζεσθε, *quid cogitatis*) Homo gravius sibi imputat defectum in cura rerum externarum; cujus veniam Deus facillime tribuit. Major fidei ratio.

¶ ὀλιγόπιστοι, *parvam fidem habentes*) Ex fidei penuria facilis non modo in dubitationes & timores, sed etiam in errores hermeneuticos aliosque, & in oblivionem lapsus est.

9 οὔπω, *nondum*) Diu audisse, auget in tarditate discentis culpam.

¶ νοεῖτε-μνημονεύετε, *intelligitis-recordamini*) Verbum νοέω, dicit quiddam magis voluntarium, quam συνίημι. v. 12. Marc. VII. 18. 2 Tim. II. 7. Peccatum etiam cadit in mentem & memoriam. debebant *intelligere*, vel si duo illa miracula non essent facta. Memoria tenere debemus in operibus divinis etiam circumstantias, & ex priori auxilio sperare ulterius.

9, 10 πόσους κοφίνους, πόσας σπυρίδας, *quot cophinos, quot sportas*) In priore miraculo, ut numerus panum numero millium, sic numerus cophinorum respondit numero apostolorum, ut singuli cophino, quem gestabant, pleno gauderent; in altero, numerus sportarum numero panum. Si plures habuissent cophinos aut sportas, sine dubio panes etiam in majus fuissent multiplicati, conf. 2 Reg. IV. 6. ut essent *complementa*. Marc. VIII. 20. Erat autem σπυρὶς, *sporta*, major, quam κόφινος. Gloss. vet. κόφινος, *corbis*, *CORBVLA*. Iuvenalis, de Iudæis egenis: *quorum cophinus fœnumque supellex*. ex quo patet, cophinum fuisse κουφότερον, leviorem, ut a quovis pro usu quotidiano circumferri posset: *sporta* videtur cepisse justum onus bajulatoris. conf. Act. IX 25.

10 τῶν -) Id cujusque est, quo quisque fruitur atque utitur.

¶ ἐλάβετε, *sumsistis*) ad victum ulteriorem, in compensationem panum V & VII, quos impendistis.

11 πῶς, *quomodo*) Particula admirandi. conf. c. VIII. 10 not.

¶ οὐ περὶ ἄρτου, *non de pane*) Sensus literalis sæpe verior & augustior est sensu literæ: & ubi hæc de naturalibus agit, ille ad spiritualia ducit. In spiritualibus magis presse debent accipi verba cœlestia.

12 συνῆκαν, *intellexerunt*) Tamen aliquid intelligendum reliquit Iesus discipulis. Ipse ostendit, quid *fermentum* non significaret h. l. illi debebant, cum audissent, quid non esset, colligere, quid esset. Sic quoque cap. XVII. 13.

¶ ἀπὸ τῆς διδαχῆς) *a* fermento *doctrinæ*. *Doctrinæ* vocabulum, in antitheto ad panem, late sumitur, ut etiam *hypocrisin* denotet. Hæc doctrina hypocritica erat fermentum.

13 δὲ, *autem*) Notabile temporis intervallum fuit inter antecedentia, & inter ea, quæ hic panduntur. Ideo laxior est sermonis connexio. Quæ sequuntur, brevi tempore ante passionem Domini facta sunt: & brevitas hujus intervalli adjuvat rectam interpretationem promissionum, quæ exstant versu 18 & 28. & interdicti, quod exstat versu 20. c. XVII. 9. &c.

¶ Καισαρείας, *Cæsareæ*) Iudæos Cæsari parere, ablato a sua tribu sceptro, Messiamque venisse, ipsum hoc nomen Palæstinæ

stinæ oppidis haud pridem inditum omnes admonere poterat. Vide tamen Iac. *Alting.* Schilo p. 147. 153. In exegesi sacra lector ponere se debet quasi in illo tempore & loco, quo oratio habita resve gesta est; & affectus, vim verborum, contextum considerare.

¶ τῆς Φιλίππε, *Philippi*) Sic Cæsarea mediterranea distinguitur a Cæsarea maritima.

¶ τίνα, *quem*) Discipuli auscultando & quærendo profecerant: nunc Magister quærendo examinat, & catecheseos specimen præbet.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπε) me, quem ipse appellare soleo *Filium hominis.* Petrus antitheton tangit: *tu es Filius Dei viventis*, v. 16. conf. Ioh. V. 19. 27. Frequens apud evangelistas & diligentissime observanda est hæc nomenclatura, qua nemo nisi solus Christus, a nemine, dum Ipse in terris ambularet, nisi a semetipso appellitatus est *Filius hominis.* Primum Ioh. I. 52, ut primum reperti fuere, qui eum Messiam & Filium Dei, ib. v. 50, agnoscerent; & deinceps sæpissime, ante prædictionem passionis & post. Nam ab iis, qui fidem in Ipsum suscipiebant, dictus est *Filius David.* Recte suspicati sunt Iudæi, ea designari Messiam. Ioh. XII. 34. Nam ut Adamus I cum tota progenie dicitur *Homo*, sic Adamus II (1 Cor. XV. 45) dicitur *Filius hominis:* non ea notione, qua *filii hominis*, id est, tenues, opponuntur *filiis viri*, id est, potentibus, Ps. XLIX. 3. quave homines communiter dicuntur *filii hominum.* Marc. III. 28. Eph. III. 5. Ez. II. 1 & passim: sed cum articulo, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπε. Videtur articulus respicere prophetiam Dan. VII. 13. Vnus hic nempe homo est, quem Adamus post lapsum, ex promissione exspectavit pro tota sua progenie: ὁ δεύτερος, *secundus*, 1 Cor. XV. 47. quem omnis prophetia V. T. indigitavit, qui totius generis humani jura & primogenituram sustinet, Luc. III. 23. 38. & cui uni, quod humani nominis nos non pœniteat, (Ps. XLIX. 21.) debemus. Rom. V. 15. Porro hac appellatione Christus, inter homines ambulans, & expressit, & pro œconomia illius temporis occultavit (conf. Matth. XXII. 45.) inter homines, & satanam celavit, se esse τὸν υἱὸν *Filium* absolute dictum, id est, Filium Dei, promissum datumque homini, Gen. III. 15. Es. IX. 6, ortumque ex homine. Hebr. II. 11. (perinde uti uno *exaltationis* vocabulo & crucem & glorificationem suam insignivit: Ioh. XII. 32.) & simul se ipsum præsentis suæ conditionis quasi admonuit. Matth. XX. 28. Phil. II. 7. 8. Neque vero tantum Exinanitioni ea convenit appellatio: sed Filius hominis dicitur pro statu quolibet conspicuo, (Ioh. XII. 34. coll. v. seq. *lux vobiscum:*) vel in exinanitione vel in exaltatione. convenitque ipsa forma corporis, juventutem referens. Dan. VII. 13. Evolve omnino v. 27. 28. & cap. XII. 32. XXIV. 27. 30. 37. 39. 44. XXV. 31. Luc. XVII. 22. Ioh. XII. 23 - 36. V. 27. Act. VII. 56. quare etiam talis appellatio per omnes epistolas XXI apostolicas (nam Hebr. II. 6 non additur articulus, & verba Davidis sunt, non Pauli, qui tamen *hominem & virum* sæpe appellat Christum. vid not. ad Rom. V. 15.) non occurrit: sed appellatio *Filii Dei.* Atque in ipsa Apocalypsi, c. I. 13. XIV. 14. uti diu ante apud Dan. l. c. ad eam duntaxat alluditur. Apostolorum vel in hoc uno idiomate convenientia ostendit, eos eodem divino motu scripsisse.

14 οἱ μὲν, ἄλλοι δὲ, ἕτεροι δὲ, *aliqui quidem, alii vero, alii vero*) Non sufficit nos-

se variorum opiniones: nostra nobis constare fides debet; quæ deinde etiam ex opinionibus aliorum, per se vanis, profectum capiat.

¶ ἰωάννην - προφητῶν, *Iohannem - prophetarum*) Non opus est referri hoc ad metempsychosin a pharisæis creditam: nam de ipsius Eliæ, qui non erat mortuus, reditu, de ceterorum resurrectione ex mortuis suspicati sunt. c. XIV. 2. Luc. IX. 8. 19.

¶ ἱερεμίαν, *Ieremiam*) Hunc Iudæi exspectabant tum.

¶ ἕνα, *unum*) quemvis, indefinite. Non putabant, Majus quidpiam venire posse, quam olim habuissent. Cum *Mose* non comparabant Iesum.

16 ἀποκριθεὶς, *respondens*) Petrus ubique, pro ardore suo, præcipuas habuit inter apostolos loquendi partes.

¶ σίμων πέτρος, *Simon Petrus*) Hoc solenni loco nomen & cognomen jungitur. Apparet, Simonem citius & uberius agnosse Filium Dei, & condiscipulis præluxisse.

¶ σὺ εἶ, *tu es*) Firmiter dicit: *Tu es*. non, *dico te esse*. Antea debuit credere Petrus, tum audire etiam in monte. c. XVII. 5. Similem confessionem dederat Petrus, Ioh. VI. 69. sed plus celebratur hæc, quam dedit post tot tentationes, tam solenniter interrogatus.

¶ ὁ χριστὸς, ὁ υἱὸς, *Christus, Filius*) Ergo hæc duo non sunt plane synonyma, ut voluit Ioh. Lockius: sed altero posito alterum tacite connotatur. vid. Act. IX. 20. Estque gradatio. nam cognitio de Iesu, ut est Filius Dei, sublimior est, quam de eodem, ut est Christus.

17 μακάριος, *beatus*) Hoc vocabulo non solum beata, sed etiam rara simul conditio significatur. c. XIII. 16. Non dixerat Iesus discipulis antehac, se esse Christum. Ea dixit & fecit, unde, revelante Patre, ipsum agnoscerent esse Christum.

¶ σίμων βὰρ ἰωνᾶ, *Simon Bar Iona*) Expressa nomenclatio significat illud: Dominus novit suos. Et Petro in memoriam revocat specimen illud omniscientiæ, quod ei datum erat Ioh. I. 43. coll. ib. c. XXI. 15.

¶ σὰρξ καὶ αἷμα) homo quicunque. *caro & sanguis*, metonymice, corpus & anima. Eph. VI. 12. Gal. I. 16. Nemo, ante Petrum, mortalium, tum hoc ipsum sciebat. v. 14.

¶ οὐκ ἀπεκάλυψε, *non revelavit*) Christi cognitio non hauritur, nisi ex revelatione cœlesti. c. XI. 27.

¶ ὁ πατήρ μου, *Pater meus*) Sic repetitur & confirmatur Summa confessionis Petri. Petro *revelarat* Pater cœlestis per doctrinam Iesu Christi, cordi Petri inscriptam.

18 σὺ εἶ πέτρος, *tu es Petrus*) Suavissime respondet illi verbo: *Tu es Christus*.

¶ πέτρος - πέτρα, *Petrus - petra*) Πέτρος alias denotat *lapidem*; sed in Simone *petram*. enimvero talem virum non conveniebat appellitari *Petram* fœminina terminatione: vicissim Matthæus libenter scripsisset, ἐπὶ τούτῳ τῷ πέτρῳ, si sermonis ratio tulisset. quare hæc duo, πέτρα & πέτρος stant pro uno nomine, sicut unum utrinque nomen *Kepha* legitur in Syriaco. *Petrus* hic ponitur, ut proprium. dicitur enim, *tu es*, non, *tu eris*. & tamen connotatur aperte vis appellativi, ut *petram* denotet. Certe super apostolos ædificata est ecclesia Christi, Ap. XXI. 14, quatenus illi & primi fidelium fuere, & ceteri fideles illorum opera accessere.

qua in re præcipua quædam ſane Petri, ſalva apoſtolicæ poteſtatis æqualitate, prærogativa extitit. nam is & primus Iudæos lucrifecit plurimos, Act. II, & idem primus gentes ad evangelium admiſit, Act. X. Præterea hic potiſſimum *fratres ſuos confirmare*, *ovesque & agnos Domini paſcere* juſſus eſt. Atque illuſtre cognomen, alias ipſi Chriſto tribui ſolitum, qui item *Petra* dicitur, haud ſine maximæ rei ſignificatione inditum Petro eſſe oportet, qui etiam in catalogo apoſtolorum *primus* dicitur, & primo ſemper loco ponitur. Matth. X. 2. vid. etiam 1 Petr. II. 4-7. Tute hæc omnia dicuntur: nam quid hæc ad Romam? Videat Petra romana, ne cadat ſub cenſuram verſûs 23.

¶ *καὶ*, *&*) Magnificentiſſima promiſſio, portas inferni, regnum cœlorum, & terram, diverſis modis complexa.

¶ *οἰκοδομήσω*, *ædificabo*) Non dicit, *ſuper hac petra fundabo*. Petrus tamen non eſt fundamentum. Super petra ædificatur ſapienter. c. VII. 24.

¶ *μȣ τὴν ἐκκλησίαν*, *meam eccleſiam*) Magnifica de Ieſu locutio, in evangeliſtis non alibi occurrens.

¶ *πύλαι ᾅδȣ*) Etiam *πύλαι*, ſine articulo. Τῷ *ᾅδῃ inferno* mox opponitur *cælum*, uti cap. XI. 23. Contra fidem nil poteſt *infernus*: fides poteſt in *cælum*. *Portæ inferni* (ut alibi *portæ mortis*) nominantur etiam Es. XXXVIII. 10. Sap. XVI. 13. *ᾅδης infernus* valentiſſimum quiddam, Cant. VIII. 6. quanto magis ejus *portæ*? Metaphora, *portæ*, a re architectonica, ut in *ædificabo* & *claves*. Eccleſia Chriſti videtur quaſi urbs ſine mœnibus: & tamen portæ inferni, quæ illam impetunt, non prævalebunt. Notantur infernalia munimenta & reſpondentia illis propugnacula mundi, v. gr. *Porta* Ottomannica, & Roma, ubi orci orificium eſſe, apertum M. Curtii tempore, aperiendum iterum olim Ap. XIX. 20, exiſtimat Er. Schmidius: *Roma*, inquit, *ſita eſt in iis proxime partibus Italiæ, ubi adhuc ante Romam conditam Homerus ſuum Vlyſſem, & poſt Romam conditam, non magni intervalli diſcrimine, Virgilius ſuum Æneam ad inferos deſcendiſſe fingit. Sed ne poëtica fide agere velle videar, (quanquam inſtar prædictionis Caiphæ haberi hæc poëtica poſſint) age audi & hiſtoricam. In medio foro Romæ olim, ſi Livio & aliis Romæ præconibus credendum, infernus, quem vos* (Pontificii) *in viſceribus terræ ponitis, os ſuum aperuit, nulliſque terris ingeſtis hiatus ille expleri potuit, usque dum Marcus Curtius armatus & equo inſidens inſiliit. Vt nimirum, velut Enochum & Eliam vivos cælum; ita hunc Curtium vivum infernus primitias acciperet, per πύλας haſce ᾅδȣ, in medio foro Romæ tunc apertas, quæ haud dubie Divina potentia rurſus aperientur, quando Beſtia & pſeudopropheta in ſtagnum ignis ſulfure ardens vivi conjicientur, uti promittitur Ap. XIX.* 20.

19 *δώσω σοὶ*, *dabo tibi*) Futurum. Ipſe Chriſtus exaltatus *claves* accepit œconomice. Ap. I. 18, & Exeg. Germ. Dedit, quas hîc promiſit, deinceps claves Dominus non ſoli Petro, conf. Luc. V. 10 not. ſed primo, ratione temporis: quatenus Petrus primus fuit, qui poſt reſurrectionem Chriſti geſſit apoſtolatum. Act. I. 15. II. 14. Si Petro & epiſcopis poſt eum romanis, ac non ceteris apoſtolis, datæ ſunt claves: etiam poſt mortem Petri epiſcopus romanus ceteros apoſtolos paſcere debuit.

¶ *τὰς κλεῖς*, *claves*) *Claves* denotant poteſtatem. Tertull. lib. de jejuniis cap. XV.

XV. *Apostolus claves macelli tibi tradidit*: ubi alludit ad 1 Cor. X. 25. Ad duas res valet usus *clavium*, ad claudendum & ad aperiendum: ipsæ claves non dicuntur esse *duæ*. Vna eademque clave & clauditur & aperitur, Ap. III. 7. *Mille* claves Henocho traditas fuisse asseverant Iudæi. vid. Alting. Hist. promot. acad. Hebr. p. 107.

¶ τῆς βασιλείας τῶν ὐρανῶν, *regni cælorum*) non dicit, *ecclesiæ*; neque, *regnorum mundi*.

¶ δήσῃς, λύσῃς, *ligaveris*, *solveris*) Claves denotant totum munus Petri. quare ligandi & solvendi verbis comprehenduntur omnia ea, quæ Petrus in virtute nominis Iesu Christi & per fidem in illud nomen, apostolica potestate, gessit; docendo, convincendo, hortando, prohibendo, permittendo (vid. Tertull. modo cit.) consolando, remittendo, Matth. XVIII. 18. 15. Ioh. XX. 23. sanando, Act. III. 7. IX. 34. resuscitando, ibid. v. 41. coll. c. II. 24. puniendo, c. V. 5. coll. 1 Cor. V. 5. Exemplum rei in terra gestæ, in cœlis rati habitæ, ipse commemorat Act XV. 8. Iuvat cum hoc loco conferre alterum, Matth. XVIII. 18, & cum utroque tertium parallelum: Ioh. XX. 23. Hoc loco Petro uni post editam confessionem de Iesu Christo potestas promittitur (1) ligandi & (2) solvendi, peccata, & quicquid sub eam potestatem cadit; quasi per ænigma, non expresso, quæ liganda & solvenda essent, quia discipuli rem tantam nondum capiebant, Luc. IX. 54. Capite XVIII post glorificationem in monte discipulis in fide progressis communiter datur potestas (1) ligandi & (2) solvendi offensas fratrum, maxime autem solvendi per preces in nomine Christi. Ioh. XX Iesus post resurrectionem, *afflatis* discipulis, potestatem præbet, peccata (1) remittendi & (2) tenendi sic enim & verba & verborum ordo mutatus extat, porta salutis aperta. Maxima pars est potestatis apostolicæ, in peccata: conf. Hos. XIII. 12. cetera per synecdochen in hoc sermone continentur. De usu verbi λύειν haud alienum fuerit conferre locum Aristophanis, Ran. Act. 2. scen. 6. in epirrhemate: αἰτίαν ἐχθῦσι, ΛΥΣΑΙ τὰς πρότερον ἁμαρτίας (χρή.) i. e. *Crimina causas exponentibus remittenda sunt*.

20 μηδενὶ, *nemini*) Iesus ne apostolis quidem, se Christum esse, dixerat, sed reliquit, quod ipsi ex rerum testimoniis cognoscerent. Ergo non conveniebat, id ceteris, ante ejus resurrectionem, quæ totum testimonium de Messia erat corroboratura, ab apostolis aperte dici. nam qui mysterium, minus dextre, proponit non capientibus, & sibi & aliis nocet. Porro ii, qui credidissent aliquo modo, Iesum esse Christum, regnum mundanum cum seditioso strepitu quæsissent: ceteri plerique Christum talem illo tempore vehementius repulissent, & crucifigendo atrocius peccassent, minus patentem pœnitentiæ januam in posterum habituri. Postea aperte testati sunt.

¶ ὁ χριςὸς, *Christus*) Postquam discipuli Iesum agnovere Christum, eumque confessi sunt, paulo post eis transformationem suam ostendit, cap. XVII, & de se ut Christo aperte locutus est inter illos. Marc. IX. 41. Ioh. XVII. 3.

21 ἀπὸ τότε) *illo tempore*, *& deinceps*.

¶ ἤρξατο, *cæpit*) Ergo antea non ostenderat. Evangelium in duas partes potest dividi, ex quibus divina Iesu methodus elucet. prior propositio est: *Iesus est Christus*. altera: *Christum oportet pati*, *mori*, *& resurgere*. conf. Ioh. XVI. 30. 31. 32. vel

vel brevius: Chriſtus per mortem intrabit in gloriam. Diſcipulos Ieſus primo convicit de ſubjecto; deinde de prædicato ei debuerunt credere ante paſſionem Domini. Poſt glorificationem ejus populus primo didicit prædicatum, & inde convictus eſt de ſubjecto. Act. XVII. 3. Priorem propoſitionem ut diſcipulis perſuaſit Ieſus, v. 16, alteram addidit. Poſtea eos in montem duxit. Ad hæc obſervanda plurimum momenti habet ſeries harmoniæ evangelicæ. Homines ſæpe omnia ſimul docent: non item ſapientia divina.

¶ *δεικνύειν, oſtendere*) aperte.

¶ *ἀπελθεῖν*) *abire*, ſimulque diſcedere ab illa ratione, cui aſſueverant diſcipuli.

¶ *παθεῖν, pati*) Vbi Ieſu obtigerat gloria aliqua, ut h. l. per confeſſionem Petri, tum maxime recordari ſolitus eſt paſſionis ſuæ inſtantis. Prima hæc annunciatio, paſſionis & mortis generatim meminit: ſecunda cap. XVII. 22 ſ. traditionem in manus peccatorum addit: tertia denique c. XX. 17-19 flagella, crucem &c. exprimit. Prima ſecundæ, quam ſecundæ tertia, tempore propior fuit.

¶ *πρεσβυτέρων, ἀρχιερέων, γραμματέων, preſbyteris, pontificibus, ſcribis*) Tria genera eorum, qui populum debuiſſent ad Meſſiam ducere: hodierno fere ſtilo, conſilium juſtitiæ, conſiſtorium & facultas theologica. c. XXVI. 3.

¶ *ἐγερθῆναι, excitari*) Nondum addit de aſcenſione. Gradatim omnia ulteriora panduntur. v. 27.

22 *προσλαβόμενος, aſſumens*) quaſi pro jure ſuo. Familiarius egit, poſt agnitionis editum ſpecimen: ſed Ieſus in ordinem redigit. conf. Luc. IX. 28. 48 ſ. 54 ſ.

¶ *ὁ πέτρος, Petrus*) idem. de quo v. 16. Facilius Locum de perſona Chriſti fert ratio, quam verbum crucis. Subitæ mutationes in Petro. v. 16. 22. c. XVII. 4. Inde expertus teſtatur, nos virtute *Dei* cuſtodiri, Epiſt. I. c. I. 5, non noſtra.

¶ *ἤρξατο, cœpit*) Ceteras doctrinas ſine exceptione acceperat.

¶ *ἵλεώς, propitius*) ſc. *ſit Deus.* Formula decurtata. *ἵλεως ἡμῖν καταλιπεῖν νόμον.* 1 Macc. II. 21. Et ſic LXX interdum exprimunt חלילה Hebræum.

23 *ὕπαγε, abi*) tuum non eſt *aſſumere & increpare.* Quo magis Petrum prædicarat beatum, eo magis nunc eum reprehendit; ad reprehenſionem concoquendam antea per fidem præparatum: ut & hunc ipſum corrigat, & ceteros diſcipulos præſervet v. 24.

¶ *ὀπίσω*) ex conſpectu meo, *ad tergum.* Satanam juſſerat plane faceſſere, c. IV. 10.

¶ *σατανᾶ, ſatana*) Appellativum. Conf. Ioh. VI. 70, de Iuda, ſed coll. not. ad Ap. XII 9. Petrus ſe putabat maxime benevolum, cum diceret, *ἵλεως κτλ.* ſed tamen *ſatanas* dicitur. conf. 2 Sam. XIX. 22. שׂטן qui ſe in via objicit.

¶ *σκάνδαλόν μου, ſcandalum meum*) i. e. non modo tu ſcandalum capis ex ſermone meo, ſed mihi, ſi fieri poſſet, noxium ſcandalum tuo ſermone præberes. Summa vi hoc dicitur, & cauſam continet celerrimæ ſeveritatis erga Petrum. Si animam Ieſu tangere aliquid potuiſſet, perículoſior fuiſſet ſermo diſcipuli, quam incurſus Tentatoris. Matth. IV. conf. not. ad Hebr. IV. 15. *Petra & ſcandalum*, antitheton. Scandalum, ante pedes poſitum, retro amandat Ieſus.

¶ *τὰ*

¶ τὰ τῦ θεοῦ, *quæ Dei ſunt*) verbum crucis pretioſum. Senſus Ieſu perpetuo divinus.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominum*) carnis & ſanguinis. v. 17.

24 θέλει, *vult*) Nemo cogitur; ſed ſi vult, leges ſubire debet.

¶ ὀπίσω μȣ ἐλθεῖν, *poſt me venire*) Id denotat ſtatum & profeſſionem: *ſequatur*, officium.

¶ ἀπαρνησάσθω, *abneget*) Vim verbi expende c. XXVI. 70. Abnegare ſe, renunciare. ſic, ἀρνεῖσθαι, Tit. II. 12. ἀποτάσσεσθαι, Luc. XIV. 33. Oppoſitum, ὁμολογία, *confeſſio*, Hebr. X. 23.

¶ μοι, *me*) ut ſit, ubi ego.

25 θέλῃ-σῶσαι, *voluerit-ſervare*) Non dicitur, *ſervaverit*.

¶ ψυχὴν, *animam*) Anima eſt homo, ſecundum rationes animales & humanas.

¶ σῶσαι, *ſervare*) naturaliter.

¶ ἀπολέσει, *perdet*) ſpiritualiter, vel etiam corporaliter.

¶ ἀπολέσῃ, *perdiderit*) naturaliter: abjecta per abnegationem omni *ſuitate*. non dicitur, *voluerit perdere*.

¶ ἕνεκεν ἐμȣ͂, *mea cauſa*) Hoc ſpectat *ſui abnegatio*: ceteroqui multi vitam amittunt *mundi & ſui ipſorum cauſa*.

¶ εὑρήσει, *inveniet*) *ſervabit*, eſt apud Marcum & Lucam. *ſervabit*, ſpiritualiter vel etiam corporaliter. Periculum in mundo. Anima, quæ ſalvatur, *Inventum* eſt.

26 ὅλον, *totum*) Totum nemo unquam lucratus eſt: &, ſi lucraretur, quid prodeſſet?

¶ ψυχὴν, *animam*) Vera prudentia refert omnia ad animæ; falſa ad corporis utilitatem.

¶ τί δώσει, *quid dabit*) Non ſufficit orbis.

¶ ἀντάλλαγμα, *redhoſtimentum*) quod non debet vilius eſſe anima redimenda.

27 μέλλει ἔρχεσθαι) Id plus eſt, quam ſi diceretur ἐλεύσεται, *veniet*. Vt doctrinam de perſona Chriſti ſtatim ſubſecuta eſt doctrina de cruce, ſic hanc ſtatim doctrina de gloria.

¶ τότε, *tunc*) Eo omnia differuntur.

¶ ἀποδώσει ἑκάστῳ, *reddet unicuique*) Negotium hoc eſt majeſtatis divinæ. Rom. II. 6.

¶ πρᾶξιν, *actionem*) Singularis. Vita hominis tota, una actio.

28 τινὲς, *quidam*) Hos non nominat: & his ipſis profuit ignorare, ſe eſſe. Petrus tum vix ſperabat, ſe in his fore.

¶ ὧδε, *hic*) Particula valde demonſtrans.

¶ ἕως ἂν ἴδωσι, *usque dum videant*) Innuitur res futura non propediem; alias omnes, vel plerique omnes, eousque vixiſſent; ſed tamen illa hominum ætate. Habet hic *terminus* temporis varia intervalla, *viſio* ipſa varios gradus, *usque* ad videntium *obitum* vario tempore ſubſecutum. coll. Luc. II. 26, *antequam*, de Simeone. Atque alium gradum habuit adventus Filii hominis ante obitum Iacobi, Act. II. 36, & in illo libro paſſim, usque ad c. XII. coll. Hebr. II. 5 ſs. alium ante obitum Petri, 2 Petr. I. 14. 19. Luc. XXI. 31. alium, eumque ſummum, ante obitum Iohannis, in ſplendidiſſima Revelatione venientis Ieſu Chriſti per Iohannem deſcripta: Ioh. XXI. 22 not. cui reſpondebit eventus ipſe. v. 27. Matth. XXVI. 64. Atque hujus rei prævium documentum ſex poſt diebus datum eſt *in monte*; ſimulque ex omnibus diſcipulis

P ii,

ii, qui potiſſimum viſuri eſſent, deſignati. Non dubium eſt, quin tres ii, qui *transfigurationem* in monte viderunt, etiam in aliis poſtea experimentis gloriæ Chriſti habuerint præcipuum quiddam. Hoc Dictum reſpexiſſe, ſed non dexterrime intellexiſſe videntur, qui diem noviſſimum nimis propinquum putarunt.

¶ τὸν υἱὸν τȢ ἀνθρώπȢ ἐρχόμενον, *filium hominis venientem*) Sermo eſt de adventu conſpicuo ad judicium, v. 13 not. aſcenſionem mox ſubſequi incipiente.

CAP. XVII.

1 Ἡμέρας ἓξ, *dies ſex*) Lucas, *quaſi octo*, circiter; connumerato die dicti & facti. Hæc definitio temporis innuit nexum aliquem cum præcedentibus. In transfiguratione confirmata eſt doctrina de *Filio Dei*, & de ejus *exitu* ſive *paſſione* &c.

¶ παραλαμβάνει, *aſſumit*) Scivit Ieſus, quid futurum eſſet in monte.

¶ ὁ ἰησȢς, *Ieſus*) Quia nomen Ieſu hic ponitur, ut initio novæ partis, hinc patet, c. XVI. 28 non tantum ſpectari clarificationem in monte.

¶ τὸν) Matthæus ea quoque candide commemorat, in quibus alii apoſtoli ei antelati erant. Petri & Iohannis, qui interfuerant, ſcripta exſtant. ille commemorat ep. ſecunda; hic, ut ſatis notam & teſtatam rem præſupponit. Conf. de Petro, Iacobo & Iohanne, c. XXVI. 37.

¶ ὄρος, *montem*) Mons non nominatur: eoque ſuperſtitioni occurritur. Præcipuæ manifeſtationes divinæ in montibus factæ. Act. VII. 30. 38. Opinio de monte *Thabor* ſpecioſa eſt. Ierem XLVI. 18.

2 μετεμορφώθη, *transfiguratus eſt*) Hoc verbo notatur, gloriam ſemper internam fuiſſe Ieſu. alia vis verbi μετασχηματίζεσθαι, Phil. III. 21. 2 Cor. XI. 14. conf. μορφὴ καὶ σχῆμα, Phil. II. 6 ſs.

¶ φῶς, *lux*) infra *ſolem*. Veſtes nonnihil diluere ſplendorem corporis.

3 ὤφθησαν, *apparuerunt*) cum ſuis corporibus.

¶ μωσῆς καὶ ἠλίας, *Moſes & Elias*) Vtriusque diſceſſus ex hominibus fuerat ſingularis: uterque in *monte* Sina & Horeb revelationibus inſignis. Vtriusque conjuncta mentio Malach. IV. 4. 5. Probabile eſt, Moſen ſtatim a morte & ſepultura reſuſcitatum fuiſſe, ut non fuerit exanimis, Elia vivente in cœlo: certe poſt obitum intravit terram promiſſionis, quæ ſanctum hunc montem habebat. Et tamen Chriſtus eſt ἀπαρχὴ, *primitiæ*, non Moſes. Reſuſcitatio Moſis non confert vitam aliis: confert reſuſcitatio Chriſti. Ceteroqui Moſis redivivi hæc apparitio myſterii plena eſt. Ἀθανασίαν ei jam tum fuiſſe collatam, neque poſt Chriſti reſurrectionem ei βελτίωσιν quandam obtigiſſe quis ſpondebit? O quam multa ſunt in mundo glorioſo ſupra captum noſtrum. Si hæc apparitio Moſis & Eliæ, non in canone, ſed tamen per alios teſtes idoneos relata exſtaret, quis non pro fabula haberet?

¶ συλλαλȢ̃ντες, *colloquentes*) Non eſt pleonaſmus. loquebatur *uterque* cum Ieſu. Colloquium maximum. Moſes in fine œconomiæ primæ: Elias, in medio mediæ: Ieſus, in principio tertiæ. Illi non

niſi

nisi vero Messiæ testimonium perhibent.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum illo*) non etiam cum tribus apostolis.

4 καλὸν) טוב Gen. I.

¶ εἶναι, *esse*) manere. Immo καλὸν ἦν, *bonum erat*, multo aliud. Ioh. XVI. 7. Ad *stationem*, Luc. IX. 32, non opus erat tabernaculis: aut ad unam noctem. ib. v. 37.

¶ εἰ θέλεις, *si vis*) Bona & necessaria exceptio.

¶ τρεῖς, *tria*) non sex. Apostoli volebant esse cum Iesu.

¶ μωσῆ, *Mosi* Mosen & Eliam cognovit Petrus in illo lumine.

5 ἔτι, *adhuc*) Brevis mora.

¶ λαλοῦντος, *loquente*) Non plane apta fuerat locutio.

¶ ἰδοὺ, ἰδοὺ, *ecce*, *ecce*) Magna momenta. Revelatio una e maximis.

¶ νεφέλη, *nubes*) Gloriam meram non fert natura mortalis. medicina fortis diluitur liquore. addatur *somnus*, Luc. IX. 32. Nubem tamen intravit Moses & Elias. ibid. v. 34. Magna admissio! In nubibus sæpe conspicua majestas divina.

¶ αὐτούς, *eos*) discipulos. Luc. IX. 34.

¶ φωνὴ, *vox*) Vox venit de cœlo, primo, c. III. 17, tum, hoc medio tempore; & extremo, paullo ante passionem, Ioh. XII. 28. Post singulas illas de cœlo voces, nova virtus in Iesu, novus ardor & nova suavitas sermonum & actionum ejus, novus successus, emicuit.

¶ οὗτος, *hic*) Hic sermo habet tres partes, quæ psalmos, prophetas & Mosen, unde repetuntur, respiciunt.

¶ αὐτοῦ, *eum*) præ Mose & Elia. Hoc celevsma, *Eum audite*, non dicebatur apud baptismum, Matth. III. 17.

¶ ἀκούετε, *audite*) Viatorum est *audire* & auditum propagare potius, quam *videre*, ut Petrus optabat. Pater probavit omnia, quæ locutus erat Filius, de se ut Filio Dei; & quæ locuturus erat posthac, etiam multo uberius, de cruce inprimis. nam de illo ut *Filio*, expresse hic ipse testabatur Pater: de *Cruce*, magis magisque *audiendus* erat Filius.

7 ἥψατο, *tetigit*) Aspectus & auditus prosternit: tactus familiaris & efficax erigit.

¶ μὴ φοβεῖσθε) *desinite timere.*

8 ἰησοῦν μόνον, *Iesum solum*) Hinc constat, hunc esse Filium, audiendum, non Mosen, non Eliam.

9 μηδενὶ, *nemini*) ne condiscipulis quidem.

¶ ἕως οὗ, *usque dum*) Deinde dixerunt, 2 Petr. I. 18. Scripsit etiam Matthæus, etsi non interfuerat.

¶ ἀναστῇ, *surrexerit*) Gloria resurrectionis credibiliorem fecit gloriam illam præviam.

10 οὖν, *ergo*) Mentioni mortis opponunt restitutionem per Eliam, quem v. 3. putant venisse, idque non celandum esse, promovendæ fidei causa, ut exspectationi scribarum eventus jam respondisse agnoscatur.

¶ πρῶτον, *prius*) ante Messiæ regnum.

11 ἔρχεται, *venit*) Præsens, medium inter vaticinium & complementum. Et ministerium Iohannis efficax etiam post ejus necem erat.

¶ ἀποκαταστήσει, *restituet*) Idem verbum, Mal. III. 24. LXX. Et hoc negotium

restituendi omnia argumento est, in prophetia de Elia non spectatam esse brevem illam apparitionem Eliæ in monte.

¶ *πάντα, omnia*) apud parentes & liberos, seminaliter. Ioh. X. 40. f. Act. XIX. 3.

12 *δὲ, vero*) Docet, adventum Eliæ & mortem Messiæ non modo non inter se pugnare, sed congruere.

¶ *οὐκ ἐπέγνωσαν, non agnoverunt*) etsi Iesus id c. XI. 14 aperte dixerat. sic ne Christum quidem, etiamsi aperte eis dixisset, agnovissent.

¶ *ὅσα ἠθέλησαν, quæcunque voluerant*) Iohannis mors non soli Herodi adscribitur. conf. ad cap. XIV. 9. Iesus Eliam, quum Iohannes Bapt. venit, venisse ait: Iohannes Bapt. id negat. Vtrumque vere, si responsiones conferantur ad quæstiones prægressas. Iudæi quæsiverant, num esset Elias (conf. c. XXVII. 49.) ille videlicet, qui venturus esset, ante adventum secundum, sive ante *diem magnum & terribilem*. ideo Iohannes respondit, *non*. Discipuli sententiam Scribarum ex sermonibus Christi temperantes, & cum his conciliare studentes, putarant, Eliam Thisbiten venturum esse ante adventum primum. ideo Iesus respondet, tum venisse Iohannem baptistam.

14 *καὶ, &*) Hîc jam alia longe scena se pandit, quam optarat Petrus v. 4. Dum Moses in monte erat, populus deliquit. Ex. XXXII. 1. Dum Iesus in monte erat, res apud populum non optime gesta est.

15 *ἐλέησόν μου τὸν υἱὸν, miserere filii mei*) Potuit orare lunaticus, *Respice me, & miserere mei, quia sum unigena.* vid. Ps. XXV. 16 in Hebr. & Gr. Et hoc repetit parens ejus.

¶ *τὸ*) Articulus *universe* innuit naturam horum elementorum; quod lunaticus apud ignem & aquam proclivior sit in paroxysmum: sed Marc. IX. 22 not. ignis & aquæ memorantur, & hæ quidem *indefinite* sine articulo.

16 *οὐκ ἠδυνήθησαν, non potuerunt*) Turpe discipulis erat, accusari aliunde. Candida Matthæi etiam de sese confessio. Mirum, non nocuisse dæmonem discipulis, coll. Act. XIX. 16.

17 *ἄπιστος, infidelis*) Conf. v. 20. Severo elencho discipuli accensentur turbæ.

¶ *ἕως πότε, usque quo*) Postquam in monte Iesus robur acceperat majus, jam ei gravior accidit *infidelitas* hominum & miseria, cui succurrit. Conf. Ex. cap. cit. v. 19.

¶ *ἔσομαι, ero*) Festinabat ad Patrem; nec tamen abitum se facere posse, sciebat, priusquam discipulos ad fidem perduxisset. Molesta erat tarditas eorum. Ioh. XIV. 9. XVI. 31.

¶ *μεθ' ὑμῶν, vobiscum*) Iesus non de hoc mundo.

¶ *ἀνέξομαι, tolerabo*) Metonymia consequentis. Vita Iesu perpetua *tolerantia.*

18 *ἐπετίμησεν, increpuit*) ut hostem.

¶ *αὐτῷ, illud*) *dæmonium.* Marc. IX. 25.

¶ *αὐτοῦ, illo*) *puero.*

19 *εἶπον, dixerunt*) Salutaris submissio, & *causæ* indagatio.

¶ *οὐκ ἠδυνήθημεν, non potuimus*) Assueverant jam miraculo. c. X. 1.

20 *ἀπιστίαν, infidelitatem*) in hac parte.

¶ *πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως, fidem ut granum sinapis*) Oppositum: *mons* ingens. Huic *fidei* antitheton est fides vigens & exstimulata per preces & jejunium. Ex eo patet, translationem montis minus esse miraculum, quam ejectionem talis dæmonii, de quo hîc sermo est. nam dæmonium

nium arctius hæret in homine spiritualiter, quam mons in radicibus suis naturaliter: & fides, etiam minima, tamen est vehementior situ montis. Dices: cur ergo illud miraculum minus frequens? Resp. Factum tamen est aliquando: sed sæpe fieri non opus est, etsi eo se extendit opulentia fidei. Mons per naturam ex creatione est in loco suo: dæmonium non item in homine. Ergo hoc ejici salutarius est, quam montem transferri. Conf. de fide, Marc. XI. 22 ss. XVI. 17. Ioh. XIV. 12 s.

¶ ἐρεῖτε, *dicetis*) dicere poteſtis. Hoc apostolis potissimum dicitur. neque enim omnibus obtingit donum miraculorum.

¶ ὄρει, *monti*) v. 1. cap. XXI. 21. Exempla non desunt in Hist. eccl. Eorum unum vid. in Not. ad Greg. Thaum. Paneg. p. 127 seq. vid. etiam Stapul. comm. f. 78.

¶ ἐκεῖ, *illic*) Poteritis etiam locum assignare monti.

¶ οὐδὲν, *nihil*) vel si sol sistendus sit.

21 τοῦτο, *hoc*) Non dicitur hoc loco, *dæmoniorum genus*, universe; sed *hoc genus*, determinate. Ergo non unum est genus dæmoniorum. Ejecerant discipuli antea etiam sine precibus & jejunio: at hoc genus indolem habet precibus & jejuniis maxime contrariam & cedentem. Iejunio non assueverant discipuli: c. IX. 14. & sobrietatem, absente Domino, tum videntur minus servasse.

22 μέλλει-παραδίδοσθαι) *est, ut tradatur.*

¶ εἰς χεῖρας ἀνθρώπων, *in manus hominum*) quæ sane gravis conditio! Sic traditus ille, qui tantam potestatem habebat: v. 18.

24 καπερναοὺμ, *Capernaum*) ubi habitabat Iesus.

¶ δίδραχμα) שקל LXX sæpe δίδραχμον.

¶ λαμβάνοντες, *accipientes*) pro templo.

25 ναὶ, *etiam*) Ergo Iesus etiam priore anno solverat.

¶ εἰσῆλθεν, *intravit*) ea ipsa de re.

¶ προέφθασε, *prævenit*) Petrus rogare volebat. toto hoc facto mire confirmata fides Petri. In medio actu submissionis emicat Majestas.

¶ σίμων, *Simon*) Appellatio quasi domestica & familiaris.

¶ τέλη ἢ κῆνσον, *vectigalia aut censum*) agrorum capitumque.

¶ ἀλλοτρίων, *alienis*) civibus, qui non sunt filii.

26 ἐλεύθεροι, *liberi*) Sensus comparationis. Iesus est Filius Dei (v. 5.) & hæres omnium: at Dei domus est templum, cujus in usum didrachma penduntur. Decebat, Iesum, didrachma solventem, id facere cum protestatione. hanc non capiebant, qui sumebant; ergo ad Petrum fit. Ius Iesu sequuntur etiam, qui ad Iesum attinent.

27 ἵνα δὲ μὴ, *ut ne autem*) Scandali vitandi causa vel miraculum factum. conf. c. XVIII. 6. 7.

¶ αὐτοὺς, *illos*) qui non noverant jus Iesu. Facillime, ubi de pecunia agitur, scandalum capiunt a sanctis homines negotia mundana curantes.

¶ βάλε, *jace*) Petrus, piscator. Non erat in crumena pecunia.

¶ ἀναβάντα, *ascendentem*) Multiplex omniscientiæ & omnipotentiæ miraculum: 1. capi aliquid: 2. & cito: 3. in pisce fore pecuniam: 4. eamque in pisce primo: 5. nummum fore tanti, quantum opus esset: 6. fore in piscis ore. Ergo piscis eo ipso momento staterem sive tetradrachmum ex fundo maris afferre jussus est.

¶ *ἀντὶ ἐμοῦ καὶ σοῦ, pro me & te*) Par valde dispar. quid enim Petrus ad Iesu magnitudinem? Petrus habebat familiam: ceteri discipuli, erant familia Iesu. Ideo dixerant, *Magister vester*, non, *tuus*, v. 24.

CAP. XVIII.

1 Ὥρα, *hora*) cum audierant, de libertate liberorum, c. XVII. 26. (convenit *ergo* h. l.) cumque viderant, Petrum, Iacobum & Iohannem esse adhibitos in monte, c. XVII. 1.

¶ *τίς, quis*) Indefinite interrogant, verbis: mente, de se ipsis existimant.

¶ *ἐν τῇ βασιλείᾳ, in regno*) Vide, ut intres: prius noli quærere, quæ sint rationes singulares.

2 *παιδίον, puerulum*) Diminutivum, ad refutandos discipulos *magna* quærentes. Fertur fuisse Ignatius ὁ θεοφόρος. Sine dubio fuit excellentis indolis & suavissimæ speciei, divino nutu tum præsens.

¶ *ἐν μέσῳ αὐτῶν, in medio eorum*) Vid. Marc. IX 36 not.

3 *καὶ εἶπεν, & dixit*) Quærendo, *quis major*, offendere poterant discipuli, & se ipsum quisque, & condiscipulos, & puerum præsentem. Omnibus his offensionibus occurrit sermo Salvatoris, sua & Patris sui cura pro salute animarum proposita v. 3-20. Hinc nexus sermonis perspicitur.

¶ *ὡς τὰ παιδία, ut pueruli*) In his mirabile sit aliquid, oportet, quod adultis pro exemplo proponuntur, humilitatis, simplicitatis, fidei. Vbique Scriptura favorem demonstrat erga parvulos.

¶ *οὐ μὴ εἰσέλθητε, non ingrediemini*) tantum abest, ut maximi sitis futuri, in regno cœlorum. Non dicit: non manebitis; sed, non intrabitis: quo magis eorum fastum reprimat.

4 *ὅστις, quicunque*) De individuo, de quo quærebant, non respondetur.

¶ *οὗτος*) *hic* demum.

5 *δέξηται, exceperit*) humiliter, amanter, ad profectum animæ, patet ex antitheto, v. seq.

¶ *τοιοῦτον*) Eadem terminatio, Act. XXI. 25. *talem*: nam interdum *pueruli* etiam sunt corrupti.

¶ *ἕν, unum*) Providentia etiam de singulis. v. seq. Frequens *unius* in hoc capite mentio.

¶ *ἐπὶ, in*) non ob causas naturales aut politicas.

¶ *ὀνόματι, nomine*) v. 20.

¶ *ἐμὲ, me*) qui sum in parvulis credentibus; ut Pater est in me. Similiter dici potest: In justificatione Deus, credentem hominem suscipiens, Christum suscipit.

6 *σκανδαλίσῃ, offenderit*) scandalo vel fidei vel vitæ; provocando ad superbiam vel rixam, avocando a virtutibus ætatulæ illius. Maxima debetur puero reverentia, si quid turpe paras. *Minores* minus callent: ideo major noxa.

¶ *τῶν πιστευόντων, credentium*) Iesus magnam habuit rationem minorum, eosque fide imbuit. c. XIV. 21. XIX. 13 XXI. 15.

¶ *συμφέρει, conducit*) Nam submersione horribilior est ignis, v. 8, & stagnum ignis, Ap. XIX. 20.

¶ *μύλος ὀνικὸς*) *mola asinaria*, inprimis gravis. Apposita locutio, in sermone de scandalo. nam ad *lapidem* offensio est:

¶ *καταποντισθῇ, demergatur*) Supplicium frequens & horribile.

¶ *πελάγει, pelago*) profundo: Act. XXVII. 5 not.

¶ τῆς

¶ τῆς θαλάσσης, *maris*) vicini. c. XVII. 27.

7 τῷ κόσμῳ, *mundo*) Late patent scandala.

¶ τῶν, τὰ, τὸ) Emphasis.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) illo ipso ceteroqui beato Messiæ tempore præsertim: sicut æstate abundant insecta. Prope aberant discipuli a scandalo: quanto propius alii?

¶ πλὴν) Epitasis. væ mundo scandalis læso: *immo vero* væ homini, qui scandalo lædit.

8 εἰ δὲ, *si vero*) Qui *sibi* a scandalo non cavet, *alios* scandalizabit: & vice versa.

¶ χεὶρ, πὼς, *manus*, *pes*) Sane in impetu peccandi, male agendi, male eundi, urgetur v. gr. manus, spiritibus animalibus eo confluentibus: neque in hoc sermone proprietas est nulla; nam imperativus, excide, aufer, valet v. gr. de manu, *quatenus* ea sic affecta est.

¶ ζωὴν, *vitam*) Oppositum, *ignem æternum*.

¶ χωλὸν, κτλ. *claudum &c*) Sane pii in mundo & sibi & aliis sunt claudi, surdi, muti &c. Ps. XXXVIII. 14. Id accipiendum de tempore mortificationis, non glorificationis: namque membra magis mortificata, magis fulgebunt in gloria. Gal. VI. 17.

¶ αἰώνιον, *æternum*) Apertius in V. T. τὸ *æternus* significat interdum æternitatem aliquam finitam, quam in N. T.

9 ὀφθαλμὸς, *oculus*) v. gr. per superbiam, h. l. aut per invidiam, vid. Marc. VII. 22. vel per lasciviam. Est gradatio. Carior oculus manu vel pede. Sæpe ubi scandalum unius membri victum est, ab alio scandalum sequitur.

¶ μονόφθαλμον) Μονόφθαλμος Matthæo & Marco idem est, quod ἑτερόφθαλμος Ammonio.

¶ τὴν γέενναν, *gehennam*) *ignem æternum*. v. præc.

10 μὴ καταφρονήσητε, *nolite contemnere*) Contemsisse videntur versu 1 s. Superbia adultorum frequens contra parvulos; quorum adspectu admonentur originis suæ: quo fit, ut hos nullo numero habeant, nec revereantur. Contemnit, qui vel corrumpit vel non ædificat.

¶ οἱ ἄγγελοι, *angeli*) quos non offendere, sed in hac ipsa pro parvulis cura imitari debetis.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Angeli curam gerunt minorum, ad corpus & animam; & eo magis, quo minus suppetunt sibi. Adulti homines habent etiam illi quidem suos angelos; sed tamen iidem illi etiam magis quodammodo sibi relicti sunt.

¶ βλέπουσι, *vident*) ut apparitores. Idque non solum ad dignitatem, sed etiam ad defensionem parvulorum pertinet. Duplex eorum functio. Hebr. I. 14.

¶ τὸ πρόσωπον, *faciem*) Ex. XXXIII. 14. 20. Num. VI. 25 s.

11 γὰρ, *enim*) Infantes curæ sunt Deo, non quin fuerint etiam sub perditione, sed quia sunt ex ea restituti.

¶ τὸ ἀπολωλὸς, *amissum*) Humanum genus, una massa perdita; sub qua etiam, propter peccatum originale, infantes continentur, etiam melioris indolis. sed ea tota redemta. Si rex dicat, se urbem incendio absumtam reædificaturum, nollet hoc accipi de una platea. *Amissio* peccatoris est coram oculis Dei quiddam quasi contingens. Ergo præscientia non infert necessitatem.

12 τί, *quid*) Suavis communicatio.

¶ ἑκατὸν,

¶ ἑκατὸν, *centum*) Facilior alias jactura unius in magno numero.

¶ ἓν, *una*) Vel *una* rotunditas frangeretur, & numerus definitus minueretur.

¶ ἀφεὶς, *relinquens*) Errantes curare pastorum est, præ iis, qui in via sunt.

¶ ἐπὶ τὰ ὄρη, *in montes*) vel cum labore, in loca sola. Sermo videtur ad mare habitus.

13 ἐὰν γένηται εὑρεῖν, *si fiat, ut inveniat*) *Inventio* peccatoris est coram oculis Dei quiddam quasi contingens: (conf. de amissu, v. 11 not.) ergo gratia non est irresistibilis. conf. Luc. XV. 6. 9. 24. XVII. 18.

¶ ἀμὴν λέγω ὑμῖν, *amen dico vobis*) Formula respicit apodosin, uti Luc. XI. 8. Ioh. XII. 24. Conf. juramentum divinum, Ez. XXXIII. 11.

14 οὐκ ἔστι θέλημα) *non est voluntas*, sive optabile quidquam. Ez. XVIII 23. Non additur articulus. conf. *voluntates*, Act. XIII. 22. Voluntati Dei subservire debet studium nostrum in curanda omnium salute.

¶ ἔμπροσθεν, *coram*) Intellectus divinus innuitur, discernens, quæ *voluntati* placeant.

¶ ἵνα, *ut*) Id est, maxime vult, omnes salvari.

¶ εἷς, *unus*) Discipuli quæsierant in comparativo: Iesus respondet potissimum in positivo.

15 ἐὰν δὲ, *si vero*) Summa capitis: quisque se ipsum & alios non præpedire, sed adjuvare debet ad salutem. Item: nos debemus respondere divinæ voluntati, de qua v. 14. Item: noli offendere fratrem: offensam fratris emenda.

¶ ἁμαρτήσῃ εἰς σὲ, *peccaverit in te*) scandalo dato. 1 Cor. VIII. 12.

¶ ὕπαγε, *abi*) Conf. *profectus*, v. 12. Id neminem dedecet. Etiam Christus ad nos venit & nos quæsivit.

¶ ἔλεγξον, *argue*) Sequitur, *testium*. Illud inter duos, hoc, *testari*, inter plures.

¶ αὐτὸν, *eum*) *fratrem*. Arguitur & ignoscitur ei ideo, quia *frater* est.

¶ μόνου, *solum*) Reprehensio solitaria, gratiosa.

¶ ἐκέρδησας, *lucrifecisti*) Ergo frater per peccatum erat perditus. Lucrum, beatum. corpus ægroti sanatum, medici non fit proprium; domus ardens non fit propria vicini, ignem restinguentis: id est, non lucrifiunt. at quem hominem lucratus sum, quodammodo meus fit: (ut apud Romanos in imperatoris victoris clientelam venit populus victus.) conf. Luc. XIX. 24. 17. Philem. v. 19. 1 Cor. IX. 19 not.

16 ἵνα ἢ δύο, *unum aut duos*) ut sint, te actore addito, duo aut tres, testes. Iure sanctiori testis idem, qui actor esse potest.

¶ ἐπὶ) Deut. XIX. 15: *ἐπὶ στόματος δύο μαρτύρων καὶ ἐπὶ στόματος τριῶν μαρτύρων σταθήσεται πᾶν ῥῆμα.*

¶ σταθῇ πᾶν ῥῆμα, *stabiliatur omne verbum*) & contra peccantem, & ad ecclesiam deinde. Hic locus exemplo est, non omnia, quæ jus forense mosaicum habet, excludi ex politia & ecclesia christiana.

17 παρακούσῃ, *non obediverit*) neglecto elencho.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ, *ecclesiæ*) quæ est in eo loco, ubi tu versaris & frater tuus. duobus aut tribus opponitur ecclesia ea fere proportione, qua duo aut tres uni. Decem homi-

homines apud Hebræos עדה *ecclesiam*, cœtum publicum, constituere censentur, in litibus privatis. *Rhenferd.* op. phil. p. 729. & Buxt. Synag. Iud. c. 25. ubi eadem præscribuntur *offendenti*, quæ Iesus *offenso* præscribit.

¶ ἔστω, *sit*) Rom. XVI. 17. 1 Cor. V. 11. 2 Thess. III. 14. 2 Tim. II. 21. Tit. III. 10. 2 Ioh. v. 10.

¶ σοὶ) *tibi*: etiamsi forte non item testibus & ecclesiæ. Ergo ante elenchum nemo debet haberi pro alieno.

¶ ὁ ἐθνικὸς) Libet hoc potissimum loco de articulo aliqua colligere. Recte notat B. Stolbergius in collegio msf. de Particulis: *in sacris vix repertum iri exemplum articuli abundantis.* Nusquam is plane otiosus est, nunquam sine ratione ponitur; quamvis ei aliena sæpe emphasis a philologis obtruditur. Æquipollet germanico *der:* & notat minus quam *hic*; plus, quam *quidam.* Itaque habet vim determinandi; determinat autem *vel* subjecti universalitatem, totalitatem, Matth. VI. 22, ὁ λύχνος. corpus non habet lychnum, præter oculum. *vel* totam speciem, Matth. XV. 11. Rom. I. 17. *vel* subjecti singularitatem & unitatem, Matth. I. 23. Ioh. I. 21. XIII. 13, restringendo etiam genus ad speciem. Act. XIX. 17, τοῖς. etenim in Logicis quoque universales & singulares enunciationes æquipollent. unde sæpe habet vim relativam, etiam in partitione. Luc. XVIII. 10. Ap. XVII. 10. *vel* rei exquisitam quandam rationem. c. VIII. 12, ὁ κλαυθμὸς, *fletus*, ad quem fletus in præsenti non est fletus. Digna materies, quæ a philologis curatius digeratur. Hoc loco ὁ ἐθνικὸς dicit totum genus ethnicorum, & ex eo quemlibet. sic, ὁ τυφλὸς, Deut. XXVIII. 29.

¶ τελώνης, *publicanus*) Iudæis facile erat, habere aliquem, ut ethnicum; ideo quasi per incrementum sermonis additur, *& publicanus.* nam publicani inter Iudæos erant, & tamen vitabantur.

18 ὅσα ἐὰν, *quæcunque*) omnia, in quæ potestas ligandi & solvendi valet; offensas præsertim.

¶ δήσητε, *ligaveritis*) v. 17 fin.

¶ λύσητε, *solveritis*) v. 15 fin. Privatæ & communis offensæ retentio magnam inter se affinitatem habet: & sic quoque remissio. v. 15-35. Docet Iesus suos peccata proximorum ligare & solvere in suo nomine, v. 20. neque vim nullam habet, quum illi offensas fratrum etiam sua causa per iracundiam ligant & tenent.

19 πάλιν, *iterum*) Res eadem dicitur, sermone paulo alio. particula facit epitasin, uti cap. XIX. 24. Gal. V. 3. Hoc loco sermo est de conjunctis, versu 18 de singulis. coll. c XVI. 19.

¶ δύο, *duo*) si non plures Antitheton ad *cunctos.* v. 18. *duo*, v. gr. conjuges. Magna virtus unitæ fidei. Quod precibus unius hominis ex propria ejus imbecillitate obesse potest, id vel unius fratris societas compensat.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς - ἐν οὐρανοῖς, *super terra - in cœlis*) Idem antitheton, v. 18.

¶ αἰτήσωνται, *petierint*) ad ligandum, ad solvendum.

20 γάρ, *enim*) Nomen Iesu addit vim precibus.

¶ δύο ἢ τρεῖς, *duo aut tres*) Vid. Eccl. IV. 12 cum antecedd. *Tres*, parabilis numerus, etiam sterili ecclesiæ tempore: major, non item, & quidem cum majore periculo, ne adsit hypocrita: sed tamen

men ubi *multi* simul sunt, sinceri; quanta erit virtus!

¶ *εἰς, in*) ut nomen meum colant. In nomine Iesu Christi rata sunt omnia apud Patrem, v. 19.

¶ *εἰμὶ*) *sum*, & mecum omnis gratia. c. XXVIII. 20. Act. XVIII. 10. 2 Tim. IV. 17. Vbi Filius est, ibi est Pater: quod vult Filius, vult Pater.

21 *ποσάκις, quoties*) uno die, vel, tota vita. coll. Luc. XVII. 4.

22 *ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ*) LXXVII. Terminatio *κις* afficit totum numerum 77. Sic septuag. int. Gen. IV. 24, de ultione.

23 *διὰ τοῦτο, propterea*) subaud. *dico*.

¶ *ἠθέλησε, voluit*) libera voluntate, summa potestate.

24 *ἀρξαμένου, incipiente*) antequam sciret servus, quæ esset ratio conservorum.

¶ *προσηνέχθη, allatus est*) vel invitus.

¶ *εἷς*) *unus* servus, *qui debebat* &c. Quanta sunt debita omnium, si unius est tam grave? Quisque se pro illo *uno* habere debet. coll. v. 35. 12. c. XX. 13. Par enim est omnium ratio.

¶ *μυρίων ταλάντων, decies mille talentorum*) Græca lingua non capit duobus verbis summam grandiorem, quantitate discreta & continua exprimendam. Si debemus fratri 100 denarios condonare, id est *septuagies septem* remittere: Dominus, 10000 talenta condonans, quantum peccatorum remittit? Talentum habet circiter 6000 denarios. Itaque 10000 talenta habent 60000000 denarios: quorum quantilla pars sunt 100 denarii? nam 6 denarii faciunt florenum, 9 denarii thalerum imperialem, aut non multo plus. Talentum unum Hebraicum, aut duo Attica, sunt 2250. flor.

25 *ἐκέλευσεν, jussit*) Ius ostenditur: jure tamen suo non utitur dominus: at servus qualicunque jure suo abutitur.

¶ *ὅσα εἶχε, quæcunque habebat*) peculium, quod quidem ipsum domini erat.

26 *μακροθύμησον, longanimis esto*) noli celeriter agere mecum.

¶ *πάντα, omnia*) Tota mundi ætate servus tantum parare non potest. Ostenditur ergo sensus animi contriti.

27 *ἀπέλυσεν, dimisit*) ut petierat servus.

¶ *ἀφῆκε, remisit*) quod rogare non ausus erat servus. Vnum petierat: duo impetravit beneficia.

28 *ἐξελθὼν, egressus*) angustiis solutus. Ante rationes collatas mitius tractavit conservum. Ipsam recuperatæ libertatis, sanitatis &c. lætitiam majus comitatur periculum peccandi. Ioh. V 14. 2 Reg. XX. 13.

¶ *ἑκατὸν δηνάρια, centum denarios*) Nomina græca numorum, neutrius generis. Satis magnum pro conservo debitum: sed nil ad talentum vel unicum. Centies centum, *μύριοι*.

¶ *ἀπόδος, redde*) Importuna flagitatio.

¶ *εἰ*) Lat. *si*. particula vehemens, pro *quum*.

¶ *ὀφείλεις, debes*) Dura exprobratio.

29 *παρεκάλει, rogabat*) Versu 26 dicitur *adorabat*

¶ *λέγων, dicens*) Iisdem verbis, quæ leguntur v. 26.

30 *οὐκ ἤθελεν, non voluit*) Opponitur *τῷ misertus* v. 27.

¶ *ἀπελθὼν, abiens*) ad prætorem.

¶ *ἔβαλεν, jecit*) quo ipso involavit in jus domini.

31 ἰδυ-

31 ἐλυπήθησαν - διεσάφησαν, *tristati sunt - detulerunt*) Tristitia & delatio justa. Sæpe λύπη (*tristitia*) simul indignationem denotat.

32 αὐτὸν, *illum*) singulatim. nam v. 24 cum ceteris erat citatus.

¶ δοῦλε πονηρὲ, *serve male*) Sic non vocatus fuerat ob debitum. Væ ei, quem Dominus increpat. c. XXV. 26. Immisericordia, proprie *malitia*.

¶ ἐκείνην, *illud*) Hoc vocabulum rem præteritam amplificat.

33 οὐκ ἔδει; *nonne oportebat?*) Oportuit, summæ æquitatis lege.

¶ τὸν σύνδουλόν σου) *tuum conservum*, quem debebas misereri: meum servum, in quo læsisti me.

34 ὀργισθεὶς, *iratus*) Ante non iratus fuerat. conf. Luc. XIV. 21. Qui gratiam experti sunt, iram maxime vereri debent.

¶ τοῖς βασανισταῖς, *tortoribus*) non modo custodibus.

¶ ἕως οὗ, *donec*) Reviviscentia peccatorum: quæ fundatur in jure Dei inexhausto in servos suos.

35 ἀπὸ τῶν καρδιῶν) Offensa revocatur ad animum: ab animo, *a corde*, debet dimitti. quæ sic fiunt, indefessa frequentia fiunt. conf. *misertus*, v. 27.

CAP. XIX.

1. Ἐτέλεσεν, *absolvit*) Sermones illi omnes in Galilæa ad populum habiti magnam habent inter se connexionem, & perfectum cursum absolvunt.

¶ μετῆρεν, *migravit*) sine facto ambulandi in Galilæa.

2 ἐκεῖ, *ibi*) Multis locis factæ sunt confertæ sanationes ab Iesu.

3 πᾶσαν, *omnem*) Volebant ab Iesu elicere universalem negativam; quam putabant Mosi esse contrariam.

4 ὁ ποιήσας, *qui fecit*) sc. *eos*: hac constructione, *marem & fæminam fecit eos, qui fecit eos a principio*. ὁ ποιήσας ἐποίησεν, eximia Ploce.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) In omni disceptatione vel interpretatione recurrendum est ad origines instituti divini. v. 8. Act. XV. 7.

5 εἶπεν, *dixit*) Deus, per Adamum.

¶ ἕνεκεν, *propter*) In conjugio, vinculum naturale & morale.

¶ καταλείψει, *relinquet*) Ergo jam tum non eadem potuit esse *uxor*, quæ *mater*. Initium graduum prohibitorum. Necessitudo arctissima conjugalis: cui uni paterna & materna cedit.

¶ πατέρα, *patrem*) etsi neque adhuc pater factus erat Adam, nec mater Eva.

¶ γυναικὶ, *uxori*) & sic quoque *uxor viro. vir*, caput familiæ.

¶ ἔσονται, *erunt*) una caro; dum in carne erunt.

¶ οἱ δύο) Sic Marc. X. 8. 1 Cor. VI. 16. Eph. V. 31. & cod. Samaritanus, LXX, & versio Syriaca Geneseos.

6 οὐκ) *non* jam ita, ut antea, duo sunt.

¶ δύο, *duo*) Non subaudiendum, σάρκες, *carnes*. nam v. 5 dicitur: *bi duo*.

¶ ὃ) *quod:* non ἃ, *quæ*. nam sunt jam una caro.

¶ συνέζευξεν, *conjunxit*) *unavit*.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) v. 3.

¶ μὴ, *ne*) Hæc sententia multas admittit parodias: quod Deus sejunxit, jussit, concessit, prohibuit, benedixit, laudavit, solvit, ligavit &c. homo ne conjungat, prohibeat, vetet, jubeat, male-

Q 2 ledi-

ledicat, reprehendat, liget, solvat, &c. ne *sua* quidem in re. Act. X. 15. Num. XXIII. 8. Rom. XIV. 3. 20.

¶ χωριζέτω, *separet*) In *concubinatu* aut junxit Deus duos, aut non. si non junxit, nefaria est conjunctio: si junxit, cur separantur?

7 δοῦναι, *dare*) Marcus, *scribere*. Moses utrumque.

¶ βιβλίον ἀποστασίου) Sic LXX.

¶ καὶ) *atque* ita.

8 πρὸς) *ad*.

¶ ἐπέτρεψεν, *concessit*) non ἐνετείλατο, *praecepit*, nisi eo sensu, quo Marcus id verbum ponit cap. X. 3.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Origines conjugii quoque Moses idem perscripsit; ex quo Iesus rem demonstrat.

9 μὴ, *non*) Sic μὴ, *non*, 1 Ioh. V. 16.

¶ καὶ γαμήσῃ, *& duxerit*) Divortii culpa potissimum aggravatur ex votis secundis.

10 τοῦ ἀνθρώπου - τῆς γυναικὸς, *hominis-muliere*) Nomina ponuntur pro toto genere.

11 αὐτοῖς, *illis*) Causae illi, cur non sit contrahendum matrimonium, eique universali, at minus verae, ab incommodo politico, quam discipuli inducebant ex indissolubilitate ejus; opponit Iesus causam legitimam, at particularem, quae unica est, nempe si quis sit *eunuchus*, i. e. quacunque de causa ab universali lege contrahendi matrimonii exemtus.

¶ οὐ πάντες, *non omnes*) Hoc opponit Iesus universali enunciationi discipulorum: & *non omnes* valet *nulli*. coll. Rom. III. 9, *non plane*. Sequitur magna exceptio, *sed quibus datum est*.

¶ τοῦτον, *hunc*) Refertur pronomen etiam ad sequentia, coll. v. 12. in epiphonemate: & *enim* initio ejusdem versus subjicitur, uti Matth. I. 18.

12 εἰσὶ, *sunt*) Tria genera eunuchorum: de quorum primo & secundo agitur indirecte, de tertio directe nam illos aut natura parit, aut manus humana facit tales: his *datum est* divinitus, etsi habili ad matrimonium corpore essent. Atque hi capiunt verbum hoc de eunuchismo beato: illi tantummodo legem de matrimonio non capiunt, etsi per accidens etiam accedere potest eunuchismus beatus.

¶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, *ab hominibus*) quorum arte castrantur, ut cubicularios, musicos &c. agant, aut alias matrimonio, ad quod habiles erant, subducuntur. nam hi quoque sub enumeratione perfecta continentur.

¶ εὐνούχισαν, *eunuchos fecerunt*) id quod ii soli possunt, quibus *datum est*. non est hominis, alterum ita *eunuchum facere*. 1 Cor. VII. 7.

¶ ἑαυτοὺς, *se ipsos*) libera a matrimonio abstinentia, relicta interdum etiam uxore propter nomen Christi, v. 29, adjunctis exercitiis castitati inservientibus, & naturae ignes domantibus.

¶ διὰ, *propter*) non quo soli coelibes salventur; sed ut coelestibus rebus percipiendis & propagandis magis vacent. 1 Cor. VII. 32. IX. 12.

¶ χωρείτω, *capiat*) Praeceptum, non ad universos, verum ad eos, qui *possunt*. Ne discipuli quidem omnes capere potuisse videntur. 1 Cor. IX. 5.

13 προσηνέχθη, *allati sunt*) adultiorum studio. neque parvulos, sed eos, qui afferebant, reprehenderunt discipuli.

¶ ἵνα,

¶ *ἵνα, ut*) Si baptismum petiissent, sine dubio etiam baptismus eis datus fuisset.

¶ *μαθηταὶ, discipuli*) quorum bona pars videntur fuisse cœlibes: at cœlibes, nisi humiles sint, minus sunt comes erga infantes, qui ipsos suæ pristinæ parvitatis admonent; & discipuli, cum omnia reliquissent, videntur non satis semper favisse aliorum admissioni, vel certe putabant, auctoritati Iesu repugnare curam parvulorum. sed tamen Iesu humanitas descendit etiam ad parvulos. conf. c. XVIII. 2 f.

¶ *ἐπετίμων, increpabant*) Non debemus terreri per eos, qui verecundiam injungunt intempestivam. c. XX. 31.

14 *εἶπεν, dixit*) Antea jus matrimoniale, nunc jura liberorum defendit Iesus.

¶ *ἄφετε καὶ μὴ κωλύετε, sinite, nec prohibete*) Venia locupletissima. Verbum *ἀφίημι* non semper notat *missum facere.* Vid. Marc. XI. 16.

¶ *τὰ παιδία, puellos*) Hafenrefferus: *infantulos.*

¶ *τοιούτων*) *talium;* infantum, quippe *talium*, præsertim ubi ad Christum venire cupiunt. *τοιοῦτος* notat substantiam cum qualitate. Act. XXII. 22. Fac, notari tales, qui infantum sint similes: ergo multo magis infantes ipsi, qui tales sunt, regnum Dei habent, & accipere debent possuntque, venientes ad Christum. Multi eorum, qui tum fuere infantes, postea in Christum Iesum credidere adulti.

¶ *ἡ βασιλεία, regnum*) Qui regnum Dei quærit, Iesum debet accedere.

15 *ἐπιθεὶς, imponens*) ut rogatus erat v. 13. *Impositio manus*, ac potius *manuum*, adhibita est ad bona corporis & animæ charismata hominibus, speciatim minoribus vel ministris, conferenda & propaganda. Act. IX. 12. Ebr. VI. 2. 1 Tim. V. 22. 2 Tim. I. 6. Non dicitur etiam *orasse*, uti rogatus erat v. 13, ab iis videlicet, qui unitatem ipsius cum Patre minus agnoscebant.

16 *ἰδοὺ, ecce*) dum Iesus regnum cœlorum etiam infantibus pandit.

¶ *εἷς*) ex suo illo ordine *unus* tandem.

¶ *ἀγαθὲ, bone*) Bonus de bono bene docet. Ioh. VII. 12.

¶ *ποιήσω, faciam*) De *faciendo* quærit homo: sed *crede* præcedit.

¶ *ζωὴν, vitam*) Vita æterna in V. T. cognita, Hebr. XI. 16, & aperte sic appellata, Dan. XII. 2.

17 *τί, quid*) Qui Bonus est, *de bono interrogandus* est. Cetera vid. ad Marc. X. 18.

¶ *εἰ δὲ θέλεις*) *si vero vis*, ut ostendis. Iterum, *si vis*, v. 21.

¶ *τήρησον τὰς ἐντολὰς, serva præcepta*) Iesus securos ad Legem remittit: contritos, Evangelice consolatur.

18 *ποίας, qualia*) Non opus erat quærere. nam præcessit, *τάς*.

18, 19 *οὐ φονεύσεις - ἀγαπήσεις, non occides - diliges*) Præcepta negativa & affirmativa. Officia secundæ tabulæ, palpabiliora.

19 *τίμα, bonora*) *Honor* aliquid addit ad amorem.

¶ *τὸν πατέρα, patrem*) Credibile est, juvenem magis peccasse contra hoc, quam contra præcepta negativa. Ideo in extremo ponitur.

¶ *πλησίον, proximum*) In amore proximi potissimum deficiebant Iudæi.

¶ *ὡς σεαυτὸν, sicut te ipsum*) Amor, quo Deus nos amat, est norma amoris,

quo nos invicem amare debemus. Deus amat Titium, sicut Cajum. Ergo Cajus debet amare Titium, sicut Cajum. Nec tamen, ut Dei, sic piorum indiscretus est amor erga bonos & malos.

21 *ἔφη, dixit*) Quia Iuvenis plura requirit, & sic se ipse ad plura obligat, plura ei proponuntur.

¶ *τέλειος, perfectus*) *Perfectus* est, quem nil *deficit*, quo minus ingrediatur vitam. Obnixe quaerenti, lautissimam conditionem proponit Dominus, apostolicæ proximam.

¶ *ὕπαγε - δεῦρο, abi-veni*) confestim. Præceptum est, non consilium: necessarium, coll. versu 24 seq. sed particulare, ad idiosyncrasiam hujus animæ accommodatum. Nam multi sequebantur Iesum, quibus hoc non imperavit. Perfectus esse potest, qui opes habet: pauperibus omnia dare potest, qui a perfectione plane abest. Sermo Domini obligabat hominem, ultro sese, idque tam prolixe, offerentem; quamvis ei, ut adhuc alieniori, non expresse præciperetur, sed consulenti consuleretur. Apud alios, qui jam non possunt accipere mandata peculiaria, id compensat Ductus providentiæ divinæ.

¶ *πώλησον, vende*) Si dixisset Dominus: dives es & adhæres divitiis; juvenis id negasset. quare ipsum statim documentum postulat.

¶ *ἕξεις, habebis*) Promissio, in medio præcepti posita, statim rata futura: habebis & habere te senties.

¶ *θησαυρὸν, thesaurum*) Hereditas appellatur *thesaurus*, in antitheto ad bona mundana. Vis esse dives? hunc thesaurum quære.

¶ *ἀκολούθει, sequere*) Tunc non defutura erat institutio ad fidem.

22 *λυπούμενος, tristatus*) quod non posset simul & opes retinere & Iesum sequi. Tristitiam absorpsisset obedientia.

¶ *κτήματα*) *possessiones*, bona immobilia. coll. *vende*, v. 21. Huc referuntur *agri*. v. 29.

23 *δυσκόλως, difficulter*) Hic juvenis, cum pedem jam in limine haberet, ob divitias eum retulit. Difficile est diviti, omnia relinquere.

24 *κάμηλον, camelum*) quadrupedem. conf. c. XXIII. 24. Non rudens filo, sed *foramen acûs* opponitur portæ.

25 *ἀκούσαντες, audientes*) Scriptura ubique mediam inter præfidentiam & timiditatem ostendit viam. v. 26. 28. 30. 1 Petr. V. 7. coll. v. 6. 8.

¶ *τίς, quis*) Soliciti erant discipuli vel pro se, quibus alia impedimenta æque obstare possent, vel qui spem haberent opum consequendarum: v. 27. vel pro aliis; qui timor multo laudabilior. conf. Ap. V. 4.

26 *ἐμβλέψας, intuitus*) ad cogitationes territorum discipulorum figendas. Iesus etiam vultu & nutu multa docuit. Hic obtutus inprimis *Matthæum*, publicanum quondam, commovit.

¶ *εἶπεν, dixit*) summa cum suavitate.

¶ *ἀδύνατον, impossibile*) plus etiam quam moraliter impossibile.

¶ *πάντα, omnia*) Ergo etiam hoc. Omnipotentia divina in regno non naturæ solum, sed etiam gratiæ & gloriæ spectatur. Virtus humanâ major est, qua cor humanum a rebus terrenis abducitur. Causa divitum defendi maxime potest apud pauperes & timoratos.

¶ *δυνατὰ, possibilia*) Id singuli cognoscent electi.

27 *εἶπεν*,

27 εἶπεν, *dixit*) animo simplici.

¶ ἡμεῖς) *nos*, non ut ille dives.

¶ πάντα, *omnia*) Opifici pauca sua aeque sunt omnia, ac satrapae multa.

¶ τί ἄρα ἔσται, *quid ergo erit*) Resp. *accipiet*, v. 29. *dabo* &c. c. XX. 4. 2. 7 ss.

¶ ἡμῖν, *nobis*) in regno Dei.

28 εἶπεν, *dixit*) Petrus junctim dixerat, *reliquimus & secuti sumus*. Iesus distincte respondet nam hoc apostolorum proprium; v. 28. illud, cum aliis commune. v. 29. Ps. XLV. 11

¶ ὑμεῖς-καὶ ὑμεῖς, *vos-& vos*) vos XII.

¶ ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ, *in regeneratione*) Hoc construitur cum verbis sequentibus: nam *sequela Iesu* absolute memorari solet, sine hoc additamento; at *sessionis*, de qua mox, tempus notatur convenienter. Nova erit genesis, cui praeerit Adamus II. ubi & microcosmus totus, per resurrectionem, & macrocosmus, genesin iteratam habebit. conf. Act. III. 21. Ap. XXI. 5. Matth. XXVI. 29. Conjuncta: παλιγγενεσία, *regeneratio*, & *renovatio*. Tit. III. 5. tum erimus *filii*. Luc. XX. 36. Rom. VIII. 23. 1 Ioh. III. 2.

¶ καθίσεσθε, *sedebitis*) Medium, de discipulis: de Domino, καθίσῃ, activum. Ineunte judicio stabunt; Luc. XXI. 36. 2 Cor V 10. tum, absoluti omnibus culpationibus, considebunt. 1 Cor. VI. 2.

¶ θρόνους, *thronos*) Thronum Iudae *sumsit alius*. Act. I. 20. De thronis, conf. Ap. XX. 4.

¶ κρίνοντες, *judicantes*) Tempore Iudicum erat Theocratia, de qua vide *Erkl. Off* p. 553. Sic in millennio priore, sublatis hostibus, recuperatus Israël habebit judices. Es. I. 26. Promissio autem apostolis data longius prospicit.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Numero tribuum respondet numerus principum, Num. VII. 2 ss. & apostolorum, Ap. XXI. 12. 14.

¶ φυλὰς, *tribus*) ad quas apostoli primitus erant missi.

29 καὶ πᾶς, *& omnis*) non modo apostoli; de quibus solis non debuerat quaerere Petrus. 2 Tim. IV. 8.

¶ ἀφῆκεν) *reliquit*, Domino jubente, c. IV. 19, vel per varias vias ita dirigente.

¶ οἰκίας, *domus*) Hoc primo loco ponitur. conf v. 21. 27. de domo. In enumerandis propinquis Matthaeus & Marcus, c. X. 29, tenent ordinem amoris, per paria, per gradationem, agris postremo positis; Lucas, c. XVIII. 29, temporis ordinem.

¶ ἢ γυναῖκα, *aut uxorem*) salva videlicet lege Mosis. v. 9. Notandus singularis numerus contra polygamiam: nam quae plura esse possunt, ea hoc loco in plurali enumerantur, *fratres* &c. perinde ut Marc. X. 29 etiam οἰκία *domus* in singulari ponitur. Potest aliquis habere plures domos, sed pauci plures habent: ac nemo simul in duabus *habitat*, quas relinquat.

¶ ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός μου, *propter nomen meum*) propter nominis Christi confessionem & praedicationem.

¶ ἑκατονταπλασίονα) *centupla*, eadem illa, quae hoc versu enumerantur. coll. Marc. X. 30.

¶ λήψεται, *accipiet*) in hac vita: nam futura centuplo & millecuplo uberior est. Luc. XIX. 16. 17. Accipiet autem, non politice, ac per manum: sed tamen vere, quoad fideli opus est, & in aliis, quibus fidelis obtingere maxime ea cuperet. conf. Matth. V. 5. Act. IV. 35. 1 Cor. III. 22.

Im-

Impii sunt usurpatores: jus est Dei & heredum ejus. his conceditur, quantum eis salutare est. Verbum *accipiet* propius congruit cum ratione mercedis; sed *hereditabit* dicit quiddam longe uberius. Scriptura expressius copiosiusve loquitur de temporalibus pœnis, quam præmiis; & de æternis præmiis, quam pœnis.

¶ *ζωὴν, vitam*) v. 16. 17.

30 *πολλοὶ δὲ, multi autem*) Antitheton ad *omnis*, v. 29. Fortasse etiam juvenis ille ex novissimis ad primos reversurus innuitur.

¶ *πρῶτοι, primi*) Id in priore hemistichio subjectum est, ut constat ex appositione, *πολλοὶ, multi*, articulum absorbente: in posteriore, est prædicatum, contra ac capite XX. 16. Itaque hîc apophthegma potius proponitur, (quia maxima emphasis est in clausula,) ad spem; uti Marc. X. 31: sed c. XX. 16, & Luc. XIII. 30, ad timorem. Vtrisque locis *τὸ multi* sermonem facit modalem, & præcipue pertinet ad classem deteriorem: nam melior, *paucos* habet. Primi & ultimi vel differunt genere, ut illi sint, qui salvantur; hi, qui pereunt: vel potius gradu, ut hi quoque salventur, sed multo illis sint inferiores. F. S. Lœflerus in Explanatione hujus parabolæ subaudit *ὡς* hoc sensu: *Primi erunt ut ultimi, & ultimi ut primi.* pag. 106. &c. neque per se incommoda est ellipsis: sed hanc interpretationem non fert contextus in parallelis Marci, qui subsequentem parabolam non habet; & Lucæ, qui hanc sententiam alio loco prolatam refert. Innuitur revolutio inter Iudæos potissimum & gentes, coll. c. VIII. 10 seqq. Luc. XIII. 30. cum anteced. & Rom. IX. 30 seq.

CAP. XX.

1. *Γὰρ, enim*) Resp. c. XIX. 30. Similis nexus parabolæ, c. XVIII. 23. Petrus docetur verecundiam postulandi, coll. c. XIX. 27, & se cum aliis conferendi. Conf. omnino Luc. XVII. 5-10. ubi videmus, melius sentire, qui se inutiles servos, quam qui se aliis potiores ferunt.

2 *συμφωνήσας, conveniens*) Cum *operariis* primis magis ex pacto & jure agitur: cum posterioribus magis ex mera liberalitate, etiam in conducendo, sed cum reprehensione otii eorum. v. 4. 6. 7. Otium compensant obedientiâ sine præfinitione mercedis præstita. Dies in XII horas divisus significat *non* totum tempus mundi aut N. T. quod unius operarii vita nunquam exæquat; *neque*, ut videtur, vitæ humanæ datum singulis spatium, in quo a vocatione usque ad obitum, alius diutius, alius minus diu laborat: quanquam potuit ante nos aliquis unam horam laborare, & poterit posthac alius prima hora incipere; adeoque hîc etiam valet illud: qualibet hora est quælibet hora: sed spatium a vocatione prima apostolorum ad glorificationem Christi & adventum Paracleti. Denarius est merces illa omnibus ex æquo proposita, de qua c. XIX. 29. 21, in præsenti & futura vita; cujus diversitas diversitati laborum respondens in hac vita non modo non apparet, sed sæpe inversa videtur: ideo medium, paritas, sumitur. Vespera est tempus illud, quum quisque multo propius a meta laborum, quam ab initiis eorum abest vel abesse videtur, adeoque apud discipulos etiam tempus proximum tum ante abitum Iesu. Suam & alienam vesperam in unum ii momentum

rum conjiciunt, qui ſe cum aliis comparant. Operarii, omnes vocati; non modo apoſtoli. Senſui operariorum de toto die affinis eſt ſenſus Petri non ſatis diſcrete reputantis diſſimilitudinem ſuam & divitis illius. Et tali ſenſu erga homines maxime notos & æquales quisque tentatur; qui ampliorem habet animam, etiam erga remotiores.

¶ *μετὰ τῶν ἐργατῶν, cum operariis*) Convenit paterfamilias cum operariis, & operarii cum ipſo, v. 13. Illud certam mercedem ſpondet: hoc docet, quid operario ſatis eſſe debeat.

¶ *ἐκ δηναρίου, denario*) Hæc erat diurna merces, ut fere eſt hodierno die. *ἐκ* non iteratur verſu 13.

3 *ἄλλους*) *alios*, qui hora I non comparuerant.

6 *τὴν ἑνδεκάτην, undecimam*) Articulus emphaticus, non poſitus de hora IX. VI. vel etiam III.

¶ *ὅλην, totum*) Alibi non poterant operas locare.

7 *ἡμᾶς, nos*) Hoc convenit in gentes.

8 *ὀψίας, veſpere*) Alluſio prævia ad judicium noviſſimum. Veſpera vitæ ſingulorum eſt inſtar veſperæ mundi.

¶ *ἀπὸ τῶν ἐσχάτων ἕως τῶν πρώτων, ab ultimis ad primos*) Duo genera. nam *primis* accenſentur omnes, qui ante undecimam venerunt. v. 9 ſ.

9 *ἀνὰ*) *ſingulatim*. Ioh. II. 6.

10 *οἱ πρῶτοι, primi*) Medii, non murmurarunt: nam ii quoque primis ſe pares factos videbant. Cui invideri poteſt, is minus invidet.

¶ *πλείονα, plura*) XII denarios pro XII horis.

11 *ἐγόγγυζον, murmurabant*) Conf. Luc. XV. 28 ſeq.

12 *οὗτοι, hi*) Invidia ſæpe non ſibi plus poſtulat, ſed alteri minus vult. invidet non ceteris de hora nona, ſexta, tertia, ſed de undecima.

¶ *οἱ ἔσχατοι, ultimi*) Sic operarii invidiæ cauſa appellant.

¶ *ἐποίησαν, fecerunt*) Act. XV. 33.

¶ *ἡμῖν, nobis*) Loquitur etiam pro iis, qui intermediis horis venerant, &, ſi minus totius diei onus, at æſtum meridiei tulerant.

¶ *βάρος, onus*) intrinſecus, a labore.

¶ *τῆς ἡμέρας, diei*) totius.

¶ *καύσωνα, æſtum*) extrinſecus, a ſole.

13 *ἑνὶ, uni*) qui erat inſtar ceterorum murmurantium. conf. de *uno*, c. XXII. 11 not.

¶ *ἑταῖρε*) Hoc dicitur etiam ad alieniores.

14, 15 *τὸ σὸν, ἐν τοῖς ἐμοῖς, tuum, in meis*) Antitheton.

14 *ὕπαγε, abi*). Sic non dicitur *ei* vel *eis, qui circa undecimam horam*.

¶ *θέλω, volo*) Summa hujus verbi poteſtas. v. 15. conf. not. ad Marc. XII. 38.

¶ *τῷ ἐσχάτῳ, ultimo*) Repetitur hoc ex oratione murmurantis; ſed in ſingulari, de *extremo extremorum*. quilibet invidus ſingulariter uni cuipiam invidet.

¶ *σοὶ, tibi*) Non repetitur, *portanti onus* &c.

15 *ὀφθαλμός, oculus*) Ex oculis animus lucet.

¶ *ἀγαθός, bonus*) *Bonus* eſt, qui etiam plus præſtat, quam *juſtitia* v. 4 infert. Rom. V. 7.

16 *οὕτως, tali modo*) Ex parabola infertur iterata, ſed quodammodo inverſa,

sa, conclusio: simulque *tali modo* limitat sermonem, ut Apoc. III. 16: non omnes primi deficiunt, sed tamen omnes se custodire debent, & deficiunt ii, qui *sic* se gerunt, ut ἑταῖρος *sodalis* ille. Etiam de intermediis multi in gradus superiores vel inferiores venire possunt.

¶ ἔσονται, *erunt*) Respectu apostolorum non est prædictio, sed admonitio.

¶ οἱ) Articulus hoc loco (ut ubique; excepta majori per nomen proprium, per pronomen demonstrativum aut personale determinatione,) est nota subjecti, simulque remittit ad c. XIX. 30. nec facit universalitatem omnimodam.

¶ πρῶτοι, *primi*) v. 8 fin.

¶ πολλοὶ, *multi*) videlicet *primi*, qui ipsi *multi*, c. XIX. 30. & præterea οἱ ἔσχατοι, *ultimi*.

¶ κλητοὶ) Κεκλημένος est v. gr. operarius, etiamsi non iret in vineam: κλητὸς, qui vocationem suscepit.

¶ ἐκλεκτοὶ, *electi*) exquisiti præ aliis. Videtur hoc loco, ubi primum occurrit, non omnes salvandos denotare, sed horum excellentissimos. vid. Franckii *Sonnt. und Fest tags Predigten* p. 431 s. W. Wall. not. crit. p. 27.

17 ἀναβαίνων, *ascendens*) Iter valde memorabile, in quo magni & varii motus animorum exstitere.

¶ παρέλαβε, *assumsit*) Rem proposuit, non ut sermone quotidiano, sed solennius.

18, 19 παραδοθήσεται· παραδώσουσι *tradetur: tradent*) Grave verbum. Luc. XXIII. 25.

18 ἀρχιερεῦσι, *pontificibus*) Appellatio hæc videtur tum valde communis fuisse.

¶ γραμματεῦσι, *scribis*) quorum erat scientia; uti *pontificum*, sententia.

19 τοῖς ἔθνεσι, *gentibus*) id est, genti romanæ, principi ceterarum.

¶ ἐμπαῖξαι, *illudendum*) Magna ignominia! Passionem semel iterumque prædixerat minus definite: nunc *flagella*, *crucem &c.* exprimit, uti c. XXVI. 2 summam, crucem.

20 τότε, *tunc*) valde alieno tempore.

¶ προσκυνοῦσα, *adorans*) Ex adoratione & ex sermone feminæ patet, magnam penes eam fuisse existimationem de majestate Iesu, sed non magnam scientiam.

¶ τὶ, *aliquid*) Indefinite petebat aliquid, ut solent, qui repulsam agnoscunt non fore injustam. 1 Reg. II. 20.

21 ἵνα καθίσωσιν, *ut sedeant*) Videtur illa provocare ad promissionem c. XIX. 28, de XII thronis: & promissionis ad filios suos specialius applicandæ ansam sumsisse ex appellatione *filiorum tonitrui.* Marc. III. 17 not.

¶ υἱοί μου, *filii mei*) Nil huc pertinebat necessitudo naturalis.

¶ δεξιῶν) Τὰ δεξιὰ, passim, *dextra* manus, pes, latus. Alios antea Iesus habiturus erat a dextris & sinistris, c. XXVII. 38.

¶ εἷς, *unus*) Credibile est, ordini discipulorum in officio respondere ordinem eorum in gloria.

22 εἶπεν, *dixit*) graviter, cum misericordia.

¶ οὐκ οἴδατε, *non nostis*) Nescitis, quid sit gloria mea: quid sit sessio a dextris & sinistris: quibus conveniat: & quid prærequiratur.

¶ τί

¶ τί αἰτεῖσθε) *quid* sit, quod *petitis.*

¶ δύνασθε) Respondet filiis: *potestisne?* habet animus vester hanc virtutem?

¶ τὸ ποτήριον, *poculum*) Etiam de *baptismate* sermo est apud Marcum. vid. cap. X. 38. 39 not. Apud Matthæum, incisum de *baptismate* alii habent, alii non habent.

¶ ὃ ἐγὼ, *quod ego*) Iesus jam tum habitabat in sua passione, & ex ea promit sermonem. Atque ipsum, non modo decem condiscipulos, quasi prævertebat oratio duorum: quos ad subsequendum adigit.

¶ δυνάμεθα, *possumus*) Ne hoc quidem satis norant, quid responderent. fert tamen Dominus illos, & confessionem eorum accipit. conf. c. XXVI. 39. 37.

23 τὸ μὲν ποτήριον, *poculum quidem*) Locum huncce, cum parallelis, singulari industria tractavit Thomas Gatakerus lib. I. Adversar. miscell. cap. 3. unde præcipuos nervos sumemus.

¶ καθίσαι, *sedere*) Erunt ergo certe, qui sedeant a dextris & sinistris Christi.

¶ ἀλλ' οἷς, *sed quibus*) Hac sive oppositione, sive exceptione (nam res eodem recidit) non negat Iesus, suum esse dare, vid. Ap. III. 21, sed limitat, declaratque subjectum, cui daturus sit, & tempus ordinemque; omnia, ut solet, ad Patrem referens. Non dedit Iesus, antequam, passione exantlata, Ipse ad dextram Patris consedisset: neque terrenum est regnum, in quo dat: neque dat iis, qui nondum passi sunt. Itaque sub ipsa repulsæ specie promittit Iacobo & Iohanni.

24 οἱ δέκα, *decem*) In his ingenuus evangelista.

¶ ἠγανάκτησαν, *indignati sunt*) Verebantur, ne sibi aliquid detraheretur.

25 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Ergo *indignationem* habuerant, Magistro non præsente. Ex professo eos corrigit.

¶ οἴδατε, *nostis*) Ideo putatis, similem esse rationem regni Messiæ.

¶ κατακυριεύουσιν κατεξουσιάζουσιν) Κατὰ in his compositis significationem intendit; (vid. LXX, Gen. I. 28. Ps. LXXII. 8.) & h. l. præscindit ab usu potestatis legitimo & abusu frequenti.

¶ οἱ μεγάλοι) *Grandes*: consiliarii, ipsis sæpe dominis imperantiores.

26 οὐχ οὕτως, *non sic*) *Potestatis civilis usum atque exercitium omne istic interdici prorsus eis, ad quos verba hæc spectant, mihi neutiquam fit verosimile: & minus multo, prælationem omnem & imparitatem inter suos vocibus illis Dominum Christum sublatum ire voluisse. si quidem & gradus inter eosdem diserte agnoscit ipse, quibus alii tanquam majores minoribus præficiantur. Luc. XXII. 26. tum & ipsum se eis ὑπόδειγμα proponit. ib. v. 27. Matth. XX. 28. Non magis ergo Christus interdicto isto suorum in se invicem quorumvis, quam sui ipsius in suos potestati quicquam detraxit.* Gatakerus: satis hierarchice.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Hæc *christianos quosvis, tam principes, quam & plebejos spectare videntur.* idem. *Christus docet, aliter habere se regnum suum, quam seculi istius regna se habeant. in istis enim dignitates externas, principatus, satrapias haberi, quæ in eos etiam, quos honore afficere volunt, conferre pro libitu suo reges consueverint: ceterum in regno suo nihil hujusmodi reperiri: non quod in ecclesia Christi atque inter christiani nominis professores ista aut non sint aut non licite*

R 2 *usur-*

usurpentur, sed quod ad regnum Christi spirituale, ad quod suos invitat, non pertineant, nec proveniant inde. proinde non esse, cur ipsum sectando, istiusmodi sibi quisquam spondeat præfecturas: neque enim tale quippiam cuiquam se polliceri, cum nec usurpet aut exerceat ipse: suis se non dignitatum secularium dilargitorem, sed humilitatis & modestiæ spiritualis exercendæ autorem doctoremque tam praxi quam præcepto profiteri. ad hanc igitur, (ambitione omni prorsus amota,) cujus ipsum pro exemplo habeant, componant se ipsi, suos monet universos. idem.

¶ μέγας) *magnus* magni regis minister.

27 πρῶτος) *princeps.*

28 ὥσπερ, *sicut*) Summum exemplum.

¶ διακονῆσαι, *servire*) Rom. XV. 8.

¶ καὶ, &) Gradatio.

¶ δοῦναι, *dare*) sicut *datur* pretium pro emtione.

¶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, *animam suam*) id est, *se ipsum.* Gal. I. 4. II. 20.

¶ λύτρον, *pretium redemtionis*) Gall. *rançon.*

¶ ἀντὶ πολλῶν, *pro multis*) Magnum *ministerium* & valde demissum. Illud, *pro quo* pretium datur, quodammodo desideratius est ei, qui pretium dat, quam pretium ipsum. Et *multis*, non solum universis, sed etiam singulis, se impendit Redemtor.

29 ὄχλος, *turba*) quæ fuerat in ea urbe.

30 δύο, *duo*) Marcus unum commemorat Bartimæum, insigniorem: cap. X. 46. ut mox Matthæus asinam & pullum; Marcus pullum solum, cujus potior usus erat. Lucas, c. XXIV. 4, duos angelos, qui apparuere; Matthæus & Marcus unum, qui verba fecit.

31 οἱ δὲ, *illi vero*) Non sunt audiendi, qui perversum pudorem aut decorum noxium inculcant.

32 τί, *quid*) In precibus debemus interdum petitiones speciatim exprimere.

34 σπλαγχνισθεὶς, *misertus*) Misericordia Iesu, de omni humana miseria.

¶ ἠκολούθησαν, *secuti sunt*) cum multis, c. XXI. 8, sine hodego.

CAP. XXI.

1 Καὶ ὅτε, & *quum*) Ab hoc loco actiones & certamina Iesu Christi copiose, magno consensu, describunt evangelistæ.

¶ εἰς) *ad* urbem, in quam videlicet erant ingressuri.

¶ τότε) *tunc*; non prius. Vectura mysterii plena innuitur. Toties urbem intrarat Iesus; nunc in hoc ultimo itinere, ejusque fine, semel equitat, urbis videlicet regiæ (c. V. 35.) possessionem solenni modo capiens, non in aliquot modo dies, sed illius regni (Marc. XI. 10.) causa, quod sub illos dies erat instituturus. Luc. XXIV. 47. I. 33. Zach. IX. 10 fin. cum toto illo contextu.

2 ἀπέναντι) *ante oculos.*

¶ εὐθέως, *statim*) Sic quoque v. 3. Omnia facilia Domino.

¶ δεδεμένην, *ligatam*) jam quasi paratam.

¶ πῶλον, *pullum*) Pullus neminem antea vexerat: Iesus nullo antea jumento, nisi forte in tenerrima ætate, vectus erat. Ex vico sumsit asinam, in viam brevem.

3 ὁ κύριος, *Dominus*) Iesu dediti erant, quorum erat asina.

¶ δὲ,

¶ δὲ, *autem*) Id eſt, non multis verbis opus erit vobis.

¶ ἀποϛέλλει, *mittit*) Præſens, ob eventum certum & celerem, animo jam ad mittendum parato. conf. Marc. IV. 29, εὐθέως ἀποϛέλλει τὸ δρέπανον. c. XI. 6, ἀφῆκαν.

5 εἴπατε, *dicite*) Hic locus exemplo eſt, multos ſermones apud prophetas accipi debere, non ſolum ut ab illis dictos, ſed ut ab apoſtolis dicendos. Exſtat hoc Es. LXII. 11. cetera apud Zachariam, quem a potiori parte Matthæus citat: etenim *gaude* ita ſuppletur. Tempore complementi *dicendum eſt*: tum lætitia ſua ſponte exiſtit. Zach. IX. 9. LXX: Χαῖρε σφόδρα θύγατερ σιὼν, κήρυσσε θύγατερ ἱερουσαλήμ· ἰδοὺ-σοι δίκαιος καὶ σώζων αὐτός· πραῢς καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον.

¶ τῇ θυγατρὶ σιὼν, *filiæ Sion*) i. e. per ſynecdochen, Hieroſolymis.

¶ βασιλεύς σου) *rex tuus*, idemque ſponſus.

¶ σοὶ, *tibi*) tuo commodo.

¶ πραῢς καὶ, *manſuetus &*) Sæpe eadem res uno loco verbis propriis & metaphoricis exprimitur. Equus, jumentum bellicum, quo non eſt uſus Rex pacis. Zach. IX. 10. Olim utetur, Apoc. XIX. 11.

¶ ὄνον) *aſinum*, non, *aſinam*. Hebr. חמור

¶ υἱὸν ὑποζυγίου, *filium ſubjugalis*) qui tamen nondum ipſe jugum ſubierat. Pullo vectus eſt, aſinâ item uſus, pulli comite.

6 καὶ ποιήσαντες) *& cum feciſſent.*

7 ἐπεκάθισεν) *inſedit*, decore, miniſtrantibus diſcipulis. Luc. XIX. 35. Perſarum reges non tam conſcendebant equos, quam iis imponebantur. vide Briſſon.

¶ ἐπάνω αὐτῶν, *ſuper eos*) & quidem ſuper pullum. Marc. XI. 2 ſ. Ioh. XII. 14. 15.

8 ὁ) Populus autem, qui plurimus erat.

¶ ἐν τῇ ὁδῷ) *in via*. non modo κατὰ τὴν ὁδόν. nam Lucas, *ſubſtraverunt*. c. XIX. 36.

¶ κλάδους, *ramos*) Iudæis aliisque populis ſolenne erat, lætitiam publicam ramis arborum deciſis oſtendere.

9 ὡσαννά) הושיעה נא Ps. CXVIII. 25. LXX: ὦ κύριε σῶσον δή· ὦ κύριε εὐόδωσον δή. Conjugata: ἰησοῦς, v. 11. נושע Zach. l. c. & ὡσαννά.

¶ τῷ) Hoſanna, inquiunt, quod a prophetis præſcriptum eſt, canimus Filio David. Valde cum hoc ingreſſu congruit, quod Iſidorus Clarius a Iudæo quodam ſe didiciſſe ait, verba hæc, *Hoſanna*, *Benedictus qui venit* &c. a ſacerdotibus dici ſolita fuiſſe, cum *victimæ* offerebantur immolandæ. Adeoque frequens erat formula *Hoſanna*, ut etiam faſciculos in feſto Tabernaculorum geſtari ſolitos ita appellarent.

¶ εὐλογημένος - Κυρίου) Sic LXX, Ps. CXVIII. 26. qui pſalmus erat pars *Hallel* ſive hymni paſchalis, quem paucis poſt diebus erant recitaturi.

¶ ἐν ὀνόματι, *in nomine*) Conſtr. cum *benedictus*, juxta accentus Hebr.

¶ ἐν τοῖς) Iuva Tu, qui es in altiſſimis.

10 λέγουσα, *dicens*) ex admiratione.

¶ τίς, *quis*) In magno concurſu non ſtatim conſpicitur princeps: nec ſoliti erant videre Ieſum aliter ac pedibus iter facientem.

11 ὁ προφήτης, *propheta*) Primum Ieſus ut propheta eſt agnitus, deinde ut ſacerdos & rex.

¶ ὁ ἀπὸ ναζαρὲτ, *Nazarenus*) Solennis erat hæc appellatio.

12 ἐξέβαλε, *ejecit*) tamen *mansuetus*, v. 5. Primo tempore purgarat Iesus templum: Ioh. II. 14. redierunt autem profani. nunc extremo tempore iterum purgat, quamvis paulo post cessaturum, templum. c. XXIII. 38.

¶ πάντας, *omnes*) Magnum miraculum. Multi milites non ausuri fuerant.

¶ τὰς) Voluerant commodissimam facere cultus publici, præsertim circa pascha, rationem: sed paulatim longius progressa videtur fuisse licentia.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) & quidem in parte ejus extima, atrio gentium: ubi *gentium* erat *orare*. Marc. XI. 17.

13 ὁ οἶκός μου - κληθήσεται· ὑμεῖς δὲ αὐτὸν ἐποιήσατε σπήλαιον λῃστῶν) LXX, Es. LVI. 7: ὁ γὰρ οἶκός μου - κληθήσεται πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν. Ier. VII. 11: μὴ σπήλαιον λῃστῶν ὁ οἶκός μου;

¶ προσευχῆς, *precum*) *Oratio*, magna pars cultus publici. 1 Reg. VIII. Ideo *preces* ponuntur ante *ministerium verbi* apostolicum. Act. VI. 4. Synagogæ quoque erant *docendi* officinæ, nec tamen non domus *precum*. In templo prævalebat munus *precandi*, in his munus *docendi*.

¶ σπήλαιον λῃστῶν, *speluncam latronum*) Severa appellatio, eaque proverbialis: de loco, qui omnes improbos & omnia profana admittat. non dicit, *forum*. In spelunca latrones non tam obvios violant, quam ipsi nidulantur.

14 ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) Verus templi usus; ab adversariis, abusum tolerantibus, impugnatus. Nemo alius in templo miracula edidit: Messiæ hoc erat.

15 τὰ θαυμάσια, *mirabilia*) v. 12. 14.

16 ἀκούεις, *audis*) Hypocritis, quicquid non quotidianum & tralatitium est, nimium est.

¶ θηλαζόντων, *lactentium*) qui etiam *trimi* esse possunt. 2 Macc. VII. 28.

17 αὐτοὺς, *illos*) perversos.

18 ἐπείνασε, *esurivit*) rex ille gloriæ. v. 5. Miranda exinanitio.

19 μίαν) *quandam*, unam illo loco.

¶ ἦλθεν, *venit*) ut via ferebat. Ficus videtur stetisse in loco communi. Communitas Iesu in victu. Ioh. IV. 6. 7.

¶ ἐπ') *juxta*.

¶ λέγει, *dicit*) Eo ipso occurrit offensioni, si quis miratus esset Domini famem & accessum ad arborem fructu carentem. Maxima humanitatis & deitatis indicia uno tempore edere solitus est. Ioh. XI. 35. 40.

¶ μηκέτι, *posthac non*) V. T. multa habet miracula ad pœnam: evangelica historia, in extremo, hoc ferme unicum. conf. c. VIII. 32 not.

¶ καρπὸς, *fructus*) Itaque succum posthac non erat acceptura frustra. Talis pœna Iudæorum. Luc. XIII. 6. Exemplum, quid sit *maledictio*.

¶ ἐξηράνθη, *arefacta est*) mutato habitu etiam externo, foliis marcescentibus vel etiam defluentibus.

21 ἀποκριθεὶς, *respondens*) Sæpe Iesus discipulos ab admiratione miraculorum duxit ad salubriora. Luc. X. 20.

¶ πίστιν, *fidem*) Fidei natura declaratur ex opposito, quod est *dubitatio*.

¶ τῷ ὄρει τούτῳ, *monti huic*) v. 1. Sermo proverbialis.

¶ θά-

¶ *θάλασσαν, mare*) remotum ab Hierosolymis. Talia si minus adhuc impleta sunt, posthac impleri possunt.

22 *αἰτήσητε ἐν τῇ προσευχῇ, petieritis in precibus*) Marc. XI. 24. Miracula facta per *preces* fidelium.

¶ *λήψεσθε, sumetis*) tanquam beneficium. sic, *illi*. Marc. XI. 23. 24.

23 *προσῆλθον, accesserunt*) Solennis erat quæstio: quæ causam dabat elenchi finalis.

¶ *οἱ ἀρχιερεῖς, pontifices*) Suum jus violari putabant.

¶ *λέγοντες, dicentes*) Scepticismus morosus adversariorum nunc demum diplomata flagitat, cur Filius heres de vinea curet. v. 37. 38. Putabant, Iesum docere non vocatum, qui neque sacerdos esset, neque levita.

¶ *ποίᾳ, qua*) cœlesti, an humana?

¶ *ταῦτα, hæc*) Ref. ad *docenti*. add. Marc. XI. 27.

24 *ἀποκριθεὶς, respondens*) Methodus apta respondendi tentantibus.

¶ *ἐρωτήσω, interrogabo*) Sic quoque c. XXII. 41. *Falluntur sane interpretes, qui Christum nihil quæsivisse volunt, quam adversariorum silentium.* Moshem. Or. de Christo unice Theologis imitando p. 17.

¶ *ἕνα*) *unum*, postquam vos me & nunc & sæpe interrogastis: cumque conjunctum cum vestra interrogatione. Iohannes citra vocationem humanam potuit esse propheta & fuit: ergo etiam Iesus. Si agnovissent baptismum prodromi; agnovissent potestatem Christi: sed quia illum non agnoverant, v. 32, non poterant in Christum credere, neque erant digni, quorum fastidio & diffidentiæ projicerentur ulteriora. Habenti datur: a non habente aufertur.

25 *τὸ βάπτισμα, baptismus*) id est, tota ratio. confer. mox, *non credidistis*.

¶ *ἐξ οὐρανοῦ, ex cælo*) id est, ex Deo. Metonymia εὐλάβειαν habens.

¶ *διελογίζοντο, cogitabant*) Mens mala est, quæ de re divina non spectat veritatem, sed assumit, quod commodum est.

¶ *αὐτῷ, ei*) testanti de me. Quicquid ex cœlo est, fide dignum est.

26 *φοβούμεθα, timemus*) Nolebant metum profiteri.

¶ *τὸν ὄχλον, turbam*) Vix erat populus eo statim, quo verebantur mali antistites, progressurus: magno tamen Iohannis studio flagrabat. Et solebant ex repentino zelo impetere summa vi eos, qui nefanda aut loquebantur aut loqui videbantur.

¶ *προφήτην, prophetam*) *cælitus* missum. id quod diu non acciderat.

27 *οὐκ οἴδαμεν, non novimus*) Coacta confessio ignorantiæ turpissimæ.

¶ *οὐδὲ, neque*) Repulsa rara, justa, qua ipsa Iesus ἐξουσίαν *potestatem* suam divinam probat.

¶ *ὑμῖν, vobis*) infidelibus, non discendi causa interrogantibus. Ansam agnoscendæ potestatis præbuit c. XXII. 43. Sæpe dixerat prius.

28 *τέκνα δύο, filios duos*) Specimen duorum generum.

¶ *προσελθὼν, accedens*) comiter.

¶ *τῷ πρώτῳ, ad primum*) qui *alterum anteibat*. v. 31.

30 *τῷ ἑτέρῳ, ad alterum*) qui alia ratione dicitur *major natu*, Luc. XV. 25.

¶ ὡσαύ-

¶ ὡσαύτως, *similiter*) eodem utique animo. Æquitas vocationis.

¶ ἐγὼ, *ego*) scil. *eo*, ὑπάγω conf. *ecce ego*, Act. IX. 10. *ego*, scil. *sum*. Iud. XIII. 11.

¶ κύριε, *domine*) Conf. c. VII 22.

31 εἰς) *in*, vel, *quod attinet* ad regnum cœlorum.

32 ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης, *in via justitiæ*) *Via justitiæ* plus dicit, quam *via justa*.

¶ τελῶναι, *publicani*) injusti.

¶ αἱ πόρναι, *meretrices*) impudicæ. Quæri potest, an hæ, atque adeo mulieres omnes, itemque infantes, baptizati fuerint a Iohanne. coll. Act. XVI. 15.

¶ οὐ μετεμελήθητε) *non mutastis sententiam.*

¶ ὕστερον, *postea*) conspecto illorum exemplo.

33 οἰκοδεσπότης, *paterfamilias*) habens familiam copiosam.

¶ ἀμπελῶνα, *vineam*) Ecclesia judaica.

¶ φραγμὸν, *sepem*) Lex.

¶ ληνὸν, *torcular*) Ierusalem.

¶ πύργον, *turrem*) Templum. v. 23.

¶ ἀπεδήμησεν, *peregre abivit*) Innuitur tempus divinæ taciturnitatis, ubi homines agunt pro arbitrio. c. XXV. 14. Marc. XIII. 34.

34 ὁ καιρὸς, *tempus*) Hîc quoque latet causa, cur non citius venerit Messias.

¶ τοὺς δούλους, *servos*) *Servi* sunt ministri extraordinarii, majores: *agricolæ*, ordinarii.

¶ τοὺς καρποὺς, *fructus*) subaudi, *patrisfamilias*, an potius, *vineæ*.

35 ἔδειραν) LXX, pro פשט *pellem detraxit*, sæpius ἐκδέρω, δέρω semel ponunt; aliter nunquam. Vetus Onomast. *Excorio*, ἀποδέρω. At δαίρω, *verbero*, Arrianus l. 3. Epict. c. 19 & 22. Vnde aperte differentiam verborum statuunt Suidas & Favorinus. Quin etiam Hesychius, δείραντες, ἐκδείραντες· ἔδειραν, ἐξέδειραν, ἐξεδερμάτησαν. Veruntamen Glossæ veteres, δέρω, τύπτω. Aristophanes in Vespis, ἣ δέδοκταί μοι δέρεσθαι καὶ δέρειν δι' ἡμέρας. ubi interpres, δέρεσθαι δὲ καὶ δέρειν ἀντὶ τοῦ τύπτεσθαι. Nempe verba κεφαλαιόω, τραχηλίζω, γαστρίζω, & sic δέρω, latam vim habent, caput, collum, ventrem, cutem multandi, vel penitus auferendo, vel cædendo. Recentiores Græcos fuga amphiboliæ vel δέρω, vel δαίρω, & inde hoc loco ἔδηραν, scribere hortata est.

¶ ἔδειραν· ἀπέκτειναν· ἐλιθοβόλησαν· *verberarunt: occiderunt: lapidarunt*) Gradatio. secundi gradûs species atrox est tertius. conf. Marc. XII. 3 s. Luc. XX. 10. ss. ubi plures gradus intermedii ponuntur.

36 πλείονας) *plures*, potiores. ut Hebr. רבים. *Potiores*, numero certe, & sine dubio etiam virtute, potestate &c. Incrementum vocationis non est indicium fidelioris populi.

37 ὕστερον, *postremo*) Hebr. I. 1.

¶ ἐντραπήσονται, *reverebuntur*) Exprimitur, quid facere debuerint.

38 ἐστιν, *est*) Heredem nosse poterant; & tamen jus ejus impugnabant.

¶ δεῦτε, ἀποκτείνωμεν αὐτὸν) Sic LXX, Gen. XXXVII. 20.

¶ κατάσχωμεν, *obtineamus*) sic putarunt, occiso Christo. c. XXVII. 63 s.

39 ἐξέβαλον καὶ ἀπέκτειναν, *ejecerunt & interfecerunt*) Marcus, *interfecerunt & ejecerunt.* Iesum & ante necem, negato ejus

ejus jure, v. 23, reprobarunt, præsertim ethnico judici tradentes; & post necem, etiam sepulturam infestantes. c. XXVII. 63 ss.

41 *κακοὺς κακῶς, malos male*) Talio. *male*: respectu miserorum & malorum colonorum. conf. Hebr. X. 29, *pejore*.

¶ *ἐκδώσεται, elocabit*) In ecclesia ex gentibus collecta ministri & curatores magna utuntur libertate. Idem verbum, v. 33.

¶ *καιροῖς*) *temporibus*, diversis.

¶ *αὐτῶν, illorum*) Ref. ad *fructus*. v. 34.

42 *ἐν ταῖς γραφαῖς, in scripturis*) Vnum est volumen, quod scripturæ & libri nomen meretur: ceteri catenus æstimari merentur, quatenus ad intelligentiam unius hujus libri & ad obedientiam ei exhibendam faciunt, & ad illum archetypum conformantur.

¶ *λίθον - ἡμῶν*) Sic plane LXX, Ps. CXVIII. 22. 23. Psalmus, qui hîc citatur, erat notissimus. v. 9 not.

¶ *ἀπεδοκίμασαν, reprobarunt*) ne pro lapide quidem idoneo, dignoque ecclesiæ membro, habuerunt.

¶ *ἐγένετο, factum est*) Id agnoscitur ex magnitudine rei & ex dissensu ædificantium.

¶ *αὕτη*) Femininum pro neutro, hebraice: *hæc*, scil. res. Ps. CII. 19 זאת LXX, *αὕτη*. Ps. CXIX. 50. 56. Iud. XV. 7. XXI. 3 *ἐγενήθη αὕτη*. 1 Reg. III. 18.

¶ *καὶ ἔστι, & est*) היא scil. אבן *Lapis* ipse est mirabilis.

¶ *θαυμαστὴ, mirabilis*) propter tantam gloriam. Femininum ponit evangelista, quia noluit LXX deserere.

¶ *ἡμῶν, nostris*) credentium.

43 *αὐτῆς, ejus*) regni.

44 *ὁ πεσὼν, qui cadit*) Is cadit super hunc lapidem (Christum exinanitum,) qui offendit non credendo, dum prædicatur evangelium: super eum autem cadit lapis, (Christus exaltatus,) qui adventu ejus ad judicium improviso obteritur. Vtrumque accidit Iudæis maxime, & gentibus. 2 Thess. I. 8. Dan. II. 34. 45.

¶ *λικμήσει*) *Λικμᾶν dissipare*, ut palea ventis traditur. vid. LXX int. apud quos hoc verbo exprimitur Hebræum שער Iob XXVII. 21. & אסף Dan. cap. cit. v. 44. & decies, זרה

45 *λέγει, dicit*) Sentiebant, nondum omnia dixisse Iesum. cap. XXII. 1.

CAP. XXII.

1 *Ἀποκριθεὶς, respondens*) *Respondet* non modo qui rogatus est, sed cui causa loquendi est data.

¶ *πάλιν, iterum*) Refer ad *parabolas*.

¶ *ἐν παραβολαῖς, in parabolis*) eo consilio, ut plures proferret.

3 *καλέσαι τοὺς κεκλημένους, vocatum vocatos*) Vocatio prima & secunda: ante nuptias, ipso nuptiarum die.

4 *ἄριστον*) *Prandium*, respectu Iudæorum, primo tempore N. T. sed *cœna*, respectu sanctorum, in consummatione ipsa connubii spiritualis. Ap. XIX. 9. Historiam ecclesiæ ab uno temporum ad alterum complectitur hæc parabola.

¶ *ἡτοίμασα, paravi*) Dei, non nostra facultate, constat salus nostra.

¶ *σιτιστὰ altilia*) Vocabulum generale.

¶ *πάντα, omnia*) Nam multa sunt præter tauros & altilia.

¶ *δεῦτε, venite*) illico.

5 *ἀμελήσαντες, negligentes*) Hoc jam plus, quam illud, *non volebant venire.* Oportebat *intelligere*, Act. VII. 25, & vigilare.

¶ *ἀπῆλθον, abiverunt*) relicta etiam urbe: quæ ideo incensa, v. 7. Qui vocationem non admittit, ea etiam, quæ habuerat, amittit.

¶ *ἴδιον· αὐτοῦ, proprium: suum*) *Suitas.*

¶ *ἀγρὸν, ἐμπορίαν: agrum: mercaturam*) Bonis immobilibus alius, alius mobilibus districti: alius per falsam *αὐτάρκειαν*, alius per cupiditatem acquirendi detentus.

6 *λοιποὶ, reliqui*) qui non volebant videri *neglexisse.*

¶ *ὕβρισαν, contumelia affecerunt*) 2 Chron. XXX. 10. 1 Tim. I. 13. Hebr. X. 29.

7 *ἀκούσας, audiens*) Peccatum inobedientium erat *clamans.*

¶ *στρατεύματα, exercitus*) copias romanas.

¶ *φονεῖς, homicidas*) Præcipuum scelus totam pœnam provocat. Amosi I.

¶ *αὐτῶν, illorum*) latronum & contemtorum.

8 *τότε, tunc*) Act. XIII. 46.

¶ *λέγει, dicit*) Sæpe rationes consilii sui revelat Dominus servis.

¶ *ἐστιν, est*) nec propter ingratos plane omittetur.

¶ *οὐκ ἦσαν ἄξιοι, non erant digni*) Conf. Act. l. c. Nemo ducitur indignus, nisi postquam bonum oblatum recusavit: quo facto, prodit sese. Præteritum, *non erant digni*, indignos eo magis prætermittit.

9 *τὰς διεξόδους, compita*) Iucundum esset videre itinera apostolorum in toto orbe terrarum, sicut v. gr. in tabula cernitur navigatio Pauli. *ὁδὸς* totum: *διέξοδοι*, partes & quasi rami.

10 *συνήγαγον, coëgerunt*) partim per *vocationem* jussam, interdum tamen adhibita vi non optima.

¶ *πονηρούς τε καὶ ἀγαθούς, malos & bonos*) Locutio quasi proverbialis.

11 *ἄνθρωπον, hominem*) insignem aliquem, inter malos omnes, vocatos, nec tamen electos; qui unus instar est horum omnium, quem maxime putares electum, & quo non electo paucitas electorum perspicitur. Singularis habet emphasin; nam sermo æque alias admisisset pluralem.

¶ *ἔνδυμα γάμου, vestem nuptiarum*) Hæc vestis est *justitia* Christi. c. VI. 33 not.

12 *ἑταῖρε*) Verbum medium, quod etiam ad alieniores dicitur.

¶ *πῶς, quomodo*) quo indultu servorum? quo ausu tuo?

13 *διακόνοις, famulis*) Δοῦλοι, *servi* emittuntur: *διάκονοι, famuli* ministrant ad mensam. Ioh. II. 5.

¶ *ἐκβάλετε εἰς, ejicite in*) Fiet hoc paulo ante vesperam nuptialem. Ap. XIX. 20.

14 *πολλοὶ, multi*) Hoc sermoni regis subjungit Iesus. conf. *ὅτι*, *quia*, Luc. XVI. 8.

¶ *γὰρ, enim*) Sententia generalis argumento est, hunc hominem vestitu nuptiali carentem & omnes ejus similes ejici.

15 *τότε, tunc*) De pessima mente adversariorum vide Marc. XII. 12 f. Luc. XX. 20.

16 *μαθητὰς, discipulos*) cum quibus putabant Iesum incautius acturum: quorum

rum cladem putabant sibi minori fore dedecori.

¶ ἡρωδιανῶν, *Herodianis*) Herodis, atque, ejus exemplo, Cæsaris, partibus inprimis addictis, quas Pharisæi detrectabant. Iosephus 17 ant. 3. Vid. Marc. III. 6. XII. 13. Inter ipsos ceteroqui Herodianos varia potuit esse de rebus sacris, de Herode &c. opinio.

¶ ἀληθὴς, ἐν ἀληθείᾳ, *verus, in veritate*) Verum sciendum & loquendum est. Veritas est harmonia rerum & facultatis cognoscentis, volentis, loquentis, agentis.

¶ τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ, *viam Dei*) cujus viæ pars est doctrina de iis, quæ Deo danda sint. *Dei*, *hominum*, speciosum antitheton.

¶ εἰς πρόσωπον, *in faciem*) Volebant, Iesum negare, tributum Cæsari dandum. Veritas & res & personas vere æstimat: qui autem personas spectat, *veritatem* facile prodit.

17 ἔξεστι, *licetne*) Non modo dicunt: *oportetne*? sed, *licetne*? propter ea, quæ Deo deberentur.

¶ ἢ οὔ; *an non*) Flagitant responsum rotundum.

18 γνοὺς, *cognoscens*) sine mora, nemine docente.

¶ ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) Iesus *verum* se eis ostendit, ut dixerant v. 16.

20 εἰκὼν) *imago*.

¶ ἐπιγραφὴ) *literæ inscriptæ*.

21 ἀπόδοτε) *reddite*, ut par est.

¶ οὖν, *igitur*) Hodie promiscuus numismatum usus est, v. gr. Gallicorum in Germania: sed in Iudæa non nisi Romana pecunia videtur in usu fuisse. at si Iudæi non fuissent in potestate Cæsaris; non eo erant animo, ut numisma externum, præsertim imaginibus ethnicis signatum, in usu haberent.

¶ καὶ, *&*) Vno non tollitur alterum, ut vos putatis. Quæ Dei sunt, quæ Deo dicata & reservata sunt, non sunt Cæsaris: quæ Cæsaris sunt, non tamen nullo modo Dei sunt.

¶ τὰ τοῦ Θεοῦ, *quæ Dei sunt*) cujus caussam agere videri vultis. v. 16.

22 ἐθαύμασαν, *mirati sunt*) conspicuo modo, ob responsum tutum & verum.

23 σαδδουκαῖοι, *Sadducæi*) Extremo tempore omnes consurgunt contra Iesum. Rara Sadducæorum apud evangelistas mentio: *in illo die* ne Sadducæi quidem quieverunt.

¶ ἀνάστασιν *resurrectionem*) Notissimum jam tum pridem fuisse articulum hunc, patet ex eo, quia non additur, *resurrectionem mortuorum*. Atque hujus articuli hostes vario eum gradu impugnant, immortalitatem animæ penitus negando, vel ejus conjunctionem cum pristino corpore tollendo. Atque inter ipsos Sadducæos varius esse error potuit.

24 τέκνα) filium vel filiam, aut plures *liberos*. Deut. XXV. 5.

25 παρ' ἡμῖν, *apud nos*) Sadducæi, super raro & fortasse pridem jactato casu, hoc dubium cient, quod ex quavis muliere, quæ pluribus viris nupsit, prope æque desumi poterat. Errorum defensores fucum sæpe petunt ab iis, quæ nil parumve ad rem pertinent.

28 τίνος, *cujus*) Aut omnium, inquiunt, aut unius erit uxor: at nullus præ ceteris jus habet. Respondet Iesus: nullius uxor erit. v. 30. *Disjunctionem* fecerant etiam pharisæi, inter ea, quæ sunt Cæsaris, & ea, quæ Dei: ad illos, utrumque ait Veritas; ad Sadducæos, utrum-

que negat. Sæpe terrena sapientia in paralogismum se præcipitat insufficienti, etiam in rebus facilibus, enumeratione partium, quarum nulla cœlestem fugit sapientiam.

29 *μὴ εἰδότες, quum ignoratis*) Duplex hæc ignorantia mater est errorum fere omnium. resurrectio mortuorum nititur virtute Dei: & fides resurrectionis, nititur scripturis. Iesus eis πρῶτον ψεῦδος refutat: quo se minime putabant laborare. Primo solvit argumentum veritati oppositum: deinde veritatem ipsam probat.

¶ *τὰς γραφὰς, scripturas*) quæ plane vitam futuram spectant. v. 31 f. Sadducæi Mosen non intelligebant: prophetas, Mosen declarantes, non recipiebant.

¶ *τὴν δύναμιν, virtutem*) Virtus Dei faciet homines *angelis pares*. Ignorare Deum ejusque virtutes, caput est erroris. 1 Cor. XV. 34.

30 *οὔτε γαμοῦσιν, neque nubunt*) viri.

¶ *οὔτε ἐκγαμίζονται, neque nuptum locantur*) mulieres. conf. v. 25.

¶ *ὡς ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, sicut angeli Dei*) Absurdum illud, quod Sadducæi fingebant, super justos præ injustis caderet; nemini injustos suspicante nuptiis gavisuros. itaque de solis justis respondet Iesus. Iusti tum erunt ejusdem conditionis, atque angeli Dei; sine conjugio, cibo & potu naturali &c. Alibi consortes ævi futuri dicuntur fore *Deo similes*: sed quia Deus Filium & filios habet; hoc loco, ubi de gignendo quæritur, dicuntur fore, ut angeli: simulque angelorum quoque existentia contra Sadducæos ignorantes defenditur.

¶ *εἰσὶ, sunt*) viri & mulieres.

31 *ὑμῖν) vobis*, inquit, non *nobis*, Christo non sunt scripta. *vobis*, Abrahæ posteris.*

32 *ὁ θεὸς, Deus*) Ex. III. 6. Hoc ter ponitur, non semel; quia Iacob non solum ab Isaaco, Isaacus non solum ab Abrahamo, sed singuli etiam a Deo audivere promissionem: divinitusque nomen *Abrahamo* mutatum, *Isaaco* datum, *Iacobo*, Israël, additum. Gen. XVII. 5. 19. XXXII. 28.

¶ *οὐκ ἔστι θεὸς νεκρῶν, non est Deus mortuorum*) *Non est* (Deus) *Deus mortuorum*. Ellipsis, uti Rom. III. 29. Valor consequentiarum hoc exemplo noscitur. Hæc locutio, *Deus tuus*, exprimit & beneficium divinum, & officium humanum. Beneficium divinum (id enim hoc loco spectatur) sic expressum, est infinitum, æternum, & cui præstando minime sufficit vita terrena, quamlibet felicissima & longissima, Ps. CXLIV. 15. Luc. XVI. 25, nedum peregrinatio dierum paucorum & malorum, ut erat vita Abrahami, Isaaci, maximeque Iacobi, ad vitas patrum superiorum, quibus tamen promissio illa non item obtigerat, collata. Nam non dicitur, opulentia, longævitas, securitas tua, mundus denique tuus, sed, *Deus tuus*: neque Deus tuus ad quinquaginta, ad centum, ad septingentos annos, sed simpliciter, *Deus tuus*. Itaque ut primum Deus se v. gr. Abrahamo Deum ejus declaravit, communionem sui, æterni, æternam ei & detulit & detulisse est agnitus. Et quanquam mors corporis apud patres intervenit, ea tamen non potest esse perpetua, nec longam, si ad vitam æternam comparetur, habere moram. Nam ipse Abraham, quantus quantus est, & in quantum Abraham nominatur, id est, non Abrahæ tantummodo anima, sed etiam corpus, cui sigillum quo-

quoque promissionis inditum est, habet *Deum* Deus autem non est non entis Deus: ipse est Deus vivens; ergo ii, qui Deum habent, vivere debent, &, qua parte vivere intermiserant, reviviscere in perpetuum. Vis formulæ ostenditur etiam Hebr. XI 16 not. qui locus inprimis huc facit. paravit illis urbem, vel maxime in æternitate. & ideo appellatur *Deus eorum.* Atque hæc est argumentatio Christi firma, evidens, & prius inaudita: & immortalitatem animæ, & resurrectionem corporis, contra Sadducæos, spiritum esse ullum negantes, potentissime vindicans. Nervus autem non est situs in verbo *εἰμὶ sum*, ejusve præsenti ad Mosen tempore: quod Matthæus quidem, sed nec Moses, nec Marcus, nec Lucas exprimit, sed in ipsa formula. Atque hæc locutio, *Deus meus*, *tuus*, *illius &c.* est longe frequentissima: sed præterea locus hic ad Sadducæos citatus est omnium exquisitissimus: quia 1. in eo loquitur Deus ipse, irrefragabili veritatis argumento. 2. loquitur in solennissimo viso. 3. loquitur de Abrahamo, Isaaco & Iacobo conjunctim: 4 & quidem post obitum illorum, idque longo intervallo, ipso tempore promissionis præstandæ erga eos etiam in posteris eorum; quod indicium erat, patres illos in sua ipsorum vita non reportasse bona sibi promissa. Atque ita mortuorum resuscitationem *indicavit* KAI *etiam Moses*, Luc. XX. 37, non modo prophetæ, præ quibus publice lectitabatur Moses ante Antiochi tempora. Simul autem perficitur parœmia Iudæorum, qui dicerent, Deum non esse Deum viventium, sed mortuorum. Vid. Al. Mori Axiom. IX. & E. F. Cobii diss. de nervo hujus loci.

35 *εἷς ἐξ αὐτῶν, unus ex illis*) Hic a Salvatore minus reprehenditur: quare ab aliis inductus videtur.

¶ *νομικὸς*) *legalis*, quantus quantus erat: & opinione scientiæ plenus, scientiam ostentaturus. *νομικὸς* idem, qui *γραμματεὺς*, Luc. XI. 45. 44. 53. & *νομοδιδάσκαλος*, Luc. V. 17. 21.

37 *ἀγαπήσεις, diliges*) Id ex Decalogo, Deut. V. 10, repetit Moses; ib. c. VI. 5. deciesque repetitum, eodem libro, cujus hæc ipsa summa est, gravissima cum contestatione concludit. ib. c. XXX. 19 s.

¶ *ἐν ὅλῃ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ ψυχῇ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου*) Articulum fere indifferenter tractarunt, qui libros vel descripserunt vel contulerunt: sed quantum ex codicibus novissime collatis colligere licet, in tertio tantum inciso Matthæus articulum posuit. Id in Hebræo est ובכל מאדך q. d. & *in omni validitate tua.* LXX, *καὶ ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεώς σου.* apud Marcum, *καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου.* apud Lucam, *καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου* uno hebraico מאד per duo græca expresso. Etiam accentus hebraici a duobus prioribus incisis arcte conjunctis hoc tertium distinguunt. Omnia epitasin faciunt; cui articulus in tertio tantum inciso apud Matthæum positus congruit. *Tria sunt eorum OMNIVM, quæ unquam in homine deprehenduntur, fundamenta, Idea, Desiderium, & Motus*: inquit Io. Iac. Syrbius Philos. primæ part. I. cap. 1. § 1. *OMNIA* amore Dei animanda & regenda sunt.

38 *πρώτη*) præceptum non modo maximum, necessitate, amplitudine, diuturnitate rei; sed etiam *primum*, natura, ordine, tempore, evidentia.

39 *δευτέρα, secundum*) Resp. *primum.*

¶ *ὁμοία, simile*) ejusdem indolis, in antitheto ad sacrificia, Marc. XII. 33. Amor proximi est similis amori Dei, præ omnibus

bus aliis officiis, ſicut luna eſt ſimilis ſoli, præ omnibus aſtris. Gen. I. Facile legisperitus, de uno ſollicitus, alterum erat præteriturus. Ei periculo occurrit Ieſus, & plus reſpondet, quam is interrogarat.

¶ ὡς) *ſicut* amas te ipſum. Amorem ſui non opus eſt ſeorſum præcipi. qui Deum amat, ſe ipſum amabit ordinate, citra philautiam. Deus amat me ſicut te, & te ſicut me. quare ego debeo te, proximum, amare, ſicut me; & tu me ſicut te. nam divino amori noſter amor debet reſpondere.

40 *κρέμαται, καὶ οἱ προφῆται*, vel ſimpliciter, *κρέμαται*) *Latini* codd. habent, *pendet*, & *prophetæ*. unde *κρέμαται, καὶ οἱ προφῆται* *Cant.* De lege quærebatur: de lege potiſſimum reſpondetur. v. 36. 40. *καὶ οἱ προφῆται* non habet verſio *Anglo-ſaxonica*: & poſſet videri gloſſa ex cap. VII. 12, quia & ſingularis numeri eſt *pendet*, & poſtponitur & *prophetæ*. ſed hoc habent patres, etiam *Tertullianus*, ſi exemplaria ejus ſincera ſunt. Rurſum verſio *Angloſaxonica* ſæpe omittit aliquid, quod Latinus habet. Amplius conſiderandum. *Pendet*, elegans verbum: qui utrumvis *præceptorum* tollit, legem tollit.

41 *συνηγμένων, congregatis*) ſolenniter. conf. v. 34.

42 *τί, quid*) Semper vos phariſæi, inquit, quæritis de præceptis: nunc aliquid vobis proponam, de quo tamen etiam ſcriptum eſt, tanquam de capite gravi; ut videatis, in ſcripturis quærendam eſſe non legem magis, quam evangelium.

¶ *δοκεῖ, videtur*) Hoc verbo, *videtur*, majori jure utitur Ieſus ad Phariſæos, quam Phariſæi ad Ieſum v. 17. Etiam *opinio* poterat initium fieri fidei.

¶ *τίνος υἱός, cujus filius*) Ita Ieſus occaſionem eis dedit ſui, Meſſiæ, agnoſcendi. Doctrinam de Deo, v. 37, ut uno, illuſtrat doctrina de Trino.

¶ *τοῦ δαυίδ, Davidis*) Mediocria de Chriſto facilius accipit ratio, quam aut humiliora aut glorioſiora.

43 *ἐν πνεύματι, in ſpiritu*) adeoque vere. 1 Cor. XII. 3.

¶ *κύριον, dominum*) Id ſignum ſubjectionis. Phil. II. 11. coll. 1 Petr. III. 6. Plus erat, Chriſtum habere filium, quam regem eſſe: & tamen David non ait, Chriſtum eſſe ſibi filium, ſed gaudet, eum ſibi eſſe Dominum, ſe illi ſervum. At hoc gaudii nobis quoque paratum eſt. Luc. I. 43. Ioh. XX. 28. Phil. III. 8. Qui Meſſiam ſolummodo ut Davidis filium ſpectant, minorem cognitionis partem ſpectant. Dominatio, cujus ſubditus eſt ipſe David, cœleſtem & Regis majeſtatem & Regni indolem oſtendit.

44 *ὑπεν-ποδῶν σου*) Sic LXX, Ps. CX. 1.

¶ *τῷ κυρίῳ μου, Domino meo*) Ergo Dominus Davidis erat, antequam ei diceret Dominus: *Sede.*

¶ *κάθου*) *ſede*, impera. 1 Cor. XV. 25. *Dextra*, potentia.

¶ *ἕως ἂν, usque dum*) Non negatur æternitas ſeſſionis; ſed negatur, hoſtium impetum obeſſe ſeſſioni. Regnum bellicum habebit finem (uti fere heres regni imperium, quod durante bello geſſerat, victis hoſtibus deponit:) regnum pacificum fine caret. conf. 1 Cor. l. c. Etiam antea ſubordinatus erat Filius Patri; ſed tunc non ſic apparuit propter gloriam regni: etiam poſtea regnabit, ſed ut Filius Patri ſubordinatus.

¶ *θῶ, ponam*) Hoſtes proſtrati *jacebunt.*

ἐχθρούς,

¶ ἐχθρὺς, *hostes*) in his etiam pharisæos.

¶ σῦ, *tuos*) Odium hostium speciali ratione fertur in Primogenitum.

¶ ὑποπόδιον, *scabellum*) Ipsi hostes erunt scabellum pedum Christi, jure victoriæ. conf. Ios. X. 24. Ps. XLVII. 4.

45 εἰ ὖν, *si ergo*) Hunc articulum illo inprimis tempore debuerant Iudæi summo studio discere. Dominum esse, aliquanto evidentius est de Christo, quam Davidis filium esse.

46 λόγον, *verbum*) ea de quæstione, ut de ceteris.

¶ ἐπερωτῆσαι, *interrogare*) ad tentandum. discipuli interrogabant ad discendum.

¶ ὐκέτι, *posthac non*) Nova dehinc quasi scena se pandit.

CAP. XXIII.

1 Τότε, *tunc*) omissis adversariis.
2 ἐκάθισαν, *sederunt*) Mosen repræsentantes, legem ejus legendo & interpretando, quin etiam plura urgendo.

¶ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *scribæ & pharisæi*) Non omnia utrorumque æque erant vitia, quæ hic commemorantur: sed nonnulla habebant communia, nonnullorum erant inter se participes. Luc. XI. 45.

3 ὖν, *ergo*) Hac particula limitatur τὸ *quæcunque dixerint*, ne putet populus, traditiones pharisaicas æque sibi esse servandas, atque præcepta Mosis. v. 4.

¶ τηρεῖτε, *servate*) animo.

¶ ποιεῖτε, *facite*) re. Imperativus: cui respondet alter, qui sequitur.

¶ λέγυσι, *dicunt*) Mosaica, servanda, facienda.

4 δεσμεύυσι γὰρ, *ligant enim*) Explicatur illud, *dicunt, non faciunt*.

¶ βαρέα, *gravia*) Epitheta doctrinis hominum apta.

¶ ὤμυς, δακτύλῳ· *humeros, digito*) Antitheton.

¶ κινῆσαι, *movere*) nedum ferre. Incomparabile quiddam scriptura habet in describendis characteribus animorum intimis. Exemplo est totum hoc caput, & Luc. XII. 16 s.

5 δὲ, *autem*) tametsi videntur multa facere bona.

¶ φυλακτήρια, *phylacteria*) Ex. XIII. 9. 16. Deut. VI. 8. XI. 18.

¶ κράσπεδα, *fimbrias*) Num. XV. 38.

6 φιλῦσι, *amant*) & singuli & pro toto ordine suo.

6 s. ἐν τοῖς δείπνοις· συναγωγαῖς· ἀγοραῖς *in conviviis: synagogis: foris*) locis publicis.

8 μὴ κληθῆτε, *ne appellemini*) ne ita tractemini aut tractari postuletis.

¶ εἷς γάρ ἐςιν ὑμῶν ὁ διδάσκαλος, *unus enim est vester doctor*) Alii, εἷς γάρ ἐςιν ὑμῶν ὁ καθηγητὴς, ὁ Χριςὸς. atque id quidem versu 10 exstat: sed versu 8 agitur de Patre cœlesti, coll. c. XVI. 17. Ioh. VI. 45. Act. X. 28. Gal. I. 1. 15. Eph. I. 9. Psalm. XXV. 12. XXXII. 8. Ideo subsequitur: *omnes autem vos fratres estis*. quæ ratio ad nonum quoque versum pertinet, ut neque *vocemur* magistri, neque patrem quemquam in terra *vocemus*. De Christo agitur versu 10, & convenienter subjungitur versus 11. Confer, de Patre doctore & Christo duce, c. XI. 25. 27.

¶ ἐςὲ· *estis*) Indicativus.

9 πατέρα,

9 πατέρα, *patrem*) Hic quoque magnificus doctorum, in senectute præsertim, titulus erat.

¶ μὴ καλέσητε, *ne vocaveritis*) neque lingua neque animo, infallibilitatem cuiquam adscribente.

10 καθηγηταὶ) *ductores*, auctores. Gradatio: *Rabbi*, *pater*, *ductor*. Erant hi tituli eminentiæ spiritualis apud Iudæos. quæ destruitur etiam 1 Cor. III. 5 f.

11 ὁ δὲ μείζων, *qui vero major*) i. e. *qui vult esse major*, רב c. XX. 26.

12 ὅςις δὲ, *quicunque vero*) Ez. XXI. 26. LXX: ἐταπείνωσας τὸ ὑψηλὸν, καὶ ὕψωσας τὸ ταπεινόν.

¶ ὑψώσει, *exaltabit*) ut scribæ & pharisæi.

13 f. οὐαὶ, *væ*) Octies h. l. dicitur *væ*: octies, *beati*, & amplius. Matth. V. a v. 3 not.

¶ οὐαὶ - κλείετε τὴν βασιλείαν - κατεσθίετε τὰς οἰκίας κτλ.) In multis codd. hæc transponuntur: sed prius est illud, in quo fit mentio *regni cælorum*, coll. c. IV. 17. V. 3. &c.

¶ ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) Characteres hypocritarum ex hoc elencho colligi possunt: ut fecit *Thomasius* in Cautelis. Non quia pharisæi & scribæ erant, miseri; sed quia hypocritæ.

¶ κλείετε, *clauditis*) clavi. clauditis, ut inscii & cæci.

¶ ἔμπροσθεν) *ante* oculos, cum homines jam prope essent.

¶ οὐκ εἰσέρχεσθε, *non intratis*) Magnum væ, & primum. conf. Matth. V. 3, de primo gradu beatitudinis.

¶ εἰσερχομένους, *intrantes*) voluntate, vel re.

14 κατεσθίετε, *comeditis*) summa avaritia. Domos viduarum comedere, atrocissima species; quæ ponitur pro toto genere rapacitatis.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ μακρὰ) Instar adverbii. commode quoque legitur, (προφάσει) μακρᾷ ex orationibus suis fecere magnam πρόφασιν, *prætextum* comedendi domos viduarum. Herodianus, πρόφασις ὀλίγη, εὐτελὴς, μικρά.

¶ λήψεσθε, *sumetis*) pro præmio talium precum.

¶ περισσότερον, *abundantius*) Qui male agit, judicatur: qui bono abutitur ad malum ornandum, magis judicatur.

15 περιάγετε) Sermo proverbialis. *circumitis*, tanquam *Rabbini*. v. 7.

¶ ἕνα, *unum*) magno studio, sed sub quo parum virtutis latet; ita, ut ægre unum nanciscamini.

¶ υἱὸν γεέννης, *filium gehennæ*) *dignum gehenna*. Deut. XXV. 2: בן הכות LXX, ἄξιος πληγῶν.

¶ διπλότερον, *dupliciter magis*) propter majorem hypocrisin, cum posset insignem consequi gradum in populo Dei.

16 ὁδηγοὶ τυφλοὶ, *duces cæci*) Antea *hypocritæ*, & sæpius: nunc appellatio commutatur, pro re nata. Conjungitur ea, v. 23 f. 25 f. Ad summa venit, v. 33.

¶ οὐδέν ἐςιν) scil. ὀφείλων, *nihil debet*.

¶ χρυσῷ, *auro*) quo templum erat ornatum.

17 μωροὶ καὶ τυφλοὶ, *stulti & cæci*) Peccabant etiam contra sensum communem: quo censente, propter quod unumquodque tale est, illud ipsum magis est tale.

18 ἐν

18 *ἐν τῷ δώρῳ, in dono*) Origo erroris, justitia operariorum. Pluris faciebant dona sua, quam divinum institutum.

¶ *ἐπάνω αὐτοῦ, supra illud*) supra altare.

20 *ἐν πᾶσι τοῖς ἐπάνω αὐτοῦ, in omnibus quæ sunt supra illud*) Sicut versu 21 non repetitur mentio auri, sed memoratur Is, qui templum inhabitat; sic hoc versu *omnia*, quæ supra altare sunt, dicunt quiddam multo majus, quam *munus* supra altare, imo quiddam ei oppositum muneri. quid igitur? ignem sacrum, & totum ministerium sacerdotum, divinitus institutum, qui etiam ipsi non modo juxta altare, sed etiam *super* altare stabant & ibant.

23 *ἀποδεκατοῦτε*) *decimatis* & decimare jubetis. coll. v. 24, *duces*.

¶ *ἡδύοσμον, mentham*) non modo fruges, sed *herbas*.

¶ *κύμινον, cuminum*) quod proverbio ut res parva notatur.

¶ *ἀφήκατε*) *dimisistis*, pridem: vel etiam, remisistis aliis, per silentium vestrum.

¶ *βαρύτερα, graviora*) Pertinent hæc ad theologiam comparativam. Tria enumerantur, tribus minoribus opposita, graviora. de quibus vid. Sir. c. IV toto. Graviora qui curat, is demum in minoribus recte potest *judicare*.

¶ *τὴν κρίσιν, judicium*) quo discernitur inter bonum & malum, &, in utroque genere, inter majora & minora. c. XII. 18 not. & cap. XVI. 3. Luc. XII. 57. 1 Cor. XI. 31. Mich. VI. 8.

¶ *τὸν ἔλεον, misericordiam*) c. IX. 13.

¶ *τὴν πίστιν, fidem*) *sinceritatem*, quæ opponitur *hypocrisi*. nam qui c. XXIV. 51 dicuntur *hypocritæ*, Luc. XII. 46 dicuntur *infideles*. conf. 1 Tim. IV. 2. 3. Sunt hi tres plane insignes tituli: *judicium*, *misericordia*, *fides*. Debebantque capita locorum theologicorum ex talibus constitui titulis, quos ipsa scriptura assignat: v. gr. Ioh. XVI. 8. Rom. III. 27. 1 Cor. XIII. 13. 1 Thess. IV. 9. V. 1. Hebr. VI. 1 sq.

¶ *μὴ ἀφιέναι, non dimittere*) Resp. *dimisistis*. Itaque *ταῦτα*, *hæc*, refertur ad *mentham &c.* *ἐκεῖνα*, *illa*, ad *judicium &c.* & *oportebat facere* habet vim approbandi: *non dimittere* pertinet ad elenchum. Sæpe Græcis *οὗτος* & *ἐκεῖνος*, Latinis *hic* & *ille*, non pro serie verborum, sed pro ratione rerum adhibetur. vid. Not. ad Chrysost. de Sacerd. p. 509 f.

24 *τὸν κώνωπα, culicem*) Hoc unum, *percolare culicem*, iis, qui verentur *camelum deglutire*, non debet contra mentem Salvatoris objici. nam nemo temere culicem deglutit, qui etiam suffocare potest. trabs molesta magis; nec tamen festuca negligitur in manu, nedum in oculo. cap. VII. 5. *ὁ καὶ ἡ κώνωψ, culex*, proprie vinarius, qui facile in colum incidit.

25 *τὸ ἔξωθεν*) superficiem, *externam*.

¶ *ἔσωθεν, intus*) ubi potus & cibus.

¶ *γέμουσιν, plena sunt*) poculum & patera.

¶ *ἁρπαγῆς, rapinæ*) v. 14.

¶ *καὶ ἀκρασίας, & intemperantiæ*) Ἀκρασία adversatur *abstinentiæ* non solum in cibo & potu, sed etiam in pecunia & quæstu. Hac notione Aristot. l. 7. Eth. Nic. c. 6. vult addi mentionem rei, cujus quis est continens vel incontinens, *κέρδους, τιμῆς, θυμοῦ*. atque hoc quidem loco id patet ex synonymo *rapinæ*. Gregorius Naz. *ἀκρασία ἐμοὶ πᾶν τὸ περιττὸν καὶ ὑπὲρ τὴν χρείαν.*

26 *καθάρισον, purga*) removendo *rapinam* per eleemosynam. Luc. XI. 41.

¶ *πρῶτον, primum*) Applicari hæc possunt ad doctrinam decori.

¶ *ἵνα, ut*) Alias enim illa mundities externa non est mundities.

27 *ὅτι, quod*) Hoc versu maxime proprius character *hypocritarum* describitur. nam hypocrisis nominatur versu 28. coll. Luc. XI. 44 cum contextu.

¶ *κεκονιαμένοις, dealbatis*) Iudæi sepulcra calce dealbarunt.

28 *ἀνομίας, injustitiæ*) Hoc proprie opponitur *justitiæ*.

29 *προφητῶν δικαίων prophetarum: justorum*) v. 35. Hoc totum erat, quod faciebant in memoriam pristinorum prophetarum & justorum, sine observatione dictorum & imitatione factorum: cum similitudine patrum suorum, in animis; cum contemtu in Messiam, de quo testati fuerant illi. Subaudi ergo *tantum*, uti cap. XXIV. 38. *Iustos* potius, quam *sanctos*, scriptura bene defunctos appellare solet: Luc. XIV. 14. Hebr. XII. 23.

30 *λέγετε, dicitis*) publica protestatione.

¶ *οὐκ ἂν ἦμεν, non essemus*) Ita sibi confidebant.

31 *μαρτυρεῖτε, testamini*) factis, v. 29, & verbis, v. 30.

32 *καὶ ὑμεῖς, & vos*) Pronomen hoc non solum facit antitheton ad patres, sed ostendit etiam, indicativi vim inesse in imperativo *implete. implebitis: implete* igitur. conf. Ioh. XIII. 27.

¶ *πληρώσατε, implete*) quando vultis, non jam impedimini. Estote vobis relicti, Quod animo alitis, manu agite.

¶ *τὸ μέτρον, mensuram*) Vt vitæ, ut crucis, ita etiam peccati mensura est, quando v. gr. ad tres transgressiones quarta accessit. Amos I. 3 &c.

33 *ἐχιδνῶν, viperarum*) de quibus v. 30-32.

¶ *φύγητε*) Subjunctivus: *quomodo effugeritis?*

34 *διὰ τοῦτο, propterea*) Consectarium væ octavi.

¶ *ἐγώ, ego*) *Propterea etiam sapientia Dei dixit: mittam &c.* Luc. XI. 49. Liber IV Esræ, cap. I, & hic locus, miram habent similitudinem. v. 30: *Ita vos collegi, ut gallina pullos suos sub alas suas.* v. 32: Ego misi *pueros meos* prophetas ad vos, quos *acceptos* interfecistis, *& laniastis corpora eorum*, quorum sanguinem exquiram, dicit Dominus. v. 33: *Hæc dicit Dominus omnipotens*: Domus vestra deserta est. Magna est de illo Esræ libro existimatio multorum, quibus e nostris *Schickardus* in Tarich p. 135, & *Hainlinus* in Sole temporum accedunt: plurimumque auctoritatis hæc ipsa ei evangelica allegatio parit. Iul. Cæs. Scaliger: *Librorum Esræ admirabile ac divinum Compendium apud me est, Syra conscriptum lingua. in iis longe præstantiores sententiæ continentur, quam in concionibus sordidissimi calumniatoris. &c.* Exerc. 308. Scilicet Syriacum illud, quod Compendium vocat Scaliger, metaphrasis fuerit libelli Hebraici, cujus prolixior, quæ Latine exstat, paraphrasis multa habeat attexta apocrypha. Qualis etiam fuerit ratio librorum Sapientiæ & Siracidæ. etenim modo hebraismum spirant: modo græcismum merum habent.

¶ *ἀποστέλλω, mitto*) Præsens. Nuncii Dei sunt missi, ut plurimum peccante populo.

¶ *προφήτας, prophetas*) qui ex singulari revelatione accipiunt doctrinam, ut Da-

David. Hi soli memorantur de praeterito, v. 30. nunc adduntur *sapientes* & *scribae*.

¶ σοφὲς, *sapientes*) qui habent gustum veri & boni habitualem (חך חכמה a חך) ut Salomo. hi sunt medii inter *prophetas* & *scribas*.

¶ γραμματεῖς, *scribas*) qui monumenta prophetarum & sapientum adornant & administrant, ut Esra. In his magna ex parte habitus est acquisitus; in *sapientibus*, insitus; in *prophetis*, infusus. Unde prophetas plurimum, sapientes multum, scribas minus, nec tamen parum, odit aut contemnit mundus.

¶ ἀποκτενεῖτε, *occidetis*) ut Iacobum.

¶ σαυρώσετε, *crucifigetis*) ut Petrum & Andream; etsi Petrus alibi martyrium passus est.

35 ἔλθῃ, *veniat*) Id repetitur v. 36, *veniet*. Conf. Luc. XI. 50 sq.

¶ πᾶν, *omnis*) ipsius praesertim Messiae. Luc. XIII. 33.

¶ αἷμα, *sanguis*) Ter hoc dicitur uno hoc versu, magna vi.

¶ ἐκχυνόμενον) Praesens. Nondum erat *effundendi* finis.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς) *in terra* tota. conf. Gen. IV. 11.

¶ ζαχαρίε υἱῦ βαραχίε, *Zachariae filii Barachiae*) illius, de cujus prophetia & morte agitur 2 Chron. XXIV. 20 seqq. Multa ejus apud Iudaeos mentio. vid. *Lightfoot*.

¶ τῦ ναῦ, *templum*) In templo haec dixit Iesus: in templo vindicta insignis futura erat.

36 λέγω, *dico*) iterum. conf. Gen. XLI. 32.

¶ ἥξει) *veniet*, quod attinet ad initia vindictae. nam extrema se porrigunt longe ulterius. v. 39.

¶ πάντα, *omnia*) Qui peccat, particeps fit omnium, qui idem commiserunt.

¶ γενεὰν, *generationem*) c. XXIV. 34 not.

37 Ἱερυσαλὴμ Ἱερυσαλὴμ, *Ierusalem Ierusalem*) Gravissima epizeuxis.

¶ ἡ ἀποκτείνυσα, *occidens*) Participium vim nominis habet.

¶ λιθοβολῦσα, *lapidans*) Id obtigit Christi protomartyri, Act. VII. 58.

¶ τὺς ἀπεςαλμένυς, *missos*) quamvis inviolabiles legati sunt in mundo.

¶ πρὸς αὐτὴν) i. e. πρός σε. conf. Luc. I. 45. Es. XLVII. 10.

¶ ποσάκις, *quoties*) Toties maxime, quoties Iesus in Iudaeam, in urbem, in templum venerat. Vid. Harmon. evang.

¶ καὶ ὐκ ἠθελήσατε, *& non voluistis*) etsi ego *volui*. Es. XXX. 15.

38 ἰδὺ ἀφίεται, *ecce relinquitur*) Praesens, bis expressum. Dixit haec, dum exiret. c. XXIV. 1. conf. Ioh. XII. 36.

¶ ὑμῶν) *vestra* domus, quae alias *domus Domini* dicta. Sic ad Mosen, *populus tuus*. Ex. XXXII. 7.

¶ ἔρημος, *deserta*) relicta a Messia. Etiam post ascensionem suam Christus templo usus est insigni modo, cum suis discipulis. Sed respectu Iudaismi desiit templum jam esse, quod fuerat, hinc tandem destructum est. Saepe vox ἔρημος sumitur certo respectu. Ita forum ἔρημον, quando silent judicia.

39 λέγω, *dico*) Vid. Luc. XIII. 35 not.

¶ ἴδητε, *videbitis*) vos, Hierosolymitae. coll. Luc. XIII. 35.

T 2 ¶ ἀπ'

¶ *ἀπ' ἄρτι, ab hoc tempore*) Præsenti tempori includitur breve illud usque ad mortem, idque extra templum.

¶ *ἕως, usque*) post longam pausam.

¶ *εἴπητε, dicatis*) Ita erant dicturi in paschate recitantes τὸ *Hallel*, sed sine applicatione ad Iesum. Vere fiet suo tempore, quod hic prædicitur, uti cap. XXI. 9 factum est, quod Luc. XIII. 15 prædictum erat. Non tamen addit, *iterum*: etsi verba illa populus acclamarat Matth. XXI. 9. Nam neque omnes ei ita acclamarant: &, qui acclamabant, non ita intellexerant, quid dicerent, uti posthac intelliget Israël: & paullo post quasi retractarunt. Dictio prior fuit tenuior: dictio altera erit digna hoc nomine. Conf. *rursus* prætermissum Act. I. 11 not.

¶ *εὐλογημένος, benedictus*) Cantus conversionis. Ab hoc versu desinit publicus sermo Christi ad Iudæos: ab hoc versu incipiet illorum resipiscentia.

CAP. XXIV.

1 Ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, ἐπορεύετο) Sic habent Colinæi ed. & mss. *Bunkleanus, Cantabrigiensis, Paris.* 5. 6. *Steph.* *n.* pluresve, *Chrysost. Æth. Arab. Lat. Pers. Syr.* Quo pacto ἐπορεύετο, absolute dictum, (uti Luc. IV. 30.) majorem vim habet, in antitheto ad v. 3, *sedente eo.* Recentiores librarii, ut si nil referret, scripsere, ἐπορεύετο ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. Sermo etiam seculi consummationem complexus, commode sub dio est habitus.

¶ *οἱ μαθηταὶ, discipuli*) unus præcipue Marc. XIII. 1.

¶ *ἐπιδεῖξαι, ostensum*) Credibile est, Iesum nunquam spectasse externas templi partes. non enim fuit curiosus. conf. Marc. XII, 15 not. Internas templi partes spectavit, merito, c. XI. 11.

¶ *τὰς οἰκοδομὰς, structuras*) Singulæ partes erant magnæ structuræ: imo eo tempore exercebatur ædificatio illa, de qua Ioh. II. 20. Et fortasse magis fervebat, ob Pascha instans.

¶ *τοῦ ἱεροῦ, templi*) destruendi. c. XXIII. 38. & quidem ea ætate, paucis post ædificationem absolutam annis.

2 *ταῦτα*) *hæc*, ut stant!

¶ *οὐ μὴ ἀφεθῇ, non relinquetur*) Iesus cogitationes discipulorum curiosas severioribus delet.

¶ *λίθος, lapis*) Adagium de gravissima vastatione. Solum illud etiam aratro scissum est.

3 *ἐπὶ τοῦ ὄρους, super monte*) unde & prospectus erat in templum: & initium futurum erat obsidionis.

¶ *τὸ σημεῖον, signum*) Vaticiniis rerum maximarum sæpe signa addita: hinc discipulorum quæstio de signo illius temporis.

¶ *τῆς σῆς παρουσίας, tui adventus*) Videntur discipuli respicere c. XXIII. 39.

4 *καὶ, &*) Discipuli quæsierunt, minus distincte, 1. de *tempore* templi destruendi: 2. de *signo* adventus Domini & finis mundi; quasi uterque eventus simul futurus esset, adeoque commune tempus & commune signum haberet. Respondet Iesus, distincte, (1.) de *templo* & urbe destruenda, hujusque rei signis, v. 4 s. 15 s. (2.) de *adventu* suo & fine mundi, ejusque rei signis, v. 29-31. (3.) de *tempore* templi destruendi, v. 32 s. (4.) de *tempore* finis mundi, v. 36. Sic quoque apud Marcum & apud Lucam, qui c. XXI. 11. 25 utriusque rei signa seorsum notat.

¶ *βλέ-*

¶ βλέπετε, *videte*) Futura & novissima non debemus curiositatis causa, sed muniendi nostri studio quærere. Omnia sunt referenda ad firmitudinem in agnitione & confessione Iesu Christi. Huc enim spectat prophetia: cetera abrumpuntur, quibus ad meram scientiam uteremur. Illustrari hinc potest thesis de perspicuitate & perfectione scripturæ.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Hoc non tam apostolis, Paracletum non multo post accepturis, quam gregi fidelium, quem illi tum repræsentabant, majoribus, ne seduceretur, periculis obnoxio, dicitur. Initium, *prudentia*: finis, *patientia*. v. 13.

5 πολλοὶ, *multi*) Initio venient pseudochristi: in medio, pseudoprophetæ, v. 11. postremo, utrique, v. 24. Gradatio, bimembris.

¶ ἐπὶ, *sub*) non modo dicent, se esse a me missos, sed, se esse, qui ego sum.

¶ λέγοντες, Ἐγώ εἰμι ὁ Χριστὸς, *dicentes: ego sum Christus*) *Scripsit Theophylactus, Dositheum quendam Samaritam perhibuisse, eum se esse, de quo Moses prædixisset, prophetam. Simonem quoque Samaritam appellasse se ipsum ingentem potestatem, id est,* δύναμιν μεγάλην. *de quo in historia apostolica Lucæ. Huc etiam referri videntur posse, Theudas, & Ægyptius quidam, & alter præstigiator, quem non nominat Iosephus (qui ista narrat libro XVIII antiquæ historiæ, & secundo captæ Iudææ) omnes prætendentes prophetæ nomen, fraudulenti ipsi ac seditiosi. Quin & posterioribus temporibus Manes ausus fuit sese Christum profiteri, & similiter XII tanquam apostolos sibi ascivit.* Ioachimus Camerarius.

6 μελλήσετε - ἀκούειν) Futurum complicatum: *audituri eritis*. Evangelistarum scripta ante impletionem hujus prædictionis edita magnam hinc firmitudinem nacta sunt. *Audituri*: Christiani magis *audiunt* bella, quam gerunt.

¶ πολέμους, *bella*) in propinquo.

¶ ἀκοὰς πολέμων, *rumores bellorum*) remote.

¶ μὴ θροεῖσθε, *nolite turbari*) Metonymia antecedentis: i. e. nolite statim fugam capessere. Verbum magna proprietate positum. nam θρόος ex θρέω ἤγουν σὺν θορύβῳ βοῶ ἢ λαλῶ.

¶ γὰρ, *enim*) Fundamentum tranquillitatis.

¶ οὔπω, *nondum*) Pii facile putant, non posse altius ire mala: ideo monentur.

¶ τὸ τέλος) *finis* nondum, de quo v. 2. 14. necdum tempus fugæ. v. 15. Luc. XXI. 20. *Initium* demum versu 8.

7 ἐγερθήσεται, *excitabitur*) cum antea plus pacis fuisset.

¶ ἔθνος, *gens*) etiam extra Iudæam.

¶ λιμοὶ, καὶ λοιμοὶ, καὶ σεισμοὶ, *fames, & pestes, & terræ motus*) Huc fere omnia in Novellis revocari possunt. quanquam historici ea sæpe minus, quam humana facta, memorant.

¶ κατὰ τόπους) *passim*. Semper fuere pestes & reliqua: sed non ita frequenter.

8 ἀρχὴ, *initium*) respectu Iudæorum. Antitheton, *finis*. v. 6. 14.

¶ ὠδίνων, *dolorum*, qui antecedunt *regenerationem*. c. XIX. 28. Rom. VIII. 22. Metaphora a partu.

9 ἀποκτενοῦσιν ὑμᾶς, *occident vos*) quosdam ex vobis. Luc. XXI. 16. Hos non indicat Dominus, ut omnes vigilent. Ante vastationem urbis Iacobus major ab Herode, ut Lucas memorat, Petrus a Nerone, ut historia ecclesiastica tradit, occisus est. *Vos*: quasi vos in culpa essetis,

ſetis, & miſeriam generi humano parerctis. Extremum hoc mundi ſolatium eſt. Iudicium incipit a domo Dei.

¶ *μισούμενοι, exoſi*) Religio chriſtiana habet ſingulare quiddam, corrupto mundo, omnes ſectas toleranti, inviſum.

10 *σκανδαλισθήσονται, offendentur*) fidei jacturam facient.

¶ *ἀλλήλους, mutuo*) Id omnium triſtisſimum.

11-13 *καὶ, &*) Solicite retinenda fides, amor, ſpes.

12 *τὴν ἀνομίαν, injuſtitiam*) *Injuſtitia* & *amor* opponuntur: nam *legis complementum amor. injuſtitia* vim involvit; *amor* quiddam quaſi nativum.

¶ *ψυγήσεται, refrigeſcet*) Amoris eſt *ardere*.

¶ *ἡ ἀγάπη*) *amor*, (erga Deum, homines, propinquos, ſe ipſum, ſpiritualis, imo etiam naturalis:) qui ſumma *legis. στοργὴ* facit, ut v. gr. prole nata gaudeant parentes: ubi dura fecit tempora iniquitas, gaudent prole denata aut non nata. *amor*, ornatus chriſtianorum & vigor, atque adeo ſtatus eorum omnis. Phil. I. 9. 2 Petr. I. 7. Ap. II. 4. Idem, fundamentum *ὑπομονῆς patientiæ*. v. ſeq.

¶ *τῶν πολλῶν, multorum*) *multitudinis*, eorum, qui amore non excellunt. *injuſtitiam* maxime exercent valde potentes, aut nimis pauperes: inde *ceterorum* quoque *amor* frigeſcit. violata juſtitia, quæ vocatur particularis, hebeſcit juſtitia, quæ vocatur univerſalis.

13 *ὁ ὑπομείνας, qui perſtiterit*) Conſtantia tuemur fidem, amorem, ſpem.

¶ *εἰς τέλος, in finem*) tentationis.

¶ *οὗτος, hic*) tanquam exemtus. v. 22.

¶ *σωθήσεται, ſervabitur*) Vrbe deleta, liberabantur Chriſtiani. Luc. XXI. 28. 31.

14 *τοῦτο, hoc*) quod Ieſus prædicavit.

¶ *ἥξει*) Ἥκειν eſt non modo appropinquare, ſed plane *advenire*, imo *adeſſe*.

¶ *τέλος, finis*) de quo v. ſeqq. Ideo ſubſequitur *ergo*, v. 15. Ante hunc finem apoſtolatu perfuncti ſunt duo illi, Petrus & Paulus, aliique. v. 9.

15 *τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, abominationem deſolationis*) Abominationem profanationis ſequebatur abominatio deſolationis. Sic appellatur exercitus romanus ex gentibus conflatus, cujus ſigna militaria abominabantur Iudæi, tanquam idola, cum Romani divinitatem ſignis illis tribuerent. vid. Spizelii Collatio de vaticin. ang. p. 135.

¶ *τοῦ προφήτου, prophetam*) Conf. Hebr. XI. 32-34 de Daniele propheta: etſi a nonnullis Iudæis non reliquorum prophetarum numero habitus. Sæpe levis cauſa errorem parere magnum poteſt. In latinis Bibliis libri apocryphi canonicis quondam *mixti*, pro argumenti affinitate, & in indice librorum per notulas quaſdam ab iis *diſcreti* ſunt, ut in MSS. obſervare licet: deinde hac cautione, debili quippe, neglecta, ipſi quoque pro canonicis habiti. E diverſo quum ii, qui libros V. T. in unum corpus redigere cœperunt, Danielis librum nondum habuiſſent, is liber, & ſerius & extra Palæſtinam ſcriptus, hagiographis adjectus eſt; non incommode quidem, quatenus hebdomades per Danielem prædictæ, impleri cœperunt in Ezra, c. IV. 24. ſed tamen inde Danielem, qui prophetis non eſſet adjectus, ne prophetam quidem fuiſſe, aliqui putarunt, accedente faſtidio ſcrutinii temporum propheticorum. Prophetam vero eum fuiſſe, confirmat Propheta maximus.

¶ *ἑστὼς*) Sic ſcribendum, non *ἑστὸς*, etiam in neutro. nam *ἑστὼς* contrahitur ex *ἑσταὸς*, unde

unde ἱςῶτα Luc V. 2. ἐνιςῶτα Rom. VIII. 38. &c. Referendum ad *βδέλυγμα*, *abominationem*, *jam stantem firme*, *staturam diu*. Prosopopœia.

¶ *ἐν τόπῳ ἁγίῳ*, *in loco sancto*) Dan. IX. 27: *ἐπὶ τὸ ἱερόν*. LXX. Tempus fugæ jungitur Luc. XXI. 20 cum ipso articulo exercitus appropinquantis: atque in hoc ipso tempore monitum de fuga divinitus iteratum fuisse memorat Eusebius l. 3. H. E. c. 5. Itaque *locus sanctus* non denotat hic templum, sanctumve sanctorum; nam eo profanato serum fuisset fugere: sed locum circa urbem sanctam, extra urbem, eumque definitum; scilicet illum ipsum, quem Salvator, dum hæc dicebat, sua præsentia, ut sæpe, sanctum habuit. conf. Act. VII. 33. Certe in *monte olivarum* præcipuam obsidionis vim fuisse, docet Iosephus. *προσετέτακτο αὐτοῖς ςρατοπεδεύσασθαι κατὰ τὸ ἐλαιῶν καλέμενον ὄρος, ὃ τῇ πόλει πρὸς ἀνατολὴν ἀντίκειται*. l. 6 de Bello Iud. c. 3. Idemque mons sanctus erat etiam Iudæis, quia ex eo templum vicinum introspici poterat: atque in eo Schechinam tres annos cum dimidio stetisse tradiderunt. Appellarunt etiam הר המשיחה *montem unctionis*. Pertinet huc vel maxime Zach. XIV. 4, ubi sanctitatem ipsa mentio plagæ orientalis importare videtur. Itaque quem Matthæus *locum sanctum* vocat, eum Marcus sic describit, *ubi non oportet*. Quod utrumque respicit ad illud Dan. IX. 27, ubi regio montis illius dicitur כנף שקוצים *plaga*, ceteroqui sancta, sed tum propter oppugnatores idololatras *abominabilis*: quia ibi שקוץ שמם Dan. XII. 11. XI. 31. *abominamentum vastans* erat staturum. Namque כנף plagam mundi significat, etiam citra mentionem venti, Es. XI. 12. A locis sanctioribus initium pœna capere solet, & inde se ad reliquas partes diffundere.

¶ *ὁ ἀναγινώσκων νοείτω*, *qui legit*, *intelligat*) Eandem parenthesin habet Marcus c. XIII. 14, quanquam incisum illud de Daniele multi in Marco non legunt. Vterque evangelista, cum scriberet ante obsidionem urbis, monuit lectorem suum, ut accuratum Domini consilium de loco & celeritate fugæ observaret. Dan. XII. 10. *οἱ νοήμονες συνήσεσι*. at Hebr. המשכלים יבינו *sapientes intelligent*. *ὁ ἀναγινώσκων* non dicit lectorem Danielis publicum, (nam initio obsidionis series lectionum Legis erat in Levitico; & neque illis neque ceteris ulla ex Daniele sociata erat:) sed quemcunque *lectorem* vel Danielis vel evangelistæ, ipsa maxime obsidione appropinquante. Omnes debent *intelligere*: &, si orandum fuit, ne *sabbato* fuga fieret; quid erat, cur lector *sabbaticus* præ aliis admoneretur?

16 *τότε*, *tunc*) Hic respondetur ad *τὸ πότε*, *quando*. v. 3. Sæpe *tunc* in hoc sermone ponitur.

¶ *οἱ ἐν τῇ ἰεδαίᾳ*, *qui in Iudæa*) non Iudæi omnes, nec Christiani omnium locorum; sed ii, qui, verbis Iesu credentes, in Iudæa erunt.

¶ *Φευγέτωσαν*, *fugiant*) sine spe solvendæ obsidionis.

¶ *ἐπὶ τὰ ὄρη*, *in montes*) In montibus h. l. promissa securitas: & deinde inventa, Pellæ. Euseb. l. c. Monet Iesus, ne quis se tutum fore putet in urbe, contra atque carnalis Iudæorum prudentia in ipsa obsidione pertinacissime sibi persuasit.

17 *μὴ καταβαινέτω*, *ne descendat*) ne per scalas interiores, sed exteriores descendat.

¶ *ἀραί τι*, *sublatum quid*) v. gr. cibos. Resp. *vestes*, v. 18.

18 ἀγρῷ,

18 *ἀγρῷ, agro*) Agricolæ leviter vestiti in agrum eunt.

19 *ὐαὶ*) *Væ* non ponitur ad imprecandum, sed ad indicandum. Neque *liberorum generatione* interdicitur, sed tantummodo miseria prædicitur.

¶ *ταῖς*) Non poterunt celeriter fugere. Piæ participabunt calamitatem communem. Luc XXIII. 29.

20 *προσεύχεσθε, precamini*) Precibus multa mitigantur. Orarunt; neque hieme facta est fuga.

¶ *χειμῶνος*) Non solum tempus anni, sed etiam tempestas videtur denotari. c. XVI. 3. Certe verno tempore eventus fuit. conf. v. 18, de agro.

¶ *σαββάτῳ, sabbato*) non quin fugere liceret in sabbato, Christianis præsertim, aut sarcinas ferre: sed quia valde miserum est, eo die, qui lætitiæ datus est, abruptis sacris publicis fugere; & quia singuli minus ad fugam parati, alii aliis in fuga paranda per frequentiam impedimento sunt in januis synagogarum vel portis urbium, magis quam ruri vel in tectis. Sabbato Hierosolymam de improviso cepit Ptolemæus Lagi, teste Ios. 12 ant. 1. denique pœnæ, sabbato Iudæis venientes, ceteris graviores. vid. Hainlini chronol. explan. fol. 19. 20. Quin etiam hostes ob sabbati odium illo die erant truculentiores. Quo tempore maxime peccatur, pœna venit. conf. Hos. V. 7. Sabbati usus non plane exspiravit ante templi destructionem.

21 *ἀπ' ἀρχῆς κόσμου, a principio mundi*) tempore diluvii &c.

22 *οὐκ ἂν ἐσώθη, non salvaretur*) *Salute* animæ, quæ *electis* adscribitur, excluderentur per mortem præmaturam. *Salutem assecuti* dicunt illud, quod resonat Ap. VII. 10.

¶ *πᾶσα σάρξ, omnis caro*) infirma per se.

¶ *ἐκλεκτοὺς, electos*) *Electi*, jam conversi, ceteris mixti: vel posthac convertendi; vel nondum nati. Vbi supra robur fidelium ordinarium excedit vis tentationum, electio allegatur, v. 24. 31. Luc. XVIII. 7, Deique fides & virtus, 1 Cor. X. 13. 1 Petr. I. 5. Ap. XIII. 8.

¶ *κολοβωθήσονται, decurtabuntur*) Quod *κολοβοῦται*, partium integritatem ita amittit, ut tamen pro toto haberi possit. aptum verbum.

23 *τότε, tunc*) sub interitum Hierosolymorum.

¶ *μὴ πιστεύσητε, nolite credere*) Nam ab illo tempore non conspicietur Filius hominis, usque ad Adventum suum. Itaque de adventu ad judicium v. 27 agitur incidenter: ex professo autem v. 29 seq.

¶ *ὧδε*) *hic*, v. gr. ubi aliquis est, qui se Messiam dicit.

24 *σημεῖα καὶ τέρατα, signa & prodigia*) *Signa* intellectum afficiunt: *prodigia* affectum percellunt, quorum species sunt *terriculamenta*, Luc. XXI. 11. conf. Act. II. 19.

¶ *εἰ δυνατὸν si possit*) Hoc inciso denotatur conatus summus, sed tamen irritus. conf. Act. XXVII. 39.

26 *ἐρήμῳ, deserto*) Id speciose dici poterat, coll. c. III. 3. quadratque in eos, qui globos & turmas cum tumultu ad se traxerunt. Act. XXI. 38. Ideo subjicitur: *nolite exire*.

¶ *ταμείοις, cellis*) Id convenit in eos, qui quædam recondita venditari curarunt. Ideo subjicitur: *nolite credere*.

27 *ἀστραπὴ, fulgur*) Sermo est de *fulgure* non quovis, sed de eo, quod totum hori-

horizonta interdum implet celerrime; sine præcone prævio.

¶ *ἀνατολῶν*, *oriente*) Fulgur venit etiam a reliquis plagis: sed h. l. de oriente dicitur venire. credibile est, Christi adventum fore ab oriente. Intervallum inter *apparitionem adventûs* (2 Thess. II. 8 not.) & inter ipsum *adventum* facit, ut *adventus* ipse sit repentinus tandem.

¶ *τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου*, *filii hominis*) Hoc loco, usque ad v. 44, inprimis sæpe appellatur *Filius hominis*. coll. c. XXV. 31.

28 *ὅπου γάρ*, *ubi enim*) Hoc adagium hîc cum mentione falsorum doctorum, quæ versu 23 fit; sed Luc. XVII. 37. 31 s. cum mentione angustiarum bellicarum conjungitur. Itaque *cadaver* sit Iudaismus carnalis, expers vitæ illius, qua corpus Christi vegetatur, & tamen aliqua corporis specie se venditans, in quem aquilæ tanquam in cadaver eis relictum, avide & magno numero sint involaturæ; (*congregabuntur*, futurum:) Christus autem, qui ut fulgur venit, non est apud illud cadaver quærendus. v. 23-27. Aquilarum non omne genus, sed aliquod tamen carnivorum est. conf. Iob. XXXIX. 30. Tales aquilæ sunt partim pseudochristi & pseudoprophetæ, partim copiæ Romanorum. Hi, nec primi gentium, aquilam in signis habebant: & ad horum signa militaria, aquilam, h. l. & aprum, Ps. LXXX. 14, sunt, qui alludi putant. conf. Hos. VIII. 1.

29 *εὐθέως δὲ μετὰ*, *statim vero post*) Quatuor sunt hoc loco observanda.

1. Sermo est de sole proprie obscurando &c. Atque hæc phrasis apud prophetas sæpe occurrit de interitu populi alicujus, & apud illos quoque majorem proprietatem habet, quam communiter putatur; etenim ubi magnus est hominum interitus, sane spectatores solis ad paucitatem rediguntur. Sed multo magis hoc loco id proprie valet. nam totus sermo est propriis verbis instructus: ergo hic quoque versus.

2 *pressura* innuitur illa ipsa populi judaici, eaque unius generationis.

3. non dicitur, *post pressuram illam*, neque, *post dies illos*, sed, *post pressuram dierum illorum*, uti Marc. XIII. 24, *in diebus illis*, *post pressuram illam*. Dies illi referuntur ad v. 22 & 19, neque innuitur pressura diuturna, sed brevis, v. 21. 22. 34.

4. post pressuram *τὸ εὐθέως*, *cito*, moram perbrevem innuit, quum *οὔπω*, *nondum*, i. e. *οὐκ εὐθέως*, *non cito*, de mora brevi, eandem pressuram præcedente, dicatur, v. 6. Luc. XXI. 9. Marc. l. c. imo moram excludit. Versio Angl. *immediately*.

Dices: Magnus saltus est a vastatione Hierosolymorum ad finem mundi, qui ei *cito* subjungitur. Resp. Prophetia est, ut pictura regionis cujuspiam, quæ in proximo tecta & calles & pontes notat distincte; procul, valles & montes latissime patentes in angustum cogit. sic enim debet etiam esse eorum, qui prophetiam legunt, prospectus in futurum, cui se prophetia accommodat. Atque oculi discipulorum, qui in sua quæstione finem templi mundique conjunxerant, nonnihil velati relinquuntur: (neque enim erat tempus sciendi, v. 36.) unde postea, Dominicum sermonem imitantes, summo consensu, finem adesse dixerunt. In progressu autem & prophetia & prospectus magis magisque etiam ulteriora explicant. quo pacto non distincta ex obscuris, sed obscura ex distinctis debemus interpretari, & sapientiam divinam,

U omnia

omnia ſemper videntem, non omnia ſimul revelantem, in ſuis ænigmatibus venerari. Poſtea revelatum eſt, antichriſtum fore venturum ante finem mundi: ac rurſum hæc duo Paulus propius nexuit, donec apocalypſis etiam millenos annos interpoſuit. Revera tamen poſt Hieroſolymorum vaſtationem (& mox quidem, quatenus nullus alius eventus intermedius hic erat memorandus; conf. c. II. 1 not.) factus eſt adventus Domini, videlicet, quod ad initia attinet. vid. Ioh. XXI. 22 not. Ad hunc adventum, non præciſe ad obſcurationem ſolis & lunæ, refertur particula *cito*; id enim convenit cum amplitudine ſenſus Domini: ut ſenſus ſit, *mox poſt preſſuram dierum illorum* fiet, ut *ſol obſcuretur &c.* Similis nexus adverbii cum verbo, Gen. II. 17: *quo die comederis*, fiet, ut *morte moriaris*: & infra, c. XXVI. 64 not. & Luc. I. 48. Poteſt ſimul locutio referri ad modum dicendi, ut hoc dicatur: *poſt ærumnam illam* (id quod *ſtatim* ſubjungi, inſtitutum ſermonis hujus & ratio temporis hujus, dum cetera interceſſura indicentur, ferunt,) *ſol obſcurabitur* &c. Sæpe adverbia, ut h. l. εὐθέως *ſtatim*, non rem ſed ſermonem modificant. Sic cum verbo *dicendi* ſubaudito conjungitur καλῶς, *bene*, & verbum *aboletis*, Marc. VII. 9, *rurſus*, Hebr. I. 6. Denique *ſigna* in ſole &c. majore intervallo differt Lucas c. XXI. 24 ſ. Sunt, qui τὸ εὐθέως *ſtatim* non de brevi intervallo, ſed de ſubito poſt longa intervalla eventu accipiant. Retinendum vero prius illud, ita quidem, ut particula *ſtatim* complectatur totum ſpatium inter vaſtationem Ieruſalem per Titum & inter conſummationem ſeculi. Talibus in locis eſt prophetica (ut b. *Antonius* appellabat) nubecula. Nondum erat tempus revelandi totam ſeriem rerum futurarum a vaſtatione Hieroſolymorum uſque ad conſummationem ſeculi. Paraphraſis verborum Domini hæc eſt: De iis, quæ *poſt preſſuram dierum illorum*, delendæ urbis Ieruſalem, evenient, *PROXIMUM*, quod in præſenti pro mea conditione commemorandum & pro veſtra capacitate exſpectandum venit, hoc *eſt*, *quod ſol obſcurabitur* &c. Porro, inde non ſequitur, etiam τὸ *poſt hæc* laxe debere accipi Ap. IV. 1, ubi *celeritas* ex cap. I. 1 præſupponitur. Tales formulæ ad analogiam ſui quælibet loci accipiendæ ſunt.

¶ ὁ ἥλιος, *ſol*) Sermo proprie accipiendus, de calamitate diverſa ab iis, quæ ſuperius deſcriptæ ſunt. In V. T. ſermo talis metaphoram habet, ab eo, quod proprie fiet in conſummatione ſeculi.

¶ οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, *non dabit ſplendorem ſuum*) quem dare ſolet, & quum creſcit, & quum decreſcit. Diviſa naturaliter tempora habent eclipſes ſolis & lunæ, ſed tum ſol ſimul & luna laborabunt.

¶ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, *a cælo*) Non additur: *in terram.* conf. Marc. XIII. 25, *excidentes.* Erunt, quaſi non eſſent; ſine luce.

¶ δυνάμεις) *virtutes* illæ cœli firmæ & concatenatæ, a *ſtellis* diſtinctæ, ſubtiles, in terram influere ſolitæ. Sic apud Matthæum, Marcum, Lucam appellantur.

¶ σαλευθήσονται, *movebuntur*) Apta metaphora a mari fluido.

30 τὸ σημεῖον, *ſignum*) Hoc *ſignum* eſt ſpecialius: illa, de quibus Luc. XXI. 25, præcedunt, & ſunt generaliora. His rebus ipſa Filii hominis appellatio congruit: coll. not. ad c. XVI. 13. nam planctus tribuum terræ, Ap. I. 7, cum *ipſius* conſpectu jungitur. Hoc igitur dicit: nolite

te aliud *signum* prævium quærere: v. 27. Ipse erit *signum* sui, sicuti Luc. II. 12, idque eo magis, quia cum ipso ejus conspectu vel etiam paullo ante videbunt homines pompam in nubibus: nisi caligo, fulgor, forma crucis, aut aliqua stella, etiam apparebit. conf. c. II. 2. Antehac fuerat *signum, cui contradicebatur:* Luc. II. 34. tum erit *signum* apertum. *Signum* denotat quiddam valde illustre & oculos percellens, sive alterius rei sive sui significationem habens. Ap. XII. 1. Sole, luna, stellis exstinctis, signum illud erit visibile in fulgore Domini & inde nubis ac nubium. In summa, *signum*, coll. Marc. XIII. 26. 4, est pompa advenientis Filii hominis, qui ipse mox conspiciendus dicitur h. l.

¶ *φυλαὶ, tribus*) Iudaicæ, maxime.

¶ *ὄψονται, videbunt*) Num. XXIV. 17.

¶ *νεφελῶν, nubibus*) Lucas ait: *in nube.* Currûs habebit multos: uno valde eximio vehetur.

31 *αὐτοῦ, suos*) Credibile est, certum angelorum numerum peculiariter appellari angelos Christi; etsi omnes subjecti sunt Christo.

¶ *σάλπιγγος, tuba*) Tubarum usus, ad convocandam multitudinem: illa *tuba* habebit *vocem magnam.*

¶ *ἐπισυνάξουσι, congregabunt*) Conf. 2 Thess. II. 1.

¶ *ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν*) Ἀπ' ἄκρου γῆς, Marc. XIII. 27. *ἄκρον*, omnis *extremitas:* ubi terra desinit, ibi cœlum incipit. unde etiam interdum *montes* & *cælum* parallela sunt. 2 Sam. XXII. 8. Ps. XVIII. 8. כנף Hebr. Deut. XXX. 4: *ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ.* & sic ib. c. IV. 32.

32 *ἀπὸ δὲ τῆς συκῆς, a ficu vero*) a re obvia.

¶ *τὴν*) sequentem.

¶ *παραβολὴν, parabolam*) amœnissimam.

33 *ταῦτα πάντα, hæc omnia*) Non semper præteriri debet *ordo verborum*: sæpe emphasis, &, in pronunciando, accentus, super prius verbum cadit. Primus est hic locus, qui id demonstrari postulet: sic igitur faciemus. Luc. XI. 36: *εἰ οὖν τὸ σῶμά σου* ΟΛΟΝ *φωτεινὸν, μὴ ἔχον τὶ* ΜΕΡΟΣ *σκοτεινὸν, ἔσται* ΦΩΤΕΙΝΟΝ *ὅλον, ὡς ὅταν ὁ λύχνος τῇ ἀστραπῇ* ΦΩΤΙΖΗ *σέ.* hîc *ὅλον* habet emphasin ante *φωτεινὸν*, in antitheto ad *μέρος*· & *φωτεινὸν* habet emphasin ante *ὅλον*, quæ verbo *φωτίζῃ* declaratur. Ioh. XIV. 2. 3: *ἑτοιμάσαι* ΤΟΠΟΝ *ὑμῖν*-ΥΜΙΝ *τόπον κτλ.* hîc apparentem contradictionem tollit ordo verborum Negans sermo est, *LOCVS non est parandus vobis*; jam quippe paratus ipse. affirmans sermo est, *VOBIS parandus est locus*, id est, ingressus in locum muniendus. Verus uterque sermo. Eph. II. 1. 5: ΥΜΑΣ *ὄντας νεκρούς*-ΟΝΤΑΣ *ἡμᾶς νεκρούς κτλ.* hîc *ὑμᾶς* facit antitheton ad *ἡμᾶς*, c. I. 19. & deinde *ὄντας* notat *statum* præteritum mortis, oppositum vivificationi. Iac. II. 18: *δεῖξόν μοι τὴν* ΠΙΣΤΙΝ *σου ἐκ* (al. *χωρὶς*) *τῶν ἔργων σου, κἀγὼ δείξω σοι ἐκ τῶν* ΕΡΓΩΝ *μου τὴν πίστιν μου.* hîc prius *πίστιν* spectat ad illud, *σὺ πίστιν ἔχεις*· & alterum *ἔργων* ad illud, *κἀγὼ ἔργα ἔχω.* Hæc in præsenti sufficiant, ex quatuor diversis notata scriptoribus N. T. Nunc apud Matthæum, quum versu 33 ΤΑΥΤΑ *πάντα*, & versu 34 ΠΑΝΤΑ *ταῦτα*, præcipui codices habent, (quanquam alii confundunt,) prius *ταῦτα*, præ *πάντα*, emphasin habet, ut exprimat res proxime futuras, (unde in parallelo, Marc. XIII 29, id *πάντα* prætermittitur,) &, hac emphasi supposita, *alterum πάντα* exprimit

omnes, item *has* videlicet, res, proxime, ea generatione, futuras. Ipsum pronomen ταῦτα non ad totum sermonem praecedentem refertur; nam alia sunt signa praevia, aliae res subsecuturae, per signa indicatae: sed ad initia, quae comparantur cum ficu, in antitheto ad aestatem ipsam, i. e. ad regnum Dei appropinquans. Impletis iis, quae a v. 4 ad v. 28 describuntur locus erat factus regno Dei, magis magisque invalituro, uno tractu. Principia, remotis remoris, erant instar totius. Apud Matthaeum porro & Marcum, utrumque *haec* antitheton facit ad *illo*, ἐκείνης, v. 36, hoc sensu: *HÆC omnia, quae ad Hierosolyma pertinent, fient, antequam haec generatio praetereat: sed de ILLO* (remotiore, novissimo, judicii) *die, nemo novit &c. Haec observatio analysin totius sermonis hujusce sublevat.* Antitheton inter *haec* & *illa* Lucas quoque habet. vid. not. ad Luc. XXI. 36.

¶ γινώσκετε) *scitis*, coll. v. 32. vel, *scite*.

¶ ἐγγύς, *prope*) res ipsa.

¶ ἐπὶ θύραις, *ad januas*) valde prope.

34 γενεὰ, *generatio*) aetas hominum. Hac notione, cui eventus congruit, maxime proprie respondetur quaestioni, *quando*. v. 3. conf. v. 15. 20. cap. XXIII. 36. Luc. XXIII. 28. A tempore, cum haec dicta sunt, ad vastationem Hierosolymorum fuere anni 40, & a vero anno nativitatis I. C. fuere anni 75 circiter. Hebraei autem, v. gr. in Seder Olam, pro generatione una numerant 75 annos: ac verba, *non praeteribit*, innuunt, majorem certe partem generationis, sed non totam generationem, praeterituram esse, antequam omnia fiant. Vera est praedictio, respectu annorum 75 vel 40. Tam accurate eam, multis ante eventum annis, descripsit evangelista.

35 ὁ οὐρανὸς, *caelum*) cujus motus certissimas alias habet leges.

¶ ἡ γῆ, *terra*) alias fundatissima.

¶ λόγοι μου, *sermones mei*) Plurale, coll. *omnia*, v. 34.

¶ οὐ μὴ παρέλθωσι, *non praeteribunt*) Sermones mei repraesentabuntur re ipsa; tametsi non statim ita videtur hominibus. Caelum & terra locum cedet caelo novo & terrae novae, quae *verbis meis* describuntur. Sic firma *lex*. Cap. V. 18.

36 περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, *de die vero illo*) De templo & urbe, tempus ostendit Dominus; v. 32 ss. de mundo, diem & horam sciri, negat hoc versu. *Vero* facit ad antitheton, & ταῦτα, αὕτη, *haec*, spectant in proxima; *illo*, in longinquum. Porro si prius tempus cum aliqua latitudine definitum est; multo hic minus definitus est *DIES ILLE & hora*: nec tamen sine causa *dies* & *hora* dicitur. *Dies*, totum; *hora*, pars. Ignorata hora, non necessario ignoratur dies: ignorato die, non necessario ignoratur tempus paullo latius. Et quod tempore hujus sermonis ignoratum fuit, post ascensionem Domini & post apocalypsin Iohanni datam revelari potuit, & clepsydra sensim elabente propius sciri potest. Alias dies novissimus, hora novissima ne tum quidem, quum erit, sciri posset. De *die* loqui pergit Iesus v. 37 s. de *hora*, v. 42 s. de utroque, v. 50.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) quorum alias magna scientia.

¶ τῶν οὐρανῶν, *caelorum*) Plurale.

38 τρώγοντες, *edentes*) Huc pertinent artes

artes cibariæ, ad luxum &c. Id agebant: nil aliud.

39 ὀυκ ἔγνωσαν) *nesciebant*, volentes.

40 f. παραλαμβάνεται, *assumitur*) in tutelam. v. 31.

¶ ἀφίεται, *finitur*) in periculis, quicquid obveniat. Præsens, respectu τȣ̃ *tunc*: & Salvatori res jam erat ante oculos.

41 ἀλήθουσαι, *molentes*) Muliebris labor, *molere*.

42 γρηγορεῖτε, *vigilate*) Hac fine dubio de causa tam frequens in veteri ecclesia nomen, *Gregorius*, *Vigilantius*. Quæras, cur ii, qui tam longe aberant a die novissimo, ex eo capite ad vigilantiam excitentur? Resp. 1. Longinquitas eventus illis non erat indicata. 2. viventes quovis tempore repræsentant extremo tempore victuros. 1 Thess. IV. 15 not. 3 par est ratio judiciorum divinorum incertæque obitus horæ, quavis ætate, ac diei novissimi: & hora mortis est instar horæ resurrectionis judiciique, ut si nullum tempus fuisset interjectum. 4. idem est sensus piorum, Domino obviam tendens, cum longissima ac brevissima exspectatione. 5. si singulis esset a tempore apostolorum ad adventum Domini vigilandum; tamen foret operæ pretium.

¶ ὁ κύριος ὑμῶν, *Dominus vester*) Filius hominis, v. 44.

43 γινώσκετε) *scitis*.

¶ εἰ ᾔδει) *si scisset*, vigilasset: eaque cura non fuisset magnopere miranda.

¶ ποίᾳ, *quali*) Supponitur, patremfamilias esse monitum de venturo fure. In corporalibus vigilantes sumus, etiamsi pars noctis ignoretur: modo sciatur, fore hanc noctem, vel aliquam ex proximis noctibus.

¶ φυλακῇ, *custodia*) quæ longior tamen est, quam hora.

¶ ὁ κλέπτης, *fur*) Novissima tentatio, quæ sita est in occultatione horæ illius, conjuncta cum ceteris arduis circumstantiis, est severissima. Spes enim metusque, quo propius ad ipsum complementum acceditur, eo magis acuuuntur, & moræ vel exiguæ fere impatientes fiunt. Sic ex. gr. iis erit, qui in ultimo parvo chrono vivent, quando cetera antecedentia in cap. XX. Apoc. nunc impleta erunt.

¶ ὀυκ ἂν εἴασε, *non sivisset*) per somnolentiam.

¶ διορυγῆναι, *perfodi*) etiam cum mora.

44 ἔρχεται, *venit*) Præsens.

45 τίς ἄρα ἐςὶν, *quis ergo est*) Quis est, qui talem se esse velit? *ergo* refertur ad quæstionem, quæ præcessit apud Lucam, c. XII. 41, sed hic habet vim declarandi magnitudinem & raritatem rei.

¶ πιςὸς καὶ φρόνιμος, *fidus & prudens*) Duæ virtutes cardinales boni servi: ex quibus sæpius laudatur *fides*, quia hæc est in voluntate; quæ comitem habet prudentiam cœlitus donatam.

¶ δȣ̃λος, *servus*) Pastor. articulus additus emphasin habet.

¶ θεραπείας, *famulitio*) Grex.

¶ τοῦ διδόναι, *ut det*) Hoc refertur ad *fidus*. Oppositum, v. 49.

¶ τὴν τροφὴν, *cibum*) justa qualitate & mensura τὸ σιτομέτριον, Luc. XII. 42.

¶ ἐν καιρῷ, *in tempore*) Hoc refertur ad *prudens*.

46 εὑρήσει, *inveniet*) Ergo non cogimur.

48 ἐκεῖνος, *ille*) quem scit Dominus.

 ¶ χρο-

¶ χρονίζει, *cunctatur*) c. XXV. 5.

49 συνδύλους, *conservos*) Sic vocantur, ad exprimendam injuriam; quamvis huic servo fuerint subjecti.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton, inter injuriam contra conservos, & suam luxuriam.

¶ μετὰ, *cum*) Tales ergo tum erunt multi, quorum totus status erit luxuria. 1 Thess. V. 7. Simile loquendi genus: ἦλθον, μετὰ τῶν ἐρχομένων. Gen. XLII. 5.

50 ᾗ, *quâ*) scil. venturum. conf. v. 44.

51 διχοτομήσει) *in duas partes secabit*. supplicium jam olim frequens, & in διψύχους, *bianimes*, conveniens. נתח sic vertunt LXX. Hypocrita animam & corpus dividit in cultu Dei: quare corpus ejus & anima dividetur in pernicie æterna. Æterna pernicies dicitur mors: omnis autem mors hoc habet, ut corpus exanimet. Tum neque animam juvabit commercium corporis, neque corpus commercium animæ, sed potius enecabit. Tum possit dicere quilibet miserorum: *disrumpor*. Conf. Hebr. IV. 12, quod attinet ad vim verbi apud malos. Duplici delicto duplex respondet pœna: percussioni servorum & ancillarum, dichotomia; comessationi & potationi, pars cum hypocritis.

¶ ὑποκριτῶν, *hypocritis*) Malum, hypocrisis: pœna hypocritarum, specimen pœnæ. Luc. XII. 46: *infidis*, qui non sunt *fidi*. coll. v. 45.

¶ θήσει, *ponet*) judicio justo, severo, immutabili.

CAP. XXV.

1 Δέκα, *decem*) Mysterium habet numerus, Luc. XIX. 13. isque h. l. in duas partes æquales divisus. Sponsa olim decem ad minimum debebat habere virgines, quæ ei adessent in nuptiis. Non multa suppetunt ex antiquitatibus Iudaicis hanc parabolam illustrantia: utilius conferetur Psalmus XLV & Canticum canticorum.

¶ λαμπάδας, *lampadas*) ardentes utique.

¶ ἐξῆλθον, *exibant*) exire instituebant. v. 6.

¶ νυμφίου, *sponsi*) Luc. XII. 36.

2 φρόνιμοι μωραὶ, *prudentes*: *stultæ*) Vid. cap. VII. 24. 26.

¶ καὶ αἱ) Harum conditio jam notior ex descriptione prudentum.

3 ἔλαιον, *oleum*) præter illud, quo ardebant in præsenti lampades. v. 8 fin. Lampas ardens, est fides: lampas & præterea oleum, est fides locuples.

4 ἀγγείοις, *vasis*) His notantur penetralia cordis.

5 ἐνύσταξαν) Hebr. נומ LXX, νυστάζειν. Dormitatio est vel post somnum. Prov. VI. 10, vel ante somnum, Es. V. 27, ut h. l.

6 μέσης) *media* nocte, somno profundo, etiam virginum harum.

¶ κραυγὴ) *clamor*, ad excitandum. cum tuba.

7 ἠγέρθησαν, *excitatæ sunt*) ex somno.

¶ πᾶσαι, *omnes*) Tum etiam evigilabunt mali & securi. Omnia expergefient. Quantulum aberat, quo minus intrarent etiam stultæ? & tamen excidunt.

8 σβέννυνται, *exstinguuntur*) in hoc ipso articulo. misere!

9 λέγουσαι, *dicentes*) Eo ipso se prudentes demonstrabant, uti ceteris rebus.

¶ μή

¶ *μήποτε, ne forte*) Abrupta oratio; festinationi illi conveniens.

¶ *οὐκ ἀρκέσῃ*) Metonymia consequentis. *Non sufficeret* utrisque: i. e. non possumus vobiscum communicare. Sua quisque fide vivet.

¶ *ἡμῖν, nobis*) Tum prudentes sibi ægre suppetunt. Prudentum exemplum prius debuistis sequi.

¶ *πορεύεσθε, proficiscimini*) Quod tum consultum videbitur, faciamus in tempore.

¶ *πρὸς τοὺς πωλοῦντας, ad vendentes*) quamvis non sint mercatores.

¶ *ἀγοράσατε, emite*) Ap. III. 18.

10 *ἀπερχομένων, abeuntibus*) Id ipsum erat periculosum, in quo consilium quærebant.

¶ *αἱ ἕτοιμοι, paratæ*) Prudentes, paratæ.

11 *παρθένοι, virgines*) quas jam virginum nomen nil juvabat.

13 *γρηγορεῖτε, vigilate*) Qui vigilat, non solum lampadem ardentem, sed etiam oleum in vase habebit: qui oleum in vase habet, eum somnus non magnopere tenet. v. 5.

14 *ὑπάρχοντα, opes*) Distributionem earum vide v. seq.

15 *ἔδωκε, dedit*) Ipsam negotiandi rationem eis permisit, neque dixit, date mensariis.

¶ *πέντε, δύο, ἕν, quinque, duo, unum*) Affinis parabola, Luc XIX. 13, ubi singulis servis singulæ minæ dantur, & unius decem minas, alterius quinque peperit; tertius iners fuit. Bona, quæ Deus dat, distribuuntur pro æquitate: & in inæqualitate tenuissimus a ditissimo quis scit an superetur plus quinque partibus? Liceat huc conferre, quod Plato suis legibus nemini in civitate censum minimo quinquiplicato majorem permisit. v. Arist. polit. l. 2. c. 5. Quinque talenta A. Ruimerus ecclesiastes Batavus habere existimavit ecclesiam reformatam; duo, lutheranam; unum, romanam. Quid Græca habet? quid aliæ, antiquæ vel novæ? quid posteritas?

¶ *δύναμιν) facultatem*, negotiandi. nemo urgetur ultra, quam potest. ideo jure adigitur ad reddendam rationem.

¶ *εὐθέως, statim*) cap. XXVI f.

18 *ἀπέκρυψε, occultavit*) in terra. v. 25.

19 *πολὺν, multum*) ut tempus esset, alterum tantum lucrandi. Non est absoluta celeritas adventus Domini.

20 *προσελθὼν, accedens*) cum fiducia. malus servus, cum diffidentia. v. 24.

¶ *ὁ τὰ πέντε, qui quinque*) Pii prius, quam mali, audiunt sententiam. v. 34.

¶ *ἴδε, ecce*) Parrhesia servi boni.

¶ *ἐπ' αὐτοῖς, super illis*) Non sibi lucrum tribuit servus, sed bonis Domini.

21 *εὖ, bene*) Formula laudandi. De laude agitur 1 Cor. IV. 5.

¶ *ἀγαθὲ, bone*) Oppositum, *male*. v. 26.

¶ *πιστὲ, fide*) Oppositum, *ὀκνηρὲ, segnis*, v. 26. *fides segnitiem* pellit.

¶ *ὀλίγα, pauca*) Si V talenta sunt pauca; quanta erunt *τὰ πολλὰ, multa*!

¶ *καταστήσω, constituam*) ad plura es idoneus, frugi es. Oppositum, *ἀχρεῖον, inutilem*. v. 30.

¶ *εἴσελθε, intra*) Oppositum, *ejicite*. v. 30.

¶ χα-

¶ χαρὰν, *gaudium*) convivium, *festin:* lucem, risum, plausum. coll. v. 30.

24 ἔγνων σε, *novi te*) Non novit, qui *durum* putat. Deus est *amor*. Iustitia videtur impiis injustitia. Ius Dei transcendit captum creaturæ.

¶ σκληρὸς, *durus*) *austerus*, Luc. XIX. 21. Talis non erat hic dominus: sed qui revera tales domini in terra sunt, videant, cui servo similes futuri sint in judicio.

¶ ὃυ διεσκόρπισας, *non disseminasti*) Atqui Deus omnia largitur.

25 Φοβηθεὶς, *territus*) sine amore, sine fiducia. *veritus*, ne tibi non satisfacerem; ne de meo cogerer dependere; ne ex agro, *ubi* non videbatur sementis te digna esse, in horreum, *unde* non videbatur tuum quicquam sparsum esse, frustra conarer aliquid inferre. Malus & piger servus, dum talem sibi herum finxit, qui lucrum quæreret nimium, ultra vires servi; ne legitimum quidem paravit, quod parare poterat. Fac, quod juberis, & quod potes: successum exspecta, & miraberis.

¶ ἔκρυψα, *occultavi*) Oppositum, Ps. XL. 10 s.

27 ὖν, *ergo*) Ignota manet servo malo bonitas Domini ab illo negata.

¶ βαλεῖν, *committere*) Major erat *fodiendi* labor. v. 18.

¶ τὸ ἐμὸν, *meum*) Resp. *tuum*, v. 25, sed additur h. l. *cum fœnore*.

29 τῷ γὰρ ἔχοντι παντὶ, *nam habenti omni*) ita, ut, quo plus habet, eo plus ei detur.

¶ ὃ ἔχει, *quod habet*) Revera talentum servus *habuerat*. v. 24.

30 ἀχρεῖον) *inutilem*, etiam in posterum. Conf. v. 21 not. & Luc. XVI. 11. Ἀχρεῖος, Attice ἄχρειος, apud Eustathium.

¶ ἐκβάλετε, *ejicite*) Antitheton, v. 21. Ipse Dominus *intrare* jubet: *ejicite*, dicit ministris, uti c. XXII. 13.

31 τῇ δόξῃ, *gloria*) de qua tam multa prædicta sunt.

¶ καὶ, &) Non subaudiendum verbum *venerint*, sed nominativus ex hebraismo sic resolvitur: *omnibus angelis eum comitantibus*.

¶ πάντες, *omnes*) Adde, *omnes*. v. 32. Omnes angeli: omnes nationes. Quanta celebritas!

¶ τότε) *tum:* ut prædictum est. Discipuli putabant, id statim fore.

32 ἀφορίει, *separabit*) Ante non erit plena separatio.

33 ἐρίφια, *hædulos*) Diminutivum. quamlibet gigantes, erunt *hæduli*. Tum non אילים & עתודים erunt.

34 τότε, *tum*) Conferenda v. 41 oratio ad hædos.

Hic: *venite*:	illic: *abite a me:*
benedicti Patris mei:	*maledicti*:
hereditate regnum:	*in ignem*:
paratum vobis:	*paratum diabolo & angelis ejus*:
a fundatione mundi:	*æternum*. v. 46.

¶ ὁ βασιλεὺς, *Rex*) Appellatio majestatis plena, v. 40, solisque piis læta.

¶ τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) In Christo electi sumus.

¶ κληρονομήσατε, *hereditate*) Ergo non nimis premi debet *enim*, v. seq.

¶ ἡτοιμασμένην, *paratum*) Hoc verbum affine est nomini καταβολὴ, *conditus*.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Ergo homines electi non sunt suffecti in locum angelorum, qui peccarunt.

¶ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, *a conditu mundi*) Ἀπὸ, *ab*, hebræo מ respondet, quod

quod significat *ante.* coll. Eph. I. 4. Vbi bonum & malum inter se comparantur, bonum sæpe describitur ab æternitate, ut sic loquar, antecedente; malum, ab exitu. sic hoc versu, coll. v.41. & 1 Cor. II. 7.6.

35 ἐδώκατε, *dedistis*) Ex omnibus bene & male factis ea potissimum, quæ in sanctos profecta erunt, commemorabuntur, quæ fidem & amorem in I. C. & fratres ejus præsupponunt, & confessionem nominis ejus involvunt; quæ maxime & frequentia, & insignia, & conspicua sunt: & tum ex manifesta Domini gloria, fratrum dignitas, & bene maleque in eos factorum ratio manifesta erit. conf. c. X. 40 s. Simul hoc sermone continetur sanctorum pristina miseria & laus; impiorum pristina facultas & improbitas; & utrorumque justissima catastrophe. Ex operibus autem misericordiæ commemorantur corporalia, quæ & contemtiora sunt in mundo, & tum erunt evidentius specimen fidei; quatenus homo impendit aliquid facultatum & laboris sui, (cum spiritualia sint sine sumtu:) & improbis etiam magis sub oculos cadent. Neque aptum fuerat Iudici, dicere: erravi, peccavi, & revocavistis me &c.

¶ μοι, *mihi*) Hoc præsupponit fidem. Nam sub hac ratione fideles bene faciunt.

¶ ἐδίψησα, *sitii*) Status fidelium in hac vita: fames, sitis, nuditas, captivitas &c.

¶ συνηγάγετε) Idem verbum Iud. XIX. 15. 18. LXX.

37 πότε σὲ, *quando te*) Fideles operá bona sua, impii mala, v. 44, non perinde æstimant, ut Iudex.

40 ἐφ' ὅσον, *in quantum*) Particula intendens. Sine dubio etiam facta singularia proferentur.

¶ ἑνὶ, *uni*) Omnia in rationes referuntur, nil oblivioni traditur. Etiam unica occasio magni sæpe est, in utramvis partem. v. 45.

¶ τούτων, *horum*) Demonstrativum.

¶ τῶν ἀδελφῶν, *fratrum*) Præstat benefacere bonis, quam malis: nec tamen hi excluduntur, Matth. V. 44, servato ordine in genere hominum & operum. Homines, quo fiunt honoratiores, eo superbius tractant suos: sed Iesus discipulos initio sæpe appellavit *discipulos*: deinde, in verbo crucis, semel *filiolos*, Ioh. XIII. 33. & *amicos*, Ioh. XV. 15. post resurrectionem, παιδία, *puerulos*, Ioh. XXI. 5, & *fratres.* conf. c. XXVIII. 10. Ioh. XX. 17. coll. c. XIII. 1. & hanc appellationem iterabit in illo judicio. Quanta fidelium gloria! Hebr. II. 10 ss. In statu exinanitionis cavebatur honori Iesu, ne tali appellatione videretur vulgaris conditionis esse: sed in statu exaltationis nil periculi est. Observa autem: Christus neminem, vocandi casu, *fratrem* appellat: alia ratio est c. XII. 48 s. Hebr. II. 11 s. neque rursus Christum scriptura appellat *fratrem* nostrum. neque v. gr. Petrum decebat pro *Domine* dicere, *Frater.* Ioh. XXI. 15. 20. 7. c. XIII. 13. quid? etiam Iacobus, ab aliis *frater Domini* appellatus, se ipse *Dei & Domini I. C. servum*, Iac. I. 1, Iudas se *Iesu Christi servum* item, *Iacobi fratrem*, v. 1 appellat. Vid. etiam Matth. XXIII. 8. Luc. XXII. 32. Inter mortales *fraternitas* inæqualis ita colitur, ut amicus major minorem *fratris* appellatione dignetur; minor ad majorem appellatione honorifica utatur. Sic etiam cœlestis curia suam habet *civilitatem*; nulla inter humilitatem & fiduciam pugna. Sic quoque appellatio *amici* videtur μονόπλευρος, ut Dominus Suos dicat *amicos*, non contra. Ioh.

XV. 15. Excipitur parrhesia fidei, quæ Canticum canticorum assequitur.

¶ τῶν ἐλαχίστων) *minimorum*, extrinsecus, vel etiam intrinsecus. Species quædam indigitatur in toto genere sanctorum. alii sunt, quibus bene erat factum; alii, qui benefecerunt.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) non modo *etiam mihi.* coll. *neque mihi*, v. 45.

41 τότε, *tum*) Et tum justi jam ex verbo *venite regaliter* assidebunt judicio in maledictos.

¶ τὸ ἡτοιμασμένον, *paratum*) Sic Es. XXX. 33. Tempore hujus judicii, jam erit diabolus in inferno. Ap XX. 10 f. conf. 2 Petr. III. 7 fin.

42 οὐκ, *non*) Peccata *omissionis.*

44 καὶ αὐτοὶ, *etiam ipsi*) Processus distincte descriptus. respondebunt vel cuncti, vel etiam singuli.

¶ πότε, *quando*) Ignorantia durabit apud impios usque ad tempus illud, cum conatu justificandi sese.

45 τῶν) Non additur ἀδελφῶν, *fratrum*, uti v. 40. Ignorant mali rationes justorum, & ignorabunt.

46 ἀπελεύσονται, *abibunt*) Locus *judicii* differt a loco, in quem *discedent* utrique.

¶ κόλασιν, *pœnam*) Differunt τιμωρία *ultio*, & κόλασις *pœna.* *Nam pœna ejus qui patitur gratia fit.* Vltio *vero ejus qui facit, ut expleatur.* Arist. I. rhet. 10. n. 31.

¶ αἰώνιον, *æternam*) *Æternum* dicitur, quod *temporis* mundani terminos attingit & excedit. conf. Rom. XVI. 25 not.

¶ δὲ, *vero*) Christus, rex, alloquetur prius justos, injustis audientibus: sed injusti prius abibunt, spectantibus justis. c. XIII. 49. Sic damnati nil vitæ æternæ videbunt: justi videbunt vindictam in illos.

¶ δίκαιοι, *justi*) hoc ipso judicio declarati.

CAP. XXVI.

1 Ἐτέλεσε πάντας, *absolvit omnes*) Omnia dixerat, quæ dicenda habuerat. Non citius accessit ad patiendum, nec diutius distulit. Ex harmonia evangelica sermonum Iesu potest adornari proprium Systema.

2 δύο, *duos*) Per varios temporum articulos Iesus prædixit mortem suam.

¶ καὶ) & adeo, hoc convenienti tempore.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Præsens tempus. Totum se comparabat Iesus ad patiendum. & id jam agebant hostes. Marc. XIV. 1.

3 συνήχθησαν, *congregati sunt*) Sic. v. 57. c. XXVII. 1. 17. 27. 62. coll. Luc. XXII. 66. Matth. XXVIII. 12. Act. IV. 5. 26 f.

¶ οἱ ἀρχιερεῖς, *pontifices*) Horum in ea re maximæ partes erant. Accedebant autem *scribæ*, jurisconsulti; & *seniores populi*, reliqui assessores dicasterii judaici.

¶ τοῦ λεγομένου, *dicti*) Scripsit Matthæus ad lectores eorum temporum & locorum, quibus nomina Caiphæ, & Iudæ v. 14 non essent alioqui cognita.

4 δόλῳ, *dolo*) Indigna consultatio.

5 ἐν τῇ ἑορτῇ, *in festo*) Immo tunc! Volebant rem differre, dum populus, qui jam tum frequens aderat paschatos causa, finito festo abiisset. Sed proditore se offerente, ruperunt moram. Sic consilium divinum successit.

¶ λαῷ

¶ λαῷ, *populo*) qui Iesum agnoscebat prophetam, & frequens tum conveniebat.

7 ἀλάβαςρον) *alabastrum*, ex lapide tenui potius, quam ex vitro. nam alias sine vulneribus non potuisset *confringi*. Marc. XIV. 3.

¶ ἔχουσα, *habens*) Vnum habebat alabastrum: neque melius eum collocari posse agnoscebat.

¶ ἀνακειμένου, *discumbentis*) Alii ungebantur post mortem: Christum ungi decuit vivum potius. Post mortem, supervacuum fuit.

8 ἀπώλεια, *perditio*) Immo tu, Iuda, *perditionis* es. Ioh. XVII. 12.

9 ἠδύνατο, *poterat*) Hic discipuli non recte utuntur theologia comparativa.

¶ τοῖς πτωχοῖς, *pauperibus*) quibus quod datur, id alias perbene collocatur. c. XIX. 21. Luc. XIX. 8

10 κόπους, *labores*) Sane *labor* est, hærere in conscientia, non modo de re facienda, Rom. XIV. 15, sed etiam de re facta; præsertim ubi scrupulum movent, qui propiores sunt Salvatori.

¶ τῇ γυναικὶ, *mulieri*) In ipsum Dominum inciviliter agebant discipuli: sed id ipse minus reprehendit, quam molestiam mulieri exhibitam.

¶ καλὸν, *bonum*) etsi ipsa nesciebat, se tam bene fecisse. Simplicitas actionis non tollit bonitatem ejus. Non erat *perditio* respectu pauperum, v. 11. non respectu discipulorum, Marc. XIV. 7 med. non respectu mulieris, v. 13. non respectu Domini, v. 12.

12 βαλοῦσα, *jaciens*) largiter.

¶ ἐνταφιάσαι) Innuit sermo mortem brevi certoque futuram. ἐνταφιάζειν non sepulcro inferre, sed *sepulcro aptare* notat. Iacobi ἐνταφιασμὸς fuit in Ægypto, Gen. L. 2. LXX. sepultura deinceps.

13 τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο) *evangelium hoc*, quod Christus prædicavit.

¶ λαληθήσεται, *dicetur*) & sane *dicitur*. Hoc dictum & audiit Matthæus & postea perscripsit. Argumentum pro veritate religionis christianæ. Nullus monarcha omnibus opibus suis actioni ulli immortalitatem præstare potest.

¶ μνημόσυνον, *memoriam*) Memoria piorum vigere potest, etiamsi nomina eorum non sint nota.

14 πορευθεὶς, *abiens*) Discipuli non erant clausi: poterat abire malus.

15 ἔςησαν) Sæpe pro hebr. שקל LXX ἵςημι ponunt: & ipsum ἔςησαν exstat Zach. XI. 12, ubi de his triginta argenteis prædictum est.

¶ τριάκοντα ἀργύρια, *triginta argenteos*) Tanti servus æstimatus, Ex. XXI. 32: liber, duplo.

17 πρώτῃ, *prima*) Erat feria tum quinta, dies XIV mensis primi. conf. Ex. XII. 6. 15.

¶ ποῦ, *ubi*) Quærunt, *ubi*, non, *an*. Iesus facere solitus est, quæ fieri moris erat, ex Lege.

¶ σοὶ, *tibi*) Iesus est, ut paterfamilias, inter discipulorum familiam.

18 τὸν δεῖνα) Est hoc vicarium nominis proprii vocabulum.

¶ ὁ διδάσκαλος, *Magister*) Ergo ὁ δεῖνα hospes *ille* erat discipulus, sed non ex duodecim.

¶ ὁ καιρός μου, *tempus meum*) quod diu prospexi & prædixi; ut patiar.

¶ ποιῶ, *facio*) Comis ratio denunciandi, promto illi discipulo, apud quem

Pascha faciebat Magister. Mirum est, a literatis quibusdam Pascha tum a Domino factum in dubium vocari aut negari. Vid. vers. 17-19. 30 init. & Luc. XXII. 7 s. 12. 14. 15.

23 ὁ ἐμβάψας, *intingens*) Communitas acetabuli, quorum plura in una mensa erant, & simultanea & uno momento facta intinctio a Iesu & a Iuda, signum erat proditoris, in individuo. v. 25. Marcus habet ὁ ἐμβαπτόμενος, *intingens*: Matthæus, ὁ ἐμβάψας. ille igitur præsens adhibet sensu indeterminato.

24 ὑπάγει, *abit*) per passionem ad gloriam.

¶ καθὼς, *sicut*) ideoque Filio hominis non obtingit væ. Solatium.

¶ οὐαὶ δὲ, *væ autem*) Prævisio divina non facit, quo sit minus peccatum proditoris.

¶ ἐκείνῳ, *illi*) de quo ipso etiam *scriptum est*.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Hoc verbo accedit aliquid ad τὸ *abit*.

¶ εἰ οὐκ ἐγεννήθη, *si non natus esset*) Si aut non conceptus, aut ante partum mortuus esset. Iob. III. 2 10 s. Præscindit hæc locutio ab interminabili æternitate perditionis: est enim adagium. conf. Luc. XXIII. 29. Sir. XXIII. 19. (Gr. v. 14.) Iudas inter omnes infelices animas singularem plane locum obtinet. Tamdiu ambulavit cum Iesu; non sine ærumnis; paullo ante pentecostem lætam, interiit.

¶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, *homo ille*) Videri possit prædicatum. *ille*, appellatio jam ut remoti.

25 ῥαββὶ, *Rabbi*) Nunquam Iudas Iesum appellavisse *Dominum* legitur.

¶ σὺ εἶπας, *tu dixisti*) Formula respondendi ajendo: primum, erga ajentes; inde etiam erga interrogantes, ubi interrogatio tanquam modus detrahitur, & sermo categoricus relinquitur. Iudas est proditor? Iudas est proditor. Tale illud, Ex. X. 29: כן דברת *sic est*, *ut tu dixisti*. Confer 1 Reg. XX. 40.

26 ἐσθιόντων, *edentibus*) uti v. 21. Ergo Iudas aderat, coll. *omnes*, Marc. XIV. 23. πλὴν, Luc. XXII. 21.

¶ λαβὼν, *accipiens*) sua manu. Summa S. Cœnæ dignitas. coll. Ioh. IV. 2.

¶ τὸν ἄρτον, *panem*) qui in promtu erat.

¶ εὐλογήσας, *benedicens*) εὐχαριστήσας, *gratias agens*, v. 27. ברך Altero verbo alterum declaratur. *Gratias egit* Patri: eodemque tempore *benedixit* pani, nec non vino, per gratiarum actionem illam & orationem. conf. Luc IX. 16. Ioh. VI. 11. 1 Cor. XIV. 16. 17.

¶ ἔκλασε, *fregit*) post *benedictionem*. contra transsubstantiationem. Accidens enim, quale post benedictionem panem esse ajunt, non potest frangi.

¶ καὶ ἐδίδου, *& dabat*) Ipse Iesus non dicitur edisse & bibisse hic. neque enim pro ipso dabatur corpus & effundebatur sanguis.

¶ λάβετε, *sumite*) Quis potuisset sumere, nisi Dominus instituisset? conf. Ioh. III. 27.

¶ τοῦτο, *hoc*) Id opponitur umbris veteribus, q. d. habetis me ipsum. *hoc*, quod vos sumere jubeo. sequitur enim: *sanguis meus*, qui est *novi testamenti*. *Corpus* æque proprie explicandum, atque *sanguis*. Divisa autem corporis & sanguinis dispensatio ipsam refert Domini mortem, in qua a corpore eductus est sanguis.

sanguis. *Benedictio* praecessit & praecedit pronunciationem verborum: *Hoc est corpus meum.* Facile patimur esse allusionem ad formulam Iudaeorum, qui in paschate a liberis rogati: *quid hoc est*? respondebant: 'זה גוף של פסח וגו *hoc est corpus agni*, *quem patres nostri comederunt in Aegypto.*

¶ *μου*, *meum*) Subaudi: *quod traditur pro vobis.* ex v. 28. Evangelista paucis rem describit, ut e praxi notam. Illud, *hoc facite in mei commemorationem*, continetur versu 29.

27 *τὸ ποτήριον*, *poculum*) illud ipsum, quod aderat, ex quo omnes biberant.

¶ *πάντες*, *omnes*) Vel si una species sufficeret, bibendum esset potius. Etiam 1 Cor. XI. 25 *τὸ quoties* in poculi mentione ponitur. Locuta sic est scriptura, *praevidens* (Gal. III. 8.) quid Roma esset factura. Discipuli tum repraesentabant *τοὺς πολλοὺς*, *multos*, de quibus v. 28 in aetiologia. Sic *multi* & *omnes* conjunctim, 1 Cor. X. 17. Christianis non debet indifferens esse S. coena.

28 *τοῦτο*, *hoc*) Demonstratur praesens ipse sanguis verus Christi, perinde ut in formula mosaica, Hebr. IX. 20 sanguis victimarum. nam ad illam formulam respicitur.

¶ *τῆς καινῆς*, *novi*) Antitheton, Exod. XXIV. 8.

¶ *διαθήκης*) *testamenti*, *dispositionis.* Totam coelestis doctrinae rationem sub schemate *foederis*; multi reformati theologi, neque nulli evangelici, superiore aetate conabantur exponere. quae quidem methodus accommodata potissimum fuerat theologiae judaicae: sed nova oeconomia divina vocabulo veteris instrumenti exprimitur, ut solet, quamvis improprie sumto: neque *διαθήκη*, *dispositio*, *nova* dicitur facile, nisi in antitheto expresso aut implicito ad veterem. quid? ipsa vocabula ברית & *διαθήκη* differunt, eamque habent differentiam, quae rei ipsi mirabiliter respondet. nam ברית magis congruit oeconomiae veteri, quae habebat formam *foederis*: *διαθήκη*, oeconomiae novae, quae habet formam *testamenti*. quare ipso graeco דייתיקי utuntur talmudici, non habentes hebraicum vocabulum, quo *testamentum* significent. *Foederis* autem ratio non ita congruit cum plena filiatione, quae est in N. T. Ipsa denique *testamenti* ratio quodammodo desinet in vita aeterna propter arctissimam nostri conjunctionem cum Deo. Ioh. XVII. 21 s. 1 Cor. XV. 28.

¶ *πολλῶν*, *multis*) etiam extra Israël.

¶ *ἐκχυνόμενον*, *quod effunditur*) Praesens. In S. coena ea vis est, ac si eodem semper momento Iesu Christi corpus traderetur & sanguis effunderetur.

¶ *ἄφεσιν*, *remissionem*) Proprium bonum N. T.

29 *λέγω*, *dico*) De ordine verborum horum & antecedentium confer Luc. XXII. 15 ss.

¶ *ἀπ' ἄρτι*) Particula valedictioni apta.

¶ *γεννήματος τῆς ἀμπέλου*, *genimine vitis*) Periphrasis vini, a sermone terricolarum remotior, sensui Salvatoris, mundum relinquentis, apta. *γέννημα* & *γένημα*, etiam cum de vite & vino sermo est, promiscue scribitur, apud LXX quoque.

¶ *ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης*) *usque ad diem illum* praedictum. vid. Luc. XXII. 16. 18. 30. Hinc elicit Paulus annunciationem mortis Domini, *donec* veniat. 1 Cor. XI. 26.

¶ αὐτὸ, *illud*) Ref. ad *genimen vitis*, i. e. *vinum*, plane cœleste.

¶ καινὸν, *novum*) in plena consummatione *novi testamenti*. Hoc locatur supra illud *novi*, v. 28. Præludium vide Ioh. XXI. 12. Pascha judaicum excepit cœna dominica: hanc subsequentur cœlestia ulteriora. Νέος οἶνος dicitur alias, c. IX. 17. non καινός at καινὸν h. l. *novitatem* dicit plane singularem.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρός μου, *in regno Patris mei*) 1 Cor. XV. 24. Luc. XXII. 16. 30. Tho. Gatakerus vinum novum existimat idem esse, quod ἕτερον, *aliud*, (coll. Marc. XVI. 17 cum Act. II. 4.) ut denotetur vinum diversi plane generis ab eo, quod Dominus cum suis tunc sumebat.

30 ὑμνήσαντες) *Psalmum* CXIII s. CXV-CXVIII. CXXXVI, ubi mysterium ipsius redemtionis egregie expressum est, vel cecinerunt vel *recitarunt*. Habebat *hymnus* etiam illud, quod citatur c. XXI. 9. 42. Sæpe orasse in mundo Iesum legimus; cecinisse, nunquam.

31 πάντες, *omnes*) Antea prædixerat de uno proditore.

¶ σκανδαλισθήσεσθε, *offendemini*) ita ut vestra in me fides valde titubet. Idem verbum, Rom. XIV. 21.

¶ γέγραπται, *scriptum est*) Prædictionem impletum iri nocte illa, concludere poterant discipuli ex conjunctione percussionis pastoris & dispersionis ovium.

¶ πατάξω, *percutiam*) *gladio*, metonymico, *crucis*, de qua prophetarum non fuerat expressius scribere. Zach. XIII. 7. LXX: πάταξον τὸν ποιμένα, καὶ διασκορπισθήσεται τὰ πρόβατα. Deus Iesum, quum percutiendum dedit, percussisse noscitur.

¶ διασκορπισθήσεται, *dispergentur*) Tota discipulorum tutela, ante adventum Parącleti, erat præsentia Iesu: quo percusso, dispersi sunt.

¶ τὰ πρόβατα, *oves*) Discipuli erant instar totius gregis per eos postea colligendi.

32 προάξω, *præibo*) ut *pastor*. Verbum pastorale.

¶ γαλιλαίαν, *Galilæam*) ubi apparitio futura erat valde solennis, ad oves iterum congregatas. Iesus ad eos, qui cum ipso ex Galilæa ascenderant, hoc dicit: antequam a festo domum redeatis, resurgam.

33. εἰ καὶ, *etiamsi*) Potuisset potius ita dicere: Etiamsi nemo, tamen ego.

¶ οὐδέποτε, *nunquam*) non modo non hac nocte.

34 ἐν ταύτῃ τῇ νυκτὶ, *in hac nocte*) Nox jam tum erat: & nocte id fore, magis mirum erat, quam interdiu.

¶ πρὶν, *antequam*) A gallicinio bona noctis pars superest. Ergo valde refutatur Petri *nunquam*.

¶ ἀλέκτορα, *gallus*) Gallus hîc innuitur proprie dictus, coll. Marc. XIII. 35. 3 Macc. V. 20. Galli Hierosolymis non erant nulli, sed tamen rari, (ut docet Lightf.) apud Iudæos certe; qui tamen Romanis gallos prohibere non poterant. eoque mirabilior erat prædictio Domini.

¶ φωνῆσαι, *canat*) Marcus addit, *bis*. Sensus apud Matthæum est, antequam gallus canat semel, abnegabis me; & abnegatio erit triplex.

¶ τρὶς, *ter*) Salvator nos novit multo magis, quam nos ipsi nos.

¶ ἀπαρνήσῃ, *abnegabis*) Ad scandalum cordis accedet peccatum oris.

35 λέγει,

35 λέγει, *dicit*) satis obfirmato animo. Sic fere Ioh. XIII. 8.

¶ οὐ μὴ, *nequaquam*) Agnoscit ergo Petrus, abnegationem esse peccatum.

¶ εἶπον, *dixerunt*) Lenitas Salvatoris nil reponit denique.

36 αὐτοῦ) Adverbium. Sic LXX, στῆτε αὐτοῦ &c. Num. IX. 8. XXXII. 6.

¶ προσεύξωμαι, *precer*) Iesus indicat id, quod mitius est: graviora reticet. conf. Gen. XXII. 5. *Vigilate mecum: orate*, non, *orate mecum*, ait. Non æquales discipulis orandi partes cum Ipso erant. Vnus est Filius: unus Mediator.

37 παραλαβὼν, *assumens*) tres, testes, quos adhibuerat etiam c. XVII. 1.

¶ τοὺς δύο, *duos*) qui se obtulerant, c. XX. 20 s.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) repente.

¶ λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, *tristari & mœrere*) Marcus, ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν. Λυπεῖσθαι sive ἐκθαμβεῖσθαι, dicit incursum objecti horribilis: ἀδημονεῖν, fugam suavitatis ex aliis percipiendæ. Idem verbum, Phil. II. 26 not. Hesychius, ἀδημεῖν, θαυμάζειν, ἀπορεῖν, ἀδημονεῖν. Eustathius, ἀδήμων ὁ ἐξ ἄδου ὅ ἐστι χόρου τινὸς ἢ λύπης ἀναπεπτωκώς. ἀδημονεῖν τὸ ἀλύειν καὶ ἀμηχανεῖν.

38 ἕως θανάτου, *usque ad mortem*) Talis tristitia communem hominem potuisset ad sui necem adigere.

¶ ὧδε, *hîc*) ne plane mecum eatis.

¶ μετ᾽ ἐμοῦ, *mecum*) In magnis tentationibus juvat solitudo, sed tamen, ut in propinquo sint amici. Iesus discipulos secum excitat, etsi sciebat, eos nil subsidii sibi laturos.

39 ἐπὶ πρόσωπον, *in faciem*) non modo *in genua*. summa demissio.

¶ πάτερ μου, *Pater mi*) Iesus orat filialiter.

¶ εἰ δυνατόν ἐστι, *si possibile est*) Conf. v. 53, ex quo versu etiam patet, quam promte & perfecte Iesus se tradiderit voluntati Patris.

¶ τὸ ποτήριον, *poculum*) a Patre oblatum, tota passionis massa plenum.

¶ θέλω, *volo*) Non erat hæc voluntas Iesu absoluta, ut calix transiret, quicquid Pater vellet. conf. Ioh. XXI. 18 fin.

40 εὑρίσκει, *invenit*) Aliter debebant esse comparati discipuli.

¶ καθεύδοντας, *dormientes*) Sub hoc somno obliti sunt declarationis suæ, versu 35 datæ.

¶ τῷ πέτρῳ, *Petro*) v. 35. Quamvis audierat Petrus, magnum sibi instare lapsum, tamen vigilare interim & orare jubetur.

¶ οὕτως) *adeone?*

¶ οὐκ ἰσχύσατε, *non valuistis*) qui tanta promisistis. hæc nimia *infirmitas*. v. 41.

¶ μίαν, *unam*) Iesus igitur sæpe vigilavit solus, longa tempora.

¶ γρηγορῆσαι, *vigilare*) Preces sponte fluerent apud vigilantes. v. seq.

41 ἵνα μὴ, *ut ne*) Materia precum. Luc. XXII. 40. coll. *ut ne*, cap. XXIV. 20.

¶ εἰς πειρασμὸν, *in tentationem*) quæ ingruit & adest.

¶ τὸ μὲν) Hæc sententia, peccato demto, etiam de Iesu tum valebat. Hebr. V. 7. Ideo vigilabat ipse & orabat. v. 39. 40.

¶ πνεῦμα, *spiritus*) Inde frequens apostolis mentio *carnis* & *spiritus*.

¶ σάρξ, *caro*) Id nos non ad excusandum torporem, sed ad vigiliam acuendam debemus accipere.

¶ ἀσθενής

¶ *ἀσθενὴς, infirma*) ad rem bene gerendam.

42 *ἐὰν μὴ, nisi*) Poculum, dum bibit Iesus, *transivit*.

¶ *πίω, bibam*) Iam addita *bibendi* mentione, propius ad bibendum se confert.

¶ *γενηθήτω, fiat*) Iam oratio Iesu propius accedit ad patiendum, coll. v. 39. Obedientia.

43 *γὰρ, enim*) Ætiologia *τῦ iterum dormientes*.

¶ *βεβαρημένοι, gravati*) Talis sæpe segnities pios tenet, cum minime decet.

44 *ἐκ τρίτυ, tertia vice*) Tertium, decretorium.

¶ *τὸν αὐτὸν, eundem*) ut tristitiæ consentaneum. Sæpe apta est animæ iteratio verborum.

45 *καθεύδετε τὸ λοιπὸν, dormite reliquum*) Imperativus discipulos sibi id unum agentes quasi relinquens, eoque ipso vehementius excitans, cum teneritudine & severitate. Non est ironia, sed metonymia: q. d. si me excitantem non auditis, brevi aderunt alii, qui vos excitent. Interea dormite, si vacat. Luc. XXII. 46: *quid dormitis?* per interrogationem, quam etiam in Matthæo & Marco nonnulli statuerunt.

¶ *ἀναπαύεσθε, requiescite*) Vt *somnus* opponitur *vigiliæ*; sic *requies*, labori orandi.

¶ *ἡ ὥρα, hora*) sæpe prædicta. v. 18 dixerat, *tempus meum*, laxius.

46 *ὁ παραδιδὺς με, qui prodit me*) de quo dixi. *me*, inquit, non, *vos*.

47 *ξύλων, lignis*) ut in subito tumultu. v. 55.

49 *κατεφίλησε, deosculatus est*) plus semel *ἐφίλησε, osculatus est*, contra quam dixerat, v. 48, idque faciebat, quasi bene sentiens. Intemeratam Iesu faciem violat temeritate summa.

50 *ἑταῖρε*) Ammonius: ὁ ἑταῖρ☉. ὐ πάντως φίλ☉. καὶ, ἑταῖροι, οἱ ἐν συνηθείᾳ καὶ ἐν συνεργίᾳ πολὺν χρόνον γεγονότες. conf. Luc. XXII. 48, *ἰδὺ*. Ps. LV. 14. Sir. XXXVII. 5 & anteced.

¶ *ἐφ᾽ ᾧ*) Locutio elliptica. i. e. hoccine illud est, *cujus causa* ades? Hesychius *ἐφ᾽ ᾧ πάρει, ἐπὶ ποίῳ σκοπῷ πάρει καὶ παραγέγονας ἐνταῦθα*;

51 *εἷς, unus*) Petrum non appellat Matthæus: causas habere plures potuit. Periculum Petro imminere poterat apud *τοὺς ἔξω*.

¶ *τὸν δῦλον, servum*) Hic ceteris fortasse acrius egit, jussus.

¶ *τὸ ὠτίον, auriculam*) periculosissimo ictu. Humerum aggressoris præcipui petierat.

52 *συ*) *tuum gladium*: alienissimum a *mea* causa.

¶ *τόπον, locum*) Gladius extra vaginam non est in loco suo, nisi ubi subservit iræ divinæ.

¶ *λαβόντες*) *qui capiunt*, Deo non dante.

¶ *ἐν μαχαίρᾳ*) Sic LXX, *ἐν μαχαίρᾳ ἀποθνήσκειν*, 2 Chron. XXIII. 14. Ier. XXI. 9.

¶ *ἀποθανῦνται, morientur*) Hoc verbo ratio pœnalis innuitur.

53 *ἄρτι*) *nunc* quoque.

¶ *τὸν πατέρα μυ, Patrem meum*) Iesus, etiam cum calix bibendus est, eam mentem *filialem* retinet, quam habuit antea & semper, erga Patrem. v. 42.

¶ *πλείυς ἢ δώδεκα λεγεῶνας, plures quam duodecim legiones*) Legio erat sex millium: 12 legiones, 72 millia. Singulis discipulis ex XII opponitur legio; ex LXX discipulis, chilias. Angeli in suos numeros & ordines divisi sunt.

54 *πῶς, quomodo*) Salvator plane suscipit passionem.

¶ *ὅτι*,

¶ ὅτι) Scripturæ dixerunt, sic oportere fieri.

55 τοῖς ὄχλοις, *turbis*) Harum impetum animi sedavit Iesus, ut, si non nunc quidem, impellentibus proceribus, at tamen postea facilius ad sanitatem redirent.

¶ ὡς ἐπὶ λῃστὴν, *tanquam super latronem*) contra quem subito tumultu omnia *ligna* pro armis sunt.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) inprimis a scenopegia ad encænia illo anno.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) ubi facile potuistis me captare.

¶ οὐκ ἐκρατήσατέ με, *non cepistis me*) Metonymia consequentis: non potuistis me prius capere. Luc. XXII. 53.

56 τοῦτο δὲ ὅλον γέγονεν, *hoc vero totum factum est*) Hanc paraphrasin videtur Matthæus intertexuisse verbis Domini de implendis scripturis. conf. Marc. XIV. 49.

¶ αἱ γραφαὶ, *scripturæ*) Plurale. Passio, confluens complementorum.

58 ἀπὸ μακρόθεν, *a longinquo*) vario animo: cum periculi sensu. Medius inter animositatem, v. 51, & timorem. v. 70.

¶ ἐκάθητο, *sedit*) Communitas non opportuna.

59 ἐζήτουν, *quærebant*) Hîc illa falsorum testium exorta copia. Nullus major injustitiæ actus commissus unquam est, quam contra Iesum: respectu Dei autem summus est actus justitiæ.

61 δύναμαι, *possum*) Non ita dixerat. Falsum testimonium arripit aliqua vera: & non magna verborum mutatione sæpe magna calumnia fieri potest. Torquent sermonem tertio ante anno dictum: & nunc complemento inserviunt inscii.

62 τί) *quid*? Interrogatio separata.

63 ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *Filius Dei*) Caiphas cum Iudæis non plane politicam de Messia ideam habuit.

64 σὺ εἶπας, *tu dixisti*) *De illius interrogatione, se esse Christum, quasi sit ipsius verbis hoc affirmatum, ait. Neque est in græco communi sermone hæc figura inusitata. In Hippolyto Euripidis:* σοῦ τάδ' οὐκ ἐμοῦ κλύεις. Ex te ista audis, non ex me. *Et apud Xenophontem* ἀπομνημονευμάτων. *III.* αὐτὸς, ἔφη, τοῦτο λέγεις, ὦ σώκρατες. Ipse tu, inquit, hoc dicis, o Socrates. *Camerarius.*

¶ πλὴν) *tamen*, etsi non creditis. πλὴν, ut ἀλλὰ, sæpe facit ad epitasin.

¶ ἀπ' ἄρτι) Id est, *a modo* fiet, ut videatis, & ex argumentis visibilibus cognoscatis, me esse, qui sedeam & veniam. Est sermo complexus: *a modo VIDEBITIS sedentem & VENIENTEM.* Cum sessione a dextris conjunctus est reditus ad judicium: & post passionem Domini credidere, Ioh. VIII. 28, olim visuri. Præteritis non credebant: ideo Iesus futura, ut sæpe, allegat. In gloria Iesu hoc, quod Ipse est Filius Dei, est primum: hoc, quod venturus est ad judicium, est novissimum. illud hujus fundamentum; hoc illius argumentum gloriosissimum. In adversissimis quibusque rebus summos fines exitusque intueri, maxime juvat filios Dei. conf. not. ad 2 Cor. XI. 15.

¶ τὸν υἱὸν, *filium*) Loquitur in tertia persona: modeste, & tamen aperte.

¶ καθήμενον, *sedentem*) Tum *stabat* Iesus. In ascensione consedit a dextris Dei.

¶ ἐκ, *ex*) Deitas Christi.

¶ δεξιῶν) Τὰ δεξιὰ, plurale.

¶ τῆς δυνάμεως, *Potentiæ*) id est, Dei. Hebræi sæpe dicunt הגבורה Deum. *Po-*

tentia latissime se ostendit in omnibus Dei operibus & apertissime.

65 διέρρηξε, *discidit*) uti cui præ æstu animi nimis angustæ essent vestes. Mos ille vetus aliquam cum affectu convenientiam habebat.

¶ χρείαν, *opus*) Sane *opus* habuerant. quia invicta innocentia Iesu.

66 τί, *quid*) Rem ut expeditam tractat. Moses ait: *Blasphemus moriatur.* Caiphas dicit: *Iesus est blasphemus.* Assessores concludunt: *Iesus moriatur.*

¶ δοκεῖ) φαίνεται. Marc. XIV. 64.

¶ θανάτου, *mortis*) Id apud Pilatum quoque censent Ioh. XIX. 7.

67 τότε, *tunc*) quasi nil jam injuriæ posset illi inferri. Principes subtilius; multitudo crassius insultant. Qui Dei honorem lædit, omni contumelia dignus est. Talem putabant Iesum.

¶ ἐκολάφισαν, *colaphos inflixerunt*) pugno, manu.

¶ ἐῤῥάπισαν, *ceciderunt*) virgis. has enim habebant ministri. Marc. XIV. 65. Οὐδὲν ταύτης τῆς πληγῆς ἀτιμότερον. Chrys. Hom. 1. c. Anom.

68 λέγοντες, *dicentes*) petulantissime.

¶ τίς, *quis*) Olim videbitis, quis quem verberaveritis.

69 μία παιδίσκη, *una ancilla*) Non magna erat tentatio, si interrogantem spectes: major, si præsentes.

¶ ἦσθα) *pro* ἦς. sic quoque LXX, Ps. X. 14.

70 λέγων, *dicens*) Quam paucis verbis quam graviter peccari potest! c. XII. 24. Act. V. 8 fin.

71 ἐξελθόντα, *exeuntem*) Fuga justo tardior, novum habet periculum.

¶ ἄλλη, *alia*) & simul prior, quæ alium & hanc aliam excitavit Marc. XIV. 69. Luc. XXII. 58. Abnegatio ad plures plurium interrogationes facta, uno paroxysmo, pro una numeratur: & tamen ter abnegavit.

¶ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου, *Iesu Nazoræo*) *Nazoræi* cognomen additur, ut distinguatur ab aliis, qui nomen *Iesus* gerebant. Filius Dei, nomen gessit inter homines usitatum.

72 μεθ' ὅρκου, *cum juramento*) Pristini mores Petri non abhorruisse videntur a juramentis.

¶ τὸν ἄνθρωπον, *hominem*) quasi Petrus ne nomen quidem Iesu sciat.

73 εἶ, *es*). Præsens. crescit tentatio. antea dixerant ἦσθα, v. 69, in imperfecto.

¶ λαλιά, *loquela*) Si Petrus tacuisset, tutior fuerat: negando, id est, loquendo, auxit periculum. Habebant autem homines illi majora ad Petrum convincendum argumenta: v. 47. 51. sed mundus contra pios plerumque arripit rationes omnium infirmissimas; præsertim in zelo perverso. Iam temporibus Iudicum dialecti exstitere tribuum.

74 ἤρξατο, *cœpit*) Antea non eo usque processerat: nunc gubernaculum animæ plane amisit.

¶ καταθεματίζειν) Alii καταναθεματίζειν· sed id decompositum nusquam reperias. at καταθεματίσαντες habet Iren. l. I. c. 13. § 2. Iust. M. κατάθεμα τὸ συντίθεσθαι τοῖς ἀναθεματίζουσι. idem, ἀναθεματισμὸς καὶ καταθεματισμός. Oecumen. ad Act. XXIII. 12: κατ' ἐπίτασιν εἴρηται τὸ ἀνάθεμα, ὡς καὶ τὸ κατάθεμα· συγκατατίθεται γὰρ, τῷ ὄντι τῷ ἐναντίῳ καὶ συγκαταδικάζεται. κατάθεμα, (Ap. XXII. 3.)

3.) in malam partem, quod ἀνάθημα etiam in bonam.

¶ τὸν ἄνθρωπον, *hominem*) At conf. c. XVI. 16.

¶ εὐθέως, *statim*) Magna circumstantia.

¶ ἐφώνησε, *cantavit*) Peccata matutina, gravia.

75 καὶ) *tum* demum. infidelitas, timor, tristitia, ligat etiam naturales facultates, quas fidei lætitia refocillat. Luc. XXIV. 7. 8.

¶ εἰρηκότος) Grande participium.

¶ πικρῶς, *amare*) Lacrumarum physica amaritudo aut dulcedo congruit cum affectu animi. Si non fletus, at luctus certe diuturnus fuit. Marc. XVI. 7. Lacrumæ piorum, etiam virorum, non facile alia de causa flentium, insigne præbent argumentum pro efficacia adeoque pro veritate religionis christianæ.

CAP. XXVII.

1 Πάντες, *omnes*) Frequentius hoc concilium fuit, quam pridie. c. XXVI. 57.

¶ ὥστε) *ut* sententiam pridie latam exsequerentur.

2 ἀπήγαγον καὶ παρέδωκαν, *abduxerunt & tradiderunt*) Conf. v. 9, & quæ ad finem v. 9 notamus.

¶ τῷ ἡγεμόνι) *Procuratori.*

3 ὅτι κατεκρίθη, *condemnatum esse*) Iesum, a sacerdotibus.

¶ μεταμεληθεὶς, *pœnitens*) Non putarat. Vellet, si posset, factum infectum reddere.

¶ ἀπέστρεψε, *retulit*) mane.

4 ἥμαρτον, *peccavi*) Sic in inferno quoque sentient damnati.

¶ αἷμα ἀθῶον, *sanguinem innocentem*) Non jam Messiam agnoscit, tenebris suis misere involutus.

¶ τί πρὸς ἡμᾶς; *quid ad nos?*) Vide, quam transiliant τὸ *innocentem.*

¶ σὺ ὄψει, *tu videbis*) Impii in facto consortes, post factum deserunt; pii, in facto non consortes, postea medentur.

5 ῥίψας, *jaciens*) irrequieto animo.

¶ ἐν τῷ ναῷ, *in templo*) Ergo Iudas erat in templo, apud sacerdotes principes & presbyteros, & conscientiam perturbatissimam utcunque sublevaturus, numos ad rem sacram conatus est conferre. Regio templi, ignota est. Ναὸς hic latius dicitur, & ἱερὸν denotat.

¶ ἀπήγξατο) *strangulavit sese laqueo:* id quod plerumque fit per suspendium. Sic 2 Sam. XVII. 23. LXX. de Achitophel: quem tamen angina periisse nonnulli putant, perinde ut Iscarioten. *strangulandi* notionem exquisite demonstravit Raphelius ex Polybio &c. add. Act. I. 18 not.

7 τὸν) notum illum.

¶ τοῦ κεραμέως, *figuli*) Vsus eo figulus sit, unde argillam sumeret.

¶ εἰς ταφὴν, *in sepulturam*) Sic peregrinis jam tum plus juris erat Hierosolymis. sic quoque Abrahæ prima possessio fuerat *sepultura.*

8 ἐκλήθη, *vocatus est*) Testimonium publicum rei factæ. Appellatio agri quanquam a vulgo orta, tamen non fuit fortuita.

¶ αἵματος, *sanguinis*) v. 6.

¶ ἕως, *usque*) Matthæus scripsit aliquanto post. Conf. c. XXVIII. 15. Adrichomius: *Est vero hujus terræ* (in Agro sangui-

ſanguinis) *virtus mirabilis & fidem pene ſuperans, quod defunctorum corpora viginti quatuor horarum ſpatio in pulverem redigat. quam virtutem etiam in alias regiones devecta minime perdit. Nam cum juſſu Imperatricis Helenæ de hoc agro, quantum terræ ducentæ & ſeptuaginta, ut ajunt, naves capere poterant, Romam avectum, ac juxta montem Vaticanum in eum locum exoneratum ſit, quem incolæ CAMPVM SANCTVM vocitant, licet cælum mutarit, eandem tamen retinere vim quotidiana experientia docet. Romanos enim reſpuens, ſola peregrinorum corpora ad ſepulturam admittit: quorum etiam hic omnem carnis ſubſtantiam intra viginti quatuor horas prorſus conſumit, oſſibus tantum reſiduis* Id novi peregrinatores confirmant partim, partim negant.

9 *τοῦ προφήτου, prophetam*) Aperte apud Zachariam hæc verba exſtant: quem Matthæus non ignoravit, c. XXI. 4 ſ. Vide *Apparatum*, p. 493.

¶ *καὶ ἔλαβον*) Zach. XI. 12. 13. LXX: *καὶ ἐρῶ πρὸς αὐτοὺς, εἰ καλὸν ἐνώπιον ὑμῶν ἐστι, δότε στήσαντες τὸν μισθόν μου, ἢ ἀπείπασθε· καὶ ἔστησαν τὸν μισθόν μου τριάκοντα ἀργυροῦς. καὶ εἶπε κύριος πρός με· κάθες αὐτοὺς εἰς τὸ χωνευτήριον, καὶ σκέψομαι αὐτὸ, εἰ δόκιμόν ἐστιν, ὃν τρόπον ἐδοκιμάσθην ὑπὲρ αὐτῶν. καὶ ἔλαβον τοὺς τριάκοντα ἀργυροῦς, καὶ ἐνέβαλον αὐτοὺς εἰς οἶκον κυρίου εἰς τὸ χωνευτήριον.* Evangeliſta ſummam rei reſpicit, & paraphraſin addit.

¶ *τὴν τιμὴν τοῦ τετιμημένου, ὃν ἐτιμήσαντο*) Magna vis verborum. *ὁ τετιμημένος* הַיְקָר quanquam in Bibl. hebr. eſt הַיְקָר v. Lud. de Dieu.

¶ *ἀπὸ υἱῶν ἰσραὴλ, a filiis Iſraël*) Conf. מעליהם Zach. XI. 13. Poteſt *ἀπὸ a* conſtrui vel cum *ἔλαβον acceperunt*, vel potius cum *ἐτιμήσαντο æſtimarunt*. Principes ſacerdotum, quantum in ipſis erat, Chriſtum abalienarunt a filiis Iſraël.

10 *ἔδωκαν, dederunt*) Ἔδωκα, *dedi*, eſt apud prophetam, & ex propheta in evangeliſtam a quibuſdam inductum: neque obſcure probat Gebhardi in Zach. XI. 13. Sed hic ſcribitur *ἔδωκαν, dederunt*, & vis *τοῦ dedi*, atque adeo tota differentia verborum Matthæi a verbis Zachariæ, ſuppletur per illud, *ſicut præcepit mihi Dominus*. Eadem formula Ex. IX. 12: *καθὰ συνέταξε κύριος τῷ μωυσῇ.*

¶ *συνέταξε*) ſcribere vel dicere *præcepit*.

11 *ὁ βασιλεὺς, Rex*) Ieſus coram Caipha ſe Chriſtum; coram Pilato, Regem ſe fatetur.

¶ *σὺ λέγεις, tu dicis*) Aperta confeſſio & ſancta. Ieſus oſtendit, ſilentium ſuum deinceps non fore a defectu parrheſiæ, & Pilato ſtatim reſpondet; Caiphæ, cum Iudæos pridem docuiſſet, adjuratus. Hoc, *tu dicis*, Marcus quoque & Lucas notant: & plane hæc ſumma eſt omnium, quæ ab Ieſu ad Pilatum dicta refert Iohannes c. XVIII. 34. 36. 37.

13 *τότε, tunc*) Pilatus, rationis judicio, moderate ſe geſſit primo.

¶ *πιλᾶτος, Pilatus*) Nonnus mediam ſyllabam corripit, paſſimque in *πραίτωριον, κουστωδία*, ... *ἰουλιάνος*?

¶ *οὐκ ἀκούεις; non audis?*) Interrogatio ſeparata: coll. Marc. XV. 4.

14 *πρὸς οὐδὲ ἓν ῥῆμα, ne ad unum verbum quidem*) quod videlicet attineret ad reſpondendum Iudæis de regno. ſemel Pilato reſpondit poſtea de alia re. Ioh. XIX 11.

¶ *ὥστε, ita ut*) Nam nemo ſolet tacere, ubi caput agitur; præſertim facto ſemel initio loquendi.

15 *κα-*

15 *κατὰ, in*) Id congruebat liberationi ex Ægypto.

¶ *ἑορτὴν, festo*) Pascha Iohannes nominat.

¶ *εἰώθει, consueverat*) Etiam politicæ consuetudines subserviunt providentiæ divinæ.

¶ *ἕνα, unum*) non duos simul.

16 *ἐπίσημον*) latronem notissimum, summo scelere *insignem*. & tamen hic antelatus est Iesu. quantus contemtus! Mox duobus aliis, in ignominia supplicii, antelatus est latronibus.

¶ *λεγόμενον, dictum*) de quo frequens erat sermo. Credibile est, Barabbam longo post tempore vixisse, in monumentum historiæ de Iesu. *Barabbas* dicitur *filius parentis*: parenti optatus, carus: indulgentia corruptus.

17 *Χριστὸν, Christum*) Ergo Iesus jam tum persæpe appellitatus erat Christus.

18 *διὰ φθόνον, propter invidiam*) Invidebant, quia populus Iesu adhæserat.

19 *καθημένου, quum sederet*) in ipso articulo negotii ferventis. In tali strepitu obnunciationes paradoxæ non debent negligi.

¶ *βήματος, tribunali*) Magna vis fuit somnii: cujus tamen rationem mulier magis intellexit, postquam res evenire cœpit. Fortasse somnium habuit, cum Pilatus jam in negotio esset.

¶ *λέγουσα, dicens*) Magnum beneficium oblatum præsidi hac admonitione, præ Iudæis, aliunde satis admonitis.

¶ *τῷ δικαίῳ, Iusto*) Sic Pilatus quoque appellat, v. 24, cum debili ad hæc uxoris verba respectu.

20 *ἔπεισαν, persuaserunt*) verbis in speciem blandis.

¶ *ἀπολέσωσιν*) *interimendum postularent.*

22 *τί, quid*) Non putabat Pilatus, Iudæos durius aliquid postulaturos. Non debuerat quærere: tutius erat, simpliciter dimittere. conf. Act. XVIII. 14 f.

¶ *σταυρωθήτω, crucifigatur*) Crucem meritus erat Barabbas: hinc Iesum crucifigi postulant.

24 *οὐδὲν ὠφελεῖ, nihil prodest*) Quidni, Pilate? Desperatum est hoc præjudicium practicum, ubi dicitur: Nil agimus. *οὐδὲν*, nominativus: vel accusativus, coll. Ioh. XII. 19.

¶ *μᾶλλον*) non *major*, sed *potius*. seditionem timebat.

¶ *λέγων, dicens*) Protestatio contraria facto.

¶ *δικαίου, Iusti*) Id Pilatus accepit ex monito uxoris. v. 19.

¶ *ὑμεῖς ὄψεσθε, vos videbitis*) Vt Iudæi ad Iudam, sic Pilatus ad Iudæos. Formula rejiciendi, Act. XVIII. 15.

25 *πᾶς, omnis*) Argumentum contra Iudæos, cur hodienum sint in exilio, quanquam paullatim mitiore.

¶ *ἐφ' ἡμᾶς, super nos*) Conf. Deut. XXVIII. 18. Ps. LXIX. 24. CIX. 17. Dicunt: nos præstabimus.

26 *φραγελλώσας, flagellans*) post sententiam latam.

27 *ὅλην, totam*) etiam eos milites, qui tum non debebant adesse, neque adfuerant.

¶ *σπεῖραν*) Lat. *spiram.* Alias græci pro latino *I* ante consonam solent *I* simplex ponere, ut in *πιλάτος*, non *πειλάτος* &c *σπεῖρα* autem scripsere, quia sic propius abest a sono consueto *πεῖρα, σπείρω* &c.

28 *χλαμύδα κοκκίνην, chlamydem coccineam*) Illudunt regnum: ut Iudæi, pro-

pheticam dignitatem. c. XXVI 68. *purpura* appellatur Marc. XV. 17. *vestimentum purpureum* Ioh. XIX. 2. Interdum promiscue adhibetur utraque appellatio; interdum differunt. Ap. XVII. 4. Etiam alter color alteri superinductus olim.

29 ὁ βασιλεὺς, *rex*) Tractarunt Iesum, quasi hominem emotæ mentis, qui se pro rege habuisset.

31 ὅτε, *cum*) Finito ludibrio etiam coronam spineam removerunt.

32 κυρηναῖον, *Cyrenæum*) Nec Iudæus, nec Romanus ullus erat, qui vellet tollere crucis onus. Ex Asia, Europa & Africa, adfuere homines. Etiam in remotissimis terris Christus postea nactus est, qui crucem ferrent.

¶ ἄρῃ, *tolleret*) Non dicitur Simon tulisse nolens. Eximie sermo de Pass. apud Athanasium: *Crucem tulit Simon homo, ut omnibus innotesceret, Dominum non suam mortem, sed hominum obire.*

33 κρανίυ, *calvariæ*) Collis a figura appellatus.

34 ὄξος, *acetum*) Marcus c. XV. 23 *vinum myrrhatum* appellat. Erat liquor medii inter vinum dulce & acetum acrius saporis: coll. v. 48 not. myrrha conditus, ex more; felle adulteratus, ex petulantia.

¶ ὐκ ἤθελε πιεῖν, *non voluit bibere*) Id enim decebat differri ad finem laborum: Ioh. XIX. 30. & Iesus sensus plane imperturbatos volebat retinere ad mortem usque.

36 ἐτήρυν, *custodiebant*) Conf. v. 65.

37 ἐςιν, *est*) Vere, *est*! Titulus fortasse diutius in cruce mansit, quam corpus Iesu.

39 παραπορευόμενοι, *prætereuntes*) Multi ne stare quidem dignabantur.

¶ κινῦντες, *moventes*) Gestus non agnoscentis aliquid.

40 λέγοντες, *dicentes*) Adversariorum scommata possunt numerari septem.

¶ τρισὶν, *tribus*) Imo jam primus dies erat.

¶ σῶσον, *salva*) Proscindunt nomen *Iesu*: mox nomen *Filii Dei*: & nomen *regium*: v. 42 s. & *verba* ejus. v. 40.

¶ εἰ υἱὸς, *si filius*) c. IV. 3.

41 ὁμοίως, *similiter*) Nunc populum imitantur principes: magna confusio! sed vincunt acerbitate.

42 πιςεύσομεν, *credemus*) Nos ob id ipsum credimus, quia non statim de cruce descendit, sed opus consummavit.

43 πέποιθεν, *confisus est*) Conf. finis versus.

¶ εἶπε γὰρ, *dixit enim*) Hoc aut a prætereuntibus dictum, aut ab evangelista explicationis causa additum censere possumus. LXX, Ps. XXII (XXI) 9, ἤλπισεν ἐπὶ κύριον, ῥυσάσθω αὐτόν· σωσάτω αὐτὸν, ὅτι θέλει αὐτόν.

44 οἱ λῃςαὶ, *latrones*) Nonnulli amplificationis causa pluralem pro singulari positum existimant, & latronem conversum excipiunt. atqui in re tam horribili non videtur synecdoche locum habuisse. Nec desunt exempla hominum, qui inter dira & lenta supplicia & blasphemi fuerant & conversi sunt.

45 πᾶσαν, *omnem*) *Orbis terræ* innuitur. nam ipse sol laborabat.

¶ ἕως, *usque*) Trihorium mysterii plenum. In tempus hujus derelictionis & tenebrarum apte confertur psalmus VIII, cujus versu 4 prætermissa *solis* mentio his tenebris congruit.

46 πι-

46 περὶ δὲ, *circa vero*) Ex hac connexione colligi potest, eclipsin solis (in plenilunio) ostendisse non tam malitiam hostium, quam derelictionem Iesu: quæ totum illud trihorium, ut credibile est, duravit, &, ut desiit, clamavit Iesus hoc epiphonema. Lucas c. XXIII. 45, derelictione non memorata, eclipsin conjungit cum scissione veli. *Vt derelictio finita erat, continuo patebat Mediatori sanctum sanctorum.*

¶ ἀνεβόησεν, *exclamavit*) Maximi momenti & silentium, quod præcessit, & clamor hic, iteratus versu 50.

¶ σαβαχθανὶ) שבקתני ק Græce χ sequente θ.

¶ Θεέ μου, *Deus meus*) Alias solitus est dicere: *Pater*, nunc dicit, *Deus meus*, quasi jam alienior; sed tamen *bis*, & addit, *meus*, cum fiducia, patientia, resignatione sui. Christus est עבד Domini: & tamen *Deum* appellat, non δεσπότην. Ps. XXII. 2. LXX, ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου, πρόσχες μοι, ἱνατί ἐγκατέλιπές με; ubi patet sententia ex reliquo versu 2 & 3. Non solum ait se a Deo traditum voluntati hominum; sed etiam a Deo ipso quiddam esse passum nobis ineffabile.

¶ ἱνατί, *cur*) Sciebat Iesus causam; & ad omnia se comparaverat: sed tamen τὸ *cur* exprimit, Filio per se non fuisse sustinendam talem derelictionem, sed id evenisse illi ex causa *nova*, ad brevem moram: qua elapsa, desiderium suum erga Patrem denuo expleri, gratiam habet.

¶ ἐγκατέλιπες, *dereliquisti*) Præteritum. eo momento desiit derelictio, & paullo post passio omnis. In media & maxima derelictione silebat. Super una derelictione queritur.

47 ἠλίαν, *Eliam*) Impium est, detorquere verba, formulas & preces sacras.

48 ὄξους, *aceto*) Acetum bibere solebant ipsi milites: ut notat Gataker. Misc. posth. c. 6.

49 οἱ δὲ λοιποὶ) *reliqui autem*; qui aderant, oppositi iis, quorum sermo & actio refertur versu 47 & 48.

¶ ἔλεγον, *dicebant*) Post eclipsin terribilem redeunt ad scommata.

¶ ἄφες, *sine*) Negant, socii opem, Eliæ allegato, esse necessariam.

50 κράξας, *clamans*) Libera vitæ positio. Per vim crucis ab hominibus allatam, non fuit exanimatus. Marc. XV. 44. Sed tamen recte illi dicuntur Eum interfecisse; quia fecerunt, quantum in ipsis erat.

¶ ἀφῆκε τὸ πνεῦμα, *emisit spiritum*) Mortem Iesu Christi paucis commemorat historia divina: fructum mortis I. C. copiose prædicant homiliæ & epistolæ apostolorum. Itaque evangelium præbet lanam: apostolus vestem conficit. qua similitudine utitur *Macarius* de Elev. mentis cap. 19. Nunquam de morte Salvatoris adhibetur verbum κοιμᾶσθαι, *obdormire*, coll. v. 52, sed ἀποθνήσκειν, *mori*, quo verbo & veritas, & gravitas, & brevitas, & virtus mortis Christi significatur.

51 ἐσχίσθη, *scissum est*) Ergo liber jam aditus in sancta.

¶ ἡ γῆ, *terra*) orbis terræ, v. 45. speciatim vero terra Israëlitica & Hierosolymitana.

¶ αἱ πέτραι, *petræ*) Peregrinatores confirmant, rupturas petrarum invicem respondentes adhuc conspici.

52 κεκοιμημένων ἁγίων, *sanctorum, qui dormierant*) *Sanctorum* vocabulum æque

ad

ad vivos atque ad defunctos pertinet: imo in mentione mortuorum additur, *qui dormierant*. Et tales sancti non ad humanum, sed ad divinum *canonem* aestimantur. *Sanctorum*, qui vel diu ante natum Christum, vel non multo post (vid. ad Ioh XI. 25.) obierant, sine dubio ex omnibus tribubus. Videntur veteres huc Iobum retulisse. nam exeunte ejus libro LXX int. & Theodotion addunt, *γέγραπται δὲ αὐτὸν πάλιν ἀναςήσεσθαι μεθ' ὧν ὁ κύριος ἀνίςησιν.*

53 *ἐξελθόντες, egressi*) Sancti, quorum corpora suscitata erant. cum pompa.

¶ *μετὰ τὴν ἔγερσιν αὐτοῦ, post excitationem Ipsius*) Hoc incisum proprie spectat ad verbum *ἠγέρθη*, *excitata sunt*, cui verbale *ἔγερσις*, alias in N. T. non obvium, hoc loco aptatur: & tamen hoc idem incisum inter egressum sanctorum ex monumentis & inter ingressum eorum in urbem ponitur. Synchysis verborum, rebus pulcre respondet. Statim sub mortem Iesu Christi, discissum est velum, terra mota, petrae scissae: atque cum his portentis reliqua contexit Matthaeus. unde colligere licet, unum eumque continuum fuisse, a morte Domini ad resurrectionem usque, motum, qui primum vivos, v. 54, deinde mortuos commoverit. Inter excitationem corporum sanctorum, & inter egressum eorum e monumentis, non potest notabile intervallum statui. Primus ex mortuis surrexit, non moriturus, Christus: habuit autem comites. Post excitationem Ipsius, etiam excitatio sanctorum facta est: sed egressus eorum ex monumentis, & ingressus in urbem sanctam, post Ipsius excitationem factus memoratur, quia multi illi, quibus sancti excitati apparuere, tempus ingressus & apparitionis norant, sed ipsam eorum excitationem non viderant. Silentium Pauli 1 Cor. XV. 23 non probat, corpora sanctorum sine animis exisse e sepulcris; animasque deinde sine corporibus ascendisse, ut colligit Artemonius ad Init. Ev. Ioh. p. 571.

¶ *ἐνεφανίσθησαν, apparuerunt*) singuli singulis, vel etiam plures pluribus. Exemplum verae apparitionis.

54 *τηροῦντες, custodientes*) ex ordine suo.

¶ *ἀληθῶς, vere*) Antitheton refertur v. 40. 43.

¶ *θεοῦ υἱὸς, Dei filius*) Eum se esse dixerat: & veritatem dicti agnoscunt e signis.

56 *ἡ τοῦ*) Notiores erant filii, quum Matthaeus scripsit. ideo ab illis denominatur mater.

57 *καὶ αὐτὸς, etiam ipse*) item, ut piae illae mulieres.

¶ *ἐμαθήτευσε*) *discipulus erat* & discipulos adducere studebat.

58 *ᾐτήσατο, rogabat*) Magna alias erat potestas praetoris in corpora supplicio peremta. conf. *donavit*, Marc. XV. 45. *Hac de causa forte Iosephus Arimathaeensis petiit sibi dari corpus Christi, ne in publicum facinorosorum sepulcrum reponeretur.* Buxt. Lexic. Talm. col. 1962.

¶ *τὸ σῶμα*) Omnes evangelistae sic appellant *corpus* Iesu mortui; neque enim *cadaver* appellari decebat. Divina stili conformitas, ab humanis commentatoribus vel postmodum relicta.

¶ *ἀποδοθῆναι, reddi*) Abalienarant Iudaei: Iosephus, senator, publico quasi nomine, recepit a gentibus, & cum Nicodemo restituit Iudaeis. conf. Ioh. XIX. 40 fin.

59 σιν-

59 σινδόνι, *sindoni*) quæ antea non texerat corpus Iesu. Iam initia honoris. Iosephus, *honestus senator*. Marc. XV. 43. Non licebat mortuos involvere pretiosius.

60 καινῷ, *novo*) quod nulla corruptione inquinatum fuerat: &, ne quis sanctorum veterum diceretur pro eo surrexisse, eive vim surgendi tribuisse.

¶ αὐτῦ, *suo*) Iesus Christus, vitæ dux, sepulcro illatus alieno.

¶ τῇ θύρᾳ, *januæ*) Sepulcrum non erat fossa angusta, sed crypta.

¶ ἀπῆλθεν, *abivit*) non sperans ea, quæ mox erant futura.

61 καθήμεναι, *sedentes*) Mora sancta & salutaris.

62 τῇ δὲ ἐπαύριον, *postridie vero*) Sabbati periphrasis: coll. c. XXVIII. 1. qua Matthæus magna de causa est usus; fortasse quia sabbatum judaicum jam noluit appellare *sabbatum*.

¶ καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *& pharisæi*) Horum nullæ partes in ipso judicio fuerant. c. XXVI. 3. 57. Nec tamen plane quieverunt. Ioh. XVIII. 3. Forsan inter Scribas etiam & Presbyteros Pharisæi erant. Forsan Pharisæi ex singulari zelo multa etiam fecerunt, quæ non præcise officii erant.

63 κύριε, *domine*) Assentantur. antea non sic appellarant.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Iam volebant Iesum ex omni memoria esse evulsum.

¶ ἐγείρομαι, *excitor*) Præsens.

64 ἀσφαλισθῆναι, *muniri*) Inscii inserviunt veritati confirmandæ. Nulla humana ἀσφάλεια Deum impedit. Act. V. 23. XVI. 23.

¶ τῷ λαῷ, *populo*) Se putabant pharisæi id non credituros: populo, ut sibi persuadent, cavere volunt.

¶ καὶ ἔσαι, *& erit*) Posterior vero victoria veritatis latius patuit, quam prima.

¶ ἐσχάτη, *ultima*) Similis locutio, 2 Sam. XIII. 16.

65 ἔχετε, *habetis*) Pilatus cito dat custodes, & quidem quasi cum indignatione, coll. c. XXVIII. 11 s. calumniatores cito expedit.

66 ἠσφαλίσαντο, *muniverunt*) Hoc, totum: partes, *sigillum* & *custodia*.

CAP. XXVIII.

1 Ὀψὲ) *post* sabbatum: coll. Marc. XVI. 1. E. Schmidius confert huc Plutarchum: ὀψὲ τῶν βασιλέως χρόνων. & Philostratum: ὀψὲ τῶν τρωϊκῶν, *post bellum trojanum*. Nunc, cum hebdomade nova, exoriuntur res multo aliæ.

¶ σαββάτων - σαββάτων) *sabbati - sabbati* habet *Lat.* nec solus. σαββάτυ - σαββάτων, lectio media.

¶ τῇ) ἡμέρᾳ, *luce*. Elapso mortis tempore, Iesus celerrime surrexit.

¶ εἰς μίαν) ἡμέραν, *diem* totum, *primum* hebdomadis. Prima sabbatorum jam cœperat vespera præcedente: jam in primam illam *illucescebat dies* nocti oppositus. Cum resurrectione Domini Iesu Christi conjungitur prima diei *dominici* mentio eximia. Plerumque dicitur ἡ μία, cum articulo. Marc. XVI. 2. Luc. XXIV. 1. Ioh. XX. 1. 19. Act. XX. 7. add. 1 Cor. XVI. 2.

¶ σαββάτων) *feriarum*.

¶ ἦλθε, *venit*) Præstabant talia officia ii, qui non proxima cognatione conjuncti erant.

erant. quare non mirum, matrem Domini non una fuisse.

2 *θύρας) janua* sepulcri. Non decebat, sepulcrum manere clausum.

¶ *ἐκάθητο, sedebat*) Postea *surrexit* angelus, cum socio suo. Luc. XXIV. 4.

¶ *αὐτοῦ, eum*) *lapidem.* Sic nemo poterat lapidem denuo advolvere sepulcro.

3 *ἰδέα, species*) in facie.

¶ *λευκὸν, album*) Hoc habitu antehac apparuisse non leguntur cœlestes nuncii: apparuere autem postea. Act. I. 10. X. 30.

4 *ὡσεὶ νεκροὶ, quasi mortui*) Nec militaris audacia sustinet vim cœlicolarum.

5 *μὴ φοβεῖσθε, nolite timere*) Initiale verbum in apparitionibus, quo timor, ex apparitione gloriosa percellens corda mortalium, temperatur; securitas promittitur: attentioque conciliatur.

¶ *ὑμεῖς) vos*: etsi milites timori suo relinquuntur.

¶ *οἶδα, novi*) Sic eis in cor adigit sermonem angelus.

6 *οὐκ ἔστιν, non est*) Versus hic incisa habet perquam apta.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Gloriosa appellatio.

7 *εἴπατε, dicite*) Apostoli maxime debuerant credere, antequam viderent. ideo per mulieres eis nunciatum est, fidesque eorum tentata.

¶ *ἠγέρθη, excitatus est*) Verba discipulis dicenda se porrigunt usque ad *videbitis.* coll. v. 10.

¶ *ἐκεῖ, ibi*) Et tamen optimus Salvator prius se eis ostendit. Apparitio in Galilæa fuit valde solennis & publica: v. 10. 16, & promissa ante mortem Domini.

8 *φόβου καὶ χαρᾶς, timore & gaudio*) In spiritualibus hæc possunt esse simul.

9 *καὶ ἰδοὺ, & ecce*) Elegans expressio rei subitæ & improvisæ.

¶ *ὁ ἰησοῦς, Iesus*) Obedientibus revelatio ulterior obtingit.

¶ *χαίρετε, gaudete*) Formula frequens, a Iesu adhibetur sensu eminenti.

¶ *προσεκύνησαν αὐτῷ, adorarunt eum*) Iesum ante passionem alii potius alieniores adorarunt, quam discipuli.

10 *τοῖς ἀδελφοῖς μου, fratribus meis*) Ioh. XX. 17 not.

11 *τινὲς, aliqui*) Ceteri alio iverunt, aut certe non ad sacerdotes.

¶ *ἅπαντα, omnia*) Ex his omnibus colligebant, Iesum resurrexisse.

12 *ἱκανὰ, sat multos*) ut corrumperent milites, romanos, qui mentirentur, contra veritatem, magno suo periculo.

13 *εἴπατε, dicite*) Magno scandalo fuere militibus sacerdotes, & atrocissime peccarunt contra Deum.

¶ *ὅτι*) Specimen perfidiæ & calumniæ judaicæ.

¶ *νυκτὸς, noctu*) Speciose mentiri docent.

14 *ἐὰν, si*) Quam laboriosum bellum mendacii contra veritatem!

¶ *ἐπὶ*) *penes.*

15 *διεφημίσθη, divulgatum est*) Multa sunt ejusmodi, quibus se miseri Iudæi detinent.

17 *οἱ δὲ*) *alii*, vel *aliqui* de XII. His vero dubitationem, si qua remansit, ademit pentecoste. Quo tardiores ad credendum fuerant, eo majore postea fide digni fuere testes. *Dubitatum est ab illis, ne dubitaretur a nobis.* Leo serm. I de Ascens.

18 *προς-*

18 προσελθὼν, *accedens*) eoque ipso etiam dubitantibus fidem faciens.

¶ αὐτοῖς) *illis*, ad illos.

¶ ἐδόθη μοι, *data est mihi*) præsertim resuscitato, & ascendenti. Summam habet hic locus earum rerum, quas Dominus deinceps per apocalypsin uberius declaravit. de omni potestate & de præsentia apud suos vid. ibi c. I. 18. 13.

¶ πᾶσα, *omnis*) Causa, cur Iesus discipulos mittat in omnem mundum, & cur totus mundus Iesum debeat colere: cur baptismum instituat Iesus. Vid. Eph. loco mox citando.

¶ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς, *in cælo & super terra*) C. IX. 6. XVI. 1. Hactenus in terra fuerat; nunc in cœlum ascendit: omnia implet. Eph. IV. 10 cum antec. & conseq.

19 ¶ πορευθέντες κτλ. *profecti &c.*) Præceptum proficiscendi præsupponit exspectationem Paracleti. Luc. XXIV. 49. Summa Actorum: quæ in hanc partem utiliter conferri possunt cum evangelistis, quorum Summa est, *quæcunque præcepi*.

¶ μαθητεύσατε-βαπτίζοντες) Μαθητεύειν est *discipulos facere*. complectitur *baptismum* & *doctrinam* h. l. conf. Ioh. IV. 1.

¶ αὐτοὺς, *eos*) τὰ ἔθνη, *gentes*. Synthesis frequentissima. c. XXV. 32 &c. Iudæi, qui per circumcisionem jam fœderi *Dei* erant inserti, erant baptizandi *in nomine Iesu* Christi, & accepturi donum *Spiritus sancti*: Act. II. 38. Gentes, *in nomen Patris, & Filii & Spiritus sancti* baptizandæ dicuntur in his verbis institutionis: plane fuerant alienæ a Deo. Eph. III. 6 not. Conf. not. ad Act. XI. 21. Illæ gentes, de quibus Act. X, non erant plane ignaræ Dei Israëlis, nec plane alienæ. Iudæi, qui semel Iesum Christum filium Dei agnoscebant, eo ipso non poterant non & Patrem D. N. I. C. & Spiritum Filii agnoscere.

¶ εἰς τὸ ὄνομα, *in nomen*) Formula solennissima & gravissima baptismi, summa pietatis. Mysterium S. Trinitatis post resurrectionem Christi clarissime revelatum cum habitu singularum personarum inter se & erga nos: Rom. VIII. 9 not. & quia S. Trinitatis confessio adeo arcte innexa baptismo, minus mirum est, in scriptura N. T. non sæpe ita expresse poni.

20 αὐτοὺς, *illos*) Discipulis dictum est ideo, ut dicerent aliis.

¶ τηρεῖν) *observare*, *tenere*, ut baptizatis convenit, fidei virtute, non modo legaliter. Sæpe sic Iohannes. Inprimis notandum ex hoc solenni loco verbum.

¶ ἐνετειλάμην, *præcepi*) Hæc præcepta exstant Matth. V. Ioh. XV. &c.

¶ μεθ' ὑμῶν, *vobiscum*) etiam cum in toto mundo eritis divisi. Pertinet hoc etiam ad totam ecclesiam. nam sequitur, *usque ad* &c.

¶ πάσας, *omnes*) continua præsentia, eaque præsentissima. Marc. XVI. 17. 19 s.

¶ ἕως, *usque ad*) Tum enim nos erimus *cum* Domino.

IN EVANGELIUM SECUNDUM MARCUM.

CAPUT I.

1 Ἀρχὴ τῦ εὐαγγελίυ Ἰησῦ Χριςῦ υἱῦ τῦ θεῦ, *initium evangelii Iesu Christi filii Dei*) Magna partim cum Matthæo est Marci convenientia, partim cum Luca. Inde etiam synopsis ejus cum synopsi utriusque concurrit. Describitur

- *I. INITIUM EVANGELII:*
  - 1. *Iohannes viam parat.* — c. I. 1-8
  - 2. *Iesum baptizat, qui FILIUS DEI proclamatur.* — 9-11
  - 3. *Iesum tentat Satanas: angeli ei ministrant.* — 12. 13
- *II. EVANGELIUM ipsum,*
  - 1. *in Galilæa. Hic notandæ periodi tres:*
    - *A. Iohanne tradito:* — 14
      - a. *summatim:*
        - α. *locus & materia prædicationis.* — 14. 15
        - β. *vocatio præcipuorum apostolorum.* — 16. 20
      - b. *speciatim:*
        - α. *Actiones ab adversariis non reprehensæ:*
          - 1. *potenter docet.* — 21. 22
          - 2. *obsessum liberat.* — 23-28
          - 3. *Petri socrum & multos ægrotos sanat.* — 29 34
          - 4. *orat.* — 35
          - 5. *ubique docet.* — 36-39
          - 6. *leprosum mundat.* — 40-45.
        - β. *Actiones, ab adversariis, paulatim gravius, reprehensæ. Hic occurrit*
          - 1. *paralyticus.* — II. 1-12
          - 2. *vocatio Levi, & cibus cum publicanis & peccatoribus sumtus.* — 13 17
          - 3. *quæstio de jejunio soluta.* — 18-22
          - 4. *spicæ evulsæ.* — 23-28.
          - 5. *manus arida restituta, & adversariorum insidiæ.* — III. 1-6
        - γ. *Secessus Domini, & acta*
          - 1. *apud mare.* — 7-12
          - 2. *in monte, ubi XII apostoli vocati.* — 13-19
          - 3. *domi: ubi suorum, atrocissima scribarum blasphemia refutata, quæstionem corrigit.* — 20 s. 22 s. 31-35.

4. e navi

4. *e navi, ad populum; & scorsum ad discipulos.* IV. 1 s. 10 s. 26 s.
5. *in mari, & trans mare.* 35-41. V. 1-20
6. *cis mare, iterum: ubi Iairus & hæmorrhousa.* 21-43.
7. *Nazaretæ, scandalum.* VI. 1-6
8. *Apostolorum emissio.* 7-13

B. *Iohanne interemto:* 14
1. *Herodis auditio de Iesu, & opinio de Iohanne, quem interfecerat, redivivo.* 14-29
2. *secessus Domini cum apostolis reversis.* 30. 31
3. *populi studium: Domini misericordia: 5000 saturati.* 31 s. 33-44
4. *iter maritimum.* 45-52
5. *In terra Genesareth multos sanat:* 53-56.
docetque, quid inquinet vel non inquinet. VII. 1 s. 14 s. 17 s.
6. *In finibus Tyri & Sidonis ejicitur dæmonium.* 24-30
7. *ad mare Galilææ sanat surdum & mutum: cibat 4000.* 31-37. VIII. 1-9
8. *venit in Dalmanutha, & respondet de signo e cælo.* 10-13
9. *in navi, monet de fermento doctrinæ.* 14-21
10. *ad Bethsaida sanat cæcum.* 22-26

C. *Iesu, Filio Dei, agnito.*
1. *Petro CHRISTUM fatente, discipulis silentium injungit, & passionem prædicit: Petrum increpat: sequelam requirit.* 27-IX. 1
2. *sex post diebus glorificatur: silentii causas explicat: lunaticum sanat: iterum passionem prædicit.* 2-32
3. *discipulos docet modestiam, æquitatem, concordiam.* 33 s. 38-50.

2. *in Iudæa:*

α. *in finibus:* X. 1
1. *agit de divortio.* 2 s. 10 s.
2. *de parvulis.* 13-16
3. *de vita assequenda, & divitiarum impedimento.* 17 s. 23 s. 28 s.

β. *in via ad urbem:*
1. *passionem prædicit tertiò.* 32-34
2. *Iacobo & Iohanni respondet, & decem ceteros corrigit.* 35 s. 41-45

γ. *ad Ierichuntem, Bartimæo visum donat.* 46-52.

δ. *Hierosolymis:* XI. 1
a. *Introitus regalis.* 2-11
b. *postridie, ficus devota,* 12-14
templum purgatum. 15-19
c. *postridie,*
1. *apud ficum arefactam, fidei vis commendatur.* 20-26
2. *in templo,*
1. *potestas Iesu vindicatur.* 27-33.
2. *parabola proponitur, de vinea.* XII. 1-12

a e f g

3. *quæstio de censu.* 13-17
4. *de resurrectione.* 18 27
5. *de maximo præcepto.* 28-34
6. *de Davidis Domino.* 35-37
7. *populus scribas cavere jubetur.* 38-40
8. *laudantur oboli viduæ.* 41-44.

3. *apud templum, in monte oliveti, prædicit templi & urbis, mundique finem.* c. XIII. 1 s. 3 s. 14 s. 24 s. 28 s. 33-37.

d. *BIDVO ANTE PASCHA: adversariorum & proditoris pactum.* XIV. 1-11

e. *DIE PRIMO AZYMORVM:*
1. *Duo Discipuli pascha parant.* 12 16
2. *vesperi, cæna.* 17 s. 22 s.
3. *post hymnum, prædicitur discipulorum scandalum, & Petri abnegatio.* 26-31
4. *in Gethsemane,*
   α. *Iesus orat: discipulos excitat.* 32-42
   β. *proditur: capitur: deseritur.* 43-52
5. *in aula pontificis,*
   α. *mortis condemnatur.* 53-65
   β. *a Petro abnegatur.* 66-72.

f. *Feria VI. Acta*
α. *in prætorio.* XV. 1 s. 6 s. 16-20
β. *in via.* 21
γ. *in Golgotha;* 22
   1. *potus.* 23
   2. *crux ipsa, & vestes divisæ.* 24. 25
   3. *titulus.* 26
   4. *duo malefici.* 27. 28
   5. *contumeliæ.* 29-32
   6. *tenebræ triborii: clamor Iesu: adstantium scomma: potus: mors: velum scissum.* 33-38
   7. *centurionis effatum: mulierum spectatio.* 39-41
δ. *vesperi, sepultura.* 42-47.

g. *Post sabbatum, Resurrectio Domini, nunciata*
α. *per angelum.* XVI. 1-8
β. *per Ipsum,*
   1. *Mariæ Magdalenæ.* 9-11
   2. *duobus in agrum euntibus.* 12 s.
   3. *undecim discumbentibus.* 14

III. *EVANGELIVM* 1. *a Domino resuscitato apostolis commissum,* 15-18
2. *& post adscensionem confirmatum.* 19. 20.

Ipso

Ipso primum *initii* vocabulo nova œconomia aperitur. v. 15. Ideo Luc. III. 1 ut epocha longe maxima notatur. Titulus, v. gr. apud Malachiam, משא *Onus*; at nunc, *Initium evangelii.* Atque hic titulus concisum quiddam habet. nam *initium evangelii* est in Iohanne baptista; *evangelium*, in toto libro. *Initium* tamen appellat Marcus non libri sui, sed rei gestæ, coll. v. 2. uti Hoseas, c. I. 2. Cum illo principio concinne congruit principium libri: respondetque simul clausulæ propheticæ V. T. per Malachiam scriptæ; perinde ut finis l. 2 Chron. & initium Esdræ. Proprius hujus *evangelistæ*, quem ipse tali titulo profitetur, scopus est, *Evangelii*, de *Iesu Christo Filio Dei*, (v. 11.) origines, historiam, rationes, cursum, consummationem describere. c. I. 1. 14 seq. VIII. 35. X. 29. XIII. 10. XIV. 9. XVI. 15. Hinc tam sæpe *evangelii* vocabulo utitur: hinc patet, ultima Marci esse genuina. c. XVI. 15. 20. Hinc *Petrum*, excellentem evangelii præconem, tam singulariter commemorare solet.

2 *ὡς, sicut*) Sic habere se debuisse initium evangelii, ostendit Marcus ex prophetis: eoque probato, cetera omnia probantur. Apodosis est versu 4.

¶ *ἐν ἠσαΐᾳ τῷ προφήτῃ, in Esaja propheta*) Ex Malachia prius, deinde ex Esaja, testimonium affert Marcus: itaque nonnulli scripsere, *ἐν τοῖς προφήταις, in prophetis.* Sed tamen, quemadmodum Matthæus c. XXI. 5 unius *prophetæ* nomine Zachariam citat, & quiddam ex Es. LXII. 11 adspergit; ac Paulus Rom. IX. 27 *Esajam* appellat, & quiddam ex Hos. II. 1 attexit: sic Marcus duos allegat, (quanquam Malachiæ locum ex albo in contextum Marci irrepsisse, non sine specie conjicit Beza,) atque unum *Esajam prophetam* (ut pridem existimavi,) appellat. Esajas copiosior est & notior, testimoniumque ejus, a Marco citatum, legebatur publice in sabbato: & Malachiæ testimonium hîc repræsentat Marcus, per parenthesin quasi, instar supplementi, periocham *illam*, in qua *proprie* Malachias apud Matth. XI. 10, & Luc. VII. 27 citatur, infra prætermissurus; Esajæ autem, ut apud Matthæum, Lucam, Iohannem, sic apud Marcum, *propria hoc* loco est allegatio. Ipse Iohannes Baptista Esajam, non Malachiam, de se allegavit.

3 *φωνὴ, vox*) Luc. III. 4 not.

¶ *ἐν τῇ ἐρήμῳ, in deserto*) Hoc repetitur versu sequente, ubi mox etiam illud, *prædicans*, respondet *voci clamantis.*

4 *ἐγένετο, exstitit*) Demonstratur eventus.

¶ *κηρύσσων βάπτισμα, prædicans baptismum*) Sermo concisus. i. e. *prædicans prædicationem & baptizans baptismum pænitentiæ.* Luc. III. 3.

¶ *εἰς, in*) Constr. cum *baptismum pænitentiæ.* Act. II. 38.

¶ *ἄφεσιν, remissionem*) citra sacrificia levitica.

5 *ἰουδαία χώρα, Iudæa regio*) Sic, *Iudæam terram*; Ioh. III. 22.

¶ *οἱ ἱεροσολυμῖται, Hierosolymitæ*) Alias non solent novum institutum facile sequi metropoles.

7 *ἔρχεται, venit*) præsens.

¶ *ὁ ἰσχυρότερος*) *ille*, qui *valentior* est. Vnus Christus major est Iohanne, & infinite major.

¶ *λῦσαι τὸν ἱμάντα, solvere corrigiam*) Nos fere fibulis, veteres ligulis calceamenta adstrinxere. Iohannes ad baptismum Iesu alludere, inscius fortasse, hoc videtur adagio, ut hoc dicat: non sum dignus, qui corrigias ejus solvam, nedum

dum qui baptismum impertiam ei. Ad baptismum, cum vestibus utique etiam calcei exuebantur.

9 εἰς τὸν) *in* flumen.

10 εἶδε, *vidit*) Iesus. quanquam etiam Iohannes vidit, Ioh. I. 32.

¶ σχιζομένους, *scissos*) σχίζεται, *scinditur*, dicitur de eo, quod antea non fuerat apertum. Christus aperuit cœlum primus. ἀνοίγειν, *aperire*, Matth. III. 16 dicitur sensu generali; speciali autem in antitheto ad *scindere*, Act. VII. 56. Vid. de differentia horum verborum, Matth. XXVII. 51. 52.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritum*) in quo baptizaturus erat Iesus.

12 εὐθέως, *statim*) Sic apud *filios* Dei magna de suo statu testimonia celeriter solet tentatio sequi.

¶ ἐκβάλλει, *ejicit*) Præsens.

13 μετὰ τῶν θηρίων, *cum feris*) Res magna. Gen. I. 26. Status mera solitudine asperior. Marcus non solum historiam a Matthæo descriptam breviori exhibet compendio, sed etiam specialia nonnulla quantivis pretii, a Matthæo antehac non posita, & tamen fidelibus jam proficientibus fructum allatura, quasi supplevit.

14 παραδοθῆναι, *traditus erat*) Scribit Marcus ut de re lectori vel ex Matthæo vel aliunde cognita.

15 πεπλήρωται ὁ καιρὸς, *impletum est tempus*) *tempus*, de quo Daniel scripsit, advenientis regni: tempus, quod exspectastis. Qui agnoscebant, tempus esse impletum, proximum habebant gradum vel ad verum Messiam h. l. vel ad falsos Messias amplectendos. Luc. XXI. 8. Implementum temporis non Iohannes, sed ipse Dominus prædicavit.

¶ μετανοεῖτε καὶ πιστεύετε, *pœnitentiam agite & credite*) tum eritis consortes evangelii.

16 σίμωνα, *Simonem*) Ea ratione & copia de Petro scribit Marcus, ut facile videatur ex illius ore scripsisse.

¶ αὐτοῦ τοῦ σίμωνος) Vel sic legendum, vel tantummodo τοῦ σίμωνος· alii tantum αὐτοῦ, ex parallelis. Marcus interdum nomina repetit, c. III. 17. V. 37. interdum pronomen relativum iis adjicit. c. II. 20. III. 24 seq. XVI. 14, & plane c. VI. 22, αὐτῆς τῆς ἡρωδιάδος.

¶ ἀμφιβάλλοντας. ἀμφίβληστρον) *Sic* LXX, Hab. I. 17: ἀμφιβαλεῖ ἀμφίβληστρον. in codd. opt. Vnde Es. XIX. 8, οἱ ἀμφιβολεῖς, *piscatores*.

18 εὐθέως, *statim*) Felices, qui cito sequuntur.

20 μισθωτῶν, *mercenariis*) Credibile est, Zebedæum non fuisse pauperem.

21 εὐθέως, *statim*) Delectatur hoc adverbio Marcus: inprimis capite I & II celerem Christi cursum, ad metam tendentis, & occasiones ei celeriter oblatas, celeresque successus, pulcre denotavit. Non lente egit Salvator. Similem vim habet particula πάλιν, *iterum*, Marco frequens.

22 ἐξουσίαν, *potestatem*) v. 27.

23 καὶ, *&*) Marcus initio historiæ suæ notat, quomodo Iesum aspexerint & homines & dæmonia.

¶ ἀνέκραξε, *exclamavit*) Videntur plerique antea nescisse, obsessum illum hominem esse. Magna vis obsessionis. nam idem sæpe prædicatum & homini & dæmonio tribuitur. c. III. 11. IX. 20. Act. VIII. 7.

24 ἔα, *sine*) id est, *sine* nos loqui. Luc. IV. 34. 41.

¶ τί,

¶ τί, *quid*) Miserrimus status: optare, ne quid rei habeant cum Iesu.

¶ ναζαρηνὲ, *Nazarene*) Credibile est, hostem valde attente observasse, quid Iesus in juventute ageret Nazaretæ.

¶ ἀπολέσαι, *perdere*) Bene! 1 Ioh. III. 8.

¶ ἡμᾶς, *nos*) Communem inter se causam habent dæmonia.

¶ οἶδα, *novi*) Non dicit: *nos novimus.* De se ait, non de ceteris. Dæmones, qui in obsessis erant, citius videntur, quam ceteri, sensisse, quis esset Iesus.

25 ἐπετίμησεν, *increpuit*) Sic c. III. 12. Hinc patet, longe majorem esse excellentiam Iesu occultam, quam Sociniani putant. DOMINI est increpare. Iud. v. 9.

¶ Φιμώθητι, *esto repressus*) Hoc non impediit clamorem exeuntis spiritus immundi, sed verba articulata, qualia versu 24 memorantur.

26 σπαράξαν, *concerpens*) Hostes, cum intima obsederant, inviti cedunt, verè pelluntur.

27 διδαχὴ, *doctrina*) cum qua conjuncta hæc miracula.

¶ καὶ) etiam.

29 εὐθέως, *statim*) Iesus fugit strepitum celebritatis.

¶ ἦλθον, *venerunt*) Iesus, & Simon & Andreas.

¶ μετὰ, *cum*) Iam, una relicta, plures habebant domos Iacobus & Iohannes.

32 ὀψίας, *vespere*) Assiduitas Iesu. coll. v. 35, *mane.*

¶ καὶ) & speciatim.

33 ὅλη, *tota*) ægroti, ferentes, spectantes.

34 οὐκ ἤφιε, *non sivit*) Sic c. XI. 16. Aoristus 2 verbi ἀφίω, ut docet Sylburg. in Not. ad Clenard. p. 468.

¶ ὅτι, *quia*) Conabantur loqui.

35 ἔννυχον, *multa nocte*) Interdiu & noctu saluti nostræ invigilavit. Patet hinc etiam studium apostolorum & populi. v. seqq.

¶ προσηύχετο, *precabatur*) speciatim pro apostolis. v. seq.

36 ὁ σίμων καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ, *Simon & qui cum ipso*) Iam Simon est eximius. Sic Luc. VIII. 45. IX. 32. Non dicitur, v. gr. *Thomas* & qui cum eo erant.

37 εὑρόντες, *invenientes*) Ergo non dixerat, quo iret.

¶ πάντες, *omnes*) Quidni etiam nos? inquit Petrus.

38 ἐχομένας, *obvias*) Vt externa, locus, tempus, dant sese, ita regnum Dei se insinuat.

¶ ἐλήλυθα, *veni*) Primi sermones Iesu habent ænigmatis aliquid: sed paullatim apertius de se loquitur. Postea dicturus erat: *exii a Patre.*

39 κηρύσσων· ἐκβάλλων, *prædicans: ejiciens*) Duo genera beneficiorum.

43 εὐθέως, *statim*) ne videretur Iesus derogare legi.

¶ ἐξέβαλεν, *expulit*) Paratus erat homo sanatus manere cum Iesu & abesse a propinquis. Adversa ab affectibus naturalibus ad Christum transferunt.

45 μηκέτι, *non jam*) Christus ergo paratus erat docere potius in urbibus, quam ibi, quo exirent homines.

CAP. II.

1 Πάλιν, *iterum*) Conf. c. I. 21. 29.

¶ δι' ἡμερῶν) *interjectis diebus* quibusdam.

2 *μηδὲ, neque*) Non modo domus, ſed ne atrium quidem eos cepit.

3 *ὑπὸ τεσσάρων, a quatuor*) Erat igitur adultus, ſed non valde. v. 5, *fili.*

4 *ἀπεςέγασαν, tectum removerunt*) ex amore, ſine noxa. Credibile eſt, fuiſſe tugurium, non amplam domum.

¶ *ἐξορύξαντες, effodientes*) laquear, ſub tegulis, amplo foramine facto. Populus frequens bonam fecerat moram.

5 *πίςιν, fidem*) operoſam.

8 *τῷ πνεύματι αὐτοῦ, Spiritu ſuo*) Prophetæ cognoſcebant res in Dei Spiritu, non in ſuo; Chriſtus, in Spiritu ſuo, omniſcio, divino. Spiritus ſanctus autem non dicitur Spiritus Chriſti ante Pentecoſten illam magnam, Act. II. Supereſt igitur, ut Spiritum Ieſu intelligamus de natura divina humanam inhabitante.

¶ *τί, quid*) Parodia ad *quid*, v. 7.

14 *τελώνιον, portorium*) ad mare. v. 13.

15 *ἦσαν γὰρ, erant enim*) Declarat evangeliſta, cur modo ſcripſerit, *cum Ieſu & diſcipulis ejus.* multi *quippe* hi erant.

16 *τί ὅτι*) Sic LXX, Iud. XI. 7 &c.

18 *νηςεύοντες, jejunantes*) Hoc & morem & actum præſentem ſignificare videtur.

20 *ἐλεύσονται, venient*) Prima ſignificatio Paſſionis.

¶ *ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ*) Sic etiam Gothus habet: pluralis autem, a nonnullis ſurrogatus, ex Luca eſt. Dies unus, auferendi Sponſi: dies multi, ejuſdem ablati & abſentis. *Venient autem dies, quum ablatus ab eis erit Sponſus: & tum jejunabunt in illo*, (illorum aliquo, primo ſcilicet potiſſimum,) *die.* Sic Luc. XVII. 22 dicitur, *venient dies*, plurali numero: & v. 31, *in illo die*, ſingulari numero, cum vi relativa ad illum pluralem.

21 *αἴρει τὸ πλήρωμα τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ*) Hæc lectio media, brevis, genuina. unde *ἀπ᾽ αὐτοῦ* ante *τὸ πλήρωμα* quidam inſeruere apud Fellum & Kuſterum: plerique poſt *πλήρωμα* adjecerunt *αὐτοῦ*, ex Matthæo; alii eodem loco ſupplerunt *ἀπ᾽ αὐτοῦ*, apud Millium, idque habet etiam *Gothus*. Pauculi *ἀπὸ* ante *τοῦ παλαιοῦ* adjecerunt, *Latinum* fortaſſe ſecuti, quem pronomine *αὐτοῦ* recte carere cenſemus. Sententia eſt: *ſupplementum novum aufert* aliquid panni *veteris.*

26 *ἐπὶ Ἀβιάθαρ, ſub Abjatharo*) Ahimelech erat ſacerdos, qui Davidi panes dedit: ſed illi ob id ipſum occiſo ſucceſſit mox Abjathar filius; & poſtea Abjathari ſacerdotium & Davidis regnum eadem tempora habuit. Notiſſima apud Hebræos ſeries ſacerdotum erat. itaque a ſacerdote ſumitur denominatio ætatis David: & quidem Abjatharum evangeliſta, cujus tempore actio Davidis in ſacras literas relata fuiſſe videtur, citat, præ Ahimelecho. conf. *ἐπὶ*, Matth. I. 11. Nec diſſimilis locutio Gen. II. 2, *die ſeptimo*: & c. X. 25, *in diebus Peleg* (paullo poſt nati) *diviſa terra.*

27 *ἔλεγεν, dicebat*) ſermonem iterum exorſus. conf. c. IV. 21. 24. 26. 30. VII. 20. IX. 1. Luc. IV. 24. V. 36. VI. 5. XV. 11. Ioh. I. 52.

¶ *διὰ, propter*) Axioma. Sic fere 2 Macc. V. 19: *οὐ διὰ τὸν τόπον τὸ ἔθνος, ἀλλὰ διὰ τὸ ἔθνος τὸν τόπον ὁ κύριος ἐξελέξατο.*

¶ *ἐγένετο, factum eſt*) Origo & finis rerum ſpectanda. Benedictio ſabbati, Gen. II. 3, hominem ſpectat.

28 *ὥςε, itaque*) Senſus eximii ænigmatis promtior eſt: Quod juris in ſabbatum habet homo quivis, id habeo etiam ego. Senſus anguſtior, ſed pro ratione illius tempo-

temporis reconditus: Finis ſabbati facti eſt ſalus hominis ſecundum animam & corpus. hanc ſalutem præſtare debet Filius hominis: & ad hunc finem obtinendum habet idem poteſtatem omnium rerum, & nominatim ſabbati, quippe propter hominem facti; & pro hoc fine obtinendo recte moderatur omnem ſabbati uſum.

CAP. III.

1 Πάλιν, *iterum*) Alio ſabbato. Luc. VI. 6.

¶ ἐξηραμμένην, *arefactam*) non ex utero, ſed morbo aut vulnere. Hæc vis participii.

2 παρετήρουν) *obſervabant* ex obliquo & occulto. Proximo ante ſabbato audierant doctrinam ſanam de ſabbato.

3 λέγει, *dicit*) ut ægroti miſeria tanto magis moveret omnes.

¶ ἔγειραι εἰς) Conciſe, id eſt, *ſurge* & prodi *in* medium.

4 ἢ, *aut*) Non ſervare eſt perdere. Oppoſitio immediata. *animam ſervare*, totum: *benefacere*, pars. & ſic in oppoſito.

¶ ψυχὴν, *animam*) humanam: adeoque etiam manum.

¶ ἐσιώπων, *ſilebant*) Luc. XIV. 3: ἡσύχασαν. Non habebant, quid dicerent.

5 περιβλεψάμενος, *circumſpiciens*) Vultûs Chriſti multa nos docent. v. 34.

¶ συλλυπούμενος, *contriſtatus*) In Phariſæis erat *triſtitia* mala, Ieſus *contriſtatur* pie, ſingulatim de ſingulis. Cum triſtitia juſta conjuncta eſt ira juſta. v. 2 not.

¶ πωρώσει, *duritie*) Habitus cordis cognitionem veritatis ejuſque concluſionum aut difficilem reddit aut facilem. πώρωσις, *durities*, ſenſûs perimens, v. gr. viſum & tactum. Cæcitas eſt, non videre; *durities*, non percipere. Ioh. XII. 40.

6 εὐθέως, *ſtatim*) Crevit odium. coll. v. 2 fin.

¶ ἡρωδιανῶν, *Herodianis*) etſi hi fortaſſe non magnopere curabant ſabbatum. Vel juſſu vel permiſſu Herodis occidere Ieſum volebant.

7 ἀνεχώρησε, *ſeceſſit*) vitavit inſidias, & tamen non longe, nec timide. nam ivit ad mare.

7, 8 πλῆθος, *multitudo*) Duæ erant multitudines: altera, ex Galilæa, ſequebatur; altera, ex diverſiſſimis locis, tum primum veniebat ad Ieſum. Illa dicitur *multa multitudo*, hæc *multitudo multa*, epitaſi trajecto nomine indicata.

8 ἰδουμαίας, *Idumæa*) Ergo Eſau non erat plane exoſus.

¶ οἱ περὶ) Hi erant Iſraëlitæ, Tyro & Sidoni *vicini*.

9 πλοιάριον, *navicula*) Nominativus.

¶ προσκαρτερῇ, *præſto ſit*) non illo uno tempore.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Cura juſtæ commoditatis.

10 ἐπιπίπτειν, *inciderent*) Admirabilis patientia & benignitas Domini.

11 ὅταν) Ὅτ᾽ ἂν, cum præterito indicativi, uti ὅπου ἂν, c. VI. 56.

12 ἵνα μὴ - φανερὸν, *ut ne - manifeſtum*) Nec tempus erat; nec hi, præcones.

13 εἰς τὸ ὄρος, *in montem*) ſeorſum.

¶ οὓς ἤθελεν αὐτὸς, *quos volebat ipſe*) Libera poteſtas, & ſumma. Volebat, ex voluntate Patris.

¶ ἀπῆλθον, *abierunt*) relictis omnibus.

14 δώδεκα, *duodecim*) Characteres apostolici: vocatio immediata, conversatio cum Christo perpetua, autopsia, prædicatio universalis, donum miraculorum.

16 ἐπέθηκε, *imposuit*) Dominii nota est, dare cognomen datum etiam Iacobo & Iohanni conjunctim: v. 17. sed præ illis Petro, primo. Sic in catalogo XII exploratorum terræ commemoratur *Iosua* pro *Hosea* vocatus. Num. XIII, 4 - 16.

17 ἰάκωβον, *Iacobum*) *advocat.*

¶ ὀνόματα, *nomina*) Plurale innuit, etiam utrique seorsum hanc appellationem convenisse.

¶ βοανεργὲς, *Boanerges*) *Procul dubio Christus hoc nomine* בני ריגשא *alludit ad duos scribas, qui in synedrio summo sacerdoti sedere solebant ad sinistram & dextram: quorum hic colligebat suffragia absolvendorum, ille damnandorum; ritumque synedrii juridicum regno suo spirituali applicat.* Mel ant. sac. p. 36 f. Etymon paullo aliter exquirit Hilleri onom. p. 117. 699.

¶ υἱοὶ βροντῆς, *filii tonitrui*) Magnifica appellatio. Tonitru in scriptura & terribile & festivum quiddam est. Evangelium item mundum terret, piis lætitiam & fructum affert. Iohannes in lenitate tamen absconditam habet vim tonitrui; inprimis in testimonio de deitate Iesu Christi: conf. Ioh. XII. 29. 28. & in apocalypsi tonitrua perscripsit plurima; & ipse audivit, quæ perscribi non deberе. Ap. X. 3. Hillerus l. c. *filius tonitrui est fulmen, eo quod ruptarum nubium fragorem sequitur.*

20 ἔρχονται, *veniunt*) Iesus cum familia nova.

¶ εἰς οἶκον, *domum*) *ad domum* potius, quam *in domum.*

21 οἱ παρ' αὐτοῦ, *qui apud ipsum*) Οἱ omittit *Colb.* 4. & *Gothus*, qui idcirco supplet γραμματεῖς καὶ ἄλλοι. Pro οἱ παρ', οἱ περὶ habet *Mont.* περὶ *Cant. Copt.* qui idcirco supplent οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ λοιποί. Glossa ex v. seq. Gothicum *fram* respondet ad περὶ & παρά. Hi, *qui apud ipsum*, qui fuerint, liquet ex v. 31, ubi particula *ergo* hunc versum 21, quasi parenthesi interim expedita, respicit.

¶ ἐξῆλθον, *exiverunt*) Exitum sequebatur τὸ *venire.* v. 31. Videtur domi structa fuisse mensa. v. 20 fin.

¶ κρατῆσαι, *tenere*) cohibere.

¶ ἔλεγον, *dicebant*) nuncii, ex quibus propinqui ejus *audierunt* de ardore ejus.

¶ ὅτι ἐξέστη, *mente alienatus est*) Hoc verbo tribuebant ei nimietatem ardoris, intellectum opprimentis, sed tribuebant perperam, ut Paulo Festus, Act. XXVI. 24, *insanis.* conf. omnino 2 Cor. V. 13. ἱερεὺς καὶ προφήτης ἐξέστησαν διὰ τὸ σίκερα· Hebr. שגו Es. XXVIII. 7. ὁ προφήτης παρεξεστηκώς, Hebr. משגע Hos. IX. 7. De populo hoc accipi non patitur singularis numerus: quamvis enim ὄχλος *turba* singulare est, tamen ex intervallo semper sequitur pronomen & verbum plurale.

23 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Eo ipso illos ad attentionem aliquam perduxit.

¶ σατανᾶν, *Satanam*) Vid. Matth. XII. 26 not.

26 ἀνέστη) Verbum valde aptum: *insurrexit.* q. d. nova res foret!

27 ἐὰν μὴ - δήσῃ, καὶ τότε - διαρπάσει) Simillima constructio: μὴ ἀποθάνῃ καὶ ἕτερος ἐγκαινιεῖ Deut. XX. 5 seqq. item Gen. XXVII. 12. Matth. V. 25. XXVI. 53. XXVII.

XXVII. 64. Rom. XI. 25 f. 35. nec non Marc. V. 23 fin. Luc. XIII. 25. XVIII. 7. Ioh. XII. 35.

28 τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, *filiis hominum*) Peccata, humana sunt; sed blasphemia in Spiritum sanctum, est peccatum satanicum.

¶ καὶ αἱ βλασφημίαι) Articulus, in *edd.* omissus, magnam sermoni vim addit.

29 αἰωνίου ἁμαρτίας, *aeterni peccati*) *Peccatum* hoc loco *reatum* denotat: & *aeternum peccatum* opponitur, magna proprietate sermonis, *remissioni*. Glossa, αἰωνίου κρίσεως.

31 οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ) Η' μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ *Byz. Wo.* 1. *Goth.* nec non *Er. Lat. Cant.* Mater ante fratres, honoris causa. Sed alia mente Marcus fratres priore loco posuit. fratres initium fecerant quaerendi, eosque secuta est mater. Similis ratio ordinis verborum, Num. XII. 1. 10, ubi *Miriam*, magis adversata Mosi, ante *Aaronem* ponitur. Sic, *Rahel & Lea*, verso ordine. Gen. XXXI. 14. *Gad & Ruben*, Num. XXXII. 6. Minus quam ceteri, sed non tamen nihil humani passa est benedicta in mulieribus.

¶ ἔξω, *foris*) extra orbem illum, v. 32. vel etiam extra domum, ubi docebat.

¶ φωνοῦντες, *vocantes*) clara voce.

32 εἶπον, *dixerunt*) Ipse bene sciebat.

34 κύκλῳ, *circuitu*) suavitate summa.

CAP. IV.

1 Ἤρξατο, *incepit*) post interpellationem.

¶ παρὰ, *prope*) Antitheton: *prope mare*; *in mari.*

3 ἀκούετε, *audite*) Verbum clare pronunciatum, ad sedandum populi strepitum, ne ipsum sermonis initium frustra esset.

8 ἐδίδου, *dabat*: ἔφερεν, *ferebat*) Subjectum, ἄλλο, *aliud.* coll. v. 4-7.

¶ ἀναβαίνοντα, *ascendentem*) supra contraria omnia.

9 ἔλεγεν, *dixit*) Pausa frequens, sermonibus gravissimis interposita. v. 13. 21. 24. 26. 30.

10 οἱ περὶ αὐτὸν, *qui cum ipso*) primae admissionis. c. III. 34.

11 ἔλεγεν, *dixit*) cum prolubio.

¶ ἔξω, *foris*) extra discipulatum genuinum.

¶ γίνεται) *accidit.*

12 ἵνα, *ut*) Iam ante non videbant. Matth. XIII. 13. Nunc accedit judicium divinum. ἵνα, *ita ut*. LXX, Gen. XXII. 14.

¶ καὶ ἀφεθήσεται αὐτοῖς τὰ ἁμαρτήματα, *& remittentur eis peccata*) Haec vera *sanatio*. Matth. XIII. 15. Ps. CIII. 3.

13 οὐκ οἴδατε, *non nostis*) Notat Iesus interrogationem discipulorum.

¶ καὶ πῶς, *& quomodo*) Parabola de semine, prima ac fundamentalis.

¶ πάσας, *omnes*) Doctrina Christi perfecta.

14 ὁ σπείρων, *seminans*) Christus est *seminans*. Petrus, Paulus & alii seminant semen Christi, & sunt servi Seminatoris.

15 ὅπου σπείρεται ὁ λόγος, *ubi seminatur verbum*) Hoc comma connectendum potius cum sequentibus.

¶ εὐθέως, *statim*) Maximum tempus insidiarum.

¶ ἐν ταῖς καρδίαις, *in cordibus*) Id plus, quam *in corda*.

16, 17 εὐθέως, *statim*) Magnæ mutationes in anima celeriter fieri possunt.

19 αἱ περὶ τὰ λοιπὰ ἐπιθυμίαι, *cupiditates de reliquis*) *voluptates vitæ*, Luc. VIII. 14. in victu, amoribus, studiis literarum &c.

¶ εἰσπορευόμεναι, *ingredientes*) Qui verbum Dei accepit, videre debet, ne curæ mundi invalescant, & novam animæ latitudinem affectusque, capaciores ex verbo Dei redditos, occupent vehementius, quam antea.

¶ γίνεται, *fit*) sermo.

20 ἓν, *unum*) Accusativus.

21 καὶ, *&*) Versus 24 cum versu 20 & antecedentibus arcte cohæret: ergo etiam hic intermedius. coll. Luc. VIII. 16. hoc sensu :· Terra semen sibi commissum satdiu tegit; sed vos virtutem verbi auditi confestim debetis exserere.

¶ ὁ λύχνος, *lychnus*) Sic quoque Christus, lux vera, cum evangelio, venit. Et homo ipse debet esse non modius, sed candelabrum. conf. Luc. VIII. 16-18

¶ κλίνην, *lectum*) ubi capitur cibus.

22 οὐ γάρ ἐςί τι κρυπτὸν, -οὐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον, *non enim est quidquam occultum, - neque factum est absconditum*) Differentia est & verborum, *est*, natura; *factum est*, studiô: & nominum: conf. κρυπτὰ, 1 Cor. IV. 5., & ἀπόκρυφοι, Coll. II. 3: cui respondet illa inter *manifestari*, vi; & *in manifestum venire*, ultro, cum maturum est. Ergo prior sententia potest de malo, altera de bono accipi. Id axioma valet de rebus naturæ; de sensibus & actionibus hominum malis & bonis, in statu naturali & spirituali, de mysteriis divinis.

¶ ἐγένετο, *factum est*) Subjectum, τί, *quicquam*, repetitum: prædicatum, *absconditum*.

¶ ἔλθῃ, *veniat*) ultro. conf. Ioh. III. 21. Id fit successive, in hoc seculo; & fiet plene, quum lux omnia illustrabit. 1 Cor. IV. 5.

23 εἴ τις, *si quis*) Ergo non quivis habet.

24 βλέπετε, τί ἀκούετε, *videte, quid audiatis*) Visus, nobilior, moderatur auditum: oculus, non auris, se movet.

¶ τί, *quid*) Auditis verbum, quod verbum Dei est. id magni habete. vel *quid* resolvendum in *quomodo* Lucæ: videte, qualem præstetis auditum.

¶ ἐν ᾧ μέτρῳ, *in qua mensura*) Ea *mensura* est cor cum sua capacitate, cupiditate, studio impertiendi aliis, obsequio. Qua quisque in dando mensura utitur, eam in accipiendo experietur.

¶ προςτεθήσεται, *addetur*) ut non modo sitis auditores, sed etiam participes.

¶ τοῖς) *quod attinet ad audientes*. conf. ad Rom. II. 8, de tali Dativo.

26 ἄνθρωπος, *homo*) Cum hoc homine confertur Deus & Christus, ad describendas ætates & gradus totius ecclesiæ christianæ. v. 29.

27 καθεύδῃ καὶ ἐγείρηται, *dormiat & surgat*) His duobus verbis per χιασμὸν cohærent nomina, *nocte atque die*. Et nox interdum ante diem poni solet. Gen. I.

¶ οὐκ οἶδεν αὐτός, *non novit ipse*) Post collata hominibus præsidia gratiæ, Deus eos quodammodo sibi ipsis permittit. Potest tamen hoc referri ad ipsum hominem fidelem: & tum *sponte sua* v. 28 opponitur curæ humanæ, non culturæ terræ.

28

28 *ἀυτομάτη, sponte sua*) Non excluditur agricultura & cœlestis pluvia solesque.

¶ *χόρτον, gramen*) sementem gramini similem. sic initio virtutes spirituales a naturalibus vix dignoscuntur.

¶ *ἔιτα, deinde*) Mirabilis ratio incrementi successivi: ea olim patebit.

29 *παραδῷ, tradiderit*) item *sponte sua*. subaudi *sese*.

¶ *ἐυθέως, statim*) ut ante non nimis cito, sic nunc non sero.

¶ *ἀποςέλλει, mittit*) Sermo concisus. *mittit*, falce præditos. nam *ἀποςέλλεσθαι* est viventis cujuspiam.

30 *τίνι ὁμοιώσωμεν, cui assimilemus*) Plurale. conf. Ioh. III. 11.

31 *ὡς κόκκον, ficut granum*) scil. *comparemus*.

¶ *μικρότερον*) *minus*.

31, 32 *ὅταν σπαρῇ, quum seminatum fuerit*) Hoc, bis positum, exacte definit tempus illud, quum granum definit esse parvum, & incipit fieri magnum. versu 31 *quum*, & versu 32 *seminatum fuerit* cum emphasi est pronunciandum.

33 *καθὼς ἠδύναντο ἀκούειν, ficut poterant audire*) Non ferebant apertius dici.

35 *ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, in illo die*) *Anglo-saxonica* versio IV Evangelistarum, a Tho. Mareschallo edita, verbis his, *in illo die*, caret. Sed tali auctoritate non nitimur, præsertim cum multa ejusmodi omittat interpres ille. Pronomen tamen illud, *ἐκείνῃ, illo*, non illum præcise diem notat, quo parabolas de Seminante, ceterasque, proposuit Salvator, ut præter alios agnoscit Grotius, sed minus definite refertur ad diem in superiore cursu libri notatum, nempe cap. II. 1. Sic Iud. XIII. 10 ביום LXX *ἐν ἡμέρᾳ*, ac potius, in cod. Alex. *τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ*. Sic Matth. XXIV. 48, *ὁ κακὸς δοῦλος ἐκεῖνος*. Et quidem Marcus *τὸ ἐκεῖνος* varie adhibet. c. II. 20. XIII. 24 nott. De tempore hujus navigationis conf. Harmon. evang. §49.

36 *παραλαμβάνουσιν, assumunt*) Ii, quorum erat navis, assumsere ad trajiciendum.

¶ *ὡς ἦν*) *ut erat*, sine apparatu. Matth. VIII. 20. Sic. LXX, *ὥς ἐςιν*, &, *ὡς ἦσαν*. 2 Reg. VII. 7.

¶ *πλοιάρια*) *naviculæ*, & in iis homines.

¶ *μετ' ἀυτοῦ, cum illo*) cum Iesu.

37 *λαῖλαψ*) i. e. *κίνησις νεφῶν καὶ ταραχὴ μετὰ ὑετοῦ κτλ.* Eustathius.

¶ *ἐπέβαλεν, injecerunt*) sc. *sese*.

38 *πρύμνῃ, puppi*) ubi gubernaculum est.

¶ *τὸ προσκεφάλαιον, cervical*) Pars hæc erat navis, ut ex articulo colligas; lignea, ut Theophylactus notat. vid. Heupel. ad h. l.

¶ *ὀυ μέλει σοι, num non curæ est tibi*) Non irascitur Dominus importunius orantibus.

39 *σιώπα, sile*) desiste a sonitu.

¶ *πεφίμωσο, obmutesce*) desiste ab impetu.

¶ *γαλήνη, tranquillitas*) maris; quod alias vel post ventum in motu mansisset.

40 *οὐκ, non*) Postea dixit, *nondum*. Matth. XVI. 9. Τὸ *non* simpliciter dicit privationem; *τὸ nondum* innuit, habuisse illos jam antea, cur crederent.

CAP. V.

1 Τῶν *γαδαρηνῶν, Gadarenorum*) *Gadara*, urbs Græcanica, Iudæis

dæis subdita: in qua multos Iudæos habitasse ex eo colligi potest, quia Dominus ad eos venit.

2 εὐθέως, *statim*) Servatus tamen est homo, ne, ut porci, in mare se præcipitaret.

¶ ἐν, *in*) Particula vim habet.

3 κατοίκησιν, *habitationem*) Varii sepulcrorum incolæ. v. 5.

5 ὄρεσιν, *montibus*) locis solitariis. montes ibi erant. v. 11.

¶ ἑαυτὸν, *se ipsum*) In obsessis etiam justus amor sui impeditur.

6 ἔδραμε, *cucurrit*) Specimen dominii Christi. Cucurrit obsessus, invitis, ut facile existimari potest, dæmoniis.

7 μή με βασανίσῃς, *ne me crucies*) Dum cruciatur dæmonium, cruciatur obsessus, & hic tamen liberatur. Dæmonium deprecatur aut ipsam expulsionem, aut additum expulsioni cruciatum alterum.

8 τὸ) Sermo est, tanquam de uno: & v. 13. 9 de multis, qui uni parebant, ut legio imperatori. Vnicus ille perpetuam cum sua legione videtur conjunctionem habere, quia uno nomine continentur.

9 λεγεὼν, *legio*) Appellatio synecdochica. unus in his erat princeps, & ceteri cum eo conjuncti erant legio: sive id Latini nominis antea gesserat, quam hunc hominem intraret, sive tunc assumsit.

¶ πολλοί ἐσμεν, *multi sumus*) Hoc affirmat suis verbis Lucas, c. VIII. 30. Si in uno nido tam multi esse possunt: quot sunt in universum!

10 παρεκάλει, *rogabat*) Numerus singularis: pluralis, v. 12.

¶ χώρας, *regionem*) quam amabant vel tenebant. Mirum autem est, eos non vitasse locum, in quo versabatur Messias, potentiam eorum destruens.

12 πάντες, *omnes*) consentientes.

13 εὐθέως, *statim*) Non egebat deliberatione, ulla in re.

¶ ὡς δισχίλιοι, *quasi bis mille*) Hunc numerum superabat nomen legionis.

14 ἀνήγγειλαν, *annunciaverunt*) iis, quorum fuerant porci, in urbe & in agris.

15 καθήμενον, ἱματισμένον, σωφρονοῦντα, *sedentem*, *vestitum*, *sanæ mentis*) cum antea fuisset sine quiete, vestibus, rationis usu. *Vestes* ii, qui spectarant, dare potuerunt. *Rationis usum* actionibus exserebat.

¶ τὸν λεγεῶνα, *legionem*) Videtur hoc nomen ibi locorum notum fuisse, & homines territos habuisse. Neque enim alia causa apparet, cur hæc appellatio, rem, ut illi invenerint, describens, iteraretur.

18 μετ' αὐτοῦ, *cum illo*) Crux hominem ablactarat a suis: virtus Iesu eum tenebat.

19 τοὺς σοὺς, *tuos*) Obligatio erga propinquos.

¶ ἀνάγγειλον, *annuncia*) Tempus loquendi: v. 30 seqq. & tempus tacendi. v. 43.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Iesus v. 20.

20 κηρύσσειν, *prædicare*) Sic non carebant testimonio gloriæ Dei; etsi Iesus, rogatus, celeriter abibat.

¶ ἐν τῇ) non solum domi. v. 19.

22 Ἰάειρος, *Iairus*) Quo tempore Marcus hoc scripsit, Iairus ejusve filia adhuc reperiri in Palæstina potuit. Magnum veritatis argumentum est, quod ipsa nomina propria in historia evangelica ponuntur.

¶ ἰδὼν,

¶ ἰδὼν, *videns*) conſpecta majeſtate Chriſti.

23 ἐσχάτως ἔχει, *in extremis eſt*) Magna fides Iairum impulit, ut ab animam agente diſcederet.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc ſtilo recitativo poſitum oſtendit, *qua mente* Iairus morbum filiæ commemoret.

29 ἐξηράνθη ἡ πηγὴ, *areſactus eſt fons*) non modo decrevit. Erat repentinæ ſanitatis ſummus gradus.

30 ἐπιγνοὺς, *cognoſcens*) Fides etiam agit.

¶ ἐξελθοῦσαν, *egreſſam*) Vis magnetica.

33 φοβηθεῖσα, *timens*) Interdum actionem bonam ſubſequitur timor, quem ipſum porro tollit bonitas Domini. Matth. XXVI. 10.

¶ εἶπεν, *dixit*) publice, Luc. VIII. 47. poſito intempeſtivo morbi pudore.

¶ πᾶσαν, *omnem*) Recte!

34 ὕπαγε εἰς εἰρήνην, *abi in pacem*) Conf. Luc. VII. 50 not.

¶ ἴσθι, *eſto*) perpetuo. Poſt longam miſeriam, beneficium durabile.

35 ἀπὸ) *de* domo archiſynagogi.

¶ τί ἔτι, *quid adhuc*) Magna mortuæ puellæ aſſirmatio. Inepte conari herum putant.

¶ σκύλλεις, *vexas*) Verbum hoc proprie dicitur de moleſtia itineris. Luc. VII. 6. VIII. 49. Herodianus de dura captivorum vectura, deque profectione exercitus adhibet. Ambulatio Ieſu erat tum perpetuus σκυλμὸς, *vexatio.*

¶ τὸν διδάσκαλον, *Magiſtrum*) Erant ergo diſcipuli Ieſu in familia Iairi, & archiſynagogi doctor erat Ieſus.

36 λαλούμενον, *dictum*) quaſi clam.

37 τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Marcus non diu poſt aſcenſionem Chriſti ſcripſit evangelium, quo tempore memoria Iacobi, decollati, adhuc vigebat ita, ut ipſo Iohanne notior eſſet.

38 ἀλαλάζοντας, *tantum perſtrepentes*) ad cogitationes lugentium minuendas.

40 κατεγέλων, *deridebant*) triſti riſu, ſine petulantia.

¶ ἐκβαλὼν, *ejiciens*) Admiranda poteſtas, in domo, ut extrinſecus videbatur, aliena. Revera erat in domo dominus.

¶ τὸν) Ergo aderant tres diſcipuli, & tres ex domo. non plures, v. 43.

41 ταλιθὰ κοῦμι, *Talitha kumi*) Petrus memor fuerat verborum a Salvatore adhibitorum; ex cujus ore Marcus ſcripſiſſe dicitur. *Talitha*, ſemel. neque enim Ieſus mortuos excitans epizeuxin adhibuit. Luc. VII. 14. Ioh. XI. 43. Nam ſemper præſens erat virtus ejus. Conf. Num. XX. 11.

¶ σοὶ λέγω, *tibi dico*) Id non habetur in *Talitha kumi*, & tamen vere additur.

42 εὐθέως, *ſtatim*) Non demum paulatim ſeſe recollegit.

¶ γὰρ, *enim*) Rediit ad ſtatum ætati congruentem.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Conf. v. 25. Vno tempore ſanata eſt mulier, & reſuſcitata puella, quæ uno tempore initium miſeriæ & vitæ habuerant.

CAP. VI.

1 Ἀκολουθοῦσιν, *ſequuntur*) etſi non omnes admiſſi ad videndam reſuſcitationem puellæ Iairi.

2 γενομένου, *facto*) cum adventus Ieſu non multo ante factus eſſet.

 ¶ πό-

¶ πόθεν-δοθεῖσα, *unde-data*) Atqui ipsa est Sapientia.

¶ καὶ δυνάμεις) Subaudi, τί, *quid*, qui.

3 ὁ τέκτων) fabri filius, vel etiam ipse *faber*. nam addunt, *filius* Mariæ, in antitheto ad *filium fabri*.

4 πατρίδι, *patria*) in qua multæ sunt *cognationes*.

¶ συγγενέσι, *cognatis*) multas habentibus *domos*.

5 οὐκ ἠδύνατο, *non poterat*) Id est, non poterant fieri *virtutes*, quia homines erant inca paces.

¶ ὀλίγοις, *paucis*) Quantitas.

¶ ἀῤῥώστοις, *infirmis*) Qualitas.

6 κύκλῳ, *circuitu*) Beneficium tamen præstitit Iesus patriæ suæ.

7 ἤρξατο, *cœpit*) postquam profecerant.

¶ δύο δύο, *duos duos*) sex paria. Matth. X. 2 f.

¶ καὶ, & Reliqua mandata patent ex v. 12. 13.

8, 9 παρήγγειλεν) Hoc verbum trifariam hoc loco Marcus construit: παρήγγειλεν-ἵνα μηδὲν αἴρωσιν-ἀλλ' ὑποδεδεμένους (scil. εἶναι) - καὶ μὴ ἐνδύσησθε. Sic idem c. XII. 38: θελόντων περιπατεῖν καὶ ἀσπασμοὺς ubi infinitivus & accusativus junguntur.

8 ἵνα, *ut*) ut essent expediti, soluti, liberi.

13 ἐξέβαλλον, *ejiciebant*) Id sine dubio multo molestius tulere dæmones, quam, se expelli ab ipso Domino.

¶ ἤλειφον ἐλαίῳ, *ungebant oleo*) Hæc unctio longe differebat ab ea unctione, quæ *extrema* dicitur. Oleum non ferebant secum, v. 8, sed apud ægrotos sumebant. Miraculum eo apertius.

14 φανερὸν, *manifestum*) Iesus multis prius non innotuit, quam mors Iohannis innotesceret: alias eum non habuissent pro Iohanne. Notandum contra eos, qui tempora post baptismum Domini nimis extendunt.

¶ γὰρ, *enim*) Sine publica fama non nosset Herodes. Sero aula accipit novellas spirituales.

¶ ἔλεγεν, *dicebat*) Luc. IX. 7 pluralis est, quem numerum res etiam in Marco poscit. nam enumerantur hominum opiniones, quarum unam Herodi præter ceteras probabilem visam indicat demum versu 16. Itaque parenthesis, si eam ante *manifestum* juvat pingere, non in *ejus*, sed in *prophetarum* debet claudi, ut *audivit* in *audiens* reassumtum appareat. Neque Marcus opinionem, quam Herodes ab aliis accepit, Herodi bis adscribere dicetur, aliis ne semel quidem, præsertim cum Herodes magis dubitarit, quam alii. Ergo aut ἔλεγον, *dicebant*, legi debet, aut *dicebat* certe non spectat ad Herodem, sed cum eo verbo subauditur participium *dicens* indefinite, ut sæpius ponitur φησὶν, *inquit*, scil. ὁ εἰπών, *dicens*. Vid. ad Chrysost. de Sacerd. p. 477. Glass. Can. 23 de Verbo, & Hiller. Syntagm. p. 325.

15 ἄλλοι, *alii*) Varietas humanarum opinionum de divinis rebus mira est. Eam scire, discipulos nonnihil juvat, c. VIII. 28, sed Herodem magis perturbat. Quanta quanta est varietas, tamen sæpe veritas extra eam versatur.

16 ἀκούσας δὲ, *audiens autem*) Id repetitur ex v. 14.

19, ἐνεῖχεν) *infenso animo imminebat.*

20 ἐφο-

20 *ἐφοβεῖτο, timebat*) Venerabilem facit sanctitas. Herodem non timuit Iohannes.

¶ *εἰδὼς, gnarus*) Argumentum veræ religionis, timor malorum & reverentia erga pietatem.

¶ *συνετήρει, custodiebat*) contra Herodiadem.

¶ *πολλὰ-ἤκυε, multa-audiebat*) Nec tamen pius fuit Herodes.

21 *γενεσίοις*) Γενέσια, Genus est: γενέθλια, species. Hoc proprie natalitium, illud quemvis diem festum, ex. gr. regni capti &c. notat.

¶ *μεγιςᾶσιν, magnatibus*) aulæ & curiæ.

¶ *χιλιάρχοις, chiliarchis*) militiæ.

¶ *τοῖς πρώτοις, proceribus*) statibus provincialibus.

22 *ὁ βασιλεὺς τῷ κορασίῳ, rex puellæ*) Antitheton.

25 *μετὰ σπυδῆς*) promte.

¶ *θέλω, volo*) Parrhesia.

27 *σπεκυλάτωρα, speculatorem*) Derivatur a *specula. Speculatores* supplicia peregerunt. Sen. l. I. de ira, c. 16.

29 *πτῶμα*) Sic נבלה de propheta, Ier. XXVI. 23. Lat. *cadaver.* Salvatoris corpus non ita appellatur.

¶ *ἐν μνημείῳ, in monumento*) patrio fortasse, cui inferri eum, ut *suo*, fas erat. Iesus Christus, vitæ princeps, in sepulcro alieno repositus est.

30 *συνάγονται, congregantur*) simul.

¶ *οἱ ἀπόςολοι, apostoli*) Apta huic loco appellatio.

¶ *πάντα, omnia*) Sequitur distributio, *& quanta, & quanta.* Relatio præclarissima!

31 *ὑμεῖς αὐτοὶ*) *vos ipsi* quoque. Sæpe Servator solus in solitudinem se contulit, nunc dicit: vos quoque solitudinem quærite.

¶ *ὀλίγον, paululum*) Solitudo & consuetudo cum aliis, contemperanda piis.

¶ *ἦσαν, erant*) Non semper simul & venerunt & discesserunt.

33 *προῆλθον, prævenerunt*) variis viis.

¶ *συνῆλθον, convenerunt*) uno loco.

34 *ἤρξατο, cæpit*) denuo, ut si antea non docuisset. Opus veræ misericordiæ est, docere: & boni doctoris virtus est misericordia.

35 *πολλῆς, multa*) Matth. XX. 1 ss.

36 *κύκλῳ, circuitu*) Nam in uno duntaxat alteroque non erat cibi tantum.

37 *ἀγοράσωμεν, emamus*) Interrogatione hac significant discipuli, non voluntatem deesse sibi, & operæ in abeundo, & pecuniæ, quam haberent, in emendo, impendendæ, sed facultatem. Itaque *ducentorum denariorum* summam non tam ex ea, quæ tum erat, crumenæ copia colligunt, quam ex numero hominum. Vide, quid elici possit: 5000 viri-200 denarii-1 vir-$\frac{1}{25}$ denarii, i. e. $\frac{1}{2}$ *kr.* circiter. Habemus, præter argumentum veteris monetæ in novam resolvendæ, illud *paululum* in singulos viros, (Ioh VI. 7.) illo præsertim anni tempore (circa Pascha, Ioh. VI. 4.) quo annona solet esse carior: & rationalem discipulorum computum, quo e regione posito illustratur omnipotentia Domini. Summa 200 zuzæorum sive denariorum apud Hebræos perfrequens fuit in dote aut multa, ut Lightfootus docet: sed hoc non obstat analogiæ 200 denariorum & 5000 virorum.

40 ἀνέπεσον, *discubuerunt*) Fides populi.

41 πᾶσι, *omnibus*) Etiam opsonio usi omnes: & hujus quoque reliquiæ fuere. v. 43.

45 πρὸς Βηθσαϊδὰν, *ad Bethsaidan*) Terminus navigationis non totius, sed ex parte, dum Iesus ad eos venturus esset.

48 ἴδεν, *vidit*) Et tamen non priusquam maturum esset, venit ad eos.

¶ ἤθελε, *volebat*) Conf. Luc. XXIV. 28.

52 γὰρ, *enim*) Debuerant a pane ad mare concludere. Quo exercitatior fides, eo magis assuescit spectaculo admirandorum operum divinorum.

¶ ἦν γὰρ, *erat enim*) Non modo notatur illud tempus, sed habitus cordis in illo tirocinio.

53 προσωρμίσθησαν, *appulerunt*) promte.

55 ἐπὶ τοῖς) Dativus. *in grabatis*: ut jacuerant.

56 ἂν) Componitur hoc loco particula, non ex κἂν & ἐὰν, ut plerumque, sed ex καὶ & ἂν, uti 2 Cor. XI. 16. Conf. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 459.

¶ ἅψωνται, *tangerent*) exemplo hæmorrhousæ. c. V. 27.

¶ αὐτοῦ) τοῦ κρασπέδου.

CAP. VII.

1-5 Οἱ Φαρισαῖοι - ἰδόντες τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ κοιναῖς χερσὶ - ἐσθίοντας ἄρτους (οἱ γὰρ - κλινῶν) ἔπειτα ἐπερωτῶσιν αὐτὸν οἱ Φαρισαῖοι κτλ.) Locutio pendens: qua non observata, post ἄρτους inseruere nonnulli ἐμέμψαντο. Atqui tota periodus, per parenthesin dilatata, sustinetur verbo ἐπερωτῶσιν. Nam verbum vel iteratur finita parenthesi, Act. II. 8. 11. 1 Cor. VIII. 1. 4. Iud. IX. 16. 19. 2 Sam. XXI. 2. 3. 4. 1 Reg. VIII. 41. 42, vel tum demum ponitur, ut h. l. & Eph. III. 1. 14, fitque connexio per particulas καὶ, δὲ, οὖν, & hoc loco per ἔπειτα. Valde similis est periocha *Gregorii* Thaumaturgi, quam quidem contractiorem dabimus: κατορθοῦται ἡ ψυχὴ, ἵν' ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ ἑαυτὴν θεωρήσασα (τὸ ἄλογον, καὶ πάλιν τὸ λογικὸν κτλ.) ΕΙΤΑ ταῦτα ἐν αὐτῇ καλανοήσασα, τὰ μὲν χείρονα ΕΚΒΑΛΛΟΙ, τὰ δὲ ἀγαθὰ ΕΚΤΡΕΦΟΙ. vid. Paneg. ad Orig. pag. 70 seq. Ed. Stutgard.

2 τοῦτ' ἔστιν, *hoc est*) Interpretationem addit evangelista, uti v. 11. c. V. 41. &c. ipse manus illotas non habens pro communibus.

3 πυγμῇ) Πυγμὴ *pugnus*. πυγμῇ עד הפרק carpotenus. v. Lightf.

¶ παράδοσιν, *traditionem*) Hujus correlatum, παρέλαβον, *acceperunt*, v. 4.

4 ξεστῶν, *urceorum*) unde in *pocula* infunditur.

¶ κλινῶν, *lectorum*) quibus utuntur edentes.

5 ἐπερωτῶσιν, *interrogant*) Semper *quæstionibus* duntaxat operam dabant pharisæi.

¶ περιπατοῦσι, *ambulant*) הלך Hebræis hoc sensu frequens.

6 ὑποκριτῶν, *hypocritis*) Sane ex hoc loco sumi potest definitio *hypocriseos*. Hi Pharisæi erant specimen hypocritarum.

8. ἀφέντες, *missum facientes*) Oppositum τοῦ *tenere*. Affinia: *abolere*, v. 9. *abrogare*, v. 13.

¶ τὴν ἐντολὴν, *præceptum*) Vnum *præceptum*, uti virtus una & simplex; contra multiplicitatem traditionum.

¶ τοῦ

¶ τῦ θεῦ· τῶν ἀνθρώπων· *Dei: hominum*) Evidens antitheton.

¶ βαπτισμὺς ξεςῶν, *baptismos urceorum*) viles observatiunculas.

9 καλῶς ἀθετεῖτε, *pulcre aboletis*) הטיב LXX καλῶς. i. e. pulcre dicitur, cum ita dicitur. Sicut incendii pictura vera, *pulcra* est. Putarantque illi, se facere *pulcre*.

¶ ἵνα, *ut*) Vere accusantur, etsi hypocritæ non putarent, hanc suam esse intentionem.

10 μωσῆς, *Moses*) divinitus.

13 ἣ παρεδώκατε, *quam tradidistis*) Traditionem fecistis vos, quæ antiquis erat mera consuetudo.

• 14 ἀκύετε, *audite*) Admonitio *omnibus* salutaris, contra præjudicium vero cultui divino inimicissimum.

16 εἴ τις ἔχει, *si quis habet*) Pauci hoc capiebant. v. seqq.

18 ἔξωθεν, *extrinsecus*) Id accedit, explicationis gratia.

19 καθαρίζον) non inquinans, sed *purgans*, dum alimentum laudabile remanet, & *purgamenta* abeunt.

22 πλεονεξίαι) Πλεονεξία, πλεονέκτης, πλεονεκτέω, comparativum involvens, denotat medium quiddam inter furtum & rapinam; ubi per varias artes id agitur, ut alter per se, sed cum læsione sui, inscius vel invitus, offerat, concedat, & tribuat, quod indigne accipias. Propius tamen ad furtum accedit, & rapinæ magis opponitur: estque divitum potissimum, ut duo illa pauperum. 1 Cor. VI. 10. V. 10.

7 ἀσέλγεια) diffluens animi *lascivia*. conf. Syr. Hæc & *malignus oculus* sunt contra præceptum IX & X.

¶ ὀφθαλμὸς πονηρὸς, *oculus malignus*) invidia & de malis alienis gaudium.

¶ ἀφροσύνη, *insipientia*) qua laborabant, qui h. l. refutantur: coll. *insipientes*. Luc. XI. 40. Causa, cur *insipientia* extremo loco ponatur: quæ etiam reliqua omnia facit incurabiliora. Non in sola voluntate est corruptio humana.

23 πάντα, *omnia*) O quam impurus est fons cordis nostri!

24 μεθόρια) *fines communes*.

¶ ὐδένα, *neminem*) Erat enim in finibus terræ Israël.

25 ἀκύσασα, *audiens*) Si ex fama fides: quanto magis ex Scripturæ textu vel brevi.

¶ γὰρ, *enim*) Resp. v. 24 fin. Iesus obviam se tulit cum ope sua; sed ita moderatus est rem, ut videretur quasi fortuito fecisse erga Græcam; cum totum iter illius causa suscepisset. conf. Matth. XVIII. 12.

¶ τὸ θυγάτριον, *filiola*) Subjectum obsessionis possunt esse etiam pueri, c. IX. 21. 24. etiam ethnici.

26 ἑλληνὶς, *Græca*) vocabulo late sumto.

¶ συροφοίνισσα τῷ γένει) Τῶν τὴν Φοινίκην σύρων κατοικύντων meminit Clemens Al. in Protrept. *Syrophœnicen* memorat Tertullian. adv. Marcion. & Iustin. M. adv. Tryph. *Syrophœnix udus* notatur a Iuvenale. Fœmininum Φοίνισσα, quod Herodianus habet, formatur ad analogiam κρῆσσα, λίβυσσα, θρᾷσσα, κίλισσα.

27 ἄφες πρῶτον, *sine primum*) Non plane negat: importunam eam esse, notare ei videtur.

χορτασθῆναι, *saturari*) Iudæis aliquid decessisset, si Iesus plus temporis impendisset gentibus.

28 ὑποκάτω τῆς τραπέζης, *sub mensa*) Magna ſubmiſſio mulieris. Allegat tamen viciniratem.

¶ τῶν παιδίων, *puerorum*) qui panem ſæpe prodigunt. Diff. a τέκνων, *liberorum*, quo denotatur *jus*.

29 διὰ τοῦτον τὸν λόγον, *propter hoc verbum*) *verbum*, &, in eo, fidem. Subaudiri poteſt, *dico tibi*.

¶ ἐξελήλυθε, *egreſſum eſt*) Ita Ieſus ſtatim eam exhilaravit indicio læto.

30 ἀπελθοῦσα, *abiens*) in fide.

¶ εὗρε τὴν θυγατέρα βεβλημένην ἐπὶ τῆς κλίνης, καὶ τὸ δαιμόνιον ἐξεληλυθός.) Sic *Bodl.* 4. 5. *Cant. Colb.* 8. *Æth. Arab. Lat. Perſ. Syr.* Sed plerique Græci tranſpoſuere duo membra, vocabulo illo, τὸ δαιμόνιον, citius arrepto, ex v. 29. Sic ſolum articulum τὸ arripuit librarius, & aliud ſubito conſilium iniit, in cod. *Byzantino*, quum ſcripſit, εὗρε καὶ τὸ παιδίον βεβλημμένον ἐπὶ τὴν κλίνην καὶ τὸ δαιμόνιον ἐξεληλυθός. Situs filiæ in lecto *jacentis* oſtendebat magnam vim dæmonii, quod obſederat puellam ; & majorem vim Ieſu, qui id ejecit. Filia antea quiete caruerat. Mater vero non invenit dæmonium ipſum, quod exierat; ſed invenit, quod exiſſet dæmonium, i. e. illum ſtatum rerum. Vis verbi *invenit* cadit potius ſuper participium, quam ſuper nomen.

31 τῶν ὁρίων, *finium*) Id eſt, per mediam Decapolin.

33 ἀπολαβόμενος, *ſeorſum ſumens*) Circumſtantiæ multæ, quas Ieſus hoc loco adhibuit, & aſpectus aliorum, qui ſanabantur, apud *ſurdum*, cujus animam quoque ſanabat, erant ſermonis loco, dum audire cœpiſſet. conf. c. VIII. 23, de *cæco*.

¶ πτύσας, *ſpuens*) Saliva munda, ſalubris.

34 ἐστέναξεν, *ingemuit*) Suſpiriorum, corde στενῶ, vis magna. γέμει, qui gemit. Eſt πάθος quare in Pſalmis nunquam dicitur: *ſuſpirabo*, ut dicitur *orabo clamabo, flebo*. Etiam lacrumæ ſubitæ non ſunt in poteſtate noſtra. Sed *flebo* in pſalmis eſt propoſiti.

¶ ἐφφαθά, *Ephphatha*) Prima vox, audita ſurdo.

35 ἀκοαὶ) q. d. *auditiones*. Non unus in aure meatus.

36 αὐτοῖς, *illis*) qui tulerant mutum. Spectatorum potius erat, celebrare. Et tamen etiam illi celebrarunt. v. 37. Silentium iis præcipue injungi ſolitum, qui curati fuerant.

¶ μᾶλλον περισσότερον, *magis abundantius*) Comparativus in *magis* ſtat in antitheto ad interdictum: in *abundantius*, ad prædicationem, quam feciſſent ſine interdicto. Conf. Phil. I. 23 not.

37 καλῶς πεποίηκε, *bene fecit*) Formula ἀποδοχῆς. Act. X. 33. Phil. IV. 14. ſic, in præſenti, 2 Petr. I. 19. in futuro, 3 Ioh. v. 6. Sic LXX, 1 Reg. VIII. 18. Similis formula aſſentiendi, *bene dixiſti*. Marc. XII. 32.

¶ τοὺς) hunc aliosque.

CAP. VIII.

2 Ἡμέραι, *dies*) Nominativus temporis, ſubaudito *eſt* vel *ſunt*, abſolutam locutionem facit. Luc. IX. 28.

3 τινὲς, *quidam*) Ii, qui longius venerant, magis egebant: & propter hos etiam ceteri cibantur.

¶ ἥκουσι

¶ ἥκυσι, *venerunt*) Verbum ἥκω jam in præſenti tempore *veni* potius, & *adſum*, quam *venio*, ſignificat. Hanc verbi vim non videntur conſideraſſe, qui ἥκασι ſubſtituerunt h. l. Vid. ad Ap. II. 25.

6, 7 εὐχαριστήσας· εὐλογήσας. *gratias agens: benedicens*) Synonyma. Recte faciunt cibum capientes, qui in ſingulos miſſus orant.

¶ καὶ αὐτὰ, *etiam illos*) liberaliter.

11 ἤρξαντο, *cœperunt*) poſt pauſam.

12 ἀναστενάξας) ut *contulit ſeſe ad ſuſpirandum*. Eſt incoativum, ut ἀναβοάω &c. Et tamen *ingemiſcere* ſive *ſuſpirare* manet πάθος.

15 τῶν Φαρισαίων καὶ ἡρώδυ, *Phariſæorum & Herodis*) Duo extrema. *Phariſæorum & Sadducæorum*, dicitur Matth. XVI. 6 not. Igitur pro eo, quod *Sadducæos* dicit Matthæus, *Herodem* Marcus. Omnium fermentum, hypocriſis, (Herodes, vulpes, Luc. XIII. 31 not.) certe in poſtulandis ſignis, aliis aliisque ex cauſis. De Herode Lucas id non quidem c. XII. 1, ſed c. XXIII. 8, quaſi per ſupplementum, memorat. etenim quum ad Phariſæos Herodes in articulo de reſurrectione propius accederet, c. VI. 16, tamen licentia Sadducæorum in ceteris rebus erat aptior aulæ ejus, religionem ad ſpeciem utilitatis politicæ inflectenti.

17 πεπωρωμένην, *induratum*) Ex corde *induratio* manat in viſum, auditum & memoriam. v. 18.

22 Φέρυσιν, *ferunt*) Cæcus ipſe non videtur Ieſum jam tum habuiſſe cognitum.

23 ἐπιλαβόμενος, *aſſumens*) Ipſe ducebat. magna humilitas.

¶ κώμης) Bethſaida πόλις dicitur Ioh. 45. Erat κωμόπολις. Cæco viſum recuperanti lætior erat aſpectus cœli & operum divinorum in natura, quam operum humanorum in pago.

24 ὡς δένδρα, περιπατῦντας, *ut arbores, ambulantes*) Cæcus dicit: hoc ſolo ſe cognoſcere, homines eſſe, non arbores; quia ambulent.

25 ἀναβλέψαι) *oculos tollere*, & experiri.

26 εἰς τὸν οἶκον· μηδὲ εἰς τὴν κώμην, *in domum: neque in pagum*) Domus igitur ejus erat in extrema pagi parte.

¶ μηδὲ εἴπῃς, *neque dicas*) Ieſus celebritatem fugit, eo inprimis tempore.

¶ τινὶ) *cuiquam*, qui eſt *in vico*.

27 ἐν τῇ ὁδῷ, *in via*) Sermo in via pius.

31 τὸν υἱὸν τῦ ἀνθρώπυ, *filium hominis*) Humiliter ſe appellat: poſt reſurrectionem ait, *Chriſtum* oportuit pati. Luc. XXIV. 26.

¶ ἀποδοκιμασθῆναι, *reprobari*) Negarunt enim, quod Petrus v. 29 confeſſus erat. c. XIV. 63 f.

32 παῤῥησίᾳ, *libere*) Antehac tantum ſubindicarat. Luc. IV. 23.

¶ τὸν) τῦτον.

32, 33 ἐπιτιμᾶν· ἐπετίμησε· *increpare: increpuit*) Petrus, dum *increpat*, *increpationem* meretur. Idem verbum, v. 30.

34 τὸν ὄχλον σὺν τοῖς μαθηταῖς, *turbam cum diſcipulis*) Doctrina catholica.

¶ ἀκολυθείτω, *ſequatur*) in morte *crucis*.

35 καὶ τῦ εὐαγγελίυ, *& evangelium*) Sic, *& meos ſermones*, v. 38.

¶ ὗτος) *hic* demum.

38 ἐπαισχυνθῇ, *erubuerit*) verbis & factis.

¶ μι-

¶ με - ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *me - filius hominis*) De præsenti, loquitur in prima persona; de futuro, in tertia.

¶ λόγους) *verba* crucis. Plurale. Potest aliquis Christum profiteri universe, & tamen hunc vel illum sermonem, hoc vel illud dictum, v. gr. Matth. V. erubescere. Hic quoque vincendus est pudor.

¶ ἐν τῇ γενεᾷ ταύτῃ, *in generatione hac*) Huic opponitur panegyris, de qua mox.

¶ τῇ μοιχαλίδι καὶ ἁμαρτωλῷ, *adultera & peccatrice*) quæ ut *adultera Christum* spernit; ut *peccatrix*, *sermones ejus*: & inde confessoribus ejus omne minarum & pollicitationum genus objicit. talis turba plane contemnenda est. quis timeat? quis vereatur?

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) Modo dixit, *me & sermones meos*, non, *filium hominis & sermones ejus*: nunc non, *ego*, sed, *filius hominis*. quæ appellatio singularem cum adventu glorioso visibili nexum habet. Luc. IX. 26.

¶ ἐπαισχυνθήσεται, *pudendum ducet*) jure; adeoque pro suo non agnoscet, sed amandabit.

¶ τοῦ πατρὸς, *Patris*) Gloria igitur est, ut unigeniti. Ioh. I. 14.

¶ μετὰ τῶν ἀγγέλων, *cum angelis*) Sic *Lat.* in mſ. Charitino: alii cod. Latini, *cum angelis suis*: alii, *cum angelis sanctis*. & hæc est *Græca* lectio & *Goth.* &c. O pudor, pudefieri coram Deo, Christo, & angelis!

CAP. IX.

1 Ἐν δυνάμει, *in potentia*) Rom. I. 4. 2 Cor. XIII. 4.

2 κατ' ἰδίαν, *seorsum*) Antitheton ad *populum*.

¶ μόνους, *solos*) Antitheton ad *novem discipulos*.

3 χιὼν, *nix*) natura.

¶ λευκᾶναι, *candida facere*) arte.

4 σὺν, *cum*) Mosis apparitio minus provisa erat discipulis, quam Eliæ. v. 11.

5 καὶ ποιήσωμεν, *& faciamus*) Sic quoque, *& faciamus*, Luc. IX. 33. Καὶ, *adeoque*, alacritatem animi Petrini refert: aut est particula evangelistarum, duos Petri sermones breves jungentium. conf. καὶ, c. Iſ. 22. Luc. VII. 16, vel etiam Matth. VIII. 13. Ioh. XIII. 13.

6 τί λαλήσαι) Sic LXX, γινώσκοντες τί ποιῆσαι ἰσραήλ. 1 Chron. XII. 32, ubi item ex optativo alii subjunctivum fecerunt.

¶ ἔκφοβοι) *timore*, eoque blando, nam alias non optasset manere Petrus, *perculsi*.

8 ἐξάπινα) LXXvirale adverbium.

¶ μεθ' ἑαυτῶν, *secum*) quia erat adhuc passurus.

10 ἐκράτησαν) *arripuerunt*, exceperunt, non neglectim habuerunt.

¶ τί ἐστι, *quid est*) Non ambigebant tam in thesi, quam in hypothesi.

11 ὅτι λέγουσιν, *dicunt*) Interrogatio implicita.

12 εἶπεν, *dixit*) In hoc sermone Iesus facit, ut in disputatione præses, opponentis argumento justam speciem addens, & tum responsione satisfaciens.

¶ πρῶτον, *prius*) Hoc construitur & cum *veniens* & cum *restituit*, tametsi versu præcedente cum *venire* duntaxat jungitur. sic enim etiam *quadraginta annos* dupliciter construitur Hebr. III. 9. 17.

¶ ἀποκαθιστᾷ, *restituit*) Præsens indefinitum, uti Matth. II. 4.

¶ καὶ

¶ *καὶ πῶς, & quemadmodum*) Id est, videtur vobis exspectatio Eliæ, omnia restituentis, & scriptura de morte Messiæ non posse stare simul: atqui stant simul.

¶ *ἵνα, ut*) quia scriptum erat, ideo pati debuit.

¶ *ἐξουδενωθῇ, pro nihilo habeatur*) Es. LIII. 3. Cum hac *pro nihilo reputatione* videtur rationi non stare posse *restitutio omnium.*

13 *ὅτι καὶ*) *καὶ, etiam.*

¶ *αὐτῷ, illi*) Eliæ. vid. omnino Matth. XVII. 12.

¶ *καθὼς, sicut*) Ref. ad *venit.* Innuit, non opinione scribarum, sed prophetia Scripturæ, discipulis minus nota, niti adventum Eliæ. Neque tamen hoc non etiam ad *fecerunt* refertur. nam prodromum cito insecutus est Dominus: ergo prodromus celeriter locum ei fecit, celeriter sublatus.

14 *περὶ αὐτοὺς, circa eos*) Laborabant adhuc, soli.

15 *ἐξεθαμβήθη, obstupuit*) Tangebantur a gloria, etiamsi nescirent, quid in monte actum esset. conf. c. X. 32. Luc. XIX. 11. nec non Exod. XXXIV. 29 f.

¶ *προστρέχοντες, accurrentes*) cupide.

¶ *ἠσπάζοντο, salutabant*) cum gaudio.

16 *αὐτοὺς, illos*) Id in præsenti non reciprocum est, sed refertur ad discipulos, v. 14.

17 *εἷς, unus*) Nec scribæ, nec discipuli audebant verba facere.

18 *καταλάβῃ, prehenderit*) Obsessionis vocabulum videtur angustius.

20 *ἰδὼν*) Alii, *ἰδὸν*, ut referretur ad *πνεῦμα,* conf. Heupelii annot. ad Marc. p. 230. Manet *ἰδὼν*, i. e. *videns*, puer, *illum*, Iesum: commodeque resolvitur constructio per hyperbaton: *& videns eum, & cadens &c.* ubi *τὸ statim &c.* constructionem eo mollius interpellat, quia tantumdem est, ac si diceret, *statim a spiritu concerptus est.* Similis figura orationis, c. III. 17.

21 *καὶ, &*) Sapienter fecit Iesus, adhibita mora.

22 *τὸ πῦρ*) Nomen caret plurali: alias ut *ὕδατα*, sic *πῦρα* dicendi hic locus erat: pluralis autem articulo suppletur.

¶ *ἵνα ἀπολέσῃ, ut perderet*) vel quod etiam in cadaver potestatem sibi polliceretur, vel ne a Iesu ejiceretur. nam alias libenter mansurus erat in corpore humano. Perdere hominem non potuerat per se, sine aqua vel igni.

23 *τὸ εἰ δύνασαι πιστεῦσαι, hoc si potes credere*) Reponitur homini illud, *si quid potes.* v. 22. Videtur pater ille offendisse in discipulis. v. 18 fin. Tò est nominativus, & cum *si potes credere* stat in appositione. prædicatum est verbum *est* subauditum, uti Phil. I. 22. Hoc, *si potes credere*, res *est;* hoc agitur.

¶ *πάντα, omnia*) Antitheton: *quid* in *si quid.*

¶ *τῷ πιστεύοντι, credenti*) Omnipotentiæ divinæ se fides hominis, quasi organon, accommodat, ad recipiendum, vel etiam ad agendum.

24 *βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ, succurre meæ incredulitati*) removendo meam *incredulitatem*: vel, filium meum sanando, etsi non satis fidei habeo. conf. *succurre.* v. 22.

25 *δὲ, vero*) Iesus ubique vitavit strepitum.

¶ *ἀκαθάρτῳ ἄλαλον κωφὸν impuro: mute: surde*) *Spiritus* ille talem fecit miserum puerum, aut etiam ipse talis fuerat.

¶ ἐγώ σοὶ ἐπιτάσσω, *ego tibi præcipio*) *Ego*, antitheton ad discipulos, qui non valuerant: *nos*, inquiunt ipsi v. 28. Magna Domini *potestas*. Ferocior factus erat spiritus ex *impotentia* discipulorum.

¶ μηκέτι, *non jam*) Qui initio ætatis adversa sunt perpessi, majus quasi privilegium in reliquam vitam interdum accipiunt.

¶ εἰσέλθῃς, *ingrediaris*) Voluisset *spiritus* ille iterum intrare.

26 κράξαν, *clamans*) etsi maluerat hic esse mutus prorsus.

¶ σπαράξαν, *discerpens*) In auxilio divino corpus hominis non semper habetur molliter. Exitus violentus signum constantioris liberationis.

27 ἤγειρεν, *excitavit*) Nova pars miraculi.

28 ὅτι) למה LXX, ὅτι. Es. LVIII. 3. 1 Chron. XVII. 6.

29 δύναται, *potest*) Id est, nulla re potestis ejicere hoc genus, nisi cum precibus & jejunio.

30 παρεπορεύοντο, *præteribant*) non per urbes, sed *præter* eas.

¶ οὐκ ἤθελεν, ἵνα τις γνῷ, *non voluit, ut quis nosceret*) Hinc potest colligi causa, cur Salvator interdum prohibuerit, se indicari; interdum non prohibuerit. v. 31.

31 ἐδίδασκεν, *docebat*) non solum paucis verbis, quæ cito dicta essent seorsum: sed ex instituto.

¶ γὰρ, *enim*) Non erat tempus, quo alii audire possent sermones de passione Messiæ.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Præsens: jam id agitur, ut tradatur. conf. Ioh. VI. 70 f.

¶ ἀποκτανθεὶς, *occisus*) Emphasis: ita, si occisus erit, resurget.

32 ἐφοβοῦντο, *timebant*) De quavis re facilius interrogant Iesum, v. 28, quam de ipso. Sic fit etiam inter familiares.

33 ἐν τῇ οἰκίᾳ, *in domo*) mutato, cum loco, nonnihil etiam affectu eorum, qui in via fuerat concitatior.

¶ τί, *quid*) Rationem reddere debemus rerum omnium.

34 ἐσιώπων, *silebant*) Res, quæ non mala videbatur per se, apparet, qualis sit, ubi ad judicium Dei notitiamque Iesu Christi refertur.

¶ μείζων, *major*) virtute, nunc: eoque major futurus in dignitate.

35 καθίσας, ἐφώνησε, τοὺς δώδεκα, *sedens, vocavit, duodecim*) solenniter.

¶ ἔσχατος· διάκονος· *ultimus: minister*) Hæc duo differunt. *Vltimus* non eo ipso est *minister*. Itaque ἔσαι valet potius, *esse debet*, quam, *erit*, pœnæ causa. *minister* enim est voluntarium quiddam.

36 ἐν μέσῳ αὐτῶν) *in medio sui* ac discipulorum. coll. Luc. IX. 47: *apud se ipsum*.

¶ ἐναγκαλισάμενος, *ulnis complexus*) Symbolum conjunctionis intimæ. coll. v. 37. c. X. 16. Eo ipso *gratiam* contulit *pusillo*. Tam caros sibi humiles esse docet.

37 τῶν τοιούτων, *talium*) parvulorum, etiam corde.

¶ ἐμὲ, *me*) qui corde sum demissus.

¶ οὐκ ἐμὲ, *non me*) Id est, non hac re absolvitur factum ejus.

38 ἀπεκρίθη, *respondit*) Varia connexio sermonis Iohannis cum sermone Iesu. Potestas *nominis* Christi in utroque sermone asserta. v. 37. 38. 41. Discipuli antea inter se disceptarant, quis inter ipsos esset major; nunc sermone Dominico docti ne alios quidem fastidiendos esse

esse agnoscunt. Si Christus & fides in eum est in parvulis, potuit etiam esse in illo, quem prohibuerant. Patet hinc modestia Iohannis & candor. dubitationem hanc videtur in pectore aliquandiu gessisse, dum opportune eam promeret.

¶ *ἡμῖν-ἡμῖν*) *nos*, apostolos, post Te.

39 *μὴ κωλύετε*, *nolite prohibere*) Observent hoc, qui charismata alligant successioni canonicæ. *Nolite prohibere*, si vobis iterum occurret vel idem ille vel alius ei similis.

¶ *ταχὺ*, *confestim*) Nam anima sensu virtutis munitur.

40 *ὑμῶν· ὑμῶν*, *vos*: *vobis*) Conf. v. seq. Matth. XII. 27. Iesus locutus in plurali prima, de rebus externis, Luc. XXII. 8. XVIII. 31: sed non de interioribus regni sui rationibus. Clementer corrigitur *τὸ nos*, v. 38.

¶ *ἔστιν*, *est*) Sermo est de iis, qui aliquid suscipiunt Christi causa.

41 *ὃς*, *qui*) Iesus, piæ interpellationi Iohannis postquam satisfecit, ad priora redit.

¶ *γὰρ*, *enim*) Omnia sunt accepta, quibus vos adjuvamini, vel minima.

42 *περίκειται*, *circumjacet*) Præsens indicativi emphasin habet.

43, 45, 47 *εἰσελθεῖν*, *ingredi*) Ter: cui opponitur semel, *abire*; bis, *jaci*.

¶ *εἰς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον*, *in ignem exstingui nescium*) Sic v. 45, ac paulo aliter v. 47.

44, 46, 48 *ὅπου*, *ubi*) Gravissima repetitio. Allusio ad cadavera, quæ vel vermium vel rogi sunt pabulum. *Vermis* dicit corruptionem; sed corruptio hæc est æterna. 2 Thess. I. 9.

¶ *σκώληξ*, *vermis*) animæ.

¶ *αὐτῶν*, *eorum*) Non exprimitur in Marco, quo hoc referatur. Allegatur ergo Iesajas.

¶ *οὐ τελευτᾷ*, *non moritur*) Præsens.

¶ *πῦρ*, *ignis*) corporis. Hîc *illorum* subaudiendum.

¶ *οὐ σβέννυται*, *non exstinguitur*) vel quia certo ardet, coll. 2 Reg. XXII. 17: vel quia ardet *sine intermissione*, *dies noctesque*, Ap. XIV. 11. XX. 10, & in æternum. ibid. Vicissitudo tormentorum, ratione graduum, colligi possit ex Ies. LXVI. 23. 24, sed tamen tormenta erunt perpetua.

47 *βασιλείαν τοῦ θεοῦ*, *regnum Dei*) Antea, bis, *vitam*: sed apta inprimis cum *oculis* mentio *regni Dei*, & *vitæ*. Ioh. III. 3. 36. coll. Matth. XVIII. 9.

49 *πᾶς*, *omnis*) *Omnis* hîc non addito nomine ponitur. alius supplevit *ἄρτος panis*, alius *homo*: sensere videlicet, vix usu venire, ut *πᾶς omnis* masculinum ponatur absolute. Etenim ubi absolute poni videtur, determinatio subjecti ex prædicato petenda relinquitur. Matth. XIII. 19: *παντὸς ἀκούοντος τὸν λόγον*, *quolibet* (auditore) *audiente sermonem* &c. Luc. VI. 40: *κατηρτισμένος δὲ πᾶς κτλ.* *quilibet* (discipulus,) *si consummatus erit*, *erit ut doctor suus*. c. XVI. 16: *πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται*. *quilibet*, qui vim adhibet, *vi adhibita intrat in regnum cœlorum*. Ioh. II. 10: *Omnis homo* (qui nuptias habet & vinum ponit) *primùm bonum vinum ponit*. Obviæ sunt hujusmodi locutiones. Ita hoc loco: *Omnis*, qui salietur, certe *igne salietur*. Sed hanc sententiam paullo uberius explanabimus. In medio ea sita est inter sermonem de *igne*, *qui non exstinguitur*, & inter sermonem de *sale ejusque bonitate*. Tres ergo sunt gradus:

 sale

ſale ſaliri, *igne ſaliri*, *mitti in ignem, qui non exſtinguitur*. Primus gradus eſt optatiſſimus; tertius, acerbiſſimus: ſecundus, eſt intermedius, cum tertio conveniens in mentione *ignis*; (qui hoc loco ſæpius per homonymiam memoratur, uti Matth. III. 10. 11. 12.) cum primo autem propius congruit in mentione *ſalituræ*. Salitura maxime naturalis & conveniens, fit per ſal. id ſal eſt diſciplina divina leniter erudiens ad abnegationem ſui, & pacem & concordiam cum aliis. qui ſic ſaliuntur, fiunt Deo *ſacrificium* gratum, cujus rei typus erat in ſacrificiis leviticis. Lev. II. 13. Qui ſalituram per ſal ſubterfugiunt, ſaliuntur per ignem, (nam & ſal urendi vim habet, Deut. XXIX. 22. & viciſſim in igne naturali quoque vim ineſſe ſaliendi, vel caro aſſa oſtendit, atque apud Plutarchum ignis dicitur *τῶν ἡδυσμάτων ἄριστον καὶ ἥδιστον*) quod proximum eſt, ſaliuntur illi per diſciplinam divinam ſeveriorem, ne invaleſcente manus, pedis, oculi ſcandalo proficiſcantur in ignem exſtingui neſcium. Nexus ergo & ſententia ſermonis ſic habet: Sine ulla cunctatione & mollitie occurre ſcandalo manus, pedis, oculi, quod te alioqui in gehennam ejusque ignem æternum detrudet. Quivis enim, qui ullo modo ſaliendus & per ſalituram igni æterno ſubducendus eſt, ſi non ſale clementiori, at igne ſeveriori, in hac tamen vita, ſalietur: & omne ſacrificium ſale ſalietur, leniſſimo & lautiſſimo ſalituræ genere. Hoc ergo ſal admittite & habete, ut ſublato omni ſcandalo pax inter vos floreat. Sal & ignem experturi eſtis utique: videte, ut quam leniſſima ſalitura defungamini.

¶ *ἁλισθήσεται*, *ſalietur*) Futurum: quo innuitur, mandatum de ſacrificiis V. T. eorumque habitus typicus ad ſacrificia N. T.

¶ *καὶ πᾶσα θυσία ἁλὶ ἁλισθήσεται*) Exſtat hoc Lev. II. 13: *καὶ πᾶν δῶρον θυσίας ὑμῶν ἁλὶ ἁλισθήσεται.* Hinc infertur prius illud, *πᾶς γὰρ κτλ.* quod eſt univerſalius: cum τὸ *ſale ſaliri* nunc demum addatur quaſi per exceptionem, cum limitatione appoſita, ad *θυσίας*.

50 *καλὸν*) *bonum*, ſal. nam eo condiuntur cetera.

¶ *ἐὰν δὲ τὸ ἅλας*, *ſi vero ſal*) Hoc loco ipſi diſcipuli dicuntur ſal, quia ſale præditi, & ſalientes mundum.

¶ *ἄναλον*, *inſulſum*) ut non mordeat. *inſulſos* maxime *ſuperbia* facit.

¶ *αὐτὸ*, *illud*) ſublata qualitate prima.

¶ *ἔχετε*, *habete*) Ignem habere non eſt facultatis humanæ: ideo non dicitur, *habete ignem.* Sed qui igni imbutus eſt, ſalem habere jubetur.

¶ *ἐν ἑαυτοῖς*, *in vobis ipſis*) Antitheton: *in* vobis *invicem.* Prius officium, reſpectu noſtri; alterum, erga alios.

¶ *ἅλας*) Singulare, aut, ex *ἅλς*, plurale. *ſal*, mortificationis, qua perimitur ſuperbia.

¶ *καὶ εἰρηνεύετε*) *& pacem habete*, vel habebitis: conf. v. 34. remota elatione, rixarum origine.

CAP X.

1 K*αὶ ἐκεῖθεν ἀναστὰς*, *& inde ſurgens*) Antitheton non tam ad Capernaum, ubi ſedens docuerat, c. IX. 33. 35. quam ad Galilæam. ib. v. 30.

¶ *διὰ τοῦ*) Omittunt hoc aliquot codices Græci, neque veſtigium particulæ

cernas

cernas apud *Goth. Lat. Syr.* Non facile exprimere potuere interpretes: & Græci illi codices partim ad *Latinum*, partim ad Matthæum conformati sunt.

¶ ὡς εἰώθει, *ſicut conſueverat*) Obſervandæ conſuetudines Ieſu Chriſti. Luc. IV. 16.

5 ἔγραψεν, *ſcripſit*) Pentateuchi ſcriptor Moſes c. XII. 19.

6 ἀρχῆς κτίσεως, *initio creationis*) Ergo ante *creationem* ineunte Geneſi deſcriptam non fuit ulla *creatio*.

11 ἐπ' αὐτήν, *in illam.*

13 ἅψηται, *tangeret*) Modeſtum petitum.

14 ἠγανάκτησε, *indignatus eſt*) propter impedimentum amori ſuo a diſcipulis oblatum.

¶ τοιούτων ἐστίν, *talium eſt*) talium, horum, eſt accipere regnum Dei. v. 15.

15 ὃς ἐάν, *quicunque*) Id fecit ad redarguendum illum ipſum ſenſum, ex quo diſcipuli infantes volebant amovere.

¶ δέξηται) *acceperit.* offertur enim.

¶ ὡς παιδίον) *ſicut parvulus* accipit: accipit enim revera.

16 καὶ, *&*) Plus fecit, quam rogatus erat v. 13.

17 ἐκπορευομένου αὐτοῦ, *exeuntò eo*) ex domo. v. 10.

¶ προσδραμών) Vulg. *procurrens*: ut ſi legiſſet προδραμών. Singulari certe ſtudio impellebatur hic homo. Videtur intente exſpectaſſe.

¶ γονυπετήσας, *ad genua accidens*) Magnum igitur habebat ſtudium.

¶ ποιήσω, *faciam*) Parvuli non accipiunt *faciendo*. v. 15.

18 εἶπεν, *dixit*). Reſpondet Dominus I. titulo ſingulari, quem ipſi dederat adoleſcens: II. quæſtioni propoſitæ.

¶ τί με λέγεις ἀγαθόν; *quid me dicis bonum?*) Multa in Ieſu erant extrinſecus, quam ob rem ignari non optime de illo exiſtimarent. Ioh. I. 47. Matth. XI. 6. 19. Es. LIII. 2 ſeqq. Atque ipſe non in ſe requieſcebat, ſed ſe penitus ad Patrem referebat. Viatorem ac peregrinum agebat in mundo, & in eo ſtatu, in quo Pſalmi eum ut *miſerum & inopem* deſcribunt, contendebat ad æternum illud bonum & gaudium, de quo hic juvenis quærebat. Pſalm. XVI. 2. 5 ſeq. *Bonum meum non eſt præter te.* Conf. Ioh. XIV. 28. XVII. 5. Hebr. V. 8. 9. IX. 12. Ipſe ſe non norat ſecundum carnem: ut prædicat Auguſtinus l. 1 de doctr. Chriſt. c. 34. Etenim *bonus* ἀγαθὸς proprie *beatum* dicit. Adoleſcens apud Ieſum quærebat felicitatem, ſenſu minus puro. Hanc cum negat Ieſus apud ſe eſſe inventurum. conf. Luc. IX. 57 ſeq. Veruntamen non dicit, *Ego non ſum bonus*: ſed, *Quid me dicis bonum?* quemadmodum Matth. XXII. 43 non negat, ſe, Davidis filium, eundem eſſe Dominum Davidis. Deus eſt bonus: bonitas non eſt ſine Deitate. In Ieſu agnoſcebat adoleſcens bonitatem quodammodo; alias non adiſſet ad illum: ſed non plene agnoſcebat; alias non receſſiſſet. Multo minus agnoſcebat Deitatem ejus. Quare Ieſus titulum Bonitatis ſine titulo Deitatis ab illo non accipit: (conf. *quid*, Luc. VI 46.) vindicatque honorem Patris ſui, cum quo unum eſt. Vid. Ioh. V. 19. Simul omniſcientiæ ſuæ radium in cor adoleſcentis hujus immittit, oſtenditque, eum nondum, de ſe, Ieſu Chriſto, cognitionem habere tam excelſo titulo, ipſum alioqui decente, dignam. Quapropter non dicit,

Nemo eſt bonus, niſi unus Pater meus: ſed, *Nemo eſt bonus, niſi unus, Deus.* Sæpe Dominus verba ſua ad captum interrogantium attemperavit. Ioh. IV. 22. Sic dux bellicus, nobilis, homini, nobilem ignoranti, ducem noſcenti, reſpondere poteſt: *Quid me vocas dominum gratioſum?* Bonitatem ſuam Ieſus diſcipulis patefecit. Luc. X. 23. Rom. XIV. 16.

19 οἶδας, *noſti*) Cur quæris: *quid faciam?*

¶ μὴ ἀποστερήσῃς, *ne defraudes*) per *concupiſcentiam.* Ex. XX. 17. Idem verbum, 1 Cor. VI. 8 not.

20 διδάσκαλε, *Magiſter*) Nunc repetit homo nomen, ſine epitheto. Et tamen Ieſus amat illum.

21 ἐμβλέψας αὐτῷ ἠγάπησεν αὐτὸν, *intuitus illum amavit illum*) amavit intuitu & quodam quaſi riſu oculorum. ἓν διὰ δυοῖν: *amanter aſpexit.* ut ſignum ei daret amoris in poſterum, ſi ſequeretur Ieſum; & triſtitiæ illius occurreret. Oppoſitum, στυγνάσας *tetrico vultu*, v. 22. Ideo potius lacrumarum mentio fit in vita Chriſti, quam riſus, quia venerat, ut peccata noſtra ferret. Comitas tamen ejus & lætitia interdum ex vultu enituit, ut hoc loco, ad alliciendum juvenem, in limine ſequelæ Chriſti conſtitutum. conf. v. 16. Luc. X. 20-24. XII. 32. Talis uſus verbi hujus: ἠγάπησαν αὐτὸν ἐν τῷ στόματι αὐτῶν. Ps. LXXVIII. 36. ἠγάπα αὐτὸν τοῦ συναναβῆναι. 2 Par. XVIII. 2. item, verbi ἐλεεῖν, Iud. v. 22.

¶ ἕν, *unum*) Antitheton: *hæc omnia.* v. 20. *Unum* hoc, eſt cor liberum a creaturis: venditio bonorum, documentum. Fere ſingulis unum quiddam, hoc illudve, deeſt: unoque defectu detinentur.

¶ σταυρὸν, *crucem*) paupertatis &c. ſic, *cum perſecutionibus.* v. 30.

23 περιβλεψάμενος, *circumſpiciens*) Sæpe deſcribitur vultus Chriſti, affectui conveniens, & affectibus auditorum attemperatus. v. 21. 27.

¶ πῶς, *quomodo*) Propoſitio: Dives difficile ſalvatur. cujus ſubjectum v. 24 limitatur; prædicatum, amplificatur. Differunt in abſtracto: fere conveniunt, in concreto.

¶ οἱ τὰ χρήματα ἔχοντες, *qui numos habent*) Pleraſque mundi opes habent pauci.

24 τέκνα, *filii*) Hæc appellatio oſtendit, Ieſum loqui cum miſericordia, ſed ſimul cum veritate; diſcipuliſque libenter rem declarare.

¶ τοὺς πεποιθότας, *confiſos*) elatos, quo minus pareant verbo Dei. c. IV. 19. Ps. LXII 11. 1 Tim. VI. 17.

26 καὶ, &) Particula admirandi.

27 πάντα, *omnia*) Pſalm. LXII. 12. conf. ibi & hic, quæ præcedunt.

28 ἤρξατο, *cœpit*) ſpe ex verbis Salvatoris concepta.

29 ἢ ἀδελφοὺς, *aut fratres*) Quæ relinquuntur, *disjunctive* enumerantur: quæ retribuuntur, copulative, v. ſeq. Vide præmii ubertatem, Domini bonitatem.

¶ ἕνεκεν ἐμοῦ, *propter me*) in mundo dum ſum.

¶ ἕνεκεν τοῦ εὐαγγελίου, *propter evangelium*) quo is prædicet *nomen* meum poſt aſcenſionem meam. Mundi cauſa multi multa relinquunt.

30 ἐὰν μὴ) *quin.*

¶ καὶ πατέρας, καὶ μητέρας, *& patres, & matres*) Καὶ πατέρα, καὶ μητέρα, habent

bent *Aug.* 1. *Bodl.* 1. 4. *Cypr. Gal. Go. Lin. Med. M.* 1. *N.* 1. *Par.* 1. 4. *Per. Seld.* 1. 3. *Steph.* γ. ι. ς. *VV.* 1. *Wb.* 1. *Goth. Sax.* Singularem numerum vel ex v. 29 repetierunt, vel naturæ convenientiorem putarunt librarii. Pluralem καὶ πατέρας καὶ μητέρας defendunt *Gon. Laud.* 2. *Mont. Copt.* nec non *Æth. Arab.* &, Beza quidem arbitro, *Theophylacti* interpretatio. Ceteri, καὶ πατέρας, hiatu facili, omiserunt. Natura unum quisque *patrem*, unam *matrem* habet: sed per beneficia, multis gaudet sequens Christum. conf. Rom. XVI. 13. Non additur, *mulieres.* id enim sonaret quiddam ab honestate remotum.

¶ τέκνα, *filios*) 1 Cor. IV. 14-17.

¶ μετὰ διωγμῶν, *cum persecutionibus*) Hoc additur, ne discipuli sperarent felicitatem externam. Persecutiones non deerunt: sed eæ non modo non oberunt, sed etiam proderunt, ad centuplum accipiendum, prohibentes interim, ne centupla illa hominem efferant.

¶ αἰῶνι, *seculo*) non καιρῷ, *tempore.*

¶ τῷ ἐρχομένῳ, *veniente*) Iam in adventu est illud *seculum.*

31 ἔσονται πρῶτοι, *erunt primi*) *Primi*, Subjectum. Matth. XIX. 30 not.

32 ἐθαμβοῦντο, *horrebant*) Ipsi nesciebant, quare. sæpe aliquid, quod sub visum mentis aut oculi non cadit, alium sensum afficit. Dan. X. 7. *horrebant*, Iesu causa, *præeuntis*; *timebant*, sua, *sequentium*, causa. Hoc horrore & timore destringebatur opinio ac spes rerum terrestrium: si non ex toto, ex. gr. apud Iacobum & Iohannem, tamen ex parte.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Iam *cœperat* antea, c. VIII. 31, sed nunc *cœpit* uberius dicere. Atque hoc etiamnum erat *initium.*

35 προσπορεύονται) *unà ambulant.*

¶ θέλομεν, ποιήσῃς, *volumus*, *facias*) Sic v. seq. *vultis*, *facere me.*

¶ ποιήσῃς· ποιῆσαι· δός· *facias*: *facere*: *da*) Arte in rogando utuntur. nam citius rogantur sæpe & impetrantur, quæ *faciendo*, quam quæ *dando* constant.

38 τὸ ποτήριον· τὸ βάπτισμα· *poculum*: *baptismate*) *Poculum* hoc bibere, arduum erat; (uti sæpe ipsa mors bibendo sumitur:) *Baptismus* quoque apud Iudæos res horrida erat, quum totum corpus flumine quamvis gelido mergeretur. Igitur utroque vocabulo denotatur passio Iesu: *poculo*, interna; quod idcirco præponitur: *baptismo*, externa præcipue. passione *distentus* est: passione *obtectus.* Convenienter autem utrumque adhibetur: nam baptismum & poculum Christi participant, qui sacramenta sumunt, 1 Cor. XII. 13. magnamque cum passione & morte Christi nostraque connexionem habet & baptismus, Christi & noster, & S. Cœna.

¶ πίεσθε· βαπτισθήσεσθε, *bibetis*: *baptizabimini*) Iacobus, gladio occisus, poculum bibit: postea Iohannes, oleo fervente, ut ecclesiastica fert historia, baptizatus est. Oleum fervens cum *baptismatis* vocabulo congruit. *poculum* ipse Dominus in Gethsemane quoque passionem mortis dicit. Congruit, quod poculum baptismo præmittitur.

42 δοκοῦντες) *qui putant*, *se imperare.* Metonymia antecedentis pro consequente: id est, qui imperium strenue exercent.

44 πάν-

44 πάντων, *omnium*) v. 43, *vestrûm*. Epitasis.

46 βαρτίμαιος, *Bartimæus*) Proparoxytonon, ut ipsum τίμαιος. Timæus videtur fuisse vir notus illo tempore Hierichunte: & Bartimæus per cæcitatem demum factus mendicus.

¶ ὁ τυφλὸς, *cæcus*) Instar cognominis. Valde notus apostolorum tempore Bartimæus.

¶ ὁδὸν, *viam*) In via hierosolymitana major facultas mendicandi.

47 ὁ υἱὸς δαυὶδ, ἰησοῦ, *fili David, Iesu*) Ἰησοῦ υἱὸς δαυὶδ habent *Byz. Lat.* ἰησοῦ omittitur in *Bodl.* 5. 7. *Laud.* 4. cod *uno* apud Lucam Brug. *Pers. Syr.* Habet *Goth. Theophyl.* &c. Magna fides, quod cæcus filium Davidis appellat, quem ei Nazoræum prædicabat populus.

49 θάρσει, *confide*) animo.

¶ ἔγειραι, *surge*) corpore. elegans asyndeton. Non dubitabant, quin & posset juvare & vellet.

50 ἀποβαλὼν, *abjiciens*) præ cupiditate & gaudio.

52 ἐν τῇ ὁδῷ, *in via*) versus Hierusalem.

CAP. XI.

1 Εἰς βηθφαγὴ καὶ βηθανίαν, *in Bethphage & Bethaniam*) Καὶ εἰς pro εἰς βηθφαγὴ καὶ, habent *Orig. Lat. Cant.* Neque improbat Caspar Sagittarius in Harmon. hist. passion. Christi, Part. I. cap. 4. § 8. 16. Ex Matthæo huc relatum videri potest Bethphage a Græcis. *Bethania* jam erat a tergo, quum hæc instituit Dominus: Bethphage erat ante oculos; itaque præponitur, non ordine geographico, sed potioris considerationis: & Hierosolymis, ut apparet, duo conjunctissima loca sic solebant appellare, *Bethphage & Bethania.*

2 κώμην, *pagum*) Bethphage.

¶ ἐφ' ὃν οὐδεὶς, *super quem nemo*) Non facile talis pullus uno tempore & loco reperiatur. hic igitur Domino reservatus. Integra sint oportet a miasmatis corporum peccaminosorum, quæ Christo inserviant. Matth XXVII. 60. Pullus rudis hunc tamen Sessorem ferebat.

4 ἀμφόδου) Ἄμφοδον, *via, platea.*

10 τοῦ πατρὸς ἡμῶν δαυὶδ, *Patris nostri David*) Construe cum *regnum.*

11 περιβλεψάμενος, *circumspiciens*) Visitatio.

¶ πάντα, *omnia*) Quam sanctas habuit meditationes de sacrificiis, typisque propediem in Ipso implendis!

13 ἔχουσαν φύλλα, *habentem folia*) eoque fructus promittentem.

¶ εἰ ἄρα, *num ergo*) Supersederi potest tota quæstione de generibus ficuum arborum. Folia, quæ erant, præ se ferebant copiam fructuum: *ergo* accessit Dominus, *num* inventurus esset aliquid ultra folia. sed *nil nisi* folia invenit, non etiam *ficus.* non *enim* erat tempus ficuum. Propior aspectus arboris ostendit, arborem hanc non esse talem, qualem folia singulariter promittebant: sed qualem ferebat commune tempus, quod non erat ficuum. tempus illud aut pertinet ad partem anni pauculis post æquinoctium vernum diebus; c. XIII. 28. aut citra anni tempus notatur, id genus arbores tum non fuisse feraces. Itaque ficus quælibet aut debebat ne folia quidem, aut etiam fructus habere. Aliæ ficus, nec foliis nec fructibus vestitæ, culpa carebant:

hæc

hæc ficus, foliis onusta, fructum, quem promittebat, tamen revera negabat. Ideo pœnas dedit.

¶ γὰρ, *enim*) Innuit particula, quam ob causam & in arbore, quanquam foliis onusta, tamen fructum *demum quæsierit* Dominus, videlicet quia non erat tempus fructuum; & cur nil nisi folia in ea invenerit. Clausula pertinet ad totam periodum declarandam, uti γὰρ *enim* c. XVI. 4 not.

14 ἀποκριθεὶς, *respondens*) arbori fructum neganti.

¶ μηδεὶς, *nemo*) Quod Iesu Christo non servit, indignum est, quod ulli mortalium serviat.

15 ἤρξατο, *cœpit*) Debuerant homines sapere, dum parcebat Dominus, & nutu monel... v. 11.

16 διὰ τοῦ ἱεροῦ, *per templum*) quasi per plateam.

17 ἐδίδασκε, *docuit*) Pœnam salubrem facit adjuncta *doctrina*.

¶ πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, *omnibus gentibus*) Constr. cum *domus precationis*. coll. accent. Es. LVI. 7.

18 καὶ, &) Mercatum illum vel probarant, ut licitum aut quæstuosum: vel putarunt, sua potius eum opera tollendum fuisse.

¶ ἐφοβοῦντο, *timebant*) Ideo technas quærebant.

22 ἔχετε) *habete*, tenete.

¶ πίστιν θεοῦ) *fidem*, quam par est habere eos, qui *Deum* habent: fidem magnam, & sinceram, quæ Deo credit, nullo extra Deum fundamento in rebus. sic, *oratio Dei*, ad Deum, in solitudine. Luc. VI. 12. sic *benignitas Dei* dicitur, quæ *orphano*, Dei solius respectu, præstatur. 2 Sam. IX. 3. coll. v. 1. *Cedri Dei*, arbores a manu humana non plantatæ. *Montes Dei*, quos non tangit cultura hominum.

25 καὶ ὅταν, & *quum*) Connexio: Orandum sine dubitatione & ira. 1 Tim. II. 8.

¶ στήκητε, *statis*) quum ipso situ corporis vos ad orandum composuistis. conf. Ier. XVIII. 20. *Stare*, est orantis cum fiducia: pronum jacere, cum deprecatione. στήκω, ab ἕστηκα, significat, *sum is, qui ad standum me contuli*. quæ significatio etiam ceteris locis pulcre convenit, ubi στήκω legitur. Stantes, terram, quam minima nostri parte, tangimus. quare aptus est precantium habitus: in quo ascetæ vetant *appodiare*.

¶ ἀφίετε, *remittite*) Iesus ficui maledixit: fidelis fratri non debet maledicere.

27 περιπατοῦντος, *ambulante*) ut in sua domo.

¶ ἔρχονται, *veniunt*) Gravis & solennis hæc erat interrogatio, facta a viris diversorum ordinum.

CAP. XII.

2 Τῷ καιρῷ, *tempore*) *fructuum*. Matth. XXI. 34.

¶ ἀπὸ, *a*) Pars fructuum colonis concessa. Particula conveniens primis servis, qui *specimen* fructuum essent apportaturi.

4 ἐκεφαλαίωσαν, *in capite male tractarunt*. sic γναθοῦν, γυιοῦν apud Hesychium.

6 ἔτι, *adhuc*) Constr. cum *habens*.

¶ ἕνα-ἀγαπητὸν, *unum-dilectum*) Hæc duo non idem plane significant.

10 οὐδὲ,

10 *οὐδὲ*, *ne quidem*) Adverbium *ἐπιτατικόν*.

12 *πρὸς*) Sic *πρὸς*, Hebr. I. 7. XI. 18.

14 *ἀλλ'*, *sed*) Veritas non stat cum respectu personarum.

15 *ἵνα ἴδω*, *ut videam*) Salvator tum primum videtur tetigisse & spectasse denarium.

19 *ἔγραψεν*, *scripsit*) Sadducæi quamvis sceptici agnovere, Mosen esse scriptorem legis.

¶ *ὅτι-ἵνα*) Rara locutio. conf. c. V. 23.

22 *ἑπτὰ*, *septem*) Semen ne a septimo quidem relictum, auget speciem quæstionis.

23 *ὅταν ἀναστῶσι*, *quum resurgent*) fratres & uxor.

24 *διὰ τοῦτο*, *propterea*) Particula valde refutans: ipse sermo vester prodit errorem vestrum. Lat. *atqui*. Ps. LXVI (LXV) 19.

25. *ἐκ νεκρῶν*, *ex mortuis*) Τὸ *ex* novam sanctorum ex mortuorum statu resurgentium conditionem innuit, non resurrectionis universalitatem tollit.

26 *βίβλῳ*, *libro*) Commemoratur h. l. volumen Mosis: Esajæ, Luc. III. 4. Prophetarum, Act. VII. 42. Psalmorum, Act. I. 20.

¶ *μωσέως*, *Mosis*) de quo vos v. 19.

¶ *ἐπὶ τῆς βάτου*, *in rubo*) Formula citandæ periochæ, Rabbinis frequens. Sic Plinius, *molybdænam in plumbo dicendam*, i. e. in capite de plumbo. Porro *ὁ βάτος* est mensura, *ὁ* vel *ἡ βάτος*, (ut *ὁ* vel *ἡ θάμνος*,) non dumus sterilis, sed frutetum laudabile, in Exodo certe. Illustre visum, Deut. XXXIII. 16.

27 *οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων.*) Hæc media lectio: unde *θεὸς* ante *νεκρῶν* iterarunt alii, alii post *ἀλλά*.

¶ *πολὺ*, *multum*) Antitheton, *non longe*. v. 34.

28 *καλῶς*, *bene*) pulcre. Pulcritudo doctrinæ Christi conspicua est sæpe etiam iis, qui non capiunt omnia. Huc. ref. v. 32 *καλῶς bene*.

29 *πρώτη πασῶν ἐντολή*.) Lectio media, versui 28 respondens. Editi, *πρώτη πασῶν τῶν ἐντολῶν*, & sic *Syr.* nec non mss. Græci, quanquam, pro *πασῶν*, *πάντων* habent *Al. Byz Gebl. Mosc. Wo.* 1. 2, & alii multi, quorum aliqui v. 28 *πασῶν* servant. *πάντων* per alliterationem ad *πρώτη* & *ἐντολὴ* exstitit, ut in eodem *Al. ἀπὸ πάντων τῶν ἐντολῶν* Lev. IV. 13. 27. Porro *ἐντολὴ*, non *τῶν ἐντολῶν*, habet *Al Gebl.* cum multis mss. eundemque casum rectum defendunt *Goth. Lat.*

¶ *κύριος*, *Dominus*) Hoc fundamentum est primi præcepti, imo omnium. Subjectum: DOMINVS, Deus noster; Dominus, inquam, (Deus omnium): Prædicatum: Vnus (Deus) est. conf. v. 32. ut nomen proprium *bis* positum significet *duas* magnas Iehovæ revelationes, quarum altera populum Iudaicum, altera etiam gentes complexus est. Conf. Ps. LXXII. 18, ubi nomen proprium semel, appellativum bis ponitur: *IEHOVAH Deus*, *Deus Israël* eo positu accentuum, qui occurrit etiam 1 Chron. XII. 18: *Pax! pax tibi!* Ex hac unitate Dei fluit, ut totum ei uni nostrum amorem debeamus.

30 *καρδίας*, *corde*) quod vivit & amat.

¶ *ψυχῆς*, *anima*) quæ fruitur & gustat.

¶ *διανοίας*, *mente*) quæ est perennis illa vis cogitando se agitans. *σύνεσις*, v. 33. Luc. X. 27: *ἰσχύος-διανοίας*.

¶ *ἰσχύος*, *robore*) facultate exequente per totum corpus.

32 *κα-*

32 *καλῶς, pulcre*) Cônſtr. cum *dixiſti*: nam *in veritate* ponitur, uti Luc. IV. 25.

¶ *εἷς ἐςὶ, καὶ ἐκ ἔςιν ἄλλος πλὴν αὐτοῦ, unus eſt, & non eſt alius præter ipſum*) *Vnus eſt*, locutione abſoluta, repetitur ex v. 29, id eſt ex Moſe. Conf. Zach. XIV. 9. Subjectum, *θεὸς, Deus*, ſubauditur, per inſignem *εὐλάβειαν* ſermonis. quanquam hoc ipſum vocabulum multi poſt *ἐςὶ* inſeruerunt. In cod. *Lat.* mſ. Berolinenſi, qui *Witekindeus* dicitur, id expunctum eſt, & in duobus aliis Berolinenſibus, qui ſeculo IX & XIII ſcripti cenſentur, omiſſum. Reliquos lectionis hujus teſtes habet Apparatus.

33 *ὁλοκαυτωμάτων, holocauſtis*) Nobiliſſima ſpecies ſacrificiorum.

¶ *θυσιῶν, victimis*) de quibus permulta præcepta agunt.

34 *ὐ μακρὰν εἶ, non procul es*) *Procul* ergo ſunt, qui *νοῦν intelligentiam* non *habent*. Si non procul es, intra: alias præſtiterit, procul fuiſſe.

36 *αὐτὸς*) *ipſe*.

37 *πολὺς*) populus, qui *multus* erat.

38 *αὐτοῖς, illis*) præſertim diſcipulis. Luc. XX. 45.

¶ *γραμματέων, ſcribis*) Elenchus apertus.

¶ *θελόντων, volentibus*) *Velle*, ſæpe rem, per ſe indifferentem, malam facit: verbum autem, *volo*, ſæpe factum includit, ſive bonum, Matth. XX 14, ſive malum, Gal. IV. 9. Eſtque hodienum character falſorum Theologorum, capi ſplendore habitus, primis partibus celebritatis, munerum & honorum, interceſſionumque jactatione.

40 *οἱ κατεσθίοντες, comedentes*) Conſtr. cum ſeq.

41 *ἐθεώρει, ſpectabat*) Chriſtus in hodierno quoque cultu ſpectat omnes.

¶ *πολλοὶ πλούσιοι, multi divites*) Florebat civitas.

42 *ἐλθοῦσα, veniens*) Hanc Ieſus maxime ſpectabat.

¶ *δύο, duos*) quorum unum vidua retinere potuerat.

43 *προσκαλεσάμενος, advocans*) de re magna. Specimen judicii olim exercendi, pro ſtatu cordium.

¶ *τοὺς μαθητὰς, diſcipulos*) qui viduæ donum non tanti æſtimarant.

¶ *πλεῖον, plus*) non modo proportione geometrica, ſed animo, quem ſpectabat Dominus. Si dives aliquis omnes ſuas facultates contuliſſet, factum extrinſecus fuiſſet majus, quatenus facilius iterum acquiruntur numi duo, quam multi: ſed animum tamen pauperculæ non viciſſet.

CAP. XIII.

3 Εἰς) *in* montem. Murus templi verſus montem olivarum erat depreſſior: unde templum potuit commode introſpici.

¶ *πέτρος κτλ. Petrus &c.*) Iacobus & Petrus citius erant defuncturi: & tamen ad eos quoque pertinet; magis tamen ad Iohannem.

4 *ταῦτα, hæc*) quod ad templum attinet.

¶ *πάντα ταῦτα, omnia hæc*) quod non modo ad templum, ſed etiam ad reliqua omnia, id eſt, ad univerſum attinet.

5 *ἤρξατο, cœpit*) Antea non erat multum locutus his de rebus.

6 *ἐγώ εἰμι, ego ſum*) Prædicatum ſubauditur: *Chriſtus*, Matth. XXIV. 5. Hebr. אני הוא Es. XLIII. 10.

8 *ταραχαὶ, turbationes*) in macrocoſmo & microcoſmo.

9 *δὲ, autem*) Cetera nolite curare; v. 11. tantum *vos ipſos* ſpectate

¶ *παραδώσουσι, tradent*) Ab hoc versu ad v. 13 parallela sunt cum Matth. X. 17 f. Ergo Marcus non est epitomator Matthæi.

¶ *εἰς*) Sermo concisus: *in* synagogas inter verbera agemini. Vid. Glass. canon 2, de verbo. Vel potius εἰς pro ἐν, uti v. 16. Certe mentio verberum cum synagogis cohæret. Matth. X. 17. XXIII. 34.

¶ *αὐτοῖς, eis*) Iudæis.

10 *καὶ εἰς, & in*) Prædicatio evangelii adjuta est per ipsas persecutiones. v. 9. 2 Tim. IV. 17.

¶ *πρῶτον*) *prius*, quam finis veniat. v. 7.

11 *μηδὲ μελετᾶτε, neque meditamini*) Non modo nulla sollicitudine, sed ne commentatione quidem opus est.

¶ *τοῦτο*) *id ipsum*, totum, sine timore.

14 *ὅπου οὐ δεῖ, ubi non oportet*) Sermo ad hominem. Iudæi putabant, non oportere. Et non oportebat, quatenus *locus* erat *sanctus*. sic, *quæ non oportet*, 1 Tim. V. 13. Conf. etiam Ier. IL. 12.

20 *οὓς ἐξελέξατο, quos elegit*) Vis orationis est.

¶ *ἐκολόβωσε, decurtavit*) decreto.

22 *ἀποπλανᾶν*) *abducere* per *errorem* a via recta.

24 *ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις μετὰ τὴν θλίψιν ἐκείνην, in illis diebus post tribulationem illam*) *Post* tribulationem *illam* erunt dies *illi*. Ergo aliò spectat *illam*, aliò *illis*. *Illam* respicit totum sermonem præcedentem: sed *illis* ad novissima prospicit, uti v. 32. Nam discipulorum quæstio, cui Dominus respondet, apud Marcum quoque, v. 4, implicite ad finem mundi pertinebat.

25 *ἔσονται ἐκπίπτοντες, erunt excidentes*) Metaph. a flore. Iac. I. 11.

26 *μετὰ δυνάμεως πολλῆς καὶ δόξης, cum potentia multa & gloria*) Adjectivum in medio. Tale zeugma frequens Marco, ut in medio aliquid ponat, cum præcedenti & subsequenti nectendum. vid. cap. III. 26. IV. 21. V. 40. 42. VI. 13. VII. 2. 21. X. 7.

27 *ἀπ' ἄκρου*) Est locutio concisa, hoc sensu: *ab extremo* cœli & *terræ* in oriente *usque ad extremum cœli* & terræ in occidente.

32 *οὐδὲ ὁ υἱός, neque filius*) Hoc, a Matthæo prætermissum, posuit Marcus, quod fideles jam confirmati facilius ferre possent. Et anno XII ætatis & postea profecit Iesus sapientia; accessionesque, quas tum fecit, non habuerat prius. Id si illo non erat indignum, ne docenti quidem ei necesse erat unum jam tum scire arcanum Patri reservatum. Est autem accipiendum non absolute, (coll. Ioh. XVI. 15.) sed respectu humanæ Christi naturæ, abs qua tamen hoc loco, ubi climax est angelis eum etiam hominem præferens, non denominatur; tum, respectu status exinanitionis, unde sermo alius mox post resurrectionem, Act. I. 7 not. denique, supposita & humana natura & statu exinanitionis, respectu officii Christi: ut dicat, sine reservatione mentali, se nescire, quia non habuit in mandatis, ut diceret diem illum; deterreatque discipulos, ne scire postulent. Potuit apostolus unam rem pro diverso respectu & scire & non scire: Phil. I. 25 not. quanto magis Christus? Admiranda est in motibus animæ Christi varietas. Interdum habuit sensum excelsum, ut vix videretur meminisse, se esse Hominem in terris ambulantem: interdum habuit sensum humilem, ut pæne videri posset oblitus, se esse Dominum ex cœlo. Et pro præsenti semper affectu

affectu solitus est eloqui; modo tanquam Is, qui cum Patre erat unum; modo rursum sic, quasi ea duntaxat conditione esset, qua sunt omnes homines sancti. Sæpe hæc duo mira varietate inter se temperantur. Hoc loco humillime loquitur, sensumque suæ gloriæ, quem sermo de judicio afferebat, temperat. Dices: Cur appellatur h. l. *Filius*, non sumta denominatione a natura humana? Resp. In enunciatis de Salvatore, cum prædicato glorioso copulari solet subjectum demissum; Matth. XVI. 28. Ioh. I. 52. III. 13. cum prædicato demisso, subjectum gloriosum. Matth. XXI. 3. 1 Cor. II. 8. & h. l. est antitheton ad *Patrem*.

¶ εἰ μὴ ὁ πατὴρ, *nisi Pater*) Magna omniscientiæ gloria. Conf. Act. I. 7.

34 τὴν ἐξουσίαν, *potestatem*) Hanc dedit servis conjunctim; ut patet ex antitheto, *& unicuique*. Magna potestas. Matth. XXI. 33.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ τῷ θυρωρῷ, *janitori*) qui etiam pro aliis vigilat, eosque excitare debet.

35 γρηγορεῖτε, *vigilate*) *Vigilantia*, omnium officiorum fundamentum, non solum janitori, sed omnibus servis præcipitur.

¶ μεσονυκτίου, *media nocte*) Matth. XXV. 6.

37 πᾶσι, *omnibus*) etiam posteris.

CAP. XIV.

1 Τὸ πάσχα, *pascha*) Hoc dicitur stricto sensu, uti v. 12. nam adduntur *azyma*.

¶ μετὰ δύο ἡμέρας) Id erat *postridie*.

3 πιστικῆς) *veræ*, Gall. *veritable*. Plinius contra, *pseudonardum* memorat. Mediam syllabam in πιστικῆς producit Nonnus. *Pista* urbs Indorum, in regione Cabul: qua ex regione pleraque aromata jam tum petebantur. vid. Lud. de Dieu in Act. p. 133. Sed ex nomine proprio potius formaretur πιστᾶιος.

5 ἐπάνω τριακοσίων, *supra trecentos*) An accurate æstimare potuerint, dubitari potest. Locutio, adagio similis.

7 τοὺς πτωχοὺς) *pauperes*, quos dicitis.

¶ ὅταν) *si* vultis, ut hic ostenditis.

¶ δύνασθε, *potestis*) Nunquam ita egenus quisquam est, ut nil dare possit.

¶ ἔχετε, *habetis*) sic præsentem. Non semper talis honos haberi mihi potest.

8 ὃ, *quod*) Sermo concisus: i. e. *quod habuit*, impendit: & quod potuit, *fecit*. vel, quod habuit facere, fecit. αὕτη, *hæc*, emphatice cohæret cum ἔχεν *habuit*. Tam pretiosum unguentum vix alius quispiam eorum, qui Iesum colebant, habuit. Divinitus designata est ad hoc faciendum.

¶ προέλαβε, *præoccupavit*) Non decebat, corpus Christi, corruptionis nescium, post mortem ungi: ideo prius unctum fuit.

9 εἰς ὅλον, *in totum*) qua patet.

¶ αὕτη, *hæc*) Demonstrativum.

11 ἐχάρησαν, *gavisi sunt*) gaudium conceperunt, idque testati sunt.

13 ἀπαντήσει, *occurret*) Mirabile signum: 1. occursurum eis hominem. 2. marem. 3. unum. 4. statim. 5. qui ferat vas. 6. idque fictile. 7. aquæ. 8. in domum discipulis quæsitam.

14 ποῦ ἐστι, *ubi est*) Præsupponitur, esse aliquod hospitium jam paratum, providente Domino.

15 *ἀνάγαιον μέγα, cœnaculum magnum*) Iesum apud alios urbis incolas egisse pascha antehac, probabile est: hoc autem pascha Ipse majori solennitate celebravit.

¶ *ἐστρωμένον, stratum*) tapetibus. divina providentia gubernatus fuerat paterfamilias. Hæc circumstantia magis illustrat omniscientiam Iesu, quam si lapidibus stratum fuisset.

¶ *ἑτοιμάσατε, parate*) Neutrum. Luc. IX. 52.

16 *εὗρον, invenerunt*) cum fidei suæ confirmatione, admiratione & gaudio.

19 *εἷς καθεῖς*) Sic Ioh. VIII. 9, &, ὁ δὲ καθεῖς Rom. XII. 5. ὁ καθεῖς δὲ τῶν φίλων, 3 Macc. V. 31. Ex *κατὰ* (non *καὶ εἶτα*) & ex *εἷς* est *καθεῖς*, formæ *οὐδεὶς*, *μηδεὶς*, nisi malis *καθεῖς*, ut a *καθεὶς* participio distinguatur. *κατὰ*, ut *ἀνὰ*, *μέσα*, adverbiascit.

20 *ἐμβαπτόμενος*) *intingens*, manu sua. hæc vis medii verbi. participium imperfecti temporis, uti *ὢν* Ioh. IX. 25. *ἐρχόμενος* 2 Ioh. v. 7.

22 *ἄρτον*, *panem*) Marcus non addit articulum.

¶ *μου*, *meum*) Subaudi: *quod datur pro vobis*. ex v. 24.

23 *καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες*, *& biberunt ex illo omnes*) Hoc verbis Domini interjectum argumento est, illud: *Hoc est corpus meum: hic est sanguis meus*, dictum esse, dum ederent, dum biberent. Unde evangelistæ illud vel præmittunt, vel subnectunt. conf. not. ad Matth. III. 7. *Omnes* biberunt, etiam Iudas: quem quis dixerit medio convivio potuisse se subducere?

27 *γέγραπται*, *scriptum est*) Conf. Matth. XXVI. 31 not.

30 *σὺ*, *tu*) Antitheton, *non ego*, v. 29.

¶ *ἢ δὶς*, *quam bis*) Valde notabilis circumstantia, primo cantu Petrum se non collecturum esse.

32 *ἐκ περισσοῦ μᾶλλον*, *ex abundanti magis*) Conf. c. VII. 36 not. Petrus h. l. dixit *potius* de sua constantia, quam verbis Iesu credidit.

33 *ἐκθαμβεῖσθαι*) Hesychius, *ἔκθαμβος*, *ἔκπληκτος*. Eustathio, *θαμβεῖν*, *τὸ ἐπὶ θέᾳ τινὸς ἐκπλήττεσθαι*.

36 *ἀββᾶ ὁ πατὴρ*, *Abba Pater*) Marcus videtur interpretationis ergo, *Pater*, addidisse. nam Matthæus c. XXVI. 39. 42 simpliciter a Iesu dictum ait, *Pater mi*: Lucas, *Pater*: c. XXII. 42. In cruce dixit, *Eli Eli*.

¶ *τί*, *quid*) Non id, inquit, agitur, *quid* ego velim, sed, *quid* tu.

41 *καὶ ἔρχεται*, *& venit*) Præsupponitur tertius discessus, cum oratione.

¶ *καθεύδετε*, *dormite*) Matth. XXVI. 45 not.

¶ *ἀπέχει*, *sufficit*) suas jam peractas habet sopor vices: nunc alia res est.

44 *ἀσφαλῶς*, *caute*) Verebatur proditor, ne Iesus elaberetur.

51 *σινδόνα*, *sindone*) Locuples igitur erat. Matth. XI. 8.

¶ *ἐπὶ γυμνοῦ*, *super nudo*) scil. corpore. Iam fortasse cubitum ierat.

¶ *κρατοῦσιν*, *prehendunt*) Hic sequi non fuerat jussus. Discipulos nemo prehendebat: hunc prehendebant vel armati, vel alii.

52 *γυμνὸς ἔφυγεν*, *nudus fugit*) fugit, nocte non illuni: pudorem vicit timor, in magno periculo.

53 *συνέρχονται αὐτῷ*, *conveniunt cum illo*) edictô ejus.

54 *μετὰ*

54 *μετὰ τῶν ὑπηρετῶν*, *cum ministris*) Sæpe facilior lapsus apud tales, qui minus timentur, quam inter proceres.

¶ *θερμαινόμενος*, *calefaciens se*) Sæpe sub cura corporis negligitur anima.

¶ *φῶς*, *lucem*) Apte *lux* pro *igni* dicitur. ad *lucem* agnitus est Petrus, qui alias tutior fuisset. v. 67.

60 *ἐκ; τί;* *non? quid?*) Duæ interrogationes.

61 *εὐλογητοῦ*, *Benedicti*) ברוך Benedicti Dei.

65 *ἤρξαντο*, *cæperunt*) Novus gradus.

¶ *ὑπηρέται*, *ministri*) qui *ῥάβδους virgas* habebant.

66 *κάτω*, *infra*) Fuisse videntur ibi scalæ.

69 *ἡ παιδίσκη*, *ancilla*) eadem illa; vel altera, ut *rursus* nectatur cum solo participio, *conspicata*.

¶ *τοῖς παρεστηκόσιν*, *iis qui adstiterant*) Dixit igitur animo jocandi, non nocendi.

¶ *ἐξ αὐτῶν*, *ex illis*) Τὸ *illis* ostendit, jam frequentissimum fuisse sermonem contra Iesum ejusque discipulos.

72 *ἐπιβαλὼν ἔκλαιε* *contulit sese* ad flendum, vel, ut Stapulensis interpretatur, *prorupit in fletum*. Commode Galli, *il se mit à pleurer*. Theophr. charact. *περὶ λογοποιίας· εὐθὺς ἐρωτῆσαι - καὶ ἐπιβαλὼν ἐρωτᾶν*. quo vide Casaubonum.

CAP. XV.

7 Ἐν τῇ στάσει, *in seditione*) Crimen Pilato suspectissimum, Barabbam libenter punituro.

8 *ἀναβοήσας*) *sublato clamore*. Huc refertur, *iterum clamaverunt*, v. 13. Olim *ἀναβὰς* legit *Lat.* vel etiam alii metaphrastæ. Idque congruit cum Matth. XXVII. 17, *congregatis igitur illis*. Certe & ad antistites, Iesum invidiose accusantes, se aggregavit, captivum quempiam deprecaturus, populus: & *adscensus* in prætorium, *clamor*que aliquis a populo susceptus est. Qui *ἀναβοήσας* ad subsequentia verba, *ἀναβὰς* ad antecedentia confert, ex utrolibet alterum per alliterationem formari potuisse, sentiet.

¶ *αἰτεῖσθαι*, *petere*) Subaudi e proximo: *ποιεῖν*, *ut faceret*. Sæpe omittitur verbum ex commate sequenti repetendum. Ioh. V. 21. VI. 32. 35. X. 35. XII. 25. 35. Rom. V. 16. Phil. II. 1. 2. Tit. II. 2 not. Sic LXX, 2 Reg. IX. 27: *καίγε αὐτόν*. (scil. *πατάξατε*) *καὶ ἐπάταξεν αὐτόν*. Conf. Glass. lib. 4. tract. 2. observ. 5 & 12 tota: &, si placet, quæ notavimus olim ad Cic. ep. p. 143.

9 *τὸν βασιλέα τῶν ἰουδαίων*, *regem Iudæorum*) Mimesis.

15 *τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι*) *satisfacere*.

16 *αὐλῆς*, *aulam*) Præmittitur vox græca latinæ synonymæ, *prætorium*.

21 *ἐρχόμενον*, *venientem*) vel ut paschati interesset, vel ut videret, quid Iesu fieret.

¶ *ἀπ' ἀγροῦ*, *ab agro*) ubi fortasse domum habuerat. Felix, qui non interfuerit accusationi: sed eo ipso minus gratus Iudæis.

¶ *ἀλεξάνδρου καὶ ῥούφου*, *Alexandri & Rufi*) Hi duo tum, cum Marcus scripsit, patre suo, quippe qui ab eis denominatur, notiores erant: illustres in discipulis: (vid. Rom. XVI. 13, de Rufo, qui item ut matre sua notior ponitur, quam tamen Paulus Hierosolymis videtur matrem habuisse:) unde veritas rei gestæ poterat cognosci.

22 φέ-

22 φέρουσιν, *ferunt*) non modo *ducunt.*

¶ γολγοθᾶ) Genitivus.

23 οὐκ ἔλαβε, *non sumsit*) gustavit, non bibit. Matth. XXVII. 34. coll. c. XXVI. 29.

24 σαυρώσαντες) *crucifigentes.*

¶ τίς τί, *quis quid*) Vid. *Bud.* comm. 1349, 27.

25 τρίτη, *tertia*) quam sequitur *sexta* & *nona* v. 33. Notantur ergo horæ judaicæ. Vtut est apud Marcum & Iohannem & genus horæ & numerus; unam eandemque uterque dici partem antemeridianam innuit. Neque est, cur numerum horarum crucis imminuere curemus. Vltra sex horas in cruce pependit Iesus. nam etiam *sex horæ* a III ad IX, æquinoctio jam præterito, æqualibus horis per se majores erant: solebant quippe diem, sive brevior esset sive longior in XII horas dividere: & inter finem eclipseos interque mortem Iesu multa intervenerunt. Sunt, qui hunc versum sic exponant: *Erat hora tertia, ex quo eum crucifixerant*: sed Marcus hoc sensu dixisset, *Erant horæ tres*: & sic, prætermissa ipsius crucifixionis hora, diceret, quid tribus post horis factum esset; nam & sortitio & inscriptio celerior fuit.

¶ καὶ) Καὶ vel proprie valet &; ut Marcus innuat, primum milites affixisse Iesum cruci, deinde divisisse vestes ejus, tum erexisse crucem: vel habet potius vim relativam, ut hora præcise notetur, cui mentio crucifixionis & præmittitur & subjicitur, coll. Ioh. XIX. 14, conf. καὶ c. II. 15 fin.

¶ ἐσαύρωσαν) exaltantes *crucem.*

28 καὶ μετὰ ἀνόμων ἐλογίσθη) Es. LIII. 12. LXX: καὶ ἐν τοῖς ἀνόμοις ἐλογίσθη. Majorem vim μετὰ habet. *cum maleficis numerari se passus est.*

29 οὐὰ, *vah*) interjectio & acclamatio, admirandi vim habens, ut copiose docet Franc. Bernardinus Ferrarius lib. 3 de acclam. vet. cap. XV. Hoc loco admirandi vim cum ironia habet.

32 ὁ χριςὸς ὁ βασιλεὺς, *Christus rex*) Mimesis. τὸ *Christus* respicit actionem sub Caipha, τὸ *Rex* sub Pilato.

34 ἐλωῒ) Hebr. אֱלֹהַי ut בַּרְזִלַּי βερζελλὶ, בֵּבָי βαβὶ, אֲבִישַׁי ἀβεσσὰ, &c. Hiller. Onom. p. 707. nam ne שָׂרַי quidem Græce σαραι est, Gen. XVII. 15. Matthæus, ἠλὶ ἠλί· & sic psalterium hebraicum: Marcus, ἐλωῒ ἐλωΐ· & sic psalterium syriacum, ut observat Ioh. Gregorius.

¶ εἰς τί, *in quid*) Vid. Matth. XXVII. 46 not.

37 ἐξέπνευσε, *exspiravit*) *Spirare* conducit corpori; *exspirare*, spiritui.

41 γαλιλαίᾳ, *Galilæa*) Hic magnam partem fuerat versatus: Hierosolyma venerat maxime temporibus festis.

42 προσάββατον, *prosabbatum*) ubi initium erat requiescendi.

43 ὁ ἀπὸ ἀριμαθαίας, *qui ab Arimathæa*) Articulus ostendit, hoc Iosephi cognomen esse factum. Matthæus articulum non ponit, quia ante Marcum scripsit.

¶ εὐσχήμων, *honestus*) & honore & dignitate conspicuus.

¶ βουλευτὴς) *senator* Hierosolymitanus.

¶ τολμήσας, *ausus*) Laudabilis ausus. Ioh. XIX. 38. Asyndeton elegans & efficax.

44 ἐθαύμασεν, *miratus est*) Sane crux non eripuit vitam Iesu.

¶ πάλαι) Id de intervallo etiam breviore dici, ostendit Eustathius.

45 γνοὺς, *cognoscens*) Iesus vere mortuus.

¶ ἰδω-

¶ *ἐδωρήσατο, donavit*) Corpus crucifixi fuerat in potestate judicis.

CAP. XVI.

1 Ἠγόρασαν, *emerunt*) Pridie sabbati præpararunt aromata. Luc. XXIII. 56. XXIV. 1. Ergo utique tum etiam emerant, neque enim postridie sabbati tam mane emere poterant. Itaque *διαγενομένου τοῦ σαββάτου* aut per hyperbaton necti debet cum *veniunt*, v. 2, aut sensus est: *sabbato interim facto*, scil. inter parasceven & primam sabbatorum.

¶ *ἀρώματα, aromata: - ἀλείψωσιν, ungerent*) Vtrinque est synecdoche. *Aromatis* volebant corpus conspergere, unguentis *ungere*: vel aromata & unguenta contemperare.

2 *λίαν πρωΐ, valde mane· ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου, orto sole*) Alterum pertinet ad Mariam Magdalenam, Ioh. XX. 1, alterum ad ceteras.

3 *ἐκ, ex*) Igitur valde munitum fuerat sepulcrum. Nesciebant tamen mulieres, id etiam obsignatum fuisse.

4 *γὰρ, enim*) Innuit particula, cur & *mulieres* solicitæ fuerint, & cur *lapidem* majore vi devolvendum agnoverint.

5 *νεανίσκον, juvenem*) Habitus angelos decens. Plerumque forma virili, eaque hic juvenili, apparuerunt.

¶ *ἐν τοῖς δεξιοῖς, in dextris*) Minister ita est Domino suo ad manum, apte ministrans.

7 *ἀλλ' ὑπάγετε, sed abite*) Antitheton: *non est hic: illic videbitis.*

¶ *καὶ τῷ πέτρῳ, & Petro*) qui præconium hoc deinde in actis & epistolis eximie fecit.

8 *δὲ*) *γὰρ*, *Lat. Cant. Barb.* 1.

¶ *τρόμος, tremor*) corporis. conf. 1 Cor. II. 3 not.

¶ *ἔκστασις, stupor*) animi.

9 *πρωΐ, mane*) Constr. cum *apparuit*: coll. v. 12. Eo ipso tamen die surrexit Dominus, ante lucem.

12 *ἑτέρᾳ, alia*) Hic medius revelationis gradus inter nuncios & apparitionem manifestam: sicut *binarius* medius inter nunciam unicam & testes multos.

13 *ἀπήγγειλαν*) *renunciarunt.*

¶ *οὐδὲ ἐκείνοις, ne illis quidem*) Affirmat Lucas, c. XXIV. 34. Vtrumque vere. Credebant; sed mox recurrebat suspicio & ipsa *incredulitas.* Fides exoriens, excepta prima lætitia, quæ tamen quiddam insolens & ecstaticum habebat admixtum, non erat fides, collata ad fidem defæcatam, exsaturatam, apostolatui idoneam, quæ secuta est. Luc. XXIV. 37 f. Ioh. XX. 25. Matth. XXVIII. 17.

14 *ὕστερον, ultimo*) Vltima apparitionum non absolute, sed earum, quas Marcus describit.

¶ *ἀνακειμένοις, discumbentibus*) quo tempore maxime exhilarantur homines adventu eorum, quos desiderabant.

¶ *αὐτοῖς, ipsis*) simul.

¶ *ὠνείδισε, exprobravit*) Id præsupponit demonstrationem indubiam.

¶ *καὶ σκληροκαρδίαν, & duritiem cordis*) Fides & cor molle, conjuncta.

15 *κόσμον, mundum*) Iesus Christus, Dominus omnium.

¶ *πάσῃ*) *omni.* v. 20. Hoc sine limitatione dicitur. si non omnes homines omnium locorum & seculorum audivere evangelium, primorum præconum successores, & ii, quorum erat audire, non responderunt voluntati divinæ.

¶ *κτίσει, creaturæ*) hominibus, primario, v. 16: reliquis creaturis, secundario. Sicut maledictio, ita benedictio patet. Creatio per Filium, fundamentum redemtionis & regni.

16 *πιστεύσας, credens*) evangelio. Respondent extrema primis. cap. I. 15.

¶ *καὶ βαπτισθεὶς, & baptizatus*) Quisquis credidit, baptismum suscepit.

¶ *σωθήσεται, salvabitur: κατακριθήσεται, condemnabitur*) Vtrinque est synecdoche. Iustitiam & *salutem habebit: condemnabitur* & interibit.

¶ *ἀπιστήσας, qui non credit*) Qui non credebant, baptismum non suscipiebant. Privatio baptismi non damnat, nisi per *incredulitatem*. Circumcisionis neglectæ pœna expressius indicata, Gen XVII. 14.

17 *τοῖς πιστεύσασι*) *credentes*, ea ipsa fide, de qua v. 16. Conf. Hebr. XI. 33. &c. Non fuit habitus alius, quo salvatus est Paulus; alius, quo miracula edidit. Hodie quoque in omni fideli fides latentem habet vim miraculosam: omnis effectus precum revera miraculosus est, etiamsi non appareat: etsi in multis & propter ipsorum imbecillitatem & propter mundi indignitatem, non modo propter ecclesiam plantatam, quanquam prima miracula N. T. revera Domino Iesu nomen æternum (coll. Es LXIII. 12.) pepererunt, ea se hodie vis non exserit. Signa initio fuere adminicula fidei: nunc etiam sunt fidei objectum. Leonbergæ, oppido Wirtenbergico, patrum memoria, mulier ita membris capta, ut fulcris vix spithamæis reperet, dum Decanus pro suggestu miraculosam vim nominis Iesu tractaret, repente erecta est.

¶ *ταῦτα, hæc*) Miracula appellantur hic evidentissima & ab omni præstigiarum suspicione remotissima.

¶ *παρακολουθήσει, subsequentur*) Verbum & fides præcedit signa. v. 20.

¶ *ἐν τῷ ὀνόματί μου, in nomine meo*) quod fideles invocant.

¶ *καιναῖς, novis*) iis, quas ipsi antea non noverant: vel etiam iis, quas nulla natio antea habuerat. 1 Cor. XII. 10. Nam Act. II. 4 *linguæ* Parthorum, Medorum &c. *aliæ* dicuntur, non *novæ*. Ἕτεραι, *aliæ* erant linguæ prius usitatæ, variarum nationum; at *καιναὶ*, *novæ* v. gr. Corinthi, quas alius loquebatur, alius interpretabatur, quamvis nemo adesset peregrina utens lingua: id quod erat quasi exercitium propheticum.

18 *θανάσιμον, mortiferum*) Non commemoratur hic resurrectio mortuorum: Iesus Christus plus præstitit, quam promisit. Sed nec nisi Tabea per Petrum, Eutychus per Paulum resuscitati leguntur. nam Salvatore in gloriam ingresso optabilius est per fidem ex hoc mundo in alterum evolare, quam in hanc vitam redire.

19 *ὁ κύριος, Dominus*) Magnifica & opportuna appellatio. v. 20.

¶ *μετὰ τὸ λαλῆσαι αὐτοῖς, postquam eis locutus erat*) Mandatis eos instruxit, non solum ipso die resurrectionis, per Marcum tam copiose descripto, sed etiam per insequentes dies.

20 *πανταχοῦ, ubique*) v. 15. Quo tempore Marcus evangelium scripsit, jam tum apostoli exierant in omnem mundum: Rom. X. 18. ideo præter Petrum, Iacobum majorem, Iohannem, Iacobum minorem, Iudam, nullius apostoli, nisi Pauli, post Actorum caput II vel XV, nos mentionem legimus in libris N. T. Ibi quisque maxime innotuit, ubi prædicavit. Nullius apostoli, solius Iesu Christi nomen in toto orbe celebratum est.

IN

IN EVANGELIVM SECVNDVM LVCAM.

CAPVT I.

1 Ἐπειδήπερ, *quandoquidem*) Dedicatio brevis, ad utrumque Lucæ pertinens librum; ſive procœmium, ex quo gravitas, ſimplicitas, candor elucet.

¶ πολλοὶ ἐπεχείρησαν, *multi ſunt conati*) Non notat Lucas Matthæum & Iohannem, qui fuerant inter *ſpectatores* rei ac *miniſtros* ipſos: ut non dicamus, Lucam & ante Iohannem ſcripſiſſe, & Matthæi librum non vidiſſe videri. Vnus ſupereſt Marcus: at Lucas dicit *multos*, idemque adhibet verbum media vi, ἐπεχείρησαν *conati ſunt*, cui congruit particula καθὼς, *ſicut*, congruentiam cum relatione ſpectatorum & miniſtrorum innuens a ſcriptoribus vel quæſitam vel obtentam; & vocula κἀμοὶ *etiam mihi*, qua Lucas multis illis ſe non tam opponit, quam aggregat, ſic tamen, ut etiamnum aliquid ad ἀσφάλειαν ac firmitudinem Theophilo conferat. Significat igitur, ſi modo Marcum etiam ſpectavit, complura Marco non dicta in promtu ſibi eſſe; ceteros vero ſcriptores, eum v. gr. qui *Evangelium ſecundum Ægyptios* ſcripſerit, minus facere ad ἀσφάλειαν ac firmitudinem.

¶ ἀνατάξασθαι, *adornare*) ſcripto, vel ſermone catechetico. Heſychius, ἀνατάξασθαι, ἐυτρεπίσασθαι.

¶ τῶν πεπληροφορημένων) πληροφορία, quum homini tribuitur, notat *plenitudinem* cognitionis in intellectu, vel appetitus in voluntate: quum rei tribuitur, notat plenum vigorem. 2 Tim. IV. 17. Hebr. VI. 11 not. Talem vigorem τὰ πράγματα, *res* chriſtianæ, quas utroque libro deſcribit Lucas, habebant, dum fierent: & habebant ex ſolæ; quare eaſdem hac periphraſi ſatis deſignat. In conſpectu mundi res geſta eſt. Act. XXVI. 26.

¶ ἐν ἡμῖν, *in nobis*) in eccleſia, maxime vero in doctoribus, iisque veteranis.

2 παρέδοσαν ἡμῖν, *tradiderunt nobis*) mihi aliisque apoſtolorum comitibus.

ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Non a ſolo Paulo, *poſt initium* converſo, accepit Lucas.

¶ αὐτόπται καὶ ὑπηρέται) *Ipſi viderunt*, &, quod plus eſt, *miniſtrarunt*. Sic etiam Paulus erat *miniſter & teſtis*, Act. XXVI. 16. ipſaque Domini mater Maria. Act. I. 14. Tales teſtes erant multi, longævi, ſummæ auctoritatis. 1 Cor. XV. 6. Rom. XVI. 7. Tales ipſi, & talium comites, libros N. T. ſcripſerunt: nulli dubitationi relictus eſt locus.

¶ τοῦ λόγου, *ſermonis*) Act. X. 36. Hic unus ſermo multos ſermones complectitur. v. 4.

3 ἔδοξε κἀμοὶ, *viſum eſt etiam mihi*) Sanctum prolubium, evangelico homine dignum.

¶ *παρηκολουθηκότι, consecuto*) Exquisitum verbum: dicitur de eo, qui tantum non ipse interfuit omnibus rebus, & ab iis, qui interfuere, didicit. v. gr. de Timotheo, 2 Tim. III. 10, quem Paulus mox sub persecutiones, quas perpessus fuerat Antiochiæ &c. secum duxit. Oppositum, *ἀπολέλυμμαι, res fugit me, non capio.* Caussa, cur Lucas se scribere posse ac debere statuerit. Hic est, qui Act. XIII. 1, vel certe ibidem c. XVI. 10 evangelico jam munere fungebatur.

¶ *ἄνωθεν, superne*) a principio. v. 2. Scriptura tradit origines, etiam evangelicas & ecclesiasticas.

¶ *πᾶσιν*) τοῖς πράγμασιν. *Omnia negotia* illa subsecutus erat Lucas *accurate*.

¶ *καθεξῆς, deinceps*) ἑξῆς, *postea*: καθεξῆς, *deinceps*. Ut omnia assecutus erat Lucas, *proximum* erat, ut describeret. Et quidem *recentem* rei cognitæ lætitiam sapit hoc prooemium. Describit autem *ordine* (id quoque valet καθεξῆς) primum Acta Christi, conceptionem, nativitatem, pueritiam, baptismum, benefacta, præconium, passionem, resurrectionem, ascensionem: deinde Acta apostolorum. Quod tamen ipsum non impedit, quo minus aliqua interdum, temporibus disjuncta, conjungat. c. I. 80. III. 20. &c.

¶ *κράτιστε Θεόφιλε, excellentissime Theophile*) Hic Theophilus erat Alexandriæ, ut veteres testantur: (vid. *Ord. temp.* p. 225.) & in ea urbe inprimis floruit *catechesis*. v. 4. Erat vir amplissimus, ut titulus a Luca ei datus ostendit. coll. Act. XXIII. 26. XXIV. 3. XXVI. 25. Idem titulus eidem Theophilo Act. I. 1 non tribuitur, vel quod tum privatus erat, vel quod virtus ejus, & Lucæ familiaritas creverat. Argumento autem est titulus, historiam evangelicam esse veram, & ab initio præstantissimis viris sese offerri passam esse. Sancta hominum illustrium exempla in his libris descripta Theophilum excitare poterant.

4 *ἵνα, ut*) Scopus libri.

¶ *ἐπιγνῷς, cognosceres*) Verbum compositum, emphaticum.

¶ *κατηχήθης, institutus es*) ore aliorum. Catechesis etiam historiam sacram complectitur. Lucas agnoscit majorem suam auctoritatem, quam eorum, ex quibus antea audierat Theophilus.

5 *ἐγένετο, fuit*) Sub præfationem Lucas ipsam exhibet Historiam Iesu Christi, ab ejus introitu in mundum, usque ad ascensionem in cœlum. Hujus Historiæ notandum

I. Initium: ubi
- 1. *Iohannis conceptio.* — *c. I.* 5-25
- 2. *ipsius Iesu conceptio.* — 26-56
- 3. *Iohannis nativitas & circumcisio: Zachariæ hymnus: Iohannis adolescentia.* — 57-80.
- 4. *Iesu Christi* a) *nativitas.* — *c. II.* 1-20
  - b) *circumcisio & nomen.* — 21
  - c) *repræsentatio.* — 22-38
  - d) *patria & incrementum.* — 39, 40

II. Medium, cum esset annorum XII, & deinceps. — 41-52.
III. Cursus ipse.

1. *Adi-*

1. *Aditus: ubi describitur baptista: baptismus, tentatio.* c. *III.* 1 *s.* 21 *s.* *IV.* 1-13
2. *Annus acceptus in Galilaea:*
   A. *Nazaretae propositus.* 14-30
   B. *Re ipsa praestitus.*
   α *Capernaumi, & in illa regione. Hic notanda*
   1. *acta, ab adversariis non reprehensa: ubi Iesus*
      1. *potenter docet.* 31, 32
      2. *obsessum liberat.* 33-37
      3. *Petri socrum & multos aegrotos sanat.* 38-41
      4 *ubique docet.* 42-44.
      5. *Petrum vocat, & item Iacobum & Iohannem.* c. *V.* 1-11
      6. *Leprosum mundat.* 12-16
   2. *acta, ab adversariis, paulatim gravius, reprehensa. Hic occurrit*
      1. *paralyticus.* 17-26
      2. *vocatio Levi, & cibus cum publicanis & peccatoribus sumtus.* 27-32
      3. *quaestio de jejunio soluta.* 33-39.
      4. *spicae vulsae.* c. *VI.* 1-5
      5. *manus arida restituta, & hostium insidiae.* 6-11.
   3. *acta, quorum eventus apud varios varius erat:*
      1. *apud apostolos electos:* 12-16
      2. *apud alios auditores:* 17 *s.* 20-49.
      3. *apud centurionem:* c. *VII.* 1-10
      4. *apud discipulos Iohannis, ubi*
         א *occasio, resuscitatio adolescentis in Nain,* 11-18
         ב *legatio,* 18-23
         ג *elenchus.* 24-35.
      5. *apud Pharisaeum Simonem & peccatricem amantissimam* 36-50.
      6. *apud familiares.* c. *VIII.* 1-3
      7. *apud populum.* 4-18
      8. *apud matrem ac fratres.* 19-21
   β *in mari,* 22-26
   & trans mare. 27-39
   γ *cis mare, iterum:*
      1. *Iairus & haemorrhousa.* 40-56.
      2. *apostoli emissi.* c. *IX.* 1-6
      3. *Herodis dubitatio.* 7-9

4. *apostolorum relatio.* 10
5. *populi studium: Domini benignitas: V millia saturati.* 11-17

3. *Præparatio ad passionem &c.*
A. *Recapitulatio doctrinæ de persona I. C. Silentium imperatum: passio prædicta: sequela injuncta.* 18 f. 21. 22. 23-27
B. *Glorificatio in monte: lunatici sanatio: passio iterum prædicta: humilitas & moderatio præcepta.* 28 f. 37 f. 43 f. 46. f. 49 f.
C. *Iter magnum Hierosolymitanum ad passionem &c. Hic statui possunt intervalla XVIII.*

I. *SAMARITÆ, inhospitales, tolerati.* 51-57
II. *In via: comites inidonei repulsi: idonei compulsi.* 57-62.
III. *POSTEA, Nuncii LXX præmissi: & cum gaudio recepti.* c. X. 1-24
ET Legisperitus, Samaritæ exemplo, amorem proximi edoctus. 25-37
IV. *In pago quodam, Maria Marthæ anteposita.* 38-42.
V. *In loco quodam, discipuli orare discunt.* c. XI. 1-13
dæmonium ejicitur; id factum defenditur: 14-26
mulieris acclamatio corrigitur. 27, 28
populus signi avidus reprehenditur. 29-36
VI. *In domo quadam, pharisæi & scribæ redarguuntur.* 37 f. 45-54.
VII. *Sermo habetur ad discipulos,* c. XII. 1-12
ad interpellatorem, 13-21
ad discipulos, 22-40
ad Petrum, 41-53
ad populum. 54-59.
VIII. *Pœnitentiæ necessitas ostenditur.* c. XIII. 1-9
In Synagoga, mulier sabbato sanatur, crescente Dei regno. 10-21
IX. *In itinere declaratur paucitas salvandorum.* 22-30
X. *Eo die, Herodes vulpes dicitur, Ierusalem redarguitur.* 31-35.
XI. *In domo pharisæi, hydropicus sabbato sanatur:* c. XIV. 1-6
docetur humilitas, 7-11
vera hospitalitas, 12-14
ratio magni convivii; 15-24.
abnegatio sui requiritur. 25-35.
XII. *Gaudium super peccatoribus resipiscentibus defenditur.* c. XV. 1 f. 11 f.
Discipulis officium injungitur: c. XVI. 1-13.
& Pharisæorum avaritia irrisioque refutatur. 14-31.

a b Scandala caventur. c. XVII. 1-4
apostolorum fides augetur. 5-10
XIII. In confiniis Samariæ & Galilææ X leprosos sanat: 11-19
XIV. quæstioni de tempore adventus regni Dei respondet: 20-37.
orationem assiduam & demissam commendat. c. XVIII. 1 s. 9-14.
XV. Parvulis benedicit: 15-17
respondet diviti, 18-27
& Petro. 28-30
XVI. Passionem tertium prædicit. 31-34
XVII. Prope Iericho, cæcus sanatus. 35-43.
XVIII. In Iericho, Zacchæo salus confertur: c. XIX. 1-10
de subita apparitione regni respondetur. 11-28

4. Acta Hierosolymitana.

A. Priores dies magnæ hebdomadis.

1. introitus regalis. 29-44
2. templi
 α abusus castigatur. 45, 46
 β usus restitutus, 47, 48.
 & vindicatus. c. XX. 1-8
3. in templo sermones:
 α parabola de colonis, 9-19
 β responsio de censu, 20-26
 & de resurrectione. 27-40
 γ quæstio de Domino Davidis. 41-44
 δ discipuli admoniti 45-47.
 ε laudata viduæ oblatio. c. XXI. 1-4
4. templi & urbis, & universi, finis prædictus. 5 s. 8 s. 25 s. 28 s.
5. adversariorum & proditoris pactum. c. XXII. 1-6

B. Feria quinta.

a. Petri & Iohannis curatio. 7-13
b. cœna & sermones. 14-23
c. quis major? 24-30
 Petrus & ceteri discipuli admonentur. 31 s. 35-38
d. in monte oliveti
 1. orat Iesus Patrem, ab angelo corroboratur, & discipulos excitat. 39-46
 2. proditur; inepte defenditur contra irruentes: sancte se gerit. 47-53

c

e. com-

54
e. *comprehensus in domum pontificis ducitur,* 55-62
Petrus eum abnegat, & plorat: 63-65
Dominus illuditur.

C. *Feria sexta.*
א *passio & mors. Acta* 66-71.
1. *in Synedrio, &c.* c. XXIII. 1-5
2. *in prætorio.* 6-12
3. *apud Herodem.* 13 *s.* 17-25
4. *iterum in prætorio* 26-32
5. *in via*
6. *in Golgotha: ubi* 33, 34
a. *crux ipsa: & deprecatio Iesu:* 34 *s.*
b. *vestes divisæ.* 35-39
c. *ludibria, & in his titulus crucis.* 40-43
d. *latronum tamen unus conversus.* 44-46
e. *portenta & mors Iesu.* 47-49
f. *spectatores.* 50-53
ב *sepultura.* 54-56.

D. *parasceve & sabbatum.*
E. *Resurrectio, innotescit* c. XXIV. 1-12
α. *mulieribus:* 13-35
β. *duobus in agrum euntibus, & Simoni:* 36 *s.* 44 *s.*
γ. *ceteris quoque.*
F. *Apostolorum instructio: Domini ascensio: apostolorum alacritas.* 46-53.

¶ *ἡρώδου, Herodis*) Omnia liquido ponuntur: nomina, tempora, loca.

¶ *τῆς ἰουδαίας, Iudææ*) Theatrum rerum omnium.

¶ *ἱερεύς, sacerdos*) non summus sacerdos, sed classicus.

¶ *ἐξ ἐφημερίας ἀβιά· ex classe Abia*) In XXIV classes divisi erant sacerdotes: & classis Abia erat octava. 1 Chron. XXIV. 10. ἐφημερία, usu LXX virali, respondet hebraico מחלקת interdum etiam משמרת Quælibet classis in suo ordine habebat functionem septidui, a sabbato ad sabbatum.

6 *δίκαιοι, justi*) Benignitas scripturæ de justitia piorum loquentis non debet opponi dogmati de justificatione.

¶ *ἀμφότεροι, ambo*) Deus organa electa producit ex parentibus piis.

¶ *ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, coram Deo*) Gen. XVII. 1.

¶ *ἐντολαῖς, præceptis*) moralibus.

¶ *δικαιώμασι*) ceremonialibus. Hebr. IX. 1.

7. *καὶ, &*) Non jam sperabant prolem, ex duplici causa: v. 18. 36. (conf. Rom. IV. 19.) & fortasse jam ne petebant quidem.

¶ *προ-*

¶ *προβεβηκότες, provecti*) Descriptio senectutis piorum jucunda, metam conspicientis beatam.

8 *ἐν τῇ τάξει τῆς ἐφημερίας αὐτοῦ, in ordine classis suæ*) De vestigio hujus loci chronologico egimus in *Ordine temporum*, p. 230.

9 *ἔλαχε, sortem accepit*) Functiones sacerdotum, sorte dividebantur.

¶ *τοῦ θυμιᾶσαι, ut suffitum faceret*) Ex. XXX. 1 ss.

10 *πᾶν, omnis*) Erat ergo dies solennis, & fortasse sabbatum, quo ingressus erat Zacharias. v. 22. 23.

11 *ἄγγελος, angelus*) cujus nomen postea indicatum est Zachariæ. v. 19.

13 *μὴ φοβοῦ, noli timere*) Primum alloquium cœleste in aurora N. T. per Lucam amœnissime descripta. Res hic proponitur suaviter: deinde per vias asperas & severas ducitur ad exitum suavissimum. Et sic postea Apocalypsis.

¶ *εἰσηκούσθη, exauditæ sunt*) Hoc est ad cor loqui. Act. X. 4.

¶ *ἡ δέησίς σου, preces tuæ*) Prolem ergo petierat, pridem.

¶ *ἰωάννην, Iohannem*) *Iohannis* nomen præscriptum est; *Mariæ* non præscriptum.

¶ *χαρήσονται, gaudebunt*) v. 58. 66.

15 *ἔσται, erit*) filius ille.

¶ *Κυρίου, Domino*) Innuitur Deus Pater. mox etiam de Spiritu S. & Filio Dei. Iam in prodromo Messiæ amplius se pandit œconomia S. Trinitatis.

¶ *καὶ οἶνον καὶ σίκερα οὐ μὴ πίῃ, & vinum & siceram ne bibat*) Sic quoque Iud. XIII. 4, *μὴ πίῃς οἶνον καὶ σίκερα. σίκερα ab Hebr.* שכר omnem potum a vino diversum, ac tamen inebriantem denotat, ut *succum dactyli, zythum* &c. Talis abstinentia Iohanni, Simsonis etiam matri præcepta fuit.

¶ *καὶ, &*) Similiter *ebrietati plenitudo in Spiritu* opponitur Eph. V. 18.

¶ *ἐκ, ex*) Locutio concisa: id est, *in utero*, (v. 41. 44.) & *deinceps*.

16 f. *ἐπιστρέψει καὶ προελεύσεται, convertet & præibit*) Ad illud verbum mox refer *ad convertendum*; ad hoc, *ad parandum*.

¶ *Κύριον, Dominum*) Christus, Deus. conf. vers. seq. *coram eo-Domino*: & vers. 76.

17 *αὐτὸς, ipse*) Antitheton ad alios. v. 16.

¶ *ἐνώπιον*) *ante conspectum*, proxime.

¶ *ἐπιστρέψαι κτλ. ad convertendum &c.*) Sermo hoc loco, ut sæpe in prædictionibus, est figuratus, concisus, & quasi poëticus, hoc sensu: Efficiet Iohannes, ut parentes juxta atque liberi, inobedientes juxta atque justi, omnis ætatis & indolis homines, sint Domino parati. Non erat autem commodum dictu: convertet *inobedientes* & injustos juxta cum obedientibus & *justis*. nam justi non egent conversione. Ideo pro concreto abstractum dicitur: convertet inobedientes in sensu justorum, i. e. inobsequentes convertet sive reducet, ut ad justos, docilitate eorum & sapientia induta, se aggregent, &, quemadmodum justi promti sunt, sic inobedientes fiant promti Domino.

¶ *καρδίας, corda*) *Cor*, sedes *conversionis*, *obedientiæ*, *prudentiæ*.

¶ *πατέρων ἐπὶ τέκνα, patrum juxta cum liberis*) Malach. III. 24. לב אבות על־בנים ולב בנים על אבותם LXX, *καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ.* Locutio est instar proverbii,

verbii, ad *multitudinem* (v. 16) significandam. sic Gen. XXXII. 11, *μητέρα ἐπὶ τέκνοις.* sic plane, *πατέρων ἐπὶ τέκνα.* Ex. XX. 5. XXXIV. 7. nec non, *κνήμην ἐπὶ μηρὸν*, Iud. XV. 8. Vid. etiam על Amos III. 15. Iud. XII. 1, & *πρὸς*, apud Siraciden mox citandum. Simul notata cogitari potest cura patrum pro salute liberorum, contra ac fit in fuga, Ier. XLVII. 3, *οὐκ ἐπέστρεψαν πατέρες ἐφ᾽ ὑιὲς αὐτῶν.*

¶ *καὶ ἀπειθεῖς ἐν φρονήσει δικαίων, & inobedientes in prudentia justorum*) Hoc ponitur pro eo, quod est apud Malachiam, *& cor liberorum super patres ipsorum.* Inobedientia, maxime *juvenile* vitium: patres, *prudentia* & *justitia* præcipue decet. *In prudentia*, inquit angelus, non *in prudentiam.* *Sensus* eorum, *qui justi sunt*, in conversione protinus induitur.

¶ *ἑτοιμάσαι Κυρίῳ λαὸν κατεσκευασμένον, ad parandum Domino populum instructum*) Asyndeton, *ad convertendum*, *ad parandum.* Parandus populus, ne Dominus populum, imparatum inveniens, majestate sua obterat. Malach. III. 24. *Populus instructus*, Iohanni populum *paranti* obtemperans, Domino *obediens*, non jam habens talia corda, quæ describuntur Prov. XV. 7, ולב כסילים לא כן LXX, *καρδίαι ἀφρόνων οὐκ ἀσφαλεῖς.* Notentur opposita, *ἀφρόνων* & *φρονήσει* & affinia כן *ἑτοιμάσαι.* De Elia Sir. XLVIII. 11, *καὶ ἐπιστρέψαι καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καταστῆσαι φυλὰς Ἰακώβ.* Minime proletarium esse Siracidæ librum, convenientia ejus cum angeli sermone docet. Vid. etiam Matth. XXIII. 34 not.

18 *κατὰ τί γνώσομαι*) Sic LXX, Gen. XV. 8. Rem ipsam tangit Zachariæ quæstio, fidei defectu laborans: rem ipsam præsupponit *quomodo* a Maria propositum, cum fide. v. 34. 45.

19 *γαβριὴλ, Gabriel*) Ratio, cur Zacharias non debuisset diffidere, est auctoritas cœlestis apparitoris. Nomen compositum ex גבר & אל indicat summam legationis, de Filii Dei incarnatione. אל est גבר Gabriel apparuerat Danieli quoque. Idem angelus: idem negotium.

¶ *ὁ παρεστηκὼς, qui adstiti*) Septem angeli *stant* coram Deo, Ap. VIII. 2. Vnus ex his Gabriel *adstat* vel stat cum sex ceteris.

¶ *ἀπεστάλην, missus sum*) v. 26. Hebr. I. 14.

¶ *εὐαγγελίσασθαι, ad evangelizandum*) Initium evangelii. c. II. 10. 17. Marc. I. 1.

20 *ἰδοὺ, ecce*) q. d. *in hoc cognosces.* Signum poscenti datur congruum, quamvis non optatum.

¶ *σιωπῶν, silens*) actu.

¶ *μὴ δυνάμενος λαλῆσαι, non valens loqui*) privatione facultatis. conf. v. 64, *os & lingua.* Plerumque ii, quibus magna revelatio obtigit, aliquid naturæ, sine noxa, amiserunt. Iacob luxatus, cui id non nævus erat, sed ornamentum: Zacharias mutus: Saul non cernens. Fuit hæc Zachariæ medicina simul, ne se propter prædictionem de filii sui magnitudine efferret.

¶ *ἄχρι ἧς*) Versum 64 confer cum v. 13. 63.

¶ *ἀνθ᾽ ὧν, quia*) Ergo proprie pœna erat.

¶ *οὐκ ἐπίστευσας, non credidisti*) Non credidit; ideo loqui non potuit.

¶ *πληρωθήσονται, implebuntur*) Eventus maxime fidem facit.

¶ *εἰς τὸν καιρὸν αὐτῶν, in tempus suum*) legiti-

legitimum. conf. *tempus*, Rom. IX. 9. 2 Reg. IV. 16.

22 λαλῆσαι, *loqui*) v. gr. ad dandam benedictionem. Zacharias, *mutus*, excludebatur tantisper ab actionibus sacerdotalibus. Præludium legis ceremonialis finiendæ, Christo veniente.

¶ ἐπέγνωσαν, *cognoverunt*) Ipsam pœnam Zachariæ comitabatur beneficium. Sic omnes ad attendendum excitati sunt.

23 εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, *in domum suam*) Locutio concisa, *urbe*, in qua Zacharias habitabat, subaudita. v. 39. Sic quoque v. 56. *Domus* Zachariæ opponitur templo Domini. v. 9.

24 ταύτας) *bos* dies, de quibus v. 23.

¶ περιέκρυβεν, *occultavit*) ut graviditas occuleretur: quo magis appareret postea repente graviditas.

¶ λέγουσα, *dicens*) ad participes gaudii sui.

25 οὕτω) *sic*, uti omnes post quinque menses videbant.

¶ ἡμέραις, *diebus*) præfinitis.

¶ ἐπεῖδεν) ἐπιβλέψιν, v. 48. ἐπεσκέψατο, v. 68.

¶ τὸ ὄνειδος, *opprobrium*) cognomen *sterilis*. v. 36.

¶ ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Vix hominum numero se ipsa habuerat ob sterilitatem.

27 πρὸς παρθένον, *ad virginem*) Matth. I. 23.

¶ μεμνηστευμένην, *desponsatam*) divina gubernatione. Post annunciationem angelicam non fuisset conveniens Mariam demum desponsari.

¶ ἀνδρὶ, *viro*) qui tutorem ageret & virginis & prolis.

¶ ἐξ οἴκου δαυίδ *ex domo Davidis*) Constr. cum *Ioseph*, c. II. 4. Maria non exclusa.

28 εἰσελθὼν, *ingressus*) vesperi, ut probabile est. coll. Dan. IX. 21.

¶ κεχαριτωμένη) Eph. I. 6. Vulg. *gratia plena*: passive, (ut Ov. *carmina plena favoris*:) *quæ gratiam invenit*. v. 30. Non ut mater gratiæ, sed ut filia gratiæ appellatur, primo præsertim illo tempore.

¶ μετὰ σοῦ) *tecum* sit. conf. Matth. I. 23 fin. & not. Parallelum: χαῖρε, *salve*. Indicativus præsupponitur, eique subscribit hic optativus. Sic Iud. VI. 12: Κύριος μετὰ σοῦ.

¶ σὺ, *tu*) Vocativus: uti Act. IV. 24. Chrys. de Sacerd. p. 322.

29 διεταράχθη, *perturbata est*) Perturbatio ex ipsa apparitione (*videns*) exstitit. Ergo prius non videtur assueta fuisse apparitionibus.

¶ ποταπὸς εἴη, *qualis sit*) Ipsæ formulæ, *ave*, &, *Dominus tecum*, communes erant: sed ex singularibus ac novis titulis, quos angelus addebat, Maria intellexit, formulas, præsertim conjunctas, eminenti ac nova vi adhiberi. Sane talis salutationis exemplum nullum exstat aliud, in omnibus apparitionibus angelicis. Non solum admirata est Maria, sed etiam *cogitabat*, *qualis esset*, quid sibi vellet, quo tenderet hæc salutatio.

30 εὗρες γὰρ χάριν, *invenisti enim gratiam*) Hebr. מצא חן Sic Act. VII. 46. Hebr. IV. 16.

31 ἰδοὺ, *ecce*) Hoc sermone continetur summa evangelii: repetita v. 50 s. 68 s. c. II. 10 s. 14. 30 s. Conf. sermo 2 Sam. VII. 8 ss.

32 οὗτος, *Hic*) Plane Messias describitur; uti v. 68 seqq. & cap. II. 30 seq.

¶ μέγας, *magnus*) Iohannis *magnitudinem* v. 15 longe exsuperat *magnitudo* Iesu, hîc descripta. Ibidem Iohanni parvulo diæta fuit præscripta: Christo eam præscribi non opus fuit.

¶ υἱὸς ὑψίςυ κληθήσεται, *filius Altissimi vocabitur*) Iesus, etiam præscindendo a natura divina, & ab unione personali, ob singularem conceptionis & nativitatis rationem eminentissimo super angelos & homines omnes sensu est *Filius Altissimi*.

¶ τὸν θρόνον Δαυὶδ τȣ̃ πατρὸς αὐτȣ̃, *thronum David patris ipsius*) *Patribus*, Abrahamo inprimis, Christus, ut *Semen*; per Mosen *prophetam*, ut *propheta*; Davidi, *regi*, ut *rex*, promissus fuit. Igitur in Psalmis potius, quam antea, de regno Christi canitur. Etiam temporale regnum Israëlis hereditario jure pertinuit ad Iesum Christum. Massecheth Sanhedrin cap. IV *Iesum* ait קרוב למלכות *proximum regno*.

33 οἶκον Ἰακὼβ, *domum Iacobi*) Sub ea domo continentur gentes, uti v. gr. sub Rheni appellatione flumina in eum lapsa. sed tamen ipsa domus principaliter innuitur, hoc primo tempore, in sermone ad Israëlitidem. Sub hæc initia progressus generatim designatur: spiritualis sensus latet. sic. v. 68 ss.

¶ βασιλείας, *regni*) repete, *super domum Iacob*, *in throno David*. Es. IX. 7. Quod nondum factum est, fiet.

34 πῶς, *quomodo*) Hoc *quomodo* non violat fidem. v. 45.

¶ ȣ̓ γινώσκω, *non cognosco*) Præsens, pro ipso conceptionis *futuræ* momento. Non cognituram se esse virum, ex ipsius angeli sermone colligit. ἐπεὶ *quandoquidem*, est categoricum. Intellexit Maria, promissionem hanc sibi dari, ut statim implendam, sine respectu conjugii sui consummandi. *Cognoscere* dicitur etiam *mulier virum*, Num. XXXI. 17. Iud. XI. 39.

35 δύναμις ὑψίςυ, *Virtus Altissimi*) Sæpe junctim ponuntur hæc nomina, *Spiritus & Virtus*: v. 17. at hoc loco *Virtus Altissimi*, per metonymiam, denotaverit *Altissimum*, cujus infinita *Virtus est*. Sic dicitur *Virtus Domini nostri Iesu Christi*, 1 Cor. V. 4. *Spiritus sancti superventus* Mariam idoneam fecit ad suscipiendam *inumbrationem virtutis Altissimi*.

¶ ἐπισκιάσει σοι, *inumbrabit te*) *Inumbratio* hæc denotat blandissimam & temperatissimam virtutis divinæ operationem, qua effectum est, ut Ignis divinus Mariam non consumeret, sed fœcundaret. conf. Marc. IX. 7. Ex. XXXIII. 22. Ad חפה alludi, multi putant. Viri carnisve voluntatem huc adspirare non decuit. Ex Mariæ substantia sumtum est, quicquid non solum ad σύλληψιν *conceptionem*, sed etiam ad nutrimentum sancti fœtûs cedebat. Idque consideratur vel antecedenter ad momentum unionis actualis cum λόγῳ, vel in ipso actu statuque unionis. Antecedenter ad unionem, non secus atque ipsa mater, redimendum erat virtute lytri per Christum θεάνθρωπον præstandi, & sanctificatum est per Spiritum sanctum: atque ita locum habuit unio λόγου & carnis jam sanctæ. Possum emere fundum: & ex fructibus fundi postmodum exculti solvere pretium pro ipso fundo, post culturam multo pretiosiore. Aream templi emit David paucis siclis: sed eadem, superstructo templo, facta est inæstimabilis.

¶ διὸ καὶ, *quapropter etiam*) Ita satisfacit angelus quæstioni, *quomodo*? v. 34.

¶ τὸ γεννώμενον, *quod gignitur*) novo hoc modo & singulari. Vocabula ab-

stracta,

stracta, & neutro genere expressa, initiis illis valde congruunt. v. 68. 71. 78. II, 25. 30. 38.

¶ ἅγιον, *Sanctum*) Hoc Tertullianus, Syrus, auctor sermonis contra omnes hæreses apud Athanasium, aliique veteres, pro parte prædicati habent: *Sanctum vocabitur*, (&) *Filius Dei*. Confertissima certe est sententia: *Est*, *quod gignatur*: *quod gignitur*, *sanctum erit*: *hoc sanctum vocabitur Filius Dei*. Totum ex verbis angeli proxime præcedentibus infertur, & quidem tali modo: *Spiritus sanctus superveniet in te*: quare, quod gignitur, *erit Sanctum*. *Virtus Altissimi inumbrabit te*: quare Sanctum illud vocabitur *Filius Dei*. Parallelus est versus 32: Filius tuus erit *magnus*, & *Filius Altissimi* vocabitur. In divinis *magnitudo* & *sanctitas* valde conveniunt. De hoc *Sancto* idem angelus est locutus Dan. IX. 24.

36 καὶ ἰδοὺ, *& ecce*) Credenti Mariæ benignius signum ultro datur, quam Zachariæ non credenti.

¶ συγγενὴς, *cognata*) Inde etiam Iohannes & Iesus erant *cognati*.

¶ υἱὸν, *filium*) Elisabetæ graviditas erat ignota inter homines, exceptis familiaribus: hîc vero etiam tempus & prolis sexus divinis documentis indicatur Mariæ, ad corroborandam Mariæ fidem. Sed de prodromi munere nil dicitur: erat enim ex ejus matre auditura Maria.

37 πᾶν ῥῆμα, *omne verbum*) De contradictoriis, an possint fieri, non est disputandum. nam non sunt *verbum*: nec, factum infectum, *verbum* est. nam non cadit in Deum pœnitentia facti aut permissionis. Gen. XVIII. 14: μὴ ἀδυνατεῖ παρὰ τῷ θεῷ ῥῆμα;

38 γένοιτό μοι, *fiat mihi*) Confer assensum Davidis, 2 Sam. VII. 25. 28.

¶ ἀπῆλθεν, *abivit*) sicut antea *introivit*. v. 28.

39 ἀναστᾶσα, *surgens*) Occasionem dederat angelus. v. 36.

¶ μετὰ σπουδῆς) Σπουδὴ ejusque derivata & composita sæpe apud LXX notant בהלה *festinationem*.

¶ εἰς πόλιν Ἰούδα, *in urbem Iuda*) Nomen urbis montanæ sacerdotalis, Hebron, Ios. XXI. 11, non ponit Lucas; tribûs vero nomen, *Iuda*, notanter ponit. Hîc igitur conceptionem Iesu Christi factam esse, non temere existimaverimus. conf. Kohlreiff. in Ies. 30 de nativitate Christi in terra Canaan, p. 96. Tum excellentissimi motus fuere apud Elisabet & fœtum ejus & apud Mariam: eximiique plane ponderis est particula γὰρ *enim*, v. 44, rationem exprimens, cur hoc ipso temporis puncto Elisabet primum *Matrem Domini sui* proclamet Mariam. Tanti sane momenti est conceptio, ut, si ea Nazaretæ facta esset, *Nazarenus* ex ea causa potius, quam ex habitatione parentum diceretur. Atqui hæc habitatio pro unica illius cognominis causa allegatur. Nunc Dominus & respectu matris & progenitorum, & respectu locorum, ubi conceptus æque ac natus est, ex *Iuda* est ortus.

40 ἠσπάσατο, *salutavit*) Aliter salutant sancti, aliter profani. Nulla ratio capit, quantum moveat & quam efficax sit sanctorum voluntas, per fidem & amorem ex Deo petens, & in amicos capaces derivans.

41 καὶ ἐπλήσθη, *& impleta est*) Conjuncti motus embryonis & matris spirituales. v. 15.

¶ *παρηκολουθηκότι, consecuto*) Exquisitum verbum: dicitur de eo, qui tantum non ipse interfuit omnibus rebus, & ab iis, qui interfuere, didicit. v. gr. de Timotheo, 2 Tim. III. 10, quem Paulus mox sub persecutiones, quas perpessus fuerat Antiochiæ &c. secum duxit. Oppositum, *ἀπολέλειμμαι, res fugit me, non capio.* Causa, cur Lucas se scribere posse ac debere statuerit. Hic est, qui Act. XIII. 1, vel certe ibidem c. XVI 10 evangelico jam munere fungebatur.

¶ *ἄνωθεν, superne*) a principio. v. 2. Scriptura tradit origines, etiam evangelicas & ecclesiasticas.

¶ *πᾶσιν*) τοῖς πράγμασιν. *Omnia negotia* illa subsecutus erat Lucas *accurate.*

¶ *καθεξῆς, deinceps*) ἑξῆς, *postea*: *καθεξῆς, deinceps.* Vt omnia assecutus erat Lucas, *proximum* erat, ut describeret. Et quidem *recentem* rei cognitæ lætitiam sapit hoc proœmium. Describit autem *ordine* (id quoque valet *καθεξῆς*) primum Acta Christi, conceptionem, nativitatem, pueritiam, baptismum, benefacta, præconium, passionem, resurrectionem, ascensionem: deinde Acta apostolorum. Quod tamen ipsum non impedit, quo minus aliqua interdum, temporibus disjuncta, conjungat. c. I. 80. III. 20. &c.

¶ *κράτιστε θεόφιλε, excellentissime Theophile*) Hic Theophilus erat Alexandriæ, ut veteres testantur: (vid. *Ord. temp.* p. 225.) & in ea urbe inprimis floruit *catechesis.* v. 4. Erat vir amplissimus, ut titulus a Luca ei datus ostendit. coll. Act. XXIII. 26. XXIV. 3. XXVI. 25. Idem titulus eidem Theophilo Act. I. 1 non tribuitur, vel quod tum privatus erat, vel quod virtus ejus, & Lucæ familiaritas creverat. Argumento autem est titulus, historiam evangelicam esse veram, & ab initio præstantissimis viris sese offerri passam esse. Sancta hominum illustrium exempla in his libris descripta Theophilum excitare poterant.

4 *ἵνα, ut*) Scopus libri.

¶ *ἐπιγνῷς, cognosceres*) Verbum compositum, emphaticum.

¶ *κατηχήθης, institutus es*) ore aliorum. Catechesis etiam historiam sacram complectitur. Lucas agnoscit majorem suam auctoritatem, quam eorum, ex quibus antea audierat Theophilus.

5 *ἐγένετο, fuit*) Sub præfationem Lucas ipsam exhibet Historiam Iesu Christi, ab ejus introitu in mundum, usque ad ascensionem in cœlum. Hujus Historiæ notandum

I. Initium: ubi		
1. *Iohannis conceptio.*		*c. I.* 5-25
2. *ipsius Iesu conceptio.*		26-56
3. *Iohannis nativitas & circumcisio: Zachariæ hymnus: Iohannis adolescentia.*		57-80.
4. *Iesu Christi*	a) *nativitas.*	*c. II.* 1-20
	b) *circumcisio & nomen.*	21
	c) *repræsentatio.*	22-38
	d) *patria & incrementum.*	39, 40
II. Medium, cum esset annorum XII, & deinceps.		41-52.
III. Cursus ipse.		

1. *Adi-*

1. *Aditus: ubi describitur baptista: baptismus, tentatio.* c. *III.* 1 *s.* 21 *s.* *IV.* 1-13
2. *Annus acceptus in Galilæa:*
   A. *Nazaretæ propositus.* 14-30
   B. *Re ipsa præstitus.*
   α *Capernaumi, & in illa regione. Hic notanda*
   1. *acta, ab adversariis non reprehensa: ubi Iesus*
      1. *potenter docet.* 31, 32
      2. *obsessum liberat.* 33-37
      3. *Petri socrum & multos ægrotos sanat.* 38-41
      4 *ubique docet.* 42-44.
      5. *Petrum vocat, & item Iacobum & Iohannem.* c. *V.* 1-11
      6. *Leprosum mundat.* 12-16
   2. *acta, ab adversariis, paulatim gravius, reprehensa. Hic occurrit*
      1. *paralyticus.* 17-26
      2. *vocatio Levi, & cibus cum publicanis & peccatoribus sumtus.* 27-32
      3. *quæstio de jejunio soluta.* 33-39.
      4. *spicæ vulsæ.* c. *VI.* 1-5
      5. *manus arida restituta, & hostium insidiæ.* 6-11.
   3. *acta, quorum eventus apud varios varius erat:*
      1. *apud apostolos electos:* 12-16
      2. *apud alios auditores:* 17 *s.* 20-49.
      3. *apud centurionem:* c. *VII.* 1-10
      4. *apud discipulos Iohannis, ubi*
         א *occasio, resuscitatio adolescentis in Nain,* 11-18
         ב *legatio,* 18-23
         ג *elenchus.* 24-35.
      5. *apud Pharisæum Simonem & peccatricem amantissimam* 36-50.
      6. *apud familiares.* c. *VIII.* 1-3
      7. *apud populum.* 4-18
      8. *apud matrem ac fratres.* 19-21
   β *in mari,* 22-26
   & trans mare. 27-39
   γ *cis mare, iterum:*
      1. *Iairus & hæmorrhousa.* 40-56.
      2. *apostoli emissi.* c. *IX.* 1-6
      3. *Herodis dubitatio.* 7-9

4. *apostolorum relatio.* 10

5. *populi studium: Domini benignitas: V millia saturati.* 11-17

3. *Praeparatio ad passionem &c.*

A. *Recapitulatio doctrinae de persona I. C. Silentium imperatum: passio praedicta: sequela injuncta.* 18 *f.* 21. 22. 23-27

B. *Glorificatio in monte: lunatici sanatio: passio iterum praedicta: humilitas & moderatio praecepta.* 28 *f.* 37 *f.* 43 *f.* 46. *f.* 49 *f.*

C. *Iter magnum Hierosolymitanum ad passionem &c. Hic statui possunt intervalla XVIII.*

I. SAMARITAE, inhospitales, tolerati. 51-57

II. Invia: comites inidonei repulsi: idonei compulsi. 57-62.

III. POSTEA, Nuncii LXX praemissi: & cum gaudio recepti. c. *X.* 1-24

ET Legisperitus, Samaritae exemplo, amorem proximi edoctus. 25-37

IV. In pago quodam, Maria Marthae anteposita. 38-42.

V. In loco quodam, discipuli orare discunt. c. *XI.* 1-13

daemonium ejicitur; id factum defenditur: 14-26

mulieris acclamatio corrigitur. 27, 28

populus signi avidus reprehenditur. 29-36

VI. In domo quadam, pharisaei & scribae redarguuntur. 37 *f.* 45-54.

VII. Sermo habetur ad discipulos, c. *XII.* 1-12

ad interpellatorem, 13-21

ad discipulos, 22-40

ad Petrum, 41-53

ad populum. 54-59.

VIII. Poenitentiae necessitas ostenditur. c. *XIII.* 1-9

In Synagoga, mulier sabbato sanatur, crescente Dei regno. 10-21

IX. In itinere declaratur paucitas salvandorum. 22-30

X. Eo die, Herodes vulpes dicitur, Ierusalem redarguitur. 31-35.

XI. In domo pharisaei, hydropicus sabbato sanatur: c. *XIV.* 1-6

docetur humilitas, 7-11

vera hospitalitas, 12-14

ratio magni convivii; 15-24.

abnegatio sui requiritur. 25-35.

XII. Gaudium super peccatoribus resipiscentibus defenditur. c. *XV.* 1 *f.* 11 *f.*

Discipulis officium injungitur: c. *XVI.* 1-13.

& Pharisaeorum avaritia irrisioque refutatur. 14-31.

a b *Scandala caventur.* c. XVII. 1-4
apostolorum fides augetur. 5-10
XIII. *In confiniis Samariæ & Galilææ X leprosos sanat:* 11-19
XIV. *quæstioni de tempore adventus regni Dei respondet:* 20-37.
orationem assiduam & demissam commendat. c. XVIII. 1 f. 9-14.
XV. *Parvulis benedicit:* 15-17
respondet diviti, 18-27
& Petro. 28-30
XVI. *Passionem tertium prædicit.* 31-34
XVII. *Prope Iericho, cæcus sanatus.* 35-43.
XVIII. *In Iericho, Zacchæo salus confertur:* c. XIX. 1-10
de subita apparitione regni respondetur. 11-28

4. *Acta Hierosolymitana.*

A. *Priores dies magnæ hebdomadis.*

1. *introitus regalis.* 29-44
2. *templi*
   α *abusus castigatus.* 45, 46
   β *usus restitutus,* 47, 48.
   & vindicatus. c. XX. 1-8
3. *in templo sermones:*
   α *parabola de colonis,* 9-19
   β *responsio de censu,* 20-26
   & de resurrectione. 27-40
   γ *quæstio de Domino Davidis.* 41-44
   δ *discipuli admoniti* 45-47.
   ε *laudata viduæ oblatio.* c. XXI. 1-4
4. *templi & urbis, & universi, finis prædictus.* 5 f. 8 f. 25 f. 28 f.
5. *adversariorum & proditoris pactum.* c. XXII. 1-6

B. *Feria quinta.*

a. *Petri & Iohannis curatio.* 7-13
b. *cœna & sermones.* 14-23
c. *quis major?* 24-30
Petrus & ceteri discipuli admonentur. 31 f. 35-38
d. *in monte oliveti*
   1. *orat Iesus Patrem, ab angelo corroboratur, & discipulos excitat.* 39-46
   2. *proditur; inepte defenditur contra irruentes: sancte se gerit.* 47-53

e. com-

c. *comprehenſus in domum pontificis ducitur,* 54
Petrus eum abnegat, & plorat: 55-62
Dominus illuditur. 63-65

C. *Feria ſexta.*

א *paſſio & mors. Acta*
1. *in Synedrio, &c.* 66-71.
2. *in prætorio.* c. XXIII. 1-5
3. *apud Herodem.* 6-12
4. *iterum in prætorio* 13 ſ. 17-25
5. *in via* 26-32
6. *in Golgotha: ubi*
a. *crux ipſa: & deprecatio Ieſu:* 33, 34
b. *veſtes diviſæ.* 34 ſ.
c. *ludibria, & in his titulus crucis.* 35-39
d. *latronum tamen unus converſus.* 40-43
e. *portenta & mors Ieſu.* 44-46
f. *ſpectatores.* 47-49

ב *ſepultura.* 50-53

D. *paraſceve & ſabbatum.* 54-56.

E. *Reſurrectio, innoteſcit*
α. *mulieribus:* c. XXIV. 1-12
β. *duobus in agrum euntibus, & Simoni:* 13-35
γ. *ceteris quoque.* 36 ſ. 44 ſ.

F. *Apoſtolorum inſtructio: Domini aſcenſio: apoſtolorum alacritas.* 46-53.

¶ ἡρώδου, *Herodis*) Omnia liquido ponuntur: nomina, tempora, loca.

¶ τῆς ἰουδαίας, *Iudææ*) Theatrum rerum omnium.

¶ ἱερεύς, *ſacerdos*) non ſummus ſacerdos, ſed claſſicus.

¶ ἐξ ἐφημερίας ἀβιά· *ex claſſe Abia*) In XXIV claſſes diviſi erant ſacerdotes: & claſſis Abia erat octava. 1 Chron. XXIV. 10. ἐφημερία, uſu LXX virali, reſpondet hebraico מחלקת interdum etiam משמרת Quælibet claſſis in ſuo ordine habebat functionem ſeptidui, a ſabbato ad ſabbatum.

6 δίκαιοι, *juſti*) Benignitas ſcripturæ de juſtitia piorum loquentis non debet opponi dogmati de juſtificatione.

¶ ἀμφότεροι, *ambo*) Deus organa electa producit ex parentibus piis.

¶ ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, *coram Deo*) Gen. XVII. 1.

¶ ἐντολαῖς, *præceptis*) moralibus.

¶ δικαιώμασι) ceremonialibus. Hebr. IX. 1.

7. καὶ, &c) Non jam ſperabant prolem, ex duplici cauſa: v. 18. 36. (conf. Rom. IV. 19.) & fortaſſe jam ne petebant quidem.

¶ προ-

¶ προβεβηκότες, *provecti*) Descriptio senectutis piorum jucunda, metam conspicientis beatam.

8 ἐν τῇ τάξει τῆς ἐφημερίας αὐτοῦ, *in ordine classis suæ*) De vestigio hujus loci chronologico egimus in *Ordine temporum*, p. 230.

9 ἔλαχε, *sortem accepit*) Functiones sacerdotum, sorte dividebantur.

¶ τοῦ θυμιᾶσαι, *ut suffitum faceret*) Ex. XXX. 1 ss.

10 πᾶν, *omnis*) Erat ergo dies solennis, & fortasse sabbatum, quo ingressus erat Zacharias. v. 22. 23.

11 ἄγγελος, *angelus*) cujus nomen postea indicatum est Zachariæ. v. 19.

13 μὴ φοβοῦ, *noli timere*) Primum alloquium cœleste in aurora N. T. per Lucam amœnissime descripta. Res hic proponitur suaviter: deinde per vias asperas & severas ducitur ad exitum suavissimum. Et sic postea Apocalypsis.

¶ εἰσηκούσθη, *exauditæ sunt*) Hoc est ad cor loqui. Act. X. 4.

¶ ἡ δέησίς σου, *preces tuæ*) Prolem ergo petierat, pridem.

¶ ἰωάννην, *Iohannem*) *Iohannis* nomen præscriptum est; *Mariæ* non præscriptum.

¶ χαρήσονται, *gaudebunt*) v. 58. 66.

15 ἔσται, *erit*) filius ille.

¶ Κυρίου, *Domino*) Innuitur Deus Pater. mox etiam de Spiritu S. & Filio Dei. Iam in prodromo Messiæ amplius se pandit œconomia S. Trinitatis.

¶ καὶ οἶνον καὶ σίκερα οὐ μὴ πίῃ, *& vinum & siceram ne bibat*) Sic quoque Iud. XIII. 4, μὴ πίῃς οἶνον καὶ σίκερα. σίκερα *ab Hebr.* שכר omnem potum a vino diversum, ac tamen inebriantem denotat, ut *succum dactyli*, *zythum* &c. Talis abstinentia Iohanni, Simsonis etiam matri præcepta fuit.

¶ καὶ, *&*) Similiter *ebrietati plenitudo in Spiritu* opponitur Eph. V. 18.

¶ ἐκ, *ex*) Locutio concisa: id est, *in utero*, (v. 41. 44.) *& deinceps.*

16 ἐπιστρέψει καὶ προελεύσεται, *convertet & præibit*) Ad illud verbum mox refer *ad convertendum*; ad hoc, *ad parandum.*

¶ Κύριον, *Dominum*) Christus, Deus. conf. vers. seq. *coram eo-Domino*: & vers. 76.

17 αὐτὸς, *ipse*) Antitheton ad alios, v. 16.

¶ ἐνώπιον) *ante conspectum*, proxime.

¶ ἐπιστρέψαι κτλ. *ad convertendum &c.*) Sermo hoc loco, ut sæpe in prædictionibus, est figuratus, concisus, & quasi poëticus, hoc sensu: Efficiet Iohannes, ut parentes juxta atque liberi, inobedientes juxta atque justi, omnis ætatis & indolis homines, sint Domino parati. Non erat autem commodum dictu: convertet *inobedientes* & injustos juxta cum obedientibus & *justis*. nam justi non egent conversione. Ideo pro concreto abstractum dicitur: convertet inobedientes in sensu justorum, i. e. inobsequentes convertet sive reducet, ut ad justos, docilitate eorum & sapientia induta, se aggregent, &, quemadmodum justi promti sunt, sic inobedientes fiant promti Domino.

¶ καρδίας, *corda*) *Cor*, sedes *conversionis*, *obedientiæ*, *prudentiæ*.

¶ πατέρων ἐπὶ τέκνα, *patrum juxta cum liberis*) Malach. III. 24. לב אבות על-בנים ולב בנים על אבותם LXX, καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ. Locutio est instar proverbii,

verbii, ad *multitudinem* (v. 16) significandam. sic Gen. XXXII. 11, *μητέρα ἐπὶ τέκνοις*. sic plane, *πατέρων ἐπὶ τέκνα*. Ex. XX. 5. XXXIV. 7. nec non, *κνήμην ἐπὶ μηρὸν*, Iud. XV. 8. Vid. etiam על Amos III. 15. Iud. XII. 1, & *πρὸς*, apud Siraciden mox citandum. Simul notata cogitari potest cura patrum pro salute liberorum, contra ac fit in fuga, Ier. XLVII. 3, *οὐκ ἐπέστρεψαν πατέρες ἐφ᾽ υἱοὺς αὐτῶν*.

¶ *καὶ ἀπειθεῖς ἐν φρονήσει δικαίων, & inobedientes in prudentia justorum*) Hoc ponitur pro eo, quod est apud Malachiam, *& cor liberorum super patres ipsorum.* Inobedientia, maxime *juvenile* vitium: patres, *prudentia* & *justitia* præcipue decet. *In prudentia*, inquit angelus, non *in prudentiam*. *Sensus* eorum, *qui justi sunt*, in conversione protinus induitur.

¶ *ἑτοιμάσαι Κυρίῳ λαὸν κατεσκευασμένον, ad parandum Domino populum instructum*) Asyndeton, *ad convertendum*, *ad parandum*. Parandus populus, ne Dominus populum, imparatum inveniens, majestate sua obterat. Malach. III. 24. *Populus instructus*, Iohanni populum *paranti* obtemperans, Domino *obediens*, non jam habens talia corda, quæ describuntur Prov. XV. 7, ולב כסילים לא כן LXX, *καρδίαι ἀφρόνων οὐκ ἀσφαλεῖς*. Notentur opposita, *ἀφρόνων* & *φρονήσει* & affinia כן *ἑτοιμάσαι*. De Elia Sir. XLVIII. 11, *καὶ ἐπιστρέψαι καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καταστῆσαι φυλὰς Ἰακώβ*. Minime proletarium esse Siracidæ librum, convenientia ejus cum angeli sermone docet. Vid. etiam Matth. XXIII. 34 not.

18 *κατὰ τί γνώσομαι*) Sic LXX, Gen. XV. 8. Rem ipsam tangit Zachariæ quæstio, fidei defectu laborans: rem ipsam præsupponit *quomodo* a Maria propositum, cum fide. v. 34. 45.

19 *γαβριήλ, Gabriel*) Ratio, cur Zacharias non debuisset diffidere, est auctoritas cœlestis apparitoris. Nomen compositum ex גבר & אל indicat summam legationis, de Filii Dei incarnatione. אל est גבר Gabriel apparuerat Danieli quoque. Idem angelus: idem negotium.

¶ *ὁ παρεστηκὼς, qui adsisti*) Septem angeli *stant* coram Deo, Ap. VIII. 2. Vnus ex his Gabriel *adstat* vel stat cum sex ceteris.

¶ *ἀπεστάλην, missus sum*) v. 26. Hebr. I. 14.

¶ *εὐαγγελίσασθαι, ad evangelizandum*) Initium evangelii. c. II. 10. 17. Marc. I. 1.

20 *ἰδοὺ, ecce*) q. d. *in hoc cognosces.* Signum poscenti datur congruum, quamvis non optatum.

¶ *σιωπῶν, silens*) actu.

¶ *μὴ δυνάμενος λαλῆσαι, non valens loqui*) privatione facultatis. conf. v. 64, *os & lingua.* Plerumque ii, quibus magna revelatio obtigit, aliquid naturæ, sine noxa, amiserunt. Iacob luxatus, cui id non nævus erat, sed ornamentum: Zacharias mutus: Saul non cernens. Fuit hæc Zachariæ medicina simul, ne se propter prædictionem de filii sui magnitudine efferret.

¶ *ἄχρι ἧς*) Versum 64 confer cum v. 13. 63.

¶ *ἀνθ᾽ ὧν, quia*) Ergo proprie pœna erat.

¶ *οὐκ ἐπίστευσας, non credidisti*) Non credidit; ideo loqui non potuit.

¶ *πληρωθήσονται, implebuntur*) Eventus maxime fidem facit.

¶ *εἰς τὸν καιρὸν αὐτῶν, in tempus suum*) legiti-

legitimum. conf. *tempus*, Rom. IX. 9. 2Reg. IV. 16.

22 λαλῆσαι, *loqui*) v. gr. ad dandam benedictionem. Zacharias, *mutus*, excludebatur tantisper ab actionibus sacerdotalibus. Præludium legis ceremonialis finiendæ, Christo veniente.

¶ ἐπέγνωσαν, *cognoverunt*) Ipsam pœnam Zachariæ comitabatur beneficium. Sic omnes ad attendendum excitati sunt.

23 εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, *in domum suam*) Locutio concisa, *urbe*, in qua Zacharias habitabat, subaudita. v. 39. Sic quoque v. 56. *Domus* Zachariæ opponitur templo Domini. v. 9.

24 ταύτας) *hos* dies, de quibus v. 23.

¶ περιέκρυβεν, *occultavit*) ut graviditas occuleretur: quo magis appareret postea repente graviditas.

¶ λέγουσα, *dicens*) ad participes gaudii sui.

25 οὕτω) *sic*, uti omnes post quinque menses videbant.

¶ ἡμέραις, *diebus*) præfinitis.

¶ ἐπεῖδεν) ἐπέβλεψεν, v. 48. ἐπεσκέψατο, v. 68.

¶ τὸ ὄνειδος, *opprobrium*) cognomen *sterilis*. v. 36.

¶ ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Vix hominum numero se ipsa habuerat ob sterilitatem.

27 πρὸς παρθένον, *ad virginem*) Matth. I. 23.

¶ μεμνηστευμένην, *desponsatam*) divina gubernatione. Post annunciationem angelicam non fuisset conveniens Mariam demum desponsari.

¶ ἀνδρὶ, *viro*) qui tutorem ageret & virginis & prolis.

¶ ἐξ οἴκου Δαυίδ, *ex domo Davidis*) Constr. cum *Ioseph*, c. II. 4. Maria non exclusa.

28 εἰσελθὼν, *ingressus*) vesperi, ut probabile est. coll. Dan. IX. 21.

¶ κεχαριτωμένη) Eph. I. 6. Vulg. *gratia plena*: passive, (ut Ov. *carmina plena favoris*:) *quæ gratiam invenit*. v. 30. Non ut mater gratiæ, sed ut filia gratiæ appellatur, primo præsertim illo tempore.

¶ μετὰ σοῦ) *tecum* sit. conf. Matth. I. 23 fin. & not. Parallelum: χαῖρε, *salve*. Indicativus præsupponitur, eique subscribit hic optativus. Sic Iud. VI. 12: Κύριος μετὰ σοῦ.

¶ σὺ, *tu*) Vocativus: uti Act. IV. 24. Chrys. de Sacerd. p. 322.

29 διεταράχθη, *perturbata est*) Perturbatio ex ipsa apparitione (*videns*) exstitit. Ergo prius non videtur assueta fuisse apparitionibus.

¶ ποταπὸς εἴη, *qualis sit*) Ipsæ formulæ, *ave*, &, *Dominus tecum*, communes erant: sed ex singularibus ac novis titulis, quos angelus addebat, Maria intellexit, formulas, præsertim conjunctas, eminenti ac nova vi adhiberi. Sane talis salutationis exemplum nullum exstat aliud, in omnibus apparitionibus angelicis. Non solum admirata est Maria, sed etiam *cogitabat*, *qualis esset*, quid sibi vellet, quo tenderet hæc salutatio.

30 εὗρες γὰρ χάριν, *invenisti enim gratiam*) Hebr. מצא חן Sic Act. VII. 46. Hebr. IV. 16.

31 ἰδοὺ, *ecce*) Hoc sermone continetur summa evangelii: repetita v. 50 s. 68 s. c. II. 10 s. 14. 30 s. Conf. sermo 2 Sam. VII. 8 ss.

32 οὗτος, *Hic*) Plane Messias describitur; uti v. 68 seqq. & cap. II. 30 seq.

¶ μέγας, *magnus*) Iohannis *magnitudinem* v. 15 longe exſuperat *magnitudo* Ieſu, hîc deſcripta. Ibidem Iohanni parvulo diæta fuit præſcripta: Chriſto eam præſcribi non opus fuit.

¶ υἱὸς ὑψίςυ κληθήσεται, *filius Altiſſimi vocabitur*) Ieſus, etiam præſcindendo a natura divina, & ab unione perſonali, ob ſingularem conceptionis & nativitatis rationem eminentiſſimo ſuper angelos & homines omnes ſenſu eſt *Filius Altiſſimi.*

¶ τὸν θρόνον Δαυὶδ τȣ̃ πατρὸς αὐτȣ̃, *thronum David patris ipſius*) *Patribus*, Abrahamo inprimis, Chriſtus, ut *Semen*; per Moſen *prophetam*, ut *propheta*; Davidi, *regi*, ut *rex*, promiſſus fuit. Igitur in Pſalmis potius, quam antea, de regno Chriſti canitur. Etiam temporale regnum Iſraëlis hereditario jure pertinuit ad Ieſum Chriſtum. Maſſecheth Sanhedrin cap. IV *Ieſum* ait קרוב למלכות *proximum regno.*

33 οἶκον Ἰακὼβ, *domum Iacobi*) Sub ea domo continentur gentes, uti v. gr. ſub Rheni appellatione flumina in eum lapſa. ſed tamen ipſa domus principaliter innuitur, hoc primo tempore, in ſermone ad Iſraëlitidem. Sub hæc initia progreſſus generatim deſignatur: ſpiritualis ſenſus latet. ſic. v. 68 ſs.

¶ βασιλείας, *regni*) repete, *ſuper domum Iacob*, *in throno David*. Es. IX. 7. Quod nondum factum eſt, fiet.

34 πῶς, *quomodo*) Hoc *quomodo* non violat fidem. v. 45.

¶ ȣ̓ γινώσκω, *non cognoſco*) Præſens, pro ipſo conceptionis *futuræ* momento. Non cognituram ſe eſſe virum, ex ipſius angeli ſermone colligit. ἐπεὶ *quandoquidem*, eſt categoricum. Intellexit Maria, promiſſionem hanc ſibi dari, ut ſtatim implendam, ſine reſpectu conjugii ſui conſummandi. *Cognoſcere* dicitur etiam *mulier virum*, Num. XXXI. 17. Iud. XI. 39.

35 δύναμις ὑψίςυ, *Virtus Altiſſimi*) Sæpe junctim ponuntur hæc nomina, *Spiritus & Virtus*: v. 17. at hoc loco *Virtus Altiſſimi*, per metonymiam, denotaverit *Altiſſimum*, cujus infinita *Virtus eſt.* Sic dicitur *Virtus Domini noſtri Ieſu Chriſti*, 1 Cor. V. 4. *Spiritus ſancti ſuperventus* Mariam idoneam fecit ad ſuſcipiendam *inumbrationem virtutis Altiſſimi.*

¶ ἐπισκιάσει σοι, *inumbrabit te*) *Inumbratio* hæc denotat blandiſſimam & temperatiſſimam virtutis divinæ operationem, qua effectum eſt, ut Ignis divinus Mariam non conſumeret, ſed fœcundaret. conf. Marc. IX. 7. Ex. XXXIII. 22. Ad חפה alludi, multi putant. Viri carnisve voluntatem huc adſpirare non decuit. Ex Mariæ ſubſtantia ſumtum eſt, quicquid non ſolum ad σύλληψιν *conceptionem*, ſed etiam ad nutrimentum ſancti fœtûs cedebat. Idque conſideratur vel antecedenter ad momentum unionis actualis cum λόγῳ, vel in ipſo actu ſtatuque unionis. Antecedenter ad unionem, non ſecus atque ipſa mater, redimendum erat virtute lytri per Chriſtum θεάνθρωπον præſtandi, & ſanctificatum eſt per Spiritum ſanctum: atque ita locum habuit unio λόγου & carnis jam ſanctæ. Poſſum emere fundum: & ex fructibus fundi poſtmodum exculti ſolvere pretium pro ipſo fundo, poſt culturam multo pretioſiore. Aream templi emit David paucis ſiclis: ſed eadem, ſuperſtructo templo, facta eſt inæſtimabilis.

¶ διὸ καὶ, *quapropter etiam*) Ita ſatisfacit angelus quæſtioni, *quomodo*? v. 34.

¶ τὸ γεννώμενον, *quod gignitur*) novo hoc modo & ſingulari. Vocabula abſtracta,

ſtracta, & neutro genere expreſſa, initiis illis valde congruunt. v. 68. 71. 78. II. 25. 30. 38.

¶ ἅγιον, *Sanctum*) Hoc Tertullianus, Syrus, auctor ſermonis contra omnes hæreſes apud Athanaſium, aliique veteres, pro parte prædicati habent: *Sanctum vocabitur*, (&) *Filius Dei.* Confertiſſima certe eſt ſententia: *Eſt*, *quod gignatur*: *quod gignitur*, *ſanctum erit*: *hoc ſanctum vocabitur Filius Dei.* Totum ex verbis angeli proxime præcedentibus infertur, & quidem tali modo: *Spiritus ſanctus ſuperveniet in te*: quare, quod gignitur, *erit Sanctum. Virtus Altiſſimi inumbrabit te:* quare Sanctum illud vocabitur *Filius Dei.* Parallelus eſt verſus 32: Filius tuus erit *magnus*, & *Filius Altiſſimi* vocabitur. In divinis *magnitudo* & *ſanctitas* valde conveniunt. De hoc *Sancto* idem angelus eſt locutus Dan. IX. 24.

36 καὶ ἰδὲ, *& ecce*) Credenti Mariæ benignius ſignum ultro datur, quam Zachariæ non credenti.

¶ συγγενὴς, *cognata*) Inde etiam Iohannes & Ieſus erant *cognati.*

¶ υἱὸν, *filium*) Eliſabetæ graviditas erat ignota inter homines, exceptis familiaribus: hîc vero etiam tempus & prolis ſexus divinis documentis indicatur Mariæ, ad corroborandam Mariæ fidem. Sed de prodromi munere nil dicitur: erat enim ex ejus matre auditura Maria.

37 πᾶν ῥῆμα, *omne verbum*) De contradictoriis, an poſſint fieri, non eſt diſputandum. nam non ſunt *verbum*: nec, factum infectum, *verbum* eſt. nam non cadit in Deum pœnitentia facti aut permiſſionis. Gen. XVIII. 14: μὴ ἀδυνατεῖ παρὰ τῷ θεῷ ῥῆμα;

38 γένοιτό μοι, *fiat mihi*) Confer aſſenſum Davidis, 2 Sam. VII. 25. 28.

¶ ἀπῆλθεν, *abivit*) ſicut antea *introivit.* v. 28.

39 ἀναστᾶσα, *ſurgens*) Occaſionem dederat angelus. v. 36.

¶ μετὰ σπουδῆς) Σπουδὴ ejusque derivata & compoſita ſæpe apud LXX notant בהלה *feſtinationem.*

¶ εἰς πόλιν ἰούδα, *in urbem Iuda*) Nomen urbis montanæ ſacerdotalis, Hebron, Ioſ. XXI. 11, non ponit Lucas; tribûs vero nomen, *Iuda*, notanter ponit. Hîc igitur conceptionem Ieſu Chriſti factam eſſe, non temere exiſtimaverimus. conf. Kohlreiff. in Ieſ. 30 de nativitate Chriſti in terra Canaan, p. 96. Tum excellentiſſimi motus fuere apud Eliſabet & fœtum ejus & apud Mariam: eximiique plane ponderis eſt particula γὰρ *enim*, v. 44, rationem exprimens, cur hoc ipſo temporis puncto Eliſabet primum *Matrem Domini ſui* proclamet Mariam. Tanti ſane momenti eſt conceptio, ut, ſi ea Nazaretæ facta eſſet, *Nazarenus* ex ea cauſa potius, quam ex habitatione parentum diceretur. Atqui hæc habitatio pro unica illius cognominis cauſa allegatur. Nunc Dominus & reſpectu matris & progenitorum, & reſpectu locorum, ubi conceptus æque ac natus eſt, ex *Iuda* eſt ortus.

40 ἠσπάσατο, *ſalutavit*) Aliter ſalutant ſancti, aliter profani. Nulla ratio capit, quantum moveat & quam efficax ſit ſanctorum voluntas, per fidem & amorem ex Deo petens, & in amicos capaces derivans.

41 καὶ ἐπλήσθη, *& impleta eſt*) Conjuncti motus embryonis & matris ſpirituales. v. 15.

42 ἀνεφώνησε φωνῇ μεγάλῃ) Sic, ἐφώνησε φωνῇ μεγάλῃ, Act. XVI. 28. Alii, ἀνεβόησε φωνῇ μεγάλῃ, & sic Matth. XXVII. 46. LXX, Gen. XXVII. 38. 1 Sam. XXVIII. 12. Es. XXXVI. 13. Ez. XI. 13. &c. Item 3 Macc. V. 48 (51.) Hist. Sus. quater, Hist. Drac. v. 40 (41.) At ἀναφωνεῖν multo aliter adhibent, v. gr. de sonitu in cultu publico per Davidem adornato.

¶ καὶ εἶπεν, & *dixit*) Post hæc demum verba, quæ, a Spiritu sancto profecta, salutationem Mariæ protinus exceperunt, Maria, quid angelus sibi nunciasset, Elisabetæ retulit.

¶ εὐλογημένη, *benedicta*) Ea verba, quæ in salutatione angelica erant postrema, in salutatione Elisabet prima sunt.

¶ καὶ εὐλογημένος, & *benedictus*) Hoc non addebatur v. 28.

¶ ὁ καρπὸς, *fructus*) Vere mater Iesu fuit Maria.

43 ἡ μήτηρ, *Mater*) Nova appellatio non potuit non intime commovere virginem matrem. *Mater*, inquit, *Domini mei*: non tamen, *Domina mea*.

¶ τοῦ κυρίου μου, *Domini mei*) Conf. c. XX. 42. Ioh. XX. 28.

44 γὰρ, *enim*) Hoc videtur innuere, eodem puncto temporis & saliisse fœtum, & Mariam cœpisse reapse esse matrem Domini. conf. *nunc*. v. 48.

¶ ἐσκίρτησεν, *saliit*) Neque is saltus saltatorius, unicus fidei actus fuit: plenus fuit Spiritûs sancti. v. 15.

45 μακαρία, *beata*) Id patet ex contrario Zachariæ exemplo.

¶ πιστεύσασα, *quæ credidit*) v. 38.

¶ ὅτι ἔσται) *fore*.

¶ αὐτῇ, *illi*) Emphatice refertur ad *quæ credidit*, positum pro *tibi*: uti c. XIII. 34.

46 εἶπε, *dixit*) ore, vel etiam scripto. Maria post Zachariam acceperat nuncium, & tamen prius jubilat: utriusque canticum & inter se & cum sermonibus angeli conferri potest, v. 28 ss. 13 ss. & alio respectu cum oratione Hannæ, 1 Sam. II. 1 seqq. & cum gratiarum actione Davidis, 2 Sam. VII. 18 ss. eadem de re: it. Ps. XXXIV. Planæ Mariæ & Zachariæ hymnus indolem N. T. spirat. Divinitusque ita gubernata est Maria, ut, etiamsi non omnia penitus intelligeret; (c. II. 33. 50.) tamen verbis etiam profundissimo sensui aptis eloqueretur mysterium. Laudat Deum nomine suo, & fœtus benedicti, & Israëlis. Initium hymni congruit cum Ps. XXXI. 8. LXX: ἀγαλλιάσομαι καὶ εὐφρανθήσομαι ἐπὶ τῷ ἐλέει σου· ὅτι ἐπεῖδες ἐπὶ τὴν ταπείνωσίν μου.

47 σωτῆρι) *Salvatore*, *Servatore*. vid. ad Chrys. de sacerd. p. 452 s. Vis nominis *Iesu*. v. 31.

48 ταπείνωσιν) *conditionem humilem*. Iac. I. 10. עני LXX sæpe, ταπείνωσις. Humilitas Mariam capacem fecit rerum tantarum, de quibus v. 32 s.

¶ μακαριοῦσί με, *beatam prædicabunt me*) conf. v. 45. c. XI. 27.

¶ πᾶσαι αἱ γενεαὶ, *omnes generationes*) omnis posteritas.

49 s. καὶ) & Ille, cujus nomen sanctum est, & cujus misericordia &c. Nam hæc tria incisa per & iteratum copulantur. Hebr. אשר sæpe reticetur. Demum versu 51 nova periocha incipit.

50 εἰς γενεὰς, *in generationes*) Quamvis diu videatur promissio tardare, tamen præsta-

præstatur, & quidem in perpetuum. Eædem *generationes* Mariam dicunt beatam. v. 48.

51 ἐποίησε κράτος - ἐξαπέστειλε κενοὺς, *fecit robur - emisit inanes*) Hæc omnia facere instituit Deus per Messiam, ejusque rei experimentum in se ipsa capiebat mater ejus.

¶ ὑπερηφάνους, - *superbos*) visibiles & invisibiles.

52 δυνάστας, *dynastas*) ut Saulum, Herodem.

53 πεινῶντας ἐνέπλησεν ἀγαθῶν, *esurientes implevit bonis*) Ps. CVII. 9 LXX: ψυχὴν πεινῶσαν ἐνέπλησεν ἀγαθῶν. Ejusdem Psalmi versui 10 respondet canticum etiam Zachariæ v. 79.

¶ ἐξαπέστειλε, *emisit*) cum viderentur esse proximi Deo.

54 ἀντελάβετο, *sublevavit*) dum Messiam mittit. Idem verbum pro נשא 1 Reg. IX. 11.

¶ παιδὸς, *servi*) Sic. v. 69.

¶ μνησθῆναι) *eo quod recordatus est*, vel, *ut memorem se præstet*. v. 72. Hab. III. 2.

55 ἐλάλησε, *locutus est*) cum jurejurando, *ad* Davidem præcipue.

¶ πατέρας - ἕως αἰῶνος, *patres - usque in seculum*) Maria complectitur præterita & futura.

¶ τῷ) Constr. - μνησθῆναι ἐλέους τῷ ἀβραάμ. Mich. VII. 20. LXX, δώσεις (εἰς) ἀλήθειαν τῷ ἰακὼβ, ἔλεον τῷ ἀβραάμ, καθότι ὤμοσας τοῖς πατράσιν ἡμῶν κατὰ τὰς ἡμέρας τὰς ἔμπροσθεν. Ps. XCVIII. 3, ἐμνήσθη τοῦ ἐλέους αὐτοῦ τῷ ἰακώβ. it. Ps. CXIX. 49.

¶ ἕως, *usque*) Constr. cum *semini*.

56 τρεῖς, *tres*) Discessit ante partum Elisabetæ.

¶ εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς, *domum suam*) ex qua aliquanto post Bethlehemum ire jussa est.

58 μετ' αὐτῆς, *cum illa*) Sic *cum*, v. 72. c. X. 37 not.

59 ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, *nomine patris sui*) Non erat id moris apud Iudæos: sed hîc singularis causa movebat familiares, quod Iohannes sustineret totam posteritatem Zachariæ.

60 εἶπεν, *dixit*) ex revelatione. nam si ex Zacharia per literas didicisset, non opus fuisset, ex illo iterum quæri v. 62.

61 συγγενείᾳ σου, *cognatione tua*) Familiæ *suæ* nomina putabant Elisabetam secuturam, si nomen vellet dare, a Zachariæ nomine diversum.

62 ἐνένευον, *innuebant*) Commodius est muto innuentes videre, quam loquentes audire, quibus non possit loquendo respondere. *Surdum* etiam fuisse Zachariam, non est probabile.

¶ τὸ) Articulus hîc demonstrat.

63 πινακίδιον, *tabellam*) Si reliquiæ historiarum evangelicarum tam multæ, atque ostendi solent, veræ essent: non dubium est, quin hanc tabellam conservasset Providentia.

¶ ἔγραψε λέγων, *scripsit dicens*) scripsit his verbis. v. 64. Conf. 2 Reg. X. 1. 6. 2 Chron. XXI. 12.

¶ ἰωάννης, *Iohannes*) Vltima scriptura V.T. definit in חרם i.e. *anathema*, Malach. III. 24. Prima hæc *scriptura* N. T. incipit a *gratia*.

¶ ἐστι, *est*) Zacharias non tam jubet, quam jussum divinum indicat.

¶ ἐθαύ-

¶ ἐθαύμασαν, *mirati sunt*) nominis in hac familia novitatem, & Zachariæ atque Elisabetæ, cum inter eos non intercessisset colloquium, in nomine consensum, non ex composito, sed ex revelatione, quæ utrique obtigerat, oriundum.

64 αὐτῦ, *ejus*) Zachariæ.

65 πάντα κτλ. *omnia &c.*) quæcunque a v. 11 memorantur.

66 ἔθεντο, *posuerunt*) Saluberrimum studium; ut nexus rerum observetur post longa intervalla in operibus divinis. c. II. 18 f.

67 προεφήτευσε, *prophetavit*) de rebus proxime futuris. Dicta sunt hæc per Zachariam aut ipso die circumcisionis, aut posteaquam res percrebuerat.

68 ὅτι, *quod*) Zacharias de Christo agit præcipue, v. 69; de Iohanne quasi incidenter, v. 76.

¶ ἐπεσκέψατο κτλ. *invisit &c.*) i. e. *invisit, ut faceret.* Idem verbum, v. 78.

69 κέρας, *cornu*) Ps. CXXXII. 17. Id significat copiam & robur regium. Articulus non item conveniebat primo illi tempori. Sic quoque v. 68. 71. 78 Postea uni Iesu Christo hæc nomina apertius vindicavit res ipsa.

¶ σωτηρίας, *Salutis*) Allusio ad nomen *Iesu*. coll. v. 71. 77. Iohannes tantummodo dedit *notitiam salutis*; Dominus, *salutem* ipsam.

¶ δαυὶδ, *David*) Ps. cit. v. eod. & v. 6.

¶ παιδὸς) עבר *servi.* Ib. v. 10.

70 καθὼς ἐλάλησε, *sicut locutus est*) Vbi Maria desiit v. 55. ibi Zacharias nunc incipit.

¶ διὰ στόματος, *per os*) Prophetare prophetis nullo labore constitit, ut a Deo susciperent, sed tantummodo, ut ad homines infensos proferrent. Tantummodo *os* debuere accommodare; imo etiam *os* eis datum est. Luc. XXI. 15.

¶ ἁγίων, *sanctorum*) Nullus propheta non fuit sanctus. 2 Petr. I. 21. Hebr. XI. 32 f.

¶ ἀπ' αἰῶνος, *a seculo*) Iam ab initio fuerunt prophetæ.

71 σωτηρίαν, *salutem*) subaudi, *inquam. cornu salutis* repetitur, brevius.

¶ μισούντων, *odio habentium*) Beneficia spiritualia describit sermone adhuc cum phrasibus V. T. conveniente, de ope temporali.

72 ποιῆσαι) *faciendo.*

¶ ἔλεος, *misericordiam*) Misericordia & recordatio fœderis idem est, quod חסר ואמת *gratia & veritas.*

¶ μετὰ, *cum*) Oppositum, *ex.* v. 71.

¶ τῶν πατέρων, *patribus*) pridem defunctis. c. XX, 37. 38.

¶ μνησθῆναι) *recordando.* Allusio ad nomen Zachariæ.

73 ὅρκον, ὃν) Id est, ὅρκυ, ὃν, *juramenti, quod.* Pendet a *recordando.*

¶ τῦ δῦναι) Hinc pendet, ῥυσθέντας λατρεύειν, i.e. δῦναι, ἵνα ῥυσθέντες λατρεύσωμεν. Articulus indicat, infinitivum præcedentem ποιῆσαι declarari per hunc subsequentem. sic quoque v. 77, coll. anteced. itemque v. 79. & cap. II. 22. 24.

74 ἀφόβως, *sine timore*) Timor hostium, non timor, isque filialis, ipsius Domini, tollitur. Hebr. II. 15.

¶ λατρεύειν, *ministraremus*) Sacerdotium Novi testamenti.

75 ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ, *in sanctitate & justitia*) Idem syntheton Eph. IV. 24. 1 Thess. II. 10. *justitia* dicit convenientiam ad legem; *sanctitas*, ad naturam.

¶ πάσας) *quovis die.* Hebr. l. c.

76 καὶ, &) Iis, quæ hactenus cecinit Zacharias, nunc respondent, quæ sequuntur: de gratia erga populum, v. 68. 77. de salute, v. 69. 77. de misericordia, v. 72. 78.

¶ παιδίον, *puerule*) quantillus nunc es. Infantem non appellat nomine: loquitur, qua propheta, non qua parens.

77 γνῶσιν - ἀφέσει, *cognitionem-remissione*) Hebr. VIII. 11. 12. Ier. IX. 23.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum *salutis.*

¶ ἀφέσει, *remissione*) Fundamentum salutis.

78 διὰ, *per*) Constr. cum *remissione.*

¶ ἐλέους, *misericordiæ*) Allusio ad nomen *Johannis.*

¶ ἀνατολὴ) Sic LXX pro צמח Zach. III. 8. VI. 12. Ier. XXIII. 5. etenim צמח quoque de ortu lucis dicitur. vid. Ioh. Gregorii Observ. c. 18. Tomo VII Crit. col. 585, ubi copiosa est & excellens dissertatio. Metonymia abstracti: *Ortus*, i. e. *Sol oriens.* v. seq. Ies. IX. 1. Ap. XXII. 16.

¶ ἐξ ὕψους, *ex alto*) Id dicitur de Filio Dei, h. l. & de Spiritu sancto, c. XXIV. 49. Conf. Gal. IV. 4. 6. Sic, *ex cælo* 1 Cor. XV. 47.

79 ἐπιφᾶναι, *ut appareret*) Iterum conf. Ps. CXXXII. 17.

¶ τοῖς - καθημένοις, *sedentibus*) Conf. Matth. IV. 15 not. ex Es. l. c.

¶ σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου, *tenebris & umbra mortis*) Conjuncta, ut, contra, *lux* & *vita.*

80 ηὔξανε, *crescebat*) corpore.

¶ ἐν ταῖς ἐρήμοις, *in eremis*) Notantur hic partes eremi penitiores; Matth. III. 1 eremus exterior. Mansit immunis ab affrictu vitæ communis & inquinatæ. Prodromus Christi, & Christus ipse, utriusque vitæ, & primo quidem solitariæ, deinde etiam publicæ, & experientiam cepit & specimen dedit.

¶ ἕως, *usque ad*) c. III. 2. 3.

CAP. II.

1 Καίσαρος, *Cæsare*) Tempus igitur erat, quo nasceretur Messias. addatur, *prima*, v. 2.

¶ οἰκουμένην, *orbem*) Totum igitur genus humanum necessitudine gaudet cum Iesu, qui eidem cum his multis catalogo inseri voluit. Per synecdochen sic appellatur mundus Romæ subjectus: a quo Iudæa non exemta.

2 πρώτη) *prima*, respectu Iudæorum, qui antea citra censum tributa pependerant.

¶ ἡγεμονεύοντος) *cum præesset* Syriæ P. Sulpicius Quirinus. Vid. *Ord. temp.* p. 233. Late patet vis vocabulorum ἡγεμὼν & ἡγεμονεύειν. c. III. 1. XXI. 12. Matth. II. 6.

¶ τῆς συρίας, *Syriæ*) Syriæ appendix Iudæa. tantopere imminutæ potestatis erat Iudæa.

3 εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν, *in suam urbem*) Videtur Iosephus paulo ante reliquisse Bethlehemum.

4 οἴκου, *domo*) *Domus*, totum, & *familia*, pars, hic conjunguntur: quod *domus*

mus Davidis eo tempore non multo latius pateret, quam *familia* ejusdem.

5 ἀπογράψασθαι) *ut describeretur*, ut profiteretur. Medium.

¶ γυναικὶ, ὄσῃ ἐγκύῳ, *uxore, prægnante*) Hoc, capite I commemoratum, repetitur, quia in censu, in Romanorum commentariis, sic quoque referebatur.

6 ἐκεῖ, *ibi*) Maria non videtur scisse, se vi prophetiæ debere Bethlehemi parere: sed providentia cœlestis omnia gubernavit, ut ita fieret.

7 πρωτότοκον, *primogenitum*) Sic dicitur, ante quem nullus est natus, non qui ante alios. Magis absolute בכור hebraicum sonat.

¶ ἐσπαργάνωσεν, *fasciis involvit*) Ἐν σπαργάνοις ἀνετράφην, Salomo. Sap. VII. 4. itaque σπάργανα, *fasciæ*, non sunt per se vile & lacerum quiddam. Reliqua cura, quæ recens natis adhiberi solita erat, Ez. XVI. 4, hic non exprimitur.

¶ ἐν τῇ φάτνῃ, *in præsepi*) v. 12. Locus hospitio hominum oppositus. Verisimile est, imitamenta quædam præsepis hujus, in gratiam peregrinorum, Bethlehemi postea esse facta, (ut passim montis Oliveti) quorum aliquod deinde habitum fuerit pro ipso reclinati Iesuli loco. Præsepe Salvator pro cubili habuit: cunarum mobilium commoditate carebat parvulus nulla impatientia infectus.

¶ ἐν τῷ καταλύματι, *in diversorio*) Etiam hodie rarus Christo in diversoriis locus.

8 χώρᾳ, *regione*) in qua etiam David paverat.

¶ φυλακὰς, *custodias*) alternatim.

9 ἄγγελος, *angelus*) In omni humiliatione Christi, per decoram quandam protestationem cautum est gloriæ ejus divinæ. Hoc loco, per præconium angeli: in circumcisione, per nomen Iesu: in purificatione, per testimonium Simeonis: in baptismo, per exceptionem Baptistæ; in passione, modis longe plurimis.

10 χαρὰν, *gaudium*) Expressa gaudii mentio hîc fit, gaudendi causis nondum ita manifestis: resurrectionis nuncius non expresse hortatur ad gaudium, in causa manifesta. c. XXIV. 5.

¶ ἔσαι, *erit*) etiam per relationem pastorum.

¶ παντὶ τῷ λαῷ, *omni populo*) Angelus loquitur pastoribus Israëlitis, ut primo illi tempori conveniebat. conf. c. I. 33 not.

11 ὑμῖν, *vobis*) pastoribus, Israëli, generi humano.

¶ χριςὸς, *Christus*) v. 26. Tam clarum indicium debuissent omnes memoria retinere, dum adolescebat Dominus. Non additur nomen *Iesus*, quod postea in circumcisione ei datum est: sed ejus vis repræsentatur in *Salvator*. Et sic sæpe in V. T. sub nomine *Salutis*.

¶ Κύριος, *Dominus*) Argumentum gaudii. Magnifica appellatio.

¶ ἐν πόλει, *in urbe*) Constr. cum *natus est*. Demonstratur in hoc locus, ut in *hodie* tempus.

¶ Δαυὶδ, *David*) Hæc periphrasis remittit pastores ad prophetiam, quæ tum implebatur.

12 σημεῖον, *signum*) Ipse habitus humilis, signum erat fidelibus.

¶ βρέφος, *infantem*) Non additur articulus.

13 πλῆθος, *multitudo*) Articulus non additus.

¶ ςρα-

¶ στρατιᾶς, *exercitus*) Magnifica appellatio. Hic *exercitus* tamen *pacem* laudat.

14 λεγόντων, *dicentium*) Totus hic hymnus est bimembris, habetque doxologian, sive gratulationem, rursus bimembrem, & hujus ætiologian: ut particula & non temere sic posita ostendit. Paraphrasis: *gloria in excelsissimis Deo* (sit,) & *in terra pax* (sit!) cur? quoniam *in hominibus beneplacitum* (est.) Congruit Iren. l. 3. c. 11. fol. 216 ed. Grab. Potest tamen secundum incisum propius cum primo cohærere, quam cum tertio: ut in tertio sit asyndeton, uti Ier. XXV. 18. 1 Sam. III. 2. Vid. Nold. concord. part. p. 269.

¶ δόξα, *gloria*) Mysterium redemtionis, ejusque fructus & finis summus, observandumque duplex est antitheton: *in excelsissimis*: *in terra*. tum, *Deo*: *hominibus*.

¶ ἐν ὑψίστοις, *in excelsissimis*) Ex incarnatione cientur laudes a nobilissimis creaturis Deo tributæ. Non tamen dicunt: *in cœlo*, ubi etiam angeli: sed, rara locutione, *in excelsissimis*, quo angeli non aspirant. Hebr. I. 3. 4. Volunt, laudationem suam ad summa ascendere.

¶ ἐπὶ) Observanda particulæ differentia ab ἐν præcedente.

¶ γῆς, *terra*) non modo in Iudæa; nec jam modo in cœlo. Latius patet *terra*, quam *homines*: nam *terra* etiam *angelorum* theatrum est. Cœlicolæ dicunt, *in terra*: terricolæ, *in cœlo*. cap. XIX. 38.

¶ εἰρήνη, *pax*) v. 29.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) non modo in Iudæis. Antehac male audierant homines apud angelos: nunc hi quasi admirabundi paradoxon exclamant: *in hominibus beneplacitum*!

¶ εὐδοκία) *beneplacitum*, lubentia Dei nova erga totum nomen humanum, in Dilecto.

15 οἱ ἄνθρωποι, *homines*) totum genus humanum quodammodo repræsentantes. coll. v. 14, *in hominibus*. antitheton, *angeli*. Homines ad Iesum veniebant: angeli officium faciebant eminus.

¶ διέλθωμεν - ἕως, *transeamus - usque*) Hinc colligi potest, pastores domum suam habuisse non Bethlehemi, sed in loco aliquo, inter quem & inter Bethlehem regio, ubi vigilabant, media esset, in latitudine. v. 20. conf. *transire usque*, Act. IX. 38. Eo magis res innotescebat per eos.

¶ τὸ γεγονὸς, *factum*) Rem jam factam esse, credunt ex indicio angelico.

16 ἀνεῦρον) *invenerunt*, ut nunciatum erat.

17 διεγνώρισαν, *notum fecerunt*) etiam ante abitum. v. 20.

19 συνετήρει, *conservabat*) v. 51. Longo post tempore testari potuit. Act. I. 14.

¶ συμβάλλουσα, *conferens*) partes invicem considerans.

20 ἤκουσαν, *audiverunt*) ex Maria.

¶ καθὼς, *sicut*) Sermo & visus audituque conveniebant.

¶ ἐλαλήθη, *dictum est*) per angelos.

21 περιτεμεῖν· ἐκλήθη· *ut circumciderent: vocatum est*) Non tam directe memoratur circumcisio, quam appellatio, quæ divinitus erat jussa.

¶ πρὸ τοῦ, *antequam*) Exquisite hic denotatur beneplacitum Patris in Christo. conf. Gal. I. 15.

¶ ἐν τῇ κοιλίᾳ, *in utero*) sc. *matris*. sic, ἐν κοιλίᾳ, absolute בבטן Ier. I. 5.

22 τοῦ καθαρισμοῦ) Sic *Iren.* & *Copt.* Digna lectio, quæ alibi quoque investigetur: nam & brevis & media & apta est. Atque hinc non solum αὐτοῦ & αὐτῆς, apud paucos, sed etiam αὐτῶν, apud plerosque, suppletum videri queat. Nunquam αὐτῶν ita ponitur, ut τὸ παιδίον subaudiatur, & *mater ejus*. Neque Ipse, neque mater ejus, purificatione egebat. Sunt qui αὐτῶν interpretentur *Iudæorum*: sed Lucas purificationem, ut divinum institutum, non ut morem Iudaicum memorat.

¶ τὸν νόμον μωσέως, *legem Mosis*) Altiori respectu mox dicitur *lex Domini*.

¶ ἀνήγαγον, *adduxerunt*) Hoc proprie dicitur de adultiore, *ut introducere*, v. 27. Præludium erat hoc futurarum itionum.

¶ παραστῆσαι, *ut sisterent*) Hoc mox declaratur v. 23. Hoc accedebat ad *purificationem*, quæ fiebat super omni partu, non modo super primogenitis.

23 πᾶν ἄρσεν διανοῖγον μήτραν, ἅγιον τῷ Κυρίῳ κληθήσεται) LXX, Ex. XIII. 2: ἁγίασόν μοι κτλ. ib. v. 12: ἀφοριεῖς πᾶν διανοῖγον μήτραν τὰ ἀρσενικὰ τῷ Κυρίῳ.

24. θυσίαν, *victimam*) pauperum. Lev. XII. 8.

¶ ζεῦγος τρυγόνων ἢ δύο νεοσσοὺς περιστερῶν.) LXX l. c. δύο τρυγόνας ἢ δύο νεοσσοὺς περιστερῶν. Iidem tamen, ζεῦγος τρυγόνων κτλ. Lev. V. 11.

25 ἱερουσαλὴμ, *Ierusalem*) Huic urbi primo quoque tempore ostensus est Salvator.

¶ συμεὼν, *Simeon*) primus propheta, qui diceret, Christum venisse: & quo interprete Deus probavit hunc, qui sibi sistebatur, primogenitum.

¶ δίκαιος, *justus*) in officiis.

¶ εὐλαβὴς) Vulg. *timoratus*) in habitu animæ erga Deum.

¶ προσδεχόμενος παράκλησιν τοῦ ἰσραὴλ, *exspectans consolationem Israël*) non solum, ut Iacobus, Gen. XLIX. 18, in tempora longa: sed ut jam adventantem, v. 38. Sensim brevior facta est exspectatio fidelium, ut nunc fit de adventu glorioso.

¶ ἐπ' αὐτὸν, *super ipsum*) ut prophetam. v. seq.

26 ἦν, *erat*) dudum fortasse: quanquam senectus in Anna notatur, in Simeone non notatur.

¶ μὴ ἰδεῖν - ἢ ἴδῃ, *non videre - quam videret*) Suave antitheton.

¶ πρὶν ἢ, *antequam*) Eo autem viso, statim erat decessurus. v. 29, *secundum*.

¶ τὸν χριστὸν Κυρίου, *Vnctum Domini*) Sic, *Vnctum Dei*, c. IX. 20. Is est, quem unxit Dominus, & præ quo nullum alterum pro Vncto agnoscit.

27 ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν, *cum introducerent*) Nam postea peregerunt sacrificium. v. 39. Id erat loco declarationis, quod non ex communi causa Iesus subiret legem purificationis.

28 αὐτὸς, *ipse*) ultro.

¶ ἐδέξατο, *suscepit*) motu divino, divinæ benignitati respondens.

29 νῦν, *nunc*) Simeon ex divina promissione duplex beneficium conjunctim acceptat: aspectum Salvatoris & beatum obitum. Multa veteres putarunt, quid Iohannes post obitum nunciarit mortuis: mirum, si de Simeone non similia commentati fuerint.

¶ ἀπο-

¶ ἀπολύεις, *dimittis*) Idem verbum, Gen. XV. 2. Num. XX. 29. Tob. III. 6. 16 (13.)

¶ δέσποτα, *Domine*) Δεσπότης proprie *herum* dicit. Act. IV. 24 2 Tim. II. 21. Ap. VI. 10.

¶ κατὰ τὸ ῥῆμά σου, *secundum verbum tuum*) Verbo promissi exacte respondet cantus Simeonis. Sunt enim parallela. *Christus Domini*: *Salus Domini*. *Videre*: *videre*. *Mors*: *missio*.

¶ ἐν εἰρήνῃ, *in pace*) perfecta.

30 εἶδον, *viderunt*) Etiam tenuere manus: sed Simeon verba aptat promissioni. v. 26.

¶ τὸ σωτήριόν σου, *Salutare tuum*) Sic c. III. 6. Conveniens sermo, in abstracto, περὶ τοῦ παιδίου, *de puerulo*, antequam perficeret opus salvandi: deinceps, *Salvator*, in concreto, dicitur, quem jam tum in ampliatione sic appellarant cœlites. v. 11. Es. XLIX. 6. 9: -τὴν διασπορὰν τοῦ ΙΣΡΑΗΛ ἐπιστρέψαι· ἰδοὺ δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένους, εἰς ΦΩΣ ΕΘΝΩΝ, τοῦ εἶναί σε εἰς ΣΩΤΗΡΙΑΝ ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς. -λέγοντα τοῖς ἐν δεσμοῖς, ἐξέλθετε, καὶ τοῖς ἐν τῷ σκότει, ΑΝΑΚΑΛΥΦΘΗΝΑΙ. *Salutare tuum*, i. e. Christum. hunc enim ipsum videbat jam tum Simeon: hunc etiam *lucem* & *gloriam* appellat.

31 κατὰ πρόσωπον, *in facie*) Locus maxime conspicuus, ad lucem omnibus ostendendam, erat ipsum templum.

¶ πάντων, *omnium*) non modo Iudæorum.

¶ λαῶν, *populorum*) Innuitur, posthac non unicum fore populum. coll. v. 32.

32 φῶς, *lucem*) Id stat in appositione cum *salutare*.

¶ εἰς ἀποκάλυψιν) *ut* gentibus *reveletur* Deus & Christus, & ipsæ sibi in luce ejus.

¶ ἐθνῶν, *gentium*) Constr. cum *lucem*. *lux* gentium, revelanda eisdem. Ap. XXI. 23 f.

¶ καὶ δόξαν, *& gloriam*) Constr. cum *lucem*, non subaudito *in*. *Lux* & *gloria* sive splendor sunt synonyma, sed ita, ut *gloria* quiddam majus sonet, & prærogativam Israëlis exprimat, ob necessitudinem propriam cum hoc rege gloriæ.

¶ ἰσραὴλ, *Israël*) Etiam post gentes Israël fruetur hac gloria.

33 θαυμάζοντες, *mirantes*) Nam magis magisque intelligebant, quam magnifica essent, quæ de Iesu dicta essent, antequam natus esset: & talia audiebant ex Simeone & aliis, quos non existimarunt id adhuc scire.

34 εὐλόγησεν, *benedixit*) ברך valedicens, cum benedictione, visa eorum admiratione pia.

¶ αὐτούς, *illis*) Iosepho & Mariæ: non Iesu ipsi. Hebr. VII. 7.

¶ εἶπε, *dixit*) Admirationem lætam prædictio fidelis rerum adversarum excipit, & illius abusui medetur.

¶ πρὸς μαριὰμ, *ad Mariam*) præ Iosepho, cujus ultima mentio fit versu 51 not.

¶ οὗτος, *Hic*) de quo talia dici miraris.

¶ κεῖται) hic, qui in ulnis meis *jacet*; *positus est*, ut lapis pretiosus, *in casum & resurrectionem*. Notabile est, hæc non per angelum v. 10 f. c. I. 30 f. esse prædicta, sed per hominem sanctum addita. Angeli duntaxat erat εὐαγγελίζεσθαι, *bonum nuncium afferre*.

¶ *καὶ ἀνάστασιν*, *& resurrectionem*) Et non debet mere disjunctive accipi: coll. 2 Cor. II. 15. nam multi eorum, qui cadunt, iidem etiam resurgunt. Rom. XI. 11 f. Ipse est *resurrectio*, ut ipse *signum.*

¶ *πολλῶν*, *multorum*) v. 35.

¶ *σημεῖον ἀντιλεγόμενον*, *signum*, *cui contradicitur*) Insigne oxymoron. *Signa* alias tollunt *contradictionem*: hoc erit objectum *contradictionis*, quanquam per se signum est evidens fidei. Es. LV. 13. LXX. nam eo ipso, quia *lux* est, illustris & *insignis* est. Magnum erit spectaculum. *Contradictionem* credentium & non credentium mutuam, de Iesu: & non credentium, contra Iesum, & *cogitationes*, v. 35, inprimis refert Iohannes, c. V seqq. Contradixere, verbis & re. Hebr. XII. 3. Non erat maturum, passionem, crucem, mortem expressius prædici. Vt primum Iesus in templo sistitur, adversa ei denunciantur. quum in templo postremum fuit, non dissimiles Simeoniticis sermones ipse habuit. Matth. XXIII. 37.

35 *καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς*, *& tuam vero ipsius*) Antitheton ad *Hic.*

¶ *τὴν ψυχὴν*, *animam*) Resp. *ex cordibus.*

¶ *ῥομφαία*, *gladius*) *ῥομφαία*, majus *ξίφος*, quam *μάχαιρα*, & sæpe tamen minus nocens. Innuitur dolor de contradictione mundi contra Iesum, vel etiam quædam tentatio intestina, acutissima, sed perbrevis, apud Mariam, & salutaris denique. nam non omnia cepit sancta virgo. v. 33. 50. Transire potuit gladius v. gr. v. 48 fin. Marc. III. 31. Ioh. XIX. 25. Quis putet, Mariam sine tentationibus internis consummatam esse? Summa ejus fides, per summa certamina vicit. Veruntamen *anima*, non *cor*, *spiritui* opponitur, Hebr. IV. 12. Multorum *corda cogitationibus* conquassata sunt: Mariæ duntaxat *anima gladium* est experta. Conf. phrases Ps. XLII. 11. LXXIII. 21.

¶ *ὅπως*, *ut*) Consequens rerum adversissimarum.

¶ *ἄν*) *ἂν* non *παρέλκει*. i. e. *eo facto.*

¶ *ἐκ πολλῶν*, *ex multis*) Sic, *multorum*, v. 34.

¶ *διαλογισμοὶ*) *cogitationes*, bonæ, malæ, ex cordibus bonis, malis: unde contradictio provenit. Et fides & infidelitas est in corde, & per os exseritur. Rom. X. 8 f. 21. XV. 5. 6. Act. XIII. 46. XIV. 2. 2 Cor. IV. 13. VI. 11. 2 Tim. II. 12 f.

36 *Φανουήλ*, *Phanuel*) Pater Annæ præ viro nominatur. adhuc notus erat, ut *exspectans*. v. 38.

¶ *Ἀσήρ*, *Aser*) 2 Chron. XXX. 11.

37 *ἐτῶν*, *annorum*) Anni totius ætatis, non solius viduitatis. Senes primi, post angelos, Christum natum celebrant: ut constet, Salutem per eum allatam esse vitæ melioris.

¶ *ὀγδοήκοντα τεσσάρων*, *octoginta quatuor*) Itaque Anna fuerat annorum circiter viginti quatuor, quum *Ierusalem* in potestatem Romanorum, duce Pompejo, pervenerat.

¶ *νηστείαις*, *jejuniis*) etiam in senectute.

38 *ἀνθωμολογεῖτο*) *vicissim*, pro beneficio divino, *confitebatur*. Hebræo הודה respondet.

¶ *πᾶσι*, *omnibus*) Erant igitur non pauci. Alii, quamvis Messiam venturum crederent, tamen *non exspectabant.*

¶ *ἐν*, *in*) qui erant Hierosolymis.

40 *ηὔξανε*, *crescebat*) corpore. incrementum infantis. v. 52, *proficiebat*, profectus

fectus pueri. ab anno I ad XII. a XII ad XXX. Etiam deinceps conf. c. IV. 1. 14. Mentio profectuum jungitur cum repraesentatione in templo, cum mansione paschali in templo, & cum baptismo.

¶ ἐκραταιοῦτο πνεύματι, *corroborabatur spiritu*) prae Iohanne, de quo non additur, *impletus sapientia*. c. I. 80. Sapientia, summa dotum animae. De pietate Iesu parvuli vid. Ps. XXII. 10 f. & conclude a minori ad majus ex Luc. I. 15. 44.

¶ χάρις) *favor* Dei erat erga illum. Postea *hominibus* innotuit. v. 52.

41 κατ' ἔτος, *quotannis*) sine metu Archelai.

42 ἐτῶν δώδεκα, *annorum duodecim*) Hic aetatis gradus sine dubio in pueris piis praecipuum quiddam habet, ex benedicto exemplo Salvatoris, qui se temporibus aetatis humanae attemperavit. c. III. 23. Ab eo tempore quotannis sine dubio venit ad Pascha.

43 Ἰησοῦς ὁ παῖς, *Iesus puer*) Describitur *ordine* (καθεξῆς) a Luca, Iesus *fructus ventris*, c. I. 42. *infans*, c. II. 12 *puerulus*, v. 40. *puer*, h. l. *vir*, c. XXIV. 19. coll. Ioh. I. 30. Non statim plena statura, ut Protoplasti, apparuit: sed omnes aetatis gradus sanctificavit. Senectus eum non decebat.

¶ καὶ οὐκ ἔγνω, & *non novit*) Iud. XIV. 6. 9.

44 νομίσαντες, *putantes*) Hinc colligi potest, non multo aliter a parentibus observatum fuisse Iesum, atque a multis solent observari liberi, qui saepius ex oculis dimittuntur.

¶ ἡμέρας ὁδὸν) Sic LXX, ὁδὸν ἡμέρας. 1 Reg. XIX. 4.

46 τρεῖς, *tres*) Numerus mysticus. Totidem dies, mortuus, a discipulis pro amisso habitus est. c. XXIV. 21. Vid. *Ord temp*. p. 234.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) in partibus templi exterioribus.

¶ καθεζόμενον ἐν μέσῳ, *sedentem in medio*) dignitatis causa, nec discentis, nec docentis habitu, sed conferentis. conf. v. 47.

¶ ἐπερωτῶντα, *interrogantem*) *Quaestiones* proponebat, & *respondendo* solvebat. v. 47.

48 πρὸς αὐτὸν, *ad eum*) Hoc, ineunte commate, emphasin habet. *Ad illum* non debebat sic dicere.

¶ ἡ μήτηρ, *mater*) Non loquebatur Iosephus: major erat necessitudo matris.

¶ εἶπε, *dixit*) publice.

¶ τί) *quid*? non, *quare*? quid nobis hac agendi ratione confecisti?

¶ ὀδυνώμενοι, *dolentes*) Sane multa hoc triduo cor Mariae versavit. conf. v. 35.

49 εἶπε, *dixit*) comiter, sine perturbatione ulla.

¶ τί, *quid*?) Primum hoc exstat verbum Iesu: cum quo conferri potest extremum, vel ante mortem, vel ante ascensionem, Act I. 7. 8. Non reprehendit, quod amiserint: sed quod quaesito opus esse putarint, innuitque, se neque amitti, neque alibi, atque in templo inveniri potuisse.

¶ οὐκ ᾔδειτε, *num non noveratis*) Scire debuerant, ex tot documentis. Scire, quod opus est, facit ad tranquillitatem.

¶ τοῖς) Conf. Ioh. XVI. 32, τὰ ἴδια.

¶ τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) cujus antiquius

tiquius est jus in Iesum, quam Iosephi & matris. Eo ipso se templi Dominum declarat: declaravit postea etiam apertius. Ioh. II. 16. Matth. XXI. 12 f.

¶ δεῖ, *oportet*) Ita docet, se non læsisse obedientiam, & tamen quodammodo se emancipatum declarat, parentumque attentionem acuit. v. 51.

¶ εἶναί με, *esse me*) Conf. Hebr. III. 6.

50 οὐ συνῆκαν, *non intellexerunt*) Ergo non ex illis hoc didicerat: neque ab aliis doctoribus, v. 47 f. Non multum antea, nec tamen nihil, de Patre locutus erat.

51 ὑποτασσόμενος, *subjectus*) libere. Mirabilis subjectio ejus, cui omnia subjecta sunt. Etiam antea subjectus fuerat: sed nunc id commemoratur, quum videretur jam se potuisse eximere. Talis honor ne angelis quidem obtigit, qui parentibus Iesu.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Ab h. l. nulla Iosephi mentio, ut credibile sit, Iosephum brevi post esse mortuum, & Iesum sensisse incommoda orphanorum. vid. Marc. VI. 3. Ioh. II. 12. Mira de S. Ioseph habet *Theol. du cœur* Part. I. pag. 9 f.

¶ διετήρει) LXX, διετήρησε τὸ ῥῆμα. Gen. XXXVII. 11.

52 προέκοπτε, *proficiebat*) secundum humanam naturam, & humanæ naturæ sapientiam; idque revera, sed longe supra modum hominis communis.

¶ σοφίᾳ, *sapientia*) in anima.

¶ ἡλικίᾳ) *statura* corporis cum annis. Ergo justam proceritatem nactus est ac decoram.

¶ χάριτι, *gratia*) *favore*, ex dotibus animæ & corporis. a *gratia* inprimis commendatur ætas tenerior.

¶ παρὰ θεῷ, *apud Deum*) Ioh. VIII. 29.

¶ ἀνθρώποις, *homines*) Facilius irascitur mundus viris, quam adolescentibus nondum in munere publico versantibus.

CAP. III.

1 Ἐν ἔτει, *in anno*) Epocha ecclesiæ omnium maxima; Marc I. 1. (coll. 1 Reg. VI. 1 de epocha templi:) cum qua etiam annus Christi trigesimus nectitur. v. 23. Hic quasi scena N. T. panditur. Ne nativitatis quidem, aut mortis, resurrectionis, ascensionis Christi tempus tam præcise definitur. c. II. 1. Fit autem denominatio non a consulibus Romanis, sed ab Imperatoribus. Solet Scriptura rerum magnarum epochas accurate definire: id de N. T. fit hoc uno loco; & vel ob hoc unum liber hic Lucæ est necessaria pars scripturæ N. T. Vid. *Ord. temp.* p. 219 seqq.

¶ καίσαρος, *Cæsaris*) Ecclesia in republica est: ideo denominatur epocha ab imperio.

¶ καὶ, &) *Ituræa* & *Trachonitis* regio, trans Iordanem, duæ tetrarchiæ.

¶ ἀβιληνῆς, *Abilenes*) ultra regionem Trachonitidem in septentrionem.

2 ἐπὶ ἀρχιερέως, *sub pontifice*) Singularis numerus, Caipha non excluso. Act. IV. 6. Quemadmodum in genealogiis dici solet hebraice, *filii*, plurali numero, etiamsi unicus sequatur filius; quia sæpe plures esse solent: *filii Eliezer*, *Rehabia* (unicus.) 1 Chron. XXIII. 17 &c. ita hic singulari numero dicitur *pontifex*, quamvis duo homines, *Annas & Caiphas*, nominantur: unde etiam ἀρχιερέων & *Gothus* habet & apud quosdam excuditur. namque unus esse pontifex debebat, & a plurali

plurali numero ipse abhorrebat auditus.

¶ ἐπὶ, *super*) immediate. Eadem phrasis, Ier. I. 1.

3 ἰορδάνε, *Iordanis*) fluminis ad baptizandum apti. Regnum Dei in suo cursu se accommodat loco & tempori.

4 ὡς, *ficut*) Pœnitentia describitur v. 4. 5, remissio peccatorum innuitur v. 6.

¶ ἐν βίβλῳ λόγων, *in libro sermonum*) Iesajæ liber certis constat orationibus, quæ cum conjunctæ fuerint, nulla potuit intercidere. sic, *liber psalmorum*. c. XX. 42.

¶ Φωνὴ - τρίβες αὐτῦ - τὰ σκολιὰ - αἱ τραχεῖαι-καὶ ὄψεται κτλ.) Es. XL. 3. 4. 5. LXX, Φωνὴ-τρίβες τῦ θεῦ ἡμῶν - πάντα τὰ σκολιὰ-ἡ τραχεῖα εἰς πεδία - καὶ ὀφθήσεται ἡ δόξα Κυρίε, καὶ ὄψεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τῦ θεῦ, ὅτι Κύριος ἐλάλησε.

5 Φάραγξ, *vallis*) ubi est cavitas & vacuitas a justitia vera, ut apud publicanos & militantes. v. 12. 14.

¶ ὄρος, *mons*) ubi tumor justitiæ humanæ, vel potestatis, ut apud Herodem.

¶ βυνὸς, σκολιὰ, τραχεῖαι, *collis, obliqua, aspera*) I. profundum, II. longum, III. latum, corrupta, rectitudini restituentur, & plana fient.

¶ εἰς εὐθεῖαν, *in rectam*) Ὁδὸν, *viam*, subaudivere LXX. & sic mox, *& asperæ*, sc. *viæ*.

6 καὶ) & sic. Hebr. *& revelabitur gloria Domini, & videbunt omnis caro simul, Os Domini esse locutum.*

¶ ὄψεται, *videbit*) nulla jam inæqualitate umbram in via retinente, omnibus partibus expositis luci.

¶ τὸ σωτήριον τῦ θεῦ *salutare Dei*) i. e. Messiam. c. II. 30.

8 μὴ ἄρξησθε λέγειν, *ne cœperitis dicere*) Omnem excusationis etiam conatum præcidit.

10 τί ὖν ποιήσομεν; *quid ergo faciemus?*) Character est hic animæ, quæ convertitur. Act. II. 37. XVI. 30.

11 ὁ ἔχων, *qui habet*) Populus avaritiæ præ aliis vitiis capax. Ideo huic peccato contraria Iohannes eis præcipit, de victu & amictu. Fructus intimæ pœnitentiæ in extimas vitæ partes exit: v. 13 s. neque speciosis, sed civilibus & tamen bonis operibus constat. c. X. 34. Matth. XXV. 35. Ies. LVIII. 6 s.

¶ δύο χιτῶνας, *duas tunicas*) Et sic de duplo aliarum rerum.

¶ μεταδότω, *impertito*) Liberalitas patet latius, quam ad obolos.

12 διδάσκαλε, *magister*) Publicani majore ceteris reverentia utuntur.

14 στρατευόμενοι, *militantes*) Ad hos a publicanis per gradationem venitur.

¶ μηδένα διασείσητε) *neminem concutite*, vi.

¶ μηδὲ συκοφαντήσητε) calumniis, quasi jure. LXX, Gen. XLIII. 17.

15 προσδοκῶντος, *exspectante*) Exspectabant, ut indicia aut ab Iohanne aut aliunde fierent atqui Iohannes Zachariæ sacerdotis filius non erat ex tribu Iuda, ex qua Messiam constabat esse oriundum.

¶ ὁ χριστὸς, *Christus*) Non ita crassam adhuc ideam de Christo habebant. nam Iohannes nil splendoris externi habebat, & tamen talia de eo cogitabant.

16 ἀπεκρίνατο, *respondit*) interrogare cupientibus. conf. Act. XIII. 25, *suspicamini*.

¶ ἔρχεται) Castellio vertit, *adventat*.

¶ ὁ ἰσχυρότερός μου, *qui validior me est*) Valebat Iohannes, v. 4 s. 10 s. cap. I. 17. sed Christus multo plus.

¶ καὶ πυρὶ, *& igne*) Ignis ille respectu fidelium denotat igneam vim Spiritûs S. coll. Es. IV. 4. Et revera igne baptizati tinctique sunt. Act. II. 3. I. 5. Veruntamen non, ut Ioh. III. 5 aqua materialis, sic h. l. ignis materialis significatur; nam illic aqua ante Spiritum, sed h. l. Spiritus & ignis simul appellatur. Respectu impœnitentium denotat ignem iræ, v. 17. Significationem ignis pariter duplicatam vid. Marc. IX. 49 cum anteced.

18 s. παρακαλῶν, *hortans*) Iohannis functio, *hortari*, *evangelizare; arguere*, *prædicare*. v. 3. 19.

¶ εὐηγγελίζετο, *evangelizabat*) uti v. 16.

19 καὶ περὶ πάντων, *& de omnibus*) Non satisfacit officio, qui una tantum de re peccatores, etiam reges, reprehendit.

20 προσέθηκε, *addidit*) *Additamentum* peccatorum, persecutio.

¶ κατέκλεισε, *conclusit*) Commemoratur hoc ante baptismum Christi; & Herodem Iohannes primo quoque tempore arguebat. Postea de Iesu Christo non interpellata subsequitur historia.

21 προσευχομένου, *precante*) post baptismum. Sæpe preces Iesu commemorat Lucas, in rebus maximis. c. VI. 12. IX. 18. 29. XXII. 32. 41. XXIII. 46.

¶ ἀνεῳχθῆναι) Si deducas ab ἠνεῴχθην, indicativus præ infinitivo augmentum habet: infinitivus, non tam augmentum quam ἔκτασιν.

22 σωματικῷ εἴδει, *corporea specie*) Contra etiam e regno tenebrarum *interdum* apparent *species corporeæ*.

¶ σὺ, *tu*) responsio ad preces. v. 21.

23 καὶ αὐτὸς ἦν ὁ Ἰησοῦς ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα ἀρχόμενος, *& ipse erat, Iesus, quasi annorum triginta, incipiens*) Initium hoc loco innuitur non *anni trigesimi*, quod neque cardinalis numerus, *annorum XXX*, neque particula *quasi* ferebat; sed initium *faciendi & docendi* publice, sive *introitus*: Act. I. 1. 22 (ubi verbum *incipere* item absolute ponitur,) cap. XIII. 24. Id initium Lucas in ipso baptismo factum innuit. coll. Matth. III. 15. Quare illud initium obiter is in hoc versu, ætatem autem Iesu præcipue notat: & hanc quidem ita, ut introitum Iohannis, & paulo post introitum Iesu in uno eodemque anno factum notet. Decore loquitur Lucas: & quum dixisset, ad prodromum *esse factum verbum Dei*: v 2. coll. Ioh. X. 35. Dominum, ait, *incepisse*, scilicet non ut servum, sed ut Filium. Nomen, *Iesus*, additur, quia nova rerum scena panditur. Grande pronomen, *ipse*, præmissum, facit antitheton ad *Iohannem*: habetque Iohannes externas temporis notationes, a *Tiberio* &c. tempus initii a Domino facti ex *ipsius* Domini *annis* definitur. Habebat Dominus post admirabiles profectus ætatem legitimam, muneri publico opportunam.

¶ ὡς ἐνομίζετο, *ut censebatur*) Dilutior interpretatio, *ut putabatur*: plus quiddam valet νομίζεσθαι denotat sensum ac morem, communiter, nec non jure, receptum: Act. XVI. 13. Porro non dicit Lucas, ὢν υἱὸς Ἰωσὴφ, ὡς ἐνομίζετο, sed ὤν, ὡς ἐνομίζετο, υἱὸς Ἰωσὴφ. Itaque incisum hoc, ὡς ἐνομίζετο, non minus, quam illud, cui proxime cohæret, ὢν υἱὸς, vim suam ad totam scalam genealogicam porrigit, itaquidem, ut singuli gradus pro eo, ac singulorum ratio fert

&

& postulat, accipiendi veniant. *Erat* Iesus, *ut censebatur*, filius Iosephi: nam non solum opinio hominum eum pro filio Iosephi habebat, sed etiam Iosephus omnia paterna officia, quanquam Iesum non genuerat, præstabat. *Erat, ut censebatur*, filius Eli: & erat vere, nam mater ejus, Maria, patrem habebat Eli: & item, *filius Matthat* & reliquorum patrum. *Erat, ut censebatur*, filius Kainanis, quem Hellenistæ ex LXX int. in serie patrum post diluvium referebant. Quod igitur ad Iosephum & ad Cainanem attinet, *opinioni* populari Lucas per προθεραπείαν hancce medetur, ut Franc. Iunius pridem vidit, coll. Vsser. chron. sacr. Part. I. cap. 6. f. 34. in ceteris autem patribus omnia tanquam V. T. & reliquis tabulis publicis & ipsi veritati consentanea, atque ab omnibus agnita, intemerata relinquit, imo comprobat.

¶ τοῦ ἠλεὶ, *Eli*) Hic erat Mariæ pater, Iosephi socer. *vid. Matth. I. 16 not.* Τοῦ, articulum hic tam frequentem, cum antecedente quovis nomine proprio, an cum subsequente construas, nil interest. nam per utramvis constructionem cujuslibet ulterioris patris filius est Iesus, interveniente citeriore. Vtrovis modo Hebraica, quæ fere ambigua sunt, LXX int. exprimunt. Ezr. VII. 1. Neh. XI. 4. ss. Sed simplicius τοῦ cum quovis subsequente nomine cohæret: quomodo Matth. I. 1 Iesus Christus dicitur filius Davidis, FILIVS Abrahami. & quanquam in primo gradu, υἱὸς ἰωσὴφ, sine articulo dicitur, tamen deinceps τὸ ὢν υἱὸς commode cum singulis patribus immediate construitur. conf. LXX Gen. XXXVI. 2.

31 τοῦ ναθὰν, Nathan) Hic Nathan, filius David, homo est valde memorabilis. Zach. XII. 12. Sohar Num. ad Es. XL. 8. *Chepb zibab uxor Nathan filii David mater est Messiæ.* Schœttgen. ad h. l.

36 τοῦ καϊνὰν, *Kainan*) Adornent nonnulli, quantum possunt, speciem aliquot codicum, *Cainane* carentium: unus eo caret *Cantabrigiensis*, idemque *Steph. β* idemque *Bezæ*: qui, ut græcolatinus, non tam codicis, quam rhapsodiæ, patrum varietates complexæ, titulum meretur. Recte Is. Vossius: *Licet in innumeris & novi & veteris testamenti exemplaribus nomen istius Cainanis abesset, quod tamen falsum, nullum tamen exinde peti posset argumentum. Ratio enim manifesta esset ex eo, quod Ecclesia calculum Africani & Eusebii adprobarit & secuta sit; adeoque miror, non plura reperiri exemplaria, in quibus Cainanis nomen expunctum sit.* c. Horn. p. 13. Attamen ita multi *Cainanem* hoc tempore improbant, ut periculum sit, ne propediem ex Luca eliminetur: id quod *magnæ temeritatis* esse, recte statuit *Rich. Simon* ad h. l. nec non *Gomarus*. Præterea Cainanem apud Lucam retinent *I. E. Grabius, Ioh. Harduinus, Iac. Hasæus, G. C. Hofmannus*, quibus addatur *Hottingeri* thes. phil. p. 174 *Glassius* &c. In antiquis est *Ambrosius*, ad Luc. VII. *Septuagesima & septima*, inquit, *generatione Dominus natus est ex Maria.* Ante nativitatem Christi in LXX interpretibus (vid. Gen. X. 24. XI. 12. 1 Chron. I. 18.) hunc Cainanem extitisse, Demetrii Chronicon demonstrat apud Eusebium, lib. IX præp. Ev. pag. 425. Porro Theophilum, cui Lucas scripsit, Alexandriæ fuisse, complura testantur monumenta. Alexandriæ apud LXX int. quin lectus certe fuerit Cainan, dubium non est, ne ibi insertum dicam. Quare non conveniebat, Cainanem jam tum aut omitti a Luca, aut aperto notari obelo.

obelo. Alibi quoque Hellenistis id dedit Lucas, ut LXX interpretes illos præ hebraico textu sequeretur. Act. VII. 14. & sic Cainanem illis insertum non expunxit. Neque tamen ea re veritatem violavit. nam ortus I. C. ex Davide, ut patribus aliquot apud Matthæum prætermissis, sic Cainane apud Lucam retento, tamen salvus manet. Quin etiam summæ veritati cavit præfatiuncula illa, *ut censebatur*, v. 23. not. Denique non est eorum, qui N. T. tractant, præstare lectionem LXX interpretum. In chronologia præcipuum exstat momentum quæstionis de Cainan. Igitur de eodem diximus aliquid in *Ordine temporum*, p. 52. *Caivanem* legit *Lighf.*

38 τοῦ θεοῦ, *Dei*) Hanc clausulam sapienter addit Lucas. *Adam*, primus homo. Is non erat a se ipso, neque a patre & matre; sed a Deo, non solum, ut filii Adam, sed modo plane singulari. nam quicquid filii Adam, ex beneficio creatoris, parentibus debent, id ipse Adam a Deo accepit. Ideo non in Adam subsistit Lucas, sed summum illud addit, *Dei*. Atque hic demum est terminus, quo nullus est ulterior. Genealogiam Lucas ab Adamo secundo ad primum ita ducit, uti Moses ipse generationem hominis describit Gen. V. 1 seqq. Plane *factura* Dei erat homo, non solum ut omnes creaturæ, sed modo proprio. Gen. I. 26. Si recensio desisset in Adam, abrupta esset, non terminata. Nunc ab Iesu Christo ad Deum ducitur. Pulcre cum ortu Adami ex Deo confertur ortus Iesu ex Maria: ad utrumque similitudine aliqua accedit, sed longe utrumque exsuperat ortus Iesu ex Deo, mediatus quodammodo, per patres, sed multo magis immediatus, ut est Dei filius. Ex Deo per Christum sunt omnia: omnia reducuntur per Christum ad Deum. Scriptura, etiam quod ad humani generis ortum pertinet, figit satiatque cognitionem nostram: eam qui spernunt aut ignorant, pendent errantque inter tempora antemundana & postmundana.

CAP. IV.

1 Πνεύματος ἁγίου πλήρης, *Spiritus sancti plenus*) Cap. III. 22.

¶ ἐν τῷ πνεύματι, *in Spiritu*) illo, sancto.

2 ἡμέρας τεσσαράκοντα, *dies quadraginta*) Hoc vulgo construitur cum πειραζόμενος, *tentatus*: atqui Tentator, quum Iesus consummatis XL diebus esuriret, demum accessit, Matth. IV. 3. Construendum est cum ἤγετο, *ducebatur in desertum*, & in deserto erat *XL dies*. Similiter concisa locutio: c. XX. 9: *abiit*, ut abesset *tempora longa*. Ap. XX. 2: *ligavit eum*, ut esset ligatus *mille annos*.

¶ συντελεσθεισῶν αὐτῶν, *consummatis illis*) Definitus erat terminus.

5 εἰς ὄρος ὑψηλὸν, *in montem altum*) Latinis codicibus hoc omittentibus adjice tres Berolinenses, supra ad Marc. XII. 32 citatos. Facile omiserunt librarii Latini: hiulca esset oratio, *Et duxit illum diabolus, & ostendit illi &c.*

¶ ἐν στιγμῇ χρόνου, *in puncto temporis*) Repentina ostensio: acuta tentatio.

6 τὴν ἐξουσίαν ταύτην, *potestatem hanc*) horum regnorum. Huc refertur mox αὐτῶν, *eorum*.

¶ παραδέδοται, *tradita est*) Hoc non plane falsum est. Potestatem magnam Sata-

Satanas ante lapsum suum habuit: & quod potestatis post lapsum suum habet, in malum vertit. Ioh. XII. 31. Eph. II. 2. Ap. XII. 10. XIII. 2. Confitetur tentator, se non esse conditorem. Itaque non postulavit summum gradum adorationis: nec tamen vel inferiorem posse dari creaturæ ulli, ostendit Iesus, nedum Satanæ.

¶ *δίδωμι, do*) Hic dare volebat totum: alias clientibus suis dare solet minutatim. v. gr. Ap. XIII. 2.

8 *ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ*) Ex Matthæo recentiores Græci huc traduxerunt: neque id recte. nam secundo loco huncce conflictum Lucas memorat: quare Lucam non decuit hæc verba ponere, quæ tentatorem in fugam verterunt. *ὀπίσω μου* ne Matthæi quidem esse, suo loco notavimus. Ineunte versu 9 *τὸ καὶ Gothus* non recte vertit *thathro*, i. e. *inde*.

12 *εἴρηται, dictum est*) in Scriptura.

13 *συντελέσας, ut consummavit*) Nulla est tentatio, contra quam fideles non possint hinc & arma sumere, & rationem pugnandi discere.

¶ *πάντα, omnem*) Omnia tela consumsit. Sic ergo victus hostis, totus victus est.

¶ *ἄχρι καιροῦ, ad tempus*) opportunum.

14 *ἐν τῇ δυνάμει τοῦ πνεύματος, in virtute Spiritûs*) post victoriam corroboratus.

¶ *Φήμη, fama*) Sentiebant homines vim spiritus. v. 15.

15 *αὐτὸς*) *IPSE*. non modo per famam, sed per se ipsum innotuit.

¶ *δοξαζόμενος, glorificatus*) Qui probe tentatus est, gloriam invenit, initio præsertim, nec tamen ea tangitur.

16 *ἦλθεν, venit*) gratiam relaturus urbi, ubi adoleverat.

¶ *κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ*) Eadem phrasis Num. XXIV. 1. Videmus, quid egerit adolescens Iesus, Nazaretæ, ante baptismum.

¶ *τῶν σαββάτων, sabbatorum*) Erat etiam dies expiationis: sed *sabbati* mentio respondet ad *consuetum*.

¶ *ἀνέστη, surrexit*) Hoc habitu ostendit, se velle publice legere: quo facto liber ei est datus. Semel legisse legitur; (tametsi videtur *solitus* anagnosten agere; nam sabbato *omnes solebant* in synagogam venire:) semel scripsisse, Ioh. VIII. 6. Primo illi tempori maxime convenit, quod Iesus auctoritatem divinam prædicationis suæ ex V. T. etiam Nazarenis, facilius ipsum in patria contemnentibus, indulgens, comprobavit.

17 *βιβλίον Ἠσαΐου, liber Esajæ*) Haphtara illius sabbati erat ex Esaja: lectiones autem Esajæ plerasque cum lectionibus *Deuteronomii*, tabula Bibliis hebraicis Iudæorum jungi solita, connectit: ex quo colligi potest, quo *anni tempore* hoc sabbatum fuerit.

¶ *ἀναπτύξας, evolvens*) Sic ferebat forma librorum illius ætatis.

¶ *εὗρε, invenit*) illico, & quasi fortuito. Mirabilis dispensatio verbi divini. sed non debemus sortibus tentare Deum. conf. Act. VIII. 32. Piæ sortes biblicæ, meliores homericis & virgilianis. vid. E. Neuhus. l. 3. fatid. sacror. c. 9. pag. 329 s. I. C. Pfaff. Diss. de Evang. § 25.

18, 19 *πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ· οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς, ἀπέ-*

ϛαλκέ με ἰάσαϑαι τὺς συντετριμμένυς τὴν καρδίαν - ἀνάβλεψιν, ἀποςεῖλαι τεθραυσμένυς ἐν ἀφέσει· κηρύξαι ἐνιαυτὸν Κυρίυ δεκτὸν καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως) Es. LXI. 1. 2. LXX: πνεῦμα - ἀνάβλεψιν· καλέσαι κτλ. Complura hîc obſervatu digna veniunt. I. Diſtinctionem efficaciſſimam præbent accentus hebraici. II. ὖ ἕινεκεν ſignificat יען *eo quod*, *propterea quia*. Num. XIV. 43, ὖ ἕινεκα ἀπεςράφητε. Ammonius, ἕνεκα σημαίνει τὸ ὅτι. Senſus h. l. eſt: *Spiritus Domini eſt ſuper me*, *quia unxit me*. Iam tum indicavit Ieſus, ſe eſſe *Chriſtum*. Ex unctione deducitur manſio Spiritûs Domini ſuper Chriſtum. Vt unionis perſonalis, ſic unctionis ſtatus fluit ex actu. III. Ex unctione fluit præcipuum, imo proprium hujus Prophetæ præconium, evangelicum; ex oleo, lætitia: ex miſſione, ſanatio contritorum corde. IV. Hoc ipſum, *curare contribulatos corde*, ut Irenæi habet interpres, *Irenæi* præcipue auctoritas retinere me cogit, quanquam alii omiſerunt. V. Καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, non eſt deſumtum ex Es. XLII. 7. ſed Es. LXI. 1 ſic habent LXX. int. pro Hebr. ולאסורים פקחקוח Denotat autem פקח in libris V. T. non quamlibet apertionem, ſed ſemel *aurium*, præterea perſæpe *oculorum* apertionem. quare LXX int. id h. l. ad *cæcos* retulerunt. Eam tamen oculorum apertionem Eſajas dixit, quæ non *cæcis*, ſed ex *carceris* obſcuritate emiſſis obtingit, ut recte vidit Chaldæus paraphraſtes. VI. ἀποςεῖλαι τεθραυσμένυς ἐν ἀφέσει, ſumtum eſt ex proximo, Es. LVIII. 6: ἀπόςελλε τεθραυσμένυς ἐν ἀφέσει. unde ἄφεσις Iſraelitica ad ἄφεσιν per Meſſiam accommodatur. Eſajæ librum miniſter in ſynagoga Domino ſua ſponte præbuit: erat igitur eo ſabbato uſitata ex Eſaja lectio. Eſajæ LXI. 1. 2 nulla erat Haphtara: erat autem Es. LVII. 13 - LVIII. 14. & quidem in die expiationis, quem eo anno cum *ſabbato* apud Lucam memorato concurriſſe, oſtendimus in *Ord. temp.* pag. 254. Vnde patet, lectionem ordinariam & extraordinariam a Domino, in legendo, & ab evangeliſta, in ſcribendo, fuiſſe conjunctam. VII. poſt δεκτὸν, καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως addunt *Arab.* ed. Roman. *Armen. Lat. Iren. Auguſtin. Beda.* Eſajæ *Latina* verſio ex Hebræo habet, *& diem ultionis Deo noſtro*, aliis, atque apud Lucam, verbis, ne Vulgatum id ex Eſaja ſumſiſſe putes. LXX int. καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως, ubi *Origenes* ſupplevit, τῷ θεῷ ἡμῶν. Latina verſio, ex Græca illa, apud Hieronymum, *& diem retributionis.* Hoc ipſum ſecutus videri poſſet *Latinus* Lucæ interpres, ſed in aliis hujus periochæ partibus Latinam, ex ſeptuagintavirali Græca, verſionem deſerit. Supereſt, ut confiteamur, Lucam ipſum ex LXX int. poſuiſſe verba illa, καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως, ſine quibus ſane abrupta eſſet allegatio Eſajæ apud Lucam; & ea *Latinum* interpretem vetuſtiſſimum in Græco Lucæ exemplari habuiſſe: Græcos autem recentiores, quum καὶ particula verſu 20 recurreret, hiatum admiſiſſe. *Arabica* editio ad *Latinum* interpolata videtur: de *Armena* conſiderent, qui antiquos ejus codices evolvere poſſunt. In hoc inciſo: *SPIRITVS DOMINI ſuper ME*: inſigne eſt de S. Trinitate teſtimonium. Ieſus ſpiritu plenus. v. 1. 14.

¶ ὖ ἕινεκεν) E in ἕνεκα tranſit in ει non ſolum poëtice, ſed etiam ionice & attice.

¶ πτωχοῖς, *pauperibus*) in Iſraël, &,

deinceps

deinceps, in gentibus. Horum quoque ratio habetur c. VI. 20.

¶ ἄφεσιν, *remissionem*) Verbum hîc magna proprietate positum.

20 ἀποδοὺς, *reddens*) decore.

¶ ἐκάθισε, *sedit*) docens, textumque lectum applicans. Surrexerat, v. 16.

21 ἤρξατο, *cœpit*) Solenne initium.

22 ἐθαύμαζον) Θαυμάζω interdum significat *laudo*, *admiror*, *verbis adhibitis*.

¶ τοῖς λόγοις, *verbis*) Non omnia, sed summam perscripsit Lucas.

¶ τῆς χάριτος, *gratiæ*) Singularem sane & suavitatem & gravitatem habent sermones Christi, & in utraque decorum quoddam, quod ne in apostolis quidem ita sentias. Paulum v. gr. non dedecebat ita scribere, uti scripsit 1 Cor. VII. 25 not. 2 Cor. XII. 13. Philem. v. 9. Christus autem, ut par est, & gravius & suavius loquitur.

¶ καὶ ἔλεγον, *& dicebant*) Admiratio, bona est: sed talem motum, ubi non est fides firma, facile excipit perversitas, ut mentis obtutus a spiritu ad carnem degeneret: & unus sæpe hinc fluens sermo magnam reprehensionem mereri potest.

23 πάντως, *omnino*) Non capitur Iesus qualicunque assensione: sed mox ea subjungit, quibus auditores probentur. Sic Ioh. VIII. 32 not.

¶ ἐρεῖτε, *dicetis*) id est, hic sensus, ex quo dicitis: *non hic est filius Ioseph?* apud vos invalescet, quum de miraculis audietis conf. Matth. XIII. 54 f. Metonymia consequentis. i. e. incredulitas vestra, quam jam proditis, obstabit mihi, quo minus multa apud vos, quam apud alios miracula exhibeam. tum erit, ut possitis dicere: *Medice*, &c.

¶ παραβολήν) משל *proverbium.*

¶ σεαυτὸν, *te ipsum*) id est, quod foris præstitisti, præsta etiam domi & in patria.

¶ καπερναοὺμ, *Capernaum*) quo Iesus erat brevi profecturus, & miracula ibi facturus. v. 31 ss. Etiam antea ibi fuerat: Ioh. II. 12. sed non legitur tum aut diu mansisse, aut miracula fecisse.

24 εἶπε δὲ, *dixit vero*) Hæc formula scriptorum sacrorum, apud Mosen, quum ait וידבר & in N. T. apud Lucam frequens, indicat, intervallum a Dicente fuisse adhibitum. c. VI. 39 XII. 16. XIII. 20. XV. 11.

¶ ἀμὴν, *amen*) Parallelum mox, ἐπ' ἀληθείας, *vere.*

¶ δεκτὸς, *acceptus*) exspectatus, carus.

¶ πατρίδι, *patria*) Antitheton, *Sidon* & *Syrus*. Ideo δὲ *vero* exstat versu 25. Vestra, inquit, culpa est, quod medicus vos minus, quam remotiores, curat.

25 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Testatur hoc Dominus ex luce omniscientiæ suæ: nam Elias & Elisa potuerant pluribus viduis & leprosis inservisse, etiamsi id Scriptura sacra non memoraret.

¶ ἐκλείσθη, *clausum est*) Vt in historia biblica, sic in ceteris magnam partem facit notitia pœnarum publicarum, famis &c.

¶ ἐπὶ ἔτη τρία καὶ μῆνας ἕξ, *ad annos tres & menses sex*) 1 Reg. XVII 1 ss. XVIII. 1.

26 ἠλίας, *Elias*) quare Eliæ & Elisæ idem, quod Christo, objicere potuissent Nazarenorum similes. Missus autem non est Elias ad eos, quibus non fuerat futurus *acceptus*. Itaque ne Nazaretæ quidem projicietur gloria Messiæ.

¶ τῆς

¶ τῆς σιδῶνος, *Sidonis*) Sæpe in templis & scholis multum laboratur sine fructu apud auditores necessarios; & uni peregrino una concio, una epistola, unus libellus saluti est.

¶ πρὸς γυναῖκα, *ad mulierem*) Vidua igitur beneficium, cum dedisse prophetæ videretur, accepit potius.

27 πολλοὶ λεπροὶ, *multi leprosi*) v. gr. ii, de quibus 2 Reg. VII. 3.

¶ ἐπὶ) Ἐπὶ denotat epocham. tanti est propheta in oculis Dei!

28 θυμοῦ, *ira*) Putarant, aliam sibi laudem & gratiam deberi pro suo applausu. Sed ipso facto suo comprobant veritatem sermonis Iesu.

30 ἐπορεύετο, *proficiscebatur*) expedite, ut antea.

33 πνεῦμα δαιμονίου ἀκαθάρτου, *spiritum dæmonii impuri*) Phrasis singularis. *Spiritus* notat operationem, *dæmonium* naturam. Latinus simpliciter refert, *dæmonium immundum.*

¶ ἀνέκραξε) *clamorem orsus est*. Obsessum esse hunc hominem, nunc demum populo innotuisse videtur.

34 ναζαρηνὲ, *Nazarene)* v. 16.

¶ ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ, *Sanctus Dei*) Ioh. X. 36.

35 μηδὲν βλάψαν, *nihil lædens*) Voluerat dæmonium hominem lædere.

36 λόγος, *verbum*) דבר

¶ ἐν ἐξουσίᾳ, *in potestate*) cui non potest contradici.

¶ καὶ δυνάμει, *& virtute*) cui non potest resisti.

37 ἦχος, *sonus*) vox propagata e voce.

38 ἀναστὰς δὲ ἐκ, *surgens vero ex*) Sermo concisus.

39 ἐπάνω αὐτῆς, *supra illam*) Proximus accessus ostendebat, virtuti Iesu cedere morbum, neque ullum corpori ejus a morbo imminere periculum.

40 ἑνὶ ἑκάστῳ, *unicuique*) Magna facilitas. Sic singuli penitius commoti sunt ad fidem.

41 ἀπὸ πολλῶν, *a multis*) Ad summa venerat potestas regni tenebrarum, quum Christus venit eam destructurus.

¶ ὅτι) *quia.*

42 ἕως, *usque*) Non prius destitere, quam invenirent.

43 εὐαγγελίσασθαί με δεῖ, *evangelizare me oportet*) His ipsis verbis acuit studia hominum & sub repulsæ specie eos confirmat.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Symbolum Iesu. Causa itinerum ejus.

44 ταῖς συναγωγαῖς, *synagogis*) omnibus.

CAP. V.

1 Ἐγένετο δὲ, *factum est autem*) Connexio arcta cum c. IV. 44.

¶ ἐπικεῖσθαι) *Incubuit* populus. Patet hinc patientia Salvatoris.

2 ἁλιεῖς, *piscatores*) Sic appellantur, quasi adhuc alieni.

¶ ἀπέπλυναν, *abluerunt*) ut peracto opere.

3 ὃ ἦν, *quod erat*) Iam tum Simoni data prærogativa.

¶ ἠρώτησεν) *rogavit*, ut nondum familiarem. Non statim promittit Dominus capturam: explorat prius obsequia Simonis.

¶ ἐπαναγαγεῖν) *reducere*. Sic v. 4, & Matth. XXI. 18. Eadem vis præpositionum in ἐπάνειμι, ἐπανέρχομαι, ἐπανήκω, ἐπανακάμπτω. κτλ.

4 εἰς

4 εἰς τὸ βάθος, *in profundum*) Hoc plus est, quam ὀλίγον *paululum*. v. 3.

¶ εἰς ἄγραν, *in capturam*) Promissio. Cum hac piscatura conferri potest Ioh. XXI. 3. 6 ss.

5 ῥήματί σου, *verbo tuo*) Senserat Petrus virtutem verborum Iesu. Eadem fides ejus, Matth. XIV. 28, *jube*.

7 κατένευσαν, *innuerunt*) eminus, & modestiæ causa. Piscis enim captus tantam habet elabendi cupiditatem, quæ per clamorem non augeatur. Rete sine dubio summa sui parte, ubi tenebatur, ruptum est. Viderunt pisces rete, navem, homines, & se urgeri senserunt: clamor ergo nil novi ponderis habuisset præ *nutu*.

¶ μετόχοις, *participibus*) *Socii* enim erant v. 10. Ex una sæpe societate aut familia multi possunt esse pii.

¶ βυθίζεσθαι, *mergi*) Piscium pondere alte in aquas deprimebantur.

8 ἔξελθε, *exi*) Conf. Matth. VIII. 8.

¶ ὅτι, *quia*) Conf. 1 Reg. XVII. 18. Es. VI. 5.

¶ ἀνὴρ ἁμαρτωλός, *vir peccator*) major peccator, quam infans peccator. Hieronymus: *Ignatius apostolicus & martyr scribit audacter: Elegit Dominus apostolos, qui super omnes homines peccatores erant.* conf. 1 Tim. I. 14 f.

9 θάμβος, *stupor*) Timorem Domini debemus discere etiam ex beneficiis. c. V. 26. VII. 16.

10 πρὸς τὸν σίμωνα, *ad Simonem*) Præcipue, non unice dixit ad Simonem, qui verba fecerat versu 8. coll. Matth. IV. 18 f. Hoc quoque Lucas habet, ut definite describat eos, ad quos locutus est Salvator. c. VI. 20. 27. IX. 23. XI. 45. XVI. 1. XII. 22. 41. 54.

¶ μὴ φοβοῦ, *noli timere*) Timere desiit Petrus, quum miraculis assuevit.

¶ ἀπὸ τοῦ νῦν, *ex hoc jam*) Id factum c. IX. 2.

11 ἅπαντα, *omnia*) etiam pisces captos. Antea quoque secuti fuerant Iesum, ut Lucas agnoscit: Act. I. 21. 22. conf. Ioh. I. 43 &c. sed nondum ita, ut omnia relinquerent.

15 θεραπεύεσθαι, *sanari*) Verbum medium.

16 αὐτός, *Ipse*) pro sua parte.

¶ ἦν ὑποχωρῶν) *solebat secedere.* Ita & spatium orandi quiescendique habuit, & hominum desiderium acuit.

17 καθήμενοι, *sedentes*) ut auditores ceteris honoratiores.

¶ νομοδιδάσκαλοι, *legis doctores*) *scribæ*. v. 21.

¶ κώμης, *pago*) Extrema, Ierusalem & pagi, appellantur; intermedium, oppida, innuuntur.

¶ ἦν) Similis locutio LXX, ἐσόμεθα τοῦ σῶσαί σε. 2 Sam. X. 11. ἔσονται ὥστε ἐργάζεσθαι. Num. VIII. 11. γενέσθω ἡ χείρ σου τοῦ σῶσαί με. Ps. CXIX. 173.

¶ αὐτούς) *illos*, de quibus v. 15.

19 ποίας) Ellipsis, uti c. XIX 4, ἐκείνης. Act. IX. 2, τῆς ὁδοῦ ὄντας. Conf. Lamb. Bos. in Ellipsi, præpos. διά. Alii διὰ ποίας, alii διὰ ποίας ὁδοῦ, alii aliter.

25 ἄρας ἐφ' ᾧ κατέκειτο, *tollens super quo decubuerat*) Suavis locutio. Lectulus hominem tulerat: nunc homo lectulum ferebat.

26 παράδοξα, *nec opinata*) miracula facta, peccata remissa.

¶ σήμερον) *hoc die* singulari.

27 ἐθεάσατο, *spectavit*) cum misericordia.

28 *ἅπαντα, omnia*) quo ipso tamen non desiit domus esse sua. v. 29.

29 *μεγάλην, magnum*) propter multitudinem convivarum.

30 *ἐσθίετε, editis*) Plurale. sed Iesum præcipue petebant. v. 31.

32 *μετάνοιαν*) Μετάνοια est *transitus mentis* a *peccato* ad *justitiam*, a *morbo* ad *sanitatem*. Dulce quiddam, nec formidabile: coll. anteced.

33 *δεήσεις*) *supplicationes* solennes.

34 *μὴ, num*) Interrogatio negans.

36 *παραβολὴν, parabolam*) a veste, a vino; inprimis opportunam convivio. c. XIV. 7.

¶ *τὸ καινὸν, novum*) Nominativus.

¶ *σχίζει*) *scindit* se a veteri.

39 *εὐθέως, statim*) Paulatim mutantur habitus animorum.

¶ *ὁ παλαιὸς, vetus*) Pharisæis doctrina sua antiqua magis erat ad palatum, quam generosa doctrina Iesu, quam illi putabant esse novam, quum longe esset antiquior. Gal. III. 17. 1 Ioh. II. 7. 8. *mustum*, Zach. IX. 17, idemque tamen *mite*. Matth. XI. 30.

CAP. VI.

1 Ἐν *σαββάτῳ δευτεροπρώτῳ, in sabbato secundo-primo*) Videatur *Ordo temporum*, p. 255 seqq.

8 *εἶπε, dixit*) omnia aperte agens.

11 *ἀνοίας, insipientia*) cum tamen eo ipso tempore causam habuissent resipiscendi.

12 *προσευχῇ, precibus*) Hanc quoque ob causam discipuli XII dicuntur Iesu Christo dati. Ioh. XVII. 6. Magnum hac *nocte* negotium inter Deum & Mediatorem!

¶ *τοῦ θεοῦ, Dei*) Conf. Marc. XI 22 not.

13 *ὅτε, quum*) mane.

¶ *μαθητὰς, discipulos*) quorum multitudo adhuc fuerat mixta.

¶ *ἐκλεξάμενος, eligens*) Pendet constructio usque ad versum 17.

¶ *καὶ, &*) Duæ appellationes hinc natæ sunt, & usurpatæ deinceps in aliis locis Scripturæ: *XII*, &, *apostoli*.

15 *ζηλωτὴν, zelotam*) Nomen patriæ ex etymo, flexum ad nomen virtutis.

16 *ἰούδαν ἰακώβου, Iudam Iacobi*) Hic Iacobus Iacobum & Iudam genuit. coll. Iud. v. 1.

17 *αὐτῶν, illis*) Classis I.

¶ *τόπου πεδινοῦ, loco campestri*) Hic locus non erat in ima valle, sed in medio monte; aptior auditorio frequenti, quam mera planities. Talis locus appellatur ὄρος πεδινὸν, Es. XIII. 2, apud LXX int.

¶ *ὄχλος μαθητῶν, turba discipulorum*) Classis II. divisa cap. X. 1. Subaudi, *stetit*.

¶ *πλῆθος πολὺ τοῦ λαοῦ, multitudo ingens populi*) Classis III.

¶ *παραλίου*) scil. χώρας, τύρου.

18 *καὶ οἱ*) Hæc species est: *multitudo ingens*, genus.

20 *αὐτὸς, Ipse*) Antitheton ad populum, miraculis præ verbo intentum.

¶ *εἰς, in*) inter.

¶ *οἱ πτωχοὶ, pauperes*) Hæ sententiæ breviter enunciatæ sunt משלים parabolæ: quarum sensus plenior exstat Matth. V. 3 s. Interna & externa sæpe sunt simul; quare alterum de altero denominatur, v. gr. paupertas vel divitiæ. v. 24.

¶ *ὑμε-*

¶ *ὑμετέρα, vestrum*) Applicatio solatii individualis. congruit *attollens*; nam radii oculorum indigitant.

21 *νῦν, nunc*) Particula hæc additur iis, quæ in utrumque æona, pro diversis hominibus, conveniunt.

22 *ἐκβάλωσι, ejiciant*) diffamando, per contumelias publicas privatasque. Id plus, quam *ὀνειδίζειν*. Eadem phrasis, Deut. XXII. 19.

¶ *ἕνεκα, propter*) propterea, quod credistis in Christum, quem videtis.

23 *ἐν, in*) Vid. Rom. II. 16 not.

¶ *σκιρτήσατε, exultate*) Magnam oportet esse mercedem. Sic jubet is, cujus sermo nullam hyperbolen habet.

¶ *κατὰ ταῦτα, secundum hæc*) Charactere & gnorismata sumi possunt ab exemplis. v. 26. Hebr. כָּאֵלֶּה LXX, *κατὰ ταῦτα* Num. XXVIII. 24. sed *κατὰ τὰ αὐτὰ* Ez. XLV. 25. Et hoc modo apud Lucam *Epiphanius* & *Cantab.* cod.

24 *παράκλησιν, solatium*) Ps. XLIX. 7. 19. XVII. 14.

25 *οἱ ἐμπεπλησμένοι, impleti*) Horum *plenitudo* non meretur nomen satietatis. coll. v. 21.

27 *τοῖς ἀκούουσιν, audientibus*) omnibus, non modo discipulis. v. 20. Acuitur attentio.

30 *αἴροντος, tollente*) sine rogatu.

32 *χάρις, gratia*) Sic ter, addito versu 33. 34. Qualis vobis gratia, ut qui uberius quiddam, mercede dignum, præstiteritis?

35 *πλὴν, veruntamen*) Hæc tria, *amate, benefacite, mutuum date*, respiciunt versum 32. 33. 34. ex quo respectu proprietas verbi *δανείζετε* apparet.

¶ *ἀγαθοποιεῖτε, benefacite*) Subaudi, *eis, qui vos odio habent.*

¶ *δανείζετε, mutuum date*) Mutuum dare, cum spe recipiendi, est officium humanum: sine spe, christianum. hoc præcipitur, illud non prohibetur, v. 34. sicut licet amare amicos.

¶ *μηδὲν*) valet *nil*, non *μηδένα* i. e. *neminem.* neque enim *ἀπελπίζω* accusativum personæ usquam habet.

¶ *ἀπελπίζοντες*) *ἀπολαβεῖν ἐλπίζοντες, recipere sperantes*, v. 34. Posses interpretari: *resperantes.* Eadem forma verbi, ut *ἀπογεύσασθαι, ἀπεσθίειν, ἀπό τινος γεύσασθαι, ἀπό τινος ἐσθίειν*, ut ex Athenæo Casaubonus notat.

¶ *ἐπὶ τοὺς ἀχαρίστους καὶ πονηρούς, in ingratos & improbos*) mortalium fœdissimos. *improbos*, etiamsi nondum se fecerint *ingratos.*

36 *γίνεσθε· ἐστί.*) Diff. duo hæc verba. 1 Petr. I. 16.

¶ *οἰκτίρμονες, misericordes*) Radix officiorum.

37 *μὴ κρίνετε, μὴ καταδικάζετε, nolite judicare, nolite condemnare*) Iudicando, deciditur de bonitate aut pravitate actionis: condemnando, statuitur de persona, quid reus sit commeritus. conf. Matth. XII. 7.

¶ *ἀπολύετε, dimittite*) *Dimittitur* is, qui tenebatur: *ἀφίεται remittitur* id, quod debebatur. Vtrumque verbum Matth. XVIII. 27. De re, confer Es. LVIII. 6.

38 *καλὸν*) *bonam*, in qualitate vel etiam in quantitate eorum, quæ pondere, numero aliave mensura constant.

¶ *πεπιεσμένον, pressam*) in aridis.

¶ *σεσαλευμένον, quassam*) in mollibus.

¶ *ὑπερεκχυνόμενον, superfluentem*) in liquidis.

39 *αὐτοῖς, eis*) discipulis, v. 20. Illud enim, quod v. 27 not. habetur, apud Matthæum non exstat: neque evangelistæ narratio est, sed verbum Iesu. Itaque recte per dichotomian prima pars sermonis partim ad discipulos, audientibus reliquis, v. 20, partim ad turbam audientium, v. 27, posterior a v. 39 ad discipulos dicta putatur. Conspirat ipsa materia substrata.

¶ *τυφλὸς, cæcus*) trabe sua laborans: v. 42. misericordia destitutus & amore. 1 Ioh. II. 9 ss. 2 Petr: I. 9. Phil. I. 9.

¶ *τυφλὸν ὁδηγεῖν, cæcum ducere*) id quod beneficium est, si a vidente & perito fit. Beneficia, quæ v. 39. 41, sunt speciosiora iis, quæ memorantur v. 37, & sub his facilius se abscondit cæca hypocrisis: illa vero revera philautiam magis deprimunt.

40 *κατηρτισμένος, perfectus*) Omnis discipulus, qui summam disciplinæ vel perfectæ vel imperfectæ metam assecutus est, erit ut magister ejus; magistrum autem, qua discipulus, non superabit. quare discipulus, cæcum magistrum nactus, cum eo in foveam ruet.

41 *δὲ, autem*) cur autem tu, quum magister debeat præstare discipulo, magister ejus esse vis, quo es inferior etiam? In oculo non solum debet esse visio, sed etiam visio non impedita.

42 *ἀδελφὲ, frater*) Exprimitur simulatio officii fraterni. Huic vocativo opponitur alter, *hypocrita*.

¶ *ὑποκριτὰ, hypocrita*) Vid. not. ad *enim*, versu seq.

¶ *κάρφος, festucam*) cujus extractio, idonea, utique est opus misericordiæ.

43 *γὰρ, enim*) Qui sua trabe laborans alienam festucam petit, est similis arbori malæ, bonum fructum affectanti.

¶ *ποιῶν, faciens*) Pars subjecti.

45 *θησαυροῦ, thesauro*) Hic dicitur *περίσσευμα, abundantia*, mox.

48 *θεμέλιον, fundamentum*) artificiale. *petra*, naturale. illi opponitur carentia fundamenti; huic, terra mera.

¶ *οὐκ ἴσχυσε σαλεῦσαι, non valuit commovere*) nedum pessundare.

CAP. VII.

2 *Ἔντιμος, carus*) etiam propter obedientiam. v. 8.

3 *ἀκούσας, audiens*) Nondum viderat Iesum.

¶ *πρεσβυτέρους, seniores*) Hi, quanquam fide non carebant, v. 4, tamen minus habebant fidei, quam is, a quo mittebantur. v. 9. Veruntamen non frustra pro eo rogant. Sæpe ii, qui parum valent gratia apud Deum, plus possunt aliis, qui meliores sunt, prodesse, quam sibi.

4 *ἄξιος, dignus*) Aliter de se centurio ipse: *neque me ipsum dignum habui*. v. 7.

¶ *παρέξῃ*) Alii, *παρέξει*. sed subjunctivum defendit constructio: *ἄξιός ἐστιν, ᾧ παρέξῃ τοῦτο*.

5 *ἀγαπᾷ, diligit*) id quod rarum in milite romano.

¶ *γὰρ, enim*) In alia re erat sita *dignitas* præcipua, in *fide*. v. 9.

¶ *αὐτὸς*) *ipse*, ultro. Hoc majus quiddam & rarius, ædificare synagogam, quam diligere nationem.

¶ *ᾠκοδόμησεν, ædificavit*) suo sumtu aut jussu: non modo non temeravit.

6 *ἤδη δὲ, jam vero*) Dum sentit Dominum promtum, fidei reverentia in centurione crescit.

¶ Φι-

¶ φίλυς, *amicos*) *Presbyteros* miserat *rogandi* causa: nunc ad alteram declarationem *amicos* adhibet. Num potuere amici adire, centurione non adeunte? Adierunt pro centurione, non pro se. Vna eademque fides in aliis alios motus ciet.

7 ἐιπὲ λόγῳ) *jube verbo.*

8 τασσόμενος) Præsens, respectu singularis cujusque jussus.

10 ὑγιαίνοντα) non modo sanum, sed *sanitate utentem.*

11 ἐν τῷ ἑξῆς) Sic, ἐν τῷ καθεξῆς, cap. VIII. 1. Metaphrastæ antiqui fere de *die sequenti*, nescio, an præcise de *postero*, accipiunt. *Deinceps*, habet Latinus: *sed textus genuinus habet*, inquit Millius, *alia die.* Testem is nullum citat; nec tamen multum refert; nam sententia sic quoque indefinita esse potest. Aliud esset, *altera die*, *sequenti die*, quod alibi *Latinus* solet ponere. Tempus hoc loco minus definitum postulat series rerum: namque resuscitatio juvenis Nainitici propius connectitur cum subsecuta legatione Iohannis, quam cum antegressa sanatione servi centurionis, ut ostendimus in *Harmon evang.* § 62.

¶ ναΐν, *Nain*) Nomen oppidi, & gemina multitudo spectatorum confirmat certitudinem miraculi.

12 ἐξεκομίζετο, *efferebatur*) Recte efferuntur mortui, in loca a domiciliis viventium remotiora.

¶ σὺν αὐτῇ, *cum illa*) Exsequiæ potius lugentium, quam cadaverum causa institutæ.

13 ὁ κύριος, *Dominus*) Sublimis hæc appellatio jam Luca & Iohanne scribente usitatior & notior erat, quam Matthæo scribente. Marcus medium tenet. Initio doceri & confirmari debuit hoc fidei caput: deinde præsupponi potuit.

¶ ἐσπλαγχνίσθη, *misertus est*) Ad solatium matris debuit juvenis in hanc redire vitam.

¶ μὴ κλαῖε, *noli flere*) Consolatio ante opus, ostendit operis certo futuri potestatem. Frequens alibi præfatio, *Noli timere.* Apud homines semper est aliquid, quod initio removeat accessus divinus.

14 ἥψατο, *tetigit*) Tactus virtutis plenus.

¶ σορῦ, *loculum*) cui potius impositus, quam inclusus videtur fuisse juvenis.

¶ βαστάζοντες, *portantes*) sperantes opem.

¶ νεανίσκε, *juvenis*) Norat Iesus, juvenem, non filiam, sed filium, esse mortuum. Vsus est aut appellativo, Marc. V. 41, aut proprio nomine, Ioh. XI. 43.

¶ σοὶ λέγω, *tibi dico*) *tibi*, non ceteris adhuc.

15 ἔδωκεν, *dedit*) Nam juvenis jam desierat esse matris suæ. conf. ἀπέδωκε. c. IX. 42. 1 Macc. X. 9.

16 προφήτης, *propheta*) Hebr. נביא Non solum est, qui futura prædicit, sed qui divina munera & documenta hominibus affert.

¶ καὶ ὅτι) Sic duo epiphonemata disterminantur.

17 τῇ περιχώρῳ, *circumjacente regione*) Galilææ, non tamen exclusis regionibus adjacentibus ethnicis.

19 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Iohannes discipulos suos non tam frequenter secum habuit, quam Salvator.

20 ἄνδρες, *viri*) Provectioris ætatis habebat discipulos Iohannes: Iesus, adolescentes.

21 *νόσων καὶ μαστίγων*, *morbis & plagis*) *Morbi*, lenti: *plagæ*, cum dolore.

¶ *ἐχαρίσατο*, *largitus est*) Magnificum verbum. Apostolorum, in miraculis, non erat *largiri*. conf. *dedit*. v. 15.

27 *ἰδοὺ*, *ecce*) Matth. XI. 10 not.

29 *καὶ πᾶς*, *& omnis*) Lucas, quid populus, quid contra pharisæi fecerint, exponit, ut ostendat, cur Iesus ea, quæ utroque versu conjunguntur, uno tempore dixerit. Simile incisum vide Matth. IX. 6.

¶ *ἀκούσας*, *audiens*) Iohannem.

¶ *καὶ*) *&* inprimis publicani, quos alii maxime desperarant.

¶ *ἐδικαίωσαν*, *justificaverunt*) Dei institutum, baptismum pœnitentiæ, ut *justum*, approbarunt & subierunt. Idem verbum, mox v. 35.

30 *νομικοὶ*, *legisperiti*) Lucas ab hebræo idiomate longius, quam Matthæus & Marcus, variat. v. gr. dicit etiam *ἀληθῶς*, pro *ἀμήν*. Ita sæpe *νομικοὺς* dicit, eosdem, ut arbitror, qui alias dicuntur *γραμματεῖς*, Hebr. ספרים *scribæ*.

¶ *εἰς ἑαυτοὺς*) *εἰς* limitat: *quod ad sese*. nam ipsum Dei consilium non potuere tollere.

31 *ὁμοιώσω*, *assimilabo*) sermone.

¶ *ὅμοιοι*, *similes*) revera. Rem sermo exprimit verus.

33 *ἄρτον*, *panem*) In pane intervenit ars: at Iohannes cibo plane obvio usus.

¶ *καὶ λέγετε*, *& dicitis*) v. 39, ubi similis sermo malus in corde Pharisæi.

35 *καὶ ἐδικαιώθη ἡ σοφία ἀπὸ τῶν τέκνων αὐτῆς πάντων*) *& justificata est sapientia ab omnibus, qui sunt filii ejus*. *καὶ* valet *&*: continuat enim aperte querelam Iesus, (coll. Matth. XI. 19, ubi demum in fine versus 25 exprimit illud, quod hæc verba alioqui notare possent *sed justificarunt sapientiam liberi ejus omnes:*) & querelam quidem ab hypothesi, de contumacia hominum illius temporis, ad thesin, de perpetua populi Iudaici consuetudine, velut indirecte transfert, ut transtulit etiam capite XI. 47 f. Pertinet huc adjectivum *omnibus*: & tempus præteritum (quo sæpe continetur vis verbi *solet*) in *justificata est*, (quum præcedat *dicitis*, in præsenti: v. 34.) & appellatio *Sapientiæ*. non enim jam dicitur *Filius hominis*, ut versu præcedente, sed *Sapientia*. quarum appellationum altera convenit statui Christi conspicuo; altera omnibus temporibus. c. XI. 49. Porro *Sapientia* h. l. dicitur, quod Ipse optime sciat, quid faciendum sit, & actiones Ipsius, purissima accommodatione ad peccatores plenæ, non debuerint sub censuram vocari. Adde Prov. VIII. 1. 32. Hujus Sapientiæ liberi non sunt pharisæi horumque similes, (quod ceteroqui non incommode dici possit, coll. c. XIII. 34 fin. & Matth. VIII. 12.) sed apostoli, publicani & peccatores omnes ex toto populo ad Iesum conversi: quos sic appellat, ad ostendendam suam cum illis necessitudinem & jus conversandi, calumniatorumque perversitatem. Apud Thucydidem & alios *δικαιοῦν*, *justificare*, *de persona*, notat *sententiam vel pœnam statuere contra aliquem*, *eamque justam*: de *re*, notat *æquum censere aliquid*. ut contra Pfochenium demonstrat Gatakerus Diss. de stilo novi Instr. cap. 8. qui hoc plane insigne esse statuit exemplum Græcismi Biblici ab ethnico differentis. nam in sacris הצדיק *δικαιοῦν* significat *sententiam ferre pro aliquo*, sive, *justum aliquem sive justo sive injusto pronunciare judicio*. conf. not. ad Rom. III. 20. *δικαιοῦσθαι* Sir.

Sir. XVIII. 22, idem eſt quod ἀποδοῦναι nam qui debet, eſt quaſi reus: qui perſolvit aut præſtanda præſtat, liberatur. Gall. *s' acquiter*. Neque tamen non ad unam *juſtificandi* notionem reduci poteſt uterque uſus vocabuli. nam & de eo, qui pœnam pertulit, & de eo, qui abſolutus eſt, ſatisfactum ſibi eſſe, & dehinc utrumque juſtum eſſe, judex cenſet. Accedit in illo uſu euphemia, qua in hoc opus non eſt. Hoc quoque loco δικαιοῦν in bonam partem valet. habetque ἐδικαιώθη *juſtificata eſt* metonymiam conſequentis pro antecedente, (nam omnis juſtificatio accuſationem, litem & controverſiam aliquam præſupponit, Rom. III. 4. Gen. XLIV. 16, LXX.) cum magna euphemia conjunctam. *Sapientia juſtificata eſt*: h. e. criminatores illam ream fecere, ſcandalizati ſunt in ea, v. 23. eoque rem adduxere, ut demum juſtificari debuerit ipſa, & juſta aſſeri, oſtendique, omnes ejus actiones ad abſorbendam injuſtitiam, juſtitiamque implendam comparatas eſſe; cum tamen ſine exceptione fuiſſet amplectenda. Similis locus Rom. X. 21. 1 Cor. IV. 12. 13. Sapientia a conviciis edacitatis & vinolentiæ, in eam jactis, defenſa & *juſtificata eſt*, & quidem ἀπὸ, *a* filiis ſuis, iisque omnibus; ab omnibus filiis ipſius exorta ei eſt neceſſitas ſe juſtificandi, & omnes ſuas cum iis actiones defendendi. vid. c. V. 22. 30. 33. VI. 2. 7. & hoc ipſo capite VII. 40. XI. 17. XIII. 16. XV. 3. XIX. 7. Matth. XV. 2. conf. ἀπὸ, *a*, Luc. XIX. 3. 2 Cor. II. 3. X. 7. Hebr. X. 22 LXX, Eccl. VIII. 11. Es. XXV. 9. Iob XXXV. 9. Ps. XXVIII. (XXVII.) 1. XXXIII. 8. CXIX. 53. & Es. XLIX. 19. II. 3 in Hebr. מררביו Sic ἀπὸ, *propter*, Ps. LXVIII. 30, ubi מ & על parallela ſunt.

36 ἀνεκλίθη, *accubuit*) non ſpectata prius domo, ut curioſi convivæ ſolent: nec ſumta aqua aut oleo, v. 44. (conf. cap. XI. 37.) quo citius admitteret pœnitentem illam. v. 45.

37 γυνὴ) *mulier*, cujus nomen ignotum.

¶ ἁμαρτωλὸς, *peccatrix*) Peccatum mulierum præcipuum, impudicitia.

¶ καὶ ἐπιγνοῦσα, *& cognoſcens*) Καὶ *&* particula, a multis omiſſa, redundat: ſed tamen gratiam ſermoni addit, uti ו in ויבחר 1 Chron. XXVIII. 5. Repetita poſt parentheſin videri poſſit *&* particula, ad dirimendam mentionem *peccatorum* & *converſionis*.

¶ ἐν τῇ οἰκίᾳ, *in domo*) Amor eam impulit, ut non exſpectaret commodiorem occaſionem alibi.

38 ὀπίσω, *pone*) ut quæ non jactaret, quod faceret. Amor eam docuit facere, quod non amanti videretur ineptum, quodque nemo poſtularet a ſervo: & docuit eam ſine inſtitutione humana. Similia exempla, c. XVII. 15. XIX. 37.

¶ θριξὶ) *capillis*, paſſis, ut in luctu. Exquiſitiſſima veneratio.

39 εἰ, *ſi*) Immo ſi tu, Simon, ſcires, qualis hæc jam eſſet femina, aliter judicares.

¶ προφήτης, *propheta*) Antea dubitarat Simon, nunc celeriter affirmat contrarium.

¶ ἐγίνωσκεν ἂν, *noviſſet*) Ne hoc quidem ſequitur, plane prophetam non eſſe, qui hominem aliquem obvium non norit.

¶ ἅπτεται, *tangit*) Ne tactum quidem, nedum totum negotium ferendum putabat.

40 ἔχω, *habeo*) Comis præfatio. Hunc phariſæum non appellat *hypocritam*.

¶ δι-

¶ διδάσκαλε, *Magister*) Simon aliquid modestiæ habebat.

42 μὴ ἐχόντων, *non habentibus*) Ergo non solvitur debitum subsequente amore & grato animo.

¶ ἀγαπήσει, *amabit*) Futurum. Debitor, qui non est solvendo, ante remissionem *fugit* potius.

43 ὀρθῶς) כן LXX ὀρθῶς.

¶ ἔκρινας, *judicasti*) contra te ipsum. v. 47.

44 ταύτην, *hanc*) Ipso suo habitu præsenti mulier Simonem refutabat, & omnes commovebat.

¶ σοῦ, *tuam*) Major ergo hîc erat Simonis obligatio, quam mulieris.

¶ οὐκ ἔδωκας, *non dedisti*) Simon tractavit Iesum, ut solet tractari conviva non honoratus.

¶ τοῖς δάκρυσιν, *lacrumis*) Dominus observavit omnes circumstantias piæ actionis. Ps. LVI. 9. Lacrumæ, aquarum pretiosissimæ.

45 φίλημα, *osculum*) Hoc Simon prætermiserat ex parvitate amoris: ceteroqui ne discipulorum quidem quisquam aut amicorum legitur faciem Domini, præcipuum quiddam habentem, c. IX. 29, deosculatus, sed summus amor, hîc, v. 38, & summa familiaritas, Ioh. XIII. 25, longius substitit. Ne parvulos quidem Ipse osculatus legitur. Vnus proditor (novitas enim osculi non abhorrebat a proditione) ore impuro temeravit faciem Domini: alias intacta mansit & illibata a carne peccaminosa.

46 ἐλαίῳ, *oleo*) Huic opponitur *μῦρον unguentum* pretiosius, compositum. *Oleum*, simplex, & apud Iudæos propter frequentiam olearum, minus pretiosum.

¶ τοὺς πόδας, *pedes*) non ausa caput ungere.

47 αἱ πολλαί, *multa*) quæ ei objectas, Simon. Articulus refertur ad v. 39.

¶ ὅτι, *quod, quia*) Remissio peccatorum, Simoni non cogitata, probatur a fructu, v. 42, qui est evidens, & in oculos incurrit, quum illa sit occulta. Adde antitheton, quod in textu sequitur, *cui autem* &c. Ad Simonem revincendum, citatur legis complementum, *amor*, ut criterium remissionis peccatorum, pro captu Pharisæi: ad mulierem ipsam, *fides* eam salvasse dicitur. Prior sermo plus ænigmatis; alter plus proprietatis habet. quo plus quisque amori in hac re præ fide tribuit, eo Simoni est similior, & a sensu mulieris atque ipsius Domini remotior. Amor, criterium remissionis, etiamsi is, qui amat, non ita de remissione cogitet.

¶ ᾧ δὲ, *cui autem*) Clementer dictum. i. e. *tu, cui*: vi antitheti. Alioqui non desunt, qui etiam sine magnis delictis præviis valde diligant.

¶ ὀλίγον, *parum*) comparate, & ad hominem, decuplo minus. v. 41.

¶ ἀγαπᾷ, *amat*) sed tamen amat, modo remissionem sit nactus. Multitudo peccatorum remissorum exacuet in electis æternum amorem erga Deum.

48 ἀφέωνται, *remissa sunt*) Remissio mulieri non datur nunc primum, sed confirmatur. Maximi peccatores sæpe fiunt vasa gratiæ amplissima. Etiam in mensa usus est Salvator clavibus.

49 τίς οὗτός ἐστιν, *quis est hic*) Resp. Est Filius hominis.

¶ καὶ, *etiam*) Majus est peccata remittere, quod ad rem attinet, quam ægrotum miraculose sanare.

50 πίστι

50 εἶπε δὲ, *dixit autem*) Iesus mulierem confirmat adversus omnes dubitationes. Idem dictum, c. VIII. 48. XVII. 19. XVIII. 42.

¶ πίστις, *fides*) non *amor*. Fides ad nos spectat: amore convincuntur alii.

¶ πορεύου εἰς εἰρήνην) Sic LXX, 1 Sam I. 17. Sic infra, c. VIII. 48.

CAP. VIII.

1 Αὐτὸς διώδευε κατὰ πόλιν καὶ κώμην, *Ipse transibat per urbes & pagos*) Magna facilitas Filii Dei.

2 τεθεραπευμέναι, *sanatæ*) Eo ostendebatur Iesu potentia, mulierum pietas, quod sequebantur. Comitatus ex miseria summa ad summam felicitatem admissus, ut cohors Davidis veterana. Hoc moris fuit apud Iudæos (ut notat Simonius,) ut feminæ, præsertim viduæ, doctores sublevarent ex re familiari, & idcirco eos in itineribus comitarentur.

3 ἰωάννα, *Iohanna*) femina viri amplissimi. sed eam in familia Iesu præcedit Maria Magdalena.

¶ ἐπιτρόπου) *procuratoris.*

¶ διηκόνουν, *ministrabant*) Harum memoria, magnum liberalitatis præmium. Sed illo tempore multi eas sine dubio stolidas mulieres putarunt.

4 τῶν κατὰ πόλιν) *Ex quavis urbe* erat cohors aliqua.

¶ ἐπιπορευομένων) Ἐπὶ refertur ad multitudinem populi.

5 ὁ σπείρων τοῦ σπεῖραι τὸν σπόρον, *seminans seminatum semen*) Conjugata attentionem excitant.

8 ἑκατονταπλασίονα, *centuplum*) Matthæus & Marcus addunt, *sexaginta*, *triginta*. Lucas, unum genus ponens, summum, ut moris est, exprimit; quo cetera includuntur.

12 ἀπὸ τῆς καρδίας, *a corde*) Magna potentia diaboli.

¶ πιστεύσαντες, *credentes*) Verbo per *fidem* salvamur. v. 13. Fides, fructus verbi proprius.

13 δέχονται, *accipiunt*) Initium fidei.

¶ πρὸς καιρὸν) Sic 1 Cor. VII. 5.

14 καὶ πλούτου) Repete ὑπὸ, coll. Marc. IV. 19. Constr. cum συμπνίγονται *suffocantur.*

¶ πορευόμενοι, *proficiscentes*) sine celeri & conspicuo defectu, quin etiam cum profectu quodam. Hæc enim vis verbi הלך πορεύομαι. Simultanea sunt incrementa in bono & malo non solum in universis, Matth. XIII. 30, sed etiam in singulis.

¶ οὐ τελεσφοροῦσι) *non ferunt frugem absolutam* ac maturam, *fidem* ipsam, ita, ut assequantur τέλος finem fidei, salutem animarum. v. 12. coll. 1 Petr. I. 9. Plutarch. τελεσφόρα δένδρα.

15 καλῇ καὶ ἀγαθῇ) Vid. Matth. VII. 17. Frequens compositum καλοκάγαθος. Καλὸς sonat quiddam respectivum, ἀγαθὸς absolutum.

¶ κατέχουσι, *retinent*) non ut in via.

¶ καρποφοροῦσιν, *fructum ferunt*) non ut in spinis.

¶ ἐν ὑπομονῇ, *in patientia*) non ut in petroso. ὑπομονὴ uni Hebraico קוה respondet. Est robur animi spe bona sustentatum. Ea fructificationem ita præcedit, ut etiam comitetur: ideo hîc ponitur in fine. Summa Christianismi.

16 τὸ φῶς) *lumen*, non lychnum. Natura hominis non magis, quam materia lychni,

lychni, ex sese lumen habet. nam hoc extrinsecus additur, id est, divinitus, per verbum. Idcirco lychnus non quærit per se conspici, sed inservit, ut lumen conspiciatur: bonusque auditor, lychno similis, ita semper audit, ut quam plurimis splendore suo prosit; & vicissim ipse indies splendore augetur.

17 γάρ, *enim*) Lux jam nunc amat videri: quia tota erit revelanda.

18 δοκεῖ, *videtur*) *Videtur* habere, qui non utitur. Iam, si id quoque aufertur, quid tandem misero supererit?

20 λεγόντων) Genitivus absolutus: i. e. *cum dicerent*. לאמר Sic LXX, 1 Chron. XVII 24. &c.

21 οὗτοι, *hi*) Demonstrativum.

23 κατέβη) *descendit*, ex aëre.

24 ἐπιστάτα ἐπιστάτα, *Magister Magister*) Epizeuxis, affectui respondens.

25 ποῦ, *ubi*) Erat fides aliqua, sed non præsto erat.

27 οὐκ ἐνεδιδύσκετο, *non induebatur*) Satanas ubi potest, eo miseriæ hominem redigit, ut etiam decorum naturale negligat. Deus amat ordinem, decus, mensuram &c.

29 γάρ, *enim*) Caussa expulsionis & conjuncti cum ea doloris majoris.

¶ ἠλαύνετο, *agebatur*) summa vi: coll. v. 33. & sine ratione sua. v. 35.

31 εἰς τὴν ἄβυσσον, *in abyssum*) תהום LXX, ἄβυσσος sæpe. Conf. Ap. IX. 11. XX. 3. In abysso 1. non adorantur a malis hominibus. 2. hominibus nocere non possunt. 3. pro pabulo miseriam habent, nec dum tamen cruciari in custodia illa videntur. Potestas Iesu Christi etiam super animalia, dæmones, abyssum porrigitur. Idque agnovere dæmones.

43 ἰατροῖς, *medicis*) Lucas, medicus, ingenue scribit.

¶ προσαναλώσασα) πρὸς, præter calamitatem corporis.

¶ οὐκ ἴσχυσεν - θεραπευθῆναι) *non potuit sanari*: i. e. non potuere sanare medici.

47 οὐκ ἔλαθε, *non latuisse*) Voluerat Iesum latere.

¶ ἐνώπιον, *coram*) Fides pellit verecundiam intempestivam.

50 καὶ σωθήσεται, *& servabitur*) ex morte. Verbum ad spem dandam aptum.

51 ἰωάννην κ ἰάκωβον, *Iohannem & Iacobum*) Iohannem præponi aliquando, eo minus mirum est, quod Petro etiam solus Iohannes interdum additur. c. XXII. 8.

53 εἰδότες, *scientes*) Ergo hi omnes debuere miraculum agnoscere.

54 ἡ παῖς, *puella*) Minime omnium Lucas Hebraica posuit vocabula.

CAP. IX.

1 Πάντα, *omnia*) omnium generum omnia, quæ occurrerent.

¶ θεραπεύειν, *sanare*) Hoc pendet a *dedit*.

3 ἔχειν, *habere*) Infinitivus potest aut in Imperativum aut in Gerundium resolvi.

4 ἐκεῖθεν, *exinde*) Vnus ex domo & ex urbe sit exitus.

6 κώμας, *pagos*) Vrbes non excluduntur, sed multo magis præsupponuntur, v. 5.

7 διηπόρει, *hæsitabat*) Qui fidem non habent, variis aliorum opinionibus misere possunt circumagi.

8 ἐφάνη,

8 ἐφάνη, *apparuit*) Inter *excitatus est* & *resurrexit* hoc ponitur: nam Elias non erat mortuus.

9 ἐζήτει, *quærebat*) Quivis e plebe id facilius potuit consequi. Iesus aulam non intrabat: Herodes aula, ob Iesum, exeundum non putabat.

14 ἀνὰ πεντήκοντα, *quinquageni*) Numerus commodus propter quinarium panum: & erant centies quinquaginta viri. Matth. VI. 40.

18 προσευχόμενον, *precans*) Iesus Patrem rogarat, ut discipulis se revelaret. Nam argumentum precum Iesu colligi potest ex sermonibus actionibusque insecutis. c. VI. 12. 13.

23 ἔλεγε, *dicebat*) Occasionem sermonis exponit Matthæus: quo præsupposito, Lucas satis habet sermonem ipsum posuisse.

¶ πρὸς πάντας, *ad omnes*) etiam ad eos, qui de Passione Domini non audierant.

25 ἀπολέσας, *perdens*) cum posset *salvari*.

¶ ζημιωθεὶς, *jacturam faciens*) cum posset se ipsum *lucrifacere*.

26 καὶ-καὶ-& - & -) Conjuncta mentio Dei & creaturæ. Iud. VII. 18. 20. 1 Sam. XII. 18. Hebr. XII. 23. Ap. III. 5. XIV. 10.

27 τῶν ὧδε ἑστώτων) Hoc ex parallelismo profectum videri possit. *Latinus* enim; *hic stantes*.

28 ἐγένετο) Impersonale. nam cum ἡμέραι subauditur ἦσαν, ut in ὅσημέραι, *quotidie*. Sic Marc. VIII. 2, in codd. opt. ἡμέραι τρεῖς προσμένουσί μοι.

¶ καὶ ἰωάννην καὶ ἰάκωβον, *& Iohannem & Iacobum*) Vbi valde receptus nominum ordo tenetur, nil singulare inde elici potest: v. 54. ubi autem mutatur ordo, nusquam id frustra factum censeri debet. Hic Lucas Iacobo, pridem occiso, Iohannem adhuc notiorem rei maximæ testem præponit; contra ac Marcus c. V. 37, qui videlicet ante Lucam scripsit.

29 εἶδος) *aspectus*, qualitas faciei adspiciendæ.

¶ ἕτερον, *alius*) Lingua terrena non sufficit ad exprimenda proprie cœlestia. sic pii, ἀλλαγησόμεθα, *mutabimur*. 1 Cor. XV. 51.

¶ ἐξαστράπτων, *effulgurans*) ab intra, gloria corporis translucente, & poros vestimenti permeante.

30 ἄνδρες δύο, *viri duo*) Non angelos fuisse hos, quis crederet, nisi nomina humana adderentur?

31 ἐν δόξῃ, *in gloria*) Similes Domino suo erant in hac scena.

¶ ἔξοδον) *exitum*, ex mundo. conf. Hebr. XIII. 12 s. Idem verbum, 2 Petr. I. 15. Res magna: vocabulum valde grave, quo continetur Passio, Crux, Mors, Resurrectio, Adscensio. Antitheton, εἴσοδος, *ingressus*. Act. XIII. 24.

32 σὺν αὐτῷ, *cum eo*) Hac formula Petrus Iacobo & Iohanni præfertur.

¶ ὕπνῳ, *somno*) Conf. Gen. II. 21.

¶ διαγρηγορήσαντες) *cum e somno se recepissent*. Noctem fuisse, credibile est.

¶ εἶδον τὴν δόξαν αὐτοῦ, *viderunt gloriam ejus*) Id iisdem verbis descripsit, qui interfuit, Petrus, 2 Ep. I. 16 s. & Iohannes, c. I. 14.

34 ἐκεῖνους, *illi*) Ref ad Mosen & Eliam.

43 ἐξεπλήσσοντο, *percellebantur*) mente.

¶ μεγαλειότητι) μέγας, Deus: μεγαλεῖα, opera.

¶ θαυμαζόντων, *mirantibus*) etiam sermone.

¶ εἶπε, *dixit*) Pro uno hoc verbo *Gothus* sic habet: *Quath Paetrus, Fan, du vve veis ni mahtedum usdreiban thamma: ith Iesus quath: thata kuni ni usgangith nibai in bidom jah in fastubnja: quath than.* Id est, *dixit Petrus, Domine, quare nos non valuimus ejicere illum? Et Iesus dixit, Hoc genus non exit nisi in precibus & jejunio. Tum dixit* &c. Eandem periocham Latini olim habuere: certe in Correctorio eam exstare, docet Tomus XIII *de la Bibliotheque raisonnée*, pag. 213. Non igitur prorsus eam in *Apparatu* præterire debui. Neque enim ex Matthæo aut Marco in Lucam illata videtur, quum ab altero permultum, ab altero non parum hæc verba differunt. At facile ea vel consilio est omissa, quod sermo non videretur convenire in *Petrum*, qui in monte fuerat, quum condiscipulis non cederet immundus spiritus: vel casu admissus est hiatus, recurrente verbo *dixit.* Si Lucas ipse hæc scripsit, Petrus, cum ceteris, rerum a Domino magnificentissime gestarum admiratione perculsus, ad condiscipulorum infirmitatem sese aggregat, neque se, si adfuisset, plus validurum fuisse in spiritum immundum, confitetur. Itaque causam requirit.

44 ὑμᾶς, *vos*) Arcanum est.

¶ εἰς τὰ ὦτα, *in aures*) Primus gradus capiendi: *cor* discipulorum adhuc minus capiebat hanc rem. v. 45.

¶ τούτους, *hos*) Possit hoc etiam ad antecedentia referri.

¶ παραδίδοσθαι, *tradi*) Æquilibrium cogitationum de laude & de passione. conf. anteced. h. v. & v. 35. 20. 22. In lætitia recordandum est crucis: & cognitio majestatis præparat ad verbum crucis.

45 αἴσθωνται, *sentirent*) Ἐπίγνωσις *cognitio* parit αἴσθησιν, *sensum.* quum illa deficit, hic deficit.

46 εἰσῆλθε, *ingressa est*) Caro sæpe occasionem sumit ad suos motus; ubi omnia ei sunt contraria.

48 γὰρ, *enim*) Humilitatis est, parvulos curare: magnitudinis, Deum suscipere.

49 ὁ ἰωάννης, *Iohannes*) De hoc confer v. 54.

50 ὃς γὰρ οὐκ ἔστι καθ' ὑμῶν, ὑπὲρ ὑμῶν ἐστιν, *qui enim non est contra vos, pro vobis est*) Sic quoque Marc. IX. 40, quanquam apud Marcum aliqui, apud Lucam plerique Græci pro ὑμῶν scripserunt ἡμῶν. Vsque eo indifferentes fuere librarii græci in hisce pronominibus confundendis, ut vera lectio non tam ex numero codicum græcorum, quam ex antiquis versionibus, hæc pronomina majori discrimine referentibus, & potissimum ex contextu nosci debeat. Quo magis minusve diversa est eorum, de quibus *nos* & *vos* dicitur, conditio, eo plus minusve momenti habet varietas lectionis. Neque hoc loco promiscua lectio est. nam quum de externa conversatione sermo erat, prima persona plurali usus est Dominus: *Transeamus contra, Ecce ascendimus Hierosolyma* &c. Sed quum interiora agebantur, decenti sermonis discrimine usus est, neque dixit, *nos*, sed *ego* vel *vos. Ascendo*, inquit, *ad Patrem meum & Patrem vestrum, & Deum meum & Deum vestrum*, non, *ad Patrem & Deum nostrum.* Quare non dicit, *Qui non est contra nos, pro nobis est*, sed, *qui non est contra vos, pro vobis est*, & alio loco, *Qui non est mecum, contra me est.*

51 ἀναλήψεως, *assumtionis*) Commoda appellatio, præsertim post glorificationem

nem in monte. conf. Act. I. 2. Vnus erat dies *aſſumtionis* in cœlum; ſed quadraginta dies a reſurrectione, imo etiam hi dies ante paſſionem, erant inſtar paraſceves. conf. Luc. II. 22. Inſtabat adhuc paſſio, crux, mors, ſepulcrum: ſed per hæc omnia ad metam proſpexit Ieſus, cujus ſenſum imitatur ſtilus Evangeliſtæ. Qui in urbem tendit, & aſperam viæ partem tranſire debet, non viam memorat, ſed metam, quum dicere vult, quo vadat.

¶ τὸ πρόσωπον αὐτῦ, *faciem ſuam*) v. 29.

¶ ἐστήριξε) Ez. XXVIII. 21, שים פניך LXX: στήριξον τὸ πρόσωπόν σου. Et ſic ſæpe. Adde Es. L. 6. 7. τὸ πρόσωπόν μου οὐκ ἀπέστρεψα ἀπὸ αἰσχύνης ἐμπτυσμάτων - ἔθηκα τὸ πρόσωπόν μου ὡς στερεὰν πέτραν, καὶ ἔγνων, ὅτι οὐ μὴ αἰσχυνθῶ.

¶ εἰς ἱερουσαλὴμ, *in Ieruſalem*) v. 31. Fructus apparitionis in monte.

52 ἑτοιμάσαι, *parare*) ſcil. paranda. Id poſcebat multitudo comitum: nec ſolebat Ieſus in diverſorio miſcere ſe turbæ.

53 ὅτι, *quod*) Aperte conſtabat, eum petere Hieroſolyma. id oderant Samaritæ.

¶ πρόσωπον, *facies*) Sic LXX, 2 Sam. XVII. 11: καὶ τὸ πρόσωπόν σου πορευόμενον ἐν μέσῳ αὐτῶν. Quo facies verſa, eo ardor animi vincens omnem difficultatem.

54 ἰάκωβος καὶ ἰωάννης, *Iacobus & Iohannes*) qui præ aliis viderant gloriam Ieſu, v. 28, cum Petro, qui tamen hìc quievit. Poſtquam de morte Ieſu audierant, eo nunc magis vitam ejus tueri conantur. Videntur etiam in animo habuiſſe illud, quod exſtat v. 5. Marc. IX. 41.

¶ πῦρ, *ignem*) Non ad hoc erant *filii tonitrui* cognominati. In omnibus elementis, præter ignem, miracula fecit Chriſtus. Ignis reſervatus conſummationi ſeculi.

¶ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, *a cælo*) Vltio inermis in terra, facile manum, vota, ſuſpiria porrigit ad tela cœleſtia.

¶ ὡς καὶ, *ſicut etiam*) Ibi libentius imitamur ſanctos, ubi non debemus.

¶ ἠλίας, *Elias*) item contra Samaritas. 2 Reg. I. 2 ſs. Eliam habebant in recenti notitia. v. 8. 19. 30.

55 οἵου πνεύματος, *qualis ſpiritûs*) ejus nempe Spiritûs, qui eſt Chriſti & gratiæ. Conferri poteſt illud, quod, quum Ieſus in cruce ipſis Pſalmi XXII & XXXI verbis adhibitis oravit, tamen non contra hoſtes, ex pſalmis item propheticis, ſed pro hoſtibus oravit.

¶ ὑμεῖς) *vos*. Retunditur provocatio ad Eliam.

56 ψυχὰς, *animas*) pretioſas.

¶ ἑτέραν, *alium*) Optimum conſilium & planum. Matth. II. 12. Num. XX. 21.

¶ κώμην, *pagum*) cujus incolæ erant εὐγενέστεροι, quam ii, de quibus v. 52.

58 οὐκ ἔχει, *non habet*) v. 53, 56 exemplum exſtat.

59 ἀπελθόντι, *abeunti*) Dativus. Hic homo *abitum* præſupponit, non petit. Alius *abitus* præcipitur verſu 60.

60 διάγγελλε) *nuncia ubique*. Idem verbum Rom. IX. 17. Id ſummo ardore urgebat Dominus. conf. v. 62, & cap. ſeq. init.

61 πρῶτον, *primum*) Homo ille adhuc hærebat in affectibus naturalibus. eo minus veniæ dandum ei erat. Videtur autem in animo habuiſſe Eliſæ exemplum, cui Elias veniam dedit. nam ab *aratro* ſumta ſimilitudine (conf. 1 Reg. XIX. 19.)

Iesus respondet. Regnum Dei expeditiores postulat animas, quam discipulatus propheticus: neque ad Eliam neque ad Elisam sine discrimine provocandum est. v. 54.

¶ ἀποτάξασθαι, *valedicere*) fortasse cum convivio lauto.

62 ὁ Ἰησοῦς, *Iesus*) mox LXX missurus.

¶ βλέπων, *spectans*) Qui retro spectat, is, proprie loquendo, *delirat*.

¶ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ, *ad regnum Dei*) tenendum & propagandum.

CAP. X.

1 Μετὰ ταῦτα, *post hæc*) post probationem eorum, qui idonei essent ad legationem vel secus, quorum tres memorantur c. IX. 57 ss.

¶ ἀνέδειξεν) *declaravit*, legatos.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Describitur hoc loco actus vere dominicus.

¶ ἑτέρους, *alios*) Regnum Dei vires acquirit semper majores, & bona instituta crescunt: inprimisque fructu celeri non caruit officium Christi propheticum. Crevit numerus a XII ad LXX. inde ad D. & amplius. 1 Cor. XV. 6.

¶ ἑβδομήκοντα, *septuaginta*) *Et apostolorum & discipulorum numerum cernimus a Domino in libris Moysi præfiguratum per XII fontes & LXX palmas in deserto repertas. Ergo LXX legendum est; qui fuit etiam numerus eorum, quos Deus spiritu impertivit, qui in Moyse erat.* L. Valla. Latinum Valla interpretem reprehendit, qui cum aliis habet *LXXII*. Sequitur δύο, interjectis quatuor verbis. Inde *duos* per festinationem huc retulisse videatur perantiquus librarius. Aut versu 1 scripsit Lucas *LXXII* præcise, deinde versu 17 rotunde *LXX*. & alii utroque versu vel *LXX* vel *LXXII* posuere.

¶ ἀνὰ δύο, *binos*) Erant XXXV aut XXXVI paria.

¶ οὗ ἤμελλεν αὐτὸς ἔρχεσθαι, *quo ipso erat venturus*) Sic, apostolis Dominum prægressis, e locis viæ, per quam iter faciebant apostoli, utrinque vicinis poterant ad Christum convenire, audire & sanari volentes.

3 ἄρνας, *agnos*) Sic LXX legati: *oves* XII apostoli, Matth. X. 16.

4 μηδένα κατὰ τὴν ὁδὸν ἀσπάσησθε, *neminem in via salutate*) Non inconveniens est, id proprie accipi. Qui valde seria subitaque in re occupatus est, minus potest observare ceremonias civilitatis, facileque eximitur a communi regula decori. Confer 2 Reg. IV. 29, &, simili in re, Luc. XIX. 30 seqq. Varia erant hominum genera apud Iudæos a salutandi officio exemta, præsertim religiosi, ut docet Lightfootus. Multis verbis gestibusque salutabant: at taciturnitate retinetur integra animi virtus: & valde pretiosum erat tempus legatorum, (conf. Ioh. XX. 17.) valde pretiosa salutatio legatorum. v. seq. Matth. X. 12. Domi attentiores sunt auditores, quam in via: & in via tot legatis multum temporis eripere salutatio poterat.

5 πρῶτον, *primum*) Nuncius Dei, initium facere debet ab apprecatione salutis; antequam objurget homines.

6 ὁ υἱὸς εἰρήνης) qui sit *filius pacis*, pace dignus.

¶ ἐπαναπαύσεται, *requiescet*) eo modo, quem persentiscatis. De vocabulo, conf. 1 Petr. IV. 14. Pax semel egressa, non desinit quærere, donec inveniat, ubi consistat.

¶ ἐπ'

¶ ἐπ' αὐτὸν) Hoc potest ad υἱὸν εἰρήνης primario, ad οἶκον participative referri.

7 τὰ παρ' αὐτῶν, *quæ apud illos*) cum frugalitate & parrhesia: ut invenietis.

¶ τοῦ μισθοῦ, *mercede*) Cibum capere licuit: numos non debuere petere, quanquem ne eos quidem prorsus recusare jubentur. Vicissim autem digna est merces operario: non otiandum.

9 ἐν αὐτῇ, *in illa*) in urbe. Sic in tota regione omnes ægroti potuere sanari.

¶ ἤγγικεν, *appropinquavit*) v. 1 fin.

10 πλατείας, *plateas*) circa mœnia. Conf. ad Ap. XI. 8.

¶ εἴπατε, *dicite*) publice.

11 πλὴν τοῦτο γινώσκετε, ὅτι ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ) Primum dicebant nuncii, ἤγγικεν ἐφ' ὑμᾶς κτλ. v. 9. deinde ad contumaces generaliori sermone utebantur, ἤγγικεν κτλ. absque de illis voculis, ἐφ' ὑμᾶς, quas tamen multi etiam versu 11 suppleverunt.

13-15 οὐαί, *væ*) Gravissima denunciatio, coll. Matth. XI. 20 ss. nunc per apostrophen repetita, qua ingratæ urbes missæ fiunt, & innuitur, alias potius, quam eas urbes his LXX legatis adeundas esse, & ceteris ab exemplo harum esse cavendum.

13 χοραζὶν) Sic meæ habent editiones, quanquam alii meo nomine χωραζὶν ediderunt. Nonnulli χώρα ζὶν scripsere, calamo ludentes, ut in Appar. p. 473 notavi: serioque ex *Chorazin*, quod Matth. XI. 21 in *oppidis* memoratur, *regionem zin* fecere ii, quos memorat & refutat D. Rus T. I. Harmon. ev. p. 1199. seq.

16 ἀκούων, *audit*) Subaudi, ex antitheto, *qui vero me audit, audit eum qui misit me.*

17 ὑπέστρεψαν, *reversi sunt*) alii post alios.

¶ καὶ τὰ δαιμόνια, *etiam dæmonia*) Plura in effectu experti sunt, quam Iesus expresserat.

18 ἐθεώρουν, *spectabam*) in spiritu: tum, *quum exiistis*, vel, *quum egistis.*

¶ ὡς ἀστραπὴν, *ut fulgur*) summa pernicitate.

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *e cœlo*) in quo videtur parvulos, i. e. discipulos, accusavisse Satanas.

¶ πεσόντα) *ruentem*: idque, *vel*, quia vi ejectus erat e cœlo; (certe Satanas eo tempore multas accepit plagas, etiam per minores illos: quo pacto τὸ *spectabam* significat, discipulos jam quodammodo ipsos egisse contra Satanam, Domino *spectante*, qui, per eos vincere se, gaudebat:) *vel*, quia potestatem impetrarat obnitendi discipulis, a quibus Satanas vincendus erat; & *dæmonis*, quæ ei parent, subvenire & malam rem suam fulcire festinarat. conf. v. 19. Certe πεσεῖν, coll. Act. XXVII. 26, LXX, συμπίπτειν, פשט 1 Chron. XIV. 9. 13, non semper idem est, quod βληθῆναι Ap. XII. 9. Actio in cœlo includit actionem in terra, non contra. Congruit icon, *ut fulgur*: & Satanas postea demum exturbandus dicitur, Ioh. XII. 31.

19 δίδωμι) ut dedi, sic porro *do.*

¶ ὄφεων, *serpentibus*) Marc. XVI. 18. Appellatio terrestri conveniens hosti; non jam cœlesti, ut illud, *ut fulgur.* Parallelus est cum Marc. l. c. locus Act. XXVIII. 3 ss. sed inter Marcum & Lucam

cam est parallelismus verbalis, homonymicus tamen. Muniti sunt fideles contra serpentes proprie & metaphorice dictos.

¶ σκορπίων, *scorpiis*) qui subtiliores serpentibus.

¶ δύναμιν) *vim*, vel, צבא *copias. serpentes* & *scorpii*, species: *vis omnis*, genus.

¶ τοῦ ἐχθροῦ, *hostis*) Singularis numerus, de hoste principe.

¶ οὐ μὴ ἀδικήσῃ, *non lædet*) Majus latebat periculum, quam senserant inexperti.

20 μὴ χαίρετε, *nolite gaudere*) Monitum in prima experientia salutare, de temperando gaudio. Gaudium non vetatur, sed in ordinem redigitur. Qui per philautiam nimis gaudent, possunt Satanæ similes fieri.

¶ ὑμῶν) *vestra*, qui mei estis.

¶ ἐγράφη, *scripta sunt*) etsi reclamavit Satanas in cœlo: etiamsi in terra non sitis celebres.

¶ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *in cælis*) in libro, qui est in cœlis, quorum regnum annunciatis: in cœlis, unde Satanas decidit. Contrarium, de prævaricatoribus, Ier. XVII. 13: *in terra scribentur*.

21 ἠγαλλιάσατο, *exultavit*) Apex fructuum officii Christi eo tempore. Gaudebat ipse gaudium suorum, versu 20 descriptum, *gaudete vero*.

¶ κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, *Domine cœli & terræ*) Ex cœlo & terra ejicitur Satanas: in cœlo & terra regnum Dei stat.

22 τίς) *quis*, & quam magnus & bonus.

23 καὶ στραφεὶς, *& versus*) Lucas accurate notare solet pausas & flexus sermonum Domini. Orarat Iesus ad Patrem: inde locutus erat de Patre: nunc sermonem dirigit ad discipulos seorsum.

24 προφῆται καὶ βασιλεῖς, *prophetæ & reges*) alias valde felices. Vtriusque exemplum, Abraham propheta & princeps, Gen. XXIII. 6. XX. 7, & David, item propheta, & rex, pater tot regum.

25 ἀνέστη, *surrexit*) data opera quæsiturus.

¶ τί ποιήσας, *quid faciendo*) Perinde est, ac si diceret: quid faciendo videbo Solem justitiæ? Immo non faciendo, sed videndo videtur. v. 23. Ad hoc *faciendo* respicit verbum *fac*: v. 28. 37, ut ad *vitam*, *vives*. v. 28.

26 νόμῳ, *lege*) Apposite ad νομικὸν, *legis doctorem*.

¶ πῶς, *quomodo*) Textum subsequentem quotidie repetebant Iudæi. Non modo sæpe, sed etiam rite legendum.

28 τοῦτο ποίει, *hoc fac*) Iesus vicissim πειράζει, *tentat*, jure recteque, eum, qui tentarat perperam.

29 θέλων, *volens*) corde non fracto aut contrito: una responsione recta sibi placens.

¶ δικαιοῦν, *justificare*) Qui multa interrogant, non multa facere gestiunt, maluntque se subducere Legi. Qui ea, quæ præstanda, & eos, quibus præstanda sunt justa, coarctat, parabilem sibi justitiam fingit.

¶ καὶ, *&*) Particula hæc approbat sermonem proxime præcedentem, & tamen aliquid adjungit: mire ad ἦθος facit.

30 ὑπολαβὼν) Sic sæpe LXX, pro ענה præsertim in Iobo, de responso copioso.

¶ ἄνθρω-

¶ ἄνθρωπός τις, *homo quidam*) Iudæus, communi nomine appellatus, ob communem etiam cum externis necessitudinem.

¶ τυγχάνοντα) non curantes, vive retne homo ille, an moreretur.

31 κατὰ συγκυρίαν, *casu*) Multæ occasiones bonæ latent sub his, quæ *fortuita* videantur. Scriptura nil describit temere, ut fortuitum: hoc loco aptum est syncategorema ad parabolam; & opponitur necessitudini.

¶ ἱερεύς, *sacerdos*) Frequens in ea via iter Sacerdotum & Levitarum in urbem & templum.

¶ ὁδῷ, *via*) Etiam in viis, in hospitiis, v. 34, in media vita civili, exerceri potest aut omitti pietas & amor. Ex. XXIII. 4 f.

¶ ἀντιπαρῆλθεν, *præteriit*) sine misericordia, Hierosolymam festinans.

34 ἔλαιον καὶ οἶνον, *oleum & vinum*) Valde parabilia sunt, quæ maxime sunt necessaria ad amorem præstandum.

¶ ἐπιβιβάσας, *imponens*) cum labore.

¶ ἴδιον, *suum*) quo ipse usus erat.

¶ εἰς πανδοχεῖον, *in hospitium*) Sermo h. l. mire popularis.

35 δύο δηνάρια, *duos denarios*) viginti asses. Biduo poterat redire: diei sumtus, denarius.

¶ ἐπανέρχεσθαι, *redire*) in via ex Hierosolymis per Iericho in Samariam.

36 τριῶν, *trium*) qui erant Sacerdos, Levita, Samarita. Deus non accipit personam: connumerantur tres homines dispares.

¶ πλησίον, *proximus*) Samarita, Iudæo infenso benefaciens, erat proximus: at legisperitus de proximo quæsierat, cui amor exhibendus est. Relata sunt simul. Arguuntur etiam Iudæi, qui Samaritas palam aversabantur. Fieri poterat, ut legisperitus quoque indigeret ope Samaritæ, quem non habebat pro proximo.

37 ὁ ποιήσας τὸ ἔλεος μετ' αὐτοῦ) LXX, ποιήσω μετ' αὐτοῦ ἔλεος. 2 Sam. IX. 1 &c. Non invitus abstinet legisperitus appellatione propria Samaritæ.

¶ πορεύου, *proficiscere*) Nondum erat idoneus hic legisperitus ad discipulatum.

¶ καὶ σύ, *tu quoque*) Amore populi vel sectæ remoto, facilior demum est accessus ad Gratiam liberam & communem. Ergo Samarita, inquis, hoc suo facto *vitam æternam* consecutus est? coll. v. 27-29. Responderi potest ex Rom. II. 26.

¶ ποίει, *fac*) Congruit cum ὁ ποιήσας, *qui fecit*.

38 αὐτός, *Ipse*) Interdum non intrabat.

39 ἀδελφή, *soror*) junior, ut credibile est, & quasi virgo domestica. Martha, loco matrisfamilias. Ioh. XII. 2. 3. Conf. 1 Cor. VII. 32 f.

¶ παρακαθίσασα, *assidens*) Sic plane, *sedebat*, Ioh. XI. 20. Antitheton, *distrahebatur*.

40 περιεσπᾶτο) Græcis sæpe in Eccl. ענין περισπασμός.

¶ οὐ μέλει σοι; *non curæ est tibi?*) Quid tum? *Curæ est* res melior. Ipsa Martha miseriæ quiddam de se confitetur.

¶ ἡ ἀδελφή μου, *soror mea*) Argumentum quasi ab iniquo.

 ¶ κα-

¶ *κατέλιπε*) Non dicit, *finit*, sed, *reliquit*. Hinc colligi potest, aliquid fecisse Mariam *διακονίας*, sive *ministerii* externi causa, fortasse ante adventum Magistri; sed mox ad operam Magistro dandam se contulisse.

¶ *εἰπὲ, dic*) Non audebat jubere ipsa Martha.

41 *μάρθα μάρθα*, *Martha Martha*) Epizeuxis valde figens Marthae mentem.

¶ *μεριμνᾷς, curas*) intus. Antitheton, *non curae est*?

¶ *τυρβάζῃ, turbaris*) exterius. Synonymon, *περιεσπᾶτο, distrahebatur*. Vide Eustathium.

42 *ἑνὸς δέ ἐστι χρεία, uno autem opus est*) Antitheton: *circa multa*. Conf. Sir. XI. 11. 10 graece. *Vnum* hoc videtur in eodem genere dici, atque *multa*. Vnum, (ἓν, non τὸ ἓν) ad necessitatem victus, sine apparatu distrahente. Congruit δὲ *autem* bis adhibitum. *Vnum necessarium*, in genere rerum spiritualium, aeque commendatur, quando ἡ ἀγαθὴ μερὶς *bona illa pars* appellatur: adeoque si ἓν, *unum*, referas ad frugalitatem hospitii, uberior, non modo non tenuior, fit doctrina totius periochae. Nil tamen definio. Dixi, *videtur*. Quod ad rem attinet, sententiae vis non imminuitur.

¶ *ἀγαθὴν, bonam*) meliorem, quam Martha cogitabat: tranquillam, opiparam.

¶ *μερίδα, portionem*) Metaphora ab epulis.

¶ *ἐξελέξατο, elegit*) Quod quaeque anima eligit, eo potitur. Electa anima bonam partem elegisse censetur. tanta est Domini bonitas erga libentes.

¶ *οὐκ ἀφαιρεθήσεται, non auferetur*) Conf. Marc. IV. 25. Confirmata Mariae immunitas.

CAP. XI.

1 Ὡς ἐπαύσατο, *ut desiit*) Neque enim prius debuerunt interpellare.

¶ *τῶν μαθητῶν, discipulorum*) qui vel audierant verba Domini orantis, vel certe gestus viderant suavissimos.

¶ *δίδαξον, doce*) Hoc ipso jam orant, dum petunt, ut orare doceantur. Iucundissimum Magistro erat, rogari, ut eos doceret, & hoc ipsum docere. Docuerat Iohannes suos discipulos orare; sed non sic, ut Deum appellarent *Patrem*, (quanquam reliquis rebus formula Iohannis a formula Christi non fuerit longe diversa:) Filii Dei reservatum erat, hanc potestatem suis dare. Dederat jam Matth. VI. 9 s. sed intermiserat aliquandiu, discipulos communiter ad orandum exhortans, eosque consuetudini ex formula communi Israëlitica orandi relinquens, (alias enim discipuli exemplum Iohannis suos orare docentis non allegassent,) donec in agnitione Patris & Filii satis profecissent. quo facto locupletissimam demum eis Patris in ipso suo, Filii, nomine orandi copiam patefecit. Ioh. XVI. 23.

¶ *ἡμᾶς, nos*) Conjuncta erat discipulorum causa: hic, qui rogabat, etiam pro ceteris rogabat.

¶ *καὶ ἰωάννης, etiam Iohannes*) Bonus doctor vel maxime docere debet suos recte orare. vid. Bernardi scala claustralium. Non potest docere, qui ipse nescit. Sunt

Sunt autem gradus precum. Iohannes docuerat, Christus docuerat orare; nunc, rogatus, provectos amplius docet.

2 ἶπε, *dixit*) Promtus Magister & verba & modum orandi docet. v. 2 f. 5 f.

¶ λέγετε, *dicite*) Formulam incomparabilem alio tempore Matthæus populo pluribus verbis; alio Lucas discipulis rogantibus brevius præscriptam recenset. Itaque summa orationum semper est eadem: sed alio tempore omnia αἰτήματα sive *capita precum*, alio quædam ex omnibus, libero verborum rerumque delectu exercentur. Neque necesse habuit Lucas in numero rogationum, cum Matthæo, qui tamen non expresse eas septem esse ait, congruere. nam idem beatitudines cap. VI. 20 ss. aliter ac Matthæus; idem Decalogum aliter ac Moses, enumerat.

3 τὸ καθ' ἡμέραν) Conf. Act. VI. 1.

4 καὶ γὰρ, *etenim*) *Enim* denotat remotionem impedimenti, non meritum causæ. In tanta brevitate orationis hujus apud Lucam tamen ponitur rogatio pro remissione debitorum.

5 καὶ ἶπε, *& dixit*) Copiose hortatur nos scriptura ad preces. Tota earum ratio in quo sita est? in flagitando, sorio.

¶ μεσονυκτίῳ, *media nocte*) tempore minime opportuno. Deo nullum tempus audiendi & dandi alienum est.

¶ φίλε, *amice*) Familiaris & comis appellatio, loco nominis proprii posita: quæ non iteratur versu 7.

¶ τρεῖς, *tres*) unum, pro hospite; unum, pro me; unum, supernumerarium, honoris causa. Mire popularis est h. l. sermo.

6 φίλος, *amicus*) Ergo etiam officium erga alios allegari potest in rogando.

7 κέκλεισαι, *clausa est*) vecte (olim,) qui majore labore removetur.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Officium parentum, custodire liberos, noctu præsertim.

¶ οὐ δύναμαι, *non possum*) scil. sine magna molestia.

8 λέγω, *dico*) *Et si ille perseveraverit pulsans*, vel, *& ille si perseveraverit pulsans*, præmittunt *Latini* codd. plerique omnes. Glossa videri posset ex Act. XII. 16: *Petrus autem perseverabat pulsans*. sed suspicionem tollunt *Beda*, *Augustinus*, *Ambrosius*, maximeque *Tertullianus*. *Sed & nocturnus ille PVLSATOR*, inquit, *panem PVLSABAT*. lib. de Or. cap. 6. Adde lib de Præscript. c. XI. & XII. & lib. IV c. Marcion. c. XXVI. Latinum sequuntur *Armenii* recentiores, & versiones *Anglicanæ* vetustæ.

¶ διὰ τὸ, *propterea quod*) Deus propter amorem audit: nec molestia afficitur.

¶ τὴν ἀναίδειαν, *impudentiam*) *inverecundiam*, noctu venientis. Tali interpellatori minore molestia datur, quam negatur. conf. cap. XVIII. 5. Consideratus ordo verborum: *dabit surgens*: *excitatus dabit*. Amicitia ad *dandum* impellere poterat: impudentia pulsare perseverans ad laborem *surgendi* impellit.

¶ ὅσων, *quotquot*) vel si plures sint panes, quam quos summa necessitas postulat. Non incommodius est multos jam dare, quam tres unumve.

9 καὶ δοθήσεται, *& dabitur*) ut amico illi.

11 τίνα-τὸν πατέρα) Articulus τὸν hoc loco vim habet minus definitam: est Appositio.

¶ δὲ, *vero*) Gradatio ab amico ad parentem: & tamen hic quoque accedit τὸ *quanto magis?* v. 13.

¶ ἰχθὺν, *piscem*) scil. αἰτήσει, *rogabit*.

¶ ἀντὶ ἰχθύος, *pro pisce*) Puer anguem pro pisce habere posset.

12 ἢ καὶ, *vel etiam*) incrementum capiente rogandi fiducia.

¶ ὠὸν, *ovum*) A necessario ad lautius progreditur rogatio liberorum: nec panis, nec piscis, neque ovum negatur.

¶ σκορπίον, *scorpium*) nocentissimum.

13 ὁ πατὴρ ὁ ἐξ οὐρανοῦ, *pater ex cælo*) optimus.

¶ πνεῦμα ἅγιον, *Spiritum sanctum*) donum omnium optimum, & cum eo omnia: c. XXIV. 49 Spiritus sanctus est spiritus bonus, lætus. τὸ πνεῦμά σου τὸ ἀγαθόν. Ps. CXLIII. 10, LXX. Ipse Spiritus sanctus in homine operatur initium desiderandi sui. Magis autem necessarius est animæ, quam panis corpori.

14 ἦν ἐκβάλλων, *erat ejiciens*) id est, in eo miraculo versabatur. Hæc facta sunt ante meridiem. coll. v. 37.

15 τινὲς, *aliqui*) His occurritur versu 17 s.

16 ἕτεροι, *alii*) His occurritur versu 29 s.

17 οἶκος) *familia*.

¶ ἐπὶ οἶκον, *super domum*) id est, *domus super se ipsam divisa*, *cadit* Marc. III. 25. Nomen ponitur pro pronomine reciproco. Matth. XII. 26. Act. III. 6. Eph. IV. 16. 2 Tim. I. 18 not. LXX, Lev. XIV. 15. Num. X. 29.

18 καὶ ὁ σατανᾶς) *etiam Satanas*: de quo tamen id minime existimandum est.

20 δακτύλῳ, *digito*) vi aperte divina, & sine ullo labore. Conf. Ex. VIII. 19.

21 ὁ ἰσχυρὸς, *robustus*) intrinsecus. Subjectum.

¶ καθωπλισμένος) extrinsecus. *armatus*, i. e. dum armatus est, nemine exuente. Hoc jungendum cum prædicato.

¶ τὴν ἑαυτοῦ, *suam*) Vid. 2 Petr. II. 19.

¶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ, *facultates ejus*) quæ in aula asservantur.

22 ἐπελθὼν, *superveniens*) de improviso.

¶ ἐπεποίθει, *confisus erat*) Gloriosior victoria Christi, postquam vicit Satanam tot seculis grassatum & *confisum*.

¶ σκῦλα, *spolia*) quæ Satanas generi humano eripuerat.

¶ διαδίδωσι, *distribuit*) Eph. IV. 8.

27 ἐπάρασα, *attollens*) Bonum esset, neque irridendum, si auditores motum cordis sui inter auscultandum quamlibet simplici ratione proderent.

¶ ἡ κοιλία, *uterus*) Mulier bene sentit, sed muliebriter loquitur. Id in ordinem redigit Salvator.

¶ μαστοὶ, *mammæ*) Conf. de Messia, Ps. XXII. 10.

28 μενοῦνγε) Beata dicitur mater tam bene docentis: *verumenimvero* beati sunt, qui docentem sequuntur. sic μενοῦνγε Rom. IX. 20. X. 18.

¶ οἱ ἀκούοντες, *qui audiunt*) etiam illa ipsa mulier pia.

¶ φυλάσσοντες, *custodientes*) qui Christum ejusque verbum gerunt in corde, uti Ipsum tulerat mater in utero.

29 τῶν δὲ ὄχλων, *turbis autem*) Id eodem tempore factum. conf. v. 37 init.

30 τοῖς

30 *τοῖς νινευΐταις, Ninevitis*) Itaque Ninevitæ ſciverunt de Ionæ triduo; eoque ad pœnitentiam adducti ſunt: poſtea autem pœna impœnitentibus attracta, eodem propemodum intervallo temporis, quo poſtea Iudæis; quod utrinque cum tempore ad pœnitentiam dato conferri poteſt.

¶ *οὕτως, ſic*) Hoc habet vim promiſſionis, in longinquum.

31 *ἀνδρῶν, viris*) Quia *mulier* regina ſapientiam ſecuta eſt.

33 *εἰς κρυπτὴν*) Fœmininum, Hebraice, pro neutro.

34 *ὁ λύχνος, lychnus*) Lux patet nobis, eſtque aperta & ſimplex: nos igitur debemus toti viciſſim patere luci.

35 *μὴ*) *num.* Sequitur enim indicativus.

36 *ὅλον φωτεινὸν-φωτεινὸν ὅλον, totum lucidum-lucidum totum*) Ploce: perfectio partium tendit ad perfectionem graduum.

¶ *ὁ λύχνος, lychnus*) ille, de quo v. 33.

¶ *τῇ ἀστραπῇ*) ſummo *fulgore* ſuo.

37 *εἰσελθὼν δὲ ἀνέπεσεν, ingreſſus autem accubuit*) ſtatim, non *lotus* ante menſam. fortaſſe laſſus erat.

38 *ἰδὼν, videns*) quod accubuerat.

39 *νῦν, nunc*) Particula habet vim demonſtrandi rem præſentem: ideo LXX ponunt pro הנה *ecce*, 2 Reg. VII. 6. & hoc loco ſimul involvit antitheton inter externam puritatem & impuritatem; quo pacto *nunc* Latinis ſæpe valet *atqui*.

¶ *τὸ ἔξωθεν*) quod eſt *exterius*, v. gr. poculi mundioris.

¶ *τὸ ἔσωθεν ὑμῶν*) *interius veſtrum*, victus.

¶ *γέμει, plenum eſt*) inſtar catini. Primum, *ἔξωθεν* & *ἔσωθεν* ſunt adverbia: deinde apud Matthæum, c. XXIII. 25 ſ. *γέμειν plena eſſe* dicuntur poculum & patina; apud Lucam, ipſum phariſæorum interius. Exterius vaſorum eſt non ſolum convexum, ſed etiam concavum: interius & cor & ratio victus. Rapina utrum materialiter pro re rapta, an formaliter pro rapacitate ſumatur, nil intereſt. Formaliter autem ſumitur, quia apud Matthæum *ἀκρασία* ſive *ἀδικία*, *intemperantia* ſive *injuſtitia*, apud Lucam *πονηρία*, *malignitas* adjicitur. Periphraſis eſto hæc: Vos phariſæi mundum ſervatis quod exterius eſt in vaſe: ſed interius veſtrum plenum eſt rapinâ & malignitate. Inſipientes, nonne Is, qui *exterius* fecit, vas, idem etiam *interius*, ſcilicet cor, fecit? Quod tamen attinet ad ea, quæ in vaſe ſunt, date eleemoſynam, & ecce omnia, tota ratio victus, munda ſunt vobis, quicquid ſit de vaſe, magis vel minus mundiore.

40 *ὁ ποιήσας, qui fecit*) Deus.

¶ *καὶ τὸ*) Ideo curandum utrumque. Mundum cor decet mundities victûs.

41 *πλὴν*) Etſi *exterius* ab Eo, a quo *interius*, factum eſt; *tamen* in homine, qui impuritatem contraxit, alia eſt ratio *exterioris*, quod per ſe non inquinat, alia *interioris*, quod maxime purificandum eſt.

¶ *τὰ ἐνόντα*) Anonymus apud Suidam (V. *ἐνόν*) *θυσίαν ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ παρόντων προσταχθεῖσαν* ut notat Pricæus, quem vide ad h. l. Itaque *τὰ ἐνόντα* ſunt non *τὸ ἔσωθεν*, ſed eſculenta & potulenta, quæ inſunt in vaſis. Subaudiendum *κατά*.

¶ *δότε, date*) Sæpius dicitur, ποιεῖν *facere eleemosynam*: sed h. l. *dare*, (uti cap. XII. 33.) in antitheto ad *rapinam*. v. 39.

¶ *καὶ ἰδὲ, & ecce*) Non ait: *& tunc*, sed, *& ecce*, & mox, non, *erunt*, sed, *sunt*. Igitur non dicit, dando eleemosynam puritatem demum conciliari cibo & potui; sed puritatem in creatura Dei esse per se: tantum, eleemosyna data, non manuum lotione, abstergi labem, quam adjunxerant pharisæi per rapinam.

¶ *πάντα καθαρὰ*) *omnia*, quæ insunt in poculo & patina, *munda* sunt vobis. nam hæc omnia fecit Deus. v. 40. nil horum hominem inquinat. Matth. XV. 11.

42 *ἀλλ' ἐαὶ*) Ἀλλὰ, particula transeundi. 2 Cor. VII. 11.

¶ *τὴν κρίσιν, judicium*) in intellectu. Iudicium verum dictat, amorem Dei esse præceptum maximum.

¶ *τὴν ἀγάπην τῦ θεῦ, amorem Dei*) in voluntate. Qui Deum *amat*, is demum vero *judicio* pollet. 1 Cor. VIII. 3. 2. Apud Matthæum: *misericordiam & fidem*. Videlicet cum amore conjuncta est ea *fides*: 1 Tim. I. 5. *misericordia* commendatur versu 41.

44 *ὐαὶ ὑμῖν, ὅτι κτλ.*) Hîc non addit Dominus, τοῖς Φαρισαίοις, *pharisæis*, uti addiderat v. 42. & cum sermone vultum quoque ad legisperitos a Domino conversum fuisse, colligere licet ex v. 45, ubi legisperitus quidam id sibi dictum sentit. Illud, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταὶ, librarii quidam ex Matthæo huc intulerunt.

¶ *ἄδηλα, occulta*) non dealbata.

¶ *ὐκ οἴδασιν, nesciunt*) adeoque inquinantur.

45 *ὑβρίζεις, contumelia afficis*) Aliud est ὑβρίζειν, *contumelia afficere*, aliud jure ὀνειδίζειν, *exprobrare*.

46 *ἑνὶ, uno*) Gradus: digito uno attingere, digitis tangere, digito movere, manu tollere, humero imponere. Hoc cogebant populum: illud ipsi refugiebant.

47 *οἰκοδομεῖτε, ædificatis*) Hoc per se non videtur fuisse malum; sed quod imitarentur patres suos.

48 *καὶ, &*) Testamini, vos habere illos patres, eorumque facta probatis. Non putabant hoc: & tamen verum erat, & jure eis adscribitur.

49 *ἡ σοφία τῦ θεῦ, Sapientia Dei*) Suave nomen. Koheleth, congregatrix. cap. XIII. 34.

¶ *εἶπεν, dixit*) Matth. XXIII. 34 not.

¶ *προφήτας, prophetas*) qui erant in V. T.

¶ *ἀποςόλυς, apostolos*) qui sunt in N. T.

¶ *ἐκδιώξυσιν*) *persequendo ejicient*. Frequens verbum apud LXX.

50 *ἐκζητηθῇ*) Hebr. דרוש 2 Chron. XXIV. 22.

¶ *πάντων, omnium*) Omnibus temporibus fuere prophetæ; in his etiam Abel.

¶ *ἀπὸ τῆς*) Constr. cum ἐκζητηθῇ. coll. v. 51.

52 *ἤρατε*) *sustulistis*.

¶ *τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως, clavem cognitionis*) i. e. cognitionem veram, Messiæ, (c. XX. 41.) quæ est clavis regni cœlorum.

¶ *ὐκ εἰσήλθετε, non ingressi estis*) in regnum cœlorum.

53 *δει-*

53 δεινῶς, *vehementer*) Huic vehementiæ suberat fraudulentia. v. seq.

¶ ἀποστοματίζειν) Ἀποστοματίζω, *urgeo* (me vel alium) ad promendos *ab ore* sermones. coll. v. seq.

CAP. XII.

1 Ἐν οἷς) *inter hæc.*

¶ τῶν) de iis, qui adesse solebant.

¶ μυριάδων, *myriadibus*) Non tantum adjectivum μυρίων, sed etiam substantivum hoc dicitur de numero magno indefinito.

¶ πρὸς τοὺς μαθητάς, *ad discipulos*) Ceteri nondum capiebant hanc doctrinam.

¶ πρῶτον, *primum*) Ad discipulos prius: deinde, post unam alteramque interpellationem, etiam populis. v. 54.

¶ ὑπόκρισις, *hypocrisis*) Hæc deinde etiam in populo arguitur v. 56. Hypocrisis, fermenti instar, inficit totum hominem, & per unum multos. Hypocrisis est, vel quum malum bono tegitur velo a malis, vel quum bonum tegitur male a bonis. Hæc hypocrisis notatur in præsenti, coll. vers. seqq.

2 οὐδὲν δὲ, *nihil vero*) Omnia, & mala, & bona, patefient: & qui patefaciunt, absunt ab hypocrisi.

¶ συγκεκαλυμμένον, *contectum*) remotum ab oculis. *in tenebris.* v. 3.

¶ κρυπτὸν, *occultum*) remotum etiam a notitia: *ad aurem.* v. 3.

3 εἴπατε, *dixistis*) cum timore aliquo.

4 φίλοις, *amicis*) Consilium fidele, & stimulus fortitudinis, & appellatio comis, temperans severitatem sermonis de re ardua. In bello dux milites prœliantes humaniter appellat, fratres &c.

¶ τὸ σῶμα κτλ.) Μείωσις.

¶ μετὰ, *post*) Resp. *post*, v. 5.

5 ὑμῖν, *vobis*) amicis.

¶ φοβηθῆτε, *timeatis*) Maxima vi ter ponitur hoc verbum.

¶ μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι) Verbum quasi impersonaliter positum.

¶ γέενναν, *gehennam*) Gravis sermo etiam ad amicos.

6 ἓν) *ullus*, impar, supernumerarius.

7 πολλῶν) al. πολλῷ. conf. v. 24.

8 ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων, *coram angelis*) in judicio novissimo. Congruit appellatio *Filii hominis*, statum conspicuum denotans.

10 καὶ, *&*) Ab abnegatione, v. 9, facilis progressus ad blasphemiam.

11 ἢ τί εἴπητε, *aut quid dicatis*) etiam præter *apologiæ* necessitatem.

13 τις) *aliquis*, qui senserat, Iesum esse justum.

¶ ἀδελφῷ, *fratri*) qui fortasse magni facere cœperat Iesum. Facile ii, qui doctorem spiritualem admirantur, eo delabuntur, ut velint eo abuti ad domestica & civilia componenda.

14 ἄνθρωπε, *homo*) Alloquitur veluti alienum.

¶ δικαστὴν, *judicem*) ad jus dicendum.

¶ μεριστὴν, *divisorem*) ad bona dividenda.

15 πρὸς αὐτοὺς, *ad eos*) ad duos fratres, vel, ad auditores: coll. v. 16. Ad discipulos revertitur oratio versu 22.

¶ πλεονεξίας, *avaritia*) quæ in causa quamvis justa subesse potest.

¶ ἐκ

¶ *ἐκ τῶν*) Conftr. cum *ζωή*. Vivitur parvo bene.

16 *εὐφόρησεν*, *uberes fructus attulit*) uno anno vel quotannis. Modus hic ditefcendi innocentiffimus, & tamen periculofus.

¶ *χώρα*) non modo *χωρίον*.

17 *τί ποιήσω; quid faciam?*) Character animi fine requie quieti, egregie expreffus. Eadem formula, cap. XVI. 3. coll. v. 4.

18 *πάντα*, *omnia*) Pauperum nulla mentio.

19 *κείμενα*, *pofita*) quafi præfentia.

¶ *ἀναπαύου*, *requiefce*) define laborare. Conf. Sir. XI. 23. 24 græce.

¶ *φάγε*, *ede*) Id pridem poterat bono modo.

20 *εἶπε*, *dixit*) fi non per revelationem, at judicio occulto.

¶ *ἄφρον*, *ftulte*) Hoc opponitur opinioni prudentiæ, de qua v. 17 fs.

¶ *νυκτὶ*, *nocte*) Noctu pleraque fiunt alloquia divina: noctu multæ mortes repentinæ.

¶ *ψυχὴν*, *animam*) de qua v. 19.

¶ *ἀπαιτοῦσιν*) *repetunt*, quibus poteftas repetendi data eft; quos ipfe non nofti, o dives. Locutio elliptica, uti Ap. XII. 6. Sic 1 Sam. III. 9 in Hebr. ubi LXX fecundum Aldinum exemplar plene, *ἐὰν καλέσῃ σε ὁ καλῶν*. coll. 2 Sam. XVII. 9.

¶ *τίνι*, *cui*) Dativus commodi. Gen. XLV. 20: *ὑμῖν ἔσαι*. Multa funt divitum, nec tamen funt divitibus. Nefcit dives, cui futura fint: certe ipfi non erunt.

21 *οὕτως*, *fic*) fcil. erit.

¶ *ἑαυτῷ*, *fibi*) animæ fuæ. v. 19. 22.

¶ *μὴ εἰς θεὸν*, *non in Deum*) Non dicitur, *non Deo*, uti, *fibi ipfi*. Deo nil accedit aut decedit. *In Deum* dives eft, qui divitiis divinitus utitur ac fruitur.

¶ *πλουτῶν*, *divitem agens*) Hoc ftatum denotat: *thefaurizans*, ftudium.

22 *μαθητάς*, *difcipulos*) minus divites.

¶ *ὑμῖν λέγω*, *vobis dico*) Pronomen verbo præpofitum vim habet majorem. vid. *Devar*. de partic. in *ἐμοί*.

24 *κόρακας*, *corvos*) homini, cui volucres quoque inferviunt, minime omnium utiles.

¶ *ταμεῖον*, *penarium*) unde promant, ad feminandum.

¶ *ἀποθήκη*, *borreum*) quo, quæ metant, recondant: ut habent formicæ, quo colligant.

¶ *ὁ θεός*, *Deus*) v. 28.

25 *τίς δὲ ἐξ ὑμῶν*, *quis autem ex vobis*) Antitheton ad Deum, qui corvos, & volucres omnes, & omnia animantia, & homines alit.

¶ *ἡλικίαν*, *ftaturam*) Sunt, qui ad longitudinem ætatis referant; fed hanc nemo cubitis metitur.

¶ *αὐτοῦ*, *fuam*) Si *noftra ipforum* ftatura non eft in poteftate noftra; quanto minus omnes creaturæ, unde cibum & potum fumimus.

¶ *πῆχυν ἕνα*, *cubitum unum*) Longitudo hominis æquat cubitos ipfius quatuor: ne *unum* quidem, quintum, addere quifquam curax poteft; five id optet, five non optet. Non facile quifquam per fe palmum aut pedem, nedum cubitum addi fibi optat: fed qui de victu folicitus eft, revera etiam infcius majorem ftaturam optat, quo plus laboris & lucri poffit facere.

26. *οὔτε ἐλάχιστον*, *ne minimum quidem*) Argumentum a majori ad minus eft verfu 23.

23. nunc argumento a minori ad majus ostenditur, irritas esse curas nostras. Homini jam nato & vigenti ad staturam addere cubitum unum, minimum erat penes Deum omnipotentem, & minus etiam, quam auctus ille quinque panum &c. cap. IX. 16. Maximum contra est, quod ille nobis ipsam staturam & robur corporis, quo victus paratur, imo cum corpore animam dedit; & frumenta, vinum, oleum, aromata, poma, baccas, olera, herbas, boves, oves, feras, volucres, pisces, quotannis & quotidie producit, & totam rerum naturam conservat. Hæc sunt *reliqua illa*, quæ in nostra potestate multo minus sunt, quam longitudo staturæ nostræ: & tamen ad nos alendos multo magis pertinent.

28 *ἐν τῷ ἀγρῷ, in agro*) Potest vel cum χόρτον construi, coll. Matth. VI. 30, τὸν χόρτον τȣ̃ ἀγρȣ̃. vel cum ὄντα, ut sit antitheton, *εἰς κλίβανον*.

29 *καὶ ὑμεῖς*) *vos quoque*: ut corvi & lilia.

¶ *μὴ μετεωρίζεσθε*) Μετέωρος, *sublimis*; unde *μετεωρίζεσθαι*, *in sublime* vel *in sublimi ferri*. Dicitur de animo vel elato vel fluctuante. Qui curat, huc illuc impellitur, suspensus, *fluctuat*, & vertigine corripitur. Vnde, quod Matthæo *μεριμνᾶν* est in parallelo, id Lucas *μετεωρίζεσθαι* dicit. Pricæus huc confert illud *apud Iosephum*, *μετέωρον εἶναι καὶ κραδαίνεσθαι*: & *apud Suidam*, *μετέωροι καὶ πρὸς τὸ μέλλον σαλεύοντες*. Cic. l. XV. ad Att. ep. 14, *Ita sum μετέωρος & magnis cogitationibus impeditus*.

30 *πάντα*) Constr. cum *ταῦτα*.

32 *μὴ φοβȣ̃, noli timere*) Locus hic valde benignus est.

¶ *μικρὸν*) Quod *parvum* est, id videri posset habere timendi causam: sed tanto benignius custoditur. Et singulæ oviculæ sunt parvæ; (ut populus debilis dicitur, qui ex debilibus constat, Prov. XXX. 25. 26.) & grex est non numerosissimus, si ad mundum comparetur, atque altu facilis, hoc quoque nomine, & pretiosus.

¶ *ποίμνιον*) Suavissimum amorisque plenissimum diminutivum.

¶ *εὐδόκησεν*) *lubitum est* ipsi.

¶ *τὴν βασιλείαν, regnum*) Grande verbum, v. 31. quidni panem?

33 *πωλήσατε, vendite*) Dixit hoc Dominus, non *turbis*, quibus tamen viam salutis, illi ipsi tempori convenienter, ostendebat: v. 54. 56. neque apostolis, qui omnia reliquerant prius, neque habebant, quod venderent: sed ceteris *discipulis*. v. 22. 41. Instabat discessus ex Galilæa, c. XIII. 32, & ipsa Passio: ac jam discipulos præparabat, ut deinceps quam expeditissimi essent. Hi enim erant, de quibus Lucas agit Act. I. 15. II. 44 &c. ut non dubium sit, quin mox sub hunc sermonem possessiones suas in Galilæa vendiderint. Ceteroqui non injungitur omnibus promiscua omnium facultatum venditio, ut eas in eleemosynam vertant, & ipsi cum familia eleemosynam ab aliis vel petant vel repetant. Veruntamen spiritualis prudentia ex emacibus, etiamsi non copiosissimam habeant supellectilem, vendaces & liberales facit, præsertim tempore postulante. Eccl. XI. 2. Iac. V. 1.

¶ *βαλάντια, crumenas*) Plurale. Qui mundano more vendit, *crumenam* implet: sed hæc *veterascit*, ut ipsum *cælum* naturale.

¶ θησαυρὸν ἀνέκλειπτον, *thesaurum non deficientem*) Thesaurus, crumenæ oppositus, est copia rerum ad victum, quæ celerrime consumuntur aut corrumpuntur.

¶ ἐν) nempe *in* cœlis. Pertinet hoc ad utrumque comma antecedens.

35 ἔςωσαν, *sunto*) Antecedentia & consequentia eorumque connexio maxime quadrat in ea tempora, quæ post ascensionem Christi consecuta sunt. de *vendendo*, conf. Act. IV. 34. Vult, suos esse expeditos.

¶ ὀσφύες, *lumbi*) Sic postea Petrus, 1 ep. c. I. 13. & Paulus, Eph. VI. 14.

36 ὑμεῖς) *vosmet.*

¶ προσδεχομένοις, *exspectantibus*) cum desiderio & gaudio.

¶ πότε) *quando* sit reversurus.

¶ ἐκ τῶν γάμων, *ex nuptiis*) Ergo ante Domini adventum *nuptiæ* sunt in cœlo.

¶ εὐθέως, *statim*) primo pulsu audito.

37 παρελθὼν διακονήσει) Participium παρέλκον, in re conviviali obvium. c. XVII. 7. Sir. XXIX. 33 (26:) πάρελθε κόσμησον τράπεζαν. Promissio, de *ministrando*, honorificentissima & maxima omnium. Ita Sponsus amicos excipit solenni nuptiarum die.

38 δευτέρᾳ, *secunda*) Non memoratur vigilia prima: quæ erat ipsum nuptialis convivii tempus.

¶ τρίτῃ, *tertia*) Romani in quatuor, Iudæi in tres vigilias divisam noctem habebant: & Lucam ad Iudaicam divisionem alludere statuit Simonius.

39 γινώσκετε) *nostis.*

41 ἡμᾶς, *nos*) apostolos, discipulos.

¶ καὶ, *etiam*) nobis non exclusis.

¶ πάντας, *omnes*) præsentes. conf. v. 1. 4. 15. 22. 54.

42 τίς, *quis*) Ad interrogationem Petri non exserte respondet Dominus: sed tamen innuit, se parabolam loqui ad discipulos proprie (nam œconomus differt a familia ei commissa:) sermonemque in singulari format, ad hos singulos eo magis acuendos. Deinde v. 54 s. dicit aliquid ad *omnes*, populum reprehendens, qui nec dum agnito adventu Messiæ primo, non capiebat doctrinam de secundo adventu.

¶ καταστήσει, *constituet*) Futurum tempus: quia *fidelitas* dignum facit servum, qui constituatur super familiam. Novum *constituet* sequitur v. 44. Gradus a familia ad opes omnes.

45 ἐσθίειν καὶ πίνειν, *edere & bibere*) Actus. μεθύσκεσθαι, *ebrietati* indulgere, habitus.

46 ἀπίστων, *infidelibus*) Antitheton, *fidelis*, v. 42. Qui cor divisum habet, *dividetur.*

47 τὸ θέλημα, *voluntatem*) qua vigilantia requiritur.

¶ μὴ ἑτοιμάσας) Neutrum, uti c. IX. 52.

¶ πολλὰς, *multas*) sc. πληγὰς, *plagas*. Eadem ellipsis 2 Cor. XI. 24.

48 ὀλίγας) non modo pauciores, quam is, qui scivit, sed *paucas.*

¶ ᾧ ἐδόθη πολὺ, *cui datum est multum*) præsertim si ipse ambierit & rapuerit.

¶ παρέθεντο) tanquam *depositum* ii *commiserunt*, quorum erat committere. Personale ellipticum.

49 πῦρ, *ignem*) optandum, ardoris spiritualis. c. III. 16. Matth X. 37 cum conseq. & anteced. Continuat Dominus sermonem a rebus terrenis ad cœlestia homines vocantem: & sensim revertitur ad

ea,

ea, quæ ante interpellationem dixerat. v. 13. 12.

¶ βαλεῖν) de cœlo, *mittere.*

¶ εἰς τὴν γῆν, *in terram*) Ignis ille non est nativus terræ: non dicit, *in terra*, uti v. 51.

¶ τί θέλω, *quid volo*) Præsens, *volo*, pro, *vellem*, convenit rei valde optatæ & certo futuræ. *quid ultra velim*, *si ignis accensus jam sit?* Accensionem præcessit lucta. Accensus est Act. II.

50 βάπτισμα δὲ) *Sed baptisma*, idque consummatum, debet prægredi ignem, ejusque accensionem.

¶ ἔχω βαπτισθῆναι) Conf. Marc. X. 38.

¶ πῶς συνέχομαι, *quomodo coarctor*) Ioh. XII. 27. Matth. XXVI. 37. Quo propior passio, eo major affectus. Formula præcedens, *quid volo*, voluntatem ac prolubium merum indicat: sed τὸ, *quomodo coarctor*, (coll. Phil. I. 23. 2 Cor. V. 14.) voluntatem per objecta adversa eluctantem innuit.

¶ τελεσθῇ, *consummatum fuerit*) Ioh. XIX. 30.

51 οὐχὶ) *non* pacem ejusmodi, quæ heterogenea, bona & mala, congregat.

¶ διαμερισμόν, *divisionem*) Vim dividendi habet gladius, Hebr. IV. 12. Et ignis, de quo v. 49, separat heterogenea, & congregat homogenea.

52 πέντε, *quinque*) pater, mater, filius, filia, & nurus. Non additur gener: nam hic aliam constituit familiam.

¶ τρεῖς ἐπὶ δυσί, *tres super duobus*) Numeri ad divisionem aptissimi.

54 καὶ τοῖς ὄχλοις, *etiam turbis*) Nam superiora dixerat apostolis. v. 42 not. Imitatores Christi debent subire *divisionem* propter nomen ipsius: multitudo, extra causam illam cœlestem, *paci* studere. *Populare* impedimentum gratiæ, simultates. v. 58.

¶ ἀπὸ δυσμῶν, *ab occasu*) Ad occasum Iudæis erat mare: unde pluvia.

¶ εὐθέως, *statim*) sine dubitatione.

55 νότον) *austrum.* c. XIII. 29. Act. XXVII. 13.

¶ καύσων) καύσων interdum dicitur ipse ventus ab oriente: sed καύσωνος prognosticon hoc loco est ventus auster. itaque καύσων dicit *æstum*, quem dabat Iudæis ventus ex regionibus ad æquatorem sitis.

56 ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) *Hypocrita* dicitur, quisquis partem aut speciem boni affectat, majusque bonum negligit. Dicitur etiam v. gr. ὑποκριτὴς ὀνείρων, *conjector somniorum*: sed hoc loco Dominus sine dubio usitatum verbum hebraicum adhibuit, quo innuitur hypocrita malignus. nam ea tempestatum signa allegantur, quæ quilibet plebejus etiam sine peritia physica poterat cognoscere.

¶ τῆς γῆς, *terræ*) v. 54.

¶ τοῦ οὐρανοῦ, *cæli*) v. 55.

¶ καιρὸν) *tempus* Messiæ. v. 49 f.

¶ πῶς οὐ, *quomodo non*) Spiritualis *probatio* homini multo facilior esse debebat, quam physica.

57 καὶ ἀφ' ἑαυτῶν) *vestra sponte*, *etiam* sine signis, & citra considerationem hujus temporis. sic, ἀφ' ἑαυτῶν, c. XXI. 30. conf. Matth. XVI. 3 not.

¶ τὸ δίκαιον) *id*, *quod* verum & *justum* est, & veræ paci conducibile. v. 58. coll. v. 51, & v. 13 de lite fratrum. Christi regnum, *justitiæ* regnum.

58 γὰρ, *enim*) Γὰρ, *enim*, sæpe ponitur, ubi propositionem excipit tractatio.

¶ ὑπάγεις, *abis*) quamvis invitus.

¶ ἀντιδίκῳ, *adversario*) actore, cui debes *reddere*, v. 59.

¶ ἄρχοντα, *principem*) *judicem*.

¶ ἀπηλλάχθαι, *liberari*) transactione, & conditione quavis. Compositio amica etiam civiliter suaderi solet. Favorabilis *divisio*.

¶ κατασύρῃ, *pertrahat*) Magna potestas offensæ partis, quæ interdum vinculum animæ cum corpore rumpit.

¶ τῷ πράκτορι, *exactori*) exsecutori. Satanas ipse est reus, non exsecutor.

CAP. XIII.

1 Τῷ καιρῷ, *tempore*) Opportune, coll. c. XII. 57.

¶ ἀπαγγέλλοντες, *annunciantes*) ut re recenti.

¶ πιλάτος, *Pilatus*) Congruit hoc Pilati factum cum inimicitiis adversus Herodem. c. XXIII. 12. Alterius altera fuit causa.

¶ ἔμιξε, *miscuit*) Euphemia.

2 δοκεῖτε) Metonymia. *putatisne*, vos esse insontes, & fore impunes? Non tam, quid aliis, vel quare acciderit, quam quid nobis accidere possit, quid nobis agendum sit, spectare debemus.

3, 5 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Dominus hoc profert ex thesauris scientiæ divinæ.

¶ πάντες, *omnes*) Galilæi & Hierosolymitæ.

¶ ὡσαύτως) Hoc significat, *eodem modo*: ὁμοίως, *simili modo*: ὡσαύτως plus est, & respondit eventus: nam Iudæi puniti sunt per gentem, ex qua erat *Pilatus*: & eo tempore, paschali, quum sacrificia vigebant: & ferro.

4 ἤ, *aut*) A Galilæis, instante discessu ex Galilæa, transit oratio ad Hierosolymitanos: coll. v. 33: a cæde per homines inflicta ad casum, qui fortuitus videri posset.

¶ οἱ δέκα καὶ ὀκτώ, *decem illi & octo*) Profundum judicium, in moribus multorum conjunctis.

¶ ὀφειλέται, *debitores*) Conf. v. 34.

¶ κατοικοῦντας ἐν ἱερουσαλὴμ) Sic LXX. *in Ierusalem*, urbe ceteroqui sancta.

5 ἀπολεῖσθε, *peribitis*) Factum, in obsidione & clade urbis.

6 συκῆν, *ficum*) arborem, cui per se nil loci est in vinea. Liberrime Israëlem sumsit Deus.

¶ αὐτοῦ, *sua*) Vineam habet Pater, eamque colit Christus, עבד יהוה coll. v. 8, *Domine*: vel, vineam habet Christus, eamque colunt ministri ejus.

¶ πεφυτευμένην, *plantatam*) studiose.

7 τρία, *tres*) Numerus quodammodo decretorius. Tertium docendi annum incipiebat Dominus, ut vera docet Harmonia evangelistarum.

¶ ἔρχομαι, *venio*) Sermo concisus, uti cap. XV. 29: *tot annos* (servivi & adhuc) *servio tibi*.

¶ ἔκκοψον, *exscinde*) Magna in hoc verbo severitas: magna potestas *Vinitoris*.

¶ καί, *etiam*) non modo nil prodest, sed etiam laticem avertit, quem e terra sucturæ erant vites, & soles interpellat, & spatium occupat.

8 ἀποκριθείς, *respondens*) pro tenero suo affectu in arborem, utpote quam colebat.

¶ ἄφες, *sine*) Hoc affine est argumento a facili, nec sumtuoso.

¶ τοῦτο

¶ τῦτο τὸ ἔτος, *hunc annum*) annum tertium, quo Iesus eos maxime visitavit, c. XIX. 42. 44, redemtionemque perfecit & apostolos misit. Act. II.

¶ κόπρια) *Greg. Naz.* κόπρια περιβάλλειν. Sing. κόπριον.

9 κἂν, *& si*) Apodosis subauditur: *bene est*, vel, *relinquam*: vel *faciat fructum*. Tantundem.

¶ ἐκκόψεις, *exscindes*) Non dicit vinitor, *exscindam*, coll. v. 7, sed rem refert ad dominum: desinit tamen pro ficu deprecari.

¶ μέλλον) ἔτος, *venturum annum*. Antitheton, *hunc*. v. 8.

11 γυνή, *mulier*) Videtur hæc pia fuisse mulier; quippe cui non dictum hoc loco, *Remittuntur tibi peccata*: imo dicitur *filia Abraham*.

¶ συγκύπτουσα, *incurva*) Habitus corporis, ab obtutu cœli avertens, congruit cum miseria habendi spiritum infirmitatis.

12 ἰδὼν, *videns*) Videtur mulier habuisse desiderium & fiduciam.

¶ ἀπολέλυσαι, *liberata es*) jamdum. Præteritum. Eadem locutio, v. 15. 16.

13 ἀνωρθώθη, *erecta est*) Recta statura, nobilitati hominis congruens.

¶ ἐδόξαζε, *glorificabat*) Anima & corpus, post opem, est organon laudis divinæ quasi recens paratum.

14 τῷ ὄχλῳ, *turbæ*) oblique. Iesum petebat.

¶ ἕξ, *sex*) sat multi.

15 ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) Plurale, ad unum: coll. v. 17. uti c. XI. 46. coll. v. præced. Erat in archisynagogo aliqua erga Iesum reverentia; neque ex proprio, sed ex communi Iudæorum errore ei obstiterat.

¶ λύει, *solvit*) Aptissima similitudo. conf. *solvi*, v. 16.

¶ ἀπαγαγὼν, *abducens*) Verba cumulantur, ad *opus* demonstrandum.

16 θυγατέρα Ἀβραάμ, *filiam Abrahami*) non modo *filiam Adami*. Magna antithesis ad jumentum. Omnibus Abrahamidis salutem attulit Christus: qui expertes mansere, ipsorum culpa erat. Conf. de Zacchæo, cap. XIX. 9.

¶ ἰδοὺ δέκα καὶ ὀκτὼ ἔτη) *annis abhinc decem & octo*. Nominativus. Sic LXX secundum exemplar Ald. Ios. I. 11: ἔτι τρεῖς ἡμέραι ὑμεῖς διαβήσεσθε. Specimen omniscientiæ Iesu Christi: de causa morbi, & de duratione, quæ nullo documento externo videtur prius innotuisse Domino. זה ἰδοὺ τεσσαράκοντα ἔτη. Deut. VIII. 4.

¶ οὐκ ἔδει; *num non oportebat?*) Valet argumentum & a quotidiana indigentia jumenti, v. 15, & a periculo subito, c. XIV. 5. Nec licet excipere: hominem vero, tot annis ægrotum, aliquot horas posse exspectare ad sabbati finem. nam ne in jumento quidem extrema est necessitas, cui tamen succurritur: & in hominum afflictione, ubi tempus est auxilii, vel hora magni momenti est, ut primum ægrotus & medicus inter se occurrunt.

17 κατῃσχύνοντο πάντες οἱ ἀντικείμενοι αὐτῷ) Es. XLV. 16. LXX, αἰσχυνθήσονται καὶ ἐντραπήσονται πάντες οἱ ἀντικείμενοι αὐτῷ.

¶ πᾶς, *omnis*) Huc conferantur versus sequentes.

¶ ἔχαιρεν, *gaudebat*) Nobile gaudium & ingenuum.

¶ γινομένοις, *quæ fiebant*) sermone & miraculis.

18 τίνι, *cui*) Conf. c. VII. 31.

¶ *ἡ βασιλεία, regnum*) Ex Iudæis & gentibus multi erant ingressuri. v. 17. 29.

19 *κῆπον*, *hortum*) clausum. conf. *abscondidit*. v. 21.

21 *ἐνέκρυψεν*, *abscondidit*) ita ut fermentum videretur absorptum.

¶ *ἄλευρον*) Ἀλεύρου σάτα τρία ex Matthæo huc relata videntur. ἄλευρον habuisse *Italam* versionem antiquissimam, in Apparatu satis, ut arbitror, evictum dedi: *Ambrosii*que testimonium exhibet non modo commentarius ad h. l. sed etiam Sermo V constanter.

22 *εἰς*, *in*) Iter eo erat comparatum, valde memorabile. v. 33. c. XVII. 11. XVIII. 31. XIX. 11. 28.

23 *εἰ ὀλίγοι*, *num pauci*) Videtur homo putasse, extra Iudaismum nullam fore salutem.

24 *ἀγωνίζεσθε*, *certate*) Quæstio theoretica, initio vertitur ad praxin: *certate*, per fidem, cum precibus, sanctimonia, patientia. Sequitur tamen etiam responsio ad rem. v. 28 ss.

¶ *πολλοὶ*) *multi*, Israëlitæ quoque. Rom. IX. 31. Antitheton ad *paucos*.

¶ *οὐκ ἰσχύσουσιν*, *non valebunt*) יכל LXX, ἰσχύω, absolute. Agon robore constat, ad Deum præsertim. Non valebunt: quia videlicet præter propter portam quærunt, & tandem portam probe clausam perfringere non poterunt. vires ad victoriam nec quærunt serio nec adhibent.

25 *ἀφ' οὗ*, *ex quo*) Hoc ex abrupto subjunctum habet vim magnam. Apodosis est in *τότε tunc*: neque impedit indicativus *ἐρεῖ*, *dicet*. coll. Marc. III. 27 not.

¶ *ἐγερθῇ*, *surrexerit*) a cœna, ut claudat ostium. Non enim sermo est de adventu: nam in adventu non Dominus servis, sed servi aperiunt Domino. c. XII. 36.

¶ *ἀποκλείσῃ*) *clauserit*, alienis. Nunc, nunc certandi tempus est.

¶ *τὴν θύραν*, *ostium*) Quæ foris stantibus *porta* esse videtur, *ostium* est iis, qui sunt intus, ut in *domo*.

¶ *καὶ ἄρξησθε*, *& inceperitis*) Hoc quoque pendet ab *ex quo*. nam in apodosi τὸ *quærent* tractatur v. 26, & τὸ *non valebunt* tractatur v. 27. Tales antea non putarant. O quam *novus* erit miseriæ sensus, & serus, & diuturnus. Vt facultas præteriit, homo velle incipit. Num. XIV. 40.

¶ *κρούειν τὴν θύραν*, *pulsare ostium*) non modo *angustum*, v. 24, sed jam *clausum*.

¶ *πόθεν*, *unde*) Ratio, sub qua non noscuntur. Vt operarii iniquitatis, cogniti sunt.

26 *τότε ἄρξεσθε*, *tunc incipietis*) antea aliis nixi prætextibus.

¶ *λέγειν*, *dicere*) hoc dicentes: cur non nôris nos? Hoc proprie convenit in eos, qui tum erant.

¶ *ἐνώπιόν σου· ἐν ταῖς πλατείαις ἡμῶν* *coram te: in plateis nostris*) Itaque non modo coram Christo debemus edere & bibere; sed Christi esse participes: nec plateas modo, sed corda doctrinæ salutari patefacere.

27 *λέγω ὑμῖν*, *dico vobis*) Iterantur eadem verba; stat sententia: sed iterantur cum emphasi.

¶ *ἀδικίας*, *injustitiæ*) Ergo *justi* intrabunt. Matth. V. 20.

28 *ἐκεῖ*, *ibi*) ibi, quo abire jussi eritis.

¶ *ὄψησθε*) *videbitis*, non gustabitis. Miserum spectaculum. c. XVI. 23. Impii contra, spectaculum sanctis festivum. Ies. LXVI. 23. 24.

¶ ἀβρα-

¶ ἀβραὰμ, *Abrahamum*) Patriarchæ & omnes prophetæ Christum spectarunt: quorum fidem qui non sequuntur, non simul accumbent.

¶ πάντας, *omnes*) Omnes prophetæ fuere sancti. De his gloriabantur Iudæi, quos eorum patres reprobarant. Mitigatur hic & versu 29 terror paucitatis. v. 23.

¶ βασιλείᾳ, *regno*) v. 29.

¶ ἐκβαλλομένους, *qui ejiciamini*) Præsens. statim incipiet fletus.

29 ἥξουσιν, *venient*) Hic non additur, *multi.*

¶ ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν καὶ βορρᾶ καὶ νότου, *ab oriente & occasu & aquilone & austro*) Hoc fere ordine ad fidem conversi sunt populi. Inprimis in meridie adhuc prædicabitur evangelium.

30 ἰδοὺ εἰσὶν-καὶ εἰσι *ecce sunt: & sunt*) Præsens cum emphasi, in antitheto ad futurum. v. 29. 24.

¶ εἰσὶν ἔσχατοι, *sunt ultimi*) Hoc refertur ad v. 28 f. Absentia articuli totum sermonem facit indefinitum, denotatque quorundam, non omnium, primorum novissimorumque commutationem, non promiscuam utrorumque rationem. nam venientes a quatuor plagis mundi accumbent *cum* patribus & prophetis, non hi *cum* illis. Matth. VIII. 11.

¶ εἰσὶ πρῶτοι, *sunt primi*) Hoc refertur ad v. 24 ss.

31 ἡρώδης, *Herodes*) Pharisæi, hoc dicentes, non sunt plane mentiti; etenim Herodes *vulpes* appellari meruit, eumque a multis ita appellatum suspicatur Simonius. Optabat autem Herodes, ut hic thaumaturgus, quem suspicabatur esse Iohannem, quam longissime removeretur: idemque placebat Pharisæis. hinc utrique contra Iesum conspirarunt. Rursum non serio voluisse Herodes videtur occidere Iesum; nam si Iohanne occiso, c. IX. 7 f. timuit, non potuisset non gravius, occiso Iesu, timere: sed conatus est Iesum tentare ac submovere per obtentum juris sui territorialis (conf. Amos VII. 12.) derivatasque inde minas, quas Pharisæi, de suo fortasse exaggeratas, non Herodis, sed suis ipsorum verbis, quasi per amicam admonitionem renunciarunt. Vtrisque ergo Iesus, nulla re territus, respondet ex veritate. Herodem *vulpem* appellat, accurato characterismo, ob calliditatem & timiditatem hypocriticam, coll. c. IX. 7, simulatas minas jactantem, negans se per eas a miraculis edendis deterreri: internunciis vero & toti Ierusalem animum ingratum & sanguinolentum exprobrat. v. 33 f. Herodes erat *vulpes*, minor persecutor, comparatus ad magnam persecutricem Hierosolymam.

¶ θέλει σε ἀποκτεῖναι, *vult te occidere*) irritatus fortasse Pilati facto. v. 1.

32 εἴπατε, *dicite*) si audetis.

¶ ἐκβάλλω κτλ. *ejicio &c.*) Non addit, *prædico evangelium.* hoc enim minus capiebat Herodes. Ex bonitate actionum Iesu patet malitia insidiarum Herodis.

¶ ἐπιτελῶ, *conficio*) urgeo, quia tempus breve est. Cum majestate loquitur adversum hostes: cum humilitate, ad amicos Matth. XI. 5. XII. 27.

¶ σήμερον καὶ αὔριον) Sic LXX., σήμερον καὶ αὔριον. Ios. XXII. 18. coll. v. 28. Proverbii instar de futuro; ut sæpe de præterito, χθὲς καὶ τρίτην ἡμέραν. Si per Herodem stetisset, ne dies quidem relictus esset Domino.

¶ τῇ

¶ τελειῦμαι) *finem nanciscor.* conf. Hebr. XI. 40. Tertio die Galilæa exiit, Hierosolymam tendens, ibi moriturus: v. 33 fin. & ab hoc tempore consummationem sibi repræsentavit.

33 τῇ ἐχομένῃ, *sequenti*) Hoc latius quiddam sonat, quam τῇ τρίτῃ, *tertio* die, quod huic includitur. Non duorum duntaxat dierum iter erat in urbem Ierusalem. v. 22. c. XVII. 11. Vnde tertius dies non solum consummationis, πλὴν *sed etiam*, ante hanc, profectionis ulterioris erat.

¶ πορεύεσθαι, *proficisci*) Dixerant: *proficiscere*, v. 31. Respondet: Hoc ipsum, quod tam subito indicitis, non est unius diei.

¶ ὐκ ἐνδέχεται) *non usu venit.* Phrasis hæc admittit exceptionem, v. gr. Iohannis Baptistæ.

¶ ἀπολέσθαι, *interire*) judicio publico.

34 ἱερυσαλὴμ, *Ierusalem*) Non sine causa ad hanc urbem sermo vertitur. Pharisæi necessitudinem cum ea habebant: v. 31. & Herodes ibidem erat insectaturus Iesum.

¶ ποσάκις, *quoties*) v. 7. Ter post baptismum eo venerat.

¶ νοσσιὰν, *pullitiem*) Nomen collectivum.

35 ἰδὲ ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν) Ἔρημος addidere multi ex Matthæo. Apud Lucam in Galilæa hæc dixit Salvator: neque se deinceps Hierosolymis videndum præbuit, donec post Lazarum resuscitatum in ingressu Ipsius regali dixerunt, *Benedictus qui venit, in nomine Domini.* Igitur ab hoc sermone ac præludio usque ad ingressum illum *reliquit illis domum ipsorum*, sed tamen nondum *desertam.* At apud Matthæum, post ingressum regalem, ultimo e templo egrediens, *desertam* domum solenniter declaravit.

¶ λέγω δὲ ὑμῖν, *dico autem vobis*) Severe loquitur; & tamen clementer, ut modo notavimus: quin etiam Matth. XXIII. 39 ἀμὴν *amen* abest, quo apud Lucam inserto nonnulli severitatem intenderunt. Particula δὲ *autem* opponit invicem *solitudinem* domus relictæ præsentem & *acclamationem* proxime futuram.

CAP. XIV.

1 Ἐν τῷ ἐλθεῖν, *cum veniret*) invitatus. v. 12.

¶ ἀρχόντων, *principum*) Pharisæi habuere suos *principes*, eosque plures, eximiæ auctoritatis: quam tamen Iesus non est veritus. v. 12 init.

2 ὑδρωπικὸς, *hydropicus*) ea ipsa de re huc ductus.

3 ἀποκριθεὶς) *respondens* cogitationi adversariorum.

¶ νομικὺς, *legisperitos*) qui tamen legem de sabbato non recte intelligebant.

4 ἰάσατο, *sanavit*) Homine hydropico abutebantur adversarii: sed tamen Iesus ei bene fecit.

5 ἀνασπάσει, *extrahet*) cum labore.

7 παραβολὴν, *parabolam*) sumtam a moribus externis, spectantem interna.

¶ ἐπέχων, *attendens*) Attentio in conversatione, res saluberrima.

8 εἰς γάμυς, *in nuptias*) Non erant tum nuptiæ. itaque parabolæ hoc inseritur civilitatis causa.

¶ μὴ, *non*) Conf. Prov. XXV. 6. Suam quisque, non aliorum omnium, vocationem novit.

¶ εἰς

¶ *εἰς τὴν πρωτοκλισίαν*) *in primam sedem.* hic singulari numero respondet *τὸ honoratior*, & *τὸ ultimum locum.* Superbus non modo nonnullis, sed omnibus se anteponit. Ps. X. 4.

¶ *ἐντιμότερος*) Hoc in parabola notat *honoratiorem* apud homines: (LXX, Num. XXII. 15.) in scopo, pretiosiorem coram Deo, quamlibet interdum serius venientem. pretiosiores autem omnes alios se ipso ducit humilis. conf. Sir. X. 7-XI. 6 in græco.

9 *ἐλθὼν*, *veniens*) Conf. Matth. XXII. 11.

¶ *καὶ αὐτὸν*, *& illum*) Dignitas, & dignitatis gradus, ex vocatione. hoc non iteratur v. 10. nam h. l. est motivum modestiæ.

¶ *ἐρεῖ*) Indicativus, uti mox v. 12 not.

¶ *δὸς*, *da*) Non additur, *amice*, uti v. 10 additur: *amice.*

¶ *ἄρξῃ*, *incipies*) Vltimum esse, ignominiosum non est nisi altiora affectanti.

¶ *αἰσχύνης*, *pudore*) Antitheton: *gloria*, v. 10. Apposite.

¶ *ἔσχατον*) non modo inferiorem, sed ultimum. Qui semel cedere jubetur, longe removetur.

10 *πορευθεὶς*, *profectus*) alacriter, ex animo.

¶ *προσανάβηθι*) *ascende ad* alios honestos. Prov. XXV. 7: *κρεῖσσον γάρ σοι τὸ ῥηθῆναι ἀνάβηθι, ἢ ταπεινῶσαί σε ἐν προσώπῳ δυνάστου.*

11 *πᾶς*, *omnis*) Gravis vocula.

12 *ἄριστον ἢ δεῖπνον*, *prandium aut cœnam*) Sæpius cœnæ simplex fieri solet mentio. itaque hoc tempore fuerit prandium. v. 1. 25.

¶ *μὴ φώνει τοὺς φίλους*, *noli vocare amicos*) id est, *non dico*, *ut invites amicos* &c. Iesus invitationes ex necessitudine naturali & civili quasi suo loco relinquit: ipse meliores præcipit. humanitatis officia non plane tollit.

¶ *πλουσίους*, *divites*) Epitheton amicorum, fratrum, propinquorum, qui sæpe negliguntur, egeni; maxime vero vicinorum: quibus opponuntur totidem genera alia. v. 13.

¶ *μήποτε - ἀνταπόδομα*, *ne - retributio*) Hic metus mundo ignotus est, uti metus divitiarum. Prov. XXX. 8. Fundamentum veræ liberalitatis & *αὐταρκείας.* Quis velit omnia sibi in hac vita pensari?

¶ *καὶ γενήσεται*) De hac constructione, *μήποτε καὶ αὐτοί σε ἀντικαλέσωσι, καὶ γενήσεταί σοι ἀνταπόδομα*, cui gemella exstat versu 9, judicium ferri poterit ex annot. ad Marc. III. 27. Ea non observata, multi fecere *γένηται.*

13 *κάλει*) *voca*, simpliciter; non, *φώνει.* v. 12. *φωνεῖν* clarius & solennius quiddam sonat.

¶ *πτωχοὺς*, *pauperes*) Tales vocat Deus ipse. v. 21.

14 *γὰρ*, *enim*) Nil manet sine retributione.

¶ *σοὶ*, *tibi*) amico Salvatoris.

¶ *ἀναστάσει*, *resurrectione*) Ante resurrectionem non est plena retributio, sed potius, in vita, facultas ad sementem ulteriorem; & a morte, quies. Ap. XIV. 13.

¶ *τῶν δικαίων*, *justorum*) Act. XXIV. 15.

15 *ἀκούσας*, *audiens*) eoque tactus.

¶ *μακάριος*, *beatus*) v. 14. Sæpe hoc epitheton raritatem connotat. conf. v. 24. Non sufficit, beatos dicere pios; sed quisque pro sua parte niti debet. conf. vers. seqq. item c. XIII. 23 f.

¶ *φάγεται*) *edet.*

¶ *ἄρτον*) Multi, *ἄριστον*· sed certior lectio *ἄρτον*, præsertim accedente verbo

 φάγεται,

φάγεται, coll. v. 1. Tamen tum videtur fuiſſe *prandium*. v. 12 not. Eo majori attentione dignum eſt, quod in parabola *cœna*, non prandium, proponitur. v. 16.

16 *μέγα*, *magnam*) & lautam & *multis* ſatiandis idoneam. Gratiæ regnum, quatenus per id intratur in regnum gloriæ.

¶ *ἐκάλεσε*, *vocavit*) Nexus duorum ſermonum *convivialium*, ad *beatitudinem* ducentium: *Voca* pauperes ad te; Dei *vocationem* ſequere.

17 *εἰπεῖν*, *dicere*) Obſervanda gradatio: *dicere*, *vocatis*: *introduc*, *pauperes*: v. 21. *coge*, *eos qui ſunt in viis*: v. 23. Progreditur vocatio ad remotiores, vi ſemper majore penſans moram.

¶ *ἤδη*) *jam* nunc. Demonſtratur præſens tempus Novi Teſtamenti.

18. *ἤρξαντο*, *inceperunt*) Antea præ ſe tulerant, ſe exſpectare.

¶ *ἀπὸ μιᾶς*) Ἐλλιπές. *ἀπὸ μιᾶς* ſc. *γνώμης*, *uno animo* vel *uno conſenſu*. ſive *ἀπὸ μιᾶς παραιτήσεως*, i. e. *pariter cæperunt recuſare*. Sic fere ἰλ. β'. εἴγε ποτ' ἔσγε μίαν βουλεύσομεν, nimirum *βουλὴν*, *ſi quando una ſit ſententia conſilii noſtri*. & alibi, οὐχ ὁσίη, κταμένοισιν ἐπ' ἀνδράσιν εὐχετάασθαι, ſcilicet *εὐχὴ*, *non eſt pia gloriatio*, gloriari *in mortuos*. Et Pſalmo XXVI, *μίαν ᾐτησάμην παρὰ τοῦ κυρίου*, ſcilicet *αἴτησιν*. & Pſalmo LVII, *εὐθείας κρίνετε υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων*, nimirum *κρίσεις*. *Camerarius*.

¶ *ἀγρὸν*, *agrum*) Hoc verſu innuitur *ager*, verſu ſequente *negotiatio*. coll. Matth. XXII. 5. Vtrumque verbum *emi* dicit cupiditatem, ut eſſe ſolet recenti re. Homini mundano, ubi vocationem divinam ſentit, omnia vana ſunt nova & dulcia.

¶ *ἔχω ἀνάγκην*, *habeo neceſſe*) Sæpe concurrunt tempora gratiæ acceptiſſima & mundana negotia *urgentiſſima*. Hic prætexit fictam neceſſitatem: alter meram aliarum rerum lubentiam, *proficiſcor*, v. 19. tertius, perverſam impoſſibilitatem, *non poſſum*, v. 20. Hic ergo negat, ſe *poſſe*; duo illi negant, ſe *velle*, ſed civilem adhibent paraphraſin. His omnibus mederi poterat ſanctum illud *odium*, v. 26. Nec tamen tam in affectu ſita eſt varietas repulſæ, quam in objecto, agri, boum, uxoris. coll. Matth. l. c.

¶ *ἐρωτῶ*, *rogo*) Indigniſſima & miſerrima rogatio, qua recuſatur regnum Dei.

19 *ἠγόρασα*, *emi*) 1 Cor. VII. 30.

¶ *πέντε*, *quinque*) Emtio non minima.

20 *γυναῖκα*, *uxorem*) v. 26. Conf. 1. Cor. l. c. v. 29.

¶ *οὐ δύναμαι*, *non poſſum*) Hic excuſator, quo ſpecioſiorem & honeſtiorem videtur habere cauſam, eo eſt ceteris importunior.

21 *ἀπήγγειλε*, *renuntiavit*) Miniſtrorum eſt, auditorum obedientiam & inobedientiam, per preces, referre ad Dominum.

¶ *ὀργισθεὶς*, *iratus*) Ergo plane ex animo vocaverat.

¶ *ἔξελθε*, *exi*) Sic v. 23.

¶ *ταχέως*, *cito*) Quia parata jam & quaſi adhuc calida ſunt omnia: quorum præſtantia per alios convivas contra contemtum vindicetur.

¶ *πλατείας*, *plateas*) majores.

¶ *ῥύμας*, *vicos*) minores.

¶ *τοὺς πτωχοὺς*, *pauperes*) *Vocati* erant, qui inter Iudæos habebantur optimi, v. 1. 3: *pauperes in plateis*, publicani & peccatores, c. XV. 1. Matth. XXI. 31.

¶ *πτωχοὺς*, *pauperes*) quos alias nemo facile invitat.

¶ *ἀναπήρους*, *mutilos*) quos nulla *mulier* ſumat, v. 20.

¶ *χωλοὺς*,

¶ χωλὺς, *claudos*) qui non possunt *proficisci*, v. 19.

¶ τυφλὺς, *cæcos*) qui non possunt *videre*, v. 18.

22 γέγονεν, *factum est*) Conf. Ez. IX. 11.

23 Φραγμὺς, *sepes*) mendicorum parietes.

¶ ἀνάγκασον εἰσελθεῖν, *coge ingredi*) Non est omnimoda coactio; nam qui plane trahitur aut rapitur, non *ingreditur*. conf. *coëgit*, Matth. XIV. 22. 2 Cor. XII. 11. Gal. II. 14. παραβιάζεσθαι, Luc. XXIV. 29. Act. XVI. 15. Aliter *compulit* Saulus pro Iudaismo insaniens, aliter Paulus servus Iesu Christi.

¶ γεμισθῇ, *impleatur*) Nec natura nec gratia patitur vacuum. Multitudo beatorum; extremis mundi temporibus maximam plenitudinis suæ partem nanciscens.

24 γὰρ, *enim*) Refertur ad *exi*. Quosvis jam potius quærit Dominus.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Plurale pertinet ad introductos pauperes &c.

¶ τῶ ἀνδρῶν, *virorum*) hominum amplorum.

¶ ἐκείνων, *illorum*) Pronomen removendi vim habet. Hic quoque valet vulgare illud, Absens carens.

¶ γεύσεται, *gustabit*) nedum perfruatur. Iudæi contumaces exciderunt etiam regno gratiæ ejusque *gustu*.

26 ἐυ μισεῖ τὸν πατέρα αὐτῦ, *non odit patrem suum*) *patrem*, &c. secundum eam partem, secundum quam *se ipsum* odisse debet, a Christo aversam. Convenit hic textus in illud maxime tempus, quo pauci vere sequebantur Christum; multi oderant, odio digni. Hoc odium non solum comparate & conditionate debet accipi; sed etiam absolute, nam quisquis maturam cognitionem, gustum, appetitum Dei & bonorum cœlestium (v. 16.) a Christo duxit; is habet generosum idemque tamen ab omni acerbitate remotum sui & omnis creaturæ vanitati subjectæ fastidium atque *odium*. Ioh. XII. 25 not.

¶ ἀδελφὺς, *fratres*) conf. v. 12.

¶ ἔτι δὲ, *adbuc vero*) Homini carissimum, ipse. Sæpe qui inferiorem sancti odii gradum visus erat assequi, in altiore deficit.

¶ τὴν ἑαυτῦ ψυχὴν, *animam suam*) se ipsum.

¶ μαθητὴς εἶναι, *discipulus esse*) εἶναι μαθητὴς, *esse discipulus*, v. seq. Vtroque loco accentus in pronunciando cadit super verbum prius.

27 καὶ) *& tamen* (non, *& non*) *venit*, ambulatque *post me*, *ut* vos, quasi vellet esse discipulus meus. conf. Matth. XVI. 24 not.

28 πύργον) *arcem*.

¶ καθίσας, *sedens*) dato sibi spatio ad faciendam summam rerum suarum. sic quoque v. 31.

29 ἄρξωνται, *incipiant*) Non conantem frustra, nemo ridet.

30 οὗτος, *bic*) Significatur nomen proprium. Vulgo ponunt N. N.

31 ἢ, *aut*) Magnum & arduum Christianismus. comparatur cum rebus magnis & arduis: ut est, in re privata, ædificatio pretiosa; in publica, bellum. Prior parabola exprimit odium patris & matris &c. altera odium animæ suæ.

¶ βασιλεὺς, *rex*) Christiana militia, regale quiddam.

¶ εἰς πόλεμον, *in bellum*) Conf. Gen. XXXII. 24.

32 ἐρωτᾷ, *rogat*) Facilius a se impetrat rex, ut exercitum impendat, quam

 ut

ut pacem roget. hæc igitur rogatio pacis exprimit odium animæ propriæ, quo quis, omni suitate abnegata, meræ se gratiæ permittit. Possit etiam, mutato schemate, *pax* esse fuga odii apud suos: pax mala.

33 *ὐκ ἀποτάσσεται, non abdicat*) Ædificator pecunias, belligerator copias, discipulus parentes & caritates omnes abnegat & *impendit*. Illi habent apparatum positivum: hic, *negativum.*

34 *ἅλας*) *Sal*, sunt discipuli. Matth. V. 13. Sal, acre quiddam: sic Christianus vers. præc.

35 *ὔτε, neque*) id est, neque immediatam neque mediatam utilitatem affert. Theologus spirituali sale carens ne politicæ quidem frugi est. Es IX. 14.

¶ *ἔξω, foras*) Severitas, etiam in sermone.

CAP. XV.

1 Πάντες, *omnes*) non modo plurimi: *omnes*, qui ibi erant.

2 *διεγόγγυζον*) *murmurabant inter* se.

3 *τὴν παραβολὴν ταύτην, parabolam hanc*) versu 4-10. Prior pars declarat curam & gaudium Redemtoris; altera, Dei.

4 *τίς, quis*) Ovis, drachma, filius perditus: peccator stupidus, sui plane nescius, sciens & voluntarius.

¶ *ἑκατὸν, centum*) Ex magnitudine gregis patet solicitudo pastoris pro ove una.

¶ *ἐν τῇ ἐρήμῳ, in deserto*) ubi pascitur grex.

¶ *πορεύεται, proficiscitur*) In recuperanda anima non homo, sed Deus, laborat quasi. v. 8.

¶ *ἕως, usque dum*) Antea non desistit. v. 8. Ideo Iesus Christus secutus est pastores usque ad victum quotidianum, usque ad mensas, ubi maxime peccatur.

5 *ἑαυτῦ, suos*) Poterat servi opera uti: sed amor & gaudium ipsi operam dulcem reddit.

6 *ἐλθὼν εἰς τ̀ οἶκον, veniens domum*) Iesus Christus plane in ascensione domum rediit; nam cœlum ejus domus est, Ioh. XIV. 2: & tum maxime certiores fecit cœlites de rebus suis gestis in terra. 1 Tim. III. 16. Hinc *ἔσαι erit*, futurum, v. 7: at, *γίνεται fit*, præsens, v. 10. Permuta hæc verba inter se paulisper: videbis differentiam.

¶ *συγκαλεῖ*) *convocat*, Activum: Medium, *συγκαλεῖται*, v. 9, *convocat ad se.*

¶ *φίλυς, γείτονας, amicos, vicinos*) Diversa genera cœlicolarum, quin etiam angelorum. v. 10. *Vicini* homines non eandem, sed proximam habent *domum*; *amici*, *voluntate* conjuncti sunt.

¶ *τὸ*) *illam*, quam nostis. Cœlites sciunt amissionem & recuperationem animarum.

¶ *ἀπολωλὸς, quæ periit*) *quam perdidi*, v. 9. Ovis, animal, quasi sponte perit, præ drachma.

7 *ὑμῖν, vobis*) Gravissime hoc gaudio refutatur Pharisæorum murmur.

¶ *χαρὰ*) *gaudium* solenne & festum, audita re salutari, in terris gesta.

¶ *ἐν τῷ ὐρανῷ, in cælo*) Pastor, Iesus Christus, amicos & vicinos habet vel maxime *spiritûs justorum*; qui eo magis participes sunt hujus gaudii, quia majorem habent cum hominibus necessitudinem. Versu 10 gradatio fit ad *angelos*, qui illo loco nominantur potius, quia ibi non spectatur Christus *homo*. Neque angeli id cognoscere dicuntur ex conversatione cum homine; nam non omnes cum uno sunt homine: sed ex Domini revelatione, quæ spiritibus justorum æque

æque poteſt obtingere. conf. Hainlini Sol temp.-f. 80. & Ven. Weiſmann. H. E. P. I. pag. 106. Sic angelis contradiſtinguuntur reliqui cœlites Ap. XVIII. 20 ſeqq.

¶ *ἑνὶ, uno*) & multo majus, de multis. v. 1.

¶ ἤ) id eſt, μᾶλλον ἤ. cap. XVIII. 14. LXX, Ps. CXVIII. 8. 9. Hæc clauſula non additur v. 10.

¶ *οὐ χρείαν ἔχουσι, non egent*) quia cum paſtore ſunt: & *pœnitentiam* pridem nacti ſunt. Iuſtus eſt in via: pœnitens, redit in viam.

8 *γυνὴ, mulier*) Significatur ἡ σοφία, *Sapientia*, ſive Koheleth; vel רוח *Spiritus* ſanctus, ſicuti *Filius*, v. 4, & *Pater*, v. 11. Varius eſt hominis habitus ad Deum.

¶ *σαροῖ, verrit*) Id non fit ſine pulvere, ex parte hominis.

9 *συγκαλεῖται, convocat*) ſtatim.

¶ *τὰς φίλας καὶ τὰς γείτονας, amicas & vicinas*) Copiæ angelicæ per ſe non habent ſexum: ſpectantur tamen ut vel domi vel foris agentes, Hebr. I. 14 not. foris, habitu virili, bellis apto: domi, habitu pacifico & feminino.

10 *γίνεται*) *fit*; non modo *fiet*. Apertiſſime hoc loco de cœlo agitur; uti etiam de inferno, c. XVI. 23, eodem ſermonis tractu. Vide nexum c. XVI. 1. 14 ſs.

11 *εἶπε δὲ, dixit autem*) Habet hæc parabola quiddam diviſum a prima & ſecunda.

12 ὁ *νεώτερος*) ὁ ἕτερος. Matth. XXI. 30. Notantur *bini* filii diſſimiles.

¶ *τὸ ἐπιβάλλον*) Sic, τοῦ καρποῦ τοῦ ἐπιβάλλοντός μοι λαβεῖν, 1 Macc. X. 29 (30.)

¶ *μέρος, partem*) Quilibet ſuam *partem* a Deo accipit.

¶ *αὐτοῖς, illis*) etiam majori filio, non roganti, uſufructu tamen, ut apparet, nondum tradito: v. 31.

13 *ἀσώτως*) Verbum magna proprietate poſitum. ἄσωτος ὁ δι᾽ αὑτὸν ἀπολλύμενος. Ariſtot. l. 4 Eth. c. 1, ubi ἀσωτία eſt exceſſus liberalitatis cum intemperantia conjunctus.

14 *αὐτὸς ἤρξατο, ipſe cœpit*) Fames eum non in poſtremis corripiebat.

15 *τῶν πολιτῶν, civium*) etſi ipſe non factus eſt ibi *civis*. Quem reditus ad frugem manet, is ſæpe etiam in medio errore ſuo (Ioh. XI. 52.) quiddam a propriis mundi civibus diviſum retinet.

¶ *ἔπεμψεν, miſit*) Magna indignitas.

¶ *χοίρους, porcos*) Vilis conditio, pro Iudæo præſertim.

16 *γεμίσαι, implere*) Quo major inanitas, eo major appetitus.

¶ *τῶν κερατίων*) Syrus: חרובא, unde ſententia partim nata videtur, partim confirmatur eorum, qui non de leguminum ſiliquis, ſed de fructu ſiliquæ arboris, *καρρούβια* dicto, (unde Gall. *carrouges*) accipiunt, quo & pauperrimi mortalium & porci veſcerentur: ut cenſent Maldonatus, Bochartus, Druſius, Simonius, & ante hos neſcio quis in Lexico Græco Xvirali Baſileæ 1584 edito. Adde Buxt. Lexicon Talm. qui col. 821 docet, חרוב eſſe arboris ſpeciem. Certe omnia κεράτια ſunt *ſiliquæ*: omnes *ſiliquæ* haud ſcio an κερατίων nomine appellentur.

17 *εἰς, in*) Nutrimenta ſenſus diffundendi (non inepte Galli dicunt *ſe divertir*,) defecerant. Initium reditus pendet a ſummo miſeriæ: qua *furor* peccandi deferveſcit, ut homo *ad ſe*, & mox ad Deum redeat. Pœnitentia, converſio.

18 *ἀναστὰς, ſurgens*) Primordia pœnitentiæ, accurate indicata.

 ¶ *πάτερ,*

¶ *πάτερ, Pater*) *Patris* nomen manet, etiamsi degeneres sint filii.

¶ *εἰς τὸ οὐρανὸν, in cælum*) Conf. v. 7.

19 *ποίησόν με*) *utere me.*

¶ *ἕνα*) *uno* quovis.

¶ *μισθίων, mercenariorum*) qui vel ex alienis sumuntur.

20 *καὶ, &*) Dictum, factum.

¶ *εἶδεν, vidit*) reducem, famelicum, nudum. coll. v. 22.

¶ *δραμὼν, currens*) ex domo. conf. *ἐξενέγκατε, proferte*, v. 22. Parentes alias non facile occurrunt filiis.

¶ *κατεφίλησεν*) *deosculatus est.*

21 *εἶπε, dixit*) Ea comitate non est abusus filius, quo minus, quæ destinarat, dicere instituerer. Pœnitentia seria non satisfacit sibi una otiosa cogitatione.

22 *εἶπε, dixit*) Non eloquitur filius omnia, quæ dicere statuerat: vel quod ex obvii Patris comitate, accensa filialis fiducia omnem servilem sensum absorberet; vel quod Patris comitas sermonem filii abrumperet.

¶ *πρὸς τοὺς δούλους, ad servos*) Filio respondet re ipsa.

¶ *ἐξενέγκατε, proferte*) in publicum. Si res maximas & optimas gessisset hic filius, non posset majorem sperare honorem.

¶ *τὴν*) *illam.*

¶ *πρώτην*) *primam*, præcipuam. Contra, *currus secundus*, Gen. XLI. 43.

23 *τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν*) Iud. VI. 25: *τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν καὶ μόσχον δεύτερον ἑπταετῆ.* Articulus singularem præstantiam notat.

¶ *εὐφρανθῶμεν, lætemur*) Summa vi hoc verbum iteratur, v. 24. 32.

24 *οὗτος, hic*) Carmen & hymnus cum rhythmo, sæpe repetitus, v. 32, cum symphonia, v. 25. Carmine usi veteres in magno affectu. Gen. XXXVII. 33. 1 Chron. XIII (XII.) 18.

25 *ἐν ἀγρῷ, in agro*) tanquam *serviens*. v. 29.

¶ *χορῶν*) *choros* exultantes.

27 *ὁ ἀδελφός σου, frater tuus*) Argumentum commovens.

¶ *ἥκει*) Hesychius, *ἥκει, ἔρχεται, ἦλθεν.*

¶ *ἔθυσεν, mactavit*) *Vitulum mactatum* præ *stola, annulo, calceis*, memorare dicitur *puer*, quia præcipuum cum symphonia & choris nexum habet. Inde etiam filius major id allegat, v. 30, antequam fratrem tam pulcre amictum videret.

¶ *ὑγιαίνοντα*) *salvum.* Ios. X. 21, בשלום LXX, *ὑγιής.*

28 *οὐκ ἤθελεν, noluit*) Magna iniquitas.

¶ *ἐξελθὼν, egressus*) Magna lenitas Patris.

29 *τοσαῦτα ἔτη, tot annos*) Antitheton: *quum*, v. 30.

¶ *δουλεύω, servio*) Confessio servitutis. Non addit, *Pater.*

¶ *ἔδωκας, dedisti*) nedum *mactares.*

¶ *ἔριφον, hædum*) nedum *vitulum.* v. 27.

¶ *φίλων, amicis*) Antitheton: *scortis.*

30 *οὗτος, iste*) Sic c. XVIII. 11 not.

¶ *ὁ καταφαγών σου τὸν βίον, qui consumsit tuum victum*) Invidiose loquitur frater major.

¶ *ἦλθεν*) *Venit*, dicit, ut de alieno loquens: non, *rediit.*

¶ *αὐτῷ, illi* Dativus commodi.

31 *εἶπεν, dixit*) Querelæ duplici dupliciter respondet.

¶ *τέκνον, fili*) Amanter appellat: nec statim abjicit invidum fratrem Pater.

¶ *πάν-*

¶ πάντοτε, *semper*) neque ideo opus est, *lætari* instituto peculiari. v. 7 fin.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Præstat cum patre lætari, quam cum amicorum grege. v. 29.

¶ πάντα, *omnia*) Prærogativa populi Iudaici.

¶ τὰ ἐμὰ, *mea*) Non opus est, externas quærere *amicitias*.

¶ σά ἐστι, *tua sunt*) Nam frater junior partem suam acceperat: & natu major successionem habebat in bona paterna præcipuam. Possunt multa esse filiorum Dei, quorum pleno usufructu non gaudent. Adeo non debebat frater natu major conqueri, hædum sibi nunquam datum.

32 ἔδει) Non solum illud significatur, *deberes tu gaudere*: sed hoc, *gaudium debuit institui domi nostræ*. Est enim quasi apologia ad querelam, versu 30 expressam. coll. v. 2. sic ἔδει, non, *oporteret*, sed, *oportuit*, Act. I 16.

¶ ὁ ἀδελφός σου οὗτος, *frater tuus iste*) Antitheton: *filius tuus iste*. v. 30.

C A P. XVI.

1 Μαθητὰς, *discipulos*) Hi discipuli non sunt duodecim illi, qui omnia reliquerant, & potius erant *amici faciendi*: sed qui fuerant publicani. Ac Dominus jam gravius loquitur *cum* discipulis, qui fuerant publicani, & severius; quam *pro* his ad alios. Filius cum gaudio recuperatus non quotidie symphonias habet, sed ad officium redire docetur.

¶ διεβλήθη) Verbum mediam vim habet. Conf. c. XV. 30. *Delatus* erat œconomus, vere, quæcunque fuerit mens deferentis.

¶ διασκορπίζων, *dispergens*) Præsens, præterito incluso. Idem verbum, c. XV. 13. Parabola non spectat ad omnes œconomos; qui potius per totum œconomiæ tempus debent fidem præstare: 1 Cor. IV. 2, sed ad eos, qui longo œconomiæ spatio rem male gesserunt. Tota mundi ratio est *dispersio* in bonis externis, quatenus in loca non sua conferuntur; etsi plerique injusti videntur *congregare*.

2 τί τοῦτο, *quid hoc*) Loquitur homo dives quasi de re nec opinata. Deus homini credit.

¶ ἀκούω, *audio*) ex querelis. Deus *audire* innuitur, quasi non *videret* ipse. ita œconomus sibi permittebatur.

¶ τὸν λόγον) *libellum*.

3 σκάπτειν ἐπαιτεῖν *fodere: mendicare*) Mors nec laborandi nec rogandi relinquit locum. Cohel. IX. 10. Ornamentum parabolæ in apodosi, quoad res fert, accommodatur. Plenaria innuitur ἀπορία œconomi, si careat perfugio ad debitores Domini.

¶ αἰσχύνομαι, *pudet me*) Dixeris: ex nimia modestia & sensu suæ indignitatis.

4 ἔγνων, *novi*) Subito consilium cepit.

5 ἕνα ἕκαστον, *unumquemque*) ut quam plurimos sibi obligaret. ergo duo exempli duntaxat gratia subjunguntur in seqq.

6 δέξαι) *accipe* a me.

¶ γράμμα, *scriptum*) syngrapham.

¶ ταχέως) *raptim*, furtim.

¶ πεντήκοντα, *quinquaginta*) Magna donatio. v. 7. Magno paratur amicus.

7 σὺ δὲ, *tu vero*) Conjunctio indicat, œconomum non seorsum cum quovis egisse debitore.

8 ἐπῄνεσεν)

8 ἐπῄνεσεν) non ſolum ratum habuit œconomi conſilium, ſed cum approbatione *laudavit.*

¶ ὁ κύριος, *dominus*) œconomi. v. 3. 5.

¶ τ. οἰκονόμον τ. ἀδικίας, *œconomum injuſtitiæ*) Dicitur *injuſtus* non tantum propter priſtinam bonorum heri ſui diſperſionem, ſed etiam propter novum conſilium, quo L batos olei & XX coros tritici intervertit, & debitoribus ex alieno condonavit, ut ſibi proſpiceret. Confer inter ſe v. 4 & 9, *ut, quum*, bis. Ex hac porro *œconomi injuſtitia* denominatur ipſe *mamonas injuſtitiæ*, v. 9, perinde uti paulo poſt *injuſtus* primum dicitur de homine, & ex eo deinceps *mamonas injuſtus*, v. 10. 11. *Injuſtus* autem fuit œconomus non erga debitores heri ſui, ſed erga herum ipſum: itaque injuſtus eſt homo, qui mamona non præciſe utitur ad Dei, ut ſic loquamur, commodum, ſed ad ſuum ipſius. Ea *injuſtitia* vel eſt craſſa, nefaria, pœnam cumulans: uti deſcribitur poſt hanc parabolam, verſu 10 ſ. vel, mollito per parabolam vocabulo *injuſtitiæ*, ſubtilis, ingenua, innoxia. nam ut *juſtus* dicitur ſecundum quid Eſ. XLIX. 24, ſic *injuſtitia*, 2 Cor. XII. 13 not. Bona videlicet ea, quæ *mamonæ* vocabulo notantur, *aliena* ſunt, eo ſenſu, quo ſpiritualia & æterna ex oppoſito *noſtra* ſunt. v. 12. Ex alienis autem bonis quiſquis ſuum quærit & percipit commodum, *injuſtus* eſt. Admirabilis igitur eſt indulgentia, & conniventia *quaſi* nimia, quod Deus nobis concedit, imo conſulit, ut ex ſuis bonis amicos paremus nobis. *Ius* haberet Ille poſtulandi, ut nos, œconomi, bona ſua præciſe ad Ipſius (ut ſic loquar) commodum diſpenſaremus, nullo noſtro uſu: nunc vult, ut rationem utilitatis noſtræ generoſo admiſceamus ſvel ſubſtituamus arbitrio. Sic Deus de ſuo *jure* decedit: magna facilitate, cui ſimilis illa, de qua Rom. III. 4 not. Id quum *improbe*, i. e. ſtrenue accipimus & amplectimur, *injuſtitiam* admittimus, ſed talem, quæ non modo non reprehenditur ipſa, verum etiam cum laudabili prudentia eſt conjuncta. O quanto & injuſtiores & imprudentiores ſunt, qui in bonis Dei ſibi unice dulces ſunt! Omnis quidem *injuſtitia* peccat contra Deum; & ſic *injuſtitia*; quæ mamonæ adſcribitur, uti vulgatiſſimam fuiſſe phraſeologiam ממון שקר docet Lightfootus, qui confert exemplum Zacchæi, famoſo ſignificatu & vulgari poſſet accipi: ſed eadem h. l. ſita eſt in illo ipſo œconomi facto, quo ſibi amicos paravit; idque nos adigit ad ſignificatum *injuſtitiæ* reconditum. Frequens autem eſt & ſuavis ſæpe & grandis catachreſis, qua vocabulum non bonæ rei tamen in bonam partem, non exſtante aptiore altero, adhibetur. Talia ſunt, ἄλογον, *quod non reputatur*: ἀχάριστον, *pro quo nulla gratia digna referri poteſt*: talia, ἐξέστημεν καταναρκᾶν & ἐσύλησα, 2 Cor. V. 13. XI. 8, &, quæ propius huc ſpectant, διὰ κενῆς Iob. II. 3. IX. 17. ἐσκλήρυνας αἰτήσασθαι 2 Reg. II. 10. ὁ νόμος Ier. XLIX. 12. βιασαὶ ἁρπάζουσιν Matth. XI. 12. ἀναίδεια Luc. XI. 8. Si nimis quæſita cenſetur hæc interpretatio, *injuſtus* dici exiſtimetur mamonas, quia non *jure* fert appellationem *bonorum.*

¶ ὅτι, *quoniam*) Ieſus rationem addit ad parabolam, quare œconomus tantam prudentiæ laudem conſecutus ſit.

¶ οἱ υἱοὶ –) *Filii hujus ſeculi* (c. XX. 34.) ſunt, qui huic mundo tenebris obſito

ejusque

ejusque bonis ſtudent: *filii lucis* (1 Theſs. V. 5. Eph. V. 8.) qui in hoc *mundo* viventes, lucis bona quærunt, quæ dat *Pater luminum*, Iac. I. 17. Sublimis eſt hæc ſententia, cœleſti ore Ieſu Chriſti digniſſima.

¶ *Φρονιμώτεροι, prudentiores*) Comparativus, isque improprius & minuens. nam prudentia mundi non meretur *prudentia* dici in poſitivo. vis comparativi jam in *ὑπὲρ* eſt.

¶ *ὑπὲρ, ſupra*) Filii lucis non valde curant hunc mundum. ideo facile eos hac in parte excellunt filii hujus ſeculi, & *laudem* præripiunt. neque tantam in ſpiritualibus prudentiam & vigilantiam re ipſa ſemper adhibent. Matth. XXV. 5. Vix curant, quod neceſſe eſt: mundani plus, quam opus eſt.

¶ *εἰς τὴν γενεὰν, in generationem*) εἰς, *in* limitat. Fructus prudentiæ mundanæ terminatur in annis non multis. Antitheton, *æterna*. v. ſeq.

9 *ποιήσατε-ἵνα ὅταν-δέξωνται, facite-ut quum-ſint recepturi*) Repetuntur omnia ex v. 4.

¶ *φίλους, amicos*) non ſinguli ſingulos, ſed plures. v. 5 not. Hîc, quod rarum eſt, creditorem amat debitor. ſed eheu! quid eſt, non modo carere amicis talibus, ſed inimicos, præſertim ſuſpirantes, clamantes, ſibi parare per rapinas, fraudes &c.

¶ *ἐκ τοῦ μαμωνᾶ, ex mamona*) non modo per reſtitutionem ablati, ſed etiam per beneficentiam, eleemoſynam, facilitatem, indulgentiam, uti Iob, c. XXXI. 20.

¶ *ἵνα, ut*) Non ſufficit ſola liberalitas: ſed hæc tamen grande impedimentum introitûs in æterna tabernacula removet.

¶ *ἐκλίπητε, defeceritis*) in morte, ubi œconomia a nobis repoſcitur. גוע LXX, *ἐκλείπω*, etiam de juſtis. ſed hoc loco innuit, vi parabolæ, talem exitum muneris ac vitæ, qui miſer eſſet, niſi parati eſſent amici.

¶ *δέξωνται, ſint recepturi*) *amici*, vel in hac vita, vel in futura. Cœleſtium bonorum heredes dicent: Hæc *noſtra* eſſe juſſit Pater: (v. 12.) hæc etiam veſtra, qui nobis benefeciſtis, eſſe volumus. Iudicium divinum multos habet & deprecatores & ſubſcriptores. 1 Cor. VI. 2. Si nullæ amicorum in hac re partes eſſent, quid opus eſſet, amicos parare?

¶ *αἰωνίους, æterna*) Hoc opponitur *τῇ ἐκλείψει, defectui.*

¶ *σκηνὰς, tabernacula*) Sic appellantur propter ſecuritatem, amœnitatem, & *contubernii*, tanquam hoſpitii communicati, commoditatem. Non additur *ſua*, ut v. 4 *domos ſuas*, quia *tabernacula* ſunt Dei.

10 *ὁ πιστὸς, fidelis*) Hoc arcte cohærere cum antecedentibus, repetita mamonæ mentio indicat. neque tamen *prudentiam* jam, ſed *fidelitatem* commendat Dominus. Etenim *fidelitas* prudentiam parit, & dirigit. Conjugata, *πιστὸς, ἀληθινὸν* (נאמן) & *πιστεύσει*.

¶ *ἐν ἐλαχίστῳ, in minimo*) Theologia de *maximis* & *minimis*. namque hinc antitheton *multo* etiam ſuperlativi vim, ut רב aſſequitur.

¶ *ἄδικος, injuſtus*) Oppoſitum, *πιστὸς, fidelis*.

11 *ἐν, in*) i. e. quum tantilla res agitur.

¶ *ἀδίκῳ, injuſto*) *Injuſtus mamonas* opponitur *vero*: & per metonymiam conſequentis dicitur pro *minimo* ac vili; quia

 videli-

videlicet propter vilitatem *injustis* etiam ac perfidis hominibus committitur ac datur: imo his maxime; quia hi toti in eum involant & incumbunt, eumque pro unico suo bono habent. v. 25. Omne magnum per homines aut nuper aut pridem contraxit aliquid ex iniquo. Translatio dominiorum tot seculis quid potuit possessionibus affricare? quanquam in præsenti possessorum bona esse fides potest.

¶ πιστοὶ, *fideles*) Bona externa dantur ad explorationem.

¶ οὐκ ἐγένεσθε, *non facti estis*) deposita, quæ in vobis erat, perfidia. hæc significatio verbi γίνομαι.

¶ τὸ ἀληθινὸν, *verum*) Iesus loquitur e sensu cœlesti. *Verum* bonum, spirituale atque æternum. Hujus pretiositas non perinde potest objici periculo *perfidæ* administrationis. Nullum in mamona damnum fit.

¶ τίς, *quis*) h. e. Non ego, nec Pater meus.

¶ πιστεύσει, *credet*) in hac vita, ubi periculum perfidiæ.

12 ἀλλοτρίῳ, *alieno*) in bonis mundi externis, in pabulo ventris. 1 Cor. VI. 13. 1 Tim. VI. 7. Alio respectu carnalia, non spiritualia, *nostra* dicuntur. IX. 11. Imo aliena sunt homini, antequam *fidelis* fit, omnia Dei bona, etiam ea, quæ ceteris sunt minora ac priora: ubi *fidelis* factus est, omnia ei *sua* fiunt, etiam maxima & summa.

¶ τὸ ὑμέτερον, *vestrum*) quod est filiorum & heredum Dei. c. VI. 20. 1 Cor. III. 22. Re ipsa idem, quod *verum*. v. 11.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Qui salute excidit, habere tamen potuit.

¶ δώσει, *dabit*) Nomini *verum* convenit verbum *credet*, respicitque unice hanc vitam, in qua tempus est probationis: pronomini *vestrum* convenit verbum *dabit*, spectatque præcipue vitam futuram, in qua nullum est periculum perfidiæ. Quare quia in altera parte locum habet perfidia, in altera non habet: causa, cur iis, qui in iniquo mamona non præstitere fidem, vera non sint committenda, est rerum veritas & dignitas, nulli periculo exponenda: causa, cur iis, qui in alienis fidem non præstitere, sua non sint danda, est eorum, qui ea ut *sua* accepturi fuerant, indignitas, tantæ hereditatis incapax. Vno eodemque studio & iniqua & vera administrare; una eademque anima & alienis & suis frui nemo potest.

14 καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *etiam pharisæi*) Sermo habitus erat ad discipulos, audientibus pharisæis.

¶ φιλάργυροι, *avari*) quales facillime omnium scandalum captant.

¶ ἐξεμυκτήριζον, *irridebant*) doctorem simplicitatis.

15 οἱ δικαιοῦντες-ἀνθρώπων) justa aliqua facitis, inde *justos vos esse putatis*, *simulatis & putamini*. Antitheton, *noscit*.

¶ καρδίας, *corda*) Cor, sedes justitiæ & injustitiæ.

¶ τὸ ἐν ἀνθρώποις ὑψηλὸν, *quod in hominibus altum*) quæ hominibus inter homines videtur esse summa justitia. conf. c. XVIII. 14, *exaltans*. Subsequentis sermonis nexus hic est: Iustificatio sui coram hominibus & elatio cordis, nutrit avaritiam, & ridet simplicitatem cœlestem: v. 15. & contemnit evangelium: v. 16. & solvit legem, v. 17. id quod ostenditur exemplo pharisæis dictu maxime necessa-

necessario. v. 18. Omnia complectitur sermo de divite & Lazaro.

16 ὁ νόμος, *lex*) Subaudi prædicatum, *prophetizaverunt*, ex antitheto, *evangelium prædicatur*.

¶ καὶ πᾶς, *& omnis*) cap. XV. 1.

¶ βιάζεται) *vi ingruit* pia. Resolve: πᾶς, (βιαζόμενος,) εἰς αὐτὴν διὰ τῆς βίας εἰσέρχεται.

17 δὲ, *vero*) Etsi, Christus, adsum, cum evangelio; tamen legem non tollo. Matth. V. 17 f. Refutat pharisæos antinomos. Nullum enim adest vestigium vel mentio transitus ullius a pharisæis ad Sadducæos. In v. 16-18 notatur pharisaicus legis contemtus & abusus, & perennitas legis ipsius; & huc pertinet scopus sermonis totius de divite & fratribus ejus, coll. v. 29.

¶ πεσεῖν) διαπίπτειν נפל Ios. XXI. 45.

18 πᾶς ὁ ἀπολύων, *omnis qui dimittit*) Divortii quoque causa vel penes dimittentem vel penes pharisæos judicesque poterat esse avaritia, v. 14, ob quæstum ex divortii libello. Hic abusus tum valde regnabat.

19 ἄνθρωπος, *homo*) Hæc parabola (est enim parabola, etsi historia subesse potest) non solum abusum bonorum externorum per avaritiam & superbiam, sed etiam superbum contemtum legis & prophetarum redarguit. coll. v. 14 ss. Dives, exemplar pharisæorum: Lazarus, exemplum pauperum spiritu. utrorumque status in hac vita & in futura ostenditur.

¶ πορφύραν καὶ βύσσον, *purpuram & byssum*) colorum pulcra temperie.

20 ὀνόματι, *nomine*) Lazarus nomine suo notus in cœlo: dives non censetur nomine ullo, v. 25, genealogiam tantum habet in mundo, v. 27 f. Etiam in parabola locus est nomini proprio. Ez. XXIII. 4. Revera tamen Hierosolymis talem illo tempore Lazarum fuisse, ex Hebræorum traditione refert Theophylactus.

¶ ἐβέβλητο, *jacebat*) membris captus. Fames hujus & nuditas opponitur victui & amictui divitis. Character animæ Lazari colligendus est partim ex conditione ipsius externa, partim ex opposito divitis charactere.

¶ πυλῶνα) *portam*, magnæ domus: procul, sic tamen, ut dives moveri posset ad misericordiam, & ipse mensam ejus videret. Antitheton, sinus. conf. Act. XII. 13 not.

21 ἐπιθυμῶν, *cupiens*) Adeo nil habebat *altum*. v. 15.

¶ ἀλλὰ καὶ) *quin etiam*. Particula hæc, subaudito *non solum* in priore membro, subsequentia intendere solet.

¶ οἱ κύνες) *canes*, proprie dicti. Solitudo notatur nudi & abjecti Lazari. Magnum antitheton, *angeli*. v. 22.

¶ ἐρχόμενοι, *venientes*) non Lazari, sed sua causa; quasi cadaver esset.

¶ ἀπέλειχον, *delingebant*) Linguæ caninæ structura ac saliva corpori minus affecto lenimentum affert: sed ulceribus obsito dolorem exasperat.

¶ ἕλκη) *ulcera*, purulenta.

22 ἀπενεχθῆναι) *Ablatus est*, ex loco alieno in patriam.

¶ αὐτὸν, *eum*) animam ejus: si quidem etiam Abraham qua animam innuitur; quanquam *sinus* ejus, & Lazari *digitus*, uti divitis *lingua*, memoratur.

¶ εἰς τὸν κόλπον, *in finum*) ut filius germanus, coheres & commenſalis Abrahæ, in cœlorum regno accumbentis. Sermo conciſus nam ſinus præſupponit convivium; convivium, regnum cœlorum. Pervenit Lazarus in regnum cœlorum; imo ad convivium; imo in Abrahæ gremium. Lazarus deinde penitius Abrahæ conjunctus, dicitur eſſe ἐν τοῖς κόλποις αὐτῦ, v. 23, in plurali. Bonum mortuorum ſtatum Iudæi appellabant *gremium Abrahæ*, & *hortum Eden*, coll. c. XXIII. 43. Vid. Lightf. ad h. l.

¶ καὶ, &) Sæpe uno tempore moriuntur duo homines, qui in vita erant proximi.

¶ ἐτάφη, *ſepultus eſt*) cum apparatu. Clauſula eorum, quæ dives accepit. v. 25.

23 ᾅδῃ, *inferno*) Neque Abraham neque Lazarus erat ἐν τῷ ᾅδῃ, quanquam nondum contigerat mors & deſcenſus Chriſti. Differunt

ᾅδης & *gehenna*

ut totum & pars:
ut præſens & futurum, poſt diem judicii:
ut receptaculum ſingulorum, & malorum univerſorum. ᾅδης multo latius patet, quam *gehenna*. conf. Gen XXXVII. 35, ubi ſane Iacobus nec ſuam nec Ioſephi animam deſpondet. In prima, quam dedimus, differentia ipſe ᾅδης & ipſa gehenna ſpectantur: in tertia, incolæ. Abrahamus fuit ἐν τῷ ᾅδῃ latiſſime dicto, ut Gen. l. c. ᾅδης dicitur: ſed apud Lucam opponuntur inter ſe ᾅδης & Abrahæ ſinus.

¶ ἐπάρας, *tollens*) Flebile ſpectaculum, ex profundis.

¶ τὸν ἀβραὰμ, *Abrahamum*) ſed non Deum ipſum. quare neque ad Deum clamare poteſt: *miſerere mei*.

¶ κόλποις) Plurale. a pectore ad genua.

24 αὐτὸς) *ipſe*. non jam opera ſervorum utitur, mendicus ipſe.

¶ πάτερ, *pater*) Gloriatio carnis. reſp. *fili*, v. 25.

¶ πέμψον, *mitte*) Adhuc vilipendit Lazarum heluo, adhuc Moſen. v. 30.

¶ ἵνα βάψῃ, *ut tingat*) Hoc verbo non ſemper innuitur magna aquæ copia: derivatur hinc βαπτίζω. Ne tenuiſſima quidem levatio obtingit. Hoc ſane ἄκρατον *merum* eſt. Ap. XIV. 10. ἡ τῆς ἐλεημοσύνης ςαγὼν ἀμίκτως ἔχει πρὸς τὴν ἀπήνειαν. *Miſericordiæ divinæ gutta non miſcetur cum epulonis immanitate.* Chryſoſtomus

¶ γλῶσσαν, *linguam*) Lingua maxime peccarat.

25 τέκνον, *fili*) Correlatum infertur ex relato, *pater Abraham*. nomen proprium hic non additur. nam Abraham non novit hunc filium amplius. *Filium* appellavit etiam Achanem miſerum Ioſua, cap. VII. 19.

¶ μνήσθητι, *recordare*) Mortui retinent memoriam rerum priſtinarum. v. 27.

¶ ἀπέλαβες) *abſtuliſti* lubens. Id in vita non putarat dives. Magnum & bonorum & adverſorum pretium: nam ſementis eſt in hac vita.

¶ τὰ ἀγαθά, *bona*) חלקם Ps. XVII. 14.

¶ ἐν τῇ ζωῇ σου) Sic LXX, ἐν τῇ ζωῇ αὐτῶν. ibid.

¶ τὰ κακὰ, *mala*) Hic non additur *ſua*.

¶ νῦν δὲ, *nunc vero*) Argumentum ab æquo: cur ſic fiat.

¶ παρα-

¶ παρακαλεῖται, *solatio afficitur*) super ærumnis pristinis. 2 Thess. II. 16. Non vacat ei abire.

¶ ὀδυνᾶσαι, *cruciaris*) mere.

26 καὶ, *&*) Argumentum ab impossibili.

¶ ἐπὶ) Hoc cumulat causas repulsæ. conf. ἐπὶ, c. III. 20. σὺν πᾶσι τούτοις, c. XXIV. 21.

¶ ὑμῶν, *vos*) Ergo multi in inferno sunt.

¶ χάσμα, *hiatus*) Distantia inter sinum Abrahæ & infernum.

¶ ἐστήρικται, *firmatus est*) Hoc verbo præciditur heluonis rogatio.

¶ οἱ θέλοντες) *volentes*, si possent.

¶ διαβῆναι) διαβαίνω, libere: διαπερῶ, vectus.

¶ οἱ ἐκεῖθεν) Concise, pro οἱ ἐκεῖ, ἐκεῖθεν.

28 πέντε, *quinque*) Fortasse quinque fuere pharisæi, qui Dominum maxime irriserant, v. 14, nec legem & prophetas audiebant, v. 16. 29, & epuloni, si minus foris, certe intus erant similes. Sane novit Dominus indolem & numerum etiam talium. v. 15. Sextus frater erat, qui in inferno clamabat: contra sex illos, unus, septimus, ex Abrahami posteris in Abrahami sinum pervenit Lazarus.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) securos.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) In inferno non est *solamen miseris socios* &c. pro epulone. Vid. tamen Ez. XXXII. 31. Heluo antea immisericors nunc misericordiam, sed divinæ non respondentem, exserit. Pejor in voluptate, quam in cruciatibus inferni.

29 λέγει, *dicit*) Non respondet Abraham de eo, an Lazarus mitti a sese posset ad fratres illius. a terra certe nec cœlum nec infernum hiatus ille dirimit.

¶ Μωσέα, *Mosen*) Prosopopœia (pro Lege) apta, in antitheto ad Lazarum. Perinde est, ac si Mosen coram haberent. Scopus hujus sermonis, commendare scripturam, quam contemnebant pharisæi, avari, v. 14, justificantes & efferentes sese, v. 15, legem contemnentes, v. 17: quem totum sensum pharisaicum scriptura absorbet. Moses & prophetæ hic considerantur, maxime ut de Christo Iesu testantes, v. 16, quem irridebant, v. 14.

¶ ἀκουσάτωσαν, *audiunto*) Severe hoc dicitur. Nemo cogitur. Auditu fideli salvamur, non apparitionibus. Herodes, audire non cupiens, miraculum non cernit. Minus aperte, minus copiose in V. T. agitur de statibus post mortem; atque id tamen sufficere debet ad pœnitentiam. Errant, qui putant, demum per mysteria illa profanos lucrifactum iri.

30 οὐχὶ, *non*) Non norat dives in vita œconomiam salutis; vilipendiumque Scripturæ miser, relicto luxu, secum intulit in infernum. Hinc consilium dedit minime Theologicum. Putat, ut ipse nunc afficitur, sic superstites mox affectum iri. Intuere Lazarum viventem: sic non opus erit Lazaro post obitum apparente. Profani homines postulant, uno momento sibi primum palpabiliter & sine fide monstrari veritatem rerum invisibilium: scrutinium, fidem, patientiam refugiunt.

¶ τὶς, *aliquis*) Lazarus, aut alius.

¶ ἀπὸ νεκρῶν, *a mortuis*) Ergo non crediderat dives, nec credebant fratres

 ejus,

ejus, esse infernum aut beatitudinem. Sadducæismus professus & sectarius non infertur hinc, sed atheismus practicus, quo etiam non modo Sadducæi, sed Pharisæi quoque laborabant cum omni sua hypocrisi. Erant revera empæctæ, v. 14. Et probabile est, *quinque* pharisæos individualiter præ ceteris notari versu 28.

¶ *μετανοήσουσιν, pœnitentiam agent*) Pœnitentia opûs esse, omnes sciunt, vel sine apparitionibus: sciebat etiam heluo in inferno; quamvis non caperet, Mosen & prophetas huc facere.

31 *οὐδὲ ἐάν-ἀναστῇ, πεισθήσονται, neque si-surrexerit, persuadebitur eis*) Dives dixerat, *si-profectus fuerit, pœnitentiam agent*: nunc antecedens hypotheticum crescit; consequens tamen decrescit. Multa sunt ex mundo invisibili documenta; (Matth. XXVII. 53.) sed non ad hoc præcipue, ut pœnitentiam agant mortales. Resuscitatus est Lazarus alter, neque credidere, Ioh. XI. 44. 53. Πείθεσθαι, itemque ἀπειθεῖν, modo ad intellectum, modo ad voluntatem refertur: sæpe ad utrumque.

CAP. XVII.

1 Μαθητὰς, *discipulos*) uti c. XVI. 1. ¶ *ἀνένδεκτόν ἐστι) οὐκ ἐνδέχεται, non usu venit*. c. XIII. 33.

¶ *ἐλθεῖν, venire*) per pharisæos præsertim.

2 *τούτων, horum*) Hoc pronomine demonstrat Lucas, in medio fuisse parvulos.

3 *προσέχετε ἑαυτοῖς, cavete vobis*) Non solum nolite scandalum aliis dare, v. 1 s. aut ab aliis accipere, in vos peccantibus, h. v. sed etiam *cavete*, ne vobis scandalo sitis. Matth. XVIII. 8. 9. Conf. Gal. VI. 1 fin.

¶ *ἄφες, remitte*) Sic Deus nobiscum agit.

4 *τῆς ἡμέρας, die*) Hoc multi perperam transferunt ad locum Prov. XXIV. 16, quasi justus in *die* septies laberetur, & quidem in *peccata*.

¶ *ἐπιστρέψῃ, convertat se*) Antitheton: *peccaverit*.

¶ *μετανοῶ, pœnitet me*) Sic aperte dicere, non modo non turpe, sed etiam salutare est: animus offendentis & offensi egregie sanatur.

5 *εἶπον, dixerunt*) Moti suavitate sermonis v. 4, optabant uberius frui benignitate divina.

¶ *οἱ ἀπόστολοι, apostoli*) quibus maxime opus erat magna fide.

¶ *τῷ κυρίῳ, Domino*) Appellatio hic posita innuit, valde solenne fuisse petitum.

¶ *πρόσθες, adde*) Divinam Iesu virtutem agnoscunt. Id agit Iesus v. 6 & v. 7-10.

¶ *πίστιν, fidem*) scandala vincentem, offensas donantem.

6 *εἰ, si*) Hoc *SI* ipsum acuit & extendit ad fidem animos contendentes.

¶ *συκαμίνῳ*) שקמים LXX, *συκάμινοι. morus*, arbor obvia in Palæstina. 1 Reg. X. 27. Ab ea distinguitur interdum *συκομορέα*. c. XIX. 4. Vide Lexicographos, & Bezam ad h. l. Caprificus, arbor *radicatissima*.

¶ *φυτεύθητι, plantare*) cum radicibus, in mari mansura. Tale quiddam fit ipsis fidelibus.

¶ *ἐν τῇ θαλάσσῃ, in mari*) Erant prope mare. coll. Matth. XVII. 20. 27.

¶ *ὑπή-*

¶ ὑπήκουσεν ἄν, *obediret*) *Obedientialem* potentiam appellant Metaphysici. Agnitio divinæ omnipotentiæ, quam fides apprehendit, fidem auget.

7 τίς, *quis*) scil. est.

¶ δὲ, *vero*) Fide apprehenditur omnipotentia divina, v. 6, beatius *vero misericordia*, & gratia, eaque mera. v. 7 seqq. Conf. cap. X. 20.

¶ ἐξ ὑμῶν) *ex vobis*, hominibus, vel discipulis. Bartholomæus dicitur fuisse nobilis.

¶ δοῦλον, *servum*) Christus dum fidem auget, videtur imminuere. Magnæ fidei & orationi substernitur humilis paupertas in spiritu, & profundus sensus nostræ ἀχρειότητος, *inutilitatis* & debiti. Ps. CXLVII. 11. CXXIII. 2.

¶ ἀροτριῶντα, *arantem*) toto die. unde sequitur, *cœnam*.

¶ εὐθέως, *cito*) Antitheton, *postea*, v. 8. Itaque construendum, *cito accumbe*. Alii, *dicit cito*: remissiore sensu. Nam sive hoc sive illud herus servo dicit, dicit ei statim, ut ingressus est ex agro. *Cito* cupiunt *accumbere*, qui missis ceteris officiis fidem sibi summam conferri oportere putant. Placent autem Deo, qui modeste incedunt, nil postulant arroganter.

¶ παρελθὼν, *accedens*) c. XII. 37 not.

¶ ἀνάπεσε) Alii, ἀνάπεσαι. Sed aoristus uterque hujus verbi in activo, non in medio, usitatus est.

8 ἕως) *donec*, usque dum, & quam diu.

9 ἐποίησε, *fecit*) arando pascendove.

¶ οὐ δοκῶ) Μείωσις.

10 ὅταν ποιήσητε, *quum feceritis*) Erat apud apostolos intentior consideratio obedientiæ hactenus præstitæ, præsertim cum viderent aliorum contumaciam scandalosam c. XVI. 14. Ab ea recordatione Dominus eos revocat.

¶ ὅτι) ὅτι bis eandem vim habere videtur, per anaphoram.

¶ δοῦλοι ἀχρεῖοι, *servi inutiles*) Emphasis est in nomine, *servi*, & omnis servus debet se *inutilem* fateri, ex eo, quia servus est, qui omnia debet, qui si delinquit, plagas meretur: si omnia facit, nil meretur: nil factum reputare debet; nulla gratia ei habenda, cujus est postulare nihil magni aut negotii aut præmii. Vtilitatibus nostris carere potest Deus, solus bonus. Rom. XI. 35. Matth. XIX. 17. David, ἔσομαι ἀχρεῖος ἐν ὀφθαλμοῖς σου. 2 Sam. VI. 22, ubi sequitur antitheton, δοξασθῆναι, non sine mentione *servorum*. Miser est, quem Dominus *servum inutilem* appellat, Matth XXV. 30: beatus, qui se ipse. De voce ἀχρεῖος vide Eustath. Est Metonymia consequentis. Dicite: *sumus servi inutiles*: id est, non major gratiarum actio debetur nobis, quam si nihil egissemus. Iob. IX. 21. X. 15. Etiam angeli possunt se servos inutiles appellare Dei. Et servus hominis potest se dicere servum inutilem, quamlibet utilis hero. Ratio est, 1. ipsa conditio servi. 2. accedit, respectu Dei, beatitudo ipsius. Act. XVII. 25. Ἀχρεῖος dicitur vel transitive, qui alteri non est utilis: vel intransitive, qui sibi nil proficit: idque rursum vel sua sponte, ut David se fore dicit (non in Hebr. sed) in Græco: vel involuntarie, uti servus.

¶ ὠφείλομεν, *debebamus*) tanquam servi. In hoc verbo est emphasis, præ verbo *fecimus*.

11 διὰ

11 *διὰ μέσου, per medium*) in confinio.

13 *ἦραν φωνὴν, sustulerunt vocem*) id quod vix ferebat morbus. Vocem gratus Samarita pie adhibuit iterum versu 15.

14 *ἱερεῦσι, sacerdotibus*) pluribus: quia plures erant leprosi. Hierosolymis, longo itinere. Sic Samarita ad fidem Israëlis adducitur. Hoc jussu indicatur praevia sanatio.

16 *σαμαρείτης, Samarita*) v. 11.

17 *οἱ δέκα, decem*) Specimen omniscientiae.

18 *οὐχ εὑρέθησαν, non inventi sunt*) novem.

¶ *ὑποστρέψαντες, reversi*) Pars praedicati.

¶ *δοῦναι, dare*) Id ultro facere debuerant.

¶ *ἀλλογενὴς, alienigena*) quem videri poterat ceterorum societas adjuvisse; qui magis, quam ipse, devincti erant ad gratias agendas.

19 *πορεύου, proficiscere*) Non decebat tum, Samaritam diu adesse.

20 *πότε, quando*) De *tempore* quaerunt potius, quam de *loco*, quem sine discrimine putabant fore Ierusalem. Et de tempore & de loco respondet Dominus, sed multo aliter, ac putabant. Conf. v. 37. cap. XIX. 11 seqq.

¶ *μετὰ παρατηρήσεως, cum observatione*) *cum* tali pompa, ut gradatim & successive observari possit *τὸ πότε* & *τὸ ὧδε*, *tempus* & *locus*. Correlata sunt: nuncii, quos hi *observantes* vellent dicere *hic aut ibi*; & hi *observantes* ipsi, qui *τὸ hic aut ibi* requirunt.

21 *οὐδὲ ἐροῦσιν, neque dicent*) ii, qui demonstrant regnum. Congruit verbum sine nomine positum. Mundus non agnoscit nuncios regni.

¶ *ἰδοὺ γὰρ, ecce enim*) Animum debetis advertere; tum jam praesto esse videbitis regnum. Hoc *ecce* verum ponitur contra *ecce* frustra speratum. *ecce enim* non stat sub *dicent*.

¶ *ἐντὸς, intra*) Non debetis spectare in tempora futura, neque in loca remota. nam intra vos est regnum: sicut rex Messias est in medio vestri. Ioh. I. 26. XII. 35. *Intra*, non respectu cordis singulorum pharisaeorum (tametsi revera Christus habitat in corde suorum, Eph. III. 17.) sed respectu totius populi Iudaici. Rex, Messias, adeoque regnum, est praesens: videtis & auditis. LXX, *ἐντὸς* קרב de iis, quae sunt in homine: sed h. l. sermo est de pluribus. Sic LXX, ed Hervag. Deut. V. 14: *ὁ ἐντὸς τῶν πυλῶν σου*. Raphelius confert illud a Xenoph. *ὅσα ἐντὸς αὐτῶν καὶ χρήματα καὶ ἄνθρωποι ἐγένοντο*. i. e. *intus apud se in castris*.

¶ *ἐστιν· est*) Praesens, apposite, cum emphasi. Non potest dici, *venit*, sed, *praesto est*. Ioh. III. 8.

22 *μαθητὰς, discipulos*) qui id prae pharisaeis capiebant.

¶ *ἐλεύσονται, venient*) Significat Iesus, tempus praesens regni Dei, dum pharisaei quaerunt, quando veniat, praeteritum fore. Responsio complectitur eventus ulteriores, v. 24 ss. & propiores, v. 31 ss.

¶ *ἐπιθυμήσετε, cupietis*) Sermo hypotheticus: nam *cupiditatem* illam postea sedavit Paracletus, apud Christianos duntaxat. c. XXIV. 49. 52.

¶ *μίαν*) *unum* diem talem, quales nunc habetis multos: Matth. IX, 15. quia me oculis

oculis cernitis; (vide, de appellatione *Filii hominis*, ad Matth. XVI. 13.) & cœlum apertum. Ioh. I. 52. Post ascensionem *unus*, isque maximus, dies talis superest, novissimus. v. 30.

23 ἐρῦσιν) *dicent*, contra ac fit in regno Dei. v. 21. Sic autem dicunt in papatu, gratiam locis affigente. Præcipue de ætate apostolica textus agit.

¶ ἰδὲ, *ecce*) hic est, scil. Filius hominis, i.e. Iesus Christus. Non innuuntur pseudochristi eorumque asseclæ; sed verum Messiam non vere indigitantes.

¶ μὴ ἀπέλθητε, *ne abeatis*) simpliciter.

¶ μηδὲ διώξητε, *neque persequamini*) cum ardore. Sæpe aviditas impellit, quo vera ratio non ducit.

24 ἡ ἀστράπτουσα, *fulgens*) dum est in fulgore. Non potest monstrari.

¶ τῆς ὑπ' οὐρανὸν) Sæpe *terra ἡ ὑπ' οὐρανὸν*, apud LXX, in Iob & alibi.

¶ οὕτως, *sic*) celerrime, latissime.

¶ τῇ ἡμέρᾳ) *die* novissimo. Matth. XXVI. 64.

25 πρῶτον, *primum*) antequam ingreditur in illam gloriam, in qua venturus est.

¶ ἀποδοκιμασθῆναι, *reprobari*) ita, quasi is non esset rex. Post mentionem gloriæ statim iterum de passione.

¶ ταύτης, *hac*) hac ætate. Innuitur, non ista ætate fore diem Filii hominis.

26 καθὼς, *sicut*) Novissima tempora conveniunt cum cataclysmo, ratione universalitatis; cum Sodoma, ratione ignis.

¶ καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις, *etiam in diebus*) Primo ipse dies revelationis Filii hominis v. 30 appellatur Dies Filii hominis: deinde etiam ii dies, qui illum antecedunt; extremi dies exspectationis, Hebr. X. 13. conf. phrasin Ps. CXIX (CXVIII) 84, πόσαι εἰσὶν αἱ ἡμέραι τῦ δέλυ σε; Etiam ante coronationem vel nuptias tempus aliquod regi vel sponso tribuitur. Similis pluralis, c. IX. 51 not.

28 ἐν ταῖς ἡμέραις λώτ, *in diebus Lot*) Gen. XIX. 14.

¶ ἠγόραζον, *emebant*) Iam magis varius erat mundus tempore Loti, quam tempore Noe: quanto magis nostro, artibus mercaturæ, navigationis, belli, fori, scholæ, curiæ, &c. ad summa evectis.

30 ἀποκαλύπτεται) Præsens, *revelatur* subito, visibilis.

31 ἐν ἐκείνῃ, *in illo*) *illo*, in quo veniet regnum Dei. Innuitur dies obsessæ Hierosolymæ: coll. v. 34 not. qui multas communes rationes habet cum die novissimo. conf. v. 22. Destructis Hierosolymis, liberrime propagatus est Christianismus. c. XXI. 28.

32 τῆς γυναικὸς λώτ, *uxoris Lot*) quæ non fecit, quod præcipitur versu 31. Si proprietatem verborum Gen. XIX. 26, & varietatem interpretationum, a Wolfio ad h. l. curate enumeratam, expendas, huc res redibit: Respexit uxor Loti, segniusque viro fugit, & sic citra Zoar, calamitate illa, de qua angeli monuerant, & suppari Sodomis morte se involvit. nam extremus miraculosæ & horrendæ pluviæ margo miseram corripuit & exanimavit, & corpus ejus repente afflavit, texit, tinxit, percussit, immutavit, ut ea, quæ minus *cucurrerat*, plane consisteret. Statua quippe dicitur cadaver illud erectum & conditum; & statua, non sulphuris, sed, quod mitius, & tamen affine, salis. coll. Deut. XXIX. 22. Marc. IX. 49. Lacus asphaltites, mare salis, idem. Si in medium imbrem incidisset,

cidiſſet, ſtatim conſumta tota fuiſſet: ſed dum eam lambit ignis, obriguit. Nec tamen dubium eſt, quin cadaver aut paulo poſt ſepultum fuerit, (ut ſolent cadavera nivibus, aquis, arenis, & obruta & eruta, aut divinitus interfecta, Lev. X. 5.) aut, ſale liquefcente, in corruptionem abierit. Certe nec Moſis nec Chriſti tempore ſtatua illa exſtitiſſe dicitur: atque Hic *recordamini* ait, non, *intuemini*.

33 ζητήσῃ, *quæſierit*) v. 31. 32.

¶ ψυχὴν, *animam*) Intelligendum de toto homine, præſcindendo a vita naturali vel ſpirituali, quæ determinatur ex eo, quod adjicitur in ſermone.

¶ ζωογονήσει) Act. VII. 19 not.

34 ταύτῃ τῇ νυκτὶ, *hac nocte*) Non dicit, ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ. coll. v. 31. Matth. XXVI. 31. Hodie ſunt, inquit, qui ad tempora illa longe alia pervenient. Conf. *hic*, c. IX. 27. Eadem generatione eventus ſecutus eſt. Matth. XXIV. 34.

¶ εἷς) Sic codd. plurimi: diciturque, εἷς, - ὁ ἕτερος· uti ἑνὸς - τοῦ ἑτέρου, c. XVI. 13. & πέντε - καὶ αἱ πέντε. Matth. XXV. 2. Mox verſu 35 Millius ἡ ante μία item omiſſum, idque in Stephani quoque textu, notare ſuperſedit.

36 δύο ἔσονται ἐν τῷ ἀγρῷ κτλ.) Apud Lucam quoque hunc verſiculum exhibent teſtes pervetuſti. Neque eum ex Matthæo huc traductum, patet ex aliis apud Lucam, atque apud Matthæum, verbis, & ex alio verſiculorum ordine. Duas periochas habet Matthæus, de *agro* & *mola*; tertiam addit Lucas, de *lecto*: perinde ut alibi Matthæus duas habet periochas de ſequela Ieſu Chriſti, c. VIII. 19 ſ. quibus tertiam addit Lucas c. IX. 61 ſ. item, ille duas, de pane & piſce, c. VII. 9. 10, hic tertiam de ovo, c. XI. 12.

37 ποῦ, *ubi*) Vbi erit hoc, quod v. 34 ſ. deſcribitur?

¶ ὅπου, *ubi*) Per periphraſin indicat Dominus τὸ *ubi*, interrogatus de adverſis, uti verſu 21 de regno.

CAP. XVIII.

1 Δὲ καὶ, *autem etiam*) de præparatione ad futura illa. conf. v. 8.

¶ πρὸς τὸ) id eſt, *quod attinet* ad inſigne illud caput de precibus.

¶ πάντοτε, *ſemper*) *nocte dieque*. v. 7.

¶ προσεύχεσθαι, *precari*) Duæ parabolæ agunt de precibus: hæc, v. 1 ſſ. & altera, v. 9 ſſ. Prima dedocet nos ſegnitiem, altera confidentiam in nobis ipſis; duo extrema notabilia. Oppoſita enim ſunt τὸ *ſegneſcere* & *confidentia* mala, v. 1. 9. ſicut *confidentia* bona & *ſegneſcere*, 2 Cor. III. 4. IV. 1. Eph. III. 12. 13.

¶ μὴ ἐκκακεῖν, *non ſegneſcere*) Congruit *clamor*, v. 7. Exemplum, v. 39.

2 θεὸν-ἄνθρωπον, *Deum-hominem*) Horum reſpectuum alteruter certe pleroſque mortalium movere ſolet, & *injuſtitiam* (v. 6.) judicum cohibere.

¶ μὴ φοβούμενος) Solemus φοβεῖσθαι potentiam, ἐντρέπεσθαι exiſtimationem.

3 χήρα, *vidua*) quæ facile læditur, nec facile defenditur inter homines. Talis *eccleſia* mundo videtur.

¶ ἐκδίκησον) Hinc ἐκδίκησις dicitur, v. 7. Conjugata, ἀντίδικος & ἀδικία.

¶ ἀντιδίκου, *adverſario*) 1 Petr. V. 8.

4 ἐν ἑαυτῷ, *in ſe ipſo*) ultro.

¶ τὸν κτλ.) Symbolum athei potentis.

5 ἐκδικήσω αὐτὴν, *vindicabo illam*) mea cauſa.

¶ ὑπω-

¶ ὑπωπιάζῃ, *suggillet*) Hyperbole, judicis injusti & impatientis personæ conveniens. Huc ref. εἰς τέλος. nam ἐρχομένη est quasi παρέλκον, quo prætermisso sententia tamen quodammodo integra est, quod tamen, adhibitum, orationem facit suavem, moratam &c. Crescebat viduæ importunitas in petenda ope.

6 εἶπε, *dixit*) interposita, pro acuendis auditoribus, justa pausa.

7 Θεὸς, *Deus*) Iudex justissimus.

¶ ποιήσῃ τὴν ἐκδίκησιν, *faciet vindictam*) Hæc verba maxima cum vi iterantur mox.

¶ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ, *electorum suorum*) Sermo est de iis electis, in specie, qui illo tempore erant, evasuri per excidium urbis.

¶ βοώντων, *clamantium*) ut in angustiis, ad postulandam vindictam.

¶ μακροθυμεῖ) Insignis lectio. Constructionis in ea vim facile quivis perspiciat, hac e textu educta sententia: *Electi clamant ad Deum: at Deus μακροθυμεῖ longanimis est super eos.* Prioris membri verbum in textu transit in participium βοώντων, *clamantium*: alterius membri verbum stat immotum, μακροθυμεῖ, *longanimis est*. Plura hujus constructionis a multis passim sollicitatæ exempla congessi ad Marc. III. 27. Laudatur autem ea hoc loco *longanimitas* Dei, qua & malorum injuriam & sanctorum ærumnam ita spectat, (conf. Es. LXIV. 11.) ut non protinus finem utriusque faciat, quamvis homines putent, ipsius in malos iram, & in sanctos misericordiam, finem celerrimum postulare. Tandem fit, quod Sir. XXXV. 22. (al. XXXII. 18.) de justis dicitur, οὐδὲ μὴ μακροθυμήσει ἐπ' αὐτοῖς Κραταιός.

8 ἐν τάχει) & faciet & *celeriter* faciet.

¶ πλὴν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐλθὼν ἄρα εὑρήσει τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς γῆς; *veruntamen filius hominis veniens num inveniet fidem in terra?*) πλὴν, *veruntamen* non tam preces piorum, (quippe quorum fides clamans ad miram paucitatem & parvitatem redacta erit) quam bonitas & justitia divina rem accelerabit. πλὴν, *veruntamen*, & ἄρα, *num*, magnum ἦθος habet, oratione negante per interrogationem temperata. Nam veniet, antequam deficiat fides piorum. Non dicit, fidem fore universalem; neque fidem ait plane fore nullam *in terra* iniquitatibus & calamitatibus referta, in qua ne diluvii quidem tempore nulla fides fuit. Hebr. XI. 7. Esse debuerunt, qui Messiam primo venientem exciperent cum fide: Luc. I. 17. multo magis igitur esse debebunt fideles, quibus deinceps veniat exspectatus Matth. XXIV. 31. XXIII. 39. XXV. 1 ſ. 2 Thess. I. 10. 1 Thess. IV. 17. 1 Cor. XV. 51. Hebr. IX. 28. Ap. XXII. 20.

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) cui datum judicium. Ioh. V. 22. 27.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) de cœlo. nam sequitur antitheton, *in terra*. Ex verbo *inveniet* participium habet vim futuri: estque sermo de adventu ad *vindictam*. 2 Thess. I. 8. id est, de adventu ad novissimum judicium conspicuo; ut appellatio Filii hominis infert. conf. c. XVII. 24. 20. εὑρήσει, *inveniet*. conf. c. VII. 9.

¶ τὴν πίστιν) *fidem*, qua pii confidunt in Domino, & ad illum clamant. *Spes meliorum temporum* hoc dicto neque confirmatur, neque infirmatur. Meliora tempora excipiet tempus pessimum & securita-

curitatis pleniffimum, a fide alieniffimum, in ipſum *adventum Filii hominis* incurrens.

9 καὶ πρός τινας, *etiam ad quoſdam*) Antea dixerat ad *diſcipulos*, ad perſeverantiam in orando hortans: nunc a temeritate & confidentia perverſa *quoſdam* deterret.

¶ πεποιθότας ἐφ' ἑαυτοῖς, *confiſos in ſe ipſis*) in ſe ipſis, non in gratia Dei, in orando. v. 10. Antitheton, πίςιν, *fidem*, erga Deum, v. 8. Sic, πέποιθεν ἐπὶ τῇ δικαιοσύνῃ αὐτῦ, Ez. XXXIII. 13.

¶ ὅτι, *quòd*) In eo enim ipſa quæſtio vertitur, quis orans habeatur juſtus.

¶ δίκαιοι) *juſti*, juſtificatione non egentes, v. 14. Oppoſitum, *peccatori*, v. 13.

¶ ἐξυθενῦντας, *nihili facientes*) injuſtitiæ opinione.

¶ τὺς λοιπὺς, *reliquos*) cunctos & ſingulos. v. 11.

10 ἀνέβησαν, *aſcenderunt*) e domo ſua. v. 14. Templum erat in ſublimi. conf. *deſcendit*, ibid.

¶ προσεύξαϑαι, *precatum*) In precibus, de quibus hactenus a v. 1, totus ſtatus animæ exercetur.

¶ Φαρισαῖ☉· τελώνης· *phariſæus*, *publicanus*) Ex utroque genere exemplum inſigne.

11 ςαθεὶς, *ſtans*) fidenter, loco ſolito. hoc reciprocum plus notat, quam ἑςὼς neutrum, mox.

¶ πρὸς ἑαυτὸν) *penes ſe ipſum* orans, ſibi auſcultans, quaſi neminem ferens ſibi proximum. conf. *in ſe ipſis*, v. 9.

¶ εὐχαριςῶ, *gratias ago*) Hac formula phariſæus Deum quidem laudare videtur, ſed revera ſibi uni de ſua felicitate gratulatur: de ſe uno loquitur.

¶ οἱ λοιποὶ, *reliqui*) Duas claſſes phariſæus facit: in alteram conjicit totum genus humanum; altera, melior, ipſe ſibi ſolus eſſe videtur.

¶ ἅρπαγες, *rapaces*) Primum genus peccatorum ſtatuit illud, ſub quo publicanum contineri putat; ut illum & in genere cum ceteris & in individuo notet. Congruit illud poëtæ veteris: πάντες τελῶναι, πάντες εἰσὶν ἅρπαγες. vid. Gataker. miſc. poſth. c. X.

¶ οὗτ☉, *hic*) Id vero eſt digito oſtendere. Es. LVIII. 9.

12 νηςεύω, *jejuno*) Oſtentat phariſæus ſe erga Deum per preces præſentes; & reſpectu ſui, jejunando; & erga alios, per decimas &c. eſſe juſtum.

¶ δὶς, *bis*) feria II & V.

¶ τῦ σαββάτυ, *ſabbato*) hebdomade. Synecdoche.

¶ πάντα ὅσα, *omnia quæcunque*) Iactat poſſeſſiones.

13 μακρόθεν, *e longinquo*) non auſus accedere.

¶ ἑςὼς) nec ςαθεὶς, nec in genua procumbens, ne ſpectetur orans.

¶ οὐρανὸν, *cælum*) In pœnitentia vel timor prævalet, vel pudor. Pudor magis ingenuus eſt, quam timor: c. XV. 18. 21. Ez. XVI. 52. melius, cor liquefactum, quam mere contritum terrore & metu pœnæ. Arenæ, contrito ſaxo, duritiem retinent: ex lapideo carneum cor, placet Deo, ut opus ipſius, & gloriam ei dat magis.

¶ ἔτυπτεν, *percutiebat*) præ dolore animi. ubi dolor, ibi manus. Ier. XXXI. 19.

¶ ςῆϑ☉.

¶ στῆθος, *pectus*) conscientiæ sedem.

¶ ἱλάσθητί μοι, *propitius esto*) Non audet mentionem Dei, & sui, immediate conjunctam facere. Divinæ clementiæ fidit.

¶ τῷ ἁμαρτωλῷ) qui *peccator* sum. De nemine alio homine cogitat.

14 εἰς τὸν οἶκον, *domum*) sive ea Hierosolymis fuisse in parabola cogitatur, sive in eo loco, ubi parabola est pronunciata. conf. de *domo*, c. I. 56.

¶ ἤπερ ἐκεῖνος) Alias, ἢ ἐκεῖνος. Vtrinque subauditur μᾶλλον, uti c. XV. 7. 1 Cor. XIV. 19. Pharisæus plane non justificatus est: nam ἐταπεινώθη, *humiliatus fuit.*

15 καὶ τὰ βρέφη) *etiam infantes.* Adeo agnovere humanitatem Iesu.

16 προσκαλεσάμενος, *advocans*) eo magis, comi voce & nutu.

¶ αὐτὰ, *illos*) Magna demissio. Conf. v. 19. Iure igitur nobis commendat humilitatem. v. 14.

17 παιδίον, *puerulus*) παιδίον, *puerulus*, ad δέξασθαι, *accipiendum*, habet aliquid jam de usu rationis: sed βρέφος, *infans*, minorem etiam gradum dicit, *tactui* Salvatoris opportunum. v. 15. 16.

18 ἄρχων, *princeps*) isque juvenis. Matth. XIX. 20.

20 τίμα, *honora*) etiamsi sis *princeps*. v. 18.

22 διάδος) *distribue*, ipse. Id magnam lætitiam afferre solet piis.

27 δυνατὰ, *possibilia*) Exemplum in Zacchæo, c. XIX. 2. 9.

30 ἀπολάβῃ) *recipiat.*

¶ καιρῷ, *tempore*) Id propius significat, quam si diceretur, αἰῶνι, *seculo.*

31 παραλαβὼν, *assumens*) privatim. Matth. XX. 17.

¶ πάντα τὰ γεγραμμένα, *omnia scripta*) Iesus plurimi fecit ea, quæ scripta erant. Verbum Dei, quod in Scriptura est, norma est omnium, quæ fient, etiam quæ fient in vita æterna.

¶ τῷ) Dativus exprimit vim ל præfixi; i. e. *quod attinet*: inestque dativus commodi. v. 33 fin.

32 ἐμπαιχθήσεται, *illudetur*) per ludicra.

¶ ὑβρισθήσεται, *contumeliis afficietur*) serio.

34 καὶ, καὶ, καὶ, &, &, &) Gradatio.

¶ τὸ ῥῆμα τοῦτο, *verbum hoc*) a Domino prolatum.

¶ οὐκ ἐγίνωσκον) *non agnoscebant*: ut quiddam novum & inauditum abhorrebant. sic, *non agnosco*. Rom. VII. 15. Sentiebant, aliquid asperum dici, Matth. XVI. 22, sed sensu non procedebant, quo debebant.

36 τοῦτο, *hoc*) celebritas hæc.

38 υἱὲ Δαυὶδ, *fili David*) Non offenditur fides cæci, quod Iesus diceretur *Nazarenus*.

43 ἰδὼν, *videns*) Iesu miraculum: visu donati sanctum gaudium.

CAP. XIX.

1 Διήρχετο, *transibat*) Igitur Zacchæus habitavit in ulteriore oppidi parte, & arbor illa erat in oppido ipso.

2 ἀρχιτελώνης, *princeps publicanus*) Vir inter suos amplissimus: cujus conversionem credibile est multos esse secutos.

¶ πλούσιος, *dives*) Per hunc sanatur, quod exemplo suo turbarat dives alius. cap. XVIII. 23.

3 ἐζήτει, *quærebat*) Igitur antea non norat Iesum facie.

4 προδραμὼν, *præcurrens*) magno studio.

¶ ἀνέβη, *ascendit*) Externa morum civilitas non pateretur virum amplissimum in arborem conscendere: sed vincit fides.

¶ συκομορέαν, *sycomorum*) Sycomorus, arbor mediæ inter ficum & morum naturæ; magnæ proceritatis. conf. c. XVII. 6 not.

¶ ἐκείνης) ὁδοῦ, χώρας. ἐλλείπει διά, uti c. V. 19 not. Alii suppleverunt.

5 Ζακχαῖε, *Zacchæe*) Nomine se appellari, Zacchæus non potuit non & admirari & lætari.

¶ σήμερον, *hodie*) v. 9.

¶ οἴκῳ, *domo*) v. 9.

¶ δεῖ με, *oportet me*) salutis tuæ causa. v. 10.

7 πάντες διεγόγγυζον, *omnes murmurabant*) ex hæsitatione potius, quod ad majorem partem attinet, quam cum indignatione.

¶ εἰσῆλθε, *ingressus est*) & quidem, quod alias non solebat, ultro condicens.

8 σταθεὶς, *stans*) animo deliberato & promto.

¶ τὰ ἡμίση) plurale. LXX, Ios. XIII. 31.

¶ ἐσυκοφάντησα, *defraudavi*) Ingenua confessio, voluntaria restitutio.

9 πρὸς) *ad* illum: nec tamen plane directo. Conf. πρὸς, Rom. X. 21.

¶ σήμερον, *hodie*) Notari potest *dies*, quo Christi esse incipit homo antehac perditus. Phil. I. 5. Act. II. 41. XVI. 34. conf. Ioh IV. 52.

¶ σωτηρία, *salus*) Sic, *salvatum*, v. 10. Congruit cum *Iesu* nomine.

¶ οἴκῳ) *domui*, quæ modo infamis erat. Fidem Patrisfamilias fere sequuntur sui.

¶ αὐτὸς) *ipse*, princeps domus.

¶ υἱὸς Ἀβραάμ, *filius Abrahami*) ut nomen quoque Zacchæi Hebræum docet.

10 τὸ ἀπολωλὸς, *perditum*) quod perditum erat, & per amissionem & per interitum. Respondet enim participium duobus verbis, *quæsitum & salvatum*. Ideo Salvator venit ad peccatorem, domum.

11 προσθεὶς εἶπε, *addens dixit*) Parabola igitur, quæ sequitur, arctissimam connexionem habet cum antecedentibus: item cum consequentibus, v. 28.

¶ δοκεῖν, *putarent*) Putant Hebræi, Messiam fratres, in mundo sparsos, in Galilæa congregaturum, & in urbem Hierosolymorum tanquam sedem regni ducturum esse: sic incepturum regnare, & multum in monte oliveti versaturum. Non dissimilis tum rerum facies erat. Verum judicium eos docet Dominus. v. 27. 41.

¶ ἀναφαίνεσθαι, *apparere*) modo conspicuo, in terra, in urbe, sine vi humana.

12 εὐγενὴς, *nobilis*) Summa sane *nobilitas* Iesu. Non putabant autem, tantum Ipsi esse imperium, quantum vel servis suis dat. v. 17.

¶ μακρὰν, *longe*) in cœlo.

¶ *λαβεῖν, ut sumeret*) ut si generosus Italus principatum in populares quærat in aula imperiali Germaniæ.

¶ *ἑαυτῷ*) *sibi*, sua virtute.

¶ *βασιλείαν, regnum*) Huc ref. *regnare*. v. 14. 15. 27.

¶ *ὑποστρέψαι, reverteretur*) de cœlo, ad suos. v. 15.

13 *δέκα, decem*) singulis servis, singulas minas.

¶ *πραγματεύσασθε, negotiamini*) Id præceptum sensu convenit cum illo celebri: *γίνεσθε καλοὶ τραπεζῖται.*

¶ *ἔρχομαι, venio*) *Venio*, inquit; non, *redeo*. Secundus adventus multo solennior.

14 *πολῖται, cives*) ut erant Hierosolymitani.

¶ *ἐμίσουν*) *odium concipiebant*. vid. v. 47.

¶ *ἀπέστειλαν, miserunt*) post ejus profectionem.

¶ *τοῦτον, istum*) Fastidiose loquuntur.

15 *ἐπανελθεῖν, rediret*) Id spectat adventum Christi gloriosum.

¶ *βασιλείαν, regnum*) gubernationem ipsam.

¶ *Φωνηθῆναι, ut vocarentur*) per angelos.

16 *ἡ μνᾶ σου, mina tua*) Non sibi, sed bono Domini servus adscribit vim.

17 *δέκα, decem*) Non pro una mina data, sed pro decem lucrifactis datur præmium. Gradus præmiorum. coll. v. 19.

¶ *πόλεων, urbes*) Vrbs pro mina: minâ ne tugurium quidem emeretur. Magna rerum amplitudo ac varietas in regno Dei, quamvis nondum cognita nobis.

20 *ἕτερος, alter*) duobus prioribus oppositus.

¶ *ἐν*) *in* sudario, sterili.

22 *ἐκ τοῦ στόματός σου, ex ore tuo*) Impiis non panduntur interiores rationes judiciorum divinorum: sed tantum pro captu suo convincuntur.

23 *τράπεζαν, mensam*) hodie, *Banco*.

24 *παρεστῶσιν, adstantibus*) Angelis.

25 *εἶπον, dixerunt*) ex admiratione, sine invidia.

26 *γάρ, enim*) Interpellatio, versu 25 expressa, præteritur.

27 *ἐχθρούς, hostes*) non jam *cives*: nam *oderant*, v. 14.

¶ *ἐκείνους, illos*) Iunge cum *hostes*, coll. not. 1. nam *illos* refertur ad v. 14, & hinc infertur *hostium* appellatio.

¶ *ἐπ' αὐτούς*) Reciprocum.

¶ *κατασφάξατε, mactate*) Gradus pœnarum. coll. v. 26.

¶ *ἔμπροσθέν μου, coram me*) Iustum spectaculum.

28 *ἀναβαίνων, ascendens*) obviam veniens parabolæ complemento.

29 *ὡς, ut*) Accurate notantur momenta profectionis. sic v. 36. 37. 41. 45.

¶ *ἐλαιῶν, olivarum*) v. 37.

32 *εὗρον, invenerunt*) cum incremento fidei & gaudio.

34 *εἶπον, dixerunt*) iisdem verbis, atque mandatum erat.

37 *ἐγγίζοντος, appropinquante*) ad urbem.

¶ *χαίροντες αἰνεῖν, gaudentes laudare*) Conjuncta: hymni & gaudia.

38 *βα-*

38 *βασιλεὺς, Rex*) Nobilis erat in populo motus: ſed tamen non intelligebant profunde, quæ dicebant. conf. v. 11, & Ioh. XII. 16.

¶ *εἰρήνη ἐν ὐρανῷ, pax in cœlo*) c. II. 14 not.

39 *Φαρισαίων, phariſæorum*) Moleſti interpellatores.

40. *οἱ λίθοι, lapides*) Virtus ſemel ex Deo profecta non redit re infecta. Invenit, quod agitet; quicquid rerum ſit. *Lapides* erant in eo loco.

¶ *κεκράξονται*) Vtuntur LXX hoc verbi tempore.

41 *ἰδὼν, videns*) Novus gradus appropinquandi. Aſpectus movebat. Eo ipſo poſtea in loco Romana fuit obſidio. vid. ad Matth. XXIV. 15.

¶ *ἐπ' αὐτῇ, ſuper ea*) non ſuper ſe. conf. c. XXIII. 28.

42 *εἰ) utinam*! לו LXX, *εἰ*. Ios. VII. 7.

¶ *ἔγνως, cognoviſſes*) *quæ ad pacem tuam* faciunt. conf. v. 44.

¶ *καὶ σὺ*) *tu quoque*, diſcipulorum exemplo. v. 37.

¶ *καί γε*) & *ſane* etiamnum poſt tot dies acceptabiles.

¶ *ἡμέρᾳ σȣ, die tuo*) die plane ſingulari. v. 44 fin. Ps. CXVIII. 24.

¶ *ταύτῃ, hoc*) poſt tot alios dies, cum poſſes ſaluti tuæ conſulere.

¶ *τὰ*) Hoc pendet ab *ἔγνως*.

¶ *εἰρήνην, pacem*) Antitheton, *hoſtes*. verſu ſeq.

¶ *ἐκρύβη, occultata ſunt*) juſto quoque judicio Dei.

43 *ἡμέραι*) *dies*, multi. quia unum diem non obſervas. v. 42.

¶ *καὶ, καὶ καὶ*, &, &, &) Tres gradus anguſtiarum.

¶ *συνέξȣσι, prement*) Titus muro condito omnem exitum præcluſit.

44 *τὰ τέκνά σȣ*, & *liberos tuos*) Ætas præſens notatur, ad XL annos, uti c. XXIII. 28. Matth. XXIV. 34.

¶ *ἐν σοὶ, in te*) Paſchæ tempore congregatus erat populus, quum urbs cingeretur.

¶ *ἀνθ' ὧν, quia*) Varias vaſtatæ urbis cauſas a variis peccatis repetiere Iudæi, ut notat Lightfootus: vera cauſa hoc loco indicatur.

45 *ἱερὸν, templum*) arcem religionis, ubi conſpecto ejus zelo debebant agnoſcere, quæ *pacis* forent.

46 *γέγραπται, ſcriptum eſt*) Vid. Matth. XXI. 13 not.

48 *ἐξεκρέματο*) *ἡ δὲ ψυχὴ αὐτȣ̃ ἐκκρέμαται ἐκ τῆς τȣ́τȣ ψυχῆς*. Gen. XLIV. 30. Populi aſſiduitas aditum hoſtibus obſtruebat.

CAP. XX.

1 *Σὺν τοῖς πρεσβυτέροις, cum ſenioribus*) Hi non recurrunt v. 19.

3 *εἴπατε, dicite*) Reſp. *dic.* v. 2.

6 *καταλιθάσει, lapidabit*) Non erat populi, ſacerdotes & ſcribas prophetam quamlibet verum rejicientes lapidare: ſed ſæpe etiam perverſum multitudinis ſtudium per accidens ſubſervit bonæ cauſæ.

9 *ἤρξατο, cœpit*) poſtquam ſcribæ novam ei cauſam dederant.

¶ *λαὸν, populum*) muniendum contra interpellationem antiſtitum.

¶ *χρό-*

¶ χρόνȣς ἱκανȣ̀ς, *tempora longa*) post introitum populi in terram Canaan.

10 ἐν καιρῷ, *in tempore*) fructuum.

¶ δείραντες, *verberantes*) Gradatio: *verberantes*, *verberantes & contumelia afficientes*, *vulnerantes*. qualis etiam illa: *emiserunt*, *ejecerunt*.

11 προσέθετο πέμψαι) Hebraismus LXXviralis.

13 ἴσως) Ἴσως semel est in N. T. & semel apud LXX pro אך 1 Sam. XXV. 21. denotat, humanitus, opinionem, conjecturam, spem rationi congruentem: (uti etiam auctores profani ἴσως pro *forte* adhibent.) in re, significatur divinæ bonitatis simplicitas sapientissima.

14 λέγοντες, *dicentes*) Scriptura gravi ac vero sermone exprimit ipsam mentem hominum, quam ipsi sæpe non tam malam putant. conf. v. 16. Aliter Deus, in veritate; aliter homines, sibi assentantes, peccata pendunt.

¶ ἀποκτείνωμεν, *occidamus*) c. XIX. 47.

16 μὴ γένοιτο) Sic LXX. Hebræum חלילה reddunt. Hoc dicunt: *absit*, ut heredem interficiamus. conf. vers. seq. & Ioh. XII. 34.

17 ἐμβλέψας, *intuitus*) ad acuendam animi illorum circa semet ipsos attentionem. Accentus, gestus, vultus, sæpe vim verborum facit expressiorem.

¶ γεγραμμένον, *scriptum*) Matth. XXI. 42 not.

18 ἐκεῖνον) magnum *illum* lapidem, de quo pridem in Psalmo prædictum.

19 ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, *eadem hora*) crescente odio. coll. c. XIX. 47.

¶ καὶ ἐφοβήθησαν) καὶ, *sed*, *timuerunt*.

¶ γὰρ, *enim*.) Ref. ad *quæsiverunt*.

¶ πρὸς αὐτȣ̀ς, *ad ipsos*) in ipsos.

20 λόγȣ) Idem casus, v. 26, ῥήματος.

¶ τῇ ἀρχῇ) *potestati* principum Iudaicorum, & deinceps Pilato.

21 ὀρθῶς, *recte*) rigide, sine flexu.

31 καὶ οἱ ἑπτὰ, *etiam septem*) id est, reliqui de septem.

34 οἱ υἱοὶ τȣ̃ αἰῶνος τȣ́τȣ, *filii seculi hujus*) qui subjacent legi mortalitatis; ne piis quidem omnibus exceptis. Antitheton, *filii Dei*. v. 36.

35 καταξιωθέντες, *digni habiti*) Sane magna dignatio. sic c. XXI. 36.

¶ τȣ̃ αἰῶνος ἐκείνȣ, καὶ τῆς ἀναστάσεως, *seculum illud & resurrectionem*) Etiam ante resurrectionem fit ingressus in *seculum illud*.

¶ ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*) Omnes resurgent: sed pii resurgent *ex* impiis, de quibus non prædicatur *resurrectio*, sed animæ cum corpore conjunctæ interitus profundior. Sic Act. IV. 2.

36 οὔτε, *neque*) Habent corpus ita perfectum, ut nec legi matrimoniali, nec morti, quæ successioni fratrum locum fecit, subjaceant. Status firmior Adamicô.

¶ ἰσάγγελοι γὰρ, *similes enim angelis*) Ætiologia, cur tum nuptiæ nullæ.

¶ υἱοὶ τȣ̃ θεȣ̃, *filii Dei*) perinde ut angeli.

¶ τῆς ἀναστάσεως) resurrectionis, immortalitatem complectentis. antitheton ad *mori*, & Ploce.

¶ ὄντες) Resolv. *quia sunt*.

37 καὶ μωσῆς) non modo prophetæ ceteri, sed *etiam Moses*.

¶ λέγει, *dicit*) verba Dei de Se loquentis perscribens.

38 πάντες, *omnes*) Abraham, Isaac & Iacob, & omnes hominibus defuncti, quorum Deus est Deus. *Hominibus* defuncti sunt; αὐτῷ, *ei*, Deo vivunt.

¶ γὰρ, *enim*) Hæc ipsa est conclusio, in qua locus erat *ergo* particulæ: sed pro ea *nam* ponitur, uti Rom. III. 28, hoc sensu: adhibita est argumentatio; nam hoc caput veritatis erat demonstrandum.

¶ αὐτῷ, *ei*) Deo, non mortalibus. Ita autem vivunt Deo, ut Deo fruantur.

¶ ζῶσιν) *vivunt*, anima: atque adeo vivent, anima & corpore. Tempus totum animæ a corpore sejunctæ est veluti momentum respectu conjunctionis primitus intentæ & æternum duraturæ: & respectu Dei, cui futura sunt minime remota, imo præsentissima. Rom. IV. 17.

39 καλῶς εἶπας, *bene dixisti*) Hoc quoque nomine veritas libere dicenda, quòd, cum offendat nonnullos, aliis tamen probetur.

42 ἐν βίβλῳ ψαλμῶν, *in libro Psalmorum*) Eo tempore jam pridem uno corpore collecti legebantur Psalmi.

CAP. XXI.

1 Ἀναβλέψας, *suspiciens*) ab auditoribus ad alios.

2 τινὰ καὶ χήραν, *aliquam, eamque viduam.*

5 ἀναθήμασι, *donis*) Erant varia monumenta pretiosa illuc in perpetuum dedicata. vide Iosephum.

6 ταῦτα, *hæc*) Subjectum. sequitur prædicatum, quod subdividitur in subjectum & prædicatum. *Hæc* sunt ejusmodi, ut *dies veniant* &c. Sic LXX, 2 Reg. I. 4: ἡ κλίνη ἐφ᾽ ἧς ἀνέβης ἐκεῖ, οὐ καταβήσῃ ἀπ᾽ αὐτῆς.

7 οὖν, *igitur*) Particula admirandi, cum assensu.

¶ σημεῖον, *signum*) Quæstioni de signo utraque pars responsionis satisfacit. v. 11. 25.

8 ὁ καιρὸς ἤγγικε, *tempus appropinquavit*) tempus Messiæ. Res in thesi, vera. Marc. I. 15. Verus Messias multos characteres habet, quorum unus est, tempus verum, adventus utriusvis. Sed falsi Messiæ & impostores falsum tempus Hierosolymæ, regno Dei illustrandæ, tum jactarunt, cum vastitas ingrueret. v. 24.

9 πολέμους, *bella*) inter æquales.

¶ ἀκαταστασίας, *seditiones*) inferiorum contra superiores, & dissidia intestina, quibus κατάστασις *constitutio* populorum tollitur. Hæc sunt *bellorum* ulteriorum præludia. Hoc inprimis capite Lucas verba Domini, ut ea Matthæus & Marcus referunt, variata oratione interpretatur. v. 15. 20. &c. Ita, pro *bellis & rumoribus bellorum*, apud illos, hic *bella & seditiones* dicit.

10 τότε ἔλεγεν αὐτοῖς, *tunc dicebat illis*) Indicatur brevis pausa interjecta. v. 29.

11 φόβητρά τε καὶ σημεῖα, *terriculamentaque & signa*) ἓν διὰ δυοῖν. Hæc videntur fuisse in inferiore regione cœli: coll. v. 25, ubi majora sequentur. Non omnia prodigia sunt contemnenda. vide Iosephum, iterum.

12 πρὸ, *ante*) πρὸ hic non tam tempus notat, coll. Matth. XXIV. 9, quam momentum rerum, uti 1 Petr. IV. 8.

13 ἀποβήσεται, *evadet*) exitu salutari. Phil. I. 19.

¶ ὑμῖν,

¶ ὑμῖν, *vobis*) Marcus c. XIII. 9. *illis. Apostoli* functuri erant testimonio ad *illos*.

14 θέσθε, *ponite*) Id unum laborate, ne laboretis.

15 ἐγὼ, *ego*) Matth. X. 20 id attribuitur Spiritui *Patris*: nunc Iesus loquitur pro statu exaltationis *suæ*.

¶ δώσω, *dabo*) præsentissimus vobis semper.

¶ στόμα, *os*) Huc ref. mox *contradicere*. Sæpe martyribus, etiam lingua exsecta, datus est sermo, in Africa, Belgio &c. Vid. Wits. Misc. T. 2. p. 901 seqq.

¶ σοφίαν, *sapientiam*) Huc ref. mox *resistere*. Sapientia, potentia.

¶ ἀντικείμενοι, *qui adversantur*) Hoc facile: non facile, *contradicere, resistere*.

16 καὶ ὑπὸ) *etiam a parentibus*, non modo ab alienis.

¶ θανατώσουσιν, *occident*) quosdam: ut Iacobum, Iohannis fratrem.

18 θρὶξ, *pilus*) Proverbialis locutio.

¶ οὐ μὴ ἀπόληται, *non peribit*) videlicet sine speciali providentia Dei, sine præmio, ante tempus. Plerique, aut certe aliqui, apostoli vixerunt ultra vastationem Hierosolymorum.

19 ὑπομονῇ ὑμῶν) *in patientia vestra*, ad quam vocati estis. Paradoxon. Mundus animam suam obtinere conatur vim vi repellendo. Sancti non ita. Ap. XIII. 10.

¶ κτήσασθε) salvas *obtinebitis*, (Matth. XXIV. 13.) cum usufructu vestri.

¶ ψυχὰς, *animas*) etiamsi cetera amittatis.

20 στρατοπέδων) *exercitibus*, legionibus.

¶ γνῶτε, *scitote*) Obsidio non solvetur. Iudæi obstinati, cum obsidio jam ad summa venisset, tamen putarunt, obsidionem solutum iri.

21 αὐτῆς, *ejus*) urbis: in qua interim manendum fuit. c. XXIV. 47. 49.

¶ οἱ ἐν ταῖς χώραις, *qui in regionibus*) qui habitant in oppidis & pagis. vid. ad Matth. XXIV. 16.

22 ἐκδικήσεως) *ultionis plenæ*. Matth. XXIII. 35. Corripit ultio non fugientes. Ex. IX. 19 s. Qui non fugit monitus, & involvitur, habeat. Magnam emphasin hoc verbum habet. 2 Macc. VI. 14.

¶ γεγραμμένα, *scripta*) v. gr. apud Danielem.

23 ἐπὶ τῆς γῆς, *in terra*) etiam extra Iudæam. Eadem phrasis, v. 25, sed majore vi, v. 35.

¶ ἐν τῷ λαῷ τούτῳ, *in populo hoc*) qui tantam gratiam cœlestem spreverit.

24 ἔσται πατουμένη) Hoc plus sonat, quam πατηθήσεται, *calcabitur. erit calcata*, nec non profanata. conf. not. ad 1 Tim. I. 9. Congruit pristini nominis *Iebus* etymon. Sic, *urbem sanctam calcabunt menses quadraginta duos* &c. Ap. XI. 2 ss. quanquam ibi de uno quodam eoque præcipuo, apud Lucam autem de omnibus calcationis *temporibus* agitur. sane quomodocunque XLII menses illos resolvas, Ierusalem jam diutius calcata est a Romanis, Persis, Saracenis, Francis, Turcis, & posthac calcabitur, donec impleantur *tempora gentium*. Sunt autem *tempora gentium* tempora ad ipsam calcationem urbis definita gentibus: eaque terminabuntur ad earum conversionem consummatissimam. Rom. XI. 25. Ap. XV. 4. nam sane gentes calcantes tantisper minus credunt. *tempora gentium* dicuntur, uti *tempus ficuum, tempus mortuorum*. Marc. XI. 13. Ap. XI. 18. Non infertur hinc, templum cultumque umbratilem instauratum iri: sed tamen

multi tum ibi erunt, ut ne hodie quidem nulli sunt, cultores Christiani nominis, & erunt ex populo Israël; eodemque postremo incurret Gog & Magog. Ap. XX. 9. ἄχρι, *donec*, tacite limitat. Ab hoc versu ad v. 27 summatim comprehenduntur tempora omnia vastationem urbis insecutura usque ad finem omnium rerum.

¶ καιροὶ ἐθνῶν) *tempora gentium* propria. Non dicitur αὐτῶν, *illarum*, sed nomen *gentium* iteratur, ad ostendendam eventus cum prædictione convenientiam. Non additur articulus. *Tempora Israëlis*, quæ perpetua fuissent, si obedisset, Ps. LXXXI. 16, interpellantur per *tempora gentium*. Hæc *tempora* habuere sua intervalla, ut seculo IV. XII. Plurale. Tempus quoddam gentium impletum est imperante Constantino; & tum remisit conculcatio Ierusalem: sed non in perpetuum. Tempora, quibus Hierosolyma tenuere Christiani, fuere brevia intervalla, si conferas ad tempora, quibus urbem tenuere gentes.

25 σημεῖα, *signa*) diversa ab iis, de quibus v. 11.

¶ ἐν ἡλίῳ, *in sole*) Sermo proprie accipiendus: quia *terra*, *mare*, *cælum* distincte enumerantur.

¶ συνοχὴ, ἀπορία, ἀποψυχόντων) *Angor*, *bæsitatio*, *exanimatio*, sunt in gradatione.

¶ ἐθνῶν) *gentium* cunctarum: quibus opponuntur *homines* singuli, etiam Iudæi. v. seq.

¶ ἠχῶς) Vulgo ἠχούσης. Atqui non dicitur *sonare mare & salum*. sed maris est ἦχος *sonus*, & σάλος *salum*, quo auditus & visus percelluntur. conf. Psalm. XLVI. 4 ἤχησαν καὶ ἐταράχθησαν τὰ ὕδατα αὐτῶν. ἦχος etiam neutrum est, ut docuimus in Appar. crit. p. 546. Quatuor sunt incisa, terroris æque significationem habentia: καὶ ἔσαι ΣΗΜΕΙΑ ἐν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις· καὶ ἐπὶ τῆς γῆς ΣΥΝΟΧΗ ἐθνῶν· ἐν ΑΠΟΡΙΑ ἠχῆς θαλάσσης καὶ σάλου· ΑΠΟΨΥΧΟΝΤΩΝ ἀνθρώπων κτλ. Illud, ἐν ἀπορίᾳ, arctius cum subsequentibus, quam cum antecedentibus connectitur, sive ἠχῆς καὶ σάλου sit genitivus objecti sive temporis. Genitivus objecti hoc quidem loco insolentem videri possit atque contortam dare constructionem, quia ἀπορία, si *penuriam* denotat, genitivum materiæ habere solet, ut ἀπορία σίτου, χρημάτων κτλ. sed non desunt locutiones similes, ἡ ἐξουσία ὑμῶν, *potestas vestri*, 1 Cor. IX. 12. τὸ ὑμέτερον ἔλεος, *misericordia erga vos*, Rom. XI. 31. ὁ φόβος τῶν ἰουδαίων, *timor ab Iudæis*, Ioh. VII. 13. ταραχαὶ σκιᾶς θανάτου Iob XXIV. 17: ubi ταραχαὶ sunt בלהות ut בהלה est ἀπορία Lev. XXVI. 16. Si id non satisfacit, ἠχῆς καὶ σάλου debet accipi pro genitivo temporis, ut χειμῶνος, νυκτὸς, σαββάτου.

26 φόβου καὶ προσδοκίας, *timore & exspectatione*) *timor* præsentium, *exspectatio* futurorum. Ne sancti quidem prorsus erunt immunes a terrore quodam: coll. c. XXIV. 37. 38: sed mox se colligent.

¶ αἱ γὰρ δυνάμεις, *virtutes enim*) Hoc jam non solum signum, sed unum *eorum*, *quæ superveniunt*.

28 ἀρχομένων, *incipientibus*) Conf. *initium*, Matth. XXIV. 8. hinc *bis* ref. ad v. 8 f. 10 ss. & h. l. agitur de præparatione ad propiora: versu *autem* 34 seq. de præparatione ad novissima.

¶ ἀνακύψατε καὶ ἐπάρατε, *suspicite & allevate*) ut respondentem exspectationi vestræ eventum cernatis quamprimum, &

& cum gaudio amplectamini. conf. c. XXIV. 5. Iob X. 15. *Caput* tollere, LXX, ἀνακύψαι. Iidem, ἆραι κεφαλὴν, Iud. VIII. 28.

¶ ἀπολύτρωσις, *liberatio*) a multis ærumnis, v. 12. 16 f. Liberatio ab ærumnis Iudæis.

29 συκῆν, *ficum*) arborem frequentem & tempestivam.

¶ πάντα) *omnes* arbores, bonas & malas.

30 ἀφ' ἑαυτῶν, *a vobis ipsis*) etiamsi nemo vos doceat. Hoc etiam in apodosi subauditur.

¶ γινώσκετε) *nostis*.

31 ἡ βασιλεία, *regnum*) cui urbs vetus cedere debet.

32 πάντα γένηται, *omnia fiant*) Sermo est de iis, quæ erant in quæstione, v. 7, quæque tractantur v. 8-24, quanquam ne appendix quidem plane excluditur, v. 25-27. namque initio semel facto, cetera nunquam intermittunt, sed semper fiunt, & volvuntur ad finem.

34 μήποτε βαρυνθῶσιν, *ne graventur*) βάρ☉ dicit torporem somnolentum. Matth. XXVI. 43.

¶ ἐν κραιπάλῃ καὶ μέθῃ, *in crapula & ebrietate*) κραιπάλη, *crapula* est, quam ebrietas hesterna peperit.

¶ μερίμναις βιωτικαῖς, *curis vitæ*) plantandi, parandi vestes, hortos, domos. c. XVII. 27. 28.

¶ αἰφνίδιος) *subitus*, nec opinatus, improvisus. Idem epitheton, 1 Thess. V. 3. Huc ref. *enim*, v. 35.

¶ ἐφ' ὑμᾶς, *super vos*) His opponuntur ceteri, meri *terricolæ*; quorum character exprimitur c XVII. versu cit.

¶ ἐκείνη, *ille*) novissimus. Antitheton ad *hæc*. Congruit universalitas, v. seq.

35 ἐπὶ πάντας τοὺς καθημένους ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς) LXX, Ier. XXV. 29: ἐπὶ πάντας τοὺς καθημένους ἐπὶ τῆς γῆς. conf. ὑμᾶς, *vos*, v. 34 not.

36 ἀγρυπνεῖτε, *vigilate*) Marc. XIII. 33.

¶ ἐν παντὶ καιρῷ δεόμενοι, *in omni tempore orantes*) c. XVIII. 1. *omni tempore*, sive *hæc* proxima futura spectentur, sive *dies ille*, *Filii hominis*. v. 28. 34. Hæc clausula complectitur totum sermonem, de urbe & de universo.

¶ ἐκφυγεῖν, *effugere*) subito.

¶ σταθῆναι) De vi verbi vid. ad Matth. XII. 25.

38 πᾶς ὁ λαὸς ὤρθριζε, *omnis populus mane veniebat*) Longe aliter paulo post, c. XXIII. 18.

C A P. XXII.

1 Ἡ λεγομένη, *dictum*) Præsupponit Lucas, hos, ad quos scribit, non omnes scire, quid fuerit Pascha judaicum. Sic Ioh. II. 13. add. Ioh. XIX. 40. 42.

2 γὰρ, *enim*) Causa, cur quæsierint modum.

3 εἰσῆλθε, *ingressus est*) Tempus rei indicatur Ioh. XIII. 27.

4 τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς στρατηγοῖς, *pontificibus & ducibus militiæ*) Diversa hominum genera conspirabant. στρατηγοὶ τοῦ ἱεροῦ, duces Iudæorum, (*Officiers*,) qui templi excubiis præerant. v. 52. Act. IV. 1. coll. 1 Macc. IV. 60 61.

5 ἐχάρησαν, *gavisi sunt*) ut re optata nec opinata.

¶ συνέθεντο) *pacti sunt*.

7 ἦλθε, *venit*) De *propinquitate*, non de ipso *adventu* dici azymorum, hoc inter-

 terpre-

terpretatur Sosimus Peraftianus Cephalonienfis, hoc confilio, ut pafcha in fabbatum detrudat. vid. Cl. Hermanni Hift. controv. de Azymo p. 489. Atqui hoc *venit* multo ftrictius eft, quam *appropinquavit*, v. 1. Quare plane ipfum adventum diei azymorum notat Lucas, perinde ut Matthæus & Marcus.

8 πέτρον καὶ ἰωάννην, *Petrum & Iohannem*) Petrus anteibat amplitudine: & tamen Iohannes erat familiarior.

13 εὗρον, *invenerunt*) cum gaudio fidei.

15 καὶ, &) Defcribitur verfu 15-18 quædam quafi prolufio S. Cœnæ. coll. Matth. XXVI 29.

¶ ἐπεθύμησα, *cupivi*) *Cupierat*, difcipulorum caufa, quibus in hac ipfa demum valedictione fe magis patefacere voluit: fua caufa, quia ftatim erat intraturus in gloriam fuam.

¶ τοῦτο) *hoc* fingulariter memorabile.

¶ πρὸ, *ante*) Declaratur illud *hoc*.

16 ἕως ὅτου, *usque dum*) Tum erit convivium cœlefte. v. 30.

¶ πληρωθῇ, *impleatur*) Agnus pafchalis, typus regni cœleftis.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ, *in regno*) v. 30.

17 δεξάμενος) δέχομαι dicitur de eo, quod præbetur. Iefus egit, ut paterfamilias: poculum fibi porrigendum curavit.

¶ ἑαυτοῖς, *vobis ipfis*) Videtur ipfe bibiffe prius: coll. v. præcedd. non item v. 20: coll. Matth. XXVI. 26 not.

18 γὰρ, *enim*) Id eft, nolite exfpectare, dum ego amplius hîc bibam.

¶ ἀπὸ τοῦ νῦν) Habet hoc notabilis pars codicum. Refpondet τῷ οὐκέτι v. 16. ἀπ᾽ ἄρτι, Matth. XXVI. 29.

19 τοῦτο, *hoc*) *Hoc poculum* dicitur v. 20. fed h. l. non additur *panis*: quia *panis* non tam apte congruit termino complexo, quam *poculum*

¶ τὸ ὑπὲρ, *quod pro*) Vt in V. T. unius ejusdemque victimæ pars eft oblata Deo, pars ab Ifraëlitis comefta: fic unum illud corpus, quod Iefus Chriftus Patri obtulit, accipiunt Chriftiani in S. Cœna. ὑπὲρ, *pro*, i. e. ἀντὶ, Matth. XX. 28.

¶ διδόμενον, *datur*) in mortem.

¶ ποιεῖτε, *facite*) edite. *Facere* non habet h. l. notionem facrificialem, Injuria eft in unicum facerdotem N. T. poteftatem & dignitatem facerdotalem coram Deo tribuere miniftris S. C.

¶ ἀνάμνησιν, *recordationem*) vid. 1 Cor. XI. 25. 26 not.

20 ὡσαύτως, *fimiliter*) Ergo duas partes S. Cœnæ nec feparare debemus, nec confundere; quafi panis fine poculo fufficiat, aut cum corpore jam fumatur fanguis. Incivile veteres duxere *panem bibere*: neque noftrum eft *potum Domini edere*.

¶ τὸ ποτήριον, *poculum*) *fumens dedit*. τὸ habet vim relativi ad v. 17, ubi memoratur poculum cum vino. Namque nomen, bis pofitum, perfæpe primo loco non habet articulum; deinceps, habet. Matth. II. 1. 7. 1 Cor. VIII. 1. Hebr. II. 8.

¶ μετὰ τὸ δειπνῆσαι) *poft cœnam* non facramentalem: facto tranfitu ad majora & ultima.

¶ ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, *novum teftamentum in fanguine meo*) Æquipollet illi phrafi, *fanguis meus*, qui eft *novi teftamenti*. conf. not. ad 1 Cor. X. 16. Sic dicitur, *promiffio Spiritûs*, i. e. *Spiritus promiffus*, Gal. III. 14.

¶ τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, *qui pro vobis effunditur*) Hoc eft pars prædicati, (nam poculum plenum non effunditur, fed

ſed ebibitur :) & cum illo commate, *in ſanguine meo*, per appoſitionem jungitur, qualis 2 Cor. VIII. 23. XI. 28 not. Ap. I. 5. LXX, Lev. VI. 8. al. 15. Gen. XXI. 33. Deut. XXXIII. 16.

21 πλὴν, *veruntamen*) Antitheton inter *quod datur* v. 19, & *tradentis* h. l. Suaviſſimum ſermonem Ieſu cum diſcipulis, mox abruptum iri ſignificat. Hæc particula argumento eſt, Iudam interfuiſſe cœnæ dominicæ. coll. v. 14. Continuum eſſe hunc ſermonem, ex eo patet, quod Lucas ne formulam quidem illam, qua ſæpe utitur, *& dicit*, hic poſuit.

¶ ἡ χεὶρ) *manus*, quæ S. Cœnam ſumſit, quæque hoſtibus perfidam fidem dedit. Sic Theodoſio dixit Ambroſius: *Iſtasne adhuc ſtillantes injuſtæ cædis cruore manus extendes, iisque ſanctiſſimum Domini corpus prehendes?*

24 δὲ καὶ) Non modo proditor, *ſed etiam* undecim moleſtiam exhibuere Domino.

¶ φιλονεικία, *contentio*) periculoſa. conf. v. 31.

¶ τίς δοκεῖ, *quis videatur*) quis ſit omnium ſuffragiis.

¶ μείζων) *major*, ut primus, ſecundus, tertius &c. Non modo de maximo erat quæſtio.

25 εὐεργέται) Ariſtot. Eth. l. 8. c. 13. βασιλεῖ πρὸς τὰς βασιλευομένας φιλία ἐν ὑπεροχῇ εὐεργεσίας. Conf. Not. ad Chrys. περὶ ἱερωσ. p. 452. Sic 2 Macc. IV. 2 Onias dicitur ὁ εὐεργέτης τῆς πόλεως.

¶ καλοῦνται) Medium. Hunc titulum ſibi vindicant.

26 νεώτερος, *junior*) ætate vel diſcipulatu.

27 γὰρ, *enim*) Suo exemplo propoſitum probat.

¶ ἐγὼ, *ego*) Ieſus in prima perſona loquitur, ubi ſermo eſt de miniſtrando: antea in tertia, *quis enim major?*

¶ ἐν μέσῳ ὑμῶν) *in medio veſtri*, æquo loco. Provocat ad præſens.

28 δὲ, *autem*) Plus vobis obtinget, quam ſperatis: non primatus qualiſcunque inter vos, ſed ſingulis *regnum*.

¶ πειρασμοῖς, *tentationibus*) Diſcipuli poſt *tentationem* in deſerto, vocati. Tota igitur vita Ieſu Chriſti *tentationum* plena fuit, per quas intravit in gloriam: & ſic fidelium. Etiam Chriſtus diſcipulos tentavit.

29 κἀγὼ) *& viciſſim ego*. Senſus eſt: & ego vos in tentationibus periculoſis veſtris illæſos præſtabo (conf. Ap. III. 10.) usque dum intretis in regnum. Sed id conciſe exprimitur. nam introitus in regnum præſupponit conſervationem in tentationibus.

¶ διατίθεμαι) nunc, his ipſis verbis. Promiſſio ponitur ante admonitionem. v. 31. Flacius & Beza: *paciſcor*. E. Schmidius: *teſtamento diſpono*. Verbum *morienti* conveniens. Hebr. IX. 15 ſ.

¶ μοι, *mibi*) *qui perſeveravi.*

¶ βασιλείαν, *regnum*) In regno ſolet eſſe regalis & ſplendida diæta & victus, & regalis poteſtas ejusque exercitium. utrumque promittitur verſu ſeq.

30 ἵνα ἐσθίητε, *ut edatis*) non ut *miniſtrantes*. v. 27.

¶ ἐπὶ τῆς τραπέζης μου, *ſuper menſa mea*) Opponitur hæc *menſæ hoſpitis*. v. 12.

¶ καθίσησθε, *ſedeatis*) in regno meo. Matth. XIX. 28.

¶ φυλὰς, *Tribus*) Singuline ſingulas?

31 Σίμων Σίμων, *Simon Simon*) Graviſſima epizeuxis. Petrus quoque *contentionem* habuerat, v. 24, fidei inimicam. Ioh. V. 44.

¶ ἰδοὺ,

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Id est, patet hic res ex aperto effectu: quem tamen Petrus non ita putaret a tentatore profectum esse.

¶ ὁ σατανᾶς, *Satanas*) Iudâ non contentus. v. 3.

¶ ἐξῃτήσατο, *expetivit*) ex præsidio vestro. Satan postulavit dedi sibi Petrum, uti Iobum: sed Salvator eum repulit. Antitheton, ἐδεήθην, *rogavi.*

¶ ὑμᾶς· περὶ σοῦ· *vos: de te*) Senserat magnam in Petro fidem & tamen magnam etiam labilitatem Satanas, eoque victo putabat omnes victos fore: at Iesus, servato Petro, cujus ruina ceteros traxisset, omnes servavit. Totus sane hic sermo Domini præsupponit, Petrum esse primum apostolorum, quo stante aut cadente ceteri aut minus aut magis periclitarentur. Erat autem primus fide, non imperio. Petri vero successor prætensus, posteaquam a fidei sinceritate descivit, fideique tamen & imperii primatum sibi uni vindicavit, totus misere in cribrum incidit. Primos fere sequuntur ceteri commilitones: primi præ ceteris periclitantur: primi inprimis sua vigilumque cura & precibus muniendi sunt.

¶ σινιάσαι) σινίον, *cribrum.* Hesychius, σινιάσαι, σεῖσαι, κοσκινεῦσαι. cribro agitatur & circumagitur frumentum: idque faciunt homines purgandi ejus causa; sed Satanas, perimendæ apostolorum fidei causa, dum eos collideret inter se, extima & intima, summa & ima conturbans.

¶ ὡς, *ut*) tanta facilitate.

32 ἐδεήθην) Insigne verbum. *Rogavi*, quamvis tu, Petre, nescires, quid ageretur. Iesus pro discipulis rogavit: adeo Ipsum non potuit *expetere* Satanas.

¶ ἵνα μὴ ἐκλείπῃ, *ut ne deficeret*) Non dicit, *ut ne cribrareris.* Satanas etiamsi cribravit, tamen fidem non plane eripuit. Eclipsin fidei in Petro quæsivit Satanas: sed fidei lux statim iterum in eo post *contentionem* & post abnegationem effulsit. Petrus, illa instabilitate, in occulto tamen vere erat Petrus: quemadmodum Iacobus & Iohannes, etsi sermonem exterius subtilem habebant, tamen vere erant filii tonitrui.

¶ σύ ποτε) Ποτὲ (Ioh. IX. 13.) etiam de brevi intervallo dici, docet Eustathius. hoc loco sonat indefinite, *quandoque*, longo aut brevi intervallo.

¶ ἐπιστρέψας στήριξον) *vicissim confirma*, pro eo, atque nunc fratres per te periclitantur. ἐπιστρέφω, verbum resolvendum in adverbium, ut Hebr. שוב conf. ἔστρεψε, Act. VII. 42.

¶ στήριξον, *confirma*) Quod ego tibi facio, tu fac tui similibus, quos antea labefecisti. Fecit hoc Petrus, non multo post, Act. II seq. & in utraque sua epistola, ubi hoc ipsum verbum sæpe repetitur. 1 Petr. V. 10. 2 Petr. I. 12. III. 17. 16. II. 14. Ac sæpe observes verba Iesu deinceps ab apostolis adhibita.

¶ τοὺς ἀδελφούς σου) *fratres tuos*, inquit, non *nostros.* nam alio modo fratres habet Petrus, alio Dominus. Fratres Petri erant apostoli ceteri, Matth. XXIII. 8. sed quia hi postea non eguerunt confirmatione Petri, accipiendum est de aliis fidelibus imbecillioribus.

33 μετὰ σοῦ, *tecum*) Hæ voculæ, præsertim initio positæ, emphasin habent. conf. Ps. XVIII. 30.

¶ ἕτοιμος, *paratus*) Multum sibi credit Petrus.

¶ εἰς, *in*) Ærumnæ gravissimæ, captivitas & mors.

34 σημε-

34 σήμερον, *bodie*) quamvis *paratus* tibi, Petre, videare.

35 καὶ εἶπεν αὐτοῖς, *& dixit eis*) Hoc pertinet ad excitandam discipulorum vigilantiam, ne suis viribus confidant.

¶ ὅτε) *quum*, non, *quotiescunque.* Nam semel ita missi leguntur septuaginta, cap. X. 4. semel duodecim. c. IX. 3.

¶ ἀπέστειλα, *misi*) Præsentes eos aluit Dominus.

¶ βαλαντίου καὶ πήρας, *sacculo & pera*) De differentia vocum vid. ad Matth. X. 9. 10.

36 πήραν, *peram*) *qui habet, tollat.* Id est, nemo vobis erit amicus, hostes multi.

¶ ὁ μὴ ἔχων) *qui non habet*, numos, quibus emat.

¶ τὸ ἱμάτιον, *vestimentum*) quod magis necessarium est, quam *sacculus.*

¶ ἀγοράσει, *emet*) Sincera lectio videtur fuisse, ἀράτω-πωλησάτω-καὶ ἀγοράσει, ut ἀγοράσει sit futurum consecutivum, uti Marc. III. 27: ἐὰν μὴ πρῶτον τὸν ἰσχυρὸν δήσῃ καὶ τότε-διαρπάσει quem ad locum plura collegimus ejusmodi. Hac locutione non observata alii meros fecere imperativos, alii mera futura. Pro πωλησάτω, πωλησάτω est in duobus Wolfianis: futuro in imperativum non obscure mutato. Consequens est pro antecedente. id est, homines hoc tempore non modo non beneficos, sed plane hostes habebitis. Ideo apostoli ab hoc die usque ad pentecosten se non modo ut privatos, sed interdum clausos tenuere. Ioh. XVI. 32. XIX. 27. XX. 10. 19.

37 ἔτι τοῦτο) *etiamnum hoc* extremum, post tot alia.

¶ τὸ) Marc. XV. 28 not.

¶ καὶ, *&*) Vltimus hic gradus ceteros præsupponit.

¶ τὰ περὶ ἐμοῦ, *quæ de me*) scripta de Messia, passuro. conf. c. XXIV. 27 fin.

¶ τέλος ἔχει, *finem habent*) consummationem nacta sunt. Modò, τελεσθῆναι, *consummari.* apud homines, actum est: in re, consummatio est. *finis*, Rom. X. 4.

38 ὧδε, *hic*) In cœnaculo invenerant, aut secum tulerant.

¶ δύο, *duo*) Conf. Ioh. VI. 9.

¶ ἱκανόν ἐστι, *satis est*) i. e. non opus est plus duobus gladiis. Breve responsum ita pronunciavit Iesus, ut discipuli satis possent intelligere mentem ejus de emendo gladio. conf. Ioh. XIV. 30. Locutio non dissimilis 1 Macc. II. 33, ἕως τοῦ νῦν ἱκανόν· ἐξέλθετε. Deut. III. 26, ἱκανούσθω σοί.

39 κατὰ τὸ ἔθος, *secundum consuetudinem*) Sic instante novitate minus perculsi sunt discipuli.

¶ εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, *in montem olivarum*) In hunc montem vacca rufa educebatur mactanda. vid. S. R. Zeller. ad Maimon. de vacca rufa, p. 360. 501.

¶ ἠκολούθησαν, *secuti sunt*) sua sponte.

40 ἐπὶ τοῦ τόπου, *ad locum*) Ipsius *loci* aspectus commovebat Iesum.

41 ἀπεσπάσθη, *avulsus est*) serio affectu.

42 εἰ βούλει παρενεγκεῖν) Infinitivus pro imperativo frequens Græcis. vid. Ap. X. 9 not. Atque hoc quidem loco talis enallage modestiam Iesu erga Patrem exprimit: sed magis etiam ipsa aposiopesis verbi παρένεγκε.

43 δὲ, *autem*) Ipsa apparitio signum erat bibendi calicis, & factæ exauditionis. Vsque adeo hujus agonis profunda non capit ratio humana, ut nonnulli hanc olim periocham prætermiserint. vid. *Apparat.* Vbi cum *calice baptismus* me-

moratur, *calix* est passio interna, (v. gr. derelictio in cruce:) *baptismus*, externa: (conf. Marc. X. 38 not.) Vbi solus *calix* memoratur, passio intelligitur universa, ita certe, ut sub interna connotetur externa.

¶ ἐνισχύων, *confortans*) non per cohortationem, sed per corroborationem. Idem verbum, Act. IX. 19.

44 ἐν ἀγωνίᾳ) Ἀγωνία, *summus moeror & angor*, (conf. not. ad Matth. XXVI. 37.) erat ex oblato illo calice. Idem verbum, 2 Macc. III. 14. 16. 21. XV. 19. Proprie notat angorem & æstum animi, quem habet *certamen* & opus arduum aggressurus, etiam sine ulla de bono exitu dubitatione.

¶ ἐκτενέστερον, *vehementius*) animo & voce. Hebr. V. 7. Potuerunt igitur audire non solum propiores discipuli tres, sed etiam octo ceteri.

¶ ἐγένετο δὲ, *factus vero est*) Declaratur vehementia *angoris*.

¶ ὁ ἱδρὼς, *sudor*) quanquam frigus erat. Ioh. XVIII. 18.

¶ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος) θρόμβοι, *grumi*, a θρέψαι, i. e. πῆξαι. θρόμβοι αἵματος, *guttæ* spissæ & concretæ veri *sanguinis*. Vis particulæ ὡσεὶ cadit super θρόμβοι, non super αἵματος, ut patet ex epitheto ejusque plurali, καταβαίνοντες. Sanguis per minores guttulas e poris manans, concrescebat propter copiam. Si sudor non fuisset *sanguineus*, mentio *sanguinis* plane abesse poterat, nam vocabulum θρόμβοι etiam per se competebat sudori spisso.

¶ ἐπὶ τὴν γῆν, *super terram*) propter copiam. Eo terra benedictionem accepit.

46 ἀναστάντες, *surgentes*) Habitus corporis aptus ad torporem superandum.

47 προήρχετο αὐτοὺς) Nonnulli, προήρχετο αὐτῶν. Sed eadem locutio, προῆλθον αὐτοὺς, Marc. VI. 33. quo loco collato, hinc patet, proditorem celerius accessisse ad Dominum, quam cohortem.

48 φιλήματι, *osculo*) Summo amoris signo per summam temeritatem abutitur proditor. coll. not. ad Luc. VII. 45.

49 τὸ ἐσόμενον, *futurum*) præter ipsorum opinionem hactenus manentem.

50 καὶ, *&*) non exspectato Domini responso. v. 51.

51 εἶπεν, *dixit*) Petro & ceteris. Matth. XXVI. 52.

¶ ἐᾶτε, *finite*) Sic Act. V. 38.

¶ ἕως τούτου) nolite progredi. Sic 1 Macc I. c. ad v. 38, ἕως τοῦ νῦν. Lev. XXVI. 18: עד אלה ἕως τούτου.

52 παραγενομένους, *qui advenerant*) Missi erant ministri, sacerdotes ultro venerant.

¶ στρατηγοὺς τοῦ ἱεροῦ) Iudaicos *excubiarum* in templo *præfectos*.

¶ ἐξεληλύθατε, *exivistis*) subito tumultu.

53 ὑμῶν, *vestra*) vobis non prius data.

¶ ἡ ἐξουσία τοῦ σκότους, *potestas tenebrarum*) Ioh. IX. 4. XIV. 30. *tenebrarum*, i. e. Satanæ. Abstractum pro concreto. Allusio ad noctem.

55 ἐν μέσῳ, *in medio*) ut ferebat locus.

56 πρὸς τὸ φῶς, *ad lucem*) Id si vitasset, latere magis potuerat.

58 οὐκ εἰμὶ, *non sum*) Dum se negat Petrus, Dominum negat. Et dum se esse negat, esse desinit. Ipsa verba trepidationem ostendunt.

59 ὥρας, *hora*) Semel saucius tota hora se non collegit.

61 ἐνέβλεψε, *aspexit*) Hoc uno nutu, quum loquendi non esset locus, mentem

Petri

Petri totam excitavit Iesus. Conf. Ioh. I. 43, de aspectu, cujus Petrus postea quoque meminisse potuit.

63 f. δέροντες ἔτυπτον παίσας) Δέρειν, totum corpus: τύπτειν, partem: παίειν, cum vi & dolore.

68 ἐὰν δὲ, *sin autem*) Conf. Ier. XXXVIII. 15.

¶ ἐρωτήσω, *interrogavero*) Interrogando facile convincit Veritas contumaces.

69 ἀπὸ τοῦ νῦν) *ab hoc puncto*, quum dimittere non vultis. Hoc ipsum erat iter ad gloriam. Sine conjunctione expressus sermo, vim habet.

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) Vltimus est hic locus, ubi *Filium hominis* se ipse appellat Iesus.

70 οὖν, *igitur*) Colligebant ex prædicato, v. 69, idque magna cum emphasi. *es*, inquiunt, non, *eris*.

CAP. XXIII.

2 Εὕρομεν, *invenimus*) Verbum invidiosum.

¶ τὸ ἔθνος) Λαὸς, *populus*, Iudæis præ gentibus datur: ἔθνος, *natio*, utrisque. λαὸς, *populus*, sensu politico, eodemque sacro: ἔθνος, *natio*, sensu genealogico sive physico. Ioh. XI. 50. 52. conf. Apoc. V. 9 not.

¶ κωλύοντα, *prohibentem*) quasi Anticæsarem.

¶ καίσαρι, *Cæsari*) Nulla re Cæsari addictiores fuere, quam odio Christi. Periculosus transitus a spiritualibus ad politica.

¶ λέγοντα, *dicentem*) Declaratur τὸ *pervertentem & prohibentem*. Ex appellatione *Christi regis*, duplicem inferunt calumniosam consequentiam. Hac missa, de illa quærit Pilatus.

4 ὁ δὲ πιλάτος, *Pilatus autem*) Sentiebat Pilatus, Iesum profiteri se talem regem, qui Cæsari nil officeret. Iam enim solus erat, etiam a discipulis desertus.

5 γαλιλαίας, *Galilæa*) Dum rem amplificant, Pilato dant rimam.

7 ἀνέπεμψεν) *remisit*, velut ad principem ejus. conf. v. 11. vel: *misit in superiorem* partem urbis.

8 ἡρώδης, *Herodes*) Potentes minus obvium habuere Iesum: & illi solent esse ultimi in cognoscendis rebus regni Dei. Prima propagatio fidei in I. C. non est facta per potentes mundi.

10 εὐτόνως, *rigide*) Act. XVIII. 28. Sacerdotes habent sæpe zelum falsum, aulici nullum. unde hi sæpe veritatem levius oppugnant, quam illi. Herodes in potestate sua habebat, atque adeo debuit, Iesum dimittere.

11 ἐξουθενήσας, *nihili faciens*) Non tanti putabat Iesum, ut de eo laboraret; quicquid causarentur sacerdotes. Putabat, sapientiam & potentiam Iesu decollasse.

¶ ἐσθῆτα λαμπρὰν, *vestem splendidam*) Vestitum regium. Herodes videtur contemtim voluisse significare, se nil metuere ab hoc rege. Sed revera eum honoravit inscius veste, ut Pilatus titulo crucis.

¶ ἀνέπεμψεν, *remisit*) Potuerat & debuerat dimittere potius.

12 φίλοι, *amici*) Iudaismus & Ethnicismus cœpere coalescere, Christianismo nascente.

14 ἐνώπιον ὑμῶν, *coram vobis*) unde videtis rem serio actam.

¶ οὐδὲν εὗρον, *nihil inveni*) Refutatur Iudæorum *invenimus*. v. 2. Itaque *ego* est

antitheton, respectu illorum, coll. Ioh. XVIII. 38, & respectu Herodis. v. seq.

15 πεπραγμένον) *quod fecerit* Iesus.

16 παιδεύσας, *castigans*) flagellis. Μείωσις. Hic cœpit nimium concedere Pilatus.

23 καὶ τῶν ἀρχιερέων, & *pontificum*) Etiam decori immemores cum plebe clamabant.

24 ἐπέκρινε) q. d. *superjudicavit.* præjudicium fecerant sacerdotes.

25 θελήματι, *voluntati*) ut facerent, quæ voluissent ac vellent.

27 ἐκόπτοντο, *plangebant*) vel ex communi, vel etiam ex singulari affectu. Κόπτεσθαι pertinet ad gestus: θρηνεῖν ad fletum & vocem flebilem.

28 ἐφ' ἑαυτὰς - καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ὑμῶν - ἰδοὺ, *super vos ipsas* - & *super liberos vestros* - *ecce*) Indicatur, satis prope instare pœnam. Ipse etiam urbem, non se ipsum deflevit. c. XIX. 41. XVIII. 31 f.

29 ἐροῦσι, *dicent*) *liberi vestri.*

30 τότε, *tunc*) tum demum magis, quam nunc.

¶ ἄρξονται, *incipient*) steriles, respondentes iis, a quibus *beatæ* dicebantur. Dicetur post etiam, Ap. VI. 16.

¶ λέγειν τοῖς ὄρεσι, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς καὶ τοῖς βουνοῖς, καλύψατε ἡμᾶς) Hos. X. 8. LXX: καὶ ἐροῦσι τοῖς ὄρεσι, καλύψατε ἡμᾶς καὶ τοῖς βουνοῖς, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς.

¶ ὄρεσι, *montibus*) Sæpe homines tecti montibus. Magnus terror, ubi id, quod per se horribile est, præsidii loco optatur. Ap. l. c.

31 ὅτι) Hac parœmia vel Iesus docet, cur ipse filias Ierusalem flere jubeat; vel eos potius, qui montibus obrui optant, causam terroris ipsorum allegantes inducit. *Arbor* itaque *viridis*, fuerint juvenes, valentes, vegeti: *arbor arida* (conf. Es. LVI. 3. Ez. XXI. 3. XXXI. 3 ss.) senes, debiles, steriles. Insignis locus Iosephi l. 6 de B. I. c. 44. f. 968. ed. Lips. *Cum milites interficiendis Iudæis defessi essent, & magna superstitum multitudo appareret, jussit Cæsar solos armatos ac resistentes cædi, reliquos capi. At illi* μετὰ (res poscit, κατὰ) τῶν παρηγγελμένων *contra ac mandatum erat, senes & debiles* (ΤΟΥΣ ΑΣΘΕΝΕΙΣ) *occiderunt*, (ΤΟ Δ' ΑΚΜΑΖΟΝ) *vegetos autem utilesque incluserunt &c.* Hac igitur summa calamitate disceptabant invicem, ut fieri solet, quis miserior. Facit huc, quod ξύλον notat vel arborem stantem, vel lignum ex arbore cæsa, quod item vel *humidum* (sic enim Erasmus ὑγρὸν vertit,) vel *aridum* esse solet. Alias sane Christus est viridissima arbor vitæ: homines extra illum, aridum lignum sunt. Ioh. XV. 1 f. sed supplicium ejus sane gravius fuit, quam ullius, urbe capta, Iudæi.

32 ἕτεροι, *alii*) quorum similis habebatur Iesus. conf. v. 39. & Act. XXVII. 1. Dignius tamen est Græcum ἕτεροι, quam ἄλλοι. nam magis exprimit dissimilitudinem.

¶ κακοῦργοι) Hoc construe non cum ἕτεροι, sed cum δύο.

33 κρανίον, *calvariam*) Frequens in topographiis nomenclatura a partibus corporis humani.

34 ἔλεγε, *dicebat*) Primum verbum Iesu Christi in cruce. Septem sunt verba, apud quatuor evangelistas; quorum nullus omnia perscripsit. Ex quo patet, quatuor eorum libros esse quasi quatuor voces, quæ conjunctæ Symphoniam efficiunt: & modo singulæ, modo duæ, modo tres, modo simul sonant. Pleraque peregit Salvator in cruce per silentium: septem

ſeptem autem verba habent anakephalæoſin doctrinæ nobis profuturæ in noſtris horis extremis. Reſpicit enim & hoſtes, & peccatorem converſum, & matrem cum diſcipulo, & Patrem cœleſtem. Poſſunt etiam VII verba conferri cum VII rogationibus orationis Dominicæ. Etiam in ipſo verborum ordine latent myſteria, & poſſunt inde declarari gradus cujuſvis perſecutionis, afflictionis & agonis Chriſtiani.

¶ *πάτερ, Pater*) Initio & fine crucis, *Patrem* appellat.

¶ *ἄφες, remitte*) Niſi hæc rogatio fuisſet, flagrante latrocinio atrociſſimo pœna poterat incipere, ut ſæpe tempore Moſis. id interpellant preces Patientis, & plenam in poſterum cum pœnitentia iis, qui eam capturi erant, remiſſionem impetrant.

¶ *αὐτοῖς, eis*) crucifigentibus.

35 *σὺν αὐτοῖς*) cum iis, qui crucifixerant.

¶ *οὗτος, Hic*) Demonſtrativum cum contemtu.

37 *καὶ, &*) Milites, nomen Regis; Iudæi, & antiſtites eorum, etiam cetera irrident.

38 *ἦν δὲ καὶ, erat vero etiam*) Mentio regni jungit verſum 37 & 38.

¶ *γράμμασιν, literis*) Tres potiſſimum linguæ ſunt adhuc, quibus operam dare debent, qui Chriſtum diſcunt & prædicant: Hebræa, Græca, Latina.

¶ *ἑβραϊκοῖς, hebraicis*) Ioh. XIX. 20 *hebraice* primo loco ponitur. Lucas eo ordine linguas enumerat, quo Pilatus eas collocarat: ordo erat: *Græc. Lat. Hebr.* Iohannes, ex more Hebræorum, ordine naturæ & dignitatis. Vterque tamen eo ordine, quo Chriſtus, ejusque *crux* & *regnum* deinceps prædicabatur. Initium in Hebræa lingua factum: poſtremo tempore Hebræi primas habebunt. Romana nunquam primo loco poſita: nec poſt Romæ interitum magno vigore manſura.

39 *ἐβλασφήμει, blaſphemabat*) Extrema non flectunt quemvis. Latronem hunc fuiſſe Iudæum; alterum, ex gentibus: ex utriusque ſermone & aliis rebus colligi poteſt. nam ille Iudæorum more, nomen *Chriſti* exagitat: hic nomen *Regis*, ut milites, ſed meliore ratione, animadvertit. Accedit, quod Dominus beatitudinem ei promittens, non ad verba promiſſionum erga *patres*, ſed ad primas origines de *paradiſo* alludit. Neque obſtat converſi hominis ſermo de *Deo* uno. nam fides in *Chriſtum* protinus infert fidem in Deum unum. Conſideretur autem *Amen* Hebræum, v. 43: quod tamen non neceſſario Hebræum præſupponit. coll. Matth. XXV. 40. Hinc ſententia priſtina de latrone converſo, gentili, ſpeciem retinet. Scripſi, *colligi poteſt*.

¶ *λέγων, dicens*) cum frementi impatientia & ferocia.

40 *ὁ ἕτερος, alter*) Hujus reſipiſcentiam multum adjuvit crux duriſſima. Raræ converſio in molli lectulo.

¶ *οὐδὲ*) *ne* times *quidem*: nedum appetas.

¶ *φοβῇ, times*) Ipſe ergo timebat.

¶ *ὅτι, quod*) Hæc eſſet cauſa timendi.

¶ *τῷ αὐτῷ*) *eodem*, atque Hic & ego.

41 *δικαίως, juſte*) Pœnitens probat pœnam ſui peccati.

¶ *οὗτος, hic*) Viderat latro converſus & audierat proceſſum paſſionis Dominicæ, certe ab eductione ex urbe: vel etiam antea viderat & audierat Ieſum.

¶ οὐδὲν ἄτοπον) *nil ineptum*, nil importunum.

42 μνήσθητι, *recordare*) Modeste petit. Recordatio est in longinquum. Exquisitissima oratio.

¶ κύριε, *Domine*) *Dominum* appellat publice, quem ipsi discipuli reliquerant.

¶ ἔλθῃς, *veneris*) de cœlo, olim. Antitheton: *bodie*.

¶ ἐν τῇ-σου) *in* regno *tuo*. Regem profitetur, talem, qui mortuus mortuo benefacere possit. Ne apostoli quidem tum de Regno Christi tam pure sentiebant.

¶ βασιλείᾳ, *regno*) Multa *regni* mentio præcesserat. v. 2. 3. 37. 38. Ab adversariis detortam veritatem fides serio accipit.

43 σήμερον, *bodie*) Eo die conversus latro vix sperare poterat mortem: sed huic subservire debuit crurifragium. Sic impleta est Domini promissio.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Ergo multo magis Iesus ipse in paradisum venit.

¶ ἐν τῷ παραδείσῳ, *in paradiso*) in quo feliciores arbores, quam in Golgotha; cum *immortalitate*. Ap. II. 7 not. Augustissimam beatæ sedis appellationem in profundissima passione Iesus adhibet. Conf. not. ad c. XVI. 22. Hæc migratio in Paradisum differt quidem ab ascensione in cœlum, Ioh. XX. 17, sed tamen docet, descensum ad inferos laute esse explicandum.

44 ὅλην, *totam*) Tenebræ meridianæ ex sole totum hemisphærium superius; & inferius, luna soli opposita, nec lumen solis nacta, obscurarunt.

46 πάτερ, *Pater*) Spiritum Iesu Pater suscepit: Iesus, fidelium. Act. VII. 59.

¶ παραθήσομαι) *tradam*, re ipsa.

47 ὄντως, *revera*) Antea dubium spectatoribus videbatur: nunc affirmat.

¶ δίκαιος, *justus*) Hoc justitiæ præconio continetur approbatio omnium sermonum Iesu, etiam doctrinæ de Iesu filio Dei, v. 46. Matth. XXVII. 54, quippe de qua ipsa disceptatum fuerat, etiam apud Pilatum. Ioh. XIX. 7. Conf. Es. XLI. 26. 23.

48 θεωρίαν, *spectaculum*) Qui spectatores duntaxat fuerant, salutaria jam cogitabant, & ad pentecosten Act. II præparabantur: sed qui fecerant, fere erant in æstu.

¶ ταύτην, *boc*) crucis.

¶ τὰ γενόμενα, *facta*) in morte Iesu. *Spectationem* quæsitam *spectatio* nec opinata comitabatur.

50 ἀγαθὸς καὶ δίκαιος, *bonus & justus*) Rom. V. 7 not. Omnis homo ἀγαθὸς est etiam δίκαιος· non contra. Lucas totum laudat ante partem. Paulus differentia harum vocum strictius utitur.

51 οὗτος) *bic*, solus. Nicodemus ἄρχων quidem erat, non autem βουλευτὴς vocatur.

¶ τῇ βουλῇ, *consilio*) v. 1. Phrasis accedit ad Ps. I. 1.

¶ τῇ πράξει, *actioni*) v. 33.

54 ἡμέρα ἦν παρασκευή, *dies erat parasceve*) Parasceve ponitur quasi epitheton.

¶ ἐπέφωσκε, *illucescebat*) Sabbati initium, vesperi; & tamen *illucescebat* dicitur: nam etiam nox lumen suum habet, præsertim in plenilunio, quod tum erat.

55 ἐθεάσαντο, *spectaverunt*) quo facilius perendie ungerent.

¶ τὸ μνημεῖον, *monumentum*) v. 53.

56 ἡτοίμασαν, *paraverunt*) Domum habebant in Galilæa. v. 49. Eo majus est offi-

officium peregre præstitum, majore sumtu & opera.

¶ *ἀρώματα, aromata*) sicca.

¶ *μῦρα, unguenta*) fluida.

¶ *σάββατον, sabbatum*) Sabbati quies major quiete festi.

CAP. XXIV.

1 Τινὲς, *nonnullæ*) aliæ, quæ non venerant ex Galilæa.

2 *τὸν λίθον, lapidem*) Lucas nil antea de lapide memoravit: sed ipsa narratione, lapidem advolutum fuisse, præsupponit.

4 *ἄνδρες, viri*) angeli. v. 23. coll Matth. XXVIII. 5.

5 *τὸν ζῶντα*) *eum, qui* non modo revixit, sed plane *vivens est*.

¶ *μετὰ τῶν νεκρῶν, cum mortuis*) in statu & loco mortuorum.

7 *τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, filium hominis*) Hoc repetitur ex sermonibus ante passionem habitis. Ceterum ipse Dominus se post resurrectionem non appellavit *filium hominis*, sed locutus est vel in prima persona, vel *Christi* expressam appellationem adhibuit.

¶ *ἁμαρτωλῶν, peccatorum*) gentilium.

10 *ἦν - αἱ*) Sic Deut. XXVII. 9: *καὶ ἐλάλησε μωϋσῆς καὶ οἱ ἱερεῖς - λέγοντες*. sic 1 Cor. IX. 6. Nomina hoc demum loco, ut testium, ponuntur.

12 *ἀπῆλθε πρὸς ἑαυτὸν, abivit ad se ipsum*) De re, confer v. 34. de phrasi, Ioh. XX. 10 not.

16 *ἐκρατοῦντο, tenebantur*) Oppositum, *aperti sunt*, v. 31.

17 *εἶπε, dixit*) Sapientiæ est, facile venire in sermonem salutarem. Ioh. IV. 7 f. Act. VIII. 30.

18 *ὁ εἷς, unus*) Alterius nomen non ponitur: qui tamen item carus. Sic quoque Ioh. I. 35. 41. Pii non sua, sed aliorum causa, memorantur.

¶ *παροικεῖς, advena es*) Videtur Galilæam hic dialectum retinuisse Iesus, quod non pro cive Hierosolymitano cum habet Cleopas.

19 *τὰ περὶ*) Hoc, interjecta descriptione subjecti, declaratur versu 20. coll. v. 14. 18 fin.

21 *σὺν πᾶσι τούτοις, cum omnibus his*) Hebr. עם כל זה

¶ *τρίτην, tertium*) Itaque etiam post mortem Iesu spem aliquam die primo & secundo habuisse videntur; quam dimittunt eo ipso die, quo spes impletur.

¶ *ἄγει*) Impersonale.

24 *αὐτὸν*) *ipsum*.

25 *ἀνόητοι, insipidi*) Quo tardior celeriorve fides, eo deterior melriorve *νοῦς* sive *mens* est. Gal. III. 1. Ioh. I. 50.

¶ *ἐπὶ, super*) In medio sunt prophetarum sermones; nec tamen creditis. Sic fere *διὰ*, Ioh. IV. 41 f.

26 *ταῦτα, hæc*) Quæ vos ad dubitandum accipitis, ea ipsa sunt characteres Christi.

¶ *ἔδει, oportebat*) quia prædictum erat.

¶ *παθεῖν, pati*) Circa hunc articulum maxime se exserit *tarditas* hominum. Matth. XVI. 22.

¶ *εἰσελθεῖν, ingredi*) id quod alia via non poterat fieri.

27 *τὰ περὶ ἑαυτοῦ, ea quæ de Ipso*) scripta essent videlicet. Non dubium est, quin eadem loca fuerint, quæ apostoli deinceps potissimum allegare soliti sunt.

28 *προσεποιεῖτο*) *agebat, ut qui* iturus esset longius. & iturus fuerat, nisi eum roga-

rogassent, & fortasse alio pacto appariturus.

29 *μεῖνον, mane*) Ex amore, ipsius causa, & ex hospitalitate rogabant, ne se committeret itineri nocturno.

30 *λαβὼν, sumens*) solitô ritu.

31 *ἄφαντος ἐγένετο) disparuit.* Id quoque ostendit, Ipsum esse. Priores Iesu resuscitati apparitiones breviores erant, quo plus loci fidei relinqueretur.

32 *καιομένη, ardens*) valde & diu.

¶ *ἦν, erat*) Postmodum magis observarunt, quam in ipso ardore.

¶ *ἐλάλει ἡμῖν*) *loquebatur nobis.* Id plus est, quam *nobiscum.*

33 *αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, eadem hora*) noctis aut vesperi. Iam non timent iter nocturnum, quod antea dissuaserant ignoto comiti. v. 29.

¶ *συνηθροισμένους, congregatos*) ut de repentina re.

34 *λέγοντας, dicentes*) Apparitiones utrinque factæ, quibus se invicem confirmabant illi, quibus obtigerant. Tales etiam Act. IX. 10. 12. X. 3. 10. Exod. IV. 27. 28.

¶ *ὄντως, revera*) Abjiciunt pristinam dubitationem: sed non prorsus. v. 37. Marc. XVI. 13.

35 *ἐγνώσθη*) *noscendum se præbuit.* Sic, אתודע LXX, *γνωσθήσομαι*, Num. XII. 6. Sic, *εὑρέθην*, Rom. X. 20.

36 *ἔστη*) *stetit*: antequam venientem cernerent.

¶ *ἐν μέσῳ, in medio*) Id significantius, quam *in medium.*

¶ *εἰρήνη, pax*) Salutandi formula, a Salvatore ad res majores traducta. Eph. II. 17.

¶ *ἐγώ εἰμι, μὴ φοβεῖσθε, ego sum, nolite timere*) Quatuor hæc verba cum Wolfiano codice versiones magno consensu exhibent: & congruunt cum versu 38, 39.

38 *διαλογισμοὶ, cogitationes*) Cogitationes eorum recludit Dominus.

¶ *ἀναβαίνουσιν, ascendunt*) Exquisita phrasis. cogitationes occultæ sunt nobis, antequam ascendant.

39 *αὐτὸς*) *Ipse*, Iesus.

¶ *πνεῦμα, spiritus*) v. 37.

40 *τὰς χεῖρας, manus*) notas. Tactus & visus animam confirmant.

41 *ἀπιστούντων, diffidentibus*) Credebant quidem; alias non gauderent: sed gaudio sufflaminabatur fides plena. Magnus affectus & intenta cognitio inter se impediunt.

43 *ἔφαγεν, edit*) libere, sine ulla necessitate. ideo non etiam bibit.

¶ *καὶ τὰ ἐπίλοιπα ἔδωκεν αὐτοῖς, & reliqua dedit illis*) Habet hoc etiam *Armenius* interpres.

44 *εἶπε, dixit*) ipso videlicet ascensionis die. v. 50. coll. Act. I. 2. 5. 9.

¶ *ἔτι, adhuc*) Res tristis erat auditu, antequam fieret: nunc lætissima, ut facta est.

¶ *ἐν τῷ νόμῳ κτλ. in lege &c.*) Partitio Hebræi codicis.

¶ *προφήταις, prophetis*) prioribus & posterioribus. Respectu priorum, ponuntur prophetæ ante psalmos. De duodecim speciatim, vid. Sir. XLIX. 12.

¶ *ψαλμοῖς, psalmis*) Hagiographis, quorum primum locum habent Psalmi, insignis portio Scripturarum, in quibus etiam copiosissime de Christo ejusque regno scriptum est. Vid. not. ad Hebr. X. 8.

45 *διήνοιξεν, aperuit*) Multa in mente nostra removeri obstacula opus est, dum intelligamus. Act. XVI. 14. *Aperuit* & virtute sua & sermone suo.

¶ τὰς

¶ τὰς γραφὰς, *scripturas*) Vide, quam potenter non multo post Petrus *Scripturas* produxerit, Act. II seq. quam sapienter etiam, Act. I. 16. 20.

46 καὶ οὕτως) *adeoque sic.*

47 ἀρξάμενον) Accusativus absolutus, uti Act. X. 37.

48, 49 μάρτυρες - ἐπαγγελίαν; *testes promissionem*) Ioh. XV. 27. 26.

49 ἀποστέλλω, *mitto*) Præsens. conf. Ioh. XX. 17 not.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν, *promissionem*) i. e. Spiritum, qui promissus est. Act. I. 4. II. 33 nott. Planum hoc illis erat ex colloquio, Ioh. XIV. 16 s. nam ἀποστέλλεσθαι ut plurimum dicitur de persona, πέμπεσθαι de persona & de τῷ abstractum pro concreto, convenienter initiis illis. coll. Matth. IV. 17 not. Ita mox, *virtutem.*

¶ τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) Pater promisit & dedit per Filium.

¶ ἱερουσαλὴμ, *Ierusalem*) Nam ibi erant accepturi promissionem.

¶ ἐνδύσησθε, *induamini*) subito, prorsus. Nudi sumus sine virtute cœlesti. Adhuc purificati erant, per verbum, Ioh. XV. 3. nunc etiam promittitur amictus.

¶ ἐξ ὕψους) *ex alto*, quo Iesus ascendit *altum*, pro *cælo*, verbum e poësi sacra. vid. Eph. IV. 8, e Psalmis.

50 ἔξω, *foras*) ad eum locum, ubi passus erat.

¶ εἰς) *versus.*

¶ ἐπάρας, *tollens*) Gestus orantis aut benedicentis. Iam non imposuit manus. conf. Ioh. XX. 22 not.

¶ εὐλόγησεν, *benedixit*) Hæc *benedictio* pertinet ad omnes fideles. nam hos repræsentabant οἱ undecim, & qui cum eis erant.

52 προσκυνήσαντες, *adorantes*) sub illam stationem, de qua Act. I. 11. Christus est Deus.

¶ χαρᾶς, *gaudio*) Non jam desiderabant conspectum Domini. Præludia pentecostes. Ioh. XIV. 28. Sic de eunucho & Philippo, Act. VIII. 39.

53 διαπαντὸς ἐν τῷ ἱερῷ, *semper in templo*) c. II. 37.

¶ αἰνοῦντες, *laudantes*) Fructus gaudii.

IN EVANGELIVM SECVNDVM IOHANNEM.

Describitur in hoc libro historia Filii Dei inter homines versantis, eaque

I. primorum DIERUM: ubi scriptor, præmissa totius rei summa, c. *I.* 1-14
testimonium ab Iohanne datum post baptismum Domini, & discipulos primitus allectos, memorat. Hic notatur,
quid acciderit
die primo, 15-19
POSTRIDIE, 29
POSTRIDIE, 35
POSTRIDIE, 44-52.
DIE TERTIO, *II.* 1
POST HOC, 12
II. interjecti BIENNII, per Itinera præcipue Hierosolymitana.
I iter, ad PASCHA I. 13
1. *Acta in urbe:*
1. *Zelus paternæ domûs.* 14
2. *virtus & sapientia Iesu.* 23-25.
3. *institutio Nicodemi.* *III.* 1-21
2. *Commoratio in Iudæa: Iohannei testimonii coronis.* 22-36.
3. *Profectio ex Iudæa, per Samariam, in Galilæam: ubi filium regii sanat.* *IV.* 1. 4. 43. 46. 54.
II iter, ad FESTUM Pentecostes: *V.* 1
Hic notantur Acta
I. in urbe: 2-47.
II. in Galilæa, ante PASCHA II, & postea. *VI.* 1. 4. 22-71. *VII.* 1
III iter, ad SCENOPEGIAM: 2-13
Hic notantur Acta
I. in urbe:
1. *in ipsius Scenopegiæ medio & fine:* 14. 37. 53. *VIII.* 1
2. *deinceps.* 2-*X.* 21
3. *in ENCÆNIIS:* 22
II. trans Iordanem. 40-42.
III. postremorum DIERUM, qui erant

I. ante

I. *ante hebdomadem magnam: ubi spectatur*
1. *biduum extra Iudæam, Lazaro ægrotante & mortuo.* XI. 1-6
2. *iter in Iudæam: Lazari resuscitatio: Caiphæ consilium: Iesu commoratio in Ephraim: adversariorum edictum.* 7-57.
3. *dies sextus ante Pascha: cœna Bethaniæ: unctio Iesu.* XII. 1-11

II. *in ipsa Hebdomade magna, quæ habebat* PASCHA III. *Erat*
1. *die primo & deinceps, Ingressus regius in urbem: Græcorum desiderium: Iudæorum obstinatio: Iesu testificatio.* 12-50.
2. *die quarto, Pedilavium: indicium de proditore, & exitus ejus noctu.* XIII. 1-30
3. *die quinto,*
   I. *Collocutio,*
      1. *ante cœnam paschalem,* 31. 36-38. XIV. 5. 8. 22-31.
      2. *post cœnam paschalem, subsecuta oratione.* XV-XVII.
   II. *Passionis initium:*
      1. *in horto:* XVIII. 1-11
      2. *apud Caipham.* 12-27
4. *die sexto:*
   I. *Passio sub Pilato,*
      1. *in prætorio:* 28-XIX. 16
      2. *in cruce.* 17-30
   II. *Mors:* 30-37
   III. *Sepultura.* 38-42.

III. *post hebdomadem magnam:*
1. *ipso die resurrectionis:* XX. 1
2. *octo post diebus:* 26-31.
3. *postea.* XXI. 1-25.

CAPVT I.

1 ΕΝ ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, κ) ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν, κ) Θεὸς ἦν ὁ λόγος. *In principio erat Verbum, & Verbum erat apud Deum, & Deus erat Verbum*) Hoc tonitru est, a filio tonitrui relatum: hæc vox cœlestis est, cui conjectura humana nequicquam obloquitur. Nulla ratione orthodoxus quispiam palmarium huncce textum melius confirmare, aut Artemonismum efficacius refutare potest, quam Artemonius ipse, i. e. Samuel Crellius, dum toto illo libro, quem inscripsit *Initium evangelii Ioannis ex antiquitate ecclesiastica restitutum*, pro θεὸς, θεοῦ scribendum esse contendit. Omnis moles ejus, in fundamento & in ædificio, conjectura mera est: & quo magis compagem cogitationum illius recordor, eo magis in veritate, a primipilario hocce & veterano Vnitario tam leviter impugnata, confirmor. Etiam atque etiam hoc declarare, pietatis esse statuo. In Apparatu nostro, pag. 559. lin. 11 obrepsit nobis, *si θεοῦ legas,* quum res ipsa loquatur, scribendum fuisse, *si θεὸς legas.* Quo facilior talis lapsus est, eo magis sequenda est librariorum apud Iohannem,

 θεὸς

θεὸς feliciter retinentium, constantia. Duas Artemonii liber partes habet, quarum prior magis critica est; altera IV Dissertationibus aucta rem magis ipsam spectat. Priorem in Apparatu critico, necessario examinavimus: cum altera *Gnomoni* res est, in quo Artemoniana extra crisin discussum iri, Apparatus declaravit. Sane & honos divinus agitur Dei & Salvatoris nostri; & hæc arx fidei Christianæ indies magis magisque infestatur; & hic liber Artemonii, (quem unum ex momentosissimis in hoc genere editis judicat Bibliotheca Angl. T. 15. p. 539,) frequentiores, quam expedit, lectores invenit. Sumemus igitur quinque aut sex primos versus Ioh. I. neque ea solum dicemus, quæ ad Artemonium refutandum, sed etiam, quæ ad Iohannem explicandum pertineant.

¶ ἐν ἀρχῇ, *in principio*) Maxima Iohannei stili, hoc præsertim loco & simplicitas est, & subtilitas, & sublimitas. *Principium* autem significatur illud, quum esse cœperunt & facta sunt omnia per Logon. v. 3. Ἐν ἀρχῇ, inquit, id est, *in principio*, uti LXX Gen. I. 1, & Prov. VIII. 23. Neque *propinquioris* temporis *principium* hoc loco innui, tota rerum series evincit. principium enim Evangelii fiebat, quum Iohannes prodiret, Marc. I. 1. at Principium, de quo hic agitur, antiquius est Incarnatione Verbi. Vicissim, *altius* est nullum. *In principio* cœli & terræ *creavit Deus cælum & terram*: in eodem principio cœli & terræ, & mundi, v. 10, jam *erat Verbum*, sine ullo principio initiove suo. Ipsum Verbum est mere æternum: nam eodem modo Verbi ac Patris æternitas describitur. *erat*, cum primum fiebant, quæcunque esse cœperunt. Artemonius principium Evangelii ab Iohanne innui contendit, versumque sic explicat: *In principio* evangelii *erat Verbum*: & *Verbum* per primam ascensionem in cœlum *erat* in eodem principio *apud Deum*, &c. Eam explicationem consensu veterum quorundam, Photini & similium, ornare conatur. non laboramus; error errorem æque olim peperit, atque hodie. Argumenta examinabimus. Statuit, epistolam Iohannis primam ante Evangelium ejus esse scriptam: epistolæque initium, evangelii initio a Cerinthi detorsionibus vindicari. Inde infert, *Principium*, 1 Ioh. II. 13 f. esse principium prædicationis evangelicæ: itaque ibidem c. I. 1 & Ev. Ioh. I. 1 principium pari sensu dici. Part. II. c. 13. Primum, Evangelium Iohannes certo scripsit ante cladem Hierosolymorum, ut ostendimus ad cap. V. 2. de epistola id ne Artemonius quidem affirmare potest. Evangelium docet veritatem, c. XX. 31. Epistola etiam revincit errores, & magnam rerum inclinationem factam indicat. Iohannes Evangelium scripsit, Irenæo teste, *PROVIDENS blasphemas regulas, quæ dividunt Dominum*. l. 3. c. 18. Talis certe erat etiam Cerinthi regula: quam Iohannis evangelio non antiquiorem pronunciat Irenæus, quum l. 3. c. 11 ait, in Evangelio Iohannis refutari *errorem*, *qui a Cerintho & MULTO PRIUS a Nicolaitis inseminatus erat hominibus*. nam interpres, cujus auctoritas alioqui merito tuenda est, plusquamperfectum *inseminatus erat*, ex participio Græco præterito, quod Irenæi fragmenta ex Patribus græcis citeriorum seculorum collecta habent, facillime fecit. Vim perfecti temporis præ plusquamperfecto importat collatio capitis 11 cum capite 18, quorum utrumque hic allegavimus, ipsis verbis adhibitis. Sane de detorta a Cerintho epistola Iohannis nil habet Irenæus: atque ipse l. 3. c. 18 citationes

tiones evangelii epistolaeque ita contexit, ut illud non obscure ante hanc esse scriptum agnoscat. Itaque uti Petrus empaectas, Paulus apostatas, sic Iohannes in evangelio pseudoprophetas futuros refutavit; & in epistola hos, cum venissent, notavit apertius. Sic certe fundamentum, cui permulta superstruit Artemonius, de epistola ante evangelium scripta, incertum esse ostendimus: quanquam nostra non multum refert, uter prior tempore liber sit. Ne in ipsa quidem epistola *Principium* uno semper significatu dicitur: imo epistola ineunte Principium est principium absolutum, omnium rerum, coeli & terrae: & sic quoque Evangelio ineunte. Tantum haec differentia est, quod hic dicitur *in principio*; illic, *a principio*. Artemonius P. II. c. 18 putat, Cerinthum, qui τὸ *a principio* pervertisset, per τὸ *in principio* strictius refutari: at Valentiniani τὸ *in principio* eodem prorsus modo perverterunt. Simplicius dixeris, *in principio*, magis absolute dici: *a principio*, respective, hoc sensu, *in principio & deinceps*. In illo principio erat Verbum, ita, ut etiam ante principium fuerit Verbum. Vid. Prov. VIII. 22 ss. ubi *Mem* quater positum, secundo certe & quarto loco LXX vertunt πρὸ, recte: (quanquam id vehementer negat Artem. Diss. I.) nam parallela ibi sequuntur, באין πρὸ, בטרם πρὸ, לפני πρὸ, עד לא Vid. infra, v. 30. c. III. 13. VI. 62. VIII. 58. XVII. 5. 24. Artemonius pag. 76 & passim contendit, Iustinum martyrem primum docuisse, Filium Dei fuisse, antequam mundus fieret. Atqui Iustinus doctrinam illam tanquam novam laudat, non quo recens excogitata, sed quod Tryphoni ejusque similibus ignota esset. Vnum hoc loco proferemus testimonium Ignatii, qui in Ep. ad Magnesianos § 8 ait, εἷς θεός ἐστιν ὁ φανερώσας ἑαυτὸν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ὅς ἐστιν αὐτοῦ ΛΟΓΟΣ ΑΙΔΙΟΣ, οὐκ ἀπὸ σιγῆς προελθών· *Vnus est Deus, qui manifestavit se ipsum per Iesum Christum Filium suum, qui est* Verbum *ipsius* aeternum, *non a silentio progressum*. Exceptiones, quibus Artemonius hunc locum P. II. cap. 36 seqq. declinat, ita quaesitae sunt, ut lectorem non auferre, sed confirmare debeant.

¶ *ἦν erat*) non, *fiebat*. Vide differentiam verborum v. 10. 14. 15. c. VIII. 58. Pater etiam dicitur ὁ ὢν κτλ. Ap. I. 4. *Erat* Verbum, antequam mundus *fieret*, in quo deinceps *erat*. v. 10.

¶ ὁ λόγος) *Sermo*, *Verbum*, sive etiam Latine *Logos*, vid. Not. ad Gregorii Thaum. Paneg. § 50. Is Logos, de quo v. 14. Vnde appellat Iohannes *Verbum*? Ex initio epistolae suae primae, inquit Artemonius P. II. c. 14 & 19. Rectius ex evangelio in epistolam derivari locutionem posse, patet ex supra dictis. In utroque scripto *Logon* appellat, antequam ad *Iesu Christi* nomenclaturam pervenit. Appellat autem ita, non Philonem, nedum Platonem imitatus; sed eodem Spiritu, qui prophetas V. T. sic loqui docuit. Vid. Gen. I. 3. Ps. XXXIII. 6, ubi LXX, τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν. Ps. CVII. 20, ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ. Hinc frequentissima *Verbi Dei* appellatio in paraphrasi Chaldaica: nec non Sap. XVI. 12. XVIII. 15. Vnum idemque mysterium in V. & N. T. simili modo expressum. Deus est Spiritus, sive Mens aeterna: Dei Filius est Logos, Verbum Mentis aeternae intimum idemque exsertissimum. Qui naturam Dei spiritualem spiritualiter novit, naturam *Verbi* hujus item spiritualem novit; intelligitque, quare Verbum etiam prius

dicatur, quam Vita & Lux. coll. 1 Ioh. I. 1 f. Hinc quemadmodum ſæpe apoſtoli de Chriſto loquentes, ſpiritum & carnem invicem contradiſtinguunt: ſic quem Iohannes *Logon*, eundem Clemens Romanus, vir apoſtolicus, *Spiritum* appellat. εἷς χριστὸς ὁ κύριος ὁ σώσας ἡμᾶς, ὢν μὲν τὸ πρῶτον πνεῦμα, ἐγένετο σὰρξ κτλ. id eſt, *Vnus Chriſtus Dominus, qui nos ſalvavit, quanquam prius erat Spiritus, tamen factus eſt caro &c.* quem locum exceptiones Artemonii P. 2. c. 44 ſeqq. nobis non eripiunt. *Logos* eſt, quem Pater genuit, ſive dixit, tanquam Filium unigenitum: per quem Pater loquens omnia facit: qui Paterna ad nos loquitur. Ratio, cur *Logos* dicatur, & realis Deſcriptio, quid ſit *Logos*, datur verſu 18. Eſt unigenitus Dei Filius, qui erat in ſinu Patris, ejusque Exegetam egit diſertiſſimum. Huic commati duo ſubſequentia hoc verſu declarationem cum epitaſi addunt.

¶ πρὸς τὸν θεὸν, *apud Deum*) ergo diſtinctus a Deo Patre. πρὸς, pro παρὰ, uti εἰς pro ἐν, v. 18, denotat perpetuam quaſi tendentiam Filii ad Patrem in unitate eſſentiæ. Erat apud Deum unice: quia nil extra Deum tum erat. Iterum magis abſolute loquitur Iohannes hoc loco, quam in ep. I. c. I. 2, ubi ait, *Vita æterna erat apud PATREM*, in antitheto ad manifeſtationem fidelibus factam, ut fierent *filii*. Sic ſuperſedemus differentia illa, quam inter locutionem epiſtolæ & evangelii ſtatuit Artemonius P. 2. c. 18, qui etiam in Diſs. II & paſſim hoc *eſſe apud Deum* interpretatur de aſcenſione Chriſti in cœlum ante baptiſmum. Sed hoc interpretamentum, *Principio* ſemel recte explicato, protinus cadit. Si Chriſtus ante paſſionem calcaſſet viam ad vitam per aſcenſionem ejuſmodi; non habuiſſet poſtea dicere, *NOTAS FECISTI mihi vias vitæ*, Act. II. 28, & totum ejus iter a nativitate ad illam aſcenſionem non eſſet ſalutare nobis; ſed rationes ſalutis noſtræ cum deſcenſione ſubſecuta demum inciperent: quo ipſo prima Matthæi & Lucæ capita enervarentur. Clara ſunt verba Ignatii Ep. cit. § 6. *Ieſus Chriſtus* πρὸ αἰώνων *ante ſecula apud Patrem erat, &* ἐν τέλει *in fine apparuit*. & Hermæ, *Filius DEI omni creatura antiquior eſt, ita ut in conſilio Patri ſuo ADFVERIT ad condendam creaturam.* Ea citat Artemonius p. 404 f. neque enervare poteſt.

¶ θεὸς, *Deus*) non modo *apud Deum* erat, ſed etiam *Deus* erat. Abſentia articuli græci, in prædicato præſertim, non imminuit ſignificationem Dei veri. LXX 1 Reg. XVIII. 24. Atque ubi prædicatum ponitur ante ſubjectum, epitaſis eſt in ſermone. c. IV. 24. Porro hoc loco eadem ſignificatio confirmatur ex eo, quod nulla tum erat creatura, cujus reſpectu Verbum diceretur Deus. dicitur ergo abſolute. Vrit hoc Artemonium: eoque pretioſior apud nos eſſe debet hæc lectio in Apparatu critico vindicata. In hac arce fidei, in hoc centro certiſſimo ſtamus immoti, & nos contra omnes illecebras obfirmamus, quæ nos in alia omnia avocare conantur. Nil non experitur Artemonius, ut Chriſtum in Scriptura nuſquam *Deum* habitum aut vocatum eſſe probet: atque ut hoc potiſſimum loco per *Partem* ejus libri *ſecundam* decurramus, *Capite I* ſollicitat dicta Ioh. V. 17 f. X. 29 ſs. & Phil. II. 6 f. quorum ſententiam divina Ieſu Chriſti majeſtate dignam non modo idoneorum interpretum zelus vindicat, ſed etiam Artemonianarum exceptionum debilitas illu-

illustrat. *Capite II* negat, Christum a discipulis pro Deo habitum ante passionem. at vid. Ioh. I. 14. 2 Pet. I. 16 s. Negat, pro Deo habitum post resurrectionem. at vid. Ioh. XX. 28. Act. XX. 28. Rom. IX. 5. 1 Tim. III. 16. Tit. II. 13. coll. Eph. V. 5 not. Heb. I. 10. III. 4. & sufficeret unus hic locus Ioh. I. 1 animae esurienti & sitienti, simplici & generosae. *Capite III* obiicit, *Deo* semper contradistingui *Christum.* Resp. Non semper, sed plerumque, idque salva Deitate Filii. Instantiam ex 1 Tim. I. 1 Artemonius invictam sensit. Ibi enim etiam Deus Pater *Salvator* dicitur, neque tamen ea re excluditur Filius. Sic etiam ubi Pater *Deus* dicitur, non id fit in contradistinctione ad Iesum. vide ipsum, quam frigide ibi respondeat. *Capite IV* parallelismum Ioh. I. 1 & XX. 31, nimis extendit. *Capite V* disquirit, cur Christus non dicatur Deus, cum revera sit Deus solo Patre minor: causas vero eas affert, quae, quum Christus revera etiam dicatur Deus, invicte confirmant, Christum dici Deum, non eo sensu, quo creaturis, sed eo sensu, quo Patri id nomen tribuitur. *Caput VI*, ut locum Ies. IX. 5, ubi Christus nomine uno ex bis quatuor voculis divinitus composito, *Mirandus consultor*, *DEVS fortis*, *Pater perennitatis*, *Princeps pacis*, appellatur, subterfugiat, parallelum Ies. X. 21 de Patre locum, aperta vi devastat, Versionum veterum in *DEI fortis* appellatione concordem sanitatem dissimulat, earundemque varietatem ab hac re alienam exaggerat. *Capite VII* locus Ez. XXVIII. 2. 9 a rege Tyri ad τὸν θεάνθρωπον transfertur.

Capite VIII & sequentibus multa disquirit Artemonius de *Cerintho*, de *Nicolaitis*, de scopo Iohannis contra utrosque. Sed primum usque eo male Artemonii libro cum veritate convenire jam constat, ut, in dubio, id merito, quod ille liber approbat, tantisper postponendum sit, dum res per argumenta deciditur. deinde notitia quidem errorum, quos apostoli refutant, ex historia ecclesiastica, quantum potest, adhiberi debet: ab eadem vero notitia non suspenditur summa sanae interpretationis, nedum ipsa lectio genuina. nec ullae praestigiae ex caligine vetustissimarum haeresium conflatae oculos simplicium debent a radiis scripturae per se lucidissimis avertere. qui brevem regiamque fastidiunt viam, in labyrinthos, si volupe est, exspatientur, & in iis jaceant. Quod ad Iohannis scopum contra Cerinthum attinet, refutavit Artemonium B. Buddeus in Ecclesia apostolica, p. 425 ss. coll. p. 378 ss. de Nicolaitis. Nos unum notamus: non id agi, quo sensu Cerinthus ipse tandem pateretur Verbum Deum dici, (vid. Artemon. p. 340.) sed quo sensu tota Iohannis periocha *Verbum Deum*, ingratiis Cerinthi, celebret. Non majorem Cerinthus, opinor, ideam de Christo habuit, quam Artemonius habere se ostendit: cur ergo Iohannis verba, Artemonio tantopere invisa, Cerinthum non ferirent? Plura cogitabam: sed ad otium me redigunt haec verba Artemonii p. 381. *Non erat necesse*, *ut* Cerinthi *omnes persequeretur* Iohannes *absurditates. nam & istas, quas persequitur, obiter solummodo & aliud agens persequitur.* Hac una litura Artemonius totam de Cerintho tractationem declarat esse supervacaneam. Iohannes enim illud, *& Deus erat Verbum*, si non Cerinthi refutandi causa posuit, aliis de causis posuerit oportet, certe ut Socinos & Artemonios refutaret, credentesque praemuniret. Si vacat, ex omnibus sententiis, quas Iohannes ponit, formen-

formentur sententiæ contradicentes, quas ratio male sana vel penes hæreticos priscos peperit, vel apud quosvis parere potest. quid profectum erit?

Capite XXIV & sequentibus *Alogos* excitat, eorumque vice disquirit, quomodo evangelium hoc, quod Alogi non Iohannis, sed Cerinthi esse dicebant, ad Cerinthi mentem cogere potuerint vel non potuerint. Resp. Alogi hoc ipsum dictum, *& Deus erat Verbum*, aut a Cerintho profectum putarunt, aut non. Si non putarunt; de Cerinthica dicti mente Alogorum nomine frustra disputatur. sin autem putarunt; tum sensum, quem Cerintho tribuebant, aut verum esse existimavere, aut falsum. si verum; aliis ex caussis evangelium oportet Cerintho adscripserint. sin falsum, Cerinthum sub speciosis verbis Indigne de Logo sentire censuerunt, ut Artemonius agnoscit p. 426 s. Quid hæc singula Iohanni obsunt? quid vero etiam attinet ex tanta obliquitate visum distorquere, & per Alogorum Cerinthique speculum intueri dictum, quod recta intueri licet? *Capite XXXVI* & sequentibus excutit locum *Ignatii* contra Cerinthum, de quo supra ad illud, *In principio*. Capite *XL* omnia Ignatii loca, ubi Christus Deus appellatur, ipsum Ignatium & ejus interpolatorem inter se committens, subducere conatur, & item Clementis Romani locum, ubi παθήματα θεῦ commemorantur. Resp. 1 Vt Apostolos, sic viros apostolicos tractat Artemonius. 2 Iohannes nobis sufficit, etiamsi Ignatius & Clemens non accederent. 3 Interpolatores æque potuere in aliis Ignatii locis nomen DEI delere, quam in aliis (hoc enim contendit Artemonius factum esse,) inserere. Iam pag. 131 s. sollicitarat locum epistolæ ad Ephes. ubi ait, ab Ignatio Christum dici ἐν σαρκὶ γενόμενον θεὸν, non ante carnem, sed *in carne factum Deum*. atqui Ignatius non construebat *factus Deus*, sed, *in carne factus*, i. e. incarnatus.

Capite XLI & sequentibus cavet, ne Iohannes etiam contra *Ebionæos* scripsisse existimetur, *& Deus erat Verbum*. Resp. Iohannem contra Ebionæos evangelium scripsisse, statuit Epiphanius & Hieronymus: certe scripsit contra omnes, qui *Deum Verbum* aut negabant aut negaturi erant. Plura de Ebionæis contra Artemonium habet Buddeus lib. cit. p. 501 ss. 518 ss. *Capite XLIV* & sequentibus tractat locum *Clementis Rom.* de quo supra ad primam *Verbi* mentionem a Iohanne factam. *Capite* demum *XLVII* paraphrasin exhibet totius loci Ioh. I. 1-18, quæ tanquam conclusio præmissis respondet: & refutatis illis item refutata est. Simul admiratur sagacitatem Lælii Socini, qui jam tum exordium Iohannis de principio Historiæ evangelicæ explicaverit, & addit, ansam ei præbere potuisse Andr. Osiandrum, qui in Harmonia evang. Baptismum Christi & *In principio Verbum* conjunxerit. Si ansa hæc fuit, sinistre accepit Socinus, quæ dextre posuerat Osiander. Sic posuerat pridem Ammonius: sic posuit haud pridem G. Kohlreiffius in Chronol. p. 90. sic etiam D. Hauberus in sua, ne de mea dicam, Harmonia evangelica. Vide etiam, quæ notamus mox ad v. 6.

Accedunt *Dissertationes quatuor*: quarum duas priores supra attigimus, duæ reliquæ ad Hebr. I & ad Ioh. IIX. 58, alibi examinantur. Est omnino totum opus Artemonii ingeniosum ac literatum; sed item insidiosum, violentum, suspiciosum, interdum ad facetias usque: & vivido

vivido colore œconomiæ divinæ interioris, in qua valde hospes est Socinianorum vulgus, blanditur; sed gelu mortifero adstrictum manet. Ex iis, quæ solvimus, cetera facile solventur. Nos brevitatis nostræ eo minus pœnitet, quia præter P. Wesselingium in Apparatu laudatum, complures egregii scriptores Artemonium refutarunt. *Rabulismi exegetici partis Socinianæ a L. M. Artemonio continuati & aucti Specimina* A. 1731 emisit ven. D. Weismannus: deinceps cel. Wolfius eandem incudem tutudit in Vol. II Curar. in N. T. in extremo, & in Vol. III & IV passim. Annoque 1735 *Antiartemonium* edidit, annum ætatis XIV egrediens, Ioh. Phil. Baraterius.

¶ ἦν, *erat*) *erat*, non *factus* Deus, sed verus. Verbum erat Deus, idque in principio.

¶ ὁ λόγος, *Verbum*) Tertio hoc ponitur, vi maxima. Tria commata per gradationem: articulus nota Subjecti. Deitas Salvatoris aperte declarata erat in V. T. Ier. XXIII. 6. Hos. I. 7. Ps. XXIII. 1. ejusque testimonia in N. T. v. gr. Heb. I, præsupponuntur. Itaque Matthæus, Marcus & Lucas hoc agunt, ut probent potius, Iesum, verum hominem, esse Christum. Cumque inde nonnulli demum dubitare cœpissent de Deitate Christi, Iohannes eam asseruit: scripsitque in hoc libro quasi supplementa evangelica, sicut prophetica in Apocalypsi.

2 οὗτος, *Hic*) *hic* solus. τὸ *hic* complectitur totum versum proxime præcedentem, uti *hic* versu 7 complectitur versum 6.

¶ πρὸς τὸν θεόν, *apud Deum*) Hoc, repetitum, jam ponitur in antitheto ad missionem postea factam ad homines. Repetuntur & in unum coguntur hoc versu tria momenta versu præcedente divisim posita: Hic Logos, qui erat Deus, erat in principio & erat apud Deum. Insigne antitheton, coll. v. 14. uti 1 Ioh. I. 2.

Verbum	
erat in principio	factum est
Deus	caro,
apud Deum:	& habitavit in nobis.

Atque ipsa hujus versus secundi Congeries hoc antitheton aperte sustentat, intermissa inter versum 2 & 14 *Logi* appellatione.

3 πάντα, *omnia*) Grande verbum, quo *mundus*, i. e. universitas rerum factarum denotatur. v. 10. Omnia, quæ sunt extra Deum, facta sunt: & omnia, quæ facta sunt, per Logon facta sunt. Nunc demum ab *Esse* Verbi ad *Fieri* omnium venit Theologus. Describitur versu 1. 2 status ante mundum factum; versu 3, in factu mundi; versu 4, tempore humanæ integritatis; versu 5, tempore humanæ corruptionis.

¶ δι' αὐτοῦ, *per eum*) Oppositum, *sine*.

¶ ἐγένετο, *facta sunt*) Id quodammodo prius est, quam κτίσις *conditus* omnium: & facturam rerum omnium ex nihilo evidenter infert. sic *omnia* prius quiddam sonat, quam ὁ κόσμος *mundus* universus confectus, maximeque genus humanum; ad quem Iohannes descendit versu 9. 10.

¶ καὶ χωρὶς, & *sine*) Hæc sententia plus quiddam dicit, quam proxime præcedens. Subjectum est, *ne unum quidem*: prædicatum, *sine eo factum est*, *quod factum est*. Et ὃ *quod* plane par exstat 1 Cor. XV. 10: *gratia Dei sum, quod sum.*

¶ οὐδὲ ἕν, *ne unum quidem*) quamvis excellentissimum.

¶ ὃ γέγονεν· *quod factum est*) in sua specie. Gen. I. 11. 21. 24. Præteritum γέγονεν sonat quiddam magis absolutum, quam aoristus ἐγένετο, quanquam latine utrumque dicitur *factum est*. Quæ Artemonius p. 333. 402 ss. ex hypothesibus suis commentatur, ea cum ipsis hypothesibus jam refutata sunt.

4 ἐν, *in*) Primum Iohannes dicit, *in eo vita erat*: (conf. c. V. 26.) deinde ipsum appellat *Vitam*. Sic ep. I. c. I. 1. 2, primum appellat *Verbum vitæ*, deinde *vitam*: & ibid. v. 5. 7, Deus dicitur *Lux*, & *esse in luce*. Iohannes inprimis imitatur locutiones Domini Iesu.

¶ ζωὴ, *vita*) Post *esse* proxima consideratio est de *vivere*. Nulla tum mors, nulla tum gratiæ expers natura.

¶ καὶ ἡ ζωὴ, & *Vita*) Subjectum: Vita, omnibus, quæ vivebant, vitam tribuens.

¶ ἦν τὸ φῶς, *erat Lux*) Lux & Vita simul, c. VIII. 12. 1 Tim. VI. 16. Phil. II. 15. 16, ut in opposito צלמות *tenebræ & mors*. Vivificatio tamen prior est illuminatione.

¶ τῶν ἀνθρώπων *hominum*) omnium, in statu integritatis, a quo non est sejungenda consideratio de Logo. *Homines*, nusquam dicitur pro *Adam & uxor ejus*: ita denotat genus humanum. Venit hic Evangelista a toto ad partem, ab iis, quæ facta sunt, aut quæ vivebant, ad rationalia. Singulorum respectu convenientem ὁ λόγος *Sermo* significationem habet.

5 καὶ, &) Ex hoc versu valde illustratur doctrina de malo ejusque ortu.

¶ ἐν τῇ σκοτίᾳ *in tenebris*) *Tenebræ* hæ non dicuntur factæ. sunt enim privatio, quam contraxere homines. In tenebris gloria Lucis magis conspicitur.

¶ φαίνει· *lucet*) Vim habet tempus præsens, ut in φωτίζει, v. 9. Semper φαίνει, *lucet*. Lux semper præsto fuit, etiam in V. T. ut mederetur tenebris atque peccato. Idem verbum, φαίνει, *lucet*, de N. T. 1 Ioh. II. 8.

¶ καὶ-οὐ, &-*non*) Simile & *non*, v. 10. 11.

¶ ἡ σκοτία, *tenebræ*) i. e. homines tenebris capti.

¶ αὐτὸ οὐ κατέλαβεν· *eam haud assecutæ sunt*) Nimis longe videlicet ab Luce abhorrebant, nimis profunde tenebris immersi erant homines. Quum λόγον ἄσαρκον, *Sermonem sine carne* non assecuti sunt, factus est Caro. v. 14.

6 ἐγένετο) non, ἦν. non, *erat*, dicit Evangelista de Iohanne, sed *fiebat*. Quæritur, quousque extendatur exordium hujus libri. Resp. Nullum est exordium: ipsa tractatio cum initio libri incipit. nam versu 6 evangelista jam describit Iohannis officium, testandi de Luce: & versibus quinque primis commemorat, quæ antea semper fuerit *Lucis* hujus natura ac ratio. Igitur *hactenus* summa exposita est eorum, quæ plane præcedebant Iohannem, neque ullo modo ad actionem Iesu Iohanne proxime citeriorem trahi possunt, uti trahit Artemonius p. 412. & *nunc* panditur ab evangelista descriptio novorum uberior. Vtraque est ordinatissima.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Deus cum hominibus agit per similes, homines: quo facilius capiant & accipiant.

¶ ἀπεσταλμένος παρὰ θεοῦ *missus a Deo*) Definitio prophetæ. coll. Matth. XI. 9. 10. Parti-

Participium immediate hic cohæret nomini *homo*; mediate, verbo *fiebat*.

¶ παρὰ θεῦ) *a Deo*. v. 33.

¶ ἰωάννης, *Iohannes*) Id est, interpres *gratiæ divinæ*. Magnitudo Iohannis, de quo statim mentio fit post superiora. Major per Iohannem illata in mundum est cognitio, quam omnibus ante seculis fuerat.

7 εἰς μαρτυρίαν, *in testimonium*) Hoc tangit evangelista iterum v. 15, iterumque v. 19. sed plenissimo tenerrimoque affectu testimonio huic prodromi apostolicum intexit testimonium, per digressiones nobilissimas, quibus rationes officii baptistæ exponit, & brevibus ejus sententiis explicationem partim præmittit, partim subjicit, complementumque testimonii ejus declarat. QuodMatthæus, Marcus & Lucas *evangelium*, id Iohannes *testimonium* plerumque appellat. illud vocabulum dicit respectum antegressæ promissionis: hoc, certissimam scientiam nunciantis. illud de Christo exhibito, hoc de Gloria Iesu Christi, Filii DEI, ex mortuis resuscitati, dicitur. quare in Actis & Epistolis Apostolorum utrumque sæpe adhibetur. *Testimonium* est rei, testibus compertæ, sub oculos, audientium certe, non cadentis, & tamen necessariæ: quare ei respondet *fides*. Sequitur mox declaratio, *ut testaretur de luce*: & τὸ *ut testaretur* tractatur continuo; τὸ *de luce* tractatur v. 9.

¶ ἵνα μαρτυρήσῃ, *ut testaretur*) Summa testimonii erat: *qui post me venit*, &c. v. 15.

¶ περὶ τοῦ φωτὸς, *de luce*) *Lucis* appellatione complectitur Iohannes, quæ v. 1-5 scripsit.

¶ ἵνα, *ut*) Testimonio egent, qui erant in tenebris.

¶ πάντες, *omnes*) ad quos *venerat*.

¶ δι᾽ αὐτοῦ, *per eum*) *per* Iohannem, non εἰς αὐτὸν, non *in* Iohannem, sed *in* Christum v. 12. Vis testimonii Iohannei porrexit se etiam in notitiam gentium. Act. X. 37. Διὰ, *per*, sublimiore notione, dicitur de Christo, 1 Pet. I. 21.

8 ἐκεῖνος, *ille*) Iohannem suspicati erant nonnulli esse Lucem. ἐκεῖνος *ille* remote indigitat.

9 ἦν, *erat*) *Lux* autem ipsa *erat* lux *illa vera*, *quæ illuminat*. Effectus ostendit Subjectum, cui nomen Lucis competit.

¶ τὸ ἀληθινὸν, *vera*) Sequitur mox declaratio, *quæ illuminat* &c. Antitheton ad Iohannem, lychnum, testem. Conf. de *Veritate*, v. 14. 17.

¶ ὃ φωτίζει, *quæ illuminat*) Probatur ab effectu, hanc esse veram lucem. *illuminat*, præsens, respectu temporis, quo *venit*, in opposito ad pristinum. v. 5.

¶ πάντα, *omnem*) omnem, & totum, quatenus homo se non subducit. quisquis illuminatur, ab hac luce illuminatur. Numerus singularis magnam hic vim habet. conf. Col. I. 28. Rom. III. 4. Ne unus quidem excluditur.

¶ ἄνθρωπον, *hominem*) qui per se in tenebris est. *omnem hominem*, augustius sonat, quam *omnes*. v. 7. Iohannes erat *homo*. v. 6. *Lux*, qua lux, homini contradistinguitur.

¶ ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον *veniens in mundum*) ἐρχόμενον *veniens* est nominativus, & pendet ab ἦν *erat*. Illustre antitheton: *fiebat*, *missus*, v. 6: &, *erat*, *veniens*: ubi participium præsens, ut sæpe, vim habet imperfecti. confer ὤν, cap. IX. 25 not. & passim. Apud Hebræos frequens est periphrasis hominis, הבא בעולם *veniens in mundum*: sed in N. T. & præcipue in hoc libro id de solo Christo dicitur, sublimi significatu. *Erat* enim,

 ante

ante etiam, quam *veniret*. Sic plane c. III. 19, *Lux venit in mundum*: c. XII. 46, *Ego lux in mundum veni.* Mox hunc versum 9 excipit mentio *mundi* & *adventûs* iterata. v. 10. 11. *Missus* etiam dicitur a Patre Filius, sed non eo modo, quo Iohannes. *Venit* autem Filius, missus & datus, Matth. XXI. 37. Ioh. III. 16 f. cap. XI. 27. Rom VIII. 3. 32. 1 Ioh. III. 8. IV. 9 f. Igitur non demum post missionem factus est Filius, sed plane ante nativitatem ex muliere. Gal. IV. 4.

10 ἐν τῷ κόσμῳ ἦν, *in mundo erat*) Hoc addit evangelista, ne quis illud, *veniens in mundum*, ita accipiat, ac si Lux antea in mundo plane non fuisset. Ter dicitur hoc versu *mundus*: ter de genere humano, uti versu præc. sed non exclusis, primo certe loco, reliquis creaturis.

¶ δι' αὐτοῦ ἐγένετο· *per eum factus est*) αὐτοῦ, masculinum, ut mox αὐτόν. Refertur autem ad sensum, tametsi φῶς neutrum est. Artemonius p. 439. 450 seq. contendit, hîc innui dissolutionem rerum omnium, quæ tum, cum Christus pateretur, jam futura fuerit, nisi ea per sacrificium ipsius sublata fuisset, eoque confert locum Hebr. IX. 26. Atqui hoc loco ἡ συντέλεια τῶν αἰώνων non dicit finem mundi sub conditione differendum, sed categorice denotat extrema mundi tempora, pluribus temporibus a mundo condito elapsis opposita. Stante tali interpretatione, Israël quoque *factus* dici *per Mosen* posset, qui rupturam sustinuit. Eadem mente Artemonius p. 455 ordinem temporis in incisis hujus versus urget, sed sine causa. Gradatio inest potius, in qua mundum ad agnoscendam Lucem urget ratio illa, *in mundo erat*: sed magis hæc, *& mundus per eum factus est* sive esse cœpit.

¶ καὶ, *&*) & tamen.

¶ ὁ κόσμος, *mundus*) *Mundi nomen in sacris literis IMPIAM GENERIS HVMANI FVTILITATEM indicat.* Camer. not. in Ioh. XVII.

11 τὰ ἴδια, *sua*) A *mundo*, toto, descendit oratio ad partem. Pridem τὰ ἴδια, *propria*, Messiæ erant, quæcunque Israëlis erant, terra, urbs, templum: οἱ ἴδιοι *proprii*, Israëlitæ. Matth. VIII. 12. Idem autem est adventûs in mundum & in propria tempus, post adventum Iohannis. v. 6. 7.

12 ὅσοι, *quotquot*) etiam tales, qui antea non fuerant ἴδιοι, *proprii.*

¶ ἔλαβον) Differt hoc verbum a καταλαμβάνειν, v. 5, & a παραλαμβάνειν, v. 11. καταλαμβάνω id, quod in proximo est: παραλαμβάνω, quod offertur; λαμβάνω, ultro. παραλαμβάνειν erat Iudæorum, quos spectabat *veritas*: λαμβάνειν etiam gentilium, quos spectat *gratia.* Versu 12 & 13 discrimina externa tolluntur efficacissime. Gal. III. 26 seqq.

¶ ἔδωκεν, *dedit*) Gloria Christi, Vnigeniti. Divinæ auctoritatis est, filios DEI facere; ut Lucis est, filios lucis. c. XII. 36.

¶ ἐξουσίαν, *potestatem*) *Potestas* non præcedit tempore γένεσιν τέκνων sive filiationem, quasi duæ essent res distinctæ: sed ipsa filiatio est hæc potestas, sive dignitas. Magna res. Ioh. VIII. 36.

¶ τέκνα θεοῦ - τοῖς πιστεύουσιν· *filios DEI - his qui credunt*) Duo momenta proponuntur, quorum prius exponitur v. 13, alterum v. 14, ubi manifestatio Verbi in carne non tam, ut facta est, commemoratur, quam, ut credita est; id quod series rerum inde a v. 6 ostendit.

¶ γενέσθαι *fieri*) Iesus vero *est* Filius DEI.

¶ ὀνο-

¶ *ὄνομα, nomen*) *nomen* Vnigeniti. huc enim refertur versus 14. Nexus infertur ex affini vocabulo *τέκνα, liberos.*

13. *οἳ, qui*) Refertur ad *τέκνα, liberos.* Namque ut *acceperunt* & *credentibus* inter se respondent, caussamque denotant: sic effectus denotatur in illo *liberos fieri*, idque hoc versu explicatur ulterius.

¶ *οὐκ ἐξ αἱμάτων, non ex sanguinibus*) דמים *αἵματα sanguines* sæpe habet sermo Hebræus, plurali numero, etiam ubi de uno agitur homine: sed ubi de *generatione* agitur, non appellat *sanguinem* vel *sanguines* parentum. Ad generosam vero prosapiam commendandam, *sanguinis* vocabulum apud veteres scriptores & in hodierno usu obvium est: & *sanguines* inde varietatem originum denotant, ex quibus variæ prærogativæ vel captantur in mundo vel etiam capiuntur.

¶ *οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς, neque ex voluntate carnis*) *Caro*, eaque una, est maritus & uxor: & conjugum חפץ *voluntas* mutua liberos gignit, qui ex carne geniti caro sunt & filii carnis. Ioh. III. 6. Rom. IX. 8. Decenter *voluntatis* appellatio inter *amorem* sanctum, & inter fœdam *ὄρεξιν libidinem* media incedit: neque leniore Iohannes utitur vocabulo, quo indigna est caro per se; neque severiore, ne sanctis parentibus nati se excipiant.

¶ *οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρὸς, neque ex voluntate viri*) *Voluntas viri*, voluntate carnis continetur: & tamen seorsum memoratur, tanquam pars potior & quodammodo culpatior. Etenim *matrem* habebat Christus, sed *viri* ignaram. Luc. I. 34.

Hæc tria, *sanguines, voluntas carnis, voluntas viri*, filiis hominum *ἐξουσίαν, potestatem, dignitatem* afferunt, nobilem, sed naturalem & humanam. Enimvero his tribus nitebantur Iudæi, vel de *majoribus* Abraham, Isaac, Israël, Iuda, Benjamin, Levi, Aaron, David &c. vel de *parentibus* utrisque, sed magis de *genitoribus* gloriari soliti, & eapropter se *Deo* non posse non placere putabant: sed hæc eadem nil valere, declarat Iohannes.

¶ *ἀλλ' ἐκ θεοῦ, sed ex Deo*) Naturali hominum generationi opponitur generatio ex Deo. Et quanquam illa, ut hæc, reapse unica est, tamen illa tripliciter expressa triplicem hujus quoque rationem infert. Docemur ergo, *filios Dei* fieri, qui geniti sunt, non, ut filii hominum, quales ipsi quoque ex veteri ortu suo erant, humanitus, sed *ex Deo:* id est, 1) non ex sanguinibus, sed ex *cælesti* & supremo *Patre*, ex quo omnis familia beata & sancta nuncupatur: 2) non ex voluntate carnis, sed ex *amore* illo, cujus filius est ipse *primogenitus* omnis creaturæ, Col. I. 13. 15. & ex *voluntate* illa, quæ nos creaturarum *primitias* peperit. Iac. I. 18. Conjugata sunt אב *pater:* אבה *voluit, amavit.* 3) non ex voluntate viri, sed ex *Spiritu Sancto*. Simile antitheton, Luc. I. 34. 35. Hi vere sunt filii Dei, & talium filiorum typus erat *Adam*, qui non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri genitus erat, & inde propria quadam ratione erat *Dei*, Luc. III. 38. & Isaac: Gal. IV. 23. 29. sed sublimiore sensu Iohannes filios Dei describit.

¶ *ἐγεννήθησαν· nati sunt*) De regeneratione non est tantum modus loquendi huic evangelistæ proprius; sed doctrina apud Prophetas & Apostolos eximie celebrata. Fideles sunt filii Dei ex *generatione* proprie sic dicta, vitam ex Ipso nacti, indolem ejus refe-

referentes, imagine ejus fulgentes; quanto magis ὁ μονογενής, *unigenitus?* Sunt, per hunc, ex *adoptione.* Omnibus modis Deus nos sibi asserit.

14 σάρξ, *caro*) Caro (præterquam quod de nobis denotat naturam corruptam, a Spiritu Dei alienam, v. 13.) denotat corpus humanum, vel, ut hoc loco, hominem ipsum, a parte visibili denominatum, conf. 1 Tim. III. 16.

¶ ἐγένετο, *factum est*) Non *erat*, ut Artemonius contendit p. 332. 387 sq. 472. Nusquam in omni literarum genere periocha ulla sub sole reperietur, ubi studiosius servetur differentia verborum εἰμὶ & γίνομαι, quam Ioh. I. Lege ex instituto totum contextum a v. 1 ad 30, & assenseris. Si tempora verborum magno delectu ab Iohanne posita agnoscit Artemonius p. 464, cur non ipsa quoque verba?

¶ καὶ ἐσκήνωσεν *& habitavit*) Ab hoc loco ad finem versus sunt sententiæ quatuor: quarum primam per χιασμὸν respicit quarta; secundam tertia: ordine valde apposito. 1) & habitavit in nobis:
2) & vidimus gloriam ejus,
3) gloriam ut unigeniti a Patre:
4) plenus gratiæ & veritatis.

¶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν *habitavit in nobis*) Σκηνὴ, *tabernaculum*: unde σκηνόω, habitavit, ut in tabernaculo, *nobiscum*; vere, nec diu, spectaculum sui præbens. Verba affinia: ἐσκήνωσεν & ἐθεασάμεθα, uti *scena* & *theatrum*. Incola, ὁ λόγος, *Sermo*: caro, tabernaculum & templum. Hebr. IX. 11. Ioh. II. 21. Eædem literæ in שכינה & σκηνή.

¶ ἡμῖν, *nobis*) hominibus, qui caro sumus.

¶ ἐθεασάμεθα, *spectavimus*) nos apostoli, præsertim Petrus, Iacobus & *Iohannes*. Luc. IX. 32. Apostoli de eo, quod viderant, solent plurali numero loqui: id quod ad majorem confirmationem pertinet. 1 Ioh. I. 1. 2 Petr. I. 16. Singulari numero utitur Paulus, 1 Cor. IX. 1, & Iohannes baptista, v. 32.

¶ τὴν δόξαν) *Gloriam*, Deitatem. c. II. 11.

¶ ὡς, *ut*) Particula hæc non comparat, sed declarat. Nam ipse λόγος, *Sermo*, est unigenitus.

¶ μονογενοῦς, *unigeniti*) Innuitur generationis divinæ veritas & unitas. Spectatur inprimis baptismus Iesu Christi: v. 34. Matth. III. 17: quanquam ipsam baptizati Iesu historiam a ceteris Evangelistis satis descriptam Iohannes decore prætermittit. coll. Matth. III. 14.

¶ παρὰ, *a*) Constr. cum μονογενοῦς, *Vnigeniti*: unius a Patre non solum geniti, sed etiam missi. c. VI. 46. VII. 29.

¶ πλήρης, *plenus*) non, πεπληρωμένος, *impletus*, quod tamen alio respectu de Iesu dicitur Luc. II. 40.

¶ χάριτος καὶ ἀληθείας, *gratiæ & veritatis*) Repetitur hoc totum, v. 17. *Gratia* sola nominatur v. 16. *Veritas* est *gratia* promisso vestita & exserta. Hebr. חסד ואמת Ex. XXXIV. 6. inde Ps. XXV. 5 s. 10. XXVI. 3. XXXIII. 4. 5. XXXVI. 6. LXXXV. 11. LXXXIX. 2. 3. 6. 9. 15. 25. 34. 50. XCII. 3. IIC. 3. C. 5. CXV. 1. CXVII. 2. add. Rom. XV. 8 9. Col. I. 5. 6. Hæc gratia & veritas naturâ ignota est filiis iræ & mendacibus: obtingit autem nobis in Filio dilecto, in quo est Patris beneplacitum. Matth. III. 17. Dicitur *gratia in veritate*, Col. I. 6. 2 Ioh. v. 3. *gratia vera*, 1 Petr. V. 12.

15 μαρ-

15 *μαρτυρεῖ, testatur*) Vberius dehinc describitur testimonium Iohannis: & periocha a v. 15 ad 28 bimembris quidem est, sed tamen in *unum* utraque pars diem cadit. nam versu 19 non dicitur *postridie* aut simile quiddam: & sermo, quem postridie habuit Iohannes v. 29 seq. magis ad priorem periochæ partem refertur, quam ad posteriorem. Porro *uni* huic diei ita arcte annectuntur subsequentes dies, ut baptismus Domini, & commoratio in deserto, non interjici, aut subjungi, sed præponi debeat. Itaque Iohannes testans de Eo clamansque, *Hic est, quem dixi*, vel ob oculos habebat Iesum ex deserto reversum, coll. v. 29. 36, vel certe præclaros de eo sermones audierat.

¶ *κέκραγε, clamavit*) Habet hoc vim præsentis, uti v. 19, *hoc est testimonium*: quia nectitur cum *μαρτυρεῖ, testatur*, atque hoc ipsum vicissim pro præterito ponitur. Conferunt huc Aristidem, qui ait: *ἡ πόλις αὐτὴ συνομολογεῖ καὶ κέκραγε.* Clamat Iohannes cum fiducia & gaudio, uti magnum præconem decet, v. 23, ut *omnes* audirent & crederent. v. 7.

¶ *λέγων, dicens*) post baptismum Iesu.

¶ *οὗτος, Hic*) Iesus. Indefinite Iohannes dixerat, ante baptismum Domini, de Christo post Iohannem veniente, & ipse Iesum facie non noverat: sed in baptismo eum cognovit primo, & mox testatus est, *hunc*, Iesum, esse Christum, Filium Dei.

¶ *εἶπον, dixi*) ante baptismum Iesu Matthæus, Marcus & Lucas describunt, quæ Iohannes baptista dixit ante baptismum Iesu: sed Iohannes evangelista memorat, quæ Iohannes baptista dixit post baptismum Iesu, sic tamen, ut simul se referat etiam ad prius dicta. Versu 15 dicitur *ὃν εἶπον, quem dixi*, non *περὶ οὗ εἶπον, de quo dixi*: quare non opus est, *totum* sermonem subsequentem spectari ut ab Iohanne, ante baptismum Domini, prolatum. Sufficit, quod dixerit, *post sese venire* Aliquem multo *ἰσχυρότερον, validiorem.* Cetera verba *ἔμπροσθεν κτλ.* attexit evangelista, ut ab Iohanne Baptista post baptismum illum promulgata. Sermo concisus, ut sæpe, hoc sensu: Dixi, *esse qui post me veniat.* Et Hic ipse est, qui post me venit. Hic ipse, inquit, est, qui prior me factus est. (Similis locutio Deut. XXXIII. 18, ubi pariter sub lemmate, *& ad Sebulonem dixit*, id quoque narratur, quod ad Iissacarem dixit.) Sed versu 30 est *περὶ οὗ, de quo*: & ibidem *τὸ εἶπον, dixi*, jam notat ea, quæ Iohannes baptista dixit ipso baptismi tempore, & deinceps, & antea.

¶ *γέγονεν, factus est*) Hoc non dicitur de divina natura, sed de officio Christi: diciturque iterum, v. 27, & tertio, v. 30, ubi *ἀνὴρ, vir*, appellatur. Hoc sensu: *qui mihi erat a tergo, nunc est ante faciem meam, meque antevertit & post se reliquit.* Priores partes nactus est Iesus in baptismo: v. 31. 34. c. III. 30. conf. Phil. III. 14, ubi *ὀπίσω* & *ἔμπροσθεν* sunt opposita. neque *ἔμπροσθεν* unquam valet *prius*, de tempore; quo pacto nil aliud in hoc commate, atque in sequente innueretur: sed *ante*, de *loco*, & hic, de *gradu*. *Γίνεσθαι καὶ εἶναι, fieri & esse*, cum adverbio, sæpe significationem adverbii nominalem facit. c. VI. 25. Act. XIII. 5. Eph. II. 13. 2 Thess. II. 7. 2 Tim. I. 17. Rom. VII. 3. XVI. 7. Sic 2 Sam. XI. 23, *ἐγενήθημεν ἐπ' αὐτούς. ἔξω ποιῆσαι* Act. V. 34. Plura exempla collegit *E. Schmid.* ad Marc. IV. 10.

¶ *ὅτι, quia*) Sententia est hæc: *Qui post me veniebat, me antevertit & a tergo reliquit, quia longe prior me erat.* Excellentia

lentia personæ infinita est fundamentum *præcedentiæ*, ut sic dicam, in officio.

¶ πρῶτός μου) *prior me.* Parallelum est illud: *non sum dignus solvere corrigiam calceamenti ejus*, v. 27.

16 καὶ, &) Confirmat evangelista, huic Iohannis baptistæ prædictioni respondisse eventum, prioresque partes cessisse Christo. nam Evangelistæ est hic sermo: nec Baptista v. 17 Iesum aperte appellaret *Christum.* at *plenitudo*, v. 16, refertur ad *plenum.* v. 14.

¶ ἡμεῖς πάντες *nos omnes*) Non omnes viderunt, v. 14. omnes acceperunt. Apostoli & ceteri sumentes, Iudæi & gentes.

¶ ἐλάβομεν, καὶ, *accepimus, etiam*) Accusativus subauditur, *omne quod ex ejus plenitudine accipiendum erat*, & (speciatim) *gratiam pro gratia.*

¶ χάριν ἀντὶ χάριτος *gratiam pro gratia*) Proximam quamque gratiam satis quidem magnam, gratia subsequens cumulo & *plenitudine* sua quasi obruit. Exemplum vide v. 51. Simillimum ἀντὶ illud Æschyli in Agam. ὄνειδος ἥκει τόδ' ἀντ' ὀνείδους· & *Chrysostomi* lib. VI de Sacerdotio, cap. 13, ubi Basilium suum ita loquentem facit: σὺ δέ με ἐκπέμπεις, ἑτέραν ἀνθ' ἑτέρας φροντίδα ἐνθείς. *tu me dimittis, alia pro alia imposita solicitudine.* ubi prior cura, eaque minor, non exemta, sed nova eaque tanta injecta erat, quæ priorem illam obscuraret, neque ad eam accessisse, sed ei *successisse* videretur. evolve locum ipsum, si placet, & quæ ad eum collegimus p. 516. Hebræi dicunt על ut שבר על שבר Ier. IV. 20. Conf. ib. c. XLV. 3. Ez. VII. 26. Ps. LXIX. 28.

17 ὁ νόμος, *lex*) *iram* parans, & *umbram* habens; moralis & ceremonialis.

¶ ἐδόθη, *data est*) Nullus philosophus tam accurate verba ponit, differentiamque eorum observat, quam Iohannes, in hoc præsertim capite: postea dicit ἐγένετο. Mosis non sua est lex: Christi sua est gratia & veritas.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) Eleganter omittitur conjunctio. nam & adversativa & copulativa locum habebat. Sic quoque v. 18. Gratiæ & veritati cedit lex. c. IV. 23. De gratia, explicatum modo, versu 16: de veritate mox, v. 18.

¶ Ἰησοῦ, *Iesu*) Iohannes, facta semel mentione incarnationis, v. 14, deinceps nunquam hoc significatu ponit nomen λόγος, *Verbum*, toto hoc libro. conf. 1 Ioh. I. 1. 3. ubi item a nomine λόγος incipit; in progressu *Iesum Christum* appellat.

¶ ἐγένετο, *facta est*) Antea mundus nec sciebat nec habuerat gratiam.

18 θεὸν, *Deum*) quem, ut Amorem, ostendit gratia & veritas.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) ne Moses quidem, nedum seniores Mosis tempore, aut Iacob, aut Iesajas, aut Ezechiel, ne angeli quidem, ita viderunt, ut Filius. vid. Not. ad Rom. XVI. 25 f.

¶ ἑώρακε, *vidit*) *Nemo vidit*; nemo exposuit: *Filius* vidit, Filius *exposuit.* c. III. 32.

¶ ὁ ὢν, *qui erat*) Conf. v. 1, ac potius Ioh. VI. 62. 1 Ioh. I. 2. Sic ὢν, pro *eram*, c. IX. 25. sic Hebr. יונק *qui fuxit*, Cant. VIII. 1.

¶ εἰς τὸν κόλπον, *in sinu*) cap. VI. 46. Prov. VIII. 30. Zach. XIII. 7. *Sinus* hic est divinus, paternus, fœcundus, blandus, arcanus, spiritualis. In lumbis esse dicuntur, qui nascentur homines: in sinu sunt, qui nati sunt. In sinu Patris erat Filius: quia nunquam non-natus. Significatur

summa

ſumma unitas & notitia intima, ex aſpectu proximo.

¶ ἐκεῖνος, *Ille*) Epitheton excellentiæ & diſtantiæ.

¶ ἐξηγήσατο, *explicavit*) & verbis ſuis & conſpectu ſui.

19 οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Matthæus, Marcus & Lucas *Iudæorum* appellationem raro ponunt, Iohannes ſæpiſſime. videlicet illi primos lectores Iudæos ſibi propoſuere; Iohannes fideles ex gentibus.

¶ ἐξ ἱεροσολύμων· *ex Hieroſolymis*) ſede illa religionis.

¶ ἱερεῖς καὶ λευίτας, *ſacerdotes & levitas*) Teſtimonio Iohannis ad populum intexitur teſtimonium ad antiſtites. Hæc legatio XL ſaltem diebus poſt baptiſmum Ieſu facta indicat, Iohannis præconium non longo intervallo ante baptiſmum Ieſu cœpiſſe. Alias legatio citius facta eſſet.

¶ ἐρωτήσωσιν, *interrogarent*) nomine publico. c. V. 33.

¶ σὺ τίς εἶ; *tu quis es?*) cum baptiſmo tuo. v. 25.

20 ὡμολόγησε, *confeſſus eſt*) veritatem. conf. v. 8. c. V. 33.

¶ οὐκ ἠρνήσατο, *non negavit*) Dum ſe negavit, Chriſtum non negavit.

¶ ἐγώ, *ego*) Limitato ſermone anſam præbet cogitandi, Chriſtum non longe abeſſe.

¶ ὁ χριστὸς, *Chriſtus*) Iohannem eſſe Chriſtum, ſuſpicati erant.

21 σύ; *tu?*) Iohannes dixerat, *Ego non ſum Chriſtus.* De ſubjecto quærere perſeverant: de prædicato melius quærerent, *Quis eſt Chriſtus? ubi eſt?* Huc vero colloquium mox deducit Iohannes.

¶ οὐκ εἰμὶ, *non ſum*) Erat Elias alter; non erat Thisbites ipſe, de quo quærebant. Omnia a ſe amolitur, ut Chriſtum confiteatur, & ad Chriſtum redigat quærentes.

¶ ὁ προφήτης, *Propheta*) ille, de quo Deut. XVIII. 15. 18. Articulus refertur ad promiſſionem de propheta omnia docturo, & ad populi exſpectationem. Eum tamen non modo diverſum a Chriſto, ſed etiam Elia minorem putabant, ut ex ſermone gradatim deſcendente patet, h. l. & v. 25. quanquam populus deinceps *prophetam* eundem atque regem Meſſiam cenſuit c. VI 14. 15, & rurſus alium *prophetam*, alium *Chriſtum*, c. VII. 40. 41.

¶ εἶ σύ, *es tu*) Omnes eos enumerant, de quorum adventu prædictum erat.

22 ἀπόκρισιν δῶμεν· *reſponſum demus*) Reſponſum poſtularat populus, & quam maxime antiſtites Iudæi.

¶ περὶ, *de*) Quisque ſe ipſe noſſe debet.

23 ἐγὼ φωνὴ, *ego vox*) Sermo conciſus: *Ego ſum* ille, de quo dictum eſt: *Vox clamantis.* Iohannes erat etiam ipſe clamans.

¶ εὐθύνατε) ἑτοιμάσατε - εὐθείας ποιεῖτε. Luc. III. 4 not.

¶ ἠσαΐας ὁ προφήτης· *Eſajas propheta*) Olim, inquit, erant *prophetæ*: nunc propius eſt regnum Dei.

24 ἐκ τῶν φαρισαίων· *ex phariſæis*) qui magni facerent baptiſmum judaicum; & baptiſmum Iohannis agnoſcerent rem eſſe magni momenti, nonniſi ab homine divinitus miſſo adminiſtrandam. Solet evangeliſta quaſdam quaſi parentheſes, de cauſis, de loco, de occaſionibus, de finibus, de effectibus, de impedimentis, rerum, actionum & ſermonum, & ſimiles epicriſes ponere, ex quibus liquidius intelligantur ea, quæ ſub manu ſunt. v. 28. 45. III. 24. IV. 8. VI. 4. VII. 5. 39.

5. 39. VIII. 20. 27. IX. 14. 22. X. 22. 23. XI. 13. 30. XII. 33.

26 *μέσος ὑμῶν, medius inter vos*) præsertim baptismi tempore.

¶ *ἕστηκεν*) *statuit sese.*

¶ *οὐκ οἴδατε, nescitis*) Alloquitur Hierosolymitanos, qui baptismati Iesu non interfuerant: & acuit eosdem, ut illum cognoscere studeant.

27 *αὐτός*) *Ipse.*

28 *ἐν βηθαβαρᾶ, in Bethabara*) Ergo longa via venerant. v. 19.

¶ *πέραν*) *trans*, respectu Ierusalem.

¶ *ὅπου, ubi*) ubi solebat baptizare.

29 *ἐρχόμενον πρὸς αὐτὸν, venientem ad se*) post baptismum, ut vidimus.

¶ *ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ, Agnus Dei*) *Agnum* appellat, innocentem, mactandum: qui obedientiam activam & passivam præstat. 1 Petr. I. 19. ὁ, articulus, respicit prophetiam de eo sub hoc schemate factam, Ies. LIII. 7, etiam sub typo agni paschalis. Atque ipsum pascha tum prope erat: c. II. 13. Divinitus instructus Iohannes appellat *Agnum Dei*: quanquam primo illo tempore appellationis hujus exacta intelligentia, si non ipsum Iohannem, certe auditores ejus fugeret.

¶ *τοῦ θεοῦ, Dei*) Agnus Dei, quem Deus dedit & probat; & de quo Ipse ita testatur: hic solus est Agnus, hæc sola victima mihi grata. Hebr. X. 5 ss. Sic Ps. LI. 19, *sacrificia Dei*, quæ Deus agnoscit. Luc. II. 26, *Christus Domini.*

¶ *ὁ αἴρων*) Chrysost. *Dicit Iohannes ἀμνὸν* ΚΑΙ ΟΤΙ *αἴρει κτλ.* Vulg. *Ecce Agnus Dei, ECCE qui tollit* &c. Vterque illud ὁ ἀμνὸς, ὁ αἴρων, non per constructionem substantivi & adjectivi, sed per appositionem accepit. *Agnus Dei*, h. e. *Is qui tollit* &c. Atque hoc alterum vel Baptista vel Evangelista adjecit: uti c. IV. 25. Agnus Dei primum a mundo in se recepit, deinde a se ipso devolvit peccati sarcinam.

¶ *τὴν ἁμαρτίαν, peccatum*) Singularis numerus, cum articulo, summa vi. una pestis, quæ omnes corripuit. totum tulit, non ita partem unam tulit, ut alteram non ferret. Idem numerus singularis plurali interponitur Ies. LIII. 6. 8. 12. *Peccatum* & *mundus* æque late patent.

30 *ἀνήρ, vir*) magnus, sine pari.

¶ *πρῶτος, prior*) v. 15 not.

31 *οὐκ ᾔδειν*) *non noram* facie, perinde ut vos, v. 26. tum, quum dixi: *Post me venit.* vid. Matth. III. 14 not. Plane pertinet hoc ad probandum, Iohannem divinitus fuisse instructum ad testandum de Christo Iesu.

¶ *ἵνα, ut*) Finem non unicum, sed tamen primarium exprimit, cur venerit aqua baptizans. Act. XIX. 4.

¶ *βαπτίζων baptizans*) Nexus verborum Iohannis baptistæ, post parenthesin evangelistæ mox notandam.

32 *ἐμαρτύρησεν, testatus est*) ut de re sibi ac non populo visa. Quæ sequuntur, erant testimonii: quæ v. 29 s. dicuntur, erant demonstrationis ex testimonio. Cohærentibus baptistæ verbis evangelista hanc quasi parenthesin interponit: *ἐμαρτύρησεν-ὅτι testatus est Iobannes dicens.*

¶ *τεθέαμαι*) *spectavi.*

¶ *ἐξ οὐρανοῦ, ex cælo*) Hoc constr. cum *καταβαῖνον, descendentem. Descensio*, extrema & infima certe sui parte, æque determinata erat ad Iesum, atque *mansio.*

¶ *ἔμεινεν, mansit*) cum bona mora.

33 οὐκ

33 *οὐκ ᾔδειν*) *non noram*, antequam vidi Spiritum descendentem.

¶ *ὁ πέμψας με*, *qui misit me*) Deus.

34 *ἑώρακα*) *vidi* Spiritum descendentem.

¶ *καὶ*) & inde.

¶ *μεμαρτύρηκα*) *testis sum factus*.

¶ *ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ Filius Dei*) adeoque Messias. Spectatur illud, quod exstat Matth. III. 17.

35 *τῇ ἐπαύριον postero die*) Magni dies: primus testimonii de Iesu, *Messia*, v. 15 f. secundus, testimonii, de Eodem, & simul de ejus Passione, v. 29 f. tertius, hic, trium discipulorum ineuntium: quartus, Philippi & Nathanaëlis adducti. v. 44. Add. c. II. 1. 12. Singulare est hujus Evangelistæ studium in temporibus notandis.

¶ *δύο*, *duo*) testes futuri.

36 *περιπατοῦντι*, *ambulantem*) Iam non ad Iohannem veniebat: v. 29. neque enim sæpius decebat. Semel id fecisse, sat demissum erat.

37 *ἠκολούθησαν secuti sunt*) ultro a tergo. Primæ origines ecclesiæ christianæ. Primo tempore lactea quadam dulcedine discipulos invitavit Iesus.

39 *τί ζητεῖτε; quid quæritis?*) Sciebat, se quæri. Ait igitur, *quid quæritis* apud me? non, *quem quæritis?* Hac quæstione cor eorum tetigit. Ostendit, se scire, aliquid quærere illos: & occasionem præbet rogandi, quod vellent.

¶ *ῥαββί*, *Rabbi*) Mature hunc titulum Iesu tribuunt. v. 50. Et interpretatio addita ostendit, augusto significatu discipulos ineuntes eum Illi tribuisse.

¶ *ποῦ μένεις*) quærimus, *ubi maneas*, ubi *μονὴν* habeas. Familiaritatem appetunt.

40 *εἶδον*, *viderunt*) Messiæ documenta videre illi potuere in ejus habitatione, quæ erat simplex, tranquilla, munda, silens, frugalis, sine egeno vasorum & librorum apparatu, (conf. 2 Reg. IV. 10.) denique Ipso, eoque solo, digna.

¶ *ἔμειναν*, *manserunt*) Constantia discipulos decet.

¶ *ἡμέραν*, *diem*) O felix dies!

¶ *ὥρα*, *hora*) Festinavit Andreas, vel vesperi, nunciare fratri.

42 *εὑρίσκει*, *invenit*) Cum festissima illorum dierum novitate pulcre congruit verbum *invenit*, hic sæpius positum.

¶ *πρῶτος primus*) Credibile est, utrumque eorum quæsivisse Simonem, diversis viis.

¶ *τὸν ἀδελφὸν*, *fratrem*) Hic deinde superior factus Andrea, quem credibile est natu fuisse majorem. v. 45.

¶ *εὑρήκαμεν*, *invenimus*) v. 46. Magnum ac lætum *εὕρημα*, *inventum*, XL propemodum seculis a mundo exspectatum. Ex Iohanne didicerant, in proximo esse.

¶ *ὅ*, *quod*) Id evangelista addit. v. 43.

43 *ἐμβλέψας intuitus*) Aspectus efficax.

¶ *σίμων ὁ υἱὸς ἰωνᾶ*, *Simon filius Iona*) Hæc nomina Salvatori nemo dixerat. itaque hac nomenclatura Petrum totum cepit. conf. v. 49.

¶ *κηφᾶς*, *Cephas*) Hoc nomine Petrus etiam deinceps, Syriaco, in Syria præsertim versatus, appellatus est.

44 *ἠθέλησεν ἐξελθεῖν*, *voluit exire*) & exiit. c. II. 1. Collato illo capite II, præsertim versu 11, patet, *exeundi* verbum insigne esse. *Exiit* ad agendum, ad rem gerendam.

45 βηθσαϊδὰ, *Bethsaida*) Hoc videtur eo dici, quod vicina esset patria Nathanaëlis. v. 46. c. XXI. 2.

46 εὑρίσκει *invenit*) Philippus vocatus, statim lucrifacit.

¶ τὸν ναθαναὴλ, *Nathanaël*) Probabile est, hunc inter apostolos esse receptum, & illum ipsum fuisse, qui *Bartholomæus* dicitur, secundario nomine ex patre Tolomæo, ut Simon ex Iona, Iacobus & Iohannes ex Zebedæo: nam etiam Iudas dictus est Lebbæus vel Thaddæus. Certe etiam Matth. X. 3 Philippo jungitur, & Ioh. XXI. 2 Nathanaël in medio apostolorum ponitur, statim post Thomam: coll. Act. I. 13. & videtur etiam sorti apostolicæ fuisse committendus, Act. I. 23, nisi jam fuisset in apostolis. Certe fuit amicus Domini æque carus, sicut principi carus esse amicus potest, qui tamen non ad legationes adhibetur.

¶ λέγει, *dicit*) voce magna, v. 49, & hilari.

¶ εὑρήκαμεν· *invenimus*) ego, Andreas & Petrus.

47 δύναταί τι) *potestne aliquid*? Itaque multi illic erant improbi. Conf. de tota regione, cap. VII. 52. Modestior tamen & cautior est interrogatio, quam si categorice negaret Nathanaël. Christus virtutem suam non patriæ in terra in acceptis retulit. De cœlo venit.

¶ ἀγαθὸν, *bonum*) At quantum *Bonum*, Christus! c. VII. 12.

¶ ἔρχου καὶ ἴδε, *veni & vide*) Optimum remedium contra opiniones præconceptas. Quod Iesus pridie reposuerat discipulis: id jam Philippus aliis reponit. ἴδε, *vide*, i. e. videbis. Sæpe imperativus post imperativum habet vim futuri. Gen. XVII. 1. Amos V. 4. Vid. Glass. Phil. Can. XLIII de Verbo,

48 περὶ αὐτοῦ) *de illo*, non statim *ad illum*.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Affirmatio, intimam notitiam ostendens.

¶ ἰσραηλίτης, *Israëlita*) dignus, qui videat angelos Dei ascendentes & descendentes, uti Iacob. v. 52. coll. Gen. XXVIII. 12. Nomen *Israël* nulla creatura gerere posset, nisi divinitus datum; ita amplum est: ἄδολοι *sinceri* eo digni sunt. Habet hic sermo indicium 1. omniscientiæ: 2. benignitatis. Præceps fuerat Nathanaël v. 47. Dominus se ei *bonum* præbet.

49 πόθεν, *unde*) Non huic quæstioni respondet Iesus, sed ostendit, se vel plura de Nathanaële scire.

¶ συκῆν, *ficum*) Symbolum pacis & securitatis evangelicæ.

¶ εἶδόν σε, *vidi te*) lumine divino. Admonetur Nathanaël de cogitationibus, quas tum habuerat vere Israëliticas & a dolo immunes.

50 ἀπεκρίθη, *respondit*) Lautam sortem affert celeritas considerata credendi. tarditas reprehenditur Luc. XXIV. 25.

¶ σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *tu es Filius Dei*) c. VI. 69. Nunc ipse Nathanaël plus fatetur, quam a Philippo audierat: & retractat dubium de *bonitate* Iesu.

¶ ὁ υἱὸς-ὁ βασιλεὺς, *Filius-Rex*) Confessio de persona & officio Christi.

¶ σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τοῦ ἰσραήλ· *tu es rex Israëlis*) adeoque etiam meus, quum me agnoscis genuinum *Israëlitam*.

51 εἶδον, *vidi*) Iteratio confirmat. c. IV. 17 s.

¶ πιστεύεις;) Alii sine interrogatione legunt, quam tamen postulat sermo sine particula οὖν aliave ejusmodi subsequens,

μείζω

μείζω τούτων ὄψει. Eadem figura Luc. XXII. 52. Simul exprimitur admiratio Domini de promta fide Nathanaëlis, uti Matth. VIII. 10, de fide centurionis: & novo documento oſtendit Dominus, notum ſibi intime eſſe Nathanaëlem, & hujus fidem confirmat.

¶ μείζω, *majora*) de quibus verſu ſeq. & cap. XXI. 25.

¶ ὄψει, *videbis*) Hoc verbo continetur manſio Nathanaëlis cum Ieſu.

52 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Matthæus, Marcus & Lucas in ſermonibus Ieſu Chriſti ſemel ſolent ἀμὴν ponere, Iohannes bis, de quo vid. Iac. Gaillium, tr. de Filio hom. qu. 11. 12. p. 231-239. Idque ceteri quidem faciunt iis in locis, quæ non ſunt parallela; ſed tamen etiam in parallelis. Matth. XXVI. 21. 34. Ioh. XIII. 21. 38. unde Salvator aut ſemper ſemel, aut, quod magis arbitramur, ſemper bis videtur ἀμὴν eſſe præfatus. Matthæi, Marci & Lucæ tempore nondum maturum fuit, id commemorare: Iohanne ſcribente, maturum fuit. Sed quare bis? Locutus eſt Ieſus nomine Patris & ſuo: add. not. ad 2 Cor. I. 20. & Sermo ejus eſt Veritas, penes Dicentem & penes credentes: 1 Ioh. II. 8. in re & in verbis. Matth. V. 37. ſunt λόγοι ἀληθινοὶ καὶ πιστοί, *fideles & veraces*. coll. Ap. XIX. 11. Eſt epizeuxis Hebraica, uti Pſalm. XLI. 14. LXXII. 19. LXXXIX. 53. ut מאד מאד *valde valde*.

¶ ὑμῖν, *vobis*) tibi & ceteris.

¶ ὄψεσθε, *videbitis*) Reſp. ὄψει, *videbis* v. 51. Vnius magna fides & confeſſio etiam aliis conficit majora chariſmata.

¶ τὸν οὐρανὸν ἀνεῳγότα, *cœlum apertum*) i. e. Videbitis maxima ſigna, quæ oſtendant, cœlum eſſe apertum, Dominus de cœlo deſcendit, & nunc in terra verſatur; atque inde miniſtri cœleſtes multum habebunt, quod agant: nam Domino præſto erunt. ἀνεῳγότα, *apertum*, præteritum, proprie, coll. Matth. III. 16, & cum continuatione in poſterum, Ioh. III. 13. Act. VII. 56. Ap. XI. 12.

¶ τοὺς ἀγγέλους τοῦ θεοῦ, *angelos Dei*) quos eoſdem miniſtros habet Filius DEI unigenitus.

¶ ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας, *aſcendentes & deſcendentes*) *Aſcendentes* priore loco ponitur: itaque angelorum commoratio erit in terra. Vidit tale quid *Iacob*, Gen. XXVIII. 12. quanto magis Iſraëlitæ ſinceri in N. T.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *filium hominis*) Vid. not. ad Matth. XVI. 13.

CAP. II.

1 Τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ) *tertio die*, poſt promiſſum datum. c. I. 52. Nunc oſtenditur ſpecimen.

¶ γάμος, *nuptiæ*) Chriſtus non tollit ſocietatem humanam, ſed ſanctificat. Etiam aqua ſitis reſtingui poterat: ſed in nuptiis vinum Dominus donat; extra nuptias non fuiſſet caſus neceſſitatis. Magna facilitas Domini: nuptiis intereſt primo tempore, dum diſcipulos allicit, per ſeveriores inde vias progreſſurus ad crucem, in gloriam.

¶ ἡ μήτηρ τοῦ Ἰησοῦ, *mater Ieſu*) *Mariæ* nomen Iohannes nunquam appellat; ſed ut ex ceteris evangeliſtis notum præſupponit. conf. not. ad cap. VI. 67. VII. 42. XXI. 2.

¶ ἐκεῖ, *ibi*) ut propinqua vel familiaris.

2 *οἱ μαθηταὶ, discipuli*) Plures jam erant discipuli, quam ii existimasse videntur, qui Iesum & discipulos invitarant; eo celerius consumtum est vinum. sed Iesus uberrime pensat tot hydriis vini, quot circiter comites adduxerat.

¶ *αὐτῦ, ejus*) Colligi hinc potest invitantium pietas.

3 *ὑςερήσαντος, deficiente*) Quot dierum illæ nuptiæ fuerint, quoto nuptiarum die Dominus venerit, vinumque defecerit, non constat.

¶ *οὐκ ἔχυσι) non habent* neogami. Hoc dicit: Velim discedas, ut ceteri item discedant, antequam penuria patefiat. In hunc Mariæ sensum responsio Iesu non modo non dura videtur, sed amoris est plenissima.

4 *τί ἐμοὶ καὶ σοί; quid mihi & tibi?*) Aliæ sunt tuæ, inquit, cogitationes, aliæ meæ. Similiter exercentur discipuli, c. VI. 6. XIII. 7.

¶ *γύναι*) Non dicit, *Maria*: nec, *mater*: sed *femina*; quæ appellatio medium tenebat, & Domino præcipue decora erat, c. XIX. 26, fortasse etiam propria. Dominus Patrem super omnia spectabat: ne matrem quidem noverat secundum carnem. 2 Cor. V. 16. conf. not. ad Ioh. XX. 13. Inprimisque huic formulæ, *quid mihi & tibi*, non congruebat *matris* appellatio. Græcum tamen *γύναι*, Synonymo carens, civilius sonat, quam *mulier*, *Weib*, quatenus ab altero *femina*, *Frau*, distinguitur: & *mulier* pro *matre* dicitur Ies. XLV. 10.

¶ *οὔπω ἥκει) nondum adest.* Idem verbum c. IV. 47. VIII. 42.

¶ *ὥρα, hora*) faciendi, quod innuis, i. e. discedendi. Vtique *juvandi* hora aderat.

5 *λέγει, dicit*) Maria nondum viderat miraculum ab Iesu editum: v. 11. sed ex ipsius responso sapienter colligebat, id jam agi.

¶ *ὅ τι ἂν λέγῃ ὑμῖν, ποιήσατε· quodcunque dixerit vobis, facite*) Sentit, illum facturum esse aliquid: totam igitur curationem, sibi incumbentem, ipsosque ministros, Illi delegat. Conf. Gen. XLI. 55, *ὃ ἐὰν εἴπῃ ὑμῖν, ποιήσατε· quicquid vobis dixerit, facite.*

6 *ὑδρίαι*) *hydriæ*, latiores, quam altiores. nam *jacebant*: erantque capaces, longæ, latæ, profundæ: ex quibus hauriretur. v. 8.

¶ *κατὰ*) *ad.*

¶ *τῶν ἰυδαίων, Iudæorum*) qui frequentes habebant lotiones. Non inter Iudæos scripsit evangelista. v. 13. c. V. 1.

¶ *μετρητὰς, metretas*) 2 Par. IV. 5. LXX, *χωρῦσα* (בתים) *μετρητὰς τρισχιλίυς.* Hist. Beli v. 2, *σεμιδάλεως ἀρτάβαι δώδεκα καὶ πρόβατα τεσσαράκοντα καὶ οἴνυ μετρηταὶ ἕξ.* his saturabantur LXX sacerdotes, præter mulieres & liberos. ib. v. 9. nec dubium, quin magnæ reliquiæ factæ fuerint. Hac analogia XV metretæ in Cana, plus CLXXV viris præter mulieres & liberos, non sane pauciores, potandis sufficere poterant; quibus cibandis artabæ 30 sive chœnices 1530 & oves 100 opus forent. Notanter dico, *hac analogia*: & mox ad τὸ *plus CLXXV*, non ad *CLXXV*, refero illud, *quibus cibandis*: & inde ipsum *plus* valde amplificatur. Conf. 3 Esr. VIII. 22 (20.) Matthæus Hostus metretas XII docet esse (Francofordiæ ad Oderam) nossellas 777½: sed metretas 18, nossellas 1166¼. inde medium pro 15 metretis, erunt nossellæ 972.

8 *ἤνεγ-*

8 ἤνεγκαν, *tulerunt*) i. e. *hauserunt & tulerunt.* Pulcrum obsequium.

9 ὁ ἀρχιτρίκλινος, *architriclinus*) qui rem omnem in convivio gubernabat; peritus dijudicandi gustûs.

¶ τὸ ὕδωρ) Articulus nota subjecti.

¶ οὐκ ᾔδει· ᾔδεισαν· *non norat: norant*) *Ignorantia* architriclini comprobat bonitatem vini; scientia ministrorum, veritatem miraculi.

¶ φωνεῖ) *vocat*, non additur, *ad se.*

10 λέγει, *dicit*) ita, ut audirent, qui aderant. v. præc.

¶ τὸν καλὸν, *bonum*) Ergo sponsus posuerat vinum, architriclino judice, sat bonum: sed melius dedit Iesus.

¶ ὅταν μεθυσθῶσι) Simpliciter recensetur oratio architriclini, & consuetudo etiam Iudæorum: ebrietas non approbatur.

¶ τετήρηκας, *servasti*) Loquitur, ut ignarus rei gestæ. v. 9.

11 ταύτην, *hoc*) Prima Christi miracula singulari copia proponuntur; quia his nixa fidei initia.

¶ ἀρχὴν, *initium*) Vnde jam existimari posset, secutura plura.

¶ καὶ ἐφανέρωσε, *& manifestavit*) atque ita *cœpit manifestare* gloriam suam. Antea non fecerat miracula.

¶ ἐπίστευσαν) *crediderunt* amplius. Etiam in nuptiis quærendus fidei profectus. Dehinc parati erant discipuli ad amplectendum, quicquid facturus & dicturus esset Dominus.

¶ μαθηταὶ, *discipuli*) *Mater* pridem crediderat. Luc. I. 45.

12 κατέβη) *descendit* a Cana.

¶ καὶ, *&*) Sancta familia. *Fratres* ponuntur ante *discipulos.* Magna fratrum fuerat prærogativa, si usi essent.

¶ οὐ πολλὰς ἡμέρας, *non multos dies*) Assuefecit eos peregrinationi: & instabat iter Hierosolymitanum. v. seq.

13 τὸ πάσχα, *Pascha*) Circa *Paschata* inprimis fœcundum fuit officium Christi.

14 βόας καὶ πρόβατα καὶ περιστερὰς, *boves & oves & columbas*) quorum usus erat in sacrificiis.

¶ καθημένους, *sedentes*) in ipsa negotiatione.

15 φραγέλλιον, *flagellum*) zelus admirabilis.

¶ ἐκ σχοινίων) *ex funibus* pluribus. sic enim erant olim flagella. Nulla erat autem materia minus damni corporibus afferens, quam hæc. Neque dicitur hominibus ictum inflixisse: terrore rem perfecit.

16 τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) Admiranda auctoritas.

17 ἐμνήσθησαν, *recordati sunt*) Conf. v. 22. cap. XII. 16. de tempore recordationis. it. cap. XIV. 26.

¶ ὁ ζῆλος - καταφάγεταί με, *zelus comedet me*) Sic LXX, Ps. LXIX. 10. Revera hostes Iesum postea ob *zelum domus paternæ* interfecerunt.

¶ οἴκου, *domus*) v. 16.

18 τί σημεῖον, *quod signum*) Atqui hoc ipsum erat σημεῖον *signum*, quod Iesus miraculose fecerat. Signa signis comprobari postulant. Pari perversitate usi sunt c. VI. 30. Matth. XXI. 23.

¶ ὅτι) *quod, quum.*

19 λύσατε, *solvite*) Propter hoc ipsum factum, templi purgati, solverunt postea tem-

templum corporis. Matth. XXI. 23. 46. XXVII. 40. XXVI. 61. *Solvite*, i. e. *si solvetis*; imo *solvetis*. Similis imperativus, Sir. XXX. 9. XXXIII. 26. *Mulce filio lum* &c.

¶ *τὸν ναὸν*, *templum*) Corpus Iesu, resuscitandum, est templum & habitaculum Deitatis. Ergo Iesus est Dominus templi Hierosolymitani, quod erat typus corporis Iesu.

¶ *τοῦτον*, *hoc*) Non dubium est, quin Iesus id, quod evangelista v. 21 addit, adhibito nutu gestuve, Iudæis non observato, suppleverit.

¶ *ἐγερῶ*, *excitabo*) Aptum verbum, de æde lapidea & de templo corporis. Recurrit versu 22. Hoc magnifice dicit: Templo corporis mei facere possum, quod volo: c. X. 17 f. itaque etiam hoc templo ex lapidibus & lignis facto facere possum, quod volo. Postulantes differt: conf. c. VIII. 28. neque tamen in præsenti nulla signa fecit. v. 23.

20 *ᾠκοδομήθη*, *ædificatum est*) ab Herode M. & deinceps. Vide præter ceteros Witsium in Misc. T. II. p. 311.

¶ *καὶ σὺ*, *& tu*) Eo magis videntur sermonem Iesu ad literam accepisse, quia *faber* appellabatur. Marc. VI. 3. conf. Matth. XXVI. 61. XXVII. 63. Stupor sæpe in malitia proficit.

21 *περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος*, *de templo corporis*) id est, de templo, quod erat corpus Iesu. Conferatur locutio c. XI. 13.

22 *ἠγέρθη*, *excitatus est*) Resurrectio, non glorificatio, appellatur, quia per resurrectionem impletum est signum. Conf. *ἐγερῶ*, *excitabo*, v. 19.

¶ *ἐμνήσθησαν*, *recordati sunt*) *Fides* & *memoria* mutuam opem præstant, h. l. & c. XII. 16. XVI. 4. simul etiam laborant. Matth. XVI. 8. 9. Ps. CVI. 13. coll. v. 12.

¶ *τῇ γραφῇ καὶ τῷ λόγῳ*, *scripturæ & sermoni*) de templo excitato. Vtrumque divinum.

23 *ἐν τῇ ἑορτῇ*, *in festo*) populo congregato. c. IV. 45.

¶ *ἐπίστευσαν*, *crediderunt*) ut illi, de quibus c. VIII. 30. XII. 42.

¶ *τὰ σημεῖα*, *signa*) Plura signa ab evangelistis commemorantur facta in Galilæa, quam in Iudæa & Hierosolymis. v. 1, & cap. IV. 46 f. Nam in Galilæa fecit plurima, Matth. XI. 20. & quæ Hierosolymis facta fuerant, tum erant per se notissima.

24 *αὐτὸς*) *Ipse*.

¶ *οὐκ ἐπίστευεν ἑαυτὸν*, *non credebat semet ipsum*) Non descendit in nimiam familiaritatem cum illis: (LXX Iob XXIX. 24, εἰ ἐγέλων πρὸς αὐτοὺς, οὐκ ἐπίστευον.) non revelavit eis, quæ revelare maturum non erat. Antitheton, *ἐπίστευσαν*, *crediderunt*. v. 23.

¶ *αὐτὸν*) *Ipse*, per se, norat omnes.

¶ *γινώσκειν*, *nosse*) Sæpe Iohannes ita ponit verbum *γινώσκειν*, *nosse*, de Iesu cognoscente omnia, sine hominis indicio. c. IV. 1. V. 6. &c.

25 *ὅτι*) *quia*.

¶ *τοῦ ἀνθρώπου· τῷ ἀνθρώπῳ· homine*, *homine*) Id de toto hominum genere dicitur: versu præcedente, de singulis, sub eo contentis.

¶ *αὐτὸς*) *Ipse*, sine alio testimonio.

¶ *τί*,

¶ τί, *quid*) videlicet *perfidia.* omnis homo mendax. Euphemiam habet sermo Iohannis. In homine eſt, quod humanum eſt: in homine novo eſt, quod divinum, chriſtianum, ſpirituale eſt.

CAP. III.

1 Ἦν δὲ, *erat autem*) Vndecim colloquia Ieſu numerantur ab Iohanne perſcripta: ex his nunc incipit primum.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) ex iis, de quibus c. II in fine; ſed nonnihil melior multis.

2 νυκτὸς, *nocte*) *Nunquam non* recipit Chriſtus ad ſe venientes.

¶ οἴδαμεν, *ſcimus*) ego & mei ſimiles, *principes* potius, quam *phariſæi*. c. XII. 42. Huic plurali reſpondet pluralis v. 7. Antecedens ponitur a Nicodemo. conſequens: ideo tecum volui conferre. De cœleſtibus volebat audire & de ſublimibus. v. 12.

¶ σημεῖα, *ſigna*) c. II. 23.

3 ἐὰν μή τις, *niſi quis*) Sermo indefinitus: quem Nicodemus tamen recte ad ſe applicat. conf. v. 7, *vos*. Senſus eſt hic: Tua, Nicodeme, opinio iſta de Ieſu non ſufficit: plane *credas*, oportet, & inſtituto cœleſti, etiam *baptiſmi*, te ſubjicias. conf. Marc. XVI. 16. Hæc neceſſaria Nicodemo doctrina erat. Ideo Ieſus hinc exorſus eſt; ut Nicodemus quidem anſam dederat.

¶ γεννηθῇ, *genitus ſit*) Sub ſchemate primum id proponitur, ſermone arduo, ad Nicodemum de ignorantia convincendum; quod deinde propriis verbis, ubi humiliatus eſt, oſtenditur, v. 15 ſ. Idem hoc loco dicitur, quod Matth. III vocabulo *μετανοίας reſipiſcentiæ*. hoc enim non occurrit in toto ſecundum Iohannem evangelio.

¶ ἄνωθεν) Coll. v. 2. 7. 11 ſeqq. 31, ἄνωθεν ſignificat *ſuperne*, unde Filius hominis deſcendit.

¶ οὐ δύναται, *non poteſt*) Non ſatis ſciebat ipſe Nicodemus, quid (v. 2) dixiſſet.

¶ ἰδεῖν, *videre*) jam nunc, & poſt hanc vitam: *videre*, cum fructu.

¶ τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ· *regnum Dei*) Hoc videt, qui Chriſtum videt. Vnde nativitas, inde agnitio.

4 πῶς) Hoc *quomodo*, & *cur*, ſæpe obſtant fidei. v. 9. c. VI. 52. Nicodemus miratur. v. 7. Bene eſt, quod ſimpliciter interrogat.

¶ γεννηθῆναι, *gigni*) Debebat Nicodemus etiam aſſumere τὸ ἄνωθεν, *ſuperne*. id ille præterit: ideo ait, δεύτερον, *ſecundo*.

¶ γέρων) *ſenex*, non modo *adultus*. Nicodemus itaque ſenex, ſua cauſa interrogat: & venerat ad Ieſum annos multo pauciores habentem.

¶ μὴ δύναται, *num poteſt*) Animoſius objicit Nicodemus.

5 ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος, *ex aqua & ſpiritu*) Ieſus ſermonem magis arduum reddit, ad exercendum Nicodemum, ſimulque declarat differentiam nativitatis ſupernæ & maternæ; & nativitatem ſupernam definit communione cum *Ipſo* & cum *Spiritu*: (nam de ſe & de Spiritu loquitur etiam verſu 11.) conf. 1 Cor. VI. 11. Nemo poteſt Deo frui ſine Filio & Spiritu ejus. *Aqua* denotat *Baptiſmum* Iohannis in Chriſtum Ieſum, v. 22. 23, quem baptiſmum collegæ Nicodemi, v. 1, omittentes, conſilium Dei ſpreverant: Luc.

Luc. VII. 30: cum tamen Iudæi assueti essent baptismis. Hebr. IX. 10. Et videtur Nicodemus ipse parum magnifice de Iohanne ejusque baptismate sensisse, qui nullum signum fecisset. coll. v. 2. Nec solum communio cum Christo, sed etiam cum *Spiritu* ejus est necessaria. Act. II. 38. Et quia idem Spiritus Christum glorificat, ideo, aquæ mentione mox omissa, solius *Spiritus* mentio fit, ex quo renascamur. neque dicit versu 6, *quod natum est ex aqua, aqua est*. Itaque necessitas regenerationis primario, baptismi secundario hic confirmatur. (conf. simile καὶ, &, c. VI. 40, *videns & credens*:) alias exigua spes foret de infantibus sine baptismo obdormientibus. Conf. de *aqua* & *Spiritu*, Tit. III. 5.

¶ εἰσελθεῖν, *intrare*) Resp. *intrare*, versu præc. Crescit severitas sermonis, coll. *videre*, v. 3. Non potest *intrare*, nedum *videre*. *Intrare* domum debet, qui internam ejus structuram vult *perspicere*. Quod non natum est, neque *oculis* neque *pedibus* utitur.

6 σάρξ) *caro* vera: sed & caro mera, spiritûs expers, spiritui adversa, ex generatione vetusta.

¶ τὸ γεγεννημένον, *quod natum est*) Hoc in neutro generalius sonat, & notat ipsa prima stamina vitæ novæ, coll. Luc. I. 35, vel etiam universitatem regenitorum, coll. Ioh. VI. 37. 39. Postea in masculino dicitur, ὁ γεγεννημένος, *qui natus est*, v. 8: quod maturam nativitatem significat.

¶ πνεῦμα, *spiritus*) Quod genitum est ex spiritu, spiritus est: qui genitus est ex spiritu, spiritualis est.

7 ὑμᾶς, *vos*) te & eos, quorum nomine locutus es. (v. 2.) *vos*, ait Iesus; non, *nos*.

8 τὸ πνεῦμα) *Spiritus*, proprie. nam huic, non vento, (de quo tamen conf. Kohel. XI. 5.) *voluntas* & *vox* est: & ex hoc *nascimur*, & qui ex hoc nascitur, sic est, ut hic. Cum vento non immediate compararetur renatus, sed Spiritus ipse.

¶ ὅπου) *ubi*, *unde*, & *quo*: supra carnem, terram & naturam. opposita: *caro*, *spiritus*; *terra*, cœlum; natura, gratia.

¶ πνεῖ) *spirat*; in verbo & sono evangelii. 1 Ioh. V. 6.

¶ ἀκούεις, *audis*) jam nunc quoque, dum me audis. audis in *terra*, vocem spiritus. Conf. *terrena*, v. 12.

¶ πόθεν, *unde*) ex *cælo*, *superne*.

¶ ποῦ, *quorsum*) in *cælum*. conf. *cælestia*. v. 12.

¶ οὕτως) *ita*, uti Spiritus ipse, quem audis, & tamen ignoras. Quod enim spiritus secundum se facit, id facit etiam in eo, qui natus est e spiritu. Spiritus animat hominem. Homo, in quo spiritus spirat, e Spiritu respirat, & *vocem* spiritûs propagat, *voluntate* per spiritum liberata.

10 ὁ διδάσκαλος, *magister*) *doctor* plurimorum auditorum, veteranus, & ceteris, corruptissimis, aliquantum melior. c. X. 8 not. Emphasin habet articulus. Nicodemus unus ex omnibus doctoribus Israëlis erat, qui ad I. C. venerat, & cognitionem ejus docere posset Israëlem; & sane doctorem postea Israëlis egit, *Iustum* defendens & sententia sua, c. VII. 50, & facto, c. XIX. 39: quibus duobus locis evangelista mentionem repetit hujus nocturnæ collocutionis.

¶ ταῦτα) *hæc*, quæ Israëlem divinum faciunt.

11 ἀμὴν

11 *ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, amen amen dico tibi*) Ter hoc dicitur Nicodemo.

¶ *οἴδαμεν, scimus*) Non associat sibi Iesus Iohannem aliumve hominem: c. I. 18. VI. 46. Loquitur de se & de Spiritu. Conf. de Filio, v. 32, de Spiritu Sancto, v. 8. 34. c. XVI. 13.

¶ *λαλοῦμεν*) id demum *loquimur*.

¶ *οὐ λαμβάνετε, non accipitis*) Plurale, uti v. 2, *scimus*.

12 *τὰ ἐπίγεια· terrena*) Cœlesti sensui Iesu Christi sunt *ἐπίγεια terrena*, quæ in terris peragenda, nobis, humi repentibus, maxime videntur cœlestia. Totus scripturæ stilus est *συγκαταβάσεως* plenus. Regeneratio est ex cœlo, non tamen in cœlo: est illa quidem in margine cœli.

¶ *πῶς, quomodo*) Causa, cur scriptura de multis rebus sileat.

¶ *τὰ ἐπουράνια*) *cœlestia*, interiores rationes regni Dei. v. 3. Sap. IX. 16. Cœlestia non tam eloquitur versu 13, quam innuit.

¶ *πιστεύσετε, credetis*) Quo minus aliquid videtur rationi credibile, eo magis sæpe cœleste est.

13 *καὶ*) *Et*, proprie poni perspicies, si interrogationem in versu 12 aliquantisper cogitando in categoricum sermonem mutaveris. Versu præcedenti & præsenti notamur, ut alieni a cœlo per nos. Sine fide, sermonibus meis & mihi, inquit Iesus, præstanda, non potestis cœlestia intelligere aut assequi. Antecedens pro consequente. Simile *καὶ*, &, c. XII. 35.

¶ *οὐδεὶς*) *nemo* in terra ortus. Angeli non excluduntur plane, c. I. 52. Fideles non ascendunt, sed ab ascendente trahuntur post Ipsum, quem in baptismo induerunt.

¶ *εἰς τὸν οὐρανὸν, in cœlum*) Potissimum loquitur de cœlo divinæ majestatis.

¶ *εἰ μὴ, nisi*) Hîc, præterito tempore verbi *ἀναβέβηκεν, ascendit*, in futurum mutato, subaudi *ἀναβήσεται, ascendet*. coll. c. VI. 62. Nusquam clarius ante passionem de ascensione sua locutus est Dominus, quam h. l. & in parallelo, c. VI. 62, ubi pariter ascensionem allegat, tanquam rem multo magis arduam creditu, quam ea erant, quæ auditoribus incredibilia videbantur. Magnam omnino duo colloquia, cap. III & VI, inter se similitudinem habent; alterumque de ortu, alterum de alimento novæ vitæ agit, cœlestia spirans omnia. Salvatori objicitur *τὸ πῶς quomodo*: ille insistit *τῷ πόθεν, unde, & ποῦ, quorsum.*

¶ *ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβὰς, qui descendit de cœlo*) Filius hominis, humana natura assumta, cum antea ut Filius Dei fuisset in cœlo, cœpit in terra esse. Idcirco Is unus, inquit Iesus de se, in cœlum per se ascendere potest & ascendet. Prov. XXX. 4.

¶ *ὁ ὢν*) *qui erat* in cœlo, &, ante creationem cœlorum, *apud Deum*. c. I. 1 not. Ideo videlicet & descendit & ascendet. conf. plane *ἦν, erat*, cap. VI. 62: sic, *ὢν, qui erat*, c. I. 18. Frequens *ὢν* imperfecti temporis. c. IX. 25. XIX. 38. Luc. XXIV. 44. 2 Cor. VIII. 9. Sic *ὢν* hoc loco interpretatur Raphelius in appendice annot. ex Herodoto, p. 682, nec solus.

14 *καὶ, &*) Sæpe Christus post mentionem glorificationis suæ, mentionem passionis fecit.

¶ *Μωσῆς, Moses*) Est hæc prima, quæ a Domino facta legitur, *Mosis* mentio.

¶ τὸν ὄφιν, *ferpentem*) Vt ferpens ille fuit ferpens fine veneno, contra ferpentes venenatos; fic Chriftus homo, homo fine peccato, contra ferpentem antiquum.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ *in deferto*) ubi nulla erat alia medicina.

¶ ὑψωθῆναι *exaltari*) in cruce, cœlum verfus. c. XII. 32 f.

¶ δεῖ, *oportet*) Ideo enim defcendit de cœlo.

15 ἵνα, *ut*) Iifdem verbis defcribitur beneficium Filii, v. 15, & Patris, v. 16. Conf. cap. VI. 37 not. c. X. 28. 29.

¶ ὁ πιστεύων, *credens*) Nunc planiorem fermonem inftituit Iefus. *Fides* in falvandis eft, quod ferpentis erecti *afpectus* in fanandis.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) ut exaltatum. Crux, fcala cœli.

¶ μὴ ἀπόληται, *non pereat*) ex veneno peccati.

¶ ζωὴν αἰώνιον, *vitam æternam*) ex regeneratione & fide. Eft hæc in fermonibus Salvatoris primo quoque tempore facta & hoc primum loco relata mentio *vitæ æternæ*: quam ipfe ut ex V. T. notiffimam præfupponit. c. V. 39. Vid. Dan. XII. 2. Luc. X. 25.

16 ἠγάπησεν, *dilexit*) Filius novit Patrem, & Patris amorem; & unus optime teftatur. conf. v. 35.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) homines fub cœlo, etiam perituros: (coll. δὲ, *autem*, v. 19.) quibus alias iratus erat. v. 36. alias non credentibus, non credere, non effet culpa proprie perniciofa. debebant credere, Filium Dei fua quoque ipforum caufa datum effe: ergo eorum caufa datus eft. conf. omnino c. XII. 47. Mich. Beckius: *Gloffam ego (ita me Deus amat, & Pater Domini noftri Iefu Chrifti, qui novit, me non mentiri,) ex obfeffa femina Argentorati Anno* 1681 *in xenodochio audivi, per quam Satanas latino idiomate ad dictum illud, quod pro univerfali dilectione Dei etiam ad miferam illam, cui Salome nomen erat, in mundo adhuc degentem extendenda Satanæ objiciebam, iteratis vicibus, cum horrendo mugitu bis refpondit verbis, fideles funt mundus.* Difquis. hermen. p. 5.

¶ ἔδωκεν) *dedit*, vere ferioque. Rom. VIII. 32. Et Chriftus dedit fe ipfum, Gal. II. 20, vere ferioque.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) ut a Deo datum amanter.

17 ἵνα κρίνῃ, *ut judicet*) quamvis homines Deum infimulent hujus rei. *judicare*, eft per judicium in perniciem commeritam abjicere.

18 κέκριται, *judicatus eft*) Hoc verbum ponitur κατ' ἄνθρωπον, *ad hominem.* Qui non credit, jam habet id, quod Filium Dei fufpicatur mundo afferre.

19 ἡ κρίσις, *judicium*) i. e. caufa judicii.

¶ τὸ φῶς, *Lux*) Poft mentionem vitæ, mentio lucis, uti cap. I. Lux, Chriftus. v. fs. In v. 19 laudatur Lux hypoftatica: poftea v. 19, in antitheto ad tenebras, quarum nulla eft hypoftafis, & v. 20. 21, fermo agit de Luce in thefi indefinite, fed ita, ut in hypothefi, in Lucem hypoftaticam præcipue conveniat.

¶ ἠγάπησαν *amarunt*) non rependerunt amorem amori divino. v. 16.

¶ μᾶλλον, *magis*) Comparatio non plane impropria. Amabilitas lucis eos perculit: fed obhæferunt in amore tenebrarum.

rum, conf. Ioh. V. 35. Similis comparatio, c. XII. 43.

¶ πονηρὰ, *maligna*) Hoc quiddam deterius est, quam φαῦλα, *prava*. v. 20.

20 πράσσων) ποιῶν, v. 21. Malitia est irrequieta; est quiddam operosius, quam veritas. Hinc verbis diversis notantur, uti c. V. 29.

¶ ἐλεγχθῇ) *demonstrentur*, coarguantur talia esse, qualia sunt; invito eo, qui male agit. Oppositum: φανερωθῇ, *manifestentur*, v. 21. ἐλέγχω verbum huic loco aptum, ex ἕλη & ἔγχω. nam ὁ ἔλεγχος εἰς φῶς ἄγει τὰ πράγματα.

¶ τὰ ἔργα αὐτοῦ) Scite primum dicitur, *opera sua*: de eo, qui fugit lucem. tum, v. 21, αὐτοῦ τὰ ἔργα, *sua opera*: de eo, qui *se* non pudefactum iri novit.

21 ὁ ποιῶν, *qui facit*) ποιεῖν sæpe dicitur de studio continenti. ut Latinis: *mercaturam facere*. &c.

¶ φανερωθῇ, *manifestentur*) Etiam Nicodemus deinceps egit *apertius*.

¶ ἔργα - εἰργασμένα) Conjugata.

¶ ἐν θεῷ, *in Deo*) in luce, virtute & amore ejus, a quo *veritas* omnis.

22 εἰς τὴν ἰουδαίαν γῆν, *in Iudæam terram*) ex Iudæorum metropoli.

¶ ἐβάπτιζεν *baptizabat*) c. IV. 1. 2. Non repellebat Iohannes eos, qui ultro veniebant, baptizante Iesu: sed tamen eos jam minus invitabat.

23 αἰνὼν, *Aenon*) ab עין *fons*.

¶ τοῦ) Articulus masculino genere indicium regionis.

¶ πολλὰ, *multa*) Sic postulabat ritus immersionis.

24 οὔπω *nondum*) Hic evangelista præsupponit, quæ ceteri de captivitate Iohannis baptistæ scripserant.

¶ γὰρ, *enim*) Itaque baptizare desiit Iohannes, ut in carcerem conjectus est; non prius.

25 οὖν, *igitur*) Respicitur versus 22, coll. v. 26.

¶ ζήτησις) *quæstio*, modesta; non rixa.

¶ ἐκ, *ex*) A discipulis Iohannis movebatur quæstio.

¶ μετὰ ἰουδαίων) *cum Iudæis*, illis, qui non jam Iohannem, sed Iesum adibant; quum discipuli Iohannis adversum eos contenderent, purificationem esse a Iohanne petendam.

¶ καθαρισμοῦ, *purificatione*) a peccatis. Marc. I. 4. coll. Eph. V. 26. Verbum Iudæis usitatum. conf. Hebr. IX. 13. 14. 2 Macc. I. 36. II. 16. Nomina, *baptisma*, *baptismus*, *baptista*, nusquam adhibet Iohannes, v. 5, sed pro baptismo etiam levitico dicit *purificationem*. c. II. 6.

26 ἦλθον, *venerunt*) Discipuli Iohannis non ita perpetuo cum illo fuere, ut apostoli cum Christo.

¶ ὃς, *qui*) Non nominant Iesum: loquuntur ut de aliquo longe adhuc minus, quam par erat, noto.

27 οὐ δύναται, *non potest*) Quomodo audeam ego, inquit, homines ad me adstringere?

¶ ἄνθρωπος, *homo*) *ego*, inquit Iohannes, *qui homo sum*.

¶ λαμβάνειν) *sumere* sibi.

¶ οὐδὲν, *nihil*) nedum nomen Messiæ.

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cælo*) h. e. a Deo. Modestiam habet hæc metonymia.

28 ὑμ-

28 *ἔμπροσθεν ἐκείνου*, *ante illum*) *illum*, de quo v. 26. Sic v. 30. Iesum Iohannes non aperte appellavit Christum: sed tamen ita de eo locutus est, ut facile agnosceretur

29 *ὁ ἔχων*) *qui habet*, quemve sequitur sponsa. Ad Iesum omnes veniunt: hinc liquet, Iesum esse sponsum. vide Canticum Salomonis.

¶ *φίλος· amicus*) Sponso carus, sponsum amans. congruit *Iohannis* etymon. *Amici* est, *gaudere*.

¶ *ὁ ἑστηκὼς*, *qui stat*) tanquam apparitor.

¶ *ἀκούων*) *audiens* eum cum sponsa loquentem. v. 32. 34. Hæc duo participia sunt pars subjecti; prædicatum, *χαίρει*, *gaudet*.

¶ *φωνὴν*, *vocem*) qua præsentiam sponsus testatur. v. 32. Hæc *vox* sponsam suaviter trahit.

¶ *ἡ χαρὰ*, *gaudium*) sine tristitia & invidia.

30 *αὐξάνειν ἐλαττοῦσθαι crescere*, *minui*) ut posthac non ad me, sed ad illum veniant omnes. Ios. IV. 14, גִּדַּל *ηὔξησε Κύριος τὸν Ἰησοῦν ἐναντίον παντὸς γένους Ἰσραήλ*. Incrementum Christi ne mors quidem erat impeditura. quare de morte ejus longe aliter evangelistæ loquuntur, ac de morte Iohannis.

31 *ὁ ἄνωθεν*, *qui superne*) Hæc usque ad finem capitis videtur attexuisse evangelista, baptistæ sensui congruentia. conf. not. ad c. I. 7. Porro hæc propositio, *qui superne venit*, *super omnes est*, per conjugata illa *ἄνωθεν*, *ἐπάνω*, *superne*, *supra*, evidens, mox declaratur per oppositum, *qui est ex terra*.

¶ *ἐπάνω πάντων· supra omnes*) nobilitate, virtute, sermone. Itaque etiam supra Iohannem. Iohannes respondet ad illud *omnes*, v. 26.

¶ *ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς*, *ἐκ τῆς γῆς ἐστι*, *qui est ex terra*, *ex terra est*) Ploce. prius, secundum naturalem ortum, posterius secundum indolem & statum; quem sequitur loquela consimilis. Respondet illico antitheton, trimembre item. Non dicitur, *qui venit ex terra*; quia etiam *in* terra erat: dicitur autem, *qui superne venit*, *qui ex cælo venit*, scil. in terram. nam prius erat *in cælo*.

¶ *ἐκ τῆς γῆς ἐστί*, *ex terra est*) Antitheton, *supra omnes est*.

¶ *ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ*, *ex terra loquitur*) quare eum etiam terricolæ facilius audiunt. Non metienda est doctoris præstantia spiritualis ex auditorum lubentia.

32 *μαρτυρεῖ*, *testatur*) Id multo plus valet, quam, *loquitur*.

¶ *οὐδεὶς*, *nemo*) Tam ardenter optat Iohannes, ut Christus omnia obtineat, ut pro eo, quod discipuli dicunt *omnes*, v. 26, Iohannes dicat, *nemo*. conf. c. XII. 38.

¶ *λαμβάνει*, *accipit*) Forma fidei. *Accipiendum*, non solo corpore *veniendum*.

33 *ὁ λαβὼν*, *qui accepit*) ut Iohannes.

¶ *ἐσφράγισεν*) *obsignavit* eo ipso, & quasi subscribit, agnoscit penes sese, & ad alios confessus est, Deum, cujus verbo fidem habet, esse veracem; eique gloriam tribuit. Rom. IV. 20. conf. 1 Ioh. V. 10. Vid. de *obsignatione*, Nehem. IX. 38. Dicitur *ὁμολογία confessio* in Ep. ad Hebr. Metaphora a contractibus.

¶ *ὁ θεὸς*, *Deus*) cujus verbum est Messiæ verbum. v. seq. c. XII. 44.

34 *ἀπέστειλεν*) *misit*, a se.

¶ *οὐ γὰρ ἐκ μέτρου*, *non enim ex mensura*) Vna est datio Spiritus, Christo facta; sub qua

qua nos continemur, quibuscunque mensura contingit. Eph. IV. 7. Ioh. I. 16. Vt nos possemus mensuram accipere, esse aliquem oportuit, qui caperet & prior acciperet sine mensura, ceteros eodem Spiritu baptizaturus. quin etiam nos olim sine mensura habebimus. 1 Cor. XIII. 10. 12. Christoph. Cartwright: Prophetis ad mensuram datum fuisse Spiritum, notant Hebræi. *Etiam Spiritus Sanctus*, inquiunt, *qui manet super prophetas, non manet nisi in mensura. Etiam verba legis, quæ data erat superne, non data erant, nisi in mensura.* Mellif. Hebr. ad h. l. Porro, quia Christus Spiritum sine mensura accepit, verba Dei perfectissime eloquitur.

35 *πάντα, omnia*) Vid. v. 29. 36. Christi est & Sponsa (v. 29,) & Vita. (v. 36.)

¶ *ἐν τῇ χειρὶ, in manu*) Qui ergo in manum Filii non venit, neque ex manu Filii accipit per fidem; non experitur gratiam Filii. Eadem locutio c. XIII. 3. Deinde, *sub pedibus*, 1 Cor. XV. 27.

36 *ἔχει, habet*) Præsens, futuro incluso. vid. ad cap. V. 24.

¶ *οὐκ ὄψεται, non videbit*) Futurum, quo præsens involvitur.

¶ *ὀργὴ, ira*) Nam non experitur *amorem*, quo Pater amat Filium, & in Filio non nisi credentes.

¶ *μένει*) Alii *μενεῖ·* sed vid. vers. 18, *ἤδη κέκριται· jam judicatus est*: ira Dei *manet* super eum; non opus est, ut demum *veniat.*

CAP. IV.

1 *Ἔγνω, cognovit*) vel nemine nunciante.

¶ *ἤκουσαν, audierunt*) Conf. c. III. 25 f.

¶ *οἱ Φαρισαῖοι, pharisæi*) ægre id laturi. c. I. 24. nam Pharisæi volebant, *sibi adjungi* discipulos. Matth. XXIII. 15.

¶ *πλείονας· plures*) Vid. iterum c. III. 26.

2 *Ἰησοῦς· Iesus*) Sic *Lat.* Ἰησοῦς αὐτὸς, *Græci.* αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς, *Chrysost.*

¶ *οὐκ ἐβάπτιζεν, non baptizabat*) Baptizare, actio ministerialis. Act. X. 48. 1 Cor. I. 17. Iohannes, minister, sua manu baptizavit; discipuli ejus, ut videtur, neminem. at Christus baptizat Spiritu sancto.

4 *διέρχεσθαι*) In ipso *transitu* res magnas egit.

¶ *διὰ τῆς σαμαρείας, per Samariam*) Admirabilis œconomia, primo præsertim illo tempore. Quod Iesus postea discipulis interdixit, Matth. X. 5, ipse hoc loco vitavit. Samaritani ad Eum exierunt, v. 30, nec nisi rogatus, biduum eis tribuit. v. 40. Quin etiam colloquium cum Samaritide ita gubernavit, ut rogatus gratiam ei impertiret. v. 15.

5 *συχὰρ*) *Sichem* olim, deinceps una litera mutata, *Sichar*, שכר (secundum Hilleri Onomasticon) *merces*, scil. expeditionis Iacobææ. Gen. XLVIII. 22. Eo nomine hanc regionem præ terra divinitus promissa Iacobus Iosepho legare potuit. Ad hoc etymon alludere videtur versus 36, *μισθὸν, mercedem.* Neque enim tale etymon contemnitur c. IX. 7.

¶ *ἔδωκεν, dedit*) Habitarat ibi Iacob, v. 12, & Iosepho ex singulari amore dederat prædium.

6 *ἐκ τῆς ὁδοιπορίας, ex itinere*) Longum iter pedibus fecerat.

¶ *οὕτως*) *sic*, uti qualiscunque loci opportunitas ferebat, sine pompa, solus, ut qui non præ se ferret exspectationem Samaritidis, sed meræ lassitudinis causa quietem vellet capere. Admiranda popularitas vitæ Iesu & communitas; quam ipsam

ipſam priſci Chriſtiani imitati ſunt. Vide *Macar.* Apophth. p. 247. 248, de ſimplicitate Macarii in conſuetudine quotidiana cum aliis. Decebat etiam, ut illo tempore non apertius, ſed quaſi caſu ſe offerret Chriſtus exteris. Matth. X. 5. XV. 23 ſ. Ὄυτως, *ſic*, declarandum ex verbo, cui adjicitur, uti c. VIII. 59. Act. XXVII. 17. 2 Petr. III. 4. Sir. XXXII. 1, καὶ ὅυτω κάθισον· *ſede ſic* in convivio, ut nihil aliud agas. Ita h. l. *ita ſedit, ſicut ſedit.* Chryſoſtomus explicat, ἁπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε, *ſimpliciter, ut fit.*

¶ ἐπὶ) *ſuper*: (muro aut pariete ſeptus erat puteus:) vel certe, *prope.* uti Marc. XIII. 29, ἐπὶ θύραις, *in foribus.*

¶ ὡσεὶ ἕκτη, *quaſi ſexta*) Meridies. Cauſa, cur Ieſus eſſet laſſus: cur mulier aquam, diſcipuli panem peterent.

7 ἐκ τῆς· *ex*) Conſtr. cum γυνὴ, *mulier.*

¶ δός μοι πιεῖν· *da mihi bibere*) Ab hac, quæ indifferens videretur, compellatione, ſeptima mox colloquii viciſſitudine, præciſe dum diſcipuli veniunt, Ieſus rem mirabiliter perducit ad ſummum illud: *Ego ſum Meſſias.* v. 26: ad quod diſcendum tam longo tempore uſi ſunt apoſtoli. Nempe arbor diutius creſcit, quam ariſta. Sic quoque regium duobus effatis ad fidem perduxit. v. 48. 50.

8 γὰρ, *enim*) Præſentibus diſcipulis, qui hauſiſſent, Ieſus non popoſciſſet a muliere.

¶ ἵνα) *ut* cibos emerent. Poſtea ad docendum miſſi, docendi cauſa non intrarunt oppida Samaritana.

9 πῶς· *quomodo*) Simplicitas aperta elucet ex primis ſermonibus Samaritidis.

¶ ἰυδαῖος, *Iudæus*) Ex veſtitu aut dialecto colligebat, Iudæum eſſe.

¶ ὐ γὰρ, *non enim*) Parentheſis evangeliſtæ, cauſam exprimens, cur novum id viſum ſit Samaritidi. Congruit Rabbinicum illud: *Hominis Samaritani panem comedere, vinumque ejus bibere nefas eſt.*

¶ συγχρῶνται, *ſimul utuntur*) Non negatur omne commercium Iudæorum cum Samaritis: (collato verſu præc.) ſed familiaritas.

10 εἰ ᾔδεις, *ſi noſſes*) Ignorantia impedit; ſed ignorantiæ indicium oſtendit clementiam Domini, & deſiderium in corde mulieris accendit.

¶ τὴν δωρεὰν, *donum*) *Donum* eſt aqua viva.

¶ τίς ἐςιν, *quis ſit*) Loquitur in tertia perſona, modeſte. Hujus, qui dicit hoc, eſt dare aquam vivam. Deinde, *quis ſit*, aperit. v. 26.

¶ σὺ ἂν ᾔτησας - καὶ ἔδωκεν ἂν) *tu peteres - & daret*: vel potius, *tu petiſſes - & dediſſet.* i. e. non modo non mirareris me petentem, ſed etiam tu a me ultro petiſſes. Pronomen σὺ *tu* hoc demum loco potius, quam cum verbo ᾔδεις *noſſes* adhibitum, emphaticam facit oppoſitionem ad illud αἰτεῖς *petis.* Cum particula ἂν imperfectum tempus Iohannes ſolet ponere, ubi ſententia id ipſum poſtulat. ἐπιςεύετε ἂν, ἠγαπᾶτε ἂν, ὐκ ἂν εἴχετε, ἐφίλει ἂν, ἠγωνίζοντο ἂν, c. V. 46. VIII. 42. IX. 41. XV. 19. XVIII. 36: ſed aoriſtus æquipollet plusquamperfecto, ὐκ ἂν ἐτεθνήκει, ὐκ ἂν ἀπέθανε, c. XI. 21. 32: quamquam in Ep. I cap. II. 19 ipſum plusquamperfectum ponit, μεμενήκεισαν ἄν. Ambigua ergo videri loca poſſint cap. XIV. 2. 28, & hîc c. IV. 10. εἶπον ἂν, *dicerem, dixiſſem*: ἐχάρητε ἂν, *gauderetis, gaviſi eſſetis*: ᾔτησας ἂν, ἔδωκεν ἂν, *peteres, daret; petiſſes, dediſſet.* Veruntamen, quia

quia scribere poterat, nec tamen scribit, ἔλεγον, ἐχαίρετε, ἤτεις, ἐδίδε· aoristum pro plusquamperfecto accipimus, quemadmodum etiam cap. XVIII. 30 exstat, οὐκ ἂν παρεδώκαμεν, *non tradidissemus*: Gal. IV. 15. ἐδώκατε ἂν, *dedissetis*. Ait ergo Dominus: *tu petisses* a me, antequam ego dicerem ad te, *Da mihi bibere*. Et, *da mihi bibere*, dixerat, ut mulier e converso ab ipso aquam vivam petere disceret.

¶ ἔδωκεν ἄν) Hoc ἂν pendet a priore particula ἂν in actum deducenda prius.

¶ ὕδωρ, *aquam*) Pari modo Iesus ex *pane* allegoriam sumit, cap. VI. 27 s. & ex *luce*, cap. VIII. 12. quæ in natura sunt prima, maxime simplicia, necessaria, communia & salutaria.

¶ ζῶν) quæ est *vivens*, & inde vitam afferens. v. 14. c. VII. 38. Eminentiore sensu dicitur hic *aqua vivens*, quam Lev. XIV. 5 מים חיים ὕδωρ ζῶν.

11 κύριε, *Domine*) Antea non appellarat *Dominum*: nunc de Deo pie loquentem, etsi nondum cognitum, sic appellat. v. 15. 19. Sic c. V. 7 Iesum homo, qui eum ignorabat, *Dominum* appellat. Sentiebant utcunque dignitatem ejus.

12 μείζων, *major*) qui majora postules aut præstare possis. conf. c. VIII. 53.

¶ πατρὸς ἡμῶν Ἰακώβ, *patre nostro Iacob*) Sic sibi persuaserant Samaritani: falso. Matth. X. 5 s.

¶ Ἰακώβ, *Iacob*) qui fuit pastoritiæ & aquariæ rei peritissimus, & in re familiari felicissimus.

¶ ἡμῖν, *nobis*) in Iosepho. v. 5. Sic loquitur ex falsa illa hypothesi de Iacobo patre suo.

¶ ἔπιε, *bibit*) Aqua potius usi patriarchæ, quam vino. Hoc dicit mulier: Patriarcha ipse hac aqua contentus erat, nec meliorem aquam requirebat.

¶ καὶ τὰ θρέμματα, *& pecora*) boves & oves. Biberunt utique etiam servi & ancillæ, qui fere pecora pascunt. Fuerat igitur puteus abundans & longævus.

14 οὐ μὴ διψήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα· *non sitiet in æternum*) Ergone is, qui aquam, quam dat Christus, semel bibit, a siti omni liber est? Sane aqua illa, quantum in se est, perennem habet virtutem; & ubi sitis recurrit, hominis, non aquæ, defectus est: at aquæ elementaris potio sitim subinde ad aliquot tantummodo horas sedare valet.

¶ ἀλλά, *sed*) Conf. cap. VI. 27.

¶ γενήσεται) Ex aqua *fiet* fons, ut e surculo arbor. Fons non sitit.

¶ πηγή, *fons*) Antitheton φρέαρ, *puteus*. v. 11. In fidelibus est vena: Pontifex Romanus non est vena illa, ex qua demum derivanda sit fides, sanctitas, beatitudo, rata functio in ecclesia.

¶ ὕδατος ἁλλομένου, *aquæ salientis*) Fidelium ubertas. ἅλλεσθαι, *salire*, de aqua, verbum amœnum.

¶ εἰς, *in*) Omnia ex Deo, *in* Deum.

¶ ζωήν, *vitam*) Vita æterna, (de qua conf. v. 36.) confluens talium fontium: imo oceanus. Eo perveniam!

15 δός μοι, *da mihi*) Aquam mulier petit, ut Iudæi panem, c. VI 34, pro corpore sustentando. Iam eo res venit, ut mulier dicat, *da*; cui ante sic dictum erat, v. 7.

¶ ἐνθάδε, *huc*) cum labore. Domi cupit habere illum fontem.

16 λέγει, *dicit*) Nunc aditum facit, ad dandam mulieri roganti aquam, meliorem illâ, quam rogarat.

¶ ἄνδρα, *virum*) Mulier videtur putasse, se ideo vocare virum juberi, ut

 ipsam

ipſam ſublevaret in ſuſcipienda domumque ferenda v. 15 aqua, v. 14 promiſſa. Ieſus autem hoc ſermone intimam recludit mulieris conſcientiam, & pœnitentiam præbet, confeſſionem elicit. v. 29. Nec prorſus ex abrupto id dicit: ſed verba illa, *neque veniam huc*, v. 15, & hæc, *veni huc*, v. 16, inter ſe reſpondent. In eo loco, quem mulier poſthac vitare cogitat, datur ei aqua viva.

17 *καλῶς*) *bene*: i. e. *vere*. Summa gravitas in ſermone Domini cum ſumma comitate. Plana hæc affirmatio prorſus convicit Samaritidem.

18 *πέντε*, *quinque*) Quinque conjugia totam fere mulieris vitam complectebantur: & eorum mentione mulieri plane totam ipſius vitam in memoriam revocavit.

¶ *ἄνδρας*) *maritos* dicit, ut patet ex oppoſito ſubſequenti. Mortuine fuerint omnes, an aliis quoque modis aliquos eorum amiſerit mulier, ipſius conſcientia a Domino commota dictabat.

¶ *ὀυκ ἔςι*, *non eſt*) Matrimonium hoc ſextum non erat legitimum, vel non conſummatum, aut deſertio aliudve impedimentum interceſſerat, ex altera utra parte. Viro nil dicitur renunciaſſe mulier verſu 28.

19 *θεωρῶ*, *conſpicio*) ex ſcientia tua de rebus occultiſſimis.

20 *ὁι πατέρες ἡμῶν*, *patres noſtri*) Mulier ſcrupulum, quem de religione pridem videtur habuiſſe, hac occaſione illico promit, & a propheta erudiri cupit vehementer. Talibus animis occurrit Dominus. Non ſemper reprehendenda eſt deſultoria interrogatio. *Patres* mulier dicit non modo majores citeriores, ſed etiam patriarchas. Ac contra ipſos Iudæos Samaritæ nitebantur antiquitate. Rurſum, Iudæi provocabant ad patres, c. VI. 31.

¶ *τούτῳ*, *hoc*) Montem Garizim monſtrabat mulier.

¶ *προσεκύνησαν*, *adoraverunt*) Ad *adorationem* tota religio poteſt reduci.

21 *πίστευσόν μοι*, *crede mihi*) Ad Iudæos & diſcipulos ſæpe Chriſtus dixit, *dico vobis*. v. 35. Vno hoc loco ad Samaritida, *crede mihi*. Illi magis erant obligati ad credendum, quam hæc. Hanc proportionem ſequuntur formulæ.

¶ *ὥρα*) *Hora* dicitur, non quod breve ſit tempus id totum, ſed quod prope ſit initium. c. V. 25. XVI. 2.

¶ *ὄυτε*, *ὄυτε*: *neque*, *neque*) Non dicit: *& iſtic*, *& hic*; ſed, *neque iſtic*, *neque hic*. Samaritæ non ſunt compulſi Hieroſolyma, Act. VIII. 14. & quid poſtea opus fuit *Cruciatis*? quid opus eſt *peregrinationibus*? Locorum hîc diſcrimen plane tollitur; cui intenti fuerant veteres. Num. XXIII. 27 vel 31. vid. 1 Tim. II. 8. Si diſcrimen manet, ubivis potius quam Hieroſolymis adorandum eſſe, hæc verba innuunt.

¶ *προσκυνήσετε*, *adorabitis*) vos Samaritani & Iudæi. Decore loquitur in ſecunda perſona, non in prima: eſtque *προθεραπεία* & quaſi correctio ſermonis, qui in prima perſona pro mulieris captu ſubſequitur.

¶ *τῷ πατρὶ*, *Patrem*) Familiariſſime ad arcem fidei admittit mulierem. coll. Matth. VI. 9. Antitheton, *πατέρες patres*. v. 20. 12.

22 *ὃ ὀυκ ὄιδατε*) *quod non noviſtis*. Oſtendit, quanta laborent ignorantia. quare etiam addit, *τῷ πατρὶ*, *Patrem*, quod mulier non addiderat. Quanquam *ὃ quod*, quia in ſubſequente membro repetitur, non

non objectum adorationis videtur notare, sed formam. hoc sensu: vos nescitis, qua adoratione utamini; nos scimus, quæ sit adoratio nostra.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Loquitur, velut Iudæus vulgaris; quia Samaritidi nondum cognitus.

¶ ἡ σωτηρία, *Salus*) Sane! Etymon nominis *Iesu*, quem mulier *Iudæum* appellat, v. 9. Conf. v. 42.

¶ ἐστιν, *est*) Sic enim promissum est: Salvatorem ejusque notitiam fore ex Iudæis, & notitiam ex Iudæis ad alios profecturam.

23 ἀλλ' *at*) Non satis habet Iesus, Iudaicam adorationem, cognitionem, religionem, Samaritanismo prætulisse, *sed* hoc amplius ostendit, adorationem non modo ea, quæ in *monte* isto, verum etiam ea, quæ Hierosolymis fieret, præstantiorem, in proximo esse.

¶ καὶ νῦν ἐστιν, *& nunc est*) Hoc (versu 21 non additum) nunc additur, ne mulier putet, sibi tantisper sedem in Iudæa quærendam esse. Impletum est mox v. 39. 41.

¶ οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ, *veri adoratores*) v. gr. Samaritani, v. 41.

¶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, *in spiritu & veritate*) Continetur hic testimonium de S. Trinitate. *Pater* adoratur *in Spiritu* sancto, & *in Veritate* per *Iesum Christum* facta. Qui Patrem in *Spiritu & Veritate* ut filii adorant, hi super *locorum* & omnium ejusmodi circumstantiarum rationes collocati sunt.

¶ ζητεῖ, *quærit*) sunt enim rari. Idem verbum Ez. XXII. 30.

24 πνεῦμα, *spiritus*) *Spiritus* quum dicitur Deus, Ens cogitare debemus non modo a corpore & loco remotum, sed etiam virtutes habens spirituales, veritatem, sapientiam, sanctitatem, potentiam &c. Huic naturæ Dei respondere debet nostra adoratio; & Deo vivo munera viva offerri. Ebr. IX. 14. Rom. XII. 1. Profundum & admirabile colloquium cum muliercula vix conspecta. Discipulis non tradidit sublimiora.

25 λέγει, *dicit*) cum gaudio de veritate agnita, & studio ac spe agnoscendæ plene, de Messia ipso.

¶ ὁ λεγόμενος χριστὸς, *qui dicitur Christus*) Hoc addit evangelista, ad interpretandum. Chrysost. ad h. l. *Vnde Samaritani Christum exspectabant, cum solum Mosen reciperent? Ex ipso Mose.*

26 λέγει, *dicit*) Properavit totum dicere ante adventum discipulorum. Iohannes non audivit colloquium: sed postea, dictante Spiritu, perscripsit. c. XIV. 26.

¶ ἐγώ, *ego*) Nusquam directius ipsis discipulis de se dixit.

27 ἐπὶ τούτῳ *in hoc*) Opportunissime suppetiit tempus ad collocutionem.

¶ ἐθαύμασαν, *admirati sunt*) Admiratio profectum acuit.

¶ μετὰ γυναικὸς) *cum muliere*, illo loco.

¶ τί ζητεῖς; *quid quæris?*) Non facile existimabant, Iesum Samaritidi spirituale beneficium exhibuisse.

28 ἀφῆκεν, *reliquit*) vel postea impletura hydriam; vel oblita rerum minorum, præ gaudio; & expeditius cursura. Mulier aquam, Iesus cibum postponit. v. 32.

29 πάντα, *omnia*) Hæc sine dubio explanavit civibus mulier, ingenua confessione, quanquam pleraque etiam prius nota essent.

¶ *μή τι, nunquid*) Ipsa non dubitat; sed cives ad cognoscendum invitat, donec dicunt, *vere.* v. 42.

30 *ἐξῆλθον, exierunt*) Promte assensi sunt mulieri, vel etiam prandium reliquerunt. Alii dedignari potuissent tam facile pedem domo aut porta efferre.

31 *ἐν τῷ μεταξὺ, interea*) Inter abitum mulieris & adventum Samaritarum.

32 *ὁ δὲ, ille autem*) Supersedit igitur prandio, spirituali ardore famem eximente.

¶ *ὐκ οἴδατε, non nostis*) Hoc augebat admirationem & discendi ardorem. Dulcissimum ænigma.

34 *βρῶμα, cibus*) quo appetitus meus exsaturatur.

¶ *τελειώσω, perficiam*) Nondum erat in medio actionis tempore Iesus, & tamen jam cogitat *finem*, tam serio egit. Idem verbum, c. V. 36. De re conf. c. VI. 38. 39 fin.

¶ *τὸ ἔργον, opus*) unum, magnum, quod Israëlitas, Samaritas & Gentes omnes complectitur.

35 *τετράμηνος, quatuor menses*) Oppido pauci libri, *τετράμηνον*. Τετράμηνος dicitur genere communi, uti *δίμηνος, ἑξάμηνος, ἐξάμηνος*, apud Scapulam in *μήν*. Etiam Glassius h. l. sic legit. Μετὰ τὴν τετραήμερον, Arist. 3. polit. 11. p. 214.

¶ *ἔτι τετράμηνός ἐστι, καὶ ὁ θερισμὸς ἔρχεται: adhuc quatuor menses sunt & messis venit*) *καὶ* & valet *dum*: uti c. VII. 33. XIV. 19. Gen. XL. 13. 19. Ion. III. 4. Quatuor hi menses sunt, *Nisan* extrema sui parte, *Ijar* totus, *Sivan* totus, & *Thammuz* prima sui parte. A messe hordeacea differt triticea, quæ absolute *messis* dicitur. Alterius initium erat sub Pascha; alterius, non paulo post, Exod. IX. 25. 31. 32. nempe, in Palæstina, sub Pentecosten. Exod. XXXIV. 2●. Porro serior messis erat in Galilaea, quam in Iudæa: (& sic *serius* Ieroboami festum, 1 Reg. XII. 32. coll. Lev. XXIII. 34.) & Galilæi erant fere, quibus dicitur, *Nonne vos dicitis?* Denique eo anno, quo hæc dicebantur, dies 1 Thammuz erat 13 Iunii, valde cito, nam postero anno dies 6 Iunii ipsam demum pentecosten, ineunte messe triticea, habebat. Revera igitur *quarto mense* post hunc sermonem triticea Galilæorum *messis* sat celeriter cœpit in mense Thammuz. Adde *Harmon. Evang.* §. 27.

¶ *λέγω ὑμῖν, dico vobis*) Formula hoc loco indicat, mysticum esse sermonem. Antitheton: *ὑμεῖς λέγετε, vos dicitis*, qui magis externa spectatis. v. 32 fin.

¶ *τὰς χώρας, regiones*) Describuntur Samaritæ ad fidem maturi, v. 39. qui in *campo* conspiciebantur, v. 30. Messis naturalis majore, inquit, intervallo instat, quam evangelica.

36 *καὶ*) & jam. Tempus N. T. est messis.

¶ *ὁ θερίζων· is qui metit*) Albedinem regionum sequitur, perbrevi intervallo, ipsa messis.

¶ *μισθὸν*) *mercedem*, ipsam frugem: magnum operæ pretium, magnum *lucrum*. Matth. XVIII. 15.

¶ *λαμβάνει, accipit*) jam, in præsenti.

¶ *καρπὸν, fructum*) multas animas.

¶ *ὁ σπείρων, seminans*) Sementis in Israël traxit post se messem in Iudæa, in Samaria & in toto orbe.

¶ ὁμῦ,

¶ ὁμοῦ, *una*) in eadem *vita æterna.* non alter sine altero. Hebr. XI. 40.

37 ὁ λόγος, *dictum*) Subjectum, *Dictum verum.* Prædicatum, ἐςὶν *exstat.* Proverbium etiam apud Græcos obvium.

¶ ἄλλος, *alius*) Sapientissime instituta successio est in œconomia divina. prius quidque sementis est. respectu messis secuturæ. Vnus sæpe est sator & messor: sed ob spatium interpositum idem quodammodo fit alter a se ipso. Certe quilibet est sator, respectu successorum; & messor respectu antecessorum: sed hæc differentia maxime spectatur inter ministros V. & N. T.

¶ ἄλλος, *alius*) Noli quærere, cur non citius venerit Messias. In promtu est responsio. Sementis longo intervallo præcedit: messis cito colligit. Oeconomia divina justas habet moras. conf. Rom. V. 6 not.

38 ἐγὼ, *ego*) Dominus messis totius.

¶ ἀπέςειλα, *misi*) mittere institui (v. 2.) ad Iudæos, missurus in totum orbem.

¶ ἄλλοι, *alii*) prophetæ.

¶ ὑμεῖς) Non dicit, *nos*, sed, *vos.* Christus est Dominus.

¶ κόπον, *laborem*) rem labore partam. Neh. V. 13.

39 ἐπίςευσαν· *crediderunt*) Mira facilitas. Nondum viderant Iesum. coll. v. 40. Magna virtute testimonium a muliere datum fuerit oportet.

40 μεῖναι, *manere*) semper, vel certe diu.

¶ ἔμεινεν, *mansit*) Samaritæ non leguntur tum baptizari. Neque tum ecclesia solenniter extra Iudæam constituenda erat. Credibile est, multos horum baptizatos esse postea. Act. VIII. 16.

¶ δύο ἡμέρας, *biduum*) Semel igitur pernoctavit ibi. Vno aquæ viventis haustu instructi sunt ad vitam æternam. v. 14. Sic quoque Æthiops. Act. VIII.

41 αὐτοῦ) *Ipsius.*

42 οὐκ ἔτι, *non jam*) Verus fidei progressus.

¶ αὐτοὶ, *ipsi*) Præclare Augustinus ad h. l. commentatur: *Primo per famam, postea per præsentiam. Sic agitur hodie cum eis, qui foris sunt, & nondum sunt Christiani. Christus nunciatur per Christianos amicos, tanquam illa muliere, hoc est, ecclesia annunciante. Ad Christum veniunt, credunt, per istam famam: manet apud eos biduo, h. e. dat illis duo præcepta charitatis: & multo plures & firmius in eum credunt, quoniam vere ipse est Salvator mundi.* Patet hinc, quomodo accipi debeat decantatum illud: *Ego vero evangelio non crederem, nisi me catholicæ ecclesiæ commoneret* (al. *commoveret*) *auctoritas.* contra ep. fundamenti, cap. V. Hoc quippe loco non docet Augustinus, sed Manichæis adversum tenet.

¶ τοῦ κόσμου, *mundi*) non solum Iudæorum. Fides liberat a studio partium: credunt in Iesum, quatenus est *mundi Salvator*, dimissa gloriatione de patribus. v. 12.

43 ἐξῆλθεν, *exivit*) Samaritis, ut erant mores eorum, quod ab Iudæis varie abhorrebant, utilis erat abitus Iesu.

44 πατρίδι, *patria*) Præsupponit Iohannes, ut rem ex cap. I. 46. XIX. 19 & ex ceteris evangelistis notam, Nazaret fuisse Iesu *patriam*: & hinc infert ex testimonio Iesu, cur in *Galilæam* indefinite, non in patriam Nazaretam ierit.

46 ὅπου, *ubi*) Illo ipso miraculo fides in regio accensa.

¶ ὅυ ὁ υἱός, *cujus filius*) unicus, ut articulus videtur inferre.

47 ἐκ τῆς ἰȣδαίας, *ex Iudæa*) Etiam regius sine dubio viderat vel audierat, quæ Hierosolymis fecerat Iesus. v. 45.

¶ καταβῇ, *descenderet*) Cana altiore loco sita erat.

48 ἐὰν μὴ, *nisi*) Innuit Iesus, se etiam absenti reguli filio posse vitam dare; & postulat, ut regulus id credat, neque profectionem Iesu postulet suscipiendam cum ipso sanationem apud lectulum *visuro*.

¶ ἴδητε, *videritis*) c. XX. 29.

¶ ὀυ μὴ πιςεύσητε, *non credetis*) i. e. Morbus filio tuo obtigit, ut locus esset opi miraculosæ, qua non conspecta non creditis. conf. c. XI. 4, ubi v. 40 locutio ad regium quodammodo inversa datur: si credis, videbis gloriam Dei. Sensus Iudaici in miracula suspensi quidpiam fuerat in regio, qui Iudæus fuisse videtur. Id notatur in secunda plurali. Simul autem miraculum promittitur, fidesque prius etiam desideratur, & dum desideratur, excitatur. conf. c. X. 37. Responsum externa quadam repulsæ specie & tacita opis promissione mixtum congruit sensui rogantis ex fide & imbecillitate mixto.

49 κατάβηθι, *descende*) Duplex imbecillitas rogantis, quasi Dominus necesse haberet adesse, nec posset æque resuscitare mortuum. Atqui etiam ante, quam descendit parens, vitæ restitutus est filius ejus.

50 ζῇ, *vivit*) Antitheton: *priusquam moriatur*. v. 49.

51 ἤδη, *jam*) Festinabat ergo, ut, quæ credebat, videret. tamen exercitium fidei duravit in diem posterum. Servis quoque credit, antequam videat.

¶ οἱ δȣλοι, *servi*) qui & ipsi deinde crediderunt.

¶ ἀπήντησαν, *occurrerunt*) Quia ægrotus tam celeriter convaluerat, cupidi erant cognoscendi, quid contigisset, & herum exhilarandi. Mutuum erat gaudium. Sine dubio dixere servi: Hac hora septima herus noster locutus est cum Iesu.

¶ ζῇ, *vivit*) Iisdem verbis, quæ Iesus dixerat, rem nunciant.

52 τὴν ὥραν *horam*) Quo curatius divina opera & beneficia considerantur, eo plus nutrimenti fides acquirit.

¶ ὁ πυρετὸς, *febris*) Hic morbus alias lente recedit.

¶ κομψότερον, *melius*) Amœnum verbum, de convalescente, puero præsertim. Putabat, superatum duntaxat esse mortis periculum: sed sequitur relatio de febri prorsus exstincta.

54 δεύτερον, *secundum*) Fecerat Hierosolymis signa, c. II. 23. Hoc igitur *secundum* est, quod fuit in Galilæa, quum eo venisset ex Iudæa.

CAP. V.

1 Ἑορτὴ, *festum*) Pentecosten agnoscunt Epiphanius, Chrysostomus, Cyrillus, Euthymius, Theophylactus, Harmonia vetus evangelica ab Ottomaro Luscinio edita, Lyranus, Stapulensis, Erasmus in paraphrasi, Maldonatus, Calvinus, Piscator, Bullingerus in Act. p. 4. conf. Hunnium & E. Schmidium, nec non Brochmandum Syst. T. I. fol. 339. Add. Pflacher. Et *pentecosten* hanc fuisse, evici, ut spero, in *Ordine temporum*, p.252.

2 ἐςι' *est*) Scripsit Iohannes ante vastationem urbis. *Est*, inquit, non *erat*, piscina.

ſcina. Tum etiam loci in templo, gazophylacii, memoria ſupererat apud auditores, cap. VIII. 20. Congruunt ex veteribus ii, qui hunc librum annis XXX, XXXI, XXXII poſt aſcenſionem Domini editum ſcribunt.

¶ ἐπὶ τῇ προβατικῇ) Multi ſubaudiunt πύλῃ· occurritque ſane ἡ πύλη ἡ προβατικὴ Nehem. III. 1. 32. XII. 39. ſed quum multa in libris V. T. portarum Hieroſolymis, portarum Romæ in hiſtoria Romana mentio fiat, tamen nuſquam rarove omittitur nomen πύλη, *porta*. Nonnus, ἐν ἐνύδρῳ προβατικῇ· ubi προβατικῇ, penultima producta, ſubſtantivi inſtar eſt. Camerarius ſubaudit χώρᾳ, vel ſimile quidpiam. Ita Chryſoſtomus l. 2 de Sacerd. c. 4. § 120 τὴν ποιμαντικὴν dicit, quod nos *Das Paſtorat*. Credibile eſt, portæ ovium vicinam fuiſſe piſcinam æque per ſe ab ovibus dictam: ſæpe enim oves in piſcina lavantur. Cant. IV. 2. Sic æquipollent κολυμβήθρα ἐπὶ τῇ προβατικῇ, quod Græcus habet Textus, ordine verborum eleganter variato, & κολυμβήθρα προβατικὴ, ut verſiones & patres exponunt. Noſtro ſermone, illud, *ein Teich bey der Schæfferey*: hoc, *ein Schaf-Teich.*

¶ κολυμβήθρα, *piſcina*) Circa balnea frequens θεῖον, aliquid divinæ opis, eſt.

¶ ἑβραϊστὶ, *Hebraice*) Non igitur Hebraice ſcriptus eſt hic liber. Alias hoc adverbium redundaret. Helleniſtæ erant igitur, quorum in gratiam Iohannes Græce ſcripſit & fortaſſe Hieroſolymis hunc librum in Aſiam miſit. conf. c. I. 39. 42. 43. c. IX. 7.

¶ στοὰς, *porticus*) ab infirmis, vel horum cauſa, ſtructas apud piſcinam.

3 κατέκειτο, *decumbebat*) Ergo multi ibi erant toto tempore: hic certe æger, quem Dominus ſanavit. neminem enim habebat. v. 7.

¶ κίνησιν, *motum*) quo limus excitabatur.

4 ἄγγελος, *angelus*) Multis ſine dubio res illa viſa eſt mere naturalis; quia fiebat κατὰ καιρόν.

¶ κατὰ καιρὸν, *temporibus quibuſdam*) num per intervalla æqualia? num circa *pentecoſten* præcipue? quis ſcit?

¶ κατέβαινεν, *deſcendebat*) Præteritum. Deſierat ergo hoc phænomenon, antequam Iohannes ſcripſit.

¶ ἐταράσσετο, *turbabatur*) Paſſivo verbo exprimitur phænomenon in omnium oculos incurrens, quamvis actionem angeli ignorarent.

¶ πρῶτος, *primus*) Habenti dabitur.

6 κατακείμενον, *decumbentem*) Videtur jam non ſolitus fuiſſe conari, ut alios anteverteret.

¶ γνοὺς, *ſciens*) nemine indice.

¶ λέγει, *dicit*) ultro. Chriſtus & anſam petendi auxilii præbet & ipſam opem.

7 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) De voluntate ſanitatis recipiendæ nil reſpondet. Quo certior & propior ſpes eſt, eo major eſt voluntas: ſpe exili, voluntas ſopitur.

¶ οὐκ ἔχω· *non habeo*) Erat homo valde inops, &, ut videtur, rudis. v. 11 not.

¶ βάλῃ, *mittat*) celeriter arreptum, leniter demittat.

¶ πρὸ ἐμοῦ, *ante me*) Amoris fuerat, ut cæteri ægroti uno conſenſu huic tandem primas concederent: ſed omnes avidi ſanitatis.

8 ἔγειραι, *surge*) Iesus ægrotum non inscensa piscina sanat. Major igitur angelo.

¶ ἆρον, *tolle*) Hoc opus, die sabbati magis conspicuum, pertinebat ad majorem Dei gloriam in Iesu Christo.

10 ἔλεγον, *dicebant*) Interpellatio intempestiva.

11 εἶπεν, *dixit*) & vero, ut factum ostendit, dicendi jus habuit. Cum sanitate agnitionem Iesus dedit homini.

13 οὐκ ᾔδει) *nesciebat*, grabato ferendo intentus, & judaica interpellatione districtus.

¶ ἐξένευσεν, *declinavit*) LXX pro סור & פנה ponunt. Iesus fugit strepitum. Matth. XII. 16 f.

¶ ὄχλου, *multitudine*) *Multi* testes erant sanationis.

14 μετὰ ταῦτα, *postea*) vel eodem vel alio die sabbatove.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) Qui diu ægrotarat, eum societas cultus divini publici multo plus movet, quam ceteros.

¶ μηκέτι, *ne posthac*) Antea igitur peccarat ille homo: neque magno posthac peccandi periculo carebat. Conf. cap. VIII. 11. Admonitio hæc, aliquo post sanationem intervallo, jam magis necessaria erat.

¶ χεῖρόν τι, *pejus quidquam*) gravius quiddam, quam infirmitas vel XXXVIII annorum.

¶ γένηται, *accidat*) nova, eaque majore, ira Dei.

15 ἀνήγγειλε, *renunciavit*) Morem voluit gerere Iudæis, qui rogarant: v. 12. nec tamen mala mente ad illos retulit. nam quum versu 11 dixisset ὁ ποιήσας με ὑγιῆ, *qui me sanum fecit*, & εἶπεν, ἆρον, *dixit*, *tolle*, quorum *illud* favorabile erat, *hoc* odiosum videri poterat; cumque Iudæi *horum* alterum arripuissent potius v. 12: ipse *illud* potius reponit hoc versu.

16 ἐδίωκον) *conabantur pellere*.

¶ καὶ ἐζήτουν αὐτὸν ἀποκτεῖναι) Hoc recentiores ex versu 18 huc intulerunt. *Persecutioni* proprie dictæ opponitur *conatus occidendi*.

17 ὁ πατήρ μου, *Pater meus*) Quo sensu Iesus dixerit, *Pater meus*, melius intellexerunt vel ipsi Iudæi, v. 18, quam Photiniani. Ponitur hîc summa sermonum Iesu, quos Iohannes deinceps commemorat: inprimisque observanda sunt eloquia illa, quæ Iesus interdum ultro tanquam themata sermonum uberiorum proposuit, v. gr. c. VI. 27. VII. 37. VIII. 12.

¶ ἕως ἄρτι, *hucusque*) inde a creatione, sine intervallo sabbati. Nam sabbato non tenetur: perpetua quiete non caret. Si non operaretur, ubi esset ipsum sabbatum?

¶ ἐργάζεται, *operatur*) Excellens oratio de divinis *operibus*.

¶ κἀγὼ, *& ego*) Pater non sine Filio: Filius non sine Patre, v. 19. Hæc Propositio est, quæ explicatur a v. 19 ad 30, (unde versus 19 repetitur versu 30,) confirmatur & vindicatur v. 31 ss.

18 διὰ τοῦτο) *propter hoc*, propter quod debuerant acquiescere. Apologiam ipsam in majus crimen vertunt.

¶ μᾶλλον, *magis*) Gradatio: modo persequebantur; nunc amplius quærunt occidere.

¶ ἔλυε, *solveret*) facto, v. 8, & dicto, v. 17.

¶ ἴδιον

¶ ἴδιον ἴσον· *proprium: parem*) *Proprii Patris proprius Filius.* Rom. VIII. 32. Solus unigenitus potest dicere, *Pater meus:* de solo unigenito dicit Pater, *Filius meus.* Non solum Patris Filiique nomina sæpissime repetiit Iesus, sed etiam intimam Patris ac suam æqualitatem unitatemque commemoravit. *& ego:* v. 17. *unum sumus* &c. c. X. 30. 38. Hæc omnia conjunctim exagitarunt Iudæi.

¶ ἔλεγε, *diceret*) Revera dixit Iesus, quod eum dixisse existimabant Iudæi: sed id misere pro blasphemia habuerunt.

19 ἀμὴν ἀμὴν, λέγω ὑμῖν, *amen amen, dico vobis*) Hæc affirmatio ter adhibita in hoc sermone. v. 24. 25.

¶ ἀφ' ἑαυτοῦ οὐδὲν, *a se ipso nil*) Hoc gloriæ est, non imperfectionis. *non potest fieri, ut Filius faciat aliquid a se ipso*, aut, *ut* judicet, velit, testetur doceatve *quicquam seorsum a Patre.* v. 30 f. c. VI. 38. VII. 16. 17. 28. XII. 49. XIV. 10, aut ut ei credatur, isque cernatur seorsum a Patre. c. XII. 44. Hæc ex intimo sensu unitatis naturalis & amorosæ cum Patre, profecta sunt. Defendit Dominus, quod fecerat opus in sabbato, Patris sui exemplo, a quo non discedat. Sic de Spiritu Sancto, c. XVI. 13, ubi etiam simillimum huic loco sequitur antitheton. At diabolus ex propriis loquitur: c. VIII. 44. & falsi doctoris est in *suo* nomine venire, & ex *suo* corde loqui aut facere. c. V. 43. Num. XVI. 28. XXIV. 13.

¶ ταῦτα) *hæc* omnia & sola.

¶ ὁμοίως) *similiter*, illico.

20 φιλεῖ) Qui *amat*, nil celat.

¶ δείκνυσιν, *ostendit*) in cœlo. conf. βλέπῃ, *videat*, v. 19. Ostendit, ut item faciat. Hæc ostensio est intimæ unitatis. Conferunt huc locum Psalmi XLV. 5, *DOCEBIT te res stupendas dextera tua.*

¶ αὐτὸς) *Ipse.*

¶ δείξει) *ostendet*, faciendo. Simul Pater ostendit & facit, & Filius videt & facit; non diversis temporibus.

¶ ἔργα, *opera*) Iesus sæpius *opera* appellat, quam *signa*, quia in Ipsius oculis non erant miracula.

¶ ἵνα) *usque eo, ut.*

¶ ὑμεῖς, *vos*) Qui nunc odistis, cum admiratione & fide honorabitis. Id factum inprimis sub resuscitationem Lazari.

21 γὰρ, *enim*) Declarat, quæ sint *majora* illa opera: *vivificatio*, & *judicatio*. Ex potestate *judiciaria* fluit *arbitrium vivificandi* quosvis quovis tempore. expende γὰρ *enim* v. 22. Sed *vivificatio* mortuorum est argumentum potestatis *judiciariæ*, in oculos nondum incurrentis. expende γὰρ *enim* v. 21, adeoque *vivificatio* præ *judicatione admirationem* movet. Proponuntur hæc duo, *vivificatio* & *judicatio*, versu 21. 22, &, inverso per χιασμὸν ordine, tractatur versu 24 exemtio fidelium a judicio, quæ ipsa *judicium* præsupponit; versu 25 tractatur *resuscitatio* quorundam mortuorum, ita *admiranda*, ut hanc tamen *admirationem* exsuperet resuscitatio universalis. v. 28.

¶ ἐγείρει, *suscitat*) Sermo bimembris hoc valet: *Quemadmodum Pater suscitat mortuos* (quos vult) *& vivificat: ita etiam Filius* (suscitat mortuos) *quos vult* (&) *vivificat.*

¶ νεκροὺς, *mortuos*) corpore. nam corporis mors proprie opponitur morbo: v. 5. & vita æterna, in quam intratur

per resurrectionem corporis, opponitur *judicio* v. 22.

¶ ὃς θέλει, *quos vult*) Nunquam ejus voluntatem destituit effectus. Sententia universalis, uti v. 22. 23.

22 οὐδὲ, *neque*) Pater non judicat solus, nec sine Filio: judicat tamen. v. 45. Act. XVII 31. Rom. III. 6. Neque obstat h. l. verbum δέδωκε, *dedit*. coll. v. 26 cum v. 21.

¶ γὰρ, *enim*) Quos vivificare *velit*, *judicio* suo decernit Filius.

¶ οὐδένα, *neminem*) Huc ref. πάντες, *omnes*. v. seq.

23 πάντες, *omnes*) Rom. XIV. 11.

¶ τιμῶσι, *honorent*) vel libenter, judicium effugientes per fidem: vel inviti, judicis iram sentientes.

24 λόγον μου, *verbum meum*) Sermo bimembris hoc valet: Qui (verbum ejus, qui misit me, &) *verbum meum audit*, & *credit* (mihi &) *ei qui misit me*, &c.

¶ ἔχει, *habet*) Ieremias patriarcha Constantinop. in literis ad Tubingenses: *Habet vitam æternam*, & *in judicium non venit. vides? statim hanc habet, non autem, habebit.* Congruit μεταβέβηκεν, *transcendit.* De non credente: *jam judicatus est.* c. III. 18.

¶ ἐκ-εἰς *ex-in*) Ingens *saltus.*

25 οἱ νεκροὶ, *mortui*) proprie, corpore, ut Iairi filia, juvenis in Nain, & Lazarus: c. XI. 23 ss. qui posteaquam hæc dicta fuerant, resuscitati sunt. coll. Matth. XXVII. 52 f. Sequitur gradatio, *omnes*: v. 28, ubi non repetitur, *hora*, tempus, *præsens.*

¶ ἀκούσονται) Medium: v. 28. rarum.

26 ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, *habere in se ipso*) c. I. 4.

27 ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου) Nullus additur hoc loco articulus. *quia filius hominis est*, *judicandi potestas ei data est.* Hic homo homines salvat: hic homo homines judicat. Dan. VII. 13 f. Act. XVII. 31. Hebr. II. 5 ss.

28 μὴ θαυμάζετε τοῦτο, *nolite mirari hoc*) Magna sunt, quæ inde a v. 21 dixit, & miranda: sed majora & magis miranda sunt, quæ sequuntur. τοῦτο *hoc* refertur ad antecedentia. Norat Iesus admirationem, quæ modo exstiterat in corde Iudæorum.

¶ ὥρα, *hora*) Vid. ad cap. IV. 21.

¶ φωνῆς, *vocem*) 1 Thess. IV. 16.

29 ἀνάστασιν ζωῆς) *resurrectionem vitæ*, vitalem.

30 ποιεῖν, *facere*) Subaudi, & *judicare.*

¶ καθὼς ἀκούω, *sicut audio*) a Patre. Conf. v. 19, *videat.*

¶ κρίνω, *judico*) Subaudi, & *facio.*

¶ ἀλλὰ τὸ θέλημα, *sed voluntatem*) justam.

31 ἐὰν ἐγὼ) *si ego* solus. Conditio impossibilis, coll. cap. VIII. 16. 13 f.

¶ ἀληθὴς) *verum* testimonium: i. e. firmum, irrecusabile.

32 ἄλλος, *alius*) de quo v. 37. Pluralitas personarum. conf. *ille*, *huic*, v. 38, & *alium*, de Spiritu S. cap. XIV. 16.

¶ μαρτυρεῖ, *testatur*) in præsenti c. VIII. 18.

33 ὑμεῖς, *vos*) Ostendit, quomodo Iudæi spem suam ubivis potius, quam in ipso Christo figere laborent. I. Vos, inquit, suspicati, Iohannem esse Messiam, misistis ad illum, de veritate percontantes: & sane Iohannes, occasione illa ipsi data,

data, testatus est veritati, non se, sed me esse Messiam. sed &c. II. Vos iidem putatis, vos in Scripturis habere vitam æternam, nec quidquam præterea opus esse; ideo illas scrutari amatis: neque id immerito; nam sane illæ sunt, quæ testantur de me. sed &c. Hic & de Iohanne & de Scripturis Dominus comprobanda comprobat, sed demonstrat admixtum Iudæorum errorem & abusum, majoremque suam suique Patris auctoritatem per se esse, Iohannis autem & Scripturæ testimonium de se, Christo, subsidiarium quiddam esse, protestatur. Observanda eadem utriusque periochæ figura:

v. 33 ss.	v. 39 s.
vos:	*vos:*
& testatus est:	*& ... quæ testantur:*
ego vero ...	*gloriam*
sed:	*sed...*
voluistis ad horam	*non vultis.*

nec dissonat periocha de Mose, v. 45-47: *Vos in Mosen habetis spem collocatam: sed idem a me est contra vos.*

34 *παρὰ ἀνθρώπου, ab homine*) vel si Iohannes sit.

¶ *τὴν μαρτυρίαν, testimonium*) honorificum, (coll. v. 41.) de me, erga vos.

¶ *ταῦτα, hæc*) de Iohanne.

¶ *ἵνα, ut*) Voluntas seria de salute hominum.

¶ *ὑμεῖς, vos*) qui Iohannem magni fecistis. Antitheton: *ego.* vestra res agitur.

35 *ὁ λύχνος, lychnus*) Articulus amplificat, & innuit prædicta in V. T. de Iohanne. conf. Sir. XLVIII. 1. *καὶ ἀνέστη ἠλίας ὁ προφήτης ὡς πῦρ, καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ ὡς λαμπὰς ἐκαίετο.* Ceteroqui hæc appellatio tenuis est, ad Christum ipsum.

¶ *καιόμενος) ardens* vehementer, (conf. Sir. l. c. de Elia) & celeriter deflagrans.

¶ *καὶ φαίνων, & lucens) καὶ & notat* concomitantiam: dum arsit, luxit; non ultra.

¶ *ἀγαλλιαθῆναι, exsultare*) sine luctu pœnitentiali, sine accessu ad me ipsum. Verbum exquisitum. Iohanne utendum erat, non fruendum. Iudæi habuere medium illud pro fine. Vehementer falsi sunt, qui in Dei verbo ac ministris, sensuum duntaxat externorum aut internorum fructum, ac non Christum ipsum, quærunt.

¶ *ἠθελήσατε πρὸς ὥραν, voluistis ad horam*) Voluntas vestra non fuit diuturna.

¶ *φωτὶ, lumine*) Splendore, non ardore ejus, capti eratis.

¶ *αὐτοῦ, ejus*) sine progressu ad me, Lucem, *lætitiæ* fontem. c. VIII. 56.

36 *μείζω τοῦ ἰωάννου) majus*, eo testimonio, quod mihi Iohannes dedit. Lychnus orto soli non fœnerat lucem.

¶ *τελειώσω, perficiam*) faciam, usque ad *τέλος finem.*

¶ *αὐτὰ τὰ ἔργα, ipsa opera*) Apta & emphatica iteratio.

37 *αὐτὸς) Ipse*, ultra opera.

¶ *μεμαρτύρηκε testatus est*) Præteritum. Testimonium illud memoratur c. I. 33.

¶ *οὔτε, neque*) Versu 36 & 37 init. describitur testimonium de Iesu Christo: versu 37 fin. & 38 describitur Iudæorum infidelitas.

¶ *εἶδος αὐτοῦ, speciem ejus*) Congruit hoc cum capite I Ezechielis, ubi copiose describitur *species* similitudinis gloriæ Domini, *visa* Ezechieli, qui mox etiam *audi-*

audivit vocem Dei. Idque totum caput erat Haphtara festi versu 1 notati.

38 ὅτι, *quia*) Itaque, qui credunt, audiendo Filium audiunt Patrem, c. VI. 45, & videndo Filium vident Patrem, c. XIV. 9, quamvis antea non audierint neque viderint, c. I. 18; & Verbum Patris, idem quod Verbum Filii, habent in sese manens.

39 ἐρευνᾶτε, *scrutamini*) *Hafenrefferus* in editione N. T. Graeco-Latini: *Inquiritis Scripturas*. Cavit, ne quis *scrutamini* pro imperativo acciperet. Ex antiquis indicativum agnoscit etiam *Athanasius* in illud, *Profecti in pagum*. T. I. f. 989, & *Nonnus*. quare *Cyrillus* non debuit vereri, ne ipse solus ita explicasset aut explicaturus esset. Brentius *magni judicii* interpretes esse ait, qui indicativum statuant: & hunc certe confirmat tota orationis structura, coll. v. 33 seqq. maximeque illud: *quia vos existimatis*. Approbat Iesus scrutinium scripturarum, quo non carebant, illo ipso festo multa publice legentes; perinde uti legationem ad Iohannem, v. 33, & existimationem de Mose, v. 45: sed nil horum per se sufficere, addit. Quare nihil damni habet hæc explicatio: & æque saltem diligentes *scrutatores scripturarum* esse solent, qui indicativum, (a Zeltnero & Walchio novissime agnitum,) ac qui imperativum statuunt. Hoc *Scrutamini & non vultis venire* per synonyma reddidit Paulus 2 Cor. III. 15. 16. Postulavit aliquis, ut proferrentur similia exempla secundæ pluralis indicativi, periodum inchoantis. vide ergo c. VII. 28. XII. 19. Matth. XXII. 29. XXIV. 6. XXVII. 65. 2 Cor. VIII. 9. Iac. IV. 2 s. Vicissim imperativus cum ὑμεῖς *vos*, Matth. XXVIII. 5. Marc. XIII. 23. Exstat imperativus, *scrutamini*, Ies. XXXIV. 16. Poterant illo tempore auditores Iesu Christi, (etiam *Iohannis*, propheta majoris, non audito testimonio, *scripturis*que non lectis,) ex solo Iesu Christi sermone, fidem haurire.

¶ τὰς γραφάς, *scripturas*) Mosis, v. 46, & prophetarum.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc jungitur potius cum verbo *existimatis*, quam cum *scrutamini*: continetque elenchum & quasi per anaphoram ponitur, coll. v. 33 not. Sic quoque, *vos*, v. 45.

¶ δοκεῖτε ἔχειν, *videmini habere*) Antitheton: ἵνα ἔχητε, *ut* revera *habeatis*. v. 40. Affine illud: *spem in Mosen collocatam habetis*. v. 45.

¶ ἐν αὐταῖς, *in eis*) Hoc solo, quod eas scrutamini, putatis vos vitam habere.

¶ ζωὴν, *vitam*) Cur negas, Sociniane, antiquis notam fuisse spem vitæ æternæ?

¶ καὶ ἐκεῖναι - καὶ οὐ θέλετε· *& illæ & non vultis*) Duplex epicrisis: altera approbat Iudæorum scrutinium & spem; altera, defectum eorum ostendit. ἐκεῖναι *illæ* τῷ αὐταῖς *eis* subjunctum, vim aliquam removendi habet. Propius in Christo, quam in Scripturis, vita habetur.

40 ἐλθεῖν, *venire*) pro eo ac *testimonium Scripturarum* de me postulat.

41 παρὰ ἀνθρώπων, *ab hominibus*) etiam ab iis, per quos Scriptura scripta est. conf. v. 34, de Iohanne, prophetis majore, a quo tamen Iesus testimonium non accepit.

42 ἔγνωκα ὑμᾶς, *cognitos vos habeo*) Hoc radio penetrat corda auditorum. Hoc dicit: *novi* Patrem, v. 32. & *cognovi* vos ab illo alienos. Hoc cum magna miseratione

tione

tione dixit Iesus. Non mea, sed vestra, inquit, causa doleo.

¶ ἀγάπην, *amorem*) quo cognoscor, ut Filius amoris paterni, v. 20. & qui vos doceret gloriam a Deo solo quærere.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in vobis ipsis*) Hoc emphasin habet, & causam continet, cur Iudæi debeant remitti ad homines in scriptura de Christo testantes.

43 οὐ λαμβάνετέ με) *non accipitis me*, per fidem.

¶ ἄλλος, *alius*) quivis pseudochristus, & antichristus. A tempore veri Christi ad nostram ætatem LXIV Pseudomessiæ numerantur, per quos decepti sunt Iudæi. vid. Ioh. Iac. Schudt *Iüdische Merkwürdigkeiten*, L. 6. c. 27. §. 30.

44 δόξαν παρὰ ἀλλήλων, *gloriam a vobis invicem*) Iustum se esse quisque vestrum censet, pro eo atque vos de vobis mutuo existimatis: nec laboratis, ut soli Deo sitis probati. conf. Rom. II. 29.

¶ καὶ τὴν δόξαν, *& gloriam*) eam, quæ est filiorum Dei. c. I. 12.

¶ παρὰ τοῦ μόνου θεοῦ· *ab eo, qui solus Deus est*) c. XVII. 3.

¶ οὐ ζητεῖτε) Hoc pendet ab οἱ, articulo, qui inest in λαμβάνοντες, i. e. οἱ λαμβάνετε.

45 μὴ δοκεῖτε, *nolite putare*) Elenchus novus contra infidelitatem Iudæorum, maxime aptus ad conclusionem.

¶ ἐγὼ, *ego*) demum, sic quasi Moses vos defendat. *Ego* sum conciliator.

¶ ὑμῶν, *vos*) qui mihi non credatis.

¶ Μωσῆς, *Moses*) i. e. scripta Mosis. Luc. XVI. 29. 2 Cor. III. 15.

¶ εἰς ὃν ὑμεῖς ἠλπίκατε, *in quem vos spem locatam habetis*) v. 39.

46 ἐπιστεύετε ἂν, *crederetis*) Non juvit Iudæos illud: Credimus, vera esse omnia, quæ Moses scripsit. Fide explicita opus erat.

¶ ἔγραψεν, *scripsit*) nusquam non.

47 γράμμασιν, *literis*) Antitheton: ῥήμασι *verbis*. Facilius sæpe creditur literis pridem receptis, quam sermoni primum audito.

¶ ἐμοῖς, *meis*) cœlestia loquentis, præ Mose.

CAP. VI.

1 Μετὰ ταῦτα, *post hæc*) Hic multorum mensium historiam a ceteris evangelistis petendam innuit Iohannes.

¶ τῆς) *Mare Galilææ*, totum: *mare Tiberiados*, pars.

3 ἀνῆλθε, *subiit*) Non post adventum populi, sed tantisper, dum populus appropinquabat.

¶ ἐκάθητο, *sedebat*) Non jussit populum ad se accedere; sed benigne admisit.

4 ἐγγὺς, *prope*) Eo anni tempore magnus erat confluxus hominum. c. XI. 55.

5 ἔρχεται, *venit*) Veniente populo, jam providit Iesus cibum: conf. v. 6. cibavit autem populum, proxime ante missionem. Matth. XIV. 15.

¶ Φίλιππον, *Philippum*) Boni doctoris est ex grege discipulorum unum aliquem, cui opus est, interdum provocare. Fortasse Philippus etiam rem alimentariam curabat inter discipulos.

7 βραχύ τι, *paullum*) LXX, βραχὺ μέλι 1 Sam. XIV. 43.

8 ὁ ἀδελφὸς, *frater*) Petrus igitur eo tempore & loco, quo Iohannes scripsit,

notior fuerat Andrea, vel quia major, vel quia superstes Andreæ.

9 *παιδάριον, puer*) Itaque non magnum fuit quinque panum, pisciculis præsertim adjunctis, pondus.

¶ *ἕν, unus*) Nulla erat alia copia.

¶ *κριθίνες*) *Hordeacei* panes triticeis videntur minores fuisse. Iud. VII. 13. Non dubium, quin hordeacei panis gustus ab omnibus, qui tum comedebant, perceptus fuerit.

¶ *τί ἐστιν, quid sunt*) Formula extenuandi. *τίνες ἐστέ; qui estis?* Act. XIX. 15.

10 *ποιήσατε ἀναπεσεῖν, facite discumbere*) Exercetur fides discipulorum & populi.

¶ *χόρτος, gramen*) Commoditas discumbendi.

¶ *οἱ ἄνδρες, viri*) Numerus ex his inibatur, sine mulieribus & liberis.

11 *διέδωκε, distribuit*) per manum discipulorum.

¶ *ὅσον, quantum*) Id ad panes & ad pisciculos spectat.

¶ *ἤθελον, volebant*) Conf. Ps. CXLV. 16.

12 *ἵνα μή τι ἀπόληται, ut ne quid pereat*) Facile condit Dominus: sed condita tamen non vult temere interire.

13 *κλασμάτων*) *fragmentis.*

14 *σημεῖον-ὁ προφήτης, signum-Propheta*) c. III. 2. IX. 17.

15 *ἁρπάζειν, rapere*) vi.

¶ *βασιλέα, regem*) Regem eum facere, Patris erat, non populi: neque adhuc tempus erat. Iesus, ut populum vitaret, illo jam tempore loca sæpe mutavit.

¶ *πάλιν, iterum*) Conf. v. 3.

¶ *αὐτὸς μόνος, ipse solus*) discipulis trajicere jussis. *αὐτὸς, παρέλκει* eleganter. c. XII. 24.

19 *ἢ, vel*) Norat Spiritus sanctus & Iohanni dicere poterat, quot præcise stadia fuissent: sed in scriptura imitatur popularem loquendi rationem.

21 *ἤθελον λαβεῖν, voluerunt accipere*) Locutio concisa: subaudiendum, *& acceperunt.*

¶ *εὐθέως, statim*) Novum miraculum.

22 *ἰδὼν, videns*) Hoc, post versum 23, (qui non ab *ὅτι* pendet, sed parenthesin facit,) verbis paululum mutatis repetitur versu 24, & nectitur cum verbo *ἐνέβησαν, conscenderunt.*

23 *ἐγγὺς τοῦ τόπου*) *prope ad locum.*

24 *αὐτοὶ, ipsi*) Antitheton ad Iesum, cujus iter directe; discipulorum, indirecte notavit populus.

¶ *πλοῖα, naves*) Easdem modo *naviculas πλοιάρια* appellavit apostolus. Vtraque appellatio vera.

¶ *καπερναοὺμ, Capernaum*) v. 17.

25 *πότε, quando*) tam brevi tempore, tam longa via? Quæstio de tempore includit quæstionem de modo.

26 *λέγω, dico*) Populus ipse non ita se norat, ut eis Iesus ostendit. Adhuc collegerat Iesus auditores: nunc, medio tempore, delectum instituit, per sermonem figuratum de passione sua, ejusque fructu per fidem percipiendo.

¶ *οὐχ ὅτι εἴδετε σημεῖα, non quia vidistis signa*) Signis nondum erant ad fidem perducti: v. 29 s. alias fides, non cibi desiderium, eos impulisset ad quærendum Iesum.

¶ *σημεῖα, signa*) in ægrotis & in panibus. v. 2. 14.

¶ *ἐφάγετε, edistis*) Populus, de victu solicitus, quotidie sic accipi volebat, & non

non jam, ut v. 2, signorum spectaculo, sed pastûs desiderio magis alliciebatur. Messis hordeacea erat statim post Pascha: conf. Matth. XIV. 20 not. & proxime ante messem annona solet esse carior. Igitur eo anni tempore valde aptum fuerat beneficium erga quinque millia.

27 ἐργάζεσθε, *tractate*) Sic, τὴν θάλασσαν ἐργάζεσθαι, Ap. XVIII. 17. *Cibo perenni*, inquit, *operam date; sicut magno studio me quæritis panis causa.* Non respondet Iesus ad Iudæorum *quando:* & sic sæpe in sermonibus ea, quæ series rerum & status animarum requirit, potius spectat, quam interpellationes loquentium alienas.

¶ μὴ, *non*) Simillima opposita, c. IV. 10.

¶ τὴν ἀπολλυμένην, *pereuntem*) v. 12. 1 Cor. VI. 13. Cibus corporis perit: ergo non confert immortalitatem.

¶ ἣν) βρῶσιν. Non debetis, inquit, postulare a me alimentum corporis, sed animæ. Proponitur primum *cibus*, v. 27. deinde *panis*, v. 32. tum proprie *caro & sanguis Iesu Christi*. v. 51. 53.

¶ δώσει, *dabit*) v. 51.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia pertinet ad μένουσαν, *qui permanet*.

¶ ὁ πατὴρ ὁ θεὸς, *Pater Deus*) Ergo Iesus Christus est Dei Filius.

¶ ἐσφράγισεν, *signavit*) Ostendit eum & distinxit, hoc ipso miraculo, v. 14, totoque testimonio suo, *fide* audientium (v. 29) vicissim obsignando. c. III. 33. *Sigillo* id, quod genuinum est, commendatur, & omne, quod non genuinum est, excluditur.

28 τί ποιῶμεν) *quid faciamus*: quid nos operari jubes? v. 27.

¶ τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ, *opera Dei*) opera Deo probata, Deo nos conjungentia.

29 τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*) illud opus, quod probatur Deo. conf. c. IV. 34. Iesus singularem numerum opponit plurali Iudæorum, qui dixerant, *opera Dei*. v. 28. Vocabulum tamen illorum retinet. Alio sensu, τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*, Rom. XIV. 20.

¶ πιστεύσητε, *credatis*) Proprie exprimitur res, & deinceps metaphorico subinde proprioque sermone describitur.

30 σὺ, *tu*) Sic loquuntur in antitheto ad Mosen, qui ipsis dederit manna, & hoc *signum* habuerit: & a Iesu majus quiddam & magis cœleste postulant; quod ab eo non putant dari posse, neque majorem Mose Iesum agnoscunt.

¶ σημεῖον, *signum*) *Sigillum*, quod versu 27 memoratur, non agnoscunt.

¶ ἴδωμεν, *videamus*) te a Deo missum esse. Atqui viderant, v. 14. 26. 36.

¶ σοὶ, *tibi*) Iesus dixerat: *in me*. v. 29. Sæpe tantundem est, *Credo in te*, &, *credo tibi*: sed hîc imminuunt Iudæi sententiam Domini.

¶ τί ἐργάζῃ, *quid operaris*) Reponunt Domino verbum *operari*. *Tu jubes*, inquiunt, *nos operari: quid ipse operaris?*

31 ἔφαγον, *ederunt*) Modestius loqui videntur, quam si dicerent: *Moses dedit: ideo patres nostri ei crediderunt: tu da quoque; & credemus tibi. coll. v. seq.*

¶ ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς φαγεῖν) LXX, Ex. XVI. 4, ἄρτους ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ps. LXXVIII. 24, ἄρτον οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς. Ex l. c. v. 15, ἔδωκε φαγεῖν. Si illud λεπτὸν *tenue* fuit panis verus, ibid. v. 14. Num. XI. 7, cur non etiam panes orbiculares erunt verus panis?

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cælo*) *Cælum*, terræ oppositum, latissime sumitur in Psalmo;

mo; unde manna etiam *angelorum* sive *cælitum* dicitur *panis.* sed *cælo*, unde manna antiquum venit, opponit Iesus cœlum supremum. Huc respiciens Ipse septies dicit, sese *ex cælo* descendisse, v. 32. 33. 38. 50. 51. 58. 62.

32 ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, *amen amen dico vobis*) Magnam hoc præsertim loco vim habet hæc asseveratio, cum Iudæi opposuissent, *quod scriptum esset*, v. 31.

¶ οὐ μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *non Moses dedit vobis panem ex cælo*) Subaudi hîc quoque, τὸν ἀληθινὸν, *verum.* Moses non fuit, qui manna vobis aut patribus vestris dedit: & manna non fuit ille panis ex cœlo verus, corrumpi nescius. Ex. XVI. 20.

¶ δίδωσιν, *dat*) Antitheton: δέδωκεν, *dedit.* Iam *aderat* panis. conf. v. 33.

¶ τὸν ἀληθινὸν, *verum*) quem quisquis gustat, non jam aliud signum quæret; nam in pane gustus ipse criterion est: & *veritas* patefiet olim plane. v. 39. *Veritas* & *vita* sæpe hic memoratur.

33 ὁ καταβαίνων, *descendens*) Repete, ἄρτος *panis.* coll. v. 41. 58.

¶ τῷ κόσμῳ, *mundo*) non modo uni populo, uni ætati, ut manna cibavit unum populum, unius ætatis. v. 51.

34 κύριε, *Domine*) Cum reverentia quadam loquuntur, uti v. 25. & poterat ex versu 35 ipsa fides exsistere: sed mox a fide resiliunt. v. 36. 42. Inprimis observandi sunt sermones, quibus auditis Iudæi ad credendum inclinabantur. c. VII. 40. VIII. 30.

¶ πάντοτε, *semper*) Huc refertur v. seq. fin.

¶ τὸν ἄρτον τοῦτον, *panem istum*) Adhuc putant, sermonem esse de alimento corporis: & hoc petunt. v. 26.

35 ἐγώ εἰμι, *Ego sum*) Petentibus, statim offert sese.

¶ τῆς ζωῆς, *vitæ*) & vivus, v. 51, & vivificus. v. 54.

¶ ὁ ἐρχόμενος πρός με, *qui venit ad me*) Sic v. 37. 44. 45. 65. Parallelum, mox: ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, *qui credit in me.*

¶ οὐ μὴ πεινάσῃ, *non esuriet*) Subaudi, πώποτε, *unquam*, ex fine versus.

¶ οὐ μὴ διψήσῃ, *non sitiet*) Tangit id, quod postea uberius tractat de potu. v. 53 f.

36 εἶπον ὑμῖν, *dixi vobis*) *Dixit*, versu 26. Vt vos, inquit, esse dixi, sic adhuc estis. *&* *vidistis me*, (& non credidistis: videtis,) *&* (tamen *) non creditis.* Refutatur, quod dixerant versu 30, *Fac videamus*: *& credemus.*

37 πᾶν) *omne.* Vocula momentosissima, &, collatis iis, quæ sequuntur, consideratu dignissima. nam in sermonibus Iesu Christi, quod Pater ipsi dedit, id, & singulari numero & neutro genere, appellatur *omne:* qui ad ipsum, *Filium*, veniunt, ii masculino genere, vel etiam plurali numero describuntur, *omnis*, vel, *illi.* Pater Filio totam quasi massam dedit, ut omnes, quos dedit, *unum* sint: id *universum* Filius singulatim evolvit, in exsecutione. Hinc illud, cap. XVII. 2, *ut OMNE*, *quod DEDISTI ei*, *DET EIS vitam æternam.* In stilo N. T. Græco, Iohanneo præsertim, ubicunque fastidiosa ingenia solœcam dicerent constructionem, elegantia vere divina, Hebræis nunquam dura, subesse solet. Id hoc loco inprimis usu venit. Inde hic versus 37 duo cola habet, quæ mox iisdem verbis repetitis tractantur: & quidem prius, versu 38. 39, ubi *omne* cum *Patre* memoratur; alterum v. 40, ubi *omnis*

omnis cum *Filio* memoratur. Prius per ὅτι *quia*, alterum per γὰρ *enim* connectitur cum versu 37.

¶ *δίδωσί μοι, dat mihi*) per *tractum* illum. v. 44. Præsens. Deinde Præteritum v. 39, respectu Conservationis. Pater *dat* Filio: Filius *eligit*, i. e. dat quasi sibi. v. 70. Credentes dantur: credentibus datur. v. 32. 65.

¶ πρὸς ἐμὲ) Hoc habet emphasin: aliis locis solet scribi πρός με.

¶ ἥξει) *aderit*. Tantummodo omne illud ad me veniet. Ea loquitur Iesus, quæ si Iudæi accepturi sint, revera sint credituri: & convicta eorum infidelitate nunc fidem offert: quæque antea sub schemate dixerat, nunc proprie edisserit.

¶ ὀυ μὴ ἐκβάλω ἔξω, *non ejiciam foras*) Hoc non modo significat receptionem primam, sed conservationem perpetuam, per omnes vicissitudines & gradus, usque ad resurrectionem, metam illam, quæ omnia citeriora præsupponit. v. 39. 40. Est Litotes: *non ejiciam*, sed omni modo tuebor. c. X. 28 s. qui locus huic loco valde respondet. Conf. ἔξω, *foras*, cap. XV. 6.

38 καταβέβηκα, *descendi*) Hic sermo in multis fluit ex unione personali. Nam *descensus de cælo* natura prior est ortu ex Maria secundum *carnem*.

39 δὲ, *autem*) Declaratur *voluntas* versu 38 memorata.

¶ τȣ̃ πέμψαντός με πατρὸς-40 τȣ̃ πατρὸς τȣ̃ πέμψαντός με ejus, *qui misit me*, *Patris*: *Patris*, *qui misit me*) Sic habet lectio antiquissima. Versu 39 mentio *missionis*, & v. 40 *Patris* nomen scite præmittitur. namque versu 39, coll. v. 38, cum *voluntate* Patris proprie congruit *missio*: at versu 40 nomen *Patris* & nomen *Filii* proprie inter se respiciunt. Varietates lectionum præcipuæ in *apparatu* notatæ summam hujus annotationis non mutant.

¶ πᾶν, *omne*) Vid. not. ad v. 37.

¶ δέδωκέ μοι, *dedit mihi*) Dantur Filio, quibus fides datur. coll. v. seq.

¶ μὴ ἀπολέσω, *non perdam*) *Perditioni* opponitur *vita æterna*. v. 40. c. III. 15 s.

¶ ἐξ ἀυτȣ̃) *ex eo*, ex *omni* illo, quod Pater mihi dedit.

¶ ἀναστήσω, *resuscitem*) ad vitam. v. 33. Sic v. 40. 44. 54. Hic finis est, ultra quem periculum nullum. Citeriora omnia præstat Salvator. Dat *signum*, versu hoc & versu 62, sed in futurum, cum Iudæi præsens flagitarent. v. 30. *Resuscitatio*, *mortem* præsupponens, sæpe hic memoratur, quia ipse Dominus adhuc erat *moriturus* & *resurrecturus*. conf. c. XI. 25 not. Postea vero apostoli fidelibus potius adventum ejus gloriosum proposuerunt.

40 τȣ̃το γάρ-πατρὸς, *hæc enim Patris*) Vid. not. ad v. 37. 39.

¶ ὁ θεωρῶν καὶ πιστεύων, *qui cernit & credit*) Iudæi *videbant*, non *credebant*. v. 36. Ii, qui Iesum spectabant, magnam habebant occasionem ad credendum: & qui eorum credebant, singularem habebant beatitudinis gradum. Matth. XIII. 16.

¶ ζωὴν αἰώνιον, *vitam æternam*) etiam ante diem novissimum, cujus mentio hic *subsequitur*, uti v. 54. Hæc duo transponit humana ratio.

¶ ἀναστήσω, *resuscitabo*) Futurum, quale v. 44, & cap. XV. 8.

¶ ἐγὼ, *ego*) Hoc pronomen, v. 39 non positum, nunc ponitur. illic præcedit verbum primæ item personæ; hic vero tertiæ, uti v. 44. 54.

41 ἐγόγγυζον, *mussabant*) Iesus tamen sciebat. v. 43.

¶ ὁ ἄρτος, *panis*) Arripiunt sermonem *allegoricum*: explicationem *propriis* verbis additam negligunt.

42 οἴδαμεν) *novimus*, vel potius *scimus*. Iosephus erat mortuus; sed memoria ejus manebat.

¶ πῶς, *quomodo*) Sic v. 52, *quomodo?*

¶ οὖν, *ergo*) Ob id ipsum debebant cogitare, altiora esse in Iesu.

44 οὐδεὶς, *nemo*) Solet Iesus, antequam errorem animis eximit, errantium pravam dispositionem ipsam redarguere. Id agit v. 44-46: & simul, prætermisso eo, quod in interpellatione Iudæorum importunum erat, & murmure eorum composito, v. 43, continuat ea ipsa, quæ v. 40 dixit. Neque tamen non confirmat suum de cœlo descensum: tantum quæstioni *quomodo* non respondet.

¶ οὐδεὶς δύναται, *nemo potest*) Iudæi nitebantur suis viribus. id refutat Iesus, eosque docet de tractu Patris observando.

¶ ἐλθεῖν πρός με, *venire ad me*) Ad Christum venire, est fide assequi & agnoscere missionem ejus cœlestem, & se illi tradere.

¶ ἐὰν μὴ, *nisi*) Recte igitur facit, qui ad me, inquit Iesus, venit: nam eo ipso sequitur tractum Patris.

¶ ἑλκύσῃ, *traxerit*) Pater misit Filium ad nos: & nos trahit *ad* Filium, virtute amoris sui nos audire & videre faciens. vers. seqq. & 65. Exemplum talis tractus, in Petro, v. 68: in Paulo, Gal. I. 15. Idem verbum apud LXX, Cant. I. 4. Ier. XXXI. 3.

45 γεγραμμένον, *scriptum*) Refutat Iudæos *scripturâ* abusos. v. 31.

¶ καὶ ἔσονται πάντες διδακτοὶ τοῦ θεοῦ) Ies. LIV. 13. LXX, καὶ πάντας τοὺς υἱούς σου διδακτοὺς θεοῦ.

¶ πάντες, *omnes*) Hinc mox infertur *omnis*.

¶ διδακτοὶ τοῦ θεοῦ, *docti a Deo*) Conf. mox παρὰ, a. Correlata, *omnis qui audiit & didicit*: *docti*. Illud actum innuit: hoc habitum inde nascentem.

¶ πᾶς, *omnis*) & solus.

¶ παρὰ) *a* Patre, de Filio. Matth. XI. 27.

46 οὐχ ὅτι, *non quo*) Hac declaratione addita significatur, Patrem audiri tum demum, quum Filius auditur; videri tum demum, quum Filius cernitur. c. XIV. 9.

¶ ἑώρακεν, *vidit*) Subaudi, *& audivit*: coll. vers. præc. *qui audivit* (& vidit.) Sed quia *videre* interius est, quam *audire*, *visio* concinne Filio, *auditus* credenti adscribitur. conf. c. I. 18.

¶ ὁ ὢν παρὰ τοῦ θεοῦ, *qui est a Deo*) Sic c. VII. 29.

47 ἔχει) *habet*. Præsens. Vbi vitæ panis, ibi vita; etiam ante diem novissimum. v. 40.

49 οἱ πατέρες, *patres*) de quibus dixistis. v. 31.

¶ ὑμῶν, *vestri*) *Vestri*, inquit, non *nostri*: quo ipso ostendit, se altiorem habere ortum, quam illi putarant. v. 42.

¶ ἔφαγον τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ· *ederunt manna in deserto*) Regeruntur Iudæis verba ipsorum. v. 31.

¶ καὶ ἀπέθανον) *&* tamen *mortui sunt*, idque horrenda morte.

50 οὗτος, *hic*) scil. *panis*.

¶ τὶς, *aliquis*) quivis.

¶ καὶ μὴ ἀποθάνῃ, *ac non moriatur*) scil. spiritualiter, uti cibus hic ad vitam spiritua-

spiritualem spectat; annexa resuscitatione corporis.

51 ὁ ζῶν, *vivus*) Hoc participium & ad incrementum orationis facit & ad declarationem, qua ostenditur, non esse sermonem de pane communi.

¶ δώσω, *dabo*) edendum.

¶ ἡ σάρξ μου, *caro mea*) Novus sermonis gradus. Congruit δὲ ἐπιτατικὸν, *vero*, & *dabo*, in futuro. nam antea non facta est in hoc sermone mentio *carnis*. tum, v. 53, de sanguine. Pater dat *panem verum*, v. 32, qui est Christus ipse: v. 35. Christus dat *panem vivum*, carnem suam. Sermo de *pane*, est magis allegoricus, ad miraculum praecedens accommodatus; de *carne & sanguine*, proprius.

¶ ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, *pro mundi vita*) adeoque pro multis. Marc. XIV. 24. Iesus verba sua scienter ita formavit, ut statim & semper illa quidem de spirituali fruitione sui agerent proprie; sed posthac eadem consequenter etiam in augustissimum S. Cœnæ mysterium, quum id institutum foret, convenirent. Etenim ipsam rem hoc sermone propositam in S. Cœnam contulit: tantique hoc sacramentum est momenti, ut facile existimari possit, Iesum, ut proditionem Iudæ, versu 71, & mortem suam, hoc versu, ita etiam S. Cœnam, de qua inter hæc verba certissime secum cogitavit, uno ante anno prædixisse, ut discipuli possent prædictionis postea recordari. Tota hæc de carne & sanguine I. C oratio passionem spectat, & cum ea S. Cœnam. Hinc separata *carnis* & *sanguinis* mentio constanter. nam in passione sanguis ex corpore eductus est, Agnusque mactatus.

52 ἐμάχοντο, *pugnabant*) non jam solum murmurabant, uti v. 41.

¶ οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Observandi gradus: *Iudæi*, h. l. *discipuli*, v. 60. 66: *apostoli*, v. 67.

¶ πῶς, *quomodo*) *Quomodo*, iterum: coll. v. 42. Ad neutrum *quomodo* respondet Iesus, sed pergit in suo sermone, & ait: *Sic esse debet*. v. 53.

¶ τὴν σάρκα, *carnem*) Iterum id arripiunt: quod maxime durum videtur.

53 ἐὰν μὴ, *si non*) Iudæi quærebant de possibilitate: Iesus respondet de necessitate. nempe hæc illam infert.

55 ἀληθῶς, *vere*) Hæc affirmatio opponitur dubitationi Iudaicæ.

¶ βρῶσις· πόσις) *Cibus*, *potus*, quo tam vere pascitur fidelis, quam cibus & potus corpora pascit. v. 56 fin.

56 ὁ τρώγων, *qui edit*) Qui edit, & quod editur, re ipsa intime conjunguntur.

57 ἀπέστειλέ με, *misit me*) Huc refertur, καὶ ὁ τρώγων με, *& qui edit me*, per fidem. *Cibus* Iesu, facere voluntatem ejus, a quo missus est: c. IV. 34: *cibus* credentis, edere Christum, & in eo voluntate Patris pasci.

¶ κἀγὼ, *& ego*) *Sicut* apodosin habet in illo, *& qui edit me*.

¶ διὰ τὸν πατέρα, *propter Patrem*) Nam in Patre sum.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ ὁ τρώγων με) *qui me*, qui vivo, *edit*, per fidem: v. 29. 35. 40. 64. Sub ea ratione, quod Pater misit Filium, comedimus carnem hujus & credimus in eum.

58 οὗτος, *hic*) id est, *egomet*. v. 57.

¶ ὁ ἄρτος, *panis*) Redit sermo ad ea, quæ versu 32 proposita fuere.

59 εἶπεν-διδάσκων, *dixit-docens*) Conf. c. VIII. 20. VII. 28.

60 σκληρός, *durus*) Multa sane sunt, quæ natura carnalis non potest non horrere in hoc sermone per se suavissimo. Arduus, non durus, est sermo: quo deterriti sunt mali; genuini autem sunt probati, exercitati, confirmati. Vix uspiam sublimius locutum videas Dominum vel seorsum cum apostolis. Id pie admiremur.

¶ τίς δύναται, *quis potest*) Aliter Petrus, v. 68.

¶ αὐτῦ, *eum*) Hoc videntur dicere: *quis potest Iesum audire?* Conf. c. X. 20. Caput miseriæ, auditum detrectare.

61 ἐν ἑαυτῷ, *in se ipso*) sine indicio externo.

¶ τῦτο ὑμᾶς σκανδαλίζει; *hoc vos offendit?*) Enallage: id est, *num hac re offendimini?* Passio Christi, scandalum Iudæis.

62 ἐὰν ὖν, *si ergo*) ἐὰν, *si*, habet apodosin subaudiendam, *quid erit?* Id est, multo majora sunt, quæ sequentur. si hoc non creditis, quomodo illa, si dicerem, crederetis? (Similis locus, cap. III. 12.) Et tamen, cum illud videbitis, agnoscetis, vera esse, quæ dixi: & admirabimini non meam doctrinam, sed vestram tarditatem, cap. VIII. 28. Matth. XXVI. 64.

¶ ἀναβαίνοντα, *ascendentem*) Vid. ad cap. III. 13.

¶ τὸ πρότερον, *prius*) antequam descenderet.

63 τὸ πνεῦμα, *spiritus*) Non sola deitas Christi, nec solus Spiritus sanctus significatur, sed universe *Spiritus*, cui contradistinguitur *caro*. *Id*, *quod Spiritus est*, *vivificans est*.

¶ ἡ σάρξ, *caro*) Non est sermo h. l. de carne corrupta; de qua nemo dubitat, quin nihil prosit: neque tamen Iesus carni suæ vim vivificandi adimit: alias totum sermonem, utique de carne sua, v. 51 & 53-56 habitum, & totum incarnationis mysterium, tolleret. sed sensus est: *Caro mera nil prodest*: qualem scil. Iudæi putabant esse carnem illam, de qua loquebatur Iesus. conf. 2 Cor. V. 16. Loquitur sub conditione, eaque impossibili, *si sola caro esset*: uti etiam loquitur versu 38 de sua voluntate. Conf. not. ad cap. V. 31. 19. 22. Caro est vehiculum virtutis divinæ omnis vivificantis, in Christo & in credentibus: & Christus, carne mortificatus, spiritu vivificatus, virtutem suam maxime exseruit. 1 Petr. III. 18. Ioh. XII. 24. XVI. 7.

¶ ὀυκ ὠφελῶ ὀυδὲν, *non prodest quicquam*) ad vivificandum. Vbi vita ex Deo non est, ibi nulla *utilitas* vera.

¶ τὰ ῥήματα) הדברים *verba*, & res illis comprehensæ. Correlata: *verba* & *credere*. v. 64.

¶ λελάληκα, *locutus sum*) Non dicit, *loquor*, sed *locutus sum*. Iam enim aversi erant. v. 60. 61.

¶ πνεῦμα, *spiritus*) tametsi de *carne* loquuntur.

¶ καὶ, &) adeoque.

64 ἀλλ' ἐισὶν, *sed sunt*) Penes vos culpa est.

¶ τινὲς, *aliqui*) qui etiam alios turbant.

¶ ὀυ πιστεύουσιν, *non credunt*) adeoque spiritualiter dicta torquent carnaliter.

¶ ἐξ ἀρχῆς, *ex initio*) Notatur ipsum hujus sermonis tempus, quanquam Iesus etiam ante id tempus semper *sciebat*. Sermo hic habitus est anno ante passionem: sed delectus XII apostolorum non toto anno præcessit hunc sermonem. Ergo tum erat *initium*.

¶ τίνες,

¶ τίνες, *quinam*) ex majore discipulorum numero.

¶ καὶ τίς, *& quis*) ex XII discipulis. Iudas igitur jam tum id monstri alebat, ex quo postea proditio exstitit. Iam tum non credidit, & ex Iesu sermone cum multis aliis discipulis scandalum cepit. Mali, cito mali sunt: boni, cito boni. Gradus funestæ malitiæ in Iscariota diligenter notavit Iohannes, c. XII. 4 f. XIII. 2. 27. XIV. 22, & singularem adversus illum antipathiam habuit.

65 δεδομένον, *datum*) per tractum gratiæ.

66 πολλοὶ, *multi*) Ita purgatus est selectior numerus. Multitudo promiscua non tanti est, quanti sinceritas.

67 τοῖς δώδεκα, *duodecim*) Horum nomina & ipsam appellationem *apostolorum*, præsupponit Iohannes, ut ex ceteris evangelistis notam.

¶ μὴ καὶ ὑμεῖς, *num etiam vos*) Parum aberat. In hoc articulo temporis stetisse, juvit. Iudas potuisset ceteros secum auferre.

¶ θέλετε; *vultis*?) Iesus neminem cogit, atque hoc ipso arctius sibi suos jungit.

68 ῥήματα, *verba*) Discipuli, etiamsi rationes speciales sermonum Iesu nondum comprehendunt, tamen fundamentum generale tenent. Nobilissimum fidei implicitæ in explicita exemplum. Tota locutio, *verba vitæ æternæ - credidimus - filius Dei*, repetitur ex v. 63. 64. 65. Sic Martha c. XI. 27 fidem in I. C. tuetur, quanquam rationes resurrectionis nondum percepisset.

69 ἡμεῖς, *nos*) quicquid alii statuant.

¶ πεπιστεύκαμεν καὶ ἐγνώκαμεν *credidimus & cognovimus*) ex verbis Iesu. *Fidem* sequitur *cognitio*. 2 Petr. I. 5. Perversi sunt, qui *cognitionem* prius postulant: *fidem* ea & obedientiam sequitur. c. VII. 17. *Cognovimus*, id est, certum & ratum habemus.

70 τοὺς δώδεκα) Articulus magnam vim habet.

¶ ἐξελεξάμην, *elegi*) Est igitur *aliqua electio*, ex qua aliquis potest excidere.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) ex tam paucis.

¶ εἷς, *unus*) Hoc indefinitum indicium ceteros omnes excitavit, & veritatem confessionis eorum a Petro factam comprobavit, Iudam vero, quamvis confessioni non contradicentem, exclusit. Hic debebat resipiscere Iudas.

¶ διάβολος, *diabolus*) non solum sibi malus, sed etiam aliis periculosus.

71 σίμωνος, *Simonis*) Quod nomen gesserit proditoris pater, ceteri silent; Iohannes supplet. Lectioni ἰσκαριώτην obstat articulus. Sic enim esset ἰούδαν σίμωνος τὸν ἰσκαριώτην, non τὸν ἰούδαν σίμωνος ἰσκαριώτην. Articulus ponitur inter nomen & cognomen. Etymon *Ludovici de Dieu* ad Matth. X. 4 retuli, non probavi. *Iscariotæ* cognomen habuit & Iudas & Pater ejus.

CAP. VII.

1 Περιεπάτει, *ambulabat*) per aliquot menses post pascha II.

¶ οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) non credentes.

¶ ἀποκτεῖναι, *interficere*) v. 19. 30. 44. c. VIII. 40. 59.

3 οἱ ἀδελφοὶ, *fratres*) consobrini.

¶ μετάβηθι, *transi*) ad commorandum.

¶ ἐντεῦθεν, *hinc*) ex hoc obscuro Galilææ loco.

audivit vocem Dei. Idque totum caput erat Haphtara festi versu 1 notati.

38 ὅτι, *quia*) Itaque, qui credunt, audiendo Filium audiunt Patrem, c. VI. 45, & videndo Filium vident Patrem, c. XIV. 9, quamvis antea non audierint neque viderint, c. I. 18; & Verbum Patris, idem quod Verbum Filii, habent in sese manens.

39 ἐρευνᾶτε, *scrutamini*) *Hafenrefferus* in editione N. T. Græco-Latini: *Inquiritis Scripturas.* Cavit, ne quis *scrutamini* pro imperativo acciperet. Ex antiquis indicativum agnoscit etiam *Athanasius* in illud, *Profecti in pagum.* T. I. f. 989., & *Nonnus.* quare *Cyrillus* non debuit vereri, ne ipse solus ita explicasset aut explicaturus esset. Brentius *magni judicii* interpretes esse ait, qui indicativum statuant: & hunc certe confirmat tota orationis structura, coll. v. 33 seqq. maximeque illud: *quia vos existimatis.* Approbat Iesus scrutinium scripturarum, quo non carebant, illo ipso festo multa publice legentes; perinde uti legationem ad Iohannem, v. 33, & existimationem de Mose, v. 45: sed nil horum per se sufficere, addit. Quare nihil damni habet hæc explicatio: & æque saltem diligentes *scrutatores scripturarum* esse solent, qui indicativum, (a Zeltnero & Walchio novissime agnitum,) ac qui imperativum statuunt. Hoc *Scrutamini & non vultis venire* per synonyma reddidit Paulus 2 Cor. III. 15. 16. Postulavit aliquis, ut proferrentur similia exempla secundæ pluralis indicativi, periodum inchoantis. vide ergo c. VII. 28. XII. 19. Matth. XXII. 29. XXIV. 6. XXVII. 65. 2 Cor. VIII. 9. Iac. IV. 2 s. Vicissim imperativus cum ὑμεῖς *vos*, Matth. XXVIII. 5. Marc. XIII. 23. Exstat imperativus, *scrutamini*, Ies. XXXIV. 16. Poterant illo tempore auditores Iesu Christi, (etiam *Iohannis*, propheta majoris, non audito testimonio, *scripturis*que non lectis,) ex solo Iesu Christi sermone, fidem haurire.

¶ τὰς γραφάς, *scripturas*) Mosis, v. 46, & prophetarum.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc jungitur potius cum verbo *existimatis*, quam cum *scrutamini*: continetque elenchum & quasi per anaphoram ponitur, coll. v. 33 not. Sic quoque, *vos*, v. 45.

¶ δοκεῖτε ἔχειν, *videmini habere*) Antitheton: ἵνα ἔχητε, *ut* revera *habeatis.* v. 40. Affine illud: *spem in Mosen collocatam habetis.* v. 45.

¶ ἐν αὐταῖς, *in eis*) Hoc solo, quod eas scrutamini, putatis vos vitam habere.

¶ ζωὴν, *vitam*) Cur negas, Sociniane, antiquis notam fuisse spem vitæ æternæ?

¶ καὶ ἐκεῖναι - καὶ οὐ θέλετε· *& illæ* · *& non vultis*) Duplex epicrisis: altera approbat Iudæorum scrutinium & spem; altera, defectum eorum ostendit. ἐκεῖναι *illæ* τῷ αὐταῖς *eis* subjunctum, vim aliquam removendi habet. Propius in Christo, quam in Scripturis, vita habetur.

40 ἐλθεῖν, *venire*) pro eo ac *testimonium Scripturarum* de me postulat.

41 παρὰ ἀνθρώπων, *ab hominibus*) etiam ab iis, per quos Scriptura scripta est. conf. v. 34, de Iohanne, prophetis majore, a quo tamen Iesus testimonium non accepit.

42 ἔγνωκα ὑμᾶς, *cognitos vos habeo*) Hoc radio penetrat corda auditorum. Hoc dicit: *novi* Patrem, v. 32. & *cognovi* vos ab illo alienos. Hoc cum magna miseratione

tione dixit Iesus. Non mea, sed vestra, inquit, causa doleo.

¶ *ἀγάπην, amorem*) quo cognoscor, ut Filius amoris paterni, v. 20. & qui vos doceret gloriam a Deo solo quærere.

¶ *ἐν ἑαυτοῖς, in vobis ipsis*) Hoc emphasin habet, & causam continet, cur Iudæi debeant remitti ad homines in scriptura de Christo testantes.

43 *ὐ λαμβάνετέ με*) *non accipitis me*, per fidem.

¶ *ἄλλος, alius*) quivis pseudochristus, & antichristus. A tempore veri Christi ad nostram ætatem LXIV Pseudomessiæ numerantur, per quos decepti sunt Iudæi. vid. Ioh. Iac. Schudt *Iüdische Merkwürdigkeiten*, L. 6. c. 27. §. 30.

44 *δόξαν παρὰ ἀλλήλων, gloriam a vobis invicem*) Iustum se esse quisque vestrum censet, pro eo atque vos de vobis mutuo existimatis: nec laboratis, ut soli Deo sitis probati. conf. Rom. II. 29.

¶ *καὶ τὴν δόξαν, & gloriam*) eam, quæ est filiorum Dei. c. I. 12.

¶ *παρὰ τῦ μόνυ θεῦ· ab eo, qui solus Deus est*) c. XVII. 3.

¶ *ὐ ζητεῖτε*) Hoc pendet ab *οἱ*, articulo, qui inest in *λαμβάνοντες*, i. e. *οἱ λαμβάνετε*.

45 *μὴ δοκεῖτε, nolite putare*) Elenchus novus contra infidelitatem Iudæorum, maxime aptus ad conclusionem.

¶ *ἐγὼ, ego*) demum, sic quasi Moses vos defendat. *Ego* sum conciliator.

¶ *ὑμῶν, vos*) qui mihi non credatis.

¶ *μωσῆς, Moses*) i. e. scripta Mosis. Luc. XVI. 29. 2 Cor. III. 15.

¶ *εἰς ὃν ὑμεῖς ἠλπίκατε, in quem vos spem locatam habetis*) v. 39.

46 *ἐπιστεύετε ἄν, crederetis*) Non juvit Iudæos illud: Credimus, vera esse omnia, quæ Moses scripsit. Fide explicita opus erat.

¶ *ἔγραψεν, scripsit*) nusquam non.

47 *γράμμασιν, literis*) Antitheton: *ῥήμασι verbis*. Facilius sæpe creditur literis pridem receptis, quam sermoni primum audito.

¶ *ἐμοῖς, meis*) cœlestia loquentis, præ Mose.

CAP. VI.

1 Μετὰ ταῦτα, *post hæc*) Hic multorum mensium historiam a ceteris evangelistis petendam innuit Iohannes.

¶ *τῆς*) *Mare Galilææ*, totum: *mare Tiberiados*, pars.

3 *ἀνῆλθε, subiit*) Non post adventum populi, sed tantisper, dum populus appropinquabat.

¶ *ἐκάθητο, sedebat*) Non jussit populum ad se accedere; sed benigne admisit.

4 *ἐγγὺς, prope*) Eo anni tempore magnus erat confluxus hominum. c. XI. 55.

5 *ἔρχεται, venit*) Veniente populo, jam providit Iesus cibum: conf. v. 6. cibavit autem populum, proxime ante missionem. Matth. XIV. 15.

¶ *Φίλιππον, Philippum*) Boni doctoris est ex grege discipulorum unum aliquem, cui opus est, interdum provocare. Fortasse Philippus etiam rem alimentariam curabat inter discipulos.

7 *βραχύ τι, paullum*) LXX, *βραχὺ μικρὸν* 1 Sam. XIV. 43.

8 *ὁ ἀδελφὸς, frater*) Petrus igitur eo tempore & loco, quo Iohannes scripsit,

notior fuerat Andrea, vel quia major, vel quia ſuperſtes Andreæ.

9 *παιδάριον, puer*) Itaque non magnum fuit quinque panum, piſciculis præſertim adjunctis, pondus.

¶ *ἓν, unus*) Nulla erat alia copia.

¶ *κριθίνους*) *Hordeacei* panes triticeis videntur minores fuiſſe. Iud. VII. 13. Non dubium, quin hordeacei panis guſtus ab omnibus, qui tum comedebant, perceptus fuerit.

¶ *τί ἐστιν, quid ſunt*) Formula extenuandi. *τίνες ἐστέ; qui eſtis?* Act. XIX. 15.

10 *ποιήσατε ἀναπεσεῖν, facite diſcumbere*) Exercetur fides diſcipulorum & populi.

¶ *χόρτος, gramen*) Commoditas diſcumbendi.

¶ *οἱ ἄνδρες, viri*) Numerus ex his inibatur, ſine mulieribus & liberis.

11 *διέδωκε, diſtribuit*) per manum diſcipulorum.

¶ *ὅσον, quantum*) Id ad panes & ad piſciculos ſpectat.

¶ *ἤθελον, volebant*) Conf. Ps. CXLV. 16.

12 *ἵνα μή τι ἀπόληται, ut ne quid pereat*) Facile condit Dominus: ſed condita tamen non vult temere interire.

13 *κλασμάτων*) *fragmentis.*

14 *σημεῖον - ὁ προφήτης, ſignum - Propheta*) c. III. 2. IX. 17.

15 *ἁρπάζειν, rapere*) vi.

¶ *βασιλέα, regem*) Regem eum facere, Patris erat, non populi: neque adhuc tempus erat. Ieſus, ut populum vitaret, illo jam tempore loca ſæpe mutavit.

¶ *πάλιν, iterum*) Conf. v. 3.

¶ *αὐτὸς μόνος, ipſe ſolus*) diſcipulis trajicere juſſis. *αὐτὸς, παρέλκει* eleganter. c. XII. 24.

19 *ἢ, vel*) Norat Spiritus ſanctus & Iohanni dicere poterat, quot præciſe ſtadia fuiſſent: ſed in ſcriptura imitatur popularem loquendi rationem.

21 *ἤθελον λαβεῖν, voluerunt accipere*) Locutio conciſa: ſubaudiendum, & *acceperunt.*

¶ *εὐθέως, ſtatim*) Novum miraculum.

22 *ἰδὼν, videns*) Hoc, poſt verſum 23, (qui non ab *ὅτι* pendet, ſed parentheſin facit,) verbis paululum mutatis repetitur verſu 24, & nectitur cum verbo *ἐνέβησαν, conſcenderunt.*

23 *ἐγγὺς τοῦ τόπου*) *prope ad locum.*

24 *αὐτοὶ, ipſi*) Antitheton ad Ieſum, cujus iter directe; diſcipulorum, indirecte notavit populus.

¶ *πλοῖα, naves*) Eaſdem modo *naviculas πλοιάρια* appellavit apoſtolus. Vtraque appellatio vera.

¶ *καπερναοὺμ, Capernaum*) v. 17.

25 *πότε, quando*) tam brevi tempore, tam longa via? Quæſtio de tempore includit quæſtionem de modo.

26 *λέγω, dico*) Populus ipſe non ita ſe norat, ut eis Ieſus oſtendit. Adhuc collegerat Ieſus auditores: nunc, medio tempore, delectum inſtituit, per ſermonem figuratum de paſſione ſua, ejusque fructu per fidem percipiendo.

¶ *οὐχ ὅτι εἴδετε σημεῖα, non quia vidiſtis ſigna*) Signis nondum erant ad fidem perducti: v. 29 ſ. alias fides, non cibi deſiderium, eos impuliſſet ad quærendum Ieſum.

¶ *σημεῖα, ſigna*) in ægrotis & in panibus. v. 2. 14.

¶ *ἐφάγετε, ediſtis*) Populus, de victu ſolicitus, quotidie ſic accipi volebat, & non

non jam, ut v. 2, signorum spectaculo, sed pastûs desiderio magis alliciebatur. Messis hordeacea erat statim post Pascha: conf. Matth. XIV. 20 not. & proxime ante messem annona solet esse carior. Igitur eo anni tempore valde aptum fuerat beneficium erga quinque millia.

27 ἐργάζεσθε, *tractate*) Sic, τὴν θάλασσαν ἐργάζεσθαι, Ap. XVIII. 17. *Cibo perenni*, inquit, *operam date; sicut magno studio me quæritis panis causa.* Non respondet Iesus ad Iudæorum *quando:* & sic sæpe in sermonibus ea, quæ series rerum & status animarum requirit, potius spectat, quam interpellationes loquentium alienas.

¶ μὴ, *non*) Simillima opposita, c. IV. 10.

¶ τὴν ἀπολλυμένην, *pereuntem*) v. 12. 1 Cor. VI. 13. Cibus corporis perit: ergo non confert immortalitatem.

¶ ἣν) βρῶσιν. Non debetis, inquit, postulare a me alimentum corporis, sed animæ. Proponitur primum *cibus*, v. 27. deinde *panis*, v. 32. tum proprie *caro & sanguis Iesu Christi.* v. 51. 53.

¶ δώσει, *dabit*) v. 51.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia pertinet ad μένουσαν, *qui permanet.*

¶ ὁ πατὴρ ὁ θεὸς, *Pater Deus*) Ergo Iesus Christus est Dei Filius.

¶ ἐσφράγισεν, *signavit*) Ostendit eum & distinxit, hoc ipso miraculo, v. 14, totoque testimonio suo, *fide* audientium (v. 29) vicissim obsignando. c. III. 33. *Sigillo* id, quod genuinum est, commendatur, & omne, quod non genuinum est, excluditur.

28 τί ποιῶμεν) *quid faciamus*: quid nos operari jubes? v. 27.

¶ τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ, *opera Dei*) opera Deo probata, Deo nos conjungentia.

29 τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*) illud opus, quod probatur Deo. conf. c. IV. 34. Iesus singularem numerum opponit plurali Iudæorum, qui dixerant, *opera Dei.* v. 28. Vocabulum tamen illorum retinet. Alio sensu, τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*, Rom. XIV. 20.

¶ πιστεύσητε, *credatis*) Proprie exprimitur res, & deinceps metaphorico subinde proprioque sermone describitur.

30 σὺ, *tu*) Sic loquuntur in antitheto ad Mosen, qui ipsis dederit manna, & hoc *signum* habuerit: & a Iesu majus quiddam & magis cœleste postulant; quod ab eo non putant dari posse, neque majorem Mose Iesum agnoscunt.

¶ σημεῖον, *signum*) *Sigillum*, quod versu 27 memoratur, non agnoscunt.

¶ ἴδωμεν, *videamus*) te a Deo missum esse. Atqui viderant, v. 14. 26. 36.

¶ σοὶ, *tibi*) Iesus dixerat: *in me.* v. 29. Sæpe tantundem est, *Credo in te*, &, *credo tibi*: sed hic imminuunt Iudæi sententiam Domini.

¶ τί ἐργάζῃ, *quid operaris*) Reponunt Domino verbum *operari.* *Tu jubes*, inquiunt, *nos operari: quid ipse operaris?*

31 ἔφαγον, *ederunt*) Modestius loqui videntur, quam si dicerent: *Moses dedit: ideo patres nostri ei crediderunt: tu da quoque; & credemus tibi. coll. v. seq.*

¶ ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς φαγεῖν) LXX, Ex. XVI. 4, ἄρτους ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ps. LXXVIII. 24, ἄρτον οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς. Ex l. c. v. 15, ἔδωκε φαγεῖν. Si illud λεπτὸν *tenue* fuit panis verus, ibid. v. 14. Num. XI. 7, cur non etiam panes orbiculares erunt verus panis?

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cælo*) *Cælum*, terræ oppositum, latissime sumitur in Psalmo;

mo ; unde manna etiam *angelorum* ſive *cœlitum* dicitur *panis*. ſed *cœlo*, unde manna antiquum venit, opponit Ieſus cœlum ſupremum. Huc reſpiciens Ipſe ſepties dicit, ſeſe *ex cœlo* deſcendiſſe. v. 32. 33. 38. 50. 51. 58. 62.

32 *ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν*, *amen amen dico vobis*) Magnam hoc præſertim loco vim habet hæc aſſeveratio, cum Iudæi oppoſuiſſent, *quod ſcriptum eſſet*, v. 31.

¶ *οὐ μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ*, *non Moſes dedit vobis panem ex cœlo*) Subaudi hic quoque, *τὸν ἀληθινὸν*, *verum*. Moſes non fuit, qui manna vobis aut patribus veſtris dedit: & manna non fuit ille panis ex cœlo verus, corrumpi neſcius. Ex. XVI. 20.

¶ *δίδωσιν*, *dat*) Antitheton: *δέδωκεν*, *dedit*. Iam *aderat* panis. conf. v. 33.

¶ *τὸν ἀληθινὸν*, *verum*) quem quiſquis guſtat, non jam aliud ſignum quæret; nam in pane guſtus ipſe criterion eſt: & *veritas* patefiet olim plane. v. 39. *Veritas* & *vita* ſæpe hic memoratur.

33 *ὁ καταβαίνων*, *deſcendens*) Repete, *ἄρτος panis*. coll. v. 41. 58.

¶ *τῷ κόσμῳ*, *mundo*) non modo uni populo, uni ætati, ut manna cibavit unum populum, unius ætatis. v. 51.

34 *κύριε*, *Domine*) Cum reverentia quadam loquuntur, uti v. 25. & poterat ex verſu 35 ipſa fides exſiſtere: ſed mox a fide reſiliunt. v. 36. 42. Inprimis obſervandi ſunt ſermones, quibus auditis Iudæi ad credendum inclinabantur. c. VII. 40. VIII. 30.

¶ *πάντοτε*, *ſemper*) Huc refertur v. ſeq. fin.

¶ *τὸν ἄρτον τοῦτον*, *panem iſtum*) Adhuc putant, ſermonem eſſe de alimento corporis: & hoc petunt. v. 26.

35 *ἐγώ εἰμι*, *Ego ſum*) Petentibus, ſtatim offert ſeſe.

¶ *τῆς ζωῆς*, *vitæ*) & vivus, v. 51, & vivificus. v. 54.

¶ *ὁ ἐρχόμενος πρός με*, *qui venit ad me*) Sic v. 37. 44. 45. 65. Parallelum, mox: *ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ*, *qui credit in me*.

¶ *οὐ μὴ πεινάσῃ*, *non eſuriet*) Subaudi, *πώποτε*, *unquam*, ex fine verſus.

¶ *οὐ μὴ διψήσῃ*, *non ſitiet*) Tangit id, quod poſtea uberius tractat de potu. v. 53 ſ.

36 *εἶπον ὑμῖν*, *dixi vobis*) *Dixit*, verſu 26. Vt vos, inquit, eſſe dixi, ſic adhuc eſtis. *& vidiſtis me*, (& non credidiſtis: videtis,) *&* (tamen) *non creditis*. Refutatur, quod dixerant verſu 30, *Fac videamus*: *& credemus*.

37 *πᾶν*) *omne*. Vocula momentoſiſſima, &, collatis iis, quæ ſequuntur, conſideratu digniſſima. nam in ſermonibus Ieſu Chriſti, quod Pater ipſi dedit, id, & ſingulari numero & neutro genere, appellatur *omne*: qui ad ipſum, *Filium*, veniunt, ii maſculino genere, vel etiam plurali numero deſcribuntur, *omnis*, vel, *illi*. Pater Filio totam quaſi maſſam dedit, ut omnes, quos dedit, *unum* ſint: id *univerſum* Filius ſingulatim evolvit, in exſecutione. Hinc illud, cap. XVII. 2, *ut OMNE*, *quod DEDISTI ei*, *DET EIS vitam æternam*. In ſtilo N. T. Græco, Iohanneo præſertim, ubicunque faſtidioſa ingenia ſolœcam dicerent conſtructionem, elegantia vere divina, Hebræis nunquam dura, ſubeſſe ſolet. Id hoc loco inprimis uſu venit. Inde hic verſus 37 duo cola habet, quæ mox iiſdem verbis repetitis tractantur: & quidem prius, verſu 38. 39, ubi *omne* cum *Patre* memoratur; alterum v. 40, ubi *omnis*

omnis cum *Filio* memoratur. Prius per ὅτι *quia*, alterum per γὰρ *enim* connectitur cum versu 37.

¶ *δίδωσί μοι, dat mihi*) per *tractum* illum. v. 44. Præsens. Deinde Præteritum v. 39, respectu Conservationis. Pater *dat* Filio: Filius *eligit*, i. e. dat quasi sibi. v. 70. Credentes dantur: credentibus datur. v. 32. 65.

¶ πρὸς ἐμὲ) Hoc habet emphasin: aliis locis solet scribi πρός με.

¶ ἥξει) *aderit*. Tantummodo omne illud ad me veniet. Ea loquitur Iesus, quæ si Iudæi accepturi sint, revera sint credituri: & convicta eorum infidelitate nunc fidem offert: quæque antea sub schemate dixerat, nunc proprie edisserit.

¶ *ου μὴ ἐκβάλω ἔξω, non ejiciam foras*) Hoc non modo significat receptionem primam, sed conservationem perpetuam, per omnes vicissitudines & gradus, usque ad resurrectionem, metam illam, quæ omnia citeriora præsupponit. v. 39. 40. Est Litotes: *non ejiciam*, sed omni modo tuebor. c. X. 28 s. qui locus huic loco valde respondet. Conf. ἔξω, *foras*, cap. XV. 6.

38 *καταβέβηκα, descendi*) Hic sermo in multis fluit ex unione personali. Nam *descensus de cælo* natura prior est ortu ex Maria secundum *carnem*.

39 *δὲ, autem*) Declaratur *voluntas* versu 38 memorata.

¶ *τῦ πέμψαντός με πατρὸς-40 τῦ πατρὸς τῦ πέμψαντός με· ejus, qui misit me, Patris: Patris, qui misit me*) Sic habet lectio antiquissima. Versu 39 mentio *missionis*, & v. 40 *Patris* nomen scite præmittitur. namque versu 39, coll. v. 38, cum *voluntate* Patris proprie congruit *missio*: at versu 40 nomen *Patris* & nomen *Filii* proprie inter se respiciunt. Varietates lectionum præcipuæ in *apparatu* notatæ summam hujus annotationis non mutant.

¶ *πᾶν, omne*) Vid. not. ad v. 37.

¶ *δέδωκέ μοι, dedit mihi*) Dantur Filio, quibus fides datur. coll. v. seq.

¶ *μὴ ἀπολέσω, non perdam*) *Perditioni* opponitur *vita æterna*. v. 40. c. III. 15 s.

¶ *ἐξ αὐτῦ*) *ex eo*, ex *omni* illo, quod Pater mihi dedit.

¶ *ἀναςήσω, resuscitem*) ad vitam. v. 33. Sic v. 40. 44. 54. Hic finis est, ultra quem periculum nullum. Citeriora omnia præstat Salvator. Dat *signum*, versu hoc & versu 62, sed in futurum, cum Iudæi præsens flagitarent. v. 30. *Resuscitatio*, *mortem* præsupponens, sæpe hic memoratur, quia ipse Dominus adhuc erat *moriturus* & *resurrecturus*. conf. c. XI. 25 not. Postea vero apostoli fidelibus potius adventum ejus gloriosum proposuerunt.

40 *τῦτο γὰρ-πατρὸς, hæc enim-Patris*) Vid. not. ad v. 37. 39.

¶ *ὁ θεωρῶν καὶ πιςεύων, qui cernit & credit*) Iudæi *videbant*, non *credebant*. v. 36. Ii, qui Iesum spectabant, magnam habebant occasionem ad credendum: & qui eorum credebant, singularem habebant beatitudinis gradum. Matth. XIII. 16.

¶ *ζωὴν αἰώνιον, vitam æternam*) etiam ante diem novissimum, cujus mentio hic *subsequitur*, uti v. 54. Hæc duo transponit humana ratio.

¶ *ἀναςήσω, resuscitabo*) Futurum, quale v. 44, & cap. XV. 8.

¶ *ἐγὼ, ego*) Hoc pronomen, v. 39 non positum, nunc ponitur. illic præcedit verbum primæ item personæ; hic vero tertiæ, uti v. 44. 54.

41 ἐγόγγυζον, *mussabant*) Iesus tamen sciebat. v. 43.

¶ ὁ ἄρτος, *panis*) Arripiunt sermonem *allegoricum*: explicationem *propriis* verbis additam negligunt.

42 οἴδαμεν) *novimus*, vel potius *scimus*. Iosephus erat mortuus; sed memoria ejus manebat.

¶ πῶς, *quomodo*) Sic v. 52, *quomodo?*

¶ οὖν, *ergo*) Ob id ipsum debebant cogitare, altiora esse in Iesu.

44 οὐδεὶς, *nemo*) Solet Iesus, antequam errorem animis eximit, errantium pravam dispositionem ipsam redarguere. Id agit v. 44-46: & simul, prætermisso eo, quod in interpellatione Iudæorum importunum erat, & murmure eorum composito, v. 43, continuat ea ipsa, quæ v. 40 dixit. Neque tamen non confirmat suum de cœlo descensum: tantum quæstioni *quomodo* non respondet.

¶ οὐδεὶς δύναται, *nemo potest*) Iudæi nitebantur suis viribus. id refutat Iesus, eosque docet de tractuPatris observando.

¶ ἐλθεῖν πρός με, *venire ad me*) Ad Christum venire, est fide assequi & agnoscere missionem ejus cœlestem, & se illi tradere.

¶ ἐὰν μὴ, *nisi*) Recte igitur facit, qui ad me, inquit Iesus, venit: nam eo ipso sequitur tractum Patris.

¶ ἑλκύσῃ, *traxerit*) Pater misit Filium ad nos: & nos trahit *ad* Filium, virtute amoris sui nos audire & videre faciens. vers. seqq. & 65. Exemplum talis tractus, in Petro, v. 68: in Paulo, Gal. I. 15. Idem verbum apud LXX, Cant. I. 4. Ier. XXXI. 3.

45 γεγραμμένον, *scriptum*) Refutat Iudæos *scripturâ* abusos. v. 31.

¶ καὶ ἔσονται πάντες διδακτοὶ τοῦ θεοῦ) Ies. LIV. 13. LXX, καὶ πάντας τοὺς υἱούς σου διδακτοὺς θεοῦ.

¶ πάντες, *omnes*) Hinc mox infertur *omnis*.

¶ διδακτοὶ τοῦ θεοῦ, *docti a Deo*) Conf. mox παρὰ, a. Correlata, *omnis qui audiit & didicit*: *docti*. Illud actum innuit: hoc habitum inde nascentem.

¶ πᾶς, *omnis*) & solus.

¶ παρὰ) *a* Patre, de Filio. Matth. XI. 27.

46 οὐχ ὅτι, *non quo*) Hac declaratione addita significatur, Patrem audiri tum demum, quum Filius auditur; videri tum demum, quum Filius cernitur. c. XIV. 9.

¶ ἑώρακεν, *vidit*) Subaudi, *& audivit*: coll. vers. præc. *qui audivit* (& vidit.) Sed quia *videre* interius est, quam *audire*, *visio* concinne Filio, *auditus* credenti adscribitur. conf. c. I. 18.

¶ ὁ ὢν παρὰ τοῦ θεοῦ, *qui est a Deo*) Sic c. VII. 29.

47 ἔχει) *habet*. Præsens. Vbi vitæ panis, ibi vita; etiam ante diem novissimum. v. 40.

49 οἱ πατέρες, *patres*) de quibus dixistis. v. 31.

¶ ὑμῶν, *vestri*) *Vestri*, inquit, non *nostri*: quo ipso ostendit, se altiorem habere ortum, quam illi putarant. v. 42.

¶ ἔφαγον τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ· *ederunt manna in deserto*) Regeruntur Iudæis verba ipsorum. v. 31.

¶ καὶ ἀπέθανον) *&* tamen *mortui sunt*, idque horrenda morte.

50 οὗτος, *hic*) scil. *panis*.

¶ τὶς, *aliquis*) quivis.

¶ καὶ μὴ ἀποθάνῃ, *ac non moriatur*) scil. spiritualiter, uti cibus hic ad vitam spiritua-

spiritualem spectat; annexa resuscitatione corporis.

51 ὁ ζῶν, *vivus*) Hoc participium & ad incrementum orationis facit & ad declarationem, qua ostenditur, non esse sermonem de pane communi.

¶ δώσω, *dabo*) edendum.

¶ ἡ σάρξ μου, *caro mea*) Novus sermonis gradus. Congruit δὲ ἐπιτατικὸν, *vero*, & *dabo*, in futuro. nam antea non facta est in hoc sermone mentio *carnis*. tum, v. 53, de sanguine. Pater dat *panem verum*, v. 32, qui est Christus ipse: v. 35. Christus dat *panem vivum*, carnem suam. Sermo de *pane*, est magis allegoricus, ad miraculum præcedens accommodatus; de *carne & sanguine*, proprius.

¶ ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, *pro mundi vita*) adeoque pro multis. Marc. XIV. 24. Iesus verba sua scienter ita formavit, ut statim & semper illa quidem de spirituali fruitione sui agerent proprie; sed posthac eadem consequenter etiam in augustissimum S. Cœnæ mysterium, quum id institutum foret, convenirent. Etenim ipsam rem hoc sermone propositam in S. Cœnam contulit: tantique hoc sacramentum est momenti, ut facile existimari possit, Iesum, ut proditionem Iudæ, versu 71, & mortem suam, hoc versu, ita etiam S. Cœnam, de qua inter hæc verba certissime secum cogitavit, uno ante anno prædixisse, ut discipuli possent prædictionis postea recordari. Tota hæc de carne & sanguine I. C oratio passionem spectat, & cum ea S. Cœnam. Hinc separata *carnis* & *sanguinis* mentio constanter. nam in passione sanguis ex corpore eductus est, Agnusque mactatus.

52 ἐμάχοντο, *pugnabant*) non jam solum murmurabant, uti v. 41.

¶ οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Observandi gradus: *Iudæi*, h. l. *discipuli*, v. 60. 66: *apostoli*, v. 67.

¶ πῶς, *quomodo*) *Quomodo*, iterum: coll. v. 42. Ad neutrum *quomodo* respondet Iesus, sed pergit in suo sermone, & ait: *Sic esse debet*. v. 53.

¶ τὴν σάρκα, *carnem*) Iterum id arripiunt: quod maxime durum videtur.

53 ἐὰν μὴ, *si non*) Iudæi quærebant de possibilitate: Iesus respondet de necessitate. nempe hæc illam infert.

55 ἀληθῶς, *vere*) Hæc affirmatio opponitur dubitationi Iudaicæ.

¶ βρῶσις· πόσις) *Cibus*, *potus*, quo tam vere pascitur fidelis, quam cibus & potus corpora pascit. v. 56 fin.

56 ὁ τρώγων, *qui edit*) Qui edit, & quod editur, re ipsa intime conjunguntur.

57 ἀπέστειλέ με, *misit me*) Huc refertur, καὶ ὁ τρώγων με, *& qui edit me*, per fidem. *Cibus* Iesu, facere voluntatem ejus, a quo missus est: c. IV. 34: *cibus* credentis, edere Christum, & in eo voluntate Patris pasci.

¶ κἀγὼ, *& ego*) *Sicut* apodosin habet in illo, *& qui edit me.*

¶ διὰ τὸν πατέρα, *propter Patrem*) Nam in Patre sum.

¶ καὶ) *etiam.*

¶ ὁ τρώγων με) *qui me*, qui vivo, *edit*, per fidem: v. 29. 35. 40. 64. Sub ea ratione, quod Pater misit Filium, comedimus carnem hujus & credimus in eum.

58 οὗτος, *hic*) id est, *egomet*. v. 57.

¶ ὁ ἄρτος, *panis*) Redit sermo ad ea, quæ versu 32 proposita fuere.

59 εἶπεν - διδάσκων, *dixit-docens*) Conf. c. VIII. 20. VII. 28.

60 *σκληρὸς*, *durus*) Multa ſane ſunt, quæ natura carnalis non poteſt non horrere in hoc ſermone per ſe ſuaviſſimo. Arduus, non durus, eſt ſermo: quo deterriti ſunt mali; genuini autem ſunt probati, exercitati, confirmati. Vix uſpiam ſublimius locutum videas Dominum vel ſeorſum cum apoſtolis. Id pie admiremur.

¶ *τίς δύναται*, *quis poteſt*) Aliter Petrus, v. 68.

¶ *αὐτοῦ*, *eum*) Hoc videntur dicere: *quis poteſt Ieſum audire?* Conf. c. X. 20. Caput miſeriæ, auditum detrectare.

61 *ἐν ἑαυτῷ*, *in ſe ipſo*) ſine indicio externo.

¶ *τοῦτο ὑμᾶς σκανδαλίζει*; *hoc vos offendit?*) Enallage: id eſt, *num hac re offendimini?* Paſſio Chriſti, ſcandalum Iudæis.

62 *ἐὰν οὖν*, *ſi ergo*) *ἐὰν*, *ſi*, habet apodoſin ſubaudiendam, *quid erit?* Id eſt, multo majora ſunt, quæ ſequentur. ſi hoc non creditis, quomodo illa, ſi dicerem, crederetis? (Similis locus, cap. III. 12.) Et tamen, cum illud videbitis, agnoſcetis, vera eſſe, quæ dixi: & admirabimini non meam doctrinam, ſed veſtram tarditatem, cap. VIII. 28. Matth. XXVI. 64.

¶ *ἀναβαίνοντα*, *aſcendentem*) Vid. ad cap. III. 13.

¶ *τὸ πρότερον*, *prius*) antequam deſcenderet.

63 *τὸ πνεῦμα*, *ſpiritus*) Non ſola deitas Chriſti, nec ſolus Spiritus ſanctus ſignificatur, ſed univerſe *Spiritus*, cui contradiſtinguitur *caro*. *Id, quod Spiritus eſt, vivificans eſt.*

¶ *ἡ σάρξ*, *caro*) Non eſt ſermo h. l. de carne corrupta; de qua nemo dubitat, quin nihil profit: neque tamen Ieſus carni ſuæ vim vivificandi adimit: alias totum ſermonem, utique de carne ſua, v. 51 & 53-56 habitum, & totum incarnationis myſterium, tolleret. ſed ſenſus eſt: *Caro mera nil prodeſt*: qualem ſcil. Iudæi putabant eſſe carnem illam, de qua loquebatur Ieſus. conf. 2 Cor. V. 16. Loquitur ſub conditione, eaque impoſſibili, *ſi ſola caro eſſet*: uti etiam loquitur verſu 38 de ſua voluntate. Conf. not. ad cap. V. 31. 19. 22. Caro eſt vehiculum virtutis divinæ omnis vivificantis, in Chriſto & in credentibus: & Chriſtus, carne mortificatus, ſpiritu vivificatus, virtutem ſuam maxime exſeruit. 1 Petr. III. 18. Ioh. XII. 24. XVI. 7.

¶ *οὐκ ὠφελεῖ οὐδὲν*, *non prodeſt quicquam*) ad vivificandum. Vbi vita ex Deo non eſt, ibi nulla *utilitas* vera.

¶ *τὰ ῥήματα*) הדברים *verba*, & res illis comprehenſæ. Correlata: *verba* & *credere*. v. 64.

¶ *λελάληκα*, *locutus ſum*) Non dicit, *loquor*, ſed *locutus ſum*. Iam enim averſi erant. v. 60. 61.

¶ *πνεῦμα*, *ſpiritus*) tametſi de *carne* loquuntur.

¶ *καὶ*, *&*) adeoque.

64 *ἀλλ' εἰσὶν*, *ſed ſunt*) Penes vos culpa eſt.

¶ *τινὲς*, *aliqui*) qui etiam alios turbant.

¶ *οὐ πιστεύουσιν*, *non credunt*) adeoque ſpiritualiter dicta torquent carnaliter.

¶ *ἐξ ἀρχῆς*, *ex initio*) Notatur ipſum hujus ſermonis tempus, quanquam Ieſus etiam ante id tempus ſemper *ſcierat*. Sermo hic habitus eſt anno ante paſſionem: ſed delectus XII apoſtolorum non toto anno præceſſit hunc ſermonem. Ergo tum erat *initium*.

¶ *τίνες*,

¶ τίνες, *quinam*) ex majore discipulorum numero.

¶ καὶ τίς, & *quis*) ex XII discipulis. Iudas igitur jam tum id monstri alebat, ex quo postea proditio exstitit. Iam tum non credidit, & ex Iesu sermone cum multis aliis discipulis scandalum cepit. Mali, cito mali sunt: boni, cito boni. Gradus funestæ malitiæ in Iscariota diligenter notavit Iohannes, c. XII. 4 f. XIII. 2. 27. XIV. 22, & singularem adversus illum antipathiam habuit.

65 δεδομένον, *datum*) per tractum gratiæ.

66 πολλοὶ, *multi*) Ita purgatus est selectior numerus. Multitudo promiscua non tanti est, quanti sinceritas.

67 τοῖς δώδεκα, *duodecim*) Horum nomina & ipsam appellationem *apostolorum*, præsupponit Iohannes, ut ex ceteris evangelistis notam.

¶ μὴ καὶ ὑμεῖς, *num etiam vos*) Parum aberat. In hoc articulo temporis stetisse, juvit. Iudas potuisset ceteros secum auferre.

¶ θέλετε; *vultis*?) Iesus neminem cogit, atque hoc ipso arctius sibi suos jungit.

68 ῥήματα, *verba*) Discipuli, etiamsi rationes speciales sermonum Iesu nondum comprehendunt, tamen fundamentum generale tenent. Nobilissimum fidei implicitæ in explicita exemplum. Tota locutio, *verba vitæ æternæ - credidimus - filius Dei*, repetitur ex v. 63. 64 65. Sic Martha c. XI. 27 fidem in I. C. tuetur, quanquam rationes resurrectionis nondum percepisset.

69 ἡμεῖς, *nos*) quicquid alii statuant.

¶ πεπιστεύκαμεν καὶ ἐγνώκαμεν· *credidimus & cognovimus*) ex verbis Iesu. *Fidem* sequitur *cognitio*. 2 Petr. I. 5. Perversi sunt, qui *cognitionem* prius postulant: *fidem* ea & obedientiam sequitur. c. VII. 17. *Cognovimus*, id est, certum & ratum habemus.

70 τοὺς δώδεκα) Articulus magnam vim habet.

¶ ἐξελεξάμην, *elegi*) Est igitur *aliqua electio*, ex qua aliquis potest excidere.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) ex tam paucis.

¶ εἷς, *unus*) Hoc indefinitum indicium ceteros omnes excitavit, & veritatem confessionis eorum a Petro factam comprobavit, Iudam vero, quamvis confessioni non contradicentem, exclusit. Hic debebat resipiscere Iudas.

¶ διάβολος, *diabolus*) non solum sibi malus, sed etiam aliis periculosus.

71 σίμωνος, *Simonis*) Quod nomen gesserit proditoris pater, ceteri silent; Iohannes supplet. Lectioni ἰσκαριώτην obstat articulus. Sic enim esset ἰούδαν σίμωνος τὸν ἰσκαριώτην, non τὸν ἰούδαν σίμωνος ἰσκαριώτην. Articulus ponitur inter nomen & cognomen. Etymon *Ludovici de Dieu* ad Matth. X. 4 retuli, non probavi. *Iscariotæ* cognomen habuit & Iudas & Pater ejus.

CAP. VII.

1 Περιεπάτει, *ambulabat*) per aliquot menses post pascha II.

¶ οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) non credentes.

¶ ἀποκτεῖναι, *interficere*) v. 19. 30. 44. c. VIII. 40. 59.

3 οἱ ἀδελφοὶ, *fratres*) consobrini.

¶ μετάβηθι, *transi*) ad commorandum.

¶ ἐντεῦθεν, *hinc*) ex hoc obscuro Galilææ loco.

¶ εἰς τὴν ἰȣδαίαν, *in Iudæam*) Ex Galilæa in Iudæam amandant Messiam: deinde ex Iudæa in Galilæam, v. 52.

¶ καὶ οἱ μαθηταί σȣ, *etiam discipuli tui*) Eo ipso ostendunt, se non esse discipulos. v. 5. Multi discipuli Iesu erant in Iudæa, præsertim in festis.

¶ θεωρήσωσι, *spectent*) in festo, Hierosolymis.

4 καὶ ζητεῖ, *& quærit*) Sermo affirmans, ut patet ex verbo *manifesta*, quod hinc infertur. *nemo* involvit *omnis* & *non: omnis* pertinet ad utramque sententiæ partem; *non*, ad priorem: hoc sensu, Omnis, qui facit aliquid, id facit non in occulto, *sed* ita, ut quærat *ipse* esse in propatulo. καὶ *&* pro *sed*, ut sæpe. Diasyrmus.

¶ αὐτὸς) *ipse*: antitheton ad id, quod is *ipse* facit. sic, σεαυτὸν, *te ipsum*.

¶ εἰ, *si*) Hæc particula sæpe plus, non minus, quam *quum*, valet.

¶ ταῦτα) *ista*, quæ facis, miracula.

¶ τῷ κόσμῳ, *mundo*) omnibus. Majus, inquiunt, theatrum quære, præsertim festi tempore.

5 ȣ̓δὲ) *ne quidem*. tam pauci credebant! Non nisi divinis præsidiis fides in Iesum Nazarenum firmata est: domestici ipsi obstitere.

6 πάντοτε, *semper*) Non opus est, ut demum *veniat* tempus vestrum.

7 ὁ κόσμος, *mundus*) de quo v. 4.

¶ ὑμᾶς, *vos*) mundanos.

¶ ἐμὲ, *me*) conf. v. 1.

¶ μισεῖ, *odit*) Christianos quoque aut summo amore prosequuntur homines aut summo odio. Qui omnibus semper placent, sibi merito suspecti esse debent.

¶ μαρτυρῶ, *testor*) Insigne opus Christi. Ita testatus erat c. V. 33-47.

¶ πονηρά, *mala*) ex Malo. 1 Ioh. V. 19.

8 ȣ̓κ, *non*) non jam vobiscum, (v. 10.) uti vos suadetis, *ut specter*, in via & in urbe, ascendo. unde, *mansit*, v. 9. ἀναβαίνω, *ascendo*, stricte in præsenti accipiendum: coll. ȣ̓κ *non*, Matth. XI. 11. ubi præteritum item stricte accipi debet. Sic ȣ̓ *non* pro ȣ̓πω *nondum*, Marc. VII. 18. coll. Matth. XV. 17. Qui primo die festi non intererat, non videbatur interesse. Ascendit deinde Dominus ad festum, sed quasi *incognito*; nec tam ad festum, quam in templum. v. 10. 14. Vnus jam proprie ascensus, ad pascha passionis, Domino erat propositus: de hoc per ænigma loquitur.

¶ ὁ καιρὸς, *tempus*) Sapientia tempus observat. Sermo de tempore ascendendi ad festum est versu 6: sed de tempore patiendi, ut videtur, hoc versu, coll. v. 30. Hoc iter ad scenopegiam erat iter penultimum Hierosolymitanum.

-9 ἔμεινεν, *mansit*) Non voluit ascendere cum iis, qui non credebant: nec tamen festum ipsum fugit illorum causa.

10 ὡς, *ut*) Particula h. l. non comparandi, sed declarandi.

11 ἐκεῖνος, *ille*) Sane nullum Festum sine Christo festum est.

12 γογγυσμὸς, *murmur*) Sermo non audens erumpere, in utramvis partem. conf. v. 13. Idem verbum, v. 32.

¶ ἐν τοῖς ὄχλοις - τὸν ὄχλον) *in turba -turbas*. Sic *Latinus*, permutato plurali & singulari numero. *Murmuri multo* convenit pluralis: hinc inde erat numerus loquentium de Iesu. Singularis congruit opinioni de seductione *plebeculæ*.

¶ οἱ, *aliqui*) ex Galilæa potissimum, ut patet ex subsequente antitheto *Iudæorum*.

14 μεσȣ́-

14 *μεσέσης, medio*) Copiose describitur hæc scenopegia. Initium v. 10 s. medium h. l. & finis v. 37. Festa, ædificationi opportuna erant.

¶ *ἀνέβη, ascendit*) Primus dies festi fuerat d. XI Oct. ut notavi in *Harmon. evang.* p. 85, (ed. II. p. 140.) adeoque feria III. nam anno illo XXIX Dion. litera Dominicalis erat B. Ergo sabbatum incidit in *medium* festum: & die sabbati frequens præ ceteris medii festi diebus erat auditorium, & opportunus de sabbato sermo. v. 22.

¶ *εἰς τὸ ἱερὸν, in templum*) recta, ita, ut non alibi diverteret prius.

15 *γράμματα, literas*) i. e. studia. Docebat enim. v. 14.

¶ *μὴ μεμαθηκὼς, quin disceret*) Non usus erat schola. Character Messiæ.

16 *ὐκ ἔστιν ἐμὴ, non est mea*) non ullo meo *discendi* labore parta.

¶ *τῦ πέμψαντός με, qui misit me*) Ideo non opus fuit, inquit, me discere humanitus: Pater me docuit. c. VIII. 28.

17 *ἐάν τις, si quis*) Conditio æquissima, lætissima. Subaudi, *igitur.* Patris doctrina & Filii doctrina, eadem. Qui ergo consensionem cum voluntate Patris habet, doctrinam Filii agnoscet.

¶ *θέλῃ-θέλημα: velit-voluntatem*) Suavis harmonia. Voluntas cœlestis excitat primum voluntatem humanam: deinde hæc illi occurrit.

¶ *θέλημα, voluntatem*) ex prophetica scriptura cognitam.

¶ *ποιεῖν, facere*) Methodus cognoscendæ veritatis solidissima.

¶ *γνώσεται, cognoscet*) operam dabit, ut cognoscat: vel potius, id assequetur, ut cognoscat. conf. c. VIII. 12. 28. 31. 32. XII. 35. 45. X. 14. Matth. VII. 24. 1 Cor. VIII. 3. *Qui faciunt justitiam, eorum demum est nosse vias Domini.* Ies. LVIII. 2. Conf. futurum medii *γνώσομαι*, c. VIII. 28. 32. XIII. 7. 35. XIV. 20. Ap. II. 23.

¶ *περὶ τῆς διδαχῆς, de doctrina*) Articulus habet vim relativam ad v. 16.

¶ *ἐκ τῦ θεῦ*) *ex Deo*, & Dei. v. 16.

18 *ὁ*) Characteres certissimi. Syllogismus: Qui a se ipso loquitur, suam quærit, falsus & injustus, gloriam. atqui Iesus non suam, sed enim Patris, a quo missus est, gloriam quærit. Ergo Iesus non loquitur a se ipso, sed verus & fide dignus est.

¶ *τὴν δόξαν τῦ πέμψαντος gloriam ejus qui misit*) Duo hic includuntur: missum esse, & gloriam ejus, qui misit, quærere. Hoc illius criterium.

¶ *ὗτος*) *hic* demum.

¶ *ἀληθής*) *verus*, & pro vero habendus.

¶ *ἀδικία, injustitia*) *mendacium*: coll. v. 24, *verum*, justum.

19 *μωσῆς, Moses*) cui creditis.

¶ *ὑμῖν, vobis*) non *mihi.*

¶ *τὸν νόμον, legem*) Multa hic *Legis* mentio. v. 23. 49. 51. apposite. namque שמחת תורה *gaudium legis* publica lectione absolutæ est postridie diei ultimi scenopegiæ: dies octavus pro diverso respectu erat vel pars festi tabernaculorum, vel festum distinctum. prior respectus valet apud Iohannem. & eodem festo, septimo quoque anno, legebatur Lex. Deut. XXXI. 10.

¶ *ὐδεὶς, nemo*) Me reum agitis violatæ legis. v. 21 s. At vos cuncti violatis.

¶ *τί*

¶ τί με, *quid me*) quasi sabbatum violaverim.

¶ ζητεῖτε, *quæritis*) Quæritis me interficere. Ergo legem non facitis. Ergo voluntatem Dei non facitis. Ergo non potestis doctrinam meam, quia mei plane dissimiles estis & me odistis, assequi.

20 καὶ εἶπε, *& dixit*) Hierosolymis videntur alii fuisse insidiatores, alii id scisse, v. 25, & ii, qui hic loquuntur, ab iis fuisse remotiores, nec tamen intus meliores. Iesus ostendit, se profundius eos nosse, & hoc radio eos penetrat.

¶ δαιμόνιον ἔχεις, *dæmonium habes*) Formula convitiandi atrocissima. Obsessi, amentes. Occultum cædis consilium ipsi Iesu non nisi per dæmonium innotescere potuisse putant.

21 ἓν, *unum*) ex innumerabilibus, quæ nescitis.

¶ ἐποίησα, *feci*) in sabbato. v. 23.

¶ καὶ, *&*) Involvit vim relativam: *unum* opus feci, quod *omnes* miramini. Si in nullo alio opere meo quicquam reprehendendum cernitis; de hoc uno quoque bene existimare debebatis.

¶ θαυμάζετε, *admiramini*) cum hæsitatione. Talis admiratio, Act. II. 7. 12.

22 διὰ τοῦτο, *propterea*) Hoc mox declaratur per οὐχ ὅτι, *nempe non quia*. coll. c. VIII. 47. X. 17. Talis locutio Marc. XII. 24, ubi vis particulæ ὅτι latet in participio.

¶ δέδωκεν, *dedit*) Gen. XVII. Ex. XII. 44. Lev. XII. 3.

¶ οὐχ ὅτι, *non quia*) Hoc inciso amplificatur dignitas circumcisionis, respectu sabbati, quo illa sit antiquior adeoque potior.

23 ἵνα μὴ, *ut non*) *quin, ita ut non* solvatur lex; vel, salva lege.

¶ ὁ νόμος μωσέως, *lex Mosis*) lex de sabbato, quæ per circumcisionem non violatur.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) quasi legem de sabbato violaverim.

¶ χολᾶτε, *irascimini*) Χόλος apud Homerum, ut Eustathius observat, *iram* etiam *diutinam* denotat. Hæc ira Iudæorum jam XVI menses duraverat: at novo paroxysmo, ut Iesum videbant, exarsit.

¶ ὅλον, *totum*) Non opponitur totum corpus hominis, parti ei, quæ circumciditur; nam a minori ad majus non procedit consequentia, in permissione, hoc modo: licet circumcidere partem; ergo licet sanare totum. Sed totus homo est, corpore & anima, cap. V. 14, cujus sanatio multo majus, multoque adeo magis sabbaticum & legi probatum est beneficium, quam circumcisionis actus externus per se spectatus, vel etiam circumcisio, etiamsi spectetur ut sacramentum. nam circumcisio est medium; sanatio animæ, finis.

¶ ἐποίησα, *feci*) αὐτοκρατορικῶς, summa potestate.

24 μὴ κρίνετε κατ' ὄψιν, ἀλλὰ τὴν δικαίαν κρίσιν κρίνατε· *nolite judicare ex aspectu, sed verum judicium judicate*) Eo sabbato, quod in scenopegiæ dies incidebat, (inciderat autem sabbatum hoc anno in diem festi quintum,) legebatur liber *Kobeleth*, cujus magna portio est hoc ipsum de judicio superficiario vitando rectoque tenendo præceptum.

¶ τὴν) *Iudicium* verum, unum est. Hæc vis articuli.

25 ἱερο-

25 ἱεροσολυμιτῶν, *Hierosolymitis*) qui scirent, quid in urbe ageretur.

26 παῤῥησίᾳ, *libere*) Psalm. XL. 10.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Dubitare poterat populus, an affirmarent principes, Iesum esse Christum: ab hac dubitatione se recipiens populus affirmare incipit de illa affirmatione.

¶ ἔγνωσαν, *sciverunt*) mente & ore.

27 ἀλλὰ, *sed*) Auctoritati humanæ crediderunt in Christo repudiando: in Christo agnoscendo tamen non credunt auctoritati humanæ. Observari hic possunt Iudaica præjudicia. Ratiocinium Iudaicum hoc est: *Christus habet ortum ignotum; Iesus non habet ortum ignotum; ergo Iesus non est Christus.* Respondet Dominus versu 28 s.

¶ τοῦτον οἴδαμεν, *hunc novimus*) c. VI. 42.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Id vere in hoc Messia vero accidit. v. seq. c. IX. 29. nam ne patriam quidem jam norant, v. 42, cum Iesus natus esset Bethlehemi.

28 ἔκραξεν, *clamavit*) magno ardore, pro salute hominum; & ob auditorum frequentiam. Minime sæpe clamavit Christus, Matth. XII. 19. quare clamores, quos edidit, magnas habuere causas. vid. mox v. 37. c. XI 43. XII. 44. Hebr. V. 7. Matth. XXVII. 50.

¶ κἀμὲ, *& me*) Sunt, qui ironiam hic statuant: sed ironia nunquam usum invenias Dominum. Iudæorum sermo duas habuerat partes, *hunc* & *Christus*: v. 27. quibus respondens sermo Domini duas item partes habet, *& me*: *& a me ipso.* Prior est concessiva, & notitiam de Iesu ejusque ortu extrinsecus spectato quodammodo suo loco relinquit; hanc enim ipse nunquam allegare solet: conf. 2 Cor. V. 16. sed justam notitiam, sui a Patre missi, eos habere negat. coll. v. 33 s. cap. VIII. 14.

¶ καὶ ἀπ' ἐμαυτοῦ) *&* tamen *a me ipso* non veni, ut vos putatis.

¶ ἀληθινὸς, *verus*) Hæc *veritas* pluris est, quam illud *vere*, de quo quærebant v. 26.

¶ ὃν ὑμεῖς οὐκ οἴδατε, *quem vos non nostis*) Subaudiendum, quod sequitur, *quod ab eo sum*, *& ille me misit.* Ipsum illud Iudæorum postulatum de Christo, versu 27 expressum, in Iesu exstabat.

29 παρ' αὐτοῦ εἰμὶ, *ab eo sum*) Hoc denotat generationem æternam: ex qua consequitur *missio*. Duo momenta: prius refertur ad *& me*, alterum ad *unde*. *Sum*, versu hoc & præcedente, refertur ad *est*, quod bis exstat versu 27.

30 οὔπω, *nondum*) c. VIII. 20.

32 οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς) Sic codd. *Græci*, *Goth. Syr.* &c. *Latinus* vero, *principes & pharisæi.* Duplex, ni fallor, erratum est, quod & *pharisæi* postponuntur, & *principes* (ut ἄρχοντες in *Lin. Per.* & apud Simon. in *Cant.*) *pontificum* loco, memorantur. Respicit huc versus 45, ubi ipse *Latinus* habet, *ad pontifices & pharisæos. Pharisæi* præponuntur versu 32. nam ii erant acerbiores, & per eos instigati sunt principes sacerdotum.

33 ἔτι, *adhuc*) Continuat sermonem, quem post v. 29 interpellarant.

34 ζητήσετέ με, *quæretis me*) me, quem nunc videtis & spernitis. Verba hæc sunt quasi Textus, cui sermones hujus & sequentis capitis superstruuntur. c. VIII. 21 s. Talis etiam Textus, cap. XVI. 16.

¶ *καὶ οὐχ εὑρήσετε, & non invenietis*) Severius postea dicit, *in peccato vestro moriemini*. c. VIII. 21.

¶ *ὅπου, quo*) nempe in cœlum. c. III. 13. Proposuit Dominus talem interdum sermonem, cujus sententia aliqua in præsenti audientibus apparebat; profundior deinceps. conf. cum hoc loco cap. XIII. 33. Talis etiam sermo c. XIII. 16. coll. c. XV. 20.

34, 36 *εἰμι, vado*) Plurimi, *εἰμὶ, sum.* Omnino *ὅπου εἰμὶ ἐγὼ*, ait Salvator in cap. XII. 26. XIV. 3. XVII. 24. quibus in locis sequitur *ἔσαι, ἦτε, ὦσι.* Sed hic *ὅπου εἰμι ἐγὼ*, quia hîc sequitur *ἐλθεῖν* & *πορεύεσθαι*, & Dominus, hunc ad Iudæos sermonem repetens, *ὑπάγω* ait, c. VIII. 21. XIII. 33. Etiam in prosa *εἶμι* adhibetur. LXX, Exod. XXXII. 26, *ἴτω πρός με.* Prov. VI. 6, *ἴθι πρὸς τὸν μύρμηκα. ἴωμεν* habet Plato in Phædro, in extremo, & Chrysost. *περὶ ἱερωσ.* l. VI. c. XII. p. 348. ed. Stutg. Ex Thucydide & Xenophonte exempla notat Camerarius in comm. utr. linguæ, pag. 452. Adde Herodianum. Hoc notandum erat, quia *εἶμι* quasi poëticum a nonnullis repudiatur. Neque vero infructuosa est hæc observatio. *Quo vado*, dixit Dominus, quum aliquanto longius abesset a discessu: *ubi sum*, dixit, in ipsa passionis hebdomade, in ipsis sermonibus ultimis. Omnia hanc locutionis differentiam loca modo indicata comprobant: neque obstat locus Ioh. XIII. 33. 36. nam versu 33 allegatur pristinus sermo ad Iudæos: & versu 36 respicitur Petri quæstio, *Domine, quo vadis*?

35 *ποῦ, quo*) Importunius postea dicunt: *Num interimet se ipsum*? c. VIII 22.

¶ *διασποράν*, Sic LXX, Deut. XXVIII. 25. XXX. 4. &c.

¶ *τῶν ἑλλήνων, Græcorum*) sive Iudæorum extra Palæstinam. Putant, se encuturos eum esse per literas, ubicunque gentium inter Iudæos versetur.

36 *οὗτος ὁ λόγος, iste sermo*) Sermonem rhythmo conceptum eo magis tenent. conf. c. XVI. 17.

37 *ἐσχάτῃ, extremo*) Septimus hic dies erat; non octavus, quippe qui proprium festum habebat. vid. *F. B. Dachs* ad cod. *Succa*, p. 373. coll. p. 357. 405. Hic septimus maxime solennis in scenopegia dies erat. Lev. XXIII. 34. Num. XXIX. 12 seqq. Nehem. VIII. 18. 2 Chron. VII. 8 seqq. Atque ipse Iesus hunc diem fecit *magnum*: neque alter dies tantæ solennitatis frequentiæque restabat ante passionem Domini. Ergo tempore usus est.

¶ *ἐάν τις διψᾷ, si quis sitit*) Appositus sermo, etiam propter ritum illum, quum extremo illo festi die soliti sunt aquam e fonte Siloah haurire & super altare holocausti libare. Vid. *Surenhus.* de alleg. V. T. p. 354.

¶ *ἐρχέσθω, venito*) Ap. XXII. 17.

37, 38 *ἐάν τις διψᾷ ἐρχέσθω πρός με καὶ πινέτω. ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφὴ, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ῥεύσουσιν ὕδατος ζῶντος*) Nova ac plausibilis est interpunctio, *ἐάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρός με· καὶ πινέτω ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ· καθὼς εἶπεν κτλ.* sed *χιασμὸς* durior esset, *sitiens veniat: bibat credens.* Nunc indivulsus manet, ac sponte fluit, hic sensus: *Si quis sitit, venito ad me, & bibet: credens in me, ex mea abundantia explebitur.* conf. cap. VI. 35. Post imperativum imperativus vim futuri habet, uti mox v. 52, *ἐρεύνησον καὶ ἴδε, scrutare, & videbis.* Neque perimitur subsequentium constructio verborum.

borum. Subjectum est, *Qui credit in me:* prædicatum, *sicut dixit Scriptura*, *Flumina ex ventre ejus fluent aquæ viventis.* tantummodo suppleri debet copula *est*, vel potius *erit*, ita fere, uti c. VI. 39. XVII. 2. Luc. XXI. 6. Hoc autem loco sermo continuatur per Allegatum, & Credens comparatur cum ipso Domino credentium, de quo agit promissio.

38 ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, *credens in me*) *Credere* parallelum est, non verbi *sitire*, sed *venire*. c. VI. 35. Huc ref. *credentes*, v. seq.

¶ καθὼς εἶπεν ἡ γραφὴ, *sicut dixit scriptura*) Multa habet scriptura de promissione Spiritus sancti, sub schemate aquæ: Ies. XII. 3. LV. 1. 3. Ez. XLVII. 1 s. Ioël. II. 23. quæ Iesus h. l. verbis pronuntiat ad tempus præsens accommodatis. Maxime vero huc pertinet illud Zach. XIV. 8, ἐξελεύσεται ὕδωρ ζῶν ἐξ ἱερουσαλὴμ κτλ. etenim illud ipsum caput Zachariæ lectum fuerat publice, tanquam Haphtara, primo die scenopegias, quod Iesus, cum venisset medio festi tempore, extremo die repetit *Hierosolymis*. Lectioni die primo non interfuerat: literas non didicerat, v. 15. itaque Lectionis allegatio auditores eo magis commovere debebat.

¶ κοιλίας, *ventre*) בטן penetrale intimum, capacissimum, fœcundissimum. Alluditur ad amphoras, quibus ultimo festi illius die aqua ex fonte Siloah per urbem ad sacrarium ferebatur. magnum enim ventrem habebant.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Messiæ. Hic est fons, ex cujus abundanti *fluxu fideles accipiunt*.

¶ ὕδατος ζῶντος) ὕδωρ ζῶν, Zach. l. c.

39 εἶπε, *dixit*) Iesus.

¶ οὔπω γὰρ ἦν, *nondum enim erat*) *Esse*, pro *adesse*. Matth. II. 18. Gen. XLII 36. conf. omnino 2 Chron. XV. 3. Refertur γὰρ ad ἔμελλον, & hoc ad futurum ῥεύσουσιν.

42 οὐχὶ, *nonne*) Atqui id ipsum in Iesu verum erat. Cur non animadverterant? admoniti præsertim Matth. II. 1 s. Anni XXXII non erant tempus immemoriale, præsertim interposita, anno duodecimo, admonitione nova, Luc. II. 42.

¶ ἀπὸ βηθλεὲμ, *a Bethlehem*) Hoc ut ex evangelistis aliis notum præsupponit Iohannes, de Iesu.

43 σχίσμα, *dissensio*) Sic c. IX. 16. X. 19. Schisma multiplex esse solet: unius dogmatis vel multorum; & hominum bonorum a malis, vel malorum a bonis, vel bonorum a bonis, vel malorum a malis.

45 ἐκεῖνοι, *illi*) *pontifices*, quos versu 47 interpellant pharisæi.

46 ὡς, *ut*) Character veritatis, etiam idiotas convincentis, præ dominis eorum.

48 μή τις, *num quis*) Sic inferunt: in quem non credunt principes, in eum non est credendum. Simili argumentatione ac fremitu utuntur zelotæ hodierni, præsertim Romanenses.

¶ ἐκ τῶν φαρισαίων, *ex pharisæis*) *legem scientibus*, scilicet.

49 οὗτος, *iste*) Hoc ad contemptum pertinet.

¶ τὸν νόμον, *legem*) Sæpe *lex* id notat apud Hebræos, quod nos dicimus *Biblia*. 1 Cor. IX. 8.

¶ ἐπικατάρατοι, *maledicti*) Magnus erat miserorum fremitus. unde metonymia antecedentis & consequentis, i. e.

 sunt

ſunt maledicti: credunt in illum: manent maledicti.

50 λέγει, *dicit*) Sæpe ii, qui timidi fuerant extra diſcrimen; in ipſo diſcrimine, veritatis defenſores evadunt.

¶ εἷς ὤν, *qui unus erat*) Inciſum hoc nectitur cum *dicit*.

51 ὁ νόμος) *lex*, quam vos ſolos ſcire putatis. v. 49.

¶ κρίνει, *judicat*) id eſt, judicare docet.

¶ τὸν ἄνθρωπον, *hominem*) quemvis, & hunc.

¶ ἀκούσῃ, *audierit*) Subaudi, *is qui judicat*.

52 μὴ, *num*) Æquitatem orationis perſentiſcunt; quare nil ad eam reſpondent: tantum ex concluſione ipſa invidiam Nicodemo faciunt, eumque inſectantur, quaſi omnes & ſoli Galilæi eſſent diſcipuli Ieſu.

¶ μὴ καὶ σὺ γαλιλαῖος εἶ;) Sic *Lat.* idque ad mentem Phariſæorum. ἐκ τῆς γαλιλαίας, pro γαλιλαῖος, ex verbis proximis ſubſequentibus videntur arripuiſſe Græci recentiores.

¶ καὶ ἴδε) & *vide*, i.e. videbis facillime. Provocant ad experientiam: quæ tamen non erat univerſalis.

53 καὶ ἀπῆλθον ἕκαστος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ) Hæc capitis proxime ſequentis initium conſtituere debere, cenſet Ant. Blackwall de Claſſicis ſacris pag. 497. ed. Woll. Si quid mutandum ſit, caput VII terminaveris in τῶν ἐλαιῶν, *olivarum*, ut iidem ſint *dierum* in facto, & *periocharum* in textu fines. Res puſilla: ſed tamen commodiſſime retinetur antiqua diviſio, ut profectio Ieſu ad montem olivarum cohæreat cum ejus ingreſſu in templum poſtridie facto.

CAP. VIII.

1-11 Ἰησοῦς δὲ - καὶ μηκέτι ἁμάρτανε) Sapientia & virtus, quam Ieſus in hiſtoria adulteræ præſtitit, tanta eſt, ut mirum ſit, inſignem hanc hiſtoriæ evangelicæ partem hodienum a compluribus pro *incerta* haberi. Omittitur etiam in codice mſ. *Ebneriano*, ſed tantummodo a verſu 3. ac ſub finem evangelii ſecundum Iohannem ita ſuppletur, & verſui 2 annectitur, ut facile appareat, librarios periocham, pro genuina agnitam, a publica tantummodo lectione removiſſe. Io. Lami in libro de Eruditione apoſtolorum codicem MS. Florentinum IV Evangeliſtarum Græcum deſcribens ait, *In Evangelio Ioannis Iambi in fine ſcripti ſunt. Præcedit index Capitum XIX. Decimum caput omiſſum fuerat, & extra ordinem in fronte recenſitum eſt* περὶ μοιχαλίδος, De Adultera, *cujus hiſtoria in ipſo evangelio exſtat. Scriptio eſt ſæculi XII.* pag. 230.

¶ ἐπορεύθη, *ivit*) qui non haberet *domum*. coll. c. VII. 53.

¶ εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, *in montem olivarum*) in eum montem, in quo eum erant poſtea capturi, c. XVIII. 2. quum modo fruſtra conati eſſent. c. VII. 30.

2 παρεγίνετο, *veniebat*) exſpectatus.

¶ ἐδίδασκεν, *docebat*) Eo moleſtiores erant interpellatores. v. 3.

3 κατειλημμένην) תפש LXX καταλαμβάνειν ſed Num. V. 13, & ſæpius, συλλαμβάνειν.

4 διδάσκαλε, *doctor*) Ratio, cur judicium ejus requirant.

¶ ἐπαυτοφώρῳ, *in ipſo facto*) Talia flagitia plerumque perpetrantur ſub *feſta*. conſ.

conf. c. VII. 37. Veritatem hujus historiæ comprobant etiam, quæ sequuntur, ut v. 12 mentio *tenebrarum*, collato hoc versu, de adulterio, tenebrarum opere: & v. 15 de *judicio*, coll. v. 11.

5 λιθάζειν, *lapidare*) Aut mulier hæc sponsa erat, aut sermo scribarum & pharisæorum est concisus, hoc sensu: *Moses jussit* adulteras *supplicio afficere*, (Deut. XXII. 22 ss.) & id supplicium majores nostri *lapidationem* definierunt. v. Grot. ad h. l.

¶ οὖν, *ergo*) Hæc particula quæstionem exhibet magis captiosam, quam si aperto antitheto dixissent: *vero*.

6 κατηγορεῖν, *accusare*) violatæ legis. Sciebant æquitatem Iesu erga sontes, qui non fori agendi causa in mundum venerat.

¶ δὲ, *autem*) Solent homines otiosi, cogitationibus immersi, interdum gestus varios, etiam scribentium similes, habere; quos, re seria occurrente, omittunt. Multo alium hîc gestum Salvator, re jam a scribis & pharisæis proposita, adhibet, idque plus semel.

¶ κάτω κύψας, τῷ δακτύλῳ ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν· *inclinans se deorsum, digito scribebat in terram*) Semel scripsit Deus in V. T. Decalogum: semel in N. T. scripsit Christus. scripsit autem digito, neque enim stilo utebatur Sapientia ipsa; & in terram, non in aërem, non in tabellam: scripsit sive pinxit, aut literas verba conficientes, ea ipsa fortasse, quæ versu 7 memorantur; aut lineas ductusque nil distincte significantes; utrasvis, quiescente digito vel remanentes vel disparentes. conf. Dan. V. 5. Scribi solet in futuram memoriam. Itaque hæc actio plane ex verbis subsecutis interpretanda videtur, ut hoc Dominus significet: Moses scripsit legem; ego etiam possum scribere. immo Lex Mosis scripta est mea. Vos, Scribæ, judicia scribitis in alios: & ego possum scribere in vos. v. 26. Peccata vestra scripta sunt in corde vestro; & nomina vestra in terra. Ier. XVII. 1. 13. (quid si *nomina* accusantium scripserit?) Hanc meam scripturam vos nunc non intelligitis; sed *olim*, quid scripserim, toti mundo conspicuum erit, quum libri aperientur, & vestra quoque flagitia patefient omnia. Itaque Iesus I. silenti actione cogitationes adversariorum vagas, festinantes & securas fixit, & conscientiam eorum excitavit. II. significavit, se illo tempore non venisse ad judicia forensia administranda; & malle agere, quod intempestivis accusatoribus otiosum videretur, quam isthuic rei operam dare: (pertinet huc antiqua Glossa, *scripsit in terram*, μὴ προσποιούμενος, *id negotii ad se nil pertinere significans*: pro quo recentiores, καὶ προσποιούμενος) tempus, cum ipse judicem agat & in hanc ream, & in hos actores, & in omnes homines, injustos & justos, omnibus de rebus, non esse, sed olim fore: interim omnia in libros referri; olim terram non esse tecturam flagitia hypocritarum. conf. Ies. XXVI. 21. Iob XVI. 18. Solet enim *scriptio* adhiberi memoriæ *in posterum* causa. Ex. XVII. 14. Ps. CII. 19. Plane hæc actio Iesu Christi habet similitudinem quandam cum ceremonia illa, quæ adhiberi solita erat in muliere adultera, Num. V. 13, 17, 23 s. sed est etiam dissimilitudo. nam lex agit de muliere suspecta; hic locus de deprehensa: & in lege mulier literas per sacerdotem libello inscriptas & aqua elutas, cum aqua & cum pulvere soli bibit; sed literas, quas Iesus in terra ipsa scripsit, mulier non poterat cum aqua, nedum sine aqua bibere. Hinc facile appareat, in actione

hac Iesu, quod ad ream attinet, quiddam quasi abruptum inesse & in suspenso relictum, ut significare videatur, esse se judicem quidem, sed judicium non nunc (quare etiam accusatores saucios tantum dimittit in præsenti) sed olim confectum iri, & tum adulteram quoque istam vel pœnæ vel absolutionis participem fore.

7 ὡς δὲ ἐπέμενον, *cum autem perseverarent*) Pro δὲ est *ergo* in *Lat.* plerisque. Ex more Iohannis: qui tamen in hac periocha sæpius δὲ adhibet, etiam alibi frequentatum, v. gr. cap. IX.

¶ ὁ ἀναμάρτητος, *qui peccato caret*) ἀναμάρτητος, si terminationem spectes, est, vel qui peccare non potest, vel, qui non peccavit. LXX, Deut. XXIX. 19: μὴ συναπολέσῃ ὁ ἁμαρτωλὸς τὸν ἀναμάρτητον. conf. 2 Macc. VIII. 4. XII. 42. Testes in lapidando *primi* esse solebant. hi testes omnes aut in ipso illo facto, aut in similibus flagitiis culpam contraxerant, supplicio dignam.

9 ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων, *a senioribus*) Hi maxime perculsi erant. Magna vis verborum Iesu.

¶ μόνος, *solus*) nemine eorum remanente, qui causam proposuerant. alii, etiam ex pharisæis, remanebant. v. 2. 12.

10 καὶ μηδένα θεασάμενος πλὴν τῆς γυναικὸς) Glossam antiquis ignotam prodit *præpositio* πλὴν a Iohanne nullo in omnibus scriptis loco adhibita; cujus vim passim aliter expressit.

¶ ἐκεῖνοι, *illi*) Iam procul aufugerant.

11 πορεύου, *vade*) Non addit, *in pace*: neque dicit, *remissa sunt tibi peccata tua*: sed, *posthac noli peccare*. c. V. 14.

12 πάλιν, *iterum*) uti cap. VII. Solet Iesus initia sermonum capere a doctrina salvifica: deinde, ubi homines contradicunt, elenchum adjungit.

¶ τὸ φῶς, *Lux*) Sermo conveniens tempori *matutino*, & oppositus operibus tenebrarum, quale est *adulterium*.

¶ τοῦ κόσμου, *mundi*) totius.

¶ ὁ ἀκολουθῶν, *qui sequitur*) Hoc ipso ostendit, nullo modo probari sibi adulterium, quamvis adulteram non condemnarit.

13 εἶπον, *dixerunt*) aperta importunitate.

¶ περὶ σεαυτοῦ, *de te ipso*) Reponunt Domino verba sua, coll. c. V. 31. sed sensu corrupto.

¶ ἀληθής, *verum*) Sermo concisus. Potest homo de se ipso verum dicere, sed id non solet pro idoneo haberi testimonio. Iudæi autem, quo vehementius contradicant, testimonium Iesu ne verum quidem esse dictitant.

14 κἂν, *tametsi*) Non loquitur conditionate, sed affirmat, se testari de se ipso. v. 18. Posteaquam multa docuit, postulat ab auditoribus, quod antea non ita postularat.

¶ οἶδα, *scio*) Ex scientia certa & firma proficiscitur testimonium verum.

¶ πόθεν, ποῦ *unde*, *quo*) Ad hæc duo capita potest referri doctrina de Christo. De illo agitur v. 16 seqq. de hoc, v. 21 seqq.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Penes vos culpa est, cur veritatem testimonii mei non assequamini: vos egetis, ut vobis dicam, quod nemo mortalium vobis potest dicere.

¶ ἔρχομαι, *veniam*) Diff. ab ἦλθον, *venerim*. Verbo *venerim* significat Iesus, Se semper scisse: verbo *veniam*, Iudæos ne nunc quidem scire.

15 κατὰ τὴν σάρκα, *secundum carnem*) adeoque *secundum adspectum*. c. VII. 24.

¶ ἐ

¶ *ὐ κρίνω, non judico*) Conf. v. 11.

16 *ἡ κρίσις ἡ ἐμὴ, judicium meum*) Eadem ratio judicii, quæ teſtimonii: v. 14. 17. c. V. 30 ſ. *Teſtimonium*, de Deo & Filio Dei; *judicium*, de hominibus.

¶ *ἀληθής, verum*) non ſecundum carnem. v. 15.

¶ *μόνος ὐκ εἰμὶ, ſolus non ſum*) etiam in judicando. Conf. c. V. 19.

¶ *ὁ πέμψας με, qui miſit me*) Hoc ipſo ſignificat, unde venerit.

17 *καὶ*) *etiam.*

¶ *ἐν τῷ νόμῳ τῷ ὑμετέρῳ*) *in lege veſtra*, ad quam vos refertis. v. 5.

¶ *δύο ἀνθρώπων, duorum hominum*) quanto magis Dei & filii Dei? Hi teſtes quum *duo* dicuntur, argumentum eſt ejuſdem naturæ. Vide de his duobus, Zach. VI. 13 fin.

¶ *ἀληθής, verum*) irrefragabile.

19 *πῦ, ubi*) Quærunt, *ubi*, ut ſciant, unde *miſſus* a Patre venerit Ieſus.

¶ *ὔτε ἐμὲ, neque me*) Non reſpondet Ieſus ſtatim directe ad interpellationem judaicam, *ubi eſt Pater tuus*? ſed ſermonem inſtitutum proſequitur, ſimulque tamen viam ad reſpondendum parat. Oſtendit enim perverſitatem interrogationis, & docet, illos debere prius cognoſcere filium, quem in carne videant & audiant, ſi velint cognoſcere Patrem. Nam Filio cognito, cognoſcitur Pater. conf. v. 16. 18, ubi Filius ante Patrem nominatur. add. Matth. XI. 27, & infra, c. XIV. 9. Pater ubi ſit, clare docet v. 23. Atque hoc loco, de Patre rogatus, reſpondet de Se; mox viciſſim de Se rogatus, reſpondet de Patre; v. 25. 27, quia Ipſe & Pater unum ſunt.

¶ *καὶ, etiam*) Conf. c. XIV. 7. 9 ſ.

¶ *ᾔδειτε ἄν, noſſetis*) ita, ut non opus eſſet vobis quærere, ubi ſit. Habet hic locus teſtimonium clariſſimum, de unitate Patris & Filii: quare v. 20 ut mirabile quiddam deſcribitur, quod Ieſum non comprehenderint.

20 *ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ, in gazophylacio*) eo loco, ubi aliquis facile potuiſſet capi: ubi maxima erat hominum frequentia.

¶ *διδάσκων docens*) Conſiderari hîc poteſt Didactica Chriſti, ex Iohanne ſpeciatim. Chriſtus, Doctor *unus*, *verus*, *bonus*. *Vnus*, Matth. XXIII. ſumma dignitate, v. 8, poteſtate, v. 9, auctoritate, v. 10. *Verus*, Ioh. VII. nam miſſus eſt a Deo, & vera docet. *Bonus*: didacticus. conf. 2 Tim. II. Tria doctorum genera, Matth. XXIII, *Prophetæ*, *Sapientes*, *Scribæ*. *Scribæ* titulum non geſſit Ipſe, ſed diſcipulis reliquit, Matth. XIII. 52. Non opus ei fuit diſcere, Ioh. VII. 15: non niſi ſemel legit, Luc. IV. 17 *invenit locum*: ſemel ſcripſit, Ioh. VIII. 6. Ideo ſuo nomine non ſcripſit libros, ut apoſtoli, neque uſus eſt apparatu librorum: aliquas tamen epiſtolas dictavit, Ap. I. Superſunt duo tituli *Sapientiæ* & *Prophetæ*. Matth. XII. 41. 42. *Prophetæ* nomen alias majus, quam *Sapientis*. In Chriſto ſublimius quodammodo nomen eſt *Sapientia*, quam *Propheta*. Precatus eſt: Patris mandata ſecutus. Diſcipulos ad ſe traxit ſuaviter 1 apud Iohannem, c I. 38 ſs. coll. c. VIII. 2 apud Lucam. &c. Docuit eos ordine, primo de ſua perſona, de ſe ut Chriſto, 1 præſente populo. 2 præſentibus adverſariis. 3 ſeorſum; tum, de ſua paſſione & reſurrectione: docuit primo, ſermone aperto; deinde per parabolas, Matth. XIII: primo, in nuptiis; deinde, aliis occaſionibus. Docuit

cuit aliter *populum*, aliter *Phariſæos*, aliter *diſcipulos Iohannis*, aliter *ſuos*. Docuit de jejunio diſcipulorum Iohannis, de baptiſmo Iohannis, Matth. XXI, de numiſmate &c. Docuit operibus potius, quam verbis, Matth. XI. 1 ſ. docuit etiam geſtu & vultu. Luc. XX. 17. Fugit celebritatem, Matth. XII. Docuit interrogans; docuit interrogantes. Diſcrimen etiam diſcipulorum invicem tenuit. Docuit aliter ante reſurrectionem, aliter poſt reſurrectionem. Prædictio paſſionis fuit 1 ænigmatica, 2 aperta. Sequebatur valedictio, diſceſſus denique ipſe, 1. in paſſione: 2. in aſcenſione. Non deſiit, donec dixit: *Nunc creditis*, Ioh. XVI. 31. Confirmavit doctrinam e Scripturis, & per miracula. Diſcipulos juſſit diſcere experiendo, Ioh. XVI. 22. 23 init. Occaſiones ſapienter ſumſit. Ioh. IV. Brevi colloquio Nathanaëlem, Samaritanam docuit, quod diſcipuli aliquot annis didicere. Sublimibus auditoribus ſublimia propoſuit. Ioh. III. Senſim aperuit rem. Ioh. XVI. 4. 12. XI. 13. Non omnia planiſſime expoſuit: ſed juſtis ænigmatis involvit. Perſpicuitate promiſcua multi peccant. Scriptio noſtra non migret conſuetum doctrinæ ordinem. ſi alicubi diverſa erit, non dilabetur ad philoſophemata, ſed ſe recipiet ad Scripturam S. Porro, Chriſtus non manſit uno loco, nec ſemper apud eoſdem. vid. Ioh. IV. 44. Habuit virtutes boni doctoris, eaſque oſtendit, ſuaviter & leniter. Matth. XI. Luc. IV. Diſcipulos miſit XII, deinde LXX. ſenſim precari docuit. Luc. XI. 1. Ioh. XVI. 24. &c.

¶ *οὐδεὶς ἐπίασεν, nemo comprehendit*) etſi conabantur.

21 *πάλιν, iterum*) Nam dixerat cap. VII. 33 ſ. quum inſidiati eſſent, ut hoc loco.

¶ *ἁμαρτίᾳ, peccato*) Singularis. una tota perditio, ex infidelitate, per quam omnia peccata vigent. v. 24. Hoc loco emphaſis eſt in priore vocabulo, *peccato*, deinde in priore verbo, *moriemini*. v. 24.

¶ *ἀποθανεῖσθε, moriemini*) morte omnimoda.

¶ *ὑπάγω, vado*) v. 22. c. XIII. 33. 36. XIV. 4.

22 *μήτι ἀποκτενεῖ ἑαυτὸν, numquid interficiet ſe ipſum*) Peſſima cogitatio. immo Iudæi illum erant occiſuri. Volunt dicere, ſe eum ubique poſſe invenire.

23 *ὑμεῖς, vos*) Iterum interpellationem eorum præterit Ieſus; & probat, quæ dixit v. 21. coll. c. III. 13.

¶ *ἐκ τῶν κάτω, ex iis quæ infra ſunt*) ex terra.

¶ *ἐγὼ, ego*) Oſtendit, unde ſit & venerit, & quo ſit iturus; ex mundo ad Patrem.

¶ *τούτου, hoc*) Hoc addito oſtenditur, eſſe etiam alium mundum. c. IX. 39.

24 *ἀποθανεῖσθε, moriemini*) Iudæi ex v. 21 verba graviora neglexerant. cetera aſſumſerant v. 22; nunc ergo graviora illa repetuntur.

25 ſ. *σὺ τίς εἶ, tu quis es*) Reſpiciunt illud: *ἐγώ εἰμι, ego ſum.* Interrogant, animo tamen ita perverſo, ut non habeant conſtitutum dicenti credere.

¶ *εἶπεν, dixit*) Non dicitur, *reſpondit*. Interpellationi judaicæ minus directe ſatisfacit Dominus; ſed rei ipſi plane, atque ita, ut in ſuo ſermone progrediatur. Similis quæſtio & reſponſio, c. X. 24 ſeq.

¶ *τὴν ἀρχὴν, ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν, πολλὰ ἔχω περὶ ὑμῶν λαλεῖν καὶ κρίνειν· ἀλλ' ὁ πέμψας με ἀληθής ἐστι, κἀγὼ ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω εἰς τὸν κόσμον*) Vnam

hæc

hæc omnia periocham constituunt, cujus & protasis bimembris est & apodosis, ita, ut aptissime inter se respondeant, tali modo:

Principio, quum etiam loquor vobis,
multa habeo de vobis loqui & judicare:
Sed is, qui misit me, verus est;
& ego, quæ audivi ab illo, hæc dico in mundum.

Quodvis verbum proprio suo significatu sumi hoc loco & debet & potest. I. Τὴν ἀρχὴν, non valet hîc ὅλως *omnino*, sed proprie, *principio.* Ostendi id ad Chrysost. de Sacerd. p. 425 seq. nec non ad 1 Cor. V. 1. atque expendi merentur Raphelii Herodotea p. 293 seqq. *Nonnus cum retinere potuisset* (inquit Ioach. Camerarius) τὴν ἀρχὴν, *non obstantibus numeris versus, mutavit* in Ἐξ ἀρχῆς. ὅττι περ ὑμμῖν Ἐξ ἀρχῆς ὀάριζον. II. ὅτι est *quod, quum, quia*, uti v. 45, *Ego autem* ὅτι *quod veritatem dico, non creditis mihi.* Expendatur eadem particula, v. 22. 43. II. 18. XI. 47. 56 &c. III. καὶ, sub initium, non ipso initio, commatis, valet *etiam*: & hoc loco vim præsentis temporis & indicativi modi in verbo λαλῶ intendit; collato καὶ *etiam* 1 Cor. XV. 29. Phil. III. 8. IV. λαλῶ, *loquor*: i. e. non modo *loqui habeo*, non modo *locutus sum*, sed etiamnum *loquor.* V. ὑμῖν, *vobis*, est Dativus commodi. i. e. *de me, quis sim, loquor, ut credatis & salvemini.* Non facile distinctio ulla plus molestiæ peperit exegetis, quam *punctum* post hoc ὑμῖν. *Comma* defendunt codices mss. in apparatu citati, p. 589, & præter *Chrysostomum, Nonnum, Scaligerum*, qui ibidem memorantur, *Knatchbullus, Raphelius*, nec non *Iac. Faber, Corn. Iansenius, Franc. Lucas.* VI. πολλὰ περὶ ὑμῶν, *multa de vobis*, ob *multam* vestram incredulitatem. Hæc erat summa querelæ Iesu Christi de Iudæis, ubique, hîc præsertim, ubi de abitu suo mentionem facere incipit. VII. ἔχω λαλεῖν καὶ κρίνειν, *habeo loqui & judicare.* Huc pertingit τὴν ἀρχὴν, & sic valet plus quiddam, quam πρῶτον. *Nunc primum* longe maxima causa a Iudæis est Domino data loquendi & judicandi de ipsis, postquam tot testimonia audierant, nec tamen crediderant. Similiter νῦν *nunc* ponitur Luc. XI. 39, in elencho, cui magna erat ansa data. Conf. ἤρξατο, *cœpit*, Matth. XI. 20. Hîc desinit protasis, qua tota idem dicitur, quod c. VI. 36, *dixi vobis, vos & vidisse me, & non credere*: & cap. X. 25 f. ubi ad eandem quæstionem eadem responsio, aliis tantum verbis, iteratur. VIII. Sequitur apodosis ab ἀλλ' incipiens, in qua, *quis sit*, satis aperte significat. IX. ὁ πέμψας με ἀληθής ἐστι i. e. *quanquam usque adeo non creditis, ut incredulitas vestra maximam causam præbeat, cur vos judicare possem: tamen Is, qui misit me in mundum, verus est. Ipsius fidem infidelitas vestra non tollit.* X. κἀγώ, ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω i. e. *hæc* dico, quæ ille Verus mihi ad salvandos vos, non ad judicandos, mandavit; quorum summa est, me ab Illo esse missum: hæc dico unice, non alia, quæ ad vos judicandos pertinerent. c. III. 17. V. 45. XII. 47. XI. εἰς τὸν κόσμον. Sermo concisus. i. e. *hæc mundo ante ignota pertuli in mundum, & loquor in mundo, ut didantur per testes meos in mundum totum, a fide alienum, at, sive vos credetis, sive minus, crediturum. Vestram contumaciam non moror.* Ex quatuor membris hujus periochæ, ineunte hac annotatione designatis, primum & quartum, secundum & tertium, convenientissimo χιασμῷ cohærent. In protasi & incisum prius, *etiam loquor vobis*, & alterum, *multa habeo de vobis loqui &*

judicare, & nexus utriusque ſpectari debet. Eſt enim antitheton, *etiam loquor*, idque *vobis*: *habeo loqui & judicare*, idque *de vobis*. Apodoſis per ſe facilis eſt: ſed quomodo ea ad protaſin ſe habeat, non protinus perſpiciunt, qui ſententiam minus quam verba intuentur. Hi obſervabunt, *infidelitatem* Iudæorum notari in protaſi; *ſed* immotam Ieſu perſeverantiam, in *veritate* ſalvifica proponenda, declarari *potius* in apodoſi, ipſamque ſimul veritatem de Ieſu, *quis ſit*, ſummatim ingeri. confer omnino totum verſum
28 *Initium ſermonis*, inquit, *ab judicio infidelitatis veſtræ, nunc magis etiam quam antea, jure poſſim facere, prius quam cetera promam*: *ſed non tam triſtia de vobis, quam ſalutaria de me conſtanter dico*. Permulti hæc verba τὴν ἀρχὴν ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν, ſeorſim ſumunt: & quidem H.B. Starkius ſic reſolvit, *Initio* ſcil. dixi, *quod etiamnum dico vobis*. quæ pridem fuerat Nic. Hemmingii explicatio, non longe abeunte in Homiliis Iohanne Brentio. Ceteri ſic fere: ὅν τινα εἶναί με τὴν ἀρχὴν ἔλεγον, εἰμί. i. e. *ſum is*, *quem eſſe me initio dixi vobis*. quæ interpretatio quam facilem infert ſententiam, tam multas a verbis textus, ſi contenderis, diſceſſiones facere deprehendetur.

27 οὐκ ἔγνωσαν, *non norant*) Per hanc epicriſin Iohannes admirationem ſuam ſignificat, ob infidelitatem & cæcitatem Iudæorum: uti cap. XII. 37.

¶ τὸν πατέρα, *Patrem*) Pater eum *miſerat*: v. 26. & Patre cognito, cognoviſſent, Ieſus *quis* eſſet. v. 25.

28 ὑψώσητε, *exaltabitis*) in cruce.

¶ τότε) *tunc*, non prius. 1 Cor. II. 8.

¶ γνώσεσθε) *cognoſcetis* ex re, quod nunc ex verbo non creditis, v. 24. Eventum legimus Matth. XXVII. 54. Luc. XXIII. 47 ſ. Act. II. 41 - XXI. 20.

¶ καὶ, &) Oratio ſic cohæret: *Ego ſum* (id quod aliquando cognoſcetis,) *& a me ipſo facio nil*, &c. Ab h. l. ad finem v. 29 ſunt quatuor ſententiæ. prima incipit, *& a me ipſo*: ſecunda, *& qui*: tertia, *non reliquit*: quarta, *quia*. Ex his ſecunda & tertia ſunt parallelæ; itemque prima & quarta.

¶ ποιῶ, *facio*) Subaudi, *& loquor*.

¶ καθὼς - ταῦτα, *ſicut - hæc*) Similis locutio, ὅσα-οὕτω· *quæ-ſic*. Num. XXXII. 31. Vid. *Comen.* in Didact.

¶ λαλῶ) *hæc*, quæ loquor, *loquor*. Subaudi, *& facio*. Alterum ex altero ſupplendum.

29 καὶ, &) & ideo.

¶ οὐκ ἀφῆκέ με, *non reliquit me*) Præteritum ſignificat, nullo unquam tempore ſe relinqui. Congruit τὸ πάντοτε, *ſemper*.

¶ ὅτι, *quia*) Conf. c. XV. 10.

¶ τὰ ἀρεστὰ αὐτῷ, *quæ placita ſunt ei*) Argumentum, quo Iudæi ad credendum Ieſu Chriſto perducti ſunt, idem militat pro omni auctoritate Scripturæ S. & religionis Chriſtianæ. Semper, ubique, omni modo, ab omnibus poſtulat, omnes docet, ea omnia, quæ Deo ſunt placita, & Deo digna.

¶ πάντοτε, *ſemper*) Hæc ſumma cum ſuavitate dixit Dominus.

31 ὑμεῖς, *vos*) qui credere cœpiſtis, quamvis ceteri non credant.

¶ μείνητε, *manſeritis*) Act. XIII. 43.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Non ſatis eſt cœpiſſe. ſic, ὄντως, *revera* v. 36.

¶ ἐστὲ) *eſtis*, jam: modo conſtetis.

32 τὴν

32 τὴν ἀλήθειαν) *veritatem*, de me, misso a Patre: de vobis, vere discipulis meis.

¶ ἡ ἀλήθεια) *Veritas*, cognita, de me; & Ego ipse. Filius enim liberat, v. 36, & est Veritas. c. XIV. 6.

¶ ἐλευθερώσει, *liberabit*) Non debemus mirari, Iesum repente injecisse mentionem hanc, cui contradicturi erant Iudæi. Semper enim, pro infinita sua sapientia, id potissimum locutus est, quod oppugnaret præjudicia hominum, & hominibus esset saluberrimum; quamvis homines inde litigandi causas caperent. *Libertas* est immunitas filiorum Dei ab omni potestate contraria.

33 ἀβραάμ, *Abrahæ*) Ad hunc denuo provocant v. 52.

¶ οὐδενὶ δεδουλεύκαμεν, *nemini servivimus*) Loquuntur de sua ætate. nam majores servierant regi Ægyptiaco & Babylonico.

¶ ἐλεύθεροι, *liberi*) Hoc unum arripiunt: de *veritate* liberante nil movent. Sic quoque versu 22 verba Iesu prægressa mutilarunt. Turba erat promiscua. Aliqui eorum propenso in Iesum animo erant; inimico alii. Illorum nonnulli præcedentibus de fide sermonibus moti ad fidem adspirare cœperant, sed hoc momento pedem retulerunt.

34 ἀπεκρίθη, *respondit*) Iesus exceptioni duplici Iudæorum inverso ordine respondet, & primum orationem de *libertate* pertexit; deinde de *Abrahæ* liberis disserit, a v. 37.

¶ ὁ ποιῶν) *qui factitat* peccatum, *veritati* oppositum.

¶ δοῦλός ἐστι, *servus est*) ipso facto. 2 Petr. II. 19. Rom. VI. 16.

35 δοῦλος) *servus*, statu; *servilis*, illiberali ingenio, adeoque peccatum faciens.

¶ ἐν τῇ οἰκίᾳ) *in domo* Patris.

¶ ὁ υἱὸς) *Filius*, unigenitus. coll. v. seq. Articulus majorem hic vim habet, quam in antitheto, ὁ δοῦλος.

¶ μένει, *manet*) in domo. Alluditur, quia de Abrahamo quæstio est, ad Gen. XXI. 10. XXV. 5. coll. Gal. IV. 22 s.

36 ὁ υἱὸς) *Filius*, unigenitus.

37 ἀλλὰ) *sed* alitis peccatum, occidendi mei consilium.

¶ ὁ λόγος ὁ ἐμὸς, *sermo meus*) sermo veritatis & libertatis.

¶ οὐ χωρεῖ, *non capit*) Antipathiam habent, qui non credunt, adversus Christum & verbum ejus. conf. v. seq. Correlata: homo *manere* debet; sermo *capere*. v. 31.

38 λαλῶ, *loquor*) Subaudi, *& facio*. vide mox.

¶ καὶ, *&*) Sequitur hoc e sententia generali, quæ in priore hemistichio præsupponitur: Imitatur quisque patrem suum.

¶ ποιεῖτε, *facitis*) Subaudi, *& loquimini*. quanquam *loquor* magis huic loco congruit de Iesu; & *facitis*, de adversariis. Membrum alterum ex altero supplendum. Sic Malach I. 14, *qui habet in grege suo masculum* (& labis expertem) *& votum faciens immolat* (femellam, aut ceteroqui) *inidoneam* victimam.

39 ἀβραάμ, *Abraham*) Defendere conantur, quod dixerant v. 33. Sentiunt de alio ipsorum patre loqui Iesum.

¶ ἐποιεῖτε) ἂν *subauditur*, uti c IX. 33.

40 ἀποκτεῖναι, ἄνθρωπον· *interficere, hominem*) Solet Iesus appellare se *Filium hominis*; hoc autem loco, *hominem*. nam huic loco respondet, quod v. 44 diabolum appellat *homicidam*. Itaque ad *me* potius, quam ad *hominem*, videtur referri *qui*.

¶ *τὴν ἀλήθειαν*, *veritatem*) pretiosam, hominibus alias ignotam & vobis exosam. Sæpe jungitur *veritas* & *vita*, falsitas & mors. Illæ sunt Christi & fidelium; hæ, Diaboli & impiorum. v. 44.

¶ *ὐκ*) *non* hoc, sed plane diversum, dignum amatore Christi. Vid. infra, v. 56.

41 *τῦ πατρὸς ὑμῶν*, *patris vestri*) Hujus nomen nondum exprimitur: sed idem mox ut Iudæi audent Deum appellare patrem suum, expresse appellatur, *Diabolus*. v. 44.

¶ *ἐκ πορνείας*, *ex stupro*) Novus importunitatis judaicæ paroxysmus.

¶ *ἕνα*) *unum*, eumque certum. Confirmant, se non esse spurios.

42 *ἠγαπᾶτε*, *amaretis*) adeo non isto odio capitali me prosequeremini.

¶ *ἐξῆλθον*, *exivi*) Innuitur terminus a quo.

¶ *ἥκω*, *adsum*) Innuitur terminus ad quem.

43 *διατί*, *quamobrem*) Huic particulæ mox respondet versus 44.

¶ *ὅτι*, *quod*) Hoc commate declaratur proxime præcedens. conf. *ὅτι*, c. XI. 47. IX. 17.

¶ *τὴν λαλιὰν τὴν ἐμὴν*) *loquelam meam*, verissimam.

¶ *ὐ δύνασθε ἀκύειν*, *non potestis audire*) præ odio vobis innato. Similis epitasis, *non potest*, 1 Cor. II. 14.

44 *ὑμεῖς*, *vos*) Elenchus apertissimus.

¶ *καὶ*, *&*) & inde.

¶ *ἐπιθυμίας*, *cupiditates*) quas ab initio non potuit perficere, respectu Filii Dei.

¶ *θέλετε*, *vultis*) obnixe.

¶ *ἀνθρωποκτόνος*) *homicida*.

¶ *ἀπ' ἀρχῆς*, *ab initio*) ex quo aliquid novit de natura humana.

¶ *καὶ ἐν-ὅταν*, *& in quum*) Duæ sententiæ duo contraria exprimentes. utrivis additur *ὅτι*, *quia*.

¶ *ὐχ ἕστηκεν*, *non constitit*) Tempus præteritum & ipsum thema *ἵστημι sto* hoc significant: non assecutus est statum in veritate; (Similis locutio, *ἐν ᾗ ἑστήκαμεν*, *in qua statum nacti sumus*, Rom. V. 2.) i. e. *mendax erat ab initio*, *perinde ut homicida.* namque hoc commma cupiditatem homicidii memoratam non antecedit, sed sequitur.

¶ *ὐκ ἔστιν*, *non est*) *Fuit* in illo veritas; sed *non est*. Vtprimum autem in illo veritas desiit esse, ipsius culpa; cupiditas homicidii locum habuit, hominemque sub ea ratione, quod in veritate erat, occidere statuit. Ex eo patet, non multo ante peccatum hominis peccasse diabolum, & diabolum non multo ante creatum fuisse, quam peccaret.

¶ *τὸ ψεῦδος*, *mendacium*) Scriptura non modo mendacium voluntarium, sed etiam errorem ipsum gravi hoc nomine notare solet. Rom. I. 25. 2 Thess. II. 9. 11. 1 Ioh. II. 21. 27.

¶ *ἐκ τῶν ἰδίων*, *ex propriis*) Ortus mali. Contrarium de Christo, cap. VII. 17.

¶ *καὶ ὁ πατὴρ αὐτῦ*, *& pater ejus*) Articulus *ὁ* vim habet: *atque adeo.* Vocula *ejus* expresse referri potest ad *mendacium*, de quo in colo proximo: sed potius referri debet ad nomen, *mendax*, sensu indefinito repetendum. Nam aliquando relativum expressum vel intellectum pertinet ad subjectum aliud simile. 1 Tim. II. 15, *Salvabitur* scil. *ea*, *mulier*, indefinite: tametsi *ea* refertur ad *Evam.* v. præc. Iob I. 21: *nudus exivi ex ventre matris meæ*: *& nudus revertar ILLVC.*

Ita

Ita hic *Diabolus* dicitur & *ipse mendax*, & *pater cujusvis mendacis.* Clara est enim oppositio inter Deum & inter Diabolum, inter filios Dei & inter filios Diaboli. Homo mendax, filius Diaboli; non *mendacium soboles* diaboli hoc loco dicitur.

45 ἐγώ, *ego*) Hoc pronomen cum emphasi ponitur initio sententiæ.

¶ ὅτι, *quod*) quia. Veritatis est, non credi a malis.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) cui *mendacium* opponitur.

¶ λέγω, *dico*) Antitheton: *loquitur.* v. præc.

¶ οὐ, *non*) Mihi non auscultatis: diabolo auscultatis.

46 ἐλέγχει, *arguit*) Provocat Iesus ad omnium conscientiam.

¶ περὶ ἁμαρτίας, *de peccato*) id est, me errare, & a *veritate* abesse. quis audet id contendere?

¶ διατί, *cur*) Huic *cur* respondet versu 47 *propterea.* Conf. *cur*, v. 43.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc cum vi positum.

47 ἐκ τοῦ θεοῦ) *ex Deo*, tanquam ex patre.

¶ τά) ille solus verba Dei audit.

¶ διὰ τοῦτο, *propterea*) Conclusio: vos non estis ex Deo, v. 42, probatur ab effectu: quia non auditis.

48 ἀπεκρίθησαν, *responderunt*) injustissima retorsione, per formulas tum usitatas.

¶ οὐ καλῶς λέγομεν ἡμεῖς; *non bene dicimus nos?*) Cum aliqua adhuc formidine horrendam contumeliam pronunciant.

¶ σαμαρείτης, *Samarita*) alienus a vero Deo veri Israëlis. Respondet Iesus v. 54 fin. & seq.

¶ σύ) *tu*, inquiunt, non *nos.*

¶ δαιμόνιον, *dæmonium*) Ita dixerunt, qui putarunt, sermones Iesu fluxisse ex vesana superbia & arrogantia. Sic patet ratio eorum, quæ respondet Iesus, v. 49 ss.

49 τιμῶ τὸν πατέρα μου, *honoro patrem meum*) manifestando nomen ejus.

¶ καὶ ὑμεῖς) & *vos* tamen.

¶ ἀτιμάζετέ με, *ignominia afficitis me*) Id fecerunt v. 48.

50 οὐ ζητῶ, *non quæro*) uti vos putatis; ideoque me contumelia afficiendum statuitis.

¶ ἔστιν, *est*) Non quæro gloriam meam; neque opus est, ut ego quæram. nam Pater meus eam asserit.

51 ἐάν τις, *si quis*) Probat Iesus ab effectu futuro, quo Pater ipsum sit honoraturus, se suumque verbum nil habere commune cum Diabolo superbo & homicida.

¶ τηρήσῃ, *servarit*) uti ego Patris mei verbum servo. v. 55. *Servare* debemus doctrinam Iesu, credendo: promissa, sperando: facienda, obediendo.

¶ θάνατον, *mortem*) Docet Iesus, se non esse Samaritam. Samaritæ erant Sadducæi, hostes immortalitatis, teste *Epiphanio.* Certe Iudæi hic loquentes id videntur in Samaritas contulisse. Minorem tamen eorum partem eo errore laborasse, assentiar.

¶ οὐ μὴ θεωρήσῃ, *non videbit*) Efficacissimum argumentum contra psychopannychitas.

52 νῦν ἐγνώκαμεν, *nunc cognovimus*) Antea cum dubitatione aliqua locuti erant: v. 48. *nunc* asseverationi Iesu, v. 51, opponunt affirmationem hanc.

53 μὴ σὺ μείζων, *num tu major*) tu, inquiunt, qui servanti verbum tuum promittas immortalitatem, quæ Abrahamo

& prophetis non obtigit, tantis hominibus.

¶ καὶ, &) Resolve: & major quam *prophetæ*, qui *mortui sunt*? Sane major Christus Abrahamo & prophetis.

54 ἀπεκρίθη, *respondit*) Refutat illa verba: *te ipsum tu.*

¶ ὃν ὑμεῖς λέγετε, ὅτι θεὸς ἡμῶν ἐστι) Simillima constructio c. X. 36, ὃν ὁ πατὴρ ἡγίασε - ὑμεῖς λέγετε, Ὅτι βλασφημεῖς. Item Gal. I. 23. Iac. I. 13, & Ios. XXII. 34 in Hebr. Nam. LXX αὐτῶν pro ἡμῶν, uti h. l. pro ἡμῶν aliqui scripserunt ὑμῶν.

¶ λέγετε, *dicitis*) falso.

55 οἶδα) Modo dixit, οὐκ ἐγνώκατε nunc, non, ἔγνωκα, sed οἶδα. ἔγνωκα dicit initium quoddam: at Filii notitia de Patre est æterna; novit *Patrem & gloriam*, quam ipsi Pater tribuit.

¶ ψεύστης, *mendax*) Mendax est, qui vel affirmat neganda, vel negat affirmanda.

¶ οἶδα αὐτὸν, καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ τηρῶ, *novi eum & sermonem ejus servo*) Primum ait, *novi*: inde, *servo*. est enim Filius. At fideles, illo instituente, *servant verbum*: & sic acquirunt *notitiam*. c. VII. 17 not.

56 ὁ πατὴρ ὑμῶν, *pater vester*) v. 37. 39.

¶ ἠγαλλιάσατο, ἵνα, *exsultavit, ut*) Gestivit cum desiderio. Similis sermo Rom. X. 1. Verba desiderandi sequitur ἵνα, *ut*. Hæc ἀγαλλίασις *exsultatio* præcessit visionem; & visionem comitabatur iterum χαρὰ *gaudium*.

¶ τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν, *diem meum*) Diem Majestatis Christi: Phil. I. 10. qui dies omnia Christi tempora, etiam in oculis Abrahæ, præsupponit. Alii sunt dies carnis Christi (ubi aliis se impendit) alius dies Christi ipsius & gloriæ ejus. Hic dies respectu hujus sermonis erat futurus. Ergo gaudium Abrahæ diem illum præcessit.

¶ καὶ εἶδε, & *vidit*) Vidit, jam tum in revelatione gloriæ meæ divinæ. v. seqq. Hebr. XI. 13. Vidit diem Christi, qui in semine, quod stellarum instar futurum erat, sidus maximum est & fulgidissimum. Et quia hunc diem plane vitalem vidit, mortem non vidit. v. 51 ss. Sic Iudæorum instantia retunditur. Non tamen vidit, ut Apostoli. Matth. XIII. 17.

¶ καὶ ἐχάρη, & *gavisus est*) compos voti factus.

57 πεντήκοντα, *quinquaginta*) Contentionis causa amplificant numerum. Dicerent autem: triginta & non multo plures annos; nisi plane obliti fuissent nativitatis Bethlehemiticæ. Nunc hoc dicunt: Nondum attigisti semiseculum, sive annum superannuationis, Num. IV, ut Lightfootus observat: unde locutio est adagio non dissimilis. Non est credibile, Iesum propter angores prærnaturam senectutis speciem contraxisse. Hebr. I. 9. Matth. IX. 15. XI. 19.

¶ Ἀβραὰμ, *Abraham*) Is 1850 annis ante hoc colloquium obierat.

¶ ἑώρακας, *vidisti*) Loquuntur, (& recte hoc quidem, coll. c. XVI. 16. 22.) vi correlatorum: Si Abraham tuum diem vidit; tu Abrahamum vidisti.

58 πρὶν Ἀβραὰμ γενέσθαι, ἐγὼ εἰμί *antequam Abraham fieret, ego sum*) Refutantur Iudæi, qui negabant, Abrahamum jam tum potuisse videre diem illum. *Eram*, inquit Iesus, *jam tum: itaque Abrahamum vidi, & Abraham vidit diem meum. non modo non postea demum esse cæpi, sed eram, antequam ille fieret.* Notanda differen-

ferentia verborum, *fio* & *sum*. Marc. IV. 22. Act. XXVI. 29. 1 Cor. III. 18. Est autem sermo concisus, hoc sensu: *Antequam Abraham fieret*, ego eram: & hodie, tanto post obitum Abrahæ spatio, *ego sum*. Etenim sæpe ita loquitur Iohannes, ut protasis & apodosis se mutuo expleant. v. 28. 38. c. V. 21. 30. XI. 8. XIV. 10. XV. 27. Ap. XIV. 10 nott. Sic eleganter cohæret particula *ante* & præsens *sum*. Conf. etiam Col. I. 17: *Ipse est ante omnia*. Et tamen Artemonius in Diss. IV. p. 618 hunc sermonem, audaci Enjedini exemplo, Barbarismum vocat. atqui præsens sæpe ita ponitur, ut præteritum includatur. Luc. XV. 29: *tot annos* (servivi & adhuc) *servio tibi*. Ibid. v. 31: *semper mecum* (fuisti &) *es*, ut Gothus interpretatur. LXX Ps. XC. 2, *πρὸ τῦ ὄρη γεννηθῆναι σὺ εἶ·* ubi distinctionem nullo conatu mutare potest Artemonius. Prov. VIII. 25, *πρὸ πάντων βυνῶν γεννᾷ με·* ubi si modo recte ait Artemonius esse mendum, nil propius est (pro חוללתי) quam *γεννῶμαι*, quod item præsens est. Velim videre, quid excogitaret contra Ier. I. 5: *πρὸ τῦ με καταπλάσαι σε ἐν κοιλίᾳ, ἐπίςαμαί σε·* Artemonius, cum Socino, sic explicat: *Antequam Abraham fiat pater multarum gentium; ego sum*, scil. Christus. & *ego sum* accipit, uti v. 24. 28. c. XIII. 19. Marc. XIII. 6. Resp. 1. Iudæi objecerant Abrahamum ante annos quinquaginta & longe plures defunctum: non spectabatur ab eis Abrahamus Novi Test. futurus. 2. Hæc sententia non tulisset gravissimam asseverationem, *Amen amen dico vobis*. Sic enim etiam Iudæi, qui tum vivebant, ante Abrahamum fuissent. 3. Verbum *sum* in hoc colloquio de ætate ac tempore ponitur in antitheto ad inchoativum *fieri*: oppositorum autem est eadem ratio, & utrumque verbum absolute debet accipi, uti *erat* c. I. 1 &c. Absoluta tamen hæc significatio alteram illam per consequentiam includit: Antequam Abraham fieret; Hic, qui loquitur, erat; idemque erat is, quem se esse Iudæis affirmabat.

¶ *πρὶν ἀβραὰμ γενέσθαι*) Γενέσθαι desideratur apud antiquos patres quosdam, Latinos præsertim: sed omissionem non fert usus *πρὶν* adverbii. Illud quidem certum est, patres illos de Sociniana verbi *γενέσθαι*, atque adeo totius loci hujus detorsione nil cogitavisse.

59 *ἦραν*, *sustulerunt*) Habebant pro blasphemo.

¶ *λίθυς*, *lapides*) arma multitudinis.

¶ *ἐκρύβη*, *abscondit se*) non conferendo se in latebram, sed quod oculis eorum conspicuus esse desiit, modo miraculoso (coll. Ier. XXXVI. 26.) dum templo exivit.

59 & IX. 1 *καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τῦ ἱερῦ, κὶ παρῆγεν ὕτως καὶ παράγων ἶδεν κτλ.*) Hæc videtur media esse & genuina lectio, verbis illis, *διελθὼν διὰ μέσυ αὐτῶν*, per Græcos recentiores illatis ex Luc. IV. 30. (quo ex loco totum illud, *καὶ διελθὼν διὰ μέσυ αὐτῶν ἐπορεύετο*, huc infert Athanas. in Apol. I.) & his, *κὶ παρῆγεν ὕτως*, apud *Latinum* alibique omissis, quum *καὶ* particula recurreret. nam ad *παρῆγεν* aperte refertur *παράγων*, & *ὕτως* denotat miraculosam facilitatem discessus.

¶ *παρῆγεν-καὶ παράγων· præteriit-& præteriens*) Similis nexus Act. XXVII fine, & c. XXVIII initio.

¶ *ὕτως*, *sic*) ut si nemo eum peteret

CAP. IX.

1 *Καὶ παράγων*, *& præteriens*) statim post impetum hostium.

¶ *τυφλὸν*,

¶ τυφλὸν, *cæcum*) qui apud templum mendicabat. conf. Act. III. 2.

2 ἠρώτησαν, *interrogaverunt*) Cognitam habebant scientiam Magistri.

¶ οὗτος, *hic*) Interrogatio hæc discipulorum non debet curiose exquiri : num & quando cæcus ille peccare potuerit & inde cæcitatem contrahere. Interrogatio, disjunctiva præsertim, nil affirmat: & affirmatio *discipulorum* non cogeret nos ad assensum.

¶ γεννηθῇ, *nasceretur*) *Natum fuisse* cæcum, ex aliis audierant discipuli.

3 ἀπεκρίθη, respondit) Iesus discipulis apertius respondere solet, quam infidelibus Iudæis.

¶ ἥμαρτεν, *peccavit*) Repete, *ut cæcus nasceretur*.

¶ ἀλλ', *sed*) Conf. c. XI. 4.

¶ ἵνα, *ut*) Potestas Dei.

¶ τὰ ἔργα, *opera*) Plurale. Vno opere cognito, cognoscuntur omnia. Ex operibus elucet Potentia & Gloria & Gratia Dei.

4 νὺξ, *nox*) Christus est lux: ea abeunte, nox venit, non lucem impediens, sed terram obscurans.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Non dicit: *non ego*; sed, *nemo*. Ipse semper operari potuit: sed tamen opportunitatem observavit: Iohannes sæpe describit Christum de rebus ei obvenientibus ita loquentem indefinite, uti convenit in quemvis pium in talibus rebus. c. XI. 9. XII. 24. 25. Nempe Iesus tentatus est per omnia, sine peccato.

5 Φῶς, *lux*) Allegoria ab objecto visûs, quem cæco daturus erat. conf. *ut manifesta fierent*, v. 3. ἡμέρα, *dies*, v. 4.

6 εἰπὼν, *dicens*) audiente cæco. Oravit etiam Iesus, v. 31.

¶ πηλὸν, *lutum*) Saliva munda, pulvere mundo mixta, munda medicina erat. Homo creatus ex terra : nunc creatio visûs indidem.

¶ ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς, *super oculos*) Poëticum est, quod Nonnus ne vestigium quidem oculorum in facie cæci hujus fuisse statuit. v. 10.

7 νίψαι, *lava te*) facie.

¶ τοῦ σιλωάμ, *Siloam*) Nomen huic loco inditum pridem, quia Iesus Christus eo *missurus* erat cæcum. Et ab hoc tempore nomen loci erat monumentum miraculi facti. Etymon est in *abi*, *lavare*.

¶ ὃ ἑρμηνεύεται ἀπεσταλμένος *quod exponitur Missus*) Hoc addit evangelista. conf. v. 11.

¶ καὶ ἦλθε, *& venit*) antequam ad parentes iret.

9 ὅμοιος, *similis*) Quidvis prius fingit & putat humana ratio, quam miraculum factum credat. v. 18. Act. II. 13. Sed eo magis confirmatur veritas.

11 ἄνθρωπος λεγόμενος ἰησοῦς, *homo qui dicitur Iesus*) Non additur articulus, sed participium. conf. c. XI. 54. Nesciebat cæcus celebritatem Iesu.

¶ ἀνέβλεψα) *visum recepi*. Antea non habuerat videndi facultatem : sed ea tamen homini naturalis est. ideo dicit : *recepi visum*.

13 πρὸς τοὺς Φαρισαίους, *ad pharisæos*) tanquam ad inquisitores.

15 καὶ οἱ) καὶ, *etiam*.

16 παρὰ τοῦ θεοῦ, *a Deo*) Opposita: *esse a Deo*, & *esse peccatorem*.

¶ ὅτι, *quod*) In Theologia characteristica nil præcipitandum.

17 προφήτης, *propheta*) i. e. *a Deo*. v. 16. 33. coll. c. I. 6. III. 2. Iucunde observari potest

est fides apud hunc hominem, dum pharisæi contradicunt, paullatim exoriens.

18 *αὐτῦ τῦ ἀναβλέψαντος*, *ejus*, *qui visum receperat*) Hæc junguntur ut substantivum & adjectivum, & *ejus* refertur ad *cæci*.

19 *πῶς βλέπει*) *quomodo* factum est, ut *videat*.

21 *ὐκ οἴδαμεν*, *haud scimus*) Adhuc non viderant filium suum videntem: sed a Iesu profectum id esse, statim conjecerant. Ideo prior pars hujus versus non assignatur timori. v. 23.

¶ *ἡμεῖς*, *nos*) Emphasis, in antitheto ad *αὐτὸς ipse* non semel subsequens.

¶ *αὐτὸς ἡλικίαν ἔχει*, *αὐτὸν ἐρωτήσατε*) Sic v. 23. Sed *Latinus*, & inde *Augustinus* & alii, versu 21: *ipsum interrogate*: *ætatem habet*. & convenit, quod sequitur: *ipse de se loquetur*.

¶ *ἡλικίαν*, *ætatem*) idoneam ad dicendum testimonium.

22 *ἐφοβῦντο*, *timebant*) usque eo, ut filium solum in periculo relinquerent; & non modo non Christum Iesum esse, sed ne id quidem, ex quo id consequebatur, confiterentur.

¶ *ἀποσυνάγωγος*, *synagoga ejectus*) quæ pœna gravissima.

24 *ἐκ δευτέρυ*, *iterum*) Dimissus igitur fuerat post sermonem v. 17 descriptum.

¶ *δὸς*, *da*) Speciosa præfatio. Dat gloriam Deo is, qui verum confitetur, præsertim in re & causa ardua.

¶ *ἡμεῖς οἴδαμεν*, *nos novimus*) Auctoritate sua conantur hominem idiotam occupare, & movere, ut Iesum dicat peccatorem, nec Filium Dei prædicet.

¶ *ἁμαρτωλὸς*, *peccator*) v. 16.

25 *εἰ*, *si*) In re, de qua certum nondum habet, tamen non cedit aliorum falsæ auctoritati: & magis credit, Iesum non esse peccatorem, quam, esse peccatorem.

¶ *τυφλὸς ὢν*, *cæcus cum essem*) Participium habet vim præteriti temporis, manifestam ex eo, quod sequitur, *nunc video*. conf. Gal. I. 23.

26 *εἶπον*, *dixerunt*) Mire se torquent miseri.

27 *τί*, *quid*) cur?

¶ *καὶ ὑμεῖς*) *vos quoque*. Fatetur, se velle discipulum Iesu fieri.

¶ *θέλετε*, *vultis*) Ironia decens & suavis.

28 *ἐλοιδόρησαν*, *convicium fecerunt*) Contumelia se afficere illum putabant, quem *discipulum Iesu* appellarent.

¶ *ἐκείνου*, *illius*) Hoc vocabulo removent Iesum a sese.

29 *ἡμεῖς οἴδαμεν*, *nos scimus*) Sciebant testimoniis iis, quæ hodie quoque sunt irrefragabilia.

¶ *πόθεν ἐςὶν*, *unde sit*) cum doctrina sua.

30 *ἐν γὰρ τύτῳ*, *in hoc enim*) Sic, *ἐν γὰρ τύτῳ*, *in hoc enim*, c. IV. 37. *γὰρ videlicet*, responsioni interdum charientissimum addit.

¶ *θαυμαςὸν*, *mirabile*) Resp. *nescimus*. *Nescire* & *mirari*, affinia.

¶ *πόθεν*, *unde*) nempe a Deo. v. 33. 16.

31 *ἁμαρτωλῶν*, *peccatores*) Crescit fides hominis, coll. v. 17. 24. 25.

¶ *τὸ θέλημα*, *voluntatem*) Qui Dei voluntatem facit, hujus orantis voluntatem facit Deus.

33 *οὐδὲν*) *nihil*, non modo eorum, quæ ipse facit, sed etiam eorum, quæ alii excellentes viri faciunt. Iesus non habebat præsidia externa, quibus mortales niti solent.

34 *ἐν ἁμαρτίαις, in peccatis*) Exprobrant de cæcitate pristina. v. 2.

¶ *καὶ σὺ*) *tuque* tamen.

¶ *διδάσκεις, doces*) Sane præclara concio est v. 30-33.

¶ *ἐξέβαλον αὐτὸν, ejecerunt eum*) tanquam Christianum. v. 22. Id factum magno ejus bono: sed ipsi produnt odium veritatis, quo laborant.

¶ *ἔξω, foras*) ex eo loco, ubi erant congregati.

35 *εὑρὼν, inveniens*) Quæsierat igitur, postquam a mundo siverat aliquandiu eum exagitari.

¶ *σὺ, tu*) quamvis alii non credant. Pronomen interrogationem hoc loco affirmationi affinem reddit.

36 *καὶ τίς, & quis*) *καὶ τί, & quid*: cap. XIV. 22. *καὶ τίς, & quis*. Luc. X. 29 not.

¶ *ἵνα, ut*) Hoc pendet a *dic mihi*, & *dic mihi* latet in *quis est?*

¶ *πιστεύσω, credam*) Gradus fidei erat: Iesum habere pro eo, cui credendum sit, quicquid dixerit.

37 *ἑώρακας, vidisti*) *videre cœpisti* his, qui aperti tibi sunt, oculis.

¶ *ὁ λαλῶν, qui loquitur*) Humilis sermo, in tertia persona.

38 *Κύριε, Domine*) Iam augustiore sensu ita dicit, quam dixerat versu 36.

¶ *προσεκύνησεν, adoravit*) Agnitionem sponte sequitur adoratio.

39 *κρίμα, judicium*) justum & ratum, pharisaico melius.

¶ *βλέπωσι, videant*) corpore & mente.

¶ *οἱ βλέποντες, qui vident*) qui se videntes esse putant, ac non agnoscunt cæcos. v. 41.

¶ *τυφλοὶ, cæci*) mente.

41 *ἁμαρτίαν, peccatum*) Si diceretis, *cæci sumus*; visum peteretis, & peccatum vestrum jam desiisset. *Peccatum* est etiam in intellectu: nam cæcitas visum afficit, & est synonymon peccati.

CAP. X.

1 'Αμὴν, *amen*) Arcte hæc cohærent cum præcedentibus. nam *ἐκεῖνοι, illi*, v. 6, refertur ad c. IX. 40.

¶ *διὰ τῆς θύρας, per ostium*) per Christum. v. 9. Vnus patet legitimus aditus: cetera omnia clausa sunt.

¶ *εἰς τὴν αὐλὴν, in ovile*) de quo v. 16.

¶ *τῶν προβάτων, ovium*) Hæc allegoria continuatur usque ad v. 30. Et videntur *oves* fuisse ante oculos.

¶ *ἀναβαίνων, ascendens*) ultra septa.

¶ *κλέπτης καὶ λῃστὴς, fur & latro*) v. 8.

2 *ὁ δὲ εἰσερχόμενος, qui autem intrat*) per Christum. v. 9.

3 *τούτῳ, huic*) tanquam noto.

¶ *ὁ θυρωρὸς, janitor*) Vt *Pastor*, spectatur Christus versu 11 s. ut *Ianua*, versu 1-10. Quemadmodum non indignum Christo est, *Ianuam* dici, qua intret pastor: sic non indignum *Deo*, *Ianitorem* dici. Hebraicum שער honorificentius sonat. De re, vid. Act. XIV. 27. Col. IV. 3. coll. Ap. III. 7. Act. XVI. 14. *Spiritum Sanctum*

-*stum Ianitorem* differtatione copiosa A. 1739 ſtitit *C. Weiſius*, Theologus Lipſienſis.

¶ τὰ πρόβατα - τὰ ἴδια πρόβατα - *oves -proprias oves-*) Sic v. 4 per chiaſmum inverſum *proprias oves-oves-*.

¶ ἀκούει, καλεῖ· *audiunt*, *vocat*) Correlata.

¶ τὰ ἴδια πρόβατα, *proprias oves*) Omnes ſunt propriæ, coll. v. 12, ſed hoc epitheton magis congruit cum *appellatione* nominatim facta, quam cum *auditu*.

¶ καλεῖ κατ' ὄνομα, *vocat nominatim*) Etiam oves, ab antiquis, nominibus diſtinguebantur.

¶ καὶ) *&* ſic, dum vocat.

4 ἐκβάλῃ, *emiſerit*) Synonymon verbi ἐξάγει *educit*, ſed generalius.

5 ἀπ' αὐτοῦ, *ab eo*) tanquam a peſte.

¶ οὐκ οἴδασι) *non norunt*, ut ſequendam: norunt, ut fugiendam.

6 οὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*) Sic poterant ſentire, ſe cæcos eſſe. c. IX. 41.

7 ἡ θύρα, *oſtium*) Chriſtus & oſtium, & paſtor & Omnia: nemo alius.

¶ τῶν προβάτων, *ovium*) ad oves.

8 ὅσοι ἦλθον, *quotquot venerunt*) Verbum ſubſequens, εἰσὶ, *ſunt*, in præſenti, indicat, ἦλθον, *venerunt*, accipiendum eſſe de tempore præterito proximo; & de curſu aliorum proprio, cui opponitur *per me*. v. 9. Dicitur, *qui venerunt*, uti 2 Cor. XI. 4, *quisquis venit*. Neque excludit illos fures & latrones, qui etiam *poſt Ieſum* ſine dubio, non modo *ante Ieſum*, venerant; quotquot ſcilicet inter initium prædicationis ejus & inter tempus hujus parœmiæ, paulo ante paſſionem dictæ, apud Iudæos docendi munus erant aggreſſi, anteceſſorum ſimiles.

¶ κλέπται, *fures*) bonorum, lucro ſuo, clam.

¶ λῃσταί, *latrones*) vitæ, ovium damno, aperte.

¶ ἀλλ' οὐκ) *ſed*, quamvis iſti ſe offerrent, *non* audiverunt. c. VII. 46. Matth. VII. 29. IX. 36.

9 δι' ἐμοῦ, *per me*) per Chriſtum cognitum & vocantem, qui ſum *oſtium*. conf. *poſt te*. Ier. XVII. 16.

¶ τὶς, *quiſpiam*) tanquam ovis.

¶ σωθήσεται, *ſervabitur*) ſecurus a lupo. *Salus* & *paſcuum* junguntur, uti mox *vita* & *abundantia*. v. 10.

¶ εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται, *ingredietur & egredietur*) Hac phraſi Hebraica denotatur aſſidua conſuetudo cum paſtore & magiſtro. conf. Act. I. 21. LXX, Num. XXVII. 17. 21.

¶ εὑρήσει, *inveniet*) ſive intret, ſive exeat: quum ceteris paſcuum ſit ignotum. conf. Ex. XVI. 25 ſ.

10 ἵνα κλέψῃ, *ut furetur*) Id proprie *furis* eſt. Sequuntur pejora. Fur 1. furatur *ſui* commodi cauſa: 2. *aliis* damnum affert, *a* perimendo oves, *b* perdendo pabula reliqua. Gradatio eſt in diviſione, non in ſubdiviſione. ἀπώλεια, *perditio* per furem allata non eſt ſpiritualis, ſed civilis. per eam autem metaphorice deſcribitur noxa ſpiritualis, perinde ut per *furtum* & per *occiſionem*.

¶ καὶ θύσῃ, *& jugulet*) Oppoſitum, *vita*.

¶ καὶ ἀπολέσῃ, *& perdat*) Oppoſitum, *abundantia*: de qua Pſalm. XXIII. 1.

11 ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς, *Pastor bonus*) ille, de quo prædictum est per prophetas. *Pastor*, cujus propriæ sunt oves: *bonus*, qui vitam ponit pro ovibus: cui illæ curæ sunt. v. 13. Hodie, qui unius oppidi vel pagi pecudes mercede pascunt, pastores dicuntur: sed 1. l. nobilior est significatus vocabuli *pastor*.

¶ τίθησιν, *ponit*) Hoc quinquies dicitur, summa vi. Hoc summo omnia reliqua beneficia pastoralia præsupponuntur, includuntur, inferuntur.

¶ ὑπὲρ τῶν προβάτων, *pro ovibus*) Christus hîc declarat, qualem se pastorem ovibus præstet. quare hinc non infertur, eum non esse mortuum etiam pro reliquis hominibus.

12 ὁ μισθωτὸς, *mercenarius*) sui commodi caussa pascens.

¶ οὐκ ὢν) Sæpius cum participio ponitur μὴ, sed οὐκ emphasin hîc majorem habet.

¶ ἁρπάζει, *rapit*) *lacerat*, quas potest; ceteras *dispergit*. duæ rationes nocendi. Bonus autem pastor, *congregat*. v. 16.

¶ τὰ πρόβατα, *oves*) cunctas.

13 δὲ, *autem*) Habet hoc vim declarandi verbum *fugit* ex versu præcedenti repetitum.

¶ ὅτι μισθωτὸς, *quia mercenarius*) Ploce. De mercede, non de grege laborat.

¶ καὶ οὐ μέλει, *& non est cura*) Constr. cum *fugit*. Observandum antitheton, v. 14. 15.

mercenarius	ego
mercenarius est	pastor bonus
non est cura ei	novi
fugit:	animam meam pono.

14 τὰ ἐμὰ) *meas*, *oves*.

¶ καὶ, καὶ, *&*, *&*) Semper initium boni fit a Deo & Christo. Vt bonus pastor, & novit, & notus est.

15 καθὼς, *sicut*) Hoc cohæret cum versu præc. Sæpe habitus fidelium ad Christum deducitur ex habitu Christi proprio ad Patrem. c. XIV. 20. XV. 10. XVII. 8. 21. Matth. XI. 27. Luc. XXII. 29. 1 Cor. XI. 3. XV. 28. Ap. III. 21.

¶ καὶ) *&* ideo. Hinc *noscunt* oves bonitatem Pastoris.

¶ τίθημι, *pono*) Præsens. tota illa vita Christi erat itio in mortem.

16 ἄλλα πρόβατα, *alias oves*) Quæ jam *oves* dicuntur, quia *prævisæ*. conf. c. XI. 52, ubi *filios Dei* pari ratione appellat. *Alias oves* dicit, non *aliud ovile*. Erant enim dispersæ in mundo.

¶ ἔχω, *habeo*) Hoc verbum habet magnam potestatem.

¶ ταύτης, *hoc*) judaico.

¶ δεῖ, *oportet*) propter mandatum Patris.

¶ ἀγαγεῖν, *ducere*) per mortem meam. Non dicit, *educere*, uti v. 3, neque *introducere in hoc ovile*: sed simpliciter, *ducere*. Non opus est illis solum mutare.

¶ ἀκούσωσι) Verbo *oportet* respondet hîc subjunctivus in correlato.

¶ μία ποίμνη, εἷς ποιμὴν) *Vnus grex*, ut nulli supersint greges falsi scissique: *unus pastor*, ut nulli supersint mercenarii, falsi, mali pastores, pseudopetrus &c. conf. Ez. XXXIV. 23. Zach. XIV. 9. Hæc unitas gregis, hæc unitas pastoris cœpit, postquam bonus pastor animam suam posuit, c. XI. 52, & suo tempore, sufflamine omni sublato, consummabitur. De jure, Iesus semper unicus *est* Pastor: de jure & facto igitur unus *fiet*. Suavissime

ponitur

ponitur primum *unus grex*, deinde *unus pastor*. Referuntur ad se *ducere* & *unus grex*; tum, *audient*, & *unus pastor*. Omnes pastor in *unum gregem* ducet: *unum* totus grex *pastorem* audiet.

17 ἀγαπᾷ) *amat* me, & amanter hoc mihi injungit, amanter quasi persuadet, & ego, tametsi ponenda est anima, de amore ejus certus maneo: nam pono, ut recipiam. porro Pater, me amans, mihi oves dat in peculium: quia ejus mandatum, de anima mea ponenda, servo. v. 18. Significatur amor superveniens. Amor Patris non modo erga nos, sed etiam erga Christum, in passione Christi spectandus est; non solum severitas ultrix.

18 οὐδεὶς, *nemo*) Conf. v. 29.

¶ αἴρει, *tollit*) sua potestate & arbitrio.

¶ ἀπ' ἐμαυτοῦ, *a me ipso*) Sua sponte Iesus se hostibus capiendum permisit: & in ipsa cruce, non debilitate ulla, sed cum clamore, spiritum emisit.

¶ καὶ, *&*) Arctissimus nexus rerum duarum, (coll. v. 17 *ut*,) quarum duplicem *potestatem* habet.

¶ ἐξουσίαν ἔχω, *potestatem habeo*) Sic iteratur ἔχωσι, *habeant*. v. 10. add. c. XIX. 10.

¶ παρὰ τοῦ πατρός μου, *a Patre meo*) Potestatem suam summam ad Patrem refert.

19 σχίσμα, *dissidium*) Unde ratiocinationes tam variæ de Christo? Resp. Cum ignoratur persona ejus.

20 πολλοὶ, *multi*) Summos & dulcissimos sermones pessime sunt accipere soliti.

21 ῥήματα) Hebr. דברים *verba*, coll. anteced. & *opera*, coll. conseq.

22 ἐγκαίνια, *encænia*) a Iuda Maccabæo instituta. 1 Macc. IV. 59.

¶ χειμὼν, *hiems*) Hieme festum illud fuisse, non omnibus lectoribus notum supponit Iohannes.

24 ἐκύκλωσαν, *circumdederunt*) Quam gratum id fuisset Salvatori, si fecissent in fide!

¶ καὶ ἔλεγον, *& dicebant*) importuno frementis naturæ impetu.

¶ αἴρεις, *tollis*) suspensam tenes: i. e. enecas, exanimas nos. conferatur phrasis v. 18. atqui ipsi se ipsos misere enecabant. Diu versatus fuerat inter ipsos, post scenopegiam præsertim.

¶ εἰπὲ, *dic*) Quasi vero nunquam dixerit & ostenderit. v. 25. Mox aperte dicit versu 30. 36. 38. Sæpe cogitamus: Si hoc vel illud hoc illove modo expressum audirem aut legerem; credere possem. Sed Deus solus scit, quomodo nobiscum loqui deceat, ad fidem nostram alendam & exercendam.

¶ παῤῥησίᾳ, *libere*) aperte, rotunde.

25 εἶπον ὑμῖν, *dixi vobis*) i. e. Sum Christus. Similis formula, *tu dixisti*. Matth. XXVI. 64. Dixit autem Iesus sæpe, etiam hoc capite. Iesus est Christus. *Dixi vobis* (& non credidistis: dico vobis) *& non creditis*. καὶ, *&*, pro *sed*. coll. v. 26, ἀλλὰ *sed*.

¶ τὰ ἔργα, *opera*) quæ vel eos convincere poterant, qui verbis non credunt.

¶ περὶ ἐμοῦ, *de me*) me esse Christum.

26 ὑμεῖς, *vos*) Vestra est culpa.

¶ οὐ γὰρ, *non enim*) Oves enim credunt. v. 3. 14. 16. 27. Hic sermo in encæniis habitus respicit sermones ante encænia habitos.

27, 28 τὰ πρόβατα· ἐκ τῆς χειρός μου· *oves - ex manu mea*) Tria sententiarum

paria, quorum singula & ovium fidem & pastoris bonitatem exprimunt, per correlata.

28 *κἀγὼ, & ego*) *Sequela* & *vita* arcte connectuntur. c. VIII. 12.

¶ *οὐ μὴ ἀπόλωνται, non peribunt*) Medium: (sic, *ἀπολέσθαι*, c. XVII. 12. Luc. XV. 24. Iud. v. 11.) i. e. non perdent sese, *intrinsecus*. conf. 1 Ioh. V. 18 & Ioh. XVII. 12 not.

¶ *καὶ οὐχ, & non*) nec per ullum hostem *externum* eas e manu mea rapi sinam.

¶ *ἁρπάσει, rapiet*) Futuro includitur verbum auxiliare *δύναται, potest*. coll. v. seq.

29 *δέδωκε, dedit*) Subaudi, eas oves.

¶ *μείζων πάντων, major omnibus*) major hostibus: major ovibus: & (alio sensu,) *major etiam me*. c. XIV. 28.

¶ *ἁρπάζειν, rapere*) eas, oves.

30 *ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἕν ἐσμεν· ego & pater unum sumus*) *Vnum*, non solum voluntatis consensu, sed unitate potentiæ, adeoque naturæ. nam Omnipotentia est attributum naturale: & sermo est de unitate Patris & Filii. In his verbis Iesu plus viderunt cæci Iudæi, quam hodie vident Antitrinitarii. Si Iudæi putassent, Iesum haberi velle tantum pro divino homine, ac non pro Filio Dei, qui tam vere sit Deus, quam filii hominum sunt homines; non dixissent, *tu homo cum sis, facis te ipsum Deum*, neque blasphemiæ eum postulassent. Per *sumus* refutatur Sabellius: per *unum*, Arius. Vid. v. 33. 36. 38 fin. 29. 28. Inprimis etiam prima persona pluralis numeri eximiam de Filio & Patre significationem habet: qua Iesus raro utitur de se & de hominibus. vid. ad Matth. V. 11.

31 *ἐβάστασαν, portarunt*) Erant igitur saxa magna.

32 *καλὰ ἔργα, bona opera*) Ostendit Iesus, ex *operibus* ferendum esse judicium. v. 37.

¶ *λιθάζετε, lapidatis*) Iudæis jam certum erat. v. 33.

33 *περὶ, de*) ut Latini, *qua de causa*. *διὰ*, v. 32.

34 *ἀπεκρίθη, respondit*) Iudæi dixerant: *Tu ais te esse Deum*, & quidem natura Deum: (nam hanc Deitatem cum humanitate committebat cæcitas eorum:) & hanc deitatem naturalem, humanitate non negata, Iesus agnoscit, neque per sermonem subsequentem imminuit, sed tuetur. conf. v. 39, quomodo id quoque acceperint Iudæi. Ex his facile respondebitur *Artemonio*, P. II. c. I. Circumdederant Iesum, v. 24, & sic mortem intentabant: tamen sapientia ejus & animi præsentia inconcussa manet.

¶ *ἐγὼ*) *ego*, Deus. nam ex *εἶπα* primæ personæ infertur illud: *ad quos sermo Dei factus est*. v. seq.

¶ *θεοὶ, dii*) Ps. LXXXII. 6 additur parallelum: *υἱοὶ ὑψίστου, filii Altissimi*. itaque etiam v. 36 ad *υἱὸς τοῦ θεοῦ, filius Dei*, subaudiri debet, *θεὸς, Deus*. Nullo modo Deum Iesum ferebant Iudæi: quos ipse refutans, Psalmum allegat. Ceterum comparatio ex Psalmo ducta non probat, Christi deitatem esse propinquiorem deitati mortalium, quam Patris æterni deitati: neque enim ad credentes unquam hunc psalmi locum allegavit.

35 *ἐκείνους*) *illos*, pusillos, imo etiam reprehensione in psalmo dignos.

¶ *εἶπε, dixit*) Deus, in psalmo locutum se professus. Vnde statim expresse dicitur

citur ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, *sermo Dei.* conf. 1 Reg. XVIII. 31.

¶ πρὸς οὓς, *ad quos*) Causa, cur illi vocentur dii, & cur sensu inferiore. conf. πρὸς, *ad*, Marc. XII. 12. Alii πρὸς interpretantur *contra*.

¶ ὁ λόγος, *sermo*) & quidem sermo illius psalmi, partim *deos* illos *dicens*, partim eosdem reprehendens.

¶ καὶ οὐ, *& non*) Non potest dissolvi scriptura, ne minima quidem ex parte. Firmissimum axioma. Appellatio deorum, quamvis impropria, solvi nequit, semel in scripturam relata.

36 ὃν ὁ πατὴρ ἡγίασε, *quem Pater sanctificavit*) *Sanctificatio* hæc ita commemoratur, ut sit *missione in mundum* prior, (vid. omnino Ioh. XVII. 18. coll. v. 19. 17. 1 Petr. I. 20.) & juxta cum ea, Deitatem Christi, infinito præ iis intervallo, ad quos verbum Dei duntaxat factum est, infert. Quanquam ut majestas est id, propter quod illi dicuntur dii: sic *sanctitas* est id, ob quod Christus dicitur filius Dei. Christus igitur *sanctus* est, ut est *filius Dei*: *sanctificatus*, ut Filius Dei ὁρισθεὶς, *definitus*, Rom. I. 4. & σφραγισθεὶς, *signatus*. Ioh. VI. 27. Id h. l. patet ex appellatione: ὁ πατὴρ, *Pater*, quam adhibet de Deo, summa cum vi. Ostendit, non opus fuisse, ut ad se se demum fieret verbum Dei. conf. v. 30. Ad ὃν *quem* subaudiendum *ego*, cum quo cohæret verbum primæ personæ, *dixi*.

¶ ἀπέστειλεν, *misit*) Hæc missio Deitatem filii præsupponit & sic confirmat.

37 τὰ ἔργα τοῦ πατρός μου, *opera Patris mei*) ea ipsa divina opera, quæ Pater meus facit. c. XIV. 10. 11. Operibus connotantur sermones.

38 κἂν ἐμοὶ, *etiamsi mihi*) Credendum etiam fuit: præscindendo ab operibus.

¶ γνῶτε καὶ πιστεύσητε, *agnoscatis & credatis*) Cognitionem fides subsequitur apud tardiores.

¶ ἐν ἐμοὶ ὁ πατὴρ, κἀγὼ ἐν αὐτῷ, *in me Pater, & ego in illo*) *Non aliud ego sum, atque Pater, sic tamen, ut Filius maneam: neque aliud ille, atque ego, sic tamen, ut maneat Pater. Et si quis me norit, Patrem novit & Filium didicit. Si vero minor esset potentia, cognitio quoque falleret. neque enim alia per aliam vel essentia vel potentia disci potest.* Chrys. ad h. l. Hæ duæ sententiæ: *ego & Pater unum sumus*: &, *Pater in me & ego in Patre*, se mutuo exponunt. conf. c. XVII. 11. 21.

39 ἐξῆλθεν, *exivit*) sine ullo labore.

40 Ἰωάννης, *Iohannes*) Fructus postumus officii Iohannis.

41 μὲν, *quidem*) Antitheton inter *Iohannem* & *Hunc*, Iesum; non inter opera & dicta Iohannis.

¶ περὶ τούτου, *de hoc*) *de hoc*, qui tot *signa* facit.

¶ ἀληθῆ ἦν) *vera erant*. Veritas est vera, etiam antequam agnoscatur.

CAP. XI.

1 Λάζαρος, *Lazarus*) Ex multis rebus colligi potest, Lazarum juniorem, sorores autem ejus fuisse natu majores. Ab his denominatur pagus: v. 1. & Lazarus tertio loco ponitur. v. 5. Tradit historia ecclesiastica, Lazarum post ascensionem Domini vixisse annos totidem, quot tum natus fuerat, videlicet XXX.

¶ ἀπὸ-ἐκ) Non raro in appositione iteratur præpositio, vel per se, vel per synonymon. 2 Cor. I. 19.

¶ Μαρίας) *Maria* notior erat inter discipulos, ex iis, quæ v. 2 dicuntur: ideo

poni-

ponitur ante Martham; cum Martha esset natu major. v. 5. 19.

2 ἦν δὲ μαρία, *erat autem Maria*) Iohannes pietatem Mariæ præsentem erga Iesum (ut alibi impietatem proditoris) ex actu subsecuto c. XII. 3 probat. Non demum per resuscitationem fratris ad tale opus excitata fuit.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Opportuna appellatio.

¶ ἧς, *cujus*) pro *bujus*. Hæc oratio est valde plana.

3 ὃν φιλεῖς, *quem diligis*) Hoc modestius, quam si dicerent, *qui te amat*, vel, *amicus tuus*. coll. v. 11.

¶ ἀσθενεῖ, *ægrotat*) Consequens: *ergo subveni*, eleganter reticent. conf. c. II. 3. Magnus hîc sororum amor erga fratrem elucet.

4 εἶπεν, *dixit*) Dignum observatu est, qua methodo Iesus discipulos suos & Lazari sorores & populum præpararit ad maximum miraculum fructuose spectandum.

¶ αὕτη, *bæc*) i. e. Hæc *infirmitas* consentanea est *amori*.

¶ πρὸς θάνατον, *ad mortem*) qua sorores fratrem amitterent. sic LXX, εἰς θάνατον, 2 Reg. XX. 1.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Gloria Dei & gloria Filii Dei, una gloria.

¶ ἵνα δοξασθῇ, *ut glorificetur*) Sanc. Resuscitatio Lazari tantum est veritatis Christianæ argumentum, ut Spinoza dixerit, se, si eam credere posset, totum suum systema abjecturum. Atqui veritatem mortis & resurrectionis Lazari demonstrant 1. absentis Iesu mora deliberata. 2. indicium de morte, & prædictio de resurrectione. 3. testium, qui aderant, varietas & multitudo. 4. Iudæorum plurimorum, minime credulorum, fides subsecuta; ceterorumque perversitas. v. 46 f.

¶ δι' αὐτῆς, *per eam*) Per hanc infirmitatem glorificatus est Iesus, quatenus statim multi eum agnovere Filium Dei, v. 45, ceterique Iudæi statuerunt eum occidere, v. 46 seq. sic intraturum in gloriam.

5 ἠγάπα) *amabat*, ita, ut constaret omnibus. v. 3. Motivum resuscitationis & totius actionis eam antegressæ.

¶ καὶ, καὶ, &, &) Felix familia.

6 τότε, *tunc*) quamvis aliis videri posset maxima esse properandi causa.

¶ ἔμεινεν, *mansit*) Mori est quiddam non ita refugiendum. Lazarus mortuus est aliquantisper ad gloriam Filii Dei.

7 ἔπειτα μετὰ τοῦτο, *deinde post boc*) post id biduum. sic v. 11, μετὰ τοῦτο, *post boc*. v. 14, τότε, *tunc*. Iesus discipulorum fidem gradatim erexit ad proficiscendum sine metu in Iudæam, & ad spectandum miraculorum maximum.

8 νῦν ἐζήτουν) *nunc* quærunt: namque modo *quærebant*.

¶ λιθάσαι, *lapidare*) Cap. X. 31.

9 ὧραι, *boræ*) Iam longe processerat cursus Iesu; jam multa erat hora: sed tamen adhuc erat dies.

¶ τῆς ἡμέρας) *diei*, vel, *de die*. Cum *die* comparatur totum curriculum vitæ, secundum omnes partes. *Status* præsupponitur in Subjecto alio & alio alius & alius: *ambulare* est prædicatum.

¶ τὶς, *aliquis*) Iterum indefinite. conf. c. IX. 4 fin. Pertinet hoc ad discipulos, qui, etiam sibi, timebant.

¶ οὐ προσκόπτει, *non offendit*) inter medias mundi insidias.

¶ τὸ

¶ *τὸ φῶς τοῦ κόσμου τούτου*, *lucem hujus mundi*) e sole manantem. Innuitur providentia Patris, respectu Iesu; & providentia Christi, respectu fidelium.

¶ *βλέπει*, *videt*) Subaudi: *& lux est in eo*: & v. seq. subaudi: *& lucem mundi hujus non videt*. Sed utrinque comma expressum suo praecipue convenit loco. nam interdiu *lux mundi conspecta* sensum lucis, quam quis in se ipso habet, quasi absorbet. Noctu lux mundi non conspecta, penes eum, qui *lucem in se non habet*, sensum defectus auget.

10 *ἐν αὐτῷ*, *in eo*) in eo, qui noctu ambulat.

11 *ταῦτα - λέγει*) *Haec dixit, & post hoc* dictum illico *ait*, &c. Conf. v. 7.

¶ *λέγει*, *dicit*) Dixit eo ipso tempore, quo mortuus erat Lazarus. conf. c. IV. 52. Audierant etiam discipuli de morbo Lazari. v. 3. 4. Mortem nemo nunciarat: & tamen scivit Iesus.

¶ *ἡμῶν*, *noster*) Quanta humanitate Iesus amicitiam suam cum discipulis communicat!

¶ *κεκοίμηται*, *obdormiit*) Somnus est piorum mors, coelesti lingua: sed hanc linguam non hîc intelligebant discipuli. Incomparabilis est liberalitas divini sermonis: sed hominum tarditas facit, ut scriptura saepe descendat ad tristiorem nostrum loquendi morem. conf. Matth. XVI. 11 f.

12 *εἰ κεκοίμηται*, *si obdormiit*) Saepe saluti est diuturnus somnus. putabant discipuli, somnum ab Iesu immissum esse Lazaro, ut eveniret, quod praedixerat Ipse. v. 4.

15 *ὅτι οὐκ ἤμην ἐκεῖ*, *me non fuisse ibi*) Cum decoro divino pulcre congruit, quod praesente vitae duce nemo unquam legitur mortuus. Si supponas, mortem non potuisse praesente Iesu invadere Lazarum, sermo duarum sororum v. 21. 32 sublimiorem sententiam assequitur; & illustratur gaudium Domini de absentia sua.

¶ *πρὸς αὐτὸν*, *ad eum*) eo, ubi jacet mortuus.

16 *ὁ λεγόμενος Δίδυμος*, *qui dicitur Didymus*) Iohannes scripsit Graece.

¶ *καὶ ἡμεῖς*, *etiam nos*) Thomas fortasse necessitudinem quandam propriam cum Lazaro habuerat.

¶ *ἵνα ἀποθάνωμεν*, *ut moriamur*) Videtur Thomas verba Iesu proxime praecedentia sic accepisse, quasi Iesus cum Lazaro, si adfuisset, moriturus fuisset, & nunc, fide discipulorum adhuc amplius confirmata, Bethaniae decessurus esset, idque per insidias Iudaeorum, v. 8. Erat, quasi medius inter hanc vitam & mortem, sine tristitia & sine laetitia paratus ad moriendum; non tamen sine fide. conf. c. XIV. 5. Quo pacto ille *τὸ πρὸς ad* in sermone Iesu accepit, uti exstat 2 Sam. XII. 23.

¶ *μετ' αὐτοῦ*, *cum eo*) cum Iesu. Non dissimilis sensus Petri, Luc. XXII. 33.

19 *πολλοὶ*) *multi*, propter vicinitatem.

¶ *τὰς περὶ*) Idiotismus. Act. XIII. 13. XXVIII. 7.

¶ *ἵνα παραμυθήσωνται*, *ut consolarentur*) aliquot diebus post sepulturam. Hodie dicimus, *condolere*.

20 *Μαρία δὲ*, *Maria autem*) vel quod nollet Iudaeos relinquere solos: vel quod sedens exspectare vellet, dum vocaretur. Erat animo sedatiore. conf Luc. X. 39.

21 *εἰ ἦς ὧδε*, *si fuisses hic*) Sic quoque Maria dicit, v. 32. Ex quo colligi potest, hunc earum fuisse sermonem ante fratris

fratris obitum : *Vtinam adesset Dominus Iesus.* Scintillam fidei in his verbis latentem excitat Ipse.

22 καὶ νῦν οἶδα, *etiam nunc novi*) Spem ceperat Martha ex iis, quæ v. 4 Salvator dixerat. nam ea Marthæ renunciata esse, indubium est.

¶ αἰτήσῃ) Iesus, de se rogante loquens, ἐδεήθην dicit, Luc. XXII. 32, & ἐρωτήσω, Ioh. XIV. 16. (coll. v. 13.) & cap. XVI. 26. XVII. 9. 15. 20. at nunquam, αἰτοῦμαι. hac Syrus alio verbo utrumque illud, alio hoc verbum expressit. Non Græce locuta est Martha, sed tamen Iohannes exprimit improprium ejus sermonem, quem Dominus benigne tulit. nam αἰτεῖσθαι videtur verbum esse minus dignum, quanquam LXX Deut. X. 12 habent, τί Κύριος ὁ θεός σου αἰτεῖται παρὰ σοῦ;

23 ἀναστήσεται, *resurget*) Non statim addit Iesus mentionem temporis, sed exercet fidem Marthæ.

24 ἐν τῇ ἀναστάσει, *in resurrectione*) Hanc ergo credebant Iudæi.

¶ ἐσχάτῃ, *ultimo*) Martha longius futurum putat, quod nexus v. 22 & 23 in proximo esse docebat.

25 ἐγώ) *ego*, præsens, non adstrictus ad futurum. Noli putare, Martha, te differri in longinquum. Mors cedit Vitæ, ut caligo Luci, protinus.

¶ ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωή, *resurrectio & vita*) Alterum nomen huic tempori & instituto proprie convenit, alterum est frequens. alterum explicatur mox hoc versu, alterum versu 26. Ego sum *Resurrectio* morientium, *& Vita* viventium. Prius agit de credentibus, ante mortem Christi obeuntibus, v. gr. de Lazaro. nam Christo præsente, mors nullam prædam non debuit reddere, filiam Iairi, juvenem in Nain. Et credibile est, omnes, qui tum Iesum Christum viderunt cum fide & ante mortem ejus mortui sunt, fuisse in resurgentibus illis, de quibus Matth. XXVII. 52, 53 agitur. Alterum agit de credentibus post mortem Christi obdormientibus. Mors Christi, mortem enervavit. Ante mortem Christi, mors credentium erat mors : post mortem Christi mors credentium non est mors. c. V. 24. VIII. 51.

¶ ζήσεται, *vivet*) etiam corpore.

26 πᾶς, *omnis*) Hoc, versu 25 non adhibitum, ad majora sermonem profert.

¶ ζῶν) *vivens*, vitam hancce corporis. Antitheton, *etiamsi moriatur.* v. 25. Præcipue agitur de iis, qui tum vivebant & Filium videbant. c. VI. 40.

¶ οὐ μὴ ἀποθάνῃ, *non morietur*) immunis erit a morte, in æternum. Antitheton, ζήσεται, *vivet*, redivivus. v. 25. Magna differentia inter *mortem* credentium ante mortem I. C. & inter *obitum* credentium post mortem Iesu Christi. Hi plane sunt immunes ab *judicio.*

¶ πιστεύεις τοῦτο; *credis hoc?*) Applicatio in secunda persona, ad omnes & ad singulos, frequens, & hîc, per improvisam interrogationem, valde pungens. Sic Martha plane capitur ad fidem.

27 ἐγὼ πεπίστευκα, *ego credidi*) Præsenti animo respondet Martha : *ego banc fidem suscepi.*

¶ σύ) *tu*, es Filius Dei, qui in mundum venis. Hoc, de Iesu Christo cognitum, cetera omnia includit.

¶ ἐρχόμενος) præsens. Matth. XI. 3. Nam adhuc innotescebat.

28 ταῦτα εἰποῦσα, *hæc locuta*) Fides & confessio alacritatem ei attulit.

¶ λάθρα) *clam* Iudæis. v. 31.

¶ ὁ δι-

¶ ὁ διδάσκαλος, *Magister*) Ita solebant inter se loqui de Iesu.

¶ φωνεῖ σε, *vocat te*) Aut Iesus expresse jussit Mariam vocari; aut Martha, Eo permittente, Mariam vocavit: atque ita dixit, quo celerius Mariam excitaret. Mariæ non obfuit indoles sedata: tamen vocata est, ut interesset miraculo.

30 οὔπω, *nondum*) Iesus omnia fecit cum justa mora.

¶ δὲ) γὰρ, *Copt. Lat. Augustin. Cant.* Lectio media, codicis Lat. *Reutlingensis*, qui neque *autem* neque *enim* habet.

31 ἵνα κλαύσῃ, *ut ploret*) Egregius mos erat, ut lugentes interposito apparatibus funebribus spatio darent sese & indulgerent pietati lacrymarum.

32 ἔπεσεν αὐτῦ εἰς τὺς πόδας, *cecidit ad ejus pedes*) Hoc Martha non fecerat. Compensat Maria tarditatem occursus sui.

33 τὺς συνελθόντας, *qui simul venerant*) v. 31.

¶ ἐνεβριμήσατο, *infremuit*) Ita Iesus austeriore affectu lacrymas hic cohibuit, & mox versu 38 abrupit. eoque major earum fuit auctoritas. v. 36.

¶ ἐτάραξεν ἑαυτὸν, *turbavit se ipsum*) Incredibilis est elegantia hujus locutionis reciprocæ. conf. ἔταξαν ἑαυτὺς, *ordinarunt se ipsos*. 1 Cor. XVI. 15. Affectus Iesu non fuere passiones, sed voluntariæ commotiones, quas plane in sua potestate habebat: & hæc turbatio fuit plena ordinis & rationis summæ. Gravius est & tamen ex præsenti loco declarandum venit, quod postea dicitur, τετάρακται κτλ. c. XII. 27. XIII. 21.

35 ἐδάκρυσεν, *lacrymatus est*) Non *ploravit*: neque flevit cito: nec demum post aspectum Lazari, sed tum quum maturum erat. Flevit, amanter, v. 36, propter Lazari mortem; non propter ejus reditum in hanc vitam.

37 τινὲς, *quidam*, a fide alieniores.

¶ ὐκ ἠδύνατο; *non poterat?*) Lacrymatus erat Iesus. Inde concludebant, voluisse Iesum conservare vitam Lazari, si potuisset. *potuit*, inquiunt, *debuitque*. sic ἠδύνατο, *potuit*. Matth. XXVI. 9. Concludunt a majori ad minus. Sed majus rursum est, mortuum resuscitare, quam ægrotum aut cæcum sanare. Ita concludendum erat: cæco visum dedit; ergo vitam mortuo dare potest. Sed infidelitas omnia in contrarium rapit.

¶ καὶ ὗτος, *etiam hic*) hic, *Lazarus*, juvenis, carus.

38 πάλιν ἐμβριμώμενος, *rursum fremens*) Hoc fremitu Iesus etiam contradictionem judaicam repulit, ne animum ipsius tentaret ad omittendam resuscitationem Lazari &c. Facto eos refutat, non verbis. conf. v. 33 not.

39 ἡ ἀδελφὴ τῦ τεθνηκότος, *soror mortui*) Causa horroris majoris notatur, ex natura & necessitudine.

¶ ὄζει, *fœtet*) Putrefactionis fastidium, etiam apud proximos. Certamen rationis affectusve naturalis, & fidei.

¶ τεταρταῖος, *quatriduanus*) Videtur eodem die, quo mortuus erat, illatus tumulo fuisse Lazarus. v. 17. Similis locutio, τριταῖος, *triduanus*. 1 Sam. IX. 20. XXX. 13.

40 εἶπον, *dixi*) Dixit Iesus versu 25.

¶ δόξαν, *gloriam*) corruptioni oppositam.

41 ἄνω, *sursum*) Amovit oculos ab objecto mortalitatis, in cœlum.

¶ εὐχαριςῶ σοι, *gratias ago tibi*) Iesus de eventu certissimus ad miraculum accedit longe maximum.

¶ ἤκουσάς μου, *audisti me*) Ergo Iesus orarat, cum audisset de morbo Lazari. v. 4.

42 ἐγὼ, *ego*) Hoc post aliquam pausam videtur Iesus pronunciasse.

¶ ᾔδειν, *noram*) Ostendit Iesus populo, se non ut de re nova sibi, gratias egisse Patri. Multo major erat filialis familiaritas Iesu erga Patrem, quam sermo apud homines capiebat.

¶ πάντοτε, *semper*) etiam post mortem Lazari.

¶ ἀκούεις, *audis*) Exaudiens respondit Pater interdum voce superna, plerumque effectu præsentissimo.

¶ εἶπον, *dixi*) hoc, & gratias egi. sic, εἴρηκα, *dixi*, de re *modo* dicta. c. XV. 15.

43 φωνῇ μεγάλῃ, *voce magna*) non ut incantatores susurrantes. *Magnam vocem* audiebant omnes, qui aderant.

¶ δεῦρο ἔξω, *veni foras*) Tam facile Iesus Lazarum e sepulcro revocavit, quam si non modo vixisset Lazarus, sed etiam vigilasset. v. 11. c. XII. 17.

44 τοὺς πόδας, *pedes*) Duo pedes simul, vel uterque seorsum, involuti fuerant.

¶ κειρίαις) Idem verbum Prov. VII. 16, LXX.

45 οἱ ἐλθόντες, *qui venerant*) v. 19. 31.

46 ἀπῆλθον, *abierunt*) ut alieni.

47 τί ποιοῦμεν; *quid facimus?*) Non ita deliberandum erat, sed credendum. Veruntamen citius cedit mors virtuti Christi, quam infidelitas.

48 οὕτω) *sic*, ut adhuc, inquiunt, reliquimus.

¶ πάντες, *omnes*) merito vero.

¶ οἱ ῥωμαῖοι, *Romani*) Putabant, Romanos id pro seditione habituros. Nec tamen effugerunt Iudæi, quod metuebant.

¶ καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ ἔθνος, *& locum & populum*) Adagii instar, i. e. omnia. τόπος, *territorium*.

49 τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου) *anno illo*, memorabili, quo moriturus erat Iesus. Erat annus primus ac præcipuus in LXX hebdomade quadragesimus ante vastationem Hierosolymorum, in Iudaica etiam historia varias ob causas celebratus. Etiam ante & post, pontifex fuit Caiphas. Quum Evangelium scriberet Iohannes, recordabatur, quantus fuisset & quam singularis hic annus, & quantæ fuissent inter adversarios partes Caiphæ. Ter notat pontificatum ejus in hoc anno. h. l. & versu 51. c. XVIII. 13. Conf. Act IV. 6.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Reprehendit pontifex tardam assessorum deliberationem, & certus consilii affirmat, rem facillime expediri posse. Non aggrediendum esse populum, sed unum Iesum removendum. Robore animi ex prophetia orto abutitur Caiphas ad affirmationem politicam.

50 συμφέρει, *expedit*) Caiphas cogitat de utilitate politica, sed Spiritus prophetiæ ita eum gubernat, ut verbis utatur ad utilitatem spiritualem exprimendam idoneis. *Caiphas* & *Pilatus* Iesum condemnarunt: uterque tamen testimonium a suo ipsorum sensu alienum perhibuerunt. Caiphas, hoc loco, de *sacerdotali* morte Christi: Pilatus, de *regno*, in titulo crucis.

¶ εἷς, *unus*) 2 Cor. V. 15.

¶ καὶ μὴ ὅλον τὸ ἔθνος ἀπόληται, *& non tota gens pereat*) Respicit versum 48 fin.

51 ἀφ' ἑαυτοῦ, *a semet ipso*) ut alias solent, qui deliberant.

¶ οὐκ

¶ οὐκ εἶπεν, *non dixit*) Declaratur verbum εἶπεν, *dixit*, quod est v. 49.

¶ ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, *pro gente*) Caiphas dixerat, ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, *pro populo*. sed Iohannes non jam appellat λαὸν, *populum*, politia exspirante.

52 καὶ οὐχ, & *non*) Vbique occurrit Iohannes interpretationi sinistræ: c. XXI. 23. idque hoc loco agit, ne quis ex Caiphæ verbis colligat, Iesum pro solis Iudæis mortuum esse. Nempe apostolus Christi latius spectat, quam pontifex judaicus.

¶ ἵνα καὶ τὰ τέκνα) καὶ particulam omittunt cod. *Latini* plerique omnes, & *Augustinus*, & cum iis *Lutherus*. Expende.

¶ τὰ τέκνα τοῦ θεοῦ, *filios Dei*) Filios dicit respectu præcognitionis divinæ; & quia revera futuri erant filii Dei.

¶ τὰ διεσκορπισμένα, *qui erant dispersi*) Præteritum denotat non eos, qui sunt in dispersione, sed eos, qui in dispersionem venerunt. Gen. X. 32. XI. 8. Antitheta: *populus*; *dispersi*. Ceteroqui synonyma, *populus* & *filii*. Rom. IX. 26. Adeo nil detrimenti attulit Christus populo, ut ex iis etiam, qui non fuerant populus, populum faceret. conf. c. XII. 20 s.

53 οὖν, *ergo*) Respicit versum 50 cum anteced.

54 οὐκέτι, *non jam*) Id non erat timoris.

¶ Ἐφραΐμ, *Ephraim*) Vid. 2 Sam. XIII. 23.

55 ἐκ τῆς χώρας) *ex regione* illa, v. 54. perinde ut ex ceteris regionibus.

¶ ἵνα) *ut* purificarent se, & impedimenta comedendi pascha removerent.

56 οὖν, *igitur*) Sciebant hi præ aliis, Iesum non esse procul.

¶ τί) Sermo concisus. *quid videtur vobis? videtur non venturus?*

57 δὲ, *vero*) Non contenti eo fuerant, quod v. 53 memoratur.

CAP. XII.

1 Πρὸ ἓξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα) *sex ante diebus, quam pascha foret.* Sic LXX, πρὸ δύο ἐτῶν τοῦ σεισμοῦ· πρὸ τριῶν μηνῶν τοῦ θερισμοῦ. Amos. I. 1. IV. 7. Add. 2 Macc. XV. (36) 37. Pridie fuerat sabbatum; idque dicebatur Iudæis שבת הגדול *sabbatum magnum*: sicut Græci hebdomadem subsequentem & singulos ejus dies *magnitudinis* epitheto distinguunt.

¶ εἰς Βηθανίαν, *Bethaniam*) Abierat enim inde post resuscitatum Lazarum. c. XI. 54.

¶ ἐκ νεκρῶν) *Iesus* habet *Lat.* ἐκ νεκρῶν ὁ Ἰησοῦς complures alii. ἐκ νεκρῶν exstat v. 9.

2 ἐποίησαν, *fecerunt*) Bethanienses.

¶ αὐτῷ, *ei*) in honorem ejus.

¶ δεῖπνον, *cœnam*) solennem. Convivium, cui Lazarus resuscitatus intererat, potest conferri cum convivio cœlesti, cui olim intererunt mortui, cum resurrexerint.

¶ ἡ Μάρθα, *Martha*) Alio modo Martha, alio Maria studium suum declaravit, v. 3.

3 ἐκ τῆς ὀσμῆς, *ex odore*) Hoc ipso odore offensus est Iudas.

5 τριακοσίων δηναρίων, *trecentis denariis*) L vel LX florenis.

6 οὐχ ὅτι, *non quia*) Hypocrisis est, ubi aliud *dicitur*, aliud *curatur*. Avaritia pauperes prætexit, idque serio interdum: nam lautitiam etiam veram odit.

¶ κλέπτης, *fur*) Tristius dicitur *discipulus fur*) coll. v. 4, quam *fur* simpliciter: & sic, *frater adulter*, & similia.

 ¶ γλωσ-

¶ γλωσσόκομον) Sic LXX pro Hebr. ארון 2 Chron. XXIV. 8. 10 ſ. & in cod. Alex. 2 Sam. VI. 11. Iuvat hoc potiſſimum loco naturam obſervare ſtili apoſtolici. Non laborarunt ſcriptores ſancti, Atticum an barbarum delicatæ aures quodque vocabulum forent judicaturæ: id quod vel hoc uno argumento ſatis conſtare poteſt, quod, quæ Atticiſtæ diſpungunt, eorum bona pars in N. T. exſtat. Videatur ex. gr. Phrynichus in γλωσσόκομον, Thomas Magiſter in ἵνα, Mœris in ἐνετειλάμην, coll. h. l. & Ap. XXII. 14, & Matth. XXVIII. 20, ut illi ſuas eclogas ex ipſo N. T. locupletaſſe videantur. Propriam autem ſignificationem verborum exactiſſime ſervant Scriptores ſacri. v. gr. Ioh. I. 1. 17 not. Hoc quippe, non illud, ad patefaciendam mentem divinam fuit conducibile.

¶ εἶχε) *habebat*, vel ſemper, vel, poſt alios diſcipulos, extremo illo tempore. Videtur Iudas ipſe has ſibi partes ſumpſiſſe: quæ ei, tametſi fur erat, tamen relictæ ſunt. c. XIII. 29.

¶ τὰ βαλλόμενα, *quæ conferebantur*) Ieſus erat egenus.

¶ ἐβάσταζεν, *portabat*) ad uſus obvios in victu Salvatoris.

7 εἶπεν, *dixit*) Non redarguit Ieſus aperte animum Iudæ. Rem ipſam potius notat.

¶ ἡμέραν) Hic ipſe tum erat *dies*. Matth. XXVI. 12 not. ἐνταφιασμὸν huncce, *inſtructionem ad ſepulcrum*; ſex poſt diebus (coll. v. 1.) ſecutura erat mors & ſepultura ipſa. Vid. *Ord. Temp.* p. 263 ſ.

¶ ἵνα - τηρήσῃ) Subaudi, *factum eſt*. Sine eam: factum hoc eſt, ut ſervaret &c. Sic ἵνα, c. IX. 3 &c. Apte retunditur διατί *quare*, a Iuda injectum, ſimulque monetur Iudas: nam proditio in mortem evaluit.

¶ τηρήσῃ, *ſervaret*) adeo non erat perditio. Parata prius fuerat in pauperes conferre, ſi opus eſſet: ſed divino conſilio gubernata eſt, ut aſſervaret, quamvis ipſa neſciret, quorſum opus foret.

9 ἔγνω, *cognovit*) Odor unguenti & fama unctionis potuit indicium præbere. v. 3.

¶ τὸν Λάζαρον, *Lazarum*) Qui hujus ſpectandi gratia non peteret Bethaniam?

10 ἐβουλεύσαντο) *conſultabant*.

¶ ἀποκτείνωσιν, *interficerent*) Ad vitam revocare fuit aliquid: quid vero eſt *interfectio*? Vna erat doctrina, & unum miraculum, cur præcipue Ieſum occiderunt: doctrina erat de Ieſu Filio Dei; miraculum, reſuſcitatio Lazari.

11 ὑπῆγον, *abibant*) Bethaniam.

12 ὁ ἐλθών, *veniens*) Ergo Galilæi potius, quam Hieroſolymitæ.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Quo minus opinatus fuerat adventus Ieſu, eo magis jam erat exoptatus.

13 ἔλαβον, *acceperunt*) non curato interdicto illo, de quo c. XI. 57.

¶ τὰ βαΐα τῶν φοινίκων, *ramos palmarum*) Palmæ uſus Iudæis frequens. Levit. XXIII. 40.

14 εὑρών, *nactus*) Pauper erat.

¶ ὀνάριον) ὀνάριον, *aſellus*, diminutivum, non tam aſino opponitur hoc loco, quam *equo* feroci, quo non eſt uſus Dominus.

15 μὴ φοβοῦ, *noli timere*) Majeſtas tanti Regis timenda erat: ſed timorem adimit manſuetudo, cui reſpondet ratio introitûs.

16 ταῦ-

16 ταῦτα, *hæc*) hunc introitum tanti momenti, ejusque prædictionem.

¶ οὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*) Institutorum sermonumque divinorum ratio plerumque initio latet. Ideo debemus credere & obsequi, & nos divinæ gubernationi tradere. c. XIII. 7. 36. XVI. 4. II. 22. Totum opus fidei est amplecti ea, quæ nondum capimus, sed olim cernemus.

¶ τὸ πρῶτον, *primum*) tempore discipulatus, ante Domini glorificationem.

¶ ἐδοξάσθη, *glorificatus est*) per resurrectionem & ascensionem. Multa uno deinceps tempore perceperunt.

¶ τότε, *tunc*) Id postea fidem eorum egregie confirmavit.

¶ ταῦτα, καὶ ταῦτα, *hæc*, & *hæc*) Suavis repetitio, congruentiam prophetiæ & facti exprimens. Ad καὶ & subaudi ὅτι *quod*, uti cap. XX. 18. Etenim vis verbi illius *recordati sunt*, magis proprie cadit super *fecisse*, quam super *scripta esse*.

¶ ἐποίησαν, *fecerunt*) & ipsi discipuli, & populus. v. 12.

17 ἐμαρτύρει, *testabatur*) de miraculo, cui interfuerat.

¶ ἐφώνησεν ἐκ τοῦ μνημείου, *vocavit e monumento*) Scitissime exprimitur miraculi magnitudo & facilitas. Facilis est scripturæ stilus de rebus maximis, omni sublimitate oratoria sublimior. Resuscitatio Lazari, coronis miraculorum Christi: quorum ordo conferri possit, cum ordine restitutionis generis humani. Cum verbo *vocavit* conferatur illud *Dixit* Gen. I.

¶ καὶ) & sic.

18 ὄχλος, *populus*) populus auditor, a populo spectatore doctus. alteros Matthæus & Marcus appellant *præcedentes*; alteros, *sequentes*. Colligas exinde, spectatorum alios in urbem ingressos miraculum divulgasse, & sic, pluribus comitantibus, Domino obviam venisse: alios, majori numero, extra portam commoratos, deinde intrantem Dominum secutos esse.

19 θεωρεῖτε) Indicativus citra interrogationem. conf. Act. XXI. 20. Approbant Caiphæ consilium.

¶ οὐκ ὠφελεῖτε οὐδέν) *Nihil proficimus* habet interpretum vetustissimus, *Latinus*, & *Barberin*. 1. quin etiam *Nonnus*, idque firmiter, ut ex Franc. Nansii notis & ex Frid. Sylburgii recensione apparet. Etenim sic πρὸς ἑαυτοὺς dixere Pharisæi. Pro ὠφελοῦμεν, ὠφελεῖτε arripuere Græci recentiores, ex alliteratione ad θεωρεῖτε: sicut Anglo-Saxo pro *videtis*, posuit *videmus*, quia apud Latinum legebat illud, *nihil proficimus*.

¶ ὁ κόσμος, *mundus*) Hyperbole indignabunda. Si totus mundus, inquiunt, noster esset, ad illum descisceret. Latet quiddam prophetiæ simile. conf. c. XI. 50, & XIX. 19 seqq.

¶ ἀπῆλθεν, *abiit*) a nobis. Quomodo *mundum* retinebimus?

20 Ἕλληνες, *Græci*) Præludium regni Dei a Iudæis (v. 37.) ad gentes transituri. Circumcisos hos fuisse, non liquet: unum certe colebant Deum Israëlis.

¶ ἐκ τῶν ἀναβαινόντων) *ex iis, qui ascendere* solebant.

¶ ἐν τῇ ἑορτῇ, *in festo*) illo, de quo c. XI. 55.

21 βηθσαϊδά, *Bethsaida*) Ibi fortasse Græci illi soliti erant divertere in itinere Hiero-

Hierosolymitano. Vel sciebant, Galilæos præ Iudæis sibi in ea re inservituros.

¶ κύριε, *domine*) Sic appellant, ut pæne ignotum; conf. c. XX. 15, sed non sine aliqua veneratione. Noti, plerumque appellabantur nomine.

¶ θέλομεν, *volumus*) Effectus & specimen earum rerum, de quibus v. 31 s.

¶ τὸν) Articulus habet vim demonstrandi.

¶ ἰδεῖν, *videre*) Modeste. Non erat adhuc tempus, ut Iesus cum eis loqueretur multa. Vel viderant Iesum antea quoque Hierosolymis, vel de eo audierant. Iesus versabatur in interiore templi parte, quo Græcis non patebat introitus.

22 καὶ λέγει, *& dicit*) Philippus verebatur Græcos solus adducere: cum sodali, audet.

23 ἡ ὥρα, *hora*) Hujus horæ multa deinceps mentio est, v. 27. XIII. 1. XVI. 32. XVII. 1.

¶ ἵνα δοξασθῇ, *ut glorificetur*) apud Patrem, Ioh. XVII. 5, & in conspectu omnis creaturæ. Christi glorificatio & gentium conversio in unum tempus incidit.

24 πεσὼν) *quum ceciderit.*

¶ αὐτὸς μόνος, *ipsum solum*) Christus, etiamsi pro nobis mortuus non esset, tamen esse potuisset per se, qui est.

¶ ἀποθάνῃ-καρπὸν, *mortuum fuerit-fructum*) Vtriusque rei prævium specimen hic habet locus. v. 27. 32. *Multum* fructum describunt & exhibent tot secula.

25 τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, *animam suam*) id est, se ipsum.

¶ ἀπολέσει; *perdet*) in *æternum.*

¶ ὁ μισῶν, *qui odit*) Hoc odium assequitur anima, sensu verborum Christi, quæ v. 24 occurrunt, imbuta.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ) *in hoc mundo*, visibili, vano, caduco, malo. Hoc non exprimitur in præcedente sententia. nam hic mundus ad *amandam vitam* per se trahit: sed vitam *odisse* in hoc mundo, magna res est.

26 τὶς) τὶς *aliquis* hoc versu postponitur, &, deinde, majore emphasi præponitur.

¶ ἀκολουθείτω, *sequitor*) eo itinere, quod mihi propositum est. Imperativus promittens, & ex præsentissimo sensu instantis gloriæ invitans.

¶ ἔσται, *erit*) Promissio. Conf. Ap. XIV. 4.

¶ τιμήσει, *bonorabit*) Grande verbum, congruens cum δοξασθῇ, *glorificetur* v. 23.

¶ αὐτὸν, *eum*) ut Filii consortem. Rom. VIII. 29.

27 νῦν, *nunc*) Iesus varios habuit prægustus passionis suæ, per quos sese paravit. Magni momenti hoc νῦν, *nunc*: alterum, v. 31.

¶ τετάρακται, *turbata est*) Decora declaratio. Concurrebat horror mortis & ardor obedientiæ.

¶ καὶ τί εἴπω; *& quid dicam?*) Statim sustinet Iesus animam suam in illo ipso νῦν *nunc*. Sequitur hanc formulam sermo bimembris: & ipsa formula hanc vim habet, ut totum sermonem uno momento cogitatio Ejus concepisse judicetur; quanquam lingua humana pronunciationem non uno momento caperet. hinc quasi προθεραπείας causa ait, *quid DICAM*? non, *quid eligam*? coll. Phil. I. 22.

¶ σῶσόν με, *serva me*) Affine illud: *transeat calix.*

¶ ἐκ

¶ ἐκ τῆς ὥρας ταύτης) *ex hora hac* passionis. Hanc enim repræsentabat sibi anima Iesu. v. 23.

¶ ἀλλὰ, *veruntamen*) Affine illud: πλὴν, *verum*, non ut ego volo, sed ut tu.

¶ διὰ τοῦτο, *propter hoc*) Propterea veni in hanc horam, ut venirem in hanc horam, eamque exantlarem. Ploce elliptica.

28 πάτερ, *Pater*) Appellatio amanter iterata congruit cum commutata alloquii materia.

¶ δόξασον) *glorifica*, quovis impendiô mei. Id Pater mox accipit: δοξάσω, *glorificabo*. Iam præteriit ταραχὴ, *turbatio*.

¶ σοῦ τὸ ὄνομα) *tuum nomen* paternum, quod est in me, Ex. XXIII. 21, tanquam *Filio* tuo unigenito. coll. Matth. III. 17. XVII. 5. Itaque vox ter de cœlo Filium Dei proclamavit.

¶ καὶ ἐδόξασα, & *glorificavi*) nomen meum. Vid. cap. XVII. 5.

¶ πάλιν δοξάσω, *iterum glorificabo*) Ib. & versu 1. Verbo *glorificavi* acceptatur ingressus Christi in horam illam: verbo *glorificabo* promittitur glorificatio nominis paterni per glorificationem Christi ex passione. Ad duplicem sermonem Iesu duplex responsio Patris.

29 ἀκούσας, *audiens*) Sonum audierant, non verba. In maximis revelationibus remanet aliquid, quo fides exerceatur.

¶ βροντὴν, *tonitru*) Ver erat.

30 οὐ δι' ἐμὲ, *non propter me*) Ipse & Pater unum sunt: quare non eget testimoniis externis, quibus confirmetur. Probabile est, tempore secessuum Iesu nulla fuisse miracula in occulto facta. Sic quoque in illustribus beati obitus exemplis, ea quæ fiunt, non propter obeuntes fiunt, sed propter superstites.

¶ δι' ὑμᾶς, *propter vos*) cap. XI. 15. 42.

31 νῦν, *nunc*) *nunc*, hoc momento. Hoc νῦν, *nunc*, præcise sumendum est, in antitheto ad subsecutam paucis diebus *exaltationem ex terra*. Ab hoc temporis articulo Iesus dulci animæ suæ labore ad glorificationem sui nixus est magis quam antea. c. XIII. 31. XIV. 30. XVII. 1. Conf. ἄρτι, *jam*, novo gradu, Ap. XII. 10. Ioh. XII ejectus est ut *reus*: postea, in triumpho ductus, ejectus est Apoc. XII ut *actor*.

¶ κόσμου, *mundi*) non, *a mundo*; non, *in mundum*. Est Genitivus objecti; *judicium de hoc mundo*, quis posthæc jure sit obtenturus mundum. conf. c. XIII. 3. XVI. 11. Col. II. 15. Hebr. II. 14.

¶ ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου, *princeps mundi hujus*) Respicitur capite XIV. 30. XVI. 11, hæc appellatio, nusquam alibi obvia. conf. 2 Cor. IV. 4. Mundi potitus fuerat adversarius per peccatum & per mortem.

¶ ἐκβληθήσεται, *ejicietur*) Sermo concisus. i. e. judicabitur & condemnabitur & *ejicietur* ex possessione pristina, ut *reus*. Postea, in triumpho ductus, ejectus est ut *actor*, Ap. XII.

¶ ἔξω, *foras*) ex finibus regni, *mihi dati in excelsis*. Congruit mox ὑψωθῶ, *exaltatus fuero*. Ipsum regnum, Christo datum in excelsis, nunquam possedit Satanas, sed limites finesque ejus subinde intravit, ejiciendus.

32 κἀγὼ) & *ego*, ego vero. Oppositum, *princeps mundi hujus*.

¶ ὑψωθῶ, *exaltatus fuero*) Vid. v. 33. & cap. III. 14.

¶ ἐκ τῆς γῆς) *e terra.* conf. Act. VIII. 33. In ipsa cruce jam fuit quiddam ad gloriam tendens.

¶ πάντας, *omnes*) etiam gentes. v. 20. Satanas retinere eos non poterit: & ipse loco cedet. Hic respondetur ad rogationem versu 21 memoratam.

¶ ἑλκύσω, *trabam*) de terra, sursum. Hoc verbo vis indicatur adversus mundi principem, non jam detenturum captivos.

34 ἡμεῖς, *nos*) Vocula ironiæ quiddam hoc loco habet.

¶ ἐκ τοῦ νόμου) *ex Lege*, sub qua prophetæ & psalmi comprehenduntur.

¶ μένει, *manet*) Ps. XVI. 10. XLV. 7. LXXII. 5. LXXXIX. 29. Ies. LIII. 8.

¶ καὶ, &) Iudæi committunt inter se, quæ committenda non erant. Ies. LIII. 8. Ipsa mors via ad perennitatem.

¶ πῶς, τίς *quomodo*, *quis*) Dupliciter quærunt: de *exaltatione*, ex v. 32. de *Filio hominis*, ex v. 23.

¶ τίς) *Quis* est, inquiunt, filius hominis, si Christus non est? Atqui filium hominis exaltatum iri dicis; Christus autem non moritur. τίς, *quis*, qualis.

35 ἔτι, *adbuc*) Non respondet Iesus interpellationi eorum, sed subjicit, quæ eis maxime sunt necessaria.

¶ μικρὸν, *pusillum*) Antitheton, *in æternum*, v. 34. Iudæi putabant, Christum, ubi semel venisset, nunquam non futurum cum ipsis.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Lux ipsa manet; sed non semper *in vobis*. Sic, ἐν αὐτοῖς, *in illis*. c. XV. 24. Est ἐν pro ב Hebræo.

¶ περιπατεῖτε, *ambulate*) cum progressu. Ambulandum, non disceptandum. *Fides* non est deses, sed agilis in luce. v. 36.

¶ καταλάβῃ, *comprebendat*) inopinantes.

¶ καὶ, &) Conjunctio, pro relativo *qui. in quibus tenebris qui ambulat*, &c. sic καὶ, &, Luc. XXIV. 18.

¶ ποῦ) *ubi*, quorsum.

36 υἱοὶ φωτὸς, *filii lucis*) qui luci *semper* manent conjuncti. c. VIII. 35.

¶ γένησθε) *fiatis*; quum per vos non fitis.

¶ ἀπελθὼν ἐκρύβη, *abiens abscondit se*) Hoc ipso significavit, quid posthac futurum eis esset. Matth. XXIII. 39.

37 τοσαῦτα, *tanta*) tam multa. Epicrisis generalis.

¶ ἔμπροσθεν αὐτῶν, *coram eis*) ita, ut oculis cernerent.

¶ οὐκ ἐπίστευον, *non credebant*) Sequitur amplius: *non poterant credere*. v. 39.

38 ὃν εἶπε, *quem dixit*) Prophetica sunt, non modo quæ Dominus ad prophetas, & hi Illius verbis, sed etiam, quæ prophetæ ad Dominum suis ipsorum verbis dixere.

¶ Κύριε-ἀπεκαλύφθη;) Ies. LIII. 1. Sic plane LXX. In Hebræo Κύριε non exstat. Collato ibi versu sequente *Brachium Domini* accipi potest pro Messia ipso.

¶ ἀκοῇ) ἀκοὴ, facultas audiendi; inde id quod auditur, i. e. sermo, testimonium. correlatum, *fides*.

¶ ἡμῶν, *nostro*) prophetarum.

¶ ὁ βραχίων Κυρίου) *brachium Domini*, in miraculis & redemtionis opere exsertum, in evangelio prædicatum. Ies. LII. 10. Ps. XCVIII. 1. 2.

¶ τίνι ἀπεκαλύφθη; *cui revelatum est?*) In se exsertum est; sed cæci non viderunt illud. Fidelis quis est? Resp. Est talis, cui revelatum est brachium Domini.

39 διὰ

39 διὰ τῦτο) *ob id*: quia videlicet prædictum erat justum hoc judicium. Hîc subsistit evangelista: quis ultra nitatur?

40 τετύφλωκεν, *cæcavit*) justo judicio, Deus. Sequitur, commutata persona, *sanem*, ego Messias.

¶ πεπώρωκεν) Opposita: πώρωσις, νόησις, *stupor*, *intelligentia*. conf. 2 Cor. III. 14.

¶ ἵνα μὴ) *usque eo, ut ne*. conf. ἵνα, c. V. 20.

¶ καὶ νοήσωσι τῇ καρδίᾳ καὶ ἐπιςραφῶσι, *& intelligant corde & convertantur*) Hæc duo incisa propius cohærent inter se, per accentus Hebræos, apud Iesajam, quam cum ceteris.

41 ὅτε εἶδε τὴν δόξαν αὐτῦ, *quum vidit gloriam ejus*) Pro αὐτῦ unus alterque scripsit τῦ θεῦ, ex v. 43. sed sic enervatur applicatio oraculi Iesajani ad tempora Christi. Divinam Christi gloriam, Ioh. I. 14. XVII. 1 s. vidit Iesajas c. VI. 1, ita quidem, uti revelanda erat in N. T. & uti Iudæi eam non erant agnituri.

¶ καὶ ἐλάλησε, *& locutus est*) Subauditur ὅτε *quum*, ut ὅτι *quod*, v. 16. Indigitatur *sermo* ille, qui conjunctim cum *visione* memoratur, Ies. VI. 5.

42 καὶ) *etiam*: non modo ex plebe.

¶ Φαρισαίυς, *pharisæos*) Hi erant acerbissimi: ipsisque *principibus* formidabiles.

¶ ὐχ ὡμολόγυν, *non confitebantur*) quamvis animus per fidem convictus ad confessionem urgebat. *non confiteri*, & *negare*, differunt.

43 ἠγάπησαν, *amarunt*) Evangelium postulat & operatur abnegationem rerum humanarum.

¶ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, *gloriam hominum*) qualis est communio synagogæ. Qui ignominiam fugit, jam gloriam hominum amat.

¶ τὴν δόξαν τῦ θεῦ, *gloriam Dei*) Gloria ex Deo, obtingit *credentibus & loquentibus*. c. I. 12.

44 Ἰησῦς, *Iesus*) Epilogus, apud Iohannem, sermonum Christi publicorum, & recapitulatio. Ideo dicit: *locutus sum*, ut de re præterita. v. 48. 49.

¶ ἔκραξε, *clamavit*) cupidus salutis humanæ.

¶ ὐ πιςεύει εἰς ἐμὲ, *non credit in me*) Fides ejus non tendit in me solum. 1 Petr. I. 21. Christus omnia refert & delegat ad Patrem.

¶ ἀλλ' εἰς, *sed in*) Fides in Filium est eadem etiam fides in Patrem, quia Pater *misit* Filium, & quia Filius & Pater *unum* sunt, coll. v. seq. c. XIV. 9 s.

45 θεωρῶν, *videns*) ea visione, quam fides comitatur. c. VI. 40.

¶ ἐμὲ) *me*, Lucem. v. 46.

¶ θεωρεῖ, *videt*) Spectatione mei attingit Patrem. c. XIV. 9. Hîc non additur, *non videt me, sed*. nam diversa est ratio *credendi* & *videndi*, quamvis conjuncta. Accedit τὸ *audire*, v. 47.

¶ τὸν πέμψαντά με, *eum qui misit me*) Hic locus iis commendandus est, qui hæsitant, quomodo Deum in invocatione sibi debeant proponere. add. cap XIV. 9.

46 Φῶς, *lux*) Continuatur sermo ex v. 36.

¶ μὴ μείνῃ, *non maneat*) Eramus igitur in tenebris.

47 ἐγὼ ὐ κρίνω, *ego non judico*) Hoc limitatur tripliciter: *Ego*, solus; &, in præsenti, *non judico*; &, causaliter, *non judico ego*, sed qui non credit, ipse in judicium incurrit, verbo non credens.

¶ ἵνα κρίνω, ἵνα σώσω *ut judicem, ut salvem*) Ejusdem temporis verba. Vide: non

non credens est portio mundi, cujus salvandi causa Christus venit. plane hoc patet ex verborum nexu.

48 ἐμὲ, τὰ ῥήματά μȣ· *me, verba mea*) Quia Christum ipsum repudiabant Iudæi, ideo verba ejus non acceperunt. c. VIII. 43.

¶ ἔχει) *habet* jam.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Hoc pronomen prospicit in longinquum.

¶ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, *in novissimo die*) c. VI. 39. Vno die erit & resurrectio & judicium. Magnam vim & ad fideles & ad infideles habet novissimi diei mentio.

49 ὅτι, *quia*) Ratio, cur verbum judicet infidelem: est enim verbum Patris. c. XIV. 24.

¶ αὐτὸς) *Ipse.*

¶ τί εἴπω καὶ τί λαλήσω) λαλῶ dicitur de sermone copioso & μονοπλεύρως εἴπω, de brevi, & mutuo. c. XVI. 17 s. Diff. ut רבה & אמר apud Hebræos.

50 ζωὴ αἰώνιος, *vita æterna*) Quare qui verba Christi spernit, vitam æternam spernit. Vita enim æterna sita est in agnitione Patris & Filii. c. XVII. 3.

CAP. XIII.

1 Πρὸ, *ante*) proxime ante, pridie. In tres partes hic liber dividitur, quarum summa est: *Veni a Patre: fui in mundo: vado ad Patrem.*

¶ ἀγαπήσας) *amore complexus.*

¶ τὰς ἰδίȣς, *suos*) v. 18. Antitheton ad alienos, de quibus c. XII.

¶ ἠγάπησεν) *amavit*, dum puritatem perfectam iis contulit, & humilitatem animæ, adeoque capacitatem ad legationem *in mundo* post abitum Iesu obeundam. v. 10. 14. 20.

2 δείπνȣ, *cœna*) indefinite. Ea erat pridie cœnæ paschalis.

¶ γινομένȣ, *cum fieret*) Ergo pedilavium sub initium cœnæ. Confer *surgit ex*, v. 4, & *accumbens iterum*, v. 12. Conspirat etiam communis Iudæorum consuetudo.

¶ ἤδη, *jam*) Particulam omittunt *Chrysost. Æth. Arab. Lat.* in ms. quibusdam, *Pers. Syr.* sed retinenda est. Respondet ei τότε, *tunc*, v. 27.

¶ βεβληκότος, *cum misisset*) Magna vis. Conjugata, διαβόλȣ, βεβληκότος.

¶ καρδίαν, *cor*) Occultum adhuc erat propositum Iudæ.

¶ ἰȣδα, *Iudæ*) Ne impuritas Iudæ ceterorum corda corriperet, pedilavio cautum est. conf. v. 11.

¶ ἰσκαριώτȣ, *Iscariotæ*) Non Simonis, sed Iudæ cognomen. c. VI. 71. XIV. 22.

3 εἰδὼς, *qui sciret*) Conscientia gloriæ, & officium servile pedilavii, mire concurrunt. Præfatio gloriæ est instar protestationis, ne quid indignum fecisse existimetur Dominus pedes suorum lavans.

¶ πάντα, *omnia*) Quo propius Iesus Christus venit ad passionem, v. 2, eo magis ipse cogitat, eoque clarius scriptura loquitur, de ejus gloria. Sic quoque v. 30 & 31. Pater Filio hoc quasi dixit: Omnia quæ a me defecerunt, tibi do: vince quod vis; vindica tibi, quod vis. c. XVII. 2. 3.

4 ἐγείρεται, *surgit*) Iesus semper cum recordatione gloriæ suæ intrandæ conjunxit specimina humilitatis.

¶ τὰ ἱμάτια, *vestes*) eas, quæ lotionem impedirent.

5 εἶτα, *deinde*) Non dubium est, quin valde exspectarint discipuli, quid pararet.

¶ τὸν

¶ τὸν) Adesse solebat, ubi cœnabatur, *pelluvium*, ex metallo, an ex ligno, ut hodie malluvium. Hæc vis articuli.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) novo & admirabili instituto. Rarum Iohanni verbum.

¶ νίπτειν, *lavare*) Magna demissio & tamen decora. Non sic angelus Petro fecit. Act. XII. 8.

6 ἔρχεται, *venit*) Non plane ante omnes, sed tamen in primis ad Petrum venisse videtur: in quo ceteri discipuli didicere, non esse obnitendum. Pulcra virtus, ἀπεριεργία, simplicitas obediens fidelium.

¶ κύριε, *Domine*) Ter hìc loquitur Petrus. prima & tertia vice appellat *Dominum*: secunda allocutio est quasi continuatio primæ.

¶ σύ μου, *tu meos*) Indigne fert, quasi rem indignam.

7 ὃ, *quod*) Axioma patentissimum.

¶ οὐκ-ἄρτι-δὲ μετὰ ταῦτα) Similis sermo, v. 36.

¶ μετὰ ταῦτα, *postbæc*) Vid. v. 12 (quo pacto verba γνώσῃ, γινώσκετε, *cognosces, cognoscitis*? strictissime cohærent,) & v. 17, vel etiam Luc. XII. 37. Eventus non modo *postbac*, sed statim celerius incipit, quam promissio sonat.

8 λέγει, *dicit*) Non erat addenda protestatio altera.

¶ εἰς τὸν αἰῶνα, *in æternum*) Opponit hoc Petrus τῷ μετὰ ταῦτα, *postbæc*. Formula vehemens. 1 Cor. VIII. 13.

¶ ἐὰν, *si*) Voluntati Domini debemus cedere.

¶ σὲ) *te*, inquit, non, *pedes tuos*. brevitate præcisa. Qui non lotus est pedes, totus censetur illotus.

¶ οὐκ ἔχεις, *non babes*) Necessitas illius virtutis eis per pedilavium ostensa. Non dubium est, quin admiranda Domini humilitas, discipulorum animas valde mutaverit & liquefecerit. Petrus inprimis egebat.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Manet ergo Dominus, Iesus.

9 μὴ, *non*) Si lotio me participem tecum servat, totum me lavandum permitto.

¶ χεῖρας, κεφαλὴν, *manus*, *caput*) Gradatio. Ex majestate Domini usque adeo demissa, Petro sensus impuritatis propriæ obortus hæc verba dictavit. conf. Luc. V. 8.

10 ὁ λελουμένος) λούω, (unde λουτρὸν,) dicitur de *toto* corpore, νίπτω de parte.

¶ οὐ, *non*) Iesus Petri sensum in ordinem redigit.

¶ πόδας, *pedes*) qui ultimi sunt in lavando, & primi in inquinando.

¶ ὅλος, *totus*) ubi pedes loti sunt.

¶ καθαροὶ, *mundi*) c. XV. 3.

11 τὸν παραδιδόντα, *prodentem*) qui pedilavium acceperat.

12 ὅτε, *quum*) Ab hoc adverbio duo verba pendent, uti cap. XII. 41.

¶ αὐτῶν, *eorum*) discipulorum; recenti aqua in singulos sumta.

¶ ἀναπεσὼν, *accumbens*) ut Dominus. Luc. XXII. 27.

¶ τί) *quid*, & *quare*.

13 ὁ διδάσκαλος) Nominativus pro vocativo, exstante Luc. VI. 46.

¶ καὶ, &) Interdum appellabant *Magistrum*, interdum *Dominum*: eoque se fatebantur *discipulos* & *servos*.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) v. 6. 9. 25. 36. 37. c. XIV. 5. 8. 22.

14 καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Pedilavium, quod Dominus discipulis adhibuit, pertinebat & ad beneficium conferendæ puri-

tatis totalis, & ad pædian docendæ dilectionis humilis. v. 34. coll. v. 1. Inde pedilavium diſcipulorum inter ſe eo pertinet, ut alter alterum quoquo modo adjuvet ad conſequendam puritatem animæ; & ut alter alteri pedes lavet, *vel* proprie, 1 Tim. V. 10, idque ſerio, ſi ſcil. accidat, ut opus ſit: eſt enim præceptum affirmativum, obligans ſemper, ſed non ad ſemper; quale etiam illud 1 Ioh. III. 16. *vel* ſynecdochice, per omne genus officiorum, quæ alter alteri etiam ſervilia & ſordida, modo opportuna, præſtare poteſt. Dominus igitur per ipſum pedilavium purificavit diſcipulos; quare etiam Petrum amanter coëgit: ſed diſcipulis pedilavium mutuum non hoc nomine præcepit. neque adeo tanta eſt pedilavii literatenus imitandi neceſſitas, quantam nonnulli ſtatuerunt; quum Iohannes v. gr. Thomæ pedes nuſquam laverit: & tamen major pedilavii Dominici & fraterni ſimilitudo, quam plerique agnoſcunt. Hodie pontifices & principes pedilavium ad literam imitantur: magis autem admirandus foret v. gr. pontifex, unius regis, quam duodecim pauperum pedes, ſeria humilitate lavans. Iam, his obſervatis, fac legas *Ittigii* diſs. de Pedilavio.

¶ ὀφείλετε, *debetis*) mei exempli cauſa. coll. γὰρ, *enim.* v. 15.

16 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Vis hujus affirmationis pertingit ad v. 17.

¶ μείζων, *major*) Neque debet recuſare, quo minus eadem faciat, eadem ſuſtineat.

17 ταῦτα) *hæc*, quæ ego feci.

18 λέγω, *dico*) quum *beatos* dico.

¶ ἐγὼ) *ego* Dominus: tametſi vos neſcitis, præſertim quisque de ceteris.

¶ ἐπ' ἐμὲ, *ſuper me*) Tantum abeſt, ut fratrum pedes lavet.

¶ τὴν πτέρναν, *calcaneum*) Congruit hic ſermo inprimis ad lotionem *pedum*; & ad morem veterem diſcumbentium ad *panem* edendum. conf. עקב Gen. III. 15.

19 ἀπ' ἄρτι) *ab hoc tempore.* nam mox iterum dicit, & expreſſius, v. 21.

¶ πρὸ τοῦ γενέσθαι, *prius quam fiat*) c. XIV. 29.

¶ ἵνα, *ut*) Idem ſcopus c. XIV. 29. XVI. 4.

¶ πιστεύσητε, *credatis*) Magnum criterium veritatis, prædictorum eventus.

20 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Ieſus diſcipulos v. 1 ſeqq. ſuo ſenſu ac ſua puritate ad ſanctificationem imbutos, nunc etiam ſua auctoritate cohoneſtat. Qui habet *pedes* ὡραίους *ſpecioſos*, v. 5. Rom. X. 15, & ſeſe *humiliat*, v. 14. Matth. XVIII. 4. 5, is poteſt *legatum* Chriſti agere, v. 16.

21 ἐμαρτύρησε, *teſtatus eſt*) graviter, ut de re occulta.

¶ εἷς ἐξ ὑμῶν, *unus ex vobis*) Hoc omnibus ſalutare fuit, quod Ieſus primum indefinite locutus eſt.

23 ὃν ἠγάπα, *quem amabat*) Magna cura vitat *Iohannes* expreſſam ſui appellationem. Optabilius eſt, *amari* ab Ieſu, quam nomine proprio celebrari. Eſt tamen hoc loco notatio ipſius nominis proprii: (uti Luc. II. 11 not. Ap. I. 4, ubi periphraſis eſt Tetragrammati: adde, ſi placet, quæ notavimus in *Gregorii Thaum.* Paneg. p. 181.) nam Iohannes dicitur, qui apud *Dominum gratia* valet. Ideo hæc appellatio ponitur etiam, ubi materia ſubſtrata eam non valde poſtulabat: v. gr. c. XX. 2, cum Petro, cujus nomen ponitur. Atque hîc, inſtante

te

te passione, prima eximia *amoris* significatio data est Iohanni, per revelationem arcani: antea is videtur nescisse, se tam carum esse.

24 νεύει, *innuit*) a tergo Iesu. Medius locus erat honoris: eum tenebat Iesus: supra, Petrus; infra Iohannes accubuisse videtur. Magna familiaritas Petri & Iohannis. c. XX. 2. XXI. 7. 20. *Nutus*, præ sermone, hic decebat.

¶ πυθέσθαι, *ut sciscitaretur*) Sic ferebat opportunitas loci, quo gaudebat Iohannes.

25 ἐπιπεσὼν, *rejiciens se*) Nova libertas, qua neque hic neque alius discipulus alias usus est. c. XXI. 20. Iohannes erat in *sinu* Domini: inde reclinabat se quam familiariter ad *pectus* Iesu, eo ipso tegens animum interrogandi: deinde clam interrogavit. conf. v. 28.

¶ ἐκεῖνος) οὕτως addidere pridem multi. Glossa bona: coll. οὕτως, c. IV. 6 not.

26 ἀποκρίνεται, *respondet*) Iohanni in aurem.

¶ τὸ ψωμίον, *offulam*) Hanc inter loquendum Iesus sumsit in manum.

¶ δίδωσιν, *dat*) Dedit Iesus cum summa longanimitate; & ceteri discipuli sine dubio putarunt, Iudam præ aliis esse felicem. Sed cum Iudas ne sic quidem resipisceret, factus est Satanæ organon singulare, Christo adversissimum.

27 μετὰ τὸ ψωμίον, *post offulam*) non *cum offula*.

¶ τότε, *tum*) Accurate notatur tempus, conferendum ad Luc. XXII. 3. 7.

¶ εἰσῆλθεν, *intravit*) Antea tantum potuit cogitationem *injicere*. v. 2. Vti œconomia mali & boni per omnia inter se comparari contrarie potest; sic quoque gradus operationis obsessionisque satanicæ & operationis inhabitationisque divinæ.

¶ ἐκεῖνον, *illum*) Iam *remote* notat Iudam.

¶ ὃ ποιεῖς, *quod facis*) Non jubet facere, sed, si facere pertendat, maturare; eoque se promtum innuit ad patiendum. Iudas ex hoc radio omniscientiæ poterat sentire, se nosci.

¶ τάχιον, *ocyus*) Sic εὐθέως *statim*. v. 30. Versu 31 caussa ostenditur, cur Iesus festinarit.

28 οὐδεὶς, *nemo*) præter Iesum Iohannemque & Iudam.

29 εἰς τὴν ἑορτὴν, *in festum*) Gesta hæc sunt paullo ante festum, pridie paschatos: nec tamen existimabant, tam prope instare passionem Domini. In ipsam cœnæ paschalis vesperam hæc non conveniunt.

30 ἐξῆλθεν, *exiit*) postea tamen rediit: coll. Matth. XXVI. 20. vixque potuisset alias prodere.

¶ ἦν δὲ νὺξ, ὅτε ἐξῆλθε) *Erat autem nox, quum exiit*. Similis forma loquendi: *erat autem sabbatum, quum* &c. c. IX. 14. Versu 31 incipiunt, quæ postridie dicta sunt.

30 f. ἦν δὲ νὺξ, ὅτε ἐξῆλθε. Λέγει ὁ Ἰησοῦς, Νῦν κτλ.) *Nox erat, quum exiret* Iudas. Non autem ea nocte ineunte, sed postridie mane *dixit Iesus*: *Nunc glorificatus est Filius hominis &c.* ut ostendimus in Harmon. evang. § 178. Perperam igitur nonnulli incisum hoc, ὅτε ἐξῆλθε, interdum etiam οὖν inserto, cum λέγει, construxerunt.

31 λέγει) *dicit*, postridie, nempe mane, feria V. coll. v. 1. 38. Sermo etiam ex abrupto incipiens sic notatur. c. XVIII. 26.

26. coll. Luc. XXII. 59. Dominus res maximas in corde suo agitatas eloqui incipit: hocque loco scena quasi panditur ad colloquium, quod capp. seqq. continuatur.

¶ *νῦν, nunc*) Articulus temporis præcise notatus in præsenti. conf. c. XII. 27. 31 not. Hoc *nunc* determinat se ipsum: *nunc*, inquit, scil. dum hæc loquor, quanquam ipsum sermonis tempus ab evangelista non exprimitur, sed ex contextu colligendum datur. Sic, *cras*, Exod. VIII. 10. 20. 29. IX. 5. Vnde respondetur D. Haubero, *Harm. Ann.* p. 207. Exitus Iudæ per se nullum cum hac particula nexum habet.

¶ *ἐδοξάσθη, glorificatus est*) Iesus passionem ut breve iter spectat, & metam potius prospicit.

¶ *ἐν αὐτῷ, in eo*) In corde Domini versabatur tum quiddam solidissimum, nec solum spectabat proxime futura, sed penitissimam eorum repræsentationem & gustum habebat, dum se totum ad patiendum conferebat. Quod ineunte die pronunciavit Christus, prius quiddam est, quam id, quod postea vesperi petiit a Patre. Ioh. XVII. 1. 2. Consideretur emphasis *τοῦ nunc*, & differentia vocum *in*, *in*, Ioh. XIII. 31. 32, & *super*, *apud*, c. XVII. 4. 5.

32 *δοξάσει, glorificabit*) per exaltationem. Connexio *τοῦ si* cum *τῷ etiam* est insignis. conf. Col. III. 3. 4.

¶ *ἐν ἑαυτῷ, in semetipso*) Relatum *ἐν αὐτῷ, in eo.*

33 *τεκνία, filioli*) Hoc loco, præceptum amoris proferens, primo sic eos appellat. conf. c. XXI. 5.

¶ *τοῖς ἰουδαίοις, Iudæis*) Hoc uno loco, cum discipulis loquens, Iudæos appellat, præterea nunquam, nisi ad Samaritidem, ad Caipham, ad Pilatum, semel. c. IV. 22. XVIII. 20. 36. Et capp. XIV-XVII nunquam appellat Iudæos aut Israëlem.

¶ *ζητήσετέ με, quæretis me*) Non addit, *non invenietis.*

¶ *οὐ δύνασθε, non potestis*) Nondum erant maturi. v. 36.

¶ *ἄρτι, nunc*) Noluit discipulis citius hoc dicere: infidelibus dixit citius.

34 *ἐντολὴν καινὴν, præceptum novum*) *Novum* dicitur præceptum, non tam respectu V. T. quam respectu scholæ Christi; ob novum modum, de amore eo usque progrediente, ut vita pro amandis sive amatis ponatur, coll. 1 Ioh. III. 16. Antea *sequela* Iesu in singulos gressus direxerat discipulos, amorem implicite complexa: nunc sequi non possunt discedentem; itaque summa officii eis præscribitur. conf. de precibus, c. XVI. 24, de appellatione amicorum, XV. 15, de odio mundi, c. XVI. 4. Inde dicitur *Lex Christi*, Gal. VI. 2. Sic præceptum ab initio auditum, & præceptum novum, inter se opponuntur 1 Ioh. II. 7. 8. *ἐντολὴ, præceptum*, autem dicitur eo sensu, uti præcipitur non servis, sed liberis. Simul autem dulcissimus *novitatis* gustus additur huic præcepto ex sensu gloriæ, cujus commemoratio præcedit. Moses ante obitum magis quam unquam antea, in *Deuteronomio* commendavit amorem Dei: Iesus ante discessum discipulis dat novum præceptum, ut inter se diligant. sic *secunda lex* & *præceptum novum* inter se conferri possunt.

¶ *ἀγαπᾶτε - ἀγαπᾶτε· ametis - ametis*) Sermo bis ponitur: primum simpliciter, deinde cum epitasi. Tale illud, *pacem*, *pacem meam.* c. XIV. 27. conf. Gen. XLVIII. 5. Ps. XXVII. 14. XXXVII. 20. XLVII.

XLVII. 7. LXVIII. 25. CXVIII. 15 f. Ez. VII. 2. *finis : venit finis.*

35 γνώσονται, *cognoscent*) Gnorisma Christianorum, amor. Rom. XIV. 18 fin. coll. ibid. v 15 med. 1 Ioh. III. 10.

¶ ἐμοί) *mei*, qui amo usque ad mortem.

¶ μαθηταὶ, *discipuli*) c. XV. 8.

¶ ἀγάπην, *amorem*) & quidem propter me, & sicut ego amavi.

36 πέτρος, *Petrus*) Loquitur Petrus h. l. Thomas, Philippus, Iudas, c. XIV. 5. 8. 22. omnes, c. XVI. 29.

¶ πῦ, *quo*) v. 33. Interrogabat Petrus, ut qui putaret, se posse sequi. Adhæserat ad Iesum cor Petri. cap. VI. 68. XXI. 7.

¶ ἀπεκρίθη, *respondit*) Quæstioni *quorsum* respondet ex intervallo, c. XIV. 2 f. 12. 28. XVI. 5.

¶ οὐ δύνασαι, *non potes*) Nec res ferebat, nec Petri imbecillitas. hanc autem solam Petrus sua exceptione spectat. Sequebatur Petrus c. XVIII. 15, sed procul, nec sine detrimento. Matth. XXVI. 58.

¶ ἀκολουθήσεις, *sequeris*) Cap. XXI. 19. 22.

37 ὑπὲρ σοῦ, *pro te*) Imo Iesus pro Petro.

38 ἀπαρνήσῃ, *abnegaris*) ex timore. Tantum abest, ut mori paratus sis. Ter prædicta abnegatio triplex: primum, h. l. deinde apud Lucam; postremo apud Matthæum & Marcum. Mira cum hac prædictione connexio est versus primi capitis sequentis. Nam antegressæ quæstioni, *quorsum proficiscatur*, suavissime respondet, quanquam Petrus & cum eo ceteri tantopere tum vacillabant.

CAP. XIV.

1 Μὴ) Præmittitur alicubi, καὶ εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ· idque cel. D. *Hauberus* tuetur, præcipue *in den barmonischen Anmerkungen*, p. 206. Primus sic edidit Erasmus: atque hunc in modum vel ex Erasmo, vel ex Vulgata pariter interpolata, vertit *Lutherus*. *Universa* antiquitas hoc additamentum refutat, ut ostenderam in Apparatu, p. 595. Principio *rationis sufficientis*, quo D. Hauberus utitur, in hanc partem utar, ut cum Erasmo ipso, Luca Brugensi, Millio dicam, librarium unum alterumque, Pericopa sive Lectione ecclesiastica ineunte, hanc formulam, ut sæpissime fecerunt, appinxisse.

¶ μὴ ταρασσέσθω, *ne turbetur*) propter abitum meum. c. XIII. 33. XVI. 6. Perturbationem cordis adimit discipulis, antequam causas perturbationis indicat. Eas apud discipulos norat Dominus, c. XIII. 33, & in sequentibus apertius evolvit. Repetitur hoc & intenditur versu 27.

¶ πιστεύετε-πιστεύετε, *credite-credite*) Imperativus, perinde ut in parallelo, μὴ ταρασσέσθω, *ne turbator*. Summa Homiliæ hujus, *Credite:* & hoc, *credite*, versu 11 & deinceps urgetur, donec Indicativus *creditis* efficitur, c. XVI. 31. 30. quo effecto, Salvator orat & abit. Ita distingui posset, πιστεύετε· εἰς τὸν θεὸν καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε· ubi poneretur primo verbum per se, instar summarii, uti c. XVI. 31, deinde idem cum declaratione. coll. c. XIII. 34 not. Sed præplacet recepta distinctio, ita quidem, ut in priore inciso accentus inter pronunciandum maxime cadat super verbum *credite;* in altero, super *in me*: ut fides antiqua *in Deum*, novo quasi colore tingatur, *in Iesum Christum* credendo.

¶ εἰς ἐμὲ, *in me*) a Deo profectum. c. XVI. 27.

2 οἰκίᾳ, *domo*). Rara appellatio cœlestis habitationis: *domicilium*, quo admittuntur

tuntur liberi, ubi habitat Pater. Iesus per passiones transpicit ad metam. conf. Hebr. XII. 2. 2 Tim. IV. 7.

¶ τȣ͂ πατρός μȣ, *Patris mei*) Ineunte hac homilia pronomen sæpius addit Iesus *Patris* mentioni: in progressu autem & exitu, postquam suæ præ credentibus eminentiæ cavit, & discipulos ad fidem excitavit, magis quasi communiter loquitur, *Pater*, scil. meus, idemque vester.

¶ μοναὶ, *mansiones*) Id ad locum, non ad tempus, pertinet: diciturque in plurali, propter multitudinem eorum, quos capit locus ille communis.

¶ πολλαὶ) *multæ*, quæ & angelos & vestros in fide antecessores, & vos & quam plurimos capiant. Ipso plurali numero videtur etiam varietas mansionum innui. nam non dicit *mansio magna*, sed *mansiones multæ.* Conf. Ap. XXI. 16 not.

¶ ἐστὶν, *sunt*) *jam nunc*, & ab initio.

¶ εἰ δὲ μὴ, *sin minus*) nisi jam essent.

¶ εἶπον ἂν) *dicerem*, vel potius, *dixissem.* De plusquamperfecto conf. c. IV. 10 not. Quid dixisset? hoc ipsum, quod sequitur: πορεύομαι, *proficiscor.* Sententiam illustrat parodia simillimi loci, c. XVI. 26: *non dixi vobis, me locum vobis esse paraturum: etenim jam SVNT mansiones, eæque multæ.*

¶ πορεύομαι, *proficiscor*) in domum Patris mei.

¶ ἑτοιμάσαι, *parare*) Non plane negat, se parare locum, coll. v. seq. ubi Ipse id affirmat: sed utrumque inter se temperat. Sed vide, quid situm sit in ordine verborum: versu 2 dicitur τόπον ὑμῖν *locum vobis*: versu 3 ὑμῖν τόπον, *vobis locum*, priore utrobique vocabulo emphasin habente, uti 1 Cor. VII. 22 not. *Locus* ipse paratus est: *vobis* parabitur. paratio alia absoluta, alia respectiva. Initium versus tertii, καὶ ἐὰν, *& si*, non pendet ab εἶπον, *dixissem*, sed stat per se.

3 ἐὰν, *si*) Lenis particula pro ὅταν, *quum.*

¶ ἔρχομαι, *venio*) Præsens, de adventu celeri. v. 18. Singulare sermonis idioma est, quod Dominus non, *veniam*, sed *venio* solet dicere, etiam alio verbo futuri temporis adjecto. conf. tamen etiam Matth. XVII. 11 de prodromo, & LXX 2 Sam. V. 3.

¶ καὶ, *&*) Finis abitus mei hoc ipsum infert, ut iterum veniam.

¶ πρὸς ἐμαυτὸν, *ad me ipsum*) Majestatis plena locutio. Patris domus, Filii domus. c. XVI. 15.

4 ὅπȣ ἐγὼ ὑπάγω, *quo ego proficiscor*) Summa eorum, quæ antecedunt.

¶ τὴν ὁδὸν, *viam*) Propositio eorum, quæ sequuntur.

5 θωμᾶς, *Thomas*) Alius post alium interrogat, pie & suaviter. v. 8. 22, & antea c. XIII. 36.

¶ καὶ πῶς, *& quomodo*) Statuit Thomas, acuta utens ratione, ignorata meta, multo minus sciri viam.

6 ἡ ὁδὸς, καὶ ἡ ἀλήθεια, καὶ ἡ ζωὴ, *via & veritas & vita*) *Vera via vitæ* appellatur in soliloquiis apud Augustinum, c. IV. Sed majorem vim habet textus, summam complectens doctrinæ de Iesu Christo. Etenim quæstioni de *Via* respondet hoc, *Ego sum Via*: quæstioni de *Scientia* respondet hoc, *Ego sum Veritas*: quæstioni *Quorsum*, respondet illud, *Ego sum Vita.* Simulque tria proponuntur, (conf. tria, c. XVI. 8.) quorum primum, de *via*, tractatur mox hoc versu: de *veritate*, v. 7 seqq. 17. de *vita*, v. 18. 19 f.

¶ πρὸς

¶ *πρὸς τὸν πατέρα, ad Patrem*) Hoc iterum respondet quæstioni, *quorsum?*

¶ *εἰ μὴ, nisi*) Hoc iterum respondet quæstioni de *scientia*. Via unica, via certa.

¶ *δι' ἐμοῦ, per me*) Hoc iterum respondet quæstioni de *via*.

7 *εἰ, si*) Hoc *si* non plane negat, sed ad progressum trahit animas. v. 28.

¶ *ἑωράκατε, vidistis*) Præteritum: videre cœpistis, & videtis.

8 *ἀρκεῖ, sufficit*) ut porro nec interrogare velimus, nec animo turbemur. Hanc *αὐτάρκειαν*, acquiescentiam, assequuntur capite XVI. 30. Confer. Ps. XVII. 15. XXII. 23. 27. LXIX. 31. 33.

9 *λέγει, dicit*) Responsio ad *ostende* habetur versu 9-11. ad *sufficit*, habetur versu 12 ss.

¶ *οὐκ ἔγνωκάς με, non cognovisti me*) Hoc dicitur per consequentiam. Si negas, Patrem tibi esse cognitum, negas, me tibi esse cognitum. Atqui me nosti, ergo eo ipso Patrem; propter summam nostri unitatem.

¶ *ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ, ἑώρακε τὸν πατέρα, qui vidit me, vidit Patrem*) Sicut anima, quæ per se non cernitur, cernitur ex eo, quod illa per corpus agit: sic Patrem is videt, qui Christum videt. In omni cogitatione de Deo debemus Christum nobis proponere. Vid. Col. I. 15 not. Illud, מַלְאַךְ פָּנָיו *Angelus faciei ejus* interpretatur Bechai מלאך שהוא פניו *Angelus, qui Facies ejus est*. Conf. Ps. CXXXIX. 7. Chrysostomus: *qui creaturam videt, non etiam Dei videt (τὴν οὐσίαν) essentiam*. Si quis me videt, Patrem, *inquit*, meum videt. *si vero alterius esset essentiæ, non hoc dixisset. -nemo, qui aurum ignorat, in argento essentiam auri videre potest.*

¶ *καὶ πῶς*) *καὶ* videtur repetitum ex v. 5. *καὶ* v. 9 non habent *N.* 1. *Latini* codd. plerique omnes, *Iren. Augustin.*

10 *ὅτι*) *quod.*

¶ *ἐν τῷ πατρὶ-ἐν ἐμοὶ, in Patre-in me*) Hoc summam unitatem significat. c. XVII. 21.

¶ *ἐστι, est*) Hoc emphasin habet: nam hujus *Esse* consequens est *loqui & facere*, & hoc *Esse* cognoscitur ex verbis & factis. Synonymon mox, *manens*. Elucet hinc unitate in operando prior unitas, essentiæ.

¶ *ῥήματα, verba*) &, *opera*.

¶ *αὐτὸς*) *Ipse*.

¶ *ποιεῖ τὰ ἔργα, facit opera*) & *loquitur verba*.

11 *πιστεύετέ μοι*) *Non creditis* habet Lat. ex alliteratione ad versum præcedentem, qui item habebat, *Non credis quia*. Inde *mihi* omisit etiam in fine versiculi. *Credite, credite*, epanalepsis.

¶ *ὅτι*) *quia*: coll. mox, *διὰ, propter*. Credite mihi propter meam ipsam *affirmationem*, credentibus per se firmam. Hoc primum est motivum fidei; quod solus Christus potuit proponere: secundum præbent *miracula*, propter quæ etiam apostolis de Christo credi potuit.

¶ *ἔργα, opera*) quæ adhuc vidistis, & visuri estis, v. 12 s.

πιστεύετέ μοι, credite mihi) *εἰς ἐμὲ, in me*, versu seq. Qui Christo de se loquenti credit, in Christum credit: qui Petro de Christo loquenti credit, non in Petrum, sed in Christum credit.

12 *ἀμὴν ἀμὴν, amen amen*) Sequuntur promissiones & adhortationes suavissime inter se mixtæ: atque ita, ut inter loquendum subinde ea attingat, quæ in

 pro-

progressu sermonis efficiunt ipsas Propositiones, v. gr. v. 15, de amore; coll. v. 21. nonnulla etiam per recapitulationem repetat. Imitatur hoc quoque evangelista & apostolus, 1 Ioh. II. 20 not.

¶ ἃ, *ea quæ*) i. e. æque magna.

¶ μείζονα, *majora*) v. gr. Act. V. 15. XIX. 12. Marc. XVI. 17 fin.

¶ ποιήσει, *faciet*) per fidem in me.

13 ὅτι ἂν) Diff. ἐάν τι v. 14. nam ὅτι ἂν & τοῦτο ad se mutuo referuntur.

¶ αἰτήσητε, *petieritis*) Grandis promissio. v. 14. c. XV. 7. 16. XVI. 23. 26.

¶ ἐν τῷ ὀνόματί μου, *in nomine meo*) *meo*, Filii Dei. Respicitur illud, *qui credit in me*, v. 12. In V. T. adorabant Deum Abrahami, Isaaci, Iacobi: in N. T. invocatur Deus & Pater D. N. I. C.

¶ τοῦτο ποιήσω, *hoc faciam*) *ego faciam* v. seq. Declaratur & res & persona. Vtrinque respicitur τὸ *faciet*, v. 12.

¶ ἐν, *in*) v. 10. 11.

14 ἐγὼ, *ego*) Hoc jam indicat *gloriam*. v. 13.

15 ἐὰν ἀγαπᾶτέ με, *si amatis me*) Hortatur, statim post fidem, ad amorem.

16 καὶ ἐγὼ, *& ego*) Nexum hujus versiculi cum præcedentibus dat versus 21.

¶ ἄλλον, *alium*) Itaque Iesus Christus est etiam *advocatus*. Consideretur Zach. IX. 12, an sit parallelum. nam hoc ipso in loco dicit, ἐρωτήσω, *rogabo*. Alius paracletus ipse ab alio distinctus est: & alterius officium ab alterius officio differt. Itaque ἡ παράκλησις *advocatio* Spiritus sancti, proprium quiddam habitura erat, conf. c. XVI. 7 f.

¶ παράκλητον, *Advocatum*) Hoc vocabulum LXX non habent, & in N. T. solus Iohannes id habet. παρακαλεῖν est *advocare*, arcessere patronum: inde παράκλητος, *advocatus* ad præsidium præstandum, defensor, patronus: qui pro aliquo dicit, & ei dicenda suggerit. v. 26. Conf. v. 13 de dicendis ad Deum: c. XVI. 8 de dicendis ad mundum. Conjuncta *Paracleti* & *Spiritus veritatis* appellatio occurrit etiam c. XV. 26. illa respondet œconomiæ Christi, coll. 1 Ioh. II. 1, *advocatum Iesum Christum*: hæc, œconomiæ Patris, coll. c. IV. 23 de Patre adorando in *Spiritu & veritate*.

¶ μένῃ, *maneat*) Sic v. 23 μονὴν, *mansionem*.

¶ εἰς τὸν αἰῶνα, *in æternum*) non modo annum unum alterumque.

17 τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, *spiritum veritatis*) Exquisitissima appellatio. c. XVI, versu toto 13. Spiritus, qui veritatem habet, revelat, per cognitionem in intellectu: confert, per praxin & gustum in voluntate: testatur, etiam ad alios, per hos, quibus revelavit: & defendit veritatem illam, de qua cap. I. 17. *gratia & veritas*. Quare etiam *Spiritus gratiæ* dicitur Hebr. X. 29, ubi præcedit, *testamenti* sc. *novi*. Veritas omnes in nobis virtutes veras facit. Alias est quædam falsa cognitio, falsa fides, falsus amor, falsa spes; sed non falsa veritas.

¶ ὃ ὁ κόσμος, *quem mundus*) Cum prima Spiritus S. mentione incipit discrimen inter fideles & inter mundum, deinceps sæpius recurrens. *Filius* dicitur *in mundum* missus: *Spiritus Sanctus* non item. Nec Spiritum S. videt mundus, h. l. nec Iesum posthac. v. 19.

¶ οὐ δύναται λαβεῖν, *non potest accipere*) quamvis Deus omnibus dare velit.

¶ ὅτι, *quia*) Est quasi epanodos. *Mundus non accipit, QVIA non novit: vos nostis, QVIA habetis.* Itaque *nosse* & *habere* ita

ita ſunt conjuncta, ut non noſſe ſit cauſa non habendi, & habere ſit cauſa noſcendi. Conf. c. IV. 10. *Non novit*: ideo non petit. ideo non poteſt accipere. aliis datur.

¶ ὀυ θεωρεῖ, *non videt*) Ergone fideles Eum vident? vident, in operationibus. Vident eum etiam infideles in operationibus; ſed non agnoſcunt, eum eſſe, eſſe ſpiritum veritatis. quapropter eum accipere non poſſunt: cum fideles eum non videant tantum, ſed etiam agnoſcant, eundem eſſe.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc emphaſin habet.

¶ γινώσκετε, *noſcitis*) Denotat proxime futurum.

¶ ὅτι, *quia*) Ex inhabitatione eſt notitia intima. v. 21 ſ.

¶ παρ' ὑμῖν - ἐν ὑμῖν, *apud vos - in vobis*) Differunt particulæ. *in* plus, quam *apud*.

18 ὀυκ ἀφήσω, *non relinquam*) tametſi id timetis. Gaudebitis ex me & ex *Patre*. Solatium eorum, qui metuebant, ne *orphani* forent.

¶ ὑμᾶς, *vos*) o *filioli*. c. XIII. 33.

¶ ὀρφανὺς, *orphanos*) *Neceſſitudo* erat diſcipulis cum Chriſto, non cum mundo.

¶ ἔρχομαι, *venio*) Præſens celeritatem innuens. *venio* poſt reſurrectionem, præſentia poſt aſcenſionem non ſublata, ſed confirmata. Et, *venio*, inquit, non, *redeo*. Adventus primi continuationes ſunt ceteri potius, quam iterationes. Et in præſenti ait *venio*, & mox, *videtis*, &, *vivo*: ex præſentiſſimo ſenſu rei, mox & certo futuræ. v. 27.

19 ὀυκ ἔτι, *non jam*) Act. X. 41.

¶ θεωρεῖτέ με) *videtis* & videbitis *me*, vivum. Nam futurum importat etiam vis antitheti in ὀυκ ἔτι, *jam non*.

¶ ὅτι, *quia*) Cauſa, cur viſuri ſint.

¶ ζῶ, *vivo*) non modo *vivam*, ſed *vivo*. Ap. I. 18.

¶ ζήσεσθε, *vivetis*) Futurum; nam vita fidelium ſequitur vitam Ieſu: & non ex ſe, ſed ex Illo vivunt. conf. c. VI. 57.

20 ἐκείνῃ, *illa*) poſt parvum illud tempus.

¶ ἡμέρᾳ, *die*) reſurrectionis.

¶ γνώσεσθε, *cognoſcetis*) magis quam nunc.

¶ ὑμεῖς) *vos*, de quibus v. ſs.

¶ ἐν τῷ) *in Patre meo*, vivente. c. VI. 57. Subaudi: *& Pater in me*. Et infer: *Pater in vobis*, *& vos in Patre*.

21 ἐγὼ, *ego*) item ut Pater meus.

¶ ἀγαπήσω αὐτὸν, καὶ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτὸν) Ex. XXXIII. 13: εἰ ὀυν εὕρηκα χάριν ἐναντίον σου, ἐμφάνισόν μοι σεαυτόν.

22 ὀυχ ὁ ἰσκαριώτης, *non Iſcariotes*) Diſtinguit Iudam pium non ſuo, ſed remoto alterius cognomine, notans ſimul proditorem poſt transactionem cum adverſariis iterum præſentem, ſed a tali quæſtione alienum.

¶ τί γέγονεν, *quid accidit*?) Arbitratus eſſe videtur pius Iudas, accidiſſe aliquid, cur mundus ea revelatione privaretur: at per modeſtiam nil meminit ſuæ prærogativæ præ mundo.

¶ ἡμῖν, *nobis*) qui te amamus.

¶ ὀυχὶ τῷ κόσμῳ, *non mundo*) v. 17. 19. Sic regni *mundani* opinio diſcipulis præciditur.

23 τὸν λόγον μου, *ſermonem meum*) Sermo unus eſt, in hoc verſu, reſpectu fidelium, qui totum ſervant: *ſermones* plures, reſpectu infidelium, qui diſcerpunt. v. 24 conf. c. XV. 12 not. & 1 Ioh. II. 4. 5.

 ¶ τηρήσει,

¶ τηρήσει, *servabit*) *Servare mandata* ponitur ante amorem; v. 21: nunc amor ante *servare sermonem.* *Amor* certo respectu, & quidem primario, præcedit *servationem mandatorum*, vid. v. 15, sed sequitur etiam certo respectu, quatenus per servationem mandatorum amor eo magis crescit, & novum vigorem adipiscitur. Itaque *servare sermonem* est medius terminus inter amorem erga Iesum Christum, & inter amorem Patris erga amatorem Iesu Christi.

¶ ἐλευσόμεθα, *veniemus*) ego & Pater. Singularis numerus ἐμφανίσω, *manifestabo*, in pluralem progreditur.

¶ μονὴν, *mansionem*) Correlatum vide versu 2, μοναὶ, *mansiones*. coll. Ap. III. 20 fin.

¶ μονὴν ποιήσομεν, *mansionem faciemus*) *Mansionem facere* dicitur vel architectus vel incola: hoc loco, *incolæ*. Hoc valde sublime est: ideo præciditur versu 25.

24 ὁ μὴ ἀγαπῶν με, *qui non amat me*) ut *mundus*.

¶ τὰς λόγους μȣ, *sermones meos*) Et *sermonem* & *sermones*, & *præcepta*, Christi & Dei, servare dicitur pius; non servare, hypocrita: *sermonem* sive *sermones* duntaxat, non servare dicitur, ex professo alienus a Christo. observare sermonem est totum: observare præcepta, est pars.

¶ ὀυ τηρεῖ, *non servat*) adeoque non amatur, neque mansionem Patris & Filii in se conspicit.

¶ καὶ ὁ λόγος, *& sermo*) Hoc colon non solum ad priora verba hujus versus, sed etiam ad versum 23 respicit, imo etiam magis, ut ex singulari numero patet.

¶ ὃν ἀκούετε, *quem auditis*) nunc quoque, dum hæc loquor vobiscum.

¶ ἀλλὰ, *sed*) Hinc patet ratio, cur, qui verbum Iesu Christi servat, aut non servat, Patrem quoque habeat, aut non habeat.

25 ταῦτα) *hæc*, non plura.

¶ λελάληκα) *locutus sum*) Verbum Iesu Christi est verbum fidei. propterea tam sæpe dicit: λελάληκα, εἴρηκα, εἶπον, *dixi.* Alia dixit discipulis tempore suæ mansionis cum eis: alia, tempore discessus. c. XVI. 4.

26 ἐκεῖνος, *ille*) Sic c. XV. 26. XVI. 8. 13. 14.

¶ διδάξει πάντα, *docebit omnia*) Non additur hic, *quæ dixi vobis.* nam Paracletus ille etiam cetera docuit. c. XVI. 12. 13. Neque tamen etiam deinceps universa dogmata apostolis confertim sunt infusa; sed quoties opus eis fuit & occasio tulit, instruxit eos Paracletus ad omnes muneris apostolici partes.

¶ ὑπομνήσει, *commonefaciet*) Exemplum præbet hæc ipsa homilia, ab Iohanne multo post tempore tam accurate perscripta. Add. Act. XI. 16.

27 εἰρήνην) שלום *pacem* in genere: pacem reconciliationis.

¶ ἀφίημι) *relinquo*, discedens. Idem verbum, v. 18. Matth. XXII. 25.

¶ εἰρήνην τὴν ἐμὴν) *pacem meam*, in specie: pacem filialem. Sic τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν, *gaudium meum*, c. XVII. 13. Omnia in Christo nova: etiam præceptum amoris, c. XIII. 34, & ipsa quodammodo fides. v. 1 not.

¶ δίδωμι, *do*) jam nunc. c. XVI. 33. Gradationi in nomine, *pacem*, *pacem meam*, respondet gradatio in verbo, *relinquo*, *do*.

¶ ὁ κόσμος, *mundus*) in salutationibus inanibus, vel beneficiis duntaxat externis,

ternis, *cor* non attingentibus, & cum præsentia, conspectu ac vita mortali desinentibus. Mundus ita dat, ut mox eripiat: non *relinquit*.

¶ μὴ ταρασσέσθω, *ne turbetur*) intrinsecus.

¶ μηδὲ δειλιάτω, *neque formidet*) extrinsecus.

28 ἠκούσατε, *audistis*) Alias solet dicere: εἶπον, *dixi*, sed hoc, quod de abitu *dixit*, discipuli valde attenderant, idque cum tristitia.

¶ ὑπάγω, καὶ ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς, *vado, & venio ad vos*) Respectu mundi ait: *veni & abeo*. c. XVI. 28. καὶ, & statim.

¶ ἐχάρητε ἄν) *gauderetis*, vel potius, *gavisi essetis*. De plusquamperfecto attigimus aliquid versu 2. *Gavisi essetis*, mea causa, optatam profectionem aggredientis; vestraque causa, amore vos aptos faciente ad cognoscendum abitum meum vobis quoque conducibilem. Amor parit gaudium; per se, & quia servat verbum Christi lætissima omnia aperiens.

¶ μείζων μου, *major me*) Multa ac varia pridem de hoc loco disceptata sunt; quæ collegit Dion. Petavius Tom. II Theol. Dogm. l. 2. de Trin. cap. 2. G. Bullus Def. Fid. Nicæn. Sect. 4. Io. Casp. Suicer. Thes. Part. II. col. 1368. Reinecc. ad N. T. fol. 387. Non pauci Græcorum & Latinorum responderunt Arianis, & statuerunt: *Patrem*, non ut Deum, sed ut Patrem ἀγέννητον, Filio, non ut Deo, sed ut Filio, genito, *majorem* dici: neque ea re tolli τὸ ὁμοούσιον. Quibus accedit G. Arnold. *Evang. Bottschaft* pag. 697. Ceteri affirmant, Christum Patre minorem dici ratione naturæ humanæ; quæ locutio comparativa nil inepti habet, coll. 1 Ioh. III. 20. Iesus majorem modo gloriæ, modo humilitatis suæ sensum, & in sua anima sanctissima habuit, & in sermonibus expressit. conf. not. ad Marc. XIII. 32. Hoc loco ex sensu ταπεινότητος *humilitatis* suæ loquitur: qualis sermo & captui illi, quem discipuli tum habebant, & tempori reique præsenti, quum de profectione ad Patrem agebatur, erat accommodatissimus. Ante ipsam profectionem minor fuerat etiam angelis, Hebr. II. 9. post profectionem major se ipso, v. 12. Patri par. c. XVII. 5. neque tamen de sola Exinanitione sua loquitur: sed ut *Filius Dei in carne* ad Patrem tendens *major me*, id est, beatior. Confer hoc vocabulum c. IV. 12. VIII. 53. 1 Cor. XIII. 13. XIV. 5. & de re confer Marc. X. 18. Hæc maxime ratio optabilem fecit profectionem Iesu ex mundo ad Patrem.

29 εἴρηκα, *dixi*) de meo abitu & reditu. Verbum, semen: fides, fructus.

¶ ἵνα, *ut*) Scopus hujus sermonis. sic c. XV. 11. 17. XVI. 1. 4. 33.

30 οὐκ ἔτι, *jam non*) Quare hæc, quæ dico, diligentius tenere debetis.

¶ ἔρχεται, *venit*) jam nunc: ejectus, c. XII. 31, in me incurrit. Sic postea in mulierem illam, Ap. XII. 9. 13.

¶ γὰρ, *enim*) Hostis jam ingruens vel ob brevitatem temporis non sivit loqui; vel non debuit audire; vel discipulis, si plura eis dicta fuissent, eripere potuit.

¶ κόσμου, *mundi*) Etiam tum agitavit mundum princeps mundi, quum mundus Christum crucifixit, principi suo obsecutus.

¶ καὶ, &) & non potest impedire, quo minus ex mundo recta eam ad Patrem.

¶ ἐν

¶ ἐν ἐμοί, *in me*) quamvis mortem, cujus potestatem ceteroqui diabolus habebat, nunc adibat Iesus.

¶ οὐδὲν, *nil*) nullam partem juris aut potestatis. Perfecta Christi justitia: decora protestatio. Hic principem mundi amolitur Iesus; altera colloquii hujus parte finiente, mundum. c. XVI. 33.

31 ἀλλ' ἵνα, *sed ut*) Hoc indicat, versu præcedente καὶ significare *& quidem*.

¶ γνῷ ὁ κόσμος, *cognoscat mundus*) *Mundus*, qui a principe suo tenetur; exuendo tamen, ut mundus desinat mundus esse, & Patris in me beneplacitum agnoscat salutariter.

¶ οὕτως ποιῶ, *me sic facere*) ex amore. c. XV. 10. Recte hic punctum figitur, neque obstat, quod præcedit, ἀλλ' ἵνα (expendatur ἀλλ' ἵνα, c. I. 8. IX. 3. XIII. 18. XV. 25. 1 Ioh. II. 19. Marc. XIV. 49.) hoc sensu, *sed*, scil. impetum principis mundi excipio. Distinctio per colon non est prisca. Vide *Lutheri* Kirchenpostill festo Pentec. Si ἐγείρεσθε, *surgite* esset apodosis, talis nexus esset remotus, multa involvens noëmata. Inter hanc *itionem* & *mundi cognitionem* quam multa intercesserunt.

¶ ἐγείρεσθε, *surgite*) Alacre verbum. Ipse negotium strenue aggreditur, jam surgens ante discipulos.

¶ ἄγωμεν ἐντεῦθεν, *eamus hinc*) in urbem, ad pascha. conf. c. XIII. 1. XVIII. 1. Quæ hactenus a cap. XIII. 31 fluxerunt, feria V acta & dicta sunt, extra urbem. Quæ autem capite XV & XVI & XVII sequuntur, ipsa paschali vespera in urbe sunt dicta, cum hymno solenni, videlicet proxime ante exitum trans torrentem Kedron. Sunt igitur duo sermones, qui hac præcisione dirimuntur.

CAP. XV.

1 Ἐγώ, *ego*) Iesus Christus.

¶ ἡ ἄμπελος, *vitis*) Explicatio parœmiæ datur versu 5.

2 κλῆμα, *palmitem*) Suavissima similitudo. Rom. VI. 5. XI. 17 f. 1 Cor. III. 6 f.

¶ αἴρει καθαίρει) Suavis rhythmus, etiamsi καθαίρω non, ut καταίρω, ex αἴρω est. καθαίρω, λέξις θεία καὶ σεμνή apud veteres, ut Eustathius notat. Omnia munda & fœcunda quærit Pater cœlestis. Mundities & fœcunditas se invicem adjuvant.

¶ τὸ) Emphasis. Articulum non habet illud μὴ φέρον.

¶ πλείονα, *uberiorem*) Quæ redundant, auferuntur per afflictionem internam & externam: eo ipso augetur fructus.

3 καθαροί) Dicitur hoc a καθαίρω. v. 2.

¶ λόγον) *verbum*, purissimum. Verbum in se *plane purum* est: inde discipulis *puritatem* sive sanctitatem affert. Conf. διὰ Luc. I. 78.

4 κἀγώ, *& ego*) Ex imperativo *manete* prima persona supplebitur per periphrasin: *facite*, *ut maneatis in me*, *& ut ego maneam in vobis*.

¶ καθώς, *sicut*) Hic locus egregie declarat discrimen naturæ & gratiæ.

¶ ἀφ' ἑαυτοῦ, *a semet ipso*) Hoc declaratur commate sequente, *nisi &c.* sic, χωρὶς ἐμοῦ, *sine me*. v. 5.

5 οὗτος) *hic* demum.

¶ ποιεῖν, *facere*) Hoc verbum proprie sumitur. Alibi dicitur, *fructum facere*: sed hic, *fructum ferre*.

6 ἐν ἐμοί, *in me*) tanquam in vite.

¶ ἐβλήθη) eo ipso dignus est, qui ejiciatur; atque *ejicietur* certo. Aoristus primus.

mus. Sermo ἐὰν μή κτλ. est in futuro: & in apodosi τὸ ἐβλήθη denotat id, quod protinus evenit. Similis aoristus, ἐκέρδησας, Matth. XVIII. 15.

¶ ἔξω, *foras*) e vinea.

¶ ἐξηράνθη, *aruit*) sicut palmes in compitum ejectus. Vid. Matth. XIII. 12.

¶ συνάγουσιν, *colligunt*) Ibid. v. 40 f.

¶ αὐτά, *eos*) palmites rejiculos cunctos.

¶ καίεται, *ardent*) Simplex verbum magna vi positum, eximia cum majestate.

7 τὰ ῥήματά μου) *verba mea*, puritatem adferentia; *& ego ipse*. Correlata: verba Iesu, quibus obeditur; & preces fidelium, quae exaudiuntur.

¶ αἰτήσεσθε) *petetis*: petere poteritis & voletis. Preces ipsae sunt fructus, & fructum augent.

8 ἐδοξάσθη, *glorificatus est*) & *statuit*, *se glorificari*.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc pendet a τούτῳ, *hoc*.

¶ πολὺν, *multum*) Multitudo uvarum honorifica est vinitori.

¶ γενήσεσθε) Alii γενήσησθε vel γένησθε fecerunt, ob ἵνα. *Latinus* habet *efficiamini*. Graece quid legerit, non satis apparet. Idem judicium de aliis versionibus. Non inepta foret constructio, ἵνα φέρητε καὶ γενήσεσθε, coll. not. ad Marc. III. 27. sed potius sic resolvimus: *In hoc*, (*ut* nempe *multum fructum feratis*,) & *glorificatus est PATER meus*, *& EGO discipulos mihi* honorificos *habebo*.

¶ ἐμοὶ) *mihi*, (coll. Matth. XXVII. 57.) vel, *mei*.

¶ μαθηταὶ) Hoc praegnanti sensu accipiendum: *discipuli*, me digni. c. XIII. 35. Fundamentum Christianismi, fieri discipulum Christi: fastigium, esse discipulum Christi.

9 κἀγώ) *etiam ego*.

¶ τῇ ἐμῇ, *meo*) erga vos.

10 τετήρηκα, *servavi*) usque ad abitum meum ex mundo. 1 Ioh. IV. 17. Vt ex mundo abiit, sic est semper.

11 ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ, *gaudium meum*) quod ego gaudeo, de profectione mea ad Patrem; ex amore proveniens.

¶ ᾖ, *sit*) c. XVII. 26.

¶ ὑμῶν, *vestrum*) gaudium vestrum ex meo accensum.

¶ πληρωθῇ, *impleatur*) Dicitur hoc de gaudio discipulorum. nam Iesu gaudium non eget demum *impleri*.

12 ἡ ἐντολὴ, *praeceptum*) Antea, hoc & praecedente capite, in plurali dixit *praecepta*. Omnia uno amore continentur.

¶ ἵνα-καθὼς) *sicut amavi vos*, tractatur v. 13-16. inde *ut ametis inter vos* infertur versu 17.

13 ἀγάπην, *amorem*) erga amicos. Non est hoc loco sermo de inimicis.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc iterum pendet a ταύτης, *hoc*.

14 ὅσα, *quaecunque*) non tantum aliqua.

15 δούλους, *servos*) Sic v. gr. c. XIII. 16. 13. Idque hoc cap. v. 20 repetitur, sed benignius.

¶ ὅτι, *quod*) Particula hoc versu bis posita antitheton valde illustre reddit.

¶ οὐκ οἶδε, *non novit*) Servus tractatur ut ὄργανον, *instrumentum*.

¶ τί, *quid* rei, qua de causa.

¶ εἴρηκα, *dixi*) modò, nova appellatione, v. 13, & exquisitiore, quam Luc. XII. 4.

4, ubi non opponitur nomenclatura servi.

¶ ὅτι, *quod*) Conf. Gen. XVIII. 17. Ps. XXV. 14.

¶ ἃ ἤκουσα) *quæ audivi*, *facienda* mihi.

16 ἔθηκα, *posui*) Eleganter Castellio: *destinavi*, allegoriam ab *arboribus* exprimens.

¶ ὑπάγητε, *proficiscamini*) Sic הלך 2 Sam. III. 1, de progressu non loci, sed temporis & gradus.

¶ ὑμῶν-ὑμῖν, *vester-vobis*) *Vobis* seritur, *vobis* metitur.

18 μισεῖ, *odit*) tantum abest, ut *amet* vos.

¶ γινώσκετε, *scitote*) Sciebant: c. XI. 8. & tamen id ipsum jam magis reputare *jubentur*. v. 20. c. XVI. 4.

¶ πρῶτον) *prius*.

19 ἐκ τοῦ κόσμου) *a mundo* ejusque partibus.

¶ τὸ ἴδιον, *suum*) Sua causa, non vestra, vos amaret. *Suum* dicitur pro *vos*, atque sic notatur *Interesse* mundi.

¶ ἐξελεξάμην ὑμᾶς, *elegi vos*) ut ἰδίους, *meos*, c. XIII. 1. Fideles non meliores sunt mundo per se, sed ex electione. Hæc magnum facit discrimen.

20 εἶπον, *dixi*) c. XIII. 16. Matth. X. 24.

¶ εἰ-ἐδίωξαν· εἰ-ἐτήρησαν· *si-persecuti sunt*: *si-servaverunt*) Si non est mera conditio, sed affirmandi vim habet: & τηρεῖν h. l. est *infensis modis observare*, uti Matth. XXVII. 36. Gen. III. 15. *persecuti sunt* bene facientem: v. 24. *observaverunt*, dum loquebatur. v. 22.

¶ καὶ, *etiam*) Matth. X. 25. Vtrumque continetur in πάντα, *omnia*, v. 21.

21 τὸ ὄνομά μου) *nomen meum*, quod scil. non norunt. Subaudi, & *nomen ejus*, *qui misit me*.

¶ τὸν πέμψαντά με, *eum qui misit me*) Subaudi: & *me*. cap. XVI. 3.

22 ἁμαρτίαν) *peccatum* hoc, *infidelitatis*, conjunctæ cum odio mei.

¶ οὐκ, *non*) Nunc *peccatum* habent, *excusationem* non habent. Melius eis fuisset, si nil vidissent.

23 μισῶν, *odio habens*) Fidem comitatur amor; infidelitatem, odium. c. III. 18. 19.

¶ καὶ, *etiam*) Magnitudo peccati illius.

24 ἑωράκασι, *viderunt*) *opera*.

25 ἀλλ' ἵνα, *sed ut*) *sed*, sc. hoc fit.

¶ λόγος, *sermo*) propheticus, verus.

¶ ἐν τῷ νόμῳ αὐτῶν, *in lege eorum*) quam assidue terunt & jactant. Psalmi, pars legis late dictæ. conf. Matth. V. 18. 17. Nos *Biblia* dicimus.

26 δὲ, *vero*) Ignorantiæ & odio mundi opponitur testimonium Parecleti & discipulorum.

¶ παρὰ τοῦ πατρὸς, *a Patre*) Spiritus Dei est idem Spiritus Christi. Rom. VIII. 9. Gal. IV. 6. Vtrumque hîc innuitur. nam ut Paracletum mittere dicitur Filius, Patre non excluso: sic Spiritus veritatis a Patre, (non excluso Filio,) dicitur procedere.

¶ ἐκπορεύεται, *procedit*) Ap. XXII. 1. Hoc verbo non semper denotatur separatio. LXX, Ex. XXV. 35.

26, 27 ἐκεῖνος καὶ ὑμεῖς, *ille*: & *vos*) Act. V. 32.

27 δὲ, *vero*) Antitheton inter futurum *testabitur* & præsens *testamini*.

¶ μαρτυρεῖτε, *testamini*) de me.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *ab initio*) c. XVI. 4. ab initio estis, i. e. *ab initio* fuistis, & adhuc *estis mecum*. Similis locutio, 1 Ioh. III. 8 not.

CAP.

CAP. XVI.

1 Ἵνα μὴ σκανδαλισθῆτε, *ut ne scandalizemini*) ex odio mundi.

2 ἀλλ') *immo*.

¶ ἵνα) *ut* adeo. v. 32.

¶ δόξῃ, *videatur*) sibi & similibus sui.

¶ λατρείαν προσφέρειν) *munus offerre*. Hodienum Iudæi, ut Heinsius annotat, cædem Christiani appellant קרבן *munus*, in quo nulla expiatione opus sit.

4 μνημονεύητε) *recordemini*, cum fide. c. XIII. 19.

¶ οὐκ εἶπον) *non dixi*; quamlibet sciens. Sapientissima methodus Christi. Dixerat de odio mundi, sed minus aperte, & parcius, etiam paulo ante. Matth. X. 17. 21. 25. XXIV. 9.

5 οὐδεὶς) *Nemo* me jam interrogare pergit, cum deberetis maxime. Interrogarant sæpe, multis de rebus: & de hac ipsa re c. XIII. 36. sed magis cogitantes de discessu, quam de loco, quo iret Dominus. Postea quærere destiterunt. Itaque Dominus eos etiam interrogationem docet, quæ ei, si sponte fecissent, valde placuisset.

6 ἡ λύπη) *tristitia* ista, quæ jam erat, invaluit, & interrogationem impedivit.

¶ καρδίαν, *cor*) v. 22.

7 ἐγὼ, *ego*) a vobis non rogatus, mentiri nescius.

¶ ἀλήθειαν, *veritatem*) tametsi veritatem hujus rei non capitis. Omnis veritas sanctis bona est.

¶ συμφέρει) *conducit* vobis, respectu Paracleti, v. 7 f. & Mei, v. 16 f. & Patris, v. 23 f.

¶ γὰρ, *enim*) Paracleti duplex munus, erga mundum, h. l. & erga fideles v. 12 f.

¶ ἀπέλθω, πορευθῶ, *abiero*, *profectus ero*) Differunt verba: illud terminum a quo, hoc terminum ad quem magis spectat.

¶ οὐκ, *non*) Non erat conveniens, Iesum in infirmitate, & Spiritum S. in virtute eodem tempore adesse. c. VII. 39. Act. II. 33. & Iesu erat, *mittere* illum, non arcessere.

¶ πρὸς ὑμᾶς) *ad vos*, non ad mundum: quanquam mundus *elencbum* ejus sentiet.

8 ἐκεῖνος ἐλέγξει, *ille arguet*) per vestrum præconium & per opera conversionum & sanationum: cui elencho mundus partim se submittet, partim repugnabit, sed adversus stimulum calces. Commode post verbum μαρτυρήσει, *testabitur*, c. XV. 26, ponitur verbum ἐλέγξει, *arguet*. Ammonius: μάρτυς ἐπ' ἀγαθοῦ λαμβάνεται· ἔλεγχος δὲ ἐπὶ φαύλου. Christus est *bonus*: mundus est *pravus*.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) vobis infensum, universum, cum iis, qui in mundo sanctissimi & potentissimi habentur, nec mihi credunt: Iudæos & gentes perversas.

¶ περὶ, *de*) Tres tituli insignes *de Peccato*, *de Iustitia*, *de Iudicio*. *Peccato* opponitur *justitia*: *justitia* est Christi: *judicio* cadit Satanas. Qui de *peccato* convictus est, deinceps vel transit ad *justitiam* Christi, vel cum Satana partem *judicii* habet. Hujus loci impletio habetur in Actis Apostolorum. Vide ibi exemplum elenchi, de *peccato infidelitatis*, c. III. 13 f. de *justitia*, c. XIII. 39 cum antecedenti: de *judicio*, c. XXVI. 18.

9 περὶ ἁμαρτίας, *de peccato*) Sermo est non de peccato universe, sed de peccato *infidelitatis*, c. XV. 22. quod aberrat a veritate prima. c. VIII. 46 not. Et rursum *infidelitas* est confluens peccatorum omnium,

um, & omnibus pejor. Matth. X. 15 not. Per eam homo excidit omni voluntate Dei. Hebr. III. 12.

¶ *ὅτι*) nempe *quod.* & sic vers. seqq. ut evidens est ex conjugatis v. 11.

10 *δικαιοσύνης, justitia*) Mundus Iesum pro nocentissimo habuerat.

¶ *ὅτι-ὑπάγω quod-vado*) justus, 1 Ioh. II. 1, accessum parans fidelibus. Abitus Christi ad Patrem confirmatus est adventu Paracleti.

¶ *καὶ οὐκ ἔτι θεωρεῖτέ με, & jam non videtis me*) id est, & in eum statum venio, ubi *jam non videtis me.* Est commutatio personæ: i. e. & jam non videor. nec tamen sine causa sermo est secundæ personæ. nam si cujusquam esset, videre Iesum, apostolorum esset: atque horum tamen ipsorum erat credere, & omnes ad credendum invitare. Act. X. 41. Luc. XXIV. 52. Rom. IV. 18 f. Hebr. XI. 1. 27. VI. 19. 1 Petr. I. 8. 21. 2 Cor. V. 16. 21, ubi expendatur *Iustitia.* Contra, quam diu Christus inter homines conspici potuit, nondum parata erat justitia. Hebr. IX. 26. 28. 1 Tim. III. 16 not. Ante mortem ille fuam, mortalium oculis expositus fuerat: post resurrectionem non item, nisi quatenus opus fuit testes resurrectionis confirmari; quibus ipsis non toto illo tempore conspectus est, sed per vices apparuit, nedum mundo. Et aspectus gloriæ ejus, justitiam comitatæ, viventibus in carne foret intolerabilis.

11 *ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου, princeps mundi hujus*) Satanas, sub ea ratione, quod est princeps mundi, judicatus est.

¶ *κέκριται, judicatus est*) omni potestate ei ademta, in qua genus humanum fuerat; patefactoque hominibus, etiam gentibus alienissimis & idololatria absorptis, reditu sub sceptrum justitiæ Christi; iis, qui reditu uti nolunt, eandem demum cum principe mundi partem habituris. Fuit Processus gravissimus, quem excepit Executio.

12 *πολλά, multa*) de passione, morte, resurrectione Domini, & de iis, quæ v. 8 ss attinguntur, & mox abrumpuntur. Hæc *multa* non quærenda sunt in Traditionibus Romanensibus, quæ plus quam elementares sunt, & nunc etiam minus, ab iis, qui Paracletum habent, *ferri possunt.* Quærenda vero sunt in Actis & Epistolis apostolorum, & in Apocalypsi; hoc ipso nomine magni faciendis. Indicantur etiam versu seq. in fine.

¶ *οὐ δύνασθε, non potestis*) vel propter *multitudinem* ipsam, vel propter gravitatem

¶ *βαστάζειν*) *portare* ea, quæ dicere habeo. Paracletus loquetur.

13 *ὁδηγήσει, ducet*) sensim, ut opus erit vobis.

¶ *πᾶσαν*) *omnem*, non modo eam, quam vobis nunc pro captu vestro dico, v. 7, vel de qua Paracletus mundum arguet, v. 8 f. 1 Ioh. II. 20. 1 Cor. I. 5. II. 9 seqq.

¶ *τὴν*) Articulus demonstrativus: omnem *eam* veritatem, quam nunc vobis habebam dicere. Eadem phrasis, *πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν*, Marc. V. 33.

¶ *ἀλήθειαν, veritatem*) Scriptura non solet dicere in plurali, *ἀλήθειαι, veritates.* Veritas est una, tota. Vera utique sunt, *quæcunque audiet*, &, *quæ venient.*

¶ *οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, non enim loquetur a semet ipso*) Sic quoque Filius de se loquitur, c. XII. 49. conf. de *audiendo*, c. VIII. 40.

¶ *τὰ ἐρχόμενα, venientia*) Hæc quoque *vera*: alias non venirent. Veniebant tum

crux,

crux, mors, vita, gloria. Præsens, *venientia*: de quibus prædictum est per prophetas. Act. III. 21. Mirabilia Spiritus sancti imminebant jam tum. Apostoli multa prædixere, etiam in suis epistolis: sed maxime huc spectat Apocalypsis, scripta per *Iohannem*.

¶ ἀναγγελεῖ, *annunciabit*) Causa, cur Iesus ante passionem suam fere nil prædixerit futurorum, nisi eorum primum & extremum, eversionem Ierosolymæ & judicium novissimum. Fons Theologiæ propheticæ, revelatio Spiritus sancti. ἀναγγελεῖ, *annunciabit*, ter dicitur.

14 ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, *ille me glorificabit*) Oeconomia trium testium: Patrem glorificat Filius; Filium Spiritus sanctus. c. XIV. 13. XVII. 4

¶ ἐκ τοῦ ἐμοῦ, *ex meo*) Hinc Spiritus sanctus docuit apostolos omnia dicere & facere in nomine I. C.

15 λήψεται) Magna vis codicum, λαμβάνει. Congruit ἔχει & ἐστὶ, magnifico præsentis temporis significatu: & *acceptio* certe præcedit *annunciationem*.

16 μικρὸν-καὶ πάλιν μικρὸν, *paullum-& iterum paullum*) scil. *est*. In universum, quatriduum. conf. *hora*, v. 21. *nunc*, v. 22. Mollissime de passione sua loquitur.

¶ οὐ θεωρεῖτε· ὄψεσθε, *non spectatis: videbitis*) Præsens, & futurum. θεωρεῖν, ὄπτεσθαι, differunt. nam hoc magis est cum affectu. v. 22.

¶ ὅτι, *quia*) Hæc est, & non spectandi, & videndi, causa. coll. v. 10.

17 ἐκ) Subaudi τινές.

¶ καὶ ὅτι, *& quod*) Discipuli duas orationes conjunctas, sibi non intellectas, disjungunt.

18 ἔλεγον, *dicebant*) singuli. Quum *inter se dicentes* hærerent, v. 17, seorsum ambigebant.

¶ τοῦτο, *hoc*) Valde demonstrat pronomen h. l. *hoc tandem*. quasi dicerent: nil jam pridem intelleximus minus, quam hoc. Sane nos, post eventum, facile intelligimus: illi tum non item.

¶ οὐκ οἴδαμεν, *nescimus*) Deponunt spem conatumque interpretandi.

19 ὅτι ἤθελον, *eos velle*) *voluntate* laudabili. ipsam interrogationem prævenit bonus Salvator.

¶ μικρὸν, *paullum*) Non sine causa hoc toties repetitur.

20 εἰς, *in*) Tristitia non modo pariet gaudium, sed ipsa in gaudium vertetur, ut aqua in vinum. Ea ipsa res, quæ vobis nunc tristis videtur, læta agnoscetur.

21 ὅταν τίκτῃ, *cum parit*) Hic nondum additur, *prolem*, quia mulier tum magis angustiis ipsis tenetur.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) filius aut filia.

¶ εἰς τὸν κόσμον, *in mundum*) Quanto majus gaudium vestrum, Iesum videre, *vobis* redivivum.

22 ὄψομαι, *videbo*) v. 16, *videbitis*. Correlata.

¶ χαρήσεται ὑμῶν ἡ καρδία) Ies. LXVI. 14, καὶ ὄψεσθε καὶ χαρήσεται ἡ καρδία ὑμῶν.

¶ οὐδεὶς αἴρει, *nemo tollit*) Præsens, quo significatur, gaudium esse certum, a nullo hoste impediendum, quicquid jam nunc immineat. v. 32.

23 ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *in illo die*) Hoc etiam ad preces, de quibus mox hoc versu, applicatur versu 26.

¶ οὐκ ἐρωτήσετε) *non interrogabitis*, non ex tristitia, uti v. 6, sed ex lætitia. Hujus αὐταρκείας & acquiescentiæ prægustus sequitur mox versu 30. Non habebitis, quod me rogetis: liquido cognoscetis omnia: conf. v. 19. 25. c. XXI. 12. Res ipsa præsto erit. Ad Patrem ipsum vos applicabitis.

¶ *οὐδὲν, nihil*) de his rebus. De regno interrogarunt Act. I. 6.

¶ *ἀμὴν ἀμὴν, amen amen*) De precibus semel iterumque attigerat aliquid: quod qui oraturi essent in nomine Iesu, experturi essent unitatem Patris & Filii: c. XIV. 13. & quod qui in Christo manerent & fructum ferrent; quicquid peterent, accepturi essent. c. XV. 7. 16. Nunc ex instituto de iis agit.

¶ *ὅσα ἂν, quæcunque*) Præsto est nobis *charta blanca*, ut Spenerus loquitur.

¶ *αἰτήσητε, petieritis*) etiam de iis rebus, de quibus nunc cupitis *ἐρωτᾶν quærere* ex me. Precatio est quiddam evidentius & quasi palpabilius, quam fides: itaque Iesus discipulos in precando instituens, ad fidem perducit.

¶ *τὸν πατέρα, Patrem*) Resp. *ἐμὲ, me.* Iesus discipulos instituit, ut dimisso desiderio visibilis præsentiæ Iesu, ad Patrem accedant.

¶ *δώσει, dabit*) *Faciam*, dixerat c. XIV. 13 f. ubi de agnoscendo Patre in Filio: nunc, de Amore Patris, erga credentes, *dabit*, ait.

24 *ἕως ἄρτι, huc usque*) Quotiescunque orabant, *Pater noster*, sic debebant posthac dicere in nomine Iesu Christi.

¶ *αἰτεῖτε, petite*) in nomine meo.

¶ *ἵνα, ut*) Causa, cur jubeat *petere*.

25 *ἐν παροιμίαις, in dictis tectioribus*) Antitheton *παῤῥησίᾳ, aperte*, sine involucro. *πάροιμος*, qui *propter viam*, non *in via* est. unde *παροιμία* (cap. X. 6.) oratio, qua non id ipsum, quod verba sonant, sed tamen non dissimile quiddam (unde etiam *παραβολὴ* משל dicitur) innuitur. Tale erat illud *μικρὸν, paullum*, v. 16, ubi discipuli dicerent: *hoc quid est?* v. 18.

¶ *περὶ, de*) Eadem particula v. seq. Suave correlatum, *de Patre vobis: Patrem de vobis.*

26 *ὀνόματι, nomine*) Cognitio parit orationem.

¶ *οὐ λέγω, non dico*) Conf. *οὐ λέγω, non dico*, 1 Ioh. V. 16 not. Declarat Iesus, amorem Patris non demum eis sua rogatione conciliari debere, ut exaudiantur. Ex eo potius ipso, quia Patris erant, pro eis rogat, c. XVII. 9.

27 *Αὐτὸς*) *Ipse*, sua sponte.

¶ *φιλεῖ ὑμᾶς, amat vos*) adeoque vos exaudit.

¶ *ὅτι, quia*) Ratio, cur Pater eos amet audiatque.

¶ *πεφιλήκατε, καὶ πεπιστεύκατε*) *amore & fide prehensum habetis.* Amor & posterior est fide & prior: nam se invicem sustentant. Imo ipsa fides imbibit amorem & amplexum doni cœlestis. Hoc loco amor præponitur, ut eo magis inter se respondeant hæc verba, *amat, amavistis. Creditis, me a Deo exisse:* hæc verba Dominus discipulis in os inserit, ut ab illis resonet illud, *Credimus, te a Deo exisse.*

28 *ἐξῆλθον, exivi*) Recapitulationem maximam habet hic versus. Sociniani perperam hæc verba, ut per *parœmiam* dicta, accipiunt.

29 *νῦν, nunc*) Non exspectant *horam* aliam. v. 25. Iesum vident implevisse promissum citius, quam promisisse putaretur.

30 *πάντα, omnia*) etiam statum cordium. Etiamsi non interrogeris, tamen aptus est tuus sermo omnibus.

¶ *καὶ οὐ, & non*) Vnus doctor est, qui non interrogatus satisfaciat discipulis. Multi hodie parum discunt, quia docto-
res

res suos, sane non omniscios, nil interrogare solent.

¶ πιστεύομεν, ὅτι ἀπὸ θεοῦ ἐξῆλθες, *credimus*, *te a Deo exisse*) i. e. credimus in Deum, & in te credimus. Itaque persuasit Iesus. coll. c. XIV. 1, *credite*.

31 ἄρτι πιστεύετε. *Nunc creditis*) Epiphonema totius doctrinæ Christi: Fides vestra est ἄρτιος, perfecta, apta. nunc habeo, quod (cap. XIV. 1.) volui & volo. *creditis*. v. 30. 27. c. XVII. 7 (*νῦν*, *nunc*:) c. XX. 29. Nunc progredior.

32 ἰδοὺ, *ecce*) Salvator discipulorum fidem munit adversus ingruentem procellam.

¶ εἰς τὰ ἴδια, *in sua*) quæ antea propter me reliquistis. Perfidia Iudæ, qui *fiscum* habuerat, ad ceteras majores causas *dispersionis* accessit.

33 ἵνα, *ut*) Scopus sermonum horum.

¶ εἰρήνην, *pacem*) cordis non perturbati. c. XIV. 1.

¶ νενίκηκα) *vici*, etiam vobis.

CAP. XVII.

1 Ταῦτα, *hæc*) Orat de se, v. 1 ſ. de apostolis, v. 6 ſ. iterumque v. 24 ſ. de credituris, v. 20-23. & hac oratione complectitur omnia, quæ a cap. XIII. 31 dixit, obsignatque res adhuc gestas, spectans præterita, præsentia & futura. Tacite innuitur Pentecoste nova instans. Quis non gaudeat, hæc perscripta exstare, quæ cum Patre locutus est Iesus? Hoc caput in tota scriptura est verbis facillimum, sensibus profundissimum.

¶ καὶ ἐπῆρε, *& sustulit*) continuo.

¶ εἰς τὸν οὐρανὸν, *in cælum*) Eo jam tendebat.

¶ εἶπε, *dixit*) Orat Patrem, simulque discipulos docet.

¶ Πάτερ) Sic *Patrem* absolute appellat Iesus in hac oratione dulci & prolixa quater, & cum epitheto bis; in universum non nisi sexies, idque fere ineunte nova sermonis parte. v. 1. 5. 11. 21. 24. 25. Nomina Dei non sunt cumulanda in oratione, sed parce & religiose appellanda: ut Hebræos quoque docere ostendit Hottingerus de nominibus Dei apud orientales. Talis simplicitas appellationis ante omnes decuit Filium Dei: atque ut quisque fidelium animam suam optime in promtu habet ad fiduciam orandi, sic illam maxime potest subsequi simplicitatem.

¶ ἡ ὥρα) *hora* glorificationis.

¶ δόξασον, *glorifica*) Hoc verbum, & nomen δόξα, *gloria*, in tota hac oratione eandem, & quidem summam, vim habent. Et ante glorificationem sui, & post, Filius Patrem glorificavit. Hinc varia glorificatio mutua. v. 4. 5. & v. 1.

¶ σοῦ τὸν υἱὸν, *tuum filium*) Hac appellatione exprimitur, Iesum glorificandum esse, ut Filium decet; ob id ipsum, quia sit Filius. Hic, cum Patre agens, non dicit se *Filium hominis*.

2 καθὼς, *sicut*) Hoc comma respondet inciso illi, *glorifica*.

¶ ἐξουσίαν, *potestatem*) adversus hostem, qui *omnem carnem* subegerat. Col. I. 13.

¶ ἵνα πᾶν, *ut omne*) Hoc comma respondet inciso illi, ἵνα *ut glorificet*.

¶ πᾶν - αὐτοῖς, *omne - eis*) Vid. not. ad cap. VI. 37. Singulare collectivum πᾶν, *omne*, & ἓν, *unum*, v. 11, congruunt.

¶ δώσῃ) Futurum subjunctivi, ut θεωρήσωσι, c. VII. 3: nisi enim esset futurum, evangelista videtur scripturus fuisse θεωρῶσι,

σι, post præsens ὑπάγει. θήσω, ἔσῃ, καυθήσωμαι, κερδηθήσωμαι. conf. ἵνα ἔσαι Apoc. XXII. 14. Alii habent, δώσει.

3 ἔστιν) *est*; non modo *affert*.

¶ γινώσκωσι, *cognoscant*) Cognitio in negotio salutis est maximi momenti. v. 26.

¶ μόνον, *solum*) Non excluditur Filius & Spiritus sanctus: conf. μόνος, *solus*: c. VIII. 9. sed dii falsi, quorum cultu idololatrico refertus erat mundus. Et Iesus h. l. de se ipso loquitur, ut Patris *apostolus*.

¶ ὃν ἀπέστειλας, *quem misisti*) Ratio, sub qua Iesus Christus agnoscendus est. Missio præsupponit Filium cum Patre unum.

¶ Χριστὸν, *Christum*) Apertissima appellatio, quæ deinceps plane invaluit.

4 ἐπὶ τῆς γῆς, *super terram*) Antitheton, παρὰ σεαυτῷ, *apud temet ipsum*, in cœlo. v. 5. *Terra* defecerat a Deo.

¶ ἐτελείωσα, *consummavi*) Exponitur illud, *glorificavi*.

5 εἶχον, *habui*) Hic non dicit, *accepi*. Semper *habebat*: nunquam *cœpit* habere.

¶ πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι, *antequam mundus esset*) Mundi appellatione etiam angeli h. l. continentur. Etiam antequam *fieret* mundus, gloriam illam habebat Filius: v. 24. sed cum *fieret* mundus, gloria illa se cœpit exserere. Æternitas Filii Dei. Idem mundi ac temporis initium. quicquid est ante mundum, est ante tempus: quicquid est ante tempus, est æternum.

¶ παρὰ σοὶ, *apud te*) quia tum extra Deum nil erat. Constr. cum εἶχον, *habebam*.

6 ἐφανέρωσα, *manifestavi*) novo modo. c. I. 18.

¶ ὄνομα) *nomen* tuum, *paternum*. v. 11.

¶ οὓς, *quos*) Apostoli innuuntur, uti v. 12.

¶ σοὶ) *tui*, uti v. 9. 10. *tui* erant, per fidem V. T.

¶ ἐμοὶ) *mihi* dedisti, ut sint fideles N. T.

¶ τετηρήκασι, *servaverunt*) Præclarum est hoc Testimonium.

7 πάντα, *omnia*) Subsumitur versu sequente: *verba*.

¶ παρὰ σοῦ, *abs te*) adeoque vera & solida.

8 ἔλαβον, *acceperunt*) per fidem.

¶ ἐπίστευσαν, *crediderunt*) Ter his precibus memoratur *fides*: apostolorum, h. l. eorum, qui per horum verbum credituri sunt: v. 20. mundi, v. 21.

9 περὶ αὐτῶν, *de eis*) Iesus rogat de fidelibus: Ipse, & fideles, de mundo.

¶ οὐ περὶ τοῦ κόσμου, *non de mundo*) Hoc non absolute accipi debet: coll. v. 21. 23. sed Iesus non rogat pro mundo, hoc loco & tempore, & his verbis, quæ in solos fideles conveniebant. v. 11. 15. 17. Eadem dicit Christus Psalm XVI. 4. Non tamen excludit mundum, quum discipulos ex mundo electos commendat.

10 τὰ ἐμὰ, *mea*) & *mei*.

¶ σά ἐστι, *tua sunt*) a te sunt, atque a me ad te referuntur.

¶ ἐμὰ, *mea*) quia mihi dedisti.

¶ δεδόξασμαι, *glorificatus sum*) Tales se præbuerunt, in quibus glorificarer: agnoverunt gloriam meam; i. e. credunt, mea omnia esse tua, & tua mea.

¶ ἐν αὐτοῖς, *in eis*) penes eos. sic ἐν *in*, c. XV. 24.

11 εἰσὶ, *sunt*) & quidem cum periculo. Ideo sequitur: τήρησον, *serva*.

¶ πρός

¶ *πρός σε ἔρχομαι*, *ad te venio*) accessu sacerdotali. v. 19.

¶ *πάτερ ἅγιε*, *Pater sancte*) Appositissima appellatio. Iud. v. 1 not. Patria Dei sanctitas & sancta Paternitas & Christo aditum fecit dulcem, & fidelibus certum, v. 17. 19, & mundo, dum in malo manet, clausum. *Iustum Patrem* appellat v. 25.

¶ *ἐν τῷ ὀνόματί σου*, *in nomine tuo*) ut porro tui maneant, & a te mihi dati audiant.

¶ *οὓς*, *quos*) *Cant.* cum aliis *ὃ*, *quod.* Optimo sensu. *αὐτοὺς ὃ* dicitur, uti *πᾶν* - *αὐτοῖς*, v. 2 not. & congruit mox *ἓν*, *unum.* Hac locutione non percepta, *ὃ* alii mutarunt in *οὓς*, non longe diverso sensu; alii in *ᾧ*, ut si *ὃ* sive *ᾧ* referretur ad *ὀνόματι.* Pariter versu 24 *ὃ*, non *οὓς*, habent *Cant. Copt. Goth.* & v. 12 *ᾧ*, non *οὓς*, nonnulli, quibus additur *Copt.* nisi id quoque pro *ὃ* irrepsit.

¶ *ἓν*) *unum*, inter se & nobiscum, a mundo divisum.

¶ *καθὼς*, *sicut*) Non rogat Iesus, ut ipse unum sit cum Patre: rogat, ut credentes unum sint. Illa unitas est ex natura; hæc ex gratia. igitur illi hæc similis est, non æqualis. conf. *καθὼς*, *sicut*, v. 16. 18. & de eadem re, v. 21.

¶ *ἡμεῖς*, *nos*) Sic etiam v. 21. 22 loquitur. Patri Filius *ὁμούσιος*, ejusdem essentiæ. Moses de Deo & de se vel ad Deum vel ad populum loquens non poterat dicere: *nos.* Neque tamen, propter hanc ipsam *ὁμουσίαν*, convenire videtur, ut fideles in orando ad Patrem & Filium dicant: *Vos.* qua tamen locutione nonnulli utuntur Theologi practici.

12 *ἐγὼ ἐτήρουν ἐφύλαξα*, *servabam*: *custodivi*) Iesus rationes conficit cum Patre. *ἐτήρουν* respicit *τήρησον*, v. 11. Quod ego adhuc, inquit, feci, tu fac posthac. *ἐτήρουν*, *servabam*, potestate: *ἐφύλαξα*, *custodivi*, vigilantia. Eadem verba, 1 Ioh. V. 18. 21.

¶ *οὐδεὶς*, *nullus*) Hoc ad futura quoque pertinet. c. XVIII. 9.

¶ *εἰ μὴ*, *nisi*) Tristis exceptio.

¶ *ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας*) Articulus valde demonstrat: *filius ille perditionis*, de quo prædictum est; qui se ipsum perdidit; Act. I. 25. cui bonum fuisset, *non nasci.* Iudam non nominat. conf. Ps. XVI. 4. Nos sane Individuorum amissorum reddemus rationem.

13 *δὲ*, *autem*) Antitheton: *eram cum eis*: *ad te venio.*

¶ *λαλῶ*, *loquor*) Sine dubio audiebant discipuli loquentem.

¶ *ἐν τῷ κόσμῳ*, *in mundo*) jam, ante discessum meum.

¶ *ἔχωσι*, *habeant*) me eos docente ac pro eis rogante.

¶ *τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν*, *gaudium meum*) c. XV. 11 not.

14 *καὶ*, *&*) Connexa: Verbum Dei accipere; mundo exosum esse.

15 *ἄρῃς*, *tollas*) nunc. nam deinceps, *volo.* v. 24.

¶ *ἐκ τοῦ πονηροῦ*, *ex malo*) Est *ὁ πονηρὸς*, *malus*, in quo jacet *mundus*; & qui est in mundo. 1 Ioh. IV. 4. Mundus alienus a *veritate.* v. 17.

16 *ἐκ*, *ex*) Sententia hæc exstat etiam v. 14, sed alio verborum ordine, qui simpliciter ostendit causam odii mundi, & cum consequenti versu 15 congruit. Nunc autem *ἐκ τοῦ κόσμου*, *de mundo*, bis priore loco positum, sustinet emphasin, in

 anti-

antitheto ἁγίασον, *fanctifica*. Ex v. 16 deducitur versus 17, & ex v. 18 versus 19.

17 ἁγίασον, *fanctifica*) plane tibi asfere.

18 ἀπέστειλας, *misisti*) Missionis fundamentum, fanctificatio. c. X. 36.

¶ ἀπέστειλα, *misi*) mittere institui, apostolatum contuli.

19 ἐγὼ ἁγιάζω ἐμαυτὸν, *ego fanctifico me ipsum*) totum me dico & confecro tibi. Illi exeunt in mundum, mea causa: ego adeo ad te, illorum quoque bono. Euphemia, amori Christi conveniens: fanctifico me, mortem, eamque crucis, tolerans.

¶ ἡγιασμένοι, *fanctificati*) Talium demum vera est *Canonizatio*, ab ipso Domino facta. 1 Petr. III. 18. 2 Cor. V. 15.

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) etiamsi id exterius non appareat. Opponitur hoc fanctimoniæ ceremoniali.

20 ἀλλὰ καὶ, *fed etiam*) Christus, Sapientia, est קהלת *Congregatrix*.

21 ἵνα πάντες, *ut omnes*) Sic, ἵνα ὦσιν, *ut fint*, v. 22. 23.

¶ πάντες, *omnes*) credentes per verbum apostolorum. Eadem omnibus credentibus, quæ apostolis, beatitudo impetratur.

¶ ἵνα καὶ, *ut etiam*) ἵνα, *ut* quasi post parenthesin hic repetitur ex initio versus.

¶ ἐν ἡμῖν ἓν, *in nobis unum*) Emphasin illud ἐν ἡμῖν, *in nobis*, addit ad ἓν *unum* repetitum: & illud ἐν ἡμῖν *in nobis* deducitur ex καθὼς, *ficut* &c.

¶ ὁ κόσμος) *mundus* denique totus.

¶ πιστεύσῃ, *credat*) quum viderit fideles nostri plenos. Sequitur per gradationem, γινώσκῃ, *cognofcat*, v. 23. conf. v. 8. Apud *mundum* prima *fidei* stamina præcedunt ulteriorem & pleniorem *cognitionem*: apud ipsos *fideles cognitionem* solidam plena *fides* subsequitur.

22 δόξαν, *gloriam*) Gloria *Vnigeniti* effulget per *filios* Dei fideles.

¶ δέδωκα, *dedi*) Hem, quanta majestas Christianorum! *dedi*, jam, quamvis occulte.

23 ἐγὼ, *ego*) sc. *fum*.

¶ τετελειωμένοι εἰς ἓν, *confummati in unum*) ad perfectam unitatem perducti.

24 οὓς, *quos*) Redit ad apostolos. v. 25, *hi*.

¶ θέλω, *volo*) ἐρωτῶ, *rogo*, dixerat v. 9. 15. 20. nunc incrementum sumit oratio. *volo*, interpretandum; nam *velim* languidius est. rogat Iesus cum jure, & postulat cum fiducia, ut Filius, non ut servus. conf. Ps. II. 8. Marc. X. 35. VI. 25.

¶ θεωρῶσι) *fpectent*, fruentes.

¶ πρὸ, *ante*) Constr. cum *amavisti*. Oeconomia salutis fluit ex æternitate in æternitatem. Inter æternitatem & mundi *conditum* nil datur medium. nam *in principio* Deus creavit.

25 πάτερ δίκαιε, *Pater juste*) Ex *justitia* fluit fidelium præ mundo ad Deum per Christum admissio. καὶ, καὶ, &, &.

26 γνωρίσω, *notum faciam*) Id fecit, v. gr. c. XX. 17. coll. Hebr. II. 12.

¶ τὸ ὄνομά σου, *nomen tuum*) *paternum*, amantissimum.

¶ ἡ ἀγάπη-κἀγὼ, *amor-& ego*) i. e. tu & *amor tuus; egoque* & amor meus.

¶ ἐν αὐτοῖς ᾖ, *in illis fit*) ut eodem amore, quo me amas, illos ames in ipsis: ut cor ipsorum theatrum sit & palæstra hujus amoris.

CAP.

CAP. XVIII.

1 Ἐξῆλθε, *exiit*) continuo. Ergo, quae capp. praec. scripta sunt, dixerat in urbe.

¶ τῶν κέδρων) קדרון Hebraeis dicitur: *Cedron* habet *Lat.* non *cedrorum.* Itaque τῶν a librariis insertum censemus. Complura nomina Hebraica Graeci ad suae linguae sonos flexerunt, ut docet Hillerus in Onom. p. 715. atque ita locum habere posset τῶν κέδρων sed nunquam sic habent LXX, nisi 1 Reg. XV. 13, ubi tamen Tigurina editio, adeoque cod. Alex. habet, ἐν τῷ χειμάῤῥῳ τῶ κέδρων. Alias LXX sine articulo dicere solent, ἐν τῷ χειμάῤῥῳ χοῤῥάθ, εἰς τὸν χειμάῤῥυν κιδρῶν κτλ. Neque inter LXX interpretum & Iohannis tempora τῶν κέδρων usu invaluisse videtur.

2 τὸν τόπον) *locum*, & totius loci rationem.

¶ ἐκεῖ, *illic*) in loco agonis imminentis.

3 τὴν σπεῖραν) *cohortem* peditum *Romanorum* cum *tribuno*; cui contradistinguuntur ministri *Iudaeorum.* v. 12.

¶ μετὰ Φανῶν) Φανὸς, *laterna.* vid. Hesychium.

4 ἐξελθὼν, *egressus*) Poterat igitur etiamnum discedere.

¶ εἶπεν, *dixit*) ut impetum cohortis a discipulis averteret. v. 8.

6 ἔπεσον, *ceciderunt*) Non debebant porro adversus stimulos calcitrare, Iudas praesertim.

8 ἀπεκρίθη, *respondit*) Bis dicit: *Ego sum.* si tertiò dixisset, non cepissent illum. Tertiò dicet olim.

¶ τούτους, *hos*) discipulos; quos illi caeci adoriebantur.

9 πληρωθῇ, *impleretur*) Iesus propheta erat. sic v. 32.

¶ οὐκ ἀπώλεσα, *non perdidi*) ne hoc quidem maximo eorum periculo.

10 σίμων, *Simon*) Hunc id fecisse, solus Iohannes commemorat: ceteri de Petro reticent.

¶ ἔχων, *habens*) Vel *habere* gladium, periculosum fuit.

¶ ἀπέκοψεν, *abscidit*) ictu periculoso.

¶ μάλχος, *Malchus*) Credibile est, longo post tempore notum mansisse inter Iudaeos & Christianos hunc hominem. Servi nomen ponitur in historia sacra, ut ancillae, Act. XII. 13.

11 τὸ ποτήριον, *poculum*) Respicit Iesus ea, quae dixerat Matth. XX. 22. XXVI. 39. Itaque Iohannes praesupponit ea, quae ceteri evangelistae scripserunt: neque enim ea scribit, quae ll. cc. Matthaeus scripsit.

¶ οὐ μὴ πίω; *non bibam?*) Huc tendebat pugna Petri.

13 πρῶτον, *primum*) solum honoris causa. conf. Act. IV. 6. Salvatorem mox ad Caipham inde ductum esse, eo significat Iohannes, quod ait, Caipham fuisse sacerdotem magnum, & Petrum cum Iesu intrasse aulam Caiphae. v. 15 fin.

14 ὁ συμβυλεύσας, *qui consilium dederat*) eoque cupidus interimendi Iesu.

15 ἄλλος) sine articulo, *alius*, indefinite, in prima hac mentione. nam mox ὁ relativam vim habet. Vid. E. Schmid. ad h. l.

¶ τῷ ἀρχιερεῖ, *pontifici*) eoque nomine intromittebatur.

16 ἔξω, *foris*) Discipulus, quamlibet notus, (non addidit Iohannes h. l. *occultus*, ut c. XIX. 38.) aperte ingrediens, tutior

tutior est, quam Petrus timide agens ignotus. Generale religionis odium sæpe admittit exceptionem apud familiares, ut iis conniveatur.

¶ εἶπε, *dixit*) rogans, ut sibi liceret Petrum introducere.

17 καὶ σὺ) *tu quoque*, ut multi, & ut comes tuus. Si ancilla nescisset, discipulum illum alium esse *discipulum*, non dubium est, quin eum quoque fuerit interrogatura. Ergo non nocendi causa quæsierat ancilla, sed, ne ipsa in discrimen veniret. nec majore periculo erat Petrus, quam alter discipulus.

18 πέτρος, *Petrus*) In monte oliveti frigus contraxerat.

19 διδαχῆς, *doctrina*) Interrogat pontifex, quasi doctrina Iesu serpsisset in occulto. Sic sæpe ex veritate vult mundus rem anguli facere. De doctrina respondet Iesus; de discipulis non opus erat.

20 τῷ κόσμῳ, *mundo*) Sermo valde amplus. *Aperte* significat modum: *semper*, tempus; *in synagoga & in templo*, locum.

¶ ἐν συναγωγῇ) Editi habent, ἐν τῇ συναγωγῇ· ut mox dicitur ἐν τῷ ἱερῷ. sed non temere prætermisit evangelista τῇ articulum. Ioh. Harduinus duas tantummodo Hierosolymis synagogas fuisse statuit, alteram indigenarum, alteram Libertinorum, Act. VI. 9. & unam indigenarum synagogam ex hocce Iohanneo loco inferre conatur. Op. sel. p. 904. Loquitur autem Dominus de synagogis totius regionis, non urbis modo, adeoque ex hoc loco unitas synagogæ in urbe neque refutatur neque infertur. Nomen singularis numeri, ἐν συναγωγῇ, ex absentia articuli vim distributivam nanciscitur: & inde articulus τῷ, templo adjectus, epitasin facit.

¶ ἐν κρυπτῷ) *in occulto*, nil, quod attinet ad doctrinam apud populum. Nam etiam seorsum docuit multa discipulos; quorum tamen summum fastigium nunc etiam coram synedrio confessus est. Matth. XXVI. 64.

21 τί με) *quid me*, cui non credis?

¶ τί) Hoc alterum, *quid*, pendet ab *interroga*.

¶ οὗτοι, *hi*) Indigitat multitudinem præsentem: *vel hi sciunt*.

22 ῥάπισμα, *plagam*) virga, sive baculo. conf. c. XIX. 3 not. & Matth. XXVI. 67 not.

¶ οὕτως, *sic*) *tali modo*. Non poterat *veritatem ipsam* impugnare: *in modo* peccasse Iesum, vult indicare; ut innocentissimus quisque sæpe insimulatur ab iniquis. Sed *modum* quoque defendit Iesus; non *male*, sed *bene* se locutum declarans.

23 αὐτῷ) Omittunt hoc *Hirs. Goth. Lat.* in ms. Bodl. vet. *Luther*.

¶ μαρτύρησον, *testare*) *Si male locutus sum, tum demum, ceteris paribus, testare &c.* testari conatus erat minister per ipsam plagam, sed perperam.

¶ εἰ δὲ, *sin autem*) Hoc habet vim affirmandi.

24 ἀπέστειλεν, *misit*) Vnus alterque οὖν supplet, vel δὲ, vel τέ. Nil opus est. Iesum ab Anna ad Caipham fuisse ductum, indicarat Iohannes v. 15 in verbo συνεισῆλθε, & ipsa toties repetita *pontificis* appellatione: nunc vero id ipsum reassumit, & expressius memorat cum mentione *vinculorum*, in quibus alapam indignissimam accepit Salvator. Interdum in narratione ponitur aliquid extra seriem temporis, & connectitur cum iis, quæ lucem inde accipiunt. c. V. 9. IX. 14.

XI.

XI. 30. Act. IV. 22. Ier. XXIX. 29. cum præcedd. & seqq. Vna in aula Pontificis, quanquam in diversis illius locis, ter negavit Iesum Petrus.

¶ δεδεμένον, *vinctum*) v. 12.

25 καὶ σὺ) *tu quoque*, qui adsis, alienus nobis.

26 ὃ ἀπέκοψε, *cujus abscidit*) Hominem feriit Petrus: ab ejus propinquo infestatur. Tristis talio.

27 ἐφώνησεν, *cecinit*) De pœnitentia Petri præsupponit Iohannes ea, quæ ceteri scribunt evangelistæ. add. c. XX. 2 f.

28 αὐτοὶ) *ipsi.*

¶ ἵνα μὴ μιανθῶσιν, *ne inquinarentur*) domo Pilati a *fermento* non purgata. Deut. XVI. 4.

¶ φάγωσι τὸ πάσχα, *ederent pascha*) Sic 2 Chron. XXX. 22. ויאכלו את המועד *& comederunt festum.* Τὸ πάσχα non potest esse accusativus temporis, *das Fest über*. Immundi tamen edebant communes cibos.

30 εἰ μὴ, *si non*) Immanis calumnia est, caussam innocentem pro crimine notorio tractare. Pilato volunt laborem quærendi adimere, ne de lege ipsorum sit solicitus; sed tantum ut pœnam infligat.

¶ οὗτος, *hic*) Resp. *contra hominem hunc*. v. 29.

31 ὑμῶν, *vestram*) Hoc non sine contemtu Pilatus videtur dixisse; conf. v. 35. neque causam delatam pro capitali habuisse, ut Iudæi habebant.

¶ οὐκ ἔξεστιν, *non licet*) Tumultuantis turbæ sensum interpretari non est facillimum. Pilatus de se loquitur, penes quem sit potestas. v. 39. Eo certe concedente poterant necare: sed concessione illa uti nolunt, ideo ad jus sibi ademtum provocant. Eoque ipso anno, quadragesimo ante eversam urbem, ademtum esse, Iudaica docet historia. Vid. etiam c. XIX. 31. Matth. XXVII. 62.

32 εἶπε, *dixit*) c. XII. 32 f.

¶ ποίῳ, *quali*) tali, qualem infligebant Romani. Iudæi eum lapidassent.

33 σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν ἰουδαίων; *tu es rex Iudæorum?*) Huic rei semper instantem, vario animo, Pilatum inducit Iohannes.

34 ἄλλοι, *alii*) Hoc Pilati conscientiam excitabat, ne Iudæis simpliciter crederet. Plane dixerant alii, nempe Iudæi, foris nempe, cum Iesus jam introductus fuisset in prætorium. Hanc partem volebat Iesus observari a Pilato: Pilatus priorem partem interrogationis arripit non sine iracundia.

35 μή τι, *numquid*) Id est, sane non *a me ipso* hoc dico: Iudæi dixere mihi.

¶ τὸ σὸν, *tua*) cujus rex diceris.

¶ οἱ ἀρχιερεῖς, *pontifices*) ipsi antistites.

¶ τί ἐποίησας; *quid fecisti?*) Stringit Pilatus quæstionem, de Iesu rege.

36 βασιλεία, *regnum*) Ter nominat Iesus *regnum*.

¶ οὐκ, *non*) Solum dicit Iesus, unde non sit regnum suum, scil. non ex hoc mundo: unde autem sit, nempe de cœlo, non exprimit. Innuit tamen, quum dicit, se venisse in mundum.

¶ ἐκ) Notanda particula *ex*. Vid. Ap. XI. 15 not. Nam ἐν & ἐκ differunt, supra, c. XVII. 11. 14. ἐκ præcise notat originem, ut mox ἐντεῦθεν, *hinc*.

¶ κόσμου τούτου, *mundo hoc*) Ideo Christus non diu in hac vita commoratus est.

¶ εἰ ἐκ, *si ex*) *Ex mundo hoc* emphatice ponitur ineunte commate. *Mundus* regna sua tuetur armorum pugna.

¶ ὑπηρέται, *ministri*) qui non sunt de hoc mundo.

¶ ἠγωνίζοντο, *pugnarent*) Vnumquodque agens agit in sua sphæra.

¶ παραδοθῶ, *traderer*) Id jam agebat Pilatus v. 31.

¶ νῦν, *nunc*) Particula adversativa, non temporis.

37 ἐγώ. ἐγώ, *ego. ego*) Potens anadiplosis.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Sic bis. Prius potest referri ad comma præcedens, de *rege*, ut innuatur *natus rex*; Matth. II. 2. alterum, ad subsequens, de *veritate*. conf. οὗτοι, καὶ οὗτοι. Deut. XXVII. 12 f.

¶ γεγέννημαι, *natus sum*) Significatur hic nativitas humana. Divinam non capiebat Pilatus. Declaratur tamen, non totum Iesu ortum contineri nativitate humana, quum, *veni in mundum*, subjungitur.

¶ τῇ ἀληθείᾳ, *veritati*) Veritas, quæ antea populo dicta erat, in passione etiam principibus & gentibus prædicatur. est hic igitur prædicationis apex. Omnes audierunt & viderunt Christum: etiam Pilato oblata est veritas. Regno ex hoc mundo opponitur regnum veritatis.

¶ πᾶς, *omnis*) Iesus provocat a cæcitate Pilati ad captum fidelium.

¶ ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας, *qui est ex veritate*) *Esse ex veritate* præcedit: *audire* sequitur.

¶ ἀκούει, *audit*) cum lubentia & intelligentia. Et hi sunt cives regni Christi.

¶ τῆς φωνῆς, *vocem*) veram de regno.

38 τί ἐστιν ἀλήθεια; *quid est veritas?*) Pilatus putat, mentionem veritatis non quadrare ad sermonem de regno. Regnum ille tantummodo scit nectere cum potentia, non cum veritate. Atqui regnum libertatis est regnum veritatis: nam veritas liberat. Hic debuerat Pilatus serio quærere: sed ita quærit, ut confiteatur, se non esse ex veritate. Sermo Iesu erat Pilato ænigma: & hoc fatetur Pilatus. *In fine sermonis ait demum*, τί ἐστι; *quid est?* Sir. XXII. 8.

39 ἐν τῷ πάσχα, *in pascha*) Ergo pascha eo die erat. Eoque die populus congregatus Pilatum rogavit.

CAP. XIX.

2 Οἱ στρατιῶται, *milites*) Traditio Iesu a Pilato successive est facta. Vide *Harm.*

3 ῥαπίσματα, *verbera*) calamo. Marc. XV. 19.

4 ἴδε ἄγω, *ecce duco*) tanquam non iterum introducturus. Pilatus vult videri deliberate agere.

5 φορῶν, *gestans*) Pilatus non repressit petulantiam militum. Rara ludicrorum & seriorum hic mixtura.

¶ λέγει, *dicit*) Pilatus. Pilato enim respondent versu 6.

¶ ἴδε ὁ ἄνθρωπος, *ecce homo*) Sic v. 14, *ecce rex vester*. Gradatio. Similis nominativus, v. 26 f.

6 ὅτε, *cum*) Voluerat Pilatus commiserationem movere, sed crudelitatem eorum auget.

¶ λέγοντες, σταύρωσον, *dicentes*, *crucifige*) Matth. XXVII. 22. Alium enim & alium

alium Pilati sermonem recusarunt hoc ecleusmate, *crucifige*.

7 νόμον, *legem*) cujus pars erat praeceptum de blasphemis occidendis.

¶ ὀφείλει, *debet*) Reatum denotant. Imo alia suberat *debitio*. Hebr. II. 17.

¶ θεοῦ υἱὸν, *Dei filium*) Pilatus appellarat *hominem*. v. 5. Hoc arripuisse videntur Iudaei.

8 μᾶλλον, *potius*) Non assensus est Iudaeis, de interimendo Iesu, sed *potius* timuit, ne peccaret in filium Dei.

9 πόθεν, *unde*) Rogas, Pilate? divinitus & superne erat: ut Ipse versu 11, dum tacere visus erat, innuit. coll. c. XVIII. 36. 37.

10 ἐμοί, *mihi*) Hoc cum severitate dictum.

11 οὐδεμίαν, *nullam*) neque crucifigendi, neque dimittendi, neque aliam ullam.

¶ δεδομένον, *datum*) *Datum* erat *habere potestatem*.

¶ διὰ τοῦτο, *propterea*) quia me plane non nosti.

¶ ὁ παραδιδούς μέ σοι, *qui tradebat me tibi*) Hic erat Caiphas. Pilatus, qualicunque mentione Filii Dei audita, timuit: Caiphas, quum Iesum ex Ipso audisset Dei Filium, eum blasphemum dixit, & mortis reum judicavit.

12 πᾶς, *omnis*) Non addito *enim* orationi ἀποτομίαν & vim addunt.

13 ἐπὶ τοῦ βήματος, *in tribunali*) Tribunal extra praetorium erat, in Gabatha.

¶ λεγόμενον, *dictum*) Non additur, *Graece*. nam Iohannes scripsit Graece. conf. v. 17.

¶ λιθόστρωτον) *Lithostrotum*, pavimentum vario lapidum genere stratum & quasi pictum. De lithostrotis vid. Amoen. lit. T. VII. pag. 19 seqq.

¶ γαββαθὰ, *Gabatha*) locus editus & conspicuus.

14 ἦν δὲ, *erat autem*) Causa, cur & Iudaei & Pilatus vellent, actionem perduci ad exitum. Parasceve proxime instabat. sic, ἦν, *erat*, cap. V. 1. Omnis feria sexta dicitur parasceve: & quotiescunque pascha in feriam septimam incidebat, erat parasceve paschae.

¶ τρίτη, *tertia*) Plerique ἕκτη, *sexta*, certo errore: quem errorem esse agnoscit eruditissimus vir, *Carl Gottlob Hofmann* in Introductione Pritiana N. T. p. 370. 377. Ejusdem ubique generis horas Evangelistae memorant, etiam Iohannes; & hoc praecipue loco, ubi de parasceve agitur, Iudaica hora innuitur. atqui non alias Iudaei horas habebant appellabantve, atque eas, quarum prima mane, duodecima vesperi erat: Ioh. XI. 9. unde *sexta*, *septima*, *decima* occurrit Ioh. IV. 6. 52. I. 40. *Tertia* plane hora erat, qua crucifixus est Dominus: & postea a sexta ad nonam fuere tenebrae. Marc. XV. 25. 33. *Pio & grato, Domine Iesu, agnoscimus animo, diuturnitatem temporis, quod in cruce pendens exantlavisti.*

¶ καὶ λέγει, *& dicit*) Pilatus neque irrisit, neque credidit; sed quoquo modo Iudaeos commovere conatus est.

15 ἀπεκρίθησαν, *responderunt*) Et tamen Caesarem, si possent, libenter sustulissent. Iesum negant usque eo, ut omnino Christum negent. Act. XVII. 7.

19 ἔγραψε, *scripsit*) non curans, quid Iudaeis esset placiturum.

¶ Ἰησοῦς

¶ Ἰησοῦς ὁ ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, *Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum*) Marcus expressit solum praedicatum, *rex Iudaeorum*: Lucas item, praefigens, *Hic est*: Matthaeus: *Hic est Iesus rex Iudaeorum.* Iohannes ipsa Pilati verba exprimit: quae sine dubio eadem in tribus fuere linguis.

20 πολλοὶ, *multi*) sibi in testimonium.

¶ ὅτι, *quia*) Nam longe ivissent minus multi.

¶ τῆς) Constr. cum ἐγγύς.

¶ ὅπου) Refer ad τόπος.

21 οἱ ἀρχιερεῖς) Sic habent *Syr. Arab. Anglosax.* non adjecto τῶν ἰουδαίων, quod in ceteris monumentis legitur. Persaepe memorantur οἱ ἀρχιερεῖς, neque unquam dicuntur οἱ ἀρχιερεῖς τῶν ἰουδαίων· & hoc loco τῶν ἰουδαίων facillime librarii ex verbis subsequentibus arripuere. Si tamen Iohannes sic scripsit, notavit odium, quo *Iudaeorum* pontifices a *Iudaeorum* Rege abhorrebant.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Iam ut remotum appellant. C. XVIII. 30 dixerant: οὗτος, *hic*.

22 ὃ γέγραφα, *quod scripsi*) Pilatus suae auctoritati consulere cogitavit: divinae auctoritati subserviit.

¶ γέγραφα, *scripsi*) Ploce. *scripsi*, i. e. non scribam aliter.

23 στρατιῶται, *milites*) quatuor.

¶ καὶ τὸν χιτῶνα, *& tunicam*) acceperunt.

¶ ἄραφος, *inconsutilis*) sancto corpori Salvatoris conveniens. Expende, quae Fabricius in Centifolio, p. 407, de diaeta Salvatoris collegit. Neque Is vestes unquam scidit.

24 ταῦτα, *haec*) quae inter se dixerant.

25 εἱστήκεισαν, *stabant*) Matrem suam Iohannes, modeste, non memorat, Salomen, quae etiam adstitit.

¶ ἡ ἀδελφὴ, *soror*) Nullus Mariae *frater* memoratur. Ipsa erat heres patris sui, & jus regni Davidici in Iesum transmittebat.

26 τὸν μαθητὴν, *discipulum*) Probabile est, eminus etiam stetisse Thomam, c. XX. 25, & ceteros.

¶ λέγει, *dicit*) Non utitur longa valedictione, mox eos iterum visurus.

¶ ὁ υἱός σου, *filius tuus*) Ita Iesus nomine suo quasi impertito Iohannem honoravit. *filius*, inquit, *tuus, cui te committas.* Iesus etiam praebuit exemplum amoris erga superstites: sed eo amore perfunctus, matrem amandavit, & cum solo Patre ad postremum egit.

27 ἡ μήτηρ σου) *mater tua*, & naturali & spirituali necessitudinis aetatisque gradu; cujus curam mei vice geras. Hoc consequens, amor ex brevi sermone Iesu facile deduxit. Satis jam penetrarat gladius animam Mariae: nunc cavetur, ne audiat & videat severissima, tenebras, derelictionem, mortem.

¶ ἔλαβεν, *accepit*) Fortasse non ausus erat, nisi jussus.

¶ εἰς τὰ ἴδια, *in sua*) domum. Magna fides Mariae, cruci Filii adstare; magnum obsequium, ante mortem ejus abire.

28 μετὰ τοῦτο, *post hoc*) *post hoc* unum proxime praecedens. τοῦτο diff. a ταῦτα c. XI. 11. Illud nunquam sumitur adverbialiter.

¶ εἰδὼς, *sciens*) Etiam fideles agonizantes sentire possunt exitum propinquum.

¶ πάν-

¶ πάντα, *omnia*) v. gr. quæ v. 24 extant, de rebus etiam minoribus.

¶ τετέλεσαι, ἵνα τελειωθῇ) Verbum τελέω convenit rebus: τελειόω Scripturæ sacræ. Verbum διψῶ *sitio* & verbum τετέλεσαι, *consummatum est*, arcte connexa sunt. Sitis fuerat in corpore Iesu, quod derelictio in anima. In itinere pedestri habuerat lassitudinem; in navigatione, somnum; in deserto pridem, famem; nunc postremo in cruce sitim summam & torrentissimam, post sudorem, itiones, sermones, flagella, clavos. Inter illa omnia non dixerat, *dolet*: nam dolores, in Scriptura prædictos, res ipsa loquebatur: sitim, in quam omnia confluunt, ac desinunt, loquitur, potum petens. nam & sitim & potum Scriptura prædixerat. Solet & maxime sentiri sitis & demum restingui, cum labor exantlatus est. ἵνα *ut* potest necti cum λέγει, *dicit*.

29 ὑσσώπῳ) *Hyssopus* in illis climatibus nostrate major apte tenebat ramusculis suis spongiam aceti plenam.

¶ περιθέντες, *circumponentes*) scil. spongiam.

30 τετέλεσαι, *consummatum est*) Hoc verbum in corde Iesu erat versu 28. nunc ore profertur.

¶ κλίνας, *inclinans*) præsenti animo.

¶ παρέδωκε, *tradidit*) Quod *traditur*, permanet.

31 ἐν τῷ σαββάτῳ, *in sabbato*) Ratio hæc specialis includit generalem illam, de qua Deut. XXI. 23.

¶ γάρ, *enim*) Causa, cur parasceve juberet maturare.

¶ μεγάλη, *magna*) concurrente sabbato & festo: adde, quod accedebat Quies Domini in sepulcro.

¶ ἐκείνη) Hoc commodius est, quam ἐκείνη. Nam præcedit vocabulum σαββάτῳ, & ad id refertur.

¶ κατεαγῶσιν, *frangerentur*) Augmento locum hic esse negat Thomas Magister, & legit κατάγωσιν, instar τετύφωσιν, ex κατέαγα. In verbo καταγῆναι. Atqui etiam ἀνεῳχθῆναι dicitur Luc. III. 21, ε extra indicativum manente etiam in aoristo. Crurifragium clava olim peractum, ut hodie rota.

¶ ἀρθῶσιν, *tollerentur*) *corpora*.

32 τοῦ πρώτου καὶ τοῦ ἄλλου, *primi & alterius*) Etiam conversis sæpe restant dolores, & par cum impiis miseria corporis externa. ἄλλος *alius* dicitur, non *secundus*: ex quo colligi posse videtur, *primum*, qui celerius a doloribus sit liberatus, conversum illum dici.

33 τὸν Ἰησοῦν, *Iesum*) cui destinatum crurifragium distulerant, diuturnioris doloris causa.

¶ ὡς εἶδον, *ut viderunt*) improviso. Itaque hi milites, rebus suis occupati, non observarant mortem Iesu.

34 λόγχῃ, *lancea*) quæ non tangeret ossa. Vulnus tamen fuit patulum, non modo digiti, sed manus capax, c. XX. 27, ac plane letale, si viventi cuipiam infligeretur.

¶ πλευράν, *latus*) sinistrum fortasse. coll. Ps. XCI. 7.

¶ εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ, *continuo exire sanguis & aqua*) Quod sanguis exiit, mirum: quod etiam aqua, magis mirum: quod utrumque statim, uno tempore, & tamen distincte, maxime mirum. Ex qua corporis regione, ex thorace an ex corde &c. exierit, quis definiet? Aqua erat pura & vera, perinde ut sanguis purus & verus: & post sanguinem aqua

fluxisse dicitur, ut Salvator se totum effudisse agnosceretur. Ps. XXII. 15. Verbum ἐξῆλθεν verti potest *exivit*, vel, *exierunt*. Et veritatem & magnitudinem miraculi & mysterii ostendit asseveratio Spectatoris ejusdemque Testis. Conf. 1 Ioh. V. 6. 8 not.

35 ὁ ἑωρακὼς, *qui vidit*) Iohannes, ut apostolus.

¶ *μεμαρτύρηκε*, *testatus est*) Iohannes, ut evangelista. *Vidit*, dum factum est. itaque, postquam matrem Iesu celeriter in sua receperat, Iohannes ad crucem redierat, fructum insignis hujus spectaculi reportans.

¶ *καὶ*, *&*) adeoque.

¶ *ἀληθινὴ*, *verum*) irrefragabile apud omnes.

¶ *κἀκεῖνος*, *& ille*) Is qui vidit, scit se vera dicere.

¶ *οἶδεν*, *scit*) certus, in spiritu quoque, non modo in sensu.

¶ *λέγει*) *dicit*, ore, literis. c. XXI. 24.

¶ *ἵνα*, *ut*) Finis affirmationis magnæ. *ἵνα*, *ut*, pendet a *testatus est*.

¶ *ὑμεῖς*, *vos*, quibus hic liber legitur. c. XX. 31.

¶ *πιστεύσητε*, *credatis*) non solum, hæc vera esse; sed, Iesum esse Christum. Correlata, *testatus*, *verum*: & *scit*, *credatis*. *Scit*, *se verum dicere*, & profitetur, se verum dicere, *ut etiam vos credatis*.

36 *ὀστοῦν οὐ συντριβήσεται αὐτοῦ*· *os non confringetur ejus*) Pro *αὐτοῦ*, *ἀπ' αὐτοῦ* habent cod. aliqui Græci, ex LXX, nescio an etiam versiones. *αὐτοῦ* convenit magis rei ipsi apud Iohannem, imo etiam בו Hebraico apud Mosen. LXX, Ex. XII. 46, *καὶ ὀστοῦν οὐ συντρίψετε ἀπ' αὐτοῦ*· Num. IX. 12, *καὶ ὀστοῦν οὐ συντρίψουσιν* (Alex. *οὐ συντρίψεται*) *ἀπ' αὐτοῦ*. At etiam Psalm. XXXIV (XXXIII) 21, *ἓν ἐξ αὐτῶν* (*τῶν ὀστέων*) *οὐ συντριβήσεται*. Cum Mose congruit Iohannes, quod *ὀστοῦν* singulari numero ponit: cum Psalmo, quod *καὶ* particulam prætermittit, non prætermissurus, si Mosaicum ועצם respiceret, coll. c. VI. 45, *καὶ ἔσονται*· & quod *οὐ συντριβήσεται* dicit. Itaque Psalmus Mosen, Iohannes Psalmum, nec non Mosen respicit. Pascha erat typus, 1 Cor. V. 7, & typus passione Christi est impletus. Ossa Iesu Christi non sunt perpessa comminutionem; nec caro corruptionem. Dirissimum suppliciorum, crux: & tamen quodvis aliud corpori mox resuscitando minus aptum fuisset.

37 *ὄψονται*, *εἰς ὃν ἐξεκέντησαν* *videbunt in illum*, *quem pupugerunt*) *εἰς* construitur cum *ὄψονται*. Zach. XII. 10. LXX, *καὶ ἐπιβλέψονται πρός με, ἀνθ' ὧν κατωρχήσαντο.* רקד pro דקר legerunt, quanquam id negat Lampius. *Punctio* facta est in cruce: *visus*, vel cum luctu pœnitentiali, vel cum terrore conjunctus, aliis temporibus fiet. *Punctionis* ergo causa hoc allegat Iohannes.

38 *μετὰ δὲ ταῦτα*, *post hæc autem*) Nil tumultuarie factum.

¶ *κεκρυμμένος*, *occultus*) Sic LXX, Ez. XII. 6. 7. 12. *κεκρυμμένος*. Non mansit *occultus* aut Ioseph aut Nicodemus v. 39.

41 *ἐν τῷ τόπῳ*, *in loco*) Crux ipsa non fuit in horto.

CAP. XX.

1 Εἰς τὸ μνημεῖον) *ad sepulcrum.*

¶ *τὸν λίθον*, *lapidem*) ex more advolutum. c. XI. 38.

2 *καὶ πρὸς*, *& ad*) Ex præpositione repetita colligi potest, non una fuisse utrumque discipulum. Vna tamen exierunt, postquam alterum alter investigaverat.

Non

Non dicitur etiam matri Iesu nunciasse Maria Magdalena. Domi illa se tenuit.

¶ ἐφίλει, *diligebat*) Ceteris locis, ἠγάπα, *amabat*. conf. not. ad c. XXI. 15.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Retinet illa magnam existimationem de Iesu v. 15.

¶ οὐκ οἴδαμεν, *non novimus*) Loquitur etiam ceterarum mulierum, vel discipulorum nomine, quos sciebat, eadem de re laborare.

3 ἐξῆλθεν, *exiit*) ex urbe.

4 προέδραμε, *præcurrit*) Suaviter hîc animadverti possunt fidei in Petro & amoris in Iohanne characteres spirituales.

¶ τάχιον, *celerius*) Iohannem natu minorem decebat major celeritas; Petrum, natu majorem, major gravitas. Neuter alterius, uterque ipsius rei rationem habet.

5 οὐ μέντοι εἰσῆλθεν, *non tamen introivit*) Ideoque non vidit *sudarium* &c. Videtur timore fuisse retentus.

6 τὰ ὀθόνια κείμενα, *lintea jacentia*) Κείμενα, *jacentia*, præponitur v. 5. τὰ ὀθόνια, *lintea*, præponitur h. l. in antitheto ad *sudarium*. Idem participium, ter positum, significat, non fuisse ea tumultuarie & festinanter projecta. Angeli sine dubio ministrarunt resurgenti, eorumque alter *lintea*, alter *sudarium* composuit. conf. v. 12. Credibile est enim, angelos jam adfuisse, quamvis Petrus & Iohannes non viderint. conf. Matth. XXVIII. 2.

8 εἶδε καὶ ἐπίστευσεν, *vidit & credidit*) *Vidit*, non adesse corpus Iesu, *& credidit*, id fuisse translatum, ut dixerat Maria Magdalena. v. 2. Conf. v. seq.

10 ἀπῆλθον) *abierunt:* quasi nil jam superesset in hac re agendum.

¶ πάλιν, *iterum*) ut antea. conf. cap. XVI. 32. Matth. XXVI. 56.

¶ πρὸς ἑαυτοὺς, *ad se ipsos*) domum. v. 2. conf. *Wolfii* Curas ad h. l.

¶ οἱ μαθηταὶ, *discipuli*) Petrus & Iohannes, ceteris nuntium allaturi.

11 εἱστήκει, *steterat*) majore perseverantia.

¶ πρὸς τῷ) Dativus. v. 12.

¶ ἔξω, *foris*) Id denotat profundum pietatis affectum. nam alias flentes solitudine, cum possunt, utuntur.

12 καθεζομένους, *sedentes*) quasi opera quapiam perfunctos, & exspectantes aliquem, quem docerent.

13 γύναι, *mulier*) Quasi ignotam honorifice alloquuntur. sic v. 15, γύναι, *mulier*; κύριε, *Domine*: coll. v. 16, Μαρία, *Maria*.

¶ τί κλαίεις; *quid fles?*) Flendum potius fuisset, si mortuum invenisset.

14 ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, *locuta vertit se*) Non attendit, quis quid in sepulcro loqueretur. Iesum quærit.

15 ὁ κηπουρὸς) Articulus indicat, magnum fuisse hortum, qui non posset esse sine *hortulano*.

¶ κύριε, *domine*) Quum sic olitorem appellat, ipsa tenui conditione fuisse videtur.

¶ αὐτὸν, *illum*) Putat, hortulano statim constare, quem velit.

¶ ἀρῶ, *tollam*) ex horto. Parata est novum sepulcrum quærere.

16 λέγει, *dicit*) vultu & accentu solito.

¶ ἐκείνη, *illa*) statim credens.

17 μή μου ἅπτου, *ne me tetigeris*) Id illa facere volebat adorabunda: sed Iesus prohibet. nam 1. tangere non opus erat, cum illa jam crederet. 2. instabat, cum ascen-

 sione

ſione, conditio fidei ſublimioris, nullum tactum quærentis. 3. ſine mora nunciandum erat diſcipulis. conf. Luc. X. 4.

¶ οὔπω, *nondum*) Hac particula indicat Dominus, proxime inſtare aſcenſionem, & diſcipulos debere maturare. Se enim illorum cauſa morari, cum ſtatim aſcendere poſſet.

¶ γάρ, *enim*) Ætiologia: ne tangito; *nam* celeriter debes abire nunciatum. poſtea tu, & ii, quibus nunciaveris, poteritis & videre me & tangere.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton: *nondum aſcendi*; *aſcendo*.

¶ ἀδελφούς μου, *fratres meos*) Vid. ad Matth. XXV. 40. Fratres appellat; nam Pater ipſius eſt idem Pater eorum: fratrumque appellatione animum erga eos, qui per fugam & abnegationem indigni erant facti omni gradu priſtino, propitium ſignificat, omnemque reſurrectionis fructum eis offert: mox etiam *miſſionem* renovaturus, imo amplificaturus. v. 21.

¶ ἀναβαίνω, *aſcendo*) Plus ultra! Non dicit: *reſurrexi*; neque, *aſcendam*: ſed, *aſcendo*. Hoc jam cenſetur *præſens* aſcenſionis tempus. Luc. IX. 51 not. Ita cum aſcenſione ſtatim nectitur mentio adventus glorioſi. Vid. Act. I. 11, ubi ſemel dicitur, *veniet*; deinde ſemper *venit*, in præſenti. Hinc diſcipuli ipſi erant collecturi, feſtinandum ſibi eſſe, ut Ieſum viderent. Hanc aſcenſionem, ut inſtantem, ſæpe dixerat ſub verbo ὑπάγω, *abeo*.

¶ πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, καὶ θεόν μου καὶ θεὸν ὑμῶν, *ad Patrem meum & Patrem veſtrum, & Deum meum & Deum veſtrum*) Chriſtus Deum appellavit *Deum ſuum*, ter: in cruce, Matth. XXVII. 46. poſt reſurrectionem, h. l. & in Apocalypſi, c. II. 7 not. Alias *Patrem ſuum* appellare ſolet. Vtramque appellationem hoc *primum* loco conjungit: *Patrem* appellat, quatenus habet ex eo Ortum; *Deum*, (nunquam, *Dominum ſuum*,) quatenus eum habet pro Fine ſuo: & oſtendit, ſe omnimodam neceſſitudinem habere cum Deo. Similem autem neceſſitudinem cum Patre & Deo largitur fratribus. nec tamen dicit, *noſtrum*: ſed *meum & veſtrum*. Nos per Illum: Ille, ſingulariſſime & primò. Hîc quoque valet illud: Deus (Paterque) viventium, non mortuorum. conf. c. XIV. 19.

19 διά, *propter*) Ratio, cur diſcipuli eſſent congregati, & januæ clauſæ.

¶ ἦλθεν, *venit*) diſcipulis non cogitantibus, nedum aperientibus.

¶ εἰρήνη ὑμῖν, *pax vobis*) Opportuniſſima ſalutatio, qua timor culpæ per fugam contractæ pellebatur, & ſcandalum ſanabatur. Vſitata formula, ſingulari virtute.

20 ἔδειξεν, *oſtendit*) confeſtim.

¶ ἐχάρησαν, *gavisi ſunt*) Subtilitatem habet ſtilus Iohannis. Nam gaudium erat magnum.

¶ ἰδόντες, *videntes*) v. 18.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) & quidem redivivum.

21 πάλιν, *iterum*) Vim prioris ſalutationis nondum plane ceperant. ideo iteratur, atque adeo cumulatur.

¶ εἰρήνη, *pax*) Fundamentum *miſſionis* miniſtrorum evangelii. 2 Cor. IV. 1.

¶ καθώς, *ſicut*) Patris apoſtolus, Chriſtus: Hebr. III 1. Chriſti, Petrus & reliqui. Non differit multa de ſua reſurrectione; ſed evidentiam ejus præſupponit, & ulteriora dat mandata.

¶ ἀπέσταλκε· πέμπω) Differunt duo verba: in ἀποστέλλω ſpectatur voluntas mittentis & miſſi; in πέμπω, voluntas mitten-

mittentis, præscindendo a voluntate missi.

¶ πέμπω, *mitto*) Et hoc, & antecedentia & consequentia, parallela sunt cum Ies. LXI. 1.

22 καὶ) *&* confestim.

¶ ἐνεφύσησε, *afflavit*) novo vitæ vigore. Remotius hoc erat, quam osculum, & tamen valde efficax. Post resurrectionem non tetigit mortales, quamvis contrectandum se permisit suis. Sic Ez. XXXVII. 9, ἐλθὲ τὸ πνεῦμα, καὶ ἐμφύσησον εἰς τοὺς νεκροὺς τούτους, καὶ ζησάτωσαν.

¶ καὶ λέγει, *& dicit*) Sicut ex ore meo, inquit, accipitis afflatum, sic ex mea plenitudine accipite Spiritum.

¶ πνεῦμα ἅγιον, *Spiritum sanctum*) quo duce legationem vestram geratis. Act. XIII. 9. Arrha Pentecostes.

23 ἄν τινων) *si quorundam.*

¶ ἀφῆτε· κρατῆτε, *remittatis: retineatis*) Vid. not. ad Matth. XVI. 19.

¶ ἀφίενται - κεκράτηνται, *remittuntur - retenta sunt*) Illud, præsens; hoc, præteritum. Mundus EST sub peccato. conf. c. III. 18. 36. XV. 6. Tam latam potestatem nemo unquam propheta in V. T. accepit, quam apostoli hoc loco.

24 ὁ λεγόμενος, *dictus*) Formula interpretandi, par illi, ὃ λέγεται, *quod dicitur.* v. 16. Inter Græcos magis innotuit Thomas nomine Græco.

¶ οὐκ ἦν μετ' αὐτῶν, *non fuerat cum eis*) quia fortasse remotius habuerat domicilium, & sero de resurrectione audierat. Postea tamen particeps factus est doni, quod v. 21-23 memoratur. Nam Spiritum nec tempus excludit, nec locus. Num. XI. 26.

25 ἔλεγον, *dicebant*) Paullo post venisse videtur.

¶ ἑωράκαμεν, *vidimus*) Sine dubio locuti sunt etiam de manibus & latere.

¶ ἐὰν μὴ, *si non*) Professa incredulitas. Et videre postulat & tangere; utroque sensuum genere. neque dicit: si videro, credam; sed solummodo: nisi videro, non credam. Neque existimat, se visurum esse; etiamsi ceteri se vidisse dicant. Sine dubio visus est sibi valde judiciose sentire & loqui; sed incredulitas, dum aliis judicii defectum tribuit, ipsa sæpe duritiem & in ea tarditatem alit ac prodit. Marc. XVI. 14. Luc. XXIV. 25.

¶ ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, *in manibus ejus*) Utitur verbis discipulorum. v. 20.

26 μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ, *post dies octo*) iterum feria prima. Interjectis ergo diebus nulla fuerat apparitio.

¶ τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, *januis clausis*) Nondum plane desierant timere.

¶ εἰρήνη, *pax*) tertium. v. 19. 21.

27 τῷ θωμᾷ, *Thomæ*) Antea crediderat: ideo ne nunc quidem abjicitur.

¶ φέρε, *fer*) admove.

¶ τὸν δάκτυλόν σου, *digitum tuum*) Thomæ regeruntur verba sua, quam putes illum admiratum esse omniscientiam & bonitatem Salvatoris. Si Pharisæus ita dixisset: *nisi videro* &c. nil impetrasset: sed discipulo pridem probato nil non datur.

¶ ὧδε, *huc*) Demonstrativum.

¶ ἴδε) tange *& vide.* Thomas dixerat: ἐὰν μὴ ἴδω, *si non videro.*

¶ πιστὸς, *credens*) Dixerat, *Non credam*

28 αὐτῷ, *ei*) Itaque Iesum appellavit *Dominum & Deum*, & quidem *suum*: congruenter sermoni illi, qui exstat v. 17.

neque hæc verba meram exclamationem faciunt. Discipuli dixerant, τὸν κύριον, *Dominum*: nunc Thomas, ad fidem revocatus, Iesum non modo Dominum, ut antea agnorat ipse, & resuscitatum, ut condiscipuli affirmabant, agnoscit; sed etiam deitatem ejus altius, quam quisquam adhuc, confitetur. Est autem sermo per affectum subitum abruptus, hoc sensu: Domine mi & Deus mi, credo & agnosco, te esse Dominum meum & Deum meum: habetque appellatio absoluta vim enunciationis. Similis vocandi casus bis exstat v. 16, item Hos. II fin. Artemonius Part. I. cap 24. coll. præf. p. 20. & pag. d 2, novam explicationem affert, qua Thomas *Dominum*, Iesum; & *Deum*, Patrem in eo inseparabiliter existentem appellaverit: sed sic Thomas non utrumque *ei*, Iesu; sed alterum Iesu, alterum Patri dixisset, per repentinam, admirationi Thomæ minime respondentem, apostrophen. Si hæc fuisset Thomæ mens, Iohannes non adjecisset, αὐτῷ *ei*. Thomas antea non expresse denegarat fidem Deo Patri, sed Christo: ergo nunc non Patri, sed Christo iterum credit expresse.

29 ἑώρακας) *vidisti*, & tetigisti.

¶ πεπίστευκας, *credidisti*) fidem adhibes.

¶ μακάριοι, *beati*) Non negatur beatitudo Thomæ, sed rara & lauta prædicatur sors eorum, qui citra visum credunt. nam etiam ceteri apostoli, cum vidissent, demum credidere.

30 πολλὰ, *multa*) c. II. 23. III. 2. VI. 2. VII. 31.

¶ ἐποίησεν, *fecit*) ante passionem, & post resurrectionem. nam additur, *coram discipulis suis*. Discipuli viderunt signa præter alios, ante passionem; soli, post resurrectionem. de utrisque agitur in hoc libro; sed proxima præcipue spectat hoc symperasma, quod commode, sub mentionem fidei Thomæ, fidem omnibus tanquam scopum libri commendat.

¶ τούτῳ, *hoc*) Iohannis. adde, etiam ceterorum evangelistarum.

31 ἵνα, *ut*) Scopus evangelii. Hæc sane, quæ scripta sunt, adjunctis etiam iis, quæ Matthæus, Marcus, Lucas scripsere, gloriam Christi copiose demonstrant. Videatur Synopsis miraculorum omniscientiæ & omnipotentiæ Iesu Christi, in *Harmonia evangelica* p. 381. 383. (ed. II. p. 605. 609.)

CAP. XXI.

1 Μετὰ ταῦτα, *post hæc*) plus octo diebus, ut videtur, interjectis. nam non jam exspectarant *manifestationem*. v. 4. Exemplo probat Iohannes, plura signa in promtu esse. c. XX. 30.

¶ ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν, *manifestavit se ipsum*) Id grandius sonat, quam ἐφάνη, *apparuit*.

¶ ἐπὶ τῆς θαλάσσης, *ad mare*) sic tamen, ut ipse non intraret mare, post resurrectionem. conf. Ap. XXI. 1.

2 ὁμοῦ, *simul*) uno loco, domi, septem.

¶ Θωμᾶς, *Thomas*) jam eo minus absens, eoque magis confirmandus & confirmatus.

¶ ναθαναὴλ, *Nathanaël*) c. I. 46 not.

¶ οἱ τοῦ ζεβεδαίου, filii *Zebedæi*) Iohannes scripsit hunc librum: nam alius scriptor illum cum fratre statim post Petrum nominasset. Præsupponitque, ut rem ex ceteris evangelistis notam, qui fuerint filii Zebedæi, quisve Zebedæus.

¶ ἐκ τῶν μαθητῶν, *ex discipulis*) apostolis aliisve.

3 ὑπά-

3 ὑπάγω ἁλιεύειν, *eo piscatum*) necessitatis, non lucri, causa. v. 5. Illustre exemplum αὐτουργίας, operis, manu peracti, salva gravitate apostolica.

¶ καὶ ἡμεῖς, *nos quoque*) Iam non tantopere timebant.

¶ εἰς τὸ πλοῖον, *in navem*) quae *navicula* dicitur v. 8.

4 πρωΐας, *mane*) cum satis diu laborassent.

5 παιδία, *filioli*) Nomen aetatis. Appellat quasi ignotus, amanter, e sublimi, ut Sapientia *aeterna*.

¶ προσφάγιον, *opsonium*) v. gr. piscem.

¶ οὐ, *non*) Ars sibi non constat: sed v. 6 divina benedictio sibi constat.

6 δεξιὰ, *dextra*) Certissimus jussus. Eo pisces coëgit virtus Domini.

¶ ἑλκύσαι) Majorem vim innuit verbum σύρειν v. 8.

7 λέγει, *dicit*) Vita quieta citius observat res divinas, quam activa: & haec tamen occasionem praebet, nec fructu excidit apud sanctos.

¶ ἐπενδύτην) Suidas, ἐπενδύτης, τὸ ἐσώτατον ἱμάτιον. Sed LXX מעיל vertunt ἐπενδύτην.

¶ διεζώσατο, *accinxit se*) Reveritus est Petrus praesentiam Domini, cum condiscipulis familiarius versatus antea.

¶ γυμνὸς) Exuerat τὸν ἐπενδύτην.

¶ ἔβαλεν ἑαυτὸν εἰς τὴν θάλασσαν, *jecit se in mare*) citius nando, quam navi, perventurus ad Dominum. conf. Matth. XIV. 28. Per ignes & undas trahit amor Iesu.

8 γὰρ, *enim*) Celeriter hi quoque venire poterant.

¶ τὸ δίκτυον, *rete*) a Petro relictum.

9 βλέπουσιν, *vident*) de improviso. Miraculum.

¶ ὀψάριον, *pisciculum*) unum.

¶ ἄρτον, *panem*) unum. v. 13. Iesus discipulos convivio excepit: & cibo, quem unus edere conviva posset, satiavit omnes.

10 ἐνέγκατε, *ferte*) Ita cernebant discipuli, piscem illum tam verum esse piscem, quam ceteros.

¶ ἀπὸ, *de*) Reliquam copiam licuit asservare.

¶ ἐπιάσατε, *cepistis*) Domino dante ceperant: & tamen illos cepisse, comiter dicit.

¶ νῦν, *nunc*) Demonstrativum, ut attenderent. Antitheton v. 3 fin.

11 ἰχθύων μεγάλων, *piscium magnorum*) quos *pisciculos* modo appellarat magnus Dominus. v. 10. Ita habebant victum, usque ad iter in Iudaeam.

¶ ἑκατὸν πεντήκοντα τριῶν, *CLIII*) Mirabile est, sic prae Luc. V. 6 hoc loco exprimi numerum ipsum (cujus ratio tum discipulos magis afficere potuit) quamvis tam propinquus esset numerus valde rotundus *CL.* cui ὡς *quasi* etiam addi potuisset, uti v. 8. Numerus CLIII est memorabilis. Hieronymus in Ezech. XLVII. *Ajunt, qui de animantium scripsere naturis & proprietate, qui* ἁλιευτικὰ *tam latino, quam graeco didicere sermone, de quibus Oppianus Cilix est poëta doctissimus, centum quinquaginta tria esse genera piscium, quae omnia capta sunt ab apostolis, & nihil remansit incaptum, dum & nobiles & ignobiles, divites & pauperes, & omne genus hominum de mari hujus seculi extrahitur ad salutem*, conf. Matth. XIII. 47, *ex omni genere*.

¶ οὐκ ἐσχίσθη, *non est scissum*) Nova circumstantia miraculosa.

12 δεῦτε, *venite*) Dominus discipulos convivio accipit. In v. 9 est praeparatio ad prandium.

¶ ἀρι-

¶ ἀριςήσατε, *prandete*) vos. Iesus non necessum habebat edere. Ex mentione *prandii*, coll. v. 4, *mane*, patet, *manifestationem* durasse multas horas.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Magna gravitas hujus convivii.

¶ εἰδότες, *scientes*) Syllepsis.

14 τρίτον, *tertium*) Sermo est de apparitionibus solennioribus, hîc commemoratis, quæ *discipulis* obtigere conjunctim. Thomas quoque bis interfuit.

15 ὅτε, *cum*) Inter.comedendum plus fuerat silentii. Silentium, ineunte convivio, non solum civilitatis est, sed etiam modestiæ & temperantiæ convenit.

¶ ὁ Ἰησοῦς). Omittit hoc *Byz.* & *Lat.* olim, ut ex *Augustino* patet. Neque habebat cod. *Reutlingensis* manu prima.

¶ ἀγαπᾷς με, *amas me*) Ter interrogat Dominus, *Amas me plus bis? amas me? φιλεῖς, diligis me?* Ter respondet Petrus, *diligo te. ἀγαπᾶν*, *amare*, est necessitudinis & affectus: φιλεῖν, *diligere*, judicii. Alii hoc faciunt discrimen, ut ἀγαπᾶν sit simpliciter amare, φιλεῖν ita, ut aliquem osculari gestiamus: & firmat hoc discrimen *Eustathius*; sed Petrus ad quæstionem Domini ἀγαπᾷς με non videtur ἐμφατικώτερον responsurus fuisse φιλῶ. Vbi non expressa differentia, alterum altero connotatur. Iesus, constituta fide, de amore nunc interrogat: & hic *Pastoris* character est. Ab hac amoris conditione pendent, quæ v. 15 seqq. & v. 18 s. memorantur.

¶ πλεῖον τούτων) *magis, quam bi*, condiscipuli tui. Sic οὗτος *bic*, v. 21. Antea Petrus se *plus bis* præstiturum dixerat, Matth. XXVI. 33. nunc autem simpliciter dicit, *amo te*; non addit, *plus bis*. Præ ceteris tamen se modo ostenderat Domini cupidissimum, versu 7.

¶ σὺ οἶδας, *tu scis*) Contrarium documentum ediderat Petrus per nuperam abnegationem: nunc argumenti loco adhibet provocationem ad scientiam & omniscientiam Iesu.

16 βόσκε, *pasce*) Illud *plus bis* indicio est, Petrum hîc restitui in locum suum, quem amiserat per abnegationem; simulque quiddam ei præ condiscipulis tribui, sed nihil, a quo ceteri excludantur. nam sane etiam hi amabant Iesum. c. XVI. 27. Desinat tandem hoc ad se, & ad se unum, rapere, qui nec amat nec pascit, sed depascit, per successionis Petrinæ simulationem. Non magis Roma, quam Hierosolyma aut Antiochia aut quivis alius locus, ubi apostolum Petrus egit, Petrum sibi vindicare potest: imo Roma minime, caput *gentium*. nam Petrus erat in apostolis *circumcisionis*. Vnum Romæ proprium est, quod apostolorum, etiam Petri sanguis, in ea reperietur. Ap. XVIII. 20. 24.

¶ τὰ ἀρνία μου, *agnos meos*) Iesus est Dominus agnorum & ovium. Amat gregem suum, & amatori suo committit.

¶ ποίμαινε, *pasce*) Hoc verbum iteravit Petrus Ep. I. cap. V. 2.

¶ πρόβατα, *oves*) *Agnos* habet *Lat.* iterum: quanquam res, ut mox videbimus, eodem recidit. Longe frequentissima apud veteres erat allegatio hujus dicti: *Pasce oves meas.* Itaque in Iohannem formulam Veterum intulere recentiores, & secundo hoc loco ἀρνία scripsisse videtur Iohannes; recentioresque Græci arripuisse πρόβατα· ut tres sint versu 15. 16. 17 sententiæ: βόσκε τὰ ἀρνία μου· ποίμαινε τὰ ἀρνία μου· βόσκε τὰ πρόβατά μου. Tribus hisce sententiis grex Petro commissus in tres ætates distribuitur: primæque ætatis grex, appellatione *agno-*

rum

rum venit; tertiæ, *ovium*, (nunquam tamen sine *agnis* subolescentibus:) secundæ igitur *ovium* teneriorum adhuc, sive *agnorum* jam robustiorum. Discrimen *nominum*, quod græca lingua ægre capiebat, discrimen *verborum*, βόσκε & ποίμαινε, compensat. βόσκειν est pars τοῦ ποιμαίνειν. Neque, si sermo Hebræus has verborum differentias non cepit, opportuna Græcorum verborum proprietate Iohannes sensum Domini non potuit exprimere. Tali sensu *Syrus* post verbum *pasce* versu 15. 16. 17 tria diversa nomina ponit, quibus *agni*, *oviculæ*, *oves* respondent. Pariterque *Ambrosius* in Luc. XXIV scribit: *Denique tertio* Petrus *non* agnos, *ut primo, quodam lacte vescendos; nec* oviculas, *ut secundo; sed* oves *pascere jubetur, perfectiores ut perfectior gubernaret. Oviculas* Petro & *oves* commendatas ait *Maximus* in serm. de SS. Petro & Paulo. Neuter quidem horum versu 16 προβάτια legit, ut Bellarminus contendit lib. I de Rom. Pont. cap. 16, miras ovium classes, pontifici subjectas, quærens: sed certe veteres illi gradationem trium sententiarum agnoverunt, quæ cum 1 Ioh. II. 13 seq. amœnissime congruit. Ab hoc sermone ad mortem Petri erant XXXVI anni: atque id tempus hic ipse sermo in tres periodos ferme æquales dividit. Primum pavit Petrus tenellam ecclesiam christianam, sive *agnos*, quorum appellatio cum illa *discipulorum* in Actis appellatione congruit, cui deinde *fratrum* appellatio successit. vid. ad Matth. X. 1 seq. In secunda periodo oves adduxit, rexit, congregavit. In tertia, ecclesiam ex Iudæis & gentibus collectam pavit, usque ad martyrium.

17 τὸ τρίτον, *tertium*) Conf. c. XIII. 38. Numerus decretorius.

¶ ἐλυπήθη, *tristatus est*) Sic justam cepit sollicitudinem.

¶ καὶ εἶπεν, *& dixit*) Hic, quasi defatigatus, se totum effundit.

18 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Etiam post resurrectionem, gravissimam hanc formulam adhibuit Dominus.

¶ νεώτερος, *junior*) Comparativus complectens annos Petri usque ad limen senectutis.

¶ ἐζώννυες σεαυτὸν, *cingebas te ipsum*) uti v. 7.

¶ περιεπάτεις, *ambulabas*) uti v. 3.

¶ ὅπου ἤθελες, *quo volebas*) Sic fecerat versu 7.

¶ γηράσῃς, *senueris*) Indicatur, Petrum perventurum esse ad senectutem, 1 Petr. V. 1, sed non longe in senectutem.

¶ ἐκτενεῖς, *extendes*) cruciariorum ritu, manus tuas, ligno crucis transverso alligandas.

¶ σε ζώσει, *te cinget*) fune.

¶ οἴσει, *feret*) ad stirpem crucis, toto corpore affigendum. Alligabantur cruci, dum clavi essent infixi. Antitheton: *ambulabas*.

¶ ὅπου, *quo*) nempe in locum, ubi crux depangatur. Ita exponendus est hic locus, ut non conveniat in quodvis supplicium.

¶ οὐ θέλεις, *non vis*) secundum naturam.

19 σημαίνων, *significans*) Tales prædictiones interdum iis obtingunt, qui amore & fidelitate excellunt.

¶ ποίῳ, *quali*) Scripsit Iohannes librum ante mortem Petri: & prædictioni Domini per Iohannem commemoratæ respondit eventus, paucis post annis. Conf. c. XII. 33.

¶ δοξάσει, *glorificaturus foret*) Maxime patiendo, non solum agendo, sancti glorificant Deum.

¶ λέγει, *dicit*) continuò.

¶ ἀκολούθει μοι, *sequere me*) seorsum; ad audienda, quae tecum solo agam: tum, ut crucem subeas. v. 18. 22. c. XIII. 36. Hæc *sequela* importabat non tam similitudinem mortis Iesu Christi & Petri per crucem, quæ jam significata erat; quam mortem Petri a morte Domini non maximo intervallo sejunctam, si id ad mansionem Iohannis conferatur. nam sequitur, *quid ad te? Sequere me*, primum dixerat discipulis. Initii continuatio Christianismum absolvit. Hic maxime Ignatii animus erat, *Christum assequi.*

20 ἐπιστραφεὶς, *conversus*) *Sequi* ergo instituerat. *Iacobo* ante Petrum & Iohannem defuncturo, nil prædicitur: ex quo ipso citam consummationem sui potuit colligere.

¶ ὃς καὶ, *qui etiam*) Vt antea, in cœna illa, ita nunc quoque locum quærebat & se familiariter insinuabat, propemodum magis, quam Petrus libenter perferret.

¶ ἀνέπεσεν ἐπὶ τὸ στῆθος, *accubuerat super pectus*) Sermo concisus: i. e. *accubuerat* in sinu Iesu, & sic demum applicarat se *ad pectus* ejus. c. XIII. 23. 25.

¶ ἐν τῷ δείπνῳ, *in cœna*) insigni illa, pridie cœnæ paschalis.

21 λέγει, *dicit*) Cogitabat, se unum nunc sequi jussum esse.

¶ τί, *quid*) Facilius nos ipsos voluntati divinæ impendimus, quam curiositatem circa alios, æquales præsertim aut suppares, deponimus.

22 λέγει, *dicit*) Occultiora sunt fidelibus divina consilia circa fratres, quam circa impios. conf. v. 20, de proditore.

¶ ἐὰν, *si*) Nunquam Dominus amicis quamlibet inepte rogantibus meram dedit repulsam. quare ne hic quidem severitate mera reprimit Petrum, sed aliquid benigne subinnuit; sicut etiam αὐτὸν, *illum*, relativum, lenius est, quam si τοῦτον, *hunc*, demonstrativum, ei reponeretur. Est igitur amphibolia & gravis & suavis. nam conditio, *si*, non affirmat, si accipiatur sermo de adventus complemento: categorice etiam valet sermo, si de primordiis adventus. Et sane senserunt fratres, τὸ *si* non plane rigide a Domino esse adhibitum; quanquam id ipsum non debuerant totum tollere. v. 23.

¶ αὐτὸν, *eum*) Sic Iohanni ad quærendum minus promto (nam antea quoque non nisi exstimulatus quæsierat, v. 20.) sed tamen quærere optanti, indicatur, quid ei futurum sit. Minus curiosis plus revelatur.

¶ θέλω, *volo*) Potestas Iesu in vitam & mortem suorum. Rom. XIV. 9.

¶ μένειν, *manere*) *remanere* in terra. 1 Cor. XV. 6. Contra, mortui, ἀπελθόντες, *qui decessere*. Augustinus interpretatur, *exspectare*. mansionem quidem sequitur exspectatio; sed *mansionis* notio salva veritate perstat.

¶ ἕως ἔρχομαι, *donec venio*) i. e. donec ego revera ero *veniens* gloriose, adeoque Iohannes de me in præsenti testari poterit, *Ecce venit.* Vastationem Hierosolymorum continuo excipit tempus Domini venientis. Matth. XXIII. 39. XXIV. 29 not. quem adventum Iohannes in apocalypsi describendum nactus est. Præcipui apostoli ex duodecim erant duo, Petrus & Iohannes. ille, fundamentum; hic, coronis: si tertius addendus, est Iacobus, primus ex iis martyr, qui quidem

quidem huic convivio quoque interfuerat potius, quam colloquio. Petro, crux; Iohanni, apocalypsis illa magna per ænigma hoc loco promissa est. Et inter hunc sermonem Domini interque obitum Iohannis medius quasi articulus fuit martyrium Petri; annis æræ receptæ XXX, LXVII, XCVIII, hæc sibi momenta vindicantibus. Hoc pacto demum plenius perspicitur antitheton: Petrus Iesum ex mundo proficiscentem *sequitur* per mortem: v. 19 not. at Iohannes *manet* in mundo, donec Idem veniat. Sane crucem Petri æquiparat ministerium Iohannis in scribenda & mittenda apocalypsi, propter res gravissimas ei tantisper exantlandas: Ap. I. 17. X. 9 f. neque ea ecclesiæ minus fructuosa est. Videlicet Iohannes, superatis periculis, in vita mansurus erat, dum maturum foret, defunctis pridem collegis, tantum non omnibus, Iudæorum re sublata, constitutaque ecclesia christiana, apocalypsin administrare, cujus prora ac puppis est frequens illud ac solenne: *venit*: *venio*: *venito*. Cap. I. 7. XXII. 20. &c. Decuit enim, apocalypsin non edi citius, & tamen edi per apostolum. Quare hoc loco promissio Iohanni quondam cum aliis data, Matth. XVI. 28 not. nunc ad Iohannem solum singulari, excellenti ac nova ratione contrahitur. Sæpe res tum dicitur fieri, quum ea ut futura repræsentatur: vid. not. ad Act. XIII. 33. quare Dominus in illa vividissima repræsentatione prophetica & apocalyptica *venire* dicitur. Neque solum in visione, sed in Iohannis oculis & affectu, & ab illa solennissima denunciatione, & ipso potissimum Iohannis obeuntis tempore, ac deinceps, re ipsa est *Veniens* potius, quam *venturus*. Namque manente Iohanne, venire cœpit impletio, data ipsi quoque septimo angelo tuba. Ap. XI. 15 not. Atque ut cuncti XL dies post resurrectionem erant dies ascensionis, Ioh. XX. 17 not. sic brevissimo post ascensionem intervallo est tempus adventus ad judicium, quia nullus alius est interpositus gradus. Act. I. 11. Nam ab ascensione sessio ad dextram non differt, nisi ut ab actu status ipse. Itaque Christus *exspectat*, *paratus*. Heb. X. 13. 1 Petr. IV. 5. Hujus adventus mentione omnia citeriora, quæ apocalypsis habet, continentur. Vna est hora ultima, in quam etiam antichristi adventus incidit. 1 Ioh. II. 18. Sub apocalypsin Iohannes abiit & obiit, (conf. Luc. II. 26. 29.) post magnas afflictiones, morte naturali, ut Daniel, c. XII. 13, cum quo multa habuit communia. Denique illa sententia, *donec Iohannes scribet apocalypsin*, tam vere proprieque potuit his verbis proferri, *donec venio*, quam vere proprieque Iohannes tum, quum apocalypsin scripsit, *Dominum venire* scripsit. Sic uterque adventus Dominici primi & secundi prodromus & nuncius uno fuere nomine, Iohannes baptista & Iohannes apostolus. Historia V. T. digesta est per vitas patriarcharum regumque & per hebdomadas Danieliticas: apocalypsis autem prædixit periodos historiæ N. T. subsecuturæ. Totam catenam auream in medio explet primum vita Iesu Christi; deinde mansio Iohannis, qui etiam solus ex evangelistis paschata omnia & annos inter baptismum Christi & inter tempus hujus colloquii interjectos memoravit: solus ex omnibus *chronographum* omnium temporum N. T. egit. Vide, quanta dignatio erga discipulum dilectum.

¶ τί πρός σε; *quid ad te?*) Hoc Petri curiositatem in ordinem redigit; sed

multo magis innuit, cursum ejus jam fore peractum, Iohanne adhuc opus faciente, & adventui Domini subserviente. Petrus martyrio consummatus est aliquot annis ante vastationem Hierosolymorum: eam vastationem subsequitur adventus Domini.

¶ σὺ, *tu*) Gravis jussus & clemens.

¶ ἀκολούθει μοι, *sequere me*) Imperativo continetur futurum. tuum hoc age; illi superstiti sua relinque. Pariter sermo de Iohanne non solum, quid fieri velit Dominus, sed quid futurum sit, innuit.

23 ὁ λόγος, *sermo*) Vide, quanto firmior sit litera, quam sermo. *Sermo* etiam apud fratres, citra fraudem, ex errore interpolatus est: *manus* apostolica medetur, hodienum salva. Ipsi traditionum patroni & antiquis & novis pugnant libris.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) VII illos, v. 2, & reliquos ætatis illius, aut potius eos, qui Iohanne scribente vivebant. Alias non opus fuisset, errorem tam sero refutare; qui apostolo diu vivente videbatur confirmari. *Fratrum* appellationem didicere ex c. XX. 17.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Hoc pronomen facit ad amplificandum.

¶ οὐκ ἀποθνήσκει, *non moritur*) Hoc substituunt pro verbis aliis, omisso ἐὰν, ἕως, *si*, *donec*, antithetoque inter *sequelam* & *mansionem* nimis extenso. Agnoverunt tamen, adventu ipso Domini sublatum iri omnem mortalitatem. Specimen imbecillitatis, quæ manebat in intellectu discipulorum ante Paracleti adventum: imo specimen universæ finisteritatis humanæ in accipiendis verbis Christi, apocalypticis præsertim, quorum hoc loco strictura est.

¶ καὶ οὐκ, *& non*) Diligenter occurrit Iohannes explicationi alienæ & erroneæ, ne tribueretur Christo effatum, quod non esset Christi. nam *mortuo* Iohanne, videri potuisset aliud ei a Domino prædictum esse, aliud evenisse. In verbis divinis omnes apices præcise tenendi sunt: & maxime cavendum, ne quid addatur. Ap. XXII. 18. Talem curam in referendis Christi verbis adhibuit Iohannes ceterique evangelistæ. Non totidem iisdemque omnia voculis retulerunt, sed tamen plane ex Domini sententia, ut perinde possint & debeant accipi, ac si totidem & eadem verba essent.

24 οὗτος, *hic*) Itaque illa etiamnum tempestate *manebat* discipulus, mansioque ostendebat, tot annis interjectis, veritatem verborum Domini, & potentiam *voluntatis* ejus.

¶ ὁ μαρτυρῶν) *qui testabatur*, sermonibus, superstes. Respondet τὸ γράψας, *qui scripsit*.

¶ καὶ οἴδαμεν, *& scimus*) Hoc colon ipse potuit Iohannes præscribere ecclesiæ, quæ non invita id publice legeret, & cum fideli assensu agnosceret. Sin ecclesia hoc addidit, non plus derogat auctoritati operis, quam versiculus ille, quem epistolæ ad Romanos intexuit Tertius: aut (si hoc addere licet) Sleidani Commentariis adjecta de ejus obitu clausula, ab ipso fortasse inchoata, & ab amico perfecta.

25 ἐστι, *sunt*) Præsens. præsentia erant menti Iohannis: nec dubium est, quin multa in sermonibus narrare solitus fuerit.

¶ καὶ ἄλλα, *etiam alia*) Nullum detrimentum inde patitur res Christiana, quod quædam, quæ apostoli scripsere, hodie non exstant; nam ne hoc quidem obest, quod

quod multa eorum, quæ Iesus fecit & dixit, ne perscripta quidem sunt.

¶ καθ' ἓν, *singulatim*) quod ad facta eorumque singulas circumstantias attinet.

¶ οἶμαι, *opinor*) Hoc verbo mitigatur amplificatio. Singularis numerus ostendit, Iohannem scripsisse hunc versum.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) Augustissimam habuit Iohannes existimationem de multitudine miraculorum Christi.

¶ χωρῆσαι, *capere*) Hoc non de capacitate geometrica, sed morali accipiendum est *Fideles* caperent; quibus tamen satis scriptum est. c. XX. 31. Mundus sese amplius distineret: huic ergo ipsa brevitate moderata consulitur. Ipsi libri tales, qualem Iohannes scripsit hunc, æquarent bibliothecas multas: (quanto autem minus caperet mundus libros de ceteris rebus, quas facit Iesus exaltatus?) & librorum exemplaria exstitissent plurima; & critici commentatoresque multo sibi plus negotii datum arbitrati essent. Hujus epiphonematis addendi occasionem Iohanni dedisse videtur jam tum sedulitas multorum in multiplicandis apographis, & pia fidelium admiratio, versu 24 expressa; ut dicat: *Multo major esset vestra admiratio, si non modo hæc, quæ scripsi, sed etiam cetera nossetis. Non omnia dixi.*

ANNOTATIONES IN ACTA APOSTOLORUM.

Liber hic, quo Lucas *Acta Apostolorum*, Petri maxime & Pauli refert, medius est inter evangelicos & epistolicos, , eoque *centralis*. Continet non solum recapitulationem evangelicæ historiæ, sed etiam continuationem historiæ Christi, eventum prædictionum ejus, & quodammodo supplementum per ea, quæ discipulis antehac infirmioribus, per Paracletum largius impertiit. vid. omnino Ioh. XVI. 12 f. Continet etiam semina & stamina omnium rerum, quæ in Epistolis exponuntur. Libri evangelici agunt de capite, Christo: Acta ostendunt, easdem res geri in corpore ejus, quod Spiritu ejus vegetatur, a mundo vexatur, a Deo defenditur & exaltatur. Summa habetur Eph. I. 20. 22. Christique discessus & Paracleti adventus faciunt, ut hic liber majorem cum Epistolis, quam cum evangelicis libris habeat similitudinem. *Multis ignotum plane hunc librum* Chrysostomus sua ætate fuisse testatur ineunte prima in eum homilia. Vtinam hodie tanta ei cura impenderetur, quantam impendi decet. Ostenditur hic doctrina Christiana, ejusque methodus erga Iudæos, Gentes, Fideles; id est, erga convertendos & conversos. Ejusdem obstacula apud singulos homines, genera hominum ordinesque & populos. Propagatio Evangelii, & magna illa inter

ter Iudæos & Gentes revolutio. Victoria Evangelii, pervenientis ex uno conclavi in templa, domos, plateas, fora, campos, hospitia, carceres, castra, aulas, currus, naves, pagos, urbes, insulas; ad Iudæos, gentes, prætores, duces, milites, eunuchos, captivos, mancipia, fœminas, pueros, nautas; in Areopagum, Romam denique. Vindicta in hypocritas, malos imitatores, hostes & adversarios. Conservatio apostolorum & ecclesiæ. Fructus incomparabiles in vita & morte. Nervi characteresque quam plurimi & argumenta pro veritate & efficacia religionis Christianæ. Specimen disciplinæ & œconomia, ipsaque idea ecclesiæ Christianæ & muneris evangelici.

Partes sunt VII.

I *PENTECOSTE, cum antecedentibus.* Cap. I. II.
II *Acta in IERVSALEM & in omni Iudæa, & in Samaria, inter CIRCVMCISOS.* Cap. III-IX. XII.
III *Acta in CÆSAREA, & receptio GENTIVM.* Cap. X. XI.
IV *Cursus PRIMVS inter gentes, Barnabæ & Sauli.* Cap. XIII. XIV.
V *Legatio & concilium HIEROSOLYMITANVM, de Iudæorum & Gentium EADEM conditione.* Cap. XV.
VI *Cursus ALTER Pauli.* Cap. XVI-XIX.
VII *Cursus TERTIVS; ROMAM usque.* Cap. XIX. 21-XXVIII.

Distinctius hæ partes resolvuntur in *Ordine temporum*, cap. VI.

Applicatio omnium partium ad nostra tempora quomodo institui debeat, pulcre ostendit *Iustus Ionas* in Dedicatione Annotationum ad hunc librum Anno 1524 editarum: *Res ipsæ*, inquit, *quæ* nunc nostro seculo *geruntur*, *clariorem reddunt nobis non modo hunc librum, sed & reliquam etiam scripturam, cum plane hoc videamus* pati *nunc vere pios*. *Fiunt* miracula *non minora quotidie, quam tunc facta sunt. quis enim tam celerem* cursum *verbi, quis hanc* subitam mutationem rerum *non miraculum maximum esse ducat? Quis Lutherum jam nostra ætate Evangelii præconem hactenus a tot mundi sapientibus & potentibus oppugnatum, fremente papa, invito Satana, invitis omnibus inferi portis, tamen superstitem, non Paulo contra XL virorum conjurationem & tot callidas insidias hostium servato, jure comparet? - Suaves homines sic putant apostolos consuluisse posteritatis otio, & sic perpessos esse catenam Evangelii, ut nunc eo* tranquillius *monachi & sacerdotes molliter curent cuticulam, quasi vero Satanas nunc sit nullus, aut mundo & carni nunc cum Evangelio conveniat.*

AD CAPVT. I.

Vers. 1 Μὲν, *quidem*) Apodosin, de *libro* hoc altero, res ipsa exhibet, particulam δὲ *vero* absorbens.

¶ λόγον, *sermonem*) λόγος, Latinis *liber*, tantam solet habere longitudinem, ut lector cupidus una lectione absolvere possit. Prodest igitur, interdum unum librum, v. gr. Evangelium secundum *Lucam*,

Lucam, simul perlegere. Auctoritas libri alteriusutrius redundat in alterum Lucæ. Maximus adhuc in œconomia Christi limes est hoc tempus a resurrectione usque ad ascensionem: in eo prior Lucæ liber desinit, alter incipit, non tam apostolorum, quam Spiritus sancti Acta describens, sicut prior liber Acta Iesu Christi habet.

¶ *περὶ πάντων, de omnibus*) summatim videlicet. coll. Ioh. XXI. 25.

¶ *ἤρξατο ποιεῖν - ἄχρι*) *cœpit facere-usque*: id est, *fecit ab initio, usque.* conf. *incipiens.* v. 22. Initia & exitus pertexuit Lucas, i. e. omnia, considerate.

¶ *ποιεῖν, facere*) per miracula & actiones sanctas.

¶ *διδάσκειν, docere*) per sermones.

2 *ἐντειλάμενος, præcipiens*) Qui discedunt, solent *præcipere, mandare*, ut opus est, & quoad satis est. Versu 3 generatim exprimit Lucas, quid Dominus dixerit apostolis per illos XL dies: sed versu 2. 4 seqq. declarat, quid dixerit illo die ascensionis. coll. v. 5 fin. & v. 9 init. Ad eum enim ipsum diem perduxerat Lucas Evangelium suum: & ab eo Apostolorum Acta orditur.

¶ *τοῖς ἀποστόλοις, apostolis*) Appellatio conveniens totius libri argumento: *discipulatus* jam exibat.

¶ *διὰ, per*) Constr. cum *præcipiens.* Is ipse, qui præcipiebat, Spiritum S. habebat, Luc. IV. 18, & cum mandatis eum dedit apostolis, Ioh. XX, 22, mox daturus uberrime. Sic ante ascensionem dedit *arrham pentecostes.*

¶ *ἐξελέξατο*) *elegerat*, Luc. VI. 13. Ioh. VI. 70. De Iuda seorsum agitur v. 16 seq.

¶ *ἀνελήφθη*) *sursum receptus est.*

3 *παρέστησεν ἑαυτὸν, stitit se ipsum*) Grandis oratio. Suavis regressus: *assumtus est, stitit, vivum, passionem.*

¶ *παθεῖν, passionem*) ad mortem usque.

¶ *τεκμηρίοις, argumentis*) per visum, auditum, tactum &c. unde certo & liquido scirent, & *Ipsum* esse, & *vivere.*

¶ *δι' ἡμερῶν τεσσαράκοντα*) *per dies XL*, non perpetuo, sed per intervalla. Contra, *decem* duntaxat, non *quadraginta* dies, ab ascensione ad pentecosten: *triduum*, mortis.

¶ *ὀπτανόμενος, apparens*) per apparitiones bene longas. Ioh. XXI. 12.

¶ *περὶ τῆς βασιλείας, de regno*) Hæc summa erat, etiam ante passionem, sermonum Christi.

4 *συναλιζόμενος, conventum agens*) Hoc non dicitur de omnibus apparitionibus, v. 3, sed de ultima, eaque frequenti & maximi momenti. Lectionem ab aliis sollicitatam & notionem verbi hujus probat Hesychius, *συναλιζόμενος, συναλισθεὶς, συναχθεὶς, συναθροισθεὶς.*

¶ *μὴ χωρίζεσθαι, ne discederent*) Facile reliquissent Ierusalem, ubi crucifixus fuerat Dominus.

¶ *τὴν ἐπαγγελίαν*) Ammonius: *ὑπισχνεῖται ὁ τῷ αἰτήσαντι δώσειν ὁμολογήσας· ἐπαγγέλλεται δὲ ὁ ἀφ' ἑαυτοῦ δώσειν ὁμολογήσας.* Quæ verbi Græci proprietas, ubi de divinis promissionibus agitur, exquisite observanda est.

¶ *ἠκούσατε, audistis*) Dixerat hoc ipsum Luc. XXIV. 49. Atque hic parallelismus ad arctissimum nexum pertinet utriusque libri Lucæ. Stilus ex relativo recitativus, uti c. XXIII. 22, item post verbum *præcipere.*

5 ὑμεῖς, *vos*) mei. Matth. III. 11. Hoc late patet. Act. XI. 16.

¶ βαπτισθήσεσθε, *baptizabimini*) a me. Matth. l. c.

¶ οὐ μετὰ πολλὰς, *non post multos*) Numerus dierum non definitus exercebat fidem discipulorum.

6 συνελθόντες, *convenientes*) Facilius putabant conjunctim se impetraturos esse responsum.

¶ τούτῳ) *hoc* intervallo, post dies non multos veniente.

¶ τὴν βασιλείαν, *regnum*) cujus sedes Hierosolyma, v. 4, at latitudo, maxima, v. 8, & indoles divinior, quam interrogantes tum interpretabantur verba Domini. v. 3 fin. Luc. XXII. 16.

¶ τῷ ἰσραὴλ, *Israëli*) Dativus emphasin habet. Apostoli, *re* præsupposita, quærebant de *tempore*: & pariter se habet subsequens responsio.

7 οὐχ ὑμῶν ἐστιν, *non vestrum est*) Non dicit, *non est vestrum*, sed, *non vestrum est*, ut emphasis sit in *vestrum*. conf. omnino, *non vos, alii*, Ioh. IV. 38: &, *non tibi*, 2 Chron. XXVI. 18: &, *non vobis & nobis*, Ezr. IV. 3. Repulsa comis est, & gravis descriptio *Reservati* divini: nec tamen ea ad reprehendendum, sed ad docendum spectat. Non dicit, *non est juris & officii vestri, quærere*: sed ait, *Non vestrum est nosse*: non vestræ potestatis hoc esse jussit Pater, sed suæ potestati reservavit, ut ipse sciat & faciat. conf. Matth. XXIV. 36. *Non vestrum* est, inquit: unde non licet colligere, ne aliorum quidem posthac fore. Revelatio œconomiæ divinæ habet suos gradus. 1 Petr. I. 12. Matth. XI. 11. Ap. I. 1.

¶ χρόνους ἢ καιροὺς, *intervalla vel tempora*) Interrogatio discipulorum corrigitur, & vocabulum generale, χρόνῳ, *intervallo*, per alterum additum, χρόνους ἢ καιροὺς, *intervalla vel tempora*, magis determinatur, ut alibi ostendimus. Generatim observetur hoc loco, longius quiddam esse χρόνον, quam καιρόν. c. VII. 17. 20. Iustus Ionas: *Satis est, vos scire ex Scripturis, futurum, ut restituantur omnia; sed quando futurum sit, hoc DEI est.*

¶ οὓς, *quæ*) Tempora DEO reservata indagare, curiositatis est: revelata non curare, animi pusilli aut somnolenti. Dan. IX. 2. 1 Petr. I. 11. Ap. XIII. 18. Quæ apostolorum nondum erat nosse, per Apocalypsin postea sunt significata. Generalius enunciatum non derogat revelationi speciali subsecutæ. Petro quoque hoc loco dicitur, *Tuum non est*, plane uti Ioh. XXI. 22. 23, *quid ad te?*

¶ ὁ πατὴρ, *Pater*) Matth. XX. 23. XXIV. 36.

¶ ἔθετο, *posuit*) Ergo *res* ipsa firma est: alias nullum ejus rei *tempus* esset.

¶ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ, *in sua potestate*) Tempore ulterioris revelationis, & ipsius maxime complementi, etiam ea, quæ antehac in Patris potestate fuerant sita, noscuntur.

8 ἀλλὰ, *sed*) Antitheton inter id, quod discipulorum erat, vel non erat; tum inter id, quod illo tempore futurum erat, & inter id, quod in ulteriora reservatum erat.

¶ μάρτυρες, *testes*) doctrina & sanguine: non reges mundi; quanquam regnum DEI per illud ipsum testimonium propagabitur.

¶ ἱερουσαλὴμ - γῆς, *Ierusalem - terræ*) Gradatio. vid. v. gr. c. VIII. 1. 4. 5. 27.

¶ σαμαρείᾳ, *Samaria*) Samaritanas urbes antea intrare non debuerant. Sine

ne dubio nunc mirum id visum est apostolis.

9 νεφέλη, *nubes*) Itaque per se non disparuit Dominus.

10 ἄνδρες - λευκῇ, *viri - alba*) Conf. Matth. XXVIII. 3 not. *Vir*, pro angelo. c. X. 30. 3. 22. Luc. XXIV. 4 not. Sed conf. etiam Luc. IX. 30 not.

11 γαλιλαῖοι, *Galilaei*) In apparitionibus, quae singulis obtingunt, nomen proprium adhibuere angeli; pro quo adhibetur h. l. nomen patriae, sub quo omnes continentur. Ex Galilaea nunquam vel certe raro fuerat propheta; at omnes apostoli.

¶ τί, *quid*) Simile *quid*, c. III. 12.

¶ ἐμβλέποντες) *intuentes*, cum mora, in coelum, quod nunc aspicere nil attinet, quum Iesus non cernitur.

¶ οὕτως, ὃν τρόπον, *sic*, *quemadmodum*) Similis locutio, c. XXVII. 25. 2 Tim. III. 8.

¶ ἐλεύσεται, *veniet*) Ascensio potius Christi, quam adventus ad judicium, in Scriptura ut *reditus* describitur. *Venire* dicitur, non solum, quia antea non venerat ad judicandum, sed quia adventus gloriosus multo erit illustrior. Mundus non crediderat, Filium DEI *venisse*: respectu credentium dicitur *redire*. Ioh. XIV. 3. Tum revelabitur, in die suo. Verbum, *venit*, jam in prophetia Henochi positum. Iud. v. 14. *Veniet*, modo visibili, in nube, cum tuba, cum comitatu, & eodem fortasse loco, v. 12. adde Zach. XIV. 4, cum annot. Michaëlis, & Matth. XXIV. 27 not. Non ii, qui ascendentem viderunt, dicuntur venturum *visuri*. Inter ascensionem & inter adventum gloriosum nullus interponitur eventus, eorum utrique par: ideo hi duo conjunguntur. Merito igitur apostoli, ante datam Apocalypsin, diem Christi, ut valde propinquum, proposuerunt. Et congruit majestati Christi, ut toto inter ascensionem & inter adventum tempore sine intermissione exspectetur.

12 ἐλαιῶνος, *oliveti*) ubi agon fuerat.

¶ ἐγγύς, *prope*) quinque stadiis.

¶ σαββάτου ὁδὸν, *Sabbati iter*) quantum Iudaeo licebat iter facere die Sabbati, citra lassitudinem, ad duo millia cubitorum. Colligit hinc Chrysostomus, die *Sabbati* eos reversos esse in urbem: malim statuere, proprium in toto oliveti monte ascensionis locum hac ab urbe distantia notari.

13 ὑπερῷον) Sic LXX עליה reddunt. Ioh. Gregorius: *ὑπερῷα in Scripturis erant loca in ea parte domus, quae erat a solo remotissima, a Iudaeis ad preces privatas separata, versus Salomonis templum spectantia aut locum illius: quibus ob consecrationem & convenientem recessum apostoli utebantur more Christiano.* Obs. c. 3, ubi copiose ὑπερῷα describit.

¶ πέτρος, *Petrus*) Constr. cum ἀνέβησαν, *ascenderunt*. De ordine apostolorum vide ad Matth. X. 2. Petro, primo, articulus prae ceteris additur, c. III. 11. IV. 13. 19. VIII. 14, quanquam non semper, c. III. 4. Per hos paucos & contemtos homines, sine ullis praesidiis humanis, Christus mundum ad obedientiam fidei perduxit.

14 ὁμοθυμαδὸν, *unanimiter*) Haec particula saepe in Actis, convenienter argumento libri: extra Acta, non nisi semel in N. T. ponitur. Rom. XV. 6.

¶ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει) De differentia horum verborum vid. 1 Tim. II. 1 not.

¶ σὺν γυναιξὶ, *cum mulieribus*) Luc. XXIV. 10. 1 Cor. IX. 5.

¶ μαρία, *Maria*) cujus ultima h. l. mentio in N. T. Haec & sanctitatis & senectutis nomine eximie habita inter sanctos, testimonium praebuit omnium rerum, quae inde ab Annunciatione factae fuerant.

¶ *ἀδελφοῖς, fratribus*) consobrinis. Hi quoque lucrifacti, tametsi initio non crediderant.

15 *ἀναςὰς, exsurgens*) ut solent verba facturi. Hæc oratio Petri ante Pentecosten illam habita, tamen non discipulatum, sed apostolatum refert, ex Ioh. XX. 22.

¶ *ἐπὶ τὸ αὐτὸ, insimul*) in illo nempe loco. Aliis locis plures poterant esse discipuli, extra urbem maxime.

¶ *ὡς ἑκατὸν εἴκοσι, quasi centum viginti*) Hujus numeri decima pars erant apostoli. εἴκοσιν & εἴκοσι scribi, docet Eustathius.

¶ *εἶπεν - ἄνδρες dixit - viri*) Parenthesis inter propositionem & tractationem, uti Gen. VI. 9 seq.

16 *ἄνδρες ἀδελφοὶ, viri fratres*) Id beatius, quam *viri Athenienses*. Appellatio honoris & amoris, concilians auditores.

¶ *ταύτην*) *banc*, in Psalmo LXIX & CIX.

17 *ὅτι, quod*) Ratio, sub qua Iudas hic memoratur, quia habuerat *munus*. v. 20.

¶ *κατηριθμημένος, annumeratus*) Triste est, *numerari*, non manere.

¶ *κλῆρον, sortem*) *Sors* dicitur, quicquid alicui citra suam operam obtingit.

¶ *τῆς διακονίας, ministerii*) Sic frequentissime in hoc & sequentibus libris dicitur ministerium N. T, sed in V. T. LXX interpretes pro שרת *apparere* plerumque dicunt λειτουργεῖν, quod ipsum sonat magnificentius quiddam. Apostoli autem humilitatem expeditam secuti sunt.

¶ *ταύτης, bujus*) nostri.

18 *ἐκτήσατο, possedit*) *emit*. Iudas quidem non solvit argentum, Matth. XXVII. 5, sed tamen aut emere constituerat, conf. 2 Reg. V. 26, aut initio emtionis facto occasionem dedit, ut Sacerdotes eam consummarent. Non credidit miser, causam Iesu durabilem fore: & in posterum, si ea labaret, sibi & suis (Ps. CIX. 9.) domicilium destinarat, quo se reciperent, & de victu prospicere voluit. Alii exponunt: *ἐκτήσατο, paravit*, scil. non sibi, sed aliis revera.

¶ *πρηνὴς γενόμενος, projectus in faciem*) Species mortis, quam Iudas sibi consciverat, (Matth. XXVII. 5 not.) tum satis nota erat. Igitur ea præsupponitur h. l. & adduntur, quæ secuta sunt, nempe cadaveris contumeliose projecti situs pronus, quum honeste defuncti componantur supini. Illustrari locus potest ex libro eleganter Græco 3 Macc. V. 41 (43.) ubi Rex Iudæis infensissimus comminatur, *τὸν ναὸν πυρὶ πρηνῆ καταςήσειν se templum per ignem solo esse* æquaturum. *πρηνῆ γενέσθαι* non significat *præcipitem se dare*.

¶ *ἐλάκησε μέσος, crepuit medius*) Hesychius, ἔλακεν, ἐψόφησεν. Et *μέσος, medius*, orationem facit expressiorem. Cohæret verbum cum *πρηνὴς*, uti Sap. IV. 19, *ῥήξει αὐτοὺς ἀφώνους πρηνεῖς*.

¶ *σπλάγχνα, viscera*) Ipse prius deposuerat *viscera* misericordiæ. Ps. CIX. 16.

19 *γνωςὸν ἐγένετο, innotuit*) illud videlicet, quod v. 18 ineunte memoratur.

¶ *τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν, ipsorum lingua*) Hoc, & interpretamentum subsequens, *boc est ager sanguinis*, Lucas orationi Petri addidit pro Theophilo & lectore Hebraica non intelligente.

20 *γενηθήτω κτλ.*) Ps. LXIX. 26. LXX, γενηθήτω ἡ ἔπαυλις αὐτῶν ἠρημωμένη, καὶ ἐν τοῖς σκηνώμασιν αὐτῶν μὴ ἔςω ὁ κατοικῶν.

¶ ἔπαυ-

¶ ἔπαυλις) id est, οἴκημα εὐτελὲς, Eustathio.

¶ αὐτοῦ) Hebr. & LXX, αὐτῶν. Sumitur autem de Iuda, pro instituto præsenti. Iustus Ionas: *Rejectione Iudæ & subrogatione alterius indicatur Iudæorum abjectio & omnium, qui missum ad se Christum persequuntur.*

¶ μὴ ἔστω, *ne sit*) Id impletum, quum ad sepulturam peregrinorum cessit ager.

¶ καὶ τὴν-ἕτερος) Ps. CIX. 8. Sic plane LXX.

¶ ἕτερος, *alter*) Matthias in individuo non designatus est apertius, atque ita sorti sanctæ mansit locus.

21 δεῖ, *oportet*) Sic v. 16.

¶ τῶν) Genitivus pendet ab ἕνα, & resumitur in τούτων, ordine rei & verborum eleganter conveniente.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) in privatum. conf. Ioh. X. 9 not.

¶ ἐξῆλθεν, *exivit*) in publicum.

¶ ἐφ' ἡμᾶς, *super nos*) ut Magister. Præpositio congruit non modo cum *intravit*, sed etiam cum *exivit*.

22 ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος ἰωάννου, *a baptismate Iohannis*) Ab hoc articulo historia I. C. apud Marcum habet *Initium* ipsum. Ceteri Evangelistæ paucis expediunt antecedentia.

¶ ἕως, *usque*) Vsque ad diem ascensionis porriguntur testimonia XII apostolorum de Domino Iesu ejusque resurrectione.

¶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ, *resurrectionis ejus*) Qui resurrectionem Christi credit, omnia credit, quæ prægressa & secuta sunt. De resurrectione Christi plurima Petro mentio in Homiliis & Epistola priore. Vt apostolus est testis resurrectionis Christi, sic Christianus est, qui eam credit. Illo tempore tantundem virtutis opus erat, ut aliquis crederet, rem esse gestam, quam ut crederet, in ea re gesta salutem esse. quare qui illud credidere, totam fidem suscepere. Hodie, quum rem gestam nemo in ecclesia vocat in dubium, multi in eo subsistunt, neque tamen certitudine rei gestæ ad fidem totam perveniunt.

¶ ἕνα, *unum*) Nam non debebant esse plures, quam XII, neque adeo uterque simul sumendus erat.

23 δύο, *duos*) Huc pervenire poterant fideles, consilio; non ultra. Ideo hîc demum *sors* incipit, qua res gravis divinæ decisioni committitur, & immediata apostoli peragitur vocatio. Hodie quoque in eligendis episcopis sorti locum esse posse censet Iustus Ionas ad h. l. & memorabile exemplum refert Comenius in Hist. eccl. Slav. § 60. Habet etiam b. *Riegerus* Böhm. Br. Vol. 3. p. 36.

¶ ὃς ἐπεκλήθη, *qui cognominatus est*) Eo cognomine videri poterat præferri debere; nisi postea demum hoc cognomen nactus est, ut agnosceret, quamvis Matthias electus esset, ipsum tamen sua laude non excidisse.

24 σύ, *tu*) tu ipse. Apostolus debebat immediate esse vocatus. Iesum invocant, *Dominum*. v. 21. nam hujus erat apostolum eligere. v. 2. c. IX. 17. XXVI. 16. Ioh. VI. 70.

¶ καρδιογνῶστα, *qui corda nosti*) *Cor* debet esse rectum in ministro Evangelii. c. VIII. 21. 2 Cor. I. 12. 1 Thess. II. 4. *Cor* facit, ut unus sit præferendus alteri, qui certe æque bonus erat foris.

¶ *πάντων*, ***omnium***) etiam horum duorum.

¶ *ἀνάδειξον*, *ostende*) Id factum, ipsius sortis eventu. Iesus post resurrectionem sæpe apparuit: nec tum apostolatum Matthiæ detulit; sed post ascensionem.

25 *εις τὸν τόπον τὸν ἴδιον*, ***in locum suum***) in locum plane proprium, divisum a ceteris apostolis. quæsierat *ἴδιον*, ***proprium*** quiddam: v. 18. ***proprium locum***, superstitum oculos fugientem, in regione mortis nactus est.

26 *ἔδωκαν*, *dederunt*) miserunt.

¶ *κλήρους αὐτῶν*, *sortes eorum*) Iosephi & Matthiæ. Dum secum habebant apostoli Dominum, non usi sunt sorte: neque post adventum Paracleti ea sunt usi, c. X. 19. XVI. 6 ss. sed in uno hoc intermedio tempore, & in uno hoc negotio usi sunt, convenientissime.

¶ *συγκατεψηφίσθη*, ***annumeratus est***) Omnes acquievere in electionis divinæ ostensione. Non dicuntur manus novo apostolo impositæ. erat enim prorsus immediate constitutus.

CAP. II.

1 Ἐν τῷ συμπληροῦσθαι, ***dum complebatur***) Multa simul convenere inter se implementa prædictionum.

¶ *τῆς πεντηκοστῆς*, ***pentecostes***) Hoc vocabulum non habent LXX int. exstat autem Tob. II. 1. 2 Macc. XII. 32. Pentecoste Sinaitica in V. T. & Pentecoste Hierosolymitana in N. T. duas habent longe omnium clarissimas & omni atheorum exceptione majores DEI patefactiones, legalem & evangelicam: Ps. LXVIII. 8. 10. e monte & e cœlo: terribilem & benignam.

¶ *ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό*, ***cuncti unanimiter in eodem loco***) Conjunctio societatis, animorum, loci. quinam fuerint & quid egerint, vid. c. I. 14. 15. Non modo erant apostoli, sed etiam ceteri.

2 *ἄφνω*, ***repente***) Sic ad judicium quoque revelabitur Christus.

¶ *φερομένης*) Aptum Verbum.

¶ *πνοῆς*, *spiraminis*) Pendet ab *ἦχος*, *sonus*.

¶ *οἶκον*, ***domum***) Sæpe *οἶκος* partem domus, ut Latinis *æcus*, denotat. Domus erat ***templum***, Luc. XXIV. 53. omnibus illo die festo, illa diei parte adeundum: *æcus*, pars templi: pars *æci totius*, *τὸ ὑπερῷον*. c. I. 13.

¶ *καθήμενοι*, *sedentes*) quiete, mane. v. 15.

3 *αὐτοῖς*, ***illis***) Constr. cum ***apparuerunt***, sed ita, ut vis pronominis redundet etiam ad *dispertitæ*, *διαμεριζόμεναι*. Atque hoc valet *distributæ*, sed in præsenti, coll. coll. v. 45. Non dicitur, *σχιζόμεναι*, quasi linguæ in ore fuerint *fissæ*; neque *διαιρούμεναι*, *divisæ*, quasi aliud duntaxat aliis eloquium ardens fuerit datum. Intermedium verbum adhibetur, *διαμεριζόμεναι*.

¶ *γλῶσσαι*, ***linguæ***) Sumitur h. l. metaphorice, ut לשון passim, & לשון אש Es. V. 24, ut notentur *linguæ quasi igneæ*. Manet tamen magna pars proprietatis, quia de *loquela* agitur. Erant flammulæ vertici singulorum insidentes, non ex ore eorum prodeuntes. nam sequitur: ***seditque***, videlicet Spiritus sanctus, v. seq. qui super eos venit, c. I. 8, specie illa linguarum.

guarum. non additur articulus αἱ, qui denotaret naturales oris apostolorum linguas, nunc miraculose affectas.

¶ ἐκάθισέ τε, *seditque*) scil ὁ καθίζων, *sedens.* conf. ἐκάθισαν, *consederunt*, Ap. XX. 4. Ellipsis apta. nam non illico, sed paullo post constitit, sessorem hunc esse Spiritum S.

¶ ἐφ' ἕνα ἕκαστον, *super unumquemque*) Conf. omnino ἐπὶ, *super*, Ioh. I. 32. 33.

4 καὶ, *&*) Describuntur interna, cum suo effectu, ut v. 3 externum symbolum.

¶ ἅπαντες, *cuncti*) cuncti illi, de quibus v. 1. 14. 15. c. I. 14 seq. varia ætate, sexu, conditione. infra, v. 17 f.

¶ ἤρξαντο, *cœperunt*) Id antea nunquam factum.

¶ λαλεῖν, *loqui*) sine labore, expedite.

¶ γλώσσαις, *linguis*) Miraculosa varietas non in auribus auditorum erat, sed in ore loquentium. c. X. 46. XIX. 6. Marc. XVI. 17. 1 Cor. XII. 10. Hæc familia, totius mundi linguis DEVM celebrans, erat instar totius mundi, linguis suis DEVM laudaturi.

¶ καθὼς, *sicut*) 1 Cor. XII. 11.

¶ ἐδίδου) *dabat*, ut loquerentur sine labore, & tamen libere.

¶ ἀποφθέγγεσθαι) *profari*, cum sobrietate & virtute. v. 14. c. XXVI. 25. Iustus Ionas: *Moses, qui typum gerit legis, impeditæ linguæ fuit: - Evangelium vero loquitur lingua ignita & flammante.*

5 κατοικοῦντες, *habitantes*) Hi non ad pentecosten duntaxat venerant, quanquam verbum *habitandi* limitatur versu 9 & 10.

¶ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Nam ex gentibus nemo aderat, sed Iudæi variarum gentium.

¶ τῶν) Subaudi *terrarum.* Luc. XVII. 24 not.

6 φωνῆς, *voce*) de qua v. 4, nec non v. 2. conf. קול φωνὴ, Ex. IV. 8. Ps. XIX. 4.

¶ τὸ πλῆθος, *multitudo*) de qua v. 5.

¶ συνεχύθη, *confusa est*) Varii erant homines & animorum motus.

7 ἐξίσαντο, *stupebant*) v. 12.

¶ γαλιλαῖοι, *Galilæi*) adeoque unius dialecti. Galilæos esse, norant ex eo, quod erant discipuli IESV.

8 καὶ πῶς, *& quomodo*) Periodus concluditur v. 11. Nam illud: *quomodo nos audimus unusquisque lingua nostra, in qua nati sumus*, per se abrupte sonans, coll. v. 6, post longam parenthesin, qua oratio decore suspenditur, reassumitur his verbis: *audimus eos loquentes* &c. Admirationi eximie congruit sermo. Conf. quæ de tali parenthesi notavimus ad *Gregorii Thaum.* Paneg. § 94. Varias & dialectos v. gr. Ponticam, Asiaticamque Græcam & linguas, referebant apostoli.

9 πάρθοι, *Parthi*) Non dubium est, quin omnium gentium Iudæi, Hierosolymis quidem *habitantes*, scierint Hebraice: quare hæc linguarum varietas, in V. T. inaudita, indicat, Evangelium ad gentes omnes, ipsarum linguis, perventurum esse. Porro series illa, qua populi enumerantur, denotare videtur ordinem partim Geographiæ, partim conversionis gentium. Primo ponuntur posteri Semi, deinde Iapheti, nec non Chami; ex Asia, Africa, Europa, iterum ex Asia. *Parthorum* natio, eo tempore imperio pollens, prima ponitur.

¶ οἱ κατοικοῦντες) *qui habitamus*, vel *qui habitabamus*. Hoc participio adhibito com

modior fit appellatio gentium, quæ sequuntur.

¶ *ἰουδαίαν, Iudæam*) cujus dialectus differebat a Galilæa. v. 7. Sic etiam indigenis dabatur miraculum. *Armeniam* legit *Augustinus*: eaque inter *Mesopotamiam Cappadociamque* jacet. sed vetustam sane *Armeniorum* linguam sub alia quadam gente hîc nominata innui, existimare licet.

¶ *τὴν ἀσίαν, Asiam*) *Asiam* stricte dictam. Articulus facit epitasin, ut noteretur regio quam remotissima ad occidentem.

10 *αἴγυπτον, Ægyptum*) Hæc inprimis regio Iudæis abundabat.

¶ *τὰ μέρη, partes*) plures.

¶ *κυρήνην, Cyrenen*) urbem Libyæ ad occidentem, adeoque remotioris etiam.

¶ *οἱ ἐπιδημοῦντες ῥωμαῖοι, advenæ Romani*) Romæ nati, sed nunc Hierosolymis domum habentes. Hi videntur post ceteros antea enumeratos Hierosolymam venisse. Soli ex Europæis Romani jam memorantur.

11 *ἰουδαῖοί τε καὶ προσήλυτοι, & Iudæi & proselyti*) Multos illis temporibus proselytos e Romanis eorumque libertinis & fuisse & pulsos fuisse, patet ex Tacito, l. 2 Annal. cap. 85. Non tamen ex Romanis solum, sed etiam ex ceteris gentibus *proselyti*, *Iudæis* oppositi, hoc loco innuuntur.

¶ *κρῆτες, Cretes*) Creta insula insulas in hac enumeratione repræsentat. Multa prophetæ prædixerant de איים *insulis* convertendis: harumque plures, occidentem spectantes, in ipsis Actis occurrunt.

¶ *λαλούντων, loquentes*) psalmis Davidicis, eo tempore usitatis, vel etiam locutione recenti.

¶ *τὰ μεγαλεῖα, magnalia*) magnas virtutes, magna opera.

12 *πάντες, omnes*) religiosi. v. 5. Conf. v. seq.

13 *χλευάζοντες, irridentes*) Mundus incipit a *ludibrio*: inde progreditur ad *quæstionem*, c. IV. 7, ad *minas*, v. 17, ad *carceres*, cap. V. 18, ad *verbera*, v. 40, ad *cædem*, c. VII. 58.

¶ *γλεύκους*) *musto* vel *dulci* vino, præteriti aut præsentis anni, aliove potu valido.

¶ *μεμεστωμένοι, repleti*) Homines naturales solent res supernaturales naturalibus causis imperite & impudenter tribuere. conf. c. XXVI. 24.

14 *σταθεὶς, stans*) Omnes gestus, omnia verba Petri, summam *sobrietatem* indicant.

¶ *δὲ, autem*) occasione utens. Apostoli semper occasionem habuere, nunquam dimisere.

¶ *ἐπῆρε, sustulit*) cum parrhesia.

¶ *ἀπεφθέγξατο*) Scite ponitur hoc verbum, pro *εἶπε dixit*; in hoc sermone solennissimo & ardentissimo, ac sobrio tamen. conf. Act. XXVI. 25.

¶ *ἄνδρες, viri*) In hac veteri appellationum simplicitate multo plus inest gravitatis, quam hodie, ubi in titulis tot epitheta *Nobilitatis*, *Dignitatis* &c. cumulantur. Habet autem hæc oratio tres partes, quarum quælibet ab hac appellatione incipit. v. 22. 29. sed crescente familiaritate sermonis, v. 29 addit, *fratres*, facto jam interim conversionis initio.

¶ *ἰουδαῖοι, Iudæi*) in Iudæa nati.

¶ *ἅπαντες, cuncti*) Hebraico sermone loquebatur Petrus, quem unum omnes intelligebant.

¶ τοῦ-

¶ τοῦτο, *hoc*) Tali exordio non uteretur ebrius. Decenter monet & rogat Petrus.

15 ὑπολαμβάνετε, *existimatis*) Non dicit, *Aliqui ex vobis illudunt.* Clementer loquitur.

¶ οὗτοι, *hi*) Loquitur in tertia persona, se ipso & ceteris apostolis non exclusis. ipsum defendebat etiam oratio sua, ceteros cum ipso apostolos, *statio* ipsa: & illi, quos docet, sic dixerant, οὗτοι, *hi*, v. 7.

¶ τρίτη, *tertia*) Ebrius fere nescit horam: nec mane facile quisquam inebriatur, ibi præsertim, ubi domi est. 1 Thess. V. 7. Erat dies pentecostes festus: & diebus festis Iudaei abstinebant epulis usque ad meridiem. vid. Petiti var. lect. c. 15.

16 ἀλλὰ, *sed*) Hi non sunt poti, inquit, sed Spiritu repleti.

¶ τοῦτο, *hoc*) Sapienter hæc dicuntur ante illa, quæ v. 22 commemorantur. Mentio adventus gloriosissimi ad judicium omnia, quæ de Iesu Christo dicuntur, splendidiora reddit & efficaciora.

17 f. καὶ ἔσαι κτλ.) Ioël. III. 1-5. LXX, καὶ ἔσαι μετὰ ταῦτα καὶ ἐκχεῶ - καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους μου - καὶ δώσουσι τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ ἐπὶ τῆς γῆς αἷμα - πρὶν ἐλθεῖν - σωθήσεται.

¶ ἐσχάταις, *novissimis*) Omnes dies N. T. sunt dies ultimi: atque hi ultimi jam longe processerunt.

¶ πνεύματός, *Spiritu*) Suave antitheton: *de Spiritu meo*, *super omnem carnem.*

¶ πᾶσαν, *omnem*) Promissio non ad solam Pentecosten illam pertinet. v. 39. Apud Ioël dicitur, *Spiritum meum*: per Petrum, *de Spiritu meo*, respectu Pentecostes illius speciatim.

¶ καὶ, *&*) Describuntur homines omnis sexus, ætatis, ordinis.

¶ προφητεύσουσιν, *prophetabunt*) Prophetia, insigne charisma, præcipuum documentum DEI in hominibus operantis.

¶ ὁράσεις κτλ. *visiones &c.*) in vigilia & somno. Apud juvenes maxime vigent sensus externi, visionibus opportuni: apud senes sensus interni, somniis accommodati. Apostoli erant *adolescentes*: & convenienter Petrus *adolescentes* præponit, cum Ioël senes præponat. Petro obrigit *visio* c. X. 17. Paulo item, etiam noctu, c. XVI. 9. Non tamen adolescentes a somniis, neque senes a visionibus excluduntur.

¶ ἐνυπνίοις) Sic cod. plerique, & sic *Alex.* etiam apud Ioël. Alii, ἐνύπνια. & sæpius quidem LXX habent ἐνύπνιον ἐνυπνιάζεσθαι: sed hoc loco æque commode, vel etiam grandiore significatu dicitur, ἐνυπνίοις ἐνυπνιασθήσονται. Talis locutio, ὅρκῳ ὤμοσεν. v. 30.

¶ καί γε) *& sane.*

¶ δούλους μου, *servos meos*) Intelliguntur servi secundum carnem, diversi a liberis, v. 17, sed iidem servi DEI.

19 τέρατα, *prodigia*) Magnas revelationes gratiæ comitantur judicia in malos. Num. XIV. 20 seqq. Iud. v. 5. & horum repræsentatio admonet de illa accipienda.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cœlo*) De his v. 20.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *super terra*) De his statim hoc versu, per χιασμόν. Talia signa edita sunt ante passionem Christi, quæ v. 22 memorantur: sed ita describuntur, ut

ut includantur etiam ea, quae facta sunt ipso passionis & resurrectionis tempore, tum in vastatione Hierosolymorum, maxime vero ea, quae novissimum diem praecedent. Matth. XXIV. 29. Prophetia a temporibus extremis remota summatim & uno conspectu omnia complectitur. Sic plane clausula Malachiae (coll. Matth. XI. 13 f. not. XVII. 11 f. not.) directe spectat adventum Iohannis baptistae, eique clausulae incidenter subnectitur mentio *diei terribilis*, novissimi.

¶ αἷμα, *sanguinem*) caedes & bella.

¶ πῦρ, *ignem*) incendia.

¶ ἀτμίδα καπνοῦ, *vaporem fumi*) Fumus crassus desinit in vaporem subtilem.

20 ὁ ἥλιος, *sol*) Haec proprie accipienda sunt. Matth. XXIV. 29 not.

¶ αἷμα, *sanguinem*) colorem sanguineum, subnigrum. conf. Gen. XLIX. 11.

¶ τὴν ἡμέραν Κυρίου, *dies Domini*) dies judicii extremi, non exclusis ceteris revelationibus divinae gloriae, illum praegredientibus.

¶ ἐπιφανῆ) נורא LXX ἐπιφανὴς, non semel.

21 ἐπικαλέσηται, *invocaverit*) Omnes orationum species hoc verbo continentur. Delectatus est Melanchthon inprimis vocabulo *invocationis*.

¶ σωθήσεται, *salvus fiet*) effugiet poenas; beatitudinem assequetur. Luc. XXI. 36.

22 Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον, *Iesum Nazarenum*) quem nostis. Hic ipse summam praebet omnium sermonum apostolicorum. c. III. 13 &c. Hunc sine variatione praedicarunt; & semper animas lucrifecerunt.

¶ ἀποδεδειγμένον, *demonstratum*) evidentissime.

¶ τέρασι, *prodigiis*) quae sunt praeludia eorum, de quibus v. 19.

23 ὡρισμένῃ, *definito*) Occupatio, cur Iudaeis id permissum in tantum Virum fuerit: & praevia consolatio, c. III. 17. 18. coll. Gen. XLV. 5.

¶ βουλῇ καὶ προγνώσει, *consilio & providentia*) Consilium (de quo conf. c. IV. 28.) ponitur ante providentiam. Itaque providentia permultum dicit. Subsecuta est eam etiam praedictio. c. III. 18.

¶ ἔκδοτον) *deditum*.

¶ ἀνόμων, *iniquorum*) Iniqui, *lege* carentes, Pilatus cum suis gentilibus, per quos Iudaei id patrarunt.

24 λύσας, *solvens*) Congruit hoc verbum cum vocabulo חבלים quod Lat. *funes* denotat, sed etiam de doloribus parturientis dicitur.

¶ τὰς ὠδῖνας, *dolores*) ex quibus nova vita orta. *Dolores mortis* expertus est Iesus, dum obiit. In morte, τετέλεσται adeoque post mortem, dolorum nihil; paulo post, in resurrectione, facta est solutio non *dolorum*, sed *vinculorum*, quae dolorem attulerant, dum obiret.

¶ ᾅδου) Dicuntur ὠδῖνες θανάτου & ὠδῖνες ᾅδου, Psalm. XVIII. (XVII.) 5. 6. Apud Lucam plerique θανάτου scripserunt, fortasse molliendi sermonis opinione: sed antiqua lectio ᾅδου magis congruit cum versu 27. 31.

¶ οὐκ ἦν δυνατὸν, *non erat possibile*) propter praedicta v. 25, & causas in iis commemoratas. Huic respondet *oportet*, c. III. 21. Hinc toties *semel* illud, de morte Christi. Rom. VI. 10 not.

¶ ὑπ' αὐτοῦ, *ab illo*) ab *Inferno*, quamlibet potenti hoste.

25 εἰς αὐτὸν, *in eum*) in Christum.

¶ προω-

¶ *προωρώμην-εἰς ᾅδυ-ἐγνώρισάς μοι κτλ.*) Ps. XVI. 8-11. LXX, *προωρώμην - εἰς ᾅδην-ἐγνώρισάς μοι κτλ.*

¶ *προωρώμην, providebam*) Hoc ipsum eodem Psalmo paulo ante, v. 2, sic expressum: *Bonitas mea præter te nulla.*

¶ *ἐκ δεξιῶν μυ ἐςὶν, a dextris meis est*) ad me tegendum.

26 *ἡ γλῶσσά μυ, lingua mea*) Sic LXX interpretati sunt כבוד Hebræum poëticum. quod quid significet, colligi potest ex Ps. XXX. 13. coll. v. 10, ubi opposita sunt *pulvis* & *gloria*, perinde uti Ps. VII. 6, & ex Ps. LVII. 9, ubi *gloria* medium est inter *cor* & *instrumenta*: & ex hoc ipso dicto, ubi *gloria* medio inter *cor* & *carnem* loco ponitur. Denotat igitur ipsum naturæ florem, qui vel maxime per *linguam*, vocem, cantum se exserit. nam *carni gloria* idem est, quod *flos* gramini sive *herbæ*, 1 Petr. I. 24, sive *decor vultus*, Iac. I. 11.

¶ *ἔτι δὲ, insuper vero*) *etiam*, *adeò*. Epitasis.

27 *τὴν ψυχήν μυ, animam meam*) me ipsum, quod ad *animam* attinet. Subsequens sententia spectat *corpus*.

¶ *εἰς ᾅδυ*) scil. *τόπον*. *ᾅδης* est quasi *sepulcrum* animarum. לשאול LXX, *εἰς ᾅδην* עזב cum ל Lev. XIX. 10. Ps. XLIX. 11. Iob. XXXIX. 14. Erat in inferno: non est relictus in inferno.

¶ *τὸν ὅσιόν σu, sanctum tuum*) Hebr. *Gratiosum tuum.* Christus est, in quo Patris beneplacitum requiescit.

28 *ἐγνώρισάς μοι, notas fecisti mihi*) Vid. Hebr IX. 12 not.

¶ *ὁδὺς ζωῆς, vias vitæ*) quibus pervenitur ad vitam, & ambulatur in vita. LXX, *ὁδὺς*, Hebr. ארח in singulari.

¶ *μετὰ τῦ προσώπυ συ, cum facie tua*) *quum tecum sim.* Hebr. IX. 24.

29 *ἐξὸν*) scil. *ἐςω.* Neutrum frequens sine verbo: ellipsis hoc loco morata.

¶ *μετὰ παῤῥησίας, libere*) Davidem magni faciebant Iudæi; de quo dicendum erat aliquid minus favorabile, quo magis augeretur gloria Christi. Est igitur hoc loco *προθεραπεία*, prævia sermonis mitigatio.

¶ *πατριάρχυ, patriarcha*) Hoc nomen majoris est dignitatis, quam nomen regis. Id quoque ad *προθεραπείαν* facit.

¶ *τὸ μνῆμα αὐτῦ, sepulcrum ejus*) idque cum ipso Davidis corpore corrupto. Molliter loquitur.

¶ *ἐν ἡμῖν, inter nos*) Israëlitarum monumenta, loca, instituta, mores, familiæ, adagia, mirifice conveniebant cum Scriptura V. T. Sic quoque libri N. T. conveniunt cum statu rerum subsecuto.

30 *προφήτης, propheta*) unde Psalmus XVI est *propheticus*.

¶ *εἰδὼς, sciens*) per propheriam Nathanis. Post hanc igitur David cecinit Psalmum XVI.

¶ *ὅτι ὅρκῳ ὤμοσεν, jurejurando jurasse*) Psalm. CXXXII. 11. coll. v. 2.

¶ *καρπῦ τῆς ὀσφύος, fructu lumbi*) De propagatione loquitur Scriptura cum mirabili & proprietate & verecundia. *Seminis* periphrasis.

¶ *καθίσαι*) *collocare.*

¶ *αὐτῦ, ejus*) Davidis.

31 *προϊδὼν, providens*) visione *prophetica*.

¶ *ἐλάλησε, locutus est*) Psalmo illo XVI.

¶ *τῦ χριςῦ, Christi*) Petrus sic argumentatur: David non locutus est de se

ipso, ut res ostendit. Ergo locutus est de Christo, ex mortuis resurrecturo. Quo modo autem ex promissione de regno infertur resurrectio? Resp. Quia antea non capessiverat Christus regnum, & quia regnum futurum erat æternum. Agnovit igitur David indolem regni Messiæ.

¶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ) Omittit hoc *Latinus*. Habet enim: *neque derelictus est in inferno*: ubi masculinum, *derelictus*, ostendit, scienter hoc posuisse interpretem. Congruunt alii testes pervetusti. Supplerunt recentiores ex v. 27.

32 τοῦτον τὸν ἰησοῦν, *hunc Iesum*) v. 23. 36.

¶ ἀνέστησεν, *resuscitavit*) ex mortuis.

¶ οὗ, *cujus*) nempe DEI, qui id fecit. c. V. 32. X. 41. 1 Cor. XV. 15.

33 τῇ δεξιᾷ) Sic quoque c. V. 31. Hebræum לימין LXX solent reddere ἐκ δεξιῶν, etiam Ps. CX. 1, ad quem locum Petrus respicit, & tamen dicit τῇ δεξιᾷ, quod semel habent LXX Ies. LXIII. 12. Christus *dextrâ DEI* exaltatus est ad dextram DEI.

¶ οὖν, *igitur*) Confirmata resurrectione Christi, ascensio non potest in dubium vocari. Ideo hæc primo asseritur per se, deinde etiam ex Ps. CX confirmatur.

¶ ὑψωθεὶς, *exaltatus*) Exaltatio proprie facta est in ascensione.

¶ ἐξέχεε, *effudit*) v. 17.

¶ τοῦτο ὃ νῦν) Latini recentiores, *hunc, quem*, pro *hoc quod nunc*. Subaudiebant πνεῦμα, *spiritum*. Græce neutrum genus est, Latine masculinum. est autem absoluta locutio, *hoc*, novitatem doni hujus ineffabilis eleganter denotans. νῦν, *nunc*, a quibusdam omissum, habet *Irenæus*.

¶ βλέπετε καὶ ἀκούετε, *videtis & auditis*) Habetis rerum testimonia non illudenda.

34 οὐ γὰρ δαυὶδ, *non enim David*) Dilemma: Propheta loquitur aut de se, aut de Messia. conf. c. VIII. 34. Non de se, v. 29. ergo de Messia. vid. Matth. XXII. 44 not.

¶ δὲ, *autem*) Ergo alter est, isque Messias, qui ascendit.

¶ αὐτὸς) *ipse*.

¶ κάθου, *sede*) Hæc sessio necessario infert ascensionem. differunt enim, ut actus & status; & ipse actus interdum per *sessionem* denotatur.

36 ἀσφαλῶς, *certo*) Hoc Petrus magna vi proclamavit. conf. c. IV. 10. XIII. 38: γνωστὸν, *notum*.

¶ καὶ κύριον καὶ χριστὸν, *& Dominum & Christum*) Allegarat Petrus promissionem de *Christo* datam Davidi, & Psalmum, quo David *Dominum* eundem dixit. nunc igitur *Domini* titulum infert ex v. 34 & ex Psalmo CX, ac titulum *Christi* ex v. 30 & ex promissione Davidi data repetit, utrumque nervum hac anakephalæosi conjungens. Particula καὶ & geminata, quanquam priore loco a quibusdam neglecta, orationem valde vividam facit. Deinceps constanter in N. T. Iesus exaltatus innuitur appellatione *Domini*, v. 47 &c. præterquam ubi respicitur יהוה Hebraicum, pro sensu locorum V. T. explicandum.

¶ αὐτὸν, *eum*) scil. *hunc*. Plane demonstrat.

¶ ἐποίησε, *fecit*) ita quidem, ut IESVS etiam antea fuerit Dominus & Christus. v. 34.

¶ ὑμεῖς ἐσταυρώσατε, *vos crucifixistis*) Aculeus in fine.

37 κατενύγησαν, *compuncti sunt*) Gen. XXXIV. 7 ויתעצבו κατενύγησαν.

¶ εἶπον, *dixerunt*) Apostoli non soliti sunt finem dicendi prius facere, quam auditores, quomodo affecti essent, ostendissent.

diffent. Si hodie auditores, quid in corde fentirent, illico fignificarent, multo certior & uberior omnium foret ædificatio.

¶ τὺς λοιπὺς, *reliquos*) Agnovere, conjunctam apoftolorum effe caufam.

¶ ἄνδρες ἀδελφοὶ, *viri fratres*) Non ita dixerant prius.

38 μετανοήσατε) *refipifcite*, fcil. erga DEVM. Sic hoc verfu innuitur S. Trinitas.

¶ βαπτισθήτω, *baptizetur*) Loquitur, ut de re jam omnibus nota: nam & Iohannes & Chriftus *baptifmum* dederant.

¶ ἐπὶ τῷ ὀνόματι ἰησῦ, *in nomine Iefu*) Vid. not. ad Matth. XXVIII. 19.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatorum*) illius peccati, quod Chriftum crucifixiftis, (de hoc enim peccato præcipue angebantur,) & ceterorum omnium.

¶ λήψεσθε, *accipietis*) perinde ut nos. Nos vobis documento fumus.

39 ὑμῖν, *vobis*) Hoc plus notat, quam *veftra.* Conf. Luc. II. 10.

¶ ἔστιν, *eft*) *exftat* impleta. c. III. 25 f. XIII. 32.

¶ ἡ ἐπαγγελία, *promiffio*) doni hujus.

¶ πᾶσι, *omnibus*) adeo non folis apoftolis.

¶ τοῖς εἰς μακρὰν, *qui longe funt*) LXX, Ies. LVII. 19, εἰρήνην ἐπ' εἰρήνη τοῖς μακρὰν καὶ τοῖς ἐγγὺς ὖσι. Apoftoli interdum tetigere myfteria, quorum declaratio plenior poftmodum per ipfos erat exitura; & iis tantifper tetigere verbis, quæ & fermoni V. T. & præfenti ipforum, vero, fed nondum pleno fenfui, & intentioni divinæ per eos ulterius fe declaraturæ mirabiliter congruerent. Hoc loco Spiritus S. per Petrum ea locutus eft, de gentibus, cito, magno numero, citra circumcifionem, adfcifcendis, coll. Eph. II. 13. quæ Petrus ipfe poftea cap. X non illico percepit; & tamen cum Efaja congruebant: & verba etiam hæc apta funt fenfui illi, quem poftea cepit. Omnia Scripturæ verba fcientiffime funt electa. De re, expende, *primum*, c. III. 26. Rom. II. 10. *cum*, Rom. XV. 10. Eph. II. 19. III. 6. Infimul eft euphemia, quod non appellantur *Gentes.*

¶ ὅσυς ἂν κτλ. *quofcunque &c.*) LXX, ὓς ὁ Κύριος προσκέκληται. Ioël. cap. cit. v. 5.

¶ προσκαλέσηται) *vocaverit ad fe.* Hæc vis verbi medii.

¶ Κύριος) יהוה *Dominus.*

¶ ὁ θεὸς ἡμῶν, *Deus nofter*) omnium noftrum.

40 πλείοσι, *pluribus*) Inftandum, donec res confecta fit.

¶ διεμαρτύρατο, *teftificatus eft*) Hoc pertinet ad antecedentia.

¶ παρεκάλει, *exhortabatur*) Hoc ad ea, quæ fequuntur.

¶ σώθητε, *falvamini*) *falutariter difcedite*, fine mora. Deducitur hoc e v. 21, & repetitur verfu 47. Conjugata nominis *IESV. Salutis* initium eft in converfione, non demum in obitu. Eph. II. 5.

¶ τῆς σκολιᾶς ταύτης) *ifta prava*, de qua v. 13. Aptum Iudæis epitheton; quorum nonnulli perfeverabant irridere.

41 οἱ) Id eft, qui non in compunctione fubfiftebant, fed *libenter* & revera obtemperabant. Character Pentecoftes N. T.

¶ ἀποδεξάμενοι) Subjectum, non pars prædicati. *receperunt* fermonem omni acceptione dignum. 1 Tim. I. 15.

¶ ἐβαπτίσθησαν, *baptizati funt*) Subaudi;

di: & *acceperunt donum Spiritus sancti.* v. 38.

¶ *καὶ*, *&*) & sic.

¶ *προσετέθησαν*, *appositæ sunt*) Antea fuerant duntaxat CXX nomina: & tamen ter mille circiter animæ dicuntur *appositæ*, quia prius tamen fuerat caput & corpus. Sic, *apponebat*, v. 47.

¶ *ὡσεὶ τρισχίλιαι*, *ter mille circiter*) Admiranda efficacia Evangelii.

42 *προσκαρτεροῦντες*, *perseverantes*) omnibus aliis rebus relictis.

¶ *κοινωνίᾳ*, *in communione*) omnium bonorum internorum & externorum, actionum & consiliorum. conf. de facultatibus, Rom. XV. 26.

¶ *τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου*, *fractione panis*) id est, victu frugali, communi inter ipsos. confer tamen v. 46 not. Christianismus omnium & singulorum non modo ex cultu sacro, sed etiam ex victu quotidiano æstimatur.

43 *φόβος*, *timor*) Habebant enim DEVM præsentem. Hic timor prohibuit, ne persecutores, antequam maturum esset, in novos Christianos erumperent.

¶ *διὰ τῶν ἀποστόλων*, *per apostolos*) itaque non per omnes alios.

45 *κτήματα*, *possessiones*) agros, domos. cap. V. 1. 8.

¶ *ὑπάρξεις*, *substantias*) rerum mobilium.

¶ *ἐπίπρασκον*, *vendebant*) Dictum Domini, Luc. XII. 33. brevi ante ad discipulos dictum, in omnia tempora conveniens, maxime in præsens conveniebat.

¶ *διεμέριζον*, *distribuebant*) Differt passivum *διεδίδοτο*, *dividebatur*, c. IV. 35. Subinde crescebat multitudo. Dividebant ipsi credentes: apostoli: septem diaconi.

¶ *αὐτὰ*, *ea*) cuncta communia, etiam ex bonis venditis.

¶ *καθότι*, *prout*) non ut in mundi societatibus, ubi quisque pro magnitudine sortis collatæ, non pro sua indigentia, de communi accipit.

46 *προσκαρτεροῦντες κτλ.*) Quatuor momenta: *perseverantes*, *frangentes*, *sumebant*, *laudantes*. cum primo horum quartum, cum secundo tertium proprie cohæret.

¶ *ἐν τῷ ἱερῷ*, *in templo*) publice: uti *κατ' οἶκον*, *domi*, privatim.

¶ *κλῶντες*, *frangentes*) Hebr. שבר *frangere* vel *dare frangendum*. Significatur victus quotidianus, cum quo persæpe conjuncta erat Eucharistiæ administratio. c. XX. 7 not. 1 Cor. XI. 20 s. nam in his Actis nullam plane mentionem fieri S. cœnæ, quum baptismi tam crebra sit, non est verisimile: fit autem tecte, ut tum solebat, 1 Cor. X. 15, & minus frequenter. Scriptura inter ea, quæ satis nota sunt, & inter ea, quæ occulta esse convenit, medium iter tenet sapientissime.

¶ *τροφῆς*, *cibi*) Christianismus immunitatem a curis terrenis & simplicitatem amat, abhorretque a varietate artium & professionum. Talem vitam commendat totus liber Coheleth.

¶ *ἀγαλλιάσει*, *exsultatione*) Fructus fidei & character veritatis.

¶ *ἀφελότητι*, *simplicitate*) sine cura futuri & sine invidia, quod ad ditiores; sine pudore perverso, quod ad pauperiores attinet.

47 *χάριν*, *gratiam*) favorem. Hunc inveniunt, qui *DEVM laudant*.

¶ *ὁ δὲ κύριος*, *Dominus autem*) Iesus.

¶ *τοὺς*) Articulus emphaticus. nullus erat dies sine talibus, qui salvi fierent.

¶ *τῇ ἐκκλησίᾳ*) Est hæc *Chrysostomi*, ut videtur, glossa, per *Syrum* & alios propagata. Non habent antiquiores.

CAP.

CAP. III.

v. 1 Ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *una*) Hoc, initio positum, emphatice significat conjunctionem Petri & Iohannis. Hesychius: ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ὁμοῦ, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον.

¶ πέτρος) Alii πέτρος δὲ scripserunt, ἐπὶ τὸ αὐτὸ præcedentibus verbis annectendum putantes. Commodius alii, sed recentiores, δὲ post ἐπὶ τὸ αὐτὸ inseruerunt. Lectio brevis, absque δὲ, media est & antiqua.

¶ τὴν ἐνάτην, *nonam*) consuetam, opportunam precibus, sobrietatis nomine, ante cœnam. c. X. 3.

2 καί τις ἀνὴρ, *& quidam vir*) Copiose describitur homo, in quo Petrus primum edidit miraculum.

¶ ἐβαστάζετο) Medium.

¶ θύραν, *januam*) qua multi intrabant. πύλη *porta* v. 10 dicitur.

¶ ὡραίαν, *Speciosam*) Hebr. *Porta Susan*, eodem sensu.

¶ τοῦ αἰτεῖν, *ut peteret*) quamvis mendicos non habere debebat populus.

3 ἠρώτα ἐλεημοσύνην λαβεῖν, *rogabat, ut eleemosynam acciperet*) Simillima locutio 1 Macc. XI. 66, ἠξίωσαν αὐτὸν τοῦ δεξιὰς λαβεῖν. Multi λαβεῖν apud Lucam omittunt.

4 ἀτενίσας ... βλέψον *intuens ... aspice*) Magna vis obtutus. c. XIII. 9.

6 ἀργύριον καὶ χρυσίον, *argentum & aurum*) Id exspectabat mendicus.

¶ οὐχ ὑπάρχει μοι, *non est mihi*) Non dubium est, quin etiam iis, qui non erant de communitate fidelium, datæ fuerint eleemosynæ: sed Petrus tum vel nil habebat secum, in via ad templum, vel non tantum dare poterat, quantum ad pauperem sublevandum opus esset. Vide abstinentiam apostoli in tanta administratione. c. II. 45. coll. c. IV. 35.

¶ ἰησοῦ χριστοῦ, *Iesu Christi*) Iesus est Christus.

7 αὐτὸν, *eum*) Claudi erat, tantummodo se permittere virtuti in ipsum incurrenti.

¶ αἱ βάσεις καὶ τὰ σφυρὰ) De utroque vocabulo Græco multum disputatur. Omnes partes in claudo ambulante corroboratas innuit Lucas. βάσεις sunt *Pedes*, qui præcipuum *robur* in genibus habent: σφυρὰ, abusive dicuntur *tali*, ut apud Callimachum, οὐδὲν ἐπὶ σφυρὸν ὀρθὸν ἀνέστη· proprie, malleoli, sive infimæ partes cruris. Proprie locutus est *medicus* Lucas. Conf. Psalm. XVIII. 37.

8 καὶ περιεπάτει, *& ambulabat*) etsi nunquam didicerat ambulare. Nova pars miraculi.

¶ ἁλλόμενος, *saliens*) Alacritas laudabilis. Ies. XXXV. 6.

10 θάμβους, *stuporis*) in affectu.

¶ ἐκστάσεως, *ecstaseos*) in intellectu.

11 ἔκθαμβοι, *exsternati*) Id complectitur stuporem & ecstasin.

12 ἀπεκρίνατο, *respondit*) iterum occasionem nactus.

¶ τί θαυμάζετε, *quid miramini*) Habebant causam admirandi: sed debebant agnoscere Dominum, a quo profectum erat beneficium, non hærere in opere ipso aut in organis divinis.

¶ δυνάμει ἢ εὐσεβείᾳ) Sæpissime jungitur δύναμις καὶ ἐξουσία· quare *Syr.* & *Latini* nonnulli, pro *virtute aut pietate*, arripuere, *virtute aut potestate*, ac porro alii apud *Irenæum*, quum hæc viderentur esse synonyma, *& potestate* omiserunt. Affinis quoque pictura, εὐσέβεια, ἐξουσία, *pietas*, *potestas*,

præsertim in compendio scriptionis Latinæ. Hæc duo, *virtutem*, *pietatem*, homines in organis divinis spectare solent. quare *Petrus a se removet tam physicam potentiam, quam meritoriam, totumque adscribit DEO & Christo Domino.* H. de Bukentop lib. II de Vulgata, p. 285.

13 ὁ θεὸς, *Deus*) qui promissionem dedit patriarchis & patribus. *Deus Abrahami & Isaaci & Iacobi*, *Deus patrum nostrorum*, appellatio frequens in Actis, præ ceteris libris N. T. & illi periodo temporum conveniens.

¶ τῶν πατέρων ἡμῶν, *patrum nostrorum*) eorundem, Abrahami & Isaaci & Iacobi, coll. Ex. III. 6. 15 s. an eorum, qui vixere v. gr. tempore Mosis & Samuelis sive Davidis, v. 22. 24. 25, quibus item promissum? Apud Mosen priore loco ponitur appellativum, *patrum*; apud Lucam, propria, *Abraham & Isaac & Iacob*. Apud Mosen certe est appositio: est etiam, ut arbitramur, apud Lucam. Promissum hoc præstitit DEVS: ergo credendum.

¶ ἐδόξασε, *glorificavit*) etiam ante passionem ejus. Matth. XI. 27. XVII. 5. Ioh. XII. 28. VIII. 50. X. 36. XIII. 3. 31. XVII. 5. 2 Petr. I. 17. Luc. II. 32. Hebr. III. 3. V. 5. Alii referunt ad *glorificationem* Iesu Christi per præsens miraculum speciatim, vel ad totam ejus exaltationem, vel ad utrumque conjunctim. Alte incipit oratio versu 13, quare ordinem rerum & temporis textusque eundem censemus.

¶ τὸν παῖδα αὐτοῦ, *Ministrum suum*) Vid. Matth. XII. 18 not.

¶ ὑμεῖς μὲν, *vos quidem*) Hoc eo pertinet, ut ad *compunctionem* & *resipiscentiam* perducantur.

¶ παρεδώκατε, *tradidistis*) Qui vobis datus erat, hunc vos *tradidistis*, cum debuissetis omni studio *gloriam* ejus agnoscere, ipsumque amplecti & retinere.

¶ ἠρνήσασθε, *negastis*) Hoc proprie opponitur *judicio* Pilati, Iesum *dimittere* conantis.

¶ Πιλάτου, *Pilati*) quem cæcum fuisse, minus mirum est, quam vos. Ostendit hoc loco Petrus, Iudæos repugnasse sententiæ DEI & hominum veræ de Iesu.

14 ὑμεῖς δὲ, *at vos*) Observandæ quatuor, sive duæ potius bimembres, partes sermonis: *Deus-, quem vos quidem-. Vos autem-quem Deus-.* Dicit enim Petrus I Factum DEI, & consequens ex parte Iudæorum, II Factum Iudæorum, & consequens ex parte DEI.

¶ τὸν ἅγιον καὶ δίκαιον, *Sanctum & Iustum*) Antonomasia illustris. Vnum IESVM dicit. Is *Sanctus*, quia *Minister* Dei, quem DEVS *glorificavit*. Etenim קדש & כבוד *Sanctitas* & *Gloria* eandem pæne notionem habent. Idem Iustus (c. VII. 52. XXII. 14) etiam Pilati judicio. Præterea prædicatio *Sanctitatis* IESV, opponitur opinioni de *virtute* apostolorum; *Iustitiæ* prædicatio, *pietati*. v. 12.

¶ ἠρνήσασθε, *negastis*) Iteratur hoc verbum, alio respectu. *Negarunt* regnum: v. 13. *negarunt* sanctitatem & justitiam: v. 14.

¶ ᾐτήσασθε, *petistis*) Vel si Pilatus vobis Barrabam obtulisset, debuissetis Iesum dimittendum rogare.

¶ ἄνδρα φονέα, *virum homicidam*) Sequitur magnificum antitheton: *auctorem vero vitæ.* Hic erat Christus etiam ante passionem mortis.

15 ὃν, *cujus*) Vid. cap. II. 32 not.

¶ μάρ-

¶ *μάρτυρες, testes*) Testes egerant versu 6, collato versu 16.

16 *ἐπὶ τῇ πίστει, super fide*) *Fides nominis Iesu* dicitur ex eo, quod hoc nomen est nomen *πιστὸν, fidele, firmum*: & huic *fidei* respondet mox *fides, quæ per eum est*, fides, quæ erat in Petro, & esse cœperat in claudo illo. Correlata: *nomen* Christi, & *fides* sanctorum.

¶ *θεωρεῖτε καὶ οἴδατε*) *videtis* in præsenti, *nostis* de præterito.

¶ *τὸ ὄνομα αὐτοῦ, nomen ejus*) Nominativus, pro pronomine, *illud*, quod referretur ad *nominis*. Similis constructio 2 Chron. XXVIII. 9: *in ira Domini Dei patrum vestrorum super Iuda dedit* (Dominus) *eos in manum vestram.* 1 Sam. XXIV. 6, *percussit cor Davidis eum* (Davidem.) Deut. IX. 4, *ob malitiam gentium illarum, Deus delet illas.* Eleganti regressu Petrus ab effectu ad causam concludit, & magna cum vi *nomen* toties nominat.

¶ *ἡ δι' αὐτοῦ, quæ est per eum*) Christo ejusque nomini non solum factum, sed etiam fidem ipsam Petrus acceptam refert. *Per* Christum fides nostra ex DEO est & in DEVM tendit. 1 Petr. I. 21.

17 *καὶ νῦν, & nunc*) ועתה formula transeundi a præterito ad præsens.

¶ *ἀδελφοί, fratres*) Appellatio, comitatis & misericordiæ plena.

¶ *οἶδα, scio*) Loquitur Petrus ad cor illorum, benigne. Ideo potius dicit, *scio*, quam *scimus*.

¶ *κατὰ ἄγνοιαν, per ignorantiam*) c. XIII. 27.

¶ *ἄρχοντες, principes*) Hi non erant præsentes, sed populus. Præjudicium auctoritatis tollit Petrus, idque rursum benigne.

18 *δὲ, vero*) In re a nobis male gesta hoc quoque considerandum, quid boni sub ea re DEVS fecerit.

¶ *ἃ προκατήγγειλε, quæ prænuntiavit*) Hoc opponitur *ignorantiæ* Iudæorum.

¶ *πάντων, omnium*) Hoc magnam vim sermoni addit.

¶ *παθεῖν τὸν χριστὸν αὐτοῦ*) Sic Græci codices idonei cum *Irenæo* & *Syro*. Id est, *pati Vnctum ipsius*. Idque plane congruit cum cap. IV. 26. Alii pronomen *αὐτοῦ* ipsius scripserunt post illud, *per os omnium prophetarum*, uti exstat Luc. I. 70.

¶ *οὕτω, sic*) hac via.

19 *μετανοήσατε οὖν καὶ ἐπιστρέψατε, resipiscite igitur & convertimini*) Hic & cap. XXVI. 20 *pœnitentia* ponitur ante *conversionem*: Ier. XXXI. 19 *conversio* ante *pœnitentiam*. Prius ponitur *conversio*, quum significatur receptus hominis a peccato & reditus ad cor suum: post *pœnitentiam* ponitur, quum significatur in resipiscente applicatio sui ad DEVM.

¶ *εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι, ut deleantur*) Alluditur ad *aquam* baptismi.

¶ *τὰς ἁμαρτίας, peccata*) etiam illud, quod in Iesum patrastis.

¶ *ὅπως ἂν*) *ut.* sic *ὅπως ἂν*, Matth. VI. 5. Luc. II. 35, & (pro Hebræo למען) Act. XV. 17. Rom. III. 4. *ἂν*, particula potentialis, *si* scil. *pœnitentiam agitis*, non totum sermonem conditionalem facit, sed ad auditores pro sua parte acuendos pertinet.

¶ *ἔλθωσι, veniant*) etiam vobis. Nam per se tempora illa futura erant, etiamsi auditores illi non auscultassent: (conf. Zach. VI. 15, ubi pariter est conditio particularis:) sed respectu auditorum poterant

erant magis minusve promoveri. Ideo dicuntur *καιροὶ tempora* fine articulo.

¶ *καιροὶ, tempora*) Conf. v. 21 not.

¶ *ἀναψύξεως, refrigerationis*) Alluditur ad *auram* N. T. plenam gratiæ, cedente omni æstu.

¶ *ἀπὸ προσώπου, a facie*) Omnis lætitia pura est a facie Domini, quum clementer nos aspicit. Ps. XLIV. 4. Num. VI. 25.

20 *ἀποστείλῃ, mittat*) *Misit*, versu 26. nec tamen jam dicitur, *remittat*, sed iterum, *mittat*. conf. c. I. 11 not.

¶ *προκεχειρισμένον*) Vix uspiam reperiunda lectio, *προκεκηρυγμένον*. Non *prænuntiat* hîc Petrus Christum, sed *paratum* declarat. Idem verbum cap. XXII. 14. XXVI. 16. Ex. IV. 13. Ios. III. 12. conf. Luc. II. 31. *Paratus* est, ut a nobis accipiatur, ut a Deo mittatur. Hesychius, *προκεχειρισμένον, προβεβλημένον, ἡτοιμασμένον*. sic enim legendum, pro *ἡτιμασμένον*.

21 *ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι, qui oportet cælum quidem capiat*) Particula *quidem* apodosin, cui alias *autem* servit, repræsentatam habet in *mittat*, versu 20. *Cælo capi*, i. e. *cobiberi*, *concludi*, violenta est interpretatio, quasi cœlum Christo majus sit; & inimica celsitudini Christi supra omnes cœlos. Eph. IV. 10. Non tamen nullo sensu dici potuit: *cælum suscipit Christum. admittit* scil. ut thronus Regem legitimum, quamvis Christus antea fuerit exinanitus, nec adhuc a mundo agnitus. Sed multo augustior & Scripturæ sermoni convenientior est hæc sententia: *Christus capit cælum*. & sic *οὐρανὸν* commodius etiam caret articulo. Idem est, quod *λαβεῖν βασιλείαν, accipere regnum*, Luc. XIX. 12, & *βασιλεύειν, regnare*, 1 Cor. XV. 25. Neque obstat vis verbi *δέχομαι*, quasi cœlum debeat esse continens, quo Christus contineatur. Basilius Seleuciensis Or. XI, *δέχεται Ἠλίας καταγώγιον ἁμαρτίας ἐλεύθερον*. nec dissimile illud Or. XIV, *πῶς ὁ οὐρανὸς σαγηνεύεται*. Accedant, quos *E. Schmidius* huc contulit. Euripides, *οὐκ ἦλθες ἐν δέοντι, δέξασθαι δόμους, non venisti opportune, has ædes occupatum*: & Demosthenes, *οὐδ' εἰ διδόντων ὑμῖν τῶν καιρῶν Ἀμφίπολιν δέξασθαι δύναισθ' ἄν. ne si ipsa quidem opportunitas Amphipolin vobis traderet, eam occupare possetis.* Porro hanc quoque emphasin habet verbum *δέξασθαι*, ut denotet rem oblatam. Nam Pater Filio dixit: *Capesse cælum: sede a dextris meis: sede in throno meo, quod est cælum.* Denique *δέξασθαι accipere* habet notionem inchoativam, & tamen in præsenti dicitur *δεῖ, oportet*, non *ἔδει, oportuit*, quanquam ascensio non heri aut nudius tertius fuerat facta. Loquitur videlicet Petrus de re, quæ ad adventum Christi de cœlo gloriosum collata, erat adhuc quasi præsens, præsertim respectu auditorum jam jam ad fidem accedentium.

¶ *ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως, donec erunt spatia restitutionis*) id est, donec ea implebuntur. Sic *ἄχρις ἡμερῶν πέντε, ipsos quinque dies*, c. XX. 6. *ἄχρι καιροῦ, ad tempus*. c. XIII. 11. Similes locutiones, Luc. XXI. 24. Gal. IV. 2. Hebr. III. 13. Ap. VII. 3. XV. 8. XVII. 17. XX. 3. Complectitur Petrus totum cursum temporum N. T. inter Ascensionem Domini & gloriosum ejus adventum, in quibus eminet lauta illa ætas apostolica, v. 24, & respondens ei conditio ecclesiæ, post apostasiam & calamitates diutinas, ex Iudæis simul & Gentibus *constituendæ*. Iustus Ionas: *Christus*, inquit, *est ille Rex*, *qui nunc*

nunc accepit cœlum, regnans interim per evangelium in Spiritu, donec restituantur omnia, id est, reliquiæ Iudæorum & gentes convertantur. Rom. XI. Ἀποκατάστασις est rerum ex turbis in priorem ordinem *restitutio.* Dices: Num ergo unquam omnia tali fuere in statu, cui restituenda sint? Resp. 1. Fuere, quod ad initia certe attinet: conf. Matth. XVII. 11. quare apostoli etiam supra, cap. I. 6, hoc verbo usi sunt. 2. Spectatur intentio divina & promissio: ut *visum recipere* dicitur cæcus natus, quia Visus est naturale bonum. Expende verbum השיב ἀποκαθίστημι, Ier. XVI. 15. XXIV. 6. L. 19. Ez. XVI. 55. Omnium restitutio facta erit, quum omnes hostes scabellum erunt pedum Christi: 1 Cor. XV. 25. quod sensim fit nunc, & celeriter aliquando confiet.

¶ πάντων, *omnium*) *Universitas cœlo* opponitur, ut parti.

¶ ὧν) pro ἃ, *quæ.*

¶ ἐλάλησεν, *locutus est*) כאשר fatus est.

¶ προφητῶν, *prophetarum*) Mosis, v. 22, & ceterorum, v. 24. Huc refertur γὰρ, *enim.* v. 22.

22 προφήτην κτλ.) Deut. XVIII. 15 seqq. LXX, *προφήτην ἐκ τῶν ἀδελφῶν σου ὡς ἐμὲ ἀναστήσει σοι Κύριος ὁ θεός σου, αὐτοῦ ἀκούσεσθε κατὰ πάντα, - καὶ λαλήσει αὐτοῖς καθότι ἂν ἐντείλωμαι αὐτῷ. καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὃς ἐὰν μὴ ἀκούσῃ τῶν λόγων αὐτοῦ, ὅσα ἂν λαλήσῃ ὁ προφήτης ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἐγὼ ἐκδικήσω ἐξ αὐτοῦ.*

¶ ἐκ τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν, *ex fratribus vestris*) Non dicit Moses, *ex fratribus nostris*: nam loquitur DEI nomine. Nec Mosi unquam promissus est Christus; nam non ex ejus tribu aut posteritate venit: planeque Moses & Christus inter se opponuntur.

¶ ὡς ἐμὲ, *tanquam me*) Israëlitæ non habuerunt ideam prophetæ majoris, quam Mosen, qui singularis plane in V. T. propheta fuit. Num. XII. 8. Deut. XXXIV. 10. Huic ergo unus similis Iesus. Moses *instituit* divinitus ecclesiam Israëliticam: Christus *instituit* divinitus ecclesiam suam. Cum Mosis prophetia mox conjunctus erat effectus, eductio ex Ægypto: cum Christi prophetia conjunctus est mox effectus, redemtio. Domini vocem non potuit sustinere populus; Mosen audire optavit: Christum audire multo est optabilius. Moses omnia & sola ea, quæ Dominus mandavit, locutus est populo, uberrime: Christus, multo magis. Atque ita respondet Mosi Christus, ut etiam major sit, ratione personæ divinæ, & muneris Evangelici. Hebr. III. 2 s. coll. Num. cap. cit. v. 7. Similitudo non officit excellentiæ, Matth. XXII. 39, & particula ὡς *tanquam* pertinet ad comparandum non solum par cum pari, sed etiam minus cum majori, Matth. V. 48, & majus cum minori. Malach. III. 4.

¶ αὐτοῦ, *eum*) præ me.

¶ ἀκούσεσθε, *audietis*) audire debebitis & poteritis.

23 ἔσται δὲ, *erit autem*) והיה formula modalis, attentionem excitans.

¶ ἥτις ἐὰν, *quæcunque*) Innuitur, multos hunc Prophetam esse audituros; multos non audituros.

¶ ἐξολοθρευθήσεται, *exterminabitur*) Pro Hebræo, *ego requiram ab illo*, ponitur solenne illud de כרת *excidio.* Ut peccati stipendium mors est: sic peccati atrocis, mors atrox, id est, excidium.

24 *πάντες*, *omnes*) Eandem in sententiam allegantur prophetæ in Ap. X, 7.

¶ *δὲ*, *vero*) Resp. *μὲν*, *quidem*. v. 22.

¶ *ἀπὸ σαμουὴλ*, *a Samuel*) Inter Mosis & Samuelis tempora non fuit multa prophetia, donec Mosi uni firma esset constituta auctoritas, ad quem ceteri deinceps forent dijudicandi. Deinde, quum regnum introductum est, prophetia *de regno Christi* viguit: & per ipsam Samuelis matrem prima est *Regis* & *Messiæ* mentio facta, ac deinde frequentata. 1 Sam. II. 10. 35 &c.

¶ *τῶν*) repete, *ἀπὸ τῶν*.

¶ *καὶ προκατήγγειλαν*) *καὶ etiam*.

¶ *ταύτας*, *hos*) Multa, quum tempus est, simul implentur.

25 *ὑμεῖς*, *vos*) qui *hodie* vivitis.

¶ *τῶν προφητῶν*) *prophetarum*, qua prophetarum, id est, prophetiarum. Sic cohæret, quod sequitur, *& testamenti*: uti Dan. IX. 24, *Visio & propheta*. Ad vos, inquit Petrus, pertinent prophetiæ & testamentum. Obligat auditores.

¶ *καὶ ἐν τῷ σπέρματί σου ἐνευλογηθήσονται πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῆς γῆς*) Gen. XXII. 18. LXX, *καὶ ἐυλογηθήσονται* (al. *ἐνευλογηθήσονται*) *ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς*. A Petro appellantur *πατριαὶ familiæ*, quasi sub involucro illo, de quo ad c. II. 39 egimus. Conf. de hoc loco, Gal. III. 8. 16 nott.

26 *πρῶτον*, *primum*) Prævium indicium de vocatione gentium.

¶ *ἀναστήσας*, *suscitans*) ex *semine* Abrahami.

¶ *παῖδα*) v. 13.

¶ *εὐλογοῦντα*, *benedicentem*) Id deducitur ex v. 25.

¶ *ἐν τῷ ἀποστρέφειν*) Activum: *in avertendo*. Christus est, qui avertit & nos a malitia, & impietatem a nobis. Rom. XI. 26. Res non est humanarum virium.

¶ *πονηριῶν*) *malitiis*, quibus *benedictio* sufflaminatur. Πονηρία & improbitatem & miseriam notat.

CAP. IV.

1 Λαλούντων, *loquentibus*) Divinitus res gubernata est, ut prius eloquerentur, quod satis esset, in templo; deinde etiam in synedrio, quo ire non licuisset, nisi ducti fuissent.

¶ *ἐπέστησαν*, *supervenerunt*) *Crux semper comitatur verum Evangelium*. Ionas.

¶ *οἱ ἱερεῖς*, *sacerdotes*) qui laborabant de sacerdotio.

¶ *ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ*, *præfectus templi*) qui laborabat de republica, ut summus præfectus, cui suberant præfecti excubiarum in templo. Luc. XXII. 4.

¶ *οἱ σαδδουκαῖοι*, *Sadducæi*) qui laborabant de doctrina sua.

2 *διὰ τὸ διδάσκειν αὐτοὺς*, *quod docerent*) Hoc *ægre ferebant* Sacerdotes, propter suam auctoritatem; præfectus templi, metu rerum novarum.

¶ *καταγγέλλειν*, *annuntiarent*) Hoc *ægre ferebant* Sadducæi, resurrectionem negantes. quorum error unico exemplo, Iesu Christi maxime, refutabatur penitus.

3 *εἰς τήρησιν*, *in custodiam*) Sic Petrus & Iohannes in fide acuebantur.

¶ *αὔριον*, *crastinum*) *Crastinus* dies hic dicitur pro *postero*, per Mimesin.

¶ *ἑσπέρα*, *vespera*) c. III. 1.

4 *τῶν ἀνδρῶν*, *virorum*) cum mulieribus ergo & liberis multo major. Huic summæ,

summæ, *quasi millium quinque*, includi videntur, qui c. II. 41 memorantur. Deinde, post alias accessiones, c. V. 14. VI. 1. 7, factæ sunt complures myriades. c. XXI. 20.

5 *αὐτῶν*, *eorum*) Iudæorum.

¶ *τὺς ἄρχοντας καὶ πρεσβυτέρυς καὶ γραμματεῖς*, *principes & seniores & scribæ*) qui conspicui erant imperio, consilio, doctrina.

¶ *εἰς ἱερυσαλὴμ*, *in Ierusalem*) ex vicinia: nisi εἰς ponitur pro ἐν.

6 *τὸν ἀρχιερέα*, *princeps sacerdotum*) Hoc subauditur etiam de *Caipha*.

¶ *ἀλέξανδρον*, *Alexander*) Frequens Iudæis nomen ex Alexandro M.

7 *ἐπυνθάνοντο*) *interrogabant*, multis verbis, quasi res ignota esset aut obscura. Resp. *notum*. v. 10.

¶ *δυνάμει*, *ὀνόματι*, *virtute*, *nomine*) Relatum illis aliquid fuerat ex verbis Petri. c. III. 6. 12. 16. Et hoc ipsum Petrus egregie repetit v. 10. 12.

¶ *ἐποίησατε*, *fecistis*) Ambigue loquuntur, non dicunt: *sanastis*.

8 *πλησθεὶς*, *repletus*) illo ipso momento. Virtus, quæ in illo habitabat, se exseruit. Sic c. XIII. 9. Vt præsens quodque tempus poscit, sic DEVS organa sua movet. At *πλήρης*, *plenus*, dicit habitum, Act. VI. 3. 5.

¶ *ἄρχοντες*, *principes*) Initio honorem eis habet. Aliter, quum in oppugnando perseverant, v. 19, iterumque c. V. 29. Conf. c. VII. v. 2 init. cum v. 51.

9 *εἰ*, *si*) i. e. quum. præsentem jam *ἀνάκρισιν* *quæstionem* innuit.

¶ *ἀνακρινόμεθα*, *examinamur*) per quæstionem judicialem.

¶ *εὐεργεσίᾳ*, *beneficio*) cum alias dijudicari debeant, qui *malum fecerunt*. Non additur articulus: sed sequitur, *ἡ σωτηρία*, *salus*, v. 12, ubi articulus epitasin facit. Christus *σωτὴρ καὶ εὐεργέτης*, *Salvator beneficentissimus*. vid. Chrysost. de sacerd. p. 208.

¶ *ἐν τίνι*, *in quo*) Interrogarant proceres: *qua virtute*, *quo nomine*. Id Petrus, mutato adjectivo, quo determinatius respondeat, assumit; & de *potestate* ac *nomine* statim etiam respondet, v. 10.

¶ *οὗτος*, *hic*) qui adest. v. 10. 14.

¶ *σέσωσαι*, *salvus factus est*) Huc ref. *ἡ σωτηρία*, *σωθῆναι*, *salus*, *salvari*, v. 12. ex notatione nominis *Iesu*. v. 10.

10 *γνωστὸν*, *notum*) Hoc Petrus, ut magnus præco, elata voce dixit. Brevi totum dicit.

¶ *ὑμῖν*, *vobis*) proceribus.

11 *οὗτος*, *Hic*) Severiorem illationem adhibet ad principes, quam c. III. 17 ad populum.

¶ *ὁ λίθος*, *Lapis*) Articulus remittit ad prophetiam. vid. Matth. XXI. 42 not.

¶ *ὑφ' ὑμῶν*, *a vobis*) Hoc cum parrhesia additur.

¶ *εἰς κεφαλὴν γωνίας*, *caput anguli*) Id exponitur v. seq. Ipsa ædificantium reprobatio Lapidem comprobat.

12 *ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ*, *in alio nemine*) i. e. plane in Hoc uno salus est. In hoc plane figitur illud, *in quo*. v. 9.

¶ *ἡ σωτηρία*, *Salus*) promissa, optata, qua omnem miseriam effugimus: salus corporis & animæ. coll. v. 9. Magna vis articuli.

¶ *γὰρ*, *enim*) *Datum* sit oportet atque editum divinitus *nomen*, in quo sit salus. Non est *nostrum*, salutare nomen designare vel excogitare: non est Romæ, defunctos canonizare.

¶ ἕτερον, *alterum*) Id respectu τῦ ἄλλῳ, *alio*, vim habet ἐπιτατικήν. *Ammonius*: ἕτερος μὲν, ἐπὶ δυοῖν· ἄλλος δὲ, ἐπὶ πλειόνων. conf. 1 Cor. XII. 8 f. 2 Cor. XI. 4. Gal. I. 6. 7. nott.

¶ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν, *sub cælo*) i. e. in omni terra. c. II. 5. Terrigenis salute opus erat: & Salvatorem oportuit in terra salutem pangere. Matth. IX. 6.

¶ τὸ δεδομένον, *datum*) quod datum sit, ex cœlo.

¶ ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Vnus est mediator; alter non est in toto genere hominum. 1 Tim. II. 5.

¶ ἡμᾶς, *nos*) nos, omnes.

13 θεωρῦντες) *spectantes.*

¶ παῤῥησίαν, *libertatem*) Nomen παῤῥησία, & παῤῥησιάζομαι verbum, in hoc libro perfrequens, ejus quippe argumento conveniens, characterem exprimit veræ religionis. Vrbem & orbem hac parrhesia vicerunt.

¶ καταλαβόμενοι, *noscentes*) nunc, vel etiam antea.

¶ ἄνθρωποι, *homines*) Hoc tenuius, quam, *viri.*

¶ ἀγράμματοι, *illiterati*) qui ægre legerent aut scriberent, vix ultra progressi in literis etiam sacris.

¶ ἰδιῶται, *idiotæ*) privati, piscatores videlicet; neque illis adeo artibus præditi, quibus politici & eloquentes homines nituntur. Ἀγράμματος est rudis, ἰδιώτης rudior. Vide, quæ de hoc vocabulo notavimus ad *Chrysost.* de Sacerd. § 413. *Per hujuscemodi homines contemtos coram mundo SEMPER fecit Deus prædicari verbum suum.* Iustus Ionas.

¶ ἐπεγίνωσκόν τε, *agnoscebantque*) nunc demum, nam paullo ante minus curarant.

14 σὺν αὐτοῖς, *cum eis*) Petro & Iohanne.

¶ ἑςῶτα, *stantem*) firmo talo.

¶ ὐδὲν εἶχον, *nil habebant*) quamvis vellent. v. 21. Ipsi ajunt, *non possumus*. v. 16.

16 τί ποιήσομεν; *quid faciemus*?) Qui sic quærunt, his paratum est responsum: *Credite.*

¶ τοῖς) casus sextus.

¶ φανερὸν, *manifestum*) scil. *est.* Et hinc pendet ὅτι γνωςὸν κτλ.

17 διανεμηθῇ) Totum pro *gangræna* habent. Ea enim sic describitur, 2 Tim. II. 17.

¶ ἀπειλῇ, *minis*) Nil agitis, proceres. Habent hi homines, quo confugiant. v. 29.

¶ τύτῳ, *isto*) Non dignantur appellare *nomen Iesu.* c. V. 28.

18 φθέγγεσθαι, *loqui*) sermone familiari.

¶ διδάσκειν, *docere*) in concionibus.

19 ἀποκριθέντες, *respondentes*) aperte & rotunde. Non utuntur arte, dum dimissi sint.

¶ ἐνώπιον τῦ θεῦ, *in conspectu Dei*) Multa mundus pro justis habet, quæ coram DEO non sunt justa: & vice versa.

¶ ἀκύειν) *audire*, pro *obedire*. Qui non obtemperat, is vel audit invitus.

¶ μᾶλλον, *potius*) Eorum antistitum salva demum apud sanctos fortes est auctoritas, qui nil contrarium DEO statuunt aut jubent.

¶ κρίνατε, *judicate*) Communicatio. Non facile mundus tanta perversitate suas leges contra DEI causam tuetur, ut naturalis æquitas etiam in intellectu plane obruatur.

20 ἡμεῖς, *nos*) Iam faciunt, quod vixdum prohibuerant antistites, & jus suum defendunt.

¶ ἃ

¶ οὐ δυνάμεθα μὴ λαλεῖν, *non possumus non loqui*) Amos III. 8.

21 προσαπειλησάμενοι) *amplius minati.*

¶ πάντες, *omnes*) Sæpe populus est sanior, quam qui præsunt.

22 πλειόνων, *plus*) Inveterata fuerat claudi nati infirmitas.

¶ ἐφ' ὃν) *super quem.*

23 ἀπήγγειλαν, *renuntiaverunt*) Quamvis id nollent proceres, tamen non peccarunt apostoli.

¶ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, *principes sacerdotum & seniores*) Non nominantur *Sadducæi*, qui partim sub illis continentur, c. V. 17, partim non erant assessores.

24 ὁμοθυμαδὸν ἦραν φωνὴν, *unanimiter sustulerunt vocem*) Petrus etiam hic verba videtur præivisse: sed ceteri quoque voce sunt usi.

¶ δέσποτα) *Domine* familiæ fidelium.

¶ σὺ, *tu*) Enunciatio, cujus subjectum: *Tu DEUS, qui fecisti omnia*; tum, subaudito *es*, sequitur prædicatum, *qui dixisti.*

¶ ὁ ποιήσας, *qui fecisti*) Altum hoc exordium in solennioribus adhibitum orationibus. Ier. XXXII. 17. Nehem. IX. 6. Ideo in *cælo*, *terra*, *mari* fit voluntas DEI; neque in terra debet voluntas hominum opponi aut præponi. frustra conantur homunciones. Creator etiam per miracula eos refutat.

25 ἱνατί-αὐτοῦ) Ps. II. 1. 2. Sic plane LXX.

¶ ἐφρύαξαν) Verbum hoc proprie de equis dicitur, ferociter *fremere.*

¶ κενά) Est hoc instar adverbii. sic LXX, παρακαλέσει κενά. Iob. XXI. 34. Interrogationi in priore hemistichio, parallelum est hoc verbum in altero.

26 οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, *reges terræ*) Omnia mundi regna Evangelium oppugnarunt aliquando.

¶ οἱ ἄρχοντες, *principes*) Horum instar, *Pilatus*; ut *regum*, *Herodes.* Accurate respondent prophetia & eventus. Deinceps Herodes, non Pilatus, etiam apostolos legitur afflixisse.

27 συνήχθησαν, *convenerunt*) Id repetitur ex v. 26.

¶ ἐπ' ἀληθείας, *vere*) ut res ipsa demonstrat.

¶ παῖδά σου, *Ministrum tuum*) cujus typus David. nam hic eodem nomine appellatur v. 25.

¶ ὃν ἔχρισας, *quem unxisti*) Hic est rex unctus Domini. v. 26. Psalm. II. 2. 6.

¶ ἡρώδης, *Herodes*) Hic, cum Iesum in potestate sua haberet, tamen non dimisit, sed Pilato remisit, consentiens in ea, quæ erat facturus Luc. XXIII. 7 ss. XIII. 31.

¶ λαοῖς, *populis*) Pluralis, repetitus ex Psalmo, poëticus. Vnus alterque cod. λαός sed λαοῖς respicit versum 25. conf. 1 Reg. XXII. 28. ac plane Psalmo II respondet præsens oratio fidelium, ut collatio docet:

reges,	*Herodes*:
principes,	*Pontius Pilatus*:
gentes,	*gentes*:
populi,	*populi Israël.*

Agit psalmus ille de *regno* Christi: quare in hostibus Herodes potius & Pilatus memorantur, quam Caiphas pontifex, qui versu 29 includitur.

28 ποιῆσαι, *facere*) Plura facere, cum vellent, non potuere. Constr. cum *convenerunt*, non cum *unxisti.* Nam subjectum verbi *facere* sunt hostes congregati, de quibus prædictum erat. conf. c. II. 23. III. 18.

¶ ὅσα, *quaecunque*) non pauciora, sed nec plura.

¶ ἡ χείρ σου καὶ ἡ βουλή σου, *manus tua & consilium tuum*) Notabilis ordo verborum. Manus Dei citius sentitur, quam consilium. Potentia innuitur & sapientia.

¶ προώρισε, *praefiniit.*

29 ἀπειλάς, *comminationes*) Plurale. v. 17. 21.

¶ παῤῥησίας, *libertate*) quicquid illi minentur.

¶ λαλεῖν, *loqui*) Non petunt, ut sibi liceat non loqui, nedum ut alii mittantur. nam certi erant de sua vocatione.

30 ἐν τῷ, *in*) *in extendendo*, id est, dum extendis. Sermonem comitantur miracula, eique stimulum addunt. c. XIV. 3. Marc. XVI. 20.

¶ ἐκτείνειν σε, *extendas*) Saepe in V. T. laudatur brachium Domini *extentum.*

¶ εἰς ἴασιν, *ad sanationem*) v. 22.

¶ γίνεσθαι) Repete ἐν τῷ *dum fiunt.* Namque non possum construere εἰς γίνεσθαι, non interveniente articulo: itaque εἰς ἴασιν construitur cum ἐκτείνειν. Comma debet esse non ante εἰς, sed post ἴασιν. *dum extendis & dum signa fiunt.* Sic planum est.

¶ ὀνόματος, *nomen*) v. 17.

31 ἐσαλεύθη, *motus est*) Documentum, omnia per Evangelium commotum iri. c. XVI. 26.

¶ ἐπλήσθησαν, *repleti sunt*) denuo.

¶ μετὰ παῤῥησίας, *cum libertate*) Parrhesia illico eis collata est, uti v. 29 orarant, eamque prima quaque occasione inter se & ad alios exseruerunt.

32 ἡ καρδία καὶ ἡ ψυχὴ μία, *cor & anima una*) *in credendis & agendis.* Egregius character.

¶ οὐδὲ εἷς) *ne unus quidem*, in tanta multitudine. Summus gradus concordiae.

¶ ἔλεγεν, *dicebat*) Hoc ipso praesupponitur, *proprietatem* possessionis non plane fuisse deletam.

¶ κοινά, *communia*) Sic ferebat directio divina; fidelium numerus magnus ille quidem, sed non tantus, quantus postea; imminens mutatio status Iudaici. Magistratus tum non interpellarunt, quo minus ecclesia & singuli Christiani facultates suas, prout ipsis placeret, dispensarent. v. 34 c. VI. 1 c. XI. 30. XXIV. 17. 1 Cor. XVI. 1.

33 ἀπεδίδουν, *reddebant*) Certi certos faciebant alios.

¶ οἱ ἀπόστολοι, *apostoli*) Horum id proprie erat. nam viderant. Horum eximia fuit mensura. C. V. 12.

¶ χάρις, *gratia*) Gratia DEI & favor populi.

34 οὐδὲ γὰρ ἐνδεής τις, *neque enim quisquam egens*) Sic hodie esse debebat, etiam sine communione bonorum, quae non nisi summo fidei & amoris flori convenit.

¶ πωλοῦντες, *vendentes*) Praeclare collocarunt opes suas, antequam urbem Romani vastarent. Vt Israëlitae ab Aegyptiis, sic Christiani ab Iudaeis lucrifecere.

35 καὶ ἐτίθουν, *& ponebant*) uti milites arma submittentes. Significabant, apostolos, divina gubernante sapientia, arbitrium omne rerum habere.

36 ὁ ἐπικληθείς, *qui cognominatus est*) Novum specimen majestatis apostolicae, fidelibus cognomina dare.

¶ υἱὸς παρακλήσεως, *filius consolationis*) Cognomen evangelicum. Etymon explicat *de Dieu* ad h. l. & Hiller. Onom. p. 300.

¶ λευί-

¶ *λευίτης, Levites*) Pro Leviticis, Christiana vigent. Sequuntur etiam sacerdotes. c. VI. 7.

¶ *κύπριος τῷ γένει*) Sic, *ποντικὸς τῷ γένει, ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει*. c. XVIII. 2. 24.

37 *ὑπάρχοντος αὐτῷ ἀγροῦ, cum esset ei ager*) extra terram Israëlis, in qua Levitis nulla portio fuerat.

CAP. V.

1 'Ανανίας σὺν σαπφείρῃ, *Ananias cum Sapphira*) *Gratiosa* & *pulcra* nomina, mores mali.

2 *ἐνοσφίσατο, fraudavit*) Peccatum Achan & Ananiæ in multis simile, principio ecclesiæ V. & N. T. idemque verbum *ἐνοσφίσατο fraudavit* de Achane dicitur Ios. VII. 1. Ille tamen in V. T. ore Dei, manu hominum interemtus; hic, in N. T. manu divina, ore apostoli. Simile item peccatum Iudæ & Ananiæ.

¶ *ἀπὸ τῆς τιμῆς, de pretio*) Videntur non *credidisse* hi duo, rem Christianam diu mansuram.

¶ *συνειδυίας, conscia*) Gravius peccarunt, cum potuissent se invicem dehortari.

¶ *ἐνέγκας μέρος τὶ, afferens partem quandam*) proinde ac si totum esset. Ananias tamen totum attulisse videri voluerat: itaque non multum interverterat.

3 *ἐπλήρωσεν) implevit*, audacia & fraude, te non obsistente. Ipse Ananias fortasse non existimavit, Satanam subesse. Plenitudo cordis Satanica, summus malitiæ gradus.

¶ *ψεύσασθαί σε*) *ut falleres*, quantum in te est; quasi Spiritus sanctus nesciret fraudem tuam. v. 9. *ψεύδομαι* cum accusativo, Deut. XXXIII. 29. inde Ps. LXVI. 3. it. Iob. VI. 10. VIII. 18. aliquanto plus notat, quam cum dativo.

¶ *τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, Spiritum sanctum*) qui in nobis est, (conf. 2 Cor. XIII. 3.) & quo dirigente bona ecclesiæ administrantur.

4 *μένον, manens*) id est, dum manebat invenditus ager.

¶ *σοὶ ἔμενε, tibi manebat*) Libera res fuit communio bonorum.

¶ *ἐν τῇ σῇ ἐξουσίᾳ, in tua potestate*) Propositum merum, si votum absit, non obligat ad faciendum aliquid, quod per se bonum est, nec tamen necessarium. conf. Ioh. Val. Schmidii diss. jur. Lipsiæ habita A. 1712 de Proposito in mente retento nihil operante, § 18.

¶ *τί ὅτι, quare*) Liberrime peccavit Ananias & cum diuturna proæresi.

¶ *ἔθου, posuisti*) Idem peccatum & ab homine & a *Satana*.

¶ *τῷ θεῷ, DEO*) Quæ DEO te dare professus es, intervertisti. Ratio *Spiritus Sancti* continetur sub ditione particulæ *ἀλλὰ, sed*, non sub ditione particulæ *οὐκ, non*. Itaque hæc est sententia: Ananias mentitus est *DEO & ejus Spiritui*, non hominibus & Petro. Aude, si potes, Sociniane, ita dicere: Mentitus est non Spiritui S. & Petro, sed DEO. Mendacium Ananiæ, ut est mentitus Spiritui S. & ut mentitus est DEO, idem prorsus peccatum est, & æque grave; immo gravius quodammodo, ut est mentitus Spiritui S. conf. Marc. III. 28. Firmissimum argumentum, quo probatur, Spiritum S. esse Personam, & Personam Deitatis.

5 *πεσὼν, cadens*) Terror Ananiæ, specimen terroris, quo percellentur impii in judicio, citra examinationem.

¶ *ἐξέψυξε,*

¶ ἐξέψυξε, *exanimatus est*) Hoc verbo mors misera denotatur. v. 10. c. XII. 23. Judic. IV. 21. Vers. LXX. Alex. Quæres, cur tanta pœna & tam repentina mors inflicta hoc gratiæ N. T. pleno tempore? coll. Luc. IX. 55. 56. Resp. I. Discipuli sua voluntate ignem poposcerant in Samaritas: nunc Spiritus sanctus Petrum regit. II. Iesus, illo exinanitionis statu, Samaritanis fuerat ignotus, eisque postea prædicandus: Ananias & Sapphira evidentissime cognorant gloriam Christi & præsentiam Spiritus sancti, & uberrimam habuerant occasionem salutis. III. Ananias & Sapphira peccarunt atrocissime, liberrime, mutuo consensu, & mensuram peccati subito impleverunt. IV. initio illius œconomiæ salutare multis fuit exemplum in eis editum, & timor ex illo. V. quod gravitati pœnæ in corpore accessit, in anima *potuit* decedere.

¶ φόβος, *timor*) vim refringens exempli pessimi.

¶ τοὺς ἀκούοντας, *qui audierunt*) non modo super eos, qui viderunt. Sic v. 11.

6 οἱ νεώτεροι, *juniores*) Hos decebat rem exsequi.

¶ συνέστειλαν) *composuerunt*.

¶ ἔθαψαν, *sepelierunt*) illico. Neque enim mora opus erat.

7 διάστημα, *spatium*) Mulier, vas infirmius, longius habuit pœnitentiæ spatium. Pretiosum trihorium!

¶ μὴ εἰδυῖα, *nesciens*) Nam si scisset, confessio ejus nil magnum fuisset. Neque digna erat, quæ sciret; quum Spiritum Domini tentasset.

8 ἀπεκρίθη) *respondit* mulieri, cujus introitus in cœtum sanctorum erat instar sermonis.

¶ εἰπέ μοι, *dic mihi*) Hortatur eam ad dicendum, quod res esset.

¶ εἰ τοσούτου, *tantine*) Hic summam, ut videtur, expressit Petrus.

9 οἱ πόδες, *pedes*) Id expressius, quam si diceretur, *qui sepeliverunt*.

10 εὗρον, *invenerunt*) post reditum.

11 ἐκκλησίαν, *ecclesiam*) Prima hic (coll. cap. II. 47 not.) mentio, atque adeo specimen nativum, ecclesiæ in N. T. constitutæ, per evangelium evocatæ, ab Iudaismo sejunctæ, per baptismum Christo insitæ, per communitatem omnimodam conglutinatæ, per Ananiæ Sapphiræque excidium *disciplinatæ*. Interim appellavit Lucas *discipulos* & *copiam nominum*: *omnes credentes*: *numerum virorum*: *multitudinem credentium*. c. I. 15. II. 44. IV. 4. 32.

¶ πάντας, *omnes*) Etiam nos *timere* debemus.

¶ τοὺς ἀκούοντας, *audientes*) Audierunt sine dubio etiam antistites Iudæorum: neque tamen ea de re litem Petro intenderunt. Ananiæ delictum erat jam manifestum: & pœna erat aperte miraculosa.

12 ἅπαντες, *cuncti*) credentes.

¶ στοᾷ, *porticu*) loco capaci.

13 τῶν λοιπῶν, *reliquorum*) extra credentes.

¶ κολλᾶσθαι, *se conjungere*) familiariter.

14 πλήθη) Pluralis grandis. Iam non initur numerus, uti c. IV. 4.

15 ὥστε, *ita ut*) Hoc pendet a v. 12 initio.

¶ κατὰ τὰς πλατείας, *secundum plateas*) Præpositio habet sensum distributivum sine articulo, v. 42. non cum articulo, c. VIII. 3.

¶ κλινῶν καὶ κραββάτων) *Lectus* sumtuosior: *grabatus*, tenuior.

¶ πέτρου, *Petro*) Qui Iesum abnegarat, nunc eo magis erat conspicuus in fide.

¶ ἐν-

¶ *αὐτῶν, illorum*) *& liberabantur ab infirmitate sua*, addit *Calaritanus*. Et sic fere plerique cod. *Latini*, sed maxima in verbis discrepantia, quæ Glossam indicat. Possit in Græcis hiatus, *αὐτῶν* recurrente, admissus videri: sed in ms. Lat. *Reutlingensi* est, *& liberabantur omnes ab infirmitate*, absque *sua*, *αὐτῶν*. Ex Latinis nonnulli Græca hic quoque varie fingunt. Incisi hujus vis habetur versu 12 & 16.

16 *ἅπαντες, omnes*) Nullum jam erat *ἀπότευγμα*, nullus conatus irritus, ut ante, Matth. XVII. 16.

17 *ἀναστὰς, exsurgens*) Non sibi quiescendum ratus est.

¶ *τῶν σαδδουκαίων, Sadducæorum*) Ad hos multi se aggregarunt, quo magis oppugnarent resurrectionem Iesu Christi.

¶ *ζήλου, zelo*) Impotentia hujus affectus ex tota eorum actione elucet.

19 *ἄγγελος, angelus*) *Vndique invenietis, has magnas consolationes non contigisse, nisi valde afflictis.* Iustus Ionas.

¶ *τὰς θύρας, januas*) c. XII. 10. XVI. 26.

20 *πορεύεσθε, ite*) illico.

¶ *σταθέντες, stantes*) liberrime.

¶ *ἐν τῷ ἱερῷ, in templo*) publice, ut antea.

¶ *τῷ λαῷ, populo*) quum proceres audire nolunt.

¶ *πάντα, omnia*) sine imminutione.

¶ *τὰ ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης, verba vitæ hujus*) Id est, *hæc verba vitæ*. coll. v. 32. Sic apud Hebræos adjectivum sæpe convenit posteriori substantivo. conf. c. XIII. 26. *Verba vitæ*, Ioh. VI. 68, sine timore prædicanda; de vita Christi & fidelium.

21 *γερουσίαν*) Verbum LXXvirale.

23 *κεκλεισμένον, clausum*) Angelus iterum clauserat. v. 19.

24 *διηπόρουν, hæsitabant*) Mundus, Dei servos exagitans, innumerabilibus sese hæsitationibus implicat, & culpam in illos confert. c. XII. 18. XVI. 20. XVII. 6.

25 *ἑστῶτες, stantes*) Antitheton: *posuistis*.

26 *οὐ μετὰ βίας*) *non cum vi*: qua alias non abstinuissent. Sæpe importunitas multitudinis, per se non bona, conducit bonæ causæ. Luc. XX. 6.

27 *ἐπηρώτησεν, interrogavit*) expostulans.

28 *παραγγελίᾳ, præcipiendo*) Pudet dicere: *minando*. coll. c. IV. 17. nam non poterant punire.

¶ *παρηγγείλαμεν, præcepimus*) Vide crassam calliditatem hostium Evangelii. Edicta, leges & interdicta, quæ testibus veritatis DEO obsequentibus non possunt non infringi, pro lubitu & faciunt & extorquent & fingunt, ut insontes quasi sontes plectantur. O iniquitas!

¶ *τούτῳ - τούτου. isto - istius*) Fugit appellare *Iesum*. Petrus appellat & celebrat. v. 30. 31.

¶ *τὴν ἱερουσαλὴμ, Ierusalem*) in qua nos, inquiunt, excubamus.

¶ *βούλεσθε· vultis*) Verbum invidiosum. Non id volebant apostoli, sed ex vero docebant, Iesum ab Iudæis nefarie fuisse interemtum, ac simul viam ostendebant, qua virtutem *sanguinis* Iesu ad gratiam & salutem experirentur.

¶ *ἐπαγαγεῖν*) Sic Iud. IX. 24, *ἐπαγαγεῖν τὴν ἀδικίαν - καὶ τὸ αἷμα αὐτῶν ἐπιθεῖναι ἐπὶ ἀβιμέλεχ*.

¶ *ἐφ' ἡμᾶς, super nos*) Ipsi, paulo ante, sanguinem Iusti in se receperant, verbis, Matth. XXVII. 25, & re ipsa, mox v. 30.

29 *πέτρος*, *Petrus*) Quamvis Petrus jam præter ceteros senserat odium mundi, tamen loquendi & agendi partes a se non amolitur. Idem non jam utitur titulo, uti cap. IV. 8. quin hæc est quasi continuatio sermonis, cum incremento severitatis.

¶ *Θεῷ*, *Deo*) qui per angelum jussit loqui. v. 20.

¶ *ἀνθρώποις*, *hominibus*) qui tacere jubetis.

30 *τῶν πατέρων*, *patrum*) Cap. III. 13.

¶ *ἤγειρεν*, *suscitavit*) ex semine Davidis. c. XIII. 23. III. 22. Hanc enim suscitationem spectabant promissiones patribus datæ. Idem verbum, Luc. I. 69.

¶ *διεχειρίσασθε*) Antea dixerat, *ἀνείλετε*, *ἀπεκτείνατε*, *ἐσαυρώσατε*, nunc severiore phrasi utitur.

¶ *ἐπὶ ξύλου*, *in ligno*) In ligno, initium peccati: in ligno, expiatio.

31 *ἀρχηγὸν καὶ σωτῆρα*, *Principem & Salvatorem*) Auctorem salutis, Hebr. II. 10. Id est, exaltavit illum, ut sit princeps & Salvator, c. II. 36.

¶ *ὕψωσε*, *exaltavit*) Exaltatio resurrectionem ex mortuis præsupponit, vel etiam includit. Phil. II. 9.

¶ *δοῦναι*, *ad dandum*) Pœnitentia est *donum* lætum, non triste negotium. c. XI. 18. 2 Tim. II. 25.

¶ *μετάνοιαν*, *pœnitentiam*) qua Iesus accipitur, ut *princeps*.

¶ *ἄφεσιν*, *remissionem*) qua accipitur, ut *Salvator*.

¶ *ἁμαρτιῶν*, *peccatorum*) etiam illius peccati, quod in Iesum admisistis. v. 28.

32 *καὶ*, *&*) & inde.

¶ *δὲ*, *vero*) Hæc particula amplificat. Spiritus sancti testimonium majus est, quam apostolorum.

¶ *τοῖς πειθαρχοῦσιν*, *obedientibus*) Deus, inquit Petrus, dedit nobis Spiritum sanctum: is ad testandum nos impellit: & nos obsequimur. v. 29. Notanda, coll. v. 36. 37. 40. ubi *πείθεσθαι* exstat, utriusque verbi ex Ammonio differentia: *πείθεσθαι μὲν τὸ ἑκουσίως συγκατατίθεσθαι*. *πειθαρχεῖν δὲ*, *τὸ κελεύοντι πεισθῆναι*. Conf. Act. XXVII. 11. 21.

33 *διεπρίοντο*) *findebantur* cordibus. c. VII. 54. Sic *findor* Latini dicunt.

¶ *ἐβουλεύοντο*) *consultabant*.

34 *ἀναςὰς*, *surgens*) ut plura dicturus.

¶ *ἐν τῷ συνεδρίῳ*, *in concilio*) Vndique potest DEVS excitare defensores.

¶ *Φαρισαῖος*, *pharisæus*) Resurrectionem mortuorum credens, a Sadducæis negatam.

¶ *τίμιος*, *in pretio habitus*) magnæ existimationis.

¶ *παντὶ τῷ λαῷ*, *omni populo*) quamvis proceres, Sadducæi, v. 17, eum non tanti æstimarent.

¶ *ἔξω*, *foras*) Sic leniebatur procerum iracundia.

¶ *βραχύ τι*, *paululum*) Moratus sermo.

36 *πρὸ*, *ante*) Pulcrum est, exemplis consilia munire. Ea Gamaliel prudenter præmittit, deinde consequens addit.

¶ *ἑαυτὸν*, *se*) Character falsæ doctrinæ. c. VIII. 9.

¶ *εἰς οὐδὲν*, *ad nihilum*) non solum consilia eorum, sed ipsi ad nihilum venerunt. Quot miseri homines a falsis ducibus in perniciem perducti sunt!

37 *μετὰ*, *post*) Alius ergo Theudas fuerit oportet, quem Iosephus huic Iudæ postponit.

¶ *ταῖς ἡμέραις*, *diebus*) tempore tum noto & novis rebus opportuno.

38 *λέγω ὑμῖν, dico vobis*) Hæc formula hoc loco blandum quiddam habet potius, quam severum.

¶ *ἐάσατε, finite*) ut agant, quod agunt. Causæ aperte bonæ, assentiendum; aperte malæ, resistendum. Sed in re subita, nova ac dubia, & ad adversarios incensos, eximie salutare est Gamalielis consilium.

¶ *ἤ, aut*) Significat, *opus* potius, quam *consilium* esse appellandum. Certe apostoli non suo, sed divino *consilio agebant* omnia.

¶ *καταλυθήσεται, dissolvetur*) solvi poterit & solvetur, vel per vos, vel per alios, vel per se.

38, 39 *ἐὰν ᾖ, εἰ ἔστιν, si sit, si est*) Illud mere conditionaliter; hoc, illi quippe oppositum hoc loco, categorice sonat. Ideo etiam in secunda, non in prima plurali hoc alterum eloquitur Gamaliel.

39 *μή ποτε καὶ, ne quando etiam*) Moratus particularum usus. *Etiam* significat, præter conatum irritum, reos illos *etiam* improbitatis fore. Hoc incisum pendet a sensu incisi proximi: *non potestis*, neque adeo debetis, *dissolvere*.

¶ *θεομάχοι*) Hoc verbum Symmachus non semel pro Hebr. רפאים posuit. Conjugata, *θεῦ, θεομάχοι*.

¶ *εὑρεθῆτε, inveniamini*) in exitu.

40 *ἐπείσθησαν*) *assenserunt*, hactenus, ut ne occiderent apostolos. neque enim mentem saniorem induebant assessores.

¶ *δείραντες, verberantes*) Id adhuc non fecerant Iudæi, deinde majora inflicturi. Etiam mundus per gradus procedit, vel odio crescente, vel per speciem æquitatis.

41 *χαίροντες, gaudentes*) Character veritatis, gaudium in afflictionibus, verum, profundum, purum.

¶ *ὑπὲρ τῦ ὀνόματος, pro nomine*) sc. *hoc*. Nonnulli addidere, *τῦ ἰησῦ*, *τῦ κυρίυ ἰησῦ*, *τῦ χριςῦ*. Locutio absoluta, uti 3 Ioh. v. 7. Lev. XXIV. 11. Nomen *Iesu* expresserat Lucas versu præcedente. Eo refertur hic versus cum eleganti ellipsi pronominis.

¶ *κατηξιώθησαν ἀτιμασθῆναι, digni habiti sunt contumeliam pati*) Eximium oxymoron. sic, *donatum est, ut patiamini*, Phil. I. 29. conf. 1 Petr. II. 19.

42 *ὐκ ἐπαύοντο, non desinebant*) quicquid prohiberet mundus.

¶ *τὸν*) Nunciabant, Iesum esse Christum.

CAP. VI.

1 Πληθυνόντων) scil. *ἑαυτῦς*. In *multitudine* facilis est causa *murmuris*.

¶ *τῶν ἑλληνιςῶν, Hellenistarum*) Erant Iudæi extra Palæstinam nati; quibus v. gr. Græca erat vernacula præter *Hebræam* linguam: ut hodie quoque multi sunt Iudæi Lusitani, Germani &c.

¶ *παρεθεωρῦντο, præteribantur*) sine malevolentia. Non sufficiebant apostoli ad omnia.

¶ *αἱ χῆραι, viduæ*) quarum etiam in sancta societate facilior oblivio, viris rem suam magis urgere valentibus.

2 *ἡμᾶς, nos*) apostolos.

¶ *καταλείψαντας, relinquentes*) Non poterant utrumque simul curare: quare id, quod nobilius est, tuentur. Periculosum est, relinquere ea, quæ præcipue demandata sunt. Id sæpe imprudentibus accidit. Longe hoc sepósuerunt episcopi, rebus mundanis ita impliciti, ut spiritualia, extra solennem pompam, fere absorbeat principatus.

¶ *διακονεῖν τραπέζαις, ministrare mensis*) Locutio indignitatem aliquam exprimit. Antitheton, *ministerium verbi*. v. 4. *Diaconorum* in ecclesia primitiva quæ partes fuerint, copiose disquiritur: sed res possit paucis comprehendi. Apostolorum, evangelistarum, episcoporum, præcipuum munus fuit, prædicare verbum DEI: secundarium, curam quasi paternam (etenim ecclesia initio instar familiæ erat) gerere victûs, pauperum præsertim, peregrinorum, viduarum, &c. *Diaconi* autem, utriusque sexus, constituti sunt proprie pro eadem cura victûs: & in eam partem permultum operæ impendere necessum habuerunt in ecclesia Hierosolymitana; ceteris in locis, vel plus vel minus: quod reliquum erat operæ, prædicationi verbi impenderunt.

3 *μαρτυρουμένους, testimonio præditos*) contra quos nulla militaret iniquitatis suspicio, quamvis nullo opus esset jurejurando, satisdatione, syngrapha &c. conf. 2 Reg. XII. 15. XXII. 7. Post Ananiam in re sua tam severe punitum nemo tam celeriter in re aliena fidem falleret.

¶ *ἑπτὰ, septem*) Hi non initio, sed post apostolos & per apostolos constituti sunt. In ecclesiæ regimine multa DEUS reliquit temporibus: sed nil sine Deo ecclesia debet constituere. Quinque circiter millia virorum fuerant c. IV. 4. nunc cum accessionibus interea factis numerus is erat efffectus, ut singula facile millia singuli diaconi curarent.

¶ *πλήρεις, plenos*) Res est non levis, bona ecclesiæ dispensare. etiam in quæstore & diacono, qua tali, debent esse dona administrantia & sanctificantia.

¶ *καταστήσομεν*) Indicativus, uti 1 Cor. VI. 5. Eph. VI. 16. Phil. II. 20.

4 *τῇ προσευχῇ καὶ τῇ διακονίᾳ τοῦ λόγου, orationi & ministerio verbi*) Potiores sunt preces ministerio sermonis.

¶ *προσκαρτερήσομεν, incumbemus*) unice vacabimus. Hæ partes sunt nobilissimæ, quas nemo episcopus alteri, quasi ipse majoribus rebus intentus, delegare potest.

5 *παντὸς, omni*) Pulcer consensus, cum obsequio.

¶ *στέφανον, Stephanum*) Ex nominibus Græcis ad alias causas (ex. gr. ne Hebræi prævalerent Hellenistis in distributione victûs) additis recte colligitur, hos VII fuisse partim Hebræos, partim Hellenistas. Multi Iudæi habuere nomina Græca.

¶ *πλήρη, plenum*) Hic excelluit: ceteri non excluduntur. v. 3.

¶ *πίστεως, fide*) non modo fidelitate, sed fide spirituali.

¶ *παρμενᾶν, Parmenan*) *Parmenionem.* Sic exprimit Chronicon Alexandrinum.

¶ *προσήλυτον, proselytum*) Ad proselytum confugere poterant proselyti. Proselyti spectati etiam possunt adhiberi muneribus.

6 *προσευξάμενοι, orantes*) apostoli. Aliud subjectum verbi prioris, *statuerunt*, aliud posterioris. c. VIII. 17.

7 *ηὔξανε, crescebat*) servata concordia & assiduitate in verbo DEI.

¶ *ὄχλος, multitudo*) Dicitur ὄχλος etiam numerus non maximus c. I. 15. Luc V. 29. VI. 17. Ioh. XII. 17. quare nil improbabile hoc loco dicitur. De *sacerdotibus* minus spei esse potuisset: nunc horum exemplo alii eo plures moventur. Reliquus *populus* proximo commate innuitur.

8 *στέφανος δὲ, Stephanus autem*) Stephanus rerum externarum causa constitutus, tamen

tamen etiam spiritualia exsequitur. In ecclesia bona, omnia tendunt ad sublimius: in morbida, vergunt ad deterius.

9 ἐκ τῆς συναγωγῆς-ἀσίας, *e synagoga-Asia*) Descriptio hæc tota unius ejusdemque synagogæ, quæ erat Hierosolymis, florentissima, omnium oculos in se convertens, constans ex nationibus externis, Europæis, Africanis, Asiaticis. v. gr. a *Cilicia* habebat Saulum. Vnde porro valde verisimile fit, Gamalielem illum legis doctorem, quippe Sauli præceptorem, huic ipsi synagogæ ac seminario præfuisse, eoque vel inscio vel invito hunc tumultum esse excitatum.

¶ λιβερτίνων, *Libertinorum*) Vocabulum Romanum. nam multi Iudæi Romæ erant: c. XVIII. 2. XXVIII. 17. & qui eorum bellis superioribus capti Romamque perducti fuerant, horum multi, *libertate* facile recuperata, (nam Romani non delectabantur Iudæis) Hierosolymam redierant, & fortasse multos proselytos, ejusdem conditionis, id est, *libertinos*, secum adduxerant. vid. Reineccii Annot. h. l. Itaque pro Romanis *Libertini* appellantur. adde not. ad cap. II. 10.

¶ τῶν ἀπὸ) Construe, ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν ἀπὸ κιλικίας.

10 τῇ σοφίᾳ, *sapientiæ*) *Validissimum*, sapientia.

¶ καὶ τῷ πνεύματι, *& Spiritui*) Epitheton, *sancto*, non additur, uti v. 3. 5 additur. Adversarii sentiebant, Spiritum esse in Stephano; Spiritum sanctum in eo esse, non sciebant.

11 τότε, *tunc*) Confugium succumbentium.

¶ ὡς, *in*) Calumniatores primum loquuntur hic indefinite; tum definite, v. 13 f.

¶ τὸν) *ipsum*. Articulus ἐπίτασιν significat.

12 συνεκίνησαν, *commoverunt*) Κινεῖσθαι *moveri* inprimis dicitur, quod non movetur ratione. c. XXI. 30.

¶ τὸν λαὸν, *populum*) qui valebat multitudine.

¶ τοὺς πρεσβυτέρους, *seniores*) qui valebant auctoritate.

¶ τοὺς γραμματεῖς, *scribas*) qui valebant doctrina.

13 οὐ παύεται, *non desinit*) Invidiam facere conantur.

¶ ῥήματα λαλῶν, *verba loqui*) Eadem phrasis, Luc. XII. 10.

¶ τοῦ νόμου, *legem*) v. 14 fin. conf. c. XXI. 28.

14 γὰρ, *enim*) Vide consequentiam ex verbis optimis inique tractam v. 13.

¶ οὗτος, *hic*) Demonstrativum, uti Deut. IX. 3, sed ab adversariis Stephani adhibitum ex acerbitate, contemtim. coll. Luc. XV. 30 not.

¶ καταλύσει, *destruet*) Quælibet calumnia arripit aliquid ex vero. Stephanus, jam enim maturum erat, innuerat aliquid de iis, quæ eventura erant. Et videtur de abrogatione rituum pæne plus vidisse, quam Petrus ante responsum Spiritus, c. X. 19. coll. antecedd.

15 ὡσεὶ πρόσωπον ἀγγέλου, *tanquam faciem angeli*) Gloria fidelium abscondita sæpe etiam ex corpore elucet, præsertim ex cruce alta, & in cœlo. Etiam Mosis facies splenduit. Scriptura cum aliquid eximie laudat, *divinum* appellat c. VII. 20, vel certe *angelicum*: & angelis *splendor* adscribitur, & angeli sine dubio aderant Stephano.

CAP. VII.

1 Ὁ ἀρχιερεὺς, *princeps sacerdotum*) tanquam præses.

¶ εἰ,

¶ *ἄρα, nam*) Interrogatio servit convenientiæ apologiæ Stephani ad crimina adversariorum. *ἄρα ergo* habet speciem æquitatis & admirationis Summa est hæc: Ego agnosco DEI gloriam, patribus revelatam, v. 2, *Mosis* vocationem, v. 34 s., *Legis* majestatem, v. 8. 38 44, *templi & loci hujus* sanctitatem, v. 7 fin. 45. 47. Et quidem templo antiquior est lex; lege, promissio. DEUS quippe se Abrahamo & Isaaco & Iacobo eorumque filiis & dedit gratuito DEUM & præstitit: v. 2 s. 9 s. 17 s. 32. 34. 45. atque hi fidem & obedientiam DEO præstitere, v. 4. 20 s. 23, præsertim in tuenda lege, v. 8, & terra. v. 16. Interim DEUS neque initio, neque semper postea, præsentiam suam huic uni loco alligavit; nam etiam ante templum & extra terram hanc se cognoscendum & colendum præbuit: v. 2. 9. 33. 44. neque patres eorumque posteros plane huic loco affixos fuisse, peregrinationes eorum ostendunt, v. 4 s. 14. 29. 44, & exilium. v. 43 fin. Vos autem semper mali fuistis, v. 9, *Mosi* repugnastis, v. 25 s. 39 s., *terram* aversati estis, v. 39, DEUM reliquistis, v. 40 s., templum superstitiose coluistis, v. 48, DEO ejusque Spiritui obstitistis, v. 51, prophetas ipsumque Messiam interfecistis, v. 52, *legem* non servastis, v. 53. Ergo DEUS non tenetur vobis, nedum vobis solis. Solent in Scriptura superiores historiæ, re ab initiis repetita, commemorari; sed ita, ut pro ratione instituti alia percurrantur, alia prætermittantur. vid. cap. XIII 17 s. Deut. XXXIII. 2 s. Ps. CVI. 7 s. Ez. XX. 5 s. Hab. III. 3 s. Hebr. XI. 3 s. ubi de fide, ut hoc loco de infidelitate agitur. Opportunissimamque hoc solenni tempore ac loco Stephanus, cum apostoli testimonium de Iesu Christo potius gererent, rerum veterum instituit anakephalæosin: quæ etiam specimen præbet *Historiam ecclesiasticam* sapienter enucleandi. Quare nullo modo assentiri Erasmo aliisque debemus, quibus *multa in hac oratione non ita multum pertinere videntur ad id, quod instituerit* Stephanus. Sane dignissimum plenitudine spiritus, fidei & virtutis est hoc testimonium: & quanquam non ponit enunciationes enunciationibus adversariorum directe contradicentes; tamen ad omnia nervose respondet. Neque dubitari potest, quin Stephanus, expeditis præteritis ac præsentibus, illaturus aliquid fuerit de futuris, destructione templi, abrogatione legis ceremonialis, ac pœna populi, coll. v. 43 fin. plura autem de Iesu Nazareno vero Messia; coll. v. 37. nisi ejus *oratio clamoribus obstrepentium Iudæorum* (ut idem Erasmus commode monet) *interrupta fuisset*. Vnica est hæc oratio copiosa hujus libri a teste Christi, qui non esset apostolus, habita; documentum Spiritûs pretiosum.

2 ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, *fratres & patres*) pro diversa ætate. Stephanus, juvenis.

¶ ὁ θεὸς τῆς δόξης, *DEUS gloriæ*) Summa laudis divinæ. *Gloria*, divinitas conspicua. Magnifica appellatio innuit, DEO Abrahamum & se totum, & posteritatem, & terram & bona omnia sibi posterisque promissa & exhibita, in acceptis, & nil expensum retulisse.

¶ ὤφθη, *apparuit*) ut DEUS gloriæ, conspiciendum se exhibuit.

¶ τῷ πατρὶ ἡμῶν, *patri nostro*) Inde hoc beneficium etiam ad Abrahami *progeniem* pertinuit.

¶ πρὶν ἤ, *priusquam*) conf. v. 4 fin.

3 ἔξελθε - δείξω) Sic Gen. XII. 1. LXX, nisi quod inserunt, καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου.

¶ γῆς,

¶ *γῆς, terra*) Hoc inferebat egressum e Chaldæa.

¶ *συγγενείας, cognatione*) Hoc inferebat deinceps egressum ex Haran, quo venerat familia Abrami. v. 4. Pars familiæ adultior remansit in Mesopotamia, junior in Haran. neque enim Thara plane solus ibi remansisse censebitur. Qui Abramum etiam ex Haran secuti sunt, sua sponte sunt secuti. Abram non jussus est secum ducere: & ni secuti essent, tamen exisset ex Haran. conf. Gen. XI. 31. XXIV. 4.

¶ *ἣν ἂν, quamcunque*) Non norat Abram, quæ terra foret. Hebr. XI. 8.

4 *Χαλδαίων, Chaldæorum*) quorum terra ad *Mesopotamiam* pertinebat.

¶ *μετὰ, postquam*) Abram, dum Thara vixit in Haran, domum quodammodo paternam habuit in Haran, in terra Canaan duntaxat peregrinum agens: mortuo autem patre, plane *in* terra Canaan domum unice habere cœpit. Non caret mysterio, quod Abrami pater non intravit terram Canaan: sic enim constitit, non jure hereditatis mundanæ hanc ei & posteris obvenisse.

¶ *νῦν, nunc*) hodie.

5 *οὐδὲ βῆμα ποδὸς, ne vestigium quidem*) Agrum illum, de quo v. 16, non ex donatione divina accepit Abraham, sed emit, ipsa emtione peregrinum eum esse docente.

¶ *ἐπηγγείλατο, promisit*) Gen. XII. 7.

¶ *αὐτὴν, eam*) totam.

¶ *οὐκ ὄντος αὐτῷ τέκνου, cum soboles ei non esset*) Ne Ismaël quidem adhuc natus erat; neque spes ulla prolis, ob Saræ sterilitatem. Ex promissione erat & hereditas & posteritas ipsa. Hoc comma facit ἐπίτασιν, ut illud, *ne vestigium quidem.*

6 *δὲ, autem*) Antitheton, inter *promissionem* & tempus impletionis *exspectandum.*

¶ *ὅτι ἔσται τὸ σπέρμα αὐτοῦ πάροικον ἐν γῇ ἀλλοτρίᾳ, καὶ δουλώσουσιν αὐτὸ καὶ κακώσουσιν, ἔτη τετρακόσια· καὶ τὸ ἔθνος — ἐγώ*) Gen XV. 13 f. LXX, ὅτι πάροικον ἔσται τὸ σπέρμά σου ἐν γῇ οὐκ ἰδίᾳ, καὶ δουλώσουσιν αὐτοὺς καὶ κακώσουσιν αὐτοὺς καὶ ταπεινώσουσιν αὐτοὺς, τετρακόσια ἔτη. τὸ δὲ ἔθνος. ἐγώ.

¶ *ἀλλοτρίᾳ, aliena*) Ægyptus tum non nominata. conf. ᾧ ἐὰν, *cuicunque*. v. 7.

¶ *κακώσουσιν,*) Comma ab aliis omissum, res ipsa (de qua mox,) postulat, & accentus Gen. XV. 13.

¶ *ἔτη τετρακόσια, annos quadringentos*) Hi anni non modo ad servitutem Ægyptiacam, (quæ diu post obitum Ioseph & fratrum ejus, multiplicato populo, cœpit, v. 15 seqq.) sed ad totam peregrinationem in terra aliena sunt referendi. Anni CCCC in populo, anni XXXX in homine, periodus memorabilis; etiam in Israël & Mose. Eo autem ipso indicatum fuit, lætam habitationem in terra Canaan multo postea fore diuturniorem.

7 *καὶ λατρεύσουσί μοι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ*) Ex. III. 12. LXX, *καὶ λατρεύσετε τῷ θεῷ ἐν τῷ ὄρει τούτῳ.* Hæc Moses sibi dicta refert de loco Horeb, non exclusa terra Canaan. ibid. v. 8. Nam si latria in Horeb fuit signum missionis Mosis, Ex. III. 12, multo magis latria in terra Canaan signum fuit. Itaque oracula ad Abram & Mosen facta Stephanus contexit, hoc sensu: *Exibunt ex terra servitutis* (hoc utrique dictum) *& venient in Horeb, & servient Domino in hoc loco; & inde venient in terram Canaan, & Domino servient.* Hæc ita contexens nervose ostendit:

dit: (1) illud, quod Mosi dictum erat de cultu Israëlis erga DEUM, jam Abrami tempore divinitus intentum & significatum fuisse: (2) ideo doctos eos in Horeb fuisse DEO servire, ut in terra Canaan perpetuo eum colerent: v. 44. (3) cultum in Horeb valde fuisse a populo imminutum, v. 40 s. & potius tandem in ingressu terræ Canaan præstitum. v. 45. Servient mihi, dicitur, non, Ægyptiis; libere, ut Sacerdotes.

8 *καὶ οὕτως, & sic*) post datum fœdus circumcisionis. nam Ismaël antea natus erat. οὕτως, *sic*, incluso tempore, ut πῶς, *quomodo* Rom. IV. 10.

¶ *πατριάρχας, patriarchas*) Magnifica appellatio, ex LXX int.

9 *ἀπέδοντο εἰς αἴγυπτον, vendiderunt in Ægyptum*) abalienarunt, qui mox *in Ægyptum* abductus est. Sermo concisus, & sic LXX, Gen. XLV. 4.

10 *ἐκ πασῶν, ex omnibus*) 2 Tim. III. 11 not.

¶ *κατέστησεν αὐτὸν ἡγούμενον ἐπ' αἴγυπτον καὶ ὅλον τὸν οἶκον αὐτοῦ*) Ps. CV. 21. LXX, *κατέστησεν αὐτὸν κύριον τοῦ οἴκου αὐτοῦ, καὶ ἄρχοντα πάσης τῆς κτήσεως αὐτοῦ.*

12 *ἰακώβ, Iacob*) Fideles quoque experiuntur communes vitæ miserias, sed suo bono.

13 *ἀνεγνωρίσθη, recognitus fuit*) *recognosci se fecit*. Gen. XLV. 1. LXX, *ἀνεγνωρίζετο τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ.*

14 *ἑβδομήκοντα πέντε, septuaginta quinque*) Sequitur Stephanus sive Lucas septuaginta interpretes, utpote tum notissimos; qui Gen. XLVI. 27, vel etiam Deut. X. 22, cum in Hebræo, Samaritano & Iosepho sint LXX, LXXV numerarunt, uti etiam Philo, uno Manassis filio & uno nepote, duobusque Ephraimi filiis & uno nepote additis. Gen. cap. cit. v. 20.

16 *καὶ, &*) Paraphrasin loci habeamus hanc: *Mortuus est Iacob & patres nostri* (nominatim Ioseph:) *&* (quia exemplo Abrahami & Saræ, Isaaci & Rebeccæ, in terra promissionis quiescere voluerunt, Gen. L. 13. 25. ideo) *translati sunt in Sichem* (& in sepulcrum Hebronense:) *& positi sunt* (in prædio Sichemitico &) *in sepulcro* (Hebronensi,) *quod emerat Abraham* (& Iacob) *pretio argenti* (& centum agnis) *a filiis Emor* (*patris*) *Sichem* (& ab Ephrone.) Complicantur enim inter se binæ historiæ notissimæ, geminæ emtionis: (evolve Gen. XXIII & XXXIII.) & geminæ sepulturæ. Gen. L & Ios. XXIV. Hoc loco utraque historia partes omissas, vi relatorum, ex altera subaudiri postulat. Iustam hæc ita constringendi causam Stephano in re aperta dedit brevitas ardori Spiritûs aptissima. Accedit autem, quod ut Iacob in sepulcro Hebronensi, Ioseph in agro Sichemitico sepulti sunt, sic reliqui patres in Ægypto defuncti, vel aliqui eorum, ad utrumque illorum dicuntur aggregati. Nam Iosephus lib. II ant. c. 4 eos Hebrone tumulatos scribit: Hieronymus in Ep. ad Pammach. de opt. gen. int. docet, eorum sepulcra, sua etiam ætate, exstitisse in Sichem & a peregrinis visitari solita. Ex quo Franc. Iunius Lib. I Parall. 92 colligit, partem hic, partem illic sepultam esse, prout commodum posteris videretur; Pererius in Gen. fol. 672, eos e Sichem in Hebron fuisse translatos. Quæ singula referre quum Stephano nimis longum fuisset, miro compendio omnia indigitavit. Igitur lectio *ἀβραὰμ* integra manet: neque opus est conjectura, *ἰακώβ*. Præclare Flacius ad h. l. *Non vacat Stephano percurrenti tam multas historias, singulas distincte narrare: ideo duo*

duo diversa sepulchra, loca & emtiones in unam constringit, ita ut in priore quidem historia verum emtorem nominet, omisso venditore; contra in posteriore nominet verum venditorem, omisso emtore, veluti per diametrum ex illis quatuor contrahentibus duos copulando. Vt igitur maxime emendaretur nomen emtoris, nondum tamen esset verum, Iacobum esse sepultum in Sichem. Abrahamus emit locum sepulturæ a filiis Heth, Gen. XXIII. sepultus ibi est Iacob. Gen. XLIX & L. Iacobus emit agrum a filiis Hemor, Gen. XXXIII. sepultus est ibi Iosephus. Ios. XXIV. Habes hic typum istorum contractuum, & quomodo Stephanus duas emtiones in unam contraxerit. Hæc Illyricus. Videatur etiam Glassius in Ellipsi. Tali modo idem Stephanus paulo ante, v. 7, duo oracula ad Abrahamum & Mosen in unum contraxit: Ex. III. 12. Gen. XV. 16: & versu 9 *venditionem* Iosephi & deportationem *in Ægyptum* adunavit: & infra versu 43 Amosi dictum & migrationem *Babylonicam* ex Ieremia jungit. Sic v. 24, quendam (Israëlitam) *injuria affectum*: *Ægyptium* (injuria afficientem.) *Semiduplex* ejusmodi oratio si nobis fere insolens videtur, Hebræis non videbatur. Geminum exemplum noscemus infra ad Hebr. XII. 20. In scribendo, hiatus ejusmodi sæpius calamo signari solent: locum vero habent etiam in sermone, ubi in re notissima & loquentis audientiumque animo præsentissima, dicitur, quod opus est, & reliqua, quæ flumini orationis officerent, dicta putari debent.

¶ *μνήματι, sepulcro*) Peregrinis illis primus fuit *sepulcri* emtus fundus. nam patriam cœlestem appetebant.

¶ τοῦ συχὲμ) τοῦ scil. πατρός. Parente celebrior fuit filius, quare is a filio denominatur. Emmor pater Sichemi.

17 καθὼς) Id plus, quam ὡς. *Sicut* tempore eventurum promiserat Deus, sic evenit, procedentibus quatuor seculis.

19 μὴ ζωογονεῖσθαι) scil. τὰ βρέφη. Verbum LXXvirale, Exod. I. 17 f. & alibi sæpius.

20 ἐν ᾧ καιρῷ, *quo in tempore*) tristi, opportuno.

¶ ἀστεῖος) Ita LXX, Ex. II. 2, Hebræum טוב exprimunt. Specimen piæ physiognomiæ.

¶ τῷ θεῷ, *DEO*) Sic LXX, 1 Sam. XVI. 12, ἀγαθὸς ὁράσει Κυρίῳ. Ion. III. 3, πόλις μεγάλη τῷ Θεῷ. Quicquid excellens est, divino munere excellit.

¶ *μῆνας τρεῖς, menses tres*) Cogitare potuissent, irritum esse laborem, tamen periturum esse filiolum: sed laborem susceperunt, & res longissime ultra spem successit.

¶ πατρὸς) scil. αὐτοῦ. sic 1 Cor. V. 1. Gal. IV. 2.

21 ἐκτεθέντα δὲ αὐτὸν) Accusativus absolutus, uti c. XXVI. 3.

¶ *εἰς υἱὸν, in filium*) ut eo loco sibi esset, quo filius.

22 *ἐπαιδεύθη, eruditus est*) ut regno destinatus. conf. Hebr. XI. 26.

¶ *σοφίᾳ, sapientia*) Hanc Ægyptii didicerant ab Ioseph, Psalm. CV. 22. hanc Salomo vincebat, 1 Reg. IV. 30. hæc magni habita adversariis Stephani, *Alexandrinis*. c. VI. 9.

¶ *δυνατὸς, potens*) Hæc *potentia* erat pluris, quam omnis *sapientia*, quam Stephanus tamen ad commendandum Mosen memorat, Ægyptiorum; neque hæc

 poten-

potentiam illam peperit, sed promissio & fides. Hebr. XI. 24 f. Sæpe junguntur sapientia & potentia.

¶ ἐν λόγοις, *in sermonibus*) eloquentia; quamvis deerat pronunciatio. Ex IV. 10.

¶ ἐν ἔργοις, *in operibus*) virtute.

23 ἐπληρῦτο, *implebatur*) Omnium rerum est maturitas. prius non moliendum.

¶ τεσσαρακονταετὴς χρόνος, *quadraginta annorum tempus*) Mosis vita, ter XL anni. v. 30. 36.

¶ ἀνέβη ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτῦ, *ascendit in cor ejus*) Valde congruens phrasis. Potest aliquid esse in profundo animæ, quod postea emergit, & in cor, tanquam in insulam ex illo mari, ascendit. Videri poterat temere in mentem venisse Mosi; & tamen divinitus agebatur Moses.

¶ ἐπισκέψασθαι, *visere*) quamvis ipse felix, & illi miseri essent. In aula minus exactam potuit habere scientiam de fratrum ærumna: itaque prodiit.

¶ τὺς ἀδελφὺς, *fratres*) Motivum amoris, quod Moses etiam aliis adhibuit. v. 26.

24 πατάξας τὸν αἰγύπτιον, *percutiens Ægyptium*) Sic LXX, Ex. II. 12.

25 ἐνόμιζε, *existimabat*) Sciebat ergo Moses, cur fecisset.

¶ συνιέναι, *intelligere*) Ex uno sæpe documento judicium faciendum est de pluribus instantibus.

¶ ὀυ συνῆκαν, *non intellexerunt*) Socordia & oblivione res magnæ sæpe negliguntur. Hæc populi renitentia videtur Mosen postea induxisse, ut recusaret negotium.

26 ὤφθη, *apparuit*) ultro, ex improviso.

¶ συνήλασεν, *redegit*) vi lenitatis.

¶ εἰπών, *dicens*) Exemplum correctionis fraternæ.

27 ἀπώσατο, *repulit*) peccatum peccato addens.

¶ τίς - αἰγύπτιον) Sic LXX, Exod. II. 14.

¶ τίς, *quis*) Sub prætextu deficientis vocationis humanæ sæpe repelluntur organa DEI.

¶ ἄρχοντα, *principem*) Videntur nescisse, quantus vir esset Moses in aula. *Principis* est, *judicare.*

28 ὃν τρόπον, *quemadmodum*) Ea sæpe sciuntur, quæ non arbitramur sciri de nobis.

29 ἐν τῷ λόγῳ τύτῳ, *ad dictum hoc*) ut hunc sermonem audivit.

¶ πάροικος, *advena*) In Ægypto, tanquam Pharaonis filiæ filius, domi esse cœperat: nunc peregrinatur illinc quoque.

30 ἄγγελος, *angelus*) Filius DEI. v. seqq. Moses initio haud scivit, quis esset, sed mox e *voce* agnovit.

¶ πυρὶ φλογὸς, *igne flammæ*) majestatem DEI, qui aderat, significante.

32 τῶν πατέρων, *patrum*) Hi mox nominantur.

¶ σῦ, *tuorum*) Quem DEVS vult adhibere ad opem aliorum, cum ipsum prius in fide confirmat.

¶ ἔντρομος γενόμενος, *tremefactus*) Revelatio cœlestis incipit a terrore hominis, inexperti maxime, & desinit in solatium. Terrore præparantur organa divina.

33 τῶν ποδῶν, *pedum*) Qui pedes discalceat, toto corpore rite se habere censetur. conf. Ioh. XIII. 10.

¶ ὁ

¶ ὁ γὰρ τόπος, *locus enim*) Sanctitas locorum dependet a voluntate & præsentia DEI libera, estque ambulatoria.

34 τοῦ λαοῦ μου, *populi mei*) Ipsi fere jam nesciebant, se esse populum DEI; & tamen erant.

¶ τοῦ στεναγμοῦ, *gemitum*) Suspiria, ἐκ στενοῦ, eximium objectum auditionis divinæ.

¶ κατέβην, *descendi*) Nam antea non visus erat adesse.

35 τοῦτον, *hunc*) Sic, *hic*, ter, v. seqq. anaphora grandi.

¶ ἠρνήσαντο, *negaverunt*) quadraginta ante annis negarant. Accurate notantur in libro DEI, quæ mortales adversus DEVM loquuntur: & unius hominis dicta & facta adscribuntur etiam illis, qui eodem sunt animo. Rom. I. 32. Negari aliquid potest vel sola voluntate.

¶ ἄρχοντα καὶ δικαστὴν, ἀρχηγὸν καὶ λυτρωτὴν) Gradatio. ἄρχων, princeps: ἀρχηγὸς, dux primus. δικαστὴς, *judex*, vindicat privatum a privato; λυτρωτὴς *redemtor* gentem a gente. Sic quoque Iesum, quem Iudæi negarant, DEVS fecit Dominum.

¶ ἐν χειρὶ) ביד dicitur hebraice.

¶ ἀγγέλου, *angeli*) v. 30 f. Vid. L. de Dieu ad h. l.

36 γῇ-θαλάσσῃ) *Terræ marisque* mentio augustam facit orationem.

37 προφήτην, *prophetam*) Ostendit Stephanus, se non committere Mosen & Christum, neque id facere debere accusatores. Idem locus citatur c. III. 22 not.

38 οὗτος, *hic*) Moses.

¶ γενόμενος) Constr. cum μετά.

¶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ) Non populus h. l. sed congregatio populi denotatur.

¶ μετὰ τοῦ ἀγγέλου-καὶ τῶν πατέρων, *cum angelo-& patribus*) Medius ergo erat Moses. Non dicit Stephanus, *cum angelis*, sed *cum Angelo*, fœderis.

¶ ἐδέξατο, *accepit*) non confinxit.

¶ λόγια, *verba*) *oracula*. λόγιον diminutivum, ob singulorum enunciatorum brevitatem. Omnis periocha, incipiens ab illa formula, *Et locutus est Dominus ad Mosen*, per se est λόγιον. *Decalogus* potissimum spectatur.

¶ ζῶντα, *viva*) *viva* dicit, non *vivificantia*. Laudat legem. Ignea est: viva est. Deut. XXXIII. 2.

39 γενέσθαι, *fieri*) nam tum maxime tempus erat se subjiciendi.

¶ ἀπώσαντο, *repulerunt*) Mosen cum lege.

40 ποίησον-οὗτος, ὅς-αὐτῷ) Ex. XXXII. 1. LXX, ἀνάστηθι καὶ ποίησον-οὗτος ὁ ἀνὴρ, (Al. ἄνθρωπος) ὅς-αὐτῷ.

¶ ποίησον θεοὺς, *fac deos*) Verbo nomen hoc refutabatur ipsum. nam dii facti non sunt dii.

¶ οἳ προπορεύσονται, *qui prægredientur*) Tamdiu sedere & exspectare, molestum putabant, præ Ægypti desiderio.

¶ τί γέγονεν αὐτῷ, *quid acciderit ei*) an sit ad nos rediturus, quidve sit allaturus, & quando.

41 ἐμοσχοποίησαν, *vitulum fecerunt*) Scelus valde notum significatur insigni noviterque cuso verbo. Ægyptios, quorum deus Apis bos erat, imitati sunt.

¶ ἀνήγαγον θυσίαν) Rara phrasis. Sed sic quoque 1 Reg. III. 15, ἀνήγαγεν ὁλοκαυτώσεις.

¶ τῷ εἰδώλῳ, *idolo*) Erant *idololatræ*, quamvis nomen Domini prætexerent.

¶ εὐφραίνοντο, *lætabantur*) magna cum pompa.

¶ ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν, *in operibus manuum suarum*) DEO convenit lætari in operibus manuum suarum; & nobis, in operibus manuum ejus. Idololatræ sunt homines, qui lætantur in operibus manuum suarum.

42 ἔστρεψε, *convertit*) quia patres nostri ἐστράφησαν *aversi* sunt. v. 39.

¶ παρέδωκεν, *tradidit*) sæpe, a tempore vituli facti usque ad tempora *Amosi* & deinceps, crescente subinde populi contumacia.

¶ τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ, *militiæ cœli*) v. gr. Marti & Saturno. vid. v. seq. Antiquissima idololatria, ceteris speciosior. *Exercitus* dicitur propter multitudinem, ordinem, virtutem.

¶ τῶν προφητῶν, *prophetarum*) duodecim.

¶ μὴ-μοι ἔτη-ἐρήμῳ οἶκος ἰσραήλ; -ῥεμφὰν-ἐποιήσατε προσκυνεῖν αὐτοῖς-ἐπέκεινα βαβυλῶνος) Amos V. 25 s. LXX, μὴ-μοι οἶκος ἰσραὴλ ἔτη-ἐρήμῳ; -ῥαιφὰν-ἐποιήσατε ἑαυτοῖς-ἐπέκεινα δαμασκοῦ. Duas partes habet Amosi dictum; quarum prior confirmat versum 41, de culpa populi; posterior, initium versus 42, de judicio DEI, annexa mentione transportationis.

¶ σφάγια, *victimas*) Domino obtulerant; sed neque illi soli, neque semper, neque corde perfecto & lubenti.

43 καὶ, *&*) atque ideo.

¶ καὶ ἀνελάβετε, *& suscepistis*) Hebr. ונשאתם *& tulistis*, tanquam fercula, non sine pompa. Id in eremo patratum esse non multo post vitulum factum, patet ex v. præc. Erat idololatria clandestina (aliter enim Moses non dissimulasset) sed tamen crassa & frequens.

¶ τὴν σκηνὴν, *tabernaculum*) sacrarium portatile.

¶ καὶ τὸ) Apud Amos commata quatuor hoc ordine leguntur: *Et tulistis tabernaculum* (*Malcechem*) *regis vestri*, *&* (*Cijun*) *statumen imaginum vestrarum*; *stellam Dei vestri*, *quam fecistis vobis*. ubi secundo commati tertium, nullo jam ואת præmisso, subjicitur per appositionem: quæ causa est, cur LXX int. (quos Stephanus sequitur) hæc duo commata salvo sensu potuerint trajicere; & cur ad horum alterum in Hebræo, ad alterum in Græco referatur comma quartum. *Moloch* & *Cijun* ex nominibus appellativis facta erant propria, eaque apud Amosum construuntur, cum respectu ad significationem, ut appellativa, ne grave illud suffixum כם excludatur, sic tamen, ut alludat ad propria: unde LXX expresse ut propria transtulere. Quod Amoso *Cijun* notat, id LXX interpretibus *Remphan* notare, ex eadem trajectione commatum liquet: Saturnum scilicet, ut Moloch Martem. vid. *A. Mülleri* Specimen Glossarii sacri pag. 13. *Selden.* de diis Syr. & ad illum *Andr. Beyerus*, *Buddei* H. E. V. T. Per. II. p. 768 seqq. Amosi interpretem Ægyptium fuisse, ex hac Ægyptiaca Saturni appellatione speciose colligit *Humfr. Hodius* lib. II de Bibl. c. 4. fol. 115 s. *Ioh. Christoph. Harenbergius* in peculiari disquisitione, Chijun sive Rephan arbitratur fuisse Nilum, quem Ægyptii per Saturni sidus repræsentarint. De Sole, utrumque interpretatur P. E. Iablonski: utrumque de Saturno, Sam. Petitus.

¶ τὸ ἄστρον, *sidus*) Sic dicitur Saturnus, cujus stellam referebat simulacrum; præ Marte, quem sub humana figura colebant.

¶ τοῦ

¶ τῦ θεῦ ὑμῶν, *dei vestri*) R. Isaac Caro planetam Saturnum appellat sidus Israëlis, ad omnium astrologorum consensum provocans. vid. Lud. de Dieu ad h. l. Exprobrandi causa ter ponitur *vestrum*.

¶ ῥεμφὰν, *Remphan*) Ante hoc vocabulum (quod varie scribitur,) distinctio ex accentibus Hebraicis & ex ordine verborum ponenda fuerat: qua tamen LXX int. supersederunt. Cum autem notio τῦ *Cijun* haberet aliquid ad Iudæos coarguendos aptum, quod proprio ῥεμφὰν iidem LXX non exhausere, Stephanus id supplevit verbo προσκυνεῖν *adorare*, sive כיון a כון derives (ut איוב ab אהב & היה pro ההה) sive a כון coll. conjugato לְהָכִין Ies. XL. 20. τὸ ῥεφὰν, &, inserta a Græcis μ ante labialem alteram, ῥεμφὰν, eandem, quam תרפים (de quo alii) videtur habere originem: & hinc ortum nomen *Remphis* regis Ægyptii. *Moloch* satis planum est.

¶ τὰς τύπυς, *figuras*) Subtilitas idololatriam non excusat.

¶ ἐπέκεινα βαβυλῶνος, *ultra Babylonem*) i. e. trans Damascum & Babylonem: nam Amos & LXX, ἐπέκεινα δαμασκῦ. Amosi tempore Damascum ob bella Syriaca horrebant: Babel locus transportationis nondum appellabatur: Stephanus igitur supplevit: & revera ultra urbem Babylonem abducti sunt. 2 Reg. XVII. 6. Vnde idola arcessierant, eo deportati sunt pœnæ causa. Ægyptum cogitabant: longè alio migrabant. Conferatur similis ampliatio allegationis, c. XV. 17 not. δαμασκῦ, loco βαβυλῶνος, alicubi legi notat *Wecheliana* editio: idque ex vetustis exemplaribus petitum arbitratur, & ferme approbat, Humphr. Prideaux in Nexu Hist. sacræ cum externa, Part. I. pag. 14. 15 ed. Germ. Lectiones Wechelianæ ubi nullis aliis codicibus muniuntur, Bezæ annotationibus ortum debent. Plane ex LXX int. in Iustinum, quem Beza allegat, derivatum est δαμασκῦ.

44 ἡ σκηνὴ τῦ μαρτυρίυ, *tabernaculum testimonii*) Sic LXX pro Hebræo אהל מועד Ex. XXVII. 21 &c.

¶ κατὰ τὸν τύπον, *secundum formam*) Hebr. VIII. 5 not. Hic typus melior erat, quam illi, de quibus v. 43.

45 διαδεξάμενοι, *suscipientes*) longa successione.

¶ ἐν, *in*) quum subegerunt populos.

¶ τῇ κατασχέσει, *occupatione*) מורשה LXX, κατάσχεσις· ירש κατέχε.

46 εὗρε χάριν, *invenit gratiam*) Felix, qui gratiam invenit. Nil melius.

¶ ᾐτήσατο εὑρεῖν, *petebat invenire*) ardenter. Psalm. CXXXII. 2 seq.

¶ σκήνωμα) Psalm. cit. v. 5 משכן LXX σκήνωμα. Hoc plus quam σκηνή.

47 σολομῶν, *Salomo*) Tamdiu Israël sine *templo* fuit.

¶ οἶκον, *domum*) Tenue hoc loco & opportunum vocabulum, pro *templo*.

48 ὀυχ, *non*) Particula, ineunte sententia, magnam vim habet. Eadem protestatio Salomonis in ipsa dedicatione templi, 1 Reg. VIII. 27.

¶ ὁ ὕψιστος, *Altissimus*) Conveniens appellatio. Hunc nulla moles capit.

¶ ἐν χειροποιήτοις, *in manufactis*) Antiqua est hæc lectio, cui recentiores adjecere ναοῖς, ex cap. XVII. 24. χειροποίητα LXX absolute dicere solent pro *idolis*: pro *sacrariis* etiam, Ies. XVI. 12. Elegantissimeque Stephanus vocabulo ναοῖς abstinet, superstitionem refutans. *Manufactura* divina, *universitas* rerum. v. 50.

49 ὁ οὐρανὸς κτλ.) Ies. LXVI. 1. 2. LXX, Οὕτως λέγει Κύριος, ὁ οὐρανός μοι θρόνος, ἡ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου· ποῖον οἶκον οἰκοδομήσετέ μοι; καὶ ποῖος τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; πάντα γὰρ ταῦτα ἐποίησεν ἡ χείρ μου.

¶ καταπαύσεως, *requiei*) Gentes diis suis fecere *pulvinaria*. Redarguitur falsus templi usus.

50 ἡ χείρ μου, *manus mea*) indefessa.

51 σκληροτράχηλοι, *duri cervicibus*) *Cor* & *lingua* in confitendo: *cor*, & *aures* & *collum*, in suscipiendo desideratur. Graviter reprehendit Stephanus Iudaeos; nec tamen nimis cito. nam antea comiter fuerant invitati per apostolos.

¶ ἀπερίτμητοι, *incircumcisi*) Iustum opprobrium. conf. v. 8.

¶ τῇ καρδίᾳ, *corde*) Tales se ostendunt v. 54.

¶ τοῖς ὠσὶν, *auribus*) Tales se ostendunt v. 57.

¶ ὑμεῖς, *vos*) non nos, testes Iesu. Iudaeos veteres, collato versûs fine, includit.

¶ ἀεὶ, *semper*) Summa tractationis: *semper*, quotiescunque vocamini.

¶ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ, *Spiritui sancto*) testanti, de Iesu, per prophetas, & de tota veritate.

¶ ἀντιπίπτετε, *in adversum ruitis*) Toti aliter affecti erant, atque apud Iesajam eodem capite LXVI. v. 2 postulatur, *Respiciam ad misellum & contritum spiritu, & trementem super verbo meo.*

¶ ὡς οἱ πατέρες ὑμῶν, καὶ ὑμεῖς, *ut patres vestri, sic vos*) Vtrumque declaratur versu 52.

52 καὶ ἀπέκτειναν, *& occiderunt*) Hoc vulgo cum iis, quae sequuntur, construitur: aptius autem connectitur cum verbo ἐδίωξαν *persecuti sunt*. nam, *quem prophetarum non*, idem est, sed cum affectu, quod, *omnes prophetas*: unde construas, *omnes prophetas, qui praenunciabant* &c. Syllepsis.

¶ περὶ τῆς ἐλεύσεως, *de adventu*) Vnde tam saepe dicitur ὁ ἐρχόμενος, *Veniens*.

¶ τοῦ δικαίου, *Iusti*) Insignis antonomasia. Verus Messias, Iustus, justitiae auctor.

¶ νῦν, *nunc*) *Nunc* respondet voculae *prae* in *praenunciantes*.

¶ προδόται, *proditores*) ad Pilatum. Ref. ad *persecuti sunt*.

¶ φονεῖς, *homicidae*) reddente eum Pilato. Ref. ad *occiderunt*.

53 οἵτινες, *qui*) Ex eo, quod in Christum patrarunt, convincit eos non servatae legis. conf. Ioh. VII. 19.

¶ ἐλάβετε, *accepistis*) cum subjectione, primitus.

¶ εἰς διαταγὰς ἀγγέλων, *in dispositiones angelorum*) Majestatem legis hoc indicat. Gal. IV. 14. Angeli in Sinai sub specie flammae apparuerunt. conf. Gal. III. 19. Heb. II. 2. εἰς, *ad*, uti Rom. IV. 20. Iudaei acceperunt legem, ut eo habendam loco, quo habendae essent constitutiones angelicae, cum summa reverentia. Angelos Deus ministros habet: hinc quod angelicum, idem divinum est certo.

¶ οὐκ ἐφυλάξατε, *non custodistis*) cum omnibus *phylacteriis* vestris. Qui in Christum credit, legem statuit: qui Christum tollit, legem tollit. Postrema Stephano reticenda fuisse, ratio putaret; quia jam apologiam perfecerat. Sed in statu confessionis omnia sunt dicenda, quae gloria DEI & salus auditorum postulat.

55 πλήρης, *plenus*) Crescente furore hostium, in Stephano crescit robur spiritus, omnisque fructus Spiritus.

¶ ἀτενίσας, *intuitus*) *Caeli* obtutu inprimis erigi potest animus violenta morte obeuntium.

¶ ἴδε,

¶ ἴδε, *vidit*) Non dicitur Iesus Stephanum allocutus.

¶ δόξαν θεȣ̃, *gloriam DEI*) splendorem ineffabilem, qui effulget in cœlo tertio.

¶ ἑςῶτα, *stantem*) quasi obvium Stephano. conf. v. 59. Nam alias ubique, *sedere*, dicitur. Egregie Arator:

Lumina cordis habens cælos conspexit apertos,
Ne lateat, quid Christus agat: pro martyre surgit.
Quem tunc stare *videt, confessio nostra* sedentem
Cum soleat celebrare magis. Caro juncta Tonanti
In Stephano favet ipsa sibi: Dux præscius armat,
Quos ad dona vocat.

56 ἰδȣ̀, *ecce*) Confessio fidei, a præsenti experimento.

¶ θεωρῶ, *video*) Hostium non erat *videre*, sed *credere*, si eorum esset fides.

¶ τȣ̀ς ὀυρανȣ̀ς, *cælos*) Id plus, quam, *cælum*, v. 55.

¶ τὸν ὑιὸν τȣ̃ ἀνθρώπȣ, *filium hominis*) Lucas, v. præc. *Iesum* appellat. Non Lucas, sed Stephanus, Iesum vidit. conf. not. ad Matth. XVI. 13, de appellatione *Filii hominis*.

57 κράξαντες, *clamantes*) ne Stephanus audiretur. A verbis, minis, verberibus, carceribus facilis ad cædem progressus.

¶ ὥρμησαν, *impetum fecerunt*) antequam suffragia expedissent judices.

58 ἔξω τῆς πόλεως, *ex urbe*) Injurium in urbem Stephanum putant, eoque indignum, qui in ea moriatur.

¶ ἀπέθεντο, *deposuerunt*) quo essent expeditiores.

¶ νεανίȣ, *adolescentis*) Saulus jam tum inter eos aliqua dignitate fuisse videtur. Sic provisum tamen est, ne manum admoveret. c. XXVI. 10.

¶ σαύλȣ, *Sauli*) *De progenie forsitan regis Saul erat.* Valla. Certe ejusdem tribus erant.

59 κύριε ἰησȣ̃, *Domine Iesu*) Adhuc confitetur Stephanus.

60 θεὶς, *ponens*) Prius non potuit: orare tamen potuit, animo expeditior, quam corpore. Simul genua posita magis proprie congruunt deprecationi pro peccato hostium.

¶ φωνῇ μεγάλῃ, *voce magna*) cum parrhesia, ut audirent tumultuantes.

¶ κύριε, *Domine*) Eundem Dominum appellat Iesum. Hunc morientes invocare debent.

¶ ἁμαρτίαν, *peccatum*) Salva patientia, peccatum potest dici peccatum.

¶ ἐκοιμήθη, *obdormivit*) Lugubre verbum & suave. Hic protomartyr ipsos apostolos (mirum) omnes habuit superstites.

CAP. VIII.

1 Σαῦλος, *Saulus*) Arcte hoc annectitur antecedentibus. Lapidatur Stephanus? placet Saulo. Fit persecutio ecclesiæ? idem adjuvat. v. 3.

¶ ἡμέρα, *die*) Non differebant adversarii.

¶ διωγμὸς, *persecutio*) Vnum fluctum sequuntur plures.

¶ πάντες, *omnes*) doctores. v. 4. 5. Nam alii, &, horum causa, apostoli, remanebant. v. 2. 3.

¶ διεσπάρησαν, *dispersi sunt*) Sic Evangelium latius est propagatum. Ventus flammam auget. v. 4.

¶ πλὴν, *præter*) Eo majore periculo erant apostoli: neque tamen existimarunt, se debere præ ceteris securitati suæ consule-

fulere. Pericula ſuſtinere debent, qui majore gradu & menſura fidei ſunt; quamvis multa ex eis pendere videantur.

2 *συνεκόμισαν*, *curaverunt*) Sanctum officium. conf. c. IX. 37.

¶ *εὐλαβεῖς*, *religioſi*) qui DEVM timebant præ hominibus, quamlibet perſecutoribus.

3 *εἰσπορευόμενος*, *intrans*) tanquam Inquiſitor.

¶ *καὶ γυναῖκας*, *ac mulieres*) quibus alias facilius parcitur.

4 *οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες διῆλθον*, *qui ergo diſperſi erant*, *diverſi iverunt*) Hæc ipſa verba poſt longam quaſi parentheſin reaſſumuntur c XI. 19, & hoc filum ita continuatur. Verbum *διέρχεσθαι pertranſire* in Actis ſæpe ſignificat doctrinam ubique ſparſam.

5 *Φίλιππος*, *Philippus*) Sublato Stephano, ſurgit Philippus, collega ei proximus. Neque enim hic de Philippo apoſtolo agitur. coll. v. 18. 25.

¶ *εἰς πόλιν*, *in urbem*) Non additur articulus. Erat urbs una e multis Samaritanis.

¶ *ἐκήρυσσεν*, *prædicabat*) aperte.

¶ *τὸν χριστὸν*, *Chriſtum*) Summa evangelii.

6 *ἐν τῷ ἀκούειν αὐτοὺς*) *cum audirent*, quæ *dicebantur* & fiebant.

7 *πνεύματα*, *ſpiritus*) Nominativus, accuſativo caſu ſubaudiendus cum *τῶν ἐχόντων habentium*. Obſervatu dignum eſt, quod Lucas in Actis nunquam ponit vocabulum *dæmonia*, de obſeſſis loquens; quod ipſe tamen in Evangelio ſæpius etiam poſuit, quam ceteri evangeliſtæ. Ex quo colligas, obſeſſionis vim poſt mortem Chriſti eſſe debiliorem. 1 Ioh. III. 8. Col. II. 15. Ebr. II. 14.

8 *χαρὰ*, *gaudium*) Proprius fructus & character veritatis Chriſtianæ. c. XI. 23. XVI. 34 &c. Rom. XIV. 17.

9 *ἀνὴρ*, *vir*) Talem etiam adverſarium invenit Paulus c. XIII. 6.

¶ *προϋπῆρχεν*, *ante erat*) Non ſemper, qui prior tempore, idem potior jure. v. 11. c. XIII. 6. Cum ſolus erat, potuit applauſum invenire: ſed lux veniens tenebras pellit. Magna virtus regni DEI. v. 7. 13. Ex. IX. 11.

¶ *μαγεύων*, *magiam faciens*) Sunt ergo magi & magia. Ex. VII. 11. 22. VIII. 7.

¶ *τῆς σαμαρείας*, *Samariæ*) Gentis hujus error ubi ad ſummum venit, veritas adeſt.

10 *ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου*, *a parvo ad magnum*) Alias ſæpe diverſus eſt plebis & procerum ſenſus. Locutio proverbialis *a parvo ad magnum* late patet: pro materia ſubſtrata contrahitur ad hoc vel illud genus *magnorum* & *parvorum*.

¶ *λέγοντες*, *dicentes*) in ſuis acclamationibus.

¶ *ἡ δύναμις*, *Potentia*) Abſtractum, idque cum articulo.

11 *προσεῖχον*, *attendebant*) Repetitur verbum ex v. præc.

12 *δὲ*, *vero*) animadverſa Simonis fraude.

13 *ἐπίστευσε*, *credidit*) Agnovit, virtutem DEI non eſſe in ſe, ſed in Philippo. Facilius Simoni fuit, quam Samaritanis, fidem ſuſcipere. ſenſit enim ille virtutem ſua majorem. Non tamen pertigit ad fidem plenam, juſtificantem, cor purificantem, ſalvantem: tametſi ad eam perveniſſe, ſpecioſe videretur, donec ſe aliter prodidit.

¶ *βαπτισθεὶς*, *baptizatus*) Hinc, coll. v. 22, patet, baptiſmum apud hypocritas vel relapſos non eſſe iterandum.

¶ *ση-*

¶ σημεῖα, καὶ δυνάμεις μεγάλας, γινόμενα) Epitheton *magnitudinis* magis convenit in δυνάμεις, & participium γινόμενα magis in σημεῖα ad fidem moventia. Similis quoque varietas Eph. II. 1 ſs. τοῖς παραπτώμασι καὶ ταῖς ἁμαρτίαις· ἐν αἷς - ἐν οἷς κτλ. Alii μεγάλας, alii γινόμενα mutarunt.

14 δέδεκται, *accepit*) Δέδεκται, ἐδέχθην, δεχθήσομαι, ſignificatione paſſiva frequens, c. XV. 4. quare hoc loco interpretari poſſis: *accipere facta eſt*. Simplicius tamen eſt: *accepit*. conf. c. XVII. 7.

¶ ἀπέστειλαν, *miſerunt*) Qui mittitur, aut a majori mittitur, aut a pari. Collegii apoſtolici major fuit auctoritas, quam Petri & Iohannis ſingulatim. Hodie Pontifex Rom. non diceretur mitti a quoquam.

15 προσηύξαντο, *oraverunt*) In miniſterio evangelii preces non minus valent, quam ſermones. Perfectus ergo miniſter eſſe nequit, qui orare nequit. DEI enim res referri debent ad homines, & hominum res ad DEVM.

18 θεασάμενος, *ſpectans*) iterum novum quiddam. coll. v. 13.

¶ τῶν ἀποστόλων, *apoſtolorum*) Erat igitur donum apoſtolicum. Non habebat Philippus evangeliſta: habebat tamen Ananias apud Paulum. c. IX. 17.

¶ χρήματα, *pecuniam*) Inde *Simoniæ* vocabulum. Non pro chariſmate, ſed pro labore merces datur & accipitur. Matth. X. 10.

19 τὴν ἐξουσίαν, *poteſtatem*) Primum ipſe debuerat orare, ut ſibi daretur Spiritus ſanctus. Volebat apoſtolis par fieri, & Philippo major. Superbia mater hæreſium & abuſuum; ut patet in Simone mago, patre hæreticorum.

¶ ᾧ ἐὰν, *cuicunque*) poſt baptiſmum, vel etiam citra baptiſmum.

20 εἴη, *ſit*) Anathema perſonæ & rei. Ligat Petrus.

¶ τὴν δωρεὰν, *donum*) Matth. X. 8.

¶ ἐνόμισας κτᾶσθαι, *ſtatuiſti comparare*) νομίζω de intellectu & voluntate dicitur. Sic 2 Macc. VII. 19, μὴ νομίσῃς ἀθῷος ἔσεσθαι.

21 οὐκ ἔστι σοι μερὶς οὐδὲ κλῆρος) *non eſt tibi pars* pretio, *nec ſors* gratis. μερὶς & κλῆρος juncta etiam Deut. XVIII. 1, & Ieſ. LVII. 6. coll Ps. XVI. 5.

¶ ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ, *in verbo hoc*) in hac re, de qua locutus es. Sinceritas religionis nil adulterinum ſibi admiſceri patitur.

¶ γὰρ, *enim*) In miniſtro & conſorte evangelii cor rectum eſſe debet. *Cor*, arx boni & mali.

¶ οὐκ ἔστιν εὐθεῖα, *non eſt rectum*) id eſt, valde diſtortum eſt.

22 μετανόησον οὖν, *pœnitentiam itaque age*) Pœnitentia prius adeſſe debet: deinde licet dona gratiæ quærere. Sermo conciſus: reſipiſce, (& diſcede) ab iſta malitia.

¶ εἰ ἄρα, *ſi*) Vis dubitandi cadit ſuper pœnitentiam & preces Simonis, non ſuper remiſſionem doli, pœnitenti ſperandam.

23 εἰς, *in*) Ipſum *Simonem* appellat *fel amarum*, &c. eumque ſignificat & talem jam eſſe, & mox aliis nocere poſſe. conf. εἰς v. 20. c. IV. 11. V. 36. VII. 5. 21. XIII. 47.

¶ πικρίας, *amaritudinis*) Hebr. XII. 15.

¶ σύνδεσμον ἀδικίας) Sic LXX, Ieſ. LVIII. 6.

¶ ὁρῶ, *cerno*) ex factis quoque tuis.

24 δεήθητε, *precamini*) Petrus dixerat, *Ora DEVM.* at Simon ait, *Orate vos.* Sensit ergo vim elenchi apostolici. Nemo debet aliorum precibus duntaxat niti. Hebr. XIII. 18.

¶ ὅπως, *ut*) Pœnæ metum, non culpæ horrorem fatetur. Propter hanc tamen declarationem videtur non statim rejectus fuisse ab ecclesia.

¶ ὧν εἰρήκατε, *quæ dixistis*) Hic abrumpitur historia Simonis magi, cujus res reliquæ, quo tempore Lucas scripsit, notæ erant, & partim hodie in H. E. memorantur. Scriptura satis habet originem signasse: cetera temporibus reliquit & extremo judicio.

25 διαμαρτυράμενοι, *testificati*) perfuncti testimonio per omnes didito.

¶ εἰς Ἱερουσαλήμ, *Ierusalem versus*) nam quod in via egerunt, id subjicitur. Hierosolymis ut plurimum manere adhuc erat apostolorum.

¶ πολλάς, *multis*) Operationes divinæ facile succedunt: humana consilia, cum solicitudine.

26 ἄγγελος, *angelus*) Angelus jubet surgere: Spiritus, accedere. v. 29. Munitur Philippus, ne timidius agat, post Simonis fraudem.

¶ κατὰ μεσημβρίαν, *meridiem versus*) Hoc ei pro hodego fuit. In omnes mundi plagas cito pervenit evangelium. c. XI. 19.

¶ ἐπὶ, *ad*) Nondum dicitur, quid sit inventurus. Semper exercetur fides & obedientia. Sic quoque c. XIII. 2.

¶ αὕτη) Alias, αὐτη sed ad designandum aliquid, ut h. l. αὕτη ἐστιν ἔρημος, adhiberi solet הוא αὐτός, Ἱεροβαάλ, αὐτός ἐστι Γεδεών. Iud. VII. 1. & sic 2 Reg. XVIII. 9. 1 Chron. VII. 31. VIII. 12. XXVII. 6. 32. 2 Chron. V. 2. Monebatur Philippus, ut in viam desertam, non in frequentiorem alteram, se conferret.

27 Κανδάκης, *Candaces*) *quod nomen*, inquit Plinius, *multis jam annis ad reginas* (Æthiopiæ) *transiit.*

28 ἀνεγίνωσκε, *legebat*) elata voce. v. 30. Legendum, audiendum, percontandum, etiam in itinere, etiamsi parum intelligas. Habenti datur. Scriptura lectorem, quamlibet parum intelligentem, suavitate afficit ac retinet, perinde ut aromata etiam per involucra odorem transmittunt.

29 εἶπε, *dixit*) Spiritus S. est persona. c. I. 16. X. 19. 20. XIII. 2. XXI. 11.

30 ἤκουσεν, *audivit*) Notus Philippo textus erat.

¶ ἆρά γε, *numquid*) Mira allocutio ad ignotum eumque magnum hominem. In sancta conversatione sine circuitu agendum de re ipsa. Non fecit initium Philippus, ut vulgo fit, v. gr. de tempestate, de novis rebus.

31 γάρ) Elegans particula, hoc sensu: *quid quæris*? Fatetur ignorantiam.

¶ ἐὰν μή τις, *nisi quispiam*) Qui primam Iesu notitiam habet, prophetas vel sine homine hodego potest intelligere.

¶ παρεκάλεσέ τε, *rogavitque*) Erat in eunucho modestia & ardor discendi.

32 ἡ δὲ περιοχὴ, *locus autem*) Ex illo LIII Esajæ capite multi non solum Iudæi, sed etiam Athei conversi sunt. nonnullos habet historia: omnes novit DEVS.

¶ ὡς πρόβατον - κείροντος αὐτὸν - ταπεινώσει αὐτοῦ - τὴν δὲ γενεὰν κτλ.) Sic LXX, Es. LIII. 7. 8. nisi quod αὐτὸν, αὐτοῦ & δὲ non habent.

¶ ἤχθη) *duci se passa est*, ovis. ἤχθη pendet a πρόβατον, & ἄφωνος ab ἀμνός. nam

nam apodosis incipit in ὅτως *sic*. conf. accent. Hebr. ὡς pro καθώς· Rom. V. 18. 2 Cor. XI. 3. Non est icon, sed comparatio.

¶ ἄφωνος, *sine voce*) vocem, cum habeat, nullam edens, ut si nullam haberet.

33 ἐν, *in*) *quum* humiliatus fuit, *statim* judicium ejus sublatum est. *Iustificatus est.* 1 Tim. III. 16.

¶ γενεὰν) *ætatem*, & inde *progeniem*. Vtrumque jungitur Ies. LIII. 10, *videbit semen*: *extendet dies*. & v. 11, *videbit*, *satiabitur*. Sensus est: aliorum hominum ætas est v. gr. LXX annorum: at Messiæ ætas est ineffabilis.

¶ ὅτι) כִּי *quia*. Nexus inter statum exinanitionis & exaltationis.

¶ αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς, *tollitur a terra*) Perbrevis vita Iesu Christi, ad patres Luc. III collata, *in terra* fuit: *excisus est*, Dan. IX. 26, luculentissimo argumento, *generationem* ejus alibi esse fixam.

34 δέομαί σε, *oro te*) Simplex & candida interrogatio.

¶ περὶ τίνος, *de quo*) Cuivis textui applicari potest hæc quæstio: *de quo?* &, *quem ad finem*?

¶ περὶ ἑαυτοῦ, *de se*) Prophetæ non est *de se ipso* multum loqui, sed de Christo.

¶ ἢ, *an*) Dividendo, propius venitur ad decidendum.

¶ ἑτέρου, *altero*) Quis ille alter, nisi *Christus*? de quo omnes *prophetæ* testantur.

¶ τινὸς, *aliquo*) Valde adhuc indefinite quærit eunuchus.

35 ἀνοίξας, *aperiens*) Iam erat locutus aliqua: sed nunc ad dicendum se confert. Sic c. X. 34.

¶ ἀρξάμενος, *incipiens*) Commoda ratio doctrinæ, ordiri a textu oblato, & reliqua, quæ dicenda sunt, subnectere. c. XIII. 17. Luc. IV. 21.

¶ ἀπὸ, *a*) A quolibet Scripturæ textu, non modo a tam illustri, quam hic erat, deveniri potest ad Iesum: & tum late patet dicendi campus.

¶ τῆς γραφῆς, *scriptura*) quæ sane de *Ministro Domini* (sic enim apud Iesajam appellatur Christus,) agit. Et sæpe ex solo prædicato hoc subjectum agnoscitur. Matth. II. 23. VIII. 17.

36 κατὰ τὴν ὁδὸν, *secundum viam*) Etiam circumstantiæ itineris gubernatæ sunt divinitus. Regnum DEI accommodat sese ad circumstantias externas, sine vi: ut aër omnibus corporibus cedit, & tamen omnia permeat. c. XIII. 5. 14. XVI. 13. XVII. 2. 17. XXI. 3.

¶ τί κωλύει, *quid prohibet*) Paratus erat submittere se, si quid etiamnum superesset, & cupidus. Intus *fides*, foris *aqua* præsto erat.

¶ βαπτισθῆναι, *baptizari*) Audierat igitur ex Philippo de *baptismo*. Credibile est, eunuchum fuisse circumcisum, nam huic se obtulit Philippus; Cornelius Petrum arcessivit. Petrus initio dubitavit: c. X. 14. Philippus non dubitavit. Saltem actio cum eunucho tum fuit occulta. Nam in Cornelio fixum est initium vocationis gentium.

37 εἰ πιστεύεις ἐξ ὅλης τῆς καρδίας· *si credis ex toto corde.*) Subaudi, ex interrogatione prægressa, *tum nil prohibet te baptizari.* Alii σωθήσῃ, *servaberis*, vel, ἔξεστιν, *licet*, suppleruntt. Ne lector paucitatem testium pro lectione breviore miretur, meminerit, quæ in Apparatu de multitudine codicum Græcorum, hoc versu carentium, notavi. Eadem ratio est responsionis ab eunucho datæ, cui vicissim

cissim nomen χριςὸν addidere multi, ubique celebratum. Non exstat id in cod. ms. *Berolinensi* Latino, aliisque.

¶ ὅλης, *toto*) magis, quam Simon. Philippus a Simone mago deceptus, tamen non dubitat eunuchum credentem baptizare.

38 ἀμφότεροι, *ambo*) Comitibus eunuchi quid factum fuerit, non memoratur.

¶ Φίλιππος, *Philippus*) Hic priore loco ponitur; nam major erat, ut baptizans, eunucho, qui baptizabatur.

39 ἥρπασε, *rapuit*) miraculosa celeritate, sine Philippi actione aut opera, longe; ut opus erat in loco invio. Talia sæpe prophetis acciderunt. 1 Reg. XVIII. 12. 2 Reg. II. 16. Idem verbum, 2 Cor. XII. 2. 4. 1 Thess. IV. 17. Hoc ipso discessu confirmata est eunuchi fides. Pari trajectu apostolus unus alterque etiam, si aliud iter non patuit, in Americam *potuit* pervenire.

¶ γὰρ) proprie, *enim*. Non vidit amplius, neque videre curavit, propter gaudium. Qui nactus est Scripturam & Christum, jam carere potest homine hodego. Manus non leguntur eunucho impositæ.

40 εὑρέθη, *inventus est*) In via nec Philippus ipse videtur scisse, ubi esset, vel quid ipsi accideret, nec quisquam alius eum vidit.

¶ τὰς πόλεις, *urbes*) inter Gazam & Cæsaream, ut erant Ioppe, Lydda &c. Hic quoque, uti in urbe Samariæ, apostolis auditores præparavit. c. IX. 32.

¶ εἰς καισάρειαν, *Cæsaream*) In hac urbe insigni domum fixit, commeatum sanctorum adjuturus. c. XXI. 8 seq.

CAP. IX.

1 Ἔτι, *adbuc*) Sic in summo fervore peccandi ereptus & conversus est. Conf. cap. XXII. 3 seqq. XXVI. 4 seqq. nam eo Lucas, ut Scriptura solet, multa differt de tota re & de sermone Ananiæ.

¶ τῷ ἀρχιερεῖ, *ad principem Sacerdotum*) Hujus *auctoritas* etiam Damasci movebat Iudæos. v. 14.

2 εἰς δαμασκὸν, *Damascum*) Magna ibi seges erat.

¶ τῆς ὁδοῦ, *viæ*) Religio, *via*: in qua ambulandum, non otiandum.

¶ δεδεμένους, *vinctos*) Multum indulsit Iudæis potestas civilis Damasci. v. 14. 24.

3 ἐν δὲ τῷ πορεύεσθαι, *inter proficiscendum*) Alias, qui iter faciunt, non facile capiunt apparitiones, propter motum & strepitum.

¶ ἐξαίφνης, *de subito*) Quum DEVS subito & vehementer adoritur peccatorem, summum est beneficium & immensa fidelitas. Sic dedocetur Saulus spirare cædem, dum ardor ad summa venit, & quod ei defuerat ad diuturnitatem discipulatus, id compensatur terrore, omnia ejus intima penetrante. quo ipso etiam contra periculum neophytorum subitus munitur apostolus.

¶ αὐτὸν, *eum*) Evidentissima apparitio. v. 7. 8. Non dissimilis visio Constantini, qua crucem vidit: æque certe credibilis, ac somnium Alexandri M. de pontifice Hebræorum. Historia est apud Iosephum, lectu dignissima.

4 φωνὴν, *vocem*) severam, & tamen gratiæ plenam. c. XXII. 14.

¶ σαοὺλ, *Saul*) IESVS Saulum prius novit, quam Saulus IESVM.

5 τίς

5 τίς εἶ; *quis es?*) Conſcientia ipſa facile diceret: Ieſum eſſe.

¶ ἐγώ, *ego*) *Is quem perſequeris, ſum ego Ieſus.*

¶ ὃν σὺ διώκεις, *quem tu perſequeris*) Iteratur verbum, cum σὺ *tu* pronomine emphatico. Hoc ipſum verbum Saulus, ſemel perterrefactus, ſubinde ſibi in memoriam redegit. In converſione voluntas hominis frangitur & liqueſcit; divina ſuſcipitur. c. XVI. 30. De talis terroris efficacia conf. Ex. XX. 20. 2 Sam. VI. 9. 1 Chron. XXII. 30. Converſio Pauli, ſolidiſſima præbet argumenta pro veritate fidei Chriſtianæ, v. 21, eſtque ſingulare exemplum gratiæ gratuitæ ampliſſimæ.

6 ἀλλὰ) Pro hac particula, longior periocha, σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν τρέμων τε καὶ θαμβῶν εἶπε, Κύριε, τί με θέλεις ποιῆσαι; καὶ ὁ κύριος πρὸς αὐτὸν, illata eſt. Gloſſam hanc eſſe, ex parallelo c. XXVI. 14, & ex paraphraſi compoſitam, prodit multiplex inter paucos, periocham referentes, diſcrepantia. Tribus diverſis verſiculi quinti locis hanc ſententiam, σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν, exhibent verſiones nonnullæ, vel potius editores verſionum, paraphraſi illa, τρέμων κτλ. vel prætermiſſa vel adhibita. Nullus cod. ms. Græcus, *Florentino* quidem concilio antiquior; nullus Græcus commentator, ne *Theophylactus* quidem; nullus Latinus Lyrani ætate potior, periocham exhibet. In Latinis codicibus paulatim eſt enata, & inde in Græcum unum alterumve haud pridem propagata. Antiquitas optimorum teſtium ſingulari conſenſione lectionem noſtram defendit. Copioſius hoc declaratum eſt in Novis literariis Tubingenſibus A. 1739. num. 18 & 19, atque in Defenſione ſeorſum eodem anno me edita.

¶ εἰς τὴν πόλιν, *in urbem*) Iter jubetur Saulus proſequi & urbem intrare; ſed alio jam animo. Sine hoc juſſu neſciſſet, quid ſibi faciendum eſſet. Iis primum locis nomen Ieſu Saulus, ubi perſecutus erat, confeſſus eſt. c. XXVI. 20.

¶ λαληθήσεται, *dicetur*) Debuit Saulus exſpectare & ſe ſubmittere miniſterio, poſteaque Cornelius. c. X. 5. Eo ablegavit alterum Ieſus, alterum angelus, verbis ob id ipſum paucis. Periculo non vacant, qui ſine communione hominum idoneorum quærunt viam cœli. συγκατάβασις admiranda eſt, quod Dominus agit nobiſcum per ſimiles noſtri.

¶ τί σε δεῖ ποιεῖν, *quid te oporteat facere*) De hoc quæſierat Saulus: hoc ei Ananias dixit. v. 17. Cetera ab ipſo Domino didicit apoſtolus.

7 οἱ συνοδεύοντες, *qui comitabantur*) quorum quibuſdam uſurus fuerat tanquam lictoribus.

¶ εἱστήκεισαν, *ſtabant*) Ceciderant illi quoque, c. XXVI. 14, ſed ante Saulum ſurrexerant ſua ſponte.

¶ ἀκούοντες, *audientes*) Cap. XXII. 9 *lumen quidem viderunt, vocem autem non audierunt.* Videbant igitur lumen, c. XXVI. 13 ſ. ſed non Ieſum ipſum: audiebant vocem ſolam, non vocem cum verbis. conf. Ioh. XII. 29.

¶ μηδένα, *neminem*) Non dicitur, *Ieſum non videbant*, ſed, *neminem videbant.* neſciebant enim, Ieſum Saulo eſſe conſpectum.

8 ἠγέρθη, *ſurrexit*) verbo Chriſti, c. XXVI. 16.

¶ ἀνεῳγμένων, *apertis*) Itaque, qui Saulum cernerent, non putaſſent, illum non videre.

9 ἡμέρας τρεῖς, *triduum*) Notabile ſpatium. Quieſcente viſu & guſtu, intime

recollectus est in solitudine, per preces. v. 11. Dignum est conversionis negotium, cui totos dies impendat homo, cum trahitur. Id si non ultro facit, DEI bonitas eum lectulo affigit.

¶ *μὴ βλέπων, non videns*) Nec tamen cæcus dicitur, quia non erat pœna. conf. c. XIII. 11.

10 *ἦν δὲ, erat autem*) Ananias & Saulus non videntur antea inter se fuisse noti.

¶ *μαθητὴς, discipulus*) non apostolus; ne apostolorum discipulus videretur Saulus: sed *discipulus* gregarius, quo magis humiliaretur Saulus, & ne tamen ab Anania doctus videretur.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Iesus.

11 *πορεύθητι, vade*) Sic ad Saulum c. XXII. 10, & sic iterum v. 15 ad Ananiam, *πορεύου, vade.*

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Ostensus est Ananiæ Saulus orans. Orantes videt Iesus.

¶ *γὰρ, enim*) Vis ætiologiæ maxime pertinet ad illud, *Vidit-Ananiam.*

¶ *προσεύχεται, orat*) Omnes motus spirituales confluunt, & exercentur, in orando.

12 *ἀνανίαν, Ananiam*) Hoc *nomen* Saulus inter visionem aut aure aut mente accepit.

¶ *ὅπως ἀναβλέψῃ, ut visum recipiat*) Effectus singularis manuum imponendarum exprimitur; communior, subauditur v. 17 fin.

13 *ἀπὸ πολλῶν, a multis*) Insignis persecutor fuerat Saul.

¶ *τοῖς ἁγίοις σου, sanctis tuis*) Sancti sunt Christiani jam nunc. Christus habet sanctos, ut suos: ergo est DEVS.

14 *τοὺς ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομά σου, qui invocant nomen tuum*) Descriptio Christianorum. v. 21. 1 Cor. I. 2. Hac phrasi LXX ut plurimum illam Hebræam קרא בשם exprimunt.

15 *ἐκλογῆς-παθεῖν· electionis-pati*) Connexa sunt hæc. *Electionis* mentio omnem Ananiæ dubitationem dispellit. Ipse *προορισμὸς* Rom. VIII. 29, coll. v. 28, adversa in secunda convertit.

¶ *τοῦ βαστάσαι, ut portet*) Officium arduum, splendidum & beatum.

¶ *τὸ ὄνομά μου, nomen meum*) Huc ref. *pro nomine meo*, v. 16.

¶ *ἐνώπιον, coram*) publice.

¶ *ἐθνῶν, gentibus*) Gentes primo ponuntur. nam Paulus gentium apostolus. Nomen Christi Paulus, conversionem suam commemorans, portavit coram populo, c. XXII, & coram gentibus ac regibus. c. XXVI.

16 *ἐγὼ γὰρ, ego enim*) i. e. age tu, Anania, quæ juberis: nam ego curabo cetera, ut Saulus sit meus & maneat.

¶ *ὑποδείξω, ostendam*) re ipsa, in toto ejus cursu. Ananiæ, non ipsi Saulo, hoc prædicitur: Sauli erat, obsequi.

¶ *παθεῖν, pati*) tantum abest, ut alios posthac sit oppugnaturus. Initium vide versu 23. 29.

17 *ἀδελφὲ, frater*) necessitudine veteri Iudaica, & nova Christiana.

¶ *ἐπιθεὶς, imponens*) ante ipsum baptismum. conf. c. X. 44 f.

¶ *εἶπε, dixit*) Non omnia Ananias, de Saulo sibi dicta, Saulo refert. Sauli non erat scire, quanti ipse jam esset.

18 *εὐθέως, confestim*) Miraculum

¶ *ἀπέπεσον, deciderunt*) Saulus, Christo conspecto, præ splendore non videt: Anania, quem Ille misit, veniente, visum recipit.

¶ *ὡσεὶ*

¶ *ὡσεὶ λεπίδες, veluti squamæ*) humore in oculis arefacto.

¶ *ἐβαπτίσθη, baptizatus est*) ab Anania: edoctus a Domino.

19 *ἐνίσχυσεν*) Neutrum. Sic, *ἐνισχύσωμεν*, 1 Chron. XIX. 13.

¶ *ἐν δαμασκῷ, Damasci*) Quæ Paulus ante conversionem fecerat in malam partem, eadem postea vel ipse in bonam partem fecit, iisdem in locis, vel ab Iudæis perpessus est.

20 *εὐθέως, continuo*) Alii post conversionem sunt, ut flumina, statim a capite lata & profunda; alii post longiorem tractum. Saulus, statim apostolus, triduo tantum profecerat, quantum alii multis annis non proficiunt.

22 *συνέχυνε, confundebat*) ita, ut ipsi sibi contradicerent. Oppositum ex parte Sauli, *συμβιβάζων confirmans.* Neque tamen iis nunc armis adversus Iudæos pugnat, quibus & ipse pugnarat adversus credentes, & ab Iudæis jam oppugnatur.

24 *παρετήρουν; custodiebant*) adjuvante prætore. conf. 2 Cor. XI. 32.

25 *καθῆκαν, demiserunt*) Factum hoc paucis innotuerat, antequam Paulus 2 Cor. XI. 31 ss. commemoravit. Lucas res Pauli intimas norat.

26 *παραγενόμενος, cum venisset*) tribus post annis. Gal. I. 18. Hoc triennium etiam Paulus transilit c. XXII. 17.

¶ *τοῖς μαθηταῖς, discipulis*) modeste; non statim apostolis.

¶ *ὅτι ἐςὶ μαθητὴς, eum esse discipulum*) tantum aberat, ut crederent, esse eum apostolum.

27 *βαρνάβας, Barnabas*) Cum hoc deinde Saulus conjunctionem habuit singularem.

¶ *πρὸς τοὺς ἀποςόλους, ad apostolos*) Petrum & Iacobum. Gal. I. 18. 19.

¶ *διηγήσατο, exposuit*) Qui adversarius antea fuerat, merito *probat* se mutatum.

31 *ἐκκλησία, ecclesia*) Sic cap. XVI. 5, de *ecclesiis*.

¶ *καθ' ὅλης κτλ. per totam Iudæam & Galilæam & Samariam*) Anakephalæosis.

¶ *εἰρήνην, pacem*) converso Saulo, persecutore præcipuo.

¶ *πορευομένη*) Sic, *ὑπάγητε*, Ioh. XV. 16 not. Vtroque loco est *ἓν διὰ δυοῖν.* Sic, *ἐπορεύετο χεὶρ τῶν υἱῶν ἰσραήλ*. Iud. IV. 24.

¶ *φόβῳ - παρακλήσει, timore - consolatione*) Temperamentum egregium. *Consolatio*, pax interna: *εἰρήνη, pax* externa, cum *timore* Domini, sublato hominum metu.

¶ *ἐπληθύνετο, multiplicabatur*) numero credentium.

32 *διὰ πάντων*) Masculinum. coll. *ἐν δὶς*, c. XX. 25.

33 *ὀκτὼ, octo*) Audierat de Christo sine dubio, sanante omnes illo tempore.

34 *ἰᾶται, sanat*) non modo, *sanet*. conf. v. 40. c. III. 6. XIV. 10. Hæc oratio confirmat præsentiam & potentiam Christi divinam.

35 *τὸν σάρωνα, Saron*) *Saron* tractûs nomen, in quo Lydda oppidum. hinc articulus adjectus.

¶ *ἐπὶ τὸν κύριον, ad Dominum*) Iesum Christum. *Ad Dominum converti* dicuntur ii, qui V. T. jam antea amplexi erant c. XI. 21. 2 Cor. III. 16. *ad Deum converti* dicuntur gentes. Act. XV. 19. XX. 21.

36 *ἔργων, operum*) Hæc opera, vestium conficiendarum, magni æstimata sunt, magno præmio remunerata. v. 39.

¶ *ἐλεημοσυνῶν, eleemosynarum*) Ioppæ igitur non fuit communio bonorum.

38 *ὡς*

38 *οἱ μαθηταὶ, discipuli*) Itaque hi non habuere donum miraculorum.

¶ *δύο, duos*) de re gravi.

¶ *μὴ ὀκνῆσαι, haud gravari*) Fides non tollit civilitatem verborum; qua hic usi sunt. LXX, Num. XXII. 16. *ἀξιῶ σε, μὴ ὀκνήσῃς ἐλθεῖν πρός με.*

¶ *διελθεῖν, transire*) Innuunt, etiam aliis in via fructuosum fore iter Petri.

¶ *ἕως, usque ad*) Argumentum a facili.

39 *συνῆλθεν αὐτοῖς, venit cum illis*) Humilitatis indicium. coll. v. 43.

¶ *μετ' αὐτῶν οὖσα, quum esset cum ipsis*) i. e. antequam obiret.

40 *ἐκβαλὼν, ejectis*) Ardori precum apta solitudo omnimoda, & magno miraculo: eoque major deinde fuit apud omnes admiratio ac fides.

¶ *ἀνεκάθισε*) *resedit.* Luc. VII. 15.

41 *καὶ, &*) *&* speciatim.

43 *ἱκανὰς, sat multos*) Plus fecit, quam rogarant. v. 38.

¶ *σίμωνι, Simonem*) propinquum fortasse loco.

CAP. X.

1 *Ἀνὴρ, vir*) Hactenus descripta omnia inter circumcisos gesta sunt: nunc etiam venitur ad gentes.

¶ *ἐν καισαρείᾳ, Cæsareæ*) Iam non ignota ibi erat doctrina salutis. c. VIII. 40. Conf. infra, v. 37. Vnde Petrus prophetas allegat v. 43. Hierosolyma sedes tum erat regiminis Iudæorum ecclesiastici; Cæsarea, civilis. Metropoles, quas cetera sequebantur, cepit evangelium, per illos divinos idiotas prædicatum: sic deinde Philippos, Athenas, Corinthum, Ephesum, ipsam Romam.

¶ *κορνήλιος, Cornelius*) Frequens apud Romanos nomen.

¶ *ἰταλικῆς, Italica*) Horum militum magna pars vivebat, quo tempore hæc scripta sunt: poterantque illi testes esse. *οἱ τῆς σπείρης τῆς ἰταλικῆς πεζοὶ, cohortis Italicæ pedites* memorantur etiam ab Arriano, ut observat *C. G. Schwarzius* in Diss. de cohorte Italica & Augusta p. 42.

2 *σὺν, cum*) Connexio arcta heri & familiæ, ducis & militum. v. 7.

¶ *οἴκῳ, domo*) Conf. cap. XI. 14.

¶ *τῷ λαῷ, populo*) Apud multos Iudæos magna tum erat paupertas. Pauperum vicem DEVS rependit. Favorem Cornelii erga Israëlitas gratia DEI erga Israëlem remuneratur.

¶ *δεόμενος, orans*) *Preces & liberalitas* commendantur hic; accedit *jejunium.* v. 30. Benefici faciunt, quod DEVS vult: precantes iidem quod volunt, DEVS facit.

3 *ἐν ὁράματι, in visione*) non in ecstasi, ut Petrus.

¶ *φανερῶς, manifeste*) ita ut nulla sensuum fallacia Cornelium, talibus rebus haud assuetum, sollicitare posset.

¶ *ἐνάτην, nonam*) Ea nobis est tertia fere, a meridie: quo tempore sensus solent esse vegeti.

4 *ἔμφοβος γενόμενος, timore correptus*) ex angeli splendore. v. 30.

¶ *κύριε, domine*) Sic appellat angelum, ut ignotum.

¶ *προσευχαὶ, precationes*) Hæ præcedunt: *eleemosynæ* sequuntur, quanquam respectu hominum magis conspicuæ. v. 2.

¶ *ἀνέβησαν, ascenderunt*) Non dicit angelus, se eas obtulisse. v. 31. Ascenderunt tamen, instar sacrificii. Ap. VIII. 4

An-

Angeli non dicuntur ἱερεῖς, ſed tamen λειτουργοί. Lætus nuncius. O quam multa in terram cadunt, non aſcendunt.

¶ εἰς μνημόσυνον, *in memoriam*) Precandum & benefaciendum, etiam ſi non ſtatim ſentias effectum.

5 μετάπεμψαι, *arceſſe*) Cornelius non mittitur ad Petrum, ſed hunc arceſſere jubetur, utne videretur factus eſſe proſelytus, atque ut innueretur, ſic ad gentes, ſuo quasque loco, venturum eſſe evangelium.

¶ πέτρος, *Petrus*) Cognomen gentibus non ingratum; perinde ut *Pauli*.

7 ὡς, *ut*) *ut* primum. v. 33.

¶ ἀπῆλθεν, *diſceſſit*) non repente disparuit.

¶ δύο, *duos*) Hodie ſplendidiores legationes accipit, qui Petri ſucceſſor putatur.

8 ἅπαντα, *cuncta*) Familiaritas pia erga domeſticos. Cornelius prudenter (pro confirmanda ſuorum fide ſubſequente) eloquitur, Petrus prudenter ſilet de viſione. v. 21. coll. v. 28.

¶ ἀπέστειλεν, *miſit*) Non opus erat epiſtola.

9 δῶμα, *tectum*) Non habebat ὑπερῷον domus coriarii.

¶ προσεύξασθαι, *orare*) Tempus ante prandium vel cœnam (v. 3) precibus opportunum.

¶ ἕκτην, *ſextam*) prandii, &, ante id, precum. Ps. LV. 18. Occurrit inſcius tantæ revelationi.

10 ἐγένετο, *factus eſt*) ſub preces.

¶ πρόσπεινος, *eſuriens*) legitimo cibi tempore; modo tamen quodam, ut videtur, extraordinario. Cum ſtatu facultatum naturalium congruunt ſymbola apparitionum.

¶ γεύσασθαι, *guſtare*) Verbum temperantiam exprimens.

¶ παρασκευαζόντων, *parantibus*) ſcilicet iis, quorum erat *parare*. Etiam quum facultates naturales non quieſcunt, tamen invaleſcere poteſt operatio divina.

¶ ἔκστασις, *mentis exceſſus*) Preces aptum faciunt ad recipiendam revelationem: & ecſtaſis munit hominem contra ſuum ipſius ſpiritum.

11 τὸν οὐρανὸν, *cœlum*) Vas non ſolum e terra ſublatum eſt in cœlum, ſed prius e cœlo demiſſum. Itaque gentium receptio in cœlum præſupponit originem primam hominum cœleſtem. Et in cœlo prius ſunt typi rerum, quæ deinceps in terra fiunt ad ſalutem hominum. conf. Hebr. VIII. 5.

¶ σκεῦος, *vas*) mappam.

¶ τέσσαρσιν, *quatuor*) pro totidem plagis mundi.

¶ ἀρχαῖς, *extremitatibus*) Hæ non in unum nodum conſtrictæ, ſed ſingulæ cœlitus erant ſuſpenſæ. c. XI. 5.

12 πάντα τὰ τετράποδα καὶ τὰ ἑρπετὰ τῆς γῆς, *omnes quadrupedes & reptilia terræ*) *Omnium* quadrupedum nomine complectitur Lucas etiam *feras*, quas tamen recentiores librarii huc intulerunt, ex cap. XI. 6. His ſymbolis non ſolum ſignificatum eſt, licere Petro omnibus gentium cibis veſci: ſed, ipſos gentiles, quos antea denotarant animalia immunda, jam eſſe mundos. v. 28.

14 μηδαμῶς, *nullo modo*) Ecſtaſis relinquit homini libertatem in ea re, quæ repræſentatur. c. XXII. 19. Ceteroqui ſignum eſt virtutis corroboratæ, etiam ligatis ſenſibus, v. gr. in ſomnio, defendere

dere conſcientiam. Prima exceptio, quum DEVS aliquid arduum jubet, interdum veniam habet: c. XXII. 19 ſ. ſed debet abeſſe iteratio. Ioh. XIII. 8. Ex. IV. 13. Deut. III. 26. Ez. IV. 14. Ex cunctatione Petri clarius elucet voluntas DEI. Eoque facilius potuit ferre Petrus dubitationem fratrum. c. XI. 2 ſ.

¶ οὐδέποτε, *nunquam*) Qui ſemel aliquid fecit, facilius iterat. Vide igitur, ne quid mali primo facias. Petrus ſemper fuerat obſervans legis.

15 ἐκαθάρισε, *purificavit*) pura fecit & declaravit. De cœlo enim nil niſi purum demittitur. Hujus verbi probe memor manſit Petrus, c XV. 9. Conf. de Paulo c. XIII. 2 not.

¶ σὺ, *tu*) minor DEO. v. 26. c. XI. 17.

¶ μὴ κοίνυ, *noli communia dicere*) Nil eſt tertium aut medium inter purum & commune.

16 ἐπὶ τρὶς, *tertio*) Numerus decretorius, rem confirmans, & celeritatem proximam ſignificans. conf. Gen. XLI. 32.

17 ἐν ἑαυτῷ, *intra ſe*) Implicite indicatur, Petrum jam non fuiſſe in ecſtaſi. coll. c. XII. 11.

¶ διηπόρει, *hæſitabat*) Apoſtoli non caruere cura cognoſcendi.

¶ ἰδὼ, *ecce*) Sæpe, quæ piis *intus* & *extra uno tempore* obveniunt, mutuo ſeſe recludunt. Quæ ita conveniunt & concurrunt, ſapienter ſunt expendenda.

¶ διερωτήσαντες) *rogando penetrantes.*

¶ σίμωνος, *Simonis*) Nomina per angelum indicata & percontantibus & Ioppenſibus admirationi fuere.

18 φωνήσαντες, *vocantes*) creſcente jam parrheſia.

19 ἰδὼ, *ecce*) Paullatim præparatus erat Petrus ad capiendum hoc novum monitum Spiritus. Gradatim ducuntur fideles, quoad ſatis eſt in re qualibet præſenti.

¶ ἄνδρες, *viri*) Non audierat Petrus tres viros vocantes.

20 μηδὲν διακρινόμενος, *nihil dubitans*) Requiſitum ſumme neceſſarium bonæ actionis. Sæpe dubitatio diuturna ſubito, cum opus eſt, piis in vita vel in obitu eximitur.

21 ὃν ζητεῖτε, *quem quæritis*) Sic quærentibus addebatur animus.

22 δίκαιος, *juſtus*) Occupatio.

¶ μεταπέμψαϑαι, *arceſſere*) Alias ipſe Cornelius non dubitaſſet ad Petrum venire.

23 εἰσκαλεσάμενος, *intro vocans*) Petrus pedem domo non extulerat.

¶ ἐξένισε, *recepit hoſpitio*) non diffiſus peregrinis: non faſtidiens gentes. Primo gentes venerunt ad Iudæos: deinde hi ad illos.

¶ τῇ δὲ ἐπαύριον, *poſtero autem die*) In re quamvis bona non requiritur ſemper ſumma feſtinatio.

¶ τινὲς, *aliqui*) ſex. c. XI. 12. Non juſſi erant divinitus; ac tamen pie fecerunt. Multa ſæpe relinquuntur libertati piorum: in quibus tamen occulta DEI manu reguntur. Poſtea conſtitit, quam utile fuerit, tot teſtes adfuiſſe. c. XI. 12.

¶ συνῆλθον, *ſimul ibant*) Sanctus comitatus, X hominum varii ordinis.

24 ἦν προσδοκῶν, *exſpectabat*) Non immerſerat ſe tantiſper aliis negotiis, ſed huic rei totus vacabat, totoque hoc tempore præparabatur.

¶ τὰς συγγενεῖς, *propinquos*) Regnum DEI propagatur, ut ſæpe ferunt externæ circum-

circumstantiæ. Συγγενεῖς, *propinqui* sunt ab una stirpe, etiam collaterales.

¶ τοὺς ἀναγκαίους, *necessarios*) *Necessitudo* latius patet, quam *propinquitas*, estque etiam affinitatis, viciniæ, collegii &c.

¶ φίλους, *amicos*) Non omnes propinqui & necessarii sunt amici. Convocavit, quos libenter interfuturos existimavit.

25 εἰσελθεῖν, *ut intraret*) domum.

¶ συναντήσας, *obviam veniens*) cum gaudio & honoris causa.

¶ ἐπὶ τοὺς πόδας, *ad pedes*) Petri.

¶ προσεκύνησεν, *adoravit*) Non addit Lucas, *eum*. Euphemia.

26 ἤγειρε, *erexit*) Cur osculum pedum non modo admittitur, sed ordinaria ceremonia est Papæ?

¶ ἄνθρωπος) *homo*, non *Deus*. Hac causa & elationem nostri & aliorum admirationem moderari debemus. Non debemus mortales, sed dona DEI in illis suspicere.

27 συνομιλῶν, *colloquens*) familiariter.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) in partem domûs interiorem.

¶ πολλοὺς, *multos*) lætam messem.

28 ὑμεῖς) *vos* ipsi. Omnes alloquitur, suo, non etiam comitum, nomine.

¶ προσέρχεσθαι, *accedere*) id quod etiam minus est, quam κολλᾶσθαι *conjungi*.

¶ ἀλλοφύλῳ, *alienigenæ*) Euphemia.

¶ καὶ) pro ἀλλὰ, & pro *sed*.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) Hoc emphasin habet.

¶ ἔδειξε, *ostendit*) Verbum proprie positum. v. 11. Parce loquitur de sua dubitatione & de visione occulta.

¶ ἄνθρωπον, *hominem*) Hoc in extremo ponitur eleganter: involvit ætiologiam, & orationis universalitatem intendit.

29 ἀναντιῤῥήτως, *sine contradictione*) Nam cum DEO rem prius expedierat.

¶ πυνθάνομαι, *interrogo*) Suas quisque loquendi partes habet.

30 ἀπὸ, *ab*) ab initio diei, qui retro quartus est, usque ad diem præsentem & hanc ejus horam.

¶ τετάρτης, *quarto*) Primus (retrorsum, quartus) dies erat visionis & legationis: secundus, adventus legatorum: tertius, profectionis Petri: quartus, adventus apud Cornelium.

¶ ἤμην νηστεύων, *eram jejunans*) Non innuitur jejunium quatuor dierum, sed diei retro quarti.

33 καλῶς ἐποίησας, *bene fecisti*) Formula approbandi. Laudat Petrum, qui venire non dubitarit. v. 28.

¶ ἐνώπιόν σου, *coram te*) Antiquissima lectio. τοῦ Θεοῦ, pro σοῦ, librarius facile sumsit, vel ex fine versus hujus, vel ex v. 31.

¶ πάρεσμεν, *adsumus*) Cornelius domi suæ ita loquitur, quasi apud Petrum esset ipse cum suis. Religiose præparati erant. Terra bona erat: inde fructus celerrimus. v. 44.

¶ τὰ προστεταγμένα σοὶ, *quæ mandata sunt tibi*) Non videtur antea dictum fuisse Petro, quod diceret.

34 ἐπ' ἀληθείας καταλαμβάνομαι, *vere percipio*) ex omnium rerum concentu.

¶ οὐκ ἔστι προσωπολήπτης, *personam non accipit*) Petrus non putarat antea, Deum esse *personarum acceptorem*. sed nunc primum illud experitur, ex quo luculentissime conspicitur, DEVM non esse *personarum acceptorem*.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Ad hunc omnia referuntur. v. 38. 40 ſs.

35 ἐν παντὶ ἔθνει, *in omni gente*) Non *indifferentiſmus religionum*, ſed *indifferentia nationum* hîc aſſeritur. Patet hoc etiam ex opinione contraria, de circumciſis duntaxat gratis DEO; ex qua ſe extractum fatetur Petrus. Non plane ignarus fuerat Cornelius doctrinæ de Chriſto, & famæ de Ieſu Chriſto, v. ſeqq. quamvis circumciſionem, DEO ita providente, non acceperat. Quapropter multo aliter cum illo loquitur Petrus, quam Paulus poſtea, evangelio ad remotiores progrediente, cum idololatris egit. Cap. XIV & XVII. Hinc etiam v. 43 ad prophetas generatim provocat; quod Paulus ll. cc. non fecit; nec tamen, ut ad Iudæos ubique ſolet, teſtimonia prophetica ſpeciatim allegat.

¶ ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, *qui timet eum & operatur juſtitiam*) pro modulo primæ cognitionis ex lumine naturæ ac potius ex verbo revelato hauſtæ. Deſcriptio indefinita, rei & exordio apta. Tales homines vario gradu eleganter deſcribuntur. v. gr. c. XVII. 4. 11. 12.

¶ αὐτὸν, *eum*) Deum verum.

¶ δεκτὸς) *acceptabilis*: cui gratia etiam ſine circumciſione poſſit obtingere. Reſpondet verbum λαβεῖν *accipere*, cap. XV. 14, ubi hic ipſe locus reſpicitur.

36 τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλε) Hebraiſmus, ex quo את valet, *hoc eſt*, uti Hagg. II. 5, τὸν λόγον, ὃν διεθέμην ὑμῖν. ed. Baſil. ſive Aldin. Addit Ludovicus de Dieu loca Zach. VII. 7. VIII. 17. 2 Reg. IX. 25. Alii tamen olim apud Lucam, τὸν λόγον ἀπέστειλε· (coll. Ps. CVII. 20. LXX, ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ·) ut ſubaudiatur τοῦτον, coll. Matth. XIX. 22. Ioh. VII. 40. &c. Certe Petrus illud Ieſajæ c. IX. 7 דבר שלח in mente habuiſſe videtur, idque ad ea, quæ ibi præcedunt de *Pacis* Principe atque imperio, retuliſſe; ut dicat: Bonum illud, quod Iſraëli per Meſſiam obtigit, idem veſtrum eſt. Vtrumque tamen locum accipio de verbo doctrinæ. conf. Act. XIII. 26. Non conſtruitur, τὸν λόγον οἴδατε. Norant novi auditores hiſtoriam, de qua mox; non item adhuc rationes interiores, de quibus hoc verſu.

¶ ἀπέστειλε, *miſit*) Deus. Ellipſis nexum hujus verſus cum v. 34, ex quo expletur, confirmat. *miſit* autem Deus, quum Filius ejus venit; & *evangelizavit*, locutus per illum.

¶ εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην, *evangelizans pacem*) pacem DEI hominumque, Iudæorum & gentium. Es. LVII. 19. Eph. II. 17.

¶ διὰ, *per*) Conſtr. cum *pacem*: ex eo, quod Chriſtum continuo appellat *Dominum omnium*, etiam gentium. coll. v. 42. 43. Vnus Dominus, omnes pace continet.

¶ πάντων, *omnium*) Maſculinum. Chriſtus, omnium Dominus: & Deus, in Chriſto, omnium Deus. v. 34. Eph. IV. 5. 6.

37 ὑμεῖς οἴδατε, *vos ſcitis*) ex documentis adventu meo antiquioribus.

¶ ἀρξάμενον) Participium vel per ſe, vel adverbii loco, coll. Luc. XXIV. 47. Abſolute dicitur, Græciſmo eleganti & frequenti.

¶ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας, *a Galilæa*) Ioh. I. 44. II. 1. Ei regioni ſatis vicina Cæſarea, ab Hieroſolymis remotior. v. 39.

¶ μετὰ, *poſt*) Iohannes, limes inter V. & N. T.

¶ τὸ

¶ τὸ βάπτισμα, *baptiſmum*) celeberrimum illud inſtitutum.

38 ἰησῦν-ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ θεὸς, *Ieſum quomodo unxit eum Deus*) Hoc per appoſitionem cum *verbum* junctum pendet a *ſcitis*. Itaque ἰησῦς ὡς ἔχρισαι in conſtructione idem valet, ac ſi diceretur: τὰ περὶ ἰησῦ, ὃν ἔχρισεν ὁ Θεός. Sententia hæc eſt, Ieſum, & quidem ut Chriſtum, eis innotuiſſe.

¶ ἔχρισεν αὐτὸν, *unxit eum*) in baptiſmo inprimis. Matth. III. 16. 17. Luc. IV. 1. 14. 18.

¶ πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει, *Spiritu ſancto & virtute*) Spiritus ſancti mentio ſæpe ita fit, ut addatur mentio ejus ſpeciatim, quod convenit cum re præſenti: ut hoc loco, ubi opera Chriſti prædicantur, additur, *virtute.* Sic, *plenos Spiritu ſancto & ſapientia*: c. VI. 3. *plenus Spiritu ſancto & fide*: c. XI. 24. *replebantur gaudio & Spiritu ſancto:* c. XIII. 52. Conf. illa: *Spiritus & veritas*, *ſpiritus & vita.* Ioh. IV. 23. VI. 63. Iungitur ſic nomen concretum & abſtractum, uti 1 Petr. IV. 14.

¶ εὐεργετῶν, *benefaciens*) Omnia miracula Chriſti hominibus attulere ſalutem, non damnum. *Beneficia*, genus, ſequitur ſpecies inſignis, *ſanationes.*

¶ πάντας, *omnes*) Magna inprimis eo tempore fuerat multitudo obſeſſorum & ægrotorum.

¶ καταδυναστευομένους, *oppreſſos*) injuſta vi.

¶ μετ' αὐτῦ, *cum illo*) Parcius loquitur, pro auditorum captu, de Majeſtate Chriſti.

39 καὶ ἡμεῖς, *& nos*) Hoc vim habet ἐπιτατικήν. Reſp. *vos*, v. 37.

41 οὐ, *non*) *non* jam, ut ante mortem.

¶ οὐ παντὶ τῷ λαῷ, *non omni populo*) Regnum ejus eſt regnum fidei, per *teſtes* propagandum, eosque divinitus probatos & firmos; & regnum cœleſte, non mundanum; non vani ſplendoris, ſed (ut Iuſtus Ionas loquitur) *ſub formis crucis* latens.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Appoſitio nominis & pronominis.

¶ συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ, *edimus & bibimus cum illo*) per biennium & amplius, ante paſſionem. Denotatur hac phraſi, de qua conf. Ioh. XV. 27, converſatio diutina; neque unquam apoſtoli ſoliti ſunt commemorare, ſe cum Ieſu *poſt* ejus *reſurrectionem* ediſſe; hoc enim Ieſus ad ipſorum, non ad aliorum convictionem fecit; qui etiam Luc. XXII. 18. 16 de vino poſthac non bibendo latius erat locutus, quam de paſchate (in oppoſitione ad quemcunque cibi uſum) non edendo. Itaque μετὰ *poſt* pendet a v. 40. Illis apparuit Chriſtus reſuſcitatus, qui antea in illum crediderant; & qui teſtari poſſent, eum, qui reſurrexiſſe diceretur, vere eſſe Ieſum, quem antea noviſſent.

42 παρήγγειλεν ἡμῖν, *præcepit nobis*) Deus. c. V. 29.

¶ τῷ λαῷ, *populo*) Reſp. v. 41 init.

¶ διαμαρτύρασθαι, *teſtari*) Subaudi: etiam gentibus. c. I. 8. Matth. XXVIII. 19.

¶ αὐτὸς) *Ipſe.*

¶ ὡρισμένος, *definitus*) decreto immobili.

¶ κριτὴς, *judex*) Hoc nomen omnem gloriam Chriſti ſynecdochice exprimit, fideliumque reſpectu coronidem denotat beneficiorum Chriſti. 2 Tim. IV. 8. coll. Hebr. XII. 23. Iudicabit etiam Iudæos,

qui eum condemnarant; etiam Romanos, qui Cæsaream sedem habebant regiminis Iudaici; etiam mortuos, ex quibus resurrexit, suo tempore resurrecturis. 1 Petr. IV. 5.

43 *πάντες, omnes*) ii, quorum exstant, & quorum non exstant libri. c. III. 24.

¶ *προφῆται, prophetæ*) In hoc sermone nondum citarat Petrus testimonia V. T. & nunc, dum generatim *prophetas* allegat, res initio sermonis, c. XI. 15, protinus, ut œconomiæ circa gentes convenit, apud tales auditores conficitur.

¶ *μαρτυροῦσιν, testes sunt*) uti *nos*, v. 39. Non utitur Petrus hîc *promissionis* per prophetas descriptæ vocabulo.

¶ *ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, remissionem peccatorum*) quæ caput est omnium beneficiorum.

¶ *πάντα, omnem*) etiam ex gentibus.

44 *ἔτι, adhuc*) Scatebat Petrus ad dicenda multo plura: c. XI. 15. sed ubi Spiritum auditores quoque acceperunt, audiendi opera, & loquendi, peregit, quod suum est.

¶ *ἐπέπεσε, cecidit*) modo conspicuo. Alias baptismus susceptus est ante adventum Spiritus sancti. Sed hoc loco dubitari potuerat, an citra circumcisionem forent baptizandi. Ideo statim super auditores verbi *cecidit*. Liberum gratia habet ordinem.

45 *ἐπὶ τὰ ἔθνη, in gentes*) Sic una appellatur domus, vel quia hinc colligebant, etiam ceteros Spiritum S. esse accepturos: nam uno admisso, jam nulli clausa est *janua*; recteque ab exemplo ad omnes concluditur: c. XI. 18. XIV. 27. vel quia *ἐθνικὰς gentiles* dicere incommodum erat.

46 *γὰρ, enim*) Ab effectu concludunt.

¶ *γλώσσαις, linguis*) variis.

47 *τὸ ὕδωρ, aquam*) *Aquam*, pro *baptismo*, dicit per *ταπείνωσιν*. Dato majore, illud, quod minus est, additur a dante, ab accipiente non spernitur. Non dicit: Iam habent Spiritum; ergo aqua carere possunt. Non circumciduntur: & tamen baptizantur. Ergo multo major baptismi ratio. conf. c. XV. 8 f. qui locus docet, non fuisse circumcidendos. & tamen baptizandos censuit Petrus.

¶ *κωλῦσαι, prohibere*) c. XI. 17.

¶ *τὶς, quisquam*) aut ego, aut fratrum ullus.

48 *προσέταξε, jussit*) Non baptizavit sua manu: aderant alii, quibus id decore demandari poterat. v. 45. conf. 1 Cor. I. 17.

¶ *κυρίου, Domini*) Christi Iesu.

¶ *ἐπιμεῖναι*) *manere amplius.*

¶ *ἡμέρας τινὰς, dies aliquos*) Aurei dies.

CAP. XI.

2 *Διεκρίνοντο, disceptabant*) i. e. Dubium de ea re sibi esse ostendebant.

3 *ἀκροβυστίαν ἔχοντας*) Benigne loquuntur: non appellant *incircumcisos*, sed *præputium habentes*. coll. Gen. XXXIV. 14, *ἀνθρώπῳ ὃς ἔχει ἀκροβυστίαν*.

¶ *εἰσῆλθες καὶ συνέφαγες, intrasti & una edisti*) Speciosa adhuc, eaque gravis & duplex accusatio. Iustas autem *intrandi* causas habuit Petrus, &, postquam intrasset, causas etiam *una edendi* nactus est.

4 *ἀρξάμενος, incipiens*) *Instituit* loqui, pluribus verbis.

¶ ἐξε-

¶ ἐξετίθετο, *exponebat*) Non ægre tulit Petrus, ſe rogari; neque poſtulavit, ſe vel ſine expoſitione rationum, omni exceptione collegarum & fidelium omnium majorem haberi. Non optimæ mentis aut cauſæ indicium eſt, cum papa vel aſſeclis ejus moleſte ferre illud, *quid facis*? Cum manſuetudine Petrus reſpondet de re, quam ipſe antea non facillime ceperat.

10 ἐπὶ τρὶς, *tertio*) Congruebat *ternarius* virorum, v. 11.

13 τὸν ἄγγελον, *angelum*) Loquitur, addito articulo, ut de re ſibi jam valde nota.

16 ἐμνήσθην, *recordatus ſum*) Conf. Ioh. XIV. 26 de Paracleto omnia diſcipulis in memoriam redacturo. In verbis Chriſti ſemina erant totius curſus evangelii.

17 τὴν ἴσην, *parem*) Sic 2 Petr. I. 1. Æque beati ſunt, qui immediate vel mediate acceperunt Spiritum S.

¶ ἡμῖν, πιστεύσασιν, *nobis*, *quum credidimus*) Non quia circumciſionem, inquit, ſed quia fidem habebamus, Spiritus ſanctus donatus eſt nobis.

¶ ἐγὼ, *ego*) ego, merum organon. Fratres quæſierant tantum de cibo cum gentibus capto; Petrus ſatisfacit etiam de baptiſmo eis collato: & recte a ſe factum eſſe, non ſolum a divino mandato, ſed etiam ab eventu divinitus coronato confirmat.

18 ἐδόξαζον, *glorificabant*) Signum firmi aſſenſus.

¶ ἄραγε, *ergo*) Non ſtatim apertum erat Judæis, ſalutem etiam ad gentes perventuram eſſe; nunc, cum pervenit, hoc major eſt ſancta fidelium admiratio. ἄραγε, *ergo*, plenam approbationem exprimit. Hæc *pœnitentia* denotat totam ſtatus ſpiritualis mutationem, & ſpecimen eſt converſionis omnium gentium.

¶ ἔδωκε, *dedit*) Magnum donum. c. V. 31 not.

¶ εἰς ζωὴν, *ad vitam*) Nam ubi remiſſio peccatorum, ibi vita.

19 ἐπὶ Στεφάνῳ, *ſuper Stephano*) Vis in Stephanum, progreſſa eſt ad alios.

¶ διῆλθον ἕως, *perambulaverunt usque*) Sic quoque v. 22. Etiam locis citerioribus evangelizarunt.

¶ Φοινίκης, καὶ κύπρου, καὶ ἀντιοχείας, *in Phœnicen & Cyprum & Antiochiam*) *Phœnice* erat ad ſeptentrionem: *Cyprus*, ad occidentem: *Antiochia*, ad orientem.

¶ ἰουδαίοις, *Iudæis*) talibus, quales erant ipſi diſperſi.

20 κυρηναῖοι, *Cyrenæi*) c. XIII. 1. II. 10. Hi, cum Cypriis, magis aſſueti erant cum gentibus verſari.

¶ ἕλληνας) Communior lectio, ἑλληνιστάς. Sed *Helleniſtæ* opponuntur *Hebræis*, c. VI. 1. coll. c. IX. 29. *Iudæis* h. l. opponuntur *Græci*, ut paſſim. Recte probat hanc lectionem Vſſerius ad A. M. 4045.

21 χεὶρ κυρίου, *manus Domini*) potentia ſpiritualis, per evangelium ſe exſerens. Sic, *brachium Domini*, Ioh. XII. 38.

23 παρεκάλει, *hortabatur*) Optima *hortatio*, quæ *gaudio* ſtimulatur.

¶ προθέσει, *deſtinatione*) c. XXVII. 13. Contrarium Hebr. III. 12.

¶ προσμένειν, *adhærere*) Actus, *converti*: ſtatus, *adhærere*.

24 ἀγαθὸς καὶ πλήρης πνεύματος ἁγίου καὶ πίστεως, *bonus & plenus Spiritus ſancti & fidei*) Gal. V. 22.

25 εὑρὼν, *cum inveniſſet*) Probabile eſt, Saulum delituiſſe.

26 ἐνιαυτὸν ὅλον, *annum totum*) Quantulum hodie putatur annus ſine fructu exactus. Multis annis hodie multi non multum proficiunt.

¶ χρη-

¶ χρηματίσαι, *ut nominarentur*) χρηματίζω (scil. μεν) reciprocum sive neutrum; inde etiam passivum. Verbum insigne: quo notatur appellatio usu communi recepta.

¶ τὰς μαθητάς, *discipuli*) quippe quorum jam permagna multitudo erat.

¶ χριςιανὰς, *Christiani*) cum jam antea dicti fuissent *Nazaræi* & *Galilæi*. *Christianorum* nomen, ut ipsum Christi nomen, in se præclarum, apud externos invisum. conf. 1 Petr. IV. 16.

28 ἀναςὰς, *surgens*) in cœtu.

¶ ἐσήμανε, *significavit*) Quod apud ceteros sagacitas naturalis aut politica, id apud fideles providet Spiritus.

¶ μέλλειν ἔσεσθαι, *futuram fore*) Futurum duplex.

29 μαθητῶν, *discipulorum*) Non dicit Lucas, *Christianorum*. Initio nomen *discipulorum* inter ipsos solenne manebat: *Christianorum* eosdem nomine distinxere alii, præcipue amiciores spectatores.

¶ ὥρισαν, *definierunt*) Qui *definiunt*, facilius deinde effectum dant. v. 30.

¶ ἐν τῇ ἰεδαίᾳ, *in Judæa*) Iudæos benignitas fidelium Antiochenorum valde confirmavit de soliditate conversionis eorum.

30 πρὸς τὰς πρεσβυτέρας, *ad seniores*) Itaque munus *septem* diaconorum & communio bonorum non jam sic se habebat, ut initio: sed neque sic, ut hodie.

¶ βαρνάβα καὶ σαύλα, *Barnabæ & Sauli*) *Vides hic, quam pro gravi & serio negotio habeant hanc collationem in pauperes sanctos; alias tantos viros, adeoque ipsos duces verbi, Paulum & Barnabam, non adhiberent. Sic supra audivimus cap. VI, gravissimos & spiritualissimos homines Diaconos fuisse constitutos. Sic 2 Cor. VIII Paulus dicit, se ad hoc negotium non adhibuisse, nisi qui essent spectatæ fidei. Et nos hodie satis esse putamus, ut quibusvis undevis obviis hoc tantum negotium committamus.* Iustus Ionas.

CAP. XII.

1 Κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν, *illo autem tempore*) Ecclesia apostolica habuit temperatam quietem & persecutionem. quarum altera utra ubi multum invalescit, Iudicium divinum severius aut veniet aut adest.

¶ κακῶσαι, *affligere*) Ars mundi. Fecit id Herodes animi causa, temporis causa, gratiæ causa.

2 ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν ἰωάννε, *Iacobum, fratrem Iohannis*) Alter horum fratrum primo, alter longo post tempore reliquit mundum. Eo tempore Lucas scripsit, quum Iohannes, superstes, notior erat, quam Iacobus, qui ab Iohanne denominatur.

3 ἰδὼν, *videns*) Duo stimuli, male agendi & bonum omittendi: studium placendi & timor. alter pejor, alter acrior, etiam apud reges.

¶ τοῖς ἰεδαίοις, *Iudæis*) Hi ex conscientia, sed perversa, infensi erant; Herodes ex petulantia, fidelium impensa, illis vult gratificari.

¶ τῶν ἀζύμων, *azymorum*) Eodem quondam anni tempore Iesum ceperant. populus erat congregatus.

4 τέσσαρσι τετραδίοις, *quatuor quaternionibus*) ut per vices vigilias agerent, & pluribus locis. v. 10.

¶ ἀναγαγεῖν, *producere*) Talia gerebantur in editis locis. ideo ἀνάγω ponitur, idque per metonymiam antecedentis pro supplicio consequenti.

5 προσευχὴ, *oratio*) Philem. v. 22.

¶ ἐκτενὴς) *vehemens.*

¶ ὑπὸ

¶ *ὑπὲρ αὐτοῦ, pro eo*) Precabantur de re etiam tali, quæ cum facta erat, incredibilis eis videbatur, v. 15. Mira & subtilis fidei & precum est natura. Cur non orarant item pro Iacobo? quia celeriter interfectus fuerat.

6 *ὅτε, quum*) Auxilium, periculo ad summa veniente, missum, ostendit, rem non esse fortuitam.

¶ *κοιμώμενος, dormiens*) Frequens mentio dormientium in periculo, aut cum fide, aut cum torpore.

¶ *μεταξὺ, inter*) Omnia munita putarant hostes.

¶ *τὴν φυλακὴν, custodiam*) Locus innuitur.

7 *φῶς, lumen*) miraculosum.

¶ *οἰκήματι, habitaculo*) Vocabulum generale, pro *carcere*, speciali.

8 *εἶπε, dixit*) Non ipse angelus Petrum induit: neque enim opus erat. Decorum observatum.

¶ *περίζωσαι, circumcinge te*) Zonam, sandalia, vestem aut Petrus ipse ad somnum deposuerat, aut custodes detraxerant: nunc induere jubetur. Adhuc liberum *ambulandi* tempus erat Petro. Ioh. XXI. 18.

10 *καὶ δευτέραν, & secundam*) in qua videtur fuisse etiam militum pars.

¶ *αὐτομάτη, ultro*) ita, ut nec Petrus manum admoveret, nec ab angelo admotam videret.

¶ *ῥύμην μίαν, vicum unum*) ne dubitandum esset Petro, quam domum peteret.

¶ *ἀπέστη, abstitit*) Iam enim ipse Petrus sibi suppetebat.

11 *εἶπε, dixit*) animo præsenti, grato, pio, læto.

¶ *οἶδα ἀληθῶς, scio vere*) Antitheton, *putabat*, v. 9. Cum viso interno congruebant omnia foris.

¶ *ἐξείλετό με, eripuit me*) Nondum erat tempus, ut Petrus defungeretur. Ioh. l. c.

12 *συνιδὼν, considerans*) quid videlicet agendum esset. Idem verbum c. XIV. 6.

¶ *συνηθροισμένοι, congregati*) media nocte.

13 *τοῦ πυλῶνος, atrii*) ante domum ipsam. *πύλη* est *porta*: *πυλὼν* amplius quiddam sonat, & dicit vel portam magnam vel etiam atrium ei proximum, Subdiale clausum. Petrus per portam intravit in atrium, & deinde in domum. Quod Marcus c. XIV. 68 *προαύλιον* dicit, est *πυλὼν* Matth. XXVI. 71.

¶ *προῆλθε, processit*) Oppositum, *introcurrens*. v. 14.

¶ *ὑπακοῦσαι, ad subauscultandum*) ענה LXX *ὑπακούειν*.

14 *εἰσδραμοῦσα, introcurrens*) celeriter.

15 *μαίνῃ, insanis*) Formula, in re, cui fides non habetur.

¶ *διϊσχυρίζετο, affirmabat*) secus ac solent, qui insaniunt aut dormitant.

¶ *ὁ ἄγγελος αὐτοῦ, angelus ejus*) Ita colligebant ex similitudine vocis. Ex sententia sanctorum illorum, de Petri, quem morti proximum putabant, angelo audito, non potest firmiter concludi de singulis angelis singulorum hominum custodibus. Loquitur tamen etiam Petrus definite, cum articulo *τὸν*, v. 11: cum alias ad pronomina possessiva non addatur semper articulus. conf. Matth. XIX. 28. Act. III. 2. &c.

17 *κατασείσας, motum faciens*) modeste; ne clamor fieret. Loquebantur multa, admirantes.

¶ *ἰακώβῳ, Iacobo*) superstiti.

¶ *ταῦτα, haec*) ut sciant, quid acciderit.

¶ *ἐπορεύθη, profectus est*) In persecutione saepe unus potissimum petitur, & huic licet fugere prae ceteris. c. XVII. 14. Petrus postea rediit. c. XV. 7.

¶ *εἰς ἕτερον τόπον, in alterum locum*) non valde longinquum.

18 *ἐν τοῖς στρατιώταις, in militibus*) Viderant hi fidem, patientiam, preces Petri: nec tamen desierant illum incessere.

¶ *τί ἄρα, quidnam*) Singulari locutione exprimitur perturbatio militum.

19 *ἀπαχθῆναι, duci*) Locum justi subit impius.

¶ *ἀπὸ τῆς ἰουδαίας, ab Iudaea*) cum pudore, de Petro non exhibito.

20 *ἦν δὲ, erat autem*) Irrequieta vitae ratio.

¶ *θυμομαχῶν, animo bellans*) θυμομαχεῖν dicitur, qui animo duntaxat infenso in hostem invehitur, viribus vel amissis jam, ut ex Polybio docet Raphelius, vel nondum collectis. Vel sine armis, annona negata, Tyrios & Sidonios Herodes premere poterat, ut fit in emporiis.

¶ *πείσαντες, placantes*) Ita Christiani quoque, Domino providente, annonae ibi caritate levati sunt. conf. c. XI. 28.

¶ *τὸν ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος, cubicularium*) Tales saepe multum possunt apud reges.

¶ *εἰρήνην, pacem*) Nesciebant, quo progressurus esset rex offensus.

¶ *ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, a regia*) Repete, *χώρας, regione.* Etiam a Salomone Hiram rex Tyri petierat annonam pro domo sua. 1 Reg. V. 9.

21 *τακτῇ δὲ ἡμέρᾳ, statuto autem die*) ludorum solennium pro salute Caesaris: ut ait *Iosephus*, l. 19. Ant. Iud. c. VIII. qui hanc Herodis impietatem & poenam copiose describit: *Amictus veste tota ex argento mirabili opere contexta, quae radiis exorientis solis perculsa & divinum quendam fulgorem emittens, venerationem cum horrore incutiebat spectantibus. moxque adulatores perniciosi alius aliunde acclamantes, deum consalutabant, rogantes, ut faveret propitius. hactenus enim ut hominem reveritos; nunc agnoscere & fateri in eo quiddam mortali natura excellentius. hanc impiam adulationem ille nec castigavit nec repulit. - Secuta sunt ventris tormina statim a principio vehementia. conversis igitur in amicos oculis: En, inquit, ego ille vestra appellatione deus vitam relinquere jubeor, fatali necessitate coarguente vestrum mendacium: & quem immortalem salutastis, ad mortem rapior -. Cruciatu deinde per continuos quinque dies nihil se remittente confectus vitam finiit.*

¶ *πρὸς αὐτοὺς, ad eos*) Inter auditores credibile est, fuisse Tyriorum & Sidoniorum legatos.

22 *θεοῦ φωνὴ, καὶ οὐκ ἀνθρώπου, dei vox, non hominis*) *Divinas* laudes oratoribus, principibus praesertim, ab acclamantibus interdum tributas esse, demonstrat Ferrarius lib. 3 de Acclam. cap. XIII & XIV. Sed solennitas impietatem formularum auget, non minuit.

23 *παραχρῆμα, confestim*) Celerrime occurritur imminutioni honoris divini. conf. c. XIV. 14, nec non Ap. XIX. 10.

¶ *ἄγγελος Κυρίου, angelus Domini*) angelus bonus, De gravi hac circumstantia nil

nil habet Iosephus, qui multa minora persequitur. Adeo differt Historia divina & humana. Angelus Domini eduxit Petrum: Angelus Domini percussit Herodem. Vtrumque ab angelis factum esse, non viderunt mortales; sanctis duntaxat innotuit.

¶ οὐκ ἔδωκε, *non dedit*) Quod laudatus sit, non reprehenditur; sed quod laudem acceptarit. Hoc sacrilegium celeriorem meruit pœnam, quam cædes Iacobi & alia crimina.

¶ σκωληκόβρωτος, *vermium esca*) quantum mutatus! Vermes homini in morte maxime naturales, & minime naturales, prout mortem ii vel sequuntur vel præcedunt. Insignes persecutorum mortes. Evangelium superat. v. 24.

25 ὑπέστρεψαν, *reversi sunt*) Antiochiam. c. XI. 30.

¶ συμπαραλαβόντες, *adsciscentes*) Ierusalem erat plantarium operariorum.

¶ ἰωάννην, *Iohannem*) v. 12. Hic quoque nomen habuit & Hebræum & peregrinum. Conf. c. XIII. 1. 8. 9. Congruit hæc nominum varietas Iudæorum & gentium ineunti conjunctioni.

CAP. XIII.

1 Τὴν οὖσαν) *quæ* jam *erat*, florens. c. XI. 20-27. unde ceteris mitti doctores poterant. conf. cap. XV. 35.

¶ προφῆται, *prophetæ*) verbi divini virtute pollentes, qui firmam habebant cognitionem rerum divinarum, cum facultate proponendi.

¶ λούκιος, *Lucius*) Idem nomen, Rom. XVI. 21.

¶ μαναὴν, *Manaen*) aulæ tentatione liberatus.

¶ σαῦλος, *Saulus*) Complures jam annos apostolatum gesserat, sed Antiochiæ inter veteranos, insigni modestia, infimo loco contentus erat, uti David etiam post unctionem oves pascebat. Deinde Barnabæ adjunctus, eoque deinceps superior. v. 9. Aliquantisper modó hic, modo ille præponitur; & Barnabas quidem in Epistola publica, c. XV. 25.

2 λειτουργούντων, *ministrantibus*) per exercitium verbi & precum, & jejunia. v. 3.

¶ ἀφορίσατε, *segregate*) Id fecerunt. v. seq. Hoc ipso verbo nixus est Paulus Rom. I. 1, *segregatus*. *Omnia eo tendunt, ne quisquam in ullo loco doceat, quo non sit a DEO vocatus.* Iustus Ionas.

¶ δὴ, *igitur*) videlicet quum vos ipsos offertis.

¶ καὶ τὸν) Articulus Saulum Barnabæ æquat, præ aliis, qui v. 1 sine articulo ei junguntur.

¶ εἰς τὸ ἔργον, *in opus*) Apostolorum non erat valde diu manere uno in loco. c. XI. 26

¶ ὃ) Accusativus pendet a præpositione in προσκέκλημαι.

¶ προσκέκλημαι, *vocavi*) Ergo vocatio aliqua ad Barnabam & Saulum ipsum interna pervenerat; quæ nunc per os aliorum reiteratur: (conf. not. ad Luc. XXIV. 34.) ut hi quoque scirent vocationem illorum, eique subscriberent. Correlata, προσκέκλημαι, ἀφορίσατε, *vocavi*, *segregate*. Sæpe Paulo, quæ ad ipsum pertinerent, per alios significata sunt. Idem verbum Exod. V. 3: ὁ Θεὸς τῶν ἑβραίων προσκέκληται ἡμᾶς.

3. νηστεύσαντες, *jejunantes*) denuo. coll. v. 2. Sic fecerunt quoque c. XIV. 23.

¶ ἐπιθέντες, *imponentes*) Paulo iterum (coll. c. IX. 17.) impositæ manus.

 4 ἐκ-

4 ἐκπεμφθέντες) *emissi*, quocunque eundum foret.

¶ κύπρον, *Cyprum*) Barnabæ patriam. c. IV. 36.

5 ἐν ταῖς συναγωγαῖς, *in synagogis*) Vt occasiones se obtulere, sic iis usi sunt. v. 7. 14. 42. Paulatim apertius ad ipsas gentes producti sunt. c. XIV. 14. 21.

¶ ὑπηρέτην, *ministrum*) Fides non tollit gradus varios functionum. Barnabas & Paulus divinitus nominati: atque his liberum fuit alios adsciscere. In aliis rebus major, in aliis minor optio.

6 πάφου) *Paphos* erat urbs occidentalis; *Salamis*, orientalis.

¶ μάγον ψευδοπροφήτην, *magum pseudopropbetam*) Duo prædicata valde conjuncta.

¶ βαριησοῦ, *Barjebu*) *Barjebu* nomen perinde ut *Iebu* per se virile erat, sed mago pseudoprophetæ ad aucupandam divinitatis opinionem perquam opportunum fuit. Collactanea sunt *Iebu* & *Iebovab*: quæ etiam ratio esse videtur, cur Syrus *Barjebu* interpretatus sit *Bar Scbumo*. In *Barscbumo* & in *Elymas* Syria Græca Hermanni von der Hardt p. 110. 114 *cæcitatis* notionem statuit: sed vel ex eo, quod *Barscbumo* frequentissimum Syris nomen est, ut ex Assemanni Bibliotheca or. T. 2. c. I patet, gratior ejus quærenda est notio. Ludovicus de Dieu interpretatur *filium ulcerum*, *medicum ulceribus medentem*: sicut *Elymas* ei est חלומא *sanator*. Illum *Barjebu* Paulus, arrogantiam parodia retundens, *filium diaboli* appellat.

7 ἦν σὺν τῷ ἀνθυπάτῳ, *erat cum proconsule*) ἀνθύπατος, *proconsul*, vulgo dicebatur pro *pro prætore* vel *pro quæstore* Cypriorum. Cum *Sergio Paulo erat* vel versari solebat Elymas. Hunc ille vel voluntate sua tulerat, vel necessitate quadam perpessus erat. *Prudentiæ* tamen fuit, non præstigiis ejus retineri, sed veritatem quærere. *Prudentia*, sobrie, vigilanter, moderate agens, memorabilis virtus in iis, qui potestatem, in magistratu, pro ratione habere possent.

¶ οὗτος, *bic*) quippe *vir prudens*. Prudentia Sergium non fecit aptum ad fidem, sed minus ineptum.

8 ὄνομα, *nomen*) *Barjebu* & *Elymas*, nescio quo modo, synonyma sunt. Vid. L. de Dieu, Hiller. & al.

¶ διαστρέψαι, *avertere*) Idem verbum, v. 10.

9 ὁ καὶ Παῦλος, *qui etiam Paulus*) Paulus, deposito nomine veteri, quod ex circumcisione gesserat, novum æquipollens cognomini קטון quod eum gessisse, particula καὶ innuere videtur, incunte apostolatu, accipit, ex prima sua evangelica versus occidentem inter Græcos victoria, mutata unica literula, non errore Græcorum Cypriorum, sed consilio divino, convenienter & opportune. Causa est vel externa vel interna. extrinsecus videtur nomen proconsulis secutus, quod is amicum se Paulo, fortasse in confirmando Romanæ civitatis jure, præbuerat: hæc enim esse solebat assumendi nominis ratio. vid. Cic. l. 13 fam. ep. XXXV & XXXVI. Interior causa est, quod ipse Sergius Paulus, primitiæ expeditionis hujus, spiritualem cum apostolo necessitudinem esset consecutus. Erat præterea hoc nomen gentibus, quarum mox apostolus erat, familiare & præ *Saul* Hebraico gratum, respondens ejus staturæ, 2 Cor. X. 10, & sensui, Eph. III. 8. coll. Ps. LXVIII. 28.

¶ πλησθεὶς, *impletus*) actu præsenti, adversus magum acrem. Ideo Barnabas ei cedit, ab hoc momento. v. 13.

¶ πνεύ-

¶ πνεύματος ἁγίȣ, *Spiritu sancto*) Ioh. XX. 22. 23.

10 ὦ) Interjectio, *O*, proprie cohæret cum Substantivis *fili* & *inimice*: sed his, gravissimam correptionem significantibus, præmittitur ætiologia, *plene* &c.

¶ δόλȣ, *dolo*) Notatur *pseudopropheta.*

¶ ῥᾳδιȣργίας, *versutia*) Notatur *magus.*

¶ υἱὲ διαβόλȣ, *fili diaboli*) Id quoque convenit *mago*, & tali homini, qui non solum ipse malus est, sed etiam alios vetat meliores fieri.

¶ ἐχθρὲ πάσης δικαιοσύνης, *inimice omnis justitiæ*)Id quoque convenit *pseudoprophetæ*: verus propheta docet *justitiam*, eamque in Christo.

¶ ȣ̓ παύσῃ, *non desines*) Nunc certe tempus fuerat desistendi a malitia etiam antehac exserta. Non desistere, *diabolicum.* Multi hoc per Interrogationem pronuntiant.

¶ τὰς εὐθείας, *rectas*) Rectitudo & simplicitas, character doctrinæ divinæ.

11 τὸν ἥλιον) *solem*, ac lucem. Circa solem multum occupatam fuisse Elymæ magiam, verisimile est.

¶ ἄχρι καιρȣ̃, *ad tempus*) Non opus fuit, a Luca definite indicari tempus. Duplex miraculum: incussa cæcitas, & determinatio temporis.

¶ ἀχλὺς, *caligo*) intrinsecus.

¶ σκότος, *tenebræ*) foris.

¶ ἐζήτει, *quærebat*) Criterium cæcitatis.

12 τὸ γεγονὸς, *factum*) Sæpe, quæ obstitere veritati, victa inserviunt.

¶ διδαχῇ, *doctrina*) Miraculo acuebatur attentio ad doctrinam.

13 οἱ περὶ τὸν παῦλον, *Paulus & qui cum eo erant*) Iam Pauli potior, quam Barnabæ ratio habetur.

¶ πέργην τῆς παμφυλίας, *Pergen Pamphyliæ*) Nomen regionis additur; quia *Perge* minus nota per se erat.

¶ ἀποχωρήσας, *discedens*) vel quod labores itinerum non ferret, vel quod inter gentes versari dubitaret. Lautam occasionem amisit.

14 ἀντιόχειαν τῆς πισιδίας, *Antiochiam Pisidiæ*) aliam ab ea, de qua v. 1.

¶ ἐκάθισαν, *sederunt*) habitu auditorum. Antitheton: *surgens.* v. 16.

15 τὴν ἀνάγνωσιν, *lectionem*) solennem, qua Moses anno vertente perlegebatur per sabbata, & lectiones Mosaicis congruentes in Prophetis prioribus & posterioribus adjungebantur. *Elias in Thisbi in voce* פטר *prophetarum lectionem post Antiochi demum Epiphanis tempora, quum legis lectio palam & severe esset interdicta, ortam docet: retentam vero deinceps.* L. de Dieu.

¶ οἱ ἀρχισυνάγωγοι, *principes synagogæ*) qui alio loco in synagoga se tenebant. Singulæ synagogæ singulos principes habebant. itaque vocabulum hoc loco sumitur latius, ut ἀρχιερεῖς in plurali. vid. Rhenferd. op. philol. p. 430.

¶ εἰ ἔςι· *si quis est*) Non omnes appositi ad dicendum, nec omni tempore. His duumviris nunquam deerat, quod dicerent.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Aptos eos ad docendum esse, variis jam indiciis constare potuerat.

¶ παρακλήσεως, *exhortationis*) abs qua nomen *Barnabæ.*

16 κατασείσας, *commovens*) ne vel prima verba non audirentur.

¶ ἄνδρες, *viri*) Recurrit appellatio v. 26. 38.

¶ καὶ οἱ φοβέμενοι τὸν Θεὸν, *& qui timetis Deum*) Hi erant proselyti, non exclusis gentibus. coll. v. 17. 26. 43. c. XIV. 1.

17 ὁ Θεὸς, *Deus*) Tali commemoratione conciliabantur animi, cum viderent, Paulum consentire libris V. T. convincebantur de obligatione sui erga Deum opt. max. & invitabantur ad fidem habendam promissioni & impletioni. Sex versibus v. 17-22 tota anakephalæosis V. T. expeditur: cetera de N. T. agunt.

¶ τῦ λαῦ τύτυ, *populi hujus*) Paulus maxime eos alloquitur, quos appellat *timentes DEUM*, & loquitur *de* Israële. v. 23, donec v. 26 magis directe etiam Israëlitas alloquitur.

¶ ἐξελέξατο, *elegit*) Electio divina *exaltavit* populum; non populi meritum aut dignitas ulla. Ez. XX. 5.

¶ πατέρας, *patres*) Abrahamum & posteros.

18, 19 καὶ ἐτροφοφόρησεν κτλ. *& gestavit &c.*) Sermonis hujus principium, v. 17. 18. 19, tria habet verba græca, partim rara, partim plane singularia in sacris literis: ὕψωσεν, ἐτροποφόρησεν, κατεκληρονόμησεν quorum primum Es I. 2, secundum & tertium Deut. I. 31. 38 occurrunt. Atque hæc duo capita, Deut. I. Es. I, hodienum in uno sabbato leguntur: unde, utrumque eo ipso sabbato, & quidem Græce lectum fuisse, Paulumque ad eam potissimum lectionem Mosis & prophetarum, v. 15 respexisse, satis firmiter concludimus. Nam etiam *judicum* mentio, v. 20, cum Haphtara, Es. I. 26 congruit: & Iudæis solenne est, sermones eorumve exordia e sabbatica lectione in synagoga sumere. Nunc quod ad verbum ἐτροποφόρησεν attinet, pro quo insignes codices habent ἐτροφοφόρησεν, extra controversiam pridem est, respici eo locum Deut. I. 31, ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ ἐτροφοφόρησέ σε Κύριος ὁ Θεός σε, ὡς εἴ τις τροφοφορήσαι ἄνθρωπος τὸν υἱὸν αὐτῦ. Hebr. נשא *tulit*, simpliciter: quomodo? per tolerantiam, an per beneficentiam? Resp. *Tulit* Deus, non modo *duxit*, populum Israëliticum in *deserto*, beneficentissima, eaque plane singulari ratione, quæ proprie illi conveniret ætati tenellæ, qua populus non ipse se tulit, ut homo adultus, sed Deus eum, ut parvulum nec dum sibi suppetentem, gestavit, ut neque de victu, neque de amictu, neque de profectione essent soliciti. Atque hanc singularem *ferendi* rationem Scriptura de populo in deserto loquens ab omni alia distinguit. vid. Deut. VIII. 2. 5. 15. XXXII. 10 ss. Ies. LXIII. 9 fin. Hos. XI. 1 ss. Amos. II. 10. Neh. IX. 21, quo loco conjugatum exstat, διέθρεψας & conf. Num. XI. 12, ὡσεὶ ἄραι τιθηνὸς τὸν θηλάζοντα. Et huc spectat quoque locus Deut I. & hic Paulus: unde recte, *nutrivit*, reddit *Laud.* 3. cum *Æth. Arab.* & *Syro*. Nam *mores* populi *tulit* Deus antea quoque, Ez. XX. 9, & postea Ps. CVI. 43 f. Quare si semper aliud esset τροποφορεῖν, aliud τροφοφορεῖν, plane ἐτροφοφόρησε legendum esset, quod verbum exstat quoque 2 Macc. VII. 27, & in Macar. homil. 46. § 3. Sed eodem sensu dicitur, ἐτροποφόρησεν. Duplex enim hujus verbi vis est, prout vel a τρόπος, vel a τροφὸς (non a τροφὴ) deducitur. nam φ ante φ in π transit, sicut non ἀφὴ, θαφὴ, ἐχεχειρία, ὀχεθηγία, φέφυκα, χιθὼν, ἔχω, ἀμφέχω (unde tamen ἕξω, ἀμφέξω) sed ἀφὴ, ταφὴ, ἐκεχειρία, ὀχετηγία, πέφυκα, χιθὼν aut χιτὼν, ἔχω, ἀμπέχω scribitur, fuga plurium aspirationum, quæ tanta est, ut librarii passim scriberent; οἱ Φαρισαῖοι,

ἀι

αἱ ἡμέραι, ἕως ὁ κτλ. A τρόπ⊗ deductum adhibet Scholiastes Aristophanis, qui in versibus his,

Ὀυ χρὴ λέοντος σκύμνον ἐν πόλει τρέφειν,

Μάλιςα μὲν λέοντα μὴ 'ν πόλει τρέφειν.

Ἢν δ' ἐκτραφῇ τις, τοῖς τρόποις ὑπηρετεῖν·

postremam phrasin verbo τροποφορεῖν reddit. Ran. Actu 5. scen. 4. f. 185. Et Tullius l. 13 ad Att. Epist. 29 τὸν τύφον μȣ τροποφόρησον. Sed in Sacris etiam ii, qui τροποφορεῖν scribunt, tamen τροφοφορεῖν sentiunt. Codex Cantabrigiensis Graece habet ἐτροποφόρησεν, & tamen Latine, *ac si nutrix aluit*. Constit. apost. habent, ἐτροποφόρησεν αὐτȣ̀ς ἐν παντοίοις ἀγαθοῖς. l 7. c. XXXVI. Et sic plane Ephraim Syrus, ὥσπερ νήπιον-, ὅυτω καὶ αἱ ψυχαὶ αἱ χάριτ⊗ θείας μέτοχοι γενόμεναι, τροποφορȣ̃νται ἐν τῇ γλυκύτητι καὶ ἀναπαύσει τȣ̃ πνεύματος, κτλ. fol. υκϛ. ed. Oxon. E contrario τροποφορεῖν, a τρόπος, in testimoniis certe modo allatis, consensum aliquem infert: Deus vero mores populi in deserto minime approbavit. προσώχθισα, inquit, Hebr. III. 10. coll. Ex. XXIII. 21. XXXII. 10. Ps. CVI. 23. Ies. LXIII. 10. Ez. XX. 13. Deinde etiamsi de inculpata *morum* malorum *tolerantia* possit accipi, id tamen hoc loco, ut Millius ait, *fortasse ne verum quidem est. quomodo enim mores eorum per annos XL in deserto pertulit Deus, quos omnes, praeter unum & alterum, prostravit in deserto?* Neque ea notio instituto apostoli congrueret: implicite enim Israëlitas accusaret; quod eum statim in exordio, tam leni praesertim, facere voluisse, non est verisimile. τρέπω & τρέφω in etymo verbi hujus jungit Procopius Gazaeus, declarans illud ἐτροποφόρησεν, Deut. I. ὁ σύμμαχ⊗ ἐβάςασε, φησί. κυρίως δὲ σημαίνει τὸ τȣ̀ς παῖδας δυσκολαίνοντας τρέπειν καὶ μεταφέρειν διὰ συμψελλισμῶν καὶ συγκαταβάσεως. vid. Hœschel. ad Orig. c. Cels. p. 480. Certe quicquid boni notio a vocabulo τρόπ⊗ habet, tamen manet. nam plane etiam τροφὸς cum cetera praestat, tum inprimis parvuli morosi mores tolerat: & Deus mores Israëlitarum toleravit, sed multis etiam aliis eos modis ἐτροφοφόρησε. Ps. LXXVIII toto. In Asia, ut apparet, pronunciarunt & scripserunt ἐτροποφόρησεν· Alexandriae, ἐτροφοφόρησεν. quodque apud Origenem non semel ex Deut I. ἐτροποφόρησεν allegatur, a librariis proficisci potuit. Theophilum, cui Evangelium & Acta scripsit Lucas, *Alexandriae* fuisse, alibi ostendimus. Id quoque adjuvat, ut ἐτροφοφόρησε Lucae esse, arbitremur, cum praesertim cod. *Alex.* & apud LXX & in Actis sic habeat. Dicendum est etiam aliquid de verbo κατεκληρονόμησεν. Notat id non modo *hereditatem sumere*, sed etiam *hereditatem dare*: Iud XI. 24. & hoc Lucae loco optimis codicibus nititur. perpauci, κατεκληροδότησεν. Eadem varietas apud LXX, Deut. I. 38.

¶ ὡς τεσσαρακοντατῆ χρόνον· *circiter quadraginta annorum tempus*) Paulus beneficia DEI erga populum chronologica methodo recensens simul ansam auditoribus praebet cogitandi de longitudine seculorum ab Exodo usque ad Christum, invitatque auditores, ut Iesum eo magis agnoscant esse Christum. conf. Matth. I. 17 not.

19 ἔθνη ἑπτὰ, *gentes septem*) Deut. VII. 1.

19, 20 ὡς ἔτεσι κτλ.) Vberiorem hic locus considerationem postulat.

I. *Antiqua lectio tenenda est.*

Permulti codices, at minus antiqui, sic habent: ὁ θεὸς..... τὴν γῆν αὐτῶν. καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἔτεσι κτλ. Minus multa, sed tamen antiquiora & potiora documenta sic, ὁ θεὸς

θεὸς.....τὴν γῆν αὐτῶν, ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα. Καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε κριτὰς κτλ. Igitur *quasi annorum* 450 mentio cum *distributione terræ*, non cum *judicibus* connectitur. Clausulam de *quasi annis* 450 facile prætermiserunt librarii minus antiqui, & in subsequenti periodo suppleverunt.

II. *Distributio terræ non est initium periodi, quasi annorum CCCCL, sed meta.*

In notando *tempore* dativus casus vel accusativus promiscue interdum adhibetur: sed hîc considerate inter accusativum non semel positum, dativus semel ponitur. v. 18-21. Accusativus simpliciter respondet quæstioni, *quamdiu?* sed dativo innuitur, quantum annorum ab initio rei intercesserit, dum res ipsa eveniret. conf. Ioh. II. 20. Si Paulus diceret ἔτη, *annos*, sermo inferret, distributam esse Israëlitis terram, *quasi annos* 450 possidendam, usque ad *promissionem* videlicet datam Davidi de Messia: nam tota ceteroqui possessio erat multo diuturnior. Grotius annos ferme 450 numerat ab Exodo ad illud tempus, quo David ex arce Sion ejecit ejectos pridem ex urbe Ierusalem Iebusæos. *Tantum temporis*, inquit, *impensum fuit ad collocandam gentem Hebræam in illis sedibus*. Immo vero *tota gens* in illis sedibus per Iosuam collocata est: Ios. XI. 23. XIV. 15. XIX. 51. XXI. 43. 45. quanquam *totam terram* ipsis datam occupavere segnius. Iud. XVIII. 1. Quare *occupatio* terræ non magis includitur *quasi annis* 450, quam possessio terræ occupatæ. Quum vero ἔτεσιν *annis* dicit Paulus, innuit, ab eo tempore, cum Deus patres elegit, promissione iis data, & a patrum peregrinatione, usque ad terræ distributionem, fuisse *quasi annos* 450. Hos *quasi annos* 450 Tabella monstrat.

A. M 2046 Isaac nascitur.
2485 Sihon & Og debellantur.
2486 Iordan trajicitur.
2491 Caleb inprimis portionem accipit. Terra distribuitur, deinceps possidenda.
2492 Radix annorum sabbaticorum.
2493 Agriculturæ initium.

Vid. *Ord. temp*. pag. 3 s. 66, qui initium quidem agriculturæ minus commode refert, p. 424. 85: quare hoc loco dilucidius reddidi. Annus 2492 esset ipse sabbaticus, si tum jam sabbatici numerati fuissent: alioqui *septem* anni agriculturæ fuissent, non sex: debebant autem tantum *sex* esse. Initium agriculturæ abest a nato Isaaco annis 447, qui sunt quasi 450: præsertim quum postea quoque fuerit, quæ occuparetur, terra. In hanc fere sententiam ipsa lectio communior græca flectitur a Millio.

III. *Lectio græca recentior nos non retinet.*

Anni Iudicum ab Othniel ad mortem Eli sunt 339, & servitutum anni seorsum, 111. Summa, 450. Sic numerum iniisse videntur, qui lectionem mutarunt. Sed revera multo brevior est tota Iudicum periodus, a distributione terræ ad ipsam mortem Sauli regis. nam ab Exodo ad templum fundatum sunt tantummodo 480 anni. Nos, veterem lectionem amplexi, non necessum habemus in *annis quasi* 450 ad *Iudices* accommodandis operam consumere, eave de re ad conjecturam confugere, quæ 350 pro 450 legit, ut Lutherus, constanter, & multi alii, apud Iac. Dornerellium, fecerunt.

20 μετὰ ταῦτα, *post hæc*) *hæc*, versu 17-19 memorata.

¶ ἔδωκε, *dedit*) Beneficium erat.

¶ κριτὰς, *judices*) Iudicum tempora inprimis fuere lauta, nec servitutes magnam

gnam eorum temporum partem confecerunt. itaque Paulus mentionem *Judicum* ex illa Haphtara Ies. I. 26 repetit.

¶ τȣ̃ προφήτȣ, *prophetam*) Ante Samuelem, rari prophetæ; postea, permulti.

21 σαȣ̀λ - βενιαμὶν, *Saul - Benjamin*) Ejusdem nominis & tribûs fuerat Paulus.

¶ ἔτη τεσσαράκοντα, *annos quadraginta*) Hic Samuelis *prophetæ* & Sauli *regis* anni in unam summam conferuntur. nam inter unctionem Sauli regis & mortem ejus non erant XX anni, nedum XL. 1 Sam. VII. 2.

22 μεταστήσας, *amovens*) Opportune hoc dicitur: hinc enim intelligi poterat, DEI œconomiam admittere varietatem.

¶ αὐτὸν, *illum*) Regnum Saulis mox in filio ejus exspiravit.

¶ ἤγειρεν, *suscitavit*) Hoc plus notat, quam *dedit*: significat enim firmitudinem.

¶ ᾧ, *cui*) Constr. cum μαρτυρήσας *testans*.

¶ μαρτυρήσας, *testans*) ut de re penitus in pectore inclusa.

¶ εὗρον δαυὶδ, *inveni David*) Sic LXX, Ps. LXXXIX. 21. εὗρον, *inveni*, ut quiddam rarum, nec coactum.

¶ τὸν τȣ̃ ἰεσσαὶ, filium *Iessæ*) 1 Sam. XVI.

¶ ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μȣ, ὃς ποιήσει πάντα τὰ θελήματά μȣ) 1 Sam. XIII. 14. LXX, ζητήσει Κύριος ἑαυτῷ ἄνθρωπον κατὰ τὴν καρδίαν αὐτȣ̃, καὶ ἐντελεῖται Κύριος αὐτῷ. κτλ.

¶ κατὰ τὴν καρδίαν μȣ, *secundum cor meum*) Vis scire, quid rectum, quis rectus? Expende ad cor Dei. Omnia debemus ad cor DEI, sed cor DEI non ad nostrum cor exigere.

¶ ὃς, *qui*) Typus Christi.

¶ θελήματα) *voluntates*, multas, pro negotiorum varietate.

23 κατ' ἐπαγγελίαν, *secundum promissionem*) 2 Sam. VII. 12. *Promissionis* mentio, ansa *fidei*, ad hos auditores.

¶ ἤγαγε, *duxit*) Sic codd. optimi. Multi, ἤγειρε, ex v. 22. at הביא LXX, ἄγειν, Ies. XLVIII. 15. Dan. IX. 24. Expendatur maxime illud Zach. III, 8, *Ecce ego* ἄγω *adduco servum meum*, *Orientem*.

¶ σωτῆρα, *Salvatorem*) Sic, σωτηρίας *salutis*, v. 26. Alludit ad notationem nominis *Iesu*, quod exprimitur etiam v. 32.

24 πρὸ προσώπȣ τῆς εἰσόδȣ αὐτȣ̃, *ante faciem ingressus ejus*) Miram emphasin, ob propinquitatem Messiæ jam tum præsentis, notat L. de Dieu. coll. Num. XIX. 4.

25 τὸν δρόμον, *cursum*) Multorum præstantissimorum servorum DEI celeriter confecta sunt munera: ideo *cursus* dicitur.

¶ τίνα με ὑπονοεῖτε εἶναι; ȣ̓κ εἰμὶ ἐγώ) *quem me arbitramini esse*: *non sum ego*: habet *Latinus* interpres. Ex quo Lutherus, *Ich bin nicht der*, *dafür ihr mich haltet*. Nam Lutheri ætate Latina exemplaria, quæ ille in Actis *interdum* sequebatur, (c. IV. 9. V. 6. IX. 31.) fere carebant signo interrogationis. At hoc loco valde excitata est oratio, cum interrogatione, quæ Latinis postea editionibus hic quoque addita est. τίνα hoc loco pro ὅντινα possitne dici, nec ne, non quærimus. Ait Raphelius, negat Wolfius.

26 ὑμῖν, *vobis*) Applicatio. *Vobis* pertinet ad totum auditorium, simulque facit antitheton ad Hierosolymitas, coll. v. seq. γὰρ *enim*. quanquam γὰρ *enim* etiam nexui servit inter ἐπλήρωσαν *impleverunt*

& ἐξαπεστάλη *emissum est*. Luc. XXIV. 46 s. Paulus Hierosolymitanis, non toti nationi, adscribit necem Messiæ.

¶ ἐξαπεστάλη) Elegans decompositum: Sermo, divinitus *missus*, Act. X. 36, ex Hierosolymis *emissus* est in remota loca.

27, 28 καὶ τὰς-καὶ μηδεμίαν) καὶ, καὶ, *cum*, *tum*. φωνὰς *pendet ab* ἐπλήρωσαν, non ab ἀγνοήσαντες.

¶ τὰς φωνὰς, *voces*) claras, consonas, multas.

¶ ἀναγινωσκομένας, *quæ leguntur*) Admonentur auditores. coll. v. 15.

¶ κρίναντες, *judicantes*) condemnantes Hunc.

¶ ἐπλήρωσαν) Sequitur compositum, ἐκπεπλήρωκε, v. 32, cum epitasi.

28 μηδεμίαν αἰτίαν, *nullam causam*) Innocentia Christi.

¶ εὑρόντες, *invenientes*) etsi quæsiere.

29 γεγραμμένα, *scripta*) Vltra non poterant. In Iesu impleta omnia.

31 τοῖς συναναβᾶσιν, *his*, *qui simul ascenderant*) Profectio illa ultima & ceteras omnes præsupponit, & per se est momentosissima.

¶ οἵτινες νῦν εἰσι, *qui nunc sunt*) Nil commemorat Paulus de sua ipsius visione; non enim opus erat, huc descendere initio: neque de se dicit quidquam a Barnaba sejunctum. quare v. 32 generalius loquitur.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Christi. c. V. 32. conf. c. II. 32 not.

¶ λαὸν, *populum*) Resp. ὑμᾶς *vobis*, v. seq.

32 τὴν) Sensus: εὐαγγελιζόμεθα, ὅτι τὴν πρὸς τοὺς πατέρας ἐπαγγελίαν ὁ Θεὸς ἐκπεπλήρωκε. Conf. ὅτι, c. XVI. 3.

¶ ἐκπεπλήρωκε) Rarum verbum, nusquam alias nec in V. nec in N. T. adhibitum de promissione *expleta*.

¶ ἀναστήσας Ἰησοῦν) *quum suscitavit Iesum*, & nobis præsentem exhibuit. A suscitatione hac absolute dicta (uti c. III. 22.) distinguitur suscitatio e mortuis. v. 34. Vtraque ex V. T. confirmatur.

33 ἐν τῷ ψαλμῷ, *in Psalmo*) Kimchi hunc Psalmum a Davide sub initia regni scriptum esse censet. Hierosolymis tamen eundem scriptum esse, colligas ex Act. IV. 27 *in urbe hac*. Etenim *Sion* memoratur Ps. II. 6. Sine epitheto numerali *Psalmum* Lucas memoravit: (vid. Apparat. crit. p. 622. & adde *Hesychium* presbyterum in Wolfii Anecdotis Græcis, T. III. p. 175.) alias non *primum*, non *secundum* alii postea aliique scripsissent; imo dubitatio, primusne an secundus esset Psalmus, apud veteres nunquam fuisset exorta. Cur non etiam Psalmum XV vel XVI dixisset Lucas, saltem v. 35, qui versum hunc 33 respicit?

¶ υἱός μου εἶ σύ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε) Sic LXX, Ps. II. 7.

¶ υἱός μου, *filius meus*) Sententia est hæc: *Tu*, *Iesu*, *es filius meus*, *adeoque verus Messias*. conf. not. ad Hebr. V. 5.

¶ σὺ) *tu*, unus, Messias. Respicit Paulus, dum summam citat, Psalmum totum, notissimum auditoribus, maximeque versum 2, ubi expressa *Messiæ* mentio. Pronomina σύ, ἐγώ, *tu*, *ego*, mira sese vi excipiunt.

¶ σήμερον, *hodie*) Sane ab æterno est Filius DEI: sed æternitas nunquam vocabulo *hodie* significatur. Quare, *ego hodie genui te*, dicitur hoc sensu: *Hodie definii*, *declaravi*, *te esse Natum meum*. Generatio proprie dicta præsupponitur. *Dixit* Dominus:

minus: *filius meus* &c. tum, quum caneretur psalmus: conf. Hebr. IV. 8 f. not. & item tum, quum Christus nasceretur ut filius David. Sæpe autem res tum dicitur fieri, quum ea ut facta aut futura repræsentatur. 2 Chron. IX. 6, προσέθηκας *addidisti*; Ios XXII. 31, ἐῤῥύσασθε *liberastis*; & sic Hebr. I. 6. Act. I. 18 not. Plura e sacris collegit Glassius l. 3. tr. 3. can 15. nonnulla e profanis Linacer l. 2 in extremo. Subsumi potest *hodie* illud, quod exstat Luc. II. 11. coll. ibid. c. I. 32 seq. 35. Subinde particula *hodie* dicit tempus præsens, uti Deut. XXXI. 2. Ios. XIV. 11. Est igitur locutio concisa, uti Ioh. VIII. 58: *antequam Abraham fieret, ego* (eram, & hodie) *sum* Sic: *Ego te genui*; idque *hodie exstat, quod ego te genuerim.* conf. Hebr. X. 8 f. not.

34 ὅτι, *quod*) Paulus non quasi præsupposita resuscitatione perpetuam probat Christi vitam; alias v. 37 diceret, *non videbit corruptionem*, in futuro: sed ipsam resuscitationem, coll. v. seq. probat, & injicit, conjunctam cum ● esse vitam perpetuam. Quæstio erat de resurrectione ipsa Christi, non, ea præsupposita, de vita perpetua.

¶ μηκέτι, *posthac non*) Ne semel quidem vidit Christus corruptionem. Itaque μηκέτι sic resolvas: μηκέτι *non amplius* ibit in mortem, quam alias solet subsequi διαφθορὰ *corruptio*. conf. οὐκέτι, *posthac non*. Rom. VI. 9.

¶ ὅτι δώσω ὑμῖν τὰ ὅσια δαυὶδ τὰ πιστὰ) Ies. LV. 3. LXX, διαθήσομαι ὑμῖν διαθήκην αἰώνιον, τὰ ὅσια δαυὶδ τὰ πιστά.

¶ τὰ ὅσια δαυὶδ, *Sancta Davidis*) חסדי דויד *gratias Davidis.* Christus חסיד v. 35. τὸ τῶ χρισῶ, חסדים termino abstracto. Estque plurale, Ies. LXIII. 7. *gratia pro gratia*, Ioh. I. 16. *gratia & veritas*, ib. v. 17. Sunt divinæ illæ gratiæ, in Christo promissæ Davidi, & a Davide tantopere exspectatæ. conf. v. 23.

¶ τὰ πιστὰ, הנאמנים *certas*, firmas, solidas, quæ plane nomen suum tuentur, (Rom. XI. 6.) quæ se invicem sustentant: quarum aliæ alias antecedunt, aliæ alias necessario sequuntur, quibus plane innitendum, quæque in æternum constabunt. conf. אמן *amen*, 2 Cor. I. 18. 20. מכות נאמנות νόσυς πιςὰς, *plagas certas*, Deut. XXVIII. 59. Conf. ibid. c. XXXII. 20, ubi coll. v. seq. filii, in quibus non est (אמן LXX, πίςις) *fides*, sunt *non filii.* Iesajas ἐκ παραλλήλυ præmisit: *fœdus æternum.* Hinc necessario sequitur *resurrectio Christi* Hebr. XIII. 20. nam sine ea non potuere populo DEI obtingere beneficia Messiæ. Conjugatum & correlatum ad ea est אמונה πίςις *fides.*

35 ἐν ἑτέρῳ) in *alio*, Psalmo, vel potius loco. nam v. præc. allegatur Esajas.

¶ λέγει, *dicit*) David, nomine Messiæ.

¶ οὐ δώσεις, *non dabis*) Vid. not. ad c. II. 27.

36 δαυὶδ, *David*) Occurritur exceptioni, Psalmum agere de Davide: & hoc refutat Paulus ab eventu, conf. c. II. 29 f. simulque docet, ὅσια δαυὶδ non dici, quod David ea daturus esset, sed quod Davidi exspectata essent.

¶ ἰδίᾳ γενεᾷ) Casus sextus, construendus cum ὑπηρετήσας, *postquam sua generatione ministravit.* Davidis partes non extendunt se ultra modulum ætatis vulgaris. 2 Sam. VII. 12. Huic brevi tempori opponitur perpetuitas Messiæ, c. VIII. 33.

¶ ὑπηρετήσας, *ministrans*) Dic, cur hic? homo, in mundo. Præclarissime spatium suum impendit David. v. 22.

¶ βυλῇ, *voluntati*) Messiam maxime spectanti. Constr. cum ὑπηρετήσας, *ministrans*, coll. Sap. XIX 6.

¶ ἐκοιμήθη) שכב obdormivit.

¶ *προσετέθη, appositus est*) Hoc verbum ad corpus quidem etiam, ut Germanicum *beysetzen*, sed simul ad animam refertur, animæque immortalitatem præsupponit.

37 *ἤγειρε, suscitavit*) Hîc non notatur resuscitatio ex mortuis; quippe quæ ipsa in conclusione evincitur: sed, *quem Deus suscitavit*, est *Sanctus DEI*, v. 35, ut hæc Subjecti descriptio contineat ætiologiam.

38 *διὰ, per*) Constr. cum *ἄφεσις remissio*.

¶ *καταγγέλλεται, annunciatur*) nostrâ operâ. Correlatum, *fides*. v. seq.

39 *ὧν*) Repetatur *ἀπὸ* ex proximo.

¶ *οὐκ ἠδυνήθητε, non potuistis*) Non modo, *non potestis*, sed, *nunquam potuistis*, etiamsi conaremini.

¶ *νόμῳ*) *lege*, quam colitis. v. 15. Iudæis non tam familiarem debemus putare fuisse legis divisionem in moralem & ceremonialem, quum utraque simul vigeret, quam nobis est hodie. quare hic locus de universa lege agit. Moses est Moses, sive de ritibus, sive de moribus præcipiat: & e diverso Christus est Christus.

¶ *ἐν τούτῳ, in Hoc*) Antitheton ad *legem Mosis*.

¶ *πᾶς, omnis*) sive legem habens, sive non habens: sive Iudæus, sive ex gentibus. nam ex his aderant nonnulli. v. 42.

40 *βλέπετε, videte*) Admonitio, adhuc sine reprehensione; sed tamen seria.

¶ *ἐν τοῖς προφήταις*) *in* XII *prophetis*, nempe Hab. I. 5.

41 *ἴδετε οἱ καταφρονηταὶ*) Sic LXX, pro Hebræo, ראו בגוים Videri poterant legisse בגדים Etiam Syr. int. *transgressores*. Derivant ab Arab. בגא elate *se gessit cum injuria*. vid. Gebhard. in XII proph. min. p. 1017 ex Pocockio.

¶ *καταφρονηταὶ, contemtores*) Summa & caput perditionis, socordia.

¶ *καὶ θαυμάσατε*) LXX, *καὶ ἐπιβλέψατε, καὶ θαυμάσατε θαυμάσια*.

¶ *ἀφανίσθητε, colorem amittite*) vultu; præ vehementia admirationis, quæ in Hebræo והתמהו תמהו vel verbo vel terminatione verbi geminata significatur. Imperativus hanc vim habet, ut contemtores relinquantur stupori suo.

¶ *ὅτι*) LXX, *διότι*.

¶ *ἔργον*) LXX *ὃ* tantum habent.

¶ *ὅ, quod*) Generaliter exprimitur judicium in Iudæos: deinde v. 46 id apertissime indicatur.

¶ *οὐ μὴ πιστεύσητε, non credetis*) *Hab. I. Contra incredulitatem eorum, qui non crediderunt verbo promittenti liberationem ex potentia Chaldæorum. Illa verba prophetæ haud dubie tunc contra quosvis incredulos tanquam generale proverbium usurpata sunt inter pios.* Iustus Ionas.

¶ *ὑμῖν*) Non habent hoc LXX.

42 *ἐξιόντων*) Multi Iudæi, Paulum audire abnuentes, *exibant* ante tempus. v. seq. conf. c. XXVIII. 25. 29.

¶ *παρεκάλουν*) *rogabant*, contra ac Iudæi.

¶ *εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον, sequenti sabbato*) *μεταξὺ*, adverbiale, denotat sabbatum inter dies reliquos, a Paulo & Barnaba Antiochiæ transigendos, interjectum, & *ad easdem res* tractandas opportunum. Propria *Sabbati* notio servanda est, quam diu res patitur.

43 *σεβομένων*) *colentium* Deum. De his vide ad c. XVII. 4.

¶ *προσ-*

¶ *προσλαλοῦντες, alloquentes*) familiarius.

¶ *ἔπειθον, suadebant*) Ingruebat tentatio.

¶ *τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ*) *gratiæ DEI*, quam ex evangelio acceperant.

44 *ἐχομένῳ, sequenti*) proximo. Nullum aliud sabbatum inter hæc duo interjectum erat.

45 *τοὺς ὄχλους, turbas*) etiam ex gentibus.

¶ *ἀντέλεγον, contradicebant*) Mox crevit contradictio. nam subsequitur, *βλασφημοῦντες*, vel, ut alii legunt, *ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, contradicentes & blasphemantes*. Si plenior hæc lectio prævalet, est iteratio verbi, superaddito altero, uti Iud. IV. 24. 1 Reg. XX. 37. Ies. XIX. 22. Ier. XII. 17. Tales sibi relinquuntur. c. XVIII. 6. XIX. 9. XXVIII. 24. 28.

46 *παῤῥησιασάμενοι, libertate usi*) Qui alios impediunt, inprimis sunt publice coarguendi.

¶ *ἀναγκαῖον, necessum*) etsi non eratis digni. Ostendit, se non fiducia obsequii illorum prædicasse.

¶ *ἀπωθεῖσθε, repellitis*) Opposita, *repellere verbum DEI*, & *glorificare verbum Domini*, v. 48.

¶ *οὐκ ἀξίους, non dignos*) Magna erga vos est dignatio divina; vos autem non estis digni: Matth. XXII. 8. & quanquam nos auditu indignos putatis, & vos solos vita æterna dignos censetis, tamen ipsi in hoc *judicium*, vos indignos esse, ultro incurritis, & perinde est, ac si diceretis: Indigni sumus. Est igitur metonymia antecedentis. Oppositum, *gaudebant*, v. 48.

¶ *τῆς αἰωνίου ζωῆς, æterna vita*) ibid.

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Demonstrat rem præsentem. Ingens articulus temporis: magna revolutio.

47 *ἐντέταλται, præcepit*) nos emittendo, v. 4, & occasionem voluntatis & prædictionis suæ implendæ offerendo.

¶ *ἡμῖν, nobis*) Sæpe fit, ut unum idemque dictum propheticum alios præ aliis ad complementum sui urgeat. Ita Paulum hoc dictum, & illud, quod Rom. XV. 21 citatur. Aliud exemplum, 2 Reg. IX. 13. 25.

¶ *τέθεικά σε εἰς - γῆς*) Ies. XLIX. 6, *ἰδοὺ δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένους, εἰς φῶς -γῆς*.

¶ *σὲ, te*) Messiam.

48 *ἀκούοντα*) *audientes*, lucem sibi obtingere, idque pridem esse prædictum.

¶ *ἔχαιρον, gaudebant*) gratissima pietate.

¶ *ὅσοι ἦσαν τεταγμένοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, quotquot erant ordinati ad vitam æternam*) *Iudæis*, qui se ipsos vita æterna indignos judicabant, aperte opponuntur ex *gentibus* hi, qui ad eandem vitam ordinati, fidem suscipiunt. sic enim solet a Scriptura homini adscribi pernicies ipsius; sed salus ejus, DEO. Rom. IX. 22 not. Innuitur ergo DEVS, qui gentes ad vitam æternam ordinarit. Etenim homo *ordinare se* (si modo sic loqui fas est) ad vitam æternam non potest, nisi *credendo*. At hic memoratur ordinatio fide prior: ergo ordinatio divina. Non tamen de æterna prædestinatione agit Lucas: nam vere quidem, *quos præcognovit* Deus, *eos etiam præfiniit*; & *quos præfiniit, hos etiam vocavit*; divinamque adeo præcognitionem sequitur fides, & ex hac cognoscitur illa: Rom. VIII. 29. 30. 1 Thess. I. 4.

 sed

sed Lucas simpliciter hic dicit, *quotquot erant ordinati*, quanquam Vulgata *praeordinatos* dicit. ac scriptor divinus quidem, sed idem historicus, in caussis salutarium eventuum nusquam electionem ab aeterno factam, sed praesentem gratiae operationem per evangelium (ex electione quidem fluentem) allegare solet. Correlata ergo sunt illa, *Salus offertur: verbum accipitur*. c. II. 40. 41. *Dominus apponit multos, qui credunt*. ibid. v. 47. c. V. 14. *Manus Domini est cum evangelizantibus: multi credunt*. c. XI. 21. *Dominus Paulum ministrum constituit: Paulus obedit* c. XXVI. 16. 19. *Deus mittit: gentes audiunt*. c. XXVIII. 28. conf. Matth. XXI. 43. Eph. II. 8. Phil. II. 13. 12. &c. Eam igitur *ordinationem* describit Lucas, quae ipso auditus tempore facta est: *credideruntque*, ut Aretius commentatur, *in hac concione*, τεταγμένοι, *hoc est, quibus ad illam horam donum DEI erat datum, ut crederent*. Perinde est, ac si diceret Lucas, *Credidere, quoscunque Pater traxit eo tempore, & Filio dedit*: Ioh. VI. 44. 37. *QVORVM COR tetigit & APERVIT DOMINVS*; uti Lucas in loco plane simili loquitur, eandem τάξιν *ordinationem* exprimens, Act. XVI. 14 f. coll. 1 Sam. X. 26. *quibus Dominus fidem donavit*, Phil. I. 29. Confer Raphelii annotationem insignem & copiosam in Herodoteis. Ipsum verbum τάττω, *ordino*, nusquam dicitur de aeterna praedestinatione, tam variis alioqui locutionibus expressa: dicitur autem persaepe (pro Hebr. שית & שום) de iis, quae DEVS in tempore ordinat. τάξω σὲ εἰς τέκνα, Ier. III. 19. τάξω αὐτὴν ὡς γῆν ἄνυδρον, Hos. II. 5. τάξει αὐτοὺς (Luth. *und wird sie zurichten*) ὡς ἵππον εὐπρεπῆ, Zach. X. 3. adde Ez. XVI. 14. Hab. I. 12. III. 19. Malach. I. 3. Iob XIV. 13. Neque obstat hoc loco praeteritum, ἦσαν τεταγμένοι: haec enim forma loquendi non semper in longinquum retrospicit. Ioh. XIII. 5. *Erant* ordinati, non *fuerant*: neque unico momento peracta erat ipsa ordinatio. coll. v. 44. 43. 42, & Ioh. IV. 39. 35. 30. Iam τὸ ὅσοι *quotquot* praeclare exprimit ordinationis divinae virtutem, & *respondentem* ei auditorum promtitudinem atque multitudinem. Omnes ii ac soli, qui ordinati erant, credidere: non, ceteros credere, noluit DEVS; 1 Tim. II. 4. non enim malos homines DEVS, sed homines mali ipsi se indignos iudicant vita aeterna: neque hi, qui credidere, absolute ad fidem coacti fuere: sed gratia se tum inprimis copiose praebuit; & hinc auditores se praebuere obedientes, ut non repellerent, coll. v. 46, sed acciperent libenter, coll. c. XVII. 11, & quidem ita frequentes, ut apostoli in illo oppido, postea reversi, non haberent, quos facerent discipulos, sed quos confirmarent. c. XIV. 21. 22. Idcirco hic praecipue locus magnificam & singularem locutionem postulavit, quae huic conveniret puncto temporis, quo gentes prae contumacibus Iudaeis ad fidem adducebantur: id quod initium erat ac specimen conversionis earum ulterioris. Magnos enim & supra spem opemque hominum etiam sanctorum positos successus solet Scriptura singulari cum emphasi adscribere gratiae divinae. Matth. XXIV. 24. 2 Thess. II. 13. Ap. XIII. 8. at talis successus a Luca notatur. Duas res haec ordinatio ad vitam aeternam includit: 1. *portam fidei apertam*, ut locupletior multo quam antea facultas daretur omnibus intrandi, & animarum maturitatem eiusmodi ad fidem suscipiendam, qualis describitur Ioh IV. 35. quo pacto apud Zosimum ii, quibus aliquid iniungitur vel negotium datur, οἱ εἰς τοῦτο τεταγμένοι dicun-

dicuntur. 2. præsentissimam & efficacissimam *operationem gratiæ* divinæ, quæ fidem auditoribus conferebat. Illud fluebat ex voluntate antecedente: hoc, ex consequente. Si prius spectetur, antitheton est ad Iudæos hoc modo: Iudæi *fuerant* ordinati ad vitam æternam Matth. XXII. 8, sed non crediderunt, verum repulerunt verbum DEI, & se vita æterna non dignos judicarunt: tum gentes sunt ordinatæ, & hæ crediderunt. Si posterius spectetur, antitheton est ad eosdem Iudæos, qui *non fuerant* ordinati. Vtrumque dici verbo τεταγμένοι *ordinati*, colligas ex ὅσοι *quotquot*. Si prius tantummodo spectaretur, τὸ ὅσοι *quotquot* videtur nimis amplum fore: si posterius tantummodo spectaretur, τὸ ὅσοι *quotquot* videtur nimis anguste poni. nam hoc ipso multitudo innuitur, non restricto, sed amplo sensu. Cum præpositione εἰς *ad* construitur τεταγμένοι, *ordinati*. neque enim hoc participium absolute accipiendum est. Desinant omnes, festivum ac floridum Lucæ epiphonema tristi & suspicioso interpretamento obfuscare.

50 γυναῖκας) Per *mulieres* multa sæpe impedimenta vel adjumenta adferuntur regno DEI.

52 μαθηταὶ, *discipuli*) quum viderent Paulum & Barnabam, de quibus v. 51, plenos gaudii & Spiritus sancti. non enim hi duo hic *discipuli* dicuntur. vid. not. ad Matth. X. 1.

CAP. XIV.

1 Κατὰ τὸ αὐτὸ, *simul*) Sic LXX, 1 Sam. XXXI. 6.

¶ οὕτως) *eo modo* & successu. Vim auxerat persecutio.

3 ἐπὶ, *super*) Objectum.

¶ μαρτυροῦντι, *testante*) Dominus testimonio miraculorum firmavit sermonem gratiæ.

¶ λόγῳ τῆς χάριτος, *verbo gratiæ*) Præclara definitio evangelii.

4 ἐσχίσθη, *scissa est*) Ingens differentia religionis & philosophiæ vel ex schismatibus apparet; quæ in fide gravia, in philosophia pæne ludicra sunt.

6 κατέφυγον, *confugerunt*) Confugium piorum amplissimum, vel terra, vel cœlum.

9 ἀτενίσας, *intuitus*) Prudentiæ spiritualis est, observare motus auditorum, afflictorum præsertim.

¶ πίστιν, *fidem*) fidem passivam de miraculo. Dum claudus verbum audit, vim sentit in anima: unde intus movetur, ut ad corpus concludat.

10 ἀνάστηθι, *surge*) Non expresse allegat Paulus nomen Iesu, quippe paullo ante in sermone ipsius memoratum.

11 κατέβησαν, *descenderunt*) Sæpe gentes talem descensum diis suis, Iovi præsertim καταβάτη, adscripserunt. vid. I. H. a Seelen Medit. exeget. p. 453. 458.

12 Δία, *Iovem*) Iovem colebant Lystrenses: Iovem σωτῆρα appellabant veteres: pro Iove potissimum igitur Barnabam habebant.

13 τοῦ ὄντος πρὸ, *qui erat ante*) Ergo idolum & fanum habuerunt extra portam.

¶ ταύρους, *tauros*) Inprimis *taurus* Iovi immolari solitus.

¶ στέμματα, *coronas*) tauris imponendas. Properabant.

¶ θύειν, *sacrificare*) Cultum divinum exhibere.

14 διαρρήξαντες, *dirumpentes*) Ipsa actione indecora decore suscepta ostenderunt,

runt, se non esse deos. neque Deus negat se ipsum; hi autem negant se esse deos. *saliunt* etiam & *clamant*, ut in incendio aliove periculo subito & magno.

15 λέγοντες, *dicentes*) Cum hoc sermone conferri potest alter ille ad Athenienses, sublimiora audire postulantes. c. XVII.

¶ ὁμοιοπαθεῖς ὑμῖν ἄνθρωποι, *vestro more affecti homines*) non dii hominibus similes facti. Festinant, ætiologiam præmittentes, antequam se homines esse dicant. Deus, ἀπαθὴς, *sine passione.*

¶ ματαίων, *vanis*) אלילים qualles sunt Ioves, Mercurii, eorumque familia. Ne *deos* quidem eos appellare dignatur.

¶ ζῶντα, *vivum*) Ita sæpe appellatur Deus, in opposito ad idola.

¶ οὐρανὸν, γῆν, θάλασσαν, *cælum, terram, mare*) Inde tria gentibus genera deorum.

16 ὃς, *qui*) Occupatio, ne Lycaones putent, se ex suis parentibus audituros fuisse hæc eadem, si vera essent.

¶ παρῳχημέναις, *præteritis*) οἴχεσθαι dicitur, quod perit, & frustra præterlabitur. Vid. omnino 4 Esr. IX. (13.) 14-22, coll. 1 Petr. I. 18 de *vano* victu; & contra, de fidelibus, Act. XIII. 36.

¶ εἴασε, *sivit*) Magnum judicium. Referri huc potest Heidanus de Orig. erroris, lib. sexto &c.

¶ πάντα, *omnes*) Multitudo errantium non tollit errorem.

¶ ὁδοῖς αὐτῶν, *vias ipsarum*) idololatriæ, quam ipsæ iniverunt.

17 οὐκ ἀμάρτυρον, *non expertem testimonii*) Nam habuere gentes testimonium a DEO, de DEO. Ac jam plane *jubet*. c. XVII. 30.

¶ ἀγαθοποιῶν, *benefaciens*) Testimonium DEI etiam in pœnis exseritur; sed magis proprie in beneficiis, ex *cælo* videlicet. Hos. II. 21.

¶ οὐρανόθεν, *de cælo*) Sine dubio Paulus cœlum hîc nutu manuve designavit. Cœlum sedes DEI. conf. *descenderunt*. v. 11.

¶ ὑετοὺς) *Pluvia* cœlum, terra, mare inter se copulantur. Pulcre igitur hoc loco nominatur, & fortasse tum *pluvia* erat.

¶ διδοὺς, *largitus*) in macrocosmo.

¶ καιροὺς, *tempora*) Soles, ventos & anni tempora.

¶ ἐμπιπλῶν, *implens*) in microcosmo.

¶ τροφῆς, *cibo*) in corpore, quotidie.

¶ εὐφροσύνης, *lætitia*) in animo; temporibus festivis.

18, 19 τοὺς ὄχλους, *turbas*) Hæ ab extremo ad extremum impulsæ.

19 τὸν παῦλον, *Paulum*) Hic verba fecerat. v. 12. Barnabas periculorum particeps, c. XV. 26. tamen minus exosus erat.

20 κυκλωσάντων, *circumdantibus*) tanquam sepeliendum.

¶ εἰσῆλθεν, *intravit*) magna fiducia; confirmaturus fideles.

21 ἱκανοὺς) *bene multos.*

¶ ὑπέστρεψαν, *reversi sunt*) salutari opera.

22 καὶ ὅτι) Eadem particula v. 27.

¶ ὅτι, *quod*) Hoc & ad consolandum pertinet & ad hortandum.

¶ διὰ, *per*) Hoc tutum iter.

23 *χειροτονήσαντες, cum constituissent*) Magnum incrementum: novum exemplum antistitum ex ipsis recens conversis sumtorum.

¶ *παρέθεντο, commendaverunt*) Hoc verbo indicatur fides erga Christum, & amor erga sanctos. Congruit valedicentibus. c. XX. 32.

24 *παμφυλίαν, Pamphyliam*) regionem, cujus urbes, *Perge* & *Attalia*, ad mare.

26 *ἀπέπλευσαν*) *renavigarunt.*

¶ *παραδεδομένοι, traditi*) c. XIII. 2. נתינים

¶ *τῇ χάριτι*) *gratiæ* (c. XV. 40.) manaturæ ad multos.

¶ *ἐπλήρωσαν, compleverunt*) Verbum jucundissimum.

27 *συναγαγόντες, cum congregassent*) hujus rei causa. Sic c. XV. 30.

¶ *ἀνήγγειλαν, renuntiarunt*) retulerunt, ad eos, qui divinæ vocationis conscii, successum avide exspectarant.

¶ *μετ' αὐτῶν, secum*) Conf. *μετὰ cum* c. XV. 4. Luc. I. 58. X. 37.

¶ *θύραν, ostium*) Ioh. X. 1 s. Ps. CXVIII 19. conf. Act. X. 45 not. *εἴσοδον, introitum* appellat Paulus 1 Thess. I. 9.

CAP. XV.

1 Κ*ατελθόντες, descendentes*) quasi suppleturi, quod Paulus & Barnabas prætermisissent.

¶ *ἐδίδασκον, docebant*) data opera.

2 *στάσεως*) Vocabulum *μέσον.*

¶ *πρὸς*) *adversum.*

¶ *ἔταξαν, ordinarunt*) fratres.

¶ *ἀναβαίνειν, ascendere*) Conf. de tempore & causis hujus itineris, Gal. II. 1 seqq.

¶ *παῦλον καὶ βαρνάβαν, Paulum & Barnabam*) Poterant hi auctoritatem suam tueri, & negare decisionem Hierosolymis petendam: nam se habere Spiritum sanctum. Ceteri poterant contendere, duos illos non debere esse legatos, sed alios liberioris judicii. Sed utrinque omnia fiunt modeste & candide. Facilius fuit ex Ethnico Christianum facere, quam Pharisaicam obnunciationem vincere.

¶ *καί τινας, & quosdam*) Lætum est habere socios & fidei & itineris.

¶ *τοὺς ἀποστόλους καὶ πρεσβυτέρους, apostolos & presbyteros*) Alter ab apostolis ordo erat presbyterorum. Hebr. זקנים *seniores.*

3 *προπεμφθέντες, deducti*) Frequens & sanctum officium.

¶ *διήρχοντο, pertransibant*) etiam in via propagantes regnum DEI.

¶ *ἀδελφοῖς, fratribus*) qui erant in Phœnice & Samaria.

4 *ἀπεδέχθησαν, suscepti sunt*) solenniter.

¶ *ἐκκλησίας, ecclesia*) Ecclesia ponitur ante Petrum & reliquos apostolos ipsos.

¶ *ἀνήγγειλαν, renuntiarunt*) Hierosolyma, dum apostoli ibi manebant, metropolis erat ecclesiarum, quo omnia erant referenda. v. 33. Hac ipsa expositione via muniebatur ad decisionem.

¶ *μετ' αὐτῶν*) *δι' αὐτῶν*, v. 12. *cum ipsis* & *per ipsos.* Apostoli erant, ut ministri & ut organa.

5 *ἐξανέστησαν, surrexerunt*) ante ceteros, Hierosolymis.

 ¶ *Φαρι-*

¶ *φαρισαίων, pharisæorum*) Etiam conversos subinde comitatur pristina intellectus, voluntatis & affectuum ratio.

¶ *πεπιστευκότες, qui crediderant*) qui a Iudaismo ad Christianismum transierant.

¶ *τὸν νόμον μωϋσέως, legem Moysis*) Conf. v. 24. De universa lege loquuntur. c. XIII 39 not. Neque tamen hoc loco expressior legis moralis mentio requirenda est. nam Paulus etsi justitiam ex ea esse negaret, tamen legem statuebat. Rom. III. 31. Ideoque pharisæi credentes, cum dicerent, sine circumcisione salutem obtineri non posse, non habuere causam expressius dicendi, sine lege morali salutem obtineri non posse; tametsi ab hac ipsa sententia non longe abessent, quam idcirco Petrus refutat, v. 10. 11.

6 *συνήχθησαν, convenerunt*) ex professo. Specimen boni concilii.

7 *πολλῆς, magna*) Plerumque, prægressa humani studii disceptatione, divina sequitur Decisio. Vide Iobum.

¶ *ἀναστὰς, surgens*) ut verba faceret.

¶ *πέτρος, Petrus*) Vltima hæc in Actis mentio Petri.

¶ *ἀρχαίων, antiquis*) c. X.

¶ *ἐν . . . .*) Simillima constructio, 1 Chron. XXVIII. 4. 5. ἐξελέξατο ἐν ἐμοὶ -εἶναι βασιλέα-καὶ ἐν τοῖς υἱοῖς τοῦ πατρός μου ἐν ἐμοὶ ἠθέλησε τοῦ γενέσθαί με εἰς βασιλέα-καὶ ἀπὸ πάντων τῶν υἱῶν μου-ἐξελέξατο ἐν Σολομῶντι τῷ υἱῷ μου καθίσαι (αὐτὸν) ἐπὶ θρόνου κτλ. Sententia Petri est: DEVS per Israëlitas, & nominatim per me, gentes vocavit: & addit, *in nobis*, ne rem ad se solum redigat. Sic quoque verbum σπουδάζω accusativum cum infinitivo habet 2 Petri I, 15.

¶ *ἀκοῦσαι, audire*) Verus Christianus est, de quo dici potest, quod h. l. dicitur ad finem v. 9.

¶ *τοῦ εὐαγγελίου, evangelii*) Hic & c. XX. 24. id est, bis tantummodo, *evangelii* nomen ponitur in hoc libro, & sæpius dicitur *via*, *sermo*, *doctrina Domini*. Nam *evangelii* appellatio magis congruit initiis.

8 *ὁ καρδιογνώστης, qui novit corda*) qui *cor*, non carnem *spectat*.

¶ *ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς, testimonium perhibuit illis*) Duo verba, utrumvis cum participio: ἐμαρτύρησε, δοὺς· καὶ οὐδὲν διέκρινε, καθαρίσας. αὐτοῖς, Dativus, uti c. X. 43.

¶ *αὐτοῖς, illis*) Illos placere sibi, testatus est dato Spiritu sancto. Gal. III. 5.

9 *τῇ πίστει, fide*) ex auditu evangelii hausta, v. 7 fin. idque sine circumcisione, sine lege.

¶ *καθαρίσας, purificans*) Puritatis sedes, *cor*. Repetitur hoc verbum ex cap. X. 15.

¶ *αὐτῶν, eorum*) Qui habet Spiritum sanctum & fidem, (id quod ipso sensu spirituali percipitur,) is habet libertatem & puritatem, nec jam subjicitur legi.

10 *νῦν*) *nunc* demum, quasi *τὰ ἀρχαῖα illa antiqua*, inquit Petrus, nil sint. Apostrophe ad pharisæos, & severus elenchus.

¶ *τί πειράζετε ἐπιθεῖναι ζυγὸν κτλ. quid tentatis imponere jugum*) Post πειράζετε, τὸν θεὸν inseritur a plerisque; ex phrasi Scripturæ frequentissima. Brevior autem lectio, τί πειράζετε ἐπιθεῖναι ζυγὸν; valde facilem habet & locutionem & sententiam. *Irenæum* sic quoque legisse arbitror: & Gallasium in eo nunc magis, quam Grabium sequor. Apud Tertullianum de Pud. c. 21 inseritur *Dominum*. Hie-

Hieronymus alibi legit, *Deum*; multis locis, non legit.

¶ ζυγὸν, *jugum*) Conf. Ies. X. 27. βάρος, *onus*: v. 28. Petrus non circumcisionem per se vocat jugum; sed totam legem, cujus pars insignis erat circumcisio, qua abrogata, toti legi metuebant pharisæi. Nectit ergo consequentiam (sub metonymia consequentis expressam, uti cap. V. 9. Gal. II. 14 fin.) hoc modo: dum statuitis, sine circumcisione salutem obtineri non posse, totius legis jugum imponitis cervicibus discipulorum. conf. Gal. V. 1 not. Cumque ab hac totius jugi impositione illi non abhorrerent, (quæ ipsa deinde radix Galatismi fuit,) Petrus hoc quoque præcidit, & circumcisioni ac potius totius Legis jugo opponit non plane agnitam ab illis Gratiam Christi salvantem; præmisso etiam Cæsareensium exemplo, qui & sine circumcisione & sine lege justitiam sint adepti.

¶ τῶν μαθητῶν, *discipulorum*) Iam sunt discipuli, non demum fieri debent.

¶ ὃν ὔτε, *quod neque*) Causa abrogationis.

¶ ὔτε οἱ πατέρες ἡμῶν, *neque patres nostri*) quibus cur imposita tamen lex fuerit, Paulus passim docet. Nisi aliquando imposita fuisset, nemo agnovisset, jugum ferri non posse. Non dicit h. l. Abrahamum, Isaacum & Iacobum, quibus circumcisio promissionis sigillum, non jugum fuit; sed Israëlitas sub Mose.

¶ ὔτε ἡμεῖς) *neque nos*; præsertim libertate semel gustata.

11 Κυρίυ ἰησῦ, *Domini Iesu*) Non additur ἡμῶν *nostri*: quia solenni hoc loco significatur *Dominus omnium*.

¶ πιςεύομεν, *credimus*) nos credimus, *quod* salvemur; vel potius credimus, *ut* salvemur: fide ad salutem enitimur.

¶ σωθῆναι, *salvari*) De *Salute* agebatur. v. 1.

¶ κἀκεῖνοι, *etiam illi*) scil. de quibus v. 7. Est enim antecedens v. 7-9. consequens v. 10. 11. Et dicuntur ἐκεῖνοι, *illi*, ob tempus satis remotum. v. 7. Patres, qui ne ipsi quidem ferre potuerint jugum, a paritate rationis comprehenduntur sub verbo πιςεύομεν, *credimus*, sicuti sub verbo ἰσχύσαμεν, *valuimus*, adeoque sub *gratiam* jugo oppositam rediguntur. Petrus sic argumentatur: quomodo gentes sunt salvatæ olim Cæsareæ, eo modo discipuli præsentes. Argumentum procedebat pridem a Iudæis ad gentes: c. X. 47. XI. 15. 17. Gal. II. 15 f. & nunc idem profertur a gentibus prius conversis ad reliquas. Hanc sententiæ Petrinæ summam repetit Iacobus, v. 14.

12 ἐξηγυμένων, *narrantes*) Quo ipso confirmata est sententia Petri.

13 μετὰ, *postquam*) Omnia fiebant ordine.

14 συμεὼν) *Simon* habet *Lat.* Iacobus, Hebræorum apostolus, Hebraico nomine Petrum appellat.

¶ ἐξ ἐθνῶν λαὸν, *ex gentibus populum*) Egregium paradoxon. Et quia nomen pristinum ἐθνῶν, *gentium*, retinent; hinc infert Iacobus, eos populum DEI fore, etiamsi per circumcisionem non aggregentur ad populum Iudaicum.

¶ ἐπὶ) Eadem particula, c. II. 38. IV. 17 f.

15 τύτῳ) *huic rei.*

¶ συμφωνῦσιν, *consonant*) Petrus experientiam, & eam quidem, quæ ipsi obtigerat, produxit, per se αὐτόπιςον validamque, non minus, quam v. gr. Abrahæ tempore. Iacobus Scripturam propheticam superaddit. Pulcra harmonia.

 ¶ οἱ

¶ *οἱ λόγοι*, *sermones*) multi, quorum continuo unus, Amosi, explicite allegatur.

16 *μετὰ ταῦτα ἀναςρέψω καὶ ἀνοικοδομήσω τὴν σκηνὴν δαυὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀνοικοδομήσω καὶ ἀνορθώσω αὐτήν· ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸν κύριον, καὶ-τὸ ὄνομά μου ἐπ' αὐτοὺς-ταῦτα*) Amos IX. 11. 12. LXX, *ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναςήσω τὴν σκηνὴν δαυὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναςήσω· καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν, καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος· ὅπως ἐκζητήσωσί με οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων καὶ-τὸ ὄνομά μου, λέγει-ταῦτα.*

¶ *μετὰ ταῦτα*, *posthac*) Hebr. *In die illo.* Vtrumque refertur ad N. T.

¶ *ἀναςρέψω*) אשוב *revertar.* verbum pro adverbio: *rursum ædificabo.*

¶ *τὴν σκηνὴν δαυὶδ, tabernaculum David*) Alias dicitur *domus David*, *solium David*: sed hîc, *tugurium David*, quia ad magnam tenuitatem res ejus redactæ erant. Sæpe sub allegoria rei architectonicæ describitur ecclesia N. T. etiam ex gentibus exstruenda. Ps. CII. 14 ss. Eph. II. 20. *Tabernaculum Davidis*, id est Christi.

17 *ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸν Κύριον· ut requirant ceteri hominum Dominum*) Hebr. sic: *ut potiantur reliquiarum Edomi.* Iacobus & ceteri in concilio videntur hebraice locuti. Vtrinque firmatur Iacobi sententia: nam quæ *Edomi* ratio, eadem est *gentium omnium.* Conferatur docta Ludovici de Dieu animadversio ad h. l. De utrisque *οἱ κατάλοιποι reliqui* sunt, qui ex magnis calamitatibus supersunt. Rom. IX. 27. Zach. XIV. 16 &c. Et potissimum nititur Iacobus v. 14 illis verbis: *ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου*, *super quos invocatum est nomen meum.* quod comma ex accentibus Hebraicis & *Edomitas* & *omnes gentes* complectitur. Nec temere factum, ut LXX int. in ea verba discederent, quæ latius sonantia declarandæ latitudini gratiæ inservirent.

¶ *πάντα*, *omnes*) *sine respectu personarum & operum.* Ionas.

¶ *ἐπικέκληται*, *vocatum est*) Delectatus est hac phrasi *Iacobus*, Ep. cap. II. 7.

¶ *ἐπ' αὐτοὺς*, *super illos*) ut sint mei.

¶ *ποιῶν*, *faciens*) Præsens tempus cum emphasi. conf. v. seq. Est hæc apud Iudæos Germanos Haphtara verno tempore legi solita.

18 *γνωςὸν ἀπ' αἰῶνος*, *notum a seculo*) Hoc infert Iacobus ex prædictione ipsa & ex ejusdem verbis, *dies æternitatis* allegantibus, ad quæ apostolus postliminio alludit. Verba paullo ante in notis descripsimus. DEVS prædixit *ἀπ' αἰῶνος a seculo* Luc. I. 70. itaque ab æterno scivit. quare non debemus id tanquam novum & mirum fugere. DEVS circumcisionem non ita dedit, ut semper duraret illa: nam eodem tempore prædixit conversionem gentium. Illustre Axioma: uti Sir. XXIII. 20, *πρὶν ἢ κτισθῆναι, τὰ πάντα ἔγνωςαι αὐτῷ· antequam conderentur, omnia ei cognita sunt.* Ex quo divina præscientia demonstratur *omnium* rerum. nam omnia DEI opera, præmia præsertim & pœnæ, præsupponunt omnes motus, etiam liberos, creaturarum.

¶ *τὸ ἔργον αὐτοῦ*, *opus ipsius*) Singularis numerus eximiam habet emphasin. Refertur ad illud, *ὁ ποιῶν ταῦτα*, *qui facit hæc.* v. 17.

19 *παρενοχλεῖν*) *παρὰ præter.* fides quieta non obturbanda.

20 ἐπι-

20 ἐπιςεῖλαι, *mittere*) *epiſtolam.* Initium *ſcripturarum* N. T.

¶ τῶν ἀλισγημάτων - αἵματος, *a contaminationibus-ſanguine*) Hæc erant, quæ inprimis offendere poſſent ſtudioſos Moſis. ἀλίσγημα proprie dicitur de cibis impuris.

¶ τῶν εἰδώλων, *ſimulacrorum*) 1 Cor. VIII.

¶ τῆς πορνείας, *fornicatione*) quæ gentibus parum turpis erat habita. Quare etiam Paulus Corinthiis conjunctim & idolothyta diſſuadet & fornicationem prohibet. 1 Cor. VIII. 1. VI. 13. Fornicatio v. 29. c. XXI. 25 poſtremo loco ponitur, non interpellatis iis, quæ ad rem cibariam ſpectant: ſed hic cum *idolothytis* jungitur, quia cum idolorum cultu frequens. Obſerva etiam, articulum h. l. ſæpius adhiberi, quo expreſſior fiat ſermo: v. 29. nunquam, quo lenior fiat. Capite XXI. 25 bis adhibetur.

¶ τοῦ πνικτοῦ καὶ τοῦ αἵματος, *ſuffocato & ſanguine*) Hæc non ideo prohibentur, quod per Noachum, ſed quia per Moſen interdicta ſint, v. ſeq. πνικτὸν *ſuffocatum* dicitur, quicquid ſanguine non rite emiſſo mactatum aut interemtum eſt.

21 Μωσῆς γὰρ, *Moſes enim*) Non modo prophetarum, v. 15, ſed etiam Moſis dicta reſpondent Petri ſententiæ, ſed Moſes notior eſt, quam ut oporteat teſtimonium ejus citari. Sæpe τὸ γὰρ facit ad ætiologiam dicti, ut hic ſit ſenſus: *Prophetas* citavi, non *Moſen*, cujus conſenſus eſt apertior. vid. Deut. XXXII. 21. Hoc dictum videtur Iacobus in mente habuiſſe: ſed per euphemiam hoc loco non allegare voluiſſe. item Gen. XII. 3 &c. Moſes novitatem circumciſionis, præ promiſſione, memorans, rem valde probat.

¶ ἀρχαίων, *antiquis*) Idem verbum, v. 7. *Antiquiſſimum* quodque in eccleſiaſticis, ac potius in divinis inſtitutis, reſpiciendum eſt.

¶ κηρύσσοντας, *qui prædicent*) ſolenniter.

22 ἔδοξε, *placuit*) Grave verbum. v. 25. 28. 34. Synonymon, κρίνω, *judico* v. 19. unde τὰ δόγματα τὰ κεκριμένα, *dogmata judicata.* c. XVI. 4.

¶ ἐκκλησίᾳ, *eccleſia*) Hæc quoque ſuas partes habebat.

¶ ἐκλεξαμένους) Reſolve, ἵνα ἐκλεξάμενοι ἄνδρας πέμψωσι.

¶ ἐξ αὐτῶν, *ex eis*) quibus fidem eſſent habituri. Omnibus modis cavebatur, ne Paulus ſententiam concilii videretur pro ſuo referre arbitrio.

¶ καὶ σίλαν, *& Silam*) *Silvanus* comes Pauli Timotheo præpoſitus. 2 Cor. I. 19. & utr. Theſſ. I. 1. inde diminutivum *Silas.* c. XVII. 10.

23 γράψαντες, *ſcribentes*) Quis epiſtolam dictarit, ſcripſeritve, quave lingua, non exprimitur. Nil poterat ſuſpicionis eſſe. Nulla alia hodie exſtat epiſtola data ab eccleſia primitiva, quamvis multæ fuerint. c. XVIII. 27. 1 Cor. VII. 1. 2 Cor. III. 1. γράψαντες caſu recto cohæret cum πέμψαι. conf. 2 Cor. X. 2. VIII. 23 not.

¶ διὰ, *per*) Sermo conciſus: *ſcripſerunt*, & διὰ χειρὸς αὐτῶν *per manum eorum* miſerunt.

¶ τάδε, *hæc*) Multa ex Petri & Iacobi orationibus in hanc epiſtolam relata ſunt.

¶ συρίαν, *Syriam*) Non mirandum eſt, libros N. T. mature in Syriacum ſermonem eſſe tranſlatos.

¶ χαίρειν) *gaudere*, vere. v. 31. Non ſemper utuntur fideles formulis ardentiſſimis, ſed quotidianas interdum formulas

ponunt ſublimiore ſenſu. ſic v. 29. ἔῤῥωσθε *valete*. Sic Iac. I. 1 χαίρειν *ſalutem*. Petrus, aliis verbis. Vnde colligas, epiſtolam *hanc* ab Iacobo eſſe contextam in concilio, cum Iacobi *ſermone* inprimis conſonam. v. gr. παρενοχλεῖν *obturbare*, & ταράττειν, *turbare*, v. 19. 24. ἀπέχεσθαι *abſtinere*. v. 20. 29.

24 ἐτάραξαν, *turbaverunt*) Non parcunt iis, qui dubitationes invexerant. Idem verbum eadem de re, Gal. V. 10. Obſervanda ſimplicitas, gravitas & brevitas epiſtolæ.

¶ ἀνασκευάζοντες) Verbum apud LXX nunquam, in N. T. hoc uno loco poſitum. Gloſſarium apud Pricæum: *deſtruit*, καταλύει, ἀνασκευάζει. Heſychius: ἀνασκευάζει, μετατιθέναι. Conf. ergo μετατίθεσθε, Gal. I. 6.

25 ἡμῖν, *nobis*) Verſu 28 majore vi dicitur, *Spiritui S. & nobis*.

¶ γενομένοις ὁμοθυμαδὸν, *in unum ſenſum ingreſſis*) De verbo γίνομαι cum adverbio, vid. ad Ioh. I. 15.

¶ ἄνδρας, *viros*) doctores graves, non unum, ſed duos ſaltem.

26 παραδεδωκόσι, *qui tradiderunt*) adeoque probatiſſimis.

27 διὰ λόγου, *verbis*) Antitheton ad *literas*.

¶ τὰ αὐτὰ) *eadem*, quæ mox ſcribuntur. Hanc Propoſitionem excipit Tractatio v. ſeq. γὰρ, *enim*.

28 τῷ ἁγίῳ πνεύματι· *Spiritui Sancto*) Hic revelavit, quid in ea re ſtatuendum eſſet.

¶ ἐπιτίθεσθαι) *imponi*, per quoſvis doctores. Hoc verbo uſus erat Petrus, v. 10.

¶ τῶν ἐπάναγκες) *quæ ſunt ferme neceſſaria*, ex hypotheſi & ad tempus, partim etiam ſemper. ἐπὶ in compoſitione interdum minuit, ut ἐπίξανθον, *prope gilvum*.

29 πορνείας, *fornicatione*) Codices nonnulli, atque adeo *Irenæus*, *Cyprianus*, *Æthiops*, *addunt*: καὶ ὅσα μὴ θέλετε ἑαυτοῖς γίνεσθαι, ἑτέροις μὴ ποιεῖτε. quod ipſum apud nonnullos, etiam Irenæum, ex hac epiſtola ſynodica propagatum eſt in verſum 20. Epiſtola ſeorſum multo ante Hieroſolymis ſcripta & Antiochiam miſſa eſt, quam Lucas eam huic libro insereret. ſine dubio etiam primo quoque tempore a multis eſt deſcripta, & ſic propriis quibuſdam gloſſematis aucta. Ex eo genere videtur hoc eſſe ſupplementum, καὶ ὅσα κτλ. Latine id primum eſſe adjectum, & inde Græce verſum, colligas ex μὴ cum Indicativo, quod Lucas ipſe nunquam ſic adhibet, niſi in interrogatione. *Quæcunque vultis, ut faciant vobis homines, pariter etiam vos facite illis: hæc eſt Lex & prophetæ*. Matth. VII. 12. Itaque hac clauſula carere non poſſe ſynodicam hanc epiſtolam, putavere pridem nonnulli. Agnoverunt illi quidem, in Synodo quæſtionem etiam fuiſſe de lege morali. Falſum certe legis moralis uſum, credentes ex phariſæis tuebantur, quaſi per eam juſtitia & ſalus eſſet aſſequenda. Eundem falſum uſum, non legem ipſam moralem, ipſam vero legem ceremonialem, removet Synodus. Quare ad abſtinentiam ab idolothytis &c. non opus fuit addi illud, *quæcunque non vultis vobis fieri, aliis nolite facere*.

¶ εὖ πράξετε, *bene vobiſcum agetur*) Nil deerit, nil oberit πρὸς τὸ εὖ πράττειν, ad felicitatem Chriſtianam nil vos turbabit. v. 24. Hoc quoque pertinet ad *conſolationem*. v. 31.

30 ἀπο-

30 *ἀπολυθέντες, dimissi*) solenniter. v. 33.

31 *ἀναγνόντες, cum legissent*) publice.

¶ *παρακλήσει, consolatione*) Huc ref. *παρεκάλεσαν consolati sunt*. v. 32.

32 *καὶ αὐτοὶ, etiam ipsi*) perinde uti prophetico Spiritu & epistola erat scripta & Barnabas Paulusque præditi.

¶ *προφῆται, prophetæ*) c. XIII. 1 not. *Prophetæ* est *παρακαλεῖν καὶ ἐπιστηρίζειν, consolari & confirmare.* conf. 1 Cor. XIV. 3.

33 *ἀπελύθησαν, dimissi sunt*) peractis mandatis.

34 *ἔδοξε δὲ τῷ σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ*) Habent hunc versiculum editores omnes: neque ex Rob. Stephani eum textu removit Millius, qui tamen glossema esse putat. Res in ambiguo est per codices græcos, & per rationes ex contextu petitas. unde proclivitatem in utramque partem notavimus in Apparatu, p. 625 f. quanquam ibidem, & in margine, obelum prætulimus. Pro genuino versiculum habet D. Hauberus *in Bibl Betracht. III Stück p. 14 seqq.* duabus regulis fretus criticis. Earum una librarios *non magna libertate in addendo* usos censet: sed magna libertate eos uti solitos, & sæpe interpretationem unius marginalem, ab altero pro parte textus habitam & illatam esse, frequentissimis constat exemplis, ut hoc ipso loco libertas ejusmodi addidit, *μόνος δὲ ἰούδας ἐπορεύθη*. Altera regula librarios *multa*, quæ de textu non esse ipsis ob apertam viderentur rationem, *omisisse* statuit: sed librariorum cogitationes exputare, difficillimum est; ut hoc loco, multorum librariorum judicio, versiculum 34 versiculus 40 potius requirere, quam versiculus 33 repellere potuit. Conjectationes de sensu librariorum in utramque partem nusquam non sunt obviæ, neque rem expediunt, sed incertiorem faciunt. Non contentionis studio dico hoc, sed ne tales regulæ, glossematis invehendis valde opportunæ, etiam Ioh. XIV. 1. Rom. XVI. 5, & in aliis locis gravioribus veritati officiant. Ad *antiquitatem* testium hîc quoque res abit. *Latinos codices plurimos* versiculo carere scribit Millius; *libros correctos*, haud scio an Lyranus ipse. Id si ita esset, glossematis suspicio, cui nonnil h. l. dedi, valde confirmaretur. At summa consensione versiculum, ut nunc animadverto, referunt Latini codices: & horum plerique addunt, *Iudas autem solus abiit*, quod additamentum pervetus, (nam *Cassiodorius* quoque habet, ne de versione *Armena, Anglica* veteri, *Germanica* veteri dicam,) hunc versiculum, cui additur, præsupponit. Quare *Græcos* codices, versiculum referentes, amplectimur, præsertim quum versiones, *Æthiopica* & *Arabica*, apud Lud. de Dieu, cum habeant, neque *Coptica* in excerptis a La Crozio missis refragetur. In aliis, quum Lucas, & nomine, & nominis etymo, & reapse a Sila diversus (vid. *Ord. temp.* p. 278.) scripsisset, *ἀπελύθησαν - πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας αὐτούς· ἔδοξε δὲ τῷ σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ·* ab *αὐτοὺς* ad *αὐτοῦ* saltus est admissus, qui in codice *Alex.* & aliis, in exegetis Græcis, de quibus hoc loco Antimillius Whitbii silet, & in Syriaca quoque versione, hiatum dedit. Gratiam habeo amicissimo D. Haubero, qui mihi hujus loci curatius perpendendi causam dedit. Ceterum idem Silam Hierosolymam isse, redeundi animo, & inde *mansionem* ei Antiochenam adscribi, existimat.

36 *ἐπιστρέψαντες, revertentes*) Saluberrimum consilium: & tamen ultra etiam

ductus

ductus est deinde Paulus, magis magisque in occidentem.

¶ *δὴ*) Particula excitandi.

¶ *πῶς ἔχουσι, quomodo se habeant*) in fide, amore, spe. Nervus *visitationis* ecclesiasticæ. Lector: *Quomodo habes?*

37, 38 *συμπαραλαβεῖν, μὴ συμπαραλαβεῖν simul assumere, non simul assumere*) Contradictio sententiarum, vivide expressa.

37 *μάρκον, Marcum*) suum propinquum. Marcus videtur decreta in concilio libera admissione gentium, novam cepisse alacritatem: sed c. XIII. 13 prætermiserat occasionem probandi sui in cruce tum subsecuta; ideo Pauli severitatem experitur, qui tamen eum postea rursus admisit. Col. IV. 10. 2 Tim. IV. 11. Potest aliquis manere in numero fidelium, & quidem loco insigni, & tamen amittere speciale quoddam axioma; agnosci pro pio, & tamen excludi a dignitate quadam. Conf. Ez. XLIV. 10.

38 *παῦλος δὲ, Paulus autem*) Barnabas ante Paulum fuerat in Christo: sed nunc Paulus rectius incedit.

¶ *ἠξίου, censebat*) Id plus rationis habet, quam *ἐβουλεύσατο, consulebat*, apud Barnabam. vid. Luc. IX. 62.

39 *παροξυσμὸς, acutus animorum motus*) Sive Barnabas aliquanto ante minus læto animo magnitudinem junioris collegæ, Pauli, adspexit; sive præsens duntaxat hæc contentio erat, vehementia notatur hoc verbo. Barnabas æquitate, Paulus veritate nitebatur. Non alterius peccati majus est periculum in collegis sanctis & magnis. *Ampla gratia, potens fides, quæ in medio mundo, in medio peccato, inter tot insidias Satanæ, in tam incredibili infirmitate carnis, tamen sanctificat, tamen sustentat atque servat.* Iustus Ionas.

¶ *ἀποχωρισθῆναι, discedere*) Hanc quoque separationem direxit Dominus ad bonum. Nam sic ex uno pari facta sunt duo: & Paulus pro uno collega pari plures subordinatos nactus, erat expeditior. Paulus etiam postea benignam Barnabæ mentionem fecit, 1 Cor. IX. 6.

¶ *ἐκπλεῦσαι) enavigare*, alio cursu. Infinitivus pendet ab *ὥστε*. Vehementior apud Barnabam fuit paroxysmus: ex eo enim deducitur Barnabæ navigatio magis, quam Pauli profectio.

¶ *κύπρον, Cyprum*) patriam, revisurus, quomodo se haberet. v. 36. coll. c. XIII. 4.

40 *σίλαν, Silam*) pro Barnaba: & mox Timotheum pro Marco.

¶ *παραδοθεὶς, traditus*) Optimus commeatus. quo etiam minor majorem impertire potest.

41 *διήρχετο, perambulabat*) v. 36.

CAP. XVI.

1 *Ἕλληνος, Græci*) non additur, *credentis.*

3 *λαβὼν*) Hoc *παρέλκει.*

¶ *διὰ τοὺς ἰουδαίους, propter Iudæos*) Nam propter credentes non jam opus erat. v. 4.

4 *αὐτοῖς, eis*) *fratribus.*

5 *ἐστερεοῦντο, corroborabantur*) sublata disceptatione, c. XV. 1. Rarum incrementum, numero simul & gradu.

6 *διελθόντες) cum peragrassent*, non prohibente Spiritu. nam Galatica regio non erat pars Asiæ, hic nominatæ. Phrygia

gia pars erat Asiæ, & in ea jam, quod satis erat, dixerant.

¶ κωλυθέντες, *vetiti*) per quoddam dictamen internum. Sæpe renisus animi, cujus causam non sentiunt pii, non est aspernandus. Vicissim de impulsu ad agendum vid. c. XVIII. 5. XVII. 16.

¶ λαλῆσαι, *loqui*) Nondum erat maturum: Macedoniæ nunc destinati erant; alii poterant ad Asianos venire. quin etiam *Lydia* erat Asiana. Ac postea uberrime factum est, c. XIX. 10.

7 μυσίαν, *Mysiam*) quippe Asiæ partem.

¶ βιθυνίαν, *Bithyniam*) distinctam ab Asia provinciam. 1 Petr. I. 1. Alias non *tentassent.*

¶ οὐκ εἴασε, *non sivit*) perinde ut in Asia.

9 ὅραμα διὰ τῆς νυκτός, *visum per noctem*) Non dicitur fuisse somnium; tametsi nox erat. sic c. XVIII. 9. Nullum aliud somnium in N. T. memoratur, nisi quæ Iosepho obtigere, primis illis temporibus, Matth. I & II, & Pilati, ethnici, uxori. Act. II. 17 verba ex Ioële repetuntur. Nox opportuna discendæ voluntati divinæ.

¶ ἀνὴρ, *vir*) qui non Lydiam, nec fortasse Commentariensem, sed potius omnes ex *Macedonibus* credituros, etiam si ipsi adhuc non scissent, repræsentavit. ait enim: *fer opem NOBIS.* Fuit angelus, vel imago quædam. uti c. X. 11.

¶ μακεδὼν, *Macedo*) quem ex veste vel lingua aliove indicio Paulus dignoscebat, re postea respondente. Adhuc non venerat Paulus in Europam.

¶ βοήθησον, *fer opem*) per evangelium, v. 10. adversus Satanam, adversus cæcitatem.

10 εἶδε, *vidit*) Vnus vidit Paulus: omnes tamen reguntur.

¶ ἐζητήσαμεν, *quæsivimus*) quæsita nave. Incipit hic sermo in prima persona pluralis numeri. Interfuit igitur scriptor hujus itinerarii, Lucas. Troade Philippos Paulum comitatus est; & deinde Philippis Troada, c. XX. 6. & ultra.

¶ συμβιβάζοντες, *certo statuentes*) Tantum habebant ex hoc viso certitudinis, quantum opus erat ad iter suscipiendum Iustus Ionas: *Iam etiamsi non contingat talis visio, quemlibet sua fides & Spiritus docebit, etiamsi vocetur per homines, an sua vocatio sit ex DEO, & an DEO placeat.*

¶ προσκέκληται, *arcessierit*) Itaque Dominus jam ibi erat, & præviam ejus apud Macedonas præsentiam adumbrabat visio. v. 9.

11 εὐθυδρομήσαμεν, *recto cursu venimus*) Secundus cursus auxit fiduciam illorum. Salvete vero, inquit adhuc Europa.

12 πρώτη τῆς μερίδος, *prima illius partis*) Citerior, Asiam versus, Macedoniæ pars, habebat Neapolin; ulterior, Philippos. Strymon fluvius interfluebat. Neapolin cur transierint, nulla causa indicatur: fortasse nulla erat ibi synagoga, nulla certe commorandi ratio. Inde primum, ex ordine viæ quoque, in *illa* Macedoniæ parte, oppidum erant Philippi. Articulus habet vim demonstrativam. Supervacua conjectura, πρώτης pro πρώτη τῆς. v. *Baumg.* I. H. E. 3:8.

¶ κολωνία) *Colonia*, Romana. κολωνίαν penacuit Xiphilinus.

13 ἔξω, *extra*) Iudæi vel sua vel aliena voluntate remotos a gentibus conventus agitabant.

¶ παρὰ ποταμὸν, *juxta flumen*) Ad aquas sæpe sacra facta, & templa exstructa. Id opportunum puritati corporis. Etiam citra hanc causam acta, sive tellus prope aquam, aptior est & amœnior, quam medius campus.

 ¶ ἵνα-

¶ ἐνομίζετο) Νομίζεται id, quod legis, juris, moris est.

¶ προσευχὴ, oratio) Neque domus neque actus orandi hîc significatur, sed institutum. v. 16. Ibi solitus erat haberi conventus, precum causa; sive ibi ædes fuit, sive nulla fuit. De *domo* synagogæ non dicitur, ἐ ἐνομίζετο συναγωγὴ εἶναι.

¶ καθίσαντες, *sedentes*) Non statim contulere se ad docendum.

¶ γυναιξὶ, *mulieribus*) Si adfuissent alii viri, qui verba facerent, Paulus non statim cœpisset loqui. c. XIII. 14 f.

14 λυδία, *Lydia*) nomen mulieris hujus, vel cognomen nomine notius. *Thyatira*, urbs, est in *Lydia*, ut pleræque urbes, quæ etiam in Apocalypsi occurrunt.

¶ πορφυρόπωλις, *purpuraria*) Lydiæ mulieres, arte purpurandi celebres. inde etiam mercimonium.

¶ πόλεως, *civitatis*) Vel simpliciter patria, vel etiam commercium urbis, quod Lydia sustineret, notatur.

¶ σεβομένη τὸν Θεὸν, *colens DEUM*) Hauserat aliquid ex prophetis.

¶ διήνοιξε, *aperuit*) Διανοίγεσθαι *aperiri* proprie dicitur de oculis: & cor habet oculos. Eph. I. 18. Cor clausum per se: sed DEI est, id aperire. Sic 2 Macc. I. 4, διανοίξαι (ὁ Θεὸς) τὴν καρδίαν ὑμῶν, *aperiat Deus cor vestrum.*

15 οἶκος, *domus*) Quis credat, in tot familiis nullum fuisse infantem? & Iudæos, circumcidendis, Gentiles, lustrandis illis assuetos, non etiam obtulisse eos baptismo?

¶ παρεκάλεσε, *deprecata est*) Animus fidelium adhæret iis, per quos lucrifacti sunt.

¶ εἰ, *si*) hoc loco non dubitationem, sed vim petendi exprimit.

¶ κεκρίκατε, *judicastis*) Iudicarant, baptismo collato.

¶ παρεβιάσατο, *coëgit*) Malæ speciei vitandæ causa non statim obtemperarunt; ne viderentur propter victum in Macedoniam venisse.

16 πύθωνα) Hesychius: πύθων, ὁ ἐγγαστρίμυθος. quanquam πύθων latius denotat quemlibet, ex quo πυθέσθαι datur.

¶ ἐργασίαν) *Quæstum* fraus alit; vera religio tollit.

17 κατακολουθήσασα, *subsecuta*) prope, multum, a tergo. conf. ἐπιστρέψας, *conversus*. v. 18.

¶ οὗτοι, *hi*) Præclara verba: verum tali testimonio non erat opus, sed repressione ejus, ne videretur Paulus commercium cum hoc spiritu habere. Erat spiritus non e pessimis; quia non citius commovit Paulum: sed tamen expelli dignus.

18 διαπονηθεὶς, *dolens*) honoris sui, fugâ; divini, amore.

¶ ἀπ' αὐτῆς, *ab ea*) Probabile est, hanc ancillam conversam esse.

19 ἰδόντες, *videntes*) Atqui sic debebant cogitare: Spiritus Python aut vere laudavit Paulum, aut non vere. Si non vere, falsus est spiritus: si vere, cur adversemur Paulo?

20 στρατηγοῖς, *prætoribus*(Hi potestatem militarem simul & civilem administrabant; inferiores tamen, quam οἱ ἄρχοντες *principes*. v. 19. coll. v. 22 not.

¶ ἐκταράσσουσιν, *conturbant*) Volunt dicere: *ex* pace in turbas traducunt.

¶ πόλιν, *civitatem*) Suberat utilitas privata; publica obtenditur.

¶ ἰκ-

¶ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Invidiosa appellatio. Antitheton: *Romani*.

21 ἔθη, *mores*) Omnia omnium philosophorum dogmata mundus aut admisit aut adoptavit: sed veritatis evangelicæ hic character est, ut habeat quiddam corruptioni humanæ singulariter & inimicum & invisum.

¶ ἃ οὐκ, *quos non*) Sed impios *mores* licet tenere?

¶ ῥωμαίοις, *Romanis*) Frequens exceptio civitatis mundi adversus regnum DEI. Hodienum *Romanitas* Paulo repugnat.

22 συνεπέστη) ἐπέστη *cum* ancillæ dominis.

¶ περιῤῥήξαντες, *detrahentes*) Ipsi prætores vestimenta Pauli & Silæ detraxerunt; nam sequitur demum, ἐκέλευον *jubebant*.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Pauli & Silæ.

23 ἐπιθέντες, *cum imposuissent*) Non statim dicunt, se esse Romanos; aut in tumultu non sunt auditi. Non semper omnibus præsidiis omni modo utendum: divino regimini auscultandum.

¶ παραγγείλαντες, *præcipientes*) Magis placandæ, ut videtur, turbæ causa, quam quod Paulum & Silam sontes putarent. v. 35.

25 μεσονύκτιον, *media nocte*) solenni eis, ut verisimile est, hora. Occupatio nocturna sanctorum vigilantium.

¶ προσευχόμενοι, *orantes*) verberibus, cruore, fame macerati.

¶ ἐπηκροῶντο, *audiebant*) cum prolubio.

¶ οἱ δέσμιοι, *vincti*) His novum erat *acroama*.

26 πάντων, *omnium*) etiam captivorum, quorum in animis magna conversio consecuta.

27 ἔξυπνος, *expergefactus*) repente.

28 μεγάλῃ, *magna*) ut retineret hominem.

¶ μηδὲν, *nihil*) Fides Christiana vitam futuram pandit; & tamen homines efficacissime ab αὐτοχειρίᾳ *inferenda sibi vi* revocavit.

¶ ἅπαντες γάρ, *universi enim*) Multa erant graviora, cur non deberet se interficere: sed Paulus id arripit, quod maxime opportunum erat.

29 φῶτα, *lumina*) plurale; ut luceret in toto carcere.

30 κύριοι, *domini*) Sic Ioh XII. 21. Pridie non sic eos appellarat. Non audierat hymnos Pauli, v. 25. nam dormierat. v. 27. sed tamen vel antea vel postea senserat, quis esset Paulus.

¶ σωθῶ, *salvus fiam*) *Salutis* nomen vel ex ancillæ quoque sermone, v. 17, vel unice ex conscientia perculsa desumsit.

31 Κύριον, *Dominum*) Non agnoscunt se *dominos*.

¶ οἶκος, *domus*) Mentio *domus* tremebundum eo magis erigit. Herum sæpe sequitur domus.

33 ἔλουσεν, *lavit*: ἐβαπτίσθη, *baptizatus est*) pulcra vice.

¶ παραχρῆμα, *cont*.*io*) Mirabile momentum.

34 τράπεζαν, *mensam*) Fides alacrem, prudentem, liberalem facit.

35 ἀπόλυσον, *dimitte*) Magna mutatio sententiæ. conf. ἀσφαλῶς *diligenter*. v. 23. Porro tali modo custos & in fide confir-

matus & magna ſolicitudine liberatus eſt. quid enim alias faciendum ei fuerat? Sic David, ne bellaret contra Iſraël. 1 Sam. XXIX.

¶ ἐκείνες, *illos*) Loquuntur ut de alienis.

37 ῥωμαίυς, *Romanos*) Tarſenſes, cives Romani. Paulus *Romano* nomine non utitur principaliter, ſed κατ' ἄνθρωπον alia de cauſa. In regione nunc primum adita perſecutio ſpecioſior potuerat opinionem vitæ ſceleſtæ afferre, & evangelio officere. quare Paulus ſemel teſtatum facit, ſe eſſe innocentem. Hieroſolymis nota erat apoſtolorum innocentia: quare cum ſilentio tulerunt omnia.

¶ ἐ γάρ) Hoc ἀποτομίαν auſteritatemque quandam habet juſtam. neque enim acerbitati locus erat apud apoſtolum, præſertim tam gratioſo tempore. v. 26. 33.

¶ αὐτοί, *ipſi*) non per *lictores*.

40 ἐκ τῆς φυλακῆς, *ex carcere*) ex loco ſtatuve cuſtodiæ, quo ſe receperant, ne commentarienſi periculum afferrent; vel ex ſuperiore parte domus.

¶ ἰδόντες, *videntes*) Oſtendunt, ſe non coactos eſſe properare.

¶ τὺς ἀδελφὺς, *fratres*) itineris comites, recenſve converſos.

¶ παρεκάλεσαν, *conſolati ſunt*) ne offenderentur adverſis.

CAP. XVII.

1 Ἀμφίπολιν καὶ ἀπολλωνίαν, *Amphipolim & Apolloniam*) urbes item Macedoniæ.

¶ ἡ συναγωγὴ, *ſynagoga*) cujus erant non ſolum Theſſalonicenſes, ſed etiam aliarum civitatum Iudæi. Nam ad urbem, non ad domum pertinere videtur ὅπȣ *ubi*.

¶ εἰωθὸς, *conſuetudinem*) Quæſivit bonas occaſiones in locis ordinariis.

¶ σάββατα, *ſabbata*) non excluſis diebus interjectis.

¶ τρία, *tria*) Numerus completus.

3 διανοίγων καὶ παρατιθέμενος, *adaperiens & inſinuans*) Duo gradus, ut ſi quis nucleum, fracto cortice, & recludat & exemtum ponat in medio. Fides eſt clavis. Huic binario verborum mox reſpondet, ὅτι, καὶ ὅτι, *quod, & quod*. Tractavit ordine hæc duo capita: 1. quæ eſſent prædicata Meſſiæ in V. T. 2. ea propria eſſe Ieſu. conf. ad Matth. XVI. 21.

¶ παθεῖν, *pati*) ad mortem.

¶ ὅτος, *Hic*) Subjectum: *hic, IESVS, quem ego annuntio vobis*. Prædicatum: *Chriſtus*.

4 ἐπείσθησαν, *crediderunt*) Antitheton, οἱ ἀπειθῦντες *non credentes*. v. 5.

¶ προσεκληρώθησαν, *adjuncti ſunt*) Inſigne verbum: *ſors illorum facti ſunt*. unde eccleſia κλῆρος, *ſors*. 1 Petr. V. 3.

¶ τῶν τε σεβομένων, *& de colentibus*) Frequens in hoc libro vocabulum, præcipue de Græcis religioſis: c. XIII. 43. 50. XVI. 14. XVIII. 7, ſed de Græcis iis, qui ſynagogas adibant, v. 17. Omnes per ſe ſunt oleaſtri; ſed oleaſter oleaſtro ad inſitionem minus ineptus eſt: & ubi minor importunitas naturalis, ibi facilior tranſitus ad fidem.

¶ γυναικῶν, *mulierum*) Hæ præ viris intereſſe ſolebant rei divinæ. Cic. ad Terentiam: *dii, quos tu caſtiſſime coluiſti; hominesque, quibus ego ſemper ſervivi*.

¶ πρώτων, *primariarum*) quæ illuſtre præbebant exemplum.

5 ἰα-

5 ἰουδαῖοι, *Iudæi*) cum tantus esset progressus. *Locus: qui primi sint ad persequendum evangelium, nempe ii, qui soli jactant se sanctos & religionis magistros.* Ionas.

¶ ἀγοραίων) qui venales in *foro* stabant ad omnem operam.

¶ ὀχλοποιήσαντες) ὄχλος, manus, numerus, hominum.

¶ ἐθορύβουν) θορυβέω, active, ut Sap. XVIII. 19.

6 μὴ εὑρόντες, *cum haud invenissent*) v. 10.

¶ τὸν ἰάσονα, *Iasonem*) Zelus exardescens, quum eos, quos petit, non invenit, proximos arripit.

¶ βοῶντες, *clamantes*) cum vehementia.

¶ οἱ) Loquuntur ut de hominibus valde notis, & tamen confuse. conf. c. XXI. 28.

¶ ἀναστατώσαντες, *qui concitant*) Calumnia.

7 ὑποδέδεκται, *suscepit*) clam. Hæc notio verbi, Iac. II. 25, sed non Luc. XIX. 6.

¶ οὗτοι πάντες, *hi omnes*) Eos, qui fugerant, & qui aderant, notant.

9 λαβόντες) οἱ πολιτάρχαι.

¶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν) τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι est *satisfacere*: Marc. XV. 15. ἱκανὰ δοῦναι, *satis dare*: λαβεῖν τὸ ἱκανὸν, *satis accipere*. Correlata. Chrysost. ad h. l. ὅρα πῶς ἱκανὰ δοὺς ἰάσων ἐξέπεμψε παῦλον, ὥστε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἔδωκεν ὑπὲρ αὐτοῦ. Iason sponsorem se pro Paulo præbuit.

10 ἐξέπεμψαν) *emiserunt* Thessalonica, & miserunt *Beroeam*.

¶ ἀπήεσαν) *abierunt*, novo periculo, fortiter.

11 εὐγενέστεροι) *generosiores* Iudæis Thessalonicensibus Vere nobiles animæ, quæ in rebus divinis faciles sunt.

¶ ἀνακρίνοντες, *scrutantes*) Character veræ religionis, quod se dijudicari patitur. Προθυμία καὶ ἀνάκρισις *promta voluntas & scrutinium accuratum*, bene conveniunt.

¶ ταῦτα, *hæc*) quæ v. 3 exprimuntur.

12 ἐξ αὐτῶν, *ex eis*) Iudæis.

¶ γυναικῶν, *mulierum*) quas *viri* sequebantur.

13 κἀκεῖ σαλεύοντες, *etiam illic commoventes*) Magna intemperies.

14 ὡς ἐπὶ) ὡς cum ἐπὶ, εἰς, πρὸς, sæpe πλεονάζει, ut docet *Heupelius* de dialectis p. 69, & sic LXX, ὡς πρὸς θάλασσαν, Ez. XLI. 12. sed h. l. ὡς proprie ponitur pro *velut*. Iter videbatur ad mare fieri; sed Athenæ petebantur. Ipse fortasse Paulus aut Silas & Timotheus tum nesciebant, quo ferretur. v. seq.

15 καθιστῶντες) *constituentes*, i. e. curantes, in tuto locantes.

¶ παῦλον, *Paulum*) qui sua sponte non cedebat periculo.

16 ἐκδεχομένου, *cum exspectaret*) Non statim in animo habebat loqui Athenis: sed tamen mox, non exspectatis sociis, insigni & extraordinario zelo stimulatus rem gerit miles Christi. Sæpe solus ita rem gessit. Gal. II. 13 s. 2 Tim. IV. 16.

¶ κατείδωλον) *idolis refertam*. Ejusdem formæ composita, κατάκαρπος, κατάσκιος.

18 συνέβαλλον) *congrediebantur*.

¶ τί, *quid*) Superbia rationis saturæ & fastidiosæ.

¶ σπερμολόγος) Hesychius: σπερμολόγος, φλύαρος, καὶ ὁ τὰ σπέρματα συλλέγων

λέγων, καὶ κολοιώδες ζῶον. confer Eustathium. *Semen* Pauli non caruit fructu: philosophiæ Atheniensium caruere fructu. Henr. Bullingerus: *Nuspiam* Paulus *minore cum fructu quam Athenis docuit. nec mirum, cum ibidem fuerit ceu lustrum & latibulum quoddam philosophorum, qui semper extitere præsentissima veræ pietatis pestis.*

¶ ξένων, *peregrinorum*) quæ Athenienses antehac non habuerint.

¶ καταγγελεύς, *annuntiator*) Hoc verbum eis rependit Paulus. v. 23.

¶ ὅτι) Hoc *quia* refertur ad illud: *Alii vero dicebant.*

¶ ἀνάστασιν, *resurrectionem*) Putabant, Paulum loqui ita de Iesu, ut si per resurrectionem factus esset δαιμόνιον· non ipsam ἀνάστασιν *resurrectionem* pro dea sibi offerri putarunt.

¶ εὐηγγελίζετο, *annuntiabat*) brevi collocutione, qua eorum animum tentabat. coll. v. seq.

19 ἄρειον πάγον) Dicasterium erat in *colle* (id Græce πάγος) arci Cecropiæ opposito, extra civitatem, a *Marte* appellatum. Eo Paulum, pæne tanquam reum, duxere.

¶ δυνάμεθα γνῶναι) Formula percontandi, ut apud Latinos: *Possum scire?* Habet autem apud hos Atticos ironiam. nam spermologus, qualem Paulum putabant, rimarum plenus est: neque sibi quicquam dici posse putabant, quod non pernossent prius.

¶ καινὴ) Si quid *novi* habeat, audire cupiunt.

¶ ἡ ὑπὸ σοῦ λαλουμένη, *quæ a te dicitur*) data opera.

20 ξενίζοντα, *nova*) Idem verbum, 1 Petr. IV. 4. 12.

21 ἀθηναῖοι, *Athenienses*) Elegans horum characterismus sequitur.

¶ ἐπιδημοῦντες) *commorantes*; unde mores iidem.

¶ ηὐκαίρουν, *vacabant*) Præteritum, quo notatur, quales tum auditores habuerit Paulus. Curiositas cedit fidei.

¶ λέγειν, *dicere*: ἀκούειν, *audire*) Duo genera.

¶ καινότερον, *magis novum*) Nova statim sordebant: *noviora* quærebantur. Inde frequens Græcis comparativus καινότερος. Eodem utitur Chrysost. de Sacerd. § 418, de Paulo, τοὺς καινοτέρους διωγμούς· & *Theophr.* in Charactere τοῦ λογοποιοῦ. διὸ ἐρωτῆσαι· ἔχεις περὶ τοῦδε εἰπεῖν καινόν; καὶ ἐπιβαλὼν ἐρωτᾶν, μὴ λέγεταί τι καινότερον; *Noviora* autem quærebant, non modo in iis, quæ quotidie accidunt; sed, quod nobilius videtur, in philosophicis.

22 ἐν μέσῳ, *in medio*) Amplum theatrum.

¶ ἔφη, *ait*) Vt apud Lycaonas Theologiam naturalem catecheticam, sic Athenis acroamaticam proposuit, mirabili sapientia, subtilitate, plenitudine, civilitate. Quærunt illi nova: Paulus oratione apostolico-philosophica incipit ab antiquissimo & venit ad novissima: quæ utraque illis nova erant. Ostenditque rerum omnium originem & finem; de quibus tantopere disceptabant philosophi, & Stoicos juxta atque Epicureos aptissime revincit.

¶ κατὰ πάντα, *per omnia*) plane.

¶ ὡς δεισιδαιμονεστέρους) δεισιδαίμων, *religiosus*, verbum per se μέσον, adeoque ambiguitatem habet clementem & exordio huic aptissimam, in quo apostolus, uti c. XXII. 3 Iudæos, ita h. l. gentes leniter tractat, donec subsequente decla-

declaratione, ἕυρον γάρ, *inveni enim*, ad elenchum vergit. Itaque δεισιδαίμονας eos vocat, qui in religione timorem per se non malum habebant citra notitiam, sive qui ἀγνοοῦντες ἐυσεβοῦσιν *ignorantes colunt* Numen. v. seq. Mitigat etiam orationem comparativus: & particula ὡς *ut* declarat & lenit. Adverte, lector: Impietas & falsæ religiones, quotquot sunt, quantæ quantæ sunt, quod ad animam pertinet, *timores* sunt: sola *religio Christiana* hoc habet, ut nobilissimas hominis facultates & affectus expleat, timoremque liquidum & cum timore fiduciam, amorem, spem, lætitiam afferat.

¶ ὑμᾶς θεωρῶ, *vos video*) Magna perspicacia & parrhesia. Vnus Paulus contra Athenas.

23 διερχόμενος, *transiens*) Non diu Athenis commorari voluit Paulus: Silam & Timotheum jussit quam celerrime ad se venire; & tamen ante eorum adventum Athenas reliquit. v. 15. 16. c. XVIII. 1. 5. Innuit ergo, non sibi deesse, quod agat, etiamsi Athenienses Paulo non darent operam. *Spermologum* se non esse, re ipsa docet.

¶ ἀναθεωρῶν, *videns*) Sapienti omnia, in quæ incidit, inservire possunt: sed ex multis optima deligit, ut Paulus unam aram, ceteris missis, allegat.

¶ σεβάσματα) *opera, rei sacræ ergo condita.*

¶ ἐπεγέγραπτο, *inscriptum fuerat*) Plusquamperfectum, moratum. Atheniensibus hujus ætatis vel major jam vel minor tribui poterat ignorantia, quam auctoribus *inscriptionis.*

¶ ἀγνώστῳ Θεῷ, *IGNOTO DEO*) Ne articulus quidem additus ab Atheniensibus. Diogenes Laërtius: *Quum Athenienses aliquando peste laborarent, Epimenides lustravit urbem, pestemque compescuit hoc modo: Sumpsit oves nigro & candido vellere, duxitque in Arium pagum, atque inde quo vellent abire permisit, his qui illas sequebantur mandans, ubicunque illæ recubuissent, singulas mactarent τῷ προσήκοντι Θεῷ peculiari Deo: atque in hunc modum quievit lues. Ex eo jam hodieque per Atheniensium pagos* βωμὺς ἀνωνύμυς aras sine nomine *inveniri certum est.* Pausanias, in Phalero βωμὺς fuisse ait θεῶν τε ὀνομαζομένων ἀγνώστων καὶ ἡρώων· quæ verba ita distinguenda videntur, ut alios statuerent θεὺς ὀνομαζομένυς, alios ἀγνώστυς. Philostratus 6, 2. σωφρονέστερον περὶ πάντων θεῶν ἔυ λέγειν, καὶ ταῦτα ἀθήνησιν, ἔ καὶ ἀγνώστων θεῶν βωμοὶ ἵδρυνται. Tertullianus contra Marcionem: *Invenio plane diis ignotis aras prostitutas, sed Attica idololatria est.* Græca Scholia hanc adferunt inscriptionem: θεοῖς ἀσίας καὶ ἐυρώπης καὶ λυβίης, θεῷ ἀγνώστῳ καὶ ξένῳ. Sed testem hujus inscriptionis nullum proferunt. Hieronymus Comm. in Ep. ad Titum: *Inscriptio aræ non ita erat, ut Paulus asseruit*, Ignoto Deo: *sed ita*, Diis Asiæ & Europæ & Aphricæ: diis ignotis & peregrinis. *Verum quia Paulus non pluribus diis indigebat ignotis, sed uno tantum ignoto deo, singulari verbo usus est, ut doceret, illum suum esse deum, quem Athenienses in aræ titulo prænotassent.* Confer *C. Reineccii* not. ad h. l. Omnibus invicem perpensis apparet, fuisse primo unam quandam aram, hac inscriptione: *Ignoto DEO*, uni videlicet summo illi omniumque conditori, mortalibus impervestigabili. cujus aræ exemplo, ad veterum philosophorum mentem, non dissentiente ænigmate Epimenideo, erectæ, Athenienses struxerint alias plures, *Ignoto Deo* dicatas; donec superstitione semper in deteriora relabente, alii unam sæpe aram *diis ignotis*

con-

conjunctim inscriberent, in tam multis unum certe, qui attenderet, propitiusque esset, se nacturos rati. Atque huc fortasse tendit illud plusquamperfectum ἐπεγέγραπτο *inscriptum erat*, ut Paulus significet, pristinam formam, *Ignoto Deo*, recentioribus formulis, *diis ignotis*, esse veriorem. Sic Lucanus lib. II. *dedita sacris* Incerti *Judæa* Dei. Luciani philopatris τὸν ἐν Ἀθήναις ἄγνωστον ἐφευρόντες *Ignotum*, *qui Athenis est*, *invenientes*: non obscura ad Lucam allusione. Non dissimile quiddam de Romanis memorat Gellius l. 2. c. 28.

¶ εὐσεβεῖτε, *colitis*) Verbum lene, ad gentes.

¶ τοῦτον, *hunc*) Vagam Atheniensium cæcorum intentionem figit Paulus. *Ignotum*, inquit, non tamen *peregrinum* prædico vobis.

¶ ἐγὼ καταγγέλλω, *ego annuntio*) quicquid de me sentiatis.

24 ὁ ποιήσας, *qui fecit*) Sic demonstratur Deus unus, verus, bonus, a creatura diversus, ex creatione conspicuus.

¶ κόσμον, *mundum*) mox, *cælum & terram.*

¶ κύριος, *dominus*) Ps. L. 9 f.

¶ χειροποιήτοις, *manufactis*) Sequitur, *a manibus.*

¶ κατοικεῖ, *habitat*) Antitheton de hominibus v. 26 bis.

25 οὐδὲ, *nec*) Negatio pertinet ad προσδεόμενος. Προσδεῖσθαι dicitur, qui habet aliquid, sed cum indigentia aliqua. 2 Macc. XIV. 35, σὺ, κύριε, τῶν ὅλων ἀπροσδεὴς ὑπάρχων, εὐδόκησας ναὸν κτλ.

¶ θεραπεύεται) Medium.

¶ τινὸς) Duplex antitheton πᾶσι & πάντα. Neutro τινὸς connotatur masculinum.

¶ διδοὺς) *dedit & dat.*

¶ πᾶσι) *omnibus* viventibus & spirantibus, summe προσδεομένοις *indigentibus.* De homine speciatim, v. seq.

¶ ζωὴν, *vitam*) Huc ref. *vivimus.*

¶ πνοὴν, *spiritum*) *halitum.* Huc ref. *movemur.* Per spiritum continuatur vita. Hoc momento spiro, alterum subsequens momentum non est in potestate mea.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Huc ref. *sumus.*

26 ἐξ ἑνὸς) Accedit apud plerosque, αἵματος· quod haud scio, an ipse legerit *Irenæus.* æque subaudiri posset ἀνθρώπου, ex eo, quod sequitur, πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων. Certe antitheton est, ἑνὸς, πᾶν, *unius & omne.*

¶ πᾶν ἔθνος, *omne genus*) Non dicit, πάντα ἔθνη *omnes nationes.* Omnes una gens sumus.

¶ ὁρίσας, *definiens*) Deum esse, qui hominibus terram dederit habitandam, probat Paulus ab ordine temporum & locorum, summam Sapientiam gubernatoris indicante, omnia humana consilia vincentem. Deut. XXXII. 8. II. 5. 9 ss. Ps. LXXIV. 17. CXV. 16.

¶ προστεταγμένους) Sic LXX, Ier. V. 24, κατὰ καιρὸν πληρώσεως προστάγματος θερισμοῦ. & Sir. XXXIX. 16. 18. πᾶν πρόσταγμα ἐν καιρῷ αὐτοῦ ἔσται. ἐν προστάγματι αὐτοῦ πᾶσα ἡ εὐδοκία.

¶ ὁροθεσίας, *terminos*) per montes, flumina &c.

27 εἰ, *si*) Via patet; Deus inveniri paratus est: sed hominem non cogit. Ita liberum eum esse voluit, ut, quum homo Deum quærit & invenit, id respectu DEI sit quodammodo quasi contingens quiddam.

¶ ἄρα-

¶ ἄραγε) Hæc particula facilem conatum innuit.

¶ ψηλαφήσειαν, *attrectarent*) Id medium inter *quærere* & *invenire*. *Tactus*, sensuum crassissimus & infimus, convenienter hic dicitur de gentibus.

¶ καίτοιγε, *quamvis*) Particula h. l. non tam concessivam vim habet, quam ἐπιτατικὴν, ut augeatur inveniendi facilitas. Non necesse est hoc universum pernoscі: quilibet ex se uno potest argumentum capere.

¶ οὐ μακρὰν, *non longe*) Litotes. id est, plane prope, intime; propinquitate præsentiæ & necessitudinis. Ratio perversa eum putat esse *longe*.

28 ἐν αὐτῷ) *In ipso*, non in nobis. ἐν in dicit præsentiam ex necessitudine intima efficacissimam, ut non possimus sentire nos ipsos, quin sentiamus Illum.

¶ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καί ἐσμὲν, *vivimus & movemur & sumus*) Sunt tria illa, *vita & halitus & omnia*. v. 25. ἐσμὲν, *sumus*, quicquid sumus, qui sine illo nil essemus. *Esse* innuitur ejusmodi, quod motum, ut motus vitam sequitur. Cyprianus: *In Patre sumus, in Filio vivimus, in Spiritu S. movemur & proficimus.*

¶ τινὲς τῶν καθ' ὑμᾶς, *quidam ex vestris*) ποιητῶν addunt multi: & poëta quidem erat Aratus, cujus testimonium Paulus allegat, docens, Deum esse Spiritum: sed graviter poëtæ vocabulo & Arati nomine abstinet.

¶ τοῦ) pro αὐτοῦ, *ejus*, DEI.

¶ γένος, *genus*) Est hic articulus Theologiæ naturalis; neque in Theologia Christiana ita debet urgeri, ut non plus tribuatur ceteris necessitudinis nostræ vinculis cum DEO in Christo. αὐτοῦ γάρ ἐσμεν ποίημα, *Ipsius enim sumus factura*. Eph. II. 10.

¶ ἐσμὲν, *sumus*) nos omnes, homines, mente prædit.

29 οὐκ ὀφείλομεν, *non debemus*) Clemens locutio, præsertim in prima persona plurali. *Divinum quiddam inspiravit nobis. ergo cum genus simus Dei, & vitam habemus ac spiritum, stultum est credere, muto lapidi aut argento inesse numen, cum haud dubie summa vita sit, quæ nobis vitam dedit.* Ionas.

¶ χαράγματι) Casus sextus.

¶ τέχνης, *artis*) externæ.

¶ ἐνθυμήσεως, *cogitationis*) internæ.

¶ τὸ θεῖον) Conveniens appellatio *Dei* apud homines ab ejus cognitione adhuc remotiores.

¶ ὅμοιον, *simile*) Inter Deum & materiam homo est quodammodo medius. Homo non est similis metallo. Ergo Deus multo minus est similis metallo: nam homo, Dei genus, Deo similis est. Neque solum hoc loco similitudo negatur, sed quæcunque congruentia, quæ fundamentum præbeat faciendi simulacri, ex quo sperari possit, Naturam Dei delectari talibus. Atheniensibus statuæ non erant pro diis; at Paulus ne repræsentandi quidem vim eis relinquit.

30 χρόνους) *tempora* longa, quæ & vos & antiquiores aliæ gentes consumsistis. Etenim Athenienses, Ægytiorum coloniam, ab Iside ejusque peplo nunquam retecto, inscriptionem illam, *Deo ignoto*, sumsisse docet Gottfr. Olearius Diss. de Gestis Pauli in urbe Athen.

¶ τῆς ἀγνοίας, *ignorantiæ*) *Ignorantia* objicitur Atheniensibus? Hanc ipsi sunt fassi. ἀγνώστῳ *ignoto* ἀγνοοῦντες, *ignorantes*. v. 23.

¶ *ὑπεριδὼν*) Frequens verbum apud LXX int. de re, quæ non curatur, & ſine ope propitia vel ſine animadverſione ſevera relinquitur. Eſt enim verbum *μέσον* medium, huic loco aptiſſimum. Gen. XLII. 21. Lev. XX. 4. Num. XXII. 30. Deut. XXI. 16. XXII. 1. 3. 4. Iob. XXXI. 19. Et Deus dicitur *ὑπεριδεῖν* Lev. XXVI. 44 coll. v. 43. Deut. III. 26. Zach. I. 12. Ps. LV. 1. LXXVIII. 59. 62. Iob. VI. 14. Itaque Paulus hoc dicit: Deus tranſmiſit tempora ignorantiæ, ſine pœnitentiæ, fidei, ac judicii prædicatione, ut ſi ipſe non animadverteret, nec valde diſpliceret ei tantus error humanæ gentis. Conf. Matth. XX. 7. & Act. XIV. 16 *εἴασε ſivit*, quanquam Paulus Athenis ſeverius loquitur, quam ad Lycaonas locutus erat. nam illos comiter invitarat; hîc per ſpeciem comminationis agit.

¶ *τὰ νῦν, nunc*) Hic dies, hæc hora, inquit Paulus, terminum diſſimulationis divinæ, & majorem aut gratiam aut pœnam affert.

¶ *παραγγέλλει, denuntiat*) etiam per Paulum.

¶ *πανταχοῦ, ubique*) Vbique prædicatur pœnitentia; quia omnes judicabuntur. Pœnitentes effugiunt.

¶ *μετανοεῖν*) *reſipiſcere*, ab ignorantia &c. Paulus homiliæ ex Theologia naturali deſumtæ tamen ad miſcet nonnulla ex Theologia revelata. conf. v. 27. 28. Nam etiam gentes lucrifiunt per doctrinas ſupernaturales.

31 *μέλλει κρίνειν*, *judicabit*) Apte hoc in *Areopago* dictum, ubi jus dicebatur. Addit mox Paulus mentionem *juſtitiæ*, uti apud *judicem* Felicem. c. XXIV. 25.

¶ *ἐν ἀνδρὶ*, *in Viro*) Sic appellat Ieſum, pro captu auditorum. Plura erat dicturus audire cupientibus. *in* conſtr. cum *judicabit*.

¶ *ᾧ*) pro *ὃν*, *quem*.

¶ *ὥρισε*, *definivit*) ſcil. judicem. c. X. 42.

¶ *πίστιν παρασχὼν*) Deus Ieſum e mortuis reſuſcitavit, eaque re *demonſtravit*, Ieſum eſſe glorioſum judicem omnium. De hac ipſa phraſi conf. Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 450. & de uſu verbi *παρέχειν* Camerar. comm. utr. ling. col. 328 ſeq. Deo *fidem παρασχόντι* omnes *fidem* habere debent. Itaque pœnitentiam & fidem hîc quoque Paulus prædicat: cumque fides Athenienſibus plane ignota ſit, elegantiſſime ad eam duntaxat alludit phraſi illa. Quæ ceteroqui etiam innuit, neminem cogi.

¶ *ἀναστήσας*, *quum ſuſcitavit*) De nexu reſurrectionis Chriſti, & prædicationis univerſalis, vid. c. XIII. 32 not. Luc. XXIV. 46 ſ. Paulus ne hunc quidem ſermonem concluſit ſine mentione reſurrectionis Chriſti.

32 *ἐχλεύαζον*, *irridebant*) interpellantes Paulum. Principale motivum fidei accepere pro ſcandalo, ex ſuperbia rationis. Et hoc uno ſic arrepto, cetera omnia repudiant.

¶ *εἶπον*, *dixerunt*) promtiore animo.

33 *οὕτως*, *ſic*) ancipiti auditorum obſequio: nullo edito miraculo.

¶ *ἐξῆλθεν*, *exivit*) Non obtruſit ſe.

CAP. XVIII.

1 *Χωρισθεὶς*, *digreſſus*) quaſi invitus, cito. Idem verbum v. ſeq. Non diu Athenis manſit Paulus. Homines multa intelligentia præditi facile tantum audiunt, quod ſatis eſt, ſi volunt accipere.

¶ *ἀθη-*

¶ ἀθηνῶν, *Athenis* κόρινθον, *Corinthum*) In illa urbe, literæ & philoſophia; in hac, mercatura maxime florebat. Inde utriusque urbis habitus ad evangelium pulcre inter ſe conferri poſſit. Multo majorem fructum Corinthi Paulus habuit, quam Athenis.

2 προσφάτως) Sic LXX, Deut. XXIV. 5.

¶ ἐληλυθότα, *qui venerat*) Poſtea reverterunt, Rom. XVI. 3, poſt varias peregrinationes.

¶ τοὺς ἰουδαίους, *Iudæos*) Romani, pro ſua elatione, non curarunt Iudæos & Chriſtianos diſcriminare. Iudæos natione, expulit.

3 εἰργάζετο, *opus faciebat*) in urbe tam ſplendida.

¶ σκηνοποιοὶ, *tabernacularii*) Iudæi ſolebant ſtudiis doctrinæ adjungere opificia.

5 συνείχετο τῷ λόγῳ, *urgebatur verbo*) Virtus verbi intus Paulum urſit. Conf. Ier. XX. 9. XXIII. 9. ubi accedit parallelismus verbalis, ἐγενήθην ὡς ἄνθρωπος συνεχόμενος ἀπὸ οἴνου, *factus ſum ut homo, qui vino urgetur.* Pro λόγῳ, πνεύματι ſcripſerunt alii, ex v. 25, vel ex cap. XVII. 16. Quisque etiam in ſua anima debet talem συνοχὴν vim conſtringentem obſervare, &, ubi juſtam ſentit, ſequi. id ſummam lætitiam; ſed negligere, dolorem affert. Acuebant Paulum, quæ Silas & Timotheus nunciarant.

6 ἐκτιναξάμενος, *excutiens*) Geſtus intelligitur ex adjecto ſermone.

¶ αἷμα) *ſanguis*, anima. Oppoſita ſunt vita & mors: vita, anima; mors, ſanguis effuſus. conf. 1 Sam. XXII. 22.

¶ ἐπὶ) Hebræis על *ſuper*. Hoc notat reatum *incumbentem*.

¶ καθαρὸς ἐγὼ, *mundus ego*) Sic dicere non poteſt, quiſquis teſtimonio non perfunctus eſt prius.

¶ πορεύσομαι, *vadam*) Ita mutavit Paulus hoſpitium; neque tamen ſe plane ſubtraxit Iudæis melioribus, quos eo ipſo fecit attentiores.

7 ἰούστου, *Iuſti*) ex gentibus.

¶ συνομοροῦσα, *vicina*) ut ii, qui ſynagogam frequentabant, tamen porro poſſent audire doctrinam de Ieſu Chriſto.

8 ἐπίστευσε τῷ Κυρίῳ, *credidit Domino*) Ipſe Dominus Ieſus teſtabatur per Paulum. c. XIV. 3.

¶ ἀκούοντες, *audientes*) Criſpi converſionem, Pauli ſermonem.

9 μὴ φοβοῦ, *noli timere*) Huc ref. διότι *quia*, prius.

¶ λάλει, *loquere*) Huc ref. διότι *quia*, alterum, mox.

10 ἐγὼ, *ego*) Fundamentum fiduciæ.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Impletum eſt hoc, v. 14 ſ.

¶ ἐπιθήσεται) *admovebit ſe.* Neutrum, frequens apud LXX.

11 ἐκάθισε, *ſedit*) Cathedra Pauli Corinthia, Petri Romanâ teſtatior.

¶ ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ἕξ, *annum & menſes ſex*) Longum tempus. ſed tanto tempore quantillum hodie lucri fit? Doctores & auditores in culpa ſunt.

12 γαλλίωνος) Hic *Gallio* Senecæ frater erat, ob morum facilitatem ac dulcedinem a Seneca & aliis commendatus. Tali charactéri convenit actio Gallionis hoc loco.

¶ ἀνθυπατεύοντος) Achaja tum proprie *proconſularis* provincia erat.

¶ ἀχαΐας, *Achajæ*) cujus metropolis Corinthus.

13 ἀναπείθει) *perſuadendo excitat*. tranquilla prius omnia fuiſſe dictitant.

14 εἶπεν, *dixit*) Vel quod Paulo faveret, vel quod Iudæos contemneret.

¶ *ἀδίκημα, injuria*) civilem actionem postulans.

¶ *ῥᾳδιούργημα, scelus*) criminali actione dignum.

¶ *ἠνεσχόμην, sustinerem*) Sane judicem decet *ἀνοχὴ, tolerantia*, recte functurum officio. Iudæos Gallion sibi molestos innuit.

15 *εἰ, si*) Neglectim loquitur Gallio: ut mox, *τούτων, istorum.*

¶ *ζήτημα*) *Quæstiones* non amant tales viri. c. XXIII. 29. XXV. 19. 20. Certe quæstionum causa, quamvis de maximis religionis capitibus, nemo vinculis aut morte debet affici. c. XXIII. 29. XXV. 25.

¶ *περὶ λόγου*) *de doctrina.*

¶ *ὀνομάτων, nominibus*) At magni est quæstio de nomine Iesu. Gentilium nomina erant fabulæ atque umbræ. Singulare quiddam habet religio Christiana, a qua cognoscenda abhorruit humana ratio, in aliis rebus omnibus curiosissima.

17 *ἐπιλαβόμενοι, prehendentes*) in gratiam Gallionis.

¶ *σωσθένην, Sosthenem*) Crispi successorem. v. 8. coll. c. XIII. 15 not. Hic Sosthenes præerat accusationi: postea conversus. 1 Cor. I. 1.

¶ *οὐδὲν, nihil*) quamvis ex *quæstione* nata esset *injuria.*

¶ *τῷ γαλλίωνι, Gallioni*) Græcis contra Iudæos conniventi.

18 *ἱκανὰς, complures*) dum componerentur animi, & ne videretur aufugisse.

¶ *ἀποταξάμενος, valedicens*) sermone, conventu publico.

¶ *συρίαν, Syriam*) v. 22 fin.

¶ *σὺν αὐτῷ, cum eo*) Beatus comitatus, Ephesum usque.

¶ *πρίσκιλλα, Priscilla*) Viro præponitur uxor, spectatior.

¶ *κειράμενος, radens*) Vt moris erat in voto. c. XXI. 24. Num. VI. 18.

¶ *ἐν κεγχρεαῖς, Cenchris*) Relicta Corintho habitum capitis sumsit Iudaicum, ad Iudæos proficiscens. Hoc iter Paulus Iudæis potius dedit. v. 19.

¶ *εὐχὴν*) *Votum* hoc, cujuscunque rei fuit, proprie non fuit Naziræatus, sed Naziræatui affine. idque Paulus hoc nomine videtur suscepisse, ut necessitatem sibi imponeret celeriter peragendi iter hoc Hierosolymitanum. v. seqq.

20 *ἐρωτώντων, rogantibus*) Non semper sub plausibili hominum invitatione præsens est vocatio divina.

21 *εἰς ἱεροσόλυμα, Hierosolymis*) Huc refertur versus 22. Species *festi* non exprimitur hoc loco: aliquot post annis eo properavit ad *pentecosten.* c. XX. 16.

¶ *ἀνακάμψω, revertar*) Id factum, c. XIX. 1. Interim crevit desiderium illorum.

22 *ἀναβὰς, ascendens*) Hierosolyma. v. 21.

¶ *τὴν ἐκκλησίαν, ecclesiam*) primariam, ex qua propagatæ sunt reliquæ.

23 *διερχόμενος, perambulans*) Nova visitatio ecclesiarum.

24 *ἀλεξανδρεὺς, Alexandrinus*) Vrbs illa, sedes doctrinarum.

¶ *λόγιος*) *doctus, eloquens.* Omnes artes in regno DEI, si absit typhus, utiles fieri possunt: sed inprimis adsit oportet *facultas Scripturarum*, & fervor Spiritus, quo vel mediocres artes corroborantur. Et tamen fructus est *gratiæ*, non artis. v. 27.

25 *τῷ πνεύματι*) *Spiritum* habebat non ea ratione, de qua c. XIX. 6, sed modo communi.

¶ *ἐλάλει, loquebatur*) privatim.

¶ *ἐδίδασκεν, docebat*) publice.

¶ *ἀκρι-*

¶ ἀκριβῶς, *diligenter*) nullam occasionem prætermittens. Sequitur, *diligentius*, v. 26.

¶ μόνον, *tantum*) Non excluditur notitia de Christo quælibet: sed nondum audierat Apollo de morte, resurrectione, Paracleto. c. XIX. 2 f.

26 ἤρξατο, *cœpit*) Habenti dabitur.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Dijudicarunt, quid ei deesset.

¶ ἐξέθεντο, *exposuerunt*) privata institutione. Qui Iesum Christum novit, potentes in Scriptura docere potest. Et hi ab illis facile docentur.

27 βουλομένου, *cum vellet*) Bonorum hominum bona voluntas adjuvanda.

¶ διελθεῖν, *transire*) Audierat sine dubio, quæ Paulus gessisset, in illis locis, Corinthi præsertim.

¶ προτρεψάμενοι) *hortati eum*, currentem incitantes.

¶ ἔγραψαν, *scripserunt*) Commendationis argumenta colligi possunt ex v. 24 f.

¶ τοῖς μαθηταῖς, *discipulis*) qui erant Corinthi, vel etiam in via.

¶ συνεβάλετο) *contulit*, copia sermonum utilium. Huic verbo annecte διὰ, *per. Credenti*, *per gratiam*, qua pollet, omnis omnium facultas *fructuosa* redditur.

¶ τοῖς πεπιστευκόσι, *ad fidem adductis*) *Rigavit* Apollo, non *plantavit*: & Iudæos convincere magis poterat, quam gentiles convertere.

28 τὸν) Articulus emphaticus in prædicato. nam subjectum ipso nomine proprio satis determinatur.

CAP. XIX.

1 Ἀνωτερικὰ, *superiora*) c. XVIII. 23.
¶ μαθητὰς, *discipulos*) Christianos, quos non viderat c. XVIII. 19. Fortasse interjecto tempore Ephesum venerant. Semper nova messis subnascitur.

2 πνεῦμα ἅγιον) Non additur articulus: sermo indefinitus pro parte eorum, qui interrogantur.

¶ πιστεύσαντες) *quum fidem suscepistis*.

¶ οἱ δὲ) *illi autem* aperte dixerunt.

¶ οὐδὲ) *i. e. ne hoc quidem audivimus*, *alios esse*, *qui eum accipiant*. Nam neque Mosen neque Iohannem Baptistam sequi potuissent, quin de Spiritu sancto ipso audissent.

¶ ἔστιν, *est*) id est, *accipitur*. Vid. Ioh. VII. 39 not.

3 οὖν, *ergo*) Hæc quæstio admirationem continet: ex quo consequitur, omnes, qui in nomen Iesu expresse baptizati sunt, eo tempore accepisse Spiritum sanctum. Nec quærit Paulus, an baptizati sint, sed εἰς τί, *in quid*; omnes enim baptizabantur.

¶ ἰωάννου, *Iohannis*) Baptisma Iohannis, inquiunt, suscepimus, ut doctrinæ ejus nos daremus. Latissime igitur propagatum erat Iohannis baptisma cum doctrina ejus: sed, ut fit, apud remotiores & posteriores minus pure minusve plene administrata res est.

4 ἰωάννης, *Iohannes*) Ab h. l. nulla Iohannis Baptistæ mentio in N. T. Hic demum totus Christo locum facit. Magna hæc fuit actio Pauli.

¶ μετ' αὐτὸν) *post se*.

¶ τουτέστιν εἰς τὸν χριστὸν ἰησοῦν, *id est*, *in Christum Iesum*) Sic Iohannis baptistæ testimonium declaravit Paulus.

5 ἀκούσαντες, *audientes*) Commemorat Lucas, quomodo discipuli Ephesii obsecuti sint Paulo, suscipientes baptismum in nomen *Domini Iesu*. Nescierant enim, baptismo pœnitentiæ obligatos se fuisse

ad fidem in *Iesum Christum*: perinde ut ii, qui Iesum occiderant, quos idcirco omnes Petrus baptizari voluit in nomen *Iesu*, cap. II. 38. quanquam plurimi eorum haud pridem baptizati fuissent ab Iohanne. Matth. III. 5. 6. Apollo contra, qui baptismum Iohannis cum plena institutione de *I. C.* acceperat, non est rebaptizatus, c. XVIII. 25. neque apostoli rebaptizati sunt. Nam revera unus erat baptismus, qui Matth. III & XXVIII commemoratur: alias in Iohanne non fuisset initium evangelii, & S. Cœna Matth. XXVI baptismo foret antiquior. Matth. XXVIII. Neque hoc versu sermo est de populo per Iohannem baptizato. nam Iohannes extremo demum suo tempore Iesum monstravit. c. XIII. 25. quare non potest dici eos baptizasse in nomen Domini Iesu; nisi dicas, Iohannem bis baptizasse populum, primo ad pœnitentiam, deinde in nomen Domini Iesu. Iustus Ionas: ***Rebaptizabantur*, *qui erant baptizati Iohannis baptismate, eo quod Iohannes non esset autor justitiæ neque dator Spiritus*, *sed solum prædicaret Spiritum & gratiam*, *paulo post conferendam per Christum*, *qui solus est causa & autor justitiæ.***

¶ ἐβαπτίσθησαν, *baptizati sunt*) Manus imposuit Paulus: actum baptismi aliis reliquit.

6 καὶ, &) Simillimum exemplum aliquorum, qui primo baptizati erant in nomen IESV, deinde Spiritum S. acceperunt, exstat c. VIII. 12. 15 f.

¶ ἦλθε) *venit* promte.

¶ ἐπ' αὐτὰς, *super eos*) Cognorunt igitur jam ex effectu, esse Spiritum sanctum. v. 2.

7 ὡσεὶ, *fere*) Non opus fuit præcisum numerum notari. conf. 1 Cor. I. 16.

8 διαλεγόμενος, *disserens*) Sancta occupatio. v. 9.

9 ὡς-πλήθυς, *cum-multitudine*) Causa justæ separationis, convicia publica adversus veritatem.

¶ ἀποστὰς, *secedens*) Reliquit illis synagogam suam, contentus minore schola, & exquisitiore numero. ἀποστὰς ἀφώρισε *secedens segregavit*: suo facto commovit ceteros bonos.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) non modo sabbato aut dominico die.

¶ σχολῇ, *schola*) loco synagogæ.

12 χρωτὸς, *corpore*) χρὼς, *cutis*, *pars extima corporis.* Hic plane ad summum venit vis miraculosa.

¶ σιμικίνθια, *semicinctia*) quibus præcingebantur olim.

¶ ἀπ' αὐτῶν, *ab eis*) Sæpe morbum concitasse leguntur spiritus maligni, qui naturalis videretur.

13 ἐπεχείρησαν, *conati sunt*) Atqui nil temeritati in his rebus est loci. conf. Hebr. XI. 29. 1 Macc. V. 57 ss. de præpostera imitatione.

¶ περιερχομένων, *circumeuntibus*) ut solent circulatores.

¶ τὰς ἔχοντας, *habentes*) Hoc plurale: singulare, v. 15. Si semel successisset, sæpius ausuri fuerant.

¶ ὀνομάζειν, *nominare*) cum tamen ceteroqui alieni ab illo & vacui a virtute fidei manerent. *Dicunt*, quem Paulus prædicat, *quasi dicerent: tentabimus*, *an hoc nomine exeant dæmonia. breviter*, ***non erat fides in eis*: *Satanas autem nullis orationibus*, *nullis operibus vincitur*, *sed sola fide in verbum DEI. proinde & callidissimus spiritus videns***

videns hic illos non habere fidem, neque verbum DEI cordibus infixum, ridet. Expulsio Satanæ ex dæmoniacis adumbratio tantum est expulsionis Satanæ alias ex omnium hominum cordibus. Sicut autem illusit hic iis, qui expulsionem e dæmoniacis tantum literali invocatione nominis Iesu moliuntur sine fide: ita derisit, hodieque ridet eos, qui operibus conati sunt se ab ejus potestate liberare, sacerdotes & monachos &c. nam tum primum cœpit eis dominari, & tractare plane eos, ut voluit. callidissimus spiritus est Satan, præ cujus robore & astutia omne lumen rationis nihil est. Non cognoscitur ejus astutia, nisi per Spiritum S. neque expellitur, nisi in vera fide, & a spiritualissimis. Iustus Ionas.

¶ ὀνομάζειν τὸ ὄνομα, *nominare nomen*) Phrasis frequens apud LXX. In Hebræo τῷ שם verbum הזכיר vel נקב vel קרא additur.

¶ Ἰησοῦν, *Iesum*) *Iesum appellant simpliciter, cum dicere deberent Salvatorem mundi, resuscitatum.* Chrysost.

14 ἑπτὰ, *septem*) Quo ipso numero confisi videntur exorcistæ, juxta cum axiomate gentis & patris. Hodie septem filii vel filiorum septimus, censetur, haud scio, an sine superstitione, vi salutari pollere, ad sanandos morbos.

15 τίνες, *qui*) Hoc contemtum indicat.

16 κατακυριεύσας, *invalescens*) Spiritum malum irritarunt.

¶ ἀμφοτέρων, *amborum*) Recentiores, αὐτῶν, ex alliteratione ad αὐτῶν proxime sequens. Septem filii Scevæ id facere solebant: *duo* id fecerunt in hoc casu, quem Lucas memorat, coll. v. 13, ubi τῶν τις spectat ad septem: τινὲς, *quidam*, ad duos. Sæpe latet tale quid in una textus vocula, quod absque ea vocula ex re ipsa nemo suspicatus esset.

17 ἐμεγαλύνετο, *magnificabatur*) Gravius habiti sunt hi exorcistæ, quam ille quidam, qui dæmonia ejiciebat, Luc. IX. 49 seq. Sed iidem, a Paulo non prohibiti, tamen ipsa sua clade *pro* causa Christiana erant. Contumelia eorum, qui sinistre agunt, inservit gloriæ divinæ, & existimationi servorum DEI vera virtute præditorum.

18 τὲ, *que*) In Scevæ filios intuiti ceteri magis se removerunt ab omni malitia.

¶ ἤρχοντο, *veniebant*) *ultro*. Efficacia verbi divini, intimos penetrans animarum recessus, ut sua sponte fateantur, quod neque ulla sinceritate naturali, neque tormentis ullis adducti confiterentur.

¶ ἐξομολογούμενοι, *confitentes*) Ex hoc verbo patet, actiones illas fuisse actiones malas ante susceptam fidem patratas.

¶ ἀναγγέλλοντες, *annuntiantes*) Initium confessionis, difficile: facilior deinde expositio rei totius. eaque indicium est animi, peccatorum dominio soluti.

19 ἱκανοὶ, *multi*) Etiam magi possunt converti. c. VIII. 13.

¶ τὰ περίεργα, *curiosa*) artes magicas, magna varietate. Μείωσιν habet hæc appellatio.

¶ συνενέγκαντες, *comportantes*) magno consensu.

¶ τὰς βίβλους, *libros*) Vera religio tollit malos libros: & talibus refertus fuerat mundus. Ephesus libros curiosos & malos, invalescente verbo Domini, combussit tanquam anathema: vicissim Ephesus bonis postea libris potita, imo depositaria sacrorum librorum facta est.

Ad

Ad Ephesios quoque missa exstat epistola Pauli: Ephesi erat Timotheus, quum Paulus utramque ad eum epistolam scripsit. Porro ad Paulum martyrio proximum *libros* ex Asia Romam perferre jussus est Timotheus, 2 Tim. IV. 13. qui libri, non dubium est, quin fuerint de Scripturæ sacræ libris; neque ii de V. T. quorum ubique copia erat, sed ipsius Pauli, vel etiam aliorum apostolorum scripta, eaque *membranacea* potissimum, durabilitatis gratia. Ea *venientem* Paulus Timotheum tuto *ferre* jussit, non vendituros, opinor, eleemosynæ causa, sed ut ea Timotheo, quem in munere evangelico sibi quodammodo successorem destinarat, ante martyrium committeret coram, maximas ob causas. Pretiosissima cimelia Timotheus, ut existimare fas est, post Pauli martyrium (conf. Hebr. XIII. 23.) Ephesum aut in illam regionem reportavit. Ibidem Iohannis scripta, post Iohannis quoque obitum, eximie viguerunt. De Evangelio Iohannis autographo vid. Appar. crit. p. 602. coll. p. 420. Iohannis epistolæ, ultimusque primæ versiculus, in Ephesum inprimis conveniunt. Apocalypsis ex Patmo Ephesum missa primum, Ephesi primum lecta est. Quorsum hoc? In Appar. pag. 770. 884 non inepte sperari scripsi, fore, ut autographa apostolorum, suis munita criteriis, aliquando luci restituantur. quid si eorum aliqua Ephesi delitescant? & item Thessalonicæ? vid. not. ad 1 Thess. I. 1. Opinio est, nil amplius, non tamen ridenda, innoxia quippe, imo utilis, ad criticos a temeritate deterrendos, ne, si nimium delirent, ipsa primæva exemplaria eos redarguant olim.

¶ *κατέκαιον*, *comburebant*) Id melius erat, quam vendere, etiamsi pecunia in pauperes fuisset erogata.

¶ *ἐνώπιον πάντων*, *coram omnibus*) Insigne spectaculum.

¶ *ἀργυρίου μυριάδας πέντε*) *quinquaginta* drachmarum *millia*. Drachma fere respondet denario: de quo egi ad *Cic.* ep. pag. 76. 452. 723. Proxime accedit moneta Argentinensis, quæ valet 12 *kreuzer*, 3 *heller*: ut 5 drachmæ sint 1 fl. & paulo plus; 50000 drachmæ plus 10000 fl. Magnæ bibliothecæ pretium.

20 *ηὔξανε*, *crescebat*) extensive.

¶ *ἴσχυεν*, *invalescebat*) intensive.

21 *ἐπληρώθη*, *expletis*) Non hîc jam quiescendum sibi censuit Paulus, sed ita, quasi nil egisset, in posterum anhelat. Ephesum Asiamque obtinet: in Macedoniam & Achajam condicit: Hierosolymam spectat: Romam cogitat; inde in Hispaniam. vid. Rom. XV. 26 cum anteced. & conseq. Nemo Alexander, nemo Cæsar, nemo alius heros ad *Parvi* hujus Benjaminitæ magnanimitatem accedit. Veritas de Christo, & fides atque amor in Christum, amplificavit cor ejus, instar arenæ maris. Ordine tamen agit: *bis expletis.* Sane ad justam maturitatem res Christiana pervenerat in Asia. v. 9. 13 s. 18.

¶ *ἔθετο ἐν τῷ πνεύματι*, *proposuit in Spiritu*) Hoc de proposito sancto: de malo, *ἔθου ἐν τῇ καρδίᾳ σου*, *posuisti in corde tuo.* c. V. 4. Placuit Pauli destinatio Domino: namque Ipse addit promissum. c. XXIII. 11. Vide vigorem Pauli, c. XX. 2 not.

¶ *διελθὼν*, *transiens*) Constr. cum *πορεύεσθαι* *ire*, non cum *ἔθετο* *proposuit*. nam nondum erat in Macedonia.

¶ *δεῖ*, *oportet*) Respondit Dominus, *oportet.* c. XXIII. 11.

¶ *ἰδεῖν*

¶ ἰδεῖν, *videre*) Generose loquitur. Multa adversa manebant *visurum* Romam. id Paulus non curat.

22 διακονούντων, *ministrantium*) Multos tum habebat in negotio evangelii. v. 29.

24 ναοὺς ἀργυροῦς, *aedes argenteas*) aediculas argenteas vel clinodia, quae formam templi Dianae referrent. Talia etiam numismata fiebant. exemplum habet in Bibliis Hedingerianis margo Palaestinae.

25 ἐργάτας, *operarios*) Alii erant τεχνῖται, *artifices* nobiliores; alii ἐργάται *operarii*.

¶ ἡ εὐπορία, *quaestus*) Hujus praetextu saepe premitur fides.

26 οὗτος, *hic*) Demonstrativum ad incendendos animos.

¶ οὐκ εἰσὶ, *non sunt*) *Sunt*ne ergo, Demetri?

27 ἡμῖν, *nobis*) Dativus commodi.

¶ ἀλλὰ καὶ, *sed etiam*) Efficax sermo, quem utilitas & superstitio acuit.

¶ μεγάλης, *magnae*) Solenne Dianae epitheton. Hinc mox, μεγαλειότητα *majestatem*. conf. v. 28. 34. 35. Nomina quoque ἄρτεμις & *Diana* magnitudinem notare, docet Hilleri *Onom.* p. 795. 634. 625.

¶ εἰς οὐδὲν λογισθῆναι) Sic LXX, 1 Sam. I. 13, ἐλογίσατο αὐτὴν εἰς μεθύουσαν.

¶ καθαιρεῖσθαι, *destrui*) Misera *majestas*, quae sic *destruitur*.

¶ αὐτῆς) *ipsius*.

¶ ὅλη, *tota*) Multitudo errantium non efficit veritatem.

28 ἀκούσαντες, *audientes*) artifices & operarii.

29 ὥρμησαν, *impetum fecerunt*) Demetrius cum globo suo.

¶ θέατρον) *theatrum*, idemque forum.

¶ γάϊον καὶ ἀρίσταρχον, *Cajum & Aristarchum*) quum Paulum ipsum non invenissent. Aristarchus idem erat, qui recurrit c. XX. coll. c. XXVII. 2. at hic alius Cajus, Macedo; alius Cajus, Derbaeus, c. XX. 4. quanquam sunt, qui pro uno habeant.

30 βουλομένου, *volente*) Magna parrhesia. 1 Cor. XV. 32 not. Nulla militaris audacia par huic fortitudini. Volebat Gajum & Aristarchum defendere, Dianam redarguere.

¶ οὐκ εἴων αὐτὸν, *non permiserunt ei*) Voluntas bona, quae impeditur, tamen & bona esse potest, & bene impediri.

¶ οἱ μαθηταὶ, *discipuli*) Videntes, Paulum maxime peti. v. 26.

31 τῶν ἀσιαρχῶν, *de Asiae principibus*) iis, qui remp. gerebant, & eo tempore sacris Dianae praeerant.

32 οὐκ ᾔδεισαν, *nesciebant*) Aptus character populi tumultuantis.

33 προεβίβασαν, *produxerunt*) Faciebant hoc auctores tumultus, cum quibus conspirabant Iudaei adversus Christianos.

¶ ἀλέξανδρον, *Alexandrum*) Videtur ille ipse fuisse faber aerarius, de quo 2 Tim. IV. 14. artificii causa notus Demetrio.

¶ προβαλόντων, *propellentibus*) praesidii sui causa.

¶ κατασείσας τὴν χεῖρα) Haec phrasis vehementiorem quendam gestum innuit, quam illa ex parallelismo a quibusdam surrogata: κατασείσας τῇ χειρί. *Latinus* quid legerit, minus apparet.

¶ ἀπολογεῖσθαι, *causam dicere*) pro Iudaeis, contra Christianos.

34 ἐπιγνόντες δὲ) Casus rectus pro obliquo. *Mutatione*, inquit Camerarius, *non*

non insolita in Græco sermone, *secundum hæc*: ἄμφω δ' ἑζόμενοι γεραρώτερος ἦεν ὀδυσσεύς.

¶ ἐκ πάντων, *ab omnibus*) Nolebant audire Iudæum. Sic periculum Christianis depulsum.

35 ὁ γραμματεὺς) *actuarius.*

¶ τίς γάρ ἐστιν, *quis enim est*) Aliter dicturus fuerat Paulus. Ambigua tamen est oratio scribæ, & vel temporis causa, vel etiam ex animo sic loqui potuit. nam etiam v. 37 dicit, *vestram* deam, non *nostram*.

¶ ἐφεσίων *Ephesiorum*) Repetito nomine proprio celebritas eorum significatur.

¶ νεωκόρον) Perinthii, Herculis νεωκόροι alii populi aliorum deorum; Ephesii, Dianæ. vid. I. H. a Seelen medit. exeget. p. 523.

¶ οὖσαν, *esse*) Eo ipso tempore dignitate illa gaudebant Ephesii. vide Gregorii observ. c. X. Magnus igitur erat hominum ad ludos sacros confluxus.

¶ διοπετοῦς) Simulacrum Dianæ *ab Iove* cœlitus *delapsum* putarant.

36 ὑπάρχειν, *esse*) Verbum appositum ad tumultuantes placandos. non dicit, *fieri*, nec, *manere*: sed medium quiddam exprimit.

37 ἠγάγετε, *duxistis*) raptim, in theatrum, tanquam ad tribunal vel ad supplicium.

¶ τούτους, *istos*) v. 29.

¶ οὔτε, *neque*) i. e. nec re templum, nec verbis Dianam læserunt.

¶ οὔτε βλασφημοῦντας, *neque blasphemantes*) Apostoli non collegere multa absurda ex mythologia, sed proposuere veritatem DEI, & in genere vanitatem idolorum, v. 26. Qui credebant, ipsi postea rejecere deastros.

38 πρός τινα, *adversus aliquem*) Paulum non appellat scriba prudens.

¶ ἀγοραῖοι) scil. ἡμέραι.

¶ ἀνθύπατοι, *proconsules*) Vno tempore unus erat proconsul: sed scriba dicit in plurali, de eo, quod nunquam non esse soleat.

39 τῇ) ordinaria.

40 τῆς σήμερον) sc. ἡμέρας. c. XX. 26.

¶ αἰτίου) Masculino genere hoc accipit Vulgatus: sed neutrum in hoc libro frequens est.

¶ περὶ οὗ οὐ δυνησόμεθα) Negatio geminata. c. X. 47.

¶ συστροφῆς) quæ στάσεως speciem habet. Lene vocabulum, prudenter adhibitum.

CAP. XX.

1 Μετὰ, *post*) Nil egit Demetrius. Paulus remansit, dum tranquilla essent omnia.

2 ἐκεῖνα, *illa*) Macedoniæ.

¶ λόγῳ πολλῷ, *multo sermone*) Inprimis hoc tempore scatebat Paulus, v. 7. 9 11. quare etiam epistolas tum scripsit complures.

¶ ἑλλάδα, *Græciam*) eam, quæ media erat inter Macedoniam & Achajam.

3 ποιήσας) Nominativus a Luca positus, antequam occurreret ei prædicatum, obliquum casum postulans. Talia non solum Hebræi, sed etiam Græci & Latini habent.

¶ μῆνας τρεῖς, *menses tres*) quo tempore etiam Corinthios vidisse videtur, sed *in transitu*. 1 Cor. XVI. 7.

¶ αὐτῷ-μέλλοντι ἀνάγεσθαι, *ei*, *navigaturo*) In hoc ipsum iter Pauli Syriacum intendebant insidias.

¶ εἰς

¶ *εἰς τὴν συρίαν, in Syriam*) c. XXI. 3.

¶ *ἐγένετο γνώμη, placitum est*) Interdum generali, interdum speciali vocatione nitebantur.

¶ *ὑποστρέφειν, reverti*) Propositum etiam sanctum potest interdum mutari. conf. c. XIX. 21, ubi Paulus semel voluerat ire per Macedoniam. Apparet, voluisse Paulum, peragrata Macedonia & Achaja, Hierosolymam proficisci. Atqui tum quidem Hierosolymam non venit, sed iterum per Macedoniam reversus est. Iter Hierosolymitanum & Romanum postea alia via processit; mutato duntaxat cursûs ordine.

4 *συνείπετο, comitatus est*) Suavis comitatus.

¶ *ἄχρι τῆς ἀσίας, usque in Asiam*) In Asia pars eorum discessit, pars mansit cum Paulo. v. 6. 13 f. Trophimus una ivit Hierosolymam, c. XXI. 29, Aristarchus Romam. c. XXVII. 2.

¶ *θεσσαλονικέων, Thessalonicensium*) Sic appellantur Aristarchus & Secundus, nam Cajus erat Derbæus: Timothei patria jam notata, Lystra, Derbæ vicina.

¶ *ἀσιανοὶ, Asiani*) ex Asia stricte dicta.

5 *ἐν τρωάδι, Troade*) Nomen regionis & oppidi.

6 *ἡμεῖς, nos*) Iterum una erat scriptor libri.

7 *συνηγμένων ἡμῶν, cum congregati essemus*) ut jam tum solebant, *die Dominico.* Itaque credibile est, *fractione panis* hic denotari convivium discipulorum cum eucharistia conjunctum, præsertim quum esset tam solennis valedictio.

¶ *διελέγετο, disserebat*) Doctores spirituales non debent strictius alligari ad clepsydram, præsertim solenni & raro tempore.

8 *λαμπάδες ἱκαναὶ, lampades copiosæ*) ut omnis abesset suspicio scandali.

9 *νεανίας*) *παῖς*. v. 12.

¶ *καταφερόμενος κατενεχθεὶς*) Vnum participium diversi temporis: quanquam etiam thema *ἐνέγκω* plus dicit, quam *φέρω*. Sedentem somnus occupavit: somno depressus cecidit.

10 *ἐπέπεσεν, incubuit*) Hoc gestu non est usus Christus: est autem eo usus Elias, Elisa & Paulus.

¶ *μὴ θορυβεῖσθε, nolite turbari*) In rebus maximis prohibita fuit trepidatio. Ex. XIV. 13. 1 Reg. VI. 7. Ies. VIII. 6. Templum sine strepitu coagmentatum. In bello desiderata populi tranquillitas.

¶ *ἐν αὐτῷ ἐστιν, in eo est*) Ita loquitur Paulus, ut terrorem subitum eximat. non igitur nimium presse accipienda sunt ejus verba. Non addit, *adhuc*; neque, *iterum:* sed simpliciter affirmat, puerum esse vivum; perinde ac si ne lapsus quidem esset. Miraculum erat evidens. conf. Matth. IX. 24.

11 *κλάσας ἄρτον, frangens panem*) Hæc fractio panis erat propria Pauli, iter facturi, diversa ab ea, quæ pridie fuerat. v. 7.

¶ *ὁμιλήσας, locutus*) familiariore sermone, post sermonem graviorem, de quo v. 9.

¶ *οὕτως, sic*) nulla quiete interjecta.

12 *ἤγαγον*) *ducebant*, non, *ferebant*: nil debilitatus erat.

¶ *ζῶντα, viventem*) Ne per accidens quidem detrimenti quicquam ex Paulo ceperunt. 2 Cor. VII 9.

13 *ἦν διατεταγμένος*) Significatio media, v. Bud. comm. col. 898. *Sic de se ipso constituerat.*

¶ πεζεύειν) *pedestre iter facere* maluit, terrâ, quamvis nox fuerat insomnis; quamvis Assus oppidum erat difficili & periculoso aditu, ut notat Eustathius.

15 τρωγυλλίῳ) Nomen loci, ut in Wirtenbergia, *Korb*, eodem significatu, pagus dicitur aliquis.

¶ ἤλθομεν, *venimus*) celeri cursu.

16 ἔκρινε) *judicavit*. nam Ephesus erat a tergo.

¶ χρονοτριβῆσαι) Ne in Asia quidem *trivisset tempus* sine fructu Paulus; sed triturum tamen se fuisse statuit, si majores fructus omisisset.

¶ τὴν ἡμέραν, *diem*) Accusativus temporis.

¶ πεντηκοστῆς, *pentecostes*) Tempus urgebat. v. 6. In festo, magni conventus: magna lucrifaciendi occasio.

18 ὑμεῖς ἐπίστασθε, *vos scitis*) Felix, qui sic exordiri potest, conscientiam auditorum testando.

¶ ἐπέβην, *ingressus sum*) Id plus notat, quam *veni*: significat enim, *pedem intuli*.

¶ πῶς) Sequitur ὡς, v. 20, instar anaphoræ.

¶ τὸν) Relativum.

19 δουλεύων, *serviens*) Egregia idea Servi Domini.

¶ τῷ Κυρίῳ) *Domino*, cujus est ecclesia.

¶ μετὰ, *cum*) *Demissio animi*, *lacrymæ*, *tentationes*, sunt concomitantia: ipsum *servire* describitur v. seq.

¶ ταπεινοφροσύνης, *humili sensu*) Hunc Ephesiis quoque commendat Eph. IV. 2.

¶ δακρύων, *lacrymis*) v. 31. 2 Cor. II. 4. Phil. III. 18 Character Pauli. Lacrymæ sanctæ, apud homines ac viros de rebus naturalibus nunquam aut raro plorantes, egregium præbent specimen efficaciæ & argumentum veritatis Christianæ. Cum his tamen consistit *gaudium*. v. 24. Adde v. 37 not.

¶ πειρασμῶν, *tentationibus*) Insidiæ Judæorum varie utique tentarunt & exercuerunt animum Pauli.

¶ τῶν Ἰουδαίων, *Judæorum*) Gentium apostolus jam quasi de alienis loquitur.

20 οὐδὲν ὑπεστειλάμην, *nihil subtraxerim*) v. 27. Erant, quæ alios potuissent adducere ad subtrahenda multa vel certe aliqua: timor, favor hominum &c.

¶ τῶν συμφερόντων, *utilium*) Hæc docenda sunt: reliqua præcidenda.

¶ ἀναγγεῖλαι, *annuntiarem*) Huc ref. *publice*.

¶ διδάξαι, *docerem*) Huc ref. *per domos*, *privatim*. Ne *apostolico* quidem muneri tam late patenti publica prædicatione satis fiebat. quid *pastoribus* faciendum?

21 τὴν) Summa eorum, quæ utilia sunt, summa doctrinæ Christianæ, summa consilii divini, Pœnitentia & Fides.

¶ εἰς, *ad*) resipiscentiam, qua homines se recipiunt *ad Deum*. Refer ad *Græcos*, modo: atque *fidem* refer ad *Judæos*, qui se recipiunt *ad Christum*; paulo ante. Est chiasmus, ut Philem. v. 5 not.

22 καὶ νῦν ἰδοὺ ἐγὼ, *& nunc ecce ego*) Hæc per anaphoram graviter repetuntur v. 25.

¶ δεδεμένος τῷ πνεύματι, *vinctus spiritu*) Sciebat Paulus, se vinctum iri: animoque jam sic affectus erat, ut vinctus, neque aliud quicquam poterat in animum inducere.

¶ μὴ εἰδὼς, *ignorans*) Non debemus apostolos putare omniscios. Pendebant ex ductu divino per fidem. Sciebat Paulus

lus de aliis; v. 25. 29. de se, debebat fide implicita uti.

23 *κατὰ πόλιν, per civitates*) Omnium intererat scire, & omnes proficiebant, videntes obedientiam Pauli, & avidius audientes posthac non videndum. Patebat etiam hinc magnitudo afflictionum. Quæ ad ipsum Paulum pertinebant, Paulo per alios indicata sunt.

24 *οὐδενὸς*) *nullius* rei adversæ.

¶ *ἐμαυτῷ, mihi ipsi*) quod ad me attinet. Phil. I. 21 f. Abnegatio sui.

¶ *ὡς*) *uti*, scil. pretiosum duco.

¶ *τελειῶσαι, consummare*) Consummavit interjecto bene longo tempore. 2 Tim. IV. 7.

¶ *δρόμον, cursum*) celerem.

¶ *τῆς χάριτος, gratiæ*) N. T.

¶ *τοῦ Θεοῦ, Dei*) Hoc nomen magna vi iteratur. v. 25. 27.

25 *οὐκέτι ὄψεσθε, posthac non videbitis*) Sapienter hoc jam loco id inserit Paulus. Sic enim vehementius cetera animos movent.

¶ *ὑμεῖς, vos*) Sequitur declaratio, *omnes &c.* Rediit Roma in Asiam compluribus post annis apostolus: sed interea defuncti aliove delati sunt fere *omnes* isti. Sensus certe hic est: *scio*, ea mihi eventura, quæ, citra singularem ductum divinum, cumque mirabilem, præcidant vobis facultatem videndi mei. Metalepsis, uti c. XXI. 4.

26 *διὸ, quapropter*) Hoc deducitur ex v. 20.

¶ *μαρτύρομαι, testor*) *Conscientia vestra mihi testis erit.* Hæc vis verbi medii.

¶ *σήμερον, hodie*) Hoc magnam declarandi vim habet.

¶ *καθαρὸς, mundus*) Hæc cura debet esse valedicentis.

27 *γὰρ, enim*) Ergo qui subduxit, quæ annunciare debuerat, non est purus a sanguine auditorum.

28 *προσέχετε, attendite*) Hanc curam a me in vos devolvo. v. 31.

¶ *ἑαυτοῖς*) primum, *vobis*, deinde *gregi*.

¶ *τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, Spiritus sanctus*) Spiritus sanctus mediate, per Paulum, eos constituit. conf. c. XIV. 23. Sed quæ non est vere a Spiritu S. facta vocatio, ne mediata quidem dici meretur.

¶ *ἐπισκόπους, episcopos*) Hoc tempore appellatio episcoporum nondum erat solennis & propria: sed valet h. l. id, quod etymi vis postulat, & competit in omnes *presbyteros*, quorum vocabulum ex ecclesia Iudaica magis solenne erat. Postea Timotheus & Titus, quos apostoli modo quodam singulari præfecerant presbyteris, appellati sunt episcopi: neque tamen presbyteri non appellati etiam sunt episcopi Tit. I. 7. 5. 1 Petr. V. 2. 1. Phil. I. 1.

¶ *τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ecclesiam Dei*) Alii *τὴν ἐκκλησίαν κυρίου*, multi cum versione *Slavonica*, *τὴν ἐκκλησίαν κυρίου καὶ Θεοῦ*. Sæpe Paulus *ecclesiam Dei*, in ep. ad Thess. Cor. Gal. Tim. appellat, nunquam *ecclésiam Domini*: neque omnino *Dominum & Deum* (particula & interposita) dicit. Manet ergo, *ecclesiam DEI*: quamquam si hoc loco *ecclesiam Domini* diceret Paulus, ex parallelismo V. T. esset *ecclesia Iehovæ*.

¶ *ἣν περιεποιήσατο, quam acquisivit*) Hic ergo grex est pretiosissimus.

¶ *ἰδίου, proprium*) Est enim sanguis Filii DEI. 1 Ioh. I. 7.

29 *ἐγὼ, ego*) Firma prædictio.

¶ εἰσελεύσονται, *intrabunt*) aliunde. Antitheton: *ex vobis ipsis*. v. 30. De utrovis genere pestium apud Ephesios vid. Ap. II. 2. 6.

¶ μετὰ, *post*) Statim sub apostolorum abitum & obitum ecclesia magnam puritatis suæ partem amisit, ut patet ex illorum prædictis, monitis & querelis. De Ephesia ecclesia vid. epp. ad Tim. & scripta Iohannis.

¶ μετὰ τὴν ἄφιξίν μου) Hesychius: ἄφιξις, ἔφοδος, παρουσία. Conf. Rom. XVI. 19 not. neque unquam ἄφιξις *discessum* significat. Zosimus lib. 5, μετὰ τὴν ὀνωρίου ὡς τὴν ῥάβενναν ἄφιξιν, i. e. *Honorio Ravenna Bononiam profecto*. Eusebius lib. 6 Demonstr. evang. cap. ult. μετὰ τὴν εἰς ἡμᾶς ἄφιξιν (τοῦ χριστοῦ) ὁ νεὼς ἐπυρπολεῖτο. Sensus igitur est: *primum venit Paulus*: *deinde venient lupi*. conf. Ioh. V. 43.

¶ λύκοι, *lupi*) Allegoria.

¶ μὴ φειδόμενοι, *non parcentes*) Meiosis i. e. perniciosissimi. Pastoris est φείδεσθαι *parcere*.

30 ἀποσπᾶν) *abstrahere*, a simplicitate erga Christum & ab unitate corporis. Character falsi doctoris, ut velit, ex se uno pendere discipulos.

31 γρηγορεῖτε, *vigilate*) Verbum pastorale.

¶ νύκτα - ἕκαστον, *nocte - unumquemque*) Hæc magna vigilantia.

32 τῷ λόγῳ τῆς χάριτος αὐτοῦ, *verbo gratiæ ipsius*) Descriptio evangelii. v. 24.

¶ τῷ δυναμένῳ, *qui potest*) Ref. ad *Deo*. Sæpe Potentia DEI allegatur: nam de Voluntate paterna certi sunt fideles; Potentiam experientur. Homines sancti optant; DEVS potest. Rom. XVI. 25. Eph. III. 20. Iud. v. 24. 2 Tim. I. 12.

¶ ἐποικοδομῆσαι, *superædificare*) DEVS per Paulum ædificarat: Deus etiam sine Paulo poterat superædificare.

¶ δοῦναι, *dare*) Finis fidei.

¶ ἐν, *in*) Communio sanctorum. 2 Thess. II. 1.

¶ ἡγιασμένοις, *sanctificatis*) Sic appellantur, Iudæis credentibus non exclusis, credentes ex gentibus c. XXVI. 18 ideo dicitur ἐν *in*, non σὺν *cum*, ut Ephesii includantur. Eodem sensu dicuntur κλητοὶ ἅγιοι *vocati sancti*. Rom. I. 7. 1 Cor. I. 2. Credentes autem Iudæi, gentibus non exclusis, dicuntur ἅγιοι *sancti* peculiariter. Rom. XV. 25. 26. 31. 1 Cor. XVI. 1. 15. Eph. II. 19. III. 8. 2 Thess. I. 10. Ps. CXLVIII. 14. vid. Rom. XI. 16.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) Horum notitiam & memoriam habebat Paulus permagnam. Omnes ergo complectitur.

33 ἀργυρίου, *argenti*) Altera pars valedictionis. Omnia expromit Paulus. Sic Samuel, 1 Sam. XII. 3.

34 αὗται, *hæ*) callosæ, ut videtis.

35 πάντα - ὅτι) i. e. ut *omnia*, sic hoc quoque, *quod* &c. Si hoc non ostendissem, non *omnia* ostendissem.

¶ ὑπέδειξα, *ostendi*) ipso exemplo.

¶ ὑμῖν, *vobis*) episcopis. Hos suo monet exemplo, comiter, sine præcepto. Ideo v. 33 non dicit, *nullius vestrum*, quod per se apertum erat; sed *nullius* scil. etiam auditoris.

¶ τῶν ἀσθενούντων, *infirmorum*) in fide. 1 Cor. IX. 6. 22.

¶ μνημονεύειν, *recordari*) cum ipso obsequio.

¶ τοῦ λόγου, *dicti*) Sic cod. antiqui, & cum iis Latinus. Media lectio. Alii τὸν λόγον,

λόγον, plerique τῶν λόγων, ex alliteratione ad τῶν præcedens. *μνημονεύειν τοῦ λόγου*, Ioh. XV. 20.

¶ *αὐτὸς*) *Ipse.*

¶ *εἶπε*, *dixit*) Sine dubio multa IESV dicta, memoriâ tenuere discipuli, quæ hodie non leguntur.

¶ *μακάριον*) *beatum*, divinum. Dare, est beatum Deum imitari, & remuneratorem habere. Luc. XIV. 14.

¶ *διδόναι*, *dare*) Dationis divinæ specimen, v. 32.

¶ *λαμβάνειν*) *accipere*, quamvis licito modo. Alia mundi sententia est, a poëta veteri apud Athenæum lib. 8. c. 5 his expressa senariis:

Δημοσθένης τάλαντα πεντήκοντ' ἔχει·
μακάριος, εἴπερ μεταδίδωσι μηδενί.
καὶ μητροκλῆς εἴληφε χρυσίον πολύ.
ἀνόητος ὁ διδοὺς, εὐτυχὴς δ' ὁ λαμβάνων.

36 *θεὶς*, *ponens*) exardescente Spiritu, publice. c. XXI. 5.

37 *ἱκανὸς*, magnus) Tenerrimi & suavissimi affectus hic regnant. Nullus liber in mundo paria facit cum Scriptura, etiam quod ad *τὰ ἤθη καὶ πάθη* mores & affectus spectat.

¶ *πάντων*, *omnium*) Vel lacrumæ, quantopere ætates hominum degenerent, argumento sunt. Olim & viri, & viri boni, ipsique heroës (vel inter gentes) ad lacrumandum faciles, etiam gregatim, Iud. II. 4 s. 1 Sam. XXX. 4: nunc cum omnia sint effeminatiora, mulieribus tamen & pueris lacrumarum venia datur. De piis lacrumis pulcre disserit *Ioh. Hornbeek* l. 6 Theol. pract. c. 8.

38 *ὀδυνώμενοι*, *dolentes*) Quantus olim erit dolor, carere conspectu DEI, angelorum & electorum?

CAP. XXI.

1 *Ἀποσπασθέντας*, *avulsos*) non sine desiderio magno, cum vi.

¶ *κῶ*) Hoc pro *κῶν*, Attice dici, scribit Gaza.

3 *τύρον*, *Tyrum*) ubi Christianos fore prædictum est Ps. LXXXVII. 4. Confer cum illo Psalmo, de Philistæis & Æthiopibus, Act. VIII. 40. 27.

4 *ἀνευρόντες*) *iterum invenientes*, cum quæsissemus. Modo erant soli, modo cum fratribus.

¶ *ἑπτὰ*, *septem*) ut etiam sabbato ibi uterentur. Paulus festinabat, sed bono modo.

¶ *ἔλεγον*, *dicebant*) Spiritus significabat, Paulo imminere vincula: inde rogabant discipuli eum, ne iret.

5 *ἐγένετο ἡμᾶς ἐξαρτίσαι*) Id plus est, quam si diceret *ἐξηρτίσαμεν*, *explevimus*, *contigit*, *ut* sine impedimento commoraremur Tyri.

¶ *τὰς ἡμέρας*) *dies*, quos statutos habueramus.

¶ *σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις*, *cum mulieribus & liberis*) magno numero, præter morem mundanum.

¶ *ἔξω*, *extra*) longa via, per urbem tantam.

6 *ἀσπασάμενοι*, *vale dicto*) Hinc pendet & *ascendimus*, & *redierunt*.

7 *τὸν πλοῦν*, *navigationem*) totam ex Macedonia. c. XX. 6.

¶ *τοὺς*) eos, quos ibi esse noveramus.

8 *εἰς καισάρειαν*, *Cæsaream*) Hîc inprimis Paulo vincula prædicuntur, quo venturus erat vinctus. c. XXIII. 33.

¶ *τοῦ εὐαγγελιστοῦ*, *Evangelistæ*) c. VIII. 5. 35. 40.

¶ *ὄντος*)

¶ ὄντος) *qui erat* e septem. c. VI. 5. Probabile est, Paulum nonnihil cum Philippo egisse de cura pauperum: v. 15. quanquam communio bonorum non fuerit, nisi Hierosolymis; nec duraverit, nisi ad dispersionem illam, de qua Cap. VIII. 1: quo tempore, quæ in promtu erant, inter migrantes & manentes, pro ratione indigentiæ divisa fuisse, existimare licet. Alias Philippus non potuisset inde discedere. ibid. v. 5. 40.

9 προφητεύουσαι, *prophetantes*) Has tamen non ita, uti Agabum, decuisset prædictio & repræsentatio vinculorum Pauli. Philippus evangelista: filiæ prophetantes. propheta major est, quam evangelista. Eph. IV. 11.

11 αὐτοῦ) *suas*, non Pauli. Quo propius Paulus venit, eo expressior prædictio eum præparat.

¶ λέγει) נְאֻם *dicit.*

12 παρεκαλοῦμεν, *rogabamus*) Paulus norat, in illa prædictione vim esse præcepti: comites & incolæ non norant.

13 συνθρύπτοντες, *affligentes*) Apostoli non plane fuere expertes humanorum affectuum.

¶ δεθῆναι) *vinciri.* v. 11.

¶ ἑτοίμως ἔχω, *paratus sum)* Qui paratus est, ei leve onus est.

14 μὴ πειθομένου, *non obsequente*) Sæpe movetur aliorum causa, qui sua non movetur. Hinc perspicitur constantia Pauli.

¶ ἡσυχάσαμεν, *acquievimus*) Pia modestia.

¶ τὸ θέλημα, *voluntas*) Hanc agnoscebant Paulo cognitam.

15 ἐπισκευασάμενοι, *parati*) Sequior lectio, ἀποσκευασάμενοι, adventui congruens. Tum vero discedebant, eleemosynasque Hierosolyma portabant. c. XXIV. 17. Ea erat ἐπισκευή. Hesychius, ἐπισκευασάμενοι, εὐτρεπισθέντες.

16 καὶ) scil. τινές.

¶ παρ' ᾧ) Resolve: ἄγοντες ἡμᾶς πρὸς Μνάσωνα, παρ' ᾧ κτλ.

¶ ἀρχαίῳ, *antiquum*) Pulcrum elogium.

18 ἐπιούσῃ, *postero*) sine mora.

¶ σὺν ἡμῖν, *nobiscum*) ut de consensu nostro constaret. Gal. I. 2.

20 πόσαι μυριάδες, *quot myriades*) Conf. Ier. III. 14 seqq. Apud hos omnes paulatim exspiravit circumcisio: & ex his sine dubio magna pars commixta est cum gentibus, quæ credidere. Quare semen Abrahæ tot seculis non tanto numero, atque putares, periit.

21 κατηχήθησαν, *auditu acceperunt*) Non modo rumore, sed sermone magno, rem veram excedente, hoc eis persuasum est.

¶ τοῖς ἔθεσι, *moribus*) Iudaicis.

22 τί οὖν ἐστι; *quid ergo est*?) Formula frequens.

¶ συνελθεῖν, *convenire*) ut audiant, quæ Deus per te fecit. v. 19. c. XIV. 27.

23 λέγομεν, *dicimus*) Consilium hoc a prudentia spirituali, non carnali, profectum est. Ipse Paulus tale quiddam susceperat jam c. XVIII. 18.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Erant igitur quatuor illi viri Christiani.

24 παραλαβών, *assumens*) tanquam eorum præcipuus.

¶ δαπάνησον ἐπ' αὐτοῖς, *impende super illis*) Magnum beneficium & magni zeli indicium censebatur, Naziræis egenis sumtum sacrificiorum præstare.

¶ ἵνα, *ut*) Innuitur, qua in re Paulus paria

paria cum viris illis facere debeat. Viri illi, sumtum nacti, potuere demum tonderi talem in finem.

¶ γνώσονται, *cognoscent*) ex ceremonia tam conspicua.

¶ πάντες, *omnes*) v. 22.

¶ ὐδὲν ἐστιν) *nihil est*, falsum est.

¶ καὶ αὐτὸς, *etiam ipse*) non modo alios non deterrens. Gentes non cogebantur: Iudæi non prohibebantur circumcidere. Constr. cum φυλάσσων, *custodiens*.

25 ἐθνῶν, *gentibus*) Antitheton ad Iudæos ipsumque Paulum. A paritate rationis id æque ad Iudæos pertinebat, excepta conditione illius temporis.

¶ ἡμεῖς) *nos* ipsi.

¶ κρίναντες φυλάσσεσθαι) Interjecta verba, μηδὲν τοιῦτον τηρεῖν αὐτὺς, εἰ μὴ, periphrasin sapiunt. Non habent antiqui.

26 τότε, *tunc*) Magna facilitas.

¶ διαγγέλλων) *professus*.

¶ τὴν ἐκπλήρωσιν, *expletionem*) futuram. v. 27. Num. VI. 13.

27 αἱ ἑπτὰ) αἱ habet vim relativam ad dies illos, de quibus v. 26.

29 σὺν αὐτῷ, *cum eo*) Soliciti esse debemus, sed non nimis soliciti, in conversatione sancta, quamlibet parum placitura improbis. Paulus Trophimum non introduxit in templum; neque eum tamen plane vitavit Iudæorum causa.

¶ ἐνόμιζον, *putabant*) Zelotæ *putantes* sæpe errant.

30 αἱ θύραι, *januæ*) ne templi tutela uteretur Paulus.

31 ἀποκτεῖναι, *interficere*) verberibus. v. 32.

¶ ἀνέβη, *ascendit*) in turrim Antoniam, ubi Romanorum solebat esse præsidium & castra.

¶ φάσις, *fama*) subita.

32 ἐξαυτῆς, *statim*) Putabat, periculosam moram esse. v. 38.

33 ἐπελάβετο, *apprehendit*) Hæc captivitas Paulo & præsidio fuit, & occasionem attulit evangelizandi tutius, contra omnem tumultum, c. XXII. 22. & plane ibi, quo alias non patuisset aditus. v. 40 cap. XXVIII. 31.

¶ ἐπυνθάνετο, *interrogabat*) turbam, promiscue, ut in primo aditu. v. 34.

¶ τίς, τί, *quis*, *quid*) Duo capita percontandi, & de sanctis & de improbis.

34 παρεμβολὴν) *castellum*, quod Romana præsidia tenebant.

35 συνέβη, *accidit*) Verbum auxiliare, affine τῷ ἐγένετο *factum est*.

36 γὰρ, *enim*) Vis & impetus patet ex clamore.

37 μέλλων, *cum in eo esset*) Præsentissimo sapientiæ cœlestis ductu Paulus hunc aptissimum orationi capit locum.

¶ εἰ ἔξεστί μοι; *licet mihi?*) Modeste alloquitur.

38 ὐκ ἄρα; *nonne*) Tribunus militum ita colligebat: Paulus Græce loquitur; ergo est Ægyptius.

39 μὲν) Μὲν ineunti sermoni ἦθος addit. c. XXII. 3.

CAP. XXII.

1 Πατέρες, *patres*) Aderant etiam antistites & senes.

¶ νυνὶ, *nunc*) Hactenus per tumultum non audierant. Respicit apologia ad c. XXI. 28. nam ut ibi, ita hic quoque, mentio fit de persona Pauli, v. 3. de populo & de lege, v. 3. 5. 12. de templo, v. 17. de docendis omnibus, v. 15-17. 21. deque veritate doctrinæ: v. 6 ss. agitur autem nervose, angusto tempore.

2 τῇ ἑβραΐδι, *Hebræa*) Multi videntur antea nescisse, de viro agi, qui vel hebraice sciret.

3 ἐγὼ, *ego*) Hac apologia refutatur clamor ille, de quo c. XXI. 28. Maximis de caussis & singulari ratione Paulus de se ipso tam multa dicit h. l. & c. XXVI. 4 f. conf. 1 Petr. II. 9.

¶ μὲν, *quidem*) Sequitur δὲ, *sed*, v. 6.

¶ ἀνὴρ, *vir*) Singularem habet ἐνάργειαν & evidentiam hic sermo.

¶ παρὰ τοὺς πόδας, *ad pedes*) Vicissim doctor est a *capite* discipuli. 2 Reg. II. 3. Doctor sedet: discipulus inferiore loco sedet, aut stat. aliquando etiam procubuere discipuli.

¶ ἀκρίβειαν, *veritatem*) rationem exquisitam, Pharisæorum propriam. c. XXVI. 5.

¶ ζηλωτὴς τοῦ Θεοῦ, *studiosus Dei*) ζηλωτὴς verbum μέσον est in utramque partem. ζηλωτὴς Θεοῦ *studiosus DEI* dicitur, uti ζῆλος Θεοῦ *studium in Deum*, Rom. X. 2. Vterque locus quiddam ex mimesi habet: nam Iudæi putabant, se tantum tribuere Deo, quantum detraherent Iesu Christo.

¶ καθὼς, *ficut*) Argumentum concilians.

¶ ὑμεῖς, *vos*) c. XXI. 28. 36.

4 ταύτην, *hanc*) Christianam, Primum indefinite loquitur.

¶ δεσμεύων, *vinciens*) Verbum opportunum, a *vincto* adhibitum.

5 μαρτυρεῖ μοι, *testatur mihi*) Posse eum testari, patebat: velle eum, Paulus non dubitat. hinc benigne loquitur. Gravius postea, c. XXVI. 5.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) Iudæos. c. II. 29.

6 περὶ μεσημβρίαν, *circa meridiem*) Omnia facta sunt liquido.

10 τέτακταί σοι, *ordinatum est tibi*) Ordinatio divina est sphæra piorum: quicquid agunt, ordinationis illius repræsentatio est.

12 κατοικούντων, *habitantibus*) Subaudi, *ibi*, ut c. XIII. 1. Ananiam bene norant. Habitantes hi videri possint opponi Iudæis circumeuntibus. c. XIX. 13.

14 ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, *Deus patrum nostrorum*) c. III. 13 not.

¶ προεχειρίσατό σε, *constituit te*) Confirmat Ananias, hanc apparitionem Paulo obtigisse ex gratia, non ex ira.

¶ τὸ θέλημα αὐτοῦ) *voluntatem suam*, justam, quæ proposita est in Christo. c. XX. 27. Ioh. VI. 38 f.

¶ ἰδεῖν τὸν δίκαιον, *videre Iustum*) Singulare beneficium. Christus semper justus, & nunc plane etiam ab alieno peccato, quod ei fuerat impositum, immunis est. Hebr. IX. 28. Hunc post accessum ad Patrem 1 Ioh. II. 1 nunc non videmus. Ioh. XVI. 10. & tamen conspectus est Paulo. *Iustus* autem; quia omnem Patris voluntatem explevit per se, & explet in nobis. Hæc ejus justitia est summa evangelii, cujus testis fit Paulus. Hunc Iustum vidit Paulus etiam deinceps. v. 18. c. XXVI. 16.

15 μάρτυς, *testis*) ex visu & auditu. v. 14.

¶ πάντας, *omnes*) etiam gentes.

16 τί μέλλεις; *quid moraris*?) Celeriter, inquit, contende a dolore ad pacem.

¶ ἀπόλουσαι, *abluere*) baptismo suscepto.

17 ὑποστρέψαντι, *revertenti*) Primus Pauli reditus memoratur c. IX. 26. Hunc dativum excipit genitivus, προσευχομένου μου, cui respondet ablativus, *orante me*, majorem habens conjunctionem cum *ecstasi*.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) Ostendit, se legitimum honorem habere *templo*.

18 αὐτὸν, *eum*) Iesum. v. 8.

¶ σπεῦσον,

¶ *σπεῦσον*, *festina*) propter insidias tibi structas, & quo citius prædices alibi.

¶ *ὀ παραδέξονται*, *non recipient*) Ταπείνωσις. i. e. *repugnabunt* testimonio tuo.

19 *αὐτοὶ*, *ipsi*) Paulus existimavit, conversionem sui tam efficax esse argumentum, quo etiam Iudæi moverentur: sed Dominus respondet, gentes potius commotum iri.

20 *καὶ αὐτὸς*, *etiam ipse*) Conversus retinet humilem memoriam peccatorum, eaque semper confitetur.

21 *εἰς ἔθνη*, *in gentes*) Innuit, quamvis non directe, etiam ad *Romanos* nuncium de Iesu Christo pertinere.

22 *τούτου*, *hoc*) de *gentibus*. Neque de *IESV* libenter audiebant.

¶ *γῆς*, *terra*) Indignum statuunt, quem terra ferat.

23 *κονιορτὸν βαλλόντων*, *pulverem jacientibus*) vehementissimo animi æstu.

24 *ἄγεσθαι*, *duci*) a gradibus.

¶ *μάστιξιν ἀνετάζεσθαι*, *flagellis ex eo quæri*) ut quam celerrime confiteretur.

¶ *ἐπεφώνουν*, *acclamarent*) *Acclamare* dicuntur auditores verba facienti. c. XII. 22.

25 *προέτειναν*, *protenderunt*) quo planius expositum esset Pauli tergum ad verbera. Hic actus protendendi nec centurioni, qui tantummodo adstabat, nec tribuno, qui ne adstabat quidem, adscribitur; sed iis, de quibus v. 29 initio.

¶ *τοῖς ἱμᾶσιν*) *loris*, quibus eum adstringebant, plagis excipiendis aptantes. Μάστιγες, *flagella* intentabantur, sed ab iis differunt *ἱμάντες lora*, ad ligandum eum, qui *flagellis* explorabatur.

¶ *ἄνθρωπον ῥωμαῖον*, *hominem Romanum*) Facinus erat, ut Cicero ait, vincire civem *Romanum*: scelus, verberare. Adversus vincula v. 29 jus civitatis non allegavit Paulus, nam hæc prædicta erant; allegavit adversus verbera, ut corpus vitamque tueretur, evangelium posthac prædicaturus.

¶ *καὶ*, *&*) & quidem.

¶ *ὑμῖν*, *vobis*) Emphasis. Nam nusquam licebat.

26 *τῷ χιλιάρχῳ*, *tribuno*) qui abfuerat.

¶ *γὰρ*, *nam*) Immo majores suberant causæ *videndi*, v. gr. quod esset servus DEI.

28 *ἐγὼ δὲ καὶ*, *ego vero etiam*) Parrhesia Pauli.

29 *ἐφοβήθη*, *timuit*) ob magnam pœnam.

¶ *καὶ ὅτι*) Hoc pendet non ab *ἐπιγνοὺς*, sed ab *ἐφοβήθη*.

30 *κατηγορεῖται*, *accusaretur*) Accusationem adhuc nullam audierat, sed aliquam subesse intellexerat.

¶ *ἔλυσεν*, *solvit*) aliquantisper: nam c. XXIII. 18 iterum *vinctus* dicitur. conf. c. XXIV. 27. XXVI. 29.

¶ *ἐκέλευσεν*, *jussit*) Adeo imminuta erat auctoritas populi.

¶ *συνελθεῖν*, *convenire*) in locum solitum.

¶ *καταγαγὼν*, *deducens*) ex castris in urbem inferius sitam.

CAP. XXIII.

1 Ἀτενίσας, *intuens*) vultu bonam conscientiam profitente; exspectans etiam, num quis antistitum aliquid esset interrogaturus.

¶ *ἐγὼ*, *ego*) Hac protestatione consecutus est, ut nil sibi pristinarum rerum crimi-

crimini dari; sed illud, quod v. 6 fin. dicturus erat, tanquam unica suæ captivitatis causa allegari posset. c. XXIV. 21.

¶ συνειδήσει, *conscientia*) c. XXIV. 16. 2 Cor. I. 12. Loquitur Paulus præcipue de statu suo post conversionem. nam de statu pristino nemo ei controversiam movebat. Et tamen in pristino quoque statu, quanquam in errore versabatur, conscientiæ fuerat obsecutus, neque quicquam commiserat, cur in foro externo reus fieret. Nunc, quum bona vetera non abjecit, sed meliora accepit, ex præsenti statu lux in pristinum sese refundebat.

¶ τῷ Θεῷ, *Deo*) quanquam non omnes homines id probarent.

2 δὲ, *autem*) Nemo quamvis iniquus indigne ferre debuerat Pauli sermonem. Plura dicturum interpellat.

¶ ὁ ἀρχιερεὺς) *summus sacerdos*: non e multis, de quibus c. XXII. 30.

¶ ἐπέταξε, *jussit*) sine ulla causa.

¶ αὐτῷ, *sibi*) Ananiæ.

¶ στόμα, *os*) velut indigna loquentis.

3 τύπτειν μέλλει, *percutiet*) Talio prædicitur.

¶ τοῖχε κεκονιαμένε) *Paries dealbate*, foris calcem albam, intus lutum habens. calx, species & color justitiæ; intus, injustitia. Calcis illius albedine præstrictos habebat oculos ipse pontifex, ut injuriam præ jure amplecteretur. Fortasse etiam *canos* capillos aut *albam* vestem habuit.

¶ καὶ, *etiam*) καὶ in ipso sermonis corripientis initio valet *ergo*: sed hic, sub initium, *quoque* valet proprie. *tu quoque*, non modo ceteri; tu, qui defensor legis vis videri.

4 τοῦ Θεοῦ, *Dei*) Sanctitatem pontificis obtendunt.

5 οὐκ ᾔδειν, *nesciebam*) Paulus, quamvis complures annos abfuerat, c. XXIV. 17, tamen norat *principem sacerdotum*, c. XXII. 5, cum etiam ceteros nosset, v. 6, &, si ignorasset, ex ipso eum loco, quo sine dubio sedebat, adstantiumque numero, nunc nosse poterat: neque ita tumultuarius erat *consessus*, ut locum pontifex non insignem caperet. Itaque, *nesciebam*, modeste dictum, interpretere, *non veniebat mihi in mentem*. sic, *baud scio*, 1 Cor. I. 16. conf. ibid. c. XII. 2 not. & cap. XV. 34 not. Phil. IV. 15. Luc. IX 55. 2 Sam. XIX. 22. Lev. V. 4. Convenientissime hæc locutio varium ἦθος apostoli exprimit, partim respectu adstantium, quos ita mitigavit, præsertim addita appellatione *fratrum*, & allegato interdicto Mosis de non maledicendo principibus: partim respectu Ananiæ; cujus ratio & jussus quemvis potius, quam sacerdotem summum indicaret: partim respectu ipsius Pauli, quem commotio singularis elevarat in Spiritu interius, qua perfunctus mox ad commune illud de non maledicendo principibus sese recepit. Tali ratione Paulus sæpe de iis, quæ divinitus agebat, per modestiam sic judicabat & loquebatur, quasi humanitus facta essent. vid. Rom. XV. 15. 1 Cor. IX. 17 s. 2 Cor. XI. 8 s cum annott. Libertatis hujus causam attingimus in notis ad 1 Cor. VII. 25. Porro ex eo, quod diximus, etiam illud liquet, quomodo Paulus eum, quem duntaxat *judicem sedere* norat, salva lege, quæ universe de *principibus* agit, sic alloqui potuerit.

6 ἔκραξεν, *clamavit*) aperta confessione, ut omnes in turba audirent. c. XXIV. 21. Hic in bonam partem valuit illud: *Divide & impera*. Non usus est Paulus calliditate rationis aut stratagemate dialecti-

co;

co; sed ad sui defensionem simpliciter eos invitat, qui propius aberant a veritate.

¶ Φαρισαῖός εἰμι, *Pharisæus sum*) ex disciplina pristina; & etiamnum, quod attinet ad fidem resurrectionis.

¶ υἱὸς Φαρισαίε) υἱὸς Φαρισαίων habent alii, quorum testimonium *Tertulliani* corroborat antiquitas. *Filium* autem *pharisæorum* Paulus se appellat, non *præceptores* innuens, quo sensu tautologia esset, *Pharisæus*, *pharisæorum filius*; neque Paulus plures præceptores memorat, c. XXII. 3, sed unum Gamalielem: verum quod parentes vel patrem & avum aut proavos, pharisæos habuisset. conf. 2 Tim. I. 3. Tali modo Climax est, *Pharisæus, pharisæorum filius.*

¶ ἐλπίδος καὶ ἀναστάσεως, *spei & resurrectionis*) ἓν διὰ δυοῖν. nam *resurrectionem sperabant.*

¶ ἐγὼ κρίνομαι, *ego judicor*) *Præsenti judicio, cujus præsidem Ananias agit*, inquit Paulus, *eo res devenit*, *ut spes & resurrectio mortuorum impugnetur.* Antecessores Ananiæ, Sadducæi fuerant, c. V. 17. & nunc etiam ipse Sadducæus erat. Plus viginti jam annis a resurrectione I. C. elapsis non tam indesinenter præconium de I. C. ejusque resurrectione, quam ipsum dogma de resurrectione mortuorum, pridem ipsis invisum, insectabantur, uti jam illi quidem fecerant cap. IV. 2. pharisæi autem a fide christiana, in hac parte, propius remoti erant. Itaque Paulus eos sibi conciliat, Sadducæis eo magis frementibus. Hic ergo tum status est factus controversiæ, quem Paulus serio & constanter deinceps memorat. cap. XXIV. 15. 21. XXVI. 6 ss. XXVIII. 20.

7 τὸ πλῆθος, *multitudo*) assessorum, utrivis sectæ adsentientium.

8 μήτε πνεῦμα, *neque spiritum*) *Spiritus* angelo oppositus, dicit hic spiritum hominis defuncti. conf. v. 9 not. Matth. XIV. 2. Luc. XXIV. 37.

¶ ὁμολογοῦσι) *agnoscunt.*

¶ τὰ ἀμφότερα, *utraque*) Alterum horum est resurrectio, alterum angeli aliique spiritus. Congruit differentia particularum μηδὲ, μήτε, *non vero*, *neque*, quarum illa negationi addit vim adversativam, hæc copulativam.

9 κραυγὴ μεγάλη, *clamor magnus*) turpiter.

¶ γραμματεῖς, *scribæ*) Quælibet secta habet *literatos*, & idiotas: illi solent esse os partis suæ.

¶ πνεῦμα, *spiritus*) Resurrectionem defendebat Paulus; nunc etiam caput de spiritibus urgent pharisæi contra Sadducæos.

¶ ἐλάλησεν αὐτῷ, *locutus est ei*) Ex sermone Pauli accipiunt, quod arridet: coll. c. XXII. 6 s. cetera abjiciunt.

¶ ἢ ἄγγελος, *aut angelus*) Hoc non dixit Paulus; sed pharisæi addunt adversum Sadducæos. Hic præciditur sermo: sciteque refert Lucas scribarum verba per tumultum abrupta, suspensa apodosi ad particulam εἰ, *si*, uti ad κἂν, *etsi*, Luc. XIII. 9.

10 ὁ χιλίαρχος, *tribunus*) Quid putes militem de rixa tanti collegii cogitasse? Pejora deinde auditurus erat. v. 21.

¶ ὑπ' αὐτῶν, *ab illis*) Alii defendebant, irruebant alii.

11 τῇ δὲ ἐπιούσῃ νυκτὶ, *sequenti autem nocte*) Quum ad summum venere pericula, tum maxime Dominus se aperit cum solatio suo. Promissiones divinæ, ut populo in V. T. sic sanctis singu-

 latim

latim datæ ſunt maxime tum, quum omnia eis videri poſſent deſperata. conf. v. 16. c. XXVII. 23. 2 Tim. IV. 17.

¶ ὁ κύριος) *Dominus*, Ieſus. Quod Paulus in ſpiritu ſibi propoſuerat, c. XIX. 21. id nunc maturo tempore confirmat Dominus. Acceſſit declaratio tertia per angelum DEI, c. XXVII. 23. Atque ab hoc capite XXIII ſumma hujus libri verſatur in teſtimonio apoſtolico Romæ per Paulum peracto. 2 Tim. IV. 17. Quodſi principatus Petrini defenſores hoc vel totum vel ex dimidia duntaxat parte Petro adſcriptum invenirent, quam id urgerent?

¶ διεμαρτύρω, *teſtatus es*) maxime diebus proximis.

¶ ἱερουσαλὴμ, ῥώμην· *Ieruſalem*, *Romæ*) Duæ metropoles orbis.

¶ δεῖ, *oportet*) Periculum in oculis DEI eſt nihil. Ipſa impedimenta proſunt.

¶ καὶ, *etiam*) Habenti dabitur.

¶ εἰς ῥώμην, *Romæ*) Promiſſio in longinquum, complectitur omnia citeriora. Paulus Romæ teſtabitur: ergo Romam veniet: ergo Iudæorum inſidias & maris diſcrimina & viperæ noxam effugiet.

12 λέγοντες, *dicentes*) ſumma temeritate, etiamſi juſtam habuiſſent cauſam. quam perplexi erant, quum perficere non poſſent?

14 τοῖς ἀρχιερεῦσι, *ad principes ſacerdotum*) quorum tamen erat prohibere.

¶ μηδενὸς, *nihil)* nec cibi nec potus.

15 ὑμεῖς, *vos*) Huc annectitur illud, *cum ſynedrio*. Fraudem & vim conjungunt.

¶ ἐμφανίσατε) ſcil. ἑαυτοὺς. coll. v. 22.

16 ἀκούσας, *audiens*) Rem minus occulte gerebant, non putantes fore, qui rem Paulo aut tribuno deferret.

17 ἕνα) *unum*; nam plures erant.

¶ χιλίαρχον, *tribunum*) Huic ipſi dicere tutius erat.

19 ἐπιλαβόμενος, *prebendens*) ut fiduciam adoleſcentis confirmaret.

21 μὴ πεισθῇς) *ne morem geſſeris.*

¶ ἕτοιμοι, *parati*) ad occidendum.

23 δεξιολάβους διακοσίους, *ſtipatores ducentos*) Sive δεξιολάβους legas, ſive, ex uno codice vetuſtiſſimo, δεξιοβόλους, ignotum eſt militum genus, de quorum utrovis paucula notavit Grotius. Eo magis mirere, *ducentos* eorum hîc parari juſſos. Arabs apud Erpenium & Ludovicum de Dieu habet *octoginta*. Si alii teſtes ad Arabem acceſſerint, διακοσίους ex præcedentibus irrepſiſſe videri poſſit. Certe contra plus XL zelotas multo major numerus *militum* excitatus eſt.

24 κτήνη τε παραστῆσαι, *& jumenta parare*) A ſtilo recitativo hîc venitur ad relativum, contra ac verſu 22. nam in recitativo diceretur διασώζητε *ſalvum perducatis*, non διασώσωσι *ſalvum perducerent.* Convenit autem ſtilus relativus cum re ipſa; quod tribunus non ſtatim ſignificaret, quæ eſſet profectionis cauſa.

¶ ἐπιβιβάσαντες, *imponentes*) Semel equitaſſe ſcribitur Paulus; nec ſua ſponte. conf. c. XX. 13.

¶ ἡγεμόνα, *præſidem*) Subjungitur in *Latinis* recentioribus: *Timuit enim*, *ne forte raperent eum Iudæi & occiderent*, *& ipſe poſtea calumniam ſuſtineret*, *tanquam accepturus pecuniam.* Et ſic Biblia Germanica Moguntiæ A. 1462 excuſa, omiſſis his verbis, *tanquam accepturus pecuniam.*

25 ἐπιστολὴν περιέχουσαν τὸν τύπον τοῦτον) 1 Macc. XV. 2, ἦσαν (ἐπιστολαὶ) περιέχουσαι τὸν τρόπον τοῦτον.

¶ τύπον) *exemplum.* Hoc ſine dubio Latine ſcriptum & in archivis Romanis ſer-

servatum Romanos postea de veritate historiæ apostolicæ, hanc cum legerent, convicit.

27 τὸν ἄνδρα, *virum*) Sic appellat, honoris causa, iterum v. 30.

¶ ἐξειλόμην, *eripui*) De verberibus tacet Lysias. Eadem arte Festus utitur, c. XXV. 20. 25.

¶ μαθὼν, *ut didici*) Non didicit antea, sed postea.

30 μηνυθείσης) Hinc, ut ex verbo nuncupandi, pendet infinitivus μέλλειν.

34 ἐκ ποίας, *ex qua*) Civis Romanus erat Paulus: ideo quærit Felix de provincia.

35 διακούσομαι, *audiam*) Beatius fuisset, audire quamprimum.

¶ φυλάσσεσθαι, *custodiri*) Sic Paulo tempus obtigit, quo posset quiete orare & meditari.

CAP. XXIV.

1 Πέντε, *quinque*) Properant. Intervenisse videtur sabbatum.

¶ ἀνανίας, *Ananias*) infensus Paulo.

¶ ῥήτορος, *oratore*) Hoc uno in tota scriptura loco *rhetor* & *rhetoris* nomen occurrit.

¶ τερτύλλου, *Tertullo*) Videtur fuisse Italus.

¶ ἐνεφάνισαν) Intransitivum. c. XXV. 2. 15. XXIII. 15. 2 Macc. III. 7. XI. 29.

2 κληθέντος, *vocato*) benigne. non *ducebatur*, uti c. XXV. 6.

3 πολλῆς, *multa*) Oratio plane dissimilis Paulinæ, veræ, modestæ, ac solidæ sine fuco. Felix erat homo flagitiosus & Iudæis exosus.

¶ εἰρήνης) *Pax*, bonum maxime optandum in republica.

¶ κατορθωμάτων) Verbum per se grande; quod Tertullus ex philosophia sumsit: quare non additur epitheton. Sequuntur alia ejusdem commatis.

¶ προνοίας, *providentiæ*) Hoc vocabulum sæpe diis tribuerunt.

4 δὲ, *autem*) Innuit, plura dici potuisse in laudem Felicis. Versu 3 subaudias *quidem*.

5 εὑρόντες) pro εὕρομεν.

¶ ἄνδρα λοιμὸν) Sic 1 Macc. XV. 3, ἄνδρες λοιμοί.

¶ στάσεις) Sic codd. opt. Alii στάσιν. Invidiosum inter Romanos & Iudæos verbum, *seditio*.

¶ πρωτοστάτην) *principem*.

¶ ναζωραίων, *Nazarenorum*) Christianorum ex Domini cognomine cognomen, quod Paulus non recusat. v. 14.

6 ἐπείρασε, *conatus est*) Verbum hoc de conatu vel mero vel efficaci potest accipi: aptum igitur erat ad calumniam.

8 παρ' οὗ, *abs quo*) i. e. a Paulo.

9 συνεπέθεντο) Appositum verbum. τὰ ἔθνη τὰ συνεπιτιθέμενα - συνεπέθεντο εἰς κακά. Zach. I. 15. Et sic alibi. Pauci h. l. συνέθεντο.

¶ φάσκοντες) *dicentes*, simulata gravitate.

10 νεύσαντος, *innuente*) Gestus, gravitati judicis congruens.

¶ ἐκ πολλῶν ἐτῶν, *ex multis annis*) sex septemve. Bonam causam habenti optata est judicis peritia. c. XXVI. 3.

¶ κριτὴν, *judicem*) Non assentatur Paulus.

¶ εὐθύμως) Ita cod. vetusti. Deinde codices recentiores, εὐθυμότερον.

11 δι-

11 *δεκαδύο*, *duodecim*) Demtis quinque, de quibus v. 1, erant ſeptem dies: & de his ſeptem vid. cap. XXI. 17. 18. 26. 27, ubi expendatur verbum ἔμελλον, & ſenſus eſt: cum ea fierent, quæ Paulus v. 26 ſuſceperat. porro c. XXII. 30. XXIII. 11. 12, 32.

¶ *ἀνέβην*, *aſcendi*) Cæſarea. Ex Cæſareenſibus *cognoſcere* Felix *poterat.*

12 *ἱερῷ*, *templo*) Refutat Tertullum. v. 6. adde v. 18.

¶ *ἐπισύστασιν*) Decompoſitum. In templo *frequens* erat populus: eam frequentiam non *cumulavit* Paulus.

¶ *συναγωγαῖς*, *ſynagogis*) Hieroſolymitanis c. XXVI. 11.

¶ *κατὰ τὴν πόλιν in urbe*) Ieruſalem. v. 11. *κατὰ*, cum articulo, non habet vim diſtributivam.

13 *νῦν*) *nunc*, primum.

14 *ὁμολογῶ*, *confiteor*) Verbum forenſe, idemque ſacrum, opportune adhibitum. Confeſſio ingenua, voluntaria, plena, de *fide*; hoc verſu: de *ſpe*, v. ſeq. de *amore* v. 17. Huic confeſſioni qui accedunt, eadem injuria, qua Paulus, *hæreſeos* accuſantur.

¶ *ὁδὸν*, *viam*) Fatetur ſe eſſe de iis, quos Tertullus Nazoræos appellarat.

¶ *λέγουσιν αἵρεσιν*, *dicunt hæreſin*) Hanc appellationem Paulus corrigit, non quo tum eſſet odioſa, ſed quod non ſatis digna. *αἵρεσις*, *ſecta*, eſt humani arbitrii; *via*, divinitus præſcripta. Dixerat, quantum ſatis fuiſſet ad defenſionem: ſed nunc, anſa ſcite capta, confeſſionem addit.

¶ *πατρῴῳ*, *patrio*) Confutat Paulus præjudicium *novitatis.*

¶ *νόμον*, *lege*) Iterum refutat Tertullum, v. 6.

¶ *γεγραμμένοις*, *ſcriptis*) de Ieſu Nazareno. v. 5.

15 *ἔχων*, *habens*) Id plus, quam *προσδέχονται*, *exſpectant.*

¶ *δικαίων τε καὶ ἀδίκων*, *juſtorum æque atque injuſtorum*) Opportuna diſtributio. nam in *foro* dicebat.

16 *ἐν τούτῳ*, *in hoc*) hanc ſpem dum habeo.

¶ *αὐτὸς*, *ipſe*) ego; quicquid illi faciunt.

¶ *ἀσκῶ*, *ſtudeo*) Hoc verbum, cum illo, *hæreſin*, allegoriam facit. Vtrumque in hiſtoria philoſophica obvium.

¶ *πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους*, *ad Deum & homines*) Congruit, quod ſequitur: *eleemoſynas & oblationes.*

17 *πλειόνων*, *plures*) Qui diu abfuit, non potuit res novas moliri: debuerat autem humanius excipi, præſertim eleemoſynas facturus.

18 *ἐν οἷς*, *in quibus*) ſcil. rebus, ſtudiis.

¶ *ὄχλου*·*θορύβου*) Ὄχλος, turba hominum: *θόρυβος*, turba rerum. *ὄχλος* eſt aliquid magis fortuitum: *θόρυβος*, *turba*, vehementius quid & cum proæreſi tentatum notat.

¶ *τινὲς δὲ*) Δὲ eſt genuinum, per codices plurimos. Subaudi, *εἶδον*, *viderunt.*

19 *οὓς*, *quos*) Nunquam majores ſolœciſmos mundus etiam contra ſuas leges committit, quam in perſequenda fide.

20 *στάντος μου*) *quum ſteti.* Statio illa memoratur c. XXII. 30.

21 *περὶ*) *de* reſurrectione mortuorum nunquam non Paulus mentionem injicit.

22 *ἀνεβάλετο*, *diſtulit*) Conſilia dilatoria, tuta mundo in rebus divinis.

¶ *ἀκρι-*

¶ *ἀκριβέστερον, accuratius*) Per hos præsides *accurata* notitia rei Christianæ Romam perlata est.

23 *τηρεῖσθαι, servari*) tutum præstari.

¶ *ἄνεσιν, requiem*) Sic potuit propagare evangelium. Id moleste ferebant Iudæi; neque impedire poterant.

24 *παραγενόμενος, adveniens*) in prætorio Herodis, ubi captivus tenebatur Paulus, coll. Act. XXIII. 35; Felix autem non videtur ibidem fuisse, sed peculiarem domum habuisse.

¶ *τῇ γυναικὶ, muliere*) Accuratus sermo. Non erat hæc legitima *uxor*, sed, relicto priore marito, Felici nupserat.

¶ *ἰουδαίᾳ, Iudæa*) ex familia Herodum. Vid. Ioseph. l. 20 ant. c. 5.

25 *διαλεγομένου, differente*) Paulus non curavit se insinuare per curiosos discursus. Cum sermone de fide in Christum conjunxit etiam, quæ dicenda essent ad Iudicem Felicem, & ad eundem Felicem atque Drusillam.

¶ *τοῦ*) Articulus, non primo & secundo, sed tertio capiti ex iis, quæ hic enumerantur, additus, epitasin habet.

¶ *ἔμφοβος γενόμενος, expavefactus*) Veritas facit, ut Felix etiam vinctum revereatur.

¶ *τὸ νῦν ἔχον, in præsenti*) Tale *præsens* in hac vita neglectum, singulos olim damnatos rodet. Periculosa dilatio.

¶ *καιρὸν δὲ λαβὼν*) Pro *λαβὼν* plerique scripsere *μεταλαβὼν*, ex alliteratione ad *μετακαλέσομαι*. LXX, Ps. LXXV (74) 3, *ὅταν λάβω καιρόν*.

26 *ἐλπίζων, sperans*) Mala spes: oculus nequam.

¶ *χρήματα, pecuniam*) quam tot Christiani amore Pauli collaturi forent, conf. v. 17. 23. Sic thesaurum evangelii omisit infelix Felix.

27 *διετίας, biennio*) vinculorum. Felicis munus cœpit ante vincula Pauli, anno interjecto: quanquam gradatim Iudææ potitus est. unde Paulus Act. XXIV. 10 recte dicere potuit, eum *ex multis annis* judicem esse huic populo. conf. Ord. temp. p. 285.

¶ *ἔλαβε, nactus est*) invitus, ut colligi potest ex v. 10. 24.

¶ *χάριτας καταθέσθαι, gratificari*) ut Iudæorum gratia prosequeretur decedentem. sic *χάριν καταθέσθαι*, c. XXV. 9. *φιλίαν καταθέσθαι*, 1 Macc. X. 23. Homines mundani, sibi invicem gratificaturi, manus porrigunt adversus ea, quæ DEI sunt. c. XXV. 9.

CAP. XXV.

1 *Τρεῖς ἡμέρας) triduum*; sat cito.

2 *ἐνεφάνισαν, apparuerunt*) Tantis temporum intervallis non cessat Iudaicus zelus. v. 24. Tanto justius complexus est Paulus gentes.

¶ *παρεκάλουν, rogabant*) Hinc pendet *ὅπως ut* v. 3.

3 *εἰς ἱερουσαλὴμ, Ierusalem*) ubi Festus erat jam.

4 *ἀπεκρίθη, respondit*) Festi studium in tuendis Regalibus Paulo inservit. Scite exprimit Lucas animum procuratoris novi adeoque insolentis.

¶ *ἐν τάχει, celeriter*) Vid. v. 6.

¶ *μέλλειν ἐκπορεύεσθαι exiturum*, ad jus dicendum.

5 *δυνατοὶ) qui valent*, ad iter faciendum. ἦθος urbanum Festi exprimitur, respondentis Iudæis, molestiam viæ causantibus.

¶ *συγκαταβάντες, descendentes simul*) mecum. Forum non sequitur actorem.

¶ *εἴ τι, si quod*) Non simpliciter credit Iudæis. v. 10 fin.

¶ *ἐν τῷ ἀνδρὶ, in viro*) Sic *Lat.* cum codd. opt. τούτῳ additum a recentioribus.

6 *οὐ πλείους ὀκτὼ ἢ δέκα*) *non amplius, quam octo aut decem*, habet *Latinus.* Atque huic lectioni suffragantur vetusti codices Græci, cum versione *Coptica.* Proba locutio. sic, οὐ πλείους ἡμέραι δεκαδύο κτλ. c. XXIV. 11. IV. 22. XXIII. 13. Alii omittunt οὐ, vel etiam ὀκτὼ, vel οὐ πλείους. Octo aut decem dies, sat breve tempus (v. 4.) pro commoratione novi præsidis in urbe Ierusalem. Intra id tempus non commode poterat Pauli causam tractare.

7 *περιέστησαν, circumsteterunt*) periculum intentantes.

¶ *πολλὰ, multa*) Vbi *multa* colliguntur crimina, sæpe ne unum quidem verum est.

¶ *καὶ βαρέα, & gravia*) Ea quæ fuerint, significatur v. seq.

¶ *φέροντες, ferentes*) cum clamore. v. 24.

9 *Θέλεις; vis?*) Poterat Festus Paulo non rogato decernere; sed conscientia eum retinebat, & res divinitus gubernabatur, ut Paulo daretur causa *appellandi.*

¶ *ἐπ' ἐμοῦ, penes me*) Hoc Festus speciose addit. Respondet mox Paulus: *ἐπὶ τοῦ βήματος κτλ. ad tribunal* &c.

10 *ἑστώς εἰμι, sto*) scil. hîc, Cæsareæ.

¶ *κάλλιον*) *melius*, quam alii.

¶ *ἐπιγινώσκεις, cognoscis*) Conscientiam Festi tangit.

11 *ἀδικῶ*) Præsens absolutum (uti Col. III. 25.) quo præteritum involvitur, ut apud Chrys. de Sacerd. sect. 55 fin. οὐκ ἀδικῶ. conf. c. XXVI. 31 πράσσει.

¶ *τὸ ἀποθανεῖν*) Id ipsum agi, notat articulus.

¶ *οὐδείς, nemo*) Modeste, i. e. tu non potes.

¶ *ἐπικαλοῦμαι, appello*) Licet interdum in causa DEI adhibere remedia juris. Arripit Paulus subsidium professionis Romanæ. c. XXIII. 11.

12 *συμβουλίου, consilio*) Hoc constabat ex iis, qui cum prætore erant.

¶ *πορεύσῃ, ibis*) Hæc videtur Festus terrendi Pauli causa dixisse.

13 *Βερνίκη, Bernice*) Agrippæ soror.

¶ *τὸν Φῆστον, Festum*) novum prætorem.

14 *πλείους, plures*) Festus rem Pauli negligenter tractat.

¶ *ἀνήρ, vir*) Totus Festi sermo redolet prætorem novum.

16 *ῥωμαίοις, Romanis*) Vtinam nil eorum, quæ Romani facere non solebant, apud Christianos fieret.

17 *ἀναβολὴν μηδεμίαν, dilationem nullam*) Hoc per se non malum.

18 *ὑπενόουν, suspicabar*) ex tanta eorum contentione.

¶ *ἐγὼ, ego*) hospes adhuc.

19 *ἰδίας*) Sane Iudæi gentibus *ἴδιον proprium* quiddam habere visi sunt. Agrippas non erat Iudæus: alioqui Festus non sic cum eo loqueretur. Erat, ex Herodum familia, Idumæus, Proselytus, sed, ut fit, apud magnos homines, sine insigni studio. Festus ergo Agrippam pro Ethnico habere poterat. confer etiam c. XXVI. 27.

¶ *δεισιδαιμονίας, religione*) Verbum *μέσον*, in bonam partem, sed sæpius in malam adhibetur.

¶ περὶ

¶ περί τινος, *de quodam*) Ita miser Festus loquitur de Eo, cui omne genu flectetur.

¶ τεθνηκότος, *mortuo*) *Crucem* aut nescivit aut non curavit Festus.

20 ἀπορούμενος, *hæsitans*) Debebas, Feste, quærere. Elegans constructio, ἀπορούμενος ζήτησιν. Exempla habet Scapula.

¶ ζήτησιν) ζητήματα, *quæsita*, v. 19. ζήτησις, *quæstio*. *Quæsitum*, *quæstionis* objectum.

21 τηρηθῆναι, *servari*) Hoc verbo prodit Festus, se voluisse Paulum Iudæis condonare.

¶ σεβαστοῦ) *Augusti*.

22 ἐβουλόμην) pro, βούλομαι· morata enallage.

¶ καὶ αὐτὸς, *egomet*) Prudenter. Si ipse cognoscas, plura videbis & audies, quam alii referunt.

¶ αὔριον) Idem dies, Festo, *αὔριον cras*; Lucæ, ἐπαύριον, *postridie*. v. 23.

23 φαντασίας, *pompa*) frequentia, ornatu, ceremonia.

¶ ἀκροατήριον, *auditorium*) capax, prætoris.

¶ χιλιάρχοις, *tribunis*) militaribus.

¶ ἀνδράσι - πόλεως, *viris-civitatis*) Hi erant magistratus civiles.

¶ ὁ παῦλος, *Paulus*) Huic magnæ lætitiæ fuit tam illustris occasio.

24 ἡμῖν, *nobis*) mihi & Agrippæ.

¶ ἄνδρες, *viri*) Bernicæ parcit Festus, quo minus captivum repræsentet mulieri.

¶ θεωρεῖτε) Indicativus: *videtis*. coll. c. III. 16. XIX. 26. XXI. 20.

26 τῷ κυρίῳ, *domino*) Cæsari. Nuper orta erat hæc *domini* appellatio.

CAP. XXVI.

1 Ἐπιτρέπεται, *permittitur*) Eleganter, impersonaliter. *conceditur*, a Festo, ab Agrippa. Agrippas cupiebat audire.

¶ ὑπὲρ, *pro*) non modo *de* te.

¶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα, *extendens manum*) vinctam. Id & Pauli parrhesiæ & auditorum attentioni conveniebat.

2 περὶ, *de*) Paulus & crimen judaicum refutat, & fide urgente plura dicit. Est hic sermo ultimus plenior, qui exstet, Pauli, dignus incrementis ejus spiritualibus.

¶ ὑπὸ ἰουδαίων) Non addit articulum. non enim plane omnes Iudæi Paulum accusabant.

¶ βασιλεῦ ἀγρίππα, *rex Agrippa*) Magnam vim habet compellatio in secunda persona, singulari præsertim, & proprio nomine. v. 27.

¶ ἥγημαι ἐμαυτὸν μακάριον, *æstimo me beatum*) gratulor mihi.

3 γνώστην ὄντα σε) Duo accusativi, Attice: i. e. præsertim *quum sis gnarus*. v. Heupel. de Dialectis, Can. 98. Raphel. ex Xen. & Arriano. γνώστης, qui notitiam habet & quærit. Talis non erat Festus. c. XXV. 20.

¶ ἐθῶν, *consuetudinum*) in practicis.

¶ ζητημάτων, *quæstionum*) in theoreticis. Hoc vocabulo usus erat Festus, absente Paulo. c. XXV. 19. Et Paulus divino ductu id repetit & explanat.

4 μὲν οὖν) Οὖν facit accessum ad tractationem: μὲν, non sequente δὲ, mollit sermonem. v. 9. Magnam ἐνάργειαν, *evidentiam* habet hæc narratio.

¶ βίωσιν, *vitam*) actionem in vita.

¶ τὴν ἐκ νεότητος, τὴν ἀπ' ἀρχῆς, *quæ ab adolescentia, quæ ab initio erat*) id est, ab ineunte adolescentia. sic ἄνωθεν, *primitus*. v. seq.

5 προγινώσκοντες) *noscentes* me, *antequam* ego dicam.

¶ ἐὰν θέλωσι, *si velint*) Nolebant autem, quia persentiscebant, in conversione Pauli, etiam respectu vitæ anteactæ, efficacissimum esse argumentum pro veritate fidei Christianæ.

6 καὶ, &) Hæc, quæ versus 6. 7. 8 habent, quasi per parenthesin dicuntur; ut Paulus ostendat, se id ipsum, quod *pharisæi* recte statuant, de resurrectione mortuorum, non abjecisse, sed vere asserere. De nexu v. 5 & 9, cui particula μὲν οὖν inservit, confer c. XXII. 3. 4. Nempe Pharisaismus ad persecutionem impulerat Paulum.

¶ νῦν) *etiamnum*.

¶ ἐλπίδι, *spe*) Vim habet reperitio: *sperat; de qua spe*, v. 7.

¶ ἐπαγγελίας, *promissionis*) Firma igitur *spes*.

¶ ἕστηκα, *sto*) hoc die.

¶ κρινόμενος, *judicio subjectus*) hoc tempore.

7 εἰς ἣν, *in quam*) spem.

¶ τὸ δωδεκάφυλον, *duodenarius tribuum*) Etiam X tribus bonam partem redierant ex oriente, sed ex διασπορᾷ in διασποράν. Iac. I. 1. 1 Petr. I. 1. In illa enim loca, quæ Iacobus & Petrus memorat, primitus X tribus non abductæ fuerant. Iac. I. 1. 1 Petr. I. 1. Omnes habuere spem resurrectionis.

¶ καταντῆσαι, *devenire*) Verbum Paulo frequens. Eph. IV. 13. Phil. III. 11. Tota religio nostra tendit in futurum.

8 ἄπιστον, *incredibile*) ἄπιστα *incredibilia* veteres dixere fabulas poëticas. vid. Chrysost. de sacerd. § 226. 590. sic *incredibile* duxit resurrectionem Festus. c. XXV. 19.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Apostrophe, respectu Iudæorum; (neque enim Agrippas erat Iudæus: v. 3. 7, ubi ἡμῶν facit antitheton ad proselytos, tales præsertim, qualem notavi Agrippam. c. XXV. 19 not) & parrhesia, ad præsentes auditores. Festo sic respondet, ut si sermonem ejus audisset. c. XXV. 19.

9 ἔδοξα ἐμαυτῷ, *visum erat mihi ipsi*) etiam præ aliis.

¶ δεῖν, *oportere*) Tanta vis errantis conscientiæ.

¶ πολλὰ ἐναντία, *multa contraria*) non ut alii, qui nec colunt, nec lædunt. Hæc *contraria* Pauli sermo insigni incremento enumerat.

¶ πρᾶξαι) ἐποίησα, mox. Differunt verba, ut alibi notamus.

10 τῶν ἁγίων, *sanctorum*) Sic appellat, convenienter orationi ineunti, Christianos, vocabulo a Iudæis ad hos translato.

¶ ἐγὼ, *ego*) Emphasis.

¶ τὴν) Articulus significat, sine *potestate* Paulum hoc non potuisse facere: & principes sacerdotum facultatem generalem dedisse omnibus, qui vellent persequi.

¶ κατήνεγκα ψῆφον) Rara phrasis. *Calculum adjecit* Paulus, quum recte fieri censuit.

11 συναγωγὰς, *synagogas*) Hierosolymitanas.

¶ ἠνάγκαζον βλασφημεῖν, *cogebam blasphemare*) Hoc omnium tristissimum. Resipiscit.

ſipiſcite, hoſtes evangelii. Si Franc. Spiera, cui vis allata, tam graviter luit; quid tandem iis fiet, qui vim afferunt, nec cum Saulo reſipiſcunt?

12 ἐπιτροπῆς, *juſſu, permiſſu*) Paulus erat *Commiſſarius*. Ἐπιτροπή, *Commiſſion*. unde ἐπίτροπος. vide Eſth. IX. 14 in LXX.

13 εἶδον, *vidi*) de improviſo.

¶ βασιλεῦ, *Rex*) Opportuniſſime, in hac epitaſi narrationis, *regem* figit.

¶ ὑπὲρ, *ſupra*) Gloria Chriſti.

14 τῇ ἑβραΐδι διαλέκτῳ, *Hebraica lingua*) Ipſe Paulus h. l. non loquebatur hebraice. nam c. XXII. 7 hebraice loquens, hoc, *hebraica lingua*, non addidit. Hebræa lingua, Chriſti lingua in terra & e cœlo.

¶ σκληρόν σοι, *durum tibi*) Syriacum adagium notat Lightfoot.

15 ὁ δὲ, *ille autem*) ὁ δὲ κύριος habet *Al.* & alii cum *Latino*. Ex cap. IX 5, ubi Lucæ relatio ſic habet. Sed Paulus, qui hic loquitur, omittit etiam in cap. XXII. 8. Eleganter. Nam poſtea, continuo, audivit demum, quis eſſet hic *Dominus*.

¶ ἐγὼ, *ego*) Vivit ergo, Feſte. c. XXV. 19. Ad verba hujus ſermonis, quem Ieſus ad Saulum dixit, ſæpe ſe refert Paulus, ut mox notabimus. conf. v. 17 ſ. not.

¶ Ἰησοῦς, *Ieſus*) ὁ Ναζωραῖος *Nazarenus*, additur c. XXII. 8. Id Paulus h. l. non addit, Agrippæ parcens, ne ei videatur objicere de Herodum impietate contra Chriſtum. Etiam v 26 generatim loquitur.

¶ στῆθι ἐπὶ τοὺς πόδας σου) Sic LXX, Ez. II. 1.

16 ὧν τε ὀφθήσομαί σοι) & *earum viſionum, quas tibi* poſthac *impertiar*.

17 ἐξαιρούμενος, *eripiens*) Multis ſane periculis eripuit Dominus Paulum. Idem verbum cap. XII. 11 & alibi, eodem ſenſu. Significat Paulus, hanc libertatem, qua nunc in ipſis vinculis gaudeat, ſibi fuiſſe promiſſam cum profectione ad gentes

¶ οὓς) *quos*. Refertur & ad *populum* judaicum & ad *gentes*. v. 20.

¶ νῦν ἐγὼ) νῦν, absque ἐγὼ, habent perpauci: plures, ἐγὼ, absque νῦν. Facile hanc vel illam inter plures perbreves voculas omiſerunt librarii. Iunctim *Latinus* retinet, *nunc ego*. *Ego* denotat auctoritatem mittentis: *nunc* demonſtrat tempus præſens.

¶ ἀποστέλλω, *mitto*) Epocha *apoſtolatus* Paulini cum hoc ipſo converſionis articulo incipit. c. IX. 15. 20. 27. Gal. I. 12. 15 ſ.

18 ἀνοῖξαι, *aperire*) Aperit, qui mittit Paulum, v. 23, & aperit per Paulum, qui mittitur. Egregia converſionis totius hoc loco eſt deſcriptio. conf. Ieſ. XLII. 6. 7.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Iudæorum & gentium.

¶ τοῦ ἐπιστρέψαι) Non additur αὐτοὺς, ut mox additur ad λαβεῖν· quare ut ἀνοῖξαι, ſic ἐπιστρέψαι dicitur de Paulo; (ut accipit Verſio Neogræca, Beza & alii:) & τοῦ declarat, uti Luc. I. 73 not.

¶ ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, *a tenebris in lucem*) Hoc magis ad populum pertinet; illud, quod ſequitur, magis ad gentes, coll. v. 20 not. εἰς *in* lucem, 1 Petr. II. 9. conf. Col. I. 12 ſ. 1 Ioh. I. 7. II. 9 ſ. Ap. XXI. 24. φῶς hic ſine articulo, uti v. 23.

¶ ἐξουσίας, *poteſtate*) quæ valde craſſa fuit apud idololatras. conf. Col. I. 13 ſ.

¶ σατανᾶ, *ſatanæ*) *Satanas* opponitur *DEO*, ut Chriſto antichriſtus.

¶ τοῦ) Anaphora.

¶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, *remissionem peccatorum*) Id ad *populum* nominatim pertinet. c. II. 38. κλῆρον *sortem*, ad gentes magis.

¶ κλῆρον, *sortem*) Conf. iterum Col. I. 12.

¶ ἐν τοῖς ἡγιασμένοις, *in sanctificatis*) vid. Cap. XX. 32 not.

¶ πίστει, *fide*) Constr. cum λαβεῖν *accipere*.

19 ὅθεν) *Inde* facultatem accepi obediendi.

¶ οὐκ ἐγενόμην ἀπειθὴς, *non factus sum inobediens*) Litotes. i. e. plane statim obedii. Gal. I. 16. Ne Pauli quidem conversio irresistibilis fuit. De Iudæorum sententia Paulus debuisset esse *inobediens*: id negat ipse.

¶ οὐρανίῳ, *cœlesti*) adeoque efficacissimæ.

20 μετανοεῖν, *resipiscere*) Id magis ad Iudæos pertinet.

¶ ἐπιστρέφειν, *converti*) Id magis ad gentes pertinet. Nam *ad Dominum* Christum *converti* dicitur in hoc præcipue libro de Hebræis: c. XI. 21 not. *ad Deum converti* dicitur de gentibus. c. XIV. 15. XV. 3. 19. 1 Thess. I. 9.

21 ἕνεκα τούτων, *horum causa*) Nunc omnia dextre confert Paulus ad defensionem.

22 ἐπικουρίας, *opem*) Ammonius: βοηθεῖ μὲν ὁ συνών· ἐπικουρεῖ δὲ ὁ ἔξωθεν εἰς βοήθειαν ἥκων. Quum Iudæi omnes Paulum vel oppugnarent vel non defenderent, *Deus* auxilio repente misit Romanos *ex castris*. Sic promissio, quam Iesus dederat v. 17, præstita est.

¶ τυχὼν) Respectu nostri, non respectu DEI, talia sunt *fortuita*.

¶ ἕστηκα) *steti*, *sto* salvus.

¶ μεγάλῳ, *magno*) ut in præsenti.

¶ μελλόντων) Genitivus pendet ab ὧν.

¶ καὶ) &, nominatim, Moses, propheta eximius.

¶ εἰ) *an*. Eleganter. Res erat liquida: Iudæi in *quæstionem* vocarant. v. 3.

¶ παθητὸς, *pati potis* est) Negarant Iudæi, Messiam posse pati.

¶ πρῶτος, *primus*) 1 Cor. XV. 23.

¶ φῶς, *lumen*) v. 13. 18.

¶ μέλλει καταγγέλλειν, *annuntiabit*) per evangelium, ut prædictum est.

24 μαίνῃ Παῦλε, *insanis, Paule*) Insanis Feste. Videbat Festus, naturam non agere in Paulo: gratiam non vidit. quare furorem putat esse judaicum, cujusmodi furor erat apud gentes ex fabulis suis. Non habitum maniæ, sed actum Paulo tribuit. conf. c. XII. 15.

¶ γράμματα, *literæ*) Pro Pedantismo Festus habet ardorem apostolicum.

25 κράτιστε Φῆστε, *excellentissime Feste*) Insani non utuntur nominibus & vocabulis honoris. Sic quoque Festum refutat Paulus.

¶ ἀληθείας καὶ σωφροσύνης, *veritatis & sobrietatis*) *Sobrietas* opponitur furori: *veritas* confirmatur v. seq. Vtraque manet etiam, ubi vehementissime agunt homines DEI.

¶ ἀποφθέγγομαι, *eloquor*) Aptum verbum.

26 ἐπίσταται, *scit*) Patet hoc. nam etiam *Christianum* nomen sciebat. v. 28. Interpellatione Festi refutata urget Paulus propositum, apte & pedetentim rediens a Festo ad Agrippam.

¶ παῤῥησιαζόμενος, *libertate utens*) Libera

bera fiducia erat, quam Festus *maniam* appellabat.

¶ ὀυκ ἐν γωνίᾳ) non in *angulo*, sed inspectante genere humano.

27 τοῖς προφήταις, *prophetis*) His qui credit, Paulo credit, ipsique Christo.

¶ οἶδα, *scio*) Hic regem ita tenet Paulus, ut vix obniti possit.

28 ὁ δὲ ἀγρίππας, *Agrippa autem*) Contemtim Rex loqui nonnullis videtur: verius dixeris, bonum in eo fuisse motum. coll. v. 27, 29.

¶ ἐν ὀλίγῳ) Ipsam hanc locutionem non reperias apud LXX. sed tamen synonyma eodem genere neutro posita, quibus Hebraicum כמעט Latinum *propemodum*, *tantum non*, exprimitur, ita quidem, ut effectus ipse, in re praeterita excludatur, in re futura varie includatur. priore modo fere additur παρά· παρὰ μικρὸν, παρὰ βραχὺ, παρ' ὀλίγον. Ps. LXXII, (73.) 2. XCIII, (94.) 17. Prov. V. 14. Lat. *paene*. Altero modo ἐν ponitur: ἐν τῷ μηδενὶ, Ps. LXXX, (81) 15. ἐν τάχει, Ps. II. 12. Lat. *nullo negotio, facile, celeriter*. quae notio huic loco, qui item ἐν habet, pulcre congruit. Occurrit ergo hic, Festus, sine Christo: Paulus, Christianissimus: Agrippas, in bivio, cum optimo impulsu.

29 εὐξαίμην ἂν τῷ θεῷ, *vota DEO fecerim*) Agrippas loquitur tanquam de re arbitrii sui, persuasionem humanam, qualem Paulo tribuebat, admittentis. id Paulus comiter corrigit: nam DEI est donum & opus.

¶ καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ, *& in pauco & in multo*) Paulus regi illud, *in pauco*, regerit; & per quandam parodian addit, *& in multo*: quorum utrumque & tempus & facilitatem rei notat. quae facilia sunt, plerunque cito fiunt: quae difficilia, tarde. *in multo* pertinet ad Festum, cujus nomini Paulus parcit, & ad alios auditores, Festi similes, quos ad fidem invitat: *in pauco*, vel utrumvis, ad Agrippam.

¶ οὐ μόνον σὲ, *non modo te*) Innuit Paulus, se paratum esse, non modo τὸ ὀλίγον *paucum*, loquendi operam, sed etiam τὸ πολὺ, *multum*, magnum laborem, tolerantiam, ipsamque vitam impendere.

¶ πάντας, *omnes*) Modestiae est, quod hos omnes Paulus non appellat & alloquitur: aspicit tamen & notat.

¶ σήμερον, *hodie*) Hoc plerique cum participio praecedente, Chrysostomus & alii cum verbo subsequente construunt. Et quidem cum verbo insignem vim habet.

¶ γενέσθαι, *fieri*) Repetitur verbum Agrippae. Antitheton, *sum*, mox.

¶ τοιούτους, *tales*) *Christianos*, non solum professione, sed re. Elegans periphrasis.

¶ καγὼ, *egomet*) Loquitur Paulus ex sensu suae beatitudinis, cum amore latissimo. conf. 1 Cor. VII. 7.

¶ παρεκτὸς, *cum exceptione*) Suavissima ἐπιθεραπεία & exceptio.

30 ἀνέστη, *surrexit*) Sederant igitur. Pretiosissimum pro Agrippa momentum: quo utrum usus sit, nec ne, olim videbimus.

31 οὐδὲν, *nihil*) Nilne praeterea, auditores, ex illo sermone discere poteratis? Politica reflexio & benignum judicium de tali praecone, rem non conficit.

¶ πράσσει) *agit*, egitque. Non de una actione, sed de tota vita Pauli loquuntur.

32 εἰ μὴ, *si non*) Iam Festus non poterat dimittere. Accedebat timor offendendi Iudaeos.

CAP. XXVII.

1 Ἐκρίθη, *judicatum est*) Profectio Pauli ad Caesarem jam ante decreta

creta erat: nunc tempus constitutum, & iter maritimum. De Paulo proprie *judicatum erat:* Paulum libere sequebantur amici, in his Lucas.

¶ τῦ) ἐκρίθη τὸ κρίμα τῦ ἀποπλεῖν.

¶ ἑτέρυς, *alios*) Conf. Luc. XXII. 37.

¶ σπείρης σεβαςῆς) *cohortis Augustæ.*

2 πλοίῳ) Non voluere captivorum causa *navem* sumere talem, qua una totus cursus conficeretur. v. 6.

¶ ἀδραμυτηνῷ) *Adramyttium*, Asiæ minoris oppidum, a Pergamo septentrionem versus situm, ut ex Xenophonte observat Raphelius, contra ac tabulæ habent Geographicæ.

¶ μέλλοντι) Sic sermo pertinet ad navem, coll. v. 6. Μέλλοντες habent alii, ex rhythmo ἐπιβάντες.

¶ τοὺς-τόπους, *loca*) Vt mare navigatur, sic partes maris (τόποι) navigantur.

¶ ἀριςάρχυ) *Aristarchus* aut patriam repetebat, aut Romam petebat.

3 φιλανθρώπως, *humane*) Aptum verbum, de officiis inter alieniores. c. XXVIII. 2. Tit. III. 4.

¶ ἰύλιος, *Iulius*) Videtur audisse Paulum, c. XXV. 23.

¶ φίλυς, *amicos*) qui *Sidone* erant.

4 ὑπεπλεύσαμεν, *subnavigavimus*) Partem Cypri meridionalem volebant prætervehi; orientalem non procul prætervecti sunt. ὑπὸ hîc componitur, uti v. 7. 16.

5 πέλαγος) *mare* profundum, a terra remotius. Antitheton, *subnavigavimus.*

7 μὴ προσεῶντος) *non admittente* nos vento ad Cretam.

8 μόλις, *vix*) Constr. cum ἤλθομεν *venimus.*

¶ καλὺς) fortasse κατ' ἀντίφρασιν, coll. v. 12. uti *Pontus Euxinus.*

¶ λασαία) Sic optimi codices: duo, ἄλαττα. unde *Thalassa* habet *Lat.* Prosthesin literæ *t civitas*, proxime præcedens, ex tertia syllaba dare potuit. Plus tribuimus Asiaticis codicibus, quam Africanis, ubi de nominibus locorum agitur. Creta λέγεται εἶναι ἑκατόμπολις, ut habet Scylacis Periplus. In *centum* oppidis quam multa hodie ignota sunt?

9 ἤδη, *jam*) propter anni tempus. Veteres plus timuere hiemem in navigando, quam nostra ætas.

¶ τὴν νηστείαν, *jejunium*) Denotatur anni tempus, per metonymiam, ab jejunio mensis VII. Lev. XVI. 29.

¶ παρῄνει, *adhortabatur*) ne Cretam relinquerent. v. 21.

¶ ὁ παῦλος, *Paulus*) Illustre exemplum Paulus præbet fidei in rebus etiam maxime externis, cum magna præsentia animi & dexteritate consilii se exserentis & alios excitantis.

10 αὐτοῖς, *eis*) centurioni & ceteris.

¶ ὅτι-μέλλειν) ὅτι interdum habet infinitivum. Polybius: διαδοθείσης φήμης, ὅτι τὰ θηρία τὺς πλείςυς διαφθεῖραι. Plura ex eo Raphelius.

¶ ὕβρεως) ὕβρις, Lat. *injuria*, sæpe dicitur respectu patientis, qui non meritus erat incommodum, tametsi causa agens non peccet. Hæc vox ὕβρις navim potissimum spectat: ζημία & navim & animas.

¶ μέλλειν ἔσεσθαι) μέλλει facit orationem modalem, *possit:* & modestiam redolet.

11 κυβερνήτῃ, *gubernatori*) qui navem regebat.

¶ ναυκλήρῳ, *nauclero*) cujus erat navis. Hic quoque in potestate centurionis erat.

¶ ἐπεί-

¶ ἐπείθετο μᾶλλον, *obtemperabat potius*) Artifici in sua arte non semper credendum. Sæpe fidelis Christianus, quum maxime opus est, opportuniora loquitur: sed minus auditur. Coh. IX. 15. Fortasse timuit Iulius indignationem superiorum.

12 οἱ πλείους, *plurimi*) In periculo suffragia ferunt etiam ii, qui jus non habent: sed plura suffragia non semper meliora.

¶ ἔθεντο βουλήν) *consilium posuerunt*: Priceus, Petroniana phrasi. LXX, Iud. XIX. 30, θέσθε βουλήν. & sic Ps. XIII. (2) 3, θήσομαι βουλάς.

¶ Φοίνικα, λιμένα) Φοίνιξ erat oppidi nomen; *portûs*, Φοινικοῦς, Ptolemæo. Prona metonymia.

¶ κατὰ λίβα καὶ κατὰ χῶρον, *ad Africum & ad Corum*) Duobus ventis positis, distinctius exprimitur, quam patens fuerit portus, & quanta appellendi spes, quam si zephyrus duntaxat poneretur, a quo *Africus* meridiem versus, *corus* septentrionem versus declinat.

13 δόξαντες, *rati*) secundo austro.

¶ ἄραντες) *moventes*. Vbi est motus, ibi moles de solo, quod ea premit, levatur. Inde αἴρειν *movere*, metonymia consequentis.

¶ ἆσσον) *propius*. Comparativus contractus ab ἐγγύς, quo passim utitur etiam Herodotus, & Iosephus l. I ant. c. XX. Vide Bezam, E. Schmidium, Raphelium. Non est h. l. oppidi alias ignoti nomen, quod peterent: nam *Phœnicen* petierant.

14 ἔβαλε) sc. ἑαυτόν sic, ἐπιδόντες, v. 15. ἀποῤῥίψαντας, v. 43. Intransitive.

¶ αὐτῆς) Versio NeoGræca: τῆς κρήτης. κατ' αὐτῆς, in Cretam & a Creta adversum nos.

¶ ἄνεμος τυφωνικὸς, *ventus typhonicus*) Aristot. de mundo, τυφὼν ἐστὶ τὸ ἀστράψαν ἄχρι τῆς γῆς διεκθέον, ἐὰν ἄπυρον ᾖ παντελῶς. dicitur a τύφω, pro θύφω, ut τρέφω pro θρέφω. Plinio Typhon est vibratus ecnephias, præcipua navigantium pestis. l. 2. c. 48 & 49. cumque adeo flatus procellosus sit potius, quam ventus; ideo conjunctim dicitur ἄνεμος τυφωνικός.

¶ εὐροκλύδων) id est, *eurus fluctum concitans*. Apta compositio, παρὰ τὸν εὖρον, quia ἄνεμος & παρὰ τὸν κλύδωνα, quia τυφωνικός.

16 περικρατεῖς γενέσθαι τῆς σκάφης) *scapham*, quæ hactenus navem comitata erat, *retinere* & ex mari extrahere. v. 30. 32.

17 ἣν, *quam*) scapham.

¶ βοηθείαις, *auxiliis*) quæ præstabat scapha.

¶ ὑποζωννύντες, *subcingentes*) Gyraldus, libro de Navigiis, cap. XV, mitram ait esse funem, quo navis media vincitur. Adde Raphelium.

¶ τὴν σύρτιν, *Syrtin*) versus Africam.

¶ τὸ σκεῦος, *vas*) vela &c. v. 19. quo minore vi agerentur in Syrtin.

18 ἐκβολὴν) *jacturam* mercium.

20 μήτε ἡλίου, μήτε ἄστρων, *neque sole neque astris*) Quibus minus carere poterant veteres ante repertam pyxidem nauticam.

21 πολλῆς) *multa*, frequens, diutina erat.

¶ τότε, *tum*) Vbi mundus exsultat, Christiani abstinent: ubi omnes trepidant, hi bono sunt animo, & ceteros erigunt. v. 36.

¶ ἔδει μὲν, *oportebat quidem*) Non sine causa sic orditur Paulus: bonum consilium dederam, bonum dabo; morem gerite nunc.

¶ κερδῆσαι, *lucrifacere*) Hoc non pendet a μὴ. κερδῆσαι per euphemiam valet *vitare*. Iosephus l. 2 de Bello Iud. cap. 16. τόγε τῆς ἥττης ὄνειδος κερδήσετε, *cladis dedecore supersedebitis.* Adde l. 2. Ant. jud. c. 3. Basilius Seleuciensis Or. 19, ἵνα, ἐι μὲν φθάσας ὁ λόγος ἐπιστρέψῃ τὴν ἔννοιαν, τὴν τιμωρίαν κερδάνωσιν. Casaubonus ad h. l. confert Arist. ἠθ. μεγ. l. 2. καὶ ᾧ κατὰ λόγον ζημίαν ἦν λαβεῖν, τὸν τὸ τοιοῦτον κερδάναντα εὐτυχῆ φαμέν. Sic quoque Latini *lucrifacere* dicunt.

¶ ταύτην, *hanc*) quæ ante oculos est.

22 καὶ) Particula μὲν prævia postulabat δὲ, sed καὶ modestiam habet.

¶ οὐδεμία, πλὴν, *nulla, præterquam*) Miranda prædictio.

23 εἰμὶ, *sum*) *DEI esse*, summa religionis; qua fides, amor, spes comprehenditur. Correlatum, *DEO servire.*

¶ λατρεύω, *servio*) Id videbant, qui in navi erant.

24 κεχάρισαι, *donavit*) Paulus orarat: Paulo donati sunt etiam multi fortasse horum, quod ad animam attinet. Etiam centurio, subserviens providentiæ divinæ, Paulo condonavit captivos. Providentia DEI mirabiliter regnat sub rebus contingentibus, qualis erat hic comitatus. Facilius multi mali cum paucis piis servantur; quam unus pius cum multis reis perit. Navi huic similis mundus.

¶ σοὶ, *tibi*) Non erat tam periculoso alioqui tempore periculum, ne videretur Paulus, quæ necessario dicebat, gloriose dicere.

¶ πάντας, *omnes*) non modo, ut Iulius, vinctos, v. 43. Hi *omnes*, multi erant. v. 37. Pete animas; donabuntur, spe plures.

¶ μετὰ σοῦ, *tecum*) Paulus, in conspectu DEI, princeps navis, & consiliis gubernator.

25 ἄνδρες, *viri*) quos decet virtus.

¶ τῷ Θεῷ, *Deo*) Fides angelo DEI habita habetur DEO.

26 εἰς νῆσον, *in insulam*) Id factum mox v. 27.

27 τεσσαρεσκαιδεκάτη, *quarta decima*) post relictam Cretam. v. 18. 19.

¶ αὐτοῖς χώραν, *sibi regionem*) Iis, qui vehuntur, terræ moveri videntur.

30 φυγεῖν, *fugere*) in scapha, super aspera loca tutius itura.

31 ὑμεῖς, *vos*) Non dicit, *nos*. De salute captivorum non laborabant milites: suæ non timebat Paulus.

32 τότε, *tunc*) Paulus militibus, quid facere deberent, existimandum reliquit.

33 ἄχρι) *donec*. In diluculo plus loci erat hortationi diutinæ.

¶ τεσσαρεσκαιδεκάτην, *quartam decimam*) Constr. cum *exspectantes*: neque enim tam diu cibo abstinuerant, quamvis fortasse nullum habuerant compositum prandium aut cœnam. Ceteroqui dies XIV, ut Wallio videtur, criticus apud navigantes fuit.

34 σωτηρίας, *salutis*) quo valentiores sitis ad enatandum.

35 εὐχαρίστησε, *gratias egit*) Confessio publica.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Hujus quoque exempli vis erat. Paulus bono animo cibum capiens animum addit desperatis.

38 τὸν σῖτον, *frumentum*) certa appellendi spe.

39 τὴν γῆν, *terram*) quam videre cœperant.

¶ ἀγνο-

¶ *ἀιγιαλὸν, litus*) planum. Matth. XIII, 2 not.

40 *εἴων*, *permittebant*) scil. navem & sese cum ea.

¶ *τὰς ζευκτηρίας τῶν πηδαλίων*) *Gubernacula vinculis* quibusdam annectebantur navi. ea cum laxantur, tunc gubernacula multum in aquas descendunt, & pondere suo navem retinent, quo minus a ventis evertatur. *Grotius.*

¶ *τὸν ἀρτέμωνα*) *Est artemon minus illud velum, quod velis majoribus appendi solet, unde & illi nomen.* Gyrald. de Navig. T. I. Op. f. 604, ubi multos de *artemone* errores refutat.

¶ *τῇ πνεούσῃ*) sc. *αὔρᾳ*. Id sexto casu cum verbo *κατεῖχον* construitur, ut construit vetus interpres Anglicus & Heinsius. Velo, non remis jam tendebant ad litus.

41 *εἰς τόπον διθάλασσον*, *in locum bimarem*) Talis locus est v. gr. agger oblongus ex arena densata congestus. dicitur *ταινία*, *dorsum*, *pulvinus*, Germ. *sandbank*.

42 *βουλὴ*, *consilium*) crudele, iniquum, ingratum.

43 *ἀποῤῥίψαντας*) scil. *ἑαυτούς*.

44 *ἀπὸ*, *de*) de ligneis navis partibus.

CAP. XXVIII.

1 Τότε) *tum* demum.

¶ *ἐπέγνωμεν*) Sic documenta antiquissima. *ἐπέγνωσαν* habent recentiores ex cap. XXVII. 39. Non prius nautæ, inquit Lucas, terram cognoverunt, quam nos ceteri.

¶ *μελίτη*) *Melita*, infra Siciliam. Conf. c. XXVII. 17. neque obstat ibi versus 27. nam nomen maris Adriatici late patuit, apud veteres, Ionium versus.

2 *βάρβαροι*, *barbari*) Verbum *μέσον*, per se non contumeliosum. Drusius derivat a Syriaco *bar*, extra: ut *barbarus* dicatur, qui ignota lingua utitur.

¶ *γὰρ*, *enim*) Valde laudatur beneficium promtum erga ignotos, multos, quamvis alioqui non sumtuosum.

3 *συστρέψαντος*, *cum collegisset*) Exemplum *αὐτουργίας*. c. XXVII. 19. Vincti officium faciebat submisse, aliis quoque inserviens.

¶ *φρυγάνων*, *sarmentorum*) in quibus vipera latebat, frigida tempestate.

¶ *τὶ πλῆθος*) *τὶ* omiserunt recentiores.

¶ *ἀπὸ*) *ἐκ*, recentiores. *ἀπὸ τῆς θέρμης*, *a calore*, clarius esse judicat Grotius. Sic, inquit, *ἀπὸ τοῦ ἰοῦ*, *ἀπὸ τῆς λύπης*, in causæ significatu sæpe apud Græcos.

¶ *καθῆψε*) sc. *ἑαυτὴν*, *alligavit se* manui ejus. vide Suiceri Thesaurum. Mox sequitur *κρεμάμενον*, *pendentem*. v. 4.

4 *ἔλεγον*, *dicebant*) præcipiti judicio. Vincula videbant.

¶ *φονεὺς*, *homicida*) Inhumanissimum scelus, homicidium; quod in hac vita omnium apertissime punitur.

¶ *ἡ δίκη*, *Vltio*) Vltionem aliquam esse, agnoscunt; sed eam pro dea habent, nec, quis sit ὁ Δίκαιος, *Iustus ultor*, norunt. Debile lumen naturæ.

¶ *ζῆν*, *vivere*) Legem talionis agnoscunt.

¶ *οὐκ εἴασεν*, *non sivit*) Iam nullum putant esse Paulum.

5 *ἀποτινάξας*, *excutiens*) Quintinus Hæduus in lib. de Bello Melitensi, apud Flacium in h. l. *Melitæ nullum maleficum serpentis genus neque nascitur, neque nocet, aliunde invectum. sunt in-*

 dige-

digenæ quasi terrori serpentibus. scorpiones, dirum alibi animal, inter manus lascivientium puerorum conspiciuntur innocui: vidi qui manderet. quod Paulo viperam admorso pendentem digito citra noxiam excutienti ferunt acceptum. Id *si verum est*, subjicit Illyricus, *sane statuendum est, singularem DEI benedictionem esse, qui quasi mnemosynon quoddam æternum prædicati illic evangelii, & tot miraculorum reliquerit: sicut sæpe Scriptura testatur, DEVM vel deteriores vel meliores facere terras, ob peccata hominum, aut etiam contra ob suam singularem misericordiam. Sicut manifesta experientia testatur, solum & cœlum ipsum Germaniæ & omnium septentrionalium regionum longe mitius salubriusque ac fertilius esse, quam olim ante Christum natum fuerit, ut ex scriptoribus fide dignis liquet.* &c.

6 *προσεδόκων, exspectabant*) Sciebant, quinam esse solerent effectus talium morsuum.

¶ *μεταβαλλόμενοι, mutati*) Instabilitas rationis humanæ: aut latro, inquiunt, aut deus. sic modo tauri, modo lapides. c. XIV. 13. 19. Datur tertium: *homo DEI.* De nullo genere hominum majores errores committunt naturales homines, quam de Sanctis.

7 *τοῖς περὶ*) in loco & in vicinia.

¶ *τῷ πρώτῳ, primati*) Non videtur Publius habuisse imperium, sed opum principatum.

¶ *τρεῖς ἡμέρας, triduum*) primo tempore commorationis nostræ Melitensis.

8 *ἐγένετο, factum est*) Morbus describitur gravissimus, respectu senectutis & varietatis.

¶ *πυρετοῖς, febribus*) febri complicata; vel tali, in quam sæpius inciderit. Plurale.

10 *τὰ πρὸς τὴν χρείαν, quæ necessaria erant*) post naufragium.

11 *τρεῖς μῆνας, tres menses*) Sic Paulo quies obtigit.

¶ *παρασήμῳ*) *Insignia* in prora erant, ex quibus naves nomina habebant.

¶ *διοσκούροις, Geminis*) Hi erant Castor & Pollux, sive Castores, pro *Iovis filiis* habiti, quos nautæ sibi propitios putabant.

13 *περιελθόντες, circumlegentes*) per anfractum.

¶ *νότου, austro*) Finis navigationis commodus.

14 *παρεκλήθημεν ἐπ' αὐτοῖς*) *Consolationi* nobis fuit aspectus fratrum; eaque nos adduxit, ut septem dies maneremus. Hic quoque humanitas centurionis indulsit Paulo.

¶ *εἰς τὴν ῥώμην ἤλθομεν, Romam venimus*) locum insignem, expetitum. Hic emphasin habet, *τὴν ῥώμην, Romam*, ut noteur urbs diu desiderata: sed in v. 16, *ἤλθομεν εἰς ῥώμην, venimus Romam*, emphasin habet *ἤλθομεν venimus*, ut notetur introitus ipse.

15 *οἱ ἀδελφοὶ, fratres*) Christiani.

¶ *ἀπάντησιν, occursum*) Officia erga peregrinantes, *προπέμπειν, ἀπαντᾶν, prosequi & obviam prodire.*

¶ *ἄχρις, usque*) Alios in Appii foro, alios deinde in Tribus tabernis offendit.

¶ *εὐχαριστήσας, gratias agens*) voti potitus, ut Romam videret. c. XIX. 21.

¶ ἔλαβε

¶ *ἔλαβε θάρσος, cepit fiduciam*) active. Videbat, Christum etiam Romæ esse. Non semper idem impetus etiam in Paulo fuit. Iam obliviscitur molestiarum itineris. Ammonius: θράσος, ἄλογ☉ ὁρμή· θάρσος, ἔλλογ☉ ὁρμή.

16 *τῷ παύλῳ*) Recentior librarius periphrasin concinnavit: ὁ ἑκατόνταρχος παρέδωκε τοὺς δεσμίους τῷ στρατοπεδάρχῃ. τῷ δὲ παύλῳ κτλ. Ceteris vinctis quid factum fuerit, nostra nil interest. De Paulo Festum quam mitissime Romam scripsisse, existimare licet, coll. cap. XXV & XXVI.

¶ *καθ' ἑαυτὸν*) *secum*, ubi ei videretur. Nactus est *hospitium*, *conductum*. v. 23. 30.

¶ *στρατιώτῃ*, *milite*) qui catena, ut solebant, junctus erat Paulo, ejusque doctrinam semper audire poterat.

17 *μετὰ ἡμέρας τρεῖς*, *post triduum*) quieti & precibus datum.

¶ *συγκαλέσασθαι*, *ut convocaret*) ad se. v. 23. Vinctus minus commode poterat circuire.

¶ *τῶν ἰουδαίων πρώτους*, *Iudæorum primores*) auctoritate pollentes. Semper *Iudæos* primo quæsivit.

¶ *οὐδὲν*, *nihil*) Ex ipsis vinculis potuerant falsam suspicionem capere: huic occurrit Paulus.

18 *ἐβούλοντο ἀπολῦσαι*, *volebant dimittere*) c. XXIV. 23 seqq.

19 *ἀντιλεγόντων*, *contradicentibus*) Clementer dicit. nam intentata nece conati fuerant in Palæstina supprimere Paulum loquentem.

20 *ἕνεκεν*, *propter*) Initio loquitur cum eis, ut frater, non ut apostolus.

21 *οὔτε*, *neque*) Hiems fuerat: nec multo ante appellarat Paulus Cæsarem.

¶ *τῶν ἀδελφῶν*, *fratrum*) Iudæorum.

¶ *ἀπήγγειλεν*, *nuntiavit*) ex professo.

¶ *ἐλάλησε*, *locutus est*) in sermone quotidiano.

22 *γνωστὸν*, *notum*) Aliud *notum* rependitur v. 28.

¶ *πανταχοῦ ἀντιλέγεται*, *ubique contradictionem habet*) Id potius bonæ causæ indicium, quam malæ.

23 *πείθων*, *suadens*) suavissime.

¶ *ἀπὸ πρωῒ ἕως ἑσπέρας*, *a mane usque ad vesperam*) Quis non optaret interfuisse?

24 *ἐπείθοντο assentiebant*) intellectu & voluntate. Et sic alii *ἠπίστουν non credebant*.

25 *ὄντες*, *cum essent*) Iudæi.

¶ *πρὸς ἀλλήλους*) *inter se*.

¶ *ἀπελύοντο*) *digrediebantur*. Medium.

¶ *εἰπόντος*, *dicente*) erga abeuntes.

¶ *ἓν*) *unum*, maxime aptum, serium.

26 *πορεύθητι*, *vade*) Hoc verbum Paulus ad se applicare potuit: nam modo Romam venerat.

27 *καὶ ἰάσομαι*, *& sanabo*) Indicativus post Subjunctivum, de quo conf. not. ad Marc. III. 27. isque hoc loco eo firmior, quia apud Esajam post *ἐπιστρέψωσι convertantur* maximam accentus Hebraicus distinctionem hemistichii facit.

28 *τοῖς ἔθνεσιν*, *gentibus*) quarum caput Roma. Profectionem ad gentes declaraverat Iudæis contumacibus, Antiochiæ, c. XIII. 46. Corinthi, c. XVIII. 6. nunc, tertium, Romæ; adeoque in Asia, Græcia, Italia.

¶ *ἀπεστάλη*, *missum*) per apostolum. Ante hoc tempus nullus Romam apostolus, ne Petrus quidem, venerat.

¶ *τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ*, *Salutare Dei*) Etymon nominis *Iesu*. Conf. Luc. III. 6 not.

¶ αὐτοὶ, *ipsi*) tametsi vos non auditis.

¶ καὶ) *etiam* : non modo missum eis est.

¶ ἀκούσονται, *audient*) Hujus ipsius prædictionis eventu Iudæi resipiscere debuere.

29 πολλὴν, *multam*) ut solent, qui veritati impares sunt.

30 ἔμεινε δὲ, *mansit autem*) quicquid Iudæi sentirent.

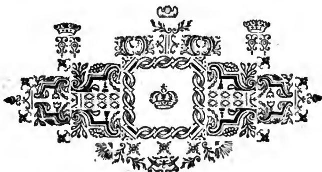
¶ διετίαν ὅλην) *biennium ipsum*, quo tempore elapso liber hic scriptus est, diu ante martyrium Pauli, & sine dubio voluntate Pauli editus. Erat Lucas cum Paulo etiam extremo tempore. 2 Tim. IV. 11. *Fortasse Lucas meditabatur tertium librum, in quo repeteret acta illius biennii; sicut Act. I quædam exposuit tacita ultimo capite evangelii.* Estius.

¶ πάντας, *omnes*) sine discrimine nationis.

31 βασιλείαν, *regnum*) in ipsa sede *imperii* orbis terrarum. Sic mox, περὶ τοῦ κυρίου, *de Domino*. Conf. v. 23. Invidiosa sub Pilato fuerat mentio *regni*: eam nunc Roma fert publice.

¶ παῤῥησίας, *fiducia*) intrinsecus.

¶ ἀκωλύτως, *sine impedimento*) extrinsecus, post superata tot impedimenta. Victoria Verbi Dei. Paulus Romæ, apex evangelii, Actorum finis: quæ Lucas alioqui (2 Tim. IV. 11.) facile potuisset ad exitum Pauli perducere. Hierosolymis cœpit: Romæ desinit. Habes, Ecclesia, formam tuam. tuum est, servare eam, & depositum custodire. In V. T. Iesajas, volumen XII prophetarum, Ecclesiastes & Threni, clausulam habent minacem ac severam; unde Iudæi versus penultimos lætiores solent sine punctis subjicere. Sed in systemate librorum N. T. omnes clausulæ habent secunda omnia.

ANNO.

ANNOTATIONES IN EPISTOLAM PAVLI AD ROMANOS.

CAPVT I.

1 Παῦλος, *Paulus*) Epistolæ initium, Inscriptio. Epistolicam formam præ libris V. T. habent scripta N. T. & in his non solum Pauli, Petri, Iacobi, Iudæ, sed etiam uterque Lucæ, & omnes Iohannis libri. Plus etiam est, quod ipse Dominus Iesus Christus suo nomine septem epistolas dedit, Iohannis manu, Apoc. II. III. ac tota Apocalypsis instar est epistolæ ab Ipso datæ. Non ad servos, sed ad liberos, eosque emancipatos potissimum, epistolæ mitti sunt solitæ: epistolicumque scribendi genus præ quovis alio accommodatum est ad regnum Dei quam latissime propagandum & ad animas quam locupletissime ædificandas. Plus in hoc quoque genere unus laboravit Paulus, quam ceteri omnes. Namque XIV ejus exstant epistolæ: quarum varius est ordo, varia divisio. Vnam ad Hebræos, non præfixo nomine suo scripsit: ceteris nomen adjecit; atque hæ partim ad ecclesias, partim ad singulos viros datæ sunt; eamque hodie seriem obtinent in voluminibus, ut plurimorum quæque versuum prima ponatur. Multo autem dignior consideratu est ordo chronologicus, de quo egimus in *Ordine temporum*, cap. VI. Eo constituto, & historia apostolica & ipsæ epistolæ mutuam sibi lucem afferunt: & congruentia noëmatum locutionumque in epistolis uno tempore super eodem rerum statu scriptis cernitur: & incrementum apostoli spirituale cognoscitur. Vnam hoc loco divisionem potissimum commemorandam ducimus. Aliter scripsit Paulus ad ecclesias opera sua plantatas; aliter ad eas, quibus facie ignotus erat. Illas epistolas comparare possis cum homiliis pastorum ordinariis: has cum homiliis, quas habent hospites. Illas status ecclesiarum evangelio magis minusve congruens vel dulci vel acri familiaritate replet: hæ, evangelium quasi meracius universim & in abstracto propinant. Illæ sunt magis domesticæ & quotidianæ: hæ, festæ & festivæ. Confer not. ad cap. XV. 30. Hæc ad Romanos epistola maxime festa est.

¶ δοῦλος Ἰησοῦ Χριστοῦ, *servus Iesu Christi*) Huic exordio respondet conclusio, cap. XV. 15 seqq.

¶ Χριστοῦ

ται unicus quispiam. Act. X. 42. Illustri illo loco, Psalm. II. 7 חק idem est quod ὁρισμὸς, quod Pater *determinatissime* dixit, *Filius meus es Tu.* Hunc ὁρισμὸν subsequitur ἀπόδειξις *demonstratio* erga homines. Act. II. 22. Gloriam *Filii Dei* Paulus inprimis amplificat scribens ad eos, quibus eam non potuerat coram prædicare. Conf. Hebr. X. 8 f. not.

¶ *ἐν δυνάμει, in potentia*) potentissime, plenissime: ut quum sol lucet in δυνάμει *vi* sua. Ap. I. 16.

¶ *κατὰ πνεῦμα ἁγιωσύνης, secundum spiritum sanctimoniæ*) Vocabulum קדוש ἅγιος *sanctus*, ubi de *Deo* agitur, non solum inculpatam illam in agendo rectitudinem, sed ipsam deitatem, vel, ut magis proprie dicamus, *divinitatem* sive divinæ naturæ eminentiam denotat. Inde *ἁγιωσύνη* medium quiddam dicit inter *ἁγιότητα καὶ ἁγιασμὸν*, coll. Hebr. XII. 10. 14. ut quasi tres sint gradus, *sanctificatio, sanctimonia, sanctitas. Sanctitas* ipsa adscribitur *Deo Patri*, & *Filio*, & *Spiritui sancto*. Cumque hoc loco non memoretur *Spiritus sanctus*, sed *Spiritus sanctimoniæ*, disquirendum est amplius, quid ea locutio plane singularis denotet. *Spiritûs* nomen expresse, idque sæpissime, *Spiritui sancto* datur: sed *Deus* quoque dicitur *Spiritus*; & *Dominus*, Iesus Christus, dicitur *Spiritus*, in antitheto quidem ad *literam*. 2 Cor. III. 17. Proprie vero huc conferre juvat, quod *carnis* & *spiritus* antitheton uti hoc loco, ita sæpius in sermonibus de Christo occurrit. 1 Tim. III. 16 1. Pet. III. 18. Atque his in locis *Spiritus* dicitur, quicquid Christi est, præter carnem, quamvis mundam & sanctam, & supra carnem, ex generatione a Patre, qui Ipsum *sanctificavit*, Ioh. X. 36: in summa, *Deitas* ipsa. Etenim ut hoc loco *caro* & *spiritus*, ita cap. IX. 5 *caro* & *Deitas* invicem contradistinguuntur. Hic spiritus non dicitur *spiritus sanctitatis*, quæ propria & solennis est appellatio *Spiritus sancti*, quo tamen abundantissime repletus & unctus erat Iesus: Luc. I. 35. IV. 1. 18. Ioh. III. 34. Act. X. 38. dicitur autem, uno hoc loco, *spiritus sanctimoniæ*, ut simul innuatur *sanctitatis* illius sive divinitatis efficacia, quam resuscitatio Salvatoris & necessario secuta est & potentissime illustrat; adeoque *spiritualis* illa & *sancta* sive divina virtus Iesu Christi glorificati, qui tamen *spirituale* corpus retinuit. Ante resurrectionem latebat sub *carne* Spiritus: post resurrectionem carnem penitus abscondit *Spiritus sanctimoniæ*: quanquam non carnem, sed quod carnale est (etiam sine peccato,) deposuit: Luc. XXIV. 39. Illo respectu, ipse se quondam appellitabat *Filium hominis*: hoc respectu, celebratur ut *Filius Dei*. Status *conspicuus* varie modificabatur. In judicio apparebit Gloria *Filii Dei*, & corpus ejus glorificatissimum. Vid. etiam Ioh. VI. 63 not.

¶ *ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, ex resurrectione mortuorum*) Ἐξ non modo tempus, sed nexum rerum (nam Iesu Christi *resurrectio* & fons est fidei & objectum, Act. XVII. 31) denotat. Verbum ἀνίστημι ponitur etiam sine præpositione, ut apud Herodotum, ἀναστάντες τῶν βάθρων· itaque ἀνάστασις νεκρῶν h. l. accipi posset pro *resurrectione ex mortuis*. Sed revera fœcundior est sensus. namque innuitur, cum resurrectione Christi penitus conjunctam esse resurrectionem omnium conf. Act. IV. 2. XXIII 6. XXVI. 23. Artemonius conjicit ἐξαναστάσεως ἐκ νεκρῶν, Part. I. cap. 41. p. 214 seqq. atque ita construit: περὶ ἐξαναστάσεως ἐκ νεκρῶν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ κτλ. *de Filii sui resuscitatione ex mortuis.*

Atqui I. aperta est Appositio, *de Filio suo Iesu Christo*: ergo interjecta verba omnia inter se indivulso nexu construuntur. II. Apertum est antitheton: ΤΟΥ γενομένου ΕΚ-ΚΑΤΑ: ΤΟΥ ὁρισθέντος-ΚΑΤΑ-ΕΞ-. III. ἀνάστασις, non ἐξανάστασις, ex ratione stili Paulini, convenit Christo; Christianis vero ἐξανάστασις. conf. ἤγειρε· ἐξεγερεῖ, 1 Cor. VI. 14. Objicit Artemonius, Christum etiam ante fuisse Filium Dei. Luc. III. 22. Ioh. X. 36. Act. II. 22. X. 38. Resp. Paulus h. l. non ipsam Filiationem illam, sed Filiationis ὁρισμὸν ex resurrectione infert: & huc confert Chrysostomus loca Ioh. II. 19. VIII. 28. Matth. XII. 39. atque hunc ὁρισμὸν subsequitur prædicatio apostolica. Luc. XXIV. 47. Itaque aptissima huic exordio est talis mentio resurrectionis, ut Gal. I. 1.

5 *δι' οὗ, per quem*) per Iesum Christum Dominum nostrum.

¶ *ἐλάβομεν, accepimus*) nos, ego & ceteri *apostoli*.

¶ *χάριν καὶ ἀποστολὴν, gratiam & legationem apostolicam*) Sunt hæc duo distincta, sed conjunctissima. *Gratia*, & singularis gratiæ mensura, *apostolis* obtigit: & ex ea non solum tota eorum legatio, Eph. III. 2, sed etiam omnes actiones profectæ sunt. Rom. XII. 3. XV. 15. 16. 18. Vocabulum ἀποστολὴ exstat hoc sensu Act. I. 25. Apud LXX significat *dimissionem*, *munus missum* &c. *Gratiæ & apostolatui* respondet *obedientia fidei*.

¶ *εἰς ὑπακοὴν πίστεως, in obedientiam fidei*) ut omnes gentes fiant & maneant *submisse dicto audientes* fidei & doctrinæ de Iesu (Act. VI. 7.) adeoque præstent *obedientiam* in ipsa *fide* consistentem. Ex relatione ad *Evangelium* patet natura hujus *obedientiæ*. cap. X. 16. XVI. 26. 1 Petr. I. 2. Estque ὑπακοὴ, ἀκοὴ μεθ' ὑποταγῆς. cap. X. 3 fin. Sic Maria *credens* dixit, *Ecce ancilla Domini*. Luc. I. 38. 45.

¶ *ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, in omnibus gentibus*) Quemadmodum *omnes gentes* Romano imperio extrinsecus parent, sic *fidei* omnes gentes, ipsique adeo Romani *parere* debent toto corde.

¶ *ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ*) *pro nomine ejus*, *Iesu Christi Domini nostri*. Per hunc facta est *gratia*: Ioh. I. 17. pro hoc agunt *legati*: 2 Cor. V. 20. per hunc *fides* in Deum tendit. 1 Petr. I. 21.

6 *ἐν οἷς*) *in quibus* gentibus, ad *fidei obedientiam* per *vocationem Iesu Christi* adductis.

¶ *καὶ ὑμεῖς, etiam vos*) Nil præcipue Romanis adscribit Paulus. coll. 1 Cor. XIV. 36. Caussam tamen attingit, cur ad Romanos scribat. Mox versu sequente directe eos alloquitur.

¶ *κλητοὶ, vocati*) v. 7.

7 *πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐν ῥώμῃ, omnibus qui Romæ sunt*) Plerique horum erant ex gentibus, v. 13, admixtis tamen Iudæis. Romæ erant, vel nati Romæ & educati, vel certe ibi commorantes. In maxima urbe sparsim habitabant, neque adhuc in formam *ecclesiæ* redacti erant: tantummodo *nonnulli* in domo Priscæ & Aquilæ convenire solebant. Rom. XVI. 5. Cum *omnibus* cohæret, quod sequitur, *dilectis* &c. neque enim Romanos idololatras alloquitur.

¶ *ἀγαπητοῖς θεοῦ, κλητοῖς ἁγίοις*) Duo hæc commata, asyndeton habent, & parallela sunt. nam qui Dei est, sanctus est. conf. Hebr. III. 1. *Dilectos Dei* speciatim dicit credentes Israëlitas: c. XI. 28. *vocatos sanctos*, credentes ex gentibus. Israëlitæ, sunt *sancti* ex patribus: Act. XX. 32 not.

32 not. coll. annot. ad v. 1 hujus capitis I. sed credentes ex gentibus dicuntur *sanctificati*, vel *vocati sancti*, sancti per vocationem, ut interpretatur Paulus 1 Cor. I. 2. Duplex est appellatio, cujus priorem partem ad Israëlitas, alteram ad gentes retuli. Conf. v. 5. 6, & adde loca modo citata. Cel. *Baumgartenius* in Expositione Germanica hujus Epistolæ sæpius a nobis respicienda scribit: *Hiedurch würde der gottesdienstliche Unterschied der Glæubigen und eingebildete Vorzug der Israëliten zu sehr bestætiget worden seyn, den Paulus vielmehr bestreitet und abgeschaffet oder aufgehoben zu seyn versichert.* Resp. Exordio Pauli prærogativa Israëlitica (quanquam *vocatus sanctus* æque beatus est, ac *dilectus DEI*) non minus congruit, quam τὸ πρῶτον ipsi Propositioni, c. I. 16, quod cel. *Baumgartenius* plus satis defendit.

¶ χάρις, *gratia &c.*) Solennis est hæc Pauli formula. Vide initia epistolarum ejus, nec non Eph. VI. 23.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Subaudi, *obtingat*.

¶ εἰρήνη, *pax*) שלום *pax*: usitata Hebræis formula salutandi: cui præmittitur χάρις *gratia*, vocabulum Novo Testamento & præconio apostolico plane congruens. *Gratia* obtingit a Deo: inde status *pacis* est apud hominem. cap. V. 2 not.

¶ ἀπὸ θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ κυρίου Ἰησοῦ χριστοῦ, *a Deo patre nostro & Domino Iesu Christo*) Solennis appellatio apud apostolos, *Deus & Pater*, *Deus pater noster*. nec sæpe, ubi inter sese agunt, dicunt Κύριος *Dominus*, quatenus eo innuitur nomen Dei proprium tetragrammaton: at in V. T. dixerant, *Iehovah Deus noster*. Ratio differentiæ: in V. T. erant quasi servi: in N. T. sunt filii; filii autem ita norunt patrem, ut non opus sit, proprium ejus nomen sæpe appellari. conf. Hebr. VIII. 11. Accedit, quod, polytheismo exstirpato, non perinde opus est, Deum verum nomine proprio a falsis diis discerni. Κυρίου construitur non cum ἡμῶν, nam *Deus* dicitur *Pater Iesu Christi & noster*, non, *noster & Iesu Christi*; sed cum ἀπὸ, uti plane 2 Tim. I. 2. Vna eademque gratia, una eademque pax, a Deo & Christo. Fiducia nostra, & oratio, in Deum tendit, quatenus est Pater Domini nostri; & in Iesum Christum, quatenus nos per sese Patri sistit.

8 πρῶτον, *primum*) Non semper sequitur *deinde*: idque hoc loco absorpsit affectus.

¶ μὲν) Sequitur δὲ, v. 13. Iam vos *quidem* in fide, inquit, estis: *sed* tamen cupio aliquid conferre vobis.

¶ εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Vel in uno hujus epistolæ initio vestigia sunt *omnium* motuum spiritualium. In his excellit *gratiarum actio*: & ab ea fere omnes incipiunt epistolæ. Sententia categorica est: nacti estis fidem. Gratiarum actio, quæ accedit, sermonem facit modalem. conf. not. ad c. VI. 17. Paulus Romæ jam id effectum esse gaudet, quod alias sibi, omnium debitori, efficiendum esse duceret.

¶ τῷ θεῷ μου, *Deo meo*) Hoc verbum, *Deus meus*, exprimit *fidem*, *amorem*, *spem*, atque adeo totam religionem veram. Ps. CXLIV. 15. Hab. I. 12. *Deus meus* est *Deus*, *cui servio*. v. seq.

¶ διὰ, *per*) Dei munera *per* Christum ad nos, nostræ gratiarum actiones per Christum ad Deum proficiscuntur.

¶ ἡ πίστις, *fides*) In ejusmodi gratulationibus Paulus vel totum Christianismum describit, Col. I. 3 seqq. vel par-

tem aliquam, 1 Cor. I. 5. Itaque hoc loco *fidem* commemorat, suo convenienter instituto. v. 12. 17.

¶ καταγγέλλεται, *annunciatur*) Sermo concisus: fidem nacti estis; eam audio; etenim ubique prædicatur. Sic 1 Thess. I. 8 ait fidem Thessalonicensium *in omni loco* celebrari.

¶ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ, *in toto mundo*) Bonitas & Sapientia divina fidem stabilivit in urbibus primariis, Hierosolymis præsertim & Romæ: unde in totum orbem dideretur.

9 μάρτυς, *testis*) Asseveratio pia, de re necessaria, & hominibus, remotis præsertim & ignotis, occulta. 2 Cor. XI. 31.

¶ λατρεύω, *servio*) ut apostolus. cap. XV. 16. Testimonium Dei resonat in latria *spirituali*: & qui Deo servit, Deo quam plurimos servire vult & gaudet. 2 Tim. I. 3.

¶ μνείαν ὑμῶν, *mentionem vestri*) Expressam & explicatam ecclesiarum & animarum *mentionem* faciebat Paulus.

10 εἴπως ἤδη ποτὲ) Particulæ cumulatæ declarant vim desiderii.

11 μεταδῶ, *impertiar*) coram, per præconium evangelii, v. 15, sermones fructuosos, preces &c. Hoc propositum Paulus, epistola interim scripta non expletus, retinuit. cap. XV. 24. Multo majus est bonum præsentiæ, quam literarum, ubi illa obtingit.

¶ χάρισμα πνευματικὸν, *donum spirituale*) Talibus donis abundabant Corinthii, qui Paulum præsentem habuerant: 1 Cor. I. 7. XII. 1. XIV. 1. nec non Galatæ. Gal. III. 5. Ac plane ecclesiæ illæ, quæ *apostolorum præsentia* gaudebant, prærogativas insignes in hoc genere habuere, v. gr. ex apostolica manuum impositione. Act. XIX. 6. VIII. 17 s. 2 Tim. I. 6. At Romani adhuc certe multo inferiores in hac parte erant: quare etiam cap. XII. 6. 7 perbrevis est charismatum enumeratio. Itaque subvenire illis cupit, *ut corroborentur*. namque per charismata *confirmabatur testimonium Christi*. 1 Cor. I. 6. Petrus non magis, quam Paulus, antequam hæc epistola scriberetur, Romam venerat, ut ex hoc loco & ex toto epistolæ tenore noscitur. nam quod Paulus Romanis impertire cupit; Petrus impertiisset. Porro Baronius hanc epistolam A. LVIII. scriptam censet: martyrium autem Petri fuit A. LXVII. Ergo, si Romæ omnino fuit, Romæ diu commorari non potuit.

¶ στηριχθῆναι, *corroborari*) Modeste loquitur. *Dei* est *corroborare*, cap. XVI. 25. Organon tantummodo se esse, Paulus innuit.

12 τοῦτο δέ ἐστι, *hoc autem est*) Explicat illud, *videre vos*, &c. Non ait, *Hoc autem est*, ut vos in formam *ecclesiæ* redigam. Cautio erat, ne *ecclesia* Romana afferret perniciem, tamen postea ortam.

¶ ὑμῶν τε καὶ ἐμοῦ, *& vestram & meam*) Non solum associat sibi Romanos, *in quibus simul excitari cupit*, sed eos etiam præponit sibi. Alius longe stilus est apostolicus, atque curiæ papalis Romanæ.

13 οὐ ἀγνοεῖν, *non-ignorare*) Consueta Paulo formula candorem animi ostendit.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Appellatio frequens, sancta, omnibus apta, simplex, dulcis, magnifica. Iuvat hoc loco expendere titulos, quibus utuntur apostoli. Nomina propria rarius ponunt, *Corinthii*, *Timothee* &c. *Fratres* sæpissime dicit Paulus; interdum, hortans, *dilecti*, vel,

vel, *fratres mei dilecti.* Iacobus, *fratres*, *fratres mei*, *fratres mei dilecti*: Petrus & Iudas semper, *dilecti*: Iohannes, *dilecti*, sæpe; semel, *fratres*; plus semel, *filioli*, ut Paulus, *fili Timothee.*

¶ καρπὸν σχῶ, *fructum haberem*) *Habere*, verbum eleganter positum, medium inter *accipere* & *dare*. quod aliis prodest, ipsum Paulum juvat. Id pro *fructu* habet, Phil. I. 22. Vbique aliquid in fœnore positum habere vult. Hanc cupiditatem quodammodo temperat, quum se *debitorem* versu sequente ait. Et *postulat* & *debet*. v. 12. 11. Ex his duobus nervis firmatur versus 15.

¶ καθὼς, *ficut*) Bonum apud quam plurimos se extendit.

14 Ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις, *Græcis juxta atque Barbaris*) Græcis hos annumerat, ad quos Græce scribit. Hæc divisio in Græcos & Barbaros omnes *gentes* complectitur. Sequitur altera, *sapientibus juxta & insipientibus*. namque inter Græcos erant etiam insipientes, inter Barbaros etiam sapientes. Omnibus, inquit, sum *debitor*, ex divino mei ad omnes missu, & omnium servus. 2 Cor. IV. 5. Qui sapientia vel potentia præstant, iis tamen necessarium est evangelium: ceteri, non excluduntur. Col. I. 28 not.

15 οὕτω, *sic*) adeo. Est quasi epiphonema, & illatio a toto ad partem insignem.

¶ τὸ κατ' ἐμὲ) id est, *meum*, sive *ego*, quatenus non impedior. Sic Ezr. VI. 11, καὶ ὁ οἶκος αὐτοῦ τὸ κατ' ἐμὲ ποιηθήσεται.

¶ πρόθυμον, *promtum*) subaudi *est*. 3 Macc. V. 23. (26) τὸ πρόθυμον τοῦ βασιλέως ἐν ἑτοίμῳ κεῖσθαι.

¶ ἐν ῥώμῃ, *Romæ*) *sapientibus*, coll. versu præcedente: *potentibus*, collato versu sequente, & 1 Cor. I. 24. Itaque hoc, *Romæ*, iteratur cum emphasi. Roma, caput & theatrum orbis terrarum.

¶ εὐαγγελίσασθαι, *evangelizare*) Latet hîc Propositio: *Scribam*, quæ coram vellem dicere, de *Evangelio*.

16 οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι, *non enim erubesco*) Remissius, ut in exordio, loquitur: postea dicit, *habeo gloriationem*, cap. XV. 17. Mundo evangelium est *stultitia* & *infirmitas*, 1 Cor. I. 18. quare mundi opinione esset erubescendum, Romæ præsertim: sed Paulus non erubescit. 2 Tim. I. 8. 2 Cor. IV. 2.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Christi*) Cur Paulus non appellarit h. l. evangelium DEI aut FILII DEI, bene docet *Baumgartenius*; sed rationes, quas affert, non plus valent ad legendum τοῦ χριστοῦ, quam ad omittendum. Facile rationes ubivis in utramque partem excogitantur: sed testes prævalent, atque hoc loco testes, qui omittunt, sufficiunt, *Alex. Barb.* 1. *Clar. Colb.* 7. *Æth. Arab. Armen. Copt. Lat. Syr Orig. Chrysost. Cyrill. Tertull. Hilar. Ambros. Hieron.* &c. Adde *Photii* Amphilochia apud Wolf. T. 4 Curar. p. 803.

¶ δύναμις θεοῦ, *virtus Dei*) magna & gloriosa. 2 Cor. X. 4.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in salutem*) Vt summam evangelii Paulus hac epistola, sic epistolæ summam versu hoc & sequente complectitur. Proprius igitur hic locus est ad exhibendum epistolæ conspectum. Est in ea

I. Exordium. *Cap. I.* 1-15

II. Propositio, cum summario confirmationis:

1. *de fide & justitia:*
2. *de salute sive vita:*
3. *de Omni credente, Iudæo & Græco.* 16. 17

Tribus hisce partibus, quarum prima a cap. I. 18 ad c. IV, secunda a V ad VIII, tertia a IX ad XI tractatur, non solum hæc ipsa Tractatio, sed etiam deducta inde Paraclesis, eodem ordine respondent.

III. Tractatio:

1) *de Iustificatione, quæ fit*

I. non per opera; nam sub peccato sunt

gentes, 18

Iudæi, *II.* 1

utrique: II. 14. 17. *III.* 1. 9.

II. sed per fidem: 21. 27. 29. 31.

III. ut constat exemplo Abrahami & testimonio Davidis. *IV.* 1. 6. 9. 13. 18. 22.

2) *de Salute:* *V.* 1. 12. *VI.* 1. *VII.* 1. 7. 14. *VIII.* 1. 14. 24. 31.

3) *de credente Omni:* *IX.* 1. 6. 14. 24. 30. *X.* 1. 11. *XI.* 1. 7. 11. 25. 33.

IV. Paraclesis: *XII.* 1. 2.

1) *de FIDE, &, (quia per fidem lex statuitur, c. III.* 31.*) de amore, quem fides parit, deque justitia erga homines.* 3-*XIII.* 10. *FIDES expresse nominatur c. XII.* 3. 6. *AMOR, ibid. v.* 9. *& cap. XIII.* 8. *IVSTITIÆ definitio, ibid. v.* 7 *initio.*

2) *de SALVTE,* 11-14
SALVS c. XIII. 11 *expresse nominatur.*

3) *de conjunctione IVDÆORVM ET GENTIVM. XIV.* 1. 10. 13. 19. *XV.* 1. 7-13

Expressa de utrisque mentio, *c. XV.* 8. 9.

V. Conclusio. *XV.* 14. *XVI.* 1. 3. 17. 21. 25.

¶ ἰουδαίῳ,

¶ *ἰυδαίῳ*, *Iudæo*) Post deportationem Babylonis omnes Israëlitæ, ut Iosephus docet, appellati sunt Iudæi. hinc Iudæus opponitur Græco. Alia ratione Græcus opponitur Barbaro. v. 14.

¶ *πρῶτον*) Particulam hoc loco retinendam esse, contra dubitationem meam statuit cel. *Baumgartenius*. *Whitbium*, quem mihi opponit, totum legi pridem; nil habet, quod non perpenderim. Sed vellem, pari cura *Baumgartenius* rationes Apparatus mei cognosset, quum judicare voluit. Ait, me lectionem *πρῶτον* tantummodo ex *Tertull Barb.* 1. & *Bern.* repetere: at hos tantummodo ea carere, obelo indicaram; & cum alii testes pro ea militarent, decisionem totam lectori reliqueram. *De fide*, ut ostendi, agit Apostolus c. I-IV, de *salute* c. V-VIII, de *Iudæo & Græco*, c. IX-XI. Hujus partitionis cognitio permultum facit ad rectam epistolæ intelligentiam. Tertia pars tractationis, de Iudæo & Græco, particulam *πρῶτον* neque labefactat neque stabilit. Vtitur ea Paulus ad Iudæos magis arguendos, c. II. 9. 10, sed evangelium credenti Iudæo non magis quam Græco, virtus DEI est ad salutem.

17 *δικαιοσύνη θεῦ*, *justitia Dei*) Sæpe *justitia Dei* memoratur in N. T. sæpe apud Esajam & Danielem, sæpissime in Psalmis. Significat interdum *justitiam* illam, qua *Deus* ipse justus est, juste agit, & justus agnoscitur: c. III. 5. eamque, ut in hominibus appellatur, vel particularem, vel universalem, qua etiam gratia & misericordia continetur; & quæ maxime demonstratur peccatum condemnando & peccatorem justificando. quo pacto *Iustitia Dei* essentialis non plane excludenda est a negotio justificationis. c. III. 25 seq. Inde interdum significat *justitiam* hanc, qua homo (*Dei* dono, Matth. VI. 33.) justus fit & justus est: idque vel justitiam Iesu Christi per fidem apprehendendo. c. III. 21. 22. vel justitiam illam Dei per virtutes & bona opera imitando. Iac. I. 20. Paulo, de justificatione loquenti, *Iustitia Dei* dicitur illa fidei justitia, quia Deus eam invenit & paravit, revelat & donat, approbat & coronat: conf. 2 Petr. I. 1. cui idcirco opponitur *propria* hominum justitia. Rom. X. 3. coll. Phil. III. 9. Quin etiam nos ipsi dicimur *Iustitia Dei*, 2 Cor. V. 21. Hoc loco, ut in propositione, denotat *Iustitia Dei* totum beneficium Dei in Iesu Christo ad salutem peccatoris.

¶ *ἀποκαλύπτεται*, *revelatur*) Patet hinc necessitas *Evangelii*, sine quo nec justitia nec salus cognoscitur. *Ostensio* justitiæ Dei facta est in morte Christi, cap. III. 25 seq. manifestatio & revelatio justitiæ Dei per fidem, in evangelio. ibid. v. 21. & h. l. Gemina, collato versu 18, hîc fit *revelatio*, iræ & justitiæ. Illa, per legem, parum nota naturæ: hæc, per evangelium, prorsus ignota naturæ. Illa præcedit & viam parat: hæc subsequitur. Vtrumque, *revelatur*, in præsenti exprimitur, in oppositione ad tempora ignorantiæ. Act. XVII. 30.

¶ *ἐκ πίστεως εἰς πίστιν*, *ex fide in fidem*) Construe, *justitia ex fide*, ut mox, *justus ex fide*. *Ex fide in fidem*, dicit fidem meram. namque justitia ex fide subsistit in fide, sine operibus. *εἰς* denotat terminum, finem ac limitem. vid. c. XII. 3. & Not. ad Chrysost. de Sacerd. p. 415. Sic 1 Chron. XVII. 5: *eram*, מאהל אל אהל *ex tentorio in tentorium*, ubi non tentorium aliud aliudque notatur, sed tentorium citra domum sive templum. Fides, inquit Paulus, manet fides: fides est prora & puppis, apud Iudæos & gentes,

res, etiam apud Paulum, usque ad ipſam ejus conſummationem. Phil. III. 7-12. Sic pulcre ad ἐκ ſonat εἰς, ut ἀπὸ & εἰς, 2 Cor. III. 18 de gloria puriſſima. Euphemia eſt, quod Paulus opera nondum expreſſe excludit, quorum tamen in hac Propoſitione excluſio qualiſcunque fieri debuit. Porro propoſitionis ſic inſtitutæ fert indoles, ut multa alia hinc inferantur. nam quia non dicitur, ἐκ τῆς πίστεως εἰς τὴν πίστιν, ſed indefinite, ἐκ πίστεως εἰς πίστιν, ſic dicemus, *ex una fide in aliam*, ex fide Dei offerentis in fidem hominum accipientium, c. III. 2 ſs. ex fide V. T. & Iudæorum in fidem N. T. & gentium quoque, c. III. 30. ex fide Pauli in fidem Romanorum, c. I. 12. ex fidei gradu uno in ulteriores, 1 Ioh. V. 13. ex fide firmorum in fidem infirmorum, c. XIV. 1 ſ. ex fide noſtra exſpectante in fidem divinitus præſtandam per *vitæ* donum.

¶ καθὼς, *ſicut*) Tria Paulus modo poſuit: I. ex fide eſt juſtitia. v. 17. II. ex juſtitia, ſalus. v. 16. III. *Iudæo & Græco*. v. 16. Omnia confirmat illud, *Iuſtus ex fide, vivet*: ex prophetico programmate, Hab. II. 4. Vid. not. ad Hebr. X. 36 ſeqq. Idem Spiritus eſt, qui per prophetas locutus fuit Dicta a Paulo citanda; & quo duce Paulus eam tam appoſite & opportune, in hac præſertim epiſtola, citavit.

¶ ζήσεται, *vivet*) *Vivit*, pro *vivet*, Latinorum aliqui pridem ſcripſere. Sphalma, in una literula, apertum, memoratu & refutatu indignum. Refutat, poſt *Whitbium*, *Baumgartenius*, & a me prætermiſſum notat.

18 ἀποκαλύπτεται, *revelatur*) Vid. vers. 17 not.

¶ γὰρ, *enim*) Particula incipit tractationem, finita propoſitione. cap. VI. 19. Matth. I. 18. Act. II. 15. 1 Cor. XV. 3. Latini fere omittunt. Primum Pauli argumentum hoc eſt: Omnes ſunt ſub peccato; idque lex oſtendit. ergo ex operibus legis nemo juſtificatur. Id tractatur usque ad c. III. 20. Inde infert: ergo ex fide. c. III. 21 ſeqq.

¶ ὀργὴ θεοῦ, *ira Dei*) Ὀργὴ, ſine articulo, h. l. at ἡ ὀργὴ denunciatur iis, qui juſtitiam negligunt. Ira quaſi alia in gentes, alia in Iudæos. Iuſtitia & ira Dei quodammodo antitheton faciunt. Iuſtitia mundi obterit reum: juſtitia Dei, obterit peccatum, peccatorem reſtituit. Hinc frequens in hac inprimis epiſtola *iræ* mentio, c. II. 5. 8. III. 5. IV. 15. V. 9. IX. 22. ac porro c. XII. 19. XIII. 4. 5.

¶ ἀπ' οὐρανοῦ, *a cælo*) Hoc majeſtatem irati Dei ſignificat, oculumque videntem, & iræ latitudinem. quicquid ſub cœlo eſt, & tamen non ſub evangelio, ſub ira eſt. Ps. XIV. 2.

¶ ἐπὶ πᾶσαν, *ſuper omnem*) Paulus, *iram* Dei repræſentans, in abſtracto loquitur, de peccato: *ſalutem*, in concreto, de credentibus. itaque jam per ænigma innuit, *peccatoribus* gratiam eſſe paratam.

¶ ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν, *impietatem & injuſtitiam*) Duo hæc momenta tractantur v. 23 ſeqq.

¶ ἀνθρώπων τῶν) Periphraſis gentium.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) cujus eſt, quicquid bonæ frugis habent ſcripta ethnicorum.

¶ ἐν ἀδικίᾳ, *in injuſtitia*) Latius jam ſumitur vocabulum, quam modo in antitheto ad ἀσέβειαν, uti ἀνομία c. VI. 19.

¶ κατεχόντων, *detinentium*) Veritas in mente

mente nititur & urget: ſed homo eam impedit.

19 τὸ γνωςὸν) quod notus eſt Deus: illa ratio, quod Deus ſe notum præbet: q. d. *notitudo Dei*: non modo, quod noſci poteſt. nam v. 21 ait γνόντες. Plato l. 5 Polit. τὸ μὲν παντελῶς ὂν, παντελῶς γνωςόν· μὴ ὂν δὲ μηδαμῆ, πάντη ἄγνωςον.

¶ ἐφανέρωσε, Magna proprietate Paulus hoc verbo uſus eſt, ut ſupra ἀποκαλύπτω.

20 ἀόρατα καθορᾶται, *inviſibilia videntur*) Incomparabile oxymoron. Inviſibilia Dei, ſi unquam, certe in creatione facta eſſent viſibilia: ſed tum quoque non niſi per intelligentiam videri cœperunt.

¶ ἀπὸ κτίσεως, *a creatione*) Ἀπὸ denotat hoc loco vel *documentum*, uti ἀπὸ, Matth. XXIV. 32. ut intelligentia patrum a condito mundo, refutet defectionem gentium: vel potius *tempus*, ut reſpondeat hebræo מ & ſit, *a condito mundo*, & ultra, retrorſum, quo pacto mox congruit ἀΐδιος, *æterna*. priore modo ἀπὸ cohæret cum καθορᾶται· altero modo cum ἀόρατα.

¶ ποιήμασι) *operibus* per κτίσιν, *creationem*, productis. Sunt *opera*, ergo eſt *creatio*. ergo eſt *Creator*.

¶ νοούμενα) Ii ſoli, qui νῷ utuntur, καθορῶσι.

¶ καθορᾶται, *videntur*) nam opera cernuntur. Antitheton, ἐσκοτίσθη.

¶ ἥτε-καὶ) Hæc cum ἀόρατα ſtant in appoſitione.

¶ ἀΐδιος κτλ. *æterna &c.*) ſumma Dei, Deo digna, perfectio in eſſendo & agendo; uno verbo, θειότης. quod ſignificat *divinitas*, ut θεότης *deitas*.

¶ δύναμις) *potentia*, ex omnibus Dei attributis primum revelata. Singulis Attributis ſua opera peculiari modo reſpondent.

¶ εἰς τὸ) Paulus directe excuſationem adimit, non ſolum de eventu aliquo loquitur. Et hoc colon εἰς τὸ habet ſe inſtar propoſitionis ad v. ſeqq. Conſtr. cum φανερόν ἐςιν.

¶ ἀναπολογήτους, *inexcuſabiles*) Sic quoque de Iudæis, c. II. 1.

21 διότι) Hoc διότι reaſſumitur ex v. 19. Non ignorantes, ſed ſcientes peccarunt.

¶ θεὸν ὡς θεὸν, *Deum ut Deum*) Hæc eſt ἡ ἀλήθεια, *veritas*, ſumma convenientia: ubi naturæ divinæ reſpondet cultus. conf. Gal. IV. 8, *non naturâ*, de contrario.

¶ θεὸν, *Deum*) æternum, omnipotentem, glorificatione & gratiarum actione celebrandum.

¶ ἐδόξασαν ἢ εὐχαρίςησαν, *glorificaverunt aut gratias egerunt*) *Gratias agere* debemus ob beneficia: *glorificare* ob ipſas virtutes divinas. contra Hobbeſium. Si eſſe poſſet mens aliqua extra Deum, a Deo non creata, ea tamen teneretur ad laudandum Deum.

¶ ἢ) *aut* ſaltem.

¶ ἐματαιώθησαν) Hoc verbum, & ἐσκοτίσθη, habent vim reciprocam. הבל μάταια, ματαιοῦσθαι, ſæpe dicitur de idolis, eorumque cultu & cultoribus. 2 Reg. XVII. 15. Ier. II. 5. nam objecto ſuo conformatur mens. Ps. CXV. 8. Ματαιότης opponitur τῷ δοξάζειν· ἀσύνετος καρδία, τῷ εὐχαριςεῖν.

¶ διαλογισμοῖς, *cogitationibus*) variis, incertis, ſtultis.

22 φάσκοντες) *profitentes*.

¶ ἐμωράνθησαν) LXX, Ier. X. 14 ſ. ἐμω-

ἐμωράνθη πᾶς ἄνθρωπος ἀπὸ γνώσεως-ψευδῆ ἐχώνευσαν-μάταιά ἐστιν, ἔργα ἐμπεπαιγμένα. Passim in hac epistola alludit Paulus ad extrema *Iesajæ* & prima *Ieremiæ* capita: ex quo apparet, recentem tum ab eorum lectione fuisse sanctum Dei hominem.

23 ἤλλαξαν, *mutarunt*) summâ stultitiâ. Ps. CVI. 20. Ier. II. 11. Eadem impietas & eadem pœna tres habet gradus. In primo emphasin habent hæc verba: καρδία: καρδιῶν: v. 21. 24. ἐδόξασαν & δόξαν, & ἀτιμάζεσθαι τὰ σώματα. v. 21. 23. 24. In secundo, μετήλλαξαν, cujus verbi iteratio, non tamen sine differentia figuræ simplicis & compositæ, talionem exprimit, v. 25. 26. ut παρὰ iteratum, ibid. In tertio, οὐκ ἐδοκίμασαν & ἀδόκιμον. v. 28. In singulis pœnam exprimit τὸ παρέδωκε. Si homo Deum non ut Deum colit, sibi ita relinquitur, ut se hominem abjiciat, & a Deo, ad cujus imaginem factus erat, quam longissime discedat.

¶ τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου, *gloriam incorruptibilis*) Perfectiones Dei vel positivis vel negativis terminis exprimuntur. Hebræa lingua positivis abundat: negativos fere per periphrasin reddit.

¶ ἐν) Hebr. ב Lat. *pro*, *cum*. sic ἐν, v. 25.

¶ ἀνθρώπου-ἑρπετῶν, *hominis-reptilium*) Climax descendens. *corruptibilis* constr. etiam cum *volucrium &c.* Sæpe formam hominis, avis, quadrupedis, serpentis, commiscuerunt.

¶ ὁμοιώματι εἰκόνος, *similitudine imaginis*) *Imago* est concretum: *similitudo* abstractum, δόξη, *gloriæ* oppositum. quo majori *similitudine imago* refert creaturam, eo apertius aberrat a vero.

24 διὸ, *propterea*) Peccati alia pœna est ex consequentia physica, v. 27 not. *oportebat*: alia insuper ex justitia vindicativa, ut h. l.

¶ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις, *in concupiscentiis*) ἐν, non εἰς. Iam aderant αἱ ἐπιθυμίαι, *concupiscentiæ*. Quales deos fingebant, tales erant ipsi homines.

¶ ἀκαθαρσίαν, *impuritatem*) Sæpe conjungitur impietas & impuritas, 1 Thess. IV. 5, cognitio Dei & puritas mentis, Matth. V. 8. 1 Ioh. III. 2 f.

¶ ἀτιμάζεσθαι, *dehonestare*) Oppositum *honor*. 1 Thess. IV. 4. Homo non debet se projicere. 1 Cor. VI. 13 f.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in se ipsis*) per scortationem, mollitiem & alia flagitia. Ipsi sunt materia pœnæ suæ, & impensa ejus. *Quam juste! qui Deum inhonestant, puniuntur de se ipsis.* Ioh. Cluverus.

25 τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) quæ jubet Deum colere TANQVAM Deum.

¶ ἐν τῷ ψεύδει, *in mendacio*) Mythologiæ pretium. ἐν, Lat. *cum.*

¶ ἐσεβάσθησαν, *coluerunt*) interne.

¶ ἐλάτρευσαν, *servierunt*) externe.

¶ παρὰ) *præter*, *præ*. c. XIV. 5.

26 πάθη ἀτιμίας, *passiones ignominiæ*) Vid. *Gerberi* lib. *unerkannte Sünden*, T. I. cap. 92, *Von der geheimen Unzucht*. Talium plena sunt gentilium scripta.

¶ ἀτιμίας, *ignominiæ*) Oppositum τιμή, *honor*. 1 Thess. IV. 4.

¶ θήλειαι, *feminæ*) In peccatis arguendis sæpe scapha debet scapha dici. Pudorem præposterum ii fere postulant, qui pudicitia carent. Paulus Romam adhuc non visam sic apertius scribit, ineunte epistola, quam usquam antea. Gravitas

vitas & ardor stili judicialis, proprietate verborum non violat verecundiam.

¶ χρῆσιν, *usum*) Subaudi, *sui.* sed est ellipsis. causam habes 1 Cor. XI. 9. *Vtendum*, non fruendum. Gravitas stili sacri.

27 ἐξεκαύθησαν, *exarserunt*) πυρώσει abominanda.

¶ τὴν ἀσχημοσύνην, *turpitudinem*) cui ipsa corporis & membrorum conformatio reclamat.

¶ ἣν ἔδει) *quam oportuit*, naturali sequela.

¶ τῆς πλάνης, *erroris*) quo aberrarunt a Deo.

¶ ἀπολαμβάνοντες) Verbum appositum, de Gentibus: ut ἀποδώσει, respectu Iudæorum. c. II. 6. In utroque verbo ἀπὸ eandem vim habet.

28 ἔχειν, *habere*) Antitheton, παρέδωκεν, *tradidit.* ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει, *habere in agnitione*, plus notat, quam ἐπιγινώσκειν, *agnoscere.* Non plane deerat *agnitio*: sed in ea non ita profecerunt, ut Deum haberent. v. 32.

¶ ἀδόκιμον) Vt ἀδύνατος, ἄπιστος & similia, & active & passive valent, sic quoque ἀδόκιμος. Hoc loco active notatur mens, quæ *probat* minime probanda; cui relicti sunt, qui maxime probanda *non probarunt.* Hoc ἀδόκιμον tractatur v. 32, συνευδοκοῦσι ποιεῖν τὰ μὴ καθήκοντα, tractatur v. 29-31.

¶ τὰ μὴ καθήκοντα) Μείωσις.

29 πεπληρωμένους, Grande verbum. μεστοὺς, mox.

¶ ἀδικίᾳ, *injustitia*) Hoc, *justitiæ* oppositum, primo loco ponitur: *immisericordia*, ultimo. *Iustitia* habet *vitam*: *injustitia mortem.* v. 32. Tota Enumeratio ordinem habet sapientem, per membra novem, in affectibus: duo, in sermone: tria, respectu Dei, & sui, & proximi; & duo, in rebus gerendis: sex, respectu necessitudinum. Confer de contrariis, c. XII. 9 seqq.

¶ πορνείᾳ) Retinendum esse hoc verbum, jam diu agnovi: Clementi Romano haud lectum esse non apparet.

¶ πονηρίᾳ-κακίᾳ) Πονηρία est *nequitia* ejus, qui alteri, etiam sine suo commodo, nocere gaudet. κακία est *vitium*, quo alter alteri nil boni conferre potest. πλεονεξία denotat *avaritiam* proprie, ut sæpe apud Paulum. alias rarius hoc peccatum ab eo redargueretur. Solet autem jungere cum impuritate. nam homo extra Deum quærit pabulum in creatura materiali, vel per voluptatem vel per avaritiam. bonum alienum ad se redigit.

¶ κακοηθείας) κακοήθεια, κακία κεκρυμμένη. Ammonius. aliena omnia male arripiens: se alteri molestam exhibens.

30 ψιθυριστὰς, *susurrones*) clam.

¶ καταλάλους, *detractores*) aperte.

¶ θεοστυγεῖς) qui *odiosos* se exhibent contra *Deum.*

¶ ὑβριστὰς, qui omnia bona & salutaria *contumeliose* a *se* repellunt.

¶ ὑπερηφάνους) qui se efferunt supra *alios.* De hoc vitio, & aliis, quæ hic notantur, vid. 2 Tim. III. 2 seq.

¶ ἀλαζόνας) *arrogantes*, ad res magnas & *bonas.*

¶ ἐφευρετὰς κακῶν) *inventores malorum*, novarum voluptatum, novorum quæstuum, novarum artium nocendi, v. gr. in bello. 2 Macc. VII. 31 Antiochus dicitur πάσης κακίας εὑρετὴς γενόμενος εἰς τοὺς ἑβραίους.

30, 31 γονεῦσιν ἀπειθεῖς, ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους, ἀστόργους, ἀσπόνδους, ἀνελεήμονας,

μονας, *parentibus inobedientes*, *insipientes*, *refractarios*, *sine affectione*, *irreconciliabiles*, *immisericordes*) Duo terniones, prior apud inferiores; alter apud superiores.

31 ἀσυνθέτυς) Verbo ἀσυνθετεῖν LXX Hebræum בגד & מעל exprimunt.

32 δικαίωμα, *jus*) Regale divinum, quod Deus virtutes probat, vitia odit, improbos morte afficit, jure meritoque, ut ostendat se non esse injustum. Nam dum nefarios morte punit, ipse justificatur. Id Regale etiam gentibus cognitum.

¶ ὅτι) nempe *quod*.

¶ πράσσοντες πράσσυσι) Hoc verbum, ποιῦσιν interjecto repetitum, accurrate exprimit petulantiam flagitiosorum, divinæ justitiæ prorsus contrariam. ποιῦσιν, etiam affectu & ratione. Eadem differentia verborum, c. II. 3.

¶ θανάτυ, *morte*) Lev. XVIII. 24 f. Act. XXVIII. 4. Subinde improbissima quæque stirps ex genere humano eradicatur, & tota posteritas ex iis propagatur, qui minus mali fuerant.

¶ ἀλλὰ καὶ, *sed etiam*) Pejus est συνευδοκεῖν, *approbare*. nam qui malum patrat, sua sibi cupiditate abducitur, non sine elencho in se ipsum vel etiam in alios, (conf. *judicans*, c. II. 1.) & cum approbatione legis. coll. c. VII. 16. sed qui συνευδοκεῖ sive *approbat*, corde & ore, malitiæ fructum habet ipsam malitiam, eaque pascitur, & suum reatum alieno cumulat, aliosque in peccando inflammat. pejor est, qui & se & alios, quam qui se unum perimit. Hæc vero mens est reproba. Conjugata, ἀδόκιμον & συνευδοκῦσι. v. 28 not. Huic *approbationi* opponitur *judicatio*. c. II. 1. Gentes non modo faciunt, sed etiam approbant: Iudæus judicat quidem, non approbans; sed tamen facit.

¶ τοῖς πράσσυσι, *facientibus*) sibi & aliis. conf. Es. III. 9.

CAP. II.

1 Διὸ, *quapropter*) Transit Paulus a Gentibus ad Iudæos, ut totus sermo subsequens ostendit: & tamen particulam ponit non transitivam, sed illativam; quarum hæc, ut valentior, illam absorbet. Gentilis facit mala: Iudæus facit mala. Deinde v. 6 ss. utrosque, Gentes & Iudæos, complectitur.

¶ ἀναπολόγητος, *inexcusabilis*) Defensionem quærit homo.

¶ ἄνθρωπε, *homo*) De gentilibus capite I. in tertia persona locutus, cum Iudæo in secunda singulari agit; uti lex ipsa non in secunda, sed tertia singulari cum Iudæo agit, quia cum nemine rem habebat nisi cum Iudæo. conf. c. III. 19. Sed apostolus, qui ad gentes & Iudæos suum sermonem dirigit, Iudæum quidem in secunda singulari alloquitur; communi vero eum nomine appellat, coll. c. I. 18, neque *Iudæum* agnoscit: v. 17. 28. Eadem differentia tertiæ & secundæ personæ recurrit v. 14. 17. Non dissimile est illud, quod gentes differuntur ad judicium extremum, v. 16: Iudæis judicium etiam præsens ex lege intentatur, v. 2.

¶ ὁ κρίνων, *qui judicas*) remotus a *complacentia*, c. I. 32. Paulus gravi verbo utitur. Iudæus se Græco præfert, v. 19 f. id Paulus jam appellat *judicium*: eoque viam sibi facit ad judicium Dei ostendendum. Philavtiæ est, quod homo, quo alios sese pejores putat, eo se meliorem existimat. Gal. VI. 4. Est paregmenon. nam sequitur, κατακρίνεις. Conf. c. XIV. 22. 23. 1 Cor. IV. 3 seqq. XI. 29 ss. Iac. II. 4.

¶ ἕτερον,

¶ ἕτερον, *alterum*) qui ad te nil attinet: cujus apertior injustitia te nil juvat: ethnicum

2 οἴδαμεν) *scimus*; te, o homo *judicans*, non docente.

¶ τὸ κρίμα τοῦ θεοῦ) *judicium Dei*; non tuum, qui te excipis.

¶ κατὰ ἀλήθειαν) *ad veritatem* summam, nullo discrimine. δίκαιον, *justum*, v. 5. 6. 11: & secundum interna, non solum externa. v. 16.

3 σὺ) *tu*, præ gentili. quisque se ipse vel sine causa excipit: & sibi assentatur, etiamsi ipse nesciat, quare.

¶ ἐκφεύξῃ; *effugies*?) per rimas, quas quæris. Φεύγει *fugit* reus omnis: ἐκφεύγει *effugit*, qui absolvitur.

4 ἢ) *an*. Homines facile fiunt *contemtores* bonitatis, dum judicium divinum non sentiunt. Particula *an*, ἢ, proprie disjungit opinionem vanam *effugiendi*, & *thesaurizationem iræ* apertam, per abusum ipsius bonitatis.

¶ χρηστότητος, ἀνοχῆς, μακροθυμίας, *benignitatis*, *tolerantiæ*, *longanimitatis*) quum tu & peccasti & peccas & peccabis. mox hæc omnia significat τὸ χρηστὸν *benignitas* Dei. Etiam ii potuere & debuere resipiscere, qui olim damnabuntur.

¶ ἀγνοῶν, *ignorans*) Miratur Paulus hanc ignorantiam.

¶ ἄγει) *ducit* suaviter: non cogit necessitate.

5 δὲ, *sed*) Antitheton inter *divitiarum bonitatis* contemtum & inter *thesaurum iræ*.

¶ σκληρότητα, *duritiem*) Antitheton, χρηστόν.

¶ ἀμετανόητον καρδίαν) Antitheton, μετάνοιαν. Volebat dicere, ἀμετανοησίαν, a quo verbo recentiores non abhorrent: sed Paulus vitavit verbum insolens.

¶ θησαυρίζεις, *colligis*) etsi tu, o homo, putas te colligere beata omnia. O quid potest homo colligere tot horis vitæ suæ, in utramque partem! Matth. XVIII. 24. 1 Tim. VI. 18.

¶ σεαυτῷ) *tibi ipsi*, non alteri, quem judicas.

¶ ὀργὴν-ὀργῆς, *iram-iræ*) Δεινότης sermonis, magna vi. Cur multi non sentiunt iram? nondum est *dies iræ*. erit autem.

¶ ἐν ἡμέρᾳ) ἐν, de tempore, præsens notat: εἰς, futurum. Ille dies præsens est Deo. Potest autem hóc construi etiam cum ὀργήν.

¶ ἀποκαλύψεως, *revelationis*) Quum Deus revelabitur, occulta hominis revelabuntur. v. 16.

¶ καὶ δικαιοκρισίας) Particulam καὶ testium copia longe potior & irrefragabile apostoloque dignissimum ἀνοχῆς & ἀποκαλύψεως antitheton (quale est etiam inter ἀνοχὴν & ἔνδειξιν, c. III. 26. Ps. L. 21.) corroborat: v. 4, τῆς χρηστότητος, καὶ τῆς ἀνοχῆς, καὶ τῆς μακροθυμίας v. 5, ὀργῆς καὶ ἀποκαλύψεως, καὶ δικαιοκρισίας. Ἀνοχὴ & ἀποκάλυψις respiciunt Deum, & inter se conferuntur, ut ἀνοχὴ & ἔνδειξις c. III. 25 f. μακροθυμία & δικαιοκρισία spectant peccatorem: χρηστότης & ὀργὴ ponuntur generatim. Quare non fuit omittenda καὶ particula a quibusdam: quam exhibet etiam Orig. c. Cels. in ms. Basileensi, ut docet Sam. Battierius in Biblioth. Brem. Class. VI. p. 98. Pro ἀποκαλύψεως habet *Alex.* ἀνταποδόσεως. Hanc varietatem ex alliteratione ad verbum

ἀποδώσει natam, & aperte abſonam, prætermiſi antehac, neque ea nunc ad tuendum illud καὶ continuo ſubſequens utor. Novatum δικαιοκρισίας verbum in re a mortalibus antea non agnita notat Eraſmus.

6 ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ) Sic LXX plane Prov. XXIV. 12. it. Ps. LXII. 13: σὺ ἀποδώσεις κτλ. Dictum hoc, & infra, v. 11, inprimis ſæpe citatur.

¶ ἀποδώσει) *reddet*: non modo *dabit*, ſed *retribuet*.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Paulus deſcribit eos, qui vel vitam vel mortem conſequentur, generaliter, & pro captu eorum, cum quibus hoc loco res ei eſt, præſcindens adhuc a ſpeciali ratione ſalutis obtinendæ vel amittendæ. Ergo hic locus non facit pro merito operum.

7, 8 τοῖς μεν- τοῖς δὲ, *bis quidem- iis vero*) Majus diſcrimen, quam multi nunc putant.

7 τοῖς) ſc. οὖσι, coll. v. ſeq. nam κατὰ (vid. Act. XXV. 23.) hic fere ponitur, ut ἐξ, v. ſeq. niſi quod ἐξ ſonat quiddam peccatori naturale; κατὰ, quiddam ſuperveniens. Differentiam videbis, ſi particulas inter ſe permutaveris: ἐξ ὑπομονῆς κτλ. Ita τοῖς & ζητοῦσι ſtant in appoſitione, per aſyndeton.

¶ ὑπομονὴν ἔργου, *patientiam operis*) Sic *patientia ſpei* 1 Theſſ. I. 3. ὑπομονὴ, *patientia*, includit h. l. obedientiam, conſtantiam, eamque ſubmiſſam.

¶ ἔργου, *operis*) Magna vis in ſingulari numero. Phil. I. 6. Ap. XXII. 12.

¶ δόξαν, *gloriam*) Conſtructio: τοῖς δόξαν κτλ. ζητοῦσιν, (ἀποδώσει) ζωὴν· *iis, qui gloriam &c. quærunt, (reddet) vitam.* Amor purus non excludit fidem, ſpem, deſiderium. 1 Cor. XV. 58.

¶ ζητοῦσι, *quærentibus*) cum tu, Iudæe, tibi non opus eſſe quæſito putes.

8 τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας, *iis vero* qui ſunt *ex contentione*) Horruit Paulus expreſſe dicere: *Deus reddet iis*, qui ſunt *ex contentione, mortem ſive æternam perniciem.* quare eam rem conſcientiæ peccatoris ex antitheto præcedente ſubaudiendam relinquit; *reddet*, non ſane vitam æternam: ſermonemque flectit ad ea quæ ſequuntur. Itaque τοῖς h. l. vim habet ל præfixi, notantis *quod attinet*, conf. c. IV. 12 not. Ideo non incommode ſequitur, ἐπὶ πᾶσαν-. nam ſic quoque Ex. XX. 5, ἐπὶ τέκνα, ἐπὶ τρίτην καὶ τετάρτην γενεὰν, τοῖς μισοῦσί με. Porro ἐξ, *ex*, ut v. 27 & ſæpe, notat partem ſive ſectam: iis, qui ſunt ex parte ſive natione contentioſa, tui, Iudæe, ſimiles, Deo refragantes. Character pſeudojudaiſmi, inobedientia, contumacia, impatientia.

¶ τῇ ἀληθείᾳ· τῇ ἀδικίᾳ, *veritati: injuſtitiæ*) Sæpe hæc duo inter ſe opponuntur. 1 Cor. XIII. 6. 2 Theſſ. II. 10. 12. *veritas* continet *juſtitiam*: & *injuſtitia* connotat *mendacium*.

¶ θυμὸς καὶ ὀργὴ) LXX, Ps. LXXVIII (LXXVII) 49: θυμὸν καὶ ὀργὴν καὶ θλῖψιν. θυμὸς infligit pœnam: ὀργὴ perſequitur culpam. Vocabulorum proprietas perſpicitur ex Eph. IV. 31. 32, ubi τῇ ὀργῇ opponitur τὸ χαρίζεσθαι, & τῷ θυμῷ τὸ εὔσπλαγχνον. θυμὸς Stoicis definitur ὀργὴ ἀρχομένη. Nec aſpernandum illud Ammonii, θυμὸς μέν ἐστι πρόσκαιρος· ὀργὴ δὲ πολυχρόνιος μνησικακία.

9 θλῖψις καὶ στενοχωρία, *afflictio & anxietas*) θλῖψις, *afflictio*, in præſens: στενοχωρία, *anxietas*, de futuris. θλῖψις, *afflictio* premit: στενοχωρία æſtuat & urget. Iob XV. 20 ſeqq. Argumentum eſt in his verbis, de ultrice juſtitia Dei. nam ira Dei eo tendit, ut creatura peccans, iram & omnia

omnia adversa experiens, discat odisse se ipsam, quod contra Deum fecerit. quod justissimum odium sui quamdiu creatura fugit, in pœna est.

¶ πᾶσαν ψυχὴν, *omnem animam*) Hoc vocabulo adjuvatur universalitas sermonis. c. XIII. 1.

¶ πρῶτον, *primum*) Sic Psalm. XCIV. 10: *Qui gentes castigat, nonne arguet* (vos in populo?) Iudaei particeps Graecus.

10 δόξα δὲ καὶ τιμὴ, *gloria vero & honor*) *Gloria*, ex divino beneplacito: *bonor*, ex divina remuneratione: & *pax*, in praesens & in perpetuum. Nam δὲ, *vero*, exprimit oppositionem inter *ira* & *gloria*, *indignatio* & *bonor*, *afflictio anxietas*que & *pax*. coll. c. III. 17. 16. quorum laeta spectantur, ut ex Deo proficiscuntur; adversa, ut ab homine persentiscuntur: haec enim absolute in nominativo ponuntur, cum illa e contrario in v. 7 in accusativo ponantur, ut talia, quae Deus impertiat. Sed cur opponuntur *bonor* & *dolor*: quum honoris contrarium sit ignominia, voluptatis dolor? Resp. In hoc praecise loco attendendum ad vocem εἰρήνη, *pax*, quae heic *dolori*, nimirum *afflictioni anxietati*que opponitur. Ceterum Es. LXV. 13 *gaudium* (& honor) *pudori* (& dolori) opponitur: utraque parte concise expressa & ex opposito suo supplenda. Praeterea in bonorum genere summum est honor; in pœnarum genere, dolor: & summus gradus, inferiores includens, summo gradui opponitur. sic *gloriatio* & *vae*. 1 Cor. IX. 16.

9, 10 κατεργαζομένε· ἐργαζομένῳ) Differentia horum verborum facilius sentitur, quam explicatur: facilius ridetur, quam refutatur. Alia differentia: de pœna dicitur, ἐπὶ ψυχὴν· nam pœna *incumbit*, & anima feret invita: de praemio, παντὶ τῷ ἐργαζομένῳ, dativus commodi.

12 ὅσοι γὰρ, *quotquot enim*) Gentes: & *quotquot*, Iudaei.

¶ ἀνόμως) Hoc bis ponitur per antanaclasin, hoc sensu, οὐκ ἐν νόμῳ, οὐ διὰ νόμου, ut patet ex antitheto.

¶ ἥμαρτον) *peccarunt*: praeteritum, pro judicii tempore.

¶ καὶ ἀπολοῦνται, *etiam peribunt*) *etiam* notat convenientiam modi peccandi & intereundi. & *peribunt* ait: neque enim commodum erat dicere, ἀνόμως, *sine lege judicabuntur*; ut mox apte dicit, *per legem judicabuntur*.

¶ ἐν νόμῳ) *cum lege*, non ἀνόμως. i. e. cum legem haberent.

¶ διὰ νόμου, *per legem*) c. III. 20.

13 οὐ γὰρ, *non enim*) Valde exstans Propositio. cujus verba etiam ad gentes spectant; sed ad Iudaeos praecipue accommodantur. de illis v. 14 s. de his v. 17 s. quare etiam versus 16 a versu 15 pendet, non a versu 12. Multa turbarunt, qui a v. 14, immo a v. 13 ad fin. v. 15 parentheseos sepem statuerunt.

¶ οἱ ἀκροαταὶ, *auditores*) otiosi, quamlibet seduli.

¶ παρὰ τῷ θεῷ, *apud Deum*) v. 2.

¶ ποιηταὶ, *factores*) nempe, *si* homines se praestiterint *factores*. c. X. 5. Possunt *facere* ea, *quae sunt legis*: sed totius *legis factores* praestare se non possunt.

¶ δικαιωθήσονται, *justificabuntur*) Hoc verbum, nomini δίκαιοι, *ipso facto justos* denotanti, contradistinctum, involvit conditionem praestandam, & *tum* subsecuturam in die judicii divini declarationem justorum.

14 ὅταν, *quum*) Postquam Paulus judaicum judicium contra gentes perversum refutavit, nunc verum judicium divinum ostendit,

ostendit, contra easdem. De gentibus agitur hic magis directe ad gentes convincendas; & tamen, quod his obiter conceditur, eo fine conceditur, ut Iudæus peragatur gravius: sed v. 26 de gentibus plane incidenter, ad convincendum Iudæum. quare hîc ponitur ὅταν, *quum*; illic, ἐὰν, *si*.

¶ γὰρ, *enim*) Caussam reddit, cur etiam a gentilibus postuletur, ut sint *factores legis*. nam quum vel tantillum faciunt, obligatos se esse recognoscunt. Ettamen docet, illos per legem naturæ sive per se ipsos justificari non posse. Sunt quatuor sententiæ: *quum-hi-qui-una testante.* secunda declaratur per tertiam, prima per quartam.

¶ ἔθνη) Non, τὰ ἔθνη· homines aliqui ἐξ ἐθνῶν. Et tamen nullus est, qui plane nihil faciat ἐκ τῶν τῦ νόμυ. Noluit dicere ἐθνικοὶ, quod solet in pejorem partem accipi.

¶ *μὴ νόμον· νόμον μὴ, non legem: legem non*) Ne hîc quidem commutatus verborum ordo ratione caret. priore loco emphasin habet *non*, ut amplificetur illud *non habere*: altero loco emphasin habet *legem*, in antitheto ad *sibi ipsis*. Sic quoque νόμος modo sine articulo, modo cum articulo, non sine caussa dicitur. v. 13. 23. 27. III. 19-21. VII. 1 seqq.

¶ φύσει, *natura*) Constr. *μὴ νόμον ἔχοντα φύσει, non legem habentes natura*, plane ut v. 27, *ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία, ex natura præputium*, contra ac Syrus, *ex natura legem faciens*. Gentes sunt *natura* (i. e. per se, ut nascuntur, non ut homines, sed ut gentes) legis (scriptæ) expertes: cum Iudæi sint *natura* Iudæi, Gal. II. 15. adeoque legem (scriptam) habeant *natura*. conf. c. XI. 24 fin. Neque tamen periculum est ullum, ne vis illa constructionis, quam plerique sequuntur, *natura ea, quæ sunt legis, faciant*, intereat. nam quod gentes, legem non habentes, faciunt, sane *natura* faciunt. *Legis* vocabulum non philosophico, sed Hebraico usu venit apud apostolum: itaque appellatio *legis naturalis* non exstat in Scriptura sacra: v. 12. res ipsa est vera.

¶ ποιῆ, *faciant*) non solum opere, sed etiam motibus intimis. v. 15 fin.

¶ ἕτοι, *hi*) Hæc vocula nomen collectivum ἔθνη, *gentes*, flectit ad sensum distributivum.

¶ νόμος, *lex*) Quod Iudæis est lex; id gentes ipsæ sunt sibi.

15 ἐνδείκνυνται) *demonstrant*, sibi, ceteris hominibus, & Deo ipsi quodammodo.

¶ τὸ ἔργον τῦ νόμυ) *opus legis*, legem ipsam cum sua activitate. Opponitur literæ, quæ est accidens.

¶ γραπτὸν, *scriptum*) Nomen, non participium. nedum infinitivus. Alludit Paulus ex opposito ad tabulas Mosis. Hoc *scriptum* antecedit *factionem* eorum *quæ sunt legis*, sed postea quum quis aut fecit (aut non fecit,) sequitur *demonstratio*, & liquidius apparet permanens illa scriptura.

¶ συμμαρτυρέσης, *una testante*) Allegoria. in judicio sunt actor, reus, testes. testis, conscientia: accusant, vel etiam defendunt, cogitationes. Natura & peccatum ipsum *testatur*: conscientia *una testatur*.

¶ αὐτῶν) *ipsorum*.

¶ τῆς συνειδήσεως, *conscientia*) Nullam facultatum suarum minus in potestate habet

habet anima, quam conſcientiam. Sic συνείδησις & λογισμὸς junguntur Sap. XVII. 11. 12.

¶ μεταξὺ ἀλλήλων, *inter ſe invicem*) ſicut actor & reus. Hoc, ineunte commate, emphaſeos cauſa ponitur, quatenus *cogitationes cogitationibus* implicatæ, opponuntur *conſcientiæ ad legem* relatæ.

¶ τῶν λογισμῶν κατηγορούντων, *cogitationibus accuſantibus*) Reſolvunt ſic: *una teſtantibus cogitationibus, quæ accuſant*: ſed *cogitationibus accuſantibus* ſtat per ſe.

¶ ἢ καὶ, *vel etiam*) Particula *etiam* conceſſiva oſtendit, *cogitationes* longe plus habere quod accuſent, quam quod defendant: ipſaque defenſio (coll. 2 Cor. VII. 11, *defenſionem*) non eſt de toto, ſed duntaxat de parte facti, quæ ipſa rurſum debitores totius convincit. c. I. 20.

¶ ἀπολογουμένων, *defendentibus*) Exemplum, Gen. XX. 4.

16 ἐν ἡμέρᾳ, *in die*) Conſtr. cum *demonſtrant*. neque enim obſtat tempus præſens. v. 5. Ac ſæpe Paulus dicit: *in die Domini*, quod plus dicit, quam *in diem*. 1 Cor. V. 5. conf. *coram* 1 Tim. V. 21 not. Quale quidque fuit, tale tum conſpicietur, definietur & manebit. In illo die conſtabit illud in cordibus ſcriptum legis, apologiam etiam aliquam recte factorum conjunctam habens, quamvis homo in *judicio* ſuccumbat, ſemet accuſatore, propter cetera. Idque infert accuſationem vel etiam defenſionem (a majori ad minus procedendo) in hac quoque vita conſtantem, quoties vel ipſum repræſentatur homini judicium futurum, vel præludia ejus in conſcientia, homine inſcio, aguntur. conf. 1 Ioh. IV. 17. Ac ſæpe ita loquitur Scriptura de futuris, ſpeciatim de noviſſimis, ut citeriora præſupponat. Iudæis v. 5, ut Gentibus h. l. judicium futurum intentatur.

¶ τὰ κρυπτὰ, *occulta*) *conſcientiam & cogitationes*. conf. 1 Cor. IV. 5. Confirmat hoc nexum verſus hujus cum præc. Ex occultis vera qualitas actionum etiam ipſis plerunque agentibus ignota pendet. v. 29. Homines judicant ex manifeſtis, etiam de ſe ipſis. Iudicabuntur etiam manifeſta; ſed non tum demum: judicantur enim, ex quo patrantur: occulta, tum demum.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominum*) etiam gentium.

¶ κατὰ, *ſecundum*) i. e. ut docet meum evangelium. Hoc inciſum addit Paulus, quia hic agit cum homine Ieſum Chriſtum nondum cognoſcente. Evangelium eſt prædicatio tota de Chriſto: & Chriſtus judex erit: & judicium in gentes non tam in V. T. quam in N. T. declaratur. Idque dicitur evangelium Pauli, per Paulum prædicatum, etiam gentibus. Act. XVII. 31. Articuli omnes doctrinæ evangelicæ & articulus de judicio extremo valde ſe invicem illuſtrant, atque hic ipſe reſpectu fidelium plane eſt evangelicus. Act. X. 42. 1 Petr. IV. 5.

17 εἰ δὲ, *ſi vero*) *Si*, coll. *quum*, v. 14, anaphoræ ſimile quiddam habet: niſi quod ὅταν, *quum*, plus ponit; εἰ, *ſi*, minus concedit. Poſt *ſi* ſequitur οὖν, *ergo*, uti ἀλλὰ, *ſed*, c. VI 5. & δὲ, *vero*, Act. XI. 17. conf. Matth. XXV. 27. Et protaſin longiorem, quæ ab εἰ, *ſi*, incipit, ſubſequens οὖν, *ergo*, in ſummam redigit.

¶ ἰουδαῖος, *Iudæus*) Hic apex Iudaicæ gloriationis (interpoſita ulteriore ejus deſcriptione, v. 17 20. additaque refutatione, v. 21-24.) ipſe refutatur verſu 25 ſeqq. Deſcriptio autem gloriationis conſtat bis quinque commatibus: quorum priora quinque, *requieſcis - lege*, oſten-

ostendunt, quid sibi Iudæus sumat; reliqua totidem, *confidis-lege*, ostendunt, quid is inde sibi amplius ad alios arroget. Vtrinque primum respondet primo, secundum secundo, & sic deinceps: atque ut quintum prius, *institutus*, sic quintum posterius, *habentem*, denotat causam: *quia sis institutus*: *quia habeas.*

¶ ἐπονομάζῃ) Medium: *hoc cognomine te vocas, & vocari gaudes.*

¶ ἐπαναπαύῃ) *requiescis* in eo, quod tibi angustiam intentat. pædagogum pro patre habes.

¶ τῷ νόμῳ, in *lege*) Scienter Paulus hoc nomen frequentat.

¶ ἐν θεῷ, *in Deo*) ut qui tuus sit Deus.

18 τὸ θέλημα) *voluntatem*, i. e. quicquid jure placitum est. sic, *voluntas*, absolute, Matth. XVIII. 14. 1 Cor. XVI. 12. Hæc autem *voluntas* nulla est præter voluntatem Dei: sed εὐλάβεια magna facit, ut Paulus non addat, *Dei.*

¶ δοκιμάζεις) *probas*, approbas.

19 ἐν σκότει) *in tenebris* ignorantiæ connatæ.

20 μόρφωσιν) Sumitur h. l. in bonam partem, respectu Iudæi gloriantis: *informationem.*

¶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας, *cognitionis & veritatis*) ἓν διὰ δυοῖν. *veritas* hoc loco dicit ἀκρίβειαν doctrinæ cognitæ; hodie, *orthodoxiam.*

21 οὐ διδάσκεις, *non doces*) Metonymia consequentis. se ipse non docet, qui non facit.

¶ κηρύσσων, *prædicans*) clare.

21, 22 κλέπτεις μοιχεύεις ἱεροσυλεῖς, *Furtum, adulterium, sacrilegium committis*) atrocissime peccas in proximum, te ipsum, Deum. Ad gentes Paulus ostenderat peccata primum contra Deum, deinde contra se, deinde contra alios. nunc ordinem invertit: nam peccata contra Deum, in gentibus apertissima sunt, in Iudæo non item.

¶ ὁ βδελυσσόμενος, *qui abominaris*) etiam ore.

¶ τὰ εἴδωλα, *idola*) Iudæi a captivitate Babylonica ad nostra usque tempora idololatriam, cui antea dediti fuerant, abominantur. neque tamen non interfecerunt Christum, & evangelium gloriamque Dei oppugnant.

¶ ἱεροσυλεῖς, *sacrilegium committis*) quia Deo non das gloriam, quæ proprie Dei est.

24 τὸ γὰρ ὄνομα) Es. LII 5. LXX, δι' ὑμᾶς διὰ παντὸς τὸ ὄνομά μου βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσι. Conf. Ez. XXXVI. 20 f.

¶ καθὼς γέγραπται, *sicut scriptum est*) Convenienter hoc incisum hic in extremo ponitur, de re etiam per se evidente: ponitur autem ob Iudæos. c. III. 19.

25 ὠφελεῖ, *prodest*) Non dicit: *justificat. utilitas* describitur cap. III & IV. Apud Iudæos (credentes) adhuc erat in usu circumcisio.

¶ ἐὰν, *si*) Paulus non modo ad hominem, sed etiam ex sua sententia loquitur: & docet, falli eos, qui circumcisione nitantur, violata lege.

¶ παραβάτης, *transgressor*) Verbum Iudæo horribile, v. 27.

26 ἡ ἀκροβυστία *præputium*) id est, incircumcisus. nam huc refertur αὐτοῦ, *ejus.*

¶ λογισθήσεται) futurum: *censebitur*, justo judicio. v. 25 γέγονεν, præteritum: jam *facta est.*

27 κρινεῖ

27 κρινῶ, *judicabit*) Quos tu judicas, ii te judicabunt, versâ vice, in judicii die. v. 16. Matth. XII. 41 sq. 1 Cor. VI. 2. 3.

¶ τελῦσα, *perficiens*) Grande verbum. Itaque ἐὰν, *si*, v. 26, conditionalem vim habet, non affirmat.

¶ σὲ, *te*) judicem sui.

¶ τὸν) Articulus non pertinet proprie ad παραβάτην, sed τὸν διὰ dicitur, ut ὁ ἐκ.

¶ διὰ) *cum.* habes literam, sed & abuteris. antitheton, *ex natura*, *cum litera.* tum, ἐν διὰ δυοῖν, *litera & circumcisione.* De litera & spiritu, vid. ad c. VII. 6.

28 ὁ ἐν) Periphrasis adjectivi.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Oppositum, *cordis.* v. 29.

29 ὧν, *cujus*) qui laudem quærit & habet non ex hominibus &c.

¶ ἔπαινος, *laus*) Alludit ad nomen *Judæus.* יודוך *laudabunt te* Gen. XLIX. 8. Ideo addit ὧν, non ᾗς. Resolv. *Judæus, qui in occulto est, est ille Judæus, qui laudem habet*, q. d. vera *Judaitas.* Opponitur *judicio.*

¶ οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, *non ex hominibus*) qui ubi se laudant, *gloriantur.* v. 17.

¶ θεῦ, *Deo*) qui *cor* spectat.

CAP. III.

1 Τί, *quid*) Frequens Paulo formula inducendi objectionem.

¶ οὖν) *igitur.* si circumcisio, lege non servata, si Judæus, in aperto, non valet: quid hic habet, quid illa juvat? nulla ergo est Judæorum prærogativa. negat Paulus consequentiam. Innumeræ sunt exceptiones, quas contra doctrinam hac epistola expositam perversitas Judaica & humana profert. omnes eximit Paulus.

¶ τὸ περισσὸν, *præcipuum*) יתר præ gentibus. De hoc agitur v. 2.

¶ ὠφέλεια τῆς περιτομῆς, *utilitas circumcisionis*) De hac vide c. II. 25.

2 πολὺ, *multum*) Neutro genere. sc. περισσόν. Refertur ad concretum, de Judæo, magis quam ad abstractum de circumcisione, v. 1, de qua aget c. IV. 1. 9 s. Sic c. II. 29, ὧν scil. ἰουδαίου.

¶ πρῶτον) i. e. *primum* atque adeo præcipue. non semper sequitur *deinde.* Una hoc loco Pauli instituto aptissima exponitur prærogativa Judæorum, (reliquæ sequentur c. IX. 4. 5.) ex qua ipsa eos mox, finita hac προθεραπείᾳ, tanto magis coarguet.

¶ ἐπιστεύθησαν, *credita sibi habent*) Cui creditur thesaurus, is eum potest vel fideliter & dextre tractare vel secus: ac Judæi Scripturam V. T. varie tractarunt. Ita autem credita Judæis *eloquia* Dei dicit Paulus, ut *ventura bona*, v. 8, in iis descripta, Judæorum essent, si ea per fidem reciperent. fœcundissima noëmata: Deus est verus, fidelis, credens sua verba hominibus, justus. homo est mendax, perfidus, diffidens, injustus.

¶ λόγια) Diminutivum. Responsa divina sæpe habuere brevitatem, ut in Urim & Thummim. λόγιον etiam *sermo* de circumcisione & ceteris prærogativis Israëlitarum.

3 τί γάρ; *quid enim?*) scil. *dicemus.* v. 5, ubi item μὴ, *num*, sequitur. sic τί γάρ; LXX, Iob XXI. 4.

¶ εἰ, *si*) Sic facile objiceret gentilis æmulus.

¶ ἠπίστησαν) Conjugata: ἐπιστεύθησαν, ἠπίστησαν, ἀπιστία, πίστιν.

¶ τινὲς, *quidam*) Euphemia. Atque infideles, quamvis multi, habentur ut

quidam indefinite; quod non valde sub censum veniant. c. XI. 17. 1 Cor. X. 7. 1 Tim. IV. 1.

¶ *πίςιν*) *fidem*, qua fient promissa & *venient bona.* Hæc fides manet, etiamsi omnes homines sint *infideles:* manet, inprimis respectu *fidelium.* *Fidem Dei*, respectu *infidelium*, parum agnoscunt, qui universalem gratiam negant. Magni sane habenda est voluntas Dei antecedens etiam respectu reproborum. nam quod non habent, habere tamen poterant. quod ipsum magnam omnino prærogativam eis confert: atque eam si non tuentur, *præcipuum* tamen illud remanet, quod gloria Dei & gloria *fidei* Dei in eis illustratur. conf. *abundavit.* v. 7. *Præcipuum* non est nihili. Convenienter apostolus fidem Dei laudat, fidem nostram asserturus. Conf. 2 Tim. II. 13.

¶ *καταργήσει; abolebit?*) Futurum: magna vi, in oratione negante. Immota Dei fides.

4 *μὴ γένοιτο*) Solus Paulus, ad Romanos duntaxat & Galatas, hac formula utitur.

¶ *γινέσθω, fiat*) in judicio.

¶ *ὁ θεὸς ἀληθὴς, Deus verus*) vid. Ps. CXVI. 12, ubi retributio Dei fidelissima opponitur perfidiæ humanæ. Hoc, & *mendax*, respicitur mox versu 7.

¶ *πᾶς ἄνθρωπος, omnis homo*) ne Davide quidem excepto. Ps. CXVI. 11. LXX, *πᾶς ἄνθρωπος ψεύςης.* Hinc David 1 Sam. XXIV. 10 dicit, *verba hominis*, i. e. mendacium.

¶ *ὅπως-κρίνεσθαί σε*) Sic LXX, Ps. LI. 6. Etiam illa sunt prophetica, quæ David in agone pœnitentiali oravit.

¶ *ἂν*) *si* usu veniat, si homo ausit experiri.

¶ *δικαιωθῇς-νικήσῃς, justificeris-vincas*) fidei & veritatis nomine. Humanus judex judicat ita, ut tantummodo fontis culpa pensetur, nec de sua ipsius ceteroqui justitia agit: sed Deus judicat ita, ut non magis injustitia hominum, quam ipsius *justitia* demonstretur. *νικᾶν* dicitur plerunque de *victoria* post aleam belli aut sponsionis aut ludi; h. l. de judiciali victoria, quæ non potest non ad Deum pervenire.

¶ *ἐν τοῖς λόγοις σου*) Hebr. בדברך quo uno loco דבר in Kal, extra participium, occurrit. i. e. *quum loqui instituis*, & homini te insimulanti judicialiter respondere, hominemve peragere.

¶ *ἐν τῷ κρίνεσθαί σε*) Hebr. בשפטך Simul Deus & *κρίνει* & *κρίνεται.* *Κρίνεται*, media significatione, qualem habere solent verba *certandi*, *κρίνονται*, qui in jure disceptant. LXX, Es. XLIII. 26. Iud. IV. 5. Ier. XXV, 31. Exemplum Mich. VI. 2 f. nec non 1 Sam. XII. 7. Ineffabilis benignitas, qua Dèus ad hominem disceptandi causa descendit.

5 *εἰ δὲ, si vero*) Nova hæc instantia per Iudaicam personam elicitur ex verbo *justificeris.* v. præc.

¶ *ἡ ἀδικία, injustitia*) quæ committitur per *infidelitatem.*

¶ *τί ἐροῦμεν, quid dicemus*) Ostendit Paulus, hoc *præcipuum* non obstare, quo minus Iudæi sub peccato sint.

¶ *ὁ ἐπιφέρων*) *inferens* iram, in Iudæos *infideles.* Articulus vim habet. Est allusio ad Ps. VII. 11, *ὁ θεὸς κριτὴς δίκαιος, καὶ μὴ* (אַל pro אֵל) *ἐπάγων ὀργὴν καθ' ἑκάςην ἡμέραν.*

¶ *κατὰ ἄνθρωπον, secundum hominem*) Homo humanitus posset sic cogitare: Mea improbitas subservit gloriæ divinæ, eam-

eamque illustrat, ut tenebræ lucem: ergo non sum puniendus.

6 ἐπεὶ, *alioqui*) Consequentia nectitur a minori ad majus, ut in *negativis* fieri debet: Si Deus injuste ageret, inferens iram in Iudæum injuste agentem: quod jam est absurdum dictu: sane non posset universum mundum judicare. *Affirmative* sic procederet: Qui universum mundum (juste) judicat, is sane etiam in hoc unico casu juste judicabit. Vicissim a majori ad minus concluditur, 1 Cor. VI. 2.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) Nam etiam totius mundi, (Iudæis oppositi, c. XI. 12.) *injustitia commendat justitiam Dei*: & Deus tamen totum mundum injustum judicat, idque juste. Gen. XVIII. 25. Immo in ipso judicio humana injustitia divinam justitiam maxime illustrabit. Iustitiam divini judicii in mundum agnoscit Iudæus: ostendit autem Paulus, eandem esse rationem judicii in Iudæos non credentes.

7 εἰ γὰρ, *si enim*) Ætiologia, per sermocinationem proposita, ad confirmandam objectionem initio v. 5 inductam.

¶ ψεύσματι, *mendacio*) Quæ Deus dicit, vera sunt: hæc qui non credit, mendacem facit Deum, ipse mendax.

¶ τί) i. e. *quid* etiamnum me purgo, quasi habeam, cur timeam? conf. τί ἔτι, cap. IX. 19. Gal. V. 11.

¶ κἀγὼ) *ego quoque*, cui veritas Dei revelata est; non modo ethnici.

¶ κρίνομαι) Resp. κρίνεσθαι. v. 4. 6. LXX, Iob XXXIX. 34. (XL. 4.) τί ἔτι ἐγὼ κρίνομαι;

8 καὶ μὴ, *& non*) Subaud. *sic facio*, *sicut*.. sed intercedit commutatio numeri sive personæ, qualis c. IV. 17.

¶ καθὼς, *sicut*) Nonnulli calumniabantur Paulum; alii sic sentiebant, & suam sententiam a Paulo probari ajebant.

¶ φασί τινες, *inquiunt quidam*) qui suæ perversitati nostrum suffragium prætexunt. Hæc epistola inprimis ea de causa scripta est, ut tales confutaret Paulus.

¶ ἡμᾶς, *nos*) justitiæ Dei assertores.

¶ ὅτι) Hoc pendet præcise a λέγειν.

¶ ποιήσωμεν, *faciamus*) sine timore.

¶ τὰ κακὰ, *mala*) peccata.

¶ ἔλθῃ τὰ ἀγαθὰ, *veniant bona*) Eadem locutio LXX int. Ier. XVII. 6. Hoc volunt dicere calumniatores illi: Bona ad veniendum propensa sunt; sed mala viam eis debent præparare.

¶ τὰ ἀγαθὰ, *bona*) Gloria Dei.

¶ ὧν, *quorum*) i. e. eorum, qui faciunt vel etiam facienda dicunt mala, ut veniant bona.

¶ τὸ κρίμα) *Iudicium*, quod isti velut *injustum* subterfugere conantur, singulariter eos corripiet.

¶ ἔνδικον, *justum*) Sic Paulus consequentiam illam quam longissime amandat, & tales responsatores abrupte repellit.

9 τί οὖν; *quid igitur?*) Resumit initium v. 1.

¶ προεχόμεθα;) *habemus* quicquam *præ* gentibus?

¶ οὐ πάντως) Iudæus diceret: πάντως. at Paulus contradicit. Leniter ineunte hoc loco loquitur: (nam aliis locis, ubi dicitur μηδαμῶς, non potest οὐ πάντως surrogari: & hoc loco illud *nullo modo* tolleret, quod v. 2 concessit:) deinde vero gravius.

¶ προῃτιασάμεθα) *ante convicimus*, quam Iudæorum prærogativam commemoravi. Paulus agit cap. I & II. tanquam severus Procurator justitiæ divinæ; sed tamen noluit singulari numero uti. plurali numero assensum fidelium lectorum exprimit. πάντας, *omnes* Iudæos, *omnes* Græcos.

¶ ὑφ᾽ ἁμαρτίαν) ὑπὸ notat ſubjectionem tanquam *ſub* tyrannidem *peccati.*

10 καθὼς, *ſicut*) Sub peccato omnes eſſe, ex vitiis in genere humano ſemper & ubique graſſatis evidentiſſime arguitur: perinde ut ſanctitas Chriſti etiam interna deſcribitur per innocentiam ſermonum & actionum. Recte igitur allegat Paulus Davidem & Ieſajam, tametſi de ſua ætate queruntur, idque cum exceptione piorum. Ps. XIV. 4 ſeqq. Nam querela illa exprimit, quales Deus de cœlo deſpiciens inveniat, non quales gratia ſua faciat.

10 ſ. ὅτι ὐκ ἔςι δίκαιος ὐδὲ εἷς κτλ.) Ps. XIV. 2 ſ. LXX, ὐκ ἔςι ποιῶν χρηςότητα, ὐκ ἔςιν ἕως ἑνός.-ὐ ἔςι συνιῶν ἢ ἐκζητῶν τὸν θεόν.-ἑνός. Genus, *non eſt juſtus.* ſequuntur partes: affectus & ſtudia, v. 11. 12: ſermo, v. 13. 14: actiones, v. 15. 16. 17: geſtus & nutus, v. 18.

¶ δίκαιος, *juſtus*) Aptum verbum, in ſermone de *juſtitia.*

¶ ὐδὲ εἷς, *ne unus quidem*) Quis hîc excipiat quenquam? v. 23. ne unus quidem *ſub cœlo.* Vel unius vel certe paucorum exceptio poſſet omnibus favorem conciliare: nunc ira eo major.

11 ὐκ ἔςιν ὁ συνιῶν, *non eſt intelligens*) Sunt ſine intellectu ad bonum.

¶ ὐκ ἔςιν ὁ ἐκζητῶν, *non eſt exquirens*) Sunt ſine voluntate ad bonum. *exquirere* ſignificat, Deum eſſe מסתתר Es. XLV. 15.

12 ἐξέκλιναν, *declinarunt*) exierunt. Declinatio ſupponit, omnes antea rectos fuiſſe.

¶ ἅμα) *ſimul*, uno tempore.

¶ ἠχρειώθησαν, *inutiles facti ſunt*) non habent vires redeundi ad bonum. Et contra his omnibus partibus hærent in malo, vel intus vel etiam aperte. Evaſerunt ἀχρεῖοι, *ad uſum inepti.* Conjugatum mox, χρηςότης.

13 τάφος-ὶὸς-αὐτῶν) Sic LXX, Ps. V. 10. CXL. 4.

¶ ἀνεῳγμένος) modo *retectum*, eoque fœtidiſſimum *ſepulcrum.*

¶ ὁ λάρυγξ, *guttur*) Obſerva ſeriem ſermonis ex corde manantis per *guttur*, *linguas*, *labia.* totum, *os.* magna peccati pars in verbis eſt.

¶ ὑπὸ τὰ χείλη) *ſub labiis.* nam *in* labiis mel eſt.

14 ὧν τὸ ςόμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει) Ps. X. 7. LXX, ὗ ἀρᾶς τὸ ςόμα αὐτῦ γέμει καὶ πικρίας καὶ δόλυ.

¶ τὸ ςόμα, *os*) Hoc & ſeq. verſu deſcribitur vis, ut v. 13 fraus.

¶ ἀρᾶς, *execrationis*) in Deum.

¶ πικρίας, *amarulentiæ*) in proximum.

15-18 ὀξεῖς-ὐκ ἔγνωσαν) Es. LIX. 7. 8. LXX, οἱ δὲ πόδες αὐτῶν-ταχινοὶ ἐκχέαι αἷμα-σύντριμμα-ὐκ οἴδασι. Sic, de pedibus, Prov. I. 16.

16 σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία) שד ושבר *vaſtitas & deſtructio.*

17 ὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*) nec ſciunt, nec ſcire volunt.

18 ὀυκ-αὐτῶν) Sic LXX, Ps. XXXVI. 2, ὀυκ-αὐτῦ.

¶ φόβος, *timor*) nedum *amor*, de quo multo minus ſcit natura. Compluribus ex locis, ubi vitioſitas humana vel per querelam Dei & Sanctorum, vel per confeſſionem pœnitentium exprimitur, partem verborum perſcripſit Paulus, *reliqua* omnia ex iiſdem locis repetenda innuens.

¶ ὀφθαλμῶν, *oculis*) Verecundiæ ſedes in oculis eſt.

19 ὅσα

19 ὅσα) *quaecunque.* Multa Legis testimonia modo cumulavit.

¶ νόμος, *lex*) Ergo testimonium v. 10 s. ex Psalmis productum Iudaeos pulsat: neque hi putare debent, Gentes in eis accusari. Paulus contra gentes nullum posuit dictum scripturae, sed illic egit ex lumine naturae.

¶ νόμος - νόμῳ) Δεινότης.

¶ ἵνα, *ut*) Vrget Iudaeos.

¶ στόμα) *os*, amarum, v. 14, & tamen gloriabundum. v. 27. Iudaei maxime notantur, ut per *mundum* gentes.

¶ γένηται, *fiat*) Mundus semper est *obnoxius*: sed *fit*, peragente cum lege.

¶ πᾶς, *omnis*) ne Iudaeis quidem exceptis. *Gentium* reatus ut manifestus praesupponitur: *Iudaei* ex *lege* peraguntur. Hi sunt rei: his peractis totus *mundus* reus peractus est.

20 διότι) *propterea, quia.*

¶ νόμου) *legis*, indefinite, maxime moralis: v. 19. 9. c. II. 21 s. 26. quae sola non *aboletur*: v. 31. cujus operibus Abraham praeditus erat ante circumcisionem susceptam. Paulus negans justificari nos ex legis operibus, fidei oppositis, non legi ulli, totam legem dicit, cujus partes potius, quam species erant ceremonialis & moralis. quarum illa, ut jam tum abrogata, non ita veniebat sub censum; haec non sub ea ratione nos obligat, ut est per Mosen data. Opera legis plane nulla habemus extra gratiam in N. T. nam lex nullas dat vires. Non sine causa Paulus *opera* memorans toties *legis* addit. his enim nitebantur adversarii; meliora, ex fide & justificatione provenientia, nesciebant.

¶ οὐ δικαιωθήσεται, *non justificabitur*) De significatione hujus verbi vid. ad Luc. VII. 35. Apud Paulum certe manifesta est significatio judicialis. v. 19. 24 s. c. IV. 5 cum contextu. De tempore futuro conf. v. 30 not.

¶ πᾶσα σάρξ, *omnis caro*) Synonymon *mundi*, v. 19. sed cum connotatione causae: mundus ejusque justitia est caro. ergo non justificatur ex se.

¶ ἐνώπιον αὐτοῦ, *coram illo*) C. IV. 2. II. 29.

¶ νόμου, *legem*) ob id ipsum datam.

¶ ἐπίγνωσις) *Agnitio* peccatorum non justificat per se, sed justitiam deesse sentit & confitetur.

¶ ἁμαρτίας, *peccati*) *Peccatum* & *justitia* directe & adaequate inter se opponuntur. at *peccatum* involvit & reatum & vitium: itaque *justitia* dicit oppositum utriusque. *Iustitia* est abundantior. c. V 16. Praeclare Apol. A. C. *Bona opera*, inquit, *in sanctis sunt justitiae, & placent propter fidem. ideoque sunt impletio legis.* hinc δικαιοῦν est justum facere, sive justificare; prorsus congruente huic notioni forma verbi in όω, nec difficultas est in verbo derivato, sed in δίκαιος. Is igitur, qui justificatur, traducitur a peccato ad justitiam, id est, & a reatu sive noxa ad innocentiam, & a vitio ad sanitatem. Neque est homonymia sive notio duplex, sed simplex & idem praegnans significatus in vocabulis *peccatum* & *justitia*. qualis etiam passim obtinet in vocabulo ἄφεσις *remissio* & in verbis eam denotantibus, ἁγιάζω, ἀπολούω, καθαρίζω κτλ. *sanctifico*, *abluo*, *purifico* &c. 1 Cor. VI. 11 not. Ps. CIII. 3. Mich. VII. 18 s. Atque hic ipse praegnans significatus verbi *justificare*, totum beneficium divinum, quo a peccato ad justitiam

justitiam reducimur, denotans, occurrit etiam v. gr. Tit III. 7. coll. 2 Cor. V. 21. Rom. VIII. 4. coll. c. V. 16. Alibi vero, prout res proposita exigit, ad certam quandam partem restringitur, inprimisque ad liberationem a peccato, quatenus in eo spectatur *reatus.* Et sic semper Paulus, ubi de Deo, peccatorem justificante per fidem, ex instituto agit.

21 *νυνὶ*) *nunc* facit antitheton, inclusa vi temporis. v. 26.

¶ *χωρὶς νόμου - ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν*, *fine lege-a lege & prophetis*) Suave antitheton. *Lex* stricte & late dicitur.

¶ *πεφανέρωται*, *manifestata est*) per evangelium Iesu Christi.

¶ *μαρτυρουμένη*, *testimonium habens*) ex promissione.

22 *δὲ*, *autem*) Declaratur, quæ sit justitia Dei. v. 21.

¶ *διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ*, *per fidem Iesu Christi*) *per fidem* in Iesum. vid. Gal. II. 16 not.

¶ *εἰς*, *in*) Connect. cum *justitia*, v. 21.

¶ *εἰς πάντας*, *in omnes*) Iudæos, qui sunt tanquam vas proprium.

¶ *ἐπὶ πάντας*, *super omnes*) gentiles, qui sunt ut solum, recipiens pluviam superabundantem gratiæ.

¶ *οὐ γάρ ἐστι διαστολή*, *non enim est distinctio*) Iudæi & gentes eodem modo & accusantur & justificantur. Eadem locutio, c. X. 12.

23 *ἥμαρτον*, *peccaverunt*) id est, peccatum contraxerunt. Notatur & actus primordialis peccati in paradiso, & habitus peccaminosus, & actus ex eo fluentes. Sæpe præterita significationem habent inchoativam cum continuatione. talia sunt: *ἐπίστευσα*, *ἤλπικα*, *ἠγάπηκα*, *ὑπήκουσα*, *ἕστηκα*, *fidem*, *spem*, *amorem*, *obedientiam suscepi*, *statui me.*

¶ *καὶ ὑστεροῦνται*, *& destituuntur*) Ex præterito, *peccarunt*, fluit hoc præsens, *deficiunt*. eoque verbo omne *præcipuum* Iudæorum, cuncta gloriatio carnis omnis tollitur. illud actum; hoc statum; utrumque, privationem denotat. *non perveniunt*, c. IX. 31.

¶ *τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ*, *gloria Dei*) Significatur ipsius Dei viventis gloria, *vitam* tribuens: c. VI. 4. ad quam homini, si non peccasset, patuit aditus; sed peccator ab illo fine suo excidit, neque jam eum assequitur, neque gloriam illam, quæ in illo effulsisset, ullo modo tolerare potest. Hebr. XII. 20 f. Ps. LXVIII. 2. quo fit, ut *morti* sit obnoxius. nam gloria & immortalitas sunt synonyma, & sic mors & corruptio. at *mortis* ipsius expressiore nulla Paulus mentione utitur, donec consummato justificationis processu & ad *vitam* usque exitu, *mortem* quasi a tergo respectat. c. V. 12. Itaque summa ipsa status peccati, palmario hoc loco, exquisitissime sic describitur: *absunt a gloria Dei*, i. e. a summo fine hominis aberrarunt. quo ipso omnis connotatur aberratio citerior. At justificati recuperant spem illius gloriæ, cum præsentissima tantisper gloriatione, (qua ex sese caruerant, v. 27.) & regnum in *vita*. Vid. omnino c. V. 2. 11. 17. VIII. 30 fin. Itaque oppositum *τοῦ peccarunt* explicatur mox, v. 24 seqq. c. IV toto, de justificatione: oppositum *τοῦ destituuntur*, cap. illo quinto, coll. c. VIII. 17 seqq.

24 *δικαιούμενοι*, *qui justificantur*) Repente sic panditur scena amœnior.

¶ *τῇ*

¶ *τῇ αὐτοῦ χάριτι*) *Ipsius gratiâ*; non inhærente nobis, sed in nos quasi propendente. patet ex conjugato *χαρίζομαι* & *χαριτόω*. Melanchthon pro *gratia* sæpe vocabulo *favoris* & *misericordiæ* utitur. *Ipsius* habet emphasin. coll. v. seq.

¶ *ἀπολυτρώσεως*) *ἀπολύτρωσις*, *redemtio a* peccato & miseria. *Expiatio* sive *propitiatio*, *ἱλασμὸς*) & *ἀπολύτρωσις*, *redemtio* est in fundo rei unicum beneficium, scilicet *restitutio peccatoris perditi*. Hæc maxime adæquata & pura idea est, quæ nomini *IESV* respondet adæquate. *Redemtio* est respectu *hostium* (de qua re *Kœnigii* theologia positiva in loco de *Redemtione* distincte agit:) & *reconciliatio* est respectu *Dei*. atque hîc voces *ἱλασμὸς* & *καταλλαγὴ* iterum differunt. *ἱλασμὸς* (*propitiatio*) tollit offensam contra *Deum*: *καταλλαγὴ* est *διπλευρος*, & tollit *α* indignationem *Dei* adversum *nos*, 2 Cor. V. 19, *β nostram*que abalienationem a *Deo*, 2 Cor. V. 20.

¶ *ἐν χριστῷ ἰησοῦ*, *in Christo Iesu*) Non temere *Christi* appellatio interdum prius ponitur, quam *Iesu*. Ex. V. T. fit progressus a notitia Christi ad notitiam Iesu; in experientia fidei præsentis, a notitia Iesu ad notitiam Christi. Conf. 1 Tim I. 15 not.

25 *προέθετο*) *ante* omnium oculos *posuit*. Luc. II. 31. Πρὸ in *προέθετο* non connotat tempus, sed est, ut Latinum *proponere*.

¶ *ἱλαστήριον*, *propitiatorium*) Alluditur ad *propitiatorium* V. T. Hebr. IX. 5. & hoc Græco vocabulo LXX plerumque Hebræum כפרת exprimunt. Ex. XXV. 17-22. Propitiatio præsupponit offensam. contra Socinianos.

¶ *ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι*, *in ipsius sanguine*) Hic sanguis est vere propitiatorius. conf. Lev. XVI. 2. 13 f.

¶ *εἰς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ*, *in demonstrationem justitiæ suæ*) Hoc quasi post parenthesin repetitur v. seq. ad continuandum orationis cursum. tantum pro *εἰς* dicitur deinde *πρὸς*, *ad*, quod quiddam præsentius notat. c. XV. 2. Eph. IV. 12.

¶ *ἔνδειξιν*, *demonstrationem*) Conf. not. ad c. I. 17.

¶ *διὰ τὴν πάρεσιν*, *propter prætermissionem*) Ἄφεσιν, *remissionem*, Paulus in Actis & ad Eph. Col. Hebr. sæpe dicit, cum ceteris apostolis: *πάρεσιν*, *prætermissionem*, non nisi unus hoc uno loco; certe non temere. *Remissio* etiam ante adventum & mortem Christi erat, c. IV. 7. 5. Matth. IX. 2. quatenus dicit applicationem gratiæ ad individua. *prætermissio* autem fuit in V. T. respectu transgressionum, donec earum *ἀπολύτρωσις* fieret in morte Christi, Hebr. IX, 15, quæ tamen ipsa *ἀπολύτρωσις* interdum etiam *ἄφεσις* dicitur, Eph. I. 7. Idem pæne est *παριέναι*, quod *ὑπεριδεῖν*, Act. XVII. 30. hinc Sir. XXIII. 3 (2.) parallela sunt, *μὴ φείδεσθαι* & *μὴ παριέναι*, *in peccata animadvertere*. Ed. Hœschel. p. 65. 376. *πάρεσις*, *prætermissio*, non est *ἄφεσις*, *remissio*, imperfecta; sed longe alia differentia est. illi opponitur *abolitio*, de qua Hebr. IX. 26. huic, *τὸ retinere*, Ioh. XX. 23. Simul laudat Paulus *tolerantiam*. Objectum *prætermissionis*, peccata; *tolerantiæ*, peccatores, contra quos non est persecutus Deus jus suum. Et hæc & illa quam diu fuit, non ita apparuit justitia Dei. non enim tam vehementer visus est irasci peccato, sed peccatorem sibi relinquere, *ἀμελεῖν*, *negligere*. Hebr. VIII. 9. at in sanguine Christi & morte propitiatoria, ostensa est Dei justitia, cum vindicta adversus peccatum ipsum, *ut esset ipse justus*, & cum zelo pro peccatoris

liberatione, *ut esset ipse justificans.* cujus idcirco vindictæ zelique frequentissima in prophetis, præsertim in Esaja, v. gr. c. IX. 6. LXI. 2, mentio est. Et *διὰ, propter* illam *prætermissionem in tolerantia Dei*, opus fuit aliquando fieri *demonstrationem justitiæ.*

¶ *προγεγονότων*) quæ *facta* fuerant, *ante*quam Christi sanguine expiarentur. conf. iterum Hebr. IX. 15.

26 *ἐν*) *in*, notat *tempus tolerantiæ.* antitheton, *in præsenti tempore*, ubi etiam *τὸ νῦν præsens* respondet *τῷ πρὸ ante* in *προγεγονότων.*

¶ *εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν δίκαιον καὶ δικαιοῦντα, ut esset ipse justus & justificans*) Iustitia Dei non modo apparuit, sed revera se exercuit in sanguine Christi. conf. v. præc. not. *αὐτὸν*, *ipse*, in antitheto ad *justificandum.* Summum hîc habetur paradoxon evangelicum. nam in lege conspicitur Deus *justus* & *condemnans*: in evangelio, *justus* ipse & *justificans* peccatorem.

¶ *τὸν ἐκ πίστεως*) *eum*, qui *ex fide* est. conf. *ex*, cap. II. 8.

27 *ποῦ, ubi*) Particula victoriosa. 1 Cor. I. 20. XV. 55. conf. 2 Petr. III. 4.

¶ *ἡ καύχησις, gloriatio*) judaica, præ gentibus, erga Deum. c. II. 17 f. IV. 2. Gloriari potest, qui dicere potest: talis sum, qualis esse debeo, justitiæ & vitæ compos. Eam gloriationem Iudæi quærebant in se ipsis.

¶ *διὰ ποίου νόμου*) subaudi, *ἐξεκλείσθη ἡ καύχησις*; vel potius, *per quam legem res perficitur*? Similis ellipsis, c. IV. 16.

¶ *οὐχὶ, non*) Etiamsi quis ex lege haberet justitiam & mercedem, tamen ad Deum gloriari non posset: conf. Luc. XVII. 10: nunc, nullâ ex lege justitiâ, multo minus loci manet gloriationi; & per legem fidei multo magis, quam per legem operum excluditur gloriatio.

¶ *νόμου πίστεως, legem fidei*) Opportuna catachresis vocabuli *lex*. est hæc etiam *lex*, quia instituti divini, cui debetur *subjectio.* c. X. 3.

28 *λογιζόμεθα γὰρ*) Γὰρ pro οὖν. hoc sensu: hæc hactenus. volumus *enim* probatum dare, *fide &c.* Plerique οὖν. sed id ex v. 27 repetitum videtur; & *γὰρ* servit argumento, quod contra gloriationem, ex justificatione per fidem v. 22, nunc deducitur.

¶ *πίστει, fide*) Luth. *allein durch den glauben. sola fide*, vel potius, *tantum fide*; ut ipse explicat T. V Ien f. 141. Arithmetice sic fit demonstratio:

In quæstionem veniunt duo:	
fides & opera.	2.
excluduntur opera.	1.
superest fides sola.	1.

Vno de duobus subtracto, remanet unum.

Ita plane *μόνον, tantum.* v. 29. ita *μόνον*, ex sensu, addidere LXX, Deut. VI. 13. coll. Matth. IV. 10. Vulgatus, *solum*, Iob XVII. 1. &c. *πίστει μόνῃ, sola fide*, Basil. hom. 22 de Humil. quid? de hac ipsa re loquens Iacobus, & abusum dogmatis Paulini refutans, *μόνον, tantum*, addit. c. II. 24. Per ipsam fidem justificatio fit, non quatenus est fides, sive opus legis, sed quatenus fides Christi, Christum apprehendens, i. e. quatenus aliquid seorsum habet a Legis operibus. Gal. III. 12.

¶ *ἄνθρωπον*) איש *quemvis*, Iudæum & Græcum. coll. v. seq. Sic *ἄνθρωπος, homo*, 1 Cor. IV. 1.

29 καὶ καὶ ἐθνῶν, *imo etiam gentium*) ut natura docet, & vaticinia V. T.

30 ἐπείπερ, *si quidem*) Infert, si justificatio sit ex lege, gentes non posse justificari, lege carentes: quæ tamen etiam Deo gaudeant justificatore. c. IV. 16.

¶ εἷς) εἷς, ὁ θεὸς, *unus*, nempe, *Deus*. ex *unus* pendet *qui*.

¶ δικαιώσει, *justificabit*) Futurum, ut passim. c. I. 17. III. 20. V. 19. 17. 2 Cor. III. 8. ideo expresse, μέλλοντος, c. V. 14. μέλλει, IV. 24. Loquitur Paulus tanquam per prospectum e V. T. in Novum. Huc spectant illa, *providens*, Gal. III. 8. *promissionem*, ib. v. 14. *spem*, ib. cap. V. 5. Sic Iohannes dicitur *venturus*, Matth. XI. 14. XVII. 11. *futura ira*, Matth. III. 7: ubi prodromi sermo est, præsupponens comminationes.

¶ ἐκ-διὰ, *ex-per*) Iudæi pridem in fide fuerant: Gentiles fidem ab illis recens nacti erant. Sic *per*, v. 22. Eph. II. 8. *ex*, passim. Eandem particularum differentiam omnino conferre par est cap. II. 27. differentiam rei, c. XI. 17 f.

¶ διὰ τῆς) Non dicit, διὰ τὴν πίστιν. non *propter fidem*, sed *per fidem*.

31 νόμον, *legem*) Similis declaratio hæc est declarationi Domini, Matth. V. 17.

¶ ἱστῶμεν, *statuimus*) dum id tuemur, quod lex testatur, v. 20. 21. & dum ostendimus, quomodo legi vere satisfiat, per Christum.

CAP. IV.

1 Τί οὖν, *quid ergo*) Ex Abrahami exemplo probatur 1. justificationem gratuitam, 2. etiam gentibus paratam. v. 9.

¶ τὸν πατέρα ἡμῶν, *patrem nostrum*) Fundamentum consequentiæ ab Abrahamo ad nos.

¶ εὑρηκέναι) *invenisse*. Dicitur de re nova, Hebr. IX. 12. Significatque Paulus, viam fidei esse antiquiorem Abrahamo; & Abrahamum, in quo facta est secessio circumcisionis a gentibus, esse primum, cujus exemplum, si cujusquam, videretur adducendum pro operibus: idemque tamen ostendit, id ipsum multo magis militare pro fide. Atque ita rem confirmatam argumentis, deinceps confirmat exemplis.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) Nusquam dicitur *Abraham pater noster secundum carnem*. Ergo non construitur cum *patrem*. nam τὸ *secundum carnem* in mentione duntaxat patrum additur, ubi de Christo agitur, c. IX. 5, & Abraham mox v. 11 ostenditur pater credentium etiam eorum, quorum ille non secundum carnem pater est. Itaque constr. *invenisse secundum carnem*. Ipsi quæstioni inserit Paulus aliquid ad respondendum faciens, ne vel momentum relinquat Iudaicæ justitiæ & gloriationi adversus Deum.

2 εἰ, *si*) Particula ægre concedens.

¶ γὰρ, *enim*) Causa post propositionem, & cur v. 1 limitarit, *invenisse*, *secundum carnem*.

¶ πρὸς) *ad*. *Non ad Deum ex operibus justificatus est*, adeoque *non ad Deum habet gloriationem*, sed utrumque *secundum carnem*.

3 γὰρ, *enim*) Refertur hoc ad *sed non*.

¶ ἡ γραφὴ, *scriptura*) Eleganter, *scriptura*. non dicit h. l. *Moses*. conf. c. X. 5.

¶ ἐπίστευσε δὲ ἀβραὰμ κτλ.) Gen. XV. 6. LXX, καὶ ἐπίστευσεν ἄβραμ κτλ. *credidit*,

dit, promissioni de semine copioso, & præcipue de semine Christo, semine mulieris, in quo omnes promissiones sunt ita & amen, & propter quem semen copiosum erat optatum.

¶ ἐλογίσθη) λογίζεσθαι, numerare, æstimare, ducere, censere. notat h. l. actum voluntatis benignæ. Magna vi frequentatur hoc loco, ἐλογίσθη, passivum, ut λογίζεται, v. 4. 5. *ductum est*. Hebr. *duxit ei* eam, scilicet *rem*, sive *fidem*. nam hoc subauditur ex verbo proximo, *credidit*.

¶ εἰς) Sic c. II. 26. Act. XIX. 27 not.

4 δὲ) *atqui*. Removet Paulus contrarium; ut v. seq. concludat ad illum, qui non operibus nititur, evincatque, Abrahamum non fuisse *operantem*.

¶ ἐργαζομένῳ, *operanti*) si quis revera talis esset. Vtrumque, *operanti* & *non operanti*, reduplicative sumendum. *operari* & *merces* in Hebr. פעל sunt conjugata.

¶ μισθὸς, *merces*) Antitheton, *fides*.

¶ ὀφείλημα, *debitum*) intercedente contractu. Correlata: *meritum* strictissime dictum, & *debitum*.

5 τὸν ἀσεβῆ, *impium*) Hoc ostendit excellentiam fidei, quæ statuit, impium justificari. c. V. 6. Conf. & expende cap. hujus v. 17 fin. Vert. *eum qui impius est*. Iustificatio individualis. Efficacissime ostendit hoc verbum, Paulo sermonem esse vel maxime de *morali* lege, cujus operibus nemo justificetur.

¶ κατὰ τὴν πρόθεσιν τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ.) *Secundum propositum gratiæ Dei*, habet Lat. interpres vetustiss. & inde *Hilarius* Diac. Scholiastes apud *Hieronymum* &c. Id maxime convenire, Beza agnoscit. Etenim apertum est antitheton: *non secundum gratiam, sed secundum debitum*: &, *secundum propositum gratiæ Dei*. Facilis Græcorum librariorum saltus a κατὰ ad καθάπερ. Interjecto inter editionem Apparatus Gnomonisque tempore, sine inconstantia, ad hoc incisum amplectendum, non invito *Beza*, progressus sum: intercedit cel. *Baumgartenius*. Ego meas indicavi rationes, ille suas. Iudicent, qui possunt. Sane *opera* & πρόθεσιν, *propositum* opponit Paulus invicem, & quidem tum, quum definite de certis subjectis credentibus, ut h. l. de Abrahamo, agitur.

6 καὶ, *etiam*) post legem datam per Mosen.

¶ δαυὶδ, *David*) Perapposite post Abrahamum introducitur David: quia uterque in Messiæ progenitoribus promissionem suscepit & propagavit. Mosi nulla directa promissio data est de *Messia*: quia hic ei opponitur, neque ex Mosis stemmate prognatus est.

¶ λέγει τὸν μακαρισμὸν) *eloquitur illud beati præconium*. μακαρίζω, *beatum dico*. construendum, λέγει *eloquitur sine operibus*, i. e. David, rationem salutis homini tribuendæ enumerans, nullam plane mentionem facit operum. Efficax persæpe est argumentum a silentio Scripturæ. Atqui David, inquis, continuo addit: *nec est in spiritu ejus dolus*. quod tantundem est ac opera allegare. Resp. Non tantundem est. Additamentum hoc non est pars subjecti describendi, sed pars prædicati. quanquam ne tum quidem meritum operum statueretur: neque enim fur, qui delictum fatetur nec dolose id negat, ea sua confessione veniam delicti meretur. Sensus vero est: *beatus vir cui non imputavit Dominus peccatum*: beatus est, *nec est in spiritu ejus dolus*. i. e. de re sua, de remissione peccatorum suorum, certus

tus est. licet ei bene confidere: *spiritus* ejus, cor ejus eum non fallit, ut esset tanquam קשת רמיה *arcus dolosus*, Ps. LXXVIII. 57. Etiam *Pinehasi* factum ei ad justitiam imputatum fuit, Ps. CVI. 31; non vero ex intuitu operis, sed erat quasi mera fides. Nec videre quicquam aliud nec audire videbatur præ mero zelo, ut honorem Dei sui tueretur.

7 ἀφέθησαν κτλ.) Sic LXX, Ps. XXXII. 1. Synonyma: ἀφίεναι, ἐπικαλύπτειν, οὐ λογίζεσθαι, ut peccatum commissum habeatur pro non commisso.

8 ᾧ, *cui*) Vim habet transitus a plurali v. præc. ad singularem, h. v. sicut etiam expressior *viri* & *Domini* mentio accedit.

9 ὁ) Complectitur Paulus, quæ modo de Abraham & de David dixit.

¶ περιτομὴν) *num super circumcisionem* solam, per se, præcise? *an etiam super præputium?*

¶ λέγομεν, *dicimus*) v. 3.

10 πῶς, *quomodo*) Id plus valet, quam *quando*.

¶ οὐκ ἐν περιτομῇ, *non in circumcisione*) Nam justificatio describitur Gen. XV. circumcisio, Gen. XVII.

11 σημεῖον, *signum*) Ipsa circumcisio signum erat, nota scilicet corpori indita: & *signum circumcisionis* dicitur, uti *dormitio somni*, Ioh. XI. 13. &, *virtus pietatis*, id est, pietas virtus.

¶ ἔλαβε, *accepit*) obsequiose.

¶ τῆς ἐν τῇ) τῆς constr. cum πίστεως. coll. vers. seq.

¶ δι' ἀκροβυστίας) διὰ, *cum*, uti c. II. 27.

11, 12 πατέρα) constr. *ut esset ipse pater omnium credentium cum præputio, & pater circumcisionis*. Correlata, *pater* & *semen*.

12 περιτομῆς, *circumcisionis*) Abstractum pro concreto, *circumcisæ gentis*.

¶ τοῖς) Hebr. ל v. *Nold.* hac partic. n. 30. 10. 15. 19. 22. Vulgo, *quoad*. sic τοῖς, 1 Ioh. V. 16. Luc. I. 50. 55. LXX, 1 Chron. XIII. 1: μετὰ τῶν ἀρχόντων κτλ. παντὶ ἡγουμένῳ. adde 2 Chron. XXXI. 2. 16. Num. XXIX. 4.

¶ οὐκ-μόνον) Qui ergo tantum ex circumcisione sunt, neque etiam fidem Abrahæ sequuntur; his Abrahamus non est *pater circumcisionis*.

¶ ἐκ περιτομῆς, *ex circumcisione*) *Ex* plus valet, quam *in*. *Circumcisio* saltem signum erat, *præputium* ne signum quidem.

¶ ἀλλὰ καὶ τοῖς) Sic v. 16.

¶ ἴχνεσι, *vestigiis*) Vestigia fidei opponuntur vestigiis circumcisionis externæ. non est via a multis trita, sed vestigia sunt, aperta tamen.

13 οὐ γὰρ διὰ νόμου ἡ ἐπαγγελία, *non enim per legem promissio*) Hoc in terminis patet: & promissio data erat ante legem. *per legem*, i. e. *per justitiam legis*: sed non voluit Paulus mentionem justitiæ & legis connectere.

¶ ἢ τῷ σπέρματι, *aut semini*) Fundamentum consequentiæ ab Abrahamo ad fideles omnes.

¶ τοῦ κόσμου, *mundi*) eoque *omnium*. conf. 1 Cor. III. 21. *Heres mundi* idem est, quod *pater omnium gentium*, benedictionem accipientium. Totus *mundus* promissus est Abrahæ & semini ejus per totum mundum conjunctim. Abrahamo obtigit terra Canaan, & sic aliis alia pars: atque corporalia

poralia sunt specimen spiritualium. Christus heres mundi, & omnium, Ebr. I. 2. II. 5. X. 5. Ap. XI. 15, & qui in eum credunt Abrahæ exemplo. Matth. V. 5 not.

14 εἰ, *si*) Promissio & fides rem conficit: nec tanquam homogeneum quiddam legem debemus addere.

¶ οἱ ἐκ νόμου, *ii qui ex lege* sunt) Hæc phrasis leniore sensu recurrit v. 16.

¶ κεκένωται - κατήργηται, *inanis facta - abolita est*) Synonyma, sed non permutanda. conf. Gal. III. 17. 15. Oppositum: *firma*. v. 16. Fides *recipit* plenitudinem bonorum: ergo in contrario dicitur *inanis* fieri, cassari.

¶ πίστις - ἐπαγγελία, *fides - promissio*) Correlata; ordine retrogrado convenienter posita in deductione ad absurdum.

15 νόμος, *lex*) Bis ponitur: primo, cum articulo, definite; deinde indefinite.

¶ ὀργήν, *iram*) non *gratiam*. v. seq. Itaque *lex* non est *promissionis* & *fidei*.

¶ οὐδὲ παράβασις, *ne transgressio quidem*) Non dicit: *ne peccatum quidem*. conf. c. V. 13. II. 12. *delictum*, c. V. 20. & *transgressio* expressius refertur ad legem, quæ violatur. Transgressio iram concitat.

16 ἐκ πίστεως, *ex fide*) Ita *ex*, cap. III. 30. V. 1. Subaudi, *hereditas*, coll. v. 14.

¶ ἐκ τοῦ νόμου, *ex lege*) Sic, *ex circumcisione*. v. 12, ubi ad *ex circumcisione* pertinet *non solum*, sed hoc versu *non solum* pertinet ad τῷ *ei*, *qui*.

17 ὅτι-τέθεικά σε) Sic LXX, Gen. XVII. 5. Constructio, τέθεικά σε, κατέναντι-θεοῦ, similis est illi: ἵνα εἰδῆτε, ἆρον. Matth. IX. 6. conf. Rom. XV. 3. Act. I. 4.

¶ κατέναντι - θεοῦ, *coram Deo*) quum coram hominibus nondum exstarent illæ gentes.

¶ οὗ) id est, κατέναντι θεοῦ, ᾧ ἐπίστευσε.

¶ ζωοποιοῦντος, *vivificante*) Hebr. XI. 19 not. Mortui non sunt Deo mortui: etiam quæ non sunt, Deo sunt.

¶ καλοῦντος, *vocante*) Nondum exstabat semen Abrahæ, & tamen Deus dixit: Semen tuum sic erit. Multiplicatio seminis præsupponit existentiam seminis. v. gr. Centurio servo, in rerum natura versanti, ait: fac. sed Deus luci, dum ea non est, sic, quasi ea esset, ait: prodi, γενοῦ. Cogita frequens illud יהי Gen. I. exprimitur transitus a *non esse* ad *esse*, qui fit *vocante* Deo. conf. Ez. XXXVI. 29.

18-21 ὅς, *qui*) Ostendit Paulus, fidem non esse rem tenuem, cui justificationem adscribat, sed vim eximiam.

18 παρ' ἐλπίδα ἐπ' ἐλπίδι ἐπίστευσεν, *præter spem in spe credidit*) Vna eademque res & *fide* & *spe* prehenditur: *fide*, ut res, quæ vere edicitur; *spe*, ut res læta, quæ certo & fieri potest & fiet. *præter spem* rationis, *in spe* promissionis *credidit*. παρὰ & ἐπὶ, *præter* & *in*, particulæ oppositæ, insigne oxymoron reddunt.

¶ οὕτως, *sic*) sicut stellæ. Gen. XV. 5. LXX quoque: οὕτως - σου. Conf. Gal. III. 8 not.

19 μὴ ἀσθενήσας, *non infirmatus*) Ratio præbere poterat infirmitatis causas.

¶ ἑαυτοῦ - Σάῤῥας, *suum - Saræ*) Senectus utriusque conjugis, alterius etiam prævia sterilitas, auget rem, & ortum Isaaci miraculosum comprobat. Docet series historiæ, Saram nonnisi cum Abrahamo conjunctam peperisse Isaacum. Novus corporis vigor etiam mansit in matrimonio cum Ketura.

¶ ἑκατονταέτης που, *quum annos haberet circiter centum*) Post Semum, nemo centum annorum generasse Gen. XI legitur.

20 εἰς,

20 εἰς, *in*) Promissio erat basis fiduciæ.

¶ οὐ διεκρίθη, *non dubitavit*) *Dubitatio* quid sit, patet ex opposito, *corroboratus est*. Notandum contra dubitationem.

¶ δοὺς, *dans*) Arcte cohærent hæc, *dans gloriam Deo*, & *certus*.

¶ δόξαν) *gloriam* veritatis, (oppositum notatur 1 Ioh. V. 10 in eo, qui non credit:) & potentiæ.

23 δι' αὐτὸν, *propter illum*) multo ante defunctum.

¶ ὅτι) *quod*.

24 ἐγείραντα, *eum qui excitavit*) Conf. v. 17, *vivificante mortuos*. Fides Abrahami ferebatur in id, quod futurum esset & fieri posset: nostra in id, quod factum est. utraque, in Vivificatorem.

25 παρεδόθη, *traditus est*) Sic LXX, Es LIII. 12, καὶ διὰ τὰς ἀνομίας αὐτῶν παρεδόθη. *traditus*, in mortem. Deus Christo mortem non dicitur inflixisse; tametsi ei *dolores* inflixit: sed Christum *tradidisse*; vel Christus, *mortuus* c. VIII. 34. Rem ipsam non nego: vid. Zach. XIII. 7. sed locutiones ita se habent, ut magis exprimatur *passio* a Patre injuncta Christo, tum *mors* a Christo exantlata obedienter.

¶ δικαίωσιν, *justificationem*) Verbale. Diff. a δικαιοσύνη, *justitia*. Fides ex resurrectione Christi fluit, adeoque etiam justificatio. Col. II. 12. 1 Petr. I. 21. Ratio sub qua in Deum credimus: quia resuscitavit I. C. Nec tamen nos non justificat obedientia I. C. & sanguis ipsius. vid. c. III. 25. V. 19.

CAP. V.

1 Δικαιωθέντες οὖν ἐκ πίστεως, *justificati ergo ex fide*) Hoc comma habet ἀνακεφαλαίωσιν, *summam præcedentium*. conf. *justificationem*. c. IV. 25.

¶ εἰρήνην, *pacem*) non jam *hostes*, v. 10, nec *iram* metuentes. v. 9. *Pacem habemus* & *gloriamur*, summa cap. V. VI. VII. VIII.

¶ πρὸς, *ad*) *erga*, *versus*. Deus pace nos amplectitur.

¶ τοῦ) Paulus plenam *Domini nostri Iesu Christi* appellationem inprimis ponit tractatione aliqua ineunte vel exeunte. v. 11. 21. VI. 11. 23: qui tamen versus arctius cohæret cum antecedentibus, quam cum consequentibus, quorum initio ponitur *fratres*.

2 προσαγωγὴν, *aditum*) Eph. II. 18. III. 12.

¶ ἐσχήκαμεν, *habuimus*) Præteritum, in antitheto ad *habemus*. v. 1. Iustificatio est *aditus in gratiam*: *pax* est status permansionis in gratia, inimicitiam perimente. Ideo Paulus in salutationibus conjunctim solet dicere: *gratia vobis* & *pax*. conf. Num. VI. 25. 26. Complectitur & *præteritum* & *præsens*, & mox, de spe loquens, *futurum*: quare sic construe, *pacem habemus* & *gloriamur*.

¶ ἐν ᾗ, *in qua*) *Gratia* semper manet *gratia*: nunquam fit *debitum*.

¶ ἑστήκαμεν, *stetimus*) stationem nacti sumus.

¶ καυχώμεθα, *gloriamur*) novo ac vero modo. conf. c. III. 27.

¶ ἐπ' ἐλπίδι τῆς δόξης τοῦ θεοῦ, *super spe gloriæ Dei*) Conf. ib. v. 23. c. VIII. 30. Iudæ v. 24. Christus in nobis, *spes gloriæ*. Col. I. 27. Ioh. XVII. 22. Igitur *gloria* non est ipsa *gloriatio*, sed objectum ejus solidissimum de futuro.

3 καυχώμεθα, *gloriamur*) Constr. cum v. 11 not.

¶ ἐν

¶ ἐν ταῖς θλίψεσιν, *in afflictionibus*) Afflictiones in omni hac vita nos *morti*, non *gloriæ* videntur tradere, & tamen non modo non sunt adversæ, sed spem adjuvant.

¶ ὑπομονὴν κατεργάζεται, *patientiam operatur*) scil. in fidelibus: nam apud infideles sequitur potius impatientia & apostasia. *Patientia* non discitur sine adversis: est non solum promti, sed etiam robusti animi ad perferendum.

4 ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν) Rursum, τὸ δοκίμιον τῆς πίστεως, ὑπομονήν. Iac. I. 3. Δοκιμὴ, non facile invenias, qui ante Paulum dixerit. δοκιμὴ est qualitas ejus, qui est δόκιμος.

¶ δοκιμὴ ἐλπίδα, *probitas spem*) Hebr. VI. 9. 10. 11: ubi v. 10 est δοκιμὴ, *probitas*, v. 9 & 11 *spes*. Ap. III. 10.

¶ ἐλπίδα, *spem*) de qua v. 2 fin. In orbem redit oratio: & ad hoc totum pertinet ætiologia, *quia*. v. 5.

5 οὐ καταισχύνει, *non pudefacit*) Ταπείνωσις. id est, summam præstat *gloriationem*, nec fallet. spes erit res.

¶ ὅτι, *quia*) Præsens describitur versu 5-8. Inde spes in futurum infertur v. 9-11.

¶ ἡ ἀγάπη) *amor* εἰς ἡμᾶς *erga nos:* v. 8. ex quo speramus; est enim amor æternus.

¶ ἐκκέχυται, *effusus est*) abundantissime. Vnde hunc ipsum sensum, αἴσθησιν, habemus.

¶ ἐν ταῖς καρδίαις) *in cordibus*) non, *in corda*. Indicatur, Spiritum S. ipsum esse in corde fideli.

¶ διὰ, *per*) Caussa describitur totius status præsentis, in quo Spiritus est arrhabo futuri.

¶ δοθέντος) *datum*, per fidem. Act. XV. 8. Gal. III. 2. 14.

6 ἔτι, *adhuc*) Constr. cum ὄντων, *quum essemus*.

¶ γὰρ, *enim*) Exponitur amor ille Dei.

¶ ἀσθενῶν, *infirmis*) Ἀσθένεια est *infirmitas* illa animi pudefacti, (conf. init. versus 5.) quæ opponitur *gloriationi*: (conf. ad 2 Cor. XI. 30.) Antitheton habes v. 11. ubi hæc quoque periocha, cujus initio ponitur *infirmis*, in orbem redit. Infirmitatem, eamque mortalem, (conf. 1 Cor. XV. 43.) habebant

impii,		*boni*:
peccatores,	quorum oppositum	*justi*:
inimici,		*reconciliati*.

Vide, de infirmitate, & de robore gloriationis, Ps. LXVIII. 2 seqq. Es. XXXIII. 24. cap. XLV. 24. 1 Cor. I. 31. Ebr. II. 15. adde parallel. verbal. 2 Cor. XI. 21.

¶ κατὰ καιρὸν ἀπέθανε, *secundum tempus mortuus est*) בעתה κατὰ καιρὸν, Es. LX. 22. Quum infirmitas nostra ad summum pervenerat, tum mortuus est Christus, eo tempore, quod præfinierat Deus, ita, ut nec citius nec serius moreretur, (conf. *in tempore*, *quod nunc est*. c. III. 26.) nec diutius in morte teneretur. Limitat Paulus; nec mortem Christi in hoc loco memorare potest, quin idem de DEI consilio & de resurrectione Christi cogitet. v. 10. c. IV. 25. c. VIII. 34. Non est otiosa quæstio, cur Christus non venerit citius: vid. Hebr. IX. 26. Gal. IV. 4. Eph. I. 10. Marc. I. 15. XII. 6. perinde ut illa non est otiosa, cur lex non citius data sit. v. 14.

7 δικαίου τοῦ ἀγαθοῦ) Masculina. coll. v. 6. 8. ut recte docet *Th. Gatakerus* lib. 2 Misc. c. 9. sed ita, ut mera synonyma esse

esse putet. Vbi de proprietate locutionis & differentia verborum ambigitur, multum juvabit, si vel supponas aliquid tantisper vel transponas. Transpositis itaque h. l. vocabulis lege: μόλις γὰρ ὑπὲρ ἀγαθοῦ τις ἀποθανεῖται, ὑπὲρ γὰρ δικαίου τάχα τὶς καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν, suppone videlicet etiam, ἀγαθοῦ positum esse sine articulo. Illico perspicies incommodum, quod haberet hæc permutatio, apparebitque, & aliquam esse differentiam inter *δίκαιον* & *ἀγαθὸν*, & magnam inter *δίκαιον* & *τὸν ἀγαθὸν*, ubicunque illa deinceps reperiatur. Sane articulus sic positus Climaca efficit. Omnis bonus est justus: sed non omnis justus est bonus. *Greg. Thaumaturgus*: περὶ πολλοῦ καὶ ΤΟΥ παντός. *Chrysostomus*: μικρὰ ταῦτα καὶ ΤΟ μηδέν. Hebræis צדיק dicitur, qui officium legitimum præstat: חסיד qui etiam beneficium. Ille Græcis est δίκαιος, hic ὅσιος. conf. צדק & ענוה Sophon. II. 3. at h. l. non habemus ὁσίου, sed τοῦ ἀγαθοῦ. Quare differentia illa vocum Hebraicarum rem non conficit. Id autem certum, uti ὅσιος, sic quoque ἀγαθὸς plus dicere, quam δίκαιος. (Vide Matth. V. 45, & ne ibi quoque mera esse synonyma putes, eandem illam adhibe transpositionem: videbis, *blandi* solis mentionem in *justos*, *utilis* pluviæ in *bonos* non ita convenire: item Luc. XXIII. 50.) Atque hoc loco digniorem, pro quo moriatur aliquis, Paulus judicat τὸν ἀγαθὸν, quam δίκαιον suntque opposita, ἀσεβεῖς & ὁ ἀγαθὸς, *impii* & *bonus*, tum, δίκαιος & ἁμαρτωλοὶ, *justus* & *peccatores*. Quid igitur? δίκαιος, indefinite, dicitur *homo innoxius*; ὁ ἀγαθὸς, *omnibus pietatis numeris absolutus*, eximius, lautus, regalis, beatus, v. gr. pater patriæ.

¶ ὑπὲρ γὰρ) Sejungendi vim γὰρ h. l. ut sæpe, habet.

¶ τάχα, τὶς, καὶ, τολμᾷ *forsitan, quis, etiam, audet*) Hæc singula amplificant id, quod v. 8 dicitur. τάχα (pro τάχιστα) minuit affirmationem. τὶς, *aliquis*, plane indefinite ponitur, neque spectatur, utrum in statu iræ an gratiæ sit ille, qui pro justo aut pro Bono moriatur. καὶ, *etiam*, concessiva, ostendit, cur non simpliciter dicatur, *moritur*, quasi res quotidiana esset; sed dicendum potius esse, *audet mori*, quia magnum quiddam sit & insolitum. τολμᾷ, *audet*, quasi verbum auxiliare, respondet futuro tempori in *morietur. audet*, sustinet.

¶ ἀποθανεῖν, *mori*) Vis habere amicos quam certissimos? *bonus* esto.

8 συνίστησι) *commendat*. Elegantissimum verbum. Solent commendari nobis, qui antea ignoti erant nobis aut alieni. conf. *in medium descendit*. Hebr. VI. 17.

¶ δὲ, *vero*) Comparatio hæc præsupponit, tantum esse Dei amorem erga Christum, quantus est Dei amor erga sese. Ergo Filius est Deo æqualis.

¶ ἁμαρτωλῶν, *peccatoribus*) Non modo non *boni*, sed ne *justi* quidem eramus.

9 δικαιωθέντες, *justificati*) Antitheton: *peccatoribus*. v. 8.

¶ νῦν, *nunc*) *Recens* tum erat apud fideles memoria mortis I. C.

¶ ἀπὸ τῆς ὀργῆς, *ab ira*) quæ alioqui non desinit. qui non assequuntur gratiam, super eis manet ira.

10 εἰ, *si*) Sæpe εἰ, *si*, inprimis hoc & octavo capite hujus epistolæ, non tam conditionem denotat, quam consequentiam firmat.

11 καυχώμεθα, *gloriamur*) Tota oratio, a versu 3 ad 11, una constructione sumitur hoc modo, ὀυ μόνον δὲ, ἀλλὰ

καὶ καυχώμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν (εἰδότες — ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ) οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ καυχώμεθα ἐν τῷ θεῷ κτλ. Sic *Colinæi* editio, *Barb.* 4. cod. mſ. in colleg. prædicatorum apud *Baſileam*, *Bodl.* 5. *Cov.* 2. *L. Pet.* 1. *Steph.* ια. *Æth. Arab. Vulg.* ut illud ipſum, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ καυχώμεθα, parentheſi longa interveniente, repetatur, & ſententia per cani ſuſpenſa elegantiſſime dulciſſimeque expleatur, hac apoſtoli, ſerius a nobis perſpecta, conſtructione: *Pacem habemus, & gloriamur non ſolum ſuper SPE gloriæ Dei; ſed etiam, in mediis tribulationibus, gloriamur, inquam, in Deo ipſo, per Dominum noſtrum Ieſum Chriſtum, per quem NVNC reconciliationem accepimus.* Recentiores plerique fecere, καυχώμενοι, ut ſi conſtructio eſſet, *reconciliati ſalvabimur, & gloriantes:* uti receptior habet lectio.

¶ ἐν τῷ θεῷ) *in Deo*, non *adverſus Deum* c. IV. 2.

¶ τὴν καταλλαγὴν) *Reconciliationem* & liberationem ab ira inſequitur gloriatio de amore, quæ plus dicit.

12 διὰ τοῦτο, *propterea*) Reſpicit totam tractationem ſuperiorem: ex qua hæc infert apoſtolus, non tam digreſſionem faciens, quam regreſſum, de peccato & de juſtitia. Paulinæ methodi imitatione agendum primo eſt de peccato actuali, ex cap. I ſeq. deinde retro de peccati ortu. De peccato illo, quod originale vocant theologi, Paulus minus expreſſe loquitur: ſed enim ad demonſtrandum reatum ſufficit peccatum Adami; ad demonſtrandam corruptionem habitualem ſufficiunt fructus triſtiſſimi plurimi. Et ex juſtificatione homo demum reſpiciens doctrinam capit de origine mali & reliqua. Specialem tamen nexum altera hæc pars cum oprire hujus capitis habet. conf. *multo magis* utrinque regnans. v. 9 ſ. 15 ſ. namque ipſa *gloriatio* fidelium exhibetur. coll. v. 11 cum v. 21. Includitur hîc quoque par ratio Iudæorum & Gentium, atque adeo omnium hominum.

¶ ὥσπερ, *ſicut*) Protaſis, quam continuat τὸ *& ſic.* neque enim *ſic etiam* ſubſequitur. Apodoſis, variata oratione, latet in ſeq.

¶ ἀνθρώπου, *hominem*) Cur nihil de muliere? Reſp. 1. Adamus mandatum acceperat. 2. caput erat non ſolum generis ſui, ſed etiam Evæ. 3. ſi Adamus non audiſſet vocem mulieris ſuæ, peccatum non veniſſet ad plures. Porro, cur nihil de Satana, qui prima peccati cauſa eſt? Reſp. 1. Satanas opponitur Deo; Adamus Chriſto. at hîc œconomia gratiæ deſcribitur, potius, ut eſt Chriſti, quam ut Dei. ideo Deus ſemel nominatur, v. 15, ſatanas nunquam. 2. Quid ſatanæ cum gratia Chriſti?

¶ ἡ ἁμαρτία - ὁ θάνατος, *peccatum - mors*) Duo mala diſtincta, de quibus Paulus deinceps copioſe.

¶ εἰς τὸν κόσμον) *in mundum* hunc, qui dicitur genus humanum.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) eſſe cœpit in mundo. nam antea non fuerat extra mundum.

¶ καὶ διὰ, *& per*) Ergo mors non potuit intrare ante peccatum.

¶ καὶ οὕτως) *& ſic*, ſcil. per unum hominem.

¶ εἰς) *in* omnes, penitus.

¶ διῆλθεν, *tranſivit*) ſemel *ingreſſo peccato*, quod initio non fuerat in mundo.

¶ ἐφ᾽ ᾧ) Ἐφ᾽ ᾧ cum verbo ἥμαρτον eandem vim habet, quam διὰ, cum genitivo, τῆς ἁμαρτίας. Senſus: *per id, quod,*

quod, five, *quia omnes peccarunt*. conf. ἐφ' ᾧ, 2 Cor. V. 4. & mox ἐπὶ alterum, v. 14.

¶ πάντες) *cuncti*. non agitur de peccato singulorum proprio. omnes peccarunt, Adamo peccante: ficut omnes mortui funt, falutariter, moriente Chrifto. 2 Cor. V. 15. Targum Ruth c. 4 fin. על *Propter confilium illud, quod ferpens dedit Evæ*, אחחייבו מותא *rei facti funt mortis omnes habitatores terræ*. Targum Eccl. c. 7 fin. *Fecerunt, ferpens & Eva, ut irrueret in hominem dies mortis & in omnes habitatores terræ. Peccatum* eft prius *morte*: fed *mortis univerfalitas* prius innotefcit, quam *univerfalitas peccati*. Hæc ratio ordinis inciforum quatuor in hoc verfu.

13 ἄχρι, *usque*) Peccatum in mundo erat, non modo poft legem datam per Mofen, fed etiam toto ante legem tempore ab Adamo ad Mofen usque, quo tempore peccatores *fine lege peccarunt*. c. II. 12: par enim eft ratio omnium ante Mofen & gentium deinceps: fed hoc peccatum proprie non fuit caufa mortis: quia fine lege imputatio peccati nulla fit, & per confequens mors nulla eft. conf. v. 20. Peccatum ab Adamo omnium malo admiffum dicitur ἡ ἁμαρτία, bis, v. præc. nunc, hoc verfu, peccatum in communi dicitur ἁμαρτία, fine articulo.

¶ οὐκ ἐλλογεῖται, *non imputatur*) Non eft fermo h. l. de negligentia humana, quæ peccatum, fine lege, non curet: fed de judicio divino; quod peccatum fine lege non foleat venire fub cenfum, ne fub divinum quidem. Conf. ἐλλόγει *imputa*, Philem. v. 18 not. Itaque *peccatum* non notat fcelera infignia, qualia Sodomitæ ante Mofis tempora luerunt: fed malum commune. Egregie docet Chryfoftomus in h. l. Paulum hoc argumento demonftrare, ὅτι οὐκ αὐτὴ ἡ ἁμαρτία τῆς τοῦ νόμου παραβάσεως, ἀλλ' ἐκείνη ἡ τῆς τοῦ ἀδὰμ παρακοῆς, αὐτὴ ἦν ἡ πάντα λυμαινομένη. καὶ τίς ἡ τούτου ἀπόδειξις; τὸ καὶ πρὸ τοῦ νόμου πάντας ἀποθνήσκειν. *non id peccatum, quo lex violatur, fed illud, quo Adam inobediens fuit, omnem dediffe perniciem: nam etiam ante legem omnes effe mortuos.*

14 ἐβασίλευσεν, *regnavit*) Chryfoft. πῶς ἐβασίλευσεν; ἐν τῷ ὁμοιώματι τῆς παραβάσεως ἀδάμ· *quomodo regnavit? in fimilitudine tranfgreffionis Adam.* itaque, *in fimilitudine*, conftruxit ille cum *regnavit.* ac poffis fubaudire, *regnavit, inquam.* conf. c. VI. 5. Morti adfcribitur *regnum*, ut *robur*. Hebr. II. 14. Sane vix ullus rex tot fubditos habet, quot vel reges mors abftulit. Immane regnum. Non eft hebraifmus. Imperat peccatum: imperat juftitia.

¶ ἀπὸ-μέχρι, *ab usque*) Triplex eft œconomia circa totum genus humanum. 1. ante legem. 2. fub lege. 3. fub gratia. Ejus œconomiæ vim finguli homines experiuntur. cap. VII.

¶ καὶ, *etiam*) Particula indigitat fpeciem morientium, quibus præ ceteris parfura mors videri potuiffet; adeoque univerfalitatem mortis confirmat.

¶ ἐπὶ, *in*) Paradoxon, *dominata eft mors in eos, qui non peccarant.* Talia amat Paulus in hoc myfterio. conf. v. 19. 2 Cor. V. 21. Rom. IV. 5.

¶ τοὺς μὴ ἁμαρτήσαντας, *eos qui non peccarant*) Omnes quidem peccata commiferunt ab Adamo ad Mofen, quanquam alii fuere probi, alii flagitiofi: fed quia fine lege peccarunt, fine qua non reputatur peccatum, dicuntur *ii qui non peccarant*: Adam autem, *unus qui peccavit*, v. 16. Nota: fi feptem illa præcepta Noachi effent, quod dicuntur: Paulus *eos qui non*

non peccarant descripsisset ab Adamo ad Noachum, non ad Mosen.

¶ ὁμοιώματι, *similitudine*) Sicut Adamus, quum legem *transgressus est*, mortuus est: *pariter* etiam mortui sunt, qui non *transgressi sunt*, vel potius, qui non *peccarunt*. nam Paulus verba variat, de Adamo deque ceteris loquens. Conclusio hæc est: Quod homines ante legem mortui sunt, id accidit eis *super similitudine transgressionis Adam*, i. e. quia illorum eadem, atque Adami transgredientis ratio fuit: mortui sunt, propter alium reatum, non propter eum, quem ipsi per se contraxere, id est, propter reatum ab Adamo contractum. Sane unius lapsui mors multorum assignatur immediate. v. 15. Sic non negatur, cujusvis peccati stipendium esse mortem, sed ostenditur, primariam mortis causam esse peccatum primum. Hoc nos peremit: sicut latro post homicidium furatus punitur ob homicidium, nec tamen impune furatus est, furti pœna in pœnam homicidii confluente, sed ad homicidii pœnam vix æstimata.

¶ ἀδὰμ, *Adami*) In uno hoc versu ponitur nomen individui ἀδὰμ, in ceteris nomen appellativum, *homo*. Nomen autem *Iesu Christi*, Adami nomine oblivioni tradito, clare prædicatur. v. 15. 17.

¶ ὅς ἐςι τύπος τοῦ μέλλοντος) ὃς pro ὃ, *quæ res*, genere congruit cum τύπος. *futurum*, τὸ μέλλον, in neutro dicitur. Hinc sermo in futuro, v. 17. 19. Hæc periocha a v. 12 implicite totam comparationem Adami I & II continet, quatenus inter se conveniunt: nam, quæ sequuntur, ad differentias pertinent. colligique ex protasi debet apodosis, hoc modo, ad v. 12. Pariter *per unum hominem* justitia *in mundum intravit*, & *per* justitiam vita: & *sic in omnes homines dimanavit* vita, *quia omnes* justificati sunt. Et ad v. 14: Omnes in vita regnabunt, *ad similitudinem* Christi, qui omnem obedientiam præstitit; *etiamsi* illi per se *non* implevere justitiam. Iterum Chrysostomus: πῶς τύπος; Φησίν· ὅτι ὥσπερ ἐκεῖνος τοῖς ἐξ αὐτοῦ, καίτοιγε μὴ φαγοῦσιν ἀπὸ τοῦ ξύλου, γέγονεν αἴτιος θανάτου τοῦ διὰ τὴν βρῶσιν εἰσαχθέντος. οὕτω καὶ ὁ χριςὸς τοῖς ἐξ αὐτοῦ, καίτοιγε οὐ δικαιοπραγήσασι, γέγονε πρόξενος δικαιοσύνης, ἣν διὰ τοῦ ςαυροῦ πᾶσιν ἡμῖν ἐχαρίσατο. διὰ τοῦτο ἄνω καὶ κάτω τοῦ ἑνὸς ἔχεται, καὶ συνεχῶς τοῦτο εἰς μέσον φέρει. *Quomodo typus? inquit: quoniam quemadmodum ille iis, qui ex ipso sunt, quamvis non ederunt de arbore, factus est auctor mortis propter comestionem inductæ: sic etiam Christus iis, qui ex ipso sunt, quanquam justitiam non præstiterunt, factus est conciliator justitiæ, quam per crucem omnibus nobis donavit. Idcirco* NVSQVAM NON *urget Vnum*, & *identidem hoc in medium affert.* Addatur hoc quoque: quemadmodum peccatum Adami, sine peccatis, quæ postea commisimus, mortem attulit nobis; sic justitia Christi, sine bonis operibus, quæ deinceps a nobis fiunt, vitam nobis conciliat: etsi, ut quodvis peccatum, sic quævis actio pia, convenientem accipit mercedem.

15 ἀλλ' οὐχ, *sed non*) Adamus & Christus, secundum rationes contrarias, conveniunt, in positivo; differunt, in comparativo. Convenientiam Paulus primum v. 12-14 innuit, protasi expressa, apodosi tantisper ad subaudiendum relicta. Deinde differentiam multo magis directe & expresse describit: differunt autem (1.) *lapsus* & *donum*, amplitudine. v. 15. (2.) ille ipse, a quo profectum est pecca-

peccatum; & hic ipse, a quo profectum est donum, differunt potentia. v. 16. Atque hæc duo membra nectuntur per anaphoram, *non sicut*: v. 15. 16. & utrumque complectitur ætiologia v 17. Denique hac differentia per modum προθεραπείας præmissa, comparationem ipsam per protasin & apodosin infert atque exsequitur, ratione effectus, v. 18, & ratione causæ. v. 19.

¶ τὸ παράπτωμα-τὸ χάρισμα, *lapsus donum*) Summo studio observanda sunt hoc loco antitheta: ex quibus propria verborum apostolicorum significatio optime colligitur. mox hoc versu & deinde v. 17 *donum* synonymis exprimitur.

¶ οἱ πολλοὶ, *multi*) Hoc *omnes* connotat. etenim articulus habet vim relativam ad πάντας, *omnes*, v. 12. conf. 1 Cor. X. 17.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) *Gratia* & *donum* differunt. v. 17. Eph. III. 7. *Gratia* opponitur *lapsui*: *donum* opponitur τῷ *mortui sunt*, estque *donum vitæ*. Pontificii pro gratia habent, quod donum est: & quod gratiam, ut illi eam definiunt, consequitur, non habent pro dono, sed pro merito. At nulla est impensa nostra.

¶ ἐν χάριτι χριστοῦ, *in gratia Christi*) Vid. Matth. III. 17. Luc. II. 14. 40. 52. Ioh. I. 14. 16. 17. Gal. I. 6. Eph. I. 5. 6. 7. Gratia Dei, est Gratia Christi; a Patre in Christum collata, ut in nos ea derivetur.

¶ τῇ τοῦ) Articuli nervosissimi. Col. I. 19. Præsertim τῇ cautissime additur. quod si abesset, quivis, opinor, illud *unius* pendere potius putaret a *donum*, quam a *gratia*. Nunc constat, Gratiam Dei & Gratiam Iesu Christi prædicari. conf. c. VIII. 35. 39 de amore.

¶ ἑνὸς ἀνθρώπου, *unius hominis*) Libenter Iesum Paulus (præ ceteris apostolis, qui Eum ante passionem viderant) *hominem* appellat, in hoc negotio. 1 Cor. XV. 21. 1 Tim. II. 5. Quis humanam Christi naturam excludat ab officio mediatorio? Paulus hoc versu, ubi nomen *hominis* Christo tribuit, Adamo non tribuit: & v. 19, ubi Adamo tribuit, Christo non tribuit. (conf. Hebr. XII. 18 not.) Scilicet non eodem tempore *humanitatem* & Adamus sustinet & Christus: & aut Adam nomine hominis indignum se fecit; aut nomen hominis vix satis dignum est Christo. Porro denominari solet Christus ab humana natura, ubi agitur de hominibus ad Deum adducendis; Hebr. II. 6 seqq. a divina vero, ubi agitur de adventu Salvatoris ad nos, & de præsidio, quod ipse nobis præstat adversum hostes. Tit. II. 13. Nulla hîc Deiparæ mentio. quæ si sine macula fuit concipienda, non patrem, sed tantummodo matrem, habere debuit, uti is, quem peperit.

16 καὶ, &) Sententia est hæc: & *non, sicut per unum, peccantem*, (judicium:) (sic per unum, justitiæ auctorem,) *donum*. id est, Ac non eadem est utrinque ratio.

¶ κρίμα, *judicium*) sc. *est*.

¶ ἐξ ἑνὸς, *ex uno*) sc. *lapsu*. nam sequitur antitheton, *ex multis lapsibus*. Vnus lapsus, unius hominis: multi lapsus, multorum.

17 τοῦ ἑνὸς-διὰ τοῦ ἑνὸς, *unius per unum*) Significantissima repetitio: ne peccata per singulos patrata videantur mortem potius peperisse.

¶ ἐβασίλευσε, *regnavit*) Sermo præteriti temporis ex œconomia gratiæ respicit in œconomiam peccati: ut mox *regnabunt*, futurum, ex œconomia peccati prospicit in œconomiam gratiæ & vitæ perennis. sic v. 19.

 ¶ τὴν

¶ τὴν περισσείαν) Diff. πλεονάζειν & περισσεύειν, ut *multum* in positivo & *plus* in comparativo. v. 20. *Abundantia* gratiæ, opponitur uni lapsui.

¶ λαμβάνοντες, *accipientes*) *Accipere* potest vel tanquam neutro-passivum reddi *empfangen*, *erlangen*, *kriegen*, vel active *annehmen*. Illud potius. Relatio tamen ad δωρεὰν, *donum* cum actu *sumendi* melius convenit. In justificatione homo agit aliquid: sed non justificat actus sumendi, quatenus est actus; sed illud quod sumitur sive apprehenditur. *donum* & *sumere* sunt correlata. Porro hoc verbum non adhibetur, ubi agitur de peccato; ex eadem ratione, qua fit, ut in morte non dicamur *regnare*, sed mors *regnavit*: vita vero regnat in nobis, 2 Cor. IV. 12, & nos in vita. h. l. Christus, regnantium rex. Conjuncta quoque *vitæ* & *regni* mentio, Ap. XX. 4. *Vitæ* appellatio repetitur ex c. I. 17, & sæpe recurrit mox v. 18. 21. & capp. seq.

18 ἄρα οὖν) ἄρα infert, syllogistice: οὖν concludit, fere rhetorice: non enim amplius, nisi in hoc & sequente versu, de hac materia agitur.

¶ ἑνὸς-ἑνὸς, *unius-unius*) Masculinum. patet ex antitheto, *omnes*. *unius* plerumque sine *hominis* positum, summa vi designat *unum* utrumvis.

¶ δικαιώματος - δικαίωσιν) Δικαίωμα est quasi materia δικαιώσει *justificationi* substrata, obedientia, justitia præstita. *Justificamentum* liceat appellare, ut ἑδραίωμα denotat firmamentum, ἔνδυμα vestimentum, ἐπίβλημα additamentum, μίασμα inquinamentum, ὀχύρωμα munimentum, περικάθαρμα purgamentum, περίψημα ramentum, σκέπασμα tegumentum, στερέωμα firmamentum, ὑπόδημα calceamentum, φρόνημα q. *sentimentum*, Gall. *sentiment*. Aristot. l. V Eth. c. 10 opposita statuit ἀδίκημα & δικαίωμα, atque hoc describit τὸ ἐπανόρθωμα τοῦ ἀδικήματος. id quod tantundem est atque *satisfactio*, vocabulum Socinianis immerito invisum. Exquisitam verborum proprietatem Schematismus exhibet:

	A.	B.	C.	D.
v. 16.	κρίμα,	κατάκριμα·	χάρισμα,	δικαίωμα.

	A.	B.	C.	D.
v. 18.	παράπτωμα,	κατάκριμα·	δικαίωμα,	δικαίωσις ζωῆς.

In utroque versu A & B συστοιχεῖ, itemque C & D. sed A & C ἀντιστοιχεῖ, itemque B & D. Versu 16 describitur negotium ex parte Dei: v. 18 describitur ex parte Adami & Christi: idque in œconomia peccati minore verborum varietate, quam in œconomia gratiæ. δικαίωσις ζωῆς est declaratio divina illa, qua peccator, mortis reus, vitæ adjudicatur, idque jure.

19 παρακοῆς) παρὰ in παρακοὴ perquam apposite declarat rationem initii in lapsu Adami. quæritur: quomodo hominis recti intellectus aut voluntas potuit detrimentum capere aut noxam admittere? Resp. Intellectus & voluntas simul labavit per ἀμέλειαν neque quicquam potest prius concipi, quam ἀμέλεια *incuria*, sicut initium capiendæ urbis est vigiliarum remissio. Adam seductus διὰ ῥαθυμίαν, *propter levitatem animi*, ut ait *Chrysost.* Homil. XXVII. in Gen. & copiose Hom. LX in Matth. πόθεν ἠθέλησεν ὁ ἄνθρωπος παρακοῦσαι θεοῦ; ἀπὸ ῥαθυμίας κτλ. *unde voluit homo inobediens esse Deo? a levitate animi &c.* Hanc incuriam significat παρακοὴ, *inobedientia*. Oppositum est h. l. ὑπακοὴ, *obedientia*, ex quo egregium de obedientia activa argumen-

mentum fluit: sine qua satisfactio Christi non posset appellari *obedientia*. quare toties ut ἄμωμος irreprehensibilis laudatur.

¶ *κατασαθήσονται, constituentur*) *Aliud est* justum constitui, *etiam ubi de imputatione sermo habetur*, *aliud* justificari: *cum illud justificationis fundus & fundamentum existat, & justificationem veram, cui substernitur, necessario præcedat. justus enim quis existat prius necesse est, quam possit vere justificari. Utrumque autem istud a Christo habemus. nam & satisfactionis Christi meritum homini ex se injusto imputatum, justum eundem jam constituit, quum justitiam ei conciliet, qua justus sit; & justitiæ hujus virtute, quæ merito illo comparatur, justificatur necessario, ubi id opus fuerit: h.e. jure merito absolvitur, qui hac ratione justus extat.* Thom. Gataker. Diss. de novi instr. stylo, cap. 8. Recte. Apostolus tamen, ut in clausula, talem justorum *constitutionem* videtur prædicare, quæ justificationis actum subsequatur, & verbo *inveniri* includitur. Phil. III. 9. coll. Gal. II. 17.

¶ οἱ πολλοὶ, *multi*) *omnes homines*, v. 18. 15.

20 νόμος, *lex*) Sublimitati servit articulus prætermissus.

¶ *παρεισῆλθε*) *subintravit*, per Mosen. v. 14. Antitheton, *intravit*, v. 12. Peccatum, lege antiquius.

¶ *πλεονάσῃ*, *abundaret*) c. VII. 7 ss. Peccatum sine lege non reputatur: subingressa lege, peccatum ut *abundans* apparuit. Ante legem vero lapsus Adami pro causa mortis haberi debuit.

¶ τὸ παράπτωμα, *lapsus*) Subaudi, *καὶ ἡ ἁμαρτία, & peccatum.* Ad peccatum Adami collata omnia hominum peccata sunt quasi stolones: illud est radix. Ἁμαρτία, in singulari, spectatur ut pestis latissime didita, complectiturque omnia etiam actualia παραπτώματα, v. 16.

¶ *ἡ ἁμαρτία, peccatum*) sive *lapsus & peccatum*. differunt enim. vid. not. ad v. 14. *peccatum*, singulari numero. Ioh. I. 29.

¶ *ὑπερεπερίσσευσεν, superabundavit*) Victi victorem vincens tertius utroque melior est. Hominem vicit peccatum: peccatum vincit gratia. ergo Gratiæ vis maxima.

21 *ἐν τῷ θανάτῳ - εἰς ζωὴν, in morte - in vitam*) Differentia particularum ἐν & εἰς. mors habet metam ac terminum: vita est perennis & divinitus intenta. Mors non dicitur æterna: vita dicitur æterna. c. VI. 21 ss.

¶ *ἡ χάρις βασιλεύσῃ, gratia regnaret*) Gratia igitur quasi nullum, id est, brevissimum habuit regnum ante lapsum. Credibile est, Adamum non multo post, quam creatus erat, peccasse.

¶ *Ἰησοῦ, Iesum*) Iam ne memoratur quidem Adamus: solius Christi mentio viget.

CAP. VI.

1 Ἐπιμενοῦμεν; *permanebimus?*) Hactenus egit de præterito & præsenti; nunc de futuro, verbis ad proxime præcedentia accommodatis, de pleonasmo gratiæ. Hoc loco proponitur *continuatio* peccati: versu 15, *reditus* ad peccatum victum. Homo, gratiam nactus, potest huc illucve se vertere. In hac tractatione Paulus peccato tergum vertit.

2 *ἀπεθάνομεν, mortui sumus*) in baptismo & justificatione.

3 ἢ) *an?* Interrogatio disjunctiva.

¶ ἀγνοεῖτε, *ignoratis*) Doctrina de baptismo fuit omnibus cognita. Formula recurrit c. VII. 1. cui respondet illa, *an non nestis?* v. 16. c. XI. 2, & 1 Cor. passim. *Ignorantia*, multum officit: scientia non sufficit.

¶ ὅσοι, *quicunque*) Nemo Christianorum jam tum non baptizatus erat.

¶ ἐβαπτίσθημεν) *baptismum admisimus.* Aptissima huic loco *Baptismi* mentio. hæc enim, quæ hactenus descripsit apostolus, emensus sit oportet dignus Baptismi candidatus adultus Paulus fere in solennioribus epistolis ad ecclesias (Rom. Cor. Gal. Eph. Col.) missis, quarum initiis apostolum se nominat, *Baptismum* citat: in familiarioribus, (Phil. Thess.) eum præsupponit.

¶ εἰς) *in.* Ratio, sub qua baptizati sumus.

¶ χριστὸν ἰησοῦν, *Christum Iesum*) Christi nomen hîc præponitur, quia id hîc magis spectatur. v. 4. Gal. III. 27.

¶ εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ, *in mortem ejus*) Qui baptizatur, induit *Christum* Adamum secundum; in Christum, inquam, totum, adeoque etiam in mortem ejus baptizatur: & perinde est, ac si eo momento Christus pro tali homine, & talis homo cum Christo pateretur, moreretur, sepeliretur.

4 συνετάφημεν, *una sepulti sumus*) Sepulturæ Christi fructus. Mersio in baptismate, vel certe aqua superfusa, sepulturam refert: sepultura mortem ratam facit.

¶ εἰς, *in*) Constr. cum *baptisma.* coll. v. 3.

¶ ὥσπερ-οὕτω, *sicut sic*) Sermo concisus. *sicut excitatus est Christus ex mortuis per gloriam Patris*, sic nos quoque resurgamus: & sicut Christus in gloria Patris, & in ea vita, ad quam resurrexit, regnat perpetuo, *sic & nos in novitate vitæ ambulemus.*

¶ διὰ, *per*) *Per* de Patre etiam 1 Cor. I. 9 exstat.

¶ τῆς δόξης, *gloriam*) Δόξα est *gloria* divinæ vitæ, *incorruptibilitatis*, c. I. 23, potentiæ & virtutis, per quam & Christus resuscitatus est, & nos vitæ novæ restituimur, Deoque conformamur. Eph. I. 19 seqq.

¶ ἐν καινότητι, *in novitate*) C. VII. 6, 2 Cor. V. 15 ss. Hæc novitas, in vita consistit.

5 σύμφυτοι) LXX, βουνὸς σύμφυτος, δρυμὸς σύμφυτος, *mons consitus*, *silva consita*, Amos IX. 13. Zach. XI. 2. qua ratione ὁμοιώματι hîc casu sexto sumi possit. Sed Hesychius, σύμφυτον, συμπορευόμενον, συνόν. & sic σύμφυτοι cum Dativo, coll. v. 4. 6, est verbum valde significans. Cluverus: *connaturati*; *concreti.* Omnis vis vegetativa spiritualis est in Christo, eaque in baptismum collata est. συν ponitur ut in opposito, συνεσταυρώθη. Et etymon φύομαι ad θάνατον pertinet & ad ἀνάστασιν.

¶ ἀλλὰ) *at.* Oppositio est inter mortem & resurrectionem.

¶ τῆς) id est, τῷ ὁμοιώματι τῆς ἀναστάσεως.

¶ ἐσόμεθα) sc. σύμφυτοι *erimus*, in vita nova. Futurum. vid. c. V. 19.

6 ἄνθρωπος, *homo*) Abstractum pro concreto: uti c. VII. 22 & passim.

¶ ἵνα-τοῦ μηκέτι) Observandæ particulæ: tum tria nomina synonyma, & verba iis adjecta.

¶ κα-

¶ *καταργηθῇ, destruatur*) *dominio* suo exuatur.

¶ *τὸ σῶμα τῆς ἁμαρτίας, corpus peccati*) corpus mortale, scatens peccato, concupiscentiis &c. v. 12. Sic *corpus mortis*. c. VII. 24 not.

7 *ἀποθανὼν, mortuus*) *peccato*.

¶ *δεδικαίωται, justificatus est*) nil jam in eum juris est peccato: coll. v. 6. 9. ut non jam sit *debitor*. c. VIII. 12. justus est, ratione præteriti, a reatu; ratione futuri, a dominio. v. 14.

8 *εἰ, si*) Apodosis cadit principaliter in verbum *una vivemus*.

9 *εἰδότες, scientes*) Hoc pendet a *credimus*.

¶ *θάνατος, mors*) Sine articulo: *ulla mors*.

¶ *οὐκ ἔτι, posthac non*) Nunquam *dominata est in Christum mors*, sed tamen in eum incurrerat, Act. II. 24, &, si eum tenuisset, ei dominata dici potuisset. quod absit. Noluit Paulus hic dicere, *βασιλεύει, regnat*.

10 *ὃ) quod*. hîc plus valet, quam *ὅτι*, quòd.

¶ *τῇ ἁμαρτίᾳ, peccato*) Dativus detrimenti, uti v. 11. Peccatum fuerat conjectum in Christum: sed Christus id abolevit morte sua, pro nobis, vere *defunctus*.

¶ *ἐφάπαξ*) Id plus hoc loco valet, quam *ἅπαξ*. Sic Hebr. VII. 27. &, *ἅπαξ*. 1 Petr. III. 18.

¶ *ζῇ τῷ θεῷ*) *vivit Deo*, vitam ex Deo gloriosam, v. 4, divini vigoris plenam, in perpetuum. Nam Deus est Deus viventium.

11 *λογίζεσθε, existimatis*) Indicativus. nam versu sequenti incipit imperativus. Sic, *λογιζόμεθα*, c. III. 28. Quo quisque in statu est, eo se censere debet.

¶ *εἶναι*) Pauci, sed antiqui, omittunt. Legit cel. *Baumgartenius*: ego ambiguum habeo.

¶ *ἐν, in*) Constr. cum *viventes*, neque tamen non etiam cum *mortuos*: v. 8. nisi quod in illa parte potius adhibetur præpositio *cum* & *per*. c. VII. 4.

¶ *τῷ κυρίῳ ἡμῶν*) *Baumgartenius* rursum pleniorem tuetur lectionem: ego breviorem rejicere non possum. Ita proni fuere librarii, Græci præsertim, ad cognomina *Iesu* cumulanda.

12 *μὴ, ne*) Ad *μὴ ne* refer *ἀλλὰ, sed*, ad *μηδὲ, neque* refer *καὶ τὰ μέλη, & membra* &c.

¶ *μὴ οὖν βασιλευέτω, ne ergo regnet*) Idem verbum c. V. 21. Synonymon, v. 9. Correlatum, *servire*. v. 6.

¶ *θνητῷ, mortali*) Vos enim, viventes, abalienati estis a corpore vestro. c. VIII. 10.

¶ *αὐτῇ ἐν*) Paraphrasin hoc redolet. Etiam h. l. *Baumgartenius* & ego, uterque tuetur morem suum.

¶ *ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, in concupiscentiis ejus*) sc. *τοῦ σώματος, corporis*. Cupiditates corporis sunt fomes; peccatum, ignis.

13 *μηδὲ παριστάνετε*) Majorem vim habet mox aor. 1. *παραστήσατε*.

¶ *τὰ μέλη ὑμῶν· ἑαυτοὺς καὶ τὰ μέλη, membra vestra: vos ipsos & membra*) Primo consideratur persona Christiani, deinde actiones & munera. Homo in peccato mortuus non commode diceretur *sistere SEIPSUM peccato*: sed vivens potest se sistere Deo.

Kk kk ¶ *ὅπλα*,

¶ *ὅπλα, arma*) Allegoria a bello; ut *opsonia* v. 23.

¶ *ἀδικίας, injustitiæ*) quæ adversatur justæ voluntati Dei.

¶ *τῇ ἁμαρτίᾳ, peccato*) Peccatum hîc consideratur ut tyrannus.

¶ *παραστήσατε, sistite*) ut Regi.

¶ *ἐκ νεκρῶν, ex mortuis*) Christianus est *ex mortuo vivens:* fuerat mortuus, nunc vivit. Conf. Eph. V. 14 not. Ap. III. 1-3. Hîc quoque somnus est *mortis* imago.

¶ *δικαιοσύνης, justitiæ*) Antitheton, *ἀδικίας, injustitiæ.*

14 *οὐ κυριεύσει, non dominabitur*) nec jus habet nec facultatem. invitos non coget ad serviendum sibi.

¶ *ὑπὸ νόμον, sub lege*) Qui sub lege est, ei dominatur peccatum.

15 *ὑπὸ, sub*) c. VII. 2. 14.

16 *δούλους, servos*) Notatur *servitus*, ex qua sequitur *obedientia.*

¶ *δοῦλοι, servi*) Notatur status *servitutis*, qui sequitur *obedientiam.* 2 Petr. II. 19.

¶ *εἰς, in*) εἰς, *in*, bis pendet a *servi.*

¶ *ὑπακοῆς, obedientiæ*) *Obedientia* absolute dicta in bonam partem sumitur. Etiam justitia obedienter agentes sibi promte asserit.

¶ *εἰς δικαιοσύνην, in justitiam*) Subaudi, *& justitiæ in vitam.* ex antitheto, coll. v. 20. ss. c. III. 20 not.

17 *χάρις δὲ τῷ θεῷ, gratia vero Deo*) Idioma Paulinum est, quod propositiones categoricas solet non categorice & nude, sed cum quodam quasi modo, id est, cum significatione affectus, gratiarum actionis, voti &c. efferre. vid. 1 Cor. XIV. 18. 2 Tim. II. 7 not. Ita hujus loci enthymema est: *fuistis servi peccati; sed nunc obedientes facti justitiæ.* sed accedit modus moralis: *gratia Deo, quod, quum fueritis servi peccati, nunc obedistis justitiæ.* qui tamen modus hoc loco etiam hoc significat, hunc statum Romanorum esse beatum, quem omni modo tueri debeant. Hæc observatio faciet, ut multis in locis & sententia sermonis & ardor pectoris apostolici distincte appareat.

¶ *ὅτι, quod*) Sic *quod*, subaudito *quidem*, Ioh. III. 19.

¶ *δοῦλοι, servi*) præsertim in ethnicismo.

¶ *ἐκ καρδίας, ex corde*) Veritas & efficacia religionis christianæ. Mali non possunt plane ex animo esse mali, quin eos semper, vel inscios, pœniteat sui & servitutis suæ: sed boni ex animo boni sunt & libere.

¶ *εἰς ὃν*) Resolve: *ὑπηκούσατε εἰς τύπον διδαχῆς* (coll. *εἰς πάντα ὑπήκοοι*, 2 Cor. II. 9) *ᾧ* vel *εἰς ὃν παρεδόθητε.* coll. *εἰς*, Gal. I. 6. Casus relativi in locutione concisa expressus, pendet a verbo præcedente, c. IV. 17, vel subsequente, c. X. 14.

¶ *παρεδόθητε, traditi estis*) Alias *doctrina* dicitur *tradi.* 2 Petr. II. 21. Ea phrasis hîc eleganter invertitur: estque verbum valde decorum, de iis, qui a peccato liberati, sese dedunt & sistunt, v. 16, magna dominii mutatione, ad illam lautam servitutem justitiæ.

¶ *τύπον, formam*) Pulcerrimum verbum. Exod. XXV. 40. Christi ea est forma. Gal. IV. 19.

¶ *διδαχῆς, doctrinæ*) Norma illa & regula, ad quam sese componit servus, tantum ei per *doctrinam* ostenditur; urgeri eum, non opus est.

18 *ἐλευθερωθέντες, liberati*) Methodi apostolicæ huc usque progressæ Conspectum hunc habere juvabit:

I. Pec-

I. *Peccatum.* c. III. 9.
II. Peccati ex lege agnitio: sensus *iræ*: *mors* interna. c. III. 20.
III. Revelatio justitiæ Dei in Christo per evangelium, contra peccatum, pro peccatore. c. III. 21.
* IV. Centrum Paulinum, *FIDES*: revelationem illam sine exceptione amplectens, & ad justitiam ipsam nitens & enitens. c. III. 22.
V. Remissio peccatorum & justificatio: qua peccatum admissum homini, Deus Iudex pro non admisso, & justitiam amissam pro servata ducit. c. III. 24.
VI. Donum Spiritus sancti: *amor* divinus in corde effusus: *vita* nova interna. c. V. 5. VI. 4.
VII. *Iustitiæ* libera servitus in bonis operibus. c. VI. 12.

Ex hoc conspectu patet, quare Paulus justificationem per fidem solam adversus dubitantes errantesve probans, sæpe mentionem faciat doni Spiritûs sancti, & aliorum, quæ justificationem consequuntur. Ex fide quippe est justitia: justitiam comitatur filiatio: filiationem consequitur donum Spiritus sancti cum clamore, *Abba pater*, & cum vitæ novitate. atqui fides & justitia per se non incurrit in sensum: donum autem Spiritus sancti habet effectus valde conspicuos & exstantes. conf. *testatus est*, Act. XV. 8. Accedit, quod nobilitas horum fructuum potentissime redarguit vilitatem operum humanorum.

19 ἀνθρώπινον, *humanum*) Humanus sermo frequens & quodammodo perpetuus, quo Scriptura se ad nos demittit. Sermo apertior non semper aptior ad rem ipsam. Accusativus pro adverbio.

¶ διὰ, *propter*) Tarditas intellectus fluit ex infirmitate carnis, i. e. naturæ mere humanæ. conf. 1 Cor. III. 3.

¶ τῇ ἀνομίᾳ εἰς τὴν ἀνομίαν, *iniquitati in iniquitatem*) Ploce, a Syro non observata. τὸ *iniquitati* (cui *impuritas* tanquam pars toti præmittitur) opponitur *justitiæ*; τὸ *iniquitatem* opponitur *sanctificationi*. *Iustitia* respondet voluntati divinæ: *sanctificatio*, toti quasi naturæ divinæ. Qui justitiæ serviunt, proficiunt: ἄνομοι, *iniqui*, sunt *iniqui*, nil amplius.

20 τῆς ἁμαρτίας, *peccati*) Hic casus vim habet: *peccatum* vos possederat.

¶ τῇ δικαιοσύνῃ, *justitiæ*) id est, respectu justitiæ.

21 τίνα οὖν καρπὸν εἴχετε τότε, ἐφ' οἷς νῦν ἐπαισχύνεσθε;) Tota hæc periocha vim habet interrogationis negantis. Iustos ait habere *fructum* suum in sanctificationem: sed *fructûs* nomine haud dignatur ea, quæ sunt ἄκαρπα, Eph. V. 11. Ait igitur: quæ vobis nunc pudorem incutiunt, ea antehac non sane fuere *fructus*. Alii post τότε interrogationis signum ponunt, ut ἐφ' οἷς interrogationi respondeat: sed tum dixisset apostolus, ἐφ' ᾧ, scil. καρπῷ.

¶ νῦν, *nunc*) cum resipuistis.

¶ γὰρ) *nam*, pro *autem*: sed majore vi sejungendi. conf. v. 22 fin. δὲ, *autem*. sic γὰρ, *nam*, c. V. 7.

¶ ἐκείνων, *illorum*) non, *horum*. remote spectat præterita.

Kk kk 2 ¶ θάνα-

¶ *θάνατος, mors*) Huic nomini nunquam additur epitheton *αἰώνιος*, *æterna*, v. 23, non modo in iis, in quibus mors cedit vitæ, sed ne in iis quidem, qui in *ignem*, *cruciatum* & *exitium æternum* abibunt. Si quis cogitare potest, Scripturam casu, non consilio, quando expresse *æterna vita* memoratur, oppositum nunquam *æternam mortem*, sed ubique aliter appellare, idque tam multis in locis; ei equidem æquipollentiam phrasium *exitium æternum* &c. relinquo. Ratio tamen differentiæ vel hæc est: Scriptura *mortem*, per prosopopoeian, sæpe describit ut hostem, eumque destruendum: *cruciatum*, non item.

22 *νυνὶ δὲ, nunc vero*) Νυνὶ persæpe Paulus adhibuit, semper cum *δὲ vero*.

¶ *ἔχετε*) *habetis*: vel, *habete*. coll. v. 19.

¶ *εἰς ἁγιασμὸν, in sanctificationem*) Antitheton: *ἐφ' οἷς ἐπαισχύνεσθε*. Estis sanctum Dei sacerdotium. Videtur respici Amos II. 11, לנזרים LXX, *εἰς ἁγιασμόν*.

23 *τὰ, τὸ*) Nota subjecti.

¶ *ὀψώνια - χάρισμα, stipendia - donativum*) Mala opera mercedem suam merentur, non bona: nam illa stipendium habent, hæc donativum. *ὀψώνια, stipendia*, plurale: *χάρισμα*, *donativum*, singulare, majore vi.

CAP. VII.

1 Η, *an*) Interrogatio disjunctiva. Arcte hæc cohærent cum cap. VI. cujus v. 6. 14. 21. verba extant hoc capite recurrentia, *καταργεῖσθαι, κυριεύειν, καρπὸς, θάνατος κτλ.* Continuatur collatio status veteris & novi.

¶ *γινώσκουσι, cognoscentibus*) Iudæis: quanquam omnium christianorum est legem scire.

¶ *ὁ νόμος, lex*) v. gr. matrimonialis. *Lex* tota ponitur per synecdochen, convenienter ineunti periochæ, pro *lege matrimoniali*.

¶ *τοῦ ἀνθρώπου, homini*) id est, *mulieri*. v. 2. conf. 1 Petr. III. 4, ubi *homo interior* exteriorem præsupponit, & parallelismus in eo est, quod *homo* etiam seorsum de *muliere*, non modo de Adamo, viro prædicatur. *Homo* hic in genere: sed versu 2 subsumit Paulus de muliere.

¶ *ἐφ' ὅσον, quoad*) nec diutius, nec minus diu.

¶ *ζῇ, vivit*) Lex. Prosopopœia. In apodosi vita & mors adscribitur non legi, sed nobis. Hic autem est protasis, in qua ex sensu apostoli legi ipsi adscribitur vita vel mors, & marito. Sermo nititur natura relatorum, quæ sunt lex & homo. Vbi alterutra pars moritur, altera censetur mortua. Sic protasis & apodosis cohærent.

2 *ὕπανδρος*) Sic LXX.

¶ *δέδεται, ligata est*) Construi potest cum *viro*, & cum *legi*.

¶ *τοῦ νόμου τοῦ ἀνδρὸς*) Non incommode statuas appositionem: *a lege, viro*.

3 *χρηματίσει*) scil. *ἑαυτὴν*, *subibit appellationem adulteræ*, idque vi legis. *Ipsa sibi appellationem* adulteræ *contrahet*.

¶ *ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ*) LXX, Deut. XXIV. 2.

4 *ὥστε*) Hoc majorem vim habet, quam si dixisset, *οὕτως*.

¶ *ἐθανατώθητε*) *mortificati estis*. id plus notat, quam *mortui estis*. Comparationis summa est: maritus vel uxor, conjugis morte, libertati restituitur. nam in protasi

tasi pars moriens est vir: in apodosi pars moriens ea est, quae respondet mulieri.

¶ *διὰ τοῦ σώματος, per corpus*) Magnum mysterium. Cur in expiatione peccati mentio fit plerumque corporis Christi prae anima? Resp. Peccati theatrum & officina caro nostra est: huic medetur sancta caro filii Dei.

¶ *ἐγερθέντι, excitato*) adeoque viventi.

¶ *καρποφορήσωμεν, fructificaremus*) A secunda persona venit ad primam. *fructus* respondet proli: nam similitudo est a matrimonio.

5 *ἦμεν ἐν τῇ σαρκὶ*) *eramus in carne*, i. e. carnales. vid. oppositum, v. 6 fin.

¶ *διὰ, per*) v. 8.

¶ *τῷ θανάτῳ*) ei *morti*, de qua v. 13. c. VIII. 6.

6 *ἀποθανόντες, mortui*) Sic v. 4, *mortificati estis*, de ea parte, quae respondet mulieri. conf. Gal. II. 19. *ἀποθανόντες* *Chrysostomum* quoque legisse, non *ἀποθανόντος*, ostendi *in der Antwort wegen des N. T.* p. 55. A. 1745.

¶ *ᾧ*) Plana constructio hoc sensu: per mortem soluti sumus a lege, nos tenente.

¶ *κατειχόμεθα*) Verbum significans. conf. *συνέκλεισε*, c. XI. 32. *ἐφρουρούμεθα*. Gal. III. 23.

¶ *ἐν καινότητι πνεύματος, καὶ οὐ παλαιότητι γράμματος, in novitate Spiritus, ac non vetustati literae*) Idem antitheton, c. II. 29. 2 Cor. III. 6. *Litera* non est lex per se spectata, quippe quae spiritualis est & viva, v. 14. Act. VII. 38. sed respectu peccatoris, cui Spiritum & vitam dare nequit, sed morti eum relinquit, quin etiam profundius addicit. quanquam ille interim praestare affectet, quod litera ejusque sonus fieri jubet; ut species & nomen remaneat, sicut mortua manus est manus. Per evangelium autem & fidem datur Spiritus, vitam & novitatem tribuens. 2 Cor. III. 6. coll. Ioh. VI. 63. *Vetustatis* & *novitatis* vocabulo Paulus spectat duo testamenta. quanquam credentes jam olim habuere primitias novi; & hodie non credentes retinent reliquias, immo totam vim V. T. Observa etiam *in* semel, non bis, positum. *Vetustati* servivimus, non Deo, conf. Gal. IV. 9, *δὶς, quibus*: nunc, non novitati, sed, *in novitate*, servimus Deo. c. VI. 22.

7 *ὁ νόμος ἁμαρτία; lex peccatum?*) Sic fortasse objiciet, qui audierit, eadem de lege & de peccato praedicari: num lex est peccatum sive causa peccati peccaminosa? conf. v. 13 not.

¶ *τὴν ἁμαρτίαν, peccatum*) Observanda iterum proprietas verborum & differentia:

ὁ νόμος· τὸ λέγειν τοῦ νόμου.
ἡ ἁμαρτία· ἡ ἐπιθυμία.

οὐκ ἔγνων, (a *γινώσκω*) *οὐκ ᾔδειν*, (ab *οἶδα*.) *ἔγνων* majus est, *οἶδα* minus. Hinc posterius, cum etiam minor gradus negatur, est in incremento. *Ἁμαρτία, peccatum*, est quasi materia peccans, ex qua *omnis* morbus & paroxysmus *concupiscentiae*.

¶ *οὐκ ἔγνων, non noram*) Saepe Paulus indefinitum sermonem proponit per primam personam, non solum perspicuitatis gratia, sed ex perpetua applicatione ad se ipsum. vid. 1 Cor. V. 12. VI. 12. Et sic hoc loco.

¶ *τήν τε γὰρ ἐπιθυμίαν, etenim concupiscentiam*) Penitior & reconditior est *ἡ ἁμαρτία, peccatum*: *ἡ ἐπιθυμία, concupiscentia*, magis in sensum incurrit, eademque *peccatum* prodit, ut fumus ignem. Hunc *διορισμὸν*, hanc contradistinctionem, indicant particulae, *τε γὰρ*, *etenim*. & *peccatum*, unum illud malum inhabitans,

 operatur

operatur *concupiscentiam* variam: v. seq. & rursum concupiscentia parit peccatum consummatum. Iac. I. 15.

¶ οὐκ ᾔδειν) *non noram*, concupiscentiam esse malam. vel potius, non noram ipsam concupiscentiam. motus demum incurrit in oculos.

¶ ἔλεγεν, *diceret*) Dixit autem, per se; tum, in animo meo. conf. *veniente*, v. 9.

8 διὰ τῆς ἐντολῆς, *per præceptum*) Constr. cum verbo seq. uti v. 11 bis.

¶ χωρὶς-νεκρὰ, *sine-mortuum*) Axioma.

¶ νεκρὰ, *mortuum*) sc. *erat*: non ita furebat per concupiscentiam. vel: *est*.

9 ἔζων, *vivebam*) ζῆν h. l. non significat duntaxat *degere*; sed ponitur in expressa antithesi ad *mortem*. Tonus pharisaicus. conf. v. seq.

¶ χωρὶς νόμου, *sine lege*) lege amota, procul habita, quasi nulla esset.

¶ ἐλθούσης) Antitheton, χωρὶς.

¶ ἐντολῆς, *præcepto*) ἐντολὴ, *præceptum*, pars est legis, addita expressiore connotatione virtutis coactivæ, quæ coercet, injungit, urget, prohibet, minatur.

¶ ἀνέζησεν) *revixit*, sicut vixerat, quum per Adamum intrasset in mundum.

10 ἀπέθανον, *mortuus sum*) vitam illam meam amisi.

¶ εὑρέθη, *repertum est*) Sic, εὑρίσκω *reperio*. v. 21.

¶ εἰς ζωὴν, *in vitam*) ratione intentionis divinæ primæ, &, aliter, ratione meæ opinionis, quam mihi habebam *vivens sine lege*. *Vita* & lætitiam & agilitatem indigitat: *morte* oppositum innuente.

¶ αὐτὴ) *ipsa*, eadem. Vulgo ἄυτη, sed cel. *Baumgartenius* αὐτὴ, recte. Conf. Act. VIII. 26 not.

11 ἐξηπάτησε, *decepit*) in avia duxit, sicut latro viatorem. ad vitam me tendere putans, in mortem incidi.

¶ ἀπέκτεινεν, *occidit*) Hic terminus œconomiæ peccati, in confinio gratiæ.

12 ἅγιος, *sancta*) Subaudi ex seqq. & *justa* & *bona*. quanquam hæc synonyma potissimum ad defendendum *præceptum*, cum sua virtute pungente, opus fuit cumulari. *sancta*, *justa*, *bona*, ratione causæ efficientis, formæ, finis; (ut habent *Dorscbei Notæ ms.*) vel, *sancta*, respectu officiorum erga Deum: *justa*, respectu proximi: *bona*, respectu naturæ meæ: cui convenit, quicquid præcipitur, nam vita promittitur. v. 10. Ex his tribus epithetis convenientissime tertium assumitur versu seq.

13 τὸ) *igitur*, *quod bonum est*-. Vis articuli notanda.

¶ θάνατος, *mors*) *malum* maximum, & mortis, mali maximi, causa: κατεργαζομένη *operans*.

¶ ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία, *sed peccatum*) Sc. *mihi factum est mors*. neque enim participium κατεργαζομένη *operans* sine verbo substantivo prædicatum constituit.

¶ ἵνα φανῇ ἁμαρτία, *ut appareret peccatum*) Ploce. peccatum, minime *bonum*. Hoc cohæret cum anteced.

¶ διὰ τοῦ ἀγαθοῦ-θάνατον, *per bonum-mortem*) Paradoxon. & magna vi epitheton *bonum* adhibetur pro substantivo *legem*.

¶ κατεργαζομένη, *operans*) Participium, ita resolvendum: peccatum mihi mors factum est, *quippe quod* mihi vel per bonum patravit mortem. Non est tautologia; nam illud *per bonum* vim superaddit secundæ parti hujus sententiæ.

¶ ἵνα

¶ *ἵνα γένηται, ut fieret*) Hoc pendet ab *operans*. Sic *ἵνα ut* duplex gradationem facit. Si quis malit anaphoram ſtatuere, ſic quoque priorem partem declarabit altera.

¶ *καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς*) Caſtellio: *quam peccantiſſimum*. quia ſc. per *bonum*, per præceptum, operatur *malum*, mortem.

¶ *διὰ, per*) Conſtr. cum *fieret*.

14 *πνευματικός ἐστιν, ſpiritualis eſt*) requirit, ut ſenſus omnis humanus reſpondeat ſenſui Dei: Deus autem eſt Spiritus.

¶ *σαρκικὸς, carnalis*) v. 18.

¶ *εἰμὶ, ſum*) Paulus comparato inter ſe duplici ſtatu fidelium, priſtino in carne, v. 5, & præſenti in ſpiritu, v. 6, deinceps a deſcriptione prioris ad deſcriptionem alterius contendens, id agit, ut & duabus objectionibus, quæ ex illa comparatione his verbis formari poſſent: *ergo lex eſt peccatum*, v. 7, &, *ergo lex eſt mors*, v. 13, ſatisfaciat, & earum ſolutioni totum intexat proceſſum hominis a ſtatu ſub lege ad ſtatum ſub gratia cogitantis, ſuſpirantis, contendentis atque enitentis, legisque in ea re functionem oſtendat. id, inquam, agit v. 7-25, donec c. VIII. 1 ſ. ad ulteriora pergit. Itaque hoc verſu 14 nec particula *enim* ullum omnino, nedum res ipſa tam grandem patitur ſaltum fieri ab uno ſtatu in alterum. nam Paulus ſtatum carnalem, hoc verſu, & ſpiritualem, c. VIII. 4, tum, ſervitutem verſu hoc & 23, libertatemque, c. VIII. 2, e diametro inter ſeſe opponit. Vtitur autem ante verſum 14 verbis præteriti temporis; tum, expeditioris ſermonis cauſa, præſentis, in præteritum reſolvendis, perinde ut alibi caſus, modos &c. facilitatis gratia, permutare ſolet: & v. gr. mox c. VIII. 2.4, a numero ſingulari ad pluralem, ibidem v. 9 a prima perſona ad ſecundam tranſit. Eoque commodius a præterito tempore ad præſens flectitur oratio, quod ſtatûs illius legalis indolem tum demum vere intelligat, poſtquam ſub gratiam venerit; & ex præſenti liquidius poſſit judicare de præterito. Denique unus ille idemque ſtatus proceſſusque varios habet gradus, vel magis præterito vel minus præterito tempore exprimendos; & ſenſim ſuſpirat, connititur, enititur ad libertatem: inde paulatim ſerenior fit oratio apoſtoli, ut videbimus. *Hinc minus mirandum, cur in diverſa abeant interpretes*. alii ex priore, alii ex poſteriore periochæ hujus parte nervos quærunt, & tamen totam periocham de ſimplici ſtatu exponere conantur, vel ſub peccato, vel ſub gratia.

¶ *πεπραμένος, venditus*) Servus venditus miſerior eſt, quam verna: & venditus dicitur homo, quia ab initio non fuerat ſervus. Idem verbum, Iud. III. 8. 1 Reg. XXI. 25. *Venditus*: *captus*, v. 23.

15 *ὃ γὰρ, quod enim*) Deſcribit ſervitutem, ita ut non excuſet ſe, ſed ut peccati tyrannidem accuſet, & miſeriam ſuam deploret. v. 17. 20. Γὰρ, *enim*, pertinet ad confirmandum *τὸ venditus*. Mancipium indigno domino primum ſervit cum gaudio, deinde cum mœrore; poſtremo jugum excutit.

¶ *οὐ γινώσκω) non agnoſco*, ut bonum: (idem eſt, quod *bonitatem fateri*, v. 16 in antitheto:) oppoſitum, *odi*.

¶ *θέλω, volo*) Non dicit *amo*, quod plus eſſet, ſed *volo*, oppoſiturus mox *τὸ odi*.

¶ *πράσσω-ποιῶ*) Pervulgata Græcis eſt differentia verborum *πράσσω* & *ποιῶ*. Illud,

Illud, gravius quiddam, quam hoc. Illud ponitur bis in præsenti, primum in negante sermone, deinde in affirmante. ὀ πρίσσω, *non ago*, res non deducitur in actum: ποιῶ, *facio*, intus & extra. Permutantur hæc verba v. 19. c. XIII. 3 f. hæcque permutatio non tantum non contraria est indoli orationis sensim ascendentis, sed etiam eam adjuvat & confirmat. namque v. 15 nondum ita acerbus est sensus mali, quod propterea ne nominat quidem, sed v. 19 valde jam ægre fert *malum* sibi ita imponere. Quo longius anima a *malo* distat, eo major ei cruciatus est, vel minimum *mali* saltem digito uno attingere.

16 σύμφημι, *consentio*) Plus dicit συνήδομαι, *delector*, v. 22 not. Assensus hominis, legi contra semet ipsum præstitus, illustris character est religionis, magnum testimonium de Deo.

¶ καλὸς, *pulcra*) Lex etiam præscindendo a legalitate, pulcritudinem habet. καλὸς, *pulcra*, sanctitatem, justitiam & bonitatem dicit. v. 12.

17 ὀκ ἔτι, *jam non*) Hoc repetitur v. 20.

¶ οἰκοῦσα, *habitans*) v. 18. 20. Id verbum deinde dicitur de Spiritu. c. VIII. 9.

18 οἶδα, *novi*) Hæc ipsa notitia est pars hujus status, qui describitur.

¶ τοῦτ᾽ ἔστιν, *hoc est*) Limitat. *me* plus est, quam *carne mea*: & tamen *caro* non dicitur ipsum peccatum, (notand. contra Flacium:) sed dicit Paulus; peccatum habitat in carne. Et jam aliquid boni secum vehit hic status, de quo Paulus agit.

¶ θέλειν, *velle*) Accusativus, *bonum*, non additur: & hujus orationis tenuitas tenuitatem τοῦ *velle* exprimit.

¶ παράκειται) *jacet in conspectu*, sine victoria. Antitheton, de perficiendo bono, *non*, mox. Mens mea quærens, non reperit in re.

20 ὀκ ἔτι) *jam non*: sc. ut antea perficiebam ego. Sensim exoritur serenitas & liberatio aliqua. ἐγὼ habet emphasin, in antitheto ad *peccatum*. Is, qui ait non *volo ego* cum emphasi, pro *non volo* (v. 16,) jam longius a peccato diremtus est.

21 εὑρίσκω) in hac pugna & ærumna *invenio* legem, sine qua vivebam antea. Tantum. Propositio ea, quæ exstat v. 14, repetitur.

¶ τὸν νόμον) *legem* ipsam, sanctam in se.

¶ τῷ θέλοντι, *volenti*) Dativus commodi. Legem invenio, mihi non peccaminosam aut letalem. Egregia sermonis subtilitate exprimuntur prima stamina harmoniæ, amicitiæ & consensionis inter legem & hominem. Considerate præponitur participium, *volenti mihi*, in antitheto ad *mibi* alterum mox absolute positum. Cum *volenti* conf. Phil. II. 13.

¶ ὅτι) *quia*.

¶ παράκειται, *adjacet*) Hic bilanx commutatur. nam v. 18 voluntas bona *adjacet*, ut pars debilior: nunc malum *adjacet*, ut pars debilior, non mala voluntas.

22 συνήδομαι, *delector*) Hoc quoque jam plus est, quam σύμφημι *consentio*, v. 16.

¶ τὸν ἔσω, *internum*) Hic jam interni, sed tamen nondum *novi* tuetur hominis nomen. sic quoque v. 25 *mente* dicit, non *Spiritu*.

23 βλέπω) *video*, ex parte animæ superiore, tanquam e specula, quæ dicitur

νοῦς

νῦς, *mens*, & in ſe repoſitam habet conſcientiam.

¶ ἕτερον) *aliam*, alienamque.

¶ μέλεσι, *membris*) Anima eſt, ut rex: membra ſunt, ut cives: peccatum, ut hoſtis, culpa regis intromiſſus, plectendi per civium oppreſſionem.

¶ τῷ νόμῳ τῦ νοός μυ) *dictamini mentis meæ* Lege divina *delectatæ*.

¶ αἰχμαλωτίζοντά με, *captivantem me*) qualibet victoria actuali. Duriore rurſum verbo utitur, ex ſancta impatientia: allegoria a bello. coll. *repugnantem*.

24 ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος) *me miſerum, qui homo ſim*! *Homo*, ſi peccatum abeſſet, tam nobilis ac beatus; cum peccato, magis optat, non eſſe homo, quam talis eſſe homo. *homo* dicit ſtatum *hominis* per ſe, ut eſt naturâ. Hæc quiritatio ſummum eſt in lucta, & ex illa homo opis ſuæ nil eſſe expertus, quaſi imprudens incipit orare, *quis me liberabit*? quæritque liberationem, & exſpectat, donec ad illud *quis* palam ſeſe dat Deus in Chriſto. *Articulus mortis myſticæ*. Ex hoc ſenſu fideles quiddam trahunt usque ad obitum. c. VIII. 23.

¶ ῥύσεται, *liberabit*) Vi opus eſt. Verbum proprie adhibitum. nam ῥύεσθαι, ἐκ ΘΑΝΑΤΟΥ ἕλκειν. Ammonius ex Ariſtoxeno.

¶ ἐκ) *ex*.

¶ τῦ σώματος τῦ θανάτυ, *corpore mortis*) corpore ob peccatum mortuo. c. VIII. 10. Mors corporis eſt plena exſecutio mortis illius, de qua v. 13. & tamen in morte fit liberatio.

¶ τύτυ) σῶμα θανάτυ τύτυ dicitur pro σῶμα θανάτυ τῦτο. conf. Act. V. 20 not.

25 εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Hoc de improviſo tanquam perfugium unicum ſuaviſſime commemoratur, & nunc demum recte agnoſcitur. Sententia categorica eſt: Deus me *liberabit* per Chriſtum; non meæ res opis eſt. eaque ſententia ſummam rerum innuit: accedit autem modus moralis (de quo ad cap. VI. 17.) *gratias ago*. (Uti 1 Cor. XV. 57 ſententia eſt: Deus dat nobis victoriam: ſed accedit ἦθος ſive modus, *Deo gratia*.) Et τὸ *gratias ago* tanquam hymnus lætus ex adverſo reſpondet queſtui miſerabili, qui exſtat v. præc. *me miſerum*.

¶ ὖν, *ergo*) Concludit ea, in quæ ingreſſus erat verſu 7.

¶ αὐτὸς ἐγὼ) *ipſe ego*.

¶ νόμῳ θεῦ - νόμῳ ἁμαρτίας, *legi Dei - legi peccati*) νόμῳ Dativus, non ſextus caſus. v. 23. Iam homo eſt in æquilibrio ſervitutis & libertatis, idemque tamen ad libertatem anhelans legem ſanctam ab omni culpa immunem agnoſcit. Raro eſt æquilibrium merum. Hic lanx boni potior jam.

CAP. VIII.

1 Οὐδὲν ἄρα νῦν κατάκριμα, *nulla ergo nunc condemnatio*) Nunc venit ad liberationem & libertatem. Non autem ponit adverſativam δὲ, *autem*, ſed concluſivam ἄρα, *ergo*: (conf. ad cap. II. 1.) quia jam in fine capitis VII confinia hujus ſtatus attigit. Nunc etiam plane ex diverticulo eximio in viam redit, quæ habetur c. VII. 6. Indicio eſt & poſita ibi & hîc reſumta *nunc* particula, quæ tempus præſens (ut Germ. *Würcklich*) denotat. Ad *condemnatio* ref. *condemnavit*. v. 3.

1. 2 περιπατῦσιν ὁ γὰρ νόμος, *ambulantibus: lex enim*) Suſpendit orationem

ætiologia per parenthesin (*lex enim mortis: ambulantibus* v. 4.) qua per epanalepsin clausa, orationem complet illud, *sed secundum spiritum.* ubi τὸ *sed* potius ad *non* v. 1, quam ad *non* v. 4, opponitur. Τὸ *sed secundum spiritum* (ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα) gravissimi testes priore loco prætermittunt: retinet cel. *Baumgartenius.* At continuo tractat Paulus illud, μὴ κατὰ σάρκα, *non secundum carnem*: deinde in progressu addit ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα, *sed secundum spiritum*, v. 4 not.

2 νόμος τοῦ πνεύματος, *lex spiritus*) evangelium cordi inscriptum. coll. c. III. 27. 2 Cor. III. 8. *Spiritus* vivificat: & hæc *vita* vegetat Christianum.

¶ ἠλευθέρωσέ με, *liberavit me*) Verbum lene, in præterito: antea posuerat verbum gravius, ῥύσεται, in futuro. Quod homini sub lege difficile videtur, id gratia facillimum reddit, vel potius ipsa facit. Vtrumque opponitur τῷ *captivantem.* c. VII. 23.

¶ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, *peccati & mortis*) Respicit ea, quæ pro lege Dei dixit c. VII. 7 & 13. Observa, quod hic ponitur &, ineunte versu non ponitur, in antitheto, *spiritûs vitæ*, ubi aut est asyndeton, *spiritûs*, *vitæ*, aut ita resolvendum, τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς, *spiritus vitæ.*

3 τὸ) Habet hoc vim epitheti, sic simpliciter resolvendi: Deus perfecit condemnationem peccati, legi impossibilem. Deus (id quod Lex non poterat, nempe condemnare peccatum, salvo peccatore,) condemnavit peccatum in carne. Τὸ ἀδύνατον *impossibile* h. l. valet active: & Lutheri paraphrasis est ex sensu apostoli. vid. Wolfii Cur. ad h. l.

¶ τοῦ νόμου) *legis*, non modo ceremonialis, sed etiam moralis. nam si lex moralis expers esset hujus *impossibilis*, non opus fuisset, mitti filium Dei. Porro *impossibile*, privatio, præsupponit habitum: olim potuit justitiam & vitam præstare lex. c. VII. 10. Hinc homo primæ illius viæ vestigia etiam post lapsum tam libenter sequitur.

¶ ἑαυτοῦ) ἴδιον, v. 32, *suum*, in quem nil poterat peccatum & mors.

¶ πέμψας, *mittens*) Hoc quandam quasi elongationem Filii a Patre, ut esset mediator, denotat.

¶ ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας, *in similitudine carnis peccati*) Constr. cum κατέκρινε, *condemnavit.* Nos cum carne nostra peccato penitus infecta debueramus morti dedi: sed *Deus*, *in similitudine carnis* illius (nam similitudinem requirebat justitia) i. e. in carne Filii sui vera eademque sancta, & (quidem) *pro peccato*, *condemnavit peccatum* illud, (quod erat) in *carne* (nostra,) ut nos liberaremur. ἐν *in* constr. cum *condemnavit.* coll. *per*, c. VII. 4.

¶ περὶ ἁμαρτίας τὴν ἁμαρτίαν, *pro peccato peccatum*) Substantivum iteratum, uti Luc. XI. 17 not. *divisa domo*, *cadit domus.* Sed hic accedit Ploce, ut indicat articulus posteriore tantum loco positus. hi duo termini ad se invicem referuntur, ut *similitudo carnis* & *caro.* Περὶ, *pro*: περὶ ἁμαρτίας est instar nominis, uti Ps. XL. (XXXIX.) 7. sic Ebr. X 6. 8. Sed hic, in ep. ad Rom. sic resolvo: *condemnavit Deus peccatum eo nomine*, *quòd peccatum est.* Peccatum, *ut peccatum*, est condemnatum. Sic bis ponitur *peccatum*, eodem significatu, (non duplici, ut fit in antanaclasi) sed articulus τὴν addit epitasin.

¶ κατέκρινε, *condemnavit*) omnem vim ademit, confecit, peregit, interemit, *virtute privavit* (conf. *impossibile*, modo.) pecca-

peccatum, quod in filium Dei erat conjectum. *Condemnationem* enim peccati sequitur etiam exsecutio. Oppositum τῷ *justificare*. v. 1. c. V. 18 not. & 2 Cor. III. 9.

4 τὸ δικαίωμα, *jus*) Antitheton, *condemnatio*. v. 1.

¶ πληρωθῇ, *impleretur*) Id *implementum* describitur mox, v. 5-11: inde *enim*, v. 5. *Iustificatum* sequuntur *opera justitiæ*. Peccatum est condemnatum: qui fuerat peccator, nunc recte agit, & lex eum non persequitur.

¶ ἐν ἡμῖν) *in nobis*.

¶ μὴ κατὰ σάρκα, *non secundum carnem*) Antitheton: *in carne*. v. 3. Nunc demum evasit Paulus ad apertum discrimen *carnis* & *Spiritus*. Spiritus denotat vel Spiritum Dei, vel spiritum fidelium. v. 16. Hic est vis nova ab Illo producta in nobis & sustentata: & de hoc sermo est, ubicunque *caro* stat in opposito.

5 οἱ γὰρ, *qui enim*) Ab hoc loco Paulus primario describit statum fidelium; & secundario, pro eo illustrando, contrarium.

¶ ὄντες, *qui sunt*) Status.

¶ φρονοῦσι, *sentiunt*) Sensus, e statu fluens.

6 φρόνημα, *sensus*) Gall. *sentiment*. Resp. *sentiunt*. v. 5.

¶ θάνατος-ζωὴ, *mors-vita*) in hac jam vita cum continuatione in altera. Conf. c. VI. 23.

¶ ζωὴ καὶ εἰρήνη, *vita & pax*) Addito verbo, *pax*, præparat sibi transitionem ad v. seq. ubi describitur *inimicitia*.

8 δὲ) ἐπιτατικόν.

¶ ἀρέσαι) ἀρέσκω. h. l. ut sæpe, significat, non solum, *placeo*, sed, *placere studeo*. 1 Cor. X. 33. Gal. I. 10. affine, *subjici*, v. præc.

9 πνεῦμα θεοῦ, πνεῦμα χριστοῦ, *spiritus Dei, spiritum Christi*) Testimonium illustre de S. Trinitate, ejusque œconomia in corde fidelium. conf. cap. V. 8. 5. XIV. 17. 18. XV. 16. 30. Marc. XII. 36. Ioh. XV. 26. Gal. IV. 6. Eph. I. 17. II. 18. 22. 1 Petr. I. 2. Act. II. 33. Hebr. II. 3. 4. 1 Cor. VI. 11. 13 ss. 2 Cor. III. 3 f. Ad *Dei* ref. v. 11. & antea ad *Christi* ref. v. 10. Nam Gnorismata hoc ordine procedunt: Qui Spiritum habet, Christum habet: qui Christum habet, Deum habet. Conf. de tali ordine, 1 Cor. XII. 4 f. Eph. IV. 4 f.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) *In*, particula valde observanda hoc capite, v. 1-4. 8-11. 15, de statu carnali & spirituali. Nos in Deo; Deus in nobis.

¶ οὗτος) *hic* demum non est Christi: adeoque hæc tota oratio ad eum non pertinet.

¶ αὐτοῦ, *illius*) Christi. Christianus est, qui Christi est.

10 εἰ δὲ χριστὸς, *si vero Christus*) Ubi Spiritus Christi est, ibi Christus est. conf. v. præc.

¶ σῶμα) *corpus*, peccaminosum. nam hic spiritui, non animæ, opponitur.

¶ νεκρὸν) Concretum. *mortuum* dicit, pro, *moriturum*, magna vi: morti adjudicatum deditumque. Sic censent, in quibus succedit separatio animæ & spiritus, vel naturæ & gratiæ.

¶ δὲ, *vero*) Oppositio immediata, quæ Purgatorium excludit, neque *corpori*, neque *spiritui* accommodatum, neque cum reliqua epistolæ hujus plenissimæ œconomia conveniens. v. 30. 34. 38. c. VI. 22 f.

¶ ζωὴ, *vita*) Abstractum.

¶ διὰ, *propter*) Iustitia parit vitam, ut peccatum mortem; non vita justitiam. contra Pontificios.

¶ δικαιοσύνην, *justitiam*) *Iustus-vivet.*

11 Ἰησοῦν, *Iesum*) Mox, in apodosi, *Christum.* Appellatio *Iesu* spectat ad ipsum; *Christi*, refertur ad nos. Illa appellatio, tanquam nominis proprii, pertinet ad personam; hæc, tanquam appellativi, ad officium.

¶ ζωοποιήσει, *vivificabit*) Conf. *vita.* v. 6. Hæc vita nescit condemnationem. v. 1.

¶ διὰ) *propter.* 2 Cor. I. 22. Vnus idemque est Spiritus, qui Christi est, & qui est in fidelibus. ergo ut Christus vivit, sic fideles vivent. Διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτοῦ πνεύματος, præfert *Baumgartenius.* Vtraque lectio antiqua & frequens. Levis sæpe causa grave quiddam efficit. Fallor an librarius τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ in mente habens, pro τὸ, τοῦ scripsit, ex alliteratione ad ου bis continuo subsequens, & incisum eodem casu pertexuit. Magnum h. l. pondus versionum, eæ accusativum referunt.

12 ἐσμὲν) *sumus*, nos ipsos agnoscimus & ducimus. Didascalia vergens ad hortationem, (sic *sumus* ponitur etiam Gal. IV. 31.) & præsupponens homines spontaneos. *Debiti* sensum *lubentia* temperat.

¶ οὐ τῇ σαρκὶ, *non carni*) Subaudi, *sed spiritui.* Sed hoc eleganter subaudiendum relinquitur.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) quæ nos in servitutem revocare conatur.

13 τοῦ σώματος) Alii, τῆς σαρκός. Prius defendit cel. *Baumgartenius*: ego in medio relinquo.

¶ ζήσεσθε, *vivetis*) Non dicit, μέλλετε ζῆν, *facturi estis vitam*; sed, ζήσεσθε, *manebitis in vita.* In pœnitentia eorum, in quibus caro dominata erat, & in tentatione eorum, in quibus spiritus regnat, caro & spiritus quasi in æquilibrium veniunt; gratia illos, peccato hos præveniente: utramcunque in partem homo se vertit, ab ea denominationem accipit. Ab hoc loco Paulus plane missum facit carnalem statum, & pertexta ea parte, quam cap. VI. 1 inceperat, purum statum vitalem fidelium describit.

14 ἄγονται) Medium: *ducuntur*, libenter.

¶ εἰσὶν υἱοὶ θεοῦ) Alii, υἱοὶ θεοῦ εἰσιν vel υἱοί εἰσι θεοῦ. Tres lectiones: quarum primam tuetur *Baumgartenius*; ego alteram, tertia fultam, quatenus υἱοὶ, ob emphasin, præponitur. Et emphasis me impulit ad hanc varietatem attingendam.

¶ υἱοὶ, *filii*) Filiis datur Spiritus. Gal. IV. 6. Ab hoc loco ingreditur Paulus ad ea tractanda, quæ deinde verbo *glorificavit* complectitur. v. 30. Non autem meram describit gloriam, sed ut gustus ejus adhuc cruce diluitur. Est ergo summa: per passiones ad gloriam. intexitur sustentatio in passionibus. Hinc totus sermonis nexus patebit.

15 γὰρ, *enim*) Respicit *filii*, v. præced.

¶ πνεῦμα δουλείας, *spiritum servitutis*) Spiritus sanctus ne in veteri quidem testamento fuit Spiritus servitutis; sed apud fideles, in quibus habitabat, ita suam vim explicavit, ut tamen subesset sensus & affectus, qui quiddam ex servitute traheret, apud *parvulos*, Gal. IV. 1.

¶ πάλιν) *iterum*, ut antea. Habuerant Romani in gentilismo timorem vanum; sed non spiritum timoris, ut habuerant ii, in quorum locum venerant gentes. Ecclesia omnium temporum est quasi una quæ-

quædam persona moralis. sic, *iterum*, Gal. IV. 9. V. 1.

¶ εἰς φόβον, *in timorem*) Vid. Hebr. II. 15 not.

¶ υἱοθεσίας, *adoptionis*) Vid. Gal. IV. 1 s.

¶ κράζομεν, *clamamus*) singuli & universi. *Clamor*, sermo vehemens, cum desiderio, fiducia, jure, constantia. Et ipse Spiritus *clamat*: *Abba pater*. Gal. IV. 6 not.

16 τῷ) Spiritus noster *testatur*: Spiritus Dei ipse *una testatur* cum spiritu nostro. Beati, qui testimonium distincte sentiunt. αὐτὸ τὸ refertur ad v. 14.

17 συγκληρονόμοι, *coheredes*) ut sciamus, plane magnam esse hereditatem, quam Deus dat nobis: nam Filio suo utique magnam dedit.

¶ εἴπερ, *siquidem*) Hæc clausula est propositio nova, respectu eorum, quæ sequuntur.

¶ συμπάσχομεν, *una patimur*) Huc ref. *passiones* v. seq. & sic, *una glorificemur*, & *gloriam*.

18 γὰρ, *enim*) Ætiologia, cur modo mentionem fecerit passionis & glorificationis.

¶ τοῦ νῦν καιροῦ, *præsentis temporis*) Crux major in N. T. quam olim fuit, sed est brevis. Καιρὸς, *tempus* breve. *præsens* & *futurum* inter se opponuntur.

¶ πρὸς, *ad*) id est, si comparemus invicem.

¶ εἰς ἡμᾶς) *in nos*. conf. 2 Cor. V. 2.

18, 19 ἀποκαλυφθῆναι - ἀποκάλυψιν) *Revelatur* gloria: & tum *revelantur* etiam filii Dei.

19 ἀποκαραδοκία) Hoc notat spem rei appropinquantis, & nixum animi cupide in eam inhiantis. *Exspectatio creaturæ*, i. e. creatura exspectans. Luth. in Post. eccl. h. l. *das endliche Harren.*

¶ τῆς κτίσεως, *creaturæ*) *Creatura* h. l. non denotat angelos, a *vanitate* immunes; nec homines duntaxat quoscunque, quanquam ne vanissimi quidem homines excluduntur, qui etsi in strepitu vitæ vanitatem pro libertate habent, & gemitum partim obruunt, partim dissimulant: tamen per tempora sobria, quieta, insomnia, calamitosa, suspiriorum vim, aure divina colligente, emittunt: neque excluduntur gentiles probi: fideles autem diserte opponuntur *creaturæ*. Quod superest, denotat creaturarum universitatem, visibilium, (uti κτίσμα *Macario* passim notat *creaturam* visibilem. Homil. VI. § V &c.) & pro suo quodque genus captu. Sicut se habet creatura cuncta ad filios Dei, sic se habent prædicata illius ad prædicata horum h. l. Mali nec desiderant libertatem, nec assequentur. Ad creaturam ex peccato redundarunt incommoda: ad creaturam ex gloria filiorum Dei redundabit recreatio.

¶ υἱῶν) τέκνων. v. 21.

¶ ἀπεκδέχεται) Ἀπὸ in composito hoc denotat exspectationem rei *speratæ* ex promissione. Idem verbum, v. 23. Et sic modo, ἀποκαραδοκία.

20 ματαιότητι, *vanitati*) unde primus, quem Scriptura laudat, fidelium, הבל dictus. Et *vanitati* & *corruptioni* opponitur *gloria*, & maxima *vanitas* est idololatria c. I. 21. 23. *Vanitas*, abusus & consumtio. ipsi spiritus maligni dominantur in creaturam.

¶ ὑπετάγη, *subjecta est*) Passivum, media significatione, prosopopœiæ tamen quiddam habente.

¶ οὐχ ἑκοῦσα, *non volens*) Nam initio aliter fuit. inde mavult *subjici Christo*. Hebr. II. 7 f.

¶ διὰ τὸν ὑποτάξαντα, *propter eum, qui subjecit*) id est, propter Deum. Gen III. 17. V. 29. Adamus eam obnoxiam vanitati fecit, non *subjecit*.

21 ἐπ' ἐλπίδι, *super spe*) Constr. cum *subjecta est*. Sic, *super spe*, absolute positum, Act. II. 26. Et conf. *spe*, v. 24.

¶ αὐτὴ ἡ κτίσις) *ipsa*, videlicet *creatura*.

¶ ἐλευθερωθήσεται, *liberabitur*) Liberatio non fit per plenam destructionem: alias quadrupedes, quum jugulantur, cum voluptate caderent.

¶ ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης, *a servitute corruptionis in libertatem gloriæ*) Ἀπὸ, *a* & εἰς, *in* sunt opposita. *A* notat terminum a quo; *in*, terminum ad quem. *Servitus* & *libertas* est *creaturæ*: *corruptio* & *gloria* hominum, fidelium. *Vanitas* v. 20 est quiddam subtilius, quam φθορὰ, *corruptio*. Non solum *liberatio*, sed etiam *libertas* illa est meta, ad quam suo modo tendit creatura.

¶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν, *in libertatem*) *ut libere serviant gloriæ filiorum*. Cluverus.

22 γὰρ, *enim*) Supponit hæc ætiologia, gemitum creaturæ non esse irritum, sed audiri a Deo.

¶ πᾶσα) *cuncta*. Consideratur, ut unum quoddam totum. conf. v. 28. 32. 39.

¶ συστενάζει, *simul suspirat*) suspiriis junctis. Singulare exemplum habet *Dio Cassius* lib. 39, de *ejulatu* elephantorum, quos Pompejus, contra fidem datam, ut homines interpretabantur, in ludos insumpsit: quo ipse populus ita commotus est, ut imperatori diras imprecaretur.

¶ ἄχρι, *usque*) Innuit, finem fore ejus gemitus & dolorum.

23 οὐ μόνον δὲ, *non solum vero*) Concludit a suspirio forti ad suspirium multo fortius.

¶ αὐτοὶ-καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ, *ipsi-etiam nos ipsi*) Prius *ipsi* refertur per antitheton ad *creaturam*, v. 22: posterius, ad v. 26, de *spiritu*: & tamen unum idemque subjectum denotat; alias dixisset apostolus, αὐτοὶ οἱ τὴν ἀπαρχὴν κτλ.

¶ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ πνεύματος, *primitias spiritus*) i. e. *Spiritum*, qui est *primitiæ*. vid. 2 Cor. I. 22 not. *Sumus primitiæ quædam creaturarum Dei*, Iac. I. 18, habemusque *primitias spiritus*, atque idem Spiritus penetrat omnes *creaturas*, Ps. CXXXIX. 7: quo ex loco gemitus creaturæ declaratur. *Primitias* habere dicuntur filii Dei, quam diu sunt in via. *Primitias* & bonum primitias sequens qui habent, iidem sunt.

¶ ἔχοντες, *habentes*) Hoc involvit caussam, *quia habemus*.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in nobis ipsis*) Significat, fidelium gemitum longe differre a gemitu creaturæ.

¶ στενάζομεν) Στενάζω h. l. & v. 22 significat *cum gemitu desiderare*. coll. 2 Cor. V. 4.

¶ τὴν) Hic articulus ostendit, appositione, si eam resolvas, hanc contineri sententiam: *redemtio corporis nostri*, *est adoptio*.

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν, *liberationem*) Hæc erit in die novissimo, quem sibi jam tum imminere proponebant. Affine ἐλευθερία, *libertas*.

24 ἐλπίδι) Dativus, non medii, sed modi. ita *salvati sumus*, ut supersit etiamnum, quod speremus, & salutem & gloriam. Limitat præsentem salutem, sed, dum limitat, hoc ipso eam præsupponit.

¶ τί

¶ τί καὶ) *cur etiam* ſperat ille id? cum viſione, non eſt ſpe opus. Beati erunt certi de æternitate ſuæ beatitudinis; quia non egebunt ſpe: adeoque erunt confirmati.

25 εἰ δὲ, *ſi vero*) Ex natura ſpei deducit fidelium exſpectationem.

26 καὶ, *etiam*) Non ſolum creatura omnis ſuſpirat, ſed Ipſe Spiritus fert auxilium. coll. v. 23 not. 2. Fideles ex utroque latere tales habent, qui cum illis gemunt & communem cum illis cauſam faciunt: ex uno latere totam *creaturam*, ex altero multo magis *Spiritum*. Quatenus Spiritus gemit, reſpectus eſt ad *nos*: quatenus *etiam* auxilium fert, reſpectus eſt ad *creaturam*.

¶ συναντιλαμβάνεται) σὺν in hoc compoſito, ut in συμμαρτυρεῖ, v. 16.

¶ ταῖς ἀσθενείαις *infirmitatibus*, quæ ſunt in noſtra cognitione & in noſtris votis. abſtractum pro concreto: *infirmitatibus*, id eſt, orationibus, quæ per ſe infirmæ ſunt.

¶ γὰρ, *nam*) Explicat Paulus, quæ ſint *infirmitates*.

¶ τί-καθὸ, *quid-ſicut*) Conf. *quomodo aut quid*. Matth. X. 19.

¶ ὑπερεντυγχάνει) ὑπὲρ, *ſuper*: uti v. 37, ὑπερνικῶμεν· &, ὑπερεπερίσσευσεν, c. V. 20. Utrumque, ὑπερεντυγχάνει, hoc v., & ἐντυγχάνει, v. 27, prædicatum eſt de eodem Subjecto, ſcilicet Spiritu S. Sic fere fieri ſolet, ut primo verbum compoſitum in ſua emphaſi juſta ponatur, deinde vero, loco ejus, ſimplex tantummodo repetatur. Sic Rom. XV. 4 προεγράφη prius: ſubſequitur genuinum alterum ἐγράφη.

¶ στεναγμοῖς, *ſuſpiriis*) Omne ſuſpirium proficiſcitur (thema, στενὸς) ex anguſtiis. itaque materia ſuſpiriorum eſt ex nobis: ſed formam inducit Spiritus ſanctus, unde ſuſpiria, vel ex triſtitia, vel ex gaudio, fidelibus ſunt ineffabilia.

27 δὲ) Ref. ad α privativum in ἀλαλήτοις.

¶ τὰς καρδίας, *corda*) In cordibus habitat Spiritus, & *intercedit*. Chriſtus, in cœlo. Qui *ſcrutatur corda*, eſt Pater, cui id in Scriptura potiſſimum tribuitur.

¶ τὸ φρόνημα τοῦ πνεύματος, *ſenſum ſpiritus*) Conf. φρόνημα v. 6. *Senſum*, nominativus: a plurali, *ſenſa*, *ſenſorum*.

¶ τοῦ πνεύματος, *Spiritus*) ſancti. v. præc.

¶ κατὰ) *ad*. κατὰ θεὸν, non κατὰ ἄνθρωπον. (conf. 1 Ioh. III. 20.) ut Deo dignum, eique acceptum & manifeſtum eſt. Spiritus ſanctus intelligit ſtilum curiæ cœleſtis, Patri acceptum. Emphaſin habet hoc, commate ineunte.

¶ ὑπὲρ ἁγίων, *pro ſanctis*) Non additur articulus. *ſancti* ſunt, & *Deo* propinqui, & auxilio digni, pro quibus *intercedit*.

28 οἴδαμεν δὲ, *novimus autem*) Antitheton: *non novimus*. v. 26.

¶ τοῖς ἀγαπῶσι, *amantibus*) Hîc deſcribitur ſubjectum a fructu eorum, quæ hactenus dicta ſunt, amore erga Deum; qui *amor* etiam facit, ut fideles *omnia*, quæ Deus immittit, dextre in bonam partem accipiant; & omnia conſtanter pervincant. Mox in *vocatis* denotatur cauſa, cur huic ſubjecto tam lautum prædicatum tribuatur.

¶ πάντα συνεργεῖ) *omnia cooperantur*, per ſuſpiria & aliis modis. Sic 1 Macc. XII. 1: ὁ καιρὸς αὐτῷ συνεργεῖ.

¶ εἰς ἀγαθὸν, *in bonum*) ad glorificationem usque. v. 30 fin.

¶ τοῖς

¶ τοῖς κατὰ πρόθεσιν κλητοῖς ὧσιν, *iis qui secundum propositum vocati sunt*) Nova propositio respectu eorum, quæ sequuntur. Anakephalæosin totius beneficii, in justificatione & glorificatione siti, versu 30 dare instituens, regreditur nunc primum ad summas ejus radices, ex his ipsis fructibus dulcissimis demum noscendas, simulque præludit capiti nono. πρόθεσις *propositum* est, quod Deus constituit de salute suorum. κλητοῖς, *vocatis*, nomen est, non participium: quia accedit ὧσιν, qui *sunt* vocati. τὸ *propositum* explicatur v. 29. τὸ *vocati*, v. 30.

29 προέγνω) *prænovit*. Hafenrefferus vertit: *antea agnovit*. πρόθεσις *propositum* complectitur πρόγνωσιν *præcognitionem* & προορισμὸν *prædestinationem*. nam & illi & his annectitur *vocatio*. v. 28-30. Eph. I. 9: ubi tamen θέλημα, *voluntas* latius patet, quam *prædestinatio*. Et *præcognitionem* certo comitatur *prædestinatio*. nam *præcognitio* tollit *rejectionem*: c. XI. 2. *rejectio* autem & *prædestinatio* sunt opposita.

¶ προώρισε, συμμόρφυς, *prædestinavit, conformes*) Declarat, qui sint, quos *prænovit*, nempe ii, qui sunt *conformes* &c. Hic est *character* præcognitorum & glorificandorum. 2 Tim. II. 19. Phil. III. 10. 21.

¶ τῆς εἰκόνος, *imaginis*) Constr. cum συμμόρφους, quanquam σύμμορφον Phil. l. c. dativum regit. Hic cum genitivo magis habet vim substantivi. Similitudo est ipsa *adoptio filiorum*, non crux aut gloria. nam hæc sequitur demum *justificationem*, de qua v. 30: qui autem *filii* Dei sunt, *fratres* Christi sunt. *Conformitatem* cum Filio Dei (Gal. IV. 19) subsequitur *conformitas* cum ejus cruce aut gloria. Sic Eph. I. 5, *prædestinans nos in adoptionem filiorum.*

¶ εἰς τὸ) Causa, cur cum *præcognitione* conjuncta sit *prædestinatio*. nempe Christus debet habere multos fratres: hæc multitudo autem excideret, aut certe minueretur, si *præcognitio* esset sine *prædestinatione*. *Prædestinatio* vincit omnia impedimenta salutis fidelium, & adversa convertit in secunda.

¶ εἶναι) *ut sit* & conspiciatur.

¶ πρωτότοκον, *primogenitus*) Ipsa resurrectio gloriosa Christi & fidelium est quædam generatio. Matth. XIX. 28.

30 τύτυς καὶ ἐδικαίωσεν, *hos etiam justificavit*) Non absolute parem eorum, qui vocantur, justificantur, glorificantur, numerum Paulus statuit: non negat, posse fidelem inter vocationem specialem & glorificationem deficere, c. XI. 22; nec negat, eos etiam vocari, qui non justificentur: sed docet, Deum, quantum in ipso est, a gradu ad gradum perducere suos.

¶ ἐδόξασε, *glorificavit*) Loquitur in præterito, tanquam a meta respiciens ad stadium fidei, & ex æterna gloria in ipsam quasi retro æternitatem, in qua Deus glorificationem decrevit.

31 πρὸς ταῦτα) *ad hæc*, quæ cap. III. V. VIII dicta sunt. q. d. ultra non possumus ire, cogitare, optare. Et si quis ipsius infidelitatis nomine velit aliquid πρὸς ταῦτα (conf. Luc. XIV. 6.) *contra hæc* proferre, nil possit.

¶ εἰ) *si*. Conditionalis pro causali, firmiorem facit consequentiam. Plerique statuunt tres periochas hoc loco, quarum quælibet per interrogationem incipiat in τίς *quis*, cum anaphora, & responsionem habeat subsequentem, quæ anthypophora vocatur. Atqui aliam spectavit analysin apostolus. Sunt ab hoc

hoc versu quatuor periochæ: una, generalis; tres, speciales. quælibet habet primum gloriationem, de Gratia; mox, interrogationem congruam, adversa omnia provocantem, cui τὸ *persuasus sum* respondet. Prima, generalis, est hæc: *si Deus pro nobis, QVIS contra nos?* specialis prima hæc, de præterito: *qui ne suo quidem filio pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum: QVOMODO non etiam cum illo omnia nobis condonabit? QVIS accusabit electos Dei?* (ubi in interrogatione consectarium est ex gloriatione de *præterito*: natura enim rei non ferebat periocham nonnisi per *præterita* expressam. Vtique duplex etiam *futurum* est in *condonabit*, *accusabit*; sed id tamen manifestum habet ad *præterita* respectum. Peccata commissa Deus omnia condonabit. Ob ea commissa nemo jam electos Dei accusare potest. Atque τὸ *quomodo*, *quis* compinguntur hoc modo in unam eandemque periocham, sed duplex item est respectus. 1 *suo Filio Deus non pepercit*. Ergo *etiam cum illo omnia nobis condonabit*. 2 *pro nobis omnibus tradidit illum*. Ergo *nemo accusabit electos Dei.*) secunda, de præsenti: *Deus justificans: QVIS condemnans?* conf. omnino Ies. L. 8. 9. tertia, de futuro: *Christus &c. QVIS nos separabit*. &c. futurum enim est in *separabit*. coll. v. 38 fin. Præteritum & Præsens, fundamentum Futuri. Et sæpe ex morte Christi amor infertur. c. V. 5 seqq. Gal. II. 20. Ap. I. 5. Frequens etiam est talis apodosis interrogans, & maxime convenit sermoni animoso. Act. VIII. 33. Num. XXIV. 9. Iob IX. 12. XXXIV. 29. Ps. XXVII. 1. Es. XIV. 27. XLIII. 13. Thren. II. 13 fin. Amos III. 8.

32 ὅςγε, *qui*) Prima hæc periocha specialis quatuor habet sententias: primam respicit tertia, secundam quarta. Filio non pepercit: ergo nil non condonabit. Filium tradidit pro nobis: ergo nemo accusabit nos propter peccata. c. IV. 25, *traditus est*. Neque τὸ *quis accusabit* tam arcte cohæret cum eo, quod sequitur, quam cum eo, quod antecedit. nam Christi traditio pro nobis, omnem *accusationem* prohibet: *accusationem* non prohibet, sed vincit *justificatio*. γὲ suavitatem habet plenam exultationis, uti καὶ, *etiam*, v. 34 iteratum. ὅς, *qui*, habet apodosin, *is*, implicitam verbis subsequentibus.

¶ οὐκ ἐφείσατο, *non pepercit*) LXX, οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου κτλ. Gen. XXII. 16, de Abraham & Isaac: eumque locum Paulus videtur in mente habuisse. Deus paterno suo amori quasi vim adhibuit.

¶ ἡμῶν πάντων, *nobis omnibus*) Alias fere dicitur, *omnes nos*, *omnium nostrûm*, sed hic *nobis* priore loco positum, majore vi & accentu. Sensus gratiæ in *nos* prior est sensu gratiæ *universalis*. Multa exstant applicationis exempla sine mentione universalitatis. v. gr. 1 Tim. I. 15 f. universalitas autem deinceps ad ulteriora officia acuenda laudatur. ibid. c. II. 1 f.

¶ παρέδωκεν) Sic LXX, Es. LIII. 6.

¶ καὶ σὺν αὐτῷ, *etiam cum ipso*) Καὶ *etiam* addit epitasin argumento a majori ad minus. Plus fuit, *Filio non parcere*: nunc, *cum Filio*, id est, quum Filium Dei nobis impensum habemus, utique omnia condonabit.

¶ πάντα) *omnia*, salutaria.

¶ χαρίσεται, *condonabit*) Antitheton: *non pepercit*. Quæ ex redemtione consequuntur, ipsa quoque *gratuita* sunt.

33 ἐκλεκτῶν θεοῦ, *electos Dei*) v. 29.

¶ δικαιῶν, *justificans*) Opposita: *justificare*

ficare & *condemnare*. v. 3 not. Ef. L. 8 f. quem locum antea citavimus, similiter præcedit fubinde hypothefis, & fequitur Subjectio, interrogative concepta: ex. gr.

A Propinquus eft, qui juftificat me:

B 1. *quis litigabit mecum? ftabimus una.* Hoc videtur tantisper ex fenfu V. T. dictum effe, quod *propinquus* fit, cum e contrario apud Rom. dicatur, *Deus juftificans*, fine reftrictione.

B 2. *quis dominus judicii mei? appropinquet ad me.*

C En Dominus Deus auxiliabitur mihi:

D quis eft *ille* qui *condemnabit me*?

Hic videtur apoftolus *A* affumfiffe, & e contrario *B* omififfe, itemque *C* omififfe, & e contrario *D* allegaffe.

34 ὁ ἀποθανὼν, μᾶλλον δὲ-, ὃς καὶ-, ὃς καὶ, *mortuus*, *magis vero*-, *qui etiam*-, *qui etiam*) His quatuor momentis refpondet feries enumerationis contrariorum, v. 35. 38 f. In v. 35 funt leviora & minora, quæ omnia poffunt referri ad *mortem* v. 38, quia funt difpofitiones præviæ ad *mortem*. Graviora funt v. 38 f. Id ftatim uberius evolvetur.

¶ μᾶλλον, *magis*) c. V. 10. Fides noftra niti debet morte Chrifti, fed *magis* etiam eo debet proficere, ut nitatur Ejus refurrectione, regno, adventu.

¶ ἐστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ, *eft in dextra Dei*) poteft fervare; ipfe & Pater. Non præmittitur mentio afcenfionis, nec fequitur mentio adventus gloriofi. nam illa eft actus feffionis ad dextram: hæc, plane tollit omnia, feparationem ab amore Dei intentantia, & glorificationem affert, de qua v. 30.

¶ ἐντυγχάνει, *intervenit*) vult fervare; ipfe & Pater.

35 τίς ἡμᾶς χωρίσει, *quis nos feparabit*) Perpetua in pofterum conjunctio cum *amore* Chrifti & Dei deducitur ex Chrifti *morte*, *refufcitatione*, *feffione ad dextram Dei* & *interventione*. conf. c. V. 5 f. 9 f. Hebr. VII. 25. *Quis* autem mox per enumerationem declaratur, fine fubfequente ætiologia; ex quo iterum patet, ætiologiam ante *quis nos* effe quærendam, v. 34. & *quis* ait, non *quid*, quanquam fubjicit, *afflictio* &c. quia fub his adverfis latent hoftes.

¶ τῆς ἀγάπης, *amore*) erga nos. v. 37. 39. Fundamentum, cur ab amore feparari non poffimus, eft amor: fundamentum hujus fiduciæ, amor perfpectus.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Chrifti*) Cum amore Chrifti unus eft amor Dei. v. 39.

¶ γυμνότης) *penuria veftium*, fumma egeftatis. 1 Cor. IV. 11. 2 Cor. XI. 27. Sermo fere incedit per paria, *fames ac nuditas* &c.

¶ κίνδυνος, *periculum*) Hypocritæ fæpe periculis meris fuccumbunt.

¶ ἢ μάχαιρα, *aut gladius*) inftrumentum *mactationis*. Suæ mortis genus Paulus nominat. conf. c. XVI. 4. Phil. II. 17 not. Multi martyres, quos alia tormenta conficere non potuere, gladio *confummati funt*, ἐτελειώθησαν.

36 καθὼς, *ficut*) Declarat, cur verfu præc. tam multa adverfa enumeret.

¶ ὅτι-σφαγῆς) Sic LXX, Ps. XLIV. 23. Sic & ecclefia V. T. & multo magis ecclefia N. T. dicere potuit & poteft.

¶ ἕνεκα σοῦ, *tui caufa*) Sic pati bonum eft: aliis de caufis irriti funt dolores, quibus fcatet mundus.

¶ θα-

¶ *θανατύμεθα, morte afficimur*) Prima classis beatorum fere completur per eos, qui violenta morte obierant. Matth. XXIII. 34 f. Hebr. XI. 37. Ap. VI. 11. XX. 4.

¶ *ὅλην τὴν ἡμέραν*) Sic LXX passim. כל היום adagium. *totum diem, omni die.* Matth. XX. 6. Ps. cit. v. 16. 9.

¶ *ἐλογίσθημεν, reputati sumus*) ab hostibus, a nobis.

37 *ὑπερνικῶμεν, exsuperamus*) vim habemus non modo parem & sufficientem, sed longe superantem ad vincenda præcedentia. ne sequentia quidem oberunt. quia Christus, quia Deus major est omnibus. Hac periocha designatur illa summa quasi linea, quam Christianus ante beatam analysin assequi potest.

¶ *διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος*) Aoristus: *per eum, qui amore suo* nos in Christo *complexus est*, & ob id ipsum per adversa nos probat.

38 *πέπεισμαι, persuasus sum*) victa omni dubitatione.

¶ *γάρ*) Minora non obsunt, *nam* majora non oberunt.

¶ *οὔτε θάνατος κτλ. neque mors &c.*) Hoc infertur ex v. 34 ordine admirando:

neque mors nocebit nobis,	nam *Christus mortuus est*:
neque vita: (conf. c. XIV. 9.)	*resurrexit*:
neque angeli neque principatus, neque præsentia neque futura: conf. Eph. I. 20 f.	*est in dextra Dei*:
neque virtus, neque altitudo neque profundum, neque alia ulla creatura.	*intervenit.*

Atque hinc illustratur series verborum. Incedit enim sermo per paria: *neque mors, neque vita*: *neque præsentia, neque futura*: reliqua duo paria per χιασμὸν subjiciuntur: *neque virtus, neque altitudo, neque profundum, neque alia creatura ulla*; sic tamen, ut etiam quælibet *virtus & altitudo*, ut *profundum & quævis creatura* conjungantur. Similis χιασμὸς, Matth. XII. 22: *ita ut cæcus & mutus & loqueretur & videret*. Quodsi cuipiam receptior enumerationis ordo magis placet, sic legat:

neque mors, neque vita:
neque angeli, neque principatus, neque virtutes:
neque præsentia, neque futura:
neque altitudo, neque profundum, neque alia creatura ulla:

ut sint quatuor specierum paria; & secundum quartumque par, genus primo ultimove loco adjectum habeat. Sed superiorem illam enumerationis seriem defendit major testium antiquitas. Hunc receptum verborum ordinem defendit cel. *Baumgartenius*: ego incisum οὔτε δυνάμεις post μέλλοντα ponendum cogitavi, utriusvis tamen ordinis ratione perpensa. Quatuor sunt aperte hæc Paria: (1) *mors, vita*: (2) *angeli, principatus*: (3) *præsentia, futura*: (4) *altum, profundum.* Quarto Pari additur in genere, *ulla alia creatura*; & hoc, quod reliquum est, δυνάμεις, *Potestates*, vel ad secundum Par, ex recepta lectione aggregatur, vel ad tertium, ex variante. Non præterit me, magna apud Patres varietate affici inprimis tales enumerationes: sed tamen *conjunctio* testium, in hoc inciso, οὔτε δυνάμεις, post μέλλοντα ponendo, quamvis ceteroqui discrepant invicem, contemni nequit, nec *nimium*, sed

quod satis est, *probat.* *Clementem* Alexandrinum non allegavi pro mea sententia; sed tamen is ne pro opposita quidem allegari potest. Rich. *Simonii* de cod. *Alexandrino* testimonium rejici non debet: nam *Millius* ordinem verborum, quem raro curat, hic quoque ex cod. illo notare supersedit. Pondus addunt *Armen. Copt.* Receptum verborum ordinem egomet faciliorem agnosco: ac liberum manet lectori judicium. Certe respectus hujus enumerationis ad versum 34, paulo ante demonstratus, ita evidens est & salutari doctrina refertus, ut pro *arbitrario* interpretamento haberi recuset. Nunc eadem incisa singulatim videbimus.

¶ *θάνατος, mors*) *Mors*, maxime terribilis habetur: & primo hîc loco ponitur, collato versu 34 ejusque serie, & versu 36. Innuitur ergo mors etiam quæ ab hominibus infligitur: vivi comburium, strangulatio, bestiæ &c.

¶ *ζωὴ, vita*) & in ea *θλῖψις, afflictio* &c. v. 35. item vitæ diuturnitas, tranquillitas, omnesque *homines* viventes. Horum nil oberit. conf. 1 Cor. III. 22.

¶ *ἄγγελοι, angeli*) *Angelorum* mentio fit, per gradationem, post implicitam hominum mentionem. conf. 1 Cor. XV. 24 not. Hoc loco & de bonis angelis (conditionate, uti Gal. I. 8,) & de malis (categorice) accipi potest. (nam hos quoque *angelos* absolute dici, non modo *angelos diaboli*, Matth. XXV. 41, reperias.) 1 Cor. IV. 9. VI. 3. XI. 10. 1 Tim. III. 16. 1 Petr. III. 22. 2 Petr. II. 4. Iud. v. 6. Ap. IX. 11 &c. Ps. LXXVIII. 49.

¶ *ἀρχαὶ, principatus*) Hi continentur etiam angelorum appellatione, ut ceteri ordines, Ebr. I. 4. 14, sed speciatim *angeli* videntur appellari, qui sæpius reliquis mittuntur. *Principatus* sic dicuntur, atque etiam *throni*, Col. I. 16, non tamen *regna.* namque *regnum* est Filii Dei. 1 Cor. XV. 25. 24.

¶ *οὔτε ἐνεςῶτα οὔτε μέλλοντα, neque præsentia neque futura*) *Præterita* non memorantur, ne peccata quidem: nam præterierunt. *Præsentia* sunt, quæ nobis, quam diu peregrinamur, vel mundo toti, dum is finitur, accidunt. Sancti enim spectantur vel singulatim vel conjunctim. *Futura*, quæ nobis vel post nostra in mundo, vel post totius mundi tempora occurrent, ut judicium novissimum, conflagratio mundi, supplicium æternum; vel ea, quæ cum jam sint, tamen nobis nominetenus in futuro seculo demum innotescent. Eph. I. 21.

¶ *οὔτε δύναμις, neque virtus*) *Δύναμις* sæpe respondet Hebraico צבא & *copias* dicit.

39 *οὔτε ὕψωμα οὔτε βάθος, neque altum neque profunditas*) *Præterita* & *futura* spectant ad differentias temporum: *altum* & *profunditas*, ad differentias locorum. Quam multa, magna, varia, his vocabulis comprehendantur, non novimus, nec tamen timemus. *Altum*, grandi hîc stilo, dicitur pro cœlo: *profunditas*, pro abysso. coll. cap. X. 6. 7. Eph. IV. 8. 9. 10. i. e. neque ardua & alta, neque præcipitia ac profunda, non dicam, sensuum, affectuum, famæ, facultatum, Phil. IV. 12. nec dicam, murorum, montium, aquarum, sed cœli & abyssi ipsius, quorum vel secura cogitatio externare mentem humanam potest, nos terret. Porro Paulus Græce non dicit, *ὕψος, βάθος*, ut alibi alio sensu: neque *ὕψωμα, βάθυσμα* (uti Plutarchus, *ὑψώματα τῶν ἀςέρων*, & Theophrastus, *βαθύσματα τῆς λίμνης*) sed *ὕψωμα, βάθος*

deri-

derivativum & primitivum, variumque sonum quasi studio adhibens. ὕψος, nomen primitivum, absolute sonat *altitudinem*, ὕψωμα verbale quiddam, non tam altum, quam altatum sive elatum: ὕψος, Dei est, & cœli tertii; unde nil infestum nobis. ὕψωμα fortasse parechesin habet ad verbum στερέωμα LXX interpretibus frequens: & certe dicitur h. l. de regionibus illis, quas scandere arduum est, & ubi potestates tenebrarum versantur, adversum nos se horribiliter *efferentes*. βάθος, quaqua descendit, nil nocet nobis.

¶ κτίσις, *creatura*) quæcunque sunt, extra Deum, & qualiacunque sunt. Hostes visibiles ne nominare quidem dignatur.

¶ δυνήσεται, *poterit*) etiamsi multa conentur.

¶ χωρίσαι, *separare*) neque vi, v. 35. neque per viam juris, v. 33 f.

CAP. IX.

1 Ἀλήθειαν, *veritatem*) De nexu vid. not. ad c. I. 16. Non additur hic articulus: (conf. 2 Cor. VII. 14. XI. 10.) quia non est sermo de veritate omni, sed de re quadam vera in specie, quo sensu etiam ἀλήθειαι in plurali dicuntur in Ps. XII. 2, LXX. 2 Macc. VII. 6. Hæc asseveratio præcipue spectat versum 3, ubi *enim* ponitur, uti Matth. I. 18. Itaque v. 2 ὅτι notat *quia*, & innuit voti causam. Versus 2 per se, sine tanta asseveratione, fidem inveniebat.

¶ λέγω, *dico*) Deliberate loquitur apostolus.

¶ ἐν Χριστῷ) ב ἐν interdum facit ad juramentum.

¶ οὐ ψεύδομαι, *non mentior*) Hoc æquipollet commati illi, *veritatem dico*. utrique additur sua confirmatio. Hoc caput passim in phrasibus & figuris ad Hebraismum accedit.

¶ συνειδήσεως, *conscientia*) Criterium veri, in conscientia & *corde*: quam illuminat & confirmat testimonium internum Spiritus sancti.

2 λύπη, *tristitia*) In spiritualibus tristitia & (cap. VIII fin.) lætitia in summo gradu possunt esse simul. Sentiebat Paulus, quantis bonis hactenus enumeratis se excluderent Iudæi: simulque declarat, se ea, quæ dicere habet, non dicere inimico erga suos persecutores animo.

¶ μοι - τῇ καρδίᾳ μου, *mihi - cordi meo*) Hæc æquipollent in utroque hemistichio.

3 ηὐχόμην, *optabam*) Verbum imperfecti temporis, vim potentialem vel conditionalem, *si Christus annueret*, involvens. *dolor* erat *indesinens*: at hoc *votum* non videtur h. l. asseri indesinens, neque absolutum. Verba humana non sunt plane apta, quibus includantur motus animarum sanctarum: neque semper iidem sunt motus illi, neque in earum potestate est, tale semper votum ex sese elicere. Non capit hoc anima non valde provecta. De mensura amoris in Mose & Paulo non facile est existimare. Eum enim modulus ratiocinationum nostrarum non capit: sicut heroum bellicorum animos non capit parvulus. Apud ipsos illos duumviros intervalla illa, quæ bono sensu ecstatica dici possint, subitum quiddam & extraordinarium fuere. Ne in ipsorum quidem potestate erat, tales actus ex sese quovis tempore elicere. *Dolor* & *tristitia* in periculo & ærumna populi: pudor pro eorum culpa: zelus pro eorum salute, pro tantæ multitudinis incolumitate, pro Dei gloria per tanti populi conservationem

magis promovenda: ita eos abstulit, ut sui obliviscerentur tantisper. Exod. XXXII. 32 paraphrasis mea hæc fuerit: *Condona eis: si non condonas*, pœnam in eos destinatam in me converte, i. e. ut Moses alibi loquitur, *me interfice*. Num. XI. 15. Itaque est liber vitæ temporalis, præscindendo ab æterna, pro ratione & œconomia & stilo V. T. Conf. Ex. XXXIII. 3. 5. De libro temporalis vitæ agitur Ps. CXXXIX. 16.

¶ *αὐτὸς ἐγὼ, ipse ego*) Constr. cum *esse*.

¶ *ἀνάθεμα εἶναι, anathema esse*) Satis erit contulisse locum Gal. III. 13, ubi Christus dicitur *factus pro nobis maledictio*. Sensus est: optabam Iudæorum miseriam in meum caput conferre, & illorum loco esse. Iudæi, fidem repudiantes, erant anathema a Christo. conf. Gal. I. 8. 9. V. 4. Vtrum privationem duntaxat omnis boni, & destructionem vel annihilationem sui, an etiam perpessionem omnis mali, eamque & in corpore & in anima, & sempiternam, optaret, aut in ipso voti illius paroxysmo intellectui suo obversantem habuerit, quis scit, an Paulus ipse interrogatus definiret? Certe illud *EGO* penitus apud illum in pausa erat: tantum alios, honoris divini causa, spectabat. conf. 2 Cor. XII. 15. Ex summa fide (cap. VIII.) nunc summum ostendit amorem, ex amore divino accensum. Res non poterat fieri, quam optarat: sed votum erat pium & solidum, quamlibet cum tacita conditione, *si fieri posset*. Conf. Rom. VIII. 38, *persuasus sum*. Ex. XXXII. 33.

¶ *ἀπὸ τοῦ χριστοῦ, a Christo*) Sic *ἀπὸ, a*, 1 Cor. I. 30. Vel, ut Christus, *maledictio* factus, *a Patre* derelictus fuit: sic Paulus, Christi plenus, *a Christo* destitutus esse Iudæorum vicem optabat, tanquam anathema. Non est sermo de excommunicatione ab æterna societate ecclesiæ. Differunt hæc duo. nam *κατάρα*, קללה *maledictio*, majore vi, dicitur quiddam magis absolutum: חרם *anathema*, aliquid respectivum, Gal. I. 8. 9. 1 Cor. XVI. 22. illud gravius, hoc mitius: illud vim reconciliationis per Christi crucem exprimit, hoc in Paulum magis convenit. neque alterum pro altero aut h. l. aut ll. cc. substitui potest.

¶ *τῶν*) De tota multitudine sermo est, non de individuis.

¶ *ἀδελφῶν μου, fratribus meis*) Causa amoris tanti.

¶ *συγγενῶν μου κατὰ σάρκα, cognatis meis secundum carnem*) Causa voti, cur votum, ceteris paribus, justum esset. & *cognatis* additum ostendit, *fratribus* h. l. non accipi, ut solet, de Christianis, sed de Iudæis. Christus factus est pro nobis *maledictum*, quia eramus ejus *cognati*.

4 *οἵτινες, quippe qui*) Nunc explicat causam tristitiæ & doloris: tantis bonis non frui Israëlem. Magnam adhibet euphemiam.

¶ *ὧν ἡ υἱοθεσία - ἐπαγγελίαι, quorum est adoptio filiorum - promissiones*) Sex prærogativæ per paria tria correlatorum enumerantur: ac primo pari spectatur *Deus Pater*; secundo, *Christus*; tertio, *Spiritus sanctus*. coll. Eph. III. 6 not.

¶ *ἡ υἱοθεσία καὶ ἡ δόξα, adoptio filiorum & gloria*) i. e. quod Israël est filius Dei primogenitus, & Deus gloriæ est Deus eorum. Deut. IV. 7. 33 f. Ps. CVI. 20. sed vi correlatorum simul Deus est Pater Israëlis; & Israël est Dei populus. Locutio item concisa, Ap. XXI. 7. conf. c. VIII. 18 f. Sunt qui *δόξαν gloriam* accipiant de arca fœderis: sed Paulus nil corporeum hîc commemorat. Ipse Deus dicitur

dicitur *Gloria* populi Iſraël, ea metonymia, qua *Timor* pro Deo dicitur. Gen. XXXI. 42. 54.

¶ καὶ αἱ διαθῆκαι καὶ ἡ νομοθεσία, *& testamenta & legislatio*) conf. Hebr. VIII. 6. Cauſa, cur *teſtamenta* ante *legislationem* ponantur, patet ex Gal. III. 17. Plurale eſt, διαθῆκαι· quia *teſtamentum* ſive fœdus & ſæpe repetitum, Lev. XXVI. 42. 45. Eph. II. 12. & varie; Hebr. I. 1. & quia erant duæ diſpoſitiones Gal. IV. 24. altera promittens, altera promiſſa.

¶ καὶ ἡ λατρεία καὶ αἱ ἐπαγγελίαι, *& cultus & promiſſiones*) Act. XXVI. 6. 7. Eph. I. 13. Hebr. VIII. 5. 6. Correſpondent hic per chiaſmum *legislatio* & *cultus*, *teſtamenta* & *promſſiones*. Ex *teſtamentis* fluunt *promiſſiones*: & per *legislationem* inſtitutus eſt *cultus*.

5 ὧν οἱ πατέρες κτλ.) *Commentationem* ad h. l. & ſcripſit ven. *Baumgartenius*, & Explicationi hujus Epiſtolæ adjecit. Quæ in ea ad me pertinent, explanavi *im Zeugniſs*, p. 157 ſeqq. (ed. 1748.)

¶ καὶ ἐξ ὧν, *& ex quibus*) i. e. ex Iſraëlitis. Act. III. 22. Ad ſex prærogativas Iſraëlitarum modo memoratas accedit nunc ſeptima & octava, de patribus deque ipſo Meſſia. Nobilis eſt ac ſanctus populus *Iſraël*.

¶ ὁ ὢν) i. e. ὅς ἐστι. ſed participium ſonat auguſtius. Doxologiam hoc loco non eſſe, non inepte probat Artemonius a luctu Pauli: Part. I. cap. 42. ſed idem cum ſociis contendit, Paulum ſcripſiſſe, ὧν ὁ ἐπὶ πάντων, θεὸς κτλ. ut notetur hæc prærogativa Iſraëlitarum, quod Dominus ſit Deus eorum: & illud, ὁ ἐπὶ πάντων, interpretatur ita, hanc prærogativam eſſe omnium Iſraëlis dignitatum maximam. Sed talis interpretatio τοῦ ὁ ἐπὶ πάντων, coll. Eph. IV. 6. (ut hanc primo amoveamus,) ſententiam habet non niſi ex patrocinio hypotheſeos oriundam, & tali potius formula, τὸ δὴ πάντων μεῖζον, exprimi poſtulantem. Conjectura ipſa, ὧν ὁ, apertam textui vim infert. Nam I. ea τὸ κατὰ σάρκα diſcludit a membro oppoſito, ubique commemorari ſolito, κατὰ πνεῦμα. II. Eadem membrum enumerationis ultimum, cui καὶ, &, convenienter datur, καὶ ἐξ ὧν κτλ. in duo dividit, & horum alterum duro aſyndeto afficit.

Objicit Artemonius: I. Chriſtus nullibi in Scripturis ſacris Deus expreſſe vocatur. Reſp. Nullibi? ſcilicet quia omnia illa loca Artemonius vel alia lectione vel alia interpretatione avertere conatur. Ipſe plura unius rei teſtimonia poſtulari debere negat pag. 225. De cetero vid. not. ad Ioh. I. 1. Obj. II. Si Paulus ſcripſit ὁ ὢν, præcipuam prætermiſit Iſraëlitarum prærogativam, quod Deus ille Opt. Max. illorum fuerit Deus. Reſp. In eo ipſo conſtiterat *filiatio & gloria*: ergo non prætermiſit. neque unquam illud, *Dominus eſt Deus Iſraëlis*, exprimitur his verbis: *Tuus, o Iſraël, eſt Deus benedictus in ſecula*. Inſtat: Etiam in *fœderibus* continetur Chriſtus, & tamen mox *Chriſti* expreſſam Paulus mentionem facit: quanto magis ipſius Dei Patris? Reſp. Ratio diſpar eſt. Omnes prærogativas Iſraëlis Paulus (patribus obiter cum Chriſto conjunctis,) ordine temporis commemorat. Itaque Chriſtum commemorat ut exhibitum: at de Deo id non opus erat ita commemorari. Porro Chriſtus ſingulariter propinquus erat Iſraëlitis: Deus autem erat etiam gentium Deus, c. III. 29. Neque tamen Deum, ſed Chriſtum apertius repudiabant Iudæi. Quid? in ipſo nominis *Iſraël*, adeoque *Iſraëlitarum* etymo; quod apoſtolus ſpectat

ctat v. 4. 6, nomen *El*, *Deus*, invenitur. Obj. III. Patrum ſtilus diſſentit: imo Pſeudoignatius eos, qui dicerent Ieſum ipſum eſſe ſuper omnia Deum, Satanæ miniſtris annumerat. Reſp. Hac phraſi Sabellianos deſcripſit incautius: ſub quos mox Artemonitas in eadem claſſe ponit. Ceteroqui patres Paulinam de Chriſto phraſin ſæpe de Patre adhibentes eo ipſo vim phraſeos comprobant: & tamen patribus præſtat apoſtolus. Pluribus Artemonium refellit Wolfius in Vol. II Curar. ad N. T. p. 802 ſeqq.

¶ ἐπὶ πάντων, *ſuper omnes*) Pater utique excipitur. 1 Cor. XV. 27. *Chriſtus eſt ex patribus, ſecundum carnem: idemque erat, eſt, & erit ſuper omnes*, quippe *Deus benedictus in ſecula, Amen!* Encomium idem Patris & Filii, coll. 2 Cor. XI. 31. *Super omnes*, in antitheto ad *ex quibus*, oſtendit & προΰπαρξιν Chriſti ante patres, oppoſitam deſcenſui ejus ex patribus ſecundum carnem: & majeſtatem infinitam, dominiumque gratiæ plenum in Iudæos & gentes. conf. de phraſi, Eph. IV. 6. de re, Ioh. VIII. 58. Matth. XXII. 45. Perverſi ſunt, qui aut hîc punctum (nam comma pie poni poteſt,) figunt; ſic enim dicendum fuerat, εὐλογητὸς ὁ θεὸς, ſi modo tali doxologiæ hîc peculiaris fuiſſet locus: aut poſt σάρκα. quo pacto illud τὸ κατὰ σάρκα ſuo careret antitheto.

¶ θεὸς, *Deus*) Impenſe lætari debemus, quod, in hac ſolenni deſcriptione, Chriſtus tam aperte Deus appellatur. Apoſtoli, qui ante Iohannem ſcripſere, præſupponunt deitatem Chriſti, ut confeſſam: quare non directe de illa agunt; ſed tamen ubi incidit, glorioſiſſime eam denotant. Paulus c. V. 15 Ieſum Chriſtum appellarat *hominem*; nunc Deum. ſic quoque 1 Tim. II. 5. III. 16. altera appellatio alteram ſuſtentat.

¶ εὐλογητὸς, *benedictus*) הקב״ה. Hoc epitheto ſubſcribitur omni divinæ laudi. 2 Cor. XI. 31.

¶ εἰς τοὺς αἰῶνας, *in ſecula*) *Qui ſuper omnes-in ſecula*, eſt *primus & noviſſimus*. Ap. I. 17.

6 οὐχ οἷον) *non eſt hoc ejuſmodi.* Iudæi putabant, ſi non omnes Iudæi ſalvarentur, verbum Dei excidere. id refutat Paulus, ſimul innuens, verbo Dei potius prædictam fuiſſe Iudæorum defectionem.

¶ δὲ) *autem*, tametſi ſcil. magnum dolorem de Iſraële, Chriſti experte, profiteor.

¶ ἐκπέπτωκεν, *exciderit*) Aptum verbum. 1 Cor. XIII. 8 not. Si totus Iſraël excidiſſet; Dei verbum excidiſſet. abſit hoc: ergo etiam illud. nam & nunc ſunt aliqui, & olim erunt omnes. Complectitur enim hæc ſententia omnia, quæ dicuntur capite IX. X. XI, & aptiſſime eſt expreſſa. Arcte cohæret cum antecedentibus verſu 2, & tamen reſpectu ſubſequentium, ubi τὸ λόγος *verbum* recurrit, ineſt ingens euphemia & προθεραπεία, ut ſermonem triſtem prius leniat, quam proferat, uti 1 Cor. X. 13.

¶ ὁ λόγος, *verbum*) promiſſionis, Iſraëli datum.

¶ οὐ γὰρ πάντες, *non enim omnes*) γὰρ, *enim*, incipit tractationem. *non omnes*, clementer dicitur, pro eo, *multi non ſunt.* Iudæi ſic ſtatuebant: *omnes & ſoli nos ſumus populus Dei.* Quare τὸ *omnes* refutatur hîc; τὸ *ſoli* refutatur v. 24 ſſ. Iudæi erant Particulariſtæ: hos ergo refutat Paulus e diametro. Tota ejus tractatio non ſolum tolerabilis, ſed etiam amabilis erit iis demum, qui capita ſuperiora emenſi ſunt per fidem & pœnitentiam: potior

potior enim hic *fidei* ratio. Summa hujus tractationis, ex mente eorum, qui universalem gratiam negant, hæc est: *Deus dat FIDEM, cui vult: non dat, cui non vult.* ex mente Pauli hæc: *Deus dat IVSTITIAM credentibus, non dat operantibus: idque verbo ejus nullo modo est contrarium. Immo Ipse & typis & testimoniis declaravit, illos, promissionis filios, recipi; hos, filios carnis, repudiari. Hoc Dei decretum est certum, irrefragabile, justum: huic decreto uti homo populusve quilibet vel auscultat vel renititur, ita vel per misericordiam assumitur, vel per iram rejicitur.* Huc recurrit analysis *Arminii*, excerpta *Calovio* Theol. apost. Rom. Oraculo LXIIX, & adoptata Oraculo LXIX. Conf. plane c. I. 16 not. Interim Paulus ad eos, quos refutat, ab hoc capite, de justitia, prius illud, de fide, non valde secernit. neque enim opus erat.

¶ ἰσραὴλ, ἰσραὴλ· *Israël, Israël*) Ploce.

7 ὅτι) *quia.* facit hæc particula ἐπίτασιν, respectu sententiæ præcedentis.

¶ ἀβραάμ, *Abrahami*) Quod Patrum antiquissimorum filiis accidit, multo magis accidere potest ulterioribus.

¶ ἀλλ' ἐν ἰσαὰκ κτλ. *sed in Isaaco &c.*) Hoc ponitur suppositione materiali. nam subauditur: *scriptum est, idque impletur.* LXX, Gen. XXI. 12: ὅτι ἐν-σπέρμα. Congruit hic etymon quoque nominis *Isaac.* Semen ii sunt, qui *fœdus* gratiæ cum *gaudio* liberali & puro amplectuntur. Gen. XVII. 19.

8 τουτέστιν) Ex parrhesia ponit *hoc est* pro *ergo.*

¶ ταῦτα) הם id est, *sunt.* Pronomen substantivum pro verbo substantivo. sic *hi*, v. 6, & fere, *hic*, v. 9. Sermo hoc capite decenter hebraizat. sic v. 28 f.

9 ἐπαγγελίας, *promissionis*) Resp. *promissionis*, v. 8.

¶ οὗτος, *hic*) sc. *est.*

¶ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἐλεύσομαι, καὶ ἔσται τῇ σάρρᾳ υἱός) LXX, Gen. XVIII. 10: ἰδοὺ ἐπαναστρέφων ἥξω πρός σε κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον εἰς ὥρας, καὶ ἕξει υἱὸν σάρρα ἡ γυνή σου, conf. Gen. XVII. 21.

10 οὐ μόνον δὲ, *non solum vero*) Id est: mirum est, quod dixi; quod sequitur, magis etiam mirandum est. Sub Abrahamo, Ismaël: sub Isaaco, Esau: sub Israël, Ismaëlis & Esavi similes defecerunt.

¶ ῥεβέκκα, *Rebecca*) scil. ἐστὶν, i. e. hoc loco occurrit. Mater & mox Isaacus pater nominantur.

¶ ἐξ ἑνὸς, *ex uno*) Isaacus jam erat ab Ismaële divisus: & tamen sub Isaaco ipso, in quo vocatur semen Abrahamo, Esavus dividitur etiam a Iacobo. Ismaël & Isaac non eadem matre, non eodem tempore nati, atque Ismaël etiam ancillæ, Isaac liberæ filius: Iacob & Esau & eadem matre, eaque libera, & eodem tempore.

¶ κοίτην) Sic LXX pro שכבה sæpe, v. gr. Lev. XVIII. 20, οὐ δώσεις κοίτην σπέρματος, de viro: cui phrasi opponitur ἔχειν κοίτην, de muliere, h. l.

11 μήπω γεννηθέντων, *quum nondum nati essent*) Nil juvat ortus carnalis. Ioh. I. 13.

¶ μηδὲ πραξάντων, *& quum haud fecissent*) Hoc additur, quia in Ismaële posset aliquis existimare, eum non tam ob id esse expulsum, quod esset ancillæ filius, quam quod esset illusor. quanquam ancillæ filium deinde vernilitas hæc tenet, ut sit מצחק & κακόζηλος τοῦ יצחק cui invidet & insultat.

¶ κατ' ἐκλογὴν) In sola electione liberrima πρόθεσις suam rationem sitam habet. conf κατὰ, c. XVI. 25. Tit. I. 9. Latine diceres, *propositum Dei electivum*.

¶ μένῃ, *maneret*) tolli nescia. Verbo *maneret* præsupponitur, πρόθεσιν, *propositum*, esse prius.

¶ ὐκ ἐξ ἔργων, *non ex operibus*) ne ex prævisis quidem. Vide: *electioni* non opponitur fides, sed opera.

¶ ἐκ τῦ καλῦντ☉, *ex vocante*) *eo*, *qui* Iacobum *vocavit* superiorem; Esavum, servum. conf. v. 25.

12 αὐτῇ, *illi*) Sæpe matribus prædictum est ante conceptum vel partum, quid filiis futurum esset.

¶ ὅτι ὁ μείζων δουλεύσει τῷ ἐλάσσονι) Gen. XXV. 23. LXX, καὶ ὁ μείζων δουλεύσει τῷ ἐλάσσονι.

¶ ὁ μείζων) *major*, quem ratio putaret debere imperare; sicuti minorem servire.

¶ δυλεύσει, *serviet*) neque id tamen perpetuo. Gen. XXVII. 40.

13 καθὼς, *ficut*) Cum dicto in Genesi tanto post tempore congruit dictum apud Malachiam.

¶ τὸν ἰακὼβ ἠγάπησα κτλ.) Malach. I. 2. LXX, ἠγάπησα τὸν ἰακὼβ κτλ.

¶ ἠγάπησα - ἐμίσησα, *amavi odi*) Sermo non est de utriusque fratris statu spirituali: sed externus status Iacobi & Esavi, perinde ut Isaaci nativitas corporalis v. 9, est typus rerum spiritualium. Non omnes Israëlitæ salvati: nec omnes Edomitæ damnati. Innuit autem Paulus, ut inter filios Abrahami & Isaaci diversitas fuerit, sic inter posteros Israëlis esse diversitatem. Hactenus demonstravit propositum: deinceps objectionem inducit & refutat. μισεῖν proprie notat *odisse*, imo *valde odisse*. vid. Malach. I. 4 fin.

14 τί ὖν; *quid ergo?*) *num* ergo hinc insimulari possumus, nos hac assertione Deum arcessere injustitiæ sive iniquitatis? Nullo modo. nam quod asserimus, Dei assertum est irrefragabile. v. seq.

¶ μὴ γένοιτο, *absit*) Iudæi putabant, se nullo modo abdicari posse a Deo; gentes nullo modo posse recipi. Vt igitur etiam homo probus adversus flagitatores morosos invidosque majore cum ἀποτομίᾳ agit (ut jus suum vel patroni tueatur, neque alieno tempore liberalitatis suæ laudem prodat ac projiciat) quam revera sentit: sic Paulus contra Israëlitas solo suo nomine meritisque fretos potestatem & jus Dei defendit; qua in re iis opportune phrasibus interdum utitur, quibus antehac in disciplina pharisaica videtur assuetus fuisse. Hoc dicit: *Domino Deo nullus homo quicquam præscribere, neque quicquam ut debitum ab eo postulare & contumacius extorquere, neque ei ulla re interdicere aut rationem ab eo requirere potest, cur etiam aliis benignum se præbeat.* Itaque Paulus morosos & invidos interpellatores severiori responso abruptius compescit. Talis locus Luc. XIX. 22 f. Nam nemini licet cum Deo quasi ex syngrapha agere. sin; etiam Deus cum homine severius agit. conferatur parabola plane parallela Matth. XX. 13-15: *non injuriam facio tibi &c.* Alia est igitur sententia verborum Pauli, qua satisfacit responsatoribus operariis: alia, mitior, latet in ænigmate verborum, pro fidelibus. Etiam in sacris Scripturis, præsertim ubi a thesi ventum est ad hypothesin, τὰ ἤθη, (*mores*) non modo οἱ λόγοι, (*rationes*) expendi debent. Et tamen commentarius nullus ita planus esse potest, quem facilius, quam Pauli textum, intelligat operarius.

15 τῷ

15 τῷ γὰρ μωσῇ, *Mosi enim*) Multi ab hoc v. ad v. 18 statuunt objectionem. quo pacto *enim* ponitur, ut cap. III. 7. & *dices igitur* v. 19 objectionem concludit, versu 14 inceptam. Et sane hac sermocinatione commode exprimeretur ἀνταπόκρισις (*responsatio*) illa, quæ v. 20 redarguitur, & deinceps assumtis vel verbis ipsis vel eorum synonymis refutatur. Interim Paulus verba ita exprimit, ut ὁ ἀνταποκρινόμενος eodem tempore sibi ipse respondeat. atque adeo etiam sano sensu per apostoli personam accipi possunt; ut jam conamur ostendere. Moses Exod. XXXIII pro se & populo oraverat per חן *gratiam* Domini, v. 12. 13. 16. 17. dixeratque postremo: *ostende mihi gloriam tuam.* Respondit Dominus: *Ego transire faciam omne Bonum meum coram facie tua, & vocabo in nomine Domini ante faciem tuam.* וחנתי את אשר אחן ורחמתי את אשר ארחם *Gratiamque præstabo, cuicunque gratiam præstabo; & misericordiam, cuicunque misericordiam.* v. 19. Ne Mosi quidem sine dilatione Dominus aperuit, cui esset gratiam & misericordiam præstaturus, quamvis de Mose & populo solo Israëlitico, non de gentibus agebatur. Huic igitur Mosi, non modo aliis per Mosen (Μωσῇ, inquit Paulus, ut mox, τῷ φαραώ) dixit hoc Dominus: *Et prædicatione mea, abundantissimoque deinceps opere eum designabo gratia & misericordia prosequendum, quemcunque gratia & misericordia prosequor.* Qui bus verbis significavit, se prædicaturum de gratia & misericordia: & mox prædicavit Ex. XXXIV. 5, רחום וחנון ΟΙΚΤΙΡΜΩΝ καὶ ΕΛΕΗΜΩΝ κτλ. ὡς χιλιάδας. addiditque, καὶ τὸν ἔνοχον οὐ καθαριεῖ, ἐπάγων ἁμαρτίας πατέρων κτλ. Itaque ex prædicatione ipsa subsecuta hic sensus præviæ pollicitationis elucet: *Tibi gratiam abundantissimam, eo usque, ut de me videas, quicquid & cupis & capis, quo porro sentias, gratiam esse, præstabo; quia te gratia semel complexus sum, quam tu gratiam agnoscis. & ceteris de populo misericordiam abundantissimam, quo minus interitum præsentissimum ob idololatriam eis infligam, ut porro sentiant misericordiam esse, præstabo, quia eos misericordia semel complexus sum, quam tu misericordiam pro illis agnoscis.* Hujus sententiæ vim expresserunt LXX Int. & Paulus, per differentiam temporis futuri & præsentis: ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ οἰκτειρήσω ὃν ἂν οἰκτείρω. Estque Ploce, fere sonans, uti infra, c. XIII. 7, & hoc loco libertatem agentis, de quo sermo est, exprimit, uti Exod. XVI. 23. · Vtrumvis autem verbum, per duo commata positum, in priore commate emphasin habet, ut alias fere in commate posteriore. Gen. XXVII. 33. XLIII. 13. 2. Reg. VII. 4. Gratiæ misericordiæque agnitionem ex parte Mosis & verorum Israëlitarum simul involvi, patet ex eo, quia Paulus v. 16 *volentem & currentem* in opposito dicit hominem, cui gratia non est gratia, & cui misericordia non est misericordia. את אשר ὃν ἂν bis ponitur, innuitque priore loco Mosen, (cui ex ipsis ejus precibus τὸ חן *gratiæ* vocabulum reponitur, ex v. 13, ubi eadem Ploce est:) posteriore loco, ceteros, ὡς χιλιάδας, quibus opponuntur peccantes, eorumque filii, nepotes &c. c. XXXIV. 7. Atque ita hoc testimonium apprime convenit ad probandum, non esse injustitiam apud Deum. Hæc est sententia fidelibus aperta. Ad operarios autem est abruptior: causa, cur Deus misereatur, non est alia, nisi Ipsius misericordia. nam nulla alia apud Mosen commemoratur, de Mose & Israële. *Miserebor:* h. e. *nemo per vim extorquere quidquam potest; in mea manu, potestate, arbitrio sunt* omnia

omnia. si aliter ago, nemo me injustitiæ accusare potest. Hoc responsi satis est operario: cui si quid amplius responderetur, id fit ex abundanti.

16 *ἄρα οὖν, igitur*) Sic quoque v. 18. Infert autem h. l. Paulus non ex particula *ὃν ἂν, quemcunque*, sed ex ipso verbo *ἐλεῶ* & *οἰκτείρω.*

¶ *οὐ τοῦ*) *non volentis, neque currentis* (*hominis*) subaudi *est*, *negotium*, vel, *voluntas, cursus.* non quo irritum sit, recte velle, &, quod majus est, recte currere, sive contendere, 1 Cor. IX. 26. Phil. III. 14: sed quod velle & currere affectatum operariorum nil efficiat. Voluntas humana opponitur gratiæ divinæ; & cursus humanus operationi divinæ. conf. v. 30. 31.

17 *λέγει*) *dicit*, i. e. Deum sic dicentem ostendit. Conf. c. X. 20, *dicit.*

¶ *γὰρ, enim*) Probat, esse *miserentis*, *Dei.*

¶ *τῷ Φαραὼ, Pharaoni*) qui *Mosis* tempore vixit.

¶ *ὅτι εἰς αὐτὸ τοῦτο ἐξήγειρά σε, ὅπως ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν δύναμίν μου κτλ.*) Ex. IX. 16, LXX, *καὶ ἕνεκεν τούτου διετηρήθης ἕως τοῦ νῦν, ἵνα ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν ἰσχύν μου κτλ.*

¶ *ἐξήγειρά σε*) Exod. l. c. העמדתיך LXX Int. *διετηρήθης* (ut Exod. XXI. 21 עמד *διαβιοῦν*) sed Paulus, pro instituto suo, significantius, *ἐξήγειρά σε.* Observandum autem probe est, per *ἐξεγείρω* non exprimi hîc verbum הקים, uti ponitur Zach. XI. 16, sed העמיד, quod omnibus locis omnino præsupponit subjectum jam ante productum. vide differentiam הקים & העמיד 1 Reg. XV. 4. Sensus igitur est: Excitavi te regem, valde potentem (in quo ostenderem potentiam meam) & illustrem (propter quem nomen meum prædicaretur per omnem terram.) Itaque hæc *ἐξέγερσις* includit *τὸ διατηρεῖν*, ut LXX vertunt, leniore verbo; & *τὸ ἐνεγκεῖν*, quod v. 22 ex hoc ipso Mosis loco infertur. Antecessor magis cœperat pridem premere Israëlem, Ex. II. 23. nec tamen successor resipuit. Perbreve hujus regnum fuisse, statuit *Ordo temporum*, pag. 161. tota igitur ejus statio erat experientia potentiæ divinæ. Addendum illud, non initio, sed post multos contumaciæ excessus Pharaoni hoc esse dictum: neque id vel jam eo pertinuisse, ut ab agnoscendo Iehovah dimittendoque populo deterreretur, sed ut ad frugem perduceretur.

¶ *δύναμιν, potentiam*) qua mersus cum copiis est Pharao.

¶ *διαγγελῇ, annuntietur*) Id fit hodienum.

18 *ὃν θέλει, cujus vult*) Quem autem velit Deus misereri, quem indurare; id aliis locis docet Paulus.

¶ *ἐλεεῖ, miseretur*) ut Mosis.

¶ *σκληρύνει, indurat*) ut Pharaonem. *indurat*, dicit, pro, *non miseretur*, per metonymiam consequentis, etsi *τὸ non misereri* quodammodo durius sonat. Sic, *sanctificatus est*, pro, *non est impurus*, 1 Cor. VII. 14. *ἐῤῥύσασθε*, pro, *non tradidistis.* Ios. XXII. 31.

19 *ἔτι, adhuc*) etiamnum. Particula valde exprimit morosum fremitum. Ad objectionem h. v. positam Paulus dupliciter respondet: I. Ius Dei in homines majus est, quam figuli in lutum. v. 20. 21. deinde II respondet mitius: Deus non est usus jure suo, ne in iræ quidem vasa. v. 22.

¶ *αὐτοῦ, illius*) Hoc, pro *Dei* positum, exprimit affectum, quo Deum aversantur responsatores ejusmodi.

20 *ἀν-*

20 ἄνθρωπε) *homo*, pusille, justitiæ ignare.

¶ μὴ ἐρεῖ κτλ.) Es. XXIX. 16: οὐχ ὡς πηλὸς τοῦ κεραμέως λογισθήσεσθε; μὴ ἐρεῖ τὸ πλάσμα τῷ πλάσαντι αὐτὸ, Οὐ σύ με ἔπλασας. Idem c. XLV. 9: μὴ ἐρεῖ ὁ πηλὸς τῷ κεραμεῖ· τί ποιεῖς, ὅτι οὐκ ἐργάζῃ, οὐδὲ ἔχεις χεῖρας. μὴ ἀποκριθήσεται τὸ πλάσμα πρὸς τὸν πλάσαντα αὐτό;

21 ἢ) *an?*

¶ ἐξουσίαν, *potestatem*) Constr. cum *luti*. Figulus non facit lutum, sed fodit: Deus facit hominem. ergo majorem habet potestatem, quam figulus. Sed potestas & libertas absoluta non infert voluntatem decretumque absolutum. Si Deus totum genus humanum reliquisset in peccato & morte, non fecisset injuste: sed illo jure non est usus.

¶ φυράματος, *massa*) quæ ex *luto* parata est & macerata, partes jam magis homogeneas habens.

¶ εἰς ἀτιμίαν, *in dedecus*) Circumspecte loquitur Paulus: nondum dicit, *in iram*. cum his verbis construendum est *vas*.

22 εἰ δὲ, *si vero*) Hæc particula apodosin habet v. 23 in fine ex v. 20 subaudiendam hanc: multo jam major est, Deo, de homine querendi; & minor homini, cum Deo expostulandi, causa. Confer ἐὰν, apodosi item subaudita, Ioh. VI. 62. Interrogatio est, sed implicita, cum ellipsi, *Quid responsas?*

¶ θέλων, *volens*) Resp. *voluntati*, v. 19. *vult*, v. 18. Paulus loquitur κατ' ἄνθρωπον, adversarii verbis: & sic εἰ valet *quum*. Simul observandus est sermo ejus de vasis iræ, parcior; de vasis misericordiæ, uberior. *volens demonstrare*, inquit, non, *ut demonstraret*, coll. v. seq. & Eph. II. 7.

¶ ἐνδείξασθαι τὸ δυνατὸν αὐτοῦ, *demonstrare potentiam suam*) Hæc repetuntur ex v. 17.

¶ τὴν ὀργὴν, *iram*) Non dicit, *divitias iræ*. conf. v. 23.

¶ τὸ δυνατὸν) Hoc *potentiam* significat, non *potestatem*.

¶ ἤνεγκεν, *tulit*) uti Pharaonem tulit.

¶ ἐν πολλῇ μακροθυμίᾳ, *in multa longanimitate*) quæ videlicet reprobos ex statu displicentiæ ad pœnitentiam alliceret. cap. II. 4. 2 Petr. III. 9. Multos malos, in magna felicitate hujus vitæ & diutina, tolerat Deus, cum eos posset primo quoque tempore morti tradere. Etiam his patuit janua gratiæ. Hæc longanimitas voluntatem demonstrandæ iræ, humanitus loquendo, præcedit, nec eam demum sequitur. quare ἤνεγκεν interpretandum *tulerat*. Quo ipso validissime refutatur illud, *quis restitit?* v. 19.

¶ ὀργῆς) *iræ*, quæ sane non sine causa est, sed peccata præsupponit. non dicit, *dedecoris*, neque, *in iram*, sed, *iræ*.

¶ κατηρτισμένα, *adaptata*) Id internam & plenam, sed non jam liberam dispositionem notat, non destinationem. non dicit, *quæ προκατήρτισε ante adaptavit*, cum tamen v. seq. dicat, *quæ præparavit*. conf. v. 19. c. XI. 22 not. Matth. XXV. v. 34 cum. v. 41. & Act. XIII. 46 cum v. 48. Præscinditur a causa efficiente: tantum dicitur, quales inveniat Deus, quum iram infert.

¶ εἰς ἀπώλειαν, *in perditionem*) Antitheton, v. 23, *in gloriam*.

23 ἵνα, *ut*) Notat exsertiorem finem & scopum, mediis non exclusis.

¶ γνωρίσῃ, *notas faceret*) Hoc verbum dicitur de re ante non agnita; ideo hic & v. præc. ponitur: at ἐνδείκνυσθαι *demon-*

strare tantum v. 22 ponitur de ira; de qua etiam gentiles aliquid sciunt.

¶ *ἐπὶ*, *super*) Oratio sic cohæret: *si vero Deus, ut notas faceret divitias gloriæ suæ*, subaudi, *fecit hoc*, sive, *notas fecit divitias super vasa misericordiæ*: de apodosi vid. init. not. ad v. 22.

¶ *τῆς δόξης*) *gloriæ*: bonitatis, gratiæ, misericordiæ, sapientiæ, omnipotentiæ. Eph. I. 6.

¶ *ἐλέους*) *misericordiæ*: v. 15. 16. 18. 25. quæ præsupponit pristinam vasorum miseriam.

¶ *προητοίμασεν*, *præparavit*) antecedenter ad opera, v. 11, per conformationem omnium circumstantiarum, quas, qui *vocatur*, in primo suæ *vocationis* momento sibi salutares invenit, externe & interne. Id infert præpositio in *προητοίμασεν*. Sic *vas in honorem, paratum*. 2 Tim. II. 21.

24 *οὓς καὶ*, *quos etiam*) *καὶ*, *etiam*, uti cap. VIII. 30. Cluverus: *quos (ad gloriam præparatos) etiam vocavit*.

¶ *ἐκάλεσεν*, *vocavit*) Antitheton aliqua ratione: *tulit*. Iterum, *vocabo*. v. seq.

¶ *ἡμᾶς*, *nos*) Hoc noemate Paulus ad Propositionem venit de gratia Iudæis & gentibus obvia: & Particularismum Iudaicum refutare, gratiæque universalitatem defendere instituit.

¶ *οὐ μόνον ἐξ*, *non solum ex*) Iudæus credens non est eo ipso vocatus, quod Iudæus est: sed vocatus est *ex* Iudæis. Etymon verbi *ἐκκλησία*.

¶ *ἐξ ἰουδαίων*, *ex Iudæis*) Id tractat v. 27.

¶ *ἐξ ἐθνῶν*, *ex gentibus*) Id tractat v. 25 f.

25 *λέγει*, *dicit*) Deus. Paulus prius jus Dei in vocandis gentibus & vocationem ipsam asseruit: & nunc demum, eventu ostenso, unum testimonium V. T. ac deinceps c. XV. 9 f. plura allegat, memorabili methodo. Prædictiones, quamvis copiosæ & ex implemento clarissimæ, tamen prius non facile fidem inveniunt. Nervus allegationis subsequentis non est in verbo *καλέσω*, *appellabo*, sed in reliquo dicto. *ἐκάλεσεν*, *vocavit*, ponitur, uti cap. VIII. 30. Veruntamen *vocationem* statim comitatur *appellatio*, & quodammodo eam præcedit.

¶ *καλέσω τὸν οὐ λαόν μου, λαόν μου· καὶ τὴν οὐκ ἠγαπημένην, ἠγαπημένην*) Hos. II. 25. LXX, *καὶ ἐλεήσω τὴν οὐκ ἠλεημένην· καὶ ἐρῶ τῷ οὐ λαῷ μου, λαός μου εἶ σύ.*

¶ *ἠγαπημένην*, *amatam*) tanquam sponsam.

26 *καὶ-ἐκεῖ κληθήσονται-ζῶντος*) Hos. II. 1. LXX, *καὶ-κληθήσονται καὶ αὐτοὶ-ζῶντος*.

¶ *ἐκεῖ*) *ibi*: ut non opus sit, illos mutato solo patrio conferre se in Iudæam. conf. omnino Zephan. II. 11.

27 *κράζει*) *clamat*. Vid. Es. X. 22: ubi accentus quoque conferri possunt. Reclamat Israël: Iesajas majori etiam *clamore* declarat, residuum fore salvum.

¶ *ὑπὲρ*) *pro* Israële. Gall. *en faveur*.

¶ *ἐὰν ᾖ ὁ ἀριθμὸς τῶν υἱῶν ἰσραὴλ-κατάλειμμα-ποιήσει Κύριος ἐπὶ τῆς γῆς*) Es. X. 22. 23. LXX, *καὶ ἐὰν γένηται ὁ λαὸς ἰσραὴλ-κατάλειμμα αὐτῶν-Κύριος ποιήσει ἐν τῇ οἰκουμένῃ ὅλῃ*. In extremo Symmachus & Theodotion habent, *ἐν μέσῳ πάσης τῆς γῆς*. Τὸ *ἀριθμὸς* intexuit Paulus ex Hos. II. 1. Si Israël tanto numero fuerit, quantus est arenarum, residuum salvabitur, ex miseria Babylonica & spirituali.

tuali. In multitudine residui, residuum manere, minus est mirum. *Multi* sunt indurati: *semen* vero paucitatem dicit. v. 29 not.

¶ τὸ) ubi defectio Israëlis ad summa venit, ibi eo ipso salus incipit.

28 λόγον) rem *auditam*, adeoque *dictam*. Es. XXVIII. 22.

¶ συντελῶν καὶ συντέμνων) Subaudi, ut saepe apud Hebraeos, ἐςί. Conf. Act. XXIV. 5. 2 Petr. I. 17. Hebr. כלה ונחרצה & כליון חרוץ Dominus λόγον de Israële συντελεῖ (ut sit כלה) ad pœnam fixam; idemque λόγον συντέμνει (ut כלה quidem נחרצה sit) ad terminum pœnæ. *Dominus* subaudiendum ex seq. τὸ συντελῶν potest accipi vel pro subjecto, vel potius, quia articulus abest, pro parte prædicati.

¶ ἐν δικαιοσύνῃ) שוטף צדקה Ies. X. 22.

29 εἰ μὴ-ὡμοιώθημεν) Ies. I. 9. LXX, καὶ εἰ μὴ-ὡμοιώθημεν.

¶ προείρηκεν, *ante dixit*) *Ante* eventum, vel ante prophetiam versu 28 citatam.

¶ σαβαὼθ) Pro Hebraico צבאות in libro I Sam. & in Iesaja σαβαὼθ ponitur; in reliquis libris omnibus, παντοκράτωρ. Ex quo non infirmam ducas conjecturam, alium interpretem, sive mavis, alios interpretes, duorum illorum, alios ceterorum fuisse librorum. Atque in eodem primo Samuelis libro Scriptura incipit hanc Dei appellationem ponere; quum ejus quasi loco aliæ jam antea fuissent adhibitæ. Exod. XXXIV. 23.

¶ σπέρμα, *semen*) Denotatur 1. paucitas præsens. 2. copia inde postliminio propaganda.

¶ ὡς σόδομα, *ut Sodoma*) ubi nemo, civis, evasit; nullum *semen* relictum.

30 τί, *quid*) Ex digressione, quam v. 24 in medio cœperat, revertens, totam rem v. 30-32 complectitur summatim; & tractationis a v. 6 ad 23 perductæ severitatem mitigat, quam mitigationem nemo capiet, nisi qui viam fidei cognovit. Ex hoc denique tono præcedentia dijudicantur.

¶ κατέλαβε) *sunt assecutæ*.

¶ πίςεως, *fide*) v. 33 fin.

31 νόμον δικαιοσύνης, εἰς νόμον δικαιοσύνης, *legem justitiæ, in legem justitiæ*) *Legem* non dixit v. præc. de gentibus: nunc dicit, de Iudæis. estque Ploce: de justitia legali & evangelica. Dum unam legem persequitur, alteram non assequitur. Convenienter *legem justitiæ* dicit, pro *justitia legis*. Iudæi magis legem, quam justitiam spectabant. νόμος, doctrina, תורה

¶ οὐκ ἔφθασε) *non est assecutus*.

32 ὅτι, *quia*) scil. *persecuti sunt*.

¶ οὐχ-ἀλλ' ὡς) Lexicon Basileense: *ὡς in comparatione dissimilium geminatur, & eleganter in priore membro subauditur alterum, posteriorique parti ὡς tantum adjungitur.* Exempla ibi subjiciuntur ex Aristotele: nos conferamus Ioh. VII. 10. 2 Cor. XI. 17. it. Act. XXVIII. 19. Philem. v. 14. Phil. II. 12.

33 ἰδοὺ τίθημι ἐν σιὼν λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου· καὶ πᾶς ὁ πιςεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ καταισχυνθήσεται) LXX, Es. XXVIII. 16, ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια σιὼν λίθον πολυτελῆ, ἐκλεκτὸν, ἀκρογωνιαῖον, ἔντιμον εἰς τὰ θεμέλια αὐτῶν· καὶ ὁ πιςεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ μὴ καταισχυνθῇ. Es. VIII. 14, καὶ οὐχ ὡς λίθου προσκόμματι συναντήσεσθε, οὐδὲ ὡς πέτρας πτώματι. Talis οὐ καταισχυνθήσεται, *non pudefiet*, atque adeo gloriam consequetur. conf. c. V. 2. 5. Id *æternam salutem* connotat. Es. XLV. 17.

CAP.

CAP. X.

1 *Ἀδελφοὶ, fratres*) Nunc quasi superata præcedentis tractationis severitate comiter appellat *fratres*.

¶ *μὲν, quidem*) Hanc particulam solet δὲ sequi: sed δὲ v. 2 absorbetur in ἀλλὰ, *sed*.

¶ *εὐδοκία, beneplacitum*) Lubentissime auditurus essem de salute Israëlis.

¶ *δέησις, oratio*) Non orasset Paulus, si absolute reprobati essent.

2 *ζῆλον θεοῦ, zelum Dei*) Act. XXII. 3 not. *Zelus Dei*, si non est contra *Christum*, bonus est.

¶ *οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, non secundum scientiam*) Litotes. i. e. cum magna cæcitate. congruit mox, *ignorantes*. Flacius: *Iudæi habuere & habent zelum sine scientia: nos contra, proh dolor, scientiam sine zelo. Zelus & ignorantia* respicitur versu 19.

3 *ζητοῦντες, quærentes*) omni modo.

¶ *οὐχ ὑπετάγησαν, non subjecti sunt*) neque ὑπήκουσαν *obediverunt*, v. 16. Ὑποταγὴ submittit se τῷ θέλειν divino, *voluntati* DEI.

4 *τέλος, finis*) justitiam & vitam, quam lex ostendit, sed dare nequit, tribuens. Τέλος, *finis*, & πλήρωμα, *complementum*, sunt synonyma. coll. 1 Tim. I. 5 cum Rom. XIII. 10. itaque conf. cum hoc loco, Matth. V. 17 Lex hominem urget, donec is ad Christum confugit. tum ipsa dicit: *asylum es nactus, desino te persequi, sapis, salvus es*.

¶ *χριστὸς, Christus*) Subjectum, *finis legis*: Prædicatum, *Christus* (scil. ὢν, *qui est*) *in* &c.

¶ *παντὶ τῷ πιστεύοντι, omni credenti*) Tractatur τὸ *credenti*, v. 5 f. τὸ *omni*, v. 11 ss. *παντὶ, omni*, ex Iudæis & gentibus. Caput IX non est includendum in angustiores terminos, quam Paulus hoc lætiori & latiori capite X patitur, in quo regnat τὸ *omnis*. v. 11 seqq.

5 *γράφει, scribit*) litera occidente. Antitheton v. 6. 8: *dicit*, voce vivida. Par antitheton: *Moses*, in concreto; *quæ ex fide est justitia*, in abstracto.

¶ *ὅτι ὁ ποιήσας κλ.*) Lev. XVIII. 5. LXX, ποιήσετε αὐτὰ, ἃ ποιήσας κλ.

6 *ἡ ἐκ πίστεως δικαιοσύνη, quæ ex fide est justitia*) Metonymia suavissima. i. e. homo justitiam ex fide quærens.

¶ *λέγει, loquitur*) secum.

¶ *μὴ εἴπῃς*) *ne dixeris*: nam qui ita dicit, is in lege, quod quærit, non invenit; & quod in evangelio invenire poterat, non quærit: justitiam videlicet ac salutem, quæ & in Christo est, & credentibus præsto est in evangelio. Et tamen ita dicere necessum habet, quisquis tantum illud ex Mose audit: *faciens vivet*.

¶ *καρδίᾳ, corde*) Fidei tribuitur etiam *os*; nam illa loquitur: at *incredulitas* fere mussat.

¶ *τίς κλ.*) Deut. XXX. 11-14. LXX, ὅτι ἐντολὴ αὕτη, ἣν ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι σήμερον, οὐχ ὑπέρογκός ἐστιν, οὐδὲ μακρὰν ἀπὸ σοῦ ἐστιν. οὐκ ἐν τῷ οὐρανῷ ἐστι, λέγων· τίς ἀναβήσεται ἡμῶν εἰς τὸν οὐρανὸν, καὶ λήψεται ἡμῖν αὐτήν; καὶ ἀκούσαντες αὐτὴν ποιήσομεν. οὐδὲ πέραν τῆς θαλάσσης ἐστὶ, λέγων· τίς διαπεράσεται ἡμῖν εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης καὶ λήψεται ἡμῖν αὐτήν; καὶ ἀκούσαντες αὐτὴν ποιήσομεν. ἐγγύς σου ἐστὶ τὸ ῥῆμα σφόδρα· ἐν τῷ στόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου, καὶ ἐν ταῖς χερσί σου, ποιεῖν αὐτό. Ad hunc locum hæc quasi parodia suavissime alludit, sine expressa allegatione. Loquitur Moses item de cœlo, ut Paulus: sed ille deinde ait, *trans mare*, pro quo Pau-

Paulus orationem *de abysso* dexterrime inflectit, ut e contrario mentionem facere possit resurrectionis Christi ex mortuis. Abyssus est ingens cavitas in globo terraqueo, sub mari simul & sub terra. confer, multis de rebus, Hiob XXVIII. 14. 22. Phil. II. 10 not.

¶ *τίς ἀναβήσεται, quis ascendet*) Qui ita dicit, ostendit, se velle, sed negat, se posse ascendere, &, descendere, ut e longinquo petat justitiam & salutem.

¶ *τοῦτ' ἔστι, hoc est*) Redarguitur perversitas eorum, qui dicunt: *quis ascendet in cœlum*? nam perinde loquuntur, ac si non præsto esset verbum de *Domino cœlesti*, quem os credentis confitetur Dominum, v. 9. & qui volunt salutem inde a cœlo deducere, volunt Christum (quippe extra quem salus nulla est) e cœlo, unde pridem descendit, deducere: atqui hoc fieri non potest. ergo ne illud quidem. In præsenti *hoc est* ter adhibetur magna vi.

7 *τοῦτ' ἔστι, hoc est*) *Hoc* cum *dicere* construitur, ut substantivum & adjectivum. Redarguitur autem iterum perversitas eorum, qui dicunt: *quis descendet in profundum*? nam perinde loquuntur, ac si non præsto esset verbum de *Christo ex mortuis resuscitato*, quem cor credentis resuscitatum agnoscit. eodem versu 9. & qui volunt salutem e *profundo terræ* petere, volunt Christum (quippe extra quem salus nulla est) e profundo, quod ille semel in resurrectione reliquit, adducere: atqui hoc fieri non potest. ergo ne illud quidem. Itaque credens neque cœlum eatenus moratur, neque profundum, rem tam prope habens, quam ipse est sibi. Infidelitas autem fluctuat. vult semper, nec scit, quid velit: quærit semper, neque invenit quicquam. Itaque profundum cum vertigine intuetur, neque cœlum cum lætitia adspicere potest.

¶ *χριστὸν, Christum*) Infidelis *Christum* non suo, id est, Christi nomine aut e cœlo aut ex abysso repetit: sed infideli ignoranti nomenclaturam *Christi* suggerit justitia ex fide hic loquens. q. d. illud, quod tu, ô infidelitas, cœlum & abyssum movens, ad cœlum aut abyssum perfugiens, (ut apud Virgilium est, *Acheronta movere*,) quæris, id scito extra Christum nec a me cogitari, nec abs te inveniri posse. v. 4. Est locutio hypothetica. Id, quod fieri non potest, ut a cœlo aut ex abysso petatur *justitia, procul*; removet Paulus: atque ita unum relinquit perfugium, verbum de Christo, quod est in *proximo*.

8 *ἀλλὰ, sed*) Particula h. l. aut habet vim ἐπιτατικὴν, uti Matth. XI. 8. 9. aut cadit super *ἐγγύς prope*.

¶ *ἐγγύς, prope*) Christum non debemus quærere procul, sed intra nos. Dum enim *fides* credere incipit, Christus habitat in corde. Quæritur non ab iis tantum, qui modo incipiunt, sed etiam a proficientibus. Cant. III. 1. Ps. CV. 3. 4. Hic enim sermo est, ut si justitia fidei secum ipsa colloqueretur.

¶ *ἐν τῷ στόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου*) Sic Hebr. sed LXX addunt, *καὶ ἐν ταῖς χερσί σου*.

¶ *τοῦτ' ἔστι*) *Verbum, hoc est verbum fidei, prope est tibi.*

9 *ἐὰν*) *si* modo.

¶ *ὁμολογήσῃς, confessus fueris*) Confessio salvat non per se; alias infantes non possent salvari: sed quatenus fidem includit.

¶ *κύριον, Dominum*) In hac appellatione est summa fidei & salutis. Qui *Dominum* fatetur Iesum, non demum conatur eum ex *cœlo* deducere.

¶ ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *excitavit ex mortuis*) Speciale objectum fidei. Qui credit *resurrectionem* Iesu, non demum conatur eum ex mortuis adducere. v. 7.

10 καρδίᾳ, *corde*) Probatur consequentia a mentione cordis & oris apud Mosen ad fidem & confessionem: quia nempe cor est fidei proprium subjectum, & os confessionis. ideo *corde* & *ore* sententias inchoat.

11 λέγει, *dicit*) c. IX. 33 not.

12 οὐ γάρ ἐστι διαστολὴ, *non enim est differentia*) c. III. 22. Hic non additur *primum Iudæis*, ut initio, c. I. 16.

¶ ὁ γὰρ αὐτὸς, *idem enim*) c. III. 29. 30.

¶ Κύριος, *Dominus*) v. 9.

¶ πλουτῶν) *dives*, & largus. quem nulla quamvis magna credentium multitudo exhaurire potest: qui nunquam necesse habet restrictius agere.

13 πᾶς ὃς ἂν, *omnis quicunque*) Act. II. 21 not. Hoc monosyllabon, πᾶς, (*omnis*,) toto mundo pretiosius, propositum v. 12, ita repetitur v. 12 & 13, & ita confirmatur ulterius v. 14. 15, ut non modo significet, quicunque invocarit, salvum fore; sed, Deum velle, se invocari ab omnibus salutariter.

14, 15 πῶς, *quomodo*) Climax retrograda: qua Paulus ab ulteriore quovis gradu ad citeriorem argumentatur, & hujus necessitatem, tum ex necessitate ipsam existentiam ejus infert. Qui vult finem, vult etiam media. Deus vult, ut homines invocent Ipsum salutariter. ergo vult, ut credant. ergo vult, ut audiant. ergo vult, ut habeant prædicatores. Itaque prædicatores misit. Omnia fecit, quæ ad rem pertinerent. Voluntas ejus antecedens est universalis, & efficax.

14 οὗ οὐκ ἤκουσαν) *quem*, scil. loquentem, in evangelio, v. 15, vel, se offerentem, *non audiverunt*.

15 πῶς δὲ κηρύξουσιν, *quomodo vero prædicabunt*) sc. οἱ κηρύσσοντες, *prædicantes*. hoc verbum, uti antecedentia, in futuro positum est, imitatione Ioëlis, apud quem exstat τὸ *invocaverit*, v. 13 per prospectum illum ex V. T. in Novum.

¶ καθὼς, *sicut*) i. e. non defuere nuncii. Esajas in spiritu alacres eorum gressus vidit.

¶ ὡς - εἰρήνην, τῶν εὐαγγελιζομένων τὰ ἀγαθά) Es. LII. 7. LXX, ὡς-ἀκοὴν εἰρήνης, ὡς εὐαγγελιζόμενος ἀγαθά.

¶ ὡραῖοι) ὥρα proprie dicitur de pulcritudine & amœnitate physica.

¶ οἱ πόδες, *pedes*) eminus: quanto magis ora, cominus.

¶ τῶν εὐαγγελιζομένων, *evangelizantium*) qui dum loquuntur, Ipse Dominus loquitur. Es. LII. 7. coll. v. 6.

16 ἀλλ', *at*) Hic demum culpa notatur.

¶ οὐ πάντες, *non omnes*) Antitheton: *omnis*. v. 11 ss. Culpa est hominum, speciatim Iudæorum. *non omnes*, i. e. fere nemo. confer statim, *quis*?

¶ ὑπήκουσαν) Conf. ὑπὸ in ὑπετάγησαν, v. 3. Etiam ii debuerant & potuerant obedire, qui non sunt obedientes facti.

¶ λέγει) *dicit*, mox sub verba v. 15 citata. Vid. Ioh. XII. 38 not.

17 ἄρα) *igitur*. Ex prophetæ querela de auditorum infidelitate infert, non deesse verbum Dei, & prædicationem, tanquam propriam fidei causam & ansam.

¶ ἐξ ἀκοῆς) ἀκοὴ, *auditio*, & hinc *oratio*, *sermo*, *prædicatio*.

18 μὴ

18 *μὴ οὐκ ἤκουσαν; num non audiverunt?*) *num* facultas audiendi defuit, quando non nisi ex auditu fides est?

¶ *εἰς πᾶσαν-ῥήματα αὐτῶν*) Sic LXX, Ps. XIX. 5. In eo Psalmo est Comparatio, & protasis quidem v. 2-7, apodosis autem v. 8 seqq. Inde liquido eadem ratio Præconii cœlorum & evangelii, omnia penetrans, perspicitur. Comparatio nititur maxime allegatione apostolica, nec textui vim infert.

¶ *ὁ φθόγγος*, *sonus*) Ps. XIX 5. קַו Id Aquila olim verterat *κανών*. conf. omnino 2 Cor. X. 13. Sua cuique apostolo definita erat regio & quasi provincia, quo vox ejus esset perventura. Sed *canon* est tantum singulorum: *sonus* sive *sermo*, ad cunctam terram pertinet.

19 *μὴ οὐκ ἔγνω ἰσραὴλ; num non novit Israël?*) Sensus est: Israëlem potuisse & debuisse agnoscere justitiam Dei: sed non voluisse. v. 3. Idque ostenditur nunc ex Mose & Esaja. Paulus cap. IX-XI frequenter appellat *Israëlem*, non *Iudæos*.

¶ *πρῶτος μωϋσῆς*, *primus Moses*) Moses, sub quo Israël formam populi accepit, jam tum dixit.

¶ *ἐγὼ-ὑμᾶς-ὑμᾶς*) Deut. XXXII. 21. LXX, *κἀγὼ-αὐτοὺς-αὐτούς*.

¶ *οὐκ ἔθνει*) Latine possis dicere: *Ne gente*. Quemadmodum populus deos non-deos secutus est: ita Deus, perfidiam populi ulciscens, populum non populum, populum, qui non habebat Deum, populum Israëli plane dissimilem, suscepit. Sic *populi* nomen redit non v. 20, sed v. 21.

¶ *ἀσυνέτῳ*, *insipiente*) Sapientia populum facit. Iob XII. 2. Itaque populus insipiens est *non gens*; populus, qui Deum non novit, est *insipiens*. גּוֹי est *μέσον* vocabulum, quo etiam Israël notatur. Epitheton נָבָל gentes alias notat.

20 *ἀποτολμᾷ*) Quod Moses innuerat, Esajas *audacter & plane eloquitur*.

¶ *εὑρέθην*, *inventus sum*) præsto fui. Es. LXV. 1. LXX, *ἐμφανὴς ἐγενήθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν.*

21 *ὅλην*, *totam*) Es. ib. v. 2. LXX, *ἐξεπέτασα τὰς χεῖράς μου ὅλην τὴν ἡμέραν πρὸς κτλ.* Conf. *totam diem*, c. VIII. 36. vid. *I. C. Pfaffii*, de gratia Dei *continua*, dissertatio insignis.

¶ *ἐξεπέτασα*, *extendi*) Metonymia antecedentis: *sinunt me extendere manus, nec veniunt*. Vel hoc uno verbo refellitur dogma de duplici voluntate divina, beneplaciti & signi.

¶ *ἀπειθοῦντα*, *non credentem*) corde.

¶ *ἀντιλέγοντα*, *contradicentem*) ore. conf. v. 8 seq.

CAP. XI.

1 Μὴ *ἀπώσατο*) *num* totum *abdicavit*. Sic Gideon, in fide expostulans, ait: *νῦν ἀπώσατο ἡμᾶς*. Iud. VI. 13. At, *οὐκ ἀπώσεται Κύριος τὸν λαὸν αὐτοῦ*. Ps. XCIV (XCIII) 14. Num abdicavit, inquit Paulus, ita, ut jam non sint populus Dei? Quum c. X gratiam erga gentes & defectionem Iudæorum tam graviter exposuit, objici hoc posset. respondet igitur: absit, ut a Deo rejectum dicamus populum ejus. ubi ipsa *populi ejus* appellatio rationem negandi continet. Illud *absit* declaratur (1) de præsenti tempore populi offendentis: & nunc esse aliquos, (conf. Act XXI. 20 not.) & crescente deinceps gentium introitu permultos fore, qui credant ex Israël. hi dicuntur *reliquiæ* & *electio*, v. 5. 7. (2) de futuro: ipsum populum aliquando conversum iri. v. 24 not.

 ¶ *ἐγὼ*,

¶ ἐγὼ, *ego*) Paulus ab individuo ad genus mavult concludere in bonam partem, quam a genere ad speciem in contrariam partem: *ego*, persecutor quondam, repelli dignus. Genus, Iudaei universi: Species, credentes ex Iudaeis (quorum unus erat Paulus in individuo) vel, credituri.

2 προέγνω) *prius agnovit*, ut populum sibi proprium. v. 29.

¶ ἐν ἠλίᾳ, *in Elia*) in historia Eliae, qui in summis erat angustiis, qui solus sibi videbatur; quum ad majorem paucitatem, quam unquam, venisset Israël.

¶ ἐντυγχάνει) Hesychius, ἐντυγχάνει, προσέρχεται. conf. Act. XXV. 24. 1 Macc. VIII. 32.

3 Κύριε, τοὺς προφήτας σου - τὴν ψυχήν μου) 1 Reg. XIX. 14. LXX, ἐγκατέλιπον τὴν διαθήκην σου οἱ υἱοὶ ἰσραὴλ, τὰ θυσιαστήριά σου καθεῖλον, καὶ τοὺς προφήτας σου ἀπέκτειναν ἐν ῥομφαίᾳ, καὶ ὑπολέλειμμαι ἐγὼ μονώτατος, καὶ ζητοῦσι τὴν ψυχήν μου λαβεῖν αὐτήν. Observanda stili apostolici subtilitas: LXX μονώτατος h. l. ut saepe: Paulus, μόνος.

4 κατέλιπον, *reliqui*) ne eos occidat Hasaël, Iehu, Elisa. LXX, l. c. v. 18: καὶ καταλείψω ἐν ἰσραὴλ ἑπτὰ χιλιάδας ἀνδρῶν, πάντα γόνατα ἃ οὐκ ὤκλασαν γόνυ τῷ βάαλ. Ex verbo *reliqui* derivatur λεῖμμα *reliquiae*, v. seq.

¶ ἐμαυτῷ, *mihi ipsi*) Hoc Paulus addit emphaseos causa, in antitheto ad querelam Eliae de sua *solitudine*. Dominus novit suos.

¶ ἑπτακισχιλίους, *septem millia*) in populo ad miram paucitatem redacto, numerus non parvus, imo ipse totus. 1 Reg. XX. 15. Ex his tota X duntaxat tribuum posteritas propagatur. Hebr. כל i. e. *mere tales*, nullo Baalita admixto. Non dico, eadem fuisse individua 1 Reg. XX. 15 & XIX. 18, sed par est numerus 7000, in cap. XX. 15, &, circiter 70 post annis, in cap. XIX. 18, post Hasaëlem, Iehu & Elisam. conf. 2 Reg. XIII. 7. 14.

¶ ἄνδρας, *viros*) Viri maxime veniebant in censum, & intererant cultui publico. horum igitur conjuges & liberi accedunt etiam ad septem millia.

¶ τῇ βάαλ) Foemininum, subaudito εἰκόνι, *imagini* Baal, ad contemtum, in antitheto, *viros*. Sic LXX quoque Iud. II. 11 &c. Sub immunitate a cultu Baal continetur immunitas a cultu vitulorum.

5 οὖν, *ergo*) Consequentia a V. T. ad N. T.

6 χάριτι, *gratia*) Alia vis dativi; alia particulae ἐκ cum genitivo. Ille vehiculum potius seu instrumentum innuit, quasi canalem, in sensu puro: haec, magis proprie, causam materialem, principium, fontem.

¶ οὐκ ἔτι, *jam non*) Hoc, quater positum, ostendit vim consequentiae. Absolutum decretum est hoc, quod Deus decrevit: *Iustos faciam non nisi ex fide, neminem ex operibus*. Hoc nemo perrumpet.

¶ γίνεται-ἐστὶν, *fit-est*) Subtilis & apta verborum differentia. Natura quaerit opera: fides agnoscit gratiam supervenientem, γενομένην. sic, ἐγένετο, Ioh. I. 17. φερομένην χάριν. 1 Petr. I. 13.

¶ εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἔτι ἐστὶ χάρις· ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔτι ἐστὶν ἔργον, *si vero ex operibus, jam non est gratia: si quidem opus jam non est opus*) Ex inciso illo, *jam non ex operibus*, infertur illud, *Israël non est assecutus:* & ex hoc inciso, *jam non est gratia*, infertur hoc, *electio est assecuta*. Prior pars hujus versus excludit opera; altera gratiam statuit, coll. v. 5. Prior facit protasin; altera apodosin, quae semper est pars magis necessaria, & hoc loco male a nonnullis omissa. Conf. omnino c. IV. 4. 5. Eph II. 8. 9.

Oppo-

Opposita sunt *gratia* & *opus*. פְּעֻלָּה LXX ut plurimum interpretantur ἔργον. v. gr. Ps. CIX. 20.

7 ἡ ἐκλογὴ, *electio*) præcipue ex Israëlitis. *electio*, i. e. electi, quia electi, assequuntur.

8 ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ θεὸς πνεῦμα κατανύξεως, ὀφθαλμοὺς τοῦ μὴ βλέπειν, καὶ ὦτα τοῦ μὴ ἀκούειν) Deut. XXIX. 4: καὶ οὐκ ἔδωκε Κύριος ὁ θεὸς ὑμῖν καρδίαν εἰδέναι, καὶ ὀφθαλμοὺς τοῦ βλέπειν, καὶ τὰ ὦτα ἀκούειν, ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης. Es. XXIX. 10: LXX, πεπότικεν ὑμᾶς Κύριος πνεύματι κατανύξεως, καὶ καμμύσει τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν κτλ. Adde Matth. XIII. 14 not. ἔδωκεν, *dedit*, justissimo judicio, & dixit eis, *habete*.

¶ κατανύξεως) Κατάνυξις h. l. notat πάθος ex frequentissima punctione in stuporem desinens. In bonam partem sumitur Act. II. 37, & sæpissime apud scriptores asceticos. Latinis, *compunctio*.

¶ ἕως, *usque*) Tacita limitatio. 2 Cor. III. 14.

9 γενηθήτω-αὐτῶν εἰς παγίδα καὶ εἰς θήραν, καὶ εἰς σκάνδαλον καὶ εἰς ἀνταπόδομα αὐτοῖς.-σύγκαμψον) Ps. LXIX. 23. 24. LXX, γενηθήτω-αὐτῶν ἐνώπιον αὐτῶν εἰς παγίδα καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν καὶ εἰς σκάνδαλον.-σύγκαμψον.

¶ τράπεζα, *mensa*) שלחן Ps. LXIX. 23, ubi coll. v. præc. est allegoria. Id est, dum cibum capiunt securi, capiantur.

¶ σκάνδαλον, *scandalum*) H. l. magis proprie accipitur, ut synonyma *laqueus* & *captio*. nam σκάνδαλον, *scandalum*, est illud mobile tigillum in decipula. Respondet מוקש Psalm. cit. Gradatio: *laqueus* tenet partem, pedem; *captio*, totum: *scandalum* non solum capit, sed etiam lædit.

¶ ἀνταπόδομα, *retributionem*) Culpa igitur eorum intercesserat, non absolutum Dei decretum.

10 σκοτισθήτωσαν-σύγκαμψον) Qui habent oculos obtenebratos, & dorsum incurvatum, sane πταίουσι, *titubant*, v. 11, & ruunt in decipulam.

11 ἔπταισαν) πταίω proprie de *pedum* titubatione dicitur. Conf. Iac. III. 2 not. Proprietas physica verbi πταίω & de pede & de lingua opponitur significatui morali.

¶ ἵνα πέσωσι) *ut caderent* plane, cuncti, idque sine instauratione? Locutio adagialis. aliquo modo *cecidere*, v. 22, sed non prorsus.

¶ τοῖς ἔθνεσιν, *gentibus*) Ipsum articulum rei gestæ habemus Act. XIII. 46, *ecce*.

¶ εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτοὺς, *ut ad zelum provocarentur*) Israëlitæ, ad fidem. v. 14. Aliter hoc verbum occurrit c. X. 19.

12 εἰ δὲ, *si vero*) Duas partes habet hic versus. prior tractatur v. 13 s. posterior, *quanto* &c. tractatur v. 23 s.

¶ κόσμου-ἐθνῶν, *mundi-gentium*) *Mundus* connotat qualitatem, παράπτωμα *lapsum* pristinum; *gentes*, quantitatem sive multitudinem, cui opponitur ἥττημα, *paucitas*. unde τὸ πλήρωμα dicit mox *copias* Israël abundantes gratia.

¶ ἥττημα) *paucitas*. oppositum πλήρωμα, *abundantia*. Es. XXXI. 8, ἔσονται εἰς ἥττημα.

¶ πόσῳ μᾶλλον, *quanto magis*) Nam ubi multa sunt semina, eorum major est proventus.

¶ τὸ πλήρωμα αὐτῶν, *abundantia eorum*) Subaudi, *erit divitiæ gentium*. ergo etiamsi Iudæi credidissent initio, non exclusæ fuissent gentes. Idem verbum, v. 25.

13 ὑμῖν) *vobis*, non ut vos efferamini, ſed ut Iudaei invitentur.

¶ διακονίαν, *miniſterium*) apoſtolatum in gentibus.

¶ δοξάζω, *glorifico*) Nempe Paulus amplificat gratiam ethnicis datam, ejusque in ipſos Iſraëlitas reciprocandam abundantiam. Et hìc cauſam reddit, cur eam gratiam ſic amplificet.

14 τὴν σάρκα, *carnem*) i. e. fratres. Es. LVIII. 7.

15 γὰρ, *enim*) Particula cum propoſitione connectens tractationem.

¶ ἀποβολὴ, *jactura*) Antitheton, *aſſumtio*: ſed eo ſenſu, ut Deus dicatur *aſſumere* per gratiam; homines, ἀποβάλλεσθαι, *jacturam pati*, ſuâ culpâ. Super *jactura* Iudæorum gentes *aſſumtæ* ſunt & gratiam conſecutæ. v. 30.

¶ πρόσληψις) αὐτῶν. Heſychius: πρόσληψις, γνῶσις. Conf. προσελάβετο, c. XIV. 3. Τίς concludit a minori ad majus. ἀποβολὴ, *jactura*, & πρόσληψις, *aſſumtio*, ſunt contraria: itaque καταλλαγὴ, *reconciliatio*, præmittitur τῇ ζωῇ ἐκ νεκρῶν, *vitæ ex mortuis*, quæ multo plus dicit.

¶ ζωὴ, *vita*) *mundi*. v. 12.

¶ ζωὴ ἐκ νεκρῶν, *vita ex mortuis*) id quod multo majus & optabilius. Senſus: *vita eorum, qui fuerant mortui*. Ez. XXXVII. 3 ſs. ita ἐκ, *ex*, c. VI. 13. 2 Cor. IV. 6. Sermo eſt de vivificatione totius: ut non ſit reſidua maſſa mortua. Totius generis humani ſive mundi converſio comitabitur converſionem Iſraëlis.

16 ἡ ἀπαρχὴ, *primitiæ*) patriarchæ.

¶ ἁγία, *ſanctæ*) Deo dicatæ & acceptabiles. conf. v. 15 cum 1 Tim. IV. 4. 5.

¶ φύραμα, *maſſa*) Num. XV. 20. 21, ἀπαρχὴ φυράματος.

¶ ἡ ῥίζα, *radix*) ſtirps patriarchalis, naturaliter, nec non ut compos circumciſionis & promiſſionis ſpectata. *Wellero*, poſt Origenem, *radix* eſt Chriſtus: *rami*, etiam patriarchæ, ex quibus natæ *primitiæ*.

17 σὺ, *tu*) tu, *Romane*, gentilis.

¶ ἀγριέλαιος, *oleaſter*) calamus *oleaſtri*. Synecdoche δεινή.

¶ ἐν αὐτοῖς) *inter eos*: *eos* non refertur ad τὸ *quidam*, ſed ad *ramos* in univerſum.

¶ συγκοινωνὸς) Sæpe σὺν dicit Paulus de gentibus. Eph. II. 19. 22. III. 6. conf. μετὰ, Rom. XV. 10.

18 μὴ κατακαυχῶ, *noli gloriari contra*) Videant, ne *glorientur contra*, qui negant converſionem Iudæorum.

¶ οὐ σὺ, *non tu*) Subaudi, *ſcito*, *memento*, *non te* &c.

19 ἵνα, *ut*) Hæc particula exprimit vim *gloriationis*. confer autem, *propter vos*, v. 28, & τῷ, v. 31.

20 τῇ ἀπιστίᾳ - τῇ πίστει, *infidelitate-fide*) Neutrum (inquit Paulus) abſolute. nam ſi abſolute, gloriationi locus eſſet, quæ hìc refutatur. *fides*, Dei donum, demiſſos faciens.

¶ ἕστηκας) *hunc ſtatum es adeptus & adhuc tenes*. oppoſitum: *eos*, *qui ceciderunt*. v. 22.

¶ μὴ ὑψηλοφρόνει, ἀλλὰ φοβοῦ) Prov. III. 7, μὴ ἴσθι φρόνιμος παρὰ σεαυτῷ, φοβοῦ δὲ τὸν θεόν.

¶ φοβοῦ, *time*) Timor opponitur non fiduciæ, ſed ſupercilio & ſecuritati.

21 μήπως) repete, φοβοῦ.

¶ φείσεται) Indicativus, particula μήπως quaſi prætermiſſa, magis categorice ſonat. Cum μήπως cel. *Baumgartenius*

us legi mavult φείσηται. At Mart. *Crusius* ἵνα, ὡς, ὅπως, μὴ, aliquando cum indicativo futuro poni docet, Gramm. Gr. Part. II. pag. 867, & præter cetera notat illud *Demosthenis*, ὅπως τὰ παρόντα ἐπανορθωθήσεται. Alia exempla collegit *Blackwallus* in class. sacris, p. 432 ed. Woll. ubi hunc ipsum Pauli locum elegantiæ nomine laudat. Certe oratio magis categorica timorem movet.

22 χρηστότητα καὶ ἀποτομίαν, *bonitatem & severitatem*) Sejugatio gravis.

¶ ἐπιμένῃς, *permanseris*) Est *permanere* in bono, hîc: in malo, v. seq. Illud describitur ex parte Dei; hoc, ex parte hominis. Conf. v. 28. 30 s. Non permansit Romanus in bonitate, invecta operum justitia.

¶ ἐπεὶ, *alioquin*) Fideles possunt deficere & labi.

¶ ἐκκοπήσῃ, *excideris*) ferro. non modo ἐκκλασθήσῃ, *defringeris*, ut illi, manu. כרת LXX ἐκκόπτω. Ier. XLIV. 8. non tamen eo plerunque sensu, quo ἐξολοθρεύω.

23 ἐὰν μὴ, *si non*) Ergo conversio eorum non erit irresistibilis.

¶ δυνατὸς, *potens*) Præcipua objectio esse poterat: quomodo converterentur Iudæi, qui tot seculis id agunt, ut se subducant fidei & oracula V. T. a vero Messia deducant & credentibus eripiant? Respondet Paulus: *potentiam* Deus habet. conf. *potens*, c. XIV. 4. Et hujus potentiæ gloriam, cui nemo gentium obniti potest, ostendet. Magnum igitur opus erit!

¶ πάλιν) *iterum*, non modo minore numero, ut nunc; sed majore, ut antea, quum essent populus Dei.

24 ἀγριελαίου, *oleastro*) Magnum discrimen eorum, qui verbum revelatum vel non habent, vel habent; quantum interest inter oleastrum & oleam.

¶ παρὰ φύσιν) plane *præter naturam*. nam in re hortensi insitio, quæ duas arbores naturæ item diversæ quidem copulat, calamum, quem fructus sequitur, mitem stirpi silvestri committit: Paulus autem calamum oleastri in oleam dicit insitum esse, ut oleæ pinguedinem sequatur.

¶ πόσῳ μᾶλλον, *quanto magis*) Sensim a *posse* venit ad *esse*. Sane incrementum sumit oratio. antea Paulus ex prophetis demonstravit, plures esse malos in Israël, quam bonos: nunc item ex prophetis demonstrat, plures fore bonos, quam malos. Atque hoc ille dum expromit, *mysterium* appellat, aptum ad retundendum fastum gentium, ne putent, partes Iudæorum semper inferiores fore.

25 μυστήριον, *mysterium*) Paulus *mysteria* vocat non semper ea dogmata, quæ fidelibus initio sunt necessaria cognitu: sed arcana, multis etiam fidelibus ignota, donec illis ea, fidei charitatisve causa, re cogente, ex Scripturis antehac obsignatis aperirentur. Conf. 1 Cor. XV. 51. &, in re pari, Eph. III 3. *Mysterium* fuerat vocatio gentium: c. XVI. 25. nunc item *mysterium* est conversio Israëlis. Vtrumque, magna pars illius *mysterii*, quod confirmatur Ap. X. 7. Porro si mysterium est, patienter ferri debent, qui non agnoscunt tam cito; & sperari tempus, quum omnes agnoscent.

¶ φρόνιμοι, *prudentes*) *somniantes*, *ecclesiam Romanam non posse deficere*. Cluverus. Ipsa *mysterii* appellatio fastum lectorum retundit. Hinc repetitur monitum c. XII. 16. quod jam exstat v. 20 not.

¶ ἀπὸ

¶ ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Molliter loquitur. nam οἱ πωρωθέντες, *qui indurati sunt*, erant ut arena maris, v. 7. c. IX. 27. Itaque conversio, quæ non erit *ex parte*, sed *omnis Israëlis*, v. seq. erit longe abundantissima. Atque interea etiam semper aliqui convertuntur: cui rei fideles semper invigilare convenit.

¶ πλήρωμα, *plenitudo*) *supplementum copiosissimum.* antitheton: *ex parte.* Nulla remanebit gens, cui non prædicatum fuerit evangelium in toto orbe; etiamsi magna pars hominum, mala sit mansura.

¶ εἰσέλθῃ, *ingressa fuerit*) Ioh. X. 9. 16. Ingressum hunc multis jam seculis multa sufflaminant, suo tempore perrumpenda, ut plenitudo gentium, pridem vocata, penitus intret: ac tum Israëlis *obduratio* desinet. Ps. CXXVI. 2. 3. *Ad zelum* christianum Paulus *provocat* Israëlitas: idque præsupponit gentes ante Israëlem conversas, & tamen potest per plenam Israëlis conversionem deinde reliqua copia gentium lucrifieri. v. 11. 12. 15. 31. Ez. XXXIX. 7. 21 ss. 27.

26 καὶ οὕτω, *& sic*) Non dicit, *& tunc*, sed majore vi, *& sic*, quo ipso τὸ *tunc* includitur. nempe ipso introitu gentium terminabitur cæcitas Israëlis.

¶ πᾶς ἰσραήλ, *omnis Israël*) Israël gentibus contradistinctus, de quo v. 25. Dicuntur שארית & פליטה respectu eorum, qui periere: sed ipsum *Residuum*, in se copiosum, totum convertetur. Mich. II. 12.

¶ σωθήσεται) Hoc ipsum *Latinus* expressit, *salvus fieret.* non inepte. Sententia hæc inest: *plenitudo gentium intrabit, & sic omnis Israël salvus fiet.* sed ἄχρις οὗ *usque dum* mutavit verbum prius, εἰσελεύσεται, in εἰσέλθῃ, manente altero, σωθήσεται. Talia vide notata ad Marc. III. 27. Sensum expressit Latinus.

¶ ἥξει ἐκ σιὼν - διαθήκη, ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν) Es. LIX. 20. 21. LXX, καὶ ἥξει ἕνεκα σιὼν - διαθήκη, εἶπε Κύριος κτλ. Es. XXVII. 9. LXX, καὶ τοῦτό ἐστιν ἡ εὐλογία αὐτοῦ, ὅταν ἀφέλωμαι τὴν ἁμαρτίαν αὐτοῦ κτλ. Hebr. *& veniet* לציון גואל *Sioni* (ejusque bono) *Redemtor, & revertentibus a* transgressione *in* Iacob. Paulus c. III in descriptione peccati allegarat Psalmum XIV & Esajæ caput LIX potissimum: nunc in descriptione salutis eosdem textus conjungit. ἐκ σιὼν, ait, ut LXX, Ps. XIV. 7. Venit Redemtor (ἐκ) e Sione, & (ל ἕνεκα) bono Sioni. Adventus factus est pridem: fructus ad summa perveniet suo tempore. *Sion* est totum, in bonam partem; *Iacob* h. l. est totum, in partem sequiorem: *revertentes*, sunt pars.

27 αὕτη) *hoc*, de quo v. præc.

¶ παρ' ἐμοῦ, *a me*) Ipse faciet.

¶ διαθήκη, *testamentum*) scil. *tum erit, tum expedietur.*

¶ τὰς ἁμαρτίας) *peccata*, & ortas inde miserias.

28 ἐχθροὶ) *hostes.* Igitur obstinatio Iudæorum non debet allegari in præjudicium conversionis eorundem. Porro dicuntur *hostes*, active; mox, *dilecti*, passive: (utrumque respectu Dei, non modo respectu Pauli:) malum imputandum homini; bonum proficiscitur a Deo. Sic quoque opponuntur inter se misericordia & infidelitas. v. 30 ss.

¶ δι' ὑμᾶς, *propter vos*) v. 31. 12. 15.

29 ἀμεταμέλητα, *quorum non pœnitet*) Axioma vere apostolicum. Absolutum quiddam significatur: nam Deus non in perpetuum cedet infidelitati populi sui. Pœni-

Pœnitudo abſcondita eſt ab oculis Domini. Hos. XIII. 14.

¶ *χαρίσματα*, *dona*) erga Iudæos.

¶ *κλῆσις*, *vocatio*) erga gentes.

30 *καὶ*) Particulam, obelo quondam a me notatam, recepi dudum: & nunc cel. *Baumgartenii* conſenſu delector.

¶ *ἠπειθήσατε*, *increduli fuiſtis*) *Incredulitas* cadit etiam in eos, qui ipſi non audivere verbum Dei; quia tamen primitus id in Patriarchis, Adamo, Noacho, ſuſceperant.

31 *ἠπείθησαν*, *increduli fuerunt*) relicti ſunt infidelitati ſuæ.

¶ *τῷ ὑμετέρῳ*, *veſtra*) Genitivus objecti, uti *τὰ ἐλέη δαυίδ*. 2 Chron. VI. 42. רצון עמך Ps. CVI. 4.

¶ *ἐλέει*, *miſericordia*) Conſtr. cum *ἐλεηθῶσι*, *miſericordiam conſequerentur*; nam *ἵνα*, *ut*, ſæpe tranſponitur: & verſu 30 *incredulitas* Iudæorum præcedit *miſericordiam* gentium: quare verſu 31 *miſericordia* gentium non præcedit *incredulitatem* Iudæorum eandem. Dupliciter me h. l. reprehendit cel. *Baumgartenius*: primum, quod diverſitatem conſtructionis ſive interpunctionis ad variantes lectiones retulerim. Reſp. Magni ſane momenti eſt interpunctio, & in vera interpunctione probanda, falſaque removenda, operam meam haud infructuoſam eſſe confido. Porro interpunctionum accentuumque conſideratio locum utique *inter* varias lectiones habet; quo utrumque loco ipſe cel *Baumgartenius* tractat: interpunctio autem & accentus varians utrum *lectionis variantis* an alio nomine appelletur, nil intereſt; dummodo verba ipſa, ac non accentus & interpunctiones ab apoſtolis repetas. Deinde negat, *Chryſoſtomi* explicationem conſtructione hac, *τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει ἵνα κτλ.* contineri. Verba hæc ſunt, *ἵνα σωθῆτε, ὥστε αὐτοὺς ἐπισπάσασθαι τῷ ζήλῳ μένοντες.*

¶ *ἐλεηθῶσι*, *miſericordiam conſequerentur*) miſericordiam eam, quæ fidem antecedit, nec niſi per fidem, qua retractatur *ἀπείθεια*, *incredulitas*, agnoſcitur & accipitur.

32 *συνέκλεισε*) *ſimul concluſit*, Iudæos & gentes. conf. Gal. III. 22 not. Phraſis LXX Int. *εἰς θάνατον συνέκλεισε*. Ps. LXXVIII. 50.

¶ *εἰς ἀπείθειαν*, *in incredulitatem*) Eph. II. 2. Qui vim *incredulitatis* experti ſunt, tandem purius ſe ad fidem recipiunt.

¶ *ἵνα*) *ut*. Res ipſa efficietur.

¶ *τοὺς πάντας*) *univerſos*, cunctos. conf. v. 30. 31.

¶ *ἐλεήσῃ*, *miſereretur*) Miſericordia Ejus ab illis agnita: v. 6. fide eis ab Ipſo donata.

33 *ὦ βάθος*, *o profunditas*) Paulus cap. IX quaſi in freto navigarat; nunc, in oceano. *profunditas divitiarum* deſcribitur v. 35, & reſpicit ad c. IX. 23. X. 12. (quare non debet in epitheton reſolvi:) *profunditas ſapientiæ*, v. 34: *profunditas cognitionis*, v. 34. Conf. de divitiis & ſapientia, Eph. III. 8 not. & Ap. V. 12. Dignæ ſunt obſervatu & collectu differentiæ vocum biblicarum. *Sapientia* dirigit omnia ad finem optimum: *cognitio* novit finem illum & exitum.

¶ *ὡς*, *quam*) Nemo ſcrutatur, nemo perveſtigat, niſi Ipſe. Hic & v. 34 ſ. eſt chiaſmus, coll. anteced. & conſeq. *Profunditas* deſcribitur altera parte verſus 33. *Cognitio* ipſa, ut diximus, v. 34, *quis enim*-: *ſapientia* ipſa *aut quis*-: *divitiæ* ipſæ, v. 35.

¶ *τὰ κρίματα*, *judicia*) circa infideles.

¶ *αἱ ὁδοὶ, viæ*) circa fideles. Gradatio. Viæ ſunt quaſi in plano; judicia, profundiora. ne vias quidem perveſtigamus.

34 *τίς γὰρ-ἐγένετο*) Es XL. 13 LXX, *τίς ἔγνω-καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος ἐγένετο*; *Quis*? i. e. nemo; niſi ipſe.

¶ *γὰρ, enim*) Sequitur expreſſior ſcripturæ allegatio. In dogmatibus probandis adhibetur formula, *ſcriptum eſt*: aliis in locis ſæpe ea prætermittitur. c. XII. 20.

¶ *νοῦν Κυρίου, mentem Domini*) Eſajas: את רוח יהוה *Spiritum Iehovah*. Paulus ponit verſionem τῶν LXX. Ceteroqui non ſunt ſynonyma רוח & νοῦς. Optima autem eſt conſequentia: nemo capit *Spiritum*: ergo nemo capit mentem ſive ſenſum Domini. Implicitus eſt ad S S. Trinitatem reſpectus. confer, ad *τὸ εἰς αὐτὸν* v. 36, Eſ. XXXIV. 16 fin.

¶ *σύμβουλος*) Non modo neminem fuiſſe *σύμβουλον*, dicit Paulus, ſed ne nunc quidem eſſe poſſe. *σύμβουλος* autem eſt vel *particeps conſilii*, vel certe *conſcius*. nam modo dixit: *quis enim novit mentem Domini*? Et tamen multi in diſceptationibus, v. gr. de ortu mali, quæ multo profundiores œconomiæ divinæ receſſus tangunt, quam hæc, quæ inter v. 32 & 33 ab apoſtolo religioſe abrumpitur, (multum enim intereſt inter lapſum multorum angelorum totiusque generis humani, & inter caſum Iſraëlitarum,) perinde ſe jactant, ac ſi non modo conſiliarii Domini, ſed etiam quæſitores, patroni, vel judices eſſent. Scriptura ubique ſubſiſtit in eo, quod Dominus voluit, & dixit, & fecit: rationes rerum univerſalium ſingulariumve non pandit: de iis, quæ noſtram ſuperant infantiam, ad æternitatem remittit fideles, 1 Cor. XIII. 9 ſs. Ceteros, importunos ſcrutatores, torquebit & uret ſciendi ſitis, in æternum.

35 *ἢ τίς κτλ.*) Hæc verba, apud LXX, Es. cap. cit. v. 14, alii habent; alii non habent. at Iob XLI, 2 Hebr. & Vulg. ita habent: *Quis ante dedit mihi, ut reddam ei? Omnia quæ ſub cælo ſunt, mea ſunt.*

36 *ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν, ex Eo & per Eum & in Eum*) Denotatur Origo & Curſus & Terminus rerum omnium. conf. 1 Cor. VIII. 6.

¶ *ἡ δόξα, gloria*) Divitiarum, Sapientiæ, Cognitionis.

¶ *ἀμήν· amen*) Verbum finale, in quod affectus apoſtoli, quum ad ſuprema venit, deſinit.

CAP. XII.

1 Παρακαλῶ, *hortor*) Moſes jubet: apoſtolus hortatur. Solet Paulus hortationes ponere dogmatibus antea tractatis congruentes. Eph. IV. coll. cap. III. Sic h. l. uſus generalis ex tota tractatione continetur v. 1. 2, ut allegationes ſtatim ſubſequentes demonſtrant. Vſus ſpeciales, a v. 3 usque ad concluſionem epiſtolæ, oſtendimus ad cap. I. 16.

¶ *διὰ τῶν οἰκτιρμῶν, per miſerationes*) Totum noëma derivatur ex cap. I-V. vocabulum fluit ex antitheto *iræ*, c. I. 18. nam innuitur hoc loco tota œconomia gratiæ ſive miſericordiæ, ab ira nos eximens, & *gentes* inprimis ad officium excitans. c XV. 9. Qui *miſericordia* Dei recte movetur, in omnem Dei *voluntatem* ingreditur.

¶ *παραστῆσαι, ſiſtere*) In tanto officiorum catalogo Paulus nil earum rerum habet, quæ hodie apud Romanenſes fere utramque paginam faciunt. *παραστῆσαι*, repetitur ex c. VI. 13. 16. 19. *ſiſtere.* Oblatio *viva ſiſtitur*; non mactatur.

¶ *σώ-*

¶ σώματα, *corpora*) Antitheton ad nefarium *corporum* abusum apud gentes. c. I. 24. Sequuntur enim mox plura antitheta, ejusdem capitis respectu. Corpus plerunque impedit animam: corpus Deo siste; anima non deerit. c. VI. 12. Vid etiam cap. VII. 4. Hebr. X. 5. Vice versa, *anima* magistratui subjecta, etiam corpore parebit. c. XIII. 1.

¶ σώματα, λατρείαν, *corpora, cultum*) Appositio metonymica, corpus & animam innuens.

¶ θυσίαν, *victimam*) peccato mortificato. conf. de hoc sacrificio, c. XV. 16.

¶ ζῶσαν, *viventem*) ea vita, de qua cap. I. 17. VI. 4 ss. Abominabile est, cadaver offerre.

¶ ἁγίαν, *sanctam*) qualem postulat *sancta* lex. c. VII. 12.

¶ εὐάρεστον, *bene placentem*) cap. VIII, maxime v. 8.

¶ τῷ θεῷ, *Deo*) Constr. cum παραστῆσαι, *sistere*.

¶ λογικὴν, *rationalem*) sincerum, (1 Petr. II. 2.) respectu intellectus & voluntatis. congruit verbum δοκιμάζειν, v. 2. Φρονεῖν κτλ. v. 3. Gentium λατρεία, ἄλογ☉. c. I. 18 seqq. 25. Iudæorum confidentia, ἄλογος, c. II. 3. at Christianus omnia recte reputat, & ex beneficio Dei miserentis colligit officium suum. Verbo illi, quod sæpe ponit, λογίζεσθαι, c. III. 28. VI. 11. VIII. 18, nunc respondet epitheton: λογικὸν γάλα, 1 Petr. I. c. est periphrasis *verbi* ipsius, *Lac verbi*: hic vero λατρείας *cultûs* epitheton est λογικὴ, *rationalis*. Ἄδολον dicit Petrus: *Verbum* est sincerum, & *cultus* ex verbo est sincerus.

2 μὴ συσχηματίζεσθε· ἀλλὰ μεταμορφοῦσθε) μορφὴ, *forma*, penitius & perfectius quiddam notat, quam σχῆμα, *habitus*. conf. Phil. II. 6. 8. III. 21. A *forma* interna non debet abludere *habitus* sanctorum externus.

¶ αἰῶνι, *seculo*) quod totum, neglecta *Dei voluntate*, suitatem sequitur.

¶ δοκιμάζειν, *probare*) Hoc quoque pertinet ad illam μορφὴν *formam* novam. Antitheton, c. I. 28.

¶ καὶ τέλειον, & *perfectam*) Qui oblationem *vivam*, *sanctam*, *bene placentem* sistit, noscit voluntatem Dei *bonam*, viva & sancta requirentem, *beneplacentem*, &, cum profectu fidelium, *perfectam*.

3 λέγω) Flacius: *edico*. Hoc verbum hortationi subsequenti moratæ vim addit imperativi.

¶ γὰρ, *enim*) Docet, quid Voluntas Dei velit.

¶ διὰ τῆς χάριτ☉, *per gratiam*) Ipse Paulus exemplum præbet σωφροσύνης, quam commendat: ne videatur temere hac formula, λέγω, *edico*, qua solus Christus absolute uti potuit, aliis tam ardua præscribere. conf. v. 6.

¶ ὄντι) cuilibet, *qui est inter vos*, vestri ordinis, fidelis.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Multa erant, cur Romani se viderentur efferre posse, & postea se extulerunt.

¶ δεῖ) *oportet*, pro veritate & officio.

¶ Φρονεῖν) *sentire*, & inde *agere*.

¶ εἰς) Particula limitat.

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) Nemo debet se unum pro norma habere, ad quam ceteros exigat, & putare, ceteros plane debere tales esse, & idem & eodem modo agere, atque ipsum.

¶ ὡς) *sicut*, non plus, v. 5, sed nec minus. v. 6 s. ideo δὲ, *autem*, adhibetur v. 6.

¶ *μέτρον*, *mensuram*) Et fides & fidei mensura est donum Dei.

¶ *πίστεως*, *fidei*) *ex qua reliqua manant dona*: (Cluverus:) & quidem dona sanctificantia & administrantia. Omnium fons est fides, &, in ipso usu, norma *fidei*, de qua tractatum capite I & seqq.

5 *ὁ δὲ καθεὶς*) Vid. Marc. XIV. 19 not.

¶ *μέλη*, *membra*) Eph. IV. 25.

6 *ἔχοντες*, *habentes*) Hoc quoque pendet ab *ἐσμὲν* est enim apodosis ad v. 4 fin. *ἐσμὲν* autem notat *sumus*, simulque vergit ad lenem hortationem, uti Gal. IV. 28 not. Inde in singulis partibus hujus enumerationis debet subaudiri imperativus. coll. v. 14. sed ἦθος est, quod Paulus imperativum non sæpe exprimit, v. 3 semel præmissum.

¶ *χαρίσματα*, *dona*) Hæc sunt *διάφορα*, *diversa*: *χάρις*, *gratia*, una.

¶ *προφητείαν*, *prophetiam*) Hæc princeps charismatum. vid. Act. II. 17. 18. XI. 27. XIII. 1. XV. 32. XIX. 6. XXI. 9. 10. 1 Cor. XI. 4 f. XII seqq. Eph. II. 20. III. 5. IV. 11. 1 Thess. V. 20. 1 Tim. I. 18. IV. 14. Ap. I. 3 &c. quibus locis collatis, patet, prophetiam esse charisma, quo mysteria cœlestia; interdum etiam res futuræ, proferuntur in notitiam hominum, fidelium præsertim, cum explicatione prophetiarum scripturæ, quæ per communes interpretandi regulas non posset elici. Non autem adduntur, in hac tam copiosa epistola, cetera, de quibus ad Corinthios: vid. c. I. 11. & 1 Cor. IX. 2 nott.

¶ *κατὰ*, *secundum*) Repete, *habentes*, scil. *donum*, *prophetiam*. & sic deinceps. Sic modo, *secundum gratiam*. Ut homini datur, sic homo debet administrare.

¶ *τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως*, *analogiam fidei*) Id est, *ut Deus distribuit* (prophetæ cuique) *mensuram fidei*. v. 3: nam ibi jam hoc attigit Paulus, & eò, interjectis aliis, redit. Etiam 1 Cor. XII. 9. 10. XIII. 2 *prophetia* & *fides* arcte connectuntur. Petrus 1 ep. IV. 11 eadem de re, ΩΣ *λόγια θεοῦ*, *tanquam eloquia Dei*. Tantundem est, ut si Paulus diceret: *sive prophetiam*, *in prophetia*, coll. seqq. ne extra fidem & ultra eam feratur, neve quis ex suo corde prophetet, ultra id quod vidit; ac rursum, ne celet sepeliatve veritatem: quantum vidit & novit & credit, tantum eloquatur. vid. Col. II. 18. Ap. I. 2. Exemplum talis analogiæ ipse præbet 1 Cor. VII. 25. Erasmus: *IVXTA PROPORTIONEM ut intelligas*, *hoc esse majora dona*, *quo fides tua fuerit integrior*. sic quoque Corn. a Lapide, Piscator, Petrus Martyr. Basilius M. de Spiritu sancto: *Omnia implet virtute*, *solum autem digni eum accipere possunt*: *neque uno μέτρῳ modo accipitur*, *sed κατὰ ἀναλογίαν τῆς πίστεως*, *ad analogiam fidei distribuit operationem*. cap. IX Chrysostomus: *quanquam enim gratia est*, *tamen non simpliciter effunditur*: *sed τὰ μέτρα modos ab iis*, *qui accipiunt*, *sumens*, in tantum *influit*, in quantum *invenerit vas* fidei *sibi oblatum*. Copiose de hoc loco agit *Lichtscheid* in Tr. Germ. *vom ewigen evangelio*, pag. 60 ss. Ut Paulo hic, ita Marco Eremitæ unum idemque est *μέτρον*, *modus*, & *ἀναλογία*, *analogia*, lib. *περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιοῦσθαι*, paulo post medium: *verum* (negotiorum, rerum agendarum) *notitia secundum analogiam exercitii præceptorum obtingit*: *veritatis autem* (doctrinæ salvificæ) *cognitio*, *secundum mensuram fidei in Christum*. idemque sæpe ita vocabulo *analogia* utitur. Apud Paulum tamen vox *μέτρον* magis limitat, ad modestiam, ad vitandum

dum excessum: *ἀναλογία* dicit quiddam abundantius, (collatis iis quæ sequuntur,) ad vitandum defectum. Omnino in fide, quæ creditur, (sic enim vocant Theologi) mirabili analogia congruunt inter se omnia capita; & quivis articulus, de quo quæstio incidit, ad articulos jam firmiter cognitos dijudicari, ad Dictum scripturæ liquido explicatum interpretatio ceterorum exigi debet. Estque hæc analogia ipsius scripturæ & fidei, quæ creditur. Sed neque omnia cognoscit unusquisque; neque pari omnia, quæ cognoscit, firmitate cognoscit: quæ autem firmiter cognoscit, hæc ille tenet ea ipsa fide, qua creditur; quare & ipse in prophetando, omnia ad analogiam fidei, qua credit, & ceteri in audiendo, ad analogiam fidei, qua credunt, dijudicare debent. 1 Cor. XIV. 29, 37. Hebr. XIII. 8. 9. 1 Ioh. II. 20 seqq.

7 ¶ *εἴτε, sive*) Ploce triplex: *Age*, quod *agis*, ut res nomen suum tueatur. Coh. IX. 10. Eadem ratio sententiarum subsequentium.

8 *μεταδιδοὺς) διδόναι, dare: μεταδιδόναι, participare*, ut se non plane exuat, qui dat.

¶ *ἐν ἁπλότητι*) uti Deus dat: Iac. I. 5. *simpliciter*, abundanter. 2 Cor. VIII. 2.

¶ *ὁ προϊστάμενος) qui* alios *curat* & in clientela habet.

¶ *ἐν σπουδῇ, in studio*) Hujus verbi vis late patet. v. 11. 2 Cor. VII. 11 not.

9 *ἡ ἀγάπη, amor*) De fide egit a v. 3. nunc de amore. Versus 9, 10, 11 respiciunt caput VII. versus 12 respicit caput VIII. versus 13 respicit caput IX seqq. de communione fidelium Iudæorum & Græcorum. Versus decimi sexti comma tertium iteratur ex c. XI. 25.

¶ *ἀποστυγοῦντες-κολλώμενοι, aversantes-adhærentes*) & animo & ejus declaratione, etiam cum periculo & invidia. Explanatur *τὸ ἀνυπόκριτον, non simulatus. Labia mea ODERINT malitiam.* Prov. VIII. 7. Hoc recte annectitur *amori*. 1 Cor. XIII. 6. Verba valde emphatica. Odio mali qui vacat, non amat vere bonum. Ab hoc loco per paria sententiarum incedit oratio.

10 *φιλόστοργοι, benigni*) *στοργὴ, amor* spiritualis *fratrum.*

¶ *προηγούμενοι, prævenientes*) si non semper gestu & factis, at certe semper animi judicio. id fiet, si alterius bona, & tua vitia potius contemplere. Virtutes homileticæ sanctorum. Talmudici: *Quisquis noverit, quod proximus suus consueverit ipsum salutare, præveniat illum salutando.*

11 *τῇ σπουδῇ-τῷ πνεύματι, studio-spiritu*) Sic instruitur vita externa sive activa, & interna sive contemplativa.

¶ *τῷ κυρίῳ δουλεύοντες, Domino servientes*) Christo, & Deo, servire debemus. v. 1. c. VII. 6. XIV. 18. XVI. 18. Act. XX. 19. Phil. III. 3. Ps. II. 11, ubi *servire* & *gaudere* parallela sunt, ut h. l.

12 *ἐλπίδι, spe*) Hactenus de fide & amore: nunc etiam de spe. coll. c. V & VIII. Deinde de officiis erga alios, sanctos, v. 13. persecutores, v. 14, amicos, alienos, inimicos, v. 15 ss.

¶ *χαίροντες, gaudentes*) Gaudium verum non modo est affectus & beneficium, sed etiam officium christianum. v. 15. Summa Dei comitas: vult, nos gaudere, & gaudio vitam nostram spiritualem exerceri.

13 ταῖς χρείαις) τῇ θλίψει. Phil. IV. 14. Romæ inprimis magna erat occasio. Memorabile est, Paulum, ubi expresse de officiis e communione sanctorum fluentibus agit, nil tamen de defunctis usquam ponere.

¶ διώκοντες, *sectantes*) ut hospites non modo admittatis, sed quæratis.

14 διώκοντας, *persequentes*) Christi causa.

¶ καὶ μὴ καταρᾶσθε, *neque maledicite*) ne animo quidem.

15 χαίρειν, *gaudere*) Infinitivus pro imperativo, Græcis non infrequens, & hîc moratus. Subaudi*tur* *hortor* ex v. 1. Fletui proprie opponitur *risus*: sed hoc loco (uti 1 Cor. VII. 30.) *gaudium* dicitur, non *risus*, qui Christianis in mundo minus convenit.

16 τοῖς ταπεινοῖς, *humilibus*) Neutrum. præcedit enim, *alta*.

¶ συναπαγόμενοι, *una abducti*) Verbum medium, quo *voluntaria* συγκατάβασις *condescendentia* notatur. qui humilis est, eum superbi putant auferri: sed sic auferri bonum est. sic David ablatus est.

¶ μὴ γίνεσθε Φρόνιμοι παρ' ἑαυτοῖς) Prov. III. 7. LXX, μὴ ἴσθι Φρόνιμος παρὰ σεαυτῷ.

17 προνοούμενοι καλὰ ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων) Prov. cap. cit. v. 4. LXX, προνοοῦ καλὰ ἐνώπιον Κυρίου καὶ ἀνθρώπων.

¶ καλὰ, *pulcra*) Gemma non solum debet esse gemma, sed etiam bene sedere in annulo, ut splendor occurrat in oculos.

¶ πάντων, *omnibus*) Nam multi sunt suspicaces & iniqui. vid. v. seq.

18 εἰ, *si*) *Si pote*, conditionem facit, & potest construi hoc cum versu 17, quatenus sæpe bonæ actiones, præsertim si circumspectio desit, minus bonæ videri possunt nonnullis. τὸ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*, limitat. nam, per *alios*, non semper est *possibile*.

¶ μετὰ πάντων ἀνθρώπων, *cum omnibus hominibus*) quorum maximus Romæ confluxus. Nemo homo ita ferus est, ut non erga quosdam humanus sit: atqui erga omnes pacati, lenes, mites esse debemus. Phil. IV. 5. 2 Tim. II 24. Tit. III. 2.

¶ εἰρηνεύοντες, *pacem habentes*) c. XIV. 17. 19.

19 ἀγαπητοὶ, *dilecti*) Hac appellatione mitigat iratos: eamque sæpe adhibet in adhortationibus ex sensu gratiæ divinæ erga hortantem & erga hortandos fluentibus. conf. v. 1.

¶ δότε τόπον, *date locum*) Qui se ipse ulciscitur, in ea, quæ sunt iræ Dei, involat.

¶ τῇ ὀργῇ) *iræ* illi, de qua in scripturis tam multa dicuntur; id est, iræ Dei, quæ sola justa est, & sola meretur ira dici. Ellipsis religiosa. 2 Chron. XXIV. 18.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) scil. *esto*. Deut. XXXII. 35: ἡμέρᾳ ἐκδικήσεως ἀνταποδώσω.

¶ ἐκδίκησις, *ultio*) Intulit hinc Paulus: *non vos ipsos ulciscentes*. ἐκδικεῖν, *jure exigere*, exsequi totam litem.

¶ ἐγὼ ἀνταποδώσω, *ego reddam*) i. e. hoc mihi relinquite.

¶ λέγει κύριος, *dicit Dominus*) Formula prophetica: qua non usi sunt apostoli, nisi in citandis prophetis. quia alia ratio theopnevstiæ est in prophetis, alia in apostolis.

20 ἐὰν οὖν πεινᾷ - ψώμιζε - αὐτοῦ) LXX. Prov. XXV. 21 f. ἐὰν πεινᾷ-τρέφε-αὐτοῦ, ὁ δὲ κύριος ΑΝΤΑΠΟΔΩΣΕΙ σοι ἀγαθά. Formu-

Formulam *scriptum est* magis adhibuere apostoli ad dogmata, quam ad mores.

¶ ἐχθρὸς, *hostis*) Id inprimis valet de hoste acerbo & vehementi.

¶ ψώμιζε, *ciba*) manu tua. Sic LXX, 2 Sam. XIII. 5. Sic vel ferreus hostis mitigabitur.

¶ ἄνθρακας πυρὸς, *carbones ignis*) Omnis vindictæ finis est, ut hostem pœniteat sui: ut hostis se tradat in potestatem ultoris. Vtrumque facillime consequetur, qui hostem benigne tractaverit. Vtrumque describitur hac phrasi insigni. *urit* enim quam maxime pœnitudo illa. 4 Esr. XVI. 54. & hostis fit ultoris proprius libenter. habebis illum ad nutum.

¶ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, *super caput ejus*) id est, super ipsum, totum, ea quidem parte, qua maxime sentiet.

21 μὴ νικῶ, *ne vincaris*) νικῶ, medium. Quos mundus victores putat, revera vincuntur.

¶ κακοῦ) a *malo*, hostis tui, & naturæ tuæ.

¶ νίκα, *vince*) Fortis est, qui ferre potest.

¶ ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακὸν, *bono malum*) Sic quoque c. XIII. 3 f. unde amœna connexio.

CAP. XIII.

1 Πᾶσα, *omnis*) Ad Romanos, quorum urbs erat sedes imperii, copiosissime scribitur de magistratu: idque vim habet apologiæ publicæ pro religione christiana. Quæ etiam caussa esse potuit, cur Paulus in hac tam longa epistola, nonnisi semel, & quidem post hanc demum ipsam apologiam, appellationem *regni Dei*, alias tam solennem, adhibeat. c. XIV. 17. nam pro *regno*, *gloriam* appellat. conf. tamen Act. XXVIII. 31 not. Nemo mortalium non debet esse sub magistratu; pœnas daturus, si malum fecerit. v. 4.

¶ ψυχὴ, *anima*) Corpora Deo sistenda dixit c. XII. 1, animas præsupponens: nunc *animas* magistratui subditas esse vult. *Anima* est, quæ vel bene vel male operatur, c. II. 9, & mali operis formido sunt imperantes. Nobilitas hominis, non tollit obsequium.

¶ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις) ἐξουσία ab ἔξεστι, ὑπερέχω ab ἔχω· *esse* prius est, quam *habere*. ὑπερεχούσαις continet ætiologiam. 1 Petr. II. 13. Gall. *Souverain.*

¶ ὑποτασσέσθω) Antitheton, ἀντιτασσόμενος, v. 2. Conjugata, τεταγμέναι, διαταγή. *subjicitor*: monitum, Iudæis inprimis necessarium.

¶ ἐξουσία, *potestas*) ἐξουσία dicit munus magistratûs in abstracto: αἱ δὲ ἐξουσίαι, v. 2, *imperantes*, in concreto. ideo δὲ ἐπιτατικὸν interjicitur. Illa facilius agnoscitur esse a Deo, quam hæ. De utrisque affirmat apostolus. Omnes a Deo sunt, qui generatim omnes instituit, & singulas sua providentia constituit.

¶ εἰ μὴ ἀπὸ) In margine prætuli ὑπό. Cel. *Baumgartenius* ait, accuratius perpendi esse digna, quæ *Whitbius* pro ἀπὸ disserat. *Whitbius* versiones frustra citat: *Chrysostomus* ἀπὸ in suis, ὑπὸ in Pauli sæpius verbis ponit. Supersunt *Orig. Theod. Oec. Theophyl.* Sed ὑπὸ habet etiam *Seidelianus.*

2 διαταγῇ, *ordinationi*) Abstractum, quo concretum connotatur. Sic 1 Petr. II. 13 κτίσις, *creatura*, abstractum, simul complectitur v. gr. *regem* in concreto.

¶ ἀνθέστηκεν) Præteritum: id est, *eo ipso resistit.*

¶ κρί-

¶ *κρίμα*) *judicium* divinum, per magistratum.

¶ *λήψονται*, *sument*) Dum potestatem alienam *sumunt*, sua sponte judicium *sument*. Mimesis.

3 *οὐκ-ἀγαθῶν*, *non-bonorum*) Id tractatur mox, *vis-in bonum*.

¶ *κακῶν*, *malorum*) Id tractatur v. 4. *si-patranti*. Mala patrant inprimis etiam rebelles. Sic *enim*, initio versus, propriam vim retinet.

¶ *θέλεις*, *vis*) Omnes quodammodo *volunt*, sed non perinde se gerunt.

¶ *μὴ φοβεῖσθαι*, *non timere*) Alius timor præcedit malas actiones, & ab iis deterret: hic manet. v. 7. alius sequitur malas actiones: & ab hoc timore liberi sunt, qui bene agunt.

¶ *ἔπαινον*, *laudem*) 1 Petr. II. 14. cum præmio. conf. 1 Cor. IV. 5.

4 *θεοῦ γὰρ*, *Dei enim*) Anaphora. Divinæ providentiæ vestigium, quod etiam mali in magistratu constituti bona fovent, mala ulciscuntur.

¶ *σοὶ*, *tibi*) Elegantissime hoc ponitur, *tibi*, de bene agente: at de male agente, indefinite *τῷ* dicitur.

¶ *εἰς*) *quod attinet* ad bonum, utile.

¶ *τὸ κακὸν*, *malum*) *Bonum* huic *malo* oppositum notatur v. 3, non v. 4.

¶ *φορεῖ*) *gestat*, non modo *φέρει*, *gerit*: ex divino instituto.

5 *ἀνάγκη*) Hoc in *aliquot mss.* deesse notat cel. *Baumgartenius*. Non nisi in græco latinis deest: qui ubi nullos codices Græcos consentientes habent (uti etiam accidit c. I. 19.) indigni sunt nomine *manuscriptorum*. Hoc non contentionis causa moneo; sed quia eum de N. T. Græco bene mereri perspectum habeo, qui bilinguium codicum auctoritatem quovis loco imminuit.

¶ *διὰ τὴν ὀργὴν*, *propter iram*) quæ male agenti imminet. v. 4. Patet hinc altera connexio hujus capitis cum præcedenti, ubi vide v. 19, *iræ*.

¶ *διὰ τὴν συνείδησιν*, *propter conscientiam*) quæ bonæ actionis laudem exspectat a ministro Dei. v. 3.

6 *λειτουργοὶ*, *ministri*) Iisdem appellationibus *ministerium* & *magistratus* ornantur. sic v. 4, *διάκονος* Conf. Es. XLIV. 28. Ier. XXV. 9.

¶ *προσκαρτεροῦντες*, *perseverantes*) Vtinam id omnes recte facerent.

7 *ὀφειλὰς*) *debita*.

¶ *τῷ*) Concisa locutio, uti 2 Cor. VIII. 15 not.

¶ *φόρον*, *τέλος*) in re. *φόρος*, genus: *τέλος*, species.

¶ *φόβον*, *τιμὴν*, *timorem*, *honorem*) animo & verbis gestibusque. *φόβος*, *respect*, major *honoris* gradus.

8 *μηδενὶ*, *nemini*) Ab officiis erga magistratus transit ad officia generalia, *mutua*.

¶ *ὀφείλετε*, *debete*) Incipit nova pars adhortationis.

¶ *ἀγαπᾶν*, *amare*) Debitum immortale. Cant. VIII. 7 fin. Si amabitis, nil debebitis. nam amor implet legem. Amare, libertas est.

9 *οὐ μοιχεύσεις*, *non committes adulterium*) Paulus liberiore ordine præcepta recenset.

¶ *οὐ ψευδομαρτυρήσεις*) Hoc a Paulo repositum esse, ego non arbitrabar: arbitratur autem, *Whitbium* conferri *oportere* scribens, cel. *Baumgartenius*. Allegatur a *Whitbio* Iren. l. 4. c. 26. Moveret me *Irenæus*, nisi is incisum hoc liquido non

ex

ex Paulo, sed ex Evangelista produceret. Alii patres in hac enumeratione, ut fit, aliud & aliud incisum omittunt: sed hoc inciso non temere tam frequentes carent. Non legit *Augustinus* in epist. ad Hieron. T. 2 Op. Hier. f. 140 D. Ipse *Hieronymus* homil. 1 in Cant. f. 84 D. quanquam textus hoc incisum refert, tamen in subsequenti tractatione id transilit: *poteritne adulterium, homicidium, furtum committere, aut concupiscere aliena?* &c. Ad codd. mss. id omittentes accedit *Seidelianus* Græcus, & Latinus *Schelbornianus* manu prima.

¶ εἴ τις ἑτέρα, *si quod aliud*) v. gr. *bonora patrem*.

¶ ἐντολῇ) ἐντολή, *præceptum*, pars: νόμος, *lex*, totum.

¶ λόγῳ, *sermone*) brevi, facili.

¶ ἀνακεφαλαιοῦται) *summatim continetur*; ita, ut etiamsi de præceptis specialibus non cogites, tamen nil cuiquam eorum contrarium committas, amore præditus. conf. *impletur*, Gal. V. 14. item, *pendet*, Matth. XXII. 40.

¶ ὡς σεαυτόν.) Sic *Seidelianus* cum aliis. Alii, ὡς ἑαυτόν. approbante cel. *Baumgartenio*. Ego sigma unum pro duobus scriptum censueram. Qui morem librariorum norunt, facile assentientur. Exempla dedi in Appar. crit. p. 383.

10 κακὸν οὐκ, *malum non*) Pleraque autem officia in negativo consistunt, aut certe, ubi nemo læditur, officia positiva sua sponte & cum voluptate peraguntur. Ubi verus est amor, ibi non committitur adulterium, furtum, mendacium, cupiditas. v. 9.

11 καὶ τοῦτο, *& hoc*) sc. agite, ea, quæ a c. XII. 1 s. maximeque a. c. XIII. 8 exstant.

¶ καιρὸν) *tempus*, gratiæ plenum. c. V. 6. III. 26. 2 Cor. VI. 2.

¶ ὥρα, *hora*) sc. *est*. Arctum temporis spatium definit. *horæ* ratio habetur ad surgendum.

¶ ἤδη, *jam*) sine mora. mox, νῦν, *in præsenti*.

¶ ἐξ ὕπνου, *ex somno*) Dilucescit, quum homo fidem accipit: & tum somnus cedit. Surgendum igitur, ambulandum, opus faciendum, ne somnus iterum obrepat. Paraclesis evangelica semper PLUS ULTRA tendit: & præsentis status vetustatem præsupponit in comparatione ad ea, quæ sequi debent, noviora, Salutis propinquitati respondentia.

¶ ἡμῶν) Constr. cum ἐγγύς, quod continetur in ἐγγύτερον, potius quam cum σωτηρία· namque semper alias aut *salus Dei* dicitur, aut *salus* absolute, non *salus nostra*. conf. de hac *propinquitate salutis*, Gal. III. 3. V. 7. Utroque loco supponit apostolus, cursum Christiani semel cœptum subinde amplius progredi & propius ad metam pervenire. Pridem scripserat Paulus ad Thessalonicenses utramque epistolam. ergo quum de propinquitate salutis scripsit, considerate scripsit. conf. 1 Thess. IV. 15 not. Observa: alibi dicit, nos saluti esse propinquos, Hebr. VI. 9, at hîc, salutem, tanquam diem, nobis esse propinquam. Qui bene cœpit, non debet deficere prope metam, sed proficere.

¶ ἡ σωτηρία) *Salus*, in adventu Domini consummanda, quæ est meta spei, c. VIII. 24. & finis fidei, 1 Petr. I. 9. Mentio *salutis* repetitur ex cap. V & VIII.

¶ ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν) *quam* tum, *quum* initio *credere cœpimus*, & viam c. I-IV descriptam ingressi sumus. sic, πιστεύειν, *fidem suscipere*, Act. IV. 4. 32, & passim.

12 ἡ νὺξ) *nox* vitæ hujus caliginosæ, προέκοψεν, *ad summa venit: dies* salutis

 plenæ

plenæ appropinquavit, dies Christi, dies novissimus, Hebr. X. 25. cujus diluculum est totum hoc tempus interjectum inter utrumque adventum Domini. Loquitur Paulus, ut ad expergiscentes, qui non statim capiunt confinium noctis & diei. Qui pridem expergefactus est, ipse novit, quota hora sit. Sed cui demum dici debet, non amplius nox est, dies appropinquavit, is intelligitur spectari ut talis, qui nunc demum expergiscitur.

¶ ἔργα, *opera*) quæ vel jacentes patrant: *armorum* nomine indigna. conf. Gal. V. 19 not. Accedit, quod *opera* ab internis veniunt: *arma* aliunde suppeditantur. nox ne vestes quidem habet; dies, etiam arma.

¶ ὅπλα, *arma*) Hoc repetitur ex cap. VI. *arma*, quæ expeditos decent; ut thoracem & galeam. 1 Thess. V. 8.

13 εὐσχημόνως) *bono amictu.*

¶ κώμοις καὶ μέθαις, *comessationibus & ebrietatibus*) in nosmet ipsos. κῶμος, *comessatio*, convivium lascivum, cum saltatione & vario tumultu. Sap. XIV. 23. 2 Macc. VI. 4.

¶ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, *cubilibus & lasciviis*) cum aliis.

¶ ἔριδι καὶ ζήλῳ, *contentione & æmulatione*) contra alios. In v. 13. 14 est chiasmus: α *non comessationibus* - β *non contentione & æmulatione*: γ *sed induite*, in amore, *Dominum Iesum Christum*, δ & *non in cupiditates.* Correspondent β & γ, α & δ.

14 τὸν) Hic summatim continetur *omnis lux & virtus* N. T. ut omnis salus. 1 Cor. VI. 11.

¶ Ἰησοῦν Χριστὸν, *Iesum Christum*) c. VI. 3 f.

¶ σαρκὸς, *carnis*) Respicitur caput VII & VIII.

¶ πρόνοιαν, *curam*) *Cura carnis* nec vetatur hoc loco ut mala, nec ut bona laudatur; sed ut medium quiddam, & tamen quodammodo suspectum, in ordinem redigitur, & munitur contra pericula. Πρόνοια *prævia cura* carnis opponitur *spei* sanctæ.

¶ ἐπιθυμίας, *cupiditates*) voluptatis & iracundiæ, coll. v. 13.

CAP. XIV.

1 Ἀσθενοῦντα) Participium lenius est, quam ἀσθενῆ, *infirmum*, adjectivum.

¶ πίστει, *fide*) Adhuc apostolus omnia ad *fidem* refert.

¶ προσλαμβάνεσθε, *assumite*) Idem verbum v. 3. cap. XI. 15. XV. 7. Philem. v. 17.

¶ μὴ εἰς, *non in*) Qui alterum urget ad idem agendum, quod ipse agit, videtur eum assumere; sed tum assumit ita, ut διαλογισμοὶ *cogitationes* ejus in διακρίσεις *dubitationes* impellantur, ut nequeat in suo sensu πληροφορεῖσθαι, *pleno cursu ferri.* τῷ διακρίνειν opponitur τὸ ἀδιαφορεῖν. *dubitationes cogitationum* appellat: nam *dubitantes* plura *cogitant*, quam *loquuntur.*

2 πιστεύει, *credit*) Hoc verbum in prædicato sonat expressius: participium ἀσθενῶν quasi dissimulat infirmitatem edentis olera.

¶ λάχανα, *olera*) cibum (præ carnibus, v. 21.) certissimæ libertatis. Gen. IX. 3.

3 αὐτὸν, *illum*) *qui edit* in fide.

¶ προσελάβετο, *assumsit*) v. gr. ex gentibus.

4 σὺ) *tu*, infirme.

¶ τίς

¶ τίς εἶ) *quis es*, qui tantum tibi sumas?

¶ ἀλλότριον οἰκέτην, *alienum servum*) Hunc, alio respectu, *fratrem tuum* appellat, ut proposito convenit. v. 10.

¶ κυρίῳ, *Domino*) Christo. v. 6 f. 9 f. 14 f. 18.

¶ στήκει, *stat*) etsi tibi, o infirme, non ita videtur.

¶ σταθήσεται δὲ, *statuetur vero*) si ceciderit; *statuetur*, firma cognitione.

¶ δυνατὸς γάρ, *potens enim*) Sæpe a *posse* ad *esse*, in operibus divinæ gratiæ, valet consequentia; contra eos præsertim, qui aliter judicant; pro iis, qui sunt infirmi.

5 πᾶσαν ἡμέραν) πᾶσαν ἡμέραν κρίνει ἡμέραν, *omnem diem judicat diem*, omni tempore ex æquo benefaciendum esse judicat.

¶ ἰδίῳ νοΐ) *suo*, non alieno. νοῦς non significat sententiam mentis, sed *mentem*.

¶ πληροφορείσθω, *pleno cursu feratur*) i. e. *quilibet agat*, & *alter eum agere finito* (hæc vis Imperativi, uti v. 16.) *pro suo judicio*, sine anxia disceptatione, cum hilari obedientia. conf. v. 6. Non est sermo præcise de intellectu. nam hæc duo contradictoria: *licet edere*, *non licet edere*, non possunt esse simul vera; & tamen potest aliquis, qui vel hoc vel illud statuit, *pleno cursu ferri in sua mente*, sicut cymba potest vel in angusto canali, vel in spatioso lacu inoffensum habere cursum.

6 εὐχαριστεῖ γάρ-καὶ εὐχαριστεῖ, *gratias enim agit-& gratias agit*) Gratiarum actio omnes actiones, quæ eam non debilitant, extrinsecus diversas, sanctificat. 1 Cor. X. 30. Col. II. 7. III. 17. 1 Tim. IV. 4. Majorem tamen vim habet *enim*, quam &. nam gratiarum actio conjunctior est cum esu, quam cum suspensione esus; & in eo, qui *edit*, fidei, illius etiam, de qua v. 22, & conscientiæ certæ; in eo, qui *non edit*, non fidei quidem illius, de qua v. 22, sed tamen conscientiæ inoffensæ, & fructus & criterium & quodammodo causa est.

¶ καὶ εὐχαριστεῖ, & *gratias agit*) pro oleribus. v. 2.

7 ἡμῶν, *nostrum*) fidelium. nam ceteri sibi vivunt & moriuntur.

¶ ἑαυτῷ, *sibi ipsi*) Wellerus: *Nemo sibi ipsi debet vivere, neque formaliter, ut sui juris existens sua juxta desideria vitam instituat: neque materialiter, quod se contentus sibi blandiri velit: neque finaliter, ut vitam ad voluptates referat.*

¶ ζῇ, ἀποθνήσκει, *vivit*, *moritur*) Eadem ars moriendi, quæ vivendi.

8 τῷ κυρίῳ, *Domino*) Divina Christi majestas & potestas,

¶ ἐσμὲν) *sumus*, non modo esse incipimus.

9 καὶ ἀπέθανε καὶ ἔζησεν, & *mortuus est & revixit*) Hoc congruit cum antecedentibus & consequentibus. καὶ ἀνέστη legit cel. *Baumgartenius*, & verisimilitudinem omissionis per librarios allegat: sed nullam verisimilitudinis causam affert. Mihi adjectio ex hac fit verisimilis, quod notissimam locutionem de Christo, ἀπέθανε καὶ ἀνέστη, 1 Thess. IV. 14, librarii facillime arripuerint: quo facto alii καὶ ἔζησεν omiserunt, alii tamen id quoque retinuerunt, & quidem vel primo loco posuerunt, ut apud *Iren.* l. III, c. 20; vel medio, ut apud *Syrum*; vel tertio, ut apud *Chrysostomum*, qui tamen in exegesi τὸ καὶ ἀνέστη ipse præterit. *Whitbius*, quem *Baumgartenius* conferri *oportere* scribit, se ipsum refutat: nam ait, ἀπέθανεν &

 νεκρῶν,

νεκρῶν, ἔζησεν & ζώντων inter se respondere, (ut etiam *Origenes* observat, c. Cels. p. 103 ed. Hœsch.) ἀνέστη ad quod respondeat, nil reperit. Testimonia patrum, ab illo allegata, in *Apparatu* expedivi. Lectio ἔζησεν firma est; ἀνέζησεν multo debilior.

¶ νεκρῶν, *mortuis*) Morientes & mortui Domino gaudent Iesu, qui mortuus est, & mortem peremit, & diabolum devicit. Hebr. II. 14.

¶ ζώντων, *viventibus*) Viventes & reviviscentes triumphant cum Goële vivo. Deus vivens est Deus viventium. Matth. XXII. 32. Christus redivivus est Dominus reviviscentium. Paulus ponit hîc, v. 7. 8, hanc *vitam* ante *mortem*; & in v. 9, per gradationem, post *mortem* illam *vitam*, uti cap. VIII. 38. coll. v. 34. *Christus*, inquit, *mortuus est*, *ut morientibus dominaretur*: *Christus revixit*, *ut viventibus dominaretur*. Christus *mortuus* est: ergo *mors* (actus, sive potius passio moriendi & status mortis) ab Ipso nos non divellet. Christus est *resuscitatus*: ergo *vita* (futuri seculi) ab Ipso nos non divellet. Dominium Christi in mortuos tollit *psychopannychiam*, contra quam etiam argumenta solida fluunt ex apparitione Mosis & Eliæ, Matth. XVII. 3, ex resurrectione sanctorum, Matth. XXVII. 52 s., ex spe Pauli &c. Phil. I. 23. 2 Cor. V. 8. Hebr. XII. 23. Addatur sigillum V, Apoc. VI. 9 not. & ὄχλοι beatorum, Ap. VII & XIV. &c. A judicio de iis, qui foris sunt, ipsi apostoli abstrahebant 1 Cor. V. 12. Status merendi (verbo in utramque partem late sumto) sine dubio non ultra hanc vitam extenditur. Ab articulo mortis dependet hominis conditio in omnem æternitatem, quanquam, sine hominis cooperatione, diversi gradus exsistere possint. Conf. Luc. XVI. 9. 22. 25. Ioh. IX. 4. (coll. Koh. IX. 10.) Gal. VI. 10. 2 Tim. IV. 6. 8. Tit. II. 12 fin. Ebr. III. 13. VI. 11 fin. IX. 27. Ap. II. 10. Rom. VIII. 23. &c.

10 σὺ δὲ, *tu vero*) tu, infirmior. Cum hoc apostolus hactenus egit: nunc alloquitur etiam firmiorem, *aut etiam tu*.

¶ κρίνεις, *judicas*) Qui judicat, genua sibi reapse flecti postulat.

¶ ἐξουθενεῖς, *nihili facis*) animo & facto.

11 γέγραπται, *scriptum est*) Christus est Deus, nam dicitur *Dominus* & *Deus*: Ipse est, cui vivimus & morimur: Ipse jurat per se ipsum.

¶ ζῶ ἐγὼ, λέγει κύριος· ὅτι- καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται τῷ θεῷ) Es. XLV. 22 s. LXX, ἐγώ εἰμι ὁ θεὸς καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος -ὅτι-καὶ ὀμεῖται πᾶσα γλῶσσα τὸν θεόν.

12 δώσει, *dabit*) Lenis adhortatio: nemo involet in partes judicis.

13 κρίνατε, *judicate*) Pulcra mimesis ad id, quod præcedit, *jam non judicemus*.

¶ πρόσκομμα, *offendiculum*) si cogatur frater idem facere, v. 20.

¶ σκάνδαλον, *scandalum*) si idem vos aversetur ob factum.

14 ἐν κυρίῳ Ἰησοῦ, *in Domino Iesu*) Ex facie Christi resolvuntur optime & certissime omnes casus. *novi & persuasus sum*, rara verborum consociatio, sed huic loco apta, ad confirmandum, adversus *ignorantiam* & *dubitationem*.

15 δὲ, *sed*) Antitheton. Non solum fides, v. 14, *sed* etiam amor adesse debet.

¶ διὰ βρῶμα) μείωσις. conf. Hebr. IX. 10. XII. 16. XIII. 9.

¶ λυπεῖται, *contristatur*) Oppositum v. 17. *gaudium*.

¶ οὐκ

¶ *οὐκ ἔτι*, *jam non*) Proponit sibi aliquem in amore stantem: & innuit, nunquam ex oculis dimittendum esse amorem. Amor & gaudium, non amor & tristitia, conjuncta sunt.

¶ *κατὰ ἀγάπην*, *secundum amorem*) Hinc patet connexio versus primi cum cap. praec. v. 8.

¶ *τῷ βρώματί σου*, *cibo tuo*) Ne pluris feceris tuum cibum, quam Christus vitam suam.

¶ *μὴ ἀπόλλυε*, *ne perdas*) 1 Cor. VIII. 11. Perire potest etiam verus frater, pro quo Christus mortuus est amantissime.

16 *μὴ*, *ne*) Bonum fidelium est libertas, 1 Cor. X. 29. 30, ex privilegiis regni Dei fluens. Hujus libertatis abusui opponitur *servitus* generosa. v. 18. Apud patres etiam S. Cœna appellari solita est *τὸ ἀγαθὸν*, *bonum*, ut docet *Suicer*. Observ. sacr. pag. 85. quod quidem ab hoc ipso Pauli loco non alienum est, qui 1 Cor. X. 16 f. eâdem de re scribens, argumentum sumit a S. Cœna. Sub *bono* fidelium comprehenditur. Dicit autem *τὸ ἀγαθὸν*, *bonum*, ad ostendendam indignitatem *blasphemiæ*, quæ committeretur vel ab infirmis, libertatem firmiorum pro licentia habentibus, vel etiam ab aliis.

17 *ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ*, *regnum Dei*) Regnum Dei est, quum homo est in potestate Dei. sic 1 Cor. IV. 20.

¶ *βρῶσις καὶ πόσις*, *esus & potus*) Non consistit in strenuo & securo usu libertatis, v. gr. ad cibum & potum.

¶ *δικαιοσύνη*, *justitia*) respectu Dei. Tria hujus descriptionis momenta summam totius epistolæ attingunt, ordine. Vnica est fidei & vitæ, extra articulum de justificatione peccatoris, *justitia*.

¶ *εἰρήνη*, *pax*) respectu proximi. conf. c. XV. 13.

¶ *χαρὰ*, *gaudium*) respectu nostri. conf. c. XV. 13.

18 *ἐν τούτοις*, *in his*) sive edat, sive non edat. *ἐν τούτῳ*, *Alex.* & alii, *Lat.* Non habet singularis *τούτῳ*, quo referatur. Ortus esse potest ex alliteratione ad *τῷ* subsequens.

¶ *εὐάρεστος - δόκιμος*, *bene placens-probatus*) Id agit, unde Deo placeat, & hominibus sese probet probarique ab hominibus debeat: *probatus* etiam iis, quibus non studet placere.

19 *εἰρήνης*, *οἰκοδομῆς*, *pacis*, *ædificationis*) Hæc duo valde sunt conjuncta. Theologia per se est pacifica, & ad ædificandum comparata. Polemica minus directe facit ad *ædificationem*, etsi interdum adjungi debet. conf. Nehem. IV. 17.

20 *μὴ κατάλυε*, *noli dissolvere*) Tristes iique magni effectus unius peccati esse possunt. v. 15.

¶ *ἕνεκεν βρώματος*, *ob escam*) rem minimam.

¶ *τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ*, *opus Dei*) rem maximam: *opus*, quod Deus struit intus in anima, per *ædificationem*, & in ecclesia, per *concordiam*.

¶ *κακὸν*, *malum*) *τὸ edere*, supple ex consequentibus. non dicit *κακὰ*, *mala*.

¶ *διὰ προσκόμματος*, *per offendiculum*) ita ut edendo offendatur alter.

21 *μηδὲ*, *ἐν ᾧ*) *neque* scil. edere, bibere, facere quicquam, *in quo* &c.

¶ *προσκόπτει*) *impingit* & vulneratur, adductus ad te imitandum temere, cum jactura *justitiæ*. Vt differt *justitia* & *gaudium*, sic differt jactura utriusque.

¶ *σκανδαλίζεται*, *scandalizatur*) irretitur & impeditur, abhorrens ab actione tua, cum jactura *pacis*.

¶ ἀσθενεῖ) *infirmus fit*, vel certe manet; 1 Cor. VIII. 9 f. viribus internis defectus, & hæsitans inter imitationem & horrorem, cum jactura *gaudii*. conf. v. 17. כשל LXX ἀσθενεῖν.

22 πίστιν, *fidem*) de puritate cibi.

¶ σεαυτὸν - θεοῦ, *te ipsum - Deo*) Antitheton duplex, ad proximum: uti c. XV. 3.

¶ ἔχε, *habe*) Fundamentum veræ prudentiæ & dissimulationis.

¶ μακάριος, *beatus*) Hæc verba usque ad finem capitis habent antitheton. c. XV. 1, *autem*.

¶ κρίνων, *judicans*) Contraria: *judicare* & *probare*. quibus combinatis exquisite describitur conscientia dubitans, ubi homo rem probat, & tamen suam actionem judicat.

23 ὁ δὲ) Causa, cur firmior non debeat infirmum inducere ad edendum.

¶ ἐὰν φάγῃ, *si ederit*) Hoc & de uno actu & multo magis de esu frequenti accipiendum.

¶ κατακέκριται, *condemnatus est*) Conf. Gal. II. 11 not.

¶ ἐκ πίστεως, *ex fide*) de qua v. 2. 5 fin. 14 init. 22. Innuitur ergo ipsa fides, qua fideles censentur, conscientiam informans & confirmans; partim fundamentum, partim norma rectæ actionis.

¶ ἁμαρτία, *peccatum*) adeoque *condemnationi* obnoxium.

CAP. XV.

1 Δὲ, *autem*) Magnum est periculum, nec nisi Dei virtute custodimur: debemus *autem* nos invicem observare.

¶ ἡμεῖς) *nos*. connumerat se, debitorem, ut apostolus, & ut gentium apostolus.

¶ οἱ δυνατοὶ, *potentes*) Conf. Gal. VI. 1 not.

¶ βαστάζειν, *ferre*) Id sane onus est.

¶ ἀρέσκειν) Ἀρέσκω, *placere studeo*. qui sibi placere studet, alteri placere non curat, neque conscientiam ejus moratur. Metonymia antecedentis.

2 εἰς τὸ ἀγαθὸν, πρὸς οἰκοδομήν, *in bonum, ad ædificationem*) εἰς, *in*, notat finem internum, respectu Dei; πρὸς, *ad*, finem externum, respectu proximi. *Bonum*, genus: *ædificatio*, species.

3 ὁ Χριστὸς, *Christus*) qui unus erat vere δυνατὸς, *potens*. conf. v. 1 cum cap. V. 6: δυνατοὶ, *potentes*: ἀσθενεῖς, *infirmi*.

¶ οὐχ ἑαυτῷ, *non sibi ipsi*) Admiranda συγκατάβασις. Non sibi, sed nobis. v. 7. 8. Ps. LXIX. 33: qui *vident* & *gaudent*, iis ἀρέσκειαν paravit Christus.

¶ ἀλλὰ) *sed*, sc. illud in se suscepit, quod scriptum est.

¶ γέγραπται, *scriptum est*) Ps. LXIX. 10. coll. v. 11. 12, hemistichio quolibet posteriore.

¶ οἱ - ἐμὲ) Sic LXX.

¶ ἐπέπεσον, *inciderunt*) Iure potuerat Christus gerere se, ut Deum, & divino honore florere: sed non usus est jure suo, propter nos. Phil. II. 6. Contumelias vero, quibus Deum afficiunt homines improbi, eo dolore persensit, quo ii, qui illas commisere, debebant persentiscere: ipseque eas contumelias & tulit & luit tam patienter, ac si ipse eas commisisset. Tota passio hic innuitur: tum *ministrum* egit. Matth. XX. 28.

4 γὰρ,

4 γὰρ, *enim*) Causa allegationis modo factæ.

¶ προεγράφη) *scripta sunt ante* tempus Novi Testamenti: uti illud, quod v. 3 de Christo scriptum allegatur.

¶ ἡμετέραν) *nostram*, fidelium N. T. c. IV. 24. 1 Cor X. 11.

¶ ὑπομονῆς, *patientiam*) cujus exemplum præbuit Christus, *non sibi ipsi placens*.

¶ καὶ) ἐν διὰ δυοῖν. Scripturarum *paraclesis* adducit nos ad *patientiam*. Summa Scripturæ sacræ.

¶ παρακλήσεως, *solatium*) quod medium est inter *patientiam* & *spem*. c. V. 4. *paraclesis* est, quum in anima resonat illud, *tu es* δόκιμος *probatus*. 2 Cor. I. 6.

¶ τῶν γραφῶν, *scripturarum*) Plurale congruit cum *quæcunque*.

¶ τὴν ἐλπίδα, *spem*) Observandus articulus. Conf. de *patientia* & *spe*, cap. V. 4. de *spe*, v. 12. 13. Namque ex hac *patientiæ* & *solatii* mentione deducitur versus 5, & ex mentione *spei* versus 13.

¶ ἔχωμεν, *habeamus*) Prior pars hujus versus agit de usu universæ scripturæ; altera, de usu maxime Dicti versu 3 citati. Hinc fluit votum duplex, v. 5. 13, conveniens conclusioni appropinquanti.

5 θεὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλήσεως, *Deus patientiæ & consolationis*) Sic, *Deus spei*, v. 13. *Deus pacis*, v. 33. Appellationes ex re, quæ tractatur. Alibi, *Deus gloriæ*, *Deus ordinis*, *Deus viventium*, *Deus cæli*.

¶ τῆς παρακλήσεως-τὸ αὐτὸ φρονεῖν-κατὰ) Sic plane Phil. II. 1. 2.

6 ὁμοθυμαδὸν, *unanimiter*) uno animo credente.

¶ στόματι, *ore*) confitente.

¶ δοξάζητε, *glorificetis*) Iudæi & gentes. v. 7. 9.

¶ τὸν θεὸν καὶ πατέρα τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ, *Deum & Patrem Domini nostri Iesu Christi*) Frequens appellatio, 2 Cor. I. 3. XI. 31. Eph. I. 3. Col. I. 3. 1 Petr. I. 3. sic resolvenda, *Deus Domini* &c. Eph. I. 17. &, *Pater Domini* &c. pro eo, quod veteres dixere, *Deus creator* & *Dominus cæli* & terræ, Ps. CXXIV. 8. & *Deus Abrahami & Isaaci & Iacobi*, subscribentes horum fidei. Sic alibi, *Deus & Pater noster*. Gal. I. 4. Duplicem cum Deo & Patre necessitudinem habet Christus, præ nobis; duplicem nos quoque, per Christum. Ioh. XX. 17.

7 ὑμᾶς, *vos*) infirmos quondam: Iudæos & Græcos, sine discrimine.

¶ εἰς δόξαν θεοῦ, *in gloriam Dei*) Constr. cum *assumsit*: coll. v. 8 f.

8 λέγω δὲ, *dico vero*) Declaratur comma præcedens de Christo.

¶ χριστὸν ἰησοῦν, *Christum Iesum*) Alii, ἰησοῦν χριστὸν, *Iesum Christum*, vel *Christum*. Qui nomen *Iesum* hoc loco prætermiserunt, versum 3 & 7 respexisse videntur. Nomenclatura *Iesu Christi* & *Christi Iesu* non debet promiscue haberi. *Iesus*, nomen est; *Christus*, cognomen. Hoc Iudæis, illud gentibus prius innotuit. Ergo *Iesus Christus* ordine verborum naturali & communi dicitur: ubi autem, inverso verborum ordine, *Christus Iesus* dicitur, officium Christi solenniore quodam instituto spectatur. Idque præsenti loco inprimis congruit. Interdum uno loco uterque verborum ordo obtinet. v. 5. 6. Gal. II. 16 (not.) 1 Tim. I. 15. 16. VI. 13. 14. 2 Tim. I. 9. 10. vide etiam 1 Cor. III. 11. coll. 1 Tim. II. 5.

¶ διάκονον, *ministrum*) Apta appellatio. coll. v. 3. Matth. XX. 28. Factus est autem

tem Christus Iesus *διάκονος minister* Patris ad salutem circumcisionis: voluntati Patris inserviit Christus; Pater eum saluti multorum impendit: unde genitivus *circumcisionis* eam vim habet, quam Gal. II. 7 s. & huic diacono mox adscribitur *imperium.* v. 12. Non repetitur autem hæc appellatio v. seq. nam vocatio gentium cum statu exaltationis cohæret: sed ibi dicitur *glorificarent.* nam major gratiarum actio a gentibus, quam a circumcisione præstatur.

¶ *περιτομῆς, circumcisionis*) id est, Israëlis.

¶ *πατέρων, patrum*) Genitivus vim habet. Matth. XV. 26.

9 *διὰ-ἔθνεσι-ψαλῶ*) Ps. XVIII. 50. LXX, *διὰ-ἔθνεσι, Κύριε-ψαλῶ.*

¶ *ἐξομολογήσομαι, confitebor*) Quod in Psalmo Christus dicit se facturum, id Paulus gentes ait facere: nempe Christus facit in gentibus. Ebr. II. 12, ubi psalmus XXII, ut hîc psalmus XVIII citatur. In ps. XXII Christus fratribus annunciat nomen Domini: in ps. XVIII confitetur Domino in gentibus, & gentes confitentur Ei in Christo. Mox, in psalmo CXVII Iudæi invitant omnes gentes & omnes nationes. לאם dicit multitudinem, עם politiam.

¶ *ψαλῶ, psallam*) Gentes psallunt, & laudant, quia misericordiam consecutæ sunt. Hebr. אומרה adhibito organo.

10 *λέγει*) sc. *ὁ λέγων.*

¶ *εὐφράνθητε ἔθνη, μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ*) Sic LXX, Deut. XXXII. 43. Conf. Ps. LXVII. 5 *gentes in terra.* Imperativus, per apostrophen positus, neque enim gentibus data est promissio, instar est indicativi categorici.

¶ *μετὰ, cum*) Gentes non erant populus: hæc misericordia est, quod tamen admittuntur.

11 *αἰνεῖτε-καὶ ἐπαινέσατε*) Ps. CXVII. 1. LXX, *αἰνεῖτε-ἐπαινέσατε.*

12 *Ἡσαΐας, Esajas*) Tria Dicta sine nomine Mosis & Davidis citarat: nunc Esajam appellat, cujus *Haphtara* cum hoc Dicto legitur die octavo Paschatis, eo anni tempore, quo hæc videtur epistola data.

¶ *ἔσαι ἡ-καὶ ὁ-ἐπ' αὐτῷ-*) Es. XI. 10. LXX, *καὶ ἔσαι ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἡ-ὁ-ἐπ' αὐτὸν-.*

¶ *ἡ ῥίζα, radix*) Christus alibi dicitur *radix Davidis*: Ap. XXII. 16. sed h. l. ex Es. l. c. coll. v. 1, dicitur *radix Iessæ.* Iessæ suo prius, quam Davidis nomine destinatus fuit ortus regum & Messiæ ex ejus domo: ortusque ille etiam ex alio Iessæ filio sperari potuit. 1 Sam. XVI. 7. Sed David rex fuit, non Isai: & regnum Christi, respectu Iudæorum, fuit quodammodo hereditarium, ex Davide, Luc. I. 32, sed non respectu gentium. Ideo dicitur h. l. non *radix Davidis*, sed, quod proximum erat, *radix Iessæ.* Nec Iessæ illi, Messias ex eo oriturus, nec gentibus Messias omnino promissus fuerat: & tamen utrisque obtigit. Iessæ tamen destinatum fuisse Messiam ea testantur, quæ proxime antecedunt, ubi dicitur *radix Iessæ*, & locus 1 Sam. XVI. 7, ubi de primogenito Iessæ dicitur, *reprobavi eum.*

¶ *ὁ ἀνιστάμενος*) Sic LXX interpretati sunt Iesajanum vocabulum נס *vexillum.* Suave antitheton: radix est in infimo; vexillum ad summa surgit, ut etiam gentes remotissimæ conspicerent.

¶ *ἐλπιοῦσιν, sperabunt*) Divinus cultus debitus Christo etiam secundum humanam

nam naturam. Gentes antea nullam spem habuerant. Eph. II. 12.

13 ἐλπίδος, *spei*) Conf. *sperabunt*, v. præc. & mox, *in spe*. *Deus spei*, nomen Deo gloriosum: gentibus ignotum antea. Nam falsa dea Spes fuerat: cujus ædem Romæ, fulmine ictam, Livius libro XXI, iterumque incendio conflagratam, libro XXIV memorat.

¶ χαρᾶς καὶ εἰρήνης, *gaudio & pace*) Respiciatur c. XIV. 17. De *gaudio* conf. v. 10, *lætamini*: de *pace*, ibidem, *cum*.

¶ ἐν δυνάμει) Constr. cum περισσεύειν.

14 ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Vt ex magna urbe egredientes una sæpe via per plures portas ducit: sic hujus epistolæ multiplex est conclusio. prima ab hoc versu: secunda, c. XVI. 1: tertia, ibid. v. 17: quarta, ibid. v. 21: quinta, ibid. v. 25.

¶ καὶ αὐτὸς ἐγώ, *etiam ipse ego*) non modo alii hoc de vobis existimant. c. I. 8.

¶ καὶ αὐτοί, *etiam ipsi*) vel sine mea admonitione.

¶ δυνάμενοι, *qui possitis*) Ea facultate ut utantur, hortatur hoc ipso.

¶ καὶ ἀλλήλους, *etiam vos invicem*) non modo quisque se ipsum. conf. 2 Tim. II. 2.

¶ νουθετεῖν, *monere*) Ad hanc facultatem spectat, ut aliquis sit μεστὸς *plenus bonitatis*, *plenus*, ex ipsa nova creatione; πεπληρωμένος *impletus omni cognitione*, *impletus*, diuturna exercitatione; in intellectu & voluntate. sic conjunguntur *bonitas* & *cognitio*, 1 Petr. III. 6. 7, & illa mulieribus commendatur speciatim, hæc viris. Γνῶσις est proprie *cognitio*, & ea *cognitio*, quæ vasis infirmioris rationem habet, nanciscitur nomen *moderationis*. revera tamen est *cognitio*.

15 τολμηρότερον, *audacius*) Id est, τολμηρότερον *audacius* feci, qui scriberem ignotis, cum potius ipse venire deberem. In scriptione ipsa, non in modo scribendi, *audaciam* aliquam ait esse positam. A *scripsi* pendet διὰ *propter*.

¶ ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Modeste hoc ponit: neque omnem docendi partem, sed tantum unam, *admonendi*, neque hanc totam, sibi sumit. nam subjicit, præmisso ὡς, ἐπαναμιμνήσκων, non simpliciter, ἀναμιμνήσκων.

16 λειτουργόν, ἱερουργοῦντα, προσφορά) Allegoria. Iesus est sacerdos: Paulus, sacerdotis minister: ipsi gentiles sunt *oblatio*, cap. XII. 1. Es. LXVI. 20. eaque *bene accepta*, quia *sanctificata*, (Ioh. XVII. 19.) cum suis muneribus. v. 31.

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, *in Spiritu sancto*) quem accipiunt gentes per evangelium Dei.

17 καύχησιν, *gloriationem*) Latum cor Paulo erat. sic v. 15, *audacius*: & v. 20, φιλοτιμούμενον.

¶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *in Christo Iesu*) Hoc declaratur versu seq. Gloriatio mea in iis rebus, quæ ad Deum pertinent, posita est in Christo Iesu.

¶ τὰ πρὸς θεόν, *in iis*, *quæ ad Deum pertinent*) Limitat Paulus, ceteroqui pauper & abjectus in mundo. 1 Cor. IV. 9 ss.

18 οὐ γὰρ τολμήσω, *non enim ausim*) Id est, animus refugit, sine divino impulsu.

¶ λαλεῖν τι, *loqui quidquam*) commemorare quidquam de rebus meis gestis, vel potius, doctrinam evangelii prædicare. est enim locutio concisa, hoc modo: *non enim ausim loqui quidquam* (aut facere quidquam) eorum *quæ non* (loqueretur aut) *faceret Christus per me*. nam sequitur,

quitur, *verbo & opere*. Theopneustia Pauli. conf. 2 Cor. XIII. 3.

19 ἐν δυνάμει σημείων καὶ τεράτων, *in virtute signorum & prodigiorum*) Id ref. ad *opere*.

¶ ἐν δυνάμει πνεύματος θεοῦ, *in virtute spiritus Dei*) Id ref. ad *verbo*. Gradatio. nam Spiritui Dei plus tribuit, quam signis.

¶ ἀπὸ-μέχρι, *a-usque*) Magnus tractus.

¶ ἰλλυρικοῦ, *Illyricum*) cujus pars Dalmatia. 2 Tim. IV. 10.

¶ τὸ εὐαγγέλιον, *evangelium*) munus evangelii prædicandi.

20 δὲ) *autem*. Declarat, cur illa sibi climata sumpserit.

¶ φιλοτιμούμενον) Accusativus absolutus, neutro genere, ut ἀρξάμενον, Luc. XXIV. 47.

¶ οὐχ ὅπου, *non ubi*) Hoc majorem habet emphasin, quam si dixisset, *ubi non*. nam indicat, se quasi vitasse illa loca, ubi Christus jam fuisset notus. Ita Col. II. 1. Gal. I. 22 ignotus dicitur fuisse Paulus iis, qui antea fidem susceperant.

¶ ἀλλότριον, *alienum*) Fundamentum Paulus h. l. non appellat ipsum Christum, sed operam aliorum in prædicando Christi evangelio.

21 οἱς-συνήσουσι) Es. LII. 15. Sic plane LXX.

22 πρὸς ὑμᾶς, *ad vos*) utpote quibus nomen Christi non jam ignotum est.

23 κλίμασι, *climatibus*) Hæc appellatio præscindit a politica distributione orbis terræ. nam hanc non solet sequi evangelium. Etiam Reformationis fructus primo tempore extra Germaniam quoque exstitit.

¶ ἐπιποθίαν ἔχων) Id sonat amplius quiddam, quam ἐπιποθῶν.

24 ὡς ἐὰν) Ὡς principalis particula: ἐὰν, *cunque*, παρέλκει. *quocunque modo*, *aut tempore*, *aut itinere*.

¶ εἰς τὴν σπανίαν, *in Hispaniam*) ubi evangelium nondum prædicatum est.

¶ διαπορευόμενος, *transiens*) quia Romæ jam fundata est fides.

¶ προπεμφθῆναι, *deduci*) Passivum, sensu reciproco, id est, deducendum se curare vel permittere. familiariter, quasi pro jure suo, scribit ad fratres adhuc non visos.

¶ ὑμῶν, *vobis*) Modeste. Romani potius habituri erant, quod *satiarentur* Paulo.

¶ ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Significat, se tamen non fore tam diu Romæ, quam vellet: aut, Christum esse, non fideles, unde fideles *perfecte* satientur.

25 διακονῶν, *ministrans*) Christi exemplo. v. 8.

¶ τοῖς ἁγίοις, *sanctis*) Vid. not. ad Act. XX. 32.

26 μακεδονία καὶ ἀχαΐα, *Macedonia & Achaja*) Colligi hinc tempus potest epistolæ scriptæ. Act. XIX. 21.

¶ κοινωνίαν, *communionem*) Honesta & æquitatis plena appellatio.

¶ τῶν ἁγίων, *sanctorum*) Non ait: *pauperes sanctos*. Ergo non omnes *sancti* erant *pauperes*. ergo jam cessarat Hierosolymis communio bonorum, post mortem Ananiæ & Sapphiræ, & post persecutionem, Act. VIII. 1.

27 εὐδόκησαν γὰρ, *nam placitum habuerunt*) Subaudi, *inquam*. coll. vers. præced. init. Bis memorat *placitum*; bis, *debitum*.

¶ καὶ, &) Libertas & necessitas in bonis operibus sunt una.

¶ εἰ

¶ εἰ γὰρ, *si enim*) Hæc ratio etiam in Romanos convenit. igitur hos etiam molliter, in epilogo, invitat & monet, ut conferant. conf. c. XII. 13.

¶ ὀφείλουσι, *debent*) debito æquitatis fraternæ. 2 Cor. IX. 7.

¶ λειτουργῆσαι, *ministrare*) *Ministrat* inferior superiori.

28 ἐπιτελέσας καὶ σφραγισάμενος) Verba affinia. 2 Reg. XXII. 4 וְיַתֵּם אֶת־הַכֶּסֶף LXX, καὶ σφράγισον τὸ ἀργύριον. Perfecit Paulus prius: nil abrupit, quamlibet strenuus. Act. XIX. 21. σφραγισάμενος, *postquam obsignavero*, non tantum, ut bonam fidem tradentis agnoscant, sed etiam in communione spirituali confirmentur.

¶ ἀπελεύσομαι) *abibo*; vel si nunquam rediturus sim ex Hispania. Hæc vis verbi compositi.

¶ σπανίαν, *Hispaniam*) Non videtur Paulus in Hispaniam pervenisse. Sæpe in animis piorum existit sanctum propositum, quod etsi non impletur, tamen pretiosum est. 2 Sam. VII. 2. 4.

29 πληρώματι, *plenitudine*) conf. v. 19. Parallelismus realis est in *plenitudine* evangelica, intensiva & extensiva.

¶ εὐλογίας, *benedictionis*) quæ conspicua fit & Hierosolymis & Romæ

¶ τοῦ εὐαγγελίου) Omiserunt aliqui. Caussa hiatûs, τοῦ recurrente, facile noscenda.

30 κυρίου, *Dominum*) Hortatur per *nomen Domini*: coll. *per amorem*, mox.

¶ ἀγάπης, *amorem*) *Amor spiritûs* latissime patet: ad te refert etiam quæ aliena viderentur.

¶ συναγωνίσασθαί μοι, *una certare mecum*) Ipse oret oportet, qui alios vult orare secum. Act. VIII. 24. 22. Orare, agon est, præsertim ubi homines resistunt. Solus ex apostolis Paulus preces fidelium pro se ipso expetit: & quidem fere in conclusionibus epistolarum, neque id tamen promiscue. Sic enim non tam ad eos scribit, quos ut filios cum paterna gravitate vel etiam severitate tractat, ut Timotheum, Titum, Corinthios, Galatas; quam ad eos, quos quasi æquales fraterna cum reverentia tractat, ut Thessalonicenses, Ephesios, Colossenses, (apud quos non fuerat,) atque adeo Romanos, itemque Hebræos. Innectit id eleganter 2 Cor. I. 11. Phil. I. 19. Philem. v. 22.

31 καὶ ἵνα, *& ut*) Hæc quoque res magna.

¶ εὐπρόσδεκτος, *bene acceptum*) ut Iudæi & gentes arctissimo amore copulentur. Liberalitas gentium, propter nomen Iesu præstita, argumentum præbuit Iudæis pro veritate efficaciaque fidei christianæ, & gentium legitima communione. 2 Cor. IX. 13.

32 ἐν χαρᾷ ἔλθω, *in gaudio veniam*) *Veniam* respicit partem priorem versus 31. &, *in gaudio*, partem alteram.

33 ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, *Deus pacis*) Gradatio respectu v. 5. 13: *Deus patientiæ, spei* sic, *Deus amoris & pacis*, 2 Cor. XIII. 11. *Deus pacis*, c. XVI. 20. 1 Cor. XIV. 33. Phil. IV. 9. 1 Thess. V. 23. Hebr. XIII. 20.

CAP. XVI.

1 Φοίβην, *Phœben*) Nomina ex diis gentium sumta retinuere christiani, in memoriam gentilismi relicti.

¶ οὖσαν διάκονον, *quæ est ministra*) citra docendi partes. Ea ut *ministra* in hac ipsa legatione erat consideranda.

¶ κεγχρεαῖς, *Cenchreis*) ad Corinthum.

2 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Plurima mentio *Domini*, *Christi*, in hoc capite. *In Domino* : hodie dicimus, *christiano more*. Phrasis Paulo propria, at frequens.

¶ καὶ γὰρ, *etenim*) Magnum argumentum. 1 Cor. XVI 15 f. Phil. II. 29. Ampla necessitudo fidelium : Phœbe commendatur Romanis ob beneficia extra Romam posita.

¶ προστάτις, *præstes*) Credibile est, Phœben fuisse opulentam: quæ tamen *ministerium* non subterfugit, apud peregrinos, egenos &c. nec morata est apud cives rei suæ intentos opinionem malæ œconomiæ.

¶ πολλῶν, *multorum*) Fideles debent gratiam referre non modo ei, qui ipsis, sed etiam ei, qui aliis inserviit.

3 ἀσπάσασθε, *salutate*) Observanda apostoli humanitas, in salutationibus scribendis; fidelium familiaritas, in committendis, v. 21 f. rursum, illius humilitas, in suscipiendis; horum amor, in frequentandis.

¶ πρίσκαν, *Priscam*) Hanc lectionem satis firmat vis testium: πρίσκιλλαν præfert cel. *Baumgartenius*. *Priscillæ* nomen diminutivum Latinum videtur sancta mulier in Italia gessisse, Act. XVIII. 2, sed gravius *Priscæ* nomen in ecclesia. Conjugis nomen hîc ante maritum ponitur; quia illa in ecclesia spectatior erat; Act. XVIII. 18: vel etiam, quia hîc præcessit mentio Phœbes mulieris.

¶ ἀκύλαν, *Aquilam*) Nomina propria, Romana, Hebræa, Græca, fidelium, promiscue posita, *paradoxas* gratiæ *divitias* N. T. ostendunt.

¶ συνεργοὺς, *cooperarios*) docendo, vel tuendo. v. seq.

4 οἵτινες, *qui*) Suis singuli virtutibus officiisve distinguuntur: sed nunquam ita quenquam scriptura laudat, ut causam habeat extollendi sui, sed Deum laudandi & in Deo gaudendi.

¶ ὑπέθηκαν) Vis verbi non incommode declaratur ex nomine ὑποθήκη.

¶ αἱ ἐκκλησίαι, *ecclesiæ*) etiam Romæ, propter Paulum servatum. Et nos adhuc quodammodo gratias agere debemus Aquilæ & Priscillæ, vel olim agemus.

5 κατ' οἶκον, *domi*) Vbi Christianus quispiam spatioso utebatur domicilio, locum dedit conventui. Adhuc neque episcopos neque diaconos habebant fideles Romæ. Adeo nil tum simile papatui. Non videntur Romæ tum plures domesticæ fuisse ecclesiæ: alias Paulus earum quoque mentionem faceret. Erat igitur Aquila Romæ, quod Corinthi Cajus, c. XVI. 23. quanquam persecutio eum inprimis attigerat. Act. XVIII. 2.

¶ ἐπαίνετον, *Epænetum*) Romæ nondum fuerat Paulus, & tamen multos ibi familiares habebat, ex Asia, vel etiam ex Græcia, Palæstina, Cilicia, Syria. Nulla hîc Lini Clementisve mentio: unde colligas, eos postea demum Romam venisse.

¶ ἀπαρχὴ, *primitiæ*) Plane favorabilis appellatio. 1 Cor. XVI. 15.

¶ ἀχαΐας) alii, ἀσίας: idque probat Grotius cum Britannis a Wolfio citatis, quibus haud scio, quam recte, Whitbium consentire, dicat. ἀχαΐας tuetur inprimis *D. Hauberus*, eam ratiocinandi solertiam, qua ipse pollet, nimis liberaliter tribuens librariis. *Bibl Betracht*. Part. 3. pag. 93 seqq. Disputationibus de sensu librariorum non deciduntur variæ lectiones: solidiores causæ varietatum, casu vel consilio factarum, respici debent,

bent,

bent, *parallelismus*, *alliteratio* &c. quae nusquam non valent. ἀχαΐας facile irrepsit ex *parallelismo* 1 Cor. XVI. 15, ut multi agnoverunt; vel etiam per *alliterationem* ad nomen ἀχαΐα, quod exstat Rom. XV. 26, &, quemadmodum in editionibus quibusdam e regione versiculi de Epaeneto praecedit, sic in mss. *e regione* praecedere, iterumque a librariis arripi potuit. Praecipuum *antiquitas* testium momentum habet. ἀχαΐας nullus *Chrysostomo* & *Syro* vetustior refert: ἀσίας, omnes antiquissimi, tanta firmitudine, ut mirum sit, *vulgus codicum* in tanta literarum luce a nonnullis praeferri. ἀσίας, inquam, habent *Alex. Steph. ι. Origenes*, comm. in h. l. *Hic Epaenetus*, inquit, *videtur mihi omnium primus ex ASIA credidisse, unde & initium eum ecclesiae appellavit, vel, ut in Graeco habetur, primitias ASIÆ.* adde, quae ibidem sequuntur. Idem, homil. XI in Num. *Invenimus de quibusdam dictum ab Apostolo, quia sunt primitiae ASIÆ, & alii primitiae Achajae. Unde consequens est, per singulas ecclesias aliquos credentium, quos tamen apostolicus spiritus probaverit, primitias nominari.* Porro, *Æth. Copt. Lat.* & inde *Clarom. Germ. Bœrner. Hilarius* diaconus, *Pelagius*, *Sedulius*. Denique *Hieronymus*: *quosdam credentium primitias Achajae* (1 Cor. XVI.) & *ASIÆ* (Rom. XVI.) *apostolus nominat*. in Ez. XLIII.

7 συγγενεῖς, *cognatos*) Sic v. 11. 21. Erant Iudaei. c. IX. 3.

¶ ἀποστόλοις, *apostolis*) Viderant Dominum, 1 Cor. XV. 6: ideo *apostoli* dicuntur, vocabulo latius sumto, quamvis quidam fortasse post ascensionem Domini ad fidem se contulerunt, per primos Petri sermones. Ceteri poterant esse veterani: & tales agnosco illos plus D fratres. Allegatus ex 1 Cor. locus innuit multitudinem eorum, qui Christum viderant, & apostolico inde testimonio fungi poterant.

¶ πρὸ ἐμοῦ, *ante me*) Venerabiles facit aetas, in Christo maxime. Apud veteres *venerabile erat praecedere quattuor annis.*

¶ γεγόνασιν ἐν χριστῷ) *coeperunt esse in Christo.*

8 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Constr. cum *dilectum*. nam *salutate* v. 6 & passim absolute ponitur.

9 ἡμῶν, *nostrum*) v. 21.

10 τὸν δόκιμον, *probatum*) Incomparabile epitheton.

¶ τοὺς ἐκ τῶν) *Aristobulus* fortasse defunctus erat, & *Narcissus* v. 11. nec omnis eorum familia conversa. Nonnulli ex his non videntur Paulo noti fuisse facie, sed fama pietatis. Fides non facit morosos, sed affabiles. Paulum ne gravitas quidem apostolica impediit.

11 ὄντας, *qui sunt*) Ergo pars illius familiae erant ethnici.

12 τὰς κοπιώσας, *quae laborarunt*) etsi nomen habent ἀπὸ τρυφῆς, *a deliciis*, ut *Naëm*. Probabile est, fuisse has duas sorores secundum carnem.

13 ἐκλεκτὸν, *electum*) Insignis appellatio. 2 Ioh. v. 1. 13. 1 Tim. V. 21.

14 ἀσύγκριτον κτλ. *Asyncritum &c.*) Paulus eos conjungit, quorum propria erat conjunctio necessitudinis, viciniae &c. Nec potuit non valde exhilarare salutatio nominatim facta ad tenuiores, qui se fortasse ne notos quidem apostolo scirent.

16 ἀσπάσασθε ἀλλήλους, *salutate vos invicem*) subaudi: *meo nomine.*

¶ ἐν φιλήματι ἁγίῳ, *osculo sancto*) Erat hic flos fidei & amoris. *Osculum amoris*, 1 Petr. V. 14. Eo utebantur post preces. *Osculum sanctum* commemorat Paulus,

 episto-

epistolam 1 ad Thessalonicenses, utramque ad Corinthios & hanc ad Romanos concludens. Has epistolas primo tempore scripsit. Mox puritas amoris apud quosdam refrixit; aut abusus exstitit. Nam ad Eph. Phil. Col. postea, ex vinculis, hoc osculum non præcepit. Differentia est ratione temporis: non ratione loci. nam *Philippenses* erant in Macedonia, uti *Thessalonicenses*. Differentiam tamen temporis non dico plane unicam osculi jussi aut non jussi causam. In ep. II. ad Thess. non opus fuit tam cito post priorem epistolam id juberi. Galatæ tum non erant capaces.

¶ αἱ ἐκκλησίαι, *ecclesiæ*) quibuscum fui. c. XV. 26. His significarat, se Romam scribere.

17 ἀδελφοὶ, *fratres*) Dum Christi ecclesias v. 16 animo amplectitur, hortatio subit; qua per parenthesin conclusa, iis, *qui salutantur*, adduntur, *qui salutant.* v. 21.

¶ τοὺς τὰς) Erant igitur Romæ tales homines. Conferatur secunda ad Thess. ante hanc ad Rom. scripta, cap. II.

¶ τὰς διχοστασίας, *seditiones*) per quas bonum non bene defenditur.

¶ τὰ σκάνδαλα, *scandala*) per quæ malum invehitur.

¶ ἐμάθετε, *didicistis*) Semel didicisse, obligat. 1 Cor. XV. 1. 2 Cor. XI. 4. Gal. I. 9. Phil. IV. 9. 2 Tim. III. 14.

¶ ἐκκλίνατε) στέλλεσθαι, 2 Thess. III. 6. παραιτοῦ, Tit. III. 10. conf. 1 Cor. V. 11. 2 Ioh v. 10. Nondum Romæ erat forma ecclesiæ. Accommodatum est igitur monitum *singulis* potius, quam universis. Est tamen testimonium in futura tempora in hac ep. ad Rom. ut Canticum Mosis, Israëli præscriptum.

18 οἱ τοιοῦτοι) hi *tales*. notatur substantia cum sua qualitate.

¶ κοιλίᾳ, *ventri*) Phil. III. 19.

¶ χρηστολογίας) de se, pollicendo.

¶ εὐλογίας) de vobis, laudando & assentando.

¶ τῶν ἀκάκων) Verbum μέσον, per euphemiam פתי LXX in Prov. ἄκακος, non semel. ἄκακοι dicuntur, qui tantum carent malitia, cum deberent etiam pollere prudentia, & alienam κακίαν cavere.

19 ὑπακοὴ, *obedientia*) quæ est τῶν ἀκάκων. ipsa obedientia, non modo fama ejus, pervenit ad omnes, ubi per frequentem commeatum fideles ex Romanis etiam ad alia loca venerunt, & ipsa eorum obedientia coram observata fuit. Exsistit sic, ut apud malos mala, sic apud bonos bona infectio, in bono sensu.

¶ πάντας) *omnes*, vos vel etiam alios.

¶ ἀφίκετο) Hesychius: ἀφίκετο, παρεγένετο.

¶ τὸ ἐφ' ὑμῖν, *quod ad vos attinet*) in oppositione ad turbatores, qui curam afferunt, non gaudium.

¶ θέλω δὲ, *volo autem*) Antitheton: obedientia quidem & ἀκακία, ut constat, non deficit vos; sed accedere debet discretio.

¶ σοφοὺς, *sapientes*) Contra atque illi, de quibus Ier. IV. 22, σοφοί εἰσι τοῦ κακοποιῆσαι, τὸ δὲ καλῶς ποιῆσαι οὐκ ἐπέγνωσαν.

¶ ἀκεραίους) Si quid mali se offert, dicitote: hoc a me alienum duco. ἀκέραιος hoc loco passive sumitur.

20 δὲ, *vero*) Dei virtus faciet, non prudentia vestra.

¶ τῆς εἰρήνης, *pacis*) Antitheton: *seditiones.* v. 17. Vid. 1 Cor. XIV. 33.

¶ συν-

¶ *συντρίψει*) Futurum: *conteret* Satanam, quum apostolos ejus conteret.

¶ *τὸν σατανᾶν*, *Satanam*) litium fatorem. Semel in tota hac epistola hostem nominat: & in omnibus epistolis Satanam novies omnino appellat: diabolum sexies. Nempe Scriptura directe de Deo & Christo agit; indirecte de Satana & antichristo.

¶ *ὑπὸ τοὺς πόδας*, *sub pedes*) Eph. VI. 15. Quævis victoria fidei, novum dolorem affert Satanæ.

¶ *ἐν τάχει*) *celeriter*, quod ad initia conterendi pertinet, in periculo subito.

¶ *ἀμήν*.) Voculam hanc votis adjecere librarii persæpe, quanquam h. l. fere omnes ea carent. Tuetur tamen *Baumgartenius*.

21 *συνεργὸς*, *cooperarius*) Hic ponitur ante *cognatos*, non tamen ponitur c. I. 1. quia non fuerat Romæ.

22 *ἀσπάζομαι*, *saluto*) Hoc Pauli vel hortatu vel concessu facili interposuit Tertius. Paulus dictavit: ex quo patet, quam promti fuerint apostoli in libris suis fundendis, sine commentandi molestia.

¶ *τέρτιος*, *Tertius*) Nomen Romanum. Librarius Romanis sine dubio notus.

¶ *ἐν*, *in*) Constr. cum *qui scripsi*. Implicita fidei confessio.

23 *γάϊος*, *Cajus*) Corinthius. 1 Cor. I. 14.

¶ *ὅλης*, *totius*) Nam permulti adibant Paulum.

¶ *ὁ οἰκονόμος*, *œconomus*) Romanis non potuit non læta esse fides amplissimi viri.

¶ *τῆς πόλεως*, *urbis*) sine dubio Corinthi.

24 *ἡ χάρις-ἡμῶν*) Non legebant Alexandrini *ἀμήν*.) De hac particula modo egimus.

25 *τῷ δὲ*, *ei vero*) Doxologia claudit, uti tractationem c. XI. 36. sic jam totam epistolam. sic 2 Petr. III. 18. Iud. v. 25. Extrema hujus epistolæ verba plane respondent primis: c. I. 1-5. præsertim de Potentia Dei, Evangelio, Iesu Christo, Scripturis, obedientia fidei, gentibus omnibus.

¶ *δυναμένῳ - κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου*, *qui potest - secundum evangelium meum*) Potentia Dei certa est. c. I. 16. Act. XX. 32 not.

¶ *ὑμᾶς*, *vos*) Iudæos & gentes.

¶ *στηρίξαι*) Idem verbum c. I. 11.

¶ *ἀποκάλυψιν*) Idem verbum, c. I. 17. *κατὰ ἀποκάλυψιν* construendum cum *εὐαγγέλιόν μου*.

¶ *μυστηρίου*, *mysterii*) de gentibus *concorporatis*. Eph. III. 3. 6.

¶ *χρόνοις αἰωνίοις*, *temporibus æternis*) ex quo non modo homines, sed etiam angeli conditi sunt, quibus utrisque mysterium initio fuerat incognitum. Eph. III. 9. 10. Notantur *tempora*, primo sui initio *æternitatem* quasi præviam attingentia, & ei quasi immixta; non ipsa æternitas, cujus quasi rivi sunt tempora. nam *ANTE tempora æterna* dicitur 2 Tim. I. 9. Ps. LXXVII (LXXVI) 6, *ἡμέρας ἀρχαίας καὶ ἔτη αἰώνια.*

¶ *σεσιγημένου*, *taciti*) Vetus Testamentum est tanquam horologium in suo cursu tacito: Novum Testamentum est sonitus & pulsus æris. In Scripturis propheticis prædicta erat vocatio gentium: sed Iudæi non intellexerunt.

26 *φανερωθέντος*, *manifestati*) Col. I. 26. 2 Tim. I. 10. Tit. I. 3.

¶ *ἐπιταγὴν*, *jussum*) Fundamentum apostolatus. 1 Tim. I. 1. Tit. I. 3.

¶ τοῦ

¶ τȣ̃ αἰωνίȣ θεȣ̃, *æterni Dei*) Epitheton aptissimum. coll. v. præc. *temporibus æternis.* Sic Tit. I. 2. Silentium divinum præsupponit scientiam æternam. Act. XV. 18. Oeconomia nova nullam in ipso Deo mutationem infert: notum ipsi suum est opus a seculo. Conf. mox, *soli sapienti.*

¶ ἔθνη, *gentes*) non tantum ut sciant, sed etiam, ut fruantur.

27 σοφῷ, *sapienti*) Sapientia Dei glorificatur per evangelium in ecclesia. Eph. III. 10. *Qui potest*, & *sapienti*, conjunguntur, uti 1 Cor. I. 24. ubi Christus dicitur *Dei potentia & Dei sapientia.*

¶ ᾧ, *cui*) positum pro αὐτῷ, *ei.* sic ὧν, c. III. 14. conf 2 Tim. III. 11. Act. XXVI 7. 2 Cor. IV. 6 not. LXX, Es. V. 28. Et hiulca esset oratio sine pronomine.

¶ ἀμήν. *Amen*) & omnis lector fidelis dicat: *Amen!*

IN EPISTOLAM PRIOREM AD CORINTHIOS.

CAPUT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Constat epistola

I. *Inscriptione.* — *c. I.* 1-3

II. *Tractatione: in qua*

1. *Exhortatio ad concordiam, elata carnis judicia deprimens.* — *v.* 4-*IV.* 21.
2. *Elenchus:*
   1) *ob malum non ejectum.* — *V.* 1-13.
   2) *ob judicia perversa.* — *VI.* 1-11
3. *Dehortatio a scortatione.* — *VI.* 12-20.
4. *Responsum de conjugio.* — *VII.* 1. 10. 25. 36. 39.
5. *de idolothytis.* — *VIII.* 1 *s.* 13-*IX.* 27. *X.* 1-*XI.* 1
6. *de muliere velanda.* — *XI.* 2
7. *de Cœna Dominica.* — *XI.* 17
8. *de spiritualibus donis.* — *XII. XIII. XIV.*
9. *de resurrectione mortuorum.* — *XV.* 1. 12. 29. 35.
10. *de collecta: de suo & Timothei & Apollo adventu: de summa rei.* — *XVI.* 1. 5. 10. 12. 13 *s.*

III. *Conclusione.* — *XVI.* 15. 17. 19 *s.*

ἀπό-

¶ ἀπόστολος ἰησοῦ χριστοῦ, *apostolus Iesu Christi*) v. 17.

¶ διὰ θελήματος θεοῦ, *per voluntatem Dei*) Sic 2 Cor. I. 1. Eph. I. 1. Col. I. 1. 2 Tim. I. 1. *Mandatum* dicitur 1 Tim. I. 1. Ratio auctoritatis, ad ecclesias; humilis & promti animi, penes ipsum Paulum. Conf. Rom. I. 1 not. Namque mentione *Dei* excluditur auctoramentum humanum; Gal. I. 1. mentione *voluntatis Dei*, meritum Pauli, c. XV. 8 ss. unde hic apostolus eo gratior & promtior. 2 Cor. VIII. 5 fin. Sua ipsius voluntate Paulus nunquam factus esset apostolus.

¶ σωσθένης, *Sosthenes*) comes Pauli, Corinthius. Apollo hic non memoratur, neque Aquila. non enim videntur tum cum Paulo fuisse, quanquam in eadem urbe erant. c. XVI. 12. 19. In posteriore Timotheum sibi adjungit.

2 τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, *ecclesiæ Dei*) *Ecclesiæ* appellationem Paulus, ad Thessalonicenses & Corinthios & Galatas scribens familiarius, adhibet: ad ceteros, periphrasi augustiore utitur. *Ecclesia Dei in Corintho*: lætum & ingens paradoxon.

¶ τῇ οὔσῃ, *ei, quæ est*) florenti. v. 5 f. Sic, *quæ erat*, Act. XIII. 1.

¶ ἡγιασμένοις, *sanctificatis*) iis, qui Deo asserti sunt. Iam tractationi præludens admonet Corinthios majestatis ipsorum, ne se hominibus mancipent. Participii vis declaratur mox, *vocatis sanctis*. conf. Rom. I. 7 not.

¶ σὺν πᾶσι, *cum omnibus*) Connect. cum *sanctificatis* & *sanctis*, non cum *ecclesiæ*. conf. *nostro* in fine versus. Consequenter tamen epistola pertinet etiam ad reliquos in Achaia fideles. 2 Cor. I. 1. Nec tamen universalitas ecclesiæ includitur in viciniam *Corinthi*. Paulo de locis Corinthiorum & Ephesiorum cogitanti, in mentem veniebat tota ecclesia. Consideratio ecclesiæ universalis animum liberat a studio partium, & flectit ad obedientiam. Ideo Corinthiis ea statim proponitur. conf. c. IV. 17. VII. 17. XI. 16. XIV. 33. 36.

¶ τοῖς ἐπικαλουμένοις) *invocantibus*, ita ut ad illum se in adorando vertant, & ex eo sese appellent. conf. v. 10, de auctoritate nominis Christi.

¶ αὐτῶν, *illorum*) prope Corinthum.

¶ ἡμῶν, *nostro*) ubi Paulus & Sosthenes versabantur.

5 λόγῳ - γνώσει, *verbo - cognitione*) *Cognitionem* sequitur *verbum*, in re: & ex hoc cognoscitur illa. Ostendit, tales debere esse Corinthios, quibus non necesse sit scribi. Mirabantur autem illi charismata: ergo mentione charismatum animos eorum sibi conciliat, & viam munit ad elenchum.

6 καθὼς, *sicut*) Corinthiis nil deesse, declarat ex eo, quod testimonium Christi in eis confirmatum sit. Particula demonstrans.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Christi*) Christus non modo objectum est hujus testimonii, sed etiam auctor. Act. XVIII. 8 not.

¶ ἐβεβαιώθη, *confirmatum est*) per se & per concomitantia charismata & miracula. c. XII. 3. 2 Cor. I. 21 f. Gal. III. 2. 5. Eph. IV. 7 f. Ebr. II. 4.

7 ὥστε ὑμᾶς μὴ ὑστερεῖσθαι, *ita ut non egeatis*) Hoc pendet a *divites facti estis*, antitheto.

¶ ἀπεκδεχομένους, *exspectantes*) Character christiani veri vel falsi, revelationem Christi vel exspectare vel horrere.

8 ὃς, *qui*) *Deus*, v. 4. coll. v. 9.

 ¶ ἕως

¶ ἕως τέλους, *usque in finem*) Antitheton ad *initium*, *quæ data est*. v. 4. Hic *finis* mox describitur hoc versu, coll. c. XV. 24.

¶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ, *in die*) Constr. cum *inculpatos*. 1 Theff. V. 23. Post diem illum periculi nil. Eph. IV. 30. Phil. I. 6. Nunc sunt dies nostri, quibus operemur; dies hostium, per quos exerceamur: tum erit dies Christi & gloriæ ejus in sanctis.

9 πιστὸς, *fidelis*) *Fidelis* dicitur Deus, quia præstat, quæ pollicitus est, & quæ fideles sibi de Illius bonitate pollicentur.

¶ ἐκλήθητε, *vocati estis*) Vocatio pignus ceterorum beneficiorum. Rom. VIII. 30. 1 Petr. V. 10.

10 δὲ, *autem*) Connexio exordii & tractationis: Habetis fidem & spem; servate etiam amorem. *Fratres*, congruit ineunti tractationi.

¶ διὰ) *per*. Instar obtestationis.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Christum Paulus vult Corinthiis unum esse omnia. Ideo hoc primo capite tam sæpe Eum appellat.

¶ τὸ αὐτὸ λέγητε, *idem dicatis.*) Diversa dicebant. v. 12.

¶ σχίσματα, *schismata*) Antitheton: κατηρτισμένοι *coagmentati*. coll. Matth. IV. 21. *Schisma*, discidium animorum. Ioh. VII. 43. IX. 16.

¶ νοΐ) *mente*, intus, in credendis.

¶ γνώμῃ) *sententia*, prolata, in agendis. Resp. *dicatis*.

11 ἐδηλώθη, *significatum est*) Exemplum delationis bonæ, nec sine causa celandæ. c. XI. 18.

¶ ὑπὸ τῶν Χλόης, *ab iis qui sunt Chloës*) Hi homines videntur fuisse & Paulo & Corinthiis inprimis probati, & Chloë matrona, cujus filios Corinthii, cum literis, c. VII. 1, ad Paulum miserint. Miserant Stephanam, Fortunatum & Achaicum, c. XVI. 17: quorum unus alterve etiam Chloës esse potuit, ex Stephana patre. v. 16. XVI. 15.

¶ ἔριδες, *lites*) Rem suo nomine appellat.

12 λέγει, *dicit*) gloriabundus. v. 31. c. III. 21 s.

¶ παύλου, *Pauli*) Gradatio, qua Paulus se infimo loco ponit. Et Kephas, & Paulus, & Apollo, erant ministri genuini & doctores veri, quorum unum præ ceteris jactare majus nefas erat, quam si fidelis Corinthius aliquis se Christianum Paulinum dixisset, ut se a pseudapostolis discriminaret.

¶ κηφᾶ, *Kephæ*) Petrus non videtur fuisse Corinthi, c. IV. 6, & tamen ibi magni habitus erat. Iure id quidem; sed tamen abutebantur nonnulli; & hunc *Petrismum* (qui postea Romæ multo vehementius pullulavit) Paulus æque ac *Paulismum* detestatur. Quanto minus dicendum aut gloriandum, *Ego sum papæ*.

¶ ἐγὼ - χριστοῦ, *ego - Christi*) Hi rectius loquebantur, quam ceteri; v. 2. c. III. 23: nisi eo obtentu *ministros* despexerunt. c. IV. 8.

13 μεμέρισται; *divisus est*?) Num non omnia membra sub uno jam sunt capite? cum tamen ille unus pro vobis crucifixus, in illius unius nomen baptizati sitis? Gloria Christi non est dividenda cum servis ejus; neque corporis unitas scindenda, quasi Christus desinat unus esse.

¶ μὴ, *num*) Sæpe *num* ponitur in interrogationis inciso secundo. c. X. 22. 2 Cor. III. 1.

¶ ἐσταυρώθη - ἐβαπτίσθητε, *crucifixus est - baptizati estis*) Crux & baptismus nos Christo

Christo asserit. Relata: redimere, se addicere.

14 εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Providentia Dei regnat sæpe in rebus, quarum ratio postea cognoscitur. Pia phrasis, pro vulgari illa, *gaudeo*, gravitatem rei indicans.

¶ Κρίσπον καὶ Γάϊον, *Crispum & Cajum*) Testes adducit. Viros amplissimos Paulus sua manu baptizavit; alios non multos: non ex ambitione, sed quia illi inter primos credidere. Iusta æstimatio muneris sui non est superbia. c. XVI. 4. Baptismi administratio non tam erat apostolorum, quam diaconorum. Act. X. 48. Neque id dignitatem baptismi imminuit.

15 ἵνα μή, *ne*) Paulus occurrit calumniis, quæ, quamlibet iniquæ, tamen oriri poterant; easque removet. 2 Cor. VIII. 20.

¶ ἐμὸν, *meum*) quasi pro me colligerem cœtum.

16 λοιπὸν, *ceterum*) Valde solicitus est in commemoranda re gesta.

¶ οὐκ οἶδα, *non novi*) sine labore non occurrit memoriæ meæ.

¶ εἴ τινα, *num quem*) Id est, aut nullum alium, aut vix ullum baptizavi. coll. v. seq. Singulorum memoriæ relinquit, per quos sint baptizati.

17 ἀπέστειλε, *misit*) Quo quis mittitur, id agere debet.

¶ βαπτίζειν, *baptizare*) in nomine suo, nedum, meo. Operosa baptismi actio, sæpe suscepta, impedisset prædicationem: ceteroqui apostoli baptizarunt, Matth. XXVIII. 19. primos præsertim discipulos.

¶ εὐαγγελίζεσθαι, *evangelizare*) Hoc, respectu antecedentium, est syncategorema; respectu consequentium, Propositio. Ipsa transeundi ratione Paulus utitur tali, cui nescio an congruerent leges eloquii Corinthiaci.

¶ σοφίᾳ λόγου, *sapientia sermonis*) Frequenter hic adhibentur nomina *sapientiæ* & *potentiæ*. *Sapiens sermo* penes mundum habetur, qui nil minus, quam crucem edisserit: sermo autem crucis nil heterogeneum admittit.

¶ ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ, *crux Christi*) v. 24. Ignoratio mysterii crucis, totius v. gr. Alcorani fundamentum est.

18 μωρία, *stultitia*) & *scandalum*. Vide antitheton, *potentia*, mox. Duo gradus salutis: Sapientia & Potentia. Apud pereuntes sublato primo gradu, tollitur secundus: apud beatos, primum secundus præsupponit.

¶ σωζομένοις, *iis qui salvantur*) Præsens, ut in *pereuntibus*, qui evangelium audire cœpit, nec ut perditus nec ut salvatus habetur, sed est quasi in bivio, & nunc aut perit aut salvatur.

¶ δύναμις, *potentia*) & *sapientia*. Sic quoque c. II. 5.

19 ἀπολῶ - ἀθετήσω) Es. XXIX. 14. LXX, καὶ ἀπολῶ - κρύψω. verba intermedia eadem sunt, illorum ac Pauli.

¶ ἀπολῶ, *perdam*) Hinc, *destruere*. v. 28. II. 6.

20 ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεύς; ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος τούτου;) Es. XXXIII. 18. LXX, ποῦ εἰσὶ γραμματικοί; ποῦ εἰσὶν οἱ συμβουλεύοντες; ποῦ ἐστιν ὁ ἀριθμῶν τοὺς συστρεφομένους; Hebr איה ספר איה שקל איה ספר את המגדלים Proponit prius hemistichium duas interrogationes, quarum prior declaratur hemistichio altero; posterior, versu proximo: (qualis etiam figura Es. XXV. 6.) *ubi scriba? ubi pensita-*

pensitator? ubi scriba cum turribus? ubi pensitator, cum populo roborato, quem visus tuus non ferat? Videtur enim locutio proverbialis, cui inservire solet particula את *cum* in tali sermone universalitatem denotans. Deut. XXIX. 18. Penes scribas curationem aliquam turrium fuisse, colligas ex Ps. XLVIII. 13 f. Pensitatorum appellatio facile convenit copiarum praefectis. Conf. Henr. Scharbau Parerg. Phil. Theol. P. IV. p. 109-139. qui multa erudite collegit nobisque ad hæc cogitanda ansam dedit. Locum Esajæ utrumque Paulus contra Iudæos producit; & alterum quidem verbis ita flexis, ut magis conveniant in tempora citeriora, & simul in gentes. v. 22. Sunt qui notari existiment tria doctorum Iudæorum genera חכמים ספרים דרשים Invenias certe primum & secundum, Matth. XXIII. 34. Antitheton autem triplex idque insigne est Es. cap. cit. v. 22, ubi sanctorum in Domino gloriatio exprimitur. Hoc autem dicit apostolus: Sapientes mundi non modo non probant & promovent evangelium; sed oppugnant, idque frustra.

¶ *τῦ αἰῶνος τέτε) bujus seculi*, quod totum est extra sphæram verbi crucis.

¶ *ἐμώρανεν, stultam fecit*) ita ut rationem divini consilii & beneplaciti non possit mundus exputare. v. 21.

¶ *τὴν σοφίαν, sapientiam*) Antitheta: *sapientiam mundi bujus*; *in sapientia Dei.*

¶ *κόσμυ, mundi*) in quo Iudæi & Græci.

21 *ἐν τῇ σοφίᾳ, in sapientia*) *quum* tanta Dei sapientia sit. v. 25.

¶ *ὐκ ἔγνω, non cognovit*) Ante prædicationem crucis, quamvis creatura creatorem prædicaret, quamvis prophetæ eloquentissimi venerant, mundus tamen Deum non cognovit. qui prophetas audivere, sprevere; qui non audivere, hoc animo erant, ut spreturi forent.

¶ *διὰ τῆς σοφίας, per sapientiam*) scil. *prædicationis*: ut patet ex antitheto, *per stultitiam prædicationis.*

¶ *εὐδόκησεν ὁ θεὸς) placitum est Deo*, ex gratia erga nos. Plane videtur Paulus verba Domini imitatus, Luc. X. 21.

¶ *διὰ τῆς μωρίας, per stultitiam*) Deus cum homine perverso agit per contraria, ut homo se abneget ac Deo gloriam reddat, per *fidem crucis.*

¶ *κηρύγματος, prædicationis*) quippe de cruce.

22 *αἰτῦσι, petunt*) ab apostolis, ut olim a Christo.

¶ *σοφίαν, sapientiam*) Christum philosophum sublimem, per demonstrationes procedentem.

23 *ἡμεῖς, nos*) Paulus, Apollo.

¶ *κηρύσσομεν, prædicamus*) methodo potius historica, quam philosophica.

¶ *χριςὸν ἐςαυρωμένον, Christum crucifixum*) sine articulo. Crucis mentio non additur v. seq. Sermo incipit a cruce, c. II. 2. qui sic accipiunt, iis totus Christus ejusque gloria innotescit: qui non accipiunt, toto excidunt. Act. XXV. 19. XVII. 32.

¶ *σκάνδαλον, scandalum*) Vt *stultitia* & *sapientia*, sic *scandalum* & *signum* opponuntur. nam *signum* est opus omnipotentiæ, alliciens, ut sæpe synonyma sunt *signum* & *potentia. Scandalum* autem, proprie in decipula dictum, res valde debilis. Vsque adeo crucem Christi horrent Iudæi & Græci, ut cum ea vel signum & sapientiam repudient.

24 *αὐ-*

24 αὐτοῖς) *ipsis*, construe cum *Iudæis*, *Græcis*.

¶ κλητοῖς, *vocatis*) Huc ref. *vocationem*, v. 26.

¶ χριςὸν, *Christum*) cum sua cruce, morte, vita, regno.

¶ δύναμιν-σοφίαν, *potentiam-sapientiam*) Experientia potentiæ prior est; sapientiæ, sequitur.

25 τοῦ θεοῦ, *Dei*) in Christo.

¶ σοφώτερον-ἰσχυρότερον, *sapientius-validius*) v. 30.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominibus*) Sermo concisus: i. e. sapientius, quam sapientia hominum; validius, quam valentia hominum: quamvis & sapientes & potentes sibi videantur, & definire velint, quid sapiens & potens sit.

26 βλέπετε) *videtis*. Indicativum innuit. *enim*.

¶ τὴν κλῆσιν ὑμῶν, *vocationem vestram*) statum, in quo cœlestis vocatio vos offendit. sic, *vocatio*, c. VII. 20.

¶ οὐ πολλοὶ, *non multi*) Ergo tamen nonnulli. Subaudi: *vocati sunt*. Vt cum præconibus evangelii, sic quoque cum auditoribus comparatum est. Ellipsis euphemiam habet.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) Affine, *mundi*, mox. *Mundus* secundum *carnem* judicat.

¶ εὐγενεῖς, *nobiles*) qui plerunque etiam sapientes & potentes sunt.

27 τὰ) Articulus vim habet: *ea* potissimum, *quæ stulta sunt* &c.

¶ ἐξελέξατο, *elegit*) Hoc ter ponitur. electio, & vocatio, v. 26, conjuncta. Ez. XX. 5. Hæc illius indicium. Electio est judicium divinæ gratiæ, eos, qui vocationem per fidem admittunt, ex communi hominum pernicie eximentis in Christo. Omnis *vocatus* a primo fidei momento est *electus*: & quamdiu in *vocatione* & fide manet, *electus* manet: si quando vocationem & fidem amittit, electus esse desinit: quando in fide fructus affert, *vocationem* & *electionem* confirmat penes sese: si ad fidem redit & credens obdormit, ad statum electionis redit & *electus* obdormit. Atque hi κατ' ἐξοχὴν dicuntur *electi* & *præcogniti*. *Electio* est vel *populorum* vel *individuorum*. De electione *populi* agitur h. l. & Ez. l. c. nec non Act. XVIII. 10. 1 Thess. I. 4. & *hæc electio* magis incurrit in sensus hominum credentium, quam *electio individuorum*. nam de populo individua quædam possunt excidere, salva *vocationis* & *electionis* æquali latitudine. Electio quorundam extra ecclesiam est Reservatum divinum ad amussim præconii evangelici non exigendum.

¶ τοὺς σοφοὺς, *sapientes*) Masculinum, ad exprimendam speciem speciosissimam. cetera neutra, ut in opposito omnia, etiam *stulta*.

¶ καταισχύνῃ, *pudefaceret*) Hoc bis dicitur: deinde *destrueret*. Vtroque verbo tollitur *gloriatio*, de re vel magis vel minus voluntaria.

28 τὰ μὴ ὄντα, *quæ non sunt*) Genus, sub quo continentur *ignobilia* & *contemta*, nec non *stulta* & *infirma*. Est ergo appositio: cui toti unum illud opponitur, *quæ sunt*.

¶ τὰ ὄντα) *quæ sunt* quidpiam.

29 ὅπως μὴ, *ut ne*) Antitheton, *ut*. v. 31.

¶ πᾶσα σὰρξ, *omnis caro*) Apta appellatio: *caro* speciosa & tamen caduca. Es. XL. 6.

¶ ἐνώπιον, *coram*) Non *coram* illo, sed *in* illo gloriari possumus.

30 ἐξ αὐτοῦ, *ex eo*) Ex Deo estis, non jam τοῦ κόσμου, *mundi.* Rom. XI. 36 Eph. II. 8.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Antitheton ad *multos*, v. 26. Ipsi illi, quos apostolus alloquitur, *vos*, erant *non multi sapientes secundum carnem* &c.

¶ ἐστὲ ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *estis in Christo Iesu*) estis Christiani &c. Antitheton: *quæ non sunt*, & *estis*: item, *caro* & *Christus*.

¶ ἐγενήθη ἡμῖν, *factus est nobis*) Sic plus dicit, quam si diceret illud: *nos facti sumus sapientes*, &c. Factus est nobis sapientia, &c. respectu cognitionis nostræ, &, ante eam, per se, in sua cruce, morte, resurrectione. *nobis*, dativus commodi.

¶ σοφία, *sapientia*) cum antea essemus *stulti*. Miseriam nostram ex nobis præsupponit varietas beneficii divini in Christo.

¶ δικαιοσύνη, *justitia*) cum antea essemus *infirmi*. conf. Es. XLV. 24. *Iehovah*, *justitia nostra*, Ier. XXIII. 6. ubi coll. v. 5 de Filio sermo est: nam Pater non dicitur *justitia nostra*.

¶ ἁγιασμὸς, *sanctificatio*) cum antea essemus *ignobiles*.

¶ ἀπολύτρωσις) *liberatio*, ad summum usque: cum antea essemus *abjecti*, ἐξουθενημένοι.

31 ἵνα, *ut*) scil. *fiat*.

¶ ὁ καυχώμενος, *qui gloriatur*) Non est omnium gloriari.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) non in se, non in carne, non in mundo.

CAP. II.

1 Κἀγὼ, *& ego*) Ostendit apostolus, se convenienter subservisse consilio & electioni *Dei*.

¶ οὐ) Hoc non construitur cum ἦλθον, sed cum sequentibus verbis.

¶ λόγου ἢ σοφίας, *sermonis aut sapientiæ*) *Sapientiam* sequitur *sermo*, rem sublimem oratio sublimis.

¶ καταγγέλλων ὑμῖν τὸ μαρτύριον, *annuntians vobis testimonium*) Sancti homines non tam testantur, quam testimonium, quod Deus dat, annunciant.

¶ τὸ μαρτύριον τοῦ θεοῦ, *testimonium Dei*) per se sapientissimum & potentissimum. Correlatum, *fides*, v. 5.

2 οὐ γὰρ ἔκρινα, *non enim judicavi*) Quamvis alia multa scirem, tamen sic feci, ac si nescirem. Minister evangelii si eis rebus, quibus excellit, tamen abstinet, ut Christum pure prædicet, maximum earum rerum fructum capit. Doctrina christiana non debet in gratiam quidem empæctarum & scepticorum, eorumque, qui illos mirantur, aspergi & condiri philosophematis, quasi videlicet per theologiam naturalem convinci possint facilius. qui revelationem contumaciter repudiant, nulla disputatione ex lumine naturæ, quod pædagogiæ primæ duntaxat inservit, lucrifient.

¶ ἔκρινα) Frequens Paulo ad Corinthios verbum hoc cum compositis. v. 13 ss. c. IV. 3 ss. XI. 29. 31. 32. 34.

¶ ἰησοῦν χριστὸν, *Iesum Christum*) Norat Paulus inprimis, quam parvi hoc nomen mundus faceret.

3 καὶ ἐγὼ, *& ego*) Antitheton: *sermo meus*, v. 4. &, *scire*, v. 2. Describit enim rem, præconem, orationem.

¶ ἀσθενείᾳ, *infirmitate*) Hoc opponitur *robori* Non debemus cogitare in apostolis statum animæ semper lautum & perturbationibus plane vacuum. 2 Cor. VII. 5. XI. 30. Gal. IV. 13.

¶ καὶ

¶ *καὶ ἐν φόβῳ καὶ ἐν τρόμῳ πολλῷ, & in timore & in tremore multo*) Sermo adagialis, notans timorem, qui etiam in corpus ejusque gestum & motum redundat. Marc. V. 33. Eph. VI. 5. Phil. II. 12. LXX. Deut. XI. 25. Sic Es. XIX. 16. LXX, ἔσονται ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ. Alia omnia mundus miratur.

¶ *ἐγενόμην*) *esse cœpi*, *apud* vos, erga vos.

4 *λόγος, sermo*) privatus.

¶ *κήρυγμα, prædicatio*) publica.

¶ *πειθοῖς*) Verbum valde proprium. Antitheton, *demonstratione*. Locum hunc citat Didymus l. 2 de Spir. S. ubi Hieronymus vertit *persuasionibus*, ut sit appositio, πειθοῖς λόγοις. a πειθώ, cui affine πειθή. Hesychius, πειθή, πεισμονή, πίστις.

¶ *σοφίας, sapientiæ*) Cujus sapientiæ sermones & argumenta removeantur, declarat v. seqq.

5 *σοφίᾳ, sapientia*) & virtute.

¶ *δυνάμει, virtute*) & sapientia.

6 *σοφίαν δὲ λαλοῦμεν, sapientiam vero loquimur*) Redit, quasi post parenthesin, ad ea, quæ c. I. 23-25 attigerat. *loquimur* habet epanalepsin verbi *prædicamus*: sed *loquimur* est quiddam occultum; coll. v. 7. 13. *prædicamus*, publicum. nam *sapientia* hic denotat non omnem doctrinam Christianam, sed capita ejus sublimia & arcana. Est etiam antitheton temporis præteriti, v. 1 seqq. & præsentis, h. l.

¶ *ἐν τοῖς τελείοις*) *penes perfectos*, Corinthi aut alibi. Constr. cum *loquimur*. Cognitio Dei & Christi est summa cognitio. Conf. ἐν, c. XIV. 11. Phil. I. 30. *Perfectis* opponuntur non solum mundani & animales, usque ad finem capitis; sed etiam *carnales* & *infantes*. cap. III. init. Hebr. V. 14. 13.

¶ *οὐ-οὐδὲ, non-neque*) *Seculo* opponitur *Deus*, v. 7. *principibus mundi*, *apostoli*. v. 8 f.

¶ *ἀρχόντων, principum*) c. I. 20. Lato vocabulo Paulus utitur, quo & Iudæorum & Græcorum proceres complectitur.

¶ *τῶν καταργουμένων, qui destruuntur*) c. I. 28. Hoc epitheton pertinet ad principes mundi, & ad mundum ipsum: ex quo constat, sapientiam mundi non esse veram, quia non affert immortalitatem.

7 *ἐν μυστηρίῳ, τὴν ἀποκεκρυμμένην, in mysterio, occultam*) Est occulta, antequam expromitur: & quum expromitur, tamen occulta manet multis, imperfectis.

¶ *προώρισεν, præfinivit*) Alludit ad *paravit*, v. 9.

¶ *πρὸ, ante*) Adeo non *destruitur*. v. 6. Sapientia hæc mundanam antiquitate longissime antecedit.

¶ *αἰώνων, secula*) Plurale. Oppositum, *seculi hujus*. v. 6.

¶ *εἰς, in*) ut illa sit *gloria* nostra, conf. v. seq. & *gloriatio*. c. I. 31.

¶ *δόξαν*) *gloriam*, ex Domino gloriæ; v. 8. olim revelandam, tum quum principes mundi *destruentur*. Antitheton ad *mysterium*.

8 *ἣν, quam*) Ref. ad *sapientiam*.

¶ *οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων-ἔγνωκεν, nullus principum-cognovit*) *nullus*, fere nullus; immo plane nullus, qua *princeps*. Antitheton hujus prædicati est in *sed*; v. 9. subjecti, in *autem*. v. 10.

¶ *τὸν κύριον, Dominum*) qui omnes *principes* vincit.

¶ ἐσαυ-

¶ ἐσαύρωσαν) *crux*, servorum supplicium. Eo *Dominum* gloriæ affecerunt.

9 ἀλλὰ, *sed*) scil. *factum est*. conf. Rom. XV. 3. 21 & 1 Cor. I. 31.

¶ καθὼς, *sicut*) Ostendit, principes mundi non cognosse sapientiam.

¶ ἃ ὀφθαλμὸς) Es. LXIV. 3. LXX, ἀπὸ τοῦ αἰῶνος οὐκ ἠκούσαμεν, οὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν εἶδον θεὸν πλὴν σοῦ, καὶ τὰ ἔργα σου, ἃ ποιήσεις τοῖς ὑπομένουσιν ἔλεος.

¶ ἃ, *quæ*) *quæ oculus non vidit* - sunt ea, *quæ paravit Deus*.

¶ ὀφθαλμὸς, οὖς· *oculus*, *auris*) hominis.

¶ οὐκ ἀνέβη) *non ascenderunt*: i. e. in mentem non venerunt.

¶ ἡτοίμασεν, *paravit*) Hebr. יעשה *faciet*. Quæ Esajæ tempore futura erant, Pauli tempore facta erant. Hinc etiam ille, *exspectantibus*; hic, *amantibus*. conf. *donata*, v. 12. per *gratiam* N. T. cujus fructus consummantur in æternitate.

10 ἡμῖν) *nobis*, apostolis.

¶ ἀπεκάλυψε, *revelavit*) Antitheton: *occultatam*. Conf. Es. XLV. 19. 15. Ps. LI. 8. iterumque Luc. X. 21.

¶ πάντα, *omnia*) v. 9.

¶ τὰ βάθη, *profunda*) maxime occulta: Ps. XCII. 6. non modo ea, quæ fideles scrutantur. v. 9 & 12, utrinque in fine. Profunda Dei, etiam naturæ divinæ, non modo regni ejus.

11 τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου; *quis enim novit hominum ea quæ sunt hominis?*) Ἀνθρώπων omittit *Al.* isque solus: & tamen id dispunctum cupit Artemon. Part. I. cap. 47. Magnopere vero hoc polyptoton, *hominum*, *hominis*, *hominis*, ad institutum apostoli pertinet. notat enim similitudinem naturæ, quæ videatur notitiam dare mutuam sensuum humanorum, nec tamen dat: quanto minus quisquam sine Spiritu Dei Deum noscet?

¶ τὰ τοῦ ἀνθρώπου) *humana*, interna.

¶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, *spiritus hominis*) Articulus τὸ plane denotat spiritum hominis proprium, non aliunde immigrantem.

¶ τὸ ἐν αὐτῷ, *qui est in eo*) Criterium veri, natura conscia.

¶ οὐδεὶς) *nemo*, omnium extra Deum. Hominem ne homo quidem alter cognoscit: Deus est unus, sibi uni notus.

¶ τὸ πνεῦμα, *spiritus*) A Spiritu Dei non potest sejungi deitas; sicut nec ab hominis spiritu humanitas.

12 τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, *spiritum mundi*) Eph. II. 2.

¶ ἐλάβομεν) Spiritus mundi *non sumitur*, sed in eo semper sunt, qui de mundo sunt. Spiritum Dei *accepimus*.

¶ ἐκ, *ex*) Antitheton, *in*. v. 11.

13 καὶ, *etiam*) Sic jungitur *sciamus* & *loquimur*.

¶ διδακτοῖς, *doctis*) doctrina & institutione constantibus. Τὸ σοφίας apud λόγοις non est in epitheton resolvendum. *Sapientia* est scaturigo *sermonum*.

¶ ἀλλ' ἐν, *sed in*) Oppositio immediata: neque dixeris, apostolos naturalem duntaxat, inde ab arte, hinc a spiritu remotam, sermonis facultatem contulisse.

¶ διδακτοῖς) Magis placet lectio, διδαχῇ. *in doctrina*, quam per nos præbet. Spiritus sanctus. Ea *doctrina* complectitur & sapientiam & sermones.

¶ πνευματικοῖς πνευματικὰ, *spiritualibus spiritualia*)) hominibus spiritualibus

(v. 6.

(v. 6. 15.) res & sermones spirituales convenienter interpretamur, ita ut velint & possint accipere. συγκρίνω, σύγκριμα, σύγκρισις, LXX frequentant v. gr. de interpretatione somniorum. Gen. XL & XLI. Dan. capp. II. IV. V. VII.

14 ψυχικὸς, *animalis*) qualiscunque, quantuscunque homo est citra Spiritum Dei. Bene Ephraim Syrus: τὺς κατὰ φύσιν ἀνθρώπους ὁ ἀπόστολος ψυχικὺς ἐκάλεσε· τὺς δὲ παρὰ φύσιν, σαρκικύς· οἱ δὲ πνευματικοὶ εἰσιν, οἱ καὶ τὴν φύσιν εἰς τὸ πνεῦμα μεθαρμοζόμενοι. f. 92. *caro & sanguis*, Matth. XVI. 17 not.

¶ ὀυ δέχεται, *non capit*) quamvis oblata sint, tamen *non vult* admittere. conf. δέξασθε, *suscipite*, Iac. I. 21. Hic mox respondet illud, *non potest*. Conf. Rom. VIII. 7. Vtrique additur ætiologia, per *enim* & *quia*.

¶ τὰ τῦ πνέυματος, *ea quæ sunt Spiritus*) Sic, *ea quæ sunt Dei*. v. 11.

¶ μωρία, *stultitia*) Ille autem sapientiam quærit. c. I. 22.

¶ ὀυ δύναται, *non potest*) non habet *spiritum & potentiam*.

¶ γνῶναι, *cognoscere*) *ea quæ sunt Spiritus* Dei.

¶ πνευματικῶς) nonnisi *spiritualiter*.

15 ὁ) Pulcre additur hîc articulus: ψυχικὸς sine articulo.

¶ πάντα, *omnia*) Neutrum plurale, uti v. 9-14. *Omnia* omnium, adeoque etiam omnes. Neutro comprehenditur masculinum, uti Matth. XI. 27.

¶ ἀυτὸς) *ipse*.

¶ ὑπ' ὀυδενὸς, *a nullo*) *animali*.

16 τίς, *quis*) Nemo, qui merus homo sit. conf. Ier. XXIII. 18. Es. XL. 13. LXX, τίς ἔγνω νῦν Κυρίυ-ὃς συμβιβάσει ἀυτόν;

¶ ὃς, *qui*) Non est hoc interrogativum, sed relativum, quo vis interrogandi, quæ est in *quis*, propagatur. valet, *adeoque*.

¶ νῦν χριςῦ, *mentem Christi*) Spiritus Patris idem est Filii Spiritus.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Id & plus & minus est, quam *cognoscere*. qui habet *mentem Christi*, omnia *dijudicat*, a nemine *dijudicatur*.

CAP. III.

1 Καὶ ἐγὼ, *& ego*) Locutus est c. II. 1 de ingressu suo; nunc de progressu.

¶ ὡς σαρκικοῖς, *ut carnalibus*) Id lenius, quam *animalibus*, accedente præsertim mitigatione, *ut parvulis in Christo*, de gradu statim subsecutô.

2 γάλα, *lac*) Ita loquitur, ut Corinthios redigat ad humilitatem.

¶ ὀ, *non*) Subaudi verbum *cibavi*, aut aliud affine τῷ *potum dedi*. Doctoris non est docere, quæ ipse scit, sed quæ auditoribus congruunt. Scriptura est perfecta: nam v. gr. Corinthiis *lac* propinatur; Hebræis, *cibus solidus*.

3 ὅπυ) *ubi*.

¶ ζῆλος, *zelus*) in affectu.

¶ ἔρις, *jurgium*) in sermone.

¶ διχοςασίαι, *dissidia*) in actione. Crescit oratio. *lites* dixerat c. I. 11. nunc verba multiplicat. sic verbo *gloriari* utitur c. III. 21. deinde graviori, *inflari*, c. IV. 6.

¶ κατὰ ἄνθρωπον, *secundum hominem*) non *secundum Deum*; humano more.

4 ὀυχὶ, *nonne*) Nam Spiritus non fert studium partium humanarum.

5 τίς, *quis*) Redit ad institutum.

¶ διάκονοι, *ministri*) Humile verbum, eoque aptum.

¶ δι' ὧν) *per quos*, non in quos. Recte Pelagius ad h. l. *Si nos nihil sumus, quos ministros ipse constituit, quanto magis illi, qui in carnalibus gloriantur?*

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) i. e. *unusquisque, ut illi.*

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Correlatum, διάκονοι *ministri.*

¶ ἔδωκεν, *dedit*) varie. v. seq.

6 ἐφύτευσα-ἐπότισεν, *plantavi-rigavit*) Act. XVIII. 1. XIX. 1. Eadem mente postea *fundamentum & ea quæ superstruuntur; genitorem & pædagogos* dicit.

¶ ηὔξανεν, *incrementum dedit*) v. 10. init. Act. XVIII. 27 fin.

7 ὁ φυτεύων· ὁ ποτίζων) *plantans, rigans*, qua talis: sive *plantatio, rigatio* ipsa.

¶ ὁ αὐξάνων, *qui incrementum dat*) scil. ἐστὶν, *est*, τὶ *quiddam*, atque adeo, quia solus, omnia. Sine hoc incremento granum a primo sationis momento esset instar lapilli: ex incremento, protinus fides germinat. v. 5.

8 ἕν) *unum*; neuter æque *quidquam* est. Vt in cœlo stella alte supra stellam eminet; idiota autem altitudinis differentias non capit: sic Paulus apostolus longe supra Apollo eminebat; sed Corinthii id non intelligebant. neque ea de re admodum eos docet hoc loco Paulus: modo Christi eminentiam asserat.

¶ ἴδιον-ἴδιον, *propriam-proprium*) Congruens iteratio. Antitheton ad *unum.*

¶ μισθὸν, *mercedem*) quiddam salute ulterius. v. 14 f. Oeconomus fidelis accipiet laudem; operarius solers, mercedem.

¶ κόπον, *laborem*) non modo *secundum opus.*

9 θεοῦ, *Dei*) Hoc mox gravem habet anaphoram, & cum emphasi ponitur initio, ter: uti v. 10 *gratia*, & v. 11 *fundamentum.*

¶ συνεργοὶ, *cooperarii*) Sumus *operarii* Dei, & *cooperarii* invicem.

¶ γεώργιον, *agricultura*) Summa antecedentium. γεώργιον, verbum late patens, agrum, hortum, vineam complectens.

¶ οἰκοδομὴ, *ædificatio*) Summa sequentium.

10 χάριν, *gratiam*) Προθεραπείαν adhibet, ne arroganter videatur se *sapientem* dicere.

¶ δοθεῖσαν, *datam*) Erat ergo in Paulo habituale quiddam.

¶ σοφὸς) *peritus.* Tales facit cognitio Iesu Christi.

¶ θεμέλιον, *fundamentum*) Fundamentum est prima institutio.

¶ ἄλλος) *alius*, quisquis est. Eleganter abstinet nomine proprio. Antecessor non videt successorem: & Paulus consulit dignitati Apollo. sic mox, *unusquisque.* nam erant etiam alii. c. IV. 15.

¶ βλεπέτω, *videat*) Ego, inquit Paulus, feci quod meum est: viderint, qui sequuntur.

¶ πῶς) *quomodo*, quam *sapienter*, quam *affabre.*

11 γὰρ, *enim*) Caussa, cur tam deliberate dicat, *superstruit.*

¶ οὐδεὶς, *nemo*) ne Apollo quidem.

¶ θεῖναι, *ponere*) Corinthi & ubicunque Christus innotuit.

¶ Ἰησοῦς Χριστὸς, *Iesus Christus*) Convenienter hic utrumque nomen ponitur.

12 εἰ) *num.* conf. *quale*, v. 13. Est interrogatio obliqua, quæ signum interrogationis

tionis non valde requirit. In v. 13 est apodosis, sive *num* valeat *ἢ*, sive *si*.

¶ *χρυσὸν*, *aurum*) Tria genera enumerat, quæ ignem ferunt: totidem, quæ comburuntur. Illa denotant homines vere fideles; hæc, hypocritas: & concreto includitur abstractum, ut connotentur doctrinæ veræ & solidæ, vel falsæ & subfestæ; utrinque vel majoris vel minoris momenti. Etiam mica auri, aurum est: etiam stipula levissima, ignem pascit.

¶ *λίθους τιμίους*, *lapides pretiosos*) Hoc non *gemmas* pusillas dicit, sed lapides nobiles, ut *marmor* &c.

¶ *ξύλα*, *ligna*) In mundo multa recte ædificantur ex ligno; sed non in ædificatione Dei. conf. Ap. XXI. 18 s.

¶ *χαλάμην*) *stramen*.

13 *ἔργον*) *opus*, quod quivis exstruxit.

¶ *ἡ ἡμέρα*, *dies*) Domini. Sic Hebr. X. 25. conf. mox cap. IV. 3. 5, ubi ex intervallo, ut solet, clarius loquitur. Non excluduntur plane dies citeriores, qui ignem repræsentant, in adversis, in morte.

¶ *δηλώσει*, *declarabit*) omnibus.

¶ *ἐν πυρὶ ἀποκαλύπτεται*) *in igne revelatur* sc. Dominus, cujus dies ille est: vel, opus. 2 Thess. I. 7. 8. *revelatur*, præsens, quia certum est & propinquum. Ap. XXII. 20.

¶ *τὸ πῦρ*, *ignis*) Metaphora, ut in toto hoc sermone. Significatur ignis diei novissimi & judicii divini, ut patet ex subsequente sermone proprio. c. IV. 5. 2 Cor. V. 10. cui in die illo respondebit ignis visibilis.

¶ *δοκιμάσει*) *probabit*: non *purgabit*. Hic locus *ignem purgatorium* non modo non fovet, sed plane exstinguit: nam in novissimo demum die *ignis* probabit opus cujusque ergo ignis purgatorius non præcedit Neque ipso illo die *purgabitur* opus; sed, quale in utramvis partem *antea* fuerit, probabitur, quum vel manebit vel comburetur.

14 *εἴ τινος*, *si cujus*) Hinc Paulus ex fratrum constantia sibi gloriam polliceri solet. 2 Cor. I. 14. Phil. II. 16. 1 Thess. II. 19.

15 *ζημιωθήσεται*, *jacturam faciet*) mercede excidet, non salute.

¶ *αὐτὸς*) *ipse*.

¶ *σωθήσεται*, *servabitur*) quia fundamentum *hoc* non deserit. v. 12.

¶ *ὡς*, *ut*) Particula declarans & limitans: *ut* qui per *ignem* debuerit ire.

¶ *διὰ*, *per*) Sic *διὰ*, *per*, Rom. II. 27. *non citra ignem*. v. 13. Vt mercator naufragus, amissa merce & lucro, servatur per undas.

16 *ναὸς*, *templum*) Nobilissimum genus *ædificii*.

¶ *ἐστὲ*, *estis*) vos universi.

¶ *τὸ πνεῦμα*, *Spiritus*) Inhabitatio Spiritus sancti, & Dei, ejusdem dignationis est. Ergo eadem est Spiritus sancti dignitas, quæ Dei. c. VI. 19.

17 *φθείρει*, *perdit*) per schismata, ex mundi sapientia.

¶ *φθερεῖ*, *perdet*) talione justissima. Multæ sunt pœnæ, quæ non fluunt ex peccato per nexum physicum.

¶ *ἅγιος*, *sanctum*) divinum, inviolabile.

18 *δοκεῖ*) Frequens verbum hoc, & *λογίζομαι*, ad Corinthios: sed *δοκῶ* magis in priore; alterum, lenius, in posteriore. *si quis est sapiens, & talem se esse cogitat.* Sæpe enim, in hac præsertim epistola, *δοκῶ* hanc vim habet, ut res ipsa non negetur, sed hominis rem illam habentis existimatio de se ipso, vel justa vel inflata, connotetur. c. VII. 40. VIII. 2. X. 12. XI. 16. XIV. 37.

¶ σοφὸς, *sapiens*) Hîc præscindit a sapientia mundana vel divina. In qua enim quisque sapientia sapere vult, in eodem genere sapientiæ se prius stultum autumare debet, ut fiat sapiens.

19 ὁ δρασσόμενος τοὺς σοφοὺς ἐν τῇ πανουργίᾳ αὐτῶν) Eliphaz Iobi V. 13. LXX, ὁ καταλαμβάνων σοφοὺς ἐν τῇ φρονήσει. Videntur apostoli verba LXX Interpretum maxime tenuisse in locis apud Hellenistas valde notis, v. gr. in Parschijoth & Haphtaroth, item in Psalmis; Hebraica autem, in locis minus usitatis, qualis est hic Iobi locus. Etiam alibi Paulus Iobum spectavit. Phil. I. 19 not.

¶ ἐν, *in*) non solum dum se sapienter agere putant, sed ita, ut ipsa eorum sapientia sit laqueus.

20 σοφῶν, *sapientum*) LXX, ἀνθρώπων, *hominum. Cogitationes* non per se, sed *sapientum* addito, respondet מחשבות Hebraico. Ps. XCIV. 11, LXX.

¶ εἰσὶ, *sunt*) *homines* videlicet cum suis cogitationibus. vid. Ps. cit. in Hebraicis.

21 ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Id pertinet ad extenuandum.

¶ πάντα, *omnia*) non modo *omnes*.

¶ ὑμῶν, *vestra*) Illa vestra sunt; non vos illorum. c. I. 12. 2 Cor. IV. 5.

22 Παῦλος, *Paulus*) Paulus, quasi a se ipso alienus, in tertia persona loquitur, quomodo Corinthii de illo debebant loqui. Et se ipsum, quasi infimum, primo loco ponit.

¶ κηφᾶς, *Cephas*) In Petro quoque gloriabantur: ne id quidem recte. c. I. 12 not.

¶ κόσμος, *mundus*) Repentinus hic a Petro ad totum mundum saltus orationem facit amplam, cum quadam quasi impatientia enumerandi cetera. Petrus & quivis in toto mundo quamlibet excellens, vel ingenio, vel charismatis, vel munere, ecclesiastico vel politico. *vestra sunt*; vobis inserviunt, etiam inscienter. conf. de *mundo*, v. 19. c. IV. 9. VI. 2. VII. 31. Rom. IV. 13. Gal. IV. 3.

¶ εἴτε ζωὴ, εἴτε θάνατος, *sive vita, sive mors*) adeoque *vivi & mortui*. Conf. Rom. XIV. 8. Phil. I. 21.

¶ ἐνεστῶτα, *præsentia*) in terra.

¶ μέλλοντα, *futura*) in cœlo.

23 ὑμεῖς δὲ χριστοῦ, *vos vero Christi*) immediate: non interveniente Kepha.

¶ χριστοῦ - θεοῦ, *Christi - Dei*) Huc resp. c. IV. 1.

¶ χριστὸς δὲ, θεοῦ, *Christus vero, Dei*) c. XV. 28. Luc. IX. 20.

CAP. IV.

1 Οὕτως, *sic*) Determinat, & ex præcedentibus repetit.

¶ λογιζέσθω, *reputet*) citra gloriationem. c. III. 21.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) איש *homo* quivis, nostri similis. c. III. 21.

¶ ὑπηρέτας, *ministros*) Luc. I. 2.

¶ χριστοῦ, *Christi*) in officio ejus: non, *hominum*.

¶ οἰκονόμους μυστηρίων θεοῦ, *œconomos mysteriorum Dei*) Paulus ministros evangelii, ubi eos humillime describit, tamen *œconomos* agnoscit. vid. Tit. I. 7 not. Conf. *Christi* & *Dei* cum c. III. 23.

2 ὃ δὲ) *Quod porro* Deus *quærit* & homines *in œconomis* suis; illud est, *ut aliquis fidelis reperiatur*. Huic paraphrasi respondet versus 3.

¶ ζητεῖ-

¶ ζητεῖται, *quæritur*) per inquisitionem, cum tempus est. Correlatum *inveniatur*.

¶ πιστὸς, *fidelis*) Eo non contenti erant Corinthii.

¶ εὑρεθῇ, *inveniatur*) Interea quilibet vult fidelis existimari.

3 ἐμοὶ) *mihi*, pro mea parte.

¶ δὲ) *autem:* quamvis fidelis reperiri possim.

¶ εἰς, *in*) Mitigans particula. Non contemno vestrum judicium per se; sed quando Dei judicium cogito, tum vestrum pæne *ad* nihilum venit.

¶ ἐλάχιστον, *minimum*) Vnius Dei judicium magni fieri debet.

¶ ὑφ' ὑμῶν, *a vobis*) privatim. Antitheton: *ab humano die*, publice.

¶ ἀνακριθῶ, *dijudicer*) fidelisne sim, nec ne. Videbantur utique Corinthii sola fidelitate non esse contenti, sed apostolus ἀποτόμως agit.

¶ ἀνθρωπίνης, *humano*) Hoc pertinet ad minuendum.

¶ ἡμέρας, *die*) Sic appellat in antitheto ad diem Domini. ἡμέρα, *dies* dicta rei agendæ. Estque hîc abstractum, pro concreto, coll. *vobis*: item, locutio hypothetica; nemo enim fidelium erat apostolo diem dicturus.

¶ ἀνακρίνω, *dijudico*) Non debemus enim nos *dijudicare*, sed *judicare*. ἀνάκρισις est *dijudicatio* unius, respectu aliorum; κρίσις, *judicium* simplex. Felix oblivio boni sui. Sic vehementer refutatur *dijudicatio* Corinthiorum de Paulo.

4 οὐδὲν) *nil*, perfidum. conf. *fidelis*, v. 2. Sic LXX, οὐ γὰρ σύνοιδα ἐμαυτῷ ἄτοπα πράξας, Iob. XXVII. 6. Quem conscientia accusat, is tenetur se dijudicare.

¶ οὐκ ἐν τούτῳ δεδικαίωμαι) *non in hoc*, si me ipse dijudicem, *justificatus sum*. Iudicium enim superest. Iustificabit me Dominus, v. 5. Paulus vel spectari potest ut judex sui ipsius, vel ut testis. Vt testis scit, se nihil sibi conscium esse. Vt judex non audet ideo se dijudicare, sive pronunciare, se justificatum esse.

¶ ἀνακρίνων με) *dijudicans me*, non refugientem, in suo adventu, v. 5. & justificans.

5 κρίνετε, *judicate*) Non dicit, ἀνακρίνετε, *dijudicate*. propius alludit ad judicium, quod Dominus aget.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Iesus, cui servimus. v. 1.

¶ καὶ) *etiam*. non modo judicabit, sed judicium proferet.

¶ φωτίσει) φωτίζειν est *lucem inferre in rem*, v. gr. φωτίζειν τὴν νύκτα, Ex. XIV. 20 in marg. ed. Wech. *lucem inferre in noctem*: vel, *rem proferre in lucem*. 2 Tim. I. 10. Vtrumque tum fiet.

¶ τὰ κρυπτὰ, *abscondita*) Sane *cor* hominis, *crypta* est.

¶ τοῦ σκότους, *tenebrarum*) quo nulla acies humana penetrat.

¶ φανερώσει, *manifestabit*) ita, ut tum demum nos plane cognituri sitis.

¶ τὰς βουλὰς, *consilia*) quis *fidelis* fuerit, vel minus.

¶ τῶν καρδιῶν, *cordium*) Vt *cor* est, ita actio est *justa* & *laudabilis*, vel secus.

¶ τότε, *tunc*) Eo exspectate.

¶ ἔπαινος, *laus*) Mundus laudat suos principes, duces bellicos, legatos, sapientes, artifices: Deus ministros suos deinde laudabit.

¶ ἑκάστῳ) *cuivis*, *laudabili*, fideli œconomo. vos unum duntaxat laudatis, v. gr. Paulum. Sic, *quivis*, c. III. 8. De laude a Deo, vid. Matth. XXV. 21. Etiam ii,

qui non sunt fideles, laudem exspectant, sed laus eorum erit opprobrium. Itaque vocabulo *laus*, per euphemiam, connotatur etiam contrarium, ut in *probabit* &c. c. III. 13. VIII. 8. 10 not. Sic *benedictio* complectitur etiam *maledictionem*. Gen. XLIX. 28. 7. Similis locus 1 Sam. XXVI. 23 (24)

6 *ταῦτα*) *hæc*, quæ inde a cap. I. 10 s. exstant.

¶ *μετεσχημάτισα, transfiguravi*) Conf. 2 Sam. XIV. 20. *Schema* in eo est, quod Paulus ea, quæ Corinthios admonerent, non solum in secunda, sed in prima potissimum persona scripsit, v. 3. 4. ut causæ *sensus* moderati, quibus Paulus & Apollo movebantur, eædem Corinthios moverent, v. 16. & Corinthii de Paulo cogitarent, quomodo Paulus de sese.

¶ *μάθητε, disceretis*) Hoc verbo componit Paulus elatos Corinthios.

¶ *γέγραπται, scriptum est*) Conf. ככתוב 2 Chron. XXX. 5. *Scriptum*, in tota Scriptura, unde modo c. III. 19 s. citata sunt aliqua: nam præter eam, & ultra eam, sentire *non oportet*. Rom. XII. 3. XV. 4. Ea canon est respectu omnis sensus spiritualis: & canonem migrare non licet. 2 Cor. X. 13. In Scriptura, cujus archetypon in cœlo est, describitur communis ratio omnium fidelium, qua Dominus quemvis judicabit, & qua quisque solum Christum suspicere, quisque se ipsum censere potius debet, quam iis donis, qua alios antecellit aut se antecellere putat. (Luc. X. 20.) Congruit mox *unus, uno*. Tali modo *boni* omnes, & *mali*, (Iud. v. 4.) pridem in Scriptura notati sunt.

¶ *εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς, unus pro uno*) Definitio sectæ, ubi singuli singulos mirantur & sequuntur. Articulus τοῦ addit emphasin. Vnicus minister non est solus.

¶ *φυσιοῦσθε*) Subjunctivus, pro *φυσιῶσθε*, ut *ζηλοῦτε* pro *ζηλῶτε* Gal. IV. 17. Est vero irregularis ista forma Subjunctivi, quam nonnulli indicativum vocant. Singularis ratio contractionis. Non enim credibile est, tantum apud hæc verba indicativum pro subjunctivo poni.

¶ *ἑτέρου, alterum*) v. gr. contra Apollo.

7 *τίς*) *quis*? non tu, non alius homo: sed, si modo aliquid habes eximium, Deus solus.

¶ *σέ, te*) Hoc & ad Corinthium aliquem referri potest, &, mutato *schemate*, ad Paulum. *σέ*, *te* ipsum, quantus quantus es: in antitheto ad dona, quæ acceperis vel non acceperis.

¶ *διακρίνει, discernit*) vel, discrimine aliquo eximie distinguit.

¶ *τί δὲ ἔχεις, ὃ οὐκ ἔλαβες; quid vero habes, quod non accepisti?*) Sensus: *quicquid habes, non a te, sed a Deo accepisti*. vel: *multa sunt, quæ non accepisti; eaque idcirco non habes, nec venditare potes. aut accepisti, aut non accepisti: si non accepisti, non habes. si accepisti, non nisi acceptum habes, citra causam gloriandi.* Is quem Paulus hic alloquitur, est homo, v. gr. Paulus, cujus sensum Corinthius imitari debet. Posterior sensus vim τοῦ εἰ, quod mox sequitur, expressiorem facit; & antanaclasin ostendit in *non accepisti: non accipiens*.

¶ *ὡς μὴ λαβών, quasi non accipiens*) quasi a te ipso habeas.

8 *ἤδη*) *jam*, præ nobis. Congruit mox, *sine nobis*.

¶ *κεκορεσμένοι, saturati*) Gradatio: *saturi, divites, reges*. Oppositum: *esurimus* &c. v. 11 s. Varium ἦθος incomparabilem asteismum, & copiosum salem, ut duæ epistolæ ad Corinthios, sic inprimis hic locus habet; ut vel Corinthiorum vel apostolorum respectu, de internis vel externis,

ternis, de rebus ipsis vel de opinione inflata Corinthiorum, accipiendus sit. Revera lautus erat Corinthiorum status spiritualis; lautus etiam apostolorum. Recte. sed apostolos crux foris macerans retinebat, ne sibi eo placerent: Corinthii etiam in rebus externis lauti, sibi placebant & plaudebant, haud recte. Itaque Corinthii imitabantur filios, qui illustrati parum curant humiles parentes. ex saturitate, fastidium habebant: ex opulentia, insolentiam: ex regno, superbiam.

¶ χωρὶς ἡμῶν, *sine nobis*) Ambiguum novum & aptum. non habetis nos consortes; inde, non habuistis nos adjutores. obliti estis nostri, sicut dicitur, πολλοὶ μαθηταὶ κρείττονες διδασκάλων.

¶ ἐβασιλεύσατε, *regnavistis*) ad regnum pervenistis. Majestas Christianorum.

¶ καὶ ὄφελόν γε, *atque utinam*) i. e. non invideo vobis; modo vobis revera quam optime sit. 2 Cor. XII. 14 f.

¶ ἵνα καὶ ἡμεῖς, *ut etiam nos*) Vbi vos consummati eritis, otium & finis erit tribulationis apostolicæ.

¶ συμβασιλεύσωμεν, *una regnaremus*) Modeste: *vobiscum.* conf. c. IX. 23. III. 22.

9 δοκῶ, *videtur mibi*) Sensus demissus: clemens mimesis. Corinthii ἐδόκουν *videbantur* sibi præcellere.

¶ τοὺς ἀποστόλους, ἐσχάτους, *apostolos, ultimos*) ἔσχατος, *vilissimus.* v. 10 f. Opposita, uno loco posita. Etiam prophetæ affligebantur; sed multo magis apostoli. Et prophetæ poterant hostes suos tollere, v. gr. Elias: at apostolorum erat pati & perpeti. v. 12.

¶ ἀπέδειξεν) Latini, *munus ostendere, munus declarare*: de spectaculis.

¶ ἐπιθανατίους) προσδοκωμένους ἀποθανεῖν. vide Hesychium.

¶ τῷ κόσμῳ, *mundo*) Hic subdividitur mox in angelos & homines, articulo non repetito.

¶ καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις, *& angelis & hominibus*) bonis; sed magis, malis.

10 μωροὶ, *stulti*) c. I. 21.

¶ διὰ χριστὸν - ἐν χριστῷ, *propter Christum - in Christo*) Hoc in sequentibus duobus membris repetendum. Salva veritate, de uno subjecto; vel de diversis subjectis, quorum eadem est ratio; v. gr. de Paulo & Corinthiis, diversa possunt prædicari; pro diverso respectu, quem h. l. *propter* & *in* exprimit. *propter* in servos, *in* in consortes convenit.

¶ ἔνδοξοι) existimatione intensiva: at ἄτιμοι, mox, etiam existimatione simplici spoliati.

¶ ἡμεῖς δὲ, *nos vero*) Hic postponitur prima persona, qua v. seq. pergit.

11 γυμνητεύομεν, *nudi sumus*) Summus inopiæ gradus. 2 Cor. XI. 27.

¶ κολαφιζόμεθα, *colapbis cædimur*) velut servi: adeo non *regnamus.*

12 κοπιῶμεν) *laboramus*, quasi necessitate adacti. Id pauci faciebant Corinthii.

¶ εὐλογοῦμεν - ἀνεχόμεθα - παρακαλοῦμεν, *benedicimus - toleramus - rogamus*) i. e. non reponimus convicia, persecutionem, blasphemiam; sed tantum benedicimus. nil aliud licet: id mundus spretum putat.

13 περικαθάρματα· περίψημα) Vtrumque vocabulum ponitur pro *purgamentis.* quo denotantur homines non solum abjectissimi, sed piaculares. כפר περικάθαρμα δικαίου, ἄνομος. Prov. XXI. 18. τὸ

τὸ ἀργύριον περίψημα τῷ παιδίῳ ἡμῶν γένοιτο. Tob. V. (18) 26. adde Ierem. XXII. 28, ubi עצב נבזה nonnulli verterunt: περίψημα φαῦλον. Hesychius: περίψημα, περικατάμαγμα, ἀντίλυτρα, ἀντίψυχα, ἢ ὑπὸ τὰ ἴχνη πάντων. περίψημα Eustathio est σπόγγισμά τι, ideoque tenuius, quam λῦμα, hoc (λῦμα) mollius quam κάθαρμα, cujus vim τὸ περὶ intendit. quare Paulus dicit περικαθάρματα τοῦ κόσμου, περίψημα non solum *mundi* persequentis, sed *omnium*, quamvis non persequantur nos. *mundus* nos odit; *omnes* nos contemnunt.

¶ ἕως ἄρτι, *usque huc*) Epanalepsis, coll. v. 11 init.

14 οὐκ ἐντρέπων, *non pudefaciens*) Exquisita ἐπιθεραπεία. *Pudefacere* Corinthios potuisset ipsorum ac Pauli dissimilitudo, filiorum & genitoris. Ἐντροπὴ in animo apostoli non finis erat, sed medium: sicut etiam alias dicit, noluisse se eos contristare, cum tamen revera sic factum fuerit. Sæpe quendam quasi leporem apostolus, salva gravitate apostolica, adhibet. ex. gr. 2 Cor. XII. 13 not.

¶ νουθετῶ, *moneo*) ut pater. Eph. VI. 4.

15 παιδαγωγοὺς, *pædagogos*) quamlibet evangelicos, *in Christo*, non legales. Opposita: plantare; rigare: fundamentum ponere; superædificare: gignere; educare.

¶ οὐ πολλοὺς, *non multos*) Vnusquisque regenitus pariter non habet multos patres. Non dicit Paulus: *unum patrem*; nam hoc soli Deo convenit: satis tamen declaratur *non multos* per *ego* subsequens. Non solum Apollo excluditur, successor; sed etiam comites, Silas & Timotheus. Act. XVIII. 5. Spiritualis paternitas singularem necessitudinem & affectionem conjunctam habet, præ omni alia propinquitate.

¶ ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ, *nam in Christo Iesu*) Hoc expressius, quam modo, *in Christo*, ubi de aliis, pædagogis, loquitur.

16 παρακαλῶ, *hortor*) Brevis hortatio post longam & veram exempli sui commemorationem, valet.

¶ μιμηταί μου, *imitatores mei*) *ut filii.* Sensum illum, qui in nobis alitur per crucem, vos colite etiam sine cruce, fastu deposito. Imitationem sui proponit illis, quibuscum fuerat. Gal. IV. 12. Phil. III. 17.

17 Τιμόθεον, *Timotheum*) c. XVI. 10.

¶ τέκνον μου, *filius meus*) adeoque *imitator*. Paulus Timotheum fratrem appellat, 2 Cor. I. 1 not. sed hoc loco *paternus* obtinet affectus.

¶ ἀγαπητὸν, *amatus*) cui libenter negotium dedi.

¶ πιστὸν, *fidus*) cui negotium dare potui.

¶ ἀναμνήσει, *admonebit*) Non dicit, *docebit*. norant Corinthii: admonitu opus erat.

¶ τὰς ὁδούς μου, *vias meas*) quas tenui apud vos.

¶ καθὼς, *sicut*) ut διάκονος, *minister*.

¶ ἐκκλησίᾳ, *ecclesia*) Singularis numerus cum emphasi.

18 ὡς, *tanquam*) Quia Timotheum mitto, putant me non venturum. Id valet δὲ *autem* particula.

¶ ἐφυσιώθησάν τινες, *inflati sunt quidam*) Hoc scripsit Paulus in lumine divino: cogitationes illorum in præsenti, dum hæc legerentur, nascentes retegens & convincens.

vincens. Inflabantur variis de rebus, v. seq. c. V. 2. Eos, inquit, adventu meo compescam. Potuerat forsan etiam hanc inflationem apostolus cognovisse ἐκ τῶν τῆς χλόης (c. I. 11.) At Corinthii non videntur de dilato apostoli adventu inflati esse, nisi postquam cum hac ipsa epistola Timotheum misit, alterum ipsum. Tum vero subito obortæ sunt cogitationes istæ inflatæ: ipse ergo Paulus non veniet. Vitium Corinthiis frequens, *inflatio.*

19 ἐλεύσομαι, *veniam*) Paulus ecclesias passim, de suo adventu scribens, in officio continet.

¶ ἐὰν ὁ κύριος θελήσῃ, *si Dominus voluerit*) Sapienter hanc addit conditionem. Inciderunt deinde nonnulla, ne statim veniret.

¶ γνώσομαι) *cognoscam.* Verbum judiciale. Hic & v. 21 paternam ostendit *potestatem*, homo foris adeo abjectus. v. 9 f.

¶ οὐ τὸν λόγον, *non sermonem*) grandem, inanem.

20 οὐ γὰρ, *non enim*) Axioma.

¶ ἐν δυνάμει, *in potentia*) Vim habet articuli absentia, uti Eph. IV. 21.

21 τί θέλετε; *quid vultis*?) Eligite.

¶ ἐν ῥάβδῳ, *cum virga*) paterna. Conf. Es. XI. 4.

¶ ἢ, *aut*) Hoc mallet Paulus.

CAP. V.

1 Ὅλως, *omnino*) Particulam hanc Paulus alibi nusquam, in hac autem epistola, suo convenienter animo, ter posuit. h. l. & c. VI. 7. XV. 29. atque his & omnibus aliis in locis particula ὅλως *omnino* aut ponitur in oratione negante, aut orationi neganti implicite contradicit. sic Chrys. Hom. 5 c. Anom. *Veruntamen, etsi parum differt homo ab angelo*, ἐπειδὴ ὍΛΩΣ ἐστί τι μέσον, *cum aliquid nihilominus interest, non scimus accurate, quid sint angeli.* Sic h. l. ὅλως nulla debebat in vobis audiri scortatio: at auditur ὅλως. Eadem particulæ τὴν ἀρχὴν ratio.

¶ ἐν ὑμῖν, *de vobis*) vestro nomine.

¶ πορνεία, καὶ τοιαύτη πορνεία, *scortatio, & talis scortatio*) Gravis iteratio: quo magis commoverentur Corinthii.

¶ οὐδὲ, *neque*) Infandum flagitium, etiam apud gentes, si aliquot monstra excipias. προθεραπεία commatis subsequentis, ὥστε. Ostendit apostolus, etiam gentes a tali flagitio abhorrere.

¶ γυναῖκα, *mulierem*) Hæc sine dubio fuit ethnica: ideo non eam redarguit. v 12 f. *Pater*, ut existimare licet, obierat.

¶ ἔχειν, *habeat*) uno actu, aut ipso statu. v. 2. 3.

2 καὶ ὑμεῖς, *& vos*) Vrget.

¶ πεφυσιωμένοι, *inflati*) Vis verbi patet ex opposito, *lugere.*

¶ ἐστὲ, *estis*) adhuc.

¶ ἐπενθήσατε, *luxistis*) Ipse Paulus hæc scripsit lugens, imo flens. 2 Cor. II. 4 lugere debemus de peccatis alienis, 2 Cor. XII. 21. *pœnitentiam agere*, de nostris: utrumque, de peccato primo & originali.

¶ ἵνα, *ut*) Non habuistis luctum, qui vos moveret, *ut* &c.

¶ ἀρθῇ, *tolleretur*) Iam in mente habet Paulus, quod scripturus est versu 13. Mitius verbum αἴρειν h. l. quam ἐξαίρειν deinde.

3 ἐγὼ μὲν γὰρ, *equidem*) Antitheton inter pœnam leviorem, quæ a Corinthiis fuerat statuenda; & gravem, quæ a Paulo intentatur. inde etiam v. 2, ποιήσας' *faciens*, leniore verbo; v. 3, κατεργασάμενον, *operatum*, graviore. Postea Corinthii fecerunt, quod debebant; 2 Cor. II. 6. ideo graviore animadversione in peccatorem (hic, v. 5,) supersederi potuit. Inde gaudium Pauli. 2 Cor. I. 24. II. 1 ss.

¶ τῷ πνεύματι, *spiritu*) Col. II. 5. 2 Reg. V. 26.

¶ ἤδη κέκρικα, *jam judicavi*) Graviter suspensa manet & vibrat oratio usque ad v. 5, ubi *operatum* reassumitur in *talem*.

¶ ὡς παρὼν, *ut præsens*) Constr. cum *tradere*. ibid.

¶ τὸν οὕτω τοῦτο) Demonstrativum triplex.

¶ οὕτω, *sic*) tam indigne, *sic*, dum frater dicebatur.

4 ἐν τῷ ὀνόματι, *in nomine*) Constr. cum *tradere*.

¶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος, *meo spiritu*) v. 3.

¶ σὺν τῇ δυνάμει, *cum potentia*) *Spiritus* & *potentia* fere sunt synonyma. Paulus de se loquens, *Spiritum* adhibet; de Christo, *potentiam*. conf. 2 Cor. XIII. 3. Matth. XXVIII. 20. XVIII. 20. Hypotyposis: i. e. ita, ut virtus Domini statim se exserat.

5 παραδοῦναι, *tradere*) Id apostoli erat, non Corinthiorum. conf. 2 Cor. XIII. 10 not. & 1 Tim. I. 20 not. Specimen summi gradus vindictæ in rep. christiana, primis illis temporibus conveniens.

¶ ὄλεθρον) *perniciem*, mortem, etiamsi non subitam. Id Hebræo כרת respondet. conf. c. XI. 30.

¶ τῆς σαρκὸς, *carnis*) qua peccarat.

6 οὐ καλὸν, *non bona*) τὸ *non* obnititur securitati Corinthiorum.

¶ τὸ καύχημα, *gloriatio*) Ea per se bonum quiddam est & pulchrum, c. XV. 31, sed ubi non solicite custoditur, laborat, & ad *inflationem* accedit. v. 2.

¶ μικρὰ - ζυμοῖ) Iambicus senarius. Gal. V. 9.

¶ ζύμη, *fermentum*) unum peccatum, unusque peccator.

¶ φύραμα, *massam*) cœtum.

¶ ζυμοῖ, *fermentat*) reatu & exemplo latissime serpente.

7 τὴν παλαιὰν, *vetus*) ex gentilismo, & naturali corruptione.

¶ ἵνα ἦτε νέον φύραμα, *ut sitis nova massa*) universi, sublato malo.

¶ καθὼς, *sicut*) Tertium hujus versus comma pendet potius a primo, quam a secundo.

¶ ἄζυμοι, *infermentati*) singuli, ex conversione. c. VI. 11.

¶ τὸ πάσχα, *pascha*) Scripta est epistola circa Pascha. c. XVI. 8.

¶ ἡμῶν, *nostrum*) Christianorum. Pascha Iudaicum, typus paschatis Christiani & novi.

¶ ἐτύθη) *immolatum est*. Paulus loquitur in præterito. multo magis locuturus erat in præsenti, scopo ejus ita requirente, si sacrificium Missaticum agnovisset. Hesychius: ἐτύθη, ἐσφάγη,

8 ἑορτάζωμεν, *festum agamus*) Vulgatus, *epulemur*: verbo apposito.

¶ παλαιᾷ, *veteri*) Judaismi & Ethnicismi. Genus.

¶ κακίας καὶ πονηρίας) Species. κακία est vitium virtuti contrarium, eique puræ,

ræ, five τῇ εἰλικρινεία· πονηρία est in iis, qui κακίαν obnixe retinent & defendunt, opponiturque τῇ ἀληθεία. Ammonius: πονηρὸς, ὁ δραστικὸς κακοῦ. conf. v. 13. *Sinceritas* cavet, ne cum bono malum admittat; *veritas*, ne malum pro bono admittat.

9 ἔγραψα, *scripsi*) Nova pars epistolæ, superiori congruens. coll. v. 1.

¶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ) *in epistola* ante hanc scripta. Eam Corinthii non satis intellexerant: ideo Paulus jam declarat. Non est dubium, quin Paulus & Petrus & ceteri apostoli multa, quæ hodie non exstant, scripserint. conf. c. XVI. 3. 2 Cor. X. 10.

¶ μὴ συναναμίγνυσθαι, *non commisceri*) per conversationem. v. 11 fin.

¶ πόρνοις, *scortatoribus*) πόρνος, alias, scortum masculum; sed h. l. dicitur de omni eo, qui scortatur. Subaudi hìc quoque ex v. 11, *aut avaris &c.*

10 καὶ) *idque.*

¶ οὐ πάντως, *non plane*) Sermo non est universalis negans, sed particularis negans. Rom. III. 9 not.

¶ τοῦ κόσμου τούτου, *mundi hujus*) Antitheton, *frater*, v. 11.

¶ ἅρπαξιν, *rapacibus*) Hos potius, quam *fures* appellat: quia *furtum* non apparet. Tria flagitiorum genera commemorat, quæ sunt contra hominem ipsum, proximum, ac Deum.

¶ ἐπεὶ ὀφείλετε ἄρα, *alioqui deberetis*) Alii ὠφείλετε scripsere, pro ὀφείλετε· sed præsens adhibetur etiam c. VII. 14: ἐπεὶ ἄρα τὰ τέκνα ὑμῶν ἀκάθαρτά ἐστι. Quæ sine limitatione expressa scribuntur, non debent semper absolute accipi, si aliquid inconveniens inde consequatur. Locum habet hodie parodia: alioqui deberetis ex terra a Christianis habitata emigrare. Vitandi sunt igitur inprimis, qui inter Christianos præ aliis probi haberi volunt, & tamen sunt *scortatores* &c.

¶ ὀφείλετε, *deberetis*) Sic enim tolleretur omne commercium civile. c. X. 27. Quod Monachis est perfectio evangelica, id Paulo est ἄτοπον & inconveniens.

¶ κόσμου, *mundo*) qui scatet flagitiosis.

11 ἀδελφὸς, *frater*) Ordinaria appellatio.

¶ ὀνομαζόμενος, *qui nominatur*) Medium.

¶ πόρνος, *scortator*) Enumerantur hìc flagitia, quorum nomine alii vitandi sunt: tum cap. VI. 9 s. adduntur plura, quorum nomine sibi quisque timere debet.

¶ μηδὲ συνεσθίειν, *ne edere quidem simul*) Non modo non *apud talem*, ut hospitem, sed ne *cum* eo quidem, apud tertium. Infimus gradus commercii, quo homines *inter se promiscue agunt*, (v. 9.) *edere simul.* Etiam apud Iudæos חרם excommunicatio tollebat communitatem cibi. Non edendum cum eo, qui non poterit *simul edere* cum sanctis in regno Dei c. VI. 10. Viderit ecclesia hodierna, in qua convivæ eucharistici non sunt instar liberorum in una domo, sed instar variorum hospitum in magno diversorio.

12 s. τί γάρ μοι καὶ τοὺς ἔξω κρίνειν; οὐχὶ τοὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε;) Artemonius p. 212 Clerici conjecturam refert, paucisque mutatis eam sic repræsentat: τί γάρ μοι καὶ τοῖς ἔξω; καὶ νῦν οὖν τοὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε. Multiplex literarum commutatio, qua verbum maxime necessarium κρίνειν obliteratur. Si Pauli sensus fuisset, *quid mihi & externis?* ἐμοὶ tulisset Græcum idioma, non μοι. Τί γάρ μοι καὶ

 τοὺς

τοὺς ἔξω κρίνειν scil. ἐστί; *quid enim mihi etiam externos judicatio est?* (Verbalia regunt casum verbi: *Curatio hanc rem.*) Simillimæ locutiones: ἱνατί μοι ζῆν; Gen. XXVII. 46. οὐ σοὶ, Ὀζία, θυμιᾶσαι, 2Chron. XXVI. 18. οὐκ ἔστι γὰρ χαίρειν, λέγει κύριος, τοῖς ἀσεβέσιν, Es. XLVIII. 22. ὅπως μὴ γένηται αὐτῷ χρονοτριβῆσαι, Act. XX. 16. πόθεν σοι ταῦτα εἰδέναι; *Hippolytus* de antichristo, cap. XXXII. Hæc ad totam sententiam: nunc verba singulatim expendemus.

¶ καὶ) *etiam.* q. d. Satis negotii mihi, *qui intus sunt*, facessunt.

¶ κρίνειν, *judicare*) Iudicat, qui non *commiscetur.*

¶ οὐχὶ, *nonne*) Ex eo, quod in ecclesia fieri solet, interpretari debuistis monitum meum. v. 9. Cives judicatis, non alienos: quanto magis ego? Sic *judicatis* notabit judicium rectum. Potest autem etiam prævius isque opportunus esse aculeus in Corinthios, qui *eos qui intus erant judicabant*, quum *sanctos* haberent a judiciis *rerum ad victum pertinentium remotos.* c. VI. 1 s.

13 τοὺς δὲ ἔξω, *externos vero*) Cognitio de pernicie aut salute gentium est Reservatum divinum.

¶ κρινεῖ) *judicabit.* Rom. II. 16. Subaudi: *& hoc judicium nos Deo submisse relinquimus.* Sic propius cohæret & subsequens.

¶ καὶ, &) Epiphonema, utrique parti hujus capitis conveniens. Particula καὶ cum tota sententia huc citatur ex LXX, Deut. XVII. 7. XIX. 19. XXIV. 7. καὶ, *atque ita.* Non autem præfigitur h. l. illud, *sicut scriptum est:* idque fit vel *severitatis* causa, vel quia ἐξαρεῖτε, Hebr. ובערת apud Mosen de improbo ex populo per supplicium; apud apostolum de improbo ex ecclesia per excommunicationem tollendo ponitur.

¶ τὸν πονηρὸν, *improbum*) v. 2. 9.

¶ ὑμῶν αὐτῶν, *vobis ipsis*) Sic LXX sæpe. Antitheton, *externos*, h. l.

CAP. VI.

1 Τολμᾷ, *audet*) Grandi verbo notatur læsa majestas Christianorum.

¶ τὶς, *aliquis*) vel unus.

¶ κρίνεσθαι) Medium, i. e. κρίμα ἔχειν, v. 7.

¶ ἀδίκων, *injustis*) Omnis *infidelis injustus*, plerumque etiam civiliter.

¶ ἐπὶ τῶν ἁγίων, *sub sanctis*) Christianis. Magnum jus fidelium, etiam civilia negotia inter se componendi: neque debet magistratus sese totum ingerere rebus privatis, nisi eorum, a quibus aditur. Iudæis multa indulgebant magistratus gentium: nec ab Iudæis adhuc in ea parte distincti erant Christiani.

2 οὐκ οἴδατε, *an nescitis*) Sexies hoc uno capite hæc formula adhibetur, magna vi. Sciebant Corinthii, & se scire gaudebant; sed contra agebant.

¶ οἱ ἅγιοι, *sancti*) judicati prius ipsi.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) eos universos, qui non sunt *sancti.* Antitheton, ἐλαχίστων, *minimis.* conf. c. III 22.

¶ κρινοῦσι, *judicabunt*) Futurum: coll. v. 3. Ap. XX. 4. Interponitur præsens, *judicatur*: coll. Ioh. XV. 8 Etiam civilis potestatis potiti sunt sancti sub Constantino M. id quod præludium est futurorum.

¶ ἐν, *in*) Conf. Act. XVII. 31.

¶ ἀνάξιοί ἐστε, *indigni estis*) Communicatio.

3 ἀγί-

3 ἀγγέλες, *angelos*) eos, qui non sunt *sancti*: & sic quoque homines malos. Non additur articulus. Gradatio, respectu *mundi*.

¶ βιωτικὰ, *res ad victum pertinentes*) viles, si ad angelos comparentur.

4 τὲς ἐξεθενημένες ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ) *eos qui in ecclesia sunt vel tenuissimi*; quosvis potius, quam ethnicos. *minimus* quisque vel maxima in rebus externis negotia capit. conf. c. I. 28. XI. 22. itaque καθίζετε *collocate* est imperativus.

5 πρὸς ἐντροπὴν, *ad pudorem*) Compescitur *inflatio* Corinthiaca. c. XV. 34.

¶ σοφὸς, *sapiens*) Sapientiam mirabantur alias: & sapientia ad *dijudicandas* res *facultatem* parit.

¶ ὀυδὲ εἶς, *ne unus quidem*) Vel tenuissimus fidelium optatior & sapientior judex, quam impius.

¶ δυνήσεται) futurum: *poterit*, si adhibeatur.

¶ διακρῖναι) *disceptare*. id differt a κρῖναι, *judicare*.

¶ ἀδελφϐ, *fratrem*) Numerus singularis, pro plurali, ad facilitatem rei notandam: vult, actorem & reum inter se transfigere, sine opera judicis.

6 καὶ τοῦτο, *& hoc*) Sic, *& hæc*, v. 8. Hebr. XI. 12.

7 ὅλως) Particula morata: c. V. 1. opponitur implicite τῷ μηδόλως. ὅλως nulla judicia habere debebatis invicem, at habetis ὅλως.

¶ ἥττημα, *defectus*) etiam ex parte ejus, qui justiorem causam habet, & se *vincere* putat. non dicit, *peccatum*: hoc tamen facile accedit. v. 8. Opposita sunt *defectus* & *laus*, coll. c. XI. 17 not. *Laus* hic quidem non expresse legitur, sed tamen oppositum tale innuitur, quia non expresse *peccatum* vocat. Id quod *laudatur* est aliquid quasi floridius, quam ipsa actio legi consentanea. Sic in opposito.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Similis dativus, c. XV. 32.

¶ μᾶλλον, *potius*) Hoc, *potius*, non omnes capiunt. Multi nec lædere nec lædi student: læsionem ferre non conantur, quæ falsa est mediocritas justitiæ.

¶ ἀδικεῖσθε) Medium; ut ἀποστερεῖσθε.

8 ὑμεῖς, *vos*) Emphasis. Antitheton ad eos, a quibus pati debebant.

¶ ἀδικεῖτε, *injuriam facitis*) auferendo.

¶ ἀποστερεῖτε, *fraudatis*) denegando, retinendo.

¶ ἀδελφὲς, *fratres*) Id auget culpam.

9 ἢ) *an*.

¶ ἄδικοι, *injusti*) v. 8.

¶ βασιλείαν θεϐ, *regnum Dei*) In hoc regno viget justitia.

¶ ὀ κληρονομήσεσι, *non habebunt hereditatem*) quia non sunt filii Dei.

¶ μὴ πλανᾶσθε, *nolite decipi*) per vos & alios.

¶ πόρνοι-ἅρπαγες, *scortatores-rapaces*) Flagitia Corinthiaca, 2 Cor. XII. 20 f. Romana, Rom. XIII. 13. Galatica, Gal. V. 19 f. Ephesia, 1 Tim. I. 9 f. Cretica, Tit. I. 12. Id valet de actu *scortationis* &c. ac multo magis de habitu.

¶ εἰδωλολάτραι, *idololatræ*) Idololatria ponitur inter scortationem & adulterium; nam hæc flagitia habebat conjuncta.

¶ μαλακοὶ) *molles*. Etiam manus, in summa solitudine, casta esse debet. Necessarium juventuti monitum.

11 ταῦτα, *hæc*) Nominativus, neutro genere pro masculino: vel accusativus, subintellecto κατὰ, ut ἴσα, Phil. II. 6. Etiam accusativus adverbiascens cum verbo substantivo *sum* construi potest.

¶ ἀλλὰ ἀπελούσασθε, ἀλλὰ ἡγιάσθητε, ἀλλ' ἐδικαιώθητε· *sed abluti*, *sed sanctificati*, *sed justificati estis*) Liberati estis plane a *fornicatione* & peccatis impuritatis, circa vos ipsos; *idololatriæ* & impietatis contra Deum; *injustitiæ* contra proximum: idque, quod & ad reatum & ad dominium attinet. c. V. 7. 10.

¶ ἡγιάσθητε, *sanctificati estis*) *Sanctus* dicitur in respectu ad Deum.

¶ ἐδικαιώθητε, *justificati estis*) Resp. *injusti*. v. 9. Quid emphaseos apostrophus in ἀλλ' huic verbo præ duobus præcedentibus (coll. 2 Cor. VII. 11.) addat, nolui olim perscribere, ne quis exsibilaret. Expendatur tamen antitheton, *injusti*. Sine apostropho ἀλλὰ emphasin habet: sed ubi ἀλλ' apostrophum habet, accentus & emphasis cadit super verbum subsequens, oppositum vitio ei, quod reprehenditur v. 7 ss. nimirum super ἐδικαιώθητε, *justificati estis*, quia hîc sermo est, contra *injustitiam*; & 2 Cor. l. c. ἐκδίκησιν, *vindictam*, quia hæc est præcipua pars *studii* ex tristitia sancta. adde Marc. II. 17.

¶ ἐν τῷ ὀνόματι, *in nomine*) Inde remissio peccatorum.

¶ ἐν τῷ πνεύματι, *in spiritu*) Inde nova vita.

¶ ἡμῶν, *nostri*) Ex his causis docet, nil jam obstare, quo minus heredes esse queant regni Dei.

12 πάντα, *omnia*) Cavet apostolus, ne quis abutatur iis, quæ mox dicet de cibis & ventre. conf. c. X. 23. *Omnia* refertur ad ea, quæ sequuntur; non ad scortationem, quanquam hoc argumentum principale est, sed ad argumentum accessorium & incidens, de esu ciborum, de quo etiam infra cap. X. 29 in eodem argumento repetitur: omnia, quæ licere possunt, mihi licent.

¶ μοι, *mihi*) Sæpe Paulus prima persona singulari eloquitur, quæ vim habent gnomes; in hac præsertim epistola. v. 15. c. VII. 7. VIII. 13. X. 23. 29. 30. XIV. 11. *Mihi*, cogitare debebat Corinthius.

¶ συμφέρει, *conducunt*) Spectandum illud maxime, quid conducat.

¶ ἔξεστιν· ἐξουσιασθήσομαι) Conjugata. Qui potestate ac libertate non libere utitur, ex sua potestate exit, & in alienam, v. gr. *meretricis*, v. 15, coll. cap. VII. 4, transit. Stolidus esset viator, qui, in medio campo viam habens, semper in ripa & margine undis proximo ambularet. At sic multi vivunt, etiam in piis habiti. *Potestas* penes fidelem, non penes res, quibus utitur, esse debet. Ipsum, *non ego*, habet *potestatem*, cum attentione ad se ipsum. *Non ego*! alius audeat per me. Hoc fidelis statuit respectu sui; respectu proximi ait: *non omnia ædificant*. c. X. 23.

¶ τινός) *ulla re*. Neutrum, ut πάντα.

13 τὰ βρώματα, *escæ*) scil. ἐστὶ, *congruunt*. a cibis ad venerem non valet consequentia.

¶ καὶ ταύτην καὶ ταῦτα, *& hunc & hanc*) Demonstrativum, bis, de tempore præsenti: *hunc* præcedit: esca est propter ventrem.

¶ καταργήσει) *destruet*, & quidem non solum ita, uti *corpus* destruitur in morte. Ex antitheto ventris & corporis colligas, differentiam sexuum fore etiam in statu angelis simili. Quæ destruentur, per se liberum habent usum. Col. II. 20 seqq. Marc. VII. 18 *non potest*. Eleganter hîc & v. seq. ponitur *autem* pro *enim*. nam concessioni subjungitur severa denunciatio, interdicto, læta declaratio. τῷ *destruet* ex adverso respondet *exsuscitabit*.

¶ τὸ δὲ σῶμα, *corpus autem*) Corpus hîc non opponitur alvo, sed cibis.

¶ πορνείᾳ, *scortationi*) Abstractum.

¶ τῷ

¶ *τῷ κυρίῳ, Domino*) Christo. Huic debetur corpus: nam corpus ipse assumsit, nosque sanctificavit; & corporis resurrectione ei jungimur.

¶ *τῷ σώματι, corpori*) Quanta dignatio!

14 *ἤγειρε-ἐξεγερεῖ, suscitavit-exsuscitabit*) Simplex verbum, convenienter, de primitiis; compositum, rarum, de massa dormientium. Ἐξ in compositione sæpe dicit consummationem. Vsus ex resurrectione carnis nostræ. peccatum semel in carne patratum nunquam fiet infectum.

¶ *διὰ, per*) Hoc Paulus maluit cum resuscitationis, quam cum destructionis mentione connectere.

¶ *δυνάμεως, potentiam*) Quis ergo dubitet? Deus est omnipotens.

15 *σώματα, corpora*) sive totum sive partes spectentur.

¶ *ἄρας οὖν τὰ μέλη τοῦ χριστοῦ, ποιήσω πόρνης μέλη;*) Nonnulli codices ἄρα, pro ἄρας. ἄρα οὖν sæpe dicit Paulus; sed talibus in locis, ubi ex prolixiori sermone conclusio subnectitur: ἄρας huic loco magis congruit, idque habent optimi testes, in his *Irenæus*, & summa in hoc participio inest ἐνάργεια, indignitatem rei quasi depingens. *tollens*, ultro alienans, *membra Christi faciam meretricis membra?* Sic sæpe παρέλκει participium Φέρων, de quo egi ad Chrysost. de Sacerd pag. 394 ad illud, Φέρων ἑαυτὸν κατεκρήμνισε.

¶ *ποιήσω, faciam*) Non enim simul possunt esse *meretricis membra* & *Christi*.

16 *ὁ κολλώμενος τῇ πόρνῃ, qui adhæret meretrici*) Syllepsis. i. e. *meretrix & is qui ei adhæret*. nam sic proprie cohæret prædicatum, *unum corpus est*, congruitque, *hi duo*.

¶ *ἔσονται, erunt*) Hoc primario dicitur de conjugibus: applicatur autem, ob paritatem rationis, ad eos, qui sine fœdere una caro fiunt. Per fœdus fit mulier *mulier viri*, antequam vir ei *adhæret*: & in eo potissimum est ratio, cur sint indissociabiles. alias, etiam ii, qui scortantur, indissociabiles forent.

17 *τῷ κυρίῳ, Domino*) Christo. Eadem syllepsis.

¶ *ἓν πνεῦμα, unus spiritus*) tam arcte, quam conjuges sunt unum corpus. Experire.

18 *Φεύγετε τὴν πορνείαν, fugite scortationem*) Severitas cum fastidio: *fugite*; nam periculum propinquum est.

¶ *πᾶν ἁμάρτημα, omne peccatum*) etiam gulositas & ebrietas: (conf. v. 13.) etiam autochiria. Gravius est abuti membris Christi, quam cibo aut vino, & ventre: & fœdius, a flagitio, est corpus scortatoris, quam cadaver etiam hominis sua manu interfecti. Non dissimilis comparatio, Prov. VI. 30 seqq.

¶ *ἐκτὸς, extra*) Peccat quidem cum corpore & per corpus; sed non *εἰς in* corpus: non terminatur peccatum ejus in corpore; ac lædit quidem, sed non alienat corpus: magis peccat in *κοιλίαν, ventrem*, quam in *corpus*, ut distinguit apostolus. Tales sententiæ morales non morose urgendæ sunt, nec secundum summam ἀκρίβειαν. Videntur viscera, quæ proprie ad œconomiam animalem spectant abolenda, nec in resurrectione restituenda esse. Ad ossa Scriptura respectu boni & mali, pœnæ & præmii, multum refert, tanquam ad partes solidas: unde non vana conjectura est, intensissimum dolorem, & sic etiam intensissimum gradum lætitiæ & voluptatis futurum esse in ossibus.

19 *ἢ, an*) Suaviter limitatur *τὸ proprium* v. 18. Ita nostrum est corpus, ut sit

sit templum Dei, i. e. habitaculum proprium & perpetuum.

¶ τοῦ ἐν ὑμῖν, *qui in vobis*) Hoc vim habet ætiologiæ. Spiritus sanctus est in vobis: ergo estis templum ejus.

¶ οὗ) *quem*, spiritum.

¶ καὶ οὐκ ἐστὲ ἑαυτῶν, & *non estis vestri*) Hoc concinne sequitur: sed tamen arctius cohæret cum *emti estis*, & in construendo & pendet ab ὅτι, *quod.*

20 ἠγοράσθητε, *emti estis*) toti estis juris alieni. *Vendere* dicitur pro *alienare*; *emere*, *sibi vindicare*, & hîc quidem proprie; nam additur *pretii* mentio.

¶ τιμῆς, *pretio*) Hoc majorem vim sic habet, quam si epitheton esset adjectum. Sic quoque cap. VII. 23.

¶ δοξάσατε, *glorificate*) Epiphonema. Errant, qui putant, intrinsecus duntaxat vel extrinsecus duntaxat colendum esse Deum.

¶ ἐν τῷ σώματι ὑμῶν, *in corpore vestro*) Rom. XII. 1. Phil. I. 20.

CAP. VII.

1 Περὶ δὲ ὧν ἐγράψατε, *de quibus autem scripsistis*) Eleganter rem initio exprimit, generatim potius, quam speciatim. Sæpe apostoli in epistolis de conjugio agunt: unus Paulus, semel, nec sua sponte, sed interrogatus, cœlibatum suadet, idque lenissime.

¶ καλὸν, *bonum*) Hoc congruit cum affectu capitis præced. Conf. infra, v. 7. 8. 26. 34 med. 35 fin. 40. *Bonum*, pulcrum, conveniens, ob libertatem & immunitatem a *debito*, de quo v. 3, & ob potestatem sui integram, v. 4. quum e diverso *tactus*, de quo v. 1, semper *pudorem* habeat comitem apud castos.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) in genere, etiamsi non sit christianus. v. 7. 26.

¶ γυναικὸς, *mulierem*) & sic, mulieri, non tangi. Relatorum uno etiam in iis, quæ sequuntur, involvitur alterum.

2 διὰ, *propter*) conf. *propter*, v. 5.

¶ τὰς πορνείας, *scortationes*) Corinthi grassantes, ad quas facile illicerentur cœlibes. Plurale vagas libidines notat, eoque magis opponitur unitati conjugis.

¶ τὴν ἑαυτοῦ) *suam*; ut mox, ἴδιον, *proprium*. Eadem variatio, Eph. V. 22. 25. ἑαυτοῦ *suam* innuit dominium maritale. Vtroque verbo excluditur omnis communitas, quæ est in polygamia. conf. v. 4. Porro, quæ est ratio, cur vir debeat habere mulierem, eadem est, cur debeat retinere, *propter scortationes*. Hinc refutatur etiam *concubinatus*. nam concubina aut est uxor, aut non est. si non est, peccat: si est, manere debet. v. 10 s.

3 ὀφειλὴν, *debitum*) Id explicatur v. seq. Idem officium Græcis χάριν, poëtis Φιλότητα dici, docet Gatakerus. ὀφειλομένην εὔνοιαν dixit paraphrasis hujus loci.

4 ἰδίου, *sui*) Hoc cum *potestatem non habet* elegans facit parodoxon. Ius utrinque est æquale.

5 μὴ ἀποστερεῖτε) Sic LXX, Es. XXI. 10. τὴν ὁμιλίαν αὐτῆς (עונתה) οὐκ ἀποστερήσει. Congruit hoc verbum cum verbo *debendi*. v. 3.

¶ εἰ μή τι ἂν, *nisi forte*) Valde limitat. Vbi hæ conditiones adsunt, non est privatio, sed abstinentia.

¶ ἵνα σχολάζητε, *ut vacetis*) Magnam σχολὴν atque otium hîc dicit apostolus. Abstinen-

Abſtinentia prævia ſervit precibus. Alias etiam malas habere cauſas poteſt abſtinentia.

¶ *καὶ πάλιν*, *& iterum*) De intervallis talibus eorumque modo vide Seldenum in uxore Hebraica.

¶ *ἐπὶ τὸ αὐτὸ*, *ſimul*) Hoc non dicit ipſam conſuetudinem, ſed opponitur priori ſejunctioni.

¶ *πειράζῃ*, *tentet*) ad ſcortationem. &c. v. 2.

¶ *ὁ σατανᾶς*, *Satanas*) qui inter exercitia virtutis ſublimioris maximam quærit anſam nocendi. Non facile eſt tentatio ſine Satana præſumenda.

¶ *ἀκρατίαν*, *incontinentiam*) v. 9.

6 *τοῦτο*) *hoc*, quod inde a v. 2 dictum eſt.

¶ *κατὰ συγγνώμην*, *οὐ κατ' ἐπιταγὴν*) Vid. v. 25 not.

7 *θέλω*) *volo* equidem, v. 32. Paulus guſtarat dulcedinem cœlibatus: eadem alios gaudere, cupiebat. Poſſit *τὸ volo* etiam abſolute accipi, pro *optandum eſt*. conf. c. VI. 12 not. ut alias dicit *οὐκ ἦν θέλημα*, *es wolte nicht ſeyn*.

¶ *γὰρ*) *enim*, proprie. Ref. ad v. 6.

¶ *ὡς καὶ ἐμαυτὸν*, *ſicut etiam me ipſum*) cœlibem. Videntur Corinthii exemplum Pauli ſpectaſſe. v. 8.

¶ *χάρισμα*, *donum*) Quod in homine naturali eſt naturalis habitus, id in ſanctis fit *donum. Chariſma* h. l. eſt totus habitus animæ & corporis apud Chriſtianum, quatenus v. gr. conjugium aut cœlibatus ei magis convenit, cum actionibus utrique ſtatui cohærentibus, ſecundum præcepta Dei. In ſtatu autem involuntario certius auxilium gratiæ apud pios.

8 *λέγω δὲ*, *dico vero*) Conf. v. 12, ubi expreſſius.

¶ *τοῖς ἀγάμοις*, *cælibibus*) utriusque ſexus. coll. v. 10 ſ.

¶ *χήραις*, *viduis*) Viduos & viduas dicit.

¶ *μείνωσιν*, *maneant*) in libertate.

¶ *ὡς κἀγὼ*, *ut etiam ego*) Sine uxore tum fuiſſe Paulum, perſpicuum eſt: conf. c. IX. 5: & quanquam hic etiam de viduis loquitur, tamen ille videtur potius fuiſſe cœlebs, quam viduus. conf. Act. VII. 58, & deinceps.

9 *κρεῖσσον*, *melius*) Hic comparativus poſitivum non tollit. v. 38.

¶ *ἢ πυροῦσθαι*, *quam uri*) Vehemens verbum. Etiam continens poteſt habere, quicum luctetur, etiamſi non uratur. *Thomas Aquinas* in h. l. uri, *id eſt*, *concupiſcentia ſuperari. concupiſcentia enim eſt calor quidam noxius: qui ergo concupiſcentia impugnatur*, *caleſcit quidem*, *ſed non uritur*, *niſi humorem gratiæ perdat a concupiſcentia ſuperatus*. Hæc *uſtio* detrudit tandem in gehennam ignis.

10 *παραγγέλλω οὐκ ἐγὼ*, *præcipio non ego*) Simile zeugma; *vivo autem non jam ego*. Gal. II. 20. Vis verbi *præcipio* affirmate nectitur cum *Dominus*.

¶ *ὁ κύριος*, *Dominus*) Chriſtus, qui hac de re docuerat Matth. V. 32. XIX. 4 ſ. vel etiam Paulo hac de re locutus eſt. coll. v. 12.

¶ *μὴ χωρισθῆναι*, *non ſeparari*) *Separatur* pars ignobilior, mulier; *dimittit* nobilior, vir: inde converſa ratione etiam mulier fidelis dicitur *dimittere*: & vir infidelis, *ſeparari*. v. 13. 15.

11 *ἐὰν*, *ſi*) Hoc quoque in fine hujus verſus de viro accipiendum.

¶ *καὶ χωρισθῇ*) *etiam ſeparata fuerit*, contra præceptum.

12 τοῖς δὲ λοιποῖς) *ceteris vero*, in matrimonio viventibus.

¶ ἐγὼ, *ego*) Vid. v. 25 not.

¶ λέγω, *dico*) non ait, *præcipio*, uti v. 10, hoc scilicet, quod versu 12 s. 15 s. & quidem maxime versu 15 s. dicitur. nam si versus 12-14 seorsum spectentur, ex versu 10 fluunt.

¶ συνευδοκεῖ, *consentit*) Multi esse poterant, qui vel dubitarent, vel non abhorrerent a fide.

¶ μὴ ἀφιέτω, *ne dimittat*) In V. T. arctior erat hæc regula. Respici h. l. differentiam V. & N. T. colligitur ex v. 18. 15 not.

13 γυνὴ, *mulier*) *soror*.

14 ἡγίασαι) *sanctificatus est*, ut pars fidelis sancte uti possit, neque dimittere debeat. conf. 1 Tim. IV. 5. Verbum ponitur valde significans; quia conscientiam ubique expeditam Scriptura nobis præstare vult.

¶ ἐν τῇ γυναικὶ) *respectu mulieris*, cum qua libenter manet. sic ἐν, c. XIV. 11. Non additur πιςῇ, *fideli*, κατ' ἄνθρωπον. nam vir *infidelis* nescit, quid sit *fides*.

¶ ἐπεὶ ἄρα, *alioqui*) Nam partus sequeretur conditionem parentis *infidelis*. Est matrimonium christianum: est soboles christiana.

¶ τέκνα, *liberi*) qui parente fideli & infideli nascuntur.

¶ ἀκάθαρτα, *impuri*) ut ii, qui utroque parente infideli nascuntur, quamvis non sint spurii.

¶ ἅγιά ἐςιν, *sancti sunt*) Ab hoc differt ἡγίασαι, ut *sanctum fieri* a *sanctum esse*: sed sanctitas ipsa liberorum, & parentis *infidelis*, eadem est. dicit puritatem aliquam, quæ non solum facit, ut proles sit legitima, non adulterina; qualem habent etiam ii, qui e matrimonio duorum infidelium nascuntur: sed propinquiorem aliquam cum ecclesia necessitudinem & apertiorem januam ad fidem ipsam importat, perinde ut si ex utroque parente christiano essent. Conf. Rom. XI. 16. Exemplo est Timotheus, Act. XVI. 1, qui hanc epistolam tulit: multique tales in subole Corinthiaca esse potuere.

15 ὁ) ἢ ἡ ἄπιςος.

¶ χωριζέσθω, *separator*) suas sibi res habeat. frater sororve sit æquo animo: ne putet, mutandum sibi esse, quod mutare nequit.

¶ οὐ δεδούλωται) *non est mancipi*. Libertas eo justior in hac parte, quia parti fideli non multum opis paratum erat a magistratu infideli. quanquam etiam hodie ratio illa valet a libertate & pace; sed cum exceptione illa, *maneat extra conjugium*. v. 11.

¶ ἐν δὲ εἰρήνῃ, *in pace vero*) Axioma; ab internis etiam ad externa procedens. Antea fuerat *inimicitia*. Eph. II. 15.

16 τί γὰρ, *quid enim*) Ideo non debes nimis anxie laborare; sed tranquillitatem animi retinere tui. Pro modo spei, conandum.

¶ ἄνδρα, γυναῖκα, *virum*, *mulierem*) a te, adeoque a fide abhorrentem.

¶ σώσεις, *servabis*) Conjux conjugem, quoad potest, debet ad salutem perducere.

17 εἰ μὴ, *si non*) q. d. *si hoc non est*, sive, *ceteroqui*. A *conjugibus* (v. 10.) ad quemlibet externum vitæ statum digreditur.

¶ ἑκάςῳ, *unicuique*) Resolve: *unusquisque ambulato*, *sicut distribuit ipsi Deus*.

¶ ἐμέρι-

¶ ἐμέρισεν, *distribuit*) v. 7.

¶ ὡς κέκληκεν, *sicut vocavit*) quo quemque statu vocatio cœlestis invenit.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus.

¶ περιπατείτω, *ambulato*) Hæc conclusio, ex *jussu* & *permissu* contemperata, repetitur & declaratur v. 20 & 24. Vocatio superna non abolet status externos. Quod quis citra eam fecit aut facturus fuit, in ea fieri licere, docet Paulus.

¶ καὶ οὕτως, *& sic*) Doctrina universalis: in qua etiam Corinthii possunt acquiescere.

18 μὴ ἐπισπάσθω, *non adducat*) Complures, qui a Iudæis ad gentes defecerant, præputia sibi quodammodo, chirurgico artificio, recuperarunt. 1 Macc. I. (15) 16. vide *Reineccium* ad h. l. Id nonnullos, qui ex Iudæis Christiani facti erant, imitatos esse, ex Pauli monito colligi potest.

19 οὐδέν ἐστι, *nihil est*) Conf. c. VIII. 8. Sic quoque, a paritate rationis, nil est *servitus*, *libertas*; *conjugium*, *cœlibatus*.

¶ τήρησις, *servatio*) Axioma insigne.

¶ ἐντολῶν, *præceptorum*) Etiam circumcisio præcepta erat: sed non in perpetuum, ut amor.

20 ἐν τῇ κλήσει, *in vocatione*) Status, in quo vocatio quemque offendit, instar vocationis est.

21 μή σοι μελέτω, *ne tibi curæ sit*) ne anxie quæsieris libertatem. sic, *noli quærere*. v. 27.

¶ μᾶλλον χρῆσαι, *potius utere*) *utere*, *facultate libertatis assequendæ*, vel potius, *utere servitute*. nam qui liber fieri posset, habet herum benignum, cui servire præstat, quam alias sequi conditiones. 1 Tim. VI. 2. conf. v. seq. initium. idcirco versu 23 non dicit, *nolite esse*, sed *nolite fieri servi hominum*.

22 ἀπελεύθερος, *libertus*) Ἐλεύθερος, *liber*, etiam is, qui nunquam serviit; ἀπελεύθερος, *libertus*, qui servierat.

¶ κυρίου, *Domini*) *Christi*, ut mox dicitur.

¶ ὁ ἐλεύθερος κληθεὶς, *qui liber vocatus est*) Initio versus *vocatus* ponitur ante *servus*: hic *liber* præponitur τῷ *vocatus*, emphaseos causa, ut includatur etiam is, qui ex vocatione facultatem libertatis assequendæ nanciscitur. Conf. de ordine verborum, Gal. IV. 25 not.

23 ἠγοράσθητε, *emti estis*) Deo.

¶ μὴ γίνεσθε, *nolite fieri*) Status internus & externus debet congruere, quantum consequi licet, & hic illi subservire. *fieri* hic proprie dicitur ad eos, qui non *sunt* servi.

24 παρὰ θεῷ, *apud Deum*) Antitheton ad homines. Rom. XIV. 22. Qui Deum semper spectant, sanctam circa externa habent indifferentiam. Limitatur tamen hac ratione illud, quod v. 20 dixerat. Potest enim v. gr. ex servo fieri liber, non mutato statu apud Deum.

25 παρθένων, *virginibus*) utriusque sexus. v. seqq. sic, *virgo*, Ap. XIV. 4.

¶ οὐκ ἔχω, *non habeo*) Non dicit: *non habemus*. Exspectabant Corinthii mandatum speciale, per revelationem, quæ Paulo obtingeret.

¶ γνώμην δὲ) Vocabulum hic & v. 40. exquisite positum, ut mox νομίζω. *Aristoteles* proprietatem Græcorum vocabulorum, in Ethicis præsertim, accurate designans, sic ait: ἡ καλουμένη γνώμη ἡ τοῦ ἐπιεικοῦς ἐστι κρίσις ὀρθή. iterumque, ἡ δὲ συγγνώμη, γνώμη ἐστὶ κριτικὴ τοῦ ἐπιεικοῦς ὀρθή.

ὀρθῆ. ὀρθὴ δὲ ἡ τῆ ἀληθῆς. l. 6 Eth.Nic. c.XI. Copiosior ibi disputatio exstat, qua tota lecta distinctius percipietur, quid sit γνώμη καὶ συγγνώμη. Imperat ἐπιταγή· γνώμη censet, affinemque habet συγγνώμην, (quæ est γνώμη ad alterius statum animumve accommodata,) ut in re facta, sic etiam in facienda. Vide v. 6 & 2 Cor. VIII. 10. 8. ubi harum utraque opponitur τῇ ἐπιταγῇ. Vtraque spectat τὸ συμφέρον *commodum* ejus, cui consulitur: eodem versu 10, & hîc, 1 Cor. VII. 35. Earum rerum, de quibus hoc capite agitur, talis est natura, ut ipsæ partim sub ἐπιταγὴν, partim sub συγγνώμην & γνώμην cadant. Decorum autem erat, ut ἐπιταγὴ nomine Domini perscriberetur, γνώμη & συγγνώμη nomine apostoli. Itaque de ea re, quæ sub ἐπιταγὴν cadit, Dominus expresse dederat apostolo, quæ scriberet: sed de hac re, quæ sub γνώμην cadit, non opus fuit dari. Namque apostoli nil scripsere non θεόπνευστον, sed interdum habuere revelationem & mandatum speciale: c. XIV. 37. 1 Thess. IV. 15. cetera deprompserunt ex habitu fidei, quæ in eis ex misericordiæ dominicæ experientia extiterat: h. v. & ex thesauro Spiritus Dei. v. 40. Atque in his potuere pro varietate negotiorum & personarum, ut sanctus ferebat affectus, varios liberrime adhibere modos, & de suo jure decedere, se ipsos deprimere aut reprehendere, alios sibi anteferre, rogare, deprecari, hortari, 2 Cor. VI. 1. VII. 8. XI. 17 not. ac jam severius agere, jam lenius. quo pacto v. gr. νομίζω mollius dicit Paulus, quam λέγω. v. 26. 12. Itaque hîc quoque, citra ἐπιταγὴν, tamen ea scripsit, quæ menti Domini, γνώμην duntaxat hanc dari volentis, exacte convenirent. Eodem autem tempore fideliter indicat, ex quo quidque principio scripserit; (a qua modestia quam longe quæso abiit stilus papæ?) documentumque præbet, non debere eos, qui a Dei Spiritu & verbo jam satis præsidii habent, extraordinarium quidpiam postulare.

¶ ὡς ἠλεημένος, *tanquam misericordiam consecutus*) Misericordia Domini fideles facit: fides verum Casuistam.

¶ ὑπὸ κυρίου, *a Domino*) Christo.

¶ πιστὸς, *fidelis*) fidem habens Domino: fidem præstans & Ipsi & hominibus.

26 διὰ τὴν ἐνεστῶσαν ἀνάγκην, *propter præsentem necessitatem*) Fames sub Claudio, Act. XI. 28, valde diutina fuit, & gravis, in Græcia inprimis. Itaque consilium hoc Pauli, ex parte certe, accommodatum erat ad tempus.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) utriusque sexus.

¶ οὕτως, *sic*) uti est. v. 27.

27 δέδεσαι - λέλυσαι, *alligatus es - solutus es*) In ipsis verbis est argumentum. *Alligatus uxori*, sæpe retinetur, ut, cum culpa, vel sine culpa, liberalitatem & alias virtutes minus laute exercere possit, quam vellet. In verbo λέλυσαι, *solutus es*, latet participium, & participium habet vim nominis, ut *solutus* denotet non solum eum, qui uxori desiit esse alligatus, sed etiam eum, qui nunquam alligatus fuit. Similis phrasis, Iob XXXIX. 5.

¶ μὴ, *ne*: bis) Id est, non cogeris quærere.

28 τῇ σαρκὶ, *carne*) Non *spiritu*, cui *afflictio* est peccatum, quod hic nullum.

¶ ἐγὼ δὲ, *ego autem*) Paterno affectu scribit. v 32.

¶ φείδομαι, *parco*) Magis arduum & forte est, matrimonium, quam cœlibatum bene gerere.

29 τοῦτο

29 τοῦτο δέ φημι, *hoc vero dico*) Eadem formula, c. XV. 50, ad explanandum, in summa.

¶ ἀδελφοί, *fratres*) Solet Paulus, de rebus præsertim externis scribens, digressiones inserere multo nobilissimas, Spiritu semper ad optima quævis vocante.

¶ ὁ καιρὸς) *tempus* præsens, vel mundi, v. 31. c. X. 11. vel singulorum, flendi, gaudendi &c.

¶ συνεσταλμένος) *angustum*, expeditæ libertati contrarium. v. 26.

¶ τὸ λοιπὸν, *ceterum*) Particula valde hîc opportuna.

¶ ἵνα, *ut*) tempus denique est ejusmodi, *ut* debeant &c.

¶ γυναῖκας, *mulieres*) & sic, *liberos*, *amicos*, *patronos*. Nil debemus proprium existimare.

¶ μὴ, *non*) Sic abnegatio christiana proprie exprimitur. Ea carent, qui habent, ut qui habeant, & diu habituri sint.

¶ ὦσι, *sint*) Hoc subauditur etiam v. seqq.

30 οἱ χαίροντες, *gaudentes*) Non dicit: *ridentes*. Temperate loquitur pro valle lacrymarum.

¶ ὡς μὴ κατέχοντες, *tanquam non tenentes*) Post *emere* epitasin facit *tenere*; quemadmodum post *uti*, *abuti* v. seq. unde patet, tria cola præcedentia habere Plocen. namque uti Paulus hortatur, ut *docens doceat*, & quisque, quod in bono agit, agat, Rom. XII. 7. sic in mundo *gaudentes gaudent*: at hoc idem ille prohibet.

31 οἱ χρώμενοι, *utentes*) Videtur Paulus hoc pro illo, & *vendentes*, posuisse, quia ex omni usu mundi, *venditio* per se maxime convenit peregrinatoribus. Utendum, non fruendum.

¶ ὡς μὴ καταχρώμενοι) *tanquam non abutentes.* Compositum Græcum & Latinum non *perversitatem* usus tantum, sed *abundantiam* notat.

¶ παράγει) *præterit*, omni momento; non modo *præteribit*.

¶ τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου, *habitus mundi hujus*) mundus ipse, ejusque *habitus*, qui est nubere, flere, gaudere, emere &c. Hebr. צלם Ps. XXXIX. 7. LXXIII. 20. Dum homo v. gr. ab anno XX ætatis ad XL progreditur, pristinas fere necessitudines amisit, novis tenetur.

32 ἀμερίμνους, *sine cura*) non modo sine afflictione, v. 28, sed etiam sine cura animum distrahente.

¶ ὁ ἄγαμος, *cœlebs*) videlicet si statu suo velit sapienter uti.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Christi.

¶ ἀρέσει) *placitum se præstet*, per sanctimoniam corporis & spiritus.

33 πῶς ἀρέσει, *quomodo placeat*) Verbum placendi repetitur ex v. præced. & complectitur hoc versu omnia officia mariti, quæ conjux in societate vitæ omni postulare potest.

34 μεμέρισται καὶ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος) Id est, *divisa quoque est mulier & virgo*: non tantum mas cœlebs & mas, qui uxorem ducit, divisas sibi partes habent, sed etiam uxor & virgo (sexus feminini) quam maxime diversas sibi partes habent. Sunt, qui verbum μεμέρισται, particula καὶ *etiam* præposita, alia interpunctione connectant cum verbis antecedentibus: sed Paulus refert ad ea, quæ sequuntur. *Divisio* videlicet inter conjugium & cœlibatum,

rum, quorum generum utrumvis alias sibi aliasque partes vindicat, magis pertinet ad mulieres, quam ad viros. nam viri adjutorium mulier: majoremque status sui mutationem subit mulier, quam vir, matrimonium contrahendo. conf. v. 39. 40. Accedit, quod præcipue de virginibus sermo est. v. 25. Ideo verbum *μεμέρισαι* huic potissimum loco aptum est: neque obstat *singularis* numerus, quo minus id cum *muliere & virgine* construatur. Sic 2 Reg. X. 5 in Hebr. & *MISIT præfectus domus*, & *præfectus civitatis*, & *seniores*, & *nutricii*. Sic infra, c. IX. 6, ἢ ΜΟΝΟΣ ἐγὼ καὶ βαρνάβας κτλ.

¶ *ἵνα ᾖ ἁγία*, *ut sit sancta*) Sic *placet* Domino, si sit sancta, tota Ei dedita. *Sanctitas* hic plus quiddam dicit, quam versu 14.

35 *αὐτῶν*, *ipsorum.*

¶ *βρόχον*, *laqueum*) *Laqueus*, metus peccati, ubi non est peccatum: vel etiam coacta servitus. Laqueo trahuntur inviti. conf. Prov. VII. 21, LXX. Facile pro *laqueo* habetur, quod maxime *conducit.*

¶ *εὔσχημον*) Antitheton *ἀσχημονεῖν*, v. seq.

¶ *εὐπάρεδρον*) Affine verbum, *προσεδρεύειν*. cap. IX. 13. Exemplum, Luc. X. 39.

¶ *τῷ κυρίῳ*, *Domino*) Dativum regit *εὐπάρεδρον*, ut *παρεδρεύω.*

¶ *ἀπερισπάστως*) Declaratur τὸ *εὐπάρεδρον*. nam opposita sunt *apta assessio* & *distractio*. *Sedere*, adjuvat animam devotam. Conf. Luc. X. 39. 40. Simile quiddam Paulus de vidua dicit, 1 Tim. V. 5.

36 *τὶς*, *aliquis*) parens.

¶ *ἀσχημονεῖν*) scil. *ἑαυτόν.*

¶ *τὴν παρθένον αὐτοῦ virginem*, *suam* filiam.

¶ *νομίζει*, *existimat*) Antitheton: *existimo*, v. 26.

¶ *ἐὰν ᾖ ὑπέρακμος*) si *ἀκμὴν* annorum prætermittat citra nuptias, quasi spreta a procis.

¶ *ὀφείλει*, *debet*) Antitheton: *non habens necessitatem*, v. seq.

¶ *οὐχ ἁμαρτάνει*, *non peccat*) Suaviter res exprimitur per incisa.

37 *ἕστηκεν*) *constituit se*, constitutum habet. Egregia hoc loco synonymia, descriptioque libertatis.

¶ *μὴ ἔχων ἀνάγκην*, *non habens necessitatem*) ob quam cœlibatum conjugio, v. 26, vel conjugium cœlibatui præferat.

¶ *ἐξουσίαν*) *arbitrium*, nulla re interpellante.

¶ *ἔχει*, *habet*) pro *habens*. nam *non* & *autem* ad se invicem referuntur. Eadem enallage, Col. I. 6 not.

¶ *περὶ*, *de*) Nam sæpe alia voluntas est, alia potestas.

¶ *ἰδίου*, *propria*) Eleganter notatur libertas.

¶ *κέκρικεν*) *judicatum habet.*

¶ *καλῶς ποιεῖ*, *bene facit*) non modo non peccat. *καλῶς perbene.*

38 *ὥστε*, *igitur*) Observandum, quanto studio, quanta fide & copia Paulus huic loco immoretur.

¶ *καὶ*) *etiam.*

39 *ἐν κυρίῳ*, *in Domino*) ut Christus hic quoque sit omnia. Mixti inter se habitabant christiani & infideles: christianos ergo christianas jubet ducere.

40 *μακαριωτέρα*, *beatior*) v. 1. 28. 34 s. Luc. XXIII. 29.

¶ *δο-*

¶ δοκῶ, *videor mihi*) Corinthii *videbantur sibi* plus quam par erat, de se; & minus de Paulo. Id verbum Paulus eis ἀστείως reponit.

¶ κἀγὼ) *ego quoque*, non minus certe, quam quivis vestrum.

¶ πνεῦμα θεοῦ, *spiritum DEI*) cujus consilia sunt spiritualia, divina.

CAP. VIII.

1 Περὶ-οἴδαμεν, *de-scimus*) Hoc, parenthesi, quæ sequitur, conclusa, reassumitur. v. 4.

¶ ὅτι) *quia*. Declaratur τὸ *scimus*.

¶ γνῶσιν, *cognitionem*) Non addit articulum, non nimium concedens.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Loquitur in prima persona, de se, & reliquis firmioribus in fide; latius, in tertia, v. 7. Sic facile conciliatur τὸ *omnes* & *non in omnibus*.

¶ ἡ γνῶσις, *cognitio*) sine amore.

¶ φυσιοῖ, *inflat*) quum quis sibi placet. conf. δοκεῖ, *videtur sibi*, v. 2.

¶ ἡ δὲ ἀγάπη, *amor vero*) cognitione recte utens: amor, erga Deum, v. 3, & erga proximum.

¶ οἰκοδομεῖ, *ædificat*) quum quis proximo placet. *Scientia* tantum dicit, *omnia mihi licent*: amor addit, *sed non omnia ædificant*.

2 εἰδέναι, *scire*) Respicitur τὸ *scimus*. v. 1. Diff. a *cognoscere*.

¶ τὶ) *aliquid*. Tenue quiddam concedit Paulus. confer comma subsequens.

¶ οὔπω, *nondum*) instar tironis.

¶ καθὼς, *quemadmodum*) videlicet per viam amoris, a Deo.

3 τὸν θεὸν, *Deum*) Amorem Dei sequitur amor proximi.

¶ οὗτος, *hic*) *qui amat*.

¶ ἔγνωσται) *cognitus est*. Cognitionem passivam sequitur cognitio activa. c. XIII. 12. Habetur hoc verbo egregia metalepsis: cognitus est, adeoque cognovit. Gal. IV. 9 not. Est cognitio mutua.

¶ ὑπ' αὐτοῦ) ab Ipso.

4 βρώσεως) Rem versu 1 propositam determinat propius: *de esu igitur &c.*

¶ οὐδὲν) Prædicatum: *nihil*. cujus vim auget oppositum, *in mundo*. תהו 1 Sam. XII. 21. LXX, οὐθέν. Conf. c. X. 19 not.

5 λεγόμενοι, *dicti*) Deus dicitur Unus ille potentissimus: inde per homonymiam *dii dicuntur* angeli, propter naturam spiritualem potentes, & homines imperio potentes.

¶ ἐν οὐρανῷ-ἐπὶ γῆς, *in cælo super terra*) Deorum provinciæ sunt apud gentes distributæ in cœlo & terra cum mari: quorum tamen utrumque Dei est.

¶ θεοὶ πολλοὶ καὶ κύριοι πολλοὶ, *dii multi & domini multi*) Psalm. CXXXVI. 2. 3.

6 ἡμῖν) *nobis*, credentibus.

¶ ἐξ οὗ τὰ πάντα, *ex quo omnia*) Ergo nobis unus Deus.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) per creationem.

¶ ἡμεῖς, *nos*) credentes.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) Finis fidelium.

¶ καὶ εἷς, *& unus*) Christus, objectum cultus divini & religiosi. Apostoli etiam hanc ob causam, ut polytheismi speciem vitarent, Christum sæpius appellavere Dominum, quam Deum, ubi ad ecclesias ex gentibus scripserunt.

¶ κύριος, *Dominus*) Hæc appellatio notionem *filii Dei*, adeoque etiam *Dei* in se complectitur, cum idea Redemtoris.

¶ δι' οὗ, *per quem*) Probatur dominium Christi: *per illum* cuncta sunt *ex* Deo.

¶ δι'

¶ *δι' αὐτȣ̃, per illum*) Per illum nos venimus εἰς *ad* Patrem. Schema hujus periochæ sic habet:

ex quo omnia } per creationem: & *nos* { *ad ipsum*, per restitutionem.
per quem omnia } { *per ipsum*,

7 *ἀλλ'*) Nos habemus *γνῶσιν*, *cognitionem*: sed alii non perinde habent.

¶ *τινὲς*, *aliqui*) Antitheton *omnes*, v. 1. Aliqui, Iudæi, idolum abominantes; Græci, idolum reverentes. c. X. 32.

¶ *τȣ̃ εἰδώλȣ*, *idoli*) Sic affecti sunt, quasi idolum non sit nihil; vel certe, quasi idolothytum inde sit inquinatum.

¶ *ἕως ἄρτι*, *usque huc*) cum jam *scientiam* debebant habere.

¶ *ὡς*) *ut*. hinc discrimen pendet.

¶ *μολύνεται*, *inquinatur*) Verbum appositum, per metaphoram a carnibus.

8 *βρῶμα*, *esca*) Indefinite positum. v. 13.

¶ *ἡμᾶς*, *nos*) scientiam habentes, vel non habentes.

¶ *ȣ̓ παρίστησι*) neque ad placendum, in judicio, neque ad displicendum, *πρὸς τὸ ὑστερῆσθαι*. *συνίστημι*, *commendo*: at verbum *μέσον*, *παρίστημι*, ut patet ex Ep. Athanasii *πρὸς ἀμȣ̃ν*, ubi parodian instituit: *Φυσικὴ τις ἔκκρισις ἡμᾶς ȣ̓ παραστήσει πρὸς τιμωρίαν*. sic v. 10, ut verbum *μέσον οἰκοδομηθήσεται* adhibetur. Est hoc fundamentum *ἐξȣσίας*. coll. *δὲ*, v. seq.

¶ *οὔτε-περισσεύομεν οὔτε-ὑστερȣ́μεθα*. *neque-abundamus*: *neque-deficimus*) quia utrinque manet gratiarum actio. Rom. XIV. 6.

9 *ἡ ἐξȣσία*, *potestas*) *Potestatis* & *libertatis* vocabulum frequens in hac tractatione. c. IX. 1. 4. &c. conf. c. VI. 12.

¶ *ὑμῶν*, *vestra*) quam obnixe tuemini. v. 11.

10 *εἰδωλείῳ*) Vocabulum aptum ad deterrendum. Exstat 1 Macc. I. (47) 50. X. 83. 3 Ezr. II. 10.

¶ *οἰκοδομηθήσεται*, *ædificabitur*) Antiphrasis: tu deberes *ædificare* ad bonum; sed impellis ad malum.

¶ *τὰ εἰδωλόθυτα ἐσθίειν*, *idolothyta edere*) His ipsis verbis exprimitur horror infirmi, tamen edentis.

11 *ἀπολεῖται*, *peribit*) jacturam faciet fidei, &, nisi eam recuperet, salutis ipsius. Rom. XIV. 23.

¶ *δι' ὃν*) *propter quem*. *Propter* magis, quam *pro* convenit loco præsenti; ut doceamur, quid nos fratrum *causa* debeamus.

¶ *ἀπέθανεν*, *mortuus est*) ex amore, quem tu sic minime imitaris.

12 *τύπτοντες*, *verberantes*) sicut jumentum lassum verberibus urgetur. Eleganter ait, *verberantes*, non, *vulnerantes*. nam *vulnus* cernitur; verbera, minus. *Verberatis* fratres, vel facitis, ut ipsi se feriant.

¶ *εἰς χριστὸν*, *in Christum*) cui conjuncti sunt fratres. Emphasin accentûs in hoc inciso habet illud, *in Christum*; in priore, *peccantes*.

13 *κρέα*, *carnes*) Quo certius vitarem carnem idolo immolatam, toto genere carnium abstinerem.

¶ *σκαν-*

¶ σκανδαλίσω, *offenderem*) Commutatur persona: modo dixit, *si cibus offendit.*

CAP. IX.

1 Ουκ εἰμὶ ἐλεύθερος; οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος;) Duo hæc membra trajicit receptior hodie lectio. atqui Paulus primo ponit thesin, *Liber sum*: deinde ætiologiam, *Apostolus sum*: & inest ἐν διὰ δυοῖν, hoc sensu, *competit mihi libertas non solum christiana, sed etiam apostolica.* Tractatio χιασμὸν habet. nam in ea prius sibi vindicat *Apostolatum*, mox, v. 1-3. deinde *libertatem*, eamque apostolicam, asserit v. 4 f. 19. Quod in adjectivo *liber* est, id in substantivo est ἐξουσία, *potestas*, v. 4. coll. c. VIII. 9.

¶ οὐχὶ-ἑώρακα; *nonne-vidi*?) Vide firmitudinem apostoli.

¶ τὸ ἔργον μου, *opus meum*) *Rerum* testimonium, validissimum.

2 ὑμῖν, *vobis*) ad quos veni: qui evangelium suscepistis. non potestis negare. ὑμῖν, *quod ad vos attinet.* Similes Dativi, v. 21.

¶ ἡ γὰρ σφραγὶς, *sigillum enim*) Ex ecclesia fidelium, argumentum sumi potest pro veritate evangelii & religionis christianæ.

¶ ἀποστολῆς, *apostolatus*) Poterat etiam aliquis, qui non erat apostolus, per evangelium adducere homines ad fidem, ut Philippus, Epaphras, alii: sed Paulus *sigillum vocationis*, non cujuscunque, sed *apostolicæ* suæ vocat Corinthios; quia signa apostoli habuit, 2 Cor. XII. 12. Rom. XV. 18 f. neque Corinthii fidem solum, sed etiam singularem charismatum abundantiam acceperunt. 1 Cor. I. 7.

3 ἡ) Anaphora cum ἡ σφραγίς.

¶ ἀπολογία, *defensio*) Plus sibi sumit pontifex Rom. volens esse ἀνυπεύθυνος.

¶ τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσιν, *iis qui me dijudicant*) qui de meo apostolatu ambigunt.

4 μὴ οὐκ ἔχομεν, *num non habemus*) A singulari ad pluralem venit, *collegas* includens.

¶ φαγεῖν καὶ πιεῖν, *edere & bibere*) sine labore manuum.

5 ἀδελφὴν γυναῖκα, *sororem uxorem*) In casu recto hæc est propositio: *hæc soror est uxor mea.* quare *sororis* nomine non tollitur matrimonium.

¶ περιάγειν, *circumducere*) Sermo concisus: pro, *habere & circumducere.* non enim habebat uxorem. Non ex habendo, sed ex circumducendo, sumtus afferebatur ecclesiis.

¶ ὡς, *sicut*) Pertinet hoc etiam ad v. 4.

¶ οἱ λοιποὶ, *ceteri*) Articulus ostendit, omnes reliquos sic fecisse. Etiam de Iohanne cogitare licet.

¶ καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου, *& fratres Domini*) Act. I. 14. Gal. I. 19.

¶ καὶ κηφᾶς, *& Cephas*) Gradatio. coll. c. III. 22 not.

6 τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι) *supersedendi opere manuario.*

7 τίς, *quis*) Pulcre confertur minister evangelii cum milite, vinitore, pastore. Loquitur apostolus de eo, quod communiter fieri solet, etiamsi jam tum fuissent, qui propriis stipendiis milites fuerint, *Volontairs.*

¶ φυτεύει, *plantat*) c. III. 6.

8 καὶ) *etiam.* Non modo non *secundum hominem*, sed ipsa lege approbante id dico.

9 ὀυ Φιμώσεις βȣ̃ν ἀλοῶντα) Sic LXX, Deut. XXV. 4.

¶ ἀλοῶντα, *triturantem*) Hodie equi triturant in nonnullis Germaniæ locis.

¶ μὴ τῶν βοῶν, *num boves*) Id non plane negatur, boves curæ esse Deo. nam qui bovi trituranti os obturasset, peccasset contra legem. Sed conclusio procedit a minori ad majus. Specimen tractandi leges Mosaicas, circa animantia latas.

10 πάντως, *omnino*) Ipsi interrogationi inferitur vocula ajendi.

¶ ὅτι) nempe, *quod.*

¶ ἐπ' ἐλπίδι) לבטח LXX solent reddere ἐπ' ἐλπίδι. conf. Act. II. 26.

¶ ὀφείλει, *debet*) Commutatio personæ. Debitum est penes remunerantes, non penes laborantes: alias hi peccarent non accipiendo. Sic de *præcepto*, v. 14. Conf. *debui*, 2 Cor. XII. 11.

¶ ὁ ἀροτριῶν, *arans*) Hic quoque boum labor. Videtur adagium; quale illud: *Spes alit agricolas.*

¶ τῆς ἐλπίδος ἀυτȣ̃, *spei suæ*) Abstractum pro concreto: *fructuum, quorum spe aravit* is, qui nunc triturat.

¶ μετέχειν, *particeps fieri*) scil. *debet. Spei suæ particeps fieri*, periphrasis verbi *triturare.* Nempe qui arat, arat *spe* triturandi & edendi: qui triturat, potitur ea *spe*, quam in arando habuit, & triturat in *spem* edendi.

11 ὑμῖν, *vobis*) Non dicit, *vestra*, ut mox.

¶ μέγα, *magnum*) Conf. 2 Cor. XI. 15. 14, ubi exponitur, *mirum.*

12 ἄλλοι, *alii*) apostoli veri, v. 5. aut falsi, 2 Cor. XI. 20.

¶ ὑμῶν) *vestri.*

¶ μᾶλλον, *potius*) propter majorem laborem.

¶ τῇ ἐξȣσίᾳ ταύτῃ) Vim habet iteratio: *potestate ista.*

¶ στέγομεν) στέγω, proprie, *tego*; inde, *protego*, *defendo*: item, *dissimulo*, *dissimulanter fero & tolero.* h. l. & cap XIII. 7. Contra, ȣ̓ στέγειν, *non ferre*, in affectu vehementi, erumpente. 1 Thess. III. 1. 5.

¶ ἵνα μὴ ἐγκοπήν τινα δῶμεν, *ne impedimentum ullum afferamus*) i. e. ut quam maxime promoveamus. Expeditiores, plus operis faciunt, & minus sumtuum afferunt. Hinc cœlibatus sacerdotum in papatu, & militum in republica.

13 τὰ ἱερὰ) *rem sacram.*

¶ ἐκ τȣ̃ ἱερȣ̃) *ex æde sacra.*

¶ θυσιαστηρίῳ, *altari*) Si Missa esset sacrificium, plane Paulus versu sequenti apodosin huc accommodasset.

14 ὁ κύριος, *Dominus*) Christus. Matth. X. 10.

15 ἔγραψα, *scripsi*) modo.

¶ μᾶλλον, *potius*) Constr. cum *mori.* Ratio tantæ asseverationis explicatur 2 Cor. XI. 7 seqq.

¶ τὶς, *aliquis*) qui victum ex evangelio vel det mihi vel dari dictitet.

16 γὰρ, *enim*) Declarat, in quo sit illa *gloriatio.*

¶ ἐυαγγελίζωμαι, *evangelizem*) Id sumendum exclusive: si evangelizem, neque id faciam gratis; si nil præterea faciam.

¶ ἀνάγκη, *necessitas*) Debitio tollit gloriationem.

¶ ὀυαὶ

¶ οὐαὶ δὲ, *væ vero*) *vero*, intensivum: non modo non habeo gloriationem, sed etiam *væ*. Ion. I. 4. Ex. IV. 14. Ier. XX. 9.

17 ἑκὼν, *volens*) Hîc ponitur pro *gratis*. unde *mercedem habeo* facit oxymoron. *mercedem* autem & *lucrum* definit v. seqq. Sæpe Paulus de suis rebus loquens, αὔξησιν & μείωσιν, catachresi non absimilem, & abnegationi sui convenientem, solet adhibere. poterat *volens* evangelizare, & tamen mercedem accipere a Corinthiis: sed si mercedem acciperet, id sibi imputat pro prædicatione ab invito facta. sic v. seq. usus *potestatis* esse poterat citra *abusum*; sed illum ipsum pro hoc sibi imputat. conf. Rom. XV. 15. 2 Cor. XI. 8 f. I. 24. II. 5. VII. 2. 3.

¶ οἰκονομίαν πεπίστευμαι, *dispensatio mihi credita est*) Non possum me subducere, tametsi mercede illa excidam. Iterum oratio exclusiva, uti v. 16.

18 ἵνα, *ut*) Respondet interrogationi.

¶ θήσω) Futurum subjunctivi.

¶ εἰς τὸ μὴ καταχρήσασθαι) *ut ne abutar*: i. e. ut me ab abusu quam longissime removeam.

19 ἐκ πάντων, *ex omnibus*) Masculinum, ut mox, *omnibus*, coll. *plures*. liber ex omnibus eram: i. e. nemo me habuisset sibi obnoxium.

¶ ἐδούλωσα, *servum exhibui*) *Servus* se totum ad alium accommodat.

¶ τοὺς πλείονας, *plures*) Articulus habet vim relativam ad *omnes*, i. e. *quam plurimos eorum.*

¶ κερδήσω, *lucrarer*) Congruit hoc verbum cum consideratione *mercedis*.

20 ὡς Ἰουδαῖος, *tanquam Iudæus*) in iis rebus, quæ non sunt *lege* definitæ. sequitur enim, *tanquam sub lege*, quanquam etiam ii, qui Noachicas leges observarunt, homines *sub lege* inter Iudæos & ἀνόμους medii, dici poterant.

¶ ὡς ὑπὸ νόμον) μὴ ὢν αὐτὸς ὑπὸ νόμον, subjungitur in vetustissimis monumentis. Facile omissum in aliis, νόμον recurrente.

¶ τοὺς) Articulus hîc non tam emphaseos, quam necessitatis causa videtur positus, sequente ὑπὸ, *sub*.

21 ἀνόμοις) Hîc ponitur eo sensu, quem etymi vis præcise parit, ut ἀνυπότακτον. Ebr. II. 8.

¶ ὡς ἄνομος, *tanquam sine lege*) prætermittendo, quæ prætermitti possunt, in ceremonialibus.

¶ μὴ ὢν ἄνομος, *qui non sim sine lege*) Paulus non fuit *anomus*, nedum *antinomus*.

¶ μὴ ἄνομος θεῷ, ἀλλ' ἔννομος χριστῷ) χριστὸς, θεοῦ ἐστι, c. III. 23: unde, qui est ἄνομος θεῷ, est etiam ἄνομος χριστῷ· qui est ἔννομος χριστῷ, est ἔννομος θεῷ. de Lege Christi, conf. Gal. VI. 2 not. Clementius ἔννομος dicitur, quam ὑπὸ νόμον.

22 τοὺς ἀσθενεῖς, *infirmos*) Articulus non additus ad ἰουδαίους, nec ad ἀνόμους additus ad ἀσθενεῖς, quia de his præcipue sermo est; c. VIII. 7. & hi facile omnes lucrifiunt, si recte tractentur.

¶ γέγονα, *factus sum*) Verbo sic posito oratio ab ἐγενόμην commode traducitur ad præsens ποιῶ.

23 ἵνα συγκοινωνὸς αὐτοῦ γένωμαι) Σὺν & γίνομαι magnam habent modestiam. Ea, quæ sequuntur, referuntur ad hunc versum, tanquam ad Propositionem.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Evangelii, & salutis: collato verbo, *servarem*.

24 οὐκ οἴδατε; *haud scitis?*) Similitudo a re Corinthiis valde nota.

¶ εἷς, *unus*) Etiamsi sciremus, *unum* fore salvum; tamen operæ pretium esset, currere.

¶ οὕτω τρέχετε, ἵνα καταλάβητε, *sic currite, ut comprehendatis*) Paulus ad finem usque capitis de se loquitur; nondum directe Corinthios cohortatur. itaque hîc videtur per sermocinationem illa induci cohortatio, qua athlothetas & pædotribas, & spectatores uti solitos docet *P. Faber* l. 2 Agonist. c. 32. *Chrysostomus* Homil. in illud, ἐὰν πεινᾷ. & Cæsarius quæst. 29. Nam non semel reticetur verbum *inquit, inquiunt*. c. V. 13. XV. 32. 33. Eph. VI. 2. Col. II. 21. Ps. CXXXVII. 3. Ier. II. 25. LI. 9. Itaque hîc quoque sensus est: *ita*, inquiunt, *currite*: pertinetque comma hoc ad protasin, quæ v. seq. initio continuatur. οὕτω, *ita*, particula laudandi juxta atque hortandi. Phil. IV. 1.

¶ τρέχετε, *currite*) Omnes incitantur; quasi singuli sint accepturi, non unus.

¶ ἵνα, *ut*) quo.

25 πᾶς, *omnis*) Multa genera erant certaminum.

¶ δὲ, *autem*) Ἐπίτασις. Cursus erat in levioribus; lucta, ad quam mox alluditur, in gravioribus certandi generibus.

¶ πάντα, *omnia*) subaudi κατὰ, *ad, per*.

¶ ἐγκρατεύεται, *continet se*) Admirabilis erat diæta athletarum. Vide eundem *Fabrum*, eundemque Chrysostomum de Sacerd. l. 4. c. 2 in extremo.

¶ ἐκεῖνοι) *illi*, qui currunt & luctantur. Christiani spectacula reliquerunt.

¶ φθαρτὸν, *corruptibilem*) ex oleagine, malo, apio, picea. Non solum corona, sed etiam memoria ejus perit.

26 ἐγὼ) *ego*, pro mea parte.

¶ οὕτως) *sic*, ut dixi v. 23. conf. οὕτω, *ita*, v. 24.

¶ οὐκ ἀδήλως, *non in incertum*) Scio, quid petam, & quomodo. qui liquido currit, metam rectâ spectat & rectâ petit, omnem sarcinam abjicit, & sermones adstantium negligit, ipsoque interdum lapsu incitatur.

¶ πυκτεύω, *pugilem ago*) Pugilatum cursui præ ceteris certandi generibus adjicit Paulus.

¶ ὡς οὐκ ἀέρα δέρων, *non quasi aërem verberans*) In *sciamachia*, quæ certamini serio præmitteretur, solebant aërem verberare. conf. *aërem*, c. XIV. 9.

27 ὑπωπιάζω) Eustathius: ὑπώπια φασὶ τὰς περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς πληγὰς ἐξ ὧν ἐκ μέρους καιριωτάτου, καὶ τὸ ὑπωπιάζειν, καὶ σώματος ὑπωπιασμὸς μεταφορικῶς, ὁ κατὰ σύντηξιν. Idem docet, in pede esse πρόσκομμα, quod in capite ὑπώπιον. itaque cum ὑπωπιάζω conf. πρόσκομμα & τύπτοντες. c. VIII. 9. 12.

¶ τὸ σῶμα, *corpus*) Antagonista propinquus. Rom. VIII. 13. 1 Petr. II. 11.

¶ δουλαγωγῶ) manum corpori, veluti *mancipio*, injicio, idque *compesco*. conf. de servo, Sir. XXXIII. 25. ὑπωπιάζω, ut *pugil*: δουλαγωγῶ, ut *cursor*. Illi verbo, hoc postponitur. illud magis actum, hoc statum notat. illud gravius, quam hoc: initio enim majore opus est austeritate, dum subigitur corpus.

¶ κηρύξας) Κήρυκες apud agonas erant.

¶ ἀδόκιμος, *reprobus*) indignus brabeo, corona. Vocabulum agonisticum.

CAP.

CAP. X.

1 Ὀυ θέλω δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, *nolo autem vos ignorare*) Formula pertinet ad totum locum. nam historiam norant Corinthii. conf. c. IX. 13. Particula *autem* transfert sermonem a singulari, c. IX. 26, ad pluralem.

¶ οἱ πατέρες ἡμῶν, *patres nostri*) Corinthiorum quoque. nam gentes in locum Iudæorum successerunt.

¶ πάντες, *omnes*) Ægypto exierant, ne uno quidem ex tanta multitudine aut per vim aut morbi causa detento. Ps CV. 37. Commemorantur quinque beneficia divina, v. 1-4, & totidem peccata patrum, v. 6-10.

¶ ὑπὸ τὴν νεφέλην ἦσαν, *sub nubem erant*) Ex. XIII. 21 s.

¶ διὰ τῆς θαλάσσης διῆλθον, *per mare transierunt*) Ex. XIV. 29.

2 καὶ πάντες εἰς τὸν μωϋσῆν ἐβαπτίσαντο, *& omnes in Moysem baptizati sunt*) καὶ, *& sic*. Reassumit, quod v. præc. de nube & mari attigit; ostenditque, quorsum utrumque pertineat. baptizati sunt in nube, quatenus sub eam erant; & in mari, quatenus per id transierunt. Nec nubes eos, nec mare madefecit, nedum tinxerit; (quanquam ex nube illa miraculosa pluviam lapsam fuisse, ex Ps. LXVIII. 9. CV. 39, nonnulli conjiciunt:) neque baptismi appellatio apud Mosen exstat. Paulus autem percommode sic appellat, 1. quia nubes & mare sunt naturæ aqueæ: (quare etiam Paulus de columna ignis silet.) 2. nubes & mare patres oculis subduxit & reddidit, sic fere, quomodo aqua eos, qui baptizantur. 3. per nubem & per mare initiati sunt: atque initiatio ut Col. II. 11 per circumcisionem, sic h. l. per baptismum, mutua inter V. & N. T. metaphora, conf. c. V. 7. describitur. Baptizati sunt autem in Mosen, tanquam servum Dei: Ex. XIV. 31. quia ei credere cœperant, atque ut ei posthac crederent. conf. εἰς, *in*. Rom. IV. 20. ἐβαπτίσαντο, medium, *baptismum susceperunt*. Versu 1 innuitur, quid Deus eis præstiterit: versu 2, quid patres acceptarint. Plura, quam duo, fuerunt Sacramenta V. T. si annumerentur hæc extraordinaria sub exitum ex ægypto.

¶ καὶ ἐν τῇ θαλάσσῃ, *& in mari*) *In* repetitum, indicat novum gradum.

3 καὶ πάντες, *& omnes*) Tres superiores articuli spectant baptismum: hic & subsequens, S. Cœnam. Si plura essent. N. T. sacramenta, ceteris quoque simile quiddam posuisset Paulus.

¶ τὸ αὐτὸ) *eundem*, respectu Patrum cadentium vel non cadentium; non respectu illorum ac nostri. nam in N. T. non est manna Mosaicum. conf. *ex uno*, v. 17.

¶ βρῶμα, *cibum*) Ex. XVI. 14.

¶ πνευματικὸν, *spiritualem*) Manna, spiritualis cibus erat, non per se, Ioh. VI. 32, nec solum ratione præfigurationis: sed quia Israëlitis una cum cibo corporis alimentum animarum *ex Christo* datum est, manna externo longe nobilius. conf. v. seq. Atque ab hac parte potiori fit denominatio. conf. Ps. LXXVIII. 24. 25. Et erat cibus spiritualis non solum credentibus, sed etiam, ex parte Dei, ceteris.

4 πόμα, *potum*) Respicitur potius Ex. XVII. 6 quam Num. XX. 8, ubi etiam pecudis mentio.

¶ γὰρ, *enim*) Qualis Petra, talis aqua.

¶ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, *ex spirituali sequente petra*) Non additur

articulus τῆς. Populus non norat, quæ esset petra. idcirco Paulus postliminio addit: *petra vero erat Christus.* Hæc petra spiritualis dicitur *sequens*: non quo sequeretur populum, nam præibat potius; sed quia, quamvis jam tum vere præsens erat, v. 9, tamen postero tempore demum innotuit. conf. de verbo ἀκολουθεῖν, *sequi*, 1 Tim. V. 24: de ordine rerum naturalium & spiritualium, 1 Cor. XV. 46.

5 ἀλλ', *sed*) etsi tot habuere signa præsentiæ divinæ.

¶ οὐκ ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν, *non in pluribus eorum*) Observandus *non* particulæ situs. Ratio conjiceret, utique ἐν τοῖς πλείοσιν, *in pluribus*, *beneplacitum habere* Deum. id negat apostolus. Notat non solum eos, qui mox speciatim describuntur, sed multos simul alios.

¶ ὁ θεός, *Deus*) cujus judicium unius valet.

¶ κατεστρώθησαν, *prostrati sunt*) magnis cumulis, magna vi. Hoc verbum posuere LXX, Num. XIV. 16.

¶ γάρ, *enim*) Eventus docuit, non placuisse eos.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deserto*) citra terram promissionis.

6 ταῦτα) *hæc*, beneficia, quæ populus accepit; & peccata, quæ idem admisit.

¶ τύποι) *exempla*, quibus erudiamur nos, unde discamus, quid nobis, si paribus beneficiis affecti, pari modo peccemus, exspectandum pœnarum esset.

¶ εἰς τὸ μή, *ut ne*) Beneficia describuntur eo ordine, quo apud Mosen, diversis Exodi capitibus; delicta, cum pœnis, alio ordine. Fundamentum delictorum, concupiscentia. mox, idololatriæ mentio maxime ad propositum facit, v. 7. 14. & cum idololatria conjuncta esse solebat scortatio. v. 8. tentatio, cum murmuratione. v. seqq. Ea potissimum delicta memorantur, quæ ad Corinthios admonendos pertinent.

¶ ἐπιθυμητάς) Verbale hoc habent LXX.

¶ κακῶν, *malorum*) Rom. XIV. 20.

¶ ἐπεθύμησαν, *concupierunt*) Num. XI 4.

7 γίνεσθε, *efficiamini*) Hoc & v. 10 in secunda persona proponitur; nam Paulus erat extra periculum idololatriæ; *murmurationis* vero etiam objectum: cetera in prima: utrumque decore. Sic 1 Petr. IV. 1. 3, in secunda persona.

¶ τινὲς αὐτῶν, *aliqui eorum*) Notandum *aliqui.* ubi *aliqui* incipiunt, facile sequitur major multitudo, & in peccatum & in pœnam ruens.

¶ ἐκάθισεν κτλ.) Sic LXX, Ex. XXXII. 6.

¶ φαγεῖν καὶ πιεῖν, *edere & bibere*) Id apposite allegatur. conf. v. 21.

¶ παίζειν, *ludere*) Innuitur festum lætum; idemque inane, ob idolum.

8 ἐπόρνευσαν, *scortati sunt*) Num. XXV. 1.

¶ εἴκοσι τρεῖς χιλιάδες, *viginti tria millia*) *Viginti quatuor millia* dicuntur l. c. v. 9. Eos plaga divina abstulit: præterea vero principes suspensi fuere, & judices jussi sunt *viros suos*, quibus præerant, Baal Peori junctos, interficere. Moses æque ac Paulus eos numerat, quos *ipsa ejus diei plaga* absumpsit. Num. XXV. 18. Cur ergo Paulus mille detrahit? Præcisus mortuorum numerus, ut existimare fas est, inter utrumque rotundum medius, si placet, 23600, & ex traditione notus

notus fuerat. Subtilitates aliorum interpretum non sequimur.

9 μηδὲ ἐκπειράζωμεν) Compositum, ut Matth. IV. 7. Simplex sequitur mox.

¶ τὸν Χριστὸν, *Christum*) Commemorat Paulus quinque beneficia, v. 1-4, quorum quartum & quintum arcte connexa erant: & quinque crimina, quorum quartum & quintum item arcte connexa erant. In mentione quinti beneficii expresse memorat Christum: & in mentione quarti criminis indicat, id commissum fuisse in Christum.

¶ ἐπείρασαν, *tentaverunt*) Num. XXI. 5. *Christus*, Deus. Ex. XVII. 2 Sæpe ea, quæ in V. T. de *Domino* enunciantur, in N. T. dicuntur de *Christo*. Rom. XIV. 10 f. *Tentatioque* illa, qua populus peccabat, singulari ratione *Christum* offendit. Exod. XXIII. 20 ss. XXXII. 34. Es. LXIII. 9. nam quum ex Petra, quæ Christus erat, bibissent, v. 4, tamen de aquæ defectu querebantur. Num. XXI. 5. Proinde etiam, a serpentium ardoribus, exaltato serpente, *Christi* typo, servabantur. Quomodo Abraham vidit Christi diem: quomodo Moses opprobrium Christi amplexus est: sic Israëlitæ tentarunt Christum. expressius tamen Christum tentare poterant Corinthii.

10 μηδὲ γογγύζετε, *neque murmurate*) Conf. v. 22. Objectum murmurationis in V. T. *secundarium* fuere, Moses & Aaron.

¶ ἐγόγγυσαν, *murmuraverunt*) Num. XVI. 41. Apud Mosen *murmur* erat ante *tentationem*: Paulus vero *murmur* post *tentationem* ponit ultimo loco, tanquam simillimum ei peccato, in quod incidere poterant Corinthii. qui infirmior est (coll. v. 22,) non debet *murmurare*. Ex. XVI. 8. 10 fin.

¶ ἀπώλοντο, *perierunt*) Ibid. v. 49.

¶ ὀλοθρευτοῦ, *exterminatore*) Conf. Sap. XVIII. 22. 25. Hebr. XI. 28 not.

11 πάντα, *omnia*) Reassumit, quæ dixit v. 6, & in hac anakephalæosi addit, *omnia*, quod cum *typi* stat in appositione.

¶ τύποι) *exempla*.

¶ ἐκείνοις, *illis*) Constr. cum *contingebant*.

¶ ἐγράφη, *scripta sunt*) Usus Scripturæ V. T. maxime in N. T. viget. Ea *initio* non fuit perscripta.

¶ τὰ τέλη τῶν αἰώνων, *fines seculorum*) οἱ αἰῶνες, cuncta, etiam priora *secula*; τὰ τέλη, in N. T. coll. Rom. X. 4. Pluralis habet vim magnam. omnia concurrunt & ad summa veniunt: beneficia & pericula, pœnæ & præmia. conf. v. seqq. Restat, ut Christus veniat vindex & judex: quod dum fit, ipsi fines plures, includunt varias periodos inter se succedentes.

¶ κατήντησεν, *devenerunt*) quasi de improviso. Non dicit, *qui in fines devenimus*. Idem verbum, c. XIV. 36.

12 ὁ δοκῶν) *qui* stat, & id ipsum *existimat*.

¶ ἑστάναι, *stare*) *in beneplacito Dei*. v. 5.

¶ μὴ πέσῃ, *ne cadat*) v. 8. 5.

13 πειρασμὸς, *tentatio*) Tentatio humana est, ubi negotium est homini vel cum semet ipso vel cum aliis sui similibus, homini superabilis. huic opponitur *tentatio dæmoniaca*. conf. v. 20. 14

¶ ὑμᾶς) *vos*. Majora expertus Paulus: Corinthii, inexperti, securiores erant.

¶ οὐκ εἴληφεν, *non cepit*) οὐκ, inquit, non οὐκέτι. Loquitur ergo de tentatione quadam, quæ in medio sit. Ad εἴληφεν, *cepit* confer Luc. V. 5. 26. 2 Cor. XII. 16.

¶ πιστὸς

¶ πιςὸς δὲ, *fidelis vero*) Sermo concisus, cujus membrum alterum ex altero supplendum. Adhuc non graviter tentati estis; id non vestro, sed Dei præsidio debetis: sed nunc major tentatio imminet; in ea quoque tuebitur vos Deus: sed vos etiam vigilate. Ita *vero* vim suam porrigit ad v. 14. *Fidelis* est Deus in præstanda ope, quam & verbum ejus & pristina opera *pollicentur*.

¶ πειρασθῆναι, *tentari*) ab hominibus aut dæmoniis.

¶ δύνασθε, *potestis*) scil. *sufferre*. ex fine v.

¶ σὺν, *cum*) Deus nos finit modice tentari: & simul exitum providet.

¶ καὶ, *etiam*) indivulso nexu.

¶ ἔκβασιν) *exitum*, qui fit paulatim, etiam dum aliquà *sufferenda* restant. Idem vocabulum, Sap. II. 17. VIII. 8. XI. (14) 15.

14 ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας, *ab idololatria*) Consequens ponitur, quo magis deterreantur Corinthii, pro antecedente: id est, fugite idolothyta, eorumque usum religiosum, quatenus sunt idolothyta. Hac cautione præmissa, usum eorum civilem licitum quidem esse, sed tamen hunc quoque cautum esse debere, docet v. 23 ss.

15 Φρονίμοις, *prudentibus*) quibus pauca verba, de hoc arcano, sufficiunt ad *judicandum*.

¶ κρίνατε ὑμεῖς, *judicate vos*) vobis relinquo judicandum.

16 τὸ ποτήριον, *poculum*) Poculum ponitur ante panem; quia considerationi *cibi* magis ex instituto immoratur: v. 21. ponitur tamen, quia inseparabile. Ordo hîc commutatus argumento est, corpus Christi seorsum accipi, non quatenus sanguinem habet concomitantem. In mentione alimenti magis spectatur cibus, quam potus: sed in mysterio redemtionis sæpius nominatur sanguis, quam corpus Christi. Hinc ordo promiscuus Paulo.

¶ τῆς εὐλογίας, *benedictionis*) Eo distinguitur a poculo communi. Matth. XXVI. 27.

¶ ὃ εὐλογοῦμεν, *cui benedicimus*) Plurale, ut in *frangimus*. subaudi, *nos*, antistites & fideles, pro sua quisque parte. conf. c. V. 4. Omnes, qui simul benedicunt, & frangunt, eo arctius ingrediuntur in communionem.

¶ κοινωνία, *communio*) Prædicatum hoc in abstracto positum indicat, Subjectum item in abstracto debere accipi: *poculum, quo utimur*: i. e. *usus poculi*. (conf. Marc. VII. 30 not.) qui de hoc poculo bibit, est particeps sanguinis Christi. sic v. 18, *edentes*. Innuitur summa realitas. coll. v. 19 not.

¶ τοῦ αἵματος, *sanguinis*) effusi. Porro qui particeps est sanguinis & corporis Christi, particeps est etiam sacrificii in cruce peracti; conf. v. 18. particeps denique ipsius Christi. conf. oppositum, v. 20 fin.

¶ τὸν ἄρτον) Similis constructio, c. VII. 17. LXX, Num. XXXII. 4. Hîc denuo subauditur τῆς εὐλογίας, panis *benedictionis*.

¶ τοῦ σώματος τοῦ χριςοῦ, *corporis Christi*) *corporis*, pro nobis traditi. conf. oppositum, v. 20 init. Corpus Christi est etiam ecclesia, v. seq. sed hîc innuitur ipsum corpus Christi, cui *sanguis* contradistinguitur.

17 ὅτι, *quoniam*) Probat, poculum & panem esse *communionem*. nam panis per se non facit, ut vescentes sint unum corpus; sed panis id facit, quatenus est *communio* &c.

¶ εἰς

¶ εἷς ἄρτος, *unus panis*) scil. *est*.

¶ οἱ πολλοί, *multi*) fideles.

¶ ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου, *ex uno pane*) adeoque etiam ex uno calice.

18 τοῦ θυσιαστηρίου, *altaris*) adeoque *Dei*. Is, cui offertur, ea, quæ offeruntur, altare, super quo offeruntur, communionem habent: uti patet ex versibus sequentibus. conf. Matth. XXIII. 20 s.

19 τί, *quid*) In protasi posuit argumentum a sacris christianis & judaicis: nunc apodosin daturus, προθεραπείαν adhibet per occupationem, ipsamque apodosin εὐλαβῶς, in v. 20, implicite ponit: qui idolothyta edit, communionem, cum dæmoniis, colit. *Idolum* est lignum, præterea nihil: idolothytum, est frustum carnis, præterea nihil: at poculum illud & ille panis, de quibus v. 16, non est merum poculum, non panis merus.

20 ἀλλ', *sed*) scil. *dico*.

¶ δαιμονίοις, *dæmoniis*) præ idolis.

¶ κοινωνοὺς, *socios*) Qui sacrificiis gentium, dæmonia invitantibus, aderant, dæmoniis fenestram aperiebant ad sese invadendos.

¶ θεῷ, *Deo*) in cujus communione esse debetis. Deut. XXXII. 17: ἔθυσαν δαιμονίοις, καὶ οὐ θεῷ. Conf. Baruch IV. 7.

21 οὐ δύνασθε) *non potestis*, sine maximo peccato.

¶ κυρίου, *Domini*) Christi.

¶ τραπέζης κυρίου, *mensæ Domini*) S. Cœna convivium est, non sacrificium; in mensa, non in altari.

22 παραζηλοῦμεν) *irritamus*? nempe per idololatriam. v. 7. Ex. XX. 5. Affine הלאות ἀγῶνα παρέχειν. Es. VII. 13. Sic Deut. cap. cit. v. 21, αὐτοὶ παρεζήλωσάν με ἐπ' οὐ θεῷ.

¶ ἰσχυρότεροι, *validiores*) ut effugere possimus *zelum* ejus accensum?

23 συμφέρει, *conducunt*) v. 33. Potestas, qua ἔξεστιν omnia, datur a *Deo*: συμφέρον, utilitas est *mea*: οἰκοδομὴ, ædificatio, est *alterius*.

25 μηδὲν ἀνακρίνοντες, *nihil dijudicantes*) utrum sit idolothytum, nec ne. Sæpe curiositas plus nocet, quam simplicitas.

¶ διὰ τὴν συνείδησιν, *propter conscientiam*) alienam, v. 29. cui consulitur taciturnitate, ne commoveatur.

26 τοῦ κυρίου, *Domini*) non *idolorum*. Ps. XXIV (XXIII) 1, τοῦ κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς. Ps. L (XLIX) 12, ἐμὴ γάρ ἐστιν ἡ οἰκουμένη καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς.

¶ πλήρωμα, *plenitudo*) etiam omnes cibi.

27 θέλετε πορεύεσθαι, *vultis ire*) Id Paulus non valde probat, nec prohibet.

28 τὸν μηνύσαντα καὶ τὴν συνείδησιν, *indicantem & conscientiam*) ἓν διὰ δυοῖν. μηνύω notat indicium rei serium.

29 τὴν ἑαυτοῦ) *tuam ipsius*, coll. v. præc. vel potius, quia ibi sermo est in plurali, *meam ipsius*, coll. eo, quod mox sequitur.

¶ ἑτέρου, *alterius*) de quo v. 28.

¶ ἡ ἐλευθερία μου, *libertas mea*) i. e. *ego cum libertate* conscientiæ meæ. sic mox *ab aliena conscientia*, ab alio, cum ejus conscientia impedita.

¶ κρίνεται, *judicatur*) i. e. conscientia illius infirma non potest meam conscientiam libertate privare.

¶ ἄλλης) *aliena*. Hoc vim habet majorem, quam si dixisset, *alterius*.

30 ἐγὼ, *ego*) Hoc facit ad *potestatem*.

¶ τί βλασφημοῦμαι; *quid blasphemor?*) ab

ab eo, qui libertatem non capit. i. e. nemo potest me *reprehendere* (sed gravius est *βλασφημεῖν*) quasi contra *meam* conscientiam faciam.

¶ ὑπὲρ οὗ, *pro quo*) i. e. cur pro mea gratiarum actione mihi probra ingerun-tur?

¶ εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Gratiarum actio cibum omnem sanctificat: auctoritatem idolorum, negat; Dei, asserit. 1 Tim. IV. 3 s. Rom. XIV. 6.

31 εἴτε, *sive*) Magnum axioma. Conf. Ier. XXII. 15. 16.

¶ εἴτε τι ποιεῖτε) *sive facitis aliquid*, quod vel magis vel etiam minus commune sit, quam edere & bibere.

¶ εἰς δόξαν θεοῦ, *in gloriam Dei*) cum gratiarum actione & proximi ædificatione.

32 τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, *ecclesiæ Dei*) ecclesiæ sanctæ, ex Iudæis & gentibus vocatæ. Eadem appellatio, c. XI. 16. 22.

33 πάντα) κατὰ πάντα.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) Iudæis, Græcis, Christianis.

¶ ἀρέσκω, *placeo*) in conscientia illorum.

¶ ἵνα σωθῶσι, *ut serventur*) Ex eo dijudicandum *utile*.

CAP. XI.

1 Μιμηταί μου, *imitatores mei*) Hunc versum priori addit, ut ostendat, summum exemplum esse Christi, non suum.

¶ χριστοῦ, *Christi*) qui *non sibi ipsi placuit*, Rom. XV. 3, sed se ipsum saluti nostræ impendit. Eph. V. 2.

2 ἐπαινῶ, *laudo*) Non alibi tam expresse laudat Paulus ullos, ad quos scribit: hic autem scribere instituit de re quapiam, quæ proprie non cadit sub παραγγελίαν. conf. v. 17: qua in re si tamen rationibus ab ipso allatis, & mori sanctorum, v. 16, quem ut stringentiorem postremo ponit, obsecuturi sint, *laude* dignos fore statuit Corinthios, neque eos aut *Petri aut suam indignationem incursuros* esse edicit.

¶ πάντα) κατὰ πάντα.

¶ μου, *mei*) Constr. cum *meministis*; vel cum *omnia*, c. XVI. 14.

¶ παρέδωκα-παραδόσεις, *tradidi-traditiones*) Hoc dicitur de doctrinis sive coram sive per literas impertitis, sive ad mysteria sive ad ritus spectent: v. 23. c. XV. 3. 2 Thess. II. 15. magis tamen de ritibus. Versu 23 dicit, se, de cœna dominica, & accepisse & tradidisse: sed hoc loco tradidisse se dicit; accepisse, non dicit.

3 δὲ, *autem*) De hac re Paulus antea Corinthiis nihil videtur præcepisse, sed nunc primum, cum opus esse intelligeret, scripsisse. *volo*, apertam facit professionem animi.

¶ ὅτι, *quod*) Etiam ritualia ex moralibus resolvenda, ut eis congruant. Dices: Quomodo virum ad aperiendum caput, mulierem ad operiendum movet una eademque capitis (i. e. Christi virive) ratio? Resp. Christus non conspicitur: vir, conspicitur. sic velamen ejus, qui Christo subest, non conspicitur; ejus, quæ viro subest, conspicitur.

¶ ἀνδρὸς, γυναικὸς, *viri*, *mulieris*) etiamsi non vivant in matrimonio. v. 8 seq.

¶ ἡ κεφαλὴ, *caput*) Alludit hæc appellatio ad caput proprie dictum, de cujus habitu agit. v. seq. Affine illud vulgarum, *Princi-*

Principal. Articulus ἡ mox bis est ex hoc inciso subaudiendus.

¶ κεφαλὴ χριςȣ̃, *caput Christi*) c. III. 23. XV. 28. Luc. III. 23. 38. Ioh. XX. 17. Eph. III. 9, ubi Deus omnia per Christum condidisse dicitur: ergo Christi caput est.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) v. 12.

4 προσευχόμενος ἢ προφητεύων, *orans aut prophetans*) præsertim in *ecclesia*, v. 16, & *conventu*. v. 17.

¶ κατὰ κεφαλῆς, *in capite*) Habitus capitis, partis præcipuæ, toti corpori dignitatem affert.

¶ ἔχων) *habens*, i. e. *si habeat*. Viri Corinthii non velabantur: & in eo ipso mulieres imitabantur viros. ad eas ergo refutandas Paulus conditionate loquitur de viro.

¶ τὴν κεφαλὴν αὐτȣ̃, *caput suum*) *caput*, proprie dictum, ut modo hoc versu, coll. not. ad v. 6. Alias vir operto capite orans, plus peccaret in Christum, quam mulier in virum, capite aperto.

5 πᾶσα δὲ γυνὴ, *omnis vero mulier*) δὲ *vero* facit epitasin. Toto hoc loco mulier potissimum, Corinthia præsertim, admonetur.

¶ προσευχομένη ἢ προφητεύȣσα, *orans aut prophetans*) Ergo ab his officiis mulieres non plane sunt exclusæ: certe Corinthiæ id faciebant, quod quatenus liceat, Paulus differt ad cap. XIV, nempe extra conventum solenniorem.

¶ ἀκατακαλύπτῳ, *non velato*) Velamen natura poscit: sed sinciput cum facie, & occiput, quousque velandum sit, moribus populorum relinquitur. Verisimile est, Iesum & discipulos ejus fuisse operto capite, Israëlitico more. unde regula non est universalis, neque antiquior Paulo. Et παράδοσις erat; non regula stricte dicta, sed institutum, *eine Verordnung*. Quæritur hoc loco, quid de *Capillamentis* habendum sit? Primum ea pro περιβολαίῳ sive tegmine capitis non habenda videntur: nam sunt comæ imitamentum, &, ubi ea tenuior, supplementum, hodie interdum valetudinis causa prope necessarium, ac faciem nihilo magis velant, quam capillus cujusque viri proprius: neque enim, si mulieres talibus uti solerent, eæ pro sat velatis haberentur. Itaque caput viri vix magis, dum orat, quam dum non orat, per ea dehonestatur. Revera tamen capillamentum, prolixum præsertim & silvæ suæ luxuria a similitudine comæ naturalis degenerans, est quiddam adventitium, & ortum ætatemque habet a superbia vel certe a mollitie vel voluntaria vel falsam necessitatem contrahenti: *ab initio non erat sic*; *neque ita semper erit*. Paulus, si hodie eum consulere possemus, eos, credo, qui capillamenta jam gerunt, non cogeret protinus ex toto abjicere; sed eos certe, qui nondum gerere cœperunt, ut quiddam viros eosque orantes minime decens, in perpetuum dedoceret.

¶ ἐςι, *est*) Talis mulier non differt a rasa.

6 κειράσϑω, *tondeatur*) Quale occiput est natura in viro & muliere; tale fere sinciput esse decet cultu. v. 14 f. Imperativus permittens; sed permissio habens mimesin sive deductionem ad inconveniens. Dedecet rasura moniales.

¶ αἰσχρὸν, *turpe*) Sic, *dedecus*, v. 14. Oppositum, *decorum*, v. 13, *gloria*, v. 15.

¶ τὸ κείρασϑαι ἢ ξυρᾶσϑαι) Hoc plus est, quam illud. Mich. I. 16, ξύρησαι καὶ κεῖραι. ξυρᾶται sinciput: κείρεται occiput.

 Gra-

Gradatio apud Micham, l. c. ſequitur, in *latitudine* raſuræ.

7-10 οὐκ ὀφείλει κτλ. *non debet &c.*) Magis liber eſt viro, præſertim extra actum orandi & prophetandi, habitus capitis, quam mulieri.

¶ *κατακαλύπτεσθαι, velari*) Verſus 7 & 10 exactum habet antitheton. Obſerva primum, *non debet* & *debet*. deinde aſpice diagramma: Vir *non debet* velari: quia vir eſt *A* imago Dei *B* & gloria Dei. at mulier *debet* velari: *C* quia eſt gloria viri; *D* & propter angelos. Vir, inquit, eſt imago Dei; ſubaudi, *& Chriſti*, ex v. 3. (vid. v. 8. coll. v. 12. ἐκ, *ex*, de viro & de Deo; at διὰ, *per*, de muliere:) non ſolum propter ipſam poteſtatem in mulierem, ſed etiam propter poteſtatis cauſas, ſcil. quia mulier eſt ex viro: eſt autem ex viro, *quia* (γὰρ) propter virum condita eſt. At vir propius & ex Deo & ſub Deo eſt; & ſic Deum repræſentat. Porro quia vir eſt imago Dei, eſt idem gloria Dei. conf. *gloria*, 2 Cor. VIII. 23. *Mulier autem eſt gloria viri*: quia vir caput & dominus mulieris. Non, *imago & gloria viri*; ſed tantum, *gloria viri*, ait, ſermonem quaſi ſuſpendens. Gloriam autem viri eſſe probat v. 8 & 9 quaſi per parentheſin: ex quo etiam colligi poteſt, cur vir ſit *imago & gloria Dei*. Nunc quum mulier eſt gloria viri, poſſet eadem dici imago viri: ſed hoc Paulus alio ſermone rependit, & ait, *propterea*, quia ſcil. mulier eſt gloria viri, debet velari *propter angelos*. etenim in diagrammate, quod modo poſuimus, *D* habet ſe ad *A*, uti *C* ad *B*. Hujus breviſſimi noëmatis ſententia ex ipſis verbis adjectis elici debet: mulier *ſe tegat* propter angelos, i. e. quia etiam angeli teguntur. ſicut ad Deum ſe habent angeli: ſic ad virum ſe habet mulier. Dei facies patet: velantur angeli. Eſ. VI. Viri facies patet: velatur mulier. Neque eo pacto vir ſupra angelos effertur; ſed conſideratur duntaxat, quatenus Deum repræſentat erga mulierem, quod de angelis dici nequit. Velari autem maxime debet mulier orans & prophetans. nam viri præ muliere eſt orare & prophetare: quum ergo mulier eas partes ſumit, tum maxime opus eſt aliqua proteſtatione, mulierem tamen viro inferiorem eſſe merito libenterque. Externusque corporis habitus, humilitatem cordis, angelis non pervii, oſtendens, & ordo, ipſos angelos delectat: qui etiam ordinem tuentur, & res humanas ſpectant in eccleſiæ cœtu: c. IV. 9. Eph. III. 10. conf. Eccl. V. 5: ubi LXX πρὸ προσώπου θεοῦ ab angelis ad increatum angelum concluditur ut a minori ad majus. adde Ps. CXXXVIII. 1. Sin minus, mulier ea difformitate offendit angelos, Matth. XVIII. 10. 31. Offendere autem angelos eo minus debet, quia mulier etiam aliquanto magis, quam vir, tutela angelorum eget. Eget autem magis, ob infirmitatem propriam, perinde ut minores. Matth. l. c. coll. not. ad Greg. Thaum. Paneg. p. 160 ſicut etiam *dæmones* magis inſidiantur mulieri, 2 Petr. II. 19 fin. cum ſeductione & devictione proportionem habet jus adverſus ſeductum & devictum. atqui mulier prior devicta fuit. vel etiam eam magis appetunt impuri illi quamlibet ſpiritus, quos ob pabuli aviditatem Græci φιλήδεις vocant. conf. Matth. VIII. 31. XII. 43. Hæc magna viri præ muliere excellentia temperatur verſu 11. 12, per ἐπιθεραπείαν, ne vir ſe efferat, neve mulier ſe contemtam putet. Iac. Faber Stapulenſis: *Vir immediate factus eſt a Deo, imago &*

ſimi-

similitudo Dei, ad ejus gloriam: mulier vero mediante viro, quasi velamine inter eam & Deum posito. medium enim, ut interstitium & velamen quoddam est. Ad quod mysterium designandum, cum vir se convertit ad Deum, quod maxime aut orans aut prophetans facit, detecto capite, quasi nullum inter se & Deum velamen habens, suæ creationis honorem, ut est, Deo offerens, id facere debet: mulier autem capite velato, suam creationem agnoscens, & ut decet, honorem Deo offerens: secundo loco, & gloria viri intermedia. est enim vir prima & immediata gloria Dei: mulier mediata & secunda, & immediate gloria viri, & ipsius viri gratia facta. Idem Stapulensis: *Et vir & angeli*, inquit, *immediate creati sunt a Deo; & ideo nullum velamen in hujus rei symbolo debet habere vir, cum convertitur ad Deum, non secus ac angeli: at mulier non solum propter virum habere debet, sed etiam propter angelos. superbia enim esset, si creationem suam angelis faceret æquam, cum hanc potestatem habeat mediante viro. Quid est enim, mulierem potestatem habere, & debere quidem habere in capite, nisi mediante viro, mediante capite, qui vir ejus est?* Hæc cordatus lector ad nostra dextre attemperabit.

8 ὐ γὰρ, *non enim*) Sicut ad primum virum se habet mulier sua; sic totum genus mulierum ad viros.

¶ ἐξ ἀνδρὸς, *ex viro*) ex viri costa.

10 ὀφείλει, *debet*) Hoc verbum differt a δεῖ, *oportet*. ὀφείλει notat obligationem, δεῖ necessitatem; illud morale est, hoc quasi physicum: ut in vernacula *wir sollen und müssen.*

¶ ἐξουσίαν ἔχειν) *potestatem habere, super capite.* Ex antitheto illo versûs 7 & 10 patet, *potestatem* idem esse, quod κάλυμμα, *tegumentum.* sic Gen. XX. 16, כסות עינים LXX, εἰς τιμὴν τοῦ προσώπου σου· *in tegmen*, i. e. in testimonium intemeratæ castitatis matrimonialis. E diverso caput mulieris e viri *potestate* per adulterium egressæ vel certe ea de re suspectæ ἀποκαλύπτειν *aperire* jussus est sacerdos, Num. V. 18. Cum utroque loco illo congruit præclare hic locus: tantum ἐξουσία *potestas* vocabulum aptius hîc fuit, quam τιμὴ, *honor.* Nec plane alienum fuerit conferre illud Ps. LX. 9: *Ephraim robur capitis mei.* Ἐξουσίαν dicit Paulus per metonymiam elegantem, signi pro signato; vel etiam clementem, relati, pro correlato, ὑποταγὴ aut simili: nisi potius est signum, quo protestetur & confiteatur mulier, se, quanquam oret ac prophetet, tamen viro esse inferiorem; qua demum conditione *potestas* ei obtingit orandi & prophetandi, sine signo illo non exercenda. Atque hæc appellatio eo est convenientior, quod affinis est τῷ δόξα, *gloria*, v. 15. & ἐξουσία etiam de angelis dicitur.

11 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) *in Christo*, per quem & vir & mulier & conditi & redemti sunt. Respectu Christi, h. l. & respectu Dei, v. seq. jam magis disparet differentia viri & mulieris, Gal. III. 28, quam respectu angelorum. Itaque versus 9. 10. 11 & 12 in clausulis sibi eleganter respondent.

12 ἡ γυνὴ ἐκ τȣ͂) Hic duntaxat & v. 10 adduntur articuli. In v. 10 est relativa vis ad v. 9, & in versu 12 ad v. 11.

¶ ἐκ-διὰ, *ex-per*) Differunt particulæ. mox, de Deo, etiam *ex* dicitur.

¶ πάντα, *omnia*) vir, mulier, & alterius utrius mutua ab altero dependentia.

13 ἐν ὑμῖν αὐτοῖς, *in vobis ipsis*) sine longa explicatione.

¶ ἐςὶ) *estne*? Directa interrogatio, uti c. VI. 5.

¶ γυναῖκα - τῷ θεῷ, *mulierem - Deo*) Exprimit Paulus saltum, quem mulier non velata faciat, & *virum* & *angelos* prætergrediens. Egregia hypotyposis, quamlibet brevis.

14 ȣ̓δὲ αὐτὴ) *ne ipsa quidem* natura, ex qua facillime omnes discunt.

¶ ἡ φύσις) *natura*, ejusque de decoro lumen.

¶ ἐὰν κομᾷ) *si* magnam *habeat comam*, instar *tegminis*. non enim plane tonsus esse jubetur.

¶ ἀτιμία, *dedecus*) scil. si id sine causa faciat. nam interdum etiam viros decet coma. Num. VI. 5. 2 Sam. XIV. 26. Act. XVIII. 18. Qui comam quamlibet longam habebat Nazir, debuit eam retinere.

15 ἀντὶ περιβολαίȣ, *pro tegmine*) Non quin accedere debeat *tegmen* artificiale: sed quod coma prolixior documento sit, capitis quam maxime velandi. naturæ debet respondere voluntas.

¶ δέδοται, *data est*) per naturam.

16 εἰ δὲ, *si n autem*) Præcisio, uti c. XIV. 37. Perspicit Paulus, nonnulla posse excipi: sed ea reprimit auctoritate.

¶ δοκεῖ φιλόνεικος, *videtur contentiosus*) Talis disputator putaret, se recte contendere: sed Paulus appellat *contentiosum*. hoc dicit: *si quis vult contendere*, *idque se jure facere autumat*. Habet hæc periocha aliquid ad Corinthios modestiam docendos potius, quam ad omnes obligandos spectans. conf. 2 Cor. II. 9. Nam inprimis φυσίωσιν eorum compescit. conf. c. XIV. 34-38.

¶ ἡμεῖς, *nos*) doctores vestri, ex Hebræis.

¶ συνήθειαν, *consuetudinem*) ut mulier caput non tegat, orans præsertim.

¶ αἱ ἐκκλησίαι τȣ͂ θεȣ͂, *ecclesiæ Dei*) quæ non contemni debent. c. XIV. 36.

17 τȣ͂το) *hoc*, quod sequitur.

¶ παραγγέλλω, *jubeo*) Domini nomine. v. 23. Cap. XIV. 37.

¶ ȣ̓κ ἐπαινῶν, *non laudans*) Oppositum: *laudo*. v. 2. Hoc antitheto duæ partes hujus capitis arcte connectuntur. in altera erant probi; in altera peccabant Corinthii.

¶ εἰς τὸ κρεῖττον, *in melius*) Conventus fidelium semper debebat proficere in melius.

¶ εἰς τὸ ἧττον, *in deterius*) adeoque *in judicium*. v. 34. Initio Paulus loquitur mitius. Paronomasia, κρεῖττον, ἧττον.

18 πρῶτον, *primum*) Hoc, non subsequente *deinde*, moratam facit orationem. Conventus etiam in usu charismatum poterat apud Corinthios fieri in melius. c. XIV.

¶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, *in ecclesia*) *Ecclesia* hic vergit ad significationem loci. ἐπὶ τὸ αὐτὸ, v. 20.

¶ σχίσματα) *schismata*, non modo in sensibus, c. I, 10, sed etiam in cœtibus, v. 21.

¶ μέρος,

¶ *μέρος τι*, *ex parte*) Excipit innocentes: & miti sermone utitur.

¶ *πιστεύω*, *credo*) salvo amore. c. XIII. 7.

19 *καὶ αἱρέσεις*, *etiam hæreses*) *Schismata* & *hæreses* hoc loco de una re dicuntur; neque *etiam* pertinet ad faciendum discrimen; sed hoc significat: non modo multa bona, neque modo *offendicula*, c. VIII. 9, sunt penes vos, sed etiam hæreses sive diversas sententias & plerunque nascentia ex iis schismata esse oportet. Harum necessitas tum & est, & conducit piis, ubi admixti eis sunt *minus probati*. Schisma est discessus mutuus; hæresis, discessus unius partis, ab unitate ecclesiæ, vel in fide, vel in cultu.

¶ *οἱ δόκιμοι*, *probati*) Tales ergo certe nonnulli erant. Sermo *ἀστείως*: nam voluit dicere: ut *minus probati* fiant palam.

20 *συνερχομένων οὖν ὑμῶν*, *convenientibus ergo vobis*) *Ergo* facit ad reassumendum sermonem v. 18.

¶ *οὐκ ἔστι φαγεῖν*) *non est edere*. i. e. *non contingit edere*: esus impeditur, videlicet, quia panis avertitur. ideo notanter ait, *edere*. Locutio indefinita. Interdum perveniebant ad cœnam dominicam ipsam edendam: v. 26. interdum excludebantur, nonnulli certe, qui tardius adveniebant, non exspectati. v. 33. Sic *ἔστι* cum infinitivo, Hebr. IX. 5. Sic non semel Chrysostomus. vid. ad l. 2. de Sacerd. p. 388. Similis usus verbi *γίνεται*, Act. XX. 16. Sic אין לשמור 2 Chron. V. 11. אין לבוא Esth. IV. 2. *οὐκ ἔστιν ἆραι* LXX, 1 Chron. XV. 2. *οὐκ ἔστι πρός σε ἀντιστῆναι*, 2 Chron. XX. 6. & plane Gen. VI. 21, *καὶ ἔσται σοὶ καὶ ἐκείνοις φαγεῖν*.

¶ *κυριακὸν*, *dominicam*) Antitheton: *propriam*. v. seq.

21 *ἕκαστος*, *unusquisque*) G. Raphelius: *Moris fuit Athenis*, inquit, *Socratis ætate, ut, qui ad cœnam conveniebant, ipsimet singuli aliquid obsonii afferrent: quod non semper in commune apponebant, sed plerunque quisque suo vescebatur*. inde inducto Xenophontis testimonio, infert: *Quem morem, indicio est hic ipse apostoli locus, illa etiam tempestate a Corinthiis, jam Christianis, eatenus servatum fuisse, ut celebraturi S. Cœnam, si non alios etiam cibos, panem certe & vinum in ecclesiam afferrent, ex quibus deinde partes sumebantur, quæ consecrabantur in eucharistiam. Primum enim ἴδιον δεῖπνον vocat Paulus sine dubio, quem quisque cibum domo attulerat, in quem quasi jure suo irruebant, non exspectatis ceteris. Deinde οἱ μὴ ἔχοντες v. 22 non alii possunt intelligi, quam tenuiores, in quorum conspectu non sine contemtu ipsorum intemperanter epulabantur ditiores, ante distributionem cœnæ dominicæ, cujus fruendæ causa aderant paupercs, cibis nullis præterea sibi paratis.*

¶ *προλαμβάνει*, *præsumit*) cum deberet exspectare, v. 33.

¶ *ἐν τῷ φαγεῖν*, *in edendo*) Sermo de pastu corporis, v. 33 f. a quo S. Cœna longissime differt.

¶ *καὶ*, *&*) *& alius quidem* (non habens) *esurit* (& sitit:) *alius vero* (habens, saturatur &) *ebrius est*. Alter plus justo habet sibi, alter minus.

22 *γάρ*, *enim*) Interrogando urget.

¶ *οἰκίας*, *domos*) v. 34.

¶ *τῆς*

¶ τῆς ἐκκλησίας, *ecclesiam*) cujus melior pars, pauperes. Iac. II. 5.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Dignitas ecclesiæ.

¶ καταφρονεῖτε, *contemnitis*) quum id, quod *domi* facere poteratis, in ecclesia faciitis seorsum.

¶ μὴ ἔχοντας, *non habentes*) *Habentes*, locupletes: *non habentes*, egeni.

¶ οὐκ ἐπαινῶ, *non laudo*) Μείωσις. Valde reprehendendi estis.

23. ἐγὼ γὰρ παρέλαβον, *ego enim accepi*) immediate. *Magna ergo veneratione ad id augustissimum mysterium accedere oportet, quod, dum in terris adhuc esset, instituit Dominus, ut ex Matthæo, Marco & Luca aperte cognoscitur: & quod, ubi cælos scandit, revelatione sancto apostolo ejus Paulo facta, adhuc innovavit.* Iac. Faber Stapulensis.

¶ ἀπὸ τοῦ κυρίου, *a Domino*) Iesu Christo.

¶ παρέδωκα, *tradidi*) coram.

¶ ὁ κύριος ἰησοῦς, *Dominus Iesus*) Hoc, *Iesus*, considerate additur. Modo dixerat, *a Domino.*

¶ ἐν τῇ νυκτὶ, *in nocte*) Inde *Cœna* dicitur. Conf. Ex. XII. 6. quanquam de agno paschali tempus diei expresse præceptum est; de Eucharistia, non item.

¶ ἧ παρεδίδοτο, *qua prodebatur*) Hoc plane considerate sic effertur. nam proditio abrupit conversationem Iesu cum discipulis. conf. not. ad v. 26.

24 ἔκλασε, *fregit*) Ipsa fractionis mentio, distributionem involvens, refutat *proprietatem* Corinthiacam. v. 21.

¶ τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον, *quod pro vobis frangitur*) Apud Lucam, *quod pro vobis datur*. In S. Cœna, cum pane *fracto*, corpus Christi, quod pro nobis in mortem datum est, sumitur & editur, tanquam verus cibus: quanquam nisi *fractio* panis tum communi pridem usu recepta esset, Dominum adhibiturum eam fuisse, nemo spoponderit. Passio natura prior est, quam eucharistia: ideo institutio S. Cœnæ quam proxime ante mortem Christi facta est. Itaque corpus Christi dicitur *datum* respectu passionis per se: *fractum*, respectu passionis corpus Dominicum ad edendum aptantis; & τὸ *datum* connotari, docet τὸ *pro vobis*, ut sit locutio concisa, hoc sensu, *Quod pro vobis* datur & vobis *frangitur.* Hæc ad communem quidem lectionem, quæ habet κλώμενον, ex verbo ἔκλασε proxime præcedente: sed Alexandrina lectio non habebat participium, ut patet ex libro *Cyrilli* contra Nestorium quarto; unde alii supplevere διδόμενον, ex Luca. Nervosa sententia, *corpus meum, quod pro vobis*: uti Ioh. VI. 51 in codd. vet. *caro mea pro mundi vita.*

25 μετὰ τὸ δειπνῆσαι, *post cænam*) Itaque vos, Corinthii, a sacra Cœna debetis sejungere epula communia.

¶ ὁσάκις, *quoties*) Non præcipitur, *quoties*: sed sæpe edendum ac bibendum esse, indicatur.

¶ πίνητε, *bibatis*) hoc poculum. v. 26.

¶ εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, *in mei memoriam*) Hoc Matthæus & Marcus præsupponit: Lucas semel ponit; Paulus bis, quia ad institutum ejus maxime facit. Sacrificia vetera faciebant ad *memoriam peccatorum*: Hebr. X. 3. sacrificium corporis Christi, semel peractum, recolitur per *memoriam remissionis.*

26 τὸν θάνατον τοῦ κυρίου, *mortem Domini*) *mortem*, qua Christus immolatus est pro

pro nobis. Sic quoque in apocalypsi *agnus* ut *mactatus* memoratur.

¶ *καταγγέλλετε annunciatis.* Indicativus, cum *enim*, refertur ad *tradidi.* v. 23. Corinthios ex ipsa eorum praxi qualicunque convincit. *annunciantur* nova: & mors Domini semper nova esse debet memoriæ nostræ. Ex. XIII. 8, *καὶ ἀναγγελεῖς*, & *annunciabis*: de Paschate. unde lectio illa paschalis dicitur הגדה *annunciatio.* Etiam *Syro* est indicativus.

¶ *ἄχρις οὗ, usque dum*) Hoc deducit Paulus ex particula ἕως Matth. XXVI. 29. Quicquid nobis per abitum Christi decedere videtur, id per S. Cœnam quasi per quiddam æquivalens compensatur, ut a discessu Domini ex oculis credentium, usque ad adventum ejus visibilem & gloriosum, Ipsum, quem tantisper non videmus, tamen habeamus. *Quod Redemtoris nostri conspicuum fuit, in sacramenta transivit.* Leo M. serm. 2 de ascens. Ideo dicitur, *in mei recordationem*: qua recordandi ratione non opus fuit, quamdiu ipse cum discipulis fuit; unde etiam S. Cœnam non citius instituit, sed ea nocte, qua proditio conversationem Iesu in terra visibilem abrupit: tum vero instituit, ne cum visu etiam memoria intermitteretur. Quæres: cur non instituerit S. Cœnam illis XL diebus inter resurrectionem & ascensionem? Resp. 1. Quia maxime pertinet ad memoriam *mortis* ejus. 2. Sacra Cœna est specimen communis quasi convictus cum Christo in cœlo: at post resurrectionem suam Christus non edit & bibit cum discipulis; sed tantum edit, & eo tantum fine, ut eos convinceret de se ipso vere resuscitato & præsente. Hæc memoria est intima & vividissima, ut est liberorum erga parentes, sponsæ vel conjugis erga maritum, fratris erga fratrem, cum fide, amore, desiderio, spe, gaudio, obsequio conjuncta, summam status christiani complexa. Hæc ratio viget a clausula ultimi cum discipulis convivii usque ad adventum Matth. XXVI. 29. Hoc mysterium duo tempora extrema conjungit.

¶ *ἂν*) quocunque tempore fiat adventus. Tum *bibetur novum.* Matth. XXVI. 29.

¶ *ἔλθῃ*) *venerit*, in gloria. c. IV. 5. Non dicitur *reditus.* Act. I. 11 not.

27 *ὥστε ὃς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον τοῦτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ κυρίου ἀναξίως*) Pridem ἢ legerunt aliqui pro *καὶ*, sed manet *καὶ*, ut in eo quod subsequitur, *corporis ET sanguinis.* Ex particula ἢ Pamelius ad Cyprianum de Lapsis frustra necessitatem communionis sub utraque specie impugnat. Particula disjunctiva, si quis Paulum ea usum putat, tamen non separat panem & calicem: alias posset calix æque sine pane, ac panis sine calice sumi. Paulus bis, & cum pane, & cum calice, *recordationem* Domini Iesu, verbis Ipsius, postulat: v. 24. 25. at apud Corinthios, in ea ratione, qua cœnam dominicam celebrabant, poterat aliquis simul & panem hunc edere & calicem Domini bibere, & tamen seorsum panem hunc indigne edere, *vel* calicem hunc indigne bibere, Domini recordatione in alteram utram duntaxat partem violata. v. 21. Quodsi quis jam tum in illa confusione apud Corinthios panem sine calice, *vel* calicem sine pane sumsit, ob id ipsum indigne sumsit, & reus est factus corporis & sanguinis Domini.

¶ *ἀναξίως, indigne*) Id faciunt, non modo qui plane pœnitentia & fide carent,

rent, sed qui se non probant. Alia est indignitas edentis, alia esus. *Quidam sane dicunt, quia non indignum, sed indigne accipientem revocet a sancto. Si ergo etiam dignus indigne accedens retrabitur, quanto magis indignus, qui non potest accipere digne?* Pelagius inter opera Hieronymi.

28 δοκιμαζέτω, *probato*) dijudicando se ipsum, dijudicando corpus Domini. v. 29. 31.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) quilibet, c. IV. 1. &, per se, indignus.

¶ οὕτως) *sic* demum.

¶ ἐκ τοῦ) Præpositio exprimit circumspectum animum: at τὸν ἄρτον, τὸ ποτήριον, facit sermonem indiscretos exprimentem. v. præc.

29 κρίμα) *judicium* aliquod, morbum, mortemve corporis. v. seq. ut, qui Domini corpus non discernunt, suo corpore luant. Non dicit, τὸ κατάκριμα, *condemnationem.*

¶ μὴ διακρίνων, *non dijudicans*) Conf. Hebr. X. 29.

¶ τὸ σῶμα, *corpus*) subaudi, *& sanguinem.*

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Antonomasia, i. e. *Iesu.* Ecclesia non dicitur *corpus Iesu*, aut *corpus Domini*; sed *corpus Christi.* hîc igitur de *proprio corpore Domini Iesu* agitur.

30 διὰ τοῦτο, *propter hoc*) Causam hanc Corinthii non observarant: observari autem hodienum convenit.

¶ ἀσθενεῖς καὶ ἄῤῥωστοι, *infirmi & invalidi*) *infirmi* morbis minoribus & *invalidi* gravioribus. conf. Ap. II. 22.

¶ κοιμῶνται, *obdormiunt*) Verbum μέσον, præscindens a statu post mortem. 2 Petr. III. 4. Hîc tamen non denotat mortem diram.

31 διεκρίνομεν, *dijudicaremus*) ante factum.

¶ ἐκρινόμεθα, *judicaremur*) post factum. Concinne ponitur verbum simplex & composita; neque statim additur, *a Domino*: sed Paulus deinde aperit, *a Domino castigamur.* Ap. III. 19.

32 σὺν τῷ κόσμῳ, *cum mundo*) Mundo igitur certa est *condemnatio*, experti *castigationis.*

33 ὥστε, *itaque*) Reprehensionem vitii bene sequitur remedium & consilium; quo simplicius, eo melius.

¶ ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Appellatio hæc convenit conclusioni.

34 πεινᾷ, *esurit*) quo minus exspectet. Occupatio.

¶ λοιπὰ, *reliqua*) de S. Cœna. nam mox in hac epistola item *disponit* de spiritualibus.

CAP. XII.

1 Περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν, *de spiritualibus autem*) Neutrum. c. XIV. 1. Mirere, in aliis epistolis non agi etiam de charismatis, quibus tamen non carebant aliæ ecclesiæ. c. XIV. 36. Gal. III. 5. 1 Thess. I. 5. II. 13. Charismatum in ecclesiis Græcis abundantia potenter refutavit literatam Græcorum, sed inanem, curiositatem. Occasionem Paulo ad Corinthios dedit abusus eorum: vestigiumque hoc sapientiæ divinæ est, quod singuli libri Scripturæ sacræ etiam N. T. proprias quasdam habent tractationes. Corinthii abundabant donis *spiritualibus*; ac tamen habuit Paulus, quod ad eos scriberet, cum

cum de ceteris, tum de hoc ipso capite, idque sine mora coll. c. XI fin. Describitur autem I unitas corporis, v. 1-27. II varietas membrorum & functionum, v. 27-30. III fundamentum recte exercendi charismata, v. 31 & cap. seq. toto, per amorem. IV comparatio charismatum inter se, c. XIV.

¶ ὐ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, *nolo vos ignorare*) Hoc per synonymiam, quasi post parenthesin, iteratur versu 3.

¶ ἀγνοεῖν, *ignorare*) c. XIV. 38.

2 οἴδατε, *scitis*) Affine verbo *meministis*, quod exstat Eph. II. 11.

¶ οἴδατε, ὅτι, ὅτε ἔθνη ἦτε, πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα ὡς ἂν ἤγεσθε ἀπαγόμενοι) Expeditam hæc habebunt analysin, si modo nervum hunc tenueris, ὅτι ἤγεσθε, *vos ductos esse*: ut τὸ ἤγεσθε non sit syncategorema, sed ipsum prædicatum. conf. Eph. II. 12, ubi ethnici & ethnicismus item distinguuntur in enunciatione. Namque pro ὅτι sive ὡς etiam conjunctim dicitur ὡς ὅτι, Germ. *wie daß*, & ὅτι ὡς· idque interjecta alia vocula, ut apud Xiphilinum in Epitome Dionis, λεχθὲν αὐτῷ, ὅτι ἄρα ὡς ἀλέξανδρος ἐλθὼν αὐτὸν διαδέξεται· vel etiam parenthesi longiore, ut apud Xenophontem: ἐνταῦθα γνόντες οἱ μαντινεῖς ὡς, εἰ μὴ ἀποχρήσονται αὐτοὺς, ὅτι κτλ. itaque *quod* Græce geminatur, uti *an* in Hebræo, Gen. XVII. 17, subaudito *inquam*. Porro ἂν cohæret cum verbo ἤγεσθε· ut apud eundem Xenophontem, καιρὸς δὲ γράψαι ὡς ἂν ὀρθότατα ἑκατέρῳ χρῷτο. ubi Devarius (qui utrumque hoc Xenophonteum nobis commodavit) ἂν δυνητικῶς in constructionis distributione verbo χρῷτο adjungi docet. itaque summa sententiæ manebit, si totum ὡς ἂν in construendo seponas, uti 2 Cor. X. 9, ubi notat *quasi*, quo pacto etiam hîc accipi posset. neque enim ἂν facile cum indicativo, qualis est ἤγεσθε, construitur. Iam in ἤγεσθε ἀπαγόμενοι, passivum cum medio, simplex cum composito construtum: *ducebamini & abducebamini*; ductui cuilibet vos permittebatis. Huc redit fere Scholion Chrysostomi, a recentioribus sine causa reprehensum: οἴδατε, ὅτι ἕλληνες ἦτε, πῶς ἀπήγεσθε, ἑλκόμενοι τότε. Adde Castellionem. ἄφωνα, *muta*, epitheton aptum, coll. v. 3. *cæci* ad *mutos* ibatis, muti ad cæcos.

3 διὸ, *quapropter*) Infert thesin hanc, *spiritualia* esse apud Christianos omnes & solos, i. e. eos, qui Iesum gloria afficiunt: & fidem in Iesum probari per illa. nam idola nil *spirituale* donant. destructa gentium superstitione, non item opus est donis miraculosis. Vicissim, qui Iesum gloria afficit, Spiritum Dei habet: qui gloria non afficit, Spiritum Dei non habet, 1 Ioh. IV. 1 f. Paulus præbet criterium veri contra gentes; Iohannes, contra falsos prophetas.

¶ γνωρίζω ὑμῖν, *notum facio vobis*) Incognitæ Corinthiis antea fuerant ejusmodi operationes divinæ. Ante has Pauli literas minus distinctam habebant cognitionem, non multo ante ex gentilismo erepti.

¶ ἐν πνεύματι θεοῦ, *in Spiritu Dei*) Mox, *in Spiritu sancto*. Deitas & Sanctitas, synonyma, præsertim ubi sermo est de S. Trinitate.

¶ λαλῶν, *loquens*) Hoc latissime patet. nam etiam ii, qui sanationes & virtutes operantur, verbis uti solent. Antitheton ad *muta* idola.

¶ *λέγει ἀνάθεμα, dicit anathema*) ut faciebant gentes, sed magis Iudæi. Estque ταπείνωσις. *Non dicit anathema*, i. e. maxime *benedicit*. Opposita, *anathema* & *Dominum*.

¶ *εἰπεῖν, dicere*) πνευματικῶς, *modo spirituali*.

4 *διαιρέσεις, divisiones*) Hoc vocabulo LXX Hebraicum מחלקת exprimunt, de sacerdotum ordinibus. Conf. *dividens*, v. 11.

¶ *δὲ, vero*) Antitheton inter unum fontem & flumina multa.

¶ *χαρισμάτων, donorum*) Quæ v. 1 dixerat *spiritualia*, nunc, post mentionem Iesu, appellat *dona*.

¶ *πνεῦμα, Spiritus*) Hoc versu agitur de Spiritu S. v. 5, de Christo: v. 6, de Deo Patre: & his nominibus congruit appellatio charismatum, ministeriorum, operationum. De Spiritu, tractatur v. 7 seqq. de Domino v. 12 seqq. de Deo, v. 28 seqq.

5 *διακονιῶν, ministeriorum*) v. 28.

¶ *ὁ δὲ αὐτὸς κύριος, idem vero Dominus*) Filius Dei, quem Spiritus sanctus glorificat per diaconos illos.

6 *ἐνεργημάτων, operationum*) v. 10.

¶ *ὁ δὲ αὐτός ἐστι θεὸς, idem vero est Deus*) *Deus*, operante Spiritu ejus. v. 11.

¶ *τὰ πάντα, omnia*) Aliquanto latius spectatur operatio Dei, quam munera Christi & charismata Spiritûs.

¶ *ἐν πᾶσιν, in omnibus*) Masculinum, coll. *unicuique*, v. seq.

7 *φανέρωσις, manifestatio*) varia, per quam Spiritus sese *manifestat*, per se absconditus.

¶ *πρὸς τὸ συμφέρον, ad id quod conducit*) Id tractatur v. 12 s.

8-10 *ᾧ· ἑτέρῳ· ἑτέρῳ· huic: alteri: alteri*) Genera tria, coll. c. XIII. 8: & inter hæc species multas τὸ ἄλλῳ *alii* denotat, singulas sub genere suo. sic etiam c. XV. 39. 40. 41. ἄλλος distinguit species, ἕτερος genera. Vicissim ἄλλος ad genera distinguenda adhibetur, ἕτερος ad species: Hebr. XI. 35. *Prophetia* ponitur hic in secundo potius genere, quam in primo, quia in secundo talia enarrantur, quæ magis ad extra, ad infideles, valent, quam quæ in primo genere, ad fideles.

¶ *διὰ, per*) Mox κατὰ, *secundum*: ἐν, *in*. singula convenienter adhibita.

¶ *λόγος, sermo*) Sermone exeruntur in ecclesia & sapientia & cognitio.

¶ *σοφίας-γνώσεως, sapientiæ-cognitionis*) *Cognitionem* Paulus, præsertim ad Corinthios, varie nominat, vel per se, 2 Cor. VI. 6, vel cum rebus affinibus: *sermone & cognitione*, 1 Cor. I. 5. coll. 2 Cor. XI. 6. *fide & sermone & cognitione & omni studio*, 2 Cor. VIII. 7. *prophetiam* (de mysteriis) & *cognitionem*, adjunctis *linguis*, 1 Cor. XIII. 2. 8. *aut in revelatione, aut in cognitione, aut in prophetia, aut in doctrina*, c. XIV. 6. *sapientiæ & cognitionis*, h. l. Col. II. 3. Eph I. 17. III. 19. Loquitur ut de rebus, quæ Corinthiis sint quotidianæ: hodie de ipsarum vocum vi & differentia ambigimus. Illud certum, quod, ubi Deo adscribuntur, in solis objectis differunt: vid. Rom. XI. 33 not. ubi fidelibus tribuuntur, *Sapientia* magis in longum, latum, profundum & altum penetrat, quam *Cognitio*. *Cognitio* est quasi visus; *sapientia*, visus cum sapore. *Cognitio*, rerum

rerum agendarum ; *sapientia*, rerum æternarum. quare etiam sapientia non dicitur abroganda, c. XIII. 8. & cognitio est frequentior : uti de Corinthiis non tam illam, quam hanc prædicat Paulus, c. VIII. 1. II. 6. *prophetia* est prophetarum ; *sapientia*, sapientum ; reliqua *cognitio*, scribarum. Matth. XXIII. 34. Luc. XI. 52.

¶ τὸ αὐτὸ) *eundem*, per quem datur *sermo sapientiæ*.

9 πίςις, *fides*) *Fides* hic non dicitur ea, quæ omnibus sanctis est communis, sed charisma singulare, idque distinctum a quatuor speciebus illis, quæ mox sequuntur, & tamen cum iis magis, quam cum primo illo & tertio charismatum genere, v. 8 & v. 10 fine, conjunctum. Est ergo *Fides* hæc ardentissima & præsentissima apprehensio Dei, in Ipsius potissimum voluntate, ad effectus vel in naturæ vel in gratiæ regno singulariter conspicuos. idcirco conjungitur cum *operatione virtutum*, c. XIII. 2. (cujus potissima, quia proximo utilissima, species, *sanationes*:) & cum *prophetia* cui affines *dijudicationes spirituum*, c. XIV. 37.) Rom. XII. 6. Atque ex hac, quam modo vidimus, descriptione patet, quomodo fides communis sive salvifica, & miraculosa, quæ charisma est peculiare, vel conveniant vel differant; quomodo altera sine altera, utravis autem sine amore esse possit vel non possit. Omnipotentem Dei voluntatem apprehendere in Christo possunt etiam homines justitiæ & amoris expertes : Matth. VII. 22. Voluntatem autem Dei in Christo nobis reconciliatam nonnisi sancti homines. Et in his fides non alia est miraculosa, alia salvifica; sed una eademque: eaque actu primo semper habet vim miraculosam, ipsa enim tota est supernaturale quiddam, Eph. I. 19, tametsi non semper eo gradu, eave occasione, ut sese exserat. vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. § 416.

¶ χαρίσματα ἰαμάτων, *dona sanationum*) *Non tantum intelliguntur miraculosæ sanationes, Act. V. 15. X. X. 12. XXVIII. 8, sed etiam gratiosa benedictio curationis ægrotorum per naturalia remedia : sicut negari non potest, medicorum alios aliis esse feliciores, quod non tantum peritiæ ipsorum, sed inprimis gratiæ divinæ tribuendum.* E. Schmidius. Potest hoc etiam ad reliqua applicari charismata. quippe ut rex Judæ, amissis clypeis aureis, æneos substituit: sic postquam ecclesia a puris charismatis descivit, Gratia tamen sub humanis studiis & subsidiis sese occultius præbet, idque eo locupletius, quo plus ei loci datur.

10 προφητεία, *prophetia*) vid. ad Rom. l. c.

¶ διακρίσεις πνευμάτων, *discretiones spirituum*) ut possit aliis demonstrare, qualem quisque propheta spiritum habeat, c. XIV. 29.

¶ γένη γλωσσῶν - ἑρμηνεία, *genera linguarum - interpretatio*) v. 30. c. XIV. 5. 13. 26 f.

11 βύλεται, *vult*) *Spiritus*. sic, *sicut voluit Deus*, v. 18. Singulis dat singula, vel aliqua, varia mensura.

12 ὅυτω καὶ ὁ χριςὸς, *sic etiam Christus*) *Totus Christus caput & corpus est, caput unigenitus Dei Filius, & corpus ejus ecclesia.* Augustinus. Congruit Ps. XVIII. 51, *Uncto suo, Davidi & semini ejus.* sic enim postulat accentus.

13 ἐν ἑνὶ πνεύματι, *in uno Spiritu*) Spiritus S. est in baptismo.

¶ εἰς ἓν σῶμα, *in unum corpus*) ut simus unum corpus, uno quippe Spiritu animatum.

¶ εἴτε Ἰουδαῖοι εἴτε Ἕλληνες, *sive Iudæi sive Græci*) qui maxime diversa fuerant *corpora*, naturâ.

¶ εἴτε δοῦλοι εἴτε ἐλεύθεροι, *sive servi sive liberi*) qui maxime diversa fuerant *corpora*, instituto.

¶ πάντες ἓν πνεῦμα) *omnes uno Spiritu* potati sumus. Ioh. VII. 37 ss. Hinc quoque corporis infertur unitas. Ad S. cœnam hîc immediate alludi non existimo. confer tamen Marc. X. 38 not.

14 καὶ γὰρ, *etenim*) Hæc protasis de corpore pertingit ad v. 26, & ita instruitur, ut apodosis v. 27 summatim addatur.

15 ἐὰν, *si*) Ignobiliora membra neque a se ipsis abjici debent, v. 15 s. neque a nobilioribus negligi possunt. v. 21 s.

¶ πούς, *pes*) Eleganter pes de manu, auris de oculo loquens inducitur, pars de parte quam simillima. sic enim in hominibus se quisque cum iis, quibus quam simillima dona habet, potius quam cum longe superioribus aut longe inferioribus comparare solet. Thomas Aquinas: *per membra deservientia motui designantur homines dediti vitæ activæ: per membra deservientia virtuti apprehensivæ designantur, qui student vitæ contemplativæ.* itaque *pedes* statuit esse subditos; *manus*, prælatos: *oculos*, doctores; *aures*, discipulos.

¶ οὐκ εἰμὶ ἐκ, *non sum ex*) Subaudi *propter hoc*, ex commate sequenti.

15, 16 οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ σώματος.) Μὴ interrogans negat quidem v. 29, μὴ πάντες ἀπόστολοι; sed οὐκ affirmat. c. XIV. 23, οὐκ ἐροῦσιν; Itaque interrogatio, qua nonnulli legunt, οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ σώματος; sensum pervertit. Duplicem, non simplicem, negandi vim οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ obtinet, uti Act. IV. 20, οὐ δυνάμεθα μὴ λαλεῖν. 2 Thess. III. 9, οὐχ ὅτι οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν. Si pes dixerit, *Quia non sum manus, non sum ex corpore*, huic ejus sermoni benigne contradicitur, *non propterea non es ex corpore*, non idcirco desinis esse ex corpore. Simillima phrasis Theophili Antiocheni: οὐ παρὰ τὸ μὴ βλέπειν τοὺς τυφλοὺς, ἤδη καὶ οὐκ ἔστι τὸ φῶς τοῦ ἡλίου φαῖνον. lib. I ad Autol. c. 3. quo item loco παρὰ notat *propter*, uti Deut. XXIII. 4. Origenes: οὐ διὰ τοῦτο οὐ μοιχεύουσιν. c. Cels. p. 385. Chrysostomus: οὐ γὰρ δήπου ἐν τοῖς δυσχερέσι κοινωνοῦντες, ἐν τοῖς χρηστοτέροις οὐ κοινωνήσετε. ad 2 Cor. I. 7.

16 τὸ οὖς, *auris*) pars minus nobilis.

¶ ὀφθαλμὸς, *oculus*) pars nobilissima, & maxime ἡγεμονική. conf. Num. X. 31. Visus præstat auditui. v. 17. 21.

17 εἰ ὅλον ἀκοὴ, *si totum auris*) Non dicitur, *&* *si*. nam subauditur in fine versus τὸ *&c.* vel, *si totum olfactus, ubi gustus & tactus?*

18 καθὼς ἠθέλησεν, *sicut voluit*) Non debemus ultra voluntatem Dei alias rerum causas requirere altiores: *infra* eam voluntatem philosophari fas est; de mundo optimo, ut apostolus hoc loco de corpore humano optimo.

20 ἓν δὲ σῶμα, *unum vero corpus*) Ex hac unitate sequitur mutua membrorum indigentia.

21 χρείαν, *opus*) Huc ref. *necessaria*, v. 22.

¶ ἡ κεφαλὴ, *caput*) pars summa.

22 ἀσθενέστερα, *infirmiora*) manus, ad oculum collata.

23 ἀτι-

23 ἀτιμότερα, *ignobiliora*) ut pedes. Comparativus molliens: *ignobilia*, gravius erat. Ea autem ſic vocat, quæ veſtibus teguntur.

¶ ἀσχήμονα, *inhoneſta*) quæ egent cultu.

¶ τιμὴν-περιτίθεμεν) Sic LXX, Eſth. I. 20: περιθήσουσι τιμήν. item Prov. XII. 9.

¶ ἔχει, *habent*) a curatura, quæ ab aliis membris præſtatur.

24 οὐ χρείαν ἔχει, *non opus habent*) Quid igitur opus, planas genas muſcis (*mouches*) diſtinguere?

¶ συνεκέρασε) *contemperavit*.

¶ τιμήν, *honorem*) Conf. v. 23 init.

25 ὑπὲρ ἀλλήλων μεριμνῶσι, *pro ſe invicem curent*) Id explicatur verſu ſeq. Plurale μεριμνῶσι curam omnium membrorum expreſſius notat, quam ſi Attice diceretur μεριμνᾷ.

26 συγχαίρει) *gratulantur*. Et hoc, & *compatiuntur*, non ſolum affectum, ſed etiam effectum denotat.

27 ἐκ μέρους, *ex parte*) Hoc addit, quia non ſoli Corinthii erant corpus Chriſti & membra. c. XIV. 36. Etiam Roma ſatis habere debebat, ſi ſit *ex parte*.

28 ἐν, *in*) Sic, ἐν, *in*, v. 18. cum eodem verbo *poſuit*.

¶ πρῶτον, *primum*) Apoſtoli, non Petrus ſeorſum, in primo gradu ſunt; ceteri eos ſequuntur, natura officii, tempore, dignitate, utilitate.

¶ προφήτας, *prophetas*) Act. XIII. 1.

¶ τρίτον διδασκάλους, *tertio doctores*) *Doctores* eminentem locum habent, præ iis ipſis, qui *miracula* edunt. Sub prophetis & doctoribus continentur etiam evangeliſtæ, & paſtores, coll. Eph. IV. 11.

¶ ἔπειτα, *deinde*) Cetera genera non diſtinguuntur numeris.

¶ δυνάμεις, *poteſtates*) Abſtractum pro concreto, etiam in ſequentibus.

¶ ἀντιλήψεις, κυβερνήσεις, *opitulationes, gubernationes*) *Gubernationes* gerunt, qui clavum in eccleſia tenent; *opitulationes*, qui, cum gubernatores non ſint, tamen virtute quadam vel facultate pollent, qua fulciantur alii. conf. c. XIII. 3. Hæc duo non reaſſumuntur verſu 30. Principes, ut ipſi chriſtianam fidem admiſerunt, *opitulationum* & *gubernationum* ſibi partes vindicarunt: initio autem ii, qui auctoritate, prudentia, opibus in eccleſia præſtabant, eam ſublevabant & gubernabant. *Gubernatio* circa externa verſatur: ideo Spiritus eam inferiore loco recenſet.

¶ ἑρμηνείας γλωσσῶν, *interpretationes linguarum*) Non videtur eſſe gloſſema ex v. 10, nam ibi eſt ἑρμηνεία γλωσσῶν, ſingulari numero: & repetitur verſu 30. Aſyndeton tantundem valet, quantum clauſula illa, & *cetera*.

29 μὴ πάντες) *omnes ne*? i. e. non plurimi.

¶ δυνάμεις, *poteſtates*) ſc. *ſunt*? nam ſi Paulus *habent* huc referret, hîc exprimeret.

31 ζηλοῦτε, *æmulamini*) Spiritus dat, ut vult: v. 11. ſed fideles tamen libere aliud præ alio poſſunt ſequi & exercere: c. XIV. 26. Deus operatur ſuaviter, non cogit.

¶ τὰ κρείττονα, *meliora*) ut quodque amori opportunius eſt. Theologia comparativa. c. XIV. 5. 19.

¶ ἔτι) *quin etiam*. Luc. XIV. 26. Non ſolum hortor, ſed etiam methodum & viam ſive rationem oſtendo.

¶ καθ'

¶ *καθ' ὑπερβολὴν*) Hoc nomini substantivo vim superlativi conciliat (Rom. VII. 13.) quasi dicat, *viam maxime vialem.*

¶ *ὁδὸν*, *viam*) Non addit articulum; suspensos nonnihil tenens Corinthios, dum viam explanat. דרך *via* amoris.

¶ *δείκνυμι*, *ostendo*) Præsens. Iam ardet Paulus & fertur in amorem. Hac ostensione facta, redit ad charismata, ut verbum *æmulamini* iteratum docet, hîc & c. XIV. 1.

CAP. XIII.

1 Ἐὰν, *si*) Omnia charismata, pro amore ejusque norma, debent æstimari, exerceri, sublimari. Tractationi de charismatis interponit tractationem efficaciorem de amore. Sic in Disputationibus semper revertendum ad ea, quæ majorem dant gratiam.

¶ *ταῖς*) omnibus.

¶ *γλώσσαις*, *linguis*) Gradatio: *linguis*: *prophetiam*, *fidem*: *distribuero.*

¶ *λαλῶ*, *loquar*) Tenor amoris facit, ut, quum modo dixerit, *vobis*; nunc tamen in prima persona singulari loquatur. Se non excludit, sub conditione.

¶ *καὶ τῶν ἀγγέλων*, *& angelorum*) Angeli præstant hominibus; & lingua vel linguæ illorum, linguis horum. Linguis autem utuntur ad homines certe. Luc. I & II.

¶ *ἀγάπην*, *amorem*) quo proximi salus quæritur.

¶ *μὴ ἔχω*, *non habeam*) in ipso usu charismatum & in reliqua vita. Sane prophetiam aliaque dona habent multi, charitatis, ejusque fructuum, v. 4 s. expertes. Matth. VII. 22. quæ non tam ipsorum, quam aliorum respectu *charismata* dicuntur.

¶ *γέγονα*) *factus sim*, per defectum amoris. Oratio obtinet *ἀποτομίαν.*

¶ *χαλκὸς*, *æs*) *Æs*, v. gr. æreus numus, minus artis habet, quam v. gr. *cymbalum*, v. gr. argenteum. Cum illo conferri possit, qui sine amore loquatur hominum linguis; cum hoc, qui angelorum.

¶ *ἠχῶν-ἀλαλάζον*, *tinniens-jubilans*) sono qualicunque, lugubri aut læto; sine vita & sensu. Oratio variat: *nihil sum*; *nil proficio.* v. 2. 3. Sine amore, linguæ sunt *sonus merus*: prophetia, cognitio, fides, *non est*, *quod est*: Matth. VII. 22. 15. 1 Cor. VIII. 1 s. Iac. II. 14. 8: impensa omnis, *sine mercede est.* quamlibet talis homo sibi placeat: se aliquid esse putet: magnum præmium sibi polliceatur. Cum amore, subaudiuntur bona istis defectibus opposita.

2 *μυστήρια*, *mysteria*) Rom. XI. 25 not. Non addit *sapientiam*, quæ nulla est sine *amore.*

¶ *καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν*, *& omnem cognitionem*) Constr. cum *εἰδῶ noverim*, tanquam cum verbo cognatæ significationis, eoque proxime præcedente. Ex iis, quæ cap. XII enumerata sunt, Paulus capite XIII ea, quæ sunt insigniora, & quibus opportune opponantur prærogativæ amoris, delegit. *Mysteria* sunt rerum reconditarum; *cognitio* complectitur ea, quæ sunt magis in promtu & magis necessaria: uti vulgo dicuntur *Wissenschaften*, de rebus naturalibus.

¶ *πίστιν*, *fidem*) c. XII. 9 not.

3 *καὶ ἐὰν*, *& si*) Id summum est, quod facere possunt *opitulationes*, *gubernationes.* c. XII. 28.

¶ *ψωμίσω*,

¶ *ψωμίσω*, *distribuero*) Summo loco ponit ea, quæ sunt humanæ voluntatis, & cum amore quam conjunctissima videntur, ad agendum & ad patiendum. qui *opes* & *corpus* tradit, valde amat, 2 Cor. XII. 15: sed qui sine *amore* tradit, *animam* sibi retinet. nam animæ facultas est amor. ideo in apodosi de *utilitate* loquitur. ψωμίζειν vid. Rom. XII. 20.

¶ *παραδῶ*, *tradidero*) pro aliis.

¶ *ἵνα*) *usque eo ut* urar. Dan. III. 28, παρέδωκαν τὰ σώματα αὐτῶν εἰς πῦρ.

4 *ἡ ἀγάπη*, *amor*) Naturam amoris describit. non dicit, amor loquitur linguis, habet prophetiam, dat pauperibus; sed, est longanimis. Estque metonymia, pro homine amorem habente. Eos autem potissimum amoris fructus nominat Paulus, qui in exercendis charismatis necessarii sunt, quos a Corinthiis requirit, & sine quibus prophetiæ esse, sed non prodesse possunt. Characterem amoris, quem Paulus Corinthiis, & Characterem sapientiæ, quem Iacobus item iis, ad quos scripsit, c. III. 17, attemperavit, utiliter inter se conferas, adhibito loco 1 Cor. VIII. 1 s.

¶ *μακροθυμεῖ*, *longanimis est*) Amoris laudes duodecim (si ab initio unum par, & a fine duo paria connumeres, uti in notis sequentibus ostenditur) per tres classes enumerantur v. 4-7. prima bimembris est: *longanimis est*, *benignus est*: *non æmulatur*. Idem syntheton & antitheton, Gal. V. 22. 20. *Longanimis* est in malo ab aliis profecto; *benignus*, in bono ad alios propagando: contra, non dolet alieno bono, nec gaudet alieno malo. Etiam asyndeton est in *benignus est*.

4, 5 *οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται· οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς· non agit procaciter, non inflatur: non agit indecore, non quærit sua*) Secunda classis, quatuor membrorum. in primo & secundo tolluntur duo excessus, plerunque conjuncti; in tertio & quarto tolluntur duo defectus item conjuncti. ἀσχημονεῖν enim est, etiam id decorum non observare, eam civilitatem, quam observasse conveniebat: & ζητεῖν τὰ ἑαυτοῦ conjunctum est cum neglectu aliorum, ubi quis tantummodo se ipsum spectat & alios sibi relinquit. Hos duos *defectus* vitat amor. & primo respondet tertium, nam utrumque pertinet ad studium probandi se aliis; secundo opponitur quartum, nam utrumque pertinet ad cavendum studium partium. *οὐ περπερεύεται*, *non agit insolenter*, cum fastu & ostentatione: rursum, *οὐκ ἀσχημονεῖ*, *non est inconditus*, impolitus, rudis. vide quæ de verbo περπερεύομαι notavi ad *Gregorii* Paneg. p. 141 seqq. *οὐ φυσιοῦται*, *non inflatur*, nimiis in alium studiis. conf. c. IV. 6. rursum, *οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς*, *non studet sibi*, nec sibi ab aliis studeri postulat. Non dissimili modo item bis duo membra se invicem respiciunt, (licet alio subinde ordine collocentur, per chiasmum directum vel inversum) versu 7, & præsertim c. XIV. 6.

5 s. *οὐ παροξύνεται-πάντα ὑπομένει*, *non irritatur-omnia sustinet*) Tertia classis, sex membrorum: quorum tertium & quartum, atque adeo secundum & quintum, primum & sextum, inter se respondent. Est enim χιασμὸς, isque retrogradus, valde congruens climaci geminæ per gradus negativos & affirmativos. Atque horum omnium objectum personale est proximus; reale, futurum, *amor non irritatur*: *omnia sperat*, *omnia suffert*: præteritum, *non cogitat malum*: *omnia tegit*; *omnia credit*: præsens, *non gaudet super iniquitate*, *congaudet autem veritati*. sed membris ita trajectis concinnitas ordinis

 Pauli-

Paulini eo magis perspicitur; quem cujus nervum & nexum *evidens* ratio hoc modo repræsentat schema, & ostendit:

1 *non irritatur*
2 *non cogitat malum*
3 *non gaudet super iniquitate*
4 *congaudet autem veritati* — præsens
5 *omnia tegit, omnia credit* — præteritum
6 *omnia sperat, omnia suffert* — futurum

Ita ordo tibi mutuus constat: & apparet ratio, cur hæc postrema *sperat*, *suffert*, in extremo ponantur, quia nimirum ad *futura* referuntur.

¶ ὐ παροξύνεται, *non irritatur*) etiamsi studio ardet gloriæ divinæ, tamen non exacerbatur. conf. Act. XV. 39.

¶ ὐ λογίζεται τὸ κακὸν) *non cogitat malum* ab altero illatum quasi ulturus. Sic LXX pro חשב רעה sæpe.

6 ἀδικία - ἀληθεία, *iniquitate - veritati*) De hoc antitheto vid. Rom. II. 8 not.

¶ συγχαίρει, *congaudet*) gratulatur, cum lætitia. Veritas omnis *gaudium* alit.

7 πάντα, *omnia*) Quater, *omnia*; videlicet, quæ tegenda vel credenda; quæ speranda & sufferenda sunt. Quatuor hi gradus pulcre se invicem sequuntur.

¶ στέγει) *tegit*, dissimulat, penes se & penes alios. στέγομεν, *tegimus*, c. IX. 12 not.

¶ πιστεύει, *credit*) ut tegit *mala* proximi, quæ apparent: sic credit *bona*, quæ non apparent.

¶ ἐλπίζει, *sperat*) Causam *spei* vide Rom. XIV. 4, σαθήσεται. *sperat* item *bona* in posterum, & suffert *mala*.

¶ ὑπομένει, *suffert*) dum spes aliquando nascatur. 2 Tim. II. 25. Sic laudes amoris quendam quasi orbem efficiunt, in quo extrema & prima sibi invicem respondent. *longanimis est*, *benignus est*: *omnia sperat*, *omnia suffert*. Quartumque hunc gradum suaviter sequitur illud multo majus, *nunquam excidit*.

8 ὐδέποτε ἐκπίπτει, *nunquam excidit*) *non destruitur*, *non cessat*. semper locum suum obtinet: nunquam e statu suo movetur. conf. ἐκπίπτοντες, Marc. XIII. 25 not.

¶ εἴτε δὲ προφητεῖαι, *sive autem prophetiæ*) scil. *sunt*. sic c. XV. 11. *Prophetiæ*, in plurali, quia multifariæ.

¶ καταργηθήσονται, *destruentur*) Sic de prophetiis & cognitione: at de linguis, παύσονται, *desinent*. *Linguæ*, floridissimum quiddam, sed minime durabile: quæ in Pentecoste Act. II primum exstiterunt, sed in ecclesia primitiva non tam diu manserunt, quam cetera dona miraculosa. neque habent analogum quidquam in genere perfecto, ut prophetia & cognitio habent, cui cedere debeant: unde ad has præ linguis mox, cum de perfecto agit, respicit.

¶ γλῶσσαι, *linguæ*) Hæ medio loco ponuntur, quia sunt vehiculum prophetiarum & appendix: at prophetia & cognitio duo genera diversa constituunt. v. 9. 12.

9 ἐκ μέρους, *ex parte*) Non solum hoc dicit: hæc prophetia & hæc cognitio, quam nos

nos habemus, imperfecta est; nam sic etiam dicendum esset, *ex parte amamus*: sed ipsius prophetiæ, excepto uno propheta Iesu Christo, & cognitionis, ea est natura, ut haberi debeat in iis, quæ sunt *ex parte*, quia utimur iis in hac vita imperfecta. De locutione conf. not. ad Rom. XV. 15, *audacius scripsi.*

10 ἔλθῃ, *venerit*) suo tempore; per gradus, non per saltum. In spiritualibus ætas imbecillior non debet cupidius affectare maturiora. Venit, quod perfectum est, in obitu, 2 Cor. V. 7, & in die novissimo.

¶ τότε, *tunc*) non prius. Itaque prophetia & cognitio nunquam plane exspirant in hac vita.

11 ὅτε, *quum*) Cum ætatibus hominis confertur profectus a gratia ad gloriam, singulos fideles & totam manens ecclesiam.

¶ νήπιος, *infans*) Humilitas Pauli. Homo naturalis præ fastu non libenter recordatur infantiæ suæ: at anima adversis macerata vel primas ortus sui vias fatetur. Iob X. 10.

¶ ἐλάλουν, *loquebar*) Id refertur ad linguas.

¶ ἐφρόνουν, *sentiebam*) Id refertur ad prophetiam: est enim simplicius quiddam.

¶ ἐλογιζόμην, *ratiocinabar*) Id refertur ad cognitionem: est enim magis compositum.

¶ ὅτε δὲ, *quum vero*) Non dicit: *quum abolevi puerilia, factus sum vir.* Hiems non affert ver; sed ver pellit hiemem. sic est in anima & in ecclesia.

¶ κατήργηκα, *abolevi*) ultro, libenter, sine labore.

¶ τὰ τοῦ νηπίου, *puerilia*) sermonem, sensum, consilium infantile. Abstractum, τά. Homo non tollitur, sed vir fit.

12 βλέπομεν, *videmus*) Respondet apud LXX Hebraicis ראה & חוה 1 Sam IX. 9. 1 Par. XXIX. 29, de *Prophetis.* Habetque hic locus synecdochen speciei nobilioris, pro toto genere: & cum verbo *videmus* subaudias, *& audimus.* nam prophetæ & vident & audiunt; & visionibus plerunque verba adjungi solita sunt. Evolvisse juverit *Gregorii* Paneg. & insignem, quem ad illum notavimus, Origenis locum, p. 104 s. 217. 218 s. Quod autem visui est *speculum*, id auditui est *ænigma*, cui *lingua* inservit. Cum hoc loco multis de rebus conferas Num. XII. 8. Dicit autem *videmus*, in plurali: *cognosco*, in singulari. ac *videre* & *cognoscere* differunt in genere rerum spiritualium, ut sensus externus & internus in genere rerum naturalium. Nec toto hoc versu *Deum* nominat; sed loquitur de illo, ut erit *omnia in omnibus.*

¶ τότε, *tunc*) Magnum futurorum illorum gustum habebat Paulus. 2 Cor. XII. 2 s.

¶ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, *facie ad faciem*) פנים אל פנים facie nostra videbimus faciem Domini. Id plus, quam פה אל פה στόμα πρὸς στόμα. Visio, præstantissima fruendi ratio. Concinne posuit verbum βλέπομεν, utrique statui, sed diversa notione, aptum.

¶ γινώσκω ἐπιγνώσομαι) Compositum multo plus significat, quam simplex: *nosco, pernoscam.* Atque ita Eustathius Homericum ἐπιόψομαι interpretatur, ἀκριβέστατα ἐπιτηρήσω· & ἐπίσκοπος, σκοπευτὴς ἀκριβής· rationemque addit, ὅτι ἡ ἐπὶ πρόθεσις καὶ ἀκρίβειάν τινα σημαίνει καὶ ἐπίτασιν ἐνεργείας.

¶ καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην, *sicut etiam cognitus sum*) Hoc respondet illi *ad faciem.*

13 νυνὶ δὲ μένει, *nunc vero manet*) Non est proprie sermo de duratione: nam in ea non conveniunt hæc tria; sed fides in

speciem, spes in gaudium terminatur, 2 Cor. V. 7. Rom. VIII. 24. solus amor perstat, v. 8. sed de valore, in antitheto ad prophetiam &c. hoc sensu: omnibus narrationibus subductis, hæc tria sunt necessaria & sufficientia; stent modo hæc tria. hæc sunt: hæc manent: nil amplius. Christianus potest esse sine prophetia &c. sed non sine fide, spe, amore. conf. de verbo *μένω*, *maneo*, Rom. IX. 11. 1 Cor. III. 14. 2 Cor. III. 11. Hebr. XIII. 1. Fides est in Deum; spes, pro nobis; amor, erga proximum. Fides proprie conjuncta est cum œconomia Patris: Spes, cum œconomia Filii: Amor, cum œconomia Spiritus sancti. Col. II. 12. I. 27. 8. Quæ ipsa etiam ordinis est ratio, quo hæc tria enumerantur. *νυνὶ nunc* facit ad epitasin.

¶ *τρία*, *tria*) duntaxat. Necessaria non sunt multa. Sæpe Paulus hæc tria respicit. Eph. I. 15. 18. Phil. I. 9 f. Col. I. 4 f. 22 not. 1 Thess. I. 3. V. 8. 2 Thess. I. 3 f. Tit. I. 1 f. Hebr. VI. 10 ss. Interdum fidem & amorem commemorat; interdum fidem, totum Christianismum synecdochice denotans. 1 Thess. III. 6. 5. In malo sunt, infidelitas, odium, desperatio.

¶ *ταῦτα*, *hæc*) Hebr. המה i. e. *sunt*, scil. majora prophetiis &c.

¶ *μείζων*) *major*, maximus, *horum*, trium. Amorem non solum anteponit prophetiæ, sed etiam iis, quæ prophetiam excellunt. Amor proximo plus *prodest*, quam fides & spes per se. conf. *major*, c. XIV. 5. Ac Deus non dicitur *fides* aut *spes* absolute, *amor* dicitur.

CAP. XIV.

1 Διώκετε, *sectamini*) Id plus, quam ζηλοῦτε *æmulamini*, hîc, & v. 12. 39. c. XII. 31.

¶ *μᾶλλον*, *potius*) præ linguis. De *Cognitione* hîc non jam expresse agit Paulus: nam ea, respectu aliorum, cum *prophetia* coincidit. v. 6.

2 *τῷ θεῷ*) *Deo* soli, omnes linguas intelligenti.

¶ *ἀκούει*, *audit*) i. e. intelligit.

¶ *πνεύματι*, *spiritu*) v. 14.

¶ *μυστήρια*, *mysteria*) quæ alii potius mirentur, quam discant. Non additur articulus.

3 *οἰκοδομὴν*, *ædificationem*) Huic generi adduntur duæ species præcipuæ. *παράκλησις*, *exhortatio*, tollit tarditatem, *παραμυθία*, *consolatio*, tristitiam.

4 *ἑαυτὸν*, *se ipsum*) ea, quæ lingua loquitur, intelligentem.

¶ *ἐκκλησίαν*, *ecclesiam*) totam congregationem.

5 *γλώσσαις*, *linguis*) Has inprimis colebant Corinthii: quos Paulus non refutat, sed in ordinem redigit. v. 12.

¶ *μείζων*, *major*) utilior. v. 6.

¶ *διερμηνεύει*) *διὰ* eleganter exprimit interventum interpretis inter loquentem lingua & inter auditorem. Si idem ipse, qui lingua loquitur, etiam interpretem agit, tum idem ipse inter se ipsum quodammodo & auditorem intervenit: pro diverso scilicet respectu.

¶ *ἡ ἐκκλησία*, *ecclesia*) ædificationem *quærens*; congruit, *accipiat*.

6 *ἢ ἐν ἀποκαλύψει*, *ἢ ἐν γνώσει*, *ἢ ἐν προφητείᾳ*, *ἢ ἐν διδαχῇ*, *aut in revelatione*, *aut in cognitione*, *aut in prophetia*, *aut in doctrina*) Quatuor genera prophetiæ late dictæ. duo priora pertinent ad illum ipsum, qui charismate gaudet: duo altera majorem simul propensionem ad audientes afferunt. De differentia *prophetia*

tiæ (quæ *revelationi* respondet) & *cognitionis* (cui *doctrina* respondet) vid. ad c. XII. 8. 10, & de tota re, infra, ad v. 26 seqq. *Prophetia* refertur ad res singulares, antea non valde cognitas, ad mysteria, noscenda demum ex revelatione. *Doctrina* & *cognitio* ex communi fidelium penu depromitur, & refertur ad res in materia salutis obvias.

7 αὐλὸς-κιθάρα, *tibia-cithara*) Duo summa organorum genera: non solum tibia, quæ spiritu tibicinis quasi animatur, sed etiam cithara.

¶ τοῖς φθόγγοις, *sonis*) Casus sextus, coll. *per*, v. 9.

¶ πῶς γνωσθήσεται, *quomodo cognoscetur*) quomodo dignoscetur tibia a tibia, cithara a cithara? alius aliusque unius instrumenti sonus, ad alia & alia pertinens negotia.

8 γὰρ, *enim*) servit gradationi: nam inferiorem gradum comprobat ulterior.

¶ ἄδηλον, *incertam*) Vnius tubæ cantus alius ad alia vocat milites.

9 ὑμεῖς, *vos*) *animati*: coll. v. 7.

¶ διὰ, *per*) i. e. tum, quum lingua loquimini.

10 τοσαῦτα, εἰ τύχοι) εἰ τύχοι, Lat. *verbi gratia*, coll. c. XV. 37. facit, ut τοσαῦτα habeat vim certi numeri. Si homines unquam inire potuissent numerum vocum, Paulus eum voluerat ponere.

¶ οὐδὲν ἄφωνον, *nullum mutum*) Quodvis eorum suam habet *potestatem*, δύναμιν.

11 βάρβαρος, *barbarus*) vid. Act. XXVIII. 2 not.

12 πνευμάτων, *spirituum*) Plurale, uti v. 32. c. XII. 10. Vt unum est mare, & maria multa; sic spiritus unus, & spiritus multi. *tuba* una, edit sonos multos.

¶ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν, *ad ædificationem*) ut quam maxime ædificetur ecclesia.

13 προσευχέσθω) *oret*: & hoc faciet eo fructu & effectu, ut ad linguam accedat interpretatio. v. seqq. Innuitur, precibus hoc impetratum iri.

14 τὸ πνεῦμά μου-ὁ δὲ νοῦς μου, *spiritus meus-mens vero mea*) πνεῦμα, *spiritus* est facultas animæ, quum ea Spiritus divini operationem suaviter *patitur*: at νοῦς, *mens*, est facultas animæ foras progredientis & cum proximo *agentis*: attendentis ad objecta extra se posita, res & personas alias, quanquam tamen possit esse ἀπόκρυφος λογισμός. conf. v. 20 not. sic *mens*, v. 19. πνεῦμα, penetrale τοῦ νοός. Eph. IV. 23. coll. Hebr. IV. 12. νοῦς autem a νέω, propter agitationem: conf. Alexand. Aphrod. l. 2 περὶ ψυχῆς, f. 144 ed. Ald.

¶ ἄκαρπος, *sine fructu*) fructum habet, sed non affert. De hoc vocabulo vid. ad Matth. XIII. 22.

15 προσεύξομαι, *orabo*) voce. Prima persona singularis pro secunda plurali.

¶ ψαλῶ, *psallam*) cantu vel etiam organo.

16 ἐπεὶ) si id facias solo spiritu.

¶ εὐλογήσῃς, *benedixeris*) Nobilissima species orandi.

¶ ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου, *implens locum idiotæ*) Locutio hæc non est mera *idiotæ* paraphrasis, sed complectitur omnes, qui, quamlibet charismatis excellentes, duntaxat eam, qua quis loquebatur, linguam, juxta cum idiota non intelligebant. Eoque magis pudefacit Paulus eum, quem hoc loco refutat. Frequens Hebræis locutio, *implet locum patrum suorum*, i. e. majoribus se dignum præbet.

¶ πῶς ἐρεῖ τὸ ἀμὴν, *quomodo dicet amen*) Sic jam tum solebant: nec solum idiotæ,

Bbb bb 3 sed

ſed cuncti auditores dicebant, ſubſcribentes *ei*, *qui benedicebat*. Atque ita etiam ii, qui non poterant multa verba facere, aliorum verba adoptabant, & ſuæ mentis aſſenſum declarabant.

¶ τί λέγεις, *quid dicas*) Non modo debet ſcire, te nil mali dixiſſe, ſed etiam, quid boni dixeris.

18 εὐχαριςῶ, *gratias ago*) Gratiarum actionem & προθεραπείαν Paulus adhibet, laudabile quiddam de ſe dicturus.

¶ πάντων, *præ omnibus*) præ ſingulis, vel etiam univerſis.

¶ ὑμῶν, *vobis*) Sæpe ii, qui minus habent, plus ſibi placent & inſolentius faciunt.

19 πέντε λόγυς) *quinque ſententias*. Numerus definitus pro indefinito: bis milleſima pars *myriadis*. conf. Lev. XXVI. 8.

20 ἀδελφοὶ, *fratres*) Vocativus initio poſitus ſuavem vim habet.

¶ τῇ κακίᾳ· ταῖς φρεσὶ) Opportune Ammonius: νοῦς μέν ἐςιν ἀπόκρυφος λογισμός· φρένες δὲ, αἱ ΑΓΑΘΑΙ διάνοιαι. Neque κακία denotat *malitiam*, ſed *vitium*, ſive, quicquid virtuti opponitur.

¶ νηπιάζετε) *infantes eſtote*. νηπιάζω, formæ ἀκμάζω, πυῤῥάζω.

¶ τέλειοι, *perfecti*) adeoque verum cuique rei pretium ſtatuentes ex uſu ejus.

21 νόμῳ, *lege*) etiam prophetas complexa.

¶ ἐν ἑτερογλώσσοις καὶ ἐν χείλεσιν ἑτέροις) Es. XXVIII. 11. LXX, διὰ φαυλισμὸν χειλέων, διὰ γλώσσης ἑτέρας. ἑτερογλώσσοις, maſculinum, vel neutrum. Paraphraſis textum Eſajanum ad locum Paulinum accommodans ſit hæc: *Non audit Me populus iſte, conſueta lingua loquentem: loquar ergo eis per alias linguas, hoſtium eis immiſſorum; ſed ne tum quidem mihi auſcultabunt.* conf. Ier. V. 15. Quatenus Deus linguis hoſtium loqui dicitur, ab illis ad donum linguarum procedit paritas rationis.

¶ οὐδ' οὕτως εἰσακούσονταί μου) Es. XXVIII. 12. LXX, καὶ οὐκ ἠθέλησαν ἀκούειν.

22 εἰς σημεῖον) *in ſignum*, quo allecti *auſcultare* debebant, ſed οὐδ' οὕτως *ne ſic quidem* auſcultant.

¶ εἰσὶν) *exſiſtunt*. Accentus ad emphaſin pertinet.

¶ ἡ δὲ προφητεία, *prophetia vero*) ſcil. *in ſignum eſt*, vel ſimpliciter, *eſt*. coll. c. VI. 13.

¶ τοῖς πιςεύουσιν, *credentibus*) Id ſumendum in ampliatione: quatenus prophetia ex infidelibus credentes facit. lingua loquens infidelem ſibi relinquit. Sermo Pauli eſt indefinitus. Infideles fere, ubi linguæ in eos incidunt, infideles manent: ſed prophetia ex infidelibus fideles facit, & fideles paſcit.

23 ὅλη ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *tota in unum*) Id rarum, in tanta urbe.

¶ εἰσέλθωσι δὲ, *ingrediantur autem*) hoſpitum ritu, vel etiam ex curioſitate.

¶ ἰδιῶται, *idiotæ*) qui qualemcunque fidei gradum habent, ſed chariſmatis non florent. Sequitur, per gradationem, *aut infideles*; qui non tam facile ingrediebantur, nec tamen arcebantur. Hoc verſu loquitur Paulus in plurali, verſu ſequente in ſingulari. Plures mali ſe malis ſermonibus impediunt: ſinguli, facilius lucrifiunt.

¶ ὅτι μαίνεσθε, *vos inſanire*) Non enim poterunt ardorem iſtum a furore diſcernere. hinc improbe loquentur. conf. Act. II. 13.

24 πάντες, *omnes*) *ſingulatim*. v. 31.

¶ εἰσέλθῃ, *ingrediatur*) Exemplum 1 Sam. XIX. 20 ſ.

¶ ἄπιςος,

¶ ἄπιςος, *infidelis*) Huc refertur, *redarguitur.* coll. Ioh. XVI. 9.

¶ ἰδιώτης, *idiota*) Huc refertur, *dijudicatur.* c. II. 15. *Elenchus* ille *infidelitatis*, & *dijudicatio* illa *idioticæ* ruditatis, fit ipsius prophetiæ vi, etiamsi hæc sine applicatione ad individua fiat. Atque hi sunt duo gradus; sequitur tertius, *occulta &c.*

24, 25 ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων, (καὶ οὕτω) τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ φανερὰ γίνεται· καὶ οὕτω πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον, προσκυνήσει τῷ θεῷ, ἀπαγγέλλων ὅτι ὁ θεὸς ὄντως ἐν ὑμῖν ἐςί) Prius illud, καὶ οὕτω, alienum est. namque præsens verbi γίνεται, indicat, incisum hoc, τὰ κρυπτὰ-γίνεται, arctius cohærere cum præcedentibus, ubi sermo fluit in præsenti, quam cum sequentibus, quæ habent futurum προσκυνήσει.

¶ ὑπὸ πάντων, *ab omnibus*) partim loquentibus, partim assentientibus.

25 τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ, *occulta cordis ejus*) intima omnia cordis ethnici, talia nunquam experti, & sibi nunc primum innotescentis & de se confitentis. Præcipue enim agitur de *infideli. Idiota* obiter additur, ob rationem ejus non plane disparem. Deum vere in fidelibus esse, quilibet in infimo *fidei* gradu ante ingressum in cœtum ejusmodi norat.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) hospitis non credentis.

¶ φανερὰ γίνεται, *manifesta fiunt*) Dan. II. 30 fin.

¶ οὕτω) *sic* demum.

¶ πεσὼν, *cadens*) Publica declaratio eorum, qui virtutem verbi in se sentiunt & experiuntur, hodie nimis parce fieri solet.

¶ ἀπαγγέλλων, *pronuncians*) ultro, plane, diserte pronuncians, vel in ecclesia, vel etiam foris. conf. de hoc verbo, *Greg.* Paneg. § 123 cum Annot.

¶ ὅτι, *quod*) Conf. Dan. cap. cit. v. 46. 47. Argumentum pro veritate religionis, ex operationibus Dei in hominibus divinis, efficacissimum.

¶ ὄντως, *vere*) Confitebitur, vos non furere, sed Deum vere esse in vobis, & verum Deum esse, qui in vobis est.

26 ἕκαςος, *quilibet*) Fructuosior tum erat concio, quam hodie, ubi unus, quocunque est animo, tempus explere sermone debet.

¶ ψαλμὸν ἔχει) *psalmum habet*, habitu vel actu, vel paulo ante, vel jam modo. conf. v. 30. Dabantur eis a Spiritu cantica extemporalia. Habebant singuli *psalmum*, quo Deum laudarent; vel *doctrinam* proximo impertiendam; vel *linguam*, qua sibi loquerentur quisque. Verbum ἔχει, *habet*, iteratum, eleganter exprimit divisam donorum copiam.

¶ ἀποκάλυψιν, *revelationem*) qua Deus homini aliquid pandit: Gal. II. 2. *revelationem* propheticam. v. 30. 29.

¶ ἑρμηνείαν, *interpretationem*) qua homo homini *linguam* interpretetur.

¶ οἰκοδομὴν, *ædificationem*) Optima norma.

27 εἴτε, *sive*) Specialius explicat, quomodo omnia fieri possint ad ædificationem.

¶ τὶς, *aliquis*) Nunquam debuit unus tantummodo lingua loqui; sed si unus loquebatur, debebat unus alterve subsequi, ad vindicandam Spiritus opulentiam.

¶ τρεῖς, *tres*) *loquantur.*

¶ ἀνὰ

¶ *ἀνὰ μέρος*) divisis temporibus, vel etiam locis.

28 *ἐὰν δὲ μὴ ᾖ*, *si vero non sit*) Interpretari poterat vel is ipse, qui lingua loquebatur, v. 13, vel alter.

¶ *σιγάτω*, *taceto*) *qui lingua loquitur.*

¶ *ἑαυτῷ καὶ τῷ θεῷ*, *sibi ipsi & Deo*) v. 4. 2.

¶ *λαλείτω*, *loquatur*) privatim.

29 *προφῆται δὲ*, *prophetæ vero*) Antitheton ad *lingua loquentes.* Prophetia stricte dicta opponitur *revelationi*: v. 6. prophetia latius dicta (perinde ut *revelatio*) opponitur *cognitioni.* ibid. iterum, *cognitionem* complectens, opponitur *linguis* v. 4.

¶ *λαλείτωσαν*, *loquantur*) subaudi, *ἀνὰ μέρος*, *singulatim*, v. 27.

¶ *οἱ ἄλλοι*, *reliqui*) sc. prophetæ.

¶ *διακρινέτωσαν*, *dijudicent*) etiam sermone.

30 *καθημένῳ*) *dum sedet*, auscultans.

¶ *ὁ πρῶτος*, *primus*) qui antea loquebatur.

31 *καθ' ἕνα*, *singulatim*) ut semper singuli singulis concedant.

¶ *πάντες*, *omnes*) Notanda universalitas.

¶ *πάντες μανθάνωσι*, *omnes discant*) colloquendo, quærendo, dicendo, auscultando: *omnes*, prophetæ. Docendo discitur: loquendo, interrogando, discitur. v. 34. 35.

¶ *παρακαλῶνται*, *confirmentur*) Interdum magis excitat nos alterius sermo, interdum noster.

32 *καὶ*) & *quidem*, sic *καὶ*, 2 Cor. V. 15. 1 Ioh. III. 4.

¶ *πνεύματα προφητῶν*, *spiritus prophetarum*) Abstractum pro concreto: prophetæ, etiam dum aguntur.

¶ *προφήταις*, *prophetis*) Non dicit: *spiritibus prophetarum.*

¶ *ὑποτάσσεται*, *subjiciuntur*) non ut propheta veritatem suæ prophetiæ propter alterum neget aut abjiciat; 1 Reg. XIII. 17 seqq. nam verbum propheticum est supra prophetas: v. 37. sed utne se solum postulet audiri, verum aliis quoque audiendis, dum verba faciunt, det operam, & ex illis ea, quæ præ ipso accepere, discat. *subjectio*, silentis, discentis. v. 34 s. Omnis actus docendi involvit authentiam quandam. *subjiciuntur*, dicit; non modo *debent* subjici. Dei Spiritus hoc prophetas docet.

33 *ὡς*, *ut*) Simillima clausula partis proximæ, v. 36.

34 *αἱ γυναῖκες*, *mulieres*) Id scribit Paulus etiam 1 Tim. II. 11 s. & tamen inprimis Corinthiis hoc scribi expediit. conf. not. ad c. XI. 16.

¶ *ὑμῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις*) *in concionibus vestris*; præsentibus viris, qui loqui possunt.

¶ *ἐπιτέτραπται*) *commissum est.*

¶ *ὑποτάσσεσθαι*, *subjici*) ut suam voluntatem alienæ submittant. Gen. III. 16. Ad virum est תשוקה applicatio mulieris, & quidem ut ad dominum suum.

¶ *καὶ*) *etiam.* conf. c. IX. 8 not.

35 *μαθεῖν*, *discere*) per sermonem.

¶ *θέλουσιν*, *volunt*) Occupatio.

¶ *ἰδίους*) *suos* potius, quam alios.

¶ *ἐπερωτάτωσαν*, *interrogent*) Viris integrum erat in concione interrogare.

¶ *ἐν ἐκκλησίᾳ*) *in concione* vel civili vel sacra.

¶ λα-

¶ *λαλεῖν, loqui*) vel docendo vel rogando.

36 *ἢ, ἢ, an, an*) Vos, Corinthii, (vos item, Romani,) nec primi nec soli estis. Atqui etiam alibi silent mulieres.

37 *προφήτης, propheta*) Species: *spiritualis*, genus. Ille, præ hoc, eloquio præditus.

¶ *ἐπιγινωσκέτω, cognoscat*) Non patitur Paulus demum quæri, an recte scribat.

¶ *τοῦ κυρίου, Domini*) Iesu.

38 *εἰ δέ τις ἀγνοεῖ, sin autem quis ignorat*) quo minus possit *cognoscere*. si quis ignorat, inquit, vel ignorare se simulat. Argumentum validum apud Corinthios, *cognitionis* avidissimos.

¶ *ἀγνοείτω, ignoret*) q. d. Non possumus ob talem omnia projicere. habeat ille sibi. Qui sibi ita permittuntur, facilius resipiscunt, quam si invitos doceas.

39 *ὥστε, itaque*) Summa.

¶ *ζηλοῦτε, æmulamini*) Id plus, quam *non prohibete*.

40 *εὐσχημόνως, honeste*) quod ad singulos attinet.

¶ *κατὰ τάξιν, secundum ordinem*) invicem.

CAP. XV.

1 *Γνωρίζω, notum facio*) Constr. cum *τινὶ quo* v. 2. conf. Gal I. 11. Paulus Corinthiis jam antea notum fecerat evangelium; sed nunc certiores eos facit amplius, *quo modo* illud eis evangelizarit, qua ratione, quo fundamento, quibus argumentis. Antea fuerat *doctrina*, nunc fit *elenchus*, qui versu 34 *ἀγνωσίαν ignorantiam* severe notat.

¶ *τὸ εὐαγγέλιον, evangelium*) de Christo, maxime de ejus resurrectione Grata appellatio, qua Corinthios allicit: & morata præfatio, qua eos quasi suspensos tenet.

¶ *παρελάβετε, accepistis*) Præteritum.

¶ *ἑστήκατε, stetistis*) i. e. statum nacti estis. Præsens, in sensu.

2 *σώζεσθε, salvamini*) Futurum, in sensu.

¶ *εἰ κατέχετε, si tenetis*) *Si* hic significat spem, ut patet ex eo, quod sequitur; *nisi &c.*

3 *ἐν πρώτοις, in primis*) Quæ maximi momenti sunt, *in primis* doceri debent. בראשונה LXX *ἐν πρώτοις*, i. e. *pridem*, 2 Sam. XX. 18: at, *primo*, Deut. XIII. 9, & sic h. l.

¶ *παρέλαβον, accepi*) a Christo ipso. Non ego finxi. conf. 2 Petr. I. 16.

¶ *ὅτι, quod*) Paulus dicit, se non solum resurrectionem Christi, sed etiam resurrectionem mortuorum inde fluentem, *in primis* prædicasse fidei capitibus: quorum fidem susceperint Corinthii, antequam *baptizarentur* in nomen Christi pro ipsis *crucifixi*, adeoque etiam mortui & resuscitati. c. I. 13. coll. Hebr. VI. 2.

¶ *ὑπὲρ*) *pro*. Efficacissima locutio, *pro peccatis nostris* abolendis. Gal. I. 4. 1 Petr. II. 24. 1 Ioh. III 5. Sic *ὑπὲρ* Hebr. V. 3. Confer. plane Tit. II. 14. Luc. I. 71-74. 2 Cor. V. 15.

¶ *ἁμαρτιῶν, peccatis*) quibus *mortem* commeriti eramus. v. 17.

¶ *γραφὰς, scripturas*) *Multa* dicta exstant in Scriptura de morte Christi. Testimonium Scripturæ præmittit Paulus testimonio eorum, qui Dominum viderunt ex resurrectione.

4 *ἐτάφη, sepultus est*) Matth. XII. 40.

¶ *ἐγήγερται, excitatus est*) Eo opportunior est copia sermonis de resurrectione Christi, quia circa tempus paschale

scripta est epistola. c. V. 7 not. Vrgendum est pondus materiæ de *resurrectione*, quod variis titulis hodienum elevatur.

¶ κατὰ τὰς γραφὰς, *secundum scripturas*) quæ non impleri non potuere.

5 κηφᾶ, *Cephæ*) Luc. XXIV. 34.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Luc. XXIV. 36. Probabile est, Matthiam tum quoque interfuisse. ἕνδεκα *Photius* in Amphilochiis & alii.

6 ἔπειτα, *deinde*) progressione facta ad numerum majorem.

¶ ἐπάνω πεντακοσίοις, *plus quingentis*) Illustris apparitio. His omnibus se postponit Paulus.

¶ οἱ πλείους, *plures*) circiter 300 ad minimum. οἱ πλείους, *plerique*, ob id ipsum tam diu in vita divinitus servati, ut essent testes. conf. Ios. XXIV. 31.

¶ μένουσιν, *manent*) in vita. Hos integrum erat percontari. Tales, Andronicus & Iunias fuisse censendi sunt, Rom. XVI. 7.

¶ καὶ, *etiam*) Hos testes allegare non minoris erat. Hac fide obierant.

¶ ἐκοιμήθησαν, *obdormiverunt*) ut resurrecturi.

7 πᾶσιν, *omnibus*) Apostoli videntur hic plures dici, quam illi duodecim, v. 5: strictiori tamen sensu, quam Rom. I. c.

8 ἔσχατον δὲ πάντων) *ultimo omnium*: vel potius, *post omnes*, ut se excludat. Etiam post Stephanum. Deut. XXXI. 27. 29, ἔσχατον τοῦ θανάτου μου κτλ.

¶ ὡσπερεὶ τῷ ἐκτρώματι, *tanquam abortui*) LXX, ἔκτρωμα, Num. XII. 12. Articulus vim habet. Paulus se unum sic appellat, pro statu apparitionis, & pro tempore præsenti scriptionis. Quod inter liberos est ἔκτρωμα *abortus*, inquit, id ego sum in apostolis: & hoc uno verbo se plus deprimit, quam ullis aliis modis. Vt abortus non est dignus humano nomine, sic apostolus negat se dignum apostoli appellatione. Metaphora inde, unde etiam *regeneratio* dicitur. 1 Petr. I. 3. ὡς in ὡσπερεὶ nonnihil mitigat: *ut si*, docet, non debere hoc nimium premi.

¶ κἀμοί. *etiam mihi*.) Hoc eleganter ponitur in fine periodi.

9 ἐλάχιστος) Latine, *Paulus*, *minimus*.

¶ ὃς, *qui*) Incrementum habet oratio.

¶ ἐδίωξα, *persecutus sum*) Fideles etiam post resipiscentiam imputant sibi, quæ semel patrarunt.

10 χάριτι, *gratia*) sola.

¶ ὅ εἰμι, *quod sum*) i. e. apostolus, qui Christum vidi.

¶ οὐ κενὴ, *non vacua*) Probat Paulus auctoritatem evangelii & testimonii sui ab effectu.

¶ αὐτῶν, *illis*) Hoc refertur ad v. 7.

¶ πάντων, *omnibus*) singulis.

¶ σὺν ἐμοὶ, *mecum*) *Cum* particula conveniens, quia dicit *laboravi*. conf. Marc. XVI. 20.

11 κηρύσσομεν, *prædicamus*) uno ore, omnes apostoli.

¶ ἐπιστεύσατε, *credidistis*) Fides semel suscepta fundat fidem subsequentem: & titubantes non modo obligat, sed sæpe etiam retinet firmitas prima.

12 εἰ) *si*. Particula affirmans.

¶ πῶς, *quomodo*) Nexus inter resurrectionem Christi ex mortuis & mortuorum erat Paulo longe evidentissimus. Qui vero resurrectionem in genere pro impossibili habebant, ne Christi quidem resurrectionem credere poterant.

¶ τινὲς,

¶ τινὲς) *aliqui*, sine dubio ex gentibus. Act. XVII. 32.

13 εἰ δὲ, *si vero*) Instituit regressum, & enumerat, quae v. 3-11 allegavit.

14 κενὸν-κενὴ, *vacua-vacua*) contra ac vos ipsi agnovistis. v. 11. κενὴ, sine vera re. diff. ματαία, *vana*, v. 17, sine usu.

15 ψευδομάρτυρες, *falsi testes*) Non licet praedicare de Deo, quod non ita est; tametsi gloriosum videatur. Falsi testes sunt v. gr. Negotiatores, qui quaestus sui causa terrae motus, eluviones, aliosque magnos casus, e remotis fingunt locis, animasque ceteroqui non nimis credulas ad cogitationes & collocutiones de judiciis divinis, in thesi bonas, in hypothesi erroneas inducunt.

17 ἁμαρτίαις) *peccatis*, etiam caeci ethnicismi. v. 34.

18 ἀπώλοντο, *perierunt*) *fuerunt*, *nulli sunt*. Loquitur Paulus sub conditione: sub ea conditione ethnicus poterat, resurrectionem negans, mortuos perinde aestimare, ac si nunquam fuissent. Neque hic opus erat, a Paulo distincte exprimi, quid sit, *in peccatis esse*.

19 εἰ, *si*) Praecedit hunc versum & v. 18 propositio eorum, quae tractantur v. 20 ss. Et hoc versu est propositio eorum, quae tractantur v. 29-34.

¶ ἐν, *in*) ἐν, *quod attinet*. i. e. si spes nostra in Christo fixa intra hujus μόνον *tantummodo* vitae fines tota vertitur.

¶ ζωῆ, *vita*) Non facile hanc vitam Scriptura *vitam* dicit; saepius, αἰῶνα, *seculum*. hic dicitur κατ' ἄνθρωπον, uti Luc. XVI. 25.

¶ ἠλπικότες ἐσμὲν, *speravimus*) *credidimus* cum laeta exspectatione futuri.

¶ ἐλεεινότεροι, *miserabiliores*) Comparativus proprie: nam si superlativi vim haberet, articulus praecederet. *miserabiliores sumus omnibus hominibus*: ceteri *homines omnes* nec falsa spe lactantur, & praesentis vitae fructum libere percipiunt; nos, si mortui non resurgunt, falsa spe lactamur stolide, &, per abnegationem nostri & mundi, certum praesentis vitae fructum amittimus, dupliciter miserabiles. Iam nunc *beati* sunt Christiani: sed non in iis rebus, quibus ceteri homines pascuntur; & sublata spe alterius vitae, praesens laetitia spiritualis imminuitur. Praesentissimum in Deo gaudium habent fideles, & ideo jam sunt beati: sed si non est resurrectio, gaudium illud magnopere debilitatur. Hoc momentum est alterum: prius momentum est, quod Christianorum beatitas non est sita in rebus mundanis. Vtroque momento confirmatur felicitas ex spe resurrectionis.

20 νυνὶ, *nunc*) Declarat Paulus, non esse inane praeconium, non esse vanam fidem: abolita esse peccata: non esse nullos, in Christo defunctos: non hac vita terminari spem Christianorum.

¶ ἀπαρχὴ, *primitiae*) scil. θυσία vel ἀν. *Primitiarum* mentio egregie convenit tempori paschali, quo tempore scriptam hanc epistolam paulo superius notavimus: immo ipsi diei resurrectionis Christi, qui item erat postridie sabbati. Lev. XXIII. 10. 11.

21 καὶ) *etiam*. ἐπειδὴ γὰρ, *siquidem enim* hic habet apodosin.

22 πάντες ἀποθνήσκουσιν, *omnes moriuntur*) *Moriuntur*, inquit, non in praeterito, uti v. gr. Rom. V. 17. 21. sed in praesenti, quo apertius in antitheto loquatur de resurrectione etiamnum futura. Et dicit, *omnes*. Moriuntur in Adamo maxime impii; sed Paulus loquitur

 hic

hic de piis, quorum *ἀπαρχὴ primitiæ* Christus est: atque hi ut in Adamo omnes moriuntur, sic etiam in Christo omnes vivificabuntur. Scriptura ubicunque cum fidelibus agit, de ipsorum resurrectione agit primario; 1 Thess. IV. 13 f. de impiorum resurrectione, incidenter.

¶ *ἐν τῷ χριστῷ, in Christo*) Hoc emphasin habet in hoc commate. Posita resurrectione Christi, ponitur omnium vivificatio.

¶ *ζωοποιηθήσονται, vivificabuntur*) Dixerat: *moriuntur*, non, *ἀποκτείνονται, occiduntur*: nunc, non *reviviscent*, sed *vivificabuntur*, virtute non sua.

23 *ἕκαστος-ἀπαρχὴ-ἔπειτα*) Ter hoc versu subaudiendum *ἐστὶ* vel *εἰσί*. Versu 24 item subauditur *est*.

¶ *τάγματι*) *ordine* divinitus constituto. *τάξις* tamen est abstractum, *τάγμα* concretum. Conjugatum, *ὑπέταξεν*, v. 27.

¶ *ἀπαρχὴ, primitiæ*) Vis hujus verbi complectitur vim verbi *ἀρχὴ*, *initium*, cui ex opposito respondet *finis*.

¶ *ἔπειτα-εἶτα*) Ἔπειτα magis disjungit: *εἶτα* magis copulat. v. 5. 6. 7. *ἔπειτα*, *posterius*, comparativo opposito ad *primum*, v. 46, cujus, *primum*, vis inest in *primitiæ* h. l. *εἶτα*, *postea*, sensu magis absoluto. Disjunctiva vis *τοῦ ἔπειτα* & copulativa *τοῦ εἶτα* clara est v. 5. 6. 7. Conjunguntur enim *οἱ Duodecim* cum *Kepha* per *εἶτα* disjunguntur *Quingenti*, & ab his *Iacobus*: Sed copulantur huic, per *εἶτα*, *Apostoli*. Itaque qui per *ἔπειτα* memorantur, quasi per parenthesin interponuntur. Sed hic, v. 23, videtur res ambigua. Si dichotomiam instituas, potes vel Christum & eos qui Christi sunt uni membro dichotomiæ inserere, atque alteri *τὸ τέλος*, *finem*: vel Christum, solum, principalissimum, ponere, & alteri lateri eos qui Christi sunt & *postea τὸ τέλος*, *finem* adjungere. Priore modo Christiani sunt appendix capitis sui: posteriore modo Christus retinet suam ubique prærogativam, & cetera in unum coacervantur latus. Priore modo post *χριστὸς* in textu ponitur comma, posteriore etiam colon: & sic *εἶτα* sensum magis absolutum, & tamen vim copulativam præ *τῷ ἔπειτα* retinet. Describit Paulus totum processum resurrectionis, cum iis, quæ illam sequentur; eoque ipsam resurrectionem reddit crediblliorem. Nam hæc necessario requiritur, ut res eo perducatur, ut Deus sit omnia in omnibus.

¶ *οἱ τοῦ χριστοῦ, qui sunt Christi*) Suave polyptoton, *χριστὸς, χριστοῦ*. Christiani sunt quasi appendix *τῆς ἀπαρχῆς*, *primitiarum*. Eodem tempore resurgent impii; sed illi non veniunt sub hunc beatum censum.

¶ *ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, in adventu ejus*) tum erit *ordo* Christianorum. 1 Thess. IV. 16. Non alii post alios resurgent illo tempore. Non appellat Paulus *judicium*; quia cum fidelibus agit.

24 *εἶτα, postea*) post resurrectionem *eorum, qui Christi sunt*, qui, ut *rex*, inter resurrectionem & inter finem, judicium peraget.

¶ *τὸ τέλος*) *Finis*, resuscitationis omnis. Correlatum *primitiarum*. In hoc fine omnes *ordines* suum nanciscentur complementum. 1 Petr. IV. 7. Rom. VI. 22. Hoc nomen continet vim verborum *tradiderit* & *destruxerit*. Vide, quanta mysteriorum pondera apostolus deducat ex syllabis propheticis עד & לכל Ps. CX. 1.

VIII.

VIII. 6. Gr. ἄχρις, *usque*, & πάντα, *omnia*. Itaque etiam verba sunt θεόπνευσα. Nam quæ horum ratio, eadem omnium est.

¶ ὅταν-ὅταν) *quum-*: nempe, *quum*. Prius declaratur per alterum: & ad prius refertur pars prior versus sequentis; ad alterum, pars altera Simulac Filius Patri regnum tradiderit, Pater destruet *omne imperium*: & traditio regni fit, ut fiat abolitio *omnis imperii*.

¶ παραδῷ τὴν βασιλείαν, *tradiderit regnum*) Non incipiet tum regnare Pater, sine Filio: neque desinet tum Filius, sine Patre, regnare. nam regnum divinum & Patris & Filii est ab æterno & erit in æternum. Sed sermo est de regno Filii mediatorio, quod tradetur; & de regno Patris immediato, cui tum locus fiet. Interjecto tempore Filius negotium, quod ei Pater dedit, gerit, pro suis & per suos, pro electis, per angelos etiam, & apud Patrem, & contra hostes, dum horum vel conatus superest. Regnum, quatenus Pater Filio dedit, Filius Patri tradet: Ioh. XIII. 3: nec Pater, quum Filium regem constituit; nec Filius, cum regnum Patri tradit, regnare desinit: atque eo ipso, quod non *abolendum*, sed *Patri tradendum* dicitur, significatur, id ipsum quoque infinitæ esse majestatis. Gloria autem antemundana, etiam post traditionem illam manebit: Ioh. XVII. 5. Hebr. I. 8. neque secundum humanam naturam rex esse desinet. Luc. I. 33. Si cives novæ Ierusalem regnabunt in secula seculorum, Ap. XXII. 5: quanto magis regnabit Deus & Christus?

¶ τῷ θεῷ καὶ πατρὶ, *Deo & Patri*) Duplex respectus. Consideratur & ut Deus & ut Pater, ad Christum, Ioh. XX. 17, etiam exaltatum, Ap. III. 12. 21, & ad fideles. Col. III. 17. Consideratur, ut Deus, adversum hostes.

¶ καταργήσῃ, *aboleverit*) *Deus & Pater*. de quo etiam dicitur *ponat* & *subjecit*. Pari ratione sermo ad alium in tertia persona flectitur v. 25 & 29.

¶ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, *omne imperium & omnem potestatem & potentiam*) *Imperia & potestates* dicuntur etiam de potestatibus humanis, Tit. III. 1, sæpius autem de angelicis, Col. I. 16, idque in concreto, ut ipsas denotent substantias: hîc autem in abstracto, uti βασιλείαν, de *regno* Filii. neque enim substantiæ angelicæ destruentur. ἀρχὴ notat *imperium*: huic subordinatur ἐξουσία, *potestas*, magistratus, & δύναμις, *exercitus*, *copiæ*. ἐξουσία & δύναμις, magis conjunctæ, commune habent epitheton *omnem*. Significatur hîc non modo imperium, potestas, copia hostium, v. 25, qualis est mors, v. 26, sed *omnis*, etiam bonorum angelorum. Nam ubi rex, debellatis hostibus, arma deponit, vacatio datur militibus. neque indignum his est verbum καταργεῖν, *abolere*, c. XIII. 8. 2 Cor. III. 7.

25 δεῖ, *oportet*) Prædictum enim est.

¶ αὐτὸν, *illum*) Christum.

¶ βασιλεύειν, *regnare*) רדה *dominare in medio hostium tuorum*. Ps. CX. 2.

¶ ἄχρις οὗ ἂν, *usque dum*) Vlterius non opus erit.

¶ θῇ, *ponat*) Pater.

¶ πάντας, *omnes*) Inserit hoc Paulus, ut transitum paret ad ea, quæ sequuntur.

¶ τοὺς ἐχθροὺς, *hostes*) corporales & spirituales. Subaudi, *ejus*, ex illo, *pedes*

dos ejus, scil. *Filii*. sed elegans est jam ellipsis: quoniam Christus eos, quatenus *Christi* hostes erant, pridem *destruxit*; quatenus nostri, eos *destruet*. Ad peractum jam triumphum ejus residua pars victoriæ se habet, ut ad orbem alicujus monarchiæ humanæ subjugatum margo ejus quispiam aut angulus.

26 ἔσχατος, *novissimus*) Prægnans enunciatio: *Mors* est hostis: est hostis, qui destruitur: est hostis, qui destruitur novissimus. novissimus autem, id est, post Satanam, Hebr. II. 14, & post peccatum: v. 56. nam eodem ordine invaluerunt; & Satanas invexit peccatum, peccatum peperit mortem. Illi hostes aboliti sunt: ergo etiam mors aboletur. Dices: *Nonne omnium hostium par est ratio? nam quatenus ceteri sunt aboliti, etiam mors est abolita. 2 Tim. I. 10. ergo quatenus mors manet, etiam ceteri hostes manent adhuc: neque adeo mors aboletur ultima.* Resp. Christus, quatenus ipse cum hostibus olim conflixit, primo Satanam, per mortem suam; deinde peccatum, in morte; postremo mortem, in resurrectione devicit: eodemque ordine hostium potestati eripit fideles universos; eodem hostes ipsos destruit. Iterum dices: *Quomodo mors ultima aboletur, si resurrectio mortuorum præcedit abolitionem OMNIS IMPERII?* Resp. Resurrectionem statim sequitur judicium, cum quo conjuncta est abolitio *omnis imperii*: atque hanc statim excipit abolitio mortis cum inferno. Ordo abolitionis describitur Ap. XIX. 20. XX 10. 14. Debet autem sermo accipi reduplicative: hostes destruentur, ut hostes. Namque etiam postea Satanas erit Satanas; infernus, infernus; hœdi, maledicti. Destruentur scilicet prius, ante mortem, hostem novissimum, non ut plane non sint, sicut mors; neque ut non sint, quod audiunt, nempe Satanas, infernus, maledicti: sed ut non sint hostes, resistentes, repugnare valentes. nam fient debellati, imbelles, capti, supplicio affecti, sub pedibus Domini nostri. Abolitio *OMNIS IMPERII* non debet ad abolitionem hostium accenseri: abolitio autem potestatis inimicæ juxta Apoc. XIX. 20 etiam ante abolitionem mortis fit, quam subsequitur abolitio *OMNIS* potestatis, *OMNIS* imperii. Etiam boni angeli nanciscuntur vacationem.

¶ ἐχθρὸς, *hostis*) Mors, hostis: itaque homini initio non fuit naturalis. Qui negabant resurrectionem, negabant etiam immortalitatem animæ. Illa vindicata, hæc vindicatur.

¶ καταργεῖται, *destruitur*) Præsens, pro futuro.

¶ ὁ θάνατος, *mors*) Mentione mortis continetur etiam *infernus*, quatenus destruendus. v. 55.

27 πάντα γὰρ, *omnia enim*) ne morte quidem excepta. Psalmus videri posset hac syllaba כל *omnia*, animalia duntaxat & astra, quæ appellat, innuere: sed multo eum longius spectare, docet apostolus. *Bona*, subjiciuntur lautissima conditione; *mala*, tristissima. nam hæc *abolentur*, & scabellum pedum fiunt.

¶ ὑπέταξεν, *subjecit*) *Deus & Pater*. Conf. ad ὑποταγὴν, Eph. I. 22 Phil. III. 21. Hebr. II. 8. 1 Petr. III. 22. *subjiciet*, suo tempore: jam *subjecit*, quia *dixit*.

¶ ὑπὸ

¶ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ) *Sub pedes ejus* ſubjecti ſunt non modo hoſtes, ſed etiam cetera. Eph. I. 22. Locutio eſt ſynecdochica: *omnia* ei ſubjiciuntur: & ea quæ ſe opponunt neque ſubjecta eſſe volunt, plane ad pedes detruduntur tanquam ſcabellum. Eſt ſane diſcrimen inter τὸ *ſubjici ſub pedes* & inter τὸ *dari in manus*. Non tamen illud tam crudeliter intelligere licet: alias non haberet locum exceptio *præter eum qui ſubjecit*.

¶ εἴπῃ, *dicat*) propheta. Hebr. II. 6.

¶ δῆλον, *manifeſtum*) Nam Pater non ſubjicitur Filio; *ſed* (δὲ, v. 28.) Filius Patri. Summam rerum omnium ex Pſalmo potenter & ſapienter demonſtrat apoſtolus.

28 ὑποταγῇ, *ſubjecta fuerint*) ita ut in æternum manſura ſint ſubjecta.

¶ τότε) *tum* demum. Antea confligandum ſemper eſt cum hoſtibus.

¶ καὶ) *etiam.*

¶ αὐτὸς) *ipſe*, ultro. *Ipſe* hic facit antitheton ad *omnia*, ut infinita denotetur excellentia Filii: & præterea, ut ſæpe, ſignificat quiddam *voluntarium*. nam Filius ſe ſubordinat Patri: Pater Filium glorificat. Glorioſius eſt nomen Dei & Patris, & Filii, quam Regis. Hoc nomen ab illo abſorbebitur, ut antea ex illo fluxerat.

¶ ὁ υἱὸς, *Filius*) Chriſtus, ſecundum utramque naturam, etiam divinam. id quod non tam ex eo colligas, quia *hic* Filius appellatur, conf. not. ad Marc. XIII. 32. quam quia expreſſe conſideratur in relatione ad Patrem. Nec tamen hic ſermo eſt de Filio, quatenus Pater & Filius unum ſunt, quæ quidem unitas eſſentiæ hic præſupponitur; ſed reſpectu œconomiæ, quatenus Pater ei omnia ſubordinavit.

¶ ὑποταγήσεται) *ſubordinabitur.* hoc enim verbum magis & proprium eſt & dignum, quam, *ſubjicietur*. Aptiſſimum verbum ad res diverſiſſimas denotandas. Plane enim alia eſt ſubordinatio Filii ad Patrem, alia creaturarum ad Deum. Filius Patri ſubordinabitur eo modo, quo antea non fuerat ſubordinatus. namque in regno mediatorio ſeparatus quodammodo fulgor Filii a Patre fuerat: deinceps autem Filius Patri plane ſubordinabitur. eaque *ſubordinatio* Filii erit plane voluntaria, ipſi Filio optata atque glorioſa: non enim ſubordinabitur veluti *miniſter*, Hebr. I. 14. coll. anteced ſed tanquam Filius. Medium igitur verbum eſt ὑποταγήσεται, non paſſivum. *Bonum meum*, inquit, *non eſt præter TE*, Iehovah. Ps. XVI. 2. Heſhuſius: *Subjectio & obedientia Filii erga Patrem non tollunt æqualitatem potentiæ, nec eſſentiæ diverſitatem probant. Filius in omni æternitate reverentia ſumma agnoſcit, quod ab æterno a Patre ſit genitus: agnoſcit etiam, quod regnum ſpirituale a Patre acceperit, & dominus totius orbis ſit conſtitutus. Hanc ſuam ſanctiſſimam reverentiam, ſubjectionem & filialem amorem, toti creaturæ demonſtrabit, ut omnis honor Patri æterno tribuatur. Verum hic nihil decedit Filio; ſiquidem Pater vult, ut omnes honorent Filium, quemadmodum Patrem. Ioh. V.* Exam. p. 10.

¶ ἵνα ᾖ ὁ θεὸς πάντα ἐν πᾶσι, *ut ſit Deus omnia in omnibus*) Significatur hic novum quiddam, ſed idem ſummum, ac perenne. *Omnia* (adeoque omnes) ſine

nulla

ulla interpellatione, nulla creatura occupante, nullo hoſte obturbante, erunt ſubordinata Filio, Filius Patri. *Omnia* dicent: *Deus eſt mihi omnia.* Hoc τέλος eſt, hic *finis* & apex. Vltra, ne apoſtolus quidem quo eat habet. Vt in Chriſto non eſt Græcus, Iudæus, circumciſio, præputium, barbarus, ſcytha, ſervus, liber, ſed omnia & in omnibus Chriſtus: Col. III. 11. ſic tum non erit Græcus, Iudæus &c. neque *principatus, poteſtas* &c. ſed Deus omnia in omnibus. Ab impiis in mundo habetur Deus pro nihilo; Ps. X, 4. XIV. 1. & apud ſanctos multa obſtant, ne ſit unus omnia apud ipſos: ſed tum erit omnia in omnibus.

29 ſ. *ἐπεὶ τί ποιήσουσιν οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν; εἰ ὅλως νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, τί καὶ βαπτίζονται ὑπὲρ αὐτῶν; τί καὶ ἡμεῖς κινδυνεύομεν πᾶσαν ὥραν;*) Primum de diſtinctione hujus verſiculi dicemus aliquid. Inciſum hoc, *εἰ ὅλως νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται*, recte multi cum ſequentibus jampridem connectunt. nam ejuſdem inciſi vim in priore hemiſtichio exhaurit particula ſola *ἐπεί*. *εἰ* inchoat ſententiam, uti v. 32 bis, & ſæpe v. 12 ſeqq. Hinc ad *νεκροὶ* refertur *αὐτῶν*, pronomen. Porro de *baptiſmo ſuper mortuis* tanta eſt interpretationum varietas, ut is, qui, non dicam, varietates ipſas, ſed varietatum catalogos colligere velit, Diſſertationem ſcripturus ſit. Nec martyria, nec baptiſmi ſuper ſepulcris &c. jam tum erant, Corinthi præſertim: ſed baptiſmus ſuper ſepulcris, & baptiſmus pro utilitate mortuorum, ex ſequiore hujus ipſius loci interpretatione ſumtus eſt; ſicut ignis uſus apud Ægyptios & Abyſſinos in baptiſatis, ex Matth. III. 11. Sæpe, ubi opinione propior & facilior eſt interpretatio germana, e longinquo petitur. Nobis notanda I. Paraphraſis: *Alioqui quid agent qui baptizantur ſuper mortuis? ſi plane mortui non reſuſcitantur, quid etiam baptizantur ſuper iis? quid etiam nos periclitamur omnem horam?* II. Senſus phraſeos, *βαπτίζεσθαι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, baptizari ſuper mortuis.* baptizantur enim *ſuper mortuis* ii, qui baptiſmum & chriſtianiſmum ſuſcipiunt eo tempore, quum mortem ante oculos poſitam habent, jam jamque vel ob decrepitam ætatem, vel ob morbum aut luem, vel per martyrium *ad mortuos accumulandi*, omni fere fructu hujus vitæ carentes, *devenientes* ad mortuos, & mortuis quaſi *imminentes.* qui dicere poſſent, קברים לי *ſepulcra mihi* præſto ſunt. Iob XVII. 1. III. Prior verſiculi pars eſt lenior: poſterior vero, quæ a *ſi plane* incipit, habet epitaſin, in protaſi ſua per *omnino* & in apodoſi per *etiam* expreſſam, quæ duæ particulæ inter ſe reſpondent: eademque apodoſis anaphoram habet, duas partes ejus per *quid etiam* jungentem. IV. Nexus ſermonis. Argumento de Chriſti reſurrectione, ex qua reſurrectio noſtra fluit, innectit Paulus *propoſitionem* duorum (plura quidem ſunt quam duo: ſed abſurda antecedentia repeṛuntur ex prioribus ſatis jam refutata:) abſurdorum, quæ, ſi mortui non reſurgant, ſi Chriſtus non reſurrexerit, emergant: & expedito interim argumento de Chriſto, v. 20-28, duo abſurda illa refutat per *tractationem* paulo uberiorem, ex argumento de Chriſto nervis auctam. Poſterius abſurdum (hoc enim evidentiorem habet rationem) de miſeria chriſtianorum in hac vita, propoſuit verſu 19, & tractat verſu 29 med. & ſeqq. *ſi plane*: ſimiliterque prius, de interitu chriſtianorum defunctorum propoſuit verſu 18, & nunc tractat vel repetit vel declarat parte verſus 29 priore. V. Vis argumenti apoſtolici: quæ per

per se & evidentissima est & urgentissima. VI. Verborum singulorum constans sibi proprietas. α. *quid facient*? est futurum, respectu salutis æternæ. i. e. frustra erunt, nil agent tales baptizati, si defuncti sopiuntur somno sempiterno. β. *Baptismi* vocabulum notione usitata perstat: & sane in hac epistola Paulus frequentiorem, quam in ulla alia, baptismi mentionem fecit. c. I. 13-17. X. 2. XII. 13. γ. ὑπὲρ præpositio cum genitivo varie sic quoque posset accipi; de objecto simpliciter, ut Latini dicunt *super*, *de*, *quod attinet*: hoc sensu, *ut mortuos*, *sine consideratione resurrectionis*, *sibi proponant*; vel de impendendo quasi pretio, *ut mortuos pro nullis reputent*; vel de acquirendo pretio, *ut ad mortuos aggregentur in perpetuum*: sed retinemus proprietatem, qua ὑπὲρ notat *propinquitatem super aliqua re imminentem*; quo modo Theocritus appellat ἀσφόδελον τὸν ὑπὲρ γᾶς, *asphodelum humi nascentem* Idyll. 26. Plura exempla dant lexicographi, e Thucydide maxime. Sic baptizantur *super mortuis* ii, qui mox post baptismum ad mortuos aggregabuntur: quo pacto *super mortuis* hoc loco dicitur, ut si diceretur *super sepulcro*, uti Luc. XXIV. 5, *cum mortuis*, i. e. in sepulcro. Neque incredibile est, sæpe baptismum apud funera administratum fuisse. δ. Vocabulum *mortuorum* proprie sumitur, de mortuis, in genere, ut articulus quoque poscit, tam late sumtis, quam patet resurrectio. ε. Adverbium ὅλως, Lat. *plane*, adhibet inductus a Paulo Corinthius, resurrectioni morosius refragatus, neque de jacturis commodorum etiam hujus vitæ, quæ in baptismo fiant, cogitans. & εἰ ὅλως perinde ponitur, ut ἐπειδὴ ὅλως apud Chrysost. homil. V c. Anomœos: *Veruntamen*, inquit, *etsi parum differt homo ab angelo*, ἐπειδὴ ὅλως ἐςί τι μέσον, *quum aliquid nihilominus interest*, *haud scimus accurate*, *quid sint angeli*. ς. καὶ non παρέλκει, sed intendit vim præsentis temporis βαπτίζονται, *quid agunt*, *qui baptizantur*? in antitheto ad futurum, τί ποιήσουσιν; *quid agent*? Confer καὶ, 2 Cor. I. 14. XI. 12. Phil. III. 7. 8. IV. 10. Nempe eos, qui super mortuis baptizantur, quasi in articulo mortis constituit Paulus, & iis neque in futurum, negata resurrectione, neque in præteritum, quicquam mercedis remanere ostendit. Videtur Paulus eos redarguere, qui & resurrectionem corporum & immortalitatem animæ negabant. Illa vindicata hæc satis superque vindicatur. Estque hæc συγκατάβασις Scripturæ, quod propter imbecilles & simplices non se immittit in illam subtilem litem, sed rem in ea parte prehendit, quæ facilior est demonstratu & tamen demonstrationem partis difficilioris etiam secum vehit. ζ. Duo commata a τί incipientia pulcre cohærent; cum gradatione, ab iis, qui aliquantisper duntaxat hac vita frui possent, ad (*nos*,) eos, qui diutius frui possent, nisi spem in Christo fixam haberent.

¶ νεκροὶ, *mortui*) Toto hoc capite, in quæstione, *an*, Paulus νεκροὺς dicit sine articulo: deinde hac expedita, in quæstione *quomodo*, v. 35 &c. articulum adhibet. τῶν autem hoc versu vim relativam habet.

30 ἡμεῖς, *nos*) apostoli. c. IV. 9.

31 ἀποθνήσκω, *morior*) non solum periculo semper proposito, 2 Cor. I. 8. & XI. 23, sed etiam ipsa *mortificatione* perpetua. Congruit hoc toti sermoni.

¶ νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν, ἣν ἔχω ἐν χριςῷ ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν· *per vestram gloriationem*, *quam habeo in Christo Iesu Do-*

mino nostro.) In jurando vel asseverando, si humana persona allegatur, ea solet allegari, quæ ut dignior præfertur, adeoque interdum tertia, Gen. XLII. 15. 16, νὴ τὴν ὑγίειαν Φαραώ· interdum prima, 2 Sam. III. 35, τάδε ποιήσαι μοι ὁ θεὸς καὶ τάδε προσθείη· conf. ibid. v. 9. sed plerumque secunda. 1 Sam I. 26, ζῇ ἡ ψυχή σου. ibid. c. III. 17, τάδε ποιήσαι σοι ὁ θεὸς καὶ τάδε προσθείη. Ita Paulus hîc allegat Corinthiorum lautissimum vitæ etiam spiritualis statum, suæ ipsius morti oppositum, quam pro gloriatione illorum sustinebat: conf. c. IV. 8 seqq. 2 Cor. IV. 12. 15. Phil. I. 26. Eph. III. 13. & ideo allegat, ut ipsos Corinthios commoveat. Non attenderunt hoc, qui pro ὑμετέραν scripsere ἡμετέραν. Sequitur prima quidem persona, ἣν ἔχω, sed singulari numero: ac refertur ἣν non ad ὑμετέραν καύχησιν, sed ad καύχησιν· sic enim interdum relativa solent poni. Gal. I. 6. 7. Eph. II. 11, ubi *dicta circumcisio* concretum est, & additur tamen *in carne manu facta*, quod nonnisi abstracto congruit. 1 Tim. VI. 20 f. 2 Tim. I. 5. Ostendit Paulus, se non temere mori quotidie, sed participem esse gloriationis Corinthiorum. 2 Cor. IV. 14.

32 εἰ κατὰ ἄνθρωπον ἐθηριομάχησα ἐν Ἐφέσῳ, τί μοι τὸ ὄφελος; εἰ νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, φάγωμεν καὶ πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν. *si secundum hominem cum bestiis pugnavi Ephesi, quæ mihi utilitas? si mortui non excitantur, edamus & bibamus, cras enim morimur*) Incisum hoc, *si mortui non excitantur*, recte pridem sequentibus verbis annectitur: nam in antecedentibus vim ejus repræsentat formula, *secundum hominem*: id est, si humanitus, humano auctoramento, spe vitæ præsentis duntaxat, non spe resurrectionis divinitus exspectandæ, cum bestiis pugnavi Ephesi &c.

¶ ἐθηριομάχησα ἐν Ἐφέσῳ, *cum bestiis pugnavi Ephesi*) Hoc unum certamen Paulus nominatim commemorat, non solum, quia prægrande, sed etiam, quia recentissimum. Ephesi adhuc erat: c. XVI. 8 f. atque ibi habuerat, ante epistolam hanc scriptam, discrimen singulare, quod describi videtur Act. XIX. 29 f. 2 Cor. I. 8. quapropter *pugnam cum bestiis*, quâ vita agebatur, appellat. coll. c. IV. 9: sicut Ephesios Heraclitus Ephesius 400 ante annis θηρία solitus fuerat appellare. conf. Tit. I. 12, de Cretensibus & Epimenide.

¶ φάγωμεν - ἀποθνήσκομεν, *edamus - morimur*) Sic plane LXX, Es XXII. 13. Id est, utamur corporis & vitæ præsentis bonis. Mimesis *colloquii mali.*

33 μὴ πλανᾶσθε) Medium.

¶ φθείρουσιν) *corrumpunt*. Conjugatum, *corruptio*, v. 42. Sententiam Menandri notam sublimiore sensu adhibet & opponit symbolo Epicureo, v. 32, mox v. 34 graviorem stimulum adhibiturus.

¶ ἤθη, *mores*) Boni mores sunt, quibus homo a rebus caducis ad æterna transit.

¶ χρηστὰ) bonos, vel etiam *faciles*, *leves*. vid. Scap. ad hanc vocem col. 1820. Conf. Rom. XVI. 18.

¶ κακαὶ, *mala*) fidei, spei, amori adversa. Contra, boni sermones, de resurrectione, perimunt gulam & pravos mores.

34 ἐκνήψατε) Exclamatio plena majestatis apostolicæ: *excutite veternum sive crapulam*. v. 32. Sic LXX, ἐκνήψατε οἱ μεθύοντες. Ioel I. 5. Mitius dicit, *vigilate*, in conclusione, c. XVI. 13.

¶ δὲ

¶ *δικαίως*, *juste*) ea justitia, quae fluit ex vera Dei agnitione. Antitheton, *peccare*, &, *mores corrupti*. v. 33.

¶ *καὶ μὴ ἁμαρτάνετε*) Imperativus post imperativum habet vim futuri: (Ioh. VII. 37 not.) & *non peccabitis*, vel per errorem intellectus, vel per malos sermones, vel per corruptos mores. qui peccatum in voluntate sola, ac non in intellectu collocant, errant adeoque peccant. Argumentis probantibus adduntur commoventia, uti Gal. IV. 12 not. nam Scriptura totum hominem instruit.

¶ *ἀγνωσίαν*, *ignorantiam*) *ἀγνωσία*, & *ignorantia*, 1 Petr. II. 15, & *oblivio*, 3 Macc. V. 24: *κατὰ πᾶν ἀγνωσίᾳ κεκρατημένος*. *Ignorantiam habere* gravior est phrasis, quam *ignorare*: & includit antitheton ad *scientiam*, quae alias Corinthiis placebat.

¶ *θεοῦ*, *Dei*) adeoque etiam *potentiae & operum* Dei. Matth. XXII. 29.

¶ *τινὲς*, *aliqui*) Temperat elenchum.

¶ *ἐντροπὴν*, *pudorem*) Corinthii magnam sibi *cognitionem* vindicabant. Turpe, ignorantia, somnolenta, unde evigilandum.

¶ *ὑμῖν*, *vobis*) qui vel ignoretis, vel ignorantes habeatis. Est tamen simul dativus commodi.

¶ *λέγω*, *dico*) Parrhesia. Severius loquitur, quam initio, de alia re, cap. IV. 14.

35 *τὶς*) *aliquis*, qui ex ignoratione *modi* rem ipsam audeat negare, quia mors tanta fuerit destructio, & resurrectio dicatur tam gloriosa fore.

¶ *δὲ*, *vero*) *ἐπίτασις*.

¶ *ἔρχονται*, *veniunt*) Viventes dicuntur *manere*, v. 6. mortui, *ἀπελθόντες*, *abeuntes*, Chrys. de Sacerd. p. 494: & *redeuntes*, Ps. XC. 3. Coh. XII. 7. At redivivi, *veniunt*: ac potius *venire*, quam *redire* dicuntur, propter summam illam novitatem. v. seqq. Conf. Act. I. 11 not. Paulus ad Corinthios in quaestione *an* haerentes, quaestionem *quomodo* ita tractat, ut identitatem corporis cadentis ac resurgentis, aliquanto quasi remissius ac parcius, quam alias solet, exprimat.

36 *ἄφρον*, *insipiens*) Miratur apostolus, quenquam hic haerere posse. adeo certum ipse habebat. Hoc quoque pertinet ad *pudorem*. v. 34. Quaerenti illi de *via* resurrectionis & de *qualitate* corporum resurgentium, respondet primo per similitudinem, v. 36-42 med. deinde citra similitudinem, v. 42 seq. In similitudine protasis & apodosis praeclare inter se respondent: agiturque, de *via* resurrectionis, in protasi, v. 36. in apodosi, v. 42, *seminatur* &c. tum, de *qualitate* corporum, in protasi, v. 37-41. in apodosi, v. 43.

¶ *σὺ*) *tute*, homuncio.

¶ *σπείρεις*, *seminas*) in agro. Sequitur allegoria copiosa.

¶ *οὐ ζωοποιεῖται*, *non vivificatur*) ad novum germen.

¶ *ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ*, *nisi moriatur*) Invertit Paulus objectionem: mors vivificationem non impedit, sed praegreditur & praemonstrat, tanquam sementis messem.

37 *οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον*, *non corpus*, *quod nascetur*) *corpus*, speciosum, non jam *nudum*.

38 *ὁ δὲ θεὸς*, *Deus vero*) non tu, homo; non granum ipsum.

¶ *αὐτῷ*, *illi*) *grano*.

¶ *ἠθέλησε*) *voluit*. Praeteritum, respectu creationis, Gen. I. 11. vel certe, quia *velle* est ante *dare*.

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) non modo ſemini frugum, ſed etiam animantum. Gradatio ad v. ſeq.

¶ ἴδιον, *proprium*) ſpeciei conveniens, individuo proprium, ex ſeminis ſubſtantia productum. Hoc *proprium* amplius declaratur v. ſeq.

39 ὀ πᾶσα, *non omnis*) Hoc univerſaliter negat. Quælibet ſpecies carnis diverſa eſt a ceteris. Docet Paulus, etiam a terreſtribus differre corpora terreſtria, & a cœleſtibus cœleſtia: v. 41. ſed ita, ut utrumvis horum ad differentiam corporis a ſemine, & corporum cœleſtium a terreſtribus magis illuſtrandam referat. namque in apodoſi nihil de gradibus gloriæ ponit, ſed hoc ſapientibus tanquam per ænigma relinquit exiſtimandum, ſatis habens ipſam corporum reſurgentium gloriam aperte aſſeruiſſe.

¶ ἄλλη ἀνθρώπων, *alia hominum*) Eleganter omittit vocabulum *carnis*, ubi *humanæ* opponit brutorum carnes. κτήνη hoc loco dicuntur quadrupedes omnes; nam eis piſces & volucres opponuntur.

¶ ἰχθύων, *piſcium*) Itaque qui piſcibus veſcuntur, carne veſcuntur; idque lautius, varietate delectante.

40 ἐπουράνια, *cœleſtia*) Sol, luna, ſtellæ.

¶ ἐπίγεια, *terreſtria*) vegetabilia, animalia.

¶ ἑτέρα δὲ, *alia autem*) De gloria terreſtrium conf. Matth. VI. 28 ſ. 1 Petr. I. 24.

41 ἀςὴρ γὰρ, *ſtella enim*) *Enim* intenſivum. Non modo ſtellæ aliam gloriam habent, ac ſol, luna, ſed etiam, quod majus, una ſtella ſubinde aliam vincit claritate. Nulla ſtella ab altera, nullum corpus glorioſum ab altero plane nihil differt.

42 οὕτω, *ſic*) Hoc reſpicit protaſin jam v. 36 cœptam.

¶ σπείρεται, *ſeminatur*) Verbum amœniſſimum, pro ſepultura.

¶ ἐν φθορᾷ, *in corruptione*) Non ſolum *mortui* corporis, ſed *mortalis* corporis conditio notatur.

43 ἐν ἀτιμίᾳ, *in dedecore*) in *nuditate*, v. 37. cui opponitur *gloria*, tanquam *veſtitus*. v. 53. 49.

¶ σπείρεται ἐν ἀσθενείᾳ, *ſeminatur in infirmitate*) Figura continuatur: ſed re ipſa, finita ſimilitudine illa, ad novam partem reſponſionis fit tranſitus, cujus propoſitio hæc eſt: *eſt corpus animale, & eſt corpus ſpirituale.* Affinia inter ſe ſunt, *in virtute*, & *ſpirituale*: Luc. I. 17. ſicut *incorruptio* & *gloria*, v. 42 ſ.

44 ψυχικὸν, *animale*) quod totum informatur ab anima, conſtans *carne & ſanguine*. v. 50.

¶ πνευματικὸν, *ſpirituale*) quod totum informatur a ſpiritu.

¶ καὶ) *atque adeo*, conſequenter.

45 γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Gen. II. 7. LXX, ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν. Cetera Paulus addit, ex natura oppoſitorum.

¶ πρῶτος) Id eſt, *primus*: nam opponitur *ultimus*. at v. 47, πρῶτος, *prior*: nam opponitur δεύτερος, *alter*: & uterque ibi conſideratur, ut exemplar ceterorum. ὁ ἔσχατος, *ultimus* æque atque ὁ δεύτερος, *alter* innuit Chriſtum: non totam ſpeciem humanam in conſummatione.

¶ ἀδὰμ, *Adamus*) Nomen proprium h. l. ſed mox per antonomaſian iteratur.

¶ ψυχὴν, *animam*) Hinc, ψυχικὸν, *animale*, v. 44.

¶ ὁ

¶ ὁ ἔσχατος, *ultimus*) Iob XIX. 25 אחרון idem qui גאל dicitur, ut ibidem ex parallelismo gemini prædicati patet. Christus, *ultimus*: dies Christi, *ultimus*. Ioh. VI. 39.

¶ ζωοποιοῦν, *vivificantem*) Non solum vivit, sed etiam vivificat.

46 οὐ πρῶτον) *non prius*.

¶ τὸ πνευματικὸν, *spirituale*) corpus. Hic versus versum 44 respicit, versu 45 quasi parenthesin faciente, cui deinde versus 47 respondet.

¶ ἔπειτα, *deinde*) Observent hoc ii, qui de origine mali ita disputant, ac si debuissent omnia statim initio non modo bona esse, ut fuerunt, sed etiam talia, qualia erunt in consummatione.

47 ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, ἐκ γῆς, χοϊκός· ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ κύριος ἐξ οὐρανοῦ. *primus homo, ex terra, terrestris*: *secundus homo, Dominus ex cælo*) Exacta oppositio. Primus homo, ἐκ γῆς scil. ὢν, *quum ex terra sit*, est χοϊκὸς, *terrestris*, ita affectus, uti χοῦς, χυτὴ terra ac diffluens. ratio, quia *ex terra* est ortus. Hæc est protasis: sequitur apodosis, in qua non erat conveniens dicere, *secundus homo, ex cælo, cælestis*. nam terræ quidem hoc in acceptis refert homo, ut sit terrenus: sed Dominus non debet cœlo gloriam suam, qui ipse cœlum fecit cœlum, & per descensum ex cœlo se nobis ut Dominum ostendit. Proinde conversa est verborum series, *Dominus, ex cælo*. Verbum *Dominus* in concreto idem notat, quod *Gloria* in abstracto: (Germ. *Herr*, *Herrlichkeit*:) unde proprie opponitur *terreno*. v. 43. Phil. III. 20 seq. & ex hac *gloria* fluit incorruptibilitas carnis Christi. Act. II. 24. 31. Tali pacto defenditur recepta lectio, & varietates, quamlibet antiquæ, in *Apparatu* memoratæ, amoventur.

49 καὶ καθὼς, *& sicut*) Ex priore statu alterum infert Paulus.

¶ ἐφορέσαμεν, *gestavimus*) veluti vestem.

¶ τὴν εἰκόνα, *imaginem*) Hoc non solum similitudinem, sed etiam dependentiam notat.

¶ φορέσωμεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου, *portemus etiam imaginem cælestis*) Tertullianus, *Portemus*, *non portabimus*: *præceptive*, *non promissive*. Imo φορέσωμεν, ac tamen promissive. Subjunctivus sermonem facit modalem & moratum, quo Paulus divinam ordinationem (coll. v. 53, *oportet*,) & fidem ei assentientem exprimit. Confer subjunctivum Iac. IV. 13. 15, πορευσώμεθα κτλ. Recentiores fecere, φορέσομεν· eademque varietas est in codd. Origenis c. Celsum, ut notat Sam. Battierius in Biblioth. Brem. Class. VI. p. 102 seq. lectionem φορέσωμεν etiam e *Maximo* περὶ ἀγάπης comprobans.

50 σὰρξ καὶ αἷμα) *caro & sanguis*) Terminus abstractus, uti φθορὰ, *corruptio*. Alterum refertur ad viventes in mundo, alterum ad mortuos. Vtrique debent alii fieri. A fæcibus vini non tam valde differt spiritus inde extractus, quam ab homine mortali homo glorificatus.

¶ βασιλείαν θεοῦ, *regnum Dei*) plane spirituale, nulla parte animale. Magna mutatio interveniat, *oportet*, dum homo ad regnum illud capax fit.

¶ οὐ δύνανται, *non possunt*) Syllepsis numeri. Notatur enim multitudo eorum, qui sunt caro & sanguis.

¶ οὐδὲ-κληρονομεῖ, *neque-hereditate consequitur*) Non dicit, *non potest hereditate accipere*. *caro & sanguis* longius abest, quam ipsa *corruptio*: & *corruptionem* id non posse, per se patet, quanquam certe

via est ad *incorruptibilitatem.* v. 36. Vim præsentis colligas ex v. 52 init.

51 ὑμῖν, *vobis*) ne putetis vos omnia scire.

¶ λέγω, *dico*) prophetice. c. XIII. 2. 1 Thess. IV. 15.

¶ πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα, *omnes quidem non obdormiemus, omnes vero immutabimur*) Latini, magno consensu: *Omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutabimur.* Eamque lectionem, præter ceteros, *Tertullianus* & *Rufinus* sequuntur. Neque tamen Latinus interpres Græca a nostris Græcis diversa videtur legisse; sed sententiam, ut eam ille quidem accipiebat, expressisse potius, quam verba. Sic enim in hac epistola solet, ut quum c. XII. v. 10 & 28 vertit γλωσσῶν, *sermonum*: & vicissim c. XIV. 10, φωνῶν, *linguarum*. itaque οὐ κοιμηθησόμεθα videtur interpretatus: οὐ μενοῦμεν κοιμηθέντες, id est, *resurgemus.* Inde sequebatur, ut mox suppleret *non*, antitheti gratia, uti *non* suppresserat c. IX. 6, quo item loco Tertullianus vestigia illius premit. Porro ex Latino fictum est ἀναβιώσομεν apud *Veles.* & ἀναστησόμεθα, (quo verbo Paulus in hoc toto capite non utitur,) in *Clar.* manu prima. Ex Græcis nonnulli habent, πάντες μὲν οὖν κοιμηθησόμεθα, ἀλλ' οὐ πάντες ἀλλαγησόμεθα· ubi ex μὲν οὐ facile factum est μὲν οὖν· neque vero apostolus in hoc versiculo de immutatione negare protinus aliquid, sed affirmare & mysterium proferre voluit. Manet lectio textus, ne Latinis quidem ignota codicibus, Hieronymo ex Didymo laudatis. Vtrumque autem incisum habet universalitatem: *Omnes quidem*, nos videlicet, quibus mox contradistinguuntur mortui, *non obdormiemus*; *omnes autem*, iidem nos, *immutabimur.* Idem subjectum utriusque enunciationis. Conf. πᾶς οὐκ, universaliter, c. XVI. 12. Rom. IX. 33. Eph. V. 5. Ap. XXII. 3. Act. XI. 8. Spectat sermo non tam ad illos ipsos, qui tum vivebant, exspectantes consummationem seculi; quam ad eos, qui illorum loco tum victuri sunt. v. 52 fin. 1 Thess. IV. 15 not.

¶ ἀλλαγησόμεθα, *immutabimur*) Anima manente in corpore, corpus ex animali fiet spirituale.

52 ἐν ἀτόμῳ, *in momento*) Ne pro hyperbola habeatur, addit phrasin magis popularem, *in ictu oculi.* Eximium opus omnipotentiæ divinæ! Quis ergo dubitet, quin etiam in morte homo possit subito liberari a peccato?

¶ σάλπιγγι, *tuba*) Plena tubarum descriptio reservata in apocalypsin: aliqua tamen præcerpuntur etiam Matth. XXIV. 31. 1 Thess. IV. 16. de tuba *ultima*; quod quidem epitheton hoc loco expressum est, tubas priores præsupponens: vel quia Spiritus præviam Paulo allusionem ad apocalypsin inspiravit; vel quia tubas indefinite aliquas ante *ultimam* esse, Scriptura pridem docet; Es. XXVII. 13. Ier. LI. 27. Zach. IX. 14. Hebr. XII. 19. 4 Ezr. V. 4. vel præcipue respectu tubæ in *ascensione.* Ps. XLVII. 6. coll. Act. I. 11. nam *ultimus* dici potest, ubi duo spectantur tantummodo, v. 45, ne dicam, ubi unum; nullo altero subsequente, Ap. I. 7.

¶ σαλπίσει γὰρ) *clanget enim* Dominus, per archangelum. 1 Thess. IV. 16. Tubarum usus olim erat diebus festis, ad convocandum.

¶ καὶ) *&* illico.

¶ ἄφθαρ-

¶ ἄφθαρτοι, *incorruptibiles*) Proprie dicendum videtur fuisse, *immortales*: nam *incorruptibilitas* induetur per *immutationem*, v. 53, sed *immortalitatem* complectitur *incorruptibilitas*.

53 τοῦτο) *hoc ipsum*, præsens.

¶ ἀφθαρσίαν, *incorruptibilitatem*) per alterationem illam.

54 ὅταν δὲ - ἀθανασίαν, *quum autem immortalitatem*) Suavissima est horum verborum frequentatio.

¶ τότε, *tunc*) non prius. Certa est Scriptura: ergo certa est resurrectio.

¶ κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νῖκος, *absorpta est mors in victoriam*) Es. XXV. 8 LXX, κατέπιεν ὁ θάνατ☉ ἰσχύσας. *absorpta est* uno haustu momentaneo. conf. Ap. XXI. 4.

¶ εἰς νῖκος) Hebr. לנצח quod LXX non hic, sed alias sæpe vertunt εἰς νῖκος.

55 ποῦ σου, θάνατε, τὸ κέντρον; ποῦ σου, ᾅδη, τὸ νῖκος;) Hos. XIII. 14. LXX, ποῦ ἡ δίκη (νίκη) σου, θάνατε; ποῦ τὸ κέντρον σου, ᾅδη; Hebr. אהי דבריך מות אהי קטבך שאול h. e. *ubi pestes tuæ, mors? ubi exitium tuum, inferne?* vid. omnino G. Olearii diss. inaug. de redemtione ex inferno. In hoc epinicio *ubi* significat, mortem & infernum antea valde feroces fuisse: nunc conversa res est. θάνατ☉ *mors* & ᾅδης *infernus* sæpe promiscue usurpantur; sed tamen differunt, neque enim pro altero utro semper alterum substitui potest. nimirum *infernus* opponitur cœlo; *mors*, vitæ: & *mors* est prior; *infernus* profundior. *mors* accipit corpora sine animis, *infernus* animas, etiam sine corporibus: non modo impiorum, sed etiam piorum, ante mortem Christi quidem. Gen. XXXVII. 35. Luc. XVI. 23. Ideo junctim memorantur; & in gradatione dicitur, *mors & infernus*, coll. Ap. XX. 13. 14. VI. 8. I. 17: quibus in locis, evidens est, pro *inferno* non posse substitui *sepulcri* vocabulum. Porro quia hic de corporum resurrectione agitur, ideo *infernus* non nisi semel appellatur, *mors* sæpe, etiam v. seq.

¶ τὸ κέντρον) *aculeus*, *pestiferum* habens venenum. Paulus *victoriam* & *aculeum* transponit: id quod non solum magis congruit cum synonymorum hebraicorum gradatione, sed etiam commodiorem facit transitionem ad versum seq. ubi *aculeus* & *potentia* sunt affinia. *Stimulus*, κέντρον majus: (conf. Act. XXVI. 14) *aculeus*, κέντρον minus: interdum promiscue dici possunt, ubi a quantitate abstrahitur. Etiam contra *aculeum* in spinis potest calcitrari.

¶ ᾅδη, *inferne*) Non denotatur hic æterni supplicii locus, sed receptaculum animarum, in resurrectione cum corporibus iterum conjungendarum. Nil jam hic de diabolo, coll. Hebr. II. 14. quia illi prius, quam morti, *victoria* eripitur. v. 26.

¶ νῖκ☉) LXX, δίκη, an νίκη; Paulus νῖκ☉ iterat suaviter, coll. v. præc. Raritas verbi opportuna ad *epinikion*.

56 ἡ ἁμαρτία, *peccatum*) Si peccatum non esset, mors nil posset. conf. Hos. cap. cit. v. 12. Contra hunc *aculeum* nemo sua vi potuerat *calcitrare*; nemo illud *ubi* cantare. hoc innuit *vero* particula.

¶ ὁ νόμος, *lex*) pro peccato mortem intentans. sine lege peccatum non sentitur: sub lege, peccatum dominatur Rom. VI. 14.

57 τῷ δὲ θεῷ χάρις, *Deo autem gratia*) Nostræ opis id non fuerat.

¶ δὲ) *autem*. tametsi & lex, & peccatum, & mors & infernus nos oppugnarunt, tamen vicimus. Hæc est senten-

tia;

tia; sed accedit modus sive ἔθ©, *gratia Deo.*

¶ τῷ διδόντι, *qui dat*) Præsens, pro statu credentium.

¶ τὸ νῖκος, *victoriam*) Repetitio, conveniens triumpho. victoriam affectarant mors & infernus.

¶ χριςῦ, *Christum*) in cujus fide, *legi* morientes, vitam assecuti fuimus. v. 3 seqq.

58 ἀγαπητοὶ, *dilecti*) Vera consideratio novissimorum accendit amorem erga fratres.

¶ ἑδραῖοι, *stabiles*) ne ipsi declinetis a fide resurrectionis.

¶ ἀμετακίνητοι, *immobiles*) ne per alios deducamini. v. 12. Sic Col. I. 23.

¶ ἐν τῷ ἔργῳ τῦ κυρίῦ, *in opere Domini*) Christi. Phil. II. 30. Generatim dicitur *opus*, quod *Domini* causa geritur. Specialior determinatio pendet a circumstantiis cujusvis textus.

¶ εἰδότες, *scientes*) Certum jam habet de assensu Corinthiorum.

¶ ὐκ ἔςι κενὸς, *non est inanis*) i. e. maxime conducibilis. *Inanem* faciebant, qui resurrectionem negabant: hos Paulus etiam in conclusione refutat leniter.

CAP. XVI.

1 Λογίας, *collatione*) Aptum initio verbum proprium, v. 2. *benedictio* dicitur 2 Cor. IX. 5.

¶ εἰς τὺς ἁγίυς, *in sanctos*) Sic mavult dicere, quam *pauperes*. id facit & ad gravitatem, & ad impetrandum.

¶ διέταξα, *disposui*) auctoritate apostolica, *Galatis* domestica.

¶ γαλατίας, *Galatiæ*) Galatarum exemplum Corinthiis, Corinthiorum exemplum Macedonibus, Corinthiorum & Macedonum Romanis proponit. 2Cor. IX. 2. Rom. XV. 26. Magna exemplorum vis.

2 κατὰ μίαν, *in una*) Dies dominicus jam tum singulari ratione observatus. Sabbato, una erant Iudæi & Christiani: postridie, hi res sibi proprias agebant, *Sabbatum*, synecdochice *hebdomas*. Plerunque dicitur ἡ μία σαββάτων, *una*, prima *sabbatorum*: sed hic non additur articulus, ut κατὰ retineat vim distributivam. Consilium facile. Semel, non tam multum datur. Si quis singulis diebus dominicis aliquid *seorsum posuit*, plus collectum fuit, quam quis semel dedisset.

¶ ἕκαςος, *quisque*) etiam non ditissimi.

¶ παρ' ἑαυτῷ) *seorsum*; ut appareat, quid ipse ponat: sive alii parcius sive largius ponant. Nondum habebant ærarium commune in ecclesia Corinthii.

¶ τιθέτω) *ponat*, in concione.

¶ θησαυρίζων, *recondens*) copiose. Verbum gratum. 1 Tim. VI. 19.

¶ εὐοδῶται, *commodum sit*) facilitate animi & opum. Prudentiæ christianæ est, ut res dant sese, ita in agendo obsequi. Eccl. IX. 10. 1 Sam. X. 7.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Occupatio, ne putent, tum quoque collectum iri: simulque parrhesia, q. d. *non plane vos præteribo.*

¶ ὅταν ἔλθω, *quum venero*) Coram id agere, nec Paulum juvaret, nec Corinthios nunc, inquit, generosius facietis: tunc alia agemus.

¶ λογίαι, *collationes*) Hæc appellatio, minus favorabilis, moram dissuadet.

3 ὓς ἂν δοκιμάσητε) *quoscunque*, me præsente, *probaveritis*, ut fidos.

¶ δι'

¶ δι' ἐπιστολῶν τούτους πέμψω, *hos cum literis* vestro nomine *mittam.* antitheton: *Paulus ipse.* v. 4. Conf. διά, Rom. II. 27. 2 Cor. II. 4.

¶ τὴν χάριν ὑμῶν, *gratiam vestram*) Gratiosa appellatio, eoque frequens. 2 Cor. VIII. 4.

4 ἄξιον, *dignum*) *si operæ pretium erit, ut ipse perferam.* Invitat ad liberalitatem.

¶ κἀμὲ, *etiam me*) Iusta æstimatio sui non est superbia. 2 Cor. I. 19. Paulus se primo loco nominat.

¶ σὺν ἐμοὶ, *mecum*) ut occurratur omni suspicioni. 2 Cor. VIII. 20 f.

5 ἐλεύσομαι δὲ, *veniam autem*) Dixerat, *quum venero.* v. 2.

¶ ὅταν μακεδονίαν) Vnius apicis uno hoc loco erratum est in editione minore, post datam præfationem novam, repertum: cujus indicium ideo tantum facere cogimur, ut præfationis illius affirmatio, de editione nostra ad literulam usque correcta, sibi constet.

¶ διέρχομαι, *transeo*) Ploce, cujus antitheton sequitur: *transire*, *commorari.* Quare non est urgendum tempus præsens. Nondum erat in Macedonia, sed id cogitabat. v. 8.

6 τυχὸν) *fortasse.* Familiarissime loquitur.

¶ οὗ ἐὰν, *quocunque*) Modestiæ causa non exprimit, quam longe cogitet. Act. XIX. 21.

7 ἄρτι, *nunc*) post moram hactenus adhibitam.

¶ ἐὰν ὁ κύριος ἐπιτρέπῃ, *si Dominus permittat*) Pia conditio. Sanctorum destinationes libertatem aliquam habent, quas bonitas divina varie & antecedit & sequitur.

8 ἐν Ἐφέσῳ, *Ephesi*) Ephesi erat Paulus. conf. v. 19 de *Asia.*

9 θύρα, *janua*) Sapientis est, observare occasiones.

¶ ἀνέῳγε, *aperta est*) Ephesi.

¶ μεγάλη καὶ ἐνεργὴς, *magna & efficax*) Tantæ occasioni aliquot hebdomadibus satisfacturus erat. coll. c. V. 7 not.

¶ ἀντικείμενοι, *adversarii*) quibus resistam. Sæpe bonum, &, contra ea, malum, simul valde vigent.

10 δὲ, *autem*) Antitheton inter Paulum ipsum & Timotheum vicarium.

¶ ἀφόβως, *sine timore*) Id fiet, si nemo eum contempserit. Si Paulum nonnulli contempserunt, quanto facilius Timotheum, adolescentem Lystranum.

¶ κυρίου, *Domini*) Christi.

¶ ἐργάζεται, *operatur*) Id par est fieri sine timore. Fundamentum veræ observantiæ erga antistites.

11 αὐτὸν, *eum*) juvenem. Ps. CXIX. 141, νεώτερος ἐγώ εἰμι καὶ ΕΞΟΥΔΕΝΩΜΕΝΟΣ.

¶ ἀδελφῶν, *fratribus*) qui item exspectant, vel, item veniant.

12 πολλὰ παρεκάλεσα, *multum adhortatus sum*) Non metuit Paulus, ne Corinthii præsentem Apollo præ se amplecterentur. Apollo, cum Paulus hanc epistolam daret, non aderat. nam nec v. 19, nec cap. I. 1 memoratur.

¶ μετὰ τῶν ἀδελφῶν, *cum fratribus*) v. 17. Alii sunt hi, atque versu 11.

¶ οὐκ ἦν θέλημα, *non erat voluntas*) Sermo quasi impersonalis: ubi res consideratur, ut volenda vel non volenda, non expresso, cujus sit voluntas; ubi tamen norma est voluntas Dei. conf. Matth.

 XVIII.

XVIII. 14. Sic quoque Græci verbum θέλω adhibent. Act. II. 12.

¶ ὅταν εὐκαιρήσῃ, *cum opportunum ei fuerit*) *Opportunitas* innuitur non carnalis, sed quæ voluntatem Dei sequitur.

13 f. γρηγορεῖτε, *vigilate*) Conclusio, inprimis ad *fidem* & *amorem* hortans.

¶ ἐν τῇ πίστει, *in fide*) c. XV. 2. 11. 14. 17.

14 ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) c. VIII. 1. XIII. 1.

15 τοῖς ἁγίοις, *sanctis*) Dativus regitur a *ministerium*. *Sanctis*, ex Israële: nam erant *primitiæ* ex Achaia.

¶ ἑαυτοὺς, *se ipsos*) ultro. Quo magis voluntarium munus in re ardua, eo gratius & laudabilius. 2 Cor. VIII. 16 f. Es. VI. 8.

16 καὶ, *&*) vicissim.

¶ ὑποτάσσησθε, *subordinemini*) Resp. ἔταξαν, *ordinaverunt*.

¶ συνεργοῦντι, *cooperanti*) cum aliis.

¶ κοπιῶντι, *laboranti*) per se.

17 χαίρω, *gaudeo*) Paulus, Dei respectu, *gratias agit*, quum dicere poterat, *gaudeo*: c. I. 14. at quum ad homines scribit, pro *gratias ago* dicit *gaudeo*, vel, *gavisus sum*. Phil. IV. 10. Philem. v. 7. conf. Act. X. 33. 3 Ioh. v. 3. Iam iterum discesserant legati Corinthiorum; ac tamen dicit *gaudeo* in præsenti. nam jucunda manebat memoria, & supponitur præsens pro tempore epistolæ Corinthi lectæ.

¶ Στεφανᾶ, *Stephanæ*) Hic videtur fuisse filius Stephanæ illius, cujus domus memoratur sine ipso. v. 15.

¶ ὑστέρημα, *defectum*) quatenus mihi defueratis, nec me absentem potuistis ipsi *recreare*.

18 ἀνέπαυσαν, *recrearunt*) Veri fratres, quamvis minores, non frustra veniunt aut adsunt. *Recreatio* sanctorum.

¶ τὸ ἐμὸν πνεῦμα, *meum spiritum*) 2 Cor. VII. 13.

¶ καὶ τὸ ὑμῶν, *& vestrum*) in me. 2 Cor. VII. 3.

¶ ἐπιγινώσκετε, *agnoscite*) Antecedens pro consequente. sic, εἰδέναι, *scire*. 1 Thess. V. 12. qui id non facit, ἀγνώμων dicitur.

19 πολλὰ, *multum*) pro singulari desiderio. Act. XVIII. 2. 1.

¶ Ἀκύλας καὶ Πρίσκιλλα, *Aquila & Priscilla*) Alibi mulier hæc prius ponitur; ad Corinthios, postponitur. conf. c. XIV. 34.

¶ κατ' οἶκον, *domi*) Hoc par conjugum etiam postea Romæ *domesticam* instituit ecclesiam. Rom. XVI. 5.

20 ἐν φιλήματι ἁγίῳ, *in osculo sancto*) quo omnes dissensiones absorbeantur.

21 τῇ ἐμῇ χειρὶ, *mea manu*) Igitur dictavit superiora.

22 εἴ τις οὐ, *si quis non*) Paulus amat Iesum: vos quoque omnes eum amate.

¶ φιλεῖ) *amat*, corde: osculatur, opere. resp. φιλήματι, *osculo*. v. 20. nam φιλεῖν dicitur pro *osculari*, Luc. XXII. 47, & *osculari* pro *amare*. Ps. II. 12.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Hic anteferendus omnibus etiam fratribus, etiam Paulo & Apollo.

¶ ἤτω ἀνάθεμα, μαρὰν ἀθά. *sit anathema, maran atha*) Tantum abest, ut salutem ei dicam, ut potius anathema eum esse jubeam. Anathemati pondus addit τὸ μαρὰν ἀθά. quæ formula, familiari Iudæis idiomate expressa, indicat, Iudæorum, pessimo odio Iesum anathema dicentium,

centium, c. XII. 3, in anathemate justissime in ipsos recidente consortem illum fore, qui Iesum non amet. sic enim per euphemiam loquitur, pro eo, si quis Iesum oderit. *μαρὰν ἀθὰ*, i. e. *Dominus venit.* *μαρὰν*, Syriace, *Dominus noster*, vel simpliciter, *Dominus*. nam Hesychius, *μαραναθὰ*, ὁ κύριος ἦλθεν κτλ. perinde ut Gallis *monseigneur* idem est quod *seigneur*. Videtur *μαρὰν ἀθὰ* Symbolum Paulo frequens fuisse, cujus sententiam Corinthii vel jam nossent, vel nunc vehementer commovendi, ex aliis discere possent.

23 *ἡ χάρις*, *gratia*) Hæc est salutatio versu 21 proposita: versu 22 excluduntur indigni. conf. 2 Ioh. v. 10. 11.

24 *ἡ ἀγάπη μου μετὰ πάντων ὑμῶν ἐν χριστῷ ἰησοῦ*, *amor meus cum omnibus vobis in Christo Iesu*) Apostolus amore divinitus accenso non modo eos, qui se Pauli esse dixerant, sed omnes Corinthios amplexatur in Christo Iesu. In solo cod. Alex. omittitur *μου*. sed plane congruit vocula cum initio & conclusione hujus epistolæ. Postea additum ἐγράφη ἀπὸ Φιλίππων. Atqui Ephesi scripta est, v. 8: fortasse tamen Philippis missa, v. 5, quod Corinthiorum legati Paulum eo comitati essent. Certe Aquila & Priscilla, de quibus v. 19, Ephesi erant. Act. XVIII. 19. inde supra Philippos iter erat Corinthum. Commodiorem conciliandi viam non refugio. confer ord. Temp. p. 282 lin. 4 & 9, & finem paginæ 281.

IN EPISTOLAM II AD CORINTHIOS.

CAPVT I.

1 ΠΑΥΛΟΣ, *Paulus*) Paulus erga Corinthios, superiore epistola severa pie commotos, amorem apostolicum & στοργὴν pandit, cum repetitione monitorum: & ceteroqui, ut in illa de rebus Corinthiorum scripserat, sic jam de suis rebus scribit, sed cum perpetuo respectu ad Corinthiorum utilitatem spiritualem. Filum autem & nexus totius epistolæ est *historicus*: cetera per modum digressionum intexuntur. Nervos vide versu 8. 15. c. II. 1. 12. 13. VII. 5. VIII. 1. X. 1. XIII. 1. de *præterito*, *præsenti* & *futuro*. Vnde hic epistolæ conspectus exsistit: est in ea.

I. Inscriptio. c. I. 1. 2

II. Tractatio.

1. *In ASIA valde pressi fuimus:*
   sed Deus nos est consolatus.
   namque sincero animo agimus; etiam in eo, quod non jam ad vos veni,
   quos decet mihi obsequi. 3-II. 11

 2. TRO-

2. *TROADE festinavi in vicinam vobis Macedoniam: cum progressu evangelii, cujus glorioso munere digne fungimur.* 12-VII. 1
3. *In MACEDONIA lætum accepi de vobis nuncium.* 2-16.
4. *Macedonum liberalitatem in hoc itinere perspexi. Quocirca vos id exemplum sequi decet.* VIII. 1-IX. 15.
5. *In via sum ad vos, armatus virtute Christi. Ergo obedite.* X. 1-XIII. 10

III. Conclusio. 11-13.

¶ τιμόθεος ὁ ἀδελφὸς, *Timotheus frater*) Timotheum Paulus, ad ipsum scribens, *filium* appellat; de illo, ad Corinthios & alios, *fratrem*.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, *ecclesiæ Dei*) Vim synonymi id habet, quod sequitur, *sanctis*.

3 εὐλογητὸς, *benedictus*) Lauta exordiendi ratio, & apostolico spiritui conveniens, in adversis præsertim.

¶ ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ θεὸς πάσης παρακλήσεως, *pater miserationum & Deus omnis consolationis*) *Miserationes*, fons *consolationis*: conf. Rom. XII. 1: παρακαλεῖν est *zusprechen*. Eadem sæpe ratio hortationis & consolationis. *consolatio*, indicium *miserationum*. Miserationes suas exhibet in ipsa calamitate: neque calamitas sanctorum contraria est miserationi divinæ, neque illa apud sanctos contra hanc parit suspicionem: consolationem etiam postea præbet. ideo additur πάσης *omnis*.

4 πάσῃ· πάσῃ *omni*: *omni*) Qui in uno genere afflictionum fuit, in eo potissimum potest alios consolari; qui in omni, in omni. Hebr. IV. 15.

¶ θλίψει, *afflictione*) Opposita sunt, ex una parte, παθήματα, *adversa*, & θλίψις, *angustia animi*; quorum altero alterum connotatur: & ex altera parte, σωτηρία, *salus*, & παράκλησις, *consolatio*; quorum altero item connotatur alterum. Frequentatio horum verborum valde sapiet, sed nonnisi expertis. De adversis tractatur a v. 8. de consolatione, a cap. VII. 2 ss. De solatio generatim loquitur Paulus initio; speciatim tamen spectat illud, quod ex Corinthiorum obsequio hausit.

¶ αὐτοὶ) *ipsi*.

5 τοῦ χριστοῦ, εἰς ἡμᾶς· διὰ χριστοῦ, ἡμῶν *Christi, in nos: per Christum, nostra*) Suaviter commutantur verba eorumque ordo.

¶ παθήματα· παράκλησις· *adversa: consolatio*) Illa, multa sunt: hæc, una, & tamen potior.

¶ οὕτως, *sic*) Ex hac ipsa epistola, ad priorem collata, major post angustias, quæ intervenerant, consolandi vis, Corinthiis, priore epistola percussis, opportunissima, adeoque novitas totius interni hominis in dies major præclare elucet.

6 ¶ εἴτε δὲ θλιβόμεθα κτλ. *sive autem angimur &c.*) Sententia est hæc, εἴτε δὲ θλιβόμεθα, (θλιβόμεθα) ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως καὶ σωτηρίας· εἴτε παρακαλούμεθα, (παρακαλούμεθα) ὑπὲρ κτλ. *sive autem angimur*, (angimur) *pro vestra consolatione & salute*: *sive confirmamur*, (confirmamur) *pro vestra consolatione, quæ operatur in patientia eorundem adversorum, quæ etiam nos patimur, & spes nostra firma pro vobis: scientes, quod sicut participes estis adversorum, sic etiam consolationis.* Quemadmodum Phil. I. 16, 19 θλίψις & σωτηρία

pia inter se opponuntur, ita hoc loco θλίψις *angustia* ministrorum evangelii, & *consolatio salusque* Corinthiorum inter se opponuntur, perinde ut *mors* illorum & *vita* horum, c. IV. 12. Porro uti ex *afflictione* ministrorum evangelii pendet *consolatio* & *salus* Corinthiorum: ita ex *consolatione* illorum pendet *consolatio* horum & *spes* illorum pro his. Participium *scientes* pendet a verbis *angimur* & *confirmamur* subauditis. Ita sibi constant membra hujus periochæ, quæ aliter aliterque trajecta, in *Apparatu* notamus. Nunc etiam singulatim aliqua declarabimus.

¶ εἴτε, *sive*) Interdum magis sentiuntur adversa; interdum consolatio.

¶ ὑμῶν, *vestra*) Communio sanctorum, in corde Pauli, Titi, Corinthiorum, aliarum ecclesiarum exercita, egregie repræsentatur in hac epistola. c. II. 3. IV. 15. VI. 12. VII. 7. 13. IX. 12. Hæc corda fuere quasi specula, imagines inter se reciprocantia. Conf. Phil. II. 26 f.

¶ παρακλήσεως, *consolatione*) in anima.

¶ σωτηρίας, *salute*) in re.

¶ τῆς ἐνεργουμένης) Medium. c. IV. 12. Rom. VII. 5.

¶ τῶν αὐτῶν) *eorundem* numero. Pauli *adversa* erant eadem Corinthiorum, qui erant in corde Pauli: c. VI. 12. ad illosque redundabat fructus eorum, quanquam obstiterant, quo minus Corinthum veniret. Declaratur communicatio mutua.

¶ πάσχομεν, καὶ ἡ ἐλπὶς, *patimur*, & *spes*) Cum mentione afflictionum & patientiæ jungi solet spes. v. 10. Rom. V. 3 f. XV. 4.

¶ βεβαία) *firma* est; firmitatem per res adversas nacta.

8 ἐν τῇ Ἀσίᾳ, *in Asia*) 1 Cor. XV. 32 not. Afflictionem illam Asiaticam *norant* Corinthii: magnitudinem vero & fructum nunc declarat Paulus.

¶ ὑπὲρ δύναμιν) *supra facultatem*, ordinariam.

¶ ἐξαπορηθῆναι, *desponderemus*) Affirmat hic, quod c. IV. 8 alio respectu negat. nam hic de humano, illic de divino loquitur auxilio.

9 ἀλλὰ, *sed*) id est, immo. subaudi *propterea*, *ipsi* &c. *utne* &c.

¶ τὸ ἀπόκριμα) Hesychius: ἀπόκριμα, κατάκριμα, ψῆφον. ἀποκρίνειν, *perditum judicare*, pro nullo habere. oppositum, *confisi*. Aliter Simonius.

¶ ἀλλ' ἐπὶ, *sed in*) Mira natura fidei, in summis difficultatibus, nullum exitum habere visis.

¶ ἐγείροντι, *excitante*) 1 Cor. XV copiose scripserat de resurrectione mortuorum: nunc eandem doctrinam identidem attingit, &, veritate ejus apud Corinthios præsupposita, usum urget.

10 ῥύεται, *eripit*) Præsens, respectu ipsius *afflictionis*. i. e. *dum* in morte sumus, eripimur.

¶ ἠλπίκαμεν) *spem sumus nacti*.

¶ ῥύσεται, *eripiet*) ut possim ad vos venire.

11 συνυπουργούντων, *subadjuvantibus*) Ex ἔργον est ὑπουργεῖν. ἔργον, *opus* opis, est Dei: ὑπουργεῖν, *adjuvare*, est apostolorum: συνυπουργεῖν, *subadjuvare*, Corinthiorum.

¶ καὶ) *etiam* vobis, non modo aliis.

¶ ἐκ πολλῶν προσώπων, *ex multis respectibus*) πρόσωπον, *facies*, respectus. *Respectu* scil. præteriti, præsentis, futuri: *eripuit*, *eripit*, *eripiet*. Non vertimus, *ex multis personis*: id enim continetur in *per multos*.

¶ τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα) *auxilium, quod a gratia nobis obtingit.*

¶ διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ) *per multos gratiarum actione celebretur.* Correlata, χάρισμα & εὐχαριστία. c. IV. 15.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) Modo, *pro nobis*, de precibus; nunc, *pro vobis*, de gratiarum actione. In Corinthios redundabat fructus. Neque iterum necesse fuit, post εἰς ἡμᾶς, dicere ὑπὲρ ἡμῶν.

12 γὰρ, *enim*) Nexus: Dei opem & piorum preces non frustra expetimus nobisque pollicemur.

¶ καύχησις, *gloriatio*) etiam in adversis & contra adversarios.

¶ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, *conscientiæ nostræ*) quicquid alii de nobis sentiant.

¶ ἁπλότητι, *simplicitate*) intentione in unum scopum per viam rectissimam.

¶ εἰλικρινείᾳ, *sinceritate*) nulla admixta aliena qualitate.

¶ οὐκ ἐν, *non in*) Opposita: *sapientia carnalis*, & *gratia Dei*, suos sapienter regentis. v. 17 f.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ) *in mundo* toto, perfido.

¶ περισσοτέρως, *abundantius*) c. II. 4.

13 ἄλλα) *alia*, contraria.

¶ γράφομεν, *scribimus*) hac epistola. Ad rem præsentem provocat.

¶ ἀναγινώσκετε, *legitis*) in epistola superiore.

¶ ἢ καὶ, *vel etiam*) Plus est ἐπίγνωσις, quam ἀνάγνωσις.

¶ ἕως τέλους, *usque ad finem*) cursus mei. Conf. v. 14 fin. 1 Cor. IV. 5: unde patet, respectum ad diem Domini non excludi.

14 ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Antitheton, *usque ad finem.* v. præc.

15 ταύτῃ, *hac*) de qua v. 12 init.

¶ πρότερον, *prius*) De hoc consilio passim in epistola priore. Constr. cum *volebam.*

¶ δευτέραν χάριν, *secundam gratiam*) Primam gratiam habuerant primo Pauli adventu: (conf. *amorem primum*, Ap. II. 4.) secundam secundo suo adventu eis destinarat. *Gratia* per se una est: sed in *habendo* est prima, secunda &c. conf. Ioh. I. 16.

16 προπεμφθῆναι, *deduci*) deducendum me vobis committere.

17 τῇ ἐλαφρίᾳ, *levitate*) plus promittendo, quam præstando.

¶ ἢ) Lat. *an?* disjunctive.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) Significat Paulus, si secundum carnem consuleret, sibi potius veniendum fuisse, quam non veniendum. nam qui secundum carnem consulunt, omni modo id agunt, ut *næ* promissionis, quicquid inciderit, appareat in re, pro tuenda constantia. Apostolus autem neque inconstans neque carnaliter constans fuit: quorum utrumvis suspicari potuissent iniquiores. Pollicitus erat sub conditione: & deinde adventum distulit magna de causa, quæ intervenerat.

¶ τὸ ναὶ καὶ τὸ οὔ) Hanc *scripturam*, inquit Beza, *ut simplicissimam sum sequutus*, (sic enim etiam textus Bezæ habet,) *non modo veteris* Latini *interpretis*, *sed etiam unius ex vetustis* manuscr. *codicibus bonæ fidei auctoritate confirmatam.* In quibusdam *Hilarii* exemplaribus & in cod. græcolatinis textus latinus (ne quis latini interpretis lectionem inde metiatur,) ad recentiora græca exemplaria conformatus est, quæ fere habent τὸ ναὶ ναὶ καὶ τὸ οὒ οὔ. Millius quoque græcam hanc lectionem defendit,

fendit, & severe defendit: sed idem revera latinam lectionem παραφράζει. Verba ejus exhibet etiam Wolfius: alias fortasse describerem. Eadem vis est brevioris paraphraseos Wolfianæ, Germanice ab ipso præclare expressæ: *daß ich bald Ia, bald Nein sagen solte.* non ait, *bald Ia Ia, bald Nein Nein.* Qui meminerit, quam frequens fuerit in ore veterum, omnia juramenta fugientium, illud *est est, non non*; minime mirabitur, id ex Matthæo & Iacobo a tot librariis huc esse inductum. At simplex *est & non* apud Paulum prorsus comprobatur versu sequente, ubi *est & non* negat nimirum de eadem re: quod affirmat v. 17 de diversis rebus. Emphasin in v. 17 habet τὸ ἦ *sit*: ut ex. gr. de homine inconstante dici potest: *Nec* est *nec* non *apud eum invenias*: id est, non potest quis sermonibus ejus fidere: vel, ut de constante viro dicas: *Ejus* est *&* non *valet*.

18 πιστὸς, *fidelis*) Sermo categoricus: Doctrina nostra firma est. Accedit modus: *fidelis* est *Deus*. נאמן coll. *amen*, v. 20.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton inter consilium itineris & doctrinam ipsam. illud justis de causis in re externa mutatum nullam infert inconstantiam doctrinæ. Interim ostendit Paulus, qui in rebus externis leves sunt, etiam in spiritualibus leves esse & videri solere.

¶ πρὸς) *apud*, ad. *apud vos*, antitheton, *apud me*. v. 17.

¶ οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ, *non factus est næ & non*) Contradictoria non sunt in Theologia.

19 ὁ γὰρ τοῦ θεοῦ υἱὸς Ἰησοῦς Χριστὸς, *Dei enim filius Iesus Christus*) de quo summa sermonis nostri est. Observandæ tres appellationes conjunctæ, firmitudinem ostendentes: tum, naturali ordine positæ; neque enim prima cum tertia plane eadem est.

¶ καὶ σιλουανοῦ, *& Silvanum*) *Silam* hunc appellat Lucas, Act. XV. 22 not.

¶ ἀλλὰ ναὶ) *sed Ita* merum, ex parte nostra & vestra.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) *Christus prædicatus* i. e. prædicatio nostra de Christo, *facta* est *næ in Ipso* Christo. Sic congruit ætiologia versu seq. Omnes promissiones in Christo sunt *næ*. Ergo sane etiam testimonium de ipso Christo, in Christo est *næ*.

20 ἐπαγγελίαι) *promissiones*, declarationes.

¶ τὸ ναὶ-τὸ ἀμὴν, *næ-amen*) Suaviter voculis *næ & non* inter se pugnantibus opponuntur voculæ congruentes, *næ & amen*. *næ*, per affirmationem; amen, per juramentum: vel *næ*, respectu Græcorum; *amen*, respectu Iudæorum: coll. Gal. IV. 6 not. nam *næ* Græcum, *amen* Hebræum est. vel *næ*, respectu Dei promittentis; *amen*, respectu credentium: conf. 1 Ioh. II. 8. *næ* respectu apostolorum; *amen*, respectu auditorum.

¶ τῷ θεῷ πρὸς δόξαν, *Deo ad gloriam*) Nam Dei veritas in omnibus ejus promissionibus in Christo verificatis glorificatur.

¶ πρὸς δόξαν, *ad gloriam*) c. IV. 15.

¶ δι' ἡμῶν, *per nos*) Constr. cum *est* iterum subaudito. *Quotquot* enim *promissiones Dei* sunt, est in Illo *Næ* & in illo *Amen*. *Deo ad gloriam* (est illud *Næ & Amen*) per nos. Τὸ *næ* per nos resonat.

21 ὁ δὲ βεβαιῶν, *qui vero confirmat*) Filius glorificat Patrem, v. 19, Pater *autem* vicissim Filium.

¶ βε-

¶ βεβαιῶν, *confirmans*) ut firmi simus in fide Christi. Huic verbo respondet τὸ *obsignans*: alterum est ex Christo & unctione; alterum ex Spiritu, tanquam arrhabone. *Obsignatur*, quod alicujus esse confirmatur, sive sit mancipium, sive literæ &c. ut certum sit, ad quem pertineat. conf. 1 Cor. IX. 2. Tropus abstrahit a personis ac rebus, unde desumtus sit.

¶ ἡμᾶς, *nos*) apostolos & doctores.

¶ σὺν ὑμῖν, *vobiscum*) Modeste de se loquitur.

¶ εἰς χριστὸν, καὶ χρίσας, *in Christum, & ungens*) Conjugata. Ex *oleo*, *robur*, h. l. & *bonus odor*. c. II. 15. Omnia tendunt ad τὸ κα. εἰς χριστὸν, in fide *in Christum*.

22 ἀρραβῶνα, *arrhabonem*) c. V. 5. ἀρραβὼν Gen. XXXVIII. 17 f. dicitur pro *pignore*, quod debito soluto redditur: alias autem pro *arrha*, quæ datur in antecessum, ut fides fiat de subsecutura præstatione plena. Hesychius, ἀρραβὼν, πρόδομα. *Est enim arra*, inquit Isid. Hispal. *complenda, non auferenda: unde qui habet arram, non reddit sicut pignus, sed desiderat plenitudinem.* Talis *arrhabo* est ipse Spiritus: Eph. I. 14: unde etiam *primitias Spiritus* habere dicimur, Rom. VIII. 23. Vide *Rittershusii* lib. 7 Sacr. lect. c. 19.

23 ἐγὼ δὲ, *ego vero*) Antitheton facit *vero* particula. *volebam venire: nondum vero veni.*

¶ τὸν θεὸν, *Deum*) omniscium.

¶ ἐπικαλοῦμαι, *invoco*) Iurat apostolus.

¶ ἐπὶ, *super*) Gravis sermo.

¶ ψυχὴν, *animam*) in qua rerum mearum mihi conscius sum, quam perimi nolim.

¶ Φειδόμενος, *parcens*) Grande verbum: ideo declaratur mox. *Parcere* potest, qui dominatur: parcit etiam, qui gaudium potius, quam dolorem affert. Hanc vim declarandi confirmat, quod *non quo dominemur* dicit, non, *quod non dominamur*.

¶ εἰς κόρινθον, *Corinthum*) Eleganter, pro *ad vos*, in sermone *potestatem* ostendente. Coram, tristius agendum fuisset: nam præsentia, severior. conf. Ex. XXXIII. 3. Hos. XI. 9. Ideo Titum præmiserat apostolus.

24 κυριεύομεν, *dominemur*) Legitima quoque potestate apostolo uti grave fuerat; idque idcirco appellat *dominari*. conf. 1 Cor. IX. 17 not. de tali genere loquendi.

¶ τῆς πίστεως, *fidei*) Fideles, *liberi*.

¶ συνεργοί, *cooperarii*) non *domini*.

¶ χαρᾶς, gaudii) ex *fide*. Phil. I. 25. Antitheton, *tristitia*, c. II. 1 f.

¶ τῇ πίστει, *fide*) per fidem. Rom XI. 20.

¶ ἑστήκατε, *stetistis*) neque lapsi estis, quanquam periculum fuerat.

CAP. II.

1 Ἔκρινα δὲ ἐμαυτῷ, *judicavi autem mihi ipsi*) quod ad me ipsum attinet, meo commodo. antitheton: *vobis*, c. I. 23.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton ad *non jam*, c. I. 23.

¶ πάλιν, *iterum*) Constr. cum *venire*, non cum *venire in tristitia*. *in tristitia* antea scripserat, non venerat.

¶ ἐν λύπῃ, *in tristitia*) duplici. sequitur enim, *si enim ego contristo*, &, *si vero quis contristavit*. Efficit hæc anaphora duas partes oppositas, quarum tractatio concinne respondet. *scripsi, ut cognosceretis*: *scripsi, ut cognoscerem*. v. 4. 9. *omnium vestrum: omnes vos*. v. 3. 5.

2 λυπῶ,

2 λυπῶ, *contristo*) vel coram, vel literis.

¶ καὶ τίς ἐστιν, *& quis est*) Τὸ *si* habet apodosin bimembrem: *& quis*, *& scripsi*. *&*, *&*: cum, tum.

¶ εὐφραίνων με, *exhilarans me*) per tristitiam pœnitentialem.

¶ εἰ μὴ, *nisi*) Ei qui mihi lætitiam per pœnitentiam affert, tristitiam per objurgationem incussisse non juvat. Mallem, opus non fuisse.

¶ ὁ λυπούμενος, *contristatus*) Notat Corinthios, sed magis illum, qui peccarat.

¶ ἐξ ἐμοῦ, *ex me*) ἀφ' ὧν, *a quibus*, versu seq. Differunt particulæ: *a* dicit quiddam liberius; *ex*, quiddam penitius. conf. c. III. 5. 1 Thess. II. 6.

3 καὶ ἔγραψα, *& scripsi*) Demonstrat, se jam tum, quum primam epistolam, qua adventum promiserat, dedit, hoc animo fuisse, quem v. 1 explicat.

¶ ἀφ' ὧν, *a quibus*) tanquam a filiis.

¶ ὅτι, *quod*) Ipsum gaudium Paulo non sua, sed Corinthiorum causa est optabile.

4 ἐκ γὰρ, *nam ex*) Volui vos commovere ante adventum meum, ut postea non opus esset. *angustia cordis* peperit lacrymas, *multa multas*. Lacrymarum vestigia in literis, si ipse scripsit, videre poterant Corinthii, signum angustiæ.

¶ οὐχ ἵνα) *non* tam *ut* &c. Tristitiæ fructus non est tristitia; amoris autem, amor.

¶ λυπηθῆτε, *contristaremini*) Facile dolet, qui a flente admonetur.

¶ τὴν ἀγάπην, *amorem*) Fons veræ correptionis, & ex ea gaudii.

¶ γνῶτε, *cognosceretis*) ex mea fideli admonitione.

¶ περισσοτέρως εἰς ὑμᾶς, *abundantius in vos*) singulariter mihi commendatos. Act. XVIII. 10.

5 τὶς, *aliquis*) Clementer jam loquitur, *quis*, & *quid*, v. 10. In utraque epistola pepercit Paulus nomini hujus, de quo loquitur.

¶ οὐκ ἐμὲ λελύπηκεν) *non me contristavit*, i. e. non contristatum habet.

¶ ἀλλ' ἀπὸ μέρους) *tantummodo ex parte* attulit mihi tristitiam.

¶ ἐπιβαρῶ, *onerem*) Id gravius, quam *contristem*.

6 ἱκανὸν) Neutrum, loco substantivi. *satis tali* est, ita ut non possit plus ab eo postulari. ἱκανὸν, verbum forense. Prudentiæ christianæ est, modum tenere. Bene longum tempus intercessit inter utramque epistolam.

¶ ἐπιτιμία, *objurgatio*) Antitheton, *condonare*, item, *consolari*.

¶ τῶν πλειόνων, *pluribus*) non solum iis, qui præerant. Ecclesia gerit claves.

7 χαρίσασθαι) Hoc vim habet indicativi, *unde potius condonatur*: & indicativus mitissime hortatur. c. XII. 9. Matth. XXVI. 18 not.

8 κυρῶσαι, *sancire*) κῦρος est penes amorem, non penes tristitiam. majestas regiminis & disciplinæ ecclesiasticæ sita est in amore. Hic regnat. קום LXX, κυρωθῆναι. Gen. XXIII. 20. Lev. XXV. 30.

9 καὶ ἔγραψα) non modo scribo, sed *etiam scripsi*.

¶ τὴν δοκιμὴν) *documentum*, an sitis filii genuini, amantes, obedientes.

¶ εἰς πάντα, *ad omnia*) ad *objurgationem*, & ad *amorem*.

10 τὶ, *aliquid*) Lenissime loquitur de peccato atroci, sed agnito.

Fffff ¶ χαρί-

¶ *χαρίζεσθε, condonatis*) Non dubitat, quin faciant, quod scripsit versu 7.

¶ *καὶ ἐγώ, etiam ego*) Modeste subscribit & se quasi aggregat Corinthiis.

¶ *εἴ τι κεχάρισμαι, si quid condonavi*) Res limitatur per *si quid:* ut ostendat Paulus, se veniam a Corinthiis peccatori datam subsequi. Ex præsenti, *condono*, statim fit præteritum, *condonavi*, dum Paulus hæc scribit.

¶ *δι' ὑμᾶς, propter vos*) scil. *condonavi.*

¶ *ἐν προσώπῳ χριστοῦ, in facie Christi*) coram Christo. 1 Cor. V. 4.

¶ *ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν, ut ne fraudemur*) Detrimentum unius peccatoris, detrimentum commune. Ideo dixit, *propter vos.*

¶ *ὑπὸ τοῦ σατανᾶ, a Satana*) cui tradidit vel traditurus fuit Paulus peccatorem. 1 Cor. V. 5. Satanas non modo carnem, sed animam perdere *cogitabat*: & maxime nocendi locum quærit per *tristitiam.*

11 *οὐ γὰρ, non enim*) Vera prudentia ecclesiastica. qui habent *mentem* Christi, non ignorant *νοήματα cogitationes* & molimina hostilia. Conjugata, *νοήματα, ἀγνοοῦν.*

12 *καὶ*) *etiam* quamvis. Paulus libenter Troade commoratus esset.

¶ *θύρας, janua*) Nec tamen peccavit Paulus discedens, quia liberum manebat.

¶ *ἄνεσιν, requiem*) Hac primo spiritus, deinde etiam caro cœpit carere. c. VII. 5. Scire cupiebat, quomodo priorem epistolam suscepissent Corinthii.

¶ *τῷ πνεύματι, spiritu*) Inde sensit, non necessum esse, *janua* illa uti.

¶ *τίτον, Titum*) a vobis venturum.

13 *εἰς μακεδονίαν, in Macedoniam*) ubi propior essem & citius fierem certior. Hæc continuantur c. VII. 2-5. Interjacetque nobilissima digressio, de rebus tantisper alibi gestis & toleratis; quarum fructum hoc pacto etiam ad Corinthios derivat, apologiæ præludens contra pseudapostolos.

14 *τῷ δὲ θεῷ, Deo vero*) Tametsi Corinthum non veni, Troade non mansi; tamen non deest victoria evangelii, etiam aliis in locis. Accedit sermo modalis: *Gratia Deo.*

¶ *πάντοτε, semper*) Sequitur parallelum, *in omni loco.*

¶ *θριαμβεύοντι ἡμᾶς*) *qui triumpho nos ostendit*, non ut victos, sed ut victoriæ suæ ministros. non solum victoria, sed victoriæ ostensio denotatur: sequitur enim, *manifestanti. Triumphus* oculos; *odor* nares vehementer ferit.

¶ *τὴν ὀσμὴν odorem*) Ab omnibus sensibus metaphora sumitur ad describendam virtutem evangelii. Hic *visus* (triumphi) & *odor* occurrunt.

¶ *αὐτοῦ, ejus*) Christi. v. 15.

¶ *φανεροῦντι, manifestanti*) Frequens verbum in hac epistola, suspiciones Corinthiacas refutans. sic 1 Cor. IV. 5.

15 *εὐωδία*) *odor bonus*, i. e. validus, gratus piis, gravis impiis. Christi odor per nos, ut aromatum per vestimenta, sese exerit.

¶ *ἐν*) *penes.*

¶ *σωζομένοις· ἀπολλυμένοις· qui servantur: qui pereunt*) Vtrius generis quisque sit, ex eo patet, prout quisque evangelium accipit. De priori genere agit c. III. 1-IV. 2. de altero, c. IV. 3-6.

¶ *ἀπολλυμένοις, pereuntibus*) c. IV. 3.

16 *ὀσμὴ θανάτου, odor mortis*) Habent

pro

pro re mortua: inde mortem nanciscuntur jure.

¶ οἷς δὲ, *illis autem*) qui salvantur. Hic versus, collatis antecedentibus & consequentibus, χιασμὸν habet.

¶ καὶ πρὸς ταῦτα τίς ἱκανός; *& ad haec quis idoneus?*) Quis? i. e. pauci, nos Ea sententia modeste innuitur & Corinthiis agnoscenda relinquitur. coll. v. seq. Paulus suam & paucorum ἱκανότητα *sufficientiam* copiose asserit c. seq. & hoc ipsum verbum repetit v. 5 s. ut adversarii videantur vel expresse vel in sensu negasse, Paulum esse *idoneum*.

17 οἱ πολλοὶ, *multi*) Sic c. XI. 18. Conf. הָרַבִּים 1 Reg. XVIII. 25. Articulus vim habet. *multi*, plerique, ἄοσμοι, *odoris expertes*. Conf. Phil. II. 21.

¶ καπηλεύοντες) *cauponantes*. qui non id laborant, ut quam plurimum virtutis edant, sed ut quaestum faciant. Loquuntur tales de Christo, sed non ut ex Deo & coram Deo. κάπηλοι *caupones* aliunde mercem sumunt: adulterant: cum quaestu tractant. aliter apostoli in verbo Dei versantur. nam *ex Deo* loquuntur, & *sincere*, & ut Deo se probent. Synonyma, δολοῦντες, *adulterantes*, c. IV. 2. & ἐμπορεύεσθαι, *mercari*. 2 Petr. II. 3.

¶ ἐξ εἰλικρινείας, *ex sinceritate*) Verbo Dei per se studemus.

¶ ἀλλ' ὡς ἐκ, *sed ut ex*) Gradatio, *sed* iterato. *ut*, declarat.

¶ κατενώπιον - λαλοῦμεν, *coram - loquimur*) Sic plane c. XII. 19. Semper cogitamus, Deum, ex quo loquimur, praesentem esse loquentibus: homines non curamus.

¶ ἐν, *in*) Sermo, quem *in* Christo habemus, divinitus datur & regitur.

¶ λαλοῦμεν, *loquimur*) Linguam adhibemus: virtus est Dei.

CAP. III.

1 Ἀρχόμεθα, *incipimus*) Iustus aculeus, in illos *quosdam*, qui *coeperant*.

¶ πάλιν, *iterum*) ut antehac factum in epistola priore. sic, *iterum*, c. V. 12.

¶ συνιστάνειν, *commendare*) humano more: c. XII. 19. commemorando res alibi gestas.

¶ εἰ μὴ) *nisi*. Particula morata: num ita demum pares sumus ipsi ad nos commendandos, *si non* etiam epistolis egeamus? Alii, ἤ.

¶ τινὲς, *quidam*) *multorum*. c. II. 17. Hac quoque in re abhorrere se significat a pseudapostolis. illi *egebant*.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) ad alios. Hic ergo mos erat Corinthi.

2 ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, *in cordibus nostris*) Vestra fides scripta est in corde nostro: in quo eam & vos ipsos circumferimus, ubique cognoscendam & legendam. Ex corde Corinthiorum reflectebatur ad cor apostolicum.

¶ πάντων, *omnibus*) a vobis & aliis. Argumentum pro veritate evangelica, obvium omnibus, ex ipsis desumendum credentibus.

3 φανερούμενοι, *manifestati*) Constr. cum ὑμεῖς vos. Aetiologia, cur legi possit haec epistola.

¶ Χριστοῦ - ὑφ' ἡμῶν, *Christi - a nobis*) Declarat τὸ *nostra*, v. 2. Christus, auctor epistolae.

¶ διακονηθεῖσα) Verbum διακονέω saepe accusativum rei habet. c. VIII. 19. 20. 2 Tim. I. 18. 1 Petr. I. 12. IV. 10. Sic Paeanius

nius: τὴν μάχην διακονέμενος, *pugnam administrans.* l. 7 metaphr. Eutr. Apostoli διηκόνουν *tanquam ministri dederunt* epistolam. Christus per eos lucem, spiritum, in tabulas cordis Corinthiorum intulit, ut scriba atramentum in cartam fert. Ad scribendam epistolam requiritur membrana vel carta, & calamus, non modo *atramentum.* Quod Paulus atramentum sine calamo & carta memorat, est synecdoche: τὸ μέλαν non præcise atramentum notat, sed quamcunque nigredinem, v. gr. etiam carbonum, quibus lapidi aliquid inscribi potest. Totius scriptionis, quæ atramento & calamo fit, eadem est ratio, quæ decalogi in tabulis lapideis exarati. Lapidi insculptæ erant literæ, ut cartæ inscribitur atra litera. Corda innuuntur Corinthiorum: nam Paulus erat quasi stilus.

¶ ὐ μέλανι, *non atramento*) Synecdoche. nam tabulæ apud Mosen, divinitus inscriptæ, sine atramento, certe erant materiales.

¶ ζῶντος, *viventis*) Conf. v. 6. 7.

¶ λιθίναις, *lapideis*) v. 7.

¶ πλαξὶ καρδίας σαρκίναις, *tabulis cordis carneis*) Tabulæ cordis, genus: tabulæ carneæ, species. nam non omne cor est carneum.

4 πεποίθησιν, *fiduciam*) qua tales nos esse & statuimus & profitemur. Antitheton, *segnescere.* c. IV. 1.

¶ διὰ τῦ χριςῦ, *per Christum*) non per nos ipsos. Hoc tractatur v. 14 fin. & seqq.

¶ πρὸς τὸν θεὸν, *ad Deum*) Hoc tractatur v. 6 seqq.

5 λογίσαϑαι, *cogitare*) cogitando consequi, nedum loqui aut perficere. Inesse quiddam videtur mimeseos. Non enim cogitant, quos Deus agit: id est, nil cogitando fingunt aut elaborant. 2 Petr. I. 21.

¶ τὶ) *quicquam*, vel minimum.

6 καὶ, *etiam*) Epitasis. *sufficientiam* dedit nobis, & *sufficientiam* diaconorum N. T. quæ multo plus postulat.

¶ ἡμᾶς διακόνυς, *nos ministros*) Appositio.

¶ καινῆς, *novi*) Antitheton, *veteris.* v. 14.

¶ ὀυ, *non*) *Novi Testamenti*: *id est*, *non literæ*, *sed Spiritus.* vid. Rom. VII. 6 seqq. cum annot.

¶ γράμματος, *literæ*) Paulus etiam dum hæc *scripsit*, non literæ, sed *spiritus* ministrum egit. Moses in proprio illo officio suo, etiam cum haud scripsit, tamen in litera versatus est.

¶ πνεύματος, *spiritûs*) cujus *ministerium* majorem & gloriam habet & *capacitatem* requirit.

¶ ἀποκτίνει) *occidit*; peccatorem exstimulat ad sensum mortis. nam si peccator vitam haberet, antequam litera venit; vivificatione per Spiritum non esset opus. Huc conf. v. seq. *mortis.*

7 ἡ διακονία, *ministerium*) quo Moses fungebatur.

¶ ἐντετυπωμένη) LXX, κεκολαμμένη. Ex XXXII. 16.

¶ λίθοις, *lapidibus*) Fuerunt igitur duæ tabulæ diversæ, non ex uno lapide. Ex. XXXIV. 1. *impressum lapidibus*, est declaratio incisi hujus, *in literis.*

¶ ἐγενήϑη ἐν δόξῃ) *nacta est gloriam.* γίνομαι, *fio*, & εἰμὶ, *sum*, v. 8, differunt.

¶ μὴ δύναϑαι ἀτενίσαι) Ex. XXXIV. 30, ἐφοβήϑησαν ἐγγίσαι αὐτῷ.

¶ μωϋσέως, *Moysis*) in sua functione versantis.

8 ἔςαι)

8 ἔσαι) *erit.* Loquitur ex prospectu V. T. in novum. adde, *spem*, v. 12.

9 κατακρίσεως· δικαιοσύνης· *condemnationis : justitiæ*) Per hanc multo magis quam per illam refulget Dei gloria. Litera *condemnat* : *condemnatio* mortem infligit : Spiritus, cum justitia, vitam affert.

¶ δόξα, *gloria*) Abstractum pro concreto, brevitatis gratia.

10 οὐδὲ δεδόξασαι, *ne glorificatum quidem est*) Sequitur mox limitatio, *in hac parte.* Lumen majus obscurat minus.

¶ τὸ δεδοξασμένον, *glorificatum*) Sic LXX, Ex. XXXIV. 29. 35, קרן δεδόξασαι.

11 διὰ δόξης· ἐν δόξῃ· *per gloriam: in gloria*) Particulæ convenienter variatæ. Subaudi *est.*

¶ τὸ μένον, *quod manet*) Non manet ipsa διακονία, *ministerium*, & quicquid *ex parte* est, 1 Cor. XIII 10, sed Spiritus, justitia, vita. Ideo neutrum genus adhibetur.

12 ἐλπίδα, *spem*) *Fiduciam* dixit v. 4, nunc *spem*, intuitu ejus, *quod manet.*

¶ παῤῥησίᾳ) *aperta agendi ratione.*

13 καὶ οὐ, *ac non*) Subaudi *sumus* aut *facimus.*

¶ κάλυμμα) Sic LXX, l. c.

¶ πρὸς τὸ μὴ) Πρὸς, *ad*, congruentiam notat, coll. Matth. XIX. 8. Nam τὸ μὴ ἀτενίσαι erat ante impositionem velaminis: sed ipso splendore Mosis posterius, v. 7. quare illic ὥστε ponitur. Quod de Mose dicitur, Paulus de ministris N. T. negat, nempe totum illud, *ponere velamen*, *ne inspiciant Israëlitæ.* Sæpe aliquid inseritur in protasin, quod proprie in apodosin redundet. In v. 7 est ὥστε μὴ δύνασθαι ἀτενίσαι. hîc πρὸς τὸ μὴ ἀτενίσαι. Hîc nempe negatur actus, non potentia. Potentia apud Mosen deerat omnibus: apud apostolos, quibusdam.

¶ εἰς τὸ τέλος τοῦ καταργουμένου, *in finem ejus, quod aboletur*) Paulus verba flectit ad allegoriam. *Id quod aboletur*, habet *finem* suum in Christo: v. 14 fin. Rom. X. 4. eo tendit & terminatur lex.

14 ἀλλ' ἐπωρώθη, *sed obdurati sunt*) *sed* opponitur τῷ *non intendere oculos.*

¶ τὸ αὐτὸ) *idem*, quod Mosis tempore.

¶ ἐπὶ, *super*) i. e. *cum legunt*, &, *tametsi legunt.*

¶ ἀναγνώσει) *lectione*, publica, frequenti, perpetua. Limitat Paulus : velamen non est jam in facie Mosis, aut in scriptis ejus; sed *in lectione*, dum Mosen legunt, & quidem ita, ut Christum non admittant, item, *super corde.* v. 15.

¶ μένει, μὴ ἀνακαλυπτόμενον) *manet* superjacens, *ita ut ne retegatur quidem.*

¶ ὅτι) *quia* non nisi *in Christo aboletur.* Propositio eorum, quæ sequuntur.

¶ καταργεῖται, *aboletur*) *vetus testamentum.* conf. omnino v. 7. 11. 13. Non dicit, *abolitum est*, sed *aboletur*, respectu convertendorum.

15 ἀλλ' ἕως, *sed usque*) *Sed* opponitur τῷ *non retegitur.*

¶ ἡνίκα) Hoc uno loco Paulus hoc adverbio utitur : videtur ei hæsisse ex recenti lectione τῶν LXX, Ex. l. c.

¶ ἀναγινώσκεται μωϋσῆς, *legitur Moyses*) & quidem obnixe, sine intuitu Christi. sequitur antitheton, *cum vero conversum erit.*

16 ἡνίκα δ' ἂν-περιαιρεῖται τὸ κάλυμμα, *quum autem-aufertur velamen*) Parodia hæc est ad Ex. XXXIV. 34, ἡνίκα δ' ἂν εἰσεπορεύετο μωϋσῆς ἔναντι Κυρίου λαλεῖν αὐτῷ, περιῃρεῖτο τὸ κάλυμμα. Igitur ἡνίκα, non *si*, sed *quum*, plane affirmat, uti versu præc. & apud LXX passim. ἡνίκα ἐὰν, ἡνίκα ἂν, Gen. XXIV. 41. XXVII. 40. Ex. I. 10. XXXIV. 24. Lev. VI. 4. X. 9. Deut. XXV. 19. ἡνίκα δ' ἂν, Ex. XXXIII. 8. 22. XL. 36.

¶ ἐπιστρέψῃ, *conversum erit*) scil. ἡ καρδία, *cor*. Resipiscendo veritas agnoscitur. 2 Tim. II. 25. Non disputationis, sed conversionis methodus erga Judæos adhibenda est.

¶ πρὸς κύριον, *ad Dominum*) Christum. v. 14 fin. Insignis appellatio. c. IV. 5.

¶ περιαιρεῖται) περιαιροῦμαι, passivum est, Act. XXVII. 20. & apud LXX, Lev. IV. 31. 35. sed Medium, apud LXX, persæpe, & quidem eo quoque loco, quem Paulus respicit. Passivam tamen significationem suadet h. l. antitheton versus 15 & 16: *velamen jacet*: *velamen aufertur*. Præsens, *aufertur*, emphasin habet.

17 ὁ δὲ κύριος τὸ πνεῦμά ἐστιν, *Dominus autem Spiritus est*) Subjectum, *Dominus*. Christus non est litera, sed est Spiritus, & *finis legis*. Sublimis enunciatio. conf. Phil. I. 21. Gal. III. 16. Particula *autem* ostendit, hoc versu declarari præcedentem. Conversio fit ad Dominum, ut spiritum.

¶ οὗ δὲ τὸ πνεῦμα κυρίου, *ubi vero Spiritus Domini*) Ubi Christus est, ibidem Spiritus Christi: ubi Spiritus Christi, ibi Christus. Rom. VIII. 9 s. Ubi Christus & Spiritus ejus, ibi libertas. Ioh. VIII. 36. Gal. IV. 6 s.

¶ ἐκεῖ) *ibi* demum.

¶ ἐλευθερία) *libertas*, opposita *velamini*, servitutis symbolo. *libertas*, adspiciendi sine timore tali, qualem habebant filii Israël. Exod. XXXIV. 30.

18 ἡμεῖς δὲ πάντες, *nos vero omnes*) nos, Ministri N. T. *omnes*. antitheton ad unum *Mosen*. v. 13.

¶ ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ) *facie* nostra *retecta* erga homines. nam erga Deum ne Mosis quidem facies erat velata. Antitheton, *opertum*, c. IV. 3.

¶ τὴν δόξαν, *gloriam*) majestatem divinam.

¶ κυρίου, *Domini*) Christi.

¶ κατοπτριζόμενοι) Dominus nos κατοπτρίζει, *splendorem* faciei suæ in corda nostra *tanquam in specula immittens*: nos illum splendorem suscipimus & referimus. Elegans antitheton ad ἐντετυπωμένη, *insculpta*. Nam quæ *insculpuntur*, fiunt paullatim: quæ *in speculo repræsentantur*, fiunt celerrime.

¶ τὴν αὐτὴν) *eandem*, cum simus multi. Eadem gloriæ Christi in tot fidelibus expressio, character veritatis.

¶ εἰκόνα, *imaginem*) *Domini*, gloriosam.

¶ μεταμορφούμεθα, *transformamur*) Dominus *format*, celeri scriptura, imaginem suam in nobis; sicut Moses retulit gloriam Dei. Passivum retinet accusativum; ut in illo: διδάσκομαι υἱόν.

¶ ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, *a gloria in gloriam*) a gloria Domini in gloriam in nobis. Israëlitæ a gloria Mosis non erant transformati in similem gloriam. erant enim in litera.

¶ καθάπερ, *sicut*) Adverbium similitudinis. coll. v. 13. *Sicut* Dominus se nobis inprimit, sic per nos exprimitur. Ipse est exemplar; nos, imagines.

¶ ἀπὸ κυρίου πνεύματος) *a Domini* (Christi v. 14) *Spiritu*. Respicit v. 17, *ubi vero Spiritus Domini*. Si esset appositio, Paulus diceret, ἀπὸ κυρίου τοῦ πνεύματος. Alias dicitur *Spiritus Domini*; sed hic, *Domini Spiritus*, emphatice. Ἀπὸ est, uti cap. I. 2, & sæpe.

CAP. IV.

1 Τὴν διακονίαν ταύτην, *ministerium hoc*) de quo cap. III. 6 seq.

¶ καθὼς

¶ *καθὼς ἠλεήθημεν, ſicut miſericordiam nacti ſumus*) Miſericordia Dei, per quam *miniſterium* accipitur, facit ſtrenuos & ſinceros. Etiam Moſes *miſericordiam adeptus eſt*, & inde tantam invenit admisſionem. Ex. XXXIII. 19.

¶ *οὐκ-ἀλλ', non-ſed*) Duplex propoſitio. altera pars, per χιασμὸν, tractatur mox; prior, a verſu 16. Quare ibi repetitur, *οὐκ ἐκκακοῦμεν, non ſegneſcimus*, nil vitii capimus, in loquendo, in agendo, in patiendo:

2 *ἀπειπάμεθα*) Heſychius: *ἀπειπάμεθα, ἀπερριψάμεθα· ἀπείπαντο, παρῃτήσαντο, ἀπετάξαντο. abdicavimus*, & abdicata eſſe jubemus.

¶ *τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης, occulta pudoris*) *Pudor*, gloriæ dominicæ expers, ex *occulto* agit. eam nos agendi rationem misſam eſſe jubemus. Rom I. 16. Antitheton, *manifeſtatione*, mox, & *loquimur*. v. 13.

¶ *ἐν πανουργίᾳ, in aſtutia*) Hæc opponitur *ſinceritati. aſtutia latebras* quærit: nos non utimur.

¶ *μηδὲ δολοῦντες*) *neque adulterantes.*

¶ *τῇ φανερώσει, manifeſtatione*) conf. c. III. 3.

¶ *τῆς ἀληθείας, veritatis*) evangelicæ.

¶ *ἑαυτοὺς, nos ipſos*) ut ſinceros.

¶ *πρὸς*) *ad.*

¶ *πᾶσαν*) *omnem*, de omnibus rebus.

¶ *συνείδησιν*) *conſcientiam*, c. V. 11: non ad judicia carnalia: c. III. 1, ubi implicite notatur *commendatio quorundam* carnalis.

3 *εἰ δὲ, ſin autem*) perinde ut Moſis tempore.

¶ *καὶ ἔστι, etiam eſt*) *Etiam* intendit vim temporis præſentis in *eſt.*

¶ *τὸ εὐαγγέλιον, evangelium*) per ſe aperfiſſimum.

¶ *ἐν, in*) quod ad pereuntes attinet. ſic *in*, 1 Cor. XIV. 11.

¶ *ἐν τοῖς*) *in illis*, non in ſe.

¶ *ἀπολλυμένοις, pereuntibus*) 1 Cor. I. 18.

4 *ἐν οἷς*) *ad quos quod attinet.*

¶ *ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου, deus ævi bujus*) Grandis ſed horribilis deſcriptio Satanæ. conf. Eph. II. 2 de re; & Phil. III. 19 de vocabulo. quis alias putaret, illum poſſe in hominibus tantæ luci officere? Ineſt autem mimeſis aliqua. nam pereuntes, Iudæi præſertim, putant, ſe habere & noſſe Deum. *Hujus ævi infidelium*, conſtruxere veteres, quo magis reſiſterent Manichæis & Marcionitis.

¶ *τοῦ αἰῶνος τούτου, ævi bujus*) *bujus*, inquit: non enim ſemper graſſari poterit.

¶ *ἐτύφλωσε, occæcavit*) non modo *velavit.*

¶ *τῶν ἀπίστων, infidelium*) Epitheton, ſubaudito relativo pronomine, *ἐκείνων, illorum.* nam in iis, qui pereunt, maxime ſunt ii, qui, cum audierint, non credunt. *Fide* recipitur *evangelium* ad *ſalutem.*

¶ *εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι*) *ne luceat.*

¶ *τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου κτλ. illuminatio evangelii &c.*) Mox appellat *illuminationem cognitionis* &c. *φωτισμὸς, illuminatio*, eſt reflexio ſive propagatio radiorum ab illuminatis ad illuminandos plures. *Evangelium & cognitio* ſunt correlata, ut cauſa & effectus.

¶ *τῆς δόξης, gloriæ*) c. III. 18 not.

¶ *εἰκὼν τοῦ θεοῦ, imago Dei*) Hinc ſatis intelligi poteſt, quanta ſit gloria Chriſti. v. 6. 1 Tim. VI. 15. Qui Filium videt, Patrem videt, *in facie* Chriſti. Filius Patrem exacte repræſentat ac refert.

5 *οὐ, non*) Non *commendamus* nos ipſos, c. III. 1, quanquam pereuntes id putant.

¶ *γὰρ, enim*) Penes nos culpa non eſt cæcitatis illorum.

¶ *κύ-*

¶ *κύριον· δȣ́λȣς· Dominum: servos*) Antitheton. non prædicamus nos ipsos dominos. conf. c. I. 24.

¶ *δȣ́λȣς ἡμῶν, servos vestros*) Inde Paulus Corinthios sibi præferre solet. v. 12 f.

¶ *διὰ Ἰησȣ̃ν, propter Iesum*) Ex Illo majestas Christianorum.

6 *ὅτι, quia*) Probat, se veros esse *servos*.

¶ *ὁ θεὸς, Deus*) *Deus-splendere*, subjectum: deinde, subaudito *est*, (uti Act. IV. 24. 25.) prædicatum sequitur, *qui splenduit*.

¶ *ὁ εἰπὼν, qui dixit*) qui verbo jussit. LXX, εἶπεν, Gen. I. 3.

¶ *ἐκ σκότȣς φῶς, ex tenebris lucem*) LXX, Iob XXXVII. 15, *φῶς ποιήσας ἐκ σκότȣς*. Magnum opus.

¶ *ἔλαμψεν*) *fulgorem dedit*, ipse Lux nostra: luminis non solum autor, sed etiam fons, ac Sol.

¶ *καρδίαις, cordibus*) per se obscuris.

¶ *ἐν προσώπῳ Ἰησȣ̃ Χριςȣ̃, in facie Iesu Christi*) qui est Patris unigenitus & imago, & *manifestatus est* in carne cum gloria sua.

7 *τὸν θησαυρὸν τȣ̃τον, thesaurum hunc*) descriptum a c. II. 14. Nunc ostendit, afflictiones & ipsam mortem adeo non obstare ministerio Spiritus, ut id etiam adjuvent, & exacuant ministros, & fructum augeant.

¶ *ὀςρακίνοις, testaceis*) Thesauros antiqui asservabant in *ollis*. Sunt testacea vasa, sed tamen munda; contra ac vas aureum tamen immundum esse potest.

¶ *σκεύεσιν, vasis*) Sic appellat *corpus* sive *carnem*, afflictioni & morti subjectam. v. seqq.

¶ *ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως, excellentia virtutis*) quæ in thesauro sita se in nobis, dum servamur, & in vobis, dum locupletamini, exserit. v. 10 f.

¶ *ᾖ, fit*) esse agnoscatur, cum gratiarum actione. v. 15.

¶ *τȣ̃ θεȣ̃, Dei*) non modo *ex Deo*. Deus non modo semel largitur *virtutem*, sed semper præstat.

8 *ἐν παντὶ θλιβόμενοι, dum in omni premimur*) Sic c. VII. 5, *in omni*, scil. *re*, *loco*. conf. *semper*, v. 10.

¶ *θλιβόμενοι, dum premimur*) Quatuor participia in hoc versu, ad affectum; totidem in sequenti, ad ea quæ foris accidebant, spectant. c VII. 5. Construuntur cum *ἔχομεν, habemus*: & in quovis membro prius comma probat, *vasa esse testacea*: posterius prædicat *excellentiam virtutis*.

¶ *ȣ̓ ςενοχωρȣ́μενοι, non ad angustias redigimur*) Nunquam deest *exitus*.

¶ *ἀπορȣ́μενοι, bæsitamus*) de futuro: ut *premimur*, in præsenti.

9 *διωκόμενοι, persecutionem patimur*) Plus est *καταβαλλόμενοι, dejecti*, ubi fuga non patet.

10 *πάντοτε*) Ab hoc differt *ἀεὶ*, v. seq. *πάντοτε, toto tempore*: *ἀεὶ*, *quibusvis temporibus*. conf. *ἀεὶ*, Marc. XV. 8. Congruunt verba, *circumferentes*, *tradimur*, versu hoc & 11.

¶ *τὴν νέκρωσιν, mortificationem*) Hæc est quasi actus: *vita*, habitus.

¶ *τȣ̃ κυρίȣ, Domini*). Hoc nomen subaudiendum ter versu hoc & seq. commode autem primo hoc loco mitigat mentionem *mortificationis*. *Mortificatio Domini* dicitur, & genitivus innuit communionem, uti c. I. 5.

¶ *Ἰησȣ̃*,

¶ ἰησοῦ, *Jesu*) Sæpius in hoc toto loco Paulus hoc nomen solum ponit, v. 5, quam alias solet. itaque hic singulariter sensit dulcedinem ejus.

¶ περιφέροντες, *circumferentes*) in terris.

¶ ἵνα καὶ, *ut etiam*) Incrementum sumit consolatio. Modo, quater, *sed*.

¶ ἐν τῷ σώματι ἡμῶν φανερωθῇ, *in corpore nostro manifestetur*) *manifestetur in mortua carne nostra.* v. seq. Altero loco nomen, altero verbum, emphaseos causa præponitur. versu 10 spectatur glorificatio: v. 9 conservatio in hac vita, & corroboratio. *nostro* hic potius addit, quam ineunte versu. corpus est nostrum, non tam in morte, quam in vita. *manifestetur* explicatur versu 14-17 s.

11 οἱ ζῶντες, *viventes*) Oxymoron. conf. *viventes*, c. V. 15. Miratur se tantis mortibus, vel etiam aliis ob testimonium Christi jam interfectis, v. gr. Stephano, Iacobo, superstitem. Antitheta, *viventes*, *mortem*: *vita*, *mortua*.

¶ παραδιδόμεθα, *tradimur*) Eleganter & modeste abstinet mentione ejus, qui *tradit*. Extrinsecus traditio videri posset temere fieri.

12 θάνατος, *mors*) corporis.

¶ ζωὴ, *vita*) spiritûs.

13 τὸ αὐτὸ) *eundem*, quem vos. conf. v. 14.

¶ κατὰ, *secundum*) Hoc construitur cum *credimus* & *loquimur*.

¶ ἐπίστευσα, διὸ ἐλάλησα) Sic LXX, Ps. CXVI. 10. Hebr. ἐπίστευσα, ὅτι λαλήσω. Altero sensu alter includitur. Fides nata mox loquitur: & ex loquela se noscit & auget.

¶ λαλοῦμεν, *loquimur*) sine metu, in media afflictione & morte. v. 17.

14 εἰδότες, *scientes*) *fide* magna. c. V. 1.

¶ παραστήσει) *præsentes sistet*. Hoc verbum est instar hypotyposeos.

15 γὰρ, *enim*) Causa, cur modo dixerit, *vobiscum*.

¶ πάντα, *omnia*) adversa, secunda.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) quæ nos servat, & vos in vita confirmat.

¶ πλεονάσασα περισσεύσῃ) Πλεονάζω habet vim positivi; περισσεύω, comparativi. Rom. V. 20. Itaque cum περισσεύσῃ construendum διά. Πλέον idem quod πλῆρες non est comparativus.

¶ διὰ) *propter* complurium gratiarum actionem, pro illa gratia. Gratiarum actio gratiam uberiorem invitat. Ps. XVIII. 4. L. 23. 2 Chron. XX. 19. 21 s.

¶ εὐχαριστίαν, *gratiarum actionem*) nostram vestramque. c. I. 3 s.

¶ περισσεύσῃ) *abundantius obtingat* nobis & vobis, iterum ad gloriam Dei.

16 διὸ οὐκ ἐκκακοῦμεν, *propterea non segnescimus*) v. 1 not.

¶ ὁ ἔξω, *exterior*) corpus, caro.

¶ διαφθείρεται, *corrumpitur*) per *afflictionem*.

¶ ἀνακαινοῦται, *renovatur*) per spem. v. seqq. Hæc novitas omne *vitium* κακίαν arcet.

17 παραυτίκα) *modò*. notatur præsens breve. 1 Petr. I. 6. Antitheta: *modo*, *æternum*: *leve*, *pondus*: *afflictionis*, *gloriæ*: *secundum præstantiam*, *in præstantiam*.

¶ καθ' ὑπερβολὴν, *secundum præstantiam*) Etiam illa *pressura*, quæ καθ' ὑπερβολὴν, *secundum præstantiam*, est, comparata ad minores afflictiones ceteras, c. I. 8. tamen est levis, ad gloriam εἰς ὑπερβολὴν, *in præstantiam*, comparata. Oxymoron generosum.

¶ κατεργάζεται) *comparat*, conficit.

18 σκοπούντων) *dum ſpectamus* &c. Quod quisque pro *ſcopo* habet, id aſſequitur.

¶ μὴ βλεπόμενα, *quæ non cernuntur*) Aliud ſignificat ἀόρατα, *invisibilia*. nam multa, quæ non cernuntur, erunt *viſibilia*, confecto itinere fidei.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſa, cur ſpectent illi ea, quæ non cernuntur.

CAP. V.

1 Γὰρ, *enim*) Ætiologia ad illud: *preſſura* parit *gloriam*.

¶ ἡ ἐπίγειος) *quæ eſt in terra*: 1 Cor. XV. 47. Antitheton, *in cælis*.

¶ ἡμῶν, *noſtra*) Antitheton, *ex Deo*.

¶ οἰκία τοῦ σκήνους, *domus tabernaculi*) Antitheton, *ædificium*, *domum non manu factam*. Paulum *tabernacularium* metaphora ab arte ſua potuit eo magis afficere.

¶ καταλυθῇ, *diſſolutum fuerit*) Mite verbum. Antitheton, *æternam*.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Præſens: illico a tempore ſolutæ domus terrenæ.

¶ ἀχειροποίητον) *non factam manu* humana.

2 ἐν τούτῳ, *in hoc*) Eadem phraſis c. VIII. 10, & alibi.

¶ στενάζομεν, *gemimus*) Sequitur epitaſis, *gemimus gravati*, v. 4.

¶ οἰκητήριον, *domicilium*) οἰκία, *domus*, eſt quiddam magis abſolutum: οἰκητήριον, *domicilium*, reſpicit incolam.

¶ τὸ ἐξ οὐρανοῦ) *quod ex cælo eſt*. *ex* hîc denotat *ortum*, ut, *ex terra*, Ioh. III. 31. Itaque hoc domicilium non eſt cœlum ipſum.

¶ ἐπενδύσασθαι, *ſuperindui*) Medium. ἔνδυμα, *indumentum*, corpus; inde, *induti*, degentes in corpore: ἐπένδυμα, *ſuperindumentum*, habitatio cœleſtis & glorioſa, qua etiam corpus, *indumentum*, induetur. Sicut graminis viror & decus eſt veſtimentum graminis, Matth. VI. 30, ſic gloria cœleſtis eſt domicilium & amictus totius hominis, cœlum intrantis.

3 εἴγε καὶ, *ſiquidem etiam*) Illud, quod v. 2 optatur, locum habet, ſi nos vivos inveniat dies noviſſimus.

¶ ἐνδυσάμενοι, *induti*) Corpore induti ſumus. v. 4 init.

¶ οὐ γυμνοὶ) *non nudi* a corpore hoc, i. e. defuncti.

¶ εὑρεθησόμεθα) *inveniemur*, a die Domini.

4 καὶ γὰρ, & *enim*) Cauſa *deſiderii*.

¶ στενάζομεν βαρούμενοι, *gemimus gravati*) Proprius ſermo. Onus ſuſpiria exprimit.

¶ ἐκδύσασθαι) *exuere* corpus. Non agnoſcit fides philoſophicum corporis a Creatore dati faſtidium.

5 κατεργασάμενος, *parans*) per fidem.

¶ εἰς αὐτὸ τοῦτο) *ad hoc ipſum*, ſc. ut ita ſuſpiremus. Rom. VIII. 23.

¶ καὶ) *etiam*. Novum indicium.

¶ τὸν ἀῤῥαβῶνα, *arrbabonem*) c. I. 22 not.

¶ τοῦ πνεύματος, *Spiritûs*) ſuſpiria operantis.

6 θαῤῥοῦντες) Antitheta: θαῤῥοῦντες οὖν πάντοτε, θαῤῥοῦμεν δὲ καὶ εὐδοκοῦμεν μᾶλλον κτλ. Vtrivis parti ſua ſubjungitur explicatio: *cum ſemper* & in omni vita *confidimus*; *tum vero confidimus maxime* ſpe diſceſſus beati.

¶ καὶ) &.

¶ ἐνδημοῦντες· ἐκδημοῦμεν) Hæc duo verba hic commorationem denotant: at v. 8, ubi commutantur, profectionem.

¶ ἐκδη-

¶ ἐκδημοῦμεν) *peregrinamur*. In hoc ipso verbo latet caussa *fiduciæ*. nam peregrinator patriam habet, sive cito sive tardius eo perventurus. Hebr. XI. 14.

¶ ἀπὸ τοῦ κυρίου, *a Domino*) Christo. Phil. I. 23.

7 διὰ πίστεως, *per fidem*) Non videre, prope tantundem est, atque disjunctum esse.

¶ γὰρ, *enim*) Ref. ad ἀπὸ, *a*.

¶ περιπατοῦμεν, *ambulamus*) in mundo. Sic, πορεύεσθαι, Luc. XIII. 33.

¶ οὐ διὰ εἴδους, *non per speciem*) LXX במראה *visionem*, *adspectum*, *speciem*, vertunt εἶδος. vid. præcipue Num. XII. 8: ἐν εἴδει, καὶ οὐ δι' αἰνιγμάτων. it. Ex. XXIV. 17. Opponuntur inter se fides & species: fides in morte terminum habet, h. l. Ergo tum incipit species.

8 δὲ, *vero*) Epitasis, coll. v. 6 not.

¶ εὐδοκοῦμεν) *ita decretum habemus*, *valde gratum nobis fore*.

¶ ἐνδημῆσαι) *domum ire*. v. [illegible]ot.

¶ πρὸς τὸν κύριον, *ad Dominum*) Phil I. 23.

9 διὸ καὶ, *ideo etiam*) ut assequamur, quod optamus.

¶ φιλοτιμούμεθα *contendimus*) Hæc una φιλοτιμία, sive *ambitio* legitima.

¶ εἴτε, *sive*) Constr. cum *bene placentes esse*.

¶ ἐνδημοῦντες, *domi versantes*) in corpore.

¶ ἐκδημοῦντες) *decedentes*, ex corpore.

¶ εὐάρεστοι, *bene placentes*) præsertim in ministerio.

10 τοὺς γὰρ πάντας, *omnes enim*) Convenienter, de morte, resurrectione & vita æterna agens, etiam de judicio cogitat. Motivum sanctæ illius *ambitionis*.

¶ πάντας ἡμᾶς, *omnes nos*) etiam apostolos, sive peregrinantes sive decedentes.

¶ φανερωθῆναι) non modo *comparere in corpore*, sed *manifestos fieri* cum occultis nostris. 1 Cor. IV. 5. Etiam peccata fidelium pridem remissa patebunt. nam multa eorum bene facta, pœnitentia, vindicta contra peccatum, ut plane dispalescant, requirunt revelationem peccatorum. Si quis fratri ignovit offensam, etiam offensa patebit. &c. Sed id fiet ipsis volentibus, sine pudore & dolore. nam erunt alii, ac fuerant. Revelatio illa fiet, indirecte, ad majorem eorum laudem. Consideremus rem altius.

§. 1. Dicta Scripturæ sacræ de remissione peccatorum sunt longe significantissima. Peccata teguntur: non reperientur: jacta sunt retrorsum: in pelago demersa: dissipata ut nubes ac nebula: sine recordatione. Itaque apud omnes, qui in judicio a dextris stabunt, ne atomus quidem peccati hærebit.

§. 2. Vicissim, Dicta de omnibus omnium hominum operibus in judicium proferendis sunt universalia. Eccl. XII. 14. Rom. XIV. 10. 1 Cor. III. 13 ss. IV. 5. &c.

§. 3. Congruit locus 2 Cor. V. 10, ubi apostolus ex manifestatione omnium, sive domum euntium sive peregrinantium, coram tribunali Christi, infert *TIMOREM* Domini ac Iudicis, v. 11. 12, cumque timorem non modo reprobis, sed etiam sibi & sui similibus cordi esse declarat. Is timor apud sanctos, supposita sententia de peccatis eorum non revelandis, nullus erit. Porro Paulus se & sui similes manifestatum iri dicit non modo eatenus, quatenus rem bene in summa gesserint, sed etiam quatenus ulla ex parte defecerint. Mirabilis est apud

eos, qui servantur, mercedis varietas: effectumque demerita habent, non ad pœnam quidem, sed tamen ad jacturam mercedi oppositam. 1 Cor. III. 14. 15. coll. 2 Cor. I. 14. Phil. II. 16. IV. 1. Illud, *ut quilibet accipiat* &c. docet, apud justos manifestatum iri defectus quoque. Nam ita demum patebit, cur quivis accipiat hoc mercedis, quod accipit, non minus, non plus. Reddet Dominus cuique, VTI opus ejus erit.

§ 4. Quare dicta § 1 citata non debemus nimium premere. Peccata electorum præterita non desinent esse objecta divinæ omniscientiæ sempiternæ, quanquam sine ulla offensa & exprobratione. Et hoc unum pluris est, quam patefactio peccatorum coram omnibus creaturis, si hæc etiam perpetua esset, nedum in uno judicii die, ubi non ut commissa, sed ut per pœnitentiam retractata & deleta peccata occurrent.

§ 5. Neque apud ipsos electos propria ipsorum peccata desinent esse objectum recordationis suæ, quanquam sine ulla molestia. Cui multum remissum est, is multum diligit. Æterna magni debiti condonati recordatio erit fomentum maximi amoris.

§ 6. Tanta verbi divini est efficacia apud homines in hac vita, ut a spiritu separet animam, Hebr. IV. 12, & occulta cordis recludat, 1 Cor. XIV. 25. Pudor admissorum ac remissorum est *animæ*, non *spiritûs*. Homines in flagitiis se volutantes, sæpe occulta sua jactant: desperati, nihil celant. Gratia vero, multo potentior, plane ingenuos facit suos. Vere pœnitentes ad apertissimas confessiones occultorum malorum summa cum lubentia progrediuntur. Act. XIX. 18. Quanto magis in illo die ferent, se patefieri, plane absorpta affectuum naturalium teneritudine? conf. 1 Cor. VI. 9. 11. Talis candor magnam pacem & laudem confert. Si in judicio esset locus apud justos v. gr. pudori, ea, credo, peccata, quæ hodie plurimum teguntur, minus molesta forent, quam ea, quorum hodie minus pudet. Pudet nos hodie eorum maxime peccatorum, quæ adversus verecundiam sunt. Jure major esse debebat pudor aliorum peccatorum, ex. gr. adversus tabulam primam.

§ 7. Adamum esse salvum, non dubitamus. at lapsus ejus in perpetuum memorabitur. nam aliter restitutio per Christum facta quî celebrari digne possit in cœlo, non capio. Davidis cum Vria negotium, Petri abnegatio, Sauli persecutio, aliorum peccata, ipsis remissa, tamen in V. & N. T. tam diu scripta exstant. Si hoc non obstat remissioni pridem factæ, ne in judicio quidem extremo mentio peccatorum obstabit remissioni. Non omnis manifestatio delictorum est pars pœnæ.

§ 8. Tam arctum nexum bona & mala, tam inseparabilem invicem respectum habent, ut bonorum revelatio sine malis intelligi non possit. Quodsi quædam peccata sanctorum patefient, consentaneum est, omnia in lucem prodituta. Facit hæc sententia ad gloriam omniscientiæ & misericordiæ divinæ: & tali pacto rationes judicii in alios benigni, in alios severi egregie invicem elucescent, cum ἀκριβείᾳ retributionis.

§ 9. Non dico, omnia omnium beatorum peccata omnibus creaturis actu & distincte perspectum iri. Maledicti fortasse ea non cognoscent: justi non habebunt, cur inter se vereantur. Peccata eorum, luce magni

gni illius diei omnia retegente, non erunt manifestata *directe*, ut fit apud reos, qui plectuntur, (unde Matth. XXV nulla eorum mentio:) sed *indirecte*, quoad conveniens fuerit: quemadmodum in foro humano plenam *speciem facti* multa sæpe ingredi solent obiter. Et tali modo bona quoque opera reproborum manifesta fieri poterunt. In luce omnia nosci possunt, sed non omnes omnia noscunt.

§ 10. Hæc consideratio timorem nobis in posterum incutere debet: incussit enim apostolis, ut hic locus 2 Cor. V docet. Quod si ob præterita manifestationem illam refugiunt animæ teneriores; rite instructæ ex iis, quæ dicta sunt, præsertim § 6, acquiescent. Sæpe veritas, quæ initio amara videbatur, penitius introspecta dulcescit. Si quem amo ut me ipsum, ei licet mea pace omnia de me scire, quæ de me egomet scio. Multa aliter judicabimus, in multis aliter affecti fiemus, donec illuc perveniamus.

¶ *κομίσηται, referat*) Hoc verbum non solum de præmio vel pœna, sed etiam de actionibus, quas præmium vel pœna excipit, dicitur. Eph. VI. 8. Col. III. 25. Gal. VI. 7.

¶ *ἕκαστος, quisque*) seorsum.

¶ *τὰ διὰ τοῦ σώματος*) Homo, cum corpore, agit, bene vel male: homo, cum corpore, mercedem capit. conf. Tertull. de resurr. carnis, c. XLIII. *τὰ πρὸς ἃ*, *ea* intima, *ad quæ* extrinsecus *egit. διὰ τοῦ σώματος*, dum is *corpus* habuit. v. 6. 8. c. IV. 10. conf. *διὰ*, Rom. II. 27.

¶ *εἴτε ἀγαθὸν εἴτε κακὸν, sive bonum sive malum*) Constr. cum *egit*. Nemo potest simul & bonum & malum facere.

11 *πείθομεν, persuademus*) ita nos gerimus, & vehementer & modice agendo, v. 13. ut homines, nisi nolint, probare nos possint. Confer, quæ de conscientiis dicit, mox & c. IV. 2. Opponi solent *πείθειν* & *ἀναγκάζειν*. vid. ad Chrysost. de Sacerd. p. 396. 392 s.

¶ *πεφανερώμεθα, manifestati sumus*) manifestos nos præbemus & gerimus. Tales qui sunt, sine terrore possunt *manifestari* in judicio. v. 10.

¶ *ἐλπίζω, spero*) *Manifestatum esse* est præteritum: *spes* est rei futuræ. Sperat Paulus aut *manifestationis* jam factæ fructum, aut ipsam *manifestationem* adhuc futuram.

¶ *συνειδήσεσιν, conscientiis*) Pluralis habet gravitatem.

12 *γὰρ, enim*) Ætiologia, cur existimandum relinquat conscientiæ Corinthiorum.

¶ *διδόντες, dantes*) Subaudi *scribimus*, aut simile verbum generale, cujus vis continetur in speciali *commendamus*. Simile participium, cap VII. 5. XI. 6. Argumenta, inquit, vobis præbemus gloriandi de nobis.

¶ *καυχήματος, gloriationis*) de nostra sinceritate: tantum abest, ut demum opus esse commendatione nostri putem.

¶ *ἔχητε, habeatis*) repete, *occasionem*.

¶ *ἐν προσώπῳ καὶ οὐ καρδίᾳ in facie: & non corde*) Idem antitheton, 1 Sam. XVI. 7 LXX, & alio modo, 1 Thess. II. 17.

¶ *καρδίᾳ) corde*. Hæc Pauli vena erat: ab ejus corde fulgebat veritas ad conscientias Corinthiorum.

13 *εἴτε ἐξέστημεν εἴτε σωφρονοῦμεν*) Illud tractatur v. 15-21: hoc, c. VI. 1-10 Alterius verbi vis patet ex altero: *ultra modum*, vel *modice*, agere. nimius videri Paulus poterat ex Symperasmate, quod dedit versu praec.

 ¶ *θεῷ*,

¶ *θεῷ, Deo*) scil. *ultra modum egimus*, quamvis homines non capiant nos.

¶ *ὑμῖν, vobis*) Etiam pii æquiore animo ferunt doctorum moderationem, quam ἔκστασιν, *excessum*: sed horum est obsequi Spiritui.

14 *γὰρ, enim*) Eadem sententia c. XI. 1. 2, sed cum incremento. nam hîc *ultra modum egimus* ait & *amor*: illic *insipientiæ* & *æmulor*.

¶ *ἀγάπη*) *amor*, mutuus: non modo *timor*. v. 11. *amor* Christi, erga nos, quam maxime, & inde noster quoque amor erga illum.

¶ *συνέχει, distinet*) ut nos & Deo & vobis probare conemur.

15 *κρίναντας, judicantes*) judicio verissimo. Amor & judicium non obstant inter se, apud spirituales.

¶ *ὑπὲρ πάντων, pro omnibus*) pro mortuis & viventibus.

¶ *ἄρα οἱ πάντες, igitur hi omnes*) Hinc summa vis τοῦ *ὑπὲρ, pro*, & summa magnitudo mysterii patet. non modo tantundem est, ac si omnes essent mortui, sed omnes mortui sunt. neque mors, neque alius ullus hostis, neque ipsi potestatem sui habent: toti sunt in potestate Redemtoris. *οἱ* habet vim relativam ad *πάντων, omnibus*. Apta universalitas: Doctores urgent, auditores urgentur; quia pro utrisque mortuus est Christus.

¶ *ἀπέθανον, mortui sunt*) neque jam se ipsi respiciunt. Quod omnium est, id inprimis ad se applicant generosi amatores Redemtoris. *Mors* facta in morte Christi.

¶ *καὶ, &*) Hoc quoque pendet ab ὅτι, *quod*. Primum illa inter se respondent, *unus* & *pro omnibus*: deinde, *mortuus est* & *vivant*.

¶ *οἱ ζῶντες, viventes*) in carne.

¶ *ἀλλὰ, sed*) scil. *vivant*, in fide & vigore novo. Gal. II. 20.

¶ *τῷ*) non dicit, ὑπὲρ τοῦ. Dativus est commodi, ut appellant: ὑπὲρ, plus notat.

¶ *καὶ ἐγερθέντι, & excitato*) Hîc non subauditur *pro illis*; nam non congruit cum phrasi apostolica: sed analogum quiddam, v. gr. ex Rom. XIV. 9.

16 *ἀπὸ τοῦ νῦν, ab hoc tempore*) ex quo amor Christi nos occupavit. Etiam hæc epistola gradu differt a priore.

¶ *οὐδένα, neminem*) neque nos ipsos, neque alios apostolos, Gal. II. 6, neque vos, neque alios. magnos non timemus, tenues non ducimus nobis tenuiores. omnia agimus & patimur, & omni modo curamus, ut omnes adducamus ad vitam. In hac *ecstasi*, (v. 13.) imo in hac *morte*, (v. 15.) neminem novimus superstitum, etiam in ministerio nostro.

¶ *κατὰ σάρκα, secundum carnem*) secundum statum veterem, ex nobilitate, divitiis, opibus, sapientia.

¶ *εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν*) οἶδα & ἔγνωκα differunt. 1 Cor. II. 8. 11. VIII. 1 seq. Tolerabilior erat talis cognitio ante mortem Christi. tum enim erant dies carnis.

¶ *κατὰ σάρκα, secundum carnem*) Constr. cum *ἐγνώκαμεν, cognovimus*.

¶ *Χριστὸν, Christum*) Non dicit hîc, *Iesum*. Appellatio *Iesu* est quodammodo *spiritualior*, quam *Christi*: & *Christum cognoscunt secundum carnem*, qui eum non *mundi*, v. 19, sed *Israëlis* duntaxat, c. XI. 18 not. agnoscunt Salvatorem, & sibi eo nomine gratulantur, quod sint ex ea gente, ex qua Christus ortus est, & in ejus gloria splendorem politicum, in pristino ejus ante passionem aspectu & auditu qualicunque excellentiam, in ejus cognitione fructum sensuum naturalium quærunt, neque ad illum fructum enituntur, qui hîc

hic describitur, & ex ejus morte ac resuscitatione deducitur. v. 15. 17 s. coll. Ioh. XVI. 7. Rom. VIII. 34. Phil. III. 10. Luc. VIII. 21.

17 *εἴ τις ἐν χριστῷ*, *si quis in Christo*) ita, ut Christo vivat: *si quis* eorum, qui *nos* audiunt &c. Observa correlatum, *nos in Christo*, h. l. *Deus in Christo*, v. 19. Christus ergo mediator & reconciliator.

¶ *καινὴ κτίσις*, *nova creatura*) Non solum Christianus ipse novum quiddam est, sed ut Christum ipsum non secundum carnem novit, sed secundum vim vitæ & resurrectionis, sic & se ipsum & omnia pro novitate illa intuetur æstimatque. De hac, Gal. VI. 15. Eph. IV. 24. Col. III. 10.

¶ *τὰ ἀρχαῖα*, *vetera*) Hæc appellatio fastidium aliquod ostendit. vid. Gregor. Thaum Paneg. cum. annot. p. 122. 240.

¶ *παρῆλθεν*, *transiverunt*) ultro, ut nives vere novo.

¶ *ἰδοὺ*, *ecce*) Demonstrativum rei præsentis.

18 *τὰ δὲ πάντα*, *hæc autem omnia*) quæ a v. 14 dicta sunt. Infert Paulus ex morte Christi, obligationem suam erga Deum. v. 13.

¶ *ἡμᾶς*, *nos*) *mundum*, & nominatim apostolos. conf. v. seq. ubi rursum subjungitur *in nobis*. Illud *nos* inprimis complectitur apostolos, sed non solos. nam initio v. 18 jam late patet oratio. Sic sæpe Subjectum in eadem oratione variat, neque tamen mox diserte additur nota diversitatis.

¶ *ἡμῖν*, *nobis*) apostolis.

¶ *τὴν διακονίαν*, *ministerium*) *sermonem*, v. seq. *Ministerium* dispensat *sermonem*.

19 *ὡς ὅτι*) Particulæ declarantes.

¶ *ἦν καταλλάσσων*) *erat*, *reconcilians*. conf. v. 17 not. Tempus verbi *ἦν* declaratur v. 21.

¶ *ἐν χριστῷ· ἐν ἡμῖν· in Christo* : *in nobis*) Hæc inter se respondent.

¶ *κόσμον*, *mundum*) infensum antea.

¶ *καταλλάσσων· μὴ λογιζόμενος· concilians* : *non imputans*) Eadem res affirmativis, & negativis verbis solet amplificari.

¶ *τὰ παραπτώματα*) *offensas* multas & graves.

¶ *θέμενος*, *ponens*) sicut interpreti committitur, quid loqui debeat.

20 *ὑπὲρ χριστοῦ*, *pro Christo*) Christus, fundamentum *legationis* divinitus missæ.

¶ *πρεσβεύομεν· δεόμεθα· legatione fungimur* : *rogamus*) Duo quasi extrema, inter se opposita; quæ pertinent ad *τὸ ultra modum egimus*: horum antitheton, inter extrema illa medium, *adhortamur*, c. VI. 1. X. 1. quod pertinet ad *τὸ σωφρονοῦμεν*, *moderate agimus*. Ideo sermo apostolicus plerunque *παρακαλεῖ*, *adhortatur*: quum *τὸ legatione fungimur* habeat majestatem, *τὸ rogamus* submissionem non quotidianam. c. X. 2. Vtroque verbo non tam, quid nunc faciat, Paulus indicat, quam quid in toto suo munere. alteri *τὸ pro Christo* præponitur, emphaseos causa, coll. verss. anteced. Mox alterum, eadem de causa, prius ponitur.

¶ *καταλλάγητε*, *reconciliamini*) este reconciliati.

21 *τὸν*) *eum*, *qui* non norat peccatum; qui nulla eguerat reconciliatione. Elogium Iesu proprium. Maria non erat *ἡ μὴ γνοῦσα quæ non norat* peccatum.

¶ *ἁμαρτίαν ἐποίησεν*, *peccatum fecit*) *peccatum* ita, uti nos *justitia*. Quis auderet sic loqui, nisi Paulus præiret? Conf. Gal. III. 13. Ideo Christus etiam derelictus in cruce.

¶ *ἡμεῖς*)

¶ ἡμεῖς) *nos*, qui non noramus justitiam, qui debueramus consumi, nisi reconciliatio inventa esset.

¶ ἐν αὐτῷ, *in eo*) in Christo. Antitheton, *pro nobis*.

CAP. VI.

1 Συνεργοῦντες, *cooperantes*) Non modo ut *legati Dei*, vel contra, ut *rogantes*, vobiscum agimus; sed etiam, ut amici vestri, *cooperamur* vobis ad salutem vestram. nam vos debetis salutem vestram *operari*, Phil. II. 12. *cooperatio* describitur v. 3 s. *adhortatio*, v. 2. 14 s. Ab Judaismo deterret, ut *legatus*, & *rogando*: ut *cooperans* deterret ab ethnicismo. In omnes ejusmodi formas non nisi *sanctus* evangelii minister vertere se potest.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ τὴν χάριν, *gratiam*) de qua c. V. 18 s.

¶ δέξασθαι) Hoc deducitur ex δεκτῷ. Gratia divina se offert, fides & obedientia humana se permittit.

2 λέγει, *dicit*) Pater ad Messiam, Es. XLIX. 8, omnes in eo fideles amplectens.

¶ γὰρ, *enim*) Describit *gratiam*.

¶ δεκτῷ, *accepto*) divini beneplaciti. Hinc Paulus mox infert correlatum, εὐπρόσδεκτος, *bene acceptum*, ut nobis quoque gratum sit.

¶ ἐπήκουσά σου) *audivi te*, orantem.

¶ ἐν ἡμέρᾳ, *die*) Luc. XIX. 42. Hebr. III. 7.

¶ ἰδοὺ νῦν, *ecce nunc*) Summa *adhortationis*, v. 1 per sermocinationem proposita.

3 ἐν μηδενὶ, *in nullo*) Resp. ἐν παντὶ, *in omni*. v. seq.

¶ διδόντες, *dantes*) Participium pendet ex v. 1.

¶ προσκοπὴν, *offensionem*) quæ esset, si careremus patientia & ceteris, quæ mox memorantur.

¶ ἡ διακονία, *ministerium*) Abstractum. Concretum v. 4, *Dei ministri*.

4 διάκονοι, *ministri*) Hoc majorem vim habet, quam si scripsisset διακόνους, *ministros*.

¶ ὑπομονῇ, *patientia*) Hæc primo loco ponitur. c. XII. 12. Sequuntur, *castitas* &c. v. 6. Insignis Gradatio.

¶ πολλῇ, *multa*) Sequuntur ter tria patienda, quibus *patientia* exercetur, *pressuræ-*, *plagæ-*, *labores-*. Primus ternarius continet genera; secundus, species adversorum; tertius, spontanea. Et notanda singulorum varietas, plurali numero expressa.

¶ ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν στενοχωρίαις· *in pressuris*, *in necessitatibus*, *in angustiis*) Affinia hæc vocabula & inter se & cum aliis varie junguntur. c XII. 10. 1 Thess. III. 7. Rom. II. 9. VIII. 35. Luc. XXI. 23. In *pressuris*, complures patent viæ, sed difficiles; in *necessitatibus* una, difficilis; in *angustiis*, nulla.

5 ἀκαταστασίαις, *seditionibus*) vel contra nos, vel propter nos.

6 ἐν γνώσει) γνῶσις sæpe dicit *æquitatem*, quæ commodas rerum austeriorum interpretationes amat & admittit: & congruit, quod sequitur, *in longanimitate*. conf. 2 Petr. I. 5. 1 Petr. III. 7 not.

¶ ἐν μακροθυμίᾳ, ἐν χρηστότητι, *in longanimitate*, *in benignitate*) Hæc nomine unius virtutis junguntur etiam 1 Cor. XIII. 4.

¶ ἐν

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, *in Spiritu sancto*) ut semper habeamus præsentem Spiritum sanctum, semper vigeamus, etiam in exserendis donis miraculosis. 1 Theff. I. 5. Sequitur continuo, *in amore*, qui præcipuus fructus est *Spiritus*, & usum donorum *spiritualium* gubernat.

7 δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν) per arma *offensiva*, quum floremus; & *defensiva*, quum laboramus. Milites κλίνειν, ἄγειν, ἐπιστρέφειν ἐπὶ δόρυ aut ἐπὶ ξίφος, *ad dextram*; ἐπὶ ἀσπίδα, ἐφ' ἡνίαν aut χαλινὸν, *ad lævam* significat, perinde ut Gallis *manus freni* dicitur læva; *lanceæ*, dextra. adde Not. ad Chryf. de Sacerd. p. 464. Hæc ita collocavit Paulus, ut simul facerent transitionem. nam modo de armis dextris egit, de sinistris statim acturus.

8 δόξης, *gloriam*) Δόξα, *gloria* & ἀτιμία *dedecus* proficiscitur ab iis, qui auctoritate pollent, & cadit in præsentes: *infamia* & *bona fama*, apud multitudinem, in absentes. Contraria concinne miscentur.

¶ δυσφημίας, *infamiam*) Hanc si ne apostoli quidem effugerunt, quis effugere postulet?

¶ ὡς πλάνοι, *ut seductores*) Summa *infamia*.

¶ ἀληθεῖς, *veraces*) apud fideles, & re ipsa.

9 ἀγνοούμενοι, *ignoti*) Gal. I. 22. Col. II. 1.

¶ ἐπιγινωσκόμενοι) *agniti*.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) repente, contra spem.

10 ἀεὶ) *quovis tempore*, quoties tristati eramus.

¶ πλουτίζοντες, *locupletantes*) spiritualiter.

¶ πάντα κατέχοντες, *omnia tenentes*) ne aliis pereant.

11 τὸ στόμα, *os*) Symperasma, quo viam sibi præparat Paulus, ut ex laude ministerii evangelici a c. II. 14. hucusque deducti derivet *adhortationem* ad Corinthios.

¶ ἀνέῳγε, *apertum est*) aperuit se. Sane singulare quiddam habet hæc epistola.

¶ Κορίνθιοι, *Corinthii*) Rara & præsentissima appellatio, quoddam quasi privilegium Corinthiorum exprimens. conf. Phil. IV. 15 not.

¶ ἡ καρδία, *cor*) Ab ore ad cor concludere debebant. Affinia sunt, *apertum* esse & *dilatatum*.

¶ πεπλάτυνται, *dilatatum est*) *diffusum est*. 1 Reg. IV. 29 רחב לב χύμα καρδίας, ὡς ἡ ἄμμος ἡ παρὰ τὴν θάλασσαν.

12 οὐ στενοχωρεῖσθε, *non angimini*) Indicativus. Antitheton: *dilatati estote*.

¶ ἐν ἡμῖν) *in nobis*. ἐν, *in*, proprie, uti c. VII. 3. Sat spatii habet cor nostrum ad vos capiendos. Paulini cordis *latitudo* eadem est Corinthiorum, propter necessitudinem spiritualem, de qua v. 13.

¶ στενοχωρεῖσθε, *angimini*) angustia cordis, propter delictum nuperum.

¶ ἐν τοῖς σπλάγχνοις ὑμῶν, *in visceribus vestris*) quæ mea causa doluere.

13 τὴν) Subaudi κατὰ, *secundum*.

¶ αὐτὴν) *eandem*: ut eodem sensu sitis, quo nos.

¶ ἀντιμισθίαν, *remunerationem*) quam mihi ut patri debetis. conf. Gal. IV. 12.

¶ ὡς τέκνοις λέγω, *ut liberis dico*) Innuit hac parenthesi, se nil grave & acerbum postulare.

¶ πλατύνθητε, *dilatamini*) Adhortatio duplex: Pandite vos primum Domino, deinde nobis. conf. c. VIII. 5. *dilatamini*, ut Dominus vos inhabitet: v. 14 -c. VII. 1. *capite nos*, c. VII. 2.

14 μὴ γίνεσθε, *ne fiatis*) Molliter, pro *ne sitis*.

¶ ἑτεροζυγοῦντες, *cum parte aliena jugati*) Lev. XIX. 19. LXX, τὰ κτήνη σου οὐ κατοχεύσεις ἑτεροζύγῳ. Heterogenea sunt, fidelis & infidelis. *Iugo* vicina est notio *servitutis*. Affine verbum הנצמדים Num. XXV. 5. Deterret apostolus Corinthios a connubiis infidelium, coll. 1 Cor. VII. 39, *tantummodo in Domino.* Eas tamen rationes adhibet, quæ etiam ab reliquo cum infidelibus commercio propiore eos deterreant. conf. v. 16. cum 1 Cor. X. 14 seqq.

¶ ἀπίστοις, *infidelibus*) ethnicis. Omnes peregrinitatis fibras evellit.

¶ τίς, *quæ*) Quinque interrogationes: quarum tres primæ vim habent argumenti; quarta, *aut quæ*, & quinta, simul conclusionis.

¶ δικαιοσύνῃ καὶ ἀνομίᾳ, *justitiæ & injustitiæ*) Status fidelium & infidelium, diversissimus.

15 βελίαρ, *Belial*) Semper græcis verbis exprimunt LXX, בליעל Hebraicum: hoc autem loco Hebraicum euphemias gratia Paulus adhibet. Est hoc appellativum, 1 Sam. XXV. 25. primumque occurrit Deut. XIII. 14. Hiller. Onom. S. p. 764: *Belijabal, sine adscensu: i. e. infimæ conditionis, humilimi & obscuri loci. B. Paulus Satanam Belial vocat.* Veruntamen Satanas Deo, *Christo* autem Antichristus opponi solet: quare hîc quoque *Belial*, Christo oppositus, omnem colluviem antichristianam notare videtur.

16 συγκατάθεσις) LXX, Ex. XXIII. 1. οὐ συγκαταθήσῃ μετὰ τοῦ ἀδίκου.

¶ μετὰ εἰδώλων, *cum idolis*) Non dicit: μετὰ ναοῦ εἰδώλων, *cum templo idolorum*, (quamvis *templo* subaudit Syrus:) nam idola non inhabitant cultores suos.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Quæ Israëli promissa sunt, pertinent etiam ad nos.

¶ ἐνοικήσω - λαός, *inhabitabo - populus*) Lev. XXVI. 11 f. LXX, θήσω τὴν σκηνήν μου ἐν ὑμῖν - καὶ ἐμπεριπατήσω ἐν ὑμῖν, καὶ ἔσομαι ὑμῶν θεός· καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι λαός. Vnum versum citat Paulus; totam periocham vult repetitam censeri.

¶ ἐμπεριπατήσω, *inambulabo*) Divinam præsentiam perpetuam significat *inhabitabo*, *inambulabo* operationem. Materia de inhabitatione Dei gratiosa in anima & corpore sanctorum, declarari potest ex contrario, de obsessione spirituali & corporali; ut omnis œconomia mali & boni inter se conferri possunt secundum rationes contrarias.

¶ ἔσομαι, *ero*) Summa divini fœderis. Ex. VI. 7. Hebr. VIII. 10.

¶ θεός· λαός· *Deus: populus*) Gradatio, *in Patrem: in filios &c.* v. 18. Ap. XXI. 3. 7. Ier. XXXI. 1. 9.

17 ἐξέλθετε - μὴ ἅπτεσθε) Es. LII. 11, ἀπόστητε ἀπόστητε, ἐξέλθετε ἐκεῖθεν, καὶ ἀκαθάρτου μὴ ἅψησθε· ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐτῆς, ἀφορίσθητε κτλ.

¶ ἐκ μέσου αὐτῶν, *ex medio eorum*) ex gentilibus.

¶ λέγει κύριος, *dicit Dominus*) Sequitur epitasis, dicit *Dominus omnitenens*. v.18.

¶ ἀκαθάρτου, *impurum*) Masculinum, Es. LII. 11. 1. conf. Es. LXV. 5. Huc ref. *purificemus*, c. VII. 1.

¶ μὴ ἅπτεσθε, *non tangite*) Videre, cum opus est, non semper inquinat: Act. XI. 6. tangere, magis.

¶ εἰσδέξομαι, *intro recipiam*) tanquam in familiam aut domum. Sumus foris: sed intromittimur. Respondet, *exite ex &c.* Deus est in sanctis: v. 16. & sancti sunt in Deo. εἰσδέχομαι respondet Hebræo קבץ Ez. XX. 41. Zeph. III. 19. 20.

18 εἰς

18 εἰς υἱοὺς καὶ θυγατέρας, *in filios & filias*) Es. XLIII. 6. Promissio Salomoni data, 1 Chron. XXIX. (XXVIII) 6. applicatur ad omnes fideles.

¶ Κύριος παντοκράτωρ) *Dominus omnitenens.* Ex hac appellatione perspicitur magnitudo promissionum. Porro τὸ παντοκράτωρ *omnitenens* in N. T. alibi nusquam nisi in Ap. ponitur: hoc autem loco Paulus adhibet more LXX interpretum, quia locum V. T. citat.

CAP. VII.

1 Καθαρίσωμεν, *purificemus*) Hæc postrema pars est hortationis, quæ proposita erat c. VI. 1, & exhibita ibid. v. 14. Exhortationem concludit in prima persona. Antitheta, *impurum*, c. VI. 17. item, *inquinamento.* h. l. Idem officium ex simili fonte deducitur 1 Ioh. III. 3.

¶ μολυσμοῦ, *inquinamento*) *Inquinamentum carnis*, v. gr. fornicatio; & *inquinamentum Spiritus*, idololatria, sæpe conjuncta erant apud gentes. Etiam Iudaismus, in puritate carnis occupatus, nunc est quodammodo *inquinamentum Spiritus.* Illi opponitur *sanctimonia*, huic *timor Dei*, (coll. iterum 1 Cor. X. 22.) promovens *sanctimoniam.*

¶ πνεύματος, *spiritûs*) Conf. Ps. XXXII. 2. LXXVIII. 8.

¶ ἐπιτελοῦντες, *perficientes*) usque ad finem. Cœpisse non satis est: finis coronat opus. Antitheta: ἄρχομαι, ἐπιτελέω, *incipio*, *perficio.* c. VIII. 6. 10. 11. Gal. III. 3. Phil. I. 6.

¶ ἁγιωσύνην, *sanctimoniam*) Resp. *separamini*, c. VI. 17.

¶ ἐν, *in*) Non dicit, καὶ φόβον, *& timorem.* Timor est sancta passio, quæ non *perficitur* studio nostro, sed duntaxat retinetur.

2 χωρήσατε ἡμᾶς, *capite nos*) Summa eorum, quæ hoc capite & c. X seq. dicuntur.

¶ ἡμᾶς) *nos*, vestri amantes, vestra causa lætantes; & nostrum sensum, sermonem, actiones.

¶ οὐδένα ἠδικήσαμεν, οὐδένα ἐφθείραμεν, οὐδένα ἐπλεονεκτήσαμεν) Tria proponit per gradationem, quorum primum tractat a v. 4, ipso verbo ἀδικεῖν repetito, v. 12. Secundum, a c. X. 1, ipso verbo φθείρειν repetito, c. XI. 3. Tertium a c. XII. 13, ipso verbo πλεονεκτεῖν repetito, ib. v. 17. Periochæ tamen initium notavi in v. 11, cap. cit. Transitio potest ad antecedentia vel ad sequentia referri. Ipsius incisi illius, οὐδένα ἐπλεονεκτήσαμεν, tractatio incipit versu 13. Hoc ergo dicit: Nil est, cur nos non capiatis. nam neminem læsimus, asperitate, tristitiam absorbentem pariente: imo ne deteriorem quidem fecimus elatiore agendi ratione: imo ne circumvenimus quidem per quæstum. in omni re consuluimus vobis & commodis vestris, coll. v. 9, idque gratis. Dum malum Corinthiis illatum esse negat, bona eis præstita innuit, sed modestissime oculos quasi avertens.

3 οὐ πρὸς κατάκρισιν, *non ad condemnationem*) Ostendit, se id, quod v. 2 dixit, non ideo dicere, quod existimet, Corinthios abhorrere a Paulo & collegis, sed dicere animo paterno, c. VI. 13: eamque existimationem, ut ostendat, quam longe ab illa absit, *condemnationem* vocat, nova sui demissione.

¶ προείρηκα, *ante dixi*) c. VI. 12.

¶ γὰρ, *enim*) Causa, cur nec ipse eos condemnet, & cur illi debeant ipsos capere.

¶ ἐν καρδίαις, *in cordibus*) Sic Phil. I. 7.

¶ εἰς τὸ συναποθανεῖν καὶ συζῆν, *ad una moriendum & una vivendum*) c. I. 6. IV. 12. Summa amicitia.

4 παῤῥησία, *fiducia*) v. 16. c. VI. 11.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) ad alios. antitheton, *ad vos*.

¶ παρακλήσει, *consolatione*) De hac, v. 6 s. de *gaudio*, v. 7 s. 16. de utroque, v. 13. *consolatio levat*, *gaudium* omnino liberat a tristitia.

¶ ὑπερπερισσεύομαι, *superabundo*) *super* omnia adversa.

¶ θλίψει, *pressura*) de qua v. 5. θλιβόμενοι, *pressi*. Huc pertinent, quæ commemoravit c. IV. 7 s. VI. 4 s.

5 σάρξ, *caro*) Late sumitur hoc. expende τὸ φόβοι, *timores*.

¶ θλιβόμενοι) *pressi*, scil. eramus.

¶ ἔξωθεν, *extrinsecus*) a gentibus.

¶ ἔσωθεν, *intus*) a fratribus, conf. 1 Cor. V. 12. 2 Cor. IV. 16.

6 τοὺς ταπεινούς, *humiles*) Nam *erecti* & *elati* non capiunt solatium.

7 ἀναγγέλλων *renuncians*, exspectantibus. hæc vis verbi compositi. Nominativus pendet a *consolationem accepit*: sensus pertinet etiam ad τὸ *præsentia*.

¶ τὴν ὑμῶν ἐπιπόθησιν, *vestrum desiderium*) erga me.

¶ τὸν ὑμῶν ὀδυρμόν, *vestrum fletum*) de vobis, peccatum non statim ultis.

¶ τὸν ὑμῶν ζῆλον, *vestrum zelum*) pro salvando spiritu peccatoris. Hæc tria recurrunt v. 11: sed cuilibet horum accedit syntheton aliquod. hîc autem parcius agit, & euphemias causa *desiderium* primo loco ponit, & *fletum* dicit, non *indignationem*.

¶ ὑπὲρ ἐμοῦ) *pro me*. Quia Corinthii zelum adhibuere, Paulus sublevatus est, quo minus exerceret zelum.

¶ ὥστε με μᾶλλον, *ita ut ego potius*) Transitio occulta. Exstitit apud me non tam solatium, quam gaudium: gaudium *potius*. v. 13.

8 ἐν τῇ ἐπιστολῇ) *in epistola*. non addit, *mea*. mox etiam longius ab ea se removet, quum addit, ἐκείνη, *illa*.

¶ εἰ καὶ) *etiamsi*. Optarat Paulus, ut a Corinthiorum pœnitentia, si fieri posset, remota esset tristitia. Ter uno versu hanc particulam adhibet. item v. 12. Vide paternam ejus lenitatem: tantum non deprecatur.

¶ βλέπω, *video*) ex re ipsa.

¶ εἰ καὶ, *etiamsi*) In inciso hocce, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐκείνη εἰ καὶ πρὸς ὥραν ἐλύπησεν ὑμᾶς, formula εἰ καὶ vel ante se & post se comma habere debet, vel neque ante neque post. Causam explanat apostolus, cur ipsum haud pœniteat tristitiæ Corinthiis allatæ. Contristavit vos, inquit, epistola, tantummodo ad tempus, vel potius ne ad tempus quidem. Vnde etiam Chrysostomus illud, ὅτι πρὸς ὥραν ἐλύπησεν ὑμᾶς, ita repetit in exegesi, ut εἰ καὶ prætermittat. Valde morata est εἰ καὶ particula, absolute posita. *Sextus* πρὸς ἀστρολόγον· Μεθ' ἡμέραν οὐδὲν τῶν προειρημένων δυνατόν ἐστι παρατηρεῖσθαι, μόνα δὲ, εἰ καὶ ἄρα, τὰς τοῦ ἡλίου κινήσεις. *ubi* εἰ καὶ ἄρα, ut apposite loquitur Devarius, *detrahit concessioni factæ*, Solis videlicet tantum motus observari posse: *si modo*, inquit, scil. ipsi motus Solis observari possunt. Vide Devar. de partic. Gr. in εἰ καὶ, nec non in ἀλλ' εἴπερ & ἀλλ' εἰ ἄρα, & Budæi Comm. L. Gr. f. 1390. ed. 1556. &, si placet, quæ notavi ad Gregorii Neocæs. Paneg. p. 174, de εἰ absolute posito. Percommode Lutherus, *Vielleicht*. Alii non observata particulæ vi, mire vexarunt hunc locum,

ἤθους

ἤθυς apostolici plenissimum. Affinis locutio, ἐδὲ πρὸς ὥραν, Gal. II. 5.

9 νῦν χαίρω, *nunc gaudeo*) *Nunc* facit epitasin: non modo *non pœnitet* me, quia *tristitia* fuit *brevis*; *sed etiam gaudeo*, quia fuit *salutaris*.

¶ εἰς μετάνοιαν, *in pœnitentiam*) *In* hîc determinat speciem *tristitiæ*.

¶ κατὰ θεὸν, *secundum Deum*) *Secundum* hîc significat sensum animi, Deum spectantis & sequentis. In Deum non cadit tristitia: sed tristitia pœnitentium mentem cum Deo conformat. conf. κατὰ, *secundum*, Rom. XIV. 22. Col. II. 8. 1 Petr. IV. 6. Sic apud Philostr. in Heroicis, p. 665. κατὰ θεὸν ἥκω, *divino auspicio adsum*.

¶ ἐν μηδενὶ, *in nullo*) Congruit hoc cum affectu illo, ex quo apostolus loquitur etiam c. XI. 9, ἐν παντὶ, *in omni*.

¶ ζημιωθῆτε, *detrimentum pateremini*) Omnis tristitia, quæ non est *secundum Deum*, *detrimentosa* est, & mortifera. v. 10.

10 μετάνοιαν - ἀμεταμέλητον, *pœnitentiam - non pœnitendam*) Vi etymi μετάνοια proprie est mentis, μεταμέλεια voluntatis; quod illa sententiam, hæc sollicitudinem vel potius studium mutatum dicat. Vnde *Thomas Gatakerus* Advers. misc. posth. c. XXIX, ubi de his pœnitentiæ vocabulis accuratissime agit, longam dissertationem hac anacephalæosi claudit: *Ita seriem habemus non* ὁλοσχερῶς, *sed* ἀκριβῶς *delineatam*, *qua affectio ista a prima sui origine*, *quasi per gradus & incrementa quædam*, *ad* maturitatem, *ut cum Septimio loquar*, *justam tandem perducitur*. *Primo loco* animadversio *habetur*, *quod* שוב לב *pro* שית לב *Hebræis dicitur*: *ab hac* erroris agnitio, μετάνοια resipiscentia *oritur*. *Excipit hanc* δυσαρέστησις *sive* λύπη, displicentia, tristitia; τὸ נחמה pœnitentia: *hanc*, *ubi* efficax καὶ γνησία *i. e.* genuina *fuerit*, consequitur τὸ שוב conversio, ἐπιστροφὴ, μεταμέλεια, *quæ colophonem & coronidem imponit*, *cum* vitæ novam *plane* a pristina rationem *inducat*. Hæc ille. Porro propter arctissimam intellectus & voluntatis necessitudinem μεταμέλεια & μετάνοια simul sunt, & nomina ac verba utraque promiscue apud philosophos quoque sumuntur, unique verbo Hebraico נחם apud LXX respondent: in utroque etiam μετὰ significat *post*. Vnde Plato in Gorgia: ταῦτα προνοήσασι μὲν, δυνατά· μετανοήσασι δὲ, ἀδύνατα. & Synesius Ep. IV, τῷ ἐπιμηθεῖ, φασὶν, τὸ μὲν μέλειν ὐκ ἦν, τὸ δὲ μεταμέλειν, ἐνῆν. Vtrumque ergo dicitur de eo, quem facti consiliive pœnitet, sive pœnitentia bona sit sive mala, sive malæ rei sive bonæ, sive cum mutatione actionum in posterum, sive citra eam. Veruntamen si usum spectes, μεταμέλεια plerunque est μέσον vocabulum, & refertur potissimum ad actiones singulares: μετάνοια vero, in N. T. præsertim, in bonam partem sumitur, quo notatur pœnitentia totius vitæ ipsorumque nostri quodammodo: sive tota illa beata mentis post errorem & peccata reminiscentia, cum omnibus affectibus eam ingredientibus, quam fructus digni sequuntur. Hinc fit, ut μετανοεῖν sæpe in imperativo ponatur, μεταμελεῖσθαι nunquam. ceteris autem locis, ubicunque μετάνοια legitur, μεταμέλειαν possis substituere: sed non contra. Idcirco hoc loco Paulus utrumque vocabulum distincte ponit: & μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν dicit ἀμεταμέλητον, quia neque ipsum pœnitere potest hanc Corinthiis μετάνοιαν attulisse, neque hos, eam suscepisse.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in salutem*) cujus omnia impedimenta sic removentur.

¶ κατεργάζεται, *operatur*) Ergo *tristitia* non est ipsa *pœnitentia*, sed parit *pœnitentiam*, i. e. *studium &c.* v. 11.

¶ ἡ δὲ) *at* sola mundi tristitia &c. cujus ego non exstiti autor vobis.

¶ τοῦ κόσμου) *mundi*: non modo, *secundum mundum*.

¶ θάνατον, *mortem*) animæ maxime. Patet ex opposito.

11 ἰδοὺ, *ecce*) Demonstrat hoc Paulus ab experientia præsenti.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Dativus commodi: coll. v. 9 fin.

¶ σπουδὴν, *studium*) σπουδαῖον dicitur, quicquid in suo genere probum, integrum ac strenuum est. Pulcher locus Aristotelis l. 2 Eth. Nicom. c. 5. ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τόν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· ὁμοίως ἡ τοῦ ἵππου ἀρετὴ, ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ, καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν κτλ. ut τὸ σπουδαῖον sit τὸ εὖ ἔχον· & opponatur τῷ φαύλῳ, ibid. c. 4. Itaque σπουδὴ dicit *navitatem*: & in præsenti exprimit præcipuum characterem pœnitentiæ, serio animam penetrantis, quo carent οἱ καταφρονηταὶ, *contemtores*. Act. XIII. 41. Hoc studium sequuntur sex characteres speciales, mox: & hujus unius mentio repetitur, v. 12. Idem verbum c. VIII. 7 s. 16 s. 22.

¶ ἀλλὰ ἀπολογίαν κτλ. *sed defensionem &c.*) *Sed* facit epitasin: non solum hoc, quod dixi, *sed* etiam &c. Corinthiorum alii bene, alii minus bene se gesserant in isto negotio; vel etiam cuncti ex una parte fuerant expertes culpæ, ex altera culpabiles: unde varii affectus exstitere. *defensionem* ceperant & *indignationem*, respectu sui ipsorum: *timorem & desiderium* respectu apostoli: *zelum* & *vindictam*, respectu ejus, qui peccarat. Confer de hoc triplici respectu, v. 7 not. & v. 12 not.

¶ ἀπολογίαν, *defensionem*) quod non approbaveritis factum.

¶ ἀγανάκτησιν, *indignationem*) quod non statim coërcueritis. ἀγανάκτησις hic mira proprietate accipitur. notat dolorem, cujus causam aliquis in se ipso habet, v. gr. in dentitione. huc enim confert E. Schmidius illud ex Platone: κνῆσίς τε καὶ ἀγανάκτησις περὶ τὰ οὖλα.

¶ φόβον, *timorem*) ne cum virga venirem.

¶ ἐπιπόθησιν, *desiderium*) ut me videretis.

¶ ζῆλον, *zelum*) pro *bono* animæ illius, qui peccarat.

¶ ἀλλ' ἐκδίκησιν, *sed vindictam*) contra *malum* ab illo patratum. 1 Cor. V. 2 s.

¶ ἐν παντὶ) *in omnibus*, quas dixi, rebus.

¶ συνεστήσατε ἑαυτοὺς, *commendastis vos ipsos*) probavistis vos mihi, satisfecistis.

¶ ἁγνοὺς εἶναι) *puros esse*, clementer dictum, *esse*, pro, *factos esse*. nam non plane fuerant *puri*. 1 Cor. V. 6. Exprimitur amnestia mutua. versu hoc & seq.

¶ πράγματι, *negotio*) Indefinite loquitur de re odiosa.

12 οὐχ ἕνεκεν τοῦ ἀδικήσαντος) Quicquid scripsi, *non illius causa*, *qui læsit*, jam scriptum habeo. τὸν ἀδικήσαντα appellat illum, quem c. II. 5 τὸν λελυπηκότα· nunc variat verbum, quia τὸ *contristare* de se ipso dixit, v. 8 s. & ipsam *tristitiam* missam facit. Quia vos Corinthii fecistis de illo, qui peccarat, quod fas fuit, per *zelum & vindictam*, acquiesco.

¶ οὐδὲ

¶ *οὐδὲ ἕνεκεν τοῦ ἀδικηθέντος, neque læsi causa*) Singularis pro plurali, per euphemian. *Læsi* erant Corinthii, c. II. 5. quorum *defensio* & *indignatio* faciebat, ut Paulus illorum quoque causa jam posset acquiescere. Alii interpretantur de parente offenso. 1 Cor. V. 1.

¶ *τὴν σπουδὴν ἡμῶν, studium nostrum*) Conf. c. II. 4.

¶ *ἐνώπιον, coram*) Constr. cum *φανερωθῆναι, ut manifestaretur.*

13 *ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν, super consolatione vestra*) quæ ipsam *tristitiam* secuta est.

¶ *περισσοτέρως μᾶλλον, abundantius magis*) Affectus ille *magis* obtinet nomen *gaudii*, quam *consolationis*: & *gaudium*, *περισσοτέρως, abundantius* fuit, quam *consolatio*. sic *μᾶλλον* cum superlativo, c. XII. 9. *μᾶλλον* pro *δὲ autem* ponitur magnifice.

14 *κεκαύχημαι, οὐ κατῃσχύνθην, gloriatus sum, non pudefactus sum*) c. IX. 4. XII. 6.

¶ *πάντα, omnia*) Opportune respicit ad c. I. 18.

16 *ἐν παντὶ, in omni*) Hoc convenit in antecedentia & consequentia. Si vos reprehendo, inquit, bene accipitis: si de vobis polliceor, præstatis. Sic viam sibi munit ad cap. VIII. 1. X. 1, ubi ipsum verbum *θαῤῥῶ confido* reassumitur.

¶ *ἐν ὑμῖν, in vobis*) vestra causa.

CAP. VIII.

1 Γνωρίζομεν, *notam facimus*) Hæc adhortatio hoc perquam idoneo loco, post amoris mutui dulcissimam declarationem, per mentionem Titi connexa, inseritur, & ex ordine itineris Pauli proponitur, ut postea in graviorem admonitionem epistola possit desinere. Ipsa porro adhortatio, etiam ad Corinthios, ad quos apostolus auctoritate paterna uti poterat, vel maxime liberalis est & evangelica.

¶ *τὴν χάριν, gratiam*) Cum quid bene fit, *gratia* est iis, qui faciunt, & iis, quibus fit. Frequens hîc verbum. v. 4. 6. 7. 9. 19. c. IX. 8. 14.

2 *θλίψεως, pressuræ*) cum paupertate conjunctæ. v. 13, *θλίψις pressura.*

¶ *περισσεία καὶ πτωχεία, abundantia & paupertas*) Oxymoron & *ἓν διὰ δυοῖν* suaviter contextum.

¶ *κατὰ βάθους*) Βάθους est genitivus, qui a *κατὰ* regitur. conf. *κατὰ*, Matth. VIII. 32, nec non E. Schmid. ad 2 Ioh. v. 3. Citat ille suam Syntaxin particularum græcarum; librum egregium.

¶ *ἁπλότητος, simplicitatis*) Simplicitas liberales facit. c. IX. 11.

3 *ὅτι, quod*) Anaphora, cum epitasi.

¶ *μαρτυρῶ, testor*) Hoc & ad *secundum* & ad *supra* spectat.

¶ *αὐθαίρετοι*) *sua sponte*: non modo non rogati, sed ipsi rogantes. v. seq.

4 *δεόμενοι, rogantes*) Amanter moniti fuerant a Paulo, ne *supra facultatem* facerent. Macedones contra rogarunt scil. ut munus acciperetur.

¶ *τὴν χάριν καὶ τὴν κοινωνίαν, gratiam & communionem*) *ἓν διὰ δυοῖν.*

5 *ἔδωκαν, dederunt*) Hoc verbum totam periochæ structuram sustinet, tali sensu: Non modo gratiam & communionem, sive *δόμα*, munus illud, dederunt, sed plane se ipsos dederunt. Ita Chrysost. Homil. XVI in II Cor. coll.

coll. maxime Homil. XVII, ubi repetit ὑπὲρ δύναμιν ἔδωκαν. Cum eodem verbo ἔδωκαν cohærent nominativi illi, αὐθαίρετοι, δεόμενοι· & ab eodem pendent accusativi, χάριν, κοινωνίαν, ἑαυτοὺς, sensu facili & suavi. Librarii, post ἁγίους, intrusere δέξασθαι ἡμᾶς· quæ verba qui pro Paulinis habent, valde se torquent, Beza maxime. Alii alias adhibuere Glossas, plane supervacuas.

¶ πρῶτον, *primum*) se ipsos, præ munere. conf. Rom. XV. 16.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Christo.

¶ καὶ ἡμῖν διὰ θελήματος θεοῦ, *& nobis per voluntatem Dei*) Ideo dicitur *gratia Dei.* v. 1. Macedones non ipsi muneris amplitudinem antea determinarunt, sed id apostoli dispositioni reliquerunt.

6 εἰς) Non finis, sed consequens significatur.

¶ καθὼς προενήρξατο, *sicut antea incepit*) in *rebus spiritualibus.* c. VII. 15. Qui bene cœpit, huic facile ulteriora obtingunt. Ierat ad Corinthios: ibat ad Corinthios.

¶ ἐπιτελέσῃ, *perficeret*) in *hac re.*

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) ut imitaremini Macedonas.

7 ἀλλ' ὥσπερ, *sed sicut*) *Sed*, inquit. Quæ Paulus antea per Titum egerat cum Corinthiis, vim habuerant ἐπιταγῆς, *præcepti:* c. VII. 15. coll. 1 Cor. V. 7. nunc aliter agit. itaque *ut* mox pendet a *dico*, v. seq.

¶ ὥσπερ, *sicut*) Spiritus in omnibus partibus ducit ad abundantiam.

¶ γνώσει, *cognitione*) Hæc apposite memoratur, coll. c. VI. 6 not. Conjugatum, mox v. 10, γνώμην, coll. 1 Cor. VII. 25 not.

¶ καὶ πάσῃ σπουδῇ) *& omni navitate.* σπουδὴ h. l. *fidem* & *sermonem* (cordis & oris,) *cognitionem &c.* complectitur. Et sæpe speciei aut parti uni aut pluribus, interjecto vinculo, *& omnis*, subjungitur genus aut totum. c. X. 5. Matth. III. 5. XXIII. 27. Marc. VII. 3. Luc. XI. 42. XIII. 28. XXI. 29. Act. VII. 14. XV. 17. XXII. 5. Eph. I. 21. IV. 31. V. 3. Hebr. XIII. 24. Iac. III. 16. Ap. VII. 16. XXI. 8. XXII. 15.

¶ καὶ τῇ ἀγάπῃ, *& amore*) Generi subjungit speciem cum re proposita maxime conjunctam.

¶ ἐξ, *ex*) Non dicit, *amore vestro erga nos*, sed dicit, *amore ex vobis in nobis*, quia Corinthii erant in corde Pauli. c. VII. 3. Amorem eorum allegat. non addit, ut Pauli nomine, qui gratis prædicasset illis, eo plus darent.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc pendet a λέγω, *dico* eleganter subjuncto.

8 διά, *per*) aliorum studio vobis commemorato. v. 1.

¶ καὶ) *etiam.* Hoc omni *imperio* validius.

¶ ἀγάπης, *amoris*) Nil *studiosius* amore.

¶ δοκιμάζων, *probans*) Participium pendet a v. 10.

9 γινώσκετε γάρ, *cognoscitis enim*) e *cognitione*, quæ debet *amorem* habere.

¶ χάριν, *gratiam*) *amorem* sincerissimum, uberrimum & liberrimum.

¶ ἐπτώχευσε) *pauperem egit*, paupertatem gessit. neque id tamen a vobis postulatur. v. 14.

¶ ἐκείνου, *Illius*) Hoc magnitudinem Domini innuit.

¶ πτω-

¶ πτωχείᾳ πλουτήσητε, *paupertate divites essetis*) Sic omnibus iis, quæ perpessus est Dominus, contraria bona nobis parta sunt. 1 Petr. II. 24 fin.

10 καὶ) *etiam.*

¶ συμφέρει, *conducit*) Argumentum ab *utili*, movens ad dandum. sic v. 16, ὑπέρ. Suavissimum paradoxon.

¶ τὸ ποιῆσαι, *facere*) pro anno præterito.

¶ τὸ θέλειν, *velle*) in hunc annum.

11 τὸ ποιῆσαι, *facere*) ut faciatis iterum.

¶ ἐπιτελέσατε, *perficite*) Initium & exitus inprimis fundat actionum laudem vel culpam. Gen. XI. 6. Ios. VI. 26. Ier. XLIV. 25.

¶ ὅπως, *ut*) scil. *fit.*

¶ ἐκ τοῦ ἔχειν) *ex habentia*, non ultra. Propositio respectu sequentium.

12 πρόκειται, *in medio est.* Sic, πορνεία πρόκειται ὑμῖν. Ex. X. 10.

¶ εὐπρόσδεκτος, *bene acceptabilis*) Deo, c. IX. 7, cum suo munere.

¶ οὐ καθὸ οὐκ ἔχει, *non sicut non habet*). Sic enim minus acceptabilis foret tenuior.

13 οὐ γὰρ) *non enim*, scil. *id agitur.* Regula exercendæ liberalitatis.

¶ ἄνεσις· θλίψις) Idem antitheton, 2 Thess. I. 6. 7.

¶ ἐξ ἰσότητος, *ex æqualitate*) in carnalibus.

¶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ, *præsenti tempore*) Hæc limitatio non recurrit v. seq.

¶ τὸ περίσσευμα, *abundantia*) in facultatibus externis. Benigne ἐλλείπει imperativus γινέσθω, *fiat.* Non enim *imperat.* v. 8.

14 καὶ τὸ περίσσευμα, & *abundantia*) spiritualis.

¶ γένηται εἰς) Eadem locutio, Gal. III. 14.

¶ τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, *vestrum defectum*) quatenus eratis gentes. Iam illorum abundantia explere cœperat Corinthiorum defectum: sermo est igitur de continuatione, augmento & præmio. Neque tamen negare ausim etiam abundantiam *corporalem* Iudæorum aliquando expleturam defectum gentium *corporalem.* omittitur enim limitatio, v. 13 not. quanquam *spiritualis* abundantia Israëlis nititur parallelo Rom. XV. 27.

¶ ἰσότης, *æqualitas*) in spiritualibus.

15 γέγραπται, *scriptum est*) Ex. XVI. 18, οὐκ ἐπλεόνασεν ὁ τὸ πολὺ, καὶ ὁ τὸ ἔλαττον, οὐκ ἠλαττόνησεν. Articulus τὸ vim superlativi addit.

¶ ὁ τὸ πολὺ, *qui multum*) scil. συλλέξας, *collegit.* Similis locutio, Num. XXXV. 8: ἀπὸ τῶν τὰ πολλὰ, πολλά.

¶ οὐκ ἐπλεόνασε) *non plus habebat*, quam Omer.

16 χάρις, *gratia*) Studium erat in me; unde profecta est *exhortatio* ad Titum: sed *idem* erat in Tito ipso, datum divinitus: quare Deo gratias ago. Vide, quam late pateat hoc officium gratias agendi. Sæpe in aliquo casu magnum unus præ aliis habet studium, ut Titus. Id non debet reprehendi, sed pro *Dei dono* agnosci.

17 παράκλησιν, *adhortationem*) illam, de qua v. 6. nempe ut exiret.

¶ σπουδαιότερος) *studiosior*, alacrior, quam ut opus esset hortatu. v. 22.

18 συνεπέμψαμεν, *una misimus*) ego & Timotheus. sic v. 1 &c. Hoc verbum per anaphoram repetitur versu 22, & hoc

hoc priore loco cum *μετὰ* habet emphasin.

¶ *τὸν ἀδελφὸν*, *fratrem*) Hunc Titi comitem, & illum, de quo v. 22, non opus fuit nominare. c. XII. 18. Lucam indigitari, existimarunt veteres. vide clausulam epistolæ. coll. Philem. v. 24.

¶ *ὗ*, *cujus*) Qui in evangelio fidelis est, fidelis etiam erit in re minori.

19 *χειροτονηθεὶς*, *constitutus*) Hoc participium non construitur cum *exivit*, v. 17. nam ea constructio interpellaret nexum v. 18. 20. *συνεπέμψαμεν-στελλόμενοι*, *una misimus-vitantes.* Itaque subauditur *ὃς*, *qui* ex *ὗ cujus* v. præc. Ecclesiæ hunc Paulo comitem dederant, quocunque iret: inde *apostoli ecclesiarum* dicuntur v. 23. idque Paulus declarat pertinere etiam a l præsens negotium. Patet hinc mutuum jus ecclesiarum.

¶ *συνέκδημος ἡμῶν*, *comes peregrinationis nostræ*) Qui *συνέκδημος ὑμῶν* legunt, apud Wolfium, ii variam pronominis lectionem a fine versiculi per errorem huc referunt.

¶ *σὺν*, *cum*) Constr. cum *συνέκδημος*, *comes peregrinationis.* Secum portabant munus Macedonum Hierosolymam.

¶ *πρὸς*, *ad*) Constr. cum *χειροτονηθεὶς* *constitutus.*

¶ *αὐτῦ τῦ κυρίυ*, *ipsius Domini*) Christi. v. 21.

¶ *καὶ προθυμίαν ἡμῶν*, *& alacritatem nostram*) Longe prævalent monumenta, quæ *ἡμῶν* legunt: atque *ὑμῶν* in pauculis irrepsit, obvia pronominum Græcorum permutatione, quæ hic pronior erat ob alliterationem *υ* in *ὑμῶν* ad *προθυμίαν*. Fratrem, de quo agitur, ordinarant ecclesiæ, Pauli comitem, cum munere suo ipsarum, non ad *alacritatem Corinthiorum*, quæ ad ecclesias illas minus pertinebat, sed ad *alacritatem Pauli* & fratris illius, id est, *ne* ob metum *reprehensionis* illius, de qua mox loquitur, *lubentia* suscipiendi & conficiendi negotii minueretur.

20 *ἁδρότητι*, *exuberantia*) Hæc appellatio Corinthios non sinit esse restrictos.

21 *ἐνώπιον κυρίυ*, *coram Domino*) in occulto, in veritate. Conf. Rom. XII. 17 not.

22 *αὐτοῖς*, *illis*) cum Tito & fratre.

¶ *πεποιθήσει*, *fiducia*) Constr. cum *una misimus*, hic & v. 18 coll. v. 23.

¶ *εἰς ὑμᾶς*, *in vos*) de liberalitate vestra.

23 *ὑπὲρ*, *pro*) Motivum *fiduciæ.*

¶ *Τίτυ*, *κοινωνὸς*, *Tito*, *socius*) Appositio. conf. Luc. XXII. 20 not.

¶ *ἀδελφοὶ*, *fratres*) Dici poterat, *pro fratribus*: sed interveniente casu recto, *socius*, casu recto dicitur, *fratres*, & subauditur verbum, *sunt*. i. e. sive fratres nostri sunt & spectantur.

¶ *ἀπόστολοι*) *legati*: qui publico nomine pium exsequuntur officium. Iterum subaudi, *sunt.*

24 *ἔνδειξιν ἐνδείξασθε*) Dicitur hoc, ut *χαίρειν χαράν.*

¶ *εἰς αὐτὺς*, *εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν*, *in eos*, *in faciem ecclesiarum*) Per legatos notitia rei erat dimanatura in ecclesias.

CAP. IX.

1 Τὸ *γράφειν*, *scribere*) Nam testes habebitis præsentes, & scio, vos sine literis promtos esse.

2 *καυχῶμαι*, *glorior*) Præsens. Adhuc erat Paulus in Macedonia.

¶ *ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος*) *zelus*, *qui ex vobis* propagatus est ad Macedonas.

¶ *τὺς*

¶ τὺς πλείονας) *plerosque* Macedonum.

3 ἔπεμψα, *misi*) ante me. v. 5.

¶ ἐν τῷ μέρει τέτῳ, *in parte hac*) Limitat.

¶ καθὼς ἔλεγον, *sicut dicebam*) v. 2.

4 ὑμεῖς, *vos*) multo magis.

¶ ὑποςάσει) *constantia*. c. XI. 17.

5 ἀναγκαῖον) *necessum*, non modo *conveniens*.

¶ προεπηγγελμένην, *antea promissam*) a me, apud Macedonas, de vobis.

¶ εὐλογίαν) Vt דבר dicitur *sermo & factum*; sic εὐλογία *benedictum & benefactum*, munus lautum. LXX, Ios. XV. 19.

¶ εἶναι) pro, τῦ εἶναι, *ut sit*.

¶ ὅτως, *sic*) Demonstratur Ploce in *benefactum*.

¶ πλεονεξίαν, *avaritiam*) *Avaritia* est, quum datur restricte, & accipitur inique.

6 Φειδομένως) *parce*.

¶ εὐλογίαις) Pluralis vim habet.

7 καθὼς προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ) *pro inductione animi*. Gen. XXXIV. 8 חָשְׁקָה נַפְשׁוֹ LXX, προείλετο τῇ ψυχῇ. *ante destinat*: *tristitia*: *necessitate*: *hilarem*: quatuor verba, quorum primum & tertium, secundum & quartum inter se opponuntur.

¶ ἐξ ἀνάγκης, *ex necessitate*) ideo tantum, quia recusare non potest.

¶ ἱλαρὸν, *hilarem*) Dei similem. Prov. XXII. 9. LXX, ἄνδρα ἱλαρὸν καὶ δότην ἀγαπᾷ (Alex. εὐλογεῖ) ὁ θεός.

8 πᾶσαν χάριν, *omnem gratiam*) etiam in bonis externis.

¶ περισσεῦσαι) *abundantem reddere*, etiam dum largimini.

¶ ἵνα, *ut*) Datur nobis, & habemus, non ut habeamus, sed ut bene faciamus. Omnia in hac vita, etiam præmia, sunt semina fidelibus, in messem futuram.

¶ αὐτάρκειαν, *sufficientiam*) ut non egeatis aliena liberalitate. Huc ref. *panem*. v. 10.

¶ ἀγαθὸν, *bonum*) erga egentes. Huc ref. *semen*. v. 10.

9 ἐσκόρπισεν, *sparsit*) Verbum generosum: *spargere*, plena manu, sine anxia cogitatione, quorsum singula grana cadant. Estque metonymia: *sparsit*, i.e. semper habet, quod spargat. Sane Psalmo CXII. 9 est pars promissionis.

¶ ἡ δικαιοσύνη αὐτῦ, *justitia ejus*) *justitia*, i.e. beneficentia. v. seq. Stricte hoc notatum est. Plus est *justitia*.

¶ μένει, *manet*) inexhausta, inoblita, indefatigata.

10 ὁ δὲ) Deus.

¶ ἐπιχορηγῶν, *suppeditans*) Abundantia est, quod semen datur; panis, necessarius, utique datur prius. Innuit Paulus, promissione seminis, quæ verbo *dispersit* denotatur, præsupponi etiam promissionem panis: sed plura addit. Est enim in textu chiasmus: Deus, qui exhibet *semen* seminanti, præbebit & multiplicabit *semen vestrum*: qui exhibet *panem* in cibum, augebit *germina* justitiæ vestræ, animam pascentis, cibus animæ, justitia. Matth. V. 6. VI. 31. 33. ἐπιχορηγεῖν, *suppeditare* habet emphasin, sed plus est χορηγεῖν, *dare*, addito verbo πληθύνειν, *multiplicare*. Σπόρος, *semen*, quatenus opes pie collocantur: γεννήματα, *germina*, omnis proventus spiritualis & corporalis benedictionis, ex illa *satione*. Hæc distinctionis ratio, ut ponatur comma post βρῶσιν, non post χορηγήσει, jam in Apparatu notata est.

¶ καὶ ἄρτον, *& panem*) Es. LV. 10:

ἕως ἂν δῷ (ὁ ὑετὸς) σπέρμα τῷ σπείροντι καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν.

¶ *χορηγήσει*) *dabit.* Indicativus. Corinthii locum præbebunt divinæ largitati, & hæc se iis præstabit.

¶ *γεννήματα*) Sic LXX, *γεννήματα δικαιοσύνης.* Hos. X. 12.

11 *πλουτιζόμενοι, opibus crescentes*) Pendet ab *abundetis.* v. 8. Præsens: plus, quam, *sufficientiam habentes.*

12 *ἡ διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης*) Decora appellatio. *λειτουργία*, functio ipsa: *διακονία*, actus.

¶ *προσαναπληροῦσα, amplius supplet*) Decompositum. Etiam aliunde *supplebantur defectus.*

¶ *πολλῶν*) Fœmininum: *multarum.*

13 *δοκιμῆς*) *documentum.*

¶ *δοξάζοντες, glorificantes*) Hoc pendet ex *gratiarum actiones.* v. 12. Iterum casus rectus, uti c. VIII. 23 not.

¶ *ἐπὶ τῇ ὑποταγῇ τῆς ὁμολογίας ὑμῶν, super subjectione confessionis vestræ*) Rebus ipsis professuri erant, se recognoscere beneficium divinum sibi in evangelio præstitum.

¶ *καὶ εἰς πάντας, & in omnes*) Qui aliquos sanctos beneficio afficit, eo ipso omnes afficit. Omnibus enim se favere ostendit.

14 *δεήσει, oratione*) Construe, *glorificantes super eorum oratione.* nam gratias agimus etiam pro orationibus, quæ nobis datæ sunt. 2 Tim. I. 3.

¶ *ἐπιποθούντων, desiderantium*) Constr. cum *αὐτῶν, eorum.*

¶ *διὰ, propter*) Constr. cum *gratiarum actiones.*

¶ *ἐφ' ὑμῖν*) *super vobis*, ita, ut in illos redundet.

15 *χάρις, gratia*) Sententia: Deus nobis dedit *τὴν δωρεὰν, donum*, abundantiam bonorum internorum & externorum, quæ & ipsa est *inenarrabilis*, & fructus habet consimiles; conf. v. 8 ss. (ubi *enarratio* est, cujus verba animo Pauli non satisfaciunt:) & c. VIII. 9. 1: quorum *enarratio*, præ copia rerum, ipsam orationem in fine capitis præcedentis quodammodo impeditam reddidit. Accedit modus: *gratia Deo.*

CAP. X.

1 *Αὐτὸς δὲ ἐγὼ παῦλος, ipse vero ego Paulus*) Sermo valde demonstrativus & emphaticus. *ipse*, facit antitheton vel ad Titum & fratres duos, quos præmisit Paulus; vel ad Corinthios, qui ipsi debebant officium observare; vel etiam ad Paulum ipsum, majore coram usurum severitate, ut *αὐτὸς ipse* denotet *ultro.*

¶ *παρακαλῶ*) *hortor, moneo*, vestra causa; cum possem jubere & minari. Antitheton, *δέομαι δὲ, rogo autem*, mea causa, v. seq.

¶ *διὰ, per*) Motivum Pauli & Corinthiorum.

¶ *πραότητος καὶ ἐπιεικείας, lenitatem & æquitatem*) *πραότης, lenitas*, virtus magis absoluta: *ἐπιείκεια, æquitas*, magis refertur ad alios. Utraque, origo vera admonitionum etiam severissimarum.

¶ *τοῦ χριστοῦ, Christi*) Significat, lenitatem suam non esse a natura. Vel, *διὰ per* ponitur, uti Rom. XII. 1: ut Christi ipsius *lenitas & æquitas* intelligenda videatur. Sed obstat, quod de ipso Christo *ἐπιείκεια, æquitas* nullibi prædicari videtur, & est hæc consueta ratio loquendi apud Paulum, quod de Christo in se & per se operante & vim suam exserente dicit.

dicit. Confer *veritatem Christi*, i. e. *veritatem* in *Christo*, 2 Cor. XI. 10, & adde Phil. I. 8 not.

¶ ὅς, *qui*) Mimesis suavis, v. 10, quæ hic etiam frequens in verbo λογίζομαι.

¶ ταπεινὸς) *humilis*, timidus.

2 δέομαι, *rogo*) *Deum*: c. XIII. 7. vel, hic, *vos*. Significat Paulus, se, uti per literas roget, sic coram tamen posse graviter agere.

¶ λογίζομαι, *existimor*) Passivum, uti Rom. IV. 4. 5.

¶ ἐπί τινας, *super quosdam*) Constr. cum *audere*.

¶ τοὺς λογιζομένους, *putantes*) Medium.

¶ ὡς, *tanquam*) Necte cum *secundum carnem*.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) quasi impune possint nos contemnere.

3 ἐν σαρκὶ, *in carne*) cum debilitate. v seq.

¶ στρατευόμεθα, *militamus*) Hoc verbo fit aditus ad ea, quæ sequuntur; contineturque ratio *audaciæ*, τοῦ θαῤῥῆσαι.

4 τὰ γὰρ ὅπλα, *nam arma*) A *baculo* paterno 1 Cor. IV. 21, nunc ad *arma*, crescente severitate, progreditur. conf. mox v. 6, nec non 1 Cor. V. 5. 13.

¶ οὐ σαρκικὰ, ἀλλὰ δυνατὰ) *non carnalia* & debilia, *sed* spiritualia, eoque *valida*.

¶ τῷ θεῷ, *Deo*) Est casus quartus. Sic c. II. 15, *Deo*. item, Act. VII. 20. ut præpositio ל præfixi Ion. III. 3. Non nostra, sed Dei est virtus. Efficacia religionis christianæ, argumentum veritatis.

¶ ὀχυρωμάτων, *munimentorum*) Grande verbum.

5 λογισμοὺς, *cogitationes*) eas ipsas, de quibus v. 2.

¶ καθαιροῦντες, *destruentes*) Poterat hoc construi cum v. 3. sed magis pendet a v. 4, *destructionem*. Iterum casus rectus pro obliquo, uti c. IX. 13 not.

¶ πᾶν ὕψωμα, *omnem altitudinem*) *Cogitationes*, species: *altitudo*, genus. non dicit ὕψος, coll. Rom. VIII. 39 not.

¶ ἐπαιρόμενον, *extollentem se*) muri instar ac valli.

¶ κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ, *contra cognitionem Dei*) Vera *cognitio* facit humiles: ubi est elatio sui, deest agnitio Dei.

¶ αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα) Νόημα dicit facultatem νοὸς *mentis*, cujus actus sunt λογισμοὶ, *cogitationes*. Hi, per se infesti, *destruuntur*: illud, *victum* & captum, se dedit, ut necessario & libenter Christo victori præstet obedientiam fidei, deposita omni auctoritate sua, sicut servus ex domini sui arbitrio totus pendet.

6 ἐν ἑτοίμῳ ἔχοντες) scil. ἡμᾶς *parati*, inquit, sumus. Zelus jam adest: prometur, cum tempus erit.

¶ πᾶσαν, *omnem*) Hoc latius patet, quam ὑμῶν *vestra*, mox.

¶ ὅταν, *quum*) ne lædantur imbecilliores. v. 8. Caput prudentiæ pastoralis.

7 τὰ κατὰ πρόσωπον βλέπετε; *quæ secundum faciem sunt, videtis*?) Notatur error Corinthiorum: & refutatur, generatim; v. 7-9. tum, speciatim expositus, speciatim, v. 10. 11. Ideo, *hoc cogitet*, iteratur.

¶ κατὰ πρόσωπον, *secundum faciem*) v. 1. Antitheton, *per epistolas*. v. 9. Coram possum agere severe, inquit.

¶ εἴ τις) *si quis* vestrûm.

¶ πέποιθεν) πεποίθησις & πέποιθα varie hactenus in hac epistola adhibitum Paulo. v. 2 &c.

¶ ἀφ' ἑαυτοῦ, *a se ipso*) antequam per nos convincatur severius. Christianus ex suo sensu metiri fratrem potest.

¶ *καθὼς, ficut*) Indulgentia Pauli, quod parem duntaxat cum iis locum poſtulat, quos genuerat per evangelium. nam per quem alius Chriſti erat, is ipſe prius erat Chriſti, ſive Chriſtianus. Cauſa hæc pudoris erat apud Corinthios.

¶ *καὶ ἡμεῖς, etiam nos*) Id quod talis experiri poterit.

8 *γὰρ, enim*) Hoc facit epitaſin.

¶ *καὶ περισσότερόν τι, etiam excellentius quid*) Erant enim non modo Chriſtiani, ſed Apoſtoli. &c.

¶ *ἐξουσίας, poteſtate*) v. 6. c. XIII. 10.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Chriſtus.

¶ *οὐκ αἰσχυνθήσομαι, non pudefiam*) Non fuerint fulgura ex pelvi: auctoritatem non defugero.

9 *ἵνα μὴ*) Hoc eo dico, *ne* &c.

¶ *ὡς ἂν*) Appoſitæ particulæ.

¶ *ἐκφοβεῖν ὑμᾶς, terrere vos*) ſicut pueros, vano terrore.

10 *Φησὶ*) *inquit*, ſcil. is, qui ſic inquit: ſcil. is, de quo v. 11. Occultus obtrectator innuitur, quem Dominus, vel etiam, oſtendente Domino, Paulus, videbat. Talis obtrectator erat etiam apud Galatas. Gal. V. 10.

¶ *βαρεῖαι, graves*) Antitheton, *contemtus*.

¶ *ἰσχυραὶ, validæ*) Antitheton, *infirma*.

¶ *παρουσία, præſentia*) Exſtabat illud, quod hodie jactatur, *minuit præſentia famam.* Anthologium eccleſiæ Græcæ d. XXIX Iunii Commemorationem habet Petri & Pauli, cum deſcriptione formæ apoſtoli utriusque; quæ, quod ad Paulum attinet, ſatis bene cum hoc loco congruit.

¶ *ἀσθενὴς, infirma*) nullum ſpectantibus metum afferens.

11 *τῷ λόγῳ, ſermone*) Antitheton, *τῷ ἔργῳ, opere*.

12 *οὐ γὰρ τολμῶμεν, non enim audemus*) Copioſiſſime vindicat Paulus poteſtatem ſuam apoſtolicam, in qua ſint etiam Corinthii; refutatque pſeudapoſtolos, qui apud illos etiam, quacunque ſpecie arrepta, falcem in Pauli meſſem immittentes, ſe ingerebant. quorum fucorum *audaciam* redarguens, ait, *non audemus*: in quo, dum dicit, quid ipſe non faciat; notat, quid iſti faciant. Ego, inquit, nil ab iſtis mihi vindico: iſti viciſſim deſinant ſe nobis, etiam Corinthi, adjungere. Sepem inter ſe & illos ponit.

¶ *ἐγκρῖναι ἢ συγκρῖναι*) *æquiparare*, veluti conſortes ejuſdem muneris; *aut comparare*, veluti participes ejuſdem laboris: utrumque penes vos. *ἐγκρίνονται, æquiparantur* invicem, quæ ſunt ejuſdem generis; *συγκρίνονται, comparantur*, quæ, cum differant genere, rationem ſaltem eandem habere judicantur. *τῷ ἐγκρῖναι* reſpondet mox *μετροῦντες*, ut *τῷ συγκρῖναι συγκρίνοντες.*

¶ *τῶν*) Genitivus. Forum, qui ſe ipſi commendant, audaciſſimi ſe *ἐγκρίνουσι κτλ.*

¶ *καὶ συγκρίνοντες, & comparantes*) Hoc ineunte commate ponitur, emphaſeos cauſa.

¶ *ἑαυτοῖς, οὐχὶ κτλ.*) Græci, *ἑαυτοῖς, οὐ συνιοῦσιν. ἡμεῖς δὲ οὐχὶ κτλ.* Intermedia verba non caſu omiſiſſe librarios Latinos, ſed ipſum interpretem ſic legiſſe, patet ex ſermone primæ perſonæ, *in nobis noſmet ipſos metientes*, *& comparantes noſmet ipſos nobis.* Quare hîc quoque antiquam lectionem amplectimur. Non ſane in pſeudapoſtolos hic ſermo convenit, qui revera ſe conabantur aliis commetiri & ingerere. Paulus contra de ſe & ſui ſimilibus ait: *in nobis*, non in iſtis, pſeudapoſtolis, *nos ipſos metimur*; *nobis*, non iſtis, *comparamus nos*

nos ipsos. Si solo Hilario, quem græcolatini codices sequi solent, brevior hæc lectio (nam *nos autem* supplent *Latini* codices N. T.) niteretur: non audiendum eum arbitrarer. Sed alios quoque testes in *Apparatu* citavi: in his Tractatum, Græcum olim, de singularitate clericorum, inter opera Cypriani. Qui illud, ὀυ συνιᾶσιν, tractant, veteres Græci, & recentiores literati, huc illuc se vertunt, apud Bezam, apud Wolfium.

13 ὀυχὶ, *non*) Versu 13-16 & ἔγκρισις & σύγκρισις inter apostolum & pseudapostolos tollitur. Summa est hæc: ὀυχὶ ἐις τὰ ἄμετρα καυχησόμεθα ἐν ἀλλοτρίοις κόποις. Prius membrum, ὀυχὶ ἐις τὰ ἄμετρα opponitur τῷ ἐν ἑαυτοῖς μετρᾶντες, & tractatur v. 13. 14, voce μέτρον frequenter posita. Alterum, ὀυχὶ ἐν ἀλλοτρίοις κόποις, opponitur τῷ ἑαυτοῖς συγκρίνοντες, & tractatur v. 15. 16, voce ἀλλοτρίοις iterata. Paulus *mensuram* habet; isti *in immensa* gloriantur: atque Paulus inter gentes *rudes* evangelizare perget; isti ἐις τὰ ἕτοιμα gloriantur.

¶ ἐις) *in*, super. conf. v. 15 not.

¶ ἄμετρα, *immensa*) Acuta amphibolia. ἄμετρον, quod modum sive mensuram vel non servat, vel non habet. Paulus mensuram servat: pseudapostoli plane nullam habent.

¶ ἀλλὰ) *sed*, scil. agemus.

¶ τὸ μέτρον τᾶ κανόνος, *mensuram canonis*) Μέτρον καὶ κανὼν interdum dicitur per synonymiam: hîc differunt. Μέτρον dicitur respectu Dei distribuentis, κανὼν respectu apostoli laborantis. Itaque κανὼν determinatur per μέτρον. nam μέτρον, apud Eustathium, τάξις & μέτρον ac μερίζω sunt conjugata: quia utrumque a μείρω. Conf. Clavis Homerica, p. 222. Singulis apostolis divisæ provinciæ.

¶ μέτρα, *mensura*) Hoc iteratur, ut ὃυ agnoscatur ad μέτρον referri. τᾶ κανόνος absolute ponitur. post accusativum μέτρον ponitur genitivus μέτρα, ad notandam *partem*, apud Corinthios.

¶ ἐμέρισεν, *partitus est*) Hoc verbo aperte excluduntur pseudapostoli.

¶ ἐφικέσθαι) i. e. τᾶ ἐφικέσθαι.

¶ ἄχρι καὶ ὑμῶν) *etiam ad vos usque.* Μέιωσις.

14 ὀυ γὰρ ὑπερεκτείνομεν) *non enim extendimus nos* ultra mensuram nostram.

¶ ἄχρι γὰρ, *nam usque*) Paulus ab effectu probat, Corinthios contineri canone divinitus sibi assignato.

¶ ἐν τῷ ἐυαγγελίῳ) *in functione evangelica.* conf. c. II. 12.

15 ὀυκ ἐις, *non in*) Hoc initium alterius membri, quod ad constructionem attinet, nectitur cum fine prioris. conf. not. ad Rom. VIII. 1. *Non* inferemus pedem *in* alienam provinciam, dicentes: *Hæc mea sunt.*

¶ αὐξανομένης, *crescente*) Præsens. Paulus Corinthios neque ante tempus omittere voluit, neque alios diutius differre.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Noster penes vos profectus solidissimus gradum nobis magnificum dabit ad proficiendum plus ultra.

¶ μεγαλυνθῆναι - ἐυαγγελίσασθαι) *amplificari* revera, *evangelizando.* utrique verbo conjunctim, sed præsertim τῷ *amplificari*, opponitur *gloriari.*

¶ ἐις περισσείαν) *abundanter.*

¶ ἐις, *in*) Antitheta sunt, *in illa quæ ultra vos*, &, *in parata.*

16 τὰ ὑπερέκεινα, *illa quæ ultra sunt*) quo nullus adhuc pervenit cum evangelio, meridiem versus & occidentem. nam Athenis Corinthum venerat. Act. XVIII. 1.

¶ ὀυκ

¶ ὐκ ἐν ἀλλοτρίῳ, *non in alieno*) Antitheton, *secundum canonem nostrum*.

¶ εἰς) *in* ea, quæ parata sunt, gloriando nos inferre. ἕτοιμα, *parata*, plus etiam, quam ἡτοιμασμένα, notat.

17 ὁ δὲ, *qui vero*) Receptui quodammodo canit: & tamen hac ipsa ἐπιθεραπείᾳ iterum pseudapostolos ferit.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) adeoque Domino *probante*.

CAP. XI.

1 Ὄφελον, *utinam*) Pedetentim accedit, cum insigni προθεραπείᾳ & προεπιπλήξει, cui respondet ἐπιθεραπεία. c. XII. 11.

¶ μικρὸν, *paullum*) Antitheton, v. 4. 20.

¶ τῇ ἀφροσύνῃ, *insipientiâ*) Sic appellat, antequam exponat, eoque ipso Corinthios capit. Mitius hoc vocabulum, quam μωρία.

¶ ἀνέχεσθε, *tolerate*) Imperativus. coll. v. 16.

2 ζηλῶ γὰρ, *æmulor enim*) Hoc versu & seq exprimitur caussa *insipientiæ*; amantes enim videntur amentes. caussa *tolerantiæ* Paulo debitæ explanatur, v. 4. coll. v. 20.

¶ θεοῦ ζήλῳ, *Dei zelo*) zelo sancto & magno.

¶ ἡρμοσάμην, *despondi*) Appositio est, *uni viro, Christo*, & utrumque construitur cum *sistere*. Itaque *despondi* absolute ponitur. Et ἁρμόζομαι, *despondeo*, de ipso quidem sponso dici solet: hîc autem Paulus eadem mente de se dicit, qua sibi etiam zelum, qui mariti est, adscribit. nam Christi caussa sentiebat & faciebat omnia.

¶ παρθένον ἁγνὴν, *virginem castam*) non singulatim, sed conjunctim. Non dicit παρθένους ἁγνάς.

3 φοβοῦμαι, *metuo*) Talis metus non modo non contra amorem est, sed est amoris. c XII. 20. 19.

¶ δὲ, *vero*) Hoc opponitur τῷ *despondi*.

¶ ὡς, *ut*) Similitudo perquam apposita.

¶ Εὔαν, *Evam*) simplicem, mali ignaram.

¶ πανουργίᾳ, *astutia*) quæ *simplicitati* inimicissima.

¶ οὕτως, *sic*) Sancti, vel si plane quiesceret peccatum originale, tentari possunt.

¶ φθαρῇ, *corrumpantur*) amissa virginali puritate. Imminebant corruptores Corinthiis. v. seq. Sermo concisus, *corrumpantur* & deducantur *a simplicitate*.

¶ ἁπλότητος, *simplicitate*) uni intenta, tenerrima; non *alium*, neque *alterum*, quærente. v. 4.

4 εἰ, *si*) Ponit conditionem, ex parte rei, impossibilem; ideo dicit in imperfecto, *tolereretis*: sed pro conatu pseudapostolorum, non modo possibilem, sed plane præsentem; ideo dicit in præsenti, *prædicat*. conf. plane Gal. I. 6 f.

¶ γὰρ, *enim*) Ratio *timoris* Paulini, facilitas Corinthiorum.

¶ ὁ ἐρχόμενος, *veniens*) quilibet; ex Iudæa, si placet. Gen. XLII. 5, ἦλθον μετὰ τῶν ἐρχομένων.

¶ ἄλλον· ἕτερον· *alium: alterum*) Differunt hæc verba. Act. IV. 12 not. *alium* minus longe hîc disterminat, quam *alterum*.

¶ οὐκ ἐλάβετε· οὐκ ἐδέξασθε· *non accepistis: non recepistis*) Verba diversa, rei apta. non concurrit voluntas hominis in accipiendo spiritu, ut in recipiendo evangelio.

¶ ἢ

¶ ἢ εὐαγγέλιον ἕτερον, *aut evangelium alterum*) Commode verbum *est*, aut *accipitis*, subaudiendum relinquitur.

¶ καλῶς ἠνείχεσθε, *bene toleraretis*) Non probatur hæc *tolerantia*, *corruptionem* allatura, sed τὸ *bene* ponitur, uti Marc. VII. 9. Notatur saturitas Corinthiorum, & aviditas, in Christianismum, si quis esset, magis novum lautumque intenta.

5 γὰρ, *enim*) Particula propositioni annectens tractationem. Ponitur hîc summa *gloriationis* Paulinæ, & repetitur c. XII. 11.

¶ τῶν ὑπερλίαν, *eximiis*) quales Iacobus, Kephas, Iohannes, vel etiam reliqui de duodecim superstites: Gal II. 2. non modo quales ii, qui latiore sensu dicuntur apostoli. i. e. tam sum apostolus, quam qui maxime. Petrus nil habet præcipuum.

6 εἰ, *si*) Apostolum se esse, probat 1. a cognitione apostolo digna: hoc versu. 2. ab abstinentia. v. 7 s. Ad utrumque proponendum viam sibi facit per occupationem, ut necessitas proponendi perspiciatur.

¶ ἰδιώτης, *idiota*) Hoc opponitur *excellentiæ apostolicæ*. Idiotam Paulum dicebant iniqui. *Cognitione*, quæ prima dos apostoli, negat se esse idiotam; atque exemplum exstat singulare capite sequenti: *sermone* idiotam se esse, neque valde negat, cum id non obsit apostolatui, immo etiam conducat; 1 Cor. I. 17 ss. neque prolixius, quam facultas ejus in dicendo ferebat, confitetur; neque respondet, etiam alios apostolos sermone idiotas haberi posse; sed rem in medio relinquit, coll. c. X. 10. 11, ab ipsis Corinthiis dijudicandam. subjicit enim, *sed in omni manifestati &c.*

¶ ἀλλ' ἐν παντὶ φανερωθέντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς) Latinus habet, *in omnibus autem manifestati sumus vobis*: ut si superfluum esset vel ἐν παντὶ vel ἐν πᾶσιν. Atqui diversam vim habent duæ locutiones: ἐν παντὶ, *in omni* re, etiam in sermone & cognitione; ἐν πᾶσιν, *in omnibus* hominibus. cap. I. 12. III. 2. IV. 2. ἐν πᾶσι, masculino genere dicitur 1 Cor. VIII. 7. Hebr. XIII. 4, & aliis locis. idem, neutro genere, 1 Tim. III. 11. IV. 15. 2 Tim. II. 7. IV. 5. Tit. II. 9. 10. Hebr. XIII. 18. Sed ἐν παντὶ non nisi neutro genere, idque sæpissime, v. 9. cap. IV. 8. VI. 4. VII. 5. 11. 16. VIII. 7. IX. 8. 11. Phil. IV. 6. Itaque hoc loco ἐν πᾶσιν est masculinum, ἐν παντὶ neutrum. Sic Phil. IV. 12, ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσι μεμύημαι.

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) Ex eo, quod Paulus etiam apud alios agebat, fructus in *Corinthiorum* corda redundabat.

7 ἢ ἁμαρτίαν) *an peccatum*. Sic posset objici contra illud, *in omni*, v. præc.

¶ ταπεινῶν, *humilians*) in victu.

¶ ὑψωθῆτε, *exaltaremini*) spiritualiter.

¶ τὸ τοῦ θεοῦ εὐαγγέλιον, *Dei evangelium*) *divinum*, pretiosissimum.

8 ἐσύλησα, *spoliavi*) Iustissimam stipendii acceptionem imputat sibi pro *rapina*, & mox pro *segnitie* & *onere*. conf. not. ad 1 Cor. IX. 17. Hoc verbum, & *opsonium*, allegoriam efficit, a re militari.

¶ λαβὼν, *sumens*) in viam, quum ad vos veni. Antitheton, *præsens*, quum vobiscum essem.

9 προσανεπλήρωσαν, *amplius suppleverunt*) Decompositum: nonnihil *supplevit* Paulus sua manu laboriosa.

¶ καὶ τηρήσω, *& servabo*) tantum abest, ut pœniteat. c. XII. 14.

10 ἔϛιν ἀλήθεια, *est veritas*) Verbum emphatice præponitur: *stat.* sermo est de *veritate* speciali. conf. Rom. IX. 1 not.

¶ ἐ, *non*) Metonymia consequentis: *gloriatio non obstruetur*, i. e. posthac nihilo gravior ero.

11 ὅτι, *quod*) Sæpe læditur *amor* etiam recusando.

12 καὶ ποιήσω) *etiam faciam.*

¶ ἐκκόψω, *amputem*) Pseudapostolis non erat commodum, gratis prædicare. v. 20.

¶ τὴν ἀφορμὴν, *occasionem*) in hac re: mox, sine articulo, ἀφορμὴν, quacunque in re.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Gloriatio eorum *in* hoc constitit, ut dicerent: invenimur, ut Paulus.

13 οἱ γὰρ τοιῦτοι, *tales enim*) Ætiologia, cur nolit istos similes putari ipsius.

¶ ψευδαπόϛολοι, *pseudapostoli*) Hæc jam pars prædicati. antitheton, v. 5. Nunc tandem scapham scapham dicit. Congruit mox, δόλιοι, *dolosi.*

¶ εἰς ἀποϛόλυς χριϛῦ, *in apostolos Christi*) Non plane negabant Christum; sed non vere prædicabant. v. 23.

14 ὐ θαυμαϛὸν, *non mirum*) *Non magnum.* v. seq. Magis mirum, de Satana, qui longius differt ab angelo lucis.

¶ αὐτὸς) *ipse*, auctor & magister eorum.

¶ μεταχηματίζεται, *transformat se*) Præsens: i. e. solet se transformare. Fecit id jam in paradiso. Oratio II in annunciationem, adscripta Gregorio Thaumaturgo, in Ethopœia Mariæ: μὴ πάλιν εἰς ἄγγελον φωτὸς μεταχηματισθεὶς ὁ ἀρχέκακος δαίμων κτλ.

¶ ἄγγελον φωτὸς, *angelum lucis*) Id facit, non solum, ut noceat nobis, sed etiam, ut fruatur honore.

¶ φωτὸς, *lucis*) quum tamen Satanæ potestas sit in tenebris.

15 ὐ μέγα, *non magnum*) non difficile.

¶ αὐτῦ, *ejus*) *Satanæ.*

¶ δικαιοσύνης, *justitiæ*) quæ est in Christo.

¶ τὸ τέλος, *finis*) Quacunque specie se nunc efferant, detrahitur tandem *schema.* Efficacissimum criterium a futuris, in bono & malo. Phil. III. 19. 21.

16 πάλιν λέγω, *iterum dico*) Novo huic argumento gloriationis iteratam ex v. 1 προθεραπείαν præmittit: qua certe nemo *insaniens* utitur.

¶ μή, *ne*) Particula prohibendi: *nemo me putarit desipere.* Hoc incisum non ponitur per parenthesin, sed vis verbi λέγω, *dico*, super hoc ipsum incisum cadit.

17 ὃ λαλῶ, ὐ λαλῶ κατὰ κύριον, *quod loquor, non loquor secundum Dominum*) Theopneusta sunt igitur, & *secundum Dominum dicta*, quæcunque Paulus sine hac expressa exceptione scripsit: quin etiam hunc locum, & propriam huic loco exceptionem, sic perscripsit ex regula decori divini, a Domino instructus; perinde ut vir literatus puero dictat epistolam puero accommodatam, cum tamen puer per se non posset ita scribere.

18 πολλοὶ, *multi*) Quod multis licet, uni facilius condonatur.

¶ κατὰ τὴν σάρκα, *secundum carnem*) v. gr. quod Hebræi sint. v. 22.

19 ἡδέως) *libenter.*

20 γὰρ, *enim*) Particula intensiva: fertis *insipientes*; nam fertis etiam oppressores. Cleon apud Thucydidem lib. 3, πέφυκεν ὁ ἄνθρωπος τὸ μὲν θεραπεῦον ὑπερφρονεῖν· τὸ δὲ μὴ ὑπεῖκον θαυμάζειν.

¶ εἴ τις, *si quis*) ut pseudapostoli, gloriabundi.

¶ κατα-

¶ *καταδουλοῖ, in servitutem redigit*) Genus: sequuntur bis duæ species.

¶ *κατεσθίει*) Sic LXX, Ps. LIII. 5.

¶ *λαμβάνει, accipit*) scil. a vobis. neque enim necessario subauditur *ὑμᾶς vos*, collato inciso subsequente.

¶ *ἐπαίρεται, extollitur*) prætextu majestatis apostolicæ.

¶ *εἰς πρόσωπον δέρει, in faciem cædit*) sub specie zeli divini. Id Corinthiis accidere potuerat. conf. Es. LVIII. 4. 1 Reg. XXII. 24. Neh. XIII. 25. 1 Cor. IV. 11. 1 Tim. III. 3.

21 *κατὰ ἀτιμίαν, secundum ignominiam*) quasi jam pro *infami* habitus. Vide 1 Cor. IV. 10, quo ex loco etiam τὸ *infirmi* huc conferas, & *prudentes* ad v. 19. Conf. *secundum*, Phil. IV. 11.

¶ *ὡς ὅτι ἡμεῖς ἠσθενήσαμεν*) *quasi nos infirmati simus* animo, nil habentes, qui gloriemur & audeamus. sequitur antitheton: *quacunque autem in re aliquis. infames* & *infirmi* non possunt gloriari; sed tamen audebo. conf. v. 30.

¶ *ἐν ἀφροσύνῃ, in insipientia*) Sic appellat *κατ' ἄνθρωπον*, v. 16, & modestiæ causa.

22 *Ἑβραῖοι, Hebræi*) Capita gloriationis, quorum primum & secundum prærogativas naturales, tertium & quartum spirituales indicat. Conf. Phil. III. 5.

¶ *κἀγὼ, etiam ego*) Hebræus, (non Hellenista,) ex Hebræis.

23 *διάκονοι, ministri*) extrinsecus.

¶ *παραφρονῶν λαλῶ, insipiens loquor*) Cum perpetuo labore abnegandi sui hæc perscripsit Paulus.

¶ *ὑπὲρ*) *supra*, quam isti. quo quisque plus patitur, eo magis *ministrat*.

¶ *περισσοτέρως, abundantius*) *Labores* & *carceres* experti erant etiam pseudapostoli, sed minus: cetera Pauli propria erant.

24 *πεντάκις, quinquies*) Prodest servi Dei, omnia, quæ egerunt, & exantlarunt s accurate meminisse, ut, cum opus olim est, narrare possint. conf. Gal. I.

¶ *τεσσαράκοντα παρὰ μίαν, quadraginta, minus una*) Triplici loro tredecim ictus incussi *undequadraginta* plagas efficiebant. vid. *Buxt.* dedic. Abbrev.

25 *τρὶς ἐναυάγησα, ter naufragium feci*) ante naufragium Melitense.

¶ *ἐν τῷ βυθῷ*) ὁ *βυθὸς* quodvis *profundum* notat; sed, ubi absolute ponitur, *marinum*, hic præsertim, cum mentione naufragiorum. מצולה LXX plerunque *βυθός*.

¶ *πεποίηκα*) *transegi* natans. Multi naufragi cum aquis multas horas ita conflictantur, ut tandem emergant.

26 *ὁδοιπορίαις, itineribus*) Vide Acta.

¶ *ἐν ψευδαδέλφοις, in falsis fratribus*) Hoc periculum molestissimum: præter *exspectationem* ceteris adjectum, cum suavitate.

27 *ἐν, in*) Quinque commata: primo cohæret secundum, tertio quartum, suavi rhythmo.

¶ *ἐν λιμῷ, in fame*) Deut. XXVIII. 48, *ἐν λιμῷ καὶ ἐν δίψει, καὶ ἐν γυμνότητι, καὶ ἐν ἐκλείψει πάντων.*

28 *χωρὶς, præter*) Particula servit connexioni.

¶ *τῶν παρεκτὸς*) Sic appellat labores *externos*. hactenus descripsit suos proprios; nunc alienos, secum communicatos.

¶ *ἡ*) Appositio casus obliqui & recti. qualis illa Basilii Seleuciensis, *ὦ φωνῆς, σωτηρίας πηγή.* conf. not. ad Chrys. de Sacerd. p. 504.

¶ *ἐπισύστασίς μου, incursus in me*) Verbum *ἐπισυνίστημι* & verbale *ἐπισύστασις*

LXX sæpe ponunt de seditione Kore cum suis. conf. Act. XXIV. 12. Itaque hîc notatur obturbatio illorum, qui doctrinæ vitæve perversitate Paulo molestiam exhibebant, v. gr. Gal. VI. 17.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) Latitudo temporis : loci, in *omnium*.

¶ πασῶν, *omnium*) Id modestius, quam si diceret, πάσης τῆς ἐκκλησίας, *totius ecclesiæ*. *Omnium*, etiam ad quas non veni. Col II 1. Id non peræque Petrus de se dicere potuisset.

29 τίς, *quis*) Non solum ecclesias, sed singulas animas curat.

¶ ἀσθενῶ, *infirmor*) non modo per συγκατάβασιν, 1 Cor. IX. 22, sed per compassionem.

¶ σκανδαλίζεται, *scandalizatur*) *Infirmari* & *scandalizari*, hoc certe loco, (coll. tamen Rom. XIV. 21 not.) differunt. Illud fit per se; hoc per alios.

¶ καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι) *quin ego incendar*. Non priore, sed hac versiculi parte addit *ego*: nam illic infirmo se accommodat; hic dissimilem se scandalizantis fatetur, partes a scandalizante neglectas scandalizati causa *ipse* suscipiens. Partes a scandalizante neglectæ sunt amor, prudentia &c. Idem tamen Paulus etiam partes scandalizati, sive incommodum, quod scandalizatus sentit, in se suscipit. Hæc omnia sic sequuntur, vi relatorum. πυροῦσθαι τοῖς θυμοῖς, non semel l. 2 Macc. Male sentiunt aut loquuntur, qui scandalum videntes vernacula formula ajunt: *me ipse scandalizavi*.

30 εἰ) *si*. i. e. quum.

¶ τὰ τῆς ἀσθενείας μου καυχήσομαι, *de iis, quæ infirmitatis meæ sunt, gloriabor*) Eximium oxymoron. c. XII. 5. 9. 10. Nam opposita sunt *infirmitas* & *gloriatio*.

31 εὐλογητὸς, *benedictus*) Hoc auget religionem jurisjurandi.

¶ οἶδεν, *novit*) Persecutio Damascena erat e primis & maximis, & huc inprimis pertinebat: Deumque invocat testem Paulus, quia nullum testem ex hominibus ad Corinthios allegare poterat, de re paucis cognita & pridem facta. conf. Gal. I. 20. Lucas postea perscripsit, Act. IX. 25. Hæc religiosa præfatio auget etiam fidem eorum, quæ mox cap. seq. commemorantur.

32 ἐθνάρχης) Sic appellatur Simon sacerdos summus, 1 Macc. XIV & XV.

CAP. XII.

1 Δή) *sane*.

¶ οὐ συμφέρει μοι, *non conducit mihi*) propter periculum elationis, & colaphorum Satanicorum, & impediendæ virtutis Christi.

¶ ἐλεύσομαι) *veniam*, inquit, non, *venio*: non cupide accurrit. sic, *gloriabor*, non *glorior*, in conclusione ipsa, v. 5.

¶ γὰρ, *enim*) Causa, præfatiunculæ modo posita.

¶ ὀπτασίας καὶ ἀποκαλύψεις, *visiones & revelationes*) *Visiones*, ad videndum: *revelationes*, ad audiendum. 1 Sam. IX. 15. LXX. Vtrumque numero plurali; quia duos gradus habuere *raptus* illi, ut mox memorat. Sic, *revelationum*, v. 7. Plures ceteroqui visiones & revelationes habuit Paulus.

¶ κυρίου, *Domini*) v. 8. i. e. *Christi*. v. 2.

2 οἶδα· εἴτε· ἁρπαγέντα· *novi: sive: raptum*) Hæc versu sequente iterata non solum suaviter suspendunt acuuntque lectorem, & gloriationi consideratæ pondus addunt; sed etiam plane duplex rei momentum exprimunt. Clemens Al.

Strom.

Strom. l. V. ἕως τρίτε ἐρανε, κἀκεῖθεν εἰς τὸν παράδεισον. f. 427. Et sic Irenæus l. 2. c.(56.) 55 (ubi Grabius addit Iustinum M. Methodium & ex recentioribus Ieremiam Taylor:) it. l. 5. c. 36, ubi (coll. Matth. XIII. 23. Ioh. XIV. 2.) ex diversitate fructificantium diversas habitationes infert, & statuit *διαςολὴν οἰκήσεως differentiam habitationis* eorum, qui cœlo, qui paradiso, qui splendore civitatis gaudent. Athanasius in Apol. καὶ ἕως τρίτε ἐρανε ἡρπάδη καὶ εἰς τὸν παράδεισον ἀνηνέχθη. Orig. ejusve interpres in Rom. XVI, *in tertium cœlum, & inde in paradisum.* Oecumenius, ἡρπάγη ἕως τρίτε ἐρανε, καὶ πάλιν ἐκεῖθεν εἰς τὸν παράδεισον. Diversasque loco hoc revelationes commemorari, agnoscunt Hilarius Diac. Primasius, Anselmus, Gregorius Papa apud Estium. Accedit Hieron. in Ez. XXVIII. Pelag. in h. l. Cassiodor. Haymo, Aquinas. Duplici raptui respondet duplex illud *ut ne extollerer.* v. 7. *Paradisus* certe, in gradatione subsequens, cum articulo emphatico, interius quiddam in cœlo tertio dicit, quam ipsum *cœlum tertium.* id quod cum sententia veterum apprime congruit. vid. Gregor. obs. c. 18. conf. Luc. XXIII. 43 not. & Ap. II. 7. Ideo res paradisi duntaxat *audire* contigit Paulo; cœli tertii, etiam *videre*, (conf. v. præc.) quanquam de hoc etiam parcius loquitur. Verbi οἶδα, *novi*, vis præcipue cadit super participium, *raptum.* coll. ὅτι *quod*, v. 4.

¶ πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων, *ante annos quatuordecim*) Constr. cum ἁρπαγέντα *raptum.* Pristinum aliquid recenset. longo tempore alius a se ipso quisque factus videtur; ut bona & mala sua liberius commemorare possit.

¶ ἐν σώματι, *in corpore*) Hoc sine articulo: tum ἐκτὸς τε σώματος, *extra corpus*, cum articulo. & sic constanter v. seq. Videtur *opinari* Paulus, *extra* corpus fuisse. Vtut est, incorpoream esse meliorem hominis partem, recte hinc infert Claudianus Mamertus l. 2 de Statu animæ c. 12. atque hæc, anima, ipsa rapta fuit. Extra corpus aut intra erat, quicquid, præter corpus Pauli, erat.

¶ ἐκ οἶδα, *non novi*) Ignoratio modi non tollit certam rei scientiam. Apostoli multa non scivere.

¶ ἁρπαγέντα, *raptum*) Conf. Act. VIII. 39 not.

¶ ἕως) *usque*, longe, *in* tertium cœlum. conf. εἰς, *in.* v. 4. Ergo paradisus est extra cœlum tertium? Resp. ἕως, *usque*, inclusive, uti Luc. II. 15 &c.

¶ τρίτε, *tertium*) Primum cœlum, nubium: secundum, stellarum: tertium, spirituale. Duplex cœlum visibile dualis in שמים denotat: *tertii* nomenclatura, quod oculus non vidit, Novo Testamento reservata fuit. conf. Eph. IV. 10 not.

3 καὶ, &) Particula hoc loco novum rei momentum exprimit. Finge, *cœlum tertium* & *paradisum* plane esse synonyma; valde imminuetur nervus orationis Paulinæ.

¶ τὸν τοιὅτον, *talem*) τὸν ἐν χριςῷ, *eum qui* erat *in Christo.*

¶ εἴτε, *sive*) Hoc repetitur, quia vel si in corpore usque ad tertium cœlum raptus fuerit, tamen ulteriori gradu in paradisum extra corpus potuit raptus esse.

4 ἄῤῥητα) *ineffabilia*, non in se; alias Paulus non potuisset audire: sed *homini*, ut sequitur mox, adeoque ipsi Paulo. *Quis* ea effatus sit, Deus, an Christus, an

an angelus, an angeli, an spiritus justorum, & cui; Paulus non indicat, an sciat. Sublimitatis certe magnæ fuere; nam non omnia cœlestia sunt *ineffabilia*, v. gr. Ex. XXXIV. 6. Es. VI. 3. quæ tamen valde sublimia.

¶ οὐκ ἐξὸν) *non licet.* ἐξὸν & δυνατὸν, *licere* & *posse*, dicitur, quod neque res neque lex prohibet. itaque *ineffabilia* & *non licet* se mutuo declarant, negantque, aut posse ea loqui hominem, aut licere homini. Ceteri, qui non audivere, non possunt: Paulus, qui audivit, non satis potest. &, si possent, tamen non liceret, non conveniret, in mortalitate: quia terricolæ non caperent. Ioh. III. 12. Latius patet auditus, quam loquela.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) Constr. cum *licet.* Arctior sæpe loquendi, quam cognoscendi potestas.

5 ὑπὲρ τοῦ τοιούτου, *pro tali*) Masculinum. antitheton, *me ipso.* Removere debemus τὸ *ego* a rebus magnis. Duas partes hic versus habet: altera habet ætiologiam versu seq. altera declaratur v. 7.

¶ καυχήσομαι, *gloriabor*) i. e. gloriari possem. coll. v. 6 init.

6 οὐκ ἔσομαι ἄφρων, *non ero insipiens*) Etiam cap. præc. dixit *veritatem*, & tamen *insipientiam* sibi adscribit: quia scilicet gloriatus est de rebus minime gloriosis, hîc de gloriosissimis.

¶ φείδομαι, *parco*) parce hæc tracto.

¶ μή τις, *ne quis*) O quam non verentur hæc plerique, etiam Theologi.

¶ βλέπει· ἀκούει. *videt: audit*) in vita communi, me non prohibere valente.

7 ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι, *ut ne extollerer*) Omnibus, quæ Paulus egit, quæque eum apud homines magnum, carum & admirabilem fecerunt, minus efferri poterat, quam his, quorum ipse unus erat sibi conscius. Vana & pusilla est anima, quæ ob hominum plausum sibi applaudit. Potiora sunt intus.

¶ σκόλοψ) Hesychius: σκόλοπες, ὀξέα ξύλα ὀρθὰ, σταυροί. notatur sudes acuta, pungens. conf. LXX, Num. XXXIII. 55. Ez. XXVIII. 24. Hoc generale mox declaratur specialiter per *colaphos* illos: neque duplex hæc declaratio tertiam uliam requirit, varie tentatam ab iis, qui *colaphos* improprie interpretantur.

¶ τῇ σαρκί) Casus sextus: *carne*, ad carnem macerandam Idem casus, 1 Petr. III. 18. IV. 1. 6. Hæc infirmitas major erat omnibus capite præcedente enumeratis: & hanc ut commemorare posset, necesse habuit revelationes commemorare.

¶ ἄγγελος σατᾶν, *angelus Satan*) Paulus *angelica* expertus nunc *angelum* persentiscit contrarium. τὸ σατᾶν non nisi bis terve habent LXX, idque ut ἄκλιτον sed XXXIV locis in N. T. & in his novies a Paulo σατανᾶς declinatur; hocque uno loco ponitur ut indeclinabile, quasi per apocopen consideratum, certe non sine causa. Itaque *angelus Satan* hoc loco non videtur esse appositio, quasi diceretur *angelus Satanas*, pro diabolo. nam diabolus nusquam dicitur angelus, sed habet angelos suos ipse. Ergo *Satan* aut est nomen proprium in genitivo, aut adjectivum in nominativo, ut notetur vel *angelus a Satana immissus*; vel *angelus infestissimus*, angelus ipsi Satanæ sive diabolo similis, præscindendo a Satanæ missione. Amphibolia videtur innuere, ipsi apostolo (quo magis humiliaretur) nesciendum fuisse, quæ esset hujus angeli ratio. Ex alto habuit revelationem: ex profundo, castigationem. Iob & Paulus per

hostem

hostem vexabantur: Herodem angelus Domini percussit.

¶ ἵνα με, *ut me*) Palus non est angelus ipse (conf. tamen Num. l. c.) sed, quod angelus Paulum colaphis vexavit. ἵνα ut concinne iterum in medio commatis ponitur, ut antitheton bis præcedat particulam, bis eam subsequatur. Opponuntur enim *excellentia revelationum* & *angelus Satan*; itemque *extolli* & *colaphis cædi*.

¶ κολαφίζῃ, *colaphis cædat*) *Colaphis* (μεγάλαις ἀφαῖς· hoc enim apud Eustathium habetur etymon:) cædebantur *servi*. 1 Petr. II. 20. neque obstat quicquam, quo minus proprie hîc accipiatur verbum. vid. Iob II. 6 f. Nam si ab hominibus colaphos aliaque incommoda acceperunt & apostoli & ipse Dominus, c. XI. 24 f. 1 Cor. IV. 11. Matth. XXVI. 67. coll. c. IV. 5. cur non Paulus a Satana ejusve angelo, vel visibili vel invisibili modo? Talia Antonio quoque obtigere, ut in vita ejus memorat Athanasius. Omnis generis adversa obvenere apostolo, v. 10. quæ non deprecabatur: sed hic præcipuum quiddam nominat, quod *infirmitatibus* eum macerabat & dolore ignominiaque occurrebat elationi, magis etiam, aut certe non minus, quam furor libidinis in membris excitatus (quo tamen quam mirabiliter excruciari possint quamlibet sanctæ animæ, apud Ephraimum Syrum, Estium in h. l. Ioh a Cruce, & P. M. Petruccium legere est) aut cephalalgia vehementissima. Horum colaphorum quasi recentem Paulus pavorem in momenta habuisse videtur, quum tanta frequentia, quantam naturalis lector fastidiat, se inter gloriandum reprimit. Notat Chrysostomus, κολαφίζῃ, *colaphis cædat*, non κολαφίσῃ, *colaphis cæderet*, Paulum dicere, ut de re præsenti. *Visus* & *auditus* Pauli ad lautissima admissus erat: *tactus* durissime maceratus.

8 τούτου, *hoc*) Demonstrativum. Oblitus erat elationis.

¶ τρὶς) *ter*, ut ipse Dominus in monte oliveti. Paulus rogationes, nescio quibus ex intervallis, tres peregit: deinde palum toleravit, cum vidit, ferendum esse. ne tum quidem, cum hæc scripsit, videtur palo caruisse, & quamdiu se efferre potuerat. confer, quæ sequuntur.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) *Christum*. v. seq. Non est rogandus Satanas, ut parcat.

9 εἴρηκέ μοι, *dixit mihi*) tertium roganti.

¶ ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου, *sufficit tibi gratia mea*) Benignissima repulsa, indicativo modo expressa. Dominus Paulo hæc verba quasi in os inserit, ut subsequens ea dicat: Sufficit mihi, Domine, gratia tua. Gratia esse potest, etiam ubi maximus doloris sensus est.

¶ ἡ γὰρ δύναμις ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται, *virtus enim in infirmitate perficitur*) Pro δύναμις plerique scripsere δύναμίς μου, ex alliteratione ad χάρις μου. Si Paulus scripsisset δύναμίς μου· credo, subjecisset, ἐν ἀσθενείᾳ σου. Innuitur tamen, ut *gratia Christi*, sic *virtus Christi*. γὰρ, *enim*, hoc loco, ut sæpe, est particula διακριτικὴ, qua discrimen ponitur inter *gratiam* & inter *virtutem*. *Sufficit gratia*: noli postulare *virtutem* sensibilem. *virtus enim*--. Sic demum particula *enim* vim causandi nanciscitur, non immediate, sed mediante discrimine inter *gratiam* & *virtutem*.

¶ ἐν ἀσθενείᾳ, *in infirmitate*) Ex sermone Domini Paulus sæpe hoc verbum repetit, cap. XI. XII. XIII.

¶ τι-

¶ τελειῦται, *perficitur*) omnia sua peragit, perficit. Non ergo debemus sub prætextu falsæ αὐταρκείας & sufficientiæ abjicere virtutem Christi.

¶ μᾶλλον καυχήσομαι) *potius gloriabor* in infirmitatibus meis, quam in revelationibus: nam si in his glorier, impediero virtutem Christi. Illis pronomen addit, non his.

¶ ἐπισκηνώσῃ ἐπ' ἐμὲ) *ut* tanquam tentorium *superobtegat me*. σκῆνος, *tabernaculum*, corpus: τὸ ἐπισκηνῦν, *superobtegens*, extrarium quiddam. non dicit hîc, *ut inhabitet me*; nam sic imminueret sensum infirmitatum suarum.

¶ ἡ δύναμις τῦ χριςῦ, *virtus Christi*) id est, Christus cum sua *virtute*. Quæ huc inserviunt, *libentissime* debemus accipere.

10 εὐδοκῶ, *bono sum animo*) Non dicit hîc, *gaudeo*, quod plus notaret.

¶ ἐν ἀσθενείαις, *in infirmitatibus*) Genus. hinc mox, *infirmor*. sequuntur bis duæ species.

¶ ἐν ὕβρεσιν, ἐν ἀνάγκαις, *in contumeliis*, *in necessitatibus*) quas etiam angelus Satan infert.

¶ ἐν διωγμοῖς, ἐν ςενοχωρίαις, *in persecutionibus*, *in angustiis*) humanitus allatis.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Constr. cum εὐδοκῶ, *bono sum animo*.

¶ τότε) *tum* demum.

¶ δυνατὸς, *potens*) *virtute* Christi.

11 γέγονα, *factus sum*) Receptui canit.

¶ ὤφειλον, *debebam*) Commutatio personæ: i. e. *vos debebatis me commendare*.

¶ ὑφ' ὑμῶν) *a vobis*, inter vos.

¶ ὐδέν εἰμι, *nihil sum*) ex me.

12 μὲν, *quidem*) Hæc particula sive mica modestiam alit.

¶ σημεῖα, *signa*) Rerum testimonia adsunt.

¶ τῦ ἀποςόλυ, *apostoli*) Articulus vim habet: *ejus qui sit apostolus*.

¶ σημείοις) Sic *Al. Lat.* (in cod. Reutl.) *Hilarius*. Lectio media. unde, ἐν σημείοις, plerique: καὶ σημείοις, *Chrys. Bœrn. Lat.* in mss. σημείοις τε *Lin.* nec non *Syr.* De σημείοις & τέρασι vide ad Matth. XXIV. 24. Δυνάμεις sunt evidentissima *omnipotentiæ* divinæ opera.

13 τί, *quid*) Hoc pertinet & ad antecedentia & ad consequentia.

¶ λοιπὰς, *reliquas*) vel per me vel per alios apostolos plantatas.

¶ εἰ μὴ-ταύτην, *nisi-hanc*) Insignis asteismus.

¶ αὐτὸς) *ipse*. Sequitur antitheton: *nec per alios*, v. 16 s.

¶ ἀδικίαν, *injuriam*) *Iure* poterat apostolus opsonia a Corinthiis accipere: quo quum *haud* usus est *jure*, *injuriam* sibi imputat: eamque sic appellat, non per ironiam, a qua sermo apostolicus abhorret; sed per amphiboliam. nam ἀδικίαν appellat hoc loco inusitata præcipue notione, quæ Latino *non-jus* possit exprimi, & α privativum habet, uti ἄνομος, ἀνόμως, Rom. II. 12. 1 Cor. IX. 21. ἀνυπότακτον, Hebr. II. 8. & tamen notionem *injustitiæ* simul admittit, minoris erga Corinthios amoris suspicionem *deprecans*: *condonate*. coll. c. XI. 11.

14 τὰ ὑμῶν, *vestra*) Phil. IV. 17.

¶ ὑμᾶς, *vos*) ut vos lucrifaciam. Matth. XVIII. 15. Thesauros spirituales congerit pro Corinthiorum *animis*. v. 15.

15 ἐγὼ δὲ, *ego vero*) *Vero* facit epitasin.

¶ δαπανήσω) *pendam* mea.

¶ ἐκδα-

¶ *ἐκδαπανηθήσομαι*) *expendar* ipse.

¶ *ἧττον*, *minus*) Amor descendit potius, quam ascendit.

16 *ἀλλ' ὑπάρχων*, *sed cum essem*) Objectio, quam formare Corinthii possent. Respondet versu seq.

¶ *ἔλαβον*, *cepi*) ne rete quæstui positum plane effugeretis.

17 *μή τινα ὧν - δι' αὐτῦ*) Pro, *μὴ διά τινος τούτων*, *ὓς ἀπέσταλκα κτλ.*

18 *παρεκάλεσα*, *hortatus sum*) ut ad vos iret.

¶ *τὸν ἀδελφὸν*, *fratrem*) Hic videtur fuisse Corinthius.

¶ *πνεύματι*, *spiritu*) intrinsecus.

¶ *ἴχνεσι*, *vestigiis*) extrinsecus.

19 *πάλιν δοκεῖτε*) Nonnulli, *πάλαι δοκεῖτε*· quæ quidem lectio pertinacius aversum a Paulo Corinthiorum animum, coll. c. III. 1, notaret. Nam *πάλαι*, cum verbo præsentis temporis, perseverantiam notat. *Plato* in Gorgia, *ἀλλ' ἔγωγε καὶ πάλαι λέγω*. Probatior lectio, *πάλιν δοκεῖτε*· coll. iterum c. III. 1.

¶ *ὑμῖν*, *vobis*) quasi nostra causa opus esset hoc modo favorem vestrum retinere.

¶ *ὑπὲρ τῆς ὑμῶν οἰκοδομῆς*, *pro vestra ædificatione*) ut potius videatis, quam experiamini cum dolore, quam sim apostolus.

20 *οὐχ οἵυς*, *non quales*) Id tractatur usque ad finem capitis. Tum, *qualem non vultis*, c. XIII. 1 seq. Qualis auditor, talis ei pastor.

¶ *ἔρεις*, *ζῆλοι*, *θυμοὶ*, *ἐριθεῖαι*) Gal. V. 20.

21 *μὴ πάλιν*, *ne iterum*) Anaphora, *ne forte*, *ne forte*, *ne*. Et hoc quidem versu gravius loquitur.

¶ *ταπεινώσῃ*, *humiliet*) Metonymia consequentis.

¶ *ὁ θεός μου*, *Deus meus*) Reddit caussam, cur commissa in Deum, ad se pertinere existimet.

¶ *τῶν προημαρτηκότων*) *eorum*, *qui peccarant ante* proximum meum adventum.

¶ *ἀκαθαρσίᾳ*, *impuritate*) v. gr. conjugum. 1 Thess. IV. 7.

¶ *πορνείᾳ*, *fornicatione*) inter cœlibes.

¶ *ἀσελγείᾳ*, *lascivia*) contra naturam.

CAP. XIII.

1 Τρίτον) Numerus decretorius, *tertium*. Sic LXX, *τρίτον τοῦτο*. Num. XXII. 28.

¶ *ἔρχομαι*, *venio*) jam sum in procinctu.

¶ *μαρτύρων*, *testium*) Ergo in ea re non revelatione immediata, sed testimonio humano niti cogitabat apostolus; neque jubet, reos ante suum adventum ex ecclesia ejici.

2 *προείρηκα καὶ προλέγω*, *ante dixi*, *& ante dico*) Ad illud refer *quasi præsens secundum*; ad hoc *absens nunc*. Serio denunciat. Est in textu, qui *τὸ γράφω* tanquam lectionem sequiorem excludit, continuus chiasmus per tria membra, hoc ordine:

ante dixi	&	*ante dico*
quasi præsens secundum (quum nimirum in viciniam Corinthum versus venisset, jamque statuisset ipse quoque eo venire, quanquam deinde pepercit)	&	*absens nunc*
iis qui ante peccaverunt, scilicet ante secundum hunc adventum.	&	*reliquis omnibus*, qui postea peccaverunt, post adventum secundum, & tamen ante adventum tertium.

¶ *ὀυ φείσομαι, non parcam*) Pepercerat antea. c. I. 23.

3 *δοκιμὴν ζητεῖτε, documentum quæritis*) Metonymia: irritatis me; tentatis me; sentire cupitis, quis sim. v. 5. *δοκιμὴ* conjugata sua habet versu 5 s.

¶ *τȣ̃ - χριςȣ̃*) i. e. *an Christus* in me loquatur. Dubitarunt Corinthii: dubitare eos non debere, mox probat.

¶ *εἰς ὑμᾶς· ἐν ὑμῖν· in vos: in vobis*) Differunt particulæ. c. X. 1.

¶ *ȣ̓κ ἀσθενεῖ, non infirmatur*) per me, & hanc ipsam epistolam.

¶ *δυνατεῖ*) Ardor spiritûs verbum hoc novum, per parodian ad *ἀσθενεῖ*, produxit.

4 *εἰ, si*) Particula concessiva.

¶ *ἐςαυρώθη, crucifixus est*) *Crux*, summa infirmitas; mortem includit. nam *vita* opponitur.

¶ *ἐξ ἀσθενείας, ex infirmitate*) Infirmitatis est, crucifigi. Hæc vis particulæ.

¶ *ἀσθενȣ̃μεν ἐν ἀυτῷ, infirmamur in illo*) Variatur mox particula, *σὺν, cum* illo. *infirmamur*, non exercemus *δύναμιν, potentiam*, adeoque hanc ipsi minus sentimus, tribulationum sensu prævalente.

5 *ἑαυτȣ̀ς) vos ipsos*, non Paulum. Si examinaveritis vos ipsos, sentietis, quales nos simus. Vbi veri sunt doctores & veri auditores, ab altera parte de altera, qualis sit, existimare licet.

¶ *ἐν τῇ πίςει, in fide*) adeoque in Christo.

¶ *δοκιμάζετε, probate*) Graviori verbo, *tentate*, subjicitur lenior admonitio: *si estis in fide, vos ipsos probate. εἰ, si*, ut mox in *εἰ μήτι*.

¶ *ἢ, an*) i. e. potestis utique vos *probare*: nam Iesus Christus est in vobis, eumque in vobis esse nostis.

¶ *ἐπιγινώσκετε, agnoscitis*) Compositum emphaticum.

¶ *ὅτι, quod*) Ratio sub qua.

¶ *ἰησȣ̃ς, Iesus*) non solum sensus Christi, sed ipse Iesus Christus.

¶ *εἰ μήτι, nisi quid*) Sic, *nisi*. c. III 1. *τὶ quid*, mitigat sermonem.

¶ *ἀδόκιμοι, reprobi*) passive & active. nam respicitur conjugatum *δοκιμάζετε*, reciproco sensu.

6 *γνώσεσθε, noscetis*) per *probationem* vestri, sine experimento potestatis meæ. v. 10.

7 *ἔυχομαι*) Idem verbum cum accusativo & infinitivo, Act. XXVI. 29.

¶ *μὴ ποιῆσαι ὑμᾶς κακὸν μηδὲν) ut nihil mali faciatis*: sic recte Interpres vulgatus.

tus. Sequitur enim, *ut vos bonum faciatis.* Grotius interpretatur: *ne cogar cuiquam malum*, pœnam, *infligere*. Sed sic amittitur antitheton modo notatum. Habet ποιεῖν accusativum personæ: sed Paulus, ποιεῖν πρός τινα, εἴς τινα.

¶ οὐχ ἵνα) *non ut*.

¶ δόκιμοι, *probati*) coërcendo vos male facientes.

¶ ὡς ἀδόκιμοι, *quasi reprobi*) nulla nobis causa data, potestatis exercendæ. ὡς *quasi* mitigat.

8 δυνάμεθα, *possumus*) Conf. *potestatem*, v. 10.

¶ ἀληθείας, *veritatem*) Veritas hîc notat jus accuratum, in Corinthios exercendum.

9 ἀσθενῶμεν, *infirmemur*) corpore, & quiescente potestate nostra.

¶ δυνατοί, *potentes*) fide.

¶ καὶ εὐχόμεθα, *etiam optamus*) Infirmitas, læta est, non optata. κατάρτισις *etiam* optata.

¶ κατάρτισιν) *coagmentationem*: v. 11. 1 Cor. I. 10. ne opus sit quenquam de corpore *rescindere*, ἀποτόμως *severe*.

10 μοι, *mihi*) De potestate apostolica propria agens Paulus a plurali ad singularem redit.

11 λοιπὸν, *ceterum*) Conclusio. Severius scripserat Paulus in tractatione: nunc benignius, re tamen ipsa non dimissa. coll. c. XII. 20.

¶ χαίρετε) *gaudete*. Redit ad prima, c. I. 24. Opportune autem hîc ponitur verbum χαίρετε, quo etiam *vale* solet dici.

¶ παρακαλεῖσθε, *confirmamini*) c. I. 6.

13 ἡ) Respondet hoc votum utrique epistolæ. Habet quidem etiam prior epistola suam clausulam & votum: sed tamen quia prior epistola in multis capitibus per secundam reassumitur renovaturque, hoc votum etiam in illam quadrat, & in voti universalitate ipsa videtur apostolus etiam ad priorem epistolam respexisse.

¶ χάρις, *gratia*) Hæc primo loco nominatur. nam per gratiam Christi venitur ad Patris amorem.

¶ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ, *amor Dei*) v. 11.

¶ ἡ κοινωνία, *communio*) quæ etiam vobis gentibus obtigit, & concordiam parit.

IN EPISTOLAM AD GALATAS.

CAPUT I.

1 Παῦλος ἀπόστολος, οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ πατρὸς τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, *Paulus apostolus, non ab hominibus, neque per hominem, sed per Iesum Christum & Deum Patrem,*

Patrem, qui suscitavit eum a mortuis) Notabile antitheton, quo Paulus, apostolatum suum asserens, memorat & vocationem divinam: οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, ἀλλὰ (subaudi διὰ) θεοῦ πατρὸς, *non ab hominibus, sed* (per) *Deum Patrem*: coll. v. 15 seq. & institutionem immediatam: οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ ἰησοῦ χριστοῦ, *neque per hominem, sed per Iesum Christum.* coll. v. 12. Institutio plerumque facta per unum, v. gr. per Gamalielem; vocatio per plures: hinc differentia numeri, *hominibus, hominem.* Contendit, Clericum secutus, Artemonius, p. 211 s. post καὶ inserendum esse ἀπὸ, *a*: sed recte ex proximo subauditur *διὰ per*, & vis particulae *διὰ per* includit h. l. vim particulae ἀπὸ, *a*, non contra. Saepe Paulus in conjuncta Patris & Filii mentione unam praepositionem habet. 1 Tim. VI. 13.

¶ *διὰ, per*) Modo διὰ per apostrophum posuerat; nunc sine apostropho, emphaseos causa.

¶ ἐγείραντος, *qui suscitavit*) Semina sparguntur tractationis. Resuscitatio Christi, est fons justitiae & apostolatus. Rom. I. 4. 5. IV. 25. 2 Cor. V. 19.

2 πάντες, *omnes*) Hic versiculus huic epistolae addit *symboli* formam.

¶ ἐκκλησίαις, *ecclesiis*) Plurali utitur, ob multitudinem ecclesiarum & oppidorum in Galatia. Neque addit epitheta, uti ad Rom. Cor. &c.

¶ γαλατίας, *Galatiae*) 1 Petr. I. 1.

4 τοῦ δόντος, *qui dedit*) Gratiae & pacis apprecationi nusquam alibi Paulus talem periphrasin addit, *qui tradidit*, c. II. 20.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatis*) quae nos malo huic seculo manciparant.

¶ ἐξέληται, *eriperet*) Totum beneficium redemtionis Paulus describit ab ea parte, in qua potissimum laborabant Galatae, malo Iudaico abrepti.

¶ ἐνεστῶτος, *praesente*) *Praesens* hoc durat, quam diu malitia viget.

¶ αἰῶνος πονηροῦ, *seculo malo*) Rarum loquendi genus, quo notatur tota oeconomia peccati, sub potestate Satanae. Huic *seculo*, de quo conf. Rom. V. 6, quo Galatae paene ablati erant, opponuntur *secula seculorum.* v. seq. Praesens *seculum* obstat gloriae Dei, & est sub potestate τοῦ πονηροῦ, *Mali.* Nusquam parcius, quam in hac epistola, Paulus de Satana loquitur.

¶ κατὰ, *secundum*) Constr. cum *qui dedit.* Ioh. X. 18 fin.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) sine merito nostro. conf. Ioh. VI. 38 s.

¶ καὶ, *&*) Vid. Rom. XV. 6 not.

5 ἡ δόξα, *gloria*) pro hac *voluntate* salutifica. Exordium laetum.

6 θαυμάζω, *miror*) Ad reliquas omnes ecclesias scribens Paulus exorditur ab expressa gratiarum actione & laude Dei: quae, re hic aliud poscente, tamen repraesentata est versu 5. Etiam appellationem *fratrum* differt. Summam epistolae hanc damus: Partes sunt III.

I. Inscriptio. *c. I. 1-5*

II Revocatio Galatarum ad verum evangelium: ubi

1. eos reprehendit. 6-10

2. evangelii ab sese praedicati auctoritatem divinam asserit:

quippe

quippe qui

1. *ex persecutore factus sit apostolus per vocationem cælestem.* v. 11-17
2. *ipsi Petro se nunquam imparem gesserit.* 18 f. 21 f. II. 1 f. 11 f.

3. *justificationem per fidem vindicat, Galatas denuo objurgans.* c. III. 1 f. 15 - IV. 11.

4. *Galatis, tenerrimo affectu, eandem remper allegoriam filii ancillæ & filii liberæ explanat.* c. IV. 12.

5. *Inde ad libertatem tuendam eos hortatur:* c. V. 1-12. & *a libertatis abusu deterret, atque ut non in carne, sed in spiritu ambulent, monet.* v. 13 f. 16-VI. 5. 6-10

III. Conclusio. v. 11 f. 17. 18.

Vid. etiam not. ad cap. II. 16.

¶ ὅτω ταχέως, *tam cito*) Non multo ante Paulus apud Galatas fuerat. Vide *Ord. temp.* pag. 281.

¶ μετατίθεσθε, *transferimini*) Gravé verbum, admixta excusatione. Hieronymus: *Galatia* translationem *in nostra lingua sonat.*

¶ ἀπὸ τῶ καλέσαντ☉ ὑμᾶς, *ab eo qui vocavit vos*) Vocatio, gratiæ canalis, regula in posterum. c. V. 8. 13. Habetur versu 6-10 *Propositio* & *Partitio* quædam: & de *vocatione in gratia* agitur deinceps a versu 11. de *turbatoribus*, c. V. 7 seqq.

¶ ἐν χάριτι, *in gratia*) Act. XV. 11.

¶ χριςῶ, *Christo*) Hoc construitur cum ἀπὸ *ab.*

7 ὃ, *quod*) Ref. ad *evangelium*, non ad *alterum evangelium.*

¶ ὀυκ ἔςιν ἄλλο, *non est aliud*) Diff. ab ἕτερον, *alterum*. Paulus non modo illud, quod Galatæ sibi obtrudi passi erant, sed quodvis aliud repudiat.

¶ τινὲς, *quidam*) infelices. v. 8. c. V. 10. 12.

¶ ταράσσοντες, *turbantes*) c. V. 10.

¶ θέλοντες, *volentes*) Re ipsa non poterant: *volebant* tamen obnixe. Sæpe Paulus hoc verbo tangit Galatas eorumque corruptores. c. IV. 9. 17. 21. VI. 12 f. Sic Col. II. 18.

¶ μεταςρέψαι) Hoc verbo sæpe הפך exprimitur.

¶ τὸ ἐυαγγέλιον τῶ χριςῶ, *evangelium Christi*) Turbatores non plane negabant Iesum Christum: sed Paulus evangelium nonnisi purum agnoscit.

8 ἡμεῖς) *nos*, multi. v. 2.

¶ ἢ ἄγγελ☉ ἐξ ὀυρανῶ, *aut angelus ex cælo*) cujus auctoritas, extra Deum & Christum, summa est. c. IV. 14.

¶ ὃ ἐυηγγελισάμεθα, *quod evangelizavimus*) Infallibilitas apostolica.

¶ ἀνάθεμα, *anathema*) expers Christi & Dei. Antitheton, c. VI. 16.

¶ ἔςω, *esto*) Controversiæ non modo possunt, sed ne debent quidem sine affectu tractari: sed affectus debet esse sanctus.

9 ὡς, *sicut*) Deliberate loquitur. Videtur inter utriusque versiculi scriptionem

nem pausa fuisse interjecta. Similis asseveratio iterata, c. V. 2. 3. 21.

¶ *προειρήκαμεν, ante diximus*) Plurale. nam v. 8 scripsit, *nos* & *evangelizavimus*, item pluraliter.

¶ λέγω, *dico*) in singulari. Omnes sciebant veritatem evangelii; Paulus, Galatas vere imbutos evangelio. ideo nunc dicit, *recepistis*, in quo verbo epitasis est hujus iterationis.

¶ εἰ) Hoc magis positivum, quam ἐὰν, v. 8.

¶ ὑμᾶς εὐαγγελίζεται, *vos evangelio instruit*) Hic *vos* ante verbum *evangelizare* ponitur, versu 8 postpositum; emphaseos causa. neque nullum in casu discrimen est: *evangelium prædicavimus vobis*, habet dativum commodi; *evangelio aliquem instruere*, convenit insultationi falsorum doctorum.

10 ἄρτι γὰρ, *nunc enim*) Causa, cur etiam *nunc* tam asseveranter scribat. *nunc* repetitur ex v. 9.

¶ ἀνθρώπους, *homines*) Hoc sine articulo: at mox, τὸν θεὸν *Deum*, cum articulo. Dei solius habenda est ratio.

¶ πείθω) πείθω τινὰ fere idem, ac mox ἀρέσκω, *placere quæro alicui*. πείθειν τινὰ, consensum alicujus aut veniam impetrare. Plato de Leg. lib. 10 init. conf. 2 Cor. V. 11 not.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) Antitheton: *Christi*.

¶ ἔτι, *adhuc*) Sensus: neque antea quæsivi, neque *adhuc* placere hominibus quæro. Conf. *adhuc*, c. V. 11. Particulæ temporis præsentis, ἄρτι *nunc* & ἔτι *adhuc*, refutant sermones ejus, qui Galatas turbabat: contradistinguunt hoc loco tempus præsens superiori tempori, non pharisaico, sed item apostolico. De pharisaico neque negat Paulus h. l. neque ait. Paulus non multo ante circumciderat v. gr. Timotheum. Id in vim consequentiæ apud Galatas ei vertere volebant.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) Nam hominum sensus a Deo & Christo abhorret. hinc *seculi malignitas*. v. 4.

¶ ἤρεσκον, *placerem*) ἀρέσκω, quæro placere. Rom. VIII. 8 not. Cui autem quisque placere quærit, vel non quærit, ei fere aut placet aut non placet.

¶ Χριστοῦ, *Christi*) cui placere quæro, ut *servum* decet. Tit. II. 9.

11 ἀδελφοὶ, *fratres*) Nunc demum *fratres* appellat.

¶ κατὰ, *secundum*) κατὰ complectitur vim præpositionum ἀπὸ, διὰ & παρὰ, v. 1. 12. Non est humani census evangelium meum.

12 παρέλαβον, *accepi*) Diff. a *doctus sum*. nam alterum fit sine labore, alterum cum labore discendi.

¶ δι' ἀποκαλύψεως, *per revelationem*) scil. *accepi*.

13 ἠκούσατε, *audivistis*) antequam ad vos veni.

¶ ποτὲ, *aliquando*) quo tempore Paulus minime cupidus fuerat evangelii colendi.

¶ ἐπόρθουν, *vastabam*) Hoc plane contrarium *ædificationi* notat.

14 προέκοπτον, *proficiebam*) in factis ipsis.

¶ συνηλικιώτας, *coætaneos*) vegetos tum.

¶ πατρικῶν μου, *patriarum mearum*) carissimarum, ut si me solo patrono niterentur. Mimesis.

15 εὐ-

15 εὐδόκησεν, *beneplacitum babuit*) *Beneplacitum* divinum est summum, ubi quisque de suae salutis caussis quaerit. Nil meritis tribuit Paulus: mox addit, *ex utero*. conf. Rom. IX. 11.

¶ ὁ ἀφορίσας με, *qui separavit me*) ut hoc *beneplacitum* mihi praestaret.

¶ ἐκ κοιλίας μητρός μου, *ex utero matris meæ*) Ier. I. 5.

16 ἀποκαλύψαι, *revelare*) Constr. cum *beneplacitum babuit*. Insigne verbum.

¶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, *filium suum*) c. II. 20.

¶ ἐν ἐμοὶ) *in me*, non modo, *per me*. id enim demum consequens. Revelatus erat antea filius Dei, nunc revelabatur etiam *in Paulo*, quod ad Paulum attinet, i. e. Paulo. Sic *in* mox hoc versu & v. 24.

¶ ἐν τοῖς ἔθνεσιν, *in gentibus*) quarum vocatio in multis meae respondet. Eo minus opus erat, Hierosolyma petere.

¶ εὐθέως, *statim*) Cohaeret maxime cum ἀπῆλθον *abii*. Notatur subita habilitas apostoli. Act IX. 20: *statim praedicabat*. Hieronymus construit: *ut evangelizem continuo*.

¶ οὐ προσανεθέμην) *non retuli* ad carnem & sanguinem, consulendi caussa. Idem verbum, & ἀνεθέμην, c. II. 6. 2. Lexica (quae vide) nullam verbi compositi & decompositi differentiam tradunt: sed apostolus videtur considerate distinxisse, ut πρὸς valeat *praeter*, *ultra*. i. e. satis mihi fuit divina revelatio.

¶ σαρκὶ καὶ αἵματι, *carni & sanguini*) i. e. homini, vel, hominibus. c. II. 6. conf. Matth. XVI. 17 not.

17 οὐδὲ ἀνῆλθον) *neque ascendi*. sic, ἀνῆλθε, Ioh. VI. 3.

¶ ἱεροσόλυμα, *Hierosolyma*) sedem apostolorum.

¶ ἀραβίαν, *Arabiam*) regionem *gentium*.

¶ πάλιν ὑπέστρεψα, *iterum reversus sum*) Paulus hîc Damascenum iter, in quo conversus erat, ut notum praesupponit.

¶ δαμασκὸν, *Damascum*) Syriae. Non datur alia *Damascus*, nisi Syriae. Sed *Syriae* mentionem addidi, quia antea de *Arabia* &c. sermo erat.

18 τρία, *tres*) editis documentis muneris apostolici.

¶ ἱστορῆσαι) Grave verbum, ut de re magna. Non dixit ἰδεῖν, sed ἱστορῆσαι. ὅπερ (inquit Chrys.) οἱ τὰς μεγάλας πόλεις καὶ λαμπρὰς καταμανθάνοντες λέγουσι. Solonem Plutarchus aliosque reponit multos, qui πολυπειρίας ἕνεκα καὶ ἱστορίας peregrinati sunt. Iulianus, magos consulturus in urbibus Graeciae, eundi caussam obtendit καθ' ἱστορίαν τῆς ἑλλάδος καὶ τῶν ἐκεῖσε παιδευτηρίων. Greg. Naz. Or. 4. *Cresoll.* theat. rhet. p. 163.

¶ πέτρον, *Petrum*) Hunc ergo Paulus ceteris antetulit. c. II. 7.

¶ δεκαπέντε, *quindecim*) Tantillo tempore, inquit Paulus, Petrus me non potuisset apostolum facere.

19 τὸν ἀδελφὸν τοῦ κυρίου, *fratrem Domini*) Iesu consobrinum. Non alius Iacobus frater Domini, atque apostolus.

20 ἰδοὺ, *ecce*) scil. ἐστὶ, *est*. nam ὅτι, *quod*.

21 ἦλθον, *veni*) cum evangelio. v. 23.

22 τῆς ἰουδαίας, *Iudaeae*) extra Ierusalem.

23 ὁ διώκων, *persequens*) Hoc nomine notissimus fuerat: neque tam celebre ipsum nomen Sauli, quam persecutoris.

24 ἐδόξαζον, *glorificabant*) Atque hodie ecclesia Deum glorificat *in Paulo*.

ἐν

¶ ἐν ἐμοὶ) *in me.* conf. not. ad v. 16. Glorificarant Deum antea; nunc glorificabant etiam Pauli *causa.*

CAP. II.

1 Διά, *per*) interjectis XIV annis, inter duo itinera Hierosolymitana.

2 κατὰ ἀποκάλυψιν, *secundum revelationem*) Paulo, revelationes habenti, non opus erat, discere ex hominibus. Hæc revelatio ei magna de causa obtigerat.

¶ ἀνεθέμην) *proposui,* ut solent æquales; non ut confirmarent me, sed ut alios. Act. XV. 2.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Hierosolymitanis. Id tractatur v. 3 s.

¶ κατ' ἰδίαν) *seorsum.* non omnes capiebant.

¶ τοῖς δοκοῦσι, *iis, qui magni fiebant*) Antitheton ad Paulum, qui minus agnoscebatur. conf. 2 Cor. XI. 5. Hesychius, δοκοῦντες, οἱ ἔνδοξοι. Id tractatur v. 6 s.

¶ μήπως, *ne*) Hoc pendet a *proposui.* In vanum currerem, inquit, aut cucurrissem, si circumcisio judicata fuisset necessaria.

¶ τρέχω, *curram*) cum celeri victoria evangelii.

3 οὐδὲ) *Ne* Titi *quidem*, qui mecum erat, circumcidendi necessitatem nobis imponi passi sumus.

4 διὰ δὲ) Id *vero*, de Tito, factum est *propter* &c. δὲ, *vero*, particula, declarat & intendit.

¶ παρεισάκτους) Hic & in παρεισῆλθον παρὰ notat *præter*, *sub.*

¶ ψευδαδέλφους, *falsos fratres*) Majorem eorum, qui professi Iudæi erant, rationem habuerat in Timotheo. Act. XVI. 3.

¶ οἵτινες, *qui*) Conf. Act. XV. 1, 24.

¶ κατασκοπῆσαι) *explorare*, & pessundare.

5 τῇ ὑποταγῇ, *subjectione*) Limitat. *Amore*, libenter cessissemus.

¶ ἡ ἀλήθεια) *veritas evangelii*, evangelium genuinum; non alterum, c. I. 6. quod substituere conabantur *fratres non genuini.* Eadem locutio, v. 14. Col I. 5. Veritas, præcisa, rigida: nil suum deserit, nil alienum admittit.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Græcos. Vestra causa defendimus, quæ vos repudiatis.

6 ἀπὸ) Subaudi οἱ, οἱ ἀπὸ κτλ & construe, οὐδέν μοι διαφέρει, ὁποῖοί ποτε ἦσαν ἀπὸ κτλ. *nil mea interest, quales tandem fuerint illi ex insignioribus.* Pariter præpositio posita, omisso articulo, Marc. V. 35. Luc. XI. 49. Non tantum tres, Iacobus, Petrus & Iohannes, erant δοκοῦντες· ideo dicit ἀπὸ τῶν. οἱ δοκοῦντες, οἱ ὑπὲρ λίαν ἀπόστολοι. 2 Cor. XI. 5.

¶ εἶναί τι) *esse aliquid*, apud eos, qui Paulum non ita æstimabant.

¶ ὁποῖοί ποτε) *qualescunque.* ποτὲ enclitica h. l. est, non adverbium temporis.

¶ θεὸς, *Deus*) Dei judicium sequebatur Paulus. Auctoritatem divinam asserit; non deprimit apostolicam.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia non rei, sed sermonis. Præfationem aliquam modo posuit Paulus; nunc innuit, cur ea præfatione usus sit, & rem ipsam proponit. Simile *enim*, c. VI. 7. Præfatur, se non pendere ex consensu aliorum: deinde tamen consensum illum ostendit.

¶ οὐδὲν προσανέθεντο) *nil* ad me *retulerunt.* i. e. nil in mea doctrina reprehenderunt.

derunt. Sæpe qui vult reprehendere aut monere, id modeste facit per speciem communicationis. Nulla tali ratione usi sunt *antecessores*, (sic Tertullianus appellat τὺς δοκῦντας,) erga Paulum. Ego illis ἀνεθέμην, v. 2. illi nil προσανέθεντο, nil habuere, quod adderent.

7 ἰδόντες) *videntes*, ab ipso effectu, quem eis demonstravi. v. 8. Act. XV. 12.

¶ τῆς ἀκροβυςίας, *præputii*) i. e. gentium, citra circumcisionem ad fidem perducendarum.

8 εἰς τὰ ἔθνη, *in gentes*) i. e. in apostolatum gentium.

9 γνόντες, *cognoscentes*) me audito & viso.

¶ δοθεῖσαν, *datam*) conf. de Paulo, 2 Petr. III. 15.

¶ ἰάκωβος, *Iacobus*) Hic primo loco ponitur, quia maxime manebat Hierosolymis, vel etiam quia maxime agebat in hac re, Paulusque videri potuisset magis ab Iacobo, quam a Petro, magis a Petro, quam ab Iohanne abhorrere. Etenim ex multis rebus intelligi potest, Iacobum & Paulum, nec non Petrum & Paulum &c. in sua natura & in ipsius animæ affectu habuisse, qui alter erga alterum, cum sui abnegatione, amorem & tolerantiam exerceret, salva veritate omnibus agnita. Hinc fit, ut non facile & Iacobum & Paulum æque capiat unus idemque homo aut cœtus. Luthero hoc excidit, ut Iacobi epistolam diceret stramineam: quod qui exagitant, viderint, quid monstri ipsi adversus Paulum alant. Vnum caput, unus Sol Christus est: maximi apostoli, membra erant; neque hi singuli, omnes Solis illius radios æque exceperunt, sed universi Christum in apostolatu retulere. Conf. de varietate illorum Ap. XXI. 14. 19 f. Divinitusque ita gubernata res est, ut Iacobus, legis retinentior, Iudæis; Paulus, nunquam ceterorum odore imbutus, ac fidei libertatisque studiosior, gentibus prædicaret: & ut quisque ad clima sibi assignatum characterem & dotes afferret quam aptissimas.

¶ κηφᾶς, *Cephas*) Hoc nescio quomodo augustius sonat, quam *Petrus*. Si Petrus illum primatum, qui ei postea tributus est ab hominibus, jam tum habuisset; maxima Paulo fuisset causa, primatum illum hic commemorandi, aut Petrum certe eximio loco nominandi.

¶ ςύλοι) Hoc Hebræo עמוד respondet. Prov. IX. 1 & passim.

¶ δεξιὰς ἔδωκαν) Sic, δῶμεν δεξιὰν, *pacem faciamus*. 1 Macc. VI. 58 &c.

¶ κοινωνίας) *communionis*, quæ collegarum est.

¶ ἵνα, *ut*) scil. iremus, cum evangelio.

¶ εἰς τὰ ἔθνη, *in gentes*) præcipue. Nam Paulus etiam Iudæos, Petrus & Iohannes etiam gentes docuere: sed ille extra Iudæam cucurrit; hi in Iudæa, dum ea fuit, substiterant. Petrus si Romam venit, certe fixam ibi sedem non habuit.

10 τῶν πτωχῶν, *pauperum*) ex Iudæis.

¶ μνημονεύωμεν, *meminerimus*) Antecedens pro consequente. nam *studuit* Paulus non modo *meminisse*, sed *sublevare*.

¶ ἐσπούδασα, *studui*) etiam apud Galatas. 1 Cor. XVI. 1. Paulus non abjecit *studium* bonorum operum.

11 ὅτε, *quum*) Ad summa venit argumentum. Paulus ipsum Petrum reprehendit: ergo non debet homini doctrinam suam.

 ¶ ἀντι-

¶ *ἀντιόχειαν*, *Antiochiam*) arcem tam ecclesiæ ex gentibus.

¶ *κατὰ πρόσωπον*) *coram*. (conf. v. 14, *coram omnibus*.) Sic LXX, 1 Reg. I. 23. bis: 1 Chron. XXVIII. 8. Ps. L. 21. Dan. XI. 16 &c. Infra, *κατὰ*, c. III. 1.

¶ *ἀντέστην*, *restiti*) Rigidum verbum.

¶ *κατεγνωσμένος*) *κατακεκριμένος*, *condemnatus*, propter actiones contrarias, quarum altera alteram condemnabat. v. f. coll. v. 18. Participium habet vim reciprocam. Suo enim ipse judicio, sua se praxi condemnaverat Petrus.

12 *συνήσθιεν*) *una edebat*, nobiscum, cum gentibus.

¶ *ὑπέστελλε*, *subducebat*) paulatim.

¶ *ἀφώριζεν*, *separabat*) plane.

¶ *φοβούμενος*, *timens*) Timor hominum, multum obest.

13 *οἱ λοιποὶ*) *ceteri*, credentes.

¶ *καὶ*) *etiam* Barnabas, quem minime censeres id facturum.

¶ *συναπήχθη*, *una abductus est*) Vis exempli frequentis.

14 *εἶδον*, *vidi*) Beata animadversio.

¶ *ὀρθοποδοῦσι*) *recto* & aperto *gradu incedunt*, ad canonem: c. VI. 16. in via recta, vel potius corpore erecto, ut opponatur claudicationi, & prævaricationi proprie dictæ. Innuitur rectitudo pedum. Græci dicunt etiam *ὀρθοβατεῖν*, *ὀρθοδρομεῖν*.

¶ *τοῦ εὐαγγελίου*, *evangelii*) Namque evangelium docet, cum redemtione per mortem Christi non constare justitiam ex legis operibus & observationem necessariam legis ceremonialis.

¶ *εἶπον*, *dixi*) Unus Paulus rem sustinuit, sine sociis, hoc loco, contra judaismum: deinde etiam contra ethnicismum. 2 Tim. IV. 16 f.

¶ *τῷ*) Auctores rei peti debent.

¶ *ἔμπροσθεν πάντων*, *coram omnibus*) 1 Tim. V. 20.

¶ *εἰ σὺ*, *si tu*) In hoc elencho Paulus Petro in memoriam redigit elenchum Petri ad Pharisæos, Act. XV. 10 f. Incipit hîc propositio bimembris, cujus pars prior, *si tu* &c. tractatur v. 15 f. altera, *quid gentes* &c. tractatur v. 17 f.

¶ *ἰουδαῖος ὑπάρχων*, *Iudæus cum sis*) eoque propinquior legi.

¶ *ἐθνικῶς ζῇς*, *ethnice vivis*) Sic Paulus loquitur *κατ' ἄνθρωπον*. nam Petrus priorem agendi modum retractans pro *ethnico* declaravit, cum in se esset rectus. Demta hac figura, propositio ipsa, non vivendum jam esse judaice, tractatur mox.

¶ *τὰ ἔθνη*, *gentes*) lege solutas.

¶ *ἀναγκάζεις*, *cogis*) facto tuo. *Necessum* habuissent gentes aut sequi Iudaicum ritum, aut carere communione ecclesiæ.

¶ *ἰουδαΐζειν*, *judaizare*) Quod antea fuerat obedientia erga legem, nunc est merus Iudaismus.

15 *ἡμεῖς*, *nos*) Paulus, Petri personæ parcens, missa secunda singulari transit ad primam pluralem; inde ad primam singularem, figurate, v. 18. inde proprie, *ego*, v. 19 f. Nos, quamvis natura Iudæi, & non ex gentibus peccatores, scil. *fuimus*: coll. præt. *scientes - credidimus*. Hoc *nos*, interjecta per parenthesin ætiologia, reassumitur versu seq. cum epitasi, & pertingit ad *credidimus*.

¶ *φύσει*, *natura*) non modo proselyti.

¶ *οὐκ ἐξ ἐθνῶν ἁμαρτωλοὶ*, *non ex gentibus peccatores*) Paulus ut rem confessam pronunciat, gentes, quæ legem ne habebant

bebant quidem, esse peccatores, quum Iudaei e contrario legem vel etiam opera haberent, Tit. III. 5. Inde obiter concedit, nonnisi in Christo Iudaeos cum illis communionem habere posse; praecipue autem justificationem gentium, per fidem, ut confessam pronunciat; eandemque etiam de Iudaeis infert. Huc refer, *peccatores*, v. 17 not.

16 εἰδότες, *scientes*) i. e. quoniam cognovimus.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) quivis, Iudaeus, Graecus.

¶ ἐξ ἔργων νόμου, *ex operibus legis*) Galatismi sectatores, ex ipsius legis moralis natura ac fine haud perspecta & sinistre accepta, legem ceremonialem obnixe tuebantur: & discrimen legis ceremonialis & moralis aut nullum aut exiguum agnoscentes, uno utramque *legis* vocabulo comprehendebant, adeoque in totius legis observatione justificari quaerebant. Pariter igitur apostolus eos refutans, uno utramque vocabulo comprehendit, aut ubi legis vocabulo strictius utitur, ipsam legem moralem innuit; legem ceremonialem aliter appellat, elementa &c. Controversiae autem status magis in oculos incurrit, quatenus ea erat de lege ceremoniali, quam quatenus erat eadem de lege morali: materia quippe illius, circa tempora, praeputium, cibos &c. versantis, in oculos magis incurrebat, quam hujus: & abrogatio illius, ex toto facta, magis conspicua erat, quam hujus, secundum quid facta. Sic fit, ut argumenta quaedam contra justificationem ex lege ceremoniali particulariter militent; plura tamen contra justificationem ex lege universa, etiam morali. Totum patet lucidius ex oeconomia epistolae ad Galatas. nam c. I & II apostolus se demonstrat divinitus missum & doctum, ceterisque apostolis nullatenus inferiorem, uti Collationes Irenicae, imo etiam polemicae, cum illis, ipsoque cum Petro habitae, evincant. Capite III est tractatio de lege morali. unde c. IV. 1-11 argumenta de lege ceremoniali deducuntur, &, interjecta allegoria ad utramque spectante, capite V speciatim de circumcisione agitur. Summa: e diametro inter se opponuntur, Moses & Iesus Christus: lex & promissio: facere & credere: opera & fides: merces & donum: maledictio & benedictio. Decalogusque aut a Paulo plane intactus relinquitur, aut sub legis vocabulo continetur: imo decalogus ea proprie lex est, quae, justificare negata, tamen per fidem stabilitur: nam sane lex ceremonialis *aboletur*; Rom. III. 31. *Sina* autem, Gal. IV. 24, multo magis ob decalogum, quam ob legem ceremonialem, celebratur. Neque per se intolerabile jugum erat lex ceremonialis, sed robur ex morali habuit. Act. XV. Itaque lex moralis est *legalior*, ut ita dicam, quam ceremonialis, quae simul erat quasi evangelium elementare & praeliminare. Vid. etiam Rom. III. 20 not.

¶ ἐὰν μὴ, *si non*) Particula resolvenda in ἀλλὰ, *sed*, sed majore vi. Non justificatur homo ex legis operibus, neque adeo ulla alia ratione, nisi per fidem. Eadem mox vis particulae *&* *non*.

¶ διὰ, *per*) *Per*, de gentibus: *ex*, mox, de Iudaeis. Rom. III. 30 not.

¶ Ἰησοῦ χριστοῦ, *Iesu Christi*) i. e. *in Christum Iesum*; ut sequitur mox, transpositis nominibus. Gentibus nomen *Iesu*, Iudaeis nomen *Christi* prius innotuit. Quare non semper promiscuus est ordo, ubi utrumque nomen, ut hic, ponitur. Rom. XV. 5 s. 1 Tim. I. 15 s. II. 5. VI. 13. 14. 2 Tim. I. 9 s. nott. Et fere in ser-

mone solenniori dicitur, *Christus Iesus*: in communiori, *Iesus Christus*.

¶ καὶ ἡμεῖς) *nos quoque* ipsi; quanto magis gentes.

¶ ἐπιστεύσαμεν) *credidimus*; i. e. pridem credere cœpimus.

¶ διότι, *propterea quod*) Probatur consequentia ad Iudæos.

17 εἰ δὲ, *si vero*) Quum Petrus communitatem victus cum gentibus cœptam, subducto se ipso, retractavit, tantundem id fuit, ac si se communitate illa *peccatorem ethnicum* egisse dixisset. Necessitudinem autem cum gentibus, cujus causa recte cum illis comederat, conciliarat Christus. Quare si Petrus cum illis comedendo peccavit, consequens erit, illius *peccati ministrum* fuisse Christum. Ab hujus consequentis inconvenientia sic abhorret Paulus, ut non modo subjiciat, *absit*, sed statim in eo exprimendo sermonem molliat per interrogationem, adhibito etiam verbo, διάκονος, *minister*, ad indignitatem hoc loco notandam aptissimo. Culpa nulla Christi est, gentibus justitiam & sanctitatem conferentis; sed est tota ejus, qui separationem a gentibus, postquam ad Christum conversæ sunt, *instaurat*. v. seq.

¶ ζητοῦντες) *quærentes*, inde a suscepta fide, & libertate a lege. Hoc *quærere* exprimitur versu præc. Estque nervosum antitheton, *quærentes-inventi sumus*.

¶ εὑρέθημεν, *inventi sumus*) nunc, postliminio.

¶ καὶ αὐτοὶ) *ipsi quoque*, nostra sponte.

¶ χριστὸς, *Christus*) *in quo* tamen quærimus justificari.

18 κατέλυσα, *destruxi*) per fidem Christi.

¶ πάλιν οἰκοδομῶ, *iterum ædifico*) per subjectionem erga legem.

¶ παραβάτην) *prævaricatorem*, transgressorem legis, dum ejus observator esse videor. Vocabulum horribile, legis studiosioribus.

¶ συνίστημι, *commendo*) Petrus voluerat commendare se, v. 12 fin. Ejus commendationis tristem Paulus fructum hac mimesi ostendit.

19 ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Ætiologia ad μὴ γένοιτο, *absit*. Christus non est minister peccati & mortis, sed Stator justitiæ & vitæ: in Ipso totus sum. Hæc summa ac medulla Christianismi.

¶ διὰ νόμου νόμῳ) *per legem* fidei, *legi* operum. Rom. III. 27. Non sum injurius in legem: lege nitor, non minus divina. Hoc quasi per ænigma proponitur, & mox declaratur, descripta lege fidei. Quo sensu *prævaricator* dicitur, eo sensu *lex* dicitur, in sermone de fide.

¶ ἀπέθανον, ἵνα θεῷ ζήσω) Rom. VII. 4. 6 not.

20 συνεσταύρωμαι, *una crucifixus sum*) Cruce includitur mors, ut patet ex antitheto, *vivo*. conf. Phil. II. 8. De eadem communione, Phil. III. 10.

¶ ζῶ δὲ, *vivo vero*) ex illa morte.

¶ οὐκ ἔτι ἐγὼ) *non jam ego*, ut *Iudæus*. Col. III. 11.

21 οὐκ ἀθετῶ) *non aboleo*, ut faciunt Iudaizantes, sed tota anima amplector.

¶ τὴν χάριν τοῦ θεοῦ, *gratiam Dei*) qua Christus pro nobis mortuus est.

¶ εἰ γὰρ, *si enim*) Christus est justitia nostra per se; non quatenus legis justitiam implet in nobis. Id patet ex præsenti consequentia Pauli.

¶ ἀπέθανεν, *mortuus est*) & sic, *resurrexit*. Nihil horum opus fuisset, si ex lege esset justitia.

CAP.

CAP. III.

1 Ω, ο) Ex abrupto Galatas adoritur.

¶ ἀνόητοι γαλάται, *insipientes Galatæ*) rem liquidissimam non assequentes aut retinentes. v. 3. Non appellat ἀγαπητὺς, *dilectos*; quia non erant amabiles, sed reprehendendi: quanquam revera eos amabat.

¶ ἐβάσκανε, *fascinavit*) Huic verbo, si illud, *non obedire veritati*, seponas, cohæret propius, quod sequitur; nam *fascino* impediuntur *oculi*.

¶ κατ' ὀφθαλμὺς, *ob oculos*) evidentissime.

¶ προεγράφη, *præscriptus est*) προγράφεσθαι dicuntur, quæ publice scripta ante oculos omnium ponuntur, ut docet H. Valesius, Not. in Harpocr. p. 116. Ita scriptus sive pictus fuerat Iesus Christus ante oculos Galatarum per evangelium.

¶ ἐν ὑμῖν ἐσαυρωμένος, *in vobis crucifixus*) forma crucis ejus in corde vestro per fidem expressa, ut jam vos etiam cum Illo crucifigeremini, c. II. 20. IV. 19 not. præsertim in S. Cœna.

2 μόνον, *solum*) Grave argumentum.

¶ μαθεῖν, *discere*) quid sentiatis vos. Aculeus: multa didicistis ex me; ego hoc solum volo a vobis discere.

¶ ἐξ ἔργων νόμυ, *ex operibus legis*) in quibus justitiam quæritis.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritum*) per charismata conspicuum. v. 5. Marc. XVI. 17. Hebr. II. 4. Iustitiam comitatur donum Spiritus. v. 14. Eph. I. 13. Ideo sæpe alterum pro altero ponitur. conf. not. ad Rom. VI. 18. Hoc argumentum repetitur versu 5, & interjecto v. 3. 4 pondus additur. Porro Paulus in hac una sua epistola, quum toties nominet Spiritum, tamen epitheton, *sanctum*, ne semel quidem addit; id quod non temere fecisse videtur. nempe epitheton illud est valde lætum; at hæc epistola, plane severa.

¶ ἢ, *an*) Duo directe opposita.

¶ ἐξ ἀκοῆς πίστεως, *ex auditu fidei*) Exquisite sic denotatur natura fidei, non operantis, sed recipientis.

3 ὕτως ἀνόητοι, *adeo insipientes*) ὕτως facit epitasin. non modo picturam Christi evangelicam, sed etiam donum Spiritûs negligitis, quod multo magis in sensum incurrebat. vid. ad 1 Cor. I. 6.

¶ ἐναρξάμενοι, *cum inceperitis*) Initio respondet progressus. Non datur justificatio secunda per opera legis.

¶ νῦν, *nunc*) quum magis magisque deberetis spirituales fieri, relicta carne.

¶ σαρκὶ, *carne*) Hebr. IX. 10. Sine dubio putarant Galatæ, se profundius in Spiritum ire. facile potest caro pro Spiritu, etiam a proficientibus, haberi, nisi maneant in fide pura.

¶ ἐπιτελεῖσθε, *consummamini*) ad finem tendentes, carnem sectamini. Omnia fine censentur & exitu.

4 ἐπάθετε) *passi estis*: dum patientissime (quæ patientia fructus est Spiritus) sustinuistis pertulistisque me, quum vobis Christum ejusque crucem ob oculos pingerem, v. 1 not. & in vos laborarem, infirmus carne, ut explicatius loquitur ex intervallo, c. IV. 11. (ubi repetitur vocula εἰκῆ, *frustra*) 13 seq. Non dicit, *fecistis*, (coll. 2 Ioh. v. 8.) quia *operantes* hoc loco refutat: dicit autem, *passi estis*, valde *proprie*; nam *patitur*, qui paritur, c. IV. 19. nec non, qui currit: c. V. 7. & *apposite*, ad indignitatem damni amplificandam. Non dissimilis usus hujus verbi, Amos VI. 6.

Zach. XI. 5. Interdum ἐυ πάσχειν, ἀγαθὸν πάσχειν, est *beneficio affici*, Baruch VI. 33. Sed hæc quidem notio a Paulo non est adhibita.

¶ εἴγε καὶ εἰκῆ, *si tamen etiam frustra*) Est hæc quasi correctio: non frustra passi tanta estis. nam Deus vobis Spiritum dedit, & operatus est virtutes in vobis. Conf. Hebr. X. 32.

5. ὁ ἐπιχορηγῶν - καὶ ἐνεργῶν) *qui præbebat - & operabatur*. Sic Chrysost. Etenim participium imperfecti temporis habetur in præsenti. ἐπὶ in priore participio vim habet: nam qui prædicat, χορηγεῖ. Deus ἐπιχορηγεῖ proprie.

¶ δυνάμεις, *virtutes*) miraculosas.

¶ ἐξ, *ex*) subaudi, *fecit* id.

¶ ἐξ ἀκοῆς πίστεως, *ex auditu fidei*) Hoc cum versu seq. propositionem constituit, & in καθὼς, *sicut*, induit vim affirmativam.

6 ἀβραὰμ, *Abraham*) Vid. Rom. IV. 3 not. Genesis, armamentarium Pauli. v. 6. 8. 16. c. IV. 22. Recurrendum enim ad origines. Matth. XIX. 4.

7 γινώσκετε, *cognoscite*) Imperativus, coll. 2 Tim. III. 1. Indicativum nec Galatarum tarditas æque ferebat, nec tractatio iniens.

¶ οἱ ἐκ πίστεως, *qui ex fide*) Nam Abraham credidit.

¶ ἔτοι) *hi* demum, exclusis ceteris Abrahamo natis.

¶ υἱοὶ, *filii*) v. 29.

8 προϊδοῦσα δὲ, *providens vero*) Δὲ, *vero*, ἐπιτατικὸν, vim argumenti extendit etiam ad *gentes*. τὸ *providens* innuit *præscientiam* divinam, lege antiquiorem. Excellentia magna scripturæ sacræ, quod omnia, quæ in controversiam vocari possunt, in ea provisa & decisa sunt, etiam verbis aptissimis.

¶ ἡ γραφὴ, *scriptura*) Sermo multipliciter concisus, uti evolventi patebit: Deus est, qui hæc testatus est. Deus præscivit, se cum gentibus sic acturum. Deus ideo jam cum Abrahamo simili ratione egit. Deus etiam scripto id consignari fecit. & quidem tum, cum scripto consignaretur, adhuc futurum fuit. Hæc omnia continentur in illo *providens*. Hæc omnia nostro more loquendi non sic breviter exprimi possent: alias obscura haberentur. Sed facit id ardor pectoris apostolici, quod Spiritu plenum in unam eamque principalem rem intentum erat. Quæ *Abrahamo* dicta sunt, *Mosis* tempore perscripta sunt.

¶ ἐκ πίστεως, *ex fide*) *non ex operibus*.

¶ δικαιοῖ, *justificat*) Præsens, respectu Pauli scribentis. sic, *benedictionem habent*. v. 9.

¶ προευηγγελίσατο, *ante evangelizavit*) Verbum ad catachresin accedens suavissime. Abrahamo *ante* tempora evangelii *evangelizatum* est. Evangelium lege antiquius.

¶ ἐνευλογηθήσονται) ונברכו Gen. XII. 3. inde expressius והתברכו Gen. XXII. 18. Ps. LXXII. 17. Mera benedictionis promissio; nil, operum. Porro justificatio & benedictio conjuncta sunt. Simul ex forma Hebraici verbi patet natura fidei: *benedicent sibi*, gratulabuntur sibi de benedictione. Es. LXV. 16. coll. Deut. XXIX. 18.

¶ ἐν σοὶ, *in te*) ut in patre Messiæ: ergo multo magis in Messia. Gentes, ut credentes in Christum, sunt semen Abrahæ. Abrahamo semen prius, deinde benedictio promissa est. Adde not. ad v. 16.

9 ὥs

9 οἱ ἐκ πίστεως) *qui ex fide* sunt, omnes, & soli: ut patet ex opposito. v. seq.

¶ σὺν τῷ πιστῷ, *cum fideli*) Ipsi Abrahamo per fidem collata benedictio: *cum* quo, qui credunt, benedicti sunt. Observa: nunc σὺν *cum* dicit, non ἐν *in. in te*, dictum, antequam natus est Christus ex Abrahami semine; deinceps, *cum*, immo etiam antea. conf. *coheredes.* Hebr. XI. 9.

10 ὑπὸ κατάραν, *sub maledictionem*) Sub, hîc & deinceps cum accusativo magna vi ponitur. *maledictio* & *benedictio*, opposita.

¶ εἰσὶν, *sunt*) Verbum hoc iteratur magna vi.

¶ γέγραπται, *scriptum est*) Deut. XXVII. 26, ἐπικατάρατος πᾶς ἄνθρωπος, ὅστις οὐκ ἐμμένει πᾶσι τοῖς λόγοις τοῦ νόμου τούτου, ποιῆσαι αὐτούς. ubi πᾶς & πᾶσι non est in Hebræo, sed in Samaritano. Requiritur obedientia perfecta, *in omnibus*, & perpetua, *permanet.* Hanc nemo præstat.

¶ τοῖς γεγραμμένοις ἐν τῷ βιβλίῳ, *scriptis in libro*) Hoc addit Paulus paraphraseos gratia.

11 ἐν νόμῳ, *in lege*) Pressius urget Paulus rem, ne quis dicat: *Agnosco, justitiam non esse ex operibus legis; sed ea tamen ex ipsa lege est.* Multi nitebantur lege, quamvis eam non servarent. Rom. II. 17. 23. Respondet, eam nil juvare non facientes. v. 12.

¶ παρὰ τῷ θεῷ, *apud Deum*) quicquid sit apud homines. Rom. IV. 2.

¶ δῆλον, ὅτι, *manifestum*, *quia*) Formula pertinet ad ea, quæ sequuntur. 1 Tim. VI. 7. 1 Cor. XV. 27. Δηλονότι a Græcis adhibetur tanquam una vox, ut latinum *id est.* Quod attinet ad id, quod in lege nemo justificetur coram Deo, id sane certum est & indubitatum, quod justus ex fide victurus sit. Prius illud adhuc tanquam in dubio allegatur, posterius vero est τὸ δῆλον, *manifestum*, per quod etiam prius illud extra dubium collocari debet.

¶ ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως, *justus ex fide*) Vid. Rom. I. 17.

¶ ζήσεται, *vivet*) Idem verbum, v. seq.

12 οὐκ ἔστιν ἐκ πίστεως, *non est ex fide*) non agit fidei partes: non dicit, *crede*, sed, *fac.*

¶ ὁ ποιήσας αὐτὰ, *faciens illa*) Rom. X. 5.

13 Χριστὸς, *Christus*) Christus solus. Hoc ex abrupto, sine conjunctione, cum indignatione quadam adversus operarios legis, exclamat. Non dissimile asyndeton, Col. III. 4, ubi item de Christo.

¶ ἡμᾶς, *nos*) Iudæos præcipue pressit maledictio: nam etiam benedictio propior illis erat. antitheton, *in gentes.* v. 14. conf. c. IV. 3. 6.

¶ ἐξηγόρασεν, *exemit*) *emtione* nos *inde* eruit, ubi tenebamur. Idem verbum, c. IV. 5.

¶ ἐκ τῆς κατάρας, *ex maledictione*) sub qua sunt, qui vel lege vel legis operibus nituntur.

¶ γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρα, *factus pro nobis maledictio*) Abstractum nomen, non concretum, hîc ponitur. Quis auderet sine blasphemiæ metu sic loqui, nisi apostolus præiret? *Maledictio* plus dicit, quam *anathema*, Rom. IX. 3. nam *maledictio* aliunde infligitur, anathema ultro

incur-

incurritur. Pariter de Christo dictum, יכרת ἐξολοθρευθήσεται, Dan. IX. 26. coll. v. 24 cum annot. C. B. Michaëlis. Etiam ὑπὲρ *pro* hîc summa proprietate accipitur. nam *maledictio*, quæ nos eramus, factus est Christus, vicem nostram, ut nos esse desineremus.

¶ γέγραπται, *scriptum est*) Deut. XXI. 23, κεκατηραμένος ὑπὸ θεοῦ πᾶς κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου.

¶ ἐπὶ ξύλου, *in ligno*) inter cœlum & terram. Nostra vernacula dicit *patibulum* Apostoli, dum de redemtione agunt, crucem potius, quam agonem in monte Oliveti commemorant. 1 Petr. II. 24. Nisi crucis supplicium pridem esset abrogatum, magis in oculos incurreret stupenda crucis Christi vis.

14 ἵνα· ἵνα· *ut: ut*) Prius *ut* respondet τῷ *factus &c.* posterius respondet τῷ *nos exemit*. conf. *ut* geminatum, c. IV. 5 not.

¶ εἰς τὰ ἔθνη) *in gentes*, quæ procul erant. v. 8.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος, *promissionem Spiritus*) Luc. XXIV. 49 not.

¶ λάβωμεν, *acciperemus*) nos, Iudæi, benedictioni in Christo propinqui. Hoc verbo exprimitur natura fidei: promissio & fides, relata sunt.

¶ διὰ τῆς πίστεως, *per fidem*) non ex operibus. nam fides solâ *promissione* nititur. *Spiritus ab extra in nobis excitat aliquam scintillam fidei, apprehendentem Christum & etiam ipsum Spiritum, ut intra nos habitet.* Flacius.

15 ὅμως) *tamen*; etsi *hominis* tantummodo testamentum est, unde comparatio sumitur.

¶ ἀνθρώπου, *hominis*) cujus institutum servari, longe minus refert.

¶ κεκυρωμένην, *sancitum*) quum semel omnia rata sunt, v. gr. per mortem testatoris. Hebr. IX. 16. sic, καὶ ἐκυρώθη ὁ ἀγρὸς, ויקם Gen. XXIII. 20.

¶ οὐδεὶς) *nemo*, ne auctor quidem ipse, nisi causa nec opinata aut in animo ipsius aut extra incidat; (qualis causa Deo non potest occurrere:) nedum alter quispiam; cui alteri in apodosi respondet lex. Consideratur enim hîc lex ὁ νόμος quoque, ut alter quispiam a Dei promissione, quasi per prosopopœiam, sicuti opponuntur *peccatum & lex Deo*, Rom. VI. 13. VIII. 3. & *Mamonas*, quasi herus, opponitur *Deo*: Matth. VI. 24. & *elementa mundi* comparantur cum *tutoribus*, & lex dicitur *pædagogus*: mox, v. 24. c. IV. 2. 3. Spectatur promissio, ut antiquior, & a Deo dicta: lex, ut recentior, & præscindendo a Deo legislatore: quia promissio est magis propria Dei; lex, quasi quiddam alienius. vid. v. 17 f. 21 f. nott.

¶ ἀθετεῖ ἢ ἐπιδιατάσσεται, *abrogat aut insuper præcipit*) in toto vel in parte; abrogando, legata demendo, aut mandata & conditiones novas addendo. utrique verbo respondet, *irritum facit*, v. 17.

16 ἐῤῥέθησαν, *dictæ sunt*) Grave verbum.

¶ αἱ ἐπαγγελίαι, *promissiones*) Plurale: promissio sæpe repetita, eaque duplex, rerum terrenarum & cœlestium; terræ Canaan, & mundi, & bonorum divinorum omnium. Rom. IV. 13. At lex semel data.

¶ καὶ, *&*) Gen. XIII. 15. XII. 7. XV. 18. XVII. 8.

¶ λέγει, *dicit*) Deus.

¶ ὡς ἐπὶ πολλῶν, *quasi de multis*) quasi aliud esset semen ante legem, aliud sub lege.

¶ ὡς

¶ *ὡς ἐφ' ἑνός, tanquam de uno*) Vide, quanti ponderis conclusionem Paulus ex accidente Grammatico, numero, deducat: idque eo magis mirandum, quia זרע nunquam in plurali ponitur, nisi 1 Sam. VIII. 15, ubi tamen *agros*, non *semina* denotat. Videlicet in LXX int. magis apparet vis numeri singularis. Porro non statuit hîc Paulus, *semen* denotare unicam prolem, *semina* demum multam; nam semen in singulari sæpissime multitudinem denotat: sed hoc dicit, unum esse semen, i. e. unam posteritatem, unam familiam, unum genus filiorum Abrahami, quibus omnibus per promissionem obtingat hereditas; non aliis per promissionem, aliis per legem. Rom. IV. 16. Bene autem discernenda est promissio benedictionis & promissio hereditatis mundi sive terræ: in illa, non in hac, *seminis* appellatio *Christum* spectat. Namque benedictio fit *in Abrahamo*, non per se, qui obiit ante gentes benedictionem assecutas; sed quatenus habet semen: & fit *in semine Abrahami*, non quatenus semen illud est innumerabile; nam Abraham ipse non benedixit, sed benedictionem accepit; quanto minus posteri ejus benedicere possunt, qui *cum* Illo benedictionem, per fidem, duntaxat accipiunt? Fit ergo benedictio in Christo, qui est Semen unum excellentissimum & exoptatissimum, per se benedicens. Sed tamen, quia cum hoc propinquitatem habet omnis posteritas Abrahami; ideo communiter *in semine* Abrahami dicitur fieri benedictio, *ad gentes* vero pervenire. v. 14. Terræ autem atque adeo hereditatis promissio data est Abrahamo & semini ejus, i. e. posteritati numerosæ: v. 19. 22: non autem Christo, sed *in Christum*.

¶ *ὅς ἐστι Χριστός, qui est Christus*) *ὅς*, *qui* non refertur præcise ad *semini*, sed ad totum sermonem præcedentem, hoc sensu: *id quod totum Deus dicit in Christum.* nam Christus promissiones omnes sustinet. 2 Cor. I. 20. In Græco & Latino sæpe genus pronominis respondet Substantivo subsequenti. Cic. *Ignes, quæ sidera vocatis.*

17 *τοῦτο δὲ λέγω, hoc vero dico*) Ostendit, quo pertineat similitudo. v. 15.

¶ *διαθήκην*) Vocabulum hîc paullo latiore, quam *testamenti* notione accipitur. nam ὁ *διαθέμενος* hîc laudatur Deus *immortalis*. Et tamen huc magis congruit *testamenti* appellatio, (v. 18 fin.) quam *fœderis*. Conf. not. ad Matth. XXVI. 28.

¶ *προκεκυρωμένην, ante sancitum*) Respondet, *sancitum*, v. 15. sed accedit *πρό*, *ante*, ob CCCCXXX annos illos. *Sancitum* est testamentum promissione ipsa, eaque iterata, & juramento, & quidem multis *ante* annis. cum hoc *ante* congruit *ἔτη*, v. 18.

¶ *μετά, post*) Dices: Epistola ad Hebræos, (c. VII. 28 not.) passim ea, quæ *μετὰ post legem* sancita sunt, legi præfert: quomodo hîc id, *post quod* lex facta est, præfertur? Resp. Illic ea notantur, in quibus veteri sanctioni expresse derogabat nova: sed promissioni, quæ hîc urgetur, legem derogare, nec Abrahami nec Mosis tempore additum est. Utrimque præfertur *τὸ ἀπ' ἀρχῆς*, *id quod ab initio fuit*. conf. Matth. XIX. 8. Ubique Christus prævalet.

¶ *ἔτη, annos*) Magnitudo intervalli auget promissionis auctoritatem.

¶ *γεγονώς, facta*) Hoc quoque pertinet ad postponendam legem, & ad prosopopœiam ornandam. non dicit, *data*, quasi lex fuisset, antequam data sit: ne-

que addit, *a Deo*, ut de testamento dixerat. Alia ratio horum verborum, Ioh. I. 17.

¶ νόμος, *lex*) Casu recto loquitur; ut certa ratione opponatur *Deus* promittens & *lex* non derogans. Et hujus antitheti cardo est prosopopœia ante notata.

¶ οὐκ ἀκυροῖ, *non irritum facit*) Metonymia consequentis. i. e. lex non confert hereditatem.

¶ εἰς τὸ καταργῆσαι) *ad reddendam inanem* promissionem. Redditur autem inanis, si vis conferendæ hereditatis ab ea ad legem transfertur.

18 εἰ, *si*) Syllogismus conditionalis; cujus consequente sublato, tollitur antecedens: ut conclusio sit, *ergo non ex lege est hereditas.*

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Hìc expresse promissio prædicatur de Deo.

19 τί οὖν ὁ νόμος;) Sunt, qui distinguant sic: τί οὖν; ὁ νόμος κτλ. Et sæpe quidem per se dicitur τί οὖν; interdum tamen producitur interrogatio. τί οὖν φημι; 1 Cor. X. 19. τί οὖν τὸ περισσὸν τοῦ Ἰουδαίου; Rom. III. 1. *Quid ergo lex*? i. e. Diceret aliquis: ergone lex frustra data est?

¶ τῶν παραβάσεων χάριν, *transgressionum gratia*) ut agnoscerentur & invalescerent. Notantur transgressiones non tam ante legem datam, Rom. V. 13, quam deinceps ab hominibus patratæ. Idem vocabulum, Rom. IV. 15 not. Idem pluralis, Hebr. IX. 15. Antitheton, *permanere*. v. 10. Res ipsa declaratur versu 21 f. Omnia sub peccatum conclusa.

¶ ἐτέθη) *posita est*, inquit, non, *surrogata*. Multi habent προσετέθη· sed ἐτέθη facilius stat cum versu 15.

¶ ἔλθῃ, *veniret*) Conf. *veniret*, v. 23.

¶ τὸ σπέρμα, *semen*) fideles Novi Test. quibus obtingit promissionis impletio. v. 22.

¶ ᾧ ἐπήγγελται) *cui promissio facta est*: vel potius, *cui promisit* Deus. conf. ἐπήγγελται, Rom. IV. 21. Hebr. XII. 26.

¶ διαταγεὶς, *disposita*) non ἐπιδιαταγεὶς, coll. v. 15.

¶ δι' ἀγγέλων, ἐν χειρὶ μεσίτου, *per angelos, in manu mediatoris*) Dupliciter mediate. Pro Deo, angeli: Hebr. II. 2, mediator aliquis, pro populo. Angelis legem delegavit Deus, quasi alienius quiddam & severius: promissionem sibi reservavit, & ipse pro sua bonitate dedit ac dispensavit. Mediator erat Moses: hinc frequens illud ביד משה *per Mosen*. Definitio mediatoris exstat Deut. V. 5. Mediator Moses, longe alius, atque Christus. Ille arcet; hic adducit.

20 ὁ δὲ μεσίτης, *Mediator vero*) Articulus habet vim relativam. *Mediator ille*, Moses, promissione longe serior, idemque severus.

¶ ἑνὸς, *unius*) Medius terminus in syllogismo, cujus major propositio & minor exprimitur, conclusio subauditur. *Unus non utitur mediatore illo*: (id est, quisquis est unus, is non, prius, sine mediatore; deinde idem per mediatorem agit: neque postea se subtrahit, ut per mediatorem agat; nam familiaritas non solet decrescere, sed crescere:) atqui *Deus est unus*. Ergo Deus, non, prius sine mediatore, deinde per mediatorem, egit. Ergo is, cujus erat mediator, non est unus idemque cum Deo, sed diversus a Deo, nempe ὁ νόμος, *Lex*.

¶ ὁ δὲ θεὸς εἷς ἐστιν, *Deus autem unus est*) Non est alius Deus ante legem, alius deinceps: sed unus idemque Deus. Ante legem

legem egit sine mediatore; ergo mediator Sinaiticus non est Dei, sed legis; Dei autem, promissio. conf. de Dei unitate, eadem in re, Rom. III. 30, nec non 1 Tim. II. 5. Et pulcerrime assonat ad unitatem seminis ante legem & post legem unitas Dei ante legem & post legem. Sic infert Paulus ex ipso modo legislationis, legem datam esse peccati causa: &. sic cohæret objectio nova, v. seq.

21 οὖν, *igitur*) Sic objici possit ex eo, quod lex dicatur data transgressionum causa. Respondet, legem non esse adversus promissiones, responsionisque duæ sunt sententiæ. una: Lex per se, cum velit, non potest vitam promissam dare. v. 21. altera: veruntamen pædagogice adjuvit promissionem vitæ. v. 22-c. IV. 7. Prior sententia hoc enthymemate (quale etiam v. 18.) probatur: Si lex posset vivificare, justitia foret ex lege. atqui justitia non est ex lege. subaudi, ergo lex non potest vivificare. Major est evidens. nam nonnisi justus vivet. v. 11. Minor, simulque ipsa illa altera sententia, probatur versu 22. idque per epanodon. nam ex his quatuor, *vivificare*, *justitia*, *peccatum*, *promissio*, primum & quartum, secundum & tertium inter se respiciunt.

¶ νόμος, *lex*) *Lex* dicitur, non, *Dei lex*; at *promissiones Dei*, non *promissiones* absolute.

¶ εἰ γὰρ, *si enim*) Vis conditionalis non super *data est* cadit; nam utique lex data est: sed super *potens.*

¶ ὁ δυνάμενος, *potens*) Articulus demonstrat emphasin in δύναμαι. Lex vellet, v. 12. nam *vivet* ait: sed non potest.

¶ ζωοποιῆσαι, *vivificare*) Hoc verbo præsupponitur *mors* peccatori intentata, adeoque oratio fit valde evidens. Lex vitam offert, sub conditione: v. 12. sed non confert; quia non potest infirmata per peccatum.

¶ ὄντως, *revera*) non solum opinione operariorum. Res agitur seria, quamlibet nunc impossibilis legi.

¶ ἡ δικαιοσύνη, *justitia*) Nam justitia est vitæ fundamentum. Antitheton, *peccatum*. v. 22.

22 ἀλλὰ, *sed*) Tantum abest, ut ex lege sit justitia, ut potius ex lege sit agnitio peccati.

¶ συνέκλεισεν, *conclusit*) peccatores antea securos comprehendit & conclusit omnes simul. conf. *concluserunt*, Luc. V. 6.

¶ ἡ γραφὴ, *scriptura*) Scriptura, non Deus, dicitur omnia sub peccatum conclusisse; quum tamen ejusmodi conclusio adscribatur Deo alibi. Rom. XI. 32. Notanter porro dicit, *scriptura*, non, *lex*. Non tum, quum promissio, sed tum, quum lex dabatur, scribi cœptum est. nam Deus etiam sine scripto stat promissis: sed peccatoris perfidiam per literam redargui opus fuit. Porro subsequenti quoque commate, *ut &c.* tangit Paulus quiddam, quod legis, non scripturæ, sphæram excedit.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) non modo *omnes*, sed etiam *omnia*, quæ illi sunt & habent.

23 τὴν πίστιν, *fidem*) *Jesu Christi*) sic v. seqq.

¶ ἐφρουρούμεθα συγκεκλεισμένοι, *custodiebamur conclusi*) Eleganter hæc duo verba disjungunt legem & fidem. Inclusionis consequens, custodia. Sap. XVII. 16, ἐφρουρεῖτο εἰς τὴν ἀσίδηρον εἱρκτὴν κατακλεισθείς.

¶ συγκεκλεισμένοι εἰς) Sic LXX, συγκλείειν εἰς θάνατον κτλ. Ps. LXXVIII (LXXVII)

(LXXVII) 50. XXXI. 9. Amos I. 6. 9. Est autem locutio concisa: conclusi adeoque reservati atque adacti *ad fidem* &c. Polybius, ὡς αὐτὰς συνεκλείσθη τὰς ἐν τοῖς ἰδίοις ἐλπίσιν καὶ φίλοις ἐλπίδας. & sic idem sæpe. vide Raphelium. Irenæus, *In fidem adventus filii Dei concluduntur*. l. 3. c. 25.

24 παιδαγωγὸς, *pædagogus*) qui nos continuit in disciplina, ne elaberemur. Tali egent νήπιοι, *infantes*. c. IV. 3. Prosopopœia, iterum, de lege.

26 υἱοὶ) *filii*, emancipati; remoto custode.

27 χριστὸν ἐνεδύσασθε, *Christum induistis*) Christus vobis est toga virilis. Non jam censemini eo, quod fuistis; æque estis in Christo, & Christi. v. seqq. Christus est Filius Dei, & vos in illo estis filii Dei. Tho. Gatakerus: *Si quis Christiani definitionem me poscat, ei ego nullam ista promtius darem: Christianus is est, qui Christum induit*. l. 1 misc. c. 9.

28 οὐκ ἔνι, *non est*) Antea erant hæ differentiæ; nunc exspirant, una cum suis causis & signis. ἔνι pro ἔνεστι, cum præpositione, cui mox respondet ἐν.

¶ Ἰουδαῖος κτλ. *Iudæus &c.*) Col. III. 11 not.

¶ ἄρσεν καὶ θῆλυ, *masculus & femina*) In circumcisione erat *masculus*. nam sexus sequior, per quem transgressio incepit, expers erat.

¶ εἷς, *unus*) homo novus, Christum indutus. Eph. II. 15.

¶ ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *in Christo Iesu*) Constr. cum *unus*.

29 ἄρα, *ergo*) Christus totam Abrahami posteritatem sanctificat.

¶ ἐπαγγελίαν, *promissionem*) Abrahamo datam.

CAP. IV.

1 Λέγω δὲ, *dico vero*) Declarat, quod c. III. 24 dixit de pædagogo.

¶ ὁ κληρονόμος, *heres*) Hæc appellatio repetitur ex c. III. 29.

¶ νήπιος) *infans*, minorennis.

¶ οὐδὲν διαφέρει δούλου, *nihil differt a servo*) quia non est sui arbitrii, in actionibus & contractibus.

¶ πάντων, *omnium*) eorum, quæ ad hereditatem spectant.

2 ἐπιτρόπους) *tutores* heredis.

¶ οἰκονόμους) *curatores* bonorum.

3 ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου, *sub elementa mundi*) Στοιχεῖον, *elementum*, primum quiddam, ex quo cetera oriuntur & constituuntur: in universo, 2 Petr. III. 10 not. & in literis, Hebr. V. 12. (coll. στοιχείωσις, de fœtu, 2 Macc. VII. 22.) inde per metonymiam, *elementa mundi*, h. l. item, *infirma & egena elementa*, mox v. 9. i. e. rationes victus, in temporibus, v. 10. motu *elementorum*, i. c. solis & lunæ, definitis, item in cibo, potu, aliisque rebus sublunaribus, materialibus & externis sitæ. c. III. 28. Conf. Col. II. 8. 16. 20 ss. *Tutores* dicuntur in concreto, *elementa* in abstracto. His *mundanis* opponitur Filius Dei, cœlitus missus, & Spiritus Filii Dei. v. 4. 6.

¶ δεδουλωμένοι, *in servitutem redacti*) Resp. *nihil differt a servo*. v. 1.

4 τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, *plenitudo temporis*) Resp. *in quantum tempus & præfinitum* tempus. v. 1. 2. Suas etiam ecclesia ætates habet.

¶ ἐξαπέστειλεν, *emisit*) ex cœlo, a sese, ut promiserat. Idem verbum repetitur v. 6, de Spiritu sancto. Conf. Es. XLVIII. 16,

16, ubi Castellio & alii sic interpretantur: *Dominus Iehovah misit me suumque Spiritum.* Ante hanc *visitationem* minori curae Deo esse homines videbantur: Hebr. VIII. 9. deinde nova rerum facies exstitit.

¶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, *filium suum*) auctorem libertatis. αὐτοῦ, sensu reciproco, *proprium.* Id quid sit, ex ipsa serie hujus loci patet. nam prius *adoptionem*, deinde *Spiritum adoptionis* accepimus. Ergo Christus ipse non ideo demum est Filius Dei, quia a Patre missus & unctus est.

5 ἵνα τοὺς κτλ. ἵνα τὴν, *ut - ut*) Anaphora. Prius *ut* refertur ad *factum sub legem*: itaque alterum ad *natum ex muliere* spectat. Simillimus χιασμὸς, Eph. III. 16. V. 25 f. cum annott. Christus similitudine conditionis nostrae, conditionem nostram bonam fecit: similitudine naturae nostrae nos Dei filios fecit. γενόμενον iteratur cum vi. potuerat γενέσθαι ἐκ γυναικὸς, & tamen non γενέσθαι ὑπὸ νόμον sed tamen ἐγένετο ἐκ γυναικὸς, ut *fieret sub legem.* Prius γενόμενον, *factum*, addito ἐκ γυναικὸς, significationem *natus* adsciscit.

¶ ἐξαγοράσῃ, *eximeret*) ex servitute in libertatem.

¶ τὴν υἱοθεσίαν, *adoptionem*) *dignitatem filiorum*, qua gaudent majorennes, cum usufructu hereditatis.

¶ ἀπολάβωμεν) *reciperemus.* ἀπὸ dicit convenientiam rei divinitus pridem destinatae.

6 ὅτι, *quia*) *Filiorum statum* sequitur inhabitatio Spiritus sancti, non hanc ille.

¶ ἐστὲ) *estis*; etiam vos, ex gentibus.

¶ υἱοὶ, *filii*) majorennes, ingenua libertate cum Patre agentes.

¶ ἀββᾶ ὁ πατὴρ, *Abba Pater*) Suaviter hic ponitur nomen Hebraicum: conf. Marc. XIV. 36. & idiomatis Hebraici Graecique conjunctio congruit cum Hebraeorum & Graecorum uno clamore mixto. Hebraeus dicit, *Abba*; Graecus, ὁ πατήρ. uterque ἀββᾶ ὁ πατήρ. conf. Ap. I. 7. Ita geminatur, *pax pax*, item pro Iudaeis & Graecis, Es. LVII. 19. Neque tamen non singuli appellationem Patris geminant. Haec tessera filiorum in Novo Testamento. conf. Matth. VI. 9 not.

7 εἶ υἱός, *es filius*) Suaviter Paulus a plurali ad singularem transit: c. VI. 1. simulque hoc loco exprimitur responsum Dei paternum erga singulos, *Abba* in Spiritu clamantes.

¶ δοῦλος, *servus*) more minorum.

¶ κληρονόμος) *heres*, actu.

8 τότε, *tum*) *quum essemus infantes.*

¶ οὐκ εἰδότες θεὸν, *non noscentes Deum*) Status gentium miserrimus.

¶ ἐδουλεύσατε, *serviistis*) servitute alia, ac Iudaica. v. 3. Non vero cultu deos non veros affecistis. Non assueveratis cultui Mosaico: eo magis mirandum, vos nunc eum affectare. Sine elementis illis ad veritatem pervenistis: nunc demum illa sequimini.

¶ τοῖς μὴ φύσει οὖσι θεοῖς) Sic LXX, τῷ μὴ ὄντι θεῷ, 2 Chron. XIII. 9.

9 γνόντες θεὸν, *noscentes Deum*) Deum verum, qui Spiritus est. quo cognito, quum tamen elementa ista sectamini, idem est ac si magister velit ad tabellam abecedariam reverti.

¶ μᾶλλον, *potius*) Dei donum est. Is vos agnovit & suos filios esse declaravit. conf. Ex. XXXIII. 12. 17. *Potius* est, quod Dei est, ad salutem nostram, quam quod nostrum. conf. Phil. III. 12.

¶ πῶς, *quomodo*) Interrogatio admirabunda. c. I. 6, *miror*.

¶ πάλιν, *iterum*) ut olim serviimus nos.

¶ ἀσθενῆ καὶ πτωχὰ, *debilia & egena*) *Debilitas* opposita parrhesiæ filiali; *egestas*, opulentiæ hereditatis.

¶ οἷς, *quibus*) elementis, non Deo.

¶ πάλιν ἄνωθεν, *iterum denuo*) Vultis servire *iterum*; nunc elementis, ut antea idolis; & *denuo*, iisdem vos *de integro* elementis; quibus antea servierat Israël. conf. *iterum* Rom. VIII. 15 not.

¶ δουλεύειν, *servire*) indigne liberis.

¶ θέλετε, *vultis*) Vid. v. 21 & Marc. XII. 38 not.

10 ἡμέρας) *dies*: Rom. XIV. 5. i. e. *sabbata*, Col. II. 16 not. Sabbati tempus omnium religiosissimum. Notandus igitur ordo gradationis, coll. 1 Chron. XXIII. 31. 2 Chron. XXXI. 3. σάββατα, νουμηνίας, ἑορτὰς, *sabbata*, *novilunia*, *festa*, in oratione affirmante: nam in sermone prohibente invertitur. Col l. c.

¶ παρατηρεῖσθε) *observatis*, quasi sint aliquid, *præter* fidem.

¶ καὶ καιροὺς, *& tempora*) mensibus majora, anno minora: i. e. festa. מערים LXX sæpe καιρούς.

¶ ἐνιαυτοὺς, *annos*) solennia anniversaria, v. gr. ineunte anno cum mense Tisri. neque enim annos sabbaticos, qui terræ Canaan affixi erant, a Galatis observatos dixeris, quanquam sub annum sabbaticum, Anno Dion. 48 elapsum, scripta est hæc epistola. Vid. *Ord. temp.* p. 281. 423.

11 ὑμᾶς, *vos*) Non mea, sed vestra causa hoc timeo.

¶ εἰς ὑμᾶς) *in vos*. Emphatica locutio.

12 γίνεσθε, *estote*) Subito, τοὺς λόγους *argumenta docentia* intermittens, ἤδη καὶ πάθη *argumenta conciliantia & moventia* admovet: v. 11-20: quorum facultatem quisquis non habet, (habet autem carnalis nemo) non est perfectus doctor. inprimis hic tenerrima apostoli pietas se demittit ad Galatas.

¶ ὡς ἐγὼ, *ut ego*) Harmonia animorum *fraterna* facit, ut, quæ docentur, facilius accipiantur. 2 Cor. VI. 13. Ait ergo: conjungite vos mecum in sensu erga Christum. Particula *ut* summam conjunctionem denotat. conf. 1 Reg. XXII. 4.

¶ κἀγὼ, *etiam ego*) scil. *sum*.

¶ ὡς ὑμεῖς, *ut vos*) Vestrum detrimentum, meum esse duco.

¶ δέομαι ὑμῶν) *rogo vos*, ut mecum sentiatis.

¶ οὐδέν με ἠδικήσατε, *nihil me offendistis*) Qui alterum offendit aut offensum putat, abhorret ab altero. ea causa non est apud vos. Dices: Nonne Paulum offenderant, laborem ejus pæne faciendo irritum? v. 11. Respondet Paulus: Hoc ignovi; non revoco ad animum. Simul est μείωσις· i. e. summo amore me complexi estis. v. 14 f.

13 δι' ἀσθένειαν) διὰ, *propter infirmitatem*. Infirmitas non fuerat causa prædicationis ipsius; sed tamen adjumentum, cur Paulus efficacius prædicaret, 2 Cor. XII. 9. cum Galatæ facilius rejicere posse viderentur.

14 τὸν πειρασμόν μου, *tentationem meam*) i. e. me, cum tentatione. Sancti, etiam apostoli, tentationes suas olim non ita dissimularunt, ne publice quidem.

¶ ἐν τῇ σαρκί μου, *in carne mea*) *Palum carne* appellat 2 Cor. XII. 7.

¶ οὐκ ἐξουθενήσατε, *non aspernati estis*) per superbiam naturalem.

¶ οὐδὲ

¶ *οὐδὲ ἐξεπτύσατε*, *neque respuistis*) per superbiam spiritualem, majori fastidio. Discrimen est 1 ratione objecti, *tentationis in carne*, quæ duplici modo poterant contemtu dignæ videri. 2 ratione antitheti, quod duplex est:

α *non aspernati estis*, *sed* — *ut angelum*: qui poterat magni æstimari ex loco de creatione: habet enim præstantissimam naturam, propter quam etiam homo carnalis *angelos* non potest non magnifacere.

β *neque respuistis*, *sed* — *ut Christum*: magis ex spirituali ratione.

¶ *ἄγγελον*, *angelum*) In angelos non cadit *caro*, *infirmitas*, *tentatio*: quare *ut angelum suscipere* est suscipere cum magna veneratione.

¶ *χριστὸν*, *Christum*) angelis majorem.

15 *μακαρισμὸς*) Μακαρισμὸς dicitur a μακαρίζω. Gratulati vobis fuistis de evangelio, meque ejus nuncio. quæ caussa fuit *gratulationis*, si nunc vos pœnitet mei?

¶ *ὀφθαλμοὺς*, *oculos*) carissimos.

16 *ἐχθρὸς*, *inimicus*) Qui *verat*, amicus est: neque ei veritas apud vos odium debuit parere.

¶ *ἀληθεύων*, *verans*) meram veritatem prædicans, etiam extra tentationem.

17 *ζηλοῦσιν*, *æmulantur*) Isti *æmulantes* vos ambiunt. Non nominat æmulos.

¶ *ου καλῶς*, *non bene*) non in Christo, quanquam *bene* videntur. Antitheton, *in bono*. v. 18. Nec *caussa* apud istos, inquit, nec *modus* bonus est.

¶ *ἐκκλεῖσαι ὑμᾶς*) *excludere vos* a nobis, a me. Putant, nos exclusum iri a vobis; sed non nos a vobis, verum vos a nobis excluderent. *ἐκκλεῖσαι* non putarim eo sensu dici, ut Latinis *excludi* dicuntur *pulli*.

18 *καλὸν δὲ*, *bonum vero*) Monet, ne se excludi patiantur.

¶ *τὸ ζηλοῦσθαι*) Post activum medio utitur. Pauli, nomine Christi, est *ζηλοῦν*, 2 Cor. XI. 2: ecclesiæ, tanquam sponsæ, est *ζηλοῦσθαι*, amori ardenti respondere, zelo zelum accendere, (vid. Chrys.) zelare inter se. *τὸ* facit epitasin.

¶ *ἐν καλῷ*, *in bono*) *quum* de re bona agitur. Resp. *ἐν τῷ παρεῖναί με*, *quum adsum*. Respondet etiam *πάντοτε*, *semper*: quod est tempus generale, cum *τὸ quum adsum* tempus speciale sit & quidem modificatum, ut simul complectatur rationem illius zeli, quod de præsentia Pauli sic exsultare potuissent. *τὸ ἐν καλῷ* affonat ad *ἐν τῷ παρεῖναι*, & sumi potest cum *semper* pro una idea, quandocunque aliquid boni obversatur, & non solum me præsente.

¶ *ἐν τῷ παρεῖναί με*, *quum adsum*) Paulum antea præsentem magno zelo amoris fuerant prosecuti, & mutuum Pauli zelum exacuerant. v. 15.

19 *τεκνία μου*, *filioli mei*) Filiis *ζηλωτὸς cum zelo colendus est* genitor. Arcte hoc cohæret cum *vos*, ut *δὲ vero* subsequens ostendit. Compellat Paulus Galatas, non ut rivalis, sed ut pater, conf. 1 Cor. IV. 15, cum auctoritate & sympathia tenerrima erga *filiolos*, filios debiles & alienatos. Sæpe sermo patheticus tropos conglomerat. Hic tamen prævalet schema maternum. *ζῆλος* conjugalis in nota ad *ζηλοῦσθαι* assumtus est ex parallelismo. Etiam in spiritualibus amor interdum descendit potius quam ascendit. 2 Cor. XII. 15.

¶ *πάλιν*, *iterum*) ut *prius*. v. 13.

¶ *ὠδίνω*)

¶ *ὠδίνω*) *parturio*, *zelo* summo, (2 Cor. XI. 2.) cum *clamore*. v. 20. Loquitur, ut res fert. nam in partu naturali *formatio* est ante *dolores partus*.

¶ *ἄχρις ὗ*, *usque dum*) Non desistendum a nitendo. Correlatum, *semper*. v. 18.

¶ *μορφωθῇ*, *formetur*) ut nil nisi Christum vivatis & sentiatis, c. II. 20, ejusque passionem, mortem, vitam. Phil. III. 10 s. Hoc *pulcrum* est summum: hæc *forma* opponitur *στοιχειώσει formationi* mundanæ.

¶ *χριςὸς*, *Christus*) Non dicit hîc, *Iesus*, sed, *Christus*: & hoc per metonymiam concreti pro abstracto. Christus, non Paulus, in Galatis formandus.

¶ *ἐν ὑμῖν*, *in vobis*) Col. I. 27.

20 *δὲ*) *vero*: tametsi præsentia mea non est unica illa causa, quæ vestrum zelum debet accendere.

¶ *παρεῖναι*, *adesse*) v. 18.

¶ *ἄρτι*) *Nunc* magis opus esset, quam antea. conf. *iterum*, v. 19.

¶ *ἀλλάξαι*) *varie attemperare*. Ita solent, qui zelum habent, dum voluntates abalienatas recuperent. Molliter scribit, v. 12. 19. sed mollius loqui vellet.

¶ *τὴν φωνήν μου*, *vocem meam*) Vox præ literis flecti potest, ut res poscit. Præcipua est loquendi ratio; scribendi, vicaria duntaxat & subsidiaria. 2 Ioh. v. 12. 3 Ioh. v. 13 s.

¶ *ἀπορῦμαι*, *hæsito*) non invenio aditum & exitum. Maximæ facilitati sermonis operam dedit Paulus ad Galatas. Galaticæ tarditati quam maxime accommodavit sermonem, ut illos convinceret. Theopneustia inde non periclitatur. vid. 1 Cor. VII. 25 not.

21 *λέγετέ μοι*, *dicite mihi*) Vrget, quasi *præsens: dicite*.

¶ *οὐκ ἀκούετε*; *non auditis*?) in lectione publica. Proinde agitis, ac si nil de Abrahamo in lege scriptum audiretis. Non nisi extrema necessitate cogente ad allegoriam venit: hæc est quasi ancora sacra. v. 20.

22 *γέγραπται*, *scriptum est*) Gen. XXI.

¶ *ἀβραάμ*, *Abraham*) cujus filii esse vultis.

24 *ἀλληγορούμενα*) Componitur ex *ἄλλος* & *ἀγορέω dico*: ut *allegoria* sit, ubi aliud dicitur, aliud potius significatur, v. gr. in mythologia. vide Eustathium ejusve saltem indicem. Collationem adjuvabit Schema.

S V B I E C T A.

Historice, Abrahæ filii duo.

Hagar, *ancilla*:	*Libera*.
Filius ancillæ:	*Isaac filius liberæ*.

Allegorice, duo testamenta.

Quæ habet virum:	*Deserta*.
Qui sunt *a monte Sina*:	*Qui* sunt *promissionis*.
Mons; (modo:)	*Quæ sursum* est; (mox.)

Ierusalem,

Ierusalem, quæ nunc est:	*Ierusalem, quæ supra est.*
Caro:	*Spiritus.*

PRÆDICATA.

Mater; *gignit servos:*	*gignit liberos.*
Proles; *copiosa initio*:	*copiosior* postea.
persequitur:	*persecutionem patitur.*
ejicitur:	*hereditate gaudet.*

Loquitur autem Paulus latissime, ut sermo ejus & doctrinam legis & evangelii, & œconomiam veterem ac novam; neque hæc omnia simul in abstracto tantum, sed etiam populum utriusque doctrinæ & œconomiæ, quasi duas familias, cum earum matribus, in concreto, complectatur. Hinc illa enunciatio, *Agar est testamentum a monte Sinai*: cui opponitur, *nos*, v. 28. Hinc expeditus, a rationum paritate, in allegoria ab uno ad alterum commeatus.

¶ μία μὲν, *unum quidem*) Huic *quidem* respondet *autem*, v. 26. subsequiturque versu 28 expressa *promissionis* mentio, in antitheto ad Sinai sive legem: idemque *promissionis* vocabulum absorbet, quod in apodosi dicendum videretur, *alterum testamentum.*

¶ σινᾶ, *Sina*) Ergo maxime de lege *morali* disserit Paulus, conf. c. III. 19. Hebr. XII. 18 seqq.

¶ εἰς δουλείαν γεννῶσα, *in servitutem generans*) Habet enim filios, eosque initio multos.

¶ ἥτις, *quæ*) Prædicatum. *Hagar*, subjectum: si enunciatio spectetur intra contextum: contra, prædicatum, extra contextum, ut fit in sermone allegorico, Matth. XIII. 37 f.

25 τὸ γὰρ σινᾶ ὄρος κτλ. *Sina enim mons est in Arabia, congruit autem Hierosolymæ præsenti, servit enim cum filiis suis*) Opponuntur inter se *Hagar*, v. 24, & *Isaac*, v. 28. ubi notandum, quod *Hagar* suo nomine appellatur, non *Sara*; & tamen *Isaac*, non *Ismaël.* ancillam quippe matrem sequitur partus, at liberæ filius suo nomine censetur. Sic *Hagar* in hac periocha expeditam habet rationem. Interim, versu 24 & 28, opponuntur inter se fœdus *ex monte Sina* & *promissio*: item, versu 25 & 26, *Ierusalem nunc* & *Ierusalem supra.* Nonnulli hæc verba, σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ ἀραβίᾳ, in omnibus monumentis reperta, pro glossemate habent; perperam. Sic enim enervatur argumentum Pauli, servitutem a monte Sina, ad eam, quæ nunc est, Ierusalem, proferentis, v. 24. 25. Potius *Hagar* ex versu 24 in versum 25 inductam esse, docent monumenta idonea in Apparatu citata, & neutrum genus articuli τό. nam *Hagar* fœmininum est, sed *Sina* neutrum. Neque *Hagaris* mentionem postulant illa verba, *servit enim cum filiis suis*: nam *suis* refertur, ut non ad *Sina*, neutrum, ita multo minus ad *Hagar*, sed ad *Ierusalem, quæ nunc est.* illa habuit *filium*, hæc autem *filios.* Hæc de tota periocha: nunc singulatim aliqua videbimus.

¶ *σινᾶ ὄρος*, *Sina mons*) *Monte Sina*, habet v. 24: nunc vertitur verborum ordo. (conf. Eph. II. 1 not.) Priore loco potior ratio habetur *montis*, quatenus in eo lex data est, quodcunque is nomen haberet: postea, magis consideratur *Sina* mons, in Arabia.

¶ *συστοιχεῖ δὲ*) Δὲ, *autem*, tametsi in Arabia est. *συστοιχεῖ* dicitur, quod in comparatione congruit. Hæc congruentia per se patet: nam idem est populus, qui in monte Sinai legem accepit, & qui urbem Ierusalem inhabitat; eademque populi utroque tempore ratio. Accedit, quod Sinai & Ierusalem sub eodem fere Meridiano erant, & per montes sine magna interpellatione quasi concatenatos cohærebant.

¶ *τῇ νῦν*, *præsenti*) Antitheton, *superna*. *νῦν*, *nunc*, temporis est, *supra* loci. utriusvis ex altero supplendum antitheton in oratione semiduplici: Ierusalem *præsens* & terrestris; *superna* & æterna. *Superna* dicitur eo commodius, ut alludat ad superiorem nobilioremque Hierosolymorum partem, *supergrediaturque montem* Sina: & Ierusalem superna, quatenus jam est *mater* nostra, non commode diceretur *futura*; neque solum *futura* est, sed etiam antiquior est, quam ἡ νῦν, *præsens*, quæ nec pridem fuit, nec olim erit.

¶ *δουλεύει*, *servit*) Vt Hagar heræ suæ, sic Ierusalem, quæ nunc est, legi, &, conveniente statu spirituali & civili, Romanis servit.

26 *ἡ δὲ ἄνω*, *superna autem*) Hebr. XII. 22. Ap. XXI.

¶ *ἐλευθέρα*, *libera*) ut Sara.

¶ *ἥτις*, *quæ*) *Ierusalem*.

¶ *μήτηρ*, *mater*) Veteres de Roma sua: *Roma communis nostra patria est*.

¶ *πάντων*, *omnium*) quotquot sumus: Huc ref. *multi*, v. seq.

27 *γέγραπται*, *scriptum est*) Es. LIV. 1.

¶ *εὐφράνθητι*, *lætare*) cum cantico.

¶ *στεῖρα*, *sterilis*) Sion, Ierusalem superna.

¶ *ῥῆξον*, *erumpe*) ad *clamorem*.

¶ *καὶ βόησον*, *& clama*) præ gaudio.

¶ *τῆς ἐρήμου*, *desertæ*) Ecclesiæ N. T. ex gentibus promissionis *expertibus* maximam partem collectæ, quæ antehac id non egisse visa non pariens, nec parturiens appellatur.

¶ *τῆς ἐχούσης*, *habentis*) ecclesiæ Iudaicæ.

28 *κατὰ Ἰσαὰκ*) *ad similitudinem Isaaci*.

¶ *ἐπαγγελίας*, *promissionis*) v. 23.

¶ *ἐσμὲν*) *sumus*, & esse debemus ac volumus. sic v. 31.

29 *ἐδίωκε*, *persequebatur*) petulanter. Gen. XXI. 9. Persequi, carnalium est, non spiritualium.

¶ *τὸν κατὰ πνεῦμα*) sc. *γεννηθέντα*, *eum qui secundum Spiritum genitus est*. Paulus apodosin in mente habens, sermonem de Ismaële & de Isaaco ita format, ut conveniat in carnales & in fideles. Vbi Spiritus, ibi libertas.

30 *ἡ γραφή*, *scriptura*) Sara, de Isaaco; *Scriptura*, per allegoriam.

¶ *ἔκβαλε*, *ejice*) e domo & hereditate.

¶ *τὴν παιδίσκην καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς*, *ancillam & filium ejus*) Ipsa servilis conditio meretur ejectionem; sed persecutio contra filios spirituales ansam dat exsequendæ pœnæ.

¶ *οὐ γὰρ μὴ κληρονομήσῃ*, *non enim hereditatem cernet*) Respicit Sara divinam ordinationem de Isaaco herede unico, quamvis etiam Ismaël circumcisus esset.

31 *τῆς*

31 τῆς ἐλευθέρας, *liberæ*) Sequitur, *libertate*. Anadiplosis.

CAP. V.

1 Τῇ ἐλευθερίᾳ-στήκετε, *libertate-state*) Incisum, *qua nos Christus liberavit*, vim habet ætiologiæ. Antitheton, *libertas*, *servitus*. Asyndeton, uti c. III. 13. *libertate* emphatice ponitur sine *in*: ipsa libertas vim standi confert. ἠλευθέρωσε significat *liberos reddidit*, & ἧ cohæret cum *liberos. state*, erecti, sine jugo.

¶ πάλιν, *iterum*) c. IV. 9 not.

¶ ζυγῷ δουλείας, *jugo servitutis*) Sic appellatur non circumcisio sola Abrahamo data pro signo promissionis, sed circumcisio cum tota multo post in Sinai data lege. c. IV. 24. III. 17. Assueverant enim Iudæi circumcisionem spectare potius, ut partem legis per Mosen susceptæ, quam ut signum promissionis Abrahamo datum. Ioh. VII. 22. Neque circumcisio tam per se jugum erat, quam per legem jugum factum est, & lex ipsa multo magis jugum erat. Itaque Paulus gravi metonymia consequens pro antecedente ponit: nolite circumcidi. nam qui circumciditur, cum hac parte legem totam subit & a Christo deficit. v. 2-4. Neque tam circumcisioni Christum apostolus, quam legi immediate opponit. Loquitur secundum eorum perversam consuetudinem, dum eorum Galatismum & Iudaismum refutat; & veritati tamen nil decedit. Etiam Petrus Act. XV. 10 *jugum* vocat.

¶ ἐνέχεσθε) ἐνέχομαι, medium: *obnixe teneo*. Vim verbi ostendit illud *Xiphil.* in Epit. Dion. de pertica humi fixa & evelli recusante, ἐν τῇ γῇ ἐνέχετο, ὥσπερ ἐμπεφυκώς.

2 ἐὰν περιτέμνησθε, *si circumcidamini*) Hoc cum magna vi pronunciandum. Circumcidebantur, ut qui in lege justitiam quærerent. v. 4.

¶ οὐδὲν, *nihil*) c. II. 21.

3 ὀφειλέτης, *debitor*) sub periculo salutis.

¶ ὅλον, *totam*) Id quod nunquam poterit præstare.

4 κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ χριστοῦ, *evacuati estis a Christo*) Sic Vulgatus. Germanice dixeris, *ohne werden*. Conf. v. 2. Rom. VII. 2. 6.

¶ δικαιοῦσθε, *justificamini*) justitiam quæritis. Medium.

¶ τῆς χάριτος ἐξεπέσατε, *gratia excidistis*) Conf. v. 3. Excidistis Novo Testamento, quaqua patet. In gratia sumus & *stamus* nos potius, quam gratia est in nobis. Conf. Rom. V. 2.

5 ἡμεῖς γὰρ, *nos enim*) Ego, & omnes fratres, & quotquot in Christo sumus. Qui a nobis dissentiunt, habeant sibi.

¶ πνεύματι) *Spiritu gratiæ*, sine circumcisione &c.

¶ ἐκ πίστεως) *ex fide Christi*. conf. v. præc.

¶ ἐλπίδα δικαιοσύνης, *spem justitiæ*) *Iustitia* jam est præsens; eaque nobis *spem* in reliquum præbet. Rom. V. 4 f.

¶ ἀπεκδεχόμεθα) *exspectamus & exspectando assequimur*. Decompositum. Paulus, dum ulteriora commemorat, præsentia includit & confirmat.

6 ἰσχύει) *valet*, pollet. Idem verbum; Matth. V. 13. Iac. V. 16.

¶ οὔτε ἀκροβυστία, *neque præputium*) Hoc pertinet ad eos, qui si se liberos a lege statuant, vel ob id solum se Christianos esse putant.

¶ πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη, *fides per amorem operans*) Hæc nova *creatura* est. c. VI. 15. Cum *fide* conjunxit v. 5 *spem*; nunc *amorem*. in his stat totus *Christianismus*.

anismus. ἐνεργουμένη non eſt paſſivum, ſed medium: 1 Theſſ. II. 13. neque Paulus amorem ponit pro forma fidei, ſed docet, cum fide nil aliud niſi amorem manere. v. 13. 14. quo tamen ipſo idem docet, quod Iacobus c. II. 22. *Fides* commendatur iis, qui *circumciſionem* defendunt: *amor* iis, qui *præputium* aliquid eſſe putant. *Amor* opponitur odiis apud Galatas graſſantibus. v. 15. 20. 26.

7 ἐτρέχετε καλῶς, *currebatis bene*) in fidei ſtadio, ut *vocatio* requirebat. v. 8. coll. Phil III. 14. Id alacrius, quam *ambulare.* Iterum venit ad argumenta conciliantia & moventia.

¶ τίς, *quis*) nemo, cui auſcultare debuiſtis. Sic, *quis*, c. III. 1.

¶ ἐνέκοψε, *impedivit*) in curſu.

8 ἡ πεισμονὴ) Plerique interpretantur, *perſuaſio*, etiam addito *hæc*, *iſta*, *veſtra*, teſte Lubino ad h. l. Conf. Chryſ. h. l. Rariſſima hæc vox eſt: unusque, quod repererim, Euſtathius ad Odyſſ. χ. eam habet, ubi docet, πεῖσμα καὶ πεισμονὴν ἐπὶ τῶν ἐνστατικῶν εἰρῆσθαι, τροπικῶς, ἀπὸ τῶν κατὰ νῆας πεισμάτων ἤγουν σχοινίων. Eſt autem ἐνστατικὸς, atque adeo πεισμονὴν habet, *homo pertinax & obſtinatus*, qui intermiſſo *curſu* ἐνίσχεται, qui ſibi uni perſuadet & credit, alterique οὐ πείθεται, v. 1. 7: quo pacto μὴ πείθεσθαι, & ἡ πεισμονὴ, & πέποιθα, v. 10, antanaclaſin efficiunt; quæ figura & Paulo, ut multi paſſim obſervant, & reliquis ſcriptoribus ſacris, ut Glaſſius præclare demonſtrat, frequens eſt. Sive metaphora eſt ſive minus, certe verbale hoc, ut cetera in ονὴ, intranſitivum eſt.

¶ οὐκ, *non*) ſubaudi *eſt. non* eſt *ex* (Deo) qui vos vocabat, ſed a vi videlicet inimica. Et ſubeſt metonymia abſtracti pro concreto, ut ex prævio, *quis*, non *quid*, apparet.

¶ καλοῦντος) *qui vos vocabat.* conf. v. 13, *vocati eſtis.* ſic, 1 Theſſ. V. 24. coll. Phil. III. 14. *Vocatio*, norma totius curſus.

9 μικρὰ ζύμη, *parvum fermentum*) unus turbator. v. 10.

10 ἄλλο, *aliud*) atque ſcribo.

¶ φρονήσετε, *ſentietis*) his lectis. conf. Phil. III. 15.

¶ ὁ δὲ, *qui vero*) Diſcrimen inter ſeductorem, de quo minus ſpei eſt, & inter ſeductos.

¶ ταράσσων-κρίμα, ὅστις, *turbat-judicium*, *quicunque*) c. I. 7 ſ.

¶ βαστάσει, *portabit*) ut grave onus.

¶ τὸ κρίμα, *judicium*) pro tanto crimine certo imminens. Articulus vim habet.

¶ ὅστις ἂν ᾖ, *quicunque ſit*) Clandeſtinus erat in Galatis turbator. ὅστις, *quiſquis*, qualiſcunque.

11 ἔτι, *adhuc*) cap. I. 10.

¶ κηρύσσω, *prædico*) Hinc colligas, turbatorem dixiſſe, Paulum ipſum prædicare circumciſionem: & fortaſſe prætextum ſumſit a circumciſione Timothei; cujus tamen alia, pridem factæ, cauſa fuerat.

¶ διώκομαι, *perſecutionem patior*) Perſequebantur Paulum, quod circumciſionem tolleret. Inutilis jam erat ritus, quem ſi Paulus condonaſſet adverſariis; pax erat: ſed non ceſſit. Vide, quam acriter defendenda ſit veritas.

¶ ἄρα, *ergo*) Si circumciſionem prædicarem, inquit, hodie nullum eſſet ſcandalum crucis. atqui ſcandalum adhuc fervet.

fervet. Ergo falſo dicor præco circumciſionis.

¶ σκάνδαλον, *ſcandalum*) apud carnales.

¶ τοῦ σαυρῦ, *crucis*) cujus virtus non ſtat cum circumciſione. c. VI. 12. 14. Innuitur ipſa Chriſti crux. Magna erat Iudæorum & Iudaizantium confuſio. Multi præconium de *cruce* Chriſti facilius ferebant, attemperata ei circumciſione ejusque præconio. Sic aliquid tamen retinuerunt.

12 ἀποκόψονται, *abſcindentur*) Sub elenchum de præterito, Paulus de Galatis in poſterum bene ſperat: ſed ſeductoribus pœnas denunciat, duabus ſententiis, quæ, particula ὄφελον tantiſper ſecluſa, ſic habent: ὁ δὲ ταράσσων ὑμᾶς βασάσει τὸ κρίμα κτλ. καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀνασατοῦντες ὑμᾶς.. Vnus ille occultus *turbator* ceteris pejor, v. 10. qui ipſius Pauli conſenſum de circumciſione jactabat, hîc in tranſcurſu refutatur: v. 11. ceteris vero item, Galatas de ſtatu evangelii deturbantibus, denunciatur, fore, ut *abſcindantur*. Ita particula καὶ & vim ſuam naturalem obtinet, cohærentque verba hæc, βασάσει-δὲ-καὶ ἀποκόψονται, uti illa, κρίνετε-δὲ-καὶ ἐξαρεῖτε. 1 Cor. V. 12 ſ. ἀποκόψονται eſt futurum medii, quod, ut ſæpe, ita hîc, vim paſſivam habet: reſpondet Hebræo כרת eſtque conjugatum verbi ἐγκόπτειν, v. 7. Dicitur alias ἀποκόπτεσθαι vel totum, deciſa parte; vel pars, de toto deciſa. Priorem ſenſum nonnulli hoc loco tribuunt zelo apoſtolico, ut notetur *mutilatio corporis circumciſi*; ac ſæpe quidem pro כרת LXX κόπτω, ἀποκόπτω &c. præſertim Deut. XXIII. (1.) 2, ubi ἀποκεκομμένος dicitur pro eo, quem Galli h. l. interpretantur, *plus quam circumciſum*: ſed vix niſi per metonymiam ab apoſtolo dictum poſſis accipere: i. e. ut *tanquam exſecti* arceantur ab eccleſia. Deut. l. c. Alter ſenſus magis congruit gravitati apoſtolicæ, ut hoc dicat: Quemadmodum præputium per circumciſionem abſcinditur, ut quiddam, quo carere decet Iſraëlitam: ita iſti tanquam præputium rejiculum de communione ſanctorum abſcindentur, & anathema erunt. cap. I. 7 ſeqq. Simili ad περιτομὴν *circumciſionem* reſpectu Paulus Phil. III. 2 κατατομὴν dicit, *conciſionem*. nec plane alienum eſt, quod de Iudæis ait Apollon. in Philoſtr. 5. 11. *jam olim ſe abſciderunt non a Romanis tantum, ſed etiam ab hominibus omnibus.* Nunc quid fiet particula ὄφελον; Plerique conſtruunt, ὄφελον καὶ ἀποκόψονται· ſed ὄφελον, quum ſat frequens ſit particula, nuſquam cum futuro indicativi conſtructum reperias. Quod cum agnoſcerent *Complutenſes*, ἀποκόψωνται ediderunt: ſed id codicum ſuffragiis caret. Multæ in ſacris literis imprecationes exſtant, neque in ulla earum formula hoc ὄφελον adhibetur: neque hoc loco Paulus poſt categoricam denunciationem demum voto militaret in turbatores. Poſt ὄφελον in *Auguſtano ſexto* ponitur στιγμή· opinor, in pluribus mſſ. ſi philologi annotarent talia. nam comma certe eſt in editionibus quibuſdam antiquis, præſertim Baſileenſi Ann. 1545. Immo ὄφελον percommode connectas cum præcedentibus: ἄρα κατήργηται τὸ σκάνδαλον τοῦ σαυροῦ· ὄφελον. *Ergone ſublatum eſt ſcandalum crucis? Velim, ita ſit.* Subjungitur ὄφελον in re optabili, (qualis notatur etiam 1 Cor. IV. 8.) ut μὴ γένοιτο, c. III. 21 & paſſim, in re minime placita: & εἶεν, apud Græcos, in conceſſione, vel *eſto*, apud Latinos. Atque uti c. II. 17 poſt ἄρα ponitur μὴ γένοιτο, ita hîc poſt ἄρα ponitur ὄφελον. *Vtinam crux nemini ſit pro ſcan-*

 dalo

dalo: *utinam in cruce omnes cum Paulo posthac glorientur*. c. VI. 14 f.

¶ οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς) Idem verbum, Act. XVII. 6. Notat *de statu plane dimovere*.

13 ὑμεῖς, *vos*) Tantum abest, ut circumcisionem prædicem, ut potius libertatem vobis demonstrem.

¶ ἐπ' ἐλευθερίᾳ, *super libertate*) ut libertate gauderetis. Vocatio non est ad πεισμονὴν, sed ad libertatem.

¶ μόνον μὴ) Ellipsis Imperativi, εὐλάβειαν habens, μόνον μὴ ἐλεύθεροι ἦτε τὴν ἐλευθερίαν &c. aut accusativus τὴν ἐλευθερίαν absolute positus.

¶ ἀφορμὴν, *occasionem*) cujus avida *caro* est.

¶ τῇ σαρκὶ, *carni*) v. 16 f.

¶ διὰ τῆς ἀγάπης, *per amorem*) v. 14. 22.

¶ δουλεύετε, *servite*) Decorum antitheton.

14 πληροῦται, *impletur*) Rom. XIII. 9 not.

15 δὲ, *vero*) Oppositum servitutis per amorem serviendæ.

¶ δάκνετε, *mordetis*) in fama.

¶ κατεσθίετε, *comeditis*) in facultatibus.

¶ ἀναλωθῆτε, *consumamini*) Per rixas & dolores *consumitur* virtus animæ, valetudo corporis, existimatio, facultates.

16 λέγω δὲ, *dico vero*) Ingreditur explicare, quæ v. 13 proposuit.

¶ πνεύματι, *spiritu*) vid. Rom. VIII. 4 not.

¶ οὐ μὴ τελέσητε) *non perficietis*.

17 τὸ δὲ πνεῦμα) *Spiritus autem* contra carnem. verbum ἐπιθυμεῖ ipsum, vel, quia id fere in malam partem sumitur, alterum ei analogum subauditur. Ellipsis certe sive zeugma elegantiam habet.

¶ ἀντίκειται *adversantur*) ἀντιπραγία pugna mutua seria.

¶ ἃ ἂν, *quæcunque*) Carnales faciunt, *quæcunque* volunt; tametsi interdum caro cum carne pugnat: eorum, qui resipiscunt, alia eaque mirabilis est conditio. nam spiritus obnititur carni & actioni malæ; caro, spiritui & actioni bonæ, *ut* (ἵνα) neque illa neque hæc peragatur. Tali in statu, ancipiti quippe, multæ malæ & multæ bonæ actiones impediuntur: ubi *vero* spiritus vincit, v. 18, acie res *decernitur*. Hæc summa iis quodammodo respondet, quæ Rom. VII. 14 seqq. copiose explanantur: quanquam in præsenti status præsupponitur magis jam spiritualis.

18 πνεύματι, *spiritu*) Dei, Rom. VIII. 14. &, libertatis.

¶ ἄγεσθε, *ducimini*) Medium. l. c. cum annot.

¶ ὑπὸ νόμον, *sub lege*) Rom. VI. 14 f.

19 Φανερὰ δὲ, *manifesta autem*) Caro occulta, per sua se opera prodit, ut facilis sit cognitio sui.

¶ τὰ ἔργα, *opera*) *infructuosa*. *Opera*, in plurali; quia divisa sunt, & sæpe inter se pugnantia, & vel singula carnem produnt. At *fructus*, bonus, v. 22, in singulari, quia conjunctus & concors. Conf. Eph. V. 11. 9.

¶ ἅτινα, *quæ*) Ea opera carnis enumerat, in quæ maxime proclives erant Galatæ; contra, eas etiam partes fructûs Spiritus, quæ eis maxime debebant esse commendatæ v. 15. Ordinem hunc tenet, ut enumeret peccata, commissa cum proximo, adversus Deum, adversus proxi-

proximum, & circa se ipsum: cui ordini respondet enumeratio fructus Spiritus.

¶ ἀκαθαρσία, ἀσέλγεια, *impuritas, lascivia*) 2 Cor. XII. 21 not.

20 φαρμακεία) Vid. LXX, Exod. VII. 11 & passim: neque Paulum hîc de naturali veneficio, sed de magia loqui, ex eo patet, quia non cum *homicidio*, sed cum *idololatria* conjungit. Conf. Ap. XXI. 8 not.

¶ διχοστασίαι, *dissidia*) de rebus civilibus.

¶ αἱρέσεις, *hæreses*) de rebus sacris. 1 Cor. XI. 19.

20, 21 ζῆλοι-φθόνοι *zeli-invidiæ*) Et *zelus* & *invidia* ægre fert commodum alterius: *zelus*, commodi sui causa; *invidia*, etiam sine commodo suo.

¶ ἐριθεῖαι) Diff. ab ἔρεις. ἔρις, *Hader*: ἐριθεία, *Trutz*. ἐριθεία vult major esse, ἔρις non certe minor.

¶ προλέγω, *prædico*) ante eventum.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Sæpe securi sunt operarii.

22 ἀγάπη, *amor*) Hic familiam ducit. Pauciora in bonis vocabula ponuntur, quia bonum est simplicius, & una sæpe virtus multa habet contraria. conf. Eph. IV. 31 f.

¶ χαρὰ, *gaudium*) de rebus bonis.

¶ χρηστότης, ἀγαθωσύνη) Differunt. χρηστότης magis refertur ad alterum, ἀγαθωσύνη, *bonitas* quasi effusa, sponte sua.

¶ πίστις) אמונה constantia, *fidelitas*: cui opponuntur *dissidia* & *hæreses*. Expende ordinem verborum.

23 τῶν τοιούτων, *tales*) Hoc tantundem est, ac si etiam post *continentia* addidisset & *similia his*, quanquam ipsum asyndeton hanc vim habet. Matth. XV. 19 not. τῶν τοιούτων, masculinum, coll. v. 18. 21 fin. ubi πράσσοντες additur, quod nunc quasi per τοιούτων compensatur. 1 Tim. I. 9. 10 init.

¶ οὐκ ἔστι νόμος, *non est lex*) Ipsa lex amorem præcipit.

24 οἱ δὲ τοῦ χριστοῦ, *qui vero Christi sunt*) Repetit thesin versu 18 datam.

¶ τὴν σάρκα, *carnem*) de qua v. 19 f.

¶ ἐσταύρωσαν, *crucifixerunt*) Id faciunt cum *Christo*, Rom. VI. 6, suscepto baptismo & fide. *crucifixam habent*, in præsenti. Subaudi, & spiritus in eis viget. Id includitur versu 24, ex versu 22.

¶ παθήμασι, *passionibus*) Ex *passionibus* nascuntur & aluntur *concupiscentiæ*. utraque, *affectus* & *appetitus*, idem supplicium, quod *caro*, merentur.

25 εἰ, *si*) Redit ad hortationem. *ambulate*, dixit v. 16, nunc, στοιχῶμεν, *incedamus*. Ex principio *vitæ* spiritualis duci debet ὁ κατὰ στοῖχον, ὅ ἐστι, τάξιν (inquit Eustathius) *incessus*. conf. de malis, Col. III. 7.

¶ στοιχῶμεν, *incedamus*) Idem verbum, c. VI. 16.

26 μὴ γινώμεθα, *ne fiamus*) Qui non incedunt Spiritu accurate, proxime declinant ad *vanæ gloriæ cupiditatem*, cujus hîc duo effectus nominantur.

¶ κενόδοξοι) Vid. Chrys. de sacerd. § 587.

¶ προκαλούμενοι, *provocantes* ad *invidiam*. Relatum, ex parte potentiorum.

¶ φθονοῦντες, *invidentes*) Correlatum, ex parte infirmiorum.

CAP. VI.

1 Ἀδελφοὶ, *fratres*) Sequitur monitum ad Galatas proprie accommodatum.

¶ ἐὰν

¶ *ἐὰν καὶ, si etiam*) Sæpe, qui provocat, alterum pro provocante habet: sed si revera alter *ante captus fuerit*, tamen nos non debemus nos provocatos ducere, sed alteri potius consulere. ἐὰν καὶ denotat rem facilem, sed apud spirituales non nimis frequentem.

¶ *προληφθῇ, ante captus fuerit*) Passivum perinde, ut appellatio *homo*, pertinet ad veniam conciliandam: sed præpositio *πρὸ ante* refertur vel ad *delictum*, coll. Sap. XVII. 17 προληφθεὶς· vel potius ad partem læsam, ut *ante captus fuisse* dicatur, qui nos, non læsus, læsit. ut Herodianus l. 5, τὰς εὐεργεσίαις προειληφότας dicit, *qui prius benefecere*.

¶ *ἔν τινι παραπτώματι, in aliquo delicto*) v. gr. *vanæ gloriæ*, c. V. 26, aut reditûs ad servitutem legalem. conf. *delictum*, Rom. XI. 11 s.

¶ *οἱ πνευματικοὶ*) *qui Spiritu valetis*, & lapsum illum, vigilantes, animadvertitis. sic, *validi*, Rom. XV. 1. Congruit mox, *in spiritu*.

¶ *καταρτίζετε*) *restituite*, ut membrum ecclesiæ. Omnes, qui possunt, juvare debent.

¶ *πραότητος, mansuetudinis*) In hac sanandi vis est: hæc character palmarius hominis spiritualis.

¶ *σκοπῶν, spectans*) Singularis, post pluralem. Quisque sibi debet attendere.

¶ *καὶ σὺ, etiam tu*) Tentato uno, facile tentatur alter; præsertim si velit mederi alteri, nec *mansuetudinem* servet.

¶ *πειρασθῇς, tenteris*) eodem aliove modo.

2 *τὰ βάρη, onera*) Sane onus est omne *delictum*. Versu 5, *Φορτίον*. *Φορτίον*, par ferentis viribus: *βάρη*, quæ excedunt.

¶ *βαστάζετε, portate*) constanter: non modo semel sublevate.

¶ *καὶ οὕτως ἀναπληρώσατε, & sic adimplete*) Imperativus, includens futurum indicativi, uti Ioh. VII. 37. *ἀνὰ* præsupponit defectum aliquem apud Galatas sarciendum.

¶ *τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ, legem Christi*) Rara appellatio. conf. Ioh. XIII. 34. Rom. XV. 3. Lex Christi, lex amoris. Moses multa alia habet præcepta. Verba hæc, *onera* & *legem*, habent mimesin ad Galatas, *oneri legali* obnixe subesse conantes.

3 *δοκεῖ εἶναί τι, videtur esse aliquid*) *in Spiritu*. Qui sibi non videtur esse aliquid, hic demum aliorum fert onera.

4 *τὸ δὲ ἔργον, opus vero*) Statim iterum occurritur alteri extremo, ne alios juvans tui obliviscare.

¶ *ἔργον*) *rem*, non opinionem de se.

¶ *εἰς ἑαυτὸν μόνον, in se ipsum solum*) Multi, dum se comparant cum aliis, qui deteriores videntur, gloriam capiunt. itaque Paulus ab hac comparatione deterret. Ne de nostris quidem bonis gloriari debemus; sed multo minus de alienis vitiis, quibus nos careamus. Gloriam de his dum eximat, gloriam de illis videtur concedere, sed non admodum concedit. nam *probatio* suarum rerum statim objiciet multa, per quæ *gloriatio* imminuatur: & mox non *gloriationem* dicit, sed *Φορτίον*, *onus*. immo ipsum vocabulum, *gloriatio*, per mimesin adhibitum, simul includit contrarium.

¶ *τὸ καύχημα, gloriationem*) illam, qua dicit: Ego aliquid sum.

¶ *ἕξει, habebit*) se ipso judice.

5 *Φορτίον, onus*) aut grave aut leve. Conf. *βάρη*, v. 2.

¶ *Βα-*

¶ βαςάσει, *portabit*) in judicio divino. Futurum; cujus antitheton in præsenti, v. 2. Est tamen in his verbis oratio semiduplex, ut alterum altero connotetur. *Gloriatio* ad hominem dicitur, quia alter falsam *gloriationem* præ se fert. hæc ei eximitur, atque proprium bonæ conscientiæ testimonium per parodiam tantisper etiam *gloriatio* appellatur.

6 κοινωνείτω δὲ, *participato vero*) *Proprium*, quum dixi, inquit Paulus, id non debet trahi ad imminuendam liberalitatem. κοινωνέω, perinde ut *participo*, & accipiendi & dandi notionem includit. hîc, dandi, uti Phil. IV. 15, magna elegantia.

¶ ἐν πᾶσιν ἀγαθοῖς, *in omnibus bonis*) in omni facultatum genere, ut usu venit.

7 θεὸς ὐ μυκτηρίζεται) Verbum medium. *Deus non patitur sibi fumos vendi.* Locutio minime obvia alludere videtur ad LXX, & quidem Prov. XII. 8, νωθροκάρδιος μυκτηρίζεται· ut sensus sit: Deus non est νωθροκάρδιος, sed vere judicat, nec sine fine tacet. Ps. L. 21. Illudere conantur, qui sic cogitant: Seminabo in carnem; & tamen persuadebo Deo, ut messem vitæ mihi det.

¶ ὃ ἐὰν, *quodcunque*) sive malum sive bonum.

¶ σπείρῃ, *seminaverit*) speciatim de facultatibus. 2 Cor. IX. 6.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) quilibet.

¶ τῦτο) *id ipsum.*

¶ θερίσει, *metet*) Messis tempore scripta videtur epistola. Prov. XXII. 8, ὁ σπείρων φαῦλα θερίσει κακά.

8 εἰς, *in*) tanquam in agrum.

¶ τὸ πνεῦμα, *spiritum*) Hîc non additur, *suum*. Per nos sumus carnales, non spirituales. Caro *suitati* dedita est.

¶ ζωὴν αἰώνιον, *vitam æternam*) Non additur articulus. non enim agitur hîc de fide, sed de fructu fidei.

9 τὸ) Quum bonum facimus, adjungi debet perseverantia.

¶ τὸ καλὸν ποιῦντες, *bonum facientes*) Alia locutio, *operemur bonum*, v. 10. coll. *bonis*, v. 6.

¶ ἰδίῳ, *proprio*) post sementem. Tantisper exspectandum. Adde not. ad 1 Tim. VI. 15. Tum non erit potestas serendi.

¶ μὴ ἐκλυόμενοι) Ἐκκακεῖν est in *velle*: ἐκλύεσθαι, in *posse*. μὴ ἐκλύεσθαι est quiddam plus, quam μὴ ἐκκακεῖν· Vtrumque refertur ad sementem. Nam ἐκλύεσθαι est ex interna remissione virium. Sic LXX, ἴσθι μὴ ἐκλυόμενος, Prov. VI. 3. Chrysostomus eo interpretatur, quod illic nemo fatigetur, ut in messe mundana.

10 ὡς) *ut*, *quoad*, quo tempore, modo, loco &c. Conf. Kohel. IX. 10 בכחך LXX, ὡς ἡ δύναμίς σου, *ut vales*, *dum vales*.

¶ καιρὸν) *tempus*, totius vitæ, & in ea partem temporis opportuniorem. Sic, καιρὸν ἔχοντες, 1 Macc. XV. 34.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Non enim semper habebimus. Satanas paucitate temporis acuitur ad nocendum, Ap. XII. 12: nos acuimur ad benefagendum.

¶ τὰς οἰκείους τῆς πίστεως, *domesticos fidei*) Quilibet benefacit necessariis suis; fideles, necessariis in fide, præsertim iis, qui se totos impendunt propagandæ fidei. v. 6. Sic fidem ipsam commendat apostolus in hoc fine tractationis.

11 ἴδετε, *videte*) Conclusio.

¶ πηλίκοις γράμμασιν) *quantis literis*. i. e. quanta epistola: uti *longæ literæ* dicuntur pro longa epistola. quantitas refertur non ad singulas literas, sed ad conjunctas. Longior est epistola ad Hebræos, quæ tamen brevis dicitur, cap. XIII 22: hæc autem, longa; quia de uno argumento, ipsius Pauli manu, de re, in qua Galatæ pridem debuerant esse confirmati. Et illa ad paracleticam, hæc ad polemi-

cam Theologiam comparata. Nullam antea longiorem dederat.

12 ὅσοι) *quotquot.*

¶ εὐπροσωπῆσαι, *bona specie se commendare coram.* conf. 2 Cor. V. 12.

¶ ἀναγκάζουσιν, *cogunt*) exemplo suo, v. 13 & importunitate. Idem verbum, c. II. 3. 14.

¶ μόνον, *solum*) Tales ergo ceteroqui volebant haberi pro Christianis.

¶ διώκωνται, *persecutionem patiantur*) a Iudæis, vel etiam a gentibus, vetustatem judaicam facilius jam ferentibus, quam novitatem fidei Christianæ supernaturalem.

13 αὐτοὶ, *ipsi*) Tantum abest, ut illorum intersit, a vobis legem observari.

¶ σαρκὶ, *carne*) si ea circumcisa sit.

14 ἐμοὶ δὲ, *mihi vero*) Nolim istorum esse particeps.

¶ μὴ γένοιτο καυχᾶσθαι) Ios. XXIV. 16, חלילה μὴ γένοιτο ἡμῖν καταλιπεῖν Κύριον.

¶ καυχᾶσθαι, *gloriari*) Specimen talis gloriationis, 2 Cor. V. 15-19. Phil. III. 8 seqq.

¶ ἐν τῷ σταυρῷ, *in cruce*) cui nil cum circumcisione carnis. Oxymoron: *gloriari in cruce.*

¶ δι' οὗ, *per quam*) crucem. Nam de *cruce* hîc potissimum sermo est: &, si τὸ δι' οὗ etiam ad Christum referretur, tamen ratio sub qua esset *crux*. Per quod unumquodque est tale, illud magis est tale.

¶ κόσμος ἐσταύρωται, *mundus crucifixus est*) Nil penes me valet mundus cum suis elementis. c. IV. 3. Gradatio a *carne* ad *mundum.*

¶ κἀγὼ τῷ κόσμῳ, *& ego mundo*) Mundus a me abhorret. etiamsi vellem, tamen nullam posthac a mundo gratiam inire possem. Crux hæc mortem includit. Col. II. 20.

15 οὔτε γὰρ περιτομή τι ἐστὶν οὔτε ἀκροβυστία) Sic vetustissima habet lectio: recentior ad c. V. 6 conformata est. Non modo nil valet, sed etiam *nil est* & circumcisio & præputium: est vero nova creatura, & gloriatio in cruce Domini Iesu Christi.

¶ καινὴ κτίσις) *nova creatio*, ex *cruce* Christi. Eph. II. 15 f. Oppositum ad vetera, 2 Cor. V. 17.

16 κανόνι, *regula)* Pertinet hoc præsertim ad doctores.

¶ εἰρήνη, *pax*) fit, & erit. De *pace* conf. Eph. cap. cit. v. 14-17.

¶ ἐπ' αὐτοὺς, *super illos*) Antitheton ad *præputium.*

¶ καὶ ἔλεος, *& misericordia*) Rom. XV. 9.

¶ καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ θεοῦ, *& super Israëlem Dei*) Antitheton ad *circumcisionem.* Israël Dei sunt credentes ex circumcisione sive gente Iudaica. Sensus apostoli quam minime judaicus pulcre arripuit locutionem ab idiotismo gentis abhorrentem. nam Hebræi non dicunt *Israël Dei*, neque enim nomen proprium in statu constructo ponunt.

17 τοῦ λοιποῦ, *de cetero*) Formula abrumpendi.

¶ κόπους, *labores*) Piis laboriosa est theologia polemica seria. v. 11 not. & c. IV. 20. Vid. *L. Osiandri* Antisturmius alter, p. 87. 107. κόποι, animi labor & solicitudo. Matth. XXVI. 10.

¶ μηδεὶς παρεχέτω, *nemo exhibeat*) Ἀποτομία, *severitas*, apostolica.

¶ ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Afflicto non est addenda afflictio.

¶ τὰ στίγματα, *stigmata*) ex verberibus. Act. XVI. 23. Hæc *stigmata* Paulo infamiam

famiam apud mundum, re ipsa dignitatem magnam, nam hinc *servus* Christi noscebatur, adferebant. Opponuntur *stigmata in corpore* notæ circumcisionis; *corpus* Pauli, *carni* alienæ. v. 13.

¶ τῦ κυρίυ, *Domini*) Col. I. 24: *afflictionum Christi.*

¶ βαςάζω, *porto*) ita ut honori mihi ducam, v. 14. Proinde molesti mihi erunt, qui qualibet alia re sibi placent.

18 ἡ χάρις, *gratia*) Hoc congruit cum tota epistola.

¶ μετὰ τῦ πνέυματος ὑμῶν, *cum spiritu vestro*) victa carne. v. 1. conf. 1 Thess. V. 23. 2 Tim. IV. 22. Philem. v. 25.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Ita mollitur totius epistolæ severitas. coll. c. I. 6 not.

IN EPISTOLAM AD EPHESIOS.

CAPUT I.

1 Θελήματος, *voluntatem*) Sic v. 5. 9. 11.

¶ τοῖς ἁγίοις τοῖς ὖσι καὶ πιςοῖς) Id est, *sanctis & fidelibus*, *qui sunt* in omnibus iis locis, quo Tychicus cum hac epistola venit. Nullam civitatem nominatim a Paulo fuisse in hac inscriptione expressam, ex monumentis in *Apparatu* laudatis apparet: unde alii *Laodiceam* supplerunt, (quamvis, quæ ad Laodicenses quoque seorsum spectarent, in epistola ad Colossenses eodem tempore data Paulus expediit, c. IV. 15 f.) alii *Ephesum.* utrumvis ad mentem apostoli. nam sine dubio dixit Tychico Paulus, quo ire deberet, Laodiceam v. gr. & inde Colossas (Laodiceæ vicinas) & vel primo vel postremo Ephesum. Quare annotationes nostræ ad *Ephesios* interdum speciatim sunt accommodatæ. Veruntamen h. l. τοῖς ὖσιν, i. e. *qui præsto sunt*, absolute dicitur, uti Act. XIII. 1, κατὰ τὴν ὖσαν ἐκκλησίαν & Rom. XIII. 1, αἱ δὲ ὖσαι ἐξυσίαι. Paulus ad ecclesias scribens, per ipsum plantatas, multa solet commemorare de suis ecclesiarumque rebus præsentibus ac pristinis: at Ephesi fuerat, idque multum, non multis ante annis. Act. XX. 31. cur ergo scribit, tanquam ignotus, c. III. 2. 4, & cur in hac epistola minus, quam in ulla alia ad particularia descendit? cur c VI. 23. 24 in tertia persona, ac non in secunda, ut alias semper, concludit? cur nullas salutationes addit, quas tamen ne ad Colossenses quidem prætermittit? cur Timothei non meminit, quem tamen Col. I. 1 sibi adjungit? Nam uno tempore utramque epistolam, hanc & ad Colossenses missam esse, simillimum utriusque filum, eademque in utraque Tychici latoris mentio & multa alia confirmant.

Cur nonnisi c. VI. 10 dicit *fratres*? Resp. Hæc omnia videlicet argumento sunt, Paulum totam ita instruxisse epistolam, ut & Ephesi & in pluribus ecclesiis Asiæ (ad quas fortasse nominatim sibi indicatas venturus esset Tychicus) recitari sive legi posset, omnesque eam tanquam ad se scriptam possent accipere. conf. Col. IV. 16. 1 Thess. V. 27. Erat pro hac parte quasi *carta bianca*. *Notandum*, inquit Usserius ad A. M. 4068, *in antiquis nonnullis codicibus generatim inscriptam fuisse hanc epistolam, ut in literarum encyclicarum descriptione fieri solebat*, sanctis qui sunt..... & fidelibus in Christo Iesu. *ac si Ephesum primo, ut præcipuam Asiæ metropolim, missa ea fuisset, transmittenda inde ad reliquas (interjectis singularum nominibus) ejusdem provinciæ ecclesias. &c.* Dices: Paulus hanc epistolam ante scripsit, quam Ephesios vidisset. Resp. Nulla vincula erat antea perpessus tam insignia & diuturna, Act. XVI. 35. XVIII. 10. hæc autem, quæ allegat, erant illustria. Eph. III. 13. VI. 20. Ceterum in hac inscriptione *sanctitas* ponitur ante *fidem*. v. 4. 11. 12, ubi etiam τὸ κληρωθῆναι est ante *spem*. porro, 2 Thess. II. 13. 1 Petr. I. 2. Dei est, sanctificare nos & sibi asserere; nostrum, ex Dei munere, credere.

3 εὐλογητὸς-εὐλογήσας-εὐλογίᾳ, *Benedictus-qui benedixit-benedictione*) Antanaclasis: aliter benedixit Deus nobis, aliter nos benedicimus illi. Cum sensu gratiæ N. T. congruunt doxologiæ in principiis epistolarum apostolicarum. Sic fere incipit epistola 1 Petri, etiam in Asiam adeoque Ephesum missa. Paulus scribit affectu per adversa sublimato: & singulare hæc epistola specimen præbet tractationis evangelicæ in thesi, hujusque capitis versu 3-14 compendium ea evangelicum exhibet. Inde nullum speciatim errorem aut vitium refutat aut redarguit, sed generatim incedit. Et quantumcunque lucis in epistola ceteroqui parallela ad Colossenses ex Historia ecclesiastica petatur, in hac epistola minus opus est. Convenienter ad Ephesios quoque de Iudæorum & gentium conjunctione nova scribitur. nam Ephesium templum fuerat arx paganismi, sicut e contrario templum Hierosolymitanum, Iudaismi.

Epistola summatim sic habet:

I. Inscriptio. — *c. I.* 1. 2

II. Doctrina, pathetice exposita.

I. Benedictio Dei pro tota benedictione cœlesti: *v.* 3-14 *& inde Gratiarum actio & preces pro sanctis.* — *v.* 15-*II.* 10

II. Specialior admonitio de statu illorum quondam misero, nunc beato: *v.* 11-22. *& inde Apostoli supplicatio pro corroboratione illorum, III.* 1 *f.* 14 *f. cum Doxologia.* — *v.* 20 *f.*

III. Adhortatio:

I. *generalis, ut ambulent digne, prout postulat*

1. *unitas Spiritûs & diversitas donorum.* — *c. IV.* 1 *f.* 7 *f.*

2. *differentia status ethnici & christiani.* — *v.* 17-24

3. *(specia-*

2. *specialis:*
1) *ut vitetur*
1. *mendacium.* v. 25
2. *iracundia.* v. 26 *s.*
3. *furtum.* v. 28
4. *sermo putris.* v. 29 *s.*
5. *acerbitas.* v. 31 - V. 2.
6. *impuritas.* v. 3 - 14
7. *ebrietas.* v. 15-20. *commendatis ubique virtutibus, quibus vitia illa opponuntur, adjuncta submissione.* v. 21.
2) *ut officium faciant*
1. *mulieres & viri.* v. 22 *s.* 25 *s.*
2. *liberi & patres.* c. VI. 1 *s.* 4
3. *servi & heri.* v. 5 *s.* 9
3. *finalis, ad militiam spiritualem.* v. 10 *s.* 19 *s.*
IV. *Conclusio.* v. 21 *s.* 23 *s.*

Magna hujus epistolæ & epistolæ ad Colossenses est similitudo, modo notata: quare tabellas ambas commode inter se contuleris.

¶ ἐν πάσῃ, *omni*) Describit Paulus hujus *benedictionis* fontem & archetypum, *elegit - prædestinans*, v. 4 s. indolem, *gratia amplexus est*, v. 6. partes, *remissionem &c.* v. 7 s.

¶ εὐλογίᾳ, *benedictione*) Ipsum vocabulum connotat *abundantiam.*

¶ πνευματικῇ, *spirituali*) Novi Testamenti propria.

¶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, *in cœlestibus*) Declaratur τὸ *spirituali.* Sæpe in hac epistola memorat τὰ ἐπουράνια, *cælestia.* v. 20. c. II. 6. III. 10. VI. 12. Sedes gloriosa cœlitum.

¶ ἐν χριστῷ, *in Christo*) Huc ref. v. seq. *sicut - in ipso.* Iam hic tangit aliquid de tribus personis Deitatis, salutem nostram curantibus. *Patris* sunt τὰ ἐπουράνια, *cælestia*: *Christum* nobis nominat: *Spiritus sanctus* producit *spiritualia.* Omnia deinceps tractat Paulus.

4 καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς, *sicut elegit nos*) Electioni *respondet*, & eam subsequitur, *benedictio*, & patefacit.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) c. III. 11. Hæc præsupponunt æternitatem Filii Dei. namque Filius, ante mundum factum, erat objectum amoris paterni non futurum tantummodo, sed jam tum præsens. Ioh. XVII. 24. 5. alias non per se, sed item per alium Patri dilectus fuisset.

¶ πρὸ, *ante*) Ioh. XVII. 24.

¶ εἶναι, *esse*) i. e. τοῦ εἶναι, *ut essemus.*

¶ ἁγίους, *sancti*) positive.

¶ ἀμώμους, *immaculati*) sine malo & vitio.

4, 5 ἐν ἀγάπῃ προορίσας ἡμᾶς, *in amore prædestinans nos*) Multi construunt cum præce-

præcedentibus verbis, *ſancti & immaculati coram eo in amore.* Vtroque modo, uti vel divinus vel noſter amor denotetur, in hac epiſtola regnat τὸ *amo*, *amor*, *amatus*: ſed ipſi principio epiſtolæ congruit, ut *amor* conſtruatur non cum *ſanctis & immaculati*, quod item ſine expreſſa *amoris* mentione ponitur c. V. 27, ſed cum ſubſequente deſcriptione *adoptionis*, coll. c. II. 4. 3. 1 Ioh. III. 1: utque amor Dei prius celebretur, quam noſter. Hoc pacto *in amore* ſumma eorum erit, quæ ſequuntur. v. 5 fin. Sic *amor* ponitur, initio tmematis, c. III. 18. Et viciſſim τὸ *prædeſtinans* multo majorem emphaſin habet, ſi ab initio collocatum exiſtimetur: & paſſim apoſtolus, hoc præſertim capite, periodum claudit inciſo quopiam, quod reſpectu antecedentium ſit inſtar ſyncategorematis; reſpectu ſubſequentium, Thema. Hoc ſi tenueris, & nexum per participia & relativa obſervaris, expeditam habebis analyſin. Hic mos eſt veterum, diverſus ab hodierna methodo, quæ per multas diſtinctiones & ſubdiſtinctiones, exſerte poſitas, progreditur.

¶ προορίσας, *prædeſtinans*) Participium pendet ab *elegit*. Rom. VIII. 29. Electi ex ceteris, ſunt *prædeſtinati* ad omnia, quæ pertinent ad beatitudinem aſſequendam.

¶ κατὰ τὴν ἐυδοκίαν, *ſecundum beneplacitum*) Vltra hoc *beneplacitum* nobis neque in ſalutis noſtræ, neque in ullis operum divinorum cauſis rimandis ire licet. v. 9. Quid philoſopharis de mundo optimo? cave, ne tute ſis malus. Neque in nobis quicquam fuit, quod amorem mereretur.

¶ τῦ θελήματος, *voluntatis*) v. 9. 11. 1.

6 ἐις, *in*) Finis.

¶ ἔπαινον δόξης τῆς χάριτος, *laudem gloriæ gratiæ*) *Laudem gloriæ*, v. 12. 14. Primum naſcitur *laus gratiæ*, v. 7. *inde laus gloriæ*.

¶ ἐν ᾗ,) χάριτι. Conjugata, ut ἀγάπην ἠγάπησεν. c. II. 4.

¶ ἐχαρίτωσεν) χαριτόω, formæ ἀγαθόω, δυναμόω, ἐντυπόω, ἐυοδόω, ζηλόω, θανατόω, κακόω, κυκλόω κτλ. ſignificat *gratia amplector*. cujus rei immediatum conſequens eſt *benedictio*. conf. Luc. I, 28. Huc ref. *gratiæ*, modo, & v. 7.

¶ ἠγαπημένῳ, *amato*) Filio unigenito. Antonomaſia, opportuna. *amor* plus ſignificat, quam *gratia*. vid. 1 Petr. II. 10: ubi de iis, qui *miſericordiam* conſecuti ſunt, ea dicuntur, ſupra quæ ὁ ἠγαπημένος, *Amatus* longe eminet. ἔλεος neceſſario præſupponit præviam miſeriam, ſed *amor* non item.

7 ἔχομεν, *habemus*) in præſenti.

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν - τὴν ἄφεσιν, *redemtionem - remiſſionem*) Bonum novi Teſtamenti. Rom. III. 24.

¶ τὸν πλῦτον τῆς χάριτος, *divitias gratiæ*) c. II. 7. *divitiæ gloriæ*, v. 18. conf. c. III. 8, ubi *divitiæ gratiæ*, & conſequenter gloriæ, item v. 16, ubi *gloria* ipſius Patris *opulentiſſima* intelligitur.

8 ἧς) *pro*, ἣν, χάριν.

¶ ἐπερίσσευσεν, *abundavit*) *Deus*.

¶ σοφίᾳ) *ſapientia*, de præterito & præſenti, de his, quæ Deus facit.

¶ φρονήσει) *prudentia*, de futuro, de his, quæ nos faciamus.

9 γνωρίσας, *notum faciens*) Hoc pendet ab *abundavit*. Idem verbum, c. III. 3. 5. 10. VI. 19.

¶ τὸ μυστήριον, *myſterium*) c. III. 3. 4. 9. VI. 19. Rom. XVI. 25. Col. I. 26 ſ.

¶ ἣν,

¶ ἣν, *quod*) *beneplacitum.*

¶ προέθετο) *proposuit* sibi. Inde, *propositum*, v. 11.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) in Christo.

10 εἰς, *in*) Constr. cum γνωρίσας *notum faciens.*

¶ οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, *dispensationem plenitudinis temporum*) *Plenitudo* τῶν καιρῶν *temporum* distinguitur nonnihil a *plenitudine* τοῦ χρόνου *temporis.* Gal. IV. 4. involvit enim plenitudinem beneficiorum ipsorum, & hominum ea percipientium. Marc. I. 15. Vtraque tamen plenitudo est in Christo: & hujus plenitudinis propria quædam est œconomia & dispensatio. Col. I. 25. Verbo πληρόω & πλήρωμα persæpe utitur Paulus ad Ephesios & Colossenses.

¶ ἀνακεφαλαιώσασθαι) *ut sub unum caput redigerentur.* Omnia sub Christo fuerant: per peccatum autem facta erat avulsio & divulsio: atque hæc rursum sublata est. Christus caput angelorum & hominum: illi cum Ipso conveniunt in natura invisibili; hi, in natura visibili.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) non modo Iudæi & gentes, sed etiam ea, quæ in cœlis & quæ super terra sunt: angeli hominesque, & hi vel viventes vel pridem etiam defuncti. c. III. 15.

¶ τοῖς οὐρανοῖς, *cœlis*) Plurale.

15 ἐν αὐτῷ, ἐν ᾧ, *in ipso*, *in quo*) Hoc repetitur ex versu 9, ut versus 10 fit parenthesis.

¶ ἐκληρώθημεν) Hîc loquitur per personam Israëlis: *eramus facti* נחלה κλῆρος sive κληρονομία *sors*, *hereditas Domini*; conf. Deut. XXXII. 9. Antitheton *vos* v. 13. Sermo tamen de beneficio spirituali. κληροῦσθαι non est duntaxat *sortem nancisci.* vid. Chrys. ad h. l. interpretatur is, ἐγενήθημεν κεκληρωμένοι.

¶ τὰ πάντα) *omnia*, etiam in regno filii sui.

¶ βουλὴν, *consilium*) liberrimum.

12 ἡμᾶς, *nos*) Iudæos.

¶ τοὺς προηλπικότας, *ante sperantes*) Prædicatum. Spem in Christo (1 Cor. XV. 19.) exhibito, primum nacti sunt Iudæi, deinde gentes. Act. XIII. 46. τὸ *ante* hîc non refertur ad tempora V. T. conf. de spe, v. 18. c. II. 12. IV. 4.

13 ᾧ, *quo*) Ref. ad *Christo*, v. 12. vel ad *ipso*, v. 11.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Oratio manet suspensa, dum correlatum participium accedit, *credentes.*

¶ τῆς ἀληθείας, *veritatis*) Hinc dicitur *auditus fidei.* Recurrit *veritatis* mentio, c. IV. 15. 21. 24. 25. V. 9. VI. 14.

¶ ἐν ᾧ καὶ, *in quo etiam*) *in quo*, post incisum, hîc reassumitur. conf. *in ipso*, v. 11 not.

¶ ἐσφραγίσθητε - ὅς ἐστιν ἀῤῥαβὼν, *obsignati estis qui est arrhabo*) 2 Cor. I. 22 not.

¶ τῷ πνεύματι τῆς ἐπαγγελίας τῷ ἁγίῳ, *Spiritu promissionis sancto*) Per verbum promissus erat Spiritus sanctus: dato igitur Spiritu sancto, ii, qui credidere verbo, obsignati sunt. Et qui Spiritum S. habent, omnem promissionem sibi præstitum iri sciunt.

14 ἡμῶν, *nostræ*) Hîc complectitur Iudæos & Græcos.

¶ εἰς ἀπολύτρωσιν, *in liberationem*) Constr. cum *obsignati estis.* c. IV. 30. Hæc futura *liberatio* sive *redemtio*, addito τῆς περιποιήσεως *conservationis*, distinguitur a *redemtione* facta per sanguinem Christi. Sic περιποίησις σωτηρίας & ψυχῆς. 1 Thess. V. 9. Hebr. X. 39. περιποίησις dicitur de

eo,

eo, quod, cum cetera pereant, superat. LXX, 2 Par. XIV. 12. (13.) Malach. III. 17.

15 *ἀκούσας, audiens*) procul. Hoc referri potest non solum ad ignotos facie, Col. I. 4, sed etiam ad familiarissimos, Philem. v. 5, pro statu eorum præsenti.

¶ *πίστιν*) *fidem* erga Deum *in Domino Jesu*.

¶ *καὶ, &*) Quisquis *fidem* & *amorem* habet, particeps est totius *benedictionis*. v. 3 seqq. Accedit *spes*, v. 18.

¶ *πάντας, omnes*) Character Christianismi. Sæpe Paulus *omnes* complectitur. c. III. 8. 9. 18. IV. 6. 13. VI. 18. 24.

16 *οὐ παύομαι, non desino*). Paulus omnium ecclesiarum mentionem fecit in precibus. Col. I. 9.

17 *ἵνα, ut*) Argumentum precum pro veris Christianis.

¶ *ὁ πατὴρ τῆς δόξης*) *Pater gloriæ*, infinitæ illius, quæ refulget in facie Christi; imo gloriæ, quæ est ipse Filius Dei. unde etiam nobis hereditas gloriosa obtinget. v. 18.

¶ *πνεῦμα σοφίας καὶ ἀποκαλύψεως, Spiritum sapientiæ & revelationis*) Idem Spiritus, qui est promissionis, in progressu fidelium est etiam sapientiæ & revelationis. *Sapientia* in nobis operatur sapientiam: *revelatio*, cognitionem.

¶ *ἐν, in*) Constr. cum *det*.

¶ *αὐτοῦ, ipsius*) Dei.

18 *πεφωτισμένους, illuminatos*) Accusativus absolutus, uti Act. XXVI. 3. i. e. quum oculi cordis vestri fuerint illuminati. Articulus τοὺς apud ὀφθαλμοὺς præsupponit oculos jam præsentes, neque patitur ut possint tanquam demum dandi considerari. Quodsi ὀφθαλμοὺς esset sine articulo, posset in sensu abstracto sumi & cum *det* construi.

¶ *τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας, oculos cordis*) Conf. c. IV. 18. Matth. XIII. 15. *Cor* est, quo tantas res percipimus. c. III. 17. Sic *aures cordis* dicit Theophilus l. I ad Autol. c. III. Adde Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 429 f. & plane ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας, *oculos cordis*, Smyrn. ep. de Polycarpo § 2.

¶ *τίς, τίς, τί quæ, quæ, quæ*) coll. v. seq. Tria insignia momenta, in futurum, in præsens (coll. c. III. 6.) & in præteritum.

¶ *τῆς κλήσεως αὐτοῦ, vocationis Ipsius*) vocationis, qua vos vocavit. Sequitur, *sanctis*: ut sæpe apostolus *vocatos* simul & *sanctos* appellat.

19 *τοὺς πιστεύοντας, credentes*) Fides igitur vivum quiddam & efficax.

¶ *τὴν ἐνέργειαν, operationem*) Hæc actus est.

¶ *τοῦ κράτους, roboris*) Hoc in actu est. Iob XXI. 23, בעצם תמו LXX, *ἐν κράτει ἰσχύος αὐτοῦ*.

¶ *τῆς ἰσχύος, virtutis*) Hæc ipsa virtus divina est.

20 *ἣν, quam*) scil. *ἐνέργειαν, operationem*. *ἐνεργεῖν ἐνέργειαν* dicitur, ut *ἀγαπᾶν ἀγάπην*. c. II. 4.

¶ *ἐγείρας - καὶ ἐκάθισεν, excitans - & collocavit*) Sæpe a participio sermo flectitur ad indicativum. c. II. 17. Col. I. 6. Ap. III. 7.

21 *ὑπεράνω*) Compositum. Christus non modo præcedit, sed imperat super omnia.

¶ *ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως*) 1 Cor. XV. 24 not.

¶ *καὶ κυριότητος*) Col. I. 16.

¶ *καὶ παντὸς ὀνόματος, & omne nomen*) Scimus, Imperatorem anteire omnes, etiamsi non possimus enumerare omnes ministros aulæ ejus: ita scimus, Christum esse collocatum super omnes, quamvis non omnes *nominare* possumus.

¶ *ἐν*

¶ ἐν τῷ μέλλοντι) Αἰών, *seculum*, denotat hic non tempus, sed systema rerum & operum suo tempore revelatum & permanens. *futurum* dicitur, non quo adhuc non sit, sed quia nondum cernitur. *Imperia*, *potestates &c.* sunt *in futuro*, sed tamen *nominantur* etiam *in seculo hoc*: at ea quoque, quæ in præsenti ne nominantur quidem, sed in futuro demum nobis nomine & re patefient, Christo subjecta sunt.

22 πάντα ὑπέταξεν, *omnia subjecit*) 1 Cor. XV. 27.

¶ ἔδωκε) *dedit*. neque tamen Christus non antea erat caput ecclesiæ. c. V. 25. Ioh. III. 29.

¶ ὑπὲρ πάντα, *super omnia*) Ecclesia, *super omnia*, super *imperia &c.* quorum caput Christus est, Col. II. 10, potest dicere: Christus est caput meum: ego sum corpus ejus. τῷ *super* contradistinguitur Dativus commodi, *ecclesiæ*.

23 τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου, *plenitudinem omnia in omnibus implentis*) Hoc neque de ecclesia prædicatur, ut plerique censent; neque, ut aliis visum, cum *dedit* construitur: sed absolute ponitur accusativo casu, uti τὸ μαρτύριον *testimonium*, 1 Tim. II. 6. Est enim epiphonema eorum, quæ a v. 20 dicuntur, innuitque apostolus, in Christo esse *plenitudinem* Patris omnia implentis in omnibus. Vide de plenitudine Dei, Christi & Spiritûs, c. III. 19. IV. 13. V. 18, item c IV. 10. Ioh. I. 14, de plenitudine temporum, c. I. 10. Gloria *amoris* divini implet omnia, & in Christo super omnia se extendit. Analogiam habet locus cum 1 Cor. XV. 28. Hoc, quod modo explanavi, inquit apostolus, repræsentat nobis *plenitudinem* &c. ut Mathematici dicunt: id quod erat demonstrandum. Hoc totum potest ad hunc titulum revocari, τὸ πλήρωμα....

¶ ἐν πᾶσι, *in omnibus*) Neutrum, masculini potestatem includens.

¶ πληρουμένου) i. e. πληροῦντος. Sed major vis Mediæ vocis, in denotanda relatione Ejus, qui implet, & eorum, qui implentur.

CAP. II.

1 Καὶ ὑμᾶς, *& vos*) Hoc arctissime nectitur cum *operatus est*, c. I. 20. *vos* constr. cum *una vivificavit*. v. 5.

¶ ὑμᾶς ὄντας, *vos*, *cum eratis* &c.) *cum eramus nos*, v. 5. Vtrinque prior vocula emphasin habet, uti Phil. II. 7 not.

¶ νεκρούς, *mortuos*) Quid miserius?

¶ τοῖς παραπτώμασι) Huc refer neutrum, (quamquam fœmininum, ταῖς ἁμαρτίαις, intervenit,) οἷς, *quibus*, v. 3. coll. δια, οἷως, 2 Tim. III. 11, ubi item duplex genus.

¶ ταῖς ἁμαρτίαις, *peccatis*) Huc ref. αἷς, *quibus*, v. 2. Αἱ ἁμαρτίαι, *peccata*, præcipue dicuntur de gentibus Deum ignorantibus; τὰ παραπτώματα, *delicta*, de Iudæis legem habentibus, a luce deficientibus. v. 5. Et hi parebant *carni*; illi, *principi potestatis aëreæ* v. seqq.

2 κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ κόσμου τούτου) Αἰὼν & κόσμος differunt. 1 Cor. II. 6. 12. III. 18 s. Ille hunc regit & quasi informat. κόσμος est quiddam exterius; αἰὼν, subtilius. *Tempus* dicitur non solum physice, sed etiam moraliter, connotata qualitate hominum in eo viventium: & sic αἰὼν dicit longam temporum seriem, ubi ætas mala malam ætatem excipit. conf. Act. XIV. 16. 1 Petr. I. 18.

¶ κατὰ τὸν ἄρχοντα, *secundum principem*) Sic res fit expressior. *Seculum* sentiunt

tiunt omnes; hunc *principem* subesse, non intelligunt. c. VI. 11 s. conf. Ioh. XII. 31.

¶ τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος, *potestatis aëris*) Hæc potestas est late diffusa & penetrans. Conf. Iob I. 15 seqq. Sed tamen infra orbem fid. hum. v. 6. 1 Ioh. V. 18. Vid. Buxt. Dict. rabb. col. 1495. Ipsi etiam orbes cœlestes varii sunt. Christus tamen superior est Satanâ, quamvis etiam in ἐπουρανίοις se hic teneat. Eph. VI. 12.

¶ τοῦ πνεύματος, *spiritus*) Est appositio τῆς ἐξουσίας, τοῦ πνεύματος. Non hic ipse princeps dicitur *spiritus*, sed *spiritus* est h. l. principium illud internum, ex quo fluunt actiones infidelium, oppositum spiritui fidelium filiorum Dei. conf. Luc. IV. 33.

¶ νῦν, *nunc*) *hodienum*: vel potius, *nunc maxime*. nam non *adhuc*, sed *nunc* dicit. qui evangelium per *incredulitatem* spernunt, manent mancipia spiritus illius, & amplius capiuntur. Expressa Satanæ mentio inprimis fit in describendo statu gentium. Act. XXVI. 18.

¶ ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας, *in filiis incredulitatis*) Ipsa *incredulitas* adversus evangelium ostendit, quam potens sit ille *spiritus*. Affine, *filii iræ*. v. 3. Super *infideles*, ira manet. Ioh. III. 36.

3 καὶ ἡμεῖς) *nos quoque*, Iudæi. Extremo veteris testamenti tempore etiam apud Iudæos valde invaluerat peccatum, quo magis superabundaret gratia. Rom. V. 6. 20. Tit. III. 3. Luc. I. 17. 79. Matth. IV. 16.

¶ ἀνεστράφημεν, *conversati sumus*) Hoc quiddam speciosius, quam *ambulare*. v. 2.

¶ τῆς σαρκὸς, *carnis*) sine Spiritu Dei.

¶ τῆς σαρκὸς καὶ τῶν διανοιῶν, *carnis & cogitationum*) *Cogitationes* callidius peccandi studium inferunt: *caro*, cæco ruit impetu.

¶ φύσει, *natura*) *Natura* denotat statum hominis, citra gratiam Dei in Christo. *Naturæ* nostræ hoc debemus, ut simus *filii iræ*.

¶ ὀργῆς, *iræ*) quum putaremus nos esse liberos Dei. Antitheton, v. 4.

¶ οἱ λοιποί) 1 Thess. IV. 13. *ceteri*, qui non credunt, aut certe nondum.

4 πλούσιος, *dives*) super omnes. Rom. X. 12.

¶ ἔλεει ἀγάπην *misericordia*: *amorem*) *Misericordia* removet miseriam: *amor* confert salutem.

5 καὶ, *&*) Hoc copulatur cum *vos quum eratis*. v. 1.

¶ ἡμᾶς, *nos*) utrosque, Iudæos & gentes.

¶ συνεζωοποίησε τῷ χριστῷ. χάριτί ἐστε σεσωσμένοι *una vivificavit cum Christo*: *gratia estis servati*) Vivificatio resuscitationem antecedit; & c. I. 20 vitam resuscitatio præsupponit. Vivificati sumus tum, quum Christus vivificatus est. conf. 2 Cor. V. 15, de morte Christi: & sic de ceteris gradibus. Quum autem *fides* suscipitur, ea omnia a Deo applicantur homini, & ab homine rata habentur. Hunc ipsum salutis ordinem enumerans apostolus, *gratiam* esse docet proram & puppim, versu hoc & 8, & propter parem Iudæorum & gentium rationem promiscue interdum in prima & secunda persona loquitur.

¶ τῷ χριστῷ, *Christo*) Hinc fons est. v. 6-10.

6 συνεκάθισεν, *simul sedere fecit*) Fideles resuscitati sunt spiritualiter, resuscitabuntur corpore: & huic utrique resurrectioni respondet sessio in cœlestibus. Non sane sunt in cœlo præsentia corporali, sed jure & virtute spirituali, & singuli habent in cœlo sedem nominatim sibi assignatam, suo tempore possidendam.

dam.

dam. In Deo tantisper occultantur. Col. III. 3.

¶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, *in cælestibus*) Non dicit, *in dextra*: Christo sua manet excellentia.

¶ χριστῷ ἰησοῦ, *Christo Iesu*) In hac potissimum oratione grandi Paulus *Christum Iesum* appellat; sæpius alias *Iesum Christum*.

7 ἐν τοῖς αἰῶσι τοῖς ἐπερχομένοις, *in seculis supervenientibus*) Plurale, contra unum *seculum malum*, v. 2, cui *secula beata* superveniunt potenter. Congruit hæc locutio menti Pauli, de die novissimo non proxime instante.

¶ ὑπερβάλλοντα, *excellentem*) Rom. V. 20.

8 τῇ χάριτι) τῇ habet vim relativam ad v. 5, χάριτι.

¶ γὰρ, *enim*) Non *igitur* ait, sed *enim*, quia ab effectu ad *causam* concludit.

¶ διὰ τῆς πίστεως, *per fidem*) ortam ex resuscitatione Christi. c. I. 19. Antitheton, *non ex operibus*: quale etiam inter *gratiam* & *gloriationem*.

¶ καὶ τοῦτο) *& hoc*, nempe *credere*, sive *fides*, non est ex vobis. Antitheton: *Dei* solius *hoc donum est*.

10 αὐτοῦ, *ipsius*) *Dei*.

¶ γὰρ, *enim*) Probat, salutem esse per fidem, non ex operibus; ac fidem ipsam totam esse ex dono Dei.

¶ ποίημα, *factura*) Rarum hoc sensu verbum, cujus vim auget κτισθέντες, *creati*, coll. v. 15, facti ex nihilo spirituali. Alias dicimur *regenerari*. Nihilum, nil operatur. *Posteri* fideles, non solum עם נולד Ps. XXII. 32, sed etiam עם נברא Ps CII. 19.

¶ ἐπὶ) bonorum operum *ergo*; ut postea demum illis incumberemus. Ex ea ratione Paulus opera legis nunquam *bona* appellat.

¶ οἷς) οἷς - ἐν αὐτοῖς, אשר בהם pro, ἐν οἷς, *in quibus*.

¶ προητοίμασεν) Τὸ πρὸ totam rem Deo tribuit. Verbum ἡτοίμασεν neutraliter ponitur, magna vi: LXX, 2 Chron. I. 4, ὅτι ἡτοίμασεν αὐτῇ δαυίδ. Sic ὥστε ἑτοιμάσαι αὐτῷ, Luc. IX. 52. *Deus ita comparavit*.

¶ περιπατήσωμεν, *ambularemus*) non, *salvaremur*, aut, *viveremus*.

11 μνημονεύετε, *recordamini*) Talis recordatio gratum animum acuit, & fidem roborat. v. 19.

¶ τὰ ἔθνη) הגוים gentes.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Hoc considerate Paulus jungit cum *gentes*. nam Iudæi gentes simpliciter dicebant *præputium*, non *præputium in carne*.

¶ οἱ λεγόμενοι ἀκροβυστία, *dicti præputium*) magna cum vestra ignominia. *dicti* & *dicta* indicat, hæc vocabula jam esse antiquata, sublato discrimine.

¶ λεγομένης, *dicta*) Hoc constr. cum *circumcisione* seorsum ab epitheto, *in carne*, *manu facta*. Et *circumcisio* dicitur in concreto, pro populo circumciso: *in carne manu facta*, in abstracto.

12 ὅτι, *quod*) Hinc pendet *eratis* & *facti estis*. repetitur autem particula ex v. 11.

¶ χωρὶς, *sine*) Antitheton, *in Christo*. v. 13 Sunt tria capita miseriæ: *sine*, & *hospites*, & *athei*: eratis sine Christo, sine Spiritu sancto, sine Deo. conf. v. 18. & v. seqq. c. III. 6. IV. 4 f. nott.

¶ χωρὶς χριστοῦ, *sine Christo*) Id probat commate sequenti, *abalienati*. neque dicit, *alieni*. conf. not. ad c. IV. 18.

¶ τῆς πολιτείας τοῦ ἰσραὴλ, *politia Israël*) Tota respublica Israëlis spectabat *Christum.*

¶ καὶ ξένοι, *& hospites*) expertes.

¶ τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας, *testamentorum promissionis*) Deus promiserat, præsupposito nimirum dono Christi, maxime Spiritum sanctum: c. I. 13. Gal. III. 14 not. Luc. XXIV. 49. Act. II. eique promissioni inservierant *testamenta.* Rom. IX. 4. Hoc comma probatur commate sequenti, *spem non habentes*: nam si promissionem habuissent, spem habuissent illi respondentem. at spem non habuerant. ergo ne promissionem quidem.

¶ ἄθεοι, *athei*) Non statuerant, nullos esse deos; nam vel Dianam & Iovem habebant: Act. XIX. 35: sed verum Deum ignorabant; tantum aberat, ut haberent. 1 Thess. IV. 5. Prius ait, *fuistis extra Christum*: postea infert, *eratis sine Deo.*

¶ ἐν τῷ κόσμῳ, *in mundo*) Paulus hoc quoque, quod fuerint *sine Deo*, probat; & probat ex eo, quia errarint in mundo, amplo (2 Cor. I. 12.) & vano, (Luc. XII. 30. Ioh. I. 10 fin.) servientes creaturis, fruentes caducis, *longe* remoti.

13 μακρὰν) *procul*, a populo Dei & a Deo. v. 17 not.

¶ αἵματι, *sanguine*) c. I. 7.

14 αὐτὸς) *Ipse.* Emphasis.

¶ ἡ εἰρήνη) *pax*, non modo *pacificator.* nam *sui* impensa pacem peperit, & ipse vinculum est *utrorumque.*

¶ ὁ) Appositio: *Pax*; *is qui fecit* &c. Insigno dictum, v. 14-18, ipso verborum tenore & quasi rhythmo canticum imitatur. Describitur *α* conjunctio gentium cum Israële, v. 14. 15, & inde *β* gentium & Israëlis, tanquam unius jam hominis, conjunctio cum Deo, v. 15 med. - v. 18. Vtraque descriptio subdividitur in duas partes, ita ut prior priori, de *inimicitia sublata*; altera alteri, de *decretis evangelicis*, respondeat.

¶ τὰ ἀμφότερα, *ambo*) Neutrum pro masculino, v. 18, commode, quia sequitur ἓν, *unum.*

¶ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ, *parietem intergerinum sepis*) *Paries* dicitur, quia intervallum fuit valde munitum; *sepes*, quia suo tempore facile soluta. *paries* disjungit domos; *sepes*, regiones. conf. v. 19. Innuitur ergo discrimen circumcisionis & præputii. Ipsa congruebat structura templi hierosolymitani. *Paries* & *sepes* arcent: & arcebantur gentes, quatenus minus propinquum habebant aditum, quam Israëlitæ quamlibet gregarii.

¶ λύσας, *qui solvit*) *Qui solvit qui sustulit*, *&* non iterato, arcte cohærent. Hoc incisum, *& solvit*, declaratur versu 15, hemistichio priore: *Inimicitiam sustulit in carne sua*; coll. v. 16 fin. *Legem jussuum*, ad Israëlitas proprie accommodatam, *sustulit in decretis* gratiæ universalibus. coll. v. 17 init.

15 τὴν ἔχθραν, *inimicitiam*) Iudæi gentes abominabantur: gentes pro ludibrio habebant Iudæos, ob circumcisionem, sabbatum &c.

¶ ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ, *in carne sua*) Sic, *in uno corpore.* v. 16.

¶ τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν) *legem jussuum*, ceremonialium.

¶ ἐν δόγμασι, *in decretis, in placitis*) evangelicis, per quæ proponebatur misericordia in omnes. Col. II. 14 not.

¶ καταργήσας, *tollens*) Cum hoc participio, ut modo innuimus, utrumque ἐν, *in*, construitur. Christus *carne* sua *ini-*

inimicitiam, *dogmatibus* evangelicis in totum orbem diditis *legem præceptorum* sustulit. Quod si τὸ *in decretis* pertineret ad ἐντολῶν, *jussuum*, non præponeretur τὸ *in carne sua*, sed postponeretur. Est quasi stilo lapidari scriptum:

τὴν ἔχθραν ἐν τῇ σαρκὶ αὐτῦ
τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν ἐν δόγμασι
καταργήσας.

¶ τὺς δύο, *duos*) Eleganter omittit *homines*: antea enim vix humanum nomen tuiti erant. *Duo*, qui erant Iudæus & Græcus.

¶ καινὸν, *novum*) sublata antiquitate literæ.

¶ ποιῶν, *faciens*) A verbo *crearet* pendet participium *faciens*: & a *reconciliaret* pendet *occidens*. utrumque habet vim declarandi, fluentem ex iis, quæ proxime præcedunt.

¶ εἰρήνην, *pacem*) Hæc pacificatio antecedit promulgationem. v. 17.

16 ἐν ἑνὶ σώματι, *in uno corpore*) cruci affixo. Huc ref. *in uno spiritu*. v. 18. Conf. c. IV. 4.

¶ ἀποκτείνας τὴν ἔχθραν, *occidens inimicitiam*) Inimicitiam, adversus Deum ipsum, *occidit*, *morte* sua.

¶ ἐν αὐτῷ) *in eo*, scil. in corpore suo. Conf. antecedentia.

17 ἐλθὼν, *veniens*) a morte, profectione ad inferos, resurrectione, victor lætus ipse *ultro* nunciavit. Insigne verbum. 2 Tim. I. 10. Ioh. XIV. 18.

¶ εὐηγγελίσατο, *evangelizavit*) Verbum pro participio. coll. ποιήσας. v. 14. *Pacem* nunciavit ore suo apostolis, Luc. XXIV. 36. Ioh. XX. 19. 21. 26, & per hos ceteris.

¶ εἰρήνην ὑμῖν τοῖς μακρὰν κτλ.) Act. II. 39 not.

¶ καὶ τοῖς) Elegantiæ est, quod semel h. l. dicit εἰρήνην, *pacem*. Indivisa est pax utrorumque.

18 ὅτι) *quia*.

¶ πρὸς τὸν πατέρα) *ad Patrem*, ut ad Patrem. Hoc versu fit mentio Christi, Spiritus, Patris, eodem ordine, quo Christus, Spiritus promissionis, & Deus spectatur versu 12. Aliter, Apoc. I. 4. 5.

19 οὐκέτι) *non jam*. Antitheton ad pristina.

¶ ξένοι, *hospites*) Oppositum *cives*. metaphora a civitate.

¶ πάροικοι, *inquilini*) Oppositum *domestici*. metaphora a domo.

¶ τῶν ἁγίων, *sanctorum*) Israëlis. v. 12. conf. c. III. 18.

¶ τῦ θεῦ, *Dei*) Iterum innuitur S. Trinitas, v. 19. 20. 22.

20 ἐποικοδομηθέντες, *superædificati*) Frequens Paulo ad Ephesios, c. III. 18, (coll. Act. XX 32.) & ad Timotheum, Ephesi episcopum, metaphora a re architectonica. 1 Tim. III. 15. 2 Tim. II. 19 f.

¶ ἐπὶ τῷ θεμελίῳ, *super fundamento*) Ut fundamentum sustinet totam structuram; sic testimonium apostolorum & prophetarum substructum est fidei credentium omnium per illos jactum est fundamentum: Christus Iesus, *caput anguli* h. l. Idem, fundamentum ipsum dicitur 1 Cor. III. 11.

¶ καὶ προφητῶν, *& prophetarum*) prophetarum N. T. qui ab apostolis sunt proximi. c. IV. 11. III. 5.

¶ ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ, *lapide angulari ejus* Paulus locum Esajæ c. XXVIII. 16, tanquam notissimum breviter innuit. coll. 1 Petr. II 6 not. Christus Iesus est *lapis summus angularis fundamenti.* Participium, ὄντος, initio commatis hujus, valde demonstrat in præsenti tempore. Pronomen αὐτοῦ refertur ad θεμελίῳ· nam si construeretur cum χριστοῦ, diceretur αὐτοῦ ΤΟΥ χριστοῦ ἰησοῦ, uti dicitur αὐτὸς ὁ ἰωάννης κτλ. cum articulo, Matth. III. 4. Marc. VI. 17. Luc III. 23. XXIV. 15. 36. Ioh. II. 24. IV. 44. 2 Cor. XI. 14.

21 ἐν ᾧ, *in quo*) in Christo. Hoc per anaphoram iteratur versu seq.

¶ συναρμολογουμένη αὔξει, *coagmentata crescit*) Verba de mole viva. c. III. 18 not. & 1 Petr. II. 5. Sic, συναρμολογούμενον, *coagmentatum*, c. IV. 16. Sic combinatur *germen* & *domus*, Zach. VI. 12.

¶ ναὸν, *templum*) Est domus, eaque sancta: cui cedere debet Dianæ Ephesiæ fanum.

¶ ἅγιον, *sanctum*) i. e. *Dei.* v. 22.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) in Christo. Huc resp. *in Spiritu.* ibid. Sic quoque c. III. 17. 16.

CAP. III.

1 Τούτου χάριν) *hujus* rei *gratia.* Hoc reassumitur versu 14.

¶ ὁ δέσμιος) legatus, isque *vinctus.*

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) Pauli studio erga gentes incensi sunt persecutores, ut vincirent illum; & vincula ipsa profuere gentibus. v. 13. 2 Tim. II. 10.

¶ τῶν ἐθνῶν, *gentibus*) Hoc declaratur v. seqq.

2 εἴγε ἠκούσατε, *siquidem audivistis*) Quæ de Paulo *audierant*, (conf. not. ad c. I. 1.) ea testimonio erant, illum v. 1 vera de se dicere.

3 κατὰ ἀποκάλυψιν, *secundum revelationem*) Gal. I. 12. Act. IX. 3 f.

¶ ἐγνώρισέ μοι, *notum fecit mihi*) Deus, ex gratia.

¶ τὸ μυστήριον, *mysterium*) *Christi.* v seqq.

¶ προέγραψα ἐν ὀλίγῳ) *superius scripsi, paucis verbis.* Respicit c. I. 9. 10, & illinc verba huc repetit ipsa.

4 πρὸς ὃ, *ex quo*) Hoc non refertur præcise ad *paucis*, sed ad totum noëma: & πρὸς notat analogiam, *ex*: ut in illo, *Ex ungue leonem. Ex eo, quod superius scripsi, potestis &c.*

¶ δύνασθε, *potestis*) Modeste & liberaliter positum verbum.

¶ ἀναγινώσκοντες, *legentes*) Est hic liber valde sublimis, & tamen omnium lectioni commissus.

¶ νοῆσαι τὴν σύνεσίν μου, *animadvertere intelligentiam meam*) adeoque per me proficere. In hac epistola apertius & sublimius scripsit Paulus, quam antehac in ulla.

5 ὃ, *quod*) Ref. ad v. 3, ut verbum γνωρίζω, *notum facio*, iteratum indicat.

¶ ἑτέραις γενεαῖς, *ceteris generationibus*) Casus sextus temporis, uti Act. XIII. 36.

¶ οὐκ ἐγνωρίσθη, *non notificatum est*) Non dicit, οὐκ ἀπεκαλύφθη, *non revelatum est.* Notificatio per *revelationem* (v. 3) est fons notificationis per præconium. *Revelatio* est quiddam specialius. *notificatio* fit ad reliquos etiam auditores, *revelatio* tantum ad prophetas.

¶ τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, *filiis hominum*) Latissima appellatio, causam exprimens ignorantiæ, ortum naturalem, cui opponitur *Spiritus.* conf. Matth. XVI. 17.

De

De ſtatu veteri loquitur idiotiſmo linguæ Hebraicæ. Porro antitheton *apoſtolorum & prophetarum* N. T. ad filios hominum infert, hac appellatione denotari præcipue *prophetas* antiquos, v. gr. Ezechielem, qui ſæpe dicitur בן אדם & civitatem domumque Dei copioſe deſcripſit, ut h. l. Paulus.

¶ ἐν πνεύματι, *in Spiritu*) cujus donum Novo Teſtamento reſervatum, ad Chriſtum glorificandum.

6 εἶναι) *quod ſint*; &, *ut ſint*.

¶ συγκληρονόμα, *coheredes*) in hereditate *Dei*.

¶ σύσσωμα, *ejuſdem corporis*) Sub capite *Chriſto*.

¶ συμμέτοχα τῆς ἐπαγγελίας, *conſortes promiſſionis*) in communione *Spiritus ſancti*. Eadem μετοχὴ, *participatio*, laudatur Hebr. VI. 4. eadem *promiſſio*, c. I. 13. Conf. de Trinitate, c. IV. 4. 5. 6. 18. 21. 30. V. 1. 2. 18. 2 Cor. XIII. 13.

¶ ἐν τῷ χριστῷ, *in Chriſto*) Conſtr. cum *ſint*.

7 οὗ, *cujus*) *evangelii*.

¶ κατὰ τὴν ἐνέργειαν, *ſecundum operationem*) v. 20. c. I. 19.

8 τῷ ἐλαχιστοτέρῳ, *minimo*) Notio nominis *Paulus* cumulata per comparativum ſuperlativo ſuperiorem: quo ſe ſanctis vix accenſet. elegantiſſima modeſtia.

¶ τῶν ἁγίων, *ſanctorum*) *Sancti* hîc opponuntur gentibus. conf. not. ad Act. XX. 32.

¶ ἀνεξιχνίαστον, *imperveſtigabiles*) v. 18. 19. Simile epitheton, *multivaria*. v. 10.

¶ πλοῦτον *divitias*) Hîc laudantur *divitiæ* cœleſtes; mox, *ſapientia* v. 10.

9 φωτίσαι) *docere*. Conf. Col. I. 28. Nam הורה LXX φωτίζω, 2 Reg. XII. 3 & aliis locis.

¶ τίς ἡ οἰκονομία, *quæ œconomia*) Col. I. 25 ſ.

¶ ἐν τῷ θεῷ, *in Deo*) Antitheton ad creaturas, etiam excellentiſſimas. v. 10.

¶ τῷ τὰ πάντα κτίσαντι, *qui omnia creavit*) Rerum omnium creatio fundamentum eſt omnis reliquæ œconomiæ, pro poteſtate Dei univerſali liberrime diſpenſatæ. Illud, *omnia*, continet τὰς ἀρχὰς κτλ. *imperia &c.*

10 νῦν) *nunc* primum. conf. v. 5.

¶ ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις, *imperiis & poteſtatibus*) bonis, vel etiam malis; ſed alio alioque modo.

¶ διὰ, *per*) ex iis, quæ obtingunt eccleſiæ. hæc enim operum divinorum theatrum eſt. conf. 1 Cor. IV. 9.

¶ πολυποίκιλος) Syr. *plena varietatum*.

¶ σοφία, *ſapientia*) Circa hoc objectum inprimis verſantur angeli.

11 πρόθεσιν τῶν αἰώνων) *propoſitum ſeculorum*, de ſeculis, ante ſecula. 2 Tim. I. 9.

¶ ἣν, *quod*) Ref. ad πρόθεσιν, *propoſitum*.

¶ ἡμῶν, *noſtro*) fidelium, qui ſunt *eccleſia*.

12 τὴν παῤῥησίαν, *libertatem*) *oris*, in orando.

¶ τὴν προσαγωγὴν ἐν πεποιθήσει, *admiſſionem in fiducia*) in re & corde.

13 αἰτοῦμαι) *rogo*, Deum. conf. v. 20. 12. Sic, *rogantes*, abſolute, Col. I. 9.

¶ μὴ ἐκκακεῖν, *non ſegneſcere*) ne vitium capiam, ſed ut ſtrenue loquar & multos alliciam. Infinitivus ejuſdem perſonæ, ac verbum finitum *rogo*.

¶ θλίψεσί μου ὑπὲρ ὑμῶν, *afflictionibus meis pro vobis*) v. 1.

¶ δόξα) *gloria* ſpiritualis; quatenus fides veſtra adjuvatur.

14 χάριν

14 *κάμπτω τὰ γόνατά μυ, flecto genua mea*) Si præsens adfuiſſet Paulus, genua flexiſſet, exardeſcente pectore. Act. XX. 36.

¶ *πατέρα*) Conjugatum, *πατριά*.

15 *ἐξ ȣ̈*) *ex quo*, ſcil. Patre I. C. Fundamentum omnis filiationis eſt in Ieſu Chriſto.

¶ *πᾶσα*) *omnis*, angelorum, Iudæorum, hominum ceterorum.

¶ *πατριὰ*) *familia*, ex ipſo, ut patre, pendens. conf. *πατριὰ*, Luc. II. 4. Act. III. 25.

¶ *ὀνομάζεται*, *nominatur*) Paſſivum, vel medium. *nominantur* filii Dei, a Deo ipſo, & hoc nomine gaudent. Es. XLIV. 5. conf. *vocabo*, Rom. IX. 25 ſ.

16 *δυνάμει*, *potentia*) Hoc congruit cum mentione *Spiritus*.

¶ *εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον*, *in internum hominem*) *Homo internus* eſt homo ipſe cum omnibus facultatibus, ſecundum interna ſpectatus. c. IV. 22. 24. 1 Petr. III. 4. Spiritui Dei eſt homo internus, quod Chriſto corda ſanctorum, v. 17. Homo internus ſumitur maxime in bonam partem: quia apud malos omnia in plena ad malum harmonia ſunt, ubi non opus eſt limitatione vel diſtinctione. Scriptura maxime ſpectat res internas. Obſervandus *χιασμός*. prima ſententia, *det vobis*: ſecunda, *habitare*: tertia, *in amore-ut evaleatis*: quarta, *ut impleamini*. ſecundam tertia reſpicit, primam quarta. In prima & quarta memoratur *Deus*: in ſecunda & tertia *Chriſtus*. Poſt *ἄνθρωπον* & poſt *χριςȣ̃* cogita colon: res erit perſpicua.

17 *κατοικῆσαι*) *ut habitet* in perpetuum Chriſtus. Aſyndeton. Vbi Spiritus Dei, ibi etiam Chriſtus.

18 *ἐν ἀγάπῃ*, *in amore*) Chriſti. v. 19 not.

¶ *ἐῤῥιζωμένοι καὶ τεθεμελιωμένοι*, *radicati & fundati*) *Radix*, arboris; *fundamentum*, ædis. Præcedit Syllepſis, ſic reſolvenda: ut habeatis Chriſtum inhabitantem, *radicati*. conf. Col. II. 2 not. Niſi potius Nominativus cohæret cum *evaleatis*, ardore Pauli in ea quæ ſequuntur intento. ſic medio ſermone ponitur *ſi* & *quomodo*, 1 Cor. XI. 14 ſ. XIV. 7. 16. ipſumque *ἵνα ut*, 1 Cor. XIV. 12. 2 Cor. II. 4. Faciunt autem contentionem valde emphaticam, quæ has particulas præcedunt.

¶ *ἐξισχύσητε*) *evaleatis*. plus ultra.

¶ *καταλαβέσθαι*) *aſſequi*, comprehendere.

¶ *τί τὸ πλάτος καὶ μῆκος καὶ βάθος καὶ ὕψος*, *quæ latitudo & longitudo & profunditas & altitudo*) Hæ dimenſiones templi ſpiritualis pertinent ad *plenitudinem Dei*, v. 19, cui eccleſia, pro ſua capacitate, reſpondere debet. conf. c. IV. 10. 13, de Chriſto. Significatur enim *latitudo* plenitudinis atque amoris Chriſti, eaque reſpectu omnium hominum, populorumque; & *longitudo*, per omnia ſecula, v. 21; tum, *profunditas*, nulli creaturæ percontanda; & *altitudo*, c. IV. 8, quæ a nullo hoſte attingitur. Conf. Pſalm. CXVII. Ad hanc latitudinem, longitudinem, profunditatem, altitudinem, quæ omnia ſunt una magnitudo, nil eſt latum, longum, profundum, altum, in omni creatura. Memoratur *κατὰ χιασμὸν*, *amor*, *latitudo*: *amor*, *plenitudo*. Tertium reſpondet primo, ſecundum itaque quarto. In v. 19 demum ſermo expreſſus eſt de *amore*, v. 18 vero de *plenitudine* Dei *in ſe*. Sed ipſa hæc etiam *amore* tincta eſt.

19 *γνῶναί τε τὴν ὑπερβάλλυσαν τῆς γνώσεως κτλ. & cognoſcere ſuperiorem cognitione &c.*

ne &c. Hoc quoque pendet ab *evaleatis*. Suavissima hæc quasi correctio est: dixerat, *cognoscere*; statim negat *cognitionem* idoneam haberi posse. hoc duntaxat novimus, amorem esse uberiorem notitia nostra. Amor Christi erga nos semper excedit cognitionem nostram; & sic versu 20 potentia Dei cogitationem nostram.

¶ *ἵνα, ut*) Asyndeton, coll. ἵνα ut, v. 18. Conjuncta sunt, notitia spiritualis & plenitudo.

¶ *εἰς, in*) Hæc meta est.

20 *ὑπὲρ πάντα*) Πάντα regitur a ποιῆσαι· unde ὑπὲρ ponitur adverbialiter, ut mox ὑπερεκπερισσοῦ, & ὑπερλίαν, 2 Cor. XI. 5. Potest tamen etiam τὸ ὑπὲρ cum πάντα construi, coll. c. I. 22, ὑπὲρ πάντα, *id quod est maximum*: super omnem exaltationem hæc est, quod Ipse est Caput ecclesiæ &c.

¶ *ὑπερεκπερισσοῦ, superabundanter*) Constr. cum *facere*.

¶ *ὧν*) Genitivus regitur a comparativo, qui continetur in περισσοῦ.

¶ *ἢ νοοῦμεν, aut cogitamus*) *Cogitatio* latius patet, quam *preces*. Gradatio.

¶ *κατὰ, secundum*) Paulus allegat experientiam.

21 *ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, in ecclesia*) v. 10.

¶ *εἰς πάσας, in omnes*) v. 11. c. II. 7. coll. iterum Ps. CXVII. In omnes generationes, quas complectitur ὁ αἰὼν, qui terminatur in τοὺς αἰῶνας perpetuos.

¶ *τὰς γενεὰς, generationes*) *Generatio* proprie periodus ætatis humanæ, dum a parentibus ad liberos proceditur. αἰῶνες periodi œconomiæ divinæ ab una quasi scena ad aliam decurrentes. Hîc amplificandi causa utrumque vocabulum, cum metaphora in γενεὰ, *generatio*, conjungitur, ut significetur tempus bene longum. Nam in αἰῶσι non jam sunt *generationes*.

CAP. IV.

1 Ὁ *δέσμιος, vinctus*) Vincula Pauli subserviebant *vocationi* Ephesiorum, & hos movere debebant, ut Paulum obsequio exhilararent. ἦθος magnum.

¶ *ἐν κυρίῳ, in Domino*) Constr. cum *vinctus*.

¶ *τῆς κλήσεως, vocatione*) v. 4. Hoc derivatur ex c. I. 18, immo ex capp. I. II. III. conf. Col. III. 15.

2 *μετὰ, μετὰ, cum, cum*) Huc refer duo participia subsequentia, ἀνεχόμενοι, σπουδάζοντες, *tolerantes, studentes*; quæ casu recto pendent a præcedente imperativo implicito, *ambulate*.

¶ *πάσης, omni*) Constr. etiam cum *mansuetudine*. Col. III. 12 f.

¶ *ταπεινοφροσύνης, humilitate animæ*) ex sensu gratiæ. Rom. XI. 20.

¶ *ἐν ἀγάπῃ, in amore*) Huic respondet, *in vinculo pacis*. v. 3. Hoc recurrit v. 15. 16. Et hîc prædicatur *amor*: *fides*, v. 5. *spes*, v. 4.

3 *τηρεῖν, servare*) Etiam ubi nulla fissura est, monitis opus est.

¶ *τὴν ἑνότητα, unitatem*) penes nos. nam Spiritus sanctus in se *unus* manet, v. 4.

¶ *ἐν τῷ συνδέσμῳ, in vinculo*) *Vinculum*, quo *pax* retinetur, est ipse *amor*. Col. III. 14. 15.

4 *ἓν σῶμα καὶ ἓν πνεῦμα, unum corpus & unus Spiritus*) In symbolo apostolico articulum de Spiritu sancto commode excipit articulus de ecclesia.

¶ *καὶ ἓν, & unus*) *Spiritus, Dominus, Deus & Pater*: Trinitas, coll, v. seqq.

¶ *ἐν μιᾷ ἐλπίδι, in una spe*) Spiritus est *arrhabo*, atque ideo cum ejus mentione conjungitur *spes hereditatis*.

5 *μία πίστις, ἓν βάπτισμα, una fides, unus baptismus*) in Christum, Dominum. Modo baptismus, modo fides præponitur. Marc. XVI. 16. Col. II. 12.

6 *πάντων, omnium*) Hoc ter, & mox, *omnibus*, masculinum est. nam *omnes* ad unitatem rediguntur.

¶ *ἐπὶ*) *super* omnes cum gratia sua eminens.

¶ *διὰ πάντων*) *per omnes* operans *per* Christum.

¶ *ἐν πᾶσιν*) *in omnibus* habitans *in* Spiritu sancto.

7 *δὲ, autem*) Antitheton, *unum* & *unus*. in antecedd.

¶ *ἐδόθη, data est*) Hoc ducitur ex Psalmo, v. seq.

8 *λέγει, dicit*) David, imo Deus ipse. Ps. LXVIII. (19) 20, *ἀνέβης εἰς ὕψος, ᾐχμαλώτευσας αἰχμαλωσίαν· ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώπῳ*. Aliqui etiam apud LXX legunt *ἀναβάς*. Sed in versione LXX virali plerumque ea lectio est sequior, quæ cum textu N. T. propius congruit, quippe ad eum conformata.

¶ *ὕψος, altitudinem*) Sic *cœli* vocantur poësi Hebræa: item Es. XXXII. 15.

¶ *ᾐχμαλώτευσεν αἰχμαλωσίαν, captivam duxit captivitatem*) Frequens geminatio, v. gr. 2 Par. XXVIII. 5. Hic notantur copiæ infernales, 2 Petr. II. 4, oppositæ *hominibus*. eas Christus ascendens captivas duxit. neque propterea melius agitur cum malefico capitis reo, ubi ex carcere in forum aut curiam ducitur. Hic *ductus* statum tartareum non interpellavit. Si tamen unquam spes evadendi pro illis fuisset, fuisset tum. conf. c. VI. 12 fin. & Col. II. 15. Neque quilibet ascensus, sed ascensus captam captivitatem habens conjunctam, præsupponit & infert descensum in inferiores terræ partes.

¶ *ἔδωκε δόματα, dedit dona*) Huc ref. *dedit*, v. 11, & *data est*, & *doni*, v. 7. In Hebræo concisus est sermo לקחת Christus videlicet *accepit* dona, quæ statim *daret*. Conf. לקח Gen. XV. 9. 2 Reg. II. 20, ubi actio subita denotatur sermone conciso. sic, *λαβέτωσάν σοι*, Ex. XXVII. 20. Lev. XXIV. 2.

¶ *τοῖς ἀνθρώποις, hominibus*) Dativus commodi pro באדם Prosunt dona non iis tantum, qui accipiunt, sed omnibus.

9 *τὸ δὲ ἀνέβη, hoc vero, ascendit*) Probat Paulus, psalmi sermonem referri ad Christum: & ex descensu infertur ascensus. Ioh. III. 13. Commorationem Filii Dei in terra omnes spectarunt: ascensionem, quam non viderunt, inde credere debuerunt. Similis argumentatio, Act. II. 29 s. XIII. 36 s. maximeque Hebr. II. 8 s. In Iesum conveniunt prædicata Messiæ humilia: ergo ad illum etiam gloriosa referri prædicata debent.

¶ *κατέβη πρῶτον, descendit prius*) Præsupponit Paulus Deitatem Christi. nam qui ex terra sunt, ii, quamvis antea non descenderunt, ascensum nanciscuntur.

¶ *εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς*) non modo in terram ipsam, sed *in imas terræ partes*. *Imis terræ partibus* sive omnibus terris opponuntur summa cœlorum sive *omnes cœli*. Possessionem omnium, primo terræ, deinde cœli, per se capessivit Christus. Cum mentione *terræ* conjuncti sunt *homines*; cum mentione *locorum inferiorum* conjuncta est *captivitas*.

¶ τῆς

¶ τῆς γῆς, *terræ*) in qua ſunt *homines*.

10 αὐτὸς) *ille*, non alius.

¶ ὑπεράνω πάντων τῶν οὐρανῶν, *ſupra omnes cœlos*) Plane ſublimis locutio. Chriſtus aſcendit non modo in cœlum, Marc. XVI. 19, ſed per cœlos. Ebr. IV. 14 not. *ſupra* omnes cœlos; *cœlos cœlorum*. Deut. X. 14.

¶ πληρώσῃ, *impleret*) præſentia & operatione ſua, *ſe ipſo*.

¶ τὰ πάντα) *omnia*, ima & ſumma. Conf Ier. XXIII. 24, ubi etiam LXX verbo πληροῦν utuntur.

11 αὐτὸς) *ipſe*, ſumma poteſtate. id repetitur ex v. 10. Miniſtri non dedere ſe ipſos.

¶ ἀποςόλους προφήτας εὐαγγελιςὰς κτλ. *apoſtolos* : *prophetas* : *evangeliſtas &c.*) Cum ſummis gradibus conjuncti poterant eſſe inferiores, v. gr. Iohannes apoſtolus idem etiam prophetam egit in apocalypſi, & evangeliſtam in evangelio: ſed non contra. Omnes apoſtoli ſimul etiam vim propheticam habuerunt. Tantummodo hic gradus eminens prophetiæ, quo *Apocalypſis* data eſt, erat Iohanni peculiaris. Sed prophetæ & evangeliſtæ non ſimul etiam apoſtoli fuerunt. Propheta antecedit evangeliſtam. nam propheta de futuris, evangeliſta de præteritis infallibiliter teſtatur: propheta totum habet a Spiritu; evangeliſta rem viſu & auditu perceptam memoriæ prodit, chariſmate tamen majori ad munus maximi momenti inſtructus, quam paſtores & doctores. Non adduntur hic *thaumaturgi*; nam horum actiones jam aliquanto minus pertinent πρὸς τὸν καταρτισμὸν κτλ. *ad aptationem &c.* Et fortaſſe jam ante extrema apoſtolorum tempora rarius fuit donum miraculorum. conf Hebr. II. 4.

¶ ποιμένας καὶ διδασκάλους, *paſtores & doctores*.) *Paſtoris* appellatio alias ubique ſoli Domino datur. Paſtores & doctores hic junguntur: nam *paſcunt docendo* maxime, tum admonendo, corripiendo &c.

12 πρὸς, εἰς, εἰς, *ad*, *in*, *in*) Huc ref. *in*, *in*, *in*. v. ſeq. quanquam *ad* & *in* nonnihil differunt. Rom. XV. 2. Hoc verſu denotatur functio miniſtrorum; verſu ſequenti, meta ſanctorum; verſu 14, 15, 16, via incrementi: & quodlibet horum habet tres partes, eodem ordine expreſſas. Sunt tres periochæ tripartitæ. Primæ tres partes invicem reſpiciunt: tum, ſecundæ: poſtremo, tertiæ: citra chiaſmum.

¶ καταρτισμὸν, *aptationem*) Hoc maxime facit ad *unitatem*.

13 μέχρι, *dum*) Ne apoſtoli quidem ſe putarunt metam aſſecutos: Phil. III. nedum eccleſia Semper proficiendum fuerat, non ſtandum, nedum deficiendum. Et nunc eccleſia ideam ſui optimæ non a tergo reſpiciat oportet, ſed ante oculos habeat, ut futuram, etiamnum aſſequendam. Notate hoc, qui antiquitatem non tam ſequimini, quam obtenditis.

¶ καταντήσωμεν) *perveniremus*. hoc tempus, tempori præterito ſubjunctum, imperfectum eſt. Hoc jam fieri debebat, quum Paulus hoc ſcripſit. nam *fides* eſt viatorum.

¶ οἱ πάντες) *cuncti*, ſancti.

¶ εἰς, εἰς, εἰς, *in*, *in*, *in*) Aſyndeton iteratum. Ætas naturalis excreſcit *ad* ſapientiam, robur & proceritatem: his reſpondet in ætate ſpirituali *fides una*, *animus corroboratus*, & *plenitudo Chriſti*.

 ¶ ἵνα-

¶ ἑνότητα, *unitatem*) Hæc *unitas* amice opponitur *varietati* donorum, & *universitati* sanctorum: contrarius autem huic unitati est *omnis* ventus, v. 14.

¶ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐπιγνώσεως, *fidei & cognitionis*) Hæc duo & conveniunt & differunt. nam *cognitio* perfectius quiddam *fide* sonat.

¶ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, *filii Dei*) In Christo cognoscendo summum est, quod sit filius Dei.

¶ εἰς ἄνδρα τέλειον, *in virum perfectum*) Concretum pro abstracto: abstracta sunt enim *unitas* & *mensura*. de *perfectione*, conf. Phil. III. 15.

¶ ἡλικίας, *staturæ*) ut Christus sit omnia & in omnibus. ἡλικία *statura* spiritualis est plenitudo Christi.

14 μηκέτι) *non*, ut antea & *adbuc*.

¶ νήπιοι, *infantes*) Νήπιοι opponuntur *viro* in secundo gradu, & juveni in primo gradu. *Vir perfectus*, qui non jam in altum crescere potest, sed alias tamen fit perfectior: *infans*, qui vix incipit crescere.

¶ κλυδωνιζόμενοι, *fluctuantes*) intrinsecus, sursum deorsum, etiam citra ventum.

¶ περιφερόμενοι παντὶ ἀνέμῳ, *circumacti quovis vento*) extrinsecus, huc illuc, aliis nos adorientibus.

¶ κυβείᾳ) *versutia*. Metaphora ab aleatore, qui talorum jactum fingit, ut semper appareat, quod ipsi placet.

¶ μεθοδείαν) Hoc vocabulo uti amant inprimis *Methodistæ* Romanenses. Vid. c. VI. 11 not. Adde D. *Maichelii* Diss. inaug. de ecclesiæ Romanæ moliminibus *methodis*que

¶ τῆς πλάνης, *erroris*) i. e. Satanæ. Metonymia abstracti occultam agendi rationem exprimit, qua hostis utitur.

15 ἀληθεύοντες, *verantes*) Oppositum *erroris*. De eadem *veritate*, v. 21. 24.

¶ ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) quo corpus coagmentatur. Hic est prora, & versu 16 puppis. *Verantes*, *in amore* conjunguntur. Hoc est simplicius.

¶ αὐξήσωμεν, *crescamus*) Pendet ab *ut* v. 14. Hæc αὔξησις, *augmentatio*, v. 16, media est inter *infantes* & *virum*.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) Paulus *Iesum* in animo habens primum dicit *eum*, deinde declarat, quem dicat.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) subaudi κατὰ, *secundum*. singuli, & universi, secundum omnia.

¶ ὅς, *qui*) Ref. ad *Christus*: *caput* per incisum ponitur.

¶ ὁ χριστὸς, *Christus*) Ploce, emphatica. Antea enim jam dictum fuerat εἰς αὐτὸν, *in illum*: cum tamen postea demum ὁ χριστὸς cum summa emphasi memoretur: quasi dicat: *Christus est Christus*. Ad hunc omnia referuntur.

16 ἐξ, *ex*) Fons augmentationis.

¶ συναρμολογούμενον καὶ συμβιβαζόμενον) *compactum & commissum* corpus; concretum pro abstracto. i. e. compactura & commissura corporis, per rectam conformationem & firmam coagmentationem συναρμολογούμενον pertinet ad τὸ regulare, ut partes omnes in situ suo & relatione mutua recte aptentur: συμβιβαζόμενον notat simul firmitudinem & consolidationem.

¶ διὰ πάσης ἁφῆς τῆς ἐπιχορηγίας) In palæstra sunt ἁφαὶ, quibus apprehenditur antagonista lædendus; hostes enim pulvere & arena se invicem conspergebant, ut, quamlibet inunctus, adversarius comprehendi posset: hic dicuntur ἁφαὶ τῆς ἐπιχορηγίας, *ansæ ad mutuum auxili-*

auxilium. διὰ, *per*, constr. cum ποιεῖται, *facit.*

¶ κατ' ἐνέργειαν, *secundum efficaciam*) Facultas debet etiam exerceri conf. κατὰ τὴν ἐνέργειαν, c. I. 19. III. 7. Sed hoc loco abest articulus; quia sermo est de efficacia particulari, singulorum membrorum.

¶ ἑνὸς ἑκάστου, *unius cujusque*) Constr. cum ἐνέργειαν ἐν μέτρῳ.

¶ τοῦ σώματος, *corporis*) Nomen pro pronomine reciproco. ideo ποιεῖται dicitur, non ποιεῖ.

¶ ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) Constr. cum *ædificationem.*

17 τοῦτο οὖν λέγω, *hoc igitur dico*) Redit eo, unde cœpit v. 1.

¶ μηκέτι ὑμᾶς περιπατεῖν, *ne posthac ambuletis*) Antitheton, v. 1.

¶ ἐν ματαιότητι, *in vanitate*) Radix talis ambulationis, discessio ab agnitione veri Dei. Rom. I. 21. 1 Thess. IV. 5. *in* constr. cum *ambulant.* *Vanitas* exponitur v. 18, *ambulatio*, v. 19.

18 ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ ὄντες, *qui sunt obtenebrati mente*) Habet hic versus quatuor commata. ad primum refer tertium, & ibi ad ὄντες, ὄντες· ad secundum refer quartum. Nam etiam Tit. I. 16 ὄντες cum epitheto præcedente nectitur. *obtenebrati*, *abalienati*, participia, præsupponunt, gentes ante defectionem suam a fide patrum, immo potius ante lapsum Adami, fuisse participes *lucis* & *vitæ.* conf. *renovari*, v. 23.

¶ τῆς ζωῆς, *vita*) de qua c. II. 5.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Vita spiritualis accenditur in credentibus ex ipsa Dei vita.

¶ πώρωσιν, *obdurationem*) Antithetone *vita. vita* & *sensus* simul sunt, simul desunt. conf. Marc. III. 5 not. Πώρωσις, *obduratio* cæcitati, ubi hæc expresse simul notatur, contradistinguitur: alias, cam in se continet.

¶ καρδίας, *cordis*) Rom. I. 21.

19 ἀπηλγηκότες) Verbum significantissimum, in quo *dolor* (ἄλγος) per synecdochen dicitur pro omni sensu affectus & intellectus, sive molesto sive jucundo. Etenim dolor urget ad medicinam: dolore amisso, non modo spes, sed etiam studium & cogitatio rerum bonarum amittitur, ut homo sit excors, effrons, exspes. Ea est *obduratio*, v. 18. *Desperantes*, apud Vulgatum & Syrum, aliquid dicit, & significationem illustrat. Quo pacto apud Chrysostomum conjunctim notatur ἡ ἀναλγησία ἡ ἀπόγνωσις. homil. VI in Hebr. III. 13. Ipsum autem verbum ἀπαλγεῖν παραφράζειν videtur Cicero lib. II famil. Ep. 16. quum ait, *diuturna DESPERATIONE rerum obduruisse animum ad DOLOREM novum.* Itaque ἀπαλγεῖν plus est, quam *desperare.* Pulcre de hoc verbo ex Polybio disseruit Raphelius: ubi de duobus exemplis apud Suidam Polybio tributis alterum iisdem verbis apud Xiphilinum exstat.

¶ ἑαυτοὺς παρέδωκαν, *se ipsos tradiderunt*) ultro.

¶ πάσης, *omnis*) ἀσέλγεια, *lascivia*, species: ἀκαθαρσία, *impuritas*, genus. His operibus carnis qui vacant, materiæ ardore correpti incidunt etiam in *avaritiam*: & frequens apud gentes ex impudicitia quæstus.

20 ὑμεῖς δὲ οὐχ οὕτως ἐμάθετε τὸν χριστὸν, *vos vero non sic didicistis Christum*) Assonat ad illud Deut XVIII. 14 s. σοὶ δὲ οὐχ οὕτως ἔδωκε Κύριος ὁ θεός σου. προφήτην - αὐτοῦ ἀκούσε-

ἀκήκοατε. Vnus est Christus, inquit Paulus; (coll. 2 Cor. XI. 4.) eum uti audistis, sic exprimere debetis. Ad *non sic* ref. mox *sicut. non sic* opponitur *impuritati*: v. 19. *si quidem &c.* opponitur *vanitati.* v. 17.

¶ *τὸν χριστὸν*, *Christum*) Expressius v. seq. ponit nomen *Iesu. Christi* ideam perfectissime & fulgidissime explevit *Iesus.*

21 *εἴγε*, *si quidem*) Particula non minuit, sed auget vim admonitionis.

¶ *αὐτὸν*, *illum*) Hoc, & mox *in illo*, huc redundat ex commate sequenti: ut *vos*, Gal. IV. 11. *Audire Christum* dicit plenius quiddam, quam *audire de Christo.*

¶ *ἠκούσατε*, *audivistis*) Etiam prima auditio de Christo tollit peccata.

¶ *ἐν αὐτῷ*) *in illo.* i. e. illius nomine, quod ad illum attinet.

¶ *ἐδιδάχθητε*, *docti estis*) doctrinam suscepistis. Consequens τοῦ *audire* & τοῦ *doceri*, est τὸ *discere.*

¶ *καθὼς*, *sicut*) i. e. *ita, uti.* conf. *καθὼς*, *sicut*, 1 Cor. VIII. 2. *ita*, uti veritas reapse est in Iesu. Antitheton, *secundum*, v. 22.

¶ *ἀλήθεια*, *veritas*) Hoc opponitur *vanitati* ethnicæ in summa; v. 17. & reassumitur v. 24, uberius tractandum. Veritas, vera agnitio Dei veri.

¶ *ἐν τῷ Ἰησοῦ*, *in Iesu*) Qui credunt in Iesum, *verant.* conf. 1 Ioh. II. 8.

22 *ἀποθέσθαι*, *deponere*) Hoc pendet a *dico*, v. 17: & inde vis particulæ, *non jam*, quasi post parenthesin reassumitur per asyndeton in verbo æquipollente *deponere.* nam contrarium eorum, quæ v. 18. 19 dicuntur, jam expeditum est v. 20. 21. Et tamen hoc verbum *ἀποθέσθαι* *deponere*, respectum quendam habet ad verba proxima v. 21. Τῷ *deponere* ex adverso respondet *induere*, v. 23.

¶ *κατὰ τὴν προτέραν ἀναστροφὴν*, *secundum pristinam conversationem*) pro eo ac prius ambulastis. Antitheton, versus 23 totus. *secundum* declarat vim verbi, relationem habentis, *deponere*, non modo *abstinere.*

¶ *τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον*, *veterem hominem*) Concretum pro abstracto, ut mox v. 24 *novum*, coll. v. 13 not. Abstractum v. gr. est *mendacium*, v. 25.

¶ *τὸν φθειρόμενον*, *qui corrumpebatur*) Imperfectum, ut *κλέπτων*, *qui furabatur*, v. 28. Antitheton, *creatum*; idque in aoristo sive præterito, respectu primæ creationis & intentionis.

¶ *κατὰ τὰς ἐπιθυμίας*, *secundum concupiscentias*) Antitheton, *secundum Deum*, *in justitia &c.*

¶ *τὰς ἐπιθυμίας*, *concupiscentias*) Antitheton, *justitia & sanctitas.*

¶ *τῆς ἀπάτης*) *erroris* ethnici. antitheton, *veritatis.*

23 *τῷ πνεύματι τοῦ νοὸς*, *spiritu mentis*) 1 Cor. XIV. 14. *Spiritus* est intimum *mentis.*

24 *τὸν καινὸν*) Τὸν *νέον* dicit Col. III. 10, de eo, quod fidelibus *nativum* est: sed hîc modo dixit *ἀνανεοῦσθαι.* vicissim *ἀνακαινούμενον* subjicit l. c. de *studio* fidelium.

¶ *κτισθέντα*, *creatum*) initio rei christianæ. In Christo creatus est hic novus homo. conf. c. II. 10.

25 *τὸ ψεῦδος*, *mendacium*) Vniversali commendationi veritatis convenienter subjungitur mentio mendacii & veritatis in loquendo.

¶ *ὅτι*, *quia*) Col. III. 11 not.

¶ *ἀλλήλων*, *invicem*) Iudæi & Græci. ibid.

¶ *μέλη*

¶ μέλη, *membra*) v. 4.

26 ὀργίζεσθε καὶ μὴ ἁμαρτάνετε, *irascimini nec peccate*) Sic LXX, Ps. IV. 5. Ira nec imperatur, nec plane prohibetur: sed hoc jubetur, ut peccatum ab ira absit. est tanquam venenum, quod interdum medicinæ vim habet, sed cautissime tractandum est. Sæpe vis modi cadit super partem duntaxat sermonis. Ier. X. 24.

¶ ὁ ἥλιος, *sol*) Affectus noctu retentus alte insidet.

¶ μὴ ἐπιδυέτω, *ne occidat*) Deut. XXIV. 15, οὐκ ἐπιδύσεται ὁ ἥλιος ἐπ' αὐτῷ.

¶ ἐπὶ τῷ παροργισμῷ ὑμῶν, *super iracundia vestra*) Non solum iracundia cessare, sed etiam frater sine procrastinatione corrigi, & reconciliatio fieri debet, præsertim cum proximo, quem posthac visurus non sis in hac vita, quemve primum in via, hospitio, foro videris.

27 μήτε, *neque*) Diabolo datur locus per iracundiam pertinacem, præsertim nocturnam. conf. *tenebrarum*, c. VI. 12. μήτε ponitur, ut καὶ μὴ, v. 30.

28 ὁ κλέπτων, *qui furabatur*) Id mitius, quam ὁ κλέπτης, *fur*. Participium imperfecti temporis, præsenti hic non excluso.

¶ μᾶλλον δὲ) *potius vero* etiam, quam si non furatus esset. In quovis peccati genere qui peccavit, contrariam deinde debet exercere virtutem.

¶ κοπιάτω, *laborato*) Sæpe furtum & otium sunt una.

¶ τὸ ἀγαθὸν, *bonum*) Antitheton ad furtum, prius *manu* piccata male commissum.

¶ ταῖς χερσὶν, *manibus*) quibus ad furtum abusus erat.

¶ ἵνα ἔχῃ, *ut habeat*) Lex restitutionis non debet nimis stricte urgeri contra legem amoris.

29 σαπρὸς, *putris*) vetustatem redolens, v. 22, expers gratiæ, insulsus. Col. IV. 6. Oppositum, *bonus*.

¶ μὴ ἐκπορευέσθω, *ne egreditor*) Si jam in lingua sit, resorbete.

¶ εἴ τις) *si quis*, quotiescunque. Non tamen postulatur ab omnibus par facundia.

¶ πρὸς οἰκοδομὴν-τοῖς ἀκούουσι, *ad ædificationem-audientibus*) Talis sermo *non caret usu*, *non subvertit audientes*, ut ii, de quibus 2 Tim. II. 14.

¶ δῷ χάριν, *det gratiam*) Magna vis est in colloquiis piis.

30 μὴ λυπεῖτε, *nolite contristare*) per sermones putres. Contristatur Spiritus sanctus non in se, sed in nobis; quum testimonium ejus serenum turbatur. λυπεῖν LXX sæpe pro חרה & קצף ponunt.

¶ ἐσφραγίσθητε, *obsignati estis*) ut sciatis, non solum esse aliquem diem liberationis, sed illum diem etiam vobis, ut filiis Dei, fore diem liberationis; eoque nomine *lætamini*.

¶ εἰς ἡμέραν ἀπολυτρώσεως, *in diem liberationis*) Hic dies est novissimus; cujus repræsentatio quædam est in die mortis. præsupponit dies citeriores. Rom. II. 16. In illo maxime die referet, quis inveniatur obsignatus.

31 πικρία, *amaritudo*) Oppositum, v. 32, χρηστοὶ, *benigni*, erga omnes.

¶ θυμὸς, *sævitia*) Oppositum, *misericordes*, erga imbecilles & miseros.

¶ καὶ ὀργὴ, *& ira*) Oppositum, *condonantes*, erga lædentes. Hactenus descendit Climax, in prohibitis.

¶ βλασφημία, *blasphemia*) Atrox species *clamoris*. Utrumque tollit amor.

¶ ὃν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *quem excitavit ex mortuis*) Inseritur argumentum palmarium, ex quo constat, *Iesum* esse *Dei Filium*.

¶ ῥυόμενον, *qui eripit*) Christus nos semel ἐλυτρώσατο, *redemit*: semper ῥύεται, *eripit*.

¶ ἀπὸ τῆς ὀργῆς τῆς ἐρχομένης, *ab ira veniente*) Ira venit in judicio novissimo. c. V. 9.

CAP. II.

1 Γὰρ, *enim*) Ref. ad c. I. 5. 6. nam quod ibi propositum erat, id nunc tractandum reassumitur, & quidem de Paulo & comitibus, v. 1-12: de Thessalonicensibus, v. 13-16.

¶ ἐ κενὴ) *non inanis*, sed plena virtutis.

2 προπαθόντες, *antea passi*) id quod alios a prædicando deterrere potuisset.

3 γὰρ, *enim*) Recurrit *enim* v. 5. Est ætiologia duplex. α in thesi, de toto perpetuoque more suo. v. 3 4 β in hypothesi, quomodo apud Thessalonicenses versati fuerint. v. 5 seqq. conf. 2 Cor. I. 12, de respectu generali & speciali.

¶ παράκλησις, *hortatio*) Sic nominatur totum præconium evangelicum, passionum dulcedine tinctum. v. 2. coll. 2 Cor. I. 3 ss. παράκλησις, *Zuspruch*, late patet: ubi desides excitat, est *hortatio*; ubi tristitiæ medetur, est *solatium*. confer mox v. 11 not.

¶ ἐκ, ἐδὲ, ἔτε, *non*, *nec*, *neque*) Removet malas intentiones respectu Dei & sui & aliorum. Oppositum universum, v. seq. coll. v. 10.

¶ ἐκ ἐκ πλάνης, *non ex errore*) scil. *est*. Conf. *loquimur*, præsens, v. 4.

¶ ἐδὲ ἐξ ἀκαθαρσίας, *neque ex impuritate*) Hæc est, ubi fructus carnis quæritur. conf. Phil. I. 16. Carnis fructus, subtilior: *Eigenheit*. De *paritate* opposita vid. Act. XV. 9.

4 δεδοκιμάσμεθα, *probati sumus*) Hæc ref. mox *probanti*.

¶ ἀρέσκοντες) *placere curantes*.

5 ἐν λόγῳ κολακείας, *in sermone adulationis*) Antitheton, v. 7 s. sicut *in prætextu avaritiæ* antitheton habet v. 9. & τὸ *gloriam*, v. 6, antitheton habet v. 10.

¶ κολακείας, *adulationis*) qua inprimis utuntur, qui *hominibus placere student*.

¶ καθὼς οἴδατε· θεὸς μάρτυς· *sicut nostis: Deus testis*) Hæc duo inter se respondent; sicut de tertio membro, quod versu sequente ponitur, gemina confirmatio sequitur eodem versu 10. Rei apertæ testes appellat homines: rei in corde occultæ, Deum: rei partim apertæ partim occultæ, homines & Deum.

¶ προφάσει) *prætextu* specioso, quo tegeremus *avaritiam*.

6 ἀπ' ἄλλων, *ab aliis*) iis scilicet, qui nos admirati essent, si vos superbius tractassemus.

¶ δυνάμενοι) *cum possemus*: quamvis possemus.

¶ ἐν βάρει εἶναι, *in gravitate esse*) כבד βάρος, *gravitas*; splendor, quem *legato* conciliat Domini majestas. Affine δόξα, *gloria*, versu præc. Conf. βάρος δόξης, 2 Cor. IV. 17. Fulgor *gravis* est visui, ut pondus tactui, sonus magnus auditui. Vnde talia dicuntur *ferri* aut *non ferri*, Hebr. XII. 20. Conjugatum, ἐπιβαρῆσαι, mox, v. 9 Vtraque notio, *gravitatis* & *oneris*, includenda est. Sed ab utroque sibi temperarunt apostoli.

7 ἤπιοι, *lenes*) Suavissimum vocabulum, de parentibus præcipue & de medicis dici solitum. Opponitur hoc *adulationi*.

lationi. nam ἤπιος dicitur, qui veram lenitatem habet.

¶ ἐν μέσῳ ὑμῶν, *in medio vestri*) sicut gallina pullis circumdata. Non agebant, quasi ex cathedra, quæ Petri dicitur, & stilum curiæ suæ, apostolicum appellat.

¶ τροφὸς) mater, eademque *nutrix.* Expende *suos ipsius.* Affectus spirituales analogiam habent cum affectibus naturalibus. v. 11. 1 Tim. V. 1. 2.

8 οὕτως, ἱμειρόμενοι ὑμῶν, εὐδοκοῦμεν) *quod quum ita esset, i. e. quum vestri amore teneremur, promti eramus* &c. Textus simul ad pronunciationem est accommodatus: in notis curatior distinctio instar notæ est. Idem verbum, ἱμείρονται, Iob III. 21. εὐδοκοῦμεν, etiam sine articulo, tamen imperfectum esse potest: in tota narratione omnia in præterito procedunt, quod versiones etiam hîc habent.

¶ ψυχὰς, *animas*) Anima nostra cupiebat quasi immeare in animam vestram.

10 ὡς ὁσίως καὶ δικαίως καὶ ἀμέμπτως, *quam sancte & juste & inculpate*) Qui nullam ex hominibus gloriam quærunt, hoc assequuntur, ut se gerant *sancte* in rebus divinis, juste erga homines, *inculpate* respectu sui ipsorum.

¶ τοῖς πιστεύουσιν, *credentibus*) tametsi aliis non ita videremur.

11 ὡς ἕνα ἕκαστον, *quomodo unumquemque*) Id non faciunt, qui gloriam quærunt. v. 6.

¶ ὡς πατὴρ, *ut pater*) Gravitas temperata, patrum.

¶ παρακαλοῦντες, *adhortantes*) Hoc pendet ab ἐγενήθημεν, *facti sumus.* v. 10. παράκλησις, *hortatio*, movet, ut facias aliquid libenter; παραμύθιον, *consolatio*, ut cum gaudio; τὸ μαρτυρεῖσθαι, *contestatio*, ut cum timore.

12 βασιλείαν καὶ δόξαν, *regnum & gloriam*) Magnificum σύνθετον.

13 διὰ τοῦτο, *propter hoc*) i. e. quia tales habuistis doctores.

¶ εὐχαριστοῦμεν, *gratias agimus*) Sententia categorica: *accepistis.* Modalem sermonem, addita *gratiarum actione*, affectus effecit.

¶ παραλαβόντες) παραλαμβάνω dicit *simplicem acceptionem*: δέχομαι, connotat *prolubium in accipiendo.*

¶ οὐ λόγον ἀνθρώπων, *non sermonem hominum*) Declaratur, quod modo dixit, *Dei. accepistis*, nempe, *non verbum hominum &c.*

¶ ὃς, *qui*) Deus, ostendens, verbum vere esse Dei verbum. c. IV. 8. 9. Act. XIV. 3.

¶ ἐνεργεῖται, *operatur*) Gal. III. 5.

14 γὰρ, *enim*) *Operatio* divina maxime conspicitur & sentitur in afflictionibus.

¶ ἐν τῇ ἰουδαίᾳ, *in Iudæa*) Ecclesiæ Iudaicæ erant exempla insignia ceteris.

¶ τὰ αὐτὰ, *eadem*) Sic, *idem*, Phil. I. 30. Idem fructus, eædem afflictiones, eadem experimenta fidelium, omnibus in locis & temporibus, eximium præbent criterium veritatis evangelicæ.

¶ ἰδίων, *propriis*) Matth. X. 36. Luc. XIII. 33 fin.

¶ συμφυλετῶν, *contribulibus*) Hi erant Thessalonicenses, Iudæi & gentes. Act. XVII. 5 f.

15 ἀποκτεινάντων, *qui interfecerunt*) Hoc sane peccatum est totius populi, maximum, adhuc non agnitum.

¶ προφήτας, *prophetas*) Constr. cum *qui interfecerunt.* Pristinus ille reatus tum maxime evigilavit, quum ipsum Dominum occiderunt.

¶ ἡμᾶς,

¶ ἡμᾶς, *nos*) apostolos.

¶ ἐκδιωξάντων, *qui persequendo ejecerunt*) Luc. XI. 49 not.

¶ μὴ ἀρεσκόντων, *placere non quærentium.*

¶ ἐναντίων, *adversorum*) Iudæi aversabantur gentes, & illo tempore nolebant gentibus verbum prædicari.

16 λαλῆσαι, *loqui*) Ταπείνωσις.

¶ εἰς τὸ ἀναπληρῶσαι) *ut impleant*) Contumacia contra verbum implet maxime mensuram peccatorum.

¶ αὐτῶν, *sua*) Iudæorum.

¶ πάντοτε) ut *semper*, ita nunc quoque.

¶ εἰς τέλος, *in finem*) Tristis exitus. Eadem phrasis Luc. XVIII. 5. Sub Herode Agrippa res Iudaica refloruerat: sed eo mortuo, Act. XII. 23, rediere procuratores Romani. Cumanus & Felix eorumque successores magis magisque Iudæos vexabant. Scripta est hæc epistola A. D. 48, & circa id tempus, in paschali festo, ingens multitudo Hierosolymis, orto tumultu, oppressa est. nonnulli plus 30 millia narrant. Vrgebat miseros *ira* Dei, & εἰς τέλος *tandem* urbem cum templo delevit.

17 ἀδελφοί, *fratres*) Incipit novum caput epistolæ.

¶ ἀπορφανισθέντες, *orbati*) ut parentes, liberis absentibus.

¶ πρὸς καιρὸν ὥρας, *ad tempus horæ*) καιρὸς, *tempus*, indefinitum; *hora*, definitum quiddam. Ex. XIII. 10 למועדה LXX κατὰ καιροὺς ὡρῶν.

¶ ἰδεῖν, *videre*) 2 Tim. I. 4.

18 ἅπαξ καὶ δὶς) Sic LXX, Neh. XIII. 20.

¶ ὁ σατανᾶς, *Satanas*) Sapienter hanc causam mali primam subesse censuit Paulus; de qua nos non suspicaremur, legentes historiam, Act. XVII. 13 seq. Satanas egit per homines malos.

19 τίς γὰρ) Sic, τίς γὰρ, LXX, 1 Sam. XI. 12.

¶ ἐλπὶς κτλ.) *spes* &c. Confer finem versus hujus. Magna laus.

¶ στέφανος καυχήσεως, *corona gloriationis*) Sic LXX, Prov. XVI. 31.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Alios non excludit: hos maxime numerat.

¶ ἐν, *in*) De hac particula conf. c. III. 13. Rom. II. 16 not. Tam longe spes porrigitur!

CAP. III.

1 Διὸ μηκέτι στέγοντες, *quapropter non jam ferentes*) Hoc, quasi post parenthesin, reassumitur versu 5.

¶ μόνοι, *soli*) Vide, quanti fuerit Timotheus; quo digresso, Paulus & Silas sibi videbantur esse soli, in urbe videlicet a Deo alienissima. conf. Ord. temp. p. 278.

2 ἐπέμψαμεν, *misimus*) Ego & Silvanus.

3 σαίνεσθαι) σαίνω, a σείω, *moveo*. Eustathius proprie dici docet de canibus, caudam remulcendo, blandientibus; per metaphoram, εἰς τοὺς ὑπούλους καὶ κολακικοὺς, quæ notio hîc quoque locum habet. Etenim in afflictionibus & propinqui & adversarii & cor ipsum adulationes admiscent: quibus victis, confirmantur fideles.

¶ ταύταις, *his*) Præsens.

¶ κείμεθα, *jacemus*) Argumentum ex vocatione. conf. c. V. 9, *posuit*.

5 ὁ πειράζων, *tentans*) i. e. Satanas. c. II. 18. Euphemiam habet sermo. Sæpe hic hostis subest, ubi non putares eum subesse. Conf. ad Matth. IV. 3.

6 ἄρτι, *nunc*) Statim sub Timothei adventum, recenti gaudio, tenerrimo amore, hæc scripsit. Congruit τὸ εὐαγγελισαμένου, participium insigne.

¶ ἐπιποθοῦντες, *desiderantes*) Hoc signum bonæ conscientiæ.

7 διὰ τῆς πίστεως, *per fidem*) Constr. cum παρεκλήθημεν, *solatio affecti sumus*.

8 νῦν ζῶμεν, *nunc vivimus*) nunc sentimus, nos vivere. Formula testandæ summæ lætitiæ. conf. Ps. LXIII. 4.

10 νυκτὸς, *nocte*) Sanctæ cogitationes nocturnæ. 2 Tim. I. 3.

¶ τὰ ὑστερήματα, *defectus*) Etiam Thessalonicenses habebant, quod crescerent.

11 αὐτὸς) *Ipse*. Vtraque epistola ad Thessalonicenses fere singula capita singulis suspiriis obsignata habet. c. V. 23. 2 Thess. I. 11. II. 16. III. 5. 16.

¶ Ἰησοῦς, *Iesus*) Preces & vota diriguntur etiam ad Iesum Christum, nam & ad hunc & ad Patrem tendit τὸ *dirigat*. conf. 2 Thess. II. 16 s.

12 ὑμᾶς, *vos*) sive nos veniemus, sive minus.

¶ πλεονάσαι καὶ περισσεύσαι) De differentia verborum conf. 2 Cor. IV. 15 not.

¶ καὶ ἡμεῖς, *etiam nos*) scil. sumus amore pleni.

13 μετὰ, *cum*) Constr. cum *adventu*. coll. 2 Thess. I. 7.

¶ πάντων τῶν ἁγίων, *omnibus sanctis*) Hoc angelos & electos e terra complectitur.

¶ αὐτοῦ, *suis*) Christi. Act. IX. 13.

CAP. IV.

1 Ἀρέσκειν) *placitos præstare vos.*

2 παραγγελίας, *præcepta*) Primo hoc tempore Paulus hoc verbum adhibet ad Thessalonicenses scribens, quorum pietas id recte ferebat, perinde ut Timothei, cui severissime præcipit. Idem verbum v. 11. 2 Thess. III. 4. 6. 10. 12. Ad alias deinceps ecclesias, constituta auctoritate sua, perraro id ponit.

3 θέλημα, *voluntas*) Sic c. V. 18, sine articulo. Multæ sunt *voluntates*. Act. XIII. 22.

¶ ὁ) Nota Subjecti.

¶ ἁγιασμὸς ὑμῶν, *sanctificatio vestra*) *Vestra* revocat Thessalonicensibus in memoriam statum profanum pristinum. *Sanctificatio* complectitur castitatem maxime.

¶ ἀπὸ τῆς πορνείας, *a scortatione*) Tanti christiani hoc tamen erant monendi, quia gentiles non horruerant stupra.

4 εἰδέναι, *nosse*) οἶδα, *novi*, non modo scientiam, sed facultatem animi denotat. Phil. IV. 12. conf. *secundum cognitionem*, 1 Petr. III. 7. Vtrumque sane ad castitatem matrimonialem requiritur.

¶ σκεῦος, *vas*) corpus. 1 Sam. XXI. 5. 1 Cor. VI. 18. κτᾶσθαι *possidere* illustratur ex Luc. XXI. 19.

¶ καὶ τιμῇ, *& honore*) Contrarium, ἀτιμία *dedecus*. Rom. I. 26. 24.

5 μὴ ἐν πάθει ἐπιθυμίας, *non in passione concupiscentiæ*) *Concupiscentia* dominans tandem invalescit, ut fiat miserum πάθος & morbus. 2 Sam. XIII. 4.

¶ τὰ ἔθνη, *gentes*) Hæ quoque notantur v. 12. 13, alia & alia periphrasi.

¶ τὰ μὴ εἰδότα, *quæ non norunt*) Ignorantia, impudicitiæ origo. Rom. I. 24.

6 τὸ

6 τὸ μὴ ὑπερβαίνειν καὶ πλεονεκτεῖν) Articulus τὸ facit epitasin, quæ cadit super verbum ὑπερβαίνειν. Eustathius, ὑπερβῆναι, τὸ καθ' ὑπερβολὴν ἀςοχῆσαι τοῦ δέοντος. Itaque non videtur Paulus hic dicere *avaritiam*, quæ tamen Eph. V. 5, & Col. III. 5, (ubi item articulus epitasin facit,) peccatis impuritatis jungitur, &, tanquam summa transgressio, *idololatria* dicitur: sed fraudes & artes mœchorum. Hebr. XIII. 4 nam asyndeton indicat, ejusdem argumenti sermonem continuari: & sermo est de tali *negotio*, cujus major est culpa, quam furti, Prov. VI. 30. & versu 7 redit mentio de sola impuritate & sanctimonia. Euphemia est, quod *adulterium* non appellat apostolus.

¶ ἐν τῷ πράγματι, *in negotio*) Articulus demonstrat negotium, quod sub manu est hoc illove tempore. 2 Cor. VII. 11.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) Ætiologia fugiendæ *transgressionis*.

¶ ἔκδικος, *vindex*) Hebr. XIII. 4 not.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus, judex.

7 ἐν ἁγιασμῷ, *in sanctificatione*) ἐπὶ, *super*, magis exprimit finem; ἐν, *in*, indolem rei.

8 ὁ ἀθετῶν) *qui* hoc *spernit*.

¶ τὸν καὶ δόντα, *qui etiam dedit*) *Etiam* innuit, novum hic addi momentum superiori proximo.

¶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τὸ ἅγιον εἰς ὑμᾶς, *Spiritum suum sanctum in vos*) Eph. IV. 30.

9 οὐ χρείαν ἔχομεν, *non opus habemus*) Hebr. VIII. 11.

¶ θεοδίδακτοι) *divinitus docti*. Amore Deus nos imbuit per regenerationem. itaque τὸ *docti* habet quandam catachresin, ut *scriptioni* opponatur.

¶ εἰς τὸ ἀγαπᾶν, *ad diligendum*) Doctrinæ divinæ vis confluit in amorem.

11 φιλοτιμεῖσθαι ἡσυχάζειν) Oxymoron. φιλοτιμία politica erubescit ἡσυχάζειν. Oppositum περιεργάζεσθαι. 2 Thess. III. 11 s. Ideo hic additur, πράσσειν τὰ ἴδια. Proprietas tamen accedit verbo φιλοτιμεῖσθαι ex v. 12 fin.

¶ ἐργάζεσθαι, *laborare*) Hoc opus erat dici hominibus, qui cœli gustum ceperant: mundo mersi, sua sponte laborant. Crescit monitum, 2 Thess. III. 6 s.

12 εὐσχημόνως, *honeste*) ne possint dicere, Christianismum esse desidiæ & egestatis. Oppositum, *inordinate*. c. V. 14. 2 Thess. III. 6.

¶ μηδενὸς) *nullius* rei, quam ab externis petatis. Summus gradus εὐπορίας, expeditæ rei familiaris, Christiano optandæ, ob libertatem.

13 ἵνα μὴ λυπῆσθε, *ut ne contristemini*) de nuper defunctis, in fide. de his enim valet spes. Efficacia religionis christianæ vel maxime ex eo patet, quod ea desiderium mortuorum, affectuum subtilissimum, & mortuorum vel olim vel nuper, non tollit aut exacerbat, sed suaviter temperat.

14 γὰρ, *enim*) Scriptura ex tot solatiis contra mortem, hoc fere unum, tanquam palmarium, de resurrectione, propinat.

¶ ἀπέθανε, *mortuus est*) Hoc verbum de Christo dici solet; de fidelibus, *obdormire*. 1 Cor. XV. 3. 6. 18. 20. 51.

¶ οὕτω) item, uti Iesus ipse surrexit, sic nos vivos ductum iri credimus, per iter mortis.

¶ διὰ τοῦ Ἰησοῦ, *per Iesum*) Construe cum κοιμηθέντας, *qui obdormiverunt*. Nam

τὸ *ducet*, quod ſequitur, jam habet appoſitum *cum illo*.

¶ ἄξει) *ducet*, ſuave verbum. dicitur de viventibus.

¶ σὺν αὐτῷ, *cum illo*) quia cum illo conjuncti ſunt.

15 ὑμῖν) vobis, hoc noſſe dignis.

¶ λέγομεν ἐν λόγῳ κυρίου, *dicimus in verbo Domini*) Dominus, Chriſtus, nobis dixit; nos, vobis. conf. 1 Reg. XX. 35 בדבר יהוה ἐν λόγῳ κυρίου. Tales formulæ adhibentur in re, quæ nunc primum aperitur.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Sua ætate ſic loquentes ſancti auxere ſubſequentium ætatum obligationem exſpectandi Dominum. τὸ *nos* mox declaratur per verbum ſubſequens, *viventes*, & ulterius, *ſuperſtites*.

¶ οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, *viventes ſuperſtites*) Sic quoque v. 17. Eſt hoc inſtar appoſitionis. *viventes*, antitheton ad *dormientes*. Simul innuitur paucitas viventium, ad multitudinem mortuorum; item, dormientium conditio bona, quo viventes deſiderent aggregari. Homines omnium ætatum conjunctim unum quiddam repræſentant: fidelesque jam olim exſpectantes, habentesque ſe loco illorum, qui victuri ſunt in adventu Domini, pro eorum perſona locuti ſunt. *Viventes*, & *qui ſuperſunt ad adventum Domini*, ſunt iidem: & hi pronomine *nos* denotantur. Vnaquæque generatio, quæ hoc vel illo tempore vivit, occupat illo vitæ ſuæ tempore locum eorum, qui tempore adventus Domini victuri ſunt. Sic τὸ *nos* hîc ponitur, ut alias nomina *Cajus* & *Titius*: idque eo commodius, quia fidelibus illius ætatis amplum temporis ſpatium uſque ad finem mundi nondum diſtincte ſcire licuit. Tempus præſens in utroque participio eſt præſens pro ipſo adventu Domini, uti Act. X. 42, & paſſim. Neque eo aſſeruit Paulus, tam propinquum eſſe diem Chriſti. vid. 2 Theſſ. II. 2 ſ. Similis locutio, Rom. XIII. 11. 1 Cor. XV. 51. Iac. V. 9. 1 Petr. IV. 5 ſ. Matth. XXIV. 42 not.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Ieſu Chriſti.

¶ οὐ μὴ φθάσωμεν, *non præveniemus*) Suaviter contradicit timori ſuperſtitum de defunctis, nec majorem ſui, quam dormientium, commodi rationem ducit.

16 αὐτὸς, *Ipſe*) Grandis ſermo.

¶ ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου, καὶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ, *in celeuſmate, in voce archangeli, & in tuba Dei*) Gradatio, tria complectens. κέλευσμα dicitur, quo multitudo aliquid jubetur, v. gr. per præconem. Non habent LXX.

¶ ἀρχαγγέλου, *archangeli*) Michaëlis aliusve. Non adhibetur articulus.

¶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ, *in tuba Dei*) cum tuba Dei, adeoque magna.

¶ πρῶτον) *prius*.

17 ἅμα) Ammonius, ἅμα μέν ἐστι χρονικὸν ἐπίῤῥημα· ὁμοῦ δὲ, τοπικόν. Vides hîc proprietatem ſermonis apoſtolici.

¶ εἰς ἀέρα, *in aërem*) Impii in terra remanebunt: pii, abſoluti, aſſeſſores fient judicii.

¶ καὶ οὕτω, *& ſic*) Paulus, quum, quæ ſcribi opus erat ad conſolandum, ſcripſit, maximas res hac brevitate involvit.

¶ πάντοτε, *ſemper*) ſine ullo diſceſſu.

¶ σὺν κυρίῳ, *cum Domino*) non modo in aëre, ſed in cœlo, unde venit.

¶ ἐσόμεθα, *erimus*) utrique.

18 παρακαλεῖτε ἀλλήλους, *conſolamini invicem*) in luctu. confer etiam c. V. 11.

CAP. V.

1 Περὶ τῶν χρόνων, *de temporibus*) quum hæc, quæ dixi, evenient. χρόνων partes, καιροί.

¶ ὡ

¶ οὐ χρείαν ἔχετε, *non opus habetis*) Qui vigilant, his non opus est dici, quando futura sit hora. nam semper parati sunt.

2 ὡς κλέπτης, *sicut fur*) 2 Petr. III. 10. Solennis locutio apostolis, congruens cum parabola Domini, Matth. XXIV. 43.

¶ ἐν νυκτὶ, *in nocte*) Refer ad *fur*, modo. Ibi *nox* est, ubi securitas & quies. confer tamen Matth. XXV. 6.

¶ οὕτως) *sic*, uti dicetur versu sequente. Conf. *sic*, sequente *enim*, Matth. I. 18.

¶ ἔρχεται, *venit*) Præsens, subitum eventum magna emphasi exprimens. Sic v. 3, *repentinus instat*. conf. Luc. XXI. 34.

3 λέγωσιν, *dicunt*) *ceteri*, *qui* sunt *tenebrarum*. v. 5. 6.

¶ εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια, *pax & securitas*) Mundum statuent æternum.

6 καὶ νήφωμεν, *& sobrii simus*) Hoc denotat statum. actum, ἀνανήφω, ἐκνήφω, 2 Tim. II. 26. 1 Cor. XV. 34. νήφω, mitius.

7 μεθυσκόμενοι-μεθύουσιν, *qui inebriantur-ebrii sunt*) Μεθύσκομαι notat actum; μεθύω, statum, vel habitum. sic in καθεύδοντες-καθεύδουσι Ploce apparet. Habet enim καθεύδοντες primo vim incoativam, *in somnum incidentes*, deinde καθεύδουσι habet vim continuativam, *in somno pergunt*.

¶ νυκτὸς) *noctu*, ut plurimum. Etiam diurna somnolentia & ebrietas noctem aggravat. A die abhorrent.

8 ἐλπίδα σωτηρίας, *spem salutis*) Huc ref. v. seq.

9 ἔθετο, *posuit*) Sic LXX, Ps. LXVI. 9, τοῦ θεμένου τὴν ψυχήν μου εἰς ζωήν. Iud. I. 28, ἔθετο τὸν Χαναναῖον εἰς φόρον, ubi lectio quidem Vaticana habet ἐποίησε, sed ἔθετο fuit certe phraseologia Librario non insueta.

¶ περιποίησιν σωτηρίας) Notatur *salus* ejusmodi, qua *ex* multitudine pereuntium excipiuntur, qui salvantur.

10 ἀποθανόντος, *qui mortuus est*) In ipsa morte Christi sita est *positio* illa *in conservationem peculiarem*.

¶ εἴτε καθεύδωμεν, *sive dormiamus*) corpore, in somno vel morte.

¶ ἅμα) *simul*, ut fit adventus. Num potius, *simul*, ubi & uti ille vivit? Non putem. Totum institutum est περὶ τῶν χρόνων, & in fine tractationis redit oratio ad principia. Adventum Christi semper ut propinquum sibi proposuerunt. Sic etiam *Lubinus* exponit.

12 ἐρωτῶμεν) *oramus*: orat Paulus, causam operantium in verbo suam quasi faciens. sequitur aliud verbum, παρακαλοῦμεν *adhortamur*. v. 14.

¶ εἰδέναι) *nosse*, rationem habere. Metonymia antecedentis.

¶ κοπιῶντας, *laborantes*) Interdum unus idemque potest *laborare*, προΐστασθαι *præesse*, νουθετεῖν *monere*; interdum diversi, pro varietate charismatum. *Laborare* non tantum genus est, sed diversas functiones denotat, quæ sub τῷ *præesse* & *monere* non comprehensæ sunt. ex. gr. Rom. XVI. 2 *Phœbe* erat προστάτις. e contrario v. 12 *Tryphæna* & *Tryphosa laboraverant* quidem, sed non fuerant προστάτιδες, non *præerant*. *Præesse* notat auctoritatem, νουθετεῖν, *monere* notat studium & solertiam, quam unus præ altero exercet.

13 ἐν ἑαυτοῖς, *in vobis ipsis*) invicem.

14 τοὺς ἀτάκτους, *inordinatos*) Tales non aberant, quamlibet florente illa ecclesia. Et mox crevit ἀταξία, *inordinatio*. 2 Thess. III. 6. 11.

¶ ἀντέχεσθε) *observate*. שמר ἀντέχεσθαι, *rationem habere*. Prov. IV. 6.

¶ πρὸς

¶ *πρὸς πάντας, ad omnes*) Nemo est fidelium, cui non possit *longanimitas* præstari: nemo, cui fidelis eam non præstare debeat. Multi eam magis præstant alienis, quam domesticis; potentibus, quam tenuioribus: sed præstanda est erga *omnes*.

15 *ὁρᾶτε, videte*) Quisque custodiat & se & alterum. Læsus, qui in fervore est, nimium videt: ergo proximi videre debent.

18 *ἐν παντὶ*) *in omni* re, etiamsi adversa videatur.

¶ *τοῦτο, hoc*) ut gratias agatis.

¶ *θέλημα, voluntas*) semper bona, semper spectans salutem vestram *in Christo Iesu*.

19 *τὸ πνεῦμα*) *spiritum*, i. e. charismata. Metonymia.

¶ *μὴ σβέννυτε, nolite exstinguere*) Spiritus, ubi est, ardet: ideo non exstinguendus, nec in nobis, nec in aliis.

20 *προφητείας, prophetias*) præ ceteris charismatis exercendas. 1 Cor. XIV. 39.

¶ *μὴ ἐξουθενεῖτε, nolite spernere*) Alia charismata erant speciosiora.

21 *πάντα*) *omnia*, spiritualia, quæ ad vos ullo modo pertinere, nec vestram facultatem excedere, sine incuria & curiositate existimare potestis.

22 *ἀπὸ παντὸς εἴδους πονηροῦ, ab omni specie mala*) *Species*, apparentia, *mali*, esset εἶδος TOΥ πονηροῦ, cum articulo, quem habet TO *καλὸν bonum*, v. 21. Sed εἶδος πονηρὸν est *species mala*. εἶδος, *species*, Germ. *Gattung*. LXX, Ier. XV. 3. Sir. XXIII. 21 (16.) XXV. (2) 3. Ab omni specie mala abstinere debemus, ne decipiamur. Totum *genus* boni est simplex, spiritus, animæ, corporis: *species* mali, multæ. 2 Cor. VII. 1. Confer oppositum v. seq.

23 *αὐτὸς*) *Ipse*. Non meo studio, inquit Paulus, sed divino præsidio muniti eritis.

¶ *ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, Deus pacis*) qui bona omnia donat, mala omnia removet. εἰρήνη & ὁλοτελὴς in Hebræo שלם sunt conjugata.

¶ *ὁλοτελεῖς - ὁλόκληρον*) Optat, ut *universi* & *singuli* Deo penitus asserantur & asserti maneant: *universi*, omnes omnino Thessalonicenses, ut nemo excidat: *singuli*, unusquisque eorum cum spiritu, anima & corpore. Ipsa expositio versus hujus tempore fortasse mitescet. Esset chiasmus elegans & ὁλόκληρον si adverbiascens esset, nancisceretur novam expositio lucem. Alio sensu, ὁλόκληρον ἡμῶν Genus esset & totum: tria sequentia essent partes.

¶ *ὑμῶν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, vester spiritus & anima & corpus*) *Vos* modo dixit universe: nunc eosdem denominat a statu spirituali, *vester spiritus* (Gal. VI. 18.) optans, ut servetur ὁλόκληρον, *integer*: tum a statu naturali, & *anima & corpus*, (nam his duabus partibus absolvitur natura hominis totius, Matth. X. 28.) optans, ut id servetur *inculpate*. *Corporis* mentio congruit cum superiore tractatione. c. IV. 4 not. 16.

24 *ὁ καλῶν ὑμᾶς*) *qui vocavit vos*, ita ut ne nunc quidem mutet vocationem. Magnam hic versiculus exultationem habet.

¶ *ποιήσει, faciet*) *servabit vos*: v. 23. ut vocatio finem suum assequatur. Phil. I. 6. 1 Petr. V. 10. Rom. VIII. 30.

25 *περὶ ἡμῶν, de nobis*) uti nos pro vobis. v. 23.

27 *ὁρκίζω ὑμᾶς, adjuro vos*) In V. T. publice lecti sunt Moses & prophetæ: in N. T. hæc epistola, prima omnium a Paulo

lo scripta, omnium instar lectioni publicæ commendatur, uti deinde Apocalypsis, c. I. 3. Gravissima erat hæc ratio, quare Paulus Thessalonicenses ita adjuraret: periculumque fuerat, ne ob laudes ipsis datas celandam putarent epistolam.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Christum. Divinus invocationis cultus huic exhibetur. Ps. LXIII. 12.

¶ πᾶσι, *omnibus*) Thessalonicæ, vel etiam in tota Macedonia.

¶ ἀδελφοῖς, *fratribus*) Dativus, proprie. Legenda erat epistola, *omnibus* auscultantibus, maxime iis, qui ipsi legere non poterant; mulieribus & liberis non exclusis. conf. Deut. XXXI. 12. Ios. VIII. 33 s. *Quod Paulus cum adjuratione jubet, id Roma sub anathemate prohibet.*

IN EPISTOLAM II.

AD

THESSALONICENSES.

CAPVT I.

3 Ὀφείλομεν, *debemus*) urgente animi exultatione, de causis adeo conspicuis. Sic quoque c. II. 13.

¶ ἄξιον, *dignum*) ob rei magnitudinem. conf. 1 Cor. XVI. 4.

¶ ἡ πίστις· ἡ ἀγάπη *fides: amor*) De spe, v. 4 s. Nam hæc tria jungi solent.

4 ἡμᾶς αὐτοὺς, *nos ipsi*) *Ipse* Paulus cum Silvano & Timotheo gloriabatur, tanquam testis, non modo audiebat ex testibus.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Constr. cum *gratias agere.* Hinc v. 3 fin. comma ponendum. conf. Col. I. 5 not. Parallelismus momentum habet.

¶ καὶ πίστεως, & *fide*) Fides hoc loco notat fidelem constantiam confessionis.

5 ἔνδειγμα) scil ὄν. Accusativus absolutus. conf. Act. XXVI. 3 not. τὸ ἀνέχεσθαι, *tolerare*, est *demonstratio.*

¶ δικαίας, *justi*) Quod hoc commate proponitur, tractatur versu 6 s.

¶ εἰς τὸ καταξιωθῆναι, *ut digni fiatis*) Hoc cohæret cum *toleratis.*

¶ ὑπὲρ ἧς, *pro quo*) Τὸ *pati* facit *dignos* regno.

6 παρὰ θεῷ, *apud Deum*) tametsi homines boni & mali non tanti æstimant horum injurias & illorum passiones.

¶ θλίβουσιν - θλῖψιν, *prementibus - pressuram*) Talio. Huc ref. v. 8. 9.

7 καὶ ὑμῖν, & *vobis*) Huc ref. v. 10 s.

¶ τοῖς θλιβομένοις, *pressis*) Medium: *qui pressuram toleratis.* coll. v. 4 fin.

¶ ἄνεσιν, *relaxationem*) Magna proprietate inter se opponuntur θλῖψις, *pressura*, & ἄνεσις, *relaxatio*: 2 Cor. VII. 5. VIII. 13. includit autem *relaxatio* etiam bonorum abundantiam, v. 10.

¶ μεθ' ἡμῶν) *nobiscum*, i. e. cum sanctis Israëlitis. v. 10 not. Conf. 1 Thess. II. 14.

¶ μετ' ἀγγέλων δυνάμεως, *cum angelis potentiæ*) Angeli inserviunt Christo in exerenda ejus potentia.

8 ἐν πυρὶ φλογὸς) Alii, ἐν φλογὶ πυρός. Eadem varietas, Act. VII. 30. ἐν φλογὶ πυρὸς, LXX Es. LXVI. 15.

¶ τοῖς μὴ εἰδόσι θεὸν) *qui in* ethnica *ignorantia de Deo versantur*. 1 Thess. IV. 5. Ps. LXXIX. 6. Sic Iob XVIII. 21 לא ידע אל τῶν μὴ εἰδότων τὸν κύριον.

¶ μὴ ὑπακούουσι, *non obedientibus*) *Iudæis* maxime, quibus evangelium de *Christo* prædicatum fuerat.

9 ἀπὸ, *a*) Divina *animadversio* pœnam eis infliget. מפני *a facie*. Dæmones non erunt tortores: nam ne in hac quidem vita homines mali puniuntur per dæmones, sed potius per bonos angelos: & Ps. LXXVIII. 49 τὸ *angelos malorum* potest etiam bonos denotare. conf. Ex. XII. 23. 2 Sam. XXIV. 16.

¶ προσώπου, *facie*) Hæc facies erit illis intolerabilis. Non videbunt, sed persentiscent. *Facies* & *gloria* fere sunt parallela.

¶ ἰσχύος, *roboris*) Ponite ferociam, o improbi!

10 ἐν, *in*) Sancti & credentes non modo spectabunt, sed per illos se exseret gloria Christi admiranda. v. seqq.

¶ ἁγίοις, *sanctis*) Suaviter jungitur mentio *gloriæ* & *sanctorum*, tum *admirationis* & *credentium*.

¶ πᾶσι, *omnibus*) Hoc non *sanctis*, sed *credentibus* additum, innuit, latius patere quodammodo vocabulum *credentium*, quam *sanctorum*. vid. Act. XX. 32 not. Sic *omnis*, Phil. I. 9 not. Sancti, ex circumcisione: fideles, ex gentibus, in quibus erant etiam Thessalonicenses. Confer duo opposita, v. 8 not.

¶ ὅτι, *quod*) Motivum admirationis erit, quod testimonium apostolorum, de Christo, fidem apud Thessalonicenses nactum exstet *in die illo*, quo una veritas constat. conf. Phil. II. 16. 1 Thess. II. 19.

¶ ἐπιστεύθη) נאמן πιστὸν exstitit, & ut tale a vobis, *super* quos venerat, susceptum est.

¶ ἐφ' ὑμᾶς) *ad vos* usque, in occidente.

¶ ἐν τῇ) Construe cum ἔλθῃ, *venerit*.

11 εἰς ὃ, *in quod*) *Huc* orando nitimur.

¶ ἀξιώσῃ) *dignos efficiat*. Ante vocationem nulla dignitas in nobis: 2 Tim. I. 9: postea demum confertur nobis eo modo, qui mox describitur.

¶ ὁ θεὸς ἡμῶν) *Deus noster*, cui servimus.

¶ εὐδοκίαν, *beneplacitum*) ex parte Dei.

¶ πίστεως, *fidei*) ex parte vestri.

12 τὸ ὄνομα, *nomen*) Nos nil Domino, Dominus nobis salutem revera confert. inde *nomen* illius glorificatur in nobis; *nos* autem ipsi in illo.

¶ χάριν, *gratiam*) Hac mente dixit ἀγαθωσύνης, *bonitatis*. v. 11.

CAP. II.

1 Ἐρωτῶμεν, *rogamus*) Epistolæ partes, quarum præcipua hic incipit, sunt quinque;

I. Inscriptio.	*c. I. 1. 2*
II. Gratiarum actio pro Thessalonicensibus, v. 3 s. cum voto.	*v. 11 s.*
III. Doctrina, de homine peccati ante diem Christi venturo:	*cap. II. 1 s. 3 s.*
unde contra illam calamitatem sanctos consolatur;	*9 s. 13 s.*

sub-

subjuncta cohortatione & voto. v. 15. 16 *f.*
IV. Hortatio ad preces, item cum voto: c. *III.* 1 *f.*
& ad fratres, qui inordinate ambulant, in ordinem redigendos, hic quoque subjuncto voto. v. 6 *f.* 16
V. Conclusio. v. 17. 18.

¶ ὑπὲρ) *de.* Particula facit ad declarandam rem, de qua agitur, non ad obtestationem: quanquam res, de qua agitur, Thessalonicenses per se commovere debebat. conf. ὑπὲρ, 2 Cor. V. 20.

¶ ἐπισυναγωγῆς, *congregatione*) quæ fiet *adventus* Iesu tempore. cavendum, ne quis excidat. Fideles jam sunt aggregati ad Dominum: sed illa demum congregatio erit absoluta. Hæc vis decompositi. conf. Hebr. X. 25 not.

2 σαλευθῆναι, *moveamini*) mente.

¶ θροεῖσθαι, *turbemini*) affectu. Id facile accidit cupidioribus sciendi futura.

¶ πνεύματος) πνεῦμα, *spiritus* prophetans.

¶ λόγυ· ἐπισολῆς· *sermonem*: *epistolam*) v. 15.

¶ ὡς δι' ἡμῶν) *ut per nos.* ratio sub qua moveri poterant Thessalonicenses. Poterat quidem epistola vere Paulina sinistre exponi: poterat vero etiam aliena supponi. c. III. 17.

¶ ὡς ὅτι ἐνέςηκεν, *ut si instet*) Magna hoc verbo propinquitas significatur. nam ἐνεςὼς est *præsens.* Ideo talis propinquitas diei Christi negatur. Antiquissimæ epistolarum apostolicarum sunt epistolæ ad Thessalonicenses. Hinc patet, apostolos, de propinquitate diei Christi loquentes, non errasse, sed scienter esse locutos.

¶ τῦ χριςῦ, *Christi*) cui opponitur, sensu vocabuli in ecclesia pridem usitato, *antichristus.*

3 κατὰ μηδένα τρόπον, *nullo modo*) Tres modos innuit v. 2.

¶ ὅτι, *quod*) Subaudi, ex antecedentibus, particulam negantem, cum verbo substantivo: *non fit*, *nisi* &c. Habet autem ellipsis hæc εὐλάβειαν. Εὐλαβὴς est, qui rem propositam capit bene, non importune & temeraria audacia, *sachte, scheu*, &c. Εὐλάβεια est, quod Paulus non expresse dicit: *Non venit dies Christi, nisi* &c. Leniter loquitur: abstinet verbis, quæ non libenter audiret amator adventus Christi.

¶ ἐὰν μὴ, *nisi*) Quæ v. 3-8 leguntur, uberiorem considerationem postulant. Ac primum quidem hanc periocham per se intuebimur: deinde Apocalypsin conferemus. *Prior intuitus has fere positiones complectitur:*

I. *Scopus Pauli est, monere Thessalonicenses, ne diem Christi propinquiorem putent, quam revera sit.*

Magnum scandalum affert exspectatio rerum futurarum, quæ divino putatur testimonio niti, & tamen in exitu falsa deprehenditur. Maximum scandalum afferre poterat talis exspectatio diei Christi. Quare Paulus solicite occurrit. Parati erant Thessalonicenses ad Dominum cum gaudio excipiendum, c. I. 11. 1 Thess. I. 10: & ejusmodi quidem cupiditas spem præsupponit & fidem, sed tamen ipsa potest esse inordinata. In ordinem ergo redigitur.

II. *Speciatim docet Paulus, venturum prius esse ingens quoddam malum.*

Paulus non omnia, quæ inter ætatem illam & inter diem Christi intercessura essent, enumerat: sed unum quoddam maxime insigne indicat, cujus declaratio erat jam tum tempestiva & Thessalonicensibus salutaris. Describit ergo *apostasiam*, *hominem peccati &c.*

III. *Non modo malum, sed etiam Retinaculum ejus indicat apostolus.*

Memoratur ὁ κατέχων *retinens*, qui retinet hominem peccati. Id retinaculum ipso malo prius est quodammodo, adeoque indicium ejus magnopere ad institutum apostoli pertinet, ut tempus revelandi adversarii, cum justa tamen latitudine, definiatur.

IV. *Malum a temporibus Pauli se porrigit usque ad apparitionem adventus I. C.*

Non solum latissime patet malum illud, v. 4. 10. 12, sed etiam valde diuturnum est, & quamvis per varios gradus exsurgat, tamen est continuum quoque, a primis suis staminibus ad finem usque. *Iam*, inquit apostolus, *operatur mysterium iniquitatis.* Iam apostolorum tempore, magis vero post obitum eorum, maxime post obitum apostolicorum virorum, operabatur. Non optime consulunt, qui ideam ac regulam ecclesiæ in antiquitate potius seculorum primorum aliquot, majorem tantummodo posteritatis declinationem redarguentium, quam in ipsa veritate sitam censent.

V. *Retinaculum quoque tempore Pauli erat, idemque tum demum in medio esse desinit, quum in nervum erumpit malum.*

Qui retinet jam, inquit Paulus, *donec e medio fiat.* Patet hinc, Retinaculum non esse præconium evangelii, aut universum, aut apostolicum. mansit retinaculum etiam post apostolos, qui multo ante consummarunt cursum, quam retinaculum desineret esse retinaculum: totum vero præconium evangelicum nunquam e medio tollitur.

VI. *Malum describitur primum in abstracto, deinde in concreto.*

Mysterium iniquitatis dicitur *jam operans:* ex intervallo autem, revelabitur ille ipse *iniquus*. Tali ordine res evenit. Non dissimile est, quod prius appellatur *apostasia*, deinde *homo peccati*. In præconio de Christo dicebatur primum, in abstracto, *appropinquavit regnum cælorum*; deinde ipse Christus cum gloria sua est apertius ostensus. Sic ex opposito se habet testimonium de malo. Vitiosus humor in unum tandem apostema contrahitur & erumpit.

VII. *Magnum malum est apostasia & mysterium iniquitatis.*

Diversas partes habet descriptio mali in abstracto & in concreto, eæque se mutuo explicant. *Apostasia* est *defectio* a fide, dilucideque describitur 1 Tim. IV. 1. Nullo definito loco terminatur hæc apostasia: quam late patuit fides, tam late fere patet apostasia; maxime tamen apud *Iudæos* invaluit. Etiam eorum est apostasia, quibus oblata fuerat fides, quamvis eam non susceperint: qui eam susceperant, eorum nonnulli *resilierunt*. conf. Hebr. III. 12. Populus est instar unius hominis, sive divina gratia, se offerens, spectetur, sive recusatio humana quæcunque. *Apostasia* populi erat, recusantis intrare in terram promissam. LXX Num. XIV. 31. *Thessalonicæ* inprimis Iudæorum acerbitas vehementissima erat: Act. XVII. 5. 11. 13. Romæque

Iudaismus

Iudaismus Christianismo multum detrimenti attulit. *Iniquitas* item, cujus mysterium jam tum operabatur, non est iniquitas quælibet, quamvis multiplex, Matth. XXIV. 12, sed ea, ex qua ipse *Iniquus* denominatur versu 8. coll. v. 3. 4. Hujus iniquitatis jam tum operabatur *mysterium*, (conf. Deut. XXXI. 21. 27.) & ita erat occultum, ut ipsis hominibus fere inscientibus obreperet, & per multas ætates cresceret. Operatur vero etiamnum, donec ipsum Iniquum producet operatio Satanæ. v. 9. Iudaismus, Christianismum inficiens, est fomes: mysterium iniquitatis est scintilla.

VIII. *Maximum malum est Iniquus ipse.*

Est *homo peccati*, *filius perditionis*, *oppositus & elatus super omnem dictum deum aut cultum*, *ita ut ipse in templo Dei quasi deus considcat*, *declaretque*, *sese esse deum.* Est *Iniquus* ipse, *cujus adventus est secundum efficaciam Satanæ &c.* Hæc momenta postea expendemus singulatim.

IX. Retinaculum, masculino *genere & neutro genere promiscue dicitur*: *nisi* neutrum ideo in Textu *præcedit*, *ut postea ὁ κατέχων*, Retinens *opponatur adversario singulari.*

QVI retinet IAM, inquit, *in medio esse definet*: & paulo ante, *Id QVOD retinet, nunc scitis, ut reveletur ille SVO TEMPORE.*

X. *Non apostasiam & mysterium iniquitatis cohibet retinaculum illud, quantum quantum est, sed ipsum hominem peccati, ipsum nefarium.*

Mysterium iniquitatis, & *is qui retinet*, in unum idemque tempus cadunt. Et quum *is qui retinet*, & *id quod retinet*, in medio esse desiit, *tum* revelatur iniquus.

XI. *Ex apostasia tandem nascitur, homo peccati: hunc autem ipsum retinet potentia politica Romana.*

Ex mutua collatione mali & retinaculi, & qualitatum utriusque, perspicitur, quid utrumque sit. *Iniquus* ille præter signa mendacii habet etiam *majestatem* quandam, fuco spirituali adornatam, *quasi deus* esset. Eam civilis cohibet potestas, quæ tempore Pauli Romana utique erat, Hierosolymam, Romam, Corinthum, unde ille scribebat, Thessalonicam, quo scribebat, complexa. &c.

XII. *Tempus epistolæ hujus non parum adjuvat interpretationem.*

Scripta est tempore Claudii: coll. Act. XVIII. 2. 5. cum 1 Thess. III, 1. 6. quo ipso penitus refutatur Grotius, prophetiam Pauli conans de Caligula interpretari. Ipsum præcise *Claudium* veteres putarunt esse retinaculum. hinc enim, ut apparet, factum est, ut successorem Claudii *Neronem* existimarent esse hominem peccati: cumque improbitas Neronis quamlibet vesana eam tamen non implesset mensuram, *Domitianum* & alios ejusmodi imperatores quasi pro complemento mali habuere. Non exhauserunt illi quidem prophetiam: sed tamen aliquid ex vero affecuti sunt, *Romanum* hic nempe quiddam quoquo modo spectari.

Propius accedamus. Retinaculum est aliquid, quod Thessalonicenses, quum Paulus non multo ante apud eos fuisset, non norant; & nunc, quum idem hæc scriberet, norant, respondentibus eventuum initiis, magis quam paulo ante putassent multi. Id patet ex antithero versus quinti & sexti. Scripta est epistola circa annum VIII Claudii, Æ. Dion. 48, ut in *Ordine temporum*, p. 278 ostendimus.

Eo tempore Claudius Iudæos, sive credentes, sive non credentes, & hos quidem assidue tumultuantes, Roma expulerat: & in ipsa Iudæa Cumanus graviter eos premebat. Ergo in provinciis præsides & procuratores, in Italia ac Romæ ipse imperator malum retinebat. Insigne specimen est, quod Iudæi non nisi post obitum Festi & ante adventum Albini Iacobum interemerunt. Quicquid ea fecerunt occasione, libenter alias fecissent contra Christum, sed per Romanos non potuerunt. Sic Corinthi eos retinebat Gallio, Hierosolymis Claudius Lysias. Act. XVIII. 14. XXI. 32. Tempore Pauli certo retinebat Malum potentia Romana. non immediate. ergo mediate. Medium autem, rigor in Iudæos, qui longius essent progressi, si per Romanos potuissent. Faciliorem interpretationem libenter audiam.

XIII. *Quum retinaculum in medio esse desiit, revelatur Iniquus ille.*

Convenit hæc positio cum quinta, & tamen ab ea differt quoque. Illa diuturnitatem retinaculi notat: hæc, tempus Nefarii revelandi. *Nefarii adventus est secundum efficaciam Satanæ in omni vi & signis & prodigiis mendacii &c.* Hic adventus nondum est factus, quanquam præludia non desunt pridem: ergo retinaculum adhuc est. Atque ipso hoc firmissimo argumento constat, retinaculum esse potentiam politicam Romanam. Nullum enim aliud tam potens, tamque diutinum usquam reperietur retinaculum. Non tamen Satanæ efficaciam cohibuit hoc retinaculum, sed Nefarii dominatum: & amoto retinaculo, Nefario opem fert Satanas.

Nunc Apocalypsin adsciscemus.

XIV. *Nefarius ille est bestia ex abysso ascendens.*

Tam diutinum, tam continuum est malum a Paulo descriptum, § IV, ut non possit non in apocalypticæ aliquando bestiæ tempora incurrere: tantaque similitudo nefarii est ac bestiæ, tam late diffusa, tam elata potestas, ut non nisi unum possit esse subjectum. Nefarius non demum post interitum bestiæ interibit: nam prœlio illo, quod Ap. XIX describitur, ita conficiuntur hostes, ut calamitas per Paulum descripta non possit ulterius extendi. Idem Nefarius non peribit prius: nam manet usque ad apparitionem adventûs Domini.

XV. *Itaque totum malum a Paulo descriptum cum re Romana proprie intimeque conjunctum est.*

Quid necessitudinis apostasia & ipse homo peccati cum urbe Roma haberet; Thessalonicenses non potuere cognoscere, nisi Paulus eos coram docuit. Nos Apocalypsis & eventus docet, ac posteritatem docebit uberius. Nos igitur pro captu temporis nostri collationem instituemus.

XVI. *Nefarius ille, adhuc est venturus.*

Vna eademque bestia est, quæ primum ex mari, deinde ex abysso ascendit. Ea bestia cum muliere, quæ est Babylon, Roma, plurimum habet negotii. Aliquando mulierem portat: postremo, suffragantibus decem cornibus, eam delet. Bestia ex mari, est papatus Hildebrandinus: sed bestia ex abysso, præter successionem in papatu (quæ traditionem antiquam de antichristo ex *Iudæis* oriundo non tollit, sed suo loco relinquit) no-

vam

vam habebit ac plane singularem malitiam, cujus nomine dicitur *homo peccati* &c. *Hæc omnia demonstrantur in Germanica & Latina interpretatione Apocalypseos.* Antichristus sive homo peccati, seculo XIX venturus, non potuit retardari per potentiam Romanam seculi I & seq. de quibus conf. Ap. VIII f. Ergo Imperator Romanus erit in X regibus, Isque, ubi cum novem ceteris potestatem suam dabit bestiæ, e medio fiet, & homini peccati locum dabit. Potentia romana est retinaculum usque ad exortum Nefarii, qui post exortum suum vastat meretricem, ope decem cornuum.

XVII. *Roma tamen alveus est, in quo apostasia & mysterium iniquitatis per multa secula fluxum habet.*

Non diu Claudius exclusos Roma Iudæos & cum iis Christianos habuit: brevi post redierunt, & cum bono etiam malum crescendi copiam est nactum. Duæ partes mali sunt: apostasia, & mysterium iniquitatis. *Apostasia a fide*, & *διχοστασίαι* sive *dissensiones* a *doctrina* apostolica recedentes, valde conjunctæ sunt: atque hæ jam tum *Romæ* fiebant a quibusdam, auctore Satana. Rom. XVI. 17. coll. v. 20. Et apostasia a fide, *doctrinas* invehens de cultu *divorum intermediorum*, de *nuptiis*, spiritualis perfectionis obtentu, & *cibis*, quibusdam utique tantummodo, vitandis, 1 Tim. IV. 1. 3, in Romam, quamvis ab aliis hæresibus diu intactam, proprie convenit. *Iniquitas* in *peccato perniciosissimo Elationis* potissimum est sita. v. 3. 4. *Initium superbiæ hominis, apostatare a Deo: quoniam ab eo, qui fecit illum, recessit cor ejus. Quoniam initium omnis peccati est superbia.* Sir. X. 14. 15. Semina ac stamina prima latebant in elatione auctoritatis humanæ, in *Petrismo*, 1 Cor. I. 12 not. Inde paulatim enatus est primatus episcopi Romani, ac totatus papalis.

XVIII. *Et Papa stricturas subinde habet ipsius hominis peccati &c.*

Papa est quodammodo *homo peccati*, dum legis divinæ & præceptorum divinorum transgressionem vehementer auget, observationemque eorum magnopere impedit, sua vero placita summo rigore tuetur: *filius perditionis*, dum innumeras animas in perniciem demersit, & ingentes copias hominum ipsi vel devotorum vel ulla ex parte renitentium morti tradidit: *oppositus* majestati Cæsaris, domini quondam sui, & *elatus supra omnem dictum deum aut cultum*, summam potestatem, summum cultum sibi vindicans, angelis imperans, imperatorem sibi subjiciens. Neque semel eo erupit paroxysmus pontificii fastus, ut se *deum* aut *vicedeum* appellaret aut appellari pateretur: tantundemque valet solennis titulus *Sanctissimi Domini* (nam *deitas* & *sanctitas* stilo Scripturæ sunt synonyma) & *Beatissimi Patris*. coll. Matth. XIX. 17. Interdum papa, quasi ferculum *divinum*, cum *sella* imponitur *altari* per bajulos principes. Manet primis Romæ episcopis indelibata sua laus: sed tamen in progressu temporum, per gradus spirituales & civiles, ordine textus, lineamenta conspiciuntur ejus formæ, quæ suo tempore in Nefario illo quam manifestissime se exseret.

XIX. *Primum is qui retinet, deinde id quod retinet, in medio esse desinit.*

Diximus hoc jam § IX, sed hoc loco strictius repetendum venit. *Is qui retinet*, est, qui Romam sub ditione habet: id est, Imperatores, ethnici, christiani, Romæ, Constantinopoli: Reges, Gothici, Lon-

Longobardici: rursum Imperatores, Carolingi, Germani, a quibus plaga gladii. Ap. XIII. Hic est Retinens, longe in media bestiæ ex mari exortæ tempora. Ita retinuerunt principes illi papatum, ut tamen etiam juvarent: ita juverunt, ut tamen etiam retinerent. Extremo tempore *id quod retinet* est potentia Romæ ipsius, quando bestia mulierem portat, & ipsa non est. Id quum amotum erit, revelabitur Nefarius ipse.

XX. *Revelatur Nefarius, quum aperta improbitate agere incipit.*

Mysterio opponitur *revelatio*, & hæc te memoratur, v. 3. 6. 8. Itaque revelatio non ea dicitur, qua Nefarius per testimonium veritatis convincitur; sed ea, qua ipse, Retinente amoto, aperta improbitate agit, quanquam improbitatem pauci perspiciunt.

XXI. *Apparitio adventus I. C. qua Nefarius conficietur, præcedet ipsum adventum novissimumque diem.*

Hæc apparitio, cum interitu bestiæ, sive Nefarii, describitur Apoc. XIX. 11 seqq. ubi hi *duo*, bestia & pseudopropheta, vivi jaciuntur in stagnum ignis ardens in sulphure, reges autem terræ & exercitus eorum occiduntur v. 20. 21. Sequitur demum captivitas Satanæ & regnum sanctorum. Etenim inter cladem bestiæ & inter diem novissimum liquido Apocalypsis millenos interjicit annos. *Hi vero anni quomodo cum Paulo conciliabuntur*? Resp. Paulus Danielem, ut postea videbimus, respiciens, ea simul innuit, quæ apud eundem, inter cornu parvi exitium & inter finem rerum, eventura denotantur. c. VII. 9. 14. 22. 26. 27. Multæ res interitu bestiæ longe priores, atque ipse Iesu Christi patientis ingressus in gloriam, cum adventu ejus in nubibus connectitur: Matth. XXVI. 64. Ioh. XXI. 22 nott. Ergo idem adventus potuit etiam connecti cum destructione adversarii, quæ inter utramque Christi adventum permagna res est. Atque ut cum vastatione Hierosolymorum connecti potuit finis mundi; quia revelatio eventuum intermediorum nondum erat matura: sic cum interitu adversarii connectere potuit Paulus adventum Christi; quia in Apocalypsin reservati erant anni milleni, quæ omnino hæc puncta multo clarius exponit, ita ut ex Apocalypsi ipsa dein Danielis prophetia lucem nanciscatur. Quanquam scite Paulus *apparitionem adventus* dicit, non *adventum* ipsum. Nondum erat tempus specialioris indicii: & tamen ea Paulo verba Spiritus veritatis dictavit, quæ cum rebus ipsis, specialius posthac revelandis, exacte convenirent. Gradatim prophetia procedit. Apocalypsis explicatius loquitur, quam Paulus: & Paulus hoc loco explicatius loquitur, quam ipse Dominus ante glorificationem Matth. XXIV. 29: ubi vide notas. *Antiquiora autem & involutiora dicta ex novissimis quibusque & distinctissimis interpretari, non illis ad hæc enervanda & eludenda abuti debemus.* Quin etiam re ipsa interitus adversarii cum adventu Christi cohæret. etenim duo sunt maxime illustria in gloria Christi, videlicet, quod est Filius Dei, & quod est Veniens ad judicandum. De horum utroque similem loquendi morem habet Scriptura diligenter nobis observandum. Generationem Filii tanquam *præsentem* allegat, quotiescunque aliquid Vnigenito Patris valde dignum occurrit. Act. XIII. 33 not. Et sic adventum quoque gloriosum sub judiciis Iudice viventium & mor-

mortuorum valde dignis *repræsentat*. conf. Rom. II. 16 not. Bestia & pseudopropheta primi omnium in stagnum ignis jaciuntur in *apparitione adventus* Domini Iesu: in ipso ejus *adventu* omnes, qui non inveniuntur in libro vitæ scripti, jaciuntur in stagnum ignis. Prius judicium est præludium & specimen plane singulare judicii alterius: imo unum est idemque revera judicium, tempore tantummodo discretum, & ex toto sub septimi jam angeli cadens tubam.

Præcipua rei *momenta, ut arbitror, expedita sunt: nunc residuas* locutiones *illustrabimus.*

¶ *ἡ ἀποςασία, defectio*) Frequens in hac periocha est articulus græcus, *ἡ ἀποςασία-ὁ ἄνομος* isque vel ad Pauli refertur antegressum sermonem, vel ad prophetias V. T.

¶ *ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας, homo ille peccati*) *justitiæ* veræ infensissimus. Hunc ita describit Paulus, ut ex opposito ad Iesum Christum, maximeque ad locum Zach. IX. 9. 10, alludat. nam Rex Sionis est 1 *Iustus*: 2 *Salutis* plenus: 3 *mansuetus* & *vectus asino*: in summa, *auctor pacis*. At hostis est 1 homo *peccati*: 2 filius *perditionis*: 3 *oppositus* & *elatus*: in summa, *nefarius*. Vbi enim jus & *fas* viget, viget *pax*. Totum beneficium Christi *pace* indicatur. *Nefarius* vero omnem miseriam & calamitatem affert. Lex est *sancta & justa & bona*. ἄνομος contra est profanus & injustus & malus. Porro quæ alias de Iesu Christo prædicat inprimis Paulus, de hoste idem, contrariam in partem, enunciat, *revelationem* ei adscribens, & *mysterium*, *adventum*, *signa* &c.

¶ *ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, filius ille perditionis*) qui & quam plurimos in perditionem dabit præcipites, & ipse in profundissimam perditionem abibit. Ap. XVII. 8. 11.

4 *ὁ ἀντικείμενος κτλ. oppositus &c.*) Præcedentia duo nomina ex contrario respondent nomini *Iesu*: quæ sequuntur, ex contrario respondent majestati *Christi.* Sic Dan. XI. 36 seq. *καὶ ὑψωθήσεται καὶ μεγαλυνθήσεται ὁ βασιλεὺς ἐπὶ πάντα θεὸν καὶ ἐπὶ τὸν θεὸν τῶν θεῶν, καὶ λαλήσει ὑπέρογκα.* Hoc igitur dicit Paulus: Non venit dies Christi, nisi impletum sit (in homine peccati,) quod Daniel de *Antiocho* ita prædixit, ut magis etiam conveniat in hominem peccati, Antiocho respondentem, & illo deteriorem. conf. ad Apoc. XIII. 1, Thes. VII §. *Non momentanea* &c. in fine. Sub uno stant articulo hæc duo vocabula, *oppositus & elatus*: nam ideo se *opponit*, ut se efferat. Effert se corde, lingua, stilo, factis, per se, per suos.

¶ *ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεὸν ἢ σέβασμα, super omnem dictum deum aut cultum*) *dii dici* solent angeli, & homines imperio pollentes. 1 Cor VIII. 5. Super *omnem* talem *deum* se extollet Nefarius. *σέβασμα* est, *quod colitur*: & singulari titulo *ὁ σεβαςὸς*, *Augustus*, dicitur Imperator Romanus. Act. XXV. 21. Itaque *σέβασμα* in terris præcipuum est Cæsaris majestas & potestas, Romæ maxime conspicua. Adeo autem se effert Nefarius, ut non modo majorem potestatem & cultum sibi arroget, quam ullus deus dictus aut cultus habet, sed etiam, ut omnis deus dictus aut cultus ei subesse cogatur, in terra, aut fingatur, quod ad cœlites attinet. Clemens VI in Bulla de jubilæo mandavit angelis paradisi, ut animas morientium in itinere, a purgatorio penitus absolutas, in paradisi gloriam introducerent.

¶ ὥστε κτλ. *ita ut &c.*) Complexus potestatis spiritualis & civilis, utrinque summæ.

¶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ, *in templum Dei*) in illud Dei templum, quod memoratur Ap XI. 1. Nam ibidem versu 7 de hoc adversario agitur.

¶ καθίσαι, *sedeat*) pro imperio.

¶ ἀποδεικνύντα ἑαυτὸν, *declarans se ipsum*) ἀποδείκνυμι, *designo, declaro*. Herodianus non semel, ἀποδεῖξαι καίσαρα, *Cæsarem appellare*.

¶ ὅτι ἐστὶ θεὸς, *esse se Deum*) Magna exprimitur Nefarii de se ipso asseveratio. Non dicet, se esse ipsum Deum creatorem cœli & terræ, sed tamen, se esse deum quovis alio deo dicto majorem.

5 οὐ μνημονεύετε; *non recordamini?*) Innuit apostolus, se sibi non contradicere, neque sermoni pristino declaratione qualicunque nova, ut solent opinatores post offensionem, subvenire: non ita propinquum se dixisse diem Domini, ut non aliæ res magnæ interim essent eventuræ.

¶ ἔτι, *adbuc*) Antitheton, νῦν, *nunc*, v. 6.

¶ πρὸς ὑμᾶς, *apud vos*) Thessalonicæ hodie magnopere viget Iudaismus, & suo tempore poterit observari, num Nefarius in ea inprimis urbe magnas sit partes habiturus. Ante mortem & resurrectionem duorum testium etiam ex *tribubus* (Israëlis) nonnulli a bestia stabunt, Ap. XI. 9, & post ascensionem eorum in cœlum & terræ motum, resipiscent. Per me fieri potest, ut Iudæus occultus fiat Papa. conf. Thes. XVI ad v. 3. Nil affirmo.

¶ ἔλεγον ὑμῖν, *dixisse vobis*) Sic v. 15, *docti estis*.

6 τὸ κατέχον, *id quod retinet*) Sunt, qui interpretentur de *obtinente* imperium: sed non sic dicitur absolute ὁ κατέχων, nedum τὸ κατέχον. κατέχειν est *detinere*, *morari*. LXX Gen. XXIV. 56, μὴ κατέχετέ με. A κατέχον pendet mox εἰς τὸ--. Nisi τὸ κατέχον esset, citius revelaretur *Nefarius*.

¶ οἴδατε, *nostis*) Norant ex præsenti hujus epistolæ indicio, rerum intuitu addito. Tute loquitur: neque opus erat, apertius dici.

¶ ἐν τῷ αὐτοῦ καιρῷ, *suo tempore*) non prius.

7 γὰρ, *enim*) Ratio, cur modo *revelationem futuram* dixerit. Subjungitur enim, μυστήριον, *arcanum*, jam præsens.

¶ ἐνεργεῖται, *operatur*) Medium verbum, (uti Rom. VII. 5.) cum prosopopœia, occultissimam hostis actionem innuente.

¶ μόνον, *solummodo*) Indicat hoc non brevitatem retinentis nec celeritatem pleni eventus, sed *unitatem* retinentis. ἕως, *usque dum*, mox denotat moram. Subjectum est, *qui retinet jam*: prædicatum ellipticum, *is retinet*, sive, *in medio est*, *donec e medio fiat*, sive, in medio esse desinat, ita ut nullo loco officiat nefario illi. Potentia *Retinentis* tanquam totum potestativum in multas partes deinceps divisa fuit. & est tamen unus Retinens.

8 τότε, *tum*) confestim.

¶ ὁ ἄνομος) Hæc ultima est & gravissima appellatio, præcedentium vim complexa: *iniquus ille*, *nefarius*, *exlex*, & (pressiore Plauti Noniique vocabulo,) *illex*. רשע LXX ἀσεβὴς, *impius*. Ies. XI. 4, καὶ πατάξει γῆν τῷ λόγῳ τοῦ στόματος αὐτοῦ, καὶ ἐν πνεύματι διὰ χειλέων ἀνελεῖ ἀσεβῆ.

¶ ὃν

¶ ὃν, *quem*) sat diu grassatum.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) *Dominus dominorum*. Ap. XIX. 16.

¶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ, *Spiritu oris sui*) Ex hoc ore egreditur etiam *rhomphaea*. ibid. v. 15. 21.

¶ τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ, *apparitione adventus sui*) Alibi *apparitio*, alibi *adventus* dicitur, v. 1, eodem sensu: hic autem *apparitio adventûs* ipso *adventu* prior est, vel certe prima ipsius adventûs emicatio, uti ἐπιφάνεια τῆς ἡμέρας.

9 οὗ, *cujus*) Nefarii. Subjungit nunc Paulus descriptionem calamitatis uberiorem, hoc consilio, ut ex opposito consoletur Thessalonicenses. v. 13.

¶ τοῦ σατανᾶ, *Satanae*) Vt ad Deum se habet Christus, sic e contrario ad Satanam se habet antichristus, medius inter Satanam & perditos homines.

¶ καὶ σημείοις, *& signis*) Haec signa patrabuntur per pseudoprophetam, bestiae inservientem, & quidem etiam ante adscensum bestiae ex abysso. Ap. XIII. 13.

10 τῆς ἀληθείας, *veritatis*) quae est in Christo Iesu.

¶ οὐκ ἐδέξαντο, *non receperunt*) Hoc vel maxime fecerunt Iudaei, Ioh. V. 43. Iudaeisque inprimis damnosus erit Nefarius ille. Huc pertinent, quae paulo ante in positionibus hinc inde de *Iudaeis* adspersimus.

11 πλάνης, *erroris*) qui est in antichristo.

12 πάντες, *omnes*) Late ergo & diu & vehementer grassatur error ille.

13 ἡμεῖς δὲ, *nos vero*) Solatium post praedictionem rerum tristium. Sic 2 Tim. II. 19. Dices, Quid opus fuit jam tum solatio ad Thessalonicenses? Resp. Iam tum agebatur mysterium iniquitatis: & ex longe futuris aeque derivatur doctrina, atque ex dudum praeteritis. 1 Cor. X. 1 ss.

¶ ὀφείλομεν, *debemus*) c. I. 3.

¶ ὑπὸ κυρίου, *a Domino*) Christo.

¶ εἵλετο-ἀπ' ἀρχῆς) Non ait, ἐξελέξατο, sed, uno hoc loco, hac de re, εἵλετο. Id effectum est per vocationis evangelicae successum; & tamen additur, *a principio*, i. e. ab aeterno, coll. 1 Ioh. I. 1, quia decreto aeterno muniti assertique sunt credentes; Eph. I. 4: contra atque ii, qui hominem peccati colunt. Ap. XIII. 8. Conf. Deut. VII. 7. X. 15. προείλετο κύριος ὑμᾶς καὶ ἐξελέξατο κτλ. Ibid. c. XXVI. 18, האמירך εἵλετό σε σήμερον γενέσθαί σε αὐτῷ λαὸν περιούσιον. Decretum revera est ab aeterno, quam vere nativitas filii Dei ab aeterno est: aliud tamen est *decretum*, aliud est *nativitas*.

¶ ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος, *in sanctificatione Spiritus*) Spiritus sanctus sanctificat nos, & sanctificatio est criterium electionis. 1 Petr. I. 2.

14 εἰς ὃ, *in quod*) Declaratur τὸ *in salutem*.

¶ εἰς περιποίησιν, *in liberationem*) Reassumitur *in*. subaudi *videlicet*. Non est περιποίησις sive *liberatio* mera ex naufragio mundi, sed conjuncta cum *glorificatione*. 2 Tim. II. 10. Congruit περιούσιον. Deut. l. c.

¶ τοῦ) Constr. cum περιποίησιν.

15 ἄρα οὖν, *itaque*) Conclusio.

¶ κρατεῖτε, *tenete*) nil addentes, nil detrahentes.

¶ τὰς παραδόσεις, *traditiones*) Vtinam ii, qui *Traditiones* maxime urgent, etiam

iam ex hoc loco, *tradita* hoc capite a Paulo, tenuissent ac tenerent. *Traditio* est ingens beneficium. Tradit Deus per nuncios evangelii: accipiunt fideles. c. III. 6. Paulus multos annos docuit, antequam scribere inciperet. Traditur vel ore vel scripto.

¶ δι' ἐπιστολῆς, *per epistolam*) Scripserat de hac re 1 Thess. IV & V.

16 ὁ κύριος, *Dominus*) Huc ref. *in gratia.*

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Huc ref. *qui dilexit.* 2 Cor. XIII. 13.

¶ αἰωνίαν, *æternam*) Nil ergo pessundare potest fideles.

17 παρακαλέσαι, *adhortetur*) Id deducitur ex *qui dedit* παράκλησιν *consolationem.*

¶ στηρίξαι, *stabiliat*) Id deducitur ex *qui dedit spem bonam in gratia.*

¶ λόγῳ, *sermone*) per παράκλησιν. Talis hic sermo, quem tractavit Paulus.

¶ ἔργῳ, *opere*) per στήριξιν. 1 Cor. XV. 58.

CAP. III.

1 Τρέχῃ, *currat*) celeriter, conf. Ps. CXLVII. 15. sine sufflamine. 2 Tim. II. 9.

¶ δοξάζηται, *glorificetur*) Act. XIII. 48.

2 ἀτόπων) ἄτοπος, *ineptus*, importunus.

¶ οὐ πάντων, *non omnium*) Ταπείνωσις. i. e. paucorum. Thessalonicenses, qui promte crediderant, facile putare possent, *omnes* ita promtos fore. id *negat* Paulus, alia omnia expertus.

¶ ἡ πίστις) *fides*) in Deum per Christum. hæc sola tollit τὸ ἄτοπον καὶ πονηρὸν, *ineptum & malum.*

3 πιστὸς δὲ, *fidelis autem*) Post mentionem rei tristissimæ statim subjicit, quæ possint esse solatio. ita c. II. 13. Contra *infidelitatem* hominum, laudat *fidelitatem* Domini. sic 2 Tim. II. 13.

¶ στηρίξει ὑμᾶς, *stabiliet vos*) quamvis ceteri fidem ne capiant quidem.

¶ ἀπὸ τοῦ πονηροῦ) *a malo*, a Satana; non modo a malis hominibus, per quos ille fidem oppugnat.

4 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Nulli homini per se fidas.

¶ παραγγέλλομεν, *præcipimus*) v. gr. ut oretis de nobis, ut muniatis vos ipsos.

5 κύριος, *Dominus*) Christus.

¶ εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ θεοῦ, *in amorem Dei*) Ita favebitis cursui verbi Dei, neque eritis ἄτοποι *inepti.*

¶ εἰς ὑπομονὴν τοῦ χριστοῦ, *in patientiam Christi*) Ita tolerabitis odium *malorum* hostium Christi. Vtrumque sumendum est objective: *amor* erga *Deum*, *patientia* propter *Christum* præstita.

6 στέλλεσθαι) Verbum hoc proprie dicitur de navigantibus & proficiscentibus, *tendere aliquo* vel *alicunde*: inde, *vitare.* conf. v. 14. Suspensos tenet Thessalonicenses, donec v. 11 rem ipsam exprimit. Videntur ob propinquitatem diei Christi omisisse laborem. Prior epistola lenius monuit: altera jam habet, quod queratur, quanquam de ejusmodi labe, quæ non nisi lautas animas tentat.

¶ παντὸς, *omni*) quamvis ceteris rebus speciose ambulet.

¶ ἀτάκτως, *inordinate*) Igitur *Ordo* mendicantium non est ordo, sed *gravat* rempublicam ipsam. v. 8. Si Thessalonicenses se obstrinxissent voto, quid Paulus dixisset?

7 πῶς) *quali ratione* vivendi.

8 ἐργαζόμενοι, *operantes*) Constr. cum *edimus.*

¶ ἐπι-

¶ *ἐπιβαρῆσαι, aggravare*) Rem justam, jure suo cedens, exprimit vocabulo graviore.

10 *ὅτε, quum*) Iam tum necessitatem hujus præcepti apud Thessalonicenses viderant.

¶ *εἴ τις οὐ θέλει, si quis non vult*) *Nolle*, vitium est.

¶ *μηδὲ ἐσθιέτω, neque edito*) Enthymema. Subaudi: atqui quilibet edit; ergo quilibet laborato. Non vult Paulus, tali homini statim ab aliis subduci victum; sed ex necessitate edendi necessitatem laborandi demonstrat, adsperso hocce charientismo: *talis præstet se angelum* Simile enthymema, 1 Cor. XI. 6.

11 *ἀλλὰ, sed*) Ab otio valde proclive est hominum ingenium ad curiositatem. Semper enim quærit natura, quod agat.

¶ *περιεργαζομένους, curiosa sectantes*) Oppositum, *facere sua*. 1 Thess. IV. 11.

12 *μετὰ ἡσυχίας, cum tranquillitate*) missa *curiositate*.

¶ *ἑαυτῶν, suum ipsorum*) non alienum.

13 *καλοποιοῦντες, bene facientes*) etiam manuum industria.

14 *διὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦτον σημειοῦσθε, per epistolam hunc notate*) Innuitur hæc ipsa epistola. conf. 1 Thess. V. 27: ubi articulus eandem vim habet demonstrandi. *σημειοῦσθε, notate*, notâ censoria; hanc epistolam, ejus admonendi causa, adhibentes, eique inculcantes. Confer ויהיו לנס *καὶ ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ* Num. XXVI. 6. Affinis significatio verbi *παραδειγματίζειν*. Fieri id potest vel ad alios, per literas, peregre, vel in faciem, coram. hæc circumstantiarum diversitas significatum non mutat.

¶ *ἵνα ἐντραπῇ*) *ut*, aliorum judicio perspecto, *se demittat*. נכנעו *ἐνετράπησαν*, 2 Chron. XII. 7.

15 *καὶ μὴ, neque*) Vbique cavetur, ne in extrema incidamus.

¶ *νουθετεῖτε, monete*) Non satis est, *non uti* aliquo: v. 14. scire debet, cur id fiat.

16 *ὁ κύριος τῆς εἰρήνης, Dominus pacis*) Christus.

¶ *τὴν εἰρήνην*) *pacem*, fraternam.

¶ *ἐν παντὶ τρόπῳ*) *in omni ratione* vitæ, etiam quod ad opus faciendum attinet. conf. c. II. 3, *κατὰ μηδένα τρόπον, nulla ratione*. Παντὶ τρόπῳ, citra ἐν, dicit Paulus Phil. I. 18.

17 *τῇ ἐμῇ χειρὶ, mea manu*) Major ergo pars epistolæ alia manu erat scripta.

¶ *σημεῖον, signum*) Credibile est, Paulum singulari & inimitabili pictura & ductu literarum expressisse illud, *gratia* &c. v. 18.

¶ *ἐν πάσῃ ἐπιστολῇ, in omni epistola*) Iam tum ergo plura scripserat.

¶ *οὕτω, sic*) non aliter. Dubitationi occurrit.

IN
EPISTOLAM PRIOREM
AD TIMOTHEVM.
CAPVT I.

1 Ἀπόστολος, *apostolus*) Hic titulus facit ad confirmandum Timotheum. Familiaritas seponenda est, ubi caussa Dei agitur.

¶ κατ' ἐπιταγὴν, *secundum mandatum*) Sic Rom. XVI. 26. Conf. 1 Cor. I. 1 not.

¶ σωτῆρος ἡμῶν, *Servatoris nostri*) Sic appellatur etiam Deus Pater. c. II. 3. IV. 10. Tit. I. 3. II. 10. III. 4. Iud. v. 25. Luc. I. 47. Caussa explicatur 2 Tim. I. 9.

¶ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν, *Spei nostræ*) Synonymon, *Servatoris.*

2 τιμοθέῳ, *Timotheo*) Epistolæ ad Timotheum, ad Titum & ad Philemona, habent aliqua, ut ad singulares personas datæ, potius signata, quam exposita, v. gr. v. 18. Si nulla ad Timotheum extaret epistola, optaremus inprimis, exstare aliquam, ut videremus, quid Paulus Timotheo potissimum commendaret: nunc quum duæ exstant, eo studiosius eas debemus in usum vertere.

¶ τέκνῳ, *filio*) Act. XVI. 1 f.

¶ χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, *gratia*, *misericordia*, *pax*) Paulus, ad ecclesias, *gratia vobis & pax*. Ad Timotheum, addit, *misericordia*, h. l. & multis post annis 2 Tim. I. 2. conf. Ier. XVI. 5. Gal. VI. 16. *Misericordia* dicit gratiam quasi teneriorem, erga miserabiles: & hujus misericordiæ divinæ experientia affert habilitatem ad ministerium evangelicum. v. 13. 16. 2 Cor. IV. 1. 1 Cor. VII. 25. conf. Hebr. II. 17.

¶ χριστῷ ἰησοῦ, *Christo Iesu*) Inprimis sæpe ad Timotheum Paulus cognomen *Christi* ponit ante nomen *Iesu*, respectu promissionum V. T. de *Messia*, quæ impletæ sunt in *Iesu*, & Timotheo notæ erant. 2 Tim. III. 15.

3 καθὼς, *sicut*) Protasis. apodosis, v. 18.

Partes epistolæ sunt tres:

I. Inscriptio. *c. I.* 1. 2

II. Instructio Timothei ad rem apud Ephesios, absente Paulo, sancte gerendam: ubi

1. *in genere, Præceptum, legem secus docentibus dandum, evangelii summa suo exemplo comprobata, ei commendat.* *v.* 3 *f.* 8 *f.* 11 *f.* 18 *f.*

2. *speciatim:* 1. *ordinem orandi præscribit, cap. II.* 1 *f. viris præcipue: v.* 8, *mulieribus autem, bona opera, v.* 9 *f. cum modestia.* *v.* 11 *f.*

2. re-

2. *requisita episcopi recenset, c. III. 1 ſ. diaconorum item, & mulierum, officia.* v. 8. ſ. 11. 12ſ.
3. *quid ipse Timotheus docere debeat, momentis rerum gravissime declaratis, v. 14. - c. IV. 3 explicat: v. 4 ſ. & quid vitare, quid sequi debeat. v. 7 ſ. 12. ſ. tum, quomodo agendum*
cum viris & mulieribus, c. V. 1. 2
cum viduis: v. 3 ſ. 9ſ. 11 ſ. 16
cum presbyteris: v. 17 ſ.
cum peccantibus: v. 20ſ.
cum ipso Timotheo: v. 22. 23
cum iis, de quibus ambigitur: v. 24. 25
cum servis. c. VI. 1. 2
4. *SECUS DOCENTES redarguuntur: v. 3 ſ. 6 ſ. Timotheus autem monetur & excitatur: v. 11 ſ. eique præcipitur, v. 13 ſ. & præcepta divitibus danda præscribuntur.* v. 17 ſ.

III. Conclusio. v. 20ſ.

¶ *προσμεῖναι, remanere*) Idem verbum Act. XVIII. 18. Præsentia bonorum reprimit malos. Timotheus Ephesi, Titus Cretæ, non fuere episcopi, sed episcoporum rectores & quasi vicarii apostolici.

¶ *μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν*) *ne aliter doceant*) atque ego docui: nil surrogent, nil affricent. Conf. sermo Pauli ad eosdem Ephesios, Act. XX. 28 ſ. Idem verbum, c. VI. 3: quo loco elenchus est contrariorum, ut ineunte epistola commendatio rerum bonarum. Etiam quæ *diversa* duntaxat videntur, *contrarium* quiddam adferunt. Legem docebant contra evangelium. v. 7. 11.

4 *μηδὲ προσέχειν, neque attendant*) in docendo.

¶ *μύθοις καὶ γενεαλογίαις, fabulis & genealogiis*) ἓν διὰ δυοῖν. Conf. de fabulis, c. IV. 7. 2 Tim. IV. 4. Tit. I. 14: de genealogiis, ib. c. III. 9. Quæ duo quia conjunguntur, & quia ii, qui talia docebant, legem jactabant; patet, non esse sermonem de genealogiis familiarum judaicarum, sed de genealogiis *æonum*, contra quas Irenæus & Tertullianus hunc ipsum locum allegant. Quin etiam Paulus veram *æonum* considerationem illis opponit, v. 17. Quodsi dubitaveris, an vocabulo *æonum* jam tum usi sint, *qui aliter docebant*: eo magis admirere *sapientiam* Dei, *sermones* haud dum natos refutantem. conf. not. ad Matth. XXVI. 27. *γενεὰ* & *αἰών*, affinia. Iudæi curiosiores se tum temporis valde cum gentibus commiscuerant. Genealogias civiles non reprehendit Paulus. *fabulas* præponit, id quod non congruit cum *genealogiis* familiarum, quæ non plane erant *fabulosæ*. Certe Paulus id non curasset, veræne sint an falsæ. Fuit apud illos homines quædam jactantia, quod mysteria in lege profundius rimari possint:

sint: id quod virtutem evangelii, circa Ephesum inprimis, valde impediit.

¶ ζητήσεις, *quæstiones*) Quæstiones, nulla decisione terminandæ, nil optabile; liquida veritas juvat. conf. de his & de logomachiis, c. VI. 4. 2 Tim. II. 14. 23 s. & mox, v. 6 s. Tit. III. 9.

¶ οἰκονομίαν θεῦ) *Oeconomia* hoc loco dicit actum, non statum; actum autem assiduum. Vbi tempus teritur *quæstionibus* inutilibus, ibi negliguntur necessariæ & salutares *functiones* in *domo* Dei.

5 τὸ τέλος, *finis*) quo omnia tendunt. Articulus nota subjecti. Hunc *finem* quisquis rite spectat, non potest se in alia diffundere. Paulus ne Timotheo quidem de profundis mysteriis potissimum scribit: quo magis redarguat Gnosticos. necessaria, non sublimia, rector ecclesiæ in munere suo spectare debet.

¶ τῆς παραγγελίας, *præcepti*) quod Ephesi urgere debes. v. 3. 18.

¶ ἀγάπη, *amor*) Fundamentum, *fides* v. 4. Finis, *amor*. conf. v. 14. Tit. III. 15. Huic amori adversantur *contentiones*.

¶ καθαρᾶς, *puro*) 2 Tim. II. 22. Tit. I. 15.

¶ συνειδήσεως ἀγαθῆς, *conscientia bona*) c. III. 9. 2 Tim. I. 3. 1 Ioh. III. 19 not. Hic, apud Paulum, *conscientia* est in intellectu, *cor* est sedes *amoris*. Illa esset in *idea*, hoc in *desiderio*, coll. Matth. XXII. 37 not.

¶ πίστεως, *fide*) *Fides*, erga Deum, purificato corde, erga proximum, & emendata conscientia, respectu sui, amplius invalescit. quare tertio loco ponitur. De fide sincera & conscientia bona conjunctim agitur etiam v. 19. & cap. IV. 1. 2.

6 ὧν, *a quibus*) puro corde &c.

¶ ἀστοχήσαντες) Idem verbum, c. VI. 21. 2 Tim. II. 18. ἀστοχεῖν dicitur, qui, quo tendebat, non pertingit: qui *finem* non assequitur.

¶ ἐξετράπησαν, *aversi sunt*) non modo non meliores, sed deteriores facti sunt. Falsa & præpostera cognitionis sublimitas & amplitudo hominem quovis idiota alieniorem facit a fide, a sensu boni & mali &c.

¶ εἰς ματαιολογίαν, *in vaniloquium*) Tit. I. 10. III. 9. Hoc uno vocabulo complectitur *vocum inanitates* & *oppositiones*, c. VI. 20. Vanitas maxima, ubi de rebus divinis non vere disseritur. Rom. I. 21.

7 θέλοντες, *volentes*) temere.

¶ μήτε· μήτε· *neque*: *neque*) Bonus doctor debet esse intelligens, simulque certus. istis, inquit Paulus, utrumque deest.

¶ ἃ) *ea, quæ*. περὶ τίνων, *de quibus*. ὅς & τίς differunt.

¶ μήτε ἃ λέγουσι, *neque quæ dicunt*) Inde *profanæ vocum inanitates*. c. VI. 20.

¶ μήτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦνται, *neque de quibus asseverant*) Inde *oppositiones falso nominatæ cognitionis*. c. VI. 20. Congruunt βέβαιος & θέσις, *firmus* & *positio*.

¶ διαβεβαιοῦνται, *asseverant*) Tit. III. 8.

8 ὁ νόμος· νομίμως) Conjugata. νομίμως, *pro eo ac legi consentaneum est*. Pugnabant de lege. Tit. III. 9.

¶ χρῆται) νόμῳ χρῆσθαι Sophocles dicit, quod Scholiastæ est νομοθετεῖν· & sic Paulus hoc loco non de auditore legis, sed de doctore loquitur.

9 εἰδώς, *gnarus*) Constr. cum *utatur*.

¶ δικαίῳ, *justo*) Huic uni verbo opponuntur multa, quæ sequuntur. Late ergo *justitia* patet.

¶ οὐ κεῖται) *non est in medio*. Ergo verus doctor non debet lege uti contra justum. Gal. V. 23. Antitheton, ἀντίκειται. v. seq.

¶ ἀνό-

¶ *ἀνόμοις, injustis*) Paulus pro ordine decalogi hic nominat injustos. ex quo patet, quartum esse præceptum, non tertium: *Honora patrem.*

¶ *ἀνόμοις καὶ ἀνυποτάκτοις, injustis & inobedientibus*) Primum præceptum, fundamentum *legis*; fundamentum omnis *obedientiæ.*

¶ *ἀσεβέσι καὶ ἁμαρτωλοῖς, impiis & peccatoribus*) Dei nomen *non venerantibus*; eoque magno reatu obstrictis. Ex. XX. 7.

¶ *ἀνοσίοις καὶ βεβήλοις, impuris & profanis*) verum Dei cultum *profano* animo contemnentibus. Tales erant illi ipsi, quos Paulus notat. coll. c. IV. 7. Βέβηλος componitur ex inseparabili præpositione βε, Lat. *ve*, & βηλὸς, *limen*, sacrum præsertim. unde βέβηλοι τόποι, οἱ βατοὶ καὶ τοῖς τυχοῦσι. Vid. *E. Schmid.* ad Matth. XII. & *Eustathium.*

10 *ἀνδραποδισταῖς*) qui liberos homines per vim *ἀνδράποδα mancipia* faciunt. Non longe ab his absunt ii, qui militem non conscribunt, sed per illecebras, fraudem, vim, auferunt.

¶ *ἕτερον, aliud*) nono & decimo præcepto repugnans.

¶ *τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ, salubri doctrinæ*) Sic 2 Tim. IV. 3. Tit. I. 9. II. 1. &, *salubres sermones*, c. VI. 3. 2 Tim. I. 13. & *sanum esse*, de fidelibus. Tit. I. 13. II. 2. Contrarium, *morbidus*, c. VI. 4. *gangræna.* 2 Tim. II. 17.

11 *κατὰ, secundum*) Constr. cum *salubri doctrinæ.* Paulus auctoritatem sui *præcepti* constituit. Qui gloriam Dei ex evangelio norunt, ii flagitia vehementer detestantur. Fide stabilitur lex. Vel constr. cum *χρῆται, utatur*, v. 8, quanquam nescio an dicatur, lege utendum juxta *evangelium*: vel cum *πίστεως, fide*, v. 5.

¶ *τῆς δόξης, gloriæ*) *Gloria* in evangelium redundat ex *beatitate* divina, & inde doctrinæ sanitas existit.

¶ *τοῦ μακαρίου, beati*) Idem epitheton de Deo, c. VI. 15. Singularis locutio, *immortalitatem* & *beatitatem* indicans, potentissime moventem ad evangelium confitendum. Summa laudis, *beatitudo.* Conf. Not. ad Chrys. *de sacerdotio* p. 371. Beatus beat. inde *Servator* dicitur v. 1.

¶ *ὃ ἐπιστεύθην ἐγὼ, quod creditum est mihi*) Tit. I. 3. Eximia Pauli prærogativa. Rom. XV. 16. Eph. III. 8. Col. I. 25.

12 *χάριν ἔχω, gratiam habeo*) Sermo modalis. Correlata sunt hæc: Christus Paulo credidit evangelium: Paulus Christo gratiam habet, fidelis habitus. Gratiam habet versu 17, & in omnibus epistolis earumque ipsis exordiis.

¶ *ἐνδυναμώσαντι, qui potentem reddidit*) Vera conversio & vocatio *potentiam* confert. Rom. V. 6.

¶ *πιστόν με ἡγήσατο, fidelem me duxit*) Phrasis metonymica, antecedentis pro consequente: i. e. commisit mihi munus evangelicum. θέμενος, *dum posuit* notat ipsum actum. quod *commisit* munus, est morale: quod *posuit*, est quasi physicum. In τῷ *fidelem me duxit* inest ἀνθρωποπάθεια. Si quem enim *fidelem* duco, & ei fido, hoc quasi oppositum est *scientiæ.* Atqui judicium divinum de Paulo, eum fidelem futurum, infallibile est. Deus videt & scit omnia. Ergo in eum non cadit proprie πίστις activa. *Fides* & *Visio* sunt opposita. Hæc omnia per *metonymiam* istam explicare volui.

13 *βλάσφημον, blasphemum*, contra *Deum.*

¶ *διώκτην, persecutorem*) contra *homines* sanctos, ne ceteri converterentur.

¶ ὑβριστὴν, *contemtorem*) in repudianda *mea* ipsius salute. Hic respectus triplex, ad Deum, proximum, & se ipsum, in hac præcipue & ad Titum epistola frequens est. vid. mox v. 14 in antitheto hujus versus: item v. 5. 9. Tit. II. 12, ubi τῇ ἀσεβείᾳ, *impietati* opponitur τὸ εὐσεβῶς, *pie*, & tamen *mundanis concupiscentiis* opponuntur duo illa *sobrie* & *juste*. Sic hîc, solus *amor* habet triplicem respectum; est amor erga Deum, cujus oppositum, *blasphemus*: est amor erga ecclesiam, cujus oppositum, *persecutor*: est amor erga se ipsum, cujus oppositum, *contemtor*.

¶ ἠλεήθην, *misericordiam nactus sum*) Hoc quasi post parenthesin reassumitur v. 16. Hic sensus misericordiæ perpetuus fuit in apostolo. v. 2 not.

¶ ὅτι, *quod*) *Ignorantia* non meretur veniam per se, sed, in genere causarum, quæ impellerent ad repudiandam salutem, opponitur superbiæ & omni majori malitiæ gradui.

14 ὑπερεπλεόνασε δὲ, *superabundavit autem*) Declarat, quomodo *misericordiam nactus sit*, videlicet *cum fide &c.* Hanc abundantiam singulariter spirant epistolæ ad Timotheum.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) qua *misericordiam nactus sum*, v. 13.

¶ κυρίου, *Domini*) Iesu.

¶ μετὰ πίστεως, *cum fide*) Oppositum, *infidelitate*, v. 13.

¶ καὶ ἀγάπης, *& amore*) Oppositum, ut diximus, *blasphemum*, *persecutorem*, *contemtorem*. Respondent inter se *misericordia* & *gratia*. Opponuntur ἀπιστία, *infidelitas* & *fides*.

15 πιστὸς, *fidus*) Gravissima præfandi formula. Scit Paulus, *quod dicit & de quo confirmet*: ipsaque sermonis simplicitate refutat secus docentes, eo communiora tractans, sed decore, quo abstrusiora affectabant alii. Sic quoque Tit. II. 1.

¶ πάσης, *omni*) Etiam *fides* est species *acceptionis*. *omnem acceptionem* omnium totius animæ facultatum meretur hic sermo. ἀποδοχὴ (a δέχεσθαι, Luc. VIII. 13.) est, quum gratiam habeo, & dico, *bonum factum*. conf. correlatum, ἀποδεκτὸν, *acceptum*, c. II. 3.

¶ Χριστὸς Ἰησοῦς) *Christus*, promissus: *Iesus*: exhibitus. Eo sensu nomen *Christi* h. l. prius, deinde *Iesu* poni docet *Franckius* in Homil. ad h. l. Conf. 2 Tim. I. 9 not.

¶ κόσμον, *mundum*) peccati plenum. Ioh. I. 29. Rom. V. 12. 1 Ioh. II. 2.

¶ ἁμαρτωλοὺς, *peccatores*) magnos, notabiles. Etiam minores peccatores salvat: sed multo plus est, quod tantos salvat. Qui ipsi gratiam gustarunt, vix fieri potest, quin ejusdem universalitatem gustent, & similiter favorem inde concipiant erga omnes homines. Paulus a se uno concludit ad omnes.

¶ πρῶτος, *primus*) Hoc summa vi iteratur versu seq. *Incomparabile* exemplum Pauli, sive peccatum sive misericordiam spectes.

16 ἀλλὰ, *sed*) tametsi primus sum peccatorum.

¶ διὰ τοῦτο) *propter hoc* ipsum.

¶ τὴν πᾶσαν μακροθυμίαν) *cunctam* longanimitatem: quum minores peccatores etiam mensura quasi minor possit restituere. conf. Ex. XXXIII. 19 illud כל טובי *omnem bonitatem* Domini, respectu populi valde rei.

¶ πρὸς

¶ πρὸς ὑποτύπωσιν, *ad exemplar*) ut ceteri possent ita ὑποτυπῶσθαι, *ad exemplar conformari*, sive animo agitare & cogitare: Si credis, ut Paulus; salvabere, ut Paulus. Idem vocabulum 2 Tim. I. 13.

¶ ἐπ' αὐτῷ) *super illo*, in Deum.

¶ εἰς, *in*) Potest construi cum *exemplar*.

17 τῷ δὲ) Ex sensu gratiæ fluit doxologia.

¶ βασιλεῖ τῶν αἰώνων, *regi æonum*) Phrasis frequens Hebræis. De gratia certos inprimis juvat memoria æternitatis, ceteros misere terrentis.

¶ ἀοράτῳ, *invisibili*) Hoc ad laudem pertinet. Vide quam perversi sint, qui Deum, quia non vident, negant.

¶ μόνῳ θεῷ, *soli Deo*) Sic, *solus dynasta*. c. VI. 15. conf. Ps. LXXXVI. 10. Ioh. V. 44. Iud. v. 25.

¶ τιμὴ, δόξα, *honor*, *gloria*) Asyndeton adhiberi solet, ubi res & affectus cumulatiora verba faceret, v. gr. *honor & gloria & robur &c.* & tamen ea in animo auditoris supplenda relinquit. Tale asyndeton ardorem apostolicum in doxologiis magnopere decet: c. VI. 16 1 Petr. V. 11: quanquam καὶ passim inseruere librarii. Non est fortuita tot locis omissio hujus particulæ, sed curiosa adjectio.

18 παρατίθεμαί σοι, *committo tibi*) ut auditoribus proponas.

¶ προαγούσας, *præeuntes*) Quum Timotheo manus imponerentur, Spiritus propheticus aperuit, Timotheo multa & magna commissum iri. c. IV. 14.

¶ προφητείας) *prædictiones* divinas, (Act. XI. 27.) per testes multos in te editas. c. VI. 12.

¶ στρατεύῃ, *milites*) Similitudo a re militari: a re navali, v. seq.

¶ αὐταῖς) προφητείαις, *prædictionibus.*

¶ τὴν καλὴν στρατείαν) *bonam illam militiam.*

19 ἔχων, *habens*) dum militandum est.

¶ πίστιν, *fidem*) *Fides* est, ut liquor pretiosissimus: *bona conscientia*, ut vitrum mundum.

¶ ἥν, *quam*) bonam conscientiam.

¶ ἀπωσάμενοι, *repellentes*) Recedit invita. semper dicit: noli me lædere. qui eam retinet, fidei navem non facile frangit.

¶ ἐναυάγησαν, *naufragium fecerunt*) Ergo *fidei* cursum ingressi erant. Hesychius, ἐναυάγησαν, ἐκινδύνευσαν.

20 ὑμέναιος καὶ ἀλέξανδρος, *Hymenæus & Alexander*) Elenchus nominalis. Conf. de Hymenæo & Alexandro, 2 Tim. II. 16. 17. IV. 14 f.

¶ οὓς, *quos*) absentes. Illi erant Ephesi; Paulus Romæ. Erat hoc apostoli; Timothei, vitare duntaxat & cavere.

¶ παρέδωκα, *tradidi*) *in perniciem carnis*.

¶ μὴ βλασφημεῖν) *ne incidant in blasphemiam*, reatumque plane consumment, sibi & aliis nocentiores.

CAP. II.

1 Παρακαλῶ, *adhortor*) Hoc capite informat cultum publicum, I ratione precum. II ratione doctrinæ. v. 11 f.

¶ οὖν, *igitur*) Hæc adhortatio fluit ex illo sensu gratiæ. Neque solum, quid ipse velit, Paulus innuit, sed quid Timotheus urgere debeat.

¶ πρῶτον πάντων ποιεῖσθαι, *primum omnium facere*) Summum officium.

¶ δεήσεις, προσευχάς, ἐντεύξεις, εὐχαριςίας) Pluralis numerus vim indicat. δέησις (a δεῖ) est *imploratio* gratiæ in necessitate quadam speciali: προσευχὴ, *oratio*, exercetur qualibet oblatione voluntatum & desideriorum erga Deum: ἔντευξις est *deprecatio* pro aliis hominibus creaturisve, c. IV. 5, vel si pro sese orare nesciant. εὐχαριςίας *gratiarum actiones* quoque pro omnibus hominibus fieri decet, quod v. gr. omnes salvari Deus velit, omniumque Mediator sit Christus.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Hoc nectitur cum *implorationes-gratiarum actiones*. *Omnes*, divisis temporibus, habent necessitates *speciales*.

¶ πάντων, *omnibus*) v. 4. 6.

2 ὑπὲρ βασιλέων, *pro regibus*) a quibus ceteri mortales pendent.

¶ πάντων, *omnibus*) Sæpe tenuissimi magistratus, etiam in pagis, multa nocent aut juvant.

¶ ἐν ὑπεροχῇ, *in eminentia*) ut sunt regum consiliarii, vel, ubi rex nullus, ceteri magistratus.

¶ ἵνα, *ut*) Causa, cur orandum pro regibus.

¶ ἤρεμον, *tranquillam*) liberam, *remotis* hominibus alienis. *Chrysostomus* ex. gr. ἠρεμίαν tribuit *Sancto sanctorum* in templo: & convenit vox cum *eremo* per metathesin.

¶ ἡσύχιον, *quietam*) liberam, iis, qui alieni sunt, certe *nil turbantibus*.

¶ εὐσεβείᾳ, *pietate*) erga Deum. Frequens verbum ad Timotheum & Titum.

¶ σεμνότητι, *honestate*) hominum invicem.

3 τοῦτο γὰρ, *hoc enim*) Causa, cur orandum pro omnibus. Quæris, cur non plures convertantur? non satis oramus. Fas est, nos pro nobis & pro aliis occurrere voluntati Dei, in nos propensæ.

¶ καὶ) & ideo.

¶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, *Servatore nostro*) qui *nos* credentes *salvavit* actu. Antitheton, versu seq. *Omnes*, etiam non credentes, *vult salvari*. Conf. c. IV. 10. Mirum, si anima salutem Dei vere nacta, universalitatem gratiæ negare potest.

4 πάντας) *omnes*, non partem duntaxat, nedum minimam. v. 3 not.

¶ ἀνθρώπους, *homines*) per se perditos.

¶ θέλει, *vult*) voluntate seria. ibid.

¶ σωθῆναι, *servari*) Hoc tractatur v. 5. 6.

¶ καὶ εἰς, *& in*) Hoc tractatur v. 6. 7.

¶ ἀληθείας) *veritatis* salvificæ.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) Non coguntur.

5 εἷς) *unus*, omnium. Hunc unum Deum qui non habent, per mediatorem unum; nullum habent.

¶ γὰρ, *enim*) Ex versu 5 probatur versus 4, ex versu 4 versus 1. Omnia universalia. Conf. Es. XLV. 22.

¶ εἷς καὶ, *unus etiam*) Non dicit, *etiam unus*. itaque accentus non tam cadit super adjectivum *unus*, quam super substantiva. Non possemus gaudere, esse Deum, nisi *etiam* homine mediatore gauderemus.

¶ εἷς εἷς *unus: unus*) Marc. XII. 29. 32. 1 Cor. VIII. 6. Eph. IV. 5. 6.

¶ μεσίτης, *mediator*) Hoc veluti epitheton est nominis *homo*: & horum utrique simul cohæret vocula *unus*.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Salvator non sine ratione appellatur hic *homo* potius, quam Deus, ut denotetur causa, cur omnes homines

homines ad hunc mediatorem sint convertendi, qui se dedit pro omnibus. conf. Rom. V. 15 not. Non additus est articulus. Vicissim, *Deum* appellat, c. III. 16.

6 τὸ μαρτύριον, *testimonium*) Accusativus absolutus, ut ἔνδειγμα, 2 Thess. I. 5. Aptum verbum Pauli & Timothei personis: erant enim testes. Innuitur testimonium redemtionis universalis.

¶ καιροῖς ἰδίοις, *temporibus suis*) c. VI. 15 not.

7 κήρυξ) *praeco* solennis, a Deo missus. Grandis sermo, uti 2 Cor. V. 20. 1 Thess. II. 6 fin.

¶ ἀπόστολος, *apostolus*) Christi.

¶ ἀλήθειαν λέγω, οὐ ψεύδομαι, *veritatem dico, non mentior*) Pertinet hæc affirmatio ad comma præcedens: nam subsequenti additur parallela, ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, *in fide & veritate*.

8 βούλομαι οὖν, *volo ergo*) Hoc verbo exprimitur auctoritas *apostolica* c. V. 14. coll. mox v. 12, *non committo*. Particula *ergo* reassumit versum 1.

¶ προσεύχεσθαι τοὺς ἄνδρας, *orare viros*. Sic etiam 1 Petr. III. 7 præcipua quadam ratione *viris* adscribuntur preces. Sermo de precibus publicis, ubi sermonem orantis subsequitur multitudinis cor: coll. v. seq. de *mulieribus*.

¶ ἐν παντὶ τόπῳ, *in omni loco*) Constr: cum ἄνδρας, *viros*. Paulus etiam alias in hac materia ad similem omnium ecclesiarum morem provocat. Vbicunque sunt homines, ibi sunt, a quibus & pro quibus preces fiant.

¶ ἐπαίροντας, *attollentes*) Obvertebant volas cœlo, ut solent opem petentes.

¶ ὁσίους χεῖρας, *sanctas manus*) Ira & dubitatio sunt in anima: sed *manus* quoque debent esse sanctæ. Contrarium Es. I. 15 fin. τὸ ὁσίους inprimis in græca proprietate adhibetur de immunitate a violentia.

¶ ὀργῆς, *ira*) quæ contraria *amori*, (conf. 1 Petr. III. 7 fin.) & mater dubitationis.

¶ διαλογισμοῦ, *dubitatione*) quæ adversatur *fidei*. Fide & amore constat Christianismus, gratiam & veritatem amplectens. itaque summa votorum nostrorum esse debet, ut sine dubitatione & ira & oremus, & vivamus & moriamur. Precum & Christianismi totius exercitium simul vel verum est vel vanum. Gratia *fidem* alit; veritas *amorem*. Eph. IV. 15.

9 καταστολῇ) Grande verbum. Mulieres delectantur vestitu mundo. eo alluditur h. l. Ephesi erant divites. c. VI. 17.

¶ κοσμίῳ, *mundo*) spiritualiter, ut mox describitur, v. 10.

¶ αἰδοῦς, *verecundia*) v. 11. 12.

¶ σωφροσύνης, *sobrietate*) Frequens verbum in epp. ad Tim. & Titum. Hæc virtus gubernat totam vitam privatam.

¶ μὴ) οὐ negat: μὴ prohibet, in hujusmodi sermone. Magnum inter οὐ & μὴ discrimen. Posset quidem οὐ etiam hîc adhiberi, quia non adest verbum finitum: & sic apud participia. Sed alias particulæ commutari non possunt.

10 ἐπαγγελλομέναις) *promittentibus*, profitentibus. Idem verbum, cap. VI. 21.

¶ δι' ἔργων, *per opera*) Constr: cum *ornare. per opera*, etiam sine sermone, qui viris competit. v. 8. 11 s. 1 Petr. III. 1. Perfrequens *operum* mentio in epp. ad Tim. & Titum, & *bonorum operum* appellatione ornantur ea, quæ in media vita hominum exercenda veniunt.

11 *μανθανέτω*, *discito*) Antitheton, *docere.*

¶ *ὑποταγῇ*, *subjectione*) Antitheton, *auctoritate uti.*

12 *οὐκ ἐπιτρέπω*) *non committo*, i.e. non habeo committere. Litotes.

¶ *αὐθεντεῖν ἀνδρὸς*) *auctoritate uti in virum.* docendo, verba faciendo, v. gr. in precibus.

¶ *ἀνδρὸς*, *in virum*) Id non modo maritum notat, sed totum genus virorum.

13 *ἀδὰμ γὰρ*, *Adamus enim*) Quæ ratio primi hominis, ea valet pro omnibus viris; quæ Evæ, ea pro omnibus mulieribus. Rursum, quæ de salute mulieris dicuntur, v. 15, commode etiam de matre prima accipiuntur.

¶ *πρῶτος*) *prior*, ita, ut mulier propter illum condita sit. 1 Cor. XI. 8 f.

14 *οὐκ ἠπατήθη*, *non deceptus est*) Serpens mulierem decepit: mulier virum non decepit, sed ei persuasit. Gen. III. 17, *audisti vocem mulieris tuæ.* Versu præc. docetur, cur mulier non debeat *auctoritate uti*: nunc, cur non debeat *docere.* facilius decepta, facilius decipit. conf. Eccl. VII. 29. *Deceptio* indicat minus robur in intellectu: atque hic nervus est, cur mulieri non liceat docere.

¶ *ἀπατηθεῖσα*, *ἐν παραβάσει γέγονε.* *decepta*, *in transgressione facta est*) i. e. deceptionem admisit, (Gen. III. 13, *ὁ ὄφις ἠπάτησέ με*) atque ita cœpit esse in transgressione. Non dicitur, *ἐν παραβάσει γεγονυῖα ἠπατήθη*, *in transgressione facta decepta est.* itaque *facta est* non dicit ipsum mulieris ortum; hunc enim *deceptio* demum est secuta: sed *γέγονε* arcte cohæret cum illo, *ἐν παραβάσει*, nominis vim habente. vide Act. XXII. 17. & confer not. ad Ioh. I. 15. Innuitur *deceptionem* semel admissam repente subsecutus *transgressionis* status. Simillima phrasis Num. XXVI. 10, *ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ.*

15 *σωθήσεται δὲ*, *servabitur vero*) eripietur e noxa illa.

¶ *διὰ τῆς τεκνογονίας*, *per liberorum generationem*) Describitur munus mulieris, in antitheto ad munus docendi & gubernandi. *τεκνογονία*, *liberorum generatio & educatio.* Non agitur hic de propria salutis causa: nam multæ, quæ pariunt, tamen pereunt; multæ, quæ non pariunt, tamen salvantur: sed denotatur conditio sive status, in quo mulier salutem sit assecutura, quamvis non admisceat sese functioni virili. Quare mox *si* majorem vim habet, quam *per*: & *τὸ manere* præsupponit *τὸ stare* in fide &c.

¶ *μείνωσιν*, *maneant*) scil. *mulieres.* Syllepsis numeri. Mulieribus enim competit, quæ mox laudatur, *sobrietas.* coll. v. 9. Hos intra fines *manento.*

¶ *πίστει καὶ ἀγάπῃ*, *fide & amore*) Partes generales.

¶ *ἁγιασμῷ μετὰ σωφροσύνης*) *Sanctificationis* pars specialis est *modestia*, virtus hominem moderans respectu sui ipsius, quemadmodum *fides* respectu Dei, *amor* respectu proximi. *ἁγιασμὸς*, *sanctimonia*, speciatim castitas. *σωφροσύνη*, *modestia*, temperantia. v. 9. 11.

CAP. III.

1 Πιστὸς ὁ λόγος, *fidelis sermo*) Hæc præfatio adhibetur, quia mundo non sic videtur.

¶ *ὀρέγεται· ἐπιθυμεῖ*) Magna verborum hîc proprietas. *ὀρέγω*, *extendo*: inde *ὀρέγομαι*, *manu porrecta expeto*, *prenso.* *ἐπιθυμία* animi, *τὸ καλὸν*, *rem bonam* petens, parit

parit ὄρεξιν· rursum ὄρεξις ἐπιθυμίαν indicat. ὀρέγεσθαι, Φεύγειν, opposita. vid. Arist. 1 rhet. 10. n. 12. Humanis in rebus gratiora sunt, quæ quis ultro, quam quæ rogatus defert aut præstat: quanto magis in sacris? 1 Cor. XVI. 15 fin. Sed apage ambitum sacrilegum. Non deerant, qui vellent. conf. Iac. III. 1. Horum voluntatem Paulus non plane repudiat, sed in ordinem redigit.

¶ καλοῦ) *bonestum*, præclarum, pulcras virtutes postulans. Huc ref. *igitur*, v. seq.

¶ ἔργου, *opus*) Est opus, negotium, non otium. Act. XV. 38. Phil. II. 30.

2 δεῖ, *oportet*) Docet Paulus, quid spectare Timotheus debeat in constituendis episcopis. v. 15. Quare virtutes ita potissimum describit, uti in oculos incurrunt.

¶ οὖν, *igitur*) Bonum negotium bonis committendum.

¶ τὸν ἐπίσκοπον, *episcopum*) *Episcopo* immediate opponuntur *diaconi*, v. 8. itaque *presbyterum* includit. Act XX. 28 not.

¶ ἀνεπίληπτον, *irreprehensibilem*) sine crimine, fama, & suspicione justa. conf. Tit. I 6.

¶ εἶναι, *esse*) non modo dum fungitur officio, sed etiam dum constituitur. v. 10. Observandus ordo virtutum, quæ sequuntur.

¶ μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, *unius uxoris virum*) Sic v. 12. c. V. 9. Tit. I. 6. Primo loco ponitur hæc pars hominis irreprehensibilis. Antiqua conjugii natura est, ut unus habeat unam. Est igitur simplex periphrasis mariti: *vir unius mulieris*. c. V. 9 not. Opinio de polygamia successiva hic episcopis prohibita, videtur olim ducta ex canonibus apostolorum. nam quum Canon XVII sic haberet: ὁ δυσὶ γάμοις συμπλακεὶς μετὰ τὸ βάπτισμα ἢ παλλακὴν κτησάμενος οὐ δύναται εἶναι ἐπίσκοπος κτλ. sic aliqui acceperunt, quasi δευτέροις γάμοις interdiceret. certe vetus interpretatio sic reddit: *Si quis post baptisma secundis fuerit nuptiis copulatus* &c. Vnde sinistra Canonis interpretatio facile ad Paulum translata fuit. Quid vero interest, utrum vir v. gr. per XX annos unam conjugem, an interveniente viduitate duas in adjutorium habeat? Sed cur Paulus, monogamiam episcopi potius præsupponens, quam requirens, non addit, ἢ ἄγαμον, *aut cælibem*? Rari tum erant cœlibes; neque hos excludit a munere sacro: sed tamen præsupponit, aliquanto huc aptiorem esse patremfamilias: & ex duobus candidatis, si cetera sint pares, eum, qui habet uxorem & familiam probam, præstare cœlibi, qui minus testimonii a re ipsa habet. v. 4. 5. namque qui domesticis ipse, quæ hic tam crebro commemorantur, officiis adstringitur, hic mundo pariter alligatos magis allicit, & populariore exemplo in medium prodest. v. 4. Accedit, quod multos indiscretus cœlibatus reprehensibiles fecit. Iudæi quoque docent, sacerdotem non cœlibem, non illiberem esse debere, ne sit immitis.

¶ νηφάλιον) *vigilantem* animo. sic v. 11. Tit. II. 2. nam νήφω, *vigilo*. Vid ad *Chrys.* de *sacerd.* p. 428. Opponitur hoc somnolentiæ & socordiæ, quæ peccat in defectu. Νήφω, ubi solum ponitur, notat utrumque, & *vigilare* & *sobrium esse*, & per metonymiam unum sumitur pro altero: (conf. 1 Thess. V. 9:) sed ubi γρηγορεῖν & νήφω conjunguntur, (ex. gr. 1 Thess. V. 6.) hoc proprie significat *sobrium esse*, & opponitur τῷ μεθύσκεσθαι, *ebrium esse*.

¶ σώ-

¶ σώφρονα) *sanæ mentis*, temperantem. Hoc opponitur vehementiæ animi, quæ peccat in excessu. Congruunt derivata, σωφρονῶ, σωφροσύνη κτλ. Conf. Tit. I. 7. 8, ubi πάροινος (quod Græcis hominem audacem & temerarium notat, quales solent esse temulenti:) & σώφρων opposita sunt.

¶ κόσμιον, *mundum*) Quod σώφρων est intus, id κόσμιος est extra. Hesychius, κοσμίως, ἀνεπιλήπτως. Plato, κόσμιοι καὶ εὔκολοι, *homines moderati & faciles*. Homo novus festum quiddam est, & abhorret ab omni eo, quod pollutum, confusum, inconditum, immoderatum, vehemens, dissolutum, affectatum, tetricum, perperum, lacerum, sordidum est: ipsi necessitati naturæ materiæque, quæ ingerendo, digerendo, egerendo agitatur, parce & dissimulanter paret, corporisque corruptibilis recta habet vestigia. Phil. IV. 8.

¶ φιλόξενον, *hospitalem*) erga hospites, egenos præsertim & exules, a multis fastiditos.

¶ διδακτικὸν, *docentem*) Vid. 2 Tim. II. 24 not.

3 μὴ πάροινον, *non temulentum*) Huc ref. ἀλλ' ἐπιεικῆ, *sed æquum*. Nam παροινία hîc, ut passim, non solum *temulentiam* notat, coll. v. 8. Tit. II. 3, sed etiam importunitatem ex ea provenientem.

¶ μὴ πλήκτην, *non percussorem*) lingua, manu. Nil enim vetat hoc proprie accipi. 2 Cor. XI. 20 not. Ref. huc, ἀλλ' ἄμαχον, *sed a pugnis alienum*. coll. 2 Tim. II. 24.

4 τοῦ ἰδίου οἴκου, *suæ domui*) Multi, foris v. gr. mansueti, domi eo minus coercent iracundiam, erga conjuges &c.

¶ καλῶς προϊστάμενον, *qui bene præsit*) Huc inprimis pertinet ἀφιλαργυρία.

¶ μετὰ πάσης σεμνότητος, *cum omni honestate*) ut absit *luxuria*. Tit. I. 6.

5 οὐκ οἶδε, *non novit*) Innuit Paulus, quisquis recte præsit domui suæ, hunc liberos habiturum esse probos.

¶ πῶς, *quomodo*) Plus est, regere ecclesiam, quam familiam.

6 μὴ νεόφυτον) *non recens* ab ethnicismo *conversum*. tales poterant facilius & tutius præfici aliis item recens conversis, Act. XIV. 23, quam veteranis, iisque multis, in quibus major erat copia candidatorum. Metaphora a plantis. Ioh. XV. 2 not. *Neophyta* fere luxuriantem habent virorem: *recens conversus* cruce nondum maceratus est. Antitheton, *antiquus discipulus*, Act. XXI. 16.

¶ τυφωθεὶς, *elatus*) Idem verbum, c. VI. 4 not. 2 Tim. III. 4. τύφω est καίω. τῦφος, ardor fumosus expers flammæ. unde τυφοῦσθαι dicuntur, quos *vinum*, item quos *opinio scientiæ* & *fastus* impotes sui facit, & vertigine implet. vid. Es. XXVIII. 7 version. Luth.

¶ εἰς κρίμα, *in judicium*) i. e. in idem judicium, in quod diabolus, *elatus*, ipso lautissimi sui status initio (instar neophyti,) incidit. conf. Iob XXXVIII. 15, de superbis. *Videtur prius, quam alii angeli, ad præfecturam super multos angelos, licet multis junior esset, fuisse suscitatus & evectus; quod ipsum quoque ei occasio superbiæ fuit.* Artemon. ad init. Ioh. præf. p. 23. Non totum hoc evincunt Pauli verba. *Judicium* hîc dicitur passive, & tamen ὀνειδισμὸς, *opprobrium*, v. seq. active. nam *judicium* respondet interno animæ statui, *opprobrium* opponitur externo testimonio bono: & diabolus potest *opprobrium* inferre, *judicium* inferre non potest. non enim judicat, sed judicatur.

7 μαρ-

7 καὶ μαρτυρίαν) *etiam testimonium.* ne prioris quidem vitæ opprobrio laborare debet. Non sufficit fama; sed cum virtutibus bona fama esse debet, immo testimonium bonum. Magnam christianorum existimationem Paulus esse vult. conf. c. V. 14 not.

¶ ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, *ab extraneis*) ut hi facilius lucrifiant, & Deus glorificetur.

¶ ὀνειδισμὸν, *opprobrium*) Conf. c. V. 14. Diabolus potest antistiti malis testimoniis laboranti plurimum excitare molestiæ, per se & per homines calumniatores.

¶ καὶ παγίδα, *& laqueum*) Conf. Matth. XXII. 15.

8 διακόνους, *diaconos*) Subaudi, *oportet esse.*

¶ μὴ διλόγους, *non bilingues*) ad alios alia loquentes. Talium peccatorum occasionem in obeundo munere capere poterant diaconi. Diaconi non debebant esse *bilingues*: diaconissæ, *non calumniatrices.* videlicet diaconi plures domos obibant, quam diaconissæ.

¶ μὴ οἴνῳ, *non vino*) Ebrietatis periculum imminet multas domos ex officio obeuntibus.

9 τῆς πίστεως, *fidei*) De fide christiana loquebantur diaconi persæpe, occasione muneris sui: & tametsi non loquerentur, tamen munus & ecclesiam obire debebant sancta mente & bono exemplo.

10 καὶ οὗτοι δὲ, *& hi vero*) Episcopus plures majoresque debebat virtutes habere conspicuas, & majore erat dignitate; quare non alia *exploratio* requiritur: at diaconi debebant prius edere specimen sui in ipsa diaconia, quam plene immitterentur in munus.

11 γυναῖκας, *uxores*) Pendet ab *habentes.* v. 9.

¶ ὡσαύτως, *similiter*) Ref. ad versum 8.

¶ μὴ διαβόλους, *non calumniatrices*) præsertim apud *extraneos.*

¶ πιστὰς, *fidas*) Ref. ad v. 9.

13 βαθμὸν) *gradum* ab humilitate diaconiæ ad majora munera, in ecclesia. Qui in minore gradu fidelis est, ad majora promovetur.

¶ ἑαυτοῖς, *sibi ipsis*) Non solum aliis inserviunt.

¶ πολλὴν παῤῥησίαν) *multam fiduciam* erga Deum & homines, ex bona exercitatione.

¶ ἐν πίστει, *in fide*) ut fidei & bonorum ejus consortes sese locupletissime persentiscant.

14 ταῦτα, *hæc*) totam epistolam.

¶ ἐλπίζων, *sperans*) Nec tamen distulit Paulus monita necessaria.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) c. IV. 13.

15 ἐὰν δὲ βραδύνω, *si vero tardavero*) Conf. c. IV. 13 init.

¶ ἵνα, *ut*) Scopus epistolæ.

¶ πῶς δεῖ, *quomodo oporteat*) Conf. c. IV. 11.

¶ ἐν οἴκῳ θεοῦ, *in domo Dei*) Deus est ὁ δεσπότης, *herus.* 2 Tim. II. 12.

¶ ἥτις, *quæ*) Ecclesiam innuit universalem, non universe, sed quatenus pars ejus tum erat Ephesi, commissa Timotheo.

¶ ἐκκλησία θεοῦ, *ecclesia Dei*) universitas eorum, *qui sunt Domini.* 2 Tim. II. 19.

¶ ζῶντος, *viventis*) Ecclesia Dei viventis opponitur fano Dianæ Ephesiorum. *Vita Dei*, fundamentum *spei* nostræ, c. IV. 10, & fons *veritatis.* h. l. Epitheton eidem nomini prius non additum: dein, ob epitasin, additum, uti 2 Cor. VI. 16.

¶ *Στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα κτλ.*) *Primam hanc*, inquit Iac. Cappellus in Observ. ad h. l. *hujus loci lectionem fuisse, visum est insignibus viris, collegis nostris longe charissimis, Andreæ Melvino, Iohanni Cameroni, Iohanni Fabricio. Nec desunt huic sententiæ rationes.* De eadem lectione sive distinctione delibavi aliquid in Apparatu, p. 709 s. quem respici velim: sed plura in *Gnomonem* huncce reservavi. Plane periocham superiorem a v. 1 hucusque deductam, versu 14. 15 concludit apostolus, & nunc novæ periochæ initium facit, quæ c. IV. 1 ita arcto nexu continuatur, ut Veteres septimum hujus epistolæ caput a c. III. 16 inclusive ad c. IV. 7 apud R. Stephanum & alios numeraverint. Nunc periodi initium *prope communis* interpretum hodie apud Protestantes sententia figit in vocabulo *στύλος*. Permultos in Apparatu citavi: accedunt G. G. Zeltnerus, I. C. Herzogius. Sane incisum hoc, *στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας*, parum commode cum præcedentibus verbis connectitur, quanquam *Synedrium* magnum hoc titulo passim honestari ait Lightfootus: idem vero multo incommodius a sequentibus divellitur. Nam particula *καὶ*, *καὶ ὁμολογουμένως*, novæ periochæ initio non congruit. Fac, *ὁμολογουμένως*, absque *καὶ*, esse scriptum: tum demum aptum agnosces novi capitis principium, coll. v. 1. & cap. IV. 9, quibus locis, simillima ratione, sermo absque *καὶ* sic inchoatur, *πιστὸς ὁ λόγος*. Nunc quum *καὶ* in medio est, connectuntur verba, quibus interponitur: *στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα κτλ.* Advocari huc solitæ sunt non dissimiles formulæ Rabbinicæ, quibus firmitudo & gravitas rei, quæ dicenda venit, declaratur: sed prius considerandæ sunt formulæ apostolicæ. Frequens enim est in hac epistola, Timotheum confirmante & excitante, præfandi formula, qua Paulus rem quampiam mox a se dicendam, commendat ut *veram & bonam*, & *firmam & salubrem*, *ut omni intelligendi & appetendi vi apprehendendam*: *πιστὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος κτλ.* c. I. 15. IV. 9. 6, ubi *πίστεως* cum *πιστὸς*, *καλῆς* cum *ἀποδοχῆς ἄξιος* congruit. Eam ille bimembrem formulam hoc longe magnificentissimo loco grandioribus verbis exprimit, apud Hebræos obviis. v. gr. R. Levi Barcelonita rationem, quare liberationis Israëlitarum e servitute ægyptiaca, tot signa memorialia in XV præceptis ad Pascha concurrentibus assignentur, hanc affert: *quia fundamentum idmagnum sit & columna valida legis ac religionis judaicæ.* ac Maimonides: *Fundamentum fundamenti*, inquit, *& columna sapientiæ hæc est, ut sciamus &c.* Itaque Paulus ait: *στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα ἐστὶ τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον.* i. e. *Hoc mysterium pietatis, est columna & firmamentum veritatis* (*πιστόν*) & est quiddam *confesso magnum*, (*ἀποδεκτόν*.) Evolvamus singulatim. Hæc duo vocabula, *στύλος καὶ ἑδραίωμα*, sunt instar unius vocabuli, solidissimum quiddam exprimentis, quo notetur mysterium, *altissimum* (unde *στύλος*, a *στάω*) & *fundatissimum* (unde *ἑδραίωμα*, ab *ἕζω*.) Iren. l. 3. c. 11, *Columna & firmamentum ecclesiæ est evangelium.* In Hebræo conjugata sunt אמת *veritas* & נאמן *πιστόν*. Pariter æquipollent *ὁμολογία* (unde *ὁμολογουμένως*) & *ἀποδοχὴ*, & cordis & oris utraque; coll. 2 Tim. II. 19. Hebr. III. 1. Ioh. XX. 28. Inde etiam æquipollent *πάσης ἀποδοχῆς ἄξιον*, & *ὁμολογουμένως μέγα*. *μέγα* non est epitheton, cum *ἑδραίωμα*, aut cum *μυστήριον*, construendum, sed ponitur absolute, *μέγα res magna*, uti 1 Cor. IX. 11, 2 Cor. XI.

XI. 15. ut ἀγαπητὸς, *dilectus*, Philem. v. 1. Mysterium est magnum per se, maximo opere confitendum, omni confitendi vi amplectendum, cujus magnitudinem norunt & confitentur omnes filii veritatis, ad magnam salutem. Non memoravit Paulus τὸ ἀποδεκτὸν citra τὸ πιςὸν hoc loco, sed utrumque laudavit: uti τὸ πιςὸν καὶ τὸ καλὸν commendantur. *Mysterium pietatis* est subjectum: reliqua verba, prædicatum. *Pietasque* cum *veritate* copulatur, uti Tit. I. 1. Habebant etiam gentes mysteria, sed impietatis & erroris. *Veritati*, quod maximopere observandum est, cap. IV. 1 seqq. opponitur (interjecta δὲ particula, v. 1.) *apostasia a fide & mendacium*, *fabulæque*: v. 1 s. 7. *confessioni*, *hypocrisis falsiloquorum*, *qui in sua conscientia cauterizati sunt*: v. 2. *magnitudini*, id, quod *anile* est: & *pietati*, *profanitas*. v. 7. Denique, insigne oxymoron est, ὁμολογουμένως & μυςήριον, *confessio* & *mysterium*. In *tota*, at in *sola* ecclesia celebratur hæc doctrina pietatis. Nunc relege textum, Lector, si vacat, a cap. III. 14 ad c. IV. 7 s. ac rem libero religiosoque expende judicio.

16 θεὸς, *Deus*) *Hominem* appellarat, c. II. 5. nunc, quod ibi derogasse videri poterat, compensat, *Deum* appellans; (vide tamen *Apparat.* p. 710 s.) etenim *magnitudo* mysterii vel maxime pendet ex magnitudine Subjecti, *Deus*. Paulus ad Timotheum Titumque, qui provecta fide erant, Patrem *Salvatorem*, & vicissim Filium *Deum* appellat. Subjungitque *tria paria* prædicatorum, quibus tota Christi œconomia ab ejus exitu ad reditum sive assumtionem summatim comprehenditur. Summum eorum, *assumtus est in gloria*, eidem Subjecto, *Deo*, tribuitur Ps. XLVII. 6 s. qui vel unus locus compensat ambiguitatem, si qua h.l. superest, lectionis Paulinæ.

¶ ἐφανερώθη ἐν σαρκὶ, *manifestatus est in carne*) Idem verbum, 1 Ioh. I. 2. Idem nomen, Ioh. I. 14. Hæc *manifestatio* dicit totam œconomiam Christi, oculis quondam mortalium conspicui.

¶ ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, *justificatus est in Spiritu*) Christus, dum *manifestus in carne* inter peccatores & mortales ambulavit, similis ipsorum existimatus fuit, & revera *peccata* eorum tulit: sed deinde per mortem in carne toleratam abolevit peccatum in se conjectum, & *justitiam* æternam, Patre penitus approbante, sibi suisque asseruit, ex conspectu hominum decedens, & statum *spiritualem* & gloriosum, justitiæ suæ convenientem, intrans per resurrectionem & ascensionem. Vide de notione *carnis* & *spiritus*, Rom. I. 3. 4. 1 Petr. III. 18 not. Sic in spiritu justificatus est. In ipso pretiosissimo mortis suæ articulo desiit esse mortalis & peccato mundi onustus. Confer, de *justitia* & *justificatione* Christi, Matth. III. 15. Luc. VII. 35. Ioh. XIX. 30. XVI. 10. Act. XXII. 14. Rom. VI. 10. 7. Ebr. IX. 28. Es. L. 8. 1 Ioh. II. 1. Eamque ipse justitiam, in spiritu ad spiritus in custodia profectus, prædicavit & ab illo tempore potenter exseruit. conf. Rom. IV. 25. Hoc comma cum citato Petri loco convenit; uti illud, *prædicatus est in gentibus*, cum 1 Petr. IV. 6.

¶ ὤφθη ἀγγέλοις) *conspectus est*, maxime post resurrectionem, *angelis*, bonis, vel etiam malis: quorum illis simul œconomia ejus patefacta, his terror incussus. Eph. III. 10: congruit angelorum proprie dictorum mentio huic summario Paulino.

¶ ἐκηρύχθη, *prædicatus est*) Hoc concinne sequitur. *Angeli* proximæ admis-

fionis erant: *gentes*, longiſſime remotæ. Et hujus præconii & fidei in mundo exiſtentis fundamenta jacta ſunt ante *aſſumtionem* Chriſti in cœlum. Ioh. XVII. 18. Præcones & fideles primi erant quaſi ſemen ceterorum.

¶ *ἐπιστεύθη) fides ei habita eſt.*

¶ *ἐν κόσμῳ) in mundo*, toto. *Mundus* ſive orbis terræ opponitur cœlo, in quod *aſſumtus eſt* Deus. Omnia implet.

¶ *ἀνελήφθη ἐν δόξῃ) aſſumtus eſt ſurſum in gloria*, ſubaudi, & nunc eſt in gloria, & venit in gloria. Primum eſt, *manifeſtatus in carne*: poſtremo, *aſſumtus in gloria*. Hæc vel maxime pertinent ad myſterii magnitudinem. Etiam hoc unum verbum *aſſumtus eſt* redarguit ea, quæ de hoc loco habet Artemonius præf. p. 27.

CAP. IV.

1 Δὲ, *autem*) Antitheton, inter *firmamentum*, c. III. 15, & inter *ἀποστήσονται deficient*: tum, inter myſterium pietatis & myſterium iniquitatis, de quo h. l. & nominatim 2 Theſſ. II. 7.

¶ *ῥητῶς) diſerte*, ut de re magni momenti & cito futura, *verbis conceptis.*

¶ *λέγει, dicit*) per prophetas, Pauli tempore, ipſumve Paulum, qui item propheta erat. hinc, *noſce*, 2 Tim. III. 1.

¶ *ἐν ὑστέροις καιροῖς, in poſteris temporibus*) Hæc *tempora*, poſt aſcenſionem Domini, c. III. 16, jam tum eſſe, Paulus docet, quum præſentem medicinam adhibet. v. 5. 6. conf. 2 Tim. III. 1 ſeqq. *ὕστερος* dicitur comparative: aliud enim eſt *ὕστατος*.

¶ *ἀποστήσονταί τινες τῆς πίστεως, deficient aliqui a fide*) Conf. 2 Tim. II. 18. *deficient*, vera negando, falſa addendo.

¶ *τινὲς) aliqui*, multi, & paullatim plures. Rom. III. 3 not. Non indicantur nominatim. Non deſunt, qui de Apollonio Tyanæo ſuſpicentur, qui vivo Timotheo Epheſum venerit. Male merentur de veritate, qui Hæreſiologiam ſeculi I nimis extenuant.

¶ *τῆς πίστεως, a fide*) quæ exacte retinet revelationem divinam. v. 6.

¶ *πνεύμασι πλάνοις καὶ διδασκαλίαις δαιμονίων, ſpiritibus fallacibus & doctrinis dæmoniorum*) *Spiritus fallaces* ſunt, qui per prophetas falſos loquuntur, & appellantur *ſpiritus* non ſolum reſpectu naturæ ſuæ, ſed quatenus ſpirant. ideo parallelum eſt *doctrinis dæmoniorum*, eſt genitivus cauſæ. *δαιμόνιον* apud Græcos v. gr. apud Athenienſes, Act. XVII. 18, ſæpe in bonam partem dicitur; ſed apud LXX int. & apoſtolos, ſemper malos ſpiritus notat.

2 *ἐν ὑποκρίσει ψευδολόγων, in hypocriſi falſiloquorum*) Conſtr. cum *deficient*. *hypocriſis* ea, quæ eſt *falſiloquorum*, illos auferet. *τινὲς*, *aliqui*, illi, ſunt ſeducti; *falſiloqui*, ſeductores. *falſiloquorum*, genitivus, unice pendet ab *hypocriſi*. Τὸ *falſiloquorum* dicit relationem ad alios: ergo antitheton eſt in *ἰδίαν*, *ſua.*

¶ *κεκαυτηριασμένων τὴν ἰδίαν συνείδησιν, cauterizatorum ſua conſcientia*) Sicut fides & bona conſcientia junguntur, c. I. 5 not. ſic *hypocriſis* (i. e. *infidelitas* Matth. XXIV. 51 not.) & conſcientia prava, hoc loco; ubi mox e contrario commendatur fides veritatiſque cognitio & gratiarum actio. Cauterii uſus medicus ad ſanandum pertinet: hic ergo notatur alius, ad infaman-

mandum. Innuuntur *αὐτοκατάκριτοι*, Tit. III. 11. *qui ipsi in sua sibi conscientia, injustis et perfidiæ maculis, infames sunt*: habentes conscientiam non bonam & puram, quippe quam repulerunt; sed *μεμιασμένην, inquinatam.* Sic enim Tit. I. 15 describuntur *cauterizati* illi, sicut *falsiloqui* describuntur per *intellectum inquinatum*. *καυτὴρ, cauter*, notat idem in malam partem, quod *sigillum* in bonam, 2 Tim. II. 19. tametsi utroque vocabulo in bonam partem utitur Macarius, de grege Christi, Homil. XII. §. 13. Plato in Gorgia appellat ψυχὴν διαμεμαστιγωμένην καὶ οὐλῶν μεστὴν ὑπὸ ἐπιορκιῶν καὶ ἀδικίας, ἃ ἑκάστῳ ἡ πρᾶξις αὐτοῦ ἐξωμόρξατο εἰς τὴν ψυχήν. Claudianus: *Quid demens manifesta negas? en pectus injustæ Deformant maculæ.*

¶ *τὴν ἰδίαν, sua*) dum alios tamen urgent.

3 *κωλυόντων γαμεῖν, ἀπέχεσθαι βρωμάτων, probibentium nubere, abstinere a cibis*) Exprimitur hypocritica species falsarum doctrinarum maxime austera & plausibilis, ceteris colorem concilians. conf. Col. II. 23. Resolve: *præcipientium, nuptiæ ne fiant, cibis ut abstineatur.* κωλύω idem quod *præcipio, ne.* Cum *præcipientium* construitur *nubere* & *abstinere*: *negativa* ad *nubere* tantummodo pertinet. Hujus zeugmatis exempla notavit Pricæus, ex quibus maxime quadrat illud Chrysostomi: ταῦτα λέγω, οὐ κηδεύειν κωλύων, ἀλλὰ μετὰ συμμετρίας τοῦτο ποιεῖν. Errorem de *cibis*, speciosiorem, refutat Paulus; de *matrimonio*, nominasse satis habet, (nisi *ἃ quæ* subsequens etiam huc referas:) & refutat etiam infra, c. V. 14.

¶ *βρωμάτων, cibis*) Non interdicent cibis omnibus, (ideo non additur articulus;) quis enim tales audiret? quibusdam igitur. Et qui vel una specie interdicit, injurius est in creatorem & in credentes. Notantur præcipue veteres hæreses: sed earum tamen reliquiæ pervenerunt ad jactatores antiquitatis.

¶ *τοῖς*) Dativus, ut ל Hebraicum, valet, *quod attinet ad credentes.* Deus enim cibos *creavit* etiam iis, qui fide carent neque gratias agunt. Ab iis, qui fide & veritatis cognitione carent, Paulus abstrahit, atque eos sibi quasi relinquit: sermonem de fidelibus sibi esse, declarat.

¶ *πιστοῖς καὶ ἐπεγνωκόσι, credentes & cognoscentes*) Synonyma. Alterum Synonymon, *cognoscentes veritatem*, dat occasionem *veritatis* mox declarandæ, ὅτι πᾶν κτλ. & facit antithesin expressiorem ad *mendacium* ψεῦδος, quod continetur in ψευδολόγων v. 2.

¶ *τὴν ἀλήθειαν, veritatem*) Hæc declaratur versu seq.

4 *καλὸν, bona*) Gen. I.

¶ *καὶ, &*) Particula nectit duas enunciationes, quarum altera hoc habet subjectum, *omne, quod cum gratiarum actione accipitur*: prædicatum, *non est rejiculum.*

¶ *μετὰ εὐχαριστίας, cum gratiarum actione*) Hæc includit bonam conscientiam. Rom. XIV. 6.

5 *ἁγιάζεται, sanctificatur*) Lev. XIX. 24.

¶ *διὰ λόγου θεοῦ, per verbum Dei*) Omnem *gratiarum actionem* ingreditur verbum Dei, immo etiam *creationem* & *concessionem* ciborum.

¶ *καὶ ἐντεύξεως, & deprecationem*) Filiorum Dei est ἐντυγχάνειν, *deprecari*, pro creaturis, quibus utuntur. Magna dignitas. Etiam Iudæi & gentes mensam precibus consecrabant, non modo Christiani.

6 *ὑποτιθέμενος*) *subjiciens*, mansuete. Eustathius, νοεῖν μὲν τὸ αὐτόθεν καὶ

 ὑπο-

οἴκοθεν· ὑποθέσθαι δὲ, τὸ ἐκ παραινέσεως νῦν ἐμποιεῖν.

¶ καλὸς διάκονος, *bonus minister*) 2 Tim. II. 15.

¶ ἐντρεφόμενος) Præsens cum respectu præteriti, *innutritus.* 2 Tim. I. 5. III. 15. *Nutrimentum perpetuum.*

¶ τῆς πίστεως, *fidei*) pro te.

¶ τῆς καλῆς διδασκαλίας, *bonæ doctrinæ*) pro aliis.

¶ ἧ παρηκολούθηκας) *quam subsequi instituisti.* De hoc verbo vid. Luc. I. 3 not.

7 βεβήλους, *profanas*) Antitheton mox, *pietatem.* hanc quidquid non adjuvat, tametsi speciosum, profanum est. 2 Tim. II. 16.

¶ μύθους, *fabulas*) Antitheton, *fidelis.* v. 9.

¶ παραιτοῦ) *recusa*, ne *subjicias fratribus.*

¶ γύμναζε δὲ σεαυτὸν, *exerce vero te ipsum*) Rara phrasis, (uti 1 Ioh. V. 21.) pro γυμνάζου. Conf. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 393. Paulus coram solitus erat Timotheum exercere: nunc jubet, ut Timotheus sibi ipse Paulus sit.

8 ἡ σωματικὴ γυμνασία, *corporalis exercitatio*) eaque vel aspera, vel jucunda.

¶ πρὸς ὀλίγον, *ad exiguum*) ad rem familiarem, ad existimationem, ad oblectationem, ad vitam diuturnam; adeoque terminatur in *hac vita corporis.* Videtur Timotheus juvenis interdum usus fuisse aliqua exercitatione corporis: quam Paulus non tam prohibet, quam non laudat. Similem admonitionem juveni salutarem eidem elencho contra profanas doctrinas admiscet 2 Tim. II. 22.

¶ πρὸς πάντα, *ad omnia*) in corpore & anima.

¶ ἐπαγγελίαν, *promissionem*) In hanc fertur *spes.* v. 10. Quicquid huc non facit, vix est *utile.*

¶ ζωῆς τῆς νῦν, *vitæ, quæ nunc* est) cui alias consulere videntur, qui corpus exercent.

9 πιστὸς, *fidelis*) Cum hac præfatiuncula versus sequens cohæret per *enim*, uti 2 Tim. II. 11. Pii sæpe videntur detrimentum pati in fructu vitæ præsentis. id refutat Paulus.

10 εἰς τοῦτο, *in hoc*) hoc nomine, hoc fine, hac spe.

¶ καὶ κοπιῶμεν καὶ ὀνειδιζόμεθα, *& laboramus & opprobria toleramus*) spretis vitæ hujus commodis & præsidiis. ὀνειδιζόμεθα, Medium.

¶ ἠλπίκαμεν, *speravimus*) *spem* nostram, in futurum, præsentia aspernantes, *collocavimus.*

¶ ζῶντι, *vivente*) qui etiam nobis vitam dabit. v. 8. 2 Tim. II. 18.

¶ πάντων ἀνθρώπων, μάλιστα πιστῶν, *omnium hominum, maxime fidelium*) Paulus se & sui similes a Deo salutem sperare duplicem ostendit: *hujus vitæ salutem*, nam Deus servat omnes homines; (quin etiam omnes in æternum salvari vult:) tum, quod *majus* est, *futuræ*, nam servat *maxime* fideles: qui quidem in hac quoque vita ob majores tentationes majora præsidia experiuntur.

¶ μάλιστα, *maxime*) Latet nervus argumenti a minori ad majus.

11 ταῦτα) *hæc*, missis ceteris.

12 μηδείς, *nemo*) Talem te gere, quem nemo possit tanquam juvenem contemnere. Libenter id faciunt senes inanes.

¶ τύπος, *typus*) Ratio parandæ veræ auctoritatis.

¶ ἐν

¶ ἐν λόγῳ) *in sermone*, publico & privato.

¶ ἐν ἀναστροφῇ) *in quotidiana consuetudine.*

¶ ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, *in amore, in spiritu*) 2 Cor. VI. 6 not.

¶ ἐν πίστει, *in fide*) Fides, extra munus justificationis spectata, sæpe mediam ingreditur enumerationem ejusmodi: & denotat sinceritatem animi Deo fidentis in rebus secundis & adversis. c. VI. 11. 2 Tim. II. 22. conf. Gal. V. 22, qui locus item in media enumeratione *fidem* habet.

¶ ἐν ἁγνείᾳ, *in castitate*) c. V. 2.

13 τῇ ἀναγνώσει, *lectioni*) Scripturæ sacræ, in ecclesia. Huic adjunguntur duo præcipua genera, *adhortatio*, quæ ad agendum, & *doctrina*, quæ ad cognoscendum pertinet. c. VI. 2 fin. Rom. XII. 7 f.

14 μὴ ἀμέλει, *ne negligas*) *Negligunt*, qui non exercent, nec putant, se posse excidere.

¶ χαρίσματος, *donum*) 2 Tim. I. 6.

¶ διὰ προφητείας μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτερίου, *per prophetiam cum impositione manuum presbyterii*) Constr. *prophetiam presbyterii*. nam manus imposuit Paulus Timotheo. l. c. *Presbyterium* constabat ex Paulo ipso, (coll. 2 Ioh. v. 1. 1 Petr. V. 1.) & Sila, vel etiam aliis. Multi *Latini* habent, *presbyteri*. *Impositio manus* proprie fit per unam personam, & quidem digniorem. *Prophetia* vero fiebat etiam per æquales, per plures, qui, dum Paulus Timotheo manus imponebat, gratulati sunt, & bona quæque ominati, forsan etiam Timotheo absente. Strenuus est, inquiebant, hic vir juvenis. Deus multum boni per eum efficiet.

15 μελέτα, *meditare*) Μελετᾶν etiam dicitur de re gymnastica. conf. v. 7. Hoc *studium*, inquit, esto tuum. Hoc ipso in *studio* Timotheum etiam longius provectum *manere* jussit Ep. II. c. III. 14 seqq. Quis non eodem studio, dum vivit, teneatur? Omnium aliorum studiorum est vicissitudo; alia hodie moris sunt, alia cras erunt: unum, quod Scripturæ sacræ impenditur, nunquam valde eminere videtur, sed idem unum nunquam obsolescit. Regnum, sine tyrannide & fascino, perenne habet, pretium solidum, usum nunquam pœnitendum.

¶ ἐν τούτοις ἴσθι, *in his esto*) In his qui est, minus erit in sodalitatibus mundanis, in studiis alienis, in colligendis libris, conchis, numis: quibus multi pastores notabilem ætatis partem inscientes conterunt.

¶ προκοπή, *profectus*) exercitatione constans.

16 ἔπεχε, *attende*) Hesychius, ἐπέχει, ἐπίκειτο, πρόσεχε, κάτεχε, ἐπίμενε. Iob XVIII. 2 תְּבִינוּ ἐπίσχες. Et sic sæpe Siracides.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Ref. ad *hæc*: v. 15. ve ad seq. i. e. *audientibus*.

¶ σώσεις, *servabis*) ne seducamini. v. 1.

¶ τοὺς ἀκούοντας, *audientes*) cum obedientia.

CAP. V.

1 Πρεσβυτέρῳ, *seniorem*) Ætatis vocabulum, hîc.

¶ μὴ ἐπιπλήξῃς, *noli increpare*) Hoc pertinet etiam ad ea, quæ sequuntur.

¶ ὡς ἀδελφούς, *quasi fratres*) Sic senex juvenes hortari debet, *quasi liberos*.

2 ὡς ἀδελφάς, *quasi sorores*) Hic respectus egregie adjuvat *castitatem*.

3 χήρας

3 χήρας, *viduas*) De viduis copiose Chrysost. de sacerd. pag. 166 seqq.

¶ τίμα, *honora*) beneficiis. v. 17 s.

¶ ὄντως χήρας, *revera viduas*) Ploce. τὸ *revera* excludit eas, quæ liberos habent, & luxuriosas.

4 μανθανέτωσαν, *discant*) filii, ac potius nepotes. nam in correlato commemorantur soli *progenitores*. Elegans metonymia antecedentis. consequens est, ut viduæ maneant apud suos.

¶ πρῶτον τὸν ἴδιον, *prius suam*) antequam publico muneri admoveantur.

¶ οἶκον εὐσεβεῖν) *familiam pie tractare*. Idem verbum cum accusativo, Act. XVII. 23. Ratio pietatis patet ex fine versus.

¶ ἀμοιβὰς ἀποδιδόναι τοῖς προγόνοις, *mutuam vicem reddere progenitoribus*) Sunt, qui hic innui putent viduarum, quæ familiam habent, officium; confertque huc Pricæus illud Augustini de matre Monica: *Mutuam vicem parentibus reddiderat, domum suam pie tractaverat*. l. 9 Confess. c. 9. Congruit illud censorum Romanorum in senes cœlibes: *Natura vobis, quemadmodum nascendi, ita gignendi legem scribit, parentesque vos alendo nepotum nutriendorum debito (si quis est pudor) alligaverunt*. Val. Max. l. 2. c. 4. Sed verbum μανθανέτωσαν, *discant*, ejusque numerus pluralis, ostendit, agi de officio liberorum & nepotum. Itaque viduæ, liberos habenti, opponitur versu 5 vidua, cui non sunt, a quibus *mutuam vicem* accipiat, quæ spes unice in Deum collocatas habet.

5 μεμονωμένη) *ad solitudinem redacta*. Explicatur notio vocabuli χήρα, *orbitatem* significantis.

¶ ἤλπικεν, *speravit*) Antitheton, versu 4.

¶ προσμένει ταῖς δεήσεσι, *instat precibus*) Antitheton, versu 6.

6 σπαταλῶσα) Iac. V. 5, ἐτρυφήσατε καὶ ἐσπαταλήσατε. Hesychius, σπαταλᾷ, τρυφᾷ.

¶ ζῶσα τέθνηκε, *vivens mortua est*) Potest hoc de quolibet impio, quamvis in vita se strenue gerat, dici: sed maxime de vidua voluptuosa. Quamvis ipsa sibi adhuc vita frui videatur, tamen vivens mortua est, quippe quæ nec naturaliter jam, nec spiritualiter frugi sit: adeoque nullum *honorem* meretur.

7 ταῦτα, *hæc*) quæ modo dicta sunt.

¶ ὦσιν, *sint*) viduæ veræ.

8 ἰδίων, *suis*) extra *domum* quoque.

¶ τῶν οἰκείων, *domesticis*) qualis vel maxime est mater aut avia vidua, *domi*. v. 4. Multi parentes hoc prætexunt avaritiæ suæ: atqui hoc loco de nepotum officio agitur potissimum, quod ex amore fluere, non fidei opponi debet.

¶ οὐ προνοεῖ, *non prospicit*) Victu & amictu necessario.

¶ τὴν πίστιν ἤρνηται, *fidem negavit*) Sperat Paulus, neminem fore inter Christianos, qui matri non prospiciat. Fides non tollit officia naturalia, sed perficit & firmat.

¶ ἀπίστου, *infideli*) quem vel natura hoc docet, nunquam fidem amplexum.

9 καταλεγέσθω) *cooptetur*.

¶ μὴ ἔλαττον ἐτῶν ἑξήκοντα) Genitivus hic non pendet a comparativo, sic enim scribendum fuerat ἐλάττων, sed a χήρα. ἔλαττον (pro κατὰ ἔλαττον, ut Lat. *summum, minimum*, pro *ad summum, ad minimum*,) adverbiascit. Sic Plato, τάλαντα οὐκ ἔλαττον ἑκατόν.

¶ ἐτῶν

¶ ἐτῶν ἑξήκοντα, *annorum sexaginta*) Antitheton, v. 11. Etiam virgines hujus ætatis accenseri viduis poterant. Sed minime laudaret apostolus eos, qui filias minores in monasteria detrudunt, ubi ab adolescentia ad obitum usque maneant.

¶ ἑνὸς, *unius*) i. e. quæ legitimo matrimonio juncta fuerit, sive unum habuerit maritum, sive unum & postea alterum.

10 ἔργοις καλοῖς, *operibus bonis*) Talia mox enumerantur: in quibus hæc quoque species est, παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ ἐπακολουθεῖν, ubi ἀγαθὸς plus est, quam καλός.

¶ ἐτεκνοτρόφησεν) *liberos* recte *aluit*, vel suos, vel alienos, ecclesiæ commodo.

¶ ἐξενοδόχησεν, *hospites excepit*) ut digna sit, cui ecclesia in suos collata beneficia publice compenset.

¶ πόδας ἔνιψεν, *pedes lavit*) Synecdoche partis, pro omni genere officiorum humilitatis.

¶ θλιβομένοις, *pressis*) paupertate.

¶ ἐπηκολούθησε, *subsecuta est*) Antistitum & virorum est *bonis operibus præire.* Tit. III. 8. 14. mulierum, *subsequi*, adjuvando pro sua parte. Glossæ ap. Pricæum, ἐπηκολούθησεν, ἐκοινώνησεν ὑπηρέτησεν.

11 παραιτοῦ, *recusa*) noli causam earum suscipere. Idem verbum, Tit. III. 10.

¶ ὅταν γὰρ καταστρηνιάσωσι τοῦ χριστοῦ) *quum enim luxuriam contrahunt contra Christum*, de beneficiis ecclesiasticis. Genitivus regitur a κατά. στρῆνος quid sit, vid. Ap. XVIII. 3. Luxus & Christus nullo modo conveniunt.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Christum*) cui se totas addixerant.

¶ θέλουσιν, *volunt*) re non jam integra.

12 ἔχουσαι, *habentes*) certo, jam.

¶ ὅτι) *quia.*

¶ τὴν πρώτην πίστιν ἠθέτησαν) Πίστιν ἀθετεῖν, ut Raphelius ex Polybio docet, est *fidem non servare.* conf. v. 8. Dicitur πρώτη πίστις, *prima fides*, primi temporis fides, quam initio habebant, priusquam viduis adscriberentur. Hanc frangunt, eique opponuntur, *vota secunda.* Conf. *primus amor*, Ap. II. 4.

13 μανθάνουσι περιερχόμεναι, *discunt obeuntes*) Non est participium hoc pro infinitivo positum, sed reprehenditur discendi genus: sequiturque species, *discunt, quæ domos obeundo discuntur*, i. e. statum familiarum curiose explorant. mimesis est in eo, quod *discunt* dicitur. Alias enim non nisi ea dicuntur disci, quæ bona sunt. Hæ vero *obeundo* discunt, omnia indagant, & inde proficiunt in pejus.

¶ τὰς οἰκίας, *domos*) 2 Tim. III. 6.

¶ φλύαροι, *garrulæ*) verbis.

¶ περίεργοι, *curiosæ*) factis.

¶ λαλοῦσαι, *loquentes*) Hoc construitur cum *discunt:* quæ didicere eloquuntur.

¶ τὰ μὴ δέοντα) ἃ μὴ δεῖ. Tit. I. 11.

14 νεωτέρας, *juniores*) Non addit, *viduas.* nam *vidua* h. l. proprie, quæ vidua manet. Et hæc ratio, quam apostolus commemorat, æque pertinet ad innuptas, atque ad viduas LX annis minores. A toto sensu apostolico abhorrent instituta monialium monastica. neque de ullo monachorum grege gubernando Paulus ad Timotheum scribit. nulli enim erant.

¶ γαμεῖν, τεκνογονεῖν, οἰκοδεσποτεῖν, *nubere, liberos gignere, familiam regere*) Tres gradus societatis domesticæ. Sic habebunt, quod agant, citra otium & curiositatem.

¶ τῷ ἀντικειμένῳ, *adversario*) Verbum שטן Symmachus Ps. XXXVIII. 21 expressit

pressit verbo ἀντίκειμαι. & v. seq. sit mentio Satanæ: accipias tamen h. l. *τὸ ἀντικείμενος adversarius* de malis hominibus. conf. c. VI. 1. Tit. II. 8. 10.

¶ λοιδορίας χάριν, *calumniæ gratia*) quæ paucorum vitia exaggerare, toti ecclesiæ, ipsique doctrinæ imputare gestit.

15 ἤδη, *jam*) Particula provocandi ad experientiam.

¶ τινὲς, *aliquæ*) viduitatem professæ temere.

¶ ἐξετράπησαν, *abstractæ sunt*) eoque occasionem dedere *calumniæ*.

¶ ὀπίσω τοῦ σατανᾶ, *post Satanam*) qui eas a Christo abstraxit.

16 ἐπαρκείτω, *suppeditet*) v. 10.

¶ ἡ ἐκκλησία, *ecclesia*) viduis *suppeditans*.

¶ ἐπαρκέσῃ, *sufficiat*) scil. ecclesia.

17 διπλῆς, *duplici*) ob presbyteratum & ob munus. *Presbyteratus* per se involvit venerationem ætatis. Etiam Petrus opponit *presbyteros* νεωτέροις, & tamen tanquam de munere loquitur. 1 Petr. V. 5. 1 ss. *duplex*, largum. Ap. XVIII. 6.

¶ μάλιστα, *maxime*) Poterant ergo aliqui præesse, & bene præesse, tametsi non versarentur *in sermone & doctrina*, in studiis sacris & in aliorum institutione. Qui vero ita *occupati erant*, minus vacabant opificio & rei familiari, & digni erant compensatione.

18 καὶ, ἄξιος, *&*, *dignus*) Allegat hoc apostolus vel tanquam *scripturam*; vel tanquam proverbium, etiam a Domino approbatum, Matth. X. 10. Luc. X. 7.

19 πρεσβυτέρου, *seniorem*) v. 17.

¶ κατηγορίαν, *accusationem*) Privatus poterat, lege Mosis, citari uno teste, non condemnari: presbyterum ne citari quidem Paulus jubet. nam & innocentiæ majore est existimatione, & invidiæ calumniæque magis expositus.

¶ μὴ παραδέχου, *noli accipere*) Habebat ergo Timotheus potestatem judicandi in ecclesia. v. 21. 24.

20 τοὺς ἁμαρτάνοντας) *peccantes*, presbyteros, testibus convictos. his contradistinguuntur *ceteri*.

¶ οἱ λοιποὶ) *ceteri*, in grege, qui aut commiserunt idem peccatum, aut ne committant.

¶ φόβον, *timorem*) peccare paratis congruum.

21 ἐνώπιον, *coram*) Repræsentat Paulus Timotheo judicium extremum, in quo Deus revelabitur, & Christus cum angelis coram conspicietur. Conf. 2 Tim. IV. 1. Neque tamen τὸ *coram* non pertinet ad tempus præsens. v. 4. 2 Cor. VIII. 21. Vid. cap. VI. 13 seq.

¶ καὶ κυρίου, *& Domino*) Articulus non additur, cum tamen mox addatur de angelis. Ergo *Dei* appellatio & *Domini* ad unum pertinet subjectum. conf. tamen 2 Tim. IV. 1. κυρίου non habet lectio vetusta.

¶ ἐκλεκτῶν) Epitheton, Timothei reverentiam acuens. ἐκλεκτὸς, *eximius*. 1 Petr. II. 6.

¶ χωρὶς προκρίματος) χωρὶς τοῦ προσπεσεῖν καὶ δίχα κεκριμένης βουλῆς πρᾶξαί σε τί. Gloss. ap. Pricæum. πρόκριμα, *præjudicium*, is facit, qui *decernit*, *ante*quam res sese aperuerit. v. 22 not. *Iudicium* esse debet, non *præjudicium*. v. 24.

¶ κατὰ πρόσκλισιν) Glossæ apud eundem, κατὰ πρόσκλισιν, κατὰ χάριν, προσπάθειαν, ἢ ἑτερομέρειαν, Breviter, *præju-*

præjudicium per odium, *inclinatio* per favorem

22 χεῖρας, *manus*) Timothei erat, manus imponere presbyteris.

¶ ταχέως, *cito*) re inexplorata.

¶ μηδὲ κοινώνει, *neque participaveris*) Id faciunt, qui *cito* aliquid faciunt. Salubrem exspectationem esse, docet v. 24 f. admonitionemque interponit, Timotheo juveni tantisper observandam.

23 σεαυτὸν, *te ipsum*) Antitheton: *aliena*. In transitu monetur Timotheus, quomodo in medio aliorum regimine se regere debeat: elegantissimeque hæc *parenthesis* imitatur moram negotiis *interponendam*.

¶ μηκέτι, *non jam*) Tutum monitum, præmisso illo, *te ipsum castum serva*.

24 τινῶν, *quorundam*) Non modo diversa ratio est *peccatorum*, quæ admittuntur, sed etiam hominum, eadem peccata admittentium.

¶ αἱ ἁμαρτίαι, *peccata*) facta mala, & inde cognoscendi habitus mali.

¶ πρόδηλα) *ante manifesta*, quam inquiratur, vel de hominibus quicquam statuatur.

¶ προάγουσαι) *antevertentia*, præeuntia patrantem, ut statim manuum impositione indignus cernatur. antitheton, *insequuntur*.

¶ εἰς κρίσιν) *quod attinet ad judicium* de hominibus faciendum.

¶ τισὶ) Id majorem emphasin habet, quam si iterum diceret τινῶν. *quosdam* etiam insequuntur peccata ipsorum.

¶ ἐπακολουθοῦσι, *insequuntur*) Interim patienter exspectandum, dum res se aperiat, nec inquirendum morosius. Fidelem servum tamen regit Deus, ut opportuna agat & dicat. Præpositio ἐπὶ dicit intervallum non longum.

25 τὰ ἄλλως ἔχοντα, *quæ aliter se habent*) quæ non sunt *manifesta prius*. Insigne dictum & hodie inprimis observandum, quod exstat Eccl. VIII. 14.

¶ κρυβῆναι, *abscondi*) diu.

¶ οὐ δύναται, *non possunt*) tametsi sæpe celare velint, qui faciunt.

CAP. VI.

1 ὑπὸ ζυγὸν) *sub jugum*, dominorum ethnicorum. Antitheton, *autem*, v. 2. Servitus ergo apud fideles, non est jugum.

¶ ἰδίους, *suos*) ne se ab iis avertant, & ad alios applicent. Confusio prohibetur.

¶ τιμῆς, *honore*) quanquam foris sunt. Oppositum, *contemnere*, mox.

¶ ἀξίους, *dignos*) tametsi virtute careant.

¶ ἡγείσθωσαν, *ducant*) affectu & re ipsa.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Nam contumaciæ causam huc collaturi forent *heri*. conf. Tit. II. 5.

2 ἀδελφοί, *fratres*) coque pares.

¶ εἰσὶν, *sunt*) *heri*. Servi poterant prætextum obsequii denegandi quærere, sive infideles sive fideles heros haberent. utrique peccato occurritur.

¶ δουλευέτωσαν, *serviant*) maneant in familia.

¶ πιστοί εἰσι καὶ ἀγαπητοὶ, *fideles sunt & amati*) Subaudi, *heri. amati*, amorem divinum experti, amoremque inde servis præstantes.

¶ οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι, *beneficentiæ subservientes*) *Beneficentia* est *beneficentia* Dei, ut *verbum*, *nomen*, *spiritus*, *ira*, *verbum Dei*, *nomen Dei*, &c. Huic beneficentiæ subserviunt heri fideles, *evergetæ*. *Beneficentiam* cœlestem erga

ga homines experiuntur, & ei subserviunt fideles, v. gr. heri, erga familiam, & per familiam erga alios. Hoc implicite etiam fideles heros officium docet: docet etiam versus 17.

3 ἑτεροδιδασκαλεῖ, *aliter docet*) Antitheton, *doce*. Conclusio, respondens ineunti tractationi. c. I. 3.

¶ μὴ προσέρχεται, *non accedit*) Seneca, *accedere opinioni*. & sic alii, apud Pricæum.

4 τετύφωται, μηδὲν ἐπιστάμενος) Harpocration, τετύφωμαι, ἀντὶ τοῦ ἐμβεβρόντημαι, ἔξω τῶν φρενῶν γέγονα. κτλ. Confer Raphelium ad Polyb.

¶ μηδὲν ἐπιστάμενος, *nil sciens*) quamvis ἐπιστήμην *scientiam* sibi vindicet. conf. cap. I. 7.

¶ νοσῶν περὶ, *morbidus de*) Antitheton, *salubribus*. Plut. νοσεῖν περὶ δόξαν, περὶ σφραγίδια πολυτελῆ, *insanire amore gloriæ*, vel *sigillorum pretiosorum*.

¶ λογομαχίας, *logomachiis*) 2 Tim. II. 14 not.

¶ ἐξ ὧν γίνεται, *ex quibus fit*) Ib. v. 23.

¶ ἔρις, *lis*) Tit. III. 9.

¶ ὑπόνοιαι πονηραὶ, *suspiciones malæ*) per quas ii, qui non omnia statim assentiuntur, invidi putantur.

5 διαπαρατριβαὶ) Διατριβὴ, *tractatio scholastica*. παρὰ insertum, facit significatum rei perversæ, uti κατατομὴ, pro περιτομὴ, Phil. III. 2. Opponitur τῷ *accedere*, v. 3.

¶ διαπαρατριβαὶ διεφθαρμένων ἀνθρώπων) *perversæ tractationes*, quæ non nisi *corruptos* mente *homines* decent. 2 Tim. III. 8, *homines corrupti mente*.

¶ νομιζόντων, *putantium*) i. e. quippe cum putent. non enim præmittitur &. conf. Rom. II. 18. 20. 2 Tim. II. 21. Hebr. VI. 6. ubi similis participiorum ratio.

¶ πορισμὸν) *quæstum*, rei parandæ causa datum.

6 ἔστι δὲ, *est vero*) Non plane vult negasse, *quæstum esse pietatem*.

¶ πορισμὸς) *expedita vitæ ratio*.

¶ μέγας, *magnus*) Nam affert αὐτάρκειαν, *animum sua sorte contentum*, ceteris incognitum.

¶ μετὰ αὐταρκείας, *cum animo sua sorte contento*) Hic pietatis comes.

7 οὐδὲν, *nihil*) Animo & corpore constat homo nascens: cetera, aliena & externa ei sunt.

¶ εἰσηνέγκαμεν, *intulimus*) Subaudi, & *tamen vitam nacti sumus*. vid. Matth. VI. 25.

¶ δῆλον ὅτι) *scilicet*. Formula declarandi.

¶ οὐδὲ ἐξενεγκεῖν, *neque efferre*) Cur ergo multa coacervemus? Id tantum agitur, ut habeamus πόρον, *expeditum iter*, dum patriam attingimus.

8 ἔχοντες, *habentes*) Implicite affirmatur, nos *habituros esse*.

¶ διατροφὰς) *alimenta*, quibus *interim* alamur. hoc διὰ valet. Σκεπάσματα, *amictum*, nec non tectum.

¶ τούτοις) *his*, etiamsi absit argentum. v. 10.

¶ ἀρκεσθησόμεθα) *satis habituri sumus*, in re: cur non etiam in affectu?

9 βουλόμενοι, *volentes*) Hæc *voluntas*, *animi sua sorte contenti* inimica; non ipsæ opes, quas idcirco divites non jubentur abjicere. v. 17 f.

¶ πλουτεῖν, *divites esse*) habere plus, quam victum & amictum.

¶ ἐμ-

¶ ἐμπίπτουσιν· βυθίζουσι· *incidunt*: *mergunt*) Tristis gradatio.

¶ πειρασμὸν) Paronomasia, πορισμὸς, πειρασμός. *Tentatio* opponitur victui, item fidei; laqueus, amictui, & justitiæ; concupiscentiæ, animo contento.

¶ παγίδα, *laqueum*) adeo non inveniunt πόρον.

¶ ὄλεθρον, *interitum*) corporis.

¶ ἀπώλειαν, *perditionem*) etiam animæ. conf. *omnium*. v. 10. Hoc opponitur *magno* illi *quæstui*. v. 6.

10 πάντων τῶν κακῶν, *omnium malorum*) Nam perimit fidem, bonorum omnium radicem. prima specie videtur amor numi flagitiis plerisque alimentum subtrahere, ut luxuriæ, proterviæ &c. sed revera malorum omnium est radix. *Mala omnia* in v. 9 comprehenduntur, sub *tentatione*, *laqueo*, *concupiscentiis*, *interitu*, *perditione*: quanquam articulus τῶν non præcise illuc respicit, sed ad πάντων pro more additur ad rem exaggerandam, absque vi relativa.

¶ Φιλαργυρία, *amor numi*) quum argentum amatur per se, non ad paranda alimenta & tegumenta adhibetur.

¶ ἧς) φιλαργυρίας, ἀργύρου.

¶ τινὲς) *quidam*, Ephesii. conf. c. V. 15.

¶ ὀρεγόμενοι, *appetentes*) c. III. 1 not.

¶ ὀδύναις πολλαῖς, *doloribus multis*) conscientiæ, de male partis mordentis: animi, ad plura congerenda urgentis. Horum dolorum remedium, *fides*.

11 ὦ ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ) Sic LXX pro Hebr. *Vir Dei*, i. e. propheta, internuncius Dei ad homines, a rebus terrenis remotus.

¶ ταῦτα φεῦγε, *hæc fuge*) Reassumit post parenthesin, quæ dixerat v. 5 in fine. Itaque *hæc* refertur ad v. 4. 5. nam utraque enumeratio apertum facit antitheton. quo pertinet *fuge*, *sectare*.

¶ δικαιοσύνην, *justitiam*) Hæc cetera complectitur, primoque loco ponitur iterum, 2 Tim. II. 22.

¶ εὐσέβειαν, *pietatem*) Antitheton, abusus *pietatis*. v. 5.

¶ πίστιν, ἀγάπην, *fidem*, *amorem*) Opposita, *invidia*, *lis*. v. 4.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) qua perferuntur etiam *blasphemiæ*. ibid.

¶ πραότητα, *mansuetudinem*) qua vincuntur *suspiciones malæ*. ibid.

12 τὸν καλὸν ἀγῶνα, *bonum certamen*) Antitheton, *logomachiæ*. v. 4.

¶ ἐπιλαβοῦ, *apprehende*) ut quiddam, quod præsto est: ceteris relinque suas *quæstiones*. ibid. Metonymia consequentis, cum argumento a facili. Eadem locutio, v. 19. Simile a stadio & brabeo. conf. 2 Tim. IV. 7 seq.

¶ ἐκλήθης καὶ ὡμολόγησας, *vocatus & confessus es*) Correlata, vocatio divina & confessio fidelium. Vtraque in baptismo fit.

¶ τὴν καλὴν ὁμολογίαν) *bonam illam confessionem*. Sic quoque, v. seq. Sed differunt verba: *confessus es*, cum assensione testium: *testatus est*, non assentiente Pilato.

¶ ἐνώπιον πολλῶν μαρτύρων, *coram multis testibus*) qui contra te, si deficeres, testaturi forent.

13 παραγγέλλω, *denuncio*) Vide, quantum munus evangelii prædicandi. 2 Tim. IV. 1.

¶ τοῦ ζωοποιοῦντος τὰ πάντα, *vivificante omnia*) LXX, Neh. IX. 6. Præsupponitur hîc, quæ ibidem commemoratur, creatio omnium. Pars hymni exprimitur:

hymnus totus innuitur. Dei virtus te quoque, o Timothee, in officio tuo *animat* & ad vitam æternam resuscitabit.

¶ τῦ μαρτυρήσαντος, *testante*) Confessio Christi *animat* omnes confessiones. *Testari confessionem*, erat Domini: *confiteri confessionem*, Timothei.

¶ ἐπὶ ποντίυ πιλάτυ, *super Pontio Pilato*) Periocha temporis notissima.

¶ τὴν) *illam*, quam omnes christiani ab Ipso factam norunt, de *regno*. v. 15.

14 τὴν) *hoc*.

¶ ἄσπιλον, ἀνεπίληπτον, *labis expertem, irreprebensibilem*) Masculina.

¶ μέχρι, *usque*) Fideles in praxi sua proponebant sibi diem Christi, ut appropinquantem: nos solemus nobis horam mortis proponere.

¶ ἐπιφανείας, *apparitionem*) Sæpe recurrit hoc verbum in 2 ad Tim. & Titum.

15 καιροῖς ἰδίοις, *temporibus suis*) Numerus pluralis observandus, brevitatem temporum non valde coarctans. *suis*, quorum ratio, potestas, notitia & revelatio penes Ipsum est. sic, ἴδιος, c. II. 6. 2 Tim. I. 9. Tit. I. 3. Reservatum divinum.

¶ δείξει, *ostendet*) *Ostendi* dicitur, quod jam ante erat. Deus ostendet: (Act. III. 20.) cujus hîc magnificentissimum subsequitur encomion, ipsam involvens Christi gloriam.

¶ ὁ μακάριος καὶ μόνος δυνάστης, *beatus & solus dynasta*) Duo prædicata. prius, addito item *solus*, tractatur v. 16. nam τὸ μακάριος & ἀκήρατος idem etymon habent, & *immortalem* dicunt. & inde ei debetur *honor*. alterum, tractatur mox, h. v. & inde ei debetur *robur æternum*. Causa, cur in confessione evangelii non debeant timeri homines *potentes* & *mors* ab eis intentata Sic, *potentia æterna* dicitur Rom. I. 20.

¶ τῶν βασιλευόντων, τῶν κυριευόντων, *regnantium*, *dominantium*) spiritualiter & politice.

16 μόνος, *solus*) Hoc *solus* commode huc dilatum est, quia subsequitur alia similis locutio in *nullus*, *neque*.

¶ ἔχων) *habens*, eoque daturus nobis.

¶ ἀθανασίαν, *immortalitatem*) Adjectivum *immortalis* non exstat in N. T. sed ἄφθαρτος, *incorruptibilis*. Neque ἀθάνατος aut ἀθανασία habent LXX. Vtrumque habet Sapientiæ liber, qui semper græcus fuit.

¶ φῶς, *lucem*) Post *vitam* statim mentio *lucis*.

¶ ἀπρόσιτον) *inaccessam*, creaturis; nisi quatenus & ab Ipso admittuntur, & ipse ad eas exit.

¶ οὐδεὶς ἀνθρώπων, *nemo hominum*) Sic plane Exod. XXXIII. 20. Quod *hominibus* negatur, Ioh. I. 18. 1 Ioh. IV. 12, id sanctis obtinget. Matth. V. 8. 1 Cor. XIII. 12. 1 Ioh. III. 2. Ap. XXII. 4.

17 τοῖς πλυσίοις, *divitibus*) Multi divites Ephesi. Appendix epistolæ (*Post scriptum*) magni momenti.

¶ ἠλπικέναι, *sperasse*) Hæc spes mala, tenacitatis nervus, *fructum*, quem Paulus mox appellat, sufflaminans.

¶ ἀδηλότητι, *incerto*) Ideo non sperandum in opibus, quia *incertissimæ* sunt, *in futurum*.

¶ ἐπὶ τῷ θεῷ, *super Deo*) Ἐπὶ habent *Al. Aug.* 6. *Bœrner. Clar. Colb.* 7. pluresve. Sic expressius est antitheton ad illud, ἐπὶ πλύτυ ἀδηλότητι. Spes, Deo *innixa*, firmitudinem habet. Ἐν habet lectio communis, quæ subjungit, τῷ θεῷ τῷ ζῶντι,

ex

ex cap. IV. 10, ut videtur. nam τῷ ζῶντι non habent *Al. Barn. Colb.* 7. *Ræ.* 2. *Æth. Lat.* in ms. Reutling. *Gildas*, *Haimo*.

¶ πλουσίως, *abunde*) Alias nemo foret πλούσιος, *dives*.

¶ εἰς ἀπόλαυσιν, *in fructum*) *Fructus* est in dando, non in tenacitate. Otium abesse debet, ut ab homine, sic ab ejus facultatibus. Iac. V. 2. 3.

18 ἀγαθοεργεῖν) *studere beneficiis*. Hanc diligentiam sequitur, ut *sint divites in bonis* operibus. ἀγαθὸν & καλὸν differunt. ἀγαθὸς infert simul notionem *beatitudinis*, (coll. Marc. X. 18 not.) καλὸς connotat *pulcritudinem*.

¶ εὐμεταδότους, *liberales*) impertiendo, singulatim.

¶ κοινωνικούς, *communicativos*) mutuum dando, in commune conferendo, cum multis. Alias *divisione* actionum, consiliorum, rerum, maxime delectantur divites, & sunt imperiosi, insolentes.

19 ἀποθησαυρίζοντας ἑαυτοῖς, *recondentes sibi ipsis*) Peculium optimum, quod in posterum reconditur. Antitheton κοινωνικούς, *communicativos*. Sic Tob. IV. 10, μὴ φοβοῦ ποιεῖν ἐλεημοσύνην· θέμα γὰρ ἀγαθὸν θησαυρίσεις σεαυτῷ εἰς ἡμέραν ἀνάγκης. Alias divites non sibi, sed aliis thesauros colligunt. *Dando colligere*, suave oxymoron. Præpositio ἀπὸ in ἀποθησαυρίζοντας egregiam vim habet, *seorsum, in longinquum*.

¶ θεμέλιον καλὸν, *fundamentum bonum*) Appositio elliptica. i. e. ἀποθησαυρίζοντας θησαυρὸν, θεμέλιον καλόν. Metaphora cumulata, uti Ps. XXXVII. 5 cum explic. Gejeri. Opera beneficentiæ appellat *fundamentum bonum*, cui opponitur *divitiarum incertum*. θεμέλιος Hebr. עיקר illud cui innitimur, ut est Syngrapha, hypotheca. &c.

¶ εἰς τὸ μέλλον, *in futurum*) Antitheton, *in præsenti seculo*, v. 17. coll. c. IV. 8.

¶ ἐπιλάβωνται, *arripiant*) tanquam ex naufragio emergentes. Mercator e naufragio salvus thesauros domum præmissos invenit. In v. 12 expressa est *agonis* mentio; eadem locutio, non eadem allegoria.

¶ τῆς ὄντως ζωῆς) Conf. ὄντως, c. V. 3. 5. 16. *Vera vita*, ex Deo vivente.

20 ὦ τιμόθεε, *o Timothee*) Appellat, familiariter, ut filium, c. I. 18. cum gravitate & amore. Extrema, versu 20. 21, respondent initio epistolæ, & exinde sunt explicanda.

¶ τὴν παραθήκην, *depositum*) c. I. 18. Sic *præceptum*. v. 14. 2 Tim. I. 14 not. Oppositum hoc loco, *vocum inanitates*.

¶ τὰς βεβήλους κενοφωνίας, *profanas vocum inanitates*) LXX, τοὺς κενολογοῦντας, pro המצפצפים Es VIII. 19. Usitata pridem sunt Magis vocabula barbara, quæ arcanam perhibentur habere vim, cum revera nullam habeant, sintque *inania* prorsus. Eo respexisse videtur Paulus, substituto vocabulo significantiore. nam φωνὴ, *vox*, vehemens. conf. 2 Tim. II. 15. 16 not. Quin etiam τὸ γνῶσις convenit cum Hebræo ידעני l. c. quod Græci certe in libb. Sam. & Reg. interpretati sunt γνώστην. Quo pacto Paulus falsos doctores vocabulis magos & magiam notantibus appellat, ut ostendat, quam eos abominetur. conf γόητες, 2 Tim. III. 13. Clemens Al. l. 2 Strom. f. 280 ad hæc Pauli verba subjicit, ὑπὸ ταύτης ἐλεγχόμενοι τῆς φωνῆς οἱ ἀπὸ τῶν αἱρέσεων, τὰς πρὸς τιμόθεον ἀθετοῦσιν ἐπιστολάς.

¶ καὶ ἀντιθέσεις, *& oppositiones*) *Oppositiones* varias falsa γνῶσις *cognitio*, ex philosophia desumtas, curiose venditabat, duos deos ἀντιτέχνους, alterum bonum, alterum malum, & in utroque genere miras ἀντιστοιχίας fingens. Has *oppositiones* notat Pau-

Paulus, simulque graviter eas illudit per amphiboliam, quod earum doctores *opponant* se ipsos veritati, eorumque *theses contrariæ* sint fundamento pridem posito. Vide conjugata, ἀντιδιατιθεμένυς & θεμέλιος, 2 Tim. II. 25. 19. Ipse contra Paulus in epistolis, ad Timotheum inprimis, sapientissimas *antitheses* pertractat. v. gr. 1 Tim. I. 7: 8. III. 16: IV. 1. 6: 7. VI. 2: 3. 5: 6. 10: 11, ubi expresse, *Tu vero*. Porro 2 Tim. II. 15-23: unde rursum frequens illud, *Tu vero*, c. III. 10. 14. IV. 5.

¶ ψευδωνύμυ γνώσεως, *falso nominatæ cognitionis*) Ad *cognitionis*, sejuncto epitheto, refertur *quam*, v. 21. *Cognitionem* jactabant & appellabant *gnostici*, qui hic per metonymiam abstracti notantur: sed *falso* eam sic *nominari* Paulus ait. sunt μὴ νοῦντες *non intelligentes*, c. I. 7.

21 περὶ τὴν πίστιν ἠστόχησαν, *in fide aberrarunt*) Quanquam ἐπιστήμην *scientiam* & γνῶσιν *cognitionem*, v. 4. 20, ejusque εὐστοχίαν & sagacitatem ad se redigere conantur, tamen veram sagacitatem, quæ *fidei* est, amiserunt, non capientes, quid sit *credendum*, & quid sit *credere*. conf. 2 Tim. III. 7. 8.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) non ignota tibi. Breviter indicat.

¶ μετὰ σοῦ, *tecum*) Nullæ hic adduntur erga alios salutationes. neque enim publice erat legenda epistola.

IN EPISTOLAM II AD TIMOTHEUM.

CAPUT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Tres sunt hujus epistolæ partes:

I. Inscriptio. c. I. 1. 2

II. Invitatio, VENI AD ME VINCTUM, varie insinuata.

1. *Desiderio suo erga Timotheum declarato, v. 3 s. comiter eum hortatur: NE TE PUDEAT MEI: v. 6 s. subjunctis exemplis tristibus,* v. 15
   & beatis. v. 16 s.
2. *propositio bipartita: ESTO FORTIS, & fidis hominibus partes tuas COMMITTE. cap. II. v. 1. 2. Prior pars tractatur v. 3-13, altera, v. 14, cum adhortatione, ut Timotheus ipse ante iter se sancte gerat.* v. 15 s. cap. III. 1 s. IV. 1 s.
3. *VENI CELERITER. v. 9. Hic Paulus*

1. soli-

1. *solitudinem suam commemorat.* v. 10 s.
2. *libros apportari jubet.* v. 13
3. *de adversario monet.* v. 14 s.
4. *hominum inconstantiam notat, & Domini fidem prædicat.* v. 16 s.

4. *VENI ANTE HIEMEM. Hæc invitatio salutationibus circumdatur.* v. 19 s.

III. Votum. v. 22.

Volebat Paulus, ut Timotheus ad se vinctum sine timore veniret: eique ante suum decessum lampada evangelici muneris erat traditurus. c. IV. 5. 6. Testamentum Pauli & cygnea cantio est hæc epistola. Longe ea post priorem ad Tim. epistolam scripta, & tamen valde similis est utriusque tonus.

¶ κατ' ἐπαγγελίαν, *secundum promissionem*) Huic promissioni subservit Paulus in suo munere. Sic κατὰ *secundum*, Ioh. II. 6. Conf. de particula & de re, Tit. I. 1. 2.

¶ ζωῆς, *vitæ*) & mihi, & tibi, & electis paratæ. Nervus ad Timotheum hortandum, v. 10. c. II. 8.

2 ἀγαπητῷ, *dilecto*) Epitheton aptum. sequitur enim summa amoris declaratio. In ep. I scripserat, *genuino*: id compensatur hîc versu 5.

3 χάριν ἔχω, *gratiam habeo*) Martyrio proximus, tamen gratias agit. *Gratiam habet* Deo Paulus, pro fide Timotheo donata, v. 5. Itaque *sicut indesinentem-implerer* per parenthesin ponitur, ad declaranda illa, quæ sequuntur, *recordationem accipiens.* namque ὡς *sicut* declarandi particula est.

¶ ᾧ λατρεύω, *cui servio*) Rom. I. 9 not.

¶ ἀπὸ προγόνων, *a majoribus*) *Majores* Paulus innuit, non Abrahamum &c. quos *patres*, nunquam προγόνους appellat; sed progenitores proximos: significatque suam in vera religione vetustatem, inde a superiori ætate hominum, sive ipsi majores Pauli pii fuerint, id quod valde credibile est, sive minus; nam non addit, *meis.* Defungi paratum juvat memoria antecessorum, ad quos aggregatur. Etiam Timotheo aviam & matrem in memoriam revocat. v. 5. Hæc præcipue epistola habet quiddam senile, mite, facile.

4 ἐπιποθῶν σε ἰδεῖν, *desiderans te videre*) Invitare Timotheum incipit, paulatim.

¶ μεμνημένος σου τῶν δακρύων, *recordatus tuarum lacrumarum*) Non solum de lacrumis pristinis Timothei, Paulo valedicente profusis, (solent enim apud valedicendum lacrymæ cieri, conf. Act. XX. 37.) sed de pia ejus consuetudine loqui videtur. In hoc quoque genere *unanimem* eum habebat. conf. Act. XX. 19 not. Lacrumæ, flos cordis; aut summam hypocrisin, aut summam sinceritatem indicant. Ludibrium ex lacrumis indicium est pravitatis nostri seculi.

¶ ἵνα, *ut*) Construe cum *videre.*

5 ὑπόμνησιν λαμβάνων, *recordationem accipiens*) Paulo externa quædam occasio aut nuncius a Timotheo in memoriam revocarat hujus fidem. Ammonius, ἀνάμνησις, ὅταν τὶς ἔλθῃ εἰς μνήμην τῶν παρελθόν-

ἐλθόντων· ὑπόμνησις δὲ, ὅταν ὑφ' ἑτέρου εἰς τοῦτο προαχθῇ.

¶ *πίστεως, fidei*) Ex omnibus Timothei virtutibus *fides* maxime ad propositum pertinet.

¶ ἐνῴκησε, *inhabitavit*) Hoc verbo notatur perpetuitas.

¶ *πρῶτον*) *prius*: fortasse ante natum Timotheum. Huc pertingit memoria Pauli. Loidos parentes quales fuerint, non definitur.

¶ *μάμμη, avia*) Suavis est defunctorum memoria familiaribus, præsertim morti vicinis, & posteris.

¶ *μητρὶ, matre*) Hæc nupserat viro Græco.

¶ εὐνείκῃ, *Eunike*) Exstat id nomen apud Hesiodum in Theogonia. Lois videtur Eunikes mater fuisse, & utraque defuncta.

6 *δι' ἣν αἰτίαν, quam ob causam*) quia scil. *ὑπεμνήσθην, admonitus sum.*

¶ *ἀναμιμνήσκω, admoneo*) Admonitus, monet.

¶ *ἀναζωπυρεῖν*) *ut resuscites.* Idem verbum, Gen. XLV. 27. 1 Macc. XIII. 7. *ζωπυρέω*, de mortuo *resuscitato*, 2 Reg. VIII. 1. 5. Oppositum, *σβεννύειν, extinguere.* Matth. XXV. 8. 1 Thess. V. 19. Videtur Timotheus, Paulo diu carens, nonnihil remisisse. conf. not. ad c. II. 22. certe nunc ad majora stimulatur.

¶ *τὸ χάρισμα, donum*) cum fide conjunctum, v. 5, vividum, v. 7.

7 *πνεῦμα, spiritum*) Id est, Spiritus, quem Deus nobis dedit, non est spiritus timoris, sed virtutis &c. Hinc testantur fideles. v. seq. & Ioh. XV. 26. 27.

¶ *δειλίας*) Eustathius, *δειλὸς, ὁ δεδιὼς τὰς ἴλας, timens agmina militum.* conf. Sir. XXXVII. (11) 12. Id etymon huc valde quadrat. coll. c. II. 3. Est *timor*, cujus causæ potius in animo sunt, quam foris. Causas, quæ *foris* sunt, hic timor *intus* nimis exaggerat. Actus timoris semper causam habet in animo, sed habitus animosus pellit & vincit causas externas.

¶ *δυνάμεως*) *Δύναμις, robur* timori oppositum. Innuitur divinum *robur* in nobis, non nostrum, v. 8, & sic *amor* & *sobrietas.* Hæc omnia in nobis operantur, nosque animant ad officia erga Deum, & sanctos, & nos ipsos. *robur* & *sobrietas* sunt duo, sed bona, extrema: *amor*, medium, utriusque vinculum & quasi temperamentum, mala duo extrema, timiditatem & temeritatem, eximens. De *robore* sive *virtute*, v. 8 seqq. de *amore*, c. II. 14 ss. de *sobrietate*, c. III. 1 ss.

¶ *καὶ ἀγάπης, & amoris*) Amor autem etiam vinctos amplectitur, pulso timore. conf. 1 Ioh. IV. 18.

¶ *καὶ σωφρονισμοῦ, & sobrietatis*) Verbale. *σωφρονίζεσθαι, sobrie agere*, est juvenum, Tit. II. 4. 6. & juvenis erat Timotheus. c. II. 22. 1 Tim. IV. 12. Ideo monetur, ut omnia *vitæ* commoda missa faciat, c. II. 4, & spinas removeat, Luc. VIII. 14. Id docet Spiritus: & qui discit, a timore liberatur, & *testimonium* Domini sui amplectitur.

8 *μὴ οὖν ἐπαισχυνθῇς, ne igitur pudeat te*) Timorem pudor comitatur: victo timore, fugit pudor malus. Conf. v. 12. 16, ubi Paulus suum & Onesiphori exemplum, contrariis versu 15 admixtis, proponit.

¶ *τοῦ κυρίου ἡμῶν, Domini nostri*) Rara antonomasia. Alias Paulus aut *nostri* omittit, aut nomen *Iesu Christi* addit. nunc, quum dicit, *Domini nostri*, hunc opponit Cæsari, quem sui sic appellabant.

¶ *μηδὲ*

¶ *μηδὲ ἐμὲ, neque mei*) Causa servorum Dei non potest sejungi a causa Dei.

¶ *τὸν δέσμιον, vincti*) Vinctorum facile pudet, Romae praesertim.

¶ *συγκακοπάθησον, una patere mala*) *Patere mala*, c. II. 3. 4. 5, idque *mecum* & *cum evangelio.*

¶ *δύναμιν, virtutem*) Haec, omnia exsuperans, nervose describitur v. 9. 10, simulque adhortatio praevia, v. 8, ex re ipsa deducitur, & nervos suos ex sequenti descriptione v. 9 s. nanciscitur.

¶ *θεοῦ, Dei*) Memoratur etiam Christus Iesus & Spiritus sanctus. v. 13 s.

9 *σώσαντος, qui servavit*) per conversionem, Act. II. 47. Egregie describitur amor Patris & gratia Salvatoris, & tota salutis oeconomia, pro qua propaganda operae pretium sit pati ac mori. *Servatio* haec est applicativa, non tantum acquisitiva, eam ipsam ob causam, quia tam arcte cum *vocatione* connectitur. Omnia, quae v. 9 sub *κατὰ* stant, actu ipso praecedunt *salvationem* & *vocationem*: *salvatio* & *vocatio* in re sequuntur. Si quis in statum *vocationis* venit, hoc jam initium est totius salutis: quo sensu *vocatio* est pars *salvationis*, *salvatio* est totum: sunt autem ambo conjunctissima. Ipsa solicitudo Pastoris prior est, quam vocem pastoris ovicula audit.

¶ *κλήσει ἁγίᾳ, vocatione sancta*) quae tota ex Deo est & nos totos Deo vindicat. sanctitas & divina origo hujus vocationis mox uberius describitur, praesertim epitheto *ἰδίαν, suam*, opera nostra excludente.

¶ *ἰδίαν, suam*) Rom. IX. 11. Eph. II. 8. 1 Tim. VI. 15 not.

¶ *τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν, datam nobis*) Antequam nos essemus, data est nobis, acceptante jam tum Mediatore.

¶ *ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ - διὰ - Ἰησοῦ Χριστοῦ, in Christo Iesu - per - Iesu Christi*) Perquam scite nomen *Christi* in mentione oeconomiae veteris, nomen *Iesu* in mentione novae praeponitur.

¶ *πρὸ χρόνων αἰωνίων, ante tempora aeterna*) Tit. I. 2. Rom. XVI. 25 not.

10 *Φανερωθεῖσαν, manifestatam*) Congruunt illustria verba, *apparitionem & luci exponentis.*

¶ *ἐπιφανείας, apparitionem*) in carne. Non significatur hic ipse tantummodo adventus, sed tota commoratio Christi inter homines.

¶ *τὸν θάνατον, mortem*) Articulus notanter positus. *Mortem* Paulus hoc loco quasi removet directe. Mortem ergo jam non timere debet miles Christi.

¶ *Φωτίσαντος, luci exponentis*) Sermo concisus: & comparavit nobis, (id subaudiendum ex opposito, *καταργήσαντος qui abolevit*) & luci exposuit per evangelium. Conf. Eph. II. 17.

¶ *ζωὴν καὶ ἀφθαρσίαν*) ἐν διὰ δυοῖν.

¶ *διὰ τοῦ*) *Schoettgenius* construit cum *καλέσαντος* v. 9. Possis construere *διὰ τῆς* - (*καὶ*) *διὰ τοῦ εὐαγγελίου*, *per apparitionem* - (&) *per evangelium.*

11 *ἐθνῶν, gentium*) Constr. etiam cum *praeco & apostolus*. Tria sunt nomina, *praeco*, *apostolus*, *doctor*. I *Praeco* publicus est etiam in uno eodemque loco II *Apostolus* ubique discurrit, sed apostolico suo muneri satisfecisset, si nuncium suum semel exposuisset. III *Doctor*. Hic accedit assiduitas & perseverantia docendi: unde exstitit *passio*.

12 *ταῦτα πάσχω, haec patior*) haec adversa mihi obtingunt.

¶ *γὰρ*,

¶ γὰρ, *enim*) Pudorem pellit fiducia futuri.

¶ ᾧ) ᾧ, inquit, non τινὶ. novi *eum, in quem* fidem collocavi meam; tametsi mundus eum non novit.

¶ πεπίστευκα) *credidi*, depositumque meum commisi. Hic innuitur Dei *fidelitas*; coll. c. II. 13. mox memoratur etiam *potentia*.

¶ πέπεισμαι, *persuasus sum*) Rom. VIII. 38.

¶ δυνατὸς, *potens*) adversus tot hostes.

¶ τὴν παραθήκην μȣ, *depositum meum*) Aliud est depositum, quod nos divinitus nobis commissum custodire debemus, v. 14. coll. c. II. 2, παράθȣ· aliud, quod Deus, a nobis ipsi commissum, custodit, hoc versu: & hoc quidem est anima nostra, 1 Petr. IV. 19. coll. Luc. XXIII. 46, nos ipsi, & portio nostra cœlestis. Paulus, decessui proximus, duo deposita habebat: alterum Domino, alterum Timotheo committendum.

¶ φυλάξαι, *custodire*) etiam in morte.

¶ ἐκείνην, *illam*) v. 18. c. IV. 8.

13 ὑποτύπωσιν) Ὑποτυπόομαι, *mente agito*. Vult ergo Paulus, ea, quæ Timotheus semel audierat, semper animo ejus obversari & impressa manere. Inde nervos debet sumere confessio externa. Fidem & amorem Paulus Timotheo proposuit: fidem & amorem Timotheus exprimat ac referat.

¶ ἔχε) *tene*. Aptum verbum sermoni de deposito. ἔχε dicit, non ἔχεις. Neque institutum erat Pauli, ut daret ceu doctor Timotheo informationem de summa verborum salutarium.

¶ παρ' ἐμȣ ἤκȣσας, *a me audivisti*) conf. c. II. 2, ubi diverso verborum ordine dicitur, *audivisti a me*. Scilicet hic, v. 13 urgetur auctoritas Pauli, cur eo magis tenere debeat: hinc præponitur *a me*. Sed c. II. 2 opponuntur *audivisti* & *committe*: hinc præponitur *audivisti*.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum ἔχε *tene*. coll. 1 Tim. III. 9.

14 τὴν καλὴν παραθήκην) τὴν, *hoc bonum depositum*: videlicet *sermones salubres*, quos ad te deposui. conf. c. II. 2.

¶ διὰ πνεύματος ἁγίȣ, *per Spiritum sanctum*) Hic est arrhabo depositi cœlestis: quod qui custodit, etiam depositum sibi commissum custodit. unde urgetur *inhabitatio*.

15 ἀπεστράφησάν με, *aversati sunt me*) Romæ. c. IV. 16.

¶ ἐν τῇ ἀσίᾳ, *in Asia*) Eo igitur remigrarunt. Non sic Timotheus, quamvis etiam in Asia erat, Ephesi.

¶ φύγελλος καὶ ἑρμογένης, *Phygellus & Hermogenes*) Hos aliquis fortasse ceteris constantiores putasset.

16 δῴη, *det*) Inconstantibus non imprecatur: v. 15. constantibus optime precatur. Sententia categorica: Onesiphorus pulcre stetit. Sermonem modalem efficit affectus.

¶ ἔλεος, *misericordiam*) Onesiphorus abundarat operibus *misericordiæ*.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus.

¶ τῷ ὀνησιφόρȣ οἴκῳ, *Onesiphori domui*) Ephesi. v. 18. c. IV. 19. Ipse Onesiphorus aberat, vel jam tum obierat. ideo superstites voto mactat Paulus, immo etiam ipsum. v. 18.

¶ πολλάκις, *sæpe*) Ephesi & Romæ.

17 καὶ εὗρε, *& invenit*) divina ope. Res magna, in tanta urbe, ubi non multi curarent Paulum vinctum. Huc respondet, *invenire*. v. 18. Invenit me, in tanta frequentia: inveniat misericordiam,

diam, in illa panegyri. Similis allusio, bis, c. II. 9 not.

18 *δῴη*, *det*) Anaphora, pathetica.

¶ *αὐτῷ*) *ipsi*, antitheton ad domum ejus.

¶ *ὁ κύριος*, *Dominus*) Christus, cui id præstitit ille.

¶ *παρὰ κυρίου*, *a Domino*) Idem Christus, qui retribuet. Nomen pro pronomine reciproco, cum emphasi, uti Luc. XI. 17 not. 2 Thess. III. 5.

¶ *διηκόνησε*, *ministravit*) etiam post meam profectionem. 1 Tim. I. 3.

¶ *βέλτιον*) *melius*, quam ego.

CAP. II.

1 Σὺ, *tu*) Intenditur adhortatio. v. 3. c. III. 10 not.

¶ *τέκνον μου*, *fili mi*) Argumentum, cur Timotheo imitandus sit Paulus; a necessitudine spirituali.

¶ *ἐνδυναμοῦ*) c. I. 7. *fortis esto* & talem te præbeto.

¶ *ἐν τῇ χάριτι*, *in gratia*) Gratia communis, impellit & corroborat etiam ad singularia officia. Incentivum est & stimulus.

2 *διὰ*, *per*) *coram*. 1 Tim. VI. 12.

¶ *παράθου*, *committe*) antequam istinc ad me proficiscare.

¶ *πιστοῖς*, *fidelibus*) Virtus eorum, quibus depositum committas.

¶ *ἔσονται*, *erunt*) post abitum tuum.

3 *σὺ οὖν*, *tu ergo*) Anaphora, coll. v. 1. Timotheus ad altiora vocatur. coll. v. 2.

4 *οὐδεὶς*, *nemo*) Hoc versu commendatur *τὸ abstine*: accedit versu seq. *τὸ sustine*.

¶ *στρατευόμενος*, *militans*) Age, quod agis.

¶ *πραγματείαις*, *negotiationibus*) quibus implicati sunt mercatores & opifices.

¶ *ἀρέσῃ*, *placeat*) totus rei militari intentus.

7 *νόει*) *attende*, quæ dico. *σύνεσις*, *intellectus*, est divini muneris: *νοεῖν attendere* est hominis ingenui. Si versum 6 conferas cum v. 5, hoc dicit Paulus: Si laboraverit agricola (Timotheus,) tum primum oportet eum fructus (quibus scatet resurrectio Christi, v. 8. 11 s.) participare. sed si hæc esset tota Pauli mens, dixisset: *τὸν μεταληψόμενον δεῖ κοπιᾶν*. Itaque ex hoc v. 7 colligas, aliam potius sententiam hic esse repositam, quæ huc redeat: Paulus Timothei animam excoluit, c. I. 6, ergo fructus ei inprimis ex Timotheo debentur. quo pacto Paulus non aperte, ut ad homines tardos opus est, sed per amphiboliam & ænigma, officium exigit a Timotheo ingenue agnoscendum & præstandum, tribus parabolis, de milite, athleta, agricola, propositis.

¶ *δῴη γάρ σοι*, *det enim tibi*) Sensus est, *dabit*. sic cohæret, *attende* & *enim*. sed affectus addit modum.

¶ *ὁ κύριος*, *Dominus*) Christus.

¶ *ἐν πᾶσι*, *in omnibus*) *In multis* jam *dederat*: hoc præsupposito, Paulus dicit, *in omnibus det*.

8 *μνημόνευε*) *recordare*, ita, ut sequaro. Paulus exemplo Christi suum, ut solet, exemplum animat.

¶ *ἐγηγερμένον ἐκ νεκρῶν*) Sermo concisus. i. e. *qui mortuus est & resuscitatus ex mortuis*. sic nos. v. 11. Hinc pendet *κατὰ secundum*.

¶ *ἐκ σπέρματος Δαυὶδ*, *ex semine Davidis*) Hanc unam *genealogiam* a Timotheo vult attendi, quæ argumento est, Iesum esse Christum.

¶ 9 ἐν ᾧ, *in quo*) scil. in evangelio.

¶ κακοπαθῶ, *mala patior*) Conjugatum, κακοῦργος, *maleficus*. Malum passionis, ut si præcessisset malum actionis.

¶ δεσμῶν, *vincula*) Conjugatum, οὐ δέδεται, *non vinctus est*.

¶ ὡς κακοῦργος, *ut maleficus*) cum periculo capitis & infamia.

¶ οὐ δέδεται) *non est vinctus*: i. e. expedite proficit.

10 διὰ τοῦτο, *propter hoc*) quia me vincto evangelium currit.

¶ σωτηρίας μετὰ δόξης *salutem: cum gloria*) Exquisita verborum proprietas. σωτηρία, *salus*, assertio ex malis, est fidem suscipientium: δόξα, *gloria*, bonorum abundantia, metam assequentium. Act. II. 47. Rom. VIII. 24. 21.

11 συναπεθάνομεν) σὺν, ter: scil. *cum* Christo. συναπεθάνομεν, sensu præteriti, respectu sperantium vitam.

12 ὑπομένομεν, *sustinemus*) Præsens, & quiddam hoc loco significantius & ulterius, quam *mori*. ideo etiam præmium ulterius, quam *vita*, *regnum*.

¶ εἰ ἀρνούμεθα, *si abnegamus*) ore. *Si non credimus*, corde. v. seq. Abnegatio prius ponitur. nam *fidem*, quæ fuerat, exstinguit.

¶ κἀκεῖνος, *etiam Ille*) Christus.

13 πιστὸς μένει, *fidus manet*) Hoc, collato *abnegabit*, fidelem lectorem, non abnegandum, præter exspectationem suavissime afficit: *fidus manet* sibi, adversum nos sui dissimiles. Ita quadrat axioma subsequens: *negare* &c. Ita Deut. VII. 9 s. laudatur *Deus fidus*, ὁ θεὸς ὁ πιστὸς, qui & pios remuneratur, & osores ulciscitur.

¶ οὐ δύναται, *non potest*) Hoc *non posse* laudabile. conf. Ier. XLIV. 22.

14 ταῦτα) *hæc*, quæ ex me audisti. v. 2.

¶ ὑπομίμνησκε, *admone*) eos, quibus præes. Tit. III. 1.

¶ ἐνώπιον τοῦ κυρίου, *coram Domino*) Conf. 1 Tim. V. 21 not.

¶ μὴ λογομαχεῖν) *Logomachia* hìc non dicitur pugna *de verbis*, sed pugna, quæ *verbis* committitur, v. 23 s. *de rebus* maximis. v. 17 s. Conf. Act. XVIII. 15.

¶ χρήσιμον, *utile*) sc. ὄν. accusativus absolutus, uti Luc. XXIV. 47. Respondet, *bene utile*. v. 21.

¶ ἐπὶ, *super*) Non modo non prosunt, sed obsunt etiam & subvertunt. ἐπὶ dicit consequens, uti 1 Thess. IV. 7 οὐκ ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ. *Subversio* opponitur *ædificationi*.

15 σπούδασον) *gnavus esto*. Verbum conveniens characteri totius epistolæ.

¶ σεαυτὸν, *te ipsum*) Antitheton ad *opus*, cujus conjugatum est *operarius*.

¶ δόκιμον) *probatum* Deo, non *reprobum ad omne opus bonum*, Tit. I. 16, sed habentem *opus perfectum*. Iac. I. 4. Hesychius, δόκιμον, χρήσιμον, τέλειον.

¶ ἐργάτην ἀνεπαίσχυντον, *operarium non pudefactum*) cui *tua* ipsius conscientia nullum pudorem incutiat. Scholiastes Priczo laudatus, ἀνεπαίσχυντον, παῤῥησιαζόμενον. conf. Phil. I. 20. Sequitur, ὀρθοτομοῦντα, qui verbum veritatis apud *ceteros* amplificet.

¶ ὀρθοτομοῦντα) Hìc plerique *secandi* notionem inesse statuunt. at Vulgatus, *recte tractantem*. optime. conf. LXX, Prov. III. 6. XI. 5. ὀρθοτομεῖν ὁδοὺς perinde ut Latini, *viam secare*. Neque *sectionem* proprie dicunt καινοτομία, καρτομία, (κέαρ, *cor secatur* metaphorice per καρτομίαν) καινοτομέω, ῥυμοτομέω, ἰθύτομος δίωξ. Proprietas ac vis τοῦ ὀρθὸς potius retinenda est in ὀρθοτομοῦντα. Nam ll. cc. exstat Hebr.

Hebr. ישר quæ verbi forma eodem verbo græco exprimi potuerat 2 Chron. XXXII. 30, de aquæductu, & Ps. CXIX. 128, de ipso *verbo* divino. Itaque hoc vult Paulus, ut Timotheus *rectum cursum paret* verbo veritatis, & ipse recta ad hanc lineam incedat, neque dextrorsum neque sinistrorsum declinans, *non aliter docens*: 1 Tim. I. 3. quo pacto mox antithoton verbi *proficient* liquidius perspicitur.

¶ τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, *sermonem veritatis*) Antitheton, mox, κενοφωνίας, cujus compositi prior pars, *inane* dicens, opponitur *veritati*; posterior, vehementiam *vocis* involvens, *sermoni* temperato.

16 τὰς δὲ) Sic v. 22. 23, per anaphoram. Differunt ergo *profanæ vocum inanitates*, quæ magnos errores alunt; & *quæstiones*, de rebus nauci. illæ, perniciosæ; hæ, inutiles. Tit. III. 9.

¶ περιΐστασο) Idem verbum, ibid. in quo περὶ eleganter idem valet, quod in περιγίνομαι. sed περιγίνομαι notat actum separandi & superandi; περιΐσαμαι, statum. Timotheus nunquam se implicarat: itaque Paulus eum ad constantiam hortatur: *sejunctus maneto*.

¶ ἐπὶ πλεῖον ἀσεβείας) Sic, ἐπὶ πλεῖον κακίας προβαίνειν. Diodorus Siculus apud Pricæum.

¶ προκόψουσιν, *proficient*) scil ii, qui tales *vocum inanitates* spargunt. Huc quoque refertur *illorum*, v. 17. Inest mimesis, ut mox in phrasi, *pastionem habere*. Tales videntur sibi *proficere* in sacris. Futurum, proprie: est enim prædictio, ut in *habebit*, v. seq. coll. c III. 1.

17 ὑμέναιος, *Hymenæus*) pertinax. coll. 1 Tim. I. 20.

¶ καὶ Φίλητος, & *Philetus*) Hymenæo assentiens.

18 τὴν ἀνάστασιν, *resurrectionem*) Fortasse colorem arripuerant hi Ephesii ex ipsa ad Ephesios epistola Pauli. Eph. II. 6. Clemens Al. ait, vituperatores conjugii resurrectionem Luc. XX. 35 de hac vita fuisse interpretatos.

¶ ἀνατρέπουσι, *subvertunt*) Allegoria: *fundamentum*, *domus*. v. seqq.

19 ὁ μέντοι στερεὸς, *firmum quidem*) Antitheton, *subvertunt*. v. 18. Adde 1 Tim. III. 15 not. omnino. *Quidem* apodosin habet in *sed*, v. 20.

¶ θεμέλιος τοῦ θεοῦ, *fundamentum Dei*) Hebr. עיקר *fundamentum*, id est, res, de qua agitur, v. gr. in contractu, ut observat Sam. Petitus var. lect. c. 10. *Fundamentum Dei*, cui innituntur, qui sunt ipsius, ita ut everti nequeant, est fides Dei immota.

¶ ἕστηκεν, *stetit*) *Stare* dicitur, pro *immotum jacere*, ut *sententia stare* dicitur. Respondet mox *desistat*. Paulus vim verbi הקים *ratum esse* exprimit.

¶ σφραγῖδα, *sigillum*) *Sigillis* olim inscribi solitæ sententiæ.

¶ ταύτην, *hoc*) Huc refertur tota pars reliqua hujus versus.

¶ ἔγνω κύριος, *novit Dominus*) LXX, ἐπέσκεπται καὶ ἔγνω ὁ θεὸς τοὺς ὄντας αὐτοῦ, καὶ τοὺς ἁγίους προσηγάγετο πρὸς ἑαυτόν. Num. XVI. 5. *Novit* amanter, nec nosse desinit, sed perpetuo servat suos: idque ידע *notum faciet*. ibid.

¶ καὶ, &) *Observa*, inquit Petitus, *e Paulo*, *sigilli* orbiculo utrinque adscripta esse quædam verba; nam in una *sigilli* facie, leguntur ista, *novit* &c. in altera vero, *desistat* &c.

¶ ἀπο-

¶ *ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας, desistat ab injustitia*) Ibid. v. 26, ἀποχίσθητε ἀπὸ τῶν σκηνῶν τῶν ἀνθρώπων τῶν σκληρῶν τούτων. Abstractum *injustitia* Paulus pro concreto ponit; coll. v. 21, *purgando sese exierit ab his*: simulque respicit illud Esajæ LII. 11, ΑΠΟΣΤΗΤΕ ΑΠΟΣΤΗΤΕ-ΑΚΑΘΑΡΤΟΥ μὴ ἅψησθε-ἀφορίσθητε οἱ φέροντες τὰ ΣΚΕΥΗ Κυρίου. Imperativus, *desistat*, nomine Dei pronunciatus, importat facultatem discedendi; & eorum, qui discedunt, beatitudinem.

¶ *πᾶς ὁ ὀνομάζων*) *quisquis nominat* nomen Christi, ut Domini sui. conf. Act. XIX. 13 not. Id fit prædicando, Ier. XX. 9, & celebrando, Ps. XX. 8.

¶ *τὸ ὄνομα, Nomen*) De *nomine* Domini, de *Domino* non nisi *suos noscente*, de *injustitia*, conf. Matth. VII. 22. 23.

20 *μεγάλῃ, magna*) Talis est ecclesia.

¶ *χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, aurea & argentea*) ex materia pretiosa, dura, ignem ferente.

¶ *ξύλινα καὶ ὀστράκινα, lignea & testacea*) ex materia viliori, fragili, ignem timente.

¶ *καὶ ἃ μὲν, ἃ δὲ*) *& illa quidem*, aurea, ad honorem; *hæc vero*, lignea, ad alia omnia. Potest etiam aureum vas ad usus inhonestos; ligneum, ad honestos adhiberi: sed id non fit facile in œconomia prudenter constituta. Membra ecclesiæ donis & gradibus fidei & sanctificationis inferiora non sunt vasa in dedecus, neque ab his quisquam se debet ἐκκαθαίρειν.

21 *ἐὰν οὖν τις, si ergo quis*) v. gr. Timotheus.

¶ *ἐκκαθάρῃ ἑαυτὸν ἀπὸ τούτων*) *purgando sese, exierit de numero horum vasorum* in dedecus. Activum cum pronomine reciproco indicat liberrimam facultatem fidelium.

¶ *ἡγιασμένον, sanctificatum*) proprium & plane consecratum Deo.

¶ *καὶ, &*) *In bonorem-paratum*, quatuor incisa: quorum primum declaratur per secundum, tertium per quartum. Itaque & duo paria illa copulat. Conf. c. III. 17, ἄρτιος, ἐξηρτισμένος.

¶ *τῷ δεσπότῃ, bero*) Deo, cujus domum Paulus in epp. ad Tim. dicit ecclesiam.

¶ *πᾶν ἔργον ἀγαθὸν, omne opus bonum*) c. III. 17. Tit. I. 16.

22 *νεωτερικὰς, juveniles*) quibus *juvenes* indulgent. 1 Ioh. II. 16 not. quæ *puritati cordis* obstant. mox, & v. 21. Antea Paulus Timotheum deterruerat ab *anilibus* fabulis & ab *aquæ* potu, 1 Tim. IV. 7. V. 23. nunc eum deterret ab altero extremo, *juvenilibus concupiscentiis*.

¶ *δικαιοσύνην, justitiam*) Hæc primo loco ponitur, opposita *injustitiæ*. v. 19.

¶ *μετὰ, cum*) Constr. cum *pacem*. Sanctarum partium studium, sanctum est. Rom. XII. 9. 3 Ioh. v. 11.

¶ *τῶν ἐπικαλουμένων, invocantibus*) Conf. ad v. 19. Act. IX. 14.

¶ *τὸν κύριον, Dominum*) Christum.

¶ *καθαρᾶς, puro*) v. 21, ἐκκαθάρῃ. Hanc puritatem infestant concupiscentiæ; comitatur justitia, fides, amor, pax.

23 *μωρὰς καὶ ἀπαιδεύτους, stultas & ineruditas*) Tu enim debes παιδεύειν, *erudire* v. 25, & sapiens esse, c. III. 15. conf. *stultas*, Tit. III. 9.

¶ *μάχας, pugnas*) Ibidem.

24 *οὐ δεῖ μάχεσθαι, non oportet pugnare*)

gnare) non oportet esse Polemicum acerbum.

¶ ἤπιον, διδακτικόν ἀνεξίκακον, παιδεύοντα· *mitem*, *docentem*; *patientem*, *erudientem*) Χιασμός. Respectu *omnium*, servus Domini debet esse *mitis*, ita erit *docens*: erga *adversarios*, debet esse *patiens*, ita poterit *erudire*. Nec oppugnare debet, nec repugnare: debet esse *mitis*, ne mala inferat; & *patiens*, ut mala perferat.

¶ διδακτικὸν, *docentem*) i. e. *aptum ad docendum*. Hoc non solum soliditatem & facilitatem in docendo, sed vel maxime patientiam & assiduitatem significat. Oportet enim ἀντέχεσθαι, Tit. I. 9 not. idque cum lenitate, Iac. III, & perseverantia, Act. XX. 31, *in omni longanimitate & doctrina*, infra, c. IV. 2.

¶ ἀνεξίκακον) mala tolerantem. Zelo interdum, lenitate semper opus est.

25 μήποτε) μὴ interrogans: *hac exspectatione*, *si quando* &c.

¶ δῷ αὐτοῖς ὁ θεὸς, *det illis Deus*) Non est enim opis humanæ. Motivum patientiæ.

¶ μετάνοιαν, *pœnitentiam*) Hæc antecedit *cognitionem*.

¶ εἰς, *in*) Sic εἰς, v. seq.

26 καὶ) *atque* ita,

¶ ἀνανήψωσιν) Hoc pendet a *si quando*: *evigilent*, sopore discusso.

¶ ἐκ τῆς παγίδος, *ex laqueo*) Duo mala, *captivitas* & sopor: duo bona, *vigilia* & liberatio. Sermo concisus.

¶ ἐζωγρημένοι) Luc. V. 10. *capti*, lubentes.

¶ ὑπ' αὐτοῦ, *ab illo*) a servo Domini. Vbi *Deus* præit, v. 25, *servi* opus succedit. Deus excitat; servus extrahit.

¶ εἰς τὸ) Constr. cum *evigilent*. Terminus a quo in ἐκ, terminus ad quem in εἰς innuitur. Ille, *opponere se & laqueus diaboli*: hic, *agnitio veritatis & voluntas Dei*.

¶ ἐκείνου, *illius*) *Dei*.

¶ θέλημα, *voluntatem*) liberrimam & liberantem. 1 Petr. IV. 2. Oppositum, *laqueo*. In *voluntatem* Dei excitatus est ipse Paulus. Act. XXII. 14.

CAP. III.

1 Τοῦτο δὲ γίνωσκε, *hoc vero cognosce*) Liquido scribit apostolus. 1 Tim. IV. 1.

¶ ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, *in ultimis diebus*) qui jam tum esse cœperunt, v. 5 fin. Similis locutio, 2 Petr. III. 3. Iud. v. 18.

¶ ἐνστήσονται) *aderunt*, ex improviso. Futurum, respectu prophetiæ antegressæ.

¶ καιροὶ χαλεποὶ, *tempora difficilia*) ubi vix reperias, quid agas.

2 ἔσονται οἱ ἄνθρωποι, *erunt homines*) *erunt*, majore gradu & numero tales, quam unquam, in ecclesia. v. 5. Pejores etiam iis, qui solo lumine naturali fuerant abusi. Rom. I. 29 seqq. ubi multa in notis explicamus, hîc recurrentia.

¶ φίλαυτοι, *amantes sui*) Radix prima.

¶ φιλάργυροι, *amantes numi*) Radix altera.

¶ γονεῦσιν ἀπειθεῖς, *parentibus inobedientes*) Character temporum colligendus inprimis etiam ex juventutis moribus.

¶ ἀχάριστοι, *ingrati*) Obligatio grati animi proxima est ab officio filiali.

3 ἀκρατεῖς, ἀνήμεροι, *intemperantes, immites*) simul & molles & duri.

¶ ἀφιλάγαθοι, *boni non amantes*) Contrarium, *amans boni.* Tit. I. 7, not. 3.

4 προπετεῖς) temerarii, qui præcipites sunt in agendo &c.

¶ τετυφωμένοι, *inflati*) 1 Tim. VI. 4 not. ut si quis *fumo* ita suffocatur, ut mentis non amplius compos sit. Tales enim facit fastus.

¶ Φιλήδονοι, *amantes voluptatis*) Epicureorum epitheton. Voluptas exstinguit amorem & sensum de Deo. Tales Epicurei nostri.

5 μόρφωσιν) *speciem* externam, non sine rudimento quodam interno.

¶ ἀποτρέπϐ) Τρέπεται, qui coactus fugit: ἀποτρέπεται, qui ἀναχωρεῖ, recedit ac vitat ultro. Eustath.

6 ἐκ τούτων, *ex his*) v. præc. *hos.* Plane demonstrat.

¶ οἱ ἐνδύνοντες, *irrepentes*) clanculum.

¶ γυναικάρια) *mulieres imbelles*; quæ mox, ut istorum similes, describuntur.

¶ ἐπιθυμίαις ποικίλαις, *concupiscentiis variis*) mentis & carnis. c. IV. 3. Hæc quoque *varietas* delectat.

7 μανθάνοντα, *discentes*) curiose.

¶ μηδέποτε, *nunquam*) unde facile *capiuntur.* v. 6.

6 Ἰαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς, *Iannes & Iambres*) Euseb. l. 9. Præp. Ev. hæc verba ex Numenio Pythagorico philosopho citat: Ἰαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς αἰγύπτιοι ἱερογραμματεῖς ἄνδρες ὀυδενὸς ἥττους μαγεῦσαι κριθέντες εἶναι ἐπὶ ἰουδαίων ἐξελαυνομένων ἐξ αἰγύπτου. κτλ. Notissima Pauli temporibus nomina erant Iannes & Iambres: plurima enim eorum in antiquis Hebræorum libris mentio, ut qui fuerint principum magorum par apud Ægyptios. Acutissimus *Hillerus* ex Abessinorum lingua *Iannes* interpretatur *empæctam* & *Iambres præstigiatorem*; statuit enim, appellativa temporum lapsu mutata esse in propria. Onom. S. pag. 671. 843. Certe si plane propria fuerunt, μέσα primitus vocabula fuisse credas, quæ ipsam artis professionem indicarent. conf. Act. XIII. 8.

¶ ἀντέστησαν μωσῇ, *restiterunt Mosi*) prodigia aliquatenus æmulando.

¶ ἀνθίστανται, *resistunt*) Oppositum: *persecutionem patientur.* v. 12.

¶ ἀδόκιμοι) *nullam probandi facultatem habentes.* conf. Rom. I. 28.

9 ὀυ προκόψουσιν ἐπὶ πλεῖον, *non proficient amplius*) non ita, ut alios seducant; quanquam ipsi & eorum similes *proficient in pejus.* v. 13. Sæpe malitia, quum late non potest, profundius proficit.

¶ ἄνοια, *insipientia*) tametsi sibi *sapientes* videantur.

¶ ἔκδηλος) *ex occulto in apricum prolata.*

¶ ἡ ἐκείνων, *illorum*) Ex. VII. 12. VIII. 18. IX. 11. Tenui oratione pœna gravissima denotatur, ab apostolo, in re nota.

10 σὺ δὲ, *tu vero*) Antitheton. sic rursum, post novas descriptiones malorum, v. 14. c. IV. 5.

¶ παρηκολούθηκας, *subsecutus es*) Post persecutiones hoc loco memoratas Timotheus Pauli comes est factus. Act. XIII. 50. XIV. 5. 19. XVI. 3. Exquisite ergo ponitur hoc verbum, uti Luc. I. 3. Sic Antiochus de filio suo, παρακολουθοῦντα τῇ ἐμῇ προαιρέσει. 2 Macc. IX. 27.

¶ τῇ ἀγωγῇ) ἀγωγὴ, *ratio vitæ*) Gall. *conduite.*

¶ τῇ

¶ τῇ προθέσει, *propositum*) *Vitæ rationem* subsequitur *propositum* in posterum. conf. Act. XI. 23 not. ac *fidem*, *longanimitas*: uti Hebr. VI. 12. *amorem*, *patientia*: uti 2 Thess. III. 5.

11 ἐν ἀντιοχείᾳ, ἐν ἰκονίῳ, ἐν λύστροις, *Antiochiæ*, *Iconii*, *Lystris*) Act. XIII. 14. 51. XIV. 6.

¶ οἷα) οἷος demonstrat rei gravitatem. 1 Macc. V. 56, ἤκουσε τῶν ἀνδραγαθιῶν καὶ τοῦ πολέμου, οἷα ἐποίησαν.

¶ οἵους διωγμοὺς, *quantas persecutiones*) Nomen interjecto alio iteratum, perspicuitatem & pondus addit sermoni. Διωγμὸς, πάθημα, Species, Genus. *persecutio* proprie est, si quem ex una urbe in aliam pellunt, vel eum in fuga prehendere conantur. Sed *passio* est in genere omnis calamitas, ex. gr. ubi Paulus lapidatus fuit. &c.

¶ ὑπήνεγκα, *sustinui*) Character apostoli.

¶ ἐῤῥύσατο, *eripuit*) Alius character, miraculose conservari. Ps. XXXIV (XXXIII) 17, ἐκ πασῶν τῶν θλίψεων αὐτῶν ἐῤῥύσατο αὐτούς.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus.

12 καὶ πάντες δὲ, *& omnes autem*) *omnes*, & soli. Tertius character, persequentes habere: tantum abest, ut persecutio debeat quenquam offendere. Ineunte *persecutione*, nondum apparet, eam esse characterem apostoli: apparet demum ex *ope & tolerantia*. Hinc tamen tertius est character. ὑπομονὴ, magnum est apostolo. eam omnibus aliis præfert. Omnia alia eripi alicui possunt, ut jacturam faciat, & ipse excidat. Sed ubi ὑπομονὴ est, omnia conservantur. Hinc Timotheus simul poterat colligere, se quoque passurum persecutionem. Similis transitus a Paulo ad omnes pios, c. IV. 8.

¶ οἱ θέλοντες, *volentes*) Computa igitur, an velis. Conf. *volens*, Luc. XIV. 28. *Voluntas* etiam continua habet initium.

¶ εὐσεβῶς ζῆν) *pie vivere*, tota vitæ vi collocata in pietate christiana. Phil. I. 21.

¶ ζῆν, *vivere*) degere. Gal. II. 14.

¶ ἐν χριστῷ, *in Christo*) Extra Christum Iesum nulla *pietas*.

¶ διωχθήσονται, *persecutionem patientur*) neque eam videlicet recusabunt. Gal. V. 11. Huic futuro respondet in opposito τὸ *proficient*. v. 13.

13 πονηροὶ, *maligni*) Antitheton, *pie* v. 12. Hi sunt πλανώμενοι, media significatione, *qui se seducendos permittunt*.

¶ γόητες) *incantatores*, Ægyptiorum illorum instar. v. 8. Hi sunt πλανῶντες, *seducentes*.

¶ προκόψουσιν, *proficient*) ita ut nemo illos, illi pios persequantur.

¶ πλανῶντες καὶ πλανώμενοι, *seducentes & seducti*) Qui semel alios decipere cœpit, eo minus ipse ab errore se recipit, & eo facilius alienos errores mutuo amplectitur.

14 σὺ δὲ, *tu vero*) quicquid illi faciant. Reassumit, quæ v. 10 ingressus est dicere.

¶ ἐπιστώθης) Πιστόω, confirmo rem vel animum. ἐν οἷς ἐπιστώθης, *in quibus* πιστὸς *fidelis & firmus es redditus*. Conf. LXX, Ps. LXXVIII. 8. 37. ubi τῷ נאמן respondet πιστοῦσθαι.

¶ εἰδὼς-καὶ ὅτι οἶδας, *sciens - & quia nosti*) Ætiologia duplex; cujus pars prior refertur ad *in iis quæ didicisti*, altera ad *fidelis es redditus*. Similis constructio διὰ

-καὶ ὅτι. Ioh. II. 24 f. ἐπιγνὺς-καὶ ὅτι. Act. XXII. 29.

¶ *παρὰ τίνος, a quo*) a Paulo, doctore probato. v. 10 f.

15 *καὶ*, *&*) Etiam post Pauli obitum Timotheus eo magis ad scripturam alligatur. Non ad sese unum Paulus adstringit Timotheum, sed eum quamlibet adultum in fide filium scripturas jubet adhibere. Hoc perpendere debent, qui doctoribus suis, quorum disciplinæ semel innutriti erant, ita se addicunt, ut extra eorum circulum nihil e Scriptura deinceps oblatum admittant. Interdum desis animi saturitas, & αὐθάδεια, constantiæ & sobrietatis nomine obrepit.

¶ *ἀπὸ βρέφους, ab infantia*) Tenella ætas aptissima πρὸς τὸ πιστεῦσαι, ut fides ei imprimatur, firmitudinem diffundens in omnem vitam.

¶ *τὰ ἱερὰ γράμματα, sacras literas*) libros Mosis & prophetarum. Nam hi exstabant, cum Timotheus esset parvulus.

¶ *οἶδας, nosti*) instituente matre. c. I. 5.

¶ *τὰ δυνάμενα*) *quæ poterant*. Vis præteriti ex *nosti* redundat in participium. *Potentia* hæc dicit sufficientiam, perfectionem.

¶ *σὲ, te*) ita, ut si tibi soli scriptæ essent.

¶ *σοφίσαι, sapientem reddere*) Grande verbum. Antitheton, ἄνοια *insipientia*, v. 9.

¶ *εἰς σωτηρίαν, in salutem*) tuam & aliorum.

¶ *διὰ πίστεως, per fidem*) Qui non credit, non accipit sapientiam & salutem. *per* constr. cum *salutem*.

16 *πᾶσα γραφὴ, omnis scriptura*) Scriptura sacra, secundum omnes suas partes. Novissima quæque epistola Pauli quam maxime commendat scripturam.

¶ *θεόπνευστος, divinitus inspirata*) Est hæc pars non subjecti, (quam enim scripturam dicat Paulus, per se patet, ut alibi, sic hoc loco:) sed prædicati. *divinitus inspirata est*, non solum dum scripta est, Deo spirante per scriptores; sed etiam, dum legitur, Deo spirante per scripturam, & scriptura Ipsum spirante. Hinc ea tam *utilis*.

¶ *πρὸς διδασκαλίαν, ad doctrinam*) *Doctrina* instituit nescientes; *elenchus* convincit etiam in errore & præjudicio versantes. *correctio* ab obliquitate ad rectitudinem revocat; *eruditio in justitia* positive instruit. c. II. 24 not. Sir. XVIII. 13.

17 *ἄρτιος ᾖ, aptus sit*) in officio.

¶ *ὁ τοῦ θεοῦ ἄνθρωπος, homo Dei*) 1 Tim. VI. 11 not.

¶ *πρὸς πᾶν, ad omne*) Genera talium operum enumerantur v. 16. Nam *homo Dei* debet *docere*, *convincere*, *corrigere*, *instituere*. conf. c. IV. 2.

¶ *ἐξηρτισμένος, coaptatus*) per scripturam. Debet ἐξαρτίζεσθαι: tum erit ἄρτιος. *fieri* & *esse* differunt.

CAP. IV.

1 *Οὖν, ergo*) Deducitur hoc ex toto capite III.

¶ *ἐγὼ, ego*) quem nosti. c. III. 14.

¶ *ζῶντας καὶ νεκροὺς, viventes & mortuos*) Paulus erat morti proximus, Timotheo superstite.

¶ *κατὰ*) tum, quum apparebit. *κατὰ* temporis, Hebr. I. 10.

¶ ἐπι-

¶ ἐπιφάνειαν) ἓν διὰ δυοῖν, ἐπιφάνεια καὶ βασιλεία. ἐπιφάνεια est *revelatio* & exortus *regni*. 1 Tim. VI. 14 f.

2 ἐπίστηθι) *insta*, urge.

¶ εὐκαίρως, ἀκαίρως) Pricæus accipit quasi παροιμιακῶς dictum, pro *assidue* vel *in omni tempore*: & confert, quæ sequuntur. Nicetas Choniates, παιδαγωγῷ ἐμβριθεῖ ἐοικὼς, εὐκαίρως ἀκαίρως ἐπέπληττεν. Tale illud Senecæ Tragici: *Incipe quicquid potes, Medea, quicquid non potes.* Plauti: *Qui comedit, quod fuit, quod non fuit.* Terentii: *Cum milite isto præsens absens ut sies.* Catulli: *Hoc facias, sive id non pote, sive potest.* Iuliani: ἐπορεύετο ἐπὶ τὰς τῶν φίλων οἰκίας ἄκλητος κεκλημένος, διαλλάσσων τοὺς οἰκειοτάτους ἀλλήλοις. Aristophanis, δικαίως καὶ ἀδίκως, ubi Scholia, ἀντὶ τοῦ, παντὶ τρόπῳ. Virgilii: *digna indigna pati.* ubi Servius: *Proverbialiter dictum pro omnia.* Terentii: *justa injusta.* ubi Donatus: *Proverbiales sunt bujuscemodi elocutiones; fanda nefanda, digna indigna.* Hæc & plura Pricæus: quæ non eandem omnia rationem habent. Apostolus hoc dicit: Insta, temporibus solitis ac legitimis, & extra ea: sive tibi auditoribusque commodum est, sive minus: nocte dieque. Act. XX. 31.

¶ ἔλεγξον, ἐπιτίμησον, *convince, increpa*) Asyndeton conveniens. Hæc omnia *longanimitatem* non violant, sed requirunt.

¶ διδαχῇ, *doctrina*) c. II. 24 not.

3 ἔσται) *erit*, & jam est. c. III. 1 not.

¶ διδασκαλίας, *doctrinam*) Sequitur concretum, *doctores*. Qui sanam doctrinam fastidit, sanos doctores relinquit: similes labra lactucas quærunt.

¶ ἐπιθυμίας) carnales *concupiscentias*, in quibus non libenter interpellantur a veris doctoribus, & quarum condimentum quærunt in dulcedine doctrinæ mollioris.

* ¶ ἐπισωρεύσουσι, *accumulabunt*) Compositum grave, copiam notans. Varietas delectat prurientes.

4 τὴν ἀκοὴν, *auditum*) Auris humana non fert doctores concupiscentiis cordis contrarios.

5 νῆφε ἐν πᾶσι, *vigila in omnibus*) in omnibus rebus, ut nunquam dormites. sic, περὶ πάντα. Tit. II. 7.

¶ ἔργον, *opus*) 1 Tim. III. 1.

¶ ποίησον, *fac*) Includitur maxime iter ad Paulum.

¶ εὐαγγελιστοῦ, *evangelistæ*) Vocabulum grande.

¶ πληροφόρησον, *exple*) istis renitendo, ad me veniendo. Idem verbum, v. 17.

6 ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Causa, quæ Timotheum moveat ad officium: Pauli discessus & beatitudo. *Finis coronat opus.*

¶ ἤδη, *jam*) Ut Petro, 2 Petr. I. 14, sic Paulo indicatum tempus.

¶ σπένδομαι, *libor*) Phil. II. 17 not.

¶ ἀναλύσεως, *discessus*) Ibid. c. I. 23 not.

7 τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν) *bonum illum agonem.* conf. 1 Tim. VI. 12 not.

¶ τὴν πίστιν, *fidem*) Res bis per metaphoram expressa nunc tertio loco exprimitur proprie.

¶ τετήρηκα, *servavi*) usque ad finem. Ap. II. 10.

8 λοιπὸν, *ceterum*) Quam læta particula: momentum decretorium. Paulus pro ipso abitus sui articulo tres status suos spectat: 1. præteritum, *certavi.* 2. instantem, *reposita est.* 3. futurum, *reddet.*

¶ ἀπόκειται, *reposita est*) omni labore & periculo in perpetuum superato.

¶ *δικαιοσύνης*) *justitiæ*, pro qua pugnavi. Huc. ref. *justus*.

¶ *στέφανος*, *corona*) *Corona* dabatur post luctam, cursum, pugnam.

¶ *ἀποδώσει*, *reddet*) Congruit τὸ *justus*. 2 Thess. I. 6. 7.

¶ *ὁ κύριος*, *Dominus*) Christus. De quo etiam v. 1. 14. 17. 18. 22.

¶ *ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ*, *in illo die*) Anne sciverit Paulus de prima resurrectione, & an tale quid sibi arrogaverit, haud scio. *Ille dies*, est novissimus, pantocriticus. Magna gloriæ pars tum demum accedet electis. 2 Cor. V. 10, qui locus universaliter accipi debet. Nil obstat, quo minus participes primæ resurrectionis in novissimo quoque die *coronam* accipiant, & in illa panegyri maxime novum præconium reportent. *Fratrum* numerus Matth. XXV longe minor erit, quam ceterorum beneficorum in eos. Ideo sententia in eos propitia præsupponitur.

¶ *ἐμοὶ*, *mihi*) Applicatio individualis.

¶ *πᾶσι*, *omnibus*) Id Pauli gaudium cumulat; Timotheum acuit. Multos horum lucrifecerat Paulus.

¶ *ἠγαπηκόσι*, *qui amaverunt*) Id grandius, in præterito, quam *ἀγαπήσας*, v. 10, ubi luctuosum vide antitheton. Hoc desiderium apparitionis Domini, præsupponit totum Christianismi statum, fidem maxime. Metonymia consequentis.

¶ *ἐπιφάνειαν*, *apparitionem*) primam & secundam.

9 *σπούδασον*, *stude*) Hoc iteratur versu 21.

¶ *ἐλθεῖν πρός με*, *venire ad me*) Quod Paulus adhuc tectius tractavit, in epilogo demum aperte scribit. v. 21. Timotheus & Paulo martyri futurus erat solatio, & per eum corroborandus, & postea evangelii negotium, Romæ fortasse aliquantisper, gesturus. Ephesi martyr factus esse fertur.

10 *εἰς θεσσαλονίκην*) *Scholiastes ms. in Medic. bibliotheca*, *καὶ ἐκεῖ* (*Thessalonicæ*) *ἱερεὺς εἰδώλων γενόμενος* de *qua re nil uspiam legi*. Pricæus.

¶ *γαλατίαν*, *Galatiam*) Hoc olim ex rhythmo *δαλματίαν* irrepsisse videtur. Idonea monumenta, *γαλλίαν*. Et nonnulli, qui *γαλατίαν* retinent, ad Galatiam occidentalem sive Europæam, id est, Galliam, referunt. Vid. Pregizeri Suevia sacra, pag. 499 seq. ex P. de Marca.

¶ *τίτος*, *Titus*) Ergo ex Creta discessit, compositis rebus. Tit. I. 5. Hi Paulum aut comitati erant aut viserant.

11 *λουκᾶς*, *Lucas*) Lucas non ad hoc usque tempus deduxit Acta Apostolorum.

¶ *μόνος*, *solus*) Sermo est de comitibus, nam amici plures aderant. v. 21.

¶ *εὔχρηστος*, *utilis*) magis quam olim. Act. XIII. 13. XV. 38. conf. Philem. v. 11. Demas deficit: Marcus se recipit; sed qui in negotio faciliori abierat, nunc ad graviora debet adesse.

12 *τυχικὸν*, *Tychicum*) quem Timotheus poterat ecclesiæ præficere. sed hoc Paulus ei permittit. conf. Tit. III. 12.

13 *τὸν φαιλόνην*, *tunicam*) De theca libraria accipiunt alii: sed theca non seorsum a libris appellaretur.

¶ *ἀπέλιπον*, *reliqui*) Romæ Paulo, si ipse secum tulisset, fortasse ablata fuisset penula impetu primo. Nunc quum Timotheus ferre jubetur, non obscure ei securitas promittitur.

¶ *παρὰ κάρπῳ*, *apud Carpum*) Homo valde fidelis fuerit oportet, cui pretiosissimum depositum crederet apostolus.

14 *ἐν-*

14 ἐνεδείξατο, *exhibuit*) Ephesi, vel etiam Romæ.

¶ ἀποδῴη, *reddat*) Sciebat apostolus, illum non inultum fore. subscribit igitur judicio Domini.

¶ λίαν, *valde*) Igitur non desinet.

¶ ἡμετέροις, *nostris*) Communis est fidelium causa: & Timotheus jam tum fuerat Pauli comes. Hic adversarius erat ibi, ubi Timotheus erat & ubi Paulus fuerat, Ephesi, Timotheo *cavendus*.

16 πρώτῃ, *prima*) Iam igitur erat secunda: in qua Timotheum vult sibi adesse, & Dominum sibi adstiturum confidit, ut vincat.

¶ συμπαρεγένετο) Τὸ σὺν innuit, non magnum fuisse illis periculum.

¶ ἐγκατέλιπον, *deseruerunt*) ex timore.

¶ μὴ αὐτοῖς λογισθείη, *ne illis imputetur*) Innuitur peccati magnitudo, & Pauli votum. *illis*, verbo præpositum, significat, illis *imputatum iri*, qui plus deterruissent.

17 ὁ δὲ κύριος, *Dominus vero*) eo magis.

¶ παρέστη, *adstitit*) Id plus quam παραγίνεσθαι, *adesse*.

¶ ἐνεδυνάμωσε, *confortavit*) Oppositum, *deseruerunt*.

¶ ἵνα δι᾽ ἐμοῦ, *ut per me*) Vna sæpe occasio maximi est momenti.

¶ πάντα τὰ ἔθνη, *omnes gentes*) quarum Roma caput.

¶ ἐρρύσθην ἐκ στόματος λέοντος, *liberatus sum ex ore leonis*) Ps. XXII. 22, σῶσόν με ἐκ στόματος λέοντος. Credibile est, obtigisse Paulo visum aliquod sub schemate Leonis. Leo vel Neronem, vel quemvis, qui pericula intentaret, significat. Tropus certe est: nam *ex ore leonum* diceret, si proprie bestias innueret. *Liberatus sum*, inquit: non, *liberavit me*. quia, *Dominum id fecisse*, extrinsecus non apparebat.

18 καὶ, &) A præterito ad futurum spes concludit.

¶ ῥύσεταί με, *liberabit me*) Omnia Paulus in partem salutarem accipit. vivit? liberatus est. decollabitur? liberabitur, liberante Domino.

¶ ἔργου πονηροῦ) Resolve, ἔργον πονηρὸν, vel ἔργον πονηροῦ. Antitheton, αὐλῆς.

¶ καὶ, &) Suavis conjunctio. Dominus est & liberator, 1 Thess. I. 10, & Salvator, Phil. III. 20. Mala aufert: bona confert.

¶ σώσει) *salvum perducet*. Hæsit hoc verbum Paulo ex Ps. cit.

¶ βασιλείαν, *regnum*) Neroniano melius.

¶ ᾧ ἡ δόξα, *cui gloria*) Doxologiam parit spes: quanto majorem res.

20 ἔραστος - τρόφιμον, *Erastus - Trophimum*) Causa, cur hi non salutent, implicite indicatur.

¶ ἔμεινεν, *mansit*) me iter prosequente. Secunda Pauli vincula non fuere diuturna. scripsit enim hæc brevi post iter, paulo ante exitum.

¶ ἐν κορίνθῳ, *Corinthi*) patria sua. Rom. XVI. 23.

¶ ἐν μιλήτῳ, *Mileti*) Miletus, vicina Epheso. Trophimi morbum sive scierat Timotheus, sive nesciebat, tamen commemorare Paulus potuit. Et fortasse Trophimus Timotheum postea comitatus est Romam. Scholiastes ad h. l. apud Pricæum: τρόφιμος, ἀρίσταρχος, καὶ πύδης, ἐν τοῖς διωγμοῖς τῷ ἀποστόλῳ συγκακοπαθήσαντες, τέλος σὺν αὐτῷ τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν.

21 πρὸ

21 πρὸ χειμῶνος, *ante hiemem*) Ipsâ hieme, navigatio olim fere nulla: & imminebat martyrium Pauli.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) Invitatur mentione *Eubuli* &c. qui cum Paulo erant, & tamen in vita manebant.

¶ καὶ Λίνος, *& Linus*) Hic tertio loco ponitur, nondum erat episcopus.

22 μεθ' ὑμῶν, *vobiscum*) v. 19.

IN EPISTOLAM AD TITVM.

CAPVT I.

1-3 Παῦλος, *Paulus*) Titulus conveniens Pauli personæ & Titi muneri.

¶ κατὰ, *ad*) Conf. κατὰ, v. 4. 9. 2 Tim. I. 1 not. Apostoli est, propagare fidem. Rom. I. 5.

¶ πίστιν, *fidem*) Summa Christianismi, *fides-spes*: quæ Titus in omni doctrina respicere, & cetera omnia vitare debet. conf. 1 Tim. I. 5. III. 15 s. IV. 1. 3. 10.

¶ ἐκλεκτῶν θεοῦ, *electorum Dei*) quorum causa facere & pati debemus omnia. 2 Tim. II. 10. *Electi*, ex Iudæis & gentibus: quorum *communis* fides. v. 4. 2 Petr. I. 1. ex illis, Paulus; ex his, Titus.

2 ἐλπίδι ζωῆς αἰωνίου, *spe vitæ æternæ*) c. III. 7. *Spes* refertur ad *promissionem*.

¶ ἣν, *quam*) *vitam*.

¶ ἀψευδὴς, *fallere nescius*) Fundamentum fiduciæ nostræ.

¶ πρὸ χρόνων αἰωνίων, *ante tempora æterna*) Vitæ æternæ *promissio* jam continetur in appellatione *Dei Abraham* &c. Innuitur promissio explicita ad homines. vid. Gen. III. &c. *χρόνοι αἰώνιοι secuti sunt* creationem & lapsum.

3 καιροῖς) His χρόνοι longiores erant.

4 κοινὴν, *communem*) Alias Titus, ex gentibus natus, excideret.

5 τούτου χάριν, *idcirco*) Partes epistolæ sunt IV.

I. Inscriptio. *c. I. 1 s.*

II. Instructio Titi, quæ huc redit:

1. Bonos constitue presbyteros. *v. 5 s.*

2. His opus est, apud malos Cretenses. *v. 10 s.*

3. Ipse eos severe increpa & mone. *v. 13 s.*

4. Doce senes & anus, & juvenes, ipse bonorum operum exemplum præbens: c. II. 1 s. itemque servos, v. 9 s. ubi eximium ex evangelii medulla motivum inseritur. *v. 11-14 s.*

5. Ad-

5. *Admone de obedientia magistratibus, lenitate omnibus hominibus præstanda: ubi idem motivum iteratur.* c. III. 1-7
6. *Bona opera facienda: stolidæ quæstiones vitandæ: hæreticus facile sibi relinquendus.* v. 8-11

III. Invitatio Titi, ut Nicopolin veniat; & admonitio, ut res necessarias curet. v. 12 s.
IV. Conclusio. v. 15.

¶ τὰ λείποντα, *quæ desunt*) quæ ego per temporis brevitatem non potui coram expedire.

¶ ἐπιδιορθώσῃ) Paulus διωρθώσατο. Titus ἐπιδιορθῦται.

¶ ὡς, *sicut*) Paulus dixerat, quas virtutes habere deberent presbyteri: nunc repetit.

6 πιστὰ, *fideles*) Nam qui liberos non potuit ad fidem perducere, quomodo alios perducet?

¶ ἀσωτίας, *luxuriæ*) quæ ex bonis ecclesiæ perperam aleretur.

7 ὡς θεῦ οἰκονόμον, *tanquam Dei œconomum*) Quo major quisque est Dominus, eo majores in servo virtutes esse debent. Paulus ministros evangelii appellitat *œconomos Dei*. 1 Cor. IV. 1 not. Potestas igitur episcopi circumscripta illa quidem est, sed tamen non est nulla. *Oeconomus* is est, & *Dei œconomus*; œconomus autem aliquid certe arbitrii & potestatis habet, fidei ejus & dexteritati committitur aliquid, non sola facultate locomotiva utitur, non est instrumentum aut machina: œconomus Dei non est hominum mancipium, non mediastinus aut lixa: modo verus sit œconomus. Notandum adversus pseudopoliticos; qui non Dei, non fidelium, sed suos cupiunt esse & ministros Christi, & ipsos principes, quorum nomine abutuntur, & fideles & omnia.

¶ μὴ αὐθάδη, *non præfractum*) Antitheton, v. 8. *hospitalem*. nam αὐθάδης, *præfractus*, negligit hospites tenues, ut Nabal fecit: 1 Sam. XXV. se unum curat, & quæ circum se habet: alios item suas sibi res & curas habere jubet.

¶ μὴ ὀργίλον, *non iracundum*) Antitheton, *boni amantem*.

¶ μὴ πάροινον, *non vinolentum*) Antitheton, *sobrium*.

¶ μὴ πλήκτην, *non percussorem*) Antitheton, *justum*, qui ratione & æquitate, non vi decidat.

¶ μὴ αἰσχροκερδῆ, *non turpis lucri cupidum*) Turpe lucrum quæri poterat in re per se honesta, ut in opificio, in contractibus & negotiis, in ipso episcopatu. v. 11. 1 Tim. VI. 5. 2 Cor. XI. 12. 20. Phil. III. 19. 1 Petr. V. 2. 2 Petr. II. 3. Antitheton, ὅσιον, *sanctum*.

8 ἐγκρατῆ, *continentem*) Ἐγκρατὴς & ἀκρατὴς interdum latius accipitur. conf. Matth. XXIII. 25 not. Oppositum ἀκρατὴς apertum est, ita ut non necesse fuerit id exprimere: & ἀκρασία, quatenus τῇ παροινίᾳ opponitur, minus in oculos Titi incurreret.

9 ἀντεχόμενον) *qui retineat*, defendat, urgeat studiose. Hoc verbo maxime Hebraicum חזק exprimunt LXX

¶ κατὰ) ὁ κατὰ τὴν διδαχὴν λόγος, *sermo ad doctrinam pertinens*. πιστὸς, *firmus*, unde *adhortatio* & *elenchus* robur accipit.

¶ καὶ, καὶ) &, &.

10 ματαιολόγοι καὶ φρεναπάται, *vaniloqui & seductores*) Duo nomina, quorum epitheton, ἀνυπότακτοι *contumaces*. *Vaniloqui* qui sint, vid. 1 Tim. I. 6. 7. Φρεναπάται, *qui mentes* hominum *seducunt*. ἀνυπότακτοι, *contumaces*, frenum mordentes, qui se nolunt submittere ad obedientiam fidei.

11 ἐπιστομίζειν) *obturare os*, ad silentium redigere, vi spiritus, ut merentur *contumaces*.

¶ ὅλους οἴκους, *totas domos*) Magnum Paulo detrimentum.

¶ ἀνατρέπουσι, *subvertunt*) ut *seductores*.

¶ διδάσκοντες ἃ μὴ δεῖ, *docentes quæ non oportet*) ut *vaniloqui*.

¶ αἰσχροῦ κέρδους χάριν, *turpis lucri gratia*) Constr. cum *subvertunt*. Turpitudo maxime in *vilitate* lucri conspicitur. Ez. XIII. 19.

12 εἶπέ τις, *dixit aliquis*) Non debent sibi plaudere profanorum scriptorum nimii cultores, quod Paulus aliquid ex Arato, Menandro, Epimenide ponat: nam hos tamen ne nominat quidem. Act. XVII. 28. 1 Cor. XV. 33.

¶ ἐξ αὐτῶν ἴδιος αὐτῶν, *ex illis proprius illorum*) ortu & conditione. Id auget auctoritatem testis. Etiam de Cilicibus mala ferebantur testimonia, sed ab aliis. ideo Paulus, Cilix, hoc fine probro potuit allegare.

¶ προφήτης, *propheta*) Multa prædixit Epimenides, ut Diogenes Laërtius memorat: & *prophetam* egit, etiam quum hæc dixit, quæ Paulus citat.

¶ ἀεὶ, *semper*) Quivis homo naturalis aliquando mendacem &c. agit; sed *semper*, gravius.

¶ ψεῦσται, *mendaces*) Deo dissimiles, v. 2, etiam in doctrina de Deo, quum *fabulas* amant. v. 14. Iovis sepulcrum habebant Cretenses: ideo a poëtis *mendaces* appellati.

¶ κακὰ θηρία, *malæ bestiæ*) Creta χώρα ἄθηρος, *regio bestiis carens*, habita. id sive verum sive falsum, indé lepidum Epimenidem judicat Al. Morus.

¶ γαστέρες ἀργαὶ) Pasor ἀργὸς hìc per aphæresin dici statuit pro μάργος, *edax*. Conf. c. II. 2-6. Placet tamen communis notio. *ventres pigri* sunt, qui nemini sunt utiles.

13 ἀληθὴς, *verum*) quamvis a Cretensi profectum.

¶ ἔλεγχε, *convince*) Summa *elenchi* subsequitur.

14 μύθοις, *fabulis*) Antitheton, *veritatem*.

15 πάντα μὲν, *omnia quidem*) Hoc colore utebantur fabularum & præceptorum humanorum defensores: quem Paulus diluit.

¶ τοῖς καθαροῖς, *puris*) subaudi, & *fidelibus*, ex contrario. 1 Tim. IV. 3. Act. XV. 9. Rom. XIV. 23. Omnia externa iis, qui intus sunt mundi, munda sunt.

¶ μεμιασμένοις, *inquinatis*) Id tractatur mox.

¶ ἀπίστοις, *infidelibus*) Id tractatur versu 16.

¶ οὐδὲν) *nil*, neque intra, neque adeo extra.

¶ νοῦς) *intelligentia*. Rom. XIV. 5.

¶ συνείδησις, *conscientia*) de rebus agendis vel actis. 1 Cor. VIII. 7.

16 θεὸν, *Deum*) quem nosse, summa est Sapientia.

¶ ὁμολογοῦσιν εἰδέναι) *confitentur*, & confessione *cognitionem* sibi vindicant. 1 Tim. VI. 20.

¶ ἀρνοῦν-

¶ *ἀρνῦνται) negant* Deum.

¶ *βδελυκτοὶ*) Congruit hoc cum LXX, Prov. XVII. 15. *ἀκάθαρτος καὶ βδελυκτός.*

¶ *ἀδόκιμοι*) Hic active accipias pro iis qui non sunt apti ad quicquam, quia bonum probare non possunt, nec in se nec in aliis.

CAP. II.

1 Λάλει, *loquere*) ore non cohibito: sedulo, strenue, cum parrhesia.

2 *πρεσβύτας, senes*) subaudi, *adhortare*, ex v. 6.

¶ *νηφαλίους, vigilantes*) affectu.

¶ *σεμνοὺς, graves*) in actionibus.

¶ *σώφρονας, sobrios*) in victu.

¶ *τῇ ὑπομονῇ, patientia*) Virtus senes inprimis decens.

3 *ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖ*) *ἱεροπρεπὴς*, sacri decori observans. *κατάστημα, habitus*, dicitur hic de ornatu virtutum, quæ mox enumerantur. *κατάστημα* lato sensu dicitur, ut docet Lexicon Græcum Basileæ olim excusum, in fol.

¶ *δεδουλωμένας, servitio addictas*) Sane servitus est, gulam non vincere. 2 Petr. II. 19.

¶ *καλοδιδασκάλους*) *quæ doceant res bonas*; ut sequitur.

4 *σωφρονίζωσι τὰς νέας, sobrietatem doceant juvenes*) Cressas aliquanto severius tractare jubetur Titus, quam Ephesias Timotheus. 1 Tim. V. 2. Has ipse; illas Titus per provectiores ætate monet.

7 *περὶ πάντα*) *usquequaque*.

¶ *σεαυτὸν, te ipsum*) Etiam Titus *junior*.

¶ *ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, in doctrina*) Innuitur doctrina publica, cui opponitur mox *λόγος, sermo*, in consuetudine quotidiana. In illo genere requiruntur *ἀφθορία* & *σεμνότης*, quibus in altero respondent epitheta *ὑγιῆ* & *ἀκατάγνωστον*, ut in utroque & materia & forma se recte habeant.

¶ *ἀφθορίαν*) scil. *παρεχόμενος*. hic non repetendum *σεαυτόν*.

8 *ἐντραπῇ, confundatur*) Magna veritatis & innocentiæ vis.

9 *δούλους, servos*) scil. *hortare*. v. 6.

10 *ἀγαθὴν, bonam*) in rebus non malis.

¶ *κοσμῶσιν, ornent*) Quo vilior conditio servorum, eo pulchrius describitur eorum pietas.

11 *ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις, apparuit enim gratia*) *Apparitio* duplex, *gratiæ* & *gloriæ*. v. 13.

¶ *σωτήριος, salutaris*) ut ipsum nomen *Iesu* indicat.

¶ *πᾶσιν, omnibus*) etiam servis, etiam gentibus. conf. c. III. 2.

12 *τὴν ἀσέβειαν, impietatem*) Antitheton, *εὐσεβῶς pie.*

¶ *τὰς κοσμικὰς, mundanas*) quæ *sobrie & juste* vivere prohibent.

¶ *σωφρόνως καὶ δικαίως καὶ εὐσεβῶς, sobrie & juste & pie*) Tres virtutes cardinales; ex quibus vel singulis vel conjunctis ceteræ nascuntur.

13 *προσδεχόμενοι, exspectantes*) cum lætitia.

¶ *ἐλπίδα-θεοῦ, spem-Dei*) Referri potest ad Christum.

¶ *σωτῆρος, Servatoris*) c. III. 4. 6, ubi conjunctissima est Patris & Filii mentio, uti hic, c. II. 11. 13.

14 *ἵνα λυτρώσηται, ut redimeret*) Allusio ad redemtionem e *servitute*.

¶ *λαὸν περιούσιον*) Latine diceres, *superfactum*. Columella, *Villica debet separare, quæ consumenda sunt; & quæ superfieri possunt, custodire*. Conf. *περιποίησις*, 1 Petr. II 9 not.

15 *μηδείς, nemo*) 1 Tim. IV. 12 not.

¶ *περιφρονείτω, contemnat*) Minister verbi divini, inermis, imbellis, ab iis; qui divino verbo se non submittunt, sed politica tantummodo præsidia aliquid esse putant, certo contemnitur. Segnius vero docentem multo magis spernunt contumaces auditores. *ἐπιταγήν, inculcationem* ex auctoritate, sentire debent, non eam ad se trahere.

CAP. III.

1 *Ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις, imperiis & potestatibus*) Creta Romanorum provincia.

¶ *ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν, subjici, obedire*) Opposita, *ἀνόητοι insipientes* (coll. Ps. XXXII. 9.) *ἀπειθεῖς inobedientes* &c.

2 *ἀμάχους, non pugnaces*) qui non adoriantur.

¶ *ἐπιεικεῖς æquos*) qui adorienti cedant.

¶ *πάντας, omnes*) Creta frequens insula hominum commerciis; atque ii fere tales erant, quales describuntur versu 3.

3 *γάρ, enim*) Vt Deus nos tractavit, sic nos debemus tractare proximum.

¶ *καὶ ἡμεῖς, & nos*) Eph. II. 3.

¶ *ἀνόητοι insipientes*) Non agnovimus Deum ultro.

¶ *ἀπειθεῖς, inobedientes*) Deo se revelanti non paruimus.

¶ *ἡδοναῖς, voluptatibus*) quæ sunt etiam in maledicentia, non modo in gustu linguæ.

¶ *ποικίλαις, variis*) 2 Tim. III. 6. Insigne epitheton. Varietas delectat.

4 *ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία, benignitas & humanitas*) Hominum vitia plane contraria enumerantur versu 3.

¶ *σωτῆρος, Servatoris*) Conjugatum *ἔσωσεν, servavit*, v. 5.

5 *οὐκ ἐξ ἔργων, non ex operibus*) Negativa pertinet ad totum sermonem. non fueramus in justitia: non feceramus opera in justitia: non habebamus opera, per quæ possemus salvari. Sic Moses Israëli Deut. IX. 5.

¶ *διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως πνεύματος ἁγίου, per lavacrum regenerationis, & renovationem Spiritus sancti*) *Renovationem* immediate construitur cum *per*. namque ut *lavacrum & regeneratio*, sic *renovatio* & *effudit* cohærent. Duæ res commemorantur: *lavacrum regenerationis*, quæ baptismi in Christum periphrasis: & *renovatio Spiritus sancti*. Conf. Hebr. II. 4 not. Vtroque enim loco laudantur beneficia, quæ nobis per Christum & per Spiritum sanctum obtigere. Appellatur ita opus divinæ gratiæ, non solum respectu individuorum, sed respectu œconomiæ uberrimæ N. T. Hæc *regeneratio & renovatio* tollit omnem, in qua misere jacuimus, mortem & vetustatem, versu 3 descriptam. 2 Cor. V. 17.

6 *οὗ) πνεύματος ἁγίου*.

¶ *διά, per*) Hoc pendet a *servavit* &c. ut conjugata, *servavit*, & *Servatorem*, indicant.

7 *ἵνα, ut*) Hoc pendet a *servavit*.

¶ *δικαιωθέντες, justificati*) Nam antea expertes fueramus *justitiæ*. v. 5.

¶ *ἐκείνου, Illius*) Dei, v. 4. 5 Sæpe *τὸ ἐκεῖνος ille* innuit remotum aliquod. Remotius æstimatur ex situ verborum, non præcise ex ipsa sententia. Ordinaria phrasis est *gratia Dei*, cujus *benignitas & humanitas*

manitas apparuit, cui hic omnia tribuuntur. Deus, optimus: nos, valde mali.

¶ χάριτι, *gratia*) Antitheton ad *opera*.

¶ κατ' ἐλπίδα, *secundum spem*) qua carebamus antea.

¶ ζωῆς, *vitæ*) Constr. cum *heredes*.

8 πιστὸς, *fidus*) Refertur hoc ad antecedentia.

¶ περὶ τούτων, *de his*) non de rebus frivolis. 1 Tim. I. 7 fin.

¶ φροντίζωσι, *curent*) non jam *insipientes*. v. 3.

¶ καλὰ) *bona*, solide. Antitheton, *vanæ*. v. seq.

¶ ὠφέλιμα, *utilia*) Antitheton, *inutiles*. ibid.

10 αἱρετικὸν, *hæreticum*) suo arbitrio sectantem ea, quæ v. 9 reprehenduntur.

¶ παραιτοῦ, *aversare*) monere desine. quid enim juvat? laterem lavares. Matth. VII. 6.

11 ἐξέστραπται) Sic LXX Hebraicum הפך exprimunt, Deut. XXXII. 20.

¶ ἁμαρτάνει, *peccat*) Quicquid agit & sentit, errat.

¶ ὢν αὐτοκατάκριτος) Ἁμαρτίαν comitatur κρίσις ἑαυτοῦ, & subsequitur κατάκρισις. Rom. XIV. 22. 23.

12 Ἀρτεμᾶν ἢ Τυχικὸν, *Arteman aut Tychicum*) cui lampada tradere posset Titus.

¶ ἐλθεῖν πρός με, *venire ad me*) rebus in Creta amplius expeditis.

¶ ἐκεῖ, *illic*) Non dicit, *hic*. Nondum erat Nicopoli Paulus.

13 ἵνα μηδὲν, *ut nihil*) Habebat ergo Titus facultatem. Non ibant vacui.

14 μανθανέτωσαν, *discant*) tuo admonitu & exemplo.

¶ καὶ οἱ ἡμέτεροι, *etiam nostri*) non modo nos, sed etiam nostri, quos Cretæ lucrifecimus. Hi videntur Zenan & Apollo, cum deberent, non satis juvisse. Zenas & Apollo jam in Creta fuerunt apud Titum. hæc enim ratio est, cur eos ab Artema & Tychico distinguat, demum mittendis.

¶ εἰς τὰς ἀναγκαίας χρείας, *in necessarios usus*) etiam ut *necessitudo* spiritualis postulat. sic χρεία, Act. VI. 3. *Spiritualis necessitudo* dat fundamentum obligationum, quo minus se alter alteri subducere possit.

IN EPISTOLAM
AD PHILEMONEM.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Epistola familiaris, mire ἀστεῖος, privatissima de re, inserta est libris N. T. summæ sapientiæ præbitura specimen, quomodo Christiani res civiles debeant tractare ex principiis altioribus. Frankius: *Unica epistola ad Philemonem, omnem mundi sapientiam longissime superat.* Præf. N. T. Gr. p. 26. 27.

¶ δέσμιος, *vinctus*) cui cur negaret Philemon? v. 9 s.

¶ Τιμόθεος, *Timotheus*) Hæc epistola (v. 22) scripta est ante ep. II. ad Tim.

2 Ἀπφίᾳ, *Appiæ*) Philemonis uxori, ad quam nonnil pertinebat negotium Onesimi.

¶ οἶκόν σου, *domum tuam*) Philemonis.

5 ἀκέων, *audiens*) Philemonem lucrifeceerat Paulus, v. 19. & hic constantiam ejus commendat. Ex ipso Onesimo potuit amorem ejus & fidem audire.

¶ ἀγάπην - πίστιν - πρὸς - Ἰησῦν καὶ εἰς - ἁγίες, *amorem - fidem - ad - Iesum & in - sanctos*) Sic Eph. I. 15. sed hoc loco ad Philemonem est χιασμός. primum nectitur cum quarto, secundum cum tertio. primo autem loco ponitur *amor*, quia ad *amoris* specimen hortatur Philemonem, cui ordo fidei & amoris pridem erat notus. Pro beato hocce Philemonis statu gratias Deo agit Paulus.

6 ὅπως, *ut*) Hoc pendet ab *habes*. v. 5.

¶ ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σε, *communio fidei tuæ*) i. e. fides tua, quam communem nobiscum habes, & exerces.

¶ ἐνεργὴς γένηται, *efficax fiat*) Primum indefinite loquitur Paulus.

¶ ἐν ἐπιγνώσει παντὸς ἀγαθῦ, *in agnitione omnis boni*) *Omne bonum* est omnis illa opulentia, quam IESVS sua egestate, qua *pauperem* egit, nobis paravit. Breviter signat ad amicum, quæ expressius ponit ep. 2 ad Cor. VIII. 9, ubi etiam est *cognoscitis*. Oportet, ut IESVS vicissim (in Suis) fruatur iis, quæ nobis benefecit. Circulus elegans. ἀγαθὸν, *beneficium*, mox v. 14.

¶ εἰς, *in*) Constr. cum *fiat*. Bonum nobis exhibitum redundare debet in Christum.

7 χαρὰν - καὶ παράκλησιν, *gaudium - & consolationem*) Solenne syntheton: 2 Cor. VII. 4. &, *gaudeo*, inquit, pro *gratiarum actione*. 1 Cor. XVI. 17 not.

¶ τῶν ἁγίων, *sanctorum*) His patuit domus Philemonis. v. 2.

8 διὸ, *quapropter*) Hinc pendet *adhortor*.

¶ ἐπιτάσσειν, *imperare*) Magna auctoritas, cujus fundamentum, Philemonis obligatio, v. 19, *obedientiam* postulans. v. 21.

9 ἀγάπην, *amorem*) meum erga te, tuum erga Onesimum. Philemonis amor erga Paulum antea commemoratus est. Amantem amanter rogat Paulus.

¶ μᾶλλον, *potius*) Non dicit, si reniteris, *meam & Petri indignationem incurres*. ut habet stilus curiæ Romanæ minime apostolicus.

¶ παρακαλῶ, *rogo*) Tres sunt partes epistolii:

I. Inscriptio.	*v. 1-3*
II. Commemorato Philemonis flore spirituali, v. 4 s. ROGAT eum, ut Onesimum, qui aufugerat, recipiat, v. 12. 17, hospitium etiam parari sibi cupiens.	*v. 22*
III. Conclusio.	*v. 23-25.*

¶ τοιῦτος, *talis*) Tria ponit argumenta, cur malit amanter hortari, & rogare, quam imperare: indolem suam, *Pauli*, Philemoni pridem perspectam, senectutem, & vincula. Senectus mites facit: coll. Luc. V. 39. sed ante senectutem quoque Paulus erat Paulus. pridem ex benignitate aliena pendebat, & nunc, foris nihilo beatior, pendet. Lepos est in hac epistola mixtus gravitate.

10 παρα-

10 παρακαλῶ, *adhortor*) Hoc verbum, quasi post parenthesin, iteratur, magna vi.

¶ περὶ τοῦ ἐμοῦ τέκνου, *de meo filio*) Favorabilem præmittit præter alia prosopographiam, oratione suspensâ, donec invisum *Onesimi* nomen ponit. Et sapit tota epistola recentem de Onesimo lucrifacto lætitiam, quem ipsum videtur celasse, se tam benigne de illo scribere.

¶ ἐγέννησα, *genui*) Erat hic Paulo filius senectutis.

¶ ὀνήσιμον, *Onesimum*) Ad hoc nomen suaviter alludit versu seq.

11 ἄχρηστον, *inutilem*) Litotes. erat enim noxius. Similiter lenis sermo in verbo *sejunctus est*, v. 15. item v. 18, *sin autem debet*.

¶ σοὶ καὶ ἐμοὶ, *tibi & mihi*) Philemonem civiliter præponit sibi. De se agit v. 13 s. de illo, v. 15 s. χιασμός.

¶ εὔχρηστον, *bene utilem*) Alluditur ad nomen *Onesimi*. sic, ὀναίμην, v. 20. Sine pietate ne servus quidem officium facit: cum pietate, quilibet frugi est.

¶ ἀνέπεμψα, *remisi*) Onesimus etiam antequàm ad frugem veram pervenisset, tamen bene de Paulo existimarat, & ipsius flagitii sui occasione ad illum confugit.

12 τὰ ἐμὰ σπλάγχνα, *mea viscera*) Exemplum στοργῆς *pietatis* spiritualis. v. 17.

¶ προσλαβοῦ) *accipe*. Mite verbum, recurrens ibidem.

13 ὃν, *quem*) Ostendit, jam fide dignum esse Onesimum.

¶ ὑπὲρ σοῦ, *pro te*) tuo nomine.

14 ὡς, *quasi*) Particula mitigans. nam etiamsi non coactus fuisset Philemon, tamen voluntas ejus minus apparuisset.

¶ ἀνάγκην, *necessitatem*) Non enim potuisset refragari Philemon.

15 τάχα, *forsitan*) Humano more sic loquitur apostolus, uti 1 Cor. I. 16. *Occulta sunt quippe judicia Dei*. vid. Hieron. ad h. l.

¶ ἐχωρίσθη, *secessit*) Lene verbum.

¶ αἰώνιον, *æternum*) in hac vita, Ex. XXI. 6, & in cœlo. Elegantissima amphibolia, utrinque verissima. Ad eam diuturnitatem comparatum totum tempus absentiæ Onesimi erat *horula*.

¶ ἀπέχῃς) *tibi haberes*.

16 οὐκέτι ὡς δοῦλον, *non jam ut servum*) Servus fuerat.

¶ ὑπὲρ δοῦλον, *supra servum*) Hoc instar epitheti. *Sed* nectitur cum *fratrem*, *supra servum*: ex quo majorem, quam e servo sis fructum capturus. ὑπέρδουλος compositum est apud Apollonium l. 4. de Syntaxi c. 3: quod quid denotet, aut an huc referri possit, nescio.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) Non addit ὡς *tanquam*. Plane pro fratre commendat.

¶ ἀγαπητὸν, *amatum*) Amor in fratrem amicumque fertur, non in servum.

¶ μάλιστα ἐμοὶ) *maxime mihi*, præ cunctis aliis, qui tamen non excluduntur.

¶ σοὶ) *tibi*, etiam præ me. *mihi & tibi* constr. cum *fratrem amatum*. In carne, ὑπὲρ δοῦλον est, libertus: (conf. ὑπὲρ v. 21.) in Domino, frater.

17 ἔχεις) *habes*, proprie. infertur enim hinc, *accipe*.

¶ κοινωνὸν, *participem*) ut tua sint mea, & mea tua.

18 εἰ δέ τι, *sin autem aliquid*) Lenis oratio. Confessus erat Onesimus Paulo, quæ fecerat.

¶ ἢ ὀφείλει, *aut debet*) Mitius synonymon ponitur post verbum *injuria affecit*.

¶ ἐλλό-

¶ ἐλλόγει) Hesychius, ἐλλόγει, καταλόγισαι. Me debitorem habe.

19 ἐγὼ παῦλος, *ego Paulus*) Chirographum.

¶ ἐγὼ ἀποτίσω, *ego solvam*) ut parens solet æs alienum filii solvere. Vinctus scribit serio, cum fiducia, non defore sibi facultatem. Sed tamen conditionate spondet, si scilicet exacturus sit Philemon. v. 21.

¶ σεαυτὸν, *te ipsum*) Dici non potest, quanta sit obligatio erga eos, qui animas lucrifecere. Pro spiritualibus debentur externa; sed non obligatione politica.

¶ προσοφείλεις, *etiam debes*) Hoc respicit ad *debet*. v. 18. Non modo Onesimum mihi condonari æquum est, sed *etiam* te mihi *debes*.

20 ἐγὼ, *ego*) Ex Onesimo debitus erat fructus tibi; ex te debetur mihi.

¶ ὀναίμην, *fruar*) Allusio ad nomen *Onesimi*.

¶ ἀνάπαυσον, *recrea*) recepto Onesimo.

21 ποιήσεις, *facies*) erga Onesimum.

22 ξενίαν, *hospitium*) ubi alii ad me divertant. Vide vim spei. Paulus, vinctus, tanto intervallo condicit.

23 συναιχμάλωτος, *una captivus*) Hoc ipso nomine Epaphras ceteris anteponitur.

24 λουκᾶς, *Lucas*) Hic, Paulo conjunctissimus, post ceteros appellatur. In duobus codd. Gr. apud Millium & Kusterum annotatur, beatum Onesimum Romæ martyrio crurifragii defunctum esse.

IN EPISTOLAM
AD HEBRÆOS.

Anonymi scriptores multi conantur ignoti prodesse lectoribus: hujus autem divinæ epistolæ scriptor iis, quibus scribit, notum se fert. cap. XIII. 19. Ac *Paulus* apostolus magno veterum consensu scriptor epistolæ perhibetur. Ante omnes Petrus ad electos advenas dispersionis Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Asiæ & Bithyniæ scribens, Pauli ad eosdem literas laudat: at reliquæ Paulinæ ad conversos ex gentibus missæ sunt, hæc una ad *Hebræos* est, quanquam *Hebræos* ipse non appellat, minusque commode in titulo, vetusto sane, sed post Pauli m anum præfixo, *Hebræi* dicuntur prol *Iud æis Hellenistis Christianis*, ad quos eum scr psisse, infra ad Cap. VI. 10 observavimus. Pauli porro methodum ac stilum facile agnoscas. nam propositionem & partitionem præmittit tractationi, c. II. 17: parti didascalicæ pædeuticam distincte & separatim subjungit: partem pædeuticam prolixiorem in fine epistolæ ponit: eadem dicta V. T. citat, quæ alibi: c. II. 8. X. 30. 38; nec non cap I. 6. iisdem noëmatibus & locutionibus utitur. vid. not. ad c. I. 3. 6. II. 2. 5. 8. 9. 10. 14. 15. III. 1. 6. 12. 16. IV. 9. 16. V. 6. 11 seqq. VI. 1. 9. 10. 11. 12. VII. 2. 5. 18 s. 22. 25. 26. 28. VIII. 1. 6. 11. 13. IX. 1. 10 s. 15. 28. X. 5. 39. XI. 7. 11. 13. 19. 35. 37. XII. 1. 4. 10. 12. 22 s. 27. XIII. 1. 5. 9. 10. 14. 18. 20. 21. 23. 25. Olim alii *Barnabam*, vel *Lucam*, vel *Clementem Romanum*, auctorem censuere:

fuere: nempe quia quisque eorum hanc epiſto'am, ſine auctoris nomine, in manibus habebat, pro ipſo auctore quisque eorum eſt habitus. Sed cur huic uni epiſtolæ non præfixit Paulus nomen ſuum, quod iis, ad quos ſcribebat, carum fuiſſe patet ex cap. XIII. 19? Non præfixit, quia non adhibuit inſcriptionem. neque enim ea ſemper utebantur veteres, pro ſimplicitate antiqua: conf. 2 Reg. V. 6. X. 2. 6: ubi excerpta potius dari quam epiſtolas ipſas verbum לאמר præpoſitum vix patitur, ut credamus. Atque ardor Spiritus in hac perinde, ut in Iohannea prima epiſtola in rem protinus ipſam erumpens, auditores percellit; ſalutationem vero & gratiarum actionem initio ceterarum epiſtolarum a Paulo poni ſolitam, in concluſione epiſtolæ rependit. Hæc Pauli, duæque Petri epiſtolæ (quibus ſimillimas Iacobi. Iudæque addas licet) & ad eoſdem Iſraëlitas credentes in Ponto, Galatia, Cappadocia, Aſia & Bithynia diſperſos, & eodem fere tempore, ſcriptæ ſunt. Triennio ante vaſtationem Hieroſolymorum Paulus & Petrus Romæ ſunt interemti. igitur hæc quoque ad illos epiſtola templo ſtante ſcripta eſt. cap. IIX. 5. Petrus paulo ante martyrium utramque ſuam ſcripſit epiſtolam: & in ſecunda laudat epiſtolas Pauli, nominatim hanc, quæ tum recens erat, multis primorum *auditorum* jam defunctis. Hebr. II. 3.

Vt Petrus, Iacobus, Iudas, ſic Paulus hîc quoque Græce ſcripſit, non Hebraice. etenim *Græcam* Moſis & Pſalmorum lectionem, ab Hebraica diverſam, allegat: c. I. 6. X. 5. uno verbo *Græco*, κατάπαυσις, vim Hebraicorum duorum שבת & מנוחה complectitur: cap. IV. 4. 5. Hebraica *Græce* interpretatur: c. VII. 2. propriamque *Græci* vocabuli, διαθήκη, notionem urget. c. IX. 16.

Totus in id incumbit, ut fratrum *fidem* in Ieſum Chriſtum *confirmet*, cap. XIII. 8 ſ. Confirmat autem eam per demonſtrationem *Gloriæ* ipſius. *Caput* hoc ipſe appellat. c. VIII. 1. Itaque omnes partes epiſtolæ, monitis acerrimis & ſtimulis efficaciſſimis præditæ, una eademque ſermonis forma ediſſeruntur, & doctrina uſusque quovis loco per *ergo* conjunguntur.

SVMMA eſt hæc:

Elucet Ieſu Chriſti gloria

I. ex PRÆVIA Comparatione cum PROPHETIS atque ANGELIS. *Cap. I. 1-14.*

ERGO debemus attendere ſermoni ejus. *II. 1-4*

II. ex PRÆCIPVA Comparatione PASSIONIS & CONSVMMATIONIS. Hic notanda

1. *Propoſitio & Summa, ex Pſalmo VIII.* 5-9
2. *Tractatio: Habemus auctorem ſalutis & gloriæ CONSVMMATVM, qui NOSTRA cauſa PASSVS eſt prius, ut (1) MISERICORS fieret & (2) FIDELIS (3) ARCHISACERDOS.* 10-18.

 Hæc

Hæc tria singulatim, PASSIONE & CONSVMMATIONE aptissime subinde intertexta, explicantur.

A. Habet virtutes sacerdotales:
I. Est FIDELIS.
ERGO vos ne sitis INFIDELES. III. 1 s. 7 - IV. 13
II. Est MISERICORS.
ERGO accedamus cum FIDVCIA. 14 - V. 3

B. Est Ipse a Deo appellatus SACERDOS. Hic
I. SVMMA ex Psalm. II & CX & ex re gesta proponitur, 4 - 10
Auditoresque inde SVMMATIM EXCITANTVR. 11 - VI. 20.
II. Res ipsa COPIOSE

1. *explicatur. Est nobis*

α. SACERDOS MAGNVS:
I. talis, qualem PSALMVS CX describit:
1. *secundum ordinem MELCHISEDEK.* VII. 1 - 19
2. *cum IVREIVRANDO.* 20 - 22
3. *in ÆTERNVM.* 23 s. 26 - 28.

II. adeoque singulariter excellens:
1. *COELESTIS:* VIII. 1 - 6
2. *isque NOVI testamenti.* 7 - 13

β. INTROITVS IN SANCTVARIVM. IX. 1 - X. 18

2. *ad Vsum vertitur. ERGO*

I. præstate fidem, spem, amorem. X. 19 - 39
Hæc tria uberius urgentur:

α. FIDES cum tolerantia,
quæ exemplo VETERVM, XI. 1 - 40. XII. 1
& ipsius IESV, 2. 3
præstanda est 4 - 11
ALACRITER, PACATE, SANCTE. 12 - 17

β. SPES.

β. *SPES.* 18-29
γ. *AMOR.* *XIII.* 1-6

II. ad profectum in his virtutibus utimini ANTISTITVM

1. *priorum memoria:* 7-16
2. *præsentium vigilantia.* 17-19

Huic periochæ, & toti epistolæ respondet VOTVM, DOXOLOGIA, CONCLVSIO placida. 20-25.

Appellationes eorum, ad quos scribitur, v. gr. *Fratres*, non inconsiderate adhibentur, sed aut novam epistolæ partem aut affectum indicant. Itaque apostolus primum eos appellat cap. III. 1. 12, & ait, *fratres sancti, vocationis cœlestis participes*, & simpliciter, *fratres*: & sic rursus demum c. X. 19 Etenim his locis præcipuæ duæ cohortationes ineunt. Præterea *fratres* appellat in Conclusione, c. XIII. 22, & *dilectos*, sub illam acrem admonitionem, c. VI. 9. Qui has appellationes; & *Partitiones*, c. II. 17. X. 19-21, quarum alteram tractatio sua in textu subsequitur, alteram præcedit; & Particulam *ergo*, in Conspectu epistolæ expenderit, is eum etiam ipsum conspectum non confictum a nobis, sed ex ipsa Epistola eductum facile agnoscet fructuoseque versabit.

In eodem conspectu *Comparationes* aliquas notavimus: sed multo plures ipsa habet epistola, quæ tamen ad duo fere capita redeunt. I. Magni sunt prophetæ, angeli, Moses, Iosua, Aaron &c. sed infinitis intervallis major Iesus Christus. Veterum Hebræorum sententia habet: *Rex Messias est major Abrahamo & patriarchis, Mose, & angelis ministerialibus.* Eam sententiam huc confert *Schœttgenius*, cujus Horæ ad hanc inprimis Epistolam frugi sunt. II. Bona erat conditio fidelium veterum: sed melior est conditio *Christianorum.* Atque hoc alterum tractatur potissimum capite XI. Vbique autem exemplis bonis & beatis intersperguntur etiam mala & misera. Exstat igitur in hac epistola Recapitulatio totius *V. T.* simulque Iudaismus antiquatur, & promulgatio *N. T.* ad ἀκμὴν & summum fastigium perducitur, in ipso millenarii IV & V confinio. Vid. *Ord. temp.* p. 288.

CAP. I.

1 Πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως) DEVS locutus est πολυμερῶς *per multas partes.* Creatio, revelata tempore Adami; judicium, tempore Enochi: & sic subinde explicatior data est cognitio. locutus est etiam πολυτρόπως *per varios modos* revelationum, in somniis & visionibus. Itaque πολυμερῶς pertinet ad materiam, πολυτρόπως ad formam. In utroque est antitheton ad unam totalem & perfectissimam DEI erga nos communicationem in Iesu Christo. Ipsa prophetarum *multitudo* indicat, eos ex *parte* prophetasse. Ergo non debetis, inquit, terreri novitate Christiana.

¶ πάλαι *olim*) Non minimo intervallo prophetæ nulli exstiterant, quo exspectatior esset Filius.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Tractat apostolus de *DEO*, h. l. de *Christo*, c. II. 3. de *Spiritu S.* c. III. 7.

¶ λαλήσας· *locutus*) Synecdoche, de omni communicatione, uti Ps. II. 5. Sic דבר ῥῆμα *verbum* late dicitur.

¶ ἐν· *in*) Ergo Deus ipse erat *in prophetis*; tum maxime *in Filio*. Rex mortalis loquitur *per* legatum, non tamen *in* legato. Nisi in prospectu ad sequentia, ut de υἱῷ dicatur, apostolus τὸ ἐν *in* posuisset, posuisset sine dubio διὰ τῶν προφητῶν, *per prophetas*. Ex hac ratione τὸ ἐν *in* urgeri absonum non est.

¶ ἐν τοῖς προφήταις· *in prophetis*) Ἐν τοῖς ἀγγέλοις Artemonius Part. I. cap. XLIII contendit scripsisse Lucam. Lucam enim epistolæ hujus scriptorem censet p. 98: quæ sententia non abhorret a Clem Alex. adumbr. in 1 Petr. V. 13, ubi *Lucas Pauli ad Hebræos epistolam interpretatus* dicitur, quanquam eam ab ipso Paulo Græce scriptam, supra probavimus. Ἐν τοῖς προφήταις, omnia monumenta habent: & epistola excellentiam Christi, tot comparationibus adhibitis, ostendens, utique etiam *prophetis*, iisque cunctis, cum anteponit. coll. Matth. XI. 13. XII. 41. Ioh. VIII. 53. Anteponit autem eum prophetis aut nusquam, aut hoc loco; & hîc quidem id attingit quasi obiter in ipso ingressu, comparatione hac mox per alias magis illustres absorpta. Habet interim hæc *prophetarum*, in ipso epistolæ initio, summatim facta mentio, egregiam occupationem & argumentum concilians, ut apostolus se *Scripturam V. T.* totam amplecti, neque quicquam ei contrarium dicere velle, declaret. Plura Wolfius ad h. l.

In prophetis præcipuus est Moses, de quo postea seorsum agit Paulus. *Prophetarum* & *Filii* antitheton idem est, quod Matth. XXI. 34. 37. Atque ipsa *Filii* appellatio excellentiam ejus præ prophetis innuit: & quicquid mox de angelis dicitur, multo magis de prophetis sentiendum innuitur.

¶ ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων· *in novissimo dierum horum*) Similis locutio Num. XXIV. 14 באחרית הימים LXX, ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν· item 1 Petr. I. 5. 20, & in aliam partem, 2 Tim. III. 1 not. Antitheton, *olim*. Nullam posthac aliam, innuit apostolus, exspectandam esse loquelam. Tota hæc epistola, de qua conf. 2 Pet. III. 15, finem rerum ut propinquum proponit. c. II. 8. IX. 26. 28. X. 13. 25. 37. XI. 40. XII. 23. XIII. 4.

¶ ἐλάλησεν, *locutus est*) omnia, uno modo perfectissimo.

¶ ἡμῖν· *nobis*) Antitheton, τοῖς πατράσιν, *patribus*.

¶ ἐν υἱῷ, *in Filio*) Ἐν sæpe notat *per*; sed hîc plus valet, coll. Ioh. XIV. 10. Quantus *propheta*, ipse *Filius* Dei! *Filii* nomen hoc loco ponitur per Antonomasian instar nominis proprii: nomen autem proprium apud Hebræos est sine articulo: & sic in præsenti omittitur articulus. Omittitur etiam in v. 5. III. 6. V. 8. VII. 28. Sic בר Psalm. II. 12. Locutus est Deus nobis in Filio solo. Sermo factus est etiam apostolis; qui ipsi quoque considerantur ut tales, quibus sermo factus est, antequam ipsi ad alios sermonem facere possent: erant ὑπηρέται τοῦ λόγου· sed apostoli nil docuere novum post Christum, & ut Pater in Filio, sic Filius in apostolis locutus est. Locutus est etiam Filius in V. T. per prophetas, sed alio modo. Hujus Filii Majestas *PROPONITUR* I. *absolute*, α per ipsum *Filii* nomen: v. 1. β per tria gloriosa prædicata, totidem verbis

verbis finitis cum pronomine *qui* expressa: *quem posuit*; *per quem fecit*; *qui consedit*: quo pacto Ejus quasi cursus ab initio rerum omnium usque ad Ipsius metam describitur: v. 2. 3. II *comparate* ad angelos. v. 4. Huic propositioni mox respondet *CONFIRMATIO*, & ipsum *Filii* nomen probatur mox versu 5. tum, *hereditas*, v. 6-9. *factura æonum*, v. 10-12. *sessio a dextris*. v. 13 f. Videamus singula.

2 *ὃν ἔθηκε κληρονόμον πάντων*, *quem posuit heredem omnium* rerum) Convenienter statim sub Filii nomen memoratur *hereditas*. & hunc revera heredem posuit, antequam secula faceret Deus: Eph. III. 11. Prov. VIII. 22 seq. proinde in textu factura seculorum subsequitur. Filius, est primogenitus: Heres, heres œcumenicus. v. 6.

¶ *δι᾽ οὗ καὶ ἐποίησε τοὺς αἰῶνας*) Hic antiquus verborum ordo: *per quem etiam fecit secula*. Emphasis particulæ *καὶ* & cadit super verbum *fecit*, hoc sensu: Filium non solum definiit heredem rerum omnium, ante creationem; sed *etiam fecit* per eum secula. Particula *διὰ per* nil adimit majestati Filii. De re vide versum 10, & de particula confer cap. II. 10. Per Filium fecit *secula* & omnia in iis decurrentia. c. XI. 3. Ergo ante secula omnia erat Filius: & gloria ejus patet antrorsum & retrorsum, quanquam extremis demum diebus in Eo locutus est nobis Deus. Summam quidem salutem eo pacto in extremos hosce dies contulit.

3 *ὃς - ὑψηλοῖς*, *qui - excelsis*) Tertium de gloriosis illis prædicatis est, *consedit in dextra Majestatis in excelsis*. Huic autem prædicato rursum tria interferuntur momenta, per tria participia. Ea momenta eodem ordine memorat *Paulus* Col. I. 15. 17. 20. Primum participium, & item secundum, ex aoristo verbi finiti *ἐκάθισεν*, *consedit*, habent vim imperfecti temporis, & resolvuntur in *quia*, *ὢν*, *φέρων τε*, *quia erat*; *quia portabat*; (conf. *ὢν*, c. V. 8.) tertium autem, sine particula *τὲ* &, propius cum eodem verbo finito cohærens, resolvitur in *postquam*, *ποιησάμενος*, *postquam fecit*.

¶ *ὢν - φέρων τε*, *quia erat - & ferebat*) Quam gloriam Filius in exaltatione ad dexteram Patris capessivit, eam nullus angelus capiebat, cepit autem eam Filius: nam eam etiam antea habebat, respectu Dei, cujus *gloria* in eo *refulget*, & respectu rerum *omnium*, quas *portat*. Ioh. VI. 62. Ap. I. 18.

¶ *ἀπαύγασμα· splendor*) Sap. VII. 25. 26. *ἀτμὶς γάρ ἐστιν (ἡ σοφία) τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως, καὶ ἀπόρροια τῆς τοῦ παντοκράτορος* ΔΟΞΗΣ *εἰλικρινής. διὰ τοῦτο οὐδὲν μεμιαμμένον εἰς αὐτὴν παρεμπίπτει.* ΑΠΑΥΓΑΣΜΑ *γάρ ἐστι φωτὸς ἀϊδίου, καὶ ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον τῆς τοῦ θεοῦ ἐνεργείας, καὶ εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ. ἀπὸ* habet in hoc composito vim intendendi, ut in *ἀποστίλβω*, *ἀποχυέω*, *ἀποτίκτω*, *ἀπέχω*, non imminuendi. dicit nec minus nec majus, sed propagationem.

¶ *τῆς δόξης· gloriæ*) *Gloria* naturam DEI denotat revelatam in fulgore suo: idem quod *sempiterna virtus & divinitas*. Rom. I. 20.

¶ *χαρακτὴρ*, *character*) Quicquid habet *Substantia* Patris, id in *Filio* tanquam *charactere* repræsentatur.

¶ *ὑποστάσεως· substantiæ*) Si vim hujus verbi a LXX varie, nunquam tamen de DEO, adhibiti, ex illis colligas, hîc denotat immobilem vitæ & potentiæ divinæ perennitatem. conf. v. 11. Itaque parallela sunt *δόξα gloria* semper inteme-

rata, Rom I. 23, & ὑπόςασις *substantia*, eundem semper quasi locum obtinens. Hac mente videntur Rabbini veteres Deum vocasse מקום *Locum* vel potius *Statum.*

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Articulus refertur ad πάντων, *omnium.* v. 2.

¶ τῷ ῥήματι· *verbo*) Filius DEI est persona. nam habet sermonem.

¶ αὐτοῦ) idem quod mox ἑαυτοῦ.

¶ δι' ἑαυτοῦ) *per se.* sine instrumento externo levitico. Hæc ejus virtus elucet ex appellationibus modo positis.

¶ καθαρισμὸν, *purificationem*) Latet hîc occupatio. Conversatio Christi in carne non videbatur tam augusta de eo ferre prædicata. respondet apostolus, id factum esse ad tempus, pro purgandis peccatis Gloriam Christi, ita potissimum, ut est Filius DEI, hoc capite describit; deinceps, Gloriam Christi hominis. c. II. 6. Ipsam gloriam filii DEI, ante exinanitionem, summatim commemorat; post exaltationem, copiosissime. nam ex hac demum evidentissime conspici cœpta est Gloria, quam habebat ab æterno. Et *purgatio peccatorum*, & insecuta *sessio in dextera Majestatis*, uberrime tractantur in cap. VII seqq.

¶ ἐκάθισεν· *consedit*) voluntate Patris. conf. ἔθηκε, *posuit.* v. 2. De hac sessione vid. v. 13 s. Sacerdotes ministrantes *stabant. sessio* igitur notat consummationem sacrificii, & regnum gloriosum. Hoc verbo finito, *consedit*, post participia, denotatur scopus, thema, *caput* epistolæ. coll. c. VIII. 1.

¶ τῆς μεγαλωσύνης) *majestatis*, i. e. DEI.

¶ ἐν ὑψηλοῖς· *in excelsis*) in cœlis. c. VIII. 1.

4 τοσούτῳ, *tanto*) Duo incisa hic versus habet, quorum alterum v. 5 per χιασμὸν, prius autem versu 13 tractatur, Interrogatione utrumque acuente. χιασμὸς, σχῆμα χιαςὸν, *decussata oratio*, in hac epistola ita frequens est, ut una hujus figuræ observatio plurimum ad analysin epistolæ conferat. vid. v. 9. II. 9. 12. 17. III. 1. 8. IV. 14. 15. 16. V. 7. VI. 7. VII. 6. VIII. 4. 10. IX. 1. X. 20. 23. 33. 38. XI. 1. 33. XII. 22. 23 s. XIII. 10, cum annott. Dices: *Cur in hac una epistola, per omnia capita, regnat ista figura?* Resp. *Paulum* etiam alibi χιασμὸν habere, ad loca quædam ex iis, quæ modo citavi, ostensum invenias: sed sæpius eo utitur ad *Judæos*, quorum doctores tali sermonis figura in suis scriptis multum uti, docet Surenhusius in βίβλῳ καταλλαγῆς p. 78 seqq. 607 seq. Sapienter igitur apostolus omnia factus omnibus suam Hebræis methodum attemperavit: & hi viri, qui a Spiritu ferebantur, omnes sermonum formas, magis, quam rhetores exercitatissimi, in numerato habuere.

¶ κρείττων γενόμενος· *melior factus*) per exaltationem. v. 3. 13. Antitheton, ἠλαττωμένον, *diminutum* c. II. 9. Conferatur hoc ad Marc. X. 18 not. κρείττων, *melior*, excellentior, potentior. οἱ κρείττονες, *dii*, apud veteres ethnicos.

¶ τῶν ἀγγέλων· *angelis*) quorum magna alioqui præstantia.

¶ παρ' αὐτοὺς) παρὰ ingentem præter ceteros excellentiam denotat. Conf. παρὰ, v. 9. III. 3. Excluduntur angeli, partim expresse, v. 5. 13, partim implicite. nam dum eorum nullus hoc nomen, *Filius DEI*, cepit, eo ipso non sunt *heredes nominis* hujus, neque adeo *heredes omnium*, sed ipsi sunt portio, insignis quidem,

quidem, de hereditate Filii, quem ut Dominum *adorant*; v. 6. neque per eos facta sunt *secula*, sed ipsi potius facti sunt. v. 7.

¶ κεκληρονόμηκεν ὄνομα· *hereditavit nomen*) Filio, quia Filius est, Filii *nomen* convenit: & in hoc præcipue nomine consistit *hereditas*: hereditatis additamentum sunt *omnia*. v. 2. *Nominis hereditas* est ipsis antiquior seculis: *Omnium hereditas* æque antiqua est, atque omnia ipsa.

5 τίνι γὰρ, *cui enim*) Frequens in hac epistola argumentum a silentio Scripturæ. v. 13. c. II. 16. VII. 3. 14.

¶ τῶν ἀγγέλων· *angelorum*) Hanc enim gloriam nemo illorum capiebat.

¶ υἱός, *filius*) Act. XIII. 33.

¶ ἐγὼ-υἱόν) Sic LXX, 2 Sam. VII. 14. Promissio illa, *Ego ero illi in patrem, & ille erit mihi in filium*, spectabat, Salomonem, sed multo magis, usque adeo augusta est, Messiam: alias etiam Salomo esset major angelis. *Semen Davidis*, sive *filius Davidis*, est unum nomen, sub quo, pro ratione prædicati, modo Salomon, modo Christus, modo Salomon & magis Christus innuitur, ænigmate temporibus exspectationis aptissimo. Conf. Ps. LXXXIX. 27. 28. Veri interpretes verborum divinorum sunt apostoli; etiamsi nos sine illis talem sententiam non assequeremur.

6 ὅταν δὲ πάλιν εἰσαγάγῃ τὸν πρωτότοκον εἰς τὴν οἰκουμένην· *cum vero iterum introducit primogenitum in orbem terræ*) Ad ὅταν *cum* confer ὅταν Iac. I. 2 cum aor. 2 subj. Particula δὲ *vero* innuit, majus quiddam subsequi. Non modo major est angelis Filius, sed ab angelis adoratur. ἡ οἰκουμένη est orbis Christo subjectus, c. II. 5, tanquam primogenito. Vide Psalmum modo citatum & mox citandum. Hæc introductio plus quiddam dicit, quam *missio*: utraque tamen præsupponit τὴν προϋπαρξιν *Esse prius* Filii DEI: respondetque illi introitus in mundum. c. X. 5. Intravit, voluntate DEI, quum se ad voluntatem DEI faciendam stitit, c. X. 5. coll. c. IX. 11, quum *in mundum venit*, ut passim dicitur. Πάλιν, *rursum*, vulgari voculæ *item* respondens, adhibetur, ubi scriptura super scripturam allegatur: v. 5. c. II. 13. X. 30. Ceterum vis particulæ hujus cernitur liquidius, ubi ea, verbo *inquam* aut alio ejusmodi subaudito, parenthesi includitur, hoc modo: *quum vero* (*rursus* dictum DEI de Filio proferam) *introducit Primogenitum*. Sic Ioh. XII. 39: *Non poterant credere, quia* (*rursus* Esajam allegabo) *idem propheta dixit, Excæcavit*. Matth. V. 33: *Audistis* (*rursus* Exemplum proponam) *dictum esse antiquis*. Etenim allegandi formulæ orationi liberius interponuntur, ut cap. VIII. 5: ὅρα γάρ φησι, pro, *Dicit enim*, *Vide*. *Primogeniti* appellatio includit appellationem *Filii*, & vim significationis amplius declarat. Involvit enim jura *primogenituræ*, quæ unigenitus habet modo eminentissimo. Sic etiam Rom. VIII. 29. Col. I. 15. 18, *Paulus* loquitur. Hoc loco, *Primogeniti* appellatio continet descriptionem subjecti, de quo Psalmus agit, cum ætiologia prædicati. *Introducitur*: *est enim primogenitus*.

¶ λέγει· *dicit*) Concisa oratio. Quum prædicta est introductio illa, datus est sermo: quum facta est, idem impletus est. *dicit*, DEVS, coll. v. 5. Itaque τὸ αὐτῷ, *ei*, mox refertur ad filium.

¶ καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεοῦ, *& adorent eum omnes angeli DEI*) LXX, Deut. XXXII, ante versum 43, hæc habent: εὐφράνθητε οὐρανοὶ ἅμα αὐτῷ

αὐτῷ, *καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεῦ*. quæ in textu Hebraico & in paraphrasi Chaldaica desiderantur. Millius hiatum, recurrente verbo הרנינו pridem admissum statuit. Inde sequitur apud Mosen, *εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τῦ λαῦ αὐτῦ* הרנינו גוים עמו (ubi ב post ם *ἔλλειψις*) quod *Paulus* Rom. XV. 10 item ad Messiæ tempora refert. Moses, in Cantico præsertim, de Christo scripsit. Veruntamen Psalmus XCVII 7 habet, *προσκυνήσατε αὐτῷ πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτῦ*. atque hunc Psalmum Paulus respicit. nam inscriptio Psalmi apud LXX, *τῷ δαβὶδ, ὅτε ἡ γῆ αὐτῦ καθίσαται*, id est, *Davidis, quum terra in potestatem ejus redigitur*, ut Oederus observavit, Primogeniti *in orbem introductio* h. l. respondet.

7 *πρὸς*, *ad*) *ad angelos*, indirecto sermone, conf. *πρὸς*, *ad*, c. XI. 18 not. Apostolus etiam versum 20 Psalmi CIII videtur in mente habuisse, qui proxime præcedit locum Ps. CIV. 4.

¶ *λέγει dicit*) DEUS, per prophetam.

¶ *ὁ ποιῶν-φλόγα*) LXX, totidem literis Ps. CIV. 4. *Πνεύματα spiritus* & *πυρὸς φλόγα ignis flammam* innuit non modo officium angelorum, sed ipsam eorum naturam, præstantem illam quidem, metaphora a rebus subtilissimis & efficacissimis sumta, sed tamen majestate Filii longissime inferiorem. Itaque *τὸ ποιῶν faciens* innuit, angelos esse creaturas jussu factas: at Filius est æternus, v. 8, & creator, v. 10. Subjectum, *ἄγγελοι angeli*, & *λειτυργοὶ ministri*, cum articulo videlicet positum, habet antitheton v. 8. 9. Antitheton autem *τῦ ποιῶν*, *faciens*, creationem angelorum innuentis, exstat v. 10 s. Patris esse hoc prædicatum existimo, coll. v. 8.

8 *πρὸς τὸν υἱὸν*, *ad Filium*) directo sermone Conf. *πρὸς*, *ad*, v. 7.

¶ *ὁ θρόνος-μετόχυς συ*) Sic iterum plane LXX, Ps. XLV. 7. 8. *Thronus tuus, DEUS, in seculum seculi: virga æquitatis virga regni tui. Dilexisti justitiam & odisti iniquitatem: propterea unxit te DEUS, DEUS tuus, oleo exsultationis præ participibus tuis.* De *Throno* conf. Thren. V. 19.

¶ *ὁ θεὸς*, *Deus*) Summam emphasin habet vocandi casus cum articulo. Apertam textui vim inferunt, qui Nominativum hoc loco statuunt, ut Artemonius Part. II. c. II. *Thronus* & *Sceptrum* junguntur: neque dixit Deus, *Ero thronus tuus*; sed, *firmabo thronum filii David*. Ps. LXXXIX. 5. 30. 37.

¶ *αἰῶνα· εὐθύτητος· seculum: æquitatis*) *Æternitas* & *justitia*, attributa valde conjuncta. Ps. LXXXIX. 15, ubi expendantur verba מכון & יקדמו Vide etiam v. 3 Psalmi hujus XLV, ubi expendatur לעולם

9 *διὰ τῦτο· propterea*) Ex amore justitiæ, quo Christus excellit, deducitur hic non tam unctio, quam muneris, ad quod unctus est, perennitas. Habet hic sermo quatuor partes: *thronus · virga - dilexisti propterea*. ex his prima & quarta, secunda & tertia sunt parallelæ, per *χιασμόν·* illæ enim describunt beatitudinem Regis; hæ, virtutem ejus.

¶ *ὁ θεὸς*, *ὁ θεός συ*) Possis resolvere: *Deus, qui Deus tuus est*. coll. Ps. XLIII. 4. LXVII. 7. Sed Filius ipse dicitur *DEUS*, uti versu præc.

¶ *ἔλαιον ἀγαλλιάσεως*) *Oleum exultationis* gaudiique perennis est Spiritus sanctus.

¶ *παρὰ τὺς μετόχυς συ· præ consortibus tuis*) Hi consortes alicui videri possint Ange-

Angeli. nam & angelis nomen *deorum*, *filiorum Dei*, *stellarum matutinarum* (quamvis longe tenuiore significatu) & Filio DEI nomen *Angeli* (quamvis longe augustiore vi) dari solet. Ac revera Filius DEI habet sodales angelos, Gen. XVIII. 2. Iob XXXIII. 23. Ps. LXIIX. 18. 1 Tim. III. 16. Matth. XXV. 31: & videri potuerat angelos potius, quam semen Abrahæ assumturus fuisse, nisi alia œconomia aliud postulavisset: c. II. 16. ipsaque privatio illa, de qua ibidem v. 7, præsupponit commercium. Quid? ipse Psalmus XLV Christum alloquitur ut *Deum*, hoc ipso hemistichio, & paulo ante ut גבור *Fortem*, quomodo rursum appellantur angeli, Ps. CIII, 20. Ergo angeli possint videri consortes Christi appellari, præsertim cum Paulus omnia Dicta hic allegata ad eminentiam Christi præ angelis referat. Veruntamen propria Christi cum hominibus necessitudo facit, ut sodales ejus intelligamus *homines*. cap. II. 11 seqq. Nam Sponsus consortes suos habet, ut Sponsa suas: Psalm. XLV. 15. eademque comparatio est ibid. v. 3, *perpulcher es præ filiis HOMINVM.*

10 *καὶ*, *&*) Hæc particula testimonia connectit.

¶ *σὺ κατ' ἀρχὰς - οὐκ ἐκλείψουσι*) Ps. CII. 26-28. LXX, *κατ' ἀρχὰς σὺ, κύριε, τὴν γῆν*, & reliqua iisdem verbis. Innuitur tempus creationis, cui opponitur finis mundi. quo ipso solvitur Artemonii Dissertatio III.

¶ *σὺ*, *tu*) idem ille, ad quem sermo dirigitur versu præc.

¶ *Κύριε*, *Domine*) Id LXX repetiere ex v. 23 ejusdem Psalmi. Prædicatur Christus etiam iis in locis, ubi inprimis contenderent multi, de Patre esse sermonem.

¶ *γῆν*, *terram*: *οὐρανοὶ*, *cæli*) Gradatio. Nil obstat, quo minus sub *cælis* angeli innuantur, quemadmodum creatio hominis innuitur sub *terra* prætereunte.

11 *αὐτοὶ*, *ipsi*) terra & cœlum.

¶ *ἀπολοῦνται*, *peribunt*) Idem verbum, Luc. V. 37. Iac. I. 11. 1 Petr. I. 7. 2 Petr. III. 6.

12 *ἀλλάξεις*, *mutabis* - *ἀλλαγήσονται*, *mutabuntur*) Multi, *ἑλίξεις*, pro *ἀλλάξεις*: sed in Hebræo bis unum verbum est חלף, a LXX sæpe per *ἀλλάσσω*, nunquam per *ἑλίσσω* expressum.

¶ *ὁ αὐτὸς*) הוא *Idem*, nunquam alius, sine ulla vetustate & immutatione. Vid. Hiller. Onom. p. 71. 262. Sic 1 Sam. II. 10, יהוה LXX Αὐτός.

13 *δὲ*, *vero*) Epitasis.

14 *πάντες*, *omnes*) quanquam in varios ordines variis nominibus, etiam *dominationem* aliquam sonantibus, distincti. Eph. I. 21.

¶ *λειτουργικὰ - ἀποστελλόμενα*: *qui ministrant - qui mittuntur*) *Ministrant* coram Deo: *mittuntur* foras, ad homines. Vtrumque opponitur *sessioni ad dextram.* Conf. Luc. I. 19.

¶ *τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν*: *eos, qui hereditatem capient*) i. e. electos, eosque vel credentes vel credituros. Suavis periphrasis.

¶ *σωτηρίαν*: *salutem*) ex tot tantisque periculis.

CAP. II.

1 Δεῖ) Alibi utitur verbo *ὀφείλειν* *debere*: hic, *δεῖ* *oportet*. Illud dicit *obligationem*: hoc, *urgens periculum*. v. 3. Iam sermo vergit ad hortationem, per momenta capiti præ-

 cedenti

cedenti respondentia, de Christo propheta, rege, sacerdote: *propheta*, dicitur enim, *locutus est*: *rege*, dicitur enim, *thronus*: *sacerdote*, dicitur enim, *purificationem fecit*. & sic cap. II de *propheta*, mox v. 1 ss. de *rege*, *coronasti*: de *sacerdote*, ubique. Hortatio incipit in prima persona; deinde in secunda incrementum capit, c. III. 1.

¶ *περισσοτέρως*, *abundantius*) Comparativus, proprie. v. seqq. Constr. cum *δεῖ oportet*.

¶ *προσέχειν*, *attendere*) per obedientiam. coll. v. 2 not.

¶ *τοῖς ἀκουσθεῖσι*· *iis*, *quæ audita sunt*) Ref. ad c. I. 1 fin. & conf. infra v. 3. c. V. 11. Potiores sunt loquendi & audiendi, quam scribendi & legendi partes.

¶ *μήποτε παραῤῥυῶμεν*) Aoristus 2 passivi, activa significatione, a *ῥεύω fluo*, & *fundo*. *ne quando*, inquit, *præterfluamus*, animo levissimo. conf. Gen. XLIX. 4. Respexit apostolus τοὺς LXX, Prov. III. 21. *υἱὲ*, *μὴ παραῤῥυῇς*, *ne præterlabaris*, *ne dimiseris* ex oculis. ubi etiam v. 20 legitur, *νέφη ἐῤῥύη δρόσῳ*, activo sensu, & sic passim. Zosimus l. 2, *ἡ ῥωμαίων ἀρχὴ ὑπεῤῥύη κατὰ βραχύ· paulatim defecit* Greg. *ἵνα μὴ ἐξίτηλα τῷ χρόνῳ γένηται τὰ καλὰ καὶ μὴ παραῤῥυῇ*. Metaphora hujus verbi frequens. Hesychius, *παραῤῥυῶμεν*, *ἐξολισθῶμεν*. Simili verbo exprimitur pœna socordium, *ἐτάκησαν*, Sap. I. 16. Verbum stat: homo socors præterfluit.

2. *δι᾽ ἀγγέλων*· *per angelos*) Διὰ, *per*, proprie sumitur, uti v. seq. collatis *Pauli* verbis Gal. III. 19. Alias non valeret argumentatio apostoli ab angelis ad Dominum. v. 5. Locutus ergo est DEUS Ex. XX. 1 per angelos: in N. T. locutus est Deus per Dominum.

¶ *ἐγένετο βέβαιος*· *factus est firmus*) auctoritate ei per pœnas violantium constituta.

¶ *πᾶσα*) *omnis*, sine acceptione personarum.

¶ *παράβασις καὶ παρακοὴ*) Παράβασις *transgressio*, committendo mala: *παρακοὴ inobedientia*, omittendo bona. Metonymia abstracti, pro transgrediente & inobediente, qui proprie *mercedem accipit*. Antitheton in concreto, *nos*, *negligentes*. v. 3. Antitheton in abstracto, *προσέχειν τοῖς ἀκουσθεῖσι*, *attendere iis*, *quæ audita sunt*. Δεῖ habet accusativum cum infinitivo. Inde sententia: *Nos* (Subjectum) *debemus attendere iis quæ audita sunt* (Prædicatum. Prædicatum hoc habet antithesin in abstracto.

¶ *ἔλαβεν*· *accepit*) non modo in sanctione, sed etiam in exsecutione.

3 *πῶς ἡμεῖς ἐκφευξόμεθα*) *quomodo nos effugiemus* mercedem justam & gravem? Sic cap. XII. 25. *Illi non fugerunt: nos non effugiemus.*

¶ *σωτηρίας*) *salutis*, in *orbe futuro*, cum *gloria* conjunctæ. v. 5. 10 nott. *Salutis* vocabulum, quod versu illo 10 repetitur, affine est nomini *Iesu*, quod resonat in Evangelio *salutis*.

¶ *ἀρχὴν*, *initium*) Antea non erat prædicata salus tanta, tam augusto interprete.

¶ *λαλεῖσθαι dici*) a baptismo usque ad ascensionem. Act. I. 2.

¶ *διὰ τοῦ κυρίου*· *per Dominum*) Augusta appellatio: coll. c. III. 4 ss. Psalm. CX. 1. Non dicit h. l. *per dominum nostrum*. nam etiam *angelorum dominum* innuit, quem ipsi angeli *Dominum* appellant. Luc. II. 11. Matth. XXVIII. 6. Antitheton, *per angelos*, v. 2. Conf. v. 5 seq.

¶ *ὑπὸ*

¶ ὑπὸ τῶν ἀκουσάντων) *ab iis*, *qui* ex ipso Domino coram *audierant. Spectatores* etiam illi fuerant & ministri, Luc. I. 2 sed *auditum* hoc loco memorat apostolus, convenienter instituto suo. v. 1 f. Respicit apostolus non solum in genere ad historiam evangelicam, sed etiam ad singularia capita, v. gr. de supplicatione in horto. &c. c. V. 7 not. Ad ecclesias ex gentibus scribens Paulus multa solet de sua vocatione, deque fructibus laboris sui dicere: hîc vero ad fratres ex circumcisione scribens, apostolos potissimum citat longo tempore cum Domino versatos. conf. Act. I. 21. X. 41. XIII. 31 not. atque illos ipsos apostolos tantummodo generatim citat, ut Hebræos ad solum Dominum redigat.

¶ εἰς ἡμᾶς· *in nos*) Hoc denotat ætatem præsentem illam.

¶ ἐβεβαιώθη· *confirmata est*) non per pœnas, sed per charismata. Resp. βέβαιος *firmus*. v. 2.

4 συνεπιμαρτυροῦντος) Decompositum. Christi est, *testari:* DEI est, συνεπιμαρτυρεῖν, *testimonium superaddere*. Idque fecit & in terris ambulante Christo, *signis & prodigiis*, & in cœlum sublato, *variis virtutibus*. Act. II. 22. 33. Id Testimonium totum agit de *Domino* Iesu Christo. Act. II. 36. X. 36. 42 Rom. XIV. 10. 1 Cor. XII. 3. Phil. II. 11. Si quis *varias virtutes* etiam ad Christum in terris ambulantem referre velit, non repugno. Me, ni fallor, induxit parallelismus notæ sequentis.

¶ ποικίλαις, *variis*) Parallelum, μερισμοῖς *distributionibus*. coll. 1 Cor. XII. 11.

¶ κατὰ τὴν αὐτοῦ θέλησιν· *secundum suam voluntatem*) liberrime, uberrime, clementissime, non pro *arbitrio* accipientium: unde patet, donum esse plane supernaturale. αὐτοῦ, *ipsius* Dei. רצון LXX θέλησις.

5 οὐ γὰρ ἀγγέλοις· *non enim angelis*) Ætiologia, versum 3, ubi *Salutis* & *Domini* appellatio scite inserta est, respiciens, novæ periochæ inchoandæ inservit Quo major *Salus*, quo gloriosior *Dominus* spernitur, eo gravior est culpa spernentium. Non angelis, de quibus nil in eam sententiam scriptum est, sed homini, hominisve filio, Iesu Christo, & angelos & omnia subordinavit Deus. Plus negotii habuerunt angeli in V.T. sed in N. T. evecta per Christum humana natura angeli sunt conservi nostri. *Plus negotii* dixi εὐλαβῶς. ex antitheto etiam illud cogitari possit, quod in V. T. major angelis reverentia debebatur, quam in N. T., ubi nunc *conservi nostri* sunt. Eo ipso autem, quia *nostri conservi* sunt, intelligitur, eos non esse in N. T. otiosos, sed tantum sub alio respectu agere, quam in V. T. Vt hoc loco angeli opponuntur *Domino*, sic v. 16 opponuntur *fratribus*. Apostolus soli Christo solos homines credentes copulat.

¶ ὑπέταξε, *subordinavit*) Hoc verbum jam repræsentatur ex v. 8. *Subordinavit* Deus. nam ad cap. I. 1 respicit oratio.

¶ τὴν οἰκουμένην τὴν μέλλουσαν· *orbem terræ futurum*) Vna omnium temporum οἰκουμένη *terra* est, c. I. 6. Itaque οἰκουμένη μέλλουσα *terra futura* dicitur, ut *sol crastinus*, quamvis unus omnium sol dierum est. Hebraice הבא Græce μέλλουσα. *Orbis* unus est, sub gratia & sub gloria; *futurus* dicitur, non quin jam sit, sed quia olim prædictus. Novitas, quæ per Christum in N. T. instituta fuit, tanti æstimatur in Scriptura, ut inde exsistat dichotomia inter tempora V. T., & inter tempora N. T. una cum æternitate inde pendente. hæc, simul sumta, vocantur ἡ οἰκουμένη ἡ μέλλουσα. Μέλλοντα sunt

 identi-

identidem, ex prospectu V. T. prophetico in Novum Testamentum, Bona in N. T. præsentia, per Christum parta; quæ incipiunt, dum orbis futurus ei subjicitur, quum primum gloria & honore coronatus fuit. De *Paulina* hac locutione conf. not. ad Rom. III. 30. Quanquam etiam pro hujus epistolæ tempore *futurus* est suo modo, tum, quum omnia Christo subjecta erunt, etiam mors. 1 Cor. XV. 24 seq. expende *nondum*, v. 8, & ipsam orbis futuri descriptionem, cap. XII. 26 seqq. Late patet nomen *orbis*. vide Psalmum, qui mox citatur, πατὴρ τȣ̃ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ αἰῶνος, *Pater futuri seculi*, Es. IX. 6, in Græc. & Lat.

¶ περὶ ἧς λαλȣ̃μεν *de quo loquimur*) *loquimur:* nos doctores. c. V. 11 not. Huic versiculo per hoc incisum vis propositionis conciliatur. Propositio autem est: *Omnia subjicientur Iesu Christo.*

6 διεμαρτύρατο δέ πȣ τὶς, *testatus est autem alicubi aliquis*) *aliquis*, scil. *testis*. Non hic locutus est David de se ipso: quare nomen ejus non opus erat poni. Neque subsistendum est in internunciis, sed spectandum verbum DEI, semel *testatum*. Testatus est David in Psalmo VIII, ad quem Psalmum hoc caput sæpe respicit, etiam a versu 10, ut videbimus. δὲ, *autem*, facit antitheton inter *angelos* & inter eum, cui Psalmus omnia subordinata testatur.

¶ τί ἐςιν· πȣ̃ ὅθων αὐτȣ̃) Sic plane LXX, Ps. VIII. 5-7. Incisum illud, *& constituisti eum super opera manuum tuarum*, apostolus in sua certe argumentatione non assumit, omnia ex eo, quod in Psalmo præcedit & subsequitur, deducens. Memorantur in inciso illo *opera manuum* DEI, i. e. cœlum, luna & stellæ (*Sol* abest: vel, quia, ut Abrahamo seminis sui servitus & liberatio, Gen. XV. 12, sic Davidi exinanitio & exaltatio Messiæ, *noctu* indicata & ab eo decantata est: quemadmodum etiam sermo Domini ad Iobum noctu fuisse videtur, Iob XXXVIII. 7. 31 f. vel, quia Messias in cruce, derelictus, obscurato *sole*, *lunam & stellas vidit*:) at ultra horum durationem manet imperium Christi.

¶ τί ἐςιν ἄνθρωπος) *quid est homo*, ad opera DEI, cœlum &c. quid vero ad Deum ipsum? Ita demissior est sermo, quam si diceret: quis sum ego? ἄνθρωπος, *homo*, sine articulo; tanquam unus e multis. אנוש *homo*, παθητὸς, *passionibus & morti addictus.*

¶ ὅτι μιμνήσκῃ αὐτȣ̃, *quod meministi ejus*) Talis status Messiæ describitur, in quo a divina recordatione & cura prætermissus videri posset. Vnde hoc ipsum, *recordationem* sui, miratur ipse, admiranda humilitate: quanto magis tantam gloriam sibi paratam? Non *aliter* esse poterat: Act. II. 24. at orat, quasi vix *ita* esse potuerit.

¶ ἢ) *sive.* Tenuius quiddam hoc loco sonat בן אדם *filius hominis*, quam אדם *homo*.

¶ υἱὸς ἀνθρώπȣ) בן אדם coll. Ps. XLIX. 3. Iterum sine articulo.

¶ ἐπισκέπτῃ αὐτὸν, *rationem ejus habes*) Incrementum sermonis. nam *memoria* est vel de absente: ἐπισκέπτεσθαι; *invisere*, præsentem curam denotat.

7 βραχύ τι) *perbreve* tempus. Idem verbum, Luc. XXII. 58.

¶ παρ' ἀγγέλȣς) Psalmo VIII. 6 illud ותחסרהו מעט מאלהים hunc habet sensum: *Fecisti filium hominis paulisper minorem esse Deo*, id est, se ipso. Pulcra periphrasis Christophori Corneri: *Christus homo*

homo factus sub cruce se humiliavit, & *INFRA DEVM se abjecit*, *cum*, *quiescente natura divina* & *vires suas non exserente*, *ipse Deus* & *Dominus gloriæ crucifixus* & *mortuus est*. Expos. Psalm. p. 24. Hæc est vis Mem præfixi 2 Chron. XV. 16. Es. LII. 14. vid. Nold. Concord. hac partic. § 21. Ipsum מחסר sequente Mem, Cohel. IV. 8. Alia phrasi *Paulina* dicitur *μὴ ὢν ἴσα θεῷ* & *κενώσας ἑαυτὸν*, Phil. II. 6. 7 not. Interpretationem vero LXX interpretum apostolus suo aptam instituto retinet; nam homonymia hebraicæ vocis אלהים naturam significat invisibilem, eoque humana superiorem, sive angelicam sive divinam: & qui præter angelos minoratus est, utique præter DEVM minoratus est: *DEI* autem appellationem postliminio quasi supplet capite III. v. 4. Sic enim solet apostolus verbis LXX interpretum commode uti, & vim Hebraicorum, ubi ad propositum plus faciunt, lectori postliminio propinare. c. X. 8. XII. 6 nott.

8 *πάντα ὑπέταξας*) vid. 1 Cor. XV. 27 & antesed. cum annot.

¶ *γὰρ*, *enim*) Infert apostolus, *cur* hunc locum *allegarit*: quia videlicet docemur in eo, *Iesum* esse, cui subordinata sunt omnia, adeoque futurus orbis. v. 5. Sæpe *γὰρ enim* facit ad *ætiologiam Dicti*. c. VII. 14. IX. 24. Et sic *Paulus*, Rom. III. 28.

¶ *αὐτῷ· αὐτῷ*) *ei*, *ei*, de quo loquitur, homini, filio hominis. Id declaratur demum versu 9 medio, de *Iesu*, aptissime dilatum.

¶ *τὰ πάντα*) *τὰ* secundo tertioque loco vim habet relativi ad *πάντα omnia* præcedens. Eadem vis articuli, Ioh. XIX. 5. 7. Gal. V. 13. VI. 14.

¶ *οὐδὲν*, *nihil*) ne angelos quidem. v. 5. cap. I. 6.

¶ *ἀφῆκεν*, *reliquit*) in sermone Psalmi, cui eventus rerum partim respondet, partim respondebit.

¶ *νῦν δὲ οὔπω· nunc autem necdum*) *Νῦν nunc* hic servit anthypophoræ. nam *tempus* denotatur in *οὔπω nondum*, & hoc construitur cum *ὁρῶμεν videmus*, in antitheto ad *præsens βλέπομεν*, *cernimus*. Subjecta Christo jam sunt plura, quam videmus; & suo tempore prorsus omnia erunt ei subjecta, nobis cernentibus. Eph. I. 22. 1 Cor. XV. 27 f. sed cur *nondum omnia*? quia & corpus ejus, ecclesia, laborat: & ipse non agnoscitur, certe non conspicitur. Verbum *βλέπω cerno* notat quiddam magis definitum: *ὁράω video*, quiddam latius atque augustius.

9 *δὲ*, *vero*) Antitheton inter id Psalmi, quod *nondum videmus*, & inter id, quod jam *cernimus* impletum in Iesu. Quid autem cernimus? Iesum, *qui* paululum præter angelos minoratus erat, cernimus, *quod* propter passionem mortis sit gloria & honore coronatus. In hac periocha, *ἠλαττωμένον* (*διὰ-ἐστεφανωμένον*) *ὅπως κτλ.* est *χιασμὸς*, qualem habet *Paulus* Gal. IV. 4. 5. atque in præsenti inciso, *διὰ κτλ.* quod incisum ante *δόξῃ* nullam *στιγμὴν* desiderat, id *propter* quod coronatus est Iesus, nempe *passio mortis*, ex naturali ordine rei, nec sine emphasi, ante coronationem ipsam memoratur. Eximit Iudæis apostolus infestum crucis scandalum; & argumentum, quod a passione Iesu contra gloriam ipsius eamque nobis quoque gloriosam duci posset, ita solvit, ut etiam invertat. Passionem mortis adeo non obstare, ostendit, gloriæ & honori Messiæ, ut eam potius confirmet nobis. Vnde infert, minorationem Iesu præter angelos, quæ ad paululum facta fuerit, non eo spectasse, ut in morte maneret, sed ut morte semel exantlata *omne*

sibi subordinatum haberet. Iesus est, in quem & minoratio & coronatio in Psalmo descriptæ conveniunt: Idem ergo est, cui etiam potestas in *omne*, quæ in gradatione Psalmi subsequitur, convenit.

¶ βραχύ τι, *paululum quiddam*) Aliquot horæ crucis, dies passionis, anni laborum, quantulum sunt ad æternitatem?

¶ παρ' ἀγγέλους, *præter angelos*) pati ac mori nescios.

¶ ἠλαττωμένον) *tenuiorem*, minorem, vermem *factum*. conf. Luc. XXII. 43. *Participium* innuit, Iesum per se & sua causa potuisse sine passione capessere gloriam: sed fratrum etiam ducenda fuit ratio.

¶ βλέπομεν *cernimus*) *Adspectus*, inquit, *loquitur*. Idem verbum c. III. 19. X. 25. Res & eventus congruit cum fide testimonii prævii. v. 6 init.

¶ τὸ πάθημα τοῦ θανάτου *passionem mortis*) *Mortis* passio, summa. vid. cap. V. 7.

¶ δόξῃ καὶ τιμῇ, *gloria & honore*) Filium Dei decente.

¶ ἐστεφανωμένον *coronatum*) post *mortem*.

¶ ὅπως, *ut*) Necti debet cum τῷ *tenuiorem factum*, & ideo finem notat.

¶ χάριτι θεοῦ *gratia Dei*) Alii pridem, χωρὶς θεοῦ, *præter Deum*. Bonam utraque lectio sententiam fundit: utramque videamus. Incisum hoc, cum χωρὶς, *præter*, sic habet: *Christus mortem gustavit pro omni*, *excepto Deo*. Hæc periocha est, per partes suas declaranda. I. παντὸς, quemadmodum πάντα v. 8 & 10 quinquies, est neutrum, ut *Orig. Theod. Ambros.* apud Estium agnoscunt. etenim in masculino plurale esse solet, ὑπὲρ πάντων, 2 Cor. V. 15. 1 Tim. II. 6. & plurale πάντων, πᾶσι, plerumque masculinum quidem, & interdum neutrum est: sed παντὸς, παντί, sine substantivo aut participio positum, semper neutrum est. vide supra ad 2 Cor. XI. 6. Marc. IX. 49. Ostendit Apostolus gloriam Christi ex Psalmo VIII, maximeque ex illo inciso, כל *omne posuisti sub pedibus ejus*, atque emphasin numeri *singularis*, quæ in grandi illa syllaba כל inest, a LXX int. prætermissam supplet, quum in hoc duntaxat palmario nervo ait, παντός. Neque enim παντὸς neutrum, sine articulo, non est Græcum: Hesiodo quippe πλέον ἥμισυ παντὸς dicitur. Hoc πᾶν, hoc *omne*, cui οὐδὲν *nihil* neutro item genere opponitur v. 8, & *omnes*, masculino genere, includuntur, Ioh III. 35. 36, complectitur maxime *angelos*, præter quos paululum minoratus fuerat Christus: & tali pacto protasis & apodosis inter se respondent, *Nondum videmus ei omnia subjecta, sed tamen id, pro quo mortem gustavit, est Omne.* II *Gustare mortem*, dicit mortis veritatem, & tamen hoc loco etiam brevitatem, ut *Chrysostomus*, *Sedulius*, *Haymo*, *Flacius* ad h. l. agnoscunt. III Hinc demum colligitur, quid ὑπὲρ significet, *pro omni*: Germ. *um alles*, non, *für alle*. ὑπὲρ hoc loco denotat rem consequendam, ut Ioh. XI. 4. 2 Cor. I. 6. XII. 8. 19. 2 Thess. I. 5. *Mortem gustavit pro omni*; ut *omne* sibi vindicaret, ut omnium rerum potestatem capesseret: sive, *pro* eo, ut ipsi obtingeret, quod scriptum est, *OMNE posuisti sub pedes ejus*. IV. Omne illud habet apertissimam & justissimam exceptionem. *Paulus* 1 Cor. XV. 27 eundem Psalmum, eundem versiculum, eandem voculam כל *omne* tractans, adjicit, δῆλον, ὅτι ἐκτὸς τοῦ ὑποτάξαντος αὐτῷ τὰ πάντα. Eadem igitur exceptio hoc loco ponitur,

ponitur, χωρὶς θεῦ ὑπὲρ παντός. *omne, praeter Deum, Christo subjectum est.* χωρὶς exceptioni servit. Sic Epiphanius, διὰ παντὸς, χωρὶς πεντηκοςῆς. haeres. LXXV. Thomas Magister: τὸ πλὴν καὶ τὸ ἐκτὸς, τὸ χωρὶς δηλῶσι. Agnoscit Theodoritus, χωρὶς hoc loco exceptioni inservire: quae autem sit exceptio, ille Psalmi parallelismus nos docet. Atque ipsa exceptio amplitudinem rerum Christo subjectarum, quae sunt *praeter Deum plane omnia*, quam significantissime, & tamen, ne sermo interpelletur, quam brevissime commonstrat: decenterque exceptio ipsi rei, de qua fit exceptio, praemittitur.

Idem incisum, si χάριτι *gratia* retineas, sic explicabis: *ut gratiâ DEI pro omni gustaret mortem. Gratia DEI*, erga nos, Gal. II. 21. Rom. V. 8, & erga ipsum Iesum. Adversarii putabant, Iesum ira DEI esse passum & mortuum, Ps. XXII. 8 s. LXIX 27. Es. LIII. 4. Ioh. XIX. 7. Sed plane gratia DEI passus est & mortuus, cujus gratiae munus est honor & gloria. Phil. II. 9, ἐχαρίσατο· Luc. II. 40. 52. Rom. V. 15. Atque hoc nomen, χάριτι, idem dicit, quod verba μιμνήσκῃ, ἐπισκέπτῃ, *recordaris, rationem habes*, v. 6, ex Psalmo illo VIII. In hac interpretatione ὑπὲρ παντὸς posset valere *pro omnibus*, Germ. *für alle*, quod ad praepositionem attinet: sed obstat neutrum παντός.

Nunc quaeritur, utra lectio genuina sit. Non ignoro, χάριτι plausibilius esse, quam χωρὶς. & sine labore ullo a me impetrarem, ut hoc missum facerem, & illud amplecterer. Sed ubi de verbo DEI, ubi de unico DEI verbulo agitur, nil temporis causa statuere debemus. Facilius χωρὶς in χάριτι, quam χάριτι in χωρὶς librariorum sedulitas, planiora omnia quaerens, mutavit: & tamen χωρὶς remanet in monumentis antiquis, multis, gravibus. Ea enumerat *Apparatus* criticus: iis addatur *Anastasii* abbatis, qui seculo VIII in Palaestina floruit, liber contra Iudaeos, diserte hanc lectionem exhibens. Neque lectionem hanc, neque interpretationem hic a nobis propositam, quisquam, ut spero, exagitabit: lectori tamen integrum est, rem amplius expendere. *Syriacorum* exemplarium in utraque lectione conjungenda constantiam declarat La Croze lib. III de Christianismo Indico, c. III. § 64.

¶ γεύσηται *gustaret*) Notatur hac phrasi *veritas* mortis, ut passim: & hoc loco, ut diximus, simul τὸ βραχὺ *brevitas*, cui notandae aptus est genitivus, θανάτου, coll. c. VI. 4 not. Aliud est, partem mortis gustare; aliud, pars sive brevitas temporis, qua mors tota gustatur. Brevitatis significationi non obstat locus Matth. XVI. 28. nam ibi est locutio negativa, uti Luc. XIV. 24. Adjuvat autem eam locus Psalmi XXXIV. 9, γεύσασθε καὶ ἴδετε· i. e. *gustate modo, & videbitis.* alias *gustus* non poneretur ante *visum.*

10 ἔπρεπε, *decebat*) Sic Psalm. VIII. 2 הודך LXX, ἡ μεγαλοπρέπειά σου. Ceteroqui toto hoc versu 10 Propositio, quae versu 8. 9 verbis ejusdem Psalmi vestita erat, nunc verbis ad apostoli institutum propius accommodatis declaratur: sed cum hac differentia, ut versus 8. 9 expressius agat de *Gloria*, ex antecedentibus; versus 10 de *Passionibus* agat expressius, transitionem ad subsequentia parans. Praedicatum propositionis est, *Decebat illum, propter quem omnia & per quem omnia* sunt: subjectum sequitur, *multos filios in gloriam*

ἀγα-

ἀγαγόντα ducentem, *principem salutis eorum per passiones consummare*. Posset ἀγαγόντα resolvi, ἵνα ἀγαγὼν τελειώσῃ· sed construitur sic, ἀγαγόντα τὸν ἀρχηγὸν, ut *primus dux salutis* sit etiam *perducens in gloriam*. ἀρχηγὸς componitur ex ἀρχὴ & ἄγω· & ἀρχὴ prospicit in textu ad τελειῶσαι (coll. cap. XII. 2) at ἄγω respicit ad ἀγαγόντα. Itaque complectitur Propositio sententias magnas & multas, quas sic evolveris:

1. Iesus est dux *salutis*.

2. Vt patiendo salutem pararet, necesse fuit.

3. Per passiones est *consummatus*.

4. Cum ea consummatione conjuncta est *gloria* filiorum.

5. Filii sunt *multi*.

6. Totum hoc institutum valde *decebat* Deum, quamvis infidelitas pro *dedecore* habeat.

7. Decebat Deum, ut Iesus pateretur & filios salvaret. nam *propter eum* sunt *omnia*.

8. Decebat Deum, ut Iesus consummaretur, & filii ad gloriam perducerentur. nam *per eum* sunt *omnia*.

Ex his, quatuor momenta, totidem literis notata, servato textus ordine, ponimus

A	B
Gloria filiorum:	dux patiens:
C	D
salus filiorum:	consummatio ducis.

Hæc momenta reducuntur ad Deum, *propter quem & per quem omnia* sunt, id est, cui tribuenda sunt omnium rerum initia & exitus. Ad initia rerum pertinet B & C. ad exitus rerum pertinet D & A. Enimvero eadem quatuor momenta per χιασμὸν in textu sunt transposita, ut a fine *A* pulcherrimo ordine progrediatur oratio ad media, quæ in *B C D* continentur.

¶ αὐτῷ) *eum*, Deum Patrem: qui memoratur versu 9, & subauditur versu 5.

¶ δι' ὃν, δι' οὗ *propter quem*, *per quem*) Subtili & eleganti discrimine *Paulus* præpositiones cumulare solet.

¶ πολλοὺς, *multos*) quam plurimos. unde ἐκκλησία, *cœtus*. v. 12.

¶ υἱοὺς, *filios*) Stilo V. T. dicuntur *παιδία pueri*, coll v. 13 s. not. stilo N. T. *υἱοὶ filii*, quorum status opponitur *servituti*, v. 15: ut apud *Paulum*, Rom. VIII. 15. Gal. IV. 6. Ipse Iesus, Filius: is nos facit *filios* Dei, nos habet *sobolem* suam. ילדים *παιδία*, *soboles* sunt Synonyma. conf. ps. XXII. 31. Es. LIII. 10.

¶ εἰς δόξαν, *in gloriam*) Hæc gloria in eo ipso consistit, quod sint filii, & tanquam filii tractentur. Rom. VIII. 21. Expende Ioh. XVII. 10. 22, ac totam illam orationem: & confer v. 7 hujus capitis II. Proximam inter se significationem habent *gloria & sanctitas*, *ductio in gloriam & sanctificatio*. v. 11.

¶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν· *salutis eorum*) Hoc ipsum vocabulum præsupponit *perniciem*: ex qua ut educeremur, *patiendum* Christo fuit. *Salutem* excipit *δόξα gloria*, stilo *Pauli*, 2 Tim. II. 10 not.

¶ τελειῶσαι· *consummare*) Hoc verbo continetur perductio ad finem molestiarum & ad metam gloriæ plenam. c. V. 9. Metaphora agonistica. Frequens enim in hac epistola, τελειοῦσθαι, τέλειος, τελειότης, τελείωσις, τελειωτὴς, de Christo & Christianis. Hæc per *passiones consummatio* duo momenta innuit: I. *Gloriam* Christi, quippe cui, *consummato*, *omnia subordinantur*. II. *Passiones* prægressas. De *passionibus* mox tractat expresse. v. 11-18.

quan-

quanquam eas etiam in præcedentibus attigit: tractationem de *Gloria* hoc ipso loco præmisit, ad acuendam hortationem suam, & ad præsanandum scandalum passionis & mortis. Vberiorem vero utriusque momenti considerationem intertexit insequenti tractationi de Sacerdotio, quæ versu 17 proponitur. Ac de *Passionibus* quidem res aperta est: *Gloriam* vero describit, dum opportunis locis memorat, Iesum *esse consummatum*, *esse in cœlis*, *altiorem cœlis factum*, *sedere ad dexteram Dei*, *secundo conspectum iri*, *hostes ejus positum iri scabellum pedum ejus*. hoc versu, & cap. IV. 14. V. 9. VII. 26. 28. VIII. 1 f. IX. 24. 28. X. 12. 13. XII. 2.

11 γάρ, *enim*) Necessitudo summa, causa, cur decuerit, Iesum non sine nobis *consummari*.

¶ ὁ ἁγιάζων *sanctificans*) Christus. c. XIII. 12. *Sanctificans* dicitur Christus propter totum illud beneficium, quod ipse per sese nos *sanctos*, i. e. *divinos*, facit.

¶ οἱ ἁγιαζόμενοι *qui sanctificantur*) populus. c. X. 10. 14. 29. Synonyma, *sanctificare*, *ad DEVM adducere*; *sanctificari*, *ad DEVM adduci*, *appropinquare*, *accedere*. *Sanctificans* est a Patre genitus & Sanctificator constitutus: *qui sanctificantur*, a DEO creati, & ad sanctificationem accipiendam constituti. conf. ἔδωκεν, *dedit*. v. 13. Hæc origo fraternitatis & communionis cum sanguine & carne.

¶ ἐξ ἑνὸς, *ex uno*) ὡς *unus* ille est Abraham, uti Malach. II. 15. Es. LI. 2. Ez. XXXIII. 24. Ex uno Adam, omnes homines: ex uno Abraham, omnes Abrahamidæ. Toto hoc loco, ad Abrahamidas scribens, Paulus ad eos sermonem seorsum accommodat, v. 16. 17. c. XIII. 12. quemadmodum etiam Psalmo XXII, qui hîc citatur v. 12, sermo est de Israële, v. 23 ss. de gentibus autem, v. 26-32. ac tota deinceps de sacerdotio deque sacrificiis tractatio præcipue ad Hebræorum captum congruit. Quocirca multum hæc aliquando epistola ad *Israëlis* salutem conferre poterit. Si *unus* hîc Deum innueret, angeli includendi essent, qui removentur versu 16.

¶ πάντες *omnes*) Constr. cum ἁγιαζόμενοι *qui sanctificantur*. nam dicit, πάντες *omnes*, *utrosque* dicturus, si *sanctificantem* τῷ πάντες *omnes* includeret.

¶ οὐκ ἐπαισχύνεται) *non erubescit*, quum extra hanc *causam*, (quod *ex Abrahamo* sint, qui non ut peccator, ut salutis indigus, sed ut stirps communis, ut is qui promissionem acceperat, consideratur:) multa fuissent, cur eum puderet. nam minime sancti & valde sontes v. 14 f. fueramus. tamen non erubescit: imo propter sanctitatem illam & gloriam, in quam nos duxit, gloriosum sibi ducit. Tales *filios* restitutos habere, Deum *decet*: tales *fratres non erubescit* Christus. conf. *non erubescit*, c. XI. 16 not.

¶ καλεῖν) *appellare*, appellando declarare.

12 λέγων *dicens*) Tria hîc sunt allegata V. T. quibus præcedens sermo apostoli egregie confirmatur, per χιασμὸν, ordine retrogrado. Namque

apostolus memorat	Christus in dictis V. T. ait:
v. 10, *filios*:	v. 13 fin. *ego & nati*.
ibid. *consummationem* per passiones:	v. 13 init. *confisus ero*:
v. 11, *necessitudinem* ejus qui sanctificat, & eorum, qui sanctificantur:	v. 12 *fratribus meis*:

Ac rursum v. 14-17 ordine inverso memorantur *nati*, & res a Christo *bene gesta*,

sta, & *fratres.* Duæ catenæ allegationum, c. I de Gloria Christi, & c. II de Redemtione, suavissime inter se respondent.

¶ *ἀπαγγελῶ - ὑμνήσω σε)* Ps. XXII. 23. LXX, *διηγήσομαι* cetera, iisdem verbis. *Nomen* Domini boni, fratribus ignotum, Messias prædicat, ut fratres quoque laudent illum Ps. cit. v. 24.

¶ *ὑμνήσω· canam)* tanquam dux chori. conf. Psalm. VIII. 3.

13 *ἐγὼ ἔσομαι πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ· ego ero fidens in eo)* LXX, *καὶ πεποιθὼς ἔσομαι ἐπ' αὐτῷ·* apud Esajam proxime ante locum ex c. VIII citandum mox. *πεποιθὼς ἔσομαι ἐπ' αὐτῷ* 2 Sam. XXII. 3. quod ecclesia imitatur Es. XII. 2. Innuitur filialis fiducia Messiæ ex *passionibus* ad Patrem confugientis. c. V. 7. coll. 2 Sam. cap. cit. v. 4 seqq. Particula allegatur; periocha tota innuitur ab apostolo. Recte reprehendunt Theologi nostri scholasticos, negantes, satisfactionem Christi ex se & simpliciter condignam esse. vid. Calov. matæol: pap. in Dedic. Sed tamen hujus satisfactionis fragrantissima pars est fiducia purissima, qua fiducia unice nixus ipse est in accessu ad Patrem. Ps. XXII. 10. Matth. XXVII. 43. neque enim sua merita ostendit, quin peccata potius in se conjecta confessus est. Ps. LXIX. 6. Vt igitur ille per sese fide in Patrem nixus est; sic nos fide in Christum, & per Christum in Patrem nitimur. Gravissimum argumentum contra humana operum merita. Hac autem fiducia Christus est usus non pro se; nam ipse & Pater unum sunt: sed pro suis. v. 16. Præsens quodque auxilium dabat *fiduciam* de auxilio futuro, (conf. Phil. I. 6.) usque ad plenam ex morte & diabolo victoriam.

¶ *ἰδοὺ - ὁ θεὸς)* Es. VIII. 18. LXX, iisdem verbis. *παιδία* ילדים *natos* vocat, decente *Primogenitum* sermone, qui eosdem & *fratres* & *minores* innuit: atque hos omnes Deo, qui eos ipsi *dederat salvandos*, juxta secum *glorificandos sistit.*

14 *ἐπεὶ οὖν τὰ παιδία· quia ergo pueri) τὰ παιδία pueri* h. l. non est nomen ætatis naturalis; sed deducitur ex v. 13. Messias non commode choro puerorum naturalium hîc ingeritur. loquitur de filiis suis spiritualibus. *οὖν igitur* infert ex v. 10 seqq.

¶ *κεκοινώνηκεν αἵματος καὶ σαρκὸς, communionem inter se habuere sanguinis & carnis)* Præteritum, respectu majoris partis, quæ jam vixerat tempore testimonii in Psalmo editi. In psalmo *fratres*; in Esaja, *natos* memorat: pro eo tempore, cum David & Esajas prophetarent, jam multi *fratrum* & *natorum* vivebant & vixerant, quos reconciliaturus erat. Hi non excluduntur, sed includuntur. *κοινωνέω* cum genitivo, Prov. I. 11, ubi etiam v. 18 *μετέχω* eadem vi ponitur. *κοινωνήσας ὁδοῦ*, Iob XXXIV. 8. Hoc tamen loco elegans est verborum commutatio, ut *μετέχει* dicat similitudinem unius ad ceteros: *κοινωνεῖν* multorum inter se. *σὰρξ καὶ αἷμα* dicitur interdum per metonymiam pro homine, Gal. I. 16: sed hoc loco magis proprie sumitur in abstracto, ut 1 Cor. XV. 50, quanquam illo Pauli ad Corinthios loco *σὰρξ καὶ αἷμα* vetustatem corruptæ naturæ connotat. Alias, ut modo vidimus, dicitur *σὰρξ καὶ αἷμα*, potiore parte, *carne*, quæ etiam sola interdum nominatur, præposita: hîc *αἷμα καὶ σὰρξ* (quanquam nonnulli voces trajecere) perinde ut Eph. VI. 12, *πρὸς αἷμα καὶ σάρκα.* Vtrum promiscua sit locutio, an *αἷμα* aliquando certa de causa (quæ ex Physicis hoc loco peti queat) præponatur, non ausim definire. Etiamsi ad talia non descendat commentatio mea, tamen

tamen nimis curiosæ subtilitatis notam apud generosos verborum cœlestium libripendes ægre effugit.

¶ *αὐτὸς*) Suaviter subsequitur, *τῶν αὐτῶν*.

¶ *παραπλησίως similiter*) *παρὰ* in *παραπλήσιος* interdum, ut Latinum *sub*, minuit significationem compositi, perinde ut in *πάρεγγυς*. Hoc autem loco idem fere est, atque mox *κατὰ πάντα per omnia*, v. 17. c. IV. 15. Itaque *παραπλησίως similiter* apostolo hanc tractationem ingredienti inservit ad *εὐλάβειαν*, ut gradatim eloquatur, quod sentit: conf. Phil. II. 27 not. eoque commodior est particula minus significans, quia hic nondum additur, *sine peccato*. Manet igitur *veritas participationis*, quæ asseritur apud Raphelium in annot. ex Herodoto.

¶ *τῶν αὐτῶν*) Non est hoc merum relativum, ut articulus ostendit. *τὰ αὐτὰ*, *eadem*, quæ fratribus accidunt, sanguine & carne laborantibus, ne *morte* quidem excepta.

¶ *ἵνα*, *ut*) Hic res breviter notatur: uberius declaratur c. V. 7. 8. 9. Vtrumque locum, cap. V & II, seria meditatione invicem contulisse juverit, donec perspicias, quomodo uterque in elogium *sacerdotis magni* terminetur.

¶ *διὰ τῦ θανάτυ*, *per mortem*) Paradoxon. Iesus mortem passus, vicit: diabolus mortem vibrans, succubuit. Vicissim Iesus per suam carnem & sanguinem vitam nobis impartit. Ioh. VI. Assumsit, ut traderetur corpus & effunderetur sanguis. Ergo præcipue spectatur traditio & effusio. Ioh. VI. 51.

¶ *καταργήσῃ destrueret*) Hoc infertur ex verbo *ὑπέταξας subordinasti*. v. 8. coll. 1 Cor. XV. 27 cum anteced. ubi *Paulus* iisdem synonymis utitur *καταργεῖν*, *ὑποτάσσειν*. Sic Psalm. VIII. v. 3 להשבית *τῦ καταλῦσαι ad reprimendum hostem & ulterem.*

¶ *τὸ κράτος*, *robur*) magnum sane. Matth. XII. 26. 29.

¶ *ἔχοντα*) *habentem*, jure quodam, quatenus scilicet captivis nulla fiebat injuria: conf. צריק Es. XLIX. 24, ubi videtur dici non *justus* moraliter, sed *potens* tyrannus, diabolus, qui *ἐξυσίαν potestatem* in captivos habebat: Col. I. 13. 2 Petr. II. 19 fin. quanquam hoc loco *robur*, restricte, non *potestas* dicitur. Diaboli, tanquam improbi Domini, lictor & minister erat mors, tradens ei homines, quos in peccato auferebat. sed Iesus, moriens, morientes, fecit suos. Rom. XIV. 9.

¶ *τῦ θανάτυ mortis*) per peccatum.

¶ *τυτέςι id est*) Robur erat manifestum: quis subesset, mortales fugiebat.

15 *ἀπαλλάξῃ*) *liberaret*, a diabolo vim mortis habente.

¶ *τύτυς bos*) Demonstrativum, cum relatione ad antecedentia.

¶ *φόβῳ*) *timore*, etiam antequam ipsum robur experirentur. id enim sequebatur. de timore conf. c. XII. 19 f. Ex. XIX. 21 f. 2 Sam. VI. 9.

¶ *θανάτυ mortis*) Mortes repentinæ sub Mose & postea etiam incautis transgressoribus inflictæ sunt.

¶ *διὰ παντὸς*, *per omnem*) Antitheton, *paululum* v. 9. Multæ ætates, & aliæ post alias, sunt *fratrum*.

¶ *τῦ ζῆν vitam*) Vita illa non erat vita.

¶ *δυλείας servituti*) Antitheton, *filios in gloriam*. Idem antitheton tractat *Paulus* Rom. VIII. 15 f. Politici libertatem describunt, *τὸ ζῆν*, *ὡς βύλεταί τις*, *suo vivere*

vere arbitratu: *servitutem* τὸ ζῆν μὴ ὡς βέλεται, *non suo vivere arbitratu.*

16 δήπε) Particula morata ςοχασμὸν sonans, sed ἐκ adjuncto βεβαίωσιν alens. totus versiculus miram declarandi vim habet. conf. πρόδηλον, c. VII. 14. Non angelos; *nos* igitur. nil est tertium.

¶ ἀγγέλων· *angelos*) sine articulo. Id est, non sunt angeli, carnis & mortis expertes, quos apprehendit.

¶ ἐπιλαμβάνεται) *apprehendit* Christus, sive *assumit*, in dictis citatis; opem laturus, liberaturus. v. 15. 10 f. Idem verbum c. VIII. 9. Matth. XIV. 31. Si sermo esset de incarnatione ipsa Filii DEI, in antitheto esset singularis numerus, ἀγγέλε *angelum*, angelicamve naturam: nunc quum ἀγγέλων *angelos* dicitur in plurali, etiam σπέρματος *semen* accipitur ut collectivum.

¶ σπέρματος ἀβραὰμ, *semen Abrahæ*) Sic appellat totum genus humanum, sed per synecdochen: quia respicitur Genesis, & ibi Abrahæ data promissio, quæ promissio præcipue ad Abramidas pertinuit. & ex Abrahæ progenie natus est Christus. accedit, quod hic ad Abrahamidas scribitur, neque commodum erat dicere, σπέρματ☉ ἀδὰμ, *semen Adami*: quia opponuntur Adamus primus & secundus. Nec tamen gentes excluduntur. non enim his, sed angelis opponitur semen Abrahæ; & omnes fideles sunt semen Abrahæ. Prætermissionem articuli apud σπέρματος arbitror respondere statui constructo Hebraico. Non tam gentes includeret, quam Iudæos carnales excluderet prætermissio articuli.

17 ὅθεν) Particula ὅθεν sexies in hac epistola occurrit; in epistolis *Pauli* nomine insignitis nunquam; sed tamen in sermone Pauli Act. XXVI, 19.

¶ ὤφειλε· *debebat*) Grande verbum. c. V. 3. *debebat*, ex necessitudine consanguinitatis, & quia in V. T. receperat. v. 12. 13. Incrementum fiduciæ in loquendo, coll. v. 11, *non erubescit.*

¶ κατὰ πάντα· *per omnia*) per omnes passiones & tentationes.

¶ τοῖς ἀδελφοῖς· *fratribus*) v. 11.

¶ ὁμοιωθῆναι· *similis fieri*) Anakephalæosis hæc est eorum, quæ antecedunt. Statim additur summa eorum, quæ sequuntur.

¶ ἵνα, *ut*) Ter attingit apostolus summum sacerdotium, dum ad plenam tractationem cap. VII accedit. Attingit autem per tres gradus. I. *VT misericors FIERET* & fidelis *archisacerdos*, debuit fratribus assimilari, h. l. II. *APPELLATVS est Sacerdos summus*, in ipsa consummatione. c. V. 10. III. Summus Sacerdos *FACTVS* est, ingrediens ad id, quod intra velum est: c. VI. 20. quo introitu semel facto semper faciei divinæ pro nobis ut sacerdos obversatur. c. IX. 24.

¶ ἐλεήμων· *misericors*) Hoc quoque, ut πιςὸς, *fidelis*, construitur cum ἀρχιερεὺς *pontifex*. c. IV. 15. V. 2. *Misericors* est factus erga *populum* peccatis laborantem: πιςὸς *fidelis*, quod ad *DEVM* attinet. χιασμὸς hic locum habet. *Sacerdos & princeps Sacerdos* est, qui jus habet accedendi & adducendi ad DEVM. τὸ πιςὸς, *fidelis*, tractatur c. III. 2 seqq. addito usu: τὸ ἐλεήμων, *misericors*, c. IV. 14 seqq. usu item addito: τὸ ἀρχιερεὺς *pontifex*, c. V. 4 f. VII. 1 f. addito usu a cap. X. 19. Simillima propositio multarum rerum, Rom. I. 16 not. De tribus hisce momentis unum, ἐλεήμων *misericors*, ante γένηται *fieret* ponitur, quia ex ante dictis deducitur. Reliqua duo commode innectuntur, quia cum primo illo postmodum tractanda veniunt.

veniunt. Eleganter autem in hac propositione magis absolute sonat *misericors* & conjunctim *fidelis archisacerdos*, quia vicissim tractatio subsequens *fidelitatem* citra *sacerdotium*, in Mose, & *misericordiam* cum *sacerdotio*, in Aarone spectat. Primum *misericors* est Iesus. Nemo putet, Iesum ante passionem habuisse plus misericordiæ, & nunc plus severitatis. Effugiamus modo iram Agni etiamnum futuram.

¶ ἀρχιερεὺς) *Pontifex* Latinis dicebatur sacerdos ex eo, quod *pontem* Romæ, vel sacra in *ponte faceret*: ac *pontifex*, ἱερεὺς vel unicus vel gregarius; ἀρχιερεὺς vero *pontifex maximus*, supra alios, quibus præest, eminens. In Evangelistis & Actis, ubi frequens judaicorum ἀρχιερέων mentio, neminem, ut arbitror, offendet usitatum interpreti Vulgato ceterisque *pontificis* vocabulum: sed in hac epistola, maxime ubi de Christo agitur, nescio an id Pauli stilo æque, ac Numæ institutis, aptum sit. Invitus eo certe utitur Seb. Schmidius, & subinde dicit *princeps sacerdos*: sed præstat unum vocabulum, præsertim ubi alia epitheta accedunt, ut hoc loco *misericors & fidelis*: neque enim c. IV. 14 commode dixeris *pontificem maximum magnum*. Opportunissimum vocabulum, *archisacerdos*: quod ab eruditis pridem est adhibitum, & æque bene sonat, atque *archigubernus* apud Iabolenum, & apud alios *archiflamen*, *archipræsul*, *archipontifex*, & alia, quæ notat Vossius de vitiis Latini sermonis p 371, & alii. Quod ad rem attinet, mox gloriosus hicce *summi sacerdotis* titulus recurrit cap. III. 1. Nusquam autem nisi in Psalmo CX, & Zach. VI. 13, & in hac Epistola Christus expresse appellatur *Sacerdos*: & in hac unice epistola de Sacerdotio Christi ex professo agitur. Vnde patet, quam singularis in suo genere, quamque necessarius hic Novi Testamenti sit liber. Omnibus tamen hisce, etiam Veteris Testamenti, locis additur *regni* mentio: quod sæpius alibi sine sacerdotio memoratur. Etiam in cruce, in qua hic Sacerdos sacrificium peregit, titulus *Regis* erat. Sacerdotium juxta cum regno huic Primogenito competit.

¶ τὰ πρὸς τὸν θεὸν, *ad Deum*) Sic c. V. 1.

¶ εἰς τὸ ἱλάσκεσθαι) *ad expiandum.*

¶ τὰς ἁμαρτίας *peccata*) mortem & metum ejus afferentia.

¶ τοῦ λαοῦ *populi*) *populi*, quem dixit *semen Abrahæ*. v. 16. Ipse peccatum non norat: *populi* peccata expiavit. Es. LIII. 8.

18 ἐν ᾧ *in quo*) Hoc instar adverbii. Rom. II. 1.

¶ δύναται *potest*) De hac animi potentia agitur c. IV. 15. V. 2.

¶ βοηθῆσαι *opitulari*) Hinc infert Paulus βοήθειαν *opem*, c. IV. 16.

CAP. III.

1 Ὅθεν *unde*) Vrgens particula. Ex iis ipsis, quæ dicta sunt capite II, fluere debet *consideratio*..

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Nunc primum eos appellat, ad quos scribit. Et *fratrum* titulus *sanctitatem* habet ex cap. II. 11.

¶ ἅγιοι *sancti*) Habet hic versus χιασμόν.

¶ κλήσεως ἐπουρανίου *vocationis cælestis*) per Dominum e cœlo factæ, & eo, unde facta est, perducentis: c. XII. 25. *vocationis Dei superne*, ut *Paulus* ait Phil. III. 14. Vocationis correlatum ὁμολογία *confessio*: de qua mox. Sic *Paulus* 1 Tim. VI. 12.

¶ *μέτοχοι, participes*) Idem verbum v. 14. c. VI. 4. I. 9. XII. 8.

¶ *τὸν ἀπόστολον*) *Apostolum*, Legatum, Dei Patris: eum, qui Dei causam apud nos agit. Inde dicimur, *vocationis cœlestis participes*.

¶ *καὶ ἀρχιερέα· & archisacerdotem*) qui causam nostram apud DEVM agit. Inde dicimur *sancti*. Hic *Apostolatus* & *Pontificatus* uno *Mediatoris* vocabulo continetur. Vt *apostolum* confert Iesum Mosi; ut *sacerdotem* (quæ appellatio reassumitur c. IV. 14.) Aaroni, simulque utrique præfert. utramque dignitatem, quam duumviri illi fratres divisam habebant, hic unus conjunctam habet, & multo eminentiorem. Hoc loco dicitur, sensu respectivo, *πιστὸς fidelis*, uti *ἀληθὴς verus*, Ioh. V. 31, *unverwerflich*, testimonium, quod non potest recusari.

¶ *τῆς ὁμολογίας ἡμῶν· confessionis nostræ*) *Confessio* innuitur, non ea, quæ fit ad homines, sed quæ fit ad DEVM. Egregie hoc verbo exprimitur natura fidei, quæ *prono responsu* in promissionem fertur. DEVS, qui filium *misit* & *sacerdotem* nobis dedit, *λέγει*, *dicit*: homo, *ὁμολογεῖ*, *condicit*, assentitur, subscribit. Sic cap. IV. 14. X. 23. Id faciebant solennissime in baptismo. Oppositum, *ἀντιλογία*, *contradictio*. c. XII. 3.

2 *πιστὸν ὄντα· qui fidelis est*) Num. XII. 7 in fine עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא LXX, *ὁ θεράπων μου* (conf. mox v. 5.) *μωϋσῆς, ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ μου πιστός ἐστι. fidelis* dicit eum, qui & ipse talis est, & a DEO talis agnoscitur, & laudatur. Inde fluit fidelitas in officio, & fides auditorum sine exceptione, eam ipsam ob causam, quia Moses sit נאמן conf. Num. cap. eod. v. , item in fine.

¶ *τῷ ποιήσαντι αὐτὸν*) Iesum *fecit Christum* & *apostolum* suum & *archisacerdotem* Pater cœlestis. c. V. 5, ubi *τῷ ποιήσαντι* respondet *τὸ γενηθῆναι fieri*, per verbum Domini. Adde Act. II. 36. Et hoc ad *fidem* nos movet. Simillima locutio 1 Sam. XII. 6. 8. *Dominus, qui fecit* (LXX, *ὁ ποιήσας*,) & misit *Mosen & Aaron*.

¶ *ὡς καὶ μωϋσῆς· ut etiam Moyses*) Sic Deut. XVIII. 15. Laudat Mosen, Iudæos concilians; antequam ei Christum præponit: quanquam animos eorum ad id audiendum præparavit, Eundem etiam angelis præferens.

¶ *οἴκῳ· domo*) Rara appellatio, Mosis tempore.

¶ *αὐτοῦ· ejus*) DEI. v. 6 not.

3 *πλείονος, uberiore*) Christus, propheta, ut Moses, Act. III. 22 not. (quum ceteri prophetæ Mosen tantummodo declaraverint:) & tamen alius atque Moses, c. VIII. 9. Ioh. I. 17. Mose major. h. l.

¶ *γὰρ, enim*) Ætiologia respicit ad *κατανοήσατε considerate*.

¶ *δόξης· gloria*) Mox *τιμὴν*, *honorem*. *τιμὴ* h. l. quiddam magis internum notat. eam *δόξα* sequitur.

¶ *τοῦ οἴκου*) Genitivus regitur a *πλείονα* comparativo. Est enim enthymema: Christus est major domo: (nam domus paratur; Christus paravit domum & omnia, adeoque DEVS est:) Ergo Christus est major Mose. Ratio: nam Moses est minor domo, tanquam minister & quasi quædam portio domûs. Conf. Matth. XII. 6 not.

4 *ὁ δὲ, hic autem*) Christus. Articulus nota Subjecti, hoc loco etiam vi relativa præditus, uti c. VII. 6. *Θεὸς*, *DEVS*, prædicatum.

¶ θεός.

¶ θεὸς, *DEVS*) absolute. Moses erat deus Aaronis; sed idem non erat DEVS absolute.

5 καὶ, *&*) Altera ratio excellentiæ Christi supra Mosen.

¶ θεράπων· *famulus*) Sic LXX, Num. XII. 7. Hoc innuit Mosis excellentiam contra omnes prophetas alios: sed rursus Mosen inferiorem dicit Christo Domino.

¶ εἰς· *in*) Serviit, ut per eum testata fierent.

¶ τῶν λαληθησομένων· *eorum, quæ dicenda forent*) quæ loquuturus esset Moses, (c. IX. 19.) de Christo maxime; & deinceps Christus ipse. In cap. IX. 19 est parallelismus verbalis, qui tamen simul infert parem rationem, quæ Moses pro tempore Num. XII & locutus erat & locuturus. Miriam non de præterito solicitabat Mosis auctoritatem, sed in posterum volebat sibi tantundem vindicare, ob specimina quædam præterita.

6 χριστὸς δὲ, *Christus vero*) Huic Moses cedit. Legatus, absente rege, valde conspicuus est: præsente rege, ad multitudinem recidit. Hic quoque subaudi: πιστός ἐστι *fidelis est*. Filius fidem præstat in omnibus Patris sui iisdemque suis ipsius rebus.

¶ ἐπὶ, *super*) Hoc ἐπὶ על *super* indicat eminentem ejus potestatem. ἐν *in* datur Mosi, v. 5.

¶ αὐτοῦ *ejus*) DEI. c. X. 21.

¶ ὃς) Hæc lectio vetustissima. alii, οὗ, ex alliteratione ad αὐτοῦ· quo pacto scripturus erat Paulus, οὗ ὁ οἶκος, quemadmodum Erasmus initio edidit. Dicitur enim, οὗ τὸ πτύον, ἧς ὁ ἀδελφὸς, ὧν τὸ στόμα, ὧν τὰ ὀνόματα, οὗ ἡ πληγὴ, ὧν τὰ κῶλα, οὗ ἡ φωνὴ, οὗ ἡ οἰκία. Non agitur hîc quæstio, *Cujus sit domus*? nam id ipsum modo in αὐτοῦ *ejus* memoratur: sed *quæ sit domus*, diversa ab illa, cujus portio erat Moses.

¶ ἐὰν, *si*) Eadem sententia v. 14. Sermo concisus. *domus sumus*, quum fiduciam habemus: *domus erimus*, si fiduciam retinebimus. Simillimus sermo *Pauli* Col. I. 23 not.

¶ τὴν παῤῥησίαν) Frequens vocabulum in hac epistola, παῤῥησία, c. IV. 16. X. 19. 35, & ἐλπὶς, c. VI. 11. 18. VII. 19. X. 23, item πληροφορία, ὑπόστασις. παῤῥησίαν *fiduciam*, erga DEVM: καύχημα *gloriam*, contra hostes.

¶ κατάσχωμεν· *retineamus*) Sic v. 14. c. X. 23. Sic κρατεῖν, c. IV. 14. VI. 18.

7 διὸ, *quapropter*) Exquisita illatio, nervusque totius loci hujus: Iesus est πιστὸς *fidelis*; vos ne sitis ἄπιστοι *infideles*. v. 2. 12.

¶ λέγει τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· *dicit Spiritus Sanctus*) Sic c. IX. 8. X. 15.

¶ σήμερον-τεσσαράκοντα ἔτη. διὸ προσώχθισα-καὶ εἶπα· ἀεὶ-) Ps. XCV. 7 ad fin. LXX, σήμερον -. τεσσαράκοντα ἔτη προσώχθισα-. Τὸ σήμερον, *hodie*, Davidicum, opponitur *diei illi*, qui erat tempore Mosis. v. 8.

¶ ἐὰν, *si*) *Si vocem ejus audietis obedienter.* Sub hac auditione continetur etiam auditio qualiscunque. v. 16. c. IV. 2. Hujus hemistichii vis in Hebræo jungitur cum antecedentibus, & inde in subsequentia redundat.

¶ φωνῆς· *vocem*) quæ plena gratiæ, in his verbis propheticis, ob id ipsum audiendis.

8 πα-

8 *παραπικρασμῶ-πειρασμῶ· exacerbatione-tentationis*) Versu 9, per χιασμὸν, primum *tentatio* tractatur, deinde *exacerbatio*, ὕστερον πρότερον ἑβραϊδὸν, ut Franc. Iunius loquitur, eandem figuram in hac epistola aliquoties observans. Vtrumque respicit Historiam Ex. XVII. 7, utpote primam. conf. infra, v. 16, *egressi*. Prima offensa caveri debet: nam plures inde facillime nascuntur; & prima gravissime solet exprobrari.

¶ *κατὰ, secundum*) id est, *sicut in die*. Ita textus Hebraicus.

¶ *ἐν τῇ ἐρήμῳ· in deserto*) maximarum rerum theatro.

9 *ὗ*) scil. πειρασμῶ. Attice, pro ᾧ.

¶ *ἐπείρασάν με· tentaverunt me*) an possem, an vellem.

¶ *οἱ πατέρες ὑμῶν· patres vestri*) quorum durities cordis sæpissime commemoratur. Adeo non valet auctoritas *priscorum*.

¶ *ἐδοκίμασαν· probarunt*) i. e. *explorarunt*. Non, *approbarunt*. Expendantur, quæ sequuntur.

¶ *εἶδον· viderunt*) evidenter, sed sine profectu.

¶ *τὰ ἔργά μυ· opera mea*) gloriosissima, opis, partim etiam vindictæ.

¶ *τεσσαράκοντα ἔτη· quadraginta annos*) Hoc jungitur cum προσώχθισα apud LXX, & in Hebr. & infra, v. 17. Eodem tempore populus & פעל opus DEI vidit, & DEVM offensum habuit; donec mensuram implevit. Hîc cum *εἶδον, viderunt*, jungitur, eoque durum populi cor innuitur.

10 *διὸ, quapropter*) Hæc particula non est in Hebr. neque apud LXX.

¶ *προσώχθισα*) Verbum apud LXX perfrequens, sed alibi vix obvium. Eustathio ὄχθος (sive ὄχθη, in genere, *locus editus*; in specie, *ripa*:) παρὰ τὸ ἔχειν, i. e. ἐξέχειν, *eminere*, *prominere*. notat τοπικὸν ἐπανάστημα· inde ὀχθέω & ὀχθίζω, de animo, *concitor*. προσώχθισα *infensus fui* eis, quo minus intrarent terram, cum vellent sero. Affinis phrasis, *adversum incedere*, Lev. XXVI. 24. 28.

¶ *τῇ γενεᾷ ἐκείνῃ*) ἐκείνη, *illi*, hîc habet vim removendi & alienandi. Hebr. בְּדוֹר absolute, eadem vi.

¶ *καὶ εἶπα· & dixi*) προσοχθισμὸν, *tædium animæ* meæ declaravi *ore* meo. Observa Gradationem subsequentem: primo *tædium* erga eos, qui *peccabant*, fecit, ut *diceret*: deinde *ira*, illo gravior, erga eos, qui *non credebant*, fecit, ut *juraret*. coll. v. 17 s. Prima tentatio, Ex. XVII, mox causa fuit, propter quam Deus προσώχθισεν, *infensus fuit*. Secuta est querela de errore cordis; ira & juramentum. Sic *tædium* & *ira*, *querela* & *juramentum* magis distinguuntur.

¶ *αὐτοὶ, ipsi*) הֵמָּה in Hebr. iteratur magna vi. Accentus hîc incipiunt hemistichium. Itaque non continetur sub *εἶπον dixi*, sed sensus hic est: illi, me sibi infensum esse, sentiebant, αὐτοὶ δὲ, *iidem* tamen nihilo magis vias meas cognoscere voluerunt. Simile antitheton: *illi*, *& ego*. c. VIII. 9. coll. v. 10. Sic, *at illi*, Ps. CVI. 43. Conf. etiam Luc. VII. 5. Es. LIII. 7 in Hebr.

¶ *ὐκ ἔγνωσαν· non cognoverunt*) Hæc est ἀπείθεια, *non credere*. ἁμαρτία *peccatum* describitur v. 9, ἐπείρασαν *tentaverunt*. De utroque iterum v. 12. 13, & v. 17 s.

¶ *τὰς ὁδὺς μυ· vias meas*) quà eos tanquam gregem meum volui ducere in requiem.

11 ὡς

11 *ὡς ὤμοσα, ut juravi*) Iuramentum præcessit XL annos.

¶ *εἰ, si*) Apodosis reticet aliquid per euphemiam, quod vim ipsius juramenti habet. *εἰ* hîc negat, ut *ἦ μὴν* affirmat c. VI. 14.

¶ *εἰσελεύσονται· intraverint*) per vias meas.

¶ *εἰς τὴν κατάπαυσίν μου· in requiem meam*) in terra promissa. Populus, oves; Ps. XCV. 7: harum bonum, מנוחה *requies*, Ps. XXIII. 2.

12 *βλέπετε*) Hoc verbum pendet a *διὸ, quapropter*: v. 7. neque apodosis non fert *τὸ ἀδελφοί, fratres.* 1 Theſſ. III. 7. Idem verbum c. XII. 25. *Cordi* non fidendum. Ier. XVII. 9.

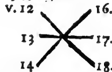
¶ *μήποτε-ἀπιστίας· ne-infidelitatis*) Obſerva nexum. Chriſtus eſt *πιστὸς, fidelis*, v. 2: ideo nos debemus eſſe *πιστοὶ, fideles*, erga illum, non *infideles*, ut patres adverſus Moſen. v. 18 ſ. c. IV. 2 ſ. VI. 12. Pari modo *fidem* Dei & *perfidiam* hominum opponit *Paulus* Rom. III. 2 ſ. 2 Tim. II. 13.

¶ *ἔσται· futurum ſit*) Cura etiam in futurum porrigenda, ob periculi magnitudinem. Vtitur futuro indicativi præ præſenti Subjunctivi.

¶ *πονηρὰ, malum*) Populus *ἄπιστος, infidelis*, רע *mala* natio, & infelix. conf. *κακοὺς κακῶς* Matth. XXI. 41.

¶ *ἐν τῷ ἀποστῆναι· in diſcedendo*) Antitheton, *προσερχώμεθα, adeamus*: c. IV. 16. & *ὑποστάσεως ſubſtantiæ.* mox v. 14. Conf. Ier. VI. 8, *μὴ ἀποστῇ ἡ ψυχή μου ἀπὸ σοῦ.* Tota hæc apoſtoli periocha congruit cum Ier. XVII. 5. 6. ΕΠΙΚΑΤΑΡΑΤΟΣ ὁ ἄνθρωπος, ὃς τὴν ΕΛΠΙΔΑ ἔχει ἐπ' ἄνθρωπον, -καὶ ΑΠΟ ΚΥΡΙΟΥ ΑΠΟΣΤΗ ἡ καρδία αὐτοῦ - οὐκ ὄψεται ὅταν ἔλθῃ τὰ ΑΓΑΘΑ.

¶ *ἀπὸ θεοῦ ζῶντος· a DEO vivo*) *Vita* DEI *fidem* noſtram efficaciſſime & præſentiſſime animat. Laudatur etiam *Deus vivus*, c. IX. 14. X. 31. XII. 22. Qui a Chriſto deſciſcit, a DEO deſciſcit. Cap. III. 12-19 *χιασμός*.

13 *ἑαυτοὺς, voſmet ipſos*) quisque ſe ipſum & alterum. tantum abeſt, ut alter alterum debeat inſtigare & exacerbare.

¶ *ἡμέραν, σήμερον· diem, bodie*) Conjugata. c. IV. 7.

¶ *ἄχρις οὗ· donec*) quamdiu. Non erit hoc *bodie* perpetuum.

¶ *τὸ*) Relativum.

¶ *καλεῖται· vocatur*) dum Pſalmus ille auditur & legitur.

¶ *ἵνα μὴ σκληρυνθῇ τις· ut ne obduretur quiſquam*) Id repetitur ex v. 8.

¶ *ἀπάτῃ· fraude*) Reſp. *πλανῶνται errant.* v. 10.

¶ *τῆς ἁμαρτίας· peccati*) *ἀπιστία, ἁμαρτία, infidelitas & peccatum*, tantundem. Ioh. XVI. 9. Neh. VI. 13. Vbi *ἀπιστία* & *ἁμαρτία* ſimul memorantur, differunt ut ſpecies & genus, & *infidelitas* tanquam præcipua ſpecies *peccati* habet aliquid triſtius & funeſtius. Quod ſi vero *peccatum* ſolum ponitur, contrahitur genus *ἁμαρτία* ad hanc præciſe ſpeciem, nimirum *infidelitatem*: quemadmodum *ἁμαρτία* proprie eſt, ubi a ſcopo aberratur, quod quam maxime per *ἀπιστίαν* fit, gratia Dei neglecta.

14 *μέτοχοι χριςȢ· participes Christi*) v. 1. 6. Sic *μέτοχοι*, *participes*, Spiritus sancti. c. VI. 4.

¶ *ἀρχὴν-μέχρι τέλȣς· initium-usque ad finem*) conf. c. VI. 11. XII. 2. Christianus, quamdiu non est *τετελειωμένος*, *consummatus*, habet se pro *incipiente*.

¶ *τῆς ὑποςάσεως· substantiæ*) c. XI. 1. 2 Cor. IX. 4 not.

¶ *βεβαίαν*, *firmam*) Frequens in hac epistola verbum, cum synonymis, *ἀκλινὴς*, *ἀμετάθετος*, *ἀσφαλὴς*, *ἰσχυρός*.

15 *ἐν τῷ λέγεσθαι· dum dicitur*) Hoc annectitur versui 13, ad *παρακαλεῖτε*. Etiam in psalmo paraclesis divina præcedit, *venite*. Confer היום Ps. XCV. 7, perpenso Athnach prævio, qui subdistinctivus est posterioris hemistichii: i. e. tantummodo per vos stat, ut hæc non modo sit mera invitatio & oblatio, in actu primo, sed etiam actu secundo vera fruitio. Sic *ἐν τῷ λέγειν*, *in dicendo*, c. VIII. 13.

¶ *ὡς ἐν τῷ παραπικρασμῷ· ut in Exacerbatione*) כמריבה nomen proprium cum sua significatione accipitur.

16 *τινες*, *qui*) Plerique *τινὲς* scribunt: sed sic languidior redditur elenchus apostoli, *τινὲς*, *ἀλλ' ȣ πάντες*. generalis potius sermo est de exacerbatione, c. IV. 6. Ex. XVII. 2. Plane est interrogatio, *τίνες* uti c. I. 5. 13. & simul anaphora gravissima, *τίνες τίσι τίσι* v. 16. 17. 18. notaturque tribus hisce versiculis 1. Initium exacerbationis, sub exitum *ex Ægypto*. 2. Quadraginta anni molesti *in deserto*. 3. Negatus ingressus *in terram quietis*. Ponitur *ἀλλ' ȣ* v. 16, uti *εἰ μὴ* v. 18. nam utrumque proprie non interrogat, sed stat sub vocula interrogante *τίνες*. Quo magis perspiciatur vis particulæ, finge, dicere aliquem, *ἦσαν ἄνθρωποι παραπικραίνοντες*, *ἀλλ' ȣχ ȣ̃τοι οἱ ἐξελθόντες*. id negat apostolus, ideoque dicit, *τίνες ἦσαν ἀλλ' ȣχ ȣ̃τοι*; id est, *plane hi ipsi fuerunt*. Similes particulæ, apud Lucam, *τίς*, *ἀλλ' ȣχί*; c. XVII. 7. 8, & apud *Paulum*, *τίς*, *ἢ ȣχὶ καὶ κτλ.* 1 Thess. II. 19. *Πάντες* hoc loco sunt *meri*. quam vim vocis *πᾶς* pulcre explanat Raphelius ad Iac. I. 17 ex Arriano. Germ. *Diejenige, die eine Erbitterung angerichtet haben, wer waren sie? es waren lauter solche Leute, die von Egypten ausgegangen waren durch Mose.* Hi non dicuntur *educti*, sed *egressi* h. l. Iam pignus habuerant divinæ opis, & ductum fuerant secuti: sed præclaro illi *initio* (conf. v. 14.) non responderunt in progressu. Plane *τίνες* legit Chrysostomus: *τίνων μέμνηταί φησι σκληρυνθέντων*; ubi *σκληρυνθέντες*, coll. v. 15, iidem sunt, qui *παραπικράναντες*.

¶ *ἀκȣ́σαντες· audientes.*) v. 15.

¶ *παρεπίκραναν*) *exacerbarunt*, Dominum, rixantes cum Mose. Ex. XVII. 2.

¶ *διὰ μωϋσέως· per Moysen*) cujus sermonibus auditis debuerant credere.

17 *ὧν· quorum*) Probat eventus. sic quoque v. 19.

¶ *ὧν τὰ κῶλα ἔπεσεν ἐν τῇ ἐρήμῳ*) Num. XIV. 29. LXX, *ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ πεσεῖται τὰ κῶλα ὑμῶν*. Semper hæc appellatio פגרים *κῶλα corpora mera & caduca*, indignationem indicat. *κῶλα*, artûs, proprie pedes apud Eustathium. Si XL anni in dies resolvantur, & in singulos dies æqualis morientium conferatur numerus, quilibet dies habuit XL virorum mortes. Magna causa Psalmi XC!

19 *ȣ̓κ ἠδυνήθησαν· non potuerunt*) quamvis postea voluerant.

CAP. IV.

1 *Φοβηθῶμεν· timeamus*) Vbi multi cecidere, causa timoris est.

¶ *κα-*

¶ καταλειπομένης ἐπαγγελίας) *quum relicta & reservata est nobis*, postquam alii eam neglexere, *promissio*. Idem verbum eodem sensu Rom. XI. 4. Affine verbum, ἀπολείπεται *relinquitur, superest*, v. 6. 9. c X. 26. Hoc, admonitioni intextum, propositio est, quæ probatur v. 3. Plurimum est, in hac epistola, verbum ἐπαγγέλλομαι, *promitto*, & nomen ἐπαγγελία, *promissio*. Hoc capite sermo est de requie vitæ æternæ. adhuc enim est *hodie*, quum, si duritiei cordis indulgemus, cadendi periculum manet. *Hodie*, bene collocatum, desinit in *requiem*. *Requies* est id, quod, semel impetratum, non iterum amittitur. Nos nunc (coll. c. II. 5 not.) urgemur plus ultra. Prægustus in hac vita non negatur: negatur plena quies. Omnes prægustus *quietis* plane sunt tenues, collati ad superna.

¶ δοκῇ τις· *videatur quispiam*) Euphemia. Quilibet ita currat, ut sine specie contrarii dici possit: *Hic currit*. Conjugata sunt, δοκεῖν, h. l. ὑπόδειγμα, *exemplum*, v. 11, & ἐνδείκνυσθαι, *ostendere*, c. VI. 11: δείκω· præter. medii, δέδοκα· inde δοκέω· & ipsa noemata congruunt. nam qui studium *ostendit*, non *videtur* remanere: qui remanere *videtur*, *exemplum* est contumaciæ.

¶ ὑστερηκέναι· *defecisse*) Idem verbum c. XII. 15. Exempla, c XII. 17. Num. XIV. 40. Luc. XIII. 25. LXX, ὑστερεῖν ποιῆσαι τὸ πάσχα. Num. IX. 13. ὑστερεῖν, Platoni, Gorgia ineunte, est *post festum venire*.

2 γὰρ, *etenim*) Ref. ad φοβηθῶμεν, *timeamus*.

¶ εὐηγγελισμένοι *evangelio imbuti*) Hoc nobis dictum censeamus inprimis, qui *Evangelici* appellamur. v. 6.

¶ κἀκεῖνοι· *etiam illi*) *Illis* veteribus nunciata erat promissio terræ Canaan. v. 6.

¶ οὐκ ὠφέλησεν· *non profuit*) Μείωσις. contra ea maximam cepere noxam non credentes. Subaudi quoque: nec nobis proderit, sine fide.

¶ μὴ συγκεκραμένος· *non admissus*) Verbum miscetur & insinuatur penitus animæ credenti: & ubi miscetur, vim suam exserit mirifice, ut potus salutaris, & quidvis eo efficacius. v. 12 s.

¶ τῇ πίστει) *fidei*. Dativus.

¶ τοῖς ἀκούσασιν) *quod attinet ad eos, qui audierunt*. conf. Rom. IV. 12 not. His opponuntur οἱ πιστεύσαντες, *qui crediderunt*. v. seq.

3 γὰρ) Hoc ref. ad illud, *relicta promissione*. v. 1.

¶ καθὼς, *sicut*) Sola *infidelitas* remoratur.

¶ καίτοι· *quamvis*) Protasis: *quamvis opera ab initio mundi facta sunt*. Apodosis: *tamen dixit*, *Iuravi*. Sed quia apodosis in textu præcedit, *tamen* reticetur. Propositio est: Restat nobis requies. Hæc v. 3-11 probatur hoc modo: In Psalmo memoratur requies: nec tamen ibi significatur I) requies DEI a creatione; hæc enim fuit diu ante Mosis tempora. Ergo Mosis temporibus exspectanda erat alia requies: qua quidem iisdem temporibus plane exciderunt, qui audierant. nec tamen rursum hujus requiei titulum tuetur II) requies illa, quam nacti sunt per Iosuam. nam postea demum cecinit Psaltes. Cecinit igitur III) de requie his omnibus requiei generibus recentiore, futura in cœlo.

¶ τῶν ἔργων ἀπὸ καταβολῆς κόσμου γενηθέντων) Genitivus absolutus, i. e. *quanquam*

quam opera Creatoris inde *a condito mundo facta* & consummata *erant*.

4 εἴρηκε· *dixit*) DEVS, qui etiam versu 5. 7 loquitur.

¶ ἑβδόμης) scil. ἡμέρας.

¶ καὶ κατέπαυσεν ὁ θεὸς ἐν τῇ κτλ.) Gen. II. 2. LXX, καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτῶ, ὧν ἐποίησε. *requievit*, se quasi recepit in suam æternam tranquillitatem. Notabile est, quod Moses dierum superiorum, sed non septimi finem scripsit. Hebr. *ab opere suo*. erat opus unum, multa opera complexum. Vnum verbum κατέπαυσεν Hebraicis מנוחה & שבת respondet opportunissima duorum locorum Ps. XCV & Gen. II consociatione.

5 ἐν τούτῳ) *in hoc*, scil. Psalmi dicto. sic, ἐν ἑτέρῳ, *in alio*. c. V. 6.

6 ἐπεὶ οὖν· *quoniam ergo*) DEVS non vult, requiem suam vacare. Luc. XIV. 23.

¶ πρότερον· *prius*) sub Mose.

¶ εὐαγγελισθέντες) Rarus verbi usus de veteribus. nempe sermo est de promissione terræ Canaan; sed cum prospectu ad *evangelium* vitæ æternæ.

7 πάλιν· *rursum*) Quis existimasset, tantam esse tamque solennem concionem in Psalmo XCV. Magni faciamus verba DEI. Conf. c. X. 8 not.

¶ ὁρίζει· *definit*) DEVS.

¶ ἡμέραν· *diem*) Hoc deducitur ex eo, quod mox allegatur, σήμερον *bodie*. Vide quam pulcre premat voculam יום *dies*, & sic sæpe singula verba c. II. 8. 11 f. VII. 11. 21. VIII. 13. X. 9. XII. 5. 27. *diem*, contendendi ad requiem cœlestem. v. 8.

¶ ἐν, *in*) Sic c. I. 1.

¶ τοσοῦτον χρόνον) *tantum tempus*, plus CCCC annorum a Mose & Iosua ad Davidem, qui Psalmum cecinit.

¶ καθὼς προείρηται· *sicut ante dictum est*) Remittit Apostolus auditores ad totum textum ex Psalmo supra repetitum.

8 Ἰησοῦς) *Iosua*.

¶ οὐκ ἂν) Similis ratio argumentandi c. VII. 11. VIII. 4. 7. XI. 15.

¶ περὶ ἄλλης ἡμέρας· *de alio die*) quo observato, pateat aditus ad requiem item aliam.

9 ἄρα, *ergo*) ideo, quia alio de die loquitur.

¶ σαββατισμὸς, *sabbatismus*) Commutatur vocabulum, pro κατάπαυσις, *requies*. conf. v. seq. In tempore sunt sabbata multa; sed tum erit *sabbatismus*, agitatio quietis una, perfecta, æterna. Verbale emphaseos plenissimum, apud LXX int. non obvium. Non erit elementare sabbatum in cœlo, sublato quippe terrestri labore; sed quies perpetua, quæ tamen ipsa suas rursum habebit rationes diversas, pro vario statu sacerdotum & reliquæ carnis beatæ, proque ipsis temporum cœlestium intervallis, quibus numeniæ sabbatumque judaicum respondebant. Es. LXVI. 21. 23.

¶ τῷ λαῷ τοῦ θεοῦ· *populo DEI*) Absolute dixerat, *populi*, c. II. 17, de reconciliatione agens: sed nunc, de æterna requie agens, dicit, *populo Dei*, id est, *Israëli Dei*, ut *Paulus* loquitur Gal. VI. 16. Israëlitas igitur (quatenus ad *Hebræos* scribit,) eosque fideles, speciatim innuit.

10 γὰρ, *enim*) Versus 9 probatur: Qui ingressus est, in requiem DEI, quiescit a suis operibus. atqui populus DEI nondum requiescit. Ergo nondum est ingressus. Restat, ut ingrediatur.

¶ ἀπὸ

¶ ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ) *ab operibus suis*, etiam bonis, tempori operis faciendi convenientibus. Labor ante quietem. Idque futurum fuit sine dubio etiam in paradiso. Gen. II. 15.

¶ ὥσπερ· *sicut*) DEI opus & quies est archetypon illud, ad quod nos conformari debemus.

11 ἐκείνην· *illam*) futuram, magnam.

¶ ἐν τῷ αὐτῷ) *eodem*, ac veteres illi.

¶ ὑποδείγματι· *exemplo*) Idem verbum, c. VIII. 5. IX. 23. Qui per *infidelitatem* cadit, exemplo est aliis, qui inde dicunt: *Ecce*, ὁ δεῖνα, *ille*, pariter cecidit.

¶ πέσῃ) *ruat*, anima, non modo corpore. c. III. 17. Moses præscindit ab animarum ruina, quum stragem populi in eremo recenset.

12 ζῶν γὰρ, *vivens enim*) Efficacia verbi DEI, & omniscientia ipsius DEI describitur, ut salutaris iis, quorum fidei verbum DEI contemperatur; terribilis autem, contumacibus. conf. 2 Cor. II. 15.

¶ ὁ λόγος τοῦ θεοῦ) *sermo DEI* prædicatus, v. 2, & evangelicus, ibid. & cum comminatione conjunctus, v. 3. Nam Christus, verbum hypostaticum, non dicitur esse *gladius*, sed habere *gladium*: (conf. Ios. V. 13: quem locum hic locus, Iosuam respiciens, v. 8, simul respicere videtur:) neque κριτικὸς, *judicialis*, sed κριτὴς, *Iudex*, appellatur. Appellatio gladii, Deo tributa Deut. XXXIII. 29, convenit cantico, non ordinario orationis epistolicæ stilo.

¶ τομώτερος) *secantior*.

¶ διικνούμενος ἄχρι μερισμοῦ· *pertingens usque ad divisionem*) Parallelum mox, κριτικὸς, *judicialis*.

¶ ψυχῆς τε καὶ πνεύματος· *animæ juxta ac spiritus*) Patet hinc, animam & spiritum non esse synonyma: sed spiritus est in anima. Homo secundum suam naturam spectatus, constat anima & corpore, Matth. X. 28: sed ut operationem verbi DEI in se habet, constat spiritu, anima & corpore. ἁρμοὶ καὶ μυελοὶ, *juncturæ & medullæ*, dicuntur synecdochice partes intimæ & recessus in spiritu, anima & corpore hominis. Animam format Moses, Spiritum Christus: 2 Cor. III. 6. corpus trahit anima, utrumque spiritus. 1 Thess. V. 23. Spiritus per efficaciam verbi DEI dividitur ab anima, quum ille DEO asseritur; hæc sibi relinquitur, quatenus spiritum aut non assequitur aut non sequitur. Atque ut *juncturæ* non solum a *medullis* dividuntur, sed ipsæ *juncturæ* in suas partes, *medullæ* in suas partes dividuntur; neque *intentiones* solum a *cogitationibus*, sed ipsæ *intentiones*, ipsæ *cogitationes* dijudicantur: sic non solum *anima* a *spiritu*, sed *quasi* pars *spiritus* a parte spiritus, pars animæ a parte animæ dividitur. Luc II. 35. Separatur etiam *caro* & *spiritus*. 1 Petr. IV. 6 not.

¶ ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν· *intentionum & cogitationum*) A partibus majoribus, ut sunt *anima & spiritus*, & minoribus, ut sunt *juncturæ & medullæ*, venit ad facultates. ἐνθύμησις, *intentio*, involvit affectum; sequitur, per gradationem, ἔννοια *cogitatio*, quæ dicit simplicius, prius & interius quiddam. utrumque aut bona aut mala alit. θυμὸς, a θύω, ὁρμῶ· νόος a νέω, κινοῦμαι.

13 κτίσις· *creatura*) Sermo plane universalis. mox πάντα *omnia*.

¶ ἐνώπιον αὐτοῦ· *in conspectu ejus*) *ejus*, DEI. v. 12. Facilis erit analysis dicti, si utraque ejus pars recto casu proferatur:

18. 22. item, ἐγγίζειν, c. VII. 19. εἰσέρχεσθαι, c. VI. 19. εἴσοδος. c. X. 19. Sic *Paulus* etiam Rom. V. 2, προσαγωγή.

¶ τῷ θρόνῳ· *ad thronum*) c. VIII. 1. XII. 2. Es. XVI. 5.

¶ τῆς χάριτος· *gratiæ*) Hoc quoque verbum in hac epistola frequens.

¶ λάβωμεν κτλ.) *Sumitur* misericordia Christi, ostensa; &, ulterius, gratia DEI *invenitur*. Alteri nomini præmittitur conveniens verbum, alteri subjungitur. χιασμός.

¶ ἔλεον· *misericordiam*) Ref. ad *compati.*

¶ χάριν· *gratiam*) Ref. ad *gratiæ.*

¶ εὔκαιρον· *tempestivam*) Fideles apparatum gratiæ non sentiunt simul in longa tempora; sed quum incidit tempus, præsentem eam inveniunt: & hæc opportunitas maxime incidit in tempora N. T. Rom. III. 26. V. 6. & sub eo in tempora crucis.

¶ βοήθειαν· *opem*) c. II. 18.

CAP. V.

1 Πᾶς) *omnis*, leviticus. Antitheton ad Christum. nam de levitico sacerdote sermo est v. 1-3. neque apodosis additur, quippe quæ in *antecedentibus* habetur. At v. 4 in nova parte comparationis est protasis *subsequente* apodosi. Summa est hæc: Quicquid præstans est apud sacerdotes leviticos, id in Christo est, & quidem modo eminentiore: quicquid illis deest, id tamen etiam in Christo est.

¶ ἐξ ἀνθρώπων λαμβανόμενος· *ex hominibus sumtus*) Pars prædicati. . Antequam sumebantur, ejusdem plane erant conditionis.

¶ ὑπὲρ, *pro*) *ex hominibus*, *pro hominibus.* concinna oratio.

¶ καθίσταται· *constituitur*) Præsens: *constitui solet.*

¶ τὰ πρὸς τὸν θεὸν, *quæ sunt ad DEUM*) Sic LXX, Deut. XXXI. 27.

¶ δῶρα· *dona*) *ex rebus inanimatis.*

¶ θυσίας ὑπὲρ ἁμαρτιῶν· *sacrificia pro peccatis*) ex animalibus.

2 μετριοπαθεῖν) *moderate affici.* Hesychius, μετριοπαθὴς, μικρὰ πάσχων, ἢ συγγινώσκων ἐπιεικῶς. Opponitur τὸ μέτρον *moderatio* severitati & rigori, qui non nisi in contumaces editur. c. X. 28.

¶ δυνάμενος· *qui possit*) qui non placeat sibi. conf. Rom. XV. 3.

¶ ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις· *ignorantibus & in errore versantibus*) peccantibus per ignorantiam & errorem. שגגה LXX, ἀγνοεῖν. *Ignorantia* (simplex) est mera privatio advertentiæ, memoriæ: sed *error* permutat bonum & malum, verum & falsum.

¶ ἀσθένειαν, *infirmitatem*) peccaminosam, sacrificiis expiandam.

3 διὰ ταύτην· *propter hanc*) *infirmitatem* subaudi. vel ταύτην, *hanc* ponitur pro neutro, uti Matth. XXI. 42.

4 καὶ, &) Hîc ingreditur in tractationem de ipso sacerdotio Christi.

¶ τὶς, *quisquam*) Sacerdos leviticus.

¶ τὴν τιμὴν, *honorem*) Sacerdotium, honos est. Synonymon, δόξα *gloria*, v. 5.

¶ ἀαρὼν, *Aaron*) accepit, vocatus.

5 ἀρχιερέα, *archisacerdotem*) Sic sæpe appellatur Christus: idem sæpe, & mox v. 6, *sacerdos* dicitur. *Sacerdos* absolute, quia unicus est, sine pari: *archisacerdos*, respectu typi Aaronitici, & respectu nostri, quos suo ad Deum aditu & ductu sacerdotes fecit.

¶ ὁ

¶ *ὁ λαλήσας πρὸς αὐτὸν*, *qui locutus eſt ad eum*) יְהוָה אָמַר אֵלַי Ps. II. 7.

¶ *υἱός μου· filius meus*) Non innuit apoſtolus, *tum*, *quum* Pater dixit: *Filius meus es Tu*, Patrem Filio honorem ſacerdotii contuliſſe; nam *generatio* utique prior eſt *ſacerdotio*: ſed declarat, Filium, qui nil a ſe ipſo facere poteſt, ſed ſemper in Patris poteſtate eſt, &, quod Pater vult, id demum facit, quod Pater dat, id demum accipit, a Patre etiam, *ſacerdotii bonorem* accepiſſe, cujus nemo niſi ipſe Filius capax erat. Inde nexus, *καθὼς*, *quemadmodum*. v. ſeq. Tali modo David *filios* habebat *ſacerdotes*, i. e. intimæ admiſſionis. 2 Sam. VIII. 18 cum Scholiis Michaëlis. Et *Filii* & *Sacerdotis* nomen, ex Pſalmis citatum verſu 5. 6, mox verſu 8, & cap. VII. 3. 28 repetitur.

6 *ἐν ἑτέρῳ· in alio*) Sic *Paulus* etiam Act. XIII. 35.

¶ *λέγει· dicit*) DEVS.

¶ *σὺ*) Ps. CX. 4, ubi LXX totidem verbis.

¶ *μελχισεδὲκ*, *Melchiſedek*) Quis fuerit Melchiſedekus, ſcire ceteroqui nil refert, præter id quod de eo commemoratur, immo ipſum ſilentium de reliquis ejus rebus myſteria continet. Fuit certe rex & ſacerdos illo tempore, ex humano genere.

7 *ὃς*, *qui*) nempe *Chriſtus*, *Filius Dei*, *Sacerdos*. Non dicitur *hic*, ſed *qui*, magna relativi pronominis ſignificatione. namque nominibus verſu 5. 6 poſitis reſpondet ſermo ſubſequens. Habetur verſu 7-10 ſumma eorum, quæ cap. VII & ſeqq. tractabuntur, interjecta inſigni *προθεραπείᾳ* & præparatione. v. 11 ſ. Exquiſitiſſimeque comprehenditur in hac ſumma proceſſus paſſionis, cum intimis ſuis cauſis, a Gethſemane usque ad Golgotha, & adhibentur eædem locutiones, quæ ab evangeliſtis. conf. etiam Ps. XXII. 3. 20 ſs. 25. LXIX. 4. 11. CIX. 22.

¶ *ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ· in diebus carnis ſuæ*) *in diebus* illis, duobus præcipue, quibus ea paſſus eſt, quæ ut pateretur, *carnem* peccaminoſæ & mortali ſimilem aſſumſit: c. II. 14. X. 20. Matth. XXVI. 41 fin. quum præ infirmitate viſus eſt merus eſſe homo. Ioh. XIX. 5.

¶ *δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας· precationes juxta atque ſupplicationes*) Pluralis. nam in Gethſemane ter oravit. Particula *τὲ* *que* indicat, non eſſe mera ſynonyma hoc loco. *orationes* ſunt [?]imi; *ſupplicationes*, etiam corporis, ut docet etymon vocabuli *ἱκετεύω ſupplico*, apud Euſtathium. De utrisque vide Matth. XXVI. 39.

¶ *πρὸς τὸν δυνάμενον σώζειν αὐτὸν ἐκ θανάτου· ad eum qui poſſet ipſum ſervare ex morte*) *Abba Pater*, inquit, *omnia ſunt POSSIBILIA tibi*: *tranſfer calicem a me hunc*. Marc. XIV. 36. coll. Ioh. XII. 27. Hoc *poſſe* opponitur infirmitati carnis Chriſti.

¶ *σώζειν· ſervare*) *σώζειν* & mox *σωτηρίας*, conjugata: *ſalvare*, *ſalus*.

¶ *ἐκ*) Mox *ἀπό*. Duæ voculæ, alioqui æquipollentes, hîc differentiæ rei congruunt: *ex morte*, *ab horrore*. Mortem, *ex* qua Pater eum liberare poſſet, ne moreretur, tamen ſubiit, voluntati Patris obediens: *ab* horrore plane liberatus eſt per exauditionem.

¶ *μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων cum clamore valido & lacrymis*) In cruce, *clamaſſe* dicitur; *lacrymaſſe* non dicitur. Vtrumque horum, ut ſeries rerum oſtendit, reſpicit locum Gethſemane. *κράζειν* & *κραυγὴ* apud LXX verbis זעק & צעק & שוע

שוע respondet, notatque clamorem animæ sive desiderium vehemens, ἐκτενέστερον, *impensius*, Luc. XXII. 44. *promtissimo spiritu*, Matth. XXVI. 41. quæcunque sit vox oris; in Psalmis passim: sicut אמר *dicere* etiam cogitationem notat. Sane lacrymis & tristitiæ magis convenit clamor animi, ore tacito. nec dubium tamen est, quin & *orationibus* stimulum addiderit Iesus in Gethsemane per *clamores* breves interjectos, uti *supplicationibus* per *lacrumas*, (observetur χιασμός,) non solum ex oculis, sed ex tota facie & toto corpore *æstu* illo summo expressas. Luc. l. c. coll. Ap. VII. 17. 16, καῦμα, δάκρυον· *æstus*, *lacryma*. *Sudor* & *sanguis* Christi effusus est *aquæ* instar. In tota Passione alternatim clamavit & siluit. Matth. XXVI. 37 seqq. Psalm. XXII. 2 s. 15. LXIX. 2 seqq. CIX. 21 seqq. ubi *silentium* innuit *cor interfectum*.

¶ καὶ εἰσακουσθεὶς, *& exauditus*) הושיע LXX εἰσακούειν, Ps. LV. 17. עזר item, 2 Par. XVIII. 31. Itaque h. l. σώζειν, εἰσακούειν, *servare*, *exaudire*, sunt proxima. Respicitur agon ille ejusque exitus. ἤρξατο λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν-ἕως θανάτου, Matth. XXVI. 37 s. ἐκθαμβεῖσθαι, Marc. XIV. 33. ἀγωνίαν & *sudorem* commemorat Lucas c. XXII. 44. Oblato calice, oblata est animæ Salvatoris illa horrenda imago mortis cum dolore, ignominia & maledictione conjunctæ, ac lentæ; eumque movit ad deprecandum calicem. Sed horrorem puritas affectus filialis in Salvatore illico sancta ratione & moderatione temperavit, & deinceps, redeunte serenitate, plane absorpsit. Atque *exauditus est*, non ut ne biberet calicem, sed ut jam sine ullo horrore biberet: unde etiam per angelum est corroboratus. Horribilius quiddam erat timor, quam mors ipsa: horrore ante adventum hostium demto, calicem, quem sub conditione optarat non bibere, jam non posse non bibi statuit. Ioh. XVIII. 11.

¶ ἀπὸ) Locutio concisa, εἰσακουσθεὶς ἀπὸ, uti ἐρραντισμένοι ἀπὸ, c. X. 22. Sic Psalm. CXVIII (CXVII) 5 ענני במרחב ἐπήκουσέ μου εἰς πλατυσμόν.

¶ ἀπὸ τῆς εὐλαβείας, *ab horrore*) Græcum vocabulum singularem hîc habet elegantiam, & multo subtilius quiddam notat, quam si *timorem* diceres. Latinum commodius nullum, quam *horroris*, occurrit. Conf. εὐλαβηθεὶς, cap. XI. 7. Sine articulo dixit modo θανάτου· nunc τῆς εὐλαβείας, cum articulo, cujus relativa vis indicat, εὐλαβείας significationem contineri in mentione *mortis*, quæ incursione sua *horribilis* erat.

8 καίπερ ὢν υἱὸς, *quanquam erat filius*) Periocha hæc, *in diebus &c.* duas habet partes. Prior est, *in diebus - obedientiam*: altera, *& consummatus-æternæ*. Prior pars valde humilia loquitur; nam *mortem & horrere*, &, quamlibet sublato horrore, *obire*, *obedientiam*que a tali passione *discere*, *servile* quiddam videri potest: quare hoc inciso, *quanquam erat filius*, cavetur, ne sermo in ea parte præcedens & subsequens offendat quenquam. Altera plane læta est & gloriosa, & ex versu 5 repetendum insinuat, *quia erat Filius*. coll. cap. VII. 28 fin. Luctans, in Gethsemane, tam suaviter, tam sæpe, *Patrem* appellavit, Matth. XXVI. 39 &c. Evidentissimeque hinc confirmatur, Iesum non demum ex resurrectione esse Filium DEI.

¶ ἔμαθεν, *didicit*) Promtissima voluntate *discentem* Christum eleganter refert verbum *discendi* verbo *patiendi* præmissum. *Didicit* obedientiam, dum pati cœpit, dum ad bibendum calicem se contulit. Verbum *discere* innuit *initium* quoddam, & huic *initio* respondet *consummatio*, de qua

Oooooo mox.

mox. Suavis paronomasia, ἔμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθε. Ipsi quoque fuere παθήματα μαθήματα. Viam obedientiæ unus munivit Christus, ad voluntatem Patris. *Obedientia* sine *votis* præstari potest.

¶ ἀφ' ὧν) Sic μαθεῖν ἀπὸ, Matth. XXIV. 32.

¶ τὴν ὑπακοὴν, *obedientiam*) humilem illam ad patiendum & moriendum. Phil. II. 8 not. *Vt tu vis*, ait Patri. Conjugata, εἰσακουσθεὶς, ὑπακοήν. *Auscultavit* Pater Filio, & Filius Patri. Item Patri *obediit* Christus: nos *obedimus* Christo. v. seq.

9 καὶ τελειωθεὶς, *& consummatus*) per passiones. c. II. 10.

¶ τοῖς ὑπακούουσιν αὐτῷ· *obedientibus ipsi*) 2 Cor. X. 5. Obediendum, item per crucem & mortem, maximeque per fidem. c. XI. 8.

¶ πᾶσιν· *omnibus*) Magna *potentia*. c. II. 10. 11. 15.

¶ αἴτιος σωτηρίας αἰωνίου· *auctor salutis æternæ*) *Dessen habe der liebe Herr Iesus dank von uns in Ewigkeit.* E. Schmidius. pie. Est autem αἴτιος vocabulum valde dignum & aptum (coll. 1 Sam. XXII. 22, αἴτιος ψυχῶν·) quo innuitur, Christum consummatum agere causam fratrum ex eo, quia Ipsius jam plane est salutem eorum *præstare. potest* enim: conf. δυνάμενον *qui poterat*, v. 7. c. VII. 25. & *debet*: conf. ὤφειλε *debebat*, c. II. 17. Observandum etiam epitheton *æternæ* salutis, quod brevitati dierum carnis Iesu opponitur, & ex v. 6, *in æternum*, fluit. De ipsa *salute* respice cap. II. 10. 14 seqq. *Æternitas salutis* memoratur Es. XLV. 17, ἰσραὴλ σώζεται ὑπὸ Κυρίου σωτηρίαν αἰώνιον.

10 προσαγορευθεὶς) *appellatus*. *Filius DEI* est nominatus; *Sacerdos* cognominatus, appellatus. προσηγορία, *appellatio* sacerdotis, non solum secuta est consummationem Iesu, sed antecessit etiam passionem, tempore Psalmi, c. X. 4. Idem verbum 2 Macc. XIV. 37, ubi Razis fertur πατὴρ τῶν ἰουδαίων προσαγορευόμενος.

11 περὶ οὗ· *de quo*) οὗ masculinum, coll. ὃς *qui*. v. 7. Nunc ingreditur προθεραπείαν sive præparationem illam bene longam, quæ reprehensione, admonitione, cohortatione & consolatione constat. *Captationem* benevolentiæ vocant rhetores. Sæpe plus operæ requirit præparatio cordis, cui doctrina mandatur, quam doctrina ipsa.

¶ πολὺς) רב *multus*, i. e. nimius. coll. c. XIII. 22.

¶ ἡμῖν· *nobis*) Includit *Paulus*, ut solet, Timotheum aliosve. coll. c. VI. 1. 3. 9. 11. II. 5. XIII. 18.

¶ δυσερμήνευτος· *difficilis interpretatu*) non scribentis, sed vestro vitio.

¶ λέγειν) Correlatum, ἀκοαῖς. Λέγειν non παρέλκει· τὸ *dicere* opponitur *scriptioni*, uti c. XIII. 22. Difficile dictu: difficilius scriptu, & tamen scriptu eo magis necessarium.

¶ νωθροὶ) c. VI. 12. Etymon dicit στέρησιν τοῦ θεῖν, *verlegen* in via.

¶ γεγόνατε· *facti estis*) Notandus Iudæorum status, qua malus, qua bonus. v. 12. c. VI. 10. X. 25. 32 s. XII. 4 s. 12.

12 διδάσκαλοι· *doctores*) Vocabulum non muneris, sed facultatis h. l. Antitheton: τοῦ διδάσκειν ὑμᾶς, *docendi vos*.

¶ διὰ τὸν χρόνον) *per ætatem*. Sic Arist. l. 7 Polit. c. 9 hac phrasi utitur. Antitheton, διὰ τὴν ἕξιν, *propter habitum*, v. 14. Ætas dicitur vel in abstracto pro annis; vel in concreto, pro robore. Ætas aut vigorem affert cum tempore aut impeditur.

¶ πά-

¶ *πάλιν χρείαν ἔχετε· rursum indigetis*) Sequitur, *γεγόνατε χρείαν ἔχοντες facti estis indigentes.* Illud spectat articulos doctrinæ V. T. hoc, articulos doctrinæ N. T.

¶ *τίνα*) Non modo ipsa *elementa* docendi estis, sed etiam, *τίνα*, *quænam* illa sint. Ideo enumerantur c. VI. 1 f.

¶ *στοιχεῖα*) *elementa.* Verbum *Paulinum*, Gal. IV. 9. Et plane hæc periocha usque ad finem capitis scatet locutionibus *Paulinis.* Literæ, *Buchstaben*, *elementa*, prima, simplicia. Articuli V. T. habent se ad perfectionem doctrinæ N. T. uti literæ ad doctrinam ulteriorem. Sed tamen *literæ*, *Buchstaben*, per tropum, denotant principia disciplinæ, quæ rudimenta vocantur. Sic quælibet disciplina habet sua *elementa*, & *elementorum* titulus sæpe datur systemati non plane subtili. Confer finem notæ ad 2 Petr. III. 10.

¶ *τῆς ἀρχῆς· initii*) c. III. 14: ubi altera phrasis alteram illustrat: quanquam altera theoriam, praxin altera innuit. Antitheton, interjecta similitudine a cibis, expeditur c. VI ineunte, ubi ipsum vocabulum recurrit.

¶ *τῶν λογίων τοῦ θεοῦ· eloquiorum DEI*) Rom. III. 2.

¶ *γάλακτος· lactis*) *Lac* est h. l. doctrina ex V. T. repetita. 1 Cor. III. 2.

¶ *καὶ*) *adeoque.* Huc ref. *γὰρ*, *enim*, v. seq.

13 *ὁ μετέχων*, *participans*) Lacte etiam robusti vescuntur, sed non lacte præcipue, nedum lacte solo. Itaque notantur hoc loco ii, qui nil denique nisi lac aut capiunt aut petunt.

¶ *ἄπειρος· expers*) non expertus, carens robore & usu.

¶ *λόγου δικαιοσύνης· sermonis justitiæ*) Δίκαιον a δίχα. conf. *διάκρισιν*, *discretionem*, v. seq. Est enim *δικαιοσύνη*, *justitia*, talis *perfectio* (תמים Ios. XXIV. 14, LXX.) quæ, sejuncto *malo*, *justum boni* gradum assequitur. congruit *γεγυμνασμένα*, *exercitata.* conf. c. XII. 11, ubi item *exercitatio* & *justitia* conjungitur. Talis *sermo justitiæ* est doctrina Christi in N. T. Intelligitur *justitia* fidei & vitæ, utraque utrobique; pro re nata.

¶ *νήπιος· parvulus*) Antitheton, *τελείων*, *perfectorum*, coll. Eph. IV. 13 f.

14 *τελείων· perfectorum*) Conjugatum, *τελειότητα*, *perfectionem.* c. VI. 1. Τέλειοι καὶ μανθάνοντες inter se opponuntur 1 Chron. XXV. 8. מבין עם תלמיד

¶ *ἐστιν*, *est*) Perfecti & appetunt & capiunt solidum cibum.

¶ *διὰ*) *propter.*

¶ *τὴν ἕξιν· babitum*) Vtuntur hoc verbo LXX, Iud. XIV. 9. 1 Sam. XVI. 7. Dan. VII. 15: & utitur Sir. XXX. 14. Dicitur de toto, in quo partes se invicem *babent* & *babentur*, tenent & tenentur: & h. l. notat *robur facultatis cognoscentis ex maturitate ætatis spiritualis existens*; non *babitum exercitatione* acquisitum. *διὰ τὴν ἕξιν*, *eo quod sunt babitiores. Habitum exercitatio* sequitur: ac *robur* facit, ut aliquis capiat *exercitationem*, cum alacritate, dexteritate, utilitate, sine affectatione & perversa aliorum imitatione.

¶ *τὰ αἰσθητήρια*) proprie, *sensoria*: v. gr. linguam, gustandi organon. conf. *αἰσθήσει*, *sensu.* Phil. I. 9 not.

CAP. VI.

1 Διὸ, *quapropter*) Dicendum putares, *δὲ*, *autem*: sed excitatior est particula *διὸ*, *quapropter.* Sic *Paulus* etiam Rom. II. 1 not.

 ¶ *ἀφέν-*

¶ *ἀφέντες omittentes*) in hac tractatione. Ceteroqui hæc capita non abjiciuntur, sed præsupponuntur. Suo & aliorum doctorum nomine loquitur, *plurali* numero.

¶ *τὸν λόγον*, *sermonem*. c. V. 11.

¶ *τῆς ἀρχῆς τοῦ χριστοῦ· initii Christi*) Tria capitum paria, quæ versu hoc & sequenti enumerantur, ejusmodi erant, ut Iudæus apud suos ex V. T. probe institutus ea ad *Christianismum* fere adferre debuerit. De *pœnitentia*, *resurrectione & judicio* res est aperta: nam quod *vita æterna* in his duntaxat implicite, & in antitheto expresse memoratur, v. 5, utriusque item testamenti rationi congruit. tum, *fidem* apostolus appellat in *DEVM*, non in *Dominum Iesum*. coll. Act. XI. 21 not. *Baptismos* dicit in plurali, quos ad initiandum habebant varios Iudæi: *manuumque impositio* (Num. XXVII. 18. 23.) valde erat illis usitata. quæ duo qui callebat, doctrinam de *Baptismo* Christiano deque *impositione manuum* apostolica celeriter capiebat: quæ ipsa est ratio, cur hæc duo capita ceteris magis fundamentalibus intertexantur; quia nempe his in antitheto respondet donum *Spiritus sancti*, quorum utrumque ad perfectionem pertinet, non ad initium. Hæc igitur sex capita erant *ἡ ἀρχὴ τῶν λογίων τοῦ θεοῦ initium eloquiorum DEI*, c. V. 12, item *ἡ ἀρχὴ τοῦ χριστοῦ*, *initium Christi*, scil. apud discentes Christum. sæpe quippe *Christus* dicitur *Paulo* per metonymiam concreti pro *Christianismo*. Gal. IV. 19. Phil I. 21: *vita mea*, sive mansio in carne, *est Christus*, id est, *opus Christi*. Adde Col. III. 11 not. Hæc capita fuerant, ut ita dicamus, *catechismus Christianus* veteris Testamenti; iique, qui Iesum agnoscere Christum cœperant, confestim luce nova capitibus hisce *fundamentalibus* illata *initium Christi* habere censebantur. Huic *initio* opponitur *perfectio*, perfecta de ipso Christo doctrina.

¶ *Φερώμεθα· feramur*) Strenuum verbum. Hunc subjunctivum commode præmittit indicativo *ποιήσομεν*, *faciemus*, v. 3.

¶ *πάλιν iterum*) Huc congruit v. 6, *iterum*.

¶ *θεμέλιον· fundamentum*) Synonymon *ἀρχῆς initii*.

¶ *καταβαλλόμενοι· jacientes*) Verbum architectonicum.

¶ *μετανοίας κτλ. pœnitentiæ* &c.) Poterat dicere: *de DEO & fide in eum*, *de peccato & de pœnitentia*; vel certe, *de pœnitentia ex operibus mortuis*, *de fide in DEVM*: sed protinus dicit, *fundamentum pœnitentiæ* &c. Adeo non morari debemus in consideratione peccati, sed a *pœnitentia* agenda incipere. Adeo cum prima de *DEO* mentione *fidem* copulare debemus. Adeo practica est Theologia.

¶ *ἀπὸ νεκρῶν ἔργων· a mortuis operibus*) Sic c. IX. 14. Fastidium peccati habet hæc appellatio.

2 *βαπτισμῶν διδαχῆς*) Non ponitur *καὶ* ante *βαπτισμῶν*· enumerantur enim tria capitum paria, & in quovis pari secundum caput habet conjunctionem; sed non nisi ipsum par tertium similiter conjungitur: ex quo etiam patet, *βαπτισμῶν διδαχῆς* non esse divellenda. *βαπτισμοὶ διδαχῆς* erant *baptismi*, quos qui suscipiebant, *doctrinæ* sacræ Iudæorum sese addicebant. itaque adjecto *διδαχῆς doctrinæ* distinguuntur a lotionibus ceteris leviticis. c. IX. 10.

¶ *κρίματος αἰωνίου*) *judicii æterni*. Vid. Marc. III. 29 not.

3 *τοῦτο· hoc*) Ref. ad *Φερώμεθα feramur*.

¶ *ἐάνπερ*

¶ ἐάνπερ· *si quidem*) Huc ref. *enim*, v. seq Sine benedictione divina non proficit agricultura. v. 7.

4 ἀδύνατον) *impossibile* hominibus, quamlibet idoneis.

¶ ἅπαξ· *semel*) Adverbium non extenuat rem, sed sermonem facit præcisum.

¶ φωτισθέντας· *illuminatos*) Totum est Christianismus, in quem intratur per evangelium fide susceptum & per baptismum. Sequuntur hic tres partes, respectu trium summorum beneficiorum in N. T. *a Filio DEI, a Spiritu sancto, a DEO*, proficiscentium. Sic, *illuminati*, c. X. 32. unde perfrequens hujus verbi apud patres usus de baptismo. *Vita* & *Lux* sæpe conjunctim memoratur, sæpe alterum in altero connotatur. itaque in Baptismo, ut *regeneratio*, sic quoque *illuminatio* fieri dicitur. Inprimisque Israëlitis hæc locutio congruit; qui per fidem ex V. T. non expertes fuerant *vitæ*, ubi abstinebant a *mortuis* operibus: v. 1. sed tamen nova deinde *luce* N. T. *tingebantur*.

¶ γευσαμένους τε τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανίου· *gustum nactos doni cælestis*) In visu est fructus *lucis*: nunc visui additur *gustus*, quo invitati credentes semper retineri debent. ἡ δωρεὰ ἡ ἐπουράνιος, *donum cæleste*, est *DEI Filius*, ut exprimitur versu 6. *Christus*, qui per fidem, nec non in sacra ipsius Cœna gustatur: 1 Petr. II. 3. atque hic gustus plus involvit, quam *pœnitentia a mortuis operibus & fides in DEUM*. Participium γευσαμένους, quanquam genitivus & accusativus sæpe promiscue adhibetur, tamen hoc loco differentiam casuum videtur inferre. alter *partem* denotat; nam gustum Christi, *doni cælestis*, non exhaurimus in hac vita: alter plus dicit, quatenus *Verbi* DEI prædicati gustus *totus* ad hanc vitam pertinet, quanquam eidem verbo futuri virtutes seculi annectuntur.

¶ μετόχους· *participes*) *Participatio* hæc, uti ad v. 1 notavimus, plus involvit, quam *baptismi doctrina* & *impositio manuum*. In hoc inciso non adhibetur vocabulum *gustus*; quia Spiritus sanctus hoc loco potius, ut effector gustus, quam ut objectum ejusdem spectatur.

¶ πνεύματος ἁγίου· *Spiritus sancti*) Sæpe hujus conjuncta cum Christo mentio. Act. II. 38.

5 γευσαμένους· *qui gustaverunt*) Gustus novus, item plus involvens, quam notitia *resurrectionis mortuorum & judicii æterni*.

¶ καλὸν ῥῆμα· *bonum verbum*) Ier. XXXIII. 14 את הדבר הטוב Evangelium.

¶ δυνάμεις· *virtutes*) *sapidissimas*. Plurale grande. Idem verbum, c. II. 4. conf. c. XI. 34. Vterque locus declarat emphasin vocabuli δυνάμεις.

¶ μέλλοντος αἰῶνος· *futuri ævi*) Maxime innuitur gloria æterna, coll. v. 2 fin. sicut dicitur ἡ μέλλουσα πόλις *futura civitas*, c. XIII. 14. Sed non excluditur tempus hoc sub N. T. nam sic quoque dicuntur τὰ μέλλοντα *futura*. c. IX. 11. X. 1. II. 5 not.

6 καὶ παραπεσόντας· *& prolapsos*) Grave verbum, subito occurrens, justum terrorem incutit. Sic Hebræum מעל exprimunt LXX. Non *relapsos* modo dicit in pristina, sed nova pernicie *præterlapsos a toto illo statu lautissimo, simulque a fide, spe & amore*, v. 10 ss. idque sponte. c. X. 26. Talis lapsus potest esse sejunctus a blasphemia in Spiritum sanctum: sed tamen amara animæ constitutio prope eadem est. conf. cap. X. 29 not. Non dicit apostolus, eos, ad quos scribit, tales esse, sed innuit, tales fieri posse. Ovum, quod pulli stamina habuit & perdidit, ne vescum quidem est: qui fidem perdidit, deploratior est, quam qui nunquam credidit.

¶ *πάλιν ἀνακαινίζειν· iterum innovare*) Innovatio jam facta erat; ideo additur *πάλιν iterum*: idque respondet *τῷ ἅπαξ semel*. v. 4. Maxime vero observandum est, *ἀνακαινίζειν*, *innovare*, dici in activo. hominibus est *impossibile*, non DEO. ideo apostolus hoc, quod agit, sub hac ipsa conditione, si DEVS *ἐπιτρέπῃ permittat*, agendum suscepit. v. 3 not. Matth. XIX. 26. Homines, ministri, quod poterant, erga tales pridem fecerunt: Tit. III. 11. ministri certam habent mensuram: hanc, adversando excesserunt illi contumaces: superest, ut ministri eos DEO relinquant, & (sive plus interim sive minus eos moneant & de iis sperent) exspectent, quid daturus sit DEVS, 2 Tim. II. 25, per singulares afflictiones & operationes. Græcolatinus codex *Claromontanus* habet hoc loco: *ἀδύνατον*, *difficile*.

¶ *εἰς μετάνοιαν in pœnitentiam*) Convenienter appellat id, quod primum in fundamento est. v. 1. Subaudiuntur autem cetera, vel per se, vel in suo effectu spectata.

¶ *ἀνασταυρῶντας· iterum crucifigentes*) Superioribus participiis descripsit subjectum: nunc ætiologiam *τῆς ἀδυνάτου impossibilitatis* illius subjicit. Præpositio in *ἀνασταυρῶντας* significat *sursum*, apud Herodianum quidem: sed hoc loco, *iterum*. assonat enim ad *ἀνὰ* in *ἀνακαινίζειν*. *ἑαυτοῖς*, *sibi*, quod additur, facit antitheton ad *παραδειγματίζοντας*, *ostentantes*, scil. *aliis*. vid. *σταυρόω* cum eodem casu, Gal. VI. 14. Ex quo manifestum est, de iis esse sermonem, qui ex odio & acerbitate illudunt Christo, animi causa; revera id ipsum, si possent, Christo facturi, quod sub Pilato fecerant *Iudæi*. Qui efficaciam crucis Christi pridem exantlatæ non credunt, vel jure eum a Iudæis crucifixum putant, perinde faciunt, ac si Christum dicerent demum esse crucifigendum. conf. Rom. X. 6. 7.

7 *γῆ terra*) Allegoria.

¶ *πιοῦσα· bibens*) non solum in superficie.

¶ *ἐπ' αὐτῆς· super ipsa*) Hoc significantius est, quam si diceret, *ἐπ' αὐτήν*, *super ipsam*. denotat enim *continuam* cœli benignitatem.

¶ *πολλάκις· sæpe*) Hinc mitigatur *τὸ ἅπαξ*, *semel*. v. 4.

¶ *ἐρχόμενον· venientem*) ultro.

¶ *τίκτουσα· gignens*) per viam legitimam generationis. Antitheton, *ἐκφέρουσα*, *proferens*, sine lege & ordine. v. seq. Etiam in bonam partem LXX int. *ἐκφέρω*, *profero*, ponunt: sed hîc vis particulæ *δὲ autem* cadit super *ἐκφέρουσα proferens*.

¶ *εὔθετον· aptam*) Antitheton, *ἀδόκιμος*, *reproba*.

¶ *δι' οὓς*) *propter quos*.

¶ *καὶ*, *etiam*) Hæc particula intendit vim verbi præsentis in *γεωργεῖται*, *colitur*, constanter. Opposita, per *χιασμὸν*, *cultura*, *benedictio*: *maledictio*, *exustio*.

¶ *μεταλαμβάνει*, *particeps est*) Antitheton, *propinqua*. Benedictio divina bonæ terræ durabilis est; maledictio divina malam terram excipit. De utraque confer Ier. XVII. 5. 7.

¶ *ἀπὸ τοῦ θεοῦ*, *a Deo*) non modo colitur ab hominibus.

8 *ἐκφέρουσα· proferens*) Hoc quoque cohæret cum *πιοῦσα*, *bibens*.

¶ *ἀκάνθας καὶ τριβόλους· spinas ac tribulos*) unice, vel certe præcipue.

¶ *ἀδόκιμος· reproba*) ut inculta relinquatur.

¶ *κατάρας ἐγγὺς*, *maledictioni propinqua*) ut omni malo cumuletur.

¶ *ἧς*)

¶ ἧς) sc. γῆς *terræ*.

¶ εἰς καῦσιν *in exustionem*) Hæ voculæ magnam hoc loco ἀποτομίαν, severitatem, exprimunt. Subaudi βλέπει, vel ἔρχεται, coll. LXX, Prov. XIV. 12. 13. XVI. 25. vel ἐστὶ, coll. LXX, Es. XLIV. 15, ἵνα ᾖ ἀνθρώποις εἰς καῦσιν. Eadem ellipsis v. 16, πέρας εἰς βεβαίωσιν. *Ignis*, pœna *Iudæorum*, Matth. XXII. 7, *terræ*que illorum. Strictura prophetica, perpaucis annis ante *combustam* urbem Hierosolymorum. Perditissimi Iudæorum erant, qui in urbe, & circum eam, fidei repugnabant.

9 πεπείσμεθα - ἀγαπητοὶ, *confidimus - dilecti*) 1 Cor. XIII. 7. Hoc uno loco sic eos appellat, *dilecti*; hortandi videlicet causa. Nam sæpe sine hoc titulo hortatur *Paulus*, sed eodem nusquam, nisi hortandi causa, utitur. Sic ad Romanos, item semel, nempe cap. XII. 19, sæpius autem ad Corinthios & Philippenses.

¶ δὲ, *autem*) Insignis ἐπιθεραπεία & mitigatio.

¶ περὶ ὑμῶν *de vobis*) Antitheton, in hypothesi, ad eos, qui in thesi notantur versu 6. 7. 8.

¶ τὰ κρείσσονα, *meliora*) pietati magis consentanea. v. 10.

¶ ἐχόμενα σωτηρίας *ea, quæ saluti sunt proxima*) Egregia locutio. DEVS, salutem nobis conferens, nos ἔχει nos, ex Ipso per fidem pendentes, ἐχόμεθα quo pacto dicimus, ἔχεσθαι, ἀγκύρας, *tenere se in ancora*. conf. v. 19. Ipsa salus bonos retinebit.

10 οὐ γὰρ ἄδικος *non enim injustus*) i. e. plane justus & bonus.

¶ ἀγάπης *amoris*) De *spe* agitur v. 11. de *fide*, v. 12. de *amore* h. l. Sic *Paulus* 1 Cor. XIII. 13, & passim: item infra, c. X. 22. 23. 24. Ansam ab amore capit, ut illos ad spem & fidem acuat.

¶ ἐνεδείξασθε *ostendistis*) Etiam ubi minor spes est, quacunque de causa, in præsenti, pristina multum juvant. Ap. III. 10. Eodem *Paulus* verbo utitur 2 Cor. VIII. 24.

¶ εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ *in nomen ipsius*) Ita בשם ponunt Hebræi. conf. 3 Ioh. v. 7. Matth. X. 41. Nomen *DEI* movet verum amorem.

¶ διακονήσαντες τοῖς ἁγίοις *quum ministravistis sanctis*) *Pauli* phrasis Rom. XV. 25. 1 Cor. XVI. 15. *Sanctis* in *Hierusalem* pauperibus præstabatur ministerium beneficentiæ: fratres in Græcia & Asia, præstabant. ll. cc. Sæpe sic fit apud Paulum, ut quamvis ad Iudæos & gentes promiscue loquatur, adhibeat tamen ea motiva, quæ alterutram partem in specie tangebant.

11 ἐπιθυμοῦμεν δὲ, *cupimus autem*) Ideo sic loquimur.

¶ ἕκαστον *quemvis*) non modo, ut adhuc fecistis, in communi.

¶ τὴν αὐτὴν) *eandem* in spe ac fide, quam in *amore*. Hæc epistola magis necesse habuit, *fidem* urgere; *Iacobi*, *opera*. c. X. 36. XIII. 7.

¶ ἐνδείκνυσθαι *ostendere*) Iteratur verbum ex v. 10.

¶ πρὸς) i. e. *quod attinet*.

¶ τὴν πληροφορίαν τῆς ἐλπίδος *plenitudinem spei*) Affine, *longanimitas*. v. 12. Sic, ἐν πληροφορίᾳ πίστεως, c. X. 22. & *Paulus* sæpe, v. gr. Rom. IV. 21. Πληροφορία, quasi *plenum iter*, dicit plenitudinem vel negotii, 2 Tim. IV. 5. 17, vel animi. 1 Thess. I. 5. & h. l. Coh. VIII. 11, LXX.

¶ ἄχρι,

¶ *ἄχρι, usque*) Constr. cum ἐνδείκνυσθαι *ostendere*.

12 *νωθροὶ, segnes*) Sequitur mox antitheton, *διὰ πίστεως, per fidem* &c. Erant *νωθροὶ ταῖς ἀκοαῖς, segnes auribus*. c. V. 11. nunc cavet, ne fiant *νωθροὶ segnes* absolute, etiam *animo*.

¶ *διὰ πίστεως καὶ μακροθυμίας per fidem & longanimitatem*) Sic *Paulus* 2 Tim. III. 10, & Iacobus c. V. 8. Est *longanimitas amoris*, 1 Cor. XIII. 4. est etiam *longanimitas fidei*. v. 15.

¶ *κληρονομούντων*) Participium imperfecti temporis, coll. v. 15. nam respicitur *Abraham*.

¶ *ἐπαγγελίας promissiones*) Hoc ipso vocabulo excitatur fiducia: & sequitur mox *ἐπαγγειλάμενος, pollicitus*.

13 *κατ᾽ οὐδενὸς, per neminem*) Delectatur hæc epistola comparationibus: hic nullam comparationem inveniri indicat.

¶ *ὤμοσε juravit*) Quos cap. III & IV admonuerat ex juramento iræ, nunc consolatur ex juramento gratiæ: quanquam juramentum quidem iræ non porrexit vim suam ultra desertum in perpetuum; nil enim ex ipso juramento David & Paulus in sua tempora deducunt: sed gratiæ juramentum habet vim in perpetuum.

14 *ἦ μὴν*) כי Gen. XXII. 17. LXX, *κατ᾽ ἐμαυτοῦ ὤμοσα, λέγει κύριος· – ἦ μὴν εὐλογῶν εὐλογήσω σὲ, καὶ πληθύνων πληθυνῶ τὸ σπέρμά σου*. sic *ἦ μὴν* Gen. XLII. 16. *Devarius*, exemplis *ἦ μὴν* particulæ collectis, infert, *ornamenti locum obtinere vocem hanc, cum sponsioni aut jurijurando adhibetur: secus in simplicibus affirmationibus, in quibus necessario adhibetur*. Resolvas autem sic: *ἦ fit*, quicquid evenerit, *μὴν tamen* hoc fiet.

15 *μακροθυμήσας longanimiter agens*) Id patet ex Abrahami vita.

¶ *ἐπέτυχε τῆς ἐπαγγελίας obtinuit promissionem*) reportavit id, quod promissum erat. v. 14.

16 *κατὰ τοῦ μείζονος, per majorem*) per ipsum plerumque DEVM.

¶ *καὶ, &*) & sic, propter auctoritatem majoris allegatam.

¶ *ἀντιλογίας πέρας εἰς βεβαίωσιν contradictionis terminus in confirmationem*) quo controversia terminatur *in* confirmationem rei, omni exceptione majorem. Prov. XVIII. 18, מדינים *ἀντιλογίας παύει κλῆρος*.

¶ *ὁ ὅρκος juramentum*) Vltimum remedium; quo non debemus uti, quum alia superest *ἀντιλογίας contradictionis* tollendæ via.

17 *ἐν ᾧ in quo*) qua in re.

¶ *περισσότερον*) *abundantius*, quam sine juramento factum videretur.

¶ *βουλόμενος - τῆς βουλῆς*) Conjugata. Summa hic exprimitur benignitas.

¶ *ἐμεσίτευσεν*) *in medium descendit*. DEVS juramento propius ad nos accedens & mirabiliter condescendens, inter se & inter nos, cum sit maximus, quasi medius agit, & intervenit; ut si minor esset, dum jurat, se ipso, per quem jurat. Adhuc non credis, auditor promissionis?

18 *δύο duo*) Alterum promissio, alterum juramentum.

¶ *ἐν οἷς in quibus*) Ref. ad *δύο, duo*.

¶ *ἰσχυρὰν, robustam*) quæ omnem contradictionem diffidentiæ absorbeat. Sequitur, *βεβαίαν firmam*, v. 19. Vtrumque verbum conjungitur etiam c. IX. 17. *ἰσχυρὸς, robustus*, qui hosti suo dura verbera infligit: *βέβαιος, firmus*, qui non de gradu dimovetur suo.

¶ οἱ

¶ οἱ καταφυγόντες· *qui confugimus*) velut a *naufragio*. sequitur ἄγκυραν, *ancoram*.

¶ προκειμένης) *quæ proposita est*. Idem verbum, c. XII. 1. 2.

19 ἣν) *quam*, spem. Comparata sunt:

navis;	anima:
ancora certa;	spes, id est, bona cœlestia, a DEO proposita, a nobis sperata: sensu complexo.
nexus navis & ancoræ;	paraclesis per promissionem & juramentum DEI.

¶ ἀσφαλῆ, *certam*) respectu nostri.

¶ βεβαίαν, *firmam*) in se.

¶ τοῦ καταπετάσματος· *velaminis*) Pedetentim redit ad sacerdotium. c. IX. 3. X. 20.

20 πρόδρομος· *præcursor*) celer. Verbum valde significans. præcursor habet, qui subsequantur. Alibi dicitur *primus*, *primitiæ*, *primogenitus*.

¶ κατὰ, *secundum*) Hoc emphaseos causa ponitur ineunte commate.

CAP. VII.

1 Οὗτος) Subjectum, *Hic*, qui nempe c. VI. 20, ex Psalmo, idemque ille, qui in Genesi memoratur: Prædicatum, ἀπάτωρ - εἰς τὸ διηνεκὲς, *sine patre - in perpetuum*. Summa hujus capitis: Christus, ut ostendit typus Melchisedeki, ipso Abrahamo, ex quo Levi descendit, majoris, habet Sacerdotium prorsus excellens, novum, perfectum, firmum, perpetuum.

¶ βασιλεὺς - ἱερεὺς, *rex - sacerdos*) Etiam Christus utrumque est.

¶ ἱερεὺς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίςου) Sic LXX, Gen. XIV. 18: id est, *sacerdos DEI summi*.

¶ ὁ συναντήσας Ἀβραὰμ ὑποςρέφοντι ἀπὸ τῆς κοπῆς) LXX, ibid. v. 17, ἐξῆλθε δὲ βασιλεὺς σοδόμων εἰς συνάντησιν αὐτῷ μετὰ τὸ ὑποςρέψαι αὐτὸν ἀπὸ τῆς κοπῆς κτλ. In *Ordine temporum* p. 176 τὴν κοπὴν presse accepi pro *cæde* interituque ipsorum regum: sed cum verbo הכות (LXX κοπὴ) etiam *fuga* stare potest. Gen. XIV. 17. coll. v. 15. Itaque hic locus non prohibet, quominus Arjoch rex Ellasar post cladem vixerit & regnarit. Arjochum ibi non ausus fui eundem affirmare atque Arium, & hodie minus audeo. Ita incerta foris est Assyriorum antiquitas: de quo speciose disputat L. Offerhaus in secundo Spicilegiorum libro.

¶ εὐλογήσας) LXX, εὐλόγησε.

2 δεκάτην ἀπὸ πάντων - ἔδωκεν) LXX, ἔδωκεν αὐτῷ δεκάτην ἀπὸ πάντων.

¶ πρῶτον, *primum*) ex nomine suo. ἔπειτα *deinde*, ex nomine loci. Etiam in nominibus propriis hominum & locorum sæpe sunt mysteria.

¶ δικαιοσύνης· εἰρήνης) Sic *justitiæ pacisque* conjuncta apud *Paulum* mentio Rom. V. 1.

¶ δὲ καὶ) scil. ὤν. nam τῷ ἑρμηνευόμενος respondet ὅ ἐςι.

3 ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος· *sine patre*, *sine matre*, *sine genealogia*) Melchisedeki parentes, majores, liberi, posteri, non deducuntur ex Levitis, ut apud Levitas fieri debebat, v. 6. ac ne memorantur quidem apud Mosen. Atque hoc silentium est plenum mysterii, quod mox panditur. Pauci sunt etiam levitici sacerdotes in Scriptura, quorum *matres* memorentur: sed tamen universe cautum est leviticæ earum sanctitati, Lev. XXI. 13 s. & Aaronis certe uxor, ex qua omnes sacerdotes orti sunt, commemo-

ratur, Ex. VI. 23. atque Sara, uxor ipsius Abrahami. Es. LI. 2.

¶ μήτε ἀρχὴν, *neque initium*) Innuitur *æternitas Filii DEI.*

¶ ἔχων *babens*) apud Mosen, qui tamen Aaronis mortem refert.

¶ ἡμερῶν· *dierum*) Non ita commodum erat dicere, *vitæ initium* aut *dierum finem.* conf. v. 16, ubi cum *vita* jungitur mentio *virtutis.*

¶ ἀφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ· *assimilatus autem filio DEI*) δὲ *autem* proprie spectat oppositionem inter negativa, quæ præcedunt, & inter positivum, quod sequitur, illa quoque præsupponens. *Assimilatio* Melchisedeki cum Filio DEI & ad illa & ad hoc pertinet; cum hoc autem expressius jungitur, quia magis pertinet ad propositum. Non dicitur Filius DEI assimilatus Melchisedeko, sed contra. nam Filius DEI est antiquior, & archetypus. conf. c. VIII. 5.

¶ μένει· *manet*) Positivum pro negativo, respectu Melchisedeki: *manet* & *vivit.* v. 8. i. e. nil de ejus decessu vel successione refertur. Sed de Christo proprie valet.

4 θεωρεῖτε) *videtis*: coll. Act. XXV. 24 not. vel potius, *videte.* Nam docere instituit hoc loco Paulus, simulque admirationem movet. Congruit οὗτος, *hic.*

¶ ᾧ· *cui*) tanquam majori & sacerdoti.

¶ καὶ) *etiam.* Magnitudo Melchisedeki describitur in iis omnibus, quæ hoc comma præcedunt & sequuntur: sed præcipuum est *decimas* accipere. Hoc enim est Superioris.

¶ ἐκ τῶν ἀκροθινίων) quæ Abrahami proprie fuerant, ut victoris. Hesychius, ἀκροθίνιον, ἀπαρχὴ καρπῶν, ἢ σκῦλα, λαφύρων ἀπαρχαί. Ἀκροθίνιον, ἀπαρχὴ τῶν θινῶν. θῖνες δὲ εἰσιν οἱ σωροὶ τῶν πυρῶν ἢ κριθῶν· ἢ πᾶσα ἀπαρχή.

¶ ὁ πατριάρχης· *patriarcba*) Magnifice laudat Abrahamum, quo major fiat Melchisedekus. *Patriarcba*, major etiam rege, regum progenitor.

5 τὸν λαὸν, *populum*) Sermo concisus, resolvendus in subjectum & prædicatum bimembre: *Sacerdotes* (& levitæ) *decimant* (levitas &) *populum.* Num. XVIII. 21. 26. Neh. X. 38. Sic fert *Pauli* stilus Rom. V. 16 not.

¶ κατὰ τὸν νόμον) *in lege.* c. IX. 19.

¶ ἀδελφοὺς) *fratres*) quibuscum eadem sunt naturali conditione. His tamen præferuntur levitæ; his sacerdotes; his, Abraham patriarcha; huic, Melchisedekus.

6 ἐξ αὐτῶν) *ex illis*, quibus etiam antiquior erat.

¶ καὶ, &) Habet hic versus duas propositiones, quarum priorem antecedit declaratio; alteram subsequitur. χιασμός. Simulque hoc alterum momentum præstantiæ Melchisedeki præ Abrahamo, nempe *benedictio*, commode innectitur priori momento de *decimis*, quippe cujus descriptio postea pertexitur.

¶ τὸν ἔχοντα· *qui babebat*) Hoc & dignitatem Abrahæ auget; & innuit, etiam posteros, qui Abrahamo jam tum promissi erant, concedere Melchisedeko.

¶ τὰς ἐπαγγελίας· *promissiones*) Pluralis. Vbi de Christo agitur, *promissio* dicitur: *promissiones*, ad reliqua pertinent. Bis jam promiserat DEVS Abrahamo, Gen. XII. 2. XIII. 15, ante benedictionem Melchisedeki.

¶ εὐλόγηκε· *benedixit*) In protasi, de sacerdotibus leviticis, implicite continetur etiam *benedictio*, quam sacerdotes in populum pronunciabant.

7 εὐλο-

7 εὐλογεῖται *benedictionem accipit*) si videlicet benedictio fiat cum auctoritate v. gr. sacerdotali.

8 μαρτυρούμενος) *testimonio ornatus.*

¶ ὅτι ζῇ *quod vivat*) Melchisedeki mors in V. T. non memoratur: id positive exprimitur *vitæ* vocabulo, propter apodosin de Christo.

9 ὡς ἔπος εἰπεῖν) Quum in explicatione rei alicujus post alias partes, de quibus dictum erat & dici poterat, de improviso summum quiddam dicendum venit, in quo Latinis particula *denique* apta est; hæc formula morata, ὡς ἔπος εἰπεῖν, vel ὡς εἰπεῖν, in N. T. alias non obvia, a Græcis ad vitandam hyperbolen vel præcisioris sermonis prolixitatem vel cujuscunque προθεραπείας & mitigationis causa, adhiberi solita fuit, quo innuerent, rem, nisi præsentibus verbis exprimatur, vix posse dici, & tamen necessario dici. Vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 494.

¶ λευΐ, *Levi*) sacerdotum progenitor.

¶ λαμβάνων *accipiens*) v. 5.

10 ἔτι *adhuc*) *Adhuc*, inquit, non *jam*. Proles e parentis potestate egressa, in suam venit tutelam: sed quoad in parentis potestate, imo in lumbis est, illius conditionem sequitur. Dices: Annon, ut Levi, sic ipse Christus secundum carnem, erat in lumbis Abrahæ? coll. Act. II. 30. Resp. Christus per Psalmum diserte proponitur, tanquam sacerdos secundum ordinem Melchisedek, & quidem ita, ut Melchisedekus Filio DEI, non Filius DEI Melchisedeko, assimiletur: neque Abrahamo subordinatur Christus, sed levitis opponitur. Atque Abrahamus, quum ei Melchisedekus benediceret, Gen. XIV. 19, jam habebat promissiones, Hebr. VII. 6: eas videlicet, quibus continebatur & benedictio generalius expressa & naturale semen, adeoque etiam Levi. Gen. XII. 3. 7. XIII. 15 f. sed eæ promissiones, sub quibus Christus continebatur, subsecutæ sunt occursum Melchisedeki, perinde uti laudatissima Abrahami fides. Gen. XV. 1 seqq. ubi notabile initium, *Posthæc.*

11 εἰ μὲν οὖν *si ergo*) Nunc apostolus, psalmo CX in partes vocato, demonstrat, leviticum sacerdotium cedere sacerdotio Iesu Christi: quia Melchisedek, secundum cujus ordinem & similitudinem Iesus Christus sacerdos est, (1.) Aaroni opponitur: v. 11-14. (2.) non habet finem vitæ. v. 15-19.

¶ τελείωσις *consummatio*) Hoc verbum ponunt LXX pro Hebraico מִלֻּאִים Ex. XXIX. 22 &c. Lev. VII. 37. VIII. 22. 28. 29. 31. 33. ubi sermo est de consummatione *levitica*: hîc vero innuitur τελείωσις τελεία, *consummatio absoluta.* conf. v. 19. Non additur articulus; eoque auget Paulus vim orationis negativæ.

¶ ἦν) *esset.* sic ἦν, c. VIII. 7.

¶ ὁ λαὸς γὰρ, *populus enim*) Conjunctio γὰρ nomini postposita, uti v. 28, innuit, nomen *populus* hîc habere emphasin: *populus DEI totus.* Eadem ipsa ostendit, cur quispiam levitico sacerdotio forte posset *consummationem* adscribere, & cur opus sit hanc opinionem confutari. conf. γὰρ, *enim*, item subjunctum τοῦ εἰ, *si*, c. VIII. 7. 8.

¶ ἐπ' αὐτῇ *super eo*) super sacerdotio levitico. Ἐπὶ, cum Dativo, *super*, denotat sæpe objectum, idque interdum vel causæ vel effectus vim habens. c. VIII. 1. 6. IX. 10. 17. XI. 4.

¶ νενομοθέτητο *legem susceperat*) Plusquamperfectum, quia intervenit tempus,

quo exiit psalmus CX. Vt תורה est *νόμος*, *lex*, v. 12, ita verbum הורה LXX exprimunt, *νομοθετεῖν τινα*, *instituere aliquem*, Ps. XXV. 8. XXVII. 11. CXIX. 33. 102. Populus unice institutus est de levitico sacerdotio, in quo tota lex occupatur, de nullo alio loquens sacerdotio: v. 5. at psalmus CX aliam institutionem introducit; quia nempe DEVS sacerdotium transtulit.

¶ *τίς ἔτι quæ jam*) Hoc *jam* valde urget.

¶ *χρεία· necessitas*) Nam DEVS nil facit frustra.

¶ *ἕτερον· alterum*) Confer epitheta, *novum*, *secundum*. c. VIII. 13. X. 9.

¶ *ἀνίστασθαι*) *exsistere* de integro. v. 15. Antitheton, *λέγεσθαι*, *dici* ex instituto veteri.

¶ *λέγεσθαι· dici*) in Psalmo, cujus tempore vigebat *Aaron*, i. e. *ordo Aaronis*.

12 *μετατιθεμένης· translato*) ex ordine in ordinem, ex tribu in tribum.

¶ *γάρ*, *enim*) Aperit, cur versu 11 urgeat verba Psalmi de ordine Melchisedeki: quia inde consequatur, cum sacerdotio simul etiam legem transponi, & utrumque ad Christum redigi.

¶ *νόμου· legis*) v. 5. 16. 19. 28. c. VIII. 4. De Christo dicitur *τάξις*, *ordo*.

13 *ἐφ' ὃν*) is, *in quem* hæc dicuntur per Psalten, Iesus.

¶ *μετέσχηκεν· participavit*) Idem verbum, c. II. 14.

¶ *τῷ θυσιαστηρίῳ· altari*) levitico.

14 *πρόδηλον*) *manifestum* est. Illo igitur tempore nulla difficultate laborabat genealogia Iesu Christi: & hoc ipsum difficultatibus postea exortis abunde medetur. Rem olim liquidam fuisse, & constat & sufficit.

¶ *ἐξ Ἰούδα· ex Iuda*) Vide Luc. I. 27. 39 not. & cap. II. 4 s. Etenim *Tribus* præcipue spectatur; nec tamen non urbs, ubi natus est Dominus noster, *Bethlehem Iuda*; quin etiam *urbs Iuda*, Hebron, ubi eum conceptum esse, admodum verisimile ait esse etiam Lightfootus in Chron. N. T. Part. I. sect. 3 & 4, & in Harmon. evang. ad Luc. I. 39.

¶ *ὅτι ἀνατέταλκεν· exortum esse*) ut *Germen* justitiæ.

¶ *εἰς ἥν*) *in quam*. Sic *εἰς*, *in*, Eph. V. 32. 1 Petr. I. 11.

15 *κατάδηλόν ἐστιν*) *patet*, scilicet illud, quod versu 11 asseritur.

¶ *εἰ· si*) Elegans particula, pro *ὅτι quum*, ad eos, quibus res esse nova aut dubia videtur; uti Act. XXVI. 23.

¶ *ὁμοιότητα· similitudinem*) Hanc includit *τάξις*, *ordo*: & similitudo dicitur, quia hic sermo instituitur de *perenni vigore* sacerdotii, v. seq. ex illo, *εἰς τὸν αἰῶνα*, *in æternum*. v. 17.

16 *ὃς γέγονεν*) *qui factus est* sacerdos. Cum *sacerdos* construitur *κατὰ secundum*.

¶ *νόμον ἐντολῆς σαρκικῆς· legem præcepti carnalis*) *Legi* mox opponitur *virtus*: *præcepto vita*: *carnali indissolubile*. *Præceptum* recurrit v 18. *lex* versu 19. de *carne* conf. c. IX. 10.

¶ *δύναμιν ζωῆς· potentiam vitæ*) Vtrumque verbum recurrit versu 25.

18 *ἀθέτησις· sublatio*) Sic, *ἀναιρεῖ*, *tollit*. c. X. 9.

¶ *γίνεται· fit*) in Psalmo.

¶ *προαγούσης ἐντολῆς· præcedentis præcepti*) Notatur hoc præceptum in abstracto,

cto, v. 16, & in concreto, cum hominibus, v. 28. perinde ut *prius testamentum*, c. VIII. 7 f.

¶ ἀσθενὲς καὶ ἀνωφελὲς, *infirmitatem & inutilitatem*) Sic *infirma elementa* appellat *Paulus*, Gal. IV. 9. idemque utilitatem sæpe desiderat & spectat. c. XIII. 9. coll. Epp. ad Tim. & Tit.

19 οὐδὲν ἐτελείωσεν ὁ νόμος· *nil perfecit lex*) Non multo aliter *Paulus* dicit τὸ ἀδύνατον κτλ. *impossibile legis, quia infirmabatur per carnem*. Rom. VIII. 3.

¶ ἐπεισαγωγὴ) *superintroductio* proprie. Constr. cum γίνεται, *fit*. Manifestum antitheton: *sublatio quidem, superintroductio autem*. ἐπὶ in ἐπεισαγωγὴ opponitur τῷ πρὸ in προαγούσης, & valet μετὰ, *post*. v. 28.

¶ κρείττονος· *melioris*) id est, *non infirmæ & inutilis*. Frequens in hac epistola epitheton, κρείττων, item αἰώνιος, ἀληθινὸς, δεύτερος, διαφορώτερος, ἕτερος, ζῶν, καινὸς, μέλλων, νέος, πρόσφατος, τέλειος.

¶ ἐγγίζομεν· *appropinquamus*) Hæc vera τελείωσις, *perfectio*.

20 καθ' ὅσον· *in quantum*) subaudi ex eo, quod sequitur, *sacerdos factus est*. Apodosis est v. 22, κατὰ τοσοῦτον, *in tantum*.

¶ ὁρκωμοσίας) Compositum magnificum.

21 διὰ τοῦ λέγοντος πρὸς αὐτὸν, *per eum, qui dicebat ad illum*) Alias jurat, qui munus recipit: hîc juravit, qui sacerdotium contulit. De hoc juramento nil apud Mosen, sed in Psalmo. Vide, quanta Psalmorum quoque auctoritas! v. 28.

¶ ὤμοσε Κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται· *juravit Dominus, & non pœnitebit eum*) Sic LXX. Ipso jurejurando innuitur decretum ἀμεταμέλητον, *nulla pœnitudine retractandum*.

22 κρείττονος· *melioris*) nunquam pœnitendi testamenti, æterni. c. XIII. 20.

¶ διαθήκης· *testamenti*) Ab hoc loco frequens hoc verbum est capp. VIII. IX. X. it. c. XII. 24. XIII. 20. *Paulo* etiam alibi frequens. Denotatur institutum divinum, partim fœderis, partim testamenti rationes complexum.

¶ ἔγγυος· *sponsor*) Hesychius, ἔγγυος, ἀνάδοχος. Synonymon, μεσίτης, *mediator*. c. VIII. 6.

23 πλείονες· *plures*) alius post alium.

¶ παραμένειν) *una manere*, in terra. Antitheton, μένειν, *manere*, absolute, in cœlo. v. 24.

24 μένειν· *manet*) in vita & in sacerdotio.

¶ αὐτὸν) quia *Ipse* manet. σὺ, *tu es Sacerdos*, in singulari.

¶ ἀπαράβατον) *non transeuntem* in successores.

25 ὅθεν· *unde*) ex eo, quia *manet*.

¶ καὶ, *etiam*) non modo ipse manet, sed etiam salvat.

¶ σώζειν· *salvare*) suo, *Iesu*, nomine. v. 22.

¶ εἰς τὸ παντελὲς, *prorsus*) Sic Luc. XIII. 11. Valet παντελῶς, *omnimodis*, l. 2 Macc. sæpe. Constr. cum δύναται, *potest*; *ut* πάντοτε, *semper*, cum ζῶν, *vivens*.

¶ τοὺς προσερχομένους· *accedentes*) fide. c. IV. 16. X. 22.

¶ δι' αὐτοῦ, *per ipsum*) tanquam per sacerdotem.

¶ τῷ θεῷ· *ad DEUM*) c. XI. 6. XII. 22 f.

¶ πάντοτε ζῶν· *semper vivens*) Quia sem-

semper vivit: ideo prorsus *potest*. Non impeditur morte. conf. v. 23.

¶ εἰς, *ad*) id est, usque adeo, ut interveniat pro illis. Conferatur, in simillimo *Pauli* loco, gradatio, Rom. VIII. 34, & εἰς τὸ, infra, c. XI. 3. Oblatio una quidem erat, v. 27, sed ἔντευξις, *interpellatio*, pro salvandis nobis, in *cœlis* perpetua est, v. 26: qua fit, ut non possimus unquam separari ab amore DEI in Christo. Vid. iterum Rom. VIII. 34. 38. 39.

26 τοιοῦτος *talis*) Ex antecedentibus magna exsultatio sanctæ gloriationis in hunc & sequentem versum diffunditur.

¶ ἔπρεπεν ἡμῖν) *decebat nos*, qui minime eramus *pii* &c. Ita verbum *decebat* facit orationem paradoxam, qualem *Paulus* amat, in plausum exardescens. Idem verbum, c. II. 10.

¶ ὅσιος *pius*) in respectu ad *DEUM*.

¶ ἄκακος *sine vitio*) secundum *se*. תמים LXX ἄκακος.

¶ ἀμίαντος) *nil labis trahens* a ceteris *hominibus*. Idem verbum, c. XIII. 4. Omnia hæc prædicata, conjunctim, faciunt periphrasin τοῦ ἅγιος, *sanctus*, & illustrantur per præparationem sacerdotis summi levitici ad festum expiationis, quum etiam in *solitudine* & *loco edito* commorari debuit. Princeps sacerdos noster debebat esse prorsus immunis a peccato, &, post mortem semel gustatam, a morte quoque.

¶ κεχωρισμένος ἀπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν) non modo a peccato immunis, sed etiam separatus a peccatoribus. Separatus est, relicto mundo. Expende incisum subsequens & Ioh. XVI. 10. 1 Ioh. II. 1.

¶ ὑψηλότερος τῶν οὐρανῶν) *altior cœlis*, atque adeo cœlitibus. Eph. I. 21. IV. 10.

¶ γενόμενος *factus*) Christus altior cœlis & erat antea; & postea factus est. conf. γενόμενος, *factus*, c. I. 4. Eadem vis participii τετελειωμένον, *consummatum*. v. 28.

27 οὐ *non*) Negatio dupliciter valet, & sic evolvitur: Non habet necesse offerre, 1 quotidie: 2 pro suis quoque peccatis. Non *quotidie*: id enim fecit *semel*. Non *pro suis* peccatis: nam se ipsum obtulit, victimam sanctam. Accedit chiasmus inversus. Prius ex altero consequitur: alterum versu 28 confirmatur. Sæpe in Scriptura duæ theses ponuntur, & per duplex γὰρ, *enim* sequens probantur.

¶ καθ' ἡμέραν *quotidie*) Proprie κατ' ἐνιαυτὸν, *quotannis*: c. X. 3. *Diem*, pro *die expiationis*, dicunt Hebræi: unde nonnulli καθ' ἡμέραν interpretantur, *quovis die expiationis*: sed hoc, καθ' ἡμέραν, usitatam vim retinet, ut sit quædam quasi indignabunda hyperbole (qualis est c. X. 1, εἰς τὸ διηνεκὲς, *in perpetuum*) innuens, nihilo plus profecisse principem sacerdotem *quotannis*, stato *die*, offerentem, quam si cum vulgo sacerdotum *quotidie* obtulisset. c. IX. 6. 7.

¶ τοῦτο) *hoc*, simpliciter refertur ad *oblationem*, non ad oblationem etiam pro se.

¶ ἐφάπαξ, *semel*) Rom. VI. 10 not. Sic infra, c. IX. 12. X. 10.

28 ὁ νόμος γὰρ, ὁ λόγος δὲ, *lex enim*, *sermo autem*) Antitheton valde expressum, conjunctione nominibus postposita.

¶ ὁ λόγος *sermo*) firmissimus ex juramento.

¶ τῆς μετὰ τὸν νόμον) Non modo sermo, sed ipsum juramentum divinum factum dicitur post legem, tempore Davidis, & quidem per Davidem, sicut DEUS persæpe ex ore prophetarum jurat. Conf. Act. II. 30, ubi de regno Christi per juramentum eadem ætate sancito Argumenta-

mentatur *Paulus* ex ordine revelationum, uti Gal. III. 17 not. Infra, c. X. 7. 16.

¶ υἱὸν) *Filium* DEI. Antitheton, *homines habentes infirmitatem.*

¶ εἰς τὸν αἰῶνα· *in æternum*) Resolve: Filius (semel consummatus) constitutus est sacerdos in æternum. c. V. 9. 10 not. Æternitas absoluta hîc innuitur. In æternum manet sacerdos Iesus. Absolutis actibus, manet status.

CAP. VIII.

1 Κεφάλαιον· *caput*) Accusativus absolutus, quo *Paulus* utitur 1 Tim. II. 6 not. *Caput*, id est, præcipuum.

¶ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις) *dum* hæc *dicuntur*, dum hoc objectum tractamus, dum hæc omnia de archisacerdote nostro dicimus, caput totius sermonis, ordine ita postulante, commemorandum venit. conf. ἐπὶ, v. 6. c. IX. 10. 15, 17. X. 28. Præpositionum græcarum vis interdum per se capi debet, nec periphrasin adæquatam latinam aut germanicam subit. Videatur nota 3 ad ipsum v. 15 cap. IX. Eum versum non allegavi ad cap. VII. 11 not. 5: quare verba hujus notæ 5 non sunt ad cap. IX, 15 extendenda. ἐπὶ etiam concomitantiam dicit, quæ per *dum* exprimitur.

¶ τοιοῦτον· *talem*) Propositio *capitalis*, valde exstans. Finita enim evolutione *typi* in Melchisedeko, *simpliciter* tractare ingreditur excellentiam sacerdotii Christi præ sacerdotio levitico.

¶ ἐκάθισεν· *consedit*) peracta oblatione.

¶ τῆς μεγαλωσύνης· *Majestatis*) i. e. τοῦ θεοῦ, *DEI*. c. XII. 2 fin.

2 τῶν ἁγίων *sanctorum*) sanctuarii, absolute dicti, *veri*, non manufacti. c. IX. 8. 12. X. 19.

¶ λειτουργὸς) scil. ὤν. sic, λειτουργία. v. 6. Latine possis, sed augustissimo sensu, dicere, *Officialis*, *officium*.

¶ τῆς σκηνῆς· *tabernaculi*) c. IX. 11 not.

¶ τῆς ἀληθινῆς· *veri*) c. IX. 24.

¶ ἔπηξεν· *fixit*) firmiter.

¶ οὐκ ἄνθρωπος· *non homo*) ut Moses. v. 5.

3 γὰρ, *enim*) Causa, cur λειτουργὸν appellet. v. 2.

¶ ἀναγκαῖον· *necessum*) scil. ἦν, *erat*. nam sequitur aoristus, προσενέγκῃ *offerret*.

4 γὰρ, *enim*) Causa, cur dixerit, ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *in cælis*. v. 1. χιασμός, coll. v. 2. 3.

¶ ἐπὶ γῆς) *Si* sacerdos noster *esset* sacerdos *in terra*, si sacerdotium ejus terminaretur in terra, ne sacerdos quidem Is omnino esset. Christus, dum sacerdotio functus est, intravit in cœlum.

¶ ὄντων) quippe *quum* jam in medio *essent* sacerdotes.

5 ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ) ἓν διὰ δυοῖν posterius additur, ne prius augustiore notione accipiatur. utrumvis repetitur seorsum c. IX. 23. X. 1. Est autem hoc loco casus sextus: *exemplari & umbra*. sic, ὑποδείγματι, c. IV. 11.

¶ λατρεύουσι· *serviunt*) Idem verbum, c. IX passim, c. X. 2. XIII. 10. Loquitur in præsenti, templo nondum destructo. c. IX. 6. XIII. 11.

¶ τῶν ἐπουρανίων· *cælestium*) quæ & antiquiora sunt, in intentione; & ulteriora, in consummatione. Conf. Ap. XI. 19. *Cælo* congruit *montis* mentio.

¶ κεχρημάτισται) *divinitus jussus est.*

¶ ὅρα γάρ φησι ποιήσῃς πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ὄρει) Ex. XXV.

XXV. 40, LXX, ὅρα ποιήσης κατὰ τὸν τύπον τὸν δεδειγμένον σοι ἐν τῷ ὄρει. & ſic ibid. v. 9. c. XXVI. 30 XXVII. 8.

6 νυνὶ, *nunc*) Hoc opponitur τῷ εἰ, *ſi*, v. 4.

¶ τέτευχε) Eadem locutio, III Macc. V. 32, βοηθείας τετευχότες.

¶ ὅσῳ· *quanto*) Naturam teſtamenti ſequitur ratio officii, ut promiſſiones, quas illud habet, ad exitum perveniant.

¶ διαθήκης μεσίτης-ἐπαγγελίαις νενομοθέτηται) Omnia *Paulina*, 1 Tim. II. 5. Rom. IX. 4.

¶ ἐπαγγελίαις· *promiſſionibus*) quæ enumerantur v. 10. 11. Promiſſiones *veteres*, *præciſe* ſpectatæ, erant de rebus hujus vitæ, atque illæ exacte impletæ ſunt, ut populus ſatiatus cœleſtes deinde avidius amplecteretur.

¶ νενομοθέτηται) Eleganti verborum differentia de V. T. dicitur, ὁ λαὸς νενομοθέτητο, *populus lege fixus erat*, c. VII. 11: ſed Novum Teſtamentum *ipſum νενομοθέτηται lege fixum eſt*. Homo violat: DEVS ſervat. Verbum græcum νενομοθέτηται non fert particulam *quaſi*: & tamen ſenſus eſt, *durch ein Geſetz*, vel, *durch Geſetze*, v. 10. νόμος, *inſtitutum*.

7 ἡ πρώτη· *prius*) Metonymia. nam *reprehenſio* cadit non in inſtitutum divinum, ſed in objectum reale & perſonale. αὐτοῖς, *eis*, dicitur v. 8. ex quo patet, novum teſtamentum non modo ipſum eſſe ſine *reprehenſione*, ſed etiam populum ejus.

¶ ἐκείνη· *illud*) Pronomen præteritæ rei aptum.

¶ ἐζητεῖτο· *quæreretur*) Aptum verbum. omnia occuparat prius illud.

8 μεμφόμενος) Exquiſitum verbum, ut modo, ἄμεμπτος. *Ammonius*, Μέμψις, ἀμελοῦντος κατηγορία· & penes populum veterem fuit ἀμέλεια. Ἀμέλεια populi activa erat, quæ ἀμέλειαν divinam erga ſe provocavit. v. 9 not.

¶ αὐτοῖς) *illis*, qui erant ſub veteri teſtamento. μέμφομαι dativum regit.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Ier. XXXI. 31-34. LXX ubi differant, notabimus.

¶ λέγει) LXX φησί. & ſic v. 9. 10. Ter enim adhibetur graviſſima formula: *Dicit Dominus*.

¶ συντελέσω) LXX, διαθήσομαι. Hebr. וכרתי pro quo verbo LXX συντελεῖν ponunt Ier. XXXIV. 8. 15. Aptum huic loco verbum, *conſummabo*, coll. antitheto, v. 9 fin. & promiſſione, v. 10 fin.

¶ ἐπὶ) LXX, τῷ οἴκῳ ἰσραὴλ καὶ τῷ οἴκῳ ἰούδα. Hebr. את *cum*. Dativus retinetur v. 9 de V. T. ſed præpoſitio *ſuper* plus dicit de N. T.

¶ ἰσραὴλ - ἰούδα· *Iſraël-Iuda*) Ergo decem tribus æque ac Iuda hujus fœderis participes ſunt.

9 ἐποίησα· *feci*) LXX, διεθέμην, *diſpoſui*. *conſummare* plus eſt, quam *facere* & *diſponere*.

¶ ἡμέρᾳ· *die*) Huic uni *diei* opponuntur *dies* plures. v. 8. Hi plures dies ſunt dies interjecti inter diem Exodi & inter N. T.

¶ ἐπιλαβομένου μου τῆς χειρὸς αὐτῶν *quum apprehendi manum eorum*) Recenti ſenſu opis & virtutis divinæ, veteres morem geſſerunt; ſed mox deficere *ſolebant*, & Deum a ſe avertere. Hunc morem habebant. confer mox *non manſerunt*. Non erant tantummodo unicus actus.

¶ ἐκ γῆς Αἰγύπτου *ex terra Ægypti*) Tria ſunt tempora: 1 promiſſionis: 2 pædago-

dagogiæ. 3 impletionis. Pædagogia cœpit tempore exitus ex Ægypto, cum eo, quod debebat veterascere.

¶ αὐτοὶ ὐκ ἐνέμειναν ἐν τῇ διαθήκῃ μυ, κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν· *illi non manserunt in fœdere meo, & ego non curavi eos*) Correlata, uti v. 10 ex opposito: *Ero eis in DEVM, & illi erunt mihi in populum.* sed ratione inversâ: populus fecerat initium tollendi fœderis prius: in novo omnia & incipit & perficit DEVS. v. 10 f.

¶ κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν) LXX, κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν. ואנכי בעלתי בם & *ego dominatus sum in eos*: quanquam sunt, qui verbo בעל notionem געל ἀμελείας *fastidii* ex Arabismo vindicent. Dominatus quidem & ἀμέλεια conciliari quodammodo possunt, hoc sensu: *tractavi eos, ut si ego non essem illis*: Hos. I. 9. *nec propitius fui peccatis eorum.* Deut. XXIX. 19. XXXI. 16 seqq. In quos talis *dominatio* exercetur, ii non *curantur*, non gaudent admissione illa, qua gaudent *fœderati* sive *amici*: Ioh. XV. 15. sed tractantur, ut *servi*, neque magna eorum, quicquid obtingat, ratio habetur. Ez XXIV. 6 fin. Ier. XV. 1 f. Simile quiddam dicunt loca Ier. III. 14. Ez. XX. 33. 37. Sed utroque loco promissio est magis, quam comminatio. Quin etiam in præsenti, Ier. XXXI. 32, Hebræorum magistri, ut Surenhusius in βίβλῳ καταλλαγῆς p. 628 docet, verbum בעלתי de *dominio amoris & beneplaciti* accipiunt, neque id nisi per paragramma in contrarium בחלתי *fastidivi* vertunt. Plane LXX געלתי בכם legisse videntur, quo ipso verbo Ieremias cap. XIV. 19 utitur: μὴ ἀπὸ σιὼν ἀπέστη (געלה) ἡ ψυχή σου;

10 διαθήκη) διαθήκη μυ LXX.

¶ ἰσραὴλ, *Israël*) Hîc subauditur *Iuda*. Nova conjunctio populi: quæ in V. T. duæ domus erant, v. 8. in Novo fiunt una domus.

¶ διδὺς) Participium pro verbo. 2 Petr. I. 17. διδὺς δώσω, LXX. sic διδὺς, Es. XL. 29. Sunt quatuor sententiæ per χιασμὸν dispositæ: prima, *Dabo*: secunda, *& ero*: tertia, *& non*: quarta, *quia omnes*. Primam declarat secunda, tertiam quarta.

¶ νόμυς μυ) Hebr. את תורתי *legem meam*. Summa harum legum est mox, *Ero eis in DEVM, & illi erunt mihi in populum.*

¶ εἰς τὴν διάνοιαν αὐτῶν בקרבם *in medium eorum*: ut obediant ex animo.

¶ ἐπὶ καρδίας) Genitivus. c. X. 16.

¶ ἐπιγράψω αὐτὺς) LXX, γράψω αὐτὺς, καὶ ὄψομαι αὐτὺς.

11 ὐ μὴ διδάξωσιν *non docebunt*) Metonymia consequentis: i. e. omnes a DEO ipso edocti erunt, præsertim amorem, qui summa legis est. Non negatur absolute opera fraterna in docendo. primum enim docendi sunt homines, dum ipsum testamentum eis promulgatur: Act. III. 25. Es. II. 3. tum, qui ipsam virtutem testamenti assequuntur in remissione peccatorum & cognitione Domini, his certe non plane necessaria jam est fraterna institutio. *Non opus est nobis, ut scribamus; non vobis, ut scribatur*, inquit *Paulus*, 1 Thess. IV. 9. V. 1. Plenissimum harum promissionum complementum erit, quum venerit *perfectum*, vita æterna. In via autem quisque se ipsum & fratrem *hortari* certe debet. c. XIII. 22. Iud. v. 3. quid? etiam doctrina, quæ vel solidus cibus est vel lac, pro robustis & pro minoribus, utrisque piis, pios juvat: Hebr. V. 12 f. XIII. 7. imo hi ipsi *doctrinam* nunc demum maxime capiunt 1 Cor. II. 6 III. 1. atque ipse apostolus & hîc & in toto

suo munere *docet*. Summa illa, γνῶθι τὸν Κύριον, *nosce Dominum*, a Domino discitur. omnem doctrinam huic summæ consentaneam, alter alteri indigitat. Maximeque admonitio locum habet. 2 Petr. I. 12. Interim non est operosa & coacta doctrina: quia gratia omnes facit valde dociles. neque enim jam literæ, sed spiritûs ministerium est. 2 Cor. III. 6 not. Neque fidelium firmitudo *auctoritate doctorum* humanorum nititur. Est hæc quoque causa, cur Scriptura N. T. multo sit brevior; & cur aliqua sint minus aperte decisa. DEVS ipse suos docet.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Hoc arctiorem necessitudinem sonat, quam *proximus* aut *civis*.

¶ ἀπὸ μικρῦ *a parvo) Debilis in eis erit ut David.* Zach. XII. 8.

12 ὅτι *quia*) Remissio peccatorum, radix beneficiorum & agnitionis.

¶ ταῖς ἀδικίαις αὐτῶν *iniquitatibus eorum*) Abstractum pro concreto. peccatum aboletur: peccatores gratiam consequuntur.

¶ καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν *& iniquitatum eorum*) Hoc non exstat in Hebræo, neque apud LXX. Sed apostolus addit, gravitatis causa. c. X. 17. coll. ibid. v. 8. 5.

¶ ὐ μὴ μνησθῶ ἔτι *non recordabor posthac*) Conf. c. X. 3.

13 ἐν) *in*. Notatur tempus, quo dictum est per Ieremiam.

¶ πεπαλαίωκε *antiquavit*) Neque enim utrique simul locus esse potest. Præteritum verbi *antiquavit* innuit, antiquationem esse factam tum, quum per Ieremiam locutus est. semel in V. T. promissum fuit *Novum testamentum* sub hac ipsa appellatione. Et tamen id valde urget apostolus. Tanti sunt verba prophetica.

¶ τὸ παλαιούμενον *quod antiquatur*) ore DEI. Etiam 2 Cor. III. 14 *vetus testamentum* appellat *Paulus*.

¶ καὶ γηράσκον *& quod senescit*) desciscente populo. Opposita παλαιὸς & καινὸς, item γέρων & νέος. inde διαθήκη νέα. c. XII. 24. est enim *vita* nova. c. X. 20. 2 Cor. V. 17. 15.

¶ ἐγγὺς, *prope*) Ieremias tempore captivitatis Babylonicæ, pæne extrema prophetarum ætate, longo intervallo post exitum ex Ægypto, non valde diu ante adventum Messiæ, cujus propinquitas eo ipso comprobabatur, hæc cecinit.

CAP. IX.

1 Ἡ πρώτη *primum*) Subauditur διαθήκη, *testamentum*, non σκηνὴ, *tabernaculum*. Etenim ipsum tabernaculum erat τὸ ἅγιον κοσμικὸν, *sanctuarium mundanum*, quod mox videbimus. Elegantissima ellipsi prætermittitur vocabulum διαθήκη, quippe quod potius novo testamento convenit: unde etiam v. 15 dicitur διαθήκης καινῆς, substantivo ante adjectivum posito.

¶ δικαιώματα *justa officia*) ea, per quæ muneris sacri partes implebantur. Idem verbum v. 10.

¶ λατρείας *cultus*) externi.

¶ ἅγιον κοσμικὸν, *sanctum mundiale*) Oxymoron. Sanctuarium illud erat *mundiale* (quæ *Sidonii* vox opportuna est ad exprimendum τὸ materiale) sive *mundanum*, (quomodo *elementa mundi* dicit *Paulus* Gal. IV. 3:) & *carnale*: c. VII. 16. Constabat ex materia pretiosa; sed tamen ex materia. Habet hic versus partitionem, in qua primum *officia* proponuntur, deinde *sanctuarium*. sequitur tractatio primum de *sanctuario*, v. 2-5, deinde

inde de *officiis*, v. 6 seqq. (Simillimus *Pauli* χιασμὸς, 1 Cor. IX. 1 not.) utrorumque antitheton, v. 11. 12.

2 ἡ πρώτη· *primum*) anterius tabernaculum.

¶ ἥ τε λυχνία καὶ ἡ τράπεζα· *candelabrum & mensa*) Typus lucis & vitæ.

¶ ἡ πρόθεσις τῶν ἄρτων· *propositio panum*) Metonymia abstracti. i. e. panes, qui propositi erant.

¶ ἅγια) Proparoxytonon, nil officiente fœminino ἥτις· nam sic quoque mox, ἡ λεγομένη ἅγια ἁγίων. τὰ ἅγια sæpius in hac epistola significat *sancta sanctorum*: sed hîc ἅγια, sine articulo, denotat *sancta*, in antitheto ad ἅγια ἁγίων. Aliqui ἁγία habent h. l.

3 ἡ λεγομένη· *quod dicitur*) Sic v. 2, λέγεται *dicitur*. Oppositum τῶν ἀληθινῶν, *verorum*. v. 24.

4 χρυσοῦν· *aureum*) Iis verbis utitur apostolus, quæ pretiosum quiddam & gloriosum sonant. uti δόξης, *gloriæ* v. 5.

¶ θυμιατήριον) Sic LXX dicunt מקטרת *turibulum*; non *altare suffitus*, quod altari holocausti non memorato, nihilo magis memorari debuit. Turibulum autem solum cum arca fœderis hoc versu citatur, quia præcipua erat pars supellectilis, qua summus sacerdos utebatur in die expiationis; & quamvis eo die & inferret demum & rursus efferret turibulum, tamen participium ἔχουσα, *habens*, rei congruit. Porro prius hoc ponitur, quia *arcæ* descriptio sequitur copiosior.

¶ ἐν ᾗ· *in qua*) scil. κιβωτῷ, *arca*. nam huc quoque refertur αὐτῆς, *ejus*. v. 5.

¶ στάμνος χρυσῆ ἔχουσα τὸ μάννα· *urna aurea habens manna*) Articulum habet μάννα, *manna*, non στάμνος, *urna*. nam pluris erat contentum, quam continens aureum. Ex. XVI. 33. צנצנת אחת LXX, στάμνον χρυσοῦν ἕνα. Hanc urnam & virgam Aaronis, duo nobilissima cimelia, perpetuo miraculo instructa alii suspicantur ex arca ante templum conditum exemta fuisse; alii, postea demum imposita: quia nempe 1 Reg. VIII. 9 tabularum duntaxat in arca repositarum mentio fiat. Atqui ibidem liquido confirmatur, Mosis exemplo fecisse Salomonem: & Mosis tempora apostolus spectat, v. 6 init. c. VIII. 5. coll. c. XIII. 11, ubi nulla *urbis*, ut hîc nulla *templi* mentio. Quid ergo dicemus? in ipsa arca solæ fuerunt tabulæ: sed urna & virga erant לפני העדות *ante testimonium*, adeoque ante arcam, Ex. XVI. 34. Num. XVII. 25 in Hebr., proxime arcam, tanquam ejus appendices: quomodo etiam liber legis, & cimelia Palæstinorum posita sunt a latere arcæ. Deut. XXXI. 26. 1 Sam. VI. 8. Itaque ἐν *in* h. l. latitudinem quandam habet, uti Luc. IX. 31. &c.

¶ τὸ μάννα· *manna*) Monumentum divinæ in Israëlem providentiæ.

¶ ἡ ῥάβδος· *virga*) Monumentum sacerdotii legitimi. Num. XVII. 16 ss. in Hebr.

¶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης· *tabulæ testamenti*) Deut. IX. 9. Hæ extremo loco ponuntur per gradationem.

5 χερουβὶμ· *Cherubim*) Ex. XXV. 20. XXXVII. 9.

¶ δόξης· *gloriæ*) Erant ex materia pretiosissima, & repræsentabant Gloriam DEI, vehentis super Cherubim. Ez. X. 4.

¶ κατασκιάζοντα) LXX, συσκιάζοντες. ll. cit.

¶ περὶ ὧν, *de quibus*) Pronomen refertur ad totam enumerationem a v. 2.

¶ *οὐκ ἔστι νῦν λέγειν non est nunc dicere*) Non tam de sanctuario, ejusque apparatu, quam de sacrificiis tractationem institutam habet apostolus: neque dicit, *posthac non*, sed, *non nunc*, innuens, de his quoque singulatim rebus utiliter dici posse.

6 *εἰσίασιν*) *intrant*, in præsenti. Sic v. 7. 13. 22. 25. c. X. 1.

7 *ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ*) Sic LXX, Lev. XVI. 34 *semel anno*: uno anni die, eoque ipso die semel. vid. *A. A. Hochstetteri* Ex. de Ingressu summi pontificis in sanctum sanctorum, p. 19-24.

¶ *ὑπὲρ ἑαυτοῦ*) *pro se ipso.* Vulgatus, pro *sua*, scil. ignorantia. non tamen puto, *ὑπὲρ τῶν ἑαυτοῦ* in Græco ejus exemplari fuisse. Quanquam sacerdos a popularibus ignorantiis immunis esset, tamen neque peccatis carebat, neque sacrificiis non egebat. c. VII. 27.

¶ *ἀγνοημάτων ignorantiis*) Vocabulum late patet, ut e contrario *ἐπίγνωσις*, *cognitio*. Vid. Num. XV. 22-31.

8 *δηλοῦντος ostendente*) tanquam rem, quæ nobis aliter occulta mansisset. sic, *δηλοῖ ostendit*, c. XII. 27.

¶ *πεφανερῶσθαι manifestatam esse*) Idem verbum, v. 26.

¶ *τῶν ἁγίων sanctuarii*) Plurale Græcum respondet Hebraico singulari. Ut sancta se habebant ad sancta sanctorum, sic totum tabernaculum leviticum se habuit ad sanctuarium cœleste. inde, ut sancta arcebant illos ab aditu in sanctum sanctorum: sic totum tabernaculum interpellabat introitum in sanctuarium cœleste. Itaque *πρώτης primo* mox, habet amphiboliam parabolicam. si de *loco* accipias, denotat anteriorem partem tabernaculi, oppositam sanctis sanctorum: sin de *tempore*, denotat tabernaculum leviticum universum oppositum cœlo.

¶ *ὁδὸν*, *viam*) nedum *εἴσοδον*, *introitum*. conf. c. X. 19 s.

¶ *ἐχούσης στάσιν habente stationem*) Apta phrasis. מעמד LXX, *στάσις*. Nondum erat, Paulo scribente, destructum templum sive primum tabernaculum: sed tamen *statio* jam nulla ejus erat, ex quo velum fuerat scissum: & statione fracta, ipsum etiam tabernaculum paulo post penitus destructum est.

9 *ἥτις παραβολή*, *quæ est parabola*) *ἥτις*, pro *ὅ*, ante fœmininum, *παραβολή*. Relativum hoc spectat ad tres versus antecedentes.

¶ *ἐνεστηκότα*) *præsens*, respectu *stationis* illius. *Statio*, emphatice talis, *nulla* jam erat; quanquam *ἡ σκηνὴ* nondum *fracta*, nondum *deleta*, nondum *diruta*. Antitheton, *μελλόντων*, *futurorum*. v. 11.

¶ *δῶρά τε καὶ θυσίαι μὴ δυνάμεναι κτλ. munera & victimæ, non valentes* &c.) Poterant *victimæ* videri efficaciores *muneribus* reliquis. itaque eleganter victimis expressius abdicitur efficacia.

¶ *συνείδησιν conscientiam*) Idem verbum, c. X. 2. 22. Antitheton, *σαρκὸς*, *carnis*, v. 10: uti v. 13. 14.

¶ *τὸν λατρεύοντα servientem*) sacerdotem, qui pro se offerebat; vel Israëlitam, pro quo sacerdos offerebat.

10 *μόνον tantummodo*) Præcepta de *cibis* &c. sunt quasi appendix præceptorum de *sacrificiis*: eamque appendicem extenuat hæc particula. *Sacrificia* non purgant *conscientiam*: *cibi* ad *carnem* spectant. De utrisque confer cap. XIII. 9 seqq. Sæpius *μόνον tantummodo* absolute ponit *Paulus*. 1 Cor. VII. 39. Gal. II. 10. V. 13. Phil. I. 27. 2 Thess. II. 7.

¶ *ἐπί*,

¶ ἐπὶ, *super*) ἐπὶ cum Dativo, dicit quiddam concurrens, ut modo de *appendice* notavimus. conf. v. 15. 17. 26. Concurrunt *sacrificia* in *cultu publico*, & *cibi* etiam in *vita quotidiana*; dum eadem lex ceremonialis de utrisque agit, & in his atque similibus rebus tota versatur.

¶ βρώμασι *cibis*) quorum alii nunquam, alii non omnibus, nec semper, nec ubique permissi.

¶ πόμασι *potibus*) Lev. XI. 34. Num. VI 3.

¶ διαφόροις βαπτισμοῖς *diversis lotionibus*) Hæ multifariæ erant, sacerdotum, levitarum, aliorum hominum.

¶ δικαιώματα) Appositio casus recti & obliqui, uti Luc. XXII. 20 not.

¶ διορθώσεως *correctionis*) היטיב LXX διορθοῦν Ier. VII. 3. 5. itaque verbale διόρθωσις *correctio* respondet epitheto κρείττων *melior*. v. 23.

¶ ἐπικείμενα *incumbentia*) tanquam onus, sine intermissione.

11 χριστὸς - ἀρχιερεὺς, *Christus-archisacerdos*) Sic Lev. IV. 5, ὁ ἱερεὺς ὁ χριστὸς, *sacerdos unctus*. Etiam Paulus hic Christum ut sacerdotem spectat: sed apud Mosen *unctus* est epitheton.

¶ παραγενόμενος *præsens factus*) Tum dixit repente: *Cedite*, *levitæ*. c. X. 5. 7.

¶ τῶν μελλόντων ἀγαθῶν *futurorum bonorum*) Sic c. X. 1. Ea bona describuntur v. 15 fin.

¶ διὰ, *per*) Constr. cum εἰσῆλθεν, *intravit*. v. 12.

¶ μείζονος) quod erat *majus* & nobilius. sic πλείονα, *potiorem*. c. XI. 4.

¶ σκηνῆς *tabernaculum*) Erat id Corpus ipsius. c. X. 5. 20. coll. Ioh. II. 21. Tabernaculo opponitur corpus, ut sanguis sanguini, v. 12. Recte *Schomerus* in exeg. ad h. l. p. 33: *tabernaculum hic sumitur pro via*, *ad interius Sanctum*. Etenim abstractam ejusmodi notionem comprobat subsequens appellatio κτίσεως, *instituti*, ut non ipsum denotetur Tabernaculum, sed *institutum*, *die Anstalt*. Igitur *Corpus* sive *Caro* (nam caro a corpore est *inseparabilis*) est velum; & Sanctuarium, Cœlum. Sic, ut spero, res distincte evolvitur.

¶ οὐ χειροποιήτου *non manufactum*) Ideo majus erat hoc. v. 24. Sic *Paulus*, Col. II. 11.

¶ οὐ ταύτης *non istius*) Tabernaculum, per quod Christus intravit, *non* erat *istius*, fabrilis, structuræ.

12 τράγων καὶ μόσχων *hircorum & vitulorum*) Vnus uno tempore mactabatur hircus & juvencus, Lev. XVI. 9. 3. sed is per se non erat melior omnibus ejusdem speciei animantibus. ideo pluralis hic ponitur. Accedit annua reiteratio. פר LXX, μόσχος l. c. & passim.

¶ εἰς τὰ ἅγια *in sancta*) in cœlum. v. 24.

¶ αἰωνίαν *æternam*) non modo ad diem aut annum.

¶ εὑράμενος *inveniens*) Sic, *inveni propitiationem*. Iob XXXIII. 24. Denotatur *inventoris* studium, sapientia & fides; *inventionis* novitas & festivitas. c. X. 20. Arduus fuit Christi aditus ad Patrem. c. V. 7. Nemo antea calcarat viam vitæ. Act. II. 28. Ioh. III. 13. Christus non potuit non invenire; sed tamen *quærere*, laboris fuit.

13 γὰρ, *enim*) Confirmat, tantam esse vim unius sacrificii Christi, quantam versu 12 innuit.

¶ ταύρων καὶ τράγων) *taurorum & hircorum*, brutorum. Extenuatio.

¶ δαμάλεως, *vaccæ*) rufæ. Num. XIX. Maimonidis de ea tractatum amplificavit vir S. R. Andr. Christ. Zellerus, hunc Apostoli conferens locum, p. 504 seq. Novem ejusmodi vaccas fuisse mactatas, a Mose usque ad vastationem templi secundi, tradunt Iudæi. vid. ibid. p. 416 seq.

¶ τοὺς κεκοινωμένους· *inquinatos*) Participium: minus quam κοινοὺς, *communes*. Construe cum ἁγιάζει, *sanctificat*, coll. seqq.

¶ καθαρότητα· *munditiem*) Purificatio fiebat per aspersionem, non per lotionem: lotio autem indivulso nexu sequebatur. Num. XIX. 19. Id præclare facit ad distinguendam justificationem & renovationem.

14 τὸ αἷμα) *sanguis*, & mors. v. seqq.

¶ διὰ πνεύματος αἰωνίου, *per Spiritum æternum*) per Spiritum sanctum. Vid. Luc. IV. 18, & conf. Rom. XV. 16. *Spiritus* opponitur conditioni animantum ratione carentium. v. 13. Epitheton *æternus* intelligitur ex v. 12. 15. c. VII. 16. & opponitur *vaccæ cinefactæ*.

¶ ἄμωμον· *sine vitio*) præ omni victima levitica.

¶ καθαριεῖ· *mundabit*) Resp. καθαρότητα, *munditiem*. v. 13. Sic v. 22. 23. X. 23. I. 3. Futurum ponitur, in antitheto ad præsens ἁγιάζει, *sanctificat*, levitice. v. 13.

¶ ἀπὸ) ἀπὸ, εἰς, *ab*, *in*, denotant res contrarias.

¶ νεκρῶν ἔργων· *mortuis operibus*) *Mortua*, maxime *inquinant*. Antitheton, ζῶντι, *viventi*. Sanguine Christi abolitus est vigor peccati & mortis.

¶ εἰς τὸ λατρεύειν· *ad serviendum*) in perpetuum, modo beatissimo & vere sacerdotali.

15 διαθήκης καινῆς· *testamenti novi*) Hic testamentum potius, quam novitas testamenti urgetur. coll. v. 16.

¶ θανάτου γενομένου· *morte facta*) id est, tum, cum mors evenisset. Articulus hujus mortis proprie dirimit V. T. a novo.

¶ εἰς ἀπολύτρωσιν τῶν ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαθήκῃ παραβάσεων· *in redemtionem earum, quæ sub primo testamento erant, transgressionum*) Simillimus *Pauli* locus, Rom. III. 24 s. Præpositio ἐπὶ *sub* non solum tempus denotat, sed innuit, primum testamentum non habuisse vim redimendi, & populum veterem eo magis fuisse transgressorem. Compositum ἀπολύτρωσις, h. l. Simplex, λύτρωσις, v. 12.

¶ ἐπαγγελίαν· *promissionem*) Abrahamo datam.

¶ λάβωσιν· *accipiant*) Nam prius non potuerant.

¶ οἱ κεκλημένοι) *vocati*, appellati heredes.

¶ κληρονομίας· *hereditatis*) Apposita appellatio. nam est allegoria: *testamentum*, *mors*, *hereditas*.

16 διαθήκη) *testamentum*. Hæc Græci vocabuli præ ברית Hebraico proprietas est. Articulus ἡ prætermissus generali sententiæ congruit, uti Gal. III. 15.

¶ φέρεσθαι) *præstari*. Græca φέρεσθαι, προσφέρεσθαι v. 14, inter se alludunt.

¶ τοῦ διαθεμένου· *testatoris*) Christus est testator respectu nostri. Congruit hoc cum verbis Domini ante mortem, Luc. XXII. 29.

17 ἐπὶ νεκροῖς· *super mortuis*) Breviter expressum, pro his verbis: *super obitu testatorum*.

ſtatorum. Sic LXX Lev. XXI. 5, ἐπὶ νεκρῷ, *ſuper mortuo.*

¶ μήποτε) Hæc particula plane infert interrogationem: ἐπεὶ autem cum interrogatione vim habet. Rom. III. 6. 1 Cor. XIV. 16. XV. 29. Vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 424.

18 ὅθεν, *unde*) Vocabula duo ברית & διαθήκη, differunt: ſed tamen idem ſignificant, quatenus ambo denotant *conventionem*, ſive *diſpoſitionem*, ejuſmodi, quæ *ſanguine* ſancitur. Vbi *conventio* ſancitur ſanguine alieno, animalium, quæ *paciſci* non poſſunt, nedum *teſtari*, non eſt proprie διαθήκη, *teſtamentum*, ſed tamen ברית *fœdus*, a teſtamenti ratione, ob cæſas victimas, non longe remotum: ubi *diſpoſitio* ſanguine ipſius diſponentis, id eſt, morte ejus, ſancitur, eſt proprie διαθήκη *teſtamentum*, quod etiam vocabulo hebraico, latiorem ſignificatum habente, ברית dicitur. Particula ὅθεν *unde* non debet nimium premi, quaſi Teſtatoris ſanguine ſive morte etiam V. T. fuerit dedicatum. ſed tamen vim ſuam habet, quatenus innuitur, teſtamentum novum, atque *adeo* etiam vetus, ſanguine dedicandum fuiſſe.

¶ ἐγκεκαίνισαι *initiatum eſt*) Sic LXX Hebræum חנך exprimunt. Illo ipſo initiationis die, maxime proprie cœpit Vetus Teſtamentum: idque manſit usque ad noctem & diem, quum Dominus proditus & mortuus eſt.

19 λαληθείσης *recitato*) Ex. XXIV. 16 ſſ.

¶ πάσης ἐντολῆς κατὰ νόμον *omni præcepto in lege*) Recitarat ſive legerat Moſes ea, quæ Ex. XX, & fortaſſe etiam ea, quæ capp. ſeq. præcepta erant. Et totius recitationis anakephalæoſin habebat momentanea indigitatio ſcripti libri.

¶ τῶν μόσχων καὶ τράγων *vitulorum & hircorum*) Ex. XXIV. 5 expreſſe appellantur μοσχάρια, *vituli*: τράγυς, *hircos* innuunt *holocauſta.*

¶ μετὰ ὕδατος καὶ ἐρίυ κοκκίνυ καὶ ὑσσώπυ· *cum aqua & lana coccina & hyſſopo*) Hæc l. c. non exſtant, ſed ut ex aliis Moſis locis jam nota præſupponuntur. Lev. XIV. 5 ſ. Lana coccina Hebræo שני התולעת reſpondet. LXX תולעת vertunt κόκκινον. שני κλωςὸν, διπλῦν, *netum duplex*, a forma; apoſtolus a materia. *coccinus* color, *ſanguini* ſimilis.

¶ βιβλίον) Plerique, & Latini quidem ex Vulgato, hoc conſtruunt cum ἐῤῥάντισε, *aſperſit*: ſed plane conſtrui debet cum λαβών, *accipiens*, uti Ex. XXIV. 7, καὶ λαβὼν τὸ βιβλίον τῆς διαθήκης, & *accipiens librum teſtamenti.* Concinna eſt conjunctio, τὸ αἷμα αὐτό τε τὸ βιβλίον, collatis verbis illis, τῦτο τὸ αἷμα τῆς διαθήκης· ut ſanguis in hac ceremonia demonſtretur, per ſe; teſtamentum, demonſtrato libro: & ἐγκαινισμὸς *dedicatio* gemina illa demonſtratione perficiatur. αὐτὸ, *ipſum*, additur, quia teſtamentum, libro deſcriptum, pluris erat, quam ſanguis ille. τὲ non ſemper ſpectat particulam καὶ ſubſequentem, v. 1. Ioh. II. 15, ubi connectit ſermonem potius cum antecedentibus, quam cum ſequentibus: *etiam oves & boves.* confer porro Act. XXVI. 11: quare non opus eſt hoc loco conſtrui, αὐτό τε τὸ βιβλίον καὶ πάντα τὸν λαὸν ἐῤῥάντισε. Cetera, quæ hîc ab apoſtolo commemorantur, nec tamen Exodi c. XXIV exſtant, aliis ex locis peti poſſunt: de *libri* vero aſperſione, quæ tamen ingens illius ceremoniæ portio eſſet, nil in toto Moſe invenias. Porro ſi liber aſperſus eſſet, & ſi eam aſperſionem diceret apoſtolus; eam non cum aſperſione populi, ſed cum aſperſione tabernaculi & vaſorum, adeoque altaris copularet. conf. *van Hake*, p. 190. Vide tamen *Iun.* I. 1209.

1209. l. 54. Verum enimvero ne aſpergi quidem decuit librum ipſum. nam *liber continens verbum DEI, ipſum DEVM ibi repræſentabat*, ut ait Flacius in Gloſſa, ubi tamen librum quoque aſperſum fuiſſe putat. Certe tabernaculum quidem cum vaſis, purificationis eguit, v. 21. Lev. XVI. 16. 19 ſeq. 33. 2 Chron. XXIX. 21. ſed liber ſive verbum DEI non eguit. Quæ cum ita ſint, tamen καὶ ante πάντα non modo nil incommodi, ſed plurimum elegantiæ habet. Eſt enim oratio copulativa: KAI πάντα τὸν λαὸν ἐῤῥάντισε Moſes ex una parte, KAI τὴν σκηνὴν δὲ-ἐῤῥάντισεν idem ex altera parte. Latini dicunt: *&*, *& vero*: vel, *non modo, verum etiam*. Sic, οὔτε-καὶ οὐ, Ap. IX. 20. 21.

¶ πάντα τὸν λαὸν ἐῤῥάντισε) LXX, κατεσκέδασε τῷ λαῷ. l. c. Alibi autem frequenter ponunt ῥαίνω, ῥαντίζω κτλ.

20 τοῦτο τὸ αἷμα τῆς διαθήκης, ἧς ἐνετείλατο πρὸς ὑμᾶς ὁ θεὸς) LXX, ἰδοὺ τὸ αἷμα τῆς διαθήκης, ἧς διέθετο Κύριος πρὸς ὑμᾶς περὶ πάντων τῶν λόγων τούτων.

¶ ἐνετείλατο πρὸς ὑμᾶς) *Præcepit* mihi, ut perferrem *ad vos*.

21 τὰ σκεύη· *vaſa*) etiam veſtes.

¶ ἐῤῥάντισε) LXX, τὸ ἥμισυ τοῦ αἵματος προσέχεε πρὸς τὸ θυσιαστήριον.

22 σχεδὸν, *fere*) Vis hujus particulæ reſtringentis non cadit ſuper πάντα, *omnia*; hoc enim non admittit exceptionem: ſed ſuper proximum illud, *in ſanguine*; quia præter ſanguinem etiam alia adhibebantur materialia. v. 19.

¶ χωρὶς αἱματεκχυσίας οὐ γίνεται ἄφεσις, *ſine ſanguinis effuſione non fit remiſſio*) Hoc axioma totidem verbis exſtat in Tr. Talmudico Ioma. vid. inprimis Lev. XVII. 11.

¶ ἄφεσις· *remiſſio*) levitica.

23 οὖν, *igitur*) Particula innuit complexum hoc loco factum eorum, quæ a v. 18 commemorata ſunt.

¶ κρείττοσι θυσίαις· *melioribus victimis*) Pluralis, plurali levitico reſpondens, pro ſingulari adhibitus, propter præſtantiam unici ſacrificii Chriſti, omnibus partibus abſoluti. Si Iudæus quærat, quæ ſunt ſacrificia veſtra? reſpondebimus, Sacrificia noſtra conſiſtunt in unico Crucifixi ſacrificio. In hac apodoſi verbum καθαρίζεσθαι, *mundari*, ſubauditum, facit hypallagen. nam *cæleſtia* per ſe ſunt pura; ſed nos purificandi fuimus, ut illa poſſemus capeſſere. ſic, ἁγιάζεται, *ſanctificatur*, 1 Tim. IV. 5. 4, i. e. uſus redditur ſanctus, reſpectu noſtri. Conf. Lev. XVI. 16. 19. Num. XVIII. 1.

24 οὐ· *non*) Ieſus Hieroſolymis nunquam in intima templi venit; nunquam ſacrificium pro ſe offerendum curavit, toto inter baptiſmum & oblationem ſui tempore.

¶ ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν· *exemplaria verorum*) Vera, antiquiora: manu facta, imitamina illorum. c. VIII. 5.

¶ εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν, *in ipſum cælum*) quo nil ulterius erat.

¶ νῦν· *nunc*) Sic v. 26.

¶ ἐμφανισθῆναι· *ut appareret*) Conveniens verbum reſpectu DEI: reſpectu noſtri, πεφανέρωται, *manifeſtatus eſt*, v. 26, & ὀφθήσεται, *cernetur*. v. 28.

¶ τῷ προσώπῳ τοῦ θεοῦ· *faciei DEI*) magis, quam Aaron, in tabernaculo, coram arca.

25 οὐδ᾽ ἵνα) *neque* ideo ingreſſus eſt, *ut*.

26 ἐπεὶ ἔδει· *alioqui oportuiſſet*) Hic præſupponitur, Chriſtum paſſum eſſe pro pecca-

peccatis ab initio mundi commiſſis. v. 15. Chriſtus in principio jam is erat, qui eſt ſecundum divinam naturam. Pro toto genere humano obtuliſſe archiſacerdotem Hebræorum, docet *Philo*, de mon. p. 637.

¶ *παθεῖν· pati*) Igitur oblatio non eſt ſine paſſione.

¶ *ἅπαξ*) Hoc *ſemel* eſt abſolutum, adumbratum in *ſemel* reſpectivo, levitico. v. 7.

¶ *ἐπὶ συντελείᾳ· in conſummatione*) quum ad ſumma venerat peccatum. conf. not. ad Ioh. I. 10.

¶ *τῶν αἰώνων, ævorum*) Initium ævorum horum non eſt ducendum a Moſe, ſed a *conditu mundi*: conf. c. I. 2 not. adeoque *conſummatio* hoc loco non eſt finis V. T. ſed mundi. *ἡ συντέλεια τοῦ αἰῶνος* eſt ipſa *ſeculi conſummatio*, apud Matthæum, ſæpius: *ἡ συντέλεια τῶν αἰώνων*, hoc loco, tempora etiam citeriora complectitur, plurali numero. Sacrificium Chriſti totam mundi ætatem in duas ſecat partes, quarum prior certe non brevior eſt, quam altera.

¶ *ἁμαρτίας· peccati*) Singularis, magna vi.

¶ *πεφανέρωται· manifeſtatus eſt*) mundo.

27 *καθ᾽ ὅσον· in quantum*) Hoc habet vim ad comparandum, & ad apodoſin intendendam.

¶ *ἀπόκειται· manet*) ex divina ſanctione.

¶ *ἅπαξ· ſemel*) Huc refertur *ſemel* v. ſeq.

¶ *ἀποθανεῖν· mori*) Verbum, pro nomine: *mors* ejusque ſtatus.

¶ *μετὰ δὲ τοῦτο· poſtbac vero*) *Mors* & *judicium* immediate conjunguntur, quia ſtatus hominis interjectus eſt uniformis.

¶ *κρίσις· judicium*) tum, quum *Chriſtus cernetur*. coll. verſu eod. Conf. Matth. VII. 22 not.

28 *οὕτω· ſic*) i. e. Chriſtus liberavit nos a morte & judicio; tametſi ut *mors*, ſic *judicium* nominetenus remanet.

¶ *προσενεχθεὶς εἰς τὸ ἀνενεγκεῖν*) Differunt verba. conf. 1 Petr. II. 24, *τὰς ἁμαρτίας ἀνήνεγκεν*, *peccata tulit*. In eum conjecta a Patre erant peccata: dum ergo ſublatus eſt in lignum, peccata ſecum ſuſtulit. Eodem verbo LXX, Num. XIV. 33, *ἀνοίσουσι τὴν πορνείαν ὑμῶν*. Alias promiſcue ponuntur. c. VII. 27.

¶ *πολλῶν· multorum*) Suave antitheton: *ſemel*; *multorum*, qui tot ſeculis vixerunt. Es. LIII. 12. LXX, *καὶ αὐτὸς ἁμαρτίας πολλῶν ἀνήνεγκε*, *& ipſe peccata* (Hebr. *peccatum*) *multorum tulit*.

¶ *ἐκ δευτέρου· ſecundo*) Sic abſoluta vis unius ſacrificii Chriſti clariſſime evincitur. Congruit *τὸ πάλιν* Ioh. XIV. 3. Vterque locus agit de adventu ſecundum ſe ſpectato. Sed adventus I in carnem erat in peregrina ſervi forma: adventus II eſt in Sua gloria. In oculis omnium, qui eum antea non viderant, ſed nec agnoverant, eſt tum temporis *Veniens*. Cogitetur adveniens hoſpes, patrisfamiliâs neceſſarius, familiæ ignotus. Paterfamilias cogitabit: *REDIT frater*. In familia dicetur: *VENIT* hoſpes.

¶ *ὀφθήσεται· cernetur*) in ſua gloria.

¶ *ἀπεκδεχομένοις· exſpectantibus*) Dativus commodi. Etiam injuſti eum videbunt, ſed non ad ſalutem. *Exſpectantibus Salvator* erit. Phil. III. 20.

¶ *εἰς σωτηρίαν· in ſalutem*) adeoque in immunitatem a *judicio*.

CAP. X.

1 Σκιὰν, *umbram*) Antitheton, εἰκόνα, *imaginem*.

¶ αὐτὴν τὴν εἰκόνα· *ipſam imaginem*) imaginem archetypam & primam ſolidamque. c. IX. 24 not. Hanc *umbra* illa, quanquam futuris præludebat rebus, non tamen, ut in pictura, præceſſit, ſed ſubſecuta fuit aliquantiſper. Vid. omnino cap. VIII. 5.

¶ κατ' ἐνιαυτὸν, *quotannis*) Hoc pertinet ad totam ſententiam usque ad finem verſus.

¶ ταῖς αὐταῖς) *iiſdem*, non numero, ſed ſpecie.

¶ ἃς προσφέρουσιν εἰς τὸ διηνεκὲς, *quas offerunt in perpetuum*) *offerunt*, ſcil. ii, qui offerunt, qui accedunt & ſerviunt. *Offerunt in perpetuum*, i. e. non deſinunt offerre, nec deſinent, niſi coacti.

¶ οὐδέποτε δύναται· *nunquam poteſt*) Sic v. 11.

2 ἐπεὶ) Sic plane ἐπεὶ, cum interrogatione, c. IX. 17 not.

3 ἐν αὐταῖς *in iis*) ſacrificiis.

¶ ἀνάμνησις· *commemoratio*) publica. conf. v. 17.

¶ ἁμαρτιῶν· *peccatorum*) anni proximi, & annorum omnium. Dies expiationis non eo die fuit, quo Chriſtus eſt crucifixus, ſed die X Tiſri, de quo vid. *Ord. Temp.* p. 22. Huic *admonitioni* opponitur *oblivio peccatorum*. v. 17.

¶ κατ' ἐνιαυτὸν· *quotannis*) Epanalepſis, coll. v. 1. Sermo eſt maxime de ſacrificiis *ſolennibus*.

4 ἀφαιρεῖν·, *auferre*) περιελεῖν, *demere*. v. 11. Apud Moſen elementariis illis cultibus grandes effectus tribuuntur; eo ipſo fine, ut appareret, illos non per ſe tantam vim habere.

5 εἰσερχόμενος εἰς τὸν κόσμον· *intrans in mundum*) Pſalmo XL introitus Meſſiæ in mundum repræſentatus eſt. Mundi pars erat ipſum tabernaculum, c. IX. 1, & mundus hic dicitur, quia Meſſiæ ſacrificium multo latius, quam levitica, patet, ut per omnia tempora, ſic per mundum omnem ei aſſertum, Ps. XL. 10, quippe cujus Ipſe eſt heres. τὸ εἰσερχόμενος, *intrans*, elicitur & repræſentatur ex ἥκω, *veni*. v. 7.

¶ θυσίαν – οὐκ εὐδόκησας. – τοῦ ποιῆσαι, ὁ θεὸς, τὸ θέλημά σου) LXX, Ps. cit. θυσίαν – οὐκ ἐζήτησας. – τοῦ ποιῆσαι τὸ θέλημά σου, ὁ θεός μου, ἠβουλήθην, καὶ τὸν νόμον σου ἐν μέσῳ τῆς κοιλίας μου. Apoſtolus verba illa, τοῦ ποιῆσαι, ὁ θεὸς, τὸ θέλημά σου, a ſubſequentibus ſejuncta, cum prioribus idem ſpectantibus conjungit, uti *XL annos* in deſerto, c. III. 9.

¶ σῶμα δὲ κατηρτίσω μοι) Hebr. *aures perfodiſti mihi* (conf. Exod. XXI. 6.) ſcil. ut voluntati tuæ, perfecto amore, ſerviam. conf. Es. L. 5. Servus, cujus aures perfodiebantur, toto corpore aſſerebatur hero ſuo, quem amabat. Interpretationem Græcam Prophetarum & Pſalmorum Eſſenis adſcribit Sam. Petitus var. lect. c. XXVIII, & ab Eſſenis repetit illud, *corpus aptaſti mihi.* nam *ſervum* apud Eſſenos fuiſſe nullum: fuiſſe vero *corpora* ſive collegia eorum, qui inter ſe miniſtrarent atque obtemperarent. Lectionem, *aures*, quamlibet magni libertatis fautores retinere poterant: *corporis* vero propriam acceptionem tuetur apoſtolus. *Aures*, pars: earum obedientiam ſequitur *corpus*, totum. *corpus aptaſti mihi*, ad oblationem. v. 10. *Totius* mentio valde hic eſt conveniens. Simillimus *Pauli* ſermo de *corpore* Chriſti, Rom. VII. 4.

7 τότε· *tunc*) De hac particula agemus ad v. 8. Parallela ſunt *tunc*; *adſum*; *in libro*: *dixi*; *de me*; *ſcriptum eſt*.

¶ ἥκω)

¶ ἥκω) *præſto adſum.* Reſpondet בָּאתִי præterito Hebraico. De verbo ἥκω agitur ad Ap II. 25.

¶ ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ· *in volumine literario ſcriptum eſt de me*) מגלת ספר LXX, κεφαλὶς βιβλίου, h. l. & Ez. II. 9. מגלה iidem κεφαλὶς, Ez. III. 1 ſ. Ezr. VI. 2. Non de ſingulari aliqua *parte* Pentateuchi (præter hunc enim tempore Davidis non exſtabant alia, quæ Pſalmus reſpicere videretur, prophetica ſcripta,) accipi poteſt hæc nomenclatura: nam plures, imo omnes, de Chriſto agunt. neque de *toto*: nam totum volumen legis, etſi ſæpe laudatur, tamen nunquam ſic appellatur. Porro ſacrificia h. l. dicuntur τὸ πρῶτον, *primum*, quare κεφαλὶς βιβλίου, *volumen literarium*, non denotat librum ipſam antehac ſacrificiorum quoque rationem complexum. Secutaque eſt ſacrificiorum demum aſſiduitatem nauſea divina, & Meſſiæ exhibitio ſui ad faciendam DEI voluntatem. Quid ergo eſt κεφαλὶς βιβλίου, *volumen literarium*? Non longe abierimus. eſt ipſa pagina, in qua ſcriptus eſt hic ipſe Pſalmus. Sunt enim parallela hæc duo: *Dixi, ecce adſum*: &, *in libello ſcriptum eſt* עלי *ſuper me, de me. hac ipſa ſcriptione in me recipio, me facturum eſſe voluntatem tuam.* Vtraque locutione ſponſorem ſe ſiſtit Meſſias: ſummaque hinc perſpicitur Spiritûs prophetici præſentia. Libellum, in quo Pſalmus ſcribebatur, in oculis & manu habebat David, atque hunc ipſum demonſtrat, tanquam Meſſiæ *Syngrapham.* conf. Nehem. X. 1. Ab eo ipſo die, cum hic Pſalmus ſcribebatur, nova quadam ratione *incubuit* Chriſto, voluntatem DEI facere. Congruit, quod non dicitur, *in libro tuo*, aut *in libro Domini*, uti Ps. CXXXIX. 16, & Es. XXXIV. 16, ſed ſimpliciter, *in libro.* Conf. not. ad v. ſeq. Auguſtinus interpretatur de principio libri Pſalmorum: ſed eo tempore nondum in unum collecti erant Pſalmi. Alii de tota ſcriptura ſacra: ſed ne veteris quidem teſtamenti ſcripta, quæ tum erant, ita in unum erant collecta, ut unus liber dici poſſet.

¶ τὸ θέλημά σου· *voluntatem tuam*) Aliud quiddam *velle* DEVM eique placere, atque ſacrificia legalia, patebat ex eo ipſo, quia boum caro, ſanguis hircorum, Ei non ſatisfaciebant: quid autem velit, deducitur ex ipſa aptatione corporis Meſſiæ; quo oblato ſanctificandi eramus. v. 10. Hanc DEI voluntatem agnoſcit & amplectitur Chriſtus in Pſalmo.

8 ſ. ἀνώτερον λέγων - τότε εἴρηκεν· *ſuperius dicens - tunc dixit*) Vrget Paulus ordinem verborum Pſalmi, innixum particulæ אז τότε *tunc*, oſtendens, eam cadere ſuper illud ipſum tempus, quum propheta Pſalmum per Meſſiæ perſonam cecinit, & ſuper illum ipſum temporis articulum, quum ſub verba illa, θυσίαν κτλ. *ſacrificium* &c. ἀνώτερον, *ſuperius* in Pſalmo illo poſita, naſcebantur hæc verba, ἰδοὺ ἥκω, *ecce veni.* Itaque אז eſt valde demonſtrativum præſentis (conf. אז τότε, Ps. LXIX. 5.) cum antitheto rerum, ex quo πρῶτον καὶ δεύτερον, *primum* & *ſecundum* ſapientia apoſtolica infert. conf. μετὰ, *poſt*, c. VII. 28 not. אז Hic terminus eſto. Ponit etiam Paulus primo verbum LXX virale εἶπον· deinde ſignificantius, εἴρηκεν. Vnde patet, λέγων, *dicens*, eſſe imperfecti temporis. Vide autem, quanta *Pſalmorum* ſit auctoritas. Iusjurandum Iehovæ factum eſt eo ipſo tempore, quum Pſalmus CX factus eſt. Hebr. VII. 28 not. Invitatio ſolennis ad populum facta eſt, quum Pſalmus XCV factus eſt. c. IV. 7. Declaratio Filii facta eſt, quum Pſalmus II factus eſt. Act. XIII. 33 not. Sic Meſſias DEO, ſe facturum

rum esse voluntatem ejus, promisit tum, quum Psalmus XL factus est. Hocce chirographon, quod David administrabat, opponitur *legi* per Mosen scriptæ. v. 8 fin. Quare Christus semper, potissimum autem ineunte passione, ad scripturas summa vi provocavit.

¶ κατὰ τὸν νόμον *secundum legem*) Nervus, quo id ipsum, quod v. 1 dicitur, ex Psalmo probatur.

9 ἵνα) Potens particula: *ut* continuo statuat secundum.

¶ στήσῃ *statuat*) summa auctoritate, suo quasi chirographo. Ab ἵστημι, στάσις est, c. IX. 8, eadem notione.

10 ἐν ᾧ θελήματι) *in qua voluntate* DEI, per Christum ejusque sacrificium facta & exsaturata. Nonne hæc *Satisfactio* dici meretur?

¶ ἡγιασμένοι *sanctificati*) Idem verbum v. 14. 29. XIII. 12. II. 11.

¶ σώματος *corporis*) v. 5.

12 οὗτος) Sic c. III. 3. Alii αὐτὸς, facili alliteratione.

¶ μίαν *unam*) Antitheton, *easdem sæpe*. v. 11.

¶ εἰς τὸ διηνεκὲς, *in perpetuum*) Oblatio Christi, semel peracta, in æternum una & sola manebit: non alia superveniet.

¶ ἐκάθισεν *consedit*) Antitheton, ἕστηκε, *stetit*. v. 11. Cum Sessione ad Dextram DEI non consistit missaticum sacrificium. nam Christi sacrificium, in Missa neque continuatur neque reiteratur. Apostolus non modo identitatem, sed τὸ ἅπαξ *semel* urget de sacrificio Christi, in antitheto ad sacrificia levitica *sæpe* oblata, quamvis *eadem* essent. Sacrificium, quod sæpe iteratur, quamvis idem sit, non satisfacit DEO. Christi non solum est corpus unum, sed una etiam oblatio, eaque inseparabilis a passione. c. IX. 26. Posterior quæque oblatio declarat, priorem esse nullam: prior quæque declarat, posteriorem esse supervacuam. c. X. 2. 18.

13 ἐκδεχόμενος *exspectans*) Hoc verbo non negatur scientia Domini exaltati, Ap. I. 1. coll. Marc. XIII. 32. sed subordinatio ejus erga Patrem innuitur. Act. III. 20. *Sedens & quietus exspectat.*

¶ οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ *hostes sui*) quorum robur in *peccato* situm.

14 μιᾷ γὰρ προσφορᾷ *una enim oblatione*) An potius legendum, μία γὰρ προσφορά, *una enim oblatio*. Nam in abstracto incedit oratio etiam v. 11. & cum ipso verbo τελειοῦν, *consummare*, quod hîc apodosin sustinet, incessit c. VII. 19. IX. 9. X. 1.

¶ γὰρ, *enim*) Refertur ætiologia ad v. 12.

¶ τοὺς ἁγιαζομένους, *eos qui sanctificabantur*) Participium imperfecti temporis. Nam hæc sanctificatio peracta est in ipso actu sacrificii. v. 10.

15 καὶ) *etiam*. Accedit, non testimonium ad rationes. nam etiam præcessere testimonia: sed μαρτυρῶν ad μαρτυροῦντας. Posuerat Paulus, de sacerdotio Christi, testimonium Patris, c. V. 10, & Filii, c. X. 5, nunc etiam Spiritus sancti, eandem ubique conclusionem inferens. v. 18. Respice *Conspectum* epistolæ. Repetitque mox in admonitione hunc respectum ad S. Trinitatem, v. 29 not.

¶ μετὰ, *post*) Verbum φησὶν *inquit* absorbetur in inciso, λέγει Κύριος, *dicit Dominus*. v. seq. Ostendit autem hoc μετὰ *post*, Novi Testamenti esse remissionem peccatorum. Ideo intermedia verba Ieremiæ hîc non repetuntur. Locus Ier.

ler. citatur Hebr. VIII ob τὸ καινὴν, & cap. X ob ἄφεσιν. congruit appellatio *Spiritus gratiæ*. v. 29.

16 αὕτη· *hoc*) Vid. c. VIII. 10. 12.

18 ἄφεσις· *remissio*) Ea patet ex v. 17.

19 ἔχοντες· *habentes*) Adhortatio ducitur ex iis, quæ a cap. V. 4 tractata sunt, ab anakephalæosi initium sumens.

¶ εἴσοδον - ἱερέα μέγαν· *introitum - sacerdotem magnum*) v. 21. De *sacerdote magno* egit apostolus a cap. V. 4, de *introitu* a cap. IX. 1. Nunc, per χιασμὸν, de *introitu* & de *sacerdote magno*, ineunte adhortatione, mentionem facit. Eadem & sententia & figura, c. VI. 20, coll. capp. seqq.

20 ἣν) scil. εἴσοδον. nam sequitur, ὁδὸν, quasi synonymon. Non tamen sunt synonyma simpliciter, sed quatenus ἡ ὁδὸς, *via*, pertingit ad metam, *PER velum*.

¶ ἐνεκαίνισεν· *initiavit*) Idem verbum c. IX. 18. Hoc verbo innuitur, ea via, qua Christus iit, nostrum esse sequi.

¶ πρόσφατον) Sæpe LXX hoc verbo utuntur. Πρόσφατον dicitur proprie *recens mactatum*.

¶ πρόσφατον καὶ ζῶσαν, *recentem & viventem*) Via *recens* per sanguinem effusum & mortem Christi munita, atque *vivens* est. Opponitur *veteri* & *exanimo*. Per prosopopœiam *vita* adscribitur *viæ*, ex ipsa *vita* Christi, qui est *Via*. Denotat vigorem Novi Testamenti, ut *spes viva*: e contrario sunt opera mortua. Est quasi Oxymoron, quod πρόσφατος (*recens mactatus*) & *vivens* conjunguntur. Quum primum Christus per momentum mortis transierat, præsto fuit mera *virtus* & *vita*.

¶ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ· *carnem suam*) quæ item scissa est, ut velum.

21 ἱερέα μέγαν· *sacerdotem magnum*) cap. VII.

¶ ἐπὶ τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ· *super domum DEI*) c. III. 6.

22 προσερχώμεθα· *accedamus*) viâ illa.

¶ ἀληθινῆς) quod (*cor*) *veritatem* penitus imbiberit. v. 26.

¶ πίστεως· *fidei*) Accedit *spes*, *amor*. v. 23. 24. Hæc tria manent. *Fides* & *Spes* sæpe eandem habent rationem: quare & hic arcte conjunguntur, & in sequentibus periochis coalescunt. c. XI. 1 &c.

¶ ἐρραντισμένοι· *aspersi*) Sic c. XII. 24. IX. 13. 19. 21. 1 Petr. I. 2.

¶ τὰς καρδίας· *corda*) Et *corda* & *corpus* v. 23 mundantur. Non necesse est κατὰ subaudire. nam ut dicitur, διδάσκω τὸν υἱὸν, sic, διδάσκομαι τὸν υἱὸν, *filium docendum curo*, & sic, ῥαντίζομαι τὴν καρδίαν, λούομαι τὸ σῶμα.

¶ ἀπὸ, *a*) Sermo concisus: *adspersi* & liberati *a conscientia mala*.

¶ συνειδήσεως· *conscientia*) c. IX. 9 not.

23 καὶ λελυμένοι & *loti*) Singula verba & singula participia cohærent versu 22-24, & cola dirimit particula καὶ &. Per χιασμὸν vero ponitur verbum, participium; participium, verbum; verbum, participium.

¶ τὸ σῶμα· *corpore*) Alludit ad lotiones leviticas: nec tamen dicit *carne*, sed *corpore*, quo per synecdochen tota hominis substantia denotatur. *Corpus* etiam peccato antea fuerat inquinatum, sed abluitur, ut idoneum sit, exemplo sancti corporis Christi, v. 10, ad oblationem. Rom. XII. 1. 1 Cor. VI. 13. 20.

¶ ὕδατι καθαρῷ· *aqua munda*) Ez. XXXVI. 25. Ioh. XIX. 34. 1 Cor. VI. 11. Tit. III. 5. 1 Ioh. V. 6.

¶ τὴν ὁμολογίαν· *confessionem*) In baptismo *confessio* suscepta est: ea *retinenda* est.

24 *κατανοῶμεν· attendamus*) Sic, ἐπισκοποῦντες, *inspicientes.* c. XII. 15.

¶ εἰς) *ad.*

¶ παροξυσμὸν ἀγάπης· *provocationem amoris*) cui contraria provocatio odii.

25 τὴν ἐπισυναγωγὴν ἑαυτῶν· *nostram ipsorum episynagogam*) Ἐπισυναγωγὴν versio neogræca interpretatur συχνοσύναξιν. Sed alludit apostolus ad synagogam judaicam, præpositione ἐπὶ significatum vocabuli nonnihil immutante. Sensus est: non modo debetis synagogam frequentare, ut Iudæi, quod libentius facitis, sed etiam episynagogam, ut Christiani. neque tamen innuitur præcise aggregatio in unum *locum*; aut aggregatio ad unam *fidem*: sed, medio sensu, congregatio mutua *per amorem* & communicatio publica & privata officiorum Christianorum, qua frater fratri se non subducit, sed alter alterum acuit & ab altero acuitur. Nam etiam spiritualis calor & ardor separat heterogenea, & congregat homogenea. Sic satisfit & ordini sermonis, quo secundum fidem erga DEVM, *amor* erga sanctos commendatur; & verbali ἐπισυναγωγὴν, ejusque singulari numero; & pronomini, quod est ἑαυτῶν, *nostram ipsorum*, non *nostram*; & querelæ, *sicut mos est quibusdam*, & antitheto, *hortantes.*

¶ τισὶν, *quibusdam*) Iudæos fortasse timentibus.

¶ παρακαλοῦντες· *hortantes*) Vis hortandi, quæ requiritur, includit ardorem cujusque proprium.

¶ καὶ τοσούτῳ μᾶλλον· & *tanto magis*) Hoc pertinet ad totam adhortationem a v. 22. coll. v. 37.

¶ βλέπετε· *videtis*) ex signis temporum, & ex ipso sacrificio pro peccatis consummato. v. 13.

¶ τὴν ἡμέραν· *diem*) diem Christi. Post adventum Christi in carne per *tot* ætates mundi exspectatum, illico appropinquans censetur adventus gloriosus. conf. v. 27. 30. 35 seqq.

26 ἑκουσίως· *sponte*) Nam post *agnitam* veritatem sublata est *ignorantiæ* excusatio.

¶ ἁμαρτανόντων· *peccantibus*) *Peccare* h. l. dicit plenam defectionem a DEO. v. 29. c. III. 12. 2 Reg. XXI. 16, & violationem, non legis, v. 28, sed totius œconomiæ N. T. v. 29. Conf. ἀθετήσας, *tollens.* v. 28 not.

¶ μετὰ τὸ λαβεῖν· *postquam accepimus*) Hoc non tam ad singulos pertinet, quam ad statum fidelium N. T. unde tamen ad singulos conclusio valet. v. 29.

¶ τῆς ἀληθείας· *veritatis*) *Veritas*, h. l. & *gratia*, v. 29, dicitur de N. T. *Spiritus gratiæ*, ibid. *Spiritus veritatis*, Ioh. XIV. 17.

¶ οὐκέτι· *jam non*) Fructus ex sacrificio Christi semper patet non repudiantibus: qui autem repudiant, non aliud habent.

¶ περὶ ἁμαρτιῶν· *pro peccatis*) Ref. ad ἁμαρτανόντων, *peccantibus.*

27 φοβερὰ, *terribilis*) pessima Spes.

¶ ἐκδοχὴ, *exspectatio*) longe alia, atque illa, quæ describitur versu 13.

¶ πυρὸς - τοὺς ὑπεναντίους) Es. LXIV. 1. LXX, κατακαύσει πῦρ τοὺς ὑπεναντίους. Non est in ὑπὸ, *sub*, quærendum aliquid. Ex. XV. 7 ὑπεναντίοι dicuntur hostes apertissimi.

¶ πυρὸς, *ignis*) Deut. XXXII. 22. coll. Ps. CVI. 18.

¶ ζῆλος· *zelus*) Deut. XXIX. 20.

¶ ἐσθίειν· *edere*) c. XII. 29. Es. XXVI. 11.

28 ἀθετήσας· *tollens*) non quovis errato, sed enormi violatione, contra totam legem tendente, delicto morte plectendo. *Pauci* ita legem violarunt, ut capite plecterentur.

¶ χωρὶς

¶ *χωρὶς οἰκτιρμῶν· sine misericordia*) sine mitigatione & sine dilatione pœnæ præscriptæ.

29 *χείρονος*) quæ quovis supplicio corporis *pejor* & horribilior.

¶ ὁ) i. e. is, qui atrocissime peccat in *DEVM*, cujus *filius* est Sacerdos, c. V. 5. & in *Filium*, cujus ipsius sanguis est sanguis N. T. & in *Spiritum S.* qui est Spiritus gratiæ. Talis homo totam baptismi formulam & confessionem retractat, totam œconomiam N. T. repudiat. conf. cap. VI. 6 not.

¶ *καταπατήσας· conculcans*) cum deberet adorare. Conculcat autem, qui sponte peccat, uti v. 26 describitur.

¶ *τῆς διαθήκης*) *testamenti*, melioris, quod DEVS pepigit.

¶ *κοινὸν*, *communem*) ut si esset sanguis hominis ψιλῦ, communis, vel etiam fontis. Antitheton, *sanctificatus erat.*

¶ *ἡγησάμενος· ducens*) sine discretione. conf. 1 Cor. XI. 29.

¶ *ἐν ᾧ ἡγιάσθη· in quo sanctificatus erat*) Ergo Christus etiam pro tali mortuus est. Idem verbum, de redemtis, v. 10. 14. c. II. 11, (ubi distinguuntur a *sanctificante* Redemtore:) c. XIII. 12, ubi item *sanguinis* fit mentio.

¶ *τῆς χάριτος· gratiæ*) Vid. not. ad v. 26.

¶ *ἐνυβρίσας· ignominiose tractans*) repellendo. *Ignominia* fit factis; *blasphemia*, verbis. conf. 1 Tim. I. 13 not *Blasphemia* ubi accedit, multo gravissimus fit reatus. Marc. III. 29.

30 *τὸν εἰπόντα· Eum, qui dixit*) DEVM, qui non frustra minatur.

¶ *ἐμοὶ*, *mihi*) Vid. Rom. XII. 19 not. ex Deut. XXXII. 35.

¶ *πάλιν*, *iterum*) paucis verbis in eodem cantico Mosis interjectis.

¶ Κύριος *κρινεῖ τὸν λαὸν αὐτοῦ· Dominus judicabit populum suum*) Deut. XXXII. 36. LXX, *κρινεῖ* Κύριος *τὸν λαὸν αὐτοῦ*. Passim hæc epistola Canticum Mosis & Deuteronomion, qui liber multum inde explicationis habebit, respicit. *judicabit*, in gratia & in ira, ut quemque inveniet.

31 *τὸ ἐμπεσεῖν· incidere*) Bonum est *incidere* cum fide; 2 Sam. XXIV. 14. temere, terribile. v. 27. conf. Sir. VIII. 1.

32 *ἀναμιμνήσκεσθε· recordamini*) Imperativus. Subjungit consolationem.

¶ *φωτισθέντες· illuminati*) i. e. statim post *φωτισμὸν*, i. e. baptismum Christianum. c. VI. 4. In *baptismo* induitur Christus: Christus est lux: Ergo lux induitur in baptismo. *illuminatio* notat id, quod ad vim & virtutem Spiritus ex V. T. præjacentem amplius accessit, ex vigore Novi Testamenti, apud eos qui baptizabantur. Hic primus erat ingressus ad Christianismum; baptismus apud idoneos salutare medium. Existimo, hæc instituta divina etiam in theoria non tanti æstimari, quanti decebat. Apud ipsum *baptismum* Christi sancta ejus humanitas magnifice *illuminata* fuit. Iam antea erat filius Dei: & tamen virtus hujus divini testimonii diu eum vivide affecit. Quemadmodum vero homo corpore & anima constat, ita instituta divina etiam talem duplicem speciem habent. Nihil ergo separandum, neque vitrum pro liquore, vel vagina loco gladii prensanda est.

33 *τοῦτο· τοῦτο*) Pronomen adverbiascens. Proponuntur duo capita, quæ ordine per *χιασμὸν* inverso exponuntur v. 34.

34 *δεσμίοις*, *vinctis*) Horum mentio fit etiam c. XIII. 3. & in his fuerat Timotheus. ibid. v. 23. quare non de se, vel certe non de se uno, Paulus loquitur.

coll.

coll. c. VI. 10. Alii tamen habent *δεσμοῖς*, & porro *δεσμοῖς μȣ*, ex rhythmo *ὀνειδισμοῖς*, vel ex frequenti alias *vinculorum* Pauli mentione.

¶ *ὑπαρχόντων· facultatum*) Conjugatum, in Græcis, *ὕπαρξιν*, *substantiam*.

¶ *προσεδέξασθε· excepistis*) Elegans oxymoron, collato *rapinæ* vocabulo.

¶ *γινώσκοντες· noscentes*) statuentes, cum fiducia.

¶ *ἔχειν ἑαυτοῖς· habere vobismet*) Dativus proprietatem significans: uti c. V. 4, *sibi sumere*. Sic Latini: *tibi habe*. Describuntur bona propria. Luc. XVI. 12.

¶ *κρείττονα· meliorem*) cœlestem. conf. c. XI. 16.

¶ *καὶ μένουσαν*) nulli rapinæ expositam.

35 *μὴ ἀποβάλητε· ne abjeceritis*) Parrhesia ubi semel locum invenit, non nisi pulsa recedit. pellitur autem & abjicitur, ut si vile quiddam esset, ab iis, qui non perstant.

¶ *ἔχει· habet*) Ad hoc præsens refertur versus 37.

¶ *μισθαποδοσίαν· mercedis redditionem*) Sic c. II. 2. XI. 26, & *μισθαποδότης*, *mercedis redditor*, ibid. v. 6.

36 *ὑπομονῆς*) Paulatim apostolus, ab hoc versu ad 38, prophetam inducit, Hab. II. 3. 4, ubi LXX sic: *ὅτι ἔτι ὅρασις εἰς καιρὸν, καὶ ἀνατελεῖ εἰς πέρας καὶ ȣ̓κ εἰς κενόν. Ἐὰν ὑστερήσῃ, ΥΠΟΜΕΙΝΟΝ αὐτὸν, ὅτι ἐρχόμενος ἥξει καὶ ȣ̓ μὴ χρονίσῃ. ἐὰν ὑποστείληται, ȣ̓κ εὐδοκεῖ ἡ ψυχή μȣ ἐν αὐτῷ· ὁ δὲ δίκαιός μȣ ἐκ πίστεως ζήσεται.*

¶ *τὸ θέλημα· voluntatem*) c. XIII. 21.

¶ *ποιήσαντες*) ut, *quum* voluntatem DEI *fecistis* adhuc, v. 32 ss. nunc etiam *patientiam* præstetis, adeoque *promissam* obedientiæ mercedem *assequamini*. Conf. cap. VI. 10-12. Et agendum est & patiendum. 1 Petr. IV. 19. Apostolus, ut patet, rationes sumit ex præterito, & specimina, quod voluntatem Dei fecerint, v. 32 ss. recenset. Neque tamen *τὸ facere voluntatem Dei* in præsens & in futurum excluditur. Hoc, *facere voluntatem Dei*, præsupponitur in omnibus fidelium *virtutibus*, quæ hîc capite XI percensentur. alias ea, quæ ibi, v. gr. versu 33, laudantur, inania fuissent. coll. Matth. VII. 21 seqq.

¶ *κομίσησθε· reportetis*) *Promissionem*, id est, vitam æternam, conjunctim accipient fideles V. & N. T. in adventu Christi. v. seq. *Promissio*, vita æterna. c. IV. 1. IX. 15. XI. 13. XII. 26. Individualis beatitudo nemini abjudicatur: sed ardua est ingens *consummatio* adhuc futura. Exsistet futuro Die magna *βελτίωσις*, quæ multo majoris æstimari debebat. Etiam præsens lautitia fidei, qua multi tam large utuntur, non potest cum illa conferri.

¶ *τὴν ἐπαγγελίαν· promissionem*) חזון Hab. l. c.

37 *μικρὸν ὅσον ὅσον*) Sic LXX, Es. XXVI. 20. Vocula, *μικρὸν* addito *ὅσον ὅσον*, formam accipit diminutivam, sed tamen indefinitam; adeoque huic loco valde congruit. Gen. XXVII, 30: אך *ἐγένετο ὅσον ἐξῆλθεν*.

¶ *ὁ ἐρχόμενος· Veniens ille*) Apostolus articulo addito verba prophetæ eleganter flectit ad Christum.

¶ *ἥξει*) *aderit*.

38 *ὁ δὲ*) Apostolus hemistichia transponit; & sic, addito versu sequente, aptissimum *χιασμὸν* efficit. Repetuntur enim opposita: *fides in vitam*, *subtractio*; *subtractio*, *fides in vitam*, v. 38. 39.

Parti-

Particula δὲ *autem* facit antitheton ad segnes.

¶ δίκαιος *justus*) Vid. Rom. I. 17 not.

¶ ἐκ πίστεως *ex fide*) LXX, ἐκ πίστεώς μου, vel eodem sensu, μου ἐκ πίστεως, ex fide mea. Confer pronomen item præpositum 1 Cor. XI. 24. Ioh. VI. 54. IX. 10. Hebr. *in fide ejus*; scil. *Visi*, i. e. Christi, qui *non fallet*, eleganti antithesto. Textum N. T. ad Hebraica refero, quoad fieri potest.

¶ καὶ) &: pro *sed*. Eleganter. nam ex eodem affectu sancto fluit utrumque hemistichium.

¶ ἐὰν ὑποστείληται) Hebræa sic, ut videtur, habeant: *Ecce, si subduxerit se anima, non recta* (nec placita) *est anima ejus* (ejus scil. qui se subducit) *in eo* (scil. *in viso* sive promisso:) *at justus, in fide ejus* (scil. promissionis,) vivet. Conf. Marc. XVI. 16. Verbum עפלה habet metaphoram ab iis, qui se atris abdunt speluncis. vid. Sam. Petiti var. lect. c. XIII.

39 οὐκ ἐσμὲν, *non sumus*) Moratum verbum, ex *Pauli* stilo. Rom. VIII. 12 not.

¶ ὑποστολῆς) Resp. ὑποστείληται. v. 38.

¶ εἰς ἀπώλειαν *in perniciem*) Pereunt, qui animam suam DEO non probant.

¶ εἰς περιποίησιν ψυχῆς *in conservationem animæ*) Resp. *vivet*. v. 38.

CAP. XI.

1 Ἔστι δὲ πίστις *est autem fides*) Reassumitur hoc ex c. X. 39. Atque eam fidei descriptionem apostolus hoc loco ponit, quæ rei propositæ maxime congruit, ut fratrum animi confirmentur.

¶ ἐλπιζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων *eorum, quæ sperantur, substantia; rerum demonstratio, quæ non cernuntur*) *Quæ sperantur*, sunt species; genus, *quæ non cernuntur*. nam illa sunt futura duntaxat & nobis læta; hæc etiam præterita vel præsentia, eaque vel læta vel tristia nobis aliisve. v. 3. 7. 8. 27. 29. Vnde duo commata hujus versus in asyndeto gradationem habent. Porro ut ad *ea, quæ sperantur*, se habent *ea, quæ non cernuntur*, sic ad *substantiam* habet se *rerum demonstratio*. adeoque fides est *substantia*, qua futura, quæ sperantur, repræsentantur, sive ut præsentia sistuntur: eademque est *rerum demonstratio*, qua ea, quæ non cernuntur, sistuntur ut πράγματα *res solidæ*. Substantiæ opponitur id quod abest; *rerum elencho*, non ens, somnium. Vnde patet, quam arcte cohæreant duo verba πραγμάτων ἔλεγχος, ut quasi compositum, *rerum demonstratio*; & cur hoc, *rerum*, in posteriore, non etiam in priore commate collocetur. Opponitur ὑπόστασις τῇ ὑποστολῇ, *substantia subtractioni*, modo repudiatæ. cap. X fin. dicitur enim per metaphoram a columna oneri *substante*, & notat patientiam & constantiam, καρτερίαν. coll. v. 27. ὑπόστασις, Vulgato, *substantia*: recte. nam *Substantia* opponitur *opinioni*, l. 10. § 1, Digest. *de diversis temporalibus præscriptionibus*, & *de accessionibus possessionum*, & alibi. Est igitur *Substantia*, rei certæ, adeoque etiam rei *præsentis*. Fide *repræsentantur* res futuræ. ἔλεγχος est *demonstratio*, philosophorum quoque idiomate. Ὑπόστασις *substantia* prior proponitur; deinde πραγμάτων ἔλεγχος *rerum demonstratio*. at exempla, quæ subsequuntur, primum sunt *demonstrationis rerum*, v. 3 &c. deinde *substantiæ eorum, quæ sperantur*. v. 6 &c. χιασμός.

2 ἐν ταύτῃ, *in hac*) *in fide*, i. e. *fide*. v. seqq. κατὰ πίστιν, *secundum fidem*; διὰ πίστεως, *per fidem*, v. 13. 33.

 ¶ γὰρ

¶ *γὰρ*, *enim*) Ex veterum exemplis demonſtrat Paulus fidei naturam. Multa, quæ illi ſperarunt ac non viderunt, deinceps exſtiterunt & conſpecta ſunt, fidem confirmante eventu.

¶ *ἐμαρτυρήθησαν· teſtimonium nacti ſunt*) Prægnantiſſimum verbum. DEVS teſtimonium non modo *de illis*, ſed partim etiam *ad illos* dedit: illi *TESTIMONIVM SVSCEPERE*, ipſarum rerum inſtar. Conf. v. 4. 5. 39. Inde illi quoque ſunt *teſtes* facti, ut ipſi ad alios, & alii de illis *teſtarentur*, c. XII. 1.

¶ *οἱ πρεσβύτεροι*) *ſeniores*, qui & olim & diu vixerunt. Non dicit *οἱ ἀρχαῖοι veteres*, ſed *οἱ πρεσβύτεροι ſeniores*, quaſi per proſopopœiam, quod adhuc vigente teſtimonio fungantur tanquam præſentes. conf. c. XII. 1. Eſt hoc egregium quoddam V. T. ſummarium, quo apoſtolus, inſigni gradatione, veterum ſtudia, labores, peregrinationes, exſpectationes, tentationes, martyria complectitur, docetque, quomodo ſub hiſtoriarum involucro ſuccum doctrinæ interdum breviter indigitatum, copioſe quærere debeamus. Priores eorum habuere exercitium patientiæ potiſſimum in longa ætate; poſteriores in afflictione acriore.

3 *πίστει· fide*) Aliquatenus quidem etiam citra fidem, Rom. I. 20, ſed fide multo magis, quæ habetur v. gr. capiti I Geneſeos.

¶ *νοοῦμεν· intelligimus*) *Intellexerunt* etiam *Seniores*, quorum mentio idcirco præmittitur verſu 2. Intellexit etiam Adam, poſt omnia cetera creatus, quæ non fieri vidit, ſed facta credidit. Sed de hujus fide Moſes plenum myſterii ſilentium tenet. Et Moſen ſequitur apoſtolus; præterquam quod hæc ante Abelis ſacrificium commemorans fidem protoplaſtorum agnoſcit. Adamus non conſideratur, niſi ceu ſtirps miſeriæ noſtræ; abſtrahendo a ceteris, quæ de eo dici poterant.

¶ *κατηρτίσθαι· confecta eſſe*) Καταρτισμὸς, *coagmentatio*, *conſolidatio* totius mundi, includit Creationem ſingularum partium, Providentiamque continuam, per omnes ætates; mirabili harmonia.

¶ *τοὺς αἰῶνας*) *ſecula*, *æva*. Grandis pluralis, quo innuitur cœli, terræque & omnium quæ in eis ſunt, inviſibilium & viſibilium, decurſus ad metam, & ſtatus deinceps (poſt decurſum ad metam) perpetuus: quæcunque tandem ſit, quæ metam comitatur, mutatio. Atque ut creatio fundamentum & ſpecimen eſt omnis œconomiæ divinæ: ſic fides creationis, eſt fundamentum & ſpecimen omnis fidei.

¶ *ῥήματι verbo*) juſſu, potentia, ſine materia aut inſtrumento. Congruit, quod mox ſequitur.

¶ *εἰς τὸ*) *usque eo ut*. Conf εἰς τὸ, 2 Cor. VII. 3. Multa *οἱ αἰῶνες*, *æva*, complectuntur, quæ non cernuntur; quodque illa verbo DEI producta eſſe, non niſi fide intelligimus, minus mirere: ſed *adeo* horum, quæ cernuntur, creationem fide intelligimus unâ optime; id quod multo magis admirandam oſtendit fidei vim. Hoc commate amplificatur *τὸ κατηρτίσθαι confecta eſſe*.

¶ *μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι*) Apprime obſervanda verborum differentia. *Φαίνομαι*, *appareo*, *incipio cerni*, notione inchoativa: *βλέπομαι*, *cernor*, ante oculos verſor. *τὰ βλεπόμενα*, *quæ cernuntur*, ſunt hocceque lux, cœlum, terra, aſtra &c. eadem autem tum, quum *ἐξ οὐκ ὄντων ex non entibus* fiebant, 2 Macc. VII.

VII. 28, & exoriri jubebantur, erant φαινόμενα, *apparentia.* Atque ita quidem *dici posset*, ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, scil. secundum se: id est, ea, quæ hodienum cernuntur, initio fuisse apparentia; non fuisse ab æterno, sed aliquando apparere & conspicua esse cœpisse, cum antea non essent. conf. ἐκ, *ex*, Rom. VI. 13. Sed respectu nostri apostolus, μὴ, *non*, præposito, *diversum* dicit, & declarat μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, *non ex apparentibus ea, quæ cernuntur, facta esse.* Nam mundo jam producto, & primus homo factus est, & nos nascimur. Non fuimus spectatores creationis. Expendatur Interrogatio illa Creatoris, Iob XXXVIII. 4 ss. Ideo fide creationem percipimus. fides & retrorsum & prorsum habet, unde exerceatur. Patet hinc, particulas μὴ ἐκ *non ex* suo ordine debere explicari; quanquam interdum οὐ vel μὴ *non*, cum præpositione, ἦθυς & morati sermonis gratia, sensu fere manente, trajicitur, uti 1 Chron. XV. 13, οὐκ ἐν τῷ πρότερον ὑμᾶς εἶναι *ante vos adhibitos.*

4 πλείονα) *potiorem*, eoque pluris habitam. Suum utervis frater vitæ genus in sacrificio sequebatur, sed rectius in suo genere Abel se gessit. Agricola Cain de *fructibus terræ* obtulit: Abel, ovium pastor, de *primogenitis* & de *pinguedine* earum. Hic igitur optima sumsit, quod ille non dicitur fecisse. Simul Caini *oblatio* confessionem duntaxat obligationis habuit; Abelis *victima* confessionem peccati & desiderium expiationis. Id *fidei* valde congruebat.

¶ παρὰ κάϊν *præter Cainum*) fide carentem, eoque testimonii divini expertem.

¶ δι᾽ ἧς *per quam*) *Per fidem* nactus est & justitiam, & justitiæ testimonium. v. 7.

¶ μαρτυροῦντος *testante*) Nam ἐπεῖδεν, *intuitus est*, Gen. IV. 4. signo quodam etiam in Caini oculos incurrente.

¶ δι᾽ αὐτῆς *per illam*) *fidem.* Constr. cum ἀποθανὼν, *mortuus*, coll. v. 13. nam διὰ valet κατὰ vel ἐν, 1 Tim. II. 15.

¶ λαλεῖ *loquitur*) *loquitur de se* & sui similibus contra Cainos. c. XII. 24.

5 μετετέθη *translatus est*) Quorsum translatus sit? hoc fides nostra exspectat. Gen. V. 22. 24 LXX, εὐηρέστησε δὲ Ἐνὼχ τῷ θεῷ-καὶ εὐηρέστησεν Ἐνὼχ τῷ θεῷ, καὶ οὐχ εὑρίσκετο, ὅτι μετέθηκεν αὐτὸν ὁ θεός.

¶ μὴ, *non*) Igitur ex mortalitate sine morte in immortalitatem traductus est.

¶ πρὸ, *ante*) Constr. cum εὐηρεστηκέναι, *placuisse.*

¶ εὐηρεστηκέναι *placuisse*) Pro *ambulare cum DEO, coram DEO*, habent LXX εὐαρεστεῖν etiam Gen. VI. 9. XVII. 1. XXIV. 40. XLVIII. 15. Ps. CXVI. 9. Conf Ps. XXVI. 3. XXXV. 14. Notat non modo *placere*, passivo sensu, sed connotat *studium placendi.* ideo Gen. XXXIX. 4 שרת est εὐαρεστεῖν. conf. ἀρέσται, Rom. VIII. 8 not.

6 χωρὶς, *sine*) Probat ab eventu fidem Enochi.

¶ εὐαρεστῆσαι) *placitum se exhibere.* Parallelum mox, προσέρχεσθαι τῷ θεῷ *accedere ad DEVM, ambulare cum Deo.* Itaque Hebraicum textum & Græcum scite conjungit apostolus.

¶ πιστεῦσαι *credere*) Henocho, ut hinc colligere licet, nulla obtigerat apparitio divina, sicut nec Mosi ante relictam Ægyptum. v. 27. Thesis, *illum esse* &c. apud Henochum vigebat, & ex Henochi fide asseritur. Videtur *Henochi* fides, quæ tam singulari modo describitur, non adeo multa, perspicua Data habuisse. Alias fides ejus non ad hoc præcise punctum reduceretur.

¶ δεῖ, *oportet*) Illatio *necessaria* & firma innuitur, quæ hoc loco exstat.

¶ τῷ θεῷ· *DEO*) quippe invisibili. v. 27.

¶ ὅτι ἐςὶ) *illum esse*. Hinc absolute dicitur ὁ ΩΝ. Sap. XIII. 1. conf. πραγμάτων *rerum*. v. 1 not. Qui *cum* Deo ambulat, Deum esse agnoscit. Hoc opponitur atheismo antediluviano.

¶ καὶ) Hoc quoque pendet ab ὅτι.

¶ τοῖς) iis, non aliis.

¶ ἐκζητῦσιν· *exquirentibus*) sine visu. Compositum grande.

¶ μισθαποδότης· *mercedis redditorem*) ut Henocho, quem transposuit.

¶ γίνεται *fore*) *futura* mercedis redditio innuitur. *Merces* est, Ipse, qui *exquiritur*. *CVM DEO*, inquit Moses, & *communionem* innuit.

7 χρηματισθεὶς) *divino admonitu*. Revelatio prophetica fidem non tollit. v. 20 ss.

¶ περὶ) *de* diluvio venturo. Constr. cum participio antecedente.

¶ εὐλαβηθεὶς, *timens*) Idem participium, Act. XXIII. 10. Mundus contra, *non credens*, non cepit *timorem*, neque cautionem ullam adhibuit pœnitentiæ aut perfugii, contempsit, risit secure.

¶ κιβωτὸν, *arcam*) Articuli prætermissio convenit paradoxæ ædificationi illi.

¶ δι᾽ ἧς) *per quam*, fidem. v 4.

¶ κατέκρινε) *condemnavit*, insigni *testimonio*.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) qui Noachi dissimillimus erat.

¶ τῆς κατὰ πίστιν δικαιοσύνης· *justitiæ*, *quæ secundum fidem est*) Sic *Paulus* Rom. I. 17. κατὰ pari modo positum, Tit. I. 1. Noe איש צדיק ἄνθρωπος δίκαιος· *vir justus*, Gen. VI. 9. δικαιοσύνης κήρυξ, *justitiæ præco*. 2 Petr. II. 5.

¶ κληρονόμος· *heres*) in successione patriarcharum, ex quibus semper erat aliquis caput credentium promissioni, eorumque propagator. Appositum h. l. eoque frequens vocabulum, v. 8. 9. perinde ut ἐπαγγελία, *promissio*. v. 9. 11. 13. 17. 33. 39.

8 Ἀβραὰμ, *Abraham*) Rom. IV. 1. 16 ss.

¶ ὑπήκουσεν ἐξελθεῖν, καὶ ἐξῆλθε· *obediit, ut exiret*, & *exiit*) Gradatio, coll. 2 Cor. VIII. v. 10 fin. & v. 11.

¶ ἔμελλε) Aptum rebus *futuris* verbum. Sic v. 20. coll. v. 1.

¶ μὴ ἐπιςάμενος· *nesciens*) Conf. Act. VII. 3 fin.

9 παρῴκησεν) *advena concessit*. v. 13 not.

¶ τῆς ἐπαγγελίας· *promissionis*) Promissa erat statim Gen. XII. 7.

¶ ἐν σκηναῖς· *in tabernaculis*) Gen. XII. 8. Tentoriis utuntur πάροικοι, *advenæ*. Antitheton, πόλις *urbs*. v. 10.

¶ μετὰ, *cum*) Idem victus, ejusdem fidei indicium. Constr. cum παρῴκησεν, *advena fuit*.

¶ καὶ ἰακὼβ, & *Iacob*) Hic XV annis natus ante obitum Abrahæ.

¶ τῶν συγκληρονόμων· *coheredibus*) Alias filii non dicuntur parentum *coheredes*, sed heredes. Non Abrahamo Isaacus, non Isaaco Iacob in acceptis retulit hereditatem, sed singuli ab ipso DEO acceperunt. Locutio hæc, *heredes promissionis*, &, ἐπέτυχε ΤΗΣ ἐπαγγελίας, *adeptus est promissionem*, cap. VI. 17. 12. 15, dicitur de *ipsa re promissa*: at utraque, in hoc cap. XI. v. 9. 33. *coheredibus promissionis*, & ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν (sine articulo τῶν,) *obtinuere promissiones*, itemque, v. 17, ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος, *qui promissiones susceperat*, de *promissione rei futuræ* dicitur; & *ipsam rem promissam*, in hoc

hoc eodem potissimum capite, credentes dicuntur λαμβάνειν, κομίζεσθαι, *accipere*, *reportare*. v. 13. 39. Differentia locutionum diverso capitis VI & XI scopo congruit. namque capite VI laudatur ipsa veterum conditio, & in exemplum proponitur: sed capite XI conditio fidelium N. T. præ illa celebratur.

10 τοὺς θεμελίους *fundamenta*) quibus tentoria carebant. De his fundamentis vide in Ap. XXI. 14.

¶ πόλιν *urbem*) quæ non dimovetur. v. 16.

¶ ἧς *cujus*) quæ digna DEO conditore.

¶ τεχνίτης καὶ δημιουργὸς, *artifex & conditor*) Synonyma innuunt, totam urbem plane ab hoc uno esse conditore. is eam non solum fecit, sed etiam invenit.

11 καὶ αὐτὴ) *etiam ipsa*: vas infirmius.

¶ σπέρματος *seminis*) a marito sene profecti.

¶ παρὰ καιρὸν ἡλικίας *præter tempus ætatis*) Similis locus *Pauli* Rom. IV. 19.

¶ πιστὸν ἡγήσατο *fidum ducebat*) Alias non risisset. Diffidentiæ aliquid admixtum risus arguebat; sed plus tamen *fidei*, præsertim post elenchum.

12 ἀφ' ἑνὸς, *ab uno*) *ab* Abrahamo, per Saram.

¶ ἐγεννήθησαν) *nati sunt*, scil. Nati.

13 κατὰ πίστιν *juxta fidem*) Non dicit hîc πίστει *fide*. nam cum verbo ἀπέθανον *mortui sunt* magis congruit κατὰ πίστιν *juxta fidem*. Conf. κατὰ, Matth. I. 20.

¶ ἀπέθανον *mortui sunt*) Fides maxime apud morientes viget: v. 20 ss. & in morte maxime elucet spes in invisibilia & futura.

¶ οὗτοι, *hi*) Pronomen refertur ad eos, qui a v. 8 memorantur, expressiores nacti promissiones.

¶ τὰς ἐπαγγελίας *promissiones*) i. e. ea, quæ promissa erant; v. 39. bona, etiam cœlestia. v. 13 fin.

¶ ἰδόντες καὶ ἀσπασάμενοι, *conspicati & amplexati*) Id cum πόρρωθεν, *procul*, facit oxymoron, quo *Paulus* delectatur. namque ἀσπάζεσθαι Eustathio est ὡς ἑαυτὸν σπᾶσθαι καὶ ἕλκειν διὰ δεξιώσεως καὶ περιπλέκεσθαι. sic enim solent amici, inter se occurrentes. Exquisite sic describitur fides veterum: & plane videtur respici illud Ioh VIII. 56: *Abrahamus diem Christi vidit & gavisus est*.

¶ ὁμολογήσαντες *fassi*) ultro. Confessio peregrinitatis nascitur ex amplexu cœlestium.

¶ ξένοι καὶ παρεπίδημοι) Gen. XXIII. 4, πάροικος καὶ παρεπίδημος ἐγώ εἰμι. ib. XLVII. 9, αἱ ἡμέραι ἃς παροικῶ-ἃς ἡμέρας παρῴκησαν. παρὰ, in παρεπίδημοι, minuit. mundum tenent mundani; credentes vix in aliqua parte hærent, aut re aut animo certe.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς *super terram*) Antitheton, ἐπουρανίου *cœlestis*. v. 16.

14 ἐμφανίζουσιν *ostendunt*) Insigne verbum. Es. III. 9 לא כחדו ἐνεφάνισαν.

¶ ἐπιζητοῦσιν *requirunt*) *Cosmopolitæ se* non *Cosmoxenos* appellant.

15 ἐμνημόνευον *meminissent*) Obliti erant, per fidem.

¶ καιρὸν, *tempus*) tot annis.

16 οὐκ ἐπαισχύνεται) *non erubescit*, tametsi sunt terricolæ & peregrinatores: *non erubescit*, quia beatitudinem magnam, ut a Deo dari decet, eis tribuit, & promissiones eis datas explevit. itaque non solum non erubescit, sed laudem in eo

 reponit,

reponit. *μείωσις*. vel etiam, ***non erubescit:*** quia ὀρέγονται, *cuspide prensant*: modo ne divinum *beneplacitum* videatur demum ex ipsorum obedientia tanquam ex merito consecutum esse.

¶ ἐπικαλεῖσθαι *cognominari*) Verbum mediæ vocis. Primum ipse se, deinde illi eum ita cognominarunt: *DEUS Abrahæ* &c.

¶ πόλιν *urbem*) in qua ipse regnat.

17 προσενήνοχεν *obtulit*) quantum in ipso erat.

¶ τὸν μονογενῆ *unigenitum*) respectu uxoris Saræ & promissionem. Ceteros filios amandavit Abraham.

¶ ὁ) Hoc rem auget, uti ὁ, c. VII. 4.

¶ ἀναδεξάμενος *complexus*) item fide.

18 πρὸς ὃν, *de quo*) Refertur pronomen ad *unigenitum*, imo definitionem *unigeniti* hic versus habet. Πρὸς, *quod attinet*, determinandi vim habet. Sermo dictus erat ad Abraham, sed pertinebat ad Isaacum. conf. πρὸς *ad* Luc. XIX. 9.

19 καὶ ἐκ νεκρῶν ἐγείρειν δυνατὸς, ***etiam a mortuis excitare potens***) tametsi nullum antehac exstiterat exemplum mortui suscitati. Pari modo commendat *Paulus* fidem Abrahæ, Rom. IV. 17. 21. Statuit, si Isaacum, qui necdum uxorem & liberos habebat, immolasset, resuscitari illum posse, atque ita tamen promissa in illo impletum iri.

¶ ὅθεν *unde*) Particula illativa.

¶ καὶ ἐν παραβολῇ ἐκομίσατο *etiam in parabola tulit*) ἐν παραβολῇ scil. ὤν. Simillima locutio Num. XXVI. 10, ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ. Abraham non modo ***tulit*** filium, ut antea eum ad montem duxerat, sed etiam ipse factus est ***parabola***, adeoque ***testimonium nactus est***. v. 2. Omnis enim posteritas celebrat ***fidem*** Abrahæ, offerentis ***unigenitum***. sic παραβολὴ, Hab. II. 6, & passim.

20-22 πίστει *fide*) Plura exstant fidei in Isaaco, Iacobo & Iosepho specimina; sed apostolus sat habet singulorum singula posuisse, de rebus maxime futuris.

¶ εὐλόγησεν *benedixit*) futura, quasi præsentia, utrique filio assignans.

21 ἀποθνήσκων *moriens*) morti vicinus. Gen. XLVII. 29.

¶ τῶν υἱῶν ἰωσὴφ, *filiorum Ioseph*) etiam suis filiis benedixit; Gen. XLIX. & terram Canaan inter eos, quasi jam occupata esset, distribuit: sed benedictio filiorum Ioseph, quorum ***utrique*** manum imposuit, multa habebat singularia. nam suos filios pridem noverat; Iosephi filios visu non potuerat distinguere, & tamen fide distinxit, Gen. XLVIII. 10, & ex nepotibus filios declaravit, jure primogenituræ in Iosephum translato, & duobus illis adoptatis.

¶ καὶ προσεκύνησεν) *&* ***adoravit*** Dominum. Gen. XLVII. 31. Apostolus id ipsum respicit, quod Moses commemoravit ab Israël esse factum, quum juramento Iosephi confirmatum ei esset de sepultura in terra promissionis. conf. v. 22. unde animus & corpus pii senis erecta sunt.

¶ ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου αὐτοῦ) Sic plane LXX l. c. *super extremum baculi sui.* Legerunt הַמַּטֶּה pro eo, quod Hebraice legitur הַמִּטָּה τῆς κλίνης *lecti*: ut habet Chaldæus quoque paraphrastes, Aquila, Symmachus. *Lectus* Iacobi memoratur etiam mox Gen. XLVIII. 2 & XLIX. 33. & tamen Iacobo etiamnum ***baculum*** ad manum fuisse, existimare possumus. Id enim fieri solitum est apud senes debiles. Confert *Hombergkius* Homerum, qui heroas

roas verba facientes inducens dicere soleat: σκήπτρῳ ἐρεισάμενος. sed idem dehinc τὸ προσκύνησιν tenuius interpretatur *incurvavit se*; neque *verba facientem*, nedum stantem illo ritu Iacobum, Moses memorat. Major causa fuit, cur a Mose & *lectus* & *lecti caput*, quam cur *virga* & *virgæ extremum* commemoraretur. Nam pariter 1 Reg. I. 47 David *rex adoravit super cubile*. Et Iacob illo situ corporis, quo juramentum Iosephi in femore cubans exceperat, paululum mutato, facieque a reliquo lectulo aversa, & ad *summam* ejus *partem*, ubi cervical est, (ראש ἄκρον, summa pars montis, muri &c.) conversa, videtur de geniculis, & collectis viribus, uti Gen. XLVIII. 2, adorasse. In ipso tamen *lecto* latus aut brachium *baculo* suffulcire potuit. *Sic solent utriusque Testamenti scriptores alii interdum supplere, quod ab aliis est omissum, & data occasione quædam ex majorum suorum traditione inserere, quæ præterlapsis temporibus non valde nota sunt.* Surenhusius. Sive veram esse circumstantiam de *baculo* quoque, divino aut humano documento norat apostolus, sive eam in summa rei nil mutare statuit, lectionem LXXviralem recte retinet, ut mox versu 23.

22 ἐμνημόνευσε· *meminit*) *memoriam* rei, patribus promissæ, retentam protulit & quasi renovavit in futurum.

¶ περὶ τῶν ὀστέων *de ossibus*) ut vel mortuus Ægyptum relinqueret, & in terram promissionis veniret. Qui fide carent, aut nullam aut vanam & evanidam ossium curam habent.

23 πίστει· *fide*) Fides hoc versu non innuitur Mosis, sed *patrum*, uti v. 30 non civium *Iericho*, sed Israëlitarum.

¶ πατέρων· *patribus*) LXX, Exodi II. 2 seq. sic habent, ἰδόντες δὲ αὐτὸ ἀστεῖον ὄν, ἐσκέπασαν αὐτὸ μῆνας τρεῖς. ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἐδύναντο ἔτι κρύπτειν αὐτὸ, ἔλαβεν ἡ μήτηρ αὐτῷ θίβιν. In Hebræo totum hoc matri adscribitur: ab apostolo, *patribus*. *Patrum* nomine *patrem* & *matrem* innuunt Syri: sed apud Hebræos Græcosque id ægre ostenderis. Chrys. h. l. ἄρχεται ἀπὸ τῶν γονέων τοῦ μωϋσέως, ἀσήμων τινῶν ΑΝΔΡΩΝ. Hesychius, πατέρες, πλήσιοι ἢ πρόγονοι. Sic πατέρες, c. I. 1. III. 9. VIII. 9. Eph. VI. 4 not. Nunquam LXX dicunt γονεῖς pro אבות neque in N. T. pro verbo γονεῖς, tam sæpe occurrente, πατέρας commode surrogari cognosces. Occultatus est Moses a *patribus*, id est, a patre, & ab avo, non materno, qui erat ipse Levi, sed paterno, qui erat Kahath. Vixit ergo Kahath, nascente Mose. Magnus loci hujus recte explicati usus est in Chronologia sacra. vid. *Ord. Temp.* p. 68.

¶ εἶδον· *videbant*) cum quodam magnarum rerum præsagio.

¶ ἀστεῖον· *pulcrum*) Act. VII. 20 not.

¶ οὐκ ἐφοβήθησαν· *non timuerunt*) Affectus ponitur pro effectu. v. 27 not.

24 πίστει μωϋσῆς· *fide Moses*) Tantum abest, ut fides adversa sit Mosi, ut ipse eximium ejus sit exemplum. Iteratur Mosis nomen, quia versu 23 de *patrum*, hîc de ipsius fide agitur. De usu hujus observationis respice, si vacat, Apparatum, p. 725.

¶ μέγας γενόμενος) Sic LXX, Ex. II. 11.

¶ ἠρνήσατο· *negavit*) Specimen magnæ *abnegationis* sui.

25 ἑλόμενος) Resolve, & *elegit*: sed, ἡγησάμενος, *quia duxit*. v. 26.

¶ συγκακουχεῖσθαι *una affligi*) Oppressus erat populus. Antitheton, ἀπόλαυσιν, *fructum*.

¶ πρόσκαιρον· *temporalem*) Opponitur *fidei* exspectanti *futura*. ideo emphatice ponitur ante ἔχειν, *habere*.

¶ ἁμαρ-

¶ *ἁμαρτίας· peccati*) cui implicitus fuiſſet in aula Ægyptiaca, idololatrica. Abſtracto ſimul innuitur concretum, *peccatores*, Ægyptii. Antitheton, τῦ θεῦ, *DEI.*

26 *τὸν ὀνειδισμὸν τῦ χριςῦ· opprobrium Chriſti*) Sic c. XIII. 13. Exſpectatio Chriſti, quæ vel maxime in Moſe erat, centrum fuit rerum omnium, quarum nomine & Ægyptii & omnes gentes Iſraëlem deſpicabantur, maxime circumciſionis: cujus oppoſitum, præputium, dicitur ὁ *ὀνειδισμὸς αἰγύπτυ*, *opprobrium Ægypti*, circumciſione carentis. Ios. V. 9. Neque tamen ideo Moſes populum deſeruit.

¶ *ἀπέβλεπε*) *proſpiciebat*, in longinquum.

¶ *τὴν μισθαποδοσίαν· mercedis redditionem*) quæ *opprobrium Chriſti* ſequitur, Ægypti theſauris lautior, & Moſi & ſanctis omnibus exſpectanda. Grande verbum.

27 *μὴ φοβηθεὶς, non veritus*) *timebat* ille quidem, Ex. II. 14. & tamen *non verebatur*. Vtrumvis ex effectu diſtincte noſcitur. *Timuit* & fugit: *non timuit*, neque reſpexit, quam in partem rex vel cædem Ægyptii vel fugam Moſis eſſet accepturus. Hoc fidei erat, ex qua deinde regi obſtitit fortiſſime.

¶ *τὸν ἀόρατον*) *Invisibilem*, DEVM.

¶ *ἐκαρτέρησε, tenuit*) firmiter, cum exſpectatione, fidei robore. Heſychius, *ἐκαραδόκει, ἐκαρτέρει, ἐπετήρει.*

28 *πρόσχυσιν· affuſionem*) זריק LXX ſæpe *προχέω* vertunt. Exodi XII id verbum non occurrit.

¶ *ὁ ὀλοθρεύων· Perditor*) Sic LXX, Ex. XII. 23. Hic ſine dubio fuit angelus bonus. Conf. Act. XII. 23 not.

29 *διέβησαν tranſierunt*) Moſes & Iſraël.

¶ *ἐρυθρὰν, rubrum*) Edomiticum mare. ▭אד *ruber.*

¶ *πεῖραν λαβόντες· tentantes*) Notatur temeritas, ſine *fide*. Duo cum faciunt idem, non eſt idem. Hactenus ex Moſe, ejusque Geneſi & Exodo: dein ex *prophetis* prioribus & poſterioribus exempla citantur.

30 *κυκλωθέντα*) *circumita*, ſine machinis. LXX, Ios. VI. 6 (7.) Implicite laudatur hoc loco fides Ioſuæ: nec tamen memoratur ſolſtitium miraculoſum, quippe cui ſimile alterum non futurum erat. Ios. X. 12. 14.

¶ *ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας· ad dies ſeptem*) Alioqui obſidiones multæ, multorum annorum.

31 *ἡ πόρνη· meretrix*) אשה זונה LXX, *γυνὴ πόρνη*. Ios. II. 1. Ratio hæc, cur Rahab ſolita ſit peregrinos excipere, auget etiam admirationem, cur deinde ſervata ſit.

32 *περὶ, de*) Συναθροισμὸς & Congeries inſignis, Subjecti, tum Prædicati.

¶ *γεδεὼν κτλ.*) Ordo temporis, *Barak, Gedeon, Iephthah, Samſon, Samuel, David, prophetæ*, cur mutatus, colligas ex not. ad v. ſeq. Græca orthographia apud LXX eadem. יפתח *ἰεφθάε*, ε pro χ ut in *νῶε*.

¶ *σαμυὴλ, Samuel*) Samueli commode ſubjicitur mentio *prophetarum*. Etiam David propheta erat: ſed Samuel propheta, non rex.

¶ *τῶν προφητῶν· prophetis*) Eliæ, Eſajæ &c. Simul innuuntur alii fideles, quibus aliquid cum prophetis interceſſit.

33 ſ. *οἱ-ἀλλοτρίων· qui-externorum*) Subjectis VII modo enumeratis, dantur IX prædicata, verbis commata *δεινῶς* graviter incipientibus. De *Davide* enim potiſſimum dicitur illud, *κατηγωνίσαντο βασιλείας, debellarunt regna*. 2 Sam. VIII. 1 ff. De *Samuele*, *εἰργάσαντο δικαιοσύνην*, *operati ſunt* *juſti-*

justitiam. 1 Sam. VIII. 9. XII. 3 ff. 23. XV. 33. De *Prophetis* postremo generatim, ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν, *obtinuere promissiones.* hoc enim eis proprie *obtigit*, ut *promissiones*, aliquando in Christo implendæ, per eos ederentur. v. gr. Dan. IX. 21. Hic phraseos significatus ipsi *prophetarum* vocabulo congruit. Sic hodie dicitur, *obtinere diploma.* Conf. not. ad v. 9. De prophetis item, ἔφραξαν στόματα λεόντων, ἔσβεσαν δύναμιν πυρὸς, *occluserunt ora leonum*, *exstinxerunt vim ignis*, Dan. VI. 22, (ubi eadem phrasis τῶν LXX,) III. 27. quæ sunt ultima in V. T. & quidem in *Hagiographis*, descripta miracula. Atque h. l. de ipsis fidelibus prædicantur ea, quæ ll. cc. DEO adscribuntur, ejusque angelo. His demum exemplis, unde fides apertius elucet, antiquiora illa, quæ evidentiam ex his accipiunt, subtexuntur, per χιασμὸν, (qualis est Matth. XXII. 46. coll. v. 41. 29.) retrogradoque ordine. namque de *Iephthah* potissimum dicitur, ἔφυγον στόμα μαχαίρας, *effugerunt aciem gladii*: Iud. XII. 3. de *Simsone*, ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας, *convaluerunt ex infirmitate*: Iud. XV. 19 XVI. 28 f. de *Barak*, ἐγενήθησαν ἰσχυροὶ ἐν πολέμῳ, *facti sunt robusti in bello*: Iud. IV. 14 f. de *Gideone*, παρεμβολὰς ἔκλιναν ἀλλοτρίων, *castra pepulerunt externorum*: Iud. VII. 21. ut hæc quatuor prædicata, coll. v. 32, totidem subjectis, ordine retrogrado, singulariter respondeant, gradatione inclusa. Sic maxima quæque, etiam heroica facinora, civilia & militaria, fides animat. Denique observa, hac Congerie summatim comprobari auctoritatem Prophetarum priorum & posteriorum.

34 ἔκλιναν· *pepulerunt*) fuga hostium & cæde eorundem mutua.

¶ ἀλλοτρίων· *alienorum*) i. e. hostium.

35 ἔλαβον, *acceperunt*) quasi eripuerunt.

¶ γυναῖκες· *mulieres*) credentes, natura infirmæ.

¶ ἐξ ἀναστάσεως· *ex resurrectione*) *ex*, ait, non, *per*. Futuram resurrectionem anteverterunt.

¶ νεκρὸς) *mortuos* filios. 1 Reg. XVII. 22. 2 Reg. IV. 35.

¶ ἄλλοι δὲ, *alii vero*) Ab agentibus ad patientes venit; (quanquam & agentis & patientis exemplum vel Abel pridem fuit, v. 4.) ac δὲ *vero* particula epitasin facit. hæc genera distinguit τὸ ἄλλοι, *alii*: species patientium distinguit τὸ ἕτεροι, *ceteri*. v. 36. Eandem differentiam observat *Paulus* 1 Cor. XII. 8 seq.

¶ ἐτυμπανίσθησαν) τύμπανον, bacillus tympanistæ. inde, *fustuarium*; Gallice, *bastonnade.* ἐτυμπανίσθησαν, *fustibus cæsi sunt.* Hesychius, ἐτυμπανίσθησαν, ἐκρεμάσθησαν, ἐσφαιρίσθησαν. Vulgatus, *distenti sunt* etenim ut in tympano membrana sive corium, sic in tali supplicio corpora distendebantur, quo magis paterent ad ictum. Respicit apostolus Eleazarum, in persecutione Antiochina, 2 Macc. VI, de quo v. 20 sic scribitur: αὐθαίρετος ἐπὶ τὸ τύμπανον προσῆγε. rursum, v. 28, ἐπὶ τὸ τύμπανον εὐθέως ἦλθε. tum, v. 30, μέλλων δὲ ταῖς πληγαῖς τελευτᾶν, ἀναστενάξας εἶπε· τῷ κυρίῳ τῷ τὴν ἁγίαν γνῶσιν ἔχοντι φανερόν ἐστιν, ὅτι δυνάμενος ἀπολυθῆναι τοῦ θανάτου, σκληρὰς ὑποφέρω κατὰ τὸ σῶμα ἀλγηδόνας μαστιγούμενος κτλ. Porro ut τυμπανίζειν est *fustibus cædere*, sic ἀποτυμπανίζειν *fustibus occidere*: & simplici verbo utitur apostolus, quia post τυμπάνων πεῖραν (conf. v. 36.) etiamnum poterant, si fidem frangere vellent, τὴν ἀπολύτρωσιν *liberationem* accipere. Vide Suiceri Thesaurum ex Gatakero illud quoque demonstrantem,

id verbum ſæpe de qualibet morte violenta dici: opinor, quia maxime obvium armorum genus in omni tumultu & concurſu fuſtes ſunt. certe hoc ipſo loco videtur apoſtolus univerſum tumultuariæ necis genus per fuſtes inflictum denotare (cui tympanum Antiochi ante cetera tortorum inſtrumenta memoratum includitur) & verſu ſeq. ad quæſitiora venire ſupplicia. Habet autem forma paſſiva vim mediam: *paſſi ſunt ſe fuſtibus cædi.* ſic quoque v. 17, coll. v. 36.

¶ *τὴν ἀπολύτρωσιν· liberationem*) Eleazarus, *ἀπολυθῆναι*, dixit, ut modo vidimus. Ipſe ſcriptor libri II Maccabaici cavit, ne nulla videretur egere venia: excuſat ſe c. II. 24-31-33: ſed tamen hiſtoria populi Iudaici ab ædificatione templi ſecundi ad initium N. T. pretioſa eſt.

¶ *κρείττονος*) Reſurrectio illa *melior* eſt, quam ea, quæ vitam mortalem reſtituit. Reſpicitur initium hujus verſus. Planum eſt antitheton: *mulieres* accepere mortuos & recuperarunt ex reſuſcitatione ad vitam temporalem: *martyres*, mortem ſubeuntes, propoſuere ſibi *reſurrectionem meliorem*, non ad temporalem vitam, ſed æternam. Conf. 2 Macc. VII. 9. 11. 14. 29. 36.

36 *ἐμπαιγμῶν καὶ μαστίγων*) Eadem verba, 2 Macc. VII. 7. 1.

¶ *πεῖραν ἔλαβον· experientiam ceperunt*) Hoc auget conſtantiæ laudem. multos, qui ſibi fortes videbantur, fregit *experientiæ* acerbitas. Eadem phraſis Deut. XXVIII. 56. Hanc *experientiam* ignorant delicati & lauti; modo ne fugiant eam.

¶ *ἔτι δὲ*, *inſuper vero*) Incrementum. coll. Luc. XIV. 26.

¶ *δεσμῶν κτλ. vinculorum* &c.) Videtur apoſtolus hic deſcendere ad exempla recentia; quanquam talia etiam in libris canonicis exſtant.

37 *ἐπρίσθησαν*) *Eſajam ſerratum eſſe a Manaſſe ſerra lignea, apud Iudæos certiſſima traditio eſt; unde & noſtrorum plurimi illud, quod de paſſione ſanctorum in ep. ad Hebr. ponitur*, ſerrati ſunt, *ad Eſajæ referunt paſſionem.* Hieronymus lib. XV comm. in Eſaj. Si de Eſaja, ut Toſtato & aliis videtur, fabula eſt: aliis vere accidit.

¶ *ἐπειράσθησαν tentati ſunt*) Habet periocha quatuor partes: prima eſt varia, *ludibriorum &c.* ſecunda varia, *lapidati, ſerra diviſi ſunt*: tertia ſimplex, *tentati ſunt*; quarta ſimplex, *in occiſione gladii mortui ſunt.* Primæ reſpondet tertia (*πεῖραν, ἐπειράσθησαν, tentamen, tentati,*) ſecundæ quarta, cruciatibusque neces alternatim miſcentur. *tentati ſunt*, quovis modo, (idem verbum, v. 17. c. II. 18.) minis, contumeliis, tormentis, quorum varietas & novitas, verborum copiam excedit; rurſum blanditiis (1 Theſſ. III. 3 not.) quæ ſæpe non minus ſolicitant, pollicitationibusque & beneficiis. conf. iterum 2 Macc. VI. 21 ſ. VII. 24.

¶ *ἐν φόνῳ μαχαίρας ἀπέθανον· in cæde gladii mortui ſunt*) לפי חרב LXX non uno loco *ἐν φόνῳ μαχαίρας*. Gladius, ſuppliciorum extremum, *Paulo* notatus, Rom. VIII. 35 not.

¶ *ἐν μηλωταῖς· in pellibus ovinis*) ut Elias. LXX, 1 Reg. XIX. 13. Eliam tamen etiam falſi prophetæ externo habitu ſunt imitati. Zach. XIII. 4.

38 *ὧν οὐκ ἦν ἄξιος ὁ κόσμος· quibus non erat dignus mundus*) Sancti quamvis pauci & miſeri ſunt pluris, quam reliquus mundus omnis. Sic Prov. VIII. 11, *πᾶν τίμιον οὐκ ἄξιον αὐτῆς ἐστιν.* Conſtruitur inciſum

cisum cum *circumierunt*: & tamen hoc demum loco ponitur ob antitheton inter *mundum* spatiosum & inter *foramina terræ*.

¶ πλανώμενοι· *errantes*) ab improbis exclusi.

¶ σπηλαίοις· *speluncis*) 1 Reg. XVIII. 4. 13.

¶ καὶ ταῖς) Articulus facit epitasin, *adeo*. conf. annot. ad Chrysost. de Sacerd. p. 493.

39 καὶ οὗτοι πάντες· *& hi omnes*) Symperasma patheticum.

¶ μαρτυρηθέντες· *testimonium nacti*) v. 2 not.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν· *promissionem*) i. e. promissam cœlestem hereditatem. c. X. 36 not. Flacius: *Probabile est, sanctis animabus aliquem quasi gradum cumulumve beatitatis, veniente omniaque implente Christo, accessisse; sicut eo sepulto multos resurrexisse Evangelistæ testantur, qui procul dubio cum ipso in cælum ascenderunt.* Omnino in morte Christi & ipse Christus *consummatus est*, c. II. 10, & vivi mortuique *consummationis* potiti sunt: c. X. 14. & fit *consummatio* fidelium singularis in ipsorum obitu; c. XII. 23. universalis vero fidelium & extrema *consummatio* fiet in adventu Domini; de qua h. l.

40 κρεῖττόν τι· *melius quiddam*) Hoc *melius* est promissæ salutis revelatio clarior, confirmatio testatior, exspectatio propior, per Christum exhibitum, & tandem ipsa salus & gloria.

¶ προβλεψαμένου· *providente*) Exquisitum verbum. Quæ *nondum videt* fides, DEUS *providet*. Gen. XXII. 8. 14. Ioh. VI. 6. Ex hac *provisione* fluxit tota œconomia temporum, & *testimonium* DEI ad veteres.

¶ χωρὶς ἡμῶν *sine nobis*) Μείωσις. non modo non sine nobis consummati sunt, sed illi potius nobiscum, quam nos cum illis. Non dicit, *ne nos sine illis*, sed, *ne illi sine nobis*. Hoc probe tenendum est. non enim innuitur tantummodo aggregatio nostra ad illos, sed melior conditio nostra, quam illorum *exspectantium*.

CAP. XII.

1 Περικείμενον) proprie, *circumjacentem*. Verbo κεῖμαι, ejusque compositis, ut mox v. 2, sæpe uruntur Græci, & varie: quare verbum *jaceo* hic non valde premendum est. Sed præpositio περὶ dicit, *prope circumdantem*, *urgentem nubem*, magna emphasi. Congruit ex opposito περὶ in εὐπερίστατον.

¶ νέφος) *nubem* dicit, ob multitudinem magnam, cum sancta velocitate tendendi in altum. νέφος ἅγιον καὶ διαυγὲς, *nubem sanctam & pellucidam* dicit *Clemens Al.* l. IV Strom.

¶ μαρτύρων· *testium*) c. XI. 39 not.

¶ ὄγκον) ὄγκος (ab ἔγκω, ἐνέγκω) *pondus*. inde, quum ad animum transfertur, *tumor*, *fastus*. Themistius Or. IV, αὐτοὶ μὲν μέτριοι φύσει εἰσὶν, ἐγὼ δὲ αὐτοὺς ὄγκου ἐμπίπλημι καὶ χαυνότητος. Hesychius, ὄγκος, φύσημα, ὑπερηφανία, ἔπαρσις, μέγεθος. Talis ὄγκος *moderationi* spirituali inimicissimus est, & amentiam conjunctam habet.

¶ τὴν εὐπερίστατον) περίστασις, τὸ περιστατικός. inde, per synecdochen speciei, τὸ δύσκολον, *periculum*, *incommodum*. inde εὐπερίστατος. Hesychius, τὴν εὐπερίστατον, τὴν εὔκολον, i. e. *facillime difficultates objicientem, & in pericula conjicientem*. ואליך תשוקתו Gen. IV. 7, *peccatum ambit te*. Contra, ἀπερίστατον ἕλκος, Galeno, *ulcus*

 peri-

periculo carens. ἡ ἁμαρτία, *peccatum*, genus: species, ἡ εὐπερίστατος ἁμαρτία, *infidelitas*, quia præsentaneum est ejus periculum, & quia hoc peccatum, si admittas, maximum perniciei periculum affert. c. III. 12 ss. Neh. VI 13.

¶ δι' ὑπομονῆς· *per patientiam*) Respicit ad c. X. 36. Huic opponitur ὄγκος, in excessu; & ἡ εὐπερίστατος ἁμαρτία, in defectu: uterque morbus, *judaicus*. illi respondet τὸ ὀλιγωρεῖν, *vilipendere*; huic τὸ ἐκλύεσθαι, *frangi*. v. 5 not.

¶ τρέχωμεν· *curramus*) *cursu conficiamus* certamen. Sic *Paulus* 1 Cor. IX. 24 s.

2 ἀφορῶντες) ἀπὸ notat *longe*, ut in ἀπέβλεπε. c. XI. 26. Ille, inquit, sedet in dextra throni DEI.

¶ εἰς τὸν τῆς πίστεως ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν, *in fidei principem & consummatorem*) Hac appellatione distinguitur Iesus ab omnibus iis, qui c. XI enumerantur. Ipse exemplum unicum, unica norma ac regula fidei est. *fidei princeps & consummator* dicitur, quia ipse fidem Patri ab initio ad exitum præstitit. c. II. 13. Eum fides nostra initio & fine spectat: ex eo ad sequelam trahitur & corroboratur: eum fideles a primo ad novissimum usque intuiti sunt & intuentur. c. XI. 26. XIII. 8.

¶ ἀντὶ, *pro*) Denotatur fides Iesu. *Pro* gaudio proposito, illo scilicet, quod mox erat aditurus, Act. II. 28, crucem tantisper æque libenter sustinuit. Christus non eo fuit animo, ut crux ipsi videretur non esse *gaudii*. conf. v. 11. Sic inter se respondent προκείμενον & προκειμένης.

¶ σταυρὸν, *crucem*) Nunc demum Paulus, confirmata eorum fide, ad quos scribit, invisum multis nomen crucis exprimit.

¶ αἰσχύνης· *contumeliam*) maximam, cum cruce conjunctam. Conf. c. XIII. 13. 1 Petr. II. 24 not. Matth. XXVII. 35.

¶ καταφρονήσας· *contemnens*) quanquam ea dolori fuit. Ps. LXIX. 20 s.

¶ ἐν δεξιᾷ τε· *atque in dextera*) postquam consummatus est. In *Dextra* illa est *gaudium*, Ps. XVI. 11, & *gloria*. Opponuntur inter se, *gaudium & crux: ignominia & sessio in dextra throni DEI.*

3 ἀναλογίσασθε) *comparatione* instituta *cogitate*: Dominus tanta tulit; *quanto magis* servi ferant aliquid? Est quasi locutio modalis. Rarissime enim fit, ut γὰρ ad imperativum addatur. tantundem est, ac si diceret: Dominus *enim* tantam *contradictionem* sustinuit: & id vos recordari debetis. Vis ætiologiæ cadit in alterum verbum, quod ad latus apponitur. confer ὑπομεμενηκότα, hîc, & ὑπέμεινε, v. 2.

¶ ὑπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν· *a peccatoribus*) De nobis dicitur, *adversus peccatum*, v. 4: coll. v. 1. Nos ipsum peccatum oppugnat, quo alii aguntur & quo nos tentamur; Christo non peccatum, sed peccatores *contradixerunt*.

¶ ἀντιλογίαν) LXX, ἀντιλογία, pro מרון Ps. LXXX. 7: pro ריב sæpe. *Contradictio* involvit repugnationem, Ioh. XIX. 12. Act XXVIII. 19, maximeque denotat indolem *infidelitatis*, sicut *fidem* sequitur *confessio*.

¶ ἵνα μὴ κάμητε ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν) LXX, κάμνων τῇ ψυχῇ μου Iob X. 1. Nam alias κάμνειν est corporis. Sed ἐκλυόμενοι ponitur absolute, uti v. 5.

¶ ἐκλυόμενοι) v. 5. Qui ἐκλύεται *deficit* actu, is κάμνει *defatigatur* habitu.

4 οὔπω· *nondum*) Asyndeton animosum.

¶ μέχρις

¶ *μέχρις αἵματος· usque ad sanguinem*) usque ad vulnera & mortem. A cursu venit ad pugilatum, ut *Paulus* l. c. Opes, inquit, non sanguinem, impendistis. c. X. 34. Proponite vobis graviora.

¶ *ἀντικατέστητε· restitistis*) Quod *contradictio* est in malam partem, id *ἀντικαταστῆναι resistere* dicit in bonam. LXX, loco mox citando.

¶ *πρὸς*) Constr. cum *ἀντικατέστητε*. Deut. XXXI. 21, *καὶ ἀντικαταστήσεται ἡ ᾠδὴ ἅυτη* KATA *πρόσωπον αὐτῶν μαρτυροῦσα· & respondebit canticum hoc adversus eos tanquam testis.*

¶ *ἀνταγωνιζόμενοι· repugnantes*) Peccatum pugnam excitat: nostrum est *repugnare.*

5 *καὶ*) & tamen jam.

¶ *ἐκλέλησθε· obliti estis*) ex memoria & animo dimisistis. Sic *meminisse* & de memoria & de animo dicitur.

¶ *τῆς παρακλήσεως· hortationis*) Illustre testimonium de auctoritate librorum Salomonis. Conf. 1 Petr. III. 6. IV. 8. 18 nott. & c. V. 5. 2 Petr. II. 22. Hæc paraclesis plus apud vos valere debebat, quam apud certantes in mundo omnes voces *hortantium.*

¶ *ὡς υἱοῖς· tanquam filiis*) Dicitur enim, *υἱέ μου, fili mi*, amantissime.

¶ *υἱέ μου· fili mi*) Prov. III. 11. 12. LXX, *υἱέ* cetera usque ad *παραδέχεται*, iisdem verbis. Et solent illi בני *υἱὲ* vertere. Sic enim Salomo eum, quem in Parœmiis, DEI nomine, instituit, appellitat.

¶ *μὴ ὀλιγώρει*) אל תמאס (coll. מאס Es. VIII. 6.) id est, *ne spreveris*, animo contumaci. Præcipitur *ὑποταγὴ, subjectio*, v. 9, respectu *παιδείας, disciplinæ*, quæ lenior.

¶ *μηδὲ ἐκλύου* ואל תקץ (coll. קץ Es. VII. 16.) *ne refugeris animo fracto.* Præcipitur *ὑπομονὴ, patientia*, v. 7, respectu *ἐλέγχου, quo quis arguitur* severius.

6 *μαστιγοῖ δὲ, flagellat autem*) Hebr. וּכְאָב & (subaudi, *Dominus* ייסר *castigabit*) sicut pater filium, quem *placitum habebit.* LXX legerunt וּכְאֵב *μαστιγοῖ δὲ*. Id retinuit apostolus, quanquam id alias non denotat paternam castigationem Flagello cietur sanguis. v. 4. Atque ipse vim lectionis Hebraicæ insinuat v. seqq. Prudentis doctoris est, versionem apud plures non aperte reprehendere: & tamen vim fontium eis inscientibus propinare.

7 *εἰ, si*) Disciplinæ necessitas asseritur hic & versu seq. eorum autem, quibus disciplina obtingit, officium, versu 9 seq. Itaque versu 7 *disciplina* potius spectatur, quam *patientia.* In v. 7 & 9 *disciplina* simul comprehendit *elenchum*; sed in v. 5 *disciplina elencho* contradistinguitur.

¶ *υἱοῖς*) non modo *τέκνοις*. Gloriosissima conditio *filiorum.*

¶ *προσφέρεται*) *præbet se*, eo ipso, dum castigat.

¶ *τίς γὰρ, quis enim*) Præsupponitur, omnes egere castigatione, ob culpam.

8 *εἰ δὲ χωρίς ἐστε*) Si *estis* & esse vultis &c. *χωρὶς, extra*, particula tristis.

¶ *μέτοχοι· participes*) Verbum favorabile.

¶ *πάντες· omnes*) omnes filii, v. 7. omnes *testes*, v. 1.

¶ *ἄρα νόθοι ἐστὲ καὶ οὐχ υἱοὶ, nothi igitur estis, ac non filii*) Enthymema, in quo subaudias hoc: atqui non volumus esse nothi, sed filii. Ergo suscipiemus disciplinam.

9 εἶτα) *tum.* Particula, quæ argumentum institutum persequitur, & auditorem amplius urget. Vid. ad Chrysost. περὶ ἱερωσ. p. 462.

¶ τοὺς μὲν τῆς σαρκὸς ἡμῶν πατέρας *carnis quidem nostræ patres*) Antitheton, τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων, *Patri spirituum.* Ex hominibus generatio carnalis; ex DEO spiritualis. Non negatur hîc propagatio *animæ* per parentes, sicut mentione *spirituum* non negatur, *carnem* nostram, i. e. naturam, a DEO formari.

¶ εἴχομεν) *habebamus*, ferebamus, æquo animo, initio ætatis.

¶ καὶ ἐνετρεπόμεθα) Fructus disciplinæ, *verti* ad virtutem & frugem. ἐντρέπεσθαι, τὸ ἐπιστρέφεσθαι, μεταβάλλεσθαι, in Homero notat Eustathius. sed & pro נכנע LXX ἐντρέπεσθαι. 2 Chron. VII. 14. XII. 7. 12. XXX. 11. XXXVI. 12. &c.

¶ τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων *Patri spirituum*) Exquisita appellatio. conf. πνεύμασι, *spiritibus.* v. 23. Sic LXX, Κύριος ὁ θεὸς τῶν πνευμάτων. Num. XXVII. 16, nec non Num. XVI. 22.

¶ καὶ ζήσομεν· *& vivemus*) vita spirituali & perpetua. Id declaratur v. seq. Sæpe *spiritus* & *vita* conjunctim memorantur. καὶ *&* habet vim consecutivam, ut modo καὶ ἐνετρεπόμεθα, *&* *reverebamur.*

10 πρὸς ὀλίγας ἡμέρας) *ad paucos dies*, quibus vita nostra in carne constat. Notantur dies non solum ii, quos durat ipsa disciplina: sed *ad* quos disciplinæ fructus pertinet. Huic πρὸς respondet τὸ εἰς, in fine versiculi: coll. c. IX. 13. 14. Similiter has præpositiones jungit *Paulus* Eph. IV. 12 not.

¶ κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτοῖς· *prout ipsis videbatur.*) Sane ita est. Multum indulgentia, multum severitate in disciplina peccant patres carnis: nec tam castigant, quam castigare se putant. At Pater spirituum plane ἐπὶ τὸ συμφέρον, *commodo* nostro castigat. αὐτοῖς *ipsis* continet antitheton ad eos, qui castigantur a patribus carnis. Sic respondet δοκοῦν, & δοκεῖ v. seq.

¶ εἰς τὸ μεταλαβεῖν τῆς ἁγιότητος αὐτοῦ, *ut fiamus consortes Sanctitatis ipsius*) ἁγιωσύνη, *sanctimonia*: ἁγιασμὸς, *sanctificatio*: v. 14. at ἁγιότης, *sanctitas. Sanctitas DEI*, i. e. Deus, qui sanctus est: quem non assequuntur nisi sanctificati; quem qui assequuntur, vita spirituali æternum fruentur. Appellatio abstracta, uti ἡ μεγαλωσύνη *Majestas* c. I. 3. ἡ δόξα αὐτοῦ, *Gloria ipsius.* Iud. v. 24. ἡ μεγαλοπρεπὴς δόξα, *magnifica Gloria*, 2 Petr. I. 17. Atque illud, ἵνα γένησθε θείας κοινωνοὶ φύσεως, *ut fiatis divinæ consortes naturæ*, i. e. DEI, 2 Petr. I. 4, cum præsenti loco singulariter congruit.

11 πᾶσα· *omnis*) quam & patres carnis & Pater spirituum adhibet.

¶ δὲ, *autem*) Occupatio.

¶ δοκεῖ *videtur*) Sæpe enim sensus dolorosus impedit judicium sincerum.

¶ λύπης· *mœroris*) Castigatores videntur eorum, qui castigantur, *mœrorem* habere propositum; sed non ita est. 2 Cor. I. 24. VII. 8.

¶ εἰρηνικὸν - δικαιοσύνης) LXX, καὶ ἔσται τὰ ἔργα τῆς δικαιοσύνης εἰρήνη. Es. XXXII. 17. εἰρηνικὸν, *pacalem.* Hebr. שלום LXX εἰρηνικὸς, Gen. XXXVII. 4. &c. antitheton ad δοκεῖ *videtur.* Castigator demonstrat, se fideliter fecisse: castigatus id agnoscit, & gratiam habet. inde *pax.*

¶ γεγυμνασμένοις· *exercitatis*) Tales & minus oneris habent, & quicquid oneris habent, facilius ferunt. Callent.

¶ ἀπο-

¶ ἀποδίδωσι) *reddit*, scil. antehac reservatum fructum.

¶ δικαιοσύνης· *justitiæ*) Suaviter hæc declaratio, postquam suspensum sermo lectorem tenuerat, in extremo additur: fructum pacatum, nempe *justitiæ*, qua præditus homo accedit ad *Sanctitatem* DEI, cum gaudio.

12 διὸ, *propter quod*) Reassumitur cohortatio. v. 1.

¶ τὰς παρειμένας χεῖρας καὶ τὰ παραλελυμένα γόνατα ἀνορθώσατε) Es. XXXV. 3. LXX, ἰσχύσατε χεῖρες ἀνειμέναι, καὶ γόνατα παραλελυμένα. Iidem, Deut. XXXII. 36, εἶδε γὰρ αὐτοὺς παραλελυμένους καὶ παρειμένους. παρειμένας χεῖρας - παραλελυμένα γόνατα. Sic Sir. XXV. 25. Habet hæc cohortatio tres partes, respectu ipsorum, & aliorum, & DEI, quem triplicem respectum sæpe habet *Paulus*, v. gr. 1 Cor. VI. 11. Prima pars incipit, τὰς παρειμένας, *remissas*: secunda, εἰρήνην, *pacem*: tertia, καὶ τὸν ἁγιασμὸν, *& sanctimoniam*: & primam respicit illud, μή τις ὑστερῶν, *ne quis se retardet*. secundam illud, μή τις ῥίζα πικρίας, *ne quæ radix amaritudinis*: tertiam illud, μή τις πόρνος ἢ βέβηλος, *ne quis scortator aut profanus*. Id anaphora in μή τις *ne quis* ter posito comprobat.

¶ χεῖρας· *manus*) vestras, coll. v. 13. & fratrum v. 15. Es. cap. cit. v. 4. & sic, γόνατα, *genua*, & ποσὶν, *pedibus*.

13 καὶ τροχιὰς) *orbitas*, conspicuas. Hexameter, valde opportunus. Prov. IV. 26, ὀρθὰς τροχιὰς ποίει σοῖς ποσίν.

¶ τοῖς ποσὶν, *pedibus*) Dativus, Genitivo Hebraico in Prov. l. c. conveniens. Ipsi pedes, *claudi* quippe, opis egent, non minus, quam *manus* & *genua*.

¶ τὸ χωλὸν) Hoc in pedibus est, quod πάρεσις in manibus. definite *claudicare* inter Iudaismum & Christianismum. conf. 1 Reg. XVIII. 21, & Es. cap. cit. v. 6.

¶ ἐκτραπῇ· *deflectat*) ad dextram vel sinistram, a rectitudine. Prov. l. c. v. 27. Τὸ ἐκτρέπεσθαι novum *claudicati* vitium addit.

¶ ἰαθῇ *sanetur*) Ipsa exercitatio recta ad sanitatem confert.

14 μετὰ, *cum*) Constr. cum εἰρήνην, *pacem*. coll. πολλοὶ, *multi*. v. 15.

¶ καὶ τὸν) Articulus facit epitasin. c. XI. 38.

¶ ἁγιασμὸν, *sanctificationem*) cujus præcipuæ partes, *castitas* & *sobrietas*. coll. v. 16.

¶ οὐδεὶς ὄψεται· *nemo videbit*) tanquam sacerdos, Ap. XXII. 3 f. aut filius. conf. 2 Sam. XIV. 24.

¶ τὸν Κύριον· *Dominum*) sanctum, purum.

15 μή τις ὑστερῶν· *ne quis se retardet*) per segnitiem in currendo.

¶ μή τις ῥίζα πικρίας ἄνω φύουσα ἐνοχλῇ, *ne quæ radix amaritudinis, supra germinans, turbas det*) Deut. XXIX. 18. LXX, μή τις ἐστὶν ἐν ὑμῖν ῥίζα ἄνω φύουσα ἐν χολῇ καὶ πικρίᾳ. Sed apostolus pro ἐν χολῇ totidem literis scripsit ἐνοχλῇ. Potuit ἐνοχλῇ etiam antea apud LXX invectum esse: potuit apostolus primum ita scribere. Opportune certe inflexum est verbum ad commendandum *pacis* studium. ἐν χολῇ non scripsit apostolus, ut τὸ πικρίας, trajectum, ostendit. In Hebræo is ipse, qui pessime cogitat, שרש *radix* appellatur id quod etiam apostoli contextui congruit. *Amaritudine* perimitur dulcis *pax*. Adverbium *supra* opponitur *radi-*

ῥαζίῃ, quæ infra eſt. conf. Es. XXXVII. 31.

¶ πολλοὶ, *multi*) Deut. cap. cit. v. 19. *irriguum cum ſitibundo*, ſcil. ſolo ſive terra.

16 πόρνος· *ſcortator*) c. XIII. 4. 1 Cor. X. 8.

¶ ἢ, *aut*) *Libido* & *intemperantia cibi*, affines.

¶ βέβηλος· *profanus*) ſpiritualem prærogativam projiciens pro fructu *gulæ*. vide Gen. XXV. 34, Eſau *& edit & bibit; & ſurrexit & abiit*. Graphica profani animi hypotypoſis.

¶ ὡς ἠσαῦ· *ut Eſau*) Exemplum aptiſſimum ad horrorem, *Iacobi* ſecundum carnem filiis incutiendum.

¶ μιᾶς, *una*) Id culpam auget, non miſericordiam meretur. conf. Gen. III. 6. In utramque partem *unica* quandoque actio maximum habere momentum poteſt. Conſtat idem exemplo Rubenis & Sauli: & rurſum Abrahami, Pinechaſi &c.

¶ τὰ πρωτοτόκια· *primogenituram*) pretioſiſſimam. Etiam Hebræorum, ad quos ſcribitur, erat jus primogenituræ ante gentes. v. 23 not.

¶ αὐτοῦ· *ſuam*) Hanc ergo revera habuerat. Primogenituræ ſpiritualis conſortes decet ſancta ſobrietas & temperantia.

17 ἴστε γὰρ, *ſcitis enim*) Cauſa admonitionis ex Gen. XXVII. 30 ſſ.

¶ καὶ μετέπειτα· *etiam deinceps*) *Qui non habet*, *amittit*. Luc. VIII. 18.

¶ θέλων· *volens*) Rom. IX. 16.

¶ ἀπεδοκιμάσθη) *repulſus eſt.* Non omni benedictione excidit, c. XI. 20, ſed ea, quæ primogenituram ſecutura fuerat.

¶ μετανοίας τόπον *pœnitentiæ locum*) Μετάνοια fuiſſe nulla dici[illegible] penes Iſaacum: non quo res ipſa obſtet, nam is ſane ſententiam adeo non mutavit, ut de Iacobo dixerit, ηὐλόγησα αὐτὸν, καὶ εὐλογημένος ἔσαι Gen. XXVII. 33: ſed quia apud LXX & alios quidem τὸ μεταvoεῖν vel etiam μετάνοια dicit pœnitentiam, qua quis ſententiam mutat quamcunque, in Novo autem Teſtamento ſemper illam, qua peccator totus reſipiſcit. Neque nulla fuiſſe dicitur penes Eſavum: qui quum primogenitura quidem, ſed benedictione nunquam, ſe abdicaverit, *conſilii mutationem* (ſi vel maxime hanc denotaret μετάνοια) non dicetur quæſiſſe. Quod reliquum eſt, ille labor animi in Eſavo benedictionem poſtliminio poſtulante μετάνοια appellatur, vocabulo ad apodoſin (conf. not. ad Matth. XVIII. 13. Gal. IV. 29,) ſpectante, de *profanis* contemtoribus, *gratiam* ultro abjicientibus. v. 15 ſ. Hi ſane *olim* quærent pœnitentiam, ſed fruſtra. c. VI. 6. Matth. XXV. 10 ſ. Locutio eadem Sap. XII. 10, κρίνων δὲ καταβραχὺ, ἐδίδους τόπον μετανοίας. Μετάνοια ponitur quaſi imperſonaliter, uti θέλημα *voluntas* 1 Cor. XVI. 12. *Es wolte bey Eſau nicht mehr ſeyn.* Natura rei recuſabat.

¶ μετὰ δακρύων *cum lacrymis*) Antea ſine lacrymis habuiſſet: poſtea quamlibet flens, repulſam tulit. Vtamur tempore! Luc. XIII. 28.

¶ αὐτὴν, *eam*) *benedictionem.* Sic diſerte ſcriptum eſt Gen. XXVII. 38. Et ſynonyma ſunt hoc loco, *volens hereditare*, *exquirens*.

18 οὐ γὰρ) Cauſa, cur toti huic hortationi ex ſacerdotio Chriſti deductæ obtemperare debeant, quia præſentior ſalus eſt, & præſentior ultio. Conf. c. II. 1 ſſ.

¶ προσεληλύθατε) Deut. IV. 11. LXX, καὶ προσήλθετε καὶ ἔστητε ὑπὸ τὸ ὄρος, καὶ τὸ ὄρος ἐκαίετο πυρὶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ· σκότος, γνόφος, θύελλα κτλ.

¶ ψηλα

¶ ψηλαφωμένῳ) *qui tangebatur*, divinitus, ita ut totus commoveretur, v. 26. Ps. CIV. 32. CXLIV. 5, a nullo tantisper homine aut bruto attingendus. v. 20. Ita ψηλαφᾶν *tangere* ponitur Iud. XVI. 26. Tangebatur mons uno illo tempore: sed æterna DEI sedes describitur versu 22.

¶ ὄρει· *monti*) Eleganter nomen *Sina* reticetur, *Sion* memoratur.

¶ κεκαυμένῳ πυρὶ) *igni, qui ardebat.*

¶ καὶ γνόφῳ καὶ σκότῳ· *&* *caligini & tenebris*) Ephraim Syrus f. 85 ed. Oxon. ὅτε φῶς ἐκτὸς πυρὸς, οὔτε σκότος γνόφου χωρίς. unde apparet vocum proprietas. Eadem verba τῶν LXX jam vidimus. γνόφος synonymon ζόφος.

19 καὶ σάλπιγγος ἤχῳ· *&* *tubæ sono*) Ex. XIX. 16. LXX, φωνὴ τῆς σάλπιγγος ἤχει μέγα. Tuba auditores excitat ad audienda verba.

¶ καὶ φωνῇ ῥημάτων *&* *voci verborum*) Sic LXX, Deut. IV. 12. Innuuntur autem τὰ δέκα ῥήματα, *Decalogus*, ib. v. 13 pronunciatus φωνῇ μεγάλῃ, *voce magna.* ib. c. V. 19 (22.)

¶ ἧς) Constr. cum ἀκούσαντες.

¶ παρῃτήσαντο) *recusarunt*, vel verbum amplius dici. Ex. XX. 16 (19.)

¶ μὴ προστεθῆναι *ut ne adderetur*) Deut. V. 19. LXX, ταῦτα τὰ ῥήματα ἐλάλησε Κύριος - καὶ οὐ προσέθηκε. Cetera enim Mosi deinceps commissa sunt.

20 τὸ διαστελλόμενον *interdictum*) illud ipsum, *Etsi bestia* &c. Participium loco nominis, uti v. seq.

¶ κἂν θηρίον θίγῃ τοῦ ὄρους, λιθοβοληθήσεται *si bestia tetigerit montem, lapidabitur*) Plenus textus, apud Mosen, de monte: οὐχ ἅψεται αὐτοῦ χείρ, ἐν γὰρ λίθοις λιθοβοληθήσεται, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται· ἐάν τε κτῆνος, ἐάν τε ἄνθρωπος, οὐ ζήσεται. Ex. XIX. 13. Hic duplex edictum est, ut telo interimatur *bestia*; *lapidibus*, homo. Apostolus brevitatis studio, ex altera sententia subjectum exprimit, ex altera prædicatum; cetera ex his ipsis subaudienda relinquens. Sermo eadem prope ratione concisus est cap. VII. 5. Act VII. 16 nott. *Semiduplex* potest oratio dici, cujus exempla plura habet *Ordo temporum*, p. 83. 88. 213. Librarius parum antiquus, qui ex LXX adjecit, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται, non cogitavit, pari jure ex LXX adjiciendum fuisse, λίθοις *lapidibus*, quod responderet *jaculo*: majori vero jure supplendum sibi fuisse, κἂν ἄνθρωπος, *etsi homo.* nam in *hominem* sontem, præ *bestia*, conveniebat *lapidatio*; in *bestiam*, præ *homine*, *jaculatio.*

21 τὸ φανταζόμενον) Notatur *visum* verissimum. Herodianus, ὡς ἀληθῶς ἐφαντάσθη τισὶν, ἢ κτλ.

¶ μωϋσῆς· *Moses*) qui tamen proximæ unus admissionis erat, & ob id ipsum magis vidit & sensit, quam ceteri. Internuncium ille quidem egit; sed dum ipsa Decem verba pronunciata sunt, adstitit tanquam unus auditorum. Ex. XIX. 25. XX. 16 (19) seqq.

¶ ἔκφοβός εἰμι καὶ ἔντρομος) *timore* animi *&* *tremore* corporis *perculsus sum.* Differunt verba, 1 Cor. II. 3 not. Deut. IX. 19 pro יגרתי LXX habent ἔκφοβός εἰμι, in præsenti. Id accipit Apostolus, & supplet, καὶ ἔντρομος. Moses ibi timorem suum tremoremque notat super ira Dei per delictum populi post legem datam incensa: sed *visum* ipsum Mosi, qui antea quoque populo accensebatur, Ex. XIX. 23 in voce בנו cap. XXXIV. 27, timorem

rem eo majorem super delicto populi fecit, perseverante etiam *montis ardore.* Deut. IX. 15.

I *Mons* qui tangebatur:
II Incensus ignis:
III Caligo:
IV Tenebræ:
V Procella:
VI Tubæ sonus:
VII *Vox* verborum:

In articulo I & VII evidens est oppositio; non dubium, quin etiam in intermediis, quorum etiam numerum apostolus invicem aptat. *Accessus* in V. T. ejusmodi erat, ut populus submoveretur: in accessu N. T. omnia patent.

¶ προσεληλύθατε· *accessistis*) fide N. T. suscepta. Atque ab eo initio fructum accessus hujus magis magisque percipiunt consortes Christi usque ad consummationem sui in obitu, & ad judicium, & in vitam æternam. Neque enim hîc sermo est de accessu ad militantem ecclesiam, quippe cum ad Israëlem potius accesserint reliqui, quam Israëlitæ ad alios: sed lautissimus describitur status fidelium N. T. per communionem cum ecclesia consummata, ipsoque Christo & ipso DEO. Hic quoque accessus, non minus, quam ille pristinus, v. 18, cum *audiendi* facultate, in hac quidem vita, conjunctus est, v. 24 seqq. quanquam *appropinquatio* nostra cœlestibus oculis multo magis est obvia, quam nostris adhuc velatis: & optimas in posterum *spes* secum trahit. Excellentem cœlestis œconomiæ cognitionem promit hoc loco apostolus, dignam beato illo *Pauli* raptu 2 Cor. XII. 2. 4.

¶ σιὼν ὄρει· *Sion monti*) Hæc est sedes œconomiæ Christi. Ap. XIV. 1. Ioh. XII. 15. 1 Petr. II. 6.

22 ἀλλὰ, *sed*) Septemplex oppositio: videamus articulos.

Sion *mons:*
Vrbs DEI viventis:
Myriades, angelorum & primogenitorum:
Iudex DEVS omnium:
Spiritus justorum consummatorum:
Testamenti novi mediator Iesus:
Sanguis aspersionis perbene *loquens.*

¶ καὶ πόλει θεοῦ ζῶντος· *& urbi DEI viventis*) Sedes œconomiæ *DEI*, v. 23. Est enim chiasmus: 1 *Sion*, 2 *urbs Dei*: 3 *Iudex Deus*, 4 *Mediator Iesus.* primum & quartum, secundum & tertium correspondent.

¶ ἱερουσαλὴμ ἐπουρανίῳ· *Ierusalem cælesti*) Ap. XXI. 2.

¶ μυριάσιν· *myriadibus*) Hæ dicuntur absolute, ut in prophetia Henochi Iud. v. 14. coll. Deut XXXIII. 2. Dan. VII. 10.

¶ ἀγγέλων, *angelorum*) Non licet construere, καὶ μυριάσιν ἀγγέλων, πανηγύρει καὶ ἐκκλησίᾳ κτλ. Nam & polysyndeton retinendum est; & aliorum sine dubio est *panegyris*; aliorum, *ecclesia.* quis enim *conjungeret* synonyma, *panegyris & ecclesia*? *Ecclesia*, *primogenitorum est*; *panegyris* igitur, *angelorum. Myriades* vero non solum in *angelorum panegyri* consistunt, sed etiam in *ecclesia primogenitorum.* Vtrique enim convenit *myriadum* vocabulum, & ad utrumque accommodatus est Dativus μυριάσιν. Addantur mox dicenda. Interim hîc notandus χιασμὸς genitivi & dativi, *angelorum panegyri, & ecclesiæ primogenitorum.*

¶ πανηγύρει, *panegyri*) Hoc verbum, & mox, *ecclesiæ* & *judici*, solennitatem indicant; quæ & jam est in cœlo, & maxima erit in revelatione Iesu de cœlo. Expende

pende illud, *omnes angeli*, *omnes gentes*, Matth. XXV. 31 f.

23 καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων· *& ecclesiæ primogenitorum in cœlis descriptorum*) *Primogenitorum* nomine veniunt *filii* DEI, ex ætatibus Christum prægressis, & fideles Israëlitæ, Ex. IV. 22. Ier. XXXI. 9. Eph. I. 12: patriarchæ præsertim, Matth. VIII. 11: & qui primum illum *Primogenitum ex mortuis* resurgentem comitati sunt, Matth. XXVII. 53: neque tamen non etiam reliqui, ut sic dicam, gregarii. Est enim horum *ecclesia* sive cœtus, ut angelorum est *panegyris*. *Descripti* sunt primogeniti sub Mose, Num. III. 40: hi autem, de quibus apostolus, *in cœlis*, quia cives urbis cœlestis. conf. ἀπογράφεσθαι, *describi*, Luc. II. 1. Hinc patet, non ideo, quia in cœlis descripti sunt, ipsos non esse in cœlis. Sunt tamen descripti etiam, ut nomina eorum olim publice citentur. Ap. XX. 12. XXI. 27. Horum *primogenitorum* suave antitheton est, *consummatorum*: nam per alteros ducitur agmen beatorum, per alteros clauditur. Denique notabile est, hos primogenitos in Gradatione propius, quam angelos, conjungi cum mentione DEI. conf. Iac. I. 18.

¶ καὶ κριτῇ θεῷ πάντων· *& Iudici DEO omnium*) Hic est *DEVS omnium*, Eph. IV. 6. *judex* vester, propitius vobis, contra hostes.

¶ καὶ πνεύμασι δικαίων τετελειωμένων· *& spiritibus justorum consummatorum*) Hoc extremo loco apostolus ea enumerat, quæ viatorum oculos œconomiæ DEI splendore perculsos, ex œconomia Christi lenius afficiant & reficiant. *Spiritus*, animæ separatæ. 1 Petr. III. 19. Tres pueri in Cantico suo, εὐλογεῖτε πνεύματα καὶ ψυχαὶ δικαίων τὸν κύριον. v. 86. *Iusti consummati*, fideles N. T. qui *consummationis*, quæ per Christi mortem facta est, & *justitiæ* inde exortæ, consummatum post suam mortem fructum capiunt. conf. c. XI. 40 not. Horum minor adhuc erat numerus: & ob hanc quoque causam sejuncti sunt a *myriadibus*, adeoque a primogenitis illis. Cur *primogeniti* & *spiritus justorum consummatorum* in sermone disjungantur, patebit e serie sermonis mox evolvenda. *Paulus* ipse dum vivit, negat se τετελειῶσθαι, *consummatum esse*, Phil. III. 12. alia enim ratio est verbi τετέλεκα, 2 Tim. IV. 7, alia verbi τελειοῦμαι. illud munus spectat, hoc personam. τελειοῦμαι non valet, quam diu quis vel unum passum ante se habet, etiamsi eo usque in perfectione sua interna non amplius proficiat. Ipse Christus in morte τελειωθεὶς, Hebr. V. 9. In 2 ad Tim. gratulatur sibi Paulus de cursu confecto: in ep. ad Philipp. alacriter instigat ad cursum, eoque fine ipse se talem facit, qui procul adhuc a meta absit. conf. Hebr. III. 14 not.

24 διαθήκης νέας *testamenti novi*) Alias dicitur καινὴ· νέα, hîc. νέος notat novitatem ejus, quod *nativum* vel etiam *vivum* est. conf. c. VIII. 13 not. & cap. X. 20. Es. XLIII. 19.

¶ μεσίτῃ· *Mediatori*) Olim *Moses*, ipse *internuncius*, *timebat & tremebat*: nunc ad Mediatorem N. T. accessus est datus.

¶ αἵματι ῥαντισμοῦ, *sanguini adspersionis*) Notabilis conjunctio: *novi testamenti Mediatori Iesu*, *ET sanguini adspersionis*. Sanguis spectatur h. l. ut est in cœlo, quemadmodum spectatur etiam *Mediator*, & *Deus*, & *myriades* &c. Attende, Lector, quæ dicenda veniunt, per Positiones distinctas.

§. I. *Sanguis I. C. in passione & post mortem effusus est quam largissime.*

In victimis V. T. requirebatur *αἱματεκχυσία effusio sanguinis*; & penitus erat effundendus sanguis, ita ut nil remaneret in venis & vasis corporum. Hoc peractum est etiam in unica N. T. oblatione corporis Iesu. Omnimoda pretiosissimi sanguinis tum facta est effusio, in horto, per sudorem; in prætorio, per flagellationem; in cruce, per clavos; & post mortem, per lanceam. Ita Christus ἐθανατώθη plane est *necatus* carne. 1 Petr. III. 18. Vel guttam de tota sanguinis massa in corpore sanctissimo remansisse, haud scio an dicere possit, qui verba Psalmi XXII. v. 15. 16 perpenderit: *Sicut AQVA effusus sum. ARVIT tanquam testa virtus mea, & lingua mea adhæsit faucibus meis: & in PVLVEREM mortis* deduxisti me. Revera ἐσφάγη *mactatus est* Agnus Dei. Non est alia pars Sanguinis ejus effusa, alia non effusa: sed sicut totum corpus est traditum, sic omnis sanguis effusus. Matth. XXVI. 28. *Effusio sanguinis & mors Christi* sunt concomitantia, non illa hujus causa. Vere sanguinem & vitam posuit; sed non ob naturales causas, ob quas alias obeunt, qui violenta morte obeunt. Id est ex præstantia Subjecti.

§ II. *Actualem sanguinis illius effusionem* status *effusi sanguinis est insecutus.*

Actualis erat effusio sanguinis, *dum* effundebatur: *statum* effusi sanguinis dicimus omnem commorationem sanguinis extra corpus dominicum, sive brevis ea sit sive diuturna.

§ III. *Sanguis ille etiam in statu effusionis ab omni corruptione* indelibatus *est.*

NON CORRVPTIBILIBVS, argento aurove, redemti sumus, sed PRETIOSO sanguine, ut agni sine vitio & macula, Christi. 1 Petr. I. 18. 19. Omnem *corruptionem* excludit *pretiositas* sanguinis illius. Hoc certum & ratum manet: neque ullo modo probamus indignas quorundam de effuso Domini sanguine opiniones, quos nominatim redarguit inprimis Hœpfnerus in tract. de S. C. pag. 55.

§ IV. *Sanguinem, qui effusus est, in venas corporis dominici iterum esse immissum, affirmari nequit.*

Nil nisi animale humana capit ratio: quare non nisi Scriptura nitimur. Ea sanguinis effusionem & mortem I. C. sæpissime refert: eadem resurrectionem ejus & vitam perennem non minus celebrat. Sed de sanguine in corpus iterum immisso nil expresse indicat: neque per consequentiam ea immissio ex scriptura deducitur. Saltum certe committit hæc argumentatio: *Sanguis Christi est incorruptus, ergo in venas redit.* Si corpus sine sanguine, si sanguis extra corpus, in triduo mortis, incorrupta fuerunt: utrumvis etiam magis post mortem exantlatam sine altero incorruptum permanet. Audiamus, quid scriptura suggerat.

§ V. *Adscensionis tempore sejunctus a corpore sanguis in cœlum est illatus.*

Introitus sacerdotis N. T. in sanctuarium verum Adscensio erat in cœlum: & in morte quidem I. C. discissum est velum templi terreni, ac tum apertum est sanctuarium verum, cœlum; sed introitus ipse peractus est per adscensionem in cœlum. Tertio die post mortem erat resurrectio; quadragesimo post resurrectionem, adscensio. Porro *per sanguinem proprium* introivit Christus in sanctuarium; (non modo *post* effusum sanguinem, & *vi* effusionis, neque *cum* sanguine in corpus resumto, sed *PER* sanguinem:) ergo separatim a corpore sanguinem proprium hic ipse sacerdos in sanctuarium intulit, (recte-

(recteque temeritatis Scherzerus in Syst. p. 390 arcessit quendam, qui putavit, particulas carnis Christi, quæ flagello, coronæ spineæ clavisque adhæserint, & guttulas sanguinis effusas, miraculose in terra conservari, & in eucharistia multiplicari:) atque ipso introitus sive adscensionis tempore sejunctum Christus a corpore sanguinem habebat. Exsangue corpus erat; non tamen exanime, sed vivum. Sanguis in corpore, non respondisset typo sacerdotis in V. T. cum sanguine animalium in sanctuarium ingressi. Vid. cap. IX. 7. 25, maximeque 12, ubi δι' & διὰ eadem prorsus inter sese vi respondent. *Analogiam typi & antitypi servandam esse*, agnoscit *Witsius* in Diss. de sacerdotio Aaronis & Christi, T. I. misc. p. 510, ubi de loco Hebr. XIII. 11 agit. Idem vero *sanguinem* Christi, animam ejus interpretatur, non recte. nam *sanguis*, proprie dictus, ut in typo, sic in antitypo, denotatur. conf. Exx. in Symb. ap. p. 171. Porro dilutior est Sibrandi Lubberti explicatio, lib. II. c. Socin. de I. C. Servatore, c. 21: *Legimus de anniversario sacrificio, de quo est Levit.* 16, *quod ejus sanguis allatus sit in sacrarium. Iam vero inter hunc & Christi sanguinem magna est differentia. Materialis enim sanguis, qui effundebatur, cum anniversaria victima mactaretur, inferebatur in sanctuarium: sed materialis Christi sanguis, qui effusus est, cum ille pro nobis occideretur, NON allatus est in cælum. Quid igitur? ut sacerdos legalis cum sanguine cæsæ victimæ pro se & pro populo apparebat in sacrario levitico: ita Christus non cum materiali sanguine effuso, sed vi & vigore sanguinis pro nobis effusi apparet pro nobis in cælo.* Non *vim & vigorem* sanguinis dicit apostolus, sed *proprium* sanguinem Christi, *per* quem factus sit introitus in sanctuarium: nec *materialem* sanguinem appellat, sed *sanguinem* ejus, *qui per spiritum æternum seipsum obtulit immaculatum Deo.* Hanc, apostolicam, emphasin sæpe imitantur excellentium interpretum sermones. Chrysost. Hom. 33 in Hebr. XIII. ἀυτὴ ἡ οἰκονομία ἔξω πάθους ἦν. ἔξω· ἀλλ᾽ εἰς τὸν οὐρανὸν τὸ αἷμα ἀνηνέχθη. ὁρᾷς ὅτι αἵματος μετέχομεν τοῦ εἰς τὰ ἅγια εἰσφερομένου, τὰ ἅγια τὰ ἀληθινά· τῆς θυσίας ἧς μόνος ἀπήλαυσεν ὁ ἀρχιερεύς. Quædam periochæ verba alii aliter referunt: sed ἀλλ᾽ εἰς τὸν κτλ. uno tenore. Sic verterim: *Ipsa passionis dispensatio foris erat: foris; sed IN cælum sanguis est sublatus. vides, participes nos esse sanguinis, qui inferebatur in sancta, sancta vera; sacrificii, quo solus est gavisus archisacerdos.* Conr. Pellicanus in Hebr. IX: *Christus pretium sanguinis sui pro nobis redimendis intulit Deo Patri in cælum.* Calvin. in Hebr. X: *Pecudum sanguis quum statim tabesceret, non potuit diu vigorem suum retinere: at Christi sanguis, qui nullo tabo corrumpitur, sed puro semper colore fluit, nobis in finem usque mundi sufficiet. Nihil mirum, si cæsæ pecudum victimæ vivificandi facultate non pollebant, quum essent mortuæ. at Christus, qui a morte resurrexit, ut nobis vitam conferat, suam in nos diffundit. Hæc est perpetua vitæ dedicatio, quod coram facie Patris semper quodammodo stillat sanguis Christi ad irrigandum cælum & terram.* & in cap XIII: *Christus sanguinem suum, ut mundi peccata expiaret, IN cæleste sanctuarium intulit.* Rursum:

Videtur mihi Apostolus (Hebr. XIII. 20) *hoc velle, Christum ita resurrexisse a mortuis, ut mors tamen ejus non sit abolita, sed æternum vigorem retineat: ac si dixisset, Deus Filium suum excitavit, sed ita ut sanguis, quem semel in morte fudit, ad sanctionem fœderis æterni, post resurrectionem vigeat, fructumque suum proferat, perinde ac si semper flueret.* Hunnius in Hebr. XIII: *Christus suum proprium sanguinem sancto sanctorum intulit.* Dorscheus P. I Theol. Zach. p. 51 seqq. *Sanguis*, inquit, hoc loco, Zach. IX. 11, *cum illa affectione profusionis & effusionis, non autem, ut est in naturali suo statu & intra vasa sua ordinaria, consideratur.* 1. *Quia hoc requirit typi ratio. Sanguis enim in V. fœdere, ut extravasatus & effusus, considerabatur, & hoc ipso adumbrabat profusionem & effusionem sanguinis in N. fœdere futuram.* 2. *Quia hoc fœderis divini indoles requirit, quæ postulat αἱματεκχυσίαν.* 3. *Quia in hac ratione sanguinis exercetur actus obedientiæ satisfactoriæ Deo pro peccatis debitæ. &c.* Sal. Deylingius: *Christus in cœlos evectus sedensque ad dexteram DEI res nostras commendat DEO, & sanguinem pro nobis effusum ac vulnera ostentat Patri.* Iterum, Rappoltum laudans: *Patri suo*, inquit, *sanguinem suum, ut λύτρον & pretium redemtionis pro nobis offert* (demonstrat,) *ejusque effusione justitiæ divinæ satisfactum esse docet.* Observ. miscell. p. 571 seq. Non affirmo, hos interpretes præsentem sanguinis effusi statum docere: sed dico, sermones eorum, si talem statum in mente habeas, textibus, quos tractant, magis congruere.

§ VI. *Sanguis I. C. semper manet sanguis effusus.*

Si unquam fieri potuit aut debuit reditus sanguinis I. C. in corpus ipsius, fieri potuit ac debuit in ipso saltem resurrectionis momento, non postea demum. At ante adscensionem hoc non esse factum, patet ex § præced. Ergo non factum est in resurrectione: neque adeo ullum tempus reperitur, cui reditum illum adscribamus. Perpetuus est effusi sanguinis status. Ipse Iesus in cœlo est, & corpus ejus: etiam sanguis ejus est in cœlo; sed non propterea nunc sanguis inest in corpore. Non retulerim huc *visionem* Apoc. I. 14, de *albedine* capitis I. C. quasi exsangui. Nam ea *capillos niveos* spectat, *facies* vero cum lucidissima solis virtute comparatur ibidem v. 16. Neque, quod Luc. XXIV. 39 exstat, huc, ab Augustino allegatum, nos allegamus. nam *sanguis*, etiamsi in corpore sit, minus palpatur & cernitur, quam *caro & ossa*. Alia dantur sanguinis a corpore sejuncti indicia. Divisam corporis & sanguinis rationem, non solum in passione & morte Domini, sed etiam in cœna ad recordationem mortis ejus instituta, sacræ exhibent literæ. Expende cap. XIII. 9 seqq. X. 10. 29. 1 Cor. XI. 24 seq. Modus prædicandi sequitur modum essendi: hanc ipsam ob causam distinctissime considerantur corpus & sanguis Christi, quia a parte rei distinctio sive sejunctio adest. Igitur adhuc in cœlo sanguis, ut effusus, exstat ante oculos Dei: adhuc loquitur pro nobis: adhuc est sanguis adspersionis. 1 Petr. I. 2. Sanguis Abel, quem terra aperto ore de manu Kaini hausit, clamabat, *seorsum* a corpore: sanguis I. C. loquitur, item

item *seorsum*, in cœlo, potentius & benignius. Hac proprie de causa *seorsum* ab ipso Iesu sanguis adspersionis h. l. memoratur, uti cap. X. 19. 21 introitus sanctuarii in sanguine Iesu & hic ipse sacerdos magnus *seorsum* laudatur, & cap. XIII. 12 *sanguis Iesu seorsum* ab ipsius *corpore* (coll. v. 11.) consideratur, & cap. XIII. 20 ipsa magni ovium Pastoris resuscitatio facta dicitur in *sanguine* testamenti *æterni*. Conf. Rev. Riegeri Hist. Frr. Boh. Vol. II. pag. 68 seqq. ubi per vestigia Pfaffiana amplissimus veterum & recentiorum opinionum campus ita nobis panditur, ut hæc una sententia, ab illo scite proposita, ex omnibus reliquarum incommodis emergat. Sanguis ipse effusus, non effusio sanguinis, λύτρον, *redemtionis* æternæ *pretium* est. Id pretium, Deo solutum, solutum manet, sine restitutione in Redemtoris corpus. Æterna est redemtio: æternus pretii valor, perinde, ac si redemtor quotidie pro nobis in cruce pendens exspiraret. In morte ejus erat vis vitæ non dissolvendæ: in vita ejus est valor mortis perpetuus. Ipsa mors Domini absorpsit infirmitatem vitæ in mundo, in qua sanguinis & carnis particeps erat factus subeundæ mortis causa; cap. II. 14: adeoque eadem mors, tanquam transitus in vitam gloriosam *protinus* quiddam gloriosæ vitæ consentaneum habebat. conf. 1 Tim. III. 16 not. Inde *annunciatio mortis Domini* complectitur totam Ipsius commemorationem, etiam sepulturæ & resurrectionis, (cui illa arcte conjungitur 1 Cor. XV. 4.) adscensionis, sessionis ad dexteram Dei, *usque dum venit*. 1 Cor. XI. 26. Ex mortuis eductus est magnus ovium pastor; sed testamentum, in cujus sanguine eductus est, *æternum* est. c. XIII. 20. Patet hinc, quanta proprietate Iohannes Agnum *ut* mactatum in vita gloriaque Ipsius sibi visum descripserit.

§ VII. *Id ipsum agnoverunt antiqui doctores ecclesiæ.*

Magna patres consensione statuerunt, *exsangue* nunc esse corpus Domini, vel etiam *aëreum*. vid. Magnif. *Pfaffii* diss. c. Roger. p. 50. Atque inde ad nimiam etiam subtilitatem devenerunt aliqui. Auctor quæstionum inter opera Athanasii T. II. f. 433. qu. 128. *Ipsi quoque Veteres*, inquit, *& prisci prophetæ baptizati sunt ex eo, qui de latere Christi fluxit, sanguine & aqua. Et quomodo? audi. Quoniam quatuor elementis constat corpus hominis, rursum post mortem in ea resolvitur. Sic factum est etiam Christo: quia sanguinem & aquam sanctum ejus dedit latus*, ἀνελύθη *resoluta sunt, quo resoluta sunt etiam prophetarum, in elementa nempe, & inventa ea baptizavit. &c.* Paraphrasin hujus philosophematis adornavit *Theodorus Abucaras*, cui uni id adscribit Ittigius in Exercitatione opusculum Abucaræ & luci reddente & refutante. *In elementa resolvi*, quid est, nisi *corrumpi*? Absit vero a nobis ejusmodi de sanguine Domini cogitatio. Non essent in eam delapsi hi scriptores, si ex antiquioribus audissent, sanguinem corpori resuscitato immissum fuisse. Haud scio, an immissio illa vel a patribus agnita (agnitam affirmanti incumbit probatio,) vel prius saltem in medium producta reperiatur, quam communio sub una specie (Seculo demum XIII ac XIV) invalesceret, cujus patronis, Scholasticis, opportunus erat concomitantiæ prætextus. Ne *Gersonis* quidem ætate sanguinem immissum omnes affirmabant, ut patet ex Serm. in die circumci-

cumcisionis Domini, & ex Iosephinis, dist. 8. Post Reformationem multi eam sententiam, sine controversia, & ideo, ut fit, sine dubitatione admiserunt & propagarunt: rationes autem, quibus nituntur, evincunt illæ quidem, sanguinem Domini a corruptione mansisse immunem, neque reliquias ejus in terra, miraculis comitatas, remanere, quorum utrumque nos ex animo agnoscimus; sed per easdem non definitur positive, quæ sit in præsenti conditio sanguinis illius pretiosi. Vid. *I. Gerhardi* dispp. p. 789. 1426 seqq. *I. Meisneri* exam. catech. Pal. p. 596. &c. Tuum erit, Christiane Lector, quasvis hac de re sententias inter se conferre, & ad normam Scripturæ sacræ dijudicare.

VIII. *Vnio personalis, & status effusi sanguinis, bene conveniunt.*

Non pugnant inter sese in triduo mortis: ac multo minus post triduum illud inter sese pugnant unquam. Nihil Nestorianum, nihil Eutychianum, tota admittit hæcce consideratio.

§. IX. *Resurrectio & vita I. C. gloriosa non tollit statum effusi sanguinis.*

Si quis putaret, in corpore Salvatoris etiam post latus perfossum remansisse modicum sanguinis, rationi naturali eo minus necessaria videri posset effusi sanguinis in corpus immissio: sed revera omnis sanguis est effusus, nec tamen iterum immissus. nam naturalis quidem sive animalis vita sita est in sanguine & circulatione ejus, & sustentatur pane: sed sine pane verbum Dei pascit corpora sanctorum. Vide de Mose, Ex. XXIV. 18. XXXIV. 28, nec non de Elia, 1 Reg. XIX. 8: maxime vero de Iesu Christo, Matth. IV. 2. 4. Etenim tota ipsius *diæta* ultra munditiem omnium mortalium evecta noscitur vel ex apto vestitu. Ioh. XIX. 23 not. Quodsi in terra id præstat virtus Dei, quanto magis in cœlo id fit & fiet? Matth. XXII. 29. (quam ob causam hoc quoque, obiter, sed serio, monendus est Lector, noviter productum sanguinem, in loco effusi, redivivo Redemtori a nobis ne per somnium quidem adscribi.) Vita gloriosa non desiderat circulationem sanguinis: tota ex Deo est. Rom. VI. 4. 10. 1 Cor. VI. 13. XV. 44. 50. Nostrum corpus, noster sanguis, corruptioni sunt obnoxia: sanguine nostro, quid futurum sit, ignoro; (in ipsa quidem vita animali, summam sanguinis jacturam, modo mors absit, minoris æstimamus, quam digiti articulive mutilationem:) corpus certe conforme faciet Salvator corpori gloriæ suæ. Conf. *Samml. von A. und N.* 1739. I Beytr. art. 8. *Valef.* philos. sacr. p. 81. *Melch.* I. 712: *Manifestum esse putamus*, *pugnam* Michaëlis Ap. XII *non absolutam fuisse mox post Christi adscensum in cælos, quo SANGVIS AGNI illatus accusandi jus draconi infringebat* &c. *Pfaff.* Syst. germ. p. 307. *Heding.* ad Hebr. IX. 24. X. 14. *Kraft* Nachr. I Band p. 878. Hiatus in latere (qualis in corpore naturali vulnus letale esset) perpetuum gloriosæ vitæ documentum & ornamentum est. Ez. XXXVII. 6. 8 non memorantur *venæ*: sed גידים sunt *nervi* aut *musculi.*

§. X. *Status effusi sanguinis validissime corroborat communionem sub utraque.*

Nullum speciosiorem fucum habent defensores communionis sub una, quam *concomitantiam* corporis & sanguinis. Sed *distinctissima* in sacra cœna ratio est corporis & sanguinis Domini. Primum dicit,

eit, *Hoc est corpus meum*: deinde, *Hic est sanguis meus.* Igitur corpus non per sanguinem exhibetur, sed per se: sanguis non per corpus exhibetur, sed per se. Locum Gen. IX. 4 huc confert Lightfootus in Chron. V. T. Apposite vero Dannhawerus scribit: *Res cœlestis in sacra* (eucharistica) *potione est sanguis Iesu Christi pro discipulis & pro multis effusus, &, quia incorruptibilis, adhuc existens,* 1 *Petr. I.* 19 *quem Christus in sanctuarium* ἀχειροποίητον *intulit, & tamen ille ipse, qui in passione effusus est. Non hic in litigia scholastica, vere scholastica ac otiosa, ingrediendum, de reliquiis sanguinis Christi, & reassumtione illius, de quibus videndus Baron.* &c. Hodos. p. 1202. In morte Domini ex corpore eductus est sanguis: ejus mortis annunciatio postulat, ut panis benedictus in recordationem Domini edatur, & ut poculum benedictum, item in recordationem Domini, bibatur. 1 Cor. XI. 24. 25. Profundum *Thomas Bromley* Responsum, in decem tractatibus editum, habet, de *differenti* ratione fruendi corpore & sanguine Christi.

§. XI. *Eadem causa fidem nostram egregie sustentat.*

In Revelatione Paradisi sic scribit idem Bromlejus: *In sanctuario sanguis æterni fœderis spargitur, quod per Dominum Iesum post adscensionem ipsius semel singulari modo factum est, secundum Hebr. IX. v.* 12: Per proprium sanguinem semel in sanctuarium introivit, æternam redemtionem inveniens. *Id vero adhuc certis temporibus per magnum archisacerdotem continuatur ad sedandam iram Dei, per peccatum commotam: & propterea dicitur* sanguis adspersionis, *propter usum ejus, qui continuatur in cælo, & in conscientiis sanctorum in terra.* Hebr. IX. v. 14. Dijudicent hæc, qui spirituali valent judicio. Sane fideles in omni exercitio fidei, maximeque in sacra cœna, æque fruuntur efficacia sanguinis I C. ac si in eo momento, quo sanguis ejus est effusus, constituti essent.

§. XII. *Hæc res considerationem ab amatoribus Christi uberiorem postulat.*

Quod in Exercitatione de Ingressu summi pontificis in sanctum sanctorum Andreas Adamus Hochstetterus p. m. scripsit: *Non dubitamus, Lectorem ex argumenti tam perplexi magnisque etiam Interpretibus transmissi tractatione perspecturum, quantum* ἐρευνήσει *nostræ relictum adhuc sit, &, quam in veri latentis indagatione operam sumsimus, ad Servatoris gloriam adplicaturum:* pag. 20. 21. id ad præsentem considerationem transferre licet. Parum eam adhuc, fateor, excultam reperio: & tali in re pauci solent adduci, ut subsistant, & oculos in ea consideranda defigant. Sed qui non confestim resiluerit, ex eo, quod initio paradoxon erat, dulcedinem paulo post gustabit cum profectu fidei. Nil tamen obtrudo cuiquam: tantum rogo Sapientes, ut totam rem non ad humani, sed divini sensus normam religiose examinare dignentur. Non curiositas carnalis hic locum habet, sed desiderium cognoscendi Redemtoris, quoad Ipse gloriam suam per radios apostolici testimonii amatoribus suis voluerit patefacere.

In Commentariis quidem & Systematibus hæc res non facile vel uberius tractata vel leviter duntaxat tacta reperitur: idque ex rationibus forte sequentibus.

1. In locis de *gratia applicatrice* dicitur: *Causa operans terminative est Spiritus S.* id quod verum est: sed mentio Christi & meriti ejus fit nonnisi apud quaestionem *de causa externa impulsiva*. Sic fit, ut nec uno nec altero loco *efficax operatio Christi & sanguinis ejus* in considerationem veniat. 2. *Propria* consideratio sanguinis Christi parce instituitur, multique confestim se ad *tropum* vertunt, ubi sub hac voce, *sanguis*, aut universum meritum Christi, aut *vitam*, *animam* ejus intelligunt. 3. In seriis tractationibus confestim potius ad sanctos & beatos fructus, quam ad modum ipsarum operationum respicitur, e quibus fructus oriuntur. Confer ex. gr. scriptum Anonymi, *die reinigende Kraft des Gottes-Blutes Iesu Christi* (ed. A. 1745 Prenzl.) p. 49. Equidem jam in juventute mea solidam disquisitionem *de habitu meriti Christi ad nostram salutem* cupide animo meo versabam: sed post multas cogitationes nunquam ad peculiarem de ea re scriptionem ventum est. *Dominus Iesus nobis nunc porro bonum lucis suae radium largiatur propter se ipsum. Amen.*

1. Duplex nobis beneficium obtingit per sanguinem Christi, nempe I *liberatio* a reatu peccati, & II *donatio* novarum virium vitae, quae deinceps in bonis operibus se exserunt. Illa vocatur *justificatio* per sanguinem Iesu Christi: & hanc adipiscitur, qui carnem Christi edit & sanguinem ejus bibit. Ioh. VI.

2. Quia vero sanguis Christi est *sanguis aspersionis*, quaeritur, an is sanguis, *qua talis*, *utroque* nunc memorato modo, an tantum *priore* modo fidelibus obtingat?

3. In V. T. multae erant *aspersiones*, sive considerentur ii, qui aspersionem peragebant; sive materia, qua aspersio fiebat; sive homines & res, pro quibus & in quibus aspersio fiebat; sive scopus aspersionis, ad dedicationem, consecrationem &c. *Aspersio* fiebat Ex. XXIV. 8 apud totum populum, & Ex. XXIX. 21. Lev. VIII. 23 ss. apud Aaronem & filios ejus: utrumque, initio, ad initiationem, adeoque *semel*, ut ajunt, *pro semper*. Apud leprosos item erat initiatio quaedam ad conversationem cum aliis in Israële, a quibus tempus bene longum exclusi erant. Aspersio ad *altare* semper erat praecipua: Israëlitae vero ex sua parte per esum victimarum in communione cum Deo conservabantur.

4. In N. T. est aspersio, quae per *sanguinem* Christi Iesu fit: & quia haec *unica* N. T. aspersio est, omnia levitica autem ad Christum tendebant: opus est, ut omnes leviticae aspersiones meri typi ejusdem aspersionis fuerint; uti sane sanguis Christi non tantum adversus sanguinem *taurorum* & *hircorum*, sed etiam adversus *cinerem vaccae* apud aquam aspersionis, in spirituali sua excellentia celebratur, cap. IX. 13 s.

5. Memoratur *aspersio sanguinis*, 1 Petr. I. 2, & iterum *sanguis aspersionis*, nostro hoc loco. Dicimur etiam in *cordibus aspersi* & per aspersionem liberati *a conscientia mala*, unde *verum cor in plerophoria fidei* habeamus, Hebr. X. 22. Plura in N. T. non occurrunt de aspersione Novi Testamenti: sed Esajas vaticinabatur, c. LII. 15: *sic* (Christus, Iehovae magnus Minister,) *asperget gentes multas*: *super eo obturabunt reges os suum.* &c. ubi semel videmus, quis Is sit qui aspergit; qui sint Illi qui asperguntur; qua ratione illa aspersio sequela Passionis Ejus sit; & quod obedientia fidei inde sequatur, quemadmodum

modum Petrus *obedientiam* & *aspersionem sanguinis* Iesu Christi conjungit.

6. Leviticæ aspersiones non *physice* purificabant, sed *moraliter*. Nam 1 non præcise manus vel alia certa pars corporis, quæ impuritatem forte contraxerat, neque etiam totum corpus aspergebatur, sed in genere fiebat aspersio, quocunque sanguis vel aqua aspersionis caderet. 2. aspersio analogiam habebat cum sanguine paschatis, Ex. XII. 7. 13, qui non corporibus sed janius affundebatur, & Israëlitis tamen profuit. 3 Post aspersionem debuit aspersus demum corpus suum & vestes suas lavare. Per consequens *aspersio* habebat effectum *moralem*, & *lotio* effectum *physicum*.

7. Cum hac *lotione* analogiam in N. T. habet *lotio*, quæ tribuitur aquæ mundæ, Spiritui sancto, 1 Cor. VI. 11. Hebr. X. 23, nec non sanguini Iesu Christi. *Lavit nos ex peccatis in sanguine suo*, Ap. I. 5. *Laverunt stolas suas & dealbarunt in sanguine Agnelli*, cap. VII. 14.

8. *Aspersio* autem habet vim *moralem*. *Dorscheus* : *Illa consperfio ALITER non FIT, NISI per communicationem virtutis meritoriæ, seu potius acquisitæ satisfactionis & redemtionis Iesu Christi*. Part. I Theolog. Zachar. pag. 53.

9. Locus ille Ioh. VI de *esu* carnis Christi & de *potu* sanguinis ejus valde emphaticus est: non tamen verba nimis ample extendenda sunt. Nam Iesus ibi, (quemadmodum interdum adversus duros oblocutores faciebat,) usus est locutione metaphorica plane singulari, qua erga discipulos, ante & post, non utebatur. Tò *vere* v. 55 explicandum est ex c. XV. 1, *Ego sum vitis vera* : ubi tamen metaphora manet, & quidem apud ipsum prædicatum. In sententia illa, *caro mea vere est cibus* &c. illud *vere* non afficit prædicatum, sed copulam, *est*, ut res adversus contradictionem confirmetur. Ab initio & in fine colloquii *esus* carnis Christi & *bibitio* sanguinis ejus (ut Ioh. III nova nativitas) in *Fidem* resolvitur. Per tales repræsentationes cavetur, ne quis *fidem* nimis tenuiter & leviter accipiat: & per phrases de *fide* docemur, illas repræsentationes non esse justo difficiliores.

10. Apud hæc omnia clarum est certumque, quod per *esum* carnis Christi & *bibitionem* sanguinis ejus, vel per fidem, 1 Christiani cum Christo intime uniantur: 2 quod id carni ejus & sanguini, quippe quam edunt, quem bibunt, in acceptis referre debeant: 3 quod caro & sanguis Christi efficacem, intimam operationem in illis habeant, & vitam æternam illis afferant.

11. Vbi alias sanguini Christi *mundatio* a peccatis tribuitur, id pro ratione contextus vel *moraliter* vel *physice*, vel utroque modo, accipiendum est: ex. gr. Hebr. I. 3. 1 Ioh. I. 7. Idemque valet de *victoria*. Ap. XII. 11.

12. Hæc omnia naturam transcendunt, & valde opus est, ut a dulci fallacia sensuum humanorum nobis caveamus. Confer *Closterbergische Sammlung* P. II. p. 138 & seqq. ubi homilia *Lauii* de *virtute sanguinis* Christi laudatur, & monita adversus deviationes dantur. Si quando ex. gr. gaudium Spiritus se in animam vel etiam in corpus diffundit, id non debet reprimi. Non per sensum (*Gefühl*) *ad* fidem venitur, etsi fides sæpe aliquid quod sentiri potest *post* se trahat: quod tamen absit ut vel nomine *caloris* vel physicæ cujusdam qualitatis appellemus. Quæ se sine affectatione dant, ea cum humili gratiarum actione accipiamus & sine o-

ſtentatione cuſtodiamus. Nemo tamen aliis ſe tanquam modulum & exemplar obtrudat, neque alios ſibi ſic imitandos proponat. Alias multi in cupidam & violentam activitatem adiguntur, ut exiſtiment, eadem experimenta & ſenſationes ſibi ipſis extorquendas eſſe: & apud conatum ejuſmodi natura defatigatur, ut ſe tandem per id, quod ipſa, ſibi non conſcia, conficit, vel in ſomnio, tranquillet.

13. Paucis, ſanguis Chriſti pretioſus applicatur nobis apud aſperſionem, apud lotionem, apud bibitionem, propter unionem perſonalem, *modo reali*, ſupernaturali tamen, adeoque plane incomprehenſibili. *Id* (dictum de ſanguine Ieſu Chriſti, 1 Ioh. I. 7) *non tantum de MERITO ſanguinis Chriſti in cruce ſemel perfecto accipiendum eſt, ſed Iohannes eo loco de ea re agit, quod in negotio juſtificationis non tantum divina natura in Chriſto, verum etiam ipſius ſanguis per modum EFFICACIÆ nos ab omni peccato emundet. Ita caro Chriſti eſt vivificus cibus.* Form. Conc. Art. 8 de Perſona Chriſti, pag. 776.

14. Simili modo, ex noſtra parte, *fides* non modo habet vim *moralem*, ſed etiam *ſuo modo* phyſicam quandam efficaciam & operationem, ad noſtram juſtificationem & ſalutem.

15. Gaudebo equidem, ſi per ea, quæ dixi, ad augmentum amoris & agnitionis Redemtoris noſtri, qui ſanguinem nobis ſuum impendit, anſa quædam dabitur. Capacitas noſtri cordis ad ſancta myſteria, non tam exercitatione intellectus, quam per incrementum hominis novi amplificatur.

16. Ieſus *ſalvare prorſus poteſt accedentes per Ipſum ad Deum, ſemper vivens, ad interveniendum pro illis.*

¶ *κρεῖττον*) Sic codd. probatiores: recentiores aliqui, *κρείττονα*.

¶ *λαλοῦντι loquenti*) non, *clamanti*.

¶ *παρὰ τὸν Ἄβελ quam Abel*) Sanguis Abel, primo parricidio effuſus, per ſynecdochen ponitur pro omni ſanguine effuſo in *terra* & vindictam clamante cœlum verſus, reliquosque peccati in mundo clamores cumulante: & hunc *clamorem* ſanguinis a Kaino celati violentum vincit *loquela* aperta & placida ſanguinis Chriſti in *cœlo* pro nobis, & ex cœlo ad nos. Conf. *κρείττονα*, *meliora*, c. VI. 9.

Nunc, quorſum acceſſerint Chriſtiani, univerſe recognoſcamus.

Eſt *A*. *Sion* mons,
B. & urbs DEI viventis, *Ieruſalem cœleſtis*.
C. *a*. & myriades;
α. *angelorum* panegyris,
β. & eccleſia *primogenitorum* in cœlis deſcriptorum:
b. & judex *DEVS* omnium:
D. *c*. & *ſpiritus* juſtorum conſummatorum:
d. & novi teſtamenti mediator *Ieſus*;
e. & *ſanguis* adſperſionis, melius loquens, quam Abel.

Hæc enumeratio non modo non confuſa eſt, ſed ordinem plane conſideratum habet. *A* & *D*, *B* & *C*, inter ſe reſpiciunt per *χιασμόν*. In *B* & *C* deſcribitur œconomia DEI, latius extenſa, eaque ita potiſſimum, uti in die noviſſimo glorioſiſſime apparebit, qui fidei jam præſens eſt, v. 26. cap. XI. 1. &

& a *Paulo* sic consideratur Rom. II. 16 not. In *A* & *D*, œconomia Christi, interior, novi testamenti, quatenus ea tantisper viget, ut *Paulus* testatur 1 Cor. XV. 24. De utriusque œconomiæ differentia & nexu confer annot. ult. Exeg. Germ. ad Ap. XIV. 10. Naturali ordine *A* ponitur ante *B*, quia in Ap. cap. XIV & XXI mons Sion conspicitur ante Ierusalem novam; adeoque *D* & *C*, & articuli in *D* & *C*, retrogrado ordine (de quo conf. c. XI. 33 not.) considerandi veniunt.

25 βλέπετε *videte*) Admonitio, quæ acuitur particula οὖν *igitur* prætermissa.

¶ μὴ παραιτήσησθε *ne recusetis*) per infidelitatem.

¶ τὸν λαλοῦντα *eum qui loquitur*) nempe, DEUM, cujus sermo, jam præsens, est ejusmodi, ut præludium sit commotionis ultimæ. Eadem vox, quæ in evangelio de *cælis* auditur, concutiet *cælum* & terram. Sanguis *loquitur* ad Deum, v. 24: sed in v. 25 est *loquela*, quæ ad nos fit. λαλοῦντι v. 24 est neutrum ad αἷμα· λαλοῦντα est masculinum. Apostolus redit ad prima. c. I. 1.

¶ οὐκ ἔφυγον *non fugerunt*) non potuerunt auditui se subducere, imo in pœnas incurrerunt.

¶ παραιτησάμενοι *recusantes*) v. 19.

¶ χρηματίζοντα *oracula dantem*) Deum ipsum innuit. v. 26 initio.

¶ πολλῷ μᾶλλον ἡμεῖς, *multo magis nos*) scil. *non fugiemus*.

¶ τὸν ἀπ' οὐρανῶν) scil. χρηματίζοντα, *Eum*, qui *de cælis* oracula dat. Mons Sinai pertingebat *in terra* ad infimam regionem cœli: sed *ex cælis*, adeoque ex ipso cœlo gloriæ & Filius attulit beatitudinem ejusque præconium, unde frequentissima in ipsius sermonibus mentio *regni cælorum*; & Pater testimonium superaddidit: ac jam in sermone suo repræsentat cœli commotionem, de qua v. 26.

¶ ἀποστρεφόμενοι *aversantes*) Id majorem contumaciam significat, quam παραιτησάμενοι, *recusantes*.

26 οὗ ἡ φωνὴ) quippe *cujus vox*. Declaratur, qualis fuerit illa in terra, & qualis hæc sit a cœlis oraculorum loquela, χρηματισμός. Non igitur obstat articulus τὸν v. 25, quo minus unus sit idemque, qui super terra, & qui ex cœlis loquitur. Est tamen mimesis, & exprimitur affectus eorum, qui *Loquentem* non agnoscunt.

¶ τὴν γῆν) γῆ ἐσείσθη, *terra commota est*. Ps. LXVIII. 9 רָעָשָׁה quo eodem verbo Haggæus utitur. Etiam *cælos* tunc stillasse, Psalmus memorat; videlicet monti vicinos: Haggæus autem de omnibus cœlis factis loquitur.

¶ νῦν *nunc*) Ostendit apostolus, quid DEUS *nunc* non modo promiserit, sed quid faciat.

¶ ἐπήγγελται) *promisit*. Est promissio, *spei* sanctorum proposita, quanquam impii terrentur ea re. habet igitur hic locus admonitionem plane evangelicam. coll. c. II. 3.

¶ ἔτι ἅπαξ, ἐγὼ σείσω οὐ μόνον τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ τὸν οὐρανὸν, *adhuc semel ego concutiam non solum terram, sed etiam cælum*) Hagg. II. 6 עוד אחת מעט היא ואני מרעיש וגו׳ LXX, ἔτι ἅπαξ ἐγὼ σείσω τὸν οὐρανὸν, καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν. κτλ. & v. 21, ἐγὼ σείω τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν. Duos versiculos in unum confert apostolus: quo ostendit, unam eandem-

que esse commotionem, cujus prima unus versiculus Haggai, alter extrema denotat. Cœpit enim illa adventu Messiæ priore; consummabitur, adventu altero. de priore confer Matth. III. 17. XXVII. 51 ss. XXVIII. 2. Act. II. 2. IV. 31; de altero, Matth. XXIV. 7. Ap. XVI. 20. XX. 11. Illustre est testimonium Is. *Newtoni* ad Dan. p. 91: *vixque in omni V. T. aliquod de Christo exstat vaticinium, quod non, aliquatenus saltem, secundum ejus adventum respiciat.*

¶ σείσω) Alii, σείω. Vtrumque habent **LXX**, ut modo vidimus. sed σείσω, *movebo*, exprimit *promissionem.*

27 τῶν σαλευομένων· *eorum quæ moventur*) cœli & terræ.

¶ τὴν μετάθεσιν· *transpositionem*) Idem verbum c. VII. 12. Antitheton, μείνη, *manerent.* Dices: Quum terra commoveretur olim, nulla facta est transpositio; quomodo jam cum cœli & terræ commotione conjuncta est transpositio? Resp. Hæc commotio est *totalis*: est *finalis*: est *promissa*, adeoque innuit, iis quæ moventur, successura esse meliora, id est, ea quæ non moventur, sed immobilia sunt. Prior illa præludium erat alterius.

¶ ὡς πεποιημένων· *tanquam factorum*) Ratio, cur ea, quæ commovenda dicuntur, sub *transpositionem* cadant. sunt enim *facta*, olim, per creationem; & *ita* facta, ut non manerent ipsa, sed moverentur; & ut deinceps ea tantummodo manerent, quæ non moventur. Sic *Paulus* loquitur 2 Cor. V. 1.

¶ ἵνα μείνῃ) *ut maneant.* Μείνῃ enim ait, non μένῃ. Imperfectum pendet a præterito πεποιημένων *factorum.* Sæpe μένω, *maneo*, dicitur de re, quæ, ceteris transeuntibus, superstes est. unde etiam ex μένω est μόνος. 1 Cor. XIII. 13.

¶ τὰ μὴ σαλευόμενα· *ea quæ non moventur*) urbs DEI viventis, v. 22. novum cœlum & nova terra. Ap. XXI. 1 not.

28 βασιλείαν) *regnum*, cœlo terraque præsenti augustius.

¶ παραλαμβάνοντες· *accipientes*) a DEO promissum, *lubentia* fidei *acceptantes.*

¶ ἔχωμεν χάριν· *habeamus gratiam*) χάριν ἔχειν est *gratiam habere*, *gratum esse*, Luc. XVII. 9 & sæpe: valet etiam, *acceptum esse*, Act. II. 47: & sic fere 2 Cor. I. 15. *Gratiam habere*, passive, est *gratia affici*: sic quoque fere hoc loco. *Gratiam invenire* est actus: *gratiam habere* status, cum fidelium prolubio conjunctus.

¶ λατρεύωμεν· *serviamus*) tanquam sacerdotes regales.

¶ μετὰ αἰδοῦς· *cum verecundia*) ex agnitione indignitatis nostræ, ne Dei oculos offendamus.

¶ καὶ εὐλαβείας· *& metu*) ex agnitione majestatis divinæ, ne nobis ipsis perniciem arcessamus. Hesychius, εὐλαβεῖσθαι, φυλάττεσθαι, φοβεῖσθαι. *Verecundia & metu* temperatur *spes*, ne in protervam audaciam degeneret. confer versum seq. cum c. X. 27.

29 καὶ γάρ, *etenim*) Epiphonema gravissimum.

¶ ὁ θεὸς ἡμῶν πῦρ καταναλίσκον. *Deus noster ignis consumens*) Deut. supra ad v. 18. 19 aliquoties cit. cap. IV. 24, LXX, ὅτι Κύριος ὁ θεός σου πῦρ καταναλίσκον ἐστὶ, θεὸς ζηλωτής. conf. ibid. c. IX. 3. *Deus noster*, in quem *speramus*, idem *metuendus est.*

CAP. XIII.

1 Ἡ φιλαδελφία· *fraternus amor*) Hujus virtutis partes explicantur

tur in seqq. Eodem vocabulo *Paulus* alibi utitur.

¶ μενέτω· *maneto*) quamvis vetera transierint. *manet* (*Pauli* verbum) per se: 1 Cor. XIII. 8. 13. *maneto* etiam penes vos.

2 μὴ ἐπιλανθάνεσθε· *noliti oblivisci*) quanquam spoliati. Facilis oblivio talis officii. v. 16. sic, μιμνήσκεσθε, μνημονεύετε, *recordamini*. v. 3. 7.

¶ ἔλαθον ξενίσαντες· *latuere hospitio accipientes*) pro, λαθόντες ἐξένισαν. Hypallage Græcis frequens. Conf. ad Chrysost. de Sacerd. p. 427. Occurritur diffidentiæ erga *ignotos* hospites.

¶ τινὲς, *quidam*) Abraham, Lot. Gen. XVIII. 2. XIX. 1.

¶ ἀγγέλους· *angelos*) Sic sæpe hospes ignotus est dignior, quam videtur, & comites, quamvis non conspicuos, habet angelos. Actiones æstimantur pro eo, quod quis facit, non solum pro eo, quod se facere putat. Matth. XXV. 40. 45.

3 μιμνήσκεσθε· *mementote*) in precibus, in beneficiis.

¶ ὡς συνδεδεμένοι· *tanquam simul vincti*) propter unitatem corporis sub uno capite Christo.

¶ ἐν σώματι· *in corpore*) in corpore naturali *incommodis* eorumque periculis nondum erepto. Alius toto vitæ tempore adversa multa experitur, ut Iacob: alius in juventute, ut Ioseph: alius in confirmata ætate, ut Iob: alius demum extremo tempore; & in talem eventum præcipue conducit hæc admonitio.

4 τίμιος) scil. ἔστω, coll. v. 5. i. e. *honoretur*. Antitheton ad *scortatores*. Cœlibes, quibus scortationis periculum imminet, hortatur, ut matrimonium contrahant, tanquam *pretiosum* quiddam agnoscentes, ejusque bono digne utantur. conf. 1 Thess. IV. 4.

¶ γάμος) *nuptiæ*, id est, matrimonium.

¶ ἐν πᾶσι) *in omnibus*. Latius patet periculum scortationis, quam adulterii. conf. 1 Cor. VII. 2, ἕκαστος, *quivis*: omnesque debent matrimonium magni facere, ut, si quis eo ipse non utatur, alios tamen *non prohibeat*. 1 Tim. IV. 3.

¶ ἡ κοίτη) *cubile*, torus, status usúsque matrimonii. *Nuptiæ-cubile-scortatores-adulteros*: Chiasmus.

¶ ἀμίαντος· *impollutum*) Subaudi iterum, *sit*. Antitheton ad *adulteros*.

¶ κρινεῖ ὁ θεός· *judicabit DEUS*) Longe plurima pars scortatorum & audulterorum est sine dubio, quæ effugit notitiam judicum mortalium; quum talia furta non iis modis patefiant, quibus olim: Num. V. 20 f. magna pars, etiamsi innotescat, tamen pœnam civilem & disciplinam ecclesiasticam vel effugit, vel levissime persentiscit. *Deus judicabit*; eos maxime, quos homo non punit. conf. 2 Sam. III. 39. Loquitur apostolus de judicio, ut propinquo.

5 ὁ τρόπος) *vita quotidiana*.

¶ ἀρκούμενοι) Participium pro imperativo. perinde ut ellipsis verbi *sit*, sic verbi *estote* morata est.

¶ τοῖς παροῦσιν· *præsentibus*) Sic *Paulus* de se, Phil. IV. 11.

¶ αὐτὸς) *IPSE*.

¶ εἴρηκεν· *dixit*) Quod Iacobo, Iosuæ & populo, & Salomoni dictum est, etiam ad nos pertinet.

¶ οὐ μή σε ἀνῶ, οὐδ᾽ οὐ μή σε ἐγκαταλίπω) Gen. XXVIII. 15. LXX, οὐ μή σε ἐγκα-

ἐγκαταλίπω. Deut. XXXI. 6, ὀυ μή σε ἀνῆ, ὀυδ' ὀυ μή σε ἐγκαταλίπῃ, ibid. v. 8, ὀυκ ἀνήσει σὲ, ὀυδ' ὀυ μή σε ἐγκαταλίπῃ. Ios. I. 5, ὀυκ ἐγκαταλείψω σὲ, ὀυδ' ὑπερόψομαί σε. 1 Par. XXVIII. 20, ὀυκ ἀνήσει σὲ, καὶ ὀυ μὴ ἐγκαταλίπῃ σέ. Est igitur instar adagii divini. Neque *opem*, neque *praesentiam* subtrahet.

6 Κύριος ἐμοὶ κτλ.) Sic LXX, Ps. CXIIX. 6, & sic fere Ps. LVI. 5. 12.

7 ἡγεμένων) *antistitum.* v. 17. 24. Late patet hujus verbi usus, de principe, de doctore &c. Mox declaratur h. l. *qui locuti sunt vobis verbum DEI.* Innuit ergo doctores ex primis Christi testibus & apostolis, eorumve discipulis & sociis, qui paulo ante *decesserant*, vel jam jamque decessuri erant.

¶ ἀναθεωρῦντες) *spectantes*, id est, quum spectatis cum recordatione. Idem, grande, verbum, Act. XVII. 23. *Magnam ἀναθεώρησιν res habet*, Cicero lib. XIV ad Att. Ep. XV. *quanta est ἀναθεώρησις!* ep. XVI.

¶ τὴν ἔκβασιν· *exitum*) beatum, optatum.

¶ τῆς ἀναστροφῆς, *conversationis*) in fide, constantis.

¶ μιμεῖσθε· *imitamini*) Imperativus. Facilius spectamus & miramur beatum obitum piorum, quam fidem, qua eum consecuti sunt, imitamur.

¶ τὴν πίστιν· *fidem*) in *exitu* maxime praestitam.

8 ἰησῦς χριστὸς, *Iesus Christus*) Solennis appellatio: Summa Evangelii, fide tenendi. Non solum innuitur doctrina *de Christo*, sed *ipse Iesus Christus*, de quo agit doctrina fidei. In ea fide, verbo DEI nixa, antecessores nostri salvi decesserunt.

¶ χθὲς καὶ σήμερον· *heri & hodie*) Propria significatione ἐχθὲς καὶ σήμερον *heri & hodie* occurrit 1 Sam. XX. 27. sed apostolus ampliore sensu loquitur. Iesus Christus, qui erat heri, idem est hodie: *heri*, ante passionem & mortem: *hodie*, in gloria. conf. cap. I. 3. Ap. I. 18. Vt inter *heri* & *hodie* nox intervenit, & ipsa nox tamen ab *heri* & *hodie* absorbetur, sic *passio* gloriam Iesu Christi *hesternam*, ut sic loquar, & *hodiernam*, non ita interpellavit, ut eadem non esset continua. Proverbii vim habent hae locutiones, *heri*, *heri & pridie*, *heri & hodie*, *heri & cras*: Es. XXX. 33. Deut. IV. 42. 2 Sam. XV. 20. Sir. XXXVIII. 23. & in hac apostoli sententia generali *heri & hodie* instar est proverbii, ut denotet quodvis tempus *praeteritum* & *praesens*, praesertim in tractatione hactenus deducta notatum. Idem est Iesus Christus, *heri*, ante adventum in mundum, ante passionem, ante adscensionem, & *hodie*, in coelo: *heri & hodie*, in priore & altera hujus Hortationis parte: *heri*, tempore antecessorum nostrorum veterum & proximorum, & *hodie*, nostra aetate. Quoquo modo accipias, *heri* breve & *secula* longa non potest inter se committere Artemonius p. 347.

¶ ὁ ἀυτὸς,) Alii comma praemittunt, minus commode. Sententia apostolica: *Iesus Christus* semper idem est; qui *heri* erat, *IDEM est HODIE*, imo *in secula*. Etiam vera, vobis per *doctores* vestros tradita, doctrina, semper *eadem* est, non *varia*. v. 7. 9. Ipse semper idem est. Cap. I. 12, *tu idem es. Idem*, in V. & N. T. c. XII. 2 not. Vid. etiam 1 Cor. III. 11. Phil. III. 16. Non mutatur Hic, nec moritur, quamvis doctores obeant.

¶ καὶ ἐις τὺς ἀιῶνας) *& in secula.* v. 20. c. VII. 3. 16. 24 f.

9 διδα-

9 διδαχαῖς· *doctrinis*) Sic *Paulus* Eph. IV. 14.

¶ ποικίλαις· *variis*) quæ differunt a fide una in unum eundemque Iesum Christum. Varietas erat in cultu levitico. c. IX. 10.

¶ ξέναις· *peregrinis*) quæ differunt a fide *antistitum*. Fidei præsenti jam etiam levitica erant *peregrina*, v. 9·14, ipsiusque jam *vetustatis* oblitus erat apostolus: ideo non *vetera*, sed *peregrina* appellat.

¶ μὴ παραφέρεσθε) *nolite auferri*. Sic παρὰ in composito, c. II. 1. Antitheton, βεβαιοῦσθαι *firmari*. 1 Sam. XXI. 13 (14) ויתהלל LXX, καὶ παρεφέρετο. Eccl. I. 17 הוללות Theodotion παραφοράς.

¶ καλὸν γὰρ χάριτι βεβαιοῦσθαι τὴν καρδίαν· *bonum enim est gratia firmari cor*) Sententia categorica, χάριτι βεβαιούμεθα (κατὰ) τὴν καρδίαν, *gratia firmamur cor*: cui respondet antitheton, *non cibis*. sed modale, *bonum*, additur ex affectu apostolico, ad acuendam admonitionem. Sic *Paulus*, Rom. VI. 17 not. Καλὸν, *bonum*, pulcrum, salutare; jucundum etiam, citra *varietatem peregrinam*; & *proficuum*. Antitheton, *nil profecerunt*.

¶ χάριτι· *gratia*) gratia, quæ per Christum, oblato ejus corpore, nobis obtigit.

¶ βεβαιοῦσθαι) *firmari*. Affine verbum, στηριχθῆναι, *fulciri*, quemadmodum *pane*, sive *baculo panis*, ut Hebraica locutio habet, *fulcitur cor*. Iud. XIX. 5. Ef. III. 1. Ps. CIV. 15. &c. Id hîc de *cibis* negatur, & gratiæ vindicatur.

¶ οὐ· *non*) Non convenit Iudaismus & Christianismus.

¶ βρώμασιν· *cibis*) Extenuatio, uti c. IX. 10. Etiam ii notantur cibi, qui in loco sancto edebantur. Antitheton, *edere*. v. 10. Iudæis suus est cibus; noster cibus, saluberrimus, nobis.

¶ ἐν οἷς· *in quibus*) Constr. cum *ambulantes*.

¶ οὐκ ὠφελήθησαν) Conf. ἀνωφελὲς, c. VII. 18.

¶ οἱ περιπατήσαντες· *ambulantes*) diu multumque.

10 ἔχομεν· *habemus*) Habet hic versus duo commata. ex priore pendet versus 15 & 16, ex altero, versus interjecti. χιασμός.

¶ θυσιαστήριον· *altare*) *Crucem Christi*, in qua immolatum est corpus ipsius.

¶ ἐξ οὗ) *ex quo*. Hujus quoque altaris participes sunt, qui victimam ejus, non alterius, edunt. conf. 1 Cor. X. 18.

¶ φαγεῖν· *edere*) Cibus, caro Christi data pro nobis. Antitheton ad cibos ceremoniales. *Editur* inprimis in S. Cœna, ubi exhibetur corpus pro nobis traditum, & sanguis pro nobis effusus in *sacrificio* illo crucis unico.

¶ οὐκ, *non*) Gal. V. 2 seqq.

¶ τῇ σκηνῇ· *tabernaculo*) Amphibolia parabolica, qualis c. IX. 8 not. Namque tabernaculum, si protasin spectes versu 11 expressam, denotat partem sanctuarii anteriorem: sin apodosin, de qua v. 12, innuit totum cultum leviticum. Est etiam aculeus, quod dicit τῇ σκηνῇ, *tabernaculo*, non ἐν τῇ σκηνῇ, *in tabernaculo*. Similiter *Paulus* Rom. VII. 6 not.

11 ὧν γὰρ εἰσφέρεται) Lev. VI 23 (30) καὶ πάντα τὰ περὶ τῆς ἁμαρτίας, ὧν ἂν εἰσενεχθῇ ἀπὸ τοῦ αἵματος αὐτῶν εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου ἐξιλάσασθαι ἐν τῷ ἁγίῳ, οὐ βρωθήσεται, ἐν πυρὶ κατακαυθήσεται.

¶ ζώων· *animalium*) c. IX. 12 f.

¶ αἷμα· σώματα· *sanguis: corpora*) quæ erant umbræ sanguinis & corporis Christi.

¶ ἔξω τῆς παρεμβολῆς) *extra castra*, in quibus erat tabernaculum, & sacerdotes levitici, & quotquot illi cultui inhærebant. Sic LXX, Lev. IV. 12. 21. &c. c. XVI. 27.

12 ἵνα ἁγιάσῃ) *ut sanctificaret*, a peccatis mundaret, ex mundo ad DEVM duceret. Resp. *sancta*, v. 11.

¶ ἰδίου· *proprium*) Antitheton, *animalium*.

¶ αἵματος· *sanguinem*) Corporis mentio latet sub verbo, *passus est*. quo pacto apodosin hîc habet versus 11, de *sanguine* animantum eorumque *corporibus*.

¶ τὸν λαὸν, *populum*) c. II. 17.

¶ ἔξω τῆς πύλης· *extra portam*) quasi indignus hominum æstimatus consortio. Matth. XXVII. 32. coll. Lev. XXIV. 13. *Extra portam* passus est urbis (quanquam *urbis* vocabulo scite abstinet apostolus,) quæ urbs ipsa erat instar *castrorum* in deserto, & templum habebat, sicut castra habuerant tabernaculum.

¶ ἔπαθε· *passus est*) Typus passionis, victimarum combustio. *Passio* proprie est illa in cruce, *extra portam*.

13 τοίνυν) Particula initio posita (Es. V. 13. XXVII. 4. XXXIII. 23.) hoc loco deliberatam fidelium fortitudinem spirat. Sic τοιγαροῦν initio capitis XII.

¶ ἔξω τῆς παρεμβολῆς· *extra castra*) v. 11. *Castra* Iudaismum notant.

¶ τὸν ὀνειδισμὸν αὐτοῦ· *opprobrium ejus*) i. e. crucem. c. XII. 2.

¶ φέροντες· *portantes*) ut Simon Cyrenæus. Matth. l. c.

14 γὰρ, *enim*) Ratio, cur dicat *castra*, non *urbem*. v. 13. Hierosolymam ipsam fides pro castris habet.

¶ μένουσαν· μέλλουσαν) Paronomasia. Simul *non manentem* alludit ad instantem Hierosolymorum vastationem. non dignatur eam *appellare* urbem, quæ non manet. Nos non manemus hîc: nec ipsa urbs manet omnino.

¶ πόλιν *urbem*) c. XI. 10 not. Pari modo *Paulus* Phil. III. 20.

¶ μέλλουσαν· *futuram*) c. II. 5 not.

15 δι' αὐτοῦ· *per ipsum*) 1 Petr. II. 5.

¶ θυσίαν· *hostiam*) *Altare* memoratur v. 10. nunc *sacrificia* enumerantur: *laudationis*, h. l. *beneficentiæ*, v. 16.

¶ αἰνέσεως· *laudationis*) pro salute firma.

¶ διαπαντὸς, *jugiter*) *Iuge* sacrificium. Nil de Missa. Huic *jugiter* respondet, quod sequitur, *nolite oblivisci*. v. 16.

¶ καρπὸν χειλέων· *fructum labiorum*) Sic LXX, Hos. XIV. 3, nec non Es. LVII. 19; sed Hebræa priore loco פָרִים שְׂפָתֵינוּ altero נוב (ניב) שְׂפָתָיִם

¶ ὁμολογούντων· *confitentium*) in fide, contemta omni contumelia mundi. v. 13.

16 εὐποιΐας, *beneficentiæ*) erga egentes.

¶ κοινωνίας, *communionis*) erga merentes Gal. VI. 6. coll. mox v. 17.

¶ τοιαύταις· *talibus*) Ref. etiam ad v. præced. *his*, *talibus*, non sanguine quadrupedum.

¶ εὐαρεστεῖται) Verba, εὐαρεστοῦμαι, δυσαρεστοῦμαι, cum sexto casu, significant, *hoc mihi placet*, *displicet*. δυσαρεστούμενος, *sibi displicens*; ut solent, qui prope a morbo absunt. Diogenes Laërtius in Arcesilao, καί τινος μὴ εὐαρεστουμένου τῇ διατριβῇ αὐτοῦ, *cum quidam non libenter cum eo esset*.

17 πείθεσθε, *obedite*) Ductoribus defunctis

functis *memoriam* præstate, v. 7, viventibus *obedientiam*.

¶ ὑπείκετε, *concedite*) Id plus est, quam obedire. *Obedite* in iis, quæ præcipiunt vobis tanquam salutaria: *concedite*, etiam ubi videntur plusculum postulare. Hinc pendet, *ut*.

¶ αὐτοὶ, *ipsi*) Vt *ipsi* sunt accurati, sic, quum vos accuratos esse volunt, debetis *concedere*.

¶ ὡς λόγον ἀποδώσοντες· *tanquam rationem reddituri*) Sane hoc & ad vigilandum movet, & ad cavendum auctoritatis abusum. His verbis anima Chrysostomi semper concussa fuit, ut ipse fatetur initio libri VI de sacerdotio: quem ad locum aliqua notavimus p. 490.

¶ μετὰ χαρᾶς· *cum gaudio*) si vos videant vigilantiæ suæ respondere.

¶ τοῦτο, *hoc*) Spectat hoc τοῦτο non ad *rationem reddituri*, sed ad *vigilant*. Auditores debent ductoribus suis *obedire* & *concedere*, *ut cum gaudio* &c. *Gementes rationem reddere* ipsis ductoribus lætum non esset: e contrario *gementes vigilare* ductoribus damnosum non est, auditoribus est inutile.

¶ καὶ μὴ, *ac non*) Non est bonus antistes, quisquis non aut *gaudet* aut *suspirat*, aut utrumque.

¶ στενάζοντες· *gementes*) Audiuntur gemitus creaturarum aliarum: quanto magis, pastorum?

¶ ἀλυσιτελὲς, *inutile*) Tristitia, *gaudio* opposita, ex qua fluunt suspiria, ductores vehementer debilitat: & ipsa eorundem *suspiria* auditoribus *non prosunt*, imo multum nocent.

18 προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν· *orate pro nobis*) Sic solet *Paulus*, præsertim in conclusione, rogare eos, ad quos scribit. Rom. XV. 30.

¶ πεποίθαμεν) *confidimus*, nos ipsos exaudiri & liberatum iri.

¶ γὰρ, *enim*) Vis ætiologiæ proprie cadit super versum 19.

¶ ὅτι) id est, *quia*. nam *confidimus* ponitur absolute, uti *audemus*. 2 Cor. V. 8. Conscientia fiduciam affert. 1 Ioh. III. 21. 2 Cor. I. 12.

¶ καλὴν, καλῶς· *bonam*, *bene*) Conjugata.

¶ πᾶσι· *omnibus*) Neutrum. vid. not. ad 2 Cor. XI. 6.

¶ θέλοντες· *volentes*) Voluntatem sequitur conscientia.

19 περισσοτέρως· *amplius*) Constr. cum ποιῆσαι, *facere*.

¶ παρακαλῶ, *rogo*) Hoc primum epistolæ hujus loco Paulus aliquid de se uno scribit.

¶ τάχιον) eo *citius*.

20 ὁ δὲ θεὸς, *Deus vero*) Fratres jussit orare pro se, v. 18. nunc pro illis orat.

¶ τῆς εἰρήνης· *pacis*) *Paulus* sæpe *Deum pacis* appellat. Rom. XV. 33. Hic congruit τὸ καταρτίσαι, *coaptet*. v. 21.

¶ ὁ ἀναγαγὼν ἐκ νεκρῶν· *qui reduxit ex mortuis*) Deus pastorem duxit, Pastor gregem. e profundo reduxit in altum, ubi ab omnibus conspiciatur. Non concludit apostolus, antequam mentionem fecerit *resurrectionis* Christi.

¶ τὸν ποιμένα τῶν προβάτων τὸν μέγαν· *Pastorem ovium magnum*) Apposita appellatio. Habetis, inquit, antistites multos, v. 17. sed hic omnium est *Antistes*. Ego sum absens, v. 19. sed DEVS non abest, neque deerit. Alluditur ad Es. LXIII. 11. & hac allusione apostolus, in ipsa conclusi-

clusione epistolæ, Christum etiam atque etiam Mosi, de quo Es. l. c. sermo est, anteponit.

¶ ἐν) *in.* Significanter. Constr. cum ὁ ἀναγαγὼν, *qui reduxit.* coll. c. II. 9, διὰ, *propter*: item Ioh. X. 17. 18. Phil. II. 9.

¶ αἰωνίυ· *æterni*) Augustum epitheton. Hæc æternitas testamenti infert necessitatem resurrectionis. Act. XIII. 34 not. ex Esaja.

21 καταρτίσαι *coaptet*) 1 Cor. I. 10 not.

¶ ποιῆσαι· ποιῶν) Deo *faciente*, nos *faciemus.*

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) Conf. Es. LIII. 10 de *resurrectione* Christi & progressu *voluntatis* divinæ.

¶ διὰ, *per*) Constr. cum ποιῶν, *faciens.* Phil. I. 11.

¶ ᾧ· *cui*) scil. θεῷ, *DEO.* v. 20. Rom. XVI. 27 not. Gal. I. 5 not. Tum demum gloria Deo dari potest, si te voluntati ejus salutari subjeceris. Conf. de *Christo*, 2 Petr. III. 18.

¶ δόξα· *gloria*) Non dederant hi, ad quos scripsit, locum exordii læti, in quo gratiarum actio fieret. hoc igitur loco Doxologia ponitur a *Paulo*, uti Gal. I. 5. 6 not.

22 παρακαλῶ· παρακλήσεως· *hortor*: *hortationis*) Conjugata suaviter posita.

¶ τῦ λόγυ, *verbum*) quo vestri antistites vos coram & copiose hortantur. Antitheton, ἐπίςειλα, *misi*, scripsi. conf. Act. XV. 27. 32.

¶ διὰ βραχέων) *paucis*, pro copia rerum.

¶ ἐπίςειλα· *misi*) hanc nempe epistolam, *paracleticam*, hortatoriam.

23 γινώσκετε) *scitote*, cum gaudio.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Sic Timotheum *Paulus* appellat. Vid. not. ad 1 Cor. IV. 17.

¶ ἀπολελυμένον· *solutum*) Fuerat igitur in custodia.

¶ ἔρχηται· *veniat*) ad me. Diversis ergo fuerant in locis.

24 πάντας τὺς ἡγυμένυς ὑμῶν· *omnes præpositos vestros*) Tarditate laborabant: habet autem epistola solidum pro perfectis cibum. Ergo, si ulla epistola, hæc certe multitudini subducenda fuisset. Et tamen hæc quoque epistola ad multitudinem potius, quam ad antistites, ad quos minus necesse erat, dirigitur. Scripta apostolorum publice in cœtu, quemadmodum olim prophetarum, recitabantur: quanto magis privatim legere, quoad opus est, cuivis ita liberum relinqui debet, ut non demum per dispensationem pontificalem concedatur. Nam quæ semel audire tutum est, sæpe legere plus juvat. Alibi memorat Paulus *episcopos & diaconos*, Phil. I. 1. Hic tantummodo ἡγυμένυς, *antistites*, appellat, conf. 1 Thess. V. 12. 1 Tim. V. 17. *Omnes* eos salutari jubet: nam ii, ad quos scribit, multis in locis erant.

¶ πάντας τὺς ἁγίυς· *omnes sanctos*) credentes, Israëlitas præsertim.

25 ἡ χάρις· *gratia*) Clausula *Pauli* propria.

AN-

ANNOTATIONES IN EPISTOLAM IACOBI.

CAPVT I.

1 Ἰάκωβος, *Iacobus*) *Petrus*, *Iohannes*, *Iacobus*, apostolatu circumcisionis functi sunt: Gal. II. & *Iacobus* quidem Hierosolymis & in Palæstina Syriaque; *Petrus* Babylone & in aliis orientis partibus; *Iohannes* Ephesi & in Asia potissimum, versati. Atque horum, & Iudæ, de XII apostolis, habemus Epistolas VII, quæ conjunctim antiquo potius, quam apto peræque omnibus titulo *Catholicæ* appellantur, quum familiares sint nonnullæ; & *VII Canonicarum* titulo a Paulinis canonicis distinguuntur. *Iohannes* Epheso misit ad Parthos, ut antiqui tradidere: *Petrus*, Babylone, ad *Dispersos* Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Asiæ & Bithyniæ: Iudas, nescio unde, ad eosdem, ad quos frater, Iacobus: Iacobus, Hierosolymis, ad *XII tribus dispersas*. Hic Iacobus est apostolus: de quo vid. ad Act. XV. 23. atque hujus epistolæ partes sunt tres:

I. Inscriptio. — *CAP. I. 1.*

II. Adhortatio,

1. *ad Patientiam, ut fratres tentationes*
   - *a) externas bene ferant.* — *v. 2-12*
   - *b) internas vincant.* — *v. 13-15*
2. *ut quivis, divinæ bonitatis respectu, v. 16-18, sit celer ad AVDIENDVM, tardus ad LOQVENDVM, tardus ad IRAM. Atque hæc tria*
   - *a) proponuntur.* — *v. 19-21*
   - *b) tractantur.*
     - *I. AVDITVS sit conjunctus cum facto, v. 22-25 (& quidem in specie cum taciturnitate, v. 26, cum misericordia & abstinentia, v. 27, sine intuitu personarum, c. II. 1-13) adeoque fides sit conjuncta universe cum operibus.* — *v. 14-26.*
     - *II. LOQVELA sit modesta.* — *c. III. 1-12*

 III. IRA,

III. IRA, cum ceteris tumidis affectibus, cohibeatur. 13 - *IV.* 10. 11 *s.* 13 - 17.

3. *iterum ad Patientiam, quam*

a) acuit Iudicis ADVENTVS, in quo appropinquat

I. calamitas injustorum. *c. V.* 1 - 6

II. liberatio justorum. 7 - 12

b) nutrit ORATIO. 13 - 18

III. Conclusio, per apodioxin. 19. 20.

¶ *κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, Domini Iesu Christi*) *Iesu Christi* nomen hic apostolus in hac epistola non nisi c. II. 1 iterum ponit; nec in oratione Act. XV. 14 s. XXI. 20 s. unquam. Videri potuisset, si *Iesum* sæpe appellaret, id ex ambitione facere, cum esset frater Domini. Atque eo minus novit Christum secundum carnem. 2 Cor. V. 16. Nil de Abrahamo, & Isaaco, (nisi obiter, c. II. 21.) de Iacobo, de Mose, nil de Iudæa, Hierosolymis, templo memorat: tota epistola ex novitate illa christiana fluit.

¶ *δώδεκα φυλαῖς, duodecim tribubus*) Israëlis.

¶ *διασπορᾷ, dispersione*) 1 Petr. I. 1. Act. VIII. 1. LXX Deut. XXVIII. 25. XXX. 4.

¶ *χαίρειν, gaudere*) Verbum in salute dicenda frequens, & huic loco proprie conveniens. *χαρὰν, gaudium*, v. seq. Scopus est hortari ad *ὑπομονὴν*, *patientiam*, in afflictione illorum temporum, & compescere *tumorem* Iudaicum abusu fidei christianæ exaggeratum: brevius, commendare mediocritatem, vel, si mavis, spiritualem animæ temperantiam. v. 19 not. Conf. Hebr. XII. 1. Etenim multis in rebus epistolæ ad Hebræos epistola Iacobi respondet: itemque priori epistolæ Petri. Convenientiam suis notabimus locis. Sæpe prophetæ, sæpe apostoli diversi easdem sententias locutionesque adhibuerunt, ad confirmandas mentes auditorum. Anadiplosis, latius sumta, Iacobo frequens, ut *χαίρειν, χαρὰν*, v. 1 s. & sic in verbo *ὑπομονὴν*, v. 3 s. *λειπόμενοι*, v. 4 s. *διακρινόμενος*, v. 6. Adde v. 13 ss. 19 s. 21 s. 22 s. 26 s.

2 *πᾶσαν χαρὰν, omne gaudium*) Sententia: *omnis tentatio gaudium duci debet.* inde *τὸ omnis* a subjecto ad prædicatum transponitur, manente hoc sensu: tentatio non nisi gaudium duci debet. Conf. Hebr. XII. 11. Luth. h. l. *eitel Freude:* & c. III. 16, *πᾶν*, *eitel böse Ding.* Sic 1 Petr. V. 10, *πάσης χάριτος, omnis gratiæ* Es. LX. 21, *ὁ λαός σου πᾶς δίκαιος, populus tuus omnis justus.* Sic Num. XIII. 2. 3. Dan. XII. 1. coll. Ap. XX. 15. Summo patientiæ gradu, *gaudio*, continentur ceteri.

¶ *ἀδελφοὶ, fratres*) Persæpe hac appellatione Iacobus utitur, præsertim ineunte nova periocha.

¶ *πειρασμοῖς ποικίλοις, tentationibus variis*) Sic v. 12. 1 Petr. I. 6. *variis*, animæ & corporis, v. gr. *morbis.* c. V. 16.

¶ *περιπέσητε*) Idem verbum, Luc. X. 30. coll. v. 36.

3 *τὸ δοκίμιον ὑμῶν*) *probamentum, probatio vestra.* Sic, *τὸ δοκίμιον ὑμῶν τῆς πίστεως*, 1 Petr. I. 7. LXX, Prov. XXVII. 21, *δοκίμιον ἀργυρίῳ, καὶ χρυσῷ πύρωσις· ἀνὴρ δὲ δοκιμάζεται διὰ στόματος ἐγκωμιαζόντων αὐτόν.* Herodianus, *δοκίμιον στρατιωτῶν* (adde, *χριστιανῶν*,) *κάματος, ἀλλ' οὐ τρυφή.* Zosimus, *εὐνοίας δοκίμια παρασχόμενος.* Itaque *δοκίμιον* est *tentatio patienter suscepta.* Nisi parallelismus Petrinus

nus me retineret, lectionem τῆς πίςεως tot fultam testibus apud Iacobum facilius amplecterer. Vt est, *probatio* absolute dicta, probationem fidei, amoris & spei complectitur. Et quamvis τὸ τῆς πίςεως in hoc versu omittatur, tamen *fides* etiam Iacobo prora & puppis est, v. 6. c. V. 15: & *probatio fidei* speciatim salva manet ex Petri testimonio.

¶ κατεργάζεται ὑπομονὴν, *operatur patientiam*) Idem Rom. V. 3 dicitur, & additur, ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν, *patientia autem probationem.* conf. infra, v. 12.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) v. 12. Luc. VIII. 15 not. Sic Ps. LXII. 6. LXX, ὅτι παρ' αὐτῷ ἡ ὑπομονή μυ.

4 ἔργον τέλειον, *opus perfectum*) Sequitur, τέλει☉. a rebus & opere denominatio fit hominis ipsius. Id ut assequare, *gaudio* opus est. Τέλειος idem, qui δόκιμος, v. 12. coll. not. ad 2 Tim. II. 15.

¶ ἐχέτω, *habeat*) Hortatur: ut in v. 2, *existimate.* Perfecta est patientia, quæ gaudet.

¶ τέλειοι κ᾽ ὁλόκληροι, *perfecti & integri*) Id denotat absolutum quiddam; *in nullo deficientes*, respectivum. namque opponuntur inter se λείπεσθαι & πλεονεκτεῖν.

5 εἰ, *si*) Nexum rerum a v. 1 seqq. & cap. IV. 1 ss. is facile inveniet, qui, dum injuriam patitur, animum huc refert. Nam boni & mali affectus varie cientur.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton, *in nullo deficientes: deficit.*

¶ σοφίας, *sapientia*) qua intelligimus, unde veniat tentatio, & cur; & quomodo ferenda; & quomodo v. gr. *morbo* occurrendum. Patientia magis est in potestate hominis pii, quam sapientia. illa præstanda; hæc petenda. Summa sapientiæ, quæ patientiam in tentatione paupertatis & opum gubernat, v. 9. 10 describitur.

¶ αἰτείτω, *postulet*) Valde urget Iacobus *preces fidei.* coll. c. V. 13 ss.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) recte rogantibus.

¶ ἁπλῶς, *simpliciter*) Constr. cum *qui dat omnibus.* Admirabilis virtus, divina *simplicitas.* dat simpliciter, magis minusve dignis, sive bene sive pejus usuri sint. Huic simplicitati respondet simplicitas fidelium, non διψύχων.

¶ μὴ ὀνειδίζοντος, *qui non exprobrat*) Non dat repulsam: nec, quum bona dat, insipientiam & indignitatem præteritam nobis exprobrat, neque abusum futurum.

6 πίςει, *fide*) Etiam Iacobo *fides* est prora & puppis, coll. c. V. 15. In media epistolæ parte remoras duntaxat fidei removet.

¶ ἔοικε) Idem verbum v. 23.

¶ κλύδωνι θαλάσσης, *fluctui maris*) Talis est, qui sapientia destituitur, per preces non impetrata.

¶ ἀνεμιζομένῳ, *qui a vento movetur*) extrinsecus.

¶ ῥιπιζομένῳ, *qui circumfertur*) intrinsecus, sua instabilitate.

7 μὴ γὰρ οἰέσθω, *ne enim opinetur*) Fides non *opinatur.* is, qui *opinatur*, ut δίψυχος, *duplex animo*, frustra *opinatur.*

8 ἀνὴρ δίψυχος) Sic δίψυχοι dicuntur c. IV. 8, qui non habent cor purum & Deo *simpliciter* deditum. Alias nusquam occurrit in N. T. hoc nomen, neque apud LXX int. Possis reddere *bianimis*, uti dicitur *bilinguis.* Vtrumque in Germ. *falsch.* Hesychius: διψυχία, ἀπορία. Est igitur affine τῷ διακρινόμενος. Habet quasi duas animas, quarum altera hoc, altera illud sentit. Sir. II. 13, οὐαὶ καρδίαις δειλαῖς, κ᾽ χερσὶ

χερσὶ παρειμέναις, καὶ ἁμαρτωλῷ ἐπιβαίνοντι ἐπὶ δύο τρίβους.

¶ ἀκατάστατος, *inconstans*) Non enim impetrat per preces gubernationem divinam: *sapientiæ*que expers diffidet a se & ab aliis. c. III. 16.

9 καυχάσθω δὲ, *glorietur autem*) Optimum remedium contra διψυχίαν sive *animam bifidam*. *Gloriandi* verbum exstat etiam cap. II. 13. III. 14. IV. 16.

¶ ὁ ἀδελφὸς, *frater*) Hac appellatione Iacobus dignatur potius humilem, quam divitem.

¶ ὁ ταπεινὸς) *humilis*, pauper, tentatus.

¶ ὕψει, *altitudine*) Proponit Iacobus de humili & de divite: mox subjicit tractationem de divite, v. 11. deinde de humili. v. 12, utrumque tractaturus uberius capite V. Totius epistolæ institutum est, omnia ad æquabilitatem redigere. Conf. c. II. 1. V. 13. ὕψος, beatitudo, corona vitæ, sine *marasmo*.

10 πλούσιος, *dives*) Synecdoche, pro omni florente & lauto.

¶ ἐν τῇ ταπεινώσει, *in humiliatione*) Hoc proprie construitur cum *glorietur*. conf. 2 Cor. XII. 9. 2 Sam. VI. 22. ταπείνωσις non dicit *marasmum* divitis; sed demissionem animi, ex illius marasmi intuitu.

¶ ὅτι ὡς, *quoniam sicut*) Protasis, *sicut periit*: apodosis, *ita*. v. 11.

¶ ἄνθος χόρτου, *flos fœni*) Graminis pars amœnissima, flos. 1 Petr. I. 24.

11 ἀνέτειλε-ἀπώλετο· *exortus est-periit*) Quatuor momenta. primum est causa secundi; tertium, quarti.

¶ καύσωνι) *æstu* meridiano, & vento urente, *ortum* subsequente. Gradatio.

¶ ἡ εὐπρέπεια, *decor*) qui est in flore.

¶ πορείαις) Divitibus alias adscribitur εὐπορία· apostolus autem ponit verbum simplex, idque plurali numero, ob molestam negotiorum amplitudinem. πορεία, *iter*, a πορεύομαι, ut βασιλεία, βασιλεύω. Lectioni ποείαις (litera ι demta) nil tribuo. Alleganda in Appar. p. 728 fuit, quia *Millius* de *codicibus nonnullis* ita legentibus obscure loquitur, & de *Estio Gaignæum* allegante silet.

¶ μαρανθήσεται, *tabefiet*) in morte.

12 μακάριος, *beatus*) μακάριος ex μὴ & κὴρ, *immortalis*. Hoc, & *vitæ*, opponitur τῷ μαρανθήσεται.

¶ ὑπομενεῖ, *sufferet*) v. 3. 4. 1 Petr. II. 20. *Magis tamen* (sic *Baumg*. Exam. p. VI. § VI) *mirandum est, illam lectionem v* 12, *qua pro* ὑπομένει *ponitur* ὑπομενεῖ, *haberi ab eodem rev. Bengelio pro firmiore per codices lectione textus atque* (in) *gnomone excitari ut lectionem textus*: *qua varietate opinationum eadem lectio ad* secundam & primam *classium ab ipso constitutarum simul refertur*. Respondeo.

I. Qui codices veteres accentibus destitutos, qui virorum doctorum minorem in accentibus recensendis curam novit, majorem codicum h. l. numerum non desiderabit.

II. Quod de eadem lectione ad *secundam* & *primam* classium simul relata dicitur, oppido severum est. Inter *apparatum* & *gnomonem* intercessere octo anni: quid prohiberet interim *varietatem opinationum*? Porro satis habui in Gnomone lectionem mihi probabiliorem ponere.

III. Num vero Petrus item in futuro loquens, ὑπομενεῖτε, minus fœcundo sensu scripsit? Futurum ὑπομονὴν εἰς τέλος, τέλειον ὑπομονῆς ἔργον denotat.

¶ ἐπηγ-

¶ ἐπηγγείλατο, *promisit*) c. II. 5.

¶ ἀγαπῶσιν, *qui amant*) Amor parit *patientiam*.

13 μηδεὶς πειραζόμενος, *nemo, qui tentatur*) Nunc aliud de tentationibus caput sequitur. Magnus patientiæ nervus, ortum scire mali.

¶ λεγέτω, *dicat*) corde aut ore.

¶ αὐτὸς) *Ipse*. i. e. nec mala ulla Deum, ad nos in deteriora solicitandos, extrinsecus tentant; nec vero ipse sua sponte quenquam tentat. Id ipsum etiam est *simplicitatis* divinæ. v. 5. Sæpe τὸ αὐτὸς spontaneum quiddam innuit: unde congruit, in opposito, τὸ βουληθεὶς, v. 18.

14 ἕκαστος, *unusquisque*) Antitheton, οὐδένα, *neminem*. v. 13.

¶ ὑπὸ, *a*) Concupiscentia est pellex; homo ipse, quasi vir.

¶ ἰδίας, *sua*) Causam igitur peccati debemus in nobis quærere, non extra nos. Ne ea quidem, quæ diabolus injicit, periculum facessunt, antequam fiant ἴδια *nostra*. *Propriam* quisque *concupiscentiam* habet, ex ingenio, temperamento, more, *suo*.

¶ ἐξελκόμενος, *abstractus*) initio tentationis, *ex* veritate & virtute *trahentis*. Passivum.

¶ δελεαζόμενος, *illectus*) ulteriore progressu, illecebram *ad* malum admittens. Medium.

15 συλλαβοῦσα, *cum conceperit*) peccatum, ex hominis voluntate.

¶ ἁμαρτίαν, *peccatum*) peccati actum. Non ideo concupiscentia ipsa non est peccatum. Qui hominem gignit, homo est.

¶ ἀποτελεσθεῖσα, *consummatum*) adultum robur nactum. id quod celeriter fit.

¶ θάνατον, *mortem*) Peccatum morte gravidum nascitur.

16 μὴ πλανᾶσθε, *nolite errare*) Summus *error* est, non bona, sed mala accepta referre Deo. ab hoc errore deducere, est *amoris*. Fidelis admonitio. coll. c. V. 19. Μὴ οὖν *Al. Lat.* Constat vel hoc exemplo, consensioni *Al. Lat.* nullis aliis testibus firmatæ me non nimium tribuere, quod hanc varietatem in margine textus indicare nolui.

17 πᾶσα, *omne*) Nexus sermonis patet, si ita resolvas: δόσις, *datio*, quæ omnis est bona: δῶρον, *donum*, quod omne est perfectum &c. bona tantummodo & perfecta, nulla mala, superne sunt. *bona* & *perfectum* in inciso est prædicatum: *datio* & *donum* subjectum: *omnis* & *omne*, si sensum spectes, pertinet ad subjectum. conf. *omne*, v. 2 not.

¶ δόσις, *datio*) *Datio bona*, in antitheto ad *peccatum*, denotat ea, quæ initio & indies conducunt ad justitiam & pietatem: *donum perfectum*, in antitheto ad *consummatum* & *mortem*, denotat ea, quæ pertinent ad *consummationem* & vitam beatam. conf. 2 Petr. I. 3.

¶ ἄνωθεν ἐστι καταβαῖνον) *est id, quod desursum descendit*. conf. *descendens*. c. III. 15.

¶ ἀπὸ, *a*) nempe *a Patre luminum*. Declaratur τὸ *superne*.

¶ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων, *Patre luminum*) *Patris* appellatio congruens huic loco. sequitur ἀπεκύησεν. Ipse Patris & matris loco est. Est Pater luminum etiam spiritualium in regno gratiæ & gloriæ. Ergo multo magis Ipse *Lux* est. 1 Ioh. I. 5. *Lucis* mentioni statim, ut solet, subjungitur mentio *vitæ*, ex regeneratione. v. 18.

¶ *παρ' ᾧ ὐκ ἔνι παραλλαγὴ ἢ τροπῆς ἀποσκίασμα, apud quem non est transmutatio, aut vicissitudinis obumbratio*) Παραλλαγὴ dicit mutationem in intellectu; (vid. LXX, 2 Reg. IX. 20.) τροπὴ mutationem voluntatis. In utroque vocabulo est metaphora a stellis, huic loco, ubi *luminum* mentio fit, aptissima. παραλλαγὴ & τροπὴ est in natura, (vid. τροπὰς, Iob. XXXVIII. 33.) quæ habet quotidianam vicissitudinem diei & noctis, & longiores modo dies modo noctes: in Deo nil tale est. Ipse est Lux mera. παραλλαγὴ & τροπὴ, si qua accidit, penes nos est, non penes Patrem luminum. ἀποσκίασμα interdum dicit ὁμοίωμα. sic enim Hesychius interpretatur. unde Gregorius Naz. τὸ τῆς ἀληθείας ἴνδαλμα καὶ ἀποσκίασμα tanquam synonyma ponit: & apud Tullium, Budæo observante, *adumbratio rei* opponitur *perfectioni ejus*: sed hoc loco opponitur *luminibus*, adeoque magis proprie sumitur, ut ἀποσκίασμα τροπῆς sit *jactus umbræ primulus, revolutionem habens conjunctam*. Idem Hebraismus genitivi mox, *abundantiam malitiæ*. ex quo colligere licet, τὸ *transmutatio* opponi τῷ *datio bona*, quemadmodum *vicissitudinis obumbratio* opponitur τῷ *donum perfectum*. Παραλλαγὴ aliquid majus est. hinc gradatio in oratione negante: *ne quidem vicissitudinis adumbratio*. Hoc demum efficit *perfectionem*; illud, *bonum* est. *Perfectior* est, qui ne quidem vicissitudinis adumbrationem habet.

18 βυληθεὶς) *volens*, voluntate amantissima, liberrima, purissima, fœcundissima. Hebr. אבה ab אבה *voluit*: conf. Ioh. I. 13. Congruit ἔλεος, *misericordia*, 1 Petr. I. 3. Antitheton, *concupiscentia cum conceperit*.

¶ ἀπεκύησεν) Antitheton, ἀποκύει, v. 15.

¶ ἡμᾶς) *nos*, credentes, præsertim ex Israël. Opponitur inter se duplex generatio: eaque in malo describitur per abstracta; in bono, per concreta.

¶ ἀληθείας, *veritatis*) N. T.

¶ ἀπαρχήν τινα τῶν αὐτῦ κτισμάτων, *primitiæ quædam creaturarum ejus*) Sumus ex Deo per creationem & generationem, *factura & genus ejus*, Eph. II. 10. Act. XVII. 29. *Creaturæ* reliquæ visibiles sunt tot ac tantæ; sed harum *primitiæ* sunt fideles, pars prima & nobilissima, sanctior ceteris, & ceteras sanctificans; qui ob id ipsum tentationibus exercentur. *quædam*, habet modestiam: nam *primitiæ* proprie & absolute unus est Christus.

19 ὥςε, *igitur*) Symperasma: simulque Propositio eorum, quæ sequuntur, trimembris. Auscultationi salutari inimica est nimietas in verbis & affectibus, *oris & cordis*. v. 26.

¶ πᾶς, *omnis*) Oppositum, *nemo*, v. 13. Nam eo, non modo ad versum proximum, respicit versus 19.

¶ ταχὺς εἰς τὸ ἀκῦσαι, *velox ad audiendum*) Vera audiendi ratio (*suscipite*) cum obedientia & recta auditorii constitutione tractatur v. 21-27, & capite II toto.

¶ βραδὺς εἰς τὸ λαλῆσαι, *tardus ad loquendum*) Hoc tractatur v. 26, & c. III. *Tardus ad loquendum*, ut nil loquatur contra Deum, v. 13. nec sinistre de Deo. c. III. 1 f.

¶ βραδὺς εἰς ὀργήν, *tardus ad iram*) Hoc tractatur capp. III. IV. V. *Tardus ad iram* sive impatientiam erga Deum; iracundiam erga proximum. Qui *tardus* ad iram est; facile omni ira, mala certe, supersedebit. Festinatio impellit ad peccandum.

20 ὀργὴ) *ira*, affectus potentissimus.

¶ ἀν-

¶ ἀνδρὸς, *viri*) Sexus virilis maxime iram alit: 1 Tim. II. 8. actionesque ejus vel justæ vel injustæ latius patent. Innuitur ira naturalis, extra gratiam.

¶ δικαιοσύνην θεῦ, *justitiam Dei*) omnia officia divinitus præscripta & Deo placita.

¶ ὀυ κατεργάζεται, *non operatur*) i. e. plane impedit justitiam Dei; tametsi sibi, dum fervet, quam maxime operari eam videatur. Purius sine ira fit.

21 ἀποθέμενοι πᾶσαν ῥυπαρίαν, *deponentes omnem immunditiam*) Metaphora a veste. c. II. 2. ῥυπαρία *sordities*, quæ expurgatur *audiendo* verbum. Ioh. XV. 3.

¶ περισσείαν κακίας) *abundantiam*, *nimietatem*, *quæ solet vitiosa esse*, præcipue in *loquendo*. (Matth. V. 37.) κακία non est *malitia* sive *nequitia*, sed *malitas* sive *vitium*, virtuti contrarium: & genitivus κακίας habet hoc loco vim epitheti.

¶ ἐν πραΰτητι, *in mansuetudine*) Hæc opponitur *iræ*: præstaturque in omnibus rebus. Conf. 1 Petr. II. 1. 2. Ira & subitus animi impetus impedit auditum: ideo lenitate opus est.

¶ δέξασθε) *accipite* animo, auribus, opere.

¶ τὸν ἔμφυτον) *insitum*, per regenerationem, v. 18 & per *habitum*, Hebr. V. 14. nec non per assuetudinem inde a majoribus, Israëlitis. v. 1. coll. 2 Tim. I. 5. Est insitum: ergo summa necessitudine fidelibus conjunctum, & propinquum: Rom. X. 8. ergo accipiendum in mansuetudine.

¶ λόγον, *verbum*) Evangelium. 1 Petr. I. 23 ss.

¶ τὸν δυνάμενον, *quod potest*) magna efficacia.

¶ σῶσαι, *salvare*) *Salutis* spes alit *mansuetudinem*: & hæc illam sustentat.

23 ὅτι, *quia*) Explicatur ille *paralogismus* otiosorum auditorum.

¶ γενέσεως) c. III. 6.

¶ ἐν ἐσόπτρῳ, *in speculo*) Demonstratur hinc veritas Scripturæ, quod homini faciem animæ refert exactissime.

24 ἐυθέως, *statim*) aversus ad alia. Magnam vim exprimendæ hujus celeritatis cum levitate conjunctæ habet καὶ cumulatum. Gen. XXV. 34.

¶ ἐπελάθετο, *oblitus est*) Oblivio non excusat. v. 25. 2 Petr. I. 9.

25 παρακύψας, *qui perspexerit*) Resp. *consideravit*, v. 24. Verbo παρακύπτειν innuitur rei reconditæ indago, non in *superficie speculi* hærens, sed ad interiora penetrans. Sir. XIV. 24, ὁ παρακύπτων διὰ τῶν θυρίδων τῆς σοφίας. Beata curiositas, si efficax ad fructum.

¶ ἐις νόμον τέλειον τὸν τῆς ἐλευθερίας, *in legem perfectam libertatis*) Sic appellat legem, quatenus per fidem stabilitur. Rom. III. 31. Conf. infra c. II. 12. 8 not. Cavet Iacobus, ne quis abutatur idiomate Paulino de *servitute legali & jugo*. Qui legem facit, liber est. Ioh. VIII. 31 f. *Perfectioni* legis respondere homo debet perfectione cognitionis & obedientiæ: alias non est liber, sed *reus*. c. II. 10.

¶ καὶ παραμείνας, *& permanserit*) Antitheton, *abiit*. v. 24.

¶ ὗτος - ὗτος) *hic*, *hic*, inquam. Verba interjecta ætiologiam addunt prædicato, & repetitio vim habet.

26 εἴ τις, *si quis*) Nunc exempla addit *factionis operis*.

¶ θρῆσκος, *religiosus*) cultor Dei, privatim & publice. Hesychius, θρῆσκος,

περίδοξος, εὐγενής. i. e. qui plus novit, quam ceteri, & nobiliori mente præditus est. Congruit Oecum. exegesis, cui θρῆσκος est γνώστης τῶν ἐν τῷ νόμῳ ἀπορρήτων καὶ ἀκριβὴς φύλαξ.

¶ μὴ χαλιναγωγῶν, *non refrænans*) Aptissima metaphora. c. III. 2 f.

¶ γλῶσσαν, *linguam*) & cor.

¶ καρδίαν, *cor*) & linguam. Altera alteram & ducit & sequitur. linguæ est loquela; cordis, affectus. v. 19.

27 θρησκεία, *religio*) Id est, qui miseros sublevat, & mundi lautitia mersos vitat, ejus demum cultus omnis, Deo præstitus, recte se habere potest.

¶ καθαρὰ καὶ ἀμίαντος, *munda & immaculata*) ex amore *puro* fluens, & a *mundi sordibus* remota.

¶ ἐπισκέπτεσθαι, *visitare*) cum consilio, solatio, beneficio, etiam sua sponte.

¶ ὀρφανοὺς καὶ χήρας, *pupillos & viduas*) i. e. afflictos, etiam alieniores, a multis neglectos. Synecdoche.

¶ ἐν τῇ θλίψει, *in afflictione*) Nam si aliis de causis id fiat, non est *religio*.

¶ ἄσπιλον ἑαυτὸν, *immaculatum se*) Id fit, si abstineatur a consuetudine aliorum, qui neque nobis prosunt, neque nos illis.

¶ τηρεῖν, *custodire*) solicite.

CAP. II.

1 Ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Æqualitas Christianorum, *fraterno* nomine indicata, fundamentum hujus admonitionis.

¶ ἐν) Similes phrases, ἐν προσωποληψίαις ἔχειν, ἐν ἐπιγνώσει ἔχειν, Rom. I. 28.

¶ προσωποληψίαις, *personarum acceptionibus*) quarum altera divitum a fide alienorum, altera pauperum Christianorum valde diversa.

¶ τὴν πίστιν, *fidem*) qua pauperes abundant.

¶ τῆς δόξης, *gloriæ*) Hoc quo minus a *Domini* construi videatur, facit pronomen *nostri*. Est igitur appositio, ut ipse Christus dicatur ἡ δόξα, *Gloria*. conf. Luc. II. 32. Es. XL. 5. Eph. I. 17. 1 Petr. IV. 14. Δόξα, ipse Christus. Ita & Ipsum Iacobus ut Filium Dei prædicat, & resurrectionem ejus ex mortuis; ut apostolum decet. Christus, Gloria: hinc etiam fides in eum gloriosa, & fideles gloriosi. Hanc fidelium gloriam nullus mundi honos æquat: nemo personarum acceptor agnoscit.

2 εἰσέλθῃ, *introierit*) tanquam hospes ignotus.

¶ συναγωγὴν) *cœtum eumque sacrum.* addit enim, *vestrum.* Nomen a Iudæis ad Christianos traductum.

¶ ἀνὴρ χρυσοδακτύλιος, *vir aureum annulum habens*) Rarior olim usus annulorum. Antitheton simplex, *pauper*.

¶ λαμπρᾷ, *splendida*) nitida, nova, cujuscunque coloris.

3 ἐπιβλέψητε, *intueamini*) cum admiratione.

¶ τὸν φοροῦντα) *gestantem*, quamvis, quis sit, nesciatis; cum fortasse sit ethnicus.

¶ σύ-σύ, *tu-tu*) Hoc instar est nominis proprii h. l.

¶ κάθου ὧδε, *sede hic*) Antitheton, *sta istic.*

¶ καλῶς) הטיב LXX καλῶς. *honeste.*

¶ ἐκεῖ, *istic*) procul a nobis.

4 οὐ

4 *κὴ οὐ, neque*) *Si*, v. 2, apodosin habet in hoc versu, κὴ οὐ, κὴ, *neque*, &c.

¶ *οὐ διεκρίθητε*) Isto discrimine divitis & pauperis utentes, tamen *non discrevistis* justa dubitatione, consideratione & æstimatione, quid tribuendum esset pauperi potius, vel certe non minus, quam diviti. *διεκρίθη*, active, etiam Rom. IV. 20. præterea vero *διακρίνεσθαι* in bonam partem, in hoc loco Iacobi. Huic composito opponitur simplex *κριταὶ*, quo notantur definite aliquid *constituentes*. *διάκρισις κρίσιν* debet præcedere: vos illa omissa hanc exercetis.

¶ *κριταὶ διαλογισμῶν πονηρῶν*) *judices*, approbatores, *malarum cogitationum*, i. e. divitum, foris splendentium, sed malis cogitationibus scatentium. Qui divitem præ paupere honorant, non præcise cupiunt *malas* ejus *cogitationes* approbare, sed Iacobus id sic interpretatur & imputat, quia dives in sua pompa plenus est malarum cogitationum. Communior sententia ut nota præsupponitur.

5 *ἀκούσατε*, *audite*) Hac compellatione *sistit* ac retinet apostolus *judices* præcipites; ostendens, de paupere potius, quam de divite esse bene præsumendum.

¶ *ὁ θεὸς*, *Deus*) Dei judicio subscribere nostrum debet judicium, etiam in ceremoniis & gestibus externis.

¶ *ἐξελέξατο τοὺς πτωχοὺς*, *elegit pauperes*) Qui electi sunt, egeni sunt. Non denotantur hic pauperes omnes, neque soli; nam paupertas ac divitiæ neminem per se faciunt bonum aut malum: sed tamen passim pauperes præ divitibus beati prædicantur. c. V. 1. Suntque fere synonyma, *impius & dives*, *justus & pauper*. Es. LIII. 9. Amos II. 6. V. 12. Dives, si pius est, divitias abnegat: pauper, si malus est, paupertatis bonum negligit. Christiani multi ex pauperibus erant; pauci ex divitibus: præsertim Hierosolymis, & inter eos, ad quos Iacobus scribit. conf. cit. cap. V. 1 ss. Sic quoque, *elegit*, 1 Cor. I. 27.

¶ *πλουσίους ἐν πίστει, κὴ κληρονόμους*, *divites in fide, & heredes*) Beza sic interpretatur: *elegit pauperes, ut fierent divites fide & heredes &c.* E. Schmidius sic: *elegit pauperes, qui tamen sunt divites in fide, ut sint etiam heredes &c.* Hic duo momenta arctissime cohærentia, *divites & heredes*, divellit; ille, contra scopum apostoli, post *electionem* ponit *fidem & amorem*. Neque enim aliter Iacobus agit de ordine electionis, fidei & amoris, atque ille ordo nobis innotescit, adeoque judicii recti regulam de pauperibus præbet. quo quidem modo non solum fides, sed etiam amor electionem in ordine cognitionis nostræ antecedit. Mens apostoli hæc est: *Deus elegit pauperes, qui sunt divites in fide & qui sunt heredes* &c. unde hoc fluit argumentum: Quicunque sunt divites in fide & heredes; illos debemus ut a Deo electos agnoscere & tractare. atqui pauperes &c. Sic electio adeo non antecedit fidem, ut etiam hereditas electionem antecedat; antithetoque inter *elegit*, & *ignominia affecistis*, expenso hæc emergit conclusio: Divites in fide & heredes regni & Deus magni facit & nos magni facere debemus.

¶ *ἐν πίστει*, *in fide*) quæ tendit in Dominum gloriæ. v. 1. Huic *fidei* tanquam sequela tribuuntur *divitiæ* cœlestes & mundi futuri, sicut *amori hereditas*.

¶ *κληρονόμους*) *heredes*, quia filii.

¶ *τῆς βασιλείας*, *regni*) Maxima dignitas.

6 *ἠτιμάσατε*, *ignominia affecistis*) dum pauperem postposuistis. Grande verbum.

¶ οὐχ οἱ πλούσιοι, *nonne divites*) Non omnes, sed tamen plerique, & soli. nam pauperes, etiamsi vellent, non possunt. Commemorat hoc apostolus, non ut pios ad invidiam concitet, sed ut indignitatem divitum demonstret.

¶ αὐτοὶ, *hi*) Demonstrativum, uti v. 7. Hebr. המה *Hi* sunt, qui & vi aperta & specie juris agunt.

¶ ἕλκουσιν ὑμᾶς, *trahunt vos*) importune.

7 βλασφημοῦσι, *blasphemant*) Prov. XXX. 9. Loquitur apostolus maxime de divitibus ethnicis. conf. 1 Petr. IV. 14. II. 12. Inter Iudæos enim non erant multi divites, certe Hierosolymis.

¶ τὸ καλὸν ὄνομα, *bonum Nomen*) השם nomen Dei, laudandum super omnia, כי טוב *quoniam bonum est*, & *nomen* ejus *bonum*. Huc notavi: *κ pro λ, ed. non una hodie: sphalmate omnibus modis emendando.* Subjunxit *Baumg. a quo* (Sphalmate) *nemo facile periclitabitur.* Respondeo: non *periculi*, sed *pietatis* causa dandum fuit monitum.

¶ τὸ ἐπικληθὲν ἐφ' ὑμᾶς, *quod invocatum est super vos*) ex quo appellati estis *populus Dei*. Similis locutio, Gen. XLVIII. 16. Es. IV. 1.

8 νόμον βασιλικὸν) *legem regiam*, quæ se non patitur sub arbitrium humanum in *servitutem* redigi; sed ipsa *libertatis* lex est, v. 12. & summa præceptorum, omnes & amare & amari jubens: *legem* maximam *Regis* summi, qui Amor est, apud quem nulla est *personarum acceptio*, & qui suos omnes ad libertatem & ad regnum evehit, & personarum acceptionem fugere jubet, & transgressores punire potest. Conf. Not. ad Chrysost. de Sacerdotio p. 443, de epitheto βασιλικός.

¶ τελεῖτε, *perficitis*) etiam per fugam *acceptionis personarum*.

¶ κατὰ, *secundum*) *Secundum* determinat. *lex* est totum: *scriptura* illa, *diliges &c.* est pars. conf. v. 10 f.

¶ ἀγαπήσεις, *amabis*) etiam in habendo honore. Lex regia, amoris. Luth. *die Liebe ist Kayserin.* conf. 2 Cor. II. 8 not.

¶ τὸν πλησίον σου, *proximum tuum*) etiam pauperem.

¶ καλῶς) *pulchre*: præ illo καλῶς, *bene*, quod notatur v. 3. Conf. v. 19. 7.

9 προσωπολήπτεῖτε, *personas accipitis*) *personarum acceptio* non amat omnes æque.

¶ ἁμαρτίαν ἐργάζεσθε, *peccatum operamini*) Omnis actio vestra peccatum est. Huc ref. *enim*, v. 10.

¶ ἐλεγχόμενοι, *convicti*) propter *acceptionem personarum*, incurrentes in elenchum.

10 πταίσει) *offendet*, gravius præsertim. πταίειν, de offensione quotidiana. c. III. 2.

11 ὁ γὰρ εἰπὼν, *qui enim dixit*) Vnus est, qui totam legem tulit: cujus voluntatem qui una in re violant, totam violant.

12 οὕτως λαλεῖτε, *sic loquimini*) Tales estote in loquendo. In hac anakephalæosi respicit cap. I. 26.

¶ διὰ νόμου ἐλευθερίας, *per legem libertatis*) Vid. c. I. 25 not. Lex abhorret a servitute, ergo etiam a respectu personæ.

13 ἡ γὰρ κρίσις, *judicium enim*) Iudicium illud Dei de nobis, quod nemo subterfugiet, tale erit in quemque, qualis fuerit quisque, *haud misericors* illi, qui non fecerit *misericordiam.*

¶ ἔλεος, *misericordiam*) Hæc, præsupposita communi miseria, synonymon est *amoris*. v. 8.

¶ κατακαυχᾶται, *gloriatur contra*) Grande verbum: memorabile axioma. Ipsum judi-

judicium libenter fert hanc *gloriationem*. Frequens apostolis est asyndeton: & hujus criterium solet esse varietas particularum, quas librarii supplent, ut hoc loco alii καὶ præfixerunt, alii δὲ subjecerunt. Lectio brevior, media, genuina. Antequam id viderem, judicium feci de locis N. T. Editorem *N. T. græcoanglicani* nusquam sequor: conatus ejus vehementer mihi displicet, teste Apparatu p. 444. Editionis *Complut.* exemplo textum sine καὶ exhibui, veteres secutus. Quod si conjunctione opus esset, δὲ præstaret. Verbum κατακαυχᾶται, sive præsens est, quod præstat, sive futurum 2, jota subscripto, quod cel. *Baumg.* in comm. p. 107 requirit, haud eget.

¶ ἔλεος, *misericordia*) divina, humanæ respondens.

14 τί, *quid*) Apostolus a cap. I. 22 adhortatus est ad faciendum: nunc iis occurrit, qui fidei prætextu facere fugiunt. Porro sic docebat Paulus: *Ex fide est justitia & salus, non ex operibus.* id, ut omnia solet perversitas humana, jam tum in abusum rapuerant pseudochristiani, & verba Pauli, contra mentem Pauli, usurparant. quare Iacobus (iisdem phrasibus, testimoniis & exemplis, quæ Paulus posuit, Rom. IV. 3. Hebr. XI. 17. 31, hîc repetitis, v. 23. 21. 25.) non doctrinam Pauli, sed errorem abutentium, post Pauli verba latitare conantem, refutat. v. 24. 14. Aliquando usus locutionum per se bonarum, dum multi abutuntur, inhibetur. Ier. XXIII. 33. coll. Hab. I. 1. Malach. I. 1. Diversus erat character, nemo negabit, Pauli & Jacobi: & hujus diversitatis vestigia quædam in hoc potissimum capite animadverti possunt. conf. Gal II. 9 not. Neque tamen idcirco inter se pugnare censendi sunt, ut facile censere posset, quisquis aut Paulo aut Iacobo seorsum sese addixerit. Summa potius cum reverentia & simplicitate, & sine fastidio verborumque tortura, utriusque doctrinam, ut apostolicam, a Christo ejusque Spiritu profectam, suscipere debemus. Vterque enim & vera & dextre scripserunt; sed alio alioque modo, ut qui etiam cum vario hominum genere negotium haberent. Proinde alia in scena ipse Iacobus fidei causam egerat, Act. XV. 13 - 21. & ipse deinceps Paulus opera strenue ursit, in epistolis præsertim extremo tempore scriptis, quum homines jam doctrina de fide abuterentur. Nunc autem eadem verba non eodem plane uterque modo posuit, ut mox videbimus. Hic porro versiculus Summarium est trium partium: & ad *quæ utilitas* spectat v. 15 - 17. ad *si dicat quis* respondet v. 18. 19. & *num potest* explicatur v. 20 - 26. Prima parte finiente, & sub finem secundæ, & tertia finiente, adeoque ter, infertur fides sine operibus *mortua*. v. 17. 20. 26.

¶ ἐὰν πίστιν λέγῃ τὶς ἔχειν, *si fidem dicat aliquis habere se*) Non dicit, *si quis habeat*, sed, si quis putet & dictitet: hîc ergo Iacobus, ut Paulus ubique, fidem innuit veram & vivam, & sic quoque v. 22. 18 fin. ubi de subjecto sancto agitur: sed mox hoc versu & in hoc reliquo elencho sub *fidei* vocabulo, per mimesin, studio brevitatis, & κατ' ἄνθρωπον, intelligit fidem hypocriticam, paralogismo nixam. c. I. 22. Non docet, fidem posse esse sine operibus, sed potius, fidem sine operibus esse non posse. Non opponit fidem & opera; sed inane fidei jactatæ vocabulum, & fidem veram solidamque in se atque fructibus onustam.

¶ ἡ πίστις) *fides ista.* Articulus habet vim pronominis. *ista*, prætensa, quæ *fides* dicitur,

dicitur, ut *sapientia* dicitur *ea*, quam *mendaces* jactant. c. III. 15.

¶ αὐτόν) *ipsum* neque *utilitatem* ullam ea proximo affert, neque *ipsum* salvat.

15 ἐὰν δὲ, *si autem*) Comparatio, (cujus protasis etiam per se opportunam habet admonitionem, ab instituto non alienam:) hinc Epanalepsis, *quæ utilitas?* v. 14. 16.

16 ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) Hæc tacita communicatio apodosin facit penetrantiorem.

¶ ὑπάγετε ἐν εἰρήνῃ, *ite in pace*) Hodierna repulsæ formula: *sublevet te Deus*, id est, *non ego*.

¶ θερμαίνεσθε καὶ χορτάζεσθε, *calefacite & satiate vos*) Bonum consilium & come; si adsit res, amictus calefaciens & cibus satians.

17 ἐὰν μὴ ἔργα ἔχῃ, *si non opera habeat*) Si opera, quæ alias viva fides parit, nulla sunt; id *indicio* est, fidem *ipsam* (id valet καθ' ἑαυτὴν) nullam esse, eamve, quam quis fidem jactat, mortuam esse.

¶ νεκρά ἐστι, *mortua est*) Vt dicere illud, *cape cibum*, *potum*, *vestem*, non est cibus & potus satians, vestis calefaciens: *sic* dicere, *habeo fidem*, non est *fides* realis, proximo *utilitatem* adferens, ipsi dicenti salutaris. Appellatio, *mortua*, horrorem incutit. Abstractum ponitur: concretum innuitur. Fides est mortua: id est, homo, qui se fidem habere dicit, non habet illam vitam, quæ ipsa est fides. Similis hypallage, c. III. 4 not.

¶ καθ' ἑαυτήν, *secundum semet ipsam*) &, ubi opera habet, non *secundum opera*, sed *secundum semet ipsam viva* est & esse dignoscitur. Non habet suam vitam ex operibus.

18 ἀλλ' ἐρεῖ τις) *sed dicet aliquis*, rectius sentiens, quam ille *aliquis*, de quo v. 14. & veram fidei operumque rationem vindicans.

¶ δεῖξόν μοι) *ostende mihi fidem tuam sine operibus tuis*; (ostende, si potes, i. e. nullo modo poteris:) *& ego ostendam tibi ex operibus meis*, quibus me carere non posse scio, *fidem meam*. Sunt duo effata, quorum prius fidem ante opera, posterius opera ante fidem, emphaseos causa, enunciat: (sic quoque v. 22. Luc. XI. 36 not.) & prius spectat ad illud, *tu fidem habes*; posterius ad illud, *& ego opera habeo*. Sex mss & sex versiones χωρὶς τῶν ἔργων σου vel certe χωρὶς τῶν ἔργων. Particulam χωρὶς in *Apparatu* ex v. 20. 26 huc traductam opinabar: postea in margine textus eam τῷ ἐκ prætuli, quod nonnisi mss. Græcis iisque multis & recentioribus nititur. *Oecumenius* quid legerit, haud liquet: textus commentario ejus interjectus in ms. *Aug.* 6 ἐκ τῶν ἔργων σου, in editione *Veron.* omittit. *Curcellæus* ad alterum ἐκ, non ad prius, hoc versu, varietatem χωρὶς per hallucinationem retulit, non modo apud *Fellum*, sed etiam apud *Millium*, quamvis id apud *Kusterum* haud apparet.

19 σὺ πιστεύεις, *tu credis*) Anaphora est in *tu*: nam hic quoque versus continetur sub *dicet quis*.

¶ ὁ θεὸς εἷς, *Deus unus*) Notanter ponitur fundamentalis ille articulus, qui semper fideles ab infidelibus diremit.

¶ πιστεύουσι, *credunt*) Verbum *credo* latissime hic accipitur: nam dæmonia sentiunt & intelligunt & meminerunt, Deum esse & unum esse.

¶ καὶ φρίσσουσι, *& tremunt*) terribili exspectatione æternorum cruciatuum. Vsque adeo fides illa nec justificat nec salvat: & tamen efficaciam aliquam habet, sed in contrarium. Hoc præter exspectationem lectoris additum magnam vim habet.

20 θέλεις,

malum etiam extenuare & incrustare homines nituntur. Hoc genus est: species tres, v. 4. Sic LXX, μὴ μεριμνάτωσαν ἐν λόγοις κενοῖς. Exod. V. 9.

¶ διὰ ταῦτα, *propter hæc*) propter *scortationem &c.*

¶ ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ, *ira Dei*) Antitheton reconciliationis. v. 2. c. IV. 32.

¶ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας, *super filios incredulitatis*) in gentilismo.

7 μὴ, *ne*) ne ira super vos veniat. Duæ partes: *nolite*, & *nolite*, v. 7. 11. Vitanda communio cum malis & hominibus v. 7, & operibus, v. 11.

8 σκότος· φῶς, *tenebræ: lux*) Abstractum pro concreto, emphasi egregia. nam sequitur, *filii lucis.*

9 ὁ καρπὸς τοῦ φωτὸς, *fructus lucis*) Antitheton, *opera infructuosa tenebrarum.* v. 11.

¶ ἐν, *in*) est, consistit *in* &c.

¶ ἀγαθωσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ ἀληθεία, *bonitate & justitia & veritate*) Hæc opponuntur vitiis modo descriptis a c. IV. 25.

10 δοκιμάζοντες, *probantes*) Construcum *ambulate*, v. 8.

11 δὲ καὶ) καὶ, *etiam.* Non satis abstinere est.

¶ ἐλέγχετε, *redarguite*) verbis & factis luce dignis.

12 γὰρ, *enim*) Causa, cur indefinite loquatur versu 11, de operibus tenebrarum, quum fructum lucis v. 9 definite descripserit. Simul hinc patet facilitas, justitia, salubritas *elenchi.*

¶ κρυφῇ, *secreto*) per fugam lucis, frequentissime.

¶ ὑπ' αὐτῶν) *ab illis*, qui sunt in tenebris.

¶ αἰσχρὸν, *turpe*) Ad Corinthios, familiarius scribens, *nominat*; etiam ad Romanos, quia opus erat: hîc, gravius agit.

¶ καὶ) *vel* dicere, nedum facere.

¶ λέγειν, *dicere*) Existimari possunt a contrariis, *bonitate*, *justitia*, *veritate.*

13 δὲ, *autem;* tametsi non dicas aut appelles ea.

¶ ἐλεγχόμενα, *reprehensa*) per vos. v. 11.

¶ ὑπὸ τοῦ φωτὸς φανεροῦται) Conjugata, φάος, φανερός.

¶ φανεροῦται, *manifestantur*) ut agnoscatur eorum turpitudo, sive ii, qui patrarunt, recalcitrent, sive resipiscant.

¶ πᾶν, *omne*) Abstractum pro concreto. nam hîc sermo jam est de homine ipso. coll. v. seq. *propterea.*

¶ γὰρ, *enim*) *Enim* facit epitasin, in gradatione.

¶ τὸ φανερούμενον) Antanaclasis. nam φανεροῦται est passivum: φανερούμενον, medium, *quod manifestari non refugit.* conf. mox, ἔγειραι & ἀνάστα.

¶ φῶς, *lux*) Metonymia, ut v. 8.

¶ ἐστι, *est*) fit, & mox *est*, lux.

14 διὸ λέγει, *propterea dicit*) Summa celeusmatis hujus exstat Es. LX. 1, φωτίζου φωτίζου, Ἱερουσαλήμ· ἥκει γάρ σου τὸ φῶς. Hebr. קומי אורי Sic ibid. c. LII. 1. 2, ἐξεγείρου· ἀνάστηθι. Sed apostolus expressius loquitur, ex luce N. T., atque ut requirit status ejus, qui excitandus est. Simul videtur in mente habuisse formulam, quæ in festo buccinarum adhiberi solita fuerat: *Excitamini excitamini e somno vestro: evigilate e somno vestro, qui vana tractatis. nam sopor vobis gravissimus immissus est.* &c.

 Vid.

Vid. Hotting. ad Godw. p. 601. Et fortasse illo anni tempore scripsit hanc epistolam. conf. 1 Cor. V. 7 not.

¶ ἔγειραι· ἀνάστα) Ammonius: ἀναστῆναι, ἐπὶ ἔργον· ἐγερθῆναι, ἐξ ὕπνου.

¶ ἐκ τῶν νεκρῶν, *ex mortuis*) c. II. 1.

¶ ἐπιφαύσει) *illucescet*, tanquam Sol. conf. Es. cap. cit. v. 2. Thema, ἐπιφαύσκω, apud LXX. Sic a γηράσκω, γηράσω, ἀρέσκω, ἀρέσω.

15 βλέπετε, *videte*) Hoc repetitur v. 17.

¶ πῶς, *quomodo*) Solicitudo etiam modum spectat. Respondet, *tanquam*.

¶ ἀκριβῶς) *præcise*. conf. Act. XXVI. 5.

¶ μὴ ὡς ἄσοφοι, *non tanquam insipientes*) qui præter propter viam ambulant.

16 ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν, *redimentes tempus*) Sic LXX, καιρὸν ὑμεῖς ἐξαγοράζετε. Dan. II. 8. Dies, inquit Paulus, mali sunt; & in malorum hominum, non in vestra potestate: quare, quum vos urgeri videtis, date operam, ut, dum intervalla istius temporis inimica transeunt, tempus, si minus cum lucro, at certe sine damno ducatis & traducatis, quod fit quiescendo, vel certe modice agendo. Hæc vis verbi ידם in loco Amosi mox citando. *Sapientia* & ἀκρίβεια præcipitur, non ignavia. Alia tamen agendi ratio est in æstate, alia in hieme, vel majori cum labore. Qui tempore malo nullum tantisper temporis fructum præter tempus ipsum (exemplo magorum, Dan. l. c. aut more urbis obsessæ, subsidium exspectantis) quæruut; hi *sapienter* faciunt, & deinceps meliori tempore, quod sic *redemerunt*, melius utentur. Sir. X. (27) 31, μὴ δοξάζου ἐν καιρῷ στενοχωρίας σου. Simillima locutio Smyrnensium in Ep. de Polycarpo, ubi martyres dicuntur διὰ μιᾶς ὥρας τὴν αἰώνιον κόλασιν ἐξαγοραζόμενοι, §. 2. Oppositum est, *tempus perdere*.

¶ ἡμέραι, *dies*) c. VI. 13.

¶ πονηραί, *mali*) Amos V. 13, ὁ συνιῶν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ (ידם) σιωπήσεται, ὅτι καιρὸς πονηρός ἐστιν.

17 συνιέντες, *intelligentes*) Amos, modo, ὁ συνιῶν. hinc colligas, Paulum ad illum locum respexisse.

¶ τί τὸ θέλημα τοῦ κυρίου, *quæ voluntas Domini*) non solum universe, sed certo loco, tempore &c.

18 μὴ μεθύσκεσθε οἴνῳ, *nolite inebriari vino*) Sic plane LXX, Prov. XXIII. 31 (30.) Convenienter dehortationi ab impuritate subjungit dehortationem ab ebrietate.

¶ ἐν ᾧ) *in quo*, vino scil. quatenus immoderate hauritur.

¶ ἀσωτία) Ἄσωτος dicitur pro ἄσωστος. inde ἀσωτία denotat omnem luxuriam frugalitati inimicam. oppositum vide versu 19, de effectu plenitudinis spiritualis.

¶ ἀλλά) Sic fere LXX, l. c. ἀλλὰ ὁμιλεῖτε ἀνθρώποις δικαίοις.

19 λαλοῦντες ἑαυτοῖς) *loquentes inter vos*: antitheton, *Domino*. conf. Col. III. 16 not. Spiritus, fideles facit *disertos*.

¶ ψαλμοῖς, *psalmis*) biblicis, Davidicis, novis, extemporalibus; adjuncto instrumento.

¶ ὕμνοις, *hymnis*) ad laudem Dei expressam.

¶ ᾠδαῖς) *carminibus*, quæ canuntur aut cani possunt, de quocunque argumento sacro.

¶ πνευ-

¶ *πνευματικαῖς, spiritualibus*) non mundanis, ut sunt ebriorum.

¶ *τῷ κυρίῳ, Domino*) Christo, qui *corda* scrutatur.

20 *εὐχαριστοῦντες, gratias agentes*) Hoc officium Paulus sæpe urget & ipse diligenter exercet. peragitur animo, lingua, opere. Col. III. 17.

¶ *πάντων, omnibus*) Neutrum, masculini potestate inclusa. conf. 1 Thess. V. 18.

¶ *ἰησοῦ, Iesu*) per quem omnia nobis obtingunt.

21 *ἀλλήλοις, invicem*) Nunc de officio erga alios: cujus fundamentum est *timor Christi*, motiva sua hauriens ex fide Christiana. 1 Petr. II. 13. Rara phrasis. conf. 2 Cor. V. 11. 1 Cor. X. 22.

22 *αἱ γυναῖκες, mulieres*) Inferiores priore loco ponuntur; deinde superiores. v. 25. & VI. 1. 4. 5. 9. 1 Petr. III. 1. 7. quia propositio est de *subjectione*: & inferiores debent officium facere, qualescunque sunt superiores. Multi etiam ex inferioribus fiunt superiores: & qui bene subest, bene præest. Porro his omnibus scribitur in secunda persona: omnium est ergo audire & legere scripturam. conf. 1 Ioh. II. 13.

¶ *ἰδίοις, suis*) Mulieres obsequi debent *suis* maritis, etiamsi alibi meliora videantur habere consilia. *ὑποτασσόμεναι* subauditur ex v. 21. De liberis & servis dicitur, *obedite*, c. VI. 1. 5. Conjugum, major paritas. Conf. tamen Rom. XIII 1.

¶ *ὡς, sicut*) *Subjectio*, quæ ab uxore præstatur viro, simul præstatur ipsi Domino, Christo. Non est comparatio cum obedientia, quam ecclesia præstat Christo, sed cum ea, quam ipsa uxor Christo præstare debet. Obedientia præstatur viro, intuitu Christi. Ergo etiam ipsi Christo.

23 *καὶ αὐτὸς, & ipse*) Vir autem non est servator uxoris. in eo Christus excellit. Hinc *sed* sequitur.

24 *ἀλλ' ὥσπερ, sed sicut*) Antitheton, *vir*, *mulieres*.

¶ *ὑποτάσσεται, subordinatur*) Subaudi hîc quoque, *in omni* re.

¶ *αἱ γυναῖκες, mulieres*) *subordinentur*.

25 *ἑαυτὸν παρέδωκεν, se ipsum tradidit*) ex amore.

26 *ἁγιάσῃ, sanctificaret*) Sæpe *sanctitas* & *gloria* sunt synonyma: quare hîc quoque sequitur, *sisteret gloriosam*.

¶ *καθαρίσας, mundans*) *Mundatio* præcedit *donationem gloriæ* & nuptias.

¶ *ἵνα, ut*) Constructio est, *tradidit— mundans* (i. e. & *mundavit*:) ab utroque pendet *ut*, bis in textu positum. *Sanctificatio* deducitur ex morte sive sanguine Christi, coll. Hebr. XIII. 12: *mundatio* sive *purificatio*, mox, ex baptismo & verbo. Sanctitas est *gloria* interior: *gloria* est sanctitas emicans. Cur Christus ecclesiam *amavit* & se ipsum *tradidit*? ut sanctificaret. Cur eam *mundavit*? ut sisteret—. Prius est jus novum acquisitum Christi in ecclesiam: posterius ostendit, quomodo ornaverit ipse suam sponsam, ut convenit tali sponsæ talis sponsi. Et conjuncta mox urgetur mentio *lavacri* & *verbi*, etsi *verbum* ad *τὸ mundans* referatur. In *verbo* est vis mundifica, & hæc exseritur per *lavacrum*. *Aqua* & *lavacrum* est vehiculum: sed *verbum* est causa instrumentalis nobilior.

¶ *τῷ λουτρῷ τοῦ ὕδατος ἐν ῥήματι, lavacro aquæ in verbo*) Insigne testimonium de baptismo. Tit. III. 5.

¶ *ἐν ῥήματι, in verbo*) Baptiſmus vim purificandi habet ex verbo. Ioh. XV. 3. *in* conſtr. cum *mundans* אֹמֶר *ῥῆμα.*

27 *ἵνα παραςήσῃ, ut ſiſteret*) Id valet ſuo modo jam de hac vita. conf. c. IV. 13.

¶ *ἑαυτῷ, ſibi ipſi*) tanquam Sponſo.

¶ *ἔνδοξον, glorioſam*) Ex amore Chriſti debemus haurire æſtimationem ſanctificationis. quæ ſponſa contemnit ornatum a ſponſo oblatum ?

¶ *τὴν*) *illam, quæ* reſpondeat ideæ ſuæ æternæ.

¶ *σπῖλον*) *maculam*, ex quacunque mala diſpoſitione.

¶ *ῥυτίδα*) *rugam*, e ſenio.

¶ *ἵνα ᾖ*) ita, *ut ſit.*

¶ *ἄμωμος, expers vitii*) Cant. IV. 7.

28 *ἑαυτὸν, ſe ipſum*) v. 29. 31 fin.

29 *ὐδεὶς*) *nullus*, niſi ſcilicet a natura & a ſe ipſo deſciſcat.

¶ *τὴν ἑαυτῦ σάρκα, ſuam ipſius carnem*) v. 31 fin.

¶ *ἐκτρέφει*) *valde nutrit*, intus.

¶ *θάλπει*) *fovet*, extra. Idem verbum, Deut. XXII. 6. Iob XXXIX. 14. 1 Reg. I. 2. 4. Id ſpectat *amictum*, ut, *nutrit*, victum.

¶ *τὴν ἐκκλησίαν, eccleſiam*) *nutrit & fovet.*

30 *ὅτι, quia*) Cauſa, cur Dominus eccleſiam alat & foveat, eſt arctiſſima neceſſitudo, quæ hic exprimitur verbis Moſaicis de Eva huc accommodatis. Eccleſia ex Chriſto propagatur, ut Eva fuit ex Adamo; & hæc propagatio eſt fundamentum connubii ſpiritualis. *propter hoc.* v. 31.

¶ *τῦ σώματος αὐτῦ, corporis ejus*) Corpus hic dicitur non eccleſia, quæ continetur in ſubjecto *ſumus*, ſed corpus ipſius Chriſti.

¶ *ἐκ, ex*) Gen. II. 23 ſ. εἶπεν ἀδὰμ, τῦτο νῦν ὀςῦν ἐκ τῶν ὀςέων μυ, καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μυ. ἄυτη κληθήσεται γυνὴ, ὅτι ἐκ τῦ ἀνδρὸς ἀυτῆς ἐλήφθη. ἕνεκεν τύτυ καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα ἀυτῦ καὶ τὴν μητέρα, καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ ἀυτῦ, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν.

¶ *ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτῦ κτλ. ex carne ejus &c.*) Moſes *oſſa* prius, Paulus *carnem* prius nominat. naturalem quippe ſtructuram, de qua ille, oſſa potiſſimum ſuſtinent: at in nova creatione, caro Chriſti magis conſideratur. Porro Moſes plenius loquitur; Paulus omittit, quæ ad propoſitum non æque pertinent. Non oſſa & caro noſtra, ſed *nos* ſpiritualiter propagamur ex humanitate Chriſti, carnem & oſſa habente.

31 *καταλείψει, relinquet*) Verſus 30 protaſin, de conjugio naturali, ex Moſe præſupponit; apodoſin, de conjugio ſpirituali exprimit: inde viciſſim hic verſus 31 protaſin exprimit; apodoſin ſubaudiendam permittit. conf. v. 32 med. Etiam Chriſtus Patrem quaſi reliquit, & eccleſiæ adhæſit.

¶ *προσκολληθήσεται, adhærebit*) per unitatem matrimonialem.

¶ *εἰς σάρκα μίαν, in carnem unam*) non ſolum uti antea, reſpectu ortus; ſed reſpectu novæ conjunctionis.

32 *μέγα, magnum*) Plus ſenſit Paulus, quam ii, ad quos ſcribebat, caperent. *myſterium* appellatur non matrimonium humanum, ſed ipſa conjunctio Chriſti & eccleſiæ.

33 *πλὴν, veruntamen*) Paulus præ nobilitate digreſſionis quaſi oblitus propoſitæ rei nunc ad rem revertitur.

¶ *ἵνα, ut*) Subaudi *volo* aut ſimile quidpiam. coll. 1 Cor. IV. 2 not. VII. 29. 2 Cor. VIII.

VIII. 13. Particula vim habet; vim temperat ellipsis morata.

CAP. VI.

1 Ὑπακούετε, *obedite*) Id plus etiam dicit, quam *subordinamini. Obedire* est imperitioris: *subordinari*, cujusvis inferioris.

¶ δίκαιον, *justum*) etiam natura.

2 τίμα, *honora*) Liberis expressius, quam parentibus, officium præscribitur. amor enim descendit magis, quam ascendit: & ex liberis fiunt parentes.

¶ ἐντολὴ, *præceptum*) Deut. V. 16, τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, ὃν τρόπον ΕΝΕΤΕΙΛΑΤΟ σοι κύριος ὁ θεός σου, ἵνα εὖ κτλ.

¶ πρώτη ἐν ἐπαγγελίᾳ, *primum in promissione*) Præceptum de diis alienis non habendis fert secum promissionem quidem, sed item comminationem, earumque utramvis ad omnia præcepta pertinentem: præceptum de abusu nominis divini, habet comminationem. Etenim officia erga Deum sunt maxime necessaria & maxime debita; ideo sic muniuntur: officia erga homines minus sunt debita hominibus, & eatenus minus necessaria; ideo promissionem habent. Præceptum de honorandis parentibus, de quo Paulus, promissionem propriam ante omnia primum, si totum decalogum spectes, habet; si tabulam secundam, solum etiam promissionem habet: primum autem cum promissione est respectu omnium præceptorum etiam decalogum subsequentium. Et perquam convenienter. nam præsupposita parentum pietate in liberis ad Dei præcepta educandis, honor parentibus per obedientiam præsertim præstitus, initio ætatis omnium præceptorum obedientiam continet. Hæc observatio apostolica argumento est, legis meditationem in N. T. non esse antiquatam.

3 εὖ σοι, *bene tibi*) Attende, juventus.

¶ καὶ ἔσῃ, *& eris*) LXX, utroque, Exodi & Deuteronomii, ubi decalogus recensetur, loco, καὶ ἵνα μακροχρόνιος γένῃ. sed Deut. XXII. 7, ἵνα εὖ σοι γένηται καὶ πολυήμερος ἔσῃ. ex cod. Al. ubi ed. Rom. γένῃ. Rarum futurum Subjunctivi, ἔσῃ. Qui diu bene vivit, diu experitur gratiam Dei, etiam per liberos honorem retribuentes, & longam habet sementem messis æternæ.

¶ μακροχρόνιος, *longævus*) Tenerior ætas pro captu suo allicitur promissione longæ vitæ: adultis & maturis expressius additur exceptio crucis. Promittuntur autem longa tempora non tantum singulis parentes honorantibus, sed toti eorum genti.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *super terra*) Moses ad Israëlem, ἐπὶ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς, ἧς Κύριος ὁ θεός σου δίδωσί σοι. Hodie æque bene vivunt pii in omni terra, atque Israël olim in illa.

4 καὶ οἱ πατέρες, *& patres*) *Et* præfigitur etiam v. 9, *& domini*: non præfigitur c. V. 25, *viri*. Facilius parentes & heri abutuntur potestate sua, quam mariti. *Parentes* dixit v. 1, nunc *patres* potissimum alloquitur. nam hos facilius aufert iracundia. Eadem differentia vocum, eadem admonitio, Col. III. 20. 21.

¶ μὴ παροργίζετε, *nolite irritare*) ne exstinguatur *amor*.

¶ ἐκτρέφετε, *enutrite*) benigne.

¶ ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ, *in eruditione & admonitione*) Harum altera occurrit ruditati; altera oblivioni & levitati. Utraque & sermonem & reliquam disciplinam includit. Sic apud Iurisconsultos νουθέτημα *admonitioque* dicitur, etiam quæ fit per

per plagas. Iob V. 17, מוסר νουθέτημα. 1 Sam. III. 13, οὐκ ἐνουθέτει Eli filios suos.

5 οἱ δοῦλοι, *servi*) Hic late dicitur, de servis & libertis, tanquam specie servis proxima. v. 8 fin.

¶ τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα, *dominis secundum carnem*) Non conveniebat, post mentionem veri Domini, v. 4, tales statim etiam absolute vocari dominos. eo magis addit, *secundum carnem.*

¶ μετὰ φόβου καὶ τρόμου, *cum timore & tremore*) non secus, ac si *minæ*, quod ad fideles heros attinet, sublatæ non essent. v. 9. Respicitur conditio servorum veterum.

¶ ἁπλότητι τῆς καρδίας, *simplicitate cordis*) Sic LXX pro Hebr. ישר לבב 1 Chron. XXIX. 17. Hæc declaratur v. seqq. ubi *simplicitati* maxime opponitur *servire ad oculum.* conf. Col. III 22. Servitus subordinatur Christianismo, non cum illo committenda.

6 ὡς ἀνθρωπάρεσκοι, *tanquam hominibus placentes*) Antitheton, mox, *tanquam servi Christi, facientes &c.* Quos dicit *servos Christi*? Resp. *facientes voluntatem. Dei.* Tales Deo ἀρέσκουσι, placere curant. Idem antitheton Col. III. 22. Sic exprimitur, *timentes Deum.* Parallela enim sunt, *facientes voluntatem Dei*, ad Eph. &, *timentes Deum*, ad Col.

¶ ἐκ ψυχῆς, *ex animo*) Sic ἐκ ψυχῆς, Col. III. 23. Sic 1 Macc. VIII. 25. 27 parallela sunt, καρδίᾳ πλήρει, & ἐκ ψυχῆς.

6. 7 ἐκ ψυχῆς μετ' εὐνοίας, *ex animo cum benevolentia*) *Benevolentiam*, præcipuam servi virtutem fuisse habitam, qua commodis heri sui faveret, ex œconomico Xenophontis pulcre notat Raphelius. hanc autem habet, qui *non oculis* heri, sed *ex animo* servit. εὔνοιαν, inquit Xenophon de villico, servo, δεήσει αὐτὸν ἔχειν, εἰ μέλλοι ἀρκέσειν ΑΝΤΙ ΣΟΥ παρών. *benevolentiam*, quæ in servo est, ne asperitas quidem heri exstinguit; ut in catellis.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Christi dominium omnes movere debet, & gubernare, etiam in servienda servitute externa. Dominus cor spectat.

8 ὃ ἐάν τι Tmesis, pro ὅτι ἐὰν, Col. III. 23.

¶ ἀγαθὸν, *bonum*) in Christo.

9 τὰ αὐτὰ, *eadem*) ea, quæ sunt *benevolentiæ*, compensate. *Amor* officia servilia & herilia moderatur, ut lux una eademque varios colores. Æqualitas naturæ & fidei potior est, quam differentia statuum.

¶ ἀνιέντες τὴν ἀπειλὴν, *remittentes minas*) Deposita fere a dominis sævitia erat, suscepta fide; nunc etiam minæ remittendæ, ne ostentent servis potestatem suam, ad terrendum. [illegible] LXX, ἀπειλή.

¶ αὐτῶν καὶ ὑμῶν, *illorum & vester*) Non dissimilis locutio, Rom. XVI. 13.

¶ ἐν οὐρανοῖς, *in cælis*) omnipotens Vt Dominus vos tractavit, ita vos tractate servos: aut, ut vos tractatis servos, ita ille vos tractabit.

10 τὸ λοιπὸν, *ceterum*) Particula sive formula concludendi, & ut ad rem magnam excitandi. 2 Cor. XIII. 11.

¶ ἀδελφοί, *fratres*) Hoc uno epistolæ loco sic eos alloquitur. Nusquam magis milites *fratrum* invicem titulo utuntur, quam in *acie.*

¶ ἐνδυναμοῦσθε, *confortamini*) Qui robur intra se habent, hi demum ad panopliam gestandam apti sunt.

¶ καὶ) Ἓν διὰ δυοῖν.

¶ κράτει τῆς ἰσχύος, *valore roboris*) Hoc de Christo dicitur, uti c. I. 19 de Patre.

11 πανο-

11 *πανοπλίαν*, *armaturam*) v. 13.

¶ *στῆναι*, *ſtare*) Verbum agoniſticum & caſtrenſe. conf. not. ad Matth. XII. 25. Domini virtus, noſtra eſt.

¶ *μεθοδείας*, *inſidias*) quas & vi & aſtu inſtruit. *μέθοδος*, via rectæ oppoſita, *circuitus*, quali utuntur, qui inſidiantur: 2 Macc. XIII. 18. unde *μεθοδεύειν*, 2 Sam. XIX. (27) 28, LXX. Eſth. κεφ. μθ. de Aman: *πολυπλόκοις μεθόδων παραλογισμοῖς*. Μεθοδεία in bonam partem adhibuit Chryſoſtomus, Homil. IV de pœnit. *εὐχαριστεῖν ὀφείλομεν τῷ θεῷ τῷ διὰ πολλῶν μεθοδειῶν ἰωμένῳ καὶ σώζοντι τὰς ψυχὰς ἡμῶν. διὰ πολλῶν μεθοδειῶν*, per ſecunda & adverſa.

¶ *τοῦ διαβόλου*, *diaboli*) principis hoſtium, qui v. 12 oſtenduntur.

12 *οὐκ ἔστιν*, *non eſt*) Pone homines, qui nos infeſtant, latent ſpiritus.

¶ *ἡ πάλη*) *lucta.*

¶ *πρὸς αἷμα καὶ σάρκα*, *ad ſanguinem & carnem*) Conf. Matth. XVI. 17 not. דם ובשר *ſanguis & caro*, homines imbecilli, etiam Romæ, ubi Paulum tenebant.

¶ *ἀλλὰ*, *ſed*) Poſt mentionem bonorum angelorum valde claram, c. I. 21. III. 10, convenienter etiam de malis ſpiritibus ſic loquitur, ad Epheſios præſertim, coll. Act. XIX. 19. Quo apertius quisque ſcripturæ liber de œconomia & gloria Chriſti agit, eo apertius rurſum de regno contrario tenebrarum.

¶ *πρὸς*, *ad*) *Ad*, quater. tribus commatibus notatur potentia hoſtium; quarto, natura & ingenium.

¶ *κοσμοκράτορας*) *munditenentes*, Tertulliani verbo. bene quod non ſunt *omnitenentes*. Magna tamen non ſolum ipſius diaboli, ſed etiam eorum, quibus præeſt, potentia eſt. Videntur alia eſſe genera malorum ſpirituum, quæ magis domi in arce regni tenebrarum manent, *imperia*, *poteſtates*; aliud, hoc tertium, quod foris mundanas quaſi provincias obtinet, *munditenentes.*

¶ *τοῦ σκότους*, *tenebrarum*) Eo diſtinguuntur ab angelis lucis. *tenebræ* hæ ſunt maxime ſpirituales, c. V. 8. 11. Luc. XXII. 53, quæ pro ſynonymo mox habent *malitiam*: quibus tamen etiam tenebræ naturales magis congruunt, quam lux. In tenebris pugna difficilior.

¶ *τοῦ αἰῶνος τούτου*, *ſeculi hujus*) *Munditenentes* regit immediate duos genitivos, *tenebrarum* & *ſeculi*, pro utravis compoſiti parte. Κόσμος, *mundus*, & *αἰών*, *ſeculum* ad ſe mutuo referuntur, ut tempus & locus. Appellatio *munditenentes* eſt ratio ſub qua hæc malignitas exercetur. Sunt tenebrici principes mundi in præſenti ſeculo. Connexio inter *κόσμον*, *mundum* & *αἰῶνα*, *ſeculum* non eſt grammatica ſed logica. *κόσμος*, *mundus*, in ſua extenſione: *αἰών*, *ſeculum*, præſens mundus in ſua indole, curſu & ſenſu. Non poſſum dicere *κόσμος τοῦ αἰῶνος* ut e contrario dicere poſſum *αἰὼν τοῦ κόσμου.*

¶ *τὰ πνευματικὰ*, *ſpiritualia*) Antitheton, *ſanguinem & carnem.* Hæc *ſpiritualia* opponuntur *ſpiritualibus gratiæ*; 1 Cor. XII. 1, adverſanturque fidei, ſpei, amori, donis, vel per vim contrariam, vel per falſam imitationem. Porro ut ibidem c. XIV. 12 *ſpiritus* dicuntur pro *ſpiritualia*, ſic h. l. *ſpiritualia* pro *ſpiritus.* aptiſſime. Nam hi *ſpiritus* tanta ſubtilitate ac pernicitate incurrunt, ut anima fere non putet, illas ſubſtantias ſubeſſe alienas, ſed ex ſe ipſa intus exſtitiſſe quidpiam, quod ſpiritualiter eam tentet. atque etiam *πνευματικὸν*, *ſpirituale*, in ſingulari accipi poteſt pro quodam copiarum genere:

quo

quo pacto dicitur τὸ ἱππικὸν, *equitatus*, Ap. IX. 16, & alibi τὸ στρατιωτικὸν, *exercitus*; ut hic dicantur τὰ πνευματικὰ sc. τάγματα, ut apud Zosimum l. 3, τὰ πεζικὰ τάγματα, ξενικὸν, milites *externi*, Aristot. 3 pol. 10. p. 210.

¶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, *in supracælestibus*) Etiam hostes, sed captivi (c. IV. 8 not.) in regia esse, eamque ornare possunt.

13 ἀναλάβετε, *assumite*) v. 16. חגר Deut. I. 41 LXX, ἀναλαβόντες.

¶ τὴν πανοπλίαν, *armaturam*) Grande verbum. Paulus *militi Christiano* (inquit Vict. Strigelius in argumento hujus capitis,) *attribuit tegumenta, munimenta & tela. tegumenta tria sunt, thorax, cingulum & calcei. munimenta sive* φυλακτήρια *duo, clypeus & galea. tela sive* ἀμυντήρια *totidem sunt, gladius & hasta.* Spectavit, ut opinor, ordinem induendi, & ab iis, quæ virum etiam extra aciem ornant, (ut *thorax* e qualicunque materia) ad ea, quæ militi propria sunt, Paulum progredi censuit. & quidem τὸ *super omnibus* inter *tegumenta & munimenta* interponitur. Addit, *hasta, precatio.* Quanquam precatio a Paulo potius eo refertur, ut tota armatura rite utamur.

¶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ πονηρᾷ, *in die malo*) Ps. XLI. 2 LXX, ἐν ἡμέρᾳ πονηρᾷ. Bellum est perpetuum; pugna alio die minus, alio magis fervet. *dies malus*, vel ingruente morte, vel in vita; longior, brevior, in se ipso sæpe varius. Tum standum, non demum comparandum.

¶ ἅπαντα κατεργασάμενοι) *omnibus* rebus *probe comparatis* ad pugnam. Ita, κατεργάζεσθαι, 2 Cor. V. 5. Ex. XV. 17. XXXV. 33. XXXVIII. 24. Deut. XXVIII. 39. Congruit anadiplosis: *stare, state.*

14 περιζωσάμενοι, *cincti*) ut sitis expediti. conf. Luc. XII. 35. Ex. XII. 11. Es. V. 27.

¶ τὴν ὀσφὺν ὑμῶν ἐν ἀληθείᾳ, *lumbos vestros in veritate*) exemplo Messiæ, Es. XI. 5.

¶ ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης - καὶ τὴν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου) Es LIX. 17, καὶ ἐνεδύσατο δικαιοσύνην ὡς θώρακα, καὶ περιέθετο περικεφαλαίαν σωτηρίου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς.

¶ τὸν θώρακα, *thoracem*) In pectore sedes est conscientiæ, quæ munitur justitia.

¶ τῆς δικαιοσύνης, *justitiæ*) Es. XI. v. cit. Nam sæpe junguntur *veritas* & *justitia*. c. V. 9. Hostis per omnia ipsi contraria vincendus.

15 τοὺς πόδας, *pedes*) *Pedum* sæpe conjuncta mentio cum *evangelio* & cum *pace*. Rom. X. 15. III. 15 seqq. Luc. I. 79.

¶ ἐν ἑτοιμασίᾳ) ἑτοιμασία sæpe Hebræo מכון respondet. v. gr. Ezr. II. 68. III. 3. Ps. X. 17. LXXXIX. 15. Pedes militis christiani *firmantur* evangelio, ne loco moveatur aut cedat.

16 ἐπὶ πᾶσιν) *super omnibus*, quæcunque induistis.

¶ τὰ πεπυρωμένα) proprie, *ignita*. Congruit, *exstinguere*.

17 τοῦ σωτηρίου, *salutaris*) i. e. Christi. Act. XXVIII. 28 not. Concinne subsequitur mentio Spiritus, adeoque, coll. v. 13, habetur mentio S. Trinitatis. *Salute* erigitur caput, & munitur. 1 Thess. V. 8. Ps. III. 3. 4.

¶ δέξασθε, *accipite*) *oblatam* a Domino.

¶ ῥῆμα θεοῦ, *verbum Dei*) Matth. IV. 4. 7. 10.

18 διὰ, *per*) Quotiescunque oratis, orate in Spiritu, quippe qui nullo tempore excluditur.

19 δοθῇ, *detur*) Non nitebatur Paulus habitu suo.

¶ ἀνοί-

¶ ἀνοίξει τοῦ στόματος) פתחון פה

¶ ἐν παῤῥησίᾳ γνωρίσαι, *cum fiducia notum facere*) Ideo parrhesia opus, quia est mysterium.

20 πρεσβεύω ἐν ἁλύσει, *legatione fungor in catena*) Paradoxon. Mundus habet legatos splendidos. Hinc pendet mox ἵνα *ut*.

¶ ἐν αὐτῷ, *in illo*) in mysterio.

¶ ὡς, *uti*) Constr. cum *notum facere*.

21 καὶ ὑμεῖς) *vos quoque*, perinde ut alii.

¶ πάντα, *omnia*) Relatio salutaris.

¶ πιστὸς, *fidelis*) qui vobis vera nunciabit.

22 πρὸς ὑμᾶς, *ad vos*) longe.

¶ παρακαλέσῃ, *confirmaret*) ne offenderetis in meis vinculis.

23 εἰρήνη, *pax*) pax cum Deo, *a morque* Dei erga nos. Hoc verbo *pax* continetur anakephalæosis. conf. Iud. v. 2.

¶ μετὰ πίστεως, *cum fide*) Hæc præsupponitur, ut donum Dei.

24 πάντων, *omnibus*) ex Iudæis & gentibus, in omni Asia &c.

¶ ἐν ἀφθαρσίᾳ, *in incorruptibilitate*) Constr. cum *gratia*, scil. *esto*. conf. c. III. 13 μὴ ἐκκακεῖν, *non segnescere*, quod *incorruptibilitatis* est. Adde 2 Tim. I. 10. Oppositum, c. IV. 22. ἀφθαρσία dicit sanitatem labis expertem, & inde fluentem perpetuitatem. Congruit cum tota summa epistolæ: & inde redundat etiam ἀφθαρσία in amorem fidelium erga Iesum Christum.

IN EPISTOLAM AD PHILIPPENSES.

CAPUT I.

1 Δοῦλοι, *servi*) Familiarius scribit ad Philippenses, quam ad eos, ubi se *apostolum* nominat. Sub hoc prædicato communi discipulum Timotheum mediate vocatum sibi humanissime adjungit, qui recens Paulo adjunctus Philippos venerat. Act. XVI. 3. 12.

¶ σὺν, *cum*) Ecclesia potior est, quam episcopi. Et ad ecclesiam magis directe, quam ad antistites scriptura mittitur apostolica. Hebr. XIII. 24. Eph. III. 4. Col. III. 18 ss. IV. 17. Ap. I. 4. 11. 1 Thess. V. 12.

¶ ἐπισκόποις καὶ διακόνοις, *episcopis & diaconis*) Illi tum interna, hi externa curabant proprie: 1 Tim. III. 2. 8. nec tamen hi non interna, neque illi non externa. Interdum Paulus in inscriptionibus *ecclesias* appellat: interdum periphrasi utitur, quæ vel majus quiddam sonat, ut notavimus ad 1 Cor. I. 2, vel ideo v. gr. ad Romanos adhibetur, quia minus adhuc erant

in formam *ecclesiæ* redacti. Hæc una ad Philippenses epistola ita inscribitur, ut cum emphatica paraphrasi conjungatur mentio *episcoporum & diaconorum*.

3 εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Hoc loco damus Epistolæ conspectum. Est in ea

I. Inscriptio. c. I. 1. 2
II. Gratiarum actio & preces pro læto Philippensium flore. v. 3 s. 9 s.
III. Refert Paulus statum suum præsentem, & spem bonam in posterum: v. 12 s. 18 s.
Vnde Philippenses
hortatur, ut 1. *quum in vita sit mansurus, evangelio digne ambulent,* v. 25 - II. 16
2. *etiamsi occidatur, secum gaudeant:* 17 s.
seque per Timotheum proxime certiores eos facturum ait, v. 19 s. & *interim Epaphroditum mittere.* v. 25 s.
IV. Hortatur ad gaudium: c. III. 1 monens, ut caveant falsos justitiarios, & imitentur veros; v. 2 s. & commendans concordiam. c. IV. 1-3, itemque hortatur ad gaudium, cum lenitate & tranquillitate animi: v. 4-7 & ad omnia præclara. v. 8. 9
V. Amplectitur Philippensium liberalitatem. v. 10 - 20
VI. Conclusio. v. 21 - 23.

¶ ἐπὶ, *super*) *Mentio*, recordatio, est occasio gratiarum actionis.

¶ πάσῃ, *omni*) Latum erat cor Pauli. conf. v. seq. ter.

4 ὑπὲρ, *pro*) Constr. cum *precatione*.

¶ μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*) Summa epistolæ: *Gaudeo, gaudete.* Commode epistolam ad Ephesios, ubi *amor* regnat, sequitur hæc de *gaudio*. nam perpetua *gaudii* mentio, v. 18 &c. it. cap. II. 2. 19. 28. III. 1. IV. 1. 4. Fructus spiritus, *amor, gaudium. Preces* inprimis gaudium animat.

¶ τὴν δέησιν, *precationem*) de qua modo.

5 ἐπὶ, *super*) Constr. cum *gratias ago*.

¶ κοινωνίᾳ, *communione*) quæ vobis obtigit divinitus, & a vobis exercetur liberalitate sancta. c. IV. 10. 15 s. coll. 2 Cor. IX. 13.

¶ ἀπὸ, *a*) Constr. cum *gratias ago*.

¶ ἡμέρας, *die*) cum facti estis *participes* evangelii.

6 πεποιθὼς, *confisus*) Hæc fiducia nervus est gratiarum actionis.

¶ ὁ ἐναρξάμενος ἐν ὑμῖν, *qui incepit in vobis*) Bis *in*, cum emphasi.

¶ ἔργον ἀγαθὸν, *opus bonum*) Vnum est opus Dei magnum & perpetuum ad salutem nostram. c. II. 13.

¶ ἐπιτελέσει, *perficiet*) Initium est pignus consummationis. Ne homo quidem temere aliquid incipit.

¶ ἄχρις, *usque*) *Diem Christi* potius, quam suam mortem sibi pro meta proponebant credentes.

¶ ἡμέρας, *diem*) v. 10.

7 καθὼς, *sicut*) Declarat, cur de Philippensibus tam benigne loquatur.

¶ δίκαιον, *justum*) Iustas invenio causas penes me, ex necessitudine fidei, non leves. Iure & teneor & postulo.

¶ φρονεῖν) *agitare animo*.

¶ διὰ, *propterea quod*) Nexus est hic: Ego vos tanquam consortes gratiæ in corde

corde meo habeo (2 Cor. VII. 3) atque desidero, neque id affectu naturali, sed pietate Iesu Christi. inde persentisco, eodem erga vos affectu esse ipsum potius Dominum, qui rem a principiis ad suos exitus est deducturus.

¶ δεσμοῖς, ἀπολογίᾳ, *vinculis*, *apologia*) ἓν διὰ δυοῖν. Vincula non constringunt amorem meum.

¶ ἀπολογίᾳ, *apologia*) Romani criminabantur evangelium.

¶ βεβαιώσει, *confirmatione*) Hæc amplius quiddam est, quam *apologia*.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelii*) quo *gratia* nunciatur.

¶ συγκοινωνοὺς - ὑμᾶς ὄντας) ὑμᾶς jam modo dixit. itaque hic est accusativus pro genitivo, uti Act. VII. 21 not.

8 ἐν σπλάγχνοις Ἰησοῦ χριστοῦ, *in visceribus Iesu Christi*) In Paulo non Paulus vivit, sed Iesus Christus; quare Paulus non in Pauli, sed Iesu Christi movetur visceribus.

9 καὶ τοῦτο, *& hoc*) Inde a v. 3 declaravit, se orare pro illis; nunc, *quid* pro illis oret, ostendit.

¶ ἡ ἀγάπη, *amor*) Amor facit dociles & prudentes. 2 Petr. I. 7. 8. Nata hinc formula in concionibus ecclesiasticis pridem usitata, nobisque vernacula, *Caritas vestra*, latiore sensu.

¶ ὑμῶν, *vester*) Correlatum amoris Pauli. v. 7. 8. Allusio prævia ad amorem, quem ei præstiterant. c. IV. 10. 18.

¶ ἔτι μᾶλλον, *etiam magis*) Ignis in apostolo nunquam dicit: Sufficit.

¶ ἐν ἐπιγνώσει καὶ πάσῃ αἰσθήσει, *in cognitione & omni sensu*) *Cognitio* est species nobilissima, ut visus in corpore: αἴσθησις, *sensus*, est genus. nam etiam spiritualis datur visus, auditus, olfactus, gustus, tactus: i. e. sensus investigativi & fruitivi, ut appellantur. Sic *sensus* pars est *gaudium*, in hac epistola frequenter memoratum. Generis indicium, *& omnis*. 2 Cor. VIII. 7 not. In philosophia peripatetici tantum ad *cognitionem* referebant omnia; Platonici etiam ad αἴσθησιν reliquam, v. gr. apud Iamblichum. In Christianismo habenda utriusque ratio: utraque obtingit in cruce, & aptos reddit πρὸς τὸ δοκιμάζειν, *ad probandum*. Hic, post amorem expresse nominatum, *fidem* describit, & v. seq. *spem*. Paulus ubique Christianismum ut vegetum quiddam describit. quare doctrina Mysticorum de Privatione sic est accipienda, ut alacritati illi ne quid obsit.

10 δοκιμάζειν) *explorare* & amplecti. Rom. XII. 2.

¶ τὰ διαφέροντα, *præstabilia*) non modo præ malis bona, sed in bonis optima, quorum præstantiam non nisi provectiores cernunt. Sane in rebus externis eligimus accurate: cur minus in spiritualibus? Theologia comparativa, magni est.

¶ εἰλικρινεῖς, *sinceri*) ex *cognitione*.

¶ ἀπρόσκοποι, *inoffensi*) ex *sensu* omni.

11 πεπληρωμένοι καρπὸν δικαιοσύνης κτλ. *repleti fructu justitiæ &c.*) Eadem constructio, Col. I. 9, ἵνα πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν: & *fructus justitiæ* singulari numero dici solet, Hebr XII. 11. Iac. III. 18, nec non Rom. VI. 22: perinde ut alibi Paulus *fructum spiritus*, *lucis*, *laborum* dicit. Communior lectio, πεπληρωμένοι καρπῶν κτλ.

12 γινώσκειν, *nosse*) Contrariis rumoribus præoccupari potuissent ecclesiæ.

¶ μᾶλλον, *potius*) tantum abest, ut vincula mea obfuerint.

¶ ἐις, *in*) Omnia adversa dextre accipit fides. v. 19. 28. II. 27.

¶ ἐλήλυθεν, *venerunt*) facile.

13 τὰς δεσμὰς, *vincula*) Paulus cum aliis captivis traditus, par eis visus erat: deinde innotuit, aliam esse Pauli causam, & sic invaluit evangelium.

¶ φανερὰς, *manifesta*) Col. IV. 4.

¶ πραιτωρίῳ, *prætorio*) aula Cæsaris. conf. c. IV. 22.

¶ καὶ) & , inde.

¶ τοῖς λοιποῖς, *ceteris*) externis. 2 Tim. IV. 17. Sic, *ceteri*, 1 Thess. IV. 13.

14 τῶν ἀδελφῶν, *fratrum*) qui antea timuerant.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Constr. cum *audeant*.

¶ τοῖς δεσμοῖς μου, *vinculis meis*) Videbant Paulum in confessione & constantem & salvum.

¶ ἀφόβως) *nemine* eos *terrente*. Sæpe conantes timor fugit.

15 τινὲς μὲν, τινὲς δὲ, *aliqui quidem, aliqui vero*) Sejugatio. nam proponuntur duo membra, quæ deinde uberius tractantur.

¶ δι' ἐυδοκίαν) *propter voluntatem propensam*. ἐυδοκία sæpe Hebræo רצון respondet.

16 ἐξ ἐριθείας, *ex contentione*) Constr. cum *annunciant*.

¶ οὐχ ἁγνῶς, *non pure*) non pura intentione: vel, non sine fermento Iudaico. conf. Gal. VI. 12 f. Dicebant & referebant, quid Paulus doceret: ipsi id vel non credebant, vel se id credere non fatebantur. Rumor, fama, præconium generale, utile est ad excitandos multos, neque magnam ἱκανότητα annunciantium requirit, quæ necessaria est & puritatem *mentis doctrinæque* postulat in applicatione propiore, v. gr. apud Galatas. conf. Gal. I. 7 ss.

¶ οἰόμενοι, *putantes*) Putabant, gentes, conspecto incremento evangelii, concitatum iri in Paulum potissimum. sed nec res succedebat adversariis, nec Paulus id pro *pressura* habuit. ideo dicit, *putantes*.

¶ θλίψιν, *pressuram*) vel cum mortis periculo.

¶ ἐπιφέρειν, *inferre*) Vincula jam *pressura* erat: afflicto afflictionem addebant.

17 ἐξ ἀγάπης, *ex amore*) erga Christum & me.

¶ ἐιδότες, *scientes*) Antitheton, *putantes*.

¶ ἐις ἀπολογίαν, *in apologiam*) non meo nomine.

¶ κεῖμαι, *jaceo*) uno loco. Iacens, currens, profecit Paulus. 2 Tim. II. 9. Romæ commorabatur, ut legatus alicubi longioris negotii causa.

18 τί γάρ; *quid enim*?) *Quid refert*? id est, utrinque juvor. v. 12.

¶ πλὴν, *tamen*) nihilo secius.

¶ προφάσει) *per prætextum*. Tales, inquit, nomen Christi prætexunt: revera mihi invidiam parant.

¶ ἀληθείᾳ, *vere*) ex animo, serio.

19 γὰρ, *enim*) Ætiologia, cur *gavisurus sit*.

¶ τοῦτό μοι ἀποβήσεται ἐις σωτηρίαν, *hoc mihi evadet in salutem*) Sic plane LXX, Iob XIII. 16, quibus in uno illo libro frequens est verbum ἀποβαίνω· eodemque loco, Iob. XIII. 15. 16 de *sinceritate* mentis, quæ Paulo est *puritas*, v. 16, agitur.

¶ ἐις σωτηρίαν, *in salutem*) non modo non *in pressuram*. v. 16.

¶ δεήσεως, *precationem*) in cœlum ascendentem.

¶ ἐπιχο-

¶ ἐπιχορηγίας, *exhibitionem*) de cœlo venientem. ἐπὶ relationem indicat.

20 ἐν οὐδενὶ αἰσχυνθήσομαι, ἀλλ' ἐν πάσῃ παῤῥησίᾳ μεγαλυνθήσεται χριστὸς, *in nulla re pudefiam, sed in omni parrhesia magnificabitur Christus*) Ignominiam a sese removet; sibi parrhesiam, Christo ipsi gloriam tribuit.

¶ σώματι, *corpore*) in vinculis.

¶ εἴτε διὰ ζωῆς, εἴτε διὰ θανάτου, *sive per vitam sive per mortem*) Sejugatio sequitur v. 21 f. Vt cadet, inquit, bene erit. Non possum damnum facere. Paulus ipse nesciebat, quo evasurum esset; neque enim apostoli erant omniscii, sed potius in rebus ad sese pertinentibus, per fidem & patientiam exercebantur.

21 ἐμοὶ) *Mihi*, initio periochæ, valet, *quod ad me attinet*. nam versu præc. de Christi rationibus egit.

¶ τὸ ζῆν, χριστὸς, *vivere, Christus*) Articulus, nota subjecti, ut mox iterum. Quicquid vivo, (vita naturali,) Christum vivo.

¶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος, *mori lucrum*) quamvis moriens videar omnium rerum *jacturam* facere.

22 εἰ δὲ, *sin autem*) Hic prius membrum tractare incipit: alterum, c. II. 17, *sed si & libor*. Ponit autem δὲ, *autem*, quia ex disjunctione versu præc. posita nunc unum assumit: quo assumto, mox, quasi pœnitentia ductus, dubitationem instituit, sic tamen, ut id tantisper assumere non refugiat.

¶ τὸ ζῆν) scil. ἐστί μοι. si *vivere est*: si vivendum est.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Limitat. nam etiam morientes vivunt.

¶ καρπὸς ἔργου, *fructus operis*) Hunc *fructum* inde habeo, ut plus *operis* facere possim. *opus* nobile, c. II. 30: *fructus* optabilis, Rom. I. 13. Alius ex opere fructum quærit. Paulus ipsum opus pro fructu habet. Hoc, vivere, est mihi fructus operis. καρπὸς ἔργου dicitur, ut flumen Rheni, virtus liberalitatis. pretium operæ est immediatum consequens. Cicero: *Ego mihi fructum amicitiæ propono ipsam amicitiam, qua nihil est uberius.*

¶ αἱρήσομαι, *eligam*) Conditionem supponit: si sibi obtingat potestas eligendi. Hæc ratio Futuri.

¶ οὐ γνωρίζω) *non explico*, scil. *mibi*: i. e. non definio.

23 συνέχομαι, *distineor*) Hanc *hæsitationem* convenienter exprimit, quum huic deliberationi immoratur.

¶ δὲ, *vero*) Declarat causam dubitationis suæ.

¶ ἔχων, *habens*) Participium, moratum, pro Indicativo.

¶ εἰς τὸ ἀναλῦσαι) *decedere*, ex vinculis, carne & mundo. Non opus est, metaphoram quærere. Late patet hujus verbi usus. Luc. XII. 36. 2 Tim. IV. 6.

¶ σὺν χριστῷ, *cum Christo*) ibi, quo Christus præivit. Paulus ut rem certam præsupponit, se post martyrium statim fore cum Christo, melioremque multo habiturum esse conditionem, quam in carne.

¶ πολλῷ μᾶλλον κρεῖσσον, *multo magis melius*) Ad *esse*, non ad *decedere*, refertur hoc incisum, sive pro prædicato sumas, sive potius id subaudito ὂν absolute accipias, hoc sensu, *quum id sit multo magis melius*. Est enim comparativus cumulatus, coll. 2 Cor. VII. 13 not. *Decedere* est melius, quam manere in carne: *cum Christo esse*, *multo magis melius*. Vulgatus solus, quod sciam: *multo magis melius*. re-

cte. *Decedere*, sanctis nunquam non optabile fuit: sed *cum Christo esse*, ex novo testamento est. conf. Hebr. XII. 24.

24 ἐπιμένειν) *amplius manere.*

¶ ἀναγκαιότερον, *magis necessarium*) magis ad me pertinet, inquit, etiam ad sensum amoris mei: magis, quam ipse aditus beatitudinis modo memoratæ. Philippenses potuissent dicere: *necessarius est nobis hic vir.* Egoismus in pausa est apud Paulum: ideo agnoscit illud quidem: coll. c. II. 25: addit tamen etiam hoc: *Antiquius mihi est vobis inservire, quam cælo frui citius. Cælum mihi non deerit.*

25 καὶ τῦτο, *& hoc*) Dum hæc scriberet, in animo dictamen propheticum exstitit de mansione.

¶ πεποιθὼς οἶδα, *confisus novi*) Norat per *fiduciam* spiritualem; nondum norat ex relatione hominum, v. 17. c. II. 23.

¶ μενῶ, *mansurum me*) in vita.

¶ συμπαραμενῶ, *una mansurum*) sat diu manebo vobiscum. Ps. LXXII. 5. LXX, συμπαραμενεῖ τῷ ἡλίῳ. Non dubium est, quin Paulus ex priore captivitate in illa climata redierit. Phil. v. 22. Hebr. XIII. 19.

26 τὸ καύχημα ὑμῶν, *gloriatio vestra*) de me vobis restituto, orantibus id ipsum. Correlatum, *in gloriationem mihi.* c. II. 16. *Gloria* est *gaudium* ex honesto: *gloriatio* est significatio gaudii, affectus gaudio pleni: ex honesto, vel vero vel falso: unde *gloriatio* etiam vel vera vel falsa est. conf. Es. LVII. 12, ubi *justitia* dicitur justitia falso sic dicta.

27 μόνον, *tantum*) Hoc unum curate: nil aliud.

¶ τῦ εὐαγγελίυ, *evangelio*) cujus propagandi causa me manere juvat.

¶ ἰδὼν - ἀκύσω, *videns - audiam*) Conf. v. 30.

¶ ἀκύσω) *audiam*, & cognoscam. nam refertur etiam ad τὸ *veniens & videns vos.*

¶ ἐν ἑνὶ πνεύματι, *in uno spiritu*) *uno*, inter vos.

¶ μιᾷ ψυχῇ, *una anima*) Est interdum inter sanctos naturalis aliqua antipathia: hæc vincitur, ubi unitas est non solum spiritus, sed etiam animæ.

¶ συναθλῦντες) *una* mecum *luctantes.* Luctabatur Paulus, v. 30

28 μὴ πτυρόμενοι, *non pavefacti*) subito magnoque terrore. Nam πτύρω proprie de equis dicitur.

¶ ἥτις, *quæ*) τὸ *obniti.*

¶ αὐτοῖς) *ipsis.*

¶ ἔνδειξις, *demonstratio*) 2 Thess. I. 5.

29 ὅτι, *quod*) Vis declarandi cadit super verbum ἐχαρίσθη, *ex gratia dedit* Deus. Gratiæ munus, *signum salutis* est.

¶ τὸ ὑπὲρ) Id, post interveniens incisum, repetitur, τὸ ὑπὲρ αὐτῦ πάσχειν.

¶ πιστεύειν· πάσχειν· *credere: pati*) v. 27 fin.

30 ἔχοντες, *habentes*) Constr. cum *statis non pavefacti.*

¶ εἴδετε, *vidistis*) Act. XVI. 12. 19 s.

¶ ἐν ἐμοὶ, *in me*) *non pavefacto.*

CAP. II.

1 Εἴ τις) Si hoc quater legendum videtur, ita resolvas: *si quod ergo* (gaudium est) *exhortatio in Christo*, *si quod* (gaudium) *consolatio amoris*, *si quod* (gaudium) *communio Spiritus*, *si quod* (gaudium) *viscera & miserationes*, *implete meum gaudium:* ut quater cum subjecto expresso subauditum jungatur prædicatum. Vide de tali ellipsi Marc. XV. 8 not. Certe gaudium Paulo erat præsentissimum: & cum communi lectione, εἴ τις - εἴ τινα, *si qua*

qua-si qua, tamen implicite notatur gaudium, per concordiam &c. implendum.

¶ οὖν, *ergo*) Resp. c. I. 27, *uno spiritu*, *una anima*.

¶ παράκλησις ἐν χριστῷ, *exhortatio in Christo*) Hæc adjunctam habet *consolationem amoris*, & *communio Spiritus* adjuncta habet *viscera & miserationes*. His quatuor nervis respondent quatuor fructus, eodem ordine, *ut &c.* v. seq. uti vel *amoris* mentio bis secundo posita loco indicat: & utriusque paris opposita removentur versu 3 & 4. Omnia derivantur ex Christo & Spiritu sancto.

2 τὸ αὐτὸ φρονῆτε, *idem sentiatis*) Hinc pendet subsequens participium.

¶ σύμψυχοι, *unanimes*) scil. *sitis*. Hinc quoque pendet sequens participium.

¶ τὸ ἕν, *unum*) *Idem sentiatis*, notat easdem in res tendere *sensum* debere: *unum sentientes* notat, eundem esse debere ipsum *sensum*.

3 μηδὲν, *nihil*) scil. *sentite*, *facite*.

¶ ἐριθείαν, *contentionem*) aliis placere non curantem.

¶ κενοδοξίαν, *vanæ gloriæ studium*) aliis nimium placere curans.

¶ ὑπερέχοντας, *superiores*) jure & dotibus. Fieri id potest, non externe tantum, sed per veram ταπεινοφροσύνην, cum quis per abnegationem oculos avertit a suis prærogativis, & alterius dotes, quibus prior est, studiose contemplatur.

4 μὴ τὰ ἑαυτῶν) *non vestram* duntaxat rem, nec vestra causa. Conf. v. 21.

¶ μὴ τὰ - τὸ) Perversa utilitas, multiplex; *vera*, simplex. Hæc differentia τὰ & τὸ.

5 φρονείσθω, *sentiatur*) Non dicit, φρονεῖτε *sentite*, sed φρονείσθω, *hunc sensum alite*.

¶ ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *in Christo Iesu*) Paulus quoque spectabat, quæ aliorum, non quæ sua erant, c. I. 24: eaque res illi occasionem præbuit hujus moniti: non tamen se, sed Christum pro exemplo proponit, qui non sua quæsierit, sed seipsum demiserit.

6 ὅς) quippe *qui*.

¶ ἐν μορφῇ θεοῦ ὑπάρχων, *in forma Dei exstans*) Nomen *Deus* hoc & sequenti commate non denotat Deum Patrem, sed ponitur indefinite. *Forma Dei* non denotat ipsam *deitatem* sive naturam divinam, sed quiddam ex ea promicans: & tamen rursum ea non denotat τὸ *esse pariter Deo*, sed quiddam prius, *speciem Dei*, i. e. formam ex ipsa gloria deitatis invisibilis effulgentem. Ioh. I. 14. Ipsa natura divina decorem habebat infinitum, in se, etiam sine ulla creatura, illum decorem intuente. Ille decor erat μορφὴ θεοῦ, *forma Dei*, sicut in homine ex sana constitutione & eleganti symmetria corporis emicat pulcritudo, sive ea spectatorem habeat, sive non habeat. Ipse homo per suam *formam* conspicitur: sic Deus & gloriosa ejus Majestas. Quo ipso hic locus eximie probat Deitatem Christi. nam ut *forma servi* non ipsam dicit humanam naturam; servi enim forma non fuit perpetua, natura humana est perpetua; sed tamen humanam naturam præsupponit: sic *forma Dei* non est natura divina, neque τὸ *esse pariter Deo* est natura divina; sed tamen is, qui in forma Dei *exstabat*, & qui potuerat *esse pariter Deo*, Deus est. Dicitur autem *forma Dei* potius, quam *forma Domini*, ut mox, *pariter Deo*: quia *Deus* magis est vocabulum absolutum, *Dominus* involvit relationem ad inferiores. In ea Dei forma *exstabat* filius Dei ab æterno: neque, quum in

in carne venit, in ea esse desiit, sed potius, quod ad humanam naturam attinet, cœpit in illa *exstare*. & quum in ea forma esset, ipsa sua, Domini, excellentia, integrum ei fuit, etiam secundum humanam naturam, statim ut eam assumsit, esse *pariter Deo*, victu cultuque uti, qui dignitati ipsius responderet, ut ab omnibus creaturis tanquam dominus earum exciperetur & tractaretur. sed aliter fecit.

¶ *ὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο, non rapinam duxit*) Quibus occasio quædam subiti commodi offertur, avide solent alias involare, celeriterque arripere, nulla aliorum ratione habita, & strenue uti ac frui. Inde *ἁρπαλέα*, apud Eustathium, *τὰ πάνυ περισπέδασα· quæ quis omni studio ad se rapiat sibique vindicet*: & phrases, *ἅρπαγμα, ἁρπαγμὸν, ἕρμαιον, ἕυρημα, νομίζειν, ποιεῖσθαι, ἡγεῖσθαι, ἁρπάζειν.* Exempla collegit E. Schmidius & G. Raphelius, ex Heliodoro & Polybio. At Christus, quum posset esse *pariter Deo*, non arripuit, non duxit rapinam, non subito usus est illa facultate. conf. Ps. LXIX. 5. Gen. III. 5 seq. Hic ejus *sensus* verbo *ducere* simul indicatur. Non fuisset *rapina*, si jure suo usus esset; sed perinde abstinuit, ac si fuisset *rapina*. conferatur similis locutio, 2 Cor. XI. 8 not.

¶ *τὸ ἶναι ἴσα θεῷ*) *ἴσα*, accusativus adverbiascens, ut sæpe in Iobo. *pariter* & convenienter *Deo*. *Esse pariter Deo* dicit *plenitudinem* & *altitudinem*, ut patet ex antitheto duplici, *se ipsum exinanivit* & *humiliavit*. Articulus, sine quo *μορφὴν* ponitur, nunc epitasin facit. Non mirum ergo, quod se nunquam *Deum*, rarius *Dei filium*, plerunque *filium hominis* appellavit.

7 *ἀλλ', sed*) Huc spectant duæ periochæ: *se ipsum exinanivit*, quo pertinet *forma servi*; & *humiliavit se ipsum*, unde pendet *obedientia*. Illud privative, hoc etiam contrarie opponitur *τῷ esse pariter Deo*. quare hæc duo verba per gradationem ponuntur, & *humiliavit* ante *se ipsum* ponitur, (coll. Iac. II. 18 not.) Etenim v. gr. Philippus V, quum Hispaniarum regem agere intermisit, de quo, dum hæc meditabamur, acta fervebant, eatenus *exinanivit se ipsum*, nec tamen æque *humiliavit*. regnum is deposuit, sed non subiit.

¶ *ἑαυτὸν ἐκένωσε, se ipsum exinanivit*) החסיר LXX, *κενὸν ποιῆσαι*, Es. XXXII. 6, ubi de re quidem prorsus alia agitur, sed tamen Paulus, *ἐκένωσεν* dicens, rependit verbum חסר Ps. VIII. 6. coll. Hebr. II. 7. Vbicunque est *exinanitio*, ibi est continens & contentum. Continens illud in *exinanitione* Christi, est *ipse*: contentum erat *plenitudo* illa, quam recepit in exaltatione. Manebat *plenus*, Ioh. I. 14, & tamen perinde se gessit, ac si *inanis* esset. celavit enim, quoad expediebat, homines, & angelos, imo etiam se ipsum: Rom XV. 3: adeoque non solum celavit, sed etiam abnegavit & abstinuit.

¶ *μορφὴν, formam*) Hæc tria, *μορφὴ, ὁμοίωμα, σχῆμα, forma, similitudo, habitus*, non sunt synonyma, neque enim inter se permutari poterunt; sed tamen affinia. *forma* dicit quiddam absolutum: *similitudo* dicit relationem ad alia ejusdem conditionis: *habitus* refertur ad aspectum & sensum.

¶ *λαβὼν, sumens*) Actus *exinanitionis* habet *sumtionem formæ servi*. Potuit autem *sumere*, quia *in similitudine hominum fuit*.

¶ *ὁμοιώματι ἀνθρώπων, similitudine hominum*) Factus est similis hominibus, verus homo.

¶ *καὶ*

8 καὶ σχήματι, *& habitu*) Distinctus gradus & ulterior. *exinanitionis*. Opposita, *forma Dei & forma servi*. Ea tamen manet divisio, quæ duo verba *exinanivit*, *humiliavit* per &, citra asyndeton, consociat. Ἀλλὰ, *sed* v. 7 dirimit antitheton, quod in priori parte, post ὃς *qui*, habet incisa duo; in altera plura.

¶ σχήματι εὑρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος, *habitu inventus ut homo*) σχῆμα, *habitus*, cultus, vestitus, victus, gestus, sermones & actiones.

¶ εὑρεθεὶς, *inventus*) talem se exhibens & gerens revera.

¶ ὡς ἄνθρωπος) *tanquam homo*, vulgaris, ac si nil esset præterea, nec inter homines quidem excelleret. nil sibi sumsit eximium.

¶ ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν, *humiliavit se ipsum*) Status exinanitionis gradatim profundior.

¶ γενόμενος ὑπήκοος) *factus obediens*, Hebr. V. 8, scil. *Deo*. Ellipsis hæc εὐλάβειαν, *demissionem* Iesu Christi exprimit. *obedientia servum* decet.

¶ μέχρι, *usque ad*) Constr. cum *humiliavit*, nec non cum *obediens*. In morte *humiliatio* maxima: c. III. 21. Act. VIII. 33. Ps. XC. 3, LXX. & *obedientia* maxima. Ioh. X. 18.

¶ σταυροῦ, *crucis*) qua *servi* solebant affici.

9 διὸ καὶ, *propterea etiam*) Exinanitionis præmium justissimum est exaltatio. Luc. XXIV. 26. Ioh. X. 17. Neque ea non potuit illam consequi Ioh. XVI. 15. Quæcunque Patris sunt, Filii sunt. Ea non potuere ita esse Patris, ut non essent Filii. conf. Ioh. XVII. 5. Eos quoque, qui se Christi exemplo humiliant, exaltatum iri, eleganter subaudiendum relinquit Paulus: imo exprimit c. III. 21.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Christum Christus exinanivit, Christum Deus exaltavit, conf. 1 Petr. V. 6, eumque fecit esse *pariter Deo*.

¶ ὑπερύψωσε, *superexaltavit*) Sic compensata est *humiliatio*. Compositum grande.

¶ καὶ ἐχαρίσατο, *& donavit*) Sic compensata est *exinanitio*, cui etiam expressius opponitur *plenitudo*, Eph. I. 23. IV. 10. Verbo χαρίζεσθαι *donare* denotatur, quam accepta Deo fuerit *exinanitio* Christi: & quam subjecto animo Christus, omni illa *servitute* perfunctus, *donum* hoc susceperit.

¶ ὄνομα) *nomen*, cum re: i. e. dignitatem, laudem.

¶ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα, *super omne nomen*) Eph. I. 21. non modo super omne nomen humanum.

10 πᾶν γόνυ· πᾶσα γλῶσσα· *omne genu: omnis lingua*) Synecdoche. i. e. ut omni modo colant & recognoscant, ut *Dominum*. Conf. Ap. V. 13.

¶ κάμψῃ· *flectat*, sc. se; vel cum plausu, vel cum tremore.

¶ ἐπουρανίων, *supracælestium*) Masculinum. Cœlestes genua flectunt: nam Christus Dominus *cælum* cepit.

¶ ἐπιγείων, *terrestrium*) Nam in *terra* versatus est.

¶ καταχθονίων, *infernorum*) Vid. Marc. III. 11. Iob. XXVI. 5. Postea illis quoque se stitit. Divisio hæc in altum & profundum longius abit, quam illa Ex. XX. 4.

11 ἐξομολογήσηται, *confiteatur*) diserte.

¶ κύριος, *Dominus*) non jam *in forma servi.*

¶ εἰς, *in*) Iesum Christum esse Dominum, quippe qui sit in gloria Dei Patris. sic εἰς, Ioh. I. 18.

¶ θεοῦ πατρὸς, *Dei Patris*) Filius agnoscit & ii, qui gloriam Filii vident, agnoscunt item, quod hanc gloriam Filius apud Patrem & a Patre habeat. Conf. 1 Cor. XV. 28.

12 ὥστε, *itaque*) Proposito Christi exemplo, infert, ut salutem ab illo nobis partam tueamur.

¶ ὑπηκούσατε, *obedivistis*) mihi, ad *salutem* vos hortanti, ipsique Deo. conf. *obediens.* v. 8.

¶ μετὰ φόβου καὶ τρόμου, *cum timore & tremore*) Servi esse debetis, exemplo Christi, v. 8: servum autem decet *timor & tremor*, Eph. VI. 5, i. e. humilitas: coll. Rom. XI. 20. Notavit hoc *Ioh. Iac. Wolfius* in exegesi ms. ep. ad Phil. Paulus gaudii plenus tamen serio scribit.

¶ ἑαυτῶν, *vestram ipsorum*) In hac parte quidem *sua quisque spectate.* conf v. 4. *vestram ipsorum*, inquit: quia ego vobis non adesse possum, ipsi vos curate eo magis.

¶ σωτηρίαν, *salutem*) eam, quæ est in *Iesu.*

¶ κατεργάζεσθε, *operamini*) usque ad metam.

13 ὁ θεὸς γάρ, *Deus enim*) Deus solus; præsens vobis, etiam absente me. Nil deest vobis; modo ne vobis ipsi desitis. conf. 2 Petr. I. 5. 3.

¶ τὸ θέλειν, *velle*) ut salutem volueritis, me præsente, & velitis.

¶ τὸ ἐνεργεῖν, *perficere*) etiam nunc, me absente.

¶ ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας, *pro beneplacito*) Huc ref. τὸ *velle.* ad ὁ ἐνεργῶν *operans* ref. τὸ ἐνεργεῖν *perficere.*

14 ποιεῖτε, *facite*) *cum beneplacito.* Patrem imitari debent filii. v. 15.

¶ χωρὶς γογγυσμῶν, *sine murmurationibus*) respectu aliorum. Huc ref. ἄμεμπτοι, *inculpati.* Amori adversantur non modo rixæ & clamores, a quibus remoti jam erant Philippenses, sed etiam murmurationes. His jungitur dubitatio, uti iræ 1 Tim. II. 8. Quære vel argue coram: noli murmurare a tergo vel clanculum.

¶ καὶ διαλογισμῶν, *& dubitationibus*) respectu vestri. Huc ref. ἀκέραιοι, *indelibati*, in *fide.* Complura ejusmodi & activa simul & passiva sunt. Conf. Rom. XVI. 19 not. Ἀκέραιον *patrimonium*, Chrys. de Sacerd. § 17.

15 θεοῦ, *Dei*) boni.

¶ σκολιᾶς) *tortuosæ.*

¶ φαίνεσθε) *lucetis*, hac scilicet adhortatione servata. Sequitur, *vitæ*: ut sæpe conjuncta vitæ lucisque mentio.

¶ ἐν κόσμῳ, *in mundo*) in humano genere, ex quo multi adhuc sunt convertendi, ceteri redarguendi.

16 λόγον ζωῆς, *verbum vitæ*) quod vobis prædicavi. Frequens *vitæ* mentio in hac epistola. c. IV. 3.

¶ ἐπέχοντες) *tuentes*; ne mundo concedatis.

¶ εἰς καύχημα, *in gloriationem*) Constr. cum *tuentes.*

¶ εἰς ἡμέραν, *in diem*) Philippenses diem Christi ita propinquum putabant, ut Pauli vita ad eum usque diem produci posset. Id Paulus refutare non necesse habebat.

¶ οὐκ

¶ *οὐκ εἰς κενὸν, non in vanum*) cum fructu vestro.

17 *ἀλλ' εἰ καὶ, sed si etiam*) Respice c. I. 22 not.

¶ *εἰ καὶ σπένδομαι ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ, si etiam libor super victima & sacrificio*) Philippenses, ut reliquæ gentes ad fidem conversæ, erant *oblatio*, Paulus *minister*: Rom. XV. 16. & quemadmodum ad holocausta solebat vinum libari ac fundi ad basin altaris, sic Paulus sanguinem suum fundi gaudet. Sacrificii complementum utrisque futurum erat lætabile. Martyrii præstantia. Congruit phrasis cum supplicio gladii, Paulum manente.

¶ *θυσίᾳ, victima*) Huc ref. *congaudeo* & *gaudete*.

¶ *λειτουργίᾳ, officio*) Huc ref. *gaudeo* & *congaudete*.

18 *συγχαίρετέ μοι*) *congaudete*, gratulamini *mihi*, libato.

19 *δὲ*) *autem*: tametsi nunc non habeo, quod de meo exitu categorice scribam.

¶ *ὑμῖν*) *vobis* id plus, quam *ad vos*.

¶ *κἀγὼ*) *etiam ego*; non modo vos, cognitis rebus meis, v. 23.

¶ *εὐψυχῶ, bono animo sim*) Solicitus est de Philippensibus; & tamen bene sperat.

20 *οὐδένα, nullum*) nullum alium, hunc unum. *qui* pendet ab *hunc* subaudito.

¶ *ἰσόψυχον, unanimum*) Paulus alter, Timotheus. Sic Ps. LV. 14 ואתה אנוש כערכי *σὺ δὲ, ἄνθρωπε ἰσόψυχε*. Deut. XIII. 7 (6) אשר כנפשך *ὁ ἴσος τῇ ψυχῇ σου*.

¶ *γνησίως, germane*) v. 22. 1 Tim. I. 2.

¶ *μεριμνήσει*) *curabit*, apud vos: & *accurate* ad me referet.

21 *οἱ πάντες, omnes*) Si tam lauto illo tempore Paulus de sua quasi cohorte (c. I. 14. 17.) unum duntaxat plane probavit, de his loquens, qui tum aderant; c. IV. 21. & quidem tam procul ad ecclesiam Philippensium scribens: nostro tempore quam multos Deo se probare arbitremur? Subtilissima erat *αἴσθησις*, qua hoc percepit Paulus.

¶ *τὰ ἑαυτῶν, sua*) v. 4. O quam multi sua causa pii sunt! quanquam non sunt *hostes*. c. III. 18.

¶ *ζητοῦσι, quærunt*) Pie etiam auditoribus piis significari potest, cujusmodi sint hi vel illi antistites.

¶ *οὐ τὰ Χριστοῦ Ἰησοῦ, non quæ sunt Christi Iesu*) Hoc experiuntur, qui communi ædificationi ex animo inserviunt. Raros inveniunt adjutores. Iud. V. 17. 23. VIII. 6. 8. Vbi nulla obligatio e propinquo, nulla spes mercedis aut famæ, destituuntur. Regno Christi ubi consulitur, fere id fit per modum innoxiæ utilitatis. Vbi aliquid impendendum erat, non pugnat vir, sed fugit, & se spe alias pugnandi excusat.

22 *δὲ, autem*) Antitheton: *omnes*; *ejus*. Rara laus. Neh. VII. 2.

¶ *γινώσκετε*) *nostis*. conf. Act. XVI. 1. 12.

¶ *τέκνον σὺν, filius cum*) Concinne loquitur, partim ut de filio, partim ut de collega. sic c. III. 17 se ut typum sistit, & tamen *συμμιμητὰς, una imitatores*, non mere *imitatores*, esse jubet.

23 *ὡς ἂν ἀπίδω*) *ἀπιδεῖν, notitiam auferre, consequi.*

¶ *ἐξαυτῆς, mox*) Vis relativa in *αὐτῆς* spectat *τὸ notitiam consecutus fuero.*

25 *ἐπαφρόδιτον, Epaphroditum*) c. IV. 18.

¶ *συςρατιώτην, commilitonem*) c. I. 27. 30.

¶ *ὑμῶν δὲ ἀπόςολον, vestrum vero legatum*) Philippenses eum legaverant ad Paulum.

¶ *λειτυργὸν τῆς χρείας μυ, ministrum necessitatis meæ*) Huc quoque ref. *vestrum*. nam Philippensium nomine inservierat Paulo. Et vide, quanti æstimetur etiam externa ministratio. v. 30.

¶ *πέμψαι, mittere*) *Mittere*, ait, non, *remittere*. nam ideo ad Paulum venerat, ut cum eo maneret. v. 30.

26 *ἀδημονῶν*) Hesychius, *ἀδημονῶν*, *ἀγωνιῶν· ἀδημονῶ, ἀκηδιῶ, ἀγωνιῶ*. Ἀκηδιῶν, præ tristitia lassus. *Acedia*, torpor in rebus spiritualibus.

¶ *ἠκύσατε, audivistis*) eoque nomine soliciti fuistis.

27 *παραπλήσιον, prope*) Mollius loquitur, ne statim terreat Philippenses: deinde v. 30 dicit *appropinquavit*, quo verbo majus periculum innuitur.

¶ *αὐτὸν ἠλέησεν, illius misertus est*) reddita valetudine & vita.

¶ *καὶ ἐμὲ, & mei*) Sanctis licitum est omnia sibi data existimare.

¶ *λύπην, tristitiam*) de morte Epaphroditi. *tristitiam*, gaudio oppositam, de quo tota agit epistola.

¶ *ἐπὶ λύπῃ, super tristitia*) de morbo Epaphroditi, de vinculis &c.

28 *σπυδαιοτέρως, studiosius*) citius, quam Timotheum. v. 19.

¶ *χαρῆτε, gauderetis*) Omnibus ex rebus piis licet gaudium capere.

¶ *ἀλυπότερ⊘ ὦ, magis dolore vacem*) quum sciam, vos gaudere.

30 *μέχρι θανάτυ, usque ad mortem*) Pertinet hoc ad comparationem officiorum. Ministrare Paulo, per se videtur res aliquanto minor, quam periculum vitæ Epaphroditi, qui tamen hoc incommodo commodum illud rectissime redemit. conf. 2 Tim. I. 16 f.

¶ *ἤγγισε, appropinquavit*) Epaphroditus Philippis proficiscens non videtur scisse fore, ut in morbum incideret: sed tamen, quum arduum iter suscepit, non reformidans, quicquid vel ab inimicis Pauli vel aliunde posset accidere, benigne ei morbus imputatur quamvis improvisus.

¶ *παραβυλευσάμενος τῇ ψυχῇ*) τῇ ψυχῇ, Dativus. Hesychius: *παραβυλευσάμενος, ὡς θάνατον ἑαυτὸν ἐκδύς*. Proprie *παραβυλεύομαι* significat *consilium capio præter mea commoda*. Estque paronomasia ad verbum *παραβάλλομαι, audeo, projicio me in periculum*: quo apostolus videtur sciens abstinuisse. conf. c. III. 2 fin. not.

¶ *τὸ ὑμῶν ὑςέρημα, vestrum defectum*) *Defectum* hunc non tam Paulus censuit esse, quam ipsi Philippenses, pro suo in illum amore. c. IV. 10 f.

CAP. III.

1 Τὸ λοιπὸν, *ceterum*) Formula progrediendi. 1 Thess. IV. 1. Sic λοιπὸν, τῦ λοιπῦ.

¶ *τὰ αὐτὰ, eadem*) de gaudio.

¶ *ὐκ ὀκνηρὸν, non molestum*) Nam suave est læto, scribere: *gaudete*. Contrarium, Gal. VI. 17.

¶ *ὑμῖν δὲ ἀσφαλὲς, vobis vero certum*) Gaudium spirituale optimam affert *certitudinem* contra errores, Iudaicos præsertim. v. 2.

2 *βλέπετε, videte*) Vehemens anaphora. *videte*, & cavebitis. metonymia ante-

antecedentis. Antitheton, *σκοπεῖτε spectate.* v. 17. Nam huc redit v. 17, mirabiliter temperato elencho & adhortatione.

¶ *τοὺς κύνας, canes*) Non est dubium, quin hac appellatione *sæpe* v. 18 coram usus fuerit, eamque nunc Philippensibus in memoriam revocarit. unde illi facilius intelligerent, quam nos. conf. 2 Thess. II. 5. Tribus quidem commatibus hujus versus respondent gradatione retrograda tria membra versus subsequentis: ut *canes* sint falsi apostoli & carnales, qui non Christo, sed carne nituntur, & turpitudini serviunt libidinis. v. 19. Sic *canes* dicuntur *abominandi*, Ap. XXII. 15: coll. Ap. XXI. 8; sive *abominabiles*, impuri, Tit. I. 16. 15, a sanctitate alieni, Matth. VII. 6, alii plane, ac Paulus vivens & moriens. nam in vita scatent vitiis caninis, fœditate, impudicitia, importunitate, 2 Petr. II. 22. Deut. XXIII. 19 (18.) Ps. LIX. 7. 16. maximeque hostes sunt crucis Christi, versu 18. coll. Ps. XXII. 17. 21. & in morte sunt *canes mortui*: (quo proverbio vilissimum quiddam notatur:) conf. v. 19. In hos quadrat, quod dici solet: *Cave canem.* Iudæi, gentes canum loco habebant: vid. ad Matth. XV. 26. nunc canes appellantur, qui nolunt esse Israël Dei.

¶ *τοὺς κακοὺς ἐργάτας, malos operarios*) qui Deo non serviunt. conf. 2 Cor. XI. 13.

¶ *τὴν κατατομήν, concisionem*) Paronomasia. nam gloriosam appellationem *περιτομῆς, circumcisionis* vindicat Christianis. v. seq. Circumcisio corporis jam erat inutilis, immo damnosa. vide *κατατέμνω* de concisione vetita, Lev. XXI. 5. 1 Reg. XVIII. 28. Non sine indignatione loquitur.

3 *γάρ, enim*) Caussa, cur versu 2 alios tam longe secludat.

¶ *ἡ περιτομή, circumcisio*) Abstractum pro concreto: *verus populus.*

¶ *πνεύματι, spiritu*) non litera. Rom. II. 29.

¶ *πνεύματι θεῷ λατρεύοντες, spiritu Deo servientes*) Sic Rom. I. 9.

¶ *καυχώμενοι, gloriantes*) Id plus, quam *πεποιθότες confisi.*

4 *καίπερ ἐγώ, quanquam ego*) Singularis includitur in plurali præcedente: *nos gloriamur, & ego* glorior, *quamvis* &c. quia vero sermo a plurali ad singularem progreditur, interponitur *ego*, & additur, quia Philippenses fuerant gentes; Paulus, ex circumcisione. conf. Apoc. XVII. 8 not.

¶ *ἔχων, habens*) Participium, proprie. nam constructio pendet ab iis, quæ præcedunt. *habens*, non *utens.*

¶ *εἴ τις ἄλλος, si quis alius*) Sermo universalis. *alius* redundat suaviter. conf. Not. ad Gregorii Neocæs. Paneg. p. 195.

¶ *ἐγὼ μᾶλλον, ego magis*) *confisus sum.* Loquitur de pristino suo sensu, cum mimesi eorum, qui gloriabantur. v. seq.

5 *περιτομῇ ὀκταήμερος, circumcisio octavo die*) Hæc capita quasi in digitis concise & breviter enumerata sermonem faciunt planissimum. Brevitatis autem gratia miscet sermonem abstractum & concretum, *circumcisio*, *Hebræus*: uti Col. III. 11.

¶ *ὀκταήμερος, octavo die*) non demum adulta ætate.

¶ *βενιαμίν, Benjamin*) ex Rahel, non ex ancilla.

¶ *ἐξ ἑβραίων, ex Hebræis*) non proselytus,

ſolytus, non altero utro parente ex gentibus.

¶ Φαρισαῖος, *Phariſæus*) accuratiſſimus.

6 διώκων, *perſequens*) Antehac ſe optime facere putarat.

7 ἅτινα, *quæ*) modo enumerata.

¶ κέρδη, *lucra*) Pluralis grandis.

¶ ἥγημαι, *duxi*) Profeſſio *chriſtianiſſima*, de præterito, præſenti & futuro: usque ad v. 14.

¶ διὰ τὸν χριςὸν, *propter Chriſtum*) Huc ref. v. 8. 9, ἵνα κτλ. *ut* &c.

¶ ζημίαν) *jacturam.*

8 μενῦν, *ſane*) Incrementum ſermonis, in hac particula & per epitaſin deinde ſynonymorum, etiam in pleniore ipſius Chriſti appellatione.

¶ καὶ ἡγῦμαι, *etiam duco*) καὶ *etiam* intendit vim præſentis temporis in ἡγῦμαι *duco.* Iuſtitia non initio ſolum, ſed ſemper, in toto curſu ſanctorum, ex fide eſt.

¶ πάντα, *omnia*) non ſolum ea, quæ modo dixi, ſed *omnia.*

¶ διὰ-γνώσεως κτλ. *propter-cognitionis &c.*) Conſtr. cum *duco.* Et ref. huc v. 10 ſ. τῦ γνῶναι, *ut cognoſcam.*

¶ τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως, *eminens cognitionis*) Proprie *eminentia* eſt Chriſti: quo cognito, *cognitio* ejus item *eminentiam* nanciſcitur.

¶ τῦ κυρίυ μυ, *Domini mei*) Fidelis appropriatio.

¶ ἐζημιώθην) non modo *jacturam duxi*, ſed revera *abjeci.*

¶ σκύβαλα) Creſcit ſermo de fideli abnegatione rerum omnium. ζημία, *jactura*, fit æquo animo: σκύβαλα propere abjiciuntur, poſthac neque tactu neque aſpectu dignanda Hebr. פרש antanaclaſin habet ad *Phariſæos.* vid. P. Zornii T. II Opuſc. ſacr. p. 514. Gatakerus: σκύβαλον *vile quodvis rejectamentum deſignat, qualia ſunt excrementa animantium, liquorum feces & fraces, metallorum ſcoria, ſtirpium decidua, frugum purgamenta, farinæ furfures, menſarum analecta, manuum apomactra, quæ canibus deſtinantur.* Vid. Adverſar. miſc. poſth. cap. XLIII copioſiſſime.

¶ ἵνα, *ut*) Non poteſt utrumque fieri, ut & retineas cetera, & Chriſtum aſſequare.

¶ κερδήσω καὶ εὑρεθῶ, *lucrifacerem & invenirer*) Vtrumvis opponitur *jacturæ.* Qui omnia, ne ſe ipſo quidem excepto, amittit, Chriſtum lucrifacit; & in Chriſto lucrifit. Chriſtus eſt illius, & ille eſt Chriſti. Plus ultra. Loquitur Paulus, quaſi adhuc non lucrifecerit.

9 εὑρεθῶ ἐν αὐτῷ) ſcil. ὤν.

¶ μὴ ἔχων, *non habens*) Verba, *jacturam pati, lucrifacere, inveniri, habere*, allegoriam faciunt. Tῦ eſſe & reperiri in Chriſto, conſequens immediatum eſt habere juſtitiam ex fide Chriſti. Lib. מחזור Iudæorum Euchologium אני מםעשים שולל וערום וצדקתך לבדך היא כםתי i. e. *Ego plane vacuus & nudus ſum ab operibus, juſtitiaque tua ſola eſt amictus meus.*

¶ ἐμὴν, *meam*) Oppoſitum, *eam quæ ex Deo*: ſed ἐμὴν, ſine articulo, ad oblivionem innuendam.

¶ τὴν ἐκ νόμυ, *eam quæ ex lege*) v. 6. conf. *ex*, Rom. IV. 14. Oppoſitum, *eam quæ per fidem.*

¶ διὰ

¶ διὰ πίστεως Χριστοῦ) *per fidem* Christi, in Christum.

¶ ἐπὶ τῇ πίστει) *super fide.*

10 τοῦ γνῶναι, *cognoscere*) Genitivus τοῦ cohæret cum *fide*, & reassumit mentionem *cognitionis* v. 8 factam, nunc uberius explicandam.

¶ αὐτὸν) *Ipsum.*

¶ δύναμιν, *virtutem*) Rom. I. 4.

¶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ) Seriei sermonis congruit, ut verbale ἀνάστασις accipiatur non de resurrectione ex mortuis, quæ mutato verbo exprimitur versu 11, sed de *exortu* Christi: Hebr. VII. 14, uti verbum ἀναστῆσαι, Act. XIII. 32 not. Neque enim ἀνάστασις semper de resurrectione mortuorum ponitur. Luc. II. 34. Thren. III. 63. Sophon. III. 8. Et sane ipse Exortus sive adventus Messiæ suam habet δύναμιν, *virtutem*, cujus cognitione fideles nituntur. 2 Petr. I. 16.

¶ τὴν κοινωνίαν, *communionem*) Gal. II. 20.

¶ συμμορφούμενος, *conformatus*) Casus rectus, post infinitivum, Græcis frequens est, quanquam hic cum verbo finito subsequente potest construi. *conformantur* fideles per fidem. Imitatio non est exclusa, sed certissime consequitur. Gal. III. 1 not. Conf. *conforme*, v. 21.

11 εἴ πως, *si quomodo*) Hoc denotat nixum fidei Paulinæ. sic, εἰ, *si* v. 12.

¶ καταντήσω, *occurram*) Ab allegoria *damni & lucri* paulatim accedit ad allegoriam *cursus*. Καταντᾷν est pervenire, ipse assequendi & potiendi actus.

¶ ἐξανάστασιν τῶν νεκρῶν) i. e. ἀνάστασιν (Χριστοῦ) ἐκ τῶν νεκρῶν, *resurrectionem* (Christi) *ex mortuis*. conf. Rom. I. 4 not. Paulinus enim stilus Christo adscribit ἀνάστασιν, ἐξανάστασιν Christianis. Sed Christi resurrectio & nostra resurrectio consideratur ut una resurrectio per κοινωνίαν, *communionem*. Sub mentionem resuscitationis, interjicit aliqua, præsenti suo statui consentanea; & pertexit cetera versu 20 s.

12 οὐχ ὅτι, *non quo*) In summo fervore sobrietatem spiritualem non dimittit apostolus.

¶ ἔλαβον, *acceperim*) brabeum.

¶ τετελείωμαι) Differunt τέλειος & τετελειωμένος· ille, cursui habilis, v. 15. 16. hic, brabeo proximus, jam jam *accepturus*.

¶ καὶ καταλάβω) Καὶ, *etiam*, intendit. nam καταλαμβάνειν *comprehendere* plus est, quam λαμβάνειν *prehendere*. τὸ λαμβάνειν *prehendere* fit in instanti, mox ut passus ultimus est confectus: τὸ καταλαμβάνειν, *comprehendere* fit, cum quis plene potitur. Exemplum accipientis jam jamque, 2 Tim. IV. 7. 8.

¶ ἐφ' ᾧ) *quoniam*. Sensus virtutis Christi accendit Christianum.

¶ καὶ κατελήφθην, *etiam comprehensus sum*) per vocationem cœlestem. v. 14. Act. XXVI. 14. 19. 2 Cor. V. 14. Christus, *auctor & consummator*, ut suum fidei cursum consummavit, etiam suos consummat Hebr. XII. 2. ubi ipsa ἀρχηγοῦ *principis* (*auctoris*) appellatio dicit relationem Ipsius ad asseclas. καὶ, *etiam*, iterum intendit, ut observetur vis aoristi 1, statum præsentem notantis.

13 ἀδελφοὶ, *fratres*) Familiariter fatetur.

¶ ἐγὼ, *ego*) Facile hoc alii de Paulo existimare possent.

¶ οὐ λογίζομαι, *non existimo*) Convenit sanctis & ad alacritatem conducit, ut minus, quam pro veritate rei, de sese existiment.

14 ἓν,

14 ἓν, *unum*) scil. *facio*.

¶ τὰ ὀπίσω, *quæ retro*) etiam ipsam confectam cursûs partem.

¶ ἐπεκτεινόμενος) id est ad literam, *superextensus*. Oculus manum, manus pedem prævertit & trahit.

¶ κατὰ σκοπὸν, *secundum scopum*) rectà.

¶ διώκω, *sequor*) Sumitur neutraliter, ut Luc. XVII. 23.

¶ βραβεῖον, *brabeum*) coronam vitæ.

¶ ἄνω, *supra*) v. 20.

15 τέλειοι, *perfecti*) v. 12 not.

¶ τοῦτο) *hoc* unum. v. 14.

¶ ἑτέρως) *aliter*, ac perfecti; (nam mutatur persona, *sentiamus, sentitis*:) non tamen ἕτερον sive ἄλλο, *aliud*, nil terrenum. v. 19. conf. etiam Gal. V. 10.

¶ καὶ τοῦτο) *etiam hoc*, quod nos perfecti sentimus, versu 14 expressum.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) vel me non scribente.

¶ ὑμῖν, *vobis*) ad perfectionem nitentibus.

¶ ἀποκαλύψει, *revelabit*) Eph. I. 17.

16 πλὴν, *modo*) De gradu, quem jam firmiter tenetis, non debet vos depellere exspectatio novæ revelationis.

¶ εἰς ὃ) in eo, *in quod* pervenimus.

¶ ἐφθάσαμεν, *pervenimus*) magis minusve longe. Cum *perfectis* ut ceteri faciant, monentur.

¶ στοιχεῖν, *incedere*) Infinitivus, molliter, pro imperativo. Rom. XII. 15.

¶ κανόνι.) Omittunt hoc *Al. Bærn. Clar. Colb. 7. Copt. Hilarius* uterque, *Facundus*, vel etiam, collato Pelagio, *Sedulius*. Sic respondent incisa, τῷ αὐτῷ στοιχεῖν, τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Neque enim *Latinis*, qui, comite *Coveliano* 2, incisa transponunt, obsequimur, quum ἐφθάσαμεν & στοιχεῖν propius cohæreant, & στοιχεῖν metaphoricum per subsequens φρονεῖν declaretur. Plane τὸ κανόνι ex Gal. VI. 16 huc traductum videtur.

¶ τὸ) Asyndeton.

¶ τὸ αὐτὸ φρονεῖν, *idem sentire*) Huc redit c. IV. 2.

17 συμμιμηταί, *una imitatores*) Ipse Paulus, *imitator Christi*: Philippenses ergo, *una imitatores*.

¶ σκοπεῖτε, *spectate*) cum consensione.

¶ οὕτως, *sic*) Exempla minora exigi debent ad majora & perfectiora, amicorum crucis Christi.

18 περιπατοῦσιν, *ambulant*) ante oculos vestros.

¶ πολλάκις, *sæpe*) Assiduus debet elenchus esse.

¶ κλαίων, *flens*) Credibile est, Paulum hoc adjecisse, postquam lacrymis madefecit epistolam. In gaudio, tamen dolor. Rom. IX. 2.

¶ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ σταυροῦ, *hostes crucis*) Gal. VI. 12. 14.

19 ὧν, *quorum*) Nominativus implicitus, coll. mox οἱ, pendens ab *ambulant*.

¶ τὸ τέλος, *finis*) Hoc ponitur ante alia, quo majore cum horrore hæc legantur. In fine videbitur.

¶ ἀπώλεια, *perditio*) Antitheton, *Salvatorem*. v. 20.

¶ ὧν ὁ θεὸς ἡ κοιλία, *quorum deus venter*) Rom. XVI. 18. Antitheton, *Dominum*, v. 20: &, *corpus*, v. 21, uti 1 Cor. VI. 13. Istorum venter nitet: nostrum corpus atteritur. utrumque *schema* commutabitur.

¶ ἡ δόξα, *gloria*) *deus* & *gloria* ponuntur, ut parallela, adeoque δόξα hoc loco

co notat *deum* vel *gloriationem* de deo. Hos. IV. 7. LXX, τὴν δόξαν αὐτῶν εἰς ἀτιμίαν θήσομαι.

¶ αἰσχύνη, *pudor*) Respondet Hebræo בשת v. gr. Hab. II. 10. confer, de hoc propheta, not. ad Col. II. 23. item ערוה infra κοιλίαν, *ventrem*. Simul autem alludit sermo ad idolum, cui בשת αἰσχύνη respondet. Pro ערוה LXX interdum αἰσχύνη· itaque hoc loco videtur Paulus notare τὴν κατατομὴν, *concisionem*, ut innuat, circumcisionem non jam esse *gloriosam*, sed *ignominiosam*. Sic *venter* & *pudor* sunt affinia. Id colunt isti, cujus ipsos maxime pudere debebat, & suo tempore pudebit misere, quanquam nunc quoque parrhesia carent.

¶ οἱ τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες, *terrena sentientes*) Antitheton, v. seq. ineunte.

20 ἡμῶν, *nostra*) quos typum habetis.

¶ γὰρ, *enim*) Causa, cur Philippenses imitari illos debeant.

¶ τὸ πολίτευμα) *res communis*, *patria*, *civitas*. sequitur enim, ὑπάρχει *exstat*. Itaque huc etiam refertur ἐξ οὗ, *ex qua*.

¶ σωτῆρα, *Salvatorem*) Ratio, sub qua exspectamus. 2 Tim IV. 18.

¶ κύριον, *Dominum*) exaltatum. c. II. 11. Confirmatio exspectationis hujus.

21 ὃς μετασχηματίσει, *qui transformabit*) non modo *salutem* dabit, sed etiam *gloriam*. 2 Tim. II. 10.

¶ τῆς ταπεινώσεως, *humiliationis*) quæ fit per crucem. v. 18. c. IV. 12. II. 17. 2 Cor. IV. 10. דכא LXX ταπείνωσις, Ps. XC. 3.

¶ κατὰ, *secundum*) Constr. cum *transformabit*. Opus omnipotentiæ Domini.

¶ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δύνασθαι, *efficaciam potentiæ*) Infinitivus loco nominis. Potentia producetur in actum.

¶ καὶ) *etiam*: non modo conforme facere corpus nostrum suo.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) etiam mortem.

CAP. IV.

1 Ὥστε, *itaque*) tanta exspectatione proposita.

¶ ἀγαπητοὶ, *amati*) Hoc magna suavitate bis ponitur: primum, ut ineunte periocha; deinde, pro nervo hortationis.

¶ ἐπιπόθητοι, *desiderati*) Sic appellat absentes. c. I. 8.

¶ στέφανός μου, *corona mea*) c. II. 16.

¶ οὕτω) *ita*, ut statis, state. conf. οὕτω, *ita*. 1 Cor. IX. 24 not.

¶ στήκετε, *state*) c. I. 27.

2 παρακαλῶ, *hortor*) Hoc bis ponit, quasi coram adhortans seorsum utramvis, idque summa cum *æquitate*.

3 ναὶ, *næ*) Dulcis particula. Philem. v. 20. Hebr. נא Ei qui rogatur, in os quasi ingeritur, ut ea tantum pronunciata roganti annuat.

¶ σύζυγε γνήσιε, *compar sine fuco*) ὁ καὶ ἡ σύζυγος, *conjux*, proprie in matrimonio; inde in aliis rebus, ita tamen, ut sermo sit de duobus, & notetur paritas quædam. etiam γνήσιος generis communis est. Sunt, qui dicant, Paulum aliquando *conjugem* habuisse: sed hoc quidem loco virum ab eo appellari, non immerito statuimus. συνεργοὺς, *cooperarios*, habuit multos; συζύγους *compares* non multos, primum Barnabam, deinde Silan. Atque hunc ipsum hoc loco videtur appellare. nam apud ipsos Philippenses Pauli *compar* fuerat Silas. Act. XVI. 19. Certe & antistes erat, quem Paulus hic rogat.

¶ *συλλαμβάνου αὐταῖς, adjuva eas*) ut concordiam inter eas, amotis impedimentis, retineas.

¶ *αἵτινες, quæ*) Qui semel bene stetit, huic, etiam cum vacillat, auxilium obtingere fas est.

¶ *συνήθλησάν μοι, concertaverunt mecum*) Videntur implicatæ fuisse periculo illo, quod describitur Act. XVI. 19.

¶ *μετὰ, cum*) Hoc pendet a *concertaverunt*.

¶ *Κλήμεντος, Clemente*) Magnos viros, in quibus *Clemens* excelluit, imitatæ erant. Id magno mulieribus honori & favori erat.

¶ *τὰ ὀνόματα, nomina*) quamlibet hîc non expressa. Alluditur ad athletas, victores, quorum *nomina* cluebant.

¶ *ἐν βίβλῳ ζωῆς, in libro vitæ*) scil. *exstant*, vel *exstent*. Sæpe supplendus optativus. v. 23. Videntur jam tum fuisse *defuncti*. tales enim solemus votis ejusmodi prosequi. ל״ע Horum socios superstites quis non juvet? Societas cum iis, qui pulcre defuncti sunt, magna ad superstites juniores commendatio. ejus, qui sic quasi in medio stat: ex. gr. Timothei ad Philippenses, quia Paulo familiariter usus fuerat.

4 *Χαίρετε ἐν κυρίῳ πάντοτε, πάλιν ἐρῶ, χαίρετε· gaudete in Domino: semper, iterum dico, gaudete*) Particula *iterum* epitasin requirit, uti Gal. I. 9, ubi epitasis est in παρελάβετε, coll. v. 8: sic Galatæ fortius constringuntur, quia etiam *assumserunt* evangelium prædicatum: Adde Gal. V. 3, ubi *testor* epitasin facit ad λέγω, *dico*, v. 2, & *παντὶ omni* epitasin habet ad τὸ *vobis*, v. 2, & ὀφειλέτης *debitor* ad τὸ *nihil proderit*, v. 2. hîc eam epitasin efficit vocula *semper* cum verbo *gaudete* repetito. Initio versiculi dicitur, *gaudete in Domino*, uti c. III. 1. Alii τὸ πάντοτε cum præcedentibus verbis jungunt.

5 *τὸ ἐπιεικὲς, æquitas*) Gaudium in Domino parit veram *æquitatem* erga proximum, & legitimam securitatem in suis rebus, v. 6: item, verum candorem erga *homines* ipsumque *Deum*: qui candor exprimitur verbis *cognoscatur*, opere; *innotescant*, oratione, v. 6. Tristitiam & curam comitatur morositas.

¶ *γνωσθήτω, cognoscatur*) ex re ipsa. Sunt, qui æquitatem animo alant, neque hominibus iniquis male velint: sed tamen benignitatem dissimulant. hi non recte faciunt.

¶ *πᾶσιν ἀνθρώποις, omnibus hominibus*) bonis & malis, sive iniquis, c. II. 15, etiam ut mali lucrifiant. Nemo ita asper est, ut non alicui se æquum præbeat, ex sympathia, timore, lucri spe, æmulatione &c. Fidelis, omnibus.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Christus, judex, vobis propitius, vindex in malos. Hæc consideratio *æquitatem* parit. Iac. V. 9.

6 *μηδὲν μεριμνᾶτε, nihil curate*) Ubi alii non sunt *æqui* erga vos, ubi alia vos urgent, nolite curare; orate potius. Curare & orare, plus inter se pugnant, quam aqua & ignis.

¶ *ἐν παντὶ) in omni* re.

¶ *μετὰ εὐχαριστίας, cum gratiarum actione*) Optimus hic character est solutæ a curis animæ & orationis cum resignatione voluntatum humanarum conjunctæ. Ideo sequitur *pax*: v. 7: gratiarumque actio & pax conjunguntur etiam Col. III. 15. Omnia salva & tranquilla.

¶ *τὰ αἰτήματα, petita*) *Petitum*, materia δεήσεως, *precationis*.

¶ *γνωριζέσθω, innotescant*) Qui desideria sua, præpostero pudore ac diffidenti modestia, quasi nimis aut parva aut magna essent, velant, suffocant ac retinent, curis anguntur: qui filiali & liberali fiducia

cia erga Deum expromunt, expediuntur. Confessionibus ejusmodi scatent Psalmi.

¶ πρὸς τὸν θεὸν, *ad Deum*) etiamsi sæpe ignorent homines, eosque modeste celetis. Ne Paulus quidem rogarat Philippenses.

7 ἡ εἰρήνη, *pax*) omnis solicitudinis immunis *pax*.

¶ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν) *exsuperans omnem intellectum*, adeoque omne *petitum*. Eph. III. 20.

¶ φρουρήσει) *custodiet*; adversus omnes insultus & curas muniet, & quod dexteritati desideriorum vestrorum deest, corriget. Rom. VIII. 26 s.

¶ καρδίας· νοήματα· *corda*: *cogitationes*) *Cor* sedes *cogitationum*.

8 τὸ) Summa. In c. III. 1 τὸ λοιπὸν concludit admonitionem particularem ad *gaudium*: & hic τὸ λοιπὸν concludit generalem exhortationem ad omne officium.

¶ ὅσα, *quæcunque*) in genere. ἃ, *quæ*, v. 9, speciatim in Paulo.

¶ ἀληθῆ-ἔπαινος, *vera-laus*) Octo nomina, per duos ordines quadrimembres, quorum alter officium, alter commendationem spectat. Si utrumque invicem contendas, primum nomen primo, secundum secundo, tertium tertio, quartum quarto respondet. χιασμὸς multiplex & concinnus, liberorum quoque, parentum, conjugum & cetera complectens officia.

¶ ἀληθῆ, *vera*) in sermone.
¶ σεμνὰ, *honesta*) in actione.
¶ δίκαια, *justa*) erga alios.
¶ ἁγνὰ, *casta*) respectu vestri.

¶ προσφιλῆ, *amabilia*) Προσφιλῆ συναγωγῇ σεαυτὸν ποίει. Sir. IV. 7. ὁ σοφὸς, ἐν λόγῳ ἑαυτὸν προσφιλῆ ποιήσει. idem, c. XX. 12 (13.)

¶ ὅσα εὔφημα, *quæcunque dictu bona*) *Amabilia*, coram: *dictu bona*, de absentibus. conf. c. I. 27.

¶ ἀρετὴ, *virtus*) Hoc uno loco Paulus hoc vocabulum ponit. Ref. ad *justa*. ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή 'στι.

¶ ἔπαινος, *laus*) etiam in iis rebus, quæ ad proximum minus, quam ad vos ipsos pertinent.

¶ ταῦτα λογίζεσθε) *horum rationem habete*. Id pertinet ad *vera* &c. quæ etiam ab aliis facta sunt vel fiunt, ut ea probemus, recordemur, adjuvemus, augeamus, imitemur. Non solum debemus facere, in quæ incidimus, sed etiam providere facienda. Sequitur, *hæc facite*, per asyndeton, quod denotat, alterum genus bonarum rerum ab altero non differre.

9 ἃ καὶ) *quæ etiam*. Καὶ *etiam* versum hunc connectit cum sequentibus, non cum antecedentibus verbis. Facit transitionem a generalibus (ὅσα, *quæcunque*) ad Paulina. Locus fuisset τῷ καὶ & ante ἃ, *quæ*, τῷ *etiam* manente.

¶ ἠκούσατε, *audistis*) etiamsi nondum satis *acceperitis*.

¶ εἴδετε, *vidistis*) etiamsi nondum satis *didiceritis*.

¶ καὶ ὁ θεὸς, & *Deus*) Hoc pertinet etiam ad *rationem habete*.

¶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, *Deus pacis*) non modo pax Dei, v. 7, sed Deus ipse.

10 μεγάλως, *magnopere*) Hoc vix placuerit Stoico. Paulus ingentes affectus habuit, sed *in Domino*.

¶ ἤδη ποτὲ, *jam aliquando*) Exspectatum sibi fuisse Philippensium munus ostendit. qua mente, vide v. 11. 17. *jam*, non serius: *aliquando*, non citius. Fuit tempus *opportunum*. Hebr. ואין הפעם

 ¶ ἀνε-

¶ ἀνεθάλετε, *revirwistis*) ut arbores. conf. c. I. 11, *fructu.* ἀναθάλλω hîc neutrum, a quo *sentire* pendet, subaudito *secundum. revirwistis*, opere ipso. Videtur legatio a Philippensibus tempore verno constituta, a quo metaphora sumitur. In hiemem quadrat illud, *carebatis opportunitate.*

¶ τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ) Accusativus τὸ regitur a φρονεῖν. τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ dicitur, ut τὰ παρ' ὑμῶν. v. 18.

¶ ἐφ' ᾧ, *in quo*) pro eo, quod. ἐπιθεραπεία.

¶ ἠκαιρεῖσθε) Καιρὸς per synecdochen denotat omnem facultatem & opportunitatem.

11 καθ' ὑστέρησιν) *pro egestate.*

¶ ἐγώ, *ego*) in tot adversis.

¶ ἔμαθον) *didici*, divinitus. conf. Hebr. V. 8. Chiasmus directus in quatuor verbis, *didici*, *novi*: *institutus sum*, *valeo*. Ad *didici* accedit τὸ *institutus sum*: ad *novi* τὸ *valeo.* Sæpe verba intellectus inferunt etiam virtutem in voluntate.

¶ ἐν οἷς εἰμὶ) *in quibus sum*, in præsenti. Hebr. XIII. 5.

¶ αὐτάρκης) *contentus.*

12 ταπεινοῦσθαι, *humiliari*) in cultu & victu.

¶ περισσεύειν, *abundare*) etiam in sublevandis aliis. Invertitur mox ordo verborum, ut transitus a paucis ad multa, & a multis ad pauca notetur.

¶ ἐν παντὶ) *in omni* re. Symperasma, uti, *omnia*, v. 13.

¶ ἐν πᾶσι, *in omnibus*) respectu omnium hominum.

¶ μεμύημαι) disciplina arcana *imbutus sum*, ignota mundo.

¶ καὶ χορτάζεσθαι, & *saturari*) Constr. cum *institutus sum.*

¶ χορτάζεσθαι καὶ πεινᾶν, *saturari & esurire*) in diem unum.

¶ περισσεύειν καὶ ὑστερεῖσθαι, *abundare & penuriam pati*) longiori tempore. Repetita mentio τοῦ *abundare* congruit cum statu Pauli, qui ex Philippensium liberalitate tum *abundabat*. Præcesserat *humiliatio*, & secutura fortasse erat *penuria*. Qui alios *sublevare* potest, amplitudinem habet, cui opponitur *humiliatio.*

14 συγκοινωνήσαντες) *quum* mihi, afflicto, *communicastis* de vestris facultatibus. Composito verbo innuitur, etiam alios alio modo fuisse κοινωνήσαντας.

15 οἴδατε, *nostis*) Ostendit se memorem etiam pristinorum. *nostis*, *memoriam* significat, respectu Philippensium; *scientiam*, respectu ceterarum ecclesiarum.

¶ Φιλιππήσιοι, *Philippenses*) Nomen proprium innuit antitheton ad ecclesias aliorum oppidorum.

¶ ἐν ἀρχῇ, *in principio*) penes vos. Pridem ab illis exierat.

¶ ὅτε, *quum*) Hoc junge cum verbis sequentibus, *nulla &c.*

¶ οὐδεμία, *nulla*) Poterant dicere, *Faciemus*, *si alii fecerint*: nunc eo major horum laus est: ceterorum, eo minor.

¶ ἐκκλησία, *ecclesia*) Ergo ecclesia Philippensis, in commune, Paulo misit.

¶ εἰς λόγον) *quod attinet.* limitat.

¶ δόσεως, *dati*) ex parte vestra.

¶ λήψεως, *accepti*) ex parte mea.

¶ μόνοι, *soli*) laudabiliter. Ostendit suam indigentiam.

16 καὶ ἅπαξ καὶ δὶς) Δὶς, ordinale hoc loco. id est, non semel & bis, quod æquipolleret τῷ *ter*, sed una atque altera vice, ut sub τῷ δὶς, *bis* iterum comprehensum sit τὸ ἅπαξ, *semel*. Sic 1 Thess. II. 18.

17 οὐχ

17 οὐχ ὅτι, *non quo*) Declarat, cur pluribus verbis utatur.

¶ ἐπιζητῶ, *quaero*) beneficium vestrum amplexus.

¶ εἰς λόγον ὑμῶν) *ratione vestri.*

18 ἀπέχω) Apocha apostolica.

¶ περισσεύω, *abundo*) Vide animum contentum & gratum.

¶ τὰ παρ' ὑμῶν, *ea quae a vobis*) Miserant numos, aut vestes & quae inservire possent.

¶ ὀσμὴν εὐωδίας, *odorem bonae fragrantiae*) Pulcre ornat rem.

¶ θυσίαν, *victimam*) Ebr. XIII. 16.

19 ὁ δὲ θεός μου) *Deus vero meus*, qui, quod servo ejus datur, remunerabitur. In v. 19 per δὲ *vero* clauditur haec particularis tractatio de liberalitate Philippensium: sed in v. 20 per δὲ *vero* fit clausula totius hujus laetae periochae.

¶ πληρώσει) impleat, imo *implebit.*

¶ χρείαν, *necessitatem*) ut vos meam necessitatem sublevastis. vacuum istud vestrum non manebit vacuum.

¶ ἐν δόξῃ, *in gloria*) Hoc refer ad totam sententiam. Sunt *divitiae in gloria*, gloriosae divitiae, proxime: deinde, Deus *implebit in gloria*, i. e. gloriose.

20 ἡ δόξα, *gloria*) pro suo dono. 2Cor. IX. 15. Doxologia fluit ex gaudio totius epistolae.

21 πάντα ἅγιον, *omnem sanctum*) singulatim. Sic mox v. 22 *omnes Sancti*, καὶ οἱ, scil. ἅγιοι, *sancti*, late dicti. Itaque *fratres* potius, v. 21, de *Iudaeis* possint accipi, (coll. Act. XXVIII. 21.) iisque credentibus.

IN EPISTOLAM AD COLOSSENSES.

CAPUT I.

2 ΕΝ κολοσσαῖς, *Colossis*) Phrygiae urbe.

¶ ἁγίοις, *Sanctis*) Habet hoc vim substantivi. Dicit conjunctionem cum Deo: *fidelibus fratribus*, conjunctionem cum hominibus Christianis. Conjunctionem dicit τὸ *fratribus.* Hi erant *credentes.*

3 εὐχαριστοῦμεν - ἀκούσαντες, *gratias agimus - audientes*) Conf. Eph. I. 15 f. Etenim epistola ad Colossenses magnam habet convenientiam cum duabus illis, quibus subjungitur: cum Epistola ad Ephesios in thesi, & in paraclesi; cum epistola ad Philippenses, in antithesi & elencho. Plura notabimus suis locis. Epistolae ad Ephesios & Colossenses uno tempore missae, per Tychicum. c. IV. 7. Eph. VI. 21.

¶ πάν-

¶ πάντοτε, *semper*) Constr. cum *orantes.* Rom. I. 10. Phil. I. 4.

4 πάντας, *omnes*) præsentes & absentes.

5 διά, *propter*) Ex spe patet, quanta sit causa *gratias agendi* pro dono fidei & amoris. *propter* constr. cum *gratias agimus*, v. 3.

¶ ἀποκειμένην, *repositam*) sine periculo.

¶ ἥν, *quam*) *spem*, coll. v. 23.

¶ προηκούσατε) *ante audistis*, quam ego scriberem.

¶ ἐν τῷ λόγῳ τῆς ἀληθείας, *in verbo veritatis*) Eph. I. 13. *Veritati* præconii respondet *veritas* agnitionis. v. 6. Neutra admittit mangonium.

6 εἰς) Εἰς & ἐν h. l. parallela sunt.

¶ καὶ ἔστι, *& est*) Post participium oratio redit ad indicativum: v. 26. c. II. 13. 14. *præsentis* (i. e. *quod adest*) - *&* (repete *quod*, ex anteced.) *est fructificans.*

¶ καρποφορούμενον, *fructificans*) *in omni mundo.*

¶ καθώς, *sicut*) Peregrinantes magna cum lætitia recognoscunt eosdem in omnibus climatibus evangelii fructus: & fructus probant, esse verbum veritatis. Confer *sicut*, mox v. 7. Permutatur enim & tandem ad Colossenses inclinatur, ad propagationem sermonis.

¶ ἀφ' ἧς, *a quo*) Constr. cum *in vobis.*

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) veritate testimonii evangelici, & fidei ex testimonio & erga testimonium.

7 καθώς, *sicut*) Ita Paulus confirmat & comprobat doctrinam Epaphræ, a nonnullis fortasse spreti. Pauli præ Epaphra fuit scribere.

¶ ἡμῶν, *nostro*) Pauli & Timothei.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν) *pro vobis*, vestra causa.

¶ ἀγάπην ἐν πνεύματι, *amorem in spiritu*) Amor, fructus Spiritûs: *amor spiritualis.* coll. v. 9 fin.

9 ἠκούσαμεν, *audivimus*) v. 4.

¶ προσευχόμενοι, *precantes*) Precum mentionem generatim fecit v. 3: nunc exprimit, quid precetur.

¶ πληρωθῆτε, *impleamini*) Hoc verbum cum conjugatis suis frequens in hac epistola, usque ad c. IV. 12. 17.

¶ τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θελήματος αὐτοῦ, *cognitione voluntatis ejus*) Gradatio est v. seq. *in cognitionem Dei.*

¶ τοῦ θελήματος, *voluntatis*) Eph. V. 17. I. 9.

¶ σοφίᾳ, *sapientia*) Frequens verbum in hac epistola: quo magis deducantur a falsa sapientia & philosophia. conf. Eph. I. 8. Apud Corinthios, inflationi propiores, minus commendatur cognitio. *Sapientia* denotat gustum. conf. Matth. XXIII. 34 not.

¶ συνέσει, *intellectu*) quo discernatis, quid cum veritate congruat vel pugnet: neque prætermittatis, quod considerandum est. *Sapientia* (σοφία) est quiddam generalius: σύνεσις est solertia quædam, ut quovis tempore aliquid succurrat, quod hîc & nunc aptum est. σύνεσις est in intellectu: *sapientia* est in toto complexu facultatum animæ.

¶ πνευματικῇ, *spirituali*) non, *naturali.*

10 περιπατῆσαι) *ut ambuletis.* Talis ambulatio fluit ex cognitione voluntatis Dei.

¶ ἀξίως τοῦ κυρίου) *ut* Christo *Domino dignum est.* Eph. IV. 1.

¶ ἀρέ-

¶ ἀρέσκειαν) *studium placendi*, ex parte vestri; usque eo, ut revera placeatis Domino. In LXX, ἀρέσκειαι, Prov. XXXI. 30.

¶ καρποφοροῦντες, *fructum ferentes*) Ex verbo *impleamini* pendent participia, *fructum ferentes*, *crescentes*, *corroborati*, *gratias agentes*.

11 δυνάμει, *virtute*) Eph. I. 19. III. 16. VI. 10.

¶ δόξης, *gloriæ*) Rom. VI. 4.

¶ μακροθυμίαν, *longanimitatem*) Eph. IV. 2.

¶ μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*) v. 24.

12 εὐχαριστοῦντες, *gratias agentes*) i. e. *gratiasque agimus*. Pendet a v. 9. Sequitur, *nos*, mox: & *vos*, v. 21.

¶ τῷ ἱκανώσαντι, *qui idoneos fecit*) Fueramus enim inidonei. Idem verbum, 2 Cor. III. 6.

¶ εἰς, *in*) i. e. ut acciperemus partem sortis sanctorum: coll. v. seq. & Eph. I. 11, vel potius, Act. XX. 32. XXVI. 18.

¶ μερίδα τοῦ κλήρου) *partem, sorte*, non pretio, *datam*.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum *partem*. *Lux* est *regnum Dei*, habentque fideles *in* hoc Regno *partem* beatam. ἐν *in* est quasi præpositio loci. Conferatur oppositum Matth. IV. 16, ubi bis est *in*.

¶ τῷ φωτὶ, *luce*) Antitheton, *tenebrarum*. v. 13. Conf. Eph. V. 8. *Lux* est agnitionis & lætitiæ.

13 ὃς, *qui*) *Pater*.

¶ ἐξουσίας, *potestate*) Antitheton, *regnum*. *potestas* detinet captivos; *regnum* fovet cives lubentes. conf. Eph. II. 2. V. 5. VI. 12.

¶ σκότους) *tenebrarum* cæcitatis, odii, miseriæ.

¶ τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ, *filii amoris sui*) Ioh. XVII. 26. Eph. I. 6. Hoc tractatur versu 15 & seqq.

14 ἐν ᾧ, *in quo*) *Filio*. Eph. I. 7.

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν, *redemtionem*) Hoc tractatur v. 18 med. & seqq.

15 ὅς ἐστιν, *qui est*) Describit gloriam Christi & eminentiam, etiam super angelos summos: atque ea semina spargit, ex quibus deinceps redarguet angelorum cultores. Hanc cognitionem de Christo ii demum plenam assequuntur, qui mysterium redemtionis experti sunt.

¶ εἰκὼν τοῦ θεοῦ, *imago Dei*) 2 Cor. IV. 4 not.

¶ τοῦ ἀοράτου, *invisibilis*) Gloriosissimum Dei epitheton. 1 Tim. I. 17. Deum invisibilem solus Filius unigenitus repræsentat, qui ipse *imago invisibilis* est secundum naturam divinam; *visibilis*, secundum humanam: *visibilis* etiam ante incarnationem, quatenus a creatione, quæ per illum facta est, *invisibilia Dei* cœpta sunt *cerni*. Huc ref. v. 16, *visibilia & invisibilia*.

¶ πρωτότοκος πάσης κτίσεως, *primogenitus omnis creaturæ*) Est genitus; & genitus ante creationem rerum omnium. τὸ πρὸ, quod continetur in πρωτότοκος, regit genitivum, κτίσεως. Tempus est accidens *creaturæ*: ergo ortus Filii Dei præcedit omne tempus.

16 ὅτι, *quia*) Declaratur versûs 15 pars altera.

¶ ἐν, *in*) ἐν *in* denotat prius quiddam, quam mox διὰ, & εἰς. Notatur initium, progressus, finis. Summa repetitur versu seq.

¶ αὐτῷ,

¶ *αὐτῷ, ipso*) *Ipse*, hîc sæpe positum, magnam significat majestatem, & omnem excludit creaturam.

¶ *ἐκτίσθη, creata sunt*) De creatione illa agi, quæ Gen. I describitur, patet ex enumeratione mox subsequente. conf. v. 23.

¶ *τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ea quæ in cælis*) & cœli ipsi. Nominantur autem potius ea, quæ sunt in cœlis: quia incolæ sunt nobiliores, quam domus.

¶ *τὰ ὁρατὰ, visibilia*) Sequitur, per gradationem, & *invisibilia*, quorum species subjunguntur.

¶ *εἴτε θρόνοι εἴτε κυριότητες, sive throni sive dominationes*) illi his majores. Abstractum pro concreto.

¶ *εἴτε ἀρχαὶ εἴτε ἐξουσίαι, sive imperia sive potestates*) illa his validiora. Vtraque dicunt functionem respectu creaturarum: sed *throni & dominationes* appellationem videntur habere magis in illo respectu ad Deum, quatenus sunt *ὀχήματα, vehicula*, majestatis ejus. Eph. I. 21.

17 *ἐστι, est*) Non dicit, *factus est*; neque *erat*, quorum hoc tamen augusto sensu dici poterat, coll. Ioh. I. 1. sed *est*, in præsenti. conf. Ioh. VIII. 58.

¶ *πρὸ πάντων*) *ante omnia*, etiam ante tempus: i. e. ab æterno.

¶ *καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκε*) & *omnia in illo convenerunt* in unum *systema*: rerum universitas in illo complementum nacta est. LXX, *τὰ συστήματα τῶν ὑδάτων*. Gen. I. 10. Ipse est *primus & novissimus*. Ap. XXII. 13.

18 *καὶ*, &) Nunc a toto descendit ad partem præcipuam, ecclesiam. conf. Eph. I. 22 not.

¶ *ὅς ἐστιν, qui est*) Anaphora, coll. v. 15, ostendit, hîc initium esse novæ periochæ: & utrique membro additur suum *ὅτι, quia*.

¶ *ἀρχὴ, principium*) Hoc verbum respondet Hebræo ראש præsertim de Christo, Hos. II. 2, & ראשית speciatim de primogenito quopiam, Deut. XXI. 17, sed maxime de Christo, Prov. VIII. 22. *ἀπαρχὴ, primitiæ*, dicitur 1 Cor. XV. 23, vocabulo magis restricto ad resurrectionem mortuorum: *ἀρχὴ, principium*, expressius notat *eminentiam*. conf. c. II. 10. Ps. LXXXIX. 28. *ἀρχὴ* singulare opponitur plurali *ἀρχαὶ, imperia*. v. 16.

¶ *πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, primogenitus ex mortuis*) Christus etiam ante resurrectionem ex mortuis, immo ante creationem mundi, erat primogenitus, v. 15, sed *primogenitus ex mortuis* dicitur, quatenus ideo, quia filius Dei erat, non potuit non resuscitari, & quatenus ex resurrectione agnoscitur Filius Dei esse. conf. Act. XIII. 33 not. præsertim quum ex resurrectione illius fluat vita fratrum multorum.

¶ *πᾶσιν, omnibus*) Neutrum. v. 17.

¶ *αὐτὸς*) *Ipse*, per se, sine locumtenentibus, sine vicario.

¶ *πρωτεύων, primas tenens*) v. gr. in resurrectione, ascensione. &c. Ioh. III. 13. *Primarius*, interpretatur Victorinus.

19 *εὐδόκησε, beneplacitum habuit*) *Deus*. Hoc subaudiendum ex mente Pauli, qui beneficium Christi commemorans, nunquam dimittit memoriam Patris. De Patris beneplacito in Filio confer Matth. III. 17. *εὐδοκῶ*, sequente accusativo & infinitivo, 2 Macc. XIV. 35. Porro ab *εὐδόκησε, beneplacitum habuit*, pendet *reconciliare*, & *pacificans*.

¶ *πᾶν τὸ πλήρωμα, omnem plenitudinem*) c. II. 9. 10. 2. IV. 12. 17. I. 9. 25. Eph.

Eph. I. 23 not. Quis exhauriat profundum hoc?

¶ κατοικῆσαι, *habitare*) conſtanter, tanquam in templo, in quo nobis præſto eſt. Hæc inhabitatio eſt fundamentum reconciliationis.

20 ἀποκαταλλάξαι, *reconciliare*) Eph. II. 16.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Eph. I. 10.

¶ εἰς αὐτὸν, *in ipſum*) *in Deum.* v. 22 fin. 2 Cor. V. 19.

¶ εἰρηνοποιήσας, *pacificans*) Eph. II. 14. 17. Nominativus pendet a *beneplacitum habuit.*

¶ διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ) *per ſanguinem in cruce* effuſum & mortem adeo crucis: vel eſt appoſitio cum metonymia, *per ſanguinem, crucem ipſius.* Crucifixionis effectus (quamvis non ſolius crucifixionis) eſt effuſio ſanguinis.

¶ δι᾽ αὐτοῦ, *per ipſum*) Hoc, iteratum, & ad emphaſin facit, & oſtendit, *omnia* ſtatim declarari per illud, *ſive quæ &c.* Hoc *omnia* continet etiam defunctos.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *in terra*) *In terra* initium fuerat inimicitiarum; ideo terra priore loco ponitur.

¶ τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *quæ in cælis*) Luc. XIX. 38. Certum eſt, angelos, Dei amicos, fuiſſe inimicos hominum Deo infenſorum.

21 καὶ ὑμᾶς, *& vos*) Eph. II. 1. 12.

¶ ἀπηλλοτριωμένους καὶ ἐχθροὺς, *abalienatos & hoſtes*) *Abalienatio* actualis effecit *hoſtes* habituales.

¶ τῇ διανοίᾳ) prima intimaque *vi mentis*, ceteras facultates poſt ſe trahente.

¶ νυνὶ) *nunc*, quum fidem ſuſcepiſtis, qua ad *conciliationem* in cruce factam aggregati eſtis. i. e. eratis pridem *abalienati*, nunc autem *reconciliavit.* quanquam *hoſtes* eratis, *tamen* reconciliavit. Apodoſis refertur ad proxime præcedentia, licet non faciant ſententiam completam.

¶ ἀποκατήλλαξεν, *reconciliavit*) *Deus.*

22 ἐν τῷ σώματι τῆς σαρκὸς αὐτοῦ) *in corpore carnis ejus*) Tota hac appellatione diſtinguitur ab eccleſia, quæ *corpus Chriſti* dicitur: ſimulque *corpus* notat veram ac totam humanitatem Chriſti: Rom. VII. 4. *Caro*, innuit capacitatem patiendi & paſſionem ipſam. Eph. II. 15.

¶ παραστῆσαι, *ut ſiſteret*) Eph. V. 27.

¶ ἁγίους, *ſanctos*) erga Deum.

¶ ἀμώμους, *ſine macula*) reſpectu veſtri.

¶ ἀνεγκλήτους, *ſine querela*) reſpectu proximi.

23 εἴ γε, *ſi quidem*) Pendet hoc a verbo finito *reconciliavit*, v. 21, potius, quam ab infinitivo, παραστῆσαι hocque παραστῆσαι, finale, ipſum eſt fructus lætiſſimus *reconciliationis.* unde a perſeverantia Coloſſenſium non ſuſpenditur veritas factæ reconciliationis, ſed fructus in poſterum lætiſſimus, qui non conſequitur, niſi Coloſſenſes perſeveraverint. conf. εἴ γε, Eph. IV. 21. ἐάνπερ, Hebr. III. 6.

¶ τῇ πίστει) *fide*, fiducia; cui *ſpes* jungi ſolet.

¶ τεθεμελιωμένοι) *affixi fundamento.* ἑδραῖοι, *ſtabiles*, firmi intus. Illud metaphoricum eſt, hoc magis proprium: illud importat majorem reſpectum ad *fundamentum*, quo ſuſtentantur fideles: ſed ἑδραῖοι, *ſtabiles* dicit internum robur, quod fideles ipſi habent: quemadmodum ædificium primo quidem fundamento recte ſolideque inniti, deinde vero ſua

etiam mole probe cohærere & firmiter consistere debet.

¶ καὶ ἑδραῖοι καὶ, *& stabiles &*) 1 Cor. XV. 58 not. Eph. III. 18.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelii*) quo nunciatur reconciliatio.

¶ πάσῃ, *omni*) v 20. Marc. XVI. 15 not.

¶ διάκονος, *minister*) v. 25. Eph. III. 7.

24 νῦν, *nunc*) Antitheton, *a quo die*. v. 9.

¶ καὶ, *&*) Resolve, *in passionibus meis*, *in quibus vicissim adimpleo*. Ponitur *&*, uti *sed*, Eph. V. 27.

¶ ἀνταναπληρῶ, *vicissim adimpleo*) Fixa est mensura passionum, quas tota exantlare debet ecclesia. quo plus igitur Paulus exhausit, eo minus & ipsi posthac & ceteris relinquitur. hoc facit communio sanctorum. Inde pontificii merita statuunt pro aliis: ut in illorum systemate permulti errores ex subtili veritate indiscrete accepta nati sunt.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Eph. III. 1 not.

25 τὴν οἰκονομίαν τοῦ θεοῦ, *œconomiam Dei*) Inde Paulus, *œconomus gratiæ Dei*. Eph. III. 2.

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) gentiles. v. 27.

¶ πληρῶσαι) *implere*, ad omnes perducere. Paulus ubique ad summa tendit. conf. Rom. XV. 19, πεπληρωκέναι. Id requirebat *plenitudo* Christi & temporum.

26 τὸ μυστήριον, *mysterium*) ἐν διὰ δυοῖν. τὸν λόγον, τὸ μυστήριον. i. e. *sermonem de mysterio*. Mysterium declaratur v. seq. Eph. I. 9. III. 9. *Gloria* est objectum *mysterii*.

¶ ἀποκεκρυμμένον, *occultatum*) Sic, *occulti*. c. II. 3.

¶ ἀπὸ τῶν αἰώνων, *a seculis*) in quibus silentium fuerat majus.

¶ ἀπὸ τῶν γενεῶν, *a generationibus*) in quibus sensim facta revelatio aliarum rerum. Æones referuntur ad angelos; generationes, ad homines.

¶ ἐφανερώθη, *manifestatum est*) Iterum verbum post participium.

¶ τοῖς ἁγίοις, *sanctis*) Eph. III. 8 not.

27 οἷς) quippe *quibus*. Declaratio.

¶ ἠθέλησεν, *voluit*) liberrime.

¶ ὁ πλοῦτος, *divitiæ*) super omnes homines. Eph. I. 7 not.

¶ ὅς, *qui*) pro ὅ, *quod*.

¶ Χριστὸς ἐν ὑμῖν, *Christus in vobis*) Parallela, *in gentibus*, & *in vobis*. *Christus in gentibus*, summum illis temporibus paradoxon. conf. *in*, Eph. III. 8. 1 Tim. III. 16.

¶ ἡ ἐλπὶς τῆς δόξης, *spes gloriæ*) Christus in nobis, per se lætissimum: sed multo lætius, respectu eorum, quæ revelabuntur. c. III. 4. Eph. I. 18. Sic Rom. V. 2.

28 ἡμεῖς, *nos*) v. 1.

¶ πάντα ἄνθρωπον, *omnem hominem*) Hoc toties positum maximam habet δεινότητα ac vim, & causam continet, cur etiam ad ignotos scribat. c. II. 1. Conferatur distributio *omnium*, c. III. 11.

¶ καὶ διδάσκοντες, *& docentes*) νυθετοῦνται, *admonentur*, qui jam docti sunt, ut Colossenses; διδάσκονται, *docentur*, rudes.

¶ τέλειον) Eph. IV. 13. *perfectum*, sine elementis mundi.

29 ἀγωνιζόμενος, *certans*) Huc respicit c. II. 1, *certamen*. conf. c. IV. 12.

¶ κατὰ, *secundum*) Paulus per se non valeret, pro eo ac Christus in eo operatur, pollet.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) *Christi*.

CAP. II.

1 Θέλω γὰρ, *volo enim*) Declarat, cur verbo *certans* usus sit c. I. 29. nam sequitur mox, *certamen*.

¶ ἀγῶνα,

¶ ἀγῶνα, *certamen*) folicitudinis, ftudii, precum, quibus farcio ea, quæ præftare non poffum, abfens.

¶ καὶ ὅσοι, *& quicunque*) Sub his comprehendi poffunt, qui erant Hierapoli, c. IV. 13. Paulus fe omnium gentium debitorem ftatuit.

¶ οὐχ ἑωράκασι, *non viderunt*) Hac de caufa Paulus *familiaribus* titulis, *fratres*, *dilecti*, in tota hac, eaque fola, epiftola non utitur.

¶ τὸ πρόσωπόν μου, *faciem meam*) Vel afpectus Pauli habebat vim *paracleticam*. v. 2. Act. XX. 38.

2 συμβιβασθέντων) Participium categorice affirmans: *funt conjuncti* (inquit Paulus,) amore. coll. v. 5: accedere debent reliqua. Si placeat legere συμβιβασθέντες, refolves, ἵνα παρακληθῶσι ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμβιβασθέντες. conf. 1 Cor. VI. 16 not.

¶ ἐν ἀγάπῃ) *in amore* Dei & fidelium mutuo.

¶ καὶ) *etiam.*

¶ εἰς, εἰς, *in, in*) Anaphora, cujus partem priorem declarat altera duobus commatis.

¶ τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς καὶ τοῦ χριστοῦ, *Dei Patrisque & Christi*) Articulus accurate pofitus. De Deo & de Chrifto proponit hîc, & tractat verfu 8 f. 12 f. nam in Chrifto eft *omnis plenitudo deitatis*. v. 9.

3 ἐν ᾧ) *in quo* fcil. myfterio Dei Patrisque & Chrifti. Hoc qui tenet, nil ultra requirere debet, ad *fapientiam* & reliqua bona. De Chrifto ipfo, agitur verfu 9.

¶ εἰσὶ, *funt*) Conftrue: *omnes arcani thefauri funt in myfterio illo*. ἀπόκρυφοι, fine articulo.

¶ πάντες, *omnes*) Refp. *omnes*. v. 2.

¶ οἱ θησαυροὶ, *thefauri*) Hinc πλοῦτος *divitiæ*. ibid.

¶ τῆς σοφίας, *fapientiæ*) Hinc σύνεσις *intellectus*. ibid.

¶ τῆς γνώσεως, *cognitionis*) Hinc ἐπίγνωσις *cognitio*, ibid. conf. 1 Cor. XIII. 12 not.

¶ ἀπόκρυφοι, *occulti*) Eft enim *myfterium*. ibid. Conf. 1 Cor. II. 7 f.

4 μή τις, *ne quis*) Sic v. 8. 16. 18.

¶ παραλογίζηται ἐν πιθανολογίᾳ, *decipiat in plaufibili fermone*) Conf. Rom. XVI. 19 cum anteced. *plaufibilis fermo* eft, qui v. gr. *humilitatem* præ fe fert. v. 18. 23. Erant, qui Iudaifmum & philofophiam orientalem commifcerent. vid. Budd. eccl. apoft. p. 466 f.

5 χαίρων καὶ βλέπων, *gaudens & cernens*) i. e. cum gaudio cernens.

¶ τάξιν, *ordinem*) ne quid fit *luxatum*. Hebr. XII. 13. *Ordo* debet effe in fingulis & conjunctis. Conjunctos fpectat Paulus, ut fint συμβιβασθέντες, v. 2.

¶ στερέωμα, *firmamentum*) ut *ordinem* non facile amittat. *Fides firma* non patitur quicquam ex *ordine* fuo moveri. Hæc *firmitudo* requiritur in fingulis, uti *plerophoria* v. 2. *Ordo* intelligitur *amoris*, *Fides* eft *firmamentum*, quum ipfa firma eft.

6 τὸν κύριον, *Dominum*) Articulus oftendit, eos Chriftum *ut* Dominum accepiffe.

¶ ἐν αὐτῷ περιπατεῖτε, *in Eo ambulate*) in illo folo. Hic epiftolæ fcopus eft. Summam damus hanc:

I. Inscriptio. c. I. 1

II. Doctrina, qua mysterium Christi pathetice exponit apostolus, per gratiarum actionem pro Coloss. v. 3 *seq. & preces pro iisdem,* v. 9 *s.* 12 *s.* 15 *s.* 21 *s. cum sui in illos studii declaratione.* v. 24 *s. cap. II.* 1 *s.*

III. Adhortatio,

1. *generalis: qua eos excitat ad perseverantiam in Christo,* v. 6 *s.*
   & monet, ne decipiantur. v. 8
   Hic iterum describit mysterium Christi, ordinatim, v. 9 *s.*
   & eodem ordine monita deducit
   ex Christo, capite: v. 16
   ejusque morte, v. 20 *ss.*
   & exaltatione. cap. III. 1-4
2. *specialis:*
   1. *ut vitentur vitia,* v. 5-9
      & colantur virtutes, v. 10 *s.*
      præsertim amor, v. 12 *s.*
      & studium verbi Christi. v. 16 *s.*
   2. *ut officium faciant*
      1. *mulieres & viri,* v. 18. 19
      2. *liberi & patres.* v. 20. 21.
      3. *servi & domini.* v. 22 *s. cap. IV.* 1
3. *finalis; ad preces:* v. 2 *s.*
   ad prudentiam. v. 5 *s.*

IV. Conclusio. v. 7 *s.* 10 *s.* 15 *s.* 18.

7 *ἐῤῥιζωμένοι, radicati*) Eph. III. 18. Præteritum, pro initio.

¶ *ἐποικοδομούμενοι*) Præsens, etiam in progressu. Act. XX. 32.

¶ *ἐν αὐτῷ, in illo*) in Iesu Christo, ut Domino. Parallelum mox, *in fide.*

¶ *ἐν εὐχαριστίᾳ, in gratiarum actione*) Hæc licitum & lætum facit ostenditque usum rerum, quas alii interdictis onerant. v. 21. Conf. 1 Cor. X. 30. 1 Tim. IV. 3. 4.

8 *μή τις ἔσαι*) Sic, *ἵνα ἔσαι.* Ap. XXII. 14.

¶ *συλαγωγῶν*) qui non solum de vobis, sed vos ipsos *spolium faciat.* Et huic verbo & *τῷ inanem* opponitur *plenitudo, divitiæ, thesauri.*

¶ *διὰ, per*) Hoc dicit instrumentum.

¶ *Φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης, philosophiam & inanem fraudem*) ἓν διὰ δυοῖν, uti v. 18. Philosophia in se est *medium* quiddam: sed tamen facilior abusus ad *fraudem*, in ea præsertim philosophia Iudaica, quam tum jactabant, & puritati fidei attemperare conabantur. neque enim *per philosophiam* Paulus nos ad Christum adduci

duci ait. Quod adversarii jactabant esse philosophiam & sapientiam, v. 23, id Paulus *inanem fraudem* esse dicit.

¶ κατὰ, *secundum*) Hoc determinate indicat, quæ philosophia notetur: & generalem appellationem restringit ad philosophiam judaicam. Ea innuitur in tractatione, v. 11. 16. 20: quare propositio versu 8 non debet latius extendi, ad philosophiam gentilem: quanquam a gentilibus philosophiam sumserant Iudæi; & a paritate rationum id valet in philosophiam omnem.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominum*) Antitheton, *deitatis.*

¶ τὰ στοιχεῖα, *elementa*) Antitheton, *corporaliter*. v. 9. 17. Conf. *elementa*, Gal. IV. 3 not.

¶ καὶ οὐ κατὰ χριστὸν, *& non secundum Christum*) Vnice ergo *secundum Christum* debemus admittere doctrinam.

9 ὅτι) *quoniam.* Ratio, cur ii soli audiendi, qui secundum Christum docent.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) Ioh. XIV. 10.

¶ κατοικεῖ, *habitat*) c. I. 19 not.

¶ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος) *cuncta plenitudo Deitatis*) Fideles implentur *in omnem plenitudinem Dei*, Eph. III. 19. in Christo vero habitat *cuncta plenitudo deitatis*, Deitas plenissima: non modo divinæ virtutes, sed ipsa *divina natura.* c. I. 19. Vocabulum abstractum significantissimum.

¶ σωματικῶς, *corporaliter*) *Deus* est *caput* Christi, 1 Cor. XI. 3. & Christus est caput omnium, v. 10. atque ad Deum Christus se habet, ut ad Christum *corpus* ejus, ecclesia: sed non commode diceretur Christus corpus Dei. Ideo variatur oratio. Ipsa deitas, ipsa quasi solida substantia Deitatis in Christo habitat, præsentissimo modo, & verissimo. Typus erat inhabitatio gloriæ Dei in templo Salomonis. *σῶμα* non semper notat proprie *corpus.* v. 11. 17.

10 καὶ) *&* ideo.

¶ ἐστὲ) *estis.*

¶ πεπληρωμένοι, *repleti*) Ioh. I. 16. *Plenitudo* Christi redundat in ecclesiam. Ps. CXXXIII. 2. Ergo *plenitudo* ipsius infinite abundantior. Ipse, *plenus*: nos, *repleti*, sapientia & virtute.

¶ ἡ κεφαλὴ πάσης, *caput omnis*) Eph. I. 10.

¶ πάσης ἀρχῆς, *omnis imperii*) A Christo igitur, non ab *angelis* petere debetis.

11 καὶ) *etiam.* Nunc enumerat Paulus processum eorum, qui *plenitudinis* Christi participes facti sunt.

¶ περιετμήθητε, *circumcisi estis*) Vt circumcisio, sic baptismus ad initiandum pertinet.

¶ περιτομῇ, *circumcisione*) cordis.

¶ ἀχειροποιήτῳ, *non manu facta*) Epitheton valde conveniens Novo Testamento. conf. Eph. II. 11. Hebr IX. 11. 24.

¶ ἀπεκδύσει) Verbum significantissimum. v. 15.

¶ τοῦ σώματος, *corporis*) Hoc, tanquam totum, opponitur parti, præputio. *ἀπέκδυσις σώματος*, *detractio corporis*, benigna definitio *mortis.* est diversa utique a baptismo; est circumcisio cordis; est *mors* spiritualis, bona; cum *baptismus* comparetur *sepulturæ.* Sunt tamen *detractio* illa & *baptismus* conjuncta.

¶ τῆς σαρκὸς, *carnis*) Appositio, *corpus peccatorum, caro.*

¶ ἐν τῇ περιτομῇ τοῦ χριστοῦ) *circumcisione Christi*, novo testamento congrua: cui cedit illa Mosis, in carne.

12 βαπτίσματι *baptismate*) Vt mors est ante resurrectionem; sic baptismus natura præcedit, in hoc tertio comparationis, fidem adultam.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Anaphora, coll. v. 11.

¶ διὰ τῆς πίστεως τῆς ἐνεργείας τοῦ θεοῦ) Insignis locutio. *fides est* (opus) *operationis divinæ*: & operatio divina est in fidelibus. Eph. I. 19. II. 8. 1 Thess. II. 13.

13 καὶ ὑμᾶς, *& vos*) Sermo v. 10-12 sub secunda persona fuit indefinitus; nunc proprie loquitur in secunda persona. Et quidem insigne est asyndeton, quo versus 13. 14. 15 nectuntur.

¶ νεκροὺς ὄντας, *mortuos*) Eph. II. 1 f.

¶ τῇ ἀκροβυστίᾳ τῆς σαρκὸς, *præputio carnis*) Exquisita appellatio peccati originalis.

¶ συνεζωοποίησε σὺν αὐτῷ) *vivificavit* vos Deus *cum Christo*. conf. Eph. II. 4 f. Hinc pendent per asyndeton verba *sustulit* & *ostentavit*, cum participiis annexis, omnia ad Deum Patrem referenda.

¶ χαρισάμενος) Aoristus determinatur per tempus verbi, cui additus est. Nunc amplector lectionem hanc, χαρισάμενος ὑμῖν -, & hoc incisum connecto cum verbis antecedentibus. Sic versus 13 cum antecedentibus alloquitur gentes: versus 14 introducit Iudæos loquentes.

¶ παραπτώματα, *delicta*) unde *mors* orta erat. Cum hac liberatione a peccato conjuncta est liberatio ab opprobrio peccati, v. 14, & liberatio a potestate tenebrarum, v. 15.

14 ἐξαλείψας, *delens*) Verbum proprium de *scripto*. junge cum ἦρκεν, *sustulit*.

¶ καθ' ἡμῶν, *contra nos*) Hic versus inducit Iudæos loquentes.

¶ χειρόγραφον, *chirographum*) Ubi debitum est contractum, sequitur plerumque, ut debitor chirographo suo fateatur, se teneri. debitum *condonatur*: & tum demum chirographon *deletur*. Peccata nostra erant debita: chirographon non erant peccata ipsa, sed, ex consequenti, non inficianda labes, memoria, clamor, (vid. plane Ier. XVII. 1. 2.) non tam in conscientia nostra, quam coram Deo, Lege variis nos modis peragente. Hebr. X. 3. 17. 1 Cor. XV. 56. *Contra* esse, & *inimicum esse*, differunt, sicut status belli, & ipsa pugna. Chirographon erat contra nos; sed delevit Deus. Chirographon inimicum erat nobis: sed e medio sustulit Deus.

¶ τοῖς δόγμασιν, *decretis*) *placitis*. Hæc sunt decreta gratiæ. In eo, quod contra nos erat, non in eo, quo sublevati sumus, *scriptionis* includitur mentio. *Litera occidit*. 2 Cor. III. 6. Vid. Ven. D. Hauberi tract. ad h. l.

¶ ὑπεναντίον) *inimicum*. ὑπὸ non dicit *clam*, in hoc composito: ut ex LXX patet.

¶ καὶ αὐτὸ) *ipsum quoque*.

¶ ἦρκεν ἐκ τοῦ μέσου) Sic, καταργήσας, Eph. II. 15.

¶ προσηλώσας, *affigens*) Alluditur ad *clavos* crucis Christi. Chirographum perforatum, pro abolito censetur. resolve, *postquam affixerat cruci*. nam ἦρκεν *sustulit* pertinet ad fructum resurrectionis. Sic etiam v. 15, *postquam triumphum fecerat in illos*. Plenum exercitium potestatis in devictos jam est initium *triumphi*, ubi victi vinciuntur & ad spectaculum adaptantur. *Triumphus* victoriam præsupponit & subsequitur ex intervallo. Factum forsan in descensu Christi ad inferos.

15 ἀπεκδυσάμενος, *exuens*) Matth. XII. 29.

¶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας, *imperia & potestates*) Qui angelos bonos colebant, iidem malos timebant: neutrum jure. conf. v. 10.

¶ ἐδειγμάτισεν, *ostentavit*) Id factum in ascensione. Eph. IV. 8.

¶ ἐν

¶ ἐν παῤῥησίᾳ, *aperte*) ſpectantibus & ipſis invicem, & bonis angelis, & deinde hominibus, & Deo ipſo. Nuditas hoſtis devicti patuit, re ipſa, & in evangelio.

¶ αὐτοὺς) *eos*: maſculinum ſpectat ad angelos.

¶ ἐν αὐτῷ, *in eo*) in Chriſto. ſic explicat *Hilarius* diaconus. Hoc pertinet ad totam periocham, quæ hîc concluditur.

16 οὖν, *igitur*) Ex v. 8-15 deducitur *igitur*. v. 16. (coll. not. 1 ad v. 20.) cap. III. 1. 5. 12.

¶ κρινέτω, *judicet*) Metonymia antecedentis: i. e. neminem, qui vos judicare conatur, audiatis. ſic v. 18.

¶ ἐν βρώσει, *in eſu*) Ταπείνωσις.

¶ ἐν μέρει ἑορτῆς, *in parte feſti*) Videtur τὸ *in parte* hîc habere vim ſejungendi. Alius poterat ex capite cibi & potus (v. 21.) alius rurſum ex *capite* feſtorum turbare fideles. *feſtum*, annuum: *novilunium*, in menſe: *ſabbata*, in hebdomade. conf. Gal. IV. 10 not.

¶ ἢ σαββάτων, *aut ſabbatorum*) Pluralis pro ſingulari, Matth. XII. 1, ſed hîc ſignificanter poſitus: nam *ſabbata* dicuntur dies ſinguli hebdomados. Matth. XXVIII. 1. itaque Paulus omne diſcrimen dierum hîc ſublatum innuit: neque enim unquam apertius de ſabbato ſcripſit. Non obſcure Chriſtus, poſtquam ipſe, ſabbati Dominus, venerat, vel ante paſſionem docuit libertatem ſabbati: apertius vero, poſt reſurrectionem, per Paulum eam aſſeruit. Neque tamen expreſſe definitum eſt, quid ſabbato, quid diei Dominico tribuendum: ſed hoc cujusque *menſuræ fidei* relictum. Sabbatum non laudatur, non imperatur: Dominica memoratur, non præcipitur. Qui profundius in mundi negotiis hærent, his utilis & neceſſarius eſt dies definitus: qui ſemper ſabbatizant, majori libertate gaudent. Sabbatum eſt typus rerum etiam æternarum, Hebr. IV. 3 ſ. nec tamen ideo in N. T. durat. alias etiam *novilunia* forent retinenda. Es. LXVI. 23.

17 σκιὰ, *umbra*) Hebr. VIII. 5. X. 1. *Umbra*, vitæ expers.

¶ σῶμα, *corpus*) ipſa veritas, per veteres ritus adumbrata. *corpus*, perinde ut *umbra*, cui opponitur, prædicatum eſt. quare ſic reſolvas: *eſus*, *potus* &c. ſunt *umbra futurorum*; ſed *corpus Chriſti* eſt *corpus*, ſive, *corpus* eſt *Chriſti*. Ad ipſum corpus Chriſti alluditur, ſed intelligitur res Chriſtiana: τὸ τοῦ χριστοῦ eſt σῶμα. Si etiam in Subjecto ſupponas *corpus*, erit Ploce.

18 μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω, *nemo vos pro arbitrio tractet*) Verbum affine τῷ *judicare* & *dogmatizare*. v. 16. 20. nam βραβεύω, *moderor*: c. III. 15 not. a quo καταβραβεύω differt, ut a χράομαι differt καταχράομαι, & ὑμᾶς accuſativum regit verbum ipſum, quod cum κατὰ componitur, nam κατὰ præpoſitio genitivum poſtularet. Heſychius: καταβραβεῦσαι (leg. καταβραβεύεται) κατακρίνεται, καταγωνίζεται. Hoc ergo dicit Paulus: ne quis brabeutæ poteſtatem uſurpans atque adeo poteſtate abutens, vos currentes moderetur, perperamque præſcribat, quid ſequi, quid fugere debeatis, brabeum accepturi. Gallus quidam interpres uſus eſt verbo *maîtriſer*. ſcite: neque enim ſermo eſt de æmulo palmam ſtadii præripiente, ſed de brabeuta ſiniſtro, perverſo, inſolente. Ab hoc verbo pendent quatuor participia, per totidem ſententias, quarum prima & tertia, ſecunda & quarta inter ſe reſpiciunt. cujus χιασμοῦ obſervati multiplex ſtatim patebit utilitas.

¶ θέλων

¶ θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ) Sæpe חפץ sequente ב exprimitur verbo θέλω, ἐθέλω, εὐδοκῶ, βέλομαι ἐν τινί. v. gr. 1 Sam. XVIII. 22. 25. Conf. compositum, ἐθελοθρησκεία. v. 23. θέλων, *qui cum prolubio facit.* conf. Marc. XII. 38 not.

¶ ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκείᾳ τῶν ἀγγέλων, *humilitate sensus & cultu angelorum*) ἓν διὰ δυοῖν. Humilitatis modestiæque prætextu angelos colunt, quasi non ausi Deum & Christum immediate & recta compellare. *Adeo alte*, inquit Alexander Morus, *radices egerat hic error, ut ne post terna quidem secula potuerit avelli. contra eum enim conditus est Canon 35 Concilii Laodiceæ, quæ metropolis Phrygiæ, ubi & Colossi. Damnat ille Canon* Angelicos, *ita enim dicebantur.* Angelici, *inquit Augustinus Hæres.* 39, *in angelorum cultu inclinati.* Hoc nervo invocatio sanctorum & quamlibet speciosa cum spiritibus commercia perimuntur.

¶ ἃ μὴ ἑώρακεν, ἐμβατεύων) *Eadem ratione dixit, qua Græcorum Tragici dicerent,* Κεῖν' ἐμβατεύων, ὅσσα μὴ βλέπειν θέμις. Heinsius. ἑώρακεν, *vidit*, ab oculis, & ἐμβατεύων, a pedibus, per metaphoram de animo dicitur. oculos non debet pes antevertere. ἐμβατεύω, *ingredior*, immeo, pervado. de irruptione hostili adhibetur 1 Macc. XII. 25. transfertur ad intellectum, notatque *scrutor, tracto.* Chrysost. de sacerd. *Nam qui descendi causa interrogaret* Christus ὁ τὰς ἁπάντων ἐμβατεύων καρδίας; quem ad locum plura notavimus, p. 388. Est porro compositum κενεμβατεῖν, de *inani studio rerum abstrusarum*, de quo in thesauro Suicerus: Platonicumque hoc verbum fuisse, Damascii exemplis probat idem Al. Morus. Atque ipsi Paulo in mente fuisse Platonicum verbum, eos refutanti, qui Platonice de Angelis opinabantur, vix est dubium. conf. κενῆς, v. 8. Sed tamen, cum dicere posset, ἃ μὴ ἑώρα κενεμβατεύων, tamen non ita dicit: (etenim ea, in quæ *catabrabeuta* se infert, non sunt in se plane κενά, sed tantum isti *non visa*:) quiddam vero etiam gravius ponit. quippe τὸ ἐμβατεύειν fastum catabrabeutæ magis exprimit. Ex adverso respondet τὸ, κρατεῖν, *tenere caput*, quod non fit *frustra*, sed facit ad *augmentum.*

¶ φυσιούμενος, *inflatus*) Antitheton, *humilitate sensûs*: & tamen hæc duo conjuncta sunt.

19 ὁ κρατῶν, *non tenens*) Qui non unice Christum tenet, plane non tenet.

¶ τὴν κεφαλὴν, *caput*) Hîc habet fides, ubi figatur. Oppositum, ἃ μὴ ἑώρακεν, ἐμβατεύων, qui *transvolat in medio posita & fugientia captat.*

¶ ἐξ οὗ, *ex quo*) *ex tenendo caput*: vel, *ex quo*, scil. *Christo*, capite.

¶ διὰ τῶν ἁφῶν) *per nexus*, *fidei.* Eph. IV. 16. Huc spectat ἐπιχορηγούμενον.

¶ καὶ συνδέσμων) *& juncturas*, amoris & pacis. Eph. IV. 3. Huc spectat συμβιβαζόμενον. coll. v. 2.

¶ ἐπιχορηγούμενον) ἐπιχορηγίαν accipiens. Sic 3 Macc. VI. 38, πάνθ' ὑπὸ τοῦ βασιλέως χορηγούμενοι.

20 εἰ, *si*) Continuatur illatio versu 16 cœpta: & c. III, 1 nova illatio sequitur.

¶ ἀπεθάνετε ἀπὸ, *mortui estis ab*) Concise: id est, *mortui* & sic liberati *ab* elementis &c.

¶ ἀπὸ τῶν στοιχείων, *ab elementis*) v. 8.

¶ δογματίζεσθε) Medium: *dogmata*, placita, *suscipitis.*

21 μὴ,

21 μὴ, -ης) Sic dictitabant dogmatistæ.

¶ ἅψῃ, *tetigeris*) Genus. species, *gustare* lingua & *attingere* manu.

22 ἅ ἐςι, *quæ sunt*) Ea scil. quæ *tanguntur*, *gustantur* &c.

¶ εἰς φθορὰν, *in corruptionem*) neque adeo inquinant. 1 Cor. VI. 13 med. Matth. XV. 17.

¶ τῇ ἀποχρήσει) *abusu*, non stricte dicto, sed quatenus *usum* denotat naturalem, civilem, externum, vere adiaphorum, a timore & rigore superstitioso remotum.

¶ κατὰ, *secundum*) *pro eo ac solent* præcepta humana.

¶ τὰ ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας, *præcepta & doctrinas*) Matth. XV. 9 not.

23 ἅτινα, *quæ*) Anaphora, coll. ἅ, *quæ*, v. 22.

¶ ἐςι, *sunt*) Constr. *sunt ad expletionem*: ut v. 22, *sunt in corruptionem*. itaque ἔχοντα resolve, *cum habeant*, ut sit incisum. ἐςι *sunt* & πρὸς *ad* disjuncto, apposite suspensa fit oratio.

¶ λόγον) *nomen* & speciem.

¶ μὲν, *quidem*) Vis particulæ, δὲ *sed*, apodosin facientis, latet in verbo finito ἐςι *sunt*.

¶ ἐθελοθρησκείᾳ *cultu voluntario*) ἐθελοθρησκεία perinde ut *humilitas sensus* speciem habet plausibilem. Hoc enim vocabulum, ut optime docet E. Schmidius, notat cultum (sive rectum sive perversum,) libenter & promta voluntate præstitum. talis εὐσέβεια, *facilitas*, habet *speciem sapientiæ*, conf. Iac. III. 17. videtur enim abesse a pertinacia, sicut *humilitas sensus* a superbia.

¶ ταπεινοφροσύνῃ, *humilitate sensus*) v. 18 not.

¶ καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, *& severa tractatione corporis*) quum corpori multa, quæ poterant præberi, subtrahuntur, v. 21, imo ipsum corpus atteritur. Hoc quoque speciem habet. nam sanctos decet, 1 Cor. IX. 27: quanquam ἀφειδία odiosius quiddam sonat, quam l. c. τὸ ὑπωπιάζειν καὶ δουλαγωγεῖν. Hæc tria speciosa involvunt triplicem respectum, Dei, angelorum, sui; adeoque conjunctim habent speciem perfectam.

¶ οὐκ ἐν τιμῇ τινι, *non in pretio quodam*) Cohæret hoc comma cum præcedente, & ἐν, *in*, hoc opponitur ἐν, *in*, præcedenti. LXX, ἄνευ τιμῆς, i. e. *gratis*. Es. LV. 1. Ps. XLIV. 13. Iob XXXI. 39. Homini per fidem generoso convenit justa sui non in se ipso, sed in uno Domino suo Iesu Christo, æstimatio, qua sese tanti redemtum, ad tanta contendentem, non indigne projiciat, v. gr. per ἐθελοθρησκείας speciem. Act. XIII. 46. Rom. II. 7. 1 Cor. VI. 15. III. 21. VII. 23. 1 Thess. IV. 4. Hæc æstimatio parit φιλοτιμίαν, *ambitionem* sanctam, 2 Cor. V. 9: temperatur autem abnegatione sui vera; rursumque violatur per præcepta humana, quæ quia *nullum operæ pretium* afferunt, (conf. Hebr. XIII. 9.) inanem & cassam plane speciem sapientiæ & omnis rei bonæ habent. Conf. plane, *frustra*. v. 18. Congruit hic locus cum Phil. III. 19 not. & uterque cum Hab. II. 16, ΠΛΗΣΜΟΝΗΝ ΑΤΙΜΙΑΣ ἐκ δόξης κτλ. *satiasti te turpitudine*, *loco gloriæ*: *quare tu quoque bibito & præputiatus conspicitor.* Vera autem τιμὴ, *pretium*, eorum est, qui *gloriam Domini* vident. ib. v. 14.

¶ πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκὸς) πλησμονὴ, *expletio*, *satietas*, fere excessum denotat:

notat: σάρξ, *caro*, non denotat corpus, sed ponitur ut versu 18. Hilarius diac. cujus commentarius in XIII epistolas Pauli inter opera *Ambrosii* invenitur, ad h. l. *Sagina carnalis sensus, traditio humana est.* Aurea sententia. Traditio inflat: sensum cœlestem impedit. Opposita sunt igitur, & tamen conjuncta: ἐθελοθρησκεία κτλ. & πλησμονὴ τῆς σαρκός. Veram τιμὴν dimittunt, ut carnem explere possint. πρὸς denotat id, quod interest, sive finem, cujus gratia assumuntur cetera.

CAP. III.

1 Τὰ ἄνω ζητεῖτε, *superna quærite*) Christus a resurrectione statim contendit ad cœlum. Ioh. XX. 17 not. Sic fideles, Eph. II. 6.

2 Φρονεῖτε, *sapite*) Qui vere *superna quærunt*, non possunt non *sapere superna*. *Sapite* dicit apostolus secundo loco, non *quærite*. est enim antitheton ad *terrena*, quæ *sapere*, *curare* dicimur, non commode *quærere*, quia præsentia.

3 ἀπεθάνετε, *mortui estis*) terræ & mundo, spiritualiter. c. II. 20.

¶ ἡ ζωὴ ὑμῶν κέκρυπται, *vita vestra abscondita est*) Sermo concisus, hoc sensu: *mortui estis* mundo, ut Deo vivatis; ea autem *vita est abscondita* adhuc quidem.

¶ κέκρυπται σὺν τῷ χριστῷ, *abscondita est cum Christo*) Neque Christum neque christianos novit mundus; ac ne christiani quidem plane se ipsos.

4 ὅταν, *quum*) Sermo absolutus lectorem totum, quasi verborum præcedentium immemorem, repentina luce percellit: ut dubium sit, utrum & an *vero* subaudiri debeat.

¶ φανερωθῇ, *manifestatus fuerit*) *in gloria*. 1 Petr. IV. 13.

¶ ἡ ζωὴ ὑμῶν, *vita vestra*) Ratio sub qua manifestabitur.

¶ τότε, *tunc*) Prius non debemus postulare.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Hæc spes abstrahit a terra.

¶ ἐν δόξῃ, *in gloria*) vita gloriosa.

5 νεκρώσατε) omni *morte multate*.

¶ τὰ μέλη, *membra*) ex quibus conjunctis constat corpus peccati. c. II. 11.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *super terra*) ubi suum habent pabulum. Ea mox enumerantur.

¶ πορνείαν κτλ. *scortationem &c.*) Eph. V. 3 s.

¶ πάθος, *passionem*) morbum libidinis, intrinsecus.

¶ ἐπιθυμίαν, *concupiscentiam*) sensuum externorum.

¶ τὴν πλεονεξίαν, *avaritiam*) Articulus facit ad epitasin, & totum genus vitii a genere enumeratarum modo specierum diversum complectitur. *Avaritia* maxime affigit ad terram.

6 δι' ἃ, *propter quæ*) Eph. V. 6.

7 ἐζῆτε) *vivebatis*, tanquam in vestro principio, origine, elemento. Conf. Gal. V. 25, de vita spirituali.

8 καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Assonat ad τὸ *etiam vos*, v. 7. In v. 7 erat *etiam vos*, sicut alii filii infidelitatis. In v. 8 *etiam vos*, sicut alii fideles.

¶ τὰ πάντα) *omnia* vetera, speciatim *iram* &c. Sic in antithero, *super omnibus*. v. 14.

¶ ὀργὴν, θυμὸν, *iram*, *sævitiam*) Eph. IV. 31.

¶ κα-

¶ κακίαν) *vitium* animi: v. gr. suspicionem, perversitatem, impatientiam.

¶ βλασφημίαν, αἰσχρολογίαν, *blasphemiam*, *turpiloquium*) Huc spectat, *ex ore vestro*.

9 μὴ ψεύδεσθε, *ne mentiamini*) Eph. IV. 25.

¶ εἰς) *erga*: vel, *contra*. Hist. Susannæ, v. 55. 59, ἐψεύσω εἰς τὴν σεαυτοῦ κεφαλήν.

¶ ἀπεκδυσάμενοι, *exuentes*) Eph. IV. 22.

10 τὸν νέον τὸν ἀνακαινούμενον, *novum renovatum*) ib. v. 24 not.

¶ εἰς ἐπίγνωσιν, *in cognitionem*) veritatis (c. I. 6. 9. 10.) qua necatur omnis amor mendacii.

¶ κατ' εἰκόνα, *secundum imaginem*) Hæc imago consistit in veritate perfecta.

¶ τοῦ κτίσαντος αὐτόν, *ejus*, *qui condidit illum*) id est, Dei. Eph. IV. 24. conf. ibidem c. II. 10. Creationis vocabulo innuitur regeneratio, ex qua resultat *imago*.

11 ὅπου) *ubi*, i. e. *in quo*, sive, *qua in re*.

¶ οὐκ ἔνι, *non inest*) neque Dei neque fidelium æstimatione inest Iudæus &c.

¶ Ἕλλην καὶ Ἰουδαῖος, *Græcus & Iudæus*) Concretum pro abstracto, uti mox etiam *Christus*. nam abstracta sunt mox, *circumcisio & præputium*.

¶ ἀκροβυστία, *præputium*) Etiam Græcus poterat circumcidi. Ergo præputii mentio expressiorem facit sermonem.

¶ βάρβαρος, Σκύθης, *Barbarus*, *Scytha*) Hæc duo per asyndeton posita æque συζυγίαν, *par*, faciunt, ac *servus*, *liber*. *Græci*, ad occidentem: *Iudæi*, ad orientem: *Barbari*, ad meridiem (etenim *Barbaros* proprie Numidas dici, Arabica voce, Scaliger docet:) Scythæ ad Septentrionem, barbaris barbariores. qua mente Anacharsi, ut Galenus refert, a nescio quo exprobratum est, ὅτι βάρβαρος εἴη καὶ Σκύθης, *barbarum esse eum*, & barbarum *Scytham*. Quælibet gens, ut aliam sibi, sic se rursum ceteris quoquo obtentu præfert. itaque inter Græcos & Scythas medius Barbarus palmam dabat Græco, Scythâ se meliorem ducebat. Hoc discrimen tollit fides. Fortasse Colossis erat unus alterque Scytha Christianus.

¶ τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός, *omnia & in omnibus Christus*) Appositio. Χριστὸς (ὢν) τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι. Scytha non est Scytha, sed Christi: Barbarus non est Barbarus, sed Christi. Christus est *omnia*, idque *in omnibus*, qui credunt. In Christo est nova creatura. v. 10. Gal. VI. 15.

12 ἐκλεκτοί, *electi*) Hoc instar substantivi: epitheta, *sancti & amati*. *Electos Dei* dicit, uti Rom. VIII. 33. Ordo verborum exquisite respondet ordini rerum: *electio* æterna præcedit *sanctificationem* in tempore: sanctificati, sentiunt *amorem*, & deinceps imitantur.

¶ σπλάγχνα, *viscera*) Eph. IV. 32.

¶ ταπεινοφροσύνην, *humilitatem sensûs*) ib. v. 2. Hæ virtutes exercentur tolerando & condonando.

13 ἀνεχόμενοι, *tolerantes*) in offensis præsentibus.

¶ χαριζόμενοι, *condonantes*) offensas præteritas. Hinc pendet, *sic etiam vos*.

¶ ὁ Χριστός, *Christus*) cui maxima fuerat nobiscum querendi causa.

14 ἐπί, *super*) Incrementum sumit sermo: omnibus potior amor. 1 Petr. IV. 8.

¶ τὴν ἀγάπην, *amorem*) *induite*

 ¶ σύν-

¶ σύνδεσμος, *vinculum*) Amor complectitur virtutum universitatem. 2 Petr. I. 7.

¶ τελειότητος, *perfectionis*) תם τελειότης. Iud. IX. 16. Prov. XI. 3. Qui habet amorem, ei nil deest: non tenetur elementis mundi. Ex hoc fonte derivantur etiam officia particularia. v. 19. 21.

15 καὶ) *atque* ita. Nexum colligas ex Eph. IV. 3.

¶ ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ, *pax Dei*) Phil. IV. 7.

¶ βραβευέτω) insigne verbum. Hesychius, βραβευέτω, μεσιτευέτω, μηνυσάτω, ἰθυνέσθω. Sap. X. 12: *Sapientia Iacobo* ἀγῶνα ἰσχυρὸν ἐβράβευσεν. itaque βραβεύειν est *moderari* currentem, donec ad metam pervenit. Affine, *custodire* Phil. IV. 7. *Permittite vos paci divinæ omnia gubernanti.* Imperativus, post imperativum, significationem futuri indicativi involvit. Oppositum, cum excessu, καταβραβεύειν, c. II. 18 not.

¶ ἐκλήθητε, *vocati estis*) Eph. IV. 4.

¶ εὐχάριστοι, *grati*) pro illa vocatione. Hæc est propositio eorum, quæ sequuntur. Idem officium præcipitur Eph. V. 4.

16 ὁ λόγος, *sermo*) per quem vocati estis.

¶ ἐνοικείτω, *inhabitet*) tanquam in templo, perpetuò.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) in interiori vestro. conf. *pleni*, Rom. XV. 14.

¶ πλουσίως, *abundanter*) Sequitur distributio: *in omni sapientia-vos ipsos-: in gratia-in corde vestro.* i. e. mutuo & seorsum. *in sapientia*, *in gratia*: recurrit c. IV. 5. 6.

¶ ἐν πάσῃ σοφίᾳ διδάσκοντες, *in omni sapientia docentes*) Sic construendum, coll. c. I. 28. Casus rectus per Syllepsin pendet ab ἐνοικείτω, *inhabitet*, i. e. inhabitantem habete. quæ constructio eo commodior, quia paullo ante positum, γίνεσθε, *estote*, mentem lectoris tenet.

¶ ἑαυτοὺς, *vos ipsos*) ἀλλήλους, *invicem.* Sunt parallela, v. 13.

¶ ψαλμοῖς, *psalmis*) Eph. V. 19.

¶ ἐν χάριτι, *in gratia*) χάρις חן Ps. XLV. 3.

17 ποιῆτε, *facitis*) Lato sensu ponitur, ut etiam τὸ *loqui* includat.

¶ πάντα, *omnia*) scil. facite.

¶ ἐν ὀνόματι, *in nomine*) ut perinde sit, ac si Christus faciat, v. 11, vel certe, ut Christo omnia probetis. Qui potest dicere, *Hoc in tuo, Iesu Christe, nomine feci*, is certo actionem suam Christo probat. *Christi nomine*, Christi causa. conf. v. seqq.

¶ δι' αὐτοῦ, *per eum*) *non per angelos.* Theodoritus.

18-cap. IV. 1 αἱ γυναῖκες κτλ. *uxores* &c.) Eph. V. 22-VI. 9.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Constr. cum *subordinamini*, coll. Eph. VI. 1, vel cum *convenit*, coll. hic v. 20: nisi v. 20 item construas *obedite in* -. Ambiguum.

19 μὴ πικραίνεσθε, *nolite amari esse*) Πικρία odium amori mixtum. Multi, qui foris erga omnes humani sunt, tamen domi in uxorem ac liberos, quos videlicet non timent, occulta facile acerbitate utuntur: quæ ubi vincitur, specimen est magnæ mansuetudinis.

21 ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν, *ne animum despondeant*) ἀθυμία, *fractus animus*, pestis juventutis.

22 θεὸν, *Deum*) qui *corda* novit.

23 ὅ τι

23 ὅτι ἐὰν ποιῆτε, *quodcunque facitis*) in servitute. ὃ ἐάν τι. Eph. VI. 8.

24 τῆς κληρονομίας, *hereditatis*) quamvis in mundo non habetis hereditatem, sed pars estis hereditatis, ab hero ad liberos transeuntis.

¶ χριστῷ, *Christo*) remuneranti eos, qui ipsi serviunt.

¶ δουλεύετε, *servitis*) dum ita servitis.

25 ἀδικῶν, *qui injuriam facit*) corde & re.

¶ οὐκ ἔστι προσωποληψία, *non est acceptio personarum*) Tenues sæpe putant, sibi propter tenuitatem ipsorum esse parcendum. Id negatur.

CAP. IV.

1 Τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἰσότητα, *justum & æquitatem*) τὰ αὐτὰ *eadem*, Eph. VI. 9 not.

2 τῇ προσευχῇ, *precationi*) Eph. VI. 18.

3 ἡμῶν, *nobis* c. I. 1.

¶ ἀνοίξῃ θύραν τοῦ λόγου, *aperiat januam sermonis*) i. e. *os*. Eph. VI. 19. coll. Mich. VII. 5. Dicitur alias, *janua*, occasio magna. 1 Cor. XVI. 9.

¶ δέδεμαι, ἵνα φανερώσω, *vinctus sum, ut patefaciam*) Paradoxon, uti 2 Tim. II. 9. Phil. I. 12 f.

4 ὡς, *uti*) Id pendet a *loqui*, v. 3.

5 ἐν σοφίᾳ, *in sapientia*) Eph. V. 15 not.

6 πάντοτε, *semper*) sc. ἤτω, *esto*.

¶ ἐν χάριτι) *cum gratia* conjunctus spirituali. Eph. IV. 29.

¶ ἅλατι) *sale* sapientiæ.

¶ εἰδέναι) Infinitivus, casu sexto.

7 τὰ κατ' ἐμὲ, *mea*) Eph. VI. 21.

8 γνῷ τὰ περὶ ὑμῶν) γνῶτε τὰ περὶ ἡμῶν habent *Al. Colb.* 7. *Cov.* 4. *Gen. Pet.* 1. *Ræ.* 2. *Steph. ια. Colin.* ed. & tres *Græcolatini*, cum *Æth*. Id ex Eph. VI. 22 huc translatum est. Sinceram utriusque loci lectionem subsequitur antiquissimus interpres *Latinus*, nec non *Syrus*. Ad Ephesios habent: *ut cognoscatis, quæ circa nos* (Syr. *me*) *sunt*. ad Colossenses autem, *ut cognoscat, quæ circa vos sunt*. Vtrinque sequitur, *& consoletur corda vestra*. In utraque epistola Millius, γνῷ..... ὑμῶν, genuinum putat; γνῶτε.... ἡμῶν, item in utraque, *And. Buttigius* in præf. N. T. Græci. Multa sane inter se simillima habet utraque epistola, sed tamen mutatis mutandis. Et fere in ejusmodi parallelismis, quos librariorum sedulitas *commiscuit*, *alia* uno loco, *alia* altero genuina est lectio. Statum *Colossensium* Tychicus, & per Tychicum, ut apparet, Paulus unde pro γνῷ etiam γνῶ legi possit,) cogniturus erat, uti Thessalonicensium statum per Timotheum, Corinthiorum per Titum, Philippensium per Epaphroditum: & quidem Colossensium eo magis, quia Paulus magnum de his agonem habebat. Cognitio autem Colossensium de Paulo non solum in verbis præcedentibus, ut in epistola ad Ephesios, sed etiam in verbis subsequentibus, epistolæ huic ad Colossenses propriis, satis notatur: πάντα ὑμῖν γνωρίσουσι τὰ ὧδε.

10 συναιχμάλωτός μου, *consors vinculorum meorum*) Talis Aristarchus; non Epaphras; v. 12. at Epaphras, non Aristarchus, Philem. v. 23 f. Fortasse Epaphras, ut Romam venit, captus fuit, & mox liberatus. Aristarchum sic vocare potuit Paulus, quia antea captus fuerat.

¶ ὁ ἀνεψιὸς Βαρνάβα, *propinquus Barnabæ*) Barnabas notior erat, quam Marcus ideo hic ab illo denominatur.

¶ περὶ οὗ, *de quo*) Scilicet *Marco*. casum rectum spectat. τὸ οὗ, non obliquum, *Barnabæ*.

¶ ἐλάβετε) *accepistis*. Hæc *mandata* ad Colossenses pertulisse videntur Tychicus & Onesimus, cum hac epistola *accepistis*, inquit, non, *accipietis*. nam veteres sermonem aptarunt tempori epistolæ lectæ; non tempori scriptæ, ut nos. sic, *scripsi*, pro *scribo*. Philem. v. 19.

¶ ἐντολάς) *mandata*. opponuntur literis.

¶ ἐὰν, *si*) Hæc summa illorum *mandatorum*.

11 οἱ ὄντες, *qui sunt*) sc. Aristarchus, Marcus, Iesus.

¶ μόνοι) *soli*, ex circumcisione.

¶ παρηγορία) Observanda verbi proprietas: quod παραμυθία est in mœrore domestico, id παρηγορία est in forensi periculo.

12 τέλειοι καὶ πεπληρωμένοι, *perfecti & impleti*) Hoc infertur ex tractatione superiore.

¶ ἐν παντὶ, *in omni*) Constr. cum *stetis*.

13 γὰρ, *enim*) Ætiologia proprie est in *habet*. Verbum *testor* modale est.

¶ ζῆλον, *zelum*) ne seducamini. c. II. 4. conf. 2 Cor. XI. 2.

14 ὁ ἰατρὸς, *medicus*) Sic appellatur, vel quia fecerat medicinam, vel, quia faciebat. Lucam, Timotheo satis notum, solo nomine appellat: 2 Tim. IV. 11. Colossensibus ignotum, *medicum* vocat.

¶ δημᾶς, *Demas*) Hic solus sine elogio ponitur. Confer 2 Tim. IV. 10. nisi Demas epistolam, dictante Paulo, scripsit.

15 νυμφᾶν, *Nympban*) Laodicensem, ut ex hoc loco potest colligi. Congregationibus fidelium Colossensium Philemonis domus patebat. Philem. v. 2.

16 ἀναγνωσθῇ, *lecta erit*) publice, *in ecclesia*. Conf. 1 Thess. V. 27. Ap. I. 3. Deut. XXXI. 11.

¶ ἡ ἐπιστολὴ, *epistola*) hæc ipsa.

¶ ποιήσατε, *facite*) Sic quoque 1 Thess. l. c.

¶ τὴν ἐκ λαοδικείας, *eam quæ ex Laodicea*) Millius epistolam ad Ephesios innui censet, quæ fuerit ex Laodicea petenda & Colossas perferenda. Certe non sine causa Paulus potius appellat oppidum, *ex* quo fuerit petenda epistola, quam eos, *ad* quos ipse miserit epistolam.

17 εἴπατε, *dicite*) vos, meis verbis, dicite, tanquam testes. Hoc magis movebat, quam si ipsum Archippum appellaret. Et fortasse Archippus, antistes, imbecillitate valetudinis vel senectutis detinebatur, quo minus in concionem veniret. Nam metæ proximum fuisse, colligi potest ex verbo, *impleas*. Philem. v. 2. *Archippo* non alii præpositi ecclesiæ, sed ecclesia ipsa dicere jubetur. Ergo epistola directa est ad ecclesiam, quamvis valde sublime habet argumentum.

¶ ἣν παρέλαβες, *quod accepisti*) vocatione mediata. non enim sequitur, *a Domino*, coll. 1 Cor. XI. 23, sed, *in Domino*.

18 ὁ ἀσπασμὸς, *salutatio*) Hunc versum sua manu adjecit Paulus, superiora a se profecta agnoscens.

¶ μνημονεύετε, *memores estote*) præcipue in orando. v. 3.

IN

IN EPISTOLAM PRIOREM AD THESSALONICENSES.

CAPVT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Paulus neque apoſtolicum, neque alium titulum in hac epiſtola omnium ſuarum prima adhibet, quia familiariſſime ad pios Theſſalonicenſes ſcribit, ad quos non opus erat auctoritatis apoſtolicæ præfatione. c. II. 6.

Partes epiſtolæ ſunt hæ:

I. Inſcriptio.	*c. I.* 1
II. In tractatione celebrat gratiam Dei erga Theſſalonicenſes: v. 2 ſs. *ſubjungens ſuam & collegarum ſinceritatem, cap. II.* 1 ſ. *& Theſſalonicenſium obſequium.*	v. 13 ſ.
III. Inde declarat 1. *deſiderium ſuum:*	v. 17.
2. *ſollicitudinem:*	*c. III.* 1
3. *gaudium, cum voto.*	v. 6 ſ. 10 ſ.
IV. Hortatur ad profectum 1. *in ſanctitate.*	*c. IV.* 1 ſ.
2. *in amore fraterno, cum prudentia.*	v. 9 ſ. 11 ſ.
V. Docet, cum exhortatione, 1. *de dormientibus.*	v. 13 ſ.
2. *de temporibus.*	*c. V.* 1 ſ.
VI. Addit hortationes miſcellas, v. 12 ſ. 14 ſ. *cum voto,*	v. 23
& ſolatio.	v. 24.
VII. Concluſio.	v. 25. 26. 27. 28.

Habet hæc epiſtola meram quandam dulcedinem, quæ lectori dulcibus affectibus non aſſueto minus ſapit, quam ceteræ, ſeveritate quadam palatum ſtringentes. Expedita erat apud Theſſalonicenſes exſpectatio adventus Chriſti. Tam lautus eorum ſtatus fuit & tam expedita Chriſtianiſmi apud eos ratio, ut in horas poſſent Dominum Ieſum exſpectare. Epiſtolæ ad hos ſcriptæ ſunt ante alias: poſtea apud eccleſias varia irrepſere mala.

¶ θεσσαλονικέων, *Theſſalonicenſium*) Iac. Mehrningius: *Patrum noſtrorum memoria duo Græci primum apud fratres in Moravia, deinde in Belgio fuere, qui confirmarent, apud Theſſalonicenſes etiamnum utramque S. Pauli ad ipſos epiſtolam in autographo probe aſſervari.*

servari. Hist. baptismi, A. 1647 Germanice edita, p. 739.

¶ *ἐν, in*) Conjunctio cum Deo innuitur.

2 *μνείαν - ἀδιαλείπτως, mentionem - indesinenter*) Conf. Rom. I. 9. 2 Tim. I. 3.

3 *ὑμῶν, vestræ*) Pendet a *fidei &c.*

¶ *ἔργου· κόπου· ὑπομονῆς· operis: laboris: patientiæ*) Epithetorum vim hæc habent, adjuncta fidei, amori, spei. *opus* opponitur *sermoni inani*, &, in singulari, dicit perpetuum quiddam & efficax, quod habet fides in sese; eo ipso, quod credit, se exercens, non ex amore demum proveniens.

¶ *κόπου, laboris*) in beneficiis spiritualibus vel externis. Qui sui commodi & suæ quietis ratione ducta, omne negotium subterfugiunt, parum *amant.*

¶ *τοῦ κυρίου, Domini*) Construe cum *patientiæ*, uti 2 Thess. III. 5: uti possum dicere, *devotio suspiriorum cœlestis.* Constantia pro Christi nomine.

¶ *ἔμπροσθεν, coram*) Constr. cum *recordantes.*

4 *εἰδότες, scientes*) Constr. cum *gratias agimus*, v. 2.

¶ *ἀδελφοὶ ἠγαπημένοι ὑπὸ θεοῦ, fratres amati a Deo*) Conf. 2 Thess. II. 13.

¶ *ἐκλογὴν, electionem*) 1 Cor. I. 27 not.

5 *ὅτι, quod*) Hoc *quod* vim suam ultra hunc versum porrigit.

¶ *εἰς ὑμᾶς*) *quod ad vos attinet.*

¶ *ἐν, in*) Hæc pertinent & ad doctores, collato fine hujus versus, & ad Thessalonicenses, v. seq.

¶ *ἐν δυνάμει, in virtute*) v. gr. ad fidem.

¶ *ἐν πνεύματι ἁγίῳ*) *in Spiritu sancto*, ejusque operatione salutari, v. gr. ad amorem, nec non miraculosa.

¶ *ἐν πληροφορίᾳ, pleno latu*) v. gr. ad spem. v. 3.

¶ *οἴδατε, scitis*) Resp. *scientes*, v. 4. Vtrique sciebant.

¶ *οἷοι, quales*) sermonem vobis impertientes cum gaudio.

¶ *δι' ὑμᾶς, propter vos*) ut vos lucrifaceremus.

6 *μιμηταὶ, imitatores*) *Imitatores* fiunt *typi.* v. 7.

¶ *τοῦ κυρίου, Domini*) Christi, qui Patris apostolum egit, & verbum de cœlo attulit, & sub adversis docuit.

¶ *μετὰ, cum*) Constr. cum *suscipientes.*

7 *τύπους, typi*) exempla *fidei.* vid. mox. & v. seq.

8 *γὰρ, enim*) Particula intensiva.

¶ *ἐξήχηται*) claro *sono ditus est.*

¶ *τοῦ κυρίου, Domini*) Christi.

¶ *ὥστε, ita ut*) Fas est loqui, de conversione animarum. Hoc Paulus præsupponit, & ipse quoque materiam suorum colloquiorum a conversione Thessalonicensium sumsisset, nisi alii rem jam antea scivissent & de ea collocuti fuissent.

¶ *λαλεῖν τι, loqui quidquam*) de fide vestra. v. 9.

9 *περὶ ἡμῶν, de nobis*) utrisque, docentibus & credentibus.

¶ *δουλεύειν θεῷ, servire Deo*) Ita distinguuntur Thessalonicenses a gentibus: a Iudæis, v. seq.

¶ *καὶ ἀληθινῷ, & vero*) Hoc veritatem naturæ denotat.

10 *καὶ ἀναμένειν, & exspectare*) Compositum *ἀναμένειν* de eo dicitur, qui abiit ita, ut venturus sit. Conf. Ioh. XIV. 3 not. Act. I. 11 not. Non plane nego *reditum*, sed *adventum* dico eleganter dici pro *reditu*, quia *adventus* gloriosus permulta habet nova.

¶ *ὃν*

20 θέλεις, *vis*) Morata interrogatio. sane *inanes* homines nolunt scire, & dissimulant.

¶ κενὲ, *inanis*) *inania* verba jactans.

¶ χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστιν, *sine operibus mortua est*) Id & declaratur & probatur versu seq.

¶ νεκρά, *mortua*) expers vitæ & vigoris justifici & salvifici. ἀργή, *Cov.* 4. *Gen.* cum *Latinis plerisque*. Negat *Baumgartenius* hanc variationem inter *memorabiliores* referri oportuisse. Memoravi in margine haud fortasse memoraturus, nisi *Latina* lectio usitata haberet *otiosa*. Addidi tamen ε. Præterea in editione minore delevi.

21 ἀβραὰμ ὁ πατὴρ ἡμῶν, *Abraham pater noster*) Sic Paulus, Rom. IV. 1.

¶ ἐξ ἔργων ἐδικαιώθη, *ex operibus justificatus est*) Agnoscit Iacobus internum propriumque fidei vigorem, operibus priorem & ab operibus eorumque in fidem redundante virtute distinctum, v. seq. ignorant autem eundem hypocritæ; opera, quibus tamen iidem carent, facilius palpantes. quare Iacobus *ad hominem* agit, & ad eos convincendos fere opera commemorat, ipsum fidei vigorem sub eorum commemoratione subaudiens. Neque verbum δικαιῶσθαι *justificari* Iacobus non eodem, quo Paulus significatu adhibet; quo videlicet *justitia* conjunctissimam habet salutem. v. 14. Est autem significatus ille valde prægnans, ut quam late patet *peccatum* cum *reatu* & *vitio*, tam late ex adverso pateat *justitia*, (vid. omnino Rom. III. 20 not.) denotans omne id, quo homo fit, & judicetur, & dicatur *justus*, i. e. talis, cui Deus jam non sit iratus ob reatum, sed reconciliatus; & qui vicissim jam non sit hostis Deo, sed *amicus*. v. 23. coll. Rom. VIII. 7 cum antec. & conseq. Hunc unum eundemque significatum vocis δικαιοῦν *justificare* Paulus restrictius adhibet, Iacobus latius. cur? nimirum ille loqui solet de actu justificationis, qui maxime constat in remissione peccatorum: hic, quod apprime notandum, de statu loquitur ejusdem justificationis (qui perperam appellitatur justificatio secunda) quum homo in justitia, quæ fidei est, perstat; in ea, quæ operum est, progreditur. Exinde Paulus Abrahamum credentem, ex Gen. XV. 6, Iacobus, etiam immolantem multo post, ex Gen. XXII. 10, producit. Ille simpliciter allegat τὸ *reputatum est*: hic etiam τὸ *amicus appellatus est*, quod postea accessit. Ille ait: *Deus justificat*, &, *justificat impium*, &, *justificati sumus*: hic simpliciter, *homo justificatur*. Ille fidem solam, non opera quamvis ex fide fluentia memorat; hic, fidem & opera.

¶ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, *super altare*) Innuit, opus Abrahami fuisse plane serium.

22 ὅτι, *quod*) Duo commata, quorum in priore si illud, *fides*, in altero *operibus* cum accentu pronunciaveris, sententia liquido percipietur, qua exprimitur, quid utravis pars alteri conferat.

¶ ἡ πίστις, *fides*) Fide obtulit Abraham. Hebr. XI. 17.

¶ συνήργει, *cooperabatur*) Igitur aliam fides habet ἐνέργειαν, efficaciam & *operationem*, aliam opera; & quidem illa ante hæc, & *cum* his. Non animant opera fidem, sed fides opera parit, opera fidem consummant.

¶ ἐτελειώθη, *consummata est*) Non dicit, *vivificata est*. Ex operibus fides habet, non ut sit vera, nam veritatem habet ante opera; sed ut sit perfecta, & amicitiam divinam assequatur. v. 23. coll. Ioh. XV. 10. Vigor fidei, qui opera parit,

¶ θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ) Sæpe חפץ sequente ב exprimitur verbo θέλω, ἐθέλω, εὐδοκῶ, βούλομαι ἐν τινί. v. gr. 1 Sam. XVIII. 22. 25. Conf. compositum, ἐθελοθρησκεία. v. 23. θέλων, *qui cum prolubio facit.* conf. Marc. XII. 38 not.

¶ ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκείᾳ τῶν ἀγγέλων, *humilitate sensus & cultu angelorum*) ἐν διὰ δυοῖν. Humilitatis modestiæque prætextu angelos colunt, quasi non ausi Deum & Christum immediate & recta compellare. *Adeo alte*, inquit Alexander Morus, *radices egerat hic error, ut ne post terna quidem secula potuerit avelli. contra eum enim conditus est Canon 35 Concilii Laodiceæ, quæ metropolis Phrygiæ, ubi &* Colossi. *Damnat ille Canon* Angelicos, *ita enim dicebantur.* Angelici, *inquit Augustinus Hæres.* 39, *in angelorum cultu inclinati.* Hoc nervo invocatio sanctorum & quamlibet speciosa cum spiritibus commercia perimuntur.

¶ ἃ μὴ ἑώρακεν, ἐμβατεύων) *Eadem ratione dixit, qua Græcorum Tragici dicerent,* Κεῖν' ἐμβατεύων, ὅσσα μὴ βλέπειν θέμις. Heinsius. ἑώρακεν, *vidit*, ab oculis, & ἐμβατεύων, a pedibus, per metaphoram de animo dicitur. oculos non debet pes antevertere. ἐμβατεύω, *ingredior*, immeo, pervado. de irruptione hostili adhibetur 1 Macc. XII. 25. transfertur ad intellectum, notatque *scrutor*, *tracto*. Chrysost. de sacerd. *Nam qui discendi causa interrogaret* Christus ὁ τὰς ἁπάντων ἐμβατεύων καρδίας; quem ad locum plura notavimus, p. 388. Est porro compositum κενεμβατεῖν, de *inani studio rerum abstrusarum*, de quo in thesauro Suicerus: Platonicumque hoc verbum fuisse, Damascii exemplis probat idem Al. Morus. Atque ipsi Paulo in mente fuisse Platonicum verbum, eos refutanti, qui Platonice de Angelis opinabantur, vix est dubium. conf. κενῆς, v. 8. Sed tamen, cum dicere posset, ἃ μὴ ἑώρα κενεμβατεύων, tamen non ita dicit: (etenim ea, in quæ *catabrabeuta* se infert, non sunt in se plane κενά, sed tantum isti *non visa*:) quiddam vero etiam gravius ponit. quippe τὸ ἐμβατεύειν fastum catabrabeutæ magis exprimit. Ex adverso respondet τὸ, κρατεῖν, *tenere caput*, quod non fit *frustra*, sed facit ad *augmentum*.

¶ φυσιούμενος, *inflatus*) Antitheton, *humilitate sensûs*: & tamen hæc duo conjuncta sunt.

19 οὐ κρατῶν, *non tenens*) Qui non unice Christum tenet, plane non tenet.

¶ τὴν κεφαλὴν, *caput*) Hîc habet fides, ubi figatur. Oppositum, ἃ μὴ ἑώρακεν, ἐμβατεύων, qui *transvolat in medio posita & fugientia captat.*

¶ ἐξ οὗ, *ex quo*) *ex tenendo caput*: vel, *ex quo*, scil. *Christo*, capite.

¶ διὰ τῶν ἁφῶν) *per nexus*, *fidei*. Eph. IV. 16. Huc spectat ἐπιχορηγούμενον.

¶ καὶ συνδέσμων) *& juncturas*, amoris & pacis. Eph. IV. 3. Huc spectat συμβιβαζόμενον. coll. v. 2.

¶ ἐπιχορηγούμενον) ἐπιχορηγίαν accipiens. Sic 3 Macc. VI. 38, πάνθ' ὑπὸ τοῦ βασιλέως χορηγούμενοι.

20 εἰ, *si*) Continuatur illatio versu 16 cœpta: & c. III. 1 nova illatio sequitur.

¶ ἀπεθάνετε ἀπὸ, *mortui estis ab*) Concise: id est, *mortui* & sic liberati *ab* elementis &c.

¶ ἀπὸ τῶν στοιχείων, *ab elementis*) v. 8.

¶ δογματίζεσθε) Medium: *dogmata*, placita, *suscipitis.*

21 μὴ,

21 μὴ, ne) Sic dictitabant dogmatistæ.

¶ ἅψῃ, tetigeris) Genus, species, gustare lingua & attingere manu.

22 ἅ ἐςι, quæ sunt) Ea scil. quæ tanguntur, gustantur &c.

¶ εἰς φθορὰν, in corruptionem) neque adeo inquinant. 1 Cor. VI. 13 med. Matth. XV. 17.

¶ τῇ ἀποχρήσει) abusu, non stricte dicto, sed quatenus usum denotat naturalem, civilem, externum, vere adiaphorum, a timore & rigore superstitioso remotum.

¶ κατὰ, secundum) pro eo ac solent præcepta humana.

¶ τὰ ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας, præcepta & doctrinas) Matth. XV. 9 not.

23 ἅτινα, quæ) Anaphora, coll. ἅ, quæ, v. 22.

¶ ἐςι, sunt) Constr. sunt ad expletionem: ut v. 22, sunt in corruptionem. itaque ἔχοντα resolve, cum habeant, ut sit incisum. ἐςι sunt & πρὸς ad disjuncto, apposite suspensa fit oratio.

¶ λόγον) nomen & speciem.

¶ μὲν, quidem) Vis particulæ, δὲ sed, apodosin facientis, latet in verbo finito ἐςι sunt.

¶ ἐθελοθρησκεία cultu voluntario) ἐθελοθρησκεία perinde ut humilitas sensus speciem habet plausibilem. Hoc enim vocabulum, ut optime docet E. Schmidius, notat cultum (sive rectum sive perversum,) libenter & promta voluntate præstitum. talis εὐσέβεια, facilitas, habet speciem sapientiæ, conf. Iac. III. 17. videtur enim abesse a pertinacia, sicut humilitas sensûs a superbia.

¶ ταπεινοφροσύνῃ, humilitate sensûs) v. 18 not.

¶ καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, & severa tractatione corporis) quum corpori multa, quæ poterant præberi, subtrahuntur, v. 21, imo ipsum corpus atteritur. Hoc quoque speciem habet. nam sanctos decet, 1 Cor. IX. 27: quanquam ἀφειδία odiosius quiddam sonat, quam l. c. τὸ ὑπωπιάζειν καὶ δουλαγωγεῖν. Hæc tria speciosa involvunt triplicem respectum, Dei, angelorum, sui; adeoque conjunctim habent speciem perfectam.

¶ οὐκ ἐν τιμῇ τινι, non in pretio quodam) Cohæret hoc comma cum præcedente, & ἐν, in, hoc opponitur ἐν, in, præcedenti. LXX, ἄνευ τιμῆς, i. e. gratis. Es. LV. 1. Ps. XLIV. 13. Iob XXXI. 39. Homini per fidem generoso convenit justa sui non in se ipso, sed in uno Domino suo Iesu Christo, æstimatio, qua sese tanti redemtum, ad tanta contendentem, non indigne projiciat, v. gr. per ἐθελοθρησκείας speciem. Act. XIII. 46. Rom. II. 7. 1 Cor. VI. 15. III. 21. VII. 23. 1 Thess. IV. 4. Hæc æstimatio parit φιλοτιμίαν, ambitionem sanctam, 2 Cor. V. 9: temperatur autem abnegatione sui vera; rursumque violatur per præcepta humana, quæ quia nullum operæ pretium afferunt, (conf. Hebr. XIII. 9.) inanem & cassam plane speciem sapientiæ & omnis rei bonæ habent. Conf. plane, frustra, v. 18. Congruit hic locus cum Phil. III. 19 not. & uterque cum Hab. II. 16, ΠΛΗΣΜΟΝΗΝ ΑΤΙΜΙΑΣ ἐκ δόξης κτλ. satiasti te turpitudine, loco gloriæ: quare tu quoque bibito & præputiatus conspicitor. Vera autem τιμὴ, pretium, eorum est, qui gloriam Domini vident. ib. v. 14.

¶ πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκὸς) πλησμονὴ, expletio, satietas, fere excessum denotat:

notat: σάρξ, *caro*, non denotat corpus, sed ponitur ut versu 18. Hilarius diac. cujus commentarius in XIII epistolas Pauli inter opera *Ambrosii* invenitur, ad h. l. *Sagina carnalis sensus, traditio humana est.* Aurea sententia. Traditio inflat: sensum cœlestem impedit. Opposita sunt igitur, & tamen conjuncta: ἐθελοθρησκεία κτλ. & πλησμονὴ τῆς σαρκός. Veram τιμὴν dimittunt, ut carnem explere possint. πρὸς denotat id, quod interest, sive finem, cujus gratia assumuntur cetera.

CAP. III.

1 Τὰ ἄνω ζητεῖτε, *superna quærite*) Christus a resurrectione statim contendit ad cœlum. Ioh. XX. 17 not. Sic fideles, Eph. II. 6.

2 Φρονεῖτε, *sapite*) Qui vere *superna quærunt*, non possunt non *sapere superna*. *Sapite* dicit apostolus secundo loco, non *quærite*. est enim antitheton ad *terrena*, quæ *sapere*, *curare* dicimur, non commode *quærere*, quia præsentia.

3 ἀπεθάνετε, *mortui estis*) terræ & mundo, spiritualiter. c. II. 20.

¶ ἡ ζωὴ ὑμῶν κέκρυπται, *vita vestra abscondita est*) Sermo concisus, hoc sensu: *mortui estis* mundo, ut Deo vivatis; ea autem *vita est abscondita* adhuc quidem.

¶ κέκρυπται σὺν τῷ χριστῷ, *abscondita est cum Christo*) Neque Christum neque christianos novit mundus; ac ne christiani quidem plane se ipsos.

4 ὅταν, *quum*) Sermo absolutus lectorem totum, quasi verborum præcedentium immemorem, repentina luce percellit: ut dubium sit, utrum & an *vero* subaudiri debeat.

¶ φανερωθῆ, *manifestatus fuerit*) *in gloria*. 1 Petr. IV. 13.

¶ ἡ ζωὴ ὑμῶν, *vita vestra*) Ratio sub qua manifestabitur.

¶ τότε, *tunc*) Prius non debemus postulare.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Hæc spes abstrahit a terra.

¶ ἐν δόξῃ, *in gloria*) vita gloriosa.

5 νεκρώσατε) omni *morte multate.*

¶ τὰ μέλη, *membra*) ex quibus conjunctis constat corpus peccati. c. II. 11.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *super terra*) ubi suum habent pabulum. Ea mox enumerantur.

¶ πορνείαν κτλ. *scortationem &c.*) Eph. V. 3 f.

¶ πάθος, *passionem*) morbum libidinis, intrinsecus.

¶ ἐπιθυμίαν, *concupiscentiam*) sensuum externorum.

¶ τὴν πλεονεξίαν, *avaritiam*) Articulus facit ad epitasin, & totum genus vitii a genere enumeratarum modo specierum diversum complectitur. *Avaritia* maxime affigit ad terram.

6 δι' ἃ, *propter quæ*) Eph. V. 6.

7 ἐζῆτε) *vivebatis*, tanquam in vestro principio, origine, elemento. Conf. Gal. V. 25, de vita spirituali.

8 καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Assonat ad τὸ *etiam vos*, v. 7. In v. 7 erat *etiam vos*, sicut alii filii infidelitatis. In v. 8 *etiam vos*, sicut alii fideles.

¶ τὰ πάντα) *omnia* vetera, speciatim *iram* &c. Sic in antitheto, *super omnibus*. v. 14.

¶ ὀργὴν, θυμὸν, *iram*, *sævitiam*) Eph. IV. 31.

¶ κα-

¶ *κακίαν*) *vitium* animi: v. gr. suspicionem, perversitatem, impatientiam.

¶ *βλασφημίαν, αἰσχρολογίαν, blasphemiam, turpiloquium*) Huc spectat, *ex ore vestro*.

9 *μὴ ψεύδεσθε, ne mentiamini*) Eph. IV. 25.

¶ *εἰς*) *erga*: vel, *contra*. Hist. Susannæ, v. 55. 59, ἐψεύσω εἰς τὴν σεαυτοῦ κεφαλήν.

¶ *ἀπεκδυσάμενοι, exuentes*) Eph. IV. 22.

10 *τὸν νέον τὸν ἀνακαινούμενον, novum renovatum*) ib. v. 24 not.

¶ *εἰς ἐπίγνωσιν, in cognitionem*) veritatis (c. I. 6. 9. 10.) qua necatur omnis amor mendacii.

¶ *κατ᾽ εἰκόνα, secundum imaginem*) Hæc imago consistit in veritate perfecta.

¶ *τοῦ κτίσαντος αὐτὸν, ejus, qui condidit illum*) id est, Dei. Eph. IV. 24. conf. ibidem c. II. 10. Creationis vocabulo innuitur regeneratio, ex qua resultat *imago*.

11 *ὅπου*) *ubi*, i. e. *in quo*, sive, *qua in re*.

¶ *οὐκ ἔνι, non inest*) neque Dei neque fidelium æstimatione inest Iudæus &c.

¶ *ἕλλην καὶ ἰουδαῖος, Græcus & Iudæus*) Concretum pro abstracto, uti mox etiam *Christus*. nam abstracta sunt mox, *circumcisio & præputium*.

¶ *ἀκροβυστία, præputium*) Etiam Græcus poterat circumcidi. Ergo præputii mentio expressiorem facit sermonem.

¶ *βάρβαρος, σκύθης, Barbarus, Scytha*) Hæc duo per asyndeton posita æque *συζυγίαν, par*, faciunt, ac *servus, liber*. *Græci*, ad occidentem: *Iudæi*, ad orientem: *Barbari*, ad meridiem (etenim *Barbaros* proprie Numidas dici, Arabica voce, Scaliger docet:) Scythæ ad Septentrionem, barbaris barbariores. qua mente Anacharsi, ut Galenus refert, a nescio quo exprobratum est, ὅτι βάρβαρος εἴη καὶ σκύθης, *barbarum esse eum*, & barbarum *Scytham*. Quælibet gens, ut aliam sibi, sic se rursum ceteris quoquo obtentu præfert. itaque inter Græcos & Scythas medius Barbarus palmam dabat Græco, Scythâ se meliorem ducebat. Hoc discrimen tollit fides. Fortasse Colossis erat unus alterque Scytha Christianus.

¶ *τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι χριστὸς, omnia & in omnibus Christus*) Appositio. χριστὸς (ὢν) τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι. Scytha non est Scytha, sed Christi: Barbarus non est Barbarus, sed Christi. Christus est *omnia*, idque *in omnibus*, qui credunt. In Christo est nova creatura. v. 10. Gal. VI. 15.

12 *ἐκλεκτοὶ, electi*) Hoc instar substantivi: epitheta, *sancti & amati*. *Electos Dei* dicit, uti Rom. VIII. 33. Ordo verborum exquisite respondet ordini rerum: *electio* æterna præcedit *sanctificationem* in tempore: sanctificati, sentiunt *amorem*, & deinceps imitantur.

¶ *σπλάγχνα, viscera*) Eph. IV. 32.

¶ *ταπεινοφροσύνην, humilitatem sensûs*) ib. v. 2. Hæ virtutes exercentur tolerando & condonando.

13 *ἀνεχόμενοι, tolerantes*) in offensis præsentibus.

¶ *χαριζόμενοι, condonantes*) offensas præteritas. Hinc pendet, *sic etiam vos*.

¶ *ὁ χριστὸς, Christus*) cui maxima fuerat nobiscum querendi causa.

14 *ἐπὶ, super*) Incrementum sumit sermo: omnibus potior amor. 1 Petr. IV. 8.

¶ *τὴν ἀγάπην, amorem*) *induite*

¶ *σύνδεσμος, vinculum*) Amor complectitur virtutum universitatem. 2 Petr. I. 7.

¶ *τελειότητος, perfectionis*) תֹּם τελειότης. Iud. IX. 16. Prov. XI. 3. Qui habet amorem, ei nil deest: non tenetur elementis mundi. Ex hoc fonte derivantur etiam officia particularia. v. 19. 21.

15 *καὶ*) *atque* ita. Nexum colligas ex Eph. IV. 3.

¶ *ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ, pax Dei*) Phil. IV. 7.

¶ *βραβευέτω*) insigne verbum. Hesychius, *βραβευέτω, μεσιτευέτω, μηνυσάτω, ἰθυνέσθω*. Sap. X. 12: *Sapientia Iacobo ἀγῶνα ἰσχυρὸν ἐβράβευσεν*. itaque *βραβεύειν* est *moderari* currentem, donec ad metam pervenit. Affine, *custodire* Phil. IV. 7. *Permittite vos paci divinæ omnia gubernanti.* Imperativus, post imperativum, significationem futuri indicativi involvit. Oppositum, cum excessu, *καταβραβεύειν*, c. II. 18 not.

¶ *ἐκλήθητε, vocati estis*) Eph. IV. 4.

¶ *εὐχάριστοι, grati*) pro illa vocatione. Hæc est propositio eorum, quæ sequuntur. Idem officium præcipitur Eph. V. 4.

16 *ὁ λόγος, sermo*) per quem vocati estis.

¶ *ἐνοικείτω, inhabitet*) tanquam in templo, perpetuò.

¶ *ἐν ὑμῖν, in vobis*) in interiori vestro. conf. *pleni*, Rom. XV. 14.

¶ *πλουσίως, abundanter*) Sequitur distributio: *in omni sapientia-vos ipsos-: in gratia-in corde vestro*. i. e. mutuo & seorsum. *in sapientia*, *in gratia*: recurrit c. IV. 5. 6.

¶ *ἐν πάσῃ σοφίᾳ διδάσκοντες, in omni sapientia docentes*) Sic construendum, coll. c. I. 28. Casus rectus per Syllepsin pendet ab *ἐνοικείτω, inhabitet*, i. e. inhabitantem habere. quæ constructio eo commodior, quia paullo ante positum, *γίνεσθε, estote*, mentem lectoris tenet.

¶ *ἑαυτοὺς, vos ipsos*) *ἀλλήλους, invicem.* Sunt parallela, v. 13.

¶ *ψαλμοῖς, psalmis*) Eph. V. 19.

¶ *ἐν χάριτι, in gratia*) *χάρις* חֵן Ps. XLV. 3.

17 *ποιῆτε, facitis*) Lato sensu ponitur, ut etiam *τὸ loqui* includat.

¶ *πάντα, omnia*) scil. facite.

¶ *ἐν ὀνόματι, in nomine*) ut perinde sit, ac si Christus faciat, v. 11, vel certe, ut Christo omnia probetis. Qui potest dicere, *Hoc in tuo, Iesu Christe, nomine feci*, is certo actionem suam Christo probat. *Christi nomine*, Christi causa. conf. v. seqq.

¶ *δι' αὐτοῦ, per eum*) *non per angelos.* Theodoritus.

18-cap. IV. 1 *αἱ γυναῖκες κτλ. uxores &c.*) Eph. V. 22-VI. 9.

¶ *ἐν κυρίῳ, in Domino*) Constr. cum *subordinamini*, coll. Eph. VI. 1, vel cum *convenit*, coll. hic v. 20: nisi v. 20 item construas *obedite in* -. Ambiguum.

19 *μὴ πικραίνεσθε, nolite amari esse*) Πικρία odium amori mixtum. Multi, qui foris erga omnes humani sunt, tamen domi in uxorem ac liberos, quos videlicet non timent, occulta facile acerbitate utuntur: quæ ubi vincitur, specimen est magnæ mansuetudinis.

21 *ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν, ne animum despondeant*) *ἀθυμία, fractus animus*, pestis juventutis.

22 *θεὸν, Deum*) qui *corda* novit.

23 ὅ τι

23 ὅτι ἐὰν ποιῆτε, *quodcunque facitis*) in servitute. ὃ ἐάν τι. Eph. VI. 8.

24 τῆς κληρονομίας, *hereditatis*) quamvis in mundo non habetis hereditatem, sed pars estis hereditatis, ab hero ad liberos transeuntis.

¶ χριςῷ, *Christo*) remuneranti eos, qui ipsi serviunt.

¶ δουλεύετε, *servitis*) dum ita servitis.

25 ἀδικῶν, *qui injuriam facit*) corde & re.

¶ οὐκ ἔςι προσωποληψία, *non est acceptio personarum*) Tenues sæpe putant, sibi propter tenuitatem ipsorum esse parcendum. Id negatur.

CAP. IV.

1 Τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἰσότητα, *justum & æquitatem*) τὰ αὐτὰ *eadem*, Eph. VI. 9 not.

2 τῇ προσευχῇ, *precationi*) Eph. VI. 18.

3 ἡμῶν, *nobis* c. I. 1.

¶ ἀνοίξῃ θύραν τοῦ λόγου, *aperiat januam sermonis*) i. e. *os*. Eph. VI. 19. coll. Mich. VII. 5. Dicitur alias, *janua*, occasio magna. 1 Cor. XVI. 9.

¶ δέδεμαι, ἵνα φανερώσω, *vinctus sum, ut patefaciam*) Paradoxon, uti 2 Tim. II. 9. Phil. I. 12 s.

4 ὡς, *uti*) Id pendet a *loqui*, v. 3.

5 ἐν σοφίᾳ, *in sapientia*) Eph. V. 15 not.

6 πάντοτε, *semper*) sc. ἤτω, *esto*.

¶ ἐν χάριτι) *cum gratia* conjunctus spirituali. Eph. IV. 29.

¶ ἅλατι) *sale* sapientiæ.

¶ εἰδέναι) Infinitivus, casu sexto.

7 τὰ κατ' ἐμὲ, *mea*) Eph. VI. 21.

8 γνῷ τὰ περὶ ὑμῶν) γνῶτε τὰ περὶ ἡμῶν habent *Al. Colb.* 7. *Cov.* 4. *Gen. Pet.* 1. *Ræ.* 2. *Steph.* ια. *Colin.* ed. & tres *Græcolatini*, cum *Æth.* Id ex Eph. VI. 22 huc translatum est. Sinceram utriusque loci lectionem subsequitur antiquissimus interpres *Latinus*, nec non *Syrus*. Ad Ephesios habent: *ut cognoscatis*, *quæ circa nos* (Syr. *me*) *sunt*. ad Colossenses autem, *ut cognoscat*, *quæ circa vos sunt*. Vtrinque sequitur, *& consoletur corda vestra*. In utraque epistola Millius, γνῷ..... ὑμῶν, genuinum putat; γνῶτε.... ἡμῶν, item in utraque, *And. Buttigius* in præf. N. T. Græci. Multa sane inter se simillima habet utraque epistola, sed tamen mutatis mutandis. Et fere in ejusmodi parallelismis, quos librariorum sedulitas *commiscuit*, *alia* uno loco, *alia* altero genuina est lectio. Statum *Colossensium* Tychicus, & per Tychicum, ut apparet, Paulus unde pro γνῷ etiam γνῶ legi possit,) cogniturus erat, uti Thessalonicensium statum per Timotheum, Corinthiorum per Titum, Philippensium per Epaphroditum: & quidem Colossensium eo magis, quia Paulus magnum de his agonem habebat. Cognitio autem Colossensium de Paulo non solum in verbis præcedentibus, ut in epistola ad Ephesios, sed etiam in verbis subsequentibus, epistolæ huic ad Colossenses propriis, satis notatur: πάντα ὑμῖν γνωρίσουσι τὰ ὧδε.

10 συναιχμάλωτός μου, *consors vinculorum meorum*) Talis Aristarchus, non Epaphras; v. 12. at Epaphras, non Aristarchus, Philem. v. 23 s. Fortasse Epaphras, ut Romam venit, captus fuit, & mox liberatus. Aristarchum sic vocare potuit Paulus, quia antea captus fuerat.

¶ ὁ ἀνεψιὸς Βαρνάβα, *propinquus Barnabæ*) Barnabas notior erat, quam Marcus ideo hic ab illo denominatur.

¶ περὶ οὗ, *de quo*) Scilicet *Marco*. casum rectum spectat. τὸ οὗ, non obliquum, *Barnabæ*.

¶ ἐλάβετε) *accepistis*. Hæc *mandata* ad Colossenses pertulisse videntur Tychicus & Onesimus, cum hac epistola *accepistis*, inquit, non, *accipietis*. nam veteres sermonem aptarunt tempori epistolæ lectæ; non tempori scriptæ, ut nos. sic, *scripsi*, pro *scribo*. Philem. v. 19.

¶ ἐντολάς) *mandata*. opponuntur literis.

¶ ἐάν, *si*) Hæc summa illorum *mandatorum*.

11 οἱ ὄντες, *qui sunt*) sc. Aristarchus, Marcus, Iesus.

¶ μόνοι) *soli*, ex circumcisione.

¶ παρηγορία) Observanda verbi proprietas: quod παραμυθία est in mœrore domestico, id παρηγορία est in forensi periculo.

12 τέλειοι καὶ πεπληρωμένοι, *perfecti & impleti*) Hoc infertur ex tractatione superiore.

¶ ἐν παντὶ, *in omni*) Constr. cum *stetis*.

13 γάρ, *enim*) Ætiologia proprie est in *habet*. Verbum *testor* modale est.

¶ ζῆλον, *zelum*) ne seducamini. c. II. 4. conf. 2 Cor. XI. 2.

14 ὁ ἰατρὸς, *medicus*) Sic appellatur, vel quia fecerat medicinam, vel, quia faciebat. Lucam, Timotheo satis notum, solo nomine appellat: 2 Tim. IV. 11. Colossensibus ignotum, *medicum* vocat.

¶ Δημᾶς, *Demas*) Hic solus sine elogio ponitur. Confer 2 Tim. IV. 10. nisi Demas epistolam, dictante Paulo, scripsit.

15 νυμφᾶν, *Nympham*) Laodicensem, ut ex hoc loco potest colligi. Congregationibus fidelium Colossensium Philemonis domus patebat. Philem. v. 2.

16 ἀναγνωσθῇ, *lecta erit*) publice, *in ecclesia*. Conf. 1 Thess. V. 27. Ap. I. 3. Deut. XXXI. 11.

¶ ἡ ἐπιστολή, *epistola*) hæc ipsa.

¶ ποιήσατε, *facite*) Sic quoque 1 Thess. l. c.

¶ τὴν ἐκ Λαοδικείας, *eam quæ ex Laodicea*) Millius epistolam ad Ephesios innui censet, quæ fuerit ex Laodicea petenda & Colossas perferenda. Certe non sine causa Paulus potius appellat oppidum, *ex* quo fuerit petenda epistola, quam eos, *ad* quos ipse miserit epistolam.

17 εἴπατε, *dicite*) vos, meis verbis, dicite, tanquam testes. Hoc magis movebat, quam si ipsum Archippum appellaret. Et fortasse Archippus, antistes, imbecillitate valetudinis vel senectutis detinebatur, quo minus in concionem veniret. Nam metæ proximum fuisse, colligi potest ex verbo, *impleas*. Philem. v. 2. *Archippo* non alii præpositi ecclesiæ, sed ecclesia ipsa dicere jubetur. Ergo epistola directa est ad ecclesiam, quamvis valde sublime habet argumentum.

¶ ἣν παρέλαβες, *quod accepisti*) vocatione mediata. non enim sequitur, *a Domino*, coll. 1 Cor. XI. 23, sed, *in Domino*.

18 ὁ ἀσπασμὸς, *salutatio*) Hunc versum sua manu adjecit Paulus, superiora a se profecta agnoscens.

¶ μνημονεύετε, *memores estote*) præcipue in orando. v. 3.

IN

IN EPISTOLAM PRIOREM AD THESSALONICENSES.

CAPUT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Paulus neque apostolicum, neque alium titulum in hac epistola omnium suarum prima adhibet, quia familiarissime ad pios Thessalonicenses scribit, ad quos non opus erat auctoritatis apostolicæ præfatione. c. II. 6.

Partes epistolæ sunt hæ:

I. Inscriptio.		*c. I.* 1
II. In tractatione celebrat gratiam Dei erga Thessalonicenses: v. 2 *ss. subjungens suam & collegarum sinceritatem, cap. II.* 1 *s. & Thessalonicensium obsequium.*		*v.* 13 *s.*
III. Inde declarat	1. *desiderium suum:*	*v.* 17.
	2. *sollicitudinem:*	*c. III.* 1
	3. *gaudium, cum voto.*	*v.* 6 *s.* 10 *s.*
IV. Hortatur ad profectum	1. *in sanctitate.*	*c. IV.* 1 *s.*
	2. *in amore fraterno, cum prudentia.*	*v.* 9 *s.* 11 *s.*
V. Docet, cum exhortatione,	1. *de dormientibus.*	*v.* 13 *s.*
	2. *de temporibus.*	*c. V.* 1 *s.*
VI. Addit hortationes miscellas, v. 12 *s.* 14 *s. cum voto,*		*v.* 23
	& solatio.	*v.* 24
VII. Conclusio.		*v.* 25. 26. 27. 28.

Habet hæc epistola meram quandam dulcedinem, quæ lectori dulcibus affectibus non assueto minus sapit, quam ceteræ, severitate quadam palatum stringentes. Expedita erat apud Thessalonicenses exspectatio adventus Christi. Tam lautus eorum status fuit & tam expedita Christianismi apud eos ratio, ut in horas possent Dominum Iesum exspectare. Epistolæ ad hos scriptæ sunt ante alias: postea apud ecclesias varia irrepsere mala.

¶ θεσσαλονικέων, *Thessalonicensium*) Iac. Mehrningius: *Patrum nostrorum memoria duo Græci primum apud fratres in Moravia, deinde in Belgio fuere, qui confirmarent, apud Thessalonicenses etiamnum utramque S. Pauli ad ipsos epistolam in autographo probe asservari.*

20 θέλεις, *vis*) Morata interrogatio. sane *inanes* homines nolunt scire, & dissimulant.

¶ κενὲ, *inanis*) *inania* verba jactans.

¶ χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστιν, *fine operibus mortua est*) Id & declaratur & probatur versu seq.

¶ νεκρὰ, *mortua*) expers vitæ & vigoris justifici & salvifici. ἀργή, *Cov.* 4. *Gen.* cum *Latinis plerisque*. Negat *Baumgartenius* hanc variationem inter *memorabiliores* referri oportuisse. Memoravi in margine haud fortasse memoraturus, nisi *Latina* lectio usitata haberet *otiosa*. Addidi tamen ε. Præterea in editione minore delevi.

21 Ἀβραὰμ ὁ πατὴρ ἡμῶν, *Abraham pater noster*) Sic Paulus, Rom. IV. 1.

¶ ἐξ ἔργων ἐδικαιώθη, *ex operibus justificatus est*) Agnoscit Iacobus internum propriumque fidei vigorem, operibus priorem & ab operibus eorumque in fidem redundante virtute distinctum, v. seq. ignorant autem eundem hypocritæ; opera, quibus tamen iidem carent, facilius palpantes. quare Iacobus *ad hominem* agit, & ad eos convincendos fere opera commemorat, ipsum fidei vigorem sub eorum commemoratione subaudiens. Neque verbum δικαιοῦσθαι *justificari* Iacobus non eodem, quo Paulus significatu adhibet; quo videlicet *justitia* conjunctissimam habet salutem. v. 14. Est autem significatus ille valde prægnans, ut quam late patet *peccatum* cum *reatu & vitio*, tam late ex adverso pateat *justitia*, (vid. omnino Rom. III. 20 not.) denotans omne id, quo homo sit, & judicetur, & dicatur *justus*, i. e. talis, cui Deus jam non sit iratus ob reatum, sed reconciliatus; & qui vicissim jam non sit hostis Deo, sed *amicus*. v. 23. coll. Rom. VIII. 7 cum antec. & conseq. Hunc unum eundemque significatum vocis δικαιοῦν *justificare* Paulus restrictius adhibet, Iacobus latius. cur? nimirum ille loqui solet de actu justificationis, qui maxime constat in remissione peccatorum: hic, quod apprime notandum, de statu loquitur ejusdem justificationis (qui perperam appellitatur justificatio secunda) quum homo in justitia, quæ fidei est, perstat; in ea, quæ operum est, progreditur. Exinde Paulus Abrahamum credentem, ex Gen. XV. 6, Iacobus, etiam immolantem multo post, ex Gen. XXII. 10, producit. Ille simpliciter allegat τὸ *reputatum est*: hic etiam τὸ *amicus appellatus est*, quod postea accessit. Ille ait: *Deus justificat*, &, *justificat impium*, &, *justificati sumus*: hic simpliciter, *homo justificatur*. Ille fidem solam, non opera quamvis ex fide fluentia memorat; hic, fidem & opera.

¶ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, *super altare*) Innuit, opus Abrahami fuisse plane serium.

22 ὅτι, *quod*) Duo commata, quorum in priore si illud, *fides*, in altero *operibus* cum accentu pronunciaveris, sententia liquido percipietur, qua exprimitur, quid utravis pars alteri conferat.

¶ ἡ πίστις, *fides*) Fide obtulit Abraham. Hebr. XI. 17.

¶ συνήργει, *cooperabatur*) Igitur aliam fides habet ἐνέργειαν, efficaciam & *operationem*, aliam opera; & quidem illa ante hæc, & *cum* his. Non animant opera fidem, sed fides opera parit, opera fidem consummant.

¶ ἐτελειώθη, *consummata est*) Non dicit, *vivificata est*. Ex operibus fides habet, non ut sit vera, nam veritatem habet ante opera; sed ut sit perfecta, & amicitiam divinam assequatur. v. 23. coll. Ioh. XV. 10. Vigor fidei, qui opera parit,

Aaaa aaa ex

ex illo partu & actu augetur, excitatur & corroboratur, uti calor nativus corporis labore, quem ciet. conf. 1 Ioh. III. 22. Multo perfectior in fide rediit Abraham a sacrificio illo, quam eo accesserat. Idem verbum, τελειῶσθαι, adhibet Alexander Aphrod. l. 2 de Anima, cap. Τρίτος δέ ἐστι, quum describit intellectum, cognitione auctum rerum extra ipsum positarum. Fides ipsa *consummatur* per opera, i. e. vera demonstratur.

23 ἐπληρώθη ἡ γραφή, *impleta est scriptura*) Ampliatio in sermone est. nam *impletum* ante fuit, quam *scriptum*. porro quo Abrahæ tempore impletum? quum primum credidit, an postea quum immolavit? utroque tempore: sed ad tempus immolationis maxime refert Iacobus, de statu quippe Abrahami justificati loquens, ad quem etiam pertinet illud, *amicus appellatus est*. sed hinc probat justificationem ex operibus, illinc justificationem ex fide.

¶ δὲ) Particulam hanc reperi in duobus mſ. *Lat.* Id quod notasse juvat, ne dubitationem de genuina ejus lectione augeant aliæ versiones.

¶ καὶ φίλος θεοῦ ἐκλήθη, *& amicus Dei appellatus est*) Hæc est totius versus pars altera; neque enim pertinet ad ditionem verbi *impleta est*. Fuerat *amicus Dei* Abraham, jam ante obitum, & post obitum ita appellatus est a posteris, 2 Chron. XX. 7, & a Deo ipso. Es. XLI. 8. *Amicus* erat, active, *amator Dei*, id quod pertinet ad opera; & passive, *amatus a Deo*, id quod pertinet ad justificationem ex operibus. Vterque sensus, vi relatorum conjunctus, habetur etiam Ioh. XV. 14. In Hebræo est אהב quod ll. cc. active sonat, passive significat: certe apud Esajam parallela sunt *servus*, *electus*, *amicus*. & LXX, ὃν ἠγάπησα, uti l. c. Chron. τῷ ἠγαπημένῳ σου. quem ad locum etiam Halenses annotant, Arabibus Abraham velut proprio nomine *Alchalilo* i. e. amicum Dei dici. Sic quoque Iudith VIII. 22: *Abraham amicus Dei effectus est*. quæ tamen Græce non leguntur.

24 ὁρᾶτε, *videtis*) Sic, βλέπεις, *vides*, v. 22.

¶ ἐξ ἔργων δικαιοῦται, *ex operibus justificatur*) v. 21 not.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Iudæus, Græcus.

¶ μόνον, *solum*) Cyclopas evangeliophoros, ut Erasmus appellat, degeneresque Lutheri discipulos, qui fidem *solam*, non Paulinam, sed ab operibus desolatam pro vexillo habent, prævidens hoc loco notavit Scriptura.

25 καὶ ῥαὰβ, *& Rahab*) Post virum Abrahamum Iudæorum patrem ponitur mulier; nam viros & mulieres appellat c. IV. 4: eaque ex gentibus, quæ plane flagitiosa fuerat, ne quis a Iudæis tantum opera requirat.

26 γὰρ, *enim*) *Enim* pro *igitur*, uti Rom. III. 28 not.

¶ τὸ σῶμα χωρὶς πνεύματος, *corpus sine spiritu*) πνεῦμα sæpe *πνοὴν halitum*, vitæ indicem; sed quum *corpori* opponitur, spiritum sive animam notat: neque id h. l. alienum. fides sine operibus est ut corpus exanime: sed non ideo fides viva originem vitæ habet ex operibus. cur Iacobus opera potius, quam proprium fidei vigorem commemoraverit, notatum est ad v. 21. Habent vani *speciem*, non *virtutem*. 2 Tim. III. 5. Tit. I. 16.

CAP. III.

CAP. III.

1 **M**ὴ πολλοὶ, *ne multi*) Rarum, lingua recta. v. 2, *omnes*. rari ergo debent esse doctores. conf. Rom. XV. 18. Ex ea ratione etiam is, qui doctorem agit, non debet *multus* esse in loquendo.

¶ γίνεσθε, *fitis*) ultro.

¶ μεῖζον κρίμα, *majus judicium*) ob plures offensiones. Conf. Sap. VI. 6.

2 πολλὰ) *multis* variisque rebus & *modis*.

¶ ἅπαντες, *omnes*) Ne se ipsos quidem excipiunt apostoli. 1 Ioh. I. 8.

¶ ἐν λόγῳ) *in sermone*, uno. Antitheton, *multa*. Lingua non semper satisfacit sensui.

¶ πταίει, *offendit*) Hoc verbum proprie de linguæ vitio lapsuve dicitur.

¶ οὗτος) *hic* demum.

¶ δυνατὸς-σῶμα, *potens-corpus*) Descriptio *perfecti*.

¶ τὸ σῶμα) *corpus*, i. e. hominem, sese. Antitheton ad linguam, *membrum*, v. 5. Conf. *corpus*, v. 3. 6.

3 ἴδε) Sic edidi ex potissima testium parte. ἰδοὺ *Er*. Ex mss. perpauci remanent, quos ἰδοὺ habere, satis firmiter statuamus. Interjectio ἴδε est ex activo verbo, ἰδοὺ mediam vocem imitatur. Si quid differentiæ est, ἴδε consideratum quiddam sonat potius, ἰδοὺ patheticum magis est. Itaque Iacobus primo hoc loco ἴδε ponit, postea ἰδοὺ sæpe, in incremento δεινότητος. Certe alibi quoque unus scriptor, & ἰδοὺ & ἴδε, habet, idque in brevi sermonis tractu. Ioh. XII. 15. 19. XVI. 29. 32. ἴδε Media est lectio: ex qua pauci fecerunt ἰδοὺ, ac multi pridem (fortasse etiam Cant. 2. quem ad v. 4 refert *Millius*, & cum eo *Baumgartenius*:) εἰ δὲ vel εἴδε, discrimine unius voculæ vel duarum, quod in mss. Græcis minus apparet, quam apud *Arab. Copt.* in *Lat. Si autem.* In re levicula non ero prolixus: tantum dicam, non pœnitere me rationum pro ἴδε paullo ante redditarum.

¶ τῶν ἵππων, *equorum*) Hoc emphaseos causa ponitur initio.

¶ στόματα, *ora*) Apposite. nam in ore lingua est.

¶ αὐτῶν) *Omittit Hunt. 2. nec est in Bark. 2. &c.* Sic *Baumgartenius*: at ed. 1 Millii: omittit Hunt. 1. nec est in B. 2. (id est, in Bas. 2.) &c. Ipsi cel. Viro nil nocet, aliis autem expedit, si eum notitia codicum exactissima nondum uti patet.

¶ μετάγομεν) *circumagimus.*

4 καὶ) *etiam*. Non modo animalia, sed etiam naves.

¶ σκληρῶν) σκληρὸς, *vehemens*. Duplex momentum: navium moles, & ventorum vis.

¶ πηδαλίου, *gubernaculo*) Elegans simile, ad linguam. Respondent inter se, *minimo*, &, *parvum membrum*. Eadem ratio calami, linguæ vicarii, inter absentes.

¶ ἡ ὁρμὴ, *impetus*) vis movens ac vertens tendensque in locum. Huic respondet affectus linguam movens.

¶ βούληται, *voluerit*) Hypallage. id est, quocunque vult regens, penes quem est *impetus*.

5 μεγαλαυχεῖ) *magnopere se jactat*: plurimum sibi arrogat, de præteritis & in futurum. Sæpe *magnitudo* est earum rerum, quas securi *parvas* putant. *Magna* etiam exprimit *mundus*, & *rota*, & *gebenna*. v. 6.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) *ecce*, tertium, tertiæ comparationi præmissum.

¶ ὀλίγον) Sic modo, *μικρόν. ἡλίκον Alex.* eum quo *Latinus*, neque is solus, plane conspirat: ac tamen jure a margine meo hanc varietatem removi: 1 quia plana est alliteratio ad ἡλίκην subsequens. 2 quia *modicum* etiam *Latini* scriptores retinent. Hoc sufficit ad tuendam lectionem receptam.

6 ὁ κόσμος, *mundus*) Pars subjecti, articulo addito, (ut mox illud ἡ σπιλῦσα κτλ.) declarans, cur lingua dicatur *ignis*: quia scilicet illa est *mundus* (Vulgato, *universitas*) *iniquitatis*. Respiciunt inter se *quantam sylvam* & *mundus*. Vt macrocosmi instar est microcosmus; sic microcosmi instar est lingua, hunc totum ciens. Frequens est a macrocosmo ad microcosmum metaphora: Ps. CXXXIX. 15. Cohel. XII. 2: neque solum ad hominem, sed etiam ad cetum, Ion. II. 3. 6. 7. Eam Iacobus adhibet. *Mundus* habet superiora & inferiora. ea, ad partem meliorem, sunt cœlum & terra; ad deteriorem, terra & gehenna. atque ut in mundo ad terram se habet cœlum aut gehenna: sic in homine ad totum *corpus* sive naturam se habet cor, cui lingua servit. nam penes pios cœlum, penes malos gehenna suas habet in corde venas, unde tot mira ad *rotam nativitatis* diffunduntur. Hæc *rota* quid notet, ex Ps. LXXVII. 19 declarari possit: Φωνὴ τῆς βροντῆς σου ἐν τῷ τροχῷ, ἔφαναν αἱ ἀστραπαί σου τῇ οἰκουμένῃ. namque uti ibi גלגל τροχὸς τῇ οἰκουμένῃ תבל oppositus denotat sphæram cœlestem sive aëream; sic hoc loco τροχὸς τῆς γενέσεως, τῇ γεέννῃ cordive oppositus, denotat partes terræ superiores, hominisve naturam totam, mediam inter cœlum & gehennam; atque adeo *corpus* cum toto ejus temperamento. Conf. *desursum*, *terrena*, *dæmoniaca*: infra, v. 15. γένεσις, constitutio naturalis, c. I. 23, & vita; Iudith XII. 19, πάσας τὰς ἡμέρας τῆς γενέσεώς μου. Metaphora a *rota rotunda* valde congruens. nam ut rota celerrime circumagitur; sic sphæra cœli, & hominis natura. & hæc accensa, dum circumagitur, mox tota exardescit, ut ignis non solum in gyrum agi, sed gyrus esse videatur. Confer, de *rotis flammeis* throni divini, Dan. VII. 9.

¶ οὕτως, *sic*) Hæc vocula, Afris haud lecta, ex initio versus 5 huc est illata. Si apostolus eam in hac similitudine iterum adhibere voluisset, non in medio, sed in principio apodoseos adhibuisset, οὕτω καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ. Pauca, sed magni momenti sunt monumenta, quæ οὕτως omittunt, præsertim Isidoro Pelusiota accedente. Comparationes sunt tres, ab ἴδε, ἰδοὺ, ἰδοὺ (v. 3 4 5) incipientes. Tertia comparatio protasin habet in versu 5 medio: ἰδοὺ ὀλίγον πῦρ ἡλίκην ὕλην ἀνάπτει· apodosis incipit versu 6 ineunte, & ex duabus constat enunciationibus, quarum prior hæc est: καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας scil. ἐστίν· altera vero, ἡ γλῶσσα καθίσταται ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν ἡ σπιλοῦσα ὅλον τὸ σῶμα. In hac altera enunciatione ἡ γλῶσσα tanquam Subjectum per anaphoram & emphasin iterum appellatur, citra particulam οὕτως· prædicatum est, καθίσταται -- σῶμα, facili hoc sensu, *Lingua est quæ maculat totum corpus*. Inter duo hæc membra οὕτως alienum esse videtur: tantum abest, ut οὕτως amoto *truncata* fiat oratio. Subsequitur declaratio: *quippe quæ & inflammat & inflammatur. &c.* ubi, per metaphoram a macrocosmo ad microcosmum, *Rota* sive sphæra superior (coll. Ps. LXXVII. v. cit.) est ipsa *natura* humana rationalis: *gehenna* vero est pars profundior, cor. *Lingua*, in medio, ex inferioribus inflammatur, & superiora inflammat, ipsa *mundus* sive orbis injustitiæ. Sic expedita fore spero, quæ Wolfius ad h. l. notavit: eademque, quæ dixi, cum *interpretatione*

ne

ne Baumgarteniana h. l. conferri facile patior.

¶ καθίσαται) Idem verbum, c. IV. 4.

¶ σπιλῦσα, *maculans*) ut ignis, per fumum.

¶ καὶ φλογίζυσα καὶ φλογιζομένη) quippe *quæ & inflammat & inflammatur.* Activo passivum postponitur: nam magis magisque e sua potestate exit, qui lingua peccat.

7 γὰρ, *enim*) Nil acrius igni.

¶ φύσις θηρίων) i. e. θηρία. Periphrasis.

¶ δαμάζεται καὶ δεδάμασαι) *domatur*, sensu passivo; *& domita est*, sensu medio.

¶ τῇ φύσει, *naturæ*) Dativus notat obedientiam eorum, quæ domantur.

8 ὐδεὶς ἀνθρώπων, *nullus hominum*) Antitheton, *humanæ*, v. 7. ὐδεὶς, *nemo* alius: vix ipse quisque.

¶ ἀκατάσχετον κακὸν) Phocylides, λαὸς τοι καὶ ὕδωρ καὶ πῦρ, ἀκατάσχετα πάντα. Sic v. 6, πῦρ.

¶ μεςὴ, *plena*) Nominativus, collato post parenthesin versu 6. Tum maxime est malum cohiberi nescium, *quum* turget veneno letali.

9 ἐν αὐτῇ-καὶ ἐν αὐτῇ, *in ipsa-& in ipsa*) Sermo valde expressus.

¶ θεὸν) κύριον *Alex. Colb.* 7. *Syr.* Errorem agnoscit *Baumg.* etenim solennis est appellatio, *Deus & Pater*, non *Dominus & Pater*: sed addit versionem veterem *vulgatam* seu *italam*. In msf. quidem *Reutlingensi* sic legitur; nam *Dei* & *Domini* nomen sæpe librarii promiscue scripserant: sed ceteri *Latini* codices constanter *Deum*, (unde etiam multi eorum particulam *&* continuo subsequentem omittunt.) & sic *Cassiodorius* in Complex. disertiusque in præf. psf.

¶ καὶ πατέρα) Annotat, *Millii* nomine, *Baumgartenius*: *Deest δὲ in Arab. Æthiop.* γεγονότας) γεγεννημένους *Alex. Colb.* 7. additque pro δὲ legendum esse καὶ. Ipse *Millius* καὶ habet; δὲ *Kusterus*. Hic etiam γεγεννημένους, ν simplici.

¶ καθ' ὁμοίωσιν θεῦ, *ad similitudinem Dei*) Amisimus Dei similitudinem: sed exinde tamen remanet nobilitas indelebilis, quam in nobis & in aliis debemus revereri. mansimus tamen homines, ad similitudinem illam, per *benedictionem* divinam, cui humana subscribere debet, reformandi. Id interpellant, qui maledicunt. Absalom excidit gratia parentis: sed tamen populus eum agnoscit filium regis.

10 ἐκ τῦ αὐτῦ σόματος ἐξέρχεται εὐλογία καὶ κατάρα) Ps. LXII. 5. LXX, τῷ σόματι αὐτῶν εὐλόγυν, καὶ τῇ καρδίᾳ αὐτῶν κατηρῶντο.

¶ ὐ χρὴ, *non opus est*) i. e. nullo modo convenit.

¶ ταῦτα ὕτω, *hæc sic*) *hæc* bona, *sic* adjunctis malis.

11 πηγὴ, *fons*) Huic simile cor.

¶ ὀπῆς, *foramine*) Huic simile os.

12 μὴ δύναται, *num potest*) Nunc ab ore ad cor transitionem præparat. de illo dixerat, *non opus est*; de hoc, *non potest.*

¶ ὕτως ὐδὲ ἁλυκὸν γλυκὺ ποιῆσαι ὕδωρ, *sic neque salsum dulcem facere aquam*) Scil. δύναται, *potest*. Sic gravissimi testes *Colb.* 7. *Cov.* 4. *Gen. Æth. Copt. Lat.* nec non *Syr.* ὔτε ἁλυκὸν *Alex.* Longa hic est *Baumgartenii* disquisitio pro receptiore lectione Exam. p. XXXII ss. Nos paucula notabimus.

1. In *Al.* manus describentis in ὔτως, opinor, pro τ nimis cito δ ex ὐδὲ, & sic ὔντως omisit, & pro ὐδὲ perscripsit ὔτε. καὶ ante γλυκὺ, non exstare in *Al.* docet etiam *Grotius*: quanquam alii omissionem hujus particulæ in *Al.* dissimularunt.

2. Codici *Alexandrino* hallucinationes propriæ non obsunt, ubi aliis testibus fulcitur.

3. Plus quam XXX codices lectionem receptiorem habere, minus tuto affirmatur.

4. *Syriaca* versio non plane subsequitur textum Græcum, sed certe nil de *fontem* exprimit.

5. *Beza* a Græco textu mutando recte abstinuit, Græcis carens codicibus: sed tamen in translatione plus libertatis adhibuit.

6. Hanc lectionem non solum probat cel. I. D. *Michaëlis*, sed etiam compluribus viris doctis, a partium studio alienis, probatam docet.

7. De sensu commatis mox.

Dixerat apostolus v. 11, ex uno principio non convenire, ut proficiscantur duo contraria: nunc ait, ex quolibet principio non nisi id, quod suæ speciei sit, provenire posse. *Salsum*, casu recto, vim habet substantivi, ut modo *dulce* & *amarum*. Apud Hesychium, *ἁλυκὴ, ἡ θάλασσα·* Iacobo, *ἁλυκὸν*, latiore notione, *lacus aut scatebra salsa*, *aquam fundens*. Οὕτως, *sic*, adhibetur ante *salsum* demum, quia hæc similitudo jam versu 11 repræsentata, majorem proprietatem induit, & h. l. ipsam apodosin continet, mox verbis propriis continuandam.

13 *τίς*, *quis*) Omnes videri sapientes volunt: non omnes sunt. *τίς* alii omittunt, vel *εἴ τις* habent, vel *τίς ὁ*. In apparatu strictim has leviculas discessiones memoravi. *Copiosior* autem & *fructuosior* Millii commemoratio vocatur a *Baumgartenio*: quæ tamen, si ulla, intricata est. Certe fructum copiæ velim pandat. Cum *Millio Stephanus* h. l. & *Kusterus* & *Mastrichius*, si tanti est, conferri possunt: quo facto *ἐν ὑμῖν* non desiderabitur in *Laud.* 2 & *Vien.*

¶ *δειξάτω*, *ostendat*) re potius, quam verbis. v. 1.

¶ *καλῆς ἀναστροφῆς*, *bona conversatione*) Oppositum, v. 16. Ipsa *bona conversatio* describitur v. 17 s. coll. 1 Petr. II. 12.

¶ *ἐν πραΰτητι σοφίας*, *in mansuetudine sapientiæ*) *in mansuetudine*, cum qua conjuncta est vera *sapientia*.

14 *ζῆλον πικρὸν*, *zelum amarum*) Non damnatur zelus dulcis & ira dulcis, ex fide & amore.

¶ *μὴ*, *ne*) Gloriantur & mentiuntur contra veritatem, qui, quum zelum amarum habeant, tamen se eosdem sapientiam habere dictitant.

¶ *μὴ κατακαυχᾶσθε*) *μὴ καυχᾶσθε Al.* & alii. Quum addidi *NEC NON Lat.* nil affirmavi. tantummodo cavendum erat, ne quis compositum *μὴ κατακαυχᾶσθε* (quod ex c. II. 13 huc immigrasse videatur) opponeret.

15 *ἐπίγειος*, *terrena*) non cœlestis, quæ descendit a Patre.

¶ *ψυχικὴ*, *animalis*) non spiritualis, quæ est a Spiritu sancto. conf. *animalis* 1 Cor. II. 14. Iud. v. 19. Hoc medium est inter *terrenum* & *dæmoniacum*.

¶ *δαιμονιώδης*, *dæmoniaca*) talis, qualem habent etiam dæmonia: c. II. 19. non ea, quam dat Christus.

16 *ἐκεῖ ἀκαταστασία*, *ibi conquassatio*) *paci* contraria. v. 17. Ex effectu cognoscitur, cujusmodi sit sapientia ista. *fructum* appellare dedignatur Iacobus. coll. v. 17. 18.

¶ *πᾶν φαῦλον πρᾶγμα*, *omne pravum negotium*) Vis voculæ *omne* apparet, hac enunciatione formata: *omne negotium* inde nascens est malum. Antitheton, *plena misericordiæ* & *fructuum bonorum* &c.

17 *πρῶτον μὲν ἁγνή ἐστιν*, *primum quidem pura est*) pura a sordibus terrenis, animalibus, dæmoniacis. Occupatio quædam. *pacem* commendaturus removet prius *pacem impuram* cum mundo, quæ omnis

omnia obvia convasat & conglutinat. c. I. 27 fin. & cap. IV. 4 toto. sic, *emundate*, c. IV. 8. 1 Petr. I. 22.

¶ μὲν, *quidem*) Sequitur *autem*, v. 18.

¶ εἰρηνική, *pacifica*) Totum: sequuntur partes mox.

¶ ἐπιεικής) *æqua*, lenis, non rigida; ubi agitur de officiis proximi.

¶ εὐπειθής) *tractabilis*, facilis, non morosa; ubi agitur de culpa proximi.

¶ μεστὴ ἐλέους, *plena misericordiæ*) ubi agitur de miseria proximi.

¶ καρπῶν ἀγαθῶν, *fructuum bonorum*) Sequuntur duo fructus insigniores, & iis, ad quos scribitur, inprimis commendabiles: *non judicans & sine simulatione.*

¶ ἀδιάκριτος, *non judicans*) Non facit *discrimen*, ubi non opus est, v. gr. inter potentes ac tenues. Hesychius, ἀδιάφορον, ἀδιάκριτον. Omnia bona & justa amplectitur: omnia mala rejicit. nullo discrimine agit, non alterum præ aliis duriter habet.

¶ ἀνυπόκριτος, *sine simulatione*) remota a simulatione & adulatione, quæ erga potentes exercetur directe; indirecte vero, per asperitatem erga tenuiores.

18 καρπὸς δὲ δικαιοσύνης ἐν εἰρήνῃ, *fructus autem justitiæ in pace*) Sic Hebr. XII. 11 not. Fructus justitiæ, uberrimus: quanquam ubertas illa non statim initio apparet. *Justitia* est pacata: *pax* est fructuosa.

¶ ἐν εἰρήνῃ σπείρεται, *in pace seminatur*) Cum *fructus* congruit *seminatur*. *Pax* descripta est v. 17. De *semente* & *justo* conf. Ps. XCVII. 11 in Hebr.

¶ τοῖς ποιοῦσιν εἰρήνην, *facientibus pacem*) Dativus commodi, cum limitandi vi. Vid. oppositum c. IV. 1 f. ποιεῖν εἰρήνην, *pacem proferre*, ut ποιῆσαι ὕδωρ, *aquam proferre*. v. 12.

CAP. IV.

1 Πόθεν, *unde*) Innuit Iacobus, multos sæpe quærere de caussis litium, quæ tamen in promtu sunt.

¶ πόλεμοι καὶ μάχαι, *bella & pugnæ*) adversa paci, de qua cap. III. *Pugna* est actio *belli*. Sequitur mox in v. 2 *pugnatis & bellatis*. Chiasmus inversus. καὶ μάχαι ἐν ὑμῖν· sed ἐν ὑμῖν, καὶ πόθεν μάχαι Alex. in ed. *Ox.* min. nam verborum ordinem *Millius*, ut solet, prætermittit. πόθεν ante μάχαι inserunt etiam *L. N.* 1. In hac varietate nescio quid sit memorabile.

¶ ἐντεῦθεν, *hinc*) Refertur ad *voluptates*, de quibus confestim (coll. v. 3) mentio expressa fit; implicita, cap. III.

¶ στρατευομένων, *quæ militant*) Idem verbum, 1 Petr. II. 11.

¶ μέλεσιν, *membris*) Corpus, prima sedes belli: inde procedit bellum hominis cum homine, regis cum rege, gentis cum gente.

2 ἐπιθυμεῖτε, *concupiscitis*) Anaphora quasi, in qua incrementum est: *concupiscitis*, affectu in rem; *occiditis & zelatis*, actione & affectu singulorum ad singulos; *pugnatis & belligeratis*, actione multorum cum multis.

¶ φονεύετε καὶ ζηλοῦτε, *occiditis & zelatis*) *occiditis* per odia & zelum. est ἓν διὰ δυοῖν. Idem verbum, c. V. 6. Qui concupiscit, sublatum e medio cupit possessorem pristinum. Homicidas dicit, uti v. 4 adulteros. conf. 1 Ioh. III. 15. Sic, φονεύετε, LXX, Ps. LXII. 4 תְּרָצְּחוּ Hæc enim hebraica lectio, media inter ceteras, bene ab Halensibus ftatuminatur. Atque cum toto hoc Psalmo tota Iacobi epistola quam simillimum tenorem habet. vid. not. ad v. 7. 12. 14. c. I. 3. III. 10. vid. etiam Ps. X. 8.

¶ οὐκ ἔχετε δὲ) καὶ οὐκ ἔχετε, iterum

Comp.

Comp. & major vis codicum. Et sic legendum censeo. *Barberinianos* codices ad editionem Antverpiensem regiam, e *Complutensi* derivatam, antetulit *Caryophilus*: inde octo illorum, epistolam Iacobi exhibentes, ubi in pausa sunt, lectionem *Comp.* ab *Er.* & *Steph.* ut h. l. dissonantem comprobant. ὀυκ ἔχετε *Er.* & al. ὀυ ἔχετε δὲ *Steph* & alii.

¶ διὰ, *propter*) Hoc cohæret cum triplici illa clausula: *& non habetis*: *& non potestis adipisci*: *non autem habetis*.

¶ μὴ αἰτεῖσθαι, *quod non petitis*) Neque enim cupidus, homicida, pugnax homo orare potest.

3 καὶ ὀ λαμβάνετε, *& non accipitis*) Hic non dicit: *non habetis*. *Rogare* & *accipere* sunt relata.

¶ αἰτεῖσθε, *petitis*) Nunc alios redarguit, qui paulo meliores videri volunt.

4 μοιχοὶ καὶ μοιχαλίδες, *adulteri & adulteræ*) Viri & mulieres tali bello implicantur, & fidem Deo datam frangunt.

¶ ἡ φιλία τῦ κόσμυ, *amicitia bujus mundi*) *mundi* via, *voluptas* v. 3.

¶ ἔχθρα, *inimicitia*) 1 Ioh. II. 15. ἐχθρὰ *Steph.* i. *Lat.* Hoc præterii, quia sententiæ obest. Opposita sunt enim, ἔχθρα & φιλία.

¶ ὃς ἂν ὖν, *quicunque ergo*) Priori sententiæ superadditur quiddam in hac altera per verba *voluerit* & *constituitur*.

¶ ἐχθρὸς, *inimicus*) nil exoraturus.

¶ καθίσαται) Medium. i. e. *se ipsum constituit*.

5 κενῶς) *inaniter*, *sine re*, ut nil referat ad noxam aut ad salutem. Seria sunt, quæcunque Scriptura dicit: omnia verba revereri debemus.

¶ λέγει, *dicit*) non, λαλεῖ, *loquitur*. *dicit* ea, quæ sequuntur.

¶ πρὸς φθόνον) *contra invidiam*. Hoc nomen apud LXX nusquam occurrit; nec videtur Iacobus, versu 6 aliud dictum totidem verbis allegans, hic tam multa voluisse mutare. Hinc colligas, ex scriptura N. T. allegationem fieri: nam Novi quoque Testamenti scripta *scripturis* accensentur 2 Petr. III. 16. Referunt alii ad Gen. VI. 5. 3, vel ad Num. XI. 29, vel ad Prov. XXI. 10, vel ad librum quempiam, qui interciderit. Sed sat prope accedunt Iacobi verba ad Gal. V. 17 ss. ubi φθόνοι *invidiæ* ponuntur inter opera carnis, & contra carnem *concupiscere* dicitur *spiritus*, quo qui *ducuntur*, hi non sunt *sub lege*, *sed sub gratia*. Maxime vero assonant ad 1 Petr. II. 1 s. 5. *deponentes INVIDIAS, lac CONCVPISCITE DOMVS SPIRITVALIS*. Quodque hic sequitur, *majorem vero dat gratiam*: congruit cum illo, *suavis est Dominus*. ib. v. 3. Qui locum Petri probe habuerit animo impressum, Iacobi respectum ad illum prorsus agnoscet. Neque obest chronologica epistolarum series. Sic Iacobus non solum Petro, sed etiam Paulo subscribit.

¶ φθόνον) *Invidiam* necessario parit amicitia mundi: *invidiam* non fert Spiritus, qui habitationem cepit in nobis.

¶ τὸ πνεῦμα) *Spiritus gratiæ* & amoris.

¶ κατῴκησεν) *habitationem cepit*.

¶ ἐν ἡμῖν, *in nobis*) filiis N. T.

6 μείζονα) eo *majorem*, quo longius recesseris ab *invidia*.

¶ δίδωσι, *dat*) Deus.

¶ λέγει, *dicit*) *Scriptura*, v. 5. Confirmat Iacobus auctoritatem Salomonis: quem convenienter allegat, a *sapientiæ* impedimentis nos dehortans.

¶ ὁ θεὸς - χάριν) Prov. III. 34. LXX, Κύριος. cetera iisdem verbis. Plane cum Petro

Petro Iacobus congruit. vid 1 ejusdem ep. c. V. 5.

¶ ὑπερηφάνοις, *superbis*) Superbia mater *invidiæ*, de qua v. 5. Hebr. ללצים *irrisoribus*. tales sunt, qui Scripturam *inaniter* loqui putant.

¶ ἀντιτάσσεται, *resistit*) Hebr. יליץ *irridebit*. Humiles ita animati sunt, ut Deo, si fieri posset, ut Ipse cujusquam gratiam requireret, eam præstaturi forent; superbi autem resistere Ei conantur, ut Pharao. utrisque ergo par pro pari refert. superbis resistit; humilibus dat gratiam.

¶ χάριν, *gratiam*) Cui Deus *gratiam* dat, is omnem *invidiam* dediscit.

7 ὑποτάγητε οὖν τῷ θεῷ) LXX, Ps. cit. v. 6, πλὴν τῷ θεῷ ὑποτάγηθι ἡ ψυχή μου. Hoc *submittite vos* congruit cum *humilibus*, v. 6. & interjecta explicatione hujus submissionis concluditur versu 10. coll. 1 Petr. V. 6.

¶ ἀντίστητε-ἀφ' ὑμῶν, *resistite-a vobis*) Sequitur oppositum: *appropinquate-vobis*. Conf. *resistite*, 1 Petr. V. 9.

¶ τῷ διαβόλῳ, *diabolo*) superbo, maxime per superbiam tentanti; hosti, cui militant superbia & invidia in mundo.

¶ φεύξεται, *fugiet*) ut superatus. Lætum verbum. 1 Ioh. V. 18.

8 ἐγγίσατε, *appropinquate*) Fugam diaboli sequitur, naturæ potius quam temporis ordine, appropinquatio ad Deum, per bonas preces. v. v 2 s.

¶ ἐγγιεῖ, *appropinquabit*) ut propitius. Lætissimum verbum.

¶ καθαρίσατε, *mundate*) ut possitis diabolum fugare.

¶ ἁγνίσατε, *purificate*) ut possitis accedere ad Deum, deposito adulterio animæ.

¶ δίψυχοι, *duplices animo*) qui & Deo & mundo vos datis. v. 4. Alternat oratio in hac epistola; & modo fratres sancti, modo peccatores, modo fluctuantes compellantur. *Bianimus* laborat *corde*; peccator, etiam *manibus*.

9 ταλαιπωρήσατε, *miseri estote*) ut ablactemini & abalienemini a mundo. Miseria hæc beata. non additur hic, *ululantes*, c. V. 1.

11 μὴ καταλαλεῖτε, *nolite obtrectare*) Nunc alios notat irrequietæ animæ excessus, postquam c. III quietem, & cap. IV ineunte turbam descripserat.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Articulus hic additus, ad ἀδελφοῦ non additus. fraterna æqualitas læditur obtrectando; sed *magis*, judicando.

¶ κρίνει νόμον, *judicat legem*) Proinde enim facit, ac si lex ipsa non faceret illud officium, in quod homo ejusmodi involat.

¶ εἰ δὲ, *si vero*) *si judicas, es judex*. Ploce.

¶ νόμου, *legis*) Ab hoc loco desinit *Legis* expressa in volumine Novi Test. mentio, neque in epp. Petri, Iohannis, Iudæ obvia, neque in Apocalypsi.

12 ὁ νομοθέτης) *Vnus est*, nempe *Legislator Deus, qui potest* &c. καὶ κριτὴς addunt *Al. Lat.* aliique testes sat multi & valde graves: sed huic pleniori lectioni receptiorem olim prætuli, qua *opinatione* cel. *Baumgartenius* maximopere debilitari planeque everti ait *observationem* meam tr. *de sinceritate N. T. gr. tuenda* p 19 ita conceptam: *Vbi reliquæ codicum græcorum, patrum, metaphrastarum copiæ divisæ sunt, ea pars vincit, cui consensio* Alex. Lat. *palmam antiquitatis tribuit*. Respondeo: 1. *opinationem* illam pridem deposui: & *observatio* firma perstat, qua adductus illud καὶ κριτὴς plane pro genuino habeo. 2. *Erasmus*,

mus, quum καὶ κριτὴς in græcis exemplaribus exstare negat, ea tantummodo innuit, quibus ipse usus est. 3. cel. *Baumgartenius* non legit καὶ κριτὴς h. l. sed paullo ante ἀλλὰ κριτὴς a versu 11 avellit, & cum versu 12 connectit, non sine vi. Sæpenumero negat *Baumg.* me mihi constare. Atqui sententiam in melius mutare, laudabile est: eodem autem tempore me a me ipso dissentire, nusquam evicit. Præcipue me mecum committere conatur, ubi de concursu codicis *Alex.* & interpretationis *Lat.* agitur. v. gr. Exam. p. XI. c. I. 19, & p. XXXXI ad h. l. *Opinatio observationem* non debilitat, multoque minus evertit; sed *observatio opinationem* corrigit: ac ne quis dicat, me necessitate nunc demum foris mihi imposita & temporis causa sententiam mutare (quanquam ne id quidem, poscente veritate, recuso) idoneis testimoniis confirmare possum, me pridem lectioni καὶ κριτὴς in exemplari editionis meæ, quo uti soleo, mea sponte palmam tribuisse. Hæc ratio critica, qua vir insignis adhuc usus est, vereor ne plus ad destruendum, quam ad ædificandum faciat.

¶ ὁ δυνάμενος, *qui potest*) Nostrum non est judicare; præsertim cum exequi non *possimus*.

¶ σῶσαι) Ps. cit. v. 2, παρ' αὐτῷ γὰρ τὸ σωτήριόν μου. & sic ibidem v. 3. 7. 8. Verborum ordinem invertit *Lat.* & sic Scriptura sæpe, *occidere & vivificare*, *percutere & sanare*, *contristare & consolari*. Nec tamen hoc loco auscultarem *Latino*, nisi conjicere liceret, in msf. Græcis idem haberi, & criticos, ut solent, variantem verborum ordinem notare haud esse dignatos.

¶ σὺ δὲ) Σὺ soli Græci, atque hi pauci: quos cel. *Baumgartenius* non conaretur in multitudinem extendere, nisi criticis, codices ad Erasmi textum recensentibus, nimium confideret. Facile librarii particulam vel inseruere vel neglexere: sed facilior erat imitatio parallelismi σὺ τίς εἶ ὁ κρίνων ex Rom. XIV. 4, vel etiam ex locis notissimis Ioh. I. 19. VIII. 25. XXI. 12. Rom. IX. 20, quam σὺ δὲ κτλ. Rom. XIV. 10. Σὺ τίς εἶ ex Evangelistis quoque familiare erat librariis. Vbi levior aliqua est varietas, v. gr. in ordine verborum sita, pauciores testes possunt sufficere: quia certe hanc suspicionem præbent, eandem varietatem a collatoribus codicum ante *Millium* fuisse repertam, sed non indicatam. Ita infirma est codicum ante *Millium* collatio, præsertim eorum, quos in altera classe reposui, ut si ad textum quamlibet alium pari modo conferantur, alius ille textus pariter majorem suffragiorum numerum sit obtenturus. qui expresse citantur codices, his niti licet. sed raro sic licet dicere: hi codices non citantur pro lectione variante. ergo habent lectionem receptam. In crisi magnopere valet illud, *Defectus non possunt numerari*, Eccl. I. 15.

¶ τίς, *quis*) imbecillus.

¶ τὸν ἕτερον) Multi τὸν πλησίον· & sic aperte etiam *Syr.* coll. c. II. 8. Græcum ἕτερος alio verbo, quod *socium*, non *proximum* dicit, interpretari solet.

13 ἄγε νῦν, *age nunc*) Interjectio ad excitandam attentionem. c. V. 1.

¶ λέγοντες, *dicentes*) categorice, gloriabundi, v. 16.

¶ σήμερον ἢ αὔριον, *hodie aut cras*) Vnus dicit, *hodie*, idem aliusve *cras*, ut commodum est; quasi liberam haberet optionem. ἢ αὔριον *Beza:* & ad hanc lectionem accommodata fuit pridem annotatio in Gnomone: postea καὶ αὔριον in progressu criseos prætuli. Hanc lectionem in *Stephani*

phani textu habuit *Millius*: & quia eam multo maxima cum Oecumenio pars codicum exhibebat; perpaucos invenit, quos pro altera ἢ ἄνεμον citaret. Error, cujus suspicionem cel. *Baumgartenius* movet, in *Felliana* editione hæret. Ubi editionum textus differunt, neque ad quem textum codices collati sint, indicatum est, allegatio codicum valde impedita est.

¶ πορευσώμεθα κτλ. *proficiscemur &c.*) Subjunctivus facit sermonem modalem, & innuit rationes rerum urgentes.

¶ τήνδε) Hoc ponitur loco nominis proprii, ut ὁ δεῖνα.

¶ καὶ, &) & frequens. Polysyndeton exprimit libidinem animi securi.

¶ ἐνιαυτὸν ἕνα, *annum unum*) Sic loquuntur, quasi mox etiam de insequentibus annis deliberaturi.

14 οὐκ ἐπίςασθε, *non scitis*) Prov. III. 28.

¶ τὸ τῆς) τὸ τὶς *Vff.* Agnovi hoc librarii mendum: nec tamen ineptus est sensus. coll. Luc. I. 62. XIX. 48. Act. XXII. 30. τὰ τῆς *Al. Colb.* 7. Steph. ι non 2.

¶ ποία) Ps. cit. v. 10.

¶ ἡ ζωὴ) *vita*, unde crastina actio suspenditur.

¶ ἀτμὶς, *vapor*) Diminutivum.

¶ γὰρ, *enim*) Ex interrogatione repetitur particula in responsione, cum vi.

¶ ἔςαι, *erit*) Sic *Euthalius*, teste Millio in proleg. 982 cum potissima parte codicum. ἐςὶν neque sola est recepta lectio, neque eam omnes versiones neque codices longe plures habent: quanquam habet Oecumenius. In futuro ἔςαι verisimilitudinem sensus confirmat τὸ αὔριον *cras*, & totus futuri temporis sermo v. 13. 15.

15 ἀντὶ τοῦ λέγειν ὑμᾶς, *cum dicere vos oporteret*) Ref. ad *dicentes*, v. 13. Latet hîc imperativus, *potius sic dicite*.

¶ καὶ, &) *Si Dominus voluerit*; *ET vivemus ET faciemus*. & *vivemus*, pars apodoseos. nam si esset pars protaseos, & non poneretur ante *faciemus*. καὶ ζήσωμεν Latinus expressit *si vixerimus*, *si* non recte addito, & καὶ subsequente non recte omisso: nam ad apodosin pertinet καὶ ζήσωμεν, i. e. *vivemus*; ut diximus: & gloriabundus homo ita loquitur, ut si in sua potestate haberet 1 speciem actionis, 2 actionem, 3 vitam; quamvis a voluntate Domini pendet 1 vita hominum, 2 actio, 3 actionis species. *Latini* cum lectione καὶ ζήσομεν in cod. *Alex.* consensionem *Baumgartenius* mihi non debuit opponere. Cetera quæ idem cum cel. *Michaëlis* de versionibus differit, demonstrant me lectioni quam in *Alex. Cov.* 3. *Gen. Magd.* 1. *Steph.* 8 exhibet ζήσομεν-ποιήσομεν (pro ζήσωμεν-ποιήσωμεν) caute adjecisse *Al. ET ALII.*

¶ ζήσωμεν· ποιήσωμεν) Subjunctivus modestiam sermoni adspergit.

16 καυχᾶσθε ἐν ταῖς ἀλαζονείαις, *gloriamini in arrogantiis*) *Arrogantiæ* exprimuntur in illis verbis, *proficiscemur-lucrabimur*; *gloriatio*, in præsumtione temporis.

¶ πονηρὰ, *mala*) Oppositum, *bonum*, v. 17.

17 εἰδότι, *scienti*) Conclusio præcisa, contumaces sibi relinquens.

¶ μὴ, *non*) Peccatum omissionis.

CAP. V.

1 Οἱ πλούσιοι, *divites*) Sæpe apud prophetas externæ gentes compellantur per apostrophen, cum tamen prophetia non ad illas, sed ad Iudæos perveniret. Sub eadem figura apostolus de divitibus non tam ad divites ipsos, a fide alienos, scribit, quam ad sanctos, ut illorum vim patienter ferant, v. 7.

¶ ταλαιπωρίαις, *miseriis*) Scripta sunt

 hæc

hæc paucis annis ante obsidionem Hierosolymorum.

¶ ἐπερχομέναις, *supervenientibus*) de improviso, & celeriter.

2 σέσηπε, *putrefactæ sunt*) Notatur tenacitas divitum.

¶ σητόβρωτα) ἱμάτιον σητόβρωτον. Iob XIII. 28.

3 ὁ ἰὸς αὐτῶν, *ærugo eorum*) Synecdoche. Etiam divitiarum & vestimentorum situs erit in testimonium captivitatis, qua detentæ facultates nemini profuere, sed otiosæ jacuere, sine fœnore.

¶ ὑμῖν, *vobis*) contra vos.

¶ φάγεται, *comedet*) morte.

¶ σάρκας, *carnes*) vivas. non dicit χρέα.

¶ ὡς πῦρ, *sicut ignis*) Locutio adagialis, de consumtione celeri ac totali; quum rubigo antea fuerit lenta & modica.

¶ ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, *in novissimis diebus*) Thesaurus in posterum solet reponi: vos collegistis sero; non fruemini. Eadem phrasis, 2 Tim. III. 1 not. Apostolus adventum Domini proponit hîc ad terrorem impiorum; ad solatium sanctorum, versu 7 ss.

4 κράζει, *clamat*) De iis maxime peccatis clamor ascendit ad Deum, de quibus silentium est apud homines: ut de impudicitia & injustitia. Eum clamorem & *merces negata* & *operarii* emittunt. Duplex clamor.

¶ εἰσεληλύθασιν, *introiverunt*) Metonymia antecedentis. id est, nunc venit ultor Dominus.

5 ἐτρυφήσατε, *deliciati estis*) deliciis speciosis, quas ex illa ipsa *mercede* aluistis.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς) *super terra*, nunc vastanda.

¶ καὶ ἐσπαταλήσατε, & *luxuriati estis*) luxu sordido & insano, vosque consumente. τρυφὴ parit σπατάλην & σπατάλη affine τῇ σφαγῇ. Mixtim describit Iacobus divitum voluptatem & immanitatem, uti gradationi congruit.

¶ ὡς ἐν ἡμέρᾳ σφαγῆς, *ut in die mactationis*) Adagium. *mactatio* hîc innuitur non divitum, sed boum, ovium &c. ad epulas. *Æthiops* omittit: *Millius* omissionem approbat: me qui approbationem illam non confutarim, cel. *Baumgartenius* reprehendit. Atqui talia satis confutavi in Appar. p. 443.

6 κατεδικάσατε, ἐφονεύσατε, *condemnavistis*, *occidistis*) Asyndeton, celeritatem exprimens. *In v. 6 a vener.* Bengelio *in ipso appar. crit. plane præterito bene multa occurrunt commemoratione vindiciisque dignissima.* Sic cel. *Baumgartenius*. Ea cernamus.

α. Habet textus κατεδικάσατε, inde *Vulg. addixistis*: inde multi alii, *adduxistis*, inde *Velesf.* ἠγάγετε. Hoc præter alia *Wetstenius* jam notarat in Prolegomenis p. 122, quæ citavi in Appar. p. 439, neque talia putamina mihi repetenda putavi.

β. ἐφονεύσατε in uno codice *Lin.* omissum, nemo pro suspecto habebit.

γ. καὶ ante οὐκ omittit non modo *Latina* Versio (quanquam non in omnibus codicibus,) sed etiam *Syriaca*: id quod *interpretamento deberi* assentior.

δ. pro ἀντιτάσσεται, unus habet ἀντιτασσόμενον· &, quia pro *resistit* Latini multi *restitit*, ἀντετάξατο finxit *Velesf.*

ε. pro οὐκ *Bentlejus* conjecit ὁ κ̅ς̅, id est ὁ κύριος· at ego nil fere loci conjecturis dedi. Omisisse mihi est refutasse. App. p. 883.

Hæccine *multa* sunt, atque *commemoratione vindiciisque dignissima*? Tali palea meliorem Apparatus mei frugem obruissem. Gratiam habeo ven. *Baumgartenio*: nam dum nullam lectionem memoratu digniorem a me omissam profert, plenitudinem delectus mei egregie confirmat.

¶ τὸν δίκαιον, *Iustum*) Distributiva significatio in singulari numero locum invenit, deno-

denotans quemlibet justum, ut quemque nanciscuntur improbi: maxime vero Christum ipsum, *Iustum*, Act. III. 14, a Iudæis & gentibus occisum; & deinceps Iacobum, hæc scribentem, ab Hebræis *Iustum* cognominatum, cujus supplicium hic divinitus præsignificetur. Congruit præsens, *non resistit vobis*. quo commate subsequente per asyndeton simul innuitur, ipsa Iusti patientia impios sese ad cædem acuere. conf. Sap. II. 10-20.

7 οὖν, *igitur*) quicquid interim faciant improbi.

¶ παρουσίας, *adventum*) v. 8. 9. 12.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Iesu Christi.

¶ ἐκδέχεται, *exspectat*) exspectando assequitur, in messe יִקְצֹר *metet*, LXX, ἐκδέξεται. Hos. VIII. 7.

¶ τίμιον, *pretiosum*) operæ & patientiæ pretium.

¶ ἕως, *usque*) Constr. cum *patienter ferens*. Non prius desinit.

¶ ἄν) Omittit *Er.* quem sequitur *Ald.* & *Colin.* quare horum cum illo congruentiam notare haud necessum duxi.

¶ λάβῃ) *acceperit*, cœlitus.

¶ πρώϊμον) post satum.

¶ ὄψιμον) cui messis proxima.

8 ἡ παρουσία, *adventus*) qui item afferet pretiosum fructum.

¶ ἤγγικε, *appropinquavit*) Vere hoc dixerunt apostoli; tametsi tempora intervenirent illa, de quibus 2 Thess. II, & in Apoc. Conf. not. ad Act. II. 39.

9 μὴ στενάζετε, *ne ingemiscite*) per impatientiam.

¶ ἵνα μὴ κριθῆτε, *ut ne judicemini*) Iudice veniente. Suspiria nocent & iis, a quibus, & iis, contra quos mittuntur. Codicibus, qui sic habent, editionem *Aldi* & *Steph.* ed. 1. 2. addere nil attinebat, quia ad *Comp.* & *Er.* conformatæ sunt. Multo credibilius est, κατακριθῆτε ex alliteratione ad κατά proxime præcedens, quam κριθῆτε ex parallelismo repeti.

¶ ὁ κριτὴς, *Iudex*) Christus is est: in cujus officium involant, qui perperam suspirant, & judicii tempus antevertunt. Si cel. *Baumgartenius* ullo vestigio docuerit, articulum *Stephano* non fuisse lectum, negabo, articulum, ineunte linea, per sphalma excidisse.

¶ θυρῶν, *fores*) Summa propinquitas. Matth. XXIV. 33.

¶ ἕστηκεν, *stitit se*) stat, semper audiens omnia.

10 ἀδελφοί μου, τῆς κακοπαθείας) τῆς κακοπαθείας, ἀδελφοί μου Er. & al. ἀδελφοί μου, τῆς κακοπαθείας. Sic *Comp. Aug.* 6. *Vff.* pluresve *Lat. Syr.* *Quod circumspectis*, inquit cel. *Baumgartenius*, *arbitris eo minus satisfaciet, quo certius est, codicem* Alexandrinum *una cum reliquis ad sequentem variationem excitandis, qui vocem μου abjiciunt, receptum verborum ordinem confirmare, versiones vero voces liberius transponere, quum linguæ ratio subinde alium ordinem requirit, quam qui in textu deprehenditur.* Resp. Variantem verborum ordinem *Millius* plerumque notare supersedit: & quemadmodum formula mea, *pluresve*, criticos ad plures evolvendos codices invitans, sæpenumero per codices postea comprobatur, sic in præsenti eam ipse *Alexandrinus* comprobat. Id *Grotius* docet. Ac *plurium* etiamnum *suspicionem* confirmat rarus *Al. Aug.* 6. *Vff.* concursus. *Syriacæ* vel *Latinæ* certe linguæ ratio quid hic impediat, non video.

¶ τῆς κακοπαθείας, *tolerantiæ malorum*) nequid novi vobis accidisse putetis. Verbum κακοπαθῶ exstat v. 13.

¶ τοὺς προφήτας, *prophetas*) singulariter suo tempore pressos, inde beatos. Matth. V. 12.

¶ ἐλάλησαν, *locuti sunt*) Innuitur, quanta fuerit & injuria mundi, & patientia prophetarum.

¶ τῷ ὀνόματι, *nomine*) Innuitur obedientia prophetarum in celebrando nomine Domini. ἐν subauditur, uti Matth. VII. 22. LXX Lev. XIX. 12.

11 ἰδοὺ) Refert huc [cel. *Baumgartenius*: ἰδοὺ ὁ *Alex. Comp.* codd. plurimi: nullo nomine subsequente. *Kustero*, *Millii* siglis ad v. 9 & 11 impedito, fidem habuit.

¶ τοὺς ὑπομείναντας, *eos qui perpessi sunt*) præ iis, qui molliter vixerunt. Pondus codicibus, qui hîc ὑπομείναντας habent, addunt *Al.* & *Euthal.*

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) Redit ad prima Iacobus, coll. c. I. 3 not. תקוה LXX, ὑπομονὴ, apud ipsum Iobum, c. XIV. 19. Hîc notat constantiam sine sperato potitam.

¶ τὸ τέλος Κυρίȣ) *exitum*, quem *Dominus* Iobo dedit.

¶ ἴδετε, *vidistis*) Idem usus verbi, de re olim facta, Hebr. III. 19. *Patientia* & *exitus* congruunt. c. I. 4. Matth. XXIV. 13. Non reticuit Iacobus patientiæ Iobeæ exitum.

¶ ὅτι, *quoniam*) Hoc pendet a verbis proximis. Est oratio continuata. Bis memoratur *patientia*; bis, *Dominus*. Sir. II. 12, οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος.

¶ πολύσπλαγχνος) *patienti* non ultra vires injungit.

¶ οἰκτίρμων) clementer dat *exitum* beatum. Chiasmus. οἰκτίρμων, ab εἴκω, *cedo*, notat tenerum affectum etiam citra respectum calamitatis vel miseriæ, ut David ad Dominum dicit ארחמך Ps. XVIII. 2.

12 μὴ ὀμνύετε, *ne jurate*) v. gr. per impatientiam. Opponitur linguæ in adversis usus versu 13.

¶ μήτε τὸν ȣ̓ρανὸν, *neque* per *cœlum*) Matth. V. 34 s.

¶ ὑμῶν τὸ ναὶ, ναὶ, *vestrum etiam, etiam*) Vestrum *etiam*, quod est in re, sit pariter *etiam* in sermone.

¶ ὑπὸ κρίσιν, *sub judicium*) Conf. v. 9. *Hoc totius*, inquam in Apparatu, *epistolæ tenori congruit*. Apud *Baumgartenium*, pro *Hoc*, irrepsit *Nec*. id quod moneo, ne secum pugnare videatur.

13 προσευχέσθω· ψαλλέτω· *oret*: *psallat*) Licet etiam psallere in adversis, & orare in secundis: sed plerunque animus in adversis minus fert *τὸ psallere*; & quod fert animus, id magis fieri debet. Faciebant id maxime publice in cœtu fidelium; ut docet antitheton, *advocet*, de ægroto; v. 14.

14 πρεσβυτέρȣς, *presbyteros*) qui dum orant, non multo minus est, quam si tota oraret *ecclesia*.

¶ ἀλείψαντες αὐτὸν ἐλαίῳ, *ungentes eum oleo*) Quod Christus apostolis commiserat, Marc. VI. 13, id deinceps in ecclesia continuatum est, etiam post apostolorum tempora: atque hoc ipsum charisma, maxime simplex, conspicuum & salutare, ex omnibus unum diutissime duravit. Exemplum vide in *Macarii* Op. p. 272. Testimoniumque illustre habet Ephraim Syrus συμβȣλ. ος. Ἐὰν οἰκονομίαν πληρῶν ἀλείφῃς ἐλαίῳ τὸν κάμνοντα κτλ. Immo divinitus eo consilio datum fuisse videtur, ut semper maneret in ecclesia, tanquam specimen ceterorum; sicut portio Mannæ fuit specimen miraculi antiqui. certe *presbyteris*, ministris ordinariis, Iacobus administrationem hujus olei adscribit. Erat hæc ecclesiæ summa Facultas Medica, ut Iuridicam ejusdem habemus 1 Cor. VI. Beata simplicitas! intermissa vel amissa per ἀπιστίαν. Nam quod ecclesia Latina *unctionem extremam*, Græca εὐχέ-

ἐυχέλαιον habent; multo minorem huic μυςηρίῳ five facramento, ut illæ appellant, efficaciam ad fanitatem corporis, experientia cogente, tribuunt, quam ritui apoftolico Iacobus. Nervofe Whitakerus contra Duræum: *Oleo utantur, qui poſſunt ægrotis ſanitatem precibus impetrare: qui non poſſunt, abſtineant inani ſymbolo.* Vnus enim illius *unctionis* fcopus initio erat miraculofa fanatio: qua deficiente non eft nifi *inane ſymbolum.* Sed *impoſitio manuum* etiam pius externus ritus eft, licet Spiritum S. non actu conferat. Neque enim, etiam initio, hoc femper & uno fcopo adhibita fuit.

¶ ἐν, *in*) Hoc non certe minus cum verbo *orent*, quam cum participio *ungentes* cohæret: unde fequitur, *oratio fidei.*

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*). Iefu Chrifti.

15 ἡ ἐυχὴ τῆς πίςεως, *oratio fidei*) Vbi aliquot fideles orant, tota vis fidei per totum corpus ecclefiæ diffufa agitatur. Iacobus, fi quis eum diceret remiffionem peccatorum tribuiffe operibus, magnam fibi injuriam fieri quefturus effet.

¶ κἂν, *etſi*) Poteft aliquis ægrotare, etiamfi non admiferit peccata.

¶ ἀφεθήσεται, *remittetur*) τὸ *admiſiſſe peccata.*

16 ἐξομολογεῖσθε, *confitemini*) Ægrotus & quifquis offendit, jubetur confiteri; offenfus, orare. confitenda, quæ maxime premunt: cui fit confeffio, fcit magis, quomodo orare debeat, & magis commovetur.

¶ ἀλλήλοις, *invicem*) Confeffio cuilibet fieri poteft, qui orare poteft.

¶ ὅπως ἰαθῆτε, *ut ſanemini*) Graffabantur ergo morbi.

¶ πολύ, *multum*) etiam ad fanitatem reftituendam.

¶ ἰσχύει, *valet*) etiam pro altero.

¶ δικαίου, *juſti*) qui ipfe non hæret in lapfu aliquo.

¶ ἐνεργουμένη, *efficaciam habens*) *Efficaciam* fequitur exauditio: ex hac *valet* precatio. Itaque *tria* funt: 1 *efficacia* precum. 2 *exauditio.* 3 τὸ ἰσχύειν, *valere.* Hoc fequitur demum ex duobus prioribus. Primum eft internum in animo precantis: tertium producit etiam effectus ad extra.

17 ἡλίας, *Elias*) Omnis effectus precum eft fupernaturalis, & eatenus miraculofus, quanquam foris non fic apparet.

¶ ὁμοιοπαθὴς, *ſimiliter affectus*) Idem verbum Act. XIV. 15. eadem πάθη, eosdem *affectus* habens animi & corporis, in quos non videretur cadere tanta ἐνέργεια *efficacia.*

¶ προσευχῇ προσηύξατο, *oratione oravit*) vigente idololatria Baalitica, mera at feria utebatur precatione; nullis aliis adjumentis ufus ad hoc apotelefma producendum. Ipfa phrafis hebræa, ubi verbum & fubftantivum vel quafi fubftantivum junguntur, femper aliquid vehemens notat: ex. gr. *moriendo morieris*, ita morieris, ut mors appellari digna fit.

18 πάλιν προσηύξατο, *rurſum oravit*) abolita idololatria. Geftus orantis, 1 Reg. XVIII. 42.

¶ καὶ ἡ γῆ, & *terra*) καὶ *atque ita.*

¶ αὐτῆς, *ſuum*) quem paullo ante dare non potuerat.

19 ἀδελφοί, *fratres*) Iacobus, multitudinem verborum, Spiritu ipfum agente, vitans, finem facit. Ego, inquit, hac epiftola falutem veftram quæro: quærat quilibet coram falutem alterius. conf. Hebr. XIII. 22.

¶ τὶς, τὶς, *aliquis*, *aliquis*) *Quilibet cujuslibet* falutem debet quærere.

¶ πλανη-

¶ πλανηθῇ, *seductus fuerit*) per peccatum.

¶ τὶς, *aliquis*) quisquis erit, hujus præda illa erit. Apta conclusio epistolæ.

20 γινωσκέτω) *scito*, & convertens, ut sit studiosior; & conversus, ut gratus obsequatur.

¶ σώσει, *salvabit*) Futurum. olim constabit.

¶ ψυχὴν, *animam*) peccatoris. Magnum opus.

¶ ἐκ θανάτου, *ex morte*) errantes haustura. Connexio: non solum in corporis *morbis* v. 14 invicem succurrite; sed etiam animæ *mortem* depellite.

¶ καλύψει) *teget*, illo ipso *amore* impulsus, quo ductus errantem revocavit. 1 Petr. IV. 8 not.

¶ πλῆθος ἁμαρτιῶν, *multitudinem peccatorum*) peccata, quæ errans vel commiserat, convertenti nota, vel commissurus fuerat. *peccatorum ejus* Steph. Æthiop. Cur *Steph.* apud cel. Baumgartenium inseratur, nescio. Conclusionem facit Iacobus, non ut epistolæ, sed ut libri cujuspiam.

IN EPISTOLAM PETRI PRIOREM.

CAPUT I.

1 Πέτρος, *Petrus*) Mirabilis est gravitas & alacritas Petrini sermonis, lectorem suavissime retinens. Utriusque Epistolæ scopus est, *suscitare*, *per admonitionem*, *sinceram mentem* fidelium, 2 Petr. III. 1, & munire non modo contra errorem, sed etiam contra dubitationem. c. V. 12. Id agit per commemorationem gratiæ evangelicæ, qua delibuti fideles inflammantur ad ferendos fidei, spei, amoris, patientiæ fructus, in omni functione & afflictione. Prioris epistolæ partes sunt tres.

I. Inscriptio. *Cap. I.* 1. 2

II. Excitatio sinceri sensus. Excitat autem electos

a] *tanquam Renatos ex Deo. Hic tam beneficia DEI erga fideles, quam officia fidelium erga Deum commemorat, & alternatim ea contexit, per tria momenta, quibus ex mysterio CHRISTI robur additur.*

A) *Deus nos regeneravit ad SPEM vivam, ad hereditatem gloriæ & salutis: v.* 3-12. *Propterea SPERATE perfecte.* *v.* 13

B) *ut filii obedientiæ, sancto Patri fructum FIDEI ferte.* *v.* 14-21

C) *per Spiritum MUNDATI, PURO corde AMATE, sine vitio.* *v.* 22-*c. II.* 10

b] *tan-*

b] *tanquam Peregrinos in mundo*: *ut ABSTINEANT a carnalibus cupiditatibus*, *v.* 11, *& fungantur*

A) *CONVERSATIONE bona*: *v.* 12
1. *speciatim*,
1. *subditi*, *v.* 13-17
2. *servi*, *exemplo Christi*: *v.* 18-25.
3. *uxores*, *c. III.* 1-6
4. *mariti*, *v.* 7
2. *generatim*, *omnes.* *v.* 8-15

B) *PROFESSIONE bona*:
1. *per apologiam*, *& per mali sodalitii fugam. v.* 15-22. *c. IV.* 1-6 (*Huic parti vim addit totus Christi cursus*, *a passione ad judicium.*)
2. *per virtutes & bonam charismatum administrationem.* *v.* 7-11

c] *tanquam Consortes gloriæ futuræ*: *ut SUSTINEANT adversa Id faciat quisque*
1. *in universo statu Christianismi.* *v.* 12-19.
2. *in suo seorsum statu.* *c. V.* 1-11

(*A prima parte secundam*, *& a secunda tertiam dirimit titulus* ἀγαπητοὶ, dilecti, *bis adhibitus. c. II.* 11. *IV.* 12. *Status*, presbyterorum *etiam spectatur ut status ærumnosus in hac vita*, *ex quo prospectus esse debeat salutaris ad* gloriam, *c. V.* 1. 4 *atque* τὸ subjicimini, *c. V.* 5 *tamen etiam passionem infert &* sustinentiam. *& videtur hæc præcise ratio esse*, *cur hos duos status c. V.* 1-11 *separet apostolus ab iis statibus*, *de quibus cap. II.* 12 *ss.*)

III. Conclusio. *v.* 12-14.

¶ ἐκλεκτοῖς, *electis*) in cœlo. *electis*, ex toto populo, ex humano genere. Hoc, & versum 5, confer cum Matth. XXIV. 24.

¶ παρεπιδήμοις, *advenis*) in terra.

¶ διασπορᾶς πόντου, *dispersionis Ponti*) Iudæos dispersos compellat: Iac. I. 1: quanquam subinde etiam fideles ex gentibus, illis admixtos, alloquitur. cap. II. 10 not. IV. 3. Quinque provincias nominat eo ordine, quo occurrebant scribenti ex oriente. c. V. 13. Memoratur *Cappadocia*, *Pontus & Asia*, Act. II. 9. Epistolæ Petri olim ante epistolas Iohannis, Iacobi & Iudæ ponebantur: atque inde omnes videntur *Catholicæ* dictæ, quia id nomen

primæ earum inprimis convenit. Vtrum in Pontum Petrus epistolam primum, an Hierosolyma, ubi confluxerint, miserit, non constat.

2 κατὰ πρόγνωσιν, *secundum præscientiam*) Constr. cum *electis*. Laudatur etiam *præscientia*, v. 20. Complectitur etiam voluntatem & amorem.

¶ θεοῦ, *Dei*) Mysterium Trinitatis, & œconomia salutis nostræ innuitur hoc versu, atque adeo summa epistolæ.

¶ πατρὸς, *Patris*) etiam nostri.

¶ ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος, *in sanctificatione Spiritus*) 2 Thess. II. 13 not.

¶ εἰς ὑπακοὴν, *in obedientiam*) *Obedientia* innuitur ea, quæ præstatur per fidem v. 22 not. certe *sanctificationem Spiritus* & *fidem* jungit Paulus l. c. Observa etiam particulas κατὰ, ἐν, εἰς quibus habitus trium beneficiorum cardinalium ad electionem & mutuus ipsorum ordo (coll. Ap. I. 4. 5. 6.) indigitatur.

¶ καὶ ῥαντισμὸν, *& aspersionem*) Obedientes illi asperguntur, ad remissionem peccatorum. 1 Ioh. I. 7. Est autem hic *aspersio* passiva, qua *obedienter* admittitur aspersio. De *obedientia* iterum vide v. 14: de *sanguine* aspersionis, v. 19.

¶ πληθυνθείη, *multiplicetur*) Plus ultra. Idem verbum, 2 Petr. I. 2. Sic Dan. III. 31, εἰρήνη ὑμῖν πληθυνθείη.

3 εὐλογητὸς, *benedictus*) Sententia: Deus nos regeneravit. Accedit modus sive gratiarum actio.

¶ πατὴρ, *Pater*) Tota hæc epistola valde congruit cum *oratione Dominica*, maxime autem cum prioribus ejus articulis. Conferantur inter se sententiæ, ordine suo:

Pater:	c. I. 3. 14. 17. 23. II. 2.
noster:	c. I. 4 fin.
in cælis.	ibid.
Sanctificetur nomen tuum:	c. I. 15. 16. III. 15.
Adveniat regnum tuum:	c. II. 9.
Fiat voluntas tua.	c. II. 15. III. 17. IV. 2. 19.
Panem quotidianum.	c. V. 7.
Remissio peccatorum.	c. IV. 8. 1.
Tentatio.	c. IV. 12.
Liberatio.	c. IV. 18.

Atque ad preces ipsas multa expresse refert Petrus. c. III. 7. IV. 7.

¶ κατὰ ἔλεος, *secundum misericordiam*) Fueramus miseri. Eph. II. 1.

¶ ἀναγεννήσας, *qui regeneravit*) v. 23. c. II. 2.

¶ εἰς, *in*) Insignis anaphora: *in spem*, *in hereditatem*, *in salutem*.

¶ εἰς ἐλπίδα ζῶσαν, *in spem vivam*) *Spes* hæc est hereditas cœlestis, v. 4: & dicitur *viva*, quia ex resurrectione Christi efflorescit. Amat Petrus epitheton *vivus*, v. 23. c. II. 4 s. & mentionem *spei*, v. 13. 21. c. III. 5. 13. Conf. epitheta v. seq. Spei autem jungit fidem & amorem. v. 8. 21. 22.

¶ δι' ἀναστάσεως, *per resurrectionem*) Hoc pendet a *vivam*, coll. v. 21.

4 κλη-

4 *κληρονομίαν, hereditatem*) Filii, regeniti, sunt heredes. De *hereditate* etiam c. III. 7. 9.

¶ *ἄφθαρτον, incorruptibilem*) Est enim hereditas *divina*.

¶ *ἀμίαντον, incontaminatam*) Nullus enim impurus e *proximis* est coheres.

¶ *ἀμάραντον, marcoris expertem*) Nam heredes ipsi non *μαραίνονται*, non moriuntur. Amat Petrus synonyma cumulata. v. 7. 8. 19. c. V. 10.

¶ *τετηρημένην, servatam*) ab initio. Conf. v. 10. Idem verbum, Ioh. XVII. 12. Conf. ibid. c. II. 10.

¶ *ἐν οὐρανοῖς, in cælis*) penes Deum.

¶ *εἰς ὑμᾶς, in vos*) hoc tempore viventes.

5 *ἐν δυνάμει θεοῦ, in virtute Dei*) Ipse facit & faciet plane. c. V. 10. coll. 2 Petr. I. 3. Nemo potest sibi proponere, qua ratione velit ad metam pervenire. Salutem nobis præstat contra hostes potentia Dei; contra nos ipsos, longanimitas Domini. 2 Petr. III. 15. Exemplo sunt apostoli ipsi.

¶ *φρουρουμένους, qui custodimini*) Hereditas *servata* est: heredes *custodiuntur*. Neque illa his, neque hi deerunt illi. *Corroboratio* insignis, 2 Petr. III. 17.

¶ *διὰ πίστεως, per fidem*) Per fidem salus & accipitur & retinetur.

¶ *ἑτοίμην ἀποκαλυφθῆναι, paratam ut reveletur*) *Revelatio* fit in die novissimo: ea parari cœpta est, quum Christus veniret.

¶ *ἀποκαλυφθῆναι, ut reveletur*) Frequens verbum in hac epistola. v. 7. 12. 13. IV. 13. V. 1.

¶ *ἐν καιρῷ ἐσχάτῳ, in tempore ultimo*) Petrus totum tempus ab initio N. T. ad gloriosum Christi adventum pro uno tempore, eoque brevi, in comparatione ad tempora V. T. accipit. conf. not. ad Act. I. 11. Itaque *in* constr. cum *paratam*.

6 *ἐν ᾧ*) *qua in re*.

¶ *ἀγαλλιᾶσθε, exultatis*) Præsens. v. 8. Augustinus, *gaudete*. conf. Iac. I. 2.

¶ *ὀλίγον, paululum*) Id respectu cunctæ ecclesiæ dicitur. c. V. 10. coll. c. IV. 7.

¶ *εἰ δέον ἐστὶ, si opus est*) *Si*, affirmandi vim habet. v. 17.

7 *δοκίμιον, probatio*) Id est, *fides vestra*, quæ sic *probatur*. nam comparatur cum auro.

¶ *πολυτιμότερον, multo pretiosior*) Epitheton subjecti.

¶ *τοῦ ἀπολλυμένου, quod perit*) Aurum, cum mundo, perit, v. 18: nec tum juvabit quenquam. Idem participium, Ioh. VI. 27.

¶ *δὲ, sed*) Fides cum auro comparatur, non ut illud perit, *sed* ut per ignem probatur.

¶ *εὑρεθῇ, inveniatur*) Nunc enim non apparet: apparebit autem, quum cetera *peribunt*.

¶ *ἔπαινον, laudem*) verbis.

¶ *τιμὴν, honorem*) rebus.

¶ *δόξαν, gloriam*) judicio.

¶ *ἀποκαλύψει, revelatione*) v. 13.

8 *οὐκ εἰδότες ἀγαπᾶτε*) *amatis, tametsi non novistis* facie. Paradoxon: nam notitia amorem alias parit. Hoc de amore: idem mox de *fide* Petrus prædicat. *quem* & *in quem*, anaphoræ affine asyndeton.

¶ *εἰς ὃν, in quem*) *In* proprie pertinet ad *credentes*, sicut etiam *nunc*.

¶ μὴ ὁρῶντες, *non videntes*) Præsens, i. e. quamvis non videtis eum in gloria adhuc. Apostoli, qui ipsi viderant, fidem suam non tam magnam censuere, quam aliorum.

¶ ἀνεκλαλήτῳ) *ineffabili*, jam nunc, 1 Cor. II. 9.

¶ καὶ δεδοξασμένῃ, *& glorificato*) Glorificatum est hoc gaudium in se, & glorificatum per testes: conf. v. 10: ceteroqui ineffabile.

9 κομιζόμενοι, *reportantes*) jam, in præsenti.

¶ τῆς πίστεως, *fidei*) v. 8.

¶ ψυχῶν, *animarum*) *Anima* præcipue salvatur: corpus in resurrectione participat.

10 περὶ ἧς σωτηρίας, *de qua salute*) Magnum argumentum veritatis, prophetarum prædictio & studium.

¶ ἐξεζήτησαν καὶ ἐξηρεύνησαν, *exquisiverunt & perscrutati sunt*) Magna emphasis duorum verborum compositorum. ἐκζητεῖν, *exquirere*, quærendo assequi: ἐξερευνᾶν, *perscrutari*, scrutando assequi. Simplex verbum, ἐρευνῶντες, *scrutantes* v. 11. Quid quærendo & scrutando sint assecuti, exprimitur & limitatur versu 12. ἐρευνῶντες, *scrutantes* refertur ad scrutinium primum & principale, de Christo ipso: ἐξεζήτησαν καὶ ἐξηρεύνησαν, *exquisiverunt & perscrutati sunt*, ad scrutinium progrediens, de Christianis.

¶ προφῆται, *prophetæ*) cum ceteris justis. Matth. XIII. 17. Ioh. VIII. 56. Articulus hîc prætermissus grandem, ut sæpe, etiam apud Germanos, facit orationem: nam auditorem a determinata individuorum consideratione ad ipsum Genus spectandum traducit. sic v. 12, *angeli*. Gradatio.

¶ εἰς ὑμᾶς) *in vos*, hac ætate viventes.

¶ χάριτος, *gratia*) Gratia N. T. v. 13. *Gratia vera*, c. V. 12. coll. Ioh. I. 17.

11 εἰς τίνα ἢ ποῖον, *in quod vel quale*) Disjunctiva exprimit ingens prophetarum studium: utrum ipsorum an postero tempore illa essent eventura. v. 12. *Quod* innuit tempus per se, quasi dicas *æram* suis numeris notatam: *quale* dicit tempus ex eventibus variis noscendum. Dan. IX. 2.

¶ πνεῦμα χριστοῦ) *Spiritus Christi*, testans de Christo. Ap. XIX. 10. *Spiritus Dei*, Gen. I. 2, *Spiritus Messiæ* dicitur in *Baal Hatturim*.

¶ τὰ - παθήματα, *passiones*) Hinc *salus*.

¶ τὰ εἰς χριστὸν παθήματα) *passiones in Christum* eventuras.

¶ μετὰ ταῦτα) *post has*, passiones.

¶ δόξας, *glorias*) Plurale. Gloriam resurrectionis: gloriam adscensionis: gloriam judicii novissimi & regni cœlestis.

12 οἷς) *quibus*, scrutantibus.

¶ ὅτι) *quod*.

¶ οὐχ ἑαυτοῖς, *non ipsis*) Matth. XIII. 17. Ps. CII. 19. Dan. XII. 13.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Tempora v. gr. per LXX hebdomadas apud Danielem definita exacte pertingunt ad ætatem Christi in terra & ad fideles tum viventes. id valet, *nobis*. Et *Petro* quidem agente exierunt illæ hebdomades. Vid. *Ord. temp.* p. 366.

¶ αὐτὰ) *res illas*. nam cum *ministrabant* subauditur *prophetæ*, ut patet ex reciproco, *non ipsis*. conf. διακονέω cum accusativo, c. IV. 10. Ad αὐτὰ ref. ἃ & εἰς ἅ.

¶ νῦν)

¶ *νῦν) nunc.* Latine dicitur, *hodie.*

¶ *ἐν, in)* Evangelistæ, testes infallibiles.

¶ *ἀπ' οὐρανοῦ, a cœlo)* id est, a Deo.

¶ *ἐπιθυμοῦσιν, concupiscunt)* Angelis non tam cito revelatum est, certe non omnibus. *Curiositas* ordinata, non modo prophetica, v. 10, sed etiam angelica virtus.

¶ *ἄγγελοι, angeli)* Incrementum sumit revelatio cœlestis. Prophetæ, justi, reges, cupiebant videre & audire, quæ Christus loquebatur & faciebat: Matth. XIII. quæ Paracletus de Christo docet, angeli cupiunt inspicere.

¶ *παρακύψαι, inspicere)* Nobis per auditum; angelis per visum, quod majus est, innotuit. 1 Tim. III. 16. Nos tamen propius attingit. angelorum est, *παρακύπτειν· παρά*, observandum.

13 *διὸ, quapropter)* Adhortatio nunc deducitur ex iis, quæ dicta sunt.

¶ *ἀναζωσάμενοι, succincti)* ad colligendas vires. Conf. *excitare*, 2 Petr. I. 13.

¶ *τὰς ὀσφύας, lumbos)* Similis phrasis, Iob XXXVIII. 3.

¶ *νήφοντες) sobrii.* c. V. 8.

¶ *τελείως ἐλπίσατε, perfecte sperate)* eam spem habete, quæ *τέλος, finem*, propositum apprehendat. v. 9. *sperate* repetitur ex v. 3.

¶ *φερομένην) quæ præstatur* & exhibetur. Idem verbum, Hebr. IX 16. Gratia *perfecte* nobis obtigit: ei *perfecte* nostra respondere spes debet. Correlata.

¶ *ἐν ἀποκαλύψει, in revelatione)* Vna est revelatio, quæ toto Novi Testamenti fit tempore, per epiphaniam Christi utramque. Tit. II. 11. 13.

14 *τέκνα, filii)* v. 17 init.

¶ *ὑπακοῆς, obedientiæ) ὑπακοὴ, obedientia*, præstatur vel *veritati* divinæ, v. 22, vel præcepto divino. Hæc est fructus fidei; illa est *fides* ipsa. Itaque Petrus *spem* excitat, v. 3 seqq. (ipso *spei* vocabulo adhibito, v. 3. 13.) *fidem*, v. 14 seqq. (ipso *fidei* vocabulo adhibito, v. 21 bis:) *amorem*, expresse, v. 22. sic tamen, ut spei attemperet fidem, v. 7 seqq. & rursus fidei spem, v. 21, & amori fidem. v. 22. c II. 6 seq.

¶ *μὴ συσχηματιζόμενοι)* scil. *γενήθητε.* v. 15. *ne conformemini.*

¶ *ἀγνοίᾳ, ignorantia)* Status pristinus, ante *vocationem*, etiam apud Iudæos.

15 *κατὰ, secundum)* Summum exemplum.

¶ *καλέσαντα, qui vocavit)* Sæpe *vocationem* allegat Petrus. c. II. 9. 21. III. 9. V. 10. 2 Petr. I. 3. 10.

¶ *ἀναστροφῇ, conversatione)* v. 17. 18.

17 *ἐπικαλεῖσθε) appellatis*, & ex ejus nomine appellamini.

¶ *ἀπροσωπολήπτως, citra respectum personarum)* sive quis sit Hebræus sive Græcus.

¶ *ἀπροσωπολήπτως - ἐν φόβῳ)* Conf. 2 Chron. XIX. 7.

¶ *ἔργον, opus)* Singularis. Vnius hominis, unum est opus, bonum malumve.

¶ *ἐν φόβῳ, in timore)* Spei adjungitur timor. utrumque ex eodem fonte. timor prohibet, ne spe excidamus.

¶ *παροικίας, incolatus) Advenas* appellat, quia in mundo sunt: c. II. 11. non tamen sine allusione ad *διασποράν, dispersionem* in Asia. v. 1.

18 *οὐ φθαρτοῖς, non corruptibilibus)* v. 23.

¶ *ματαίας, vana)* Vana vivendi ratio, quæ, ubi tempus præteriit, nil reliqui fructus habet.

¶ *πατροπαραδότου, a patribus tradita)* Vnus *Pater* imitandus. v. 17. Idem antitheton,

theton, Matth. XXIII. 9. Nimium libenter inhærent homines in religione vestigiis patrum, Iudæi præsertim.

19 *τιμίῳ*, *pretioso*) Sanguis Christi, *incorruptibilis*. v. 18.

¶ *ὡς*, *ut*) Ætiologia *τῦ pretioso*.

¶ *ἀμώμυ*, *sine vitio*) Iesus Christus *in se* non habuit labem.

¶ *ἀσπίλυ*, *sine macula*) Neque *extrinsecus* maculam contraxit.

20 *προεγνωσμένυ*, *præcogniti*) Act. II. 23.

¶ *πρὸ*, *ante*) Igitur in Christo omne Dei beneplacitum est.

¶ *Φανερωθέντος δὲ*, *manifestati autem*) *Præscientia* penes solum Deum fuerat.

¶ *χρόνων*) *temporibus*, mundi.

21 *δι᾽ αὐτῦ*, *per ipsum*) per *Christum*, in cujus resuscitatione est argumentum & virtus fidei & spei.

¶ *ὥςε*) *ut adeo*.

¶ *πίςιν ὑμῶν καὶ ἐλπίδα*, *fides vestra & spes*) Hæc duo sunt conjunctissima, & tamen differunt, respectu præsentis & futuri.

¶ *εἰς θεὸν*) *in Deum* solum, c. III. 5, qui Iesum exaltavit nobisque ancoram paravit, Hebr. VI. 19. Rom. VIII. 34; quem, extra Christum, nonnisi timeremus. Nunc liquido credimus & speramus.

22 *τὰς ψυχὰς*, *animas*) Asyndeton, uti v. 14 f.

¶ *ἡγνικότες*, *qui mundastis*) qui purificationem animarum vestrarum suscepistis. Hinc mox *καθαρᾶς puro*. *τὸ ἁγνίζειν* & *castitatem* & reliquam puritatem omnem denotat. vid. LXX.

¶ *ὑπακοῇ*, *obedientia*) Hæc est fides; cui amor jungi solet. nam purificationem tribuit fidei Petrus, Act. XV. 9.

¶ *τῆς ἀληθείας*, *veritatis*) in Christo revelatæ.

¶ *διὰ πνεύματος*, *per Spiritum*) Spiritus sanctus confert obedientiam illam & puritatem. Conf. c. I. 2.

¶ *εἰς φιλαδελφίαν - ἀγαπήσατε*, *in amorem fraternum - amate*) Duo gradus: coll. 2 Petr. I. 7. Vnde quæ hîc versu 22, & illic versu 5. 6 antecedunt, pari modo inter se conferri possunt.

¶ *ἀνυπόκριτον*, *non simulatum*) Fluit enim ex veritate. Conf. cap. II. 1. 2.

¶ *ἀγαπήσατε*, *amate*) Congruunt noemata cap. II. 3. 10.

¶ *ἐκτενῶς*, *impense*) c. IV. 8.

23 *ἀναγεγεννημένοι*, *renati*) inde fraternitas.

¶ *ἐκ σπορᾶς*, *ex semente*) Verbum Dei, est *σπόρος*, *semen*: verbum Dei prædicatum, *σπορὰ*, *sementis*. inde mox non repetitur *ex*, sed *per verbum* dicitur.

¶ *ζῶντος καὶ μένοντος*, *vivens & manens*) Constr. cum *verbum*, v. 25. Evangelium fert fructus *incorruptibiles*, non opera mortua; quia ipsum est *incorruptibile*. *Verbum vivens*, plenum virtutis: *manens in æternum*, ab omni corruptione immune.

24 *πᾶσα σὰρξ*, *omnis caro*) Es. XL. 6-8. *Caro*, i. e. homo, ex veteri generatione.

¶ *ὡς χόρτος*, *ut fœnum*) LXX, *ὡς ut* non habent: neque *αὐτῦ*, *ejus*, mox.

¶ *δόξα*, *gloria*) sapientia, robur, opes, justitia humana.

¶ *ἐξηράνθη*, *aruit*) radicitus.

¶ *ὁ χόρτος*, *fœnum*) i. e. *caro*.

¶ *ἄνθος*, *flos*) i. e. *gloria*.

¶ *ἐξέπεσε*, *excidit*) in summa parte.

25 *Κυρίυ*) LXX, *τῦ θεῦ ἡμῶν*.

¶ *εὐαγγελισθὲν*, *evangelizatum*) v. 12.

¶ *εἰς*

¶ *εἰς ὑμᾶς, in vos*) quibus inde insita est immortalitas.

CAP. II.

1 Πᾶσαν κακίαν, *omne vitium*) *omne*, *omnem*, *omnes*, notat tria genera. *κακίαν*, vitium animi, virtuti contrarium.

¶ *πάντα δόλον καὶ ὑποκρίσεις καὶ φθόνους, omnem dolum & simulationes & invidias*) in actionibus. *Dolus* nocet, *simulatio* decipit, *invidia* infestat proximum: omnia *amorem* lædunt, de quo c. I. 22.

¶ *πάσας καταλαλιάς, omnes obtrectationes*) in sermonibus.

2 *ὡς ἀρτιγέννητα, ut modo geniti*) qui nil aliud agunt; tantum appetunt. Denotatur prima ætas ecclesiæ N. T.

¶ *βρέφη, infantes*) in quos dolus nullus cadit.

¶ *λογικὸν*) Dicitur a *λόγος*, *verbum*. c. I. 23. *Lac verbi*, est periphrasis *verbi* ipsius. conf. Rom. XII. 1 not.

¶ *ἄδολον, absque dolo*) Antitheton, *dolum*. v. 1.

¶ *γάλα, lac*) Hoc idem est, quod antea *semen*, c. I. 23.

¶ *ἵνα ἐν αὐτῷ αὐξηθῆτε εἰς σωτηρίαν*) *Regeneramur ad salutem*. c. I. 3. 5. 9. & *crescimus ad salutem*. h. l. Gravissima monumenta pridem habent, *εἰς σωτηρίαν* in recentioribus, unius alteriusve librarii oculo ab *εἰς* in *ἔιπερ* dilapso, hiatus est admissus. Erat in mente Petri Psalmus XXXIV, qui versu 9 mox sub ea verba, quæ Petrus repetit, *σωτηρίαν* nobis propinat. *γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος*. ΜΑΚΑΡΙΟΣ *ἀνὴρ, ὃς ἐλπίζει ἐπ' αὐτόν*. Primos gustus, de bonitate Domini, uberiora subinde experimenta & beatiora excipiunt.

3 *ἐγεύσασθε, gustastis*) Gustus appetitum ciet.

¶ *ὅτι, quod*) Ps. XXXIV. 9. Eundem Psalmum citat Petrus cap. seq.

¶ *χρηστὸς, bonus*) ex quo qui renati sunt, similes ei sunt & esse debent.

¶ ὁ Κύριος, *Dominus*) יהוה Christus. v. 4. Ps. XLVII. 6.

4 *ὃν, quem*) Appositio, *quem*, scil. *Dominum*, *lapidem*.

¶ *προσερχόμενοι, accedentes*) ultro, per fidem.

¶ *λίθον, Lapidem*) Hunc quomodo spectent & fideles & infideles, declaratur v. 6. 7. Hærebat animo *Petri* cognomen ipsi a Domino datum: hinc varie ad id alludit, non modo *Lapidis* vocabulo, Act. IV. 11, sed etiam frequenti *firmitudinis* mentione.

¶ *ζῶντα, viventem*) *viventem*, a principio, 1 Ioh. I. 1, & resuscitatum ex mortuis, Ap. I. 18. postquam eum repudiarant *homines* Iudæi & gentes.

¶ *ἀποδεδοκιμασμένον, reprobatum*) præsertim ante mortem. v. 7 not.

¶ *ἐκλεκτὸν, electum*) v. 6.

5 *καὶ*) *etiam*.

¶ *αὐτοὶ*) *ipsi*, ejusdem nominis (*lapis*) participes.

¶ *λίθοι, lapides*) Multa nomina, quæ Christo competunt in singulari, Christianis tribuuntur in plurali. Christus, Lapis vivus: Christiani, lapides vivi. Ex illo, hi quoque sunt filii, sacerdotes, reges, agni &c. Ex Salomone dicitur Sulammitis.

¶ *ζῶντες, viventes*) Tales, vivi lapides, possunt simul & domus esse & sacerdotium.

¶ *οἰκοδομεῖσθε, ædificamini*) Indicativus, uti Eph. II. 22.

¶ οἶκος

¶ οἶκος) *domus*, templum.

¶ ἱεράτευμα, *sacerdotium*) multitudo sacerdotum. Hoc declaratur mox, & (præmisso contrario, v. 8.) v. 9. 10.

¶ ἅγιον) *sanctum*, Dei.

¶ θυσίας, *hostias*) laudis. v. 9.

¶ εὐπροσδέκτους) Es. LVI. 7, αἱ θυσίαι αὐτῶν ἔσονται δεκταὶ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριόν μου.

¶ διὰ, *per*) Christus & ipse *pretiosus* est, & nos acceptos facit. est enim altare. vid. Es. l. c.

6 περιέχει, *habetur*) Verbum impersonale h. l.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Vid. Rom. IX. 33 not.

¶ ἐκλεκτὸν, ἔντιμον, *electum*, *pretiosum*) *Electum* proprie pertinet ad *lapidem*; *pretiosum*, ad *summum angularem* Hebr. אבן בחן פנת יקרת מוסר מוסד *lapidem explorationis*, lapidem *anguli pretiositatis fundatissimi*. *Electum* dicitur etiam de credentibus, v. 9. Ex *pretiosum* ducitur *pretium*, v. 7.

¶ ὁ πιστεύων, *credens*) Inde ducitur *credentibus*. v. 7.

¶ οὐ μὴ καταισχυνθῇ, *non pudefiet*) Christi pretiositatem sentiet in se, credente..., redundare.

7 ἡ τιμὴ, *pretium*) scil. ἐστὶν, *exstat*, constat, i. e. penes vos pretiosus est. ἡ *illud* refertur ad *pretiosum* v. 6 not. Abstractum, *pretium*, dicit rationem, sub qua fideles Christum intueantur.

¶ λίθον-γωνίας, *lapidem-anguli*) Vid. Matth. XXI. 42 not. Idem dictum citarat Petrus, Act. IV. 11, & hoc loco citat aptissime. λίθον κτλ. Syrus interpres, Græcusve librarius, illo superior, a λίθον ad λίθος delapsus, intermedia verba, ut fit, prætermisit. Atqui ea plane ad rem pertinent. Citat Petrus v. 6 & 7 Dicta tria, primum ex Esaja, secundum ex Psalmis, tertium ex Esaja iterum. Ad tertium alludit versu 8, sed ad secundum & primum versu 4, jam tum mente utrumque agitans, allusit. Itaque verba ἀποδεδοκιμασμένον & ἀπεδοκίμασαν v. 4. 7 inter se respiciunt. Dativus ἀπειθοῦσι, uti modo ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν, congruit cum Hebraico ל præfixo, hoc sensu, *quod ad non credentes attinet*; & huic Dativo reliqua pars hujus versiculi cohæret, facilisque est constructio: ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας καὶ λίθος προσκόμματος κτλ. duorum Dictorum consociatione disparitatem casus obliqui & recti molliente, εἰς κεφαλὴν-λίθος. Dupliciter congruit dictum Psalmi. nam I. qui lapidem ἀπεδοκίμασαν, sane ἀπειθοῦντες erant. II. Iidem, dum lapidem reprobarunt, operam vel inscii eo contulerunt, ut fieret κεφαλὴ γωνίας· nec jam id possunt prohibere, quamvis ringantur: & caput anguli Eum esse, magno suo malo experientur. Matth. XXI. 44.

¶ κεφαλὴν, *caput*) Christus est *caput anguli* proprie respectu credentium, qui ei superstruuntur: infideles tamen alio modo experiuntur.

8 οἳ προσκόπτουσι, τῷ λόγῳ ἀπειθοῦντες, *qui offendunt*, *verbo non credentes*) Diversa fidelium & infidelium de Christo judicia exposuit v. 7. nunc ipsam fidelium & infidelium differentiam exponit. Multi construunt, προσκόπτουσι τῷ λόγῳ· sed προσκόπτουσι, absolute positum, (uti Ioh. XI. 9.) ex Esajano vocabulo προσκόμματος deducitur, subsequente declaratione, τῷ λόγῳ ἀπειθοῦντες, uti c. IV. 17, τί τὸ τέλος τῶν ἀπειθούντων τῷ τοῦ θεοῦ εὐαγγελίῳ; & plane cap. III. 1, εἴ τινες ἀπειθοῦσι τῷ λόγῳ. In verbo evangelii panditur *pretium* Christi. qui verbo non credunt, Christum spernunt & in illo offendunt.

¶ εἰς

¶ *εἰς ὃ καὶ ἐτέθησαν*, *in quod etiam positi sunt*) *quod* refertur ad *offendunt*, qui non credunt, offendunt: qui offendunt, in offensionem etiam ponuntur. Hoc *poni* sequitur infidelitatem & offensionem, ut particula quoque intensiva, *etiam*, & ordo commatis hujus postremo collocati innuit. Sed tamen *offendunt* præsens est, *positi sunt* præteriti vim habet; quo innuitur, infideles justissimo divino judicio indies magis magisque offendere. *positi sunt* respondet *τῷ pono*, v. 6, sed cum differentia. nam Deus Christum & electos active dicitur *ponere*: infideles dicuntur *poni*, passive. Conf. Rom. IX. 22 not.

9 *ὑμεῖς δὲ*, *vos vero*) scil. *estis*. Post mentionem rei tristissimæ solatur pios: uti 2 Thess. II. 13.

¶ *γένος-εἰς περιποίησιν*, *genus-in proprietatem*) Bis duo elogia eximia, fidelium respectum innuentia, ut erga Patrem & erga Deum. Es. XLIII. 20. 21. LXX, *τὸ γένος μου τὸ ἐκλεκτὸν· λαόν μου ὃν περιεποιησάμην, τὰς ἀρετάς μου διηγεῖσθαι.* Ex. XIX. 5. 6, *λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν - βασίλειον ἱεράτευμα, καὶ ἔθνος ἅγιον.* *περὶ* in compositione sæpe dicit *superstes quiddam*, ut *περιγίνεσθαι*, vincere, hoste submoto. *περιποιεῖσθαι*, reservare aliquid, cum cetera omittas. *περιβιοῦν*, non interficere: *περιόντες* שרידים superstites. Iob XXVII. 15. Itaque pro סגלה LXX *περιούσιος* Exod. l. c. &c. *περιουσιασμὸς* & *περιποίησις*. Malach. III. 17. Non addit Petrus *ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν*, *ab omnibus gentibus*: quia etiam gentes hoc titulo ornat, v. 10.

¶ *ἐκλεκτὸν*) *electum*, eximium.

¶ *βασίλειον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον, λαὸς εἰς περιποίησιν*, *regale sacerdotium*, *gens sancta*, *populus in proprietatem*) *Regnum Sacerdotum* in Hebræo dicitur. Deus est Rex: ejus sacerdotes sunt fideles. Ap. I. 6. conf. 2 Sam. VIII. 18 cum 1 Chron. XIX (XVIII) 17. *Gens sancta*, Dei propria. *περιποίησις* in abstracto idem est, quod apud LXX *περιούσιος* in concreto. conf. Eph. I. 14 not.

¶ *τὰς ἀρετὰς*) *virtutes*: gloriam admirabilem, h. v. misericordiam, v. seq. bonitatem, v. 3. Vocabulo *ἀρετὴ* semel utitur Paulus, Phil. IV. 8, de piis: Petrus, hoc uno hujus epistolæ loco, de Deo; in altera, c. I. 3, iterum de Deo; ibid. v. 5 de fidelibus. Hebr. תהלתי l. c. quod verbum LXX etiam ejusdem prophetæ capite XLII. 8. 12. LXIII. 7, per *ἀρετὰς* reddunt, sicut pro הוד *ἀρετὴ* ponunt Hab III. 3. Zach. VI. 13. Eustathius ad Hom. Od. Σ. *ἀρετὴν οὐ μίαν τινὰ λέγει, ἀλλὰ τὸ εὔδαιμον τῆς ζωῆς καὶ μακαριστὸν, οὐ καὶ πᾶσαν δεξιότητα, οὐ μόνον τὴν κατὰ φρένας, ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ ἔργα καὶ οἰκονομίαν καὶ ὅσα τοιαῦτα.* & sic ille passim.

¶ *ἐξαγγείλητε*, *enuncietis*) Sensus: ut agnoscatis & enuncietis. LXX, Es. XLII. 12, *τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ ἐν ταῖς νήσοις ἀπαγγελοῦσι.* *ἐξ* in *ἐξαγγείλητε* innuit multorum ignorantiam, quibus fideles debent virtutes Dei prædicare.

¶ *τοῦ*) Dei. 2 Petr. I. 3 not.

10 *οἱ ποτὲ*, *qui aliquando*) Vid. Rom. IX. 25 not. & cum *aliquando* conf. mox *eratis*, v. 25. Ex Hosea citatum est quasi ænigma. In Hosea, vi literæ, ad Iudæos spectat: nam pro contextu tanquam axioma tantum ad hypothesin applicatur, sed thesis tamen potest in pectore loquentis universalior esse, & ad plura dein applicari. *Vocabo populum meum*, *qui non erat populus* (*meus*): convenit in Iudæos & gentes. Sic cavetur, ne sensus textûs videri debeat duplex esse.

¶ οὐ λαὸς, *non populus*) Rom. X. 19 not. ne populus quidem, nedum Dei populus. Prius hemistichium maxime convenit in gentes; posterius in Iudæos. Conf. de his Tit. III 4, & contextum: de illis, Act. XV. 14.

11 ἀγαπητοὶ, *dilecti*) Hortatio amica & propensa.

¶ παρακαλῶ, *hortor*) Sic c. V. 1.

¶ παροίκους καὶ παρεπιδήμους, *advenas & peregrinos*) Gradatio, non tantum, ut in aliena *domo*, sed etiam ut in aliena *civitate* estis, vos, ex Iudæis & gentibus credentes. Caussa, cur *abstinendum* sit. Lev. XXV. 23, προσήλυτοι καὶ πάροικοι ὑμεῖς ἐστε ἐναντίον ἐμοῦ. Ps. XXXIX. 13, ὅτι πάροικος ἐγώ εἰμι παρὰ σοὶ καὶ παρεπίδημος, καθὼς πάντες οἱ πατέρες μου. Conf. Hebr. XI. 13 not.

¶ ἀπέχεσθε, *abstinete*) Imperativus, uti cap. V. 1 seq. *hortor-pascite.* Sic cohæret *habentes* &c. v. seq. & cap. III. 7. 8. 9. atque ipsum *parati.* ibid. v. 15.

¶ σαρκικῶν, *carnalibus*) 2 Petr. II. 10. 18.

¶ στρατεύονται, *militant*) Non modo impediunt, sed oppugnant. Grande verbum.

12 τὴν ἀναστροφὴν, *conversationem*) Duo sunt, in quibus advenæ & peregrini debent se rite præstare: *Conversatio*, quæ præscribitur pulcra subditis, v. 13. servis, v. 18. mulieribus, c. III. 1. viris, ibid. v. 7. omnibus, ibid. v. 8. & *Confessio*, ib. v. 15 med. & 16, qui locus hunc locum aperte respicit. Vterque locus ducitur ex *voluntate* Dei. c. II. 15. III. 17.

¶ καταλαλοῦσιν, *obtrectant*) Id jam tum frequens erat. v. 15. c. III. 16. IV. 4. 14.

¶ ὡς κακοποιῶν, *tanquam maleficis*) quasi potestatibus magistratibusque & honestis legibus non pareatis. v. seqq.

¶ ἐκ, *ex*) Constr. cum *glorificent.*

¶ καλῶν ἔργων, *bonis operibus*) Inde, *benefacientes.* v. 14. 15. Ea est vera *subjectio.*

¶ ἐποπτεύσαντες, *inspectantes*) Idem verbum, c. III. 2. Piorum actiones ceteri curiose inspectant.

¶ δοξάσωσι τὸν θεὸν, *glorificent Deum*) Deum, qui similes sui habeat filios.

¶ ἐν ἡμέρᾳ ἐπισκοπῆς, *in die visitationis*) ἡμέρᾳ *die*, indefinite. Innuitur *visitatio* divina, quum Deus innocentiam piorum, diu latentem, sæpe per ipsos magistratus infensos, dum inquirunt, patefacit, ipsosque sæpe adversarios convertit. Sic LXX, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἐπισκοπῆς, Es. X. 3. ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς, Ier. VI. 15. Dum dies talis venit, patientia opus est.

13 πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει, *omni humanæ creaturæ*) *Creatura* dicitur rex sive Cæsar, præsidesque ab illo missi; per metonymiam abstracti pro concreto, uti locutione politica dici solet *eine Creatur, creare magistratum*: (conf. κτίσις, *creatura*, Hebr. IX. 11.) unde τὸ *omni* dividitur per *sive, sive.* Et *humanæ* appellantur *creaturæ*, quia res humanas moderantur, humano more: quæ locutio sensum apostoli cœlestem sapit supra humana omnia evectum. Atque hoc ipso nomine ii, qui ad nobilitatem fidei pervenerunt, possent *creaturam* illam omnem despicere. id Petrus cavet, & jubet subjici, *propter Dominum*, Christum, qui olim subjectus fuit, cui omnia sunt subjecta.

¶ διὰ, *propter*) Summa obligatio, per nomen Iesu Christi, cujus honos agitur.

¶ βασιλεῖ, *regi*) Cæsari. Erant enim provinciæ Romanæ, in quas mittebat Petrus. Obsequium detrectabant zelotæ Iudaici.

¶ ὑπερ-

¶ ὑπερέχοντι, *supereminenti*) Gallis, *Souverain.*

14 ἀγαθοποιῶν, *beneficorum*) Valde frequens verbum in hac epistola.

15 Φιμᾶν, *obturare*) ad silentium redigere.

¶ ἀγνωσίαν, *ignorationem*) v. gr. de Christianorum probitate. Hoc verbo continetur ratio, cur Christiani debeant misericordiam ethnicis.

16 ὡς ἐλεύθεροι, *tanquam liberi*) citra *malitiam.* Hoc pendet a v. 13. De libertate conf. v. 9.

¶ κακίας) *malitiæ*, vitii servilis.

17 πάντας, *omnes*) quibus honos debetur. Rom. XIII. 7.

¶ τιμήσατε, *bonorate*) Alieniores civiliter tractandi; fratres, familiariter. Hunc aoristum sequitur triplex præsens. Rex ita honorandus est, ut non lædatur amor fraternitatis, & Dei timor.

¶ τὴν ἀδελφότητα, *fraternitatem*) Abstractum. c. V. 9. Fratres diligendi, quia fratres.

¶ τὸν θεὸν, *Deum*) LXX, Prov. XXIV. 21, Φοβῦ τὸν θεὸν υἱὲ καὶ βασιλέα.

¶ τὸν βασιλέα, *regem*) v. 13.

¶ τιμᾶτε, *bonorate*) etiam re, non modo affectu.

18 οἱ οἰκέται, *servi*) His, non heris, quorum plerique ethnici erant, officia præscribit.

¶ ὑποτασσόμενοι, *subjecti*) Participium, pro imperativo, pendens ab ὑποτάγητε, v. 13. Vnde imperativi forma per zeugma repeti debet. Sic quoque c. III. 1.

¶ ὀυ μόνον, *non solum*) Æquitas facilius impetrat obedientiam, quam asperitas.

¶ ἀγαθοῖς, *bonis*) nil mali inferentibus.

¶ ἐπιεικέσιν, *æquis*) errata ignoscentibus.

¶ σκολιοῖς, *pravis*) *tristitias*, *colaphos*, *convicia* sine causa intentantibus.

19 χάρις, *gratia*) apud Deum, v. 20.

¶ διὰ συνείδησιν θεῦ, *propter conscientiam Dei*) propter conscientiam animi, bona & Deo placita, etiamsi nulli homini placeant, (expendatur mox κλέος,) facientis.

¶ ἀδίκως, *injuste*) i. e. patiens ea, quæ injuste inferuntur. חנם LXX, ἀδίκως. Prov. I. 11. 17.

20 κλέος) Κλέος notat *laudem* non tam a multis, quam a bonis, & hic a Deo ipso proficiscentem, pro contumeliis.

¶ κολαφιζόμενοι, *colaphis cæsi*) Pœna *servorum*, eaque subita.

¶ πάσχοντες, *patientes*) deliberatis malis affecti.

¶ χάρις, *gratia*) Imitatur Petrus phrasin, quam ipse, recens discipulus, ex Domino audierat. Luc. VI. 32 ss.

21 εἰς τῦτο, *in boc*) ad imitationem Christi; qui exemplum suum dignatur servis proponere, ipse olim pro servo habitus.

¶ ἐκλήθητε, *vocati estis*) vocatione cœlesti, quæ vos in statu servili invenit.

¶ ὑπολιμπάνων, *relinquens*) in abitu ad Patrem.

¶ ὑπογραμμὸν) Ὑπογραμμὸς, *præscriptum*, attemperatur captui tironis pingere discentis. Sic plane Petrus hoc loco servis exemplum Christi ante oculos pingit, ea lineamenta exprimens, quæ servis præcipue apta sunt.

¶ ἴχνεσιν, *vestigia*) innocentiæ & patientiæ. Idem verbum, Rom. IV. 12 not.

22 ὃς ἁμαρτίαν ὐκ ἐποίησεν, ὐδὲ εὑρέθη δόλος κτλ. *qui peccatum non fecit*, *nec inventus*

 ventus

ventus est dolus &c.) Es. LIII. 9. LXX, ὅτι ἀνομίαν ὐκ ἐποίησεν, ὐδὲ δόλον ἐν τῷ σόματι αὐτῦ. i. e. *nec manifestum nec subdolum peccatum admisit.* Verba ad servos admonendos aptissima, quorum facilis lapsus in peccata ac dolos, convicia erga conservos, & minas, ex ira sine viribus.

23 ὐκ ἀντελοιδόρει, *non vicissim conviciabatur*) Es. LIII. 7.

¶ ὐκ ἠπείλει) *non minabatur*, quamvis posset, ut Dominus. quanto magis oportet, servos patientiam habere.

¶ παρεδίδυ δὲ, *tradebat autem*) scil. *judicium.*

¶ δικαίως, *juste*) Iustitia Dei, fundamentum tranquillitatis apud afflictos.

24 ὅς, *qui*) Petrus infert, posse & debere nos vestigia Christi subsequi.

¶ αὐτὸς ἀνήνεγκεν, *ipse sustulit*) Servum decet αὐτυργία, ut *ipse*, quod faciendum est, faciat. Alienas partes Iesus Christus ipse suscepit: non alios sibi surrogavit, ut hodie faciunt, qui *Horas canonicas* aliis locant. Congruit Petrus cum Es. cap. cit. v. 11. LXX, καὶ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν αὐτὸς ἀνοίσει. Conf. Hebr. IX. 28 not.

¶ ἐν τῷ σώματι αὐτῦ) *in suo corpore*, afflictissimo.

¶ ἐπὶ τὸ ξύλον, *super lignum*) Ligno, cruce, furca plecti soliti erant *servi.*

¶ ἵνα, *ut*) Hoc *ut* indicat, expiationem peccatorum, proprie dictam, factam esse in cruce Christi; quippe cujus demum fructus est liberatio a servitute peccati.

¶ ἀπογενόμενοι, *defuncti*) Apposite denotatur liberatio a *servitute* peccati. nam γενέσθαι τινὸς *fieri alicujus* dicitur servus. ἀπὸ dicit sejunctionem, ut LXX Iob XV. 4, ἀπεποιήσω φόβον. Germ. *ohne werden.* Oppositum προσγίνεσθαι, apud LXX. Corpus Christi ἀπεγένετο mox *ademtum est* ligno illi, in quod peccata nostra sustulerat: sic nos peccato.

¶ τῇ δικαιοσύνῃ, *justitiæ*) Iustitia tota una est: peccatum multiplex, *peccatis.* De *justitia* conf. Es. l. c. v. 11.

¶ ζήσωμεν, *vivamus*) ingenua servitute.

25 ὗ τῷ μώλωπι αὐτῦ ἰάθητε. ἦτε γὰρ ὡς πρόβατα πλανώμενα, *cujus vibice sanati estis. eratis enim sicut oves errantes*) Es. l. c. v. 5. 6. LXX, τῷ μώλωπι αὐτῦ ἡμεῖς ἰάθημεν. πάντες ὡς πρόβατα ἐπλανήθημεν. Paradoxon apostolicum, *vibice sanati estis.* Est autem μώλωψ, *vibex*, frequens in corpore servili. Sir. XXIII. (10) 12.

¶ ποιμένα καὶ ἐπίσκοπον, *pastorem & episcopum*) cui obsequi debetis. Synonyma, coll. c. V. 2.

CAP. III.

1 Ὑποτασσόμεναι, *subjectæ*) In progressu sermonis participium, morata enallage, ponitur pro imperativo, v. 7 f.

¶ καὶ εἴ τινες, *etiam si qui*) Clementer loquitur Petrus.

¶ λόγῳ· λόγυ· *verbo: verbo*) Antanaclasis. priore loco denotatur *evangelium*: deinde, *loquela.* Ipsa *conversatio* vim doctrinæ spirat.

¶ κερδηθήσωνται) Rarum futurum subjunctivi. Sic καυθήσωμαι, 1 Cor. XIII. 3. ἐμβληθήσηται, Dan. III. 11. VI. 7. Est futurum remotius, ut apud Latinos, *lucraturus eris.*

2 ἐν φόβῳ, *in timore*) Refer ad ἁγνὴν, *castam*, non ad ἀναστροφὴν, *conversationem.* *Timor* est aliquid generale, omnibus christianis

ſtianis commendatum ab apoſtolo, inprimis autem commendatum mulieribus, ut *converſatio* earum ſit *caſta*.

3 ὧν ἔςω, *quarum ſit*) Ethopœia Ipſæ mulieres ita animum inducunt: nobis vindicamus, noſtrum ducimus, non externum mundum, ſed internum hominem &c.

¶ οὐχ ὁ-κόσμος, *non-mundus*) Quamvis tali *mundo*, ut res fert, utantur; tamen pro mundo non habent.

¶ ἐμπλοκῆς περιθέσεως ἐνδύσεως) Verbalia innuunt operam comendi multa tempora abſumentem.

4 ἀλλ' ὁ κρυπτὸς, *ſed abſconditus*) *Exteriori* opponitur *interior*: ſed pro eo dicitur *abſconditus*, quo juſtum connotatur occultandi ſui ſtudium.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Eph. III. 16 not.

¶ ἐν, *in*) Subaudi ὢν *qui eſt*. Hic homo abſconditus non eſt ipſe mundus, ſed mundo ornatur: mundus ipſe, *incorruptibile* &c. unde ornatæ ſunt eæ, quarum *homo* abſconditus tali *ſpiritu* gaudet.

¶ ἀφθάρτῳ, *incorruptibili*) Eph. VI. 24 not. Hoc opponitur mundo externo, qui *corrumpitur*. conf. de *auro*, c. I. 18. *manſuetudo* & *tranquillitas* debet eſſe *incorruptibilis*. *Corruptio* autem ejus eſt *contumacia* & *pavor*.

¶ πραέος κ̀ ἡσυχίε, *manſueti* & *tranquilli*) *Manſuetus*, qui non turbat: *tranquillus*, qui turbas aliorum, ſuperiorum, inferiorum, æqualium, fert placide. ad illud ref. v. 5 fin. ad hoc ref. v. 6 fin. Adde, *manſuetus* in affectibus; *tranquillus* in verbis, vultu, actu.

¶ ὅ, *quod*) *incorruptibile*.

¶ ἐνώπιον τοῦ θεοῦ) *coram Deo*, qui interna, non externa ſpectat: cui placere curant pii.

5 αἱ ἅγιαι γυναῖκες, *ſanctæ mulieres*) imitatione digniſſimæ.

¶ αἱ ἐλπίζουσαι, *ſperantes*) Vera ſanctitas, ſpes in Deum. Eſt hoc epitheton pars ſubjecti.

¶ ὑποτασσόμεναι, *ſubjectæ*) Declaratur mundus matronarum veterum, per *ſubjectæ* (cujus *ſubjectionis* exemplum eſt Sara) & per *benefacientes* & *non timentes* &c.

6 ὡς, *ſicut*) Particula allegandi exemplum.

¶ ὑπήκουσε, *obedivit*) Gen. XVIII. 6.

¶ κύριον, *dominum*) Gen. XVIII. 12. LXX, ὁ δὲ κύριός μου. Sic iidem 1 Sam. I. 8, κ̀ εἶπεν αὐτῇ ἐλκανὰ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς· ἄννα. κ̀ εἶπεν· ἰδοὺ ἐγὼ κύριε. κ̀ εἶπεν αὐτῇ· τί ἐςί σοι ὅτι κλαίεις;

¶ αὐτὸν, *eum*) quamvis eodem patre genitus erat. Gen. XX. 12.

¶ ἐγενήθητε) *factæ eſtis*, ait; non, *eſtis*. Alloquitur etiam credentes ex gentibus.

¶ τέκνα, *filiæ*) Filiæ matrem imitari debent, ut filii Abrahamum.

¶ ἀγαθοποιοῦσαι, *benefacientes*) Hoc quoque ab *ornabant* pendet.

¶ κ̀ μὴ, & *non*) Conf. v. 13. & v. 16. 15. Recte faciendo neminem timeas.

¶ φοβούμεναι, *timentes*) Viros ira, mulieres timor infeſtat.

¶ πτόησιν) *terrorem*, extrinſecus obvenientem. v. 14 not. Prov. III. 25, κ̀ οὐ φοβηθήσῃ πτόησιν ἐπελθοῦσαν.

7 ὁμοίως, *ſimiliter*) *Similitudo* non ſpectat ad officia ſpecialia, quæ alia habet uxor, alia maritus; ſed ad fundamentum amoris. ſic *ſimiliter*, c. V. 5.

¶ γνῶσιν) Herus præſtat *lenitatem*, c. II. 18: maritus, γνῶσιν. γνῶσις, quæ *vaſis infirmioris* rationem habet, dicit *moderationem*, & parit γνώμην, de quo vocabulo vid. 1 Cor. VII. 25 not. Excludit ergo

omnem, qua *terror* incutitur infirmioribus, importunitatem, iracundiæ præsertim. Egregium dominii maritalis, modestia temperati, exemplum præbuit Adam, qui mulieri ipse nomen, nominisque liberis dandi potestatem dedit.

¶ ὡς, *tanquam*) bis hîc ponitur: priore loco pertinet ad γνῶσιν *moderationem*; altero, ad τιμὴν *honorem*. *Moderationem* poscit *infirmitas vasis*; *honorem* (qui plus dicit) *hereditas* injungit.

¶ ἀσθενεστέρῳ, *infirmiori*) Comparativus. etiam vir habet *infirmitatem*.

¶ σκεύει, *vasi*) Denotat hoc sexum & totum ingenium temperamentumque fœmineum.

¶ τῷ γυναικείῳ) Τὸ γυναικεῖον, absolute: id est, mulieres.

¶ ἀπονέμοντες τιμὴν, *tribuentes honorem*) Hoc dicitur pro eo, quod mulieres jubentur *subjici*. conf c. II. 17.

¶ τιμὴν, *honorem*) justæ existimationis de illis, beneficentiæ, castæ consuetudinis. conf. *honore*, 1 Thess. IV. 4.

¶ συγκληρονόμοι) Alii, συγκληρονόμοις: atqui officium præscribit apostolus maritis erga conjuges quasvis, etiam eas, quæ verbo non credunt, coll. v. 1. Sigma facile adjectum, compluribus hîc verbis in eam literam desinentibus. Editiones primæ cum mss. tantum non omnibus, & Hieronymus l. I contra Iovin. t. I. op. f. 9. συγκληρονόμοι, *coheredes*, heredes cum ceteris credentibus. Ratio, cur vir mulieri *moderationem* exhibere debeat, deducitur a *mulieris infirmitate*: ratio, cur vir mulieri *honorem* habere debeat, deducitur ex eo, quod Deus etiam viro *honorem* habeat, tanquam heredi. Gloriæ æternæ spes facit generosos & mites. Simile mox argumentum v. 9: *benedicite*, *vocati* ad hereditatem benedictionis. Concinne casus rectus, *coheredes*, respondet τῷ *cohabitantes*. *Coheredes* dicuntur viri, non mulierum, sed fidelium omnium. conf. συνεκλεκτὴ, *coëlecta*. c. V. 13.

¶ ἐγκόπτεσθαι) Perpauci, ἐκκόπτεσθαι. Cum utroque Græco verbo congruunt Hebræorum locutiones apud Schœttgenium, & quidem עקר cum verbo ἐκκόπτεσθαι, ubi agitur de *sterilitate*, qua liberi, parentibus in *precando* aliàs succedentes, deficiunt; עכב & עכר cum verbo ἐγκόπτεσθαι, ubi agitur de *peccatis preces* impedientibus. Hæc igitur lectio præstat. Nam ne impediri quidem aut interpellari orationes virorum vult apostolus. Interpellantur autem per intemperantiam & iracundiam. 1 Cor. VII. 5. Nunquam magis, quam inter orandum, subit offensarum recordatio: & qui non remittunt, iis quamlibet orantibus non remittit Pater cœlestis.

¶ προσευχὰς, *preces*) quibus hereditatem illam capessitis, & mulierum salutem petitis. Conf. 1 Tim. II. 8 not.

8 πάντες, *omnes*) Antehac a cap. II. 18 specialia descripsit officia.

¶ ὁμόφρονες, *unanimes*) mente. Membra tria versûs 8 & 9 per χιασμὸν inverso ordine respondent Psalmo, qui versu 10 & 11 per tria cola repetitur.

¶ συμπαθεῖς, *compatientes*) affectu, in rebus secundis & adversis. Latitudinem notionis probat Raphelius ex Polybio: θάρσος ἐμβαλεῖν καὶ συμπαθεῖς ποιῆσαι τοὺς παρακαλουμένους.

¶ φιλάδελφοι, *fraterna caritate præditi*) erga sanctos.

¶ εὔσπλαγχνοι, *misericordes*) erga afflictos.

9 κακὸν, *malum*) in re.

¶ λοιδορίαν, *convicium*) in verbis.

¶ τοὐναντίον, *e contrario*) Hoc refertur ad *convicium*. nam *malum* est contrarium eorum, quæ versu præcedente occurrunt.

¶ ὅτι, *quia*) Nullum *convicium* vobis potest nocere. conf. v. 13. Deum, vobis *benedicentem*, debetis imitari.

¶ εἰς, *in*) Sic, *in hoc*, *ut*, c. IV. 6.

¶ εὐλογίαν) *benedictionem* æternam; cujus primitias jam nunc pii habent. v. seq.

10 ὁ γὰρ θέλων ζωὴν ἀγαπᾷν καὶ ἰδεῖν ἡμέρας ἀγαθὰς, *qui enim vult vitam amare & videre dies bonos*) Si vultis, inquit Petrus, hereditatem illam gustare, debetis abstinere a malitia dicti & facti Ps. XXXIV. 13-17. LXX, τίς ἐστιν ἄνθρωπος ὁ θέλων ζωὴν, ἀγαπῶν ἡμέρας ἰδεῖν ἀγαθάς; & sic ibi Hebr. & h. l. Versio Syriaca. Petrus, manente sensu, novum salem addit: θέλων ζωὴν ἀγαπᾷν, *qui vult ita vivere, ut ipsum non tædeat vitæ*. Oppositum, ἐμίσησα τὴν ζωὴν, Coh. II. 17. i. e. pœnituit me vitæ. & sic Gen. XXVII. 46. Num. XI. 15.

¶ παυσάτω τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ) LXX, παῦσον τὴν γλῶσσάν σου· & reliqua, in secunda persona, usque ad illud, δίωξον αὐτήν.

12 ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ) LXX, ὀφθαλμοὶ· cetera iisdem verbis, usque ad illud, κακά.

¶ ἐπὶ δικαίους, *super justos*) qui inde vitam habent & dies bonos.

¶ πρόσωπον, *vultus*) cum ira. Conf. 2 Sam. XXII. 28. Ira totam *faciem* humanam commovet: *amor* oculos tingit.

13 καὶ τίς, *& quis*) *Et* habet vim inferendi & contendendi.

¶ τίς ὁ κακώσων, *quis est qui afflicturus sit*) i. e. sæpe multo facilior est res, quam putatur. Oppositum, *boni*. Es. L. 9 מִי הוּא יַרְשִׁיעֵנִי LXX, τίς κακώσει με;

¶ τοῦ ἀγαθοῦ μιμηταὶ, *boni imitatores*) *Imitare bonum*, neutro genere, dicit Iohannes ep. III. 11. Et sic Petrus h. l. Dicitur Satanas ὁ πονηρὸς, *malus*: at Deus est *bonus*, sed hoc epitheton non solet poni per antonomasian.

14 πάσχοιτε, *patiamini*) Lenius verbum, quam κακοῦσθαι, *affligi*.

¶ μακάριοι, *beati*) c. IV. 14. Ne hoc quidem vitam beatam vobis aufert; immo potius auget. Insignis tractatio de cruce.

¶ τὸν δὲ φόβον αὐτῶν μὴ φοβηθῆτε, μηδὲ ταραχθῆτε. Κύριον δὲ τὸν θεὸν ἁγιάσατε ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, *timorem autem eorum ne timueritis, neque turbemini: Dominum autem Deum sanctificate in cordibus vestris*) Docet, quomodo suscipienda sint adversa, ne beatitas imminuatur. Es. VIII. 12. 13. LXX, τὸν δὲ φόβον αὐτοῦ (τοῦ λαοῦ) οὐ μὴ φοβηθῆτε, οὐδὲ μὴ ταραχθῆτε. τὸν Κύριον τῶν δυνάμεων αὐτὸν ἁγιάσατε, καὶ αὐτὸς ἔσται σου φόβος. Timorem, quem improbi & alunt ipsi & vobis incussum eunt, nolite timere. φοβεῖσθαι φόβον dicitur, ut χαίρειν χαρὰν, *gaudere gaudium*. Vnus timendus est, *Dominus*; qui puro timore *sanctificatur*, & vere *ut Deus* honoratur, affectu piorum respondente divinæ omnipotentiæ &c.

15 ἕτοιμοι δὲ, *parati vero*) *Parati* parrhesiam innuit; δὲ vim habet. non modo *conversatio* debet esse pulcra; de qua c. II. 12 not. *sed* etiam quilibet paratus ad *confessionem*.

¶ τῷ αἰτοῦντι, *poscenti*) Inter ethnicos alii erant aperte mali, v. 16. alii dubitabant.

bant. his respondere comiter jubentur credentes.

¶ ἐλπίδος, *spei*) quam fatentur, qui se in mundo *peregrinari* ajunt, & concupiscentias ejus vitant. c. II. 11. coll. Hebr. XI. 13. seqq. *Spes* Christianorum sæpe commovit alios ad percontandum.

¶ *μετὰ*, *cum*) Hoc cum *poscenti* construit Twellus P. I. p. 125, sed pendet a *parati ad defensionem*. *Mansuetudine* opus est respectu nostri; *timore*, erga alios; *bona conscientia*, erga Deum.

¶ φόβου, *timore*) Vulgo, *respect*. Qui bonam habent conscientiam, ii cum accusantur, facilius exacerbantur, & minus facile, quam sontes, *mansuetudinem* & *timorem* servant. itaque hoc loco admonentur, ut cum *bona conscientia mansuetudinem* & *timorem* conjungant, & sic plena potiantur victoria. Valet inprimis *mansuetudo*, ubi cum inferioribus res est; *timor*, ubi cum superioribus.

16 ἔχοντες, *habentes*) Hoc τῷ *parati* additur per asyndeton.

¶ ἐπηρεάζοντες ὑμῶν-ἀναστροφὴν, *qui incessunt vestram-conversationem*) Sermo concisus. i. e. qui vos incessunt propter bonam conversationem.

17 κρεῖττον, *melius*) beatius, infinitis modis.

¶ εἰ, *si*) Atque hæc voluntas agnoscitur ex iis, quæ nobis obveniunt.

¶ τὸ θέλημα, *voluntas*) benigna.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Nam nostra voluntas non vult. conf. verba Christi ad *Petrum*, Ioh. XXI. 18.

18 ὅτι, *quia*) *Melius* est illud, in quo Christo similiores reddimur, in morte & vita. cujus passio *optimum* & Ipsi exitum tulit & nobis fructum.

¶ χριστὸς, *Christus*) Sanctus sanctorum. Concinne sonant hæc: *Christus pro peccatis, justus pro injustis.*

¶ ἅπαξ, *semel*) non posthac unquam. Nobis quoque *melius* est, semel cum Christo, quam in æternum sine Christo.

¶ περὶ ἁμαρτιῶν, *pro peccatis*) perinde ac si ipse ea admisisset.

¶ ἔπαθε, *passus est*) & ita quidem, ut hostes eum ob *confessionem* interfecerint. sed præconium non est impeditum: eo enim functus est & ante diem mortis, & in die mortis, & statim a morte.

¶ δίκαιος, *Iustus*) Cur nos non patiamur propter justitiam? v. 14.

¶ ἵνα ἡμᾶς προσαγάγῃ, *ut nos adduceret*) *ut nos*, qui abalienati fueramus, ipse *abiens* ad Patrem, secum una, justificatos, *adduceret* in cœlum, v. 22, per eosdem gradus, quos ipse emensus est, exinanitionis & exaltationis. Ex hoc verbo Petrus, usque ad c. IV. 6, penitus connectit Christi & fidelium iter sive processum, (quo etiam ipse *sequebatur* Dominum, ex ejus prædictione, Ioh. XIII. 36.) infidelitatem multorum & pœnam innectens.

¶ τῷ θεῷ) Deo, id volenti. Plus notatur per Dativum, quam si diceretur, *ad Deum*.

¶ θανατωθεὶς) *morte interemtus*, quasi jam nullus esset. Ostendit Petrus, quomodo προσαγωγὴ peracta sit.

¶ σαρκὶ, *carne*) *Caro* & *spiritus* non denotant proprie naturam Christi humanam & divinam: coll. c. IV. 6. sed utramvis, quatenus est principium statusque vitæ & operationis congruæ vel inter mortales, quamlibet justæ; vel cum Deo, etiam gloriosæ. Rom. I. 4 not. Illi statui aptior est anima in corpore; huic anima vel extra corpus, vel cum corpore glorificato & *spirituali*. conf. 1 Cor. XV. 44.

¶ ζωο-

¶ ζωοποιηθεὶς, *vivificatus*) *Vivificatio* ex antitheto ad *mortificationem* resolvi debet. Ceteroqui Christus, vitam in semet ipso habens, & Ipse vita, spiritu vivere neque desiit neque iterum cœpit: sed simul atque per mortificationem involucro infirmitatis in carne solutus erat, *statim* (ut insignes Theologi agnoscunt,) vitæ solvi nesciæ virtus modis novis & multo expeditissimis sese exserere cœpit. Sapienter igitur D. *Hauberus* sepulturam Redemtoris quodammodo ad exaltationem ejus refert. *in den Betrachtungen über die Begræbniß I. C.* pag. 8. Conf. *Essenii* diss. p. 10. Hanc vivificationem conjunctamque cum ea profectionem prædicationemque ad spiritus necessario celeriter subsecuta est *excitatio* corporis ex morte & *resurrectio* e sepulcro. v. 21. Vivit Christus Deo. Rom. VI. 10. conf. *secundum Deum*, infra c. IV. 6. Domini sermo, Ioh. VI. quem versu 68 decenter acceperat Petrus, fixus erat in corde Petri: & cum periocha illa, præsertim v. 51. 53. 62. 63 conferri possunt, quæ Petrus scribit c. I. 2. 19. III. 18. 22. IV. 1.

18, 19 πνεύματι πνεύμασι *spiritu: spiritibus*) Congruens sermo.

19 ἐν ᾧ) *in quo*, spiritu. Christus cum viventibus egit in carne; cum spiritibus, in spiritu. Ipse efficax est apud vivos & mortuos. Mira sunt in mundo illo, quem non cernimus. In loco mysterii pleno non debemus proprietatem sermonis ex eo dimittere, quod non habeat parallelos. Nam ii, quibus mysterium quodvis primo revelatum est, etiam sine locis parallelis verbo Dei generosissime credidere. v. gr. illud, *Hoc est corpus meum*, non nisi semel dixit Salvator. Mysterium de mutatione viventium semel scriptum est.

¶ τοῖς - πνεύμασι, *spiritibus*) Non dicit Petrus, omnes spiritus fuisse in illa custodia; nam multi poterant esse in loco tristiore: sed innuit, omnibus, qui in custodia erant, Christum prædicasse.

¶ ἐν φυλακῇ, *in custodia*) In carcere, puniuntur sontes; in *custodia*, servantur, dum experiantur, quid facturus sit judex. Analogiam habet locutio de statu degentium sub V. T. Gal. III. 23.

¶ πνεύμασι) *spiritibus*, defunctorum. Conf. Hebr. XII. 23. Non appellat *animas*, uti v. seq.

¶ πορευθεὶς, *profectus*) scil. ad spiritus illos. Idem verbum v. 22. Spiritus illi non erant in sepulcro Iesu ad illos profectus est.

¶ ἐκήρυξεν, *prædicavit*) Hac prædicatione, quæ sane vivificationem subsecuta est, Christus se & *vivum* jam tum & *justum* ostendit. Nolebat Petrus dicere εὐηγγελίσατο, *evangelizavit*, si vel maxime prædicatio gratiæ sola hic innueretur: nam auditores ante *evangelii* tempora obdormierant. Itaque verbo latiore utitur, *prædicavit*. Noe, *præco* justitiæ, contemtus: 2 Petr. II. 5. at Christus, *præco* potentior; qui justitiam suam, a priscis non creditam, pristina infidelitate eorum coram confutata, in spiritu vivificatus asseruit. 1 Tim. III. 16. Si sermo esset de præconio per Noe, τὸ *aliquando* aut plane omitteretur, aut cum *prædicavit* conjungeretur. Hoc præconium erat præludium judicii universalis, coll. c. IV. 5, ipsumque præconii vocabulum in sua latitudine accipiendum est, ut intelligatur fuisse quibusdam evangelicum, quemadmodum Hutterus loquitur, ad consolationem, quod magis proprium Christi est; aliis, & fortasse plerisque, legale, ad terrorem. Etenim si ipsum judicium aliquibus erit lætum; sane præ-

conium non omnibus horribile fuit. Auctor Adumbrationum, quæ Clementi Al. & Cassiodoro tribuuntur, ait: *speciem quidem ejus non viderunt, sonum vero vocis audierunt.* *Calvinus* in Inst. L. II. c. XVI. 9 *Nam & contextus*, inquit, *eo nos ducit, fideles qui ante id tempus defuncti fuerant consortes fuisse ejusdem nobiscum gratiæ: quia vim mortis inde amplificat, quod ad* mortuos *usque penetraverit, dum piæ animæ* ejus visitationis, *quam sollicite exspectaverant*, præsenti aspectu *sunt potitæ: contra*, reprobis *clarius patuit se excludi ab omni salute. Quod autem* Petrus *non tam distincte loquitur, non ita accipiendum est, quasi nullo discrimine pios simul & impios permisceat: sed tantum docere vult* communem utrisque *fuisse mortis Christi* sensum.

20 ἀπειθήσασι, *qui increduli fuerant*) qui in vita non habuerant fidem patriarchis, Dei nomine monentibus.

¶ ποτὲ, *aliquando*) Hoc *aliquando*, (etiam v. 5 ad longum tempus relatum;) & hæc *longanimitas*, de qua mox, pertinet ad omnia secula V. T. antegressa mortem Christi. Dicitur *tolerantia*, Rom. III. 26. *Longanimitas* præcessit adventum Christi primum, h. l. & secundum, 2 Petr. III. 9 not.

¶ ὅτε) Debilis lectio, ὅτι, recte refutatur a Wolfio. Editio quædam, quæ ὅτι habet, valde vitiosa est, etiam in hoc ipso dicto. *Nonnulli codices* ὅτι *habent* apud Erasmum, etiam in prima ejus editione: sed non alius ac *Basileensis secundus* reperitur, quem Erasmus raro, & tamen hic recte deseruit.

¶ ἀπεξεδέχετο) Alii cod. ἅπαξ ἐδέχετο· sed perpauci sic habent, ε primo in α, ut sæpe accidit, depresso; neque simplex verbum δέχεσθαι huc quadrat. Aptius foret, ἅπαξ ἐξεδέχετο· sed id mera professaque duntaxat suspicio dedit Erasmi. Sunt, qui huic adverbio rationes commodent ingeniose excogitatas: sed certe necessaria non est particula, & gravissima documenta, eam redarguentia, rem conficiunt. ἀπεξεδέχετο, i. e. *exspectabat* Deus, ut homines crederent. Sed major vis est in decomposito Græco: *exspectabat*, *donec* exspectandi *finis* erat, in morte hominum.

¶ ἐν, *in*) Subaudi οἷον. id est, *exempli gratia*, *in diebus Noe.* Subjicitur generi species maxime insignis. quia 1. nunquam plures simul vitam cum morte commutarunt, quam in diluvio. 2. per mentionem *aquæ* percommode transit Petrus ad baptismum. 3. interitus mundi per aquam est præludium interitus per ignem, 2 Petr. III. 6. 7, conjuncti cum judicio extremo. c. IV. 5. Neque mirum τὸ *aliquando* latius extendi, quam *dies Noe*; quando etiam dies Noe in universum multo plures fuere, quam *dies arcæ ædificatæ*, qui tamen statim subjiciuntur. Conferatur determinatio gradatim specialior, Marc. XIV. 30. Luc. IV. 25. Deut. XXXI. 10. O quam ampla prædicatio!

¶ κατασκευαζομένης κιβωτοῦ, *cum appararetur arca*) κιβωτοῦ sine articulo. Hebr. XI. 7. Conformatur sermo ad mentem spectatorum infidelium. Longi temporis hæc structura fuit: neque enim verisimile est, in opere multos Noachum adjuvisse. Totum inprimis illud tempus exspectavit Dei longanimitas.

¶ εἰς ἣν) *in quam.* In arcam ingressi, per fidem, salutem petierunt & invenerunt.

¶ ὀλίγοι, *pauci*) Eo probabilius est, nonnullos ex tanta multitudine, veniente pluvia, resipuisse; cumque non credidissent, dum exspectaret Deus, dum arca strue-

struereturus, postea, cum arca structa esset, & pœna ingrueret, credere cœpisse: quibus postea Christus, eorumque similibus, se præconem gratiæ præstiterit. Minus huic interpretationi Lutherus tribuit in homiliis ad I Petri, A. 1523 editis: magis vero eam est amplexus paulo ante obitum. Notus est locus Comm. in Gen. VII. 1. congruitque Enarratio Hoseæ, anno 1545 edita, ubi cap. VI. 2 *biduum* retulit ad descensum ad inferos, & hunc Petri adhibens locum ait, *Hic Petrus clare dicit, non solum apparuisse Christum defunctis patribus & patriarchis, quorum sine dubio Christus aliquos, cum resurgeret, secum ad vitam æternam excitavit, sed etiam aliquibus, qui tempore Noæ non crediderunt, ac exspectaverunt patientiam Dei, hoc est, qui sperarunt, Deum non sic duriter grassaturum in universam carnem, prædicasse, ut agnoscerent, SIBI per Christi sacrificium peccata CONDONATA esse.* Consonæ his commentationes sunt *L. Osiandri* in h. l. *Hutteri* in Explic. Concordiæ p. 993. quin etiam *Petri Martyris*, T. I LL. CC. col. 783.

¶ *ὀκτὼ, octo*) Demto Chamo, maledictionem incursuro, erant VII. numerus sacer.

¶ *δι' ὕδατος, per aquam*) *διὰ*, *per*, apta particula, *transitum* notans, citra considerationem vel periculi ab aquis per se intentati, vel salutis per vecturam præstitæ. Ita cohæret versus sequens.

21 *ὃ καὶ ἡμᾶς ἀντίτυπον*) Relativum *ὃ*, *quæ*, loco nominis *ὕδωρ*, *aqua*, ponitur, & additum habet epitheton, *ἀντίτυπον* substantiva vero *baptisma* & *interrogatio* per appositionem constructa.

¶ *νῦν, nunc*) hoc tempore, ceteroqui malo.

¶ *σώζει, servat*) educit e pernicie mundi totius, & populi Iudaici. Resp. *conservati sunt*. v. 20. Ostendit Petrus, ut olim fuerint alii, qui perirent per infidelitatem; alii, qui servarentur per fidem: sic prorsus in N. T. alios esse, qui salvi fiant, h. l. alios autem, qui pereant. c. IV. 4 ss. utrosque, sed diversis modis, virtutem Christi experiri: quod ipsum ad pios ex impiis educendos & in patientia confirmandos egregiam vim habet.

¶ *οὐ σαρκὸς, non carnis*) Declarat, quare & quatenus baptismus tam salutarem vim habeat. Etiam apud Iudæos fuere baptismata; sed carnem abluentia, eoque ipso effectu terminata: etiam hodie in baptismo abluitur caro, sed carnis ablutio non agitur in baptismo, neque ex ea parte, quatenus est *manu factus*, salvat; conf. Eph. II. 11. verum quatenus est *interrogatio* &c. Nomen *σαρκὸς carnis* emphatice præponitur, *carni*que adscribitur *depositio sordium*; (ideo non dicitur, *depositio sordium carnis*:) & *carni* opponitur *conscientia*.

¶ *συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα, conscientiæ bonæ interrogatio*) Dan. IV. 14 שאלתא (cujus parallelum פתגמא *decretum judiciale*, Hebr. דבר) LXX, *ἐπερώτημα*. hoc uno loco. at שאל & דרש iidem sæpe verbo *ἐπερωτάω* reddunt. Græca Scholia *ἐπερώτημα, τουτέστιν, ἀῤῥαβῶν ἐνέχυρον, ἀπόδειξις*. Non dubium est, quin Hebraicum שאלה spectarit apostolus. Piorum est, *rogare*, consulere, compellare cum fiducia, Deum; at impiorum, non rogare illum, aut idola rogare. Iud. XX. 18. 23. 27. 1 Sam. X. 22. XXIII. 2. 4. Es. XXX. 2. Hos. IV. 12. quibus omni-

bus locis LXX ἐπερωτᾶν. Salvat ergo nos *rogatio bonæ conscientiæ*, i. e. rogatio, qua nos Deum compellamus cum bona conscientia, peccatis remissis & depositis. conf. v. 16. Hebr. X. 22. Hæc rogatio in baptismo datur, & in omnibus fidei, precum, vitæque christianæ actibus exercetur: eamque Deus semper responso dignatur. Conf. Deut. XXVI. 17. 18. את יהוה האמרת τὸν θεὸν εἵλω. ויהוה האמירך καὶ Κύριος εἵλετό σε. Es. XIX. 21.

¶ *δι' ἀναστάσεως, per resurrectionem*) Constr. cum *servat*. coll. c. I 3. 21.

22 ὅς ἐστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ, *καταπιὼν τὸν θάνατον, ἵνα ζωῆς αἰωνίου κληρονόμοι γενώμεθα.*) Sic fere *Velesius*, verbis his, *καταπιὼν κτλ.* ex *Latino* quidem, pro instituto suo manifesto, translatis. Enimvero sic habet interpretatio longe omnium antiquissima, *qui est in dextera Dei, deglutiens mortem, ut vitæ æternæ heredes efficeremur.* Id sequitur *Augustinus*, *Fulgentius*, *Cassiodorius*, *Beda*, &, ut Millius affirmat, *Latini omnes.* Atque ex hoc loco ad 2 Tim. I. 10 verbum *deglutivit* traduxere, & pro *destruxit* posuere quidam, ut apparet ex Libro de Fide ad Petrum Diac. inter opera Augustini. Non habet *Rufinus* in Expos. Symboli, Græcos videlicet ætatis suæ secutus. Non videtur esse assumentum apud Latinos, sed hiatus apud recentiores Græcos. *Iudicet lector religiosus.* Facilis quidem saltus librariorum fuit a participio *καταπιὼν* ad participium πορευθεὶς, & a sessione in dextra ad adscensionem: ac tempus imperfectum, *efficeremur*, indicio est, participinm *deglutiens* ex aoristo olim Græco esse redditum. Complura Latinus additamenta pridem partim ex Græcis, partim sine Græcis, sed nullum huic hemistichio simile, contraxit. Ex Christi passione, ex morte, ex vivificatione, ex resurrectione, ex profectione in cœlum, ex judicatione vivorum & mortuorum, peculiares usus derivat Petrus: ex sessione ad dexteram Dei, aut nullum deducit usum, aut eum, qui *Latine* adhuc legitur. Omnino in *morte* sua mortem destruxit Christus: sed sessio ejus *ad dexteram Dei* præsupponit mortem illam semel pro nobis vitæ afferendis exantlatam, & *STATUM* involvit *VITÆ* gloriosum, æternum, nobis salutarem. Act. II. 28. Rom. VI. 9. 10. Hebr. VII. 16. 24 f. 1 Cor. XV. 54. Ioh. XIV. 19. Præteriti temporis significatio in *καταπιὼν* apprime considerari debet.

¶ πορευθεὶς) *postquam profectus est.*

¶ ἀγγέλων, *angelis*) Subjecti sunt ei angeli, iique *omnium ordinum*, sive boni sive mali: & sic quoque homines.

CAP. IV.

1 Χριστοῦ, *Christo*) qui est Dominus gloriæ.

¶ *σαρκὶ, carne*) Mox, *ἐν σαρκὶ*, *in carne*.

¶ ὁπλίσασθε) *armamini*, contra hostes.

¶ ὅτι) *quod.* Hæc est illa ipsa *cogitatio* continua. conf plane Rom. VI. 6-11.

¶ πέπαυται) *pausam*, immunitatem, *nactus est.*

2 εἰς τὸ) *ut degat* nam construitur cum τῷ *pausam nactus est.* Conjuncta sunt τὸ *in carne*, v. 1, & τὸ *in carne*, v. 2. *Peccatum*, v. 1, exserit se in *concupiscentiis*, & *passio in carne* commonefacit hominem, quod *reliquum in carne tempus* habiturum aliquando sit finem.

¶ ἀνθρώπων, *hominum*) vestris & aliorum.

¶ ἐπιθυμίαις, *concupiscentiis*) variis, at *voluntas Dei*, perfecta. Idem antitheton, 1 Ioh. II. 17.

¶ βιῶ-

¶ *βιῶσαι*) Aptum verbum. non dicitur de brutis.

3 *ἀρκετὸς*, *ſufficit*) Μείωσις. nam ne priſtina quidem tempora debuere peccatis teri. Simul notatur faſtidium peccati apud reſipiſcentes.

¶ *κατειργάσασθαι*, *patraviſſe*) ſcil. *vos*. Id mox declaratur.

¶ *πεπορευμένυς*, *profectos*) progreſſos, inſaniter. Oppoſitum, *profectus* c. III. 19. 22.

¶ *οἰνοφλυγίαις*, *κώμοις*, *πότοις*, *vinolentiis*, *comeſſationibus*, *potationibus*) Illas, ſinguli exercent; has, ſodalitia.

¶ *ἀθεμίτοις*, *nefariis*) quibus ſanctiſſimum Dei jus violatur. Rom. I. 23 ſ.

¶ *εἰδωλολατρείαις*, *idololatriis*) varii generis. Sic ex oppoſito, *variæ*. v. 10.

4 *ἐν ᾧ*, *in quo*) dum ſtatuitis, ſatis eſſe, male vixiſſe.

¶ *συντρεχόντων*, *concurrentibus*) turmatim, avide.

¶ *τὴν αὐτὴν*) *eandem*, atque adhuc illi, & antea vos cum illis.

¶ *ἀνάχυσιν*, *confuſionem*) Hæc depingitur verſu 3.

¶ *βλασφημοῦντες*, *blaſphemantes*) jactantes convicia in vos, ſuperbiæ, ſingularitatis, occultæ impietatis &c.

5 *ἀποδώσουσι λόγον*, *reddent rationem*) præcipue de blaſphemiis. Iudæ v. 15.

¶ *τῷ*) Chriſto.

¶ *ἑτοίμως ἔχοντι*, *qui paratus eſt*) Apoſtoli, ubi non ex profeſſo de tempore adventus Chriſti agunt, adventum illum exſpectationi ſuæ & pietati tanquam inſtantem propoſuerunt. inde illos, qui tum blaſphemabant, Petrus ſub *viventibus* comprehendit, quaſi mox judicandis.

6 *γὰρ*, *enim*) Particula connectit *paratus* & *appropinquavit*. v. 5. 7. Paratus eſt Iudex. nam, evangelio prædicato, nil niſi finis reſtat.

¶ *καὶ νεκροῖς*, *etiam mortuis*) Appellat Petrus *mortuos* eos, qui toto N. T. tempore fuerunt, ex quo *evangelium* per apoſtolos poſt adſcenſionem Chriſti prædicatum eſt, maxime de Chriſto *judice*, Act. X. 42. & quos eoſdem judex jamjam venturus *mortuos* inveniet ac reſuſcitabit. v. 5. Etiam *viventibus* prædicatur; ſed *mortuos* citat, quia in morte maxime peragitur *τὸ ut judicarentur* &c. ex quo ipſo etiam patet, evangelii prædicationem innui morte illa priorem, non poſteriorem. Quum corpus in morte exuitur, anima vel in malam, vel in bonam partem plane figitur. Evangelium nulli poſt mortem prædicatur. iis, qui olim vixerant, Chriſtus ipſe prædicavit. c. III. 20. in N. T. abunde prædicatur viventibus. ad quos ea prædicatio in vita non pervenit, de iis videt Dominus.

¶ *εὐηγγελίσθη*, *evangelizatus eſt*) ſcil. Chriſtus. Dum viverent illi, per evangelium eis prædicari ſe fecit. Evangelium hodie ſemper prædicatur: ſed Petrus in præterito loquitur, pro tempore judicii, quod ille, ut diximus, tanquam ingruens ſpectat.

¶ *ἵνα*, *ut*) Evangelii finis & efficacia, ut ſimiles reddantur homines Chriſto in morte ac vita. c. III. 18. Omnibus & munita & oſtenſa eſt via ſalutis per Chriſtum: qui crediderunt, ſalvi ſunt, ceterisque imitandi, non blaſphemandi erant: qui non crediderunt, quin etiam blaſphemarunt, jure plectuntur.

¶ *κριθῶσι· ζῶσι· judicarentur: viverent*) Qui evangelium ſuſcipiunt, fiunt mortis Chriſti ſimiles per pœnitentiam, & deinceps

ceps per adversa omnia usque ad mortem corporis. ea mors *judicium* dicitur, respectu veteris hominis, cui judicio, mala a bonis secernenti, fideles ipsi æquo animo subscribunt; neque venient sub *judicium* horrendum universale. v. 5. 17 f. 1 Cor. XI. 32. Iidem autem *vivunt* cum Christo: & *vivere* dicuntur, non *vivificari.* quia vivificatio illorum jam facta est cum Christo. c. III. 18. coll. Eph. II. 5. De hoc judicio & vita confer v. 1. 2. 3. nam fideles, dum in carne versantur, jam initium harum rerum capiunt.

¶ κατὰ ἀνθρώπους) *quod ad homines attinet.* sunt enim exemti rebus humanis.

¶ κατὰ θεὸν) *quod ad Deum attinet.* nam Deo vivunt.

¶ πνεύματι, *spiritu*) c. III. 18 not.

7 πάντων) rerum *omnium*; adeoque etiam petulantiæ malorum; & passionum, piorum.

¶ τέλος, *finis*) ubi mortuorum & viventium numerus erit completus.

¶ οὖν, *itaque*) Revertitur ad hortationem: & officia v. 7-11 opponuntur peccatis v. 3 enumeratis. Sunt enim opposita, *luxuriæ*, & *sobrium esse & vigilare*; *concupiscentiæ*, & *amor*; *vinolentiæ*, *comessationes*, *potationes*, & *hospitalitas*; *nefariæ idololatriæ*, & legitima *administratio* cœlestium munerum ad gloriam veri Dei.

¶ καὶ νήψατε, *& vigilate*) Temperantia adjuvat vigilantiam, & utraque preces. qui absunt a temperantia, sunt somnolenti: & somnolenti segnes sunt ad orandum, vel ideo, quia labori & vitæ communi nil temporis libenter deducunt.

¶ προσευχὰς, *preces*) extremo tempore necessarias.

8 τὴν - ἀγάπην, *amorem*) Amor jam præsupponitur: ut sit vehemens, præcipitur.

¶ ὅτι ἀγάπη καλύψει πλῆθος ἁμαρτιῶν, *quod amor operit multitudinem peccatorum*) Prov. X. 12. LXX, πάντας δὲ τοὺς μὴ φιλονεικοῦντας καλύψει φιλία. conf. Prov. XVII. 9. Qui amat valde, tegit peccata, quotquót sunt, ejus, quem amat. suos oculos ab iis avertit, & alios, quoad fas est, celat de illis; & Deum implorat. Atque hunc amorem divinus amor ope & approbatione prosequitur; eumque ipsum, qui amat, pariter remunerat. Matth. VI. 14. Etiam amor necessarius inprimis ideo, quia Iudex prope est. Iac. V. 9. Beatique sunt, quos non nisi *opertis peccatis* invenit rerum *omnium finis.*

9 εἰς ἀλλήλους, *invicem*) Hoc ad eos pertinet, qui in diversis urbibus aut regionibus habitabant.

¶ γογγυσμῶν, *murmurationibus*) Hæc vitantur, æqualitate officiorum servata, inæqualitate non curiose expensa.

10 καθὼς, *sicut*) Subaudi mox, *ita.*

¶ αὐτὸ) *id ipsum*) non affectato alio.

¶ ποικίλης, *variæ*) *varia* dona distribuentis, ad sermonem vel ad diaconiam. v. seq.

11 ὡς λόγια θεοῦ) *tanquam oracula*, scil. loquatur, quæ Deus *suppeditat*, in præsenti.

¶ ὡς ἐξ ἰσχύος, *tanquam ex virtute*) strenue.

¶ ἐν πᾶσι) *in omnibus.* nam omnes & *omnia* ex illo, per illum, in illum.

¶ ᾧ, *cui*) Deo. De Christo similiter. 2 Petr. III. 18.

¶ ἡ δόξα, *gloria*) v. gr. Sapientiæ, *oracula* fundentis.

¶ τὸ

¶ τὸ κράτος, *robur*) *virtutem* præbens piis. Eadem doxologia, c. V. 11.

12 ἀγαπητοὶ μὴ ξενίζεσθε, *dilecti, nolite novum putare*) Amanter hortatur. Gustus divinæ virtutis, quem versus præcedentes referunt, vetat *offendi ut re peregrina.* Adversa Sanctis obtingere, est partim *peregrinum* quiddam; nam sunt filii Dei: partim *non peregrinum*; convenit enim iis, excoqui.

¶ πυρώσει, *ardore*) c. I. 7.

¶ πρὸς πειρασμὸν) nonnisi *ad tentationem.*

¶ ὑμῖν, *vobis*) Dativus commodi.

¶ γινομένῃ, *facto*) consilio divino.

¶ συμβαίνοντος, *contingente*) temere.

13 καθὸ, *sicut*) Mensuræ passionum respondet gloria, sed multo abundantius.

¶ κοινωνεῖτε, *communicatis*) libenter.

¶ παθήμασι, *passionibus*) v. 1.

¶ χαίρετε, ἵνα, *gaudete, ut*) *Ut* hîc plus est, quam si diceret ὅτι *quod.* Gaudio desiderioque assequimur gaudium & exultationem. conf. ἵνα *ut* Ioh. VIII. 56. Spectatur præmium patientiæ lætæ.

¶ ἀγαλλιώμενοι, *exultantes*) sine omni tum passione.

14 εἰ ὀνειδίζεσθε ἐν ὀνόματι χριστοῦ, *si probris afficimini in nomine Christi*) Probrum putabant gentes, si quem appellarent *Christianum.* v. 16.

¶ τὸ τῆς δόξης καὶ τὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα, *Gloriæ & Dei Spiritus*) Idem Spiritus, qui super Christum fuit. Luc. IV. 18. Hîc dicitur *Spiritus gloriæ*, omnia mundi probra devincens; & *Spiritus Dei*, cujus Filius est Iesus Christus. Abstractum *Gloria* ponitur pro concreto, uti 2 Petr. I. 17. 3. 4. Articulus τὸ, summa vi, bis ponitur, uti Ap. XXI. 6. & *gloria* ita accipi potest, ut sit ἓν διὰ δυοῖν, *Gloria & Deus*, i. e. *Deus gloriæ*; vel ut sit appellatio Christi, (coll. v. 16, *ut Christianus*, & v. 13. Iac. II. 1 not.) innuaturque, Spiritum Christi eundem esse Spiritum Dei Patris. Fideles, gaudium persentiscentes, eundem Spiritum interdum ut Spiritum Gloriæ, interdum ut Spiritum Dei, diverso sensu, cujus differentiam ipse Spiritus pandit, experiuntur.

¶ ἐφ᾽ ὑμᾶς ἀναπαύεται, *super vos requiescit*) Spiritus ille super pios est etiam antequam convicia ferant: sed tum ea ipsa de re magis confirmantur, & solatia Spiritus accipiunt uberiora. Num. XI. 25. 26, ἐπανεπαύσατο ἐπ᾽ αὐτοὺς τὸ πνεῦμα.

¶ βλασφημεῖται) *blasphematur*, Christus.

¶ δοξάζεται, *glorificatur*) in mediis vestris contumeliis. v. 16. Expertus scribit. coll. Act. V. 41.

15 μὴ γὰρ, *non enim*) Particula *enim* innuit, cur apud eos, qui patiuntur, glorificetur Dominus. præsupponit enim, illos secum constitutum habere, non aliter velle pati, nisi ut Christianos; neque contrarium quicquam, pœna dignum, admittere Similis imperativus, c. III. 3.

¶ ὡς φονεὺς, *ut homicida*) Turpes tituli.

¶ ἢ ὡς ἀλλοτριοεπίσκοπος, *aut ut alienarum rerum inspector*) Particula *ut* hîc demum repetita, *alienarum rerum inspectorem* longius sejungit a generibus maleficorum, sed tamen eundem etiam a Christiano distinguit. Tales sunt, qui sese in negotia publica aut privata, sacra aut civilia, ad ipsos nil pertinentia, quasi magna prudentia & fidelitate & odio mundanæ iniquitatis impellerentur, ingerunt. cujusmodi homines sæpe mala, immo pejore, quam merebantur, a mundo, (præsertim ab iis, qui rerum potiuntur,

untur, & justos monitores inspectoresque minus, quam sui similes ferunt,) gratia inita, facile in *passiones* incurrunt. Idque inprimis fieri poterat apud ethnicos magistratus.

16 *μὴ αἰσχυνέσθω, ne erubescat*) quamvis mundus pudorem putet.

¶ *δοξαζέτω, glorificet*) Poterat Petrus, antitheti vi, dicere, *bonori sibi ducat*: sed honorem Deo resignandum esse docet. glorificet Deum, qui hominem honore passionum dignatur, simulque magnum ei beneficium tribuit, cum immunitate a pœnis impiorum insecuturis. Simile antitheton in Ps. LXXIX. 12. 13: *pudefiant hostes nostri*: *Dominus glorificetur*.

¶ *ἐν τῷ μέρει τούτῳ*) *in hac parte* passionum meliorum. v. seq.

17 *ὁ καιρὸς, tempus*) scil. *nunc est*.

¶ *τοῦ ἄρξασθαι τὸ κρίμα, ut incipiat judicium*) Vnum idemque est judicium a tempore *evangelii* per apostolos prædicati usque ad *judicium* extremum. Ἄρξασθαι, medium.

¶ *ἀπὸ τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ, a domo Dei*) ecclesia. c. II. 5. Ab hac incipit judicium, miti initio. Ier. XXV. 29. XLIX. 12. Ez. IX. 6.

¶ *τί τὸ τέλος, quis finis*) Iudicium, initio tolerabilius, sensim ingravescit. pii, sua parte perfuncti, cum immunitate spectant miserias impiorum: impii, dum pios affligunt, suam mensuram implent, & discunt, quæ sua ipsorum portio futura sit; sed id melius sciunt pii, quare patientes sunt.

18 *καὶ εἰ ὁ δίκαιος-φανεῖται; & si justus -comparebit*) Prov. XI. 31. LXX, *εἰ ὁ μὲν δίκαιος-φανεῖται*; Iustis, interim delinquentibus, gravissimæ incutiuntur castigationes: quanto graviores pœnas luent improbi? Paucis annis persecutio Neroniana præcessit calamitatem Iudæorum. *Iustus impius & peccator*: Oratio semiduplex: *justus* respectum habet ad proximum, *impius* ad Deum, *peccator* ad se ipsum. Supplendum ergo, vi oppositorum, in prima propositione *εὐσεβὴς, pius* & *ὅσιος, sanctus*: in secunda *ἄδικος, injustus*.

¶ *μόλις*) *ægre*. Hoc temperatur 2 Petr. I. 11, *πλουσίως prolixe*.

19 *καὶ οἱ πάσχοντες*) *etiam qui patiuntur*. *καὶ etiam*, concessive. *καὶ*, *etiam*, cum participio, idem quod *εἰ καὶ*, *& si* cum verbo. *εἰ καὶ πάσχοιτε*, *& si patiamini*. c. III. 14. Non debemus ex passione diffidentiam capere.

¶ *κατὰ τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, secundum voluntatem Dei*) ob factam Dei voluntatem, secus ac malefici, qui patiuntur secundum Dei voluntatem, quatenus Deus eos vult puniri. v. 15. In Christo est voluntas Dei.

¶ *πιστῷ κτίστῃ, fideli creatori*) ei, cui tuto *committuntur* animæ, qui *passiones* non ad damnum immittit primo quoque tempore. Viderint Supralapsarii, quomodo Creatorem erga omnes fidelem agnoscant.

¶ *παρατιθέσθωσαν, committant*) tanquam *depositum*, non absterriti, sed potius exhilarati passionibus, quippe quas in optimam partem accipiunt.

¶ *ψυχὰς, animas*) tametsi corpus videatur interire.

¶ *ἐν ἀγαθοποιΐᾳ, in beneficentia*) Hæc una patientium cura: *bene* & *agere* & pati. cetera curabit Ille. Constr. cum *committant*. *Beneficentia* semper conjunctam habet fiduciam. c. III. 6. 1 Ioh. III. 22.

CAP. V.

CAP. V.

1 Πρεσβυτέρους, *presbyteros*) Vocabulum muneris, v. 2, & ætatis, v. 5.

¶ συμπρεσβύτερος, *compresbyter*) Hortatio mutua inter æquales & collegas inprimis valet. apposite & modeste sic se appellat primus apostolorum.

¶ καὶ μάρτυς, *& testis*) Petrus & viderat ipsum Dominum patientem, & nunc passiones sustinebat.

¶ δόξης, *gloriæ*) v. 4. 2 Petr. I. 16.

¶ κοινωνὸς, *consors*) Ap. I. 9. Stimulus bonorum pastorum.

2 ποιμάνατε, *pascite*) per disciplinam & doctrinam.

¶ τὸ ἐν ὑμῖν) *vobis pro vestra parte commissum.*

¶ μὴ ἀναγκαστῶς, *non coacte*) Necessitas incumbit, 1 Cor. IX. 16. sed hujus sensum absorbet lubentia. Id valet & in suscipiendo & in gerendo munere. Non sine reprehensione sunt pastores, qui, si res integra esset, mallent quidvis potius esse.

¶ μηδὲ αἰσχροκερδῶς, *neque turpis lucri gratia*) Merces non est prohibita, 1 Cor. IX. 14, sed abesse debet turpitudo, & esse alacritas ingenua.

¶ προθύμως, *libenter*) ut fructus non sit merces, sed pastura.

3 ὡς κατακυριεύοντες, *ut dominantes*) qui tantum præcipiant, elato animo, non humili, & urgeant. Presbyteri postea dominatum sumserunt. unde ex *Seniore* factus est *Signore*, in Italia præsertim.

¶ τῶν κλήρων, *sortibus*) Plurale: singulare, *gregis*. *Grex*, unus, sub uno pastore principe Christo: sed κλῆροι, *portiones* multæ, pro numero locorum vel antistitum. Accedit autem sermo ad mimesin. nam cœtus non est *sors propria* presbyteri; sed is, qui *dominatur*, ita tractat, ac si *sors* ejus esset. κλῆρος *sors*: inde, portio ecclesiæ, quæ presbytero pascenda obtigit: inde, pasturæ officium: inde, pastores; inde, ceteri *clerici*. quanta metalepsis, & notionis degeneratio tandem. conf. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 504 f.

¶ τύποι, *exempla*) Exemplo impetratur obsequium purissimum. Talis communitas frangit dominandi pruritum.

4 Φανερωθέντος, *manifestato*) Fidei est, servire Domino nondum viso.

¶ ἀρχιποίμενος) ἀρχιποίμην, penacutum, ut φιλοποίμην, βυποίμην.

5 ὁμοίως, *similiter*) Hortationis præcedentis & subsequentis fundamentum, humilitas.

¶ ἀλλήλοις, *invicem*) etiam citra respectum ætatis.

¶ ἐγκομβώσασθε, *induite*) κόμβος, *nodus*, vinculum, quo illigabantur manicæ, præsertim in vestitu servorum. Hesychius: κομβώσασθαι, στολίσασθαι. &, ἐγκομβωθεὶς, δεθείς & ἐγκεκόμβωται, ἐνείληται. Itaque ἐγκομβώσασθε, *induite vos & involvite*, ut amictus humilitatis nulla vi vobis detrahi possit.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Vid. Iac. IV. 6 not.

6 κραταιὰν χεῖρα, *potentem manum*) Manus Dei instituit ordines: frangit superbos: exaltat humiles. Qui propter Dominum subjicitur ordinationibus humanis, c. II. 13, ipsi Domino se submittit. conf. Rom. XIII. 2.

¶ ἐν καιρῷ) *in tempore*, opportuno. conf. ὀλίγον v. 10. Petrus sæpe spectat diem judicii.

 7 πᾶ-

7 πᾶσαν τὴν μέριμναν, *omnem solicitudinem*) si mundus vos deprimat, vel si multa vobis desint.

¶ ἐπιῤῥίψαντες, *conjicientes*) animose. Ps. LV. 23 LXX, ἐπίῤῥιψον ἐπὶ Κύριον τὴν μέριμνάν σου, καὶ αὐτός σε διαθρέψει. *conjicientes*: *vigilate*. arcte cohærent hæc duo officia, Luc. XII. 22. 37, & utrique Petrus addit suum *quia*. Deus providet: ergo nolite curare. Diabolus quærit: ergo vigilate.

¶ μέλει, *curæ est*) Id lenius, quam μέριμνα, *solicitudo*.

8 νήψατε, *vigilate*) Hæc vestra cura sit. *Vigilate*, anima.

¶ γρηγορήσατε, *vigilate*) corpore.

¶ ὁ ἀντίδικος-καταπίῃ, *adversarius - devoret*) simul & per speciem juris petit pios, & per vim. Ap. XII. 10.

¶ ὠρυόμενος, *rugiens*) cum furore.

¶ ζητῶν, *quærens*) cum insidiis.

¶ τίνα, *quem*) ex fidelibus maxime. Iob I. 8.

¶ καταπίῃ, *devoret*) primum quod ad animam, tum quod ad corpus attinet. Maxime autem insidiatur per tristitiam curarum, *fidei* noxiam.

9 τῇ πίστει, *fide*) Constr. cum *resistite*.

¶ τὰ αὐτὰ τῶν παθημάτων, *ea ipsa passionum*) *ea ipsa*, non modo *similia*. *ea ipsa* regit Dativum *fraternitati*. Sic Lucretius: *eadem aliis sopitus quiete est*. Chrysost. de sacerd. p. 202, εἰς τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἐκπίπτειν μανίαν. Apostoli sensus est: *quæ fratribus*, *eadem vobis exantlantur*. conf. Matth. V. 12. 2 Cor. I. 6. Phil. I. 30.

¶ ἐν κόσμῳ) *in mundo* hoc toto, qui jacet in malo, *diabolo*, v. 8. Antitheton ad *gloriam æternam* Dei, v. 10.

¶ ὑμῶν ἀδελφότητι, *vestræ fraternitati*) ex Iudæis & gentibus.

¶ ἐπιτελεῖσθαι, *peragi*) Sensim mensura impletur passionum.

10 πάσης χάριτος) *omnis* & meræ *gratiæ*, incipientis & consummantis, *vocantis*, *fundantis* &c.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum *qui vocavit*.

¶ ὀλίγον, *paullum*) Quantumcunque videtur, *parvum* & breve est, ad gloriam *æternam*.

¶ παθόντας, *passos*) *Passiones* aliquæ ferendæ sunt: tum obtingit *perfectio* &c.

¶ αὐτὸς) *Ipse*. Vos tantum vigilate, & resistite hosti: reliqua Deus præstabit. Conf. *Ego*, Ios. XIII. 6. 1.

¶ καταρτίσει) *perficiet*, ne remaneat in vobis *defectus*. Indicativo magis, quam optativo, quem aliqui hîc legunt, congruit Doxologia subsequens. coll. 1 Tim. I. 17. 2 Tim. IV. 18.

¶ στηρίξει, *stabiliet*) ne quid vos labefactet.

¶ σθενώσει, *roborabit*) ut superetis vim omnem adversam. Digna *Petro* oratio. Confirmat fratres suos.

11 κράτος) *robur*, cujus effectus v. 10 innuitur.

12 Σιλουανοῦ, *Silvanum*) Silvanus sive Silas, Pauli comes, a Paulo ad Petrum videtur missus fuisse. hac occasione Petrus doctrinam & acta Pauli comprobat. conf. 2 Petr. III. 16.

¶ ὡς λογίζομαι, *ut existimo*) Fidelem fratrem esse Silvanum, non revelatum est Petro, sed ex judicio prudentis charitatis *existimavit*, non multum antehac cum illo conversatus; ideoque epistolam ei commisit.

¶ δι' ὀλίγων ἔγραψα, *paucis scripsi*) in hac ipsa scilicet epistola. Locutio concisa: *scripsi*,

scripsi, scriptum misi, *per Silvanum.* conf. Act. XV. 23.

¶ παρακαλῶν, *adhortans*) Caussa brevitatis. *Doctrina* copiosiorem, quam *adhortatio* sermonem postulat.

¶ καὶ ἐπιμαρτυρῶν, *& insuper testans*) Compositum. *testimonium* jam per Paulum & Silam audierant pridem: Petrus *insuper testatur.* 1 Ioh. II. 27.

¶ ταύτην εἶναι ἀληθῆ χάριν) *hanc*, præsentem, 2 Petr. I. 12, *gratiam*, *esse veram* illam & olim promissam per prophetas gratiam, neque alteram esse exspectandam.

¶ εἰς ἣν ἑστήκατε, *in qua statis*) Rom. V. 2 not. In vera gratia debet vera esse nostra statio.

13 ἐν Βαβυλῶνι, *in Babylone*) Hæc erat Babylon Chaldæorum, quæ scatebat Iudæis. v. Lightf. Hor. in 1 Cor. p. 269. Ex hujus Babylonis prospectu sequitur series regionum, c. I. 1 not.

¶ συνεκλεκτὴ, *coëlecta*) Sic conjugem suam appellare videtur. conf. c. III. 7. erat enim *soror*. 1 Cor. IX. 5. & congruit mentio *filii*, Marci.

14 ἀγάπης) *amoris* sancti.

¶ εἰρήνη, *pax*) שלום i. e. *salutem* vobis precor: valete.

IN EPISTOLAM PETRI SECVNDAM.

CAPVT I.

1 Συμεὼν πέτρος, *Simeon Petrus*) Cognomen solum posuerat incunte priore epistola; nunc, etiam nomen, extremo tempore admonens se ipsum conditionis pristinæ, antequam cognomen nactus erat. Egregie congruit hujus epistolæ character cum priore Petri epistola & cum sermonibus ejusdem in actis. Vid. not. ad cap. II. 22. III. 1. Partes rursum sunt tres:

I. Inscriptio. *cap. I.* 1. 2

II. Iterata sinceri sensûs excitatio: *qua*

1. *hortatur fidei consortes, ut divinis muneribus macti, exhibeant omne studium, ad incrementum in gratia & cognitione Iesu Christi.* *v.* 3-11

2. *stimulos addit*

1. *a verorum doctorum firmitudine.* *v.* 12-21.

2. *a falsorum doctorum pravitate.* *c. II.* 1-22.

 3. *munit*

3. *munit contra empæctas:*
 1. *errorem redarguit.* *c. III.* 1-9
 2. *diem novissimum describit, cum hortationibus congruentibus.* *v.* 10-14

III. Conclusio, qua
 1. *suum Paulique consensum declarat.* *v.* 15. 16
 2. *summam epistolæ repetit.* *v.* 17. 18.

¶ δȣ̃λος καὶ ἀπόϛολος, *servus & apostolus*) *servus* ut Domini *Iesu*; *apostolus* ejusdem, ut *Christi.*

¶ ἰσότιμον, *æque pretiosam*) *Fides* habet *pretium*, sicut *pretiosa* apprehendit *promissa.* v. 4. *æque pretiosa* est, ex Iesu Christo, fides eorum, qui Iesum Christum viderunt, ut Petrus & reliqui apostoli; & eorum, qui citra visum credunt: eandem justitiam ac salutem apprehendit. 1 Ioh. I. 3. 1 Petr. I. 8.

¶ ἡμῖν) *nobis*, apostolis. v. 18.

¶ λαχȣ̃σι, *sortitis*) Non ipsi sibi pararunt.

¶ ἐν δικαιοσύνῃ, *in justitia*) Ratio τȣ̃ *æque pretiosam.* Est hæc *justitia Dei*, *fide* prior: nam fides est *in* justitia. De hac *justitia Dei* conf. Rom. I. 17. III. 26 nott. Convenienter additur appellatio σωτῆρος *Servatoris.*

2 ἐν ἐπιγνώσει τȣ̃ κυρίȣ ἡμῶν) Plerique *Græci* & *Latini* codices, cum *Oecumenio*, post ἐπιγνώσει, inserunt τȣ̃ θεȣ̃ καὶ ἰησȣ̃, etiam χριςȣ̃ subinde, post ἰησȣ̃ vel ante ἰησȣ̃, cum *Augustino* & *Copto*, addentes. Ea lectio, ἡμῶν postea omisso, est etiam in *Colinæi* ed. & in *Al. Magd.* 1. *Pet.* 1. 3. σωτῆρος, pro ἰησȣ̃ τȣ̃ κυρίȣ, notat margo *Curcellæi.* Nimia sane licentia librarii ea loca, quæ mentionem *Iesu Christi* habent, passim, ut in aprico est, interpolare sunt soliti. *In cognitione Domini nostri*, scribitur in eximio codice *Reutlingensi*, & in vet. codd. apud *Zegerum*, nec non apud *Hentenium.* Brevis hæc lectio & simplex, videtur primæva fuisse & *Latini* interpretis & paullo ante ipsius apostoli. Namque *cognitionem Dei* præsupponit hæc epistola; v. 3. *cognitionem* autem *Domini nostri*, nempe *Iesu Christi* urget proprie. v. 8. c. II. 20. III. 18, ubi conclusio huic principio respondet. Brevi huic lectioni tantummodo *Iesu Christi* additur in cod. *Charitino* & apud *Bedam Syrum*que. Nec abludit *Cassiodorus*, quo interprete apostolus optat *gratiam & pacem multiplicari in futuri cognitione judicii.* Apud *Æthiopem*, qui habet *Dei nostri Iesu Christi*, Glossæ marginales videntur, textui substitutæ.

3 ὡς πάντα ἡμῖν, *ut omnia nobis*) Mira est hujus exordii alacritas, ab ipsa incipiens exhortatione, *subministrate*, v. 5. Hic enim scopus est v. 13. c III. 1. *Omnia*, hic, & *omne*, v. 5, ad sese referuntur. nam ut hic protasis, sic ibi apodosis est. *ut* pertinet ad declarandum, uti 2 Cor. V. 20. Confer omnino parabolam de decem virginibus Matth. XXV. Flammula est id, quod nobis absque nostro labore a Deo & ex Deo impertitur: sed oleum est id, quod homo suo studio & fidelitate affundere debet, ut flammula nutriatur & augeatur. Sic extra parabolam res proponitur in hoc loco Petrino: in v. 3. 4 est flammula: sed v. 5. 6 ss. est id, quod homo, præsupposita divina gratia, ipse affundere debet.

¶ τῆς

¶ τῆς θείας δυνάμεως αὐτῦ, *divina virtute ejus*) *ejus*, scil. *Dei.* hoc enim repetendum ex *divina*. Ex virtute Dei, virtus omnis ad vitam & pietatem.

¶ τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν) *ea*, *quæ* pertinent *ad vitam* ex Deo *& studium in Deum.* Ecce, non demum pietate vitam consequimur. *Vitam* affert divina *gloria*, (coll. Rom. VI 4 not.) *pietatem virtus.* Alteri opponitur *corruptio*, alteri *concupiscentia.* v. 4.

¶ δεδωρημένης, *donante*) Sic, δεδώρηται, *donavit*: bis, activo sensu. sic LXX, Gen. XXX. 20, δεδώρηταί ὁ θεός μοι δῶρον καλόν.

¶ τῦ καλέσαντος, *ejus*, *qui vocavit*) Huc ref. *vocationem*, v. 10. *Vocatio* & *cognitio* sunt correlata. *Cognitio* innuitur Dei, & ad hanc vocat nos Deus.

¶ ἰδίᾳ δόξῃ καὶ ἀρετῇ, *sua gloria & virtute*) Explicatur, quid sit *divina potentia*: ut ad *gloriam* referantur attributa Dei naturalia; ad *virtutem* ea, quæ dicuntur moralia. intime unum sunt utraque.

4 δι' ὧν, *per quæ*) scil. *per gloriam & virtutem.* *Gloria* facit, ut *promissa* sint *maxima*: *virtus*, ut sint *pretiosa.*

¶ ἡμῖν γένησθε, *nobis fieretis*) Paulatim jam accedit ad hortationem. Et commutationem personæ primæ & secundæ sustentat τὸ *æque pretiosam.* v. 1.

¶ ἐπαγγέλματα δεδώρηται, *promissa donavit*) Donum est ipsa promissio; tum, quæ eam subsequitur, res promissa. Valde σεμνῶς *graviter* Petrus & in Actis verba faciens & in epistolis scribens, substantiva plurali numero solet ponere.

¶ ἵνα διὰ τέτων, *ut per has*) id est, per Gloriam Ejus & Virtutem. Promissa est ipsa *communio* cum Deo: quare poterat Petrus *quod* dicere; sed *ut* dicit, majore vi. nam promissio ad hoc data est, ut per ipsam allecti, re promissa, magna & pretiosa, potiamur.

¶ θείας κοινωνοὶ φύσεως, *divinæ participes naturæ*) *Divina natura*, Deus ipse. Sic, *divina potentia*: v. 3. *magnifica gloria*: v. 17. *sanctitas Dei.* Hebr. XII. 10. pro *Deo ipso.* vid. Macar. Homil. 39. Similiter *natura humana* &c. Iac. III. 7. Uti τῷ *participes* opponitur *effugientes*, sic *divinæ naturæ* opponitur *in concupiscentia corruptio.* porro contraria sunt *gloria* & *corruptio*, *virtus* & *concupiscentia.* itaque *divinæ naturæ* appellatio *gloriam & virtutem* complectitur: eademque dicitur *divina potentia*, quatenus est origo omnis boni; *divina natura*, quatenus nos ad se admittit. Est autem gradatio, differuntque ut pars & totum hæc duo: δυνάμεως POTENTIÆ *divinæ* dona suscipere, & *NATURÆ divinæ* consortem i. e. sanctum fieri, conf. Rom. I. 20.

¶ ἀποφυγόντες, *effugientes*) expedite & celeriter. φεύγω, *fugio*: ἀποφεύγω, *effugio.* Hæc fuga non tam ut officium nostrum, quam ut beneficium divinum, communionem cum Deo comitans, hoc loco ponitur. conf. c. II. 18. 20.

¶ τῆς ἐν κόσμῳ ἐν ἐπιθυμίᾳ φθορᾶς, *quæ in mundo est in concupiscentia corruptionem*) c. II. 20. 18. 19. Sententia: *in* mundo est corruptio *in* concupiscentia.

5 καὶ) *etiam*, item.

¶ αὐτὸ τῦτο, *ipsum illud*) Accurate exprimitur piorum responsus erga dona divina. αὐτὸ τοῦτο ponitur quasi adverbialiter, pro κατ' αὐτὸ τοῦτο.

¶ σπουδὴν, *studium*) *Studium*, multa complectitur, 2 Cor. VII. 11 not., & apud Petrum ea, quæ sequuntur. unde huc refertur *studete*, v. 10. Sic, *studere*, v. 15. c. III. 14.

¶ παρεισενέγκαντες, *subinferentes*) παρα *sub* modestiam indicat. Deus facit: nos studemus.

¶ ἐπιχορηγήσατε, *exhibete*) Resp. *exhibebitur*. v. 11. Dei dona sequitur studium nostrum; studium nostrum, introitus in regnum.

¶ ἐν τῇ πίστει, *in fide*) Hæc dicitur *cognitio*, v. 3, qua gratia & veritas agnoscitur. & hanc Deus nobis, perinde ut *vitam*, *suppeditat*: *fides*, Dei donum, Eph. II. 8. ideo non jubemur *subministrare* fidem, sed in fide fructus illos, qui septem enumerantur, *fide* chorum ducente, *amore* concludente.

¶ ὑμῶν, *vestra*) Constr. cum *fide*. 1 Petr. I. 7. 9. 21.

¶ τὴν ἀρετὴν, *virtutem*) qua *virtutem* Dei imitemini, v. 3, & omnia, quæ vita spiritualis molitur, strenue efficiatis. Præsens quisque gradus subsequentem parit & facilem reddit; subsequens priorem temperat ac perficit. Ordo est autem naturæ potius, quam temporis. Ἀρετὴ, *virtus*, strenuus animæ tonus ac vigor. 1 Petr. I. 13. Hanc parit *fides*. 2 Cor. IV. 13. 16 init. Inde γνῶσις, *cognitio*, *moderatio*: coll. Rom. XV. 14 not. *Virtus* facit alacres, vigilantes, circumspectos, discretos, ut reputemus, quid Dei, quid nostra, quid aliorum causa sit faciendum vel fugiendum, & quomodo, ubi, quando &c. 1 Cor. XVI. 18 fin. Inde ἐγκράτεια, *abstinentia*. Hanc parit γνῶσις, quippe quæ malum a bono secernit, & mali fugam docet. Inde ὑπομονὴ, *patientia*. Frangit incontinentia mentem: *continentia* mollitiem pellit, nervos confert. Inde εὐσέβεια, *pietas*: sanctificat affectus naturales erga parentes &c. immo etiam erga Creatorem. Omnia *pietatis* impedimenta removet ὑπομονὴ, *patientia*. Inde φιλαδελφία, *dilectio fratrum*. Qui naturales affectus habet sanctificatos, is ad στοργὴν pure spiritualem progreditur. Ἀγάπη, *amor* generalis claudit chorum. Col. III. versu 14 toto. Qui erga *fratres* recte est animatus, amorem ad alieniores extendit, imo ad hostes. Hinc patet, quomodo præsens quisque gradus subsequentem pariat facilemque reddat. Porro, quomodo sequens quisque priorem temperet ac perficiat, patebit, si hoc schema ordine retrogrado expendatur. Qui habet *amorem*, *fraternam dilectionem* sine partialitate exercebit. Qui habet *fraternam dilectionem*, sentiet *pietatem* esse plane necessariam. Εὐσεβὴς, *pius*, nil Stoicum admiscebit τῇ ὑπομονῇ, *patientiæ*. *Patienti* facilis est *abstinentia*. Ἐγκρατὴς, *continens*, mente serena perpendit omnia & habet γνῶσιν. Γνῶσις cavet, ne ἀρετὴν inconsultus auferat impetus. Oppositorum similis ratio apud malos: *infidelitas* parit *vitium*, &c.

¶ γνῶσιν, *moderationem*) 1 Petr. III. 7 not.

6 ἐγκράτειαν, *abstinentiam*) quæ vitat malas concupiscentias. *Abstine*.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) qua tolerantur adversa & adversarii. *Sustine*.

¶ εὐσέβειαν, *pietatem*) qua fideles Deum super omnia spectant. Εὐσέβεια potest esse pietas erga necessarios, parentes, fratres &c. sed sanctificata. conf. 1 Tim. V. 4.

7 φιλαδελφίαν, *fraternam dilectionem*) erga sanctos in Deo vobis conjunctos.

¶ τὴν ἀγάπην, *amorem*) Ex *fraterna dilectione* deducitur *amor*. 1 Petr. I. 22.

8 ταῦτα, *hæc*) *virtus*, *moderatio* &c. Involvitur conditio: hæc si habetis, tum demum habetis veram cognitionem. conf. v. 9, *enim*.

¶ ὑμῖν

¶ ὑμῖν ὑπάρχοντα, *si vobis adsint*) vere. Eadem phrasis Act. III. 6. Huc ref. *non otiosos*.

¶ καὶ πλεονάζοντα, *& abundent*) copiose. Veritatem celeriter sequitur abundantia. Huc ref. *neque infructuosos*: i. e. habebitis fructum bonum & largum, quem producit cognitio I. C. v. 3.

¶ καθίστησιν, *constituunt*) in præsenti.

¶ εἰς, *in*) Conf. εἰς, *in*, Rom. IV. 20.

¶ ἐπίγνωσιν) *agnitionem*, cum *purificatione peccatorum* conjunctam.

9 γὰρ) *enim*, proprie.

¶ τυφλός ἐστι, κτλ. *cæcus est &c.*) Eximio regressu sermonis depinguntur gradus relapsuum. talis 1 obliviscitur purificationis, peccatorum suorum, *pristinorum*. 2 cæcutit ad *præsentia* bona, v. 12. 3 plane cæcus est ad *futura*, v. 11. *Regressus* sermonis est in eo, quod temporis *præteriti* ratio in textu habetur ultimo loco, cum secundum naturam rei dicatur, *præteritum*, *præsens*, *futurum*.

¶ μυωπάζων) Hesychius, μυωπάζων, ὀφθαλμιῶν.

¶ λήθην λαβὼν) *oblivionem nactus*. Aptissima phrasis, participio *nactus* exprimente, quod homo volens patitur. conf. not. ad Rom. V. 19. Qui cogitat, quam multa sint pristina, a quibus purgatus erat, facilius desistit.

10 μᾶλλον, *magis*) Qui *studium* habent, majus tamen habere debent.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) In priore epistola nunquam, in altera semel hanc appellationem Petrus adhibet: ex quo gravitas hujus loci apparet.

¶ βεβαίαν, *firmam*) Hæc confirmatio fit per *virtutem*, *moderationem*, *abstinentiam &c.* unde mox sequitur, *hæc enim facientes*. conf. Hebr. VI. 10.

¶ βεβαίαν ὑμῶν τὴν κλῆσιν καὶ ἐκλογὴν, *firmam vestram vocationem & electionem*) Id est, vos in vocatione & electione vestri firmos. nam quorum foret τὸ *labi*, eorum est *confirmatio*. *Vocatio* ponitur ante *electionem*, secundum nos.

11 πλουσίως) *abundanter*: ut quovis tempore, *inoffenso* pede, non tanquam ex naufragio vel incendio, sed quasi cum triumpho, intrare possitis; & præterita, præsentia, futura vos juvent. Hic non jam *ægre* ait Petrus, uti 1 ep. IV. 18. Resp. *abundent*. v. 8.

12 διὸ, *quapropter*) Loquitur ex prægustu sui jam instantis *exitûs* & *introitûs*. v. 15. 11.

¶ μελλήσω ὑμᾶς ἀεὶ ὑπομιμνήσκειν) Vim lectionis hujusce vix agnoscent, qui non justum habent Græcæ linguæ usum, vel certe elegantias verbi μέλλω minus callent. Ipsi Græci recentiores fecerunt, οὐκ ἀμελήσω, ex μελλήσω. μέλλειν, Germ. *sollen*. Sic Gregorius Neocæs. ἀρετὰς ἔχειν ἔτι μέλλω. *nondum habeo virtutes*. Paneg. ad Orig. p. 86. 203. ed. Stutgard. & vulgo, *venire debet*, i. e. *nondum venit*. Itaque Petrus ait, *vos semper admonendos habebo*: nunquam reputabo, quantum vos admonuerim; unum semper cogitabo, vos mihi admonendos esse. Præsens μέλλω, rem futuram innuit: quare μελλήσω est futurum cumulatum: *admoniturus ero*. Hesychius, μελλήσω, σπουδάσω· atque id ipsum synonymon σπουδάσω mox sequitur v. 15, ubi observanda est & σπουδὴ Apostoli, *per literas* se ultra ipsius decessum porrigens; & apta inde vocis μνήμη proprietas. Ammonius, Μνήμη μὲν γίνεται νεκροῦ· μνεία δὲ, ζῶντος. Vid. LXX Eccl. I. 11. &c.

¶ ἀεὶ,

¶ ἀεὶ, *semper*) Innuit, cur alteram scribat epistolam brevi intervallo post primam. Petrus magis magisque opus esse statuit admonitione propter ingruentem corruptionem malorum hominum. c. II. 2.

¶ εἰδότας, *scientes*) *veritatem.*

¶ ἐστηριγμένους, *stabilitos*) Affine verbum, διεγείρειν, *excitare*, v. 13. Et firmos eos esse vult, & quam erectissimos.

¶ παρούσῃ, *præsenti*) Veritas, ut in Novo Testamento, præsens est. 1 Petr V. 12 not.

13 δὲ, *autem*) Particula declarandi.

¶ σκηνώματι, *tabernaculo*) Innuitur animæ immortalitas & brevis mansio in corpore mortali, cum facilitate discessus in fide.

14 ταχινή ἐστιν) *repentina est.* Præsens. qui diu ægrotant, possunt alios adhuc pascere. Crux id Petro non erat permissura. Ideo prius agit, quod agendum est.

¶ ἀπόθεσις, *depositio*) violenta & tamen optata. Sic, *exitum*, v. 15.

¶ ἐδήλωσε, *patefecit*) Patefecerat pridem, Ioh. XXI. 18 f. *quum senesces. Ingruebat* jam senectus Petri. Potest etiam subsecutum esse aliud indicium.

15 σπουδάσω, *studebo*) Hinc pendet, ὑμᾶς ἔχειν, *ut vos habeatis.* Sic quoque Latini *studeo* construunt.

¶ ἑκάστοτε, *quovis tempore*) quotiescunque usus venerit.

¶ ἔχειν) Elegans locutio, ἔχω ποιεῖσθαι. Habituri autem erant, hac eis epistola a Petro relicta.

16 γὰρ, *enim*) Ostendit, dignam rem esse, de qua vel morti proximus scribat; allegans apostolicum testimonium & propheticum sermonem.

¶ σεσοφισμένοις) πλαστοῖς, c. II. 3, *callide concinnatis.*

¶ μύθοις) *fabulis*, quales de diis suis habebant gentes.

¶ ἐξακολουθήσαντες) τὸ ἐξ errorem notat, c. II. 2. 15. Talis error in hac re nullus.

¶ δύναμιν καὶ παρουσίαν, *vim & præsentiam*) ἓν διὰ δυοῖν i. e. majestatem præsentissimam. δύναμις *vis* opponitur *fabulis.* conf. 1 Cor. IV. 20, ubi opponuntur *sermo* & *vis.* Transformatio in monte specimen est revelationis gloriæ in die novissimo: & hanc revelationem spectat omne testimonium apostolorum. Act. X. 42.

¶ ἐπόπται, *spectatores*) ad intima arcana admissi, v. gr. in monte.

¶ ἐκείνου, *Illius*) Ἐκεῖνος *Ille* remotum quiddam & admirabile & magnum notat.

¶ μεγαλειότητος, *magnitudinis*) Correlata sunt, ut nomen *Patris* & *Filii*, sic *magnifica gloria* & *magnitudo. Magnifica gloria*, in textu tribuitur Patri, *magnitudo* sive μεγαλειότης (differt enim vox græca a voce latina non nihil) tribuitur Filio.

17 λαβὼν, *accipiens*) Participium, pro indicativo. *accepit*, testimonio paterno.

* ¶ τιμὴν καὶ δόξαν, *honorem & gloriam*) divinam. Mox repetitur vocabulum *Gloriæ.*

¶ φωνῆς ἐνεχθείσης, *voce delata*) Hoc graviter iteratur versu seq.

¶ αὐτῷ) *ei* soli.

¶ τῆς μεγαλοπρεποῦς δόξης, *magnifica Gloria*) Sic appellatur Deus ipse.

18 ἡμεῖς, *nos*) Iohannes etiam adhuc vivebat.

¶ ἐξ οὐρανοῦ, *ex cælo*) divinitus.

¶ τῷ ἁγίῳ, *sancto*) Ex illa ipsa re sanctus erat mons, illo certe tempore.

19 ἔχομεν βεβαιότερον, *habemus firmiorem*) Non dicit, clariorem, sed *firmiorem.*

rem. quare non hic opus est disquirere, de differentia claritatis propheticæ ante implementum & post. Sed certe *firmior* fit sermo propheticus ex implemento. Rom. XV. 8. Eandem ob causam propheticus sermo non est firmior apostolico, neque in se, neque respectu eorum, ad quos scribit Petrus. v. 12. 16. Per se semper firmus erat etiam propheticus sermo: *firmior* autem factus est, non dicam, apud apostolos, sed vel apud auditores, (quorum nomine ait, *habemus*, non *habetis*) quibus apostoli demonstrabant complementum in Iesu Christo factum, & inde porro futurum inferebant. Ea quæ ad lucernam debilius videras, dies superveniens te tamen recte vidisse *confirmat*. Vid. not. ad v. 20, *non fit*.

¶ τὸν προφητικὸν, *propheticum*) Mosis, Esajæ, & omnium prophetarum sermones unum sermonem sibi undequaque constantem faciunt. Non jam singularia dicta Petrus profert, sed universum eorum testimonium complectitur, ut jam patefactum. conf. Act. X. 43. Moses adeo in monte simul fuerat.

¶ καλῶς, *bene*) Petrus eos non objurgat tarditatis nomine, qui prophetis adhuc plus credant, quam sibi & ceteris apostolis. Suum cuique fulcrum fidei, quo maxime nititur, quisque laudare debet. Sed tamen ad ulteriora eos invitat.

¶ προσέχοντες ὡς, *attendentes ut*) Intuitum ac respectum *lychni* jubar diei non tollit, sed tamen vincit. lumine majori minus & ut minus agnoscitur & corroboratur: lumine minori ostenditur majoris excellentia.

¶ λύχνῳ, *lychno*) cujus in nocte usus est.

¶ φαίνοντι) *qui lucebat*. Est imperfectum, (ut ὄντες v. 18.) nam sequitur: *donec dies dilucesceret* &c. eadem vi temporis, non, in præsenti, διαυγάζῃ, ἀνατέλλῃ, *dilucescat*, *oriatur*.

¶ αὐχμηρῷ, *obscuro*) ubi neque latex neque lux.

¶ τόπῳ, *loco*) Talis locus, cor nostrum.

¶ ἕως οὗ, *donec*) Non tollitur Scripturæ usus omnis apud illuminatos, præsertim in aliis convincendis, ut ipsius Petri exemplum nos docet. Conf. *donec*, Matth. I. 25. Sed tamen illuminati jam id ipsum habent, quod prophetæ testantur. quare v. gr. Iohannes in Ep. I ad tales scribens & se scribere toties commemorans, nunquam ad τὸ *scriptum est* propheticum provocat; tantum testimonium apostolorum allegat. nam tenebris pulsis lux lucebat, 1 Ioh. II. 8. Et sic reperias τὸ *scriptum est* multo sæpius occurrere in antiquioribus N. T. libris, quam in iis, qui postremo scripti sunt.

¶ ἡμέρα, *dies*) plena lux N. T. En! ut differt lychnus & dies, sic lux V. T. & N. T. 1 Ioh. l. c.

¶ διαυγάσῃ, *dilucesceret*) perruptis tenebris.

¶ φωσφόρος, *lucifer*) Iesus Christus: Ap. XXII. 16.

20 τοῦτο, *hoc*) Ratio τοῦ *bene facitis*. quippe *hoc scitis*.

¶ πρῶτον) *prius*, quam ego dico. Germ. *vorhin*. Sic c. III. 3. Petrus in his epistolis non docet, sed commonefacit.

¶ προφητεία γραφῆς) *prophetia*, quæ exstat in *Scripturæ* corpore.

¶ ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται, *propriæ interpretationis non fit*) ἐπίλυσις ex ἐπιλύω, Marc. IV. 34. Act. XIX. 39. פתר Græci qui-

quidam, ἐπίλυσι, Gen. XLI. 12. Vt *callide concinnatis fabulis* opponitur spectatio apostolica; sic *propriæ interpretationi* opponitur φορὰ *vectura* prophetica. Itaque ἐπίλυσις dicitur *interpretatio*, qua ipsi prophetæ res antea plane clausas *aperuere* mortalibus. *Prophetia* nec primo humana est, *nec* a se ipsa unquam ita descifcit, ut incipiat esse verbum *propriæ*, i.e. humanæ ἐπιλύσεως, sed plane divinæ patefactionis est, & in rebus exituque talis esse cognoscitur, imo etiam *firmior* fit. Ita cohæret *enim*, v. 21.

¶ οὐ γίνεται) *non fit*. Quod semel vere dictum est per prophetas, hodienum manet veritas. Lychnus non est dies; sed tamen vincit tenebras.

21 θελήματι) *voluntate*, studio. LXX Ier. XXIII. 26. Homo sæpe, quod *vult*, fingit in fabulis, aut occultat in errore. conf. *volentes*. c. III. 5.

¶ ἀνθρώπου) *hominis*, meri. Antitheton, *sancti Dei homines.* prophetarum definitio.

¶ ἠνέχθη, *lata*) Sic v. 17. 18. Hebr. משא a נשא *ferre.*

¶ ποτὲ) *unquam*, remoto aut propiori tempore. hinc *prophetia* fine articulo, indefinite dicitur.

¶ ἀλλ' ὑπὸ, *sed a*) Conf. Ioh. XI. 51.

¶ Φερόμενοι, *vecti*) Resp. ἠνέχθη, *lata est.* Pulcerrimum antitheton: non ferebant, sed ferebantur. passive, non active, se habuerunt. Quod fertur; nulla sua vi, non suo labore movet & promovet. Conf. de prophetis, Ps. XLV. 2. Ier. XXXVI. 18. Mox verbum *locuti sunt* denotat quoque facilitatem propheticam.

¶ ἐλάλησαν, *locuti sunt*) Hoc quoque ad *calamum* spectat, *scripturæ. Locuti sunt*: hoc præteritum ostendit, Petro proprie sermonem esse de prophetis V. T. conf. cap. II. 1 not. & cap. III. 2.

¶ ἅγιοι, *sancti*) quia *sanctum Spiritum* habebant.

CAP. II.

1 Ἐγένοντο δὲ καὶ ψευδοπροφῆται, *extitere autem etiam pseudoprophetæ*) Antitheton ad veros prophetas V. T. de quibus c. I. 19. καὶ, *etiam.*

¶ λαῷ, *populo*) Israël. Ad Israëlitas scribit. Exemplum pseudoprophetæ, v. 15.

¶ ἔσονται) *erunt.* & jam esse cœperant tum. Prophetia, antehac data, nunc iterata. c. III. 2. Iud. v. 4. 14.

¶ ψευδοδιδάσκαλοι, *falsi doctores*) Antitheton ad veros doctores N. T.

¶ παρεισάξουσιν, *subintroducent*) παρὰ *præter* doctrinam salutarem de Christo.

¶ αἱρέσεις ἀπωλείας) *hæreses* non modo malas, sed pessimas; *perditas.*

¶ καὶ) *etiam.* congruit epitheton *celerem*, vocabulo *perditionem* iterato additum.

¶ τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς, *eum qui emit ipsos*) cujus idcirco confessioni immori debebant. c. I. 16.

¶ δεσπότην) quem vera doctrina *Dominum* testatur.

¶ ἀρνούμενοι, *negantes*) doctrina & operibus. Iud. v. 4. *negant*, illum vere venisse in carne, & sic totum *redemtionis* mysterium tollunt. 1 Ioh. IV. 2 f.

¶ ἐπάγοντες, *inferentes*) Homo *infert* sibi: Deus *infert*, ut vindex. v. 5.

¶ ταχινὴν, *celerem*) ob celerem adventum Domini.

2 πολλοὶ, *multi*) Triste!

¶ ἀσελγείαις) Alii, ἀπωλείαις. sed ἀσέλγειαι, non ἀπώλειαι, plurali numero, apud

apud Petrum & alibi leguntur: *& luxuria* est illa esca, quæ *multos in sequelam* trahit. Iud. v. 4. Sequelam illam demum *excipit perditio : luxuria*, non perditio, ita in oculos incurrit, ut homines ad *blasphemandam veritatis viam* inducantur: eademque crimen illud est, quo pœna versu 6 memorata contrahitur. In tali varietate facile est, pro alteraurtra lectione rationes producere : sed non opus est, ubi codicum testimonio peragitur decisio. *Erasmi* textus, & *Oecumenius* (cujus tamen anceps lectio est,) & cod. mss. *duo tres*ve, qui ἀπωλείαις habent, plane inter se propinqui, adeoque unius codicis instar sunt. Librarius, non valde antiquus, per festinationem id arripuit ex v. 1. ἀσελγείαις habent reliqua monumenta omnia: & hanc lectionem sequitur Newtonus in Ap. p. 168, posthabita versione Anglicana.

¶ *δι' οὓς, propter quos*) Ref. ad *eorum*.

¶ *ἡ ὁδὸς, via*) v. 15. 21. Gen. XXIV. 48. דרך אמת ἐν ὁδῷ ἀληθείας.

¶ *βλασφημηθήσεται, blasphemabitur*) ab iis, qui foris sunt, discrimen ignorantibus verorum & falsorum Christianorum.

3 *πλεονεξίᾳ, avaritia*) v. 14.

¶ *πλαστοῖς, fictis*) ut faciunt mangones.

¶ *ὑμᾶς ἐμπορεύσονται*) LXX, ἐμπορεύεσθαι cum accusativo pro Hebr. סחר ponunt, Gen. XXXIV. 21. Prov. III. 14. Ez. XXVII. 21 ed. Vat. Sensus: *mercaturam in vos exercebunt.* dabunt verba: accipient pecunias. Plinius, de medicis quibusdam : *Nec dubium est, omnes istos, famam novitate aliqua aucupantes, animas statim nostras negotiari.* Plin. lib. 29. cap. 1.

¶ *οἷς, quibus*) Ad consolandos & muniendos pios pertinet, quod pœna copiose describitur ante commemorationem operum impiorum.

¶ *ἔκπαλαι*) quasi *ex-olim.* a lapsu angelorum.

¶ *οὐκ ἀργεῖ*) *non est otiosum.* i. e. plane viget. unum idemque est judicium super omnes peccantes, quod in animo Iudicis sine intermissione agitatur, dum erumpit: & in iis, qui puniti in Scriptura memorantur, ostenditur, quid ceteros maneat; tametsi peccantes putant, illud cessare, ipsique *dormitant*.

¶ *ἀπώλεια αὐτῶν, pernicies eorum*) *pernicies*, cui adjudicabuntur. Sic quoque *judicium & pernicies*, conjunctim, c. III. 7.

¶ *οὐ νυστάζει, non dormitat*) Idem verbum, Matth. XXV. 5 not. Conf. *novit*, v. 9.

4 *εἰ, si*) Apodosis exstat v. 9.

¶ *ἀγγέλων, angelis*) creaturis nobilissimis. Rom. VIII. 38 not.

¶ *οὐκ ἐφείσατο, non pepercit*) Sic quoque v. 5. Severum innuitur judicium in eos, quibus parsum iri putasses.

¶ *σειραῖς*) *σειρά, plecta*, ex vimine, cannabi, crinibus &c. Sic, *δεσμοῖς, vinculis*, Iud. v. 6.

¶ *ζόφου, tenebrarum*) Tenebræ ipsæ vinctos tenent, suntque pro catenis. Sap. XVII. (17) 18, ἁλύσει σκότους ἐδέθησαν.

¶ *ταρταρώσας*) Nomen ὁ καὶ ἡ τάρταρος, plur. τάρταρα, verbum ταρταρόω, neque in N. T. alias exstat, neque apud LXX interpretes. Itaque significatio aliunde est repetenda, ex Homero, Hesiodo, Platone: apud quos *tartarus* est locus infimus in rerum natura, caligine & frigore horridissimus. Vnde Hesychius, τάρταρος, ὁ ὑπὸ τὴν γῆν κατώτατος τόπος. Eustathius ad Il. H. τάρταρος, ὃς φερωνύμως τετάρακται, ἀὴρ ὑπόγαιος καὶ ἀνήλιος,

λιος, καὶ διὰ τῦτο καὶ ψυχρός. κτλ. Quam notionem confirmat hoc loco vocabulum ζόφυ, *tenebrarum*. Inde ταρταρῦν, ex ταρταρόω, (formæ θανατόω, καπόω, κυκλόω, πυρόω, σκολόω, σαυρόω, ταπεινόω, φιμόω) est *tartaro*, sive *tenebris*, *addicere & tradere*. Possunt autem v. gr. in terra quoque versari mancipia tartari: Luc. VIII. 31. Eph. II. 2. Ap. IX. 11. 14. XII. 9. &c. sicut bello captus etiam extra locum captivitatis potest ambulare. Gradatim igitur angeli, qui peccarunt, ταρταρῦνται ad tartara dantur.

¶ παρέδωκεν) *tradidit*, sicut judex captivum tradit ministris. conf. Ap. XX. 2.

¶ εἰς κρίσιν τηρυμένυς, *in judicium servatos*) *judicium*, *magnæ diei*. Iud. v. cit.

5 ἀρχαίυ, *antiquo*) antediluviano.

¶ ὄγδοον νῶε, *octavum Noe*) Noe cum suis, *octo* erant. Hunc usum numeralium apud Græcos demonstrat Raphelius. conf. 1 Petr. III. 20. *Octo* animis opponitur *universitas*, *mundus impiorum* numerosissimus.

¶ δικαιοσύνης κήρυκα, *justitiæ præconem*) Non solum ipse erat justus, sed etiam justitiam mundo prædicarat.

¶ καταχλυσμὸν, *diluvium*) Quamvis igitur pii serventur, tamen impii non possunt sperare, cum illis se servatum iri.

6 πόλεις, *urbes*) Ergo similia peccata etiam in vicinia Sodomorum fuere, Gomorrhæ &c.

¶ τεφρώσας καταστροφῇ) Gen. XIX. 25. 29. verbo καταστρέφειν & καταστροφὴ utuntur LXX.

¶ τεθεικὼς, *ponens*) Irrefragabile monumentum erat Dei & judicii divini.

7 δίκαιον, *justum*) Gen. XIX. 1. 7.

¶ ἀθέσμων, *nefariorum*) eorum, qui contra naturam peccabant.

¶ ἐν ἀσελγείᾳ, *in luxuria*) ib. v. 5.

8 ὁ δίκαιος - ψυχὴν δικαίαν, *justus-animam justam*) suam. Concinne notatur dolor reflexus. Lot se cruciabat: & cruciatûs erant rei Sodomitæ.

¶ ἡμέραν ἐξ ἡμέρας) Sic LXX non semel יום יום exprimunt.

¶ ἔργοις) *factis*, dictis.

9 οἶδε) *novit*, & meminit; etiam ubi nullum homines auxilium norunt. Specimina hoc ostendunt. De *voluntate* Domini, dubium non est.

¶ εὐσεβεῖς, *pios*) qualis *Noë* & *Lot*. *pios* & justos.

¶ ῥύεσθαι, *eripere*) Plura exempla, Ier. XXXIX. 11. 18. XLV. 5.

¶ ἀδίκυς) *injustos* & impios, quales multi modo memorati.

¶ κολαζομένυς) *cruciandos*, futurum: & tamen præsens, quia pœna certa & imminens. v. 3.

10 μάλιστα) Hi *maxime* punientur.

¶ ὀπίσω, *post*) Genus, *post carnem proficisci*: species, *post carnem proficisci in concupiscentia pollutionis*.

¶ καὶ, *&*) Partitio, de impuritate & blasphemia: *post* -, *& dominationem* -. Hoc tractatur mox: *audaces &c.* illud, *voluptatem &c.* v. 13. Vtraque tractatio habet nominativum & verbum finitum. Eadem duo capita respiciuntur v. 18, *superba*: *pelliciunt*.

¶ κυριότητος καταφρονῦντας, *dominationem contemnentes*) In hac propositione *dominationem* appellat; mox, in tractatione, δόξας *dignitates*: altero alterum connotans. Vtrumque, grandi metonymia abstracti pro concreto, angelos eosque peccatores (quanquam Hornejus in Ep. Iud. de sanctis angelis accipit) significare vide-

videtur. nam illud *judicium blasphemum*, quod hic contra *dignitates* ab angelis ferendum negatur, v. 11, idem *diabolo* ab archangelo illatum negat Iudas v. 9, sermone magis definito, sententia eadem. *Dominatio* videtur dici *princeps spirituum lapsorum*: *dignitates*, *ceteri spiritus lapsi.* Certe etiam Iudas v. 8 singularem & pluralem observat: *dominationem spernunt*, *dignitates vero blasphemant.* Vterque apostolus de creaturis, quas impii *non norint*, loqui se ostendit. Angeli, qui peccarunt, tamen, ut creaturæ Dei, habent bonitatem, ut ait Gerh. ad h. l. & in sua natura præstantissima, quam a Creatore acceperunt, characterem retinent indelebilem majestatis; conf. Luc. X. 18. 19. Matth. XII. 26. 29. Ioh. XIV. 30. 2 Cor. IV. 4. quam non ipsorum, sed Dei causa reverenter habere debemus. conf. Iac. III. 9 not. Etenim hoc magnificentissimum est divini judicii reservatum, quod in angelos exercetur. huc nullus angelus, nullus homo, nedum impius (Sir. XXI. 27, ἐν τῷ καταρᾶσθαι ἀσεβῆ τὸν σατανᾶν, αὐτὸς καταρᾶται τὴν ψυχὴν αὐτοῦ·) sua auctoritate, se ingerere debet: id autem nescio quomodo hi, quos Petrus Iudasque notant, conabantur, spiritualia omnia susque deque habentes. v. 12. Iud. v. 10. 19. Vide majestatem sanctorum, quibus potestas erit judicandi angelos. 1 Cor. VI. 3. v. Ad. *Sasbout* f. 472. 480.

¶ τολμηταὶ, *audaces*) tametsi Michaël *non ausus est.* Iud. v. 9. Casus rectus mox habet verbum, *non contremiscunt.* Multi comma ponunt, τολμηταὶ, αὐθάδεις· sed quin substantivum & adjectivum copulentur, causa nulla est. αὐθάδεια τόλμαν *superbia audaciam* parit: *audaciam* mox notat τὸ οὐ τρέμουσι.

¶ οὐ τρέμουσι, *non contremiscunt*) tametsi *robore & potentia* pusilli sint.

¶ βλασφημοῦντες, *blasphemantes*) *Blasphemia*, prius illorum crimen; cujus radix præmittitur, *audacia*, *superbia*. Sic alterum, *impuritas*, v. 14. cujus radix item præmittitur, *luxus*. v. 13.

11 ὅπου) *ubi*, pro *cum*. Particula elencho apta. 1 Cor. III. 3.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) atque adeo archangelus. Quod Petrus, lectoribus vel jam notum vel nondum aperiendum, in mente habuit; id Iudas postea expressit. Vtriusque epistola, proprie parallela.

¶ ἰσχύι) *Robore* jus defenditur: & hæc ambo inter se conveniunt. Homines utrinque, pusilli; angeli, majores: Deus, optimus maximus.

¶ μείζονες, *majores*) Asteismus gravis, *majores* homunculis.

¶ οὐ φέρουσι κατ' αὐτῶν, *non ferunt contra eas*) id est, *non inferunt dignitatibus &c.* Iud. l. c.

¶ παρὰ κυρίῳ) *apud Dominum*. Iudicem, cumque præsentem, reveriti, abstinent judicio.

¶ βλάσφημον) *Blasphemum* interdum est, quod tametsi vere, at non convenienti ratione dicitur in aliquem. Deo convenit judicium, non angelis.

12 ἄλογα ζῶα, *irrationalia animalia*) Hoc multum distat ab angelis. Ps. XLIX. 21.

¶ φυσικὰ γεγεννημένα) *naturalia nata*, ignobilia ex ipso suo ortu, & ex suo principio φυσικῶς, *naturaliter*, agentia, Iud. v. 10. naturali sensuum ductui obsequentia, in pastu &c. nec quicquam his superius, supernaturale, spirituale noscentia. sequitur, *in his quæ ignorant.*

¶ εις ἅλωσιν καὶ φθορὰν, *in capturam & corruptionem*) Antitheton ad homines, qui ad *libertatem & gloriam* cœlestem debebant contendere.

¶ βλασφημοῦντες, *blasphemantes*) Magna cautio in sermone esse debet.

¶ ἐν τῇ φθορᾷ αὐτῶν καταφθαρήσονται, *in corruptione sua plane corrumpentur*) *Pernicies* iniquitatis, justam habet mercedem, *plenam perniciem* miseriæ. Alia de re LXX, φθορᾷ καταφθαρήσῃ. Ex. XVIII. 18.

13 κομιούμενοι) *auferentes* libenter.

¶ ἡδονὴν) *voluptatem* illam, quam homo summe debeat appetere.

¶ ἡγούμενοι, *ducentes*) Similis phrasis, c. III. 15.

¶ ἐν ἡμέρᾳ) *in die* agaparum præsenti quovis, secure; quicquid vecturus sit crastinus.

¶ σπῖλοι καὶ μῶμοι) *maculæ* per se; *dedecora*, alios ad ipsius ecclesiæ vituperationem irritantia. Vt *maculæ* nitidissima quæque pessime dehonestant; sic isti agapas vestras.

¶ ἐντρυφῶντες) *deliciantes* ita, ut sibi indulgeant, ceteris illudant. Verbum μέσον idemque posuere, sequente ἐν, LXX. Es. LV. 2. LVII. 4.

¶ ἀπάταις) Iudas v. 12, ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν· Petrus, ἐν ταῖς ἀπάταις αὐτῶν, gravi paragrammate utens. Observavit hoc Anonymus in MS. Catena, Millio laudatus: οὐ δὲ ΑΓΑΠΗΝ καὶ τὸ μεταλαβεῖν ἄλλων, φησὶ, συνευωχοῦνται ὑμῖν, ἀλλὰ διὰ τὸ καιρὸν εὑρίσκειν τῆς πρὸς γυναῖκας ΑΠΑΤΗΣ ἐπιτήδειον. Certe ad *agapas* Petrum alludere, apparet ex eo, quod & uterque addit, *convivantes*; & alter *deliciantes*, alter *se ipsos pascentes*.

¶ συνευωχούμενοι ὑμῖν) εὐωχία, epulum lautum, maxime sacrum. ἀπὸ τοῦ εὖ ἔχειν τοὺς συνιόντας εἰς εὐφροσύνην τιμῇ τοῦ θείου, καὶ εἰς ἄνεσιν ἑαυτοὺς καθιέναι. vid. Eust. fol. 281 ed. Rom.

14 μοιχαλίδος, *adulteræ*) Occupavit oculos eorum *adultera*, i. e. concupiscentia alliciens. Parallelum, *peccati*.

¶ δελεάζοντες, *pellicientes*) oculis illis, ad flagitia carnis.

¶ καρδίαν, *cor*) Præter *oculos* fit etiam *cordis* mentio. Ez. VI. 9.

¶ κατάρας, *maledictionis*) non *benedictionis* in Christo. 1 Petr. III. 9. *maledictio* maxime *avaritiam* sequitur. v. ff.

15 ἐξακολουθήσαντες τῇ ὁδῷ τοῦ Βαλαάμ, *secuti viam Balaam*) Vid. not. ad Iud. v. 8. ex Es. LVI.

¶ Βοσὸρ, *Bosor*) Hoc, & *Beor*, synonyma. vid. Hill. onom. p. 700. 763. 774. Sigma pro ע per *Chaldaismum* a Petro apud Babylonios scriptum statuit Lightf. Hor. in Act. p. 270.

16 ὑποζύγιον ἄφωνον· προφήτου· *jumentum mutum: prophetæ*) Grave antitheton. Tanta Bileami fuit amentia, quæ ne elencho careret, asina fari debuit.

¶ ἄφωνον) *expers vocis*, humanæ.

17 οὗτοί εἰσι, *hi sunt*) A v. 10 ad 16 descriptus est character falsorum doctorum: nunc ipsa eorum ratio notatur, qua ad discipulos utuntur.

¶ πηγαὶ, *putei*) *Puteus & nubes* aquam pollicentur: sic illi ὑπέρογκα *prægrandia* jactant, quasi lumina ecclesiæ. conf. v. 10. 19 init. sed hi *putei*, hæ *nubes*, nil præbent. *prægrandia* illa sunt *vanitatis*.

¶ νεφέλαι, *nubes*) nebulones.

¶ οἷς, *quibus*) Non refertur hoc ad *putei*, *nubes*: sed ad *hi*. Definitio ponitur pro defini-

definito, ἀςέρες πλανῆται, *stellæ erraticæ.* coll. Iud. v. 13 not.

¶ ὁ ζόφος τῦ σκότυς) ζόφος est *horror algidus*, quem habet σκότος. conf. not. ad Hebr. XII. 18.

¶ τετήρηται, *servatus est*) Ideo maxime, quia tot animas auferunt. v. seq.

18 σαρκὸς ἀσελγείας)' Σὰρξ ἀσελγείας est *caro impudicissima.* Multi pro ἀσελγείας scripsere ἀσελγείαις, plane proclivi post ἐπιθυμίαις calami in rhythmum lapsu.

¶ τὺς ὀλίγως ἀποφεύγοντας τὺς ἐν πλάνῃ ἀναςρεφομένυς, *eos, qui parum aufugiebant a versantibus in errore*) τὺς iteratum, non est appositio, sed ἀποφεύγοντας, coll. v. 20, regit illud τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναςρεφομένυς, ut notetur, quid effugerint: & hi ἀναςρεφόμενοι sunt vel iidem falsi doctores vel alii. Accusativus accusativum regens, uti Luc. XVIII. 9, ἐξυθενῦντας τὺς λοιπὺς. Pro ὀλίγως, alii ὄντως. Pari proclivitate utrumvis pro altero arripuere librarii. Verbum compositum ἀποφεύγειν per se tantam vim habet, ut etiam citra adverbium ὄντως eos denotet, qui *revera effugiunt*, v. 20. c. I. 4. at ὀλίγως ei verbo adjectum, insigne quiddam superaddit. *Simul atque* eos, qui in errore versantur, effugerunt aliqui, hi miseri ab illis denuo capiuntur. Talis celeritas notatur versu 21 & 22, propter quam videlicet stultus manet stultus, Prov. XXVI. 11, canis canis, sus sus. In apparatu accidit mihi, ut minus, quam & margo textûs & rationes ferrent, lectioni ὀλίγως tribuerem.

19 ἐλευθερίαν, *libertatem*) ut nec diabolum reformident, nec carnem fastidiant.

¶ ᾧ γάρ τις ἥττηται) *cui enim aliquis se superandum permisit, victumque se præbuit.*

¶ τύτῳ καὶ δεδύλωται) 1 Sam. XVII. 9. Theocr. Idyll. 22, σὸς μὲν ἐγώ, σὺ δ' ἐμὸς κεκλήσεαι, εἴκε κρατήσω.

20 ἀποφυγόντες, *effugientes*) Hoc de iis, qui pelliciuntur, dicitur, uti v. 18. Atque hi pellicientium cladi implicantur. *superantur.*

¶ μιάσματα, *inquinamenta*) *corruptionem* ferentia.

¶ τύτοις) His, impuris.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton inter duo participia.

¶ χείρονα, *deteriora*) Antitheton, *melius*, v. 21.

21 ἢ ἐπιγνῦσιν, *quam cognoscentibus*) Subaudi *est*, ex *erat.*

¶ παραδοθείσης, *traditæ.*) Iud. v. 3.

22 δὲ, *autem*) Mirere, illos ita recedere; *sed* minus mirum. erant enim antea, & manent, canes & porci.

¶ παροιμίας) משלי LXX, παροιμίαι σολομῶντος. Prov. I. 1. Ibid. c. XXVI. 11, ὥσπερ κύων ὅταν ἐπέλθῃ ἐπὶ τὸν ἑαυτῦ ἔμετον, καὶ μισητὸς γένηται κτλ. Proverbia Salomonis sæpe citarat Petrus, epistolæ prioris capite I. 7. II. 17. IV. 8. 18. nunc citat in altera quoque. Addatur hoc ceteris de uno utriusque epistolæ scriptore argumentis.

¶ ἐξέραμα, *egeriem*) Animantia, quæ inter homines degunt, facilius ingluviem contrahunt, quam feræ. Rarum vocabulum, & jambici carminis vestigia notat Gatakerus:

Κύων ἐπιςρέψας ἐπ' ἴδιον ἐξέραμ'
ὗς θ' ἡ λυσαμένη εἰς κύλισμα βορβόρυ.

Quis non fastidiat *egeriem* peccati?

CAP.

CAP. III.

1 Ἤδη, *jam*) Priorem igitur paullo ante scripserat. Epistolæ VII canonicæ ab apostolis fere ante decessum eorum scriptæ sunt. Dum in vita erant, minus opus esse statuerant.

¶ αἷς, *quibus*) Syllepsis. i. e. in qua, ut in priore.

¶ ἐν ὑπομνήσει, *in admonitione*) c. I. 12 s. Iam *scitis*, v. 3. tantum admonitione opus est. Iud. v. 5.

¶ εἰλικρινῆ, *sinceram*) nullo errore adulteratam.

2 προφητῶν, *prophetis*) Iud. v. 14.

¶ τῶν ἀποστόλων, ἡμῶν) Appositio, uti Act. X. 41. Alii, τῶν ἀποστόλων ὑμῶν, *apostolorum vestrorum*, inter vos hac ætate versantium; in antitheto ad prophetas veteres. conf. *apostolus gentium*, Rom. XI. 13.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Constr. cum *Apostolorum*.

3 πρῶτον, *primum*) Sic c. I. 20 not.

¶ γινώσκοντες, *scientes*) Casus rectus cohæret cum *memores esse*. conf. Act. XV. 23 not. *Norant* pii ex sermone apostolorum. Iud. v. 17 s.

¶ ἐλεύσονται) *venient*, majore numero & protervia. quo ipso veritatem hujus prædictionis ipsi confirmant.

¶ ἐμπαῖκται, *illusores*) Sic LXX, Es. III. 4. pro תעלולים qui gravissima levissime agunt, etiam sine joco & risu.

¶ ἐπιθυμίας, *concupiscentias*) Hæc origo erroris: radix Libertinismi.

4 ποῦ ἐστιν, *ubi est*) Putant, aut jam fieri debuisse, aut nunquam fore. Hac etiam mente dicunt, *omnia sic permanent*.

¶ ἡ ἐπαγγελία, *promissio*) Empæctæ sic appellant, non respectu sui, sed per mimesin, quia piis est optata *promissio*.

¶ αὐτοῦ, *Ejus*) Domini venientis, quem appellare dedignantur.

¶ ἀφ' ἧς, *ex qua*) scil. ἡμέρας, *die*.

¶ οἱ πατέρες, *patres*) qui promissione nitebantur.

¶ πάντα, *omnia*) cœlum, aqua, terra.

¶ οὕτω, *sic*) Adverbium prægnans. i. e. sic permanent, ut permanent.

¶ ἀπ' ἀρχῆς κτίσεως, *ab initio creaturæ*) Illud saltem hi empæctæ confitentur, mundum non esse ab æterno.

5 λανθάνει γὰρ, *latet enim*) Causa, cur ita dicant. Antitheton, *ne lateat*. v. 8.

¶ τοῦτο, *hoc*) Nominativus.

¶ θέλοντας, *volentes*) Voluntaria ignorantia. Petulanter negligunt considerationem diluvii.

¶ οὐρανοὶ-γῆ, *cœli-terra*) Cœli & terra ante diluvium non ad substantiam, sed tamen ad qualitatem multo erant aliter, atque nunc.

¶ ἦσαν ἔκπαλαι) *fuerant*, *olim*, perinde ut nunc. Æque incredibile, inquit Petrus, videri potuit diluvium, atque interitus mundi per ignem: & tamen illud evenit; & hoc eveniet. Quomodo empæctæ argumentabantur contra finem mundi per ignem, sic potuissent homines ante diluvium argumentari contra diluvium. Sed ut horum argumentum, teste eventu, inane erat: sic illorum quoque. Instantia de diluvio infringit τὸ *sic* empæctarum. Plusquamperfectum respicit a tempore diluvii ad tempus creationis: eoque refertur etiam *tunc*, v. 6.

¶ ἐξ ὕδατος καὶ δι' ὕδατος, *ex aqua & per aquam*) Gradatio. aqua terram texerat:

rat: *ex* aquis terra emersit; & aqua *inserviit*, ut terra consisteret, sicut Creator eam formavit & collocavit. Aqua ceteroqui levior est, & terra inferiores partes petit, usque eo, ut omnis aqua, in linea recta a superficie ad centrum orbis hujus sive rotundi systematis, terram semper sub se habeat: sed in ipsa superficie terra passim supra aquas plus minusve eminet; & vel hunc aqua locum quasi invita, & potentissimo jussu divino coacta, terræ concessit & reliquit. Ex. XX. 4. Ps. XXIV. 2. CIV. 5-8. CXXXVI. 6. Iob XXXVIII. 10 f. 4 Ezr. XVI. 59.

¶ *συνεςῶσα, consistens*) sc. *erat*. Notatur compages, & diuturnitas. & sic *consistens* respondet *τῷ olim*. Hoc participium (Anglis ambiguum, *standing*,) Thomas Burnetius non modo ad *terram*, sed etiam ad *cælos* refert, lib. II theor. tellur. c. 5. Quo errore animadverso, multa, quæ Burnetius ei superstruit, vitaveris.

¶ *τῷ τοῦ θεοῦ λόγῳ, Dei verbo*) Gen. I. 6. 9. Constr. cum *erant* expresso & *erat* subaudito. Verbo Dei definitur duratio rerum omnium, ut nec longior illa nec brevior esse queat.

6 *δι' ὧν, per quæ*) per cœlos & terram; unde aqua confluxit.

¶ *ὁ τότε κόσμος*, qui *tum* erat *mundus*) id est, genus humanum: neque enim *ἀπώλεια interitus* cœlo & terræ, ut Burnetius accipit, adscribitur hoc loco. conf. v. 7 fin. & v. 10 seqq. Fuit universalis cataclysmus.

¶ *ἀπώλετο, periit*) Sequitur epitasis: *judicii & perditionis*. v. 7 Respondet illud, *peribunt, judicabuntur*. Rom. II. 12. Ante diluvium dixit Deus: *Non judicabit Spiritus meus in hominem in æternum*. Gen. VI. 3. Reservatum est judicium diei novissimo.

7 *οἱ δὲ νῦν οὐρανοὶ, qui autem nunc sunt cœli*) Iidem cœli sunt eademque terra, atque olim; (quanquam non levem videntur in diluvio mutationem subisse:) sed empæctæ perinde loquuntur, ac si plane non essent eadem. Horum sensum exprimit apostolus. *δὲ autem* facit antitheton: *aqua*, &, *igni*. Ignis confutabit empæctas. Hic quoque versus pendet a *quod*. v. 5.

¶ *τῷ αὐτοῦ*) Raro ponitur articulus ante *αὐτοῦ*. sed sic ponitur Hebr. II. 4. Iac. I. 18.

¶ *τεθησαυρισμένοι, repositi*) Itaque cœli & terra non senescunt citius.

¶ *πυρὶ, igni*) Dativus. Cogitentur phænomena ignea, quæ nostra ætate ex alto æthere sæpius promicant.

¶ *τῶν ἀσεβῶν, impiorum*) horum ipsorum, & reliquorum.

8 *ἓν δὲ τοῦτο*) *unum vero hoc*, quod scilicet ad hanc rem attinet. Hoc unum ad *docendum* pertinet in hac epistola, ceteroqui monente, non docente.

¶ *μὴ λανθανέτω*) *nolite* committere, ut vos *lateat*.

¶ *ὑμᾶς, vos*) Antitheton, *illos*, v. 5. Empæctis non tam copiose respondet, quam fideles docet.

¶ *μία ἡμέρα παρὰ Κυρίῳ ὡς χίλια ἔτη, καὶ χίλια ἔτη ὡς ἡμέρα μία*) Ps. XC. 4. LXX, ὅτι χίλια ἔτη ἐν ὀφθαλμοῖς σου, κύριε, ὡς ἡμέρα ἡ ἐχθὲς ἥτις διῆλθε, καὶ φυλακὴ ἐν νυκτί. Antecedentia hanc vim habent: Perfugium nostrum Tu es, æterne Deus, non nos ipsi caduci homunciones. Ratio: *nam mille anni* &c. Moses æternitatem Dei aliquanto magis absolute describit: Petrus, cum relatione ad diem novissimum & ad homines eum spectantes: ut & notetur ipsa æternitas, qua omnem temporis mensuram admirabiliter

ter in eſſendo & in operando excedit; & connotetur ſcientia divina, cui omnia futura coram ſunt; & Potentia, quæ non longis eget moris ad ſuum opus perficiendum; Longanimitasque, a qua omnis abeſt impatientia exſpectationis & cupiditas feſtinationis. *Apud Dominum unus dies eſt inſtar mille annorum*: (hoc Petrus addit ad Moſis dictum:) i. e. In uno die, in uno puncto, æque beatus eſt, atque in mille annis & omni ævo: in uno die operari Ille poteſt opus millennii. unde verſu ſeq. infertur: *non tardat*: ſemper Ei integrum eſt, *promiſſionem* ſuam implere. *Et mille anni inſtar unius diei ſunt*: (ſic Petrus, dum hoc commate ad prius aſſonat, & utrumque ad rem propoſitam accommodat, verba Moſis appoſite variat:) i. e. nulla mora Deo longa accidit. ut homini valde pecunioſo mille aurei ſunt inſtar aſſis unius; ſic Deo æterno mille anni inſtar unius diei. unde verſu ſeq. infertur: *ſed longanimis eſt*, pœnitentiæ ſpatium ſine ſua moleſtia dat nobis. conf. Sir. XVIII. 10. 11. Summa: Dei *æonologium* (ſic appellare liceat) differt ab *horologio* mortalium. Illius gnomon omnes horas ſimul indicat in ſumma actione & in ſumma quiete. Ei nec tardius nec celerius labuntur tempora, quam Ipſi & œconomiæ ejus aptum eſt. Nulla cauſa eſt, cur finem rerum aut protelare aut accelerare neceſſum habeat. Qui hoc comprehendemus? ſi comprehendere poſſemus, non opus foret a Moſe & Petro addi, *apud Dominum*.

9 οὐ βραδύνει) *non moratur*, ac ſi jam tempus fuerit adventus promiſſi. Hebr. X. 37 not. Sic Sir. XXXV. 22, *καὶ κρινεῖ δικαίως (ὁ Ὕψιστος) καὶ ποιήσει κρίσιν, καὶ ὁ κύριος οὐ μὴ βραδύνῃ, οὐδὲ μὴ μακροθυμήσῃ ἐπ' αὐτοῖς κτλ.* Valde congruit hic Siracidæ locus & locus epiſtolæ Petri.

¶ *τῆς ἐπαγγελίας, promiſſionis*) ſcil. *ἕνεκα, cauſa*. Implebitur promiſſio, v. 13. quicquid empæctæ garriant. v. 4.

¶ *μακροθυμεῖ, longanimis eſt*) Ideo differt, dum plenus erit ſalvandorum numerus. v. 15.

¶ *τινὰς, aliquos*) ne eos quidem, qui modo *aliqui* dicti ſunt.

¶ *ἀπολέσθαι, perire*) Id fieret, niſi pœnitentiæ ſpatium daret. Conf. IV Ezr. VIII. 59.

¶ *χωρῆσαι*) *confugere*.

10 *ἥξει*) *aderit*.

¶ *οἱ οὐρανοὶ, cœli*) quos empæctæ ſic manſuros dictitant. v. 4.

¶ *ῥοιζηδὸν*) Vocabulum *ῥοῖζος* habet literas, ſtridorem referentes ſagittæ, aquæ &c.

¶ *στοιχεῖα, elementa*) i. e. *quæ in cœlis ſunt opera*, coll. verbis mox ſeqq. Sol, luna, ſtellæ, ſæpe dicuntur *στοιχεῖα* a Theophilo Antiocheno p. 22. 148. 228, & ab aliis, quos ad eum contulit Wolfius, quosque Suicerus notavit, & Menagius ad Diogenem Laërt. l. VI. § 102. *elementa*, ab Hieronymo. Vt in creatione, ſic in fine mundi ſol, luna, ſtellæ inprimis memorari ſolent; Matth. XXIV. 29: & aliquo hypotypoſeos Petrinæ loco utique continentur, maximeque *elementorum* vocabulo, præ *igne*, *aëre*, *aqua*, *terra*. Nam *terram* Petrus ſeorſum memorat, ſub ea *aquam*, vel etiam *aërem*, (quem tamen Scriptura de rerum natura loquens vix appellat,) complectens: *ignis* erit ipſe, quo elementa liqueſcent. Idem vocabulum, Sap. VII. 17. Metaphora elegantiſſima. nam quod litera eſt in membrana, id in cœlo aſtrum eſt.

¶ *ἔργα, opera*) naturæ & artis.

11 *λυομένων, cum ſolvantur*) Præſens: quaſi id jam fiat. ſic v. 12, *τήκεται, liqueſcunt*.

ſcunt. Quarto hexaëmeri die etiam aſtra facta ſunt. Gen. I. 16. Eadem ſolventur, cum terra. Falluntur, qui hiſtoriam creationis & deſcriptionem interitus tantummodo ad tellurem & ad regionem cœli, telluri viciniorem, reſtringunt; ſtellas autem terra antiquiores & terræ ſuperſtites fingunt. Non uni cœlo, quod terram ambit, ſed *cœlis*, & ſolutio & novitas adſcribuntur, v. 10. 13.

¶ *δεῖ*, *oportet*, Hoc eſt illud *præceptum*, v. 2. Alii diſtinguunt ὑμᾶς; - εὐσεβείαις προσδοκῶντας -.

¶ *ἀναστροφαῖς*, *converſationibus*) circa res humanas.

¶ *εὐσεβείαις*, *pietatibus*) circa res divinas.

12 *τὴν παρουσίαν*, *adventum*) Hoc pendet ab *exſpectantes & accelerantes* conjunctim: *quum vota faciatis pro celeri adventu.* qui deſiderio urgetur, rem ipſam, ſi poſſit, urget ad feſtinandum. *σπεύδω* cum accuſativo, LXX, Eſth. V. 5. Es. XVI. 5. Participio includitur ætiologia, uti v. 14.

¶ *τοῦ θεοῦ*, *Dei*) Rara locutio, *dies Dei.* Pro *diei Dei*, interpres Latinus, aut librarius valde antiquus, *diei Domini*, commodioris fortaſſe pronunciationis gratia, poſuit. Id ſecuti ſunt codices quidam Græci paſſim latinizantes. Viciſſim unus cod. Latinus in margine Lovan. habet *diei Dei.* Multas dierum myriadas *hominibus* concedit Deus: unus, noviſſimus, eſt *Dei* ipſius magnus dies.

¶ *δι' ἣν*, *propter quem*) ſcil. *adventum.* χιασμὸς quatuor partium: *quales - exſpectantes - propter quem - novos vero.* prima deducitur ex tertia; ſecunda, ex quarta.

¶ *πυρούμενοι καυσούμενα*) Πυροῦσθαι aliâs magis competit ſicco: *καυσοῦσθαι*, humido corpori.

13 *καινοὺς*, *novos*) Magnum myſterium, *novi cœli & nova terra.* Eſt aliquid extra Deum & extra hominem.

¶ *ἐπάγγελμα*, *promiſſum*) v. 4.

¶ *ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ*, *in quibus juſtitia habitat*) Idcirco non veteraſcent. Abſoluta tum exſtabit boni & mali ſeparatio. Matth. III 12. XIII. 30. *Iuſti* eſſe debent etiam incolæ. v. 11. coll. v. 6 ſ. In novo mundo (qui cœlum & terram complectitur) habitat juſtitia. Vnum totum eſt novus mundus: in eo habitat juſtitia. Pars ea, quam infecerat injuſtitia, erit liberata.

14 *προσδοκῶντες*, *exſpectantes*) cum tremore & gaudio. Late patet hujus verbi vis.

¶ *αὐτῷ*, *Ei*) Deo.

15 *σωτηρίαν ἡγεῖσθε*, *ſalutem ducite*) quamvis empæctæ iſti *tarditatem ducunt.* v. 9.

¶ *καθὼς*, *ſicut*) Hoc refertur ad totam tractationem hactenus progreſſam. Conf. *περὶ τούτων*, *de his*, v. 16.

¶ *ὁ ἀγαπητὸς ἡμῶν ἀδελφὸς*, *dilectus noſter frater*) Paulus Petrum non laudavit: Petrus Paulum laudat, oſtendens, ſe ei non eſſe infenſum, quamvis aliquando ab illo reprehenſus & in opere Domini longe ſuperatus eſſet. de Pauli *amore* erga Petrum nil dubii eſſe poterat.

¶ *ὑμῖν*, *vobis*) Hebræis. Innuit, eo minus opus eſſe, ut ipſe pluribus verbis ſcribat; Paulique epiſtolam approbat. Scripſerat autem Paulus in hanc ſententiam, de conſummatione ſeculi inſtante, Hebr. I. 1. IX. 26. X. 25. 37. & ſic in ceteris epiſtolis.

16 *ἐν πάσαις*, *in omnibus*) Petrus hanc epiſtolam proxime ante ſuum & Pauli

 marty-

martyrium scripsit. Ergo Paulus epistolas suas, fere omnes, multo ante scripserat, etiam epistolam ad hos, quibus scribit Petrus. Cunctas igitur Pauli epistolas legit Petrus, ab ipso fortasse Paulo ad illum missas: neque indigne tulit, quæ de Petro scripserat Paulus ad Gal. cap II. Quis dubitet, quin Pauli epistolæ mature in unum corpus redactæ sint?

¶ περὶ τούτων) *de his* rebus: de adventu Domini, per longanimitatem dilato, sed tamen propinquo & repentino, quæque in illo & ante illum evenient. Cum Paulus diem Domini videretur diutius differre, quam ceteri apostoli: erant, qui adventum ipsum aut dubium facerent aut negarent.

¶ ἐν οἷς, *in quibus*) scil. rebus.

¶ δυσνόητα, *difficilia intellectu*) Aliud est difficile, aliud impossibile intellectu.

¶ τινὰ) *quædam*, non omnia.

¶ ἃ) *quæ*, *quas res*, adeoque etiam Pauli *scripta*. Respondet mox *scripturas*, adeoque etiam res in iis commemoratas. Altero alterum connotatur.

¶ οἱ ἀμαθεῖς, *indociles*) doctrinæ cœlestis expertes.

¶ στρεβλοῦσιν) *distorquent*, cum illa in se recta sint. Exemplum, 2 Tim. II. 18.

¶ τὰς λοιπὰς γραφὰς, *ceteras scripturas*) Pauli igitur epistolæ jam pars *scripturarum*. conf. *scripsit*, v. 15.

¶ πρὸς) *ad*: ut videantur *ad* sensum perversorum perditum congruere.

¶ ἰδίαν, *propriam*) sine Pauli noxa.

¶ ἀπώλειαν, *perniciem*) c. II. 1.

17 ὑμεῖς) *vos*, aliorum damno admoniti.

¶ προγινώσκοντες) *ante scientes* periculum.

¶ στηριγμοῦ, *munimento*) Conf. v. 16. c. I. 12. Hoc *munimentum* est Gratia. coll. Iud. v. 21.

18 αὐξάνετε, *crescite*) eo magis, quo magis isti decrescunt.

¶ ἡμέραν αἰῶνος, *diem æternitatis*) Congruit hæc appellatio cum eo sensu, quem apostolus hoc toto capite habuit. *Æternitas* est *dies*, sine nocte, merus ac perpetuus.

IN
EPISTOLAM PRIMAM
IOHANNIS.
CAPUT I.

1 Ὃ ἦν, *quod erat*) Epistolam scribit Iohannes simpliciter, sine inscriptione & conclusione. Non videtur peregre misisse, sed coram impertiisse auditoribus. v. 4. coll. 2 Ioh. v. 12 fin. *Quod erat a principio*, ait, pro *qui*, c. II. 13. quia mox *quod* recurrit. Amat apostolus, de Deo & Christo loquens, antonomasian, *Ipse*, *Ille*, *Sanctus*, *Verus*, & periphrasin, *qui* est *a principio*, &c. Primo commate denotat λόγον *Verbum* ipsum; deinde ea, quæ de illo audiverunt.

¶ ἦν)

¶ ἦν) *erat*, etiam antequam *manifestatum est. erat*, apud Patrem. v. 2.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Locutio ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*, in hac epistola frequens, non uno eodemque modo accipi, sed ex præsenti quolibet loco declarari debet. c. II. 7. 13 f. III. 8. Hoc primo epistolæ loco, *a principio*, complectitur statum Verbi vitæ totum, *apud Patrem*, v. 2. qui status ejus manifestationem antecessit. conf. *in principio* Ioh. I. 1 not. Quare non est inconveniens orationis saltus.

¶ ὃ ἀκηκόαμεν, *quod audivimus*) Sensus disciplinæ, *auditus*, primo loco ponitur: sequitur, per gradationem, *visus*. Vtrumque reassumitur versu 3, ubi *inquam* subaudiri potest. Tantam prædicat Iohannes evidentiam hujus *manifestationis*, ut non jam necesse sit prophetas allegare. conf. 2 Petr. I. 19 not. Loquitur plurali numero, nomine suo & aliorum *patrum*. c. II. 13. Videtur eo tempore scripsisse, quo multi remanebant patres in vita.

¶ ἐθεασάμεθα) *contemplati sumus*, plurimum.

¶ περὶ, *de*) Perceperunt veritatem carnis, & unigeniti gloriam in ea. hanc denotat τὸ *erat*, illam τὸ *manifestata est*.

¶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς, *Verbo vitæ*) ὁ λόγος *Verbum* dicitur simpliciter, & *Vita* simpliciter; unde Appositio, *Verbum Vita*: tum, *Verbum vitæ*; *Verbum, in quo vita erat*; Ioh. I. 4. &, *Vita*, scil. *æterna*; &, *vita æterna*. v. 2. Sic appellatio illa, *Deus gloriæ*, absolutam *Dei* appellationem includit.

2 ἐφανερώθη, *manifestata est*) in oculos, aures, manus se dedit, in carne. Ioh. I. 14. Idem verbum, de adventu glorioso, cap. II. 28.

¶ καὶ μαρτυροῦμεν καὶ ἀπαγγέλλομεν, & *testamur & annunciamus*) *Testimonium*, genus: species duæ, *annunciatio & scriptio*, v. 3. 4. *Annunciatio* ponit fundamentum, v. 5-10: *scriptio* superædificat, v. 4 not.

¶ ὑμῖν, *vobis*) qui non vidistis.

¶ τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, *Vitam æternam*) Ineunte epistola commemoratur *Vita æterna*, quæ semper erat, & postmodum nobis apparuit: in fine epistolæ commemoratur eadem *Vita æterna*, qua semper fruemur. Hæc una appellatio docet, summam Iesu *Bonitatem* non negari Marc. X. 18 not.

¶ ἦν, *erat*) Epanodos, coll. v. 1 init.

¶ πρὸς τὸν πατέρα, *apud Patrem*) Ioh. I. 1, *apud Deum*.

3 ἀκηκόαμεν, *audivimus*) Hoc jam post visum ponitur, quia ex auditu est annunciatio maxime.

¶ κοινωνίαν μεθ' ἡμῶν, *communionem nobiscum*) eandem, quam nos, *qui vidimus*.

¶ κοινωνία) scil. ἐστί. *Communio*, ut ipse sit noster; Ille in nobis, nos in illo.

¶ μετὰ τοῦ πατρὸς, *cum Patre*) qui Filium misit.

¶ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, *cum Filio ejus*) quem Pater misit. De Spiritu sancto, vid. c. III. 24 not.

4 ταῦτα, *hæc*) A singulari emphatico ad pluralem venit, commodioris sermonis causa. *hæc*, non alia: 2 Cor. I. 13. nedum minora & leviora, ut traditionum defensores perhibent.

¶ γράφομεν ὑμῖν, *scribimus vobis*) Huic præsenti respondet præteritum, *scripsi*. c. V. 13. conf. cap. II. 1. 12 seqq. *Scriptio* valde confirmat.

¶ ἵνα, *ut*) Gaudium plenum, ex plena & cumulata confirmatione animi in

fide & amore. Huc maxime facit *annunciatio* & *scriptio* conjunctim. conf. 2 Ioh. v. 12.

¶ χαρὰ, *gaudium*) Sic quoque Iohannes in evangelio, c. XV. 11. XVI. 22. Est gaudium fidei, gaudium amoris, gaudium spei. Hoc loco primum notatur gaudium fidei; estque locutio concisa, *gaudium vestrum*, i. e. fides vestra, & inde nascens gaudium: notatur vero inde etiam gaudium amoris ac spei.

5 ἡ ἀγγελία) c. III. 11. *Annunciatio*, quod ad ipsam summam attinet. Iohannes neque in evangelio, neque in epistolis *evangelium* appellat, sed *testimonium*, *verbum*, *veritatem*, & hic, proximo sono, ἀγγελίαν, *annunciationem*. Quæ in ore Christi fuit ἀγγελία, eam apostoli ἀναγγέλλουσι nam ἀγγελίαν, *annunciationem*, ab ipso acceptam *reddunt* & propagant. *Sermo* dicitur cap. II. 7.

¶ ἀπ' ἀυτοῦ, *ab Illo*) a Filio Dei. Ioh. I. 18.

¶ φῶς) *Lux*, sapientiæ, amoris, gloriæ. Quod oculo naturali est lux, id oculo spirituali est Deus. Vt hic Deum Lucem dicit: sic c. II. 8 Christum Lucem dicit.

¶ σκοτία, *tenebræ*) Harum ratio patet ex opposito.

6 ἐὰν εἴπωμεν, *si dicamus*) *Dicere*, secus ac res est, fraus est. v. 8. 10. sic, *dicens*, c. II. 4. 9. *si quis dicat*, c. IV. 20. *Dicere* est persuadere sibi & aliis, cogitare, præ se ferre, assimulare.

¶ κοινωνίαν, *communionem*) v. 3.

¶ ἐν τῷ σκότει, *in tenebris*) Conf. c. II. 8 ff.

¶ περιπατῶμεν, *ambulemus*) actione interna & externa, quoquo nos vertimus.

¶ ψευδόμεθα, *mentimur*) Similis locutio, c. II 4.

¶ οὐ ποιοῦμεν τὴν ἀλήθειαν, *non facimus veritatem*) i. e. veritas non *facto* ipso nostro apud nos locum habet.

7 ὡς, *sicut*) Imitatio Dei, criterium communionis cum Illo.

¶ ἀυτὸς) *Ipse*, Deus. Sic sæpe Hebræi, הוא *Ille* i. e. Deus. Sic, ἀυτὸς, 1 Macc. III. 22.

¶ ἐστιν, *est*) Id verbum penitius & Deo dignius est, quam *ambulare*.

¶ κοινωνίαν ἔχομεν, *communionem habemus*) i. e. tum vere dicimus, nos communionem habere. hanc enim certo & statim sequitur ambulatio in luce.

¶ μετ' ἀλλήλων) *mutuam*, inter nos & vos. v. 3. nam ἀλλήλων, *invicem*, de Deo & hominibus, non videtur digne dici, coll. Ioh XX. 17. Est autem locutio concisa: v. 6, *cum Illo*, subaudi ex v. 7, & *inter nos*; v. 7, *inter nos*, subaudi ex v. 6, *cum Illo*. conf. Ioh. XIV. 10 not.

¶ καὶ τὸ ἅιμα, & *sanguis*) Describitur communio cum Filio Dei. Conf. de *Sanguine*, c. V. 6. Ioh. VI. 53 ff. Ap. I. 5.

¶ καθαρίζει ἡμᾶς, *purificat nos*) per remissionem & ablationem. conf. v. 9.

¶ πάσης, *omni*) originali, actuali.

8 ἁμαρτίαν, *peccatum*) Opponuntur inter se, qui dicunt, *Non habemus peccatum*; & qui *peccata sua* (plurale) *confitentur*. Sermo igitur est de actualibus peccatis, ex originali manantibus. Prout quisque minus aut plus contraxit, ita minus aut plus confiteri necessum habet, Prov. XXVIII. 13, idque vel de præterito, v. 10, vel de præsenti, v. 8. Iohannes sermonibus suis omnes, ad quos *annunciatio* illa pervenit, & bonos & malos,

los, pro suo quosvis modulo, complectitur. Erant autem jam tum, qui peccatum, adeoque etiam gratiam, extenuarent.

¶ ἡ ἀλήθεια, *veritas*) Sæpe Iohannes *veritatis* notione *fidem* simul complectitur. c. II. 4. אמת & אמונה conjugata.

¶ οὐκ ἔστιν ἐν ἡμῖν, *non est in nobis*) non in corde, neque adeo in ore. Vitium est *in nobis*, nostrum: Dei est gloria. v. 9.

9 ἐὰν ὁμολογῶμεν τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, *si confiteamur peccata nostra*) Ponitur hic versus inter duo antitheta, uti c. II. versus 10. Est enim antitheton, dicere: *peccatum non habeo*, &, *non peccavi*. v. 8. 10. illud, de *reatu* peccati *adhuc* manente; hoc, de *actu commisso*. illo, *decipimus nos ipsos*; hoc, *mendacem facimus Illum*. Optimum consilium, *confiteri*, erga Deum, nos peccatores reos agentem: v. 10. & hujus confessionis necessitas hic asseritur universalis, ut Iohannes non solum dicat, si peccaverimus, confitendum esse; sed omnes habere quod dicant, *peccatum habeo*, &, *peccavi*, idque confiteri debere, quanquam vario gradu. Alias non egeremus purificatione per sanguinem Iesu Christi.

¶ πιστός, *fidelis*) Omnia præstat, quæ nobis de Deo bono pollicemur.

¶ ἐστι, *est*) ita ut nos id experiamur, nec mendacem faciamus illum.

¶ καὶ δίκαιος, *& justus*) ut peccatori pareat, peccata aboleat. Sic quoque Iesus Christus dicitur *Iustus*. c. II. 1.

¶ ἀφῇ, *remittat*) dum reatum tollit.

¶ καθαρίσῃ, *purificet*) ut posthac non peccemus.

10 ψεύστην ποιοῦμεν αὐτὸν, *mendacem facimus eum*) Deus dicit: *peccasti*. id negare, nefandum est. Conf. c. V. 10.

¶ ὁ λόγος αὐτοῦ, *verbum ejus*) verum. v. 8. Verbum nos vere accusat, & contradicendo arcetur a corde.

¶ ἐν ἡμῖν, *in nobis*) adeoque nos sumus *mendaces*. c. II. 4.

CAP. II.

1 Τεκνία μου, *filioli mei*) Diminutivum, amoris causa. Nunc primum eos appellat, quibus scribit.

¶ ταῦτα) *hæc*, quæ sequuntur.

¶ ἵνα μὴ ἁμάρτητε, *ut ne peccetis*) μὴ, *ne*, cum accentu pronunciandum. Præmunit animos, ne sermone de reconciliatione abutantur ad licentiam peccandi. Est hoc loco προθεραπεία· & similis ἐπιθεραπεία, c. V. 18 not. Omnia instituta, verba, judicia divina, tendunt contra peccatum, aut utne fiat, aut ut aboleatur.

¶ ἐάν τις ἁμάρτῃ, *si quis peccet*) & fiduciam pro se ipso rogandi, de qua vide Ioh. XVI. 26, amittat.

¶ παράκλητον, *advocatum*) qui causam nostram agit, ne *Pater* amorem a nobis avertat.

¶ δίκαιον, *justum*) v. 29. Iesus Christus, apud Patrem, in dextera ejus, maxime ex accessu ad illum, peracto sacrificio pro peccatis, *Iustus* appellatur. Ioh. XVI. 10. Ejus *justitia* tollit *peccatum* nostrum: ipsa non imminuitur ex eo, quod Paracletus est pro peccantibus. Es. LIII. 11 f.

2 αὐτὸς, *Ipse*) Hoc facit epitasin. *paracletus* valentissimus, quia ipse *propitiatio*.

¶ ἱλασμός ἐστι, *propitiatio est*) Verbum ἱλασμὸς & ἐξιλασμὸς apud LXX frequens: notat *sacrificium propitians*. c. IV. 10. conf. 2 Cor. V. 21. Id ipse Salvator est. Ergo offensa fuerat inter Deum & peccatores.

¶ ἡμῶν, *nostris*) fidelium. Non refertur hoc ad Iudæos; neque enim ad Iudæos scribit. c. V. 21.

¶ περὶ

¶ περὶ ὅλȣ) *de* peccatis *totius mundi.* Si tantum *mundi* dixisset, uti c. IV. 14, *totius* subaudiendum esset: nunc, *totius* expresso, quis restringere audet? c. V. 19. Quam late patet peccatum, tam late *propitiatio.*

3 ἐν τȣ́τῳ γινώσκομεν, *in hoc cognoscimus*) i. e. Ita demum vera *cognitio* est in nobis. Novimus, nos nosse: cognitio reflexa. Sæpe in hac epistola dantur gnorismata spiritualia. *manifesti*: *novimus*, c. III. 10. 14. 19. Redarguuntur *Gnostici*, qui jactabant scientiam, obedientiam abjiciebant.

¶ ὅτι ἐγνώκαμεν αὐτὸν) *nos eum habere cognitum*, ut est *paracletus*, *justus*, *propitiatio.* sic v. 4. 13. 14. Es. l. c.

¶ ἐντολὰς, *præcepta*) de fide & amore.

¶ τηρῶμεν, *servemus*) Ioh. VIII. 51 not.

5 αὐτȣ̃ τὸν λόγον, *ejus verbum*) verbum Iesu Christi, de Patre. c. I. 5. *Præcepta* multa: unum *verbum.*

¶ ἀληθῶς, *vere*) Non est mendacium aut vana jactantia. Adverbium hoc magnam ineunte commate vim habet.

¶ ἡ ἀγάπη τȣ̃ θεȣ̃) *amor Dei*, erga hominem, per Christum nobis reconciliatus.

¶ τετελείωται, *perfectus est*) perfectum regimen nactus, & perfecte cognitus est. c. IV. 12.

¶ ἐν τȣ́τῳ, *in hoc*) Refertur ad præcedentia, *quicunque autem servat*: uti c. IV. 6, *ex hoc.*

¶ ἐν αὐτῷ ἐσμεν, *in ipso sumus*) Synonyma, cum gradatione: *Illum nosse*: *in Illo esse*: *in Illo manere.* v. 6. Cognitio: communio: constantia.

6 μένειν, *manere*) Frequens hoc verbum, capp. II. III. IV. Innuit statum durabilem, sine intermissione, sine fine.

¶ ὀφείλει) *debet*, vi exempli illius divini. sic, *debemus*, c. III. 16. IV. 11.

¶ καθὼς ἐκεῖνος, *sicut Ille*) *Ille*, quem quondam vidimus. Sic, *sicut ille*, &c. c. III. 3. 5. 7. 16. IV. 17. Nomen facile supplent credentes, plenum pectus habentes memoria Domini.

¶ περιεπάτησε, *ambulavit*) dum in mundo erat.

7 ἀπ' ἀρχῆς) *a principio*, quo primum tempore *audistis* evangelium Christi. v. 24. c. III. 11.

¶ ὁ λόγος, *verbum*) v. 5.

¶ ὃν ἠκȣ́σατε, *quod audistis*) Hoc *verbum* Iohannes, ut jam cognitum, non necesse habuit reponere. *audistis*, inquit sæpius. nam *audierant*, antequam apostoli etiam scriberent.

8 ἐντολὴν καινὴν, *præceptum novum*) quod vobis nunc primum in hac epistola scribitur. Sapit hic locus plenitudinem Spiritus in apostolo.

¶ ὅ ἐστιν ἀληθὲς, *quod est verum*) *Verum*, substantive, uti v. 27, ubi opponuntur *verum* & *mendacium.* inde etiam ὅ pro ἥ, scil. ἐντολή. Sensus: *præceptum est veritas.* i. e. vere transeunt tenebræ &c. Vti versu 7 τῷ *vetus*, sic hoc versu τῷ *novum* statim sua subjicitur definitio, quid sit *vetus*, quid sit *novum.* vetus est, quod habebamus ab initio: novum est, quod verum est in Iesu Christo & in nobis. Huc facit differentia temporis in *habebatis* & *est.* In Christo omnia semper vera sunt & ab initio illo erant; sed in Christo & in nobis, conjunctim, præceptum tum est veritas, quum veritatem, quæ in illo est, agnoscimus, eandemque in nobis vigentem habemus. Laudat Iohannes præsentem eorum, quibus scribit, statum in veritate, etiam eo ipso, quem initio evangelii auditi habuerant, lautiorem, uti Rom. XIII. 11. 12.

12. unde etiam præceptum vetus eis sub nova ratione cum suavitate propinari poterat.

¶ ὅτι) *quod.* Hoc est illud præceptum, amor fratris, ex luce. Hinc v. 9 initio subaudiendum *igitur.* coll. c. I. 5 f.

¶ παράγεται) Non dicit, παράγει, *transit*, sed, παράγεται, *traducitur*, commutatur, ita ut tandem absorbeatur. Idem verbum, v. 17, ubi opponitur *mansioni.* Sic Ezr. IX. 2. LXX, παρήχθη σπέρμα τὸ ἅγιον, *semen sanctum ad gentes traductum*, & cum iis commixtum est. Herodianus, ὄνομα παραχθὲν, *nomen commutatum*, aliunde aliorsumve traductum. l. 1. c. 16. & l. 5. c. 7. Observandum præsens, ut in *lucet.*

¶ τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν, *lux vera*) Iesus Christus. Ioh. I. 9.

¶ ἤδη) *jam*, apud vos. lucebit autem amplius in perpetuum. v. 28. Conf. *usque nunc*, v. 9.

¶ φαίνει, *lucet*) Hinc ob causam Iohanni in epistolis minus jam necesse erat allegare prophetas, quam Petro, cujus confer Ep. II. c. I. 19, de *die & phosphoro.* Petrus cum suis epistolis est fere in medio inter passionem Christi & inter extremam ætatem Iohannis.

9 ἐν τῷ φωτὶ, *in luce*) tanquam in suo elemento. sic *in*, v. 11.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) fidelem. 3 Ioh. 3. 5. 10. Ipsa appellatio, amoris causam continet.

10 σκάνδαλον ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν, *scandalum in eo non est*) Contrarium, v. 11, *excæcaverunt.* Suppletur autem notio alterius ex altero: in eo qui amat, nec cæcitas est, nec *scandalum*; in eo qui non amat, & *cæcitas* est & scandalum. Qui fratrem odit, ipse sibi offendiculum est, & incurrit in se ipsum & in omnia intus & foris: qui amat, expeditum iter habet.

11 ὁ δὲ μισῶν, *qui autem odit*) Oppositio immediata. Vbi non est amor, odium est: cor non est vacuum.

¶ ποῦ) *ubi* & quorsum.

¶ ἐτύφλωσε, *excæcarunt*) Tenebræ non solum circumdant illum, sed etiam excæcarunt.

12 ἔγραψα ὑμῖν τεκνία, *scripsi vobis, filioli*) Iohannes, ut in tota epistola, sic capite II, omnes, quibus scribit, τεκνία *filiolos* vocat: speciatim vero v. 13-27 eos in *patres*, *juvenes*, παιδία sive *puerulos*, distribuit. quare τεκνία καὶ παιδία non sunt synonyma. Ad τεκνία *filiolos* c. II. 1 scribens, initio periochæ dicit, *scribo*, v. 1. (coll. v. 7. 8.) & hic, in conclusione, *scripsi* subjicit, superiora illa non mutans, sed etiam atque etiam confirmans. v. 12. coll. 1 Petr. V. 12, *scripsi.* Inde convenienter alloquitur tres gradus ætatis, naturales illos quidem, sed gratia varie delibutos: ac *patres* appellat, qui tempus *Iesu Christi* in mundo versantis viderant: *juvenes*, qui maligno devicto, etiam mundum in maligno situm, & mundi *concupiscentiam strenue* vincere debebant: παιδία *puerulos*, quos, post patrum & juvenum decessum, ultima occupabat hora, & in ea *antichristus.* Hæc allocutio habet propositionem & tractationem. In propositione ait: *scribo vobis*, *patres*: *scribo vobis*, *juvenes*: *scribo vobis*, παιδία *puerali.* v. 13. at in tractatione ait, *scripsi vobis*, *patres*, v. 14: *scripsi vobis*, *juvenes*, v. 14-17: *scripsi vobis*, παιδία *pueruli*, v. 18-27: ipso verbo *scripsi* bis interjecto, v. 21. 26. Simillima ratio est horum locorum, atque initii & conclusionis. nam c. I. 4 *scribendi* verbo in præsenti utitur; at c. V. 13 dicit *scripsi.* Finita allocutione tergemina, ad universos

versos redit, *τεκνία*, *filiolos* iterum appellans. v. 28. Ex hac partitione variantes lectiones v. 12 seqq. in *Apparatu* notatæ, facilius diluuntur.

¶ *ὑμῖν*, *vobis*) Doctrina de *remissione peccatorum* pertinet etiam ad *patres*, de quibus modo diximus.

¶ *ἀφέωνται*, *remissa sunt*) Hanc anakephalæosin eorum, quæ hactenus tractavit, ponit apostolus, pergens ad alia, quorum fundamentum est remissio peccatorum.

¶ *διὰ*) *propter*.

¶ *αὐτῦ*, *ipsius*) Iesu Christi.

13 *ὅτι*) *quod*. Sic ter, coll. v. 12. 1 Petr. V. 12, ubi *τὸ quod* explicatur per accusativum cum infinitivo, quod clarius est. Tria proponit, & mox tractabit; & quæ tractaturus est, eorum summas hîc repræsentat.

¶ *ἐγνώκατε*, *cognostis*) vos, Patrem cœlestem, præ parentibus carnis.

¶ *τὸν πατέρα*, *Patrem*) adeoque omnia, v. 20.

14 *ἔγραψα*, *scripsi*) Versu 13 & 14, a *scribo* transit ad *scripsi*; non temere. Scilicet verbo *scribendi* ex præsenti in præteritum transposito innuit commonitionem firmissimam.

¶ *ὅτι*) *quod*.

¶ *ἐγνώκατε τὸν ἀπ' ἀρχῆς*, *cognovistis eum*, *qui a principio*) *Qui a principio*, est Iesus Christus. Ἀρχὴ non principium evangelii, sed principium rerum omnium. c. I. 1 not. Excipit Artemonius, sicquoque Deum Patrem potuisse appellari. Part. 2. c. 13. Resp. Quidni? Sed antonomasia frequens est Iohanni de Christo loquenti. conf. v. 20. Vivebant jam *patres*, perinde ut apostolus, eo tempore, quo Iesus Christus in terris fuerat conspiciendus; & eorum nonnulli, ut verisimile est, eum & facie & fide, coll. c. III. 6 not. 1 Cor. XV. 6 Matth. XIII. 16, omnes certe fide cognorant, & auream illam ætatem ecclesiæ viderant, cui opponitur ætas minorum, qui antichristos vitare debeant. Hoc comma Iohannes ex versu præcedente, non additis pluribus verbis, repetit, propositioni tractationem æque brevem subjungens, & modestia ad *patres* utens, quibus non opus erat multa scribi. Etiam horum cognitio summa est de Christo, omnia complectens. Patribus & minoribus tribuitur cognitio; juvenibus, robur.

¶ *ἰσχυροὶ*, *robusti*) alii juvenes, corpore; vos, fide.

¶ *ὁ λόγος τῦ θεῦ*, *Verbum Dei*) ex quo robur. c. IV. 4.

¶ *ἐν ὑμῖν μένει*, *in vobis manet*) neque Malus potest id vobis excutere, neque vobis imminet antichristus.

¶ *τὸν πονηρὸν*, *Malum*) qui juventuti maxime insidiatur. Videtur Iohannes spectare insigne quoddam specimen virtutis a juvenibus, quibus scribit, exhibitum: cujusmodi erat constantia confessionis in persecutione Domitiani; itemque reditus *juvenis* illius, quem apostolus summa mansuetudine a latrocinio ad pœnitentiam reduxit, (quanquam apostolus redux ex pathmo demum eam expeditionem fecit: conf. v. 22 not.) suavissime descriptus a *Clemente Al.* lib. quis dives salv. c. 42. ab *Eusebio* l. 3 H. E. c. 20. & a *Chrysostomo* Paræn. I ad Theodorum lapsum, cap. 11.

15 *μὴ ἀγαπᾶτε τὸν κόσμον*, *nolite diligere mundum*) Ad vos, juvenes, hoc proprie pertinet. Prosequimini *victoriam* contra *malignum*, in quo *mundus* jacet. c. V. 19.

¶ *ὐκ*

¶ οὐκ ἔστιν, *non est*) Contraria non sunt simul.

¶ ἡ ἀγάπη τοῦ πατρὸς) *amor Patris* erga suos, & filialis erga Patrem.

16 πᾶν τὸ ἐπιθυμία τῆς σαρκὸς, καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ ἡ ἀλαζονεία τοῦ βίου, *omne concupiscentia carnis, & concupiscentia oculorum, & arrogantia vitæ*) Hæc habet mundus *omnia*, nil præterea. *Concupiscentia carnis* dicit ea, quibus pascuntur sensus, qui appellantur, fruitivi, gustus & tactus. *Concupiscentia oculorum*, ea, quibus tenentur sensus investigativi, *oculus* sive visus, auditus & olfactus. ἀλαζονεία est *arrogans pompa*, cum quis nimium sibi aut verbis aut factis assumit. vide Raphelium. Continetur etiam sub *concupiscentiæ* vocabulo versu seq. itaque *arrogantia vitæ* est, quæ *cupiditatem* foras educit, & longius in mundum diffundit, ut homo *velit quam plurimus esse in victu*, cultu, apparatu, supellectile, ædificiis, prædiis, famulitio, clientibus, jumentis, muneribus &c. conf. Ap. XVIII. 12 f. Chrysostomus l. c. appellat τὸν τύφον τὸν βιωτικὸν & τὴν φαντασίαν τοῦ βίου, ubi juvenile exemplum narrat talis insolentiæ, sancto amore victæ. *concupiscentia* utraque est igniculus; *arrogantia*, incendium. Etiam ii, qui *arrogantiam vitæ* non amant, tamen *concupiscentiam oculorum* sectari possunt; & qui hanc superarunt, tamen *concupiscentiam carnis* persæpe retinent. hæc enim est profundissima & communissima, apud inopes, medioximos & potentes; apud eos etiam, qui abnegationem sui colere videntur. & rursum, nisi vincatur, ab ea facile progreditur homo ad *concupiscentiam oculorum*, ubi materiam habet; & ab hac ad *superbiam vitæ*, ubi facultatem habet. tertioque includitur secundum, secundo primum. Non coincidunt cum his tribus tria vitia cardinalia, voluptas, avaritia, superbia; sed tamen in his continentur. conf. Luc. VIII. 14. Deut. XVII. 16. 17. Matth. IV. 3. 6. 9. Atque hæc tria maxime *juventus* vitare jubetur, coll. 2 Tim. II. 22, quum maximo vigore abuti posset. Cohel. XII.

17 καὶ, *&*) Sermo concisus. i. e. *mundus transit & concupiscentia ejus* & qui mundum amat: Deus vero & *qui facit* &c.

¶ ποιῶν, *faciens*) ut amor Patris secum fert.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) Hæc voluntas postulat a nobis continentiam, temperantiam, modestiam, mundo contraria.

¶ μένει, *manet*) & habet bona manentia, vere optanda, tribus istis opposita: divitias, & gloriam, & vitam. Prov. XXII. 4.

¶ καθὼς καὶ ὁ θεὸς μένει εἰς τὸν αἰῶνα, *sicut etiam Deus manet in æternum*) Varians lectio egregia & sine dubio vera. Habent eam latini patres, non contemnendi.

18 παιδία, *pueruli*) Vid. ad v. 12. Non est supra captum tenerioris ætatis doctrina de antichristo. 2 Ioh. v. 7 not. Vnde etiam *Catechesis* undecima Cyrilli de antichristo agit.

¶ ἐσχάτη) *ultima*, non respectu omnium mundi temporum: sed in antitheto *puerulorum* ad *patres*, & ad *juvenes*.

¶ καὶ καθὼς, *& sicut*) & ita est, *sicut audistis*, nempe, *antichristum venire*: *atque* adeo *jam multi* &c. Similis ellipsis, v. 27 not.

¶ ἠκούσατε, *audistis*) c. IV. 3.

¶ ὅτι, *quod*) Particula non abundat. conf. v. seq. Sermo planior est per ὅτι *quod* appositum.

¶ ὁ ἀντίχριστος, *antichristus*) Defectionem *multorum* a veritate Christi Iesu Filii Dei prædixerat Spiritus: sed *antichristi* vocabulum singulari numero Iohannes non nisi in Ep. I. cap. II. 18. 22. IV. 3. Ep. II.

 7 po-

ponit; in Epiſtola tertia, in Evangelio, in Apocalypſi, non ponit: neque alius ullus ſcriptor N. T. id ponit. Sive id vocabulum phraſis apoſtolica, ſive ſermo fidelium introduxit, Iohannes errores, qui oriri poſſent, præciſurus, non modo *antichriſtum*, ſed etiam *antichriſtos* vult dici: &, ubi *antichriſtum*, vel *ſpiritum antichriſti*, vel *deceptorem & antichriſtum* dicit, ſub ſingulari numero omnes *mendaces* & veritatis inimicos innuit. Audierant fideles, *ſpiritum antichriſti & ipſum antichriſtum* venire. id agnoſcit Iohannes, & addit, *ſpiritum antichriſti nunc in mundo eſſe jam, nunc antichriſtos multos eſſe factos.* Quemadmodumque *Chriſtus* interdum pro *Chriſtianiſmo*, ſic *antichriſtus* pro *antichriſtianiſmo* ſive doctrina & multitudine hominum Chriſto contraria dicitur. Vnus eſt adverſarius inſignis, qui dicitur *Cornu magniloquum*, Dan. VII. 8. 20 *homo peccati* &c. 2 Theſſ. II. 3 ſeq. *beſtia aſcendens ex abyſſo*, Ap. XI. 7. XVII. 8. ſed is quidem ex uſu potius eccleſiaſtico antiquo & novo, quam ex apoſtolico ſenſu videtur eodem *antichriſti* vocabulo denotari. conf. *H. Mori* ſynopſis proph. lib. 1. cap. 1. § 4. *Antichriſtum* jam tum venire, ita aſſentitur Iohannes, ut non unum, ſed multos, id quod amplius quiddam & triſtius eſſe cenſet, antichriſtos factos eſſe, doceat. Sæpe totum genus eorum, qui bonam aliquam aut malam indolem habent, ſingulari numero cum articulo exprimitur. ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος, *bonus homo*, &c. Matth. XII. 35. XVIII. 17. 1 Petr. IV. 18. Tit. II. 8. Ioh. X. 10. 12, & ſic paſſim, maxime in Proverbiis, item 1 Ioh. IV. 2. 3. 6. Sic, ὁ ψεύστης, ὁ πλάνος, ὁ ἀντίχριστος, *mendax, deceptor, antichriſtus*. c. II. 22. Ep. II. Ioh. v. 7. Igitur *antichriſtus* ſive *antichriſtianiſmus* ab extrema Iohannis ætate per omnem ſeculorum tractum ſe propagavit, & permanet, donec magnus ille adverſarius exoritur.

¶ ἔρχεται) *venit*, aliunde. antitheton, *facti ſunt*, ex nobis. v. 19. Conf. Act. XX. 29. 30.

¶ καὶ νῦν) καὶ, *&*: νῦν, Lat. *hodie*. Germ. *würklich*. Opponitur hoc auditioni meræ præviæ.

¶ ὅθεν ἐστὶν, *unde ſit*) Sequitur hinc moniti neceſſitas.

19 ἐξῆλθον, *egreſſi ſunt*) Antitheton, *manſiſſent*.

¶ εἰ γὰρ, *ſi enim*) Vere fidelis non facile deficit. c. III. 9. V. 18.

¶ ἀλλ' ἵνα, *ſed ut*) i. e. *ſed* egreſſi ſunt, *ut* &c.

20 καὶ ὑμεῖς χρίσμα ἔχετε ἀπὸ τοῦ ἁγίου, *& vos unctionem habetis a Sancto*) Sermo conciſus (uti Ioh. I. 18. XIV. 10 nott.) hoc ſenſu: *Chriſma habetis* a Chriſto: Spiritum ſanctum habetis *a Sancto*. Alludit autem appellatio *chriſmatis* ad *antichriſti* nomen, ex oppoſito. v. 18. ὁ χρίσας, θεός, *qui unxit, Deus*. 2 Cor. I. 21. χριστὸς, Chriſtus, *Vnctus*, Filius Dei. Act. IV. 26 ſ. χρίσμα, *unctio*, Spiritus ſanctus. Hebr. I. 9. Eam unctionem ſpiritualem habent τὰ παιδία *pueruli*: namque cum baptiſmo, quem ſuſceperunt, conjunctum erat donum Spiritus ſancti; cujus ſignificandi cauſa ex hoc ipſo loco deinceps uſu receptum eſſe videtur, ut oleo corpora baptizatorum ungerentur. Vide Suiceri Theſaurum in χρίσμα. De Spiritu ſancto apertius cap. III. 24. IV. 13. V. 6. Habet enim Iohannes hanc methodum, ut ſubinde aliquid attingat, ex intervallo planius & uberius tractandum. Sic, *genitus eſt*, v. 29. coll. c. III. 9. ſic, *libertatem*, c. III. 21. coll. c. V. 14.

¶ ἀπὸ τοῦ ἁγίου) *a Sancto*, Iuſto, v. 1. 29.

29. Filio Dei. Ioh. X. 36. Vide de *unctione Sanctitatis sanctitatum.* Dan. IX. 24. Olim erat *unguentum sanctum* materiale, Ex. XXX. 25. nunc spirituale.

¶ καὶ) & inde.

¶ πάντα) *omnia*, quæ vos scire opus est. Hoc responso repellendi erant seductores: sicut prudens homo institori importuno respondet, *Nil mihi deest.*

21 ἔγραψα, *scripsi*) Id fecit versu 13 fin.

¶ ὅτι) *quod.* sic v. 13 not. Oratio est valde confirmans: *scitote, vos scire.* conf. v. 3.

¶ τὴν ἀλήθειαν) *veritatem*, de Filio, adeoque de Patre. v. cit.

¶ πᾶν ψεῦδος, *omne mendacium*) Veritas est plane vera, nil falsi alit.

22 τίς; *quis?*) Sic, *quis?* c. V. 5.

¶ ὁ ψεύστης) ὁ vim relativam habet ad abstractum, *mendacium*, v. 21. i. e. *quis est illius mendacii imposturæque reus?*

¶ ὅτι, *quod*) Summa veritas, Iesum esse Christum. Ioh. XX. 31. Hanc summam Paulus in Actis constanter demonstravit, in epistolis autem præsupposuit. Hanc summam Iohannes in evangelio & in epistola hac & sequente sæpe memorat. Ex quo colligas, hos libros ab eo non plane ultima ætate esse scriptos.

¶ ὁ ἀντίχριστος, *antichristus*) v. 18. Veritas de Iesu, hunc esse Christum, esse Filium Dei, & in carne venisse, integra tenenda est. qui partem unam de Iesu negat, is & Ipsum totum non habet, & simul Patrem. Id egit & agit antichristi spiritus & antichristus ipse.

¶ τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν, *Patrem & Filium*) i. e. Filium, adeoque Patrem.

23 πᾶς, *omnis*) etiamsi non putet, se eundem esse, qui Patrem neget.

¶ ἔχει, *habet*) in agnitione & communione. 2 Ioh. v. 9.

24 ὑμεῖς, *vos*) Antitheton est in pronomine. ideo adhibetur trajectio, uti v. 27.

¶ ὃ) *quod*, de Patre & Filio.

¶ ἠκούσατε, *audistis*) Hoc cum emphasi pronunciandum.

¶ μενέτω, *maneto*) Hortatur. unde, *si maneat*, hanc vim habet, *si tales eritis, in quibus maneat.*

¶ ὃ ἀπ' ἀρχῆς, *quod a principio*) Iam hoc cum emphasi pronunciandum.

¶ καὶ ὑμεῖς) *etiam vos*, vicissim. Sic, *in vobis*: *in ipso.* v. 27.

25 αὐτὸς) *Ipse*, Filius. v. 27. 28.

¶ ἡμῖν) *nobis*, in Illo manentibus.

¶ τὴν ζωὴν, *vitam*) Constructio sequitur verbum proximum, *promisit.* sensus, *promissio est vita æterna.*

26 ταῦτα ἔγραψα, *hæc scripsi*) *hæc*, a v. 21. Eadem formula Iohannes, ut solet, orditur & concludit: finitaque quasi parenthesi versum 20 continuat versu 27.

¶ πλανώντων, *seducentibus*) i. e. seducere conantibus.

27 καὶ ὑμεῖς, *& vos*) Hinc pendet, *non opus est vobis.* aptum hyperbaton.

¶ ἐλάβετε ἀπ' αὐτοῦ, *accepistis ab ipso*) Ioh. I. 16.

¶ ἐν ὑμῖν μένει, *in vobis manet*) Habet hic indicativus perquam subtilem adhortationem, (conferendam ad 2 Tim. III. 14) qua fideles, a deceptoribus sollicitatos, ita eis respondere facit: *Unctio in nobis manet: non egemus doctore. illa nos verum docet: in ea doctrina permanebimus.* Vide quam amœna sit transitio ab hac sermocinatione ad sermonem directum, versu sequenti.

sequenti. *Manet in vobis*: *manebitis in Illo*, correlata.

¶ καὶ) & ideo.

¶ ὐ χρείαν ἔχετε, *non opus est vobis*) Phrasis morata, repulsam fidelium contra mendaces exprimens. Ἀυτάρκεια θεοδιδάκτων· Deus iis, quos docet, sufficit.

¶ τὶς) *quisquam*, quisquis ille sit. Toto seductorum genere rejecto, singuli facilius jubentur facessere, quamvis videri velint ceteris excellentiores.

¶ διδάσκῃ, *doceat*) Hebr. VIII. 11 not.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Estis *παιδία parvuli*, non tamen rudes.

¶ ἀλλ' ὡς, *sed sicut*) Subaudiendum inter duas particulas verbum substantivum, ut inter *sed ut*, *&-sicut*, *non sicut*, supra v. 19. 18. c. III. 12. 2 Cor. III. 13. Neque *sicut* hîc apodosin demum in *est* aut in *manebitis* habet.

¶ τὸ ἀυτὸ) *idem* semper, non aliud atque aliud, sed sibi constans; & *idem* apud sanctos omnes.

¶ διδάσκει ὑμᾶς, *docet vos*) Non tollitur, sed comprobatur communicatio mutua eorum, qui chrismatis in uno corpore participes facti sunt. *docet*, præsens: ex quo præteritum fit, *docuit*, intuitu futuri *manebitis*.

¶ περὶ πάντων) *de omnibus*, quæ scire & doceri debetis. Antitheton ad *unum idemque*.

¶ καὶ ὐκ ἔςι ψεῦδος) *ac non est mendacium*, simile illius, quod isti jactant.

¶ ἐδίδαξεν, *docuit*) unctio.

¶ μενεῖτε, *manebitis*) *Sicut unctio*, dicere jubentur fideles, *nos docuit*; in ea doctrina manentes, *manebimus in Filio*, adeoque in Patre. v. 24. Vim consolandi & hortandi habet hoc Futurum. Totus sermo a v. 18 ad hunc versum deductus suavissime congruit in parvulos, præsertim mentio *doctrinæ* & *unctionis*.

28 τεκνία, *filioli*) Nunc expeditis tribus ætatibus, ad cunctos revertitur.

¶ μένετε) *manete*.

¶ ἐν ἀυτῷ, *in ipso*) in Iesu Christo. Hic enim *manifestabitur*.

¶ παῤῥησίαν, *fiduciam*, servatæ veritatis.

¶ μὴ αἰσχυνθῶμεν, *ne pudefiamus*) O quantus tum erit pudor vester, Iudæi, Sociniani, pseudochristiani omnes, & quoscunque negabit esse suos.

¶ παρυσίᾳ, *adventu*) Hunc patribus, juvenibus, minoribus proponit. Epistolam igitur hanc prius scripsisse videtur, quam apocalypsin, in qua demum adventus magis est dilatus. Epistolam postea scriptam fuisse, censet Tertullianus.

29 ἐὰν εἰδῆτε, *si scitis*) Ex mentione futuræ *manifestationis* Filii filiorumque Dei deducit tractationem novam de peccato & justitia.

¶ δίκαιός ἐςι) *Iustus est* Iesus Christus. v. 1. c. III. 5 f.

¶ γινώσκετε) *agnoscitis*.

¶ πᾶς) *omnis* & solus.

¶ γεγέννηται, *natus est*) Iustus justum gignit.

CAP. III.

1 Δέδωκεν, *dedit*) non modo destinavit & contulit, sed etiam exhibuit.

¶ τέκνα θεῦ, *filii Dei*) Quid majus, quam *Deus*? quæ propior necessitudo, quam *filialis*?

¶ κληθῶμεν, *vocemur*) Simus, cum titulo; qui mundo inanis videtur.

¶ διά

¶ *διὰ τῦτο, propter hoc*) Consectarium, uti v. 13. Mundo pios contemnenti opponendum τὸ *videte.*

¶ *ἡμᾶς, nos*) Dei similes.

2 *ἀγαπητοὶ*) *dilecti* mihi, quia Pater nos amat.

¶ *νῦν*) *nunc*, in præsenti. Antitheton, *nondum.* In hoc versu inprimis videndum, quæ verba exstantiore sono pronuncianda sint: *nunc*, *nondum*, *quid*, *similes ipsi.*

¶ *τέκνα, filii*) Hoc repetitur ex v. 1.

¶ *τί ἐσόμεθα*) *quid simus futuri* amplius, vi hujus filiationis. Hoc *quid* per epitasin innuit ineffabile quiddam, situm in similitudine Dei, quæ filios Dei ita evehit, ut *quasi dii* sint.

¶ *οἴδαμεν*) *scimus*, in genere.

¶ *Φανερωθῆ*) *manifestatum fuerit.* Idem verbum, c. II. 28.

¶ *ὅμοιοι αὐτῷ*, *similes ipsi*) Deo, cujus sumus *filii.*

¶ *ὅτι*, *quoniam*) Ex aspectu, similitudo. 2 Cor. III. 18. uti totum corpus, facies, maxime oculi, eorum, qui *solem* spectant, *insolantur.*

¶ *ὀψόμεθα*, *videbimus*) Visus omnes alias sensuum species connotat.

¶ *αὐτὸν*, *ipsum*) Deum.

¶ *καθώς ἐστι*, *sicut est*) id est, *manifeste.*

3 *τὴν ἐλπίδα*, *spem*) De fide egit & aget; de amore, aget deinceps: nunc, de spe.

¶ *ἐπ' αὐτῷ*, *in ipso*) in Deo.

¶ *ἁγνίζει*, *mundat*) Apta est hæc sanctimoniæ appellatio post mentionem *visus*, qui *puritate* delectatur.

¶ *ἐκεῖνος*, *Ille*) Iesus Christus. v. 5.

4 *ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν*, *qui facit peccatum*) Antitheton, *qui facit justitiam*, v. 7. *ποιεῖν* est *facere*, exercere.

¶ *καὶ*) *etiam*, eo ipso.

¶ *τὴν ἀνομίαν*, *iniquitatem*) *ἀνομία iniquitas* horribilius quiddam, apud eos præsertim, qui legem & Dei voluntatem magni faciunt, sonat, quam *ἁμαρτία peccatum.* Ex lege agnitio peccati. Affine dictum, c. V. 17, *omnis injustitia peccatum est.* Linea curva cernitur per se; sed magis, ad regulam collata. Pertinentissime redarguitur hoc dicto *peccatum philosophicum.*

¶ *καὶ*) &, immo. non solum conjuncta est ratio *peccati* & *iniquitatis*, sed eadem. sic *καὶ* &, c. V. 4, & *γὰρ*, *enim*, c. V. 3.

¶ *ἡ ἁμαρτία ἐστὶν ἡ ἀνομία*, *peccatum est iniquitas*) *Peccatum* est subjectum, quippe de quo totus sermo agit. Antitheton, *faciens justitiam justus est*: qui justitiam facit, non censetur *ἄνομος iniquus*, sed testimonium & laudem justitiæ habet. v. 7. coll. Gal. V. 23. 1 Tim. I. 9.

5 *ἐφανερώθη*, *manifestatus est*) in carne.

¶ *τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν*, *peccata nostra*) quippe ei maxime displicentia.

¶ *ἄρῃ*, *tolleret*) Ioh. I. 29 not.

¶ *ἐν αὐτῷ*) *in Ipso.* Huc respicit illud, *Ille justus est.* v. 7.

6 *οὐχ ἁμαρτάνει*, *non peccat*) Bonum justitiæ in eo non superatur a malo peccati.

¶ *οὐχ ἑώρακεν αὐτὸν*) *non vidit Illum* spiritu; quamvis forte de facie eum in carne *viderit.* vel etiamsi spiritu viderit, in ipso peccati momento talis fit, ac si eum nullo viderit modo.

¶ *οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτὸν*) *neque novit illum* vere; quamvis forte de facie quondam *noverit.* Visio & cognitio, similes Deo facit. v. 2.

7 *μηδεὶς πλανάτω*, *nemo seducat*) Fallit, qui sine justitiæ factis se justum perhiberi posse putat.

8 ἐκ τοῦ διαβόλου) *ex diabolo*, tanquam *filius*. v. 10. non tamen hîc dicitur, *genitus*; neque *semen*, sed *opera*. Nam ex diabolo non est generatio, sed corruptio.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) ex quo diabolus est diabolus. minime diu tenuisse videtur statum primitivum.

¶ ἁμαρτάνει, *peccat*) Sermo concisus. i. e. ab initio peccavit, & omnium peccatorum causa est, & adhuc *peccat*: *peccat*, (cumulatiore indies reatu,) & ad peccandum inducit. Nunquam satiatur. *quia*, oppositum, v. 8. 9.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Diabolus peccandi finem non facit: peccatum solvere, Filii Dei opus est.

¶ τὰ ἔργα) *opera* contortissima, quæ solvere, res digna erat Filio Dei.

9 ἁμαρτίαν οὐ ποιεῖ, *peccatum non facit*) Mox intenditur sententia: *& non potest peccare*. utrique propositioni suum *quia* additur: alteri, ex parte seminis sive hominis renati; alteri, a Deo ipso.

¶ σπέρμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ μένει, *semen ejus in ipso manet*) In eo, qui genitus est ex Deo, manet semen Dei, i. e. verbum, cum sua virtute: 1 Petr. I. 23. Iac. I. 18. quamvis peccatum sæpe furioso impetu conetur prosternere renatum. Vel potius sic: *Semen Dei*, i. e. is, qui natus est ex Deo, *manet* in Deo. σπέρμα, *natus*. Tales sunt vere זרע אלהים *semen Dei*. Malach. II. 15.

¶ οὐ δύναται, *non potest*) Non negatur penitus, id fieri posse: sed hoc dicitur, novam generationem & peccatum *non posse* esse simul. sic, *quomodo potest*, c. IV. 20. coll. Ap. II. 2. Act. IV. 20. Res se habet, ut in abstemio, qui non potest vinum bibere, & in variis antipathiæ generibus. Gatakerus hanc paraphrasin concinnavit: *Regenitus non peccat: vitam peccato immunem, quantum potest, sibi proponit; nec peccato unquam sponte dat operam. quod si quando præter animi propositum* deliquerit, nec in peccatum totus proruit, nec in eodem persistit; sed errore agnito ad institutum mox pristinum, quam primum quantumque potest, festinus revertitur. Posth. c. 33: ubi similitudinem addit acus magneticæ, quæ polum petit; facile dimovetur; sed semper polum repetit.

¶ ἐκ τοῦ θεοῦ γεγέννηται, *ex Deo natus est*) Priora verba, *ex Deo*, majorem habent in pronunciando accentum: quod ubi observatur, patet, non idem per idem probari, collato initio versus.

10 ἐν τούτῳ, *in hoc*) Hoc refertur ad antecedentia.

¶ καὶ ὁ μὴ ἀγαπῶν, *& non amans*) Transitio a genere vel toto ad partem.

11 ἀγγελία, *annunciatio*) Liberalissima appellatio. nunquam *legem* appellat.

12 οὐ καθὼς, *non sicut*) Ellipsis. c. II. 27 not.

¶ Κάϊν, *Kain*) De ipso *Adamo* lenius loquitur Scriptura, quam de Kaino hujusque similibus.

¶ ἐκ τοῦ πονηροῦ, *ex Malo*) Mox, πονηρὰ *mala*. Antitheton, *ex Deo*. v. 10.

13 ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Hoc uno loco *fratres* dicit, in antitheto foras ad *mundum*, & in mentione *fratrum* perfrequenti. Alias dicit, *dilecti*, *filioli*. c. II. 7. 1. 12.

¶ μισεῖ, *odio habet*) ut Cainus ipsum fratrem.

14 μεταβεβήκαμεν, *transcendimus*) fueramus igitur in morte.

¶ ἐκ τοῦ θανάτου, *ex morte*) spirituali.

¶ εἰς

¶ εἰς τὴν ζωὴν, *in vitam*) spiritualem, eandemque æternam, v. seq. Iterum sermo reciprocus: *nos in vita*; *vita in nobis*: v. 15.

¶ ὅτι, *quia*) Criterium ab effectu.

¶ μένει, *manet*) adhuc est.

15 ἀνθρωποκτόνος, *homicida*) ut Cain. Omne odium est Conatus contra vitam: at vita vitam non insectatur. Qui odit fratrem, aut illum aut se ipsum non vult vivere. Hinc *Duella*.

¶ μένουσαν, *manentem*) Revera vita æterna est in credente & amante.

16 τὴν ἀγάπην, *amorem*) amoris naturam.

17 τὸν βίον τοῦ κόσμου, *victum mundi*) Litotes, in antitheto ad *animas*, v. 16.

¶ κλείσῃ, *clauserit*) rogatus, vel non rogatus opem. Aspectus miserorum, corda spectatorum illico pulsat, vel etiam aperit: tum homo libere vel claudit, vel pandit amplius viscera. Conf. Deut. XV. 7.

¶ τὰ σπλάγχνα, *viscera*) Cum visceribus clauditur vel aperitur res familiaris.

¶ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ) i. e. *amor erga Deum*. c. IV. 20.

¶ μένει, *manet*) Dicebat, se amare Deum: sed *non jam* amat. v. 18.

18 λόγῳ) *sermone* otioso. opponitur *opere*.

¶ γλώσσῃ) *lingua* simulante. opponitur *veritate*.

19 ἐν τούτῳ, *in hoc*) Hinc pendet *cognoscimus* & *pacabimus*: & huc ref. *quoniam major*, v. 20.

¶ ἐκ τῆς ἀληθείας, *ex veritate*) *Ex* dicit principium sive ortum. Rom. II. 8. Veritas etiam amorem facit verum. v. 18.

¶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ) *Coram illo*, omnia vere noscente, pacabimus corda in precibus, v. 22.

¶ πείσομεν, *pacabimus*) ut desistant *condemnare*. Idem verbum, Matth. XXVIII. 14.

¶ τὰς καρδίας ἡμῶν, *corda nostra*) Vocabulum συνείδησις, *conscientia*, Petrus & Paulus, soli ex sacris scriptoribus, adhibent: nec nisi semel, idque alio sensu, ponunt LXX Eccl. X, 20. nam Hebr לב dicitur καρδία v. gr. 1 Reg. II. 44. VIII. 38. Itaque nusquam Iohannes συνείδησιν, *conscientiam*, vocat, hîc autem *cordis* eam nomine innuit. conscientia enim *pacatur*, *condemnat*. Conf. *Apparat.* p. 588.

20 ὅτι ἐὰν) ὅτι ἐὰν, *quicquid*: Col. III. 23 not. idem propemodum quod ὃ ἐὰν, mox v. 22. quicquid sive quibuscunque rebus condemnarit nos cor nostrum, id poterimus *pacare*. Vel potius, si ὅτι & ἐὰν diremtum velis, *quod* post incisum, subaudito *inquam*, repetitum statues, ut persæpe fit.

¶ καταγινώσκῃ, *condemnet*) non de toto statu nostro, sed de uno alterove defectu aut errato. Hoc verbum cum emphasi pronunciandum est: at versu sequente emphasis cadit in vocabulum *cor*.

¶ ὅτι μείζων, *quod major*) Conscientia pusilla est, & scit aliquid nostri duntaxat, non sine trepidatione, neque habet quod condonet: at Deus magnus est, novit omnia nostra, præsentia, præterita, futura, & omnium, & habet jus voluntatemque condonandi. Hoc per se nondum *pacat* corda: sed dum hoc idem pii agnoscunt, & delicta sua confitentur, & a conscientia ad Deum, illa majorem, appellant, Deique omniscientiæ se nulla re subducere conantur; tranquillitatem assequuntur. c. I. 9. Exempla, Ps. LI. 8 cum contextu: Ps. XXXII. 5. XIX. 13. XC. 8.

¶ γινώσκει, *noscit*) nec tamen καταγινώσκει, *condemnat*. Dulce Paregmenon in Græco.

21 μὴ καταγινώσκῃ, *non condemnet*) vel læsa nunquam, vel iterum placata.

¶ παῤῥησίαν, *fiduciam*) in rogando. Id repetitur c. V. 14 f. Hæc *parrhesia* longo gradu excellit tranquillitatem illam, quæ verbo πείσομεν *placabimus* exprimitur.

23 τῷ ὀνόματι) *nomini*. conf. Hebr. VI. 10.

¶ καθώς, *sicut*) Particula hæc pertinet ad verba *credamus & amemus*.

24 ἐκ τοῦ πνεύματος, *ex Spiritu*) Prima est hæc *Spiritus* sancti in hac epistola mentio, œconomiæ divinæ hîc, ut etiam in evangelio Iohannis, c. XIV. 1 ff. 26, convenienter. Et hoc versu est quasi transitio ad tractationem de Spiritu sancto, quæ sequitur mox, c. IV. 1 seqq. Datur nobis *ex* Spiritu, & datur Spiritus.

CAP. IV.

1 Παντὶ) *cuivis* obvio.

¶ πνεύματι) *spiritui*, quo doctor aliquis agitur.

¶ δοκιμάζετε, *probate*) ad regulam, quæ datur v. 2 f.

¶ πολλοὶ) *multi*, ut aliis temporibus, sic illa quoque ætate. Horrenda hæresium seges illis temporibus exorta est. Contra eas cum zelo agit Iohannes. Hodie si viveret, nimis severus diceretur a quibusdam.

¶ ψευδοπροφῆται, *pseudoprophetæ*) 2 Petr. II. 1. Matth. XXIV. 11. 24.

¶ ἐξεληλύθασιν, *exiere*) ex sedibus suis. *Intrarunt* in mundum. 2 Ioh. v. 7.

¶ κόσμον, *mundum*) deceptu facilem. v. 4 f.

¶ γινώσκετε) *cognoscitis*. De hæresibus ætatis illius recentia & obvia scripta sunt, Buddei Eccl. apost. I. Langii Dispp. &c.

¶ πᾶν, *omnis*) Sermo est de spiritibus illius temporis. nam aliis temporibus alia etiam doctrinæ de Iesu Christo capita impugnarunt pseudoprophetæ.

¶ πᾶν πνεῦμα, *omnis spiritus*) Spiritus Dei est unus: sed ex eo quilibet verus doctor habet suum motum, qui πνεῦμα *spiritus* dicitur.

¶ ὁμολογεῖ) *agnoscit*, assensu cordis & oris. Hoc verbo præsupponitur doctrina jam rata & confirmata.

¶ ἐν σαρκὶ) *in carne*. Est ergo Ipse aliquid præter carnem. Hæreses veritatem carnis Iesu Christi negantes præsupponunt & eo ipso confirmant *Deitatem* ejus, quippe cum qua non poterant conciliare carnem, tanquam ea dignam.

¶ ἐληλυθότα, *qui venerit*) Ab hoc adventu pendet tota doctrina de Christo, quam adventus ille partim præsupponit, partim complectitur, partim post se trahit. v. 15 not.

3 τὸ) scil. πνεῦμα.

¶ καὶ νῦν, *& nunc*) c. II. 18 not.

4 ὑμεῖς, *vos*) Iesum Christum agnoscentes.

¶ νενικήκατε, *vicistis*) c. V. 4 f.

¶ ὁ ἐν ὑμῖν, *qui in vobis*) Deus.

¶ ὁ ἐν τῷ κόσμῳ, *qui in mundo*) spiritus antichristi, vel Malus.

5 αὐτοὶ) *ipsi*.

¶ ἐκ τοῦ κόσμου λαλοῦσι, *e mundo loquuntur*) ex mundi vita ac sensu sermones suos promunt.

¶ ἀκούει, *audit*) propter congruentiam.

6 ἐσμὲν, *sumus*) Subaudi, *propter hoc ex Deo loquimur*.

¶ ἐκ

¶ ἐκ τούτου) *ex hoc*, quod v. 2 6 dicitur.

7 ἀγαπῶμεν, *diligamus*) Ex ea ipsa doctrina, quam modo defendit, nunc adhortationem ad amorem educit. vid. v. 9. Dei amor effusus est in cordibus nostris per Spiritum sanctum. v. 2. Rom. V. 5.

¶ ἡ ἀγάπη, *amor*) Omnis amor ex Deo est.

8 οὐκ ἔγνω, *non novit*) non est natus ex Deo & non novit Deum.

¶ ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν, *Deus amor est*) ἀγάπη, sine articulo, uti v. 16. Hæc sententiola Iohanni tantisper duntaxat, dum eam perscripsit, plus dulcedinis attulit, quam totus mundus afferre potest.

9 ἐν ἡμῖν, *in nobis*) i. e. amor Dei, qui nunc *in nobis* est, per omnem experientiam spiritualem.

¶ ὅτι, *quod*) Hoc motivum amoris ducitur ex v. 3. Ex eo, quod v. 3 dicitur de Iesu Christo, qui venit in carne, infertur v. 7 amor mutuus: consequentia probatur ex amore Dei erga nos, qui filium misit, ut viveremus. Est *argumentum* amoris Dei erga nos: est *motivum* amoris nostri mutui.

10 ἐστιν, *est*) Id notat prius quiddam, quam, *manifestatus est*.

¶ τὸν θεόν, *Deum*) amari dignissimum.

¶ ἡμᾶς, *nos*) indignissimos.

11 ὁ θεὸς, *Deus*) nil debens.

12 ὁ θεὸς) *Deus*, ceteroqui invisibilis. conf. v. 20.

¶ ἐν ἡμῖν μένει, *in nobis manet*) Hoc tractatur v. 13-16.

¶ τετελειωμένη ἐστίν, *perfectus est*) omnia peragit, quæ expiationem peccatorum consequuntur. Hoc tractatur v. 17-19.

13 ὅτι ἐκ, *quoniam ex*) Vbi Spiritus Dei est, ibi Deus est.

14 καὶ ἡμεῖς) *& nos*met. Sic Ioh. XV. 27.

¶ τεθεάμεθα καὶ μαρτυροῦμεν, *spectavimus & testamur*) Hoc infertur ex eo, quod sequitur, *cognovimus & credidimus*, v. 16. Per τὸ *cognovimus* notatur, ut apparet, primula *cognitio*, ut est in vernacula *Kennen lernen*. Est enim quædam *cognitio*, quæ *fidem* antecedit; & fides antecedit μαρτυρίαν, *testimonium*. Sed τὸ *spectavimus* notat plenum *pabulum oculorum* in spectando.

¶ τὸν υἱὸν, *filium*) Duo fundamenta & criteria mansionis nostræ in Deo & Dei in nobis: communio Spiritus & agnitio Filii Dei. v. 13. 15.

15 ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *Filius Dei*) adeoque *Salvator mundi*. v. 14.

16 καὶ ἡμεῖς, *& nos*) Anaphora: coll. v. 14 not. Est hîc quoque epitasis: quare mox ἐν ἡμῖν proprie valet *in nobis*. coll. fine versus.

17 μεθ' ἡμῶν, *nobiscum*) Dei amor in se semper idem ac perfectus est: sed *nobiscum* τετελείωται, *consummatus est*, ex sua ad nos descensione magis magisque assurgens.

¶ ἵνα) *usque eo, ut*.

¶ παῤῥησίαν, *parrhesiam*) Oppositum, *timor*.

¶ ἐν, *in*) Sic *in*, Rom II. 16 not.

¶ ἡμέρᾳ) *die* aliis terribilissimo, præ ipso mortis die.

¶ τῆς κρίσεως) *judicii* extremi.

¶ ὅτι, *quia*) Refertur ad *hoc*.

¶ ἐκεῖνός ἐστι, *Ille est*) Iesus Christus est amor, in cœlo; quod tacite opponitur *mundo*. Per τὸ *in cœlo* tamen suppono præviam ejus commorationem in mundo. τὸ *est* autem præsentem utique statum Iesu Christi indicat.

¶ ἡμεῖς ἐσμεν, *nos sumus*) amantes Dei. v. seq. Ioh. XV. 10.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, *in mundo hoc*, amoris experte, judicium timente. Mentio *mundi* argumento est, τὸ *ille* innuere Iesum Christum. coll. v. 9.

18 φόβος, *timor*) Deum refugiens & judicii diem. Varius hominum status: sine timore & amore; cum timore sine amore; cum timore & amore; sine timore cum amore.

¶ ἀγάπῃ, *amore*) erga Deum.

¶ τελεία, *perfectus*) Huc ref. *consummatus est*.

¶ κόλασιν ἔχει, *tormentum habet*) Nam diffidit, omnia inimica & adversa sibi fingit ac proponit, fugit, odit.

19 ἀγαπῶμεν) *amamus*, pellentes timorem.

¶ πρῶτος ἠγάπησεν) *prior amore complexus est* nos, quanto magis posthac? ergo timor ejicitur.

20 ὃν ἑώρακε, *quem vidit*) In hac vita tenemur sensibus externis.

¶ πῶς δύναται, *quomodo potest*) Sermo modalis: *impossibile est*, *ut talis sit amans Dei*, in praesenti.

21 τὴν ἐντολὴν, *praeceptum*) servandum Dei amantibus. Matth. XXII. 39.

CAP. V.

1 Πᾶς, *omnis*) Scopus & summa hujus periochae patet ex conclusione. v. 13.

¶ καὶ πᾶς, *& omnis*) Qui non amat fratrem, non amat Deum: c. IV. 20. qui Deum amat, amat fratrem. Concinne apostolus in hac tractationis parte mentionem amoris ita collocat, ut fides, tanquam prora & puppis totius tractationis, in extremo spectetur.

¶ καὶ) *etiam*. στοργὴ, *amor* spiritualis, magnus, erga quemlibet fratrem. ubi est aversatio, statim laeditur vita nova.

¶ τὸν γεγεννημένον, *eum qui genitus est*) Enthymema, cujus conclusio: Credens gaudet amore omnium Dei amatorum: & vicissim illos amat. v. 2.

2 καὶ, *&*) ἐν διὰ δυοῖν. coll. v. 3.

3 βαρεῖαι οὐκ εἰσὶν, *gravia non sunt*) regenitis, amantibus; & in sese. In se sunt suavia: sed τὸ *non gravia* contradicit & occurrit iis, qui *gravia* esse putant.

4 πᾶν τὸ γεγεννημένον, *omne natum*) Ioh. III. 6 not.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) servandis Dei mandatis & cognitioni Iesu Christi infensum, & omnia, quae mundus objicit ad invitandum & terrendum.

¶ ἡ νίκη, *victoria*) Quantum fides in corde invalescit, tantum mundus cedit.

¶ ἡ πίστις, *fides*) Vide vim fidei.

5 τίς ἐστιν, *quis est*) Credens omnis & solus vincit. Prae Filio Dei nil aestimat.

6 οὗτός ἐστιν, *Hic est*) Versum hunc cum sequentibus conjunctim mox videbimus.

7 f. ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐπὶ τῆς γῆς - ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ πατὴρ καὶ ὁ λόγος (ὁ υἱὸς) καὶ τὸ πνεῦμα· καὶ οἱ τρεῖς ἕν εἰσιν. *quod tres sunt qui testantur in terra - in caelo, Pater & Verbum (Filius) & Spiritus: & hi tres unum sunt*) Formulam in margine editionis meae adhibitam, & ab aliquo reprehensam, pridem declaravi, quanquam tota in ipso Apparatu dissertatio ad locum vere vindicandum comparata fuerat. Nunc quum fulgidissimum hocce Dictum etiam atque etiam sub considerationem nostram venit, primum racemationem *criticam* instituemus, & nervos aliquot ex apparatu nostro, secundum seriem thesium

um ibi tractatarum, ciebimus, quibus Critici, si placet, invitentur ad ea, quæ illo loco diximus, amplius, prout veritas postulaverit, discutienda: ultima vero illarum thesium nos ad contemplationem multo dulciorem, *hermeneuticam*, deferet.

Ad § I.

Plerique studium suum criticum intra unum hunc locum terminant, vel id certe ab hoc loco ordiri volunt. Perinde faciunt, ac si quis Geometriæ studium a quadratura circuli inchoaret. Tales vix inveniunt, ubi consistant: qui vero per reliquos anfractus penetravit, hîc quoque poterit evadere, & dociles certe aliorum animos pacare. Nonnisi mutata hîc velificatione, portus tenetur: propriam methodum præsens locus postulat.

Ad § II.

Non pauci ex iis, qui dictum hoc ipsum recte religioseque defendunt, justo tamen sunt avidiores in conquirendis & adhibendis ejusmodi quoque fulcris, quæ nullam firmitudinem habent. Accidit id præstanti viro, Leonardo Twells, cujus farraginem, ex Anglico sermone in Latinum traductam, Wolfius ad h. l. pag. 300-313 cum una & altera castigatione exhibuit. Twellsium legi & pensavi, antequam Apparatum emitterem: quare ubi diffidentius incessi, atque ille, non temere id feci, cogitandique materiem esse, lector velim putet. Nil novi magnopere supplendum habeo: paucula, quæ ad rem pertineant, commemorabo.

Ad § III.

Complutenses, Latinorum codicum auctoritate, uti c. II. v. 14 partem priorem, & c. V comma extremum versus octavi, quamvis Græce legerent, omiserunt, sic ipsum versum septimum, Græce non lectum, restituerunt; singulari quidem in hac epistola libertate utentes. Aperta Stunicæ confessio, de Latinis codicibus hîc adhibitis, potior est omni suspicione de duobus codicibus Græcis Vaticanis, quorum alter caruerit dicto, alter id ipsi Stunicæ ejusve collegis suggesserit. Vaticanum Hispanos exemplar hîc secutos esse, non est clara Erasmi, ut Twellsius accipit, professio. tantum, *ni fallor*, ait. Si Amelotus postea in Vaticano codice dictum legit, videndum, ne hic latinizet.

Ad § IV.

Ex Britannia schedæ aliquid Erasmus, nescio per quem, est nactus: ipse diffisus est: diffidentiæ causas, non sane iniquas, enarravit. Idoneum hinc codicem manuscriptum *Britannicum* sola credulitas spontanea potest fingere. *Aliam* dicti versionem Græcam ex Latinis dedere Complutenses, *aliam* Britannus Erasmi, *aliam* Græcus concilii Lateranensis metaphrastes, *aliam* Montfortini codicis interpolator.

Ad § V.

In nullo msf. Græco dictum *Stephanis* lectum esse, Latinorum Roberti Bibliorum margo vel solus evincit.

Stephanicas editiones & reliquas citare, plane supervacaneum est. Erasmicas & Complutensem, in omittendo vel exprimendo dicto, omnes ceteræ sunt secutæ.

Ad § VI.

Non adeo grandes sunt copiæ codicum Gr. msf. in quibus epistolæ, v. gr. Iohannis, descriptæ sint: & quorum hodie copia est, eorum vix unus alterque mille annorum ætatem excedit; ceteri aliquanto vel etiam multo, recentiores sunt. Eo minus mirandum est, Græce hodie vix reperiri

periri dictum in cod. Græcis, quibus adjiciendum esse didici regium *Hafniensem*, & *Ebnerianum*, & *Parisinos* omnes (in libro, *Iournal des savans*, A. 1720 mens. Iun.) & complures, quos sibi visos ait cel. *La Croze* in Hist. christianismi Ind. pag. 316. ed. II Germ. In codicibus *Florentinis*, quos recenset V. C. *Io. Lamius* in libro de eruditione apostolorum, cap. XIII, reperiuntur duodecim, qui & habent epistolas Catholicas, & hoc dicto carent: sed omnes post seculum IX scripti sunt. Eo contra pluris æstimare debemus succenturiatam translationem vetustissimam *Latinam*, unde hoc dictum a multis patribus continua serie lectum & laudatum fuit, & subinde in aliarum linguarum monumenta redundavit, & hodie in codicibus Latinis N. T. superat.

Vallam in Græcis suis codicibus legisse dictum, ex ejus silentio sine ulla ratione conjicitur. Præteriit Valla etiam versu 6 insignem differentiam, ubi Græce est τὸ πνεῦμα, Latine *Christus*. & capite II priorem partem versus 14, qua Latini carent, sine dubio Græce legerat Valla, & tamen in pausa est. Oppido parcas in hanc epistolam notulas dedit.

Concilium *Lateranense* inciso illo, *sicut in codicibus QVIBVSDAM invenitur*, non respicit totum versum 7, sed clausulam versus 8, *& hi tres unum sunt*: quæ clausula, in *OMNIBVS* Græcis codicibus obvia, vel sola demonstrat, concilium non de Græcis loqui codicibus, sed de Latinis, quorum tantummodo *QVIDAM* illam habent clausulam.

Montfortinum, sive *Dubliniense*, sive *Hibernicum* exemplar, cui permultum, hujus dicti gratia, alicubi tribuitur, novum est & latinizat, in occidente descriptum, ut Latina, quam sequitur, capitum distinctio prodit. *Berolinensem* codicem nil seorsum a Complutensibus valere, Berolinensium candor fatetur.

Ad § VIII.

Patribus Græcis, qui dictum non legerunt, accensendus est *Germanus* Constantinopolitanus, uti Theoria rerum eccles. demonstrat. Negativum argumentum, in tali quæstione, repudiari non potest. Nil id valet de uno alterove duntaxat ecclesiastico scriptore: valet de permultis, dictum tam insigne, ad controversias decidendas singulariter opportunum, prætereuntibus. Si Afri tam frequentes id citant, cur Asiani tam frequentes id non citant? Hi non legerunt: illi legerunt.

Ad § XIX.

Latinos Florentinorum codices, qui Dictum habent vel non habent, memorat *Io. Lamius* in libro citato, p. 260. 266. 284. Porro Latinæ versionis, ubicunque eam Tertullianus, Cyprianus, & quorundam duntaxat, sed tamen continuus ordo patrum sequitur, tanta est antiquitas, tanta auctoritas, ut ea optimo jure utamur, neque suspensi manere cogamur, quamvis nondum constet, quid insecuta secula in aliis aliisque orientis partibus legerint. Qui abstrusiores illas versiones in numerato habent, iis facile usu venit, ut *Latinam*, a Romanensibus nimium evectam, nimium deprimant.

Ad § XXI.

Cod. Florentinus, isque Laurentianus, quem ex Burneto citavimus, idem est, ni fallor, quem describit *Io. Lami* lib. cit. pag. 265. Accedunt alii Florentinorum codices Latini, qui eum *ordinem* versiculorum habent, pag. 258. 268. 285. Habet etiam scriptor seculi VIII, *Etherius* Axumensis in Hispania episcopus, qui

qui libro I contra Elipandum, permagnam hujus epistolæ partem recensens, duos versus sic exhibet: *Quia tres sunt, qui testimonium dant in terris, aqua & sanguis & caro; & tria hæc unum sunt: & tres sunt, qui testimonium dant in cælo, Pater, Verbum & Spiritus; & hæc tria unum sunt in Christo Iesu.* Eos quoque vel codices vel patres Latinos, qui sic legunt, imitatus est *Corn. Iansenius*, comm. in Concord. evang. cap. 144. *Versus septimus*, Cameronis judicio, *parenthesi includendus est*, & *sextus conjungendus cum octavo.* Nil opus parenthesi: sextus versus cum octavo conjunctus est per se.

Ad § XXII.

Quod *Manuel Calecas*, *DOMINICANVS*, & Lectionarium Græcorum, hic certe interpolatum, *VENETIIS* editum, Vulgatæ translationis auctoritatem sequuntur, minime mirum est. Prius fecerunt idem Armenii.

Ad § XXIII.

Raris (i.e. paucos gemellos habentibus, qui in suo genere peculiares erant,) codicibus epistolicis usum fuisse *Basilium M.* patet ex Appar. p. 690: atque is Iohannei dicti vestigium nobis pandit, quum libro V adv. Eunom. ait: *Deus & Verbum & Spiritus, una Deitas & sola adoranda.* Dialogo, qui *Maximo* adscribitur, vix plus tribui potest, quam in apparatu meo tribuitur. Latinis Afrorum codicibus notitiam dicti sine dubio debet auctor ille: in Græcis an deinceps repererit, considerent eruditi.

Nunc *plurima* manuscripta, quæ Ger. a Mastricht in Notis ad h. l. corrogat, & *XIV testes Græcos*, quos Twellsius, pagina Wolfii 302, enumerat, & e diverso hæc, quæ ad § III & deinceps sublegimus, Lector, velim, serio invicem conferas. Operam ab eo navatum iri dices, qui, *unum* duntaxat testem alterumve Græcæ auctoritatis esse, utcunque probaverit. Qui firmos testes ex Græca antiquitate producet, gratiam ab ecclesia inibit.

Ad § XXV.

Qui dictum defendunt, non idcirco causam, cur id in tot monumentis desideretur, scire aut proferre necessum habent. Minus certa causa esto prætermissionis: prætermissio tamen, atque adeo ipsa germanitas dicti, certa est. qui cimelium amisit & invenit, etiamsi, quomodo amissum fuerit, ignoret, tamen id agnoscit & recuperat. Tarde, ut arbitror, exspirabit suspicio hiatûs hoc loco ex homœoteleuto nati. Homœoteleuton quidem quantam in hiatibus vim habere soleat, passim animadverto: sed in præsenti loco eam causam valere non posse, evici, ni fallor, in Appar. p. 765. Alia vero ibidem, quomodo expunctum fuerit dictum, non irrationabilis subjungitur conjectura: e contrario, nullo modo id tanquam assumentum reputari potest, a Latinis patribus, dicto ipso carentibus aut gaudentibus, notis aut ignotis deperditisve, antiquissimis, recentioribus, profectum. Suspicionibus quoquoversus indulge: nil conficies. Tam mature, tam serio, tam passim gentium, tam perpetua ætatum serie allegant.

Ad § XXVIII.

Hæc ultima thesis deducit nos ad pretiosissimi Dicti exegesin, qua versus 7 (1) ad contextum totius epistolæ, maximeque (2) ad versum 8 collatus, ex intimis rationibus vindicatur.

(1) Scopum dispositionemque hujus epistolæ non facile inveniri, sunt qui censeant: at sine violentia, si simpliciter

eam

eam intueamur, reſolvetur. Iohannes epiſtola, vel libello potius, (nam epiſtola ad abſentes mittitur; ille autem apud eos, quibus ſcribebat, eodem tempore fuiſſe videtur:) id agit, ut beata & ſancta cum Deo & Ieſu Chriſto communio fidelium confirmetur, Gnoriſmatis lautiſſimi eorum ſtatûs oſtenſis.

Partes ſunt tres:

Exordium, c. *I.* 1-4
Tractatio, c. *I.* 5 - *V.* 12
Concluſio, c. *V.* 13 21. Evolvatur textus ipſe.

In Exordio apoſtolus ab apparitione Verbi Vitæ conſtituit auctoritatem prædicationi & ſcriptioni ſuæ, & ſcopum (ἵνα, *ut*, v. 3 ſ.) exſerte indicat: exordio reſpondet (ut hoc ſtatim expediamus,) Concluſio, eundem ſcopum amplius explanans, inſtituta Gnoriſmatum illorum recapitulatione per triplex *novimus*. c. V. 18. 19. 20.

Tractatio habet duas partes, agens

I. ſpeciatim

α. de communione cum DEO, in luce. c. *I.* 5 10.

β. de communione cum FILIO, in luce. c. II. 1ſ. 7 ſ. *ſubjuncta applicatione propria ad patres, juvenes, pueru- los. v.* 13-27. *Innectitur hic adhortatio ad MANENDVM in eo, c. II.* 28 - *III.* 24. *ut fructus ex MANIFESTATIONE ejus in carne, ſe porrigat ad MANIFESTATIONEM glorioſam.*

γ. de corroboratione & fructu manſionis illius, per SPIRITVM. capite IV toto, ad quod aditum parat c. III, verſus 24, *conferendus ad c. IV.* 13.

II. per Symperaſma ſive Congeriem, de Teſtimonio Patris & Filii & Spiritûs, cui fides in Ieſum Chriſtum, generatio ex Deo, amor erga Deum & filios ejus, obſervatio præceptorum, & victoria mundi innititur. c. *V.* 1-12.

Sæpe partes ſimiliter incipiunt & deſinunt, uti exordio quoque reſpondet concluſio. vid. ſupra ad c. II. 12. Interdum eſt alluſio prævia in parte aliqua præcedenti, & recapitulatio in ſubſequenti. Quælibet pars agit de beneficio divino, & de officio fidelium: atque ex beneficio officium derivatur per conſectaria convenientiſſima, de amore erga Deum, de imitatione Ieſu Chriſti, de amore fratrum; & quanquam multa videri poſſint ſine ordine repeti, tamen ordinatiſſimis modis ex aliis cauſis alio intuitu eadem illa conſectaria formantur.

Habet ergo verſus ſeptimus anakephalæoſin, quæ ſane, uti de Patre & Filio, ſic etiam de Spiritu agit. Quod Sol eſt in mundo, quod in pyxide nautica acus, quod in corpore cor, id in hac tractatione eſt verſus ſeptimus capitis V. Adhibe primum editionem eo verſu deſtitutam, deinde editionem eo præditam: facile

cile fentics, quid univerfus Iohannei fermonis poftulet tenor.

(2) Adamantinus verfuum nexus eft, in hocce textu: v. 6. *Hic eft, qui venit per aquam & fanguinem, IefusChriftus; non in aqua folum, fed in aqua & fanguine: & fpiritus eft qui teftatur; quia fpiritus eft veritas 7. Quia tres funt, qui teftantur in terra, fpiritus & aqua & fanguis; & hi tres in unum funt: 8. & tres funt, qui teftantur in cælo, Pater & Verbum & Spiritus; & hi tres unum funt. 9. Si teftimonium hominum accipimus, teftimonium Dei majus eft.*

Ne quid confufionis oboriatur, monemus, *verfum* 7 a nobis in hac deinceps confideratione dici eum, qui agit de teftantibus *in terra*; & *verfum* 8, qui agit de teftantibus *in cælo*. Atque hunc ipfum verfum 8 partim ut argumentis criticis in Apparatu confirmatum, partim ut exegeticis argumentis amplius confirmandum fupponimus.

6 οὗτός ἐςιν, *Hic eft*) Caufam Iohannes exponit: cur ei demum, qui credit, Iefum effe Filium Dei, victoriam ex mundo adfcribat: quia nempe illa in Iefum Dei Filium fides invictum robur habet, a teftimonio hominum, fatis eo quidem firmo, fed multo magis a teftimonio Dei, abfolutam firmitudinem habente.

¶ ὁ ἐλθὼν, *qui venit*) Non dicit, ὁ ἐρχόμενος, *veniens*, in præfenti, fed ὁ ἐλθὼν, aorifto tempore, præteriti vim habente: uti c. I. 2, ἐφανερώθη, *manifeftatus eft*: c. IV. 2, ἐληλυθότα & infra, v. 20, ἥκει. nam ἥκω præfens non *venio* fignificat, fed *veni*: (v. 20 not.) unde Iohannes ibidem fubjicit, *& dedit*, in præterito. Iefus eft is, quem propter promiffiones venire oportuit, & qui venit revera: idque teftantur & probant fpiritus & aqua & fanguis.

¶ δι' ὕδατος καὶ αἵματος, *per aquam & fanguinem*) *Aqua* dicit baptifmum, quem primum adminiftravit Iohannes, inde Baptifta cognominatus, & ideo in aqua baptizare miffus, ut Iefus manifeftaretur tanquam Filius Dei. Ioh. I. 33. 34. Porro baptifmus etiam per difcipulos Iefu adminiftratus eft, Ioh. IV. 1 f. Act. II. 38 &c. *Sanguis* eft utique fanguis unius ipfiusque Iefu Chrifti, qui effufus in paffione, in cœna dominica bibitur.

¶ ἰησοῦς ὁ χριςὸς, *Iefus Chriftus*) *Iefus*, per aquam & fanguinem veniens, eo ipfo monftratur ut *Chriftus*.

¶ οὐκ ἐν τῷ ὕδατι μόνον, *non in aqua folum*) Modo dixit, *per*; nunc, *in*. Vtraque particula opponitur τῷ χωρὶς, 1 Cor. XI. 11 f. Hebr. IX. 7. 12. 25. Oftendit apoftolus, verba proxima antecedentia plane confiderate effe pofita. Articulus τῷ habet vim relativam. *Per* magis proprie videtur referri ad *aquam*, & *in* ad *fanguinem*. nam Iohannes aqua baptizans, Iefum venientem anteceffit, & Iefus venit *per* aquam: fed Iefus peracto opere, quod Pater ei faciendum dederat, fanguinem impendit; itaque prius venerat *in fanguine*.

¶ ἀλλ' ἐν τῷ ὕδατι καὶ τῷ αἵματι, *fed in aqua & fanguine*) Non modo fufcepit, ad *baptifmum* accedens, munus implendæ omnis juftitiæ, Matth. III. 15, fed etiam effufo *fanguine* confummavit. Ioh. XIX. 30. quo facto *fanguis & aqua* ex latere I. C. in cruce mortui exiit. ibid. v. 34.

¶ καὶ τὸ πνεῦμά ἐςι τὸ μαρτυροῦν, *& fpiritus eft qui teftatur*) *teftatur*, de Iefu Chrifto, v. 5. c. II. 22. 2 Ioh. v. 9.

¶ ὅτι τὸ πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια, *quia spiritus est veritas*) Declarat apostolus, quid hic innuat vocabulo *spiritûs*, *veritatem* videlicet. Quid porro *veritatis* vocabulo innuit? Non dubium est, quin hac professa enumeratione complectatur quodammodo omnia, quæ, præter ipsum divinum testimonium, ad testimonium de Iesu Christo pertinent Ea colligemus ex Iohannis aliisque N. T. scriptis. Testantur de Iesu Christo scripturæ, Ioh. V. 39, i e. Moses & prophetæ, Ioh. V. 46. I. 46. Act. X. 43. Testatus est Iohannes baptista, Ioh. I. 7. Testati vero sunt deinceps apostoli, Ioh. XV. 27. 1 Ioh. I. 2. IV. 14. Act. I. 8. II. 32: maximeque scriptor hujus epistolæ, Ioh. XIX. 35. Nunc quum apostolus testimonia de Iesu Christo, tanquam de eo, qui venit, colligit, sane evangelium minime prætermisit. *Evangelium* ille quidem nunquam appellat: *testimonium* plerumque appellat. Sed hoc loco minus commode diceretur: *tres sunt testantes*, *testimonium & aqua & sanguis.* quare pro testimonio *veritatem*, veritatem videlicet non modo cognitionis, sed etiam prædicationis dicit, & veritatem *spiritûs* vocabulo insignit. cui subjecto prædicatum *testari* eleganter cohæret. Expendatur nomen *spiritus*, c IV. 1 f. 1 Cor. XIV. 12. Ap. XIX. 10. Ioh. VI. 63. Hoc spiritu propheticum quoque testimonium V. T. cum complemento ejusque demonstratione continetur. Dicit apostolus: *Iesus Christus venit & per aquam & per sanguinem*: non dicit hic: *& aqua & sanguis sunt*, *qui testantur.* Rursum dicit, cum insigni epitasi; ΚΑΙ τὸ πνεῦμά ἐστι ΤΟ μαρτυροῦν, *spiritus est testans*: non dicit, *Iesus Christus venit per spiritum* sive *in spiritu.* etenim *spiritus* etiam ante adventum Christi testabatur, multis seculis: at aqua & sanguis cum ipso adventu erant conjunctissima. Testimoniumque magis proprie adscribitur spiritui, quam aquæ & sanguini: testandi quippe vim per se habet spiritus, eandemque vim aqua & sanguis accedente spiritu nanciscuntur & exserunt.

7 ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, *quia tres sunt testantes*) Participium, *testantes*, pro nomine, *testes*, adhibitum, actum effectumve testimonii semper præsentem innuit. Antea etiam de spiritu dixerat, neutro genere, τὸ πνεῦμα ἐστι ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΟΥΝ: nunc masculino genere, *tres sunt*, *qui testantur*, etiam de spiritu dicit, simul aquam & sanguinem testantes esse dicens, item masculino genere. Fœminina illa, *fides*, *spes*, *caritas*, *tria* dicuntur, neutro genere, 1 Cor. XIII. 13: at hic πνεῦμα, ὕδωρ, αἷμα, omnia neutrius generis in Græcis, id est, *spiritus*, *aqua*, *sanguis*, sunt τρεῖς μαρτυροῦντες, masculino genere. *Testantes esse*, proprie personis convenit; quodque tres in terra testantes, quasi personæ essent, per prosopopœiam describuntur, id personalitati trium in cœlo testantium pulcre subservit: sed tamen neque spiritus (veritas evangelica) neque aqua neque sanguis personæ sunt. Tropum igitur a versu præcedenti ad præsentem progressus apostolus adhibet, brevitati sermonis opportunum, ut hoc dicat: Tria sunt genera hominum, (v. 9 coll. Ioh. V. 34.) qui ministerio testandi in terra funguntur: 1) illud, in universum, genus testium, quod præconio evangelii vacat; & speciatim 2) illud genus testium, quod baptismum administrat, ut Iohannes baptista & ceteri; itemque 3) illud genus testium, quod passionem & mortem Domini spectavit & celebrat. Est ergo *METALEPSIS*, eaque gravissima: ubi

α) per

a) per Synecdochen numeri, pro toto genere testium, unus, qui testetur, ponitur, ut si diceretur, *propheta*, *baptista*, *apostolus*. quamvis enim hæ tres functiones sæpe in uno homine poterant concurrere, tamen ipsæ erant divisæ: coll. Eph. IV. 11. eoque commodior est metonymia, de qua mox. Gradus trium harum functionum, strictius tamen sumto *prophetæ* vocabulo, exstant Matth. XI. 9. 11. *β*) per Metonymiam abstracti, pro iis, qui testantur, tanquam αὐτόπται καὶ ὑπηρέται, ipse *spiritus*, *aqua*, *sanguis*, memorantur.

¶ ἐν τῇ γῇ, *in terra*) Vid. infra.

¶ τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα, *spiritus & aqua & sanguis*) Ordinem permutat apostolus. nam cum antea spiritum tertio loco posuisset, nunc eum primo loco ponit ex ordine naturæ. spiritus, ut modo dictum est, ante aquam & sanguinem testabatur, & spiritus etiam sine aquæ & sanguinis testimonio, sed aqua & sanguis nunquam sine spiritu testantur.

¶ καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσιν, *& hi tres in unum sunt*) Sunt ejusdem æque terrestris *naturæ* per se, propheta, baptista, apostolus: (conf. *unum sunt*: 1 Cor. III. 8.) & ad unum penitus *finem* ordinati, ut testentur de Iesu Christo, ut de eo, qui venit in mundum. conf. εἶναι εἰς τί, Luc. V. 17. τὸ ἕν, cum articulo, non tam *unum*, quam *idem* notat.

Num dilutior videtur hæc versiculi 7 interpretatio? Mox proderit nobis hæcce *querela*.

8 καὶ τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, *& tres sunt qui testantur*) Testimonium spiritus & aquæ & sanguinis per insignem gradationem & epitasin corroboratur superveniente testimonio trium majus testimonium perhibentium. conf. omnino Ioh. III. 8. 11.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cælo*) Vid. infra.

¶ ὁ πατήρ, *Pater*) sub hoc nomine simul intelligitur nomen *Dei*, ut sub *Verbi* nomine, (de quo tamen mox vide,) *Filius*; ex natura relatorum. conf. 1 Cor. XV. 28.

¶ ὁ λόγος, *Verbum*) *Verbi* appellatio egregie convenit cum testimonio. *Verbum* testatur de se, ut de Filio Dei, Ap. I. 5. XIX. 13. Patres aliqui hoc loco scribunt *Filius*, ex frequentiori Scripturæ locutione. Habent tamen hoc (*filius*) etiam cod. MSS. Lat. *Florentinus* & *Reutlingensis*.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritus*) Hoc loco, & ubique in hac epistola, Iohannes, de Spiritu sancto loquens, *Sancti* epitheton subaudit. Iesus Christus ante passionem de suo & Patris testimonio aperte locutus erat: accedit, post glorificationem maxime, testimonium Spiritus sancti. c. II. 27. Ioh. XV. 26. Act. V. 32. Rom. VIII. 16. Quare, ut antea binarius testium urgebatur, Ioh. VIII. 17 s. ita nunc Trias.

¶ καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἕν εἰσι, *& hi tres unum sunt*) Versus præcedens habet, *& hi tres in unum sunt*: nunc, *hi tres unum sunt*. Considerata sermonis differentia, quanquam alias εἰς promiscue vel ponitur vel omittitur. Vnum sunt hi tres; sicut duo, Pater & Filius, unum sunt. Spiritum a Patre & Filio sejungere nil potest. nam si cum Patre & Filio Spiritus unum non esset, dicere deberemus, cum Patre & Filio, qui unum sunt, Spiritum esse duo. quod abhorret a tota revelationis divinæ summa. Vnum sunt, essentia, notitia, voluntate, atque adeo consensu testimonii. Ioh. X. 30. 38. XIV. 9 seqq. Non universis tribus, sed singulis, tres singulatim opponuntur, hoc sensu: Testantur, non

LIIIIII 2 solum

solum spiritus, sed etiam Pater; Ioh. V. 37. non solum aqua, sed etiam Verbum; Ioh. III. 11. X. 41. non solum sanguis, sed etiam Spiritus. Ioh. XV. 26 seq. Nunc quam necessaria sit versus octavi lectio, dispalescit. Non potuit Iohannes cogitare de spiritus & aquae & sanguinis testimonio, & testimonium Dei tanquam majus subjungere, quin etiam de testimonio Filii & Spiritus sancti cogitaret, idque in enumeratione tam solenni memoraret: neque ratio ulla excogitari potest, cur sine tribus in coelo testantibus testantes in terra, eosque tres enumeraret. Solent ejusmodi enumerationes non simplices esse, sed multiplices, Prov. XXX. quanto magis hoc loco? Versus septimus, quantus quantus est, vim habet respectivam, & eo pertinet, ut a versu 6 ad versum 8 progressus fiat. Atque hic sita est utilitas *querelae* supra notatae. Sive cum antecedenti sive cum subsequenti versu conferas versum 7 de tribus in terra testantibus, necessarius est octavus. Nam versus sextus & septimus nonnulla habent eadem, nonnulla diversa. Quae eadem sunt, ideo tantum iterata sunt, ut aptarentur versui octavo: quae diversa sunt, & vel orationem variant, vel ad sententiam aliquid amplius addunt; clariorem etiam respectum habent ad octavum versum. v. gr. In absoluto sermone, spiritus tantummodo dicitur esse testans; in respectivo, etiam aqua & sanguis. Similiter versus septimus & octavus nonnulla habent communia verba: in aliis, ubi oratio commutatur, ipsa sententia diversum quiddam importat, ut *in unum* & *unum.* Ternarium testantium in terra, accommodatitium, plane sustentat Trinitas coelestis, archetypa, fundamentalis, immutabilis. Poterat apostolus testantes in terra vel plures statuere, coll. v. 9. vel omnes ad unum revocare spiritum, coll. v. 6. sed ad ternarium eos redigit, solo trium in coelo testantium intuitu. Ex co, quod Pater & Verbum & Spiritus proprie tres sunt, & testantes sunt, & unum sunt, etiam spiritus & aqua & sanguis per tropum similia praedicata nanciscuntur, quae eis per se minus competere, & sua sponte patet, & ii sensere, qui in versu de spiritu & aqua & sanguine *tres* mutarunt in *tria.* Vid. Appar. p. 750. 755. Si ullam testantes in terra relationem habent ad testantes in coelo, series verborum, *spiritus & aqua & sanguis*, postulat, ut *spiritus* referatur ad *Patrem*, *aqua* ad *Verbum*, sanguis ad *Spiritum*: at hoc non nisi expressa *Patris & Verbi & Spiritus* lectio comprobat: qua seposita, varie fluctuans allegoria verborum ordinem mutavit. Vid. Appar. p. 757. 764. *Praecepta* Dei gravia esse negans apostolus, observationem eorum non modo ex sacramentis, sed maxime etiam ex fide S. Trinitatis deducit, uti Dominus ipse, Matth. XXVIII. 19. 20. Plane Iohanneum ex Deo sensum eoque sensu dignum stilum tota haec sapit periocha. Qui versum 8 non admittunt, non possunt versum 7 commode resolvere. *Metalepsin*, quam supra notavimus, in apertam *catachresin* ii deducunt, sed admisso versu 8, tota illa metalepsis mitigatur, & ordo, quo spiritus ante aquam & sanguinem ponitur, declaratur, & omnium vocum ratio redditur. Intima denique versus utriusque connexio, exactus rhythmus, indivulsa parodia est: & alter sine altero se habet tanquam periodus composita aut stropha poëtica, ubi pars dimidia desideratur.

7, 8 ἐν τῇ γῇ· ἐν τῷ οὐρανῷ· *in terra: in coelo)* Non fertur testimonium in coelo, sed

sed in terra: qui autem testantur, sunt in terra, sunt in cœlo. i. e. illi sunt naturæ terrestris & humanæ, hi sunt naturæ divinæ & gloriosæ. Porro quia testantes qui sunt in terra, & testantes qui sunt in cœlo, testantur de Iesu Christo, & testis verus præsens est, non absens, non tam respectu eorum, ad quos testatur, quam respectu eorum, quæ testatur: ideo testantes qui sunt in terra, testari dicuntur de Iesu Christo, ita, ut testimonium eorum agat præcipue de commoratione Iesu in terra, ut testatum fiat, illum esse Christum; unde ipse per aquam & sanguinem dicitur *venisse*, in mundum videlicet: neque tamen status exaltationis, præsertim dum apostoli viverent, excluditur. Sed testantes qui sunt in cœlo, testantur de eodem Iesu Christo, ita ut testimonium eorum agat præcipue de cœlesti gloria Iesu, Filii Dei, exaltati ad dexteram Patris, non tamen excluso statu exinanitionis. Certe testimonium v. gr. aquæ, sive baptismi, per Iohannem maxime administratum fuit, ante mortem, imo ante manifestationem I. C. in terra ambulantis: testimonium vero Paracleti in glorificationem I. C. reservatum est. Vnde μαρτυρεῖτε, *testamini*, in præsenti, de apostolis: μαρτυρήσει, *testabitur*, de Paracleto dixit Dominus. Ioh. XV. 27. 26.

Habet ergo versus 7 cum versu 6 anakephalæosin totius œconomiæ Christi Iesu a baptismo ejus usque ad pentecosten Act. II. Habet versus 8 summam œconomiæ divinæ ab exaltatione ejus & deinceps. Vid. Ioh. VIII. 28. XIV. 20. Matth. XXVI. 64. Quocirca Christus ascendens jussit baptizare in nomine Patris & Filii & Spiritus sancti: Matth. XXVIII. 19. & Apocalypsis gratiam & pacem a S. Trinitate præfatur.

Quæ cum ita sint, novum argumentum suboritur, eum ordinem versuum, qui testantes in terra præmittit, ac deinde testantes in cœlo memorat, Gradatione rebus ipsis longe convenientissima præstare.

9 εἰ, *si*) Ab eo, quod negari nequit, & tamen minus est, concludit ad majus.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominum*) in quocunque negotio, Ioh. VIII. 17, & in ipso spiritus & aquæ & sanguinis testimonio administrando. nam tametsi id divino instituto & jussu faciunt, tamen ipsi manent homines. Ioh. V. 34. III. 31.

¶ ἡ μαρτυρία τοῦ θεοῦ, *testimonium Dei*) *Patris*, cujus Filius est Iesus. Vide finem versus hujus. Notatur autem simul cum testimonio Patris testimonium Filii & Spiritus item divinum & cœleste, quia opponitur testimonio *hominum* in plurali. Testimonium Patris est quasi basis testimonii Verbi & Spiritûs sancti, sicut testimonium spiritus est quasi basis testimonii aquæ & sanguinis.

¶ μείζων ἐστὶν, *majus est*) Ioh. V. 36.

Summa eorum, quæ diximus, hæc est: Græci codices, in quibus epistolæ, v. gr. Iohanneæ, habentur, nec tam multi sunt, nec tam antiqui, ut versui de Tribus in cœlo testantibus, quippe cujus plane singularis est ratio, debeant officere. Latino is nititur interprete, solo propemodum, sed vetustissimo & sincerissimo, quem continuo sequuntur plurimi perpetua seculorum serie patres, in Africa, Hispania, Gallia, Italia, cum provocatione ad Arianorum consentientem lectionem. Ipse denique contextus hunc versum tanquam centrum & summam epistolæ comprobat.

¶ αὕτη ἐστὶν, *hoc est*) Plane in eo versatur.

10 ἐν ἑαυτῷ, *in se ipso*) intime.

12 ὁ ἔχων) *habens*, in fide.

¶ τὸν υἱὸν, *Filium*) Habet versus duo cola. in priore non additur *Dei*: nam fideles norunt *Filium*. in altero additur, ut demum sciant infideles, quanti sit, non habere.

¶ ἔχει, *habet*) Priore hemistichio cum emphasi pronunciandum est *habet*; in altero, *vitam*.

13 ταῦτα) *hæc*, quæ in hac epistola habentur. Verbum *scribo*, in exordio, c. I. 4, nunc in conclusione fit præteritum, *scripsi*.

¶ τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, *credentibus in nomen Filii Dei*) Summa versus 5-10.

¶ ἵνα εἰδῆτε ὅτι ζωὴν ἔχετε αἰώνιον, *ut sciatis quod vitam habetis æternam*) Id fluit ex versu 11.

¶ καὶ ἵνα πιστεύητε, *& ut credatis*, scil. sub propiore spe vitæ. Id fluit ex v. 12. Plane in fide esse debemus.

14 κατὰ τὸ θέλημα αὐτοῦ, *secundum voluntatem ejus*) Conditio æquissima, latissime patens.

15 ἐὰν οἴδαμεν) ἐὰν interdum habet indicativum, præteriti temporis; idque hîc facit ad confirmandum.

¶ ἔχομεν) *habemus*, etiam ante eventum ipsum: (conf. 1 Sam. I. 17 f.) & eventum ipsum scimus non esse fortuitum, sed precibus impetratum.

16 ἐάν τις, *si quis*) Additur casus omnium maximus; ut possis orare etiam pro altero, in re gravissima. conf. c. II. 1.

¶ ἴδῃ, *viderit*) Ergo peccatum hoc potest nosci a regenito.

¶ ἁμαρτάνοντα ἁμαρτίαν, μὴ πρὸς θάνατον, *peccantem peccatum, non ad mortem*) qualecunque peccatum, *modo ne* ad mortem. μὴ, *ne*, formula excipiendi, (Matth. XIX. 9.) plus, quam οὐ *non*, v. 17. Quamdiu non constat, esse peccatum ad mortem, orare fas est.

¶ θάνατον, *mortem*) De morbo, ex quo Lazarus mortuus est, sed postea mox resuscitatus, dicitur, *non est ad mortem*, Ioh. XI. 4 not. at Ezekias ægrotavit למות *ad mortem*, Es. XXXVIII. 1, nisi miraculo convaluisset. Hoc autem loco Iohannes *mortem* & *vitam* dicit, uti cap. III. 14. Quid porro sit *peccatum ad mortem*, declaratur ex opposito, versu 17, ubi subjectum est, *Omnis injustitia*; prædicatum bimembre, *peccatum*, *idque citra mortem*. Ergo quælibet injustitia, quæ in vita communi admittitur, est peccatum non ad mortem. Peccatum autem ad mortem est peccatum non obvium, neque subitum, sed talis status animæ, in quo fides, & amor, & spes, in summa, vita nova, exstincta est: si quis sciens volensque *mortem* amplectitur, non ex illecebris carnis, sed ex amore *peccati*, sub ratione *peccati*. Repudium gratiæ proæreticum. Homo, dum hoc peccatum peccat, vitam a se repellit: qui igitur alii vitam ei concilient? Datur tamen etiam *peccatum ad mortem* corporis, v. gr. apud populum, pro quo ter deprecatus propheta, deprecari vetatur: Ier. VII. 16. XI. 14. XIV. 11. XV. 1. 2: imo *peccatum ad mortem* ejusmodi ipse admisit Moses, ad mortem non deprecandam: Deut. III. 26. Conf. 1 Sam. II. 25. III. 14 de domo Eli: & contra, de peccatis & morbis per preces depellendis, Iac. V. 14 seqq.

¶ αἰτήσει) ὁ παῤῥησιας ής.

¶ δώσει, *dabit*) Deus, rogatus.

¶ αὐτῷ) illi, fratri.

¶ ζωὴν, *vitam*) Ergo peccans ad mortem

rem est in morte, & tamen ulterius peccat ad mortem.

¶ τοῖς) ל i. e. quod attinet ad peccantes non ad mortem.

¶ ἔστιν ἁμαρτία πρὸς θάνατον, *est peccatum ad mortem*). Summum præceptum est fides & amor. ergo summum peccatum est, quo fides & amor perimitur. Illic, vita, hic, mors. Non tamen denotatur hic tale peccatum, quod nos appellamus, mortale, ut sunt omnia irregenitorum, c. III. 14, & nonnulla *fratrum* relabentium; qui proprie soli egent, ut *vita* eis *detur*.

¶ οὐ λέγω, *non-dico*) pro *dico-non*. locutio morata & Attica. Deus non vult, ut pii frustra orent Deut III. 26. Si ergo, qui peccatum ad mortem commisit, ad vitam reducitur, id ex mero provenit reservato divino.

¶ ἐκείνης, *illo*) Vocula habet vim removendi h. l.

¶ ἐρωτήσῃ) Modo, αἰτήσει. Differunt verba. Ioh. XI. 22 not. Hic non modo non αἰτεῖν, sed ne ἐρωτᾶν quidem præcipitur. ἐρωτήσῃ est ut genus: αἰτεῖν species quasi humilior. Non αἰτεῖν modo removetur, sed etiam genus. Species hæc αἰτεῖν non occurrit apud preces Christi. αἰτεῖν in victum quasi & reum convenit.

17 πᾶσα ἀδικία) *omne nefas*. Vbique occurrunt in vita exempla *peccati non ad mortem*.

¶ καὶ, &) & quidem. Enunciatio est hæc: *Quodlibet nefas est peccatum non ad mortem*: sed ne quisquam id levius interpretetur, præmittit, *est peccatum*.

18 οἴδαμεν, *novimus*) Anaphora. v. ff.

¶ ὅτι πᾶς, *quod omnis*) Nunc cavet, ne quis versu 16. 17 ad securitatem abutatur.

¶ γεγεννημένος) Mox, γεννηθείς. Præteritum grandius quiddam sonat, quam aoristus. Lexicon vetus: ἀψωνηκότες, μέγα· ὀψωνήσαντες δὲ, μικρόν. Non modo qui magnum in regeneratione gradum assecutus, sed quilibet, qui regenitus est, servat se.

¶ τηρεῖ ἑαυτὸν, *servat se ipsum*) non deficit intrinsecus.

¶ οὐχ ἅπτεται, *non tangit*) Regenitus non pessundatur extrinsecus. Malignus appropinquat, ut musca ad lychnum; sed non nocet, ne tangit quidem. Antitheton, *jacet*. v. 19.

19 ἐκ, *ex*) Sermo concisus: *Ex Deo sumus*, & in Deo manemus: *at mundus* ex malo est, & *in malo jacet totus*.

¶ ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται, *in malo jacet*) *Malus*, coll. v. 18, opponitur *Vero*, v. 20. Totus mundus non modo tangitur a malo, sed plane jacet, (Germ. *bleibt liegen*,) per idololatriam, cæcitatem, fraudem, vim, lasciviam, impietatem, malitiam omnem, in malo, expers & vitæ ex Deo & διανοίας, *sensûs*. Vid. 1 Cor. V. 10. XI. 32. Brevi hac summa vividissime denotatur horribilis status mundi. Commentarii loco est ipse mundus & mundanorum hominum actiones, sermones, contractus, lites, sodalitia &c. Antitheton, *manet*, de Deo & sanctis. Habetis, regeniti, quod oretis. c. II. 2.

20 δὲ, *autem*) Particula hæc fideles ex mundo reliquo excipit.

¶ ἥκει) *adest*. Sic, ἥκω, Marc. VIII. 3 not.

¶ δέδωκεν, *dedit*) *Deus*. nam etiam in præcedenti commate Subjectum implicite est *Deus*, hoc sensu: *Deus misit Filium suum*: & huc refertur αὐτοῦ, *ejus*, mox.

¶ διά-

¶ διάνοιαν, *sensum*) non solum notitiam, sed facultatem noscendi.

¶ τὸν ἀληθινὸν, *Verum*) subaudi, *Filium ejus Iesum Christum*, ut mox. unde perspicitur, quanta majestate sic se appellet Filius, Ap. III. 7.

¶ οὗτος) *Hic*, Verus, Filius Dei Iesus Christus: cui convenit appellatio *Vitæ æternæ*.

¶ ζωὴ αἰώνιος, *Vita æterna*) Initium epistolæ & finis conveniunt.

21 φυλάξατε ἑαυτοὺς) *custodite vos* ipsos, me absente, ne quis vos decipiat. Elegantia activi verbi cum pronomine reciproco plus dicit, quam φυλάξασθε *custodimini*. Vid. ad Chrys. de sacerd. p. 423.

¶ ἀπὸ τῶν εἰδώλων) *a simulacris*, neque solum ab ipsorum cultu, sed etiam ab omni eorum communione & communionis specie. Ap. II. 14. 20.

IN EPISTOLAM IOHANNIS SECVNDAM.

Vers. 1 Ὁ πρεσβύτερος, *Senior*) Appellatio conveniens familiari epistolæ, huic, & sequenti. Et quidem admirabili temperamento gravitas argumenti & familiaritas epistolii concurrunt. Partes epistolæ sunt tres:

I. Inscriptio.	*v.* 1-3
II. Hortatio ad perseverantiam in veritate amoris & fidei.	*v.* 4-11
III. Conclusio.	*v.* 12. 13.

¶ ἐκλεκτῇ, *electæ*) Appellat *electam*, a conditione spirituali. nomen enim hoc appellativum esse, patet ex eo, quia etiam sorori tribuitur. v. 13. quod si proprium esset, foret ἐκλέκτη, ab ἔκλεκτος. Erant aut viduæ, aut uxores præ maritis piæ. Κυρία autem, ut passim, ita hoc loco, esse nomen proprium, docet Heumanni Pœcile, T. 2. lib. 3. artic. 13. & T. 3. lib. 1. art. 2. Neque dubitare quisquam potest, nisi qui stilum veterum ignorat, aut non recordatur. Appellativum Κυρία, *domina*, extra relationem ad servos, eo tempore vix reginæ sine invidia dari poterat. Etiam ad personas illustres olim nomina propria sunt adhiberi solita, præ appellativis. Eleganter autem *Senior* vocabulum spiritualis necessitudinis, unde epistolion fluxit, interponit inter suum & mulieris nomen. Recurrit Κυρία, v. 5. Syrus nomen proprium retinet: & synopsis Athanasiana ait, γράφει κυρίᾳ, ubi nomen proprium ponit, epitheton ἐκλεκτῇ, *electa*, reticet. Sæpe autem nomina propria & appellativa invicem confunduntur. v. Wesseling. Probabil. p. 199 seqq.

¶ οὓς, *quos*) Ref. ad matrem & liberos.

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) Amor non modo verus amor est, sed veritate evangelica nititur. v. 3 fin.

¶ πάν-

¶ πάντες, *omnes*) Communio sanctorum.

1 διὰ, *propter*) Constr. cum ἀγαπῶ *amo*. Amantes in veritate, amant etiam propter veritatem.

¶ τὴν μένουσαν, *quae manet*) quae adhuc est. Sequitur futurum, *erit*. τὴν μένουσαν -καὶ ἔσαι, resolve, *QVÆ manet*, *& erit*. conf. 1 Cor. VII. 37 not.

3 ἔσαι, *erit*) יהי Votum cum affirmatione.

¶ μεθ' ὑμῶν, *vobiscum*) Duo codices, in quibus hanc lectionem inveni, argumento sunt, in pluribus aliis eam exstare, quanquam vix quisquam eam notare dignatus fuerit. μεθ' ἡμῶν, *nobiscum*, summa facilitate ex versu praecedente repetitum est: & nimis saepe haec pronomina promiscue scripsere librarii Graeci. *Latinus* habet, *vobiscum*: & hoc proprie salutationi congruit. conf. 3 Ioh. v. 2.

¶ χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, *gratia*, *misericordia*, *pax*) *Gratia* tollit culpam; *misericordia*, miseriam: *pax* dicit permansionem in gratia & misericordia.

¶ εἰρήνη, *pax*) etiam ingruente tentatione.

¶ κυρίου, *Domino*) Hoc uno loco appellationem *Domini*, salutationi convenientem, habent epistolae Iohannis. *Filium Dei* appellitat.

¶ ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἀγάπῃ, *in veritate & amore*) De illa, v. 4. de hoc, v. 5. Paulus appellare solet *fidem & amorem*. etenim *fides* & *veritas* synonyma sunt; & utroque vocabulo Hebraeum אמת passim exprimunt LXX. Conf. 3 Ioh. v. 3, *veritati tuae*.

4 εὕρηκα, *inveni*) Rarum hodie *inventum*, rarum gaudium.

¶ ἐκ τῶν τέκνων σου, *ex liberis tuis*) Liberos Kyria ad minimum quatuor habebat. coll. v. 1 cum 4. Hos liberos in domo materterae eorum invenerat Iohannes. v. 13.

¶ καθὼς, *sicut*) Norma.

5 οὐχ ὡς - καινὴν, *non tanquam novum*) Amor utramque paginam facit. nil aliud fert veritas.

6 αὐτοῦ, *ejus*) Patris. v. 4.

¶ ἐν αὐτῇ, *in eo*) in amore. Epanodon habet hic versus, valde dulcem.

¶ περιπατῆτε, *ambuletis*) Modo, *ambulemus*. nunc secunda persona respondet verbo *audistis*, scil. ex nobis, apostolis.

7 ὅτι, *quia*) Ratio, cur jubeat retinere audita *a principio*.

¶ πολλοὶ, *multi*) 1 Ioh. II. 18. IV. 1.

¶ εἰσῆλθον) *intrarunt*. Mundus est aversus a Deo & Christo, filiquis suis intentus: sed ut Deum & Christum oppugnet, a Satanae fermento est.

¶ ἐρχόμενον) *qui veniebat*. sic, ἐρχομένων, 3 Ioh. v. 3. Conf. ἐληλυθότα, 1 Ioh. IV. 2.

¶ οὗτός ἐστιν, *hic est*) Gradatio. Hic ipse est etiam magni impostoris & antichristi character. non alius atrociori specie quaerendus est.

¶ πλάνος, *seductor*) contrarius Deo.

¶ ἀντίχριστος, *antichristus*) contrarius Christo. Etiam ad mulieres & adolescentes pertinet admonitio contra antichristum. v. 4 f. Antichristus negat Patrem & Filium; neque confitetur Iesum Christum venientem in carne.

8 ἑαυτοὺς, *vosmet ipsos*) me absente.

¶ ἵνα μὴ ἀπολέσητε κτλ.) Apostolum scripsisse arbitror, ἵνα μὴ ἀπολέσητε ἃ εἰργάσασθε, ἀλλὰ μισθὸν πλήρη ἀπολάβωμεν· unde alii totam sententiam admonentem

tem in secunda persona, alii deinde in prima retulerint.

¶ ἀλλά, *sed*) Nulla merces sanctorum dimidia est: aut tota amittitur, aut plena accipitur. Oppositio est immediata. Considerando tamen diversitas graduum in gloria.

¶ πλήρη, *plenam*) in plena communione cum Deo. v. 9.

9 ὁ παραβαίνων, *qui transgreditur*) ex perfidia.

¶ ἐν τῇ διδαχῇ τοῦ χριστοῦ, *in doctrina Christi*) in doctrina, quæ Iesum docet esse *Christum* Filium Dei.

¶ οὗτος) *hic* demum.

10 ἔρχεται, *venit*) quasi doctor aut frater.

¶ ταύτην) *hanc*, Christi.

¶ οὐ φέρει, *non fert*) per veram professionem.

¶ καί) *atque* adeo.

¶ χαίρειν, *salutem*) Eo loco sit vobis, quo ethnicus, cui tamen *salutem* tutius dicitur. 1 Cor. V. 10. Sermo est de salutatione familiari, eaque fraterna & christiana. Inter ignotos & alienos videntur olim rariores fuisse salutationes.

11 γάρ, *enim*) Severitas in amore.

¶ κοινωνεῖ, *communicat*) Eum enim declarat pro tali, cui possit obtingere gaudium & salus in isto ipso statu antichristiano.

¶ ἔργοις) *operibus*, fidei & amori contrariis.

¶ τοῖς πονηροῖς, *malis*) Contra, bonorum operum communicatio, beata.

12 πολλά) *multa*, læta. Hoc igitur, quod scribit apostolus, maxime erat necessarium & subitum.

¶ οὐκ ἠβουλήθην, *non volui*) Ipsa scribendi opera non juvat semper cor affectu sacro plenum.

¶ διὰ χάρτου καὶ μέλανος, *per chartam & atramentum*) Ταπείνωσις. Antitheton, *os ad os*. *Charta*, non membrana, usus est apostolus ad hoc epistolium.

13 ἀσπάζεταί σε, *salutant te*) Comitas apostoli, minorum verbis salutem nunciantis.

IN EPISTOLAM IOHANNIS TERTIAM.

Vers. 1 Ὁ πρεσβύτερος, *Senior*) Tres hujus quoque epistolæ sunt partes:

I Inscriptio.	*v.* 1. 2
II. Commendatio hospitum: ubi	
1. *superiora Caji beneficia probat.*	*v.* 2-6
2. *commendationem ipsam promit, rationes, & exempla in utramque partem, innectens.*	*v.* 6-12
III. Conclusio.	*v.* 13-15.

¶ γαΐῳ,

¶ γαΐῳ, *Cajo*) Cajus Corinthi, de quo Rom. XVI. 23, vel huic Cajo, Iohannis amico, fuit simillimus, in hospitalitate, vel idem: si idem, vel ex Achaja in Asiam migravit, vel Corinthum Iohannes hanc epistolam misit.

2 ἀγαπητὲ, *dilecte*) Sic ter, v. 2. 5. 11.

¶ περὶ πάντων, *de omnibus*) quod ad omnes partes attinet.

¶ εὐοδοῦσθαι, *prospere agere*) in re familiari &c.

¶ ὑγιαίνειν, *valere*) in corpore.

¶ καθὼς, *sicut*) Ubi *anima* valet, omnia valere possunt.

3 ἐχάρην, *gavisus sum*) Hoc amplificatur versu 4.

¶ γὰρ, *enim*) Ex operibus cognoscitur valetudo animæ, & hanc prosequuntur vota sanctorum.

¶ καθὼς, *sicut*) Declarat.

¶ σὺ) *tu.* Antitheton, *Diotrephes.* v. 9.

4 τούτων) *bis*, gaudiis.

5 πιστὸν ποιεῖς, *fidele facis*) *facis* quiddam, quod facile a te *pollicebar* mihi & fratribus. Sic *quodcunque* congruit.

¶ ἐργάσῃ, *operatus fueris*) labore amoris.

¶ καὶ) &, quod maximum, *in hospites* speciatim.

6 ἐνώπιον ἐκκλησίας, *coram ecclesia*) Publice commemorabantur exempla, ad hortandum.

¶ καλῶς ποιήσεις, *bene facies*) Morata formula hortandi. Sic, in præterito & præsenti, ad approbandum, *bene dixisti, fecisti* &c. Luc. XX. 39. Act. X. 33. Marc. VII. 37. Ioh. IV. 17. cap. XIII. 13. Iac. II. 8. 19. 2 Petr. I. 19.

¶ προπέμψας, *deducens*) cum commeatu. Tit. III. 13. Beneficium præsta usque ad finem.

¶ ἀξίως τοῦ θεοῦ, *ut Deo dignum est*) Qui tales, quales versu sequente describuntur, honore afficit, is Deum honorat.

7 τοῦ ὀνόματος, *Nomine*) Subaudi, *Dei.* Lev. XXIV. 11. Conf. Iac. II. 7.

¶ μηδὲν, *nihil*) De jure suo decesserunt: & vel mercedem laboris reliquerunt, vel rapinam facultatum tolerarunt.

¶ ἀπὸ, *a*) Constr. cum *exiverunt.*

8 συνεργοὶ, *cooperatores*) ut veritatem adjuvemus, ne ea impediatur.

9 ἔγραψα, *scripsi*) de his. Ea epistola non exstat.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ, *ecclesiæ*) illius loci, ex quo exierunt. v. 7. Occupatio: ne Cajus dicat, *cur itur ad nos?*

¶ ὁ φιλοπρωτεύων αὐτῶν, *qui vult esse primus eorum*) Si jam tum Diotrephes extitit, vivente apostolo, quid postea non factum?

¶ ἡμᾶς, *nos*) commendantes & commendatos.

10 ἐὰν ἔλθω, *si venero*) v. 14.

¶ ὑπομνήσω, *commonebo*) Metonymia antecedentis: i. e. *animadvertam, notabo*, ita ut sentiat.

¶ λόγοις πονηροῖς, *verbis malis*) quibus se excusare conatur.

¶ τοὺς βουλομένους, *volentes*) scil. *accipere.*

¶ ἐκβάλλει, *ejicit*) Magna importunitas.

11 τὸ κακὸν, *malum*) in Diotrephe.

¶ τὸ ἀγαθὸν, *bonum*) in Demetrio.

¶ ἐκ τοῦ θεοῦ) *ex Deo*, bono.

¶ ἐστιν, *est*) ut ex Ipso natus.

12 Δημητρίῳ, *Demetrio*) Videtur hic fuisse antistes hospitalis.

¶ ἡμεῖς, *nos*) ego & qui mecum sunt.

¶ δὲ) *tamen*, etsi jam multis ornatus testimoniis sit Demetrius.

¶ καὶ οἴδατε, & *nostis*) neque enim in ulla re mentimur.

15 φίλες, *amicos*) Conf. Ioh. XV. 15. Rara in N. T. appellatio, absorpta a majori, *fraternitatis*. Errant philosophi, qui putant amicitiam non instrui a fide.

¶ κατ' ὄνομα, *nominatim*) non secus ac si nomina eorum perscripta essent.

IN
EPISTOLAM IVDÆ.

Vers. 1 Ἰέδας, *Iudas*) Partes epistolæ sunt tres:

I. Inscriptio. *v. 1. 2*

II. Tractatio, qua hortatur ad certamen pro fide, v. 3, &, adversariorum interitu moribusque descriptis, v. 4-16, sanctos commonefacit, v. 17. 18, confirmat, v. 19. 20 s. de officio erga alios instruit, *v. 22. 23*

III. Conclusio per Doxologiam. *v. 24. 25.*

Valde hæc epistola congruit cum secunda Petri; eamque videtur præ oculis habuisse Iudas. v. 17. 18. coll. cum 2 Petr. III. 3. Eam Petrus extremo suo tempore scripsit: ex quo colligi potest, S. Iudam diutius vixisse, magnamque vidisse jam tum in ecclesia inclinationem rerum a Petro prædictam. Sed tamen alia prætermittit, alia alio instituto & sermone ponit, alia addit, sapientia apostolica perspicue elucente, & severitate incrementa sumente. Sic Paulum Petrus, Petrum Iudas allegat & comprobat.

¶ ἀδελφὸς δὲ Ἰακώβε, *frater vero Iacobi*) Iacobus erat celebrior, *frater Domini* appellatus. pro eo Iudas se appellat *fratrem Iacobi*, modeste.

¶ τοῖς) Periphrasis, cui respondet contrarium versu 4.

¶ ἠγαπημένοις, *dilectis*) Exordio respondet conclusio. v. 21.

¶ τετηρημένοις, *servatis*) Christo indelibatum servari, lætum. Ioh. XVII. 2. 11. 15. 2 Cor. XI. 2. Significantur salutis origines & consummatio: habetque hic locus προθεραπείαν, ne pii percellantur mentione rerum dirissimarum.

¶ κλητοῖς, *vocatis*) *Vocatio*, omnis beneficii divini prærogativa.

2 ἔλεος κτλ. *misericordia &c.*) tempore miserabili. hinc primo loco ponitur *misericordia. misericordia*, Iesu Christi, v. 21: *pax*, in Spiritu S. coll. v. 20: *amor*, Dei, v. 21. Testimonium de S. Trinitate.

3 πᾶσαν σπεδὴν ποιέμενος) *cum omnem operam darem.*

¶ γράφειν-σωτηρίας, *scribere-salute*) Antitheton, *præscripti in judicium.* v. 4.

¶ περὶ, *de*) Scopus epistolæ, v. 20 s. Prima & extrema epistolæ, accurate conveniunt.

¶ κοινῆς, *communi*) per *æque pretiosam fidem.* 2 Petr. I. 1. Ratio mutuæ adhortationis.

¶ σωτηρίας, *salute*) Etiam severæ admonitiones, *salutares* sunt.

¶ ἀνάγκην ἔσχον) *non potui non.*

¶ γρά-

¶ *γράψαι ὑμῖν παρακαλῶν, scribere vobis adhortans*) Ex omnibus scribendi generibus *adhortationem* hoc tempore saluberrimam statuit Iudas. τὸ *scribere* arcte cohæret cum *adhortans*. *Adhortatio* infertur v. 17 s. Hic scopus epistolæ expressus.

¶ *ἐπαγωνίζεσθαι, ut decertetis*) Officium duplex, *pugnare* strenue pro fide, contra hostes: & ædificare se ipsum, in fide. v. 20. conf. Neh. IV. 16 ss.

¶ *ἅπαξ, semel*) Particula valde urgens. nulla alia dabitur fides. coll. *secundo*, v. 5.

¶ *παραδοθείσῃ, tradita*) divinitus.

¶ *τοῖς ἁγίοις*) *sanctis* omnibus, ex fide *sanctissima*. v. 20. Constr. cum *tradita*.

¶ *πίστει, fide*) qua venitur ad *salutem* v. 20. 21.

4 *παρεισέδυσαν, subrepserunt*) παρὰ, *sub*, *obiter*.

¶ *οἱ πάλαι προγεγραμμένοι εἰς τοῦτο τὸ κρίμα, olim præscripti in hoc judicium*) quos venturos esse, prædictum est, v. 17. & quos hoc judicium, de quo mox, subituros esse, patet ex pœnarum exemplis in similes impuros editis, pridem perscriptis. Non innuitur prædestinatio, de qua tamen locutio exstat similis, οἱ γραφέντες εἰς ζωὴν, Es. IV. 3, sed Scripturæ prædictio. Πάλαι, *olim*, Enochi tempore: v. 14. qui si ipse tantum dixit, non etiam scripsit; sermo erit concisus, hoc sensu: *pridem* per Enochum prædicti, & postea *per scripturam notati*. quare τὸ ἀσεβεῖς, *impii*, confer cum versu 15. εἰς valet *quod attinet*. Τοῦτο, *hoc*, valde demonstrat, apostolo jam quasi cernente pœnam Sermo per Enochum factus complectitur omnes impios primi & extremi mundi. Par omnium indoles & pœna.

¶ *ἡμῶν, nostri*) non *impiorum*.

¶ *χάριν, gratiam*) evangelicam.

¶ *τὸν μόνον δεσπότην*) Sir. XVIII. 33 in ed. Complut. Κρείσσων παῤῥησία ἐν δεσπότῃ μόνῳ, ἤπερ νεκρᾷ καρδίᾳ νεκροῦ ἀντέχεσθαι.

¶ *καὶ κύριον*) S. Iudas impietatem eorum, quos notat, ostendit incurrere & in Deum & in Christum, τὴν τοῦ ΘΕΟΥ ἡμῶν χάριν μετατιθέντες εἰς ἀσέλγειαν, καὶ τὸν μόνον δεσπότην καὶ κύριον ἡμῶν ΙΗΣΟΥΝ ΧΡΙΣΤΟΝ ἀρνούμενοι. Hoc non observarunt, qui post δεσπότην interposuere θεόν. Locus proprie parallelus, 2 Petr. II. 1, τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς δεσπότην ἀρνούμενοι.

¶ *ἀρνούμενοι, negantes*) Expendantur portenta hæreticorum veterum a patribus commemorata.

5 *ὑπομνῆσαι, commonere*) Activum.

¶ *εἰδότας ὑμᾶς, scientes vos*) Accusativus absolutus, ut Act. XXVI. 3. Causa, cur admoneat duntaxat; quia jam sciant, semelque cognitum habeant. Respondet hæc formula Petrinæ illi, *hoc primum scientes*.

¶ *ἅπαξ*) *semel*. v. 3 not.

¶ *σώσας, servans*) Antitheton, *perdidit*.

6 *ἀγγέλους, angelos*) 2 Petr. II. 4 not.

¶ *μὴ τηρήσαντας, non servantes*) Debuerant igitur servare.

¶ *ἀρχὴν*) *imperium*, statum *semel* eis assignatum, sub Filio Dei. Col. I.

¶ *ἀπολιπόντας, relinquentes*) ultro.

¶ *ἴδιον, proprium*) conveniens.

¶ *οἰκητήριον*) *domicilium* lucidum. Antitheton, ζόφον *caliginem*.

¶ *ἀϊδίοις*) *sempiternis*. Epitheton horribile, h. l. Sic v. 7, αἰωνίου, *æterni*.

¶ *τετήρηκεν, servavit*) servare instituit.

7 τύτοις) *his*, impiis, parem pœnam subituris.

¶ ἐκπορνεύσασαι) Sæpe pro simplici πορνεύω זנה LXX habent ἐκπορνεύω. sed hic proprie convenit in libidinem magis abominandam.

¶ ἀπελθῦσαι-ἑτέρας, *abeuntes alteram*) præter naturam.

¶ δεῖγμα-δίκην, *exemplum pœnam*) Appositio. *pœna*, quam sustinent, est *exemplum ignis æterni*, ut Cassiodorus loquitur. neque enim ipsa urbium illarum pœna æterna est. Ez. XVI. 53. 55. Conf. 2 Petr. II. 6.

8 μέντοι, *quidem*) Particula declarans, impuritatemque talium impiorum cum Sodomis comparans, unde similitudo pœnæ versu 7 memorata pateat.

¶ ἐνυπνιαζόμενοι) *somniis* impuris & confusis *agitati*, & ex somniis futura conjectantes. Æquipollet illud, *non norunt* v. 10. Es. LVI. 10. 11. LXX, ὐκ ἔγνωσαν-ἐνυπνιαζόμενοι κοίτην-ὐκ εἰδότες σύνεσιν, πάντες ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν ἐξηκολέθησαν.

¶ κυριότητα, *dominationem*) Vid. 2 Petr. II. 10 not.

9 ὁ δὲ μιχαὴλ, *Michaël vero*) Hujus pugnæ notitiam utrum ex sola revelatione, an ex traditione majorum acceperit apostolus, nil refert: sufficit, quod vera, quin etiam confessa fratribus, scribit. conf. v. 14 not. Δὲ respondet τῷ μέντοι.

¶ ὁ ἀρχάγγελος, *archangelus*) Hoc loco & 1 Thess. IV. 16, (ubi item de re gravissima, resuscitatione mortuorum, agitur,) archangeli fit mentio; alibi nusquam: ut, utrum unus hic sit, an plures, definire nequeamus.

¶ ὅτε, *quum*) Quando hæc disceptatio facta sit, & quo die, non exprimitur: facta est certe post mortem Mosis.

¶ τῷ διαβόλῳ, *diabolo*) contra quem pugnare Michaëli inprimis convenit. Ap. XII.

¶ διακρινόμενος διελέγετο, *disceptans disputaret*) Erat ergo pugna judicialis.

¶ περὶ τῦ μωσέως σώματος, *de Mosis corpore*) De ipso Mosis corpore exanimi apertus est sermo. In re mysterii plena non debemus apertam sermonis partem pro eo, ac nobis commodum est, inflectere. In corpus Mosis conatus est aliquid, quicquid fuit, diabolus, mortis robur habens, adeoque Mosis fortasse resuscitationem impedire postulans.

¶ ὐκ ἐτόλμησε, *non ausus est*) Virtus angelica, modestia. Eo major deinceps Michaëli data est victoria. Ap. XII. 7. Synopsis Sohar p. 92. n. 6. *Non licet homini ignominiose convitiari genus adversum*, h. e. spiritus malos. Schœttgenius. ὀυκ-ἀλλ' ὡς, Rom. IX. 32.

¶ βλασφημίας, *blasphemiæ*) id est, βλάσφημον, *blasphemum*. 2 Petr. II. 11.

¶ ἐπιτιμήσαι σοι, *animadvertat in te*) Reservatum divinum.

¶ Κύριος) *Dominus*, solus. Hujus judicio in antecessum subscribit angelus.

10 ὅσα) *omnia*, *quæ*.

¶ ὐκ οἴδασι, *non norunt*) de rebus spiritualibus, Dei & sanctorum.

¶ φυσικῶς, *naturaliter*) per facultates naturales, de rebus naturalibus, modo cognoscendi naturali, appetitu naturali. *physicum* opponitur hic *spirituali*. v. 19.

¶ ἐπί-

¶ ἐπίστανται, *sciunt*) Subtilius quiddam notat *norunt*.

¶ φθείρονται) *pereunt*) coll. v. seq.

11 οὐαὶ, *væ*) Vno hoc loco unus hic apostolus *væ* intentat, ex triplici ratione, quæ mox sequitur. Petrus, eadem vi, *maledictionis filios* appellat.

¶ τοῦ κάϊν, *Caini*) fratricidæ.

¶ τοῦ βαλαάμ, *Balaami*) pseudoprophetæ.

¶ μισθοῦ) *mercede*.

¶ ἐξεχύθησαν) *effusi sunt*, ut torrens sine aggere.

¶ ἀντιλογίᾳ) מריבה LXX, ἀντιλογία.

¶ τοῦ κορὲ, *Core*) sacerdotio se ingerentis.

12 ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν, *in agapis vestris*) in vestris conviviis, quibus *amor* fraternus alitur.

¶ σπιλάδες) Quemadmodum inter Petrum & Iudam in ἀγάπαις & ἀπάταις paronomasia intercedit: sic inter eosdem in vocabulo σπῖλοι 2 Petr. II. 13, & σπιλάδες h. l. homonymia locum invenit. nam σπιλάδες pro *maculis* quidem accipi possunt, ut Vulgatus reddit: coll. v. 23. unde *Hesychius*, σπιλάδες, μεμιασμένοι, simul metonymiam h. l. ostendens. Sed idem, σπιλάδες, αἱ περιεχόμεναι τῇ θαλάσσῃ πέτραι. quin σπιλὰς etiam *procellam* denotat, & hanc ipsam notionem, cujus exemplum notavimus ad Chrys. de Sacerd. p. 375, Oecumenius probat. Eligat lector. Sequuntur hanc metaphóram quatuor aliæ, ab aëre, terra, mari, cœlo.

¶ συνευωχούμενοι ἀφόβως, *convivantes sine timore*) Cum *timore* colenda sunt *convivia* sacra. *Convivari* per se nil vitii habet: ideo *sine timore* huic verbo annecti debet.

¶ ἑαυτοὺς, *se ipsos*) non gregem.

¶ δένδρα φθινοπωρινὰ) φθίνων sc. μὴν, *extrema pars mensis*. sic φθινόπωρον, *autumnus extremus*. inde δένδρον φθινοπωρινὸν, *arbor tali specie*, *qualis est autumno extremo*, *sine foliis & pomis*. Est hic gradatio quadrimembris. Primum, & inde secundum, refertur ad fructum: tertium, & inde quartum, refertur ad arborem ipsam.

¶ ἄκαρπα, *infructuosæ*) arbores nil vescum ferentes.

¶ δὶς) *bis*, i. e. plane: respectu status pristini, & status christiani.

¶ ἐκριζωθέντα, *eradicatæ*) Hic gradus est ultimus h. l.

13 ἐπαφρίζοντα, *despumantes*) præ copia turgidi. Es. LVII. 20.

¶ ἀστέρες πλανῆται, *stellæ errantes*) Recentiori ævo compertum est, *planetas* esse per se corpora opaca, mutuato lumine fulgentia. id S. Iudas jam tum ex lumine divino innuit. neque enim ad etymon tantum errantium stellarum alludi (quanquam hoc quoque congruit) patet ex subsequente *tenebrarum* mentione. coll. 2 Petr. II. 17. Eademque ratio prohibet accipi de *ignibus fatuis*. Aperte alii dicuntur apud Aristotelem οἱ δοκοῦντες ἀστέρες διάττειν, alii οἱ πλανῆται ἀστέρες. lib. I Meteor. cap. 4 & 6.

¶ οἷς, *quibus*) Vt modo nubibus, arboribus, fluctibus, sic jam stellis errantibus sua additur descriptio, cum respectu ad apodosin.

14 προεφήτευσε) *prophetam egit*.

¶ καὶ τούτοις) *etiam his*: non modo de his, non modo antediluvianis. ait enim, *omnes*. v. 15.

¶ ἕβδομος, *septimus*) Innuitur antiquitas prophetiæ, v. 4. quæ de adventu Iudicis

dicis

dicis prima videtur fuisse. Quinque duntaxat patres fuere inter Enochum & Adamum: 1 Chron. I. 1. & Enochi translatio facta est ante A. M. 1000. Estque hoc ipsum elogium Enochi proprium, Hebræis frequens. *Septimus ab Adam*, mysterii non expers, in quo immunitas a morte & numerus sanctus concurrunt. nam septimum quodque, æstimatissimum. Septenarium quidem decemplicatum refert Fragmentum Henochi; quod impii illi diluvio oppressi δεθέντες ἐπὶ ἑβδομήκοντα γενεὰς εἰς τὰς νάπας τῆς γῆς ligati ad LXX generationes fuerint in obscuras terræ valles, usque ad diem judicii eorum. vid. Heidan. de orig. err. p. 174.

¶ ἀπὸ ἀδὰμ, *ab Adam*) Adamo prædictus est adventus Christi prior; Enocho, secundus. Septimus ab Adam prophetavit, quæ septimam ætatem mundi terminabunt.

¶ ἐνὼχ, *Enoch*) Vtrum ex libro veteri, an ex traditione, an ex revelatione immediata hoc quoque habuerit S. Iudas, quis definiet? Si ex libro; alius tamen fuisse censetur ab illo, contra quem disputat *Bangius* in Exx. de ortu literarum, maxime pag. 94. Conf. Suicer. Thes. P. I. col. 1131.

¶ Κύριος, *Dominus*) Iam Henochi tempore nomen *Iehovah* notum erat.

¶ ἐν ἁγίαις μυριάσιν, *in sanctis myriadibus*) angelorum. Matth. XXV. 31. Ellipsis cryptica primis illis temporibus congruebat.

15 κρίσιν, *judicium*) Vltra diluvium prospexit Enoch.

¶ κατὰ πάντων) *contra omnes*, homines, qui defecerunt. Genus.

¶ ἐξελέγξαι, *redarguere*) Elenchus, qui jam tum erat, in judicio consummabitur. *Elenchus* adhibetur contra eos, qui nosse nolunt.

¶ πάντας τοὺς ἀσεβεῖς αὐτῶν, *omnes impios eorum*) Species. *eorum* refertur ad *omnes*.

¶ ἐλάλησαν, *locuti sunt*) v. 8. 10.

¶ κατ' αὐτοῦ, *contra Ipsum*) etiamsi non putassent, omnes sermones impios *contra Ipsum* tendere.

¶ ἁμαρτωλοὶ ἀσεβεῖς, *peccatores impii*) *Peccator*, malus est: ἀσεβὴς, peccans *sine timore*, pejor.

16 γογγυσταὶ, *murmuratores*) adversus homines.

¶ μεμψίμοιροι, *queruli*) contra Deum.

¶ πορευόμενοι, *incedentes*) respectu sui ipsorum. v. 18.

¶ θαυμάζοντες πρόσωπα) Sic LXX pro נשא פנים & הדר פנים in utramque partem.

17 ὑμεῖς δὲ ἀγαπητοὶ, *vos vero dilecti*) Sic quoque v. 20.

¶ μνήσθητε, *recordamini*) Ergo hi, ad quos Iudas scribit, ceteros quoque apostolos audierant.

¶ ἀποστόλων, *apostolis*) Non eximit se Iudas apostolorum numero. nam v. seq. dicit, *vobis*, non *nobis*.

19 οὗτοι, *hi*) *Horum* mores ostendit tales esse, quales prædicti sint. v. 18.

¶ οἱ ἀποδιορίζοντες) ἑαυτοὺς subauditur, quanquam id ipsum alii adjecerunt. Es. XLV. 24. LXX, αἰσχυνθήσονται πάντες οἱ ἀφορίζοντες (διορίζοντες ed. Vatican.) αὐτούς. *Segregant* se, a Deo & a communione viva ecclesiæ; tametsi non a societate hujus externa. v. 12 init. Conf. Hos. IV. 14, יפרדו

¶ ψυχικοὶ, *animales*) quos anima mera, sine spiritu, animat.

¶ πνεῦμα

¶ πνεῦμα μὴ ἔχοντες, *spiritum non habentes*) Itaque spiritus non est pars essentialis hominis.

20 δὲ, *autem*) Opposita: *segregantes*, &, *superstruentes vos ipsos.* item, *animales*, & *in Spiritu sancto.*

¶ ἁγιωτάτῃ) *sanctissimæ*; qua nulla sanctior esse potest. Superlativus singularis, magnam cohortandi & urgendi vim habens.

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ προσευχόμενοι, *in Spiritu sancto orantes.*) Eph. VI. 18. Zach. XII. 10. Ioh. IV. 24. Memorat Iudas Patrem, Filium & Spiritum sanctum: memorat fidem, amorem, spem. versu hoc & sequente.

¶ προσευχόμενοι, *orantes*) Requiritur studium piorum, sed multo magis preces, quibus opem divinam impetrant.

21 ἑαυτὰς, *vos ipsos*) Qui se primum defendit, alios demum servare potest. v. seqq.

¶ προσδεχόμενοι, *exspectantes*) *Exspectare* possunt cum fiducia, qui sese muniunt.

¶ ἔλεος, *misericordiam*) Antitheton, *ignis* v. 23.

¶ εἰς, *in*) Constr. cum *exspectantes.*

22 καὶ, &) Qui sibi jam consuluit, consulat aliis.

22, 23 οὓς μὲν ἐλέγχετε διακρινομένους· οὓς δὲ σώζετε ἐκ πυρὸς ἁρπάζοντες· οὓς δὲ ἐλεεῖτε ἐν φόβῳ· *alios quidem redarguite dubitantes: alios vero servate ex igne rapientes: aliorum vero miseremini in metu*) Tria genera enumerat apostolus eorum, quorum saluti consulere sancti debeant: ac primum quidem genus intellectu laborat; secundum affectu, vehementer; tertium affectu, minus vehementer. Itaque I. *elenchus* sive demonstratio boni & mali adhiberi debet iis, qui cum dubitationibus conflictantur, & in medio ancipitique hærent. II. quos *ignis* jam prope corripuit, ii rapida vi, quacunque parte prehensi, *servari* debent. III. *misericorditer* & leniter tractandi sunt ii, qui metu solo, & benigna periculi demonstratione, in viam reduci possunt. Communior lectio, duo genera habet: καὶ οὓς μὲν ἐλεεῖτε διακρινόμενοι· οὓς δὲ ἐν φόβῳ σώζετε, ἐκ τοῦ πυρὸς ἁρπάζοντες. ubi librarius pro ἐλέγχετε nimis cito ἐλεεῖτε videtur arripuisse, ex alliteratione ad ἔλεος proxime præcedens, &, cum id delere nollet, reliqua, uti commodum putaret, accommodasse.

¶ μισοῦντες, *odio habentes*) Hoc proprie cohæret cum ἐλεεῖτε, *miseremini.* Aliter ex igne, inquit, aliter ex luto eximendi sunt miseri. Hos clementer, metu duntaxat incusso, tractari sufficit: hi, ferme intacti a vobis, ex hoc ipso sentiant vestrum *odium* & fastidium adversus ipsam impuritatis superficiem.

¶ καὶ, *etiam*) non modo *carnem* ipsam, quam isti polluunt, v. 8, sed etiam amictum.

¶ ἐσπιλωμένον χιτῶνα, *maculatam tunicam*) *Tunica* est totus vitæ habitus exterior, qua ab aliis attingimur. Locutio proverbiali similis.

24 φυλάξαι αὐτοὺς ἀπταίστους, *custodire vos a titubatione immunes*) contra impios istos. αὐτοὺς, pro ὑμᾶς, refertur ad prædicata præcedentia, uti Matth. XXIII. 37.

¶ κατενώπιον τῆς δόξης αὐτοῦ, *coram Gloria sua*) coram se ipso, quum gloriosissime revelabitur.

¶ ἀμώμους, *inculpatos*) penes vos ipsos. Antitheton, *a titubatione immunes.*

25 δόξα καὶ μεγαλωσύνη, *gloria & magnificentia*) Ref. ad *soli Deo.*

¶ κράτος καὶ ἐξουσία, *robur & potestas*) Ref. ad *potenti.*

ANNOTATIONES
AD
APOCALYPSIN.
PROOEMIVM.

DVas in Apocalypsin commentationes uno tempore adornavi: alteram *Germanicam*, separatim editam, in gratiam videlicet eorum etiam, qui, quamvis Latine nesciant, tamen veritatem requirunt; alteram, *Latinam*, quæ est hæc ipsa Gnomonis N. T. pars extrema. Nolim putes, Lector, eas sola lingua differre: majus multo discrimen intercedit, cujus causa *conjungi* possunt, vel, si mavis, debent. Germanica illa tractatio plena, justa, perpetua est: hæ autem Latinæ annotationes miscellum quasi spicilegium, in suo item genere salubre, exhibent. etenim testimonia antiquitatis, Græcarum locutionum explicationem, critica supplementa, falsarum opinionum refutationem, Latino commodius, censuimus, quam vernaculo sermone proponi. Igitur quæ illic fusius explanantur, hic tantummodo attinguntur: quæ illic vix loci quidquam habuere, hic copiosius tractantur. Alia est & alia commentatio: utraque in suo genere integrum quiddam est. Qui conjunxerit, unius operis instar esse dicet, duplicem autem fructum percipiet.

2. *Crisis* vero, inquis, hoc etiam loco inculcatur? Saturior egomet hujusmodi sum laboris, quam videar multis. Nam quum apocalypticum textum in versiculos plus CCCC diviserit Rob. Stephanus, totidem fortasse dierum operam sola Apocalypseos *recognitio*, (ignoscat, quisquis ejus operæ pretium non perspicit,) sibi antehac a me vindicavit. Exemplaria excusa, & quidem præcipua ad verbum, conferre, Kusteri editionem ex Milliana ipsa retractare, manuscriptos codices Græcos & Latinos recensere, excerpta codicum ab aliis hinc inde prolata digerere, versiones consulere, patres Græcos & Latinos excutere, interpunctiones examinare, quam prolixi laboris sit, ambitiose exaggerare nolo. Neque tamen id ipsum plane dissimulari hoc loco oportere putavi. Namque ab iis, qui tali in re justam dicere sententiam velint, optimo jure postulatur, ut, præter cæteras dotes quamlibet excellentes, in numerato habeant codicum, versionum, patrum lectionem tenoremque, & horum testium indolem, numerum, consensionem, divortia, vim modo majorem, modo minorem calleant: neque ea loca, in quæ inciderint, subito arbitrio singulatim expediri posse putent, sed decisiones varietatum ex cohærentibus totius scrutinii rationibus repetant. Huc plane spectant *Fundamenta criseos apocalypticæ*, in Apparatu, a pag. 776 ad 789 posita, in quibus *universam* Apocalypseos considerationem non perfunctorie institui, & subsequenti ibidem *singulorum locorum* tractationi criticæ lucem & robur

bur præparavi. Fundamentorum summam dedi in Defensione altera, & partem ejus summæ hoc loco repetam: „Ad „Apocalypsin Erasmus, *ut ipse confitetur*, „non nisi unum habuit MS. Græcum a „Io. Capnione, & quidem Andreæ Cæ„sareensis exegesin, cui textus (τὸ κείμε„νον) erat interjectus. *Ex eo*, inquit, *con„textûs verba describenda CVRAVIMVS.* „Cumque *mutilus* esset liber, textum ex „Vulgata nondum revisa *properanter*, &, „cum hanc prophetiam haud plurimi fa„ceret, *citra summam curam* supplevit. „Stephanus, eruditus ille quidem, sed „negotiis obrutus typographus, talem „Erasmi textum apocalypticum *ad ver„bum* recudit, præcipue in ultima sua „editione, quam tot alii sunt secuti. „*Hoc ad oculum patet.* At ante hos duos, „id est, ante Reformationem, in editio„ne Complutensi, præclarissimus & ad „*testimonium* contra papatum inprimis „efficax apocalypticus textus, quem *nul„lo modo extenuare* debemus, in media „exiit Hispania, in aliis Europæ regioni„bus late propagatus. *Postmodum orien„tales* linguæ versionesque sunt excultæ: „antiquissima *Latina* versio restituta, in „qua spicilegium tale, quale Apparatus „meus exhibet, nactus sum: multi Græ„ci Latinique *patres*, & ii quidem, qui „Apocalypsin copiose firmiterque alle„gant, eruti & recogniti. Multi & di„versi *Græci codices MS.* apocalyptici, „antehac adeo rari, sunt comparati: & „de duobus, quorum ego sum potitus, „alter opportune eandem habebat An„dreæ Cæsareensis exegesin, quo adju„tus dispexi accuratius, qua parte Era„smus vel valeret vel laboraret. Quod„que præcipuum est, *Alexandrinus* co„dex MS. qui *vetustatis*, &, præcipue „in Apocalypsi, *sinceritatis* & *auctorita„tis* nomine a veris criticis pro *incompa„rabili* agnoscitur, in occidentem est de„latus. Quæ omnia a Deo data subsidia „Erasmus & Stephanus, si hodie viverent, „cum *admiratione* & *gaudio*, melius sane, „quam omnes ipsorum asseclæ, adhibe„rent, & uno ore declararent, non eas „editiones, quas ipsi tam ægre, & alii post „ipsos tam religiose procudissent, sed „*ambas* conjunctim classes editionum, „imo vero etiam totam *Antiquitatem* „christianam, & *Medullam* documento„rum ejus, textum nobis apocalypticum „propinare quam purissimum. Hæc „omnia sunt, quibus crisis mea super„struitur. - Tali modo non solum multa „minoris, quanquam non plane nullius, „momenti, sed etiam quædam *pondero„sissima* loca, œconomiam divinam spe„ctantia, in Apocalypsi, *REGIA PRO„MVLGATIONE I. C.* amatoribus ap„paritionis ejus postliminio sunt repræ„sentata. Hoc agnoscunt jam complures „bonæ animæ: Deo gratias agunt, & „rem in suum usum vertunt. Huc quum res evadit, ulteriores animadversiones, mihi, fortasse præ quovis altero quamlibet erudito, sua sponte, etiam quum alias res ago, subinde occurrentes, obiter notare, vindiciisque eas, ubi usu venit, augere, nec molestum esse sentio, & fas esse duco.

3. Ad ea subsidia, quæ in Apparatu adhibui, nunc commentarius in Apocalypsin, *Apringio* adscriptus, accedit, de quo aliquid dixisse juverit. Pacis Iuliæ in Hispania episcopus circa annum DXXXX *Apringius* fuit, quem *Aprigium* plerique, nonnulli aliter paulo aliterque appellant. Commentarium ejus in Apocalypsin, ab *Isidoro* Hispalensi aliisque laudatum, erant qui pro deperdito

 habe-

haberent. At *exstat*, inquit *Garsias Loaisa* apud Fabricium, *opus ingens manuscriptum in Apocalypsin. Sed ego, cum vidissem codicem Gothicum Legionensem, scriptum æra millesima octava, animadverti, de auctoris nomine inde non constare, sed editum opus in gratiam cujusdam Æterii. Quin & in præfatione auctor ille ait, se collegisse sua ex libris Victorini, Isidori & Aprigii.* Aliud exemplar membranaceum *Barcinonæ ex alio vetustiore* (fortasse Legionensi illo,) *A. MXXXXII descriptum*, ex Hispania, superiore seculo pervenit in Daniam. Ibi *Arnæ Magnæi Islandi*, Professoris Hafniensis, concessu librum quondam descripsit cel. Abbas *I. L. Mosbemius*, qui certiorem me fecit, membranas incendio Hafniensi consumtas esse, & tamen suum exemplar, ex illis accuratissime deductum, liberaliter mihi muneri misit. *Apringius* in eo codice constanter vocatur: & *Apringio* episcopo tractatus hicce, ubi *incipit* & ubi *explicit*, adscribitur; sed tamen interpolatum esse opus, liquido apparet. Vno loco, Iohannes dicitur sub Claudio scripsisse Apocalypsin: alibi, sub Domitiano. Numerus *DCLXVI* ad voculam *DICLVX* redigitur, cujus se inventorem duobus an tribus post Apringium seculis professus est *Ambrosius Ansbertus.* Ipsius *Apringii* nominatim *explanatio* uno alteroque loco ita cum ceteris contexitur, ut partes præcedentes eo ipso aliis tribuantur auctoribus. Commentarius cujusmodi sit, hoc loco dicere nil attinet: textum, commentario interjectum, ita fere pro suo tum instituto descripsit Moshemius, ut prima duntaxat & extrema periocharum verba exprimeret: sed tamen multorum locorum lectiones perspiciuntur, quæ sinceritatem subinde *Vulgati* referunt interpretis, ac sententias nostras ante notitiam Apringii latas passim confirmant. *Apringium* vero ubi citamus, lectiones apographi Hafniensis a nobis innui, lector meminerit, quamvis *Apringianæ* ipsæ ab reliquis internosci vix possint. Neque enim magni interest, quum ipsæ interpolationes satis antiquæ & quædam earum ex auctoribus Apringio fortasse antiquioribus decerptæ sint, & vel cum ipsius Apringii vel cum aliorum codicum Latinorum N. T. textu congruant. Certe *Hispaniensem* Latinæ Apocalypseos lectionem, vix alibi obviam, hinc subinde colligere possumus.

4. Pervenit porro editio nostra N. T. cum apparatu critico ad manus *Io. Christophori Wolfii* p. m. antequam quartum is volumen Curarum in N. T. emitteret: quare in Apocalypsi potissimum rationem habuit annotationum nostrarum. Aliter interdum, ut libenter credo, judicasset, si properatio, quam opus præclarum in extremo redolet, penitiorem considerationem tulisset. Subinde ille quidem sententiam meam calculo comprobavit suo: quæ laudatissimi viri consensio multos a præjudiciis in hoc genere frequentibus deducere debet. Aliis locis dissensionem suam vel certe dubitationem professus est, rationes simul commemorans, cum Theologica civilitate. Talia etiam atque etiam a me declarari existimavi oportere, ea quidem lege, ut argumentis non magis, quam humanitate cum Defuncto certarem. Quæ in fundamentis illis explanavi, uno jam non repetimus loco: in Apparatu legant, quibus commodum est. Ad singula sparsim loca monui, quod opportunum esset: a quibus attentus lector non sine fructu, quemadmodum spero, esset discessurus. Nam de iis locis, ubi in dictione versa-

versatur controversia, non multa dixi: sed gravissimas aliquot lectiones vindicavi studiosius.

5. Neque tamen *Exegesin*, praecipue nobis in hoc opere propositam, *critica* racematio obruit, nedum excludat. Bilicem dixeris tractationem. Operam enim dedi, ne nimis macilenta haec pars evaderet, neve eadem a solida ceterorum N. T. librorum consideratione in hocce *Gnomone*, cujus exegesin *Apparatus* criticus etiam ad Apocalypsin crebro citavit, abluderet. Res maximas in qualibet prophetiae periocha comprehensas, nervose strictimque, per lemmata duntaxat, indicavi. Insignis exegetae, D. *Ioachimi Langii*, sententia compluribus in locis examinata, dilucidiorem feci tractationem meam. Vberiorem vero argumentorum & emblematum explanationem a *Germanico* nostro commentario repetendam esse memineris.

6. *Synopsin* equidem totius Apocalypseos, nativam, ut spero, atque utilem, in hoc quoque limine colloco.

Apocalypsin constituunt

I. Introitus:

1. *Titulus libri.* *Cap. I.* 1·3
2. *Inscriptio.* 4·6
3. *Summa.* 7·8
4. *Apparitio gloriosa, qua DOMINVS IESVS*
   a. *IOHANNEM ad scribendum instruit.* *v.* 9-20.
   b. *ANGELOS SEPTEM ECCLESIARVM, Ephesi & Smyrnae & Pergami, & Thyatiris & Sardibus & Philadelphiae & Laodiceae, ut ad Ipsius adventum digne se parent, excitat, Vincenti bona futura promittens.* *cap. II. III.*

II. OSTENSIO eorum, quae fient. Hic in uno continuo Viso proponitur

1. *generatim & universe, omnis potestas in caelo & in terra, a Sessore throni data Agno, SEPTEM SIGILLIS obsignati libri apertis. cap. IV. V. Primis quatuor sigillis continentur visibilia, ad ortum, occasum, meridiem, septentrionem; cap. VI.* 1-8: *reliquis tribus, invisibilia; cap. VI.* 9 *&c. Septimum, ut momentosissimum,*
   a. *propriam habet praeparationem,* *cap. VII.*
   b. *complectitur silentium in caelo, septem angelos cum tubis, & magnum suffitum.* *cap. VIII.* 1·6
2. *specialis Exsecutio, qua sub SEPTEM ANGELIS EORVMQVE TVBIS regnum mundi conquassatur, donec id Dei & Christi fit. Hic considerandi sunt*

A. *quatuor angeli primi, cum suis tubis:* *cap. VIII.* 7-12

B. *tres angeli reliqui cum suis tubis; & væ tria, per locustas, equitatum, bestiam. c. VIII.* 13. *IX.* 1 *&c. Tuba angeli septimi est amplissima: unde notandum*

a. *Iusjurandum angeli de consummatione mysterii divini sub tuba angeli septimi, & futura urbis magnæ conversio.* *c. X. XI.*

b. *Tuba ipsa, & sub ea*

I. Summa rerum ac propositio. *c. XI.* 15

II. prævia gratiarum actio seniorum pro exsecutione. *v.* 16-18

III. exsecutio ipsa. v. 19. *Hic memoratur*

a. *Filii masculi nativitas, & hostis primarii jactus e COELO.* *c XII.* 1-12

b. *Remora in TERRA, væ tertium horribile: ubi*

1. *væ ipsum excitatur* 1. *per draconem:* *c. XII.* 12.
2. *per duas bestias.* *c. XIII.*

2. *homines interim*

1. *per tres angelos monentur:* *c. XIV.* 6
2. *per messem & vindemiam colliguntur:* *v.* 14
3. *per plagas sive PHIALAS SEPTEM affliguntur & ad pœnitentiam invitantur.* *c. XV. XVI.*

3. *meretrix magna cum bestia calamitatem cumulat.* *c. XVII.*

c. *Victoria regalis, qua hostes illi, inverso ordine, submoventur. Namque*

1. *meretrix magna judicatur, & regnum Dei prævalet.* *Cap. XVIII. XIX.*
2. *bestia & pseudopropheta in stagnum ignis jaciuntur.* *c. XIX.*
3. *diabolus ligatur.* *c. XX.*

d. *Regnum expeditum. Id enim, post superiores gradus, subinde ante tubam angeli septimi, c. VII.* 9, *& maxime sub ea indicatos, c. XIV.* 1. 13. *XV.* 2, *nunc penitus viget.*

1. *Na-*

1. *Nationes non a satana seducuntur, sed a Christo pascuntur.* c. XX. 3
2. *Participes primæ resurrectionis regnant cum Christo.* v. 4
3. *Gog & Magog delentur, & diabolus, parvum chronon solutus, in stagnum ignis jacitur.* v. 7
4. *mortui judicantur.* v. 11.
5. *Cœlum novum, terra nova: Ierusalem nova, regnum in secula seculorum.* c. XXI. XXII.

III. Conclusio, ad introitum libri exacte respondens. c. XXII. 6-21.

Tabellam etiam cel. D. Ioachimus Langius Commentario præfixit apocalyptico. Vtrum illa, an nostra, nativum prophetiæ *Nexum* referat, declarent, velim, qui rem tenent.

7. Qui *Tabellam* nostram animo infigere, *Notas*que sapidiores, seorsum a criticis, quanquam interdum coalescunt, sumere, &, quanquam paucæ sunt, vim earum expendere dignatus fuerit, is fructum certe aliquem, ut confido, percipiet, neque solum vaga multorum commenta vitabit, sed etiam veræ interpretationis adminicula agnoscet. Prophetica *tempora* in communia suis resolvimus locis: demonstratio autem ejus rei, id quod semel monuisse satis esse debet, potissimum ad cap. XIII. 18 datur.

CAP. I.

1 Ἀποκάλυψις) *Revelationem* appellant Latini patres, proprie. Nam res antea tectæ revelantur in hoc libro. Hunc titulum nulla in V. T. habet prophetia: uni *Revelationi Iesu Christi* in N. T. reservatus erat. Est *Manifestum*, ut vocant, idque Regni Christi.

¶ ἰησȣ̃ χριςȣ̃, *Iesu Christi*) Titulus ab hominibus præfixus est, ἀποκάλυψις ἰωάννȣ τȣ̃ θεολόγȣ. Antiquus ille quidem est, sed dubitationes de scriptore Apocalypseos, longo post seculum apostolicum intervallo ortas; Theologique cognomen & in ecclesiam introductum & Iohanni tributum; & alias Apocalypses nescio quas, a quibus hæc vera discerneretur, præsupponit. *Theologi* cognomen *apostolum* propemodum obruit. Sane *Iohannes* est apostolus, qui hunc librum scripsit: sed Auctor est *Iesus Christus*. *Iohannis* nomine veteres Apocalypsin veram a tot apocryphis voluere discernere. Evangelia epistolæque apocryphæ, præsupponunt canonicas, & sic apocalypses apocryphæ apocalypsin genuinam. *Apocalypsin ante Cajum* presbyterum Romanum, *& Alogos*, *neminem unquam repudiasse*, *verum ab omnibus receptam fuisse*, non temere affirmat Artemonius de Init. Evang. Ioh. p. 88. 140 seqq. Multa ante discessum apostolos docuit Dominus: sed ea, quæ tum dici non conveniebat, in Apocalypsin contulit. Quare in N. T. Æthiopico non inepte post IV Evangelistas Apocalypsis continuo ponitur.

¶ δεῖξαι, *ostendere*) Hoc verbum recurrit c. XXII. 6. Et sic partes hujus libri

libri passim inter se respiciunt. Omnino structura libri hujus prorsus artem divinam spirat: estque ejus quodammodo proprium, ut res futuras multas, & in multitudine varias, proximas, intermedias, remotissimas, maximas, minimas, terribiles, salutares, ex veteribus prophetis repetitas, novas, longas, breves, easque inter se contextas, oppositas, compositas, seque mutuo involventes & evolventes, ad se invicem ex intervallo parvo aut magno respicientes, adeoque interdum quasi disparentes, abruptas, suspensas, & postea de improviso opportunissime sub conspectum redeuntes, absoluto compendio complectatur: atque his rebus, quas complectitur liber, structura libri exacte respondet. Itaque in omnibus suis partibus admirabilem habet varietatem, spirasque pulcerrimas, simulque summam harmoniam, per ipsas anomalias, quæ illam interpellare videntur, valde illustratam: idque tanta subtilitate, ut nusquam magis unum sæpe verbum aut commation additum demtumve (c. XXII. 18 s.) intelligentiam contextûs & collationem locorum possit impedire, finesque libri sanctissimos intervertere. Illudque inprimis est admirabile, quod quum res maximas ex prophetis veteribus vel digito innuat, novas autem copiosius explicet; tamen summam proportionem servat. Quæ cum ita sint, vera ac plena analysis, quæcunque est, non poterit non nimis ingeniosa videri, & simplicitatis amatoribus, veritatis cognitione dignissimis, suspecta esse. Verum enim vero a DEI ingenio, si sic loqui licet, profecta est Apocalypsis, & *πολυποίκιλον multifariam* ejus sapientiam in œconomia tot seculorum N. T. effulgentem, in summa quidem simplicitate dignissime refert. Quare qui ob varietates rerum ex contextu in interpretationem redundantes, interpretationem repudiare velit, ipsam simplicitatem, Scripturis utique obsequentem, violaverit. Illud certe cavendum, ne humanum ingenium, hunc sibi campum dari putet, & una alterave concinnitate observata, omnia in Systema sibi placitum cogat. Quod scriptum est, id solum, id omne, tenere; &, ut *ostenditur*, ita observare debemus.

¶ *τοῖς δούλοις αὐτοῦ, servis suis*) Qui sibi non patitur *ostendi, quæ fieri oportet*, is *servi* officio deest. Utinam id cogitent viri sancti, qui ita in optima quæque intenti sunt, ut hanc ostensionem pro impedimento habeant, quæ tamen *servos J. C.* in omni opere bono provehere potest.

¶ *ἃ δεῖ γενέσθαι, quæ oportet fieri*) Sunt homines, qui ita usum aliquem didascalicum & paracleticum, (quem ne Bossuetus quidem inficietur,) ex hoc libro peti posse agnoscant, ut ultra non tendant. Non *partem tantisper sensus specialis prophetici* tantummodo seponunt, ut summa sobrietate in dissertatione de *excellente apocalypseos doctrina fidei & morum* fecit Ven. D. Weismannus; (quo pacto Systemata Theologica Apocalypsin nullo non citant Loco sive articulo:) sed totum sensum propheticum reapse rejiciunt, & hoc nomine sibi plaudunt. Neque solum ipsi non intrant in hujus libri intelligentiam, sed etiam intrantes prohibent, deterrent, irrident. Videant vero, ne peccent, neve ab ipso libri scopo aberrent. quæ ad doctrinam & exhortationem pertinent, in aliis libris continentur: Apocalypsis autem præcipue ostendit, *quæ oportet fieri*; idque tam serio, ut juramentum maximum interponatur. c. X. Hunc scopum non debemus

bemus invertere: quid dicam, quæ Deus conjunxit, videlicet notitiam eventuum futurorum, atque adeo temporum, & pœnitentiam, vigilantiam &c. separare? Sancti omnium temporum, martyres &c. perpetuam habuere successionem exspectationum ex Apocalypsi: & quanquam in hypothesi non potuere tum tempora discernere, tamen in thesi usum habuere præsentissimum, error autem eis non nocuit. Veritatem generalem alii & fundamentalem a Christo in evangelio propositam defendunt? recte. sed non ita se gerere debent, ac si Apocalypsis non eundem haberet auctorem, per omnes libri partes; eundemque glorificatum. Nemo eorum, qui reliqua scriptura salutariter utuntur, Apocalypsin sine singulari fructu colit: si non invenit, quod quærebat, invenit, quod non quærebat. Quæ *fieri* oportet, ostenduntur hoc libro. Verbum γίνομαι (cujus tempora quædam, v. gr. γενέσθαι h. l. ex inusitato γενέομαι deducit Sylburgius ad Clenard. p. 470.) si quis hunc librum percurrens, (adhibitis fortasse Concordantiis,) consideraverit, non sine suavitate discedet. *fiunt* tristia, *fiunt* læta, magna, multa. Repræsentat hic liber, *ea quæ fiunt*, absolute, id est, rerum summas ac seriem, per tot secula, ad ipsum Iesu Christi *adventum*. Illuc Daniel, illuc Iohannes, a sua utervis ætate, pertingunt.

¶ ἐν τάχει, *celeriter*) *Cura Christianismi secum affert curam temporum.* Paulus Antonius in Collegio antithetico, p. 930. De *celeritate*, omnino, velim, videas Not. ad Cap. VI. 11, unde constabit, dilutiorem esse interpretationem cel. D. Langii, de eventu sigillorum &c. interjectis multis seculis, *celeri* futuro. Tom. I. Gl. Chr. Part. I. sive comm. apoc. fol. 22. Ipsum finale *tempus prope* est, v. 3: eaque propinquitas etiam adventum & ortum rerum citeriorum, non modo eventum & cursum earum, celerem reddit. Totus liber tanquam unum verbum uno momento pronunciatum debet accipi. Exceptis temporibus definitis, sat spatiosis, omnia fiunt ἐν τάχει, *celeriter*, verissime. Talis significatur *celeritas* c. XI. 14. 2 Petr. I. 14 & passim.

¶ ἐσήμανεν, *significavit*) Apocalypsis scatet Hebraismo, in verbis simplicibus, μάχαιρα, coll. Gen. XLIX. 5, ubi jam memorantur מכרות κτλ. & in verbis plane Hebraicis, ut ἀβαδδών, σατανᾶς, ἀρμαγεδών. & in constructione, ut ἀπὸ ἰησοῦ χριστοῦ, ὁ μάρτυς ὁ πιστός· κτλ. ἀπὸ ὁ ὢν κτλ. ut nomen proprium Hebraico more ἄκλιτον & sine articulo ponatur. Atque hîc non dicitur, ἀπέστειλε, sed ἐσήμανεν ἀποστείλας, quanquam præcessit verbum δεῖξαι. Itaque Iohannes videtur innuere Hebraicum סִמֵּן, cui respondeat Græcum δεῖξαι. Sæpe enim Hebraica & Græca jungit. σημαίνειν LXX ponunt de magno indicio magnæ rei. Ez. XXXIII. 3. Vid. etiam Ioh. XII. 33.

2 ὅσα εἶδε, *quæcunque vidit*) Nonnulli ita sunt argumentati: Stephanus excudit, ὅσα τε εἶδε. male igitur Bengelius edidit, ὅσα εἶδε. Et sic in ceteris locis. Pari jure dixeris: ὅσα εἶδε habet Ben. Arias Montanus; ergo Stephanus male, ὅσα τε εἶδε. Plane ab impressis exemplaribus abit res ad testimonium antiquitatis. Atque hoc loco, ὅσα εἶδε, monumenta habent omnia: *quorum nomina si hic & alibi requirit lector, in Apparatu critico ea esse citata, nusquam non meminerit velim.* nam nunc tandem labore codicum nominandorum, quoad licet, libenter supersedeo: neque lectorem ad singula Apparatus illius loca expresse remittendum puto. ὅσα τε *Erasmus* solus.

solus. quem quanquam Stephanus & alii recentiores sequuntur, tamen *solum* dicimus jure, quum antiquiores testes voculam ab ipso additam redarguunt. Sed plura de Erasmo suis dicemus locis. ὅσα εἶδε, *quæcunque vidit*, testatus est Iohannes, quum in hoc ipso libro *omnia* quæ vidit, & *nihil nisi* quod vidit, testatus est. Nec tamen se *testari* dicit, sed *testatum esse*, quia tum, quum in Asia legebatur liber, jam scriptum habebat. Non debuit Lampius, ob tempus verbi ἐμαρτύρησε, *testatus est*, de Iohanne versus 1. 2. 3 scriptore dubitare. Medit. anecd. in Apoc. pag. 255 257. Conf. v. 9 not. Eundem, & alios interpretes, qui verbum *testatus est* ad Evangelium & Epistolas Iohannis referunt, particula τε aliena induxit. Porro ut in Apocalypsi *visio* & *testimonium*, sic apud eos, qui hunc librum rite tractant, *mensura fidei* & *prophetia* (Rom. XII. 3. 6.) sive cognitio & interpretatio, commensurantur. Sapienter D. Antonius, in eodem Collegio, de *Novissimis*, ex Apocalypsi præcipue, ita disserit, ut & *antipropheticum* morbum, & *idiopropheticum* pruritum reprimat.

3 μακάριος, *beatus*) Sunt, qui librum sanctissimum irrequieta curiositate *misere* tractent: ex quo fit, ut alii in contrarium currentes vel nomen Apocalypseos, quo excitari debebant, audiant inviti; ipsique libro ob singularem interpretationum sinistrarum & conjecturarum eventu carentium multitudinem diffidant. Inde, cum omnia scire velint, unam scientiam eorum, quæ Dominus *futura ostendit*, rejiciunt: inde conatum veri hic investigandi pro ærumna; socordiam pro modestia; taciturnitatem pro prudentia habent, & quidvis potius curant & quærunt, perinde ac si scriptum esset: *Beatus, qui non legit, & qui non audiunt, &c.* Videant, ne, dum omnes prætextus excogitant, pro dono cœlesti recusando, molestiam Deo exhibeant (Es. VII. 12. 13.) & erga Iesum Christum reperiantur INGRATI. Immo vero *beatus*, *qui legit*, *& qui audiunt & servant*; nostris maxime temporibus, quæ a magna rerum mutatione, ut videbimus, prope absunt. Præstat, in quærendis temporibus, modo fides, spes, amor in corde palmam obtineat, quam plurimum conari & rideri, (Gen. XXXVII. 19.) quam cum fortibus mundi spiritibus paradoxa monita contemnere, & rerum eventibus opprimi, Dan. II. 34. 45. coll. Matth. XXII. 44 fin. vel eventus etiam pristinos, Iudæorum more, identidem exspectare *Maledicunt* Iudæi, tempora Messiæ calculantibus: Apocalypsis *benedicit* bonis auditoribus prophetiæ, propinquitatem temporis & tempora interim calculanda complexæ. Interpretationum quidem luctuosa varietas quotidie crescit: unde multorum oculis quædam quasi nebula offunditur, ut veritatem, liquido propositam, vel minus, quam figmenta speciosa, vel certe non magis admittant. Non desunt tamen adjumenta intelligentiæ omnibus, qui recte iis utuntur, spem intelligendi non abjicientes.

I. Fundamentum est, textus sincerus, ex optimis monumentis restitutus.

II. Articulatissimus est hic liber: res multifarias per septenas epistolas, sigilla, tubas, phialas digerit: quemlibet de hisce septenariis, in quaternarium & ternarium dividit: multa ipse interpretatur, declaratque, quid sint *septem stellæ*; *septem candelabra*; *Agnus*, *ejusque cornua septem & oculi septem*; *thymiamata*; *draco*; *spiritus tres*, *ranarum instar*; *capita bestiæ & cornua*; *aquæ*, *ubi sedet meretrix*; *byssinum*; *testi-*

testimonium Iesu; mors secunda; Agni uxor. Formulas nobis præbet opportunissimas: *væ primum abiit* &c. *numerus hominis*: *mensura hominis, quæ est angeli.* &c.

III. Iuvat etiam collatio prophetarum veterum, & prædictionum Iesu & apostolorum in ceteris libris N. T. plurimum vero ipsius literæ apocalypticæ evidentia, & cum tropis propheticis contemperata proprietas. Hoc ipsum aliquanto uberius declarabimus.

1 Complexus est Dominus Iesus in Apocalypsi Reliquum *veteris prophetiæ*, quod attinet ad tempora ascensionem ejus & adventum Paracleti, finemque Iudaismi subsequentia. Itaque a veteri Ierusalem ad novam Ierusalem pertingit liber, omnibus rebus in unam summam concinnumque ordinem redactis; magnamque cum prophetis antiquis habet similitudinem. Exordium & conclusio congruit cum *Daniele*: cum *Esaja*, descriptio Filii masculi & promissiones Sioni datæ; cum *Ieremia*, judicium Babylonis: rursum cum *Daniele*, Ieremiam secuto, determinatio temporum; cum *Ezechiele*, Esajam secuto, architectura urbis sanctæ; cum *Zacharia*, emblemata equorum, candelabrorum &c. Ex illis prophetis multa per eos copiosius descripta, nunc summatim repetuntur, iisdem sæpe verbis. ad illos igitur respiciendum. Habet tamen Apocalypsis αὐτάρκειαν quandam, & ipsa ad sui interpretationem sufficit, etiamsi veteres prophetas, ubi de iisdem rebus loquuntur, nondum intelligas; imo ad intelligendos illos filum præbet. Sæpe etiam sub similitudine Apocalypseos & veterum prophetarum latet quædam dissimilitudo, stirpemque a pristino aliquo propheta sumit Apocalypsis, novum ei calamum inserens. v. gr. Oleas duas habet Zacharias; habet etiam Iohannes, sed alio significatu: Bestiam decem cornuum habet Daniel; habet etiam Iohannes, non eodem plane significatu. Hic differentia verborum, emblematum, rerum, temporum, studiose debet observari. Sed & multum juvat Tabernaculi per *Mosen* erecti & descripti ratio. nam cœlestia, quorum exemplari & umbra servierunt sacerdotes levitici, Hebr. VIII. 5, in Apocalypsi accurate exhibentur.

2. Multa prædixit *Dominus* ante passionem; v. gr. Matth. capp. XIII. XXII seqq. Ioh. XIV s. sed non omnia: neque enim maturum erat. multa sparsim in *Epistolis* Iohannis ceterorumque apostolorum per Spiritum Christi prædicta habentur; prout videlicet necessitas primorum illorum temporum ferebat. Nunc uno omnia libello complectitur Dominus, superiora illa respiciens, præsupponens, explicans, continuans, pertexens. Illa ergo conferre prorsus decet; non tamen cum illorum brevitate horum ubertatem committere. In Evangelistis prædixit Christus, quæ ante Apocalypsin Iohanni dictandam erant eventura, adjunxitque descriptionem Novissimorum; in Apocalypsi, intermedias quoque res. Ex utrisque unum quoddam Totum constat.

3. Non solum summa & clavis prophetiæ, & olim & proxime antegressæ, in hoc libro exhibetur, sed etiam supplementum, sigillis antea clausis. Igitur non potest non multa habere nunc primum revelata, neque in reliquis Scripturis exstantia, ut Gomarus & Cluverus agnoscunt. Erga revelationem igitur hanc tantam, statui exaltationis Christi reservatam, parum

 rum

rum grati sunt, qui quicquid in ea primum revelatur aut determinatius describitur, idcirco segnius æstimant, & timidius accipiunt audaciusve repudiant. Argumenti amplitudo & libelli brevitas evincunt, omnia verba esse longe significantissima.

¶ ὁ ἀναγινώσκων κὴ οἱ ἀκούοντες, *qui legit & qui audiunt*) *Vnus*, ille primum, per quem Iohannes librum ex Patmo in Asiam misit, *legebat* publice in ecclesiis, & multi audiebant. Magnopere Scriptura publicam sui lectionem commendat. Deut. XXXI. 11. Neh. VIII. 8. Ier. XXXVI. 6. Luc. IV. 16. Act. XV. 21. Col. IV. 16. 1 Thess. V. 27. 1 Tim. IV. 13. Plus esset ædificationis, si doctores minus de suo loquerentur, vel certe Scriptura multitudini sane rudi legeretur copiosius.

¶ τῆς προφητείας, *prophetiæ*) Est *apocalypsis*, respectu Iesu Christi: est *prophetia*, respectu Iohannis, cujus mentione facta, *prophetiæ* demum vocabulum ponitur. *Prophetiæ* se sua, adeoque divina tuentur auctoritate, speciatim Apocalypsis, quæ idcirco antiquas prophetias non allegat, nisi summatim, idque semel. c. X. 7. In ceteris libris N. T. allegantur prophetiæ V. T. ut earum videlicet completio demonstretur: in Apocalypsi non allegantur. Hinc quum v. gr. Surenhusius allegata V. T. per singulos evangelistas, per Acta apostolorum, per epistolas Paulinas catholicasque deduxisset, non habuit, quod in Apocalypsi allegatum conferret. Pari fere modo Franc. Iunius Parallelos abrupit, ita in conclusione scribens: *Sunt quidem innumeræ voces, sententiæ multæ, argumenta non pauca in toto libro Apocalypseos, quæ Testamentum vetus redolent dignitate maxima: sed eorum interpretatio mihi quidem non videtur hujus loci esse, tum quia NON ADDVCVNTVR NOMINATIM scripturæ loci, aut profertur authoritas aliqua una, unde illi depromti sunt; sed plurimum bini, terni, aut plures loci una consuuntur artificio elegantissimo: tum vero quia, si quis hoc instituerit, eum necesse fuerit aggredi totius libri Apocalypseos interpretationem.*

4 ἀπὸ ὁ) ἀπὸ τοῦ ὁ, *Erasmus* introduxit. *Michaël Lilienthalius* in Bibliotheca exegetica, quum multa in me propitia dixisset atque collegisset, in additamentis non tam ex suo, quam ex alieno sensu scribit: *Editio minor Bengeliana in Recens collectis acri* censura *notatur. Auctores pro specimine dederunt caput I Apocalypseos, & ex collatione cum editione R. Stephani ostenderunt, in editione Bengelii multa adhuc menda reperiri.* Dedit in Recens collectis *censor* (sic enim dicendum est potius, quam *censores*) Tabulam, ex Apoc. I. bene multa, fateor, loca exhibentem, in quibus *editio Stephani* & *editio Bengelii* differunt. Sed respiciatur, quæso, *Apparatus*, p. 789 seqq. *Omnibus illis locis*, ne de tota Apocalypsi dicam, princeps editio, *Complutensis*, ex. gr. v. 2. & ipsa *Stephani* editio prima (quam censor se pro fundamento sumpsisse ait,) v. 5. & codices manuscripti apud *Stephanum*, v. 19. & antiquissima versio *Latina*, v. 6. & *Lutheri* versio, v. 5. & documenta post Stephanum cumulata, longe gravissima & plurima, & in his codex *Alexandrinus*, v. 8. &, ut post Apparatum excusum accuratius didici, *Seidelianus*, &c. v. 9. *Syriaca* versio &c. v. 11. *Irenæus* &c. v. 18. me defendunt; & censo-

censorem, *solo Stephani nomine*, nullo argumento, pugnantem, & præcipites lectores suos auferentem, *efficacissime* refutant. Quæ cuilibet sano satisfacere debent.

Primus hic locus est ex iis, in quibus me defendi posse plane negat censor. Atqui lectio mihi probata, ἀπὸ ὁ, primæva est. unde nonnulli dudum fecere ἀπὸ θεῦ ὁ, ne scilicet præpositio ἀπὸ haberet genitivum quasi ἄκλιτον. Similiter *Erasmus* ἀπὸ τῦ ὁ surrogavit, (instar TOY ὁ ἦν apud Andream Cæsariensem,) vano solœcismi timore, ut deprehendent, qui primam editionem & quintam annotationum ejus evolverint. Erasmum sequitur *Stephanus*, Stephanum alii.

Quæ in Apparatu, pag. 777, de paucitate codicum Apocalypticorum dixi, ea comprobat catalogus codicum Florentinorum in libro *Io. Lamii* de eruditione apostolorum, p. 223 s. 246 ss. ubi multi memorantur codices, Acta & Epistolas, vel ipsum Novum Testamentum, sine apocalypsi, exhibentes. *Sex* tamen ibi Apocalypsin habent, quorum lectiones utinam in lucem proferantur! Certum habeo, & illos, & quotquot alii ubicunque gentium jacent, summam esse confirmaturos lectionis a me defensæ, in Apocalypsi, in primo capite, in quarto versu. Etenim h. l. Erasmum, & Stephanum, & Recens collecta, redarguunt, meque defendunt, omnia hodie cognita monumenta. *Quando tandem movebuntur, qui prelum Stephani pluris faciunt, inscientes, quam cuncta vestigia Iohannis in Patmo?* Humanissimus Lilienthalius, non dubito, quin manum sit daturus veritati.

¶ ἀπὸ ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, *a Qui est & qui erat & qui venit*) Decem Sephiroth, tres superiores & septem inferiores, in hac salutatione descriptas quærit *Iacobus Rhenferdus* in Dissertatione de stilo Apocalypseos cabbalistico. Et aliquam quidem esse similitudinem, evicit ille: sed nil protulit ex Cabbalistis, quod non purius apud Iohannem exstet. conf. Lamp. comm. in Apoc. p. 253. Nomen Hebræum יהוה est ἄκλιτον· ejusque nominis periphrasis est hæc, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ut videbimus mox versu 8. Itaque periphrasis quoque sine flexione casus ponitur. Articulus ὁ ter expressus Græcæ paraphrasi nominis Hebraici conciliat formam nominis.

¶ ἑπτὰ, *septem*) Iudæi *ab* Esaj. *XI.* 2. *multa & magna loquuntur de* Septem Spiritibus Messiæ. *Lightfoot.*

5 ἀπὸ ἰησῦ χριςῦ, ὁ μάρτυς κτλ.) Frequens in hoc libro est Appositio, casu obliquo & recto. Exempla collegimus in Appar. pag. 778. Ita nempe Hebræi solo v. gr. *Mem* præfixo nomenclaturam multis vocabulis constantem declinant: similiterque Galli, adhibita præpositione *de* &c. Quin etiam Lucas, ἐν τῷ αἵματί μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον. c. XXII. 20.

¶ τῶν νεκρῶν) Editi, ἐκ τῶν νεκρῶν. In *sola* Apocalypsi diversam interdum ab editis lectionem noster exhibet textus. Causam dixi in Apparatu pag. 788, & in utraque Defensione, prolixe.

¶ ἀγαπῶντι) Sic habet cod. antiquissimus *Alex.* & sex alii non contemnendi, ac fortasse plures a pristinis collatoribus neglecti. Alii, ἀγαπήσαντι, ob sequens λύσαντι & ἐποίησεν· idque præfert Wolfius. Sed participium præsens etiam præteriti imperfecti vim includit. οἱ μισῦντες, οἱ ἀγαπῶντες, οἱ φιλῦντες, οἱ δοξάζοντες, *qui oderant, qui amabant, qui diligebant, qui honorabant.* 2 Sam. XIX. 6. Thren. I. 2.

2. 8. Sic Matth. II. 20 οἱ ζητοῦντες, *qui quærebant*. 2 Petr. I 19 φαίνοντι notat *lychnum qui LVCEBAT.* nam sequitur aoristus ἕως διαυγάσῃ καὶ ἀνατείλῃ. Sic θεωροῦντες, & ὤν, in imperfecto, Ioh. IX. 8. 25, & passim. Eoque facilius erat ἀγαπῶντι cum vi præteriti, quia duo aoristi subsequuntur. Sic præsens, pro præterito, subsequente præterito, c. XIII. 12. Veruntamen ἀγαπῶντι proprie præsens est, & denotat *amorem perpetuum*, ut Ioh. III. 35, ὁ πατὴρ ΑΓΑΠΑ τὸν υἱὸν, καὶ πάντα ΔΕΔΩΚΕΝ ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. ubi præsens & præteritum copulantur. *Qui nos amat*, reddidi studiose in Germanica Apocalypseos translatione: & talia, ut intelligo, loca displicent multis. Atqui Iohannis stilus & hodiernus gustus toto cœlo differunt. Ego in transferendo non molles auriculas delinio, sed Iohannem, qui ex Hebraico plane sensu scripsit, religiose imitor. Hæc pars est contumeliæ Christi.

¶ αὐτοῦ) A'υτοῦ, etiam reciprocum, leni ubique spiritu expressi, Erasmi exemplo, qui quidem in editionibus suis fere promiscue exhibet αὐτοῦ, facilitatis, ut arbitror, gratia, & αὑτοῦ, etiam reciproco sensu, ex mss. Causa in Apparatu p. 453 semel dicta est, (suffragante Buttigio in præf. N. T.) & quovis loco dicta putari debet. αὑτοῦ mallet Wolfius: & id editores suo passim fecere arbitrio, interdum post consonam quoque tenuem, aperto errore, ut μετ' αὑτῶν, ἀπ' αὑτῶν, μετ' αὑτὸν, Act. XIV. 27. XV. 38. XIX. 4 &c. In quo nemo, opinor, Ionicam dialectum excusabit. Speciem unus habet locus, Ap. IX. 11, ἐφ' αὑτῶν· sed id Rob. Stephanus introduxit: ἐπ' αὐτῶν, reciprocum tamen, habent edd. primæ cum mss. Vt apud Hebræos ו & alia suffixa tertiæ personæ & relativam & reciprocam vim habent: sic scriptores N. T. αὐτοῦ promiscue ponunt. Itaque h. l. Ap. I. 5 αὐτοῦ omnino ad *Iesum Christum* refertur, qui nos in sanguine *suo* lavit.

6 καὶ ἐποίησεν) Sensus erat, ὅς ἀγαπᾷ ἡμᾶς καὶ ἐποίησε· sed prius verbum cum articulo postpositivo transiit in participium; alterum verbum mansit, & cum eo subaudiri debet articulus absorptus.

¶ βασιλείαν, ἱερεῖς) Βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς substituit librarius, facilitatis gratia, in *Andreæ* textu, quem sequuntur, *Erasmi* interventu, impressi plerique, & Wolfius. Qui quum in multas lectiones, quamvis minus ipsi probatas, *unam* meam editionem allegarit, (id quod optimo eum animo fecisse existimo,) lector, velim, meminerit, easdem lectiones *in aliis editionibus a me suo loco citatis* exstare. Semel hoc monere necessum duco, ne contextus meus nimis sæpe solus incedere videatur. Hic igitur habent codices summo consensu, & in his editio *Comp.* cum sequacibus, βασιλείαν, ἱερεῖς· & sic olim, *regnum*, *sacerdotes*, reddidit *Latinus*, ut ex *Apringio* constat, quanquam & interposuere ceteri. Βασιλείαν, ἱερεῖς, legerunt etiam, qui periphrasi utuntur, βασίλειον ἱεράτευμα, ut *Andreas* ipse in comm. nam lectionem βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς, plane claram, non mutassent. Similem varietatem infra videbimus ad c. V. 10. sed sive βασιλεῖς sive βασιλείαν illo loco genuinum est, hic certe βασιλείαν legi debet. Illic enim loquuntur quatuor animalia, & viginti quatuor presbyteri, coronati, quorum dignitas eminet: hic sermo est omnium fidelium nomine. hos Christus fecit DEO & Patri suo sacerdotes: & horum sacerdotum universitas est regnum, quod Ipso gaudet Rege. Βασίλειον

λειον ἱεράτευμα dicitur Exod. XIX. 6. 1 Petr. II. 9, ubi ἱεράτευμα, ut στράτευμα, *exercitus*, collectivum est. Eandem vim habet Appositio, *regnum*, *sacerdotes*. quanquam inter cives regni eximia apud regem admissione sacerdotes gaudent. Davidis sacerdotes erant filii. 2 Sam. VIII. 18.

7 ἔρχεται) videlicet ὁ ἐρχόμενος. *Venit*, qui venit. Innuitur adventus gloriosus in die novissimo.

¶ ἐξεκέντησαν, *pupugerunt*) Evidentissimis clavorum lanceæque notis in corpore redivivo & glorificato Salvator & Iudex se exhibuit & exhibebit. Tum fastidia & convicia hostium, Iudæorum præsertim, quæ tantisper admiranda fert longanimitate, refutabuntur in perpetuum.

¶ κόψονται, *plangent*) sine dubio præ terrore hostili, vel etiam apud quosdam pœnitentiali.

8 τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω) Ω non ὦ μέγα, hoc loco legere & pronunciare debemus. nam ὦ μέγα opponitur ὂ μικρῷ. ὦ, tanquam ultima alphabeti Græci litera, opponitur τῷ *alpha*. Græce scripsit Iohannes. Valde solennis hic est locus: in quo pauci, cum *Apringio*, ἀρχὴ καὶ τέλος addunt, *expositionis causa*, ut in notis Varablo adscriptis existimatur, videlicet ex parallelis. Cernamus vero parallela loca. Ea (non annumerato versu 11, de quo inferius dicemus,) sunt quatuor.

I. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, *Alpha*, & *O*. c. I. 8.

II. Ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, *Primus* & *Vltimus*. c. I. 17. II. 8.

III. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, *Alpha* & *O*, *Principium* & *Finis*. c. XXI. 6.

IV. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, πρῶτος καὶ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, *Alpha* & *O*, *Primus* & *Vltimus*, *Principium* & *Finis*. c. XXII. 13.

Itaque in principio libri unum incisum ponitur, primum de Patre, c. I. 8. coll. c. IV. 8. deinde de Christo, c. I. 17. In fine libri copiosior fit sermo, & duo incisa ponuntur de Patre, *sedente* in throno, c. XXI. 6. & tria, de Christo, *Veniente*, c. XXII. 13. Sæpe in hoc libro unam sententiam Græce & Hebraice exhiberi, mox videbimus. Idque hîc jam quoque fit. Pater dicitur τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω Græce: Idem Iohanni, Hebraice, ut mox videbimus, cogitanti, est *Principium* & *Finis*, quod per א & ת primam & extremam Hebræorum literam Hebraice exprimitur. Et sic quoque Christus.

Locus quartus, tribus incisis constans, memorabilem ansam nobis præbet. Tertium ejus incisum nunquam ponitur sine primo, ergo pertinet ad primum declarandum. Secundum ponitur aliquando sine primo: ergo suam per se, ut in Esaja, sic in Apocalypsi, significationem habet. Primum & tertium adscribitur etiam Patri, c. XXI. secundum, Christo soli. c. I. 17. *Alpha*, & *Principium*, est Deus, ut Ipse, rerum omnium conditor & auctor, tantas res proponit, declarat, promittit. Ω & *Finis* est Idem, ut Apocalypsin, præsertim in tuba septimi Angeli, ad opus, complementum, *finemque* exspectatissimum & gloriosissimum perducit. Et sic quoque Christus *Prima* & *extrema* rei, stilo scripturæ, est res sive totum ipsum. vid. 1 Sam. III. 12. Cohel. X. 13.

2 Chron.

2 Chron. XXXV. 27. Græci *proram & puppim* proverbio dicunt. Ergo *Alpha & Ω*, *Primus & Postremus*, *Principium & Finis*, est *Unus omnia*, *semperque Idem*. Confer Psalmum VIII, initio & fine, ubi *Intentio* & *Exsecutio* describitur. Sic, magnifico sensu, finis ab origine pendet. Continet Apocalypsis in augusta appellatione, *Alpha & Ω* &c. in principio, Protestationem Dei contra draconem, & Christi contra bestiam, ceterosque hostes; & in fine, triumphum ex hostibus. Hostes enim procedente libro insurgunt, sed penitus delentur, ut nusquam appareant. Est item Protestatio contra omnes falsos deos & falsos christos, ad nihilum redituros. Nam ante revelationem Dei primam in creatione, & post ultimam in consummatione, nullus est alius Deus; omnes falsi dii intermedio tempore & ficti & sublati sunt: ante adventum Christi in carne & post adventum ejus ad judicium nullus est alius Christus; omnes pseudochristi intermedio tempore fuerunt. *Quumque omnia subordinata erunt Filio Dei*, *tum & ipse Filius subordinabitur ei*, *qui omnia subordinavit ipsi*, *ut sit Deus omnia in omnibus*. 1 Cor. XV. 28.

¶ Κύριος, *Dominus*) Augustus est totus hic locus; & magnificus hoc loco ac plenus Dei titulus, uberiorem considerationem postulat.

§ I. Rudimentum nos quidem duntaxat ponemus: & in eo complures confluent observationes, quæ nemini vel placeant ex toto (etenim ne mihi quidem ipse satisfacio,) vel ex toto displiceant, adeoque cujusvis delectui & examini maturiori subjiciuntur.

§ II. Quatuor membra habet titulus:

1 Κύριος, *Dominus*,

2 ὁ Θεός *Deus*:

3 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος,

Qui est & qui Erat & qui Venit,

4 ὁ παντοκράτωρ, *Omnitenens*. Hæc membra commode ordine retrogrado spectaverimus.

§ III. *Quartum*, ὁ παντοκράτωρ, *Omnitenens*, in V. T. non nisi duobus Hebraicis vocabulis respondet. nam in Iobo sæpe ponitur pro שדי sed absolute, non in appositione cum aliis divinis nominibus: quare parallelismus non est ibi figendus. Vid. infra, § XXIV, de loco Exod. VI. Alterum vocabulum, quod ceteris in locis comprehendit nomenclatura ὁ παντοκράτωρ, est *Sabaoth*.

§ IV. *Sabaoth* non est nomen divinum recto casu, sed ingreditur nomenclaturam Dei, quum dicitur *Iehovah Sabaoth*, *Deus Sabaoth*, *Iehovah Deus Sabaoth*, i. e. *exercituum*.

§ V. Nomenclatura hæc non occurrit in Genesi: exstant demum principia ejus in Exod. VII. 4, *educam exercitus meos*, *populum meum*, *filios Israël*, *ex terra Ægypti*. & cap. XII. 41: *exierunt omnes exercitus Iehovah ex terra Ægypti*. Iosuæ, trajecto Iordane, apparuit, qui se ipse sic appellavit, *Dux exercitus Iehovah*. Ios. V. 14 seq. Inde in libris Samuelis & Regum, in Chronicis, in Psalmis, in Esaja, Ieremia & plerisque prophetis minoribus, ante captivitatem Babylonicam, & post eam, frequentissima est locutio de *Domino Deo Sabaoth*. Varie expressere LXX interpretes: sed maxime utuntur epitheto παντοκράτωρ, & dicunt Κύριος παντοκράτωρ, ὁ Κύ-

ριος ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ. Id in ceteris N. T. libris nusquam reperitur, nisi 2 Cor. VI. 18, in expressa videlicet loci Esajani allegatione. In sola Apocalypsi sæpe dicitur.

§ VI. Denotat vocabulum *Sabaoth exercitus* sive *copias* ingentes, speciatim quidem Israëliticas illas, sed generatim in cœlo & in terra omnes, quia omnium Deus est Iehovah: & inde ὁ παντοκράτωρ dicit *Omnitenentem*. Huic uni omnis militia servit: & omnis illius militiæ opera in Apocalypsi cietur & ad summa pervenit.

§ VII. Quæ cum ita sint, Hebraico יהוה non potest non respondere membrum *Tertium*, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος. nam epitheton, ὁ παντοκράτωρ, nunquam ponitur, quin immediate aut θεὸς aut יהוה præcedat. Illud mediate præcedit in præsenti: ergo יהוה est immediate præcedens. Respondent autem nomini יהוה vel tria incisa simul, ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, vel tertium sine dubio, ὁ ἐρχόμενος.

§ VIII. Ὁ ἐρχόμενος dicitur *Is qui* יהיה *erit*: nec tamen dicitur ὁ ἐσόμενος, sed, perquam scite, ὁ ἐρχόμενος, ne quid de *esse* præsenti detrahi videatur, & ut adventus clarius exprimatur. *Futurus*, Hebr. הבא *veniens*, coll. Ioh. XVI. 13. & sic aliæ linguæ.

§ IX. Quomodo nomen יהוה legendum sit, & quam late ejus significatio pateat, vehementer contenditur: nonnulli, quia ei puncta nominis אלהים sæpe, & nominis ארני sæpissime appicta sunt, alias vocales introducunt, & v. gr. יְהֱוָה *Iibvæb* legunt.

§ X. Sed etiamsi nomen יהוה semper alienas, nunquam suas vocales in codicibus nostris adscriptas haberet, tamen æque posset *Iehovab*, quam *Iibvæb* legi. Atqui etiam oportere *Iebovab* legi, multa evincunt.

§ XI. Curaverunt Hebræi, ut nomen יהוה nunquam nisi quam sincerissime pronunciaretur: quare ubi præfixa mutationem vocalium importabant, sæpissime nomen ארני vocales quam maxime ad יהוה accedentes habens surrogarunt. Sed ubicunque יְהֹוָה scribitur, plane *Iebovab* legendum est. Hac una de causa sub Iod retinuere Scheva: id quod etiam Chaldæi paraphrastæ faciunt, in ipso scriptionis suæ compendio יְיָ nomen *Iebovab* & *Adonai* referente. Quemadmodum יֱהֹוִה per puncta nominis אלהים scribitur, sic per puncta nominis ארני posset יֲהֹוָה scribi, nisi יְהֹוָה per se pronunciandum esset. Nomina propria, ut *Iebojakim*, & multa alia, quæ ex nomine יְהֹוָה formantur, & Græcas nominis hujusce scriptiones, ad eos, qui foris sunt, propagatas, eruditi pridem collegerunt.

§ XII. Incomparabilis & admiranda est coagmentatio nominis יהוה ex יְהִי *Erit* & הוֶֹה *Ens* & הָוָה *Erat*. Manavit hæc nominis divini paraphrasis per tria tempora ad poetas Græcos vetustissimos & ad scriptores Talmudicos. Loca exstant apud Wolfium T. IV Curar. in N. T. pag. 436. Summum vero robur habet Apocalypsis.

§ XIII. *Secundum* membrum, ὁ θεὸς, nullam habet difficultatem: nomen θεὸς, a θέω *pono*, dicit auctorem rerum omnium. *primum* vero, Κύριος, aliquid dici postulat.

§ XIV. Io. Pearsonus in Expos. Symb. Apost. p. 261 rem eo deducere conatur, ut τὸ κύριος, quatenus τῷ יהוה respondet,

Pppp ppp

der, derivetur a κύρω, *ſum.* Sed exempla, quæ ex Tragicis potiſſimum profert, omnia *eſſe* quoddam *fortuitum* inferunt, ut κύρω vel potius κυρῶ non magis verbo ὑπάρχω, quam verbo τυγχάνω in ſignificatu, & verbo קרה in ipſo ſono reſpondeat. Qui vim nominis κῦρος, ex quo κύριος dicitur, perſpexerit, qua non modo moralem auctoritatem, ſed etiam naturalem ſtabilitatem firmitudinemque denotat, is facile agnoſcet, nomen κύριος idoneum eſſe ad interpretandum nomen יהוה demto temporum ternione, & certe denotare *Eum qui eſt.*

§ XV. Quotieſcunque nomini Κύριος nomen θεὸς apponitur, illud nomini proprio יהוה reſpondet: idque in præſenti quoque loco valet.

§ XVI. Iam quid cauſæ eſt, cur, quum inter tot commemorationes *Dei*, quæ in V. T. exſtant, hæ ipſæ, tres ad ſummum, appellationes, *Iehovah Deus omnitenens*, uno loco poni ſint ſolitæ, Apocalypſis hîc quatuor, Κύριος tribus reliquis præmiſſo, ponat?

§ XVII. Sæpe Apocalypſis dupliciter aliquid exprimit, Hebraice & Græce, ut ναὶ, ἀμὴν· ἀβαδδὼν, ἀπολλύων· διάβολος, σατανᾶς· κατήγωρ, κατηγορῶν. Hoſtium nomina duplici idiomate exprimuntur: & prius ipſius Domini Dei nomen dupliciter exprimitur.

§ XVIII. Græce in titulo divino, quem conſideramus, membrum I & II per ſe ponuntur: membrum autem III & IV, quæ idem quod duo priora ſignificant, unice eo pertinent, ut lectori Hebraicum יהוה צבאות in memoriam redigant, quanquam enim ipſum nomen יהוה Græcis exprimi poſſet, tamen in populo Dei nunquam ſic expreſſum fuit. Græco & Hebraico nomine Deus Iudæorum & Gentium deſcribitur.

§ XIX. Membrum I & III ſunt parallela, utrumque nominis proprii vim habens: primo additur ὁ θεὸς, tertio ὁ παντοκράτωρ, utrumque appellativum.

§ XX. Hactenus hunc locum tractavimus ſeorſum: nunc idem cum parallelis conferendus venit. Dicitur enim ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, h. l. & ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, c. IV. 8. & deinceps, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν· denique, ὁ ὤν. Vid. infra ad c. XI. 17. XIX. 1.

§ XXI. Quum in rubo apparuit Moſi Deus, Ipſe ſe nominavit אהיה *Ero.* Exodi c. III. 14 hanc nominis ſui rationem præſtruit: *Ero qui Ero*, ſicuti ad Moſen dixerat ibidem v. 12: *Ero tecum.* Deinde Nomen exprimit Ipſe, Moſen dicere jubens: אהיה *ERO miſit me.* Verbum אהיה fit Nomen, ut ὁ ἦν, præfixo articulo: & ipſum ὁ ἦν, commoda locutio, ut apud Ariſtotelem, εὐθὺς τὸ ἔσαι καὶ τὸ μέλλειν, ἕτερον. l. 2 de gener. & corrupt. c. 11.

§ XXII. Hoc Nomine ad Moſen promulgato, in eadem continuo apparitione, & per totam deinceps ſcripturam V. T. nomen יהוה memoratur. אהיה primæ perſonæ, ibi locum habere videri poſſet, ubi Dominus de ſe loquitur, & יהוה tertiæ perſonæ, ubi de Domino loquuntur angeli & homines. Atqui Moſes dicere juſſus eſt, אהיה *ERO miſit me*; & Dominus ſe ipſum quoque יהוה *Iehovah* vocat: ac nomen אהיה deinceps non repetitur, nomen יהוה nuſquam non occurrit. Plane igitur nomen יהוה ad ſignificatum nominis אהיה præter differentiam primæ tertiæque perſonæ amplius quiddam ſuperaddit: ut primum vide-

videlicet Dominus ſe appellavit *Ero*, mox ſe appellitare inſtituit *Erit-Ens-Erat*.

§ XXIII. Olim ante Moſis tempora, nomen יהוה ita memoratum legitur, ut certum habeamus, Moſen id non ex ſui demum temporis idiomate in tempora Enoſi, Abrami &c. intuliſſe. Gen. IV. 26. XIII. 4. XIV. 22. XV. 2. 7 &c.

§ XXIV. Rurſus apertum eſt, Moſi & per Moſen Iſraëlitis eam revelationem eſſe factam, qua nomen *Iebovab* novo modo eis *innotuerit*. Laudavimus modo locum Exod. III. 15. Accedit alter, Exod. VI. 3: *Viſus ſum erga Abrabam, erga Iſaac & erga Iacob* באל שדי *qua Deus abundans* omnibus bonis: *ſed nomine meo Iebovab non ſum eis notus factus.* Hic τῷ אל præfigitur ב & rationem *ſub qua* denotans, per Gallicum *en* apte reddi poteſt, ſicut v. gr. dicunt *vivre en Chrêtien*. Abrahamo quum apparuit Deus, appellavit ſe אל שדי Gen. XVII. 1. & inde Iſaac & Iacob ſæpe Eum ſic appellarunt. Appellabatur tum quoque *Iebovab*, ſed minus ſolenni uſu. Moſis demum tempore Ipſe hoc nomen ſuum in ſeculum, & hanc mentionem ſui in progeniem & progeniem eſſe juſſit. Ex. III. 15. Tunc *nomen ſibi æternum* re ipſa *fecit*. Es. LXIII. 12. Videatur locus Exod. XV. 3, & totum illud Canticum.

§ XXV. יהוה ab הוה *eſſe*, dicitur: ac poteſt id Ipſius nomen conſiderari vel abſolute, ut eſt in ſe *Is qui eſt* ab æterno in æternum: vel reſpective, uti populo ſuo, promiſſionem per opus ipſum implendo, innoteſcit ut *Is qui eſt*.

§ XXVI. Priore notione nomen יהוה celebratum eſt etiam patriarcharum temporibus: ſed altera notione ſuperinducta Moſis demum tempore Iſraëlitis ſe notum fecit Dominus, per ingens illud opus eductionis ex Ægypto.

§ XXVII. Tali modo ſignificationem nominis ſui יהוה admirabili methodo quaſi contraxit, ut quemadmodum *Deus*, quamlibet omnium Deus, tamen non erat alius, neque alius dicebatur, neque alius dici volebat, atque *Deus Iſraëlis*, ſic יהוה, *Is qui eſt* non eſſet alius, atque *Is qui* Iſraëli *eſt*, ſive qui Iſraëli ſe præſtat & re exhibet. *Ero vobis*, revera dixit, ſicut poſtea, *non ero vobis*. Hos. I. 9. Non diſſimili ratione, quotieſcunque Deus inſigne aliquod opus fecit, Ipſum nomenve ejus cognitum eſſe legimus. Ps. LXXVI. 2. LXXXIII. 19. Es. LII. 6. Ez. XXXIX. 7.

§ XXVIII. Itaque Moſis tempore quaſi ab integro ſe nominavit אהיה *Ero*. Non dicit, *Ero qui eram*, *Ero qui ſum*; ſed אהיה אשר אהיה *Ero qui Ero*: ubi declaratio involvitur beneficii jam jamque præſtandi. Id eſt, *Ero* Iraëlitis is, *qui* eo ipſo *Ero* patribus eorum, & quem me iis fore dixi, quemque me iis fore oportet, promiſſionem olim datam deinceps implendo. Itaque ſignificatio futuri prævalebat in אהיה includens & recapitulationem revelationum & promiſſionum Dei, quæ patribus obtigerant, & declarationem rei jam exhibendæ per eductionem populi ex Ægypto.

§ XXIX. Nomen אהיה mox in nomen יהוה quaſi excreſcens eandem ſimul futuri ſignificationem in nomen יהוה tranſmiſit, ut in ipſa nominis forma futurum emineret, atque inde ad præſens cum præterito progreſſus fieret.

§ XXX. יהוה idem eſt ſyllabatim, quod ὁ ἐρχόμενος καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν. Ita conveniens erat ſermo Veteri Teſtamento. Sed in Apocalypſi ordo per elegantiam non

 niſi

nisi superbis fastidiendam invertitur, & cap. IV. 8 dicitur ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ubi, ordine naturali temporum, quatuor animalia Dominum celebrant summatim, ut Ipse se exhibuit, & exhibet, & exhibiturus est. Hîc autem, cap. I. 4. 8. & Iohannis stilo & ore suo Dominus dicitur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, & ita novo, sed in ipsa natura divina fundato idiomate, τὸ ὢν, tanquam principale & radicale, primum ponitur, notabili præludio & omine permutationis illius, quà deinceps & τὸ ἐρχόμενος & τὸ ἦν, ut § XX indicavimus, ad τὸ ὢν se recipiunt.

9 ἐν τῇ θλίψει, *in tribulatione*) In tribulatione fidelibus maxime hic liber sapit. Asiatica ecclesia, præsertim a floridissimo Constantini tempore, minus magni æstimavit hunc librum. Vix vestigium reperias Apocalypseos a Constantinopolitanis doctoribus allegatæ: ubi in Chrysostomi operibus citatur, hoc ipsum alieni tractatus indicium est. Africana ecclesia, cruci magis obnoxia, semper hunc librum plurimi fecit.

¶ καὶ βασιλείᾳ καὶ ὑπομονῇ, *& regno & patientia*) Conjunguntur hæc etiam 2 Tim. II. 12. *Patientiæ spes* (1 Thess. I. 3.) uberrimum in Apocalypsi nutrimentum habet. Notabilis *ordo* verborum: *afflictio*, *& regnum*, *& patientia*. cum primo horum & tertio *simul* datur secundum.

¶ ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ) γενέσθαι ἐν ῥώμῃ est *pervenire Romam*, 2 Tim. I. 17. Itaque Iohannes hoc loco innuit, se *delatum esse in insulam Patmum*, & sub adventum suum hæc, quæ memorat, audisse & vidisse. Neque præteritum hocce tempus nos impedit, quo minus Apocalypsin in Patmo scriptam existimemus. Nam veteres in scribendo tempora verborum accommodarunt ad tempus lectionis, non scriptionis. Act. XV. 27 *misimus*. Tenuis hæc videtur observatio: sed magnis erroribus medetur.

¶ τῇ καλουμένῃ, *quæ vocatur*) Sunt, qui hoc participium omittant: recte, ut videtur. Sive id legas, sive non legas, *Patmus*, quamlibet Asiæ vicina, tamen non omnibus Asiæ incolis nota fuit. Ideo Iohannes memorat, *Patmon* esse *insulam*. At *Cyprus*, celebris insula, per se nominatur, Act. XIII. 4, nec dicitur *insula Cyprus*, nedum, *insula*, *quæ appellatur Cyprus*.

¶ πάτμῳ, *Patmus*) Erat ibi, tempore Domitiani & Nervæ. Opinionem de vita Iohannis usque ad ultima Domitiani aut prima Trajani tempora, falsam quidem & ex confusione duorum Ioannum exortam esse putat Artemonius in lib. de Init. evang. Ioh. p. 350. Atqui Petrus sub Nerone defunctus est martyrio: & longe ultra Petrum mansit Iohannes. Ioh. XXI. 22. Apocalypsin autem non diu ante obitum scripsit. Neque enim partem unam sub Claudio, aliam sub Domitiano aut Nerva scriptam dixeris. una quippe est *apocalypsis*, una prophetia, unus liber. Neque Epiphanius, qui eam sub Claudio, id est, ante Petri sub Nerone mortem, editam censet, unus veterum est Irenæo cæterisque anteponendus. Titulus versionis Syriacæ jam est recentior. Cur in Apocalypsi, dices, multo magis *hebraizat* Iohannes, quam in Evangelio? nonne tum, quum Apocalypsin scriberet, Græcismo demum assueverat? nam Evangelium scripsit ante vastationem Hierosolymorum, Apocalypsin postea. Enimvero non ex assuetudine, sed ex divino dictamine, cujus infinita est εὐπορία, formam totus trahit Iohannis stilus, sed magis propheticus.

10 ἐγε-

10 ἐγενόμην) Periodus trimembris: ἐγενόμην· ἐγενόμην· καὶ ἤκουσα. v. 9. 10.

¶ ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ, *die dominico*) Et esse aliquem & dici *Dominicum diem*, vel ex hoc constat loco: diem autem Dominicum esse illum diem, qui dies Solis a gentibus dicebatur, qui primus est hebdomadis cujusque dies, qui Sabbato, septimo hebdomadis diei opponitur, universo antiquitatis christianæ testimonio constat. Rationem appellationis rursus ex ipsa Scriptura N. T. discamus. Appellationem multi ex eo repetunt, quod illo die resurrexerit Dominus. Vera hæc quidem, sed non præcipua, aut non unica ratio fuerit. Insignes sunt dies Nativitatis, Baptismi, Transformationis, Crucis, Resurrectionis, Ascensionis, Adventus gloriosi. Quis horum maxime dominicus dies est? Cœna dominica est cœna Domini: Dies dominicus est dies Domini nostri Iesu Christi; quo nomine stilus apostolicus denotat unum diem adventus, qui etiam absolute *dies*, vel *dies ille* dicitur. Non abhorret sensus veterum Christianorum, de quo apud *Hieronymum* ad illud, *Media nocte*, Matth. XXV. hæc leguntur: *Dicamus aliquid, quod forsitan lectori utile sit. Traditio Iudæorum est, Christum media nocte venturum in similitudinem ægyptii temporis, quando pascha celebratum est, & exterminator venit, & Dominus super tabernacula transiit: & sanguine agni postes nostrarum frontium consecrati sunt. Vnde reor & traditionem apostolicam permansisse, ut in die vigiliarum paschæ ante noctis dimidium populos dimittere non liceat, exspectantes* adventum *Christi; & postquam illud tempus transierit, securitate præsumpta, festum cunctis agentibus diem.* Ad diem quemque dominicum exspectabatur Dominus, quanquam exspectationis solennitas ante paschalem potissimum celebrabatur Dominicam. Monumentum creationis dies septimus: primus dies, monumentum consummationis. Ille, dies Iehovah: hic, dies dominicus. Certe quisquis animo suo præcipit, diem hebdomadis primum, dominicum ideo dici diem, quia eo die veniat Dominus, is demum perspicit, quam singulari convenientia obtigerit Iohanni, ut Dominico die Dominum venientem & videret & describeret.

Putavi aliquando, visionem illam, quam Ezechiel a cap. XL refert, fuisse die sabbati, eumque diem sabbati cum die dominico hic memorato posse conferri: sed id ultro nunc omitto. Nam in anno quidem mundi 3374, in quo visionem illam ponit Calvisius, dies 1 Tisri fuit sabbatum: sed visio fuit tribus post annis die 10 Tisri, media hebdomade. Aliam indaginem dominicus aperit dies. Apocalypsin visam esse ΠΡΟΣ τῷ τέλει *in fine imperii Domitiani*, ejusdem prope ætatis scriptor affirmat Irenæus: quem præter alios *Newtonus* in Observ. ad Ap. p. 163 seqq. frustra oppugnat. Vid. *Exeg. Germ.* p. 174. Occisus est autem Domitianus anno 96 Dion. d. 18 sept. die Dominico: quumque visionis tempus per celeberrimum persecutoris interitum ita accurate notat Irenæus, tutissimum fuerit ab ipso die quam minimum recedere. Quid si *dies* ille *dominicus* eo anno fuerit d. 3 april. id est, pascha: vel. d. 19 junii, coll. *Ord. temp.* p. 389. vel ipse dies 18 septembris? Nil definio: Irenæi vestigia sequor. Certe Apocalypsis ante Domitiani exitum data aliam quoque præbet observationem. Verba ad populum *Ephe-*

si faciebat Apollonius Tyaneus, & in media oratione exclamabat, *Feri tyrannum*, iterumque, *Confi.'ite*, *tyrannus occisus est.* Atque eo die, ea hora, Domitianus Romæ est occisus. Sive conjurationem in Domitianum sciverat Apollonius, sive aliunde, quid ageretur, persensit: Apocalypsis multo majus rerum futurarum indicium Ephesiis, ad reprimendos Apollonii asseclas, & ad vindicandam Iesu Christi gloriam, eodem tempore dedit.

¶ ἤκουσα ὀπίσω μου, *audivi post me*) Iohannes faciem habuerat versam ad orientem: similiterque Dominus, dum ei apparet, faciem ad orientem, Asiam versus, quo scribendum erat, direxit.

11 λεγούσης) Sæpe Iohannes verba, quorum sententia cum remotioribus cohæret, Hebraico more cum propioribus construit. Dicere volebat: Φωνὴν λέγουσαν· pro eo dicit, σάλπιγγος λεγούσης.

¶ ὃ βλέπεις) Ἐγώ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, καὶ, præmittunt nonnulli. Ex Andreæ commentario, quem expendi velim ad v. 8 & 11 & 17, immigravit hoc non modo in textum quorundam Andreæ exemplarium, sed etiam in *Cov. Vff. Arab.* qui etiam alibi quiddam ex Andreæ exegesi trahunt. vid. Appar. ad Ap. II. 16. Coarguitur additamentum & per ipsas horum codicum discrepantias, quum vel εἰμὶ & τὸ, vel εἰμὶ & ὁ prius, vel καὶ tertium omittunt; & per Augustanum Andreæ codicem, hac periocha carentem. *Mirum est*, inquit Wolfius, *hæc in tot codicibus* (videlicet in monumentis fere omnibus,) *desiderari, quæ tamen stilo Iohanneo ita conveniunt, quod Beza recte monuit, ut pro germanis merito habeantur.* Conveniunt sane, ut omnia ex aliis locis Iohanneis additamenta. Instat Wolfius: *In sequente capite Dominus nunquam alloquitur ecclesias, nisi præmisso aliquo sui titulo Credasne igitur, Dominum,* (quum) *Iohannem primum alloquebatur, eo abstinuisse?* Resp. Sæpe demum post apparitionis initium Is qui apparet, eloquitur, quis Ipse sit. Exod. III. 6. In præsenti autem grandis illa summa, ὃ βλέπεις, *quod vides*, & ipsa adeo Iohannis visio, per se titulorum omnium instar erat, dum versu 17 mox titulus sequebatur expressus. Atque ex hoc ipso fonte derivantur tot tituli in capite II & III. In summa, intuitu versus 8 & 17, illata potius versui 11 hæc verba videntur, quam pro superfluis habita. Non facile pro superfluo aliquid hodie habent complures docti viri, eademque mente plerique quondam librarii fuere. Codicibus tutius, quam rationibus talia loca deciduntur: atque in eo genere eximium pondus *Latinus* habet interpres, ubicunque eum propriis non laborare nævis, idonei, quamlibet pauci, testes Græci confirmant. Vtinam hoc omnes penitus infixum animo habere vellent: maximum ad plerasque dubitationes eximendas compendium foret. De antiquitate Latini interpretis egimus in Appar. p. 391. 419 &c. eamque confirmat egregia Latinorum patrum cum textu interpretis consensio. Carebat ætas illa multis additamentis, quæ posteritas, ut alibi paulatim, sic hoc loco invexit.

¶ εἰς βιβλίον, *in librum*) Huic *libro*, talem ortum habenti, nec non ceteris, ex quibus sacræ corpus Scripturæ constat, quis est, qui tantum tribuat, quantum res ipsa postulat, posthabita multitudine aliorum librorum? Eccles. XII. 12.

12 βλέπειν τὴν φωνὴν, *videre vocem*) *videre* eum, cujus erat *vox.* vel, Oratio semiduplex.

13 ποδή-

13 ποδήρη) מעיל LXX ποδήρης, de vestitu Aaronis.

14 ἡ κεφαλὴ κ) αἱ τρίχες) ἓν διὰ δυοῖν id est, capilli. Sic vidit Iohannes.

15 πεπυρωμένῳ) Sic *Vffenb.* pluresve, & versiones antiquæ. Alii, πεπυρωμένοι. Epitheton est, non pedum, sed χαλκολιβάνῳ ideo non repetitur c. II. 18. Χαλκὸς, *æs*: λίβανος, *tus.* χαλκολίβανος, æris species, turi similis. Vide Bocharti Hierozoicon, in extremo, ubi *æs album* interpretatur copiosa disputatio. Conf. Dan. X. 6, de *ære splendente* Hesychius, ἅπασα χαλκῆ, λαμπρὰ ὅλη, κρῆτες.

17 ὁ πρῶτος κ) ὁ ἔσχατος, *primus & postremus*) Gloriosissima appellatio Hebr. ראשון אחרון Es. XLIV. 6. XLVIII. 12, ubi LXX reddunt, ἐγὼ πρῶτος κ) ἐγὼ μετὰ ταῦτα, πλὴν ἐμοῦ οὐκ ἔστι θεός. & rursum, ἐγώ εἰμι πρῶτος, κ) ἐγώ εἰμι εἰς τὸν αἰῶνα. Vtroque loco vocabulum ἔσχατος videntur non satis dignum putasse, quod tamen revera Hebræo egregie respondebat. Es. XLI. 4, Ἐγὼ θεὸς πρῶτος, κ) εἰς τὰ ἐπερχόμενα (את אחרנים) ἐγώ εἰμι. Loquitur Messias de sese, coll. c. XLVIII. 16. Hinc id præconium in Apocalypsi Dominus Iesus ad se applicat, & per verba subsequentia declarat. Spectetur Schema:

Ego sum primus, & Postremus:
& Vivens; & fiebam mortuus, & ecce vivens sum &c.

Immediata constructio, *Primus & Postremus*, declarat, Vitam ejus, interventu mortis perbrevi, ita interpellatam esse, ut ne interpellata quidem existimari debeat. *Artemonius* in tr. de Initio Evang. Ioh. *Primum & Vltimum* interpretatur *præstantissimum & abjectissimum*, p. 248. sed si hæc sententia esset, ordo rerum postularet inverti, & dici, *Vltimus & Primus.* Plane titulus divinæ gloriæ est, *primus & ultimus*, apud Esajam, apud quem frustra Artemonius eundem titulum ita conatur flectere, ut denotet *Principium & Finem.* p. 249 seqq.

18 ἐγενόμην νεκρὸς, *fiebam mortuus*) Dici poterat, ἀπέθανον, *mortuus fui*: sed hoc loco elegantia singulari dicitur, *fiebam mortuus*, ad denotandam temporum & in iis rerum differentiam.

¶ αἰώνων) Et formula εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, & vocula ἀμὴν, perfrequens est in Doxologiis: ideo librarii, quanquam hîc non est Doxologia, tamen post formulam illam etiam voculam hanc prono calamo perscripserunt, ut in Apparatu notavi. *Erasmus* ex editione *Complutensi* ἀμὴν postliminio admisit: recte autem faciunt, qui priores ejus editiones, ea particula carentes, approbant. Nemo uni editioni, quamvis ei præ ceteris assueverit, ita favere debet, ut eam, quamdiu vel minima rationum aut testimoniorum mica inveniri potest, obnixe, tanquam castellum ab hostibus oppugnatum, defendat, nec, nisi extrema vi compulsus, deditionem faciat. Etiam in editionibus præferendis vel postponendis studio partium peccatur: sine discrimine debemus inter omnes codices, versiones, & patres versari, & veritatem, ubicunque in eam inciderimus, eadem εὐπειθείᾳ & facilitate amplecti. Hoc loco, etiamsi toto seculo XVII omnes editiones ἀμὴν exhibuerint, tamen antiquitas paucorum testium, qui hanc particulam, justa ratione freti, omittunt, prævalere debet. Iis, qui omittunt, *Coptum* addit Wolfius.

CAP. II.

CAP. II.

1 Τῷ ἀγγέλῳ, *angelo*) Gravissima VII harum epistolarum causa est. Populus legem in Sinai suscepturus, prius sanctificabatur: idem opera Iohannis Baptistæ, quum immineret regnum Dei, per pœnitentiam præparabatur: nunc ecclesia christiana ad tantam Revelationem digne suscipiendam (perinde ut antea scriptor ipse, per deportationem & per consternationem,) his instruitur epistolis. Id enim agitur, ut malos, prius admonitos, & mala ex medio sui exterminans, ipsa cum sua posteritate ad hoc pretiosissimum depositum, hanc tanti momenti revelationem, quam ipsi cœlites tam profundis adorationibus prosequuntur, recte amplectendam asservandamque, ad eventus maximos spectandos, & fructus uberrimos percipiendos plagasque effugiendas præparetur, inspersis in ipsas epistolas revelationis reliquæ stricturis fulgidissimis, ad attentionem excitandam & viam intelligentiæ muniendam aptissimis: ecclesiæque per pœnitentiam renovatio, ut par est, conspectui iridis præmittitur. c. IV. 3. Quisquis igitur idoneus esse vult auditor apocalypseos, monita harum VII epistolarum debet observare: tum enim ex specimine, quod illæ præbent, discet, quomodo apocalypsis in omnes homines ætatesque applicanda sit. Nonnulli septem epistolas capite II & III comprehensas ad septem periodos ecclesiæ referre sunt conati, historico earum sensu vel servato, vel, quod deterius erat, remoto. Cel. D. *Langius*, servato historico sensu, propheticum a tempore Iohannis usque ad meretricis & bestiæ cladem extendit, in Comm. apoc. f. 34 seq. Sed humanæ solertiæ esse septem epistolarum ad septem periodos accommodationem, ostendimus. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 285-295. Epistolæ tum plane ad septem ecclesias in Asia, & earum maxime angelos, spectabant: & sive tum, quum mittebatur e Patmo liber in Asiam, aliæ ecclesiæ his VII fuere comparandæ, sive minus, consideratur hîc subordinatio harum ecclesiarum sub *Iohanne*: inde vero omnes auditores, omnium locorum & temporum, boni, mali, varii, ad sese referre debent, quæ ad ipsos pari modo pertinent. Quodvis alloquium *ad* angelum ecclesiæ concludit promissio, quæ *vincenti* datur.

¶ τῆς) Cod. *Alex.* τῷ· neque id per incuriam. Ter enim habet, τῷ ἐν ἐφέσῳ ἐκκλησίας. τῷ ἐν περγάμῳ ἐκκλησίας· (Latine diceres, *angelo ecclesiastico*, *qui est Ephesi*, *Pergami*:) &, τῷ ἐν θυατίροις. Hi ipsi tres angeli sunt, qui partim laudantur, partim reprehenduntur: & sermo magis directe eos tres petit in epistolis, quam bir os reliquos, qui sine exceptione vel laudantur vel vituperantur.

¶ ἐν ἐφέσῳ, *Ephesi*) In ea urbe & floruit diu Timotheus, & obiit paulo post Apocalypsin datam. *Polycrates*, Ephesi episcopus, martyrium descripsit Timothei: quod quidem scriptum, ut alia permulta, citeriorum Græcorum sedulitas interpolavit, sic tamen, ut res præcipuæ manerent, easque ab interpolamento simpliciora defenderent exemplaria. Is igitur Polycrates apud Usser. de anno solari f. 96. Catagogia infidelium Ephesi fuisse ait d. 22 januarii, & tertio post die Timotheum ab illis interfectum, Nerva imperatore. Diem 22 & 24 januarii imperator non vidit Nerva, nisi A. XCVII solus, & A. XCVIII cum Trajano, mox d. 27 jan. mortuus. Itaque apo-

apocalypsis Ephesum quoque missa fuerat, perbrevi utique ante necem Timothei: neque tamen hunc apocalyptico putarim alloquio peti. Evangelista erat Timotheus, non ecclesiæ unius angelus: idemque, si extremo suo tempore a primo amore delapsus esse potuit, certe non minus de morte tam propinqua, ut credibile est, quam Smyrnensis ecclesiæ angelus, admoneretur.

2 ὀιδα τὰ ἔργά σȣ, *scio opera tua*) Hoc ὀιδα *scio* septies occurrit:

scio tua opera, c. III. 1. 8. 15.
scio tuam pressuram, c. II. 9.
scio, *ubi habites*, c. II. 13.
scio tuum amorem, c. II. 19.

¶ καὶ ὅτι) Καὶ omissum a quibusdam olim: sed retinendum est. Sunt enim diversæ virtutes, *tolerantia* & *severitas contra malos*.

¶ ἐπείρασας) Ἐπειράσω, *Erasmus*, sine ullo codice: ἐπείρασας cod. *omnes*, atque ipse *Andreas*, in textu & in comm. Vnde patet, in cod. Capnioneo detritam fuisse terminationem verbi, eamque ab Erasmo esse suppletam, qui item v. 20 intulit πλανᾶσθαι Medium, & c. VI. 11 πληρώσονται Medium. Medium πειράομαι non nisi cum infinitivo, idque raro, occurrit, ut ἐπειρᾶτο κολλᾶσθαι, Act. IX. 26. πειρῶμαί σε, cum accusativo, nunquam dicitur: πειράζω, in omnes partes usitatum est.

¶ ἀποςόλȣς, *apostolos*) Repelluntur hoc loco falsi apostoli: falsi Iudæi, v. 9, Ethnicismo dediti, v. 13 s.

3 ȣ̉ κεκοπίακας) Sic *Alex.* habet. Ceteri item, magno consensu, ȣ̉κ ἐκοπίασας tantummodo Σ pro K, ex rhythmo ἐβάςασας. Erasmus, cujus solitudo nullius defensionis capax est, κεκοπίακας καὶ ȣ̉ κέκμηκας. Hanc recte glossam censet Millius in Prolegomenis. nam in textu Stephanum, quamvis improbet, tamen non mutat. Complures ejusmodi glossas habebat Capnioneus, & inde Erasmus: quas vel unus Andreas redarguit. κοπιᾶν, pro κάμνειν, Matth. XI. 28. 1 Cor. IV. 12, necnon Ioh. IV. 6. Vnde apud LXX verbis חלה חשל כשל לאה עיף maximeque יגע respondet. Hesychius, κεκμηκὼς, κεκοπιακώς. Antanaclasis a Wolfio laudata, hæc est: *novi laborem tuum*, *nec tamen* laboras, *id est*, labore *non frangeris*.

5 εἰ δὲ μή) Hoc dicitur absolute, sine verbo, v. 16. ἐὰν μὴ, cum verbo, mox, & v. 22. C. III. 3. 20.

¶ ἔρχομαί σοι καὶ κινήσω) Adventus Domini futurus erat *uno* tempore; & adventus *denunciatio* facta est primum Ephesi, &c. postremo Laodiceæ. Tanta constantia verbum ἔρχομαι in præsenti ponitur, ut etiam subsequente futuro maneat. ἔρχομαι καὶ κινήσω· ἔρχομαι καὶ πολεμήσω, v. 16. Vide etiam Ioh XIV. 3. Multum præstare debet angelus, propter arctam necessitudinem cum ecclesia sua.

7 ȣ̉ς) Singularis eo magis notandus, quia pluralis usitatior. πίςις, ὦτα ψυχῆς ait Clemens Al. Strom. V init. quanquam in Hebræo frequens est *auris*.

¶ ταῖς ἐκκλησίαις) Casus sextus, uti c. XXII. 16. Pari modo dicitur, ταῖς προσευχαῖς, c. VIII. 3. 4. Conferantur, quæ in Notis ad Marc. V. 2 collegit Heupelius.

¶ τῷ νικῶντι) Septem promissiones variam habent constructionem.

I. τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ κτλ.
II. ὁ νικῶν ἐ μὴ ἀδικηθῇ κτλ.
III. τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ κτλ.
IV. καὶ ὁ νικῶν, - δώσω αὐτῷ κτλ.
V. ὁ νικῶν, ἔτος περιβαλεῖται κτλ.
VI. ὁ νικῶν, ποιήσω αὐτὸν κτλ.
VII. ὁ νικῶν, δώσω αὐτῷ κτλ.

In quatuor citerioribus, ὁ νικῶν, ut si distinctivum accentum Hebraicum haberet, majore emphasi notatur: in *tribus* prioribus τῷ νικῶντι (cui æquipollet in secunda ὁ νικῶν, absque ἔτος,) arctior est conjunctio cum subsequenti verbo.

¶ ἐκ τῦ ξύλυ τῆς ζωῆς, ὅ ἐςιν ἐν τῷ παραδείσῳ τῦ θεῦ μυ) LXX Gen. II. 9, τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ἐν μέσῳ τῦ παραδείσυ· ubi coll. Gen. III. 3 τὸ ἐν μέσῳ magna cum proprietate dicitur, quod reliquæ arbores forent in horto, sed non in medio horti. Hoc loco simpliciter *in paradiso Dei* dicitur esse, juxta codices potiores, lignum vitæ: neque aliud lignum, nisi lignum vitæ memoratur. *In medio* quidem plateæ Ierusalem est lignum vitæ. c. XXII. 2. Ex eo loco, vel ex Genesi, nonnulli hic scripsere, ἐν μέσῳ τῦ παραδείσυ.

10 βαλεῖν, *conjicere*) *quendam*, subaudi, vel *quosdam* potius.

11 τῦ θανάτυ τῦ δευτέρυ) Hanc phrasin מותא תנינא habet Paraphrasis Chaldaica, Deut. XXXIII. 6. Es. XXII. 14.

13 πίςιν) Huc mox respondet conjugatum πιςός.

¶ ἐν ταῖς ἡμέραις) Καὶ præfigunt perpauci, ut Erasmus, etiam in quinta sua editione. Orationem intendi ait Wolfius. Ita est, si modo καὶ *etiam* genuinum est. sed olim festinans librarius, cum præcederet μυ καὶ, mox pro μυ altero iterum μυ καὶ videtur arripuisse. Subsequentem syllabam ὅς constanter exhibet Erasmus, contra atque Wolfio visum est.

¶ ἅις ἀντίπας) scil. ὐκ ἠρνήσατο. Antipam sub Domitiano occisum ajunt Menologia; Martyrologia, eum in taurum æneum ardentem fuisse conjectum.

14 τῷ βαλὰκ) Sic habet cod. *Alex.* & quidem, ut in Apparatu monui, in prima editione Millii: nam secunda ei codici, admisso in notis hiatu, aliam lectionem, hanc transiliens, adscribit. Eoque magis necessarium fuit hoc indicium, quia cod. Alexandrinus etiam in ed. Oxon. minore hic perperam allegatur. *Ipsi passim Millio a philologis cismarinis adscribuntur, quæ Kusteriana demum editio deteriora vel etiam meliora fecit. Magno equidem labore, ex prima editione Millii, errata secundæ, in Apocalypsi præsertim, correxi: quare ubi a secunda Apparatus meus differt, non temere id accidisse, etiam atque etiam confirmo.* Medium est τῷ inter τὸν & ἐν τῷ· itaque lectionem τῷ alii codices hoc ipso suo in dextram & sinistram discessu comprobant. Omnino in hac phrasi, *docuit* τῷ *Balak*, obtinet Dativus commodi, quem non diffitetur Wolfius p. 463. neque usquam is casus magis est obvius, quam in historia de Balaamo: κατάρασαί μοι τὸν λαὸν τῦτον κτλ. Num. XXII & XXIII. Iosephus l. 4. Ant. c. 6. § 6 Balaamum sic loqui facit: Βάλακε κὴ τῶν μαδιανιτῶν οἱ παρόντες· χρὴ γάρ με κὴ παρὰ βύλησιν τῦ θεῦ χαρίσαϑαι ΥΜΙΝ κτλ. Eadem igitur mente Apocalypsis habet, ἐδίδασκεν τῷ βαλάκ. Neque enim Balakum docuit

uit Balaamus, sed populum Balaki, Balaki causa, a quo Balaamus conductus fuerat. Vid. Num. XXIV. 14. XXV. 1 f. XXXI. 8. 16.

15, 16 ὁμοίως μετανόησον οὖν) *Similiter resipiscere* jubetur Pergamensis, ut Ephesius. Respondet καὶ *etiam*. v. 15. Lectionem ὁμοίως, pro qua alii ὃ μισῶ ex v. 6 rescripsere, defendunt testes fere omnes. Manet tamen οὖν, *igitur*, magna emphasi, coll. v. 5. cap. III. 3. 19.

16 ἔρχομαί σοι καὶ πολεμήσω μετ' αὐτῶν) Ταχὺ, post σοὶ, inseruere plerique, ex parallelis. Sed *cito* non habuit *Italica* versio Iohannis manui proxima. Ad scriptores eam secutos accedit *Ansbertus* satis constanter, & *Beda*, & *Ambrosius*, etiam in Psalm. CXVIII. Serm. XIX. neque *cito* habet *Apringius* in paraphrasi hujus loci. Operæ pretium fuerit, Latinos codd. Apocalypticos mss. hoc loco evolvisse. Interdum lectio plenior, genuina est; plerumque vero, brevior. Vtrumvis quo casu obtineat, dicemus. Plenior, potior interdum. nam I. in homœoteleuto vel iisdem verbis syllabisve recurrentibus librarii facile intermedium textum transiliverunt, ex vetustioribus testibus restituendum. II Conjunctiones, in aliis linguis minus frequentes, quam in Græca, sæpe omissæ sunt in versionibus, quas hac in parte cupide sequi nil attinet. III. Subinde Græci a publica lectione, cui plerique codices accommodabantur, aliquid removerunt: ac tum plenior lectio, vetustissimis aliis documentis, *Latino* præsertim interprete nixa, retineri debet. Exempla passim occurrunt. A tribus hisce causis si discesserimus, character germanæ lectionis tantum non perpetuus est *brevitas*. Nam quum in duo genera dirimantur codices Græci, & secuti eos metaphrastæ ac patres, videlicet in Asiaticos & Africanos, ut in Apparatu copiose explanavi, raro utrosque simul, sed tamen alibi ex his, alibi ex illis multos reperias brevia loca per declarationes aliquas supplere conatos. Inde plenior lectio, quæ nunc a plerisque nimis religiose defenditur, fere semper fucata; brevior autem genuina est. Talibus in locis testes quamlibet pauci, modo idoneam habeant antiquitatem, valere debent: qua in parte *Latini* rursum eminent, ut paullo ante ad c. I. 11 notavimus. Sane præstat, ubi de talibus micis agitur, genuinum aliquid in tanta panis abundantia præterire, quam heterogeneum quidquam & ab humano sensu adspersum arripere. Id certe ubivis præferendum est, quod rationes ei loco, qui sub manu est, propriæ postulant. Hic nemo quidem criticus alios ad assensum potest cogere: sed ipsum vicissim alii nullo jure retinere possunt. Revertimur ad particulam *cito*. Multipliciter denunciat Dominus adventum suum in Apocalypsi, maxime a cap. II. 5 ad c. III. 20, ita quidem, ut adventum gradatim propiorem faciat. Particula *cito* adhibetur demum c. III. 11. itaque in præsenti, c. II. 16, nondum locum habet.

17 ψῆφον λευκὴν, καὶ ἐπὶ τὴν ψῆφον ὄνομα καινὸν γεγραμμένον) Scribebant veteres multa in *lapillis* (vid. Not. ad Gregorii Neocæs. Paneg. p. 139.) præsertim suffragia. *Calculum album* fuisse tesseram σιτήσεως docet Sam. Petitus var. lect. c. 8 idque ille huc confert. Sed hoc loco *calculus candidus* & *nomen novum* per se præmium est, ideoque post manna abscon ditum ponitur.

18 τῆς ἐν θυατείροις ἐκκλησίας) τῷ ἐν θυατείροις cod. *Alex*. nec non *Tertullianus*, non addit o

addito ἐκκλησίας vocabulo. Vbi conjunctim angeli memorantur septem ecclesiarum, c. I. 20, non excipitur nomen *ecclesiæ* Thyatirensis. Nunc ubi series ad *angelum in Thyatiris* seorsum pervenit, prætermissum *ecclesiæ* vocabulum, (etenim *ecclesiam* tum ibi fuisse, olim negavere nonnulli,) paucitati certe Christianorum in oppido illo congruit. Separatim ad eos sermo fit versu 24. Apud Hebræos decem minimum requirebantur homines ad cœtum sacrum: rursum Neocæsareæ quum essent XVII Christiani, episcopus iis datus est Gregorius. Thyatiris ergo parvulus grex & ignotus esse potuit, qui *ecclesiæ* nomen vix sustineret, & tamen angelum haberet. Hic S. Carpus fuisse fertur.

19 τὰ ἔσχατα πλείονα τῶν πρώτων) Similis locutio, τὸ ἔσχατον ὑπὲρ τὸ πρῶτον, Ruth. III. 10. Contra, τὰ ἔσχατα χείρονα τῶν πρώτων, Matth. XII. 45.

20 ἔχω κατὰ σοῦ) Non modo aliquot codices, sed multo plurimi testes, hanc lectionem exhibent, quam ceteri, πολλά, vel πολύ, de suo, vel ὀλίγα, ex v. 14 supplentes, hoc ipso suo in extrema discessu comprobant. Talibus in locis brevior lectio tantum non semper genuina est. *Videtur vero*, inquit Wolfius, *vox ὀλίγα hic adjuncta esse, respectu habito ad πλείονα, quorum mentio est v. 19. ut simul indicetur, inter multa illa præclara hoc unum desiderari, quod impiis Iesabelis conatibus non resistat.* Vbicunque aliquid supplevere librarii, ex parallelismo præsertim, quo hic τὸ ὀλίγα gaudet, glossema non modo nil absurdi, sed etiam facile quiddam habere solet. quare nil est in hoc genere, quod ingeniosi homines non possint rationibus quibusdam suffulcire. Veruntamen prius, quid codicum pondera importent, considerari oportet: deinde rationes, non, quid locum habere queat, sed quid prævalere debeat, evincentes, perpendendæ veniunt. Versu 19 πλείονα comparativus ultima opera primis præfert, non ad ὀλίγα opponitur. Nec multa, nec pauca, sed unum illud, quod exprimitur, Dominus contra angelum Thyatiris habebat, uti contra angelum ecclesiæ Ephesi, c. II. 4, ubi Andreas ἓν *unum* reprehendi scribit. quare his duobus leniora denunciantur, quam angelo ecclesiæ Pergami, contra quem Dominus *pauca* habebat.

¶ ὅτι ἀφεῖς τὴν γυναῖκα Ἰεζάβελ, ἡ λέγουσα ἑαυτὴν προφῆτιν, καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ τοὺς ἐμοὺς δούλους) Negat se *intelligere* Wolfius, *quomodo ἀφεῖς Græce dici possit.* Atqui ἀφεῖς legitur Exodi XXXII. 32, in edd. probatissimis; ἀφεῖς Ex. XXXII citat Chrys. hom. 3 ad Pop. Ant. in notis Ducæi. & in Apocalypsi consensu nititur mss. omnium, si a silentio unius alteriusque segnius collati discesseris. Conf. Marck. in Ap. II. § 46. 53. Ex ἑω (Ion. ἕημι, communiter ἵημι,) formatur ἀφέω, ἀφέεις, ἀφεῖς, etiamsi solum ἀφεῖς, idque contractum, in usu sit. Vtut est, nil prohibuit, quin Iohannes ipse æque ἀφεῖς scriberet, ac librarii Græci, significatu dubitationis experte. *Arethas*, qui ἀφίης surrogat, alibi quoque Iohanneis meliora Græca, ut ipsi videbantur, fecit. vid. infra, ad c. XVI. 13. Eadem causa est, quod ad codices attinet, verborum subsequentium, καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ, quorum item sensus est obvius. nam primo verbum ἀφίημι etiam absolute ponitur, Matth. III. 15. deinde hoc loco subjicitur determinatio: *finis mulierem* istam, scil. docere, *&* revera *docet* &c. Sic c. XI. 3, dabo *duobus testibus meis* ut prophetent, *& prophetabunt.* Conf. etiam c. XIII. 16.

Erasmus

Erasmus ex *Latina* metaphrasi finxit διδάσκειν καὶ πλανᾶσθαι· non solum articulo (τοὺς) ut moris est illi, omisso, sed etiam aperta hallucinatione. nam πλανᾶσθαί τινα nunquam dicitur. Indicativum, *& docet atque seducit*, antiquitas Tertulliani efficacissime firmat. ἡ λέγουσα, pro τὴν λέγουσαν, alias expeditum dedimus.

¶ τὴν γυναῖκα) Multi pridem, τὴν γυναῖκά σου. Certe *maritum* habebat, habebat enim *mœchos*. v. 22. Illud σοῦ videtur esse glossa, sed cum re ipsa conveniens. Eleganter autem dicitur, *mulierem*, pro, *mulierem tuam*; vel quia talis ellipsis frequens est: Act. VII. 20. vel quia hîc agitur de adultera; coll. Ioh. IV. 18. Act. XXIV. 24. &, *mulierem Iezabel*, quum ipsum *Iezabelis* nomen mulierem indicaret. namque partes *docendi*, contra ac *mulierem* decet, usurpabat.

22 βαλῶ) Sic *Hunt. Æth. Arab. Lat.* multi, qui *mittam*, & *Tertullianus*, qui *dabo* habet βάλλω, ceteri. Etenim λλ pro λ sæpe in hoc verbo ponunt librarii, & ἰδοὺ plerumque cum præsenti construitur: interdum tamen etiam cum futuro. Luc. I. 20. 31. 48. Et huic loco futurum congruit, quia conditio, *si non resipiscent*, intervallum dat temporis: & cum βαλῶ cohæret ἀποκτενῶ· denique in omnibus his denunciationibus futurum prævalet, c. II. 5 κινήσω· v. 16 πολεμήσω· v. 24 βαλῶ, ubi item multi βάλλω· cap. III. 4 περιπατήσουσι· v. 9 ποιήσω, cum ἰδοὺ· v. 20 εἰσελεύσομαι κτλ.

23 ἀποκτενῶ ἐν θανάτῳ) Ez. XXXIII. 27 בדבר ימותו LXX, θανάτῳ ἀποκτενῶ·

24 ὅσοι οὐκ ἔχουσι - οὐκ ἔγνωσαν) Tertia persona pro secunda. Vid. Vorst. de Hebraism. c. 26.

¶ οὐκ ἔγνωσαν) Non erant *Gnostici*.

¶ τὰ βάθεα) Dan. II. 22 in bonam partem dicitur, αὐτὸς ἀποκαλύπτει βαθέα καὶ ἀπόκρυφα.

25 πλὴν) Amos III. 2. רק LXX πλήν.

¶ ἄχρις οὗ ἂν ἥξω) Ἥκω, derivatum a præterito verbi ἵημι, jam in præsenti præteritum involvit. Itaque futurum, ἥξω, *adero*, c. III. 3, propius est, quam ipsum præsens ἔρχομαι per se. Sic, ἥκω, ἥκει, ἥκουσι. Ioh. VIII. 42. II. 4. IV. 47. 1 Ioh. V. 20. Luc. XV. 27. Marc. VIII. 3 *not.* Vnde Hebr. X. 7. 9. ἥκω, pro præterito באתי Ps. XL. 8: & sic LXX passim: Num. XXIII. 1. (vel c. XXII. 36.) Deut. XXXIII. 2. Ios. XXIII. 14 f. Iud. XVI. 2. 1 Sam. XVI. 2. XXIX. 6. 10. 2 Sam. III. 23. Insigne exemplum Eccl. V. 14, ἐπιστρέψει, ὡς ἥκει.

26 ὁ νικῶν - δώσω αὐτῷ) Quæ Græce minus sonare putes, Hebraice cogitata, bene sonabunt. Talia vide c. VI. 8. VII. 2. IX. 12 (ubi femininum pro neutro:) 14. XX. 8. Simillima constructio, Κύριος, ἐν οὐρανῷ ὁ θρόνος αὐτοῦ. Ps. XI. 4. & sic Ps. LVII. 5. (4.) CIII. 15.

¶ ἐπὶ τῶν ἐθνῶν) Ps. II. 8. 9, αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοὶ ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ, ὡς σκεύη κεραμέως συντρίψεις αὐτούς.

27 ποιμανεῖ) In Hebræo est תרועם *confringes eos*, Ps. II. 9. a רעע *confregit*, subsequente verbo cognatæ significationis תנפצם *dissipabis eos*, συντρίψεις αὐτούς. LXX, ut si priore loco legissent, תרעם a רעה *pavit*, reddidere ποιμανεῖς. Id verbum Apocalypsis, valde aptum, non imitatione LXX interpretum, sed sua adhibet auctoritate. Atque aliis ea locis, ad veterem prophetiam alludens,

Hebraici textus proprietatem decentissime servat. c. VI. 16. VII. 17. XI. 4.

CAP. III.

2 Ἔμελλον) Sic *Al. And. Pet.* 3. ἔμελλεν *Cov. Aretb.* nec non *Vff.* μέλλει *Er.* ex Andreæ comm. ἔμελλες *Leicestrensis* & (ἀποθανεῖν idcirco in ἀποβάλλειν mutato,) octo alii, nec non *Comp. Arab.* Non displicebat quondam mihi hæc incisi lectio, ἃ ἔμελλες ἀποθανεῖν, hoc sensu: *confirma reliquas partes, quas, nisi admonitus hic esses, morte spirituali amissurus eras.* Simillima Philonis locutio, τὸν τῆς ἀρετῆς βίον θνήσκειν· item, τὰς ψυχὰς τεθνᾶσι. Heraclitique apud Philonem, τεθνήκαμεν τὸν ἐκείνων βίον. Sed ea ipsa locutio magis philosophica videtur, quam prophetica. Simplex & germana sententia fuerit, quam *Latinus* refert, *quæ moritura erant.* atque ita *Armen. Copt. Syr.*

3 πῶς· ποίαν) Respectus *qualitatis* pristinæ Sardensem munire debet, ut hora futura, *quæcunque* erit, ipsi non sit calamitosa.

7 κλεῖν) Hinc pluralis κλεῖς, c. I. 18.

¶ καὶ κλείει) Articulus ὃς continetur in ὁ ἀνοίγων, & inde subaudiendus est.

9 τῶν λεγόντων) Hoc pendet a subaudito τινάς.

¶ ποιήσω αὐτοὺς, ἵνα) Eadem constructio, c. XIII. 12. 16.

10 τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς) Sic sæpe LXX, quum in Hebræo יושבי הארץ exstat, Es. XXVI. 21 &c. At de cœlicolis dicitur, σκηνοῦν. c. XII. 12.

12 ναῷ) Recens sphalma habet, λαῷ. Vid. Appar. p. 798. Id Millius plane prætermittit. nam & cod. Alex., ut alii Britanni diserte docent, & omnia monumenta ναῷ habent. Qui λαῷ in cod. Alex. haberi scribunt, errorem agnoscent, si editionem Oxoniensem A. 1675, & Amstelædamensem A. 1711 inter se contulerint. Vid. etiam supra, Præf. § IX. animadv. 9.

16 μέλλω σε ἐμέσαι) Mitior est oratio, quam si esset ἐμέσω σε. μέλλω ex oratione categorica facit modalem.

17 ὅτι λέγεις) Hoc ὅτι non nectitur cum antecedentibus, quibus suum ὅτι insertum est, ὅτι χλιαρὸς εἶ· sed cum subsequentibus, ut res ipsa loquitur. Sic c. XVIII. 7 seq. ὅτι-διὰ τοῦτο.

¶ πλούσιος) Pauci, ὅτι πλούσιος. Talis usus particulæ ὅτι, ad recitandum cujuspiam sermonem, frequens est, sed non in Apocalypsi. Vid. cap. V. 12. XVIII. 7 &c.

¶ πεπλούτηκα) *Divitiis meis usus sum*, & auro meo paravi mihi multa, v. gr. *vestimenta.* Sic LXX, πεπλούτηκα. Hos. XII. 9.

18 συμβουλεύω, *consilium do*) Atqui si Superior suam potestatem tantisper seponit, id ipsum animi potest esse alienioris, ut si servus a Domino increpatur & Dominus dicit, *suasor tibi sum; ut caveas tibi.* Etiam *amicis* consilia damus, sed non dum increpamus. ἡ αἰσχύνη Hebr. ערוה LXX interdum, αἰσχύνη.

¶ κολλύριον) scil. ἀγοράσαι, *emere*, ad ungendum. De *collyriis* multa Celsus.

19 φιλῶ) Philadelphiensem ἠγάπησα. Laodicensem φιλῶ. Illud, judicio: hoc, gratia Conf. Ioh. XXI. 15 not. Vtroque loco ἀγαπᾶν est plus quam φιλεῖν. Ioh. l. c. pluris est necessitudo spiritualis, quam Petri judicium. Hîc, in Apoc., beatius est judicio Domini florere, quam gratia mera castigari.

¶ ζή-

¶ ζήλωσον) Et ζεςός, v. 15. 16, & ζῆλος, est ex ζέω.

20 ἰδοὺ-, *ecce*-.) Hoc ipso *propinquitatis* incremento nititur tota fere observatio de ordine retrogrado, de quo vide *Erkl. Off.*

CAP. IV.

1 Μετὰ ταῦτα, *postbæc*) Magnum hoc loco bivium est interpretationum. Incidit enim quæstio, Vtrum *sigillorum* eventus cœperit sub libri *scriptionem*, an is totus adhuc *futurus* sit? Hoc affirmat, præter alios, cel. D. Langius: illud vel particula *postbæc*, iterata hoc versu, firmissime docet. Prius *postbæc* connectit visionem; alterum, connectit eventum. *Post bæc*, id est, post ea, *quæ SVNT*, quæ ad septem ecclesias eorumque angelos attinent, *fieri oportet*, quæ jam ostendet Dominus. Præteritum & præsens & futurum, cap. I. vers 19 (ex quo versu illud *postbæc* repetitur hoc loco) *totum* librum insequentem complectuntur: & quemadmodum præteritum & præsens adeo sunt conjuncta, ut præsens versu 11, *quod vides*, transeat in præteritum, *quæ vidisti*, v. 20; & rursus præteritum, *quæ vidisti*, transeat in præsens, *sunt*, *sunt*: ibid. sic præsens & futurum, immediate, sine ullo hiatu, cohærent, connexioque præteriti & præsentis tantummodo connexioni præsentis futurique inservit. Non modo nullum dilationis ab ætate Iohannis in ultima tempora vestigium est, sed etiam mora aperte excluditur. Futura, quorum *celeritas* c. I. 1. XXII. 6 evidenter declaratur, per *postbæc* præsentibus arcte annectuntur.

Particulam *postbæc* ita interpretatur D. Langius, ut, *post* elapsas, ex sensu prophetico septem epistolarum, totidem periodos ecclesiæ, impleantur *sigilla* &c. Comm. apoc. f. 62, 73. Resp. I. *Talem* propheticum septem epistolarum [illegible] refutavimus ad cap. II. 1. II. [illegible] ante historico epistolarum sensu, particula *postbæc* intra eventus ecclesiarum in Asia terminatur: idque ita esset, etiamsi eæ propheticum sibi sensum haberent affixum. III. Periodi si essent, non abrumperentur intereunte meretrice & bestia, ut D. Langio videtur, sed potius ultra millennium & parvum tempus soluti Satanæ ad finem mundi cum ipsa ecclesia viatrice, cujus idem mutationem nimis magnam in millennio statuit, (vid. infra, ad cap. XIX. 11. XXI. 2.) pertingerent, adeoque ultra sigilla & tubas & phialas excurrerent. Argumentum apocalypseos *PRÆCIPVVM* ait esse mysterium *ultimorum temporum*, cap. X. 7. XI. 15 seqq. Vid. *Comm. apoc.* fol. 5. *Hermen. Einleit.* p. 27. *Facile fit, ut veritatis alicujus cum gaudio susceptæ declaratio nimis avide, & longe ultra proprios limites, proferatur.* Sic vir cel. millennium pro semihora silenti in sigillo septimo amplectitur, sigillis prioribus valde coarctatis, & tubis omnibus ad id accommodatis: tum opinionem de mysterio ultimorum temporum, tanquam *præcipuo* apocalypseos argumento, mox, quasi *demonstratam*, assumit & constanter supponit. fol. 9 & 11 init. Hic cardo est systematis apocalyptici a celeberrimo Exegeta adornati. Sed tali pacto nimium extenditur *PRÆCIPVVM* istud. Est illud apocalypseos argumentum inde quidem a citatis locis, (quatenus id ibi *proponitur*,) ad finem usque libri: sed argumentum capitum præcedentium ipsa textûs verba multo latius extendunt, quam illi videtur. Nulla in iis bestia, nulla meretrix: post caput X demum in scenam prode-

prodeunt, idque ex intervallo. Quare initium judiciorum in hostes antichristianos ab ipsis v. gr. sigillis duci non debet. Plura vide ad cap. VI. 2. XI. 15.

Capita Apocalypseos ibidem f. 7 ita partitur, ut omnia fere in futurum differantur. Nos ita partimur :

CAP. I. II. III habent Præparationem:
IV. V Propositionem.
VI-IX sunt impleta, ut sine violentia ostenditur.
X-XIV sunt in cursu, jamdudum, ut idoneis evictum est argumentis.
XV-XIX exhibent Futura brevi.
XX-XXII spectant ulteriora.

Et illius & meam tractationem ad leges DEMONSTRATIONIS quam severissime exigat, quisquis potest.

2 ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cælo*) Sic describitur cœlestis curia. Quæ de rebus cœlestibus, templo, throno, synedrio, altari, arca fœderis, Apocalypsis passim attingit, ea ex veterum Hebræorum scriptis non inepte illustrari possunt. vid. Christiani Schœttgenii Dissertatio V. Horis hebraicis adjecta, p. 1212-1223.

3 ἰάσπιδι, *jaspidi*) *Cum* Sardius *sit igneus & speciem sanguinis referat*, Iaspis *ruborem ALBICANTEM exprimit.* Lampius ad h. l.

¶ σαρδίῳ) *Erasmus*, cum *Latinis* deterioribus, σαρδίνῳ· ceteri, σαρδίῳ, recte. Substantiva sunt, λίθῳ ἰάσπιδι καὶ σαρδίῳ, coll. c. XXI. 20. sed adjectivum, etiam fœminino genere, est σμαραγδίνῳ (ὁράσει,) ex quo per rhythmum librario obrepsit illud σαρδίνῳ, quanquam Wolfius terminationem σαρδίνῳ ex σμαραγδίνῳ confirmari censet.

4 θρόνοι-καὶ εἰκοσιτέσσαρας πρεσβυτέρους -καὶ-στεφάνους χρυσοῦς) Sic *Erasmi* ed. 1 cum *And.* & cod. optimis. Media lectio: unde meros accusativos exhibet *Al.* & meros nominativos *Latini* recentiores. *Erasmus*, post καὶ secundum, εἶχον in ed. 2 inseruit, defensorem nactus Wolfium. Quæ vir eruditissimus disserit, evincunt, εἶχον *potuisse* locum habere: sed revera nullo id codice nititur, Erasmus de suo dedit. εἶδον τοὺς, commodiore loco, ante εἰκοσιτέσσαρας videlicet, interposuere Græci recentiores, & inde *Comp.* & inde *Er.* postquam editione *Comp.* potitus erat. Quo specimine discimus, Erasmum interdum, editioni *Comp.* obsecutum, sequiores ejus lectiones cum sinceris Reuchliniani codicis permutasse. Recte habet prima Erasmi editio. etenim miscere casus solet Iohannes. c. I. 16. XVIII. 12. 13 &c.

¶ τοὺς) Articulus vi relativa. Sunt igitur throni 24, seniores 24: & singuli seniores singulos habent thronos. Vtinam hunc articulum considerasset, qui thronos atque sessores nupero opere cabbalistico multiplicavit. Seniores (coll. πρεσβύτεροι Hebr. XI. 2.) iique 24 videntur esse totidem individua excellentissima ex genere humano, ex. gr. *Adam*, *Seth*, *Enos*, *Kenan*, *Mahalaleel*, *Iared*, *Hanoch*, *Methusela*, *Lamech*, *Noa*, *Sem*, *Arphachsad*, *Selah*, *Eber*, *Peleg*, *Regu*, *Serug*, *Nahor*, *Thara*, *Abram*, *Isaac*, *Iacob*, *Abel*, *Iaphet*, (Melchisedek, Iob.)

5 ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταί) Memorantur βρονταὶ καὶ ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ σεισμὸς c. VIII. 5, ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταὶ καὶ σεισμὸς καὶ χάλαζα μεγάλη c. XI. 19, & rursum, cum epitasi, quod ad σεισμὸν καὶ χάλαζαν attinet, c. XVI. 18. 21. Molestum est, quod librarii *fulgura & voces & tonitrua* quatuor his locis tam neglecto ordine descripserunt. *fulgura* tamen c. IV. 5. XI.

XI. 19 omnes primo loco ponunt: c. XVI. 18 fere omnes: c. VIII. 5 nullus.

¶ ἑπτὰ λαμπάδες, *septem lampades*) Spiritus sanctus, œconomice, ut *Sapientia* חכמות plurali numero. cap. V. 6 textus se ipse explicat.

6 ὡς θάλασσα ὑαλίνη, *ut mare vitreum*) Vis particulæ ὡς *ut* magis cadit super *vitreum*, quam super *mare*: & *mare* aliquanto magis proprie dicitur, quam *vitreum*. notatur enim Profundum quiddam, idque & *fluidum* & *pellucidum*, quanquam non fluens, sed placide stans. Conf. cap. XV. 2, ubi & *ut mare vitreum* & *mare vitreum* dicitur, idem quoad substantiam, ut arbitror. Sic Ioh. VI. 19, ὡς σταδίους εἰκοσιπέντε, ubi ὡς proprie super numerum cadit. Vitringa a significatu *maris* longius abit, quum *stratum* sive *pavimentum* interpretatur.

¶ ζῶα) ζῶον & θηρίον valde differunt. φύσεις ζώων καὶ θυμοὺς θηρίων, Sap. VII. 20. Hæc quatuor animalia sunt viva throni *emblemata* & ornamenta, propioris admissionis, quam 24 Seniores. Videatur ipsorum confessio c. V. 9. unde conjunctissima eorum, quasi partium insertarum, cum throno mentio solet fieri.

7 μόσχῳ) *juvenco*, *bovi*. Hebr. בקר & פר & שור LXX μόσχος.

8 εἶχον) Εἶχον *Er.* (invitis ceteris *Andreæ* codicibus,) & *Bar. L.* ἔχον Hunt. Τὸ ἀνὰ pluralem verbi formam requirere censetur Wolfio: singularis tamen exstat Ap. XXI. 21. ἔχον vel εἶχον ceteri habent, magna consensione.

¶ γέμουσιν ὀφθαλμῶν) γέμουσιν ὀφθαλμοὺς habet *Uffenb.* recens ille quidem liber: sed sic alios quoque legisse, colligas ex *And.* 1. qui surrogat ἔχοντα ὀφθαλμούς. Idem *Uff.* v. 6 item habet γέμοντα ὀφθαλμούς. Fortasse plures mss. eandem varietatem habent, a collatoribus prætermissam. Verbum γέμω cum genitivo simul & cum accusativo exstat cap. XVII. 4.

¶ ἅγιος ἅγιος ἅγιος, *sanctus sanctus sanctus*) Novies hoc scripsere librarii quidam, ex more Græcorum liturgico: sed ter, ut Esajas, sic Iohannes. Atque apud Iohannem id quatuor animalia acclamant Sedenti in throno, id est, Patri, ex cujus dextera librum septem sigillis obsignatum Agnus, id est, Christus, sumit. Τρισάγιον, ut Græci appellant, occurrit etiam Psalmo XCIX, ubi sub Majestatis se ostensuræ, Iustitiæ se ostendentis, Clementiæ ostensæ præconium tria resonant Epiphonemata de *Sanctitate*. Atque ut illud, sic Apocalypticum quoque Τρισάγιον in ipso textu suam secum rationem indicatam habet.

Sanctus, *Qui erat:*
Sanctus, *Qui est:*
Sanctus, *Veniens.*

Sanctificandum Ipse se exhibuit in creatione rerum omnium: Sanctificandum se exhibet amplius in gubernatione rerum omnium: Sanctificandum se exhibebit maxime, in consummatione rerum omnium. *Ex Ipso*, & *Per Ipsum*, & *in Ipsum omnia*: *Ipsi gloria in secula.* Quæ de *Sanctitate* diximus in notis Germanicis, ab iis non abhorret Castellio, quo interprete קדוש est *Augustus*, ut in Indice Bibliorum Castellionis observat I. L. Bunemannus.

In simili hymno, Es. VI. 3, additur, *plena est omnis TERRA gloria Ejus*: in Apocalypsi vero id differtur, dum *terram*, deletis hostibus, Gloria DOMINI replet. Vid. cap. V. 10. XI. 16. 17. 18. XIX. 2.

XIX. 2. Quibus locis adhibitis colligimus, quatuor animalia magis occupata esse, dum in cœlo res agitur; presbyteros, dum in terram res profertur.

9, 10 *ὅταν δώσουσι-πεσοῦνται*) Futurum utrumque exprimit simultaneum glorificationis actum apud animalia & apud presbyteros: & simul habet vim frequentativam, *quotiescunque animalia dant gloriam: protinus seniores cadunt.*

11 *θέλημα, voluntatem*) רצון voluntatem liberam & benignam.

¶ *ἐκτίσθησαν*) *Condita sunt*, id est, manent. Simillimæ locutiones: *benedictus erit*, i. e. manebit, Gen. XXVII. 33. *scripsi*, i. e. non muto, Ioh. XIX. 22. *domita est*, domitam se permittit, Iac. III. 7. *mutabuntur*, mutata erunt & manebunt. Hebr. I. 12.

CAP. V.

1 Βιβλίον, *librum*) Non septem erant libri, sed unus, septem sigillis obsignatus.

¶ *ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν*) Sic Ez. II. 10 *κεφαλὶς βιβλίου- καὶ ἦν ἐν αὐτῇ γεγραμμένα τὰ ἔμπροσθεν καὶ τὰ ὀπίσθεν*. Atque *ὄπισθεν*, pro *ἔξωθεν*, in hunc locum vel ex cap. IV. 6, vel ex illo Ezechielis loco inferre potuere librarii. Opposita sunt *ἔμπροσθεν* & *ὄπισθεν*, *ἔσωθεν* & *ἔξωθεν*. Sed quum Ez. II. 10 פנים ואחור exstat, *ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν* ex Hebraismo defenditur. *ὄπισθεν* ipsum habet Origenis philocalia.

¶ *σφραγῖσιν ἑπτὰ, sigillis septem*) Scatet hæc prophetia *septenariis*, ex quibus quatuor copiosissime describuntur: septem angeli *ecclesiarum*; septem *sigilla* libri obsignati; septem angeli cum *tubis*: septem angeli cum *phialis*. *Ecclesiæ*, sunt exemplar, ad quod *Commune ecclesiæ*, omnium climatum & seculorum, juxta cum doctoribus & pastoribus, conformari debet. *Sigilla* referunt *potestatem omnem* in terra & in cœlo, datam Agno. *Tubis* conquassatur *regnum mundi*, ut id tandem Domini & Christi ejus fiat. *Phialis* frangitur *bestia*, & quicquid cum ea conjunctum est. Hanc *Summam* semper ante oculos habere debemus. Sic tota Apocalypsis nativo suo decurrit *ordine*. Divisio horum septenariorum in IV & III infra explicabitur. Hypothesis VII periodorum ecclesiæ, non solum per VII ecclesias, sed etiam per VII sigilla, VII tubas, VII phialas repræsentatæ, aliis septenariis in V. & N. T. ad eandem pertractis, multorum Theologiam, exegeticam præsertim, valde enervavit.

2 *ἰσχυρὸν, robustum*) Psalm. CIII. 20.

4 *ἔκλαιον, flebam*) Optimo exemplo Iohannes cupidum se docilemque Apocalypseos discipulum sistit. conf. cap. X. 10. XVII. 1. XXI. 9. XXII. 8. Longe absunt a Iohannis sensu, in hac certe parte, qui quidvis potius quærunt, quam hujus libri ab Agno aperti argumentum, & se faciles putant, si aliis, qui quærunt, veniam dent. Quæ tempore silentii divini vel angelis optabilia intuitu fuerant, ea nunc, quum divinitus patefacta in verbo prophetico emicant, ad gloriam Dei cognoscenda & admiranda, ab hominibus viatoribus tanquam circumstantialia & inutilia contemnuntur.

¶ *πολὺ*) Sic *πολὺ*, Luc. VII. 47.

¶ *ἀνοῖξαι) καὶ ἀναγνῶναι* addidit in textu *Andreæ* Cæsareensis librarius festinans; opinor, ex alliteratione ad ἈΝοῖξαι & ad ἈΓΝΩσίαν, quorum illud in textu est, hoc in commentario Andreæ statim occurrit. Inde additamentum hoc manavit in codices Andreæ illi propinquos: sed

sed quum a tot aliis Graecis, a tot Latinis patribus allegetur hic locus, nemo addit, *& legere*; neque versiones antiquae id verbum agnoscunt. *Praegnantiorem* verbi *ἀνοῖξαι significationem* fieri, manente τῷ καὶ ἀναγνῶναι, scribit Wolfius: sed inconcinnus nascitur ordo verborum, *non aperire*, *non legere*, *non videre*. Versu 1 *vidit* librum Iohannes: versu 4 negat *videri* potuisse librum, id ipsum est legi. quanquam sermo, citra *legendi* verbum, regalior est & Agni majestati convenientior.

5 εἷς, *unus*) *Procul dubio unus eorum, qui cum Christo resurrexerunt & in caelum ascenderunt*, Matth. XXVII. 52. *Videtur esse patriarcha Iacobus*, *quia ex ipsius vaticinio Christo nomen* leonis *tribuitur*. *Gen. XLIX. v.* 9. Ioh. Gerhardus & alii ap. *Richter* ad h. l. & ap. Viet. Sed hoc, de *Iacobo*, *incertum* esse judicat Cluverus.

6 ἀρνίον) Ἀμνὸς dicitur absolute, Ioh. I. 29. 1 Petr. I 19, nunc, ἀρνίον, respectu gregis subsecuturi. Κριὸς, ἀμνὸς, ἀρνίον, aetate differunt. Orig. t. 2. f. 140 in Ioh. I. 29. ἀρνίον, *agnellus*, quatenus tamen sexum masculinum connotat, proprie ducatum gregis propius spectat.

9 ᾠδὴν καινὴν) Sic Ps. CXLIV (CXLIII) 9 ᾠδὴν καινήν· sed ceteris in Psalmis ᾆσμα καινόν.

¶ ἐκ πάσης φυλῆς καὶ γλώσσης καὶ λαοῦ καὶ ἔθνους) Sic, ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ φυλῶν καὶ λαῶν καὶ γλωσσῶν c. VII. 9. ἐκ τῶν λαῶν καὶ φυλῶν καὶ γλωσσῶν καὶ ἐθνῶν c. XI. 9. ἐπὶ πᾶσαν φυλὴν καὶ λαὸν καὶ γλῶσσαν καὶ ἔθνος c. XIII. 7. πᾶν ἔθνος καὶ φυλὴν καὶ γλῶσσαν καὶ λαὸν c. XIV. 6. Sic fere, ἐπὶ λαοῖς καὶ ἔθνεσι καὶ γλώσσαις καὶ βασιλεῦσι πολλοῖς c. X. 11. λαοὶ καὶ ὄχλοι καὶ ἔθνη καὶ γλῶσσαι c. XVII. 15. In his locis semper memorantur γλῶσσαι, ἔθνη, λαοί at, loco φυλῶν, ὄχλοι semel, βασιλεῖς semel. semper igitur *quaternarius* servatur, quatuor mundi plagas spectans. Ternarius, Dan. III. 4. 7. 29, demtis *tribubus*, (in Hebraeo,) id est, Israëlitis.

10 αὐτοὺς-καὶ βασιλεύσουσιν) Tanto consensu codicum, ad quos accedit versio *Coptica*, haec nititur lectio, ut Erasmus demum fecisse videatur ἡμᾶς-καὶ βασιλεύσομεν. Defendit id Wolfius; cujus tamen annotatio ad Matth. XXIII. 37 αὐτὴν pro σὲ, nec non ad Iud. v. 24, nos defendit. Sic quoque ἐν αὐτῇ, pro ἐν σοὶ, cap. XVIII. 24. ἡ λέγουσα ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς, pro σοῦ, Es. XLVII. 8. 10. Hoc loco Hebraismus tertiae personae pro prima, & graphice refertur ad *redemtos*, & simul modestius sonat, quam *nos-sacerdotes &c.*

¶ βασιλείαν) Sic *Al. Lat. Cyprianus.* uti cap. I. 6. Recentiores hîc quoque, βασιλεῖς. Sed qui coronas suas ante thronum abjiciunt, ipsi se non appellant *reges* in conspectu *Regis* magni, quanquam sacerdotalis eorum admissio tantam habet dignitatem, ut potestas regnandi in terra eam certe non exsuperet. Pariter c. XX. 6 participes primae resurrectionis dicuntur *sacerdotes*, & dicuntur *regnaturi*; nec tamen *regum* eis nomen datur.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *super terra*) Ἐπὶ hîc notat locum, uti cap. III. 10, & passim: vel potius potestatem, uti cap. II. 26: quomodo dicitur, βασιλεύει ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας, Matth. II. 22. Et sic LXX, Iud. IX. 8. 1 Sam. VIII. 7. XII. 12. 14. 2 Reg. VIII. 20. XI. 3. Non igitur ausim ex hac phrasi affirmare horum super terram regnantium commorationem in terra. Presbyteri fuere mansueti: (confer Matth. V. 5.) sed

sed mansuetorum grex ceteroqui multo major est.

11 *μυριάδες μυριάδων καὶ χιλιάδες χιλιάδων*) *μυριάς*, decem millia. *μυριάδες*, (si subaudias tantum *δύο*, uti c. XII. 14, *καιροὺς*, scil. *δύο*,) sunt viginti millia. inde *myriades myriadum*, sunt 200 000 000. & sic praeterea *chiliades chiliadum*, 2000 000. Numerus minor majori adjunctus vetat utrumque nimis indefinite sumi.

12 *ἄξιος*) Ἀρνίον est neutrum; unde plerique scripsere *ἄξιον* sed *ἄξιος* spectat sententiam ipsam.

¶ *τὴν δύναμιν καὶ πλοῦτον κτλ.*) Septemplex plausus respondet septem sigillis, quorum quatuor primis visibilia, tribus reliquis invisibilia Agno subjecta continentur.

13 *πᾶν κτίσμα - ἐν αὐτοῖς*, *omnem creaturam - in iis*) *omnia opera Domini in omnibus locis dominii ejus*. Psalm. CIII. 22.

¶ *καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς, πάντας ἤκουσα λέγοντας*) Lectio haec majore nititur numero codicum. Pauci *πάντας*, vel etiam *λέγοντας*, in neutrum verterunt. *τὰ ἐν αὐτοῖς* absolute dicitur, uti c. X. 6. Et hoc, *πάντας ἤκουσα λέγοντας*, *concentum omnium* incolarum, quos habent regiones quatuor in universitate rerum, egregie complectitur.

14 *καὶ προσεκύνησαν*) Hoc verbo terminatur periocha in *monumentis* omnibus. *in secula seculorum* additum est in Latinis quibusdam: unde porro alii Latini, *viventem in secula seculorum*. Manifestum additamentum ex cap. IV. 9. 10. Vt illic leguntur verba, Iohannea sunt, nemo dubitat: ut hîc subsequuntur, Erasmica sunt. Alioqui omnia ex parallelismo verbali glossemata, tanquam scriptoribus sacris eorumque phrasi congruentia, cogemur amplecti: quae tamen per ipsam locorum similitudinem ut intrusa noscuntur. Ex interpolatis Latinis Erasmus vertit: *ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*· quem metaphrasten vel articulus (*τῷ*) iterum omissus indicat. Addita haec verba habet etiam *Armena* versio: habet vero indidem, ex Latinis, ad quos Armena editio, ut constat, interpolata est. Itaque ubi *Er.* & *Arm.* a Graecis abludunt, & inter se congruunt, Latinismum suum mutuo produnt. Casum plane similem notabimus infra, ad c. XIV. 5. Wolfius scribit, *Codices multos & versiones quoque tantum legere*, *ζῶντι*, *ac non*, *εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*. Imo vero etiam *τὸ ζῶντι* ab illis abest. quare locus c VII. 2 huc non erat conferendus. Talia additamenta, deposito timore, resecare pium est. Brevior lectio, *καὶ προσεκύνησαν*, *& adoraverunt*, adorationem *& Sedenti in throno & Agno* praestitam denotat. coll. v. 13. Saepe *προσκυνεῖν* absolute dicitur. c. XI. 1. Ioh. IV. 20. XII. 20.

CAP. VI.

1 KAὶ, &) Primis quatuor sigillis ostenditur, omnia omnium seculorum tempora publica, *florem imperii*, *bellum*, *annonam*, *calamitates*, esse Iesu Christo subjecta: ac primi sigilli specimen, Trajano imperante subsecutum, innuitur, in oriente; secundi, in occidente; tertii, in meridie; quarti, in septentrione & toto orbe terrarum. Etenim eas mundi regiones *leo*, *bos*, *homo*, *aquila*, spectabant.

¶ *ὡς φωνὴ βροντῆς*) Ὡς φωνῆς βροντῆς, unus alterve liber, ex indubia alliteratione *φωνῆς* ad *βροντῆς*. Duos, qui *ὡς φωνὴ βροντῆς* habent, libros attuli, mihi quippe visos, *And.* 1. *Vff.* sed ceteros non exclusi, qui vel *Φωνη* sine accentu, ut *Comp. Al.* vel ipsum *φωνὴ* habebant, quan-

quanquam eis Millius, accentuum discrimina vix attingere solitus, φωνῇ, quod etiam Vitringa probat, promiscue adscribat. De casu recto, φωνή, qui Wolfio displicet, Vallæ non displicet, vide infra ad cap. XVI. 13.

¶ ἔρχε, ἴδε) Verba mea ad hoc celeusma decurtavit Wolfius: sententiam meam lectores, si quid refert, ex Apparatu, p. 805, velim repetant.

2 ἵππος λευκὸς, *equus albus*) Sigilla plane in futurum confert cel. D. Langius, Comm. apoc. f. 73, ubi quinque argumentis utitur:

I. a figuris sigillorum. Resp. Præterita, recte explicata, iis congruunt.

II. a defectu rationum, quibus Vitringa cum aliis nitatur. Resp. Meliores suppetunt & proferuntur. Vid ad cap. IV. 1.

III. a parallelismo Matth. XXIV. 6 seqq. cum sigillo secundo, tertio, quarto, quinto. vid. fol. 83. 257. Resp. Matth. XXIV. 14 *finem* denotare vastationem Hierosolymorum, totus probat sermonis nexus, maximeque particula *οὖν igitur*, v. 15, & quæstio discipulorum, ut eam Marcus & Lucas referunt. Similitudo plagarum in utroque textu non easdem infert plagas. Vide supra, pag. 135 seq.

IV. a parallelismo Zach. VI. cum iisdem sigillis. vid. fol. 84. Resp. Apud Zachariam non sunt singuli singulorum colorum equi, sed plures, iique curribus juncti: neque colores plane iidem (certe *pallorem* pro *albedine* ponit D. Langius: neque idem colorum ordo: neque idem ad quatuor mundi plagas iter: neque eadem expeditio. In primo sigillo album ille equum refert ad victorem Christum; in tertio, nigrum ad caritatem annonæ: hoc quomodo cum Zach. VI. 6. 8 parallelum sit, ostendi nequit.

V. a nexu cum tubis & phialis. Resp. Ut epistolas nimium dilatat cel. interpres, sic idem sigilla, tubas, &c nimium coarctat. Phialæ id propemodum omne exhauriunt, quod ille etiam in sigillis & tubis repræsentatum autumat. Sunt *sphæræ* quatuor distinctæ, quæ singulæ convenientem *ecclesiarum*, *sigillorum*, *tubarum*, *phialarum* titulis materiem habent, &, ubi distincte explicantur, amplitudinem hac prophetia dignam nanciscuntur. Tali modo vera explicatio nativum libri servat *ORDINEM*, quo semel seposito, humanum ingenium nil non dividere potest atque componere, & sibi de veritate reperta gratulari. Quod ad Ven. D. Langii systema attinet, *tempus* breve sub sigillo quinto; *menses* 42 *&* *dies* 1260, capite XI: *dies* 1260 *& tempus paucum & tempus* 1. 2. ½, capite XII: *menses* 42, capite XIII; & *paulum*, capite XVII. quæ periodi sunt temporum *& omnifariam & longe & eleganter* diversæ, id systema non modo pro æqualibus, sed etiam pro una, eaque 3½ annorum, accipit, & ad eam hypothesin sigilla & tubas digerit. Comm. Apoc. f. 16. 115. &c. quo pacto quam multa in prophetia loco moveantur, perspicient, qui rite expenderint ibid f. 15. 88. 95. 133. 143. &c. In epicrisi, v. gr. p 390, meas rationes, fiducia eorum, quæ antea scripserat, minus ponderavit.

4 τὴν εἰρήνην τῆς γῆς) *Erasmus*, a Wolfio defensus, sed solus, inserit ἀπὸ, ut alii ἐκ. Liber *Capnioneus*, quo ille est usus, fecit, ut arbitror, cum *Al.* & aliis, qui præpositione carent. Brevior lectio, plerumque germana.

 ¶ ἵνα)

¶ ἵνα) Vnus alterque, καὶ ἵνα· idque probat Wolfius. Frequens Iohanni καὶ particula: solenne rursum librariis, asyndeton explere. Ego multitudini hîc codicum obsequor.

5 μέλας) Famem, quam hic eques, nisi inhiberetur, hominibus infligeret, poëtæ Græci appellant αἴθοπα λιμὸν, λιμὸν αἰανῆ, id est, *atram, luridam*: iisdemque epithetis utuntur Latini.

8 χλωρὸς) χλωρὸς c. VIII. 7 est *viridis*: at hîc, *pallidus*, ὠχρός. quæ notio ab Eustathio firmatur: sicut etiam utroque Græco LXX Hebræum ירק exprimunt.

¶ ἐξουσία ἐπὶ τὸ τέταρτον) Similis constructio, ἐπὶ cum accusativo, c. XVI. 9.

¶ ἐν θανάτῳ) *peste.* דבר *pestis*; LXX θάνατος, Ex. IX. 3. 2 Sam. XXIV. 13, & passim.

9 καὶ, &c) Sigillum quintum, sextum, septimum referuntur ad Invisibilia: quintum, ad bene defunctos, nominatim martyras. sextum, ad male defunctos, *reges* &c. coll. Ez. XXXII. 18 seqq. septimum, ad angelos, præsertim illos eximios, quibus *tubæ* dantur.

¶ ὑποκάτω) Congruit, quod 2 Maccab. VII. 36 septimus fratrum ait, οἱ μὲν γὰρ νῦν ἡμέτεροι ἀδελφοὶ βραχὺν ὑπενέγκαντες πόνον ἀεννάου ζωῆς ΥΠΟ διαθήκην θεοῦ πεπτώκασι. pro quo Latinus interpres, *Nam fratres mei modico nunc dolore sustentato, sub testamento æternæ vitæ effecti sunt.* Non modo ecclesia sub Christo, & mundus sub Satana militans, sed etiam ecclesia consummata, & regnum tenebrarum, describuntur hoc libro. Quin piarum juxta atque impiarum copiarum in terra actiones, & ex hac in statum beatiorem miserioremve translationes, diversis temporibus inter se succedentes, per varios gradus distinctæ, per varios plausus celebratæ, atque ipsius exspectationis tripudiique cœlestis, ipsiusque terroris ac pœnæ infernalis incrementa commonstrantur. Vid. capp. IV. V. VI. VII. XIV. XIX ss. & nott.

11 αὐτοῖς ἑκάστῳ) *Merito dubites*, inquit Wolfius, *Ioannem scripsisse αὐτοῖς ἑκάστῳ.* At scripsit ὑμῖν ἑκάστῳ c. II. 23. & sic Lucas, c. II. 3, & Act. II. 8, πάντες, ἕκαστος· ἡμεῖς, ἕκαστος. Paulus, Eph. V. 33, ὑμεῖς ἕκαστος. Ipsum αὐτοῖς ἑκάστῳ, Sir. XVII. 14. Qui consociationem pluralis & singularis numeri non ceperunt, varie mutarunt: eorum aliqui ἑκάστῳ omiserunt, non recte assentiente Millio, Proleg. § 1003.

¶ χρόνον) Alii, χρόνον μικρόν· idque defendit Wolfius. *Eadem phrasi*, inquit, *utitur Ioannes infra XX.* 3. Ex illo videlicet loco huc intulere nonnulli adjectivum: etenim adjectiva passim inserere gestierunt librarii, ne abruptior videretur oratio. unde etiam *Augustinus* l. II contra Gaudentium c. 19 non semel, & *Hieronymus* in lib. de Viro perf. sic habent. Atqui hic χρόνος, de quo c. VI. 11, longo intervallo exit ante initium μικροῦ χρόνου, de quo c. XX. 3. Subjicit Wolfius: *Poterat utique ad excitationem animarum illarum multum facere, si intelligerent, exiguam fore judiciorum divinorum moram.* Hoc sane induxit Afros, ut μικρὸν, in martyrum solatium, adjicerent; (conf. Antonii Colleg. antithet. p. 909, de spe præcipitata:) quanquam ubi mora reapse non exigua est, ii non durabilem præbent excitationem, qui moram tamen exiguam dicunt. Optimum in ipsa veritate solatium est, quæ tamen graviora subinde lætioribus admista, ut hoc loco moram diuturniorem, orationis involucro interim

rim

rim mitigat. Quod ad *crisin* attinet, nil habeo hoc loco, quod Apparatui adjiciam, nisi exegesin *Apringii*, quæ sic habet: *Sed quia in novissimo tempore & sanctorum remuneratio perpetua & impiorum ventura est damnatio, dictum est eis exspectare, & pro corporis solatio &c.* De *parvitate* temporis nil notat. Χρόνον, absolute dicitur, ut ἐπὶ χρόνον, fine epitheto, Luc. XVIII. 4. quem ad locum E. Schmidius notat, χρόνον etiam absolute sæpius dici ab Homero. Dicitur vero etiam Act. XIX. 22, & Es. XXVII. 11 apud LXX. Sic, δι' ἡμερῶν, Marc. II. 1, etiam sine epitheto. Χρόνον, lectio antiquissimis, plurimis, optimis testibus nixa, brevis, nativa, absque fuco, &, ut *exegesis* ex totius nunc libri compage demonstrat, necessario vera. *Breve* quidem *tempus* a clamore animarum ad judicium ultionemque statuit cel. D. Langius, comm. apoc. f. 81 & passim. Est hic locus de iis, in quibus apocalypticus cel. viri labor majorem tulisset fructum, si momenta sinceræ lectionis penitius explorasset. Parvitatem hujus temporis recusat prophetia. Argumentum ejus a tempore Iohannis per secula mundi residua, elapsis non multo pauciora, continuo filo extenditur ad finem mundi: & tamen multa in periodos temporum bene *longas* suis locis definite *expressas* includit: *cetera* omnia fiunt ἐν τάχει, *celeriter*. Itaque sigilla septem protinus & subita serie aperit Agnus, quorum quintum animas clamantes habet. Hic clamor, hæc *querela*, multo post in *canticum*, IISDEM VERBIS, transponitur, c. XIX. 2, tum demum videlicet, quum judicium sanctorum, & apostolorum, & prophetarum, judicatum erit ex Babylone sive Roma. c. XVIII. 20. Itaque duo notantur martyrum genera: alterum sub Roma ethnica, alterum sub Roma papali. illi jubentur requiescere, dum hi ad eos aggregentur. illos jam Iohannis habebat ætas: horum primitias seculum XIII tulit. Illi igitur dum hos exspectabant, non erat μικρὸς χρόνος, sed plane χρόνος. Specialem in hoc libro significatum, uti καιρὸς, cap. XII. 12. 14, sic etiam χρόνος habet, quem etiam latine *Chronon* (cujus vocabuli derivata Latinis non ignota sunt,) dicimus, ne cum eo *tempus* καιρὸς confundatur. Habet *chronus* annos 1111⅑, ut suo loco ostendimus, & hic chronus fluxit ab A. 98 ad 1209, sive ab anno primo Trajani ad Cruciatam expeditionem, Innocentii III zelo contra Waldenses excitatam. Antea papa nunquam cruentus persecutor fuerat: postea nunquam talis esse desiit. Huicce Chrono opponitur *Non-chronus*, c. X. 6. unde suave antitheton utriusque loci, χρόνον ἔτι, χρόνος οὐκέτι. Ipse *Non-chronus* includit tempora sat longa, c. XI & XII & XIII expressa: & tamen *Non-chronum* longitudine excedit *Chronus*. Quam recte hæc, quamlibet paradoxa, dicantur, veritas patefaciet, sed tempore. Dicam hîc aliquid, quod ad *omnia* loca, temporis indicium habentia, pertinet: Non ex rebus tempora determinantur penitus, nedum res ex temporibus: sed mutuum sibi auxilium præstant, ut eventus definite dignoscatur.

¶ ἕως, *usque dum*) Chronus interjicitur inter hoc responsum & inter initium πληρώσεως, *complementi*, sicut 4 reges Persicis inter prophetiam & inter cladem regis quarti. Dan. XI. 3. Post *chronum* accedunt fratres, quorum occisione continua sub bestiæ furoribus peracta, impletur promissio. *Chronus* pertingit in tempora bestiæ: his elapsis, fit *judicium*.

¶ πληρωθῶσι) Passivum hoc habent *Comp. Al. Lat.* convenientissime. Neutrum,

trum, πληρώσωσι, plerique cum *Andrea* Cæsariensi. Medium, πληρώσονται, (quanquam subjunctivum postulabat constructio,) *Erasmus* solus. qui in Apocalypsi recognoscenda quomodo versatus fuerit, demonstravi in Apparatu p 785. Sed quia disputatio illa non ad certum aliquem textum specialiter accommodata est, valde vereor, ne plerique lectores eam prætereant, & in singulis textûs locis, ad quæ applicari ea debebat, eo minus expeditum faciant judicium. Quare meum esse duxi, in his quoque annotationibus nervos quosdam ciere. Hoc loco dicam, quæ huc conveniant.

I. Erasmus in Apocalypsi unum tantummodo exemplar manuscriptum habuit, Reuchlinianum.

II. Reuchlinianum exemplar erat commentarius Andreæ Cæsariensis in Apocalypsin, qui τὸ κείμενον sive textum habebat interpositum.

III. Vetustatem ejus exemplaris mire extollit Erasmus. Textum id certe bonum, & aliquando singulariter excellentem habuit: sed mutilum idem fuisse, ex eo intelligitur, quod Erasmus & auctorem commentarii nescivit, & partem capitis XXII ex Latinis supplevit. Illud ipse in Annotationibus ad N. T. & hoc in Epistolis suis fatetur.

IV. Erasmi editio sæpe ab editione *Complutensi* & a mss. omnibus, præsertim rite collatis, & ab omnibus versionibus ac patribus, quorum suffragia exstant, & ab reliquis ipsius Andreæ exemplaribus, ita discrepat, ut cum Latinis codicibus, iisque deterioribus & per meliores Latinos refutatis, interdum etiam cum Ticonio, mendosave ejus editione, congruat, verbaque Græca textui inferat a Græci sermonis usu remota.

V. Non pauca nobis, dum hæc commentamur, occurrunt talia loca: & talibus in locis, dubium non est, quin exemplar Reuchlinianum vetustate exesum fuerit, & Erasmus defectum ejus ex Latinis farserit.

Hoc igitur loco Erasmus ex Latino *compleantur* dedit πληρώσονται, Mediamque vocem, verbo proximo ἀναπαύσωνται respondentem, facile arripuit. Quotiescunque tale quiddam Erasmo accidit, recensio ejus ne unius quidem codicis vim habet, neque ullæ sequacium editionum centuriæ, omnibus mss. refragantibus, meliorem ejus conjecturam faciunt. Τολμηρότερον & confidentius loquor interdum, non equidem per immodestiam, sed ut ad veritatem cernendam excitentur, qui nimis religiose unamquamque editionem, cui semel assuevere, defendunt. πληρωθῶσι dicitur hoc loco de numero martyrum complendo.

12 τὴν ἕκτην, *sextum*) Vid. not. ad vers. 9. Sigilli *sexti res esse futuras*, *omnium fere interpretum consensu comprobari* ait cel. D. *Langius*, comm. apoc. f. 11. At omnes fere interpretes, cum ab iis discesseris, qui ad ipsam seculi consummationem referunt, de præteritis interpretantur, ut vel Iungnitii Parallela sententiarum apocalyptica docent, p. 138 seqq. Quod ad rem attinet, hoc sigillum ad ea referri, quæ ante finem mundi futura, nec tamen adhuc facta sint, non evicit ille: & tamen huic theoremati totam molem superstruit fol. seqq. Quare hoc quam firmissime demonstratum oportuit. Locum Matth. XXIV, cui parallelus est Luc. XXI, vindicavimus modo.

¶ ὁ ἥλιος-ἡ σελήνη, *sol-luna*) Sumuntur h. l. proprie. Describitur terror inferis incussus eo universi habitu, qui erit in die

die novissimo: incussus tempore apocalypseos scriptæ: quæ jam tum vere dixit, *venit*.

CAP. VII.

1 Ἀνεμος, *ventus*) *Venti* denotant hoc loco lenimenta malorum imminentium: etenim *suppressio* eorum *lædit*. Insignis allegoria.

2 ἄλλον, *alium*) Distinguitur *alius* hic angelus vel ab angelo præcone, c. V. 2. vel ab angelis quatuor lædentibus. h. l.

3 σφραγίσωμεν, *obsignemus*) Hac obsignatione muniuntur servi Dei ex tribubus Israël inde a tempore Iohannis adversus calamitates sub septem tubis imminentes. Antea non opus fuerat, ante periculum. Alio tempore majores, alio tempore posteri eorum obsignantur. Si majores occiderentur, nulli essent posteri. Sub tuba angeli quinti ne ii quidem occiduntur, qui non sunt obsignati: ergo obsignati multo minus occiduntur.

4 ἰσραὴλ) *Israël* proprie notatur. Etenim multa proprie de Israële pronunciat hic liber, quæ nonnulli per tropum interpretantur. *Israëlismus*, ut H. Morus appellat lib. I Synops. proph. cap. 4, non nimis debet extendi. Recte Lampius *Iudæos in Apocalypsi plus* ait *esse quærendos, quam plerique interpretes invenerint*. Medit. anecd. in Apoc. p. 261.

5 f. δώδεκα χιλιάδες, *duodecim millia*) Ita duodecim millia duodecies accipere debemus, ut in summa non sint 143 aut 145, sed 144 millia. Numeri rotundi sæpe præcise valent. Vid. Ier. LII. 30: ubi summa 4600 animarum colligitur ex numeris, eodem loco præcedentibus, minime rotundis. Fortasse sunt tot capita sive patres (sicut Rom. XI. 4 *viri*, non animæ numerantur:) cum sua posteritate.

6 νεφθαλίμ· μανασσῆ *Naphthali: Manasse*) *Omittitur Dan, quia jam olim ea Tribus ad unam familiam Hussim reciderat, ut ajunt Hebræi, quæ ipsa familia bellis interiisse videtur ante Esdræ tempora. Nam in Paralipomenis, ubi posteritas Patriarcharum memoratur, Dan omittitur. Et forte id prædicitur apud Amosum*, 8. 14. *Ex Danis tribu paucos superfuisse, eosque in Phœnicem profugisse, narrat Iohannes Antiochenus.* Grotius. Non tam omittitur Dan, quam paucitas ejus, sub Manasse latens, cum Naphthali, cujus frater uterinus erat, conjungitur.

9 μετὰ ταῦτα εἶδον, καὶ ἰδὲ ὄχλος πολὺς -ἑστῶτες-περιβεβλημένους κτλ.) Media lectio: unde totam periocham alii ad nominativum redigunt, alii ad accusativum. Displicet Wolfio mixtura casuum: quæ in hoc quidem libro frequens est. Describitur hoc loco ὄχλος *agmen* aliquod beatorum, cui Simultaneum est cum obsignatione præcedenti & cum subsequentibus tubis, sub quibus plaga non tangit obsignatos. Huc incidit hic ὄχλος, in suo ordine, post beatum ex mundo discessum. Postea plura ejusmodi agmina memorantur. cap. XIV. 1. XV. 2 &c. Varii sunt *gradus* beatitudinis, & valde diversi; sed infimus eorum, comparate loquendo, jam est supra omnem purgationis indigentiam.

¶ ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ φυλῶν καὶ λαῶν καὶ γλωσσῶν) In tali enumeratione cetera loca aut pluralem quater habent, aut quater singularem numerum. vid. Not. ad cap. V. 9. Hoc uno loco singularis primo loco, deinde pluralis ter ponitur, non temere. Educta est *hæc multitudo* ex toto genere humano. Id unum est ἔθνος, inde ab

ab origine sua. Act. XVII. 26 Sed progressu temporis, ipso *Adamo* vivente, multiplicatum est, & in *tribus* & *populos* & *linguas* discessit.

10 κράζουσι) Sic cod. omnes. Librarius Andreanus, κράζοντες, ex rhythmo λέγοντες, festinans arripuit. Ipsum Andreæ exemplar Augustanum habet κράζουσι.

12 ἡ τιμὴ) Apocalypsis passim septenarios in quatuor & tria dividit, ut suo loco ostendimus. Nunc quum omnes angeli dicunt: ἡ εὐλογία καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ εὐχαριστία, (καὶ) ἡ τιμὴ καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ ἰσχὺς τῷ θεῷ ἡμῶν, primi quatuor plausus referuntur ad tubam angeli primi, secundi, tertii, quarti; tres reliqui, ad tubam angeli quinti, sexti, septimi. Itaque si καὶ ante ἡ τιμὴ omissum sit, sententia quasi denuo inchoatur. Omittit quidem & particulam *Latinus*, & cum eo *Ambrosius Ansbertus*. Neque id negligendum videtur. nam sæpe in polysyndeto incisa quædam sine conjunctione ponuntur. Ex. XXIII. 23. XXXIII. 2. Ier. I. 10. Librarii Græci facile καὶ supplevérunt: atque hoc loco opportune in septem vocabulis hymni quaternarius & ternarius distinguuntur. Nil definio. Iudicet lector.

17 ὅτι) כי præcedente *non*, valet sæpe *sed*.

¶ ἀνὰ μέσον τοῦ θρόνου) ἐν μέσῳ τοῦ θρόνου κτλ. vidit Iohannes τὸ ἀρνίον, c. V. 7. Hoc uno loco dicit ἀνὰ μέσον τοῦ θρόνου. Confer ἀνὰ μέσον 1 Cor. VI. 5.

¶ ἐπὶ ζωῆς πηγὰς ὑδάτων) Prona constructio esset, ἐπὶ πηγὰς ὑδάτων ζωῆς· sed ζωῆς emphaseos causa præponitur, (uti σαρκὸς 1 Petr. III. 21.) & πηγὰς ὑδάτων est quasi unum vocabulum compositum, ut sit, **zu den Lebens Wasserbrunnen.** ζώσας, pro ζωῆς habet *Andreæ* textus & inde Editiones *Erasmi* & Curæ *Wolfii*. Sed cum participio diceretur, opinor, ἐπὶ πηγὰς ὑδάτων ζώντων. Per me poterat esse ζώσας· sed ζωῆς summa firmat codicum consensio.

¶ ἐκ) Sic potior pars codicum: ἀπὸ, perpauci. ἀπὸ tuetur Wolfius ex cap. XXI. 4. Ἐκ præfert ibi quoque *Alex*. Promiscue fere has particulas scripsere librarii: neque scio an discrimen hic inter ἀπὸ & ἐκ Iohannes fecerit. Ἀπὸ & ἐκ Wolfius conjungit infra, c. XXII. 19. Itaque in una sententia Iohannes ἐκ, & inferius ἀπὸ, scribere potuit.

CAP. VIII.

1 Σιγὴ, *silentium*) *Silentium* opponitur *voci*. *Voces* in hoc libro quo sunt frequentiores, v. gr. cap. VII. 10 seqq. eo magis notabile est hoc exspectationis venerabundæ *silentium*, tubarum *clangorem* præcedens. *Mille annorum sabbatismum* interpretatur cel. D. *Langius*, (*Hermen. Einleit.* p. 30. 68. &c.) errore (verum dicere cogor,) plurima turbante. Neque *silentium* est sabbatum, neque *semihorium* est millennium. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 407 seqq.

2 ἑπτὰ σάλπιγγες, *septem tubæ*) Per has tubas regnum mundi conquassatur, donec id sub tuba angeli septimi, post gravissimas remoras, ad Dominum & ad Christum ejus redigitur. Tubæ angeli primi, secundi, tertii, quarti, propriam inter se conjunctionem habent; & item tubæ angeli quinti, sexti, septimi, quæ solæ habent *væ væ væ*.

3 καὶ ἄλλος ἄγγελος ἦλθε, καὶ ἐστάθη ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἔχων λιβανωτὸν χρυσοῦν· καὶ ἐδόθη αὐτῷ θυμιάματα πολλὰ, ἵνα δώσῃ

ταῖς

ταῖς προσευχαῖς τῶν ἁγίων κτλ. *& alius angelus venit & stetit ad altare, habens turibulum aureum; & dati sunt ei suffitus multi, ut afferret* (eos) *cum precibus sanctorum &c.*) De angelo, sanctorum preces Deo offerente, Hebræi in *Elle schemoth rabba* sect. 21 loquuntur in hunc modum, *Cum Israëlitæ precantur, non inveniuntur omnes simul precari, sed unaquæque synagoga* (seu *congregatio* כנסת) *seorsum precatur, primum hæc synagoga, deinde alia: & cum omnes synagogæ omnes preces suas consummaverint*, המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות שהתפללו בכל הכנסיות כולן ועושה אותן עטרות ונותנין בראשו של הקב״ה שנא׳ עדיך כל בשר יבואו ואין עדיך אלא עטרה שנא׳ כי כלם כעדי תלבשי. *Angelus qui precibus præficitur, portat omnes preces, quas precati sunt in omnibus synagogis, & facit eas coronas, & imponit eas* (pro נותנין legendum censeo נותנן) *capiti Dei S. B. sicut dictum est* Psal. LXV. 2, *Omnis caro veniet corona tua*: (sic ibi exponitur עדיך ut ex sequentibus clarius elucescit; cum revera exponi debeat, *ad te*) *vox autem* עדיך *non nisi coronam denotat, quemadmodum dicitur*, Isa. XLIX. 18, *Et indues te eis omnibus tanquam corona.* Christoph. Cartwright. in Mellif. hebr. lib. 3. c. 8. Itaque Hebræi dicunt, esse Angelum, qui præsit precibus cœtuum suorum: Apocalypsis tantummodo dicit, esse Angelum, qui suffitum faciat, dum sancti orant. ταῖς προσευχαῖς v. 3. 4 est casus sextus, *concomitantiam* denotans, uti Rom. XI. 30. 31. τῷ αὐτῶν παραπτώματι, τῇ τούτων ἀπειθείᾳ, τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει. Plura alíunde notavimus ad Chrysost. de sacerd. p. 514. Sunt, qui h. l. subaudiant σύν· non incommodius subaudires ἐπί· sed neutrum est necessarium. Imo casus sextus absolute, ταῖς προσευχαῖς, majorem vim habet. Suffitus angeli, & precationes sanctorum in terra, sunt simul: sed sanctorum precationes acceptæ sunt Deo per Iesum Christum, non per angelum. *Angelorum* nomine angelos creatos in N. T. præsertim in Apocalypsi notari, confirmat *Thummius* in admon. de error. Wigel. p. 280. & hoc ipso in loco id agnoscunt in commentariis ad Ap. *Nic. Selneccerus*, *L. & Andr. Osiandri*, *Beza*, *Hogelius* p. 277. nec non *Chemnitius* Part. III Exam. Conc. Trid. f. 189. quem hoc nomine laudat Melch. Kromajer. in Ap. p. 111. *Arndius* de V. C. l. 2. c. 35. Accedunt D. Ioach. Langius & Dimpelius. Liturgia cœlestis, cum effectu in mundo.

¶ ἐπὶ τὸ) Scita casuum varietas: Angelus stetit ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου *juxta* altare: & dedit thymiamata ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον *super* altare.

7 ὁ πρῶτος) Ἄγγελος suppletur in textu Andreæ: sic enim initium sermonis VIII apud illum postulabat. Id secutus est *Erasmus*: id defendit Wolfius. Sed Græci codices N. T. (omnes, ut existimare licet,) omittunt ἄγγελος. Et hoc arctissimo nexui versûs 6 & 7, primum angelum præcipue urgenti, convenit. In mentione sequentium angelorum tubicinum exprimitur ἄγγελος, per longiora videlicet sermonis eventuumque intervalla Tubarum eventum perbrevi sublibri scriptionem cœpisse, patet ex eo, quod obsignatio servos Dei muniit contra plagas, quæ non sub sigillis, sed sub tubis, & sub ipsa primi angeli tuba sequebantur. Adde quod *obsignatio* præcedit apertionem sigilli 7. Atqui sigilla mox incipiunt post apocalypsin datam. ergo etiam *obsignatio* mox procedat oportet.

Angeli *primi* tuba *Iudæos*, convenienter, pulsat: & complectitur bella Iudaica sub Trajano & Adriano, de quibus inprimis legendæ sunt S. R. Abbatis *Zelleri* annot. hist. ad *R. Abraham ben Dior* comment. rerum Rom. pag. 69-79. Is ceteros scriptores copiose recenset, quibus adjicias *Hottingeri* Hist. eccl. N. T. Sec. II. pag. 66, & ex antiquis *Orosium*, lib. VII. c. 12 & 13.

¶ *καὶ τὸ τρίτον τῆς γῆς κατεκάη*) Hoc incisum omnes testes, integri certe & penitius excussi, exhibent, in his *Andreas*. Carebat autem eo Capnioneus liber: hiatumque Erasmus sequitur, & defendit Wolfius. Tam facile omissum est hoc incisum, quam ab aliis illud, quod sequitur, *καὶ τὸ τρίτον τῶν δένδρων κατεκάη*, recurrente videlicet verbo *κατεκάη*. Neutrum omitti debet: ac prius, *de terra combusta*, retinendum est, quia *terram* proprie spectat angeli primi tuba, (quare locus c. IX. 4 huc minus commode confertur,) & *terra* præter *arbores* & *gramen* multa alia complectitur.

8 *ὡς ὄρος*, *quasi mons*) Moles gentium barbararum innuitur: de quarum migratione & irruptione, cum maximis detrimentis conjuncta, a Seculo III tam plena est historia, ut non opus sit scriptores allegari. *Mons* in *mare* jactus apte exprimitur ex Cassiodorii Variis, ubi obvia satis est *Gothorum Romanorumque* mentio conjuncta.

9 *διεφθάρησαν*) *διεφθάρη* verisimilior lectio est Wolfio, quia singularis numerus *obtineat & in limine hujus commatis & v. 7, itemque alias.* *Διεφθάρησαν Er. ed.* 1. 2. habet: pauci, fateor, alii, *διεφθάρησαν*. Sed *Alex.* antiquissimus est: *Petavianus tertius*, ubi de lectione ejus satis constat, magnum pondus habet. ad hos in præsenti accedunt editio *Complutensis*, *Andreæ* exemplar Augustanum manu secunda, & *Mori* liber. Singularis, ineunte commate, non obest. nam singularem excipit pluralis etiam versu 7, *ἐγένετο χάλαζα καὶ πῦρ μεμιγμένα ἐν αἵματι*. Quodque ibidem sequitur, *τὸ τρίτον τῆς γῆς κατεκάη*, dissimile est, ut apparet genitivo in nominativum resoluto, *terra, tertia sui parte, combusta est &c. naves, tertia sui parte, perditæ sunt.* Simile illud, quod Wolfius notat, *tertia pars hominum occisi*. c. IX. 18.

10 *ὁ τρίτος*, *tertius*) Arianas & Vandalicas calamitates hîc notari, series rerum, temporum & locorum probat. *Stellam* Arium esse, recte censet *Bullingerus*, *Nigrinus*, *Viegas*, (quanquam, Lyrano & Aureolo obsecutus, de Pelagio quoque disputat,) tum *Forbesius*, *Coccejus*, *Gulichius*, *Sandhagenius*, *N. Mulerius*, *Biermannus*, *Amelius*, *Horchius*, *Vitringa*, *Reimbeckius*, *Stockius*, *Læsekenius*: atque ante hos omnes *Seb. Meyerus* Arium juxta cum aliis hæreticis hîc notari existimavit. Interpretamentum *Brighmanni* de Imperatoribus Arianis, Constantio, Valente, solide refutat Marckius: *Si imperatores hi ut stella considerentur propter principalem majestatem, non video, quomodo lapsus non ad imperii ablatum decus, sed ad defectionem a fide referri possit* Quo ipso argumento etiam *Iacobus Abbadie* refellitur, stellam de *Bonifacio* Comite, cujus invitatu Vandali Africam occuparunt, interpretans, in opere non solum Gallice, sed etiam Belgice edito. Ceteroqui magnus Arianismi in remp. quoque influxus fuit: ne eam hæresin in tubis miremur locum habere.

11 *καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀστέρος λέγεται ὁ ἄψινθος*, *& nomen stellæ dicitur Absinthus*) Arianismus, amaritudinis plenus Theodoritus lib. II H. E. c. 14 de Arianis sub

ſub Georgio Cappadoce epiſcopos pellentibus, ὕδω ΠΙΚΡΩΣ ἤλασαν αὐτὰς κτλ. *tanta amaritudine eos pepulerant &c.* Victor lib. I de Perſec. Vandalica, Auguſtinum, in obſidione Hipponis, ita miſeratur, *Dulcedo ſuavitatis in AMARITVDINEM ABSINTHII verſa eſt.* Ἄψινθος eſt ex α privativo, & ψίνθος, quod eſt τέρψις apud Heſychium. Græcumque, ἀψίνθιον, ex Hebraica pronunciatione אפסינתין vel אפסינתא videtur factum eſſe triſyllabon.

12 ἐπλήγη, *percuſſa eſt*) Id factum ſeculo V, Italia, & Roma, ſede imperii, per externas nationes occupata & obſcurata.

13 ἀετȣ̃) Alii, ἀγγέλȣ. Et quidem *Andreas* vocem, væ tria denunciantem, *angelicam* interpretatur: nec tamen certum eſt, cum non legiſſe ἀετȣ̃, quanquam ἀγγέλȣ textus habet commentario ejus interjectus. Ex eo textu immigravit ἀγγέλȣ in codicem *Capnioneum* (hunc enim Eraſmus refert,) & in *Covel. Petav. tertium*, *Uffenb. Arab.* Hi enim Andream ſequi ſolent. Plerique omnes, ἀετȣ̃· quanquam de majore numero codicum dubitanter loquitur Wolfius. Quid autem ſupereſt, quo nitatur lectio ἀγγέλȣ; Incertum codicis *Steph.* ιε ſilentium, & *Armena* verſio. *Nil amplius.* nam *Athanaſii* Synopſis, in Apparatu notata, non hunc locum, ſed cap. XIV. 6 reſpicit. Plures nominatim alleget oportet, qui plures opponit. Lectionem *aquilæ*, apud Latinos obviam, *Apringius* quoque ſequitur. Tam facile librarii, perſcriptis, primi, ſecundi, tertii, quarti, *angelorum*, tubiciniis, jam quintum *angelum* in mente habentes, in ſubita denunciatione væ trium, τὸ ἀγγέλȣ, pro ἀετȣ̃, iiſdem vocalibus, arripuere, ut mirum ſit, hoc, ἀετȣ̃, non a pluribus eſſe obliteratum. Clariſſimum veſtigium *Seidelianus* præbet liber, in quo eſt, ἀγγέλȣ ὡς ἀετȣ̃ ubi librarius, quum ἀγγέλȣ arripuiſſet, neque id plane delere vellet, genuinam lectionem, ut potuit, ſubjunxit. ſic ſolebant librarii: vid. Appar. ad Ap. XVI. 14. Pari conſilio librarius apud Primaſium, *angelum ut aquilam*; (quo pacto *Seid. Primas.* etiam c. VIII. 2 ſoli in omittendo epitheto ἄλλον conſpirant:) nam ipſe Primaſius liquido habet *aquilam*, abſolute, in comm. ad h. l. & ad c. XIX. 17 & alibi. Certe lectionem ἀετȣ̃ *Itala* verſio, aliique teſtes antiquiſſimi, ſeculis & climatibus inter ſe remotiſſimi, & longe plurimi, ab omni gloſſæ ſuſpicione vindicant. Omnino *alius angelus volans in medio cœli* c. XIV. 6 præſentem locum reſpicit: ſed hunc reſpectum non perimit lectio ἀετȣ̃. Ipſa *aquilæ*, non *angeli*, appellatio, priore hoc loco, monet, non innui *angelum* proprie dictum; & altero illo loco reſpectus ad priorem hunc locum docet, *angeli alius* vocabulo inſignem ex humano genere præconem, ut eximii agnoſcunt interpretes, denotari.

¶ μεσȣρανήματι) Μεσȣράνημα, verbale, a verbo μεσȣρανεῖν, quod dicitur de ſidere tribus zodiaci ſignis ante ſolem orto, adeoque meridianum tenente, ut demonſtrat Tzetzes in Exegeſi Heſiodi, ad illud, εὖ τ' ἂν δ' ὠρίων καὶ σείριος εἰς μέσον ἔλθῃ ȣ̓ρανόν. ἔργ. v. 607 ſeq.

¶ ȣ̓αὶ ȣ̓αὶ ȣ̓αὶ, *væ væ væ*) Circa finem Seculi V non defuere præſagia futurarum calamitatum. Primo væ gravius eſt ſecundum; ſecundo, tertium.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terra*) *Væ tria*, inquit cel. D. Langius, *quæ vindictam adhuc futuram in beſtiam & meretricem ſpectant*, non

non modo in præterita tempora refert Bengelius, *sed etiam ipsum papatus initium ad væ tertium revocat, adeoque væ tertium jam mille abhinc annis & amplius venisse perhibet. At quum de væ secundo, Ap. XI.* 14, *dicatur*, Væ secundum abiit, ecce væ tertium venit cito: *& continua tuba septima, quæ consummationem judiciorum & amplificationem regni Christi spectat, sequatur, facile existimari potest, væ tertium non posse tam longe retrahi.* Epicr. p. 406. Resp. Væ tria *terricolas* spectant, ac pridem ea venisse, & væ tertium non mille quidem, sed tamen propemodum octingentis abhinc annis venisse, ostendi. Tuba angeli septimi, elapso væ secundo, primum proponit res optatissimas: deinde væ *tertium* describit: eoque exantlato, judiciorum fit consummatio & regni Christi amplificatio. Hunc ordinem migrat Halensis Theologi interpretatio: & væ tria, *terricolis* denunciata, sine causa ad extrema hostium tempora restringit; bestiæque furorem, qui revera in væ tertio est, pro væ secundo habet. Quo pacto ordinatissima textûs series vehementer luxatur.

¶ τῆς σάλπιγγος, *tubæ*) Singularis numerus, distributive, pro, *tubarum*.

CAP. IX.

1 Τοῦ φρέατος) Φρέαρ, quasi orificium abyssi.

2 καὶ ἐσκοτίσθη ὁ ἥλιος καὶ ὁ ἀὴρ, *& obscuratus est sol & aër*) Est ἓν διὰ δυοῖν, uti c. I. 14 *caput & capilli*: c. XIX. 16 *vestis & femur*. Aër, quatenus per solem illuminatur; sol, quatenus lumen suum per aëra ad homines transmittit, obscurabatur. Hinc ἐσκοτίσθη dicitur, non ἐσκοτίσθησαν. Quare non seorsum hic quæri opus est, quid sit sol & ejus obscuratio, quid aër & ejus obscuratio. Notantur tenebræ, Iudæis in Perside obortæ.

5, 10 βασανισθῶσι· ἀδικῆσαι) Dupliciter una res exprimitur, passive & active. ἀδικῶσι *lædunt* locustæ: βασανίζονται *cruciantur* homines. Sic; *occidere & occidi*: v. 15. 18. *alentes* habere, & *ali*. c. XII. 6. 14.

5 μῆνας πέντε) *Lat.* aliqui, *menses sex*. Pridem, sed facile, ad *V* appictum est *I*. Iteratur *quinarius* versu 10. *Quinque menses* prophetici sunt anni communes 79 pleni, ab A. 510 ad 589. Homines, qui cruciabantur, erant Israëlitæ, sigillo divino carentes: locustæ, Persæ, qui illos vehementer vexarunt.

8 ὡς τρίχας γυναικῶν, *ut capillos mulierum)* id est, capillos promissos. Sic Arabes apud Plinium: sic quondam etiam Persæ. Æschylus apud Athenæum l. 14. f. 627, βαθυχαιτήεις μῆδος. Persæ, κομῆται dicti ab oraculo Delphico. Herodotus l. 6. f. 176. Vid. omnino Thom. Hyde Hist. relig. vet. Pers. pag. 369. *Ursus* villosus, Persarum regnum. Dan. VII. 5.

9 τρεχόντων) Ut constructio appareat, φωνὴν habent ἅρματα ἵππων πολλῶν τρέχοντα εἰς πόλεμον. Andreas ἅρματα πολεμικὰ vocat h. l. Equi currentes trahunt currum: sed *strepitum* proprie proximeque currus ipsi suo cursu efficiunt. Vid. Ioël II. 5.

11 ἀβαδδὼν-ἀπολλύων) *Abaddon* LXX interpretantur ἀπώλεια· hic ponitur in concreto, ἀπολλύων.

¶ ἐν δὲ τῇ ἑλληνικῇ) Fœmininum, pro neutro, per Hebraismum, ut mox ἡ οὐαί vel per ellipsin nominis γλώττῃ, cujus a Græcis omissi exempla notat L. Bos. Hebraica & Græca hujus angeli nomenclatura Iudæos Græcosque a locustis vexatos innui

innui agnoſcunt Patricius Forbeſius & Iac. Durham.

12 ἡ οὐαὶ ἡ μία) Fœmininum, modo notatum. Nos *væ* modo neutro genere, cum Latinis interpretibus dicemus, modo fœminino, prout perſpicuitati conducet ſermonis noſtri. *Væ una*, id eſt, prima.

13 καὶ, &) Væ ſecundum eſt Saracenicum.

¶ ἐκ τῶν τεσσάρων κεράτων) τεσσάρων omittunt antiqui. *cornua* habuit altare ſuffitus: *quatuor cornua* habuiſſe non legitur apud Moſen.

13, 14 Φωνὴν μίαν-λέγοντα) Hanc codicis *Alexandrini* lectionem prō genuina habeo. Alii, ſtilo apocalyptico non obſervato, λέγοντα mutarunt in λέγουσαν & λέγοντος. Latine eſt, *vocem unam dicentem*: at in quibuſdam olim *VOCEM* excidit, idque facile, ante *VNAM*, quod deinde tranſiit in *VNVM*. Genus maſculinum a participio in adjectivum transfertur in cod. Berolinenſi, interjecto puncto, *vocem. unum* &c.

¶ ἐνώπιον -, *coram* -) ubi liturgia cœleſtis peragitur.

14 ὁ ἔχων) *Eraſmus*, ὃς εἶχε, neſcio quo auctore. nam *Andreas*, & omnes codices, præter *Bar. L.* habent ὁ ἔχων. Gloſſa manifeſta, ὃς εἶχε. Τῷ ἀγγέλῳ ὁ ἔχων quomodo dicatur, patebit ex notula ad c. XX. 2.

¶ μεγάλῳ) Frequens hoc *Euphratis* epitheton *magis neceſſarium* dixi c. XVI. 12, quam c. IX. 14. Vtrique loco æque conveniens cenſetur a Wolfio: ſed certe miraculum *exſiccationis* amplificat magnitudo ſive latitudo & profunditas fluminis: Pſalm LXXIV. 15. hîc autem ad angelos flumini *alligatos* non tantopere pertinet eadem fluminis magnitudo; imo alienior ea eſt, ſi angeli, quod nemo aut affirmare aut negare poteſt, in ea regione, ubi *minor* ſit ille fluvius, alligati fuerint. Vtut eſt, ad teſtes, adjectivo hocce carentes, *Apringii* commentarius accedit; & *flumen magnum Euphrates* legitur Deut. I. 7. Ios. I. 4. ſed *flumen Euphrates*, Deut. XI. 24 in Hebræo: nam ibi quoque Græce τοῦ μεγάλου additur. Neque inepte iteratur articulus, τῷ ποταμῷ τῷ εὐφράτῃ. ſic enim legimus Gen. XIX. 9, τὸν ἄνδρα τὸν λώτ. Apud Ez. ſæpius, ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ χοβάρ.. Eſt Appoſitio.

15 τὴν) Articulus tollit vim diſtributivam, ut docet E. Schmidius in Not. ad N. T. f. 806. quare hîc non quælibet *hora*, *dies*, *menſis*, *annus*, denotatur, ſed definita temporum periodus. Ea eſt propemodum 207 annorum, ſi videtur, ab A. 629 ad A. 836. an ab A. 634 ad A. 840, id eſt, ab extremo Abubeker tempore ad obitum Mutaſimi. Videatur inprimis Drechsleri chronicon Saracenicum a *Reiſkio* auctum, p. 14-37. & *Hottingeri* Hiſt. eccl. Sec. VII. VIII.IX. & Comp. theatr. orient. Part. I. cap. III.

16 δισμυριάδες μυριάδων) Chilias eſt 1000; at myrias, 10000. Myriades (plurali numero ſtrictiſſime ſumto, pro binario, uti c. XII. 14.) 20000. Ergo una chilias chiliadum, 1000000. chilias myriadum, 1000 0000. myrias myriadum, 100 00 0000. myriades myriadum, 200 000000. Sed quid ſunt δισμυριάδες μυριάδων, δὶς in optimis monumentis ad pluralem myriadum numerum ſuperveniente? Sæpe δισμύριοι exſtant in libro II Maccab. Inde δισμυριὰς, (inſtar δισχιλιὰς, priore compoſiti parte, ut fit in numeralibus, immutabili,) id eſt, *myrias duplicata*: qualia etiam ſunt illa, Gen. XXXII. 3, *bina caſtra*. Kohel. VI. 6, *mille annos bis*. Pſalm. LXVIII, 19, *duæ myriades*,

riades, *millia iterata*; Geiero inprimis interprete. Apud *Primasium* quisquis *octoginta millia* interpretatus est, neque Græcus neque Arithmeticus fuit: sed tamen is quoque, ut alii apud Primasium legebant, δισμυριάδες μυριάδων legisse videtur: ac, ni fallor, primo *myriadas myriadum*, quadratum quiddam referre visas, putavit esse *quatuor myriadas*, sive 40000. deinde, hac ipsa summa ob δὶς particulam duplicata, sumsit 80000, cum essent 400 000 000 *equites*. Complures temporum periodos, præsertim sub væ primo & tertio, dupliciter exprimit Apocalypsis: at secundi væ durationem semel notat per *horam & diem & mensem & annum*; ac vicissim sub eo væ pro altero temporis indicio numerum *exercituum equestrium*, id est, equitum indicat. Væ secundum est fere 207 annorum humanorum. itaque in singulos annos, (si alii sive novi quotannis equites existerent,) numerosissimæ copiæ 2000 000, vel certe, si cui δὶς illud non placet, 1000 000 equitum conferuntur. *Auditum sibi numerum eorum* quum subdit Iohannes, innuit, numerum certum, si pro incerto sit positus, non tamen latam habere incertitudinem; & magnitudinem numeri, quamvis incredibilis videatur, tamen credendam esse. In extremo major etiam multitudo exsurgit c. XX. 8.

17 πυρίνους καὶ ὑακινθίνους καὶ θειώδεις, *igneos & hyacinthinos & sulphureos*) Eosdem colores in alia re conjungit Lucretius lib. IV, *lutea russaque vela Et ferruginea*. ferruginea, eadem, quæ *hyacinthina*. Virgilius *ferrugineos hyacinthos* dicit; id Servio est, *nigri coloris*. Quare hoc loco *hyacinthini thoraces* & *fumus* inter se respondent: ut *ignei thoraces & ignis*, *sulphurei thoraces & sulphur*. Propria & tropica versu hoc & seqq. sunt contemperata.

19 αἱ γὰρ οὐραὶ αὐτῶν ὅμοιαι ὄφεσιν, ἔχουσαι κεφαλάς, καὶ ἐν αὐταῖς ἀδικοῦσι, *nam caudæ eorum similes serpentibus, habentes capita, & in iis lædunt*) Talis serpens, amphisbæna, ἀμφικάρηνος, de qua Plinius lib. VIII. c. 23, *Geminum caput amphisbænæ, hoc est, & a cauda, tanquam parum esset uno ore fundi venenum.* Lucanus: *& gravis in geminum surgens caput amphisbæna.* Solinus c. 30, *Amphisbæna consurgit in caput geminum, quorum alterum in loco suo est, alterum in ea parte, qua cauda. quæ causa efficit, ut capite utrinque secus nitibundo serpat tractibus orbiculatis.* Adde Nicandrum & Hesychium, qui ait esse εἶδος ὄφεως - τὴν οὐρὰν κολοβὴν ἔχον, καὶ ταύτῃ πολλάκις τὴν πορείαν ποιούμενον, ὥστε τινὰς ἀμφισβητεῖν, μὴ δύο κεφαλὰς ἔχει. Caput in cauda amphisbænæ qualecunque est, hanc apocalypticam picturam illustrat.

20, 21 οὔτε-καὶ οὐ) Prædicatum bimembre. Latine, *neque*, *neque*. Similes particulæ, Ioh. IV. 11. 3 Ioh. v. 10. Marc. V. 3 s.

¶ τὰ εἴδωλα, *simulacra*) Cultus imaginum A. 842 in oriente solenniter stabilitus est.

¶ τῆς πορνείας) Dicitur in plurali, πορνεῖαι, 1 Cor. VII. 2, & tamen hoc loco singularis numerus pluralibus interponitur. Alia scelera ab hominibus per intervalla patrantur: una perpetua πορνεία est apud eos, qui munditie cordis carent.

CAP. X.

1 Καὶ &) A cap. X. 1 ad cap. XI. 13 insignis est locus, quo amplissima septimi angeli tuba prælibatur. Dum enim draco etiamnum in *cælo* est, & ex *mari terra*que bestia septiceps & bestia biceps ascensuræ sunt, neque calamitatum ullus in mundo finis apparet: *angelus*,

lus, quem creatum angelum esse Cluverus T. III. f. 4 agnoscit, *cælo* dextram manum, *mari* pedem dextrum, *terræ* sinistrum immittit, ostendens & jurato confirmans, omnes tamen hosce hostes *intra chronum* amotos fore. Habet hic locus duas partes parallelas: cap. X. 1-7 & v. 8 - c. XI. 13. Vnde etiam duæ periodi, *Non-chronus*, & *multitudo regum*, parallelæ sunt, c. X. 6. 11. Ambæ periodi incipiunt ante exitum væ secundi, cap. XI. 14: sed, ubi semel inceperunt, continuo cursu in ipsam angeli septimi tubam longe porriguntur, usque ad magnam illam metam, de qua c. XII. 14. Ideo ob concatenatum nexum cum iis rebus, quæ ortum bestiæ ex mari præcedunt, complura hîc, non turbato libri ordine, repræsentantur, quæ tamen multo inferius recurrunt. Sic *consummatio indignationis Dei*, c. XV. 1, præcedit lætam *mysterii Dei consummationem*, c. X. 7: & hæc consummatio ut futura notatur etiam in cap. XVII. 17. Ascensus bestiæ ex *abysso*, cap. XI. 7, futurus est etiamnum in cap. XVII. 8. *Terræ motus* ille, quo urbs magna in *tres* partes scinditur, c. XVI. 19, præcedit *terræ motum* hunc, quo pars ejusdem urbis *decima* cadit, & reliqui convertuntur, c. XI. 13. Firma est hæc & valde necessaria observatio, cujus ope magni multique errores, passim obvii, effugiuntur.

¶ *ὡς στύλοι πυρὸς*) Apud LXX dicitur *στύλος πυρὸς* columna, qua Israelitæ ducebantur noctu in deserto. Pedes hujus angeli, *columnis* similes, erant *paralleli* in stando; & rotundi, rotunditate æquali, ad plantam usque. conf. Ez. I. 7.

2 *βιβλαρίδιον*) At v. 8. 9. 10, *βιβλίον*. Hac lectione, *libellulus* esse primum videbatur Iohanni, ad ingentem staturam, in qua angelus apparebat, cœlum, mare, terram quodammodo complectens. Deinde vox e cœlo appellavit *librum*, ob magnitudinem argumenti: & hanc appellationem ore ac manu docili imitatus est Iohannes. Βιβλιδάριον σφόδρα ὑποκοριστικῶς λεχθὲν dicitur apud Andream Cæsariensem in cod. Augustano.

¶ *θαλάσσης - γῆς, mari - terra*) *Le Buy*, *Marckius*, *Newtonus*, recte *mare* interpretantur Europam, *terram* Asiam. quo pacto *flumina* Africam denotant, & *sol* ad totum orbem pertinet. cap. VIII. 7. 8. 10. 12. XVI. 2. 3. 4. 8. Mare, Europa; Terra, Asia. Sic *Hutb.* diss. II ad Ap. XIV. pag. 12.

3 *μυκᾶται*) *ὠρύεσθαι* dicit vocem animalis fame vel ira affecti: *μυκᾶσθαι*, vocem naturalem. Vtrumque etiam leoni tribuitur. Theocritus *μύκημα* adscribit leænæ.

6 *ὅτι χρόνος οὐκέτι ἔσται*, *chronum non amplius fore*) Gravissimum hoc apophthegma levi commento multi prætermittunt. Henr. Efferhen in Homilia VI & XIII de Gog & Magog interpretatur sic, *non præteribit spacium anni*, videlicet inter Gog & inter finem rerum. Agnovit, *chronon* hîc speciali significatu accipi oportere: sed Gog multo serior est, quam *Non-chronus*, (quem *Ne-chronum* dixeris latinius;) & hæc periodus multo longior est, quam *annus*. Immo longior est, quam 1000 anni: & brevior, quam chronus, id est, quam anni 1111$\frac{1}{9}$. Exibit A. 1836. Inde retrorsum *chronus* est ad priores partes Anni 725: & mox initium Chroni initia Non-chroni exceperunt. Ineunte non-chrono Saraceni non solum Hierosolymam tenebant, sed etiam toti ecclesiæ christianæ, ad summum veniente væ secundo, interitum videban-

tur intentare. Sed tamen *intra* chronum & hæc & insequentia mala fore superata confirmat angelus. Eudo Saracenos A. 726 vicit: & Carolus Martellus A. 731 ingentem eorum multitudinem prælio Turonensi delevit. v. *Vitringa* ad Ap. XII. 16. Nepos Martelli Carolus M. A. 800 novum in occidente inchoavit ordinem Imperatorum, sive *regum multorum* v. 11. Atque hic Non-chronus complectitur, præter cetera, paucum tempus væ tertii, tempora 3½ mulieris in deserto, & durationem bestiæ varie divisam. Magna quidem super his periodis est dubitatio, & multi negant, ante exitum sciri quidquam posse: quo ipso martyres testesque veritatis, in Reformatione, & antea & postea, Apocalypsi, ejusque maxime capite XIII & XVII freti, deferuntur, & palmarius prophetiæ, contra mala imminentia nos præmonentis & præmunientis, fructus evacuatur. Sane ad referandam Apocalypsin aut totus eventus est necessarius, aut pars bona sufficit. Si totus eventus est necessarius, Apocalypsis neutiquam ante consummationem seculi intelligetur: nam eventus eo usque, imo in ipsam æternitatem porrigitur. Si pars bona sufficit, quin utimur ea parte, ut ex præteritis futura metiamur, neque in eventus incurramus imparati! *Temerarius* est, qui dormit in periculo, non qui id prospicit. Non ita debemus esse confidentes in determinandis futuris, ut non ex eventu suspendi debeant, quæ textus non definiit, vel certe interpres nondum distincte cernit. Multa exempla habet *Die Erkl. Offenb.* p. 725. 874. 1064. &c. Sed qui omnia specialia vitant, ne quid in eventu quidem observare debeant, norunt. Spiritualis docilitas & sobrietas bene conveniunt.

7 καὶ ἐτελέσθη) καὶ habet vim consecutivam, *atque*, uti Ioh. IV. 35, ἔτι τετράμηνός ἐστι, καὶ ὁ θερισμὸς ἔρχεται.

¶ τὸ μυστήριον - τοῖς προφήταις, *mysterium - prophetis*) Hoc *mysterium*, Apocalypsi cum *prophetis* V. T. copiosissime collata, egregie illustravit D. Ioach. Langius in *Gloria Christi Tempus* autem consummandi hujus mysterii, modo ad versum 6, & alias passim, declaravimus. Non solum per prophetas, sed ipsis quoque prophetis annunciatum est. Dan. X. 12.

9 δοῦναι) δὸς, perpauci, facilitatis gratia: δοῦναι, multo plurimi. unde olim *Latinus* reddidit, *ut daret*, & sic quoque *Syrus*. At præsenti allocutioni rectus sermo præ obliquo congruit. Quod superest, Infinitivus pro Imperativo ponitur. Frequens enim est hæc enallage Modi apud Græcos, ut ostendimus ad Chrysost. de Sacerd. p. 516 seq. Adde Biblioth. Brem. Class. VIII. p. 945 seqq. Ipsum δοῦναι pro δὸς exstat apud Theocritum. Fert hoc Hebræus etiam sermo, de quo vid. Dign. Speidelii Gramm. Hebr. pag. 139. Ac LXX Gen. XLV. 19 קחו λαβεῖν - καὶ παραγίνεσθε. Adde Luc. IX. 3. Rom. XII. 15. Phil. III. 16. Moratum talis figura sermonem efficit, eique vel *majestatis* sensum indit, præsertim ubi Deus loquitur: vel *modestiam*, ut h. l. Etenim Iohannes magnam subinde in hoc libro, ac propemodum nimiam erga cœlites reverentiam declaravit, c. VII. 14. XIX. 10. XXII. 8. Itaque δοῦναι pro δὸς modestiæ illi respondet, qua in postulando libello usus est erga angelum. Iohannis exemplo humilitatem cordis & scrutinium propheticum debemus conjungere: eamque conjunctionem commode explicat, si dextre accipias, Lampius ad Psalmum CXXXI.

11 προφη-

11 *προφητεῦσαι prophetare*) Iohannes, in visione agit per totum libri decursum.

CAP. XI.

1 **K**αὶ ἐδόθη μοι κάλαμος ὅμοιος ῥάβδῳ λέγων) Argumento est hic locus, ab Erasmo, qui breviorem hanc lectionem habet, ad *Complutenses*, qui ante λέγων inserunt, καὶ εἱστήκει ὁ ἄγγελος, recentiores aliquando minus recte se recepisse. Favet pleniori lectioni *Syriaca* versio: sed ea in Apocalypsi minorem multo, quam in aliis libris N. T. antiquitatem habet, & ab interpolationibus in hoc libro non abhorret. vid. Apparat. ad Ap. XXI. 24 Illatum videtur ex LXX, Zach. II. 3, ubi item de mensura ædificii sermo est: & cap. III. 5, ubi sermo de *duabus oleis & candelabris* sequitur. Ἐδόθη μοι λέγων posset per syllepsin resolvi. nam Hebræi לאמר absolute ponunt, unde idiotismus LXX interpretum, λέγων & λέγοντες, v. gr. Es. VII. 2, καὶ ἀπηγγέλη εἰς τὸν οἶκον δαυὶδ λέγων· ubi passivo ἀπηγγέλη continetur activum ἀπήγγειλεν, & ex ἀπήγγειλεν pendet λέγων. 2 Reg. XVIII. 36, ὅτι ἐντολὴ τοῦ βασιλέως, λέγων. Et sic sæpe, præsertim in Genesi & in Prophetis prioribus, & Ex. XVIII. 3. 6. 2 Chron. X. 15. Es. XXX. 21. Ez. XII. 22. Ps. LXXVIII. 4. Iob XXII. 17. Pari modo λέγων hic necti posset cum verbo ἔδωκεν, quod continetur in ἐδόθη. Sed commodius ipsi calamo per metonymiam loquela tribuitur, Iohanne Eum, qui calamum dabat, ex v. 3. 8 noscendus, non conspiciente. Nam sic etiam *Altare loquens* audivit Iohannes c. XVI. 7.

¶ *μέτρησον, metire*) *Mensio*, adhuc futura.

2 *τὴν αὐλὴν*) In tabernaculo Mosaico, in templo Salomonis, & in templo Ezechielis pro Hebraico חצר LXX αὐλὴν ponere solent. Notatur atrium *subdiale* (in quo facile חציר *gramen* crescit:) quare sequitur, τὴν ἔξωθεν τοῦ ναοῦ. ἔσωθεν, pro ἔξωθεν, alicubi irrepsit: sed hæc, αὐλή, quum unica sit, intra templum, cui contradistinguitur, esse non potest. Etiam Ezech. VIII. 16 est חצר פנימית. Sed hic solius *aulæ (templo* contradistinctæ) *exterioris* mentio fit: quæ in *mensurando* non cum templo in censum venire, sed ut *exterior* est, ita extra templum sini debet. Per codices lectio ἔξωθεν multo est firmior.

¶ ἔξωθεν - ἔξω) Ploce: uti Es. XXXII. 19, *in humili humilis erit urbs.*

¶ *πατήσουσι, calcabunt*) Vid. Luc. XXI. 24 not.

¶ *μῆνας τεσσαράκοντα, menses XLII*) Hi menses, & versu 3 *dies MCCLX*, sunt communes. namque in eventu seriores sunt numero bestiæ, qui partim ænigmatice partim proprie positus, transitum libri a propheticis temporibus ad communia definit, ut alias ostendi copiosius. Porro, in *Harmonia Evangelistarum*, A. 1736, declaraveram, me in Gnomone responsurum ad *Iob. Christiani Seiz* Demonstrationem mathematicam de 1260 diebus testium & mulieris, Apoc. XI & XII. Responsionem equidem hoc loco adornatam habui satis copiosam, non modo ad illam Demonstrationem, sed etiam ad alteram, quam idem, anno 1737 ineunte, *Calami mensorii* titulo edidit. Sed eodem anno, ut res tum postulabat, scripsi diatriben, a collectoribus operis, quod vocatur *Geistliche Fama*, post alias Seizii & meas commentationes, Parti XXIII insertam: & interea dies, decisionem afferens, sententiam meam comprobavit, responsionemque super-

pervacuam fecit. Hac igitur amota, alios interea nactus adversarios, illum dimitto, nam a disceptationibus haud necessariis vehementer abhorreo.

3 *δώσω, dabo*) videlicet, ut *prophetent. καὶ* sequitur hic tale, quale ו est Iobi VI. 9 ויאל אלוה וידכאני Gen. XLVII. 6 ואם □ ידע ויש

¶ *τοῖς δυσὶ μάρτυσί μου, duobus testibus meis*) Non sunt hi Moses & Elias: sed insignes duumviri, (ut præter alios interpretes Nic. Selneccerus agnoscit,) illorum simul, & Iosuæ ac Zorobabelis similes. Ceterum venturus utique est, ante adventum Christi ad judicium, *Elias* propheta, uti venit ante adventum Christi in carne *Iohannes* baptista, Mal. III. 23 (IV. 5.) Et quemadmodum se habet indoles & agendi ratio Iohannis baptistæ ad adventum priorem, ita habet se indoles & agendi ratio Eliæ prophetæ ad adventum ultimum. conf. Matth. XVII. 12 not.

4 *αἱ δύο ἐλαῖαι καὶ αἱ δύο λυχνίαι αἱ ἐνώπιον τοῦ κυρίου τῆς γῆς ἑστῶτες*) Primum *ἐλαῖαι* dicuntur, non *ἐλαῖαι*, ab *ἐλαιος*, ut *δίκαιαι* a *δίκαιος*. Deinde codices fere omnes habent *τοῦ κυρίου τῆς γῆς*· perpauci, *τοῦ θεοῦ τῆς γῆς*. *Deus cæli* dicitur versu 13, & *Deus terræ*, Es. LIV. 5. *Deus cæli & Deus terræ*, Gen. XXIV. 3. sed hoc loco *Dominus terræ*, ut in parallelo, Zach. IV. 14. Denique *αἱ - ἑστῶτες* habent, firma consensione, *Al. Hunt. Pet. 2. Sin. Vff.* Displicet media hæc lectio Wolfio: & displicuit iis, qui *ἑστῶτες*, abjecto *αἱ*, servarunt, ut *Areth. Bar. L.* (quanquam etiam fortuita esse potest syllabæ *αι* inter *αι* & *ε* omissio:) vel iis certe, qui *αἱ - ἑστῶσαι* fecerunt, ut est in editis. Omnino Grammaticis regulis & multorum gustui congruit *ἑστῶτες*, ac potius *αἱ ἑστῶσαι* neque recusarem *αἱ ἑστῶτες* pro vitio librariorum habere, si hic unus ejusmodi locus esset. Sed quia Apocalypsis scatet figuratis locutionibus, ut passim ostendimus: quovis loco variante *paradoxam*, fateor, lectionem *genuinam* esse præsumo, eamque per librarios minus obstinatos fideliter simpliciterque propagatam, ceteras vero ad vulgarem regulam per recentiores librarios conformatas censeo. In præsenti exprimitur illud □ העמדים ex Zach. l. c. quamvis in Hebræo facilior sit constructio, quam in Græco, uti modo in לאמר *λέγων* v. 1. Articulus hoc loco est necessarius, ad nexum sermonis, ut ה in העמדים Nullus liber *οἱ* habet: manet igitur *αἱ*. Multo flexilior est articulus Græcus, quam nostra fert assuetudo: ut *τῷ τὸν φόρον, ὁ τὸ πολὺ, οἱ μακρὰν κτλ.* Itaque *αἱ - ἑστῶτες*, si placet, dicitur, ut si diceretur *αἳ - εἰσὶν ἑστῶτες*, ubi *αἳ* subjectum & *ἑστῶτες* prædicatum non male conveniunt. Non dissimilis generum disparitas c. XIV, 19. Vid. etiam Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 504. Si quis statuit, Iohannem non potuisse ita scribere, sequatur, quod eum scripsisse judicat.

8, 9 *τὸ πτῶμα*) נבלה singulari numero, collective dicitur, Psalm. LXXIX. 2. Es. XXVI. 19. Ier. XXXIV. 20. & sic h. l. *τὸ πτῶμα*, de duobus. Etiam *caput Oreb & Zeeb* dicitur, pro *capitibus*, Iud. VII. 25. Tertio mox loco *τὰ πτώματα* dicuntur: quanquam ibi quoque singularis numeri vestigium est in cod. *Leicestrensi*, *τὸ σῶμα*. Differentiæ rationem tametsi nullam videmus, tamen nullam esse temere dixeris.

¶ *τῆς πλατείας - ἐσταυρώθη· platea - crucifixus est*) *Crucis* locus sub Tiberio extra urbem erat, haud scio an etiam sub Adriano: in urbem a Constantino exstructam transisse *martyrium* Dominicum sive crucis locum, docet Eusebius lib. III de Vita Const. cap. 32, & cap. 38, ubi *plateæ* vicinæ meminit.

minit. Varie mutata est urbis figura, & posthac mutabitur. Vrbs intra mœnia locum *crucis* sive habet hodie, sive non habet, (nam peregrinatores inter se dissentiunt, & qui negant, longe majori cum specie id faciunt:) testium certe tempore locum crucis habebit in *platea*, vel intra mœnia, vel extra. nam sic quoque רחב πλατεῖα dicitur. 2 Sam. XXI. 12. Prov. XXVI. 13. Neh. VIII. 1. cum adnot. Halens. p. 178. Luc. X 10 (coll. Matth. X. 14.) Esth. IV. 6. Conf. Lightfoot. Hor. in Matth. p. 54. Bestia pridem valde laborat de Palæstina: post ascensum ex abysso laborat multo magis.

9 καὶ βλέπουσιν-καὶ οὐκ ἀφήσουσι) Præsens, subsequente alio tempore. Sic mox, χαίρουσι καὶ εὐφρανθήσονται. Conf. c. XII. 4. XIII. 12.

¶ ἡμέρας τρεῖς ἥμισυ) *dies* $3\frac{1}{2}$, non 3, aut 4. Irrefragabile exemplum vel unus præbet hic locus, quam religiose, i. e. quam præcise interpres, DOMINI verba tremens, propheticos numeros, proverbiali rotunditate carentes, accipere debeat. vid. *Erkl. Offenb.* p. 99.

11 πνεῦμα ζωῆς) Sic LXX Gen. VI. 17.

¶ εἰσῆλθεν αὐτοῖς) Hanc lectionem *Wolfius*, Græce alioqui callentissimus, *exemplo destitui* arbitratur. Atqui *Plutarchus*, πυθομένοις τοῦτο, δεινὸν εἰσῆλθε μῖσος. Multo antiquior *Herodotus*, τοῖσι ἐσελθεῖν ἡδονήν. *Plato*, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος. Veruntamen hoc ab Hebraismo remotius est. Malim εἰσῆλθεν ἐν αὐτοῖς בהם ab *Alex.* & *Augustano* codice admittere, præsertim quum facile syllabam εν bis legendam, semel scripserint librarii. Sic Luc. IX. 46, εἰσῆλθε δὲ διαλογισμὸς ἐν αὐτοῖς· ubi item ἐν in duobus codicibus, Seldeni & Wolfii, omittitur.

13 ὀνόματα ἀνθρώπων χιλιάδες ἑπτὰ) Frequens appositio; δώδεκα χιλιάδες ἐσφραγισμένοι. c. VII. 5 seq. τρεῖς χιλιάδας παραβολάς, 1 Reg. IV. 32. ψυχὰς ἀνδρῶν ἑκατὸν χιλιάδας, 1 Chron. V. 21.

¶ καὶ οἱ λοιποὶ, *& reliqui*) qui ex *Decimatione* supererant. *Baal Turim* (ut docet Lightfootus in Chron. N. T. ad Ioh. III.) *in* Num. 24: 8. *in ea verba*, Consumet gentes inimicas sibi, & ossa eorum franget; *notat literam* ע *donatam peculiari quodam signo, quod præmonstrat* eradicaturum septem gentes (Canaanitarum *scilicet*) & tempore venturo (לעתיר לבוא) reliquas sexaginta tres gentes, *i. e. universas septuaginta gentes mundi.* Tristitiam ominis mitigat hic Apocalypseos locus.

¶ ἔδωκαν δόξαν, *dedere gloriam*) Character conversionis. Ier. XIII. 16.

¶ τῷ θεῷ τοῦ οὐρανοῦ, *Deo cæli*) *Dominus terræ* dicitur, versu 4. quando in terra jus suum per duos testes adversus contumaces declarat: *Deus cæli* dicitur, quando non solum, post calamitosissimam siccitatem, pluviam dat *de cælo*, sed etiam duobus testibus *in cælum* sublatis suam *in cælo* majestatem ostendit.

14 ἡ οὐαὶ ἡ δευτέρα, *væ secundum*) Hoc cel. D. Langio *designat periodum furoris antichristiani 42 mensium.* Comm. Ap. f. 221. Sed plane væ secundum attulerunt quatuor angeli Euphratæi. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 73 &c.

15 ὁ ἕβδομος, *septimus*) *Septimi* angeli præcipua Tuba est. Hæc ipsis apostolorum temporibus habebat propinquitatem: habitura vero eadem erat diuturnitatem. Propinquitatem rerum, quæ in ea secuturæ erant, sæpe seorsum spectavere apostoli, & fidelibus proposuere: ex diuturnitate autem ipsum terminum, ad quem res decursura foret, negarunt empæctæ; fideles diuturnitatem ipsam minus ceperunt. Ab utrisque cau-

sa apostolis data est, mysterii plenius explicandi. 2 Petr. III. 2 Thess. II.

Num *Gabriel* hic sit angelus, *cogitandum* lectori proponimus in Exegesi Germanica. Atque ipsum nomen גבריאל congruit. nam אל est *Deus*: & גבר *vir, validus*. Itaque id nomen, summam exhibet legationis ad Mariam, Luc. I. 31. 35, & tubae in cœlo hîc ineuntis. nam c. XII. 5 nascitur υἱὸς ἄῤῥην. Is est אל גבור Es. IX. 5. Nil definio: nil conjicio: tantum quaero. Quod vero sequitur, affirmo: Haec tuba omnium est amplissima, quae & ipsa laetissimum hîc habet argumentum, & omnes tubas priorum angelorum, cœlitibus duntaxat, laetas reddit. Quare audiendi non sunt, qui hic malunt *tristes buccinas*, ab Iudaeis in excommunicatione adhibitas, quam *festivas tubas* interpretari. Antiquitatum Iudaicarum abusus in exegesi N. T. praesertim Apocalypseos, plus obest, quam usus earundem prodest. Veritas, ex ipsa textûs evidentia, suam habente αὐτάρκειαν, discitur: abusus, errores injicit. Alia exempla videmus ad cap. XIII. 18. (annot. 2. §. 2.) & ad cap. XIV. 20. XVII. 9 not. 1. Praestaret, non attingere Iudaeorum libros, si non melius operae pretium ex iis reportari posset.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cœlo*) Hoc proprie parallelum est cum loco illo Dan. II. 44: *IN Diebus regum illorum* (non posteaquam deleti erunt) *Deus COELI eriget regnum.* Dicitur *Deus cœli*, majestatem suam in *cœlo* ostendens. conf. omnino v. 13 *not.* Postea res in *terram* descendit. Vid. mox de *regno mundi.*

¶ λέγοντες) Ita *quinque* codices, pluresve alii, nemine ante Millium id notare dignato. Facilior lectio, λέγουσαι. Defendit hanc Wolfius, & ait, *Nonne veri est similius, librarios dormitantes solœcismum manifestum invexisse?* At utervis loquendi modus Iohanni frequens est. Sic c. IV. 1 multi, ἡ φωνὴ λέγων. Vid. etiam cap. V. 12, & quae notavimus supra ad cap. IX. 13 s. quaeque notat Wolfius ad c. XIV. 7. XIX. 1. De scriptore Apocalypseos, non 200 post annis, sic existimavit Dionysius Alexandrinus, διάλεκτον μέντοι καὶ γλῶσσαν οὐκ ἀκριβῶς ἑλληνίζουσαν αὐτοῦ βλέπω, ἀλλ' ἰδιώμασι μὲν βαρβαρικοῖς χρώμενον, καί που καὶ σολοικίζοντα. *Verum sic*, inquit Lightfoot, *de dialecto & phrasiologia judicat, qui neutram callebat, & id, quod hunc librum maxime commendat, ceu vituperium culpat.* Iohannes *enim* θεοδίδακτος *passim in sua* Apocalypsi *veteris Testamenti stylum assumebat: hic autem, qui* Hebraeae *lingua erat ignarus, id omne, quod DEI DIALECTUS erat, SOLOECISMO imputabat, & quod intelligere nequibat, barbarum esse credebat.* Op. posth. f. 145. Sed tamen lectiones apocalypticae, (solœcismi *specie* praeditae,) ut Dionysius demonstrat, vetustae sunt, frequentes sunt, atque analogiam inter se habent: quae autem syntaxin communem sequuntur, per librarios sunt invectae, multis post Dionysium seculis.

¶ ἐγένετο ἡ βασιλεία τοῦ κόσμου, *factum est regnum mundi*) Multo gloriosior est haec primaeva lectio, quam illa festinantis librarii, ἐγένοντο αἱ βασιλεῖαι κτλ. Tales & tanti naevi, quos cap. I. 18. III. 12. V. 14. VI 11. XI. 2. 17. XIV. 1. XV. 3. XVII. 8. 16. XX. 4. XXI. 24. XXII. 19. &c. notavimus, in iis remanent editionibus, quae certatim recuduntur: quae iis medetur recensio (non mea queror causa) neglecta jacet. Vid. Praef. § VIII. monit. 20. Revertimur ad locum. Divino *mundi regno* regna mundi cedunt. Sic Obad. v. 21, & Psalmi passim. Recte quidem Vitringa: *Tempore Constantini*, inquit,

inquit, *implementum hujus oraculi frustra quaeritur*: Anacr. Ap. p. 512. sed idem prophetiam hanc *post interitum bestiae* impletum iri putat. In utroque assentitur ei cel. D. Langius. Hic vera textûs analysis summe est necessaria: repraesentavimus autem eam supra, in Procemio ad Apoc. num. 6. Multi nativam seriem capitis XI & sequentium convellunt: sed ea se ipsam vindicat. vid. *Erkl. Offenb.* p. 71 seq. 552. 564 &c. Vae tertium, quod capite XII. 12 proponitur, & praecipue capite XIII describitur, jamdiu est in cursu: & ex praesentibus dignoscitur, quae sub tuba angeli septimi praeterita sint, quae futura.

¶ τοῦ κυρίου) Plerique, τοῦ κυρίου ἡμῶν, ἡμῶν addentes ex parallelo, c. XII. 10. At *Domini*, absque *nostri*, legisse *Latinum*, ex eo patet, quia *Dei* legitur apud *Ambros.* de fide resurr. & *Domini Dei* in eximio cod. Reutlingensi. Vtrumque sine illo pronomine. Sane κυρίου hic ponitur ut nomen proprium, (ut Grotius & Le Buy agnoscunt,) cui optime cohaeret, quod mox sequitur, καὶ τοῦ χριστοῦ αὐτοῦ. Etenim *Christus Domini* משיח יהוה dicitur, non *Christus Domini nostri.* Et sic in Apocalypsi coelites dicunt *Deus*, *Dominus*, *Deus noster*, *Dominus Deus noster*: nunquam, *Dominus noster*. Eandem, si non lectionem, at mentem, habuere *Athanasius* in Synopsi ad h. l. & *Rupertus* in comm. p 308.

¶ καὶ τοῦ χριστοῦ αὐτοῦ, *& Christi, sive Vncti, ejus*) Prima haec est in Tractatione hac prophetica, post Exordium libri, appellatio *Christi*, in mentione videlicet *Regni* sub tuba angeli septimi. Namque rex antonomastice dicitur *Christus*, ut observat Hillerus Syntagm. p. 356. Conf. Brentii Homil. XLII in Act. & Explic. catech. p. 114 seq. & p. 23. *Vnctus* fuit Elisa *propheta*, 1 Reg. XIX. 16. *Vncti* fuere *sacerdotes*, Exod. XXVIII. 41; sed maxime proprie *Reges*. Vnde absoluta *Vncti* appellatio non nisi *regem* denotat. *Vnctus Domini* solet dici, non *rex unctus*: at non nisi *sacerdos unctus* dicitur, per epitheton, Lev. IV. 5. imo Vnctus etiam expresse a sacerdote distinguitur, 1 Sam. II. 35. Psalm. CXXXII. 16. 17. In tota historia evangelica nomen *Christi* nunquam vocabulo *sacerdotis*, *regis* nomine saepissime declaratur. Adeoque quotiescunque in Scriptura *Messias* memoratur, *Regnum* ejus spectatur. Sacerdotale officium simul & propheticum in regio (quod per metaphoram etiam *Pastor* significat, cap. XII. 5.) continetur. Vid. Hebr. II. 17 *not.* Regnum saepe ad sacerdotium unus homo apud gentes quoque gessit, modo sub sacerdotis, modo sub regis titulo.

16 ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ) Sic major pars codicum, quanquam antiquiores, τοῦ θρόνου, saltu a τοῦ ad τοῦ facto, omiserunt. *Throni* mentio vel maxime huic loco, de *regno*, congruit, ubi etiam *throni* seniorum memorantur.

17 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, *qui est & qui erat*) Καὶ ὁ ἐρχόμενος, addidere aliqui. Brevior lectio, hic quoque genuina; plenior, ex parallelismo est. Wolfius, *Non intelligo, fateor*, inquit, *cur h. l. voces illas, quas supra ter adhibuerat, Ioannes omisisse credi debeat.* Resp. Sunt antiqui, firmi, multi testes, qui & ter supra exhibuere voces illas, & easdem hoc loco praetermittunt, & hoc quidem eadem propemodum consensione, atque capite XVI. 5, quem ad locum rectissime annotat Wolfius, *nullum adhuc vel codicem vel versionem veterem afferri potuisse, ubi ὁ ἐρχόμενος hinc legatur, hinc exprimatur. Non esse utique causam idoneam, cur lectionem, tot codicibus firmatam, aversemur.* Tales porro varietates non cursim,

ex

ex rationibus communibus, ſed explorare, ex nervis cuilibet proprie loco inſitis, decidendæ veniunt. Quo pacto deprehendemus in præſenti, non tam cum tribus præcedentibus hunc locum c. XI. 17, quam cum uno ſubſequenti illo c. XVI. 5, eſſe conferendum. Trium præcedentium locorum quæ ſit ratio, ad ea ipſa loca, præſertim ad c. I. 8, notavimus ſupra: nunc vero uterque hîc locus, c. XI. 17 & XVI. 5, in tubam angeli ſeptimi, adeoque in conſummationem myſterii Dei cadit, in qua, quod antehac per τὸ καὶ ὁ ἐρχόμενος prænunciatum fuerat, nunc opere ipſo exhibetur, & exhibetur quidem primum in cœlo, c. XI. 17, deinde in terra, c. XVI. 5. Viderunt id pridem interpretes h. l. Ansbertus: *Nequaquam ſubjungunt, ut ſolebant*, & qui venturus es; *præſentem jam demonſtrant.* Haymo, Ansberti veſtigiis inſiſtere ſolitus: *Intuendum eſt, quia non ſubjungit*, qui venturus es, *ut ſupra. Præſentem enim jam in judicio, quo hæc omnia agentur, demonſtrant, quem venturum minime prædicant.* Ioh. Purvæus in comm. cum præfatione Lutheri excuſo: *Tertium quod apponere conſuevit, ſcilicet*, Et qui venturus eſt, *ideo non apponit, quia intellectuali viſione tunc vidit propheta, quaſi Deum jam judicantem.* Zeltnerus diſſertationem A. 1712 edidit, quæ inſcribitur *Evangelium tetragrammaton e Novo Teſtamento exulans.* Argumentum, ut id titulus complectitur, ex vero trahit aliquid. Quum Filius Dei verſabatur in mundo, de promiſſionibus in V. T. datis & in nomine *Iehovah* comprehenſis, quotquot eo tempore implendæ erant, impletæ ſunt: & tum, quod futurum fuerat, in præſens ibat. Sed tamen in prophetia N. T. id eſt, in Apocalypſi, illud ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, quo tetragrammaton יהוה exprimi ſolet, quaſi de integro proponitur, & ipſum futurum, καὶ ὁ ἐρχόμενος, quaſi redivivum in altero adventu Chriſti, de quo vid. Hebr. X. 37, ſiſtitur, donec ineunte ampliſſima ſeptimi angeli tuba primum καὶ ὁ ἐρχόμενος, quod initio ſolum in אהיה exſtabat, deinde etiam καὶ ὁ ἦν, quod terminatio nominis יהוה denotabat, glorioſiſſime abſorbentur & in merum illud ὁ ὢν tranſeunt. Hinc fit, ut etiam res magnæ, ab hoc ipſo loco, non *venire* dicantur, uti *venire* dicebantur modo v. 14 & cap. IX. 12, ſed *veniſſe*, mox v. 18 & cap. XIV. 7. 15. XIX. 7. Normativam Scripturæ vim, etiam in locutionibus tenendam, ii minus tenent, qui etiamnum in precibus, in canticis, ſubinde dicunt, *Iehovah*, pro, *Domine* vel *Iah.* Nam ſub tuba ſeptimi Angeli deſinit uſitatum eſſe hoc *Tetragrammaton*, & ſolum *Digrammaton* יה cum plauſu effantur ſancti. c. XIX. 1.

17 ſ. ἐβασίλευσας· καὶ τὰ ἔθνη ὠργίσθησαν) Pſalm. XCIX. 1. LXX int. Κύριος ἐβασίλευσεν· ὀργιζέσθωσαν λαοί. Verbum ὀργιζέσθωσαν reſpondet hîc Hebræo ירגזו uti Exod. XV. 14. 2 Reg. XIX. 28, coll. v. 27. quo denotatur iracundia cum trepidatione.

18 καὶ ὁ καιρὸς) ſcil. ἐστίν. Non enim videtur hîc ὁ καιρὸς jungi cum ἦλθεν (quanquam ſæpe alias tempus & *eſſe* ſubintelligitur, & *venire* dicitur, idque uno junctim loco Pſalmi CII. v. 14.) quum ſententia illa, τὰ ἔθνη ὠργίσθησαν, καὶ ἦλθεν ἡ ὀργή σου, jam abſoluta ſit. Similiter poſt verbum ἔρχομαι ſubauditur ἐστὶ c. XXII. 12. Similiter, ὁ καιρὸς (ſcil. ἐστὶ) τοῦ ἄρξασθαι τὸ κρίμα, 1 Petr. IV. 17. πότε ὁ καιρός ἐστιν. Marc. XIII. 33.

¶ *τῶν νεκρῶν, mortuorum*) mortalium & defunctorum. Plura ſic loquentis Scripturæ loca citat Exegeſis Germanica. Ad de Siracidem, ſupra notatum, ad Iud. v. 4.

¶ καιθῆναι)

¶ κριθῆναι) Hoc verbum perinde, ut δῦναι καὶ διαφθῆραι, de Deo dicitur: respondetque Hebræo שפט quod item de Deo dicitur. Es. LXVI. 16. Ez. XXXVIII. 22 in Hebr. & Ez. XVII. 20. XX. 35. 36. Ioel IV (III) 2 in Hebr. & apud LXX int. qui tamen non κριθῆναι, sed διακριθῆναι habent: & Ier. II. 35. XXV. 31: quibus locis habent κρίνομαι Innuitur admiranda Iudicis summi συγκατάβασις, qua *disceptationem*, pro iustitia suæ causæ demonstranda, judicationi irrefragabili attemperat. ὅπως ἂν νικήσῃς ἐν τῷ κρίνεσθαί σε, Rom. III. 4 not.

19 ὁ ναὸς) ὁ ναὸς, cap. III. 12. VII. 15. est היכל templum *totum*, sed h. l. & deinceps דביר interior *pars* templi.

CAP. XII.

3 Πυῤῥὸς) Alii πυρὸς, quod veteres ex πῦρ declinarunt, ut si Iohannes diceret μέγαν πυρὸς δράκοντα. Sed etiam pro πυῤῥὸς scribitur πυρὸς, c. VI. 4. Vid. Apparat. p. 805. 820. Igneam draconis indolem refert color.

¶ κεφαλὰς ἑπτὰ, *capita septem) qualia commemorat etiam historia, & in hac ipsa urbe* (Hamburgi) *olim ostensum fuit talis draconis septicipitis sceleton.* Ioh. Diet. *Winckler*. Disquisition. pag. 162.

4 καταφάγῃ, *devoraret) Olim apud plures fidem obtinuit, serpentes recens natorum infantium carnibus inhiare solitos.* Pricæus.

5 ἔτεκεν, *peperit*) *Filium masculum* peperit ecclesia christiana, Christum, non in persona sua, sed in regno consideratum. De Constantino, imperii potito, interpretatur Vitringa, quem graviter refutat cel. D. Langius, in comm. Ap. f. 137. 141. Neque vero, ut hic idem statuit, *Israelis conversio* hoc loco significatur: nam ea natio in conversione sua non parit, sed nascitur: & *corona stellarum duodecim*, duodecim tribûs conversas præfigurat: coll. Gen. XXXVII. 9. Partus hic descriptus jamdudum est factus: conversio illa nondum est facta. Peperit mulier, quum Seculo IX multo plures, quam antea, *nationes*, cum suis principibus, ad cœtum christiani nominis aggregatæ sunt, *Slavorum* nominatim. Hoc igitur fere totum caput impletum est, quamvis in futura referat D. *Langius*, ibidem, & in Epicr. p. 408. Ipsum draconis bellum cum reliquo mulieris semine, v. 17, præcedit exortum bestiæ ex mari: hic autem factus est Seculo XI, ut mox demonstrabitur.

¶ υἱὸν ἄῤῥενα) Contulere huc literati homines loca apud Aristophanem & Alciphronem, ubi mulier dicitur peperisse παιδίον ἄῤῥεν· sed diversa est ratio. nam παιδίον est genus, υἱὸς species. Nec tamen sine causa υἱὸν ἄῤῥενα scribit Iohannes. Etenim sic quoque Ier. XX. 15 dicitur בן זכר ubi Græce est υἱὸς ἄρσην, vel ἄρσην simpliciter, ut hoc loco Primasius, *filium* omittens, *masculum* dicit, quemadmodum versus 13 habet.

¶ ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ, *in virga ferrea*) Vindicta in diutinam contumaciam, dum se ad obsequium submittunt.

6 εἰς τὴν ἔρημον) *Eremus* est pars orbis occidua, Europa, ejusve regiones præcipue cis Danubium: nam trans Danubium jam antehac magis imbutæ erant Christianismo. Conjugata sunt ערבה *eremus*, & מערב *occidens*. Spectari hoc loco statum ecclesiæ a Seculo IX, recte existimat *D. Laurentius Reinhardus* in Chronotaxi apoc. pag. 14.

¶ ἡμέρας χιλίας διακοσίας ἑξήκοντα, *dies MCCLX.*) *Dies MCCLX* prophetici sunt anni communes DCLVII pleni: quos si ab A. 864 ad 1521 numeres, certe non longe a vero aberraveris. *Firmum* in deserto, in Europa, locum mulier est nacta,

 in

in *Bohemia* præcipue, & ibi potissimum nutrita est, donec per *Reformationem* liberius & lautius ei *nutrimentum* obtigit. Terminus dierum 1260 est Reformatio: terminus temporum, 1, 2, & $\frac{1}{2}$, est Millennium. *Inter Reformationem & Millennium non est notabilior revolutio, quam ipsa Reformatio*, cujus hinc momentum ingens satis perspicitur.

7 ὁ μιχαὴλ, *Michaël* Archangelus, sed tamen angelus creatus. Dan. X. 13. Iud. v. 9. Creatum agnoscunt angelum Nic. Collado, Raph. Eglinus, Ionas Le Buy, Grotius, Cluverus, Medus, Dimpelins, alii.

¶ τοῦ πολεμῆσαι) scil. ἦσαν. Elegans locutio: Sic Basilius Seleuciensis de Abele, ὅλος τοῦ δώρου γενόμενος, *totus in id, quod offerebat, intentus.* Conf. 2 Chron. XXVI. 5 in Hebr. Bellum cœpit super πλάνῃ, qua totus orbis ablatus erat.

¶ μετὰ) *cum*, id est, *contra.* Sic μετὰ, v. 17. II. 16. XI. 7. XIII. 4. 7. XVII. 14. XIX. 19.

8 οὐκ ἴσχυσεν-αὐτῷ) Alii, οὐκ ἴσχυσαν, οὐδὲ τόπος εὑρέθη αὐτῶν. Pluralis numerus si valeret, esset οὐδὲ τόπος εὑρέθη αὐτοῖς (non αὐτῶν) uti dicitur Ap. XX. 11. Dan. II. 35, nec non Iob XVI. 18. *Victorinus* quoque habet, *Et non est inventus EI* (non, *EORUM*, *locus in cœlo.* Et *Cassiod.* in Complexion. *draco præcipitatus in terram corruit, ita ut locum beatitudinis ulterius non HABERET.* Exegesis item *Andreæ* de dracone solo, non de angelis ejus loquitur. Quo pacto fere omnia pro plurali testimonia disparent. Stilus Apocalypticus, quod boni fit, quod adversi accidit, id principi sive antistiti, in singulari numero, præ iis quos habet subjectos, solet tribuere. Id hoc quoque loco obtinet. nam versu 7, in prœlio, draco primum solus, deinde idem cum angelis suis, singulari tamen verbo, ἐπολέμησε, memoratur: & sic versu 9, 10, in clade, draco primum solus, deinde cum angelis suis describitur. Posthac solius draconis mentionem hic liber facit: quare ex hoc primo loco angeli draconis, ubi res fert, subaudientur. Simplex verbum ἰσχύειν, pro quo Pricæus mallet κατισχύειν, ponitur hoc loco, uti apud LXX int. Psalm. XIII (XII) 5. Dan. VII. 21. ἰσχύειν πρός τινα.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cœlo*) in quo, inde a triumpho Christi, adhuc accusarat fratres cœlitum, v. 10. Conf. v. 12. Cœlo terra includitur: non contra.

9 ὁ καλούμενος διάβολος, καὶ ὁ σατανᾶς κτλ.) *Diabolus* & *Satan* exacte sunt synonyma, ut docet Drusius, & Raphelius in Annot. ex Polyb. p. 719. nam & שטן & διαβάλλειν est *interjicere se* ad obsistendum: quare etiam LXX pro שטן quod 1 Reg. XI. 14. 23. 25 Græce retinetur, sæpius ponunt διάβολος. Proinde non magis differunt, quam *gladius* vocabulo communi, & *ensis* poëtice. In solo idiomate Hebræo & Græco inest differentia: ac notatur adversarius, gentes, ut *diabolus*, Iudæos, ut *Satanas*, infestans, hoc quidem loco utrosque sanctos. Etiam Andreas Cæsariensis vidit, vim esse in duplici appellatione; & hanc duplicitatem ad Iudæos & Gentes, ne ego nimiæ subtilitatis arcessar, refert Grotius. Ceterum nota ad hunc textum pertinet, in quo utrumque, hebræum & græcum nomen jungitur. in aliis textibus etiam *diaboli* appellatio, sola quippe, ad Iudæos pertinere utique potest.

¶ ὁ πλανῶν, *seducens*) Diabolus est *mendax & homicida*, Ioh. VIII. 44. *seductor*, h. l. & *sævus*, v. 12, ubi *desperatio*, ex paucitate temporis, sævitiam incendit. At

sancti,

ſancti, qui eum vincunt, habent *fidem*, *amorem*, *ſpem.*

10 ἄρτι, *nunc*) Evidentiſſime docet hæc particula, caput hoc XII ab ipſo ſuo initio ad ſeptimi tubam angeli pertinere. nam quod ſub ejus tubæ clangore protinus cap. XI. 15 reſonabat, de *regno*, id hoc loco eximia cum epitaſi iteratur, neque ullo modo ante tubam hancce collocari poteſt. *Accuſator* non impedivit *regem*, ſed cives. porro cum hoc ipſo loco ſuperior pars capitis XII arctiſſime cohæret. Capite XI, 15-18 *proponuntur*, quæ complectitur ampliſſima hæc tuba: verſu 19 & cap. XII-XXII eſt Exergaſia, & copioſa executionis deſcriptio.

¶ ὁ κατήγωρ) Nomen etiam orientali civitate donatum, a *Syro* interprete h. l. adhibitum. Itaque hoc ipſo loco non ut Græcum (id quod Camero notat,) ſed ut Hebraicum ponitur, ſubſequente ſynonymo mere Græco, ὁ κατηγορῶν. Copulatur utraque lingua, uti verſu 9 & paſſim in hoc libro, Iſraelitas & gentes ſpectante. Vid. Schœttgen. Hor. Hebr. p. 1120 ſeqq. ubi etiam *Michaëlis* officium, & *antiqui ſerpentis* appellatio, ex Hebræorum ſcriptis illuſtrantur.

12 οὐαὶ, *væ*) Hæc eſt *væ* tertii, graviſſimi, ſæpius jam denunciati, denunciatio ultima: & ſub eo deinceps graſſatur beſtia. Quare quæ Wolfius T. IV Curar. p. 530. § *Noviſſime*, animadvertit, ea idem p. 535 comprobat, quum eos interpretes ceteris præfert, qui per beſtiam Ap. XIII. 1 imperium *Romano-pontificium* deſignari exiſtimant.

¶ τῇ γῇ καὶ τῇ θαλάσσῃ, *terræ & mari*) Terra ante mare ponitur, *vel* quia terra, cœlo oppoſita, potior eſt, & mare pars tantummodo eſt terræ, quæ verſu ſeq. ſub terra ſubauditur: *vel* quia vere in Aſia prius cœpit væ tertium, quam, per beſtiam, in Europa.

¶ ὀλίγον καιρὸν, *paucum tempus*) καιρὸς, hoc loco, ſingulari ſignificatu eſt *tempus* 222$\frac{2}{9}$ annorum: & ὀλίγος καιρὸς eſt periodus proxime major temporibus 3½, de quibus verſu 14, adeoque *tempora* 4, ſive 888$\frac{8}{9}$ anni, ab A. 947 ad A. 1836, ut ex aliarum periodorum, quibuſcum hæc connectitur, rationibus colligitur. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 619.

13 καὶ ὅτε κτλ. & *ut vidit draco, ſe jactum eſſe in terram*) *Draconem portentoſum in aëre*, inquit Vſſerius, *circa hæc tempora conſpectum affirmat, qui ſe oculatum rei teſtem facit Arnolfus monachus Ratisbonenſis.* (*de S. Emmerammo l.* 2. *t.* 2. *ant. lect. H. Caniſii p.* 98. 99.) Ante aliquot annos in Pannonia conſtitutus, die quadam a tertia hora usque ad ſextam diabolum vel draconem in aëre ſuſpenſum vidi. Erat autem magnitudo ejus incredibilis, longitudo tanta, ut quaſi unius milliarii ſpatio videretur eſſe protenſus. *Ex Arnolfo quærit, qui in hoc dialogo ſermonem cum eo confert, Admonitius*: Nunquid in illo tempore recordatus es aliquid horum, quæ beatus Iohannes in Apocalypſi ſua de dracone & beſtia ſcribit? *Reſpondet ille:* Vere in memoriam venerunt hæc, maxime autem urgebat me recordatio ſcripturæ ejuſdem apocalypſis, in qua continetur: *Væ vobis, quia draco venit ad vos cum ira magna, ſciens, quod modicum tempus habet.* de ſucceſſ eccl. chriſtian. f. 46 47. Idem f. 36 ex Glabro *Rodulpho* memorat tale portentum in Gallia viſum, circ. A. 1000 vel poſt. Floruitque *Arnolfus* circ. A. 1040. Quare viſiones a *Rodulpho* & *Arnolfo* memoratæ, erant inter initia *pauci temporis* & 3½ *temporum*, & tum *in terram* certe jam erat

jactus draco, *mulierem persequens*: sed revera hunc hostem tunc in Gallia & in Pannonia esse visum, minus sum credulus, quam ut assentiar. Referendum tamen censui, quia vir gravissimus, Iacobus Vsserius, & retulit & satis aperte assensus est. Qui plura tantorum phænomenorum testimonia inveniunt, ea producant: qui spirituali judicio pollent, considerent.

14 *αἱ δύο πτέρυγες*) Hebraicum duale [redacted] כְּנָפָ non semper *binarium* involvit: sed adhibetur etiam in notatione *quatuor* vel *sex* alarum, Ez. I & Es. VI. Vnde apud LXX nunquam [redacted] כְּנָפָ sunt *δύο πτέρυγες*. Itaque hoc loco non sine magna significatione dicitur, *αἱ δύο πτέρυγες, duæ illæ alæ*. ipsa *aquila magna* est imperium Romanum: duæ alæ, ditio orientis & occidentis.

¶ *εἰς τὸν τόπον αὐτῆς*, *in locum suum*) Hic *locus* amplissimas regiones complectitur, *Poloniam*, *Russiam*, *Hungariam*, *Transilvaniam &c.* quibus ad ecclesiam aggregatis, A. 965 & deinceps, ditio Christiana continuo tractu ab orientali imperio ad occidentale pertigit.

¶ *καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ*) Sic Dan. VII. 25, *ἕως καιροῦ καὶ καιρῶν καὶ ἥμισυ καιροῦ* & c. XII. 7, *εἰς καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ*. Vtroque loco de calamitate sancti populi agitur. Plurale *καιροὺς*, notat duo *tempora*. Pluralis numerus strictissime sumendus. Hoc sermone, *post annos*, biennium significatur, l. 17 § 3. Digest. *de manumtest.* Post annos *indistincte liber esse jussus*, post biennium *liber erit*: *idque & favor libertatis exigit & verba patiuntur.* Sic עשר *decem*, [redacted] עשרים *decades* duæ, id est, *viginti*. *Secundum veterum Hebræorum Doctorum regulam, in sacris Scripturis exponendis usitatam, numerus pluralis de* duobus *est intelligendus*, *si nihil obstet.* Guil. Surenhusius de Alleg. V. T. in N. T. p. 589. Et hoc quidem loco stricta acceptio vel eo nomine locum habet, quia inter *unum* & inter *dimidium* interjacet. Indefinito sensu *aliquot καιροὶ* sunt *χρόνος*. Mœris Atticista, *ὥρα ἔτους, ἀττικῶς· καιρὸς ἔτους, ἑλληνικῶς*. Ammonius & Thomas Magister, *καιρὸς μέρος χρόνου, οἷον μεμετρημένων ἡμερῶν σύστημα· χρόνος δὲ, πολλῶν καιρῶν περιοχὴ καὶ σύλληψις.* Apocalyptico sensu *καιρὸς tempus* definitam habet longitudinem, ut ex distributione hujus ipsius periodi in *tempus & tempora & dimidium temporis* patet. Incipit hæc periodus ante numerum bestiæ, & ultra eum excurrit: nec tamen eum tota longe excedit. Habet annos 777$\frac{7}{9}$. Tali pacto etiam *chronus* definitam habet longitudinem, & *quinque καιροὺς* sive *tempora* complectitur: quanquam Leop. Frid. Gans Nobilis de Putliz *καιρὸν* statuit habere 80 annos, & *chronon* 240 annos, adeoque *tres καιροὺς* pro chrono habet. Per *tempus & tempora & dimidium temporis* alitur ecclesia, serpenti subducta, & flumine, *Turcico* impetu, petita, nec tamen obruta: ergo ea tempora terminantur captivitate serpentis, & per historiæ Turcicæ articulos commode dividuntur. Captivitatis initium, uti suo loco ostenditur, erit A. 1836 Itaque *tempus* sunt 222$\frac{2}{9}$ anni, ab A. 1058 ad 1280. ac medio seculo XI novum apud Turcas regnum est exortum, & mox orientalem orbis christiani partem *inundavit*: exeunte autem eo seculo, Hierosolymorum urbs eis est erepta, quam non multo post denuo ceperunt. *Tempora* sunt 444$\frac{4}{9}$ anni, ab A. 1280 ad 1725. Eo intervallo maximopere infestarunt ecclesiam, Constantinopoli capta, Buda diu possessa, Vienna non semel obsessa. *Dimidium temporis*, sunt 111$\frac{1}{9}$ anni, ab A.

A. 1725 ad 1836. Ante hujus dimidii temporis exitum, & quidem aliquanto ante, ultimos fluminis impetus terra absorbet.

¶ ἀπὸ προσώπου) Constr. cum τρέφεται. Conf. מִפְּנֵי ἀπὸ προσώπου, 2 Reg. XVI. 18, & Iud. IX. 21, ubi accentus hebraicus locutionem plane parallelam efficit: & Neh. IV. (9.) 3.

17 μετὰ τῶν λοιπῶν, *cum reliquis*) Hi sunt fideles in terris infidelium dispersi.

18 ἐστάθην) Sic *Aretbas* quoque: & probat *Ribera*. quanquam *Latini* plerique habent *stetit*, ἐστάθη, quam vicissim lectionem probat Dœlingius de antichr. p. 284, & Peganius in Ap. pag. 212. Vtriusque lectionis par fere & a codicibus est auctoritas, & ad sensum commoditas. Nam de dracone sic flueret oratio: *Iratus est, & abiit: & stetit in arena maris, & dedit bestiæ ex mari ortæ potestatem suam.* Sed quia nova pars incipit in *& stetit*, & hujus partis initio non iterum expressum est draconis nomen, hæc statio potius ad Iohannem refertur. Qui quidem, tam varia quum viderit, tamen nullam aliam profectionem suam, nisi in spiritu factam, v. gr. c. XVII 3, commemorat: enimvero hæc quoque statio super arenam maris facta est in visione. Valde singularis est hæc visio, & hinc Iohannes hanc suam in arena maris stationem commemorat. De visionibus ad aquas conf. Dan. VIII. 2. X. 4. Ez. I 3. Gen. XLI. 1.

CAP. XIII.

1 Ἐκ τῆς θαλάσσης, *ex mari*) Tria væ orbem terræ ab ortu ad occasum permeant. Primum erat in Perside: secundum, ab Euphrate profectum est: tertium, sub dracone, bestia in occidente sustentat. In epilogo commentationis Germanicæ, leges & characteres plus quadraginta veræ interpretationis apocalypticæ enumeravimus. In his non minimam vim habet expedita væ trium, & ipsius væ tertii, evolutio.

¶ θηρίον κτλ. *bestiam &c.*) θηρίον, sono diminutivum, non sensu. nam etiam elephanti θηρία dicuntur: & apud Homerum μάλα μέγα θηρίον est magnus cervus ab Vlysse confixus.

Vetustissimi patres *capita septem* bestiæ statuerunt esse totidem secula sive regna mundi ab ejus initio ad finem: a quo interpretamento non longe remotus est D. *Gebbardi*, cui bestia apocalyptica est abusus potestatis politicæ, civitatis antichristianæ fulcrum; septem capita, Pharao, Ieroboam, Assur Babel, Antiochus, Synedrium pharisaicum, tum, Imperator Romæ, & bestia ex abysso. vid. comm. in XII proph. pag. 508-524. coll. pag. 217 seqq. 292. Contra, *Victorinus* caput sive regem unum accepit de Domitiano. qui Iohannis tempore imperabat: cetera de ejus quinque antecessoribus singulis & successore proximo: & sic Hammondus a Claudio ad Domitianum; sic Bossuetus, de Maximino ejusque quinque consortibus, quibus ipse superstes erat, & uno ei superstite Licinio; quod ipsum ab Epilysi Raph. Eglini non longe abest. Altera interpretatio nimis *laxa* est; altera nimis *angusta*, quanquam commodior, quatenus septem montes non deserit. Ab utravis ansam potuere sumere, qui septem illa capita magno consensu referunt ad septem formas politiæ Romanæ, quas dent (vide inprimis Borrhaum ad h. l.) 1 Reges, 2 consules, 3 decemviri, 4 tribuni militares consulari potestate, 5 dicato-

ctatores, 6 Imperatores. Septimam paulo post videbimus. Quid autem I opus est, res Romanas, quas Daniel, cu jus id antiquitati conveniebat, satis jam tum descripsit, in apocalypsi non solum supra væ tertii initia, sed etiam a bestiæ quartæ Danieliticæ initiis, imo longe altius repetitas quærere? nam Daniel bestiæ tertiæ quartam, uti secundæ tertiam, primæ secundam duntaxat subnectit.: at ii, quibus caput primum bestiæ apocalypticæ sunt Romæ reges, ultra bestiam Danieliticam tertiam totam ascendunt, quum vel ultimus rex & primi consules Romæ in principia secundæ, id est, Persarum, cadant. II Ipse septenarius capitum titubat hoc modo; neque consules, decemviri, tribuni, pro tribus capitibus numerari possunt, sed aut pro uno, quia collegarum numerus speciem regiminis non variat: aut pro viginti circiter; adeo sæpe consulibus interjecti sunt ceteri: aut si interjectu illo numerus formarum non augetur, etiam reges (ut dictatores, quocunque placet, referas) cum imperatoribus pro uno capite numerandi fuerint. Certe chronologi epochas Romanas non nisi a regibus consulibusque denominant, & his reliqua subordinant, donec ad imperatores veniunt. vid Com. Camilli de Sylvestris Chronol. p. 190 seqq. Vtut est, ex diversitate capitum, & ex numero septem regum, bestia ejusque caput ultimum non demum cognoscuntur; quanquam id unum causantur interpretes: clarius vero, citra ejusmodi ambages, prophetia & meretricem & cum ea bestiam innuit. III Soli septimo capiti *paullulum mansionis* adscribitur. at ceteris capitibus, v. gr. si decemviri sunt caput, quorum potestatem ultra biennium valuisse, Tacitus in procemio annalium negat; quis hac methodo longiorem mansionem conficiet? IV Quum ad imperatores, quasi ad caput sextum, deventum est, varie se exercent ingenia, quis eorum ultimus hoc respectu sit habendus: Domitianus, cui succedere cœperint imperatores externi; an Diocletianus, in quo ethnicismus finierit; an Constantinus, qui paululum manere debuerit, Romæ videlicet; an Augustulus, ab Odoacro devictus? V In *septimo* capite illud non effugiunt, quin nimis longam ejus mansionem, nimisque magnum ab eo discrimen octavi, qui tamen e septem est, introducant: ut quum huc referunt Constantinum, qui in oriente sedere cœperit; aut Odoacrum Herulosque cum Gothis & Longobardis; aut Bonifacium III aut Carolum M. cum utriusque successoribus. Plura ad tales opiniones refutandas idonea, si opus est, sumi possunt ex iis, quæ jam sequuntur.

Namque hoc potissimum loco Germanica mea *Exegesis*, & cel. D. *Ioachimi Langii* Epicrisis, invicem conferendæ sunt. Ac primum constare debet, quid sit in quæstione. Vterque nostrum agnoscit, I aliam esse *bestiam*, aliam *meretricem*: II *Babylonem* esse Romam, eamque novissimi præcipue temporis sui: III non nulla, quæ in Apocalypsi de bestia dicuntur, dici etiam apud *Danielem* de quarta bestia: IV bestiam & ut *corpus*, & ut *individuum* describi: V *papatum* quoque in Apocalypsi notari: VI Impium illum, qui *antichristus* dicitur, esse individuum. Sed in eo vis est differentiæ, quod Theologus Halensis *papatum* sub *Babylonis* pictura ait haberi; ego, sub descriptione *bestiæ*, ita quidem, ut capita hujus denotent *successionem* papalem a seculo XI. ac postremo tempore Impius ille *unus* simul & papatum gerat, quatenus e septem est, & novam ex abysso malignitatem

tatem adjungat, quatenus octavus ipse est. *Permagnum igitur nobis momentum in hac prophetiæ parte situm est, cujus eventum hodiernus habet dies.* Primum *THESES* in illa exegesi ad h. l. exhibitas, & in Epicrisi examinatas, repetam, partimque declarabo amplius, partim vindicabo. Solicite agam & perspicue: tu, Lector, si quid tua referre judicas (refert autem multum,) fac adsis. Miserum enim est, ubi in re seria multum verborum fit, profectuum nihil. Qui tractationem illam meam in singulas Theses, & Epicrisin Langianam, ad verbum expenderit alternatim, & cum utravis præsentem meam explanationem contulerit, hunc operæ non pœnitebit.

THESIS I. *Una eademque bestia est, cornuum decem & capitum septem, quæ Apoc. XIII & XVII describitur.*

Concedit D. Langius, p. 376. Sed quum ego hanc thesin præstruxissem ea tantummodo mente, ut demonstratio ex capite XIII & XVII deinceps conjunctim deducenda cohæreret, ille ante, quam ego quidquam de meretrice dicam, protinus occupat, & ait, *Ap. XIII & XVII bestiam ita sisti, ut meretricem* SIVE PAPATUM *pessundet.* De suo addit, *sive papatum.* Bestiam a meretrice diversam esse uterque nostrum, ut dixi, peræque agnoscit: sed antequam quæstio de textibus, qui *papatum* notent, decisa sit, *papatum* neque mihi pro *bestia*, neque illi pro *meretrice* licet ponere. Perpetuus ex *homonymia* error Epicrisin tenet. Tu, Lector, recordabere: neque enim quovis id loco inculcabo. Pro mea autem parte distincte incedam.

THESIS II. *Bestia est potestas regno Christi opposita ecclesiastico-politica.*

Hoc quoque concedit, p. 377. Sed quum ego opinioni quorundam, qui bestiam pro potestate vel mere spirituali vel mere politica (invito D. Langio,) haberent, occurrerem, neque adhuc de papatu subsumerem: ille, ne de papatu accipiam, intercedit. Exspectandum erat, donec ego hac utrinque agnita thesi in progressu abuti viderer.

THESIS III. *Bestia cum urbe Roma intimam & plane singularem habet conjunctionem.*

Hanc Thesin Epicrisis p. 377 ita concedit, ut ne *probationis* quidem egere dicat: & tamen p. 378 ei quoque ipsam *verisimilitudinem* abdicit; quatenus videlicet bestia non idcirco, & Roma, sint idem. Sed ego non magis, idem esse, dico. Conjuncta non sunt idem: conjunctionemque probavi, capitis XVII allegatione, non quod eam hodie negari putarem, sed quo firmius hæc Thesis cum Thesi IV sustentaret Thesin V.

THESIS IV. *Bestia est in præsenti.*

Postularam, ut hæ Theses quam rigidissime examinarentur. Examinavit Theologus Halensis, sed, ut ait, *parum rigide: neque enim opus fuisse* p. 386. Opus certe fuit in hac Thesi, ob Thesin sequentem, cujus examen speciatim petieram, idque jure. Amanter dicam atque aperte: (nam veritas hoc fontico loco in discrimen adducta cogit:) *Epicrisis lectoribus suis, quos utique multos propter celebritatem Auctoris habet, non refert, quod referri magnopere oportuit.* Ea tota sic habet: *Hæc Thesis innititur præcedenti. Sed quum ea plane fundamento careat, nempe bestiam esse papatum, juxta cum illa ruit,* p. 377. Strenuæ

nuæ formulæ, *plane*, *ruit*, & aliæ, quas Venerando Auctori plerophoria sententiæ suæ passim suppeditat, lectorem occupare non debent, quo minus dubitet, &, quæ uterque nostrum profert, invicem expendat. Valde necessaria est & admonitio hæc & ejus recordatio. Ego Thesin sic probaram: *Nondum præteriit bestia: nam Roma stat, & hac urbe vastata, interit demum bestia. Non tota demum FVTVRA est: nam væ secundum jam pridem abiit; eo autem elapso tertium væ veniebat cito, & sub initium hujus væ bestia ex mari cito est exorta. Ergo bestia, quæcunque est, hodie est.* Non Thesi præcedenti, quamvis & Theologo Halensi & mihi placitæ, Thesin IV, ut ille ait, superstruxi: multo minus huic propositioni, *bestia est papatus*, quam, per se veram, ille Thesi præcedenti æquipollentem sine causa facit, Thesis IV vim suam in acceptis refert; indignus quippe circulus esset, collata Thesi V: minime omnium *sola* ea propositione, solam enim Epicrisis refert, Thesis IV nititur. Mea probatio perstat: 1) Bestia nondum præteriit: 2) non tota FVTVRA est: 3) ergo in præsenti est. *Quartum* non datur: *primum* agnoscit Theologus Halensis: ex primo & secundo *tertium* necessario sequitur; idque totam de bestia sententiam Langianam tollit, meam sustentat. *Secundum*, ut debui, probavi, paucis, sed tamen ex toto prophetiæ nexu, qui lectorem commentationis ad eum usque locum deductæ continuum (talem enim postulat) non potest fugere. Summam petis argumentorum ex analysi temporum desumtam? Vide *Erkl. Offenb.* pag. 114. Summam mavis argumentorum a temporum analysi sejunctam? Vide ibidem p. 92 seqq. Hæc referre potius & examinare debuit Epicrisis, quam in ipso controversiæ *centro* unum mihi argumentum prorsus inane attribuere, &, eo facile soluto, rem aliis quasi transactam repræsentare.

THESIS V. *Bestia est Papatus Romanus.*

Hæc vero Thesis est palmaria, de qua Epicrisis agit p. 378. Thesis III est extra controversiam: Thesin IV vindicavimus modo. Thesis hæc V, duabus illis innixa, manet irrefragabilis, id est, evidens & certa. Bestia, inquam, cum urbe *Roma* arcte conjuncta est: & bestia est *hodie*. Ergo aut aliam potestatem hodiernam papa majorem & cum urbe Roma conjunctiorem monstrari, aut papam pro bestia haberi, necesse est. Plura dixeram ad hanc ipsam Thesin, p. 664. & congruunt, quæ differueram pag. 659: *Per considerationem væ trium, & omnium adeo, quæ in prophetia ejusque eventu præcedunt & sequuntur, ita includimur, ut neque antea neque postea, neque in oriente, neque in occidente, aliud quidpiam cogitare possimus, atque papatum. Conferantur, quæ ad cap. XII. 12. 14 exposita sunt.* Adde *Introductionem*, præsertim § 31. 40. 42. 44, num 12. Omnes hi nervi adhuc sunt integri.

Vlterior Elenchus (*Fernerer Beweis*) Daniele præcipue adhibito, a cel. viro est adornatus, noviter, hoc nomine, ut me convinceret, p. 393 seqq. coll. p. 381. 384. Gratum est munus: rem ipsam considerabo.

Probat Elenchus, 1) bestiam apocalypticam primo, ut totum corpus, deinde

ut

ut individuum ſpectari: 2) eandem eſſe monarchiæ Romanæ. p. 393 ſ. 402 ſ Reſp. Vtrumque ego, etiam citra ambages rationum ex Daniele quæſitarum, concedo: & id ipſum interpretationem beſtiæ a me datam adjuvabit. Videamus momenta ſingula.

1 Hac differentia, quæ beſtiam primo ut totum corpus, deinde ut individuum ſumat, non percepta, errorem præſto ait eſſe. p. 394. Reſp. Sane hæc differentia eſt; etiam *magis varia*, quam Theologo Halenſi videtur. Inde erroris, in quo verſatur, originem videbimus, maxime Theſi X.

2. *Beſtiæ*, etiam totius, ac *meretricis* (& papatus) magnam eſſe *conjunctionem*, demonſtrat. p. 934 ſeqq. Præclare; ſi gloſſa de papatu a meretrice ad beſtiam transferatur.

3. *Demonſtratio*, ut Auctor appellat, *concentrata*, qua oſtendatur, beſtiam apocalypticam non eſſe papam, tribus conſtat rationibus. p. 396 ſeq. Eas ſolvemus.

a. Negat, me ſententiam meam ulla re probaſſe Reſp. Probavi plane, & probo, hac ipſa potiſſimum Theſi, iterum iterumque. Singulas *textûs* partes poſtea recognoſcemus. Neque contrarium quidquam cum demonſtratione mea unquam contexere neceſſe habui.

b. Totam vim demonſtrationis meæ, quod beſtia ſit papa, deſumtam ait eſſe a regio ſtatu & dominatu paparum: at papalem hierarchiam ſub ſchemate meretricis regalis ſiſti. p. 397. Reſp. Hanc quæſtionem, utrum beſtiæ an meretricis regnum ſit papæ regnum, regalis ſtatus & dominatus, quem utraque illarum habet, non terminat. Regalem ſtatum & dominatum paparum oſtendi oportuit, quia *ſine* eo papatus non eſſet beſtia: ſed papatum eſſe beſtiam, aliis antea modis oſtenſum eſt.

c. repetit, aliam eſſe beſtiam, atque meretricem. ibid. coll. p. 371-374. Iterum & ſæpius concedo: ſed non oſtendit, papam eſſe meretricem.

4. Paralleliſmus quoque prophetiæ Danieliticæ & Apocalypticæ, a Theologo Halenſi ſubjunctus, ibidem, ſententiam ejus ita frangit, ut meam corroboret. Diſtincte procedemus, & per aliquot Obſervationes ſpeciales Theſin hanc V denuo reſultantem videbimus.

Obſerv. 1. *cum beſtia quarta, Dan. VII. 7 ſ. ſimilitudinem habet Apocalyptica.*

Permultas ſimilitudines enumerat Epicriſis, p. 398-402. In his eminet ipſa *beſtiæ* appellatio utrique communis: *decem cornua*: ingens *potentia*: *duratio* usque ad regnum Chriſti & ſanctorum. De *ore magniloquo*, de *bello cum ſanctis*, de *temporibus* 3½ infra dicemus.

Obſerv. 2. *Notabilis eſt etiam diſſimilitudo.*

Nonnulla ſolus memorat Daniel: ſpeciem formidabilem, robur ingens, ferreos dentes, diverſitatem a prioribus beſtiis, cornu parvum, oculos hujus humanos, tria cornua evulſa, ungues æreos &c. Rurſus multa nova ſunt in Apocalypſi: capita ſeptem, (quum unum ſit in Dan. VII. 20.) nomen blaſphemiæ; ſimilitudo ipſius beſtiæ, pedum, oris, cum beſtia apud Danielem tertia, ſecunda, prima; draconis præſidium, plaga letalis eaque ſanata, terræ admiratio, terricolæ adorantes, inſidens mulier, aſcenſus ex abyſſo &c. Ipſa decem cornua aliter Daniel deſcribit, aliter Johannes

Obſerv. 3. *Non eadem prorſus beſtia eſt.*

Eandem eſſe, Theologus Halenſis exiſtimat: ſed ſimilia non ſemper ſunt eadem; diſſimilia, etiam rarius: & cum tali diſſimilitudine, qualis hoc loco eſt, quod v. gr. ad capita pertinet, identitas ſtare nequit.

Obſerv. 4. *Multis ſeculis ſeriorem ortum habet apocalyptica beſtia, quam Danielitica.*

Quarta apud Danielem beſtia, utrum ſit regnum *Græco-Syriacum*, an imperium *Romanum*, ambigitur. Vtrumvis interpretes non proletarii ſtatuunt: illud v. gr. Franc. Iunius, hoc Ioach. Langius. Sume Romanum imperium, & quidem ortum ejus quam maxime ſerum, ſub Auguſto, qui Ægypti, ultimi regni de Græca monarchia, potitus eſt. Id erat ante Iohannis, non dicam, nativitatem, ſed viſionem. Porro viſio & prophetia futurarum eſt rerum: unde, quanquam monarchia Babylonica, Daniele propheta, in medio flore erat, tamen initia ejus in viſione, quaſi ex abrupto, a tempore tum præſente ducuntur. Dan. II. 38. VII. 17. Certum igitur eſt, Danieliticam beſtiam habere ortum antiquiorem, quam Apocalypticam. Hanc autem viſionis Iohanneæ ſeries ortam eſſe demonſtrat *poſt* abitum væ ſecundi, Saracenici, &, ſub tuba angeli ſeptimi, *poſt* draconis res capite XII relatas, ſub væ tertio, *poſt* ipſum draconis abitum ad bellum cum reliquis ſeminis mulieris gerendum. Recte cel. D. *Langius* in comm. Germ. ad Apoc. fol. 92 obſervat, cap. IX. 1 πεπτωκότα in præterito, non πίπτοντα in præſenti, dici de ſtella: quanquam de ipſo ſtellæ ibi lapſæ tempore nunc non quærimus. Non minus obſervandum eſt, quod h. l. θηρίον dicitur viciſſim ἀναβαῖνον in præſenti, non ἀναβεβηκὸς in præterito. Aſcenſus beſtiæ ex mari eſt ſub væ tertio.

Obſerv. 5. *Beſtia apocalyptica eſt papatus Romanus.*

Hoc inevitabili ſequela ex præcedentibus fluit obſervationibus. Neque rationes, quas ex Daniele & Apocalypſi conjunctim proponit Halenſis Theologus, id impediunt, ſive ex Apocalypſi ſola, ſive ex Daniele quoque ſtringantur:

α. *Beſtia eſt tale*, inquit, *individuum, quod in ſuo regno ſucceſſores non habet; quippe quod regnum cum interitu beſtiæ ſimul deletur. At papæ in ſua hierarchia habent ſucceſſores.* Epicr. p. 403. Reſp. Vltimum in ea ſucceſſione individuum, quod Theſi X videbimus, non habet ſucceſſorem.

β. *Beſtia oritur ex ſtirpe principum (Regenten-Stamm) monarchiæ Romanæ: inde autem nullus papa eſt exortus.* ibid. Reſp. Vtrum *genealogico* ſenſu *ſtirpem principum* dicat Epicriſis, an *politico*, non apparet. *Genealogico* ſenſu ipſi imperatores tam variæ ſtirpis fuere, ut plerique pontifices majori jure cenſeantur *Romanæ* ſtirpis, quam ipſe v gr. Trajanus. *Politico* ſenſu, quicquid potentiæ habet papa, ex *Romana*, non hierarchia, ſed monarchia habet.

γ. *Beſtia eſt futura: papæ jam diu regnant.* ibid. Reſp. Papa ultimus, ſingularis, peſſimus, eſt futurus.

δ. *Beſtia ſummo imperio politico regna obtinebit.* p. 404. Reſp. Papæ obtinuerunt, & papa individualis poſtremo ſuo tempore obtinebit multo magis.

ε. *Beſtia*

i. *Bestia jacietur in stagnum ignis: Babylon prius delebitur, ab ipsa bestia. Babylon igitur non est bestia.* ibid. Resp. Concedo, salva Thesi.

Vberiorem Elenchum, ut arbitror, expediimus: nunc revertimur ad Theses, quarum decima, quintam hancce amplius dilucidabit, etiam quod ad Danielem attinet.

THESIS VI. *Hic papatus sive regnum papale jam dudum esse cœpit.*

Hac thesi non conor probare, *papam esse bestiam*, ut Epicrisis refert, p. 378. Id probatum est hactenus. Nunc, eo constituto, progressus legitimæ demonstrationis postulat, ut ostendatur, talem potestatem, qualis in prophetia adscribitur bestiæ, præ ea, quæ meretrici adscribitur, in papatu reperiri: & ut investigetur, quo potissimum tempore sit orta. Quare vel maxime ad rem faciunt, quæ ad hanc Thesin collegeram. Opponitur Christo, non quod ad Personam ejus, sed quod ad *Regnum* attinet, bestia: & hic apprime considerandum est, quod in Præfatione ad Sherlockii Antidotum contra Papismum egregie docet Ven. Langius: doctrinam de Persona Christi in papatu, propter concilia œcumenica, plus sanitatis retinuisse; sed doctrinam de Officio *regno*que Christi apertissime & maximopere esse corruptam.

THESIS VII. *Regni papalis conditor est Hildebrandus sive Gregorius VII.*

a. Distinguit Epicrisis inter incunabula regni, & inter fastigium. p. 379. Incunabula papalia præcipue repetit a Bonifacio III. cujus nomen *œcumenicum* haud præterii, pag. 462. coll. pag. 445 s. 548. quamvis rem tum ipsam non magnam fuisse, peculiari dissertatione ostendit Magnif. *Pfaffius.*

b. Fastigium non inficiatur Epicrisis in Hildebrando, *ibidem*: atqui fastigium decisionem affert, ubi regnum aliquod, superiore victo, primas arripit. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 675.

c. Notat Epicrisis, quod in Thesi VI, & deinceps, non bestiæ, sed papatûs vocabulo utar. p. 380. Resp. Ex methodi lege id fit. nam Thesis V docuit, bestiam esse papam: nunc progrediente demonstratione, ex prædicato, *papa*, fit subjectum, cui ulteriora prædicata junguntur in Thesibus sequentibus. Talia non debent promiscue dici, dum quæstio est: sed quæstione expedita, pressior fit sermo, ut ad Thesin I monuimus.

d. Proprio hoc loco *Vitringam* commendavi, argumentis ejus & D. Langii probe perpensis. Alter ceteroqui implenda multa pro impletis habet, alter impleta fere omnia pro implendis: ego medium verumque cum textûs ordine sequor. Vbi Vitringa errat vel veram sententiam non veris argumentis defendit, & Theologus Halensis aut recte ei aut non recte aut refragatur aut assentitur, ego securus specto. Quare Systema hic meum cum Vitringiano non recte comparat p. 381. Gregoriana quidem epocha, per Vitringam & per me demonstrata, manet. *Elenchus*, cujus ibidem fit mentio, solutus est Thesi V.

Novum enim quiddam Romano episcopatui opera Gregorii VII acquisitum esse, agnoverunt omnes, etiam qui tum vivebant, etiam qui postea Romam de-

fenderunt: atque id ipsum, bestiam sive imperium quoddam constituit. Clamant Gregorii dicta nova; clamant Acta nova. Dicta sive *Dictatus* hominis hi fuere:

I *Quod Romana ecclesia a solo Domino sit fundata.*

II *Quod solus Romanus pontifex jure dicatur universalis.*

III *Quod ille solus possit deponere episcopos vel reconciliare.*

IV *Quod legatus ejus omnibus episcopis præsit in concilio, etiam inferioris gradus, & adversus eos sententiam depositionis dare possit.*

V *Quod absentes Papa possit deponere.*

VI *Quod cum excommunicatis ab illo inter cetera nec in eadem domo debemus permanere.*

VII *Quod illi soli licet pro temporis necessitate novas leges condere, novas plebes congregare, de Canonica Abbatiam facere, & e contra, divitem episcopatum dividere, & inopes unire.*

VIII *Quod solus uti possit imperialibus insignibus.*

IX *Quod solius Papæ pedes omnes principes deosculentur.*

X *Quod illius solius nomen in ecclesiis recitetur.*

XI *Quod unicum est nomen in mundo.*

XII *Quod illi liceat Imperatores deponere.*

XIII *Quod illi liceat de sede ad sedem, necessitate cogente, episcopos transmutare.*

XIV *Quod de omni ecclesia, quocunque voluerit, clericum valeat ordinare.*

XV *Quod ab illo ordinatus alii præesse ecclesiæ potest, sed non militare, & quod ab aliquo episcopo non debet superiorem gradum accipere.*

XVI *Quod nulla Synodus absque præcepto ejus debet generalis vocari.*

XVII *Quod nullum capitulum, nullusque liber canonicus habeatur, absque illius auctoritate.*

XVIII *Quod sententia illius a nullo debeat retractari, & ipse omnium solus retractare possit.*

XIX *Quod a nemine ipse judicari debeat.*

XX *Quod nullus audeat condemnare Apostolicam sedem appellantem.*

XXI *Quod majores causæ cujuscunque ecclesiæ ad eum referri debeant.*

XXII *Quod Romana ecclesia nunquam erravit, nec in perpetuum, Scriptura teste, errabit.*

XXIII *Quod Romanus pontifex, si canonice fuerit ordinatus, meritis B. Petri indubitanter efficitur sanctus, testante S. Ennodio, Papiensi episcopo, ei multis S. Patribus faventibus, sicut in*

in decretis B. Symmachi papæ continetur.

XXIV *Quod illius præcepto & licentia subjectis liceat accusare.*

XXV *Quod absque synodali conventu possit episcopos deponere & reconciliare.*

XXVI *Quod Catholicus non habeatur, qui non concordat Romanæ ecclesiæ.*

XXVII *Quod a fidelitate iniquorum subjectos potest absolvere.*

Genuinos esse hos dictatus, agnovit Panvinius, P. de Marca, & Christianus Lupus, ad quos accedit Ioh. Mabillon de re diplom. f. 63. mentem eos certe Hildebrandi exacte referre, demonstrat Magnif. Pfaffius Inst. H. E. p. 510. imo Privilegia apostolicæ sedis & Romani pontificis appellat Baronius: neque abludunt cetera Postulata Romanensia, quæ magno numero collecta exhibet liber publicus Germanice scriptus de *recus. Concil. Trid.* p. 134 159. *Phil. Nicolai* l. 1 deRegno Christi, c. 7. *Calixti* Digress. p. 446 456. *Carpzov.* Isag. in libb. symb. p. 813 seq. & alii. Dictum, factum: dictatibus *Acta* congruunt, quæ ubique exstant. Summa est hæc: Adhuc subjecti pontifices fuerant imperatori, quanquam freno sæpe morso: tum autem papa imperatorem subegit, & ipse totius orbis Christiani, sub spirituali prætextu, Monarcham agere cœpit. Palmarium erat illud, ut Majestatem Cæsaream, quæ inprimis obstabat, subigeret. De *Investituris* titulus ferebatur: atque hæc ipsa *pars* majoris opinione momenti erat, sed *totum* multo maximi. *Etenim imperii vel omnino tollendi vel in perpetuum stabiliendi causam tunc maxime* tractatam esse docet Panvinius. Videatur *Iusti Christophori Dithmari Vita Gregorii VII*, & *Historia controversiæ de Investitura episcoporum usque ad Henrici V & Calixti II pactum*, præsertim in extremo. Imperatorem Henricum IV Gregorius VII A. 1076 in Synodo Romana, præsentibus CX episcopis, *anathemate notavit*, *privatum PRIUS* (ut Platina loquitur) *omni regia administratione. Abrogationis autem pontificiæ habita fere hæc formula est:* (inquit idem; nam Sigonius Latiniorem fecit:) *Beate Petre apostolorum princeps, inclina quæso aures tuas, & me servum tuum exaudi, quem & ab infantia educasti, & usque ad hunc diem ab iniquorum manibus vindicasti, qui me pro mea in te fide oderunt & persecuti sunt. Tu mihi testis es optimus, & pia IESU CHRISTI mater, & frater tuus Paulus tecum martyrii particeps, me non sponte, sed invitum pontificatus gubernacula suscepisse. Non quod rapinam arbitratus sim sedem tuam legitime conscendere, sed malebam vitam meam in peregrinatione degere, quam locum tuum pro fama & gloria tantum occupare. Fateor ego, ac merito quidem, mihi tua gratia, non meritis meis, populi christiani curam demandatam esse, concessamque ligandi & solvendi potestatem. Hac itaque fiducia fretus, pro dignitate & tutela ecclesiæ suæ sanctæ, omnipotentis Dei nomine, Patris, Filii & Spiritus sancti, & Henricum regem Henrici quondam imperatoris filium, qui audacter nimium & temerarie in ecclesiam tuam ma-*

nus injecit, imperatoria administratione regiaque dejicio: & Christianos omnes imperio subjectos, juramento illo absolvo, quo fidem veris regibus præstare consueverunt. Dignum est enim, ut is dignitate careat, qui majestatem ecclesiæ imminuere conatur. Præterea vero quia monita mea, imo tua ad sui ipsius populorumque salutem pertinentia contempsit, & se ab ecclesia Dei, quam seditionibus pessundare cupit, separavit, eum anathematis vinculo colligo, certo sciens, te esse Petrum, in cujus petra, ut in vero fundamento, rex noster CHRISTUS ædificavit ecclesiam suam. Eandem *vero exsecrationem*, inquit Platina, *his verbis* A. 1080 *denuo confirmavit: Beate Petre apostolorum princeps, & tu Paule gentium doctor, vestras quæso aures mihi paululum præbete, meque clementer exaudite: unam veritatis discipuli estis & amatores: quæ dicam vera sunt. Hanc causam suscipio veritatis gratia, ut fratres mei, quorum salutem exopto, mihi obsequentius acquiescant, sciant, intelligant, quod vestro auxilio fretus post Christum & matrem ejus semper virginem, flagitiosis & iniquis resisto: fidelibus autem præsto adsum & auxilium fero. Non enim volens & libens hanc sedem conscendi, sed invitus & lacrymans, quod me indignum judicabam, qui in tam excelso throno sederem. Hæc autem dico, quia non ego vos, sed vos me elegistis, & gravissimum pondus humeris nostris imposuistis. In me autem vestro jussu montem ipsum conscendentem, clamantem & annunciantem populis eorum scelera, & filiis ecclesiæ peccata, membra diaboli consurrexere, & ad sanguinem usque manus suas in me conjecere. Astiterunt enim reges terræ & principes seculi, cum his conjurarunt ecclesiastici quidam & vulgares in Dominum & nos Christos* (al. *Christianos*) *ejus, dicentes: Dirumpamus vincula eorum, & projiciamus a nobis jugum ipsorum: hoc autem fecere, ut me vel morte vel exilio mulctarent: quorum de numero fuit Henricus, quem regem vocant, Henricus, inquam, Henriei imperatoris filius, qui cornua & calcem contra ecclesiam DEI superbe nimium erexit, facta conjuratione cum multis episcopis Italici, Gallici, Germanicique nominis, cujus superbiæ vestra adhuc restitit auctoritas, qui fractus potius, quam ad sanitatem redactus, ad me in Cisalpinam perveniens, absolutionem anathematis suppliciter quæsivit. Hunc ego, quem ad pœnitentiam venisse credideram, in gratiam recepi, huicque tantummodo communionem reddidi, non tamen in regnum, e quo eum in Romana synodo merito depuleram, restitui, nec vectigalibus regni, ut ad finem* (fort. *fidem*) *redirent, concessi. Hoc ideo feci, ut si redire in gratiam cum finitimis suis, quos semper vexaverat, differret, reddereque res tum ecclesiasticas tum profanas ex fœdere abnueret, cogi ad officium execrationibus & armis posset. Hac opportunitate adjuti quidam Germaniæ episcopi & principes, ab hac fera bestia diu vexati, in locum Henrici suis flagitiis e regno cadentis,*

dentis, ducem suum & regem Rodulphum deligunt. Qui regia modestia & integritate usus statim nuncios ad me misit, a quibus intelligerem, se coactum regni gubernacula suscipere, non esse tamen adeo regnandi cupidum, ut non malit nobis, quam regnum pollicentibus obtemperare: futurum se in Dei potestate semper ac nostra, idque ut arbitremur ipsum facturum, filios obsides pollicitus est. Stomachari tum Henricus cœpit, & nos primo quidem precari, ut Rodulphum ab occupatione regni execrationibus propelleremus Dixi me velle videre, cui jus competeret, & eo missurum nuncios, qui rem omnem rescifcerent, meque deinceps judicaturum, uter ipsorum in causa potior habendus esset. Vetuit Henricus, quo minus rex a legatis nostris decerneretur, multosque tum seculares tum ecclesiasticos interfecit, ecclesias diripuit & profanavit, atque hoc modo sese anathematis vinculis illigavit. Hanc ob rem fidens in Dei judicio & misericordia, inque patrocinio beatæ virginis, fultus etiam auctoritate vestra, ipsum Henricum ejusque fautores vinculo anathematis colligo: atque iterum regiam ei potestatem adimo, interdicoque Christianis omnibus illo juramento absolutis, quo fides regibus dari consuevit, ne Henrico ulla in re obtemperent, Rodulphum in regem suscipiant, quem multi provinciæ principes abrogato Henrico in regem optimum sibi delegere. Etenim par est, ut sicuti Henricus ob superbiam & contumaciam facultatibus suis privatur, ita Rodulphus omnibus gratus pro sua pietate & religione regia dignitate & potestate donetur. Agite igitur apostolorum sanctissimi principes, & quod dixi vestra auctoritate interposita confirmate, ut omnes nunc demum intelligant, si potestis in cœlo ligare & solvere, in terra quoque imperia, regna, principatus, & quicquid habere mortales possunt, auferre & dare nos posse. Si enim quæ ad Deum pertinent, judicare potestis, quid de his inferioribus & profanis censendum est? Et si angelos dominantes superbis principibus vestrum est judicare, quid in servos illorum facere vos (al. *nos*) *decet? Edifcant nunc reges hujus exemplo & omnes seculi principes, quid in cœlo possitis: quantique apud Deum sitis, ac deinceps timeant sanctæ ecclesiæ mandata contemnere. Hoc autem judicium cito in Henricum exercete, ut intelligant omnes, iniquitatis filium non fortuito, sed vestra opera e regno cadere. Hoc tamen a vobis optaverim, ut pœnitentia ductus in die judicii vestro rogatu gratiam a Domino consequatur. Actum Romæ nonis Martii, indictione tertia.* Divino interdicto, *Mihi vindicta*, compesci debet humana bilis etiamnum, si quis legit aut recordatur inauditam imperatoris juvenis contumeliam & pastoris superbiam, in toto negotio: illum ab omnibus desertum: veniam coram petere coactum: asperrima hieme non tam euntem, quam repentem: sordido habitu foris exspectantem, donec huic commodum fuit ex alta Canusina arce despicere saltem imperatorem supplicem, A. 1077. Tum Henricus Italiam reliquit: Grego-

Gregorius, Romæ restitutus, strenue regnare cœpit. Eodem anno epistolas misit in *insulam* Corsicam, quæ adscensum ex *mari* non mediocriter illustrant. Vna sic habet apud Nic. Coletum:

Gregorius episcopus servus servorum Dei omnibus episcopis, clericis, consulibus, majoribus & minoribus, in insula Corsica consistentibus, salutem & apostolicam benedictionem.

Quoniam propter multas occupationes ad peragendum nostræ solicitudinis debitum, singularum provinciarum ecclesias per nosmet ipsos visitare non possumus, necessarium valde est, ut exigente ratione vel tempore aliquem modo ad illas partes mittere studeamus, per quem commissa nobis secundum voluntatem Dei repræsentetur auctoritas, & dominici gregis salus atque communis provideatur utilitas. Scimus enim quoniam sine detrimento & magno animarum periculo esse non potest, cum illius diligentia, ad quem summa negotiorum & curæ necessitas præcipue spectat, diu subditis ac commissis sibi fratribus deest. Quapropter considerantes, & valde timentes, ne hujusmodi erga vos providentiæ tam diu prætermissum studium & nobis in negligentiæ culpam reputetur, & vestræ saluti (quod absit) perniciosum aut contrarium fuerit, data primum opportunitate, misimus ad vos hunc fratrem nostrum Landulphum Pisanæ ecclesiæ electum episcopum, cui & vicem nostram in vobis commisimus, us ea quæ ad ordinem sacræ religionis pertinent rite exequens, juxta prophetæ dictum, evellat & destruat, ædificet & plantet: *cui vos obedire & unanimiter assistere volumus, admonentes, & apostolica auctoritate præcipientes, talem sibi honorem & reverentiam exhibeatis, qualem ex constitutione sanctorum patrum iis exhibere oportet, quos sancta & apostolica sedes in partem suæ solicitudinis assumendos, quibusque vicem Romani pontificis committendam esse prævidet. Data Senæ Kalendis Sept. indictione INCIPIENTE PRIMA.*

Pondus huic epistolæ addit altera, quæ sequitur:

Gregorius episcopus servus servorum Dei omnibus episcopis & viris nobilibus, cunctisque tam majoribus quam minoribus in insula Corsica consistentibus, salutem & apostolicam benedictionem.

Scitis, fratres & carissimi in Christo filii, non solum vobis, sed multis gentibus manifestum esse, insulam, quam inhabitatis, nulli mortalium, nullique potestati, *nisi sanctæ Rom. ecclesiæ ex* debito *vel* juris proprietate *pertinere: & quod illi qui eam hactenus violenter, nihil servitii, nihil fidelitatis, nihil penitus subjectionis aut obedientiæ beato Petro exhibentes, tenuerunt, semet ipsos crimine* sacrilegii, *& animarum suarum gravi periculo obligaverunt. Cognoscentes autem per quosdam fideles nostros & vestros amicos, vos ad honorem & justitiam apostolici principatus, sicut oportere cognoscitis, velle reverti, & diu subtractam ab invasoribus justitiam beato*

beato Petro vestris temporibus vestrisque studiis redhiberi, valde gavisi sumus, scientes, vobis hoc non solum ad præsentem, sed etiam ad futuram provenire utilitatem & gloriam. Nec diffidere quidem, aut quidquam in hac causa vos dubitare oportet: quoniam, si modo vestra voluntas firma & erga beatum Petrum fides immota permanserit, habemus per misericordiam Dei in Tuscia multas comitum & nobilium virorum COPIAS, ad vestrum adjutorium, si necesse fuerit, defensionemque paratas. Quapropter, quod in hac re opportunissimum nobis visum est, misimus ad vos fratrem nostrum Landulphum Pisanæ ecclesiæ episcopum, cui etiam inter vos vicem nostram in spiritualibus commisimus, ut TERRAM ex parte beati Petri & nostra vice suscipiat, & eam cum omni studio & diligentia regat, & de omnibus rebus ac causis beato Petro & nobis per illum pertinentibus se intromittat. Cui vos pro amore & reverentia ejusdem beati Petri apostolorum principis obedire & fideliter in omnibus assistere, volumus, & apostolica auctoritate monemus; & ut magis securus magisque ad omnia inter vos promtus esse valeat, fidelitatem quoque, si postulaverit, præmissa tamen sancti Petri & nostra nostrorumque successorum, non denegetis, nec aliqua occasione sibi facere recusetis. Data Romæ decimo sexto kalendas Oct. Indictione prima.

Adde Imperatorem postmodum a filio suo per Paschalem II concitato imperialibus insignibus exutum: ne panem quidem ei privato, a celericis, quos ditarat, datum: sepulturam denique diu interpellatam. Neminem unquam calonem parochus ullus pejus tractavit. Hoc novum & singulare quiddam erat: sic insigniendum fuit tempus, quum imperator factus est inferior, papa superior. Neque solum imperatoriam, sed omnem omnium principum Christianorum Majestatem Gregorius ad Petrum, id est, ad se ipsum redigere postulavit, & magna ex parte redegit, ut regna, titulos, feuda auferret, conferret, transferret, tanquam rex regum, augusto augustior, ἀνυπεύθυνος. Moribundum Gregorium sive non pœnituit, sive pœnituit; successores nihilominus, quod ille adeptus erat, rapinam arbitrati sunt: (conf. eatenus Matth. XXVII. 4.) & fundamentis semel jactis molem Monarchiæ suæ superstruxerunt. Nota enim sunt, quæ Papæ deinceps in imperatores principesque & ausi & exsecuti sunt, a posterioribus papis adeo non retractata, ut Gregorius VII demum a Clemente VIII, a Paulo V, a Benedicto XIII, gradatim Divis adscriberetur. Reges feudatarios recenset Fulmen brutum Sixti V. pag. 75 seqq. &c. Aperte Tannerus: *Dico, pontificem esse caput ipsius Romani imperii ac christianæ ecclesiæ universæ: addo & amplifico dictum, esse caput Romani imperatoris, omniumque & singulorum principum imperii.* Anat. Demonstrat. 5. n. 131. Habemus bestiam, id est, regem: unde etiam sub illa tempora, v. gr. A. 1103, *chartæ quædam datæ dicuntur PAPA REGNANTE*, ut docet Mabillon. de Re diplom. p. 187. Regem tamen, non nomine, sed re. Non nomine: etenim ipse Antichristus *imperium Romanum tenebit, tamen sine nomine Romani imperatoris*, ut Bellarminus præclare ait l. 3 de Rom. Pont. c. 15.

§. 15. Sed re. nam Blondus: *Dictatorem nunc perpetuum*, inquit, *non Cæsaris, sed piscatoris, Petri successorem, & Imperatoris prædicti vicarium, pontificem summum, principes orbis adorant & colunt.* & Aug. Steuchus: *Everso imperio, nisi Deus pontificatum restituisset, futurum erat, ut Roma, a nullo excitata & restituta, inhabitabilis, posthæc fœdissima boum & pecorum futura esset habitatio. At in pontificatu, etsi non illa veteris imperii magnitudo, specie certe non longe dissimilis renata est, quia gentes omnes ab ortu & occasu haud secus pontificem Romanum venerantur, quam olim imperatoribus parebant.* Videlicet nomen regis ab re ipsa sejungit titulus spiritualis. nam *Romanum imperium commutatum est DE TEMPORALI IN SPIRITVALE*, ut scripsit Thomas in 2 Theſſ. II. & in Romanæ *Sedis potestatem fuit temporale illud imperium commutatum*, ut ex Leone ep. Rom. dictat Dominicus a Soto. imo ut episcopatus interdum dicuntur feculariſari; sic orbis christianus imperans est quasi spiritualisatus & amortisatus. Hujus vero novitatis caput est Gregorius. *Hic PRIMVS specie religionis, antichristi imperii fundamenta jecit*, ut Epoeham hanc *CLXX* post *annis* in conventu Ratisbonensi notavit Eberhardus archiepiscopus Salisburgensis, apud Aventinum Aventinus ipse: *Gregorius VII PRIMVS*, inquit, *imperium pontificium condidit.* Vid. Vitringa in Ap. qui p. 570 seqq. & hunc ipsum exortum Hildebrandinum, ceteris, de Roma ethnica, de Diocletiano &c. refutatis, firmatum dedit, & testimonia, quæ modo produximus, pleraque collegit. Sed & M. Ant. de Dominis, de Hildebrando, *PRIMVS*, inquit, *aperto marte temporalem voluit exercere in reges & impp. potestatem* l. 4. de rep. eccl. c. 3. & NOVO inauditoque exemplo factum esse, ut papa Cæsarem non solum excommunicaret, sed etiam exauctoraret, gravissimis Ottonis Frisingensis, Godofridi Viterbiensis, Ioh. Trithemii & On. Panvinii suffragiis confirmat Lairizius in hist. pap. Germanice adornata p. 482 seqq. Addantur *Is. Casauboni* Exx. c. Baron. passim: *Iohannis* episcopi *Roffensis* de potestate papæ in rebus temporalibus liber maxime II. cap. IX & X. *Hottingeri* hist. eccl. Sec. XI. *Blondelli* diatribe de formula, *Regnante Christo*, sect. II. cap. 16. *Edm. Richerii* Hist. conc. gen. T. I. c. 13. p. 758. *Natalis Alexandri* Hist. eccl. Sec. XI & XII. Diss. II. art. IX. *Lud. Ellies du Pin* de antiqua ecclesiæ disciplina, diss. septima: *A. Rechenbergii* diss. de totatu Hildebrandino: *Sal. Deylingii* Observ. misc. exerc. sexta, de novitate regiminis monarchici in ecclesiam universam: D. *Maichelii* Diss. de jure principis circa doctrinam publicam, p. 57 s. &c.

Memorabili ratione Lutherus in *Supputatione annorum mundi*, T. IV Ien. Lat. fol. 741 seqq. sub annum salutis millesimum notavit, *fit episcopus Romanus antichristus etiam vi gladii.*

Non momentanea metamorphosi a spirituali simplicitate primorum episcoporum ultra omnem mundanam majestatem transiit papa: sed sensim auctoritatem opesque acquisivit, donec nixu plane extraordinario culmen est assecutus. Ab hoc exortu regnum novum suo statu, sua forma, suo apparatu, multo magis, quam antea, usum est: cumque antehac papa pastor fuisset, annexo principatu; jam monarcha evasit, annexo episcopatu, episcopatus tamen titulo. Quocirca etiam hodierno die Reges externi, v. gr. Sinenses, Papam *Regem* appellant in literis. Eamus per summas rerum. Pedetentim nactus est proprium senatum, Cardinales, paribus

paribus cum papa crescendi gradibus gavisos, qui primum populo, deinde etiam clero omni atque Imperatore excluso, papam, eumque ex sese, facerent: proprios milites, Clericos, potestati civili subtractos, per cœlibatum pontifici mancipatos, per usum calicis eucharistici a laicis distinctos: ditionem amplissimam, per Mathildem inprimis: proprios vasallos, reges christianos, ut diximus: proprium corpus legum, Ius canonicum, theologia scholastica septum: propria comitia, concilia, suis auspiciis coacta; antea enim omnia concilia œcumenica fuerant in oriente, deinceps omnia in occidente: proprios satellites, monachos præcipue Dominicanos & Franciscanos, novissimeque Iesuitas: proprium tribunal, Inquisitionis: proprium insigne, tiaram illam mysticam, A. 1048 triplicatam, quæ *Regnum mundi* vocatur. *Ab ipso maxime Gregorio VII pontifices, omissis imperatorum annis, suos substituerunt, eumque morem deinceps cum Indictione retinuerunt*, ut ait Mabillon. p. 181. quod quam vim habeat, patet ex 1 Macc. XIII. 41 s. & id ipsum paucis post annis Paschalis II solennius facere cœpit. Ab illo fere tempore, coronationis major, quam consecrationis papalis ratio habetur ab historicis, v. gr. a Panvinio in Chronico pontificum, & ab ipso papa in numerandis annis suis. Ipsum *Papæ* nomen, *Sanctitatisque* titulum, & *pedum osculum*, quæ communia fuerant episcopis abbatibusque, idem Gregorius sibi tum uni vindicavit. Neque ultra seculum Hildebrandinum Claudius Fleury habuit, quod de *moribus Christianorum*, libro gallico descriptis, diceret. Sed & illo primum tempore publica adversus hoc regnum e cœlo terraque mixtum protestatio increbuit, (quam pura, non quærimus,) per Arnaldum Brixiensem, quem exinde *politicorum hæreticorum patriarcham* Baronius fuisse censet. Non est prætermittendum, quod a Gregorio VII maxime, simul & imperii majestas & conjugii sanctitas est afflicta; unde duæ illæ hæreses fictæ, Simoniacorum & Nicolaitarum. Ac conjugii quidem sanctitas apud sacerdotes, non apud omnes homines, est impugnata, sed tamen ex iis rationibus, quæ ipsum statum deprimerent. Quisquis est rex, quem Daniel c. XI notat, illud certe, quod versu 37 exstat: *Appetitum feminarum, & quenquam deorum, non curabit:* (sic enim LXX habent, quos Vulgatus haud assecutus, a priore parte negationem avellit:) in contemtorem conjugii & majestatis cæsareæ Pontificem Gregorium VII inprimis convenit.

Exprobrant Romanenses Protestantibus, quod in assignando antichristi initio multis seculis inter se discrepent. Mille vero annos & amplius objicere poterant: tantam res latitudinem habet. Revera omnia, quæ fiunt, & tempus habent, quo fiunt, & articulum temporis, quo fieri incipiunt: temporisque scientia, quo accuratior est, eo plus scientiam rei adjuvat. Sed rursum scientia rei esse potest, etiamsi a temporis scientia multum absis: alias plurimi mortalium de semet ipsis, an sint in rerum natura, dubitare deberent, quia, qua hora, quo die, quo mense, quo anno & amplius, nati sint, haud sciunt. Veruntamen bestiæ natale tempus satis expeditum est. Etenim apostasia & mysterium iniquitatis a primis suis staminibus varie crevit & crescit, donec evadit ὁ ἀντικείμενος καὶ ὑπεραιρόμενος, *Contrarius & Extollens sese*. 2 Thess. II. 3. ss. Totius durationis dichotomiam facit Tuba angeli VII in apocalypsi. ante eam tubam ex aliis vel apocalypseos locis vel apostolicis scriptis præsupponitur

adversarius in mysterio: sub tuba angeli septimi, brevi intervallo post initium ejus, Christo opponitur *bestia* in *regno* aperto, quæ momenti longe majoris est consideratio. Priorum graduum tempora ob id ipsum, quia & varii & occulti sunt, in N. T. non præcise definiuntur, quare ne in eventu quidem curiose ea notare attinet: sed regni ac floris, de quo Ap. XIII agitur, simul *præcise* definiuntur tempora, ac *Iohannes*, ut Bellarminus l. 3 de Rom. Pont. c. 3 ait, *etiam minutias addidit*; quas quidem ipsas minutias ad tempora pertinere ostendimus. Patet hinc, quid ex vero responderi debeat Bellarmino, qui l. 3 de R. P. c. 3 in fine, sententiam, quam W. Musculo tribuit, de antichristi initio tempore Bernardi, ita refutat: *Fuerunt pontifices sine comparatione ulla pejores ab anno* 900 *ad* 1000, *quam ab* 1100 *ad* 1200. *si ergo illi non fuerunt antichristi, quare isti erunt?* Enimvero non malitia illorum propria (quæ tamen opinionem publicam de antichristo appropinquante non mediocriter promovit, & certe in initia væ tertii incurrit) sed novi regni per Gregorium VII constituti forma pessima, regno Christi adversissima, ecclesiæ funestissima, reputari debet.

THESIS VIII *Papatus Hildebrandini initium proprie habet Annus* 1077.

De hoc ipso quoque anno agitur Thesi VII: de parte anni, Thesi IX.

THESIS IX. *In anno* 1077 *consideratu dignus est mensis September, ejusque dies primus.*

Epocham Hildebrandini Tomtus comitatur *Indictio*, quæ cum Septembri mense tum *incipiebat*, eaque *prima*. Primæ Indictionis initio distinctæ fuat literæ ad Corsos, Thesi VII exhibitæ.

Non in puncto ortum ex mari perfactum esse dicimus: sed latitudinem habet notabilem, & quidem a Gregorio VII, si placet, ad Alexandrum III. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 670. Horoscopus tamen, ut sic dicam, observandus venit.

THESIS X. *A veritate hujus interpretationis neque inimici neque amici veritatis debent nos deducere.*

Dissensum facilius fero, quam autumat Epicrisis, p. 382. sed quum longævum veritatis testimonium, quatenus eximia ejus portio est germana bestiæ de papatu interpretatio, periclitatur, & viri insignes, hac autem in parte errantes, nunc demum deditionem faciunt, justus est dolor: & quo plures suffragabuntur, eo major fiet timor detrimenti secuturi. Multo plus nervorum ad *patientiam & fidem* recta affert expositio, quæ papatum sub descriptione bestiæ cernit, quam sequior illa, quæ eum sub meretricis descriptione quærit: omninoque a genuina prophetiæ sententia discedere nocet. Negat Halensis Theologus, p. 383, testes illos veritatis pro bestia habuisse papatum. Habuere vero, multi, ut ante Reformationem Purvæus; post, Cluverus: alii certe pro altera bestia, illi conjunctissima, Ap. XIII, habuere, ut Lutherus.

Idem ille, *meretricem plane esse urbem Romam, quatenus nempe urbs a papatu, qui pro bestia apocalyptica habendus sit, distinguatur, non meminit unquam audire vel legere*: singularisque opinionis speciem in me confert. *Vtrum auctor*, inquit, *an CVM ALIIS ego hallucinatus sim, lector judicet.* Epicr. p. 385 seq. Diserte mecum facit Pareus, comm. in Apoc. col. 874. 892, neque alios addo. Etenim omnes, qui papatum in capite XIII Apocalypseos notatum agnoscunt, (qui permulti sunt,) iidem

iidem Babylonem non possunt non ab eo distinguere, quanquam non omnes æque commode distinguunt. Novus sæpe videor, ubi antiquam veritatem, a Luthero in omnibus fere hîc partibus agnitam, refero: nec diffiteor, mihi notitiam priscarum sententiarum, sine præjudicio auctoritatis, non parum adjumenti attulisse. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 1111. 1121. Ad rem redeamus.

Bestiam a *meretrice* diversam esse, eandemque vel ut *corpus* vel ut *individuum* spectari, recte quidem docet Halensis Theologus: sed neque periochas de *corpore*, de *individuo* agentes; neque *mare* & *abyssum*, unde bestia alium aliumque ortum habet; neque *capita* ejus & *cornua* distinguit; neque de *Roma*, si papatus removeatur, satis amplam habet ideam. Epicr. p. 385. 387 f. 393. Quare has quoque partes per Observationes quam distinctissimas evolvemus. Adeste, qui veritatem amatis.

Observ. 1. *Bestia apocalyptica est Papatus Romanus per complura jam secula dominans.*

Hanc proram & puppim habet Thesis V. Vbi ea desinit, ibi hæc reliqua consideratio incipit.

Observ. 2. *Bestia habet & cornua decem & capita septem.*

Id aperte scribit Iohannes.

Observ. 3. *Capita septem sunt septem & montes & reges: eademque sunt diversa a decem cornibus.*

Prior pars observationis diserte scripta exstat: *septem capita, septem montes sunt, in quibus mulier sedet, & reges septem sunt.* Nec potuisset unum ex *capitibus* bestiæ esse *quasi mactatum ad mortem*, si id esset mons seorsum a rege. Quod ad alteram observationis partem attinet, *capita sunt capita, cornua cornua: capita septem, cornua decem.* Non sunt synonyma, neque cornua in capita mutantur: nam conjuncta eorum est mentio. *Capita inter se succedunt: cornua sunt simul. Capita per totam bestiæ durationem extenduntur: cornua sunt extremo bestiæ tempore. Capita sunt de substantia bestiæ: cornua sunt quiddam adscititium.* In unum hîc cumulum differentias conjecimus: quicquid earum dubium est, jam jamque confirmabitur. Halensis Theologus, differentia bestiæ Danieliticæ & Apocalypticæ haud perspecta, ne capitum quidem, quæ septem demum habet Apocalyptica bestia, notabili a decem cornibus differentiæ potuit satisfacere, & e contrario capita septem & reges septem, longe, non bene, separavit. Reges suspicatur esse Pharaonem, Ieroboam, Achab, Nebucadnezar, Antiochum, (quid his cum montibus Romæ?) Domitianum, Antichristum: capita vero eosdem ait esse una ætate reges atque cornua, quorum tribus evulsis denarius numerus, sub antichristo, cum septenario commutetur. Comm. Apoc. f. 202.

Observ. 4. *Alius bestiæ ortus ex mari est, alius ex abysso.*

Sæpe *mare* memorat Apocalypsis, sæpe *abyssum:* nunquam vero hæc duo promiscue appellat, atque in locis de bestia clarissime distinguit. nam bestia h. l. ex mari ascendit, & cap. XI. 7 ita ascensus ejus ex abysso repræsentatur, ut idem capite XVII. 8 tanquam futurus describatur. Hoc sedulo tenendum est.

Observ. 5. *Bestiæ capita non ante ortum ejus ex mari incipiunt, sed cum ortu ipso.*

Quis profectus est intelligentiæ, ubi bestia, tanquam *subjectum*, a Romulo, Bruto &c. tanquam principibus Romæ, vel

certe a Pharaone, Ieroboamo &c. tanquam prodromis antichristi, (de quibus fere consentiunt DD. Gebhardi & Langius) designatur? Imo *Prædicata* bestiæ per hypotyposin rerum ejus actionumque futurarum describuntur: & hoc ad docendum facit. Quemadmodum post draconis e cœlo jactum, & post initium væ tertii, bestia ex mari est orta: Thes. V. Obs. 4. sic ortum bestiæ non antecedunt, sed comitantur & sequuntur pedes & os & cornua, &c. neque capita sola excipi & ortu illo priora putari debent. nam super capita sine exceptione, omnia videlicet, (sicut super omnia ejus cornua sunt diademata,) nomen blasphemiæ esse dicitur: neque uni alterique capitum citeriorum, sed ipsi bestiæ ex mari exortæ, id quod accuratissime notari debet, tempora adscribuntur, quanquam a temporibus deinceps capita revelli non possunt. Rursus, cum ipso ortu ex mari incipiunt capita. nunquam enim bestia est sine capite: ac primo quoque tempore mentio fit capitis unius, id est, primi, letali plaga affecti.

Observ. 6. *Capita inter se succedunt.*

Reges, cel. D. Langius recte agnoscit, inter se succedere: igitur etiam capita inter se succedunt. nam capita sunt reges. Observ. 3. Successio declaratur Observatione sequente.

Observ. 7. *Id spatium temporis, quod septem capitum seriem babet, in tria incisa, sive in tres articulos, dividitur.*

Quinque (de regibus, qui cum montibus per capita bestiæ significantur,) *ceciderunt: unus est; alter nondum venit, & quum venit, paulum eum oportet manere.*

Observ. 8. *Præsens tempus, pro quo angelus loquitur, in medium incisum cadit.*

Præsens tempus Theologo Halensi est pro visione Iohannis. unde sic interpretatur: *unus* (i. e. Domitianus) *est*, & *alter* (i. e. antichristus) *nondum venit.* At hoc, *unus est*, & illud, quod mox videbimus, *bestia non est*, inter se respondent: neque aut illud, *non est*, quoquo vertatur, ullo modo pro tempore visionis ad imperium Romanum applicari potest; aut hoc, *unus est*, ad Domitianum referri patitur clausula subsequens, *alter nondum venit.* nam particula *nondum* excludit intervallum inter *unum* & *alterum*, quos etiam contradistinctio *quinque* regum ad *unum* & *alterum* proprie conjungit: Domitianus autem annis abhinc plus 1600 occisus est, & hodienum valet illud: *alter nondum venit.* Sæpe tempus præsens sermonis pro ipsa rerum serie præsens est, tale illud, *cingebas te ipsum*, &c. Ioh. XXI. 18. Inde prophetæ futuros tanquam jam natos & degentes alloquuntur, v. gr. Ez. XXXVIII. 17. Sic væ primum & secundum *abisse* dicitur. Ap. IX. 12. XI. 14. Adde illud: *vixerunt: qui babet: erunt.* c. XX 4. 6. Confer cap. XVII 12. 14. Præclare hanc ipsam loquendi rationem probavit, ne ceteros dicam, Bossuetus, in thesi; nam hypothesis, cui inserviit, nihil est, ab aliis pridem confutata, idque operosius, quam necesse fuit. Ita h. l. exprimit angelus tria tempora diserte, in medio eorum, i. e. in secundo, & se collocans & Iohannem, quo commodiore differentia primum tempus in præterito, secundum in præsenti, tertium in futuro declaretur: neque alia erat causa, cur angelus illud tempus potius, quo bestia non est, quam quo est, pro præsenti sumeret.

Observ. 9 *In eosdem articulos ipsa dividitur bestiæ duratio.*

Bestia

Bestia erat: non est: ascendet ex abysso & interibit &c. Cap. XVII versu 8 bis, & versu 11. Inter hos versiculos tanquam parallelum interponitur illud, *quinque ceciderunt: unus est: alius nondum venit &c.* v. 10. Summa ex utrisque conflata, est *Bestia ex mari: Non bestia: Bestia ex abysso.*

Observ. 10. *Babylon est Roma.*

Nomen, *Roma*, ῥώμη, a robore dicitur: unde olim eadem *Valentia* appellata. *Vrbs valida*, cap XVIII. 10. per antonomasian, non per epitheton. In Romam omnia, & in Romam solam conveniunt, quæ de Babylone dicit Apocalypsis. Babylon hæc est, donec prorsus deletur: sed quando esse cœpit? tum, quum *magna* esse cœpit. Quum in oriente desiit Babylon, in occidente emersit. Erat igitur *apostolorum* jam tempore, quorum judicium ex Babylone judicari dicitur, cap. XVIII. 20. non ideo, quia apostoli judicium illud prædixere, quam causam profert D. Langius in Comm. Ap. f. 213, Babylonem ad hierarchiam seculo VII degenerem restringens, adeoque nimis seram faciens: sed quia, ut sanctos & prophetas, sic etiam apostolos interfecit. coll. v. 24. Prima Babylonis mentio est cap. XIV. 8 neque ibi indicatur, tum Romam Babylonem esse incipere: sed quemadmodum Agnus, qui pridem Agnus erat, ut talis præsupponitur in Apocalypsi; & e contrario draco, qui pridem draco fuerat, ut talis præsupponitur: sic Babylon, quæ pridem Babylon fuerat, ut talis præsupponitur. Præsens Babylonis agentis tempus in Apocalypsi determinatur per ea, quæ urbi attribuuntur.

Observ. 11. *Bestia & ante regnum Babylonis regnat, & post regnum Babylonis.*

Recte judicat Theologus Halensis, non posse simul regno tanto gaudere & meretricem & bestiam: sed idem bestiæ regnum nonnisi post regnum meretricis collocat. Primum regnat bestia, cap. XIII. 1 seqq. deinde Babylon, c. XVII. 1 seqq. iterumque bestia, ibid. v. 8 seqq. Seriem textûs analysis nostra exacte servat: Epicrisis, non servat.

Observ. 12. *Capita sunt de ipsa bestiæ substantia: cornua sunt quiddam adscititium.*

Plaga *capitis* unius dicitur etiam *ipsius* bestiæ plaga: sed *cornua* sive reges *CVM bestia* regnum accipiunt. c. XIII. 3. XVII. 12. Præterea reges septem non per se, sed cum montibus sunt capita bestiæ: ergo cum urbe eam habent necessitudinem, quam soli pontifices Romani; & sunt ipsi pontifices. at illud unum, *cornua ET bestia*, ibid. v. 16, cornua satis a bestia distinguit, ut quiddam subsidiarium.

Observ. 13. *In primum incisum cadunt menses XLII bestiæ: qui certe sunt aliquot seculorum.*

Bestia ex mari orta est A. 1077, & paulo post data est ei potestas menses XLII. potestas autem hodienum durat. Propior determinatio alibi explanatur.

Observ. 14. *Bestiæ Non-esse & Babylonis Regnum sunt simul.*

Vtrumque horum aperte confert prophetia in medium incisorum trium, ex quibus constat duratio bestiæ. Bestia post ascensum ex mari vehementer grassabatur, donec per phialam angeli quinti regnum ejus obscuratum fieret. Sed tamen obscuratum regnum est regnum; & bestia, obscuratum habens regnum, est bestia. Deinceps autem res eo deveniebat, ut locus esset huic sermoni: *Bestia erat*, erat bestia, id est, regnabat, improbe illa quidem: *& non est*, non est bestia, non regnat, eo statu, quem ex mari orta habebat, amisso: cur? quia

Mulier

Mulier insidet bestiæ, & bestia illi pro jumento servit, mulier autem, regno gaudens super reges terræ, sedet *regina*. Tali ea schemate in scenam producitur sub væ tertio, post bestiam ex mari, & alteram ex terra exortam, post res capitis XIV, atque adeo post phialas effusas, donec bestia ex abysso exorta, adscitis decem regibus, eam de subito delet.

Observ. 15. *Eo maxime tempore manifesta erit, quæ nunquam nulla fuit, differentia Romæ & Papæ.*

Differentiam Romæ a Papa nimis tenuiter definiit Vitringa, Anacr. p. 756, eoque majori specie Theologus Halensis papatum sub Roma abdidit. Ampliorem differentiam ostendimus in libro, *Erkl. Offenb.* præf. § IX & pag. 689. 776 seq. & ad totum caput XVII, maxime pag. 845. sed quum ea, quæ sparsim ibi notata sunt, a plerisque prætereantur, distinctius pleniusque hoc uno in loco rem exponemus. *Roma* quum dicitur, etiam seorsum a pontifice, tria dicuntur: *Vrbs septicollis*, *Ecclesia Romana*, *Civitas Romana*. *Civitatem Romanam* describit *Is. Newtonus* in Observ. ad Dan. interprete Guil. Suderman, ea ille quidem mente, ut tria cornua, per cornu parvum evulsa, interpretetur de Exarchatu, de regno Longobardorum, & de Roma ejusque senatu, sub potestatem papæ redactis. Hac opinione seposita, quæ cornu fingit nimis maturum, totus locus rectam de civitate Romana ideam egregie adjuvabit. *Roma cum suo Ducatu*, inquit, *qui* Etruriæ *& Campaniæ partem complectebatur, a Græcis Imperatoribus defecit A. C. 726, & libera evasit Respublica sub Senatus Romani regimine. Hujus Senatûs auctoritas in rebus civilibus deinceps suprema fuit, Papæ auctoritate hactenus non ultra res ecclesiasticas patente.* pag. 53. Iterum: *Anno* 796 Leo III, *creatus Pontifex electionis suæ Carolum Magnum, legatione certiorem fecit, missis etiam muneri aureis Confessionis Petri clavibus, nec non urbis Romæ vexillo: illas quidem in professionem quod Papa urbes Exarchatûs Ravennatensis & Longobardiæ dono Caroli possideret; hoc ad significandum Regi ut rediret ac S. P. Q. Romanum subigeret, perinde ac subegerat Exarchatum & Longobardorum regnum. Petiit quippe eodem tempore a Carolo Pontifex, ut quosdam ex suis principibus Romam mitteret, qui populum Romanum ei subjicerent, atque obstringerent sacramento* in fide & subjectione, *ut verba, quibus utebatur, refert Sigonius. Anonymus Poeta, quem Argentorati edidit* Bœclerus, *hoc modo illud describit:*

Admonuitque piis precibus, qui mittere vellet
Ex propriis aliquos primoribus, ac sibi plebem
Subdere Romanam, servandaque fœdera cogens
Hanc fidei sacramentis promittere magnis.

Hinc inter Papam & Romanos cives dissidium exortum est. Et hi quidem duobus vel tribus post annis, quibusdam ex Clericis adjuti, tantos in illum excitarunt tumultus, ut novæ rerum in omni Occidente faciei causa extiterint. Duo enim e Clericis Papam quorum-

dam

dam criminum accusarunt, quem mox armata vi corripuere Romani, vestibusque sacerdotalibus exutum monasterio incluserunt. Auxilio autem amicorum ille cum evasisset, in Germaniam ad Carolum Magnum fugit, apud quem de Romanis conquestus est, quasi eo animo sese ipsi opponerent, ut omnem Ecclesiæ excuterent auctoritatem, pristinamque libertatem recuperarent. Eo absente ipsius accusatores copiis suis Ecclesiæ ditiones depopulati sunt, accusationisque capita ad Carolum Magnum miserunt. Hic autem, anno nondum circumacto, Papam cum ingenti comitum pompa Romam remisit. Nobiles & Episcopi e Francia, qui ipsum comitabantur, præcipuos ex ipsius accusatoribus Romæ examinarunt, eosque in Franciam in custodiam miserunt. Contigit hoc anno 799. *Proximo anno ipse Carolus Romam profectus est & statuto die Concilio Italorum & Francorum Episcoporum præsedit, utramque partem auditurus. Quum vero Papæ adversarii se auditum iri exspectarent, statuit Concilium, illum qui supremus omnium hominum esset Iudex, majorem esse quam qui ab ullo, præter se ipsum, judicaretur: quo facto ille solenni oratione coram omni populo innocentiam suam professus est, atque ita habitus pro absoluto. Brevi post, die quo natalis Domini memoria celebrabatur, populus Romanus, qui hactenus suos Episcopos elegerat, ac se suumque Senatum censebat veteris Senatus Populique Romani jura rite possidere, Carolum Imperatorem elegit, atque eadem ipsi se submisit ratione, quâ vetus Imperium Romanum ejusque Senatus olim Romanis Imperatoribus erant subjecti. Huic Papa diadema capiti imposuit, eumque sacro inunxit oleo, atque adoravit flexis genibus, ut olim fiebat Imperatoribus Romanis, narrante id hisce verbis Poëta supra citato:*

Post laudes igitur dictas & summus eumdem
Præsul adoravit, sicut mos debitus olim
Principibus fuit antiquis. ---

Ab altera parte Imperator hoc sacramento Papæ se obstrinxit: In nomine Christi spondeo atque polliceor Ego Carolus Imperator, coram Deo & beato Petro Apostolo, me Protectorem ac defensorem fore hujus sanctæ Romanæ Ecclesiæ, in omnibus utilitatibus, quatenus divino fultus fuero adjutorio, prout sciero poteroque. *Porro etiam creatus est Imperator urbis Romæ Consul, ejusque filius* Pipinus *Rex Italiæ coronatus, atque ex eo tempore ille hac ratione nomen suum scribi voluit:* Carolus serenissimus, Augustus, a Deo Coronatus, Magnus, pacificus, Romæ gubernans Imperium, *vel* Imperator Romanorum; *proque eo in Ecclesiis Romanis dicebantur preces. Ex hoc etiam tempore ejus effigie Romani nummi signabantur. Papæ autem adversarii, trecenti numero e Romanis, duo vel tres e Clericis, ad mortem damnati sunt. Illi uno eodemque die omnes* in campis Lateranensibus *securi percussi; hisce vero intercessione Papæ noxa*

noxa remissa est, ipsique in Franciam in exilium missi. Atque ita Romani Imperatoris *titulus, quo hactenus insigniti fuerant Imperatores Græci, sive Orientis, ad Reges Franciæ in Occidente translatus est. Posthæc Carolus Vrbis & Ducatus Romani principatum Papæ dedit, sibi tamen ut Romanorum Imperatori subjectum: hyemem in rebus Romæ politicis, iisque quæ ad Sedem Apostolicam attinebant, imo totius Italiæ negotiis, tam civilibus quam ecclesiasticis ordinandis, novasque de iis condendo leges transegit: proxima æstate in Franciam reversus est, relicta sub imperio Senatûs civitate, & illo simul & hac sub Papa atque se ipso. Audito autem novas suas leges nec a Iudicibus in edicendo jure, nec a populo illi obsequendo observari, nec non potentiores a liberis hominibus, imo & ab Ecclesiis & monasteriis, servos capere, qui in suis vinetis, agris, pascuis domibusque opus facerent; pergere etiam illos ab hisce pecora exigere & vinum, eosque qui Ecclesiis ministrabant opprimere; literas ad filium Pipinum dedit, monentes ut his malis ille mederetur, Ecclesiæ curam gereret, ac videret ut leges suæ observarentur.* p. 55 seqq. Cetera complura, si opus est, apud Newtonum legantur. *Ecclesia Romana* quid sit, seorsum a pontifice, patet, 1. quando concilium habetur, vel ante pontificis confirmationem, vel citra eam. 2. quando in schismate judicium fit de papa legitimo. 3. quando sedes vacat, præsertim longiori tempore, & Interregnum sive Interpontificium, & Conclave est. 4. quando zelus pro Catholicismo etiam ab iis, qui pontificia amplitudine minus capiuntur, exercetur. 5. quando ipse papa Inquisitioni suspectus est, aut primoribus ordinum, v. gr. Generali Lojolitarum præposito non satisfacit. *Roma* denique *septicollis* cum suis muris, templis, palatiis, domiciliis, quomodo a papa differat, non opus est dicere. In summa, Roma & *architectonice*, & *politice*, & *ecclesiastice* spectata, quiddam a papa divisum habet. Bestia quidem regnante, Roma vix, nisi papæ radiis coruscat, ut apparuit, quum Papa Avenione sederet: idcirco pauci Romam a papa distinctam animadvertunt. Sed commutabitur utriusque ratio: mulier regnabit, bestia eam portabit. Tum vero in omnium oculos incurret differentia.

Observ. 16. *Bestia est corpus, in primo & secundo inciso durationis suæ: in tertio, est individuum.*

Grandes duo errores pridem exstitere, quorum alter septimum tantummodo bestiæ caput pro papatu multorum seculorum, alter totam bestiam septicipitem pro antichristo individuali habet. Contra, bestia septiceps est papatus multorum seculorum: caput septimum, homo peccati, qui a plerisque antichristus dicitur. Bestia est *corpus*, a cap. XIII. 1 ad c. XVII. 7. Est *corpus & individuum*, ibid. v. 8-11, pro diversis incisis. Est *individuum*, ibid. a v. 12 ad c. XIX. 20. Hæc, ut spero, distincta sunt & facilia. Bestiam Halensis quidem Theologus ait esse primo *corpus*, deinde *individuum*: sed eam capite XIII ut *individuum*, capite XVII ut *corpus*, tractat. Id cujusmodi sit, patet. Quæ in Epicrisi p. 387. 388 notantur, ea non allegavi ut sententias aliorum, (quemadmo-

admodum cel. D. Langius accipit) quanquam Ribera certe totam bestiæ durationem annis $3\frac{1}{2}$ includit; sed ut consequens absonum, quo prematur opinio bestiam cum ipso corpore suo in annos $3\frac{1}{2}$ coarctans. Nam cum ortu bestiæ ex mari incipit series septem capitum (ut ostendimus Obs. 5.) quæ annos $3\frac{1}{2}$ longe excedit, præsertim quum ultimo tantummodo capiti sive regi *paululum* mansionis adscribatur.

Observ. 17. *Individuum illud est caput bestiæ septimum; sive rex, post quinque & unum, alter; ipse octavus, idemque e septem.*

Ex septem capitibus sive regibus est, quatenus papa est: ipse autem octavus est, sive bestia ipsa, non caput duntaxat; non quatenus papa est, sed quatenus novam & plane singularem malitiam ex abysso affert. Similitudo rem illustrabit: arbor septem ramorum, quorum sex sint graciliores, & septimus valde crassus; si sex decisi sint, & septimus superfit, manet arbor. Conf. *Erkl. Offenb.* p. 885. Prius autem dicitur octavus, quam e septem: quia non prius papam aget, quam hominem peccati. Germanica mea exegesis cum parenthesibus cel. D. Langii hæc est: *Bestia, respectu capitis ultimi, vel potius (non habet certum ipse commentator,) eo tempore, quando ultimum caput, ac proprie bestia ipsa, tanquam octavus, grassatur, est persona singularis (quæ tamen non erit papa ullus) &c.* Epicr. p. 387. Resp. Formula, *vel potius*, non habet dubitationem de re, sed tantummodo inadæquatæ locutioni subjungit adæquatam, quarum collatio lectori non sit inutilis. Vltimus ille papa, omnibus longe pejor, causa nulla est, quin eum habeat interitum, qui Ap. XIX. 20 descriptus, Babylonis vastationem subsequitur.

Observ. 18. *Is est Impius, Homo peccati, Filius perditionis, Adversarius & Elatus, Nefarius.*

Sic eum Scriptura appellat, præsertim Paulus, 2 Thess. II. 3. Quem ad locum quæ notavi, ea hîc velim respici.

Observ. 19. *Idem dicitur, usitatissimo vocabulo, antichristus.*

Nomen *antichristi*, ubi non adhibentur Epistolæ Iohannis, extra quas id in Scriptura non occurrit, commodissime seponitur, propter homonymiam. Dicitur enim vel de *antichristianismo* sub apostolorum tempora exorto, quo sensu ipse Iohannes jam tum non unum, sed multos antichristos esse factos scripsit, 1 ep. c. 2. v. 18. vel de *papatu* per complura jam secula dominante, quo sensu plerique Protestantium accipiunt: vel de *Homine peccati* in individuo, ut inprimis Theologus Halensis adhibet. Ego non utor vocabulo in tantam adducto ambiguitatem, præterquam ubi aut Epistolas Iohannis tracto, aut sententias aliorum, qui utuntur, refero: &, si in Apocalypsi tractanda uterer, (quanquam Nefarius ille se *deum* perhibebit, non *Christum*,) eodem uterer sensu, quo Theologus Halensis, qui tamen negat, me rectam habere de *antichristo* ideam. Epicr. p. 375. 389. Non negaret, si *Præfationi* saltem meæ vacasset attente perlegendæ.

Observ. 20. *Cum bestia simul potestatem quasi reges accipiunt decem cornua sive reges unam horam.*

Id aperte dicitur Ap. XVII. 12. *Bestia* innuitur individualis: & *una hora* est gerendi regni, quippe quod decem cornua mox dant bestiæ. Bestia modo dicebatur *non esse*: quare potestatem denuo accipit, & *cum* ea reges, qui hora interjecta suam

 quo-

quoque potestatem tam recentem dant bestiæ.

Observ. 21. *Tota vis monarchiæ Romanæ in decem regna divisæ conferetur in bestiam.*

Id dicitur ibidem versu 13. 16. 17. Reges decem, non modo decem regna, erunt; reges autem, prorsus dediti bestiæ, mirabili consensione.

Observ. 22. *Decem cornua, & bestia, meretricem vastabunt.*

Id dicitur ibidem, versu 16. Momentosissima particula, καὶ, &: vulgo obliterata, vindicatur suo loco.

Observ. 23. *Postremo bestia, cum decem cornibus, ceterisque regibus terræ, in magnam illam cladem irruet.*

Id scriptum est Ap. XIX. 19, ubi sub *regibus terræ, decem cornua* contineri, patet ex cap. XVII. 14. 17 fin.

Observ. 24. *Huic considerationi Daniel, quacunque eum ratione interpretere, non officit.*

Quæ hactenus ex Apocalypsi didicimus, ea nos ad ipsum bestiæ decemque cornuum exitum perducunt, & per se plana sunt, neque per Danielem, sive Langiana, sive alia ejus interpretatio vera est, labefactantur. Fac, bestiam quartam apud Danielem esse regnum *Græco-Syriacum*: aut cornu parvum esse *Muhammedem*: (quam sententiam certe Epicrisis ratione minus idonea refutat, p. 404 f.) aut denique *decem cornua* apud Danielem alia esse, atque apud Iohannem: (etenim *post* decem cornua cornu apud illum surgit, c. VII. 24 in Chaldaico; apud hunc autem decem cornua simul *cum* bestia regnum accipiunt, c. XVII. 12.) horum nil interpretationi obest meæ. Nam quemadmodum bestia apocalyptica similitudinem quandam habet etiam cum tertia, secunda, prima Danielitica, ut vidimus Thesi V, obs. 2. nec tamen idcirco eadem est cum ulla earum: sic similitudo bestiæ apocalypticæ cum quarta Danielitica non eandem bestiam infert. Hoc in gratiam eorum dixerim, qui Danielem aliter interpretantur, atque nos Apocalypsin, vel certe de Danielis interpretatione dubitant. Sed progrediamur.

Observ. 25. *Bestia quarta Danielitica est Romana monarchia.*

Regnum Græco Syriacum sub quaternis alis capitibusve tertiæ bestiæ continetur: neque per se amplitudinem totius bestiæ, nedum quartæ, a prioribus tantopere distinctæ, assequitur. Ægre in eo decem cornuum successiva ostendi series potest; unius temporis, ut textus postulat, multo minus. Denique multo id citius exspiravit, quam vel quarta bestia interiret, vel Lapis abscinderetur. Nil superest, nisi Romanum imperium: id quod, præter alios, solide docet Abbadie in Apoc. T. IV. p. 446-537, & Ianus de IV Monarchiis. Romanum si prætermissum esset, inter bestias Danieliticas & inter Apocalypticam unus, isque magnus esset hiatus. Atqui & Daniel, cap. II & VII, & Apocalypsis, cap. XIII-XIX, a diversis regnorum, quæ describunt, initiis, continuo filo, ad unam eandemque metam, ad Christum ejusque regnum sub toto cœlo, deveniunt.

Observ. 26. *Eadem bestia Continuum quiddam est, ab initio monarchiæ Romanæ, usque dum throni ponuntur: & bestiam Apocalypticam & mulierem & multa alia diversa in se complectitur.*

Quæ

Quæ potissimum victoria initium dederit monarchiæ Romanæ, non magni interest. Quodcunque fuit initium, ab eo usque ad metam quatuor monarchiarum quarta instar est fluminis, quod unum a suo fonte alveum habet, sed interdum rivos quosdam imbibit, interdum in plures ipsum rivos dividitur, & tamen unum continuum flumen manet. Primum Romana potestas erat indivisa: deinde rudimenta quædam divisionis exstitere, & divisio ipsa in orientem & occidentem, quæ multas habuit vicissitudines. Tum partes potentiæ sibi Romanæ vindicarunt Herulorum, Gothorum, Longobardorum reges: Exarchi: ipsi Romani: Imperatores Carolingi, Germani, non exclusis aliis regibus. Quicquid potentiæ vel papa quoque vel urbs ante Gregorium VII habuit, id bestia Danielitica immediate continet: quicquid potentiæ papatus a Gregorio VII, (qui *Chrono* ab Augusto abest,) etiam sub schemate spirituali, in urbem, in Patrimonium Petri, in vasallos, in reges, in populos exercet, bestia apocalyptica refert: sed ipsa rursum bestia apocalyptica, & item Roma cum potentia sua extrema, adeoque & id quod retinet, & is qui retinetur, sub Danielitica bestia comprehenditur; quæ propter papatum ab omnibus prioribus bestiis differt: c. VII. 7. Apud Danielem est series principum multo longior, quam in Apocalypsi. Ipsa varietas partium, ex quibus bestia quarta apud Danielem constat, præcipuam ejus differentiam a tribus prioribus bestiis exhibet: ac tertia quidem post mortem Alexandri M. multa diversa complectebatur, & tamen una erat; sed multo magis varias partes habet quarta, sic tamen, ut & conjunctim a tertia differant, & inter se cohærentes unam bestiam exhibeant.

Observ. 27. *Cum interpretatione nostra Apocalyptica sic quoque congruunt, quæ Daniel de decem cornibus vidit.*

Apud Danielem de decem cornibus tria evelluntur, emergente cornu parvo: at in Apocalypsi decem cornua pleno se numero adjungunt bestiæ, extremo ejus tempore. Ergo decem sunt prius apud Danielem, quam in Apocalypsi. Diversam dixeris formam, eandem materiam esse; ideoque Iohannem, respectu Danielis, ante omnia cornuum in textu mentionem facere, versu 1. quæ tamen postea constanter capitibus postponit. Varia pridem fuere, præsertim citerioribus seculis, *denarii* regum lineamenta ac molimina: *ipse denarius nondum liquido apparuit*; neque ternarius eorum, qui evulsi sint. Fient autem decem: &, quantum ex utriusque prophetiæ collatione existimari potest, de decem regibus cornu aliud parvum, princeps non magnus, tres sibi vicinos subiget: idemque, admirantibus terricolis, nova ex abysso malitia mactus, regnum ipse, & cum eo reges, ex nova divisione, decem, accipient, idemque erit & octavus & ex septem, eique decem reges, post unius horæ regnum, potestatem suam conferent. Ipse Daniel, cap. VII, uno versu 20, respectu decem cornuum, & trium, *aliud* memorat: deinde, multo exsertius, *cornu* illud, quod oculos & os magniloquum habebat.

Observ. 28. *Nec pugnant, quæ Daniel de cornu parvo vidit.*

Cornu parvum, quod a quarta bestia differt, ut pars a toto, (neque enim ver-

ſu 11 id pro ipſa beſtia dicitur,) eſt apocalyptica beſtia aut ſepticeps aut individualis. ſi ſepticeps, bene eſt; ſi individualis, (ut, quemadmodum Chriſtus eſt Cornu ſalutis, ſic Adverſarius ſit Cornu perniciei,) videtur tamen id ortum aliquanto celeriorem habere apud Danielem, ut tres reges de decem prius dejiciantur, quam beſtia cum decem regibus regnum accipiat. Vtut eſt, de beſtia ſeptem capitum dicuntur in Apocalypſi, quæ cornu apud Danielem habet, ut *os magniloquum & blaſphemum, bellum cum ſanctis & victoria ex iis*: neque id obſtat nobis. Nam quæ male agit beſtia in primo inciſo durationis ſuæ, ea in tertio agere perſeverat atrociſſime: quam ipſam ob cauſam actio beſtiæ individualis capite XVII & XIX parcius deſcribitur; quia nempe pleraque ex capite XIII repetenda ſunt. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 893. Eo uberius eſt indicium propheticum, quod ſubjectum aliter aliterque ſpectatum eadem habet prædicata.

Obſerv. 29. *Tempora beſtiæ apud Danielem & in Apocalypſi ſuaviter conveniunt.*

Tempora $3\frac{1}{2}$, dum cornu dominatur, Dan. VII. 25, & *menſes* 42 beſtiæ graſſantis, Ap. XIII. 5, & *ὀλίγον paululum* illud manſionis, c. XVII. 10. (ne cetera loca addamus, quæ ſupra ad c. VI. 2 attigimus,) pro annis $3\frac{1}{2}$, iisque communibus, ingenti cum affirmatione habet Epicriſis p. 390. 399. & Comm. ap. f. 203. Obvia quidem facilitate multis pridem arridet menſis 30 dierum, ut dies 1260, menſes 42, anni $3\frac{1}{2}$ inter ſe æquentur: ſed ea ipſa facilitas, collatis dierum, menſium, annorum naturalium arduis invicem rationibus, fallax deprehenditur. Neque Iohannis neque Danielis ævo ſingulares anni reperiuntur, qui habuerint dies 360, ſine epagomenis, multo minus anni $3\frac{1}{2}$, qui habuerint dies 1260, ut vel Nabonaſſarei anni Danicle vetuſtiores evincunt. *Tempus* aliis locis alios habet ſignificatus: vid. *Erkl. Offenb.* p. 130 ſ. 148. & *tempus* (*καιρὸς*) in Apocalypſi eſt longius anno, etiam prophetico: & *anni* $3\frac{1}{2}$ ſive menſes 42 ſunt longiores diebus 1260, ſive propheticos ſive communes annos, menſes diesque ſpectes. Vid. *ibidem* p. 136 &c. unde facile liqueſcent argumenta a cel. D. Langio in comm. apoc.f. 115 ſeq. pro periodo $3\frac{1}{2}$ annorum allata. Annuo die nitebatur cum multis Seizius: communis diei princeps aſſertor eſt Theologus Halenſis. Et illius & hujus rationibus examinatis, vera temporum analyſis, me in medio ducens, (v. 18 not.) mirifice confirmatur, nullo aut ſubito aut deliberato impetu retexenda. *Danieliticam* chronologiam, quod ad noviſſima pertinet tempora, expendi in *Ordine temporum*, pag. 371 ſeqq. *Arcanum temporum* panditur in Apocalypſi & per eam in Daniele: & id ipſum ſpectant auguſtiſſima juramenta in utraque prophetia. Interpretatio, quæ longas in iis temporum periodos ad brevitatem redigit, non poteſt non plurimum turbare. Eſt parallelismus temporum in Daniele & in Apocalypſi, ſed reconditus, &, quum ſemel inveneris, concinnus, longe ultra dierum 1260, menſium 42, temporum $3\frac{1}{2}$ congruentiam. Vid. *Ord. Temp.* l. c. & pag. 322 ſeq. Quod ad *tria citata loca* attinet, parallelismus in iis quæſitus ſe ipſe conficit. Primum locum infra cum tertio componemus, ad c. XVII. 10. ſed ſecundus a tertio, adeoque etiam a primo longe differt. *Menſes* 42 ſunt ante phialas, & primum beſtiæ inciſum propemodum exhauriunt,

riunt, Observ. 9. 13. at post phialas est ὀλίγον *paululum*, & *tempora* $3\frac{1}{2}$, in recisio tertio. Non æqualis est periodus, nedum eadem. *Multo elegantior & subtilior est propheticarum periodorum varietas, quam ut in unam tam multa massam conjicienda veniant.*

Observ. 30. *Hac demum ratione conciliantur invicem etiam ea, quæ de interitu bestiæ scribuntur in utraque prophetia.*

Epicrisis hac quoque in parte solam notat similitudinem, p. 400. *Daniel ignem*, inquit, *tribuit bestiæ: idque confirmat Iohannes.* conf. p. 373 Dissimilitudo non minus est notabilis. *Vidi*, inquit Daniel, *donec occisa est bestia, & corpus ejus perditum est: & data est incendio ignis.* v. 11. Extremum illud, *& data est*, & accentus, & genus fœmininum in Chaldæo quoque, a *corpore* bestiæ sejungunt, & cum ipsa *bestia* conjungunt. Pro uno eodemque, ultimo, bestiæ tempore & Iohannes loquitur & Daniel: sed Daniel *bestiam* innuit in toto *complexu*, (conf. Observ. 26.) id est, decem cornua, sive reges, in capite ejus, & cornu singulare inter decem cornua, & *corpus*; Iohannes *decem cornua* secernit a bestia. Ideo hic ait, 1) *bestiam* cum pseudopropheta *vivam* conjectam in stagnum ignis, 2) *ceteros* hostes, & in eorum turba *decem* illos & reliquos terræ *reges*, *occisos*: at ille scribit, 1) ipsam *bestiam*, quod ad decem cornua capitis a *corpore* distincti attinet, esse *occisam*; 2) *corpus*, i. e. copias & opes bestiæ *periisse*: ac rursum 3) *bestiam*, quod ad cornu singulare attcint, conjectam esse *in incendium ignis* Dum primum hic & tertium membrum dirimuntur, simultaneum utriusque cum secundo indicatur. Interitus bestiæ quartæ, apud Danielem, conjunctum habet interitum priorum bestiarum, c. VII. 12. II. 35. 45, & interitum bestiæ apocalypticæ postea exortæ.

* * *

Hactenus de decem *Thesibus*. de quibus quicquid dixi, in Exegesi Germanica dixeram: sed quia multi judicant & pauci legunt, rem uno hic fasce comprehensam iterum oculis subjici oportuit. Deinceps Theologus Halensis annotationes meas ad versiculos capitis XIII singulatim visurus expendit, quomodo ostendam, bestiam esse papatum. Hoc autem, antea demonstratum, ego in annotatis præsuppono, & in textu, ut quælibet portio postulat, tractando progredior. Qui superiora rite cognorit, facile pro me respondebit: strictim tamen aliqua notabo. Negat, ullam versiculi hujus & sequentium applicationem ad papatum a me dari. Epicr. p. 386 seqq. Non dedi pagina 690-695, quas citat: nam ibi similitudinem, nec non dissimilitudinem, bestiæ Danieliticæ & Apocalypticæ præstruxi, ut par erat. Dedi applicationem, ordinatim, pag. 658. 678. 696 seqq. & remisi pagina 663 lectorem ad caput XVII, ubi de *capitibus* & *cornibus* distincte copioseque egi, p. 853 seqq. De *pardo*, *urso*, *leone*, eo brevior esse potui, quo uberius hæc explicant, qui hanc periocham de papatu frequentes interpretantur. Neque nil navarunt Danielis exegetæ. Non facile scribo, quod ab aliis scriptum sit prius. *Papæ nomen*, (ὄνομα, singulare, *Erasmus* ex antiqua lectione refert *Andreæ Cæsariensis*,) blasphemum esse negat. p. 388. Vt papa hoc nomen ad se unum redegit, nullum is nomen majus, adeoque nullum magis blasphemum habet. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 697, & adde *Forbes.* in Ap. p. 118.

3 καὶ μίαν) Sic omnia antiquissima vestigia. εἶδον interserunt duo tresve libri. Assentior Wolfio, μίαν, quum εἶδον deleveris,

deleveris, non referri ad verbum ἴδωκε proxime præcedens, quanquam glossa, in Apparatu notata, esse videtur, quæ μίαν eo referat. Quodsi ἴδον subaudiendum est, ex v. 1 id repeti debet, quomodo verbum *videndi* per hyperbaton adhibet Plinius lib. VIII H. N. c. 6, *Elephantos Italia primum vidit Pyrrhi regis bello, & boves Lucas appellavit - Romæ autem* (scil. *vidit*) *in triumpho &c.* Sed æque commode cohæret sermo, ἔχον μίαν κτλ. coll. v. 14. & *Latinus* interpres, quum *vidi* olim non legeret, sic construxisse videtur: *& vidi bestiam habentem capita septem - &* (habentem) *unam de capitibus SVIS* (non, *ejus*,) *quasi occisum in mortem.* Ea videlicet v. 1. 2. 3 casuum mixtura exstat, quam non semel vidimus, & aliquanto inferius videbimus: facilisque est nexus *capitum septem* & *unius ex capitibus. Vnum* dicitur caput, pro *primo.* nam εἷς, *unus*, etiam sine articulo *primum* dicit. c. VI. 1 bis: Ez. XXXII. 1, præsertim apud LXX &c. Accusativus μίαν, qui, ut modo notavimus, ab ἔχον v. 1 per hyperbaton pendet, ascensum bestiæ ex mari & vulnus arctissime connectit. Quare etiam κεφαλὴν ἐσφαγμένην, non σφαττομένην dicit, ut ἀςέρα πεπτωκότα, in præterito. c. IX. 1. Primum bestiæ caput est papa in *Laterano*, in monte *Cælio*, a Gregorio VII ad Innocentium III aut ultra. Eo temporum tractu plurima adversa evenere papæ per contentionem cum Imperatore, sed ex omnibus convaluit.

¶ ὡς ἐσφαγμένην - ἐθεραπεύθη *ut mactatum - sanata est*) Et plagæ & sanationis paroxysmos in historia Gregorii VII, Paschalis II, Calixti II, Alexandri III, & aliorum videas. Quicquid tum adversi accidit, *plagæ* est: quicquid secundi, *sanationis* est.

¶ καὶ ἐθαύμασεν ὅλη ἡ γῆ ὀπίσω τοῦ θηρίου· *& admirata est tota terra post bestiam*) id est, admirabunda ivit post bestiam. Sermo concisus, uti Act. XV. 23, *scribentes* & mittentes *per manum eorum.* Secuti sunt omnes bestiam pedibus, vel oculis, vel affectu; v. gr. in Cruciatis.

4 καὶ προσεκύνησαν τῷ δράκοντι - καὶ προσεκύνησαν τὸ θηρίον) Verbum προσκυνεῖν, quum de *Dei adoratione* agit, Dativum habet passim, & sic de *angeli adoratione*, c. XIX. 10: sed de *dæmoniis & idolis*, Accusativum, c. IX. 20. Hinc προσκυνεῖν cum Dativo plus quiddam videtur dicere, quam cum Accusativo, præsertim ubi uno loco uterque casus ponitur, ut hîc & cap. XIV. 9. 11. XX. 4. Ex hac adoratione obiter confirmavi in Exegesi Germanica Thesin II, supra, ad versum 1, recognitam. Bestiam pro potestate mere politica habere se negat cel. D. *Langius.* Epicr. p. 389. Ego autem hac in parte refutavi eos, qui cum illo alias consentiunt, & potestatem politicam h. l. quamvis varie statuunt. vid. ibidem, p. 383.

¶ τίς δυνατὸς, *quis potens*) scil. ἐςί; sic LXX, δυνατὸς ἔσομαι; Num. XXIII. 1. (XXII. 38.) Confer eosdem ibid. c. XIII. 31. Gen. XXXII. 28. Dan. III. 17. Adoratores bestiæ provocant alios: *quis similis bestiæ? quis potens bellare cum ea?* Car. Sigonius lib. XIV de regno Italiæ, ad Ann. 1176. *Facile*, inquit, *impulere* (Fridericum) *summi viri*, *qui* bellum *hoc non cum homine*, *sed* cum Deo geri *identidem admonentes*, *ut de pace legatos ad Alexandrum mitteret*, *pervicerunt.* Ipse mox apud eundem Alexander ait, *Dei in hoc* bello *causam agi*, *quam* Fridericus *justo oppugnando pontifice oppugnarit.* Horatius Tursellinus in Epitome hist. *Tandem Federicus*, inquit, *non cum hominibus*,

bus, sed cum DEO bellare se sentiens, pacem denique cum Alexandro fecit. Eodem de negotio Matthæus Parisius ita loquitur: *Fredericus Imperator venit AD PEDES ALEXANDRI PAPÆ; audivit enim & certificatus est super hoc, quod cum fugeret a persequutione imperiali, & non erat ei tutus transitus per terram, imo per mare, exorta tempestate, assumpsit omnia ornamenta papalia in navi, quasi celebraturus, & stans imperavit mari & ventis vi ce Iesu Christi, cujus Vicarius erat, VT AIT, & statim facta est tranquillitas magna. Quo audito, Imperator stupefactus, humiliatus satisfecit ei per omnia, TIMENS TAMEN PLVS DEVM, quam HOMINES.* Hist. Angl. ad A. MCLXXVII. Sane magna & blasphema sunt, quæ adoratores de bestia, & bestia de se, v. 5. 6 loquitur. Vid. Romæ ruina finalis, p. 7-18. I. F. Mayerus in Diss. c. Grot. Num dogma papisticum sit, *Pontificem romanum esse deum.*

5 *καὶ ἐδόθη αὐτῷ ἐξουσία μῆνας τεσσαράκοντα δύο*) Hæc prisca, brevis, media, germana est lectio: ut accusativus *μῆνας menses* respondeat quæstioni *quam diu.* Alii supplevere *ποιῆσαι*, plures *πόλεμον ποιῆσαι*. Vtrumque ex v. 7. Aliud momentum versu 5, aliud, crescente calamitate, versu 7 notatur. Vberior horum mensium consideratio versu 18 sequetur: qua adhibita non latebit, quid de exitu *potestatis* bestiæ existimandum sit. Multi, ubi primum tale quidpiam audiunt, veluti novellas rerum futurarum admirantur, non sicuti verbum Dei reverentur: rem denique consideratu dignam ajunt, nec tamen ita considerant, ut sepositis paullisper rebus levioribus (quid autem ad hæc, tam magna, non leve est?) veritatem perspiciant: tum, ubi semel iterumque audierunt & narraverunt, gustu novitatis amisso fastidiunt; & quales semper erant, tales in judicia divina, incognita, cognita, incurrunt, nec præterita, nec præsentia, nec futura curantes. Videant, quid agant. Illis non scribimus: illorum respectu non flebimus. Vid. cap. XXII. 10. 11. Appropinquat igitur magis magisque exitus *potestatis* bestiæ: eumque exitum præcedent res gravissimæ, quæ de capite XIII & XIV restant, & quæ capite XV & XVI continentur. Sequetur autem eundem exitum *Non-esse* bestiæ; & multa alia, quæ capite XVII & sequentibus descripta sunt.

6 *τοὺς*) Asyndeton, uti Iob XLII. 9.

7 *πόλεμον ποιῆσαι μετὰ τῶν ἁγίων, bellum facere cum sanctis*) Dan. VII. 21 עבדא קרב ▭ עם קדישין LXX, *ἐποίει πόλεμον μετὰ τῶν ἁγίων.* Sic, *πόλεμον ποιεῖν*, Ap. XII. 17. XIX. 19, & pro עשה מלחמה LXX sæpe. Recte hoc *bellum cum sanctis* ad Cruciatas contra Waldenses refert *I. C. Becmannus* in Dissertatione de justitia armorum Cebennensium, pag. 35.

¶ *πᾶσαν, omnem*) *Plus terrarum lex Romanorum pontificum, quam Imperatorum obtinuit.* Greg. VII. lib. 2. Ep. 75.

8 *προσκυνήσουσιν, adorabunt*) Ordinarium verbum, ubi de ceremoniis circa papam agitur, est *Adoratio*, cujus conjugatum est *Osculum*, pedum scil. ejus, perinde ut *προσκυνεῖν*, *κυνεῖν*, *κύειν* est *osculari.* unde נשק LXX 1 Reg. XIX. 18, & Symmachus Psalm. II 12, *προσκυνεῖν.*

¶ *ἀπὸ*) *ἀπὸ* hoc loco valet *ante*, uti Matth. XXV. 34 not. & construitur plane cum *οὐ γέγραπται*, idque tam facile, ut ne hyperbaton quidem dicendum sit. Omne dubium tollit locus proprie parallelus c. XVII. 8. *Mactatum Agnum* sæpe memorat apocalypsis; *a mundo condito* nunquam addit: nec sane a mundo condito ma-

ctatus est. Hebr. IX. 26. Qui eum in decreto divino mactatum causantur, pari sensu eum a mundo condito natum, resuscitatum, in coelos profectum dicent.

10 αἰχμαλωσίαν συνάγει) LXX, συγκλείειν αἰχμαλωσίαν, εἰσάγειν αἰχμαλωσίαν, ἄγειν αἰχμαλωσίαν, dicunt de victis in captivitatem abductis: sed 1 Maccab. XIV. 6 dicitur, συνήγαγεν αἰχμαλωσίαν πολλήν i. e. *Simon multos, qui captivi fuerant, liberavit & in unum conduxit.* item 1 Maccab. III. 9. 13, συνήγαγεν ἀπολλυμένους, ἤθροισεν ἄθροισμα. Eaque notio huic loco congruit, hoc sensu: *si quis captos armat, capietur.*

¶ ὑπάγει, *abit*) facile abductus.

¶ ἀποκτένει) Præsens, ut συνάγει. κτένω, κτέννω, κτείνω, idem.

11 καὶ, &) Arctissime cohæret utriusque bestiæ descriptio, sicut capite sequenti descriptio rerum lætiorum.

¶ ἄλλο θηρίον, *aliam bestiam*) Hæc dicitur *pseudopropheta*, infra, sæpius: & hoc loco ipsa ejus actio describitur, ut pseudoprophetæ. Opportuna illi erit larvata virtus & sapientia, quæ citra Verbum DEI, sine Redemtore & Paracleto, a multis per se & gregatim colitur, Deismum, Socinismum, Pelagianismum haud reformidans, dogmate de Verbo interno abutens, Christianismum cum ipso Muhammedismo facile conciliatura, nec non perversa ipsius Apocalypseos totiusque Scripturæ sacræ interpretatio. De hac quoque bestia aliter sentit cel. D. Langius in Epicr. p. 391 seqq. Strictim hic quoque notabo nonnulla. Iam ab Hildebrandi temporibus priori bestiæ alteram (ob communia utriusque, sed magis ob sua, ut improbi faciunt, commoda) inservisse, nusquam dico. Neque menses XLII prioris bestiæ dico esse communes, sed locutionem textûs imitor, suo loco explicatam. Prior bestia ortum longe antiquiorem habet, quam altera: sed ubi hæc quoque orta est, cum priore est. Gregorius VII pridem fuit: sed causam ejus nondum exspiravisse, testis est Legenda ejus. Cum bestia priore imaginem ejus eodem tempore viguisse, nunquam cogitavi. De interitu bestiæ & pseudoprophetæ obiter egeram pag. 733, sed clarius, suo loco, p. 935. Apocalypticam & meam de bestia ideam si percepisset vir venerandus, non tot momenta inter se commisisset. Ad Elenchum, quem p. 393 subjungit, respondimus supra.

¶ ἐκ τῆς γῆς, *ex terra*) *Terra, mari* opposita, coll. v. 1, est Asia: quæ habet Palæstinam, Persidem &c.

12 ποιεῖ - ἐποίει) Miscentur tempora, uti v. 15 & cap. XI. 9. 10 cum annot. in Apparatu, p. 818.

¶ τὴν γῆν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ κατοικοῦντας, *terram & habitantes in ea*) Singularis locutio. nam v. 14 & aliis locis dicitur, τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς, *habitantes in terra.* Nullam video sententiæ differentiam, nisi hoc versu 12 *subita* innuitur *universalitas* adorationis, Edicto fortasse aliquo promulganda.

13 ἵνα, *adeo ut*) ἵνα frequens Iohanni particula. In omnibus suis libris non nisi semel, capite III evangelii, v. 16, ὥστε posuit, ἵνα videlicet subsequente.

¶ ἐνώπιον) Constr. cum ποιῇ, vel potius cum ποιεῖ.

14 τῆς μαχαίρας, *gladii*) Proprie fuerat plaga gladii. Etenim Henricus V in transactione cum Calixto II contentionem antegressam appellat *GVERRAM.*

15 ἵνα

15 ἵνα λαλήσῃ ἡ εἰκὼν τῦ θηρίυ, *ut loqueretur imago bestiæ*) *Imagines loqui, res mira, non tamen incredibilis. Habes id in historiis romanis & Valerio Maximo, de simulacris Iunonis Monetæ, Fortunæ Muliebris, Silvani. Et Moses Maimonides parte III, cap.* 24, *Ductoris dubitantium, duos sibi libros lectos ait de Imaginibus locutis.* Grotius ad h. l. Adde quæ ad hunc quoque locum citant Petrus Crugotius & Nic. Mulerius. Non abludunt, quæ ad Florum, libro II. c. 8 de sudore Apollinis Cumani agentem, collegit Freinshemius: *apud nostratia simulacra ante duo tria secula adeo hæc omnia in consuetudinem verterant, ut prope sæpius quam homines flerent, riderent, LOQVERENTVR etiam & ambularent, aliaque peragerent opera, quæ nostri homines vix credere possunt.*

¶ ἵνα ἀποκτανθῶσι, *ut occidantur*) Graviter Rupertus ad h. l. *Hoc Christus non fecit, neque prophetæ ejus, neque apostoli docuerunt, neque reges christiani jam facti hoc acceperunt, ut occidant, & sanguine cumulandum existiment Christi servitium. Verus namque deus non coacta, sed spontanea servitia vult. Ergo & in hoc, imo maxime in hoc palam faciet sensum habentibus & ratione pollentibus, quod vere sit antichristus, quod vere non Christus, sed secundum nomen suum Christo sit contrarius. Hic est Christus: qui sanguinem suum fudit. Hic est Antichristus, qui sanguinem fudit alienum.* Post Reformationem insignes subinde interpretes persecutionem truculentissimam etiamnum a bestia imminentem statuerunt: ut *Phil. Nicolai* lib. II de Regno Christi, pag. 305. *Hoe* in Ap. XI. num. 78. *Dœlingius* de antichr. p. 298 & passim. Adde *Matthæi Hofmanni* chronotaxin Apoc. p. 116.

17 ἵνα) Alii, καὶ ἵνα. Id probat Wolfius, καὶ tamen etiam a *Copto* omitti notans. Sane brevior lectio antiquissimis nititur testibus. Latinis adjice *Apringium*, *Ansbertum*, *Etherium*. Vid. supra ad c. VI. 4. Constructio est hæc, δῶσι χάραγμα, ἵνα κτλ. Tria esse Incisa durationis bestiæ ostendimus ad v. 1. In extrema incisi primi parte exoritur acerbissima ærumna: cujus longitudo vix definiri poterit, nisi sit numerus dierum numero bestiæ, de quo mox, per analogiam congruens.

18 ὁ ἔχων νῦν, ψηφισάτω, *qui habet intellectum, computet*) Non dicitur, *qui legit*,, νοείτω, *advertat, intelligat*, uti Matth. XXIV. 15. sed νῦς, *mens*, intellectus, præsupponitur; & qui *mentem* jam *habet*, etiam ad computandum bestiæ numerum & ad calculos adhibendos excitatur. νῦς, *intellectus*, contradistinguitur *spiritui*, 1 Cor. XIV. 14 seq. sed hoc loco *sapientiæ* contradistinguitur. *Calculandum* est: ergo præcise accipi numeros oportet, qui calculationem ingrediuntur, & qui numeris calculationem ingredientibus respondent. Calculare jubetur, qui νῦν *intellectum* habet: igitur placide alterum ferre debet, qui calculos non capit; modo ne eos contemnat & obterat, præsertim ὧδε *hic*, ubi tale remedium est necessarium nobis. Respice locum Dan. XII. 4. 10. Quales sunt, quibus in hoc negotio vel diligentia & intelligentia, vel negligentia adscribitur?

¶ ἀριθμὸς γὰρ κτλ. *numerus enim* &c.) Vtrumque nomen sine articulo est, hoc sensu, ὁ ἀριθμὸς τῦ θηρίυ ἐστὶν ἀριθμὸς ἀνθρώπυ. ἀριθμὸς, sine articulo, prædicatum est: & ἀνθρώπυ dicit numerum *humanum*. Sic μέτρον, non τὸ μέτρον, cap. XXI. 17. Particula γὰρ *enim* exstimulat nos, spem præbens, imo etiam clavem, resolvendi numeri. Mox enim indicatur & *qualitas numeri numerati*, quod videlicet

delicet sit *numerus hominis*; & *quantitas numeri numerantis*, nempe *DCLXVI*. Operosiorem hujus numeri calculationem ex professo dedi in *Germanica exegesi* Apocalypseos, & quidem in Introductione præcipue, § 43. Hoc loco *Decidua* quædam dabimus per aphorismos quosdam illustrationibus suis comitatos: ipsam vero demonstrationem severiorem ab exegesi illa peti pervelim.

§ I. *Recte legitur, Græce, ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ, neutro genere; Latine tamen etiam ex vero*, sexcenti sexaginta sex, *masculino genere.*

Plerique habent literas numerales χξϛ. Id Latine est *DC. LX. VI.* Nullo vestigio constat, prophetas & apostolos, librariosque primos, in numeris exprimendis, literas numerales adhibuisse. Contra, non adhibuisse, existimare fas est: nam eæ lectionem publicam impedissent. Certe *anagnostes*, ex Patmo in Asiam missus, sive χξϛ notavit Iohannes, sive plenis verbis perscripsit, scire necessum habuit, masculino an neutro genere pronunciandum esset. Operæ pretium fuerit, *Irenæum*, libri V capite XXIX & XXX, evolvere & expendere. Inde colligas, jam tum bestiæ numerum Græce Latineque numeralibus literis fuisse descriptum, neque tamen apud omnes. Græce Irenæum sua scripsisse, sed hac mente, ut mox e vestigio Latine per alios redderentur; adeoque ad Latinos æque atque Græcos N. T. codices respexisse, ostendi in Apparatu, pag 826. Quare de numero bestiæ ita disseruit, ut Græcæ simul & Latinæ lectioni congrueret. Græcum exemplar *Alexandrinum*, & *Latinus* interpres, ut passim, ita hic, inter se congruunt: sunt enim in illo ἑξακόσιοι ἑξήκοντα ἕξ, & apud hunc *sexcenti sexaginta sex*. Interpres, quo sensu masculinum vel Græce legeret vel Latine redderet, non fuit solicitus, ut arbitror: Græcus autem librarius id videtur prætulisse, quod in libris V. T. assuetus esset numeris fere masculino genere, v. gr. Ezr. II. 13, ubi idem numerus, virorum, exstat, exprimendis. Inde Irenæus non semel *sexcentos sexaginta sex* loquitur. Idem rursus, quum eundem numerum in nominibus Græcis ΕΥΑΝΘΑΣ, ΛΑΤΕΙΝΟΣ, ΤΕΙΤΑΝ quæsitum scribit, ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ, neutro genere, Græce lectum fuisse docet. neque enim valor numericus *sexcentorum sexaginta sex*, in abstracto, per ejusmodi nomina, masculino genere, sed neutro, quæri potuit. In censu virorum, v. gr. in libro quarto Mosis, qui inde Ἀριθμῶν *Numerorum* titulum habet, & apud Ezram masculino genere ponuntur numeri: sed ubi absolute ponitur numerus aliquis, non nisi neutrum genus commode adhibetur. *Masculino* genere numerum græcum exprimit Arias Montanus, Complutensium exemplo; Complutenses, Vulgati auctoritate: nam in ms. Græco, Seideliani gemello, alias ab illis adhibito, χξϛ fuisse, ex Seideliani codicis excerptis, quæ mihi amica impertiit manus, apparet. *Neutrum* genus complures, ut arbitror, codices manuscripti retinent: quorum a nota χξϛ differentiam collatores notare supervacaneum duxerint. nam ipse Millius extremo demum laboris sui tempore *Covelianum* codicem pro lectione ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ allegavit, cui duos alios Apparatus meus, inter se longe remotos, eoque nomine satis ponderosos, adjecit.

§ II. *Numerus 666 certus est, neque pro incerto ponitur.*

Hoc

Hoc paullo ante ex ipso *calculandi* jussu intulimus summatim. Audiemus eadem de re *Ioh. Marckium*: *Magni quid*, inquit, *se reperisse putat* Carolus Gallus, *credens*, hominem *collective pro* hominibus *positum*, *& dein* numerum *hominum*, numerosam *admodum* multitudinem *significare*. *Verum quam probationis loco adducit*, *Hebraica phrasis*, *ipsius thesi plane adversatur*. *Illi sc.*homines numeri *pro* paucis *usurpant*. &c. *Præ reliquis vero sententiis omnibus rejicienda nobis esse videtur illa*, *quæ* numerum *hic* definitum *pro* indefinito *positum vult*, *ficuti cum* 144000 *Agno tribuuntur*, *& notari tum numerum* magnum, *sive* blasphemiarum & errorum *antichristi*, *quorum corpus ita sit compactum & concatenatum*, *ut membra a se invicem pendeant*, *sive* Papistarum asseclarum *antichristi*, *quo bestia romana superbit*, *& alias pias reformatasque ecclesias longe vincit*. *Posterius hoc vult* Car. Gallus, *prius vero* Durhamus, *multis disputans*, *nomen debere notare doctrinas*, *quibus bestiæ addicti discernantur*, *etiam ex antithesi electorum in fronte nomen Patris habentium*, numerare *porro aliquando pro* trutinare cum judicio *poni*, *coll. Dan. V.* 26 *&* sapientiam theologicam ex doctrinis potius & factis, quam ex literis collectiones deducere. *Ad hæc paucis notasse sufficiet*, *quod ubi character certus bestiæ in designato numero nominis constituitur*, *hominibusque ejus supputatio præcipitur*, *omnino definite ille debeat intelligi*, *magis etiam ideo*, *quod nec numerus hic sit rotundus*, *nec alludens ad alium aliquem alibi celebrem hominum vel dogmatum calculum. Addo quod si multitudo tantum indefinite notaretur*, *sive errorum sive errantium*, *nulla intelligentia & attentione tanta opus hic foret*, *quantam quidem exigit Iohannes. Miror adhuc*, *quo pacto numerus* 666 *pro magna multitudine queat accipi*, *& facta quidem comparatione cum electis* 144000 *siquidem hi illos magnopere excedunt. Quod agnoscens* Car. Gallus, 666 *homines in totidem* myriadas hominum *audacter commutat*, &c. Comm. in Ap. p. 589 seqq. Alia interpretatio accipit 666 pro 6666, 6666 pro legione, legionem pro *multitudine* hostium ecclesiæ; contra ac *Tacitus Nicolaus Zegerus*, qui in Epanorthote ita commentatur: *Videtur allusum & respectum esse ad nomen illud legionis*, *quod* 6666 *continet*: *& dum primus hic numerus sublatus est*, *insinuari videtur*, *maximam diabolo & virium & eorum*, *quos sub se habebat*, *per Christum* subtractam *esse* copiam, *ita ut jam gloriari & dicere non possit*, *sicuti olim*, Legio mihi nomen est. Non abludit ab utroque interpretamento *Sebastianus Meyer* in Ap. fol. 59. ac complura vel circa utrumque vel circa alterum utrum utiliter observari possunt. 1. Legionem constare viris 6666, unus ait Hesychius in Lexico, nisi librarius animi causa senarios minores adjecit. Aliter graves rei militaris scriptores, ut Vegetius l. II. c. 2 & 6. Certe nec pro Iohannis nec pro bestiæ tempore legio efficietur 6666 virorum. 2. Millenarius in æra, numerisque annorum a mundo condito, reticetur, apud Hebræos; quibus id moris Iohannis jam ævo fuisse, convinci etiamnum desideramus. Anonymus quidem ille, qui perhibetur fuisse *Tobias Littleton*, tempore reginæ Elisabetæ, & *Romæ ruinam finalem* scripsit, A. 1655 Londini editam, Anglisque Romæ

mæ versantibus persuadere voluit, ejus urbis ruinam anno, post millesimum, 666 fore, deceptus est. Reticetur item in magna summa sestertiûm apud Romanos, quos nemo huc retulerit. In reliquis omnibus numeris ubivis gentium minima quæque, non maxima pars, maxime omitti solet. 3. Hebræos hoc compendio uti coëgit penuria literarum, quibus millenarios exprimerent: at Iohanni præsto erant notæ græcæ, quibus totum exprimeret, ϛχξϛ 6666. 4. Hebræi defectum supplent per formulam expressam לפרט קטן cui respondet interdum formula majorum nostrorum, *nach der mindern Zahl.* Iohannes autem numerum ponit absolute. 5. Citra millenarium ejusque ellipsin, citra legionem ejusque metalepsin, facilius poterat decima legionis pars, Cohors, adeoque 666 vel 600 (uti *sexcenti* per proverbium dicuntur) vel 555 vel 500. (vide Veger. l. c.) pro multitudine indefinita poni vel accipi. 6. Sed neque cohors neque legio una promiscue magnam semper multitudinem innuit, sed pro re nata, v. gr. respectu unius obsessi. Marc. V. 9. alias multæ potius legiones multitudinem exprimunt, v. gr. angelorum. Matth. XXVI. 53. 7. Multitudo in numero bestiæ vel seductores solos vel etiam seductos complecteretur. non seductos, qui multo sunt plures: v. 8. neque seductores; qui regimen habent vel nullum, vel democraticum, vel aristocraticum, vel monarchicum: quorum quodvis hanc multitudinis notionem repellet. Habent autem, opinor, regimen, idque monarchicum: atque in monarchia denominatio fieri solet non a multis, nedum a permultis, sed ab uno; id quod præsertim in bestia opus est, ut fit, ubi capita septem & cornua decem figantur. 8. Indefinite notari multitudinem vel magnam vel imminutam, haud dixerit, quisquis rationem numerorum totius libri, totam bestiæ picturam, maximeque extrema hujus capitis XIII Ap. expenderit. Eandem numeri bestiæ interpretationem per legionem romanam, refutant Acta *Basileensia* &c. A. 1730 edit., pag. 42 seqq.

Alio tramite ad eandem metam contendit *Lightfootus*, qùum ita scribit: *Menses* 42 *& dies* 1260, *nec non tempus, tempora, & dimidium temporis, PHRASIVNCVLÆ sunt, e Daniele sumptæ, qui, eo loquendi modo usus, Antiochi rabiem, & conculcatam Religionem, per spatium triennii & sex mensium duraturam, describit, Dan.* 7: 25. *&* 12: 7, 11. *quibus adversa & afflicta quædam tempora* (*HAVD DEFINITA VLLA PERIODVS*) *designari videtur. Hic equidem sensus istiusmodi dictionum apud scriptores Iudaicos passim obtinuit.* Chron. N. T. ad Ap. XI. Duo exempla, quæ ibi subnectit, aliena sunt: cumque numeri in iisdem, ipsique numeri Danielitici, præcise valeant; Apocalyptici numeri non debent, quasi ad Danieliticos tantummodo *alluderent*, enervari, sed æque præcise accipi. Alias numerus tandem LXX hebdomadum, quem Lightfootus præcise accipit, tamen, quia rotundus est, ut certus pro incerto, nescio qua *allusione*, (quod absit,) positus habebitur.

In summa, indefinita interpretatio perinde est, ac si diceret: Multitudo notatur *in genere*; nil opus est computo arithmetico, quo numeri *specialiter* solvuntur. At textus dicit, *computa.* Id quum haud frustra, sed ad ostendendam inve-

inveniendi spem dicatur, jam computare ingredimur.

§ III. *Numero bestiæ per calculationem expediendo congruens alter, isque justæ facilitatis, in textu & quæri debet, & invenitur*, XLII mensium.

Prophetia 1 *computare* jubet: 2 appellat *numerum bestiæ*: 3 appellat numerum *hominis*: 4 & ait *esse* 666. Ad rem pertinent hæc omnia, eaque ordine apocalyptico, retrogrado, videbimus.

1. Dicitur *numerus esse* 666, solo adjectivo expresso. Numerus & adjectivo & substantivo expressus (v. gr. decem menses, centum drachmæ, mille milites,) quorum alterum *numerantem* numerum, alterum *numeratum* numerum dicimus, solutionis non eget. At quum solvendus offertur numerus, tum aut substantivum patet, v. gr. numi; & adjectivum quæritur & colligitur, v. gr. quinque myriades: Act. XIX. 19, nec non Luc. XIV. 28. aut adjectivum datur, ut 666, adeoque substantivum ei jungendum quæritur; id quod vix nisi in ænigmatis, certe h. l. in ænigmate prophetico, usu venit. Datum, inquam, est adjectivum 666, idque tam aperte, ut rursum nullius solutionis egeat. Superest, ut investigetur & per calculos conficiatur non sane aliud adjectivum numerale merum, quo nil proficeretur, sed nomen substantivum, idque speciale, pro quo vocabulum generale *numeri* substituitur. Illud cujuscunque generis est, ellipsis ejus (lectoribus ad eam in væ tertio facilius ferendam, per ellipsin nominis *lingua* & *equites*, in væ primo & secundo præparatis, c. IX. 11. 16 not.) ellipsis, inquam, substantivi certa est: tantum quæritur, sintne 666 quasi puncta, qualia in cteostichis quæri solent; an homines, an tempora, an quidvis aliud in mentem veniens. Interim magna apparet utriusque computi differentia. nam in priore quæsitum est numerans numerus, per arithmeticam facile expediendus: sed in altero, qualis est sub manu, quæsitum est numeratus numerus, plus facultatis hermeneuticæ postulans.

Quare 2 occurrit appellatio numeri *hominis*, differentiæ alicujus utique causa: unde amplius constat, quærendum imperari numerum numeratum; nam nullus *ab humano* diversus in rerum natura reperitur numerus numerans. Longius hic progredi nil attinet.

3. Notandum est, quod dicitur numerus *bestiæ* unius, non bestiarum multarum: quodque computandus proponitur ipsius *bestiæ* numerus, non *nominis* bestiæ. Numerus quidem & *nomini* bestiæ sæpius, & ipsi *bestiæ* in uno versu 18 tribuitur: atque aliud esse numerum *bestiæ*, aliud numerum *nominis ejus*, serio, ne ego curiosior videar, notavit *Rupertus Tuitiensis* in Ap. p. 380, & *Potterus* in Interpretatione numeri 666, cap. 1, ubi plures consentientes laudat: ipsaque id sermonis proprietas evincit. occurrit enim I bestia, II nomen ejus, III numerus nominis ejus, IV numerus bestiæ: neque magis quartum cum ceteris confundi debet, quam cetera inter se. Quia tamen nullus seorsum a bestiæ numero numerus nominis bestiæ indicatur; hunc per illum indagari, facile agnoscam. Interim locutio prophetica præcise tenenda est, sermonisque considerati sequenda proprietas. Non dicitur numerus *nominis* bestiæ computandus, sed numerus *bestiæ*. Porro numerus & *ipsius* & *unius* bestiæ argumento est, esse numerum seu multitudinem *accidentium*. nam numerus quidem

quidem *bestiarum*, diceret numerum, quem substantiæ multarum bestiarum simul sumtæ constituunt: sed numerus *bestiæ* est, quem accidentia quædam bestiæ unius simul sumta constituunt. Quumque accidentium est hic numerus, ea sane bestiæ ipsi inhærent. nam uti, si dicerentur dies bestiæ, dies pro duratione quadam bestiæ ipsius sumerem: sic numerus accidentium bestiæ in ipsa bestia, non extra, quæri debet. 4. Hic non numerare solum, sed *computare* jubemur. ψηφισάτω dicitur, non ἀριθμησάτω, coll. c. VII. 9. *Proprius numerus bestiæ*, inquit *Cassiodorius* in Complexionibus ad h. l. *sub quodam modo CALCVLATIONIS exponitur*. Iam calculatio & computus tali in re institui non potest, nisi altero numero adscito. Convenienter rationi Potterus: *Nec additio, nec subtractio, nec multiplicatio, nec divisio peragi possunt, nisi datis saltem duobus numeris, ut tertius investigetur, qui corum vel summa sit, vel residuus, vel factus, vel quotiens.* unde idem, alio numero, qui *exprimeretur*, non observato, ipsum numerum 666, radicem quadratam extrahere conatus, dupliciter spectavit. vid. omnino tract. cit. cap. 10. Quid si alius sit in contextu numerus (ut Potterus postulabat) *expressus*, isque facilior, ex quo nomen huic epitheto 666 aptum eliciamus? num eum fortuito nobis offerri putabimus? Hem! præsto sunt 42 *menses*, v. 5. Quod nascitur, excipe, cupida veritatis anima, ac tolle. Menses 42 sunt tempora: ergo 666 sunt item tempora. Etenim quæ accidentia, nisi tempora, numero 666, sub ste posse putes?

§ IV. *Numerus, pro numero temporum, pro temporibus, annis &c. eleganter dicitur.*

Sententia hæc, *bestia habet 666 dies, annos &c.* ubi jam inventa est, sequentibus verbis commode profertur, *numerus dierum, annorum &c. bestiæ, sunt 666.* Longe vero commodior est locutio, *computa numerum* 666, ubi problema demum proponitur solvendum, ut sensus sit, *computa* 666, *ut invenias, sintne dies, anni &c.* neque faciliorem problematis hujus proponendi formulam excogitare poteris. Quid? ne in categorica quidem enunciatione ineptum est, tempora vel per ellipsin vel per tropum exprimere. Nam sic LXX, Iob XXXVI. 26, ὁ Ἰσχυρὸς ΠΟΛΥΣ, *Deus est multus*, i. e. æternus: nam subjiciunt, ἀριθμὸς ἐτῶν αὐτοῦ, καὶ ἀπέραντος. sic 2 Chron. XXX. 5 לרב ad interpretum quorundam sensum notat *sæpe, multum, multis annis.* Plato libro de Republica octavo ineunte, periodum civitatum decantata illa numerorum suorum obscuritate circumscribens, vocabula, τριάς, πεμπὰς κτλ. & ipsum vocabulum ἀριθμὸς absolute adhibet, *tempora* innuens: & apud omnes πεντὰς, δεκὰς, ἑκὰς, τριακὰς, *hebdomas*, pro numero dierum dicitur. *Cajus* de Cerintho, apud Eusebium l. III Hist. eccl. c. 25, ἀριθμὸν χιλιονταετίας λέγει γίνεσθαι. *Hesychius*, σάρος, ἀριθμός τις παρὰ βαβυλωνίοις est autem annorum numerus, de quo agit *Ordo temp.* p. 323. *Plinius* lib. VIII hist. natur. c. VI, *septem annis ad superiorem NVMERVM* (annum urbis 472) *additis.* Orosius in Apol. pro lib. arb. *mundi numerum* dicit, quem paulo ante dixerat *temporum statutorum plenitudinem.* pag. 753. Simillima phrasis: *numerus bestiæ, numerus mundi.* Prologus ad Marcum latinus: *jejunium numeri*, i. e. XL dierum. Ticonius in Ap. XI. 3, *NVMERVM novissimæ persecutionis dixit*, inquit, *& futuræ pacis, & totius temporis a Domini passione &c.*

Tem-

Tempus & locus multa habent similia: simile est, quod ἀριθμὸν ὁδȣ̃ *numerum viæ*, pro *longitudine*, dicit Xenophon in Cyri pædia. Adde Eurip. ed. Gr. p. 920. r. 3. ed. Lat. part. 2. p. 232. Euſ. præp. ev. f. 288. ex Afric.

§. V. *Menses 42 & numerus 666 sunt æquales.*

Locustarum duratio, sub væ primo, per quinque menses bis exprimitur: angelis euphratæis, sub væ secundo, datur *hora & dies & mensis & annus*, & huic spatio æquatur equitatus ille, *dismyriades myriadum.* Sic, sub væ tertio, æquales sunt 42 *menses* potestatis, quam bestia habet, & numerus 666 ejusdem bestiæ.

§ VI. *Formula de numero hominis infert 666 annos communes, &, ex opposito, 42 menses propheticos.*

Numerus bestiæ dicitur numerus *hominis*. Hoc vocabulum, *hominis*, aut denotat definite hominem, aut indefinite. Si definite, refertur aut ad bestiam decem cornuum, aut ad hominem computantem. horum neutrum opus est, in re per se obvia: ac neutrum faceret ad adjuvandum calculum. ergo indefinite: unde articulus in græco non additur. itaque genitivus singularis, *hominis*, dicitur pro *humano*, quemadmodum dicuntur ὀςᾶ ἀνθρώπȣ 1 Reg. XIII. 2. (i. e. ὀςᾶ ἀνθρώπινα, Num. XIX. 16.) σωτηρία ἀνθρώπȣ Ps. LX 13. μάχαιρα ἀνθρώπȣ Es. XXXI. 8. Est autem vel numerus temporum *humanus*, vel numerus temporum humanorum. Non illud: nam esset humanus aut annorum aut mensium aut dierum numerus. atqui anni 666 ætatem hominis pridem excedunt longissime: dies autem mensesve 666 longe breviores sunt, quam pro bestiæ duratione; neque dierum talis aut mensium ellipsis usitata est; mensium denique vocabulum jam occuparunt ex opposito menses 42. Ergo est numerus temporum *humanorum*. Pro eo autem dicitur *numerus hominis*, percommode. nam uti Gal. VI. 11 *literis* tribuitur *magnitudo*, quæ totius est epistolæ; & *diebus* decurtatio, qua longius intervallum decurtatur; Psalm. CII. 24. 25. & *annis* medium, quod est majorum mundi temporum: Hab. III. 2. sic vicissim nomini collectivo datur interdum prædicatum individuis singulatim congruens. Prov. XXX. 26, οἱ χοιρογρύλλιοι ἔθνος ȣ̓κ ἰσχυρόν· item, *dies populi mei ut dies arboris*, Es. LXV. 22. *populi*, i. e. singulorum in populo. Apud Romanos, *Gallia Togata.* Maximeque in ænigmate prophetico opportuna hæc metalepsis fuit, donec inventæ temporum monades epitheton *humanum*, a numero tantisper sustentatum, sed sibi proprie destinatum, ipsæ subirent. Nunc quum epitheton *humanus* indefinite accipi & ad singula tempora referri constat, per se patet, talia tempora etiam degi a bestia, &, quod concinne cadit, a computatore numeri. Sic quoque res se habet in mensuris novæ Ierusalem, quæ sane non universæ, sed singulæ dicuntur *mensura hominis*, *quæ est angeli*: c. XXI. 17. & item angelus mensor de mensura hominis, quæ est angeli indefinite, participat.

Vidimus § V, numerum 666 & menses 42 æquales inter se esse. Ergo 666 humana tempora sunt 666 inter homines *usitati anni*: &, ex opposito, 42 menses, uti in textu non dicuntur menses hominis, sic revera sunt *menses prophetici*. Q. E. D.

Ita demum satisfit (ad hominem loquimur) Vulgato interpreti, apud quem, ut § I notavimus, *sexcenti sexaginta sex*

 legun-

leguntur. Si *DIoCLes aVgVStVs* Bossueti, aut aliud ejusmodi nomen, per sua 666 puncta numerum bestiæ expleret, suppositio materialis postulabat *sexcenta &c.* neutro absoluto vim habente substantivi. quocirca etiam Rupertus Tuitiensis voculam *DICLVX*, ab Ambrosio Ansberto ex *DCLXVI* conflatam, resolvens, non potuit *sexcentos &c.* retinere, sed illam ait facere *sexcenta sexaginta sex*. Comm. in App. p. 379. quo ipso genere neutro multos interpretes libenter, Romanenses interdum invitos, uti videas ad h. l. Nunc *sexcentos sexaginta sex*, oportet, *aliquos* producant: aliter Interpretem, Tridenti tam alte evectum, ab errore, eoque fontico prorsus, (nam & res gravissima est, & lectio in latinis codicibus constantissima,) absolvere non poterunt. *Sexcenti sexaginta sex* illi, sunt anni. Annos jam pridem interpretatus est *Innocentius III* in epistola ad *VNIVERSOS* Christi fideles pro subsidio terræ sanctæ, A. 1213. &, ut alios intermediorum seculorum commentatores omittamus, *F. Ludovicus S. Francisci* in globo arcanorum, pag. 917 edit. Rom. Strictura hæc *Innocentiana*, si addatur parallelismus mensium 42, analoga his longitudo væ primi & secundi, intervalla post væ primum & secundum, conjunctio bestiæ & mulieris, veram totius prophetiæ interpretationem, vel iis, qui ex *pontificia* pendent auctoritate, persuadere potest.

Ad rem ipsam revertimur. Frequens anni ellipsis est. Xenophon, *οἱ δέκα ἀφ' ἥβης*, *qui decimum a pubertate annum gerunt.* Plato lib. VI de legib. *κατ' ἐνιαυτὸν δὲ εἶναι καὶ μὴ μακρότερον χρὴ τὴν ἱερωσύνην ἑκάστῳ. ἔτι δὲ μὴ ἔλαττον ἑξήκοντα ἡμῖν ἔτη γεγονὼς ὁ μέλλων καθ' ἱεροὺς νόμους περὶ τὰ θεῖα ἱκανῶς ἁγιστεύειν.* Polybius, *ὀκτωκαίδεκα γεγονὼς*, *annorum octodecim.* Apte vero ad hunc locum Dio Cass. *τόσα γέγονα·* quasi dicat, *hic meus est numerus*, annorum scilicet. Proxima duo testimonia habent Lamberti Bos ellipses græcæ: atque ex omnibus substantivis, quæ ille omitti solita collegit, non nisi *ἔτος* huc convenire agnoscas. Apud Danielem LXX hebdomades, subaudito *temporum annalium* vocabulo, memorantur. Itaque *ὁ ἀριθμὸς τοῦ θηρίου* idem est, quod *ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐτῶν τοῦ θηρίου*, sicut *ἀριθμὸς γεννημάτων* idem quod *ἀριθμὸς ἐνιαυτῶν γεννημάτων*, Lev. XXV. 15. 16.

Hæc *annorum* ellipsis non caret utilitate. Si nomen eorum fuisset expressum, hic lectori proclive fuisset tempora proprie & improprie notata inter se confundere, errore multa turbaturo: nunc anni communes appellationem suam, in conspectu mensium propheticorum occultant. Tanto minus offendere nos debent in hoc libro humana tempora tot propheticis tam parce provideque, adeoque sine confusionis periculo attemperata. Nam non per saltum, sed gradatim a temporibus propheticis ad annos communes hic per ellipsin indicatos & deinceps ad annos communes cap. XX expresse sic dictos ducimur. Facit autem ellipsis etiam ad tempestivum ænigma, non solum respectu bestiæ, cui eadem methodo occulta, atque olim regi Babylonico, *numerus* consummatioque regni sui ante oculos scribitur: Dan. V. 26 sed etiam respectu sanctorum, quos tristissimorum temporum longitudo, si eam scissent, & sua & suorum causa exanimasset; nam tot annos ne mundo quidem ipsi superesse putarunt. constat autem, eos & ante reformationem & postea, spe illa diu fuisse

fuisse sustentatos, celeriter finitum fore bellum in sanctos. Magno videlicet commodo suo (neque enim tum maturum erat) ætatem bestiæ non ceperant. Bestia tempora aliquando, non se ipsam, noverat: sancti bestiam magis, quam tempora ejus noverant: nunc & bestia & numerus sive tempora ejus magis magisque simul innotescent.

Quod reliquum est, quæritur, utrum masculino an neutro genere accipiendus sit, in græco textu, *666* annorum numerus. Si illud, sunt ἑξακόσιοι ἑξήκοντα ἓξ ἐνιαυτοί· si hoc, sunt ἑξακόσια ἑξήκοντα ἓξ ἔτη. Veruntamen neutrum genus, quod § I prætulimus, longe prævalet, uti mox § VII amplius cognoscemus.

§ VII. *Hi 666 anni habent appendiculam.*

Proprie inter se opponuntur *666*, & 1000 anni sive ἔτη. Annos *666* grassatur bestia: 1000 annos regnant, qui bestiam non adoraverant. Præterea *666* ad 1000 annos habent se, ut 2 ad 3, quam proxime: præcise vero, ut 3 se habent ad 2, sic 1000 anni expressi se habent ad 666 $\frac{666}{999}$. & hic numerus fractus congruit cum ellipsi, *annum* subaudiendum relinquente: nam quælibet monas de numero bestiæ est annus tropicus, sed cum aliquot horarum accessione, quæ communis anni veritatem non tollit, sed tamen appellationem anni quodammodo impropriam facit. Tali modo numerus *666* & 1000 anni se mutuo confirmant & illustrant. Venit nonnullis in mentem, 1000 annos, scilicet ex hypothesi illa anni apocalyptici, 360 dies, i. e. totidem annos habentis, accipi posse pro 360 millibus annorum communium. Quæ cogitatio tametsi multum absurda est, eum tamen non mediocriter exercere potest, quem accurata temporum apocalypticorum analogia perculerit. Nunc non illo uno loco, sed etiam prius in numero *666*, anni communes & humani ponuntur. Vicissim quia mille anni dicuntur ἔτη, numerus *666* annorum supplemento vocabuli ἔτος aptissimo augetur, eoque magis evitatur confusio temporum communium & propheticorum. nam propheticus annus in hoc libro dicitur ἐνιαυτὸς, c. IX. 15. at hîc ἔτη partim dicuntur, partim subaudiuntur. Sane ἐνιαυτὸς quiddam magis generale sonat, quam ἔτος. unde comicus ἐτῶν ἐνιαυτὸς dixit, a quo Plato in Cratylo non abludit. Propius huc spectat, quod nomen ἐνιαυτὸς anno positivo, ut sic dicam, cuicunque denotando inservit, ἔτος autem non nisi anno naturali. Apollodorus, lib. III, de Cadmo loquens, ἀΐδιον ἐνιαυτὸν ἐθήτευσεν ἄρει· ἦν δὲ ἐνιαυτὸς τότε ὀκτὼ ἔτη. Ac LXX, Deut. XXXI 10, μετὰ ἑπτὰ ἔτη, ἐν καιρῷ ἐνιαυτοῦ τῆς ἀφέσεως. & sic constanter. Lev. XXV. 10. 11. 52. XXVII. 18. Iud. X. 8. Vnde fit, ut innumeris locis nomen ἔτη cum quovis cardinali numero, grandi sæpe, construant; ἐνιαυτὸν autem nunquam sic adhibeant, sed indefinite fere, aut singulari numero. Gen XLVII. 28. 2 Sam. XXI. 1. coll. 1 Reg. XIV. 21. 2 Reg. XXIV. 18. 2 Chron. XXII. 2. Quæ vocum differentia non ideo, quia Græcis propria, nec nobis consueta est, negligi debet.

Quæ § III proposuimus, hactenus peregimus. Nam hæc ratio plane 1. ψήφοις *calculis* constat, divisionem, multiplicationem, subtractionem, additionem habens: & per eos calculos primum ipsi epitheto *666* suum nomen, *anni*, sociatur; deinde ex iis multa quoque alia computantur. 2. quadrat in *numerum bestiæ* proprie ita dictum. 3. fert numerum temporum *hominis*, 4. & annos *666*.

§ VIII. *Hinc plures resolvuntur periodi temporum minores.*

Ad analogiam 42 mensium aliæ periodi, v. gr. quinque menses væ primi, hora & dies & mensis & annus væ secundi, facile resolvuntur, & respondet historia, ut suis locis ostendimus. Quæstione vero de præcisa longitudine ipsius singulatim horæ, diei, mensis, anni apocalyptici supersederi posset. Si tamen ea quæritur, facile ex iis, quæ diximus, deducitur. Mensis est pars duodecima anni: annus habet $365\frac{97}{400}$ dies; dies habet 24 horas: & huic divisioni naturali respondet prophetica. Porro cum 42 menses prophetici sint $666\frac{2}{3}$ anni communes, longitudo propheticorum temporum bene dat sese. In summa, quodvis tempus commune ad tempus propheticum se habet, ut $190\frac{10}{21}$ ad 1, sive ut 4000 ad 21.

§ IX. *Eadem ratione resolvuntur etiam majores temporum periodi.*

Progressionem hanc proponimus:

Semitempus sunt anni communes:	$111\frac{1}{9}$
Tempus (καιρὸς)	$222\frac{2}{9}$
Numerus bestiæ:	$666\frac{6}{9}$
Tempus 1, 2, ½:	$777\frac{7}{9}$
Paucum tempus:	$888\frac{8}{9}$
Millennium:	$999\frac{9}{9}$
Chronus:	$1111\frac{1}{9}$
Ævum:	$2222\frac{2}{9}$ &c.

Hanc *circiter* longitudinem periodorum ita crescentium comprobat nexus prophetiæ, eventuumque series: hanc vero *ipsam* longitudinem primum suadet analogia numeri 666 & annorum 1000. deinde eam firmat *septenarius* inde resultans. Nam si omnes hujus progressionis articulos, astronomico rigore, in dies resolvas; secundus articulus meras dierum hebdomadas dabit, primus autem totidem semihebdomadas: (quæ propria est ratio, cur primus ἥμισυ καιροῦ *dimidium temporis*, secundus autem demum καιρὸς *tempus* dicatur:) tum, quæ vel primi vel secundi articuli ratio est, eadem est ceterorum, qui ex primo vel etiam ex secundo multiplicantur. Sic *Septenarius*, quem Moses & prophetæ in temporibus, Apocalypsis in rebus tantopere frequentat, de improviso etiam ex temporibus apocalypticis, *insigni veræ analyseos criterio*, emicat. Sed proprius demonstrationis hujusce locus est in *Ordine temporum*, cap. XI & XII.

§ X. *Non absona putari debet hæc analysis temporum, in medio incedens.*

Non abhorrens a sensu cœlesti communive videri nobis debet v. gr. propheticus dies sex circiter mensium. Dimidiata tempora Apocalypsis suggerit ipsa, c. VIII. 1. XI. 9. XII. 14. & in dimidiatas temporum formas interpretes alii, diversis ex viis, pridem inciderunt. Menses 42, dies 1260, tempora 1. 2. ½, *dimidiatam annorum hebdomadem* vocat *Seb. Meyer*, sed citra ulteriorem explicationem. *Ioh. Napeir* septem periodos temporum, quas a vastatione Hierosolymorum ad consummationem seculi statuit, ex eo resolvere conatur, quod sint septem Iubilæi magni; non toti, 490 annorum: ergo DIMIDII, 245 annorum. vid. Expl. Apoc. Part. I. Propos. 5. *Petrus Molinæus* 1260 annos dominantis bestiæ censet esse septimanam; ita ut dimidia testium duorum occisorum septimana denotet persecutionem annorum 630, qui sint 1260 annorum DIMIDIVM. Vid. *Accompliss. des proph.* p. 357. Nec hi quidem tam rationum veritate, quam solius rei probabili specie ducti sunt. Speciosius incedit *Bened. Aretius* in h. l. dies 1335 apud Danielem

Danielem & numerum 666 invicem conferens. *Sex mensium* spatium non modo pars temporis, sed tempus est: quemadmodumque Indi mensem in 15 dies descriptum habuere apud Curtium, (unde Malabari hodienum VII planetarum semicirculos XIV pro XIV mundis habent;) & Sinenses 24 menses semisolares in anno statuunt: sic *annum*, non inscite, aliqui veterum *æstate unum determinabant, & alterum hieme*, notante Plinio, l. VII. c. 48. eundemque apud Ægyptios, & inde apud Græcos, certe apud Cares & Acarnanes, quibus interjecta Patmus, & quidem Cariæ proxima, sex mensibus terminatum commemorat Plutarchus, Censorinus, alii. Vid. Io. Hiskiæ Cardilucii T. I *evang. Natur-wissenschaft* in præf. & Fabricii lib. de Mensibus p. 7 seq. & 153. Thucydidis historia per hiemes & æstates digeritur. Saxones veteres annum in duas *Malinas* diviserunt, autumnalem & vernalem, ut ex Scaligero notat Martinius in Lexico etym. col. 1438. Atque in omni vitæ civilis usu *semestre* tempus perquam frequens semper fuit. Multi magistratus semestres, v. gr. tribunatus apud Plin. Ep. 4. l. 4. Consulum fasces olim semestres: & hodie Magistratus academici aliique. Annuli apud Romanos fuere æstivi & hiberni: unde *semestre aurum* apud Iuven. Sat. 7. Semestria principum consilia citant juris consulti. Vid. P. Fabri præf. in sua semestria. sic enim ille & alii juris consulti, & ex theologis Dorscheus monumenta quædam sua inscripserunt: hodieque apud Gallos *Semestria* in re forensi vigent. Ab Alexandrinis annos patriarchales, ante Abrahamum, semestres habitos fuisse, suspicatur Iac. Cappellus, æram mundi conditi Alexandrinam conferens cum Iudaica. Disp. Sedan. T. I. p. 1048. Conf. quæ ex Ioh. Georgio Herbarto ab Hohenburg refert Calvis. ad A. M. 3185. Mathematicis interdum, quum futura ex phænomenis cœlestibus conjectant, dies calculo mystico semestre denotat. vid. Zimmermanni tr. de cometa anni 1680 p. 101. Maxime vero huc congruit anni apud Israëlitas in duas partes æquales, i. e. in duo semestria, quorum alterum ab initio mensium, alterum ab initio anni ducebatur, solennissime celebrata divisio, vere & autumno. Vid. *Ord temp.* p. 19. 27. Neque primo mense Iudæi, sed septimo ineunte, æram augent, ut v. gr. pro A. M. 5499 scribere incipiant 5500, non invito Mose. Ex. XXIII. 16. XXXIV. 22. Certe a Mosis tempore Israëlitis semestre semper fuit tempus in vita ejusque vicissitudine admodum notabile: annumque in duo fere semestria diviserunt ephemeriæ sacerdotales. Semestre etiam intervallum inter *præcursorem* Iohannem & ipsum Christum Iesum. Luc. I. 36. R. Ase discipulos quotannis sex menses secum habuit, sex menses domi eos esse jussit. Non ad demonstrandam ipsam diei prophetici longitudinem hæc collegimus: sed tantummodo, ut ostenderemus, non tam paradoxam nobis eam longitudinem videri debere. Ipsam demonstrationem aliunde deduximus.

§ XI. *Imo ita demum vitantur interpretationes in avia & extrema discedentes.*

Dies *annuus*, quem multi Protestantium diu defenderunt, longior est, & multo longior, quam veritas patitur: dies *communis*, quem Romanenses & recentiores quidam nostri tuentur, brevior est, & multo brevior, quam veritas patitur. Vtrumque demonstravi in Introductione

ductione germanica, § 38 seqq. *Plane illæ sunt duæ scaturigines præcipuæ, unde tot interpretationes falsæ manarunt.* In medio est veritas. Huic quisquis se permittere potest, in tuto erit. Vid. ad versum 1. Thes. X. Observ. 29.

§ XII. *Itaque & menses bestiæ, & numerus ejus, & numerus nominis ejus, expeditam habent rationem.*

Annorum 666⅞, qui menses bestiæ, & numerum bestiæ exæquant, (vid. *Erkl. Offenb.* p. 133.) initium fuit, cum eventus a principio capitis XIII ad medium versum 5 progrederetur, ineunte Cœlestini II pontificatu, A. 1143, d. 25 Septembris. Gregorius VII ab Imperatore *Romano*, Cœlestinus II a *Roma* ipsa, qua vigente *non est* bestia, immunis esse cœpit. Tum igitur *potestas data est* bestiæ absolute. Numerus *nominis* bestiæ a Gregorio VII incepit, qui *Papæ* nomen uni præsuli Romano vindicavit, elatissimo sensu. Id nomen habent, qui Gregorii novitatem teterrimam, quasi divinum quiddam amplectuntur & approbant. Sic numerus *nominis* bestiæ ex numero bestiæ noscitur, eumque aliquantum excedit. Facilis est hæc & simplex ratio, qua numerus nominis bestiæ declaratur. At sunt, qui putent, posse fieri, ut quemadmodum nomen ΙΗΣΟΥΣ, id est *Iesus*, 888 valet, (vide Estium h. l.) sic nomen adversarii in valore literarum numerali numerum 666 habeat. *Neque illud hoc loco prætereundum est*, inquit Edo Neuhusius, *quod historici adnotarunt, Numerum assumti a Papa nominis vitæ regnique duraturi omen plerumque facere. Sane Alexander II secundo, Clemens III tertio, Victor IV quarto, Pius V quinto, Leo X decimo, Gregorius XIII decimo tertio, Sixtus V quinto pontificatus anno ex mortali vita demigravit. Pari fato Benedictus II. Sixtus II. Anastasius II Ioannes II. Martinus II. Nicolaus II secundo imperii anno obierunt. Stephanus III. Martinus III. Clemens III. Nicolaus III. tertio; Felix IV. Martinus IV. Nicolaus IV. Paulus IV. Benedictus IV. Clemens IV quarto; Bonifacius V quinto; Innocentius VIII octavo summæ dominationis anno in vivis esse desierunt.* lib. II Fatid. sacror. cap. 31. Similia exempla non in annis solum, sed etiam in mensibus notavit *Guil. Burius* in Notitia pontificum, sect. XVI. Ea mente totum numerum 666 pridem quæsivere multi multis in nominibus. Ex Irenæo supra retulimus aliqua, quorum ΛΑΤΕΙΝΟΣ cui non dictum est? quod quo modo jam tum cuipiam occurrere potuerit, suspicari liceat. In Sibyllinis, quæ antiqui multum respexere, lib. VIII dicitur, λίνος αὐτὸν ὀλέσει. in multis autem principatibus primus & ultimus eodem nomine insigniti reperiuntur: primusque Romæ episcopus non Petrus, sed Linus: postremum ergo; quanquam vetustus error *Petrum secundum* dicit, vetustior opinio *Linum secundum* (quam vere, nil refert) arripuisse videtur. Latine *LInVs seCVnDVs* 666 valeret forsitan: sed tales signaturæ primo tempore, unde nonnulli pro ominibus habent, non extremo, in suis subjectis notari solent. Vtut est, ΑΙΝΟΣ valet 360. Deficiunt ergo 306, id est, ΤΕΑ. Litteris ΤΕΑ & ΑΙΝΟΣ conjunctis, fiebat illud ΛΑΤΕΙΝΟΣ. Vel audierant, *Latinum* fore nomen bestiæ, in Latina, non in Hebræa Græcave lingua exstiturum:

&

& id, materiali ſuppoſitione, de ipſo nomine Λατεῖνος interpretati ſunt. Sive hoc ſive illud erat, λατεῖνος cum E ſumi non debuit. nam EI Græcum ſubſequente conſona, Latini quidem per I exprimunt, ut εἰκὼν, *icon*: ſed I Latinum Græce non tranſit in EI, neque λατεῖνος analogiam habet. non enim ſcribitur ἀκυλεῖνος κτλ. ſed ἀκυλῖνος, ἀλβῖνος, ἀκραγαντῖνος, ἀλεξανδρῖνος, ἀντωνῖνος, ἀρκτῖνος, ἀρχῖνος, βροντῖνος, καλλῖνος, καρῖνος, κολλατῖνος, κρατῖνος, κρισπῖνος, κυαρτῖνος, κωνσταντῖνος, λεοντῖνος, λευῖνος, λιβερτῖνος, λογγῖνος, μακρῖνος, μαξιμῖνος, μαρῖνος, νερυλλῖνος, νιγρῖνος, ξιφιλῖνος, πιστῖνος, σαβῖνος, σατορνῖνος, ςασῖνος, ταραντῖνος, τιγελλῖνος, Φιλῖνος, Φλωρεντῖνος. Putidum eſſet, plura conquirere. Apud ipſum Irenæum, ἰυςῖνος, ὐαλεντῖνος, ὑγῖνος, Φλωρῖνος, conſtanter per I ſimplex: & ſic λατῖνος, quod ipſum in Sibyllinis etiam I modo productum, modo correptum habet. Itaque in uno Andreæ codice ms. λατῖνος, a librario emendante, contra Andreæ inſtitutum, eſt repoſitum: in altero ad λατεῖνος additur, διὰ διφθόγγυ, aperta licentiæ confeſſione, quæ ut apud Germanos in Germanicis, ſic apud Græcos in Græcis eteoſtichis frequens eſt. Etenim ejuſdem numeri 666 gratia fecere τειτὰν ex τιτὰν, πατεῖσκος ex πατίσκος, ἀρνῦμαι ex ἀρνῦμαι. Sed ejuſmodi licentiæ in re graviſſima nil loci eſſe debet. Alia nomina, Hippolyti exemplo, *exercitii* cauſa, adjecit Andreas Cæſarienſis, ejusve hac in parte amplificatores. In iis maxime inſigne eſt ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ, non ſolum in codice Auguſtano, qui alia aliis ſuperaddit nomina, ſed etiam in editione Sylburgiana: neque tamen Benedictus ille Nurſinus, de quo Andreas audire potuit, quemque Nic. Mulerius huc confert, a Græco quopiam librario notatus videtur: nam Græcorum quoque menologium prid. Id. Mart. memoriam ejus habet: ſed Benedictus IX pontifex Romanus. Non abludit, qui Caſparo Heuniſchio in mentem venit, *sILVeſter seCVnDVs*. Etenim Silveſter, quum annus 1000 a nativitate Chriſti; Benedictus, quum annus 1000 a paſſione Chriſti numeraretur, ſedebant: & ad utrumvis annum milleſimum, quaſi elapſi forent anni milleni capite XX ſcripti, regnum beſtiæ exſpectarunt veteres, (ut patet ex Andrea, cujus curioſo cuipiam lectori numerum 666 ille ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ, ut apparet, ſubminiſtravit:) nec tales hodie Benedicti illius, quales Silveſtri fama vindices habet. Satis operæ, opinor, conſiderandis antiquorum ſententiis dedimus: recentiora etiam commenta vel nugamenta, præter ceteros, recenſere dignatus eſt Scherzerus in Syſt. p. 865. Wolfius Tomo IV Curar. p. 545. Itaque ſuperſedere licet nobis: adjici tamen poſſit, quod Chriſtophorus Seebachius in clavi Germ. Ap. p. 309 ἐπαῤῥησιάσατο. ſed minus certe coactum eſt nomen *LVDoVICVs*, quod tractatus Belgice & Germanice editus, cum titulo, *Fides & patientia ſanctorum*, cap. XXIII, huc accommodavit, quanquam ne gravis quidem illa Reformatorum in regno Galliarum perſecutio tantam numeri vim eſt aſſecuta, planeque aut nuſquam aut in papali ſerie nomen hoc numero præditum deprehendi debet. Nonnulli, cum Vitringa, qui in Ap. p. 629 ceteroqui anonymum illum ac librum ejus laudat, numeralem vim Latinarum literarum ſolicitant: ſed omnes, præter *D*, probat Baudius Ep. 79. cent. 1. plane omnes, Scaliger, Priſcianum ſecutus, in libro de cauſis L. L. cap. XLI. Nos his argutiis ſuperſederi poſſe exiſtimamus.

mamus. Numerus, etiam *nominis* bestiæ, ut vidimus, aliam vim habet.

CAP. XIV.

1 E'κατὸν κτλ.) Sunt eædem *CXLIV chiliades*, quæ cap. VII, sed nunc longe lautiori statu. quare sine αἱ articulo memorantur: uti cap. XVII. 3, θηρίον *bestia*, sine τὸ articulo, eadem bestia, quæ capite XIII. 1, sed postea sui valde dissimilis.

¶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ καὶ) Hoc uni codici Reuchliniano defuit, quanquam non videtur defuisse antiquiori codici, ex quo ille descriptus erat. Nam pro subsequente participio γεγραμμένον Erasmus in ed. 1. 2. 3 posuit καιόμενον. id quod ex margine, qui illud καὶ ὄνομα sublestiore pictura, in marginibus frequenti, supplendum moneret, alieno loco inductum videtur: sicut mox versu 6 ad τοὺς καθημένους idem Reuchlinianus liber glossam marginis τοὺς κατοικοῦντας ex aliis locis propinabat. Wolfio *veri fit similius*, καιόμενον *glossemati acceptum ferri debere. Constat enim*, inquit, *notas ejusmodi vel frontibus vel manibus* inuri *solitas. Atque hunc morem aliquis indicaturus consultum putavit, vocem* γεγραμμένον *per* καιόμενον *interpretari.* Resp. Si καιόμενον dici potest nomen, quod *inuritur*, non tamen sic dici potest, quod *inustum* est. Pusilla res est: glossema utrinque agnoscitur: tantummodo de origine ejus agitur. Mea suspicio lectioni illi de *nomine Agni* asserendæ militat. Erasmi lectione, quæ *Agni nomine* caret, fretus non nemo, nomen *Patris* ac non *Agni* posthac celebratum iri, sperare voluit. Deceptus est inimicus Nicænæ fidei, atque gloriæ Christi. Imo vero & *Agni nomen & nomen Patris ejus* scriptum est in frontibus CXLIV millium.

2 καὶ ἡ φωνὴ ἣν ἤκουσα ὡς) Sic *Comp. Copt.* & monumenta fere omnia. At *Erasmi* lectio, καὶ φωνὴν ἤκουσα, absque ὡς, (quæ tamen particula etiam in And. 1 exstat,) vix unum alterumque assensorem ex vetustate habet. Editionem meam cum Complutensi, non cum Græco-Anglica, distinctius a Wolfio, quam a typotheta sociatam, lector velim observet. Iohannes vocem sibi auditam gradatim articulatius describit; & ἡ articulus habet vim relativam, qua innuitur, *eandem* vocem primum ut *aquarum multarum* & *tonitrui magni*, deinde ut *citharœdorum* fuisse auditam.

5 ψεῦδος) δόλος, textus apud Andream in cod. *Reuchlin.* quem Erasmus sequitur, & in *Augustano.* Sed textus apud ipsum Andream a Sylburgio editum, & *Copt.* (apud Wolfium, qui tamen τὸ δόλος defendit,) cum monumentis omnibus, ψεῦδος. Petrinum illud, οὔτε εὑρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, aperte respicit locum Es. LIII. 9. Apocalyptica vero phrasis, quanquam se sustentat ipsa, parallelum quiddam habet Malach. II. 6, de sacerdote: Νόμος ἀληθείας ἦν ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, καὶ ἀδικία οὐχ εὑρέθη ἐν χείλεσιν αὐτοῦ. Vocabulum ψεῦδος, cum derivatis & compositis, perfrequens est in omnibus scriptis Iohanneis.

¶ ἄμωμοι εἰσιν) ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ addidere demum *Latini* recentiores, quos, ut alibi, ita hic, cum Erasmo, nescio quam pridem, *Armenius*, sequitur. Hieronymum non legisse, patet ex T. I. f. 21. 47. nam bis citat, *Hi sunt primitiæ Dei & Agni, & sine macula*: non addit, *ante thronum Dei*, quod vel maxime *virginitatis*

ginitatis excellentiam amplificaret. *Non apparet*, inquit Wolfius, *quomodo alicui in mentem venire potuerit, phrasi antecedenti, ἄμωμοι γάρ εἰσι, quæ per se satis intelligitur, explicandi causa hæc jungere, inprimis cum ἐνώπιον τοῦ θρόνου v. 3 antecesserit. Cumque præterea eadem hæc phrasis Ioanni admodum sit familiaris, verisimilius est, eam hoc quoque loco ab ipso esse profectam.* Resp: Ipse parallelismus talia additamenta, ex parallelismo nata, redarguit. Multa, quæ per se satis intelliguntur, tamen interpretamentis declarari solent, ut apud Latinos vel Glossa interlinearis demonstrat. Quanquam hoc quidem loco alienum est interpretamentum. nam harum primitiarum descriptio suaviter est figurata, instar cantici: atque ita duo hæc incisa quendam quasi rhythmum habent, παρθένοι γάρ εἰσιν' ἄμωμοι εἰσίν ubi, quod obiter notamus, in posterius incisum particula γὰρ ex præcedenti propagata videtur. Porro, *virgines* sunt, qua *Agnum* sequuntur: ἄμωμοι sunt, non qua *coram throno Dei* sunt, sed, qua emti sunt, primitiæ, *Deo & Agno.* Quid multa? clausulam, *ante thronum Dei*, hoc loco nemo in Græcia, Asia, Syria, Africa legit: neque dubito Italiam Armeniamque antiquam addere. Non habuere illi editiones hodie obvias: genuinam lectionem habuere.

6 ἄγγελον, *angelum*) *Angelorum* nomine v. 6. 8. 9 præcones cœlestis doctrinæ veniunt. Quod autem G. G. Zeltnerus in Diss. de chiliasmo præsenti, § XIII. p. 22 habet, *Nec repugnabimus, si quis* Angelorum *aut* unius præcipui *in animandis Confessoribus Evangelii operam, eo sensu, quo & Paulo adstitisse dicitur Act. XXVII. 23. coll. Dan. X cap. toto, hic* (Apoc. XX. 1) *intervenisse affirmet, idque nobis omnium MAXIME probari fatemur*: id magis in tres hosce præcones convenire existimamus.

¶ αἰώνιον, *æviternum*) αἰὼν, *ævum*, evangelio, sive præconio, quod hic habet angelus, adscribitur. Est ergo *ævum* finitum, quod, ex analogia ceterorum temporum propheticorum, duobus chronis constat, & a præconio hujus evangelii ad ipsum *judicii* diem porrigitur. Hæc *ævi* præcipue longitudo, præter complura alia, considerandi ansam præbet, *num* hic angelus sit *Arndius. Secundum* angelum jam venisse, minus certum habemus: si jam venit, de *Spenero* est cogitandum. *Tertius* exitum mensium 42 breviore intervallo antecedit: quanquam per eum bestiæ ipsius, non modo imaginis serioris, adoratione interdicitur.

¶ εὐαγγελίσαι) Similis locutio πειρασμοῦ-πειράσαι, c. III. 10. & h. l. εὐαγγέλιον-εὐαγγελίσαι.

¶ τοὺς καθημένους) Τοὺς κατοικοῦντας, unum alterumque exemplar, ex frequentiore Apocalypseos phrasi. Conjunxit utrumque Reuchlinianus liber. τοὺς καθημένους, potior pars codicum, cum *Lat. Orig.* Innocentius quiddam est *sedere in terra*, quam *habitare in terra*: hoc civium, illud alieniorum. *Habitantes in terra* dicuntur, quos væ tria feriunt: *sedentes in terra*, quibus evangelium æternum prædicatur. Differentia verborum elucet ex Es. XVIII. 3. כל ישבי תבל ושכני ארץ

7 κρίσεως, *judicii*) In extrema tempora refert hoc præconium Ven. D. *Langius*, Epicr. p. 402. nec tamen justo serius id statui debet. Locum Matth. XXIV. 14, quem confert, expendimus supra, ad cap. VI. 2.

¶ πηγάς, *fontes*) Non additur articulus. nam sub *mari fontes* jam quodammodo continentur: quanquam hi per se

quoque magnum quiddam sunt in universitate rerum. vid. Becmanni hist. geogr. cap. III. part. 4.

8 ἔπισεν ἔπισε) Vid. ad cap. XVIII. 2.

¶ βαβυλὼν ἡ μεγάλη) Sic codices omnes, sic etiam *Copt.* sic cap. XVI. 19. XVII. 5. XVIII. 2. & LXX Dan. IV. 27. Ad ἡ πόλις interponitur ab *Erasmo*, ex cap. XVIII. 10. 21. Sæpe nomini proprio additur epitheton, sine substantivo appellativo. Grandius quiddam sonat *Babylon magna*, absolute, quam *Babylon urbs magna.*

¶ ἐκ, *de*) Asyndeton.

¶ τῦ ὄινυ) Paucorum testium hæc lectio est, antiquorum tamen, ex Græcis & Latinis, ad quos *Cassiodorius* accedit. Quia in iis locis, ubi de *ira Dei* agitur, ὁ ὄινος τῦ θυμῦ dici solet, ideo hîc & c. XVIII. 3, ubi de fornicatione Babylonis agitur, item ὁ ὄινος τῦ θυμῦ a librariis est invectus Atqui in locis de *ira Dei*, constans est lectio: in utroque loco de fornicatione Babylonis, variat. Breviorem lectionem utroque loco, qui de fornicatione illa agit, æque probo: sed c. XIV. 8 in textu eam dedi, Erasmi atque adeo Lutheri fretus exemplo: & c. XVIII. 3 in margine eam prætuli, modestiæ causa. Itaque supersedemus labore illo, quo nonnulli vocabulo θυμὸς significationem *æstûs* conficere conantur. Sæpe *ira Dei*, sæpe *meretricia impuritas*, sub schemate potûs describitur. In illo potu, non in hoc, adhibetur vocabulum τῦ θυμῦ.

¶ πεπότικε, *potavit*) Lutherus in Præfatione ad Roberti Barns Vitas pont. *Ego sane in principio*, inquit, *non valde gnarus aut peritus historiarum*, *a priori*, *ut dicitur*, *invasi papatum*, *h. e. ex scripturis sanctis. Nunc mirifice gaudeo*, *alios idem facere a posteriori*, *h. e. ex historiis. Et plane mihi triumphare videor*, *cum*, *luce apparente*, *historias cum scripturis consentire intelligo.* Itaque secundi hujus angeli præconio subservit historia rerum Romanensium, quæ magis magisque in lucem profertur: præcipue vero ponderare h. l. fas erit, seposito partium studio, quæ sub initium hujus seculi in oriente per Missiones non tam pontificias, quam *Romanas*, gesta, & e contrario per Evangelicas Missiones geri cœpta sunt. Impurum potum *gentibus* datum excipit purior.

9 ἄλλος, *alius*) Bonum est præconium angeli cum æterno evangelio, bonum secundi ac tertii: sed tamen *alius* est angelus secundus, *alius* etiam tertius. Recte intra limites suos se continuit v. gr. Spenerus. vid. Bar. Canstein. in Vita ejus, § 32. Sed si quis intra eosdem limites propheticum posteritatis scrutinium atque testimonium coercendum putaret, peccaret. Varia sunt & dona & tempora. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 145. 158 s. 166 s. 176 ss. 1041 s. 1117.

¶ εἴ τις κτλ. *si quis adoraverit bestiam & imaginem ejus*, *& acceperit characterem in fronte sua aut in manu sua*: *& hic bibet de vino iræ Dei*, *quod infusum est merum in calice iræ ipsius*, *& cruciabitur igne & sulphure in conspectu angelorum & ante conspectum Agni. Et fumus tormentorum eorum ascendet in secula seculorum*, *nec habent requiem die ac nocte*, *qui adoraverunt bestiam & imaginem ejus*, *& si quis acceperit characterem nominis ejus*) Una omnium horrendissima in tota Scriptura est hæcce comminatio. Pellit timorem ab interfectoribus corporis timor ab Eo, qui potest & animam & corpus perimere. Luc. XII. 4. 5.

10 ἐκ τῦ ὄινυ τῦ θυμῦ - ἐν τῷ ποτηρίῳ τῆς ὀργῆς· *ex vino excandescentiæ - in poculo iræ*)

Vc

Vt se habet vinum ad poculum, sic *excandescentia* ad *iram*. Considerata verborum differentia. cap. XVI. 19. XIX. 15. ἡ ὀργὴ τὸν θυμὸν in actum deducit. conf. Rom. II. 8 not. חמה θυμὸς, חרון ὀργὴ apud LXX.

¶ τῦ κεκερασμένυ ἀκράτυ, *quod infusum est merum*) κεράννυμι, *misceo*, dicitur in genere pro *infundo*, etiam de *mero mero*. ἄκρατον *merum* est, cui nil gratiæ aut spei attemperatur. Tale *merum* jam est *mixtum* & paratum adoratoribus bestiæ. Propinqua impendet & sanctis salus, & malis pœna. Psalm. LXXV (LXXIV) 9. ποτήριον ἐν χειρὶ Κυρίυ οἴνυ ἀκράτυ, πλῆρες κεράσματος.

11 εἰς αἰῶνα αἰώνων) Sic quoque cap. XIX. 3. XX. 10. Vestigia hujus lectionis, studiosissimam indaginem desiderantis, notavimus in Apparatu. Ceteris locis scribitur, εἰς τὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Vtraque quasi quadrata locutio est, ut *myrias myriadum*, *cæli cælorum*. Articulus emphasin habet, præsertim ubi de *Æternitate Dei* sermo est. Magna in hisce locutionibus est opportunitas articuli Græci vel adhibiti vel prætermissi.

¶ ἀναβαίνει, *ascendit*) Præsens, post futurum, futuri vim habet, sed cum emphasi.

12 οἱ τηρῦντες, *servantes*) Vel conjunguntur abstractum & concretum, *patientia* & *servantes*: vel potius est nominativus pro genitivo, τῶν ἁγίων, οἱ τηρῦντες, *sanctorum servantium*: coll. cap. I. 5, ἰησῦ χριςῦ, ὁ μάρτυς ὁ πιςός.

13 ἀπάρτι, λέγει τὸ πνεῦμα) Vocem illam, *Scribe*, *Beati mortui*, *qui in Domino moriuntur*, *ut requiescant &c.* elocutus est cœlitum quispiam, cujus personæ & conditioni proprie congruit, Iesum appellare *Dominum*. Eam vocem Spiritus ipse quasi per parenthesin interpellat, simulque comprobat & amplificat, per voculam ἀπάρτι, *a modo*: perinde uti post, *Scribe*, *Beati*, asseveratio sequitur capite XIX. 9. *A modo*, scil. beati sunt, *inquit Spiritus*. *A modo*, ab hoc ipso articulo temporis, quum vox hæc in serie prophetiæ loquitur. Occurrit etiam loquela Spiritûs, c. XXII. 17. II. 7. &c. Loquitur autem Spiritus in sanctis, præsertim afflictis, 1 Petr. IV. 14, domumque petentibus, 2 Cor. V. 5. A vocabulo μακάριοι pendet ἵνα, uti c. XVI. 15. XXII. 14. Ναὶ primum in margine exstitisse videtur, uti c. XXII. 20 ναὶ alterum: unde alii ναὶ λέγει, alii λέγει ναὶ fecerunt. Sine hac vocula constat sensus. Latinus eam non legit, sed ἀπ᾽ ἄρτι dupliciter expressit, *a modo jam*, uti Gal. I. 6 *sic tam*.

¶ ἵνα ἀναπαύσωνται) Futurum, uti ἵνα ἔςαι, c. XXII. 14.

14 καὶ, &c.) *Messis* & *vindemia*, quæ hoc loco describuntur, extremum judicium antecedunt, ut Cluverus copiose demonstrat. Vtraque describitur etiam apud Ioel, c. III. 18, & toto illo loco, ut Ioach. Langius docet.

¶ καθήμενον ὅμοιον) Alii, καθήμενος ὅμοιος· alii rursum, pro νεφέλη λευκὴ, *nubem candidam*: ut iidem fierent casus. Media lectio, casûs miscet: (neque obstat hic ἔχων subsequens, coll. Appar. pag. 778.) vide supra ad c. IV. 4. VII. 9. XIII. 3. Communes constructionis regulas nemo ignorat: sed non temere tot locis in tam paradoxa sermonis figura codices optimi conveniunt. Quæ hujus generis sunt, ab iis uti me, post longam considerationem, non facile recessurum puto, sic ea nemini obtrudo. Sensus

sus in omnes partes idem manet. Per *messem* magna piorum, per *vindemiam* magna impiorum multitudo ex mundo educitur.

15 τῆς γῆς, *terræ*) Sic quoque v. 18 in vindemia. *Terra* hic non contradistinguitur *mari*: sed tamen amplitudo hujus vocabuli restringitur versu 20 per *urbem*.

18 καὶ ἄλλος ἄγγελος ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου, ὁ ἔχων ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ πυρὸς, ἐφώνησε κτλ. *Latinos* commentatores neque antiquos, neque Græcis codicibus assuetos, deprehendi interdum cum Græcis testibus ex ultima antiquitate haud pridem evocatis congruere. Cumque id non temere fieri, res loqueretur, Latinorum codicum manuscriptorum lectiones indagavi, didicique, illas lectiones ex Græcis in Latinos codices N. T. & inde in commentarios pervenisse. Ac spero, hac via lectionem vetustissimi interpretis *Latini*, genuinam fere, præcipuis in locis, quamvis eam non editiones Latinæ N. T. sed manuscripti codices, & excerpta eruditorum, & scriptores ecclesiastici nobis ministrarent, esse recuperatam. Exemplum non spernendum præsens sistit locus. Communior lectio habet, καὶ ἄλλος ἄγγελος ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου κτλ. καὶ ἐφώνησε. Sed *Alex.* verbum ἐξῆλθεν & subsequentem particulam καὶ ignorat. Quare non potui negligere *Rupertum Tuitiensem*, qui uti Latinis exemplaribus Apocalypseos sane sinceris adjutus fuit, sic in præsenti *exiit cum* & omittit. Etenim sub verba καὶ ἄλλος ἄγγελος, quæ versu 15. 17 & 18 exstant, librarii ex versu 15. 17 verbum proximum ἐξῆλθεν alieno loco, versu 18, facillime iterarunt. Suspicabar, *Latinos* dari codices ms. qui cum *Al.* & cum *Ruperto* congruerent inveni, & citavi in Appar. p. 860. Nunc etiam *Ansbertum*, qui Rupertum tribus seculis anteivit, & cod. ms. *Berolinensem* addo. ἐπὶ τοῦ πυρὸς dicitur singulari numero: videtur autem singularis pro plurali, quem τὸ πῦρ non habet, hoc loco positus, coll. τῶν ὑδάτων. cap. XVI. 5.

¶ τοὺς βότρυας-αἱ σταφυλαὶ) Synonyma sæpe sunt ὁ βότρυς καὶ ἡ σταφυλή. sed interdum differunt, apud LXX. Num. XIII. 23. אשכול ענבים βότρυν σταφυλῆς. Gen. XL. 10, πέπειροι οἱ βότρυες σταφυλῆς. Itaque βότρυς, totum, *uva*: σταφυλαὶ, partes, *acini*.

¶ τῆς ἀμπέλου, *vitis*) Non deest plurale גפנים LXX αἱ ἄμπελοι & tamen hoc loco singulare est: impii omnes, unius vitis instar sunt, omnes cohærent.

19 ἔβαλεν, *jecit*) Hujus igitur angeli opera perferentur uvæ de vite amplissima terræ in unum torcular.

¶ τὴν ληνὸν τὸν μέγαν) Etiam Hebræis fœmininum est גת ἡ ληνός: sed ad τὴν ληνὸν adjectivum additur masculinum, Hebraico more: (vid. Buxtorf. Thes. p. 338. 399. 423.) idque hoc certe loco facit ad amplificandum, ut etiam apud Græcos. vid. Budæi comm. L. Gr. col. 1500 seq. Olim nonnulli, Hebraismo non perspecto, sic interpretati sunt: *lecit magnum*, i. e. superbum, antiquum hostem, *in torcular iræ Dei.* Ita habet Primasius, & Ansbertus.

20 αἷμα, *sanguis*) *sanguis* uvarum, vinum rubrum, id est, sanguis impiorum. Metalepsis. Occidio impiorum innuitur, non cruciatus æternus. Alii quoque hostes in torcular postea incidunt. cap. XIX. 15.

¶ ἄχρι τῶν χαλινῶν τῶν ἵππων, ἀπὸ σταδίων χιλίων ἑξακοσίων· *usque ad frenos equorum*,

rum, per stadia mille sexcenta) Vtraque phrasis profundum & longum sanguinis torrentem denotat. confer c. XI. Ἀπὸ σαδίων κτλ. de intervallo dicitur etiam Ioh. XI. 18. Nonnulli Rabbinorum cultores hoc referunt ad Palæstinæ circuitum aut longitudinem. Sed longitudo, etiam cum regionibus editis & ab inundatione immunibus, multo minor est; circuitus, multo major. Quid si innuatur vallis *Kidron*, inter *urbem* Ierusalem & inter *montem oliveti* (Act. I. 12) interjecta? nam torrens in ea valle, cum suis anfractibus, & in ipso mari, quoad sanguine tinctus fuerit, 1600 stadiorum longitudinem poterit habere. Locutionem proprie accipiamus.

CAP. XV.

2 Νικῶντας ἐκ) Rara phrasis, sed similis illa Lycurgi contra Leocr. τί ποιῶν ἂν νίκην λάβοι παρὰ τῶν πολεμίων. Quod ad præpositionem attinet, LXX habent, ποιεῖν ἐκδίκησιν ἐκ τῶν ἐχθρῶν κτλ.

¶ καὶ ἐκ τῦ ἀριθμῦ τῦ ὀνόματος αὐτῦ) Post καὶ additur apud Erasmum, ἐκ τῦ χαράγματος αὐτῦ· & sic fere duo tresve codices, ita inter se propinqui, ut unius instar sint, qui tamen ipsi glossam, dum aliter aliterque in textum inferunt, produnt. Ceterum quatuor his voculis carent codices, magno consensu, & versiones, etiam *Coptica*. Defendit eas Wolfius, his verbis: *Supra* Ioannes XIII. 17 tria *illa*, *quæ heic occurrunt*, *in mentione bestiæ ejusque sectatorum* conjunxit, eodem, quo h. l. exstant, ordine, εἰ μὴ ὁ ἔχων τὸ χάραγμα, ἢ τὸ ὄνομα τῦ θηρίυ, ἢ τὸν ἀριθμὸν τῦ ὀνόματος αὐτῦ. *Et veri fit similius, librarios voces, de quibus agitur, omisisse, quam alios ex l. c. addidisse.* Addidisse librarios, apparet. nam si Iohannes de *tribus* illis, quæ supra conjunxisse dicitur, primum juxta cum tertio allegasset, secundum non prætermisisset. Revera autem non sunt tria: sed *nomen* bestiæ, AVT *numerus nominis* ejus, (disjunctive,) est ipse ille character. *Character*, est genus: species duæ, *nomen* bestiæ, & *numerus nominis* ejus. Inde *charatter* bestiæ, indefinite plerumque, citatur, c. XIV. 9. XVI. 2. XIX. 20. XX. 4. definite vero, *charagma nominis* ejus seorsum, c. XIV. 11. vel *numerus nominis* ejus seorsum, h. l. Nam horum altero alterum connotatur; vel uno tempore *nomen bestiæ*, alio *numerus nominis ejus* magis viget. ἐκ, præpositio, aliquoties hîc ponitur, uti cap. XVIII. 20.

¶ ἑςῶτας ἐπὶ τὴν θάλασσαν τὴν ὑαλίνην, *stantes ad mare vitreum*) ἐπὶ cum accusativo, & cum ipso *standi* verbo, denotat vel *super*, *in*, cap. VII. 1. XI. 11. XII. 18. XIV. 1. vel *juxta*, *ad*, cap. III. 20.

3 ὁ βασιλεὺς τῶν ἐθνῶν, *Rex gentium*) Augusta appellatio, & opportuna, coll. vers. seq. & Ier. X. 7. & tamen a librariis varie mutata.

4 πάντα τὰ ἔθνη, *omnes gentes*) Hîc & conversio gentium omnium, (conf. Ier. XVI. 19.) & motivum, cum tempore conversionis, declaratur.

7 Φιάλας, *phialas*). Φιάλη δέ φασιν, ἀγγεῖον λεβητοειδὲς πεπλατυσμένον ἄνωθεν. *Eustathius*. Phialarum in superiore parte latitudo facit ad repentinæ effusionis amplitudinem. Phialas væ tertium afferre, multi putant. Sed vid. *Erkl. Offenb.* p. 808.

8 καπνῦ, *fumo*) Tegmen majestatis divinæ.

CAP. XVI.

1 Τὰς ἑπτὰ φιάλας, *septem phialas*) Epistolæ ad VII ecclesias distribuun-

buuntur in III & IV. Sigilla VII dividuntur in IV & III. & item Tubæ VII, ut vidimus: nunc etiam Phialæ VII. Tubæ longo circuitu regnum mundi labefactarunt: phialæ celeri & acuta vi bestiam potissimum, quæ se in regnum mundi induerat, & asseclas opesque ejus, frangunt. Itaque tubæ phialæque eodem ordine incedunt. Quaternæ priores tangunt *terram*, *mare*, *flumina*, *solem*: ternæ reliquæ, aliorsum cadunt, & multo sunt acriores.

2 ὁ πρῶτος, *primus*) Sic, *secundus*, *tertius*, *quartus*, *quintus*, *sextus*, *septimus*, sine nomine *angelus*. Sermo celerrimam phialarum effusionem exprimit: cujus celeritatis documentum est etiam hoc, quod phialæ nullas temporum periodos notatas habent. Magnam eæ similitudinem habent cum plagis Ægyptiacis, quas fere per mensium intervalla inflictas censent Hebræi. vid. Meyer ad Seder olam, p. 287. Quid si idem futurum sit in phialis? Tota quidem earum effusio adhuc in futuris est.

¶ ἕλκος πονηρὸν, *ulcus malignum*) Deut. XXVIII. 35, בשחין רע LXX ἐν ἕλκει πονηρῷ.

5 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, *qui es & qui eras*) Vid. ad cap. XI. 17. & conf. D. Lang. comm. apoc. f. 188.

¶ ὁ ὅσιος) Alii καὶ, ante ὁ, vel pro ὁ, ponunt, vel καὶ ὁ prætermittunt. Sæpe uniones germanæ lectionis a scoriis varietatum sincera internoscit exegesis: præclareque huc confert Wolfius locum c. I. 8, Κύριος ὁ θεὸς, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ. Iuverit etiam contulisse alterum, c. IV. 8, Ἅγιος ἅγιος ἅγιος, Κύριος ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος. Summa est illorum duorum locorum similitudo, & hujus loci, qui sic habet: δίκαιος εἶ, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, ὁ ὅσιος. Subjectum, illic, Κύριος ὁ θεὸς ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος· hîc, vocandi casu, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν. Subjecti epitheton, illic, ὁ παντοκράτωρ· hîc, eodem casu, ὁ ὅσιος· utrobique sine καὶ particula. Prædicatum, illic, c. IV. 8, ἅγιος. hîc, δίκαιος. Neque enim ita construenda est oratio, δίκαιος καὶ ὅσιος. quum multa in textu verba sint interjecta. Primis & postremis Apocalypseos locis dicitur Dominus ὁ παντοκράτωρ, *Omnitenens*; hîc, judiciis se exserentibus, ὁ ὅσιος, *pius*. Primum a *Robore* laudatur, ne tempore patientiæ nil videatur valere, quum in fine satis sit ostensurus *Roboris*; deinde a *Gratia*, ineunte retributione. Pariter *Robur* & *Gratia* tribuitur Domino in Psalm. LXII. 12. 13. Epitheton ὅσιος Hebræo חסיד respondet, significatque, activo vel passivo sensu, *gratiosum*. Deus in omnibus operibus suis *gratiam suam* exhibet, & ab omnibus sanctis *gratiam* init.

6 ἄξιοι εἰσὶ, *digni sunt*) Abrupta oratio, magna vi. Ita cap. XIV. 5 ἄμωμοι εἰσὶν. Psalm. XCIX. 5. קדוש הוא.

7 ἤκουσα τοῦ θυσιαστηρίου λέγοντος, *audivi altare dicens*) Audivit Iohannes *altare*, qua clamor surgit & vindicta descendit, ejusve accolas, Iohanni hîc non conspectos, ut ipsum altare loqui videretur. Confer phrasin c. I. 12. IX. 13. XI. 1. Talis illa, χρόνος ἐστὶν ὁ λαλῶν. Iob XXXII. 7.

9 ἐβλασφήμησαν, *blasphemarunt*) Horribile peccatum, blasphemia: sed tamen vel contra voluntatem impiorum in honorem DEI cedit. fatentur enim, se succumbere.

10 ἐγένετο ἐσκοτωμένη) Hoc multo majorem habet emphasin, quam si diceretur

tur ἐσκοτώθη vel ἐσκοτίσθη, cap. IX. 2, vel, ἐπλήγη τὸ τρίτον, c. VIII. 12. Similis locutio c. XVII. 16 ἠρημωμένην ποιήσουσιν, c. I. 18 ἐγενόμην νεκρὸς, ps. XXX 8 ἐγενήθην τεταραγμένος. Arabs interpretatur, *desiit*. id vero nimium est.

¶ τοῦ πόνου) כאב LXX πόνος, *dolor*.

12 ἐπὶ) ἐπὶ *potius reddimus* super, *quam* in, *quod ob exsiccatas aquas hîc mixtio fit facta*, *ut in* mari & fluviis, *ubi erat praepositio* εἰς. *Marckius*.

¶ ἐξήρανε, *siccavit*) Sic *Alex. Lat.* Cohaeret cum ἐξέχει, cumque συνήγαγεν, v. 16. Plerique, ἐξηράνθη, vel ex rhythmo ἑτοιμασθῇ, vel ex consuetudine. Saepe enim ἐξηράνθη in N. T. exstat, & facile hîc quoque a librariis arreptum est.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) adeoque eorum quoque fluminum, quae in Euphratem labuntur. Turcae id flumen hodie accolunt. Vel si perbrevi Mahomedismus, ut nonnulli putant, detrimenti aliquid capturus sit, fieri tamen poterit, ut angelus sextus phialam suam aliquanto serius effundat.

13 ὡς βάτραχοι) Ὅμοια βατράχοις, habet *Erasmus*, cum *Pet.* 3. vel plane solus, (nam *Steph.* ις hiat:) ex Andrea, opinor, qui παραφράζει, ἐοικότα βατράχοις. ὡς βάτραχοι, ceteri *omnes*, cum *Andreae* textu, cui Millius in Proleg. § 510, ut nunc animadverto, non derogat. Hinc *Arethas*, Graecismo consulens, (vid. Appar. ad Ap. XVII. 4.) ὡς βατράχους. Valet casus rectus, uti Exod. XXXIV. 4, δύο πλάκας λιθίνας, καθάπερ αἱ πρῶται.

14 ἐκπορεύεσθαι) Multae hîc occurrunt varietates, in quibus speciem habet, ἃ ἐκπορεύεται. quae tamen si primaeva esset lectio, non tam varie fuisset mutata, quam infinitivus ille, ἐκπορεύεσθαι, propter parenthesin non aeque a librariis perceptus. Atqui sine infinitivo abrupta esset oratio, εἶδον πνεύματα ἐκ τοῦ στόματος. Non enim dicitur *bestia ex mari*, *ex terra*, *ex abysso*, sed *ascendens ex mari* &c. Neque obstat, allegatus a Wolfio, alter infinitivus, συναγαγεῖν, per asyndeton subjunctus. Saepe enim cumulantur infinitivi, Luc. I. 74-79. Eph. III. 16 s. 1 Thess. IV. 3. 4. 6. & hoc loco expeditus est sensus: *vidi exire*, *ut congregarent*. Est *Simultaneum*, de quo vid. *Erkl. Offenb.* p. 84. Notantur autem res duae concurrentes vel repetitis iisdem verbis, 2 Reg. II. 14. vel interpellata constructione, ut h. l.

15 τὴν ἀσχημοσύνην) ערוה LXX plerumque, ἀσχημοσύνη.

16 καὶ συνήγαγεν, & *congregavit*) Non possumus hoc loco singulare verbum pro plurali, (quod *Syrus* exprimit,) positum censere, quia nomen neutrum πνεύματα tanto intervallo praecedit, v. 13. 14. & in ipso versu 14 plurale verbum εἰσὶ ponitur. Quis ergo *congregavit* reges? angelus sextus. Toto hoc capite saepe subauditur *angelus*. Sine incommodo saltu hic versus cum versu 12 connectitur. Vide Franc. Iunium & E. Schmidium.

¶ ἀρμαγεδδὼν) Sic plerique cod. At pauci, μαγεδδὼν, quomodo habet etiam ms. *Alex.* in 2 Par. XXXV. 22, ἐν τῷ πεδίῳ μαγεδδών. *Magedon* vel *Megiddo* erat urbs, cujus frequens mentio in libris V. T. Ea loca, ut apparet, respexere librarii, qui vocabulo ἀρμαγεδδὼν in Apocalypsi primam detraxere syllabam: sed propter hanc ipsam potissimum syllabam τὸ ἑβραϊστὶ videtur esse adhibitum. *Armagedon* significat vel עיר *urbem Megiddo*, ut docet Hillerus in syntagmatis., p. 229. vel הר *montem Megiddo*: nam ubi est בקעה *vallis*, ut *vallis Megiddo*, 2 Chron. XXXV.

XXXV. 22, ibi etiam est mons. Ipsum *Megiddo* unde derivetur, non perinde disquirimus. ponitur enim ut nomen proprium loci in Palæstina ex magnis rebus, quæ ibi antiquis temporibus acciderant, notissimi. Neque verbo ob funestam Iosiæ cladem hac allusione citatur, sed ob cladem *regum* Cananæorum. Iud. V. 19.

21 ὡς ταλαντιαία, *ut talenti pondere*) multarum singulatim librarum. Proprie accipio, sub initium Bestiæ Non-esse.

CAP. XVII.

1 Τὸ χρίμα) משפט *rationem*. ¶ τῆς πόρνης, *meretricis*) Conf. Glass. p. 1195. 1440.

2 μεθ' ἧς, *cum qua*) *Cum regnis* terræ fornicata est Tyrus. Es. XXIII. 17. 18. coll. Ap. XVIII. 23.

3 ἔρημον, *desertum*) Europa, speciatim Italia.

¶ θηρίον κόκκινον, *bestiam coccinam*) ut *rufus* erat draco. Id docet Ceremon. Romanum. Textus loquitur de tempore mulieris in bestia sedentis.

5 ἡ μεγάλη, ἡ μήτηρ κτλ. *magna, mater &c.*) Gloriosum Romæ nomen, si quisquam, Benedictus XIII, magnifice adornavit in Indictione universalis Iubilæi A. MDCCXXV. *Ad hanc* sanctam *civitatem, tot* sanctorum *martyrum memoria inclytam, ac beatorum præsertim apostolorum ecclesiæ principum doctrina eruditam & glorioso sanguine consecratam, religiosa animi alacritate concurrite. Festinate ad locum, quem elegit Dominus, ascendite ad hanc Hierusalem novam, unde ab ipso ecclesiæ nascentis exordio Lex Domini & Lux evangelicæ veritatis in universas nationes effluxit. Vrbem tot tantisque beneficiis auctam, tot muneribus cumulatam, ut civitas sacerdotalis & Regia in superbiam seculorum posita, Civitas Domini, Sion Sancti Israël jure optimo prædicetur. Hic vero confitemini Deo in ecclesia magna, in populo gravi laudabitis eum. Quandoquidem hæc ipsa Catholica & apostolica Romana ecclesia per sacram B. Petri sedem, caput orbis effecta,* Mater *est cunctorum credentium, fida Divinitatis* interpres, & Magistra omnium ecclesiarum. *Hic intemeratum fidei depositum, hic fons sacerdotalis unitatis, hic claves regni cælorum, & summa ligandi atque solvendi potestas, hic demum inexhaustus ille thesaurus ecclesiæ sacrarum indulgentiarum, cujus dispensator est Romanus pontifex, custoditur.* Sed gloriosum hunc titulum Iohannes ex veritate παραφράζει & explanat: *Babylon &c.*

6 μεθύουσαν) Μεθύω, *ebrius fio*, vel, *ebrius sum.*

7 τῆς γυναικὸς-τοῦ θηρίου· *mulieris-bestiæ*) Sequitur, per chiasmum, tractatio de *bestia*, v. 8-14. &, cum præfatiuncula iterata, *& dicit mihi*, tractatio de *muliere*, v. 15-18.

8 ἦν κτλ. *erat &c.*) Tria durationis bestiæ sunt incisa: quorum tempora per conjecturam refert liber *Erkl. Offenb.* p. 1147 seqq. Possit autem (1) ad problema ibi datum secundarius quidam numeri bestiæ cursus adjici, a consummato ejus ortu ex mari, in Alexandro III, A. 1169 ad A. 1836. (2) conferri, quod dixi

supra

supra ad cap. XIII. 1. Thesi 10. observ. 29. (3) tota illa Thesis ad multas capitis hujus XVII partes resolvendas repeti.

¶ βλεπόντων) Genitivus simplex, absolute, uti Luc. VIII. 20 λεγόντων.

¶ ὅτι, *quod*) Ratio, sub qua terricolæ admirantur bestiam. sic plane, ὅτι, Ioh. IX. 8.

¶ καὶ παρέσαι) Sic habent antiqua documenta, summo consensu: nonnulla, καὶ πάρεστιν. Tantummodo de *M.* & *Pet.* 3 minus liquet. *Latinus* non discrepat interpres, qui vel habuit *& ventura est*, quæ lectio apud Primasium remanet, vel τὸ καὶ πάρεστιν ὧδε in unum conflavit, hoc modo, *Et hic est*, scil. *mens* &c. Facilem hac lectione, καὶ παρέσαι, sensum reddi, sed καίπερ ἐστὶν contradictionem afferre, agnoscit Theod. Crinso in *Essai sur l'Apoc.* p. 318. Et *tamen lectionis*, καὶ παρέσαι, *nullam esse elegantiam & acumen*, Vitringa, modestus alias interpres, dicere sustinuit: eademque mente H. Morus καίπερ ἐστὶν *exemplaria pleraque omnia* habere, & hanc lectionem *generaliter obtinere*, scripsit. Ea quippe methodo, quæ utriusque temporibus vigebat, numerus codicum, in Apocalypsi præsertim, ægre iniri poterat. Atqui istud, καίπερ ἐστὶν, Erasmus introduxit. Reuchlinianum Andreæ exemplar habuerat, opinor, καὶ πάρεστιν sed litera α vel oculum Erasmi fugiebat vel animo ejus displicebat, & Latinus, quem vidimus, interpres, eum deferebat. Itaque per conjecturam, καίπερ ἐστιν, edidit, sed plane dubitanter. nam hæc verba ipse & in parenthesi, conjecturæ indice, aliquando exhibuit, & in sua versione Latina constanter omisit. Eam nunc conjecturam, postquam tot editores, sed sine examine, Erasmum recuderunt, Morus & Vitringa quasi insignem Canonis Biblici particulam animose defenderunt. Ipse vero Erasmus, si viveret, tot codicibus, quorum nunc copia est, herbam, ut arbitror, porrigeret, & asseclas suos miraretur, qui lectiones ab ipso olim ægre constitutas tam religiose tuentur. Vel solus Andreas, cujus textus & exegesis in exemplaribus postea excussis καὶ πάρεστιν ac potius καὶ παρέσαι habent, Erasmum revincit: & ab hac lectione *Coptica* versio, *& cecidit*, certe propius abest, quam ab Erasmo: idemque de ipsa Vitringæ interpretatione dicendum venit. Ea enim ad textum ἦν κτλ. congrueret, si textus esset, *fuerat, & non erat, & adest*, καὶ πάρεστι. Legatur, quæso, tota ejus ad hunc versum commentatio, de *RESVSCITATIONE* imperii. Quoquo modo se res habet, commentarius textui, non textus commentario servire debet. Addit Wolfius (ubi Mori & Vitringæ verba complura exhibuit,) τὸ καὶ παρέσαι *etiam ideo locum habere non posse, quod de illis sermo sit, qui bestiam illam cum maxime videant*. Resp. Ea lege saltem καὶ πάρεστι sumendum erat, collato versu 11, ubi item præsens est tempus pro futuro. Veruntamen *videri* variis modis potest aliquid, quod vel *adest* vel *aderit*. Matth. XIV. 30. Ioh. VI. 19. Hebr. X. 25. Idem vir eruditissimus neganti mihi, καίπερ *particulam ab Iohanne usquam adhiberi*, regerit, ne verbum quidem παρέσαι ab Iohanne adhiberi. Sed dispar est ratio. nam verbum παρέσαι nullus idiotismus excludit: particulam *quamvis* Hebraismus, quem Iohannes multum sequitur, fere ubivis per ו sive καὶ reddit, juxta Noldii Concord. p. 292 seq. non καίπερ. Accedit alia ratio, quæ constructionem Erasmi, καίπερ ἐστὶν, aperte refellit. nam καίπερ non cum verbo, sed cum participio construi, docent omnia loca

N. T. 2 Petr. I. 12. Hebr. V. 8. VII. 5. XII. 17. maximeque Phil. III. 4. Et ſic οἱ ἔξω. *Demoſth.* ταῦτα μνημονεύετε ῥηθέντα, καίπερ ὄντες ἐ δεινοὶ τὲς ἀδικἕντας μεμνῆσθαι. Idem, ἕκαςον ὑμῶν, καίπερ ἀκριβῶς εἰδότα, ὅμως ὑπομνῆσαι βέλομαι. Idem, δεῖ με, καίπερ ἐ φιλολοίδορον ὄντα φύσει, αὐτὰ τὰ ἀναγκαιότατα εἰπεῖν περὶ αὐτἕ. *Ariſtoteles*, ἀλλὰ καίπερ ὄντος τοιέτε τἕ παρόντος λόγε, πειρατέον βοηθεῖν. *Euripides*, Κἀγώ σ' ἱκνἕμαι, καὶ γυνή περ ἕσ' ὅμως, Τοῖς δεομένοισιν ὠφελεῖν, οἷός τε δ'ἐι. *Sophocles*, γινώσκω σαφῶς, Καίπερ σκοτεινὸς (ſcil. ὤν,) τήν γε σὴν αὐδὴν ὅμως. *Dio*, τὰ τἕ τιβερίε ἔργα, καίπερ (Xiphilinus, καὶ) χαλεπώτατα δόξαντα γεγονέναι, παρὰ τὰ γαΐε - παρήνεγκαν. *Zoſimus*, καίπερ ἐν τέτοις ὄντι τῷ ςρατοπέδῳ, περὶ φιλίας ὅμως ἐποιἕντο λόγες οἱ πέρσαι. *Iulianus*, καίπερ ταῦτα πολυπραγμονῶν, ᾔδειτο τὸ μέγεθος αὐτἕ τῆς ἀρετῆς. Sin aliquis καίπερ etiam cum verbo conſtrui affirmat, exemplis probet, & iis quidem, in quibus περ non ſit παρέλκον, ut apud Apollonium Rhodium, ſed *quamvis* notet. Obſtat natura particulæ. nam etiam ſimplices voculæ, ex quibus καίπερ componitur, nempe καὶ (pro *quamvis*) minus ſæpe, & περ (apud Devarium,) nunquam, verbum adſciſcunt. Gravius eſt, quod conjectura καίπερ multum de ſententia detrahit. nam *admiratio* terricolarum non tam per illud, quod *beſtia erat & non eſt*, quam per hoc, quod beſtia παρέςαι *aderit*, commovetur. Satis de criſi, nec tamen fruſtra. Momentoſus enim locus eſt. Tetragrammaton illud יהוה *DOMINUS*, magnificam periphraſin habet, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, *qui eſt & qui erat & qui venit.* At beſtiam mirantur terricolæ, quaſi quoddam antitetragrammaton. nam *erat, & non eſt, & aderit.* Dominus dicitur ὁ ἐρχόμενος, *Veniens*: beſtia παρέςαι, *aderit*, alio illo rege *veniente*, v. 10. eaque παρεσία (conf. omnino 2 Theſſ. II.) eſt longe pernicioſiſſima. Hebraico verbo בוא apud LXX & ἔρχομαι & πάρειμι reſpondet: & hoc loco, ad ἦν καὶ ὐκ ἔςι, καὶ παρέςαι aptiſſime adſonat, & minus quiddam dicit, quam ſi diceretur καὶ ἔρχεται vel καὶ ἔςαι.

9 ὄρη - βασιλεῖς *montes - reges*) Septem montes Romæ, ſeptem olim arcibus muniti & ornati erant. *Pacatus* in Paneg. *Spectabas hæc a tuis collibus, Roma, & ſeptena ARCE ſublimis, celſior gaudio ferebaris*, cap. XLVI. *Hos colles*, inquit G. Fabricius capite III Romæ ſuæ, *Virgilius in Georgicis, & in Epithalamio Auſonius, propter* ſedes regias *aliquando in iis conſtitutas, ſeptem* Arces *nominarunt*. Septem illi montes erant *Palatinus, Capitolinus, Cælius, Exquilinus, Viminalis, Quirinalis, Aventinus*. Sed prophetia ſeptem montes pro tempore beſtiæ ſpectat, in quo *Palatinus* deſertus eſt, & *Vaticanus* viget. Ceteri, iidem ſunt, qui olim erant. Neque vero *ſeptem capita* beſtiæ duplicem habent ſignificationem, unam ſeorſum *montium* confuſam, alteram ſeorſum *regum* diſtinctam: ſed unicam habent ſignificationem, ſic tamen, ut ſignificatum ſit quiddam compoſitum, ex monte & rege conſtans. Nonnulli ſeptem montes Hieroſolymis quærunt, ſed, ut nervoſe docet Wolfius, non conficiunt. Vid. Es. X. 32. Fac autem, ſeptem quondam montes ibi fuiſſe: nunquam ibidem ſeptem reges, nedum ſeptem montes cum ſeptem regibus ſingulatim conjuncti fuere: urbs ipſa prius deleta eſt, quam Iohannes ſcriberet: nuſquam Ieruſalem, etiam ubi maxime culpatur, *Babylon* dicitur: & ordo prophetiæ in tempora multo citeriora Babylonem detrudit. In urbem Romam hæc omnia conveniunt. ac primum beſtiæ caput eſt Mons

Cœlius

Cœlius & in eo Lateranum, cum Gregorio VII ejusque ſucceſſoribus: ſecundum, Mons Vaticanus cum templo S. Petri, a Bonifacio VIII. tertium, Mons Quirinalis, cum templo S. Marci & cum palatio Quirinali, a Paulo II. quartum, Mons Exquilinus, cum templo S. Mariæ Majoris, a Paulo V. Per hos adhuc montes ambulat habitatio actioque pontificia, ita quidem, ut ad primum caput accedat alterum, non tamen ruente protinus primo; ad duo illa, tertium; ad tria, quartum: poſtea, ad quatuor, quintum, donec quinque reges & omnia in quinque montibus per eos conſtituta *cadunt*. Evolve *Bullarium* ordine: quatuor a Gregorio VII notabis tempora, quorum primo fere omnes bullæ, in urbe datæ, datæ ſunt in *Laterano*; ſecundo, apud *S. Petrum*; tertio, apud *S. Marcum* & in *Quirinali*; quarto, apud *S. Mariam Majorem*. Quintus, certe ſextus ſeptimusve, Mons nullus adhuc a papis ita cultus cernitur: & id ipſum veritatem hujus interpretationis comprobat. Septem montes, ſeptimo exculto, diſtincte cernentur.

¶ *ὅπου ἐπ' αὐτῶν*) pro, ἐφ' ὧν. Hebr. אשר עליהם

10 *οἱ πέντε, ὁ εἷς, ὁ ἄλλος*) Articulus habet vim relativam ad *ſeptem* illos, qui in *quinque*, & *unum*, & *alium* diſtribuuntur.

¶ *ὀλίγον, paulum*) Hoc pertingit uſque ad *horam*, qua non alter per ſe, ſed *cum beſtia*, reges decem regnant. v. 12. Specialem temporum conſiderationem habet *Exegeſis Germanica Apocalypſeos* & *Ordo temporum*, in *Gnomone* autem volebam ſuperſedere: & tamen ea theoria ita recurrit, ut etiam ingraveſcat. Quodſi mathematici, muſici, pictores, artifices omnes, minima quæque curant, & in minimis DEMUM elegantiam quærunt: cur non obſequamur prophetiæ in minimis calculis ſe maxime admirabilem præbenti? Hanc quoque in partem *opera DOMINI ſunt exquiſita* דרושים Pſalm. CXI, 2. Verum eorum ſubtilitatem nulla *μικρολογία* & curioſitas humana poteſt excedere aut aſſequi. Temporum *mulieris alatæ & beſtiæ* digerendorum *experimentum* quoddam fecimus in *Erkl. Offenb.* p. 1072. & ea, *Daniele* etiam atque etiam adhibito, nunc aliquanto explicatius conſolidatur. Quare ad illa, quæ in cap. XIII. 1. Theſi X. obſerv. 29 cel. D. Langio reſpondi, hæc addi velim, quæ ſequuntur, ſalva, quam præfatus ſæpe ſum, modeſtia & ſobrietate, dum eventus futura explanet.

TABVLA.

Termini:

A. Anno 1058. d. 2 ſept. fer. 4. Mulier alas nacta.
B. 1077. d. 1 ſept. fer. 6. Beſtia ex mari.
C. 1143. d. 25 ſept. fer. 7. Menſes 42 ineuntes.
D. 1810. d. 21 maj. (ſtil. nov. d. 1 Iun.) fer. 7. Menſes 42 elapſi.
E. 1832. d. 14 oct. fer. 2. Beſtia ex abyſſo: hora una.
F. 1832. d. 22 oct. fer. 3. Beſtia, regno decem cornuum aucta.
G. 1836. d. 18 jun. fer. 1. Beſtia devicta.

Intervalla,

eo termino, unde singula incipiunt, incluso; & eo, qui subsequitur, excluso:

	Dies & horæ:		five	hebdomades & dies:	
A.	6938,	12.		991:	$1\frac{1}{2}$
B.	24130,	$3\frac{189}{777}$		3447:	1 plen.
C.	243495 præcise:			34785:	0.
D.	8170,	$22\frac{218}{777}$		1167:	2.
E.	7,	$22\frac{570}{777}$		1:	1 propemodum.
F.	1335.			190:	5.

Sunt, in summa, dies $284077\frac{1}{2}$. sunt hebdomades $40582\frac{1}{2}$. sunt hebdomades quadratæ $5797\frac{1}{2}$. sunt anni $777\frac{7}{9}$. sunt monades Danieliticæ (de quibus mox,) 686 præcise.

Primum Intervalla, in abstracto; deinde Terminos, in concreto, declarabimus.

Declaratio Intervallorum.

Intervallum *A* complectitur	annos	19,	minus 1 d.
B	annos	$66\frac{66}{999}$	præcise:
C	annos	$666\frac{666}{999}$	præcise:
D	annos	$22\frac{121}{333}$	plen.
E	annos	$\frac{22}{999}$	quam proxime:
F	annos	$3\frac{218}{333}$	plen.
A D E F conjunctim,	annos	$45\frac{45}{999}$	præcise:
A B D E F		$111\frac{1}{9}$	præcise:
A B C D E F		$777\frac{7}{9}$	præcise.

Danieliticæ hebdomades LXX habent monadas 490, quæ conjunctim sunt anni $555\frac{5}{9}$. ut ostendimus in *Ordine Temporum*, cap. X. In ejusmodi monadas & hebdomadas eadem Intervalla memorabili ratione transfunduntur.

Intervallum *C* habet monadas ejusmodi 588 præcise, quæ sunt ***hebdomades quadratæ*** duodecim.

B & *D* conjunctim, monadas 78, sine excessu diei.

BCD sunt monades 666, (sive dies $275795\frac{5}{14}$, qui ultra appendices dierum intervalli *BCD* non 17 horas excurrunt,) mirabili concentu. Etenim ***numerus bestiæ*** dicitur *esse* 666, ea locutione, per quam is numerus non uno modo exstet. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 742. init. Sic numerus 666 ***primum & secundum Incisum*** de duratione bestiæ complectitur.

A E F conjunctim sunt monades 20, sine defectu diei.

A B D E F sunt monades 98, quæ sunt ***hebdomades quadratæ*** duæ.

A B C D E F conjunctim sunt monades 686 præcise, sive *HEBDOMADES CVBICÆ* duæ.

Numeri, &, sub ***diversorum*** numerorum ænigmate *æquales*, periodi, apud Danielem & in Apocalypsi, *mire sunt ductiles & versatiles*, ut articulatissima expeditissimaque ratione *invicem* transmutentur, ***firmo veritatis argumento.***

Decla-

Declaratio Terminorum.

A. Mulier alas nacta: initium 3½ temporum. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 646.

B De ascensu bestiæ ex mari, deque ipso die 1 Sept. egimus ad cap. XIII. 1, præsertim Thesi 9. Ab eo die est fluxus prævius annorum 666⅔ (vid *ibid.* p. 1069.) isque nunc ad exitum properans. Priusquam anni 5684 a mundo condito (vid. *Ord. Temp.* p. 300.) sive hebdomades annorum quadratæ 116 compleantur, existimari poterit, quid ante exitum illum exspectari oporteat.

C. De potestate bestiæ ad 42 menses data, & de initio mensium egimus, ad cap. XIII. 18. § XII. Idem est numerus bestiæ, 666.

D. Mensibus 42 elapsis, bestia non idcirco protinus *non est*. nam etiam ante menses illos *erat*. Sed tamen sub phialam angeli quinti ita fit obscuratum regnum bestiæ, ut plus laboret, quam ante initium mensium 42. Itaque observandum erit suo tempore, utrum sub exitum mensium 42 angelus ille phialam demum suam sit effusurus in thronum bestiæ, an etiam bestia continuo meretricem portatura sit, dum ipsa *non est*. Hoc Intervallum, quo bestia *non est*, prope accedit ad *Semitem pusculum*, de quo agit Ordo Temp. p. 318.

E. *Horam unam*, quam cornua decem regnum cum bestia accipiunt, ideo propheticam interpretamur, quia *mille annos* communi significatu ita dictos antecedit: possit vero eadem etiam de hora communi, naturali, sumi, quia, licet adhuc in tempora tristia bestiæ, tamen proxime *post* numerum bestiæ cadit. Res fere est in ambiguo. vid. *Erkl. Offenb.* Ed. II. p. 146 seq. 889.

F. Decem reges, & bestia, primo quoque tempore, quum regnum ei dederint, meretricem vastabunt. Roma condita est Anno 3960 Per. Iul. d. 29 Oct. (ut docet Des-Vignoles in Chronol. in extremo,) feria 2. Inde ad Ann. Dion. 1832 Per. Iul. 6545 d. 20 Oct. fer. 1. demto anni Iuliani excessu, anni sunt 2585 præcise, sive hebdomades 134878, & dies 6 propemodum, a feria illa 2 ad feriam hanc 1. Vel: Anno 3960 Per. Iul. d. 29 Oct. feria 2. Inde ad A. D. 1834. P. I. 6547 d. 20 Oct. fer. 3. demto anni Iuliani excessu, anni sunt 2587 præcise, sive hebdomades 134981. d. 1. h. 8. 2'0. 2''4 a feria illa 2 ad feriam 3 (*martis*) exeuntem. Conf. *Zeugniß der Wahrheit* p. 207 ss. Quid Roma post annos 90 die suo natali sit expertura, observent, qui tum erunt.

Duo hæc intervalla, *E* & *F*, sunt conjunctissima. *In manus cornu* singularis *dabuntur*, *sancti*, vel, ut Tigurini interpretantur, *temporum status & leges* (sic parallela sunt *verba* Psalm. XXXI. 16.) *TEMPUS ET TEMPORA ET DIMIDIUM TEMPORIS.* Dan. VII. 25. *Rex alter*, *cum venerit*, *PAULULUM oportet maneat*. h. l. De utroque loco sat multa conjecimus in libro, *Erkl. Offenb.* p. 883. Adjuvat autem tertius: *Decem cornua potestatem ut reges UNAM HORAM accipiunt cum bestia*. v. 12. *Paululum*, est intervallum *EF* conjunctim; nam totam *regis alterius mansionem*, in *tertio* bestiæ *Inciso*, complectitur: *E* est *una hora*: *F* habet residuum de intervallis superioribus, id est, dies 1335, eosque communes. Hos sequuntur continuo dies 1335 prophetici Danielitici (quos *mille annos* esse docet *Ordo Temp.* p. 379.) qui promittuntur Dan. XII. 12. ut dies 1335 communes, miseri, *exspectationis*, sustentationis, subaudiantur; & dies 1335 prophetici, beati, *attingendi*, exprimantur. Verba, *qui exspectat*, *& attinget*, *dies*, *mille*, magnam ab accentibus vim habent.

In Intervallum *F* cadunt, si id non explent, *tempus & tempora & dimidium temporis* apud Danielem: assentiorque Ven. D. Langio, esse annos $3\frac{1}{2}$, sed, in summa, dierum 1278, ex veritate naturali, non dierum 1260, quos ille accipit, neque dierum $1333\frac{1}{3}$, qui in mentem venire possent. Nunc quomodo etiam 1278 dies & 1335 conciliantur? Non dicam, utrumvis dierum numerum esse annos 3 cum פלג parte sive dimidio, non quadriennium; quemadmodum etiam intervallum *F*, intervallo *E* vel *seposito* vel *addito*, cum *Traditione* veteri de antichristo annos $3\frac{1}{2}$ grassaturo congruit. Sed apud Danielem videtur bestiæ ex abysso actio *in terra Israel* spectari: in Apocalypsi extra eam quoque terram bestia ex abysso *prius* habet, quod agat.

Dubia in articulis quibusdam singularibus Tabella nostra putari potest: sed intra limites suos exegeticis historicisque nervis tota corroboratur. Quæ in periodo sex intervallorum minus definiuntur ex Apocalypsi, ea ex Daniele definiuntur, ut *esse* bestiæ ante menses 42, & *non esse* ejusdem, & *paululum* regis alterius: & quæ apud Danielem *propriè* expressa erant *tempora* $3\frac{1}{2}$, ea in *paululum* illud *includit* Apocalypsis; rursum, quod apud Danielem *ænigma* 1335 *dierum* repræsentarat, id *propriis mille annorum* verbis declarat Apocalypsis. Num hæc omnia sunt fortuita? Non omnia æquali confidentia affirmamus: sed tamen omnia proponimus, *ut posteri habeant, quod observent, & ex eventu partim emendent, partim comprobent.*

11 *καὶ αὐτὸς ὄγδοός ἐστι, καὶ ἐκ τῶν ἑπτά ἐστι, & ipse octavus est, & ex septem est*) Καὶ, καὶ, valet &, &. ὄγδοος est pars prædicati, ideo sine articulo ponitur: cohærens ei pronomen αὐτὸς item est pars prædicati, emphasin addens τῷ *octavus*, quatenus hic *ipse* τοῖς *septem* contradistinguitur. *Octavus*, & *septem*, sunt masculina, ut *regis regum*ve nomen subaudiatur.

Innuitur hoc loco famosus ille pridem & magnus Adversarius, quem omnis antiquitas & tota ecclesia Romana pro *uno* quodam & *singulari* homine habet. Satis prope tetigit rem, qui patrum ultimus dicitur, *Bernardus*. nam sera ætate sua, Sermone VI in Ps. *Qui habitat*, post amara de corrupto illo ecclesiæ & antistitum statu lamenta, *superest*, inquit, *ut reveletur homo peccati, filius perditionis, dæmonium non modo diurnum, sed & meridianum, quod non solum transfiguratur in angelum lucis, sed etiam extollitur super omne quod dicitur deus aut quod colitur.* Ex Reformatoribus, qui ceteroqui in sua potissimum tempora non immerito intenti erant, *Franciscus Lambertus* agnovit, unum tamen quendam insignem adversarium, filium perditionis, posthac esse venturum, eamque calamitatem flebiliter descripsit. Exeg. Apoc. p. 183. 193. 215. 265. In Thesibus *Hier. Zanchi* hæc erat: *Etsi revelatum est jam pridem regnum Antichristi; quique in illo primatum tenet, & regnat, verus est Antichristus: dicere tamen*, sub finem seculi insignem quendam, & omnium iniquitate excellentissimum, verum & perfectum Antichristum, qui etiam miracula edat, venturum, *non pugnat cum Sacris literis.* etenim Argentinæ in prælectione de fine seculi in hanc sententiam differuerat, ab aliis idcirco reprehensus. Eam thesin A. 1561 approbaverunt Heidelbergenses Theologi, Tigurini vero etiam confirmarunt, his præter cetera verbis: *Cum indies malitia crescat*

crescat & sine modo augeatur: nil obstat, quo minus κατ' ἐξοχὴν *aliquis ad extremum sit venturus, qui ceteros Evangelii hostes impietate sua longissime superet, quemque Dominus spiritu oris sui omnino sit profligaturus.* Vid. Zanchi misc. Theol. p. 1. 18. 21. 44. 48. Neque aliter, hac duntaxat de re, eodem anno, *Io. Brentius* Io. Marpachio respondit: *De antichristo nollem contendere odiose. scimus, papatum esse antichristianismum. Fortassis autem fieri potest, ut inter papas exoriatur aliquis, qui impietate, astutia, dolis, crudelitate & tyrannide reliquos omnes superet, & det Filio Dei occasionem, ut properet ad extirpandum universum papatum & ad judicandum vivos ac mortuos. De hac re Dominus curabit: nos nostrum officium faciemus, & expectabimus adventum Domini.* Conferatur Epistola *Lud. Crocii* Vossianis inserta, *Heding.* ad 2 Thess. II. 3. *Weismanni* Inst. p. 1121 lin. 5 seq. *H. Horchii* Patmus, p. 70. *C. B. Michaelis* in Dan. p. 230. *Iac. Koch* tr. Germ. in Dan. p. 247 seq. *Quid si Pontificiis*, inquit Rob. Baillius, *concederemus, in quo quidem orthodoxi NON SVNT DIFFICILES, ut in longa antichristorum Romanorum serie aliquis in seculi fine sodalibus suis, licet improbissimis, quadam tamen improbitatis* ἐξοχῇ *nequior exoriatur, qui Antiochi dies proximus referat: nihil ex hac concessione ipsi lucrarentur.* Op. hist & chron. f. 244. Apposite vero ad h. l. Vitringa: *Bestiam ipsam esse quoque* Octavum *regem, ex ordine superiorum; sic absque ulla accipi potest difficultate, post hosce reges mysticæ Babylonis* unum *adhuc expectandum esse sub finem imperii* antichristiani, *qui* testes *Christi sit* occisurus, *& in ecclesiam præ ceteris omnibus sæviturus. de quo Spiritus sub nomine* bestiæ *speciatim vaticinatus fuerat* Cap. XI. 7. Omnesque hodie congruunt, qui prophetica tempora, & in his menses XLII bestiæ communi significatu accipiunt, tam brevem potestatem uni videlicet regi adscribentes. Non soleo testimoniis humanæ auctoritatis niti: haud indiget iis veritas. sed ubi doctrina aliqua paradoxa putari posset, latentes in animis hominum anticipationes veritatis colligere expedit. Hic unus, ultimus, rex, ab omnibus suis antecessoribus, ut malignitate, sic interitûs genere longissime differet. Illi naturali fere morte obeunt: hic vivus ad cruciatum æternum dabitur. c. XIX. 20. 2 Thess. II. 8.

¶ ἐκ τῶν ἑπτὰ, *ex septem*) Præclare Primasius: *Hunc, quem octavum dicit, NE ALTERIVS GENERIS æstimares, subjecit, Ex septem est.*

12 τὰ δέκα κέρατα, *decem cornua*) Decem cornua respondent decem digitis pedum in statua regali, Dan. II. 41 f. VII. 7. 20. 24. Quumque utervis pedum quinos habeat digitos, exspectandum erit, *num* decem reges futuri sint aliqua ratione in duos quinarios distincti.

¶ οὐκ ἔλαβον-λαμβάνουσι-ἔχουσι-διδόασιν· πολεμήσουσι *non acceperunt: accipiunt, habent, dant: pugnabunt*) Præteritum, præsens, futurum. *Non acceperunt*, quia bestiæ dederunt, v. 17. Obj. Sic migratur ordo textûs. Resp. Expendatur chiasmus modo notatus: ex quo etiam in v. 18 præsentia ponuntur ante futura versu 14 notata; &, citra eum, etiam ante

ante futura versus 16ti. Sub interitum bestiæ memoratur etiam regum clades. v. 8. 14.

¶ ὡς βασιλεῖς, *ut reges*) regno nunc demum capto.

¶ μίαν ὥραν, *unam horam*) Conf. v. 10 not. Non dicitur, *una hora*, uti c. XVIII. 10, sed *horam unam*. Similis accusativus c. XX. 2.

¶ μετὰ τοῦ θηρίου, *cum bestia*) Bestia habet asseclas, decem reges: antitheton, v. 14, *cum eo*, Agno, qui suos item habet asseclas.

13 μίαν γνώμην, *unam sententiam*) Magna consensio non semper est character bonæ causæ.

¶ διδόασιν, *dant*) ad prælium cum Agno.

14 κλητοὶ καὶ ἐκλεκτοὶ καὶ πιστοὶ, *vocati & electi & fideles*) Describuntur comites Victoris. Dicuntur hoc loco κλητοὶ, κεκλημένοι cap. XIX. 9. Vtrumque semel in hoc libro, ut etiam ἐκλεκτοί. Confer 1 Reg. I. 41: καὶ πάντες οἱ κλητοὶ οἱ μετ' αὐτοῦ.

16 κέρατα, *cornua*) *Decem cornuum* ante *bestiam* mentio docet, potiores, in ipsa *inimicissima vastatione* meretricis, cornuum partes fore. nam etiam αὐτῶν, *eorum*, versu 17, ad cornua præ bestia refertur.

¶ καὶ τὸ θηρίον) ἐπὶ τὸ θηρίον, fecit *Erasmus*, quem hîc quoque sequuntur, qui solent, editores, quanquam lectionem hanc, e Latinis deterioribus fictam, vel solus *Andreas* Cæsariensis redarguit. Eam *ad sensum*, inquit Wolfius, *accommodatiorem esse, per se patet. Per eam enim indicantur cornua, quæ in bestia viderat Ioannes*. Omnino cornua, quæ viderat Iohannes, uti versu 12, sic versu 16 indicantur: eaque ille *in bestia* vidisse, affatim intelligitur ex v. 3. 7, quanquam τὸ *in bestia* uti abest a versu 12, sic postea versu 16 multo magis redundat, præsertim quum cornua versu 12 magis ut bestiæ cornua, versu 16 magis per se spectentur. Ipsa phrasis, *cornua vidisti* ἐπὶ τὸ θηρίον, hiulca est, & dissimilis phrasibus, quibus *nomen in fronte scriptum*, ac *bestia cornua habens* dicitur. Hæc vero oratio, *Et decem cornua, quæ vidisti*, καὶ *& bestia, hi odio habebunt meretricem*, planissima est, *cornua & bestiam* per voculam οὗτοι *hi* complexa, & *ad sensum* gravissimum, quem ea demum exhibet, *accommodatissima*, quod non modo decem cornua, sed etiam bestia ipsa (quo pacto Protestantes ab invidiosissima classici adversus Romam canendi suspicione liberantur,) meretricem odio sint habituri. Divina gubernatione provisum est, ut Apocalypsis ante Reformationem, in media Hispania, Compluti, valde sincera, præsertim in stricturis Romam ferientibus, ederetur. Atque hoc loco Complutensis editio & lectionem, καὶ τὸ θηρίον, exhibet, & puncto, approbationis signo, eam distinguit. Consentiuntque monumenta fere omnia. Inanis esset tot codicum collatio, si talium quoque locorum germana lectio aut postponeretur sine fine, aut saltem in ancipiti relinqueretur. Bene igitur subjicit Wolfius: *Vel omnium, vel plerorumque, codicum Græcorum consensus non parvi fieri debet.* Id est, Debet tali consensu stipata lectio pro germana agnosci & defendi, ubicunque ea receptiorem lectionem omnibus rationibus, hermeneuticis quoque, exsuperat. Hoc uno meam Wolfius in locis fere omnibus, ubi a me dissensit, sententiam firmat.

¶ τὴν πόρνην,

¶ *τὴν πόρνην, meretricem*) Quæstio nascitur, utrum bestia, ex abysso ascendens, bellum cum duobus testibus gerat prius, (coll. *Erkl. Offenb.* p. 546.) an Babylonem vastet. Babylonem, ut videtur, prius delet, regno vixdum sibi a decem cornibus dato: deinde, relicta illa sede, totum in sanctam urbem furorem effundit, & mox cum suis in extremam cladem incurrit. Nam & sub duorum testium in cœlum ascensum, resipiscente post terræ motum multitudine, *consummatur* mysterium DEI: & cornua decem regnum suum dant bestiæ, donec *consummentur* sermones DEI.

¶ *καὶ αὐτὴν, & ipsam*) Hoc emphasin habet, in antitheto ad *carnes* & opes meretricis.

17 *τὴν γνώμην αὐτοῦ, sententiam ejus*) bestiæ videlicet. Locutio, *γνώμη θεοῦ*, exstat Ezr. VI. 14. sed hoc loco Iohannes *τὴν γνώμην τοῦ θηρίου, sententiam bestiæ* contra meretricem, notat.

¶ *καὶ ποιῆσαι μίαν γνώμην*) Carent hoc inciso *Al. And.* in cod. nonnullis, & *Latinus*. Non ausim affirmare, antiquum librarium verbum *ποιῆσαι* per festinationem iterum arripuisse, &, cum id delere nollet, sententiam ex v. 13 supplevisse. Perantiquus videtur potius esse hiatus. Duplex momentum notatur, primum, quod decem cornua, *bestiæ sententiam faciunt*, deinde quod *unam* inter se, de tradendo uni bestiæ regno suo, *sententiam faciunt*.

CAP. XVIII.

2 **K***αὶ ἔκραξεν ἰσχύϊ, φωνῇ μεγάλῃ λέγων*) Sæpe verbo nomen cognatæ significationis, emphaseos causa, Dativo casu additur, apud LXX. *ἀληθείᾳ ταπεινοῦν, βίᾳ ἀχθῆναι, βρώσει φαγεῖν, δάκρυσι κλαίειν, δεήσει λαλεῖν, θανάτῳ τελευτᾶν, θυμῷ ὀργίζεσθαι, ὀργῇ θυμοῦσθαι, μέτρῳ λαμβάνειν, σοφίᾳ ἀριθμεῖν, τόλμῃ ἐπικεῖσθαι, ὕβρει τρέχειν, ὕβρει φέρεσθαι, ὑπερόψει ὑπεριδεῖν, φόβῳ δειλιᾶν, φυγῇ πορεύεσθαι, φωνῇ καλεῖν.* Vid. etiam Act. II. 30. Eph. III. 16. Phil. I. 18. 1 Ioh. III. 18. Sic h. l. *κράζειν ἰσχύϊ* & v. 21, *ὁρμήματι βληθῆναι*. Ipsum *ἰσχύϊ* absolute dicitur 2 Chron. XXVIII. 6 *ἀνδρῶν δυνατῶν ἰσχύϊ*.

¶ *ἔπεσεν ἔπεσε, cecidit cecidit*) Nonnulli codices interpretesque, cap. XIV. 8, & hoc loco, semel ponunt *ἔπεσε, cecidit*: atque horum locorum alteruter ad alterum conformatus videri possit. Emphasin auget interdum epizeuxis: sed *cecidit cecidit Babel* dictum est Es. XXI. 9, multo ante casum, imo etiam ante florem ipsum: *cecidit Babel subito*, Ier. LI. 8, non multo ante casum ipsum. Itaque, si non utroque Apocalypseos loco una sit sequenda lectio, priore bis, altero semel legerim, eo fere modo, quo primum tria væ proponuntur, deinde duo, postremo unum: ut *cecidit cecidit* dicat casum gradatim ingruentem; *cecidit*, casum repentinum, totalem, finalem. nam *semel* sæpe idem est, quod *prorsus*. Num XX. 11. 1 Sam. XXVI. 8. Veruntamen librarii non raro verba bis scribenda semel scripserunt: & *ἔπεσεν ἔπεσε* cap. XIV. 8, & cap. XVIII. 2, apud plerosque reperitur. Non esse actualem jam casum intelligendum hic, sed prophetiam de casu certe & proxime consecuturo, patet, quia v. 4 demum jubetur populus Dei exire. Sed populus ille Dei non est, cujus pastor est pontifex Romanus, uti non nemo Apocalypsin detorquere voluit. Dicitur populus *meus*, non, pontificis romani: sicut Act. XVIII. 10 *populus* in urbe Corinthiaca *magnus* esse Domino dicitur, sine præciso ad Paulum vel alium ibi Pastorem respectu.

5 ἐκολλήθησαν) Mihi quidem, inquit Wolfius, suspecta est hæc lectio. *Verbum enim κολλᾶσθαι de iis tantum dicitur, qui rei alicui vel personæ, tanquam sibi placenti*, adhærent, *quod quomodo de peccatis, atque adeo de peccatoribus, respectu ad cælos habito, dici possit, non perspicio*. At amplior est usus verbi κολλᾶσθαι. Zach. XIV. 5, καὶ ἐγκολληθήσεται φάραγξ ἕως ἀσαήλ. Thren. II. 2, τὰ ὀχυρώματα τῆς θυγατρὸς ἰούδα ἐκόλλησεν (Κύριος) εἰς τὴν γῆν. Addi possent loca, ubi דבק & κολλᾶσθαι inter se respondent. Sed rem conficiunt duo superiora. nam ἕως & εἰς in illis, & ἄχρι in Apocalypsi, phrasin plane similem reddunt, & exstat in illis verbum הגיע quo verbo 2 Chron. XXVIII. 9 notatur cædes *in cælum pertingens*. LXX, ἔφθακε. Respondet apocalyptica phrasis loco illi Ier. LI (Græcis, XXVIII) v. 9, ὅτι ἤγγισεν εἰς οὐρανὸν τὸ κρίμα αὐτῆς (βαβυλῶνος) Hebr. est נגע cujus verbi notionem procul omni dubio in mente habuit Iohannes. At huic verbo exprimendo nunquam adhibetur ἀκολουθέω, adhibentur synonyma φθάνειν, ἐγγίζειν, κολλᾶσθαι. Habent ἐκολλήθησαν codices, firmo consensu: ἠκολούθησαν, *Erasmus*, ex mera conjectura, ut apparet. nam ne *Andreas* quidem sic habet. Sive αἱ ἁμαρτίαι *peccata* sunt h. l. sive potius *pœnæ*, differt locus Ap. XIV. 13. nam *opera sequuntur cum morientibus in Domino: peccata* non cum Babylone *in cælum usque* sequuntur.

6 ἀπόδοτε, *reddite*) Sancti sancto, morali modo, potius quam violento *reddent*.

7 κάθημαι - οὐκ εἰμὶ - οὐ μὴ ἴδω) κάθημαι, ex ἧμαι ἧμαι, præsens, vim habet præteriti, ex ἕω, ut στήκω ex στάω, & ἥκω ex eodem ἕω. Itaque Babylon summam securitatem, pro præterito, præsenti ac futuro tempore, ostentat. *Reginam* se appellat: erratque Bossuetus, quum corruptam tantummodo ecclesiam, non etiam civitatem regalem, in Roma, a nobis quæri putat. Vtrumque spectatur. Vid. cap. XVII. 5. 18.

8 ἰσχυρὸς, *robustus*) אל LXX ἰσχυρὸς, 2 Sam. XXII. 32, & passim.

10 βαβυλὼν ἡ πόλις ἡ ἰσχυρὰ, *Babylon urbs robusta*) *Illa civitas Valida*, Tertull. de cultu fœm. c. 12. ῥώμη, *robur*. Antiquiores *Valentiam* dixerant: advenæ Græci, *Romam*. Ad nomen *Romæ* retuleris etiam עצומים *Robustos*. Es LIII. 12. Multis partibus validior apud prophetas est notationis locus, quam apud philosophos. Similiter *rheda*, & *securis*, Romanis propria, notantur, v. 13. cap. XX. 4.

11 seqq. γόμον κτλ.) Constructio facilis est a γόμον ad πρόβατα, & cum his cohæret ψυχὰς, eodem casu: sed ad ἵππων, ῥεδῶν, σωμάτων, denuo subaudias γόμον. nam *equi, rhedæ, corpora*, vecturæ variarum mercium inserviunt. Mixtura casuum, ut apud Hippocr. de humoribus, c. 25. Copiosus est Pricæus, in exponenda hac enumeratione. Si *Ceremoniale Romanum* evolvas, sat crebro pleraque omnia harum mercium genera videas occurrere.

12 θύϊνον) θύα nonnullis *citria*: sed *citria* κιτρία est, θύα *thya*. Etiam hæc est arbor odora: itaque *thyæ* generibus non absimilis *citria*. vid. Plin. l. XIII c. 16 toto. Nil hic loci *hebeno*, sed paullo post.

¶ ἐκ ξύλου τιμιωτάτου, *ex ligno pretiosissimo*) Pro ξύλου, λίθου Afri quidam legerunt, ex alliteratione ad præcedentia. Ex lapide pretiosissimo non fiunt vasa; sed ex lapide pretioso, vel ex ligno pretiosissimo. Tale inprimis *hebenum*, quod sæpe cum ebore memoratur. Alterum candore, alterum nigrore excellit; utrumque lævore eximio. Vid. Fulleri misc. l 6. c. 14.

¶ χαλκοῦ

¶ χαλκῦ κτλ.) ex *ære & ferro & marmore*.

13 ἄμωμον, *amomum*) fruticis genus, cujus lignum ſuavem præbet odorem.

¶ *καὶ κτήνη καὶ πρόβατα, & jumenta & oves*) Differunt hæc genera, ut בקר & צאן apud Hebræos. Sic צאן ובקר Ier. XXXI (Gr. XXXVIII.) 12, καὶ κτηνῶν καὶ προβάτων. Locum Gen. XLVI. 34 perſpicue expreſſit unus de LXX, an, pro numero librorum Moſis, de *quinque*, ut tractatus Talmudicus de ſcribis docet, interpretibus, ἐρεῖτε, ἄνδρες κτηνοτρόφοι ἐσμὲν - βδέλυγμα γάρ ἐστιν αἰγυπτίοις πᾶς ποιμὴν προβάτων.

¶ ῥεδῶν) Vulg. *rhedarum*. רכב LXX ἅρμα, quod nomen exſtat etiam cap. IX. 9. עגלה LXX ſæpe, ἅμαξα. Sed ῥέδη, neminem, qui Græce ante Iohannem ſcripſerit, reperias: nec res ipſa in ſpecie videtur nota Græcis fuiſſe. nam aliæ nationes aliis vehiculorum formis gaudent. Neque *rheda*, Iſidoro *reda*, Græcum eſt, ut ſatis Andreas Cæſareenſis ad h. l. docet, ῥέδαν in gratiam Græcorum ὄχημα interpretatus, ſicut Theophylactus κυστωδίαν, φυλακήν, Matth. XXVII. 65. Nec minus novum *rheda* in Græcis ſonuit, quam in Latino ſermone illud *ocbema* ſonaret. Hinc Græci librarii tam varie h. l. ſcripſere ῥεδῶν. Neogræca verſio, ἀμάξια. *Plurima Gallica valuerunt*, *ut* rheda, *quo Cicero utitur*, ait Quintil. l. I. c. 5. at Iſidorus: *reda genus vehiculi quatuor rotarum. has antiqui* retas *dicebant*, *propter quod haberent* rotas. l. 20. c. 12. Arabs, Græce doctior, quam Latine, ſubſtituit *mulorum & camelorum*. Vocabulum Latina civitate donatum, atque adeo Latinum, non temere hoc loco eſt adhibitum. Romam videlicet propriumque Romæ luxum hæc ſtrictura petit. Hieron. in Es. LXVI, *farraco gallico*, *covinisque bellicis*, *& equis Cappadociæ atque Hiſpaniæ*, *ac REDIS ITALIÆ* &c. Conf. de Hebræis per Hebraica verba ſignificatis, not. ad c. VII. 4.

¶ *καὶ σωμάτων, καὶ ψυχὰς ἀνθρώπων*) Sæpe Græci σώματα dicunt pro *mancipiis*: Tob. X. 10 (11) σώματα καὶ κτήνη καὶ ἀργύριον. & ſic LXX Gen. XXXVI. 6, πάντα τὰ σώματα τοῦ οἴκου αὐτοῦ. Rurſum iidem, Ez. XXVII. 13, ἐνεπορεύοντό σοι ἐν ψυχαῖς ἀνθρώπων. Vtroque hoc loco נפש & נפש אדם eſt in Hebræo. ψυχαὶ ἀνθρώπων dicuntur *cadavera*, *defuncti*, Num. IX. 6. XIX. 11. ſed & *viventes*, Lev. XXIV. 17. præſertim captivi, ſive *mancipia*. Num. XXXI. 35. 40. 46. Hoc loco, ubi mercatores inducuntur conquerentes, *corpora* ſunt ſervi, ad portandum merces aut heros: *animæ hominum*, ſervi, quatenus per ſe mercis loco habentur.

14 *καὶ ἡ ὀπώρα κτλ.*) Hebræo קיץ reſpondet apud LXX int. ὀπώρα, Ier. XLVIII. 32, & denotat fructus arborum. Ab iis, quæ in urbem per mercatores importabantur, nunc venitur ad domeſticas ejus delicias, quarum hæc una ſpecies, ἡ ὀπώρα, plurimi omnium ibi habita, exprimitur. Subſequuntur autem duo genera: τὰ λιπαρὰ ſunt reliqua in victu, penes ipſam delicioſa; τὰ λαμπρὰ ſunt in amictu & cultu, ad alios exſplendeſcentia. Opportunum ergo locum hic habent hæc verba, quæ nonnulli poſt verſum 23 collocanda ſuſpicati ſunt. Verum uti v. 10 ſecunda perſona adhibetur, eademque v. 22 tertiam excipit, ita hic quoque.

17 *πᾶς ὁ ἐπὶ τόπον πλέων*) Non bene, ut arbitror, hanc lectionem in Apparatu poſthabui. Optimis nititur monumentis, & denotat utique genus hominum diverſum a *gubernatoribus*, quibus tamen adjungitur, & a *nautis*, & ab *omnibus qui mari operantur*. Itaque ὁ ἐπὶ τόπον πλέων is fuerit,

rit, qui unum in locum, emporium, regionem, identidem navem agit. Alii, πᾶς ὁ ἐπὶ τῶν πλοίων πλέων. alii, πᾶς ἐπὶ τῶν πλοίων ὁ ὅμιλος. Illud ex festinatione, ut videtur; hoc ex paraphrasi germanæ lectionis.

¶ καὶ ὅσοι τὴν θάλασσαν ἐργάζονται) ἐργάζεσθαι non solum est aliquid *operando efficere*, sed etiam, quod jam exstat, tractare. Sic LXX, ἐργάζεσθαι γῆν, παράδεισον, ἀμπελῶνα, πόλιν, χρυσίον κτλ.

18 τίς ὁμοία, *quæ similis*) Vna urbs in mundo *incomparabilis* habita, Roma. Vid. Pauli Aringhi Lib. II Rom. subterr. c. I. *Terrarum dea gentiumque Roma, Cui PAR est NIHIL & nihil secundum*, dicitur Martiali: Athenæo, *epitome orbis terrarum*.

20 οἱ ἅγιοι, *sancti*) Hi ponuntur ante *apostolos & prophetas*, vel tanquam genus ante speciem, vel tanquam ii, quorum aliqui ante *apostolos & prophetas* sint occisi.

22 μουσικῶν) *musicorum*, id est, *cantorum*. hi enim sunt præcipui. שׁרים LXX μουσικοί, Gen. XXXI. 27. Ez. XXVI. 13.

¶ τεχνίτης, *artifex*) Nusquam magis, quam Romæ, florent, cum *musica*, ars pingendi, sculpendi &c. ut docent Topographiæ & Itineraria, v. gr. Keyssleri, Part. I. Ep. 49 &c.

24 ἐν αὐτῇ, *in ea*) Hoc quoque angelus loquitur: nec tamen dicit *in te*, sed *in ea*, (conf. Matth. XXIII. 37.) nempe in deceptrice gentium, jam ita demersa, ut extremas hujus allocutionis partes non audiat.

¶ πάντων τῶν ἐσφαγμένων, *omnium, qui mactati sunt*) Omnia Romani imperii theatra, Christianorum cædibus insignita, docet Aringhus T. I operis citati, f. 125. idemque f. 132, *unam Romam mactandis Christi ovibus GENERALE quasi MACELLVM constitutam* fuisse ait. Multum sanguinis effudit Roma pagana; non minus, pontificia. Ab A. 1518 ad 1548 plus 15 milliones protestantium, Inquisitionis opera, occidisse, sunt qui putent, ut memoratur in Exeg. Germ. h. l. Grandis hic numerus etiam duplicatur ab A. 1550 ad 1580 apud Hoe in Ap. XVII. qu.234. Neutrum verisimile. Plus 90 myriades ab A. 1540 vel 1550 ad 1580 censentur apud Frid. Seylerum in Roma titubante, p. 339f. Verus numerus, quisquis est, stupendus est.

CAP. XIX.

1 Φωνήν, *vocem*) Longe diversam a questibus capite XVIII descriptis.

¶ ἀλληλούϊα, *Hallelujah*) Gravissimum est hoc celeusma, de quo aliquid dicere necesse habemus.

§ I. Hebraicum est הללו יה ex הללו & יה compositum.

§ II. Nomen יָהּ occurrit in *hymnis* V.T. Exod. XV. 2. Es. XXXVIII. 11. Psalm. CXVIII. 5. 14. 17. 18. 19, & passim alibi, præsertim in hoc ipso *Hallelujah*, quod in Novo Testamento sola Apocalypsis, in hac una periocha, sed sæpe, exhibet.

§ III. Nonnulli יה ab נָאָה derivant, & ad *Decentiam* divinam referunt: sed, ut plerique agnoscunt, eo potius nomine denotatur *Is qui est*.

§ IV. Literam spiritalem tergeminam ההה statuminat Hillerus in Onom. p.262. unde secunda radicali in י vel ו conversa, thema היה & הוה & porro nomen אהיה & יהוה derivatur.

§ V. Eodem pacto formatur יָהּ per ה pro ה (ut in עֹטְיָה pro עֹטְהָה & אֲהִמְיָה pro

pro אֶהֱמָּה) perque ה mappikatum. nam quemadmodum ex ה finali fit ה medianum, pariter ex ה mediano fit ה finale, ut in נָהּ ex נהה & in aliis, quæ Coccejus in Lexico, col. 284 bene notavit.

§ VI. Nemini hanc analysin obtrudo: non tamen facile quisquam negaverit, יָהּ dici eum *Qui est:* idque ratum manet, etiamsi cum Hillero ex יהי futuro repetas. nam illud, καὶ ὁ ἐρχόμενος, jam antea in pausam datum est. vid. supra, ad c. XI. 17. In tribus incisis, ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, accurate erant discernenda tempora, sed ubi τὸ יָהּ seorsum exstat, derivatio ex יהי vim præsentis temporis, ut in tot propriis nominibus humanis conspicitur, non tollit. Nomen, ὁ ὢν, ponunt LXX int. Exod. III. 14, & (ubi minus loci erat) Ier. I. 5 (6.) XIV. 13. XXXII. 17. ipsumque יָהּ idem dicit, quod ὁ ὢν, interprete Euthymio apud Fuller miscell. p. 486 seq. Adde Drusium ad h. l.

§ VII. Nomen יָהּ non ex nomine יְהוָה decurtatum esse, patet ex eo, quod יְהוָה multo sæpius, quam יָהּ dicitur, & quod interdum conjunctim יָהּ יְהוָה laudatur.

§ VIII. Vt Deus per Mosen se יְהוָה nominari jussit, statim sub ipsum exitum ex Ægypto etiam nomen יָהּ introductum est in Cantico Mosis, Exod. XV. 2, his verbis: עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה ubi ex *præsentissimo* saluberrimi operis divini sensu Dominus dicitur יָהּ ὁ ὤν. Hinc non nisi in *Canticis* hoc nomen citatur. Concinit cum Mosis cantico Esajas, populum ita loquentem inducens כי עזי וזמרת יה יהוה ויהי לי לישועה cap. XII. 2. Idem בטחו ביהוה עדי עד כי ביה יהוה צור עולמים cap. XXVI. 4. Vtroque autem loco Esajas simul ad *fiduciam* in posterum hortatur, ideoque is יה & יהוה יהוה Dominum appellat, eoque ipso nos utriusque nominis differentiam docet.

§ IX. יה dicitur Deus, quia *Est*: יהוה dicitur, quia *Erit & Est & Erat*: יה יהוה dicitur, quia v. gr. in Esajæ Cantico celebratur, uti se *præsentem* Deum in opere ipso præstitit, & simul *in posterum se præstaturus*, omni fiducia declaratur. Nomen יהוה temporibus promissionum in effectum tendentium frequentabatur: יה omnibus temporibus aptum, præsenti ope exhilaratis, atque adeo maxime novissimis. Sic consideratio temporis futuri, nec non pristini (Ier. XXIII. 7.) in præsens coalescit, & qui antea dicebatur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, deinceps dicitur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, &, ὁ ὤν.

§ X. Huic igitur Cantico, Ap. XIX, etiam atque etiam convenit *Hallelujah*, & in eo nomen יָהּ ὁ ὢν *Ens*.

§ XI. Laudatur passim observatio, quæ apud Kimchi exstat, quod *Hallelujah* primo suo in Psalmis loco resonet sub interitum *peccatorum & impiorum*, Ps. CIV. 35. Plura vero ex Rabbinis in eandem sententiam, coll. Prov. XI. 10, collegit Cartwrightus l. 3 Melif. Hebr. c. 8.

5 *αἰνεῖτε τῷ θεῷ ἡμῶν*) LXX, καὶ ᾔνεσαν τῷ Κυρίῳ, 1 Chron. XVI. 36. αἰνεῖν τῷ Κυρίῳ, c. XXIII. 5. item 2 Chron. V. 13. XX. 19. Hebr. הלל ליהוה Describitur his locis solennis illa laudatio, Domino præstari solita, per Levitas. Adde locum Ezr. III. 11, de cuncto populo, eadem phrasi Hebraica & Græca. Quanto major solennitas in Apocalypsi! Excitantur omnes servi ejus, & timentes eum parvi & magni, ad laudem solenniter ei dicendam. Id faciunt versu 6.

7 *ἡτοίμασεν ἑαυτὴν, paravit se*) i. e. cœpit parare se. ut πεπίστευκα, ἠγάπηκα, ἤλπικα, *nactus sum fidem &c.* De nuptiis ipsis vide c. XXI. 2. 9 ss.

8 γὰρ, *enim*) Particula explanativa, uti v. 10.

9 γράψον) Codices hoc verbum omittentes memorat Apparatus. In iis sunt primæ editiones Erasmi, quas secutus est Lutherus: unde suspicio typographici sphalmatis in Bibliis Germanicis eximitur. Recentiores Bibliorum Germanicorum editores id verbum inseruerunt.

¶ ἀληθινοὶ, *veri*) Notabile epitheton. Hoc uno Apocalypseos loco per se ponitur, uti πιστὸς, *fidelis*, de Teste. c. I. 5. Alibi utrumque jungitur. *Testis fidelis & verus.* c. III. 14. *Fidelis & verus*, absolute. c. XIX. 11. Inde, *Verba fidelia & vera.* c. XXI. 5. XXII. 6. Alibi aliud epitheton additur. Iesus, *Sanctus*, *verus*, c. III. 7. Deus, *Dominus Sanctus & verus.* c. VI. 10. *Iustæ & veræ viæ* Dei: *vera & justa judicia* ejus. c. XV. 3. XVI. 7. XIX. 2. Vbi conjunctim ponuntur epitheta, *Sanctus* dicitur Deus, respectu sui: *fidelis & justus*, respectu suorum, & in verbo suis dato: *verus*, in opere, cujus exitus, hoc inprimis loco, respondet verbo antegresso. Vbi unum tantummodo epitheton ponitur, ut *Fidelis*, initio libri, & *Verus*, hîc, circa finem, alterius vis est subintelligenda. Atque ut Ipse est, sic sermones ejus, & viæ & judicia sunt.

11 ἵππος λευκὸς, *equus albus*) Antitheton ad ὄνον Matth. XXI.

¶ κρίνει, *judicat*) Multa loca, etiam Novi Testamenti, de adventu Christi glorioso, de resurrectione mortuorum, de judicio, cum hac periocha conjungit cel. D. Langius, comm. apoc. f. 107 seq. 256 -269. Sed unus revera est adventus Christi gloriosus, in die novissimo: cujus tamen illustre & singulare præludium est destructio *bestiæ*. vid. supra, ad 2 Thess. II. pag. 840, & *Ord. Temp.* p. 412. Eundemque diem novissimum spectat summa testimonii de resurrectione & de judicio.

14 τὰ στρατεύματα, *exercitus*) *Vocati & electi & fideles*, c. XVII. 14.

¶ βύσσινον λευκὸν) Λευκὸν non est superfluum epitheton, nam est aliqua *byssus* etiam flava.

15. ῥομφαία, *rompbæa*) ad occidendum.

¶ ῥάβδῳ, *virga*) ad subigendum.

20 ἐπιάσθη) *capta est* bestia: at draconem angelus ἐκράτησε *comprehendit*. cap. XX. 2. Bestia & pseudopropheta jam tum ad incitas redacti erunt: draco habebit vires, sed coërcebitur.

¶ ζῶντες, *viventes*) Hæc pernicies ipsa corporis morte longe horribilior est. Confer, de filio perditionis, 2 Thess. II. 8, item Dan. VII. 11. 26, & Es. XI. 4, ubi רשע LXX ἀσεβὴς Chaldæo paraphrastæ est ארמילוס רשיעא *Romanus impius.*

¶ τὴν λίμνην τοῦ πυρὸς, *stagnum ignis*) In Apocalypsi non occurrit *gebennæ* vocabulum.

21 οἱ λοιποὶ, *ceteri*) etiam reges. v. 18. 19. Cum turba miscentur, ut *Pharao, Zerach, Gog.* Vid. *Ord. Temp.* p. 161 s. 182 s. & mox not. ad cap. XX. 8.

CAP. XX.

1 Ἄγγελον, *angelum*) De angelo creato interpretatur *Cluverus*, T. III Dil. p. 321. *Primasius* in Summario libri V, & *Ticonius* in homil. 17, *Andreas Cæs.* sermone 20 caput XIX & XX arctissime connectunt. Joh. Frid. *Schmidius* cladem antichristi, (quem quomodo interpretetur, nil interest h. l.) agnoscit priorem esse millennio, & qui id neget, in pœnam, c. XXII. 18. 19 prædictam incurrere. vid. *Chronol. Anleitung*, Part. II. p. 316.

2 τὸν

2 τὸν δράκοντα ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος) Appositio, casu obliquo & recto. Vid. Appar. p. 778.

¶ χίλια ἔτη, *mille annos*) Dissertationem D. Zeltnerus edidit A. 1716 *de Chiliasmo* (proprie dixisset, *de Millennio*) *præsenti*: qua ineunte miratur, *Chiliastæ titulum detrectare quenquam posse*, quia videlicet *mille annos* aliquo sensu admittere necesse habet, quisquis divinam Apocalypseos auctoritatem amplectitur. Præclare. Sunt autem, qui insignem quandam & diuturnam ecclesiæ tranquillitatem, hoc Textu cogente, futuram confiteantur, & id impune ferant. Quamobrem impune? ob hoc unum, quod MILLE ANNOS EX ORE DEI PROFECTOS REMOVENT AB ORE SVO. Non expedit, talem bonis hominibus timorem incutere. Ceterum ne passum quidem simul cum temporibus bestiæ currunt hi mille anni, neque ex toto illa hi præcedunt, sed ex toto sequuntur. Comprobat hoc I. totius libri series, unum perpetuum rerum nexum repræsentans. II. Ratio tubæ angeli septimi, quippe sub quam etiam hi anni cadunt. c. X. 1 not. III. Speciatim hoc comprobant ea quæ *præcedunt*. Partum mulieris, de quo supra, subsecuta est draconis *e cælo in terram* dejectio: & cum hac dejectione connexum est væ tertium, quo *draco* per bestiam & cum bestia (c. XVI. 13.) vel laxatissimis agit habenis: exeunte væ tertio bestia depugnabit & victa in stagnum ignis mittetur: eodemque tempore, post cladem ejus videlicet, reliquus hostis princeps in *abyssum* includetur. IV. Ante exitum numeri bestiæ, tempora in Apocalypsi sunt ænigmatica; postea, proprio significatu expressa. Excellentem hanc prophetiæ methodum violant, qui tempora bestiæ & annos millenos commiscent. V. *Ipsum* millennium nova, magna, pura & diuturna immunitate a malis internis & externis, quippe quorum auctores sublati sunt, & variæ beatitatis affluentia eminet, qualem adhuc non vidit ecclesia: Rom. XI. 12. 15. 25. neque enim unquam *gentes* non *seductæ* fuerunt, v. gr. per Muhammedismum. VI. Comprobant hoc, quæ *sequuntur*. sequuntur autem novissima mundi tempora, & in iis solutio diaboli, Gogum & Magogum seducentis, & in stagnum ignis ad bestiam & pseudoprophetam aggregandi. In summa, accusatio Satanæ in *cælo*; furor in *terra*, per spatium millennio brevius; captivitas in *abysso*, per mille annos; &, post seductum Gog & Magog, cruciatus in *stagno ignis*, in secula seculorum; ita inter se succedunt, ut nullum horum cum altero conjungi, nullius ordo trajici possit. *Omnem Scripturæ perspicuitatem neget oportet, qui hoc negare perseveret ac refutare conetur.* Accedit VII. tenor sermonis versu 1 proxima superiora continuantis, non ad telam aliquam longius interruptam redeuntis. VIII. Eas res, quæ capite XIX exstant, hæ res, quæ ac. XX. 11 ad c. XXII. 5 usque occurrunt, plane sequuntur: in medio est millennium, cujus neque initium, neque exitus, si præteritum est, huc incidit. id igitur alio trahere non possunt, nisi quibus pro ratione voluntas est. Patet hinc, non recte a D. Gebhardi chiliasmum fere ex eo derivatum esse, quod *Nexus verbi prophetici* negligeretur. Comm. in XII proph. p. 655. Denique IX. inter angelum evangelii αἰωνίου *æterni*, c. XIV. 6, & inter consummationem seculi, αἰὼν *ævum* quoddam interjacet. id vero, exemto millennio, nemo poterit ostendere. Brevi tempore præ iis, qui millennium hoc fuisse contendunt, ii, qui idem instare credunt,

veri

veri ſenſus prærogativam obtinebunt: neque ſolis curſum remorantur, qui contra loquuntur. Interea quisque videat, quibus in rebus beatam ipſe vitam quærat. Non in eo error eſt, nedum periculum, ſi mille annos dicas eſſe futuros; ſed ſi annos vel futuros vel præteritos ex ſenſu carnis interpretere. Myſterium eſt, doctrina de *Filio* Dei; tum, *crux* ejus; denique, etiam *gloria* ejus. Ipſe *ſignum* eſt, cui in alia parte poſt aliam contradicitur. Multa credendi & confitendi materia.

3 ἔκλεισε) Ἀυτὸν addit *Eraſmus*, invitis mſſ. & ipſius *Andreæ* textu. Omnino *κλείειν claudere* non ſolum v. gr. de carcere, ſed etiam de captivo dici poteſt: ſed hîc recte conſtruit *Apringius*, *clauſit ſuper eum*, ut & ἔκλεισεν & ἐσφράγισεν cohæreat cum ἐπάνω ἀυτȣ͂, uti Gen. VII. 16 dicitur, ἔκλεισεν ἔξωθεν ἀυτȣ͂· & plane יסגר על איש Iob XII. 14.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Vnum hic exprimitur beneficium: ſed id ipſum eſt longe maximum, & multa magna bona ſecum habet conjuncta. Nam regnum Dei, principe hoſte remoto, vigorem non impeditum obtinet, apud *gentes*, & grande myſterium Dei, prophetis evangelizatum, conſummatur. Ap. X. 7.

Chiliaſmum modernum, quaſi *errorem*, eumque *in fundamento*, argumentis ex articulo de creatione, de redemtione, de ſanctificatione depromtis, coarguit *Io. Dietericus Wincklerus* in Diſquiſitionibus, p. 193 ſeqq. tum idem me tanquam *defenſorem* ejus erroris notat. Atqui ne unum quidem ex tuis, politiſſime Wincklere, argumentis commentationem tangit meam: mihi vero gratum feciſti. Nulla enim res ſanitatem meæ de millennio ſententiæ evidentius poteſt efficaciusque demonſtrare, quam collatio libri tui & mei. Reſpice, quæſo, *Erkl. Offenb.* pag. 950 ſeqq. Quæ chiliaſtis tu tribuis, ab iis ego plane abhorreo: imo ſtatum mundi naturalem, viatores egentes remiſſionis peccatorum & credentes, uſum legis & evangelii, mortem nondum abſorptam, &c. æque ſtatuit illa exegeſis mea, ac disquiſitio tua. Tuque, Lector, hoc quoque caſu admonitus, alteram ſemper partem audiri oportere, memineris. Hæc de Wincklero: ad rem revertimur.

Martyres, dum ſolutus eſt Satanas ex cuſtodia mille annorum, & ultima fæce terra laborat, viventes, non in terra, ſed cum Chriſto regnant: *deinde*, adventus demum Chriſti glorioſus eſt in die noviſſimo: *deinde*, cœlum novum, nova terra, nova Ieruſalem. Quæ pſeudo-chiliaſmus confundit, vera interpretatio, textui obſcura, diſtinguit. Tali pacto, *millenorum annorum*, quos prophetia tantopere prædicat, aſſenſor ego haberi longe malo, quam cum indiſcretis *antichiliaſtis* facere, qui hoc ipſo ſuo nomine vel literam prophetiæ diſertam infeſtant, & juxta cum errore veritatem obterunt. *Myſterium Dei* agitur. Ap. X. 7. Id tum conſummatur, quando beſtia interit & Satanas ligatur. Ea conſummatio magis magisque appropinquat. Eadem complectitur longe maximas res & cum gloria Dei conjunctiſſimas. Earum rerum cognitio indies emergit lucidior, diſtinctior, facilior. Extremæque interim ſævitiæ diaboli occurrere, ſumme eſt neceſſarium. At Deo, cujus eſt myſterium, obloqui, ut multi faciunt: juramentum angeli, myſterium confirmantis, enervare: interpretes, digne illud tractantes, per ignorantiam (Iud. v. 10) exagitare: gratiam apud ſui ſimiles ea exagitatione aucupari: nonne σκληρὸν *grave* tandem erit?

erit? Viciſſim vero cavendum eſt, ne in millennium conferas, quæ ipſi æternitati reſervantur. Neque ſatis eſt, ſi aſſeras, id adhuc futurum eſſe: ſed quale ſit, ſobrie quoque debet conſiderari. Veruntamen hæc non verboſa tractatione inſinuantur plerisque: ſpiritualis maturitas exſpectanda eſt.

¶ *μετά, poſt*) Elegans aſyndeton, in oppoſito, uti v. 5 initio.

¶ *μικρὸν χρόνον, parvum chronon*) Hic, ut veſtigiis quibuſdam colligitur, ***dimidium καιρῦ temporis*** æquiparat.

4 *τῶν πεπελεκισμένων*) *πέλεκυς, ſecuris*, Romanis proprie uſitata in ſuppliciis. Confert huc Raphelius illud Polybii, *μαστιγώσαντες ἅπαντας, κατὰ τὸ παρ᾽ αὐτοῖς (τοῖς ῥωμαίοις) ἔθος ἐπελέκισαν.*

¶ *ἔζησαν, vixerunt*) in vitam redierunt. ſic idem verbum, eadem vi, v. ſeq. & c. II. 8. Vidit Iohannes non ſolum redivivos, ſed reviviſcentes; (coll. Ez. XXXVII. 7.) ut antea actum, non modo ſtatum, ligati draconis.

¶ *μετά, cum*) Erunt cum Chriſto, v. 6. & cum Deo, ibid. non Deus & Chriſtus cum illis. Igitur id regnum erit in cœlo. Conf. c. XXI. 3, *μετά, cum.*

¶ *χίλια ἔτη, mille annos*) Qui articulo *τά* hic a nonnullis ante *χίλια* perperam inſerto retinentur, maximopere ſe impediunt. Duo millennia toto hoc loco memorantur, utrumque ter. prius eſt millennium *ligati Satanæ*; v. 2. 3. 7. alterum, *regni ſanctorum.* v. 4. 5. 6. Bis mille annorum *fundamentum ullum* cel. D. Langius ſe *neque in textu*, *neque in re ipſa*, *neque in nexu partium apocalypticarum*, *invenire* ſcripſit. Epicris. p. 421. Atqui alterum millennium pertingit usque ad reſurrectionem omnium mortuorum; v. 5. prius, ante finem mundi exit. v. 7 ſeqq. Ergo prioris initium & finis eſt ante initium & finem alterius. Propterea uti v. 2 in prima prioris, ſic v. 4 in prima alterius millennii mentione dicitur, absque articulo, *χίλια ἔτη* ceteris locis *τὰ χίλια ἔτη*, articulo vim relativam habente, & *illos mille annos* innuente, v. 3. 5. 7. Denique *χίλια ἔτη*, ſine articulo, dicuntur verſu 6, quaſi in elogio ſeorſum poſito. Articuli omiſſio minus adſtrictam habet rationem, quam poſitio. Aliud eſſe ligati Satanæ millennium, aliud ſanctorum regnantium, *multi* agnoſcunt, teſte Pareo in Ap. col. 1093, ubi Thomam Brightmannum & Matthæum Cotterium innuere videtur. Plane his adſentitur Iungmannus in Obſerv. germ. contra Beverley p. 71. Accedunt omnes ii, qui alterum duntaxat millennium pro ipſa æternitate habent, ut Viegas in Ap. p. 793, Nic. Collado, Corn. a Lapide, & Nic. Mulerius.

Ingentem hæc annorum bis mille diverſitas *uſum* præbet, eundemque tantæ neceſſitatis, quæ ipſam millenniorum diverſitatem evincat. *Crucem figit*, judicio eximii viri, ſpes meliorum temporum, *vel ipſius etiam* regni millenarii *cum perverſione illa extrema & ſecuritate damnabili ultimorum hominum conciliatio.* Una difficultati medetur diſtinctio temporum. Priore millennio currente implebuntur promiſſiones de lautiſſimis eccleſiæ temporibus: c. X. 7. poſtea, dum ſancti ex prima reſurrectione regnabunt cum Chriſto, homines in terra erunt remiſſi & ſecuri. Matth. XXIV. 37 ſeqq. quo pacto locus ille inſignis, Luc. XVIII. 8, nativam verborum vim retinet. De hac ſecuritate, remotis jam hoſtibus, homines occupatura, egregium eſt *Hypomnema*

 apoca-

apocalyptico Patricii Forbesii commentario subjunctum. Confusio utriusque millennii multos pridem peperit errores, & ipsum chiliasmi nomen fecit odiosum atque suspectum: distinctio utriusque millennii resolvit difficultates chiliasmo jure oppositas, & sinceram prophetiæ adjuvat interpretationem. Evolvatur, quæso, liber, *Erklærte Offenb.* p. 942 seqq. Quid superest, quod ipsa orthodoxia possit reprehendere? Dicant ii sententiam, quorum ex auctoritate pendent alii. Adde quod qui residua mundi tempora neque extendunt ultra Scripturæ veritatem, neque decurtant, ii demum empæctis bene occurrunt.

Vltima est hæc periodus in ætate mundi: quare hoc loco analysin temporum summatim repetemus, ea quidem sobrietate ac modestia, quam alibi affatim præfati sumus.

Ætas mundi, sunt $3\frac{1}{2}$ æones:
Æon, 2 chroni:
Chronus, ς καιροὶ sive tempora:
Tempus, 2 secula prisca:
Seculum, 7 menses prophetici:
Mensis, 2 hebdomades Danieliticæ:
Hebdomas $7\frac{59}{63}$ anni communes:
Annus, $365\frac{97}{400}$ dies.

Eadem ætas mundi complectitur annos naturales $7777\frac{7}{9}$, qui sunt menses prophetici 490.

Septenarius igitur perfectus elucet, non hîc dicam, in diebus naturalibus, & quidem quadratus; sed in mensibus propheticis, & quidem quadratus: in annis naturalibus, cernitur per omnes totius summæ articulos expressos, a millenario usque ad monadicum, & infra. Hæc TESSELLATA temporum naturalium & propheticorum, Danieliticorum & Apocalypticorum, CONFIGVRATIO, veritatem debet omnibus persuadere, quorum est quidquam, in hoc genere, veritatis capere.

ς ἡ πρώτη, *prima*) Primam hanc resurrectionem multi agnovere, etiam ex antiquis. *Intra mille annorum ætatem concluditur sanctorum resurrectio, pro meritis maturius vel tardius resurgentium.* Tertull. l. 3 c. Marcion. c. 24. In eandem sententiam differit *Ambrosius* in Luc. XVII. 4, sed non item lib. I de Interpellatione, cap. VII. quare verba ejus non exscribo. Quæ *Augustinus* l. 20 de Civ. Dei, c. 7 disputat, non ipsam attingunt resurrectionem corporum primam, sed errores, quibus eam nonnulli contaminaverant. Citerioribus temporibus eam resurrectionem complures denuo defenderunt, inprimis *Petrus Crugotius* in Notis ad Apoc. cap. XX. nec non Apologia pro Confessione *Remonstrantium*, p. 209.

6 μακάριος, *beatus*) Magna proprietate μακάριος dicitur, qui immunis est a *morte* secunda: namque μὴ, κὴρ, etymon est, ut *immortalem* dicat.

¶ ἐν τῇ ἀναστάσει τῇ πρώτῃ, *in resurrectione prima*) Versio Æthiopica, apud Ioannem de la Haye, *in isto die, qui præcedit adventum ejus.*

7 τὰ, *illi*) *illi* tantummodo mille anni, qui Satanam vinctum habebant: nunc enim iterum de Satana agitur. Articulus ad nomen (*mille annos*) duobus antea subjectis datum ita refertur, ut ad prius subjectum pertineat. Sic plane τὸ θηρίον, *bestia illa*, cap. XIII. 15, non refertur ad v. 11, sed ad v. 1. Sic 2 Sam. XXIII. 19. 23 τρεῖς referuntur non ad ternarium proximum, sed ad remotiorem. v. 8 seqq.

¶ χίλια ἔτη, *mille anni*) Triplex millennii prioris expressio (cui triplex alterius millennii mentio concinne respondet,) non

non obſcure triplicem facit oppoſitionem, ad *Non-chronum* (qui verſatur inter annos 1111$\frac{1}{9}$ & 999$\frac{8}{9}$ ſive 1000) ad *paucum tempus* (ann. 888$\frac{8}{9}$) & ad *tempus* 1. 2. $\frac{1}{2}$ (ann. 777$\frac{7}{9}$.) nam *tres* eas periodos, quas draco præcipue triſtes fecit, continuo excipiunt læti mille anni, dum draco vinctus eſt, *ter* expreſſi.

¶ *λυθήσεται ἐκ τῆς φυλακῆς*) Locutio conciſa: id eſt, *ſolvetur* a catena, & emittetur *ex cuſtodia ſua.*

8 *τὸν γὼγ καὶ μαγὼγ*) *Magog*, Iapheti filius, pater nationum ſeptentrionalium, orientem verſus. Earum gentium princeps, *Gog* dicitur apud Ez. cap. XXXVIII. 2, & h. l. Princeps & populus inimiciſſimus, fortaſſe minus boni, quam ceteri, ipſi tum minus mali, quam poſt *πλάνην* novam. Arctiſſimam principis & populi conjunctionem indicat unus *τὸν* articulus, & paronomaſia, *Gog* & *Magog*. Vtrumque ſignificat *Celſum*, *Elatum*, ut *Hillerus* docet in Onomaſtico. Itaque *Magog* ut nomen proprium ponitur; *Gog* autem, grandis ſyllaba, per aphæreſin inde recta, per antonomaſian videtur proprii nominis tenere locum, dum ferox ille tot gentium ſub Satana ductor ſuo olim nomine appareat. Non abhorrebat Hieronymus in Ez. 38 *Ros* ut nomen proprium accipere, ſi ei nomen talis gentis (Ruſſorum) notum fuiſſet. Conf. Hiſt. univ. Vol. I. p. 257.

¶ *συναγαγεῖν*, *congregare*) Non dicitur, *ſeducere & congregare*, ſed, *ſeducere ad congregandum.* ſeductionis finis eſt *congregatio.*

¶ *αὐτοὺς*, *eos*) Alias Apocalypſis ducem præ copiis ſpectat, c. XII. 7, ſed de Gogo principe nil ſeorſum a Magog, quæ ejus ſunt copiæ, recenſet, partim quia de eo ſatis erat dictum apud Ezechielem, partim quia Gog præter conatum nil agit, & in ſuo interitu miſcetur ipſi turbæ, uti reges in cap. XIX. 21 not.

9 *τὴν πόλιν τὴν ἠγαπημένην*) Πόλις *ἠγαπημένη* dicitur Ieruſalem, Sir. XXIV. 11. At hîc ea & *caſtrorum* & *urbis* nomine venit. *ἓν διὰ δυοῖν.* Oppoſita, *μεμισημένος*, c. XVIII. 2. & *ἠγαπημένος.* & hoc tamen loco ſecuritas urbis non plane innoxia videtur notari, uti Deut. XXXII. 15 Græce eſt, *ἀπελάκτισεν ὁ ἠγαπημένος.*

10 *καὶ βασανισθήσονται*) Hoc *καὶ* male omittunt recentiores Latini: & inde conſtruunt ſic, *ubi & beſtia & pſeudopropheta cruciabuntur*; quaſi diabolus ipſe non ſit cruciandus. Eo magis defendendus eſt hoc loco textus ſincerus, ne oblitteretur beſtiæ & pſeudoprophetæ conjectio in ſtagnum ignis ante diabolum, quam particula *καὶ* neceſſario infert.

11 *καὶ*, *&*) Hactenus deſcripta ſunt, quæ inter diem viſionis Iohanneæ & inter diem noviſſimum fieri debent. Hoc igitur loco juvat inſerere *Synopſin temporum*, quæ complectitur prophetia.

TABVLA
CAPITVM APOCALYPTICORVM
CHRONOLOGICA.

A.M.

3940 ineunte: IESV Christi Nativitas.

3943. Annus 1 Æræ Dionysianæ.

A.D. 30. Iesus Christus patitur: moritur: resurgit: *stricturas* præbet Apocalypticas, Ioh. XXI. 22. 23. Act. I. 7. & ascendit in cœlum.

96. *Apocalypsis* datur: Adventus Domini denunciatur septem ecclesiis in Asia & earum angelis. Apoc. I. II. III.

97, 98. Septem *sigilla* aperiuntur, & sub quinto *Chronus* promulgatur. cap. IV-VI. Septem Angelis tubæ septem dantur. cap. VII. VIII.

Sec. II. III. IV. V. Tuba angeli I. II. III. IV. Cap. VIII.

A. 510-589. Væ primum. Cap. IX.

589-634. Intervallum post væ primum.

634-840. Væ secundum. Cap. IX.

800-1836. Non-chronus: reges multi. Cap. X. XI.

840-947. Intervallum post væ secundum. Cap. XI. 14.

864-1521. Dies 1260 mulieris, postquam filium masculum pepererat. Cap. XII. 6.

947-1836. Væ tertium. Cap. XII. 12.

1058-1836. Tempus, tempora, dimidium temporis: &, intra eam periodum, Bestia, ejusque menses 42 & numerus 666. Cap. XII. 14. XIII. 5.

1209. Bellum cum sanctis, finis Chroni. Cap. XIII. 7.

1614. Evangelium æternum. Cap. XIV. 6.

1810. Finis 42 mensium bestiæ, quibus elapsis, & septem phialis effusis, illa non est, & Babylon sedet regina. Cap. XV seqq.

1832. Bestia ex abysso. Cap. XVII. XVIII.

1836. Finis Non-chroni & regum multorum: consummatio sermonum Dei & mysterii Dei: resipiscentia superstitum in magna urbe. Finis pauci temporis, & 3½ temporum. Interitus bestiæ: captivitas Satanæ. Cap. XIX. XX.

Postea: Solutio Satanæ ad parvum Chronon: millennium regni sanctorum incipiens: finis parvi Chroni. Cap. XX.

Finis mundi. nova omnia: Cap. XX-XXII.

Qua

Qua conditione annos in hac tabula determinatos putari velim, passim declaro. Quare omnes oro, *ne a me quidquam adversus veram sobrietatem admissum existiment*, sed ut, quod commode offertur, dextre accipiant. Interim ad ductum Apocalypseos secula ab Iohanne in Patmo ad nostram usque ætatem non incommode his characteribus distinxeris:

Sec. II.	Bustum Iudaismi.	Apoc. VIII. 7.
III.	Barbarorum incursus.	8.
IV.	*Arianum:* Ariana amaritudo.	10.
V.	Imperium Romæ pessundatum.	12.
VI.	Synagoga discruciata.	IX. 1.
VII.	Saracenicus equitatus.	13.
VIII.	*Iconoclasticum*: Reges multi.	X. 11.
IX	*Photianum*: sed & Pastor gentium natus.	XII. 5.
X	*Infelix*: Væ tertium.	12.
XI	*Hildebrandinum*: Bestiæ ortus ex mari.	XIII. 1.
XII	*Waldense*: Potestas data bestiæ.	5.
XIII	*Scholasticum*: Bellum cum sanctis.	7.
XIV	*Wiclefianum*: Medium væ tertii.	ll. cc.
XV	*Synodale*: Medius bestiæ vigor.	ll. cc.
XVI	*Reformatum*: Mulier in eremo lautius nutrita	ll. cc.
XVII.	Evangelium æternum.	XIV. 6.
XVIII.	Bestiæ & imaginis ejus adoratio.	9.

¶ ἔφυγεν, *fugit*) Hic est *dies*, ille, magnus, Hebr. X. 25, *fugientis terræ cælique*; adeoque *ultimus*, resurrectionis & judicii. v. 12 seqq. Ioh. VI. 39. XII. 48. Filio datum est omne judicium. Ioh. V. Act. XVII.

12 ἑστῶτας, *stantes*) Mirabilis est *parvulorum statio*, ex quibus pars longe maxima generis humani constat.

CAP. XXI.

1 Οὐρανὸν καινὸν κτλ.) *Cœli & terræ* nomen tuetur *cœlum novum* & *terra nova* præ pristinis: ideo substantiva in priore duntaxat colo præcedunt; & sequitur, *nam primum cœlum & prima terra* &c. Non lautam novissimi temporis ecclesiam, sed plane nova omnia & perfecta in æternum, describit Iohannes hoc loco. Augustinus: *In hoc quidem libro obscura multa dicuntur: verum in his verbis, ubi ait*, Absterget Deus omnem lacrymam ab oculis eorum, & mors jam non erit, neque luctus, neque clamor, sed nec ullus dolor, *tanta luce dicta sunt de seculo futuro & immortalitate atque æternitate sanctorum: tunc enim solum atque ibi solum ista non erunt: ut nulla debeamus in literis sacris quærere vel legere manifesta, si hæc putaverimus obscura.* lib XX de Civ. Dei, c. 17.

¶ παρῆλθε) At v. 4, ἀπῆλθον, uti c. IX. 12. *Abire* amplius quiddam sonat, quam *præterire* mors, luctus, clamor, dolor plane *abeunt*: prius cœlum & prior terra *prætereunt*, cœlo novo & terræ novæ cedentes.

2 ἱερουσαλὴμ) Non temere Iohannes in evangelio omnibus locis scribit ἱεροσόλυμα,

μα, de urbe veteri: in Apocalypsi, semper, *ἱερουσαλήμ*, de urbe cœlesti. *ἱερουσαλὴμ* est appellatio Hebraica, originaria & sanctior: *ἱεροσόλυμα*, deinceps obvia, Græca, magis politica. Idem discrimen tenet Paulus, Iudaismum refutans, Gal. IV. 26. (coll. ibid. c. I. 17 s. II. 1.) Hebr. XII. 22. tametsi alias promiscue loquitur, & ad Romanos Corinthiosque, *σεμνότητος* & favoris causa, *ἱερουσαλὴμ* dicit.

¶ *εἶδον*, *vidi*) Haud recte *Iohannis* nomen recentiores hoc versu inculcarunt. Initium erat pericopæ ecclesiasticæ: sed textus ipse cœlum novum, terram novam, Ierusalem novam, arctissime connectit. Non est millennii urbs nova, ut cel. D. Langius, non solus, censet: comm. apoc. f. 241 seq. sed novitatis perfectæ, atque æternitatis, ut ostendit series visionum, descriptionis magnificentia, & oppositio ad mortem secundam. cap. XX. 11. 12. XXI. 1. 2 5. 8. 9. XXII. 5.

¶ *καταβαίνουσαν*, *descendentem*) Accipi hoc potest, in *visione*, de actu descendendi: in re ipsa, citra actum illum, de statu *συγκαταβάσεως* divinæ ad homines. Sæpe enim in *Topographiis* verba, quæ *motum* sonant, *conditionem* significant, & in his ipsum verbum *descendendi*. Psalm. CIV. 8. Ios. XV. 3. 10. &c. Tota civitas est continens & contentum: quatenus ea incolas continet, *descendit*.

3 *ἰδοὺ*) Non necesse est, subaudire *ἐστὶ* verbum: *ecce tabernaculum Dei* est *cum hominibus*. nam *ἰδοὺ* etiam per se rem demonstrat, v. gr. cap. XIX. 11 & passim.

¶ *μετ' αὐτῶν*) *cum eis*, *in terris*, habet, Idacii Clari nomine, *Vigilius Thapsensis*. *Ex cælo a Deo* descendentem urbem vidit Iohannes: sed non addit, *in terram*.

5 *καινὰ πάντα ποιῶ*) Antiquior lectio, *καινὰ ποιῶ πάντα*· & *καινὰ ποιῶ* uni verbo חדש respondet, non intersecandum. Hoc est verbum non jussionis, sed promulgationis.

6 *τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος*) Gloriosa Dei appellatio. Prius incisum declaratur per alterum.

8 *τοῖς*) Dativus Hebraicum ל exprimit: id est, *quod attinet* ad formidolosos &c. Ita mox cohæret *αὐτῶν*, *eorum*.

¶ *φαρμακοῖς*, *veneficis*,) *φάρμακον*, medium vocabulum est; sæpe autem cum derivatis adhibetur de medicina noxia, veneficio, quod se sæpe hominibus salubre jumentisque venditat, sed vel per se, vel etiam adjuncto expresso fœdere aut cæco cum dæmoniis commercio, pestilentissimum est. Hinc *idololatriæ* jungitur Gal. V. 20.

11 *ὁ φωστὴρ*) Hesychius, *φωστὴρ*, *θυρίς*. Es. LIV. 12 שמשתיך LXX, *τὰς ἐπάλξεις σου*, plurali numero. Sed *ὁ φωστὴρ* in singulari (coll. Gen. VI. 16.) dicit in ædificio partem patulam, vel pellucidam, qua lumen solis (שמש) permeat, ut sunt fenestræ vel spatia inter (*ἐπάλξεις*) pinnas mœnium. vel, *φωστὴρ* est *λύχνος*. v. 23. *φωστὴρ* non componitur ex *φῶς* & *τηρῶ*, sed est derivatum.

12 *ἔχουσα*) De casu recto vid. Apparat. pag. 778.

¶ *τεῖχος* - *πυλῶνας*, *murum* - *portas*) Chiasmus inversus, coll. v. hoc & seq. & v. 14.

¶ *ἐπὶ*) Hic dicuntur *ἐπὶ πυλῶσιν ὀνόματα*. at Ez. XLVIII. 31 *αἱ πύλαι ἐπ' ὀνόμασι τῶν φυλῶν τοῦ ἰσραήλ*. *ἐπὶ* (עַל) variam vim habet; non solum superiorem locum dicit.

16 *ἐπὶ σταδίων δώδεκα χιλιάδων*) Sic *Latinus* legit. habet enim, *per stadia duodecim millia*. quodsi *ἐπὶ σταδίους δώδεκα χιλιάδων*, legisset, interpretari habue-

habuerat *per stadia, duodecim millium*. Stupenda magnitudo! Alexandria XXX stadiorum longitudinem, non minus X stadiorum latitudinem habuisse dicitur apud Iosephum. Hierosolymorum circuitus apud eundem XXXIII stadiis; Thebarum, apud Dicæarchum, XLIII stadiis; Ninives, apud Diodorum Siculum, CCCC stadiis definitur. Babylonem Herodotus libro I ait habuisse in quolibet latere CXX stadia; in circuitu, CCCCLXXX stadia: murumque fuisse L cubitos crassum, CC cubitos altum. Quicquid urbium mundus habet, viculi sunt ad novam Ierusalem. ἐπὶ habet hoc loco vim distributivam, ut in tacticis. ἐφ' ἑνὸς, ἐπὶ τετλάρων, ἐπ' ὀκτὼ, *singuli*, *quaterni*, *octoni*. vide *Budæi* comm. linguæ Gr. col. 881. Itaque ἐπὶ hoc versu, non sequenti, adhibetur, & significat, 12000 stadia singulorum esse laterum urbis, non totius circuitûs.

17 *καὶ ἐμέτρησε τὸ τεῖχος αὐτῆς, ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων μέτρον ἀνθρώπου ὅ ἐστιν ἀγγέλου*) Post ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων plerique addidere πηχῶν. sed antiquum testem non unum hoc vocabulo carere, ostendimus in *Apparatu*. Hanc ipsam haud dubie ob causam *Latine* in mss. & in edd. vet. & apud commentatores, magna consensione, pro *muro*, qui sæpe memoratur, *muros*, plurali numero, hoc uno versu reperias: quia videlicet, antequam *cubitorum* glossa adjiceretur, aliqui *centum quadraginta quatuor muros* (quam perite, nil refert,) construxere, numerum indeclinabilem, *centum quadraginta quatuor*, accusativo item casu accipientes. Certe apud *Primasium*, qui Italam versionem sequebatur, in summario libri V sic legitur, *& muri ejus centum quadraginta quatuor*, *mensura hominis quæ est angeli*. Sic ipse quoque commentarius, quanquam, post *quatuor*, *millia* nescio quis inseruit, prima fortasse litera proximæ vocis *Mensura* pro *Mille* arrepta. *Murum* cum glossa *cubitorum* habet *Apringius*. Vicissim etiam versu 15 *murum*, solus, quod sciam, *Primasius*, in *muros* mutat, propter eandem, ut apparet, *tot murorum* opinionem. Non *muros*, sed unius *muri* mensuras notari, certum est: ac possent subaudiri etiam *calami*. Stadia 12000 exhibent urbis altitudinem quoque: 144 sive calami sive cubiti, dant muri altitudinem, altitudine urbis non multo minorem, vel ei potius parem. Etenim altitudo proprie spectatur in muris, ut vel poëtarum Græcorum Latinorumque epitheta comprobant. Stadia 12000, quippe absolute dicta, erant humana: 144 sive cubiti sive calami, non erant humani, sed angelico-humani, humanis multo majores. Sive calami 144 sive cubiti erant, eandem muri altitudinem collatio 12000 stadiorum exhibet. Sed tamen ut calamos potius accipiamus, magna ratio suadet. Nam quot cubitos habeat calamus, non indicatur: posset que habere quatuor cubitos, quia staturam *hominis* quatuor cubiti *metiuntur*; vel sex cubitos, uti Ez. XL. 5. Ergo si cubitorum 144 esset murus, nesciretur, quot idem calamorum esset; adeoque *calamus aureus*, qui *mensura* dicitur, ignota, id est, nulla revera esset mensura. Plane calamum centies quadragies quater admovente angelo, muri noscebatur altitudo. Apud Ezechielem, in simili argumento, & per ellipsin notatur sæpius *mensura calami*, & aliquando, cap. XLII. 17, perinde ut hic in Apocalypsi, Græci intrusere πήχεις. Vid. Ioh. Meyer de ultimis Ezech. p. 26 seqq. Porro dispuncto πηχῶν glossemate, ambigi possit, quo casu Iohannes perscripserit

scripserit numerum hunc, quem librarii ρμδ vel (in cod. Alex.) ϡ καὶ ἑκατὸν τεσσαράκοντα scripsere. Accusativus apud Ezechielem in hoc genere frequens est: sed tutius hoc loco retinetur genitivus. Sæpe Hebræi adjectivum numerale & substantivum plurali & singulari numero construunt, v. gr. וארבעת אלפים פרות Ez. XLVIII. 30. 33. Et sic Iohannes, ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων μέτρον. Angelum mensorem Iohannes ἀνθρωποειδῶς ἐθεώρησε, *humana specie vidit*, ut Andreas Cæsareensis loquitur. itaque *illa pertica*, inquit Grotius, *tanta erat, quanta erat statura formæ humanæ, in qua angelus apparebat, ac proinde ad eum modum etiam cubiti.* Clausulam de *cubitis* compendifacere Grotius poterat.

18 ἡ ἐνδόμησις) Hesychius, δώμησις (nam ω & ο scribitur) οἰκοδομή. Ergo ipsa hîc muri structura est jaspis, ut vulgo lapides. ἐν in composito hocce valet *penitus.*

19 κεκοσμημένοι, *ornati*) id est, structi & ornati. nam ipsa fundamenta sunt gemmæ; ut ipsæ portæ, margaritæ. De *Adamante* vid. *Hilleri* Syntagm. p. 35. seq. Sermo concisus, ut apud Vitruvium l. 10 c. 20, *pluteum, turriculæ similitudine ornatum.* Herodotus lib. 1 de Babylone, ἐκεκόσμητο δὲ ὡς οὐδὲν ἄλλο πόλισμα, ubi *ornatum* urbis appellat fossam, murum, portas.

20 σάρδιος) σάρδιον probatissimi habent codices h. l. & LXX & Epiphanius. Conferatur hoc ad Hilleri Syntagmata, pag. 86.

24 τὰ ἔθνη) τῶν σωζομένων adjecit *Erasmus*, & innumeri editores, eum videlicet sine ulteriore examine secuti. Erasmus si hodie viveret, Andreæ commentarium, quem pro textu arripuit, protinus, opinor, expungeret. Idem, & alii, qui primo recensuere N. T. Græcum, si copias his duobus seculis collectas, cum ea paucitate, qua ipsi conflictabantur quondam, compararent, veritati lubentes cederent, & cupidissimum quemque lectionis ab ipsis tam ægre interdum constitutæ defensorem ad sese in meliora vel sequendos vel ducendos hortarentur.

¶ διά) Respondet præfixo ל Es. LX. 3. Apud LXX est τῷ φωτὶ sine præpositione.

¶ φέρουσι) Præsens, post futurum περιπατήσουσι, vim futuri habet, coll. v. 26.

27 ποιῶν) Alii, ὁ ποιῶν. Sed articulus abest etiam c. XXII. 15, πᾶς ποιῶν. & hîc quoque πᾶς subaudiri potest e proximo πᾶν.

¶ ψεῦδος) ἐργαζόμενοι ψεῦδος, Sir. LI. 4.

CAP. XXII.

1 Ποταμὸν) καθαρὸν addunt alii, propter summam propinquitatem pro unico teste habendi: & tamen diversis periochæ locis, claro glossæ argumento, hoc adjectivum intulerunt. In mentione vestitus, καθαρὸν λαμπρὸν junctim dicit Apocalypsis non semel: ceteris in locis, vel καθαρὸν seorsum, vel seorsum λαμπρὸν, uti hoc loco pars testium longe ponderosissima.

2 ἐντεῦθεν καὶ ἐντεῦθεν) ἔνθεν καὶ ἔνθεν Ez. XLVII 7. 12. adverbialiter: sed hoc loco

co ἐντεῦθεν, ut alias ἐνταῦθα, præpositio est.

¶ ἀποδιδοῦν) pro ἀποδιδὸν, ut διδόω, pro δίδωμι.

¶ εἰς θεραπείαν) לִתְרוּפָה Ez. XLVII. 12, ubi LXX, εἰς ὑγείαν. θεραπεία inchoativum aliquem significatum involvit: nec tamen morbidum quidquam erit. Conf. ibid. v. 9. Hinc possit expediri difficultas quæstionis de salute gentium.

3 κατάθεμα) Sic *Comp.* cum aliis *Antverpiæ Genevæ*que excusis editionibus cumque mss. fere omnibus. κατανάθεμα *Erasmus*, &, qui Erasmum in Apocalypsi penitus refert, *Stephanus*, & Erasmum Stephanumque secuti ceteri editores. Id tamen nusquam in mss. occurrit: nam etiam Matth. XXVI. 74, quem Wolfius locum huc confert, καταθεματίζειν codices tantum non omnes habent. Vtroque loco librarius unus alterve properans ex tritissimo apud Græcos *anathematis* vocabulo (ne de Erasmo ipso tale quid censeamus,) præpositionem inseruit. Auscultemus *Andream* h. l. τοῦτο ἐνταῦθα κατ' ἐπίτασιν εἰρῆσθαι νομίζομεν κατάθεμα· τῷ γὰρ ὄντι τὸ τοιοῦτον οὐκ ἀνατίθεται, ἀλλὰ κατατίθεται, τῷ διαβόλῳ ὑποτατλόμενον καὶ συγκαταδικαζόμενον.

¶ ἐν αὐτῇ, *in ea*) Posset hoc referri ad *plateam*, coll. Iob XXIX. 7, ἐν δὲ πλατείαις ἐτίθετό μου ὁ δίφρος. Sed refertur ad ipsam urbem, uti v. 2 αὐτῆς, *ejus*: quanquam revera in conspicuo maxime urbis loco erit thronus.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Vbi & *Dei* & *Agni* fit mentio, subsequens relativum αὐτοῦ *ejus* refertur vel ad *Agnum*, cap. VI. 17. item cap. I. 1. XX. 6. quia his locis *Agno* adscribitur *ira*, *revelatio*, *regnum*: vel ad *Deum*, h. l. quia *thronus* sæpius *Deo* adscribitur; qua ex causa etiam cap. XI. 15 verbum βασιλεύσει *regnabit* ad *Dominum* refertur. Non dicitur ibi, *regnabunt*, neque usquam dicitur, αὐτῶν *eorum*, in plurali, ob intimam unitatem. Sub mentione *Agni* innuitur etiam *Deus*: sub mentione *Dei* innuitur etiam *Agnus*.

5 ἐπ' αὐτοὺς) ἐπ' omittitur a plerisque quos tuetur Wolfius, conferens præcipue locum c. XXI. 23. Sed differunt loca. *civitatem* illuminat gloria Dei: *super cives* lumen fundit Dominus Deus. Sic dicitur לְהָאִיר עַל הָאָרֶץ Gen. I. 15. Antiquitas testium ἐπὶ particulam defendit.

6 καὶ, &) Mira est interpretum dissensio de sermonibus in hoc epilogo distribuendis. Loquitur autem, si cui nostra distributio placet,

angelus, v. 6.
Iesus, v. 7.
Iohannes, de facto suo & de angeli correctione, v. 8. 9.

Rursum, eodem ordine,
angelus, v. 10. 11.
Iesus, v. 12-17.
Iohannes, v. 18. 19.
Iohannes, & Iesus, iterumque Iohannes. v. 20. 21.

¶ πιστοὶ καὶ ἀληθινοί, *certi & veri*) Firma fide, nec non digna interpretatione, suscipiendi. Confirmata fuit veritas horum verborum, speciatim, de nuptiis Agni, c. XIX. 9. deque novitate universi: c. XXI. 5. nunc generatim, ut in epilogo, veritas verborum confirmatur totius libri: eaque sibi constat, etiam ubi multi credere recusant. Væ autem iis, qui præ hac veritate mendacium amant, v. 15, ac veritatem, præsertim eam ipsam, quæ inter has confirmationes interjacet, c. XX. 1 seqq. pro mendacio traducunt.

¶ ὁ θεὸς τῶν πνευμάτων τῶν προφητῶν, *Deus spirituum prophetarum*) Vnus est spiritus, quo acti loquebantur prophetæ: 1 Petr. I. 11. 2 Petr. I. 21. singuli autem, pro mensura ipsis data, suos habebant spiritus. horum spirituum Deus est DOMINVS, v. gr. Deus Davidis, Deus Danielis. Idemque misit angelum suum, ut Iohanni nunc eorum, quæ per veteres illos prophetas prædicta erant, complementum in proximo ostenderetur.

8 καὶ ἐγώ, *& ego*) Dionysius Alexandrinus hoc quoque construxit cum μακάριος, *beatus*. v. 7, Subaudiendum potius εἰμί, *sum*.

9 ὅρα μή. σύνδουλός σου εἰμί) Post σου, γὰρ inseruere *Latini* recentiores & *Erasmus*. Sed pulcre animadvertit Wolfius, *omnem hanc angeli orationem concisam esse & ellipticam, qualis esse consuevit illorum, qui aliquid graviter aversantur*. Simillimum exemplum γὰρ omissi, exstat Act. XIV. 15.

10 καὶ λέγει μοι, *& dicit mihi*) Idem est angelus, cujus sermones versu 9 & 10 referuntur: & tamen formula, *& dicit mihi*, interponitur, quia angelus sermonem versu 6 memoratum, post interpellationes versu 7. 8. 9 factas, *denuo* prosequitur. Conf. *& dicit mihi*, cap. XVII. 15. XIX. 9.

¶ μὴ σφραγίσῃς, *noli obsignare*) Obsignantium similes sunt, quibus consultum videtur, locupletiorem hujus prophetiæ tractationem sub speciosis prætextibus inhibere.

11 ῥυπαρευθήτω) *Erasmus*, Græca ex Latinis hoc loco farciens ῥυπωσάτω fecit, a ῥυπόω. ῥυπάω, non ῥυπόω, neutrum esse, dixi in Apparatu: verebatur autem Wolfius, *ut probari posset*, ῥυπάω tantummodo neutrum esse. Erat viri doctissimi, *affirmationem* suam de ῥυπόω etiam neutro exemplis tueri. Dantur quidem neutra in οω, δολιόω, μεστόω, σκηνόω· sed ubi ex uno themate duo verba formantur, persæpe forma in οω activa, in εω vel αω neutra est, ut καρπόω, ἐυκαρπέω. ἀντιστατέω, ἀναστατόω. ἀσθενέω, ἀσθενόω. κρατερέω, κρατερόω. sic ῥυπάω, ῥυπόω. Certe apud Aristophanem, Wolfio citatum, neutra sunt (præter ῥυπῶν, quod per se ambiguum est,) ῥυπῶντα, ἐρρύπων, non ῥυποῦντα, ἐρρύπουν. Sed fac, ῥυποῦν etiam neutrum esse, verbum ῥυπαρεύομαι, etiamsi alibi non exstet, tamen analogia πονηρεύομαι, σοβαρεύομαι, ψυχρεύομαι, quæ item rara sunt verba, & quod caput est, mss. omnes defendunt.

¶ δικαιοσύνην ποιησάτω, *justitiam facito*) Sic, ὁ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην, *qui facit justitiam*. 1 Ioh. II. 29. III. 7.

¶ ὁ ἅγιος, *sanctus*) & purus, fugiens *sordida* & profana omnia, contra ac faciunt canes & porci.

13 ἐγὼ τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, πρῶτος καὶ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. *Ego Alpha & O, Primus & Vltimus, Principium & Finis*) Totum versum Artemonius in libro de Initio evang. Ioh. Part. I. cap. XLIV ad Deum Patrem transferre, & incisum secundum, *primus & ultimus*, quasi proprium Christi, & Patre indignum, dispungere conatur. Non habet id incisum *Coptica* editio Wilkinsii, quam Artemonii Addenda citant: sed ipsum interpretem & Græcum interpretis codicem eo inciso caruisse, inde colligi nequit. Non habent *Latini* quidam recentiores, saltu videlicet in Latina versione a *primus* ad *principium* ita lubrico, ut mirum sit, non plures hiatum prius admisisse. Aperte hoc loco Dominus Iesus

Ieſus loquitur: & tria ſunt inciſa, quorum primum expendimus in Cap. I. 8, ubi Pater de ſe loquitur: ſecundum conſideravimus in Cap. I. 17, ubi Dominus Ieſus de ſe loquitur: tertium, juxta cum primo, attigimus in Cap. XXI. 6, ubi rurſus Pater loquitur. Nunc, in præſenti loco, tria inciſa cumulantur, luculentiſſimo gloriæ Domini Ieſu documento; qui & ea, quæ Pater de ſe dixerat Cap. XXI. 6, & ea, quæ Ipſe de ſe dixerat Cap. I. 17, de ſe teſtatur. Num autem una eademque ſententia tripliciter eſt expreſſa? Immo plus quiddam ſubeſt. *A & Ω* eſt quaſi baſis earum, quas modo notavimus, appellationum Dei & Chriſti, & habet vim quandam generalem & quaſi hieroglyphicam, per alias appellationes ſupervenientes determinandam. Hæc primum a Patre de Patre dicitur cap. I. 8. eique reſpondet altera, qua Chriſtus ſe dicit *primum & ultimum*, cap. I. 17. *Præſtantiſſimum & abjectiſſimum* interpretatur Artemonius, præclare a Wolfio refutatus. *Eum* interpretatur Ipſe per Eſajam, *ante quem & poſt quem non eſt alter* ſalutis auctor Deus. Hæc in principio libri. In exitu Is qui in throno ſedet, ait, *Ego ſum A & Ω*, & ipſe declarat, *Principium & Finis*. cap. XXI. 6. Tum Dominus Ieſus, *Ego A & Ω*. Idemque declarationem addit, ſed duplicem. nam & iterat ſuum illud, *primus & ultimus*, & nunc, quum *Dei & Agni* thronus in nova Ieruſalem eſt, illud, quod Pater dixerat, de ſe loquens ſubjungit, *principium & finis*. Sine articulo dicitur, *πρῶτος καὶ ἔσχατος*, in primariis quidem codicibus; cum articulo autem, uti τὸ A καὶ τὸ Ω, ſic ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. id quod gradationis cujuſdam indicium eſt notabile.

14 *αὐτοῦ, ejus*) ejus, qui venit. v. 12. Ipſe de ſe loquitur. Simillima phraſis, c. V. 10 *eos*, id eſt, *nos*.

¶ *ἵνα ἔςαι*) ἵνα declarat *beatitudinem* hîc memoratam, uti cap. XIV. 13; & ἔςαι pro ᾖ ſermonem facit valde emphaticum.

¶ *τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, lignum vitæ*) De quo qui edunt, in æternum vivunt. Gen. III. 22.

15 *φιλῶν ψεῦδος*) Bona mens veritatem amat, mala mendacium. Accommodari huc quodammodo poſſit illud Ariſtotelis, τοῦτ' ἔςιν ἡ κατ' ἀλήθειαν εὐφυΐα, τὸ δύνασθαι καλῶς ἑλέσθαι τ'ἀληθὲς καὶ φυγεῖν τὸ ψεῦδος· ὅπερ οἱ πεφυκότες εὖ, δύνανται ποιεῖν εὖ. οἱ γὰρ φιλοῦντες καὶ μισοῦντες τὸ προςφερόμενον εὖ, κρίνουσι τὸ βέλτιςον. lib. VIII Topic. cap. 14. Transferatur hoc ad ſpiritualia. Bonæ indolis eſt, amare verum, odiſſe falſum: malæ indolis, odiſſe verum, *amare falſum*. Tales nos quidem omnes ſumus natura: ſed alius verum admittit, alius ſurdæ aſpidis æmulus manet. Pſalm. LVIII. 4 ſ. Hinc averſus multorum a canora veritate, apocalyptica præſertim, auditus. Perſpicua ſunt quæ proponuntur ex verbis ipſis & ex parallelismo; ſed σωφροσύνη adhibenda.

16 *ταῖς ἐκκλησίαις*) Lectio genuina, cui non perceptæ alius ἐν, alius ἐπὶ præfixit. Vtramvis particulam, ſi initio ſcripta fuiſſet, librarii non tam facile aut commutaſſent aut omiſiſſent. Diſtinguuntur tamen, ut Wolfius bene monet, ii, quos particula *vos* innuit, ab eccleſiis. nam ὑμῖν eſt dativus, & ταῖς ἐκκλησίαις caſus ſextus, uti c. IIX. 3. 4. Eccleſiæ ſeptem in Aſia cunctæ ſunt teſtes in ſingulas eccleſias, & hæ in ſingulos ipſarum angelos atque auditores.

¶ *ὁ ἀςὴρ ὁ λαμπρὸς ὁ πρωϊνὸς*) Non dicit, ἑωσφόρος, neque φωσφόρος, ſed,

nova appellatione, ὁ ἀςὴρ ὁ λαμπρὸς ὁ πρωϊνός. Id vim significationis valde auget.

17 λέγουσα, *dicens*) Referri poteſt etiam ad τὸ πνεῦμα, per Hebraiſmum, quia רוח eſt feminini generis.

18 μαρτυρῶ ἐγὼ) Pauci, μαρτύρομαι ἐγὼ, ex Gal. V. 3. *Conteſtor enim* habent *Latini* recentiores: ex quibus συμμαρτυρῦμαι γὰρ *Eraſmus*, quum mutilo Græco uteretur codice, finxit. Severiſſima eſt verſu 18 & 19 teſtificatio, graviſſima admonitio, ad omnes Apocalypſeos *auditores*. Qui *appoſuerit*, ſuper eum *imponentur* plagæ: qui *ademerit*, ei *adimentur* bona. Talio. Gravius eſt, ut ex adjectis comminationibus patet, addere, quam demere, ſecus ac plerique critici, ſe exiſtimare, re ipſa demonſtrant, timidiores in delendis gloſſematis, quam in admittendis. Mutare eſt ſimul & apponere & adimere. Peccare in hanc partem poteſt primum *auditor* quilibet, quum pro apocalypticis venditat, quæ talia non ſunt, vel ea, quæ vere apocalyptica ſunt, ſupprimit. Peccat *tractator* imperitus, cæcus & temerarius, maxime ſi ſe ſingulari quodam dono & munere prophetico inſtructum perhibet. Peccat vehementer *metaphraſtes* infidelis, ac *librarius*, textum perperam deſcribens. nam indelibato textu, præſertim in fonte, tractatoris & auditoris peccatum corrigi poteſt: corrupto textu, multo majus detrimentum eſt. Omnibus tamen hiſce modis, plus minusve peccari poteſt, impedimento fidelibus allato, quo minus diſcant audire Domini *Venio*, & reſpondere *Veni*, adeoque veritatem fructumque libri totius ſingularumve partium & particularum percipere, & gloriam I. C. agnoſcere. v. 17. 20. Neque levis eorum culpa eſt, qui myſteria perverſe, ſiniſtre, intempeſtive proferunt, invidiamque & ſuſpicionem regno Dei apud mundum ejusque proceres pariunt. Non damnatur hic conatus modeſtus, cum voluntate proficiendi conjunctus, veritati aliunde exorienti viam non obſtruens: damnatur profana audacia, ex ſenſu carnali proveniens. Maximeque Cerinthum, qui poſtea in hanc cenſuram incurrit, Iohannes præmonuit. Convenit hæc clauſula in omnes Scripturæ ſacræ libros, coll. Deut. IV. 2. Prov. XXX. 6. ſed maxime in Apocalypſin, prophetiæ apicem, cui ſingulare imminebat periculum, & cujus ſubtilem admirabilemque nexum vel unius voculæ mutatio turbare vel obſcurare poterat. Magni momenti ſunt ſingulæ partes hujus libri, tam gravi interdicto muniti. Non ſemper omnes religioſe in hac parte egiſſe, ſingularis in Apocalypſi varietatum multitudo clamat. Gratia Deo, qui veſtigia nobis indaginesque ſinceræ lectionis per tot ſeculorum diſcrimina ſervavit!

¶ ἐάν τις ἐπιθῇ κτλ. *ſi quis addat*) *Addere*, cel. D. Langio interprete, eſt ea, quæ impleta ſunt, differre: *detrahere*, futura pro impletis habere. Comm. Apoc. f. 250. Videat alius, ne addat: ego caveo, ne detraham.

19 ἀπὸ τῦ ξύλυ τῆς ζωῆς καὶ τῆς πόλεως τῆς ἁγίας, τῶν γεγραμμένων κτλ.) Mavult Wolfius, ἀπὸ ξύλυ τῆς ζωῆς, καὶ τῆς πόλεως τῆς ἁγίας, καὶ τῶν γεγραμμένων κτλ. Primum recte probat (pro βίβλυ) ξύλυ (cujus lectionis teſtibus *Coptum* La Crozii fide in Apparatu addidi, & nunc Latinum codicem *Berolinenſem* addo:) etenim a *libro vitæ* remotior

motior est *civitas sancta*, quam a *ligno vitæ*, cui ea jungitur etiam versu 14. Deinde ἐκ præpositionem expunxi, *Alexandrini* præcipue codicis auctoritate: quanquam *Erasmus* quoque eam in Græco textu ed. 1. 2. 3, nescio quid secutus, prætermisit. Postea idem ad Complutensem Apocalypsin accessit. Qui si ἐκ constanter prætermisisset, hodie particula, ut credere fas est, sine dubitatione prætermitteretur. Librarii talibus in minutiis, ut eas reputabant, faciles erant: itaque ἐκ vel animi causa suppleverunt. Tali in casu non tam numerus codicum promiscuus, (quanquam hic codices pusilla particula ἐκ carere, & a collatoribus, ut ipse *Alexandrinus* in ed. Oxon. minori, negligi potuere,) quam antiqua sinceritas paucorum & ratio idonea curari debent. Sane quum illud, καὶ τῶν γεγραμμένων, ut Wolfius tertium legit incisum, præpositione caret, etiam secundum, cum primo longe arctius cohærens, ea per-commode caret. Neque incommode subauditur ἀπὸ, sic enim occurrit Matth. XIX. 1. Act. I. 4. Hebr. XI. 15. imo unice congruit antitheto hujus interdicti, ἐπ' αὐτά, ἐπ' αὐτόν· ἀπὸ τῶν, ἀπὸ τοῦ. Postremo καὶ ante τῶν γεγραμμένων adeo paucis nititur codicibus, ut mirum sit, non plures librarios pro sua indole eam particulam inseruisse. Iohannes ipse, si καὶ scripsisset, subjecisset τῶν ἀγαθῶν τῶν γεγραμμένων aut tale quidpiam. nam pars eorum, *quæ scripta sunt*, sunt *plagæ*, v. 18. Tollit καὶ particulam Appositio, non improbata a Wolfio. Etenim ipsum *lignum vitæ*, & ipsa *urbs sancta*, sunt primum & extremum, (cap. II. III. XXII.) imo etiam summa, *egregiarum illarum prærogativarum, quarum in hoc libro spes facta est fidelibus.*

21 πάντων) Addunt aliqui, ὑμῶν, & ἀμήν. *Vltimam vocem ἀμὴν, quæ in codicibus manu exaratis plerisque, & editis omnibus legitur*, omitti recusat Wolfius. Quam impigri fuerint librarii ad *Amen* particulam usitatissimam quippe, in Doxologiis & Clausulis votivis inculcandam, patet ex plerisque omnibus Novi Testamenti libris, in extremo, & ex annot. Wolfii ad Ap. I. 18, ubi ἀμὴν inepte interposuere librarii fere omnes. Vnus librarius eam omittens pluris est, quam decem, eam, ut libet, addentes. Ad ultimam usque lineam *Alexandrinus* excellentem suam simplicitatem obtinet. Disceptant eruditi, utrum hic an *Vaticanus* præstantior sit codex, ut nupera V. C. *Io. Adami Osiandri* Prof. Tubing. Orationum Triga copiose docet. Primum quæcunque est vel vetustatis in utroque, vel opinionum de utriusvis ætate differentia, tanta ea non est, ut sinceritatem mutet lectionis, in qua indoles cujusque codicis est sita. Deinde in V. T. potiorem esse Alexandrinum, evicit Grabius: idemque in N. T. certe utilior est, quod lectiones ejus accurate excussas novimus, & quod Apocalypsin aliasque complures partes habet, quas amisit Vaticanus. In aliis partibus N. T. quas uterque retinet, uter sit potior, definiri non potest, quamdiu excerpta Vaticani aut pæne nulla, aut a lituris ipsius & ab aliorum codicum excerptis haud distincta habemus.

Redeo ad Wolfium, qui solerti reprehensione ad complura loca, Apocalyptica pleraque, uberius declaranda ansam mihi dedit. Gratum id mihi est: utinam vero satis illi otii obtigisset ad monita generalia, quæ in Apparatu, præsertim p. 786 & toto illo loco, posui, penitus cognoscenda, & ad singula inde demum loca in Curis examinanda. Nam *ex iis, quæ ad potiora*

loca monuit, *intelligi* voluit, *quam feliciter Apocalypseos* recognoscendæ *negotium mihi cesserit*. Nunc quid discriminis inter utrumque nostrum exstiterit, pace omnium, qui merita ejus expendunt, *summatim* declarabo. Supra typographiam evolat crisis N. T. & ad ultimam antiquitatem se recipit. Qui editionibus obviis & gustu suo ad eas accommodato ducuntur, ingentem interpolationem in textu N. T. primis temporibus factam, reapse, nec sine periculo, statuunt. nam plerasque lectiones, quas ii defendunt, antiquissimi testes & ignorant, & aliis lectionibus revincunt. Non tam cito sub manum apostolorum temerata eorum scripta sunt: summa textûs, quam *Latinus* interpres & alii testes cum eo congruentes a Seculo illo II in hoc Seculum XVIII derivarunt, sincera diu & a mutationibus fere omnibus, quæ nos exercent, intacta mansit: sero ac paulatim perversa quorundam sedulitas sinisteritasque turbas dedit. Nunc si quis talem textum v. gr. Apocalypticum, qualem plerique amant hodie, penitus describat, lectionem plenam, planam, parallelismo tinctam, id est, interpolatam, & ex paucissimis recentissimisque testibus fere ubique conflatam habebit, quæ, ad editiones collata, non multum abeat a textu per Henr. Stephanum & Elzevirios propagato. Mea recensio, in margine quidem, majore item testium numero destituitur interdum; sed hoc iis fit in locis, quæ a patribus minus sæpe citabantur: nec tamen idoneis testibus caret, quorum *antiquitas*, cum rationibus exegeticis ipsi textui innatis, numerum compensat. Talibus locis exceptis, (namque per exceptionem aliquantisper tractanda sunt,) textus meus perpetuo tenore ad monumenta longe plurima, a temporibus Iohannis in omnes ætates & regiones didita, sive Græcos codices, sive versiones, maxime, *Italam* illam, sive patres, *Irenæum*, *Hippolytum*, *Origenem*, *Athanasium*, *Andream*, *Tertullianum*, *Cyprianum*, *Hieronymum*, *Primasium* &c. spectes, accedit: nulli editioni, Complutensium, Erasmi, Bezæ, Stephanorum, Elzeviriorum, unice addicta, & tamen raro ad solos codd. mss. se recipere coacta. Brevior ea lectio plerumque est; & ubi multiplex varietas erat, in medio ambulat: ubique priscum austerumque, id est, nativum colorem obtinet. Hoc cujusmodi esset, in *Supplementis* Curarum suarum, ut arbitror, dispexit Wolfius, (si eo usque progressus est,) & veritati liquidius indagatæ manus dedit. Æquitatis ille in me suæ semper memor fuit: omnesque, ut spero, intelligent, me quoque modestiæ leges accurate servasse. Eodem pede *Exegesis*, cujus multo potiores hic partes erant, incedit. Vbicunque meam sententiam cum aliorum opinione permutare non potui, non pertinaciam, (nam sententia per multas antea dubitationes & considerationes colata, minus est mutabilis,) sed veritatis amorem, agnoscent, ut arbitror, idonei judices. iidemque, cum respexerint, quæ primum fundamenta jecerim; cumque expenderint, quid ad dubitationes hinc inde objectas responderim: statuent forsasse, ceterorum quoque locorum, quæ adhuc nemo reprehenderit, posthac, si reprehensa fuerint, idoneam defensionem vel mihi in mundo fore, vel lectoribus, me tacente aut defuncto, esse occursuram.

CON-

CONCLVSIO OPERIS.

NVnc, DEI benignitate, exegesin, non modo crisin, Apocalypseos & N. T. totius viridi ætate susceptam, ingravescentibus annis absolvi. Textum ad monumenta sincerissima exactum: sententiam ejus in dogmaticis, propheticis, historicis, chronologicis, explicatam: typum doctrinæ evangelicæ religiose observatum: omnia uno constanti regularum rationumque tenore coagmentata, boni lectores deprehendent. Quinque potissimum pensa sunt, *Apparatus* criticus ipsi textui adjectus, *Harmonia* evangelistarum, *Apocalypseos* exegesis Germanica, *Ordo* temporum, hic *Gnomon* denique: sed una tela est. Neque aliud habuere interea *Defensiones* meæ: tantummodo, quæ antea scripseram, rescripsi & recoxi. Molestum id quidem est, & putidum videtur: sed veniam dabunt periti. nam ob rei gravitatem & quorundam imbecillitatem sic fieri oportet. Verbum Dei quomodo mundus accipiat, dudum constat: ego si id ut Verbum Dei, quemadmodum confido, tractavi, me non aliter accipi postulo. Etiam cultores sæpe veritatis ea, quibus haud assuevere, tardius admittunt. Cum pridem audierunt, *Hoc est*: quærunt denique, *Quid est?* cumque Demonstratio defluxit, Postulata sibi proponi queruntur. Nonnulli obitu demum suo veritati, in parte non agnita, officere desinunt. Veruntamen non frustra laboratur: dum alii præter opinionem desunt, alii præter opinionem se dedunt vel dedent. Lux crescit indies: per adversa ad victoriam enititur veritas: multis de rebus posteritas aliter judicabit. O DEVS, Tuo judicio stat caditve, quicquid stat vel cadit: quod per me operari dignatus es, tuere: lectorum & mei miserere. Tibi est Gloria & esto in perpetuum.

INDICES

ad libros N. T. eorumque capita & versiculos idoneas ob causas, rarius autem ad paginas, accommodati, quos ex usu quisque suo optime locupletaverit.

INDEX I

LOCORVM V. T.

Ies.

Permulta alia loca sedulo lectori occurrent: qui etiam *pericopas*, in diebus dominicis & festis tractari solitas, facile evolvet. v. gr. 1 Advent. pag. 132 & 673 &c.

INDEX II.

VERBORVM

Hebræorum & Græcorum *quorundam* insignium.

διχοτομεῖν

πεῤῥιαι-

INDEX III.

RERVM, OBSERVATIONVM, AVCTORVM.

analo-

chiliasmus.

collatio

Trinitas

CORRIGENDA.

b innuit *alteram* paginæ columnam; *r* lineam retro a fine paginæ numerandam.

Pag. 15 b. med. דויד l. דוד
54 b. post med. *Non debemus fingere - evectos*) Dele.
58 b. v. 33. lin 3. Quid l. Qui
290 a. l. r. 11. *1 Cor.* IX, 11.
367 a. l. 4. *conf. Matth. XIV.* 20 *not.* pone post *alliciebatur*, lin. 2.
406 b l. 11. Quis
409 b. l. 12. 13. 14. *Job. XII ojectus - ut actor*) Dele.
473 b. v. 23 והיה
572 a. l. r. 5. *&c. ec.* ponatur loco Iac. I. 1. 1 Petr. I. 1.
592 a. l. r. 12 eam l. ea.
618 a. l. ult. priore.
645 b. l. r. 5. de
650 a. l. 5. nesciunt
675 a. med. *sua*. non *aliena*.
692 a. l. 19 חכמים
746 l. 10. referuntur. *Revertimur ad textum*.
780 b. med. ἀποκτένει
806 b. med. Eorum
811 b. l. 3. 4. servis - exantlarunt.
839 a. l. 4. quæ *tentationes*
903 a. l. 7. 8. corroborati. *gratias agentes*) Dele.
918 a. l. 2 spectat. τὸ
922 a. v. 8. l. 7 f. *augmento*
992 a. l. r. 1. 2. 3. Pauli manum scripsisse
1026 b. lin. 3. CX.
1040 b. l. 2 κατηγορία. l. r. 4. erat
1097 b. l. 14 δώρημα

Cetera Lectoris dexteritati committuntur.

FINIS.

